

श्रीवाजसनेयि — माध्यन्दिन —
शतपथब्राह्मणम्

The
Śatapathabrāhmaṇa

ACCORDING TO THE
MĀDHYANDINA RECENSION
WITH THE
COMMENTARIES OF
SĀYAṆĀCĀRYA
AND
HARISVĀMIN

धीराजसनेयि — माध्यन्दिन —

शतपथब्राह्मणम्

The
Śatapathabrāhmaṇa

ACCORDING TO
THE MĀDHYANDINA RECENSION
WITH THE
COMMENTARY OF
SĀYANĀCĀRYA
AND
HARISVĀMIN

श्रीमद्राजमनेयिमाध्यन्दिन-
शतपथ-ब्राह्मणम् ।

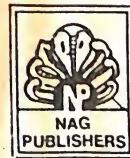
श्रीमन्नयीभाष्यकार-गामपाचार्यविरचित
वदार्थ-प्रकाशाख्यभाष्यसंग्रहम् ।

उपर्युक्तभाष्यानुपलब्धिस्थाने-
सर्वविद्यानिधानकवीन्द्राचार्यसरस्वती-
श्रीहरिस्वामिभाष्यसमेतं च ।
बहुभिर्विद्वद्भिः परिशोधितं च ।

तत्र

तृतीय-चतुर्थ-पञ्चमकाण्डान्तर्गतः
पाशुकर्मोक्तप्रयोगनिबन्धकः

द्वितीयो भागः २.

नाग प्रकाशक

११ ए/यू. ए., जवाहर नगर, दिल्ली-७

नाग प्रकाशक

1. 11 A/U. A. जवाहरनगर, दिल्ली-110007
2. 8 A/3 U. A. जवाहरनगर, दिल्ली-110007
3. जलालपुरमाफी (चुनार-मिर्जापुर) उ० प्र०

ISBN : 81-7081-218-6 (Set)

१६६०

नागशरण सिंह, नाग प्रकाशक, जवाहर नगर, दिल्ली-७ द्वारा प्रकाशित
तथा न्यू ज्ञान आफसेट प्रिंटर्स, शाहजादा बाग, दिल्ली द्वारा मुद्रित

SHRIMAD-VAJSANEYI-MADHYANDIN-

SHATPATH - BRĀHMANAM

WITH VEDARTHAPRAKASH COMMENTARY

By

SHRIMAT-TRAYIBHASHYAKAR SAYANACHARYA,

and

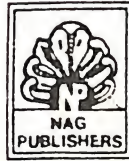
SARVAVIDYANIDHANA KAVINDRACHARYA SARASWATI

SHRI HARI SWAMI

Edited by several learned persons

Part II

Chapters 3, 4, and 5. Dealing animal and
Soma Yagyas.

NAG PUBLISHERS

11A/U. A. JAWAHAR NAGAR,
DELHI-110007 (INDIA)

NAG PUBLISHERS

- (i) 11A/ U.A. Jawahar Nagar, Delhi-110007
- (ii) 8A/3 U.A. Jawaharnagar, Delhi-110007
- (iii) Jalalpur Mafi (Chunar-Mirzapur) U. P.

ISBN 81-7081-218-6 (Set)

1990

PRINTED IN INDIA

Published by Nag Sharan Singh for Nag Publishers, 11A/U.A. Jawaharnagar, Delhi-110007 and printed at New Gian Offset Printers, Delhi.

तृत्विधेऽध्वरकाण्डे-

मा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः । मा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

अथ प्रथमोऽध्यायः ।

अथ ज्योतिष्टोमयागः ।

१ आदौ शालाविर्माणप्रभृति-दीक्षा-
हुतिपर्यन्ताग्निष्टोमेतिकर्तव्यता-
विधानं तत्र पूर्वं शालानिर्माणार्थं
देवयजनपरिग्रहः, तत्रापि समत्वो-
दकपूर्वप्रवरणत्वादिधर्मविशेषानु-
कथनं, देवयजनप्राप्तेः परिमित-
प्रदेशाधिक्यस्य निषेधः, ऋषीणा-
माख्यानमुखेन देवयजनस्य प्राचीन-
वंशत्वानुगतं पक्षास्तरविधानं,
प्रसंगादीक्षितस्य शयनविषयक-
नियमविधानं, वृष्ट्यादिपरिहाराय
सर्वतः परिश्रयणविधानं. तत्र-
अत्रैवर्णिकानां शूद्रादीनामभिप्रासे-
निषेधः दीक्षितस्य सर्वैः सह
वाग्यवहारस्य निषेधः, संमंत्रक-
शालाप्रवेशकथनं तन्मंत्रव्याख्यानं
चेति.

१-६

२ दीक्षासंस्कारः-तत्र पूर्वमप्युदीक्षा
तस्यां च दीक्षाकालविधानं, दीक्षि-
तस्याशनविषयं सर्वानाम्यनुज्ञानं,
शालोत्तरतः क्षौरार्थं परिश्रयण-
विधानं, सर्वाङ्गवपनपक्षस्य निरा-
करणं, सक्रमं सप्रकारकं समंत्रकं
वपनविधानं, वपननिमित्तकाशुद्धिं
परिहर्तुं सप्रकारकं स्नानविधानं,
सार्थवाटं प्रासङ्गिकपुरुषार्थनियम
सहितं समंत्रकमहत्तवासःपरिधानं-

विधानं, क्षौरानन्तरं स्नातस्य भृत-
वाससो दीक्षितस्य शालाप्रवेश-
विधानम्, अत्राप्यवसरे सोपपत्तिकमशम-
विषयकनियमानुकथनं चेति.

६-१३

३ अपःप्रणयने कृत्वा दीक्षाङ्गमूताया
आम्नावैष्णवैष्टेः प्रयोगविधानं, तत्र
च स्वसमृद्धिफलकामस्यादित्यचरो-
वैकल्पिकं विधानं, तत्प्रसङ्गेन मार्त-
ण्डस्योत्पत्तिः, सामिधेनीनां सात-
दशयं-प्रयाजानां पञ्चसंख्याकत्वम्-
अनुयाजानां त्रित्वं-पत्नीसंयाजा-
नामस्तित्वं-समिष्टयजुषोऽभावश्चे-
त्यादिप्रयोगगतविशेषकथनं, ततो-
दीक्षितस्य सार्थवाटं सोपक्रमोप-
संहारं स्वधर्मकं नवनीताभ्यङ्ग-
विधानं, पौर्वापर्यक्रमसहितं ससाधनं
सार्थवाटं समन्त्रकं त्रैककुन्दिनाङ्गो-
रञ्जनविधानं, समन्त्रकं दीक्षितस्य
दर्भैः पावनविधानं, तन्मन्त्रव्याख्या-
नं च, आशीराशंसनं, सप्रकारकं
हस्तद्वयेऽप्यङ्गुलीनां न्यञ्जनं तत्सा-
धनमन्त्रव्याख्यानं च, दीक्षाहुत्यर्थं
शालाप्रवेशनविधानं चेत्यादि.

१३-२४

४ एवं दीक्षासंस्कारकरणानन्तरमौद्ग्रं-
भणसंज्ञकानां पञ्चानां दीक्षाहुतीनां
विधानम्, एतासामुद्ग्रहणसाधनतया
विभागपूर्वकं प्रशंसनं, पुरातनवृत्ता-
न्तप्रदर्शनमुखेनैतेषां स्वर्गोद्ग्रहण-
साधनतया उपपादनं, तद्गतपञ्च-
संख्यायाः प्रशंसनं, होममन्त्र-

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः | ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

व्याख्यानं तत्र तृतीयमंत्रस्य जप्यता-
विधानं च, होमे तृतीयमंत्रस्य
व्याख्यानम्, उक्तमंत्रत्रयेऽग्नेः प्रसङ्ग-
प्रदर्शनं, तत्र प्रसिद्धदेवतानामभावं
दर्शयित्वा देवतासिद्धिप्रतिपादनं,
चतुर्थ्या आहुतेः समंत्रं विधानं
तन्मंत्रव्याख्यानं च, उक्ताहुतिचतु-
ष्टयस्याज्यस्थाल्याः सुवेण होम-
विधानं, पञ्चम्या आहुतेर्ग्रावाज्येन
सुचा होमविधानं, तस्य मन्त्रं विधाय
प्रशंसनम्, एवं पञ्चाहुतिपक्षमुक्त्वा
पञ्चमीमेवैकां जुहुयादिति कस्यचित्प-
क्षकथनं, अक्षरसंख्याद्वारा तन्मंत्र-
प्रशंसनं चेति. इत्यसुदीक्षा

२५-३२

इति प्रथमोऽध्यायः ।

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

- १ कृष्णाजिनदीक्षा-तस्यां चाहवनीय-
दक्षिणदेशे कृष्णाजिनद्वयस्य सप्र-
कारकमास्तरणविधानम्, एककृष्णा-
जिनपक्षमुक्त्वा तदप्रशंसनं, कृष्णा-
जिनदीक्षार्थमुपवेशनप्रकारकथनं,
कृष्णाजिनस्य शुक्लकृष्णसन्ध्यभि-
मर्शनपूर्वकं ' ऋक्सामयोः ' इति
मंत्रस्य जपकरणं तद्व्याख्यानं च,
कृष्णाजिनारोहणविधानं, मेखला-
दीक्षाविधानं, तस्या उपाशनद्रव्य-
कथनं, तस्या मुञ्जशाखामिश्रितत्व-
कथनं, केशवेणीवनिर्माणकथनं च,
बन्धनमन्त्रं विधाय तद्व्याख्यानं,
वस्त्रान्तस्य समन्त्रकमुद्गूढनकथनं,
वाससा शिरस आच्छादनविधानं,
वस्त्रान्ते कृष्णविषाणावबन्धनविधानं,
प्रसङ्गात्कृष्णविषाणोत्पत्त्यर्थमाख्या-

यिका, प्रसंगाद्वाग्विषयककिंचन
नियमकथनं, यज्ञस्य वाचोऽभिधान-
प्रकारः, उक्तार्थवेदितुः प्रशंसनं,
कृष्णविषाणाया बन्धनप्रकार-
कथनं, तया भूमेरुपरि समन्त्रकमुल्ले-
खनविधानं, कृष्णविषाणया कण्डू-
यनं प्रशंसितुं साधनान्तरस्य निन्दा-
करणं, दण्डदीक्षानन्तरं मुष्टिकरण-
वाग्यमौ कर्तव्याविति सामिप्रायं
कस्यचित्पक्षमुपन्यस्य तत्र दोषं
प्रदर्श्य च प्रागुक्तस्य स्वकीयस्य मुष्टि-
करणवाग्यमयोर्दोषैः पावनानन्तर्यपक्ष-
स्योपसंहारः, तत्र स्वपक्षे गुणान्तर-
कथनं, वाग्यमप्रयोजनं तद्दोषे प्राय-
श्चित्तं चेति कथनम्, अध्वर्युकर्तृक-
दीक्षितावेदनविधानं, आवेदनवाक्य-
गतब्राह्मणप्रयोजनकथनं, चेत्यादि. ३३-४६

- २ दीक्षासंस्काराः-तत्र वाग्यमनं प्रशं-
सितुमाख्यायिका, तस्यां च प्रसङ्गा-
द्युपपदनिरुक्तिः, पक्षपक्षान्तरसहितं
सप्रकारकं समन्त्रकं वाग्विमोक्तविधानं
तन्मंत्रव्याख्यानं च, व्रतश्रवणा-
दिकथनम्, आत्मन्येव व्रतहोमस्य
पुरातनवृत्तान्ताभिधानेन प्रशंसनं,
तदर्थं दीक्षितस्याश्रित्वोपपादनं,
तदर्थं सम्पत्तिसम्पादनं च, प्रथम-
दिवसीयव्रतविषयकं कस्यचित्पक्षकथनं,
तथेतरेषां पक्षकथनम्, अस्मै मानुष-
कालातिक्रमेण व्रतप्रदानविधानम्,
अध्वर्युकारयितृकस्य यजमान-
कर्तृकस्योदकस्पर्शस्य विधानं, समं-
त्रकव्रतपानविधानं, प्रयोजनपूर्वकं

विष्णुः

पृष्ठश्लोकाः । आ० विष्णुः

पृष्ठश्लोकाः

समन्त्रकनान्युपस्पर्शनविधानं, तच्च सर्वसाधारणमतः सर्वत्र कर्तव्यमिति कथनं, दीक्षितस्य मूत्रोत्सर्गो विशेषविधिः, दीक्षितस्य स्वापकाष्ठेऽग्नये परिधानकथनं, दीक्षितस्य स्वापानन्तरं प्रबोधे पुनर्निद्राया अप्राप्तौ च समन्त्रकञ्चपविधानं, दीक्षितस्याश्रयमावणे क्रोधकरणे च प्रायश्चित्तकथनं, दीक्षितस्य यज्ञार्थं गवादिघनलामे वाप्यमंत्रस्य विधानम्, अस्तमिते उदिते च कण्डे प्रत्यहं बाण्यमतद्विसर्गकथनं, स्वस्थानादन्यत्र सञ्चरणस्य स्वाधकरणस्य च निषेधकथनं च, दीक्षितस्यावष्टुथपर्यन्तं जलसमाह्वनमभिमर्शनं च कर्ममिति प्रक्षिपादनं, मनुष्या वाचा बदननिषेधकथनं, एतस्य प्रशंसनं चेत्वादिः इति दीक्षितधर्माः । ४७-१०

३ प्रायणीयेष्टिः-तत्र प्रायणीयदेवताविधिः, तस्मिन्वाद्यौ-आख्यायिकया प्रायणीयचरोर्ध्वदर्शनमुपपाद्य प्रकृते योजनम्, अर्थवादद्वाराऽऽप्यहविष्कपथ्यास्वस्त्यस्तिष्ठोमसवितुदेवतानां चतुर्णां प्रधानयागानां चरुहव्यंकादितिदेवतप्रश्नप्रश्नयागस्य च द्विभुसप्तनम्, अस्या यागनिष्ठपञ्चसंख्यायाः शतपरिज्ञानहेतुत्वेन दिङ्मोहनिवृत्तिहेतुत्वेन च प्रशंसनं, प्रायणीयोदयनीययोरेकरूपत्वसम्पत्त्या बाहुत्वसम्पत्त्या च आतिथ्येष्टेः प्राकृतव्यस्वप्रदर्शनं, प्रसङ्गादातिथ्यायाः शिरोरूपत्वप्रदर्शनं देवतैक्याभिधानप्रसङ्गेन पञ्चसंख्यायाः प्रशंसनं चेत्वादि १०-१८

४-सोमक्रयपण्य-सर्वधर्मविधानं आग-

त्या प्रयोजनसहितं सोमक्रयविधानं, सोमक्रयात्प्राकृतव्यस्य होमस्य विधानं तत्र जुह्वां सप्रयोजनं समन्त्रकं हिरण्या वधानकथनं तन्मंत्रव्याख्यानं च, तदर्थं सोमक्रयपण्यनयनप्रकारकथनं, होममंत्रस्य पञ्चधा विभागपूर्वकं व्याख्यानं, समन्त्रं हिरण्यस्यापोद्धरणविधानं, सप्रकारकं सार्थवादं शालाया द्वारे दक्षिणतः सोमक्रयपण्या गोरवस्थापनकथनं तस्याः समन्त्रकमभिमन्त्रणविधानं विभागशस्तन्मंत्रव्याख्यानं च, तत्र मित्रदेवतायाः पादबन्धनोपयोगदर्शनं, कृत्स्नमन्त्रतात्पर्यकथनं चेत्वादि १९-७९ इति द्वितीयोऽध्यायः ।

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

१-सोमक्रयपण्यनुगामाद्युपसदन्तप्रयोगनिरूपणं तत्र समन्त्रं सोमक्रयपण्या गोरलोकमण्यविधानं, यजमानविज्वां सप्तमे पदे पशुप्रेरणकथनं, होमार्थं हिरण्यनिधानस्य प्रशंसा, होमसाधनाज्यस्य प्रशंसा, पदे समन्त्रकं होमविधानं, सार्थवादं समन्त्रकं पदे परिलेखनविधानं, प्रशंसासहितं सप्रयोजनं परिलेखितप्रदेशेऽपानिनयनविधानम्, अर्धवर्षेऽर्पितस्य पदपांसो समन्त्रकं प्रतिग्रहविधानं, अर्धयोरात्मोपस्पर्शनकथनं-नेष्टृकर्तृकपत्नीवाचनविधानं, संख्यापनमन्त्रपठनं, सोमक्रयपण्या गोरलक्षणविधानं, तत्र विनियोगसहकृतं मुख्यकल्पाशुक्तस्य वर्णनं सार्थवादं सोमक्रयपण्या गर्भात्प्रागवस्थावत्त्वाद्भवैक्यराहित्ययोः कथनं चेत्वादि ८०-८९

२-अर्धयोः पात्रे पाशुप्रक्षेपानन्तरं सार्थवादं हस्तप्रक्षालनकथनं, सार्थवादमर्धयोः स्वानामिकायां हिरण्यबन्धनविधानं, सोमार्थमर्धयोः सोमोपहनः-सोमपर्व-

ब्रा० विषयाः

पृष्ठङ्काः

भा० विषयाः

पृष्ठङ्काः

णहन-उष्णीषाणामाहरणसम्प्रेषकथनं
तत्रोष्णीषस्थाने विकल्पाकथनं, उपरवप्रदेशे
सोमराजस्य विवेचनविधानं, क्रयदेशमा-
यसु ऋत्विग्यजमानेष्वध्वर्युकर्तृकं यज-
मानवाचनविधानं, क्रीयमाणस्य सोमस्य
प्रशंसा, विवेचितस्य सोमस्याभिर्माण-
विधानं, विवेचने पक्षान्तरमुपन्यस्य
तज्जिराकरणम् आस्तुते वाससि समंत्रं
सोमस्योन्मानविधानं तत्र विधीयमानो-
न्मानमंत्रस्य देवताद्वारा प्रशंसनं मन्त्र-
गतच्छन्दःप्रशंसनं च, दशकृत्व उन्माने
एक एव मन्त्र इति प्रदर्शनम्, अंगुलीनां
क्रमादुत्सर्गो संयोजने च कृतेऽर्थसिद्धय
समञ्चनप्रसारणमावागतमानस्य बहुधा
प्रशंसनं, मानगतसंख्यायाः प्रशंसनं,
सार्थवादं समंत्रमुष्णीषेण ग्रन्थि कुर्या-
दिति विधानं, ग्रन्थिमध्ये समंत्रकं सुधिर-
करणविधानं, सोमपणनोपक्रमश्चेत्यादि ७-२९

३ सप्रकारं सोमक्रयार्थं व्यवहारविधानं,
तत्प्रसङ्गेन सोमविक्रेतुप्रयुक्तसोममहत्त्वा-
पेक्षयाऽध्वर्योः सोमक्रयसाधनभूताया
गौरधिकमहत्त्ववर्णनं तत्र व्यवहारपूर्वक-
क्रयस्य कलाशक्तादिरूपपञ्चवरण-
नस्य च प्रशंसनं, एकहायन्या गवा सह
देषु हिरण्यादिदशद्रव्येषु मध्यहिरण्य-
दानावसरेऽध्वर्युकर्तृकं यजमानवाचन-
विधानं, समंत्रकं सोमविक्रयिणो-
हिरण्येनाभिप्रकम्पनविधानं तन्मंत्रा-
भिप्रायकथनं च, क्रयाय दत्तां प्रत्य-
ङ्गमुत्तीमजामालभ्याध्वर्योर्यजमानवाच-
नविधानं वाचनमंत्रव्याख्यानं
च, क्रमाद्वामदक्षिणबाह्वोरजाप्रदाने
सोमादाने च विनियोगप्रदर्शनं, सार्थ-
वादं व्याख्यानं सोमस्यादाने निधाने च

मंत्रविधानं, सार्थवादं समंत्रं सोमक्रय-
णानामनुदेशनं, दीक्षाकाले भृतस्य शिरः
प्रावरणस्याप्रवारणविधानम्, अध्वर्युकर्तृकं
गृहीतसोमस्य यजमानस्य वाचनविधानं
राजान (सोम) मादाय समंत्रमुन्मान-
शकटारोहणयोर्विधानं तत्रारोहणमंत्रस्या
ख्याधिकया प्रशंसनं च, उदकुम्भसमीपे
क्रयस्य तत्साधनभूतस्य दशसंख्याविशि-
ष्टस्य द्रव्यजातस्य प्रशंसनं चेत्यादि ९९-१०४

४ सोमानयनं तत्र शकटमध्ये सोममिधा-
नार्थं कृष्णाजिनस्तरणविधानं, सोम-
स्यासादनकथनं, अध्वर्युकर्तृकं सोमा-
लम्भनपूर्वकं यजमानवाचनविधानं,
वाचनमंत्रस्य चतुर्धा विभागेन व्याख्यानं,
सार्थवादं समंत्रं सोमपर्याणहनेन-
वाससा पर्याहननविधानं, कृष्णा-
जिनस्य द्वित्वपक्षे एकत्वपक्षे च
मंत्रमंत्रार्थवादसहितः प्रतिनाहविधिः,
प्रउगादुन्नतयोः फलकयोरन्तरा स्थितसु-
ब्रह्मण्यकर्तृकं सार्थवादं सामिप्रायं पलाश-
शाखयाऽनुप्राजनविधानं, मंत्रतथाख्या-
नसहितमुसयोजनविधानम्, अनुदुहोर्वर्ण-
विशेषस्य कथनम्, ऐच्छिकविकल्पाश्रयेण
सोमाय क्रीताय सोमाय पर्युह्यमाणाय
वाऽनुवाचनविधानम्, अध्वर्युकर्तृकं यज-
मानवाचनविधानं तन्मंत्रव्याख्यानं च,
सार्थवादं सप्रकारकं सुब्रह्मण्याहान-
विधानं, सार्थवादं सप्रकारकं शालां पूर्वेण
प्रतिप्रस्थातुरग्नीषोमीयं पशुमादाय प्रत्यु-
पस्थानविधानम्, अग्नीषोमीयपशोर्द्वैरूप्ये-
कारणनिदेशपूर्वकं प्रतिनिधित्वस्य निर्दे-
शनं, अजे आगते सति समालम्ब्य वाचनं
त्रिभानं, तन्मंत्रार्थविवरणं च, अध्वर्योः
शकटारोहणविमुञ्चनपूर्वकं समंत्रं शकटस्थो

ब्रह्म विषयाः

पृष्ठद्वाराः

ब्राह्म विषयः

पृष्ठद्वाराः

चमननोपस्तम्भनविधानं, स्मृत्योः
मंत्रतद्व्याख्यातयुक्तमुद्धारणविधानम्, अर्ध-
सुमुखानां सद्रूप्याणां चतुर्णामृत्विजां
सार्थवादं खण्डस्तन्या आत्मविधानं,
राजास्तन्या-श्रीहृन्मरीत्वं विधिपूर्वकं प्रश-
स्य प्रमाणकथनं समंत्रकं तदभिमर्शनम्
विधानं च, यजमानपञ्चमानां प्रागुक्तचतु-
र्णामृत्विजां शालाप्रपादनं तदवसरे चाञ्च
युक्तकृतं यजमानवाचविधानं, धात्रन्
मंत्रस्यार्थविवरणं तत्प्रत्येनिरूपणं च, उद-
पात्रनिनयनं कर्त्तव्यमिति कस्यचित्पदं
प्रतिपाद्य तस्मिन्नाकस्मिन् चेत्यादि. १०९-११२
इति तृतीयोऽध्यायः ।

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

१ आतिथ्येष्टिः—तत्र तस्याः प्रायणीयानन्त-
र्यविधानम्, आतिथ्यशब्दनिर्वचनं, पक्ष-
पक्षान्तरसहितं सप्रकारकं मंत्रमंत्रार्थ-
तत्तात्पर्यादियुतं सार्थवादं पञ्चवारमाति-
थ्यहविषो ग्रहणविधानं, गृहीतस्य
हविषो त्रिष्टुदेवतासम्बन्धं बोधयित्वा
नवकपालत्सङ्गणनम्, अस्याचेष्टौ कर्त्तव्य-
मयःपरिधयः—ऐक्ष्व्यौ विभूती आश्व-
धालः प्रस्तरः—अनुयाजाभावादुपश्रुति-
चतुर्ग्रहणमेवाप्यस्य—हवीष्यासाद्याहोमान्तं
ऋतेतिर्ह्वयताकं समंत्रमभिमन्यनं चेति
सहेतुकं सौमपत्तिकं प्रयोगगतविशेष-
निरूपणं, सार्थवादमस्या इष्टेतिडान्तत्वं
प्रतिपादनं चेत्यादि. १२०-१३०

२ प्रवर्ग्यकर्मणि तानूनं तदर्थमाख्या-
यिका, ह्रस्वा च तानूनमस्मत्प्रतिः,
आख्याभिरूप्या सिद्धार्थस्य प्रकृते यो-
जनं, तस्मिन्नेवैः स्त्रीकैश्चत्वारो मंत्रश्च
च प्रामाण्यनिर्दिष्टप्रणम्, वृत्ताथेष्टप्रशंसा,

प्रसंगात्किञ्चित्पुरुषार्थे कर्म, तानूनंश्चा-
र्थमाज्यग्रहणस्य समंत्रके विधानं तन्म-
न्त्रव्याख्यानं च, गृहीताज्यस्य समंत्र-
सर्वैरवमर्शनविधानं तत्कालिक संकेत
प्रदर्शनं, तन्मंत्रार्थविवरणं च, तानून-
मज्जाज्यं सर्वैः स्पृष्टमपि संयुजमानायैव
दातव्यमिति विधानं, यजमानकर्तृकसा-
मोपायस्य देवैः कृतं साममूलमिति कथनं
चेति. १३१-१३८

३ प्रवर्ग्यकर्मणि प्रायश्चित्तरूपाऽवान्तर-
दीक्षा-तां विधातुमाख्यायिका, अवा-
न्तरदीक्षाकल्पनप्रकारवर्णनं, तस्या अवा-
न्तरदीक्षायाः सार्थवादं विधानम्, अवान्तर-
दीक्षारूपेण समिधोऽस्याधानस्याख्या-
यिकापूर्वकं समंत्रकं विधानम्, अस्याधान
मंत्रार्थविवरणं अवान्तरदीक्षाक्रमकथनं
च, यावद्यजमानकर्तव्यं तत्सर्वं मदन्ती-
भिः (एतत्संहकाभिरग्निः) संपाद्यमि-
ति विधानं, मदन्त्युपस्पर्शनपूर्वकं राजा-
प्यायनविधानम्, अनुष्ठेयपदार्थक्रमविषये
कस्यचन ब्रह्मवादिनश्चोपस्योद्वावनम्,
आप्यायनप्रशंसा, कृत्विष्यजमानकर्तृका-
प्यायनस्य सख्यमधुकल्पनया प्रशंसनम्,
एतस्यैवाप्यायनस्य गतसात्त्वपरिहार-
रूपेण प्रशंसनं, षड्भूत्वाऽऽप्यायनकथनम्,
आप्यायनमंत्रविधानं विमागशस्तद्या-
ख्यानं च, प्रस्तरोपरिपाणी सम्पुटीकृत्य
एष्टा रायः' इति मंत्रप्रारूपनिहव-
विधानं, निहवद्वयं काष्ठविधोरकवसा-
वादिविचारप्रदर्शनं, निहवमंत्रव्याख्यानम्,
अध्वयुक्तकर्मप्रवर्णनकथनं चेत्यादि. १३८-१४७

४—तिस्र उपसद्विष्टपः तत्रादी तासं प्रवर्ग्य-
वतः प्रवर्ग्यान्तरूपकालविधानं, पूर्वी-

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

राहयोरनुष्ठेयोपसदोरग्निसोमविष्णूनां
याज्यापुरोऽनुवाक्याप्रकारकथनम्, उप-
सदो लोकजयसाधनत्वेन नाम-
निरुक्तिसहितं प्रशंसनं, प्रधान यागत्रयार्थं
सार्थवादं जुहादिष्वज्यग्रहणप्रकार-
कथनम्, उत्तरस्य स्रुत्याधारस्य निषेध-
करणम्, आश्रवणानन्तरभावितो प्राकृतां
होतुर्वरणोपवेशनसम्बन्धिनीमितिकर्त-
व्यतां निषिध्य 'सीद् होतः'
इति विशेषमात्रविधानं, होत्रा प्रसू-
तस्थाध्वर्योः स्तुवोरादानादिप्रयोग-
संगतिदर्शनम्, अतिक्रामतोऽनुवाचन-
विधानं सङ्कटतिक्रम्यैव समावयने-
नाग्निसोमविष्णुदेवत्यं यागत्रयं साध-
येदिति प्रतिपादनं, अग्न्यादि याग-
त्रयस्य वज्ररूपत्वं संवत्सरतयोपपाद्य
प्रशंसनं, सार्थवादमुपसदां त्रित्वं
विधाय प्रशंसासहितं दिनत्रयेऽपि
द्विर्द्विरनुष्ठानविधानं, त्रित्वपक्षवदुप-
सदादशत्वपक्षस्य विकल्पेन विधानं
प्रत्यहं द्विरनुष्ठानस्य शत्रुजयसम्पत्त्या-
नुकूल्यात्मना प्रशंसनं तत्सम्पत्ति-
साम्यदर्शनं लोकप्रकारनिदर्शनं च.
दिनत्रयोपसदोमन्त्रतदर्थकथनं, द्वाद-
शोपसत्पक्षे चतुश्चतुरहमेकैकयोपसदा
यष्टव्यमिति न्यायसिद्धार्थस्य प्रदर्शनं,
व्रतोपसदां मीमांसा द्वादशोपसत्पक्षे
व्रतप्रकारकथनं चेत्यादि १४७-१५५

इति चतुर्थोऽध्यायः ।

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

- १ सौमिकवेदिकरणोपक्रमः, दक्षिणोत्तरयोः
श्रेष्ठयोः प्रमाणकथनं, प्राक्प्रत्यगाया-
मावधिप्रदर्शनं, दक्षिणोत्तरयोरसंयोः
प्रदर्शनं, प्राक्पश्चान्मानस्य प्रशंसनं

पश्चान्माने पश्चान्तरकथनं च प्रागाया-
मावधेः प्रशंसनम्, असंयोः प्रमाणप्रशंसनं,
श्रीणिभागस्योक्तवस्यांशभागस्य ह्रस्वत्वस्य
च प्रशंसनं, सार्थवादमुत्तरवेदिनिर्माण-
विधानम्, उत्तरवेदिव्याघारणार्थमा-
ख्यायिकाकथनं, तस्यां च प्रसंगात्सद्यः
क्रीशब्दव्युत्पत्तिपुरःसरम् तदाख्यायाग-
स्य दक्षिणाकथनम्, उत्तरवेदिव्याघारण-
विधानम्, उत्तरवेद्या मानादि साधनभूत-
द्रव्यविधानम्, प्रासंगिकम् किञ्चन-
नियमविधानम् शम्यास्मययोरादानपूर्वकम्
सप्रकारकमुत्तरार्द्धशङ्कोः प्रत्यक्प्रक्रमे
पूर्वेणोत्तरम् सञ्चरम् परिहाप्य वेति
विकल्पेन, चात्वालयस्य संपादनकथनम्,
समंत्रं चात्वालस्य सर्वतः परिलेखन-
प्रकारकथनं खाताया मृदश्चात्वाला-
दुत्तरवेदिं प्रति प्रहरणादिप्रकारयुतं
हरणविधानम् तन्मंत्रतदर्थविवरणञ्च,
सार्थवादम् समंत्रं चानीताया मृदो-
वेद्याकारेण स्थापनविधानम्, वेद्याः
समंत्रक्रममुपव्यूहनं (मृत्प्रसारण) विधानं
तन्मंत्रतात्पर्याभिधानं च, वेद्याः करणे
युगमात्रीत्वरूपमानान्तरविधानम्, सप्र-
योजनम् मन्त्रे नाभिकरणविधानं, मंत्र-
मंत्रार्थसहितवेद्या अद्विरभ्युक्षणविधानं
चेति १५६-१६९

- २ उत्तरवेद्यामग्निप्रणयनप्रयोगस्य सेतिकर्त-
व्यताकम् विधानम्, तत्र रेखानुगति-
विषये कस्पचित्पक्षमुपन्यस्य व्यवच्छेद-
परिहारार्थं प्रयोजनाभावहेतुकम् तन्निरा-
करणम्, उत्तरवेद्या मंत्रतदर्थविवरणसहि-
तम् सप्रकारकम् प्रोक्षणीभिः प्रोक्षणविधानं
तत्र निनयनमंत्रेऽभिचारिकमंत्रमेतद्दर्शनं
च, सप्रकारकम् समंत्रमुत्तरवेदेव्याघारण-

अ० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

अ० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

कथनम्, मन्त्रतदर्थविवरणसहितं पैतु-
दारवपरिधिपरिधानकथनम्, गुग्गुलुसुग-
न्धितेजनादिसम्भारस्य समं प्रकमुपनि-
वपनविधानम् चेत्यादि १७०-१७५

- ३ हविर्धानकर्म—तत्र सदोहविर्धानादिकम्
विधातुं तेषां पुरुषाकारसन्निवेशत्वकथनं
सार्यवादं सदोहविर्धाननामनिरुक्तियुतं
हविर्धानस्य सदस्यश्चस्योदरत्वे यज्ञशिरस्त्वे
च हेतुकथनम्, सप्रकारकम् सदोहविर्धान-
योर्निर्माणविधानं, सधर्मकम् मन्त्रमन्त्रार्थ-
युतं हविर्धानप्रवर्तनाभ्यनुज्ञापनस्य सावि-
त्राज्यहोमस्य विधानम्, सधर्मकम्
मन्त्रमन्त्रार्थयुतमभ्यर्च्युक्तकृत्स्न दक्षिण-
हविर्धानशकटवर्त्महोमस्य विधानं,
पत्न्या हुताज्यशेषेणाक्षधुरोः समं-
क्रमजनविधानं, पत्न्याः समंततः
पर्याणयनविधानं, प्रतिप्रस्थातृक-
स्योत्तरहविर्धानशकटवर्त्महोमस्य सध-
र्मकं मन्त्रतदर्थविवरणसहितं विधानं,
पूर्वपत्नीकर्तृकाजनादेर्विधानं, मार्गा-
होमस्य रक्षसां मार्गानुगमनपरिहार-
साधनत्वेन प्रशंसनं, पत्नीकर्तृका-
भ्यंजनादेः प्रशंसनं, मन्त्रव्या-
ख्यानयुतं प्रायश्चित्तरूपस्य वाच-
नस्य विधानं, हविर्धानयोः स्थापन-
प्रदेशविषये कस्यचित् पक्षनिरूपणं,
मन्त्रतद्व्याख्यानयुतं हविर्धानयोरभि-
मन्त्रणविधानं, क्रमादभ्यर्च्युत्तिकर्तृ-
कस्य दक्षिणोत्तरहविर्धानयोरुपस्त-
म्भनस्य समन्त्रकं विधानं, मध्यमं
छदिमुपस्पृश्य वाचनविधानं, वाचन-
मन्त्रस्याधिव्यप्यतया व्याख्यातं,
सार्यवादं राट्यामुपस्पृश्य वाचन-

विधानं, छदिषां सीवनप्रकारसहितं
सप्रयोजनं ग्रंथिकरणविधानं चेति. १७६-१८६
४ उपरवविधिः—सत्रोपरवखननस्य प्रयोज-
नद्वयत्वकथनं, खननप्रदेशनिर्देशपुरः
सरं खननार्थं समन्त्रकमभ्यादावविधानं,
उपरवाणां समन्त्रकं परिच्छेदनविधानं,
मन्त्रमन्त्रार्थयुतं सक्रममुपरवाख्यावट-
खनने प्रकारद्वयकथनं, खातायाः सदः
समन्त्रकं यथाखातमुत्किरणविधानं;
खननस्य परिमाणकथनं, यथाखातं
समन्त्रकावमर्शनविधानं, सार्यवादं पूर्व-
योरपरयोरपरवयोः स्वस्वदिशं स्थित्वा
ऽभ्यर्च्ययजमानयोर्मद्राशंसनसहिता-
ऽन्योऽन्य हस्तसंस्पर्शस्य विधानं,
सार्यवादं समन्त्रं प्रतिगर्तं प्रेक्षप-
विधानं, सार्यवादा प्रोक्षणीशेषप्रति-
पत्तिः, सार्यवादयोः समन्त्रयोरवनयना-
वस्तरणयोः सप्रकारकं विधानं, तत्राधिष-
वणयोः फलकयोः समन्त्रकं निधानकथनं,
तयोर्मृदा दृढीकरणविधानं, समन्त्रकं
सहेतुकमधिषवणचर्मणि—अभिषवसाधन-
भूतानां पञ्चानां प्राण्यामुपावहरण-
विधानं चेत्यादि १८७-१९९

इति पञ्चमोऽध्यायः ।

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

- १ सदसो यज्ञोदस्त्वानुवादेन तन्मध्य-
देशे सोपपत्तिकं औदुम्बरीमानविधानं,
समन्त्रकमभ्यादानपूर्वकं सप्रकारकं सम-
न्त्रकपरिच्छेदनसहितमवटखननम्, उत्खातस्य-
मृत्निचयस्यावटप्राग्देशे उत्किरणम् औदुम्बरी
यजमानसम्मितत्वं साधयित्वाऽवटपूर्वदेशे
स्थापनं चेति विधानम्, औदुम्बरीप्रेक्ष-
णसाधनानामपि क्वेसाहित्यं विषय

अथ विषयाः

पृष्ठाङ्काः

अथ विषयाः

पृष्ठाङ्काः

तत्प्रशंसनं, समन्त्रकं यवावापविधानम्, समन्त्रकं यवसहिताभिरद्विरोदुम्ब्याः प्रोक्षणविधानम्, प्रोक्षणीशेषप्रतिपत्तिकर्म, समन्त्रं सप्रकारकम् बहिरवस्तरणविधानम्, समन्त्रमौदुम्बरी उच्छ्रयणविधानम्, समन्त्रमौदुम्बरीमानकरणम्, समन्त्रतद्योख्यानं तस्याः पर्यहणनिधानं, साशीराशंसनम् परितः संघट्टनेविधानं, सप्रयोजनमपामुपनिनयनविधानम्, औदुम्बरीमालम्ब्य वाचनविधानम्, मन्त्रमन्त्रार्थयुतमौदुम्बरीशाखाप्रे होमस्य विधानम्, मध्यमछदिर्निधानम् विधाय तदुभयत उत्तरतः परस्तादपि च त्रिखि-रुद्विषां निधानस्य विधानम्, छदिषां नवत्वप्रशंसनम्, सदस उदगायतत्वविधानम्, सदसः समन्त्रकम् पारश्रयणविधानम्, सदसी द्वारशाखाप्रवृत्तीनां हविर्धानम् दर्भैराच्छाद्य हविधोनवत्सीवनादिकस्य विधानं, सधिष्यकस्य आग्नीध्रीयमण्डपविधानं, तत्र पक्षत्रयमस्तीति प्रतिपादनं, समन्त्रकं निष्पन्नाग्नीध्र्याभिर्भर्तनविधानम् मन्त्रप्रतिपाद्यवैश्वदेवत्वस्य कारणद्वयेन समर्थनञ्च, प्रसङ्गाद्यजमानाय किञ्चिदपूर्वनियमविधानं चेत्यादि.

१९६-२०६

- २ धिष्यपदार्थविधानार्थं सौपर्णीकाद्रवमाख्यानम्, पराजितया सुपर्ण्या गायत्र्यादिछन्दांसि सृष्ट्वा तत्र गायत्र्या दिवं सोमाहरणद्वाराऽऽत्मनिष्कयणकरणादिककथनम्, सोमाहरणप्रसङ्गात्सुपर्णीहृष्टीतेन मृत्पुम्पपरिहाराय सोमयागस्यावश्यकत्वकथनम्, सोमभरकस्याध्वयोः स्नातविष्ण्यातिक्रमनिषेधकरणं,

संचरणमार्गप्रदर्शनं च, धिष्ययानां सोमरक्षकत्वमभिधातुं सर्वेषां तद्रक्षकत्वकथनम्, सर्वेषां समरक्षकत्वे समानेऽपि सदोगतानां धिष्ययानामिव कथमितरेषामनुदेशनं नास्तीति प्रतिपादनम्, तत्र द्वैरूप्ये स्थानद्वैविध्ये च कारणनिर्देशपूर्वकं संकेतपूर्वं नामद्वैविध्यसंकीर्तनं प्रसङ्गात्सोमयागस्य देवमनुष्यपितृद्वारा सर्वजगत्स्थितिहेतुत्वेन प्रशंसनं चेति २०७-२१५

- ३ सर्जनहोमोपक्रमः। वैसर्जननामनिरुक्तिपूर्वकं तत्प्रशंसनं, अन्तरालवर्त्यग्नीषोमीयप्रयोगकथनं, तत्र पदपांसोक्षतुर्धा विभज्य विनियोग इति केषांचित्पक्षमुपन्यस्य तन्निराकरणम्, अग्नीषोमीयार्थमाज्यपृषदाज्ययोर्ग्रहणविधानम्, समन्त्रकमाहवनीये वैसर्जनहोमस्य विधानं, अतवे द्वितीयाहुतेः समन्त्रकं विधानम्, इध्मस्योद्यच्छनमुपयमन्या उपयच्छनं च विधाय अग्नीषोमीयप्रणयनविषये विकल्पपक्षं निराकृत्य सिद्धान्तस्थापनं, अग्निना सह सोमार्थमग्नीषोमीयार्थं च तत्तत्पात्रादिकं पदार्थजातमादाय आग्नीध्रे प्रति प्रागगमनविधानं, तेषु सर्वेष्वायत्सु सत्सु वाचनविधानं तत्र निहितेऽग्नौ समन्त्रकमाज्यहोमस्य विधानं, आनीतानां प्रावादीमाहवनीयमुत्तरेणासादनकथनम्, अध्वयुक्तवृत्तं सप्रकारकामध्ववेदिबर्हिषां प्रोक्षणपूर्वकमाघारसमिद्धयाधानकथनं, समन्त्रकं तुरीयवैसर्जनहोमविधानं, वैष्णव्यर्चाहोमस्य प्रशंसनं, सार्थवादमासाद्य सुचोऽप उपसृष्ट्य राज्ञः प्रपादनविधानं दक्षिणस्य हविर्धानस्य नीहिं कृष्णाजिन-

विषयाः

पृष्ठाङ्काः । ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

मास्तीर्य तत्र समंशकं सोमस्य निधान-
विधानं, मंत्रतदर्थयुतमनुसृज्योपस्थानं,
हविर्धानात्समंशकं निष्क्रमणविधानम्,
एत्याहवनीये समंशकं समिधोऽभ्याधा-
नविधानं, सहेतुकं वैसर्जनहोमपर्यन्तं
दीक्षितस्य नाम न गृहीयादिति विधे-
रूपनयनम्, अत्रावसरेऽङ्गुलीनां विसर्जन-
विधानं चेत्यादि। २१५-२२४

४ यूपसम्पादनं-तत्र यूपं त्रक्ष्यन् वैष्ण-
व्यर्चा होमं कुर्यादिति सप्रकारकं
सप्रशंसनं विधानम्, आज्यशेषमादाय
तक्षणा सह यूपं प्रति गमनविधानं,
यूपमभिमृश्य जपविधानं, पक्षान्तरे
तिष्ठताऽभिमंत्रणं कुर्यादिति विधानं
तन्मंत्रार्थविवरणं च, समंशकं सुवेण
यूपस्योपस्पर्शनं समंशकं दर्भतरुणकेन
यूपस्य व्यवधानकरणं, समंशकं स्वधि-
तिना यूपे प्रहरणविधानं, सप्रयोजनं
प्रथमच्छिन्नस्य शकलस्य यूपवटे प्रक्षे-
पार्थमादानकथनं, यूपस्याधःपातनविषयं
प्रागादिदिक्त्रयस्य विकल्पेन प्रतिपादनं,
मंत्रतदर्थसहितं सप्रयोजनं प्रच्यव-
नीनस्य यूपस्यानुमंत्रणविधानं, मंत्रतदर्थं
सहितस्याब्रश्चनहोमस्य विधानं तत्प्रश-
सनं च, सविशेषं यूपस्य पारिवासन-
कथनं, यूपस्य मानविषये पञ्चारत्नि-
प्रभृति पञ्चदशारत्निपर्यन्तं बह्वप्रकाराणां
विकल्पेन पदशेनं, प्रसंगाद्वाजपेय-
यूपस्य सप्तदशारत्निवन्निरूपणं, सका-
रणमुक्तप्रकारेभ्योऽप्यधिकस्योमानस्या-
भ्यनुज्ञापनं, सहेतुकं यूपस्याष्टाश्रित-
विधानं चेत्यादि। २२५-२२९

इति षष्ठोऽध्यायः ।

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

१ अभ्यादानादि बर्हिर्वस्तरणपर्यन्तं
सेतिकर्तव्यताकं समन्त्रकमौदुम्बर्य-
वटवधूपावटनिर्माणविधानं तत्र यूपस्या-
तष्टो मूलभाग उपरस्तासंमितं यूपवटं
कुर्यादिति विशंषकथनम्, अषट्स्य पूर्व-
देशे प्राक्संस्थं यूपनिधानं यूपप्रे मुष्टि-
परिमिते बर्हिषां निधानं तदुपरिष्ठात्
यूपशकलनिधानं तत्पुरस्तात्पार्श्वतो वा
चषालनिधानमिति निधाने क्रमविशे-
षनिरूपणं च, सार्थवादं यूपशकलस्य
गते स्थापनविधानं, समंशकं शकलप्रा-
सनविधानं, सुवेणाज्यमादायावटमाभे-
लस्य तूष्णीं होमविधानं, सार्थ-
वादं समंशकं संप्रैषं यूपस्याञ्जन-
विधानं, चषालस्थोभयतः प्रत्यञ्ज-
नपूर्वकं यूपस्योपरि समंशकं प्रतिमुञ्चन-
विधानम्, उक्तयूपफलरूपत्वस्य लौकि-
कवृक्षस्य दृष्टान्तेन दृढीकरणं, पुनर-
ञ्जनविधानं, रशनावेष्टनप्रदेशे समन्त्र-
माज्येन परिमर्शनविधानम्, उच्छ्रयण-
सम्प्रैषकथनं, समंशकं यूपोच्छ्रयणविधानं,
समंशकं यूपस्य मानकरणं, तन्मंत्रस्या-
धियज्ञपरतया व्याख्यानं मन्त्रस्य
त्रिष्टुप्त्वं यूपमानस्योचितमिति प्रशंसनं
च, माने विशेषकथनं, यूपमन्वारभ्य
वाचनविधानं, वाचनमन्त्रस्य तात्पर्य-
व्याख्यानं, मन्त्रतत्तात्पर्यसहितं चषाल-
स्योदीक्षणकथनं, रशनापरिव्ययणं
विधाय तस्य सहेतुकं प्रशंसनं, रशना-
याः सोपपत्तिकं त्रैगुण्यत्वकथनं, परि-
व्ययणे मन्त्रकथनं समंशकं संप्रकारं
सार्थवादं यूपशकलस्य स्वरोरवगूहनं

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः । ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

विधानं, यूपशकल-रशना-चषालानां क्रमेणोर्ध्वमावित्वास्वर्गारोहणसोपान-त्वेन प्रशंसनं, स्वरुशब्दनिर्वचनं, यूपस्य लोकत्रयजयात्मना प्रशंसनं, यूपस्य पूर्वार्द्धं भूमौ यन्मानं तस्य दण्डसाम्यतः स्तवनं, प्रकारान्तरेण पूर्वार्द्धमभिमातुं भूयो द्योतनम्, अष्टाश्रित्वनिगमनं, यूपे निगूढस्य स्वरोरुत्तरत्र प्रतिपत्तिकर्मत्वेन यूपप्रतिनिध्यात्मना होमविधानं, तत्र मन्त्रकथनंचेत्यादि. २३३-२४३

२ अग्नीषोमीययूपप्रसंगाद्धूपिकादशिनीं विधातुमुपोद्धतः, तत्र यूपैकदशिनीविधानं तस्मिन्पक्षे द्वादशोपशयविधानं, तेषां यूपानां दक्षिणदेशे भूमौ निखातं कृत्वा तूष्णीं स्थापनविधानम्, उपशयस्य रक्षोनाशकत्वेन प्रशंसनं निधानमन्त्र-कथनं च, अग्निप्रमुखानां सर्वेषां यूपानां निखननादिकं सूत्यायाः पूर्वेषुः कर्तव्य-मित्येकीयपक्षमुपन्यस्य तन्निराकरणं, युक्त्या प्रातः परेद्युः पशूपाकरणकाले कर्तव्यमिति स्वपक्षस्य निगमनम्, एका-दशिनीपक्षे केन क्रमेणोच्छ्रयणमिति तत्कमनिरूपणं, प्रसङ्गात्पात्नीवतपशु-प्रयोगकथनं तत्र पात्नीयूपस्योच्छ्रयणं तत्प्रशंसनं च, पात्नीवतपशोस्त्वष्ट्रदेव-तायाः प्रशंसनं, तत्पशोर्मुष्करस्वरूप-विशेषकथनं, पात्नीवतपशोरितरपशुवत्स-ञ्ज्ञपनप्राप्तौ पर्यग्रीकरणान्तरमुत्सर्जन-विधानं, सञ्ज्ञपनपक्षे दोषोद्भावनं चेति. २४३-२४६

३ अग्नीषोमीयपशुयागः, पशुनियोजनाय सर्वथा यूपस्यावश्यकत्वं द्योतयितुमा-ख्यायिका, सार्धवादं पशूपाकरणमि-

मन्थनयोरनन्तरं यूपे पशुनियोजनविधानं, केवलनियोजनपक्षमुदाहृत्य तन्निराक-रणं, क्रममुक्त्वा इदानीं सार्धवादं पशो-रुपाकरणविधानं, समन्त्रकं तृणादान-विधानं तन्मन्त्रव्याख्यानं चेत्यादि. २४७-२५१

४ नियोजनप्रकारः-तत्र समन्त्रकं सम्बन्धन-कथनं, देवतानिर्देशप्रयोजनसहितं समन्त्रकं पशुनियोजनं, समन्त्रकं पशोः प्रोक्षणविधानं, प्रोक्षणमन्त्रस्य परमप्रयो-जनकथनं, प्रोक्षणशेषस्योदकस्य पानार्थं पशोर्मुखसमीपे धारणविधानं, समन्त्रकं पशोरधस्तादुपोक्षणविधानं, सामिधेनी-प्रेषादिप्रयाजान्तं कर्म प्रकृतिवत्, तत्र विशेषस्तु उत्तरमावारमाचार्यांसंस्पर्शयन् सुचौ पुनः पर्येत्य पशोर्ललाटांस-श्रोणिषु समन्त्रकमुत्तराधारावशिष्टाज्येन समञ्जनविधानं तत्प्रशंसनं च, अवयवा-वयविभेदेन मन्त्रभेदकथनं, तेषां मन्त्राणां क्रमेण व्याख्यानं, सप्रयोजनं द्विती-यस्य मैत्रावरुणस्याश्रावणविधानम्, अध्वर्युकर्तृकं यजमानप्रवरणं, यज-मान प्रवरणनिगदस्यार्थविवरणं, क्रमेण व्याख्यानं चेत्यादि. २५१-२५५

इति सप्तमोऽध्यायः ।

अथाष्टमोऽध्यायः ।

१ होतुर्होतृषदनोपवेशनादिप्रयोगकथनं, समिदाद्येकादशप्रयाजानाम् 'आप्रियः' इति संज्ञाहापनं, आप्रियनामनिर्वचनं तस्य प्रशंसनाय तत्प्रवृत्तिनिमित्तस्या-प्यायनस्य संभावनानिरूपणम्, आप्या-यनसाधनत्वमेवोपजीव्यैकादशानां विधाय प्रशंसनं, समिदादिदशप्रयाजाना-मितिकर्तव्यताकथनं, दशमप्रयाजानन्तरं

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

‘ शासमाहर ’ इति ब्रूयादिति विधानं, यूपशकलौ जुह्वाऽप्रगतेनाज्येन समज्य ताभ्यामक्ताभ्यां समंत्रकं पशोर्ललाटस्यो-पस्पर्शनविधानं, पुनर्युग्शकलस्यावगू-हनविधानं, शमित्रे शासप्रदानं, सुचो-रासादनविधानं, सार्थवादमग्नीत्कर्तृकं पशुप्रभृतीनां पर्यग्नीकरणविधानं, पश्वंग-श्रपणार्थमुल्मुकाहरणविधानम्, उल्मुका-हरणविषये कस्यचित्पशुं सयुक्तिकमुपन्यस्य तं निराकृत्य च स्वपक्षस्थापनविधानम्, उल्मुकस्य पुरोगमनप्रयोजनसहितमग्नीध्र-प्रतिप्रस्थात्रध्वर्युयजमानानां शमित्रं प्रति गमनविधानं, तेषामभिप्रायस्यान्य-थाकरणं, सेतिकर्तव्यताकं पशोर्वैश्वदे-वत्वापादनं, वाचनविधानं तन्मंत्रार्थवि-वरणं च, पशोर्विशसनप्रदेशेऽध्वर्योः सप्रयोजनं समंत्रं तृणापासनविधानं, सामिप्रायं पुनराहवनीयमभ्यावर्तन-कथनं, पशोः सञ्ज्ञपनप्रकारकथनं, सञ्ज्ञपनात्प्राक्पश्चाच्च होमे होमभेदेन स्वाहाकारप्रयोगवैपरीत्यदर्शनं तस्य प्रयोजनकथनेन प्रशंसनम्, एतयोर्होमयो-रनुष्ठाने ऐच्छिकत्वोपवर्णनं चेत्यादि. २९७-२९३

२ सञ्ज्ञपनानंतरभाविप्रयोगकथनं, पत्न्यै वाचनविधानं तन्मंत्रव्याख्यानं च, अग्निः पावनविधानं, सार्थवादः समंत्रं पत्नीकर्तृकं पशोः प्राणानामग्निरुपस्पर्शन-विधानं, अवयवावयविभेदेनोपस्पर्शन-मंत्रभागकथनं, परिशिष्टाभिरद्विजमान-पत्न्योः पशुशीर्षतोऽग्नेऽनुषिञ्चन-विधानम्, अनुषिञ्चनमंत्रविधानं, पशोर्जघ-नार्द्धस्य समंत्रकं निनयनविधानं, समंत्रं सप्रकारकं पशोर्विशसनप्रयोगकथनं,

वपामुत्खिद्य तथा वपाश्रपण्योः समंत्रं प्रच्छादनविधानं, वपाश्रपण्योः कार्ष्मर्ये-मयत्वं विधाय तत्प्रशंसनं, पशोर्वपा-परिवासनम् अग्नीध्रः पुनरुल्मुकादानं तेषां जघनेन चात्वाल्माहवनीयं प्रत्यागमनम्-अध्वर्युकर्तृकं समंत्रमाहवनीये तृणाप्रासनं चेत्यादि-प्रयोगकथनं, वपाप्रतपनप्रकार-कथनं, दक्षिणतः प्रतितपोपगमनमार्ग-प्रदर्शनं, प्रतिप्रस्थात्रा वपायां सत्य-मानायां सुवेणाज्यमादायाध्वर्योर्विप्रेपरि समंत्रं होमकरणविधानं, स्तोकप्रीष-कथनं, होत्रा स्तोकेभ्योऽनूच्यमानानां मंत्राणामाग्नेयत्वस्य वृष्टिसाधनत्वेन-प्रशंसनं, प्रतिप्रस्थातुः प्रयाजहोमार्थ-मध्वर्युं प्रति प्रैषप्रदानविधानम्, अंत्य-प्रयाजं हुत्वा प्रयाजशेषेणादौ वपाभि-धारणं पश्चात्पृषदाज्याभिधारणं चेति विधानम्, आदौ पृषदाज्याभिधारणमिति चरकाध्वर्यूणां मतस्य प्रत्याख्यानं, सप्रकारकं वपायागविधानं, तत्र प्रैषे ‘प्रस्थितम्’ इति पदं न ब्रूयादिति निषेध-करणं, हुत्वा वपां परस्पराभिमुखयो-र्वपाश्रपण्योः समंत्रमनुप्रासनविधानं, वपा-यागप्रशंसनं, चात्वाले मार्जनकरण-विधानं चेत्यादि. २९४-२७४

३ पशोरनुनिर्वाप्यपुरोडाशस्य तदेवतायाश्च विधानं, पुरोडाशानुनिर्वापं पूर्यमाणस्य पशोः समृद्धिहेतुत्वेन प्रशंसनं, पुरोडा-शस्य वपानंतर्यप्रशंसनं, पशोर्विशसन-विधानं, शमितुरनुशासनविधानं, हृदया वदानार्थं जुह्वां पृषदाज्यं गृहीत्वा शमित्रं प्रति गत्वा ततोऽध्वर्युशमित्रोः प्रश्नप्रतिप्रश्नकरणविधानं, प्रश्नप्रयोजन-

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

कथनं, सार्थवादं समंत्रमप्रे हृदयाभिघा-
रणविधानम्, अभिघारणमन्त्रांते स्वाहा-
कारकरणप्रतिषेधः, अवदानार्थं दक्षि-
णतो हविराहरणमार्गप्रदर्शनं दक्षिणत-
उत्तरवर्हिःसु पृक्षशाखासु प्रतिप्रधाताऽ-
ज्ञान्यवचेदिति विधानं, प्रसंगात्पृक्षवृक्षो-
त्पत्तिवर्णनं, क्रमात्प्रधानपश्वङ्गस्विष्टकृद्-
वसाहोमार्थं जुहुपश्वदसाहोमहवनीसमवत-
धानीषु आज्यमुपस्तीर्य जुहुपश्वतोर्हिर-
ण्यशकलावधानविधानं, मनोत्ता-
ऽनुवाचनं विधाय तन्नामनिर्वचनेन-
तत्प्रशंसनं, प्रधानार्थावद्यमानानि
हृदयाद्यङ्गानि तत्क्रमं च
विधाय तेषां प्रशंसनं, हृदयं जिह्वा वक्षः
सव्यदोः पार्श्वद्वयं यक्षुदृक्द्वयं त्रेधाकृतं
गुदं स्थूलमध्यभागौ दक्षिणा श्रोणिरित्ये-
कादशानां जौहवाङ्गानामवदानविधानं, दक्षि-
णदोर्द्विधाकृतं गुदाशुभागं सव्याश्रोणिरिति
स्विष्टकृदर्थानां त्रयाणामौपश्रुतानाम-
ङ्गानामवदानविधानं. पूर्ववद्विरण्य-
शकलावधानमुपरिष्ठादाज्याभिघारण-
विधानं च, मन्त्रमन्त्राथेविवरणसहितं
वसाहोमद्रव्यग्रहणविधानं, तदुपरिष्ठा-
दाज्यस्य द्विरभिघारणविधानम्, समं-
त्रक्रमं पार्श्वस्थिनाऽसिना वा गृहीताया
वसाया विभजनविधानं, गृहीतावशिष्टां
वसां प्रधानावशिष्टानि हृदयाद्यङ्गानि
समवत्तथान्या प्रास्य पुनराज्येन द्विरभि-
घारणमभितो हिरण्यशकलावधान-
विधानम्, प्रधानस्विष्टकृदर्थवदानानां
समुच्चयेन प्रशंसनं, शिरःआदीनामनवदे-
यत्वस्योपपत्तेश्चान्यत्रमुखेन प्रदर्शनम्,
अवद्यात्तंहविःप्रदानप्रकारकथनं, वपा-
प्रैषवदात्तर्षोर्भाषप्रैषेऽपि 'प्रस्थितम्'

इति पदं न ब्रूयादिति निषेधकरणं,
वसाहोमस्य कालविधानम्, वसाहोम-
मंत्रकथनं मन्त्रस्य वैश्वदेवत्वं प्रकृतहोम-
संगतमिति प्रतिपादनम्, वसाहोमानं-
तं प्रधानहोमविधानं, वनस्पतियागं
विधाय तस्य यूपद्वारा पशोः सोमत्व-
सम्पादकत्वेन प्रशंसनम्, स्विष्टकृदाग-
प्रकारकथनम्, वसाहोमशेषेण समंत्रं
दिव्याधारणविधानम्, सम्भग्गतावय-
वस्य पशोः सम्भर्शनविधानम्, विश-
सनानन्तरकालस्थितस्य व्यवस्थाप्रदर्श-
नम्, सम्भर्शने मन्त्रमुक्त्वा तस्य विभज्य
व्याज्यान् चेत्यादि. २७९-२८८

४ प्राणस्य श्रेष्ठत्वकारणाभिधानमुखेन गुद-
स्य प्रधानस्विष्टकृदुपयडिष्ट्यर्थं त्रेधा
विभज्य विनियोगं प्रशंस्य प्रयाजादीना-
मितराङ्गत्वकथनम्, प्रसंगाद्यदिकथञ्चि-
त्पशोः कृशत्वं स्यात्तर्हि गुदस्य सम्पूर्ण-
त्वायोदर्यं मांसं तेन सह मिश्रिणीय-
मिति निरूपणम्, अनुयाजार्थं पृषदा-
ज्यग्रहणं विधाय तत्प्रशंसनम्, विहिता-
ननुयाजान्विधास्यमानैरुपयड्भिः सहपुरस्ता-
दुपरिष्ठाद्य विधास्यन्प्राणात्मना तत्प्रशं-
सनम्, उपयजस्य निर्वचनपुरःसरं प्रशंस-
नम्, उपयज्यागे मन्त्रानुक्त्वा तस्या-
ख्यानं चतुर्णामत्युपयज्जहोमानां विधानं,
प्रजामिष्ट्विहेतुतया तेषां प्रशंसनं
चेति. २८९-२९३

५ अत्युपयाजमन्त्रान्विधाय पुनःसृष्ट्यभि-
वृद्धिहेतुतया तत्प्रशंसनं, मन्त्रतदर्थयुतं
मुखविमर्शनविधानम्, जावन्या पत्नी-
संयाजनविधानं, जावन्या अपि प्रदर्श-
विशेषकथनम्, हृदयशूलस्यावभृथाय-

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

ब्रा० विषयः

पृष्ठाङ्काः

नयनस्य प्रयोजनाभिधानं, परिकर्मिणे
हृदयशूलदानविधानं, पृथिव्यामप्यु च
शूलं परास्यतो दोषप्रदर्शनम्, उक्त-
दोषाभावायोपायकथनम्, यदाऽस्विषये
ग्लानिं प्राप्नुयात्तदा यूपस्य प्रादेशे
उदपात्रं निनीय तन्नापीषदाद्रप्रदेशे
समन्त्रं हृदयशूलस्योपगूहनविधानम्, ईष-
दाद्रं उपगूहनादपां पृथिव्यामुपगूहनात्त-
दीपीषधीनां च हिंसाप्रसंगोऽतस्तत्रो-
भयत्र हिंसापरिहाराय समन्त्रं प्रार्थना-
करणविधानम्, अंघ्र्युपश्रुतीनामभिमन्त्रण-
विधानम्, एतस्य प्रशंसनं, शूलोपगूहनस्य
विषयविशेषे निषेधकरणं चेति. २९४-२९७

इत्यष्टमोऽध्यायः ।

अथ नवमोऽध्यायः ।

- १ पक्षेकादशिनी-सां विधातुमाख्यायिका,
तत्रैकादशिन्याः फलसहितो विधिः,
सामान्येनैकादशिनीफलमभिधायेदानीम्
आग्नेयसारस्वतसौम्यपौष्णबार्हस्पत्यवैश्व-
देवैन्द्रमास्तेन्द्राप्रसावित्रवारुणाख्यास्ता-
नेकादशिनान्यंशस्कमेण विधाय तत्फलस्य
विभज्य दर्शनम्, तत्र-आग्नेयपशोः
प्राथम्ये कारणकथनम्, सौम्यपशोः
सारस्वतान्तर्यस्य प्रशंसनं, बार्हस्पत्य-
स्य पौष्णान्तर्यं युक्तिप्रदर्शनं, ऐन्द्रस्य
वैश्वदेवान्तर्यं कारणदर्शनम्, यूपेका-
दशिनीपक्षे प्रयोगविधानम्, पक्षेकादशि-
नीपक्षे प्रयोगविधानं, उदङ्मननकाले
निवेधने वपाभिः प्रचारेऽङ्गानां यागाव-
सरे च प्रयोगक्रमनिरूपणं चेति. २९८-३०५
- २ सोमाभिषवार्थं वसतीव्रीणां ग्रहण-
विधानं, गृहीतानां वसतीव्रीणां सवन-
त्रयार्थं विभजनं, गृहीतव्यानामपो

विशेषणद्वारा गुणामिधानं, स्यन्दमाना-
नामपां ग्रहणे उपपत्त्यन्तरकथनं, तत्र
दिवाग्रहणस्यामिप्रायाविष्करणम्, अस्तम-
यात्पूर्वकालीनस्य ग्रहणस्य प्रशंसनं,
वसतीव्रीग्रहणात्प्रागस्तमये सति तद्-
ग्रहणोपायकथनं, तदुभयासम्भवे उपाया-
न्तरकथनं, वसतीव्रीग्रहणे मन्त्रविधानं
तदर्थविवरणं च, आहूतानामपां गार्ह-
पत्यस्य पश्चाद्भागे समन्त्रं सादन-
विधानम्, अग्नीषोमीयपशोः पत्नीसंयाजा-
न्तत्त्वप्रतिपादनं, वसतीव्रीणामपां वेदेः
परितो नयनविधानं, वेदिमव्यस्थान्-
दीक्षितान्प्रत्यध्वर्योः ' व्युत्क्रामत ' इति
त्रिवचनं, हविर्धानस्य पुरोदेशे यजमा-
नस्यावस्थानकथनं, ता वसतीव्रीरा-
दायाध्वर्युर्दक्षिणद्वारेण प्राग्वंशान्नि-
ष्कम्य वेद्या दक्षिणश्रोणौ सादयेदिति
विधानं तत्र मन्त्रं प्रतिपाद्य तद्व्याख्यानं
च, ताः पुनराह्वयाप्रेण पत्नीं सादय-
तीति विधानं, ताः पुनरादायाध्वर्योरु-
त्तरमार्गेण निष्क्रम्योत्तरश्रोणौ तासां
समन्त्रं सादनविधानं, सर्वतः परिहरण-
स्योत्तरवेदेरपरिहरणस्य च प्रशंसनं,
वसतीव्रीग्रहणप्रश्रुतीनामग्नीप्रसादना-
न्तानां मन्त्राणां सतसंख्यामाः शक्नो-
त्वसम्पत्त्या प्रशंसनं चेति. ३०५-३११

- ३ सुत्यादिवसे प्रातःकालीनं सवनीय-
पश्वर्यमृत्विक्सम्प्रबोधनाद्याऽसादना-
न्तप्रयोगनिरूपणं, सार्थवादं सोमो-
पावहरणविधानम्, उपावहरणमार्गप्रद-
र्शनं, ब्राह्मणां मध्ये स्थापनं विधाय
तत्प्रशंसनम्, उपावहरणे मन्त्रमुक्त्वा
तस्य विभज्य व्याख्यामम्, उपावहृतस्य

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

सोमस्य समन्त्रकमुपस्थानविधानं, प्रात-
रनुवाकप्रयोगकथनं, तत्र प्रातरनुवाक-
प्रेषे 'प्रातर्यावस्यः' इत्येतावानंशो
न वक्तव्य इति शाखान्तरीयं मतं प्रत्या-
ख्याय वक्तव्य इति स्वमतस्य स्थापनं, प्रातर-
नुवाकोपक्रमांगभूतस्य समिदाधानस्य
छन्दोदेवतासमिन्धनरूपत्वेन प्रशंसनं,
होतृकर्तृकस्य प्रातरनुवाकानुवचनस्य
छन्दसां पुनराध्यायनरूपत्वेन प्रशंसनम्,
उक्तस्याध्यायनस्य सार्थकत्वाय गतसारत्व-
प्रसक्तिदर्शनं, प्रातरनुवाकस्य प्रति-
गरविषये केषाञ्चिन्मतं. प्रातिपूर्वकमुदा-
हृत्य तस्य निराकरणम्, एकधनाख्याना-
मुदकानामानयनार्थं प्रचरण्याज्याहुति-
होमस्य विधानपूर्वकं प्रशंसनं, पुनस्तस्यै-
वाहुतिप्रस्तरणात्मना प्रशंसनं, होममन्त्रं
विधाय तस्य विभज्य व्याख्यानम्, अप्सु
होमार्थमपरं चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वो-
दङ्मुखं ब्रजमानस्य प्रेषदानकथनं,
तत्र प्रथमप्रेषमुक्त्वा तद्याख्यानम्,
अन्येषामपि प्रेषानां प्रदर्शनं, तेषां
जलानयनार्थं निर्गमनमार्गकथनं, गमन-
समये पत्न्याः साहित्यं विधाय तस्या-
ख्यानमुखेन प्रशंसनं, प्रचरणीगृही-
तस्याज्यस्याप्सु होमं विधाय तत्प्रशं-
सनं, पुनस्तस्य प्रकारान्तरेण प्रशंसनं,
होममन्त्रं विधाय तस्य विभज्य व्याख्यानं,
हुताया आहुत्या अपसारणस्य समन्त्रकं
विधानं, समन्त्रकं मैत्रावरुणचमसेनो-
नयनविधानं, सत्स्वितरेषां चमसेषु मैत्रा-

वरुणचमसस्य प्रयोजनकथनम्, अप्स-
म्भरणानंतरमनुश्रेयस्य विधानं, केषाञ्चि-
न्माक्षादुदकसंसर्जनपक्षमुदाहृत्य तदभि-
प्रायं चाविष्कृत्य तस्यान्यथासिद्धिं प्रदर्श्य
निराकरणम्, अद्विषये होत्रचर्याः प्रश्नो-
त्तरप्रदर्शनम्, अग्निष्टोमे प्रचरणीसंख्यस्य
तदभावे अपरचतुर्गृहीताज्यास्याग्नेयर्चा-
होमः—उक्त्ये मध्यमपरिधेरुपस्पर्शनम्—
अतिरात्रषोडश्यादिषु केवलं मंत्रमुक्त्वा
तूष्णीमेत्य देवयजनप्रपादनमित्येतद्यज्ञ
क्रतूनां व्यावर्तनकरणविधानं तत्र मध्ये
ज्योतिष्टोमे मन्त्रस्याग्नेयत्वं संगतमिति
व्याख्यानं च, एकधननामकघटाना-
मयुग्मसंख्यानां विकल्पेन विधानं,
युग्मसंख्याया एकधनशब्दनिर्वचनं
प्रदर्श्य प्रशंसनं चेति. ३१२-३२७

४ निग्राभ्या (सोमाभिषव) प्रयोगोप-
क्रमः, तत्राधिषवणसंज्ञके दारुमये
फलके पर्युपवेशनहिरण्यवन्धनादीतिक-
र्तव्यताविधानं, हिरण्यवन्धनस्य सत्य-
त्वरूपेण प्रशंसनम्, अंशुप्राहामिषवार्थ-
मन्वयोप्राणामादानकथनं, प्राणोऽ-
श्ममयत्वं विधाय तत्प्रशंसनम्, आदाने
मंत्रं विधाय तद्याख्यानं, सार्थवादं
वाग्यमनविधानं, निग्राभ्यास्वाह्तासु
यजमानाय वाचनविधानं, वाचनमंत्रस्या-
वयवशस्तात्पर्याभिधानम्, उपांशुसवन-
नामनेरक्तिसहितं सार्थवादं मंत्रमन्त्रार्थयुत-
मुपांशुसवने सोमोन्मानविधानं, मान-
गतपञ्चसंख्याप्रशंसनं, मितस्य सोमस्य

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः । ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

समंत्रकर्मभिर्मर्शनविधानं, सोमस्य
लोकात्तरस्याप्यंशस्य यत्परिग्रहाभि-
धानं तस्याख्यायिकामुखेन प्रशंसनं,
निग्राम्योद्देकैः सोमोपसेचनं विधाय
तस्याख्यायिकया प्रशंसनं, प्रसङ्गालि-
प्राप्त्याशब्दनिर्वचनम्, उपसेचने मंत्र-
मुक्त्वा तद्वाक्यान्, प्रहरिष्यतो द्वेष्यस्य
तदभावे तृणस्यानुष्यानकयनं, प्रहरणं
तन्मंत्रं च विधाय मंत्रस्य व्याख्यानम्,
अभिषवणे त्रित्वं विधाय सम्भरणनिग्रा-

मोपायनयोः संख्यया सह समुचित्य च
तत्प्रशंसनं, निग्रामोपायनमनूय तत्प्रशं-
सनं तत्र मन्त्रं विधाय तत्प्रशंसनं, सोम-
स्याभिषव (संभरणादि) प्रसङ्गात्तन्नाम-
निर्वचनं यद्वनामनिर्वचनं च, उक्तार्थसंवा-
दाय सोमप्रार्थनारूपमंत्रसंवाददर्शनं
तत्र मंत्रतात्पर्याभिधानं च, निग्रा-
म्योऽद्भयो होतृचमसेन यद् ग्रहणं तस्य
प्रशंसनं चेत्यादि.

११८-१४३

इति नवमोऽध्यायः ।

इत्यध्वरनामकं तृतीयं काण्डम् ॥

चतुर्थे ग्रहकाण्डे-

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

प्रथमोऽध्यायः ।

१ ग्रहयागाः—तत्रादौ प्रातःसवनीयाः षोड-
शग्रहाः तत्रापि पूर्वं उपांशुग्रहः, वक्ष्य-
माणं वहिर्ग्रहणस्य च प्रयोजनं प्राणस्य
बहिःसञ्चरणप्राप्तिवन्धनिरासमुपपादयि-
तुमुपोद्घातत्वेनोपांशोः प्राणरूपत्वमु-
पांशुसवनान्तर्यामयोर्व्यानोदान्तवं चेति
निरूपणम्, उक्तस्योपांशोः प्राणत्वस्य
प्रश्नोत्तरपूर्वकमुपांशुनामव्युत्पत्त्या सम-
र्थनम्, उक्तस्य प्राणात्मकस्य सोमस्य
गुणविशिष्टग्रहणविधानं, पवित्रविरहस्य
प्रयोजनकथनं षड्वारमंशुकरणकापा-
वनविधानं, षट्त्वसंख्याया अंशुनामृत-
रूपसंपादकत्वेन स्तवनं, आत्तानामं-
शूनां पुनरपि सोमे योजनविधानाय
याज्ञिकानां जिज्ञासाया अवतारणम्, उक्त-
प्रश्नस्योत्तरत्वेन सहेतुकं समन्त्रकमुप-
निवापविधानम्, उपांशुग्रहस्य सवनत्र-
यात्मकत्वं प्रातःसवनस्य सवनत्रयात्म-
कत्वनिर्दर्शनेन द्रढयितुमाख्यायिका-
कथनं, विहितामिषवपर्यायत्रयमध्ये
प्रथमपर्याये संख्याविशेषस्य विधानं,
बहिष्पविद्ग्रहणे मन्त्रं विनियुज्य तस्य
भागशो व्याख्यानं, द्वितीये पर्याये
प्रहारसंख्याविशेषं मन्त्रं च विधाय
तत्र मन्त्रस्य भागशो व्याख्यानं, तृतीये
पर्याये समन्त्रकं प्रहारसंख्याविशेष-
विधानं, गृहीतस्य सोमरसस्य होम-
करणविधानम्, 'अभिषवे सार्थवादं काम्यस्य
संख्याविशेषस्य विधानं, पर्यायत्रयेऽ-
ष्टसंख्याविशेषः प्रकारान्तरेण स्तवनम्,

अभिषवावृत्तिषु फलान्तराय सार्थवादं
संख्यान्तरविधानं, सप्रयोजनं ग्रहणा-
न्तरमनुष्ठेयकृत्यविधानं, सादितस्य
पात्रस्य समन्त्रकं पिधानकथनं, अभि-
चरता हि प्राणा आकुलीकर्तव्या
इत्यस्य सप्रयोजनं विधानं, स्वाहाकारो-
च्चारणानन्तरं समन्त्रकं हविर्धानानिर्ग-
मनकथनं, सहेतुकं अर्घ्योर्वस्वरणवि-
धानं, समन्त्रकं होमं विधाय तत्र मन्त्रं
चतुर्धा विमस्य तद्व्याख्यानं, होमानन्तरं
ग्रहोन्मार्जनं विधाय तदुत्तरकर्तव्यं सम-
न्त्रकमुपमार्जनविधानं, 'स्वाङ्कृतः'
इत्यस्य होममन्त्रस्याभिष्टवनं, विहितस्य
सादनस्योत्तरार्धं स्थानं विधातुं मता-
न्तरमनूय नजिरस्य च स्वीयमत्तस्योप-
पत्तिपूर्वकं स्थापनम्, उपांशुग्रहनस्य
प्राग् आदानविधानं, दशापवित्रेण तदु-
पस्पर्शनस्य निषेधकथनं, तत्र हेतुकथनं,
समन्त्रकं प्राग् आसादनविधानं
चेत्यादि.

१-१४

इत्युपांशुग्रहः ।

२ अन्तर्यामग्रहः—तत्र विधानस्यमानस्य
ग्रहस्य अन्तर्यामताव्युत्पादनं योजनं—
मन्तर्यामसहचारिणोरुपांशुसवनयोः
प्राणव्यानात्मकत्वेन समर्थनम्, उदाना-
त्मकस्याप्यन्तर्यामग्रहस्य कथमेतन्ना-
मेति समर्थयितुं पृच्छाकरणम्, सार्थ-
वादमन्तर्यामग्रहस्य ग्रहणविधानम्,
प्रस्तुतधारास्त्रावस्याविच्छेदत्वविधानम्,
आख्यायिकया पवित्रेणैव सोमस्य
शोधने कारणजिज्ञासनम्, प्रतिज्ञापूर्वकं

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

पूतस्य सोमस्योपयामेन ग्रहणे कारण-
कथनम्, सार्थवादं सहेतुकं ग्रहाणां
खरे सादनविधानम्, सार्थवाद् सप्रयो-
जनं उपांश्चन्तर्यामयोर्होमे कालभेद-
प्रदर्शनम्, उक्तकालविभागस्य प्रकारान्त-
रेण स्तवनं, विहितमन्तर्यामग्रहणमनूय
तत्र मन्त्रं विनियुज्य च मन्त्रस्य पञ्चधा-
विभागेन व्याख्यानम्, गृहीतस्यान्तर्याम-
ग्रहस्य समन्त्रकं परिमार्जनविधानम्,
हेतुपूर्वकमुपांश्चन्तर्यामयोः सादनादि-
कर्मसमानत्वोपपादनं, होमे शाखान्तरीय-
मतमुपन्यस्य तन्निरस्य च स्वमते विक-
ल्पेन तूर्णीहोमपक्षं प्रतिपाद्य पश्चान्तरे
'स्वाङ्कृतः' इत्युपांश्चमन्त्रेणैवाः पर्याम-
ग्रहो होतव्य इत्युपपादनम्, सप्रयो-
जनं सोपपत्तिकं समन्त्रमुपदिष्टं विहित-
योरुमार्जनोपमार्जनयोरत्रान्त्यामे तद्वै-
लक्षण्यस्य विधानम्, अन्तर्यामस्य तन्म-
न्त्रस्य च विधिपूर्विका प्रशंसा, तत्रापि
सादने विशेषं विधाय तत्प्रशंसनम्,
आसादितानामुपांश्चादित्रयाणां तृतीय-
सवर्गपर्यन्तं निर्व्यापारतन्मात्रवस्थाने
हेतुनिरूपणं, यज्ञस्य पक्षिरूपताया
उदाहरणान्तरेणापि समर्थनम्, पुनस्ते-
षां त्रयाणां लोकत्रयात्मकत्वेनापि प्रशं-
सनं चेत्यादि.

११-२१

३ ऐन्द्रवायवग्रहः—तत्रैन्द्रवायवग्रहस्यो-
पांश्चादित्रयप्रयोगानन्तर्ये कारणकथनम्,
अस्य ग्रहस्य द्विदैवत्यमेन्द्रवायवनामत्वं
सर्वेषां पात्राणां वायव्यनामत्वं चेत्यादि-
व्युत्पादयितुमाख्यायिका तस्यां चा-
ख्यायिकायां विशेषतः प्रजापतिकृते
ऐन्द्रवायवे इन्द्रवाय्वोर्विवादपूर्वकमि-

न्द्रस्य तुरीयांशभाक्त्वं तुरीयशब्दार्थं
चाभिधाय तयोः स्वकीयग्रहभागानुसा-
रेण ग्रहांगभूतानामपि मन्त्राणां विभाग-
कथनम्, स्वकीयग्रहादिभागमनुसृत्य
वाचक्षतुर्थमेव पदं निरुक्तं स्यादिति
कथनम्, उक्तेऽर्थे मन्त्रसम्वाददर्शनम्,
इत्थमाख्यायिकया ग्रहस्य देवतादिकं
प्रदर्श्य तस्य समन्त्रकं ग्रहणसंस्कार-
विधानम् तन्मन्त्रार्थकथनं च, तस्य
मन्त्रतदर्थयुतं पुनर्ग्रहणविधानम्, मन्त्र-
मन्त्रार्थसहितं गृहीतस्य सोमरसस्य
सादनविधानं चेत्यादि.

२१-३३

४ मैत्रावरुणग्रहः—तत्र विधास्यमान-
ग्रहस्य देवतायाः प्रशंसापूर्वकं तस्य
ग्रहस्यैन्द्रवायव्यान्तर्ये कारणनिरूपणं,
ऋतुदक्षशब्दव्युत्पत्त्या मित्रावरुणयो-
रव्यात्माधिभौतिकरूपत्वस्य सोपपत्ति-
कमुपपादनम्, अधिभौतिकत्वमाख्यायि-
कया दृढीकरणपुरःसरं ग्रहस्य द्विदैव-
त्यत्वप्रतिपादनम्, प्रसंगाद्ब्राह्मणस्य
स्वाभाविकज्ञानशक्तिसम्भवात्क्षत्रस्य तद
भावात्क्षत्रेण ब्राह्मणोऽनुगतव्य इति
निरूपणम्, एवं ग्रहस्य द्विदैवत्यत्वा-
दिकमभिधाय समन्त्रकं ग्रहणविधानम्,
सकारणं गृहीतस्य सोमरसस्य पयसा-
मिश्रणविधानं, प्रकारान्तरेणापि पयसा
मिश्रणस्यावश्यकत्वकथनं, विहितं पयसा
मिश्रणमनूय तत्र मन्त्रविधानं, गृही-
तस्य सोमरसस्य खरे सादनविधानं
चेति

३४-३९

५ आश्विनग्रहः—तत्र विधित्सितस्याश्विन-
ग्रहस्य भक्षणविध्युपयोगित्वेन श्रोत्रा-
त्मना स्तवनम्, आश्विनग्रहविधायिनी

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः | ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

आख्यायिका, आश्विनग्रहग्रहणस्य बहि-
ष्पवमानानन्तर्यरूपकालविधानं, ग्रही-
ष्यमाणस्याश्विनग्रहस्य होमकालविधानं,
प्रसंगादश्विनामप्राप्तेरुपवर्णनं, मंत्रमन्त्रा-
र्थसहितं ग्रहणविधानं, ग्रहणसादनयोर्म-
धुशब्दप्रयोगास्याभिप्रायाविष्करणं, द्वि-
दंबत्यानां पात्राणां लक्षणाभिधानं
चेति

४८-४९

इति प्रथमोऽध्यायः ।

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

- १ शुक्रामन्यिनौ ग्रही-तत्र पूर्वं विधित्सि-
तयोः शुक्रामन्यिनोर्ग्रहयोश्चक्षुरात्मना
भोक्तृभोग्यात्मना च स्तवनम्, आख्या-
यिकया ग्रहयोर्ग्रहणहोमयोर्विस्पष्टीकरणं,
तस्य याज्ञवल्क्यमतोपन्यासेन समर्थनं,
विहिते शुक्रस्य ग्रहणे शाखान्तराभि-
मतं मंत्रं प्रत्याख्याय स्वाभिमतस्य सोप-
पत्तिकं विनियोजनं, होमे मंत्रं विधाय
तद्व्याख्यानं, गृहीतस्यसोमरसस्य समं-
त्रकं सादनं विधाय मन्त्रार्थविवरणं,
विहितं मन्यिनो ग्रहणमनूय तत्र मंत्रं
विधाय च तदर्थविवरणं, गृहीतस्य सोम-
रसस्य यवपिष्टैर्मिश्रणविधानं तस्योपा-
ख्यानेन हेतुनिरूपणं च, विहिते मिश्रणे
मन्त्रस्य विनियोजनं, ग्रहस्य समंत्रकं
सादनं विधाय तन्मंत्रव्याख्यानं, प्रसंगा-
च्छुक्रामन्यिग्रहयोर्होमकाले कर्तव्यस्थानु-
ष्ठानविशेषस्य विधानम्, उभयोः समंत्रकं
निष्क्रमणविधानं, निष्क्रमणानंतरं कर्त-
व्यस्यारत्निसन्धानादिकस्य विधानम्,
अध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रोः परीतो गच्छतोः स-
मंत्रकं गमनं विधाय मन्त्रार्थविवरणम्, आह-
वनीयस्य पश्चाद्भागो ग्रहयोराच्छादनस्य पुर-

स्तादृत्वा तदपनयनस्य च विधानं, मंत्रमं-
त्रार्थयुतं यूपस्य पश्चात्पुरतो वा तयोः पुनर-
भिसन्धानं कथनम्, अप्रोक्षितस्य यूपशक-
लस्य निरसनं प्रोक्षितस्याहवनीये प्रासने
च कुर्यादिति प्रयोजनपुरःसरं समंत्रकं
विधानं, होमात्प्रागध्वर्योर्मन्त्रजपविधानम्,
आश्रावणपूर्वकं प्रैषविधानं, वषट्काराद्य-
साने ग्रहचमसानां होमस्य तदर्थं स्थान-
विशेषस्य च कथनं, शुक्रामन्यिग्रहयो-
र्होमो याज्यया तदतिरिक्तमंत्रे विशेषे-
णापि च कर्तव्य इति सहेतुकं निरू-
पणं, विशिष्टे मन्त्रप्रथमशब्दप्रयोगस्य
तात्पर्याभिधानं, होमानंतरं कर्तव्यमध्वर्योः
प्रैषकथनं, प्रतिप्रस्थात्राऽध्वर्युपात्रे शेष-
स्यावनयनं कर्तव्यमिति विधायाध्वर्यु-
पात्रगतं सोमं भक्षार्थं होतृचमसेऽवनये-
दिति कथनं, होत्रकाणां चमसाऽभ्युज्ज-
यनस्य सहेतुकं विधानं, होत्रकाणां
याजनविधानं, प्रथमहोतृकस्योत्तमहो-
तृकस्य याज्यापाठानंतरं हुत्वाऽध्वर्युरमु-
मंत्रयेदिति विधानं, मन्त्रार्थप्रसंगेन होत्रा
शब्दप्रयोगस्योपपत्तिकथनं, चमसहोमा-
नंतरं सदोगत्वोपविशेदिति कथनं, मैत्रा
वरुणादिपरित्यागेनाग्नीध्रकर्तृकयागसमाप्ति-
कथने कारणकथनंचेत्यादि.

४७-६१

- २ आग्रयणग्रहः-तत्र विधास्यमानस्या-
ग्रयणस्य प्रोक्तानां प्राणाद्यात्मकानामु-
पांश्वादीनामाश्रयभूतमव्यदेहात्मना स्त-
वनम्, उक्तेनात्मनाऽस्य ग्रहस्य लब्धं
सर्वत्वमुपजीव्य पृथिव्या ग्रहस्य ग्रहण-
विधानम्, उक्तस्य ग्रहणस्य सोपपत्तिकं
भूयिष्ठत्वविधानं, विहिते ग्रहणे देवता-
सम्बन्धप्रदर्शनम्, उक्तमेव सर्वत्वमव-

विषयाः

पृष्ठाङ्काः । ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

लभ्य ग्रहस्य सवनत्रयेऽपि ग्रहणा-
भिधानं, पात्रान्तरगतस्य सोमरसस्य क्षयेऽ-
स्मादेव ग्रहात्तस्य सोपपत्तिकं समर्थन-
कथनं सवनत्रयपरिसमाप्त्यनंतरमेतस्मा-
द्ग्रहाद्वारियोजनग्रहस्य ग्रहणविधानम्,
आग्रयणशब्दनिर्वचनम्, आग्रयणग्रहेऽ-
ध्वर्योर्वाग्वदनस्य सोपपत्तिकं समर्थनं,
विहिते ग्रहग्रहणे मंत्रं विधाय तस्य
चतुर्धा विभागेन व्याख्यानं, ग्रहणानंतरं
दशापवित्रेण सह ग्रहं स्वीकृत्य द्विकु-
र्यादिति कथनं, ततोऽध्वर्योर्वाग्विसर्ग-
साधनभूतस्य मंत्रस्याभिधानं, मंत्र-
शेषविधानविषये मंत्रशेषं न ब्रूयादिति
केषाञ्चिन्मतमभिधाय तत्प्रत्याख्याय
च मंत्रशेषं ब्रूयादिति स्वमतस्था-
पनपूर्वकं मंत्रशेषविधानम्, उक्त-
मंत्रशेषे 'सुभूताय' इत्यादिपदपदार्थ-
प्रदर्शनपूर्वकं 'ब्रह्मवर्चसाय' इत्येतत्पदं
पठितव्यमिति परमतं दूषयित्वा न पठि-
तव्यमिति स्वमतस्मिरीकरणं, गृहीतस्य
सोमरसस्य मंत्रमंत्रार्थयुतं कारण-
सहितं मन्व्यदेशे सादनविधानं
चेत्यादि.

६२-६९

३ उक्थ्यग्रहः—तत्र विधास्यमानस्यो-
क्थ्यग्रहस्य सूक्ष्मशरीरात्मना स्तुतिं
कृत्वाऽऽयुष्ट्वं च प्रतिपाद्य सहेतुकं
पृथिव्या ग्रहणाभिधानं, विहितं ग्रह-
णमनुय तस्य संपूर्णताविधानम्, उक्थ्य-
ग्रहणे सवनसन्धानप्रकारनिरूपणम्, उक्त-
सवनसन्धानप्रकारो माध्यन्दिनसम्बन्धि-
न्युक्थ्यविग्रहेऽपि कर्तव्य इति प्रति-
पादनं, ग्रहस्याधुष्ट्वे व्यवहारोपपत्ति-
कथनम्, अस्य ग्रहस्य ऋतुरूपत्वात्काम

धेनुत्वेन प्रशंसनम्, अस्य ग्रहस्य सोप-
पत्तिकमपुरोक्तं ग्रहणं कुर्यादिति प्रति-
पादनं, पुरोक्तत्वाभावेऽप्यस्य ग्रहस्य
पुरोक्तत्वमस्तीति समर्थनं, ग्रहग्रहण-
मनुय तत्र मंत्रं विधाय तस्य चतुर्धा-
विभागेन व्याख्यानम्, इत्थं ग्रहस्य ग्रह-
णादिकं विधाय होमकाले तस्यैव समं-
त्रकं विमर्श्य ग्रहणविधानम्, उक्तमंत्रसा-
धने विग्रहणे ग्रहस्य साधारणलक्षणं
दोषमुद्भाव्य तदोषपरिहाराय यथादेशतः
ग्रहं विगृहीयादिति कथनं, यथादेशतः
मुक्थ्यस्य पर्यायत्रये देवताप्रतिपादक-
मंत्रप्रदर्शनं, उक्तोक्थ्यपर्यायत्रये शाखा-
न्तरीयमतमुपन्यस्य तन्निराकरणं
चेत्यादि.

७०-७८

४ ध्रुवग्रहः—तत्र ध्रुवग्रहमायुरात्मकत्वेन
विधातुं प्रस्तावः, एकस्यापि ग्रहस्य
निष्पत्त्यभिव्यक्तित्यानभेदाद्ग्रहद्वैविध्य-
कथनं, द्विविधयोर्ध्रुववैश्वानरयोर्ग्रहयोः
पूर्वं ग्रहणमिति चरकशास्त्रिमतमनुय
तयोरन्यतरः सोऽपि ध्रुवग्रह एव ग्रही-
तव्य इति स्वमतं प्रतिपाद्य चरकशा-
स्त्रिनः मतेनोभयोः पूर्वं ग्रहणे को ध्रुवः
को वैश्वानरः इति जिज्ञासायां तत्प्रति-
पत्तिप्रकारनिरूपणं, ग्रहस्य स्थाल्या
ग्रहणमुपपादयितुमायुरात्मकत्वकथनम्,
उक्तं स्थाल्या ग्रहणं पूर्णं गृहीयादिति
विधानं, प्रकृतग्रहस्य देवतासम्बन्धप्रद-
र्शनम्, उपांश्वाद्या ग्रहाः प्रातःसवने
एव गृह्यन्ते तत्रैव च ज्ञयन्ते—अयं तु
ग्रहस्तृतीयसवनेऽग्निमास्तशकाले हो-
तव्य इति निरूपणम्, अग्निष्टोमस्तो-
त्रावसरे स्वल्पस्यापि सोमशेषस्याव-

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

स्थापनात्तदास्यावनयनप्रसक्तौ सोपप-
त्तिकं निषेधकथनं, कदा तर्हेनमवनये-
दित्यपेक्षायामभिमारुतशंसनकाले ध्रुव-
ग्रहो होतव्य इति तत्कालविधानं,
तदानींतनानुष्ठेयधर्मनिरूपणं, तत्र
मूत्राचवसेचने बाधकथनं, अग्निष्टोमस्तोत्र-
पर्यन्तं सदनस्यावश्यकर्तव्यत्वेन प्रशं-
सनं, तस्यैव पुनराख्यायिकया प्रशंसनं,
सोपपत्तिकं सकारणं गृहीतस्य सोम-
रसस्य देशविशेषसादनविधानं, उक्तयो-
रुपकीर्णयोरनुपकीर्णयोर्ग्रहसादनप्रदेशयोः
प्रशंसनं, उपकीर्णं ग्रहाणां सादनात्ततो
जाताः प्रजाः कथमात्मनोऽन्येन प्रति-
तिष्ठन्तीति जिज्ञासायां शर्करिति निरू-
पणम्, अस्य ग्रहस्थापानवाध्यात्मक-
त्वोपपादनं, ग्रहस्य ध्रुवनामधेय-
प्राप्तेराख्यायिकया प्रदर्शनम्, सप्रयो-
जनं ग्रहणमारभ्य होमपर्यन्तं रक्षण-
विधानम्, प्रकारान्तरेण ग्रहणस्य रक्षण-
प्रशंसनं, अर्ध्वयुप्रतिप्रस्थात्रोर्निर्गमना-
गमनाभ्यां ग्रहस्य वत्सरूपताप्रतिपादनम्,
अस्य ग्रहस्यावनयनं विधाय तत्र मन्त्रं
विनियुज्य च तद्व्याख्यानं, ग्रहग्रहण-
मनूय तत्र मन्त्रस्य विनियोजनं, विहितं
सादनमनूय तत्र मन्त्रस्य विनियोजनम्,
मन्त्रगतवैश्वानरपदप्रयोगोपत्तिनिरूपणं
चेत्यादि.

७९-८९

- ९ बहिष्पवमानस्तोत्रादीतिकर्तव्यता-
तत्र अभिषवकाले ग्रहणकाले च स्क-
न्नानां सोमविन्दूनां स्कन्दनप्रत्यवाय-
परिहाराय सप्रयोजनं विपुषां होमं
विधाय तत्र मन्त्रं विनियुज्य च तस्य
चतुर्धाविभागेन व्याख्यानं, वैपुष-

होमोत्तरं बहिष्पवमानार्थमर्ध्वयुगा तृण-
योरादानं प्रथमं विधेयमिति निरूपणम्,
अर्ध्वयुप्रभृतीनां बहिष्पवमानं प्रति
सोपपत्तिकं गमनविधानम्, यजमाने-
नार्ध्वयुप्रभृतीनां स्पर्शनं कर्तव्यमिति-
सोपपत्तिकं विधानम्, उपात्तयोस्तृणयो-
रन्यतरस्य चात्वालं सप्रयोजनं समं-
त्रकं प्रक्षेपविधानम्, अवशिष्टस्य तृणस्य
विनियोगप्रदर्शनं, कालविशेषेण बहि-
ष्पवमानप्रदेशे समंत्रकं स्तोत्रोपाकरण-
विधानम्, प्रोक्त उपाकरणमन्त्रे पव-
मानस्तोत्रेषु चानावृत्तिविधानं, प्रसङ्गा-
त्पवमानव्यतिरिक्तानां स्तोत्राणामुपा-
करणे सोपपत्तिकं मन्त्रान्तरप्रदर्श-
नम्, चात्वालप्रदेशे बहिष्पवमानस्तोत्र-
सम्पादनस्य कारणनिरूपणम्, प्रकृत-
बहिष्पवमानस्तोत्रस्य नौरूपत्वं सम्पाद्य
प्रशंसनम्, उक्तं नौरूपत्वमुपजीव्य सर्व-
स्मिन्यज्ञेऽपि निन्दितः परिहरणीय इति
प्रतिपादनं, बहिष्पवमानस्तोत्रसमाप्त्य-
नन्तरमर्ध्वयोः कर्तव्यं प्रैषमन्त्रमुत्साद्य
तद्व्याख्यानं, प्रथमाध्यायस्य पञ्चमब्राह्मणे-
विहितमाश्विनग्रहग्रहणकालविशेषमनूय
तदुत्तरकालं यूपपरिव्ययणपशुपाकरणयो-
र्विधानम्, तत्रोपाकरणमन्त्रेऽभिप्रायविशेषस्य
निर्देशः, आलब्धस्य पशोः सवनत्रयव्यापि-
त्वाविधानं, प्रकृतस्य पशुद्वयस्य सोप-
पत्तिकं देवतासम्बन्धं प्रदर्श्य तत्प्रसङ्गा-
दुक्त्यादिकृतूनां पशुकलृप्तिप्रतिपादनं
पश्चालम्भनादुपरितनं सदःसर्पणान्तं
प्रयोगमुपेक्ष्य तदनन्तरं सवनीयपुरोडाश-
होमस्य विधानम्, उक्तहोमप्रशंसनाय
तत्प्रयोजनाभिधितस्योपोद्धातवर्णनं, प्रस-

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः । ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

ज्ञातृभालम्भनसवनीयहविषां होमस्य च प्रयोजनाभिधानं, सवनीयहविषां होम-
काले देवताविशेषसम्बन्धकथनम्, पुरो-
डाशादीनां नानात्वे कारणकथनं, उक्तानां
पुरोडाशादीनां कामनाविषयत्वकथनेन तत्प्री-
तिग्राहनत्वाभिधानं, प्रसङ्गान्माध्यन्दिन-
सवने तृतीयसवने च पयस्याया अभावं
सूचयितुं तत्कारणस्य पृच्छाकरणं,
पृष्टस्य कारणस्य निरूपणं, तत्र स्तोत्र-
पंक्तिस्वरूपं प्रदर्श्य हविष्यंक्तेः प्रदर्शनम्,
उक्तमर्थं कारणमुपन्यस्योपसंहारकरणं
चेत्यादि.

९०-१०१

इति द्वितीयोऽध्यायः ।

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

१ ऋतुग्रहाः—तत्र पूर्वं तावदध्वर्युः सव-
नीयपुरोडाशकलमच्छावाकस्य पाणौ
प्रक्षिपेदिति विधानं, पाणौ पुरोडाश-
शकलप्रक्षेपस्य निगदानुवचनार्थस्य च
सम्प्रेषस्थ कारणाभिधानम्, अच्छावाक-
कर्तृकयागस्यानन्तरकालमृतुग्रहाणां
यागविधानं, पुनरपि तस्यैव कालस्य
सर्वोत्पत्तिहेतुत्वेन प्रशंसनम्, ऋतुग्रहाणां
द्वादशरूपसंख्याविशेषस्थ विधानं,
तत्र पक्षान्तरेण त्रयोदशसंख्याकत्वम-
भिधाय साभिप्रायं पूर्वमुक्तो द्वादशपक्ष
एवानुष्ठेय इति कथनं, ध्रुवग्रहग्रहणा-
नन्तरं धाराया विरतत्वादुक्तसंख्याका-
नामृतुग्रहाणां द्रोणकलशाद्ग्रहण-
विधानं, सप्रयोजनं ग्रहणसाधनपात्रयो-
रुभयतोमुखत्वोपवर्णनं, ग्रहणानन्तरं
ग्रहवत्प्राप्तस्य खरे सादनस्य निषेध-
कथनम्, ग्रहणावसरे कर्त-
व्याया अनुवाक्यायाः सोपपत्तिको

निषेधः, सर्वेष्वपि ग्रहेषु वषट्कारानन्तरं
प्रातस्यानुवषट्कारस्य साभिप्रायं निषेध-
करणं, प्रथमद्वितीययोरेकादशद्वादश-
योश्च सकारणं सहग्रहणविधानम्,
अध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रोः पर्यायेण कर्तव्ययो-
र्निष्क्रमणप्रवेशयोर्विपक्षे बाधप्रदर्शन-
पूर्वकं सप्रकारकं विधानं, यागकाले-
ऽध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रोः प्रैषमन्त्रागामुत्पा-
दनद्वाराऽहोरात्रसृष्टिहेतुत्वेन प्रशंसनं,
विहितानुक्तक्रमसहितानां प्रैषमन्त्राणां
प्रकारान्तरेण प्रशंसनं, होममध्ये पात्र-
मुखयोर्विपर्यासविधानं, ऋतुग्रहाणां
मध्ये प्रथमद्वितीयग्रहयोः कर्तृमन्त्र-
विशिष्टं ग्रहणविधानं, चैत्रवैशाखयोर्मधु-
माधवनामधेयप्राप्तेर्दर्शनं, ज्येष्ठाषाढयोः
शुक्रशुचिनामधेयप्राप्तिसहितं तृतीय-
चतुर्थयोः यथोक्तगुणविशिष्टं ग्रहण-
विधानं, श्रावणभाद्रपदयोर्नमोनभस्यनाम-
धेयप्राप्तियुतं पञ्चमषष्ठयोर्ग्रहणविधानम्,
आश्विनकार्तिकयोरेवृद्धर्नामधेयप्राप्तियुतं
सतमाष्टमयोर्ग्रहणविधानं, मार्गशीर्ष-
पौषयोः सहस्यसंज्ञाप्राप्तियुतं नवमदशम-
योर्ग्रहणविधानं, माघफाल्गुनयोस्तप-
स्तपस्यसंज्ञाप्राप्तियुतमेकाद्वादशयोर्ग्रहण-
विधानं त्रयोदशस्य ग्रहणपक्षे तन्मन्त्रा-
भिधानं, होमोत्तरमध्वर्योः प्रतिप्रस्था-
तुर्वा पात्रे शेषस्यावनयनं विधाय
संस्तवशेषस्य मक्षार्थमाहरणविधानम् ।
ऐन्द्राग्रग्रहः—तत्र कारणसहितं अम-
क्षितपात्रेणैन्द्राग्रस्य ग्रहणविधानम्, ऐन्द्राग्र-
ग्रहग्रहणस्य प्रयोजनाभिधानेन प्रशंसनं,
पुनः प्रकारान्तरेण तस्यैव प्रशंसनं,
विहितं ग्रहणमनूय तत्र मन्त्रस्य विनि-

ब्रा० विषयः

पृष्ठाङ्काः

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

योजनं गृहीतस्य सोमरसस्य समंत्रकं
खरे सादनविधानम् ।

वैश्वदेवग्रहः—तत्र सार्थवादं शुक्रपात्रेण
वैश्वदेवग्रहस्य ग्रहणं विधाय
तदनुवादेन तन्मंत्रं विधाय च तदर्थ-
विवरणं, गृहीतस्य सोमरसस्य समंत्रकं
खरे सादनविधानं चेत्यादि. १०२-११३

२ माध्यन्दिनसवनग्रहाः—तत्र पूर्वस्मिन्
ब्राह्मणे ऋतुग्रहेन्द्राग्रवैश्वदेवग्रहा विहिताः,
तत्रैन्द्राग्रवैश्वदेवग्रहोर्होत्रा शस्त्रे शंस्य-
मानेऽध्वर्युणा प्रतिगरः कर्तव्यः स्तोत्र-
मस्मिन्ब्राह्मणे कथ्यते । तत्र तावत्पूर्वं
प्रतिगरशब्दस्य निर्वचनं, प्राञ्चमासीन-
मध्वर्युं प्रति शस्त्रमुपक्रमेतेति कथनं,
प्रसङ्गास्तोत्रशस्त्रयोः पौर्वापर्यमुप-
जीव्य शस्त्रशब्दस्य निर्वचनं, प्रतिगरा-
वसरेऽध्वर्योः पर्यावृत्तिविधानं, प्रतिगरे-
ऽध्वर्योः पराक्त्वे बाधं दर्शयित्वाक्तायाः
पर्यावृत्तेर्दृढीकरणं, विहितस्य प्रति-
गरस्य छन्दः-सम्बन्धिरसरूपेण प्रशंसनं,
सकारणं प्रतिगरोच्चारणस्यावसानलक्ष-
णकालविधानं, प्रसङ्गात्प्रातःसवना-
दीनां क्रमेण गायत्र्यैष्टुभजागतत्वानि
प्रदर्श्य सवनत्रयेऽपि प्रतिगरे विशेष-
विवक्षया प्रस्तावकरणं, प्रकृते प्रति-
गरसवनत्रयेऽपि विशेषकथनं, प्रोक्तस्य
प्रतिगरस्य कालप्रदर्शनं, प्रतिगरस्य
स्वरूपविधानं, प्रतिगरे केषाञ्चिच्छा-
खिनां सोपपत्तिकं मतमनूय तत्रिरा-
कृत्य स्वमतमभिधाय च तन्निगमनं
चेति. ११३-११८

३ शुक्रामन्थ्यादिग्रहाः—तत्र उक्थ्यग्र-
हान्तं प्रातःसवनं संस्थाप्य माध्यन्दिन-

सवनाय सोमामिषवस्य विधानं, ततः
शुक्रादिपञ्चग्रहाणां ग्रहणस्य क्रमेण
विधानम्, उक्थ्यमस्तृतीययोः पौर्वापर्ये
शाखान्तरमतमनूय निराकरणपूर्वकं
स्वमतस्य स्थापनं, सम्भूय पञ्चानां
ग्रहाणां ग्रहणमनूय तत्प्रशंसनं,
मस्तृतीयानां ग्रहणमनूय कारणा-
भिधानम्, ग्रहाणां मस्तृतीयकत्वात्तेभ्य
एव ग्रहणप्रसक्तौ तत्सहितायेन्द्राय
गृहीयादिति विधानं, कारणान्तरो-
पन्यासेनोक्तार्थस्य दृढीकरणं, प्रकृत-
ग्रहाणामृतुपात्राभ्यां ग्रहणविधानं, क्रमेण
ग्रहाणां ग्रहणसादनमन्त्राभिधानं, तद-
र्थविवरणं च, मस्तृतीयग्रहानन्तरं
माहेन्द्रं ग्रहं विधाय तस्य पापनिरसन-
हेतुत्वेन प्रशंसनं, पुनरपि तस्यैव माहे-
न्द्रग्रहस्य यजमानसम्बन्धिमहत्त्वेहेतुत्वेन
प्रशंसनं, विहितं ग्रहणमनूय तत्र शुक्रपात्रं
विधाय मन्त्रं च विनियुज्य तद्याख्यानं, माहेन्द्र-
ग्रहे पृष्ठस्तोत्रोपाकरणानन्तरमध्वर्योः
प्रेषरूपाया वाच उत्पादनं, स च प्रेष-
स्तृतीयसवनार्थ इति व्याख्यानं, माध्य-
न्दिनसवने तृतीयसवनार्थोभिषवादि-
सम्पादनार्थस्य प्रेषस्य प्रयोजननिरूपणं
चेति. ११८-१२६

४ दक्षिणादानं—तत्र पूर्वं प्रयोजनमु-
क्त्वा प्रसंगादक्षिणापदनिरुक्तिं चाभि-
धाय दक्षिणादानविधानं, प्रसङ्गाद्वि-
र्यज्ञे दक्षिणाकल्लासं प्रदर्श्य प्रकृते सोम-
यागे दक्षिणाकल्लासिकथनं, सोपपत्तिकं
शतदक्षिणत्वेन यज्ञस्य समृद्धिनिरूपणम्,
उक्तसंख्याया न्यूनत्वेनातिव्रज्यं न कुर्या-
दिति निषेधकथनं, विहितदक्षिणायाः

ब्रा० विषयः

पृष्ठाङ्काः

ब्रा० विषयः

पृष्ठाङ्काः

प्रकारान्तरेण प्रशंसनम्, उक्ताया दक्षिणायाः सहोदकविगसम्बन्धविधानं, सकारणं वाससि हिरण्यबन्धनरूपविशेष-सहितं दक्षिणहोमविधानं, विहिते गार्हपत्याधिकरणकहोमे मन्त्रौ विधाय तयोश्छन्दःप्रयोजनसहितं निर्देशं कृत्वा तदर्थविवरणं, विकल्पनैकाद्वुतिकस्य द्याद्वुतिकस्य वा आग्नीध्रहोमस्य विधानं, विहिते होमे प्रथमाहुतौ मन्त्रं विधाय द्वितीयाहुतेर्नैमित्तिकत्वमुप-वर्ण्य च तस्याः कर्तव्यपक्षे मन्त्रं विधाय तद्गतवाजशब्दप्रयोगस्य तात्पर्याभिधानं, सेतिकर्तव्यताकं समन्त्रकं दक्षिणार्थानां गवामभिमन्त्रणविधानं तत्र मन्त्रस्य चतुर्धाविभागेन व्याख्यानं च, मन्त्रतत्तात्पर्यसहितं सदोगमनविधानं, समन्त्रकं सदस्यैः सह सदः प्रेक्षण-विधानं, मन्त्रमन्त्रार्थयुतं सहिरण्यमाग्नीध्रं प्रति गमनविधानम्, उपसदनानन्तरं मन्त्रमन्त्रार्थयुतमग्नीध्रे हिरण्यदानविधानं, दक्षिणादाने आग्नीध्रस्य प्राथमिकत्वे कारणोपन्यासः, आग्नीध्राय हिरण्यं दत्त्वा तत आत्रेयाय हिरण्यं दद्यादिति विधानं, आत्रेयाय हिरण्यदाने हेतुनिरूपणं, ततो ब्रह्मादिभ्यः सप्रकारकं क्रमेण दक्षिणादानविधानं, दक्षिणादानानन्तरं मरुत्वद्रुहस्यानुवाक्यासम्प्रेषविधानम्, उक्तसम्प्रेषोच्चारणान्तरं न दद्यादित्यर्थविधायिन्याख्यायिका, विहितशतदक्षिणातिरिक्तानां चतुर्णां द्रव्याणां प्रयोजनाभिधानपूर्वकमृत्वि-ग्विशेषेषु दानविधानं, क्रमशो विहितानां हिरण्यादीनां चतुर्णाम्प्रतिग्रहणमन्त्राणां

प्रदर्शनं, हिरण्यादिदानानन्तरं मन्थादिदानस्य विधानम्, इच्छया दत्तस्य वस्तुनः प्रतिग्रहमन्त्रमभिधाय तस्य प्रश्नोत्तररूपार्थस्याभिधानं च, प्रतिग्रहमन्त्रेषु तत्सदेवतावाचकपदोच्चारणस्य प्रयोजनाभिधानम्, अस्मिन्विषये देवतापदं नोच्चेदिति केषाञ्चिन्मतनिरूपणं चेत्यादि.

१२७-१४२

५. तृतीयसवनग्रहाः-तत्र प्रथममादित्यग्रहः-तृतीयसवनादावादित्यग्रहयागं विधातुमुपोद्घातः, प्रकृतादित्यग्रहोपयोगिन्याख्यायिका, तत्र द्विदेवत्यानामनुवषट्कारं दर्शयितुं द्विदेवत्यागकाले तदुपयुक्तप्रयोगकथनं, प्रतिप्रस्थातृकृतया द्वितीयाहुत्या द्विदेवत्यानामनुवषट्कारसिद्धिकथनमुक्तहोमस्योत्तरार्द्धदेशकथनं, विहितस्य प्रतिनिग्रहणस्य द्विदेवत्यसंसृष्टादित्योत्पादकत्वेन च प्रशंसनं, सप्रयोजनं समन्त्रकं द्विदेवत्यग्रहे यागादनन्तरमादित्यपात्रेणादित्यस्थाल्याऽऽच्छादनविधानं, विहिते काले ग्रहस्य ग्रहणात्प्रागनुष्ठेयानुष्ठानविशेषस्य विधानं, समन्त्रकं ग्रहणविधानं, तत्र मन्त्रान्ते “ उपयामगृहीतोऽसि ” इति शेषो न वक्तव्य इति सकारणं निषेधकरणम्, उक्तमन्त्रविशिष्टग्रहणानन्तरं पात्रमपगृह्य पुनश्च समन्त्रकं ग्रहणविधानम्,

दधिग्रहः-तत्र गृहीते सोमरसे सार्थवादं दधिग्रहणविधानं, दधिग्रहस्य स्थानविषये केषाञ्चिन्मतमुक्त्वा स्वमतस्य स्थापनम्, आदित्यग्रहस्य सम्पूर्णताहेतुत्वेन प्रशंसनं, विहिते दधिग्रहणे मन्त्रस्य

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

विनियोजनं, आदित्यग्रहस्योपांशुसवना-
रूपेण ग्राह्याऽऽलोडनविधानं,
ग्रहान्तरसाधारण्येन ग्रहणानन्तरं
प्राप्तस्य दशापवित्रेण मार्जनस्य सप्रयो-
जनं निषेधकरणम्, उपांशुसवनेन ग्रहस्य
विहितं मेक्षणमनूय तत्र मन्त्रस्य विनि-
योजनं, ग्रहणानन्तरं कर्तव्यकथनं, द्वार-
पिधानापनयनानन्तरं निष्क्रमणादिकस्य
विधानम्, अध्वर्योः प्रेषमुत्पाद्य कल-
विशिष्टस्य होमस्य विधानं, ग्रहान्तर-
साधारण्येन प्राप्तस्यानुवषट्कारस्य
निषेधः, यथावत्प्रतिप्रस्थात्रे विशेष-
प्रदानकथनम्, आदित्यग्रहयागानन्तरं
हविर्दानगमनपूर्वकमाग्रयणस्य ग्रहण-
प्रकारविधानं, धाराचतुष्टयाद्ग्रहणस्य
प्रशंसनम्, आग्रयणस्य ग्रहणे प्रतिप्रस्थातृ-
कृतं संस्त्रवासेचनमादित्यग्रहस्यानुवष-
ट्कारलभहेतुत्वेन प्रशंस्य पुनः प्रका-
रान्तरेणापि तस्य प्रशंसनं चेत्यादि. १४२-१५३

इति तृतीयोऽध्यायः ।

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

- १ सावित्रग्रहः-तत्र सावित्रं ग्रहं विधातुं
तस्य मनस्वप्राणत्वरूपेणाभिधानं,
सोपपत्तिकं सोमयज्ञस्य प्रतिसवनं संव-
त्सररूपेण विभावनं, तदर्थं तृतीयसवने
सवितुः सर्वतुल्यत्वात्तत्सम्बन्धात्सा-
वित्रग्रहस्यापि ऋतुग्रहसम्पत्तिकत्वप्रद-
र्शनं, सकारणं सावित्रग्रहस्योपांशुपात्रेण
वाऽन्तर्यामपात्रेण वा ग्रहणविधानं,
पुनरुपक्षीणे तस्य सार्थवादमाग्रयणाद्-
ग्रहणविधानं, विहिते ग्रहणे मन्त्रस्य विनि-
योजनं, गृहीतस्य सोमरसस्य खरे
सादनं न विधेयमिति सकारणं निषेध-

कथनम्, अनुवषट्कारवज्रं आश्रावणा-
दीतिकर्तव्यतासहितं होमविधानम् ।
वैश्वदेवग्रहः-तत्र अभक्षितेन पात्रेण
वैश्वदेवग्रहग्रहणविधानं, वैश्वदेवग्रहस्य
मनोरूपस्य सवितुः कृतानुकरानुवर्त-
त्वेन प्राणोदानत्वेन च प्रशंसनं, प्रसंगा-
तृतीयसवनस्य वैश्वदेवत्वमभिधाय
वैश्वदेवग्रहस्य ऋग्यजुःसामसम्बन्ध-
प्रदर्शनं, तस्य सार्थवादं पूतभृतो ग्रहण-
विधानं सोपपत्तिकमपुरोरुक्ततया ग्रहण-
विधानं च, विहितं ग्रहणमनूय तत्र
मन्त्रस्य विनियोजनं, गृहीतस्य सो-
मस्य खरे सादनविधानं, होत्रा वैश्वदेव-
शस्त्रे शंस्यमाने द्विदैवत्यपात्राणां विमो-
क्षणं विधेयमिति कथनं, तत्र कारणा-
द्युपन्यासश्चेति १५४-१६०

- २ सौम्यश्वरुः-तत्र सौम्यस्य चरोः सोप-
पत्तिकं प्रचरणाविधानं, सौम्यस्य चरो-
र्देवपित्रोरुभयोर्हविष्ट्वमुक्त्वा तन्निमित्तक-
कलहनिवारणाय तस्य वैश्वदेव्ये तृतीय-
सवनेऽनुवाक्यावर्जं प्रचरणविधानं,
प्राक्पश्चादुभयतोऽन्यतरतो वाऽऽज्येन
परियजनसहितस्य सधर्मकस्य सौम्यस्य
चरोर्होमविधानम् ।

पात्नीवतग्रहः-तत्र पूर्वं प्रचरण्या सुचा
चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वाऽध्वर्योः शाला-
कैर्यथोपकीर्णं यथापूर्वं ध्रिष्ण्यानां
व्याधारणविधानं, तदैव प्रतिप्रस्थातुः
पात्नीवतग्रहस्य ग्रहणविधानं तत्साधन-
त्वेन यदि सावित्रो ग्रह उपांशुपात्रेण
गृहीतश्चेदस्यान्तर्यामपात्रेण ग्रहणं यदि
सावित्रो ग्रह अन्तर्यामपात्रेण गृहीतश्चे-
दस्योपांशुपात्रेण ग्रहणं चेति व्यवस्थित-

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

विभाषया पात्रस्य विधानं, तदपि ग्रहणम-
पुरोरुक्ततया कर्तव्यमिति विधानं,
विहितं ग्रहणमनूय तत्र मन्त्रस्य विनि-
योजनं, सार्थवादं प्रचरणीशेषेणाज्येन
पाल्नीवतग्रहस्य श्रयणक्रमण (मिश्रण-
करण) कथनं, प्रसंगप्लुतीनां पित्र्यस्य
धनस्य वा षड्विधस्य स्त्रीधनस्य दायस्या-
नीश्वरत्वोपवर्णनम्, उक्ते श्रयणे मन्त्रा-
भिधानं, सार्थवादं सप्रैषं सधर्मकं सम-
न्त्रकं समक्षं च पाल्नीवतग्रहहोमविधानं
तत्र प्रेषे उक्थ्यादिसोमसंस्थासु विशेषा-
भिव्यक्तं चेत्यादि १६०-१६६

३ हरियोजनग्रहः-तत्र हरियोजनग्रह-
विधाधिन्याख्यायिका, हरिश्चोमग्रह-
स्यातिरिक्तत्वप्रतिपादनं, सकारणं द्रोण-
कलशेऽपुरोरुक्ततया ग्रहणविधानं,
विहिते ग्रहणे मन्त्रस्य विनियोजनं, गृहीते
सोमरसे समन्त्रकं धानानामावापविधानं,
सकारणं सधर्मकमुत्तुर्हरियोजनग्रह-
होमविधानं, भक्षार्थं धानानां त्रिभज्य
ग्रहणविधानम्, अत्र द्रोणकलशभक्ष-
विषये होतुरेव भक्ष इत्येकीयमतमनूय
तन्निरस्य च सर्वस्विजां भक्ष इत्यस्य
स्वमतस्य प्रतिष्ठापनं, सर्वस्विकर्तृकं
धानानां समन्त्रकं प्राणभक्षमर्थादवघ्राणं
कृत्वा तासां सक्तरणमुत्तरवेदावेव निव-
पनविधानं, सार्थवादं पूर्णपात्राणां सम-
वमर्शनं विधाय तत्र मन्त्रं विनियुज्य च
पूर्णपात्रस्थाभिरद्भिर्मुखोपस्पर्शनविधानं
चेति. १६७-१७२

४ समिष्टयजुः-तत्र ज्योतिष्टोमाङ्ग-
भूतानां समिष्टयजुःसंज्ञकानां होमाना-
मपूर्वो नवसंख्याविशिष्टः सोपपत्तिक-

उत्पत्तिविधिः, समिष्टयजुःशब्दनिर्व-
चनम्, एतेषां नवानां समिष्टयजुर्होमानां
मध्ये प्रथमस्य त्रिकस्य यजमानाप्यायनं,
द्वितीयस्य त्रिकस्य देवताविसर्जनमुत्तमस्य-
त्रिकस्य यज्ञप्रतिष्ठापनं चेत्येवंप्रयोजन-
निरूपणं, विहितेषु समिष्टयजुर्होमेषु
कचित्कचिद्याख्यानसहितानां मंत्राणां
विनियोगप्रदर्शनं चेत्यादि. १७२-१७६

५ अवभृथस्नानं-तत्रादावप्स्ववतरणस्य
सकारणमृजीषस्यापोऽम्यवहरणस्य च
विधानं प्रसङ्गादवभृथशब्दनि-
र्वचनं च, समिष्टयजुस्नाने बर्हिर्हो-
मात्प्राक्सोममभितो वर्तमानस्य चमसा-
द्युपकरणजातस्य चात्वाले प्रति निनयन-
विधानं, कृष्णविषाणाय मेखलायाश्चा-
ध्वर्योश्चात्वाले प्रासनविधानं, विहिते
प्रासने स्नेपपत्तिकं मन्त्रस्य विनियोजनम्,
अध्वर्योर्यजमानाय “ उरु११ हि ”
इति मन्त्रस्य वाचनकथनं, तथा प्रस्तोत्रे
सप्रयोजनसामगानप्रेषदानकथनं, तच्च
सामाग्रेय्यामतिलुङ्गस्कायामृचि गेयमिति
प्रतिपादनं तत्साममन्त्रप्रदर्शनं च, स्यन्द-
मानामामपां मध्ये यत्र स्थिरा आप
स्तत्रदेशे उदङ् निष्क्रम्य जघनेन चात्वाल-
मित्याद्युक्तप्रकारकसंचरमार्गेण सर्वेषां
गमनविधानम्, अध्वर्योरपोऽवक्रमयते
यजमानाय “ नमो वरुणाय ” इति
मन्त्रस्य वाचनकथनम्, अप्सव-
तरणानन्तरंचतुर्गृहीतेनाज्येन समि-
त्पूर्वकं समन्त्रकं सप्रयोजनमनीक-
वत्याज्याहुतिहोमविधानं, चतुर्गृहीतेन
जौहवेनाज्येन सकारणमपबर्हिषां चतुर्णां
प्रयाजानामनुष्ठानविधानं, प्रयाजानंतरं

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

प्रधानो वारुणयागस्तत्र तस्य वारुण-
स्यैककपालस्य पुरोडाशस्योत्पत्तिविधि-
कथनं, सेतिकर्तव्यताकः प्रधानो
वारुणयागः तत्र धर्मेषु अव-
द्यतोऽनुवाचनमिति विशेषकथनं, सेति-
कर्तव्यताकः सौविष्टकृदाग्निवरुणो यागो
धर्मकृतोऽवद्यतोऽनुवाचनविशेषश्चेति
कथनम्, अवभृथेष्टौ षडाहुतिपक्षमभि-
धाय तस्यर्तुसंवत्सरसम्पत्त्योपपादनं
तथा दशाहुतिपक्षमभिधाय त्रिराडात्म-
सम्पत्त्योपपादनम्, अन्योः पक्षयोः क्रमा-
दादित्यानामाङ्गिरसानां च मार्गत्वमुप-
वर्ण्य यजमानेच्छयाऽन्यतरः पक्षोऽनुष्ठेय
इति निरूपणं, सार्थवादं ऋजीषकुम्भस्य
समंत्रकं सहेतुकं जले स्थावनविधानम्,
आप्लावितं कुम्भं जले विसृज्य यजमान-
कर्तृकं समंत्रकं सहेतुकं तदुपस्थान-
विधानम्, अध्वर्योः ऋजीषकुम्भस्य समंत्रकं
सहेतुकं जलस्यान्तर्मज्जनकरणविधानं,
स्नानमन्योऽन्यपृष्ठप्रधावनमन्यद्वास्तः परि-
धानं स्नानफलं गमनोपदिष्टसंचरमार्गेण
पुनरेत्य यजमानस्याहवर्ग्ये समंत्रकं
समिधोऽम्बाधानं तत्प्रयोजनं चेत्यादि
शेषावभृथकर्मविधानं चेति । १७७-१८६

इति चतुर्थोऽध्यायः ।

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

१ उदयनीयेष्टिः-तस्याम्प्रधानभूतस्यादित्यस्य
चरोरुत्पत्तिविधिः, औदयनीयमितिकर्त-
व्यताजातं सर्वं प्रायणीयवत्कर्तव्यमिति-
प्रतिपादनाय प्रायणीयेतिहासस्येहाति-
देशः, प्रायणीयोदयनययोर्द्वयोः प्रयो-
जनकथनं, प्रायणीयोदयनीययोः सक्त-
रणं देवताक्रमनिरूपणं चेति ।

अनुवन्ध्यायागः-तत्र प्रधानभूताया
भैत्रावरुण्याया वशाया अनुवन्ध्याया उत्पत्ति-
विधिः, उक्तस्यानुवन्ध्यायागस्य समिष्टयजुषा-
मन्ते कर्तव्यतया चोदितत्वात्सवनीया-
दन्यपशुवन्ध्यायागत्वस्य निरूपणम्,
अनुवन्ध्याया वशाया भैत्रावरुणीयत्वे
कारणप्रदर्शनम्, भैत्रावरुण्यावशाया-
गस्य प्रयोजनकथनम्, भैत्रावरुण्याया
वशाया उत्पत्तिं वर्णयितुं कारणोपन्य-
सनं, तत्प्रसङ्गेनाङ्गारेभ्योऽङ्गिरसां तद-
न्वयपशूनां पशुष्वपि परिशिष्टाणामुभ्यो
गर्दभस्य परिशिष्टाद्रसान्भैत्रावरुण्या-
वशायाश्चोत्पत्तिमभिधाय तस्या अन्यत्वे
कारणमिधानम् वशाया गोरभावं
उक्ष्वशस्यादानकथनं च, ततो वैश्व-
देव्यावशायास्तदनन्तरं बार्हस्पत्या
वशायाश्चोत्पत्तिवर्णनं तत्र बार्हस्पत्या
वशाया अन्यत्वे कारणोपवर्णनं च, ये
संवत्सरं तदधिककालं वा सहस्रदक्षि-
णाकं तदधिदक्षिणाकं वा दीर्घसत्रं
गवामयनादिक्रमासीरंस्तैरुक्तं दीर्घसत्रे
एतासांसर्वासां भैत्रावरुणीवैश्वदेवांबार्ह-
स्पतीनां वशानामुत्पत्तिक्रमेणालंभो
विधेय इति निरूपणं चेति ।

उदवसानीयेष्टिः-तत्रोदवसानीयेष्टे-

रुत्पत्तिविधिमभिधाय तत्प्रधानभूतस्या-
ग्नेयस्य पञ्चकपालस्य पुरोडाशस्य
सार्थवादं विधानं पञ्चकपालत्वे कारण-
निरूपणं च, अस्याग्निष्टौ हिरण्यमन-
ङ्गवान्वा दक्षिणां दद्यादिति सकारणं
विधानम्, अयवोदवसानीयास्थाने पशु-
वच्चतुर्गृहीतेनाग्येन वैष्णव्यर्चाऽऽहुति-
होतव्येति सोषपत्तिकं विधानम्,

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

अत्रापि पक्षे यत्किञ्चिच्छक्त्यनुसारेण दक्षिणात्वेन दद्यादिति सहेतुकं विधानम्, उदवसानीयेष्टेस्तत्स्थानीयाद्भुतेरन्ते वा सायमग्निहोत्रहोमविधानं स्वकाले एव प्रातरग्निहोत्रहोमविधानं चेत्यादि. १८७-१९२

- २ अनुबन्ध्याप्रायश्चित्तं-तत्र वशाया आलम्बनादिवयोत्वेदान्तेतिकर्तव्यतानुष्ठानानन्तरं गर्भान्वेषणप्रेषदानकथनम्, अन्वेषणोत्तरं यदि गर्भो न लभ्यते तदा न काऽपि प्रायश्चित्तिः यदि च लभ्यते तदैषा प्रायश्चित्तिः कर्तव्येतिनिरूपणं, गर्भस्य लाभे तद्विसारूपं दोषं निरूप्य स्थात्युष्णीषयोरुपकल्पनकरणप्रेषदानकथनं, वपाप्रचरणं विधाय अर्घ्ययजमानयोः पुनरागमनविधानम्, तदुत्तरमर्घ्ययोर्गर्भनिरूहणार्थकस्य प्रेषद्वयदानस्य विधानम्, निरूहमाणस्य गर्भस्य समन्त्रकं मन्त्रार्थयुतं चाभिमन्त्रणविधानम्, सप्रकारकं गर्भान्मेधग्रहणमुपवर्ण्य प्राकृतपशुवदवदानग्रहणकथनं च, अवदानानां मेधस्य च युगपच्छ्रपणं कृत्वा गर्भं चोष्णीषेणावेष्ट्य पशुश्रपणस्य पार्श्वतो विधानं, ततोऽर्घ्ययोः सेतिकर्तव्यताकं वसावदानहोमविधानं तदनु प्रतिप्रस्थातुः सेतिकर्तव्यताकं मेधहोमविधानं च, उक्ते मेधहोमे मन्त्रं विनियुज्य व्याख्याय च तस्मिन्मन्त्रे पुंस्त्वस्त्रीत्वादिलिङ्गस्य ज्ञानेऽज्ञाने च ऊहप्रकारवर्णनम्, अर्घ्ययोः सेतिकर्तव्यताकं वानस्पत्यस्य स्विष्टकृद्यागस्य विधानं तदनु प्रतिप्रस्थातुः सेतिकर्तव्यताकं सर्वस्य मेधस्य होमविधानं च, उक्ते मेधहोमे मन्त्रं विनियुज्य तदभि-

प्रायश्चित्तं च, स्विष्टकृदन्तेऽस्य गर्भावशेषस्य सहेतुकं वृक्षे आसंजनमप्सुवाऽभ्यवहरणमाखूत्करे बोपकिरणं कुर्यादिति प्रतिपत्तौ पक्षत्रयं कथयित्वा तेष्वनुव्याहारमयं दर्शयित्वा चांते पशुश्रपणे शामित्रेऽग्नौ मरुत उद्दिश्य जुहुयादिति सोपपत्तिकेन चतुर्थपक्षेण प्रतिपत्तेर्निगमनं, होमात्मके चतुर्थपक्षे होमावसरं होमप्रकारं चाभिधाय मन्त्रं च विनियुज्य मन्त्रान्ते स्वाहाकारो न प्रयोक्तव्य इति सामिप्रायं निरूपणं हुतस्य गर्भस्य समन्त्रकमङ्गारैरभ्यहनविधानं चेत्यादि. २९३-१९८

इत्यग्निष्टोमः ।

- ३ षोडशीग्रहः-तत्र ज्योतिष्टोमे एव षोडशीग्रहस्य काम्यं विधानं तदर्थमितिहासोपन्यासश्च, मन्त्रेणोक्तेतिहासस्य दृढीकरणं फलविधिश्च उक्तस्य षोडशीग्रहस्यानुष्टुप्छन्दस्कया हरित्यर्चा चतुःशक्तिना पात्रेण सोपपत्तिकं ग्रहणविधानं, विहिते ग्रहणे प्रातःसवने आप्रयणानन्तर्यरूपं वा माध्यन्दिनसवने आप्रयणानन्तर्यरूपं वा कालं विधाय वैकल्पिकं ग्रहणसाधनभूतमन्त्रद्वयविधानं, सप्रयोजनं कालविशिष्टस्य षोडशीग्रहस्तोत्रस्योपाकरणानुशंसनयोर्विधानं चेति. १९९-२०२

अथ पृष्ठयः षडहो, विश्वजिदे-
काहश्च ।

- ४ अतिग्राह्याग्रहाः-तत्र पूर्वं पृष्ठये षडहे विश्वजिति चातिग्राह्यग्रहविधायिन्याख्यायिका, अतिग्राह्यशब्दनिर्वचनम्, अतिग्राह्यग्रहाणां ग्रहणे समुचित्य फल-

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

भिन्नानं त्रयाणामपि तेषां प्रत्येकं प्राति-
स्विकफलप्रदर्शनं च प्रातःसवने
आग्रयणग्रहग्रहणानन्तरं वा माध्यन्दिन-
सवने उक्त्यग्रहग्रहणानन्तरं वोपाक-
रिष्यन्तुतभृतोऽतिग्राह्यग्रहान्गृहीयादिति-
सकारणं पक्षपक्षान्तरेण तेषां ग्रहणा-
वसरत्रयं विधायोक्तेषु पक्षेषु प्रथमपक्ष-
स्यैव निगमनं, गृहीतानामेषामतिग्राह्य-
ग्रहणां माहेन्द्रग्रहहोमादनन्तरं सोपप-
त्तिकं होमकरणविधानं, क्रमेण तेषां
विहिते ग्रहणे मंत्रत्रयस्य विनियोजनं,
यजमानस्य तेषां सप्रयोजनं भक्षण-
विधानं, पृष्ठये षडहे यागे तानतिग्राह्य-
ग्रहान् पूर्वं त्र्यहेऽन्वहमेकैकं गृहीयाद-
यवोत्तरेऽन्वहमेकैकं गृहीयादिति पक्ष-
द्वयमुक्त्वा तन्मध्ये द्वितीयं पक्षं
निषिध्य प्रथमपक्षं च सिद्धान्तीकृत्य
पुनः यदोत्तरे एव जिघृक्षा तदा पूर्वं
उत्तरे च त्र्यहेऽर्थादुभयत्र गृहीयादिति
तेषां ग्रहणप्रकारकथनम्, सर्वपृष्ठे विश्व-
जिति त्वेतेषां यथानुपूर्व्या एकाहे एव
ग्रहणविधानं चेति.

२०३-२०६

इति पृष्ठयः षडहो, विश्वजिदेकाहश्च ।

- ९ यज्ञात्मकस्य प्रजापतेरुपांशुपात्रादिभ्यः प्रदे-
शेभ्योऽजाविमनुष्यादयः प्रजाः प्रजायन्ते
तेषां च पात्राणां पौनःपुन्येन प्रयोगात्ताः
प्रजा अपि पौनःपुन्येन प्रजायन्ते यदा
यदा चान्ते प्रजापत्यात्मकायज्ञास-
लेशो यदन्ततो हारियोजनो भवति स
तदैताः प्रजाः पालयितुमभिजिघ्रति ।
उपांशुपात्रस्यासादनेनैव सर्वाः प्रजाः
प्रजायन्ते इत्यादिरूपेण सप्रकारकेणा-
र्थवादेन यज्ञसमृद्धेरुपपादनमित्यादि २०७-२१०

६ अवकाशमन्त्राः—तत्र ज्योतिष्टोमे एवा-
श्विनग्रहग्रहणोत्तरमध्वर्युर्ग्रहणक्रमाद्य-
जमानेनोपांशवादीन्ग्रहानवेक्षयति प्रति-
ग्रहं “ प्राणाय मे ” इत्याद्यवकाश-
मन्त्राणां प्रतिमन्त्रं यजमानाय वाचन-
दानपूर्वकमिति सप्रकारकमवकाशमन्त्र-
वाचनविधानं, ततो यजमानस्यान्वह-
माशिषां “ भूर्भुवः स्वः ” इति मन्त्रेणा-
शासनं, एतच्चावकाशमन्त्रवाचनं ज्ञात-
प्रियान्त्वानान्यतमाय यजमानाय
कर्तव्यं नान्यस्मै इति नियमनं
चेति

२१०-२१२

- ७ ज्योतिष्टोमिकं प्रायश्चित्तं—तत्र पूर्वं
चतुर्विंशतो मन्त्रविशेषाणां व्याहृतित्व-
मुपपाद्य तेषां प्रायश्चित्तार्थत्वोपपादनं,
धर्मदुहो गोर्मरणेऽदोहे चान्यां गामुप-
संक्रामयेत्यादिप्रकारसहितं व्याहृतिभि-
श्चतुर्विंशदाज्याहुतिहोमात्मकं प्रायश्चित्तं
कुर्यादिति प्रसिपादनं, सोमयागे यत्र
कुत्रापि कर्मणि सोमाङ्गस्य सोमाङ्गाङ्गस्य
वोपपाते परमेष्ठ्यादिचतुर्विंशदाहुतीनां
मध्ये ब्रह्मणा स्रुद्गृहीतेनाज्येन तत्त-
देवत्यैकैका कालाहुतिराहवनीये होतव्या
सुत्यासु त्वाग्नीध्रीये होतव्येति सौमि-
काङ्गाद्युपपातप्रायश्चित्तविधानं, सोमेऽ-
भिप्लुतस्य सोमरसस्य स्कन्दने स्कन्म-
द्भिरुपनिनीय वैष्णववारुण्यर्चोऽभिप्लु-
दिति सोपपत्तिकं सौमिकहविःस्कन्दन-
प्रायश्चित्तविधानम्, उक्ते प्रायश्चित्ते
स्कन्मद्भिरनुपनिनीय केवलं तत्स्कनं
' देवान्दिवम् ' इति मन्त्रेणाभिप्लुतोदे-
वेति पक्षान्तरविधानम्, उक्तासु काला-
हुतिषु ताभिः सहैव यजमानाय ' यज्ञस्य

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

दोहः ' इति मन्त्रस्य सोपपत्तिकं वाचन-
विधानं चेति.

२१३-२१७

इति प्रायश्चित्तम् ।

८ गर्गत्रिरात्रमहीनम्—तत्रादौ सप्रकारकं
साहस्र्या गोरतिरेचनविधानम्, अति-
रेचनीयाया गोः परिच्छेदार्थं त्रिरूपा-
रोहिण्युपपञ्चस्ताऽप्रवीतेति विशेषण-
चतुष्टयाभिधानम्, दक्षिणानयनकाले
आद्येऽहि अस्याः साहस्र्या गोरितराभ्य-
स्तस्मिन्नहनि नीयमानाभ्यो गोभ्यः पूर्वं
वाऽन्त्येऽहि पश्चात्प्रतिनयनविधानं,
ततोऽस्यै साहस्र्यै गवे सप्रकारकं सप्र-
योजनं समन्त्रं द्रोणकलशस्यावघ्रापण-
विधानम्, अस्याः साहस्र्या गोर्दक्षिणे
कर्णे यजमानकर्तृकं ' इडेरन्ते ' इति-
मन्त्रस्य जपविधानं तत्र मन्त्रे ' ब्रूतात् '
इत्यस्य स्थाने ' वोचेः ' इति विप-
रिणमेदिति विधानं च, ततस्तस्याः
साहस्र्या गोर्विमोचनं विधाय तस्याः
स्वच्छन्दगमनेन यजमानाय फलोन्नयन-
विज्ञानकथनं, अनुबन्धवपाहोमोत्तर-
मुदवसानीयायां वा होत्रादिभ्यः सोप-
पत्तिकं गोसाहस्रीदक्षिणादानविधानं
तद्विभजनप्रकारकथनं च उक्तप्रकारेण
दक्षिणां विभज्य दाने फलकथनं
चेति.

२१८-२२३

इति गर्गत्रिरात्रम् ।

९ व्यूढद्वादशाहः—तत्र प्रथमं व्यूढ-
द्वादशाहस्योत्पत्तिविधिः, अध्वर्योर्ग्रह-
व्यूहनं विधाय होतुरुद्गातुश्च छन्दोव्यूहन-
विधानं तत्रापि पूर्वस्मिन्स्य हे समूढच्छन्द-
स्त्वमर्यादैन्द्रवायवाग्रं ग्रहग्रहणविधानं,
चतुर्थनवमयोः सकारणमाश्रयणाग्रत्वं—

षष्ठसप्तमयोः शुक्राग्रत्वं—पंचमाष्टमयो-
रैन्द्रवायवाग्रत्वं—तथा पूर्वेषां ग्रहणात्पूर्वं
शुक्राश्रयणयोः स्वस्वस्थानेनासादनं
किंतु परिमार्जनप्रभृति कृत्वा प्राकृते
काले आसादानं विधेयं तदप्यासादनं
यस्य हिङ्कारो विहितस्तेषां तदितरेषां
त्वहिङ्कृत्यैवासादनमिति विशेषप्रकार-
विधानम्, अनयोर्व्यूहनाव्यूहनयो-
रुपपादनं चेत्यादि.

२२५-२२८

इति व्यूढद्वादशाहः ।

१० प्रक्रान्ते ज्योतिष्टोमे प्राकृते
वैकृते वा यदि सोमोऽपद्धतश्चे-
त्तदा सोमान्वेषणप्रेषद्वयविधान-
पूर्वकं पूर्वपूर्वस्यालामे उत्तरोत्तरेषामार्जु-
नारुणपुण्यइयेनद्वतपूतिकादारारुणदूर्वा-
हरितकुशानां प्रतिनिधीनां सकारणमभि-
धवविधानं, प्रतिनिध्यनुष्ठाने एकस्या
एव गोर्दक्षिणात्वेन विधानम्, अवभृथान्ते
एव प्रक्रांतं यज्ञं समाप्य पुनर्दीक्षां गृही-
त्वाऽनुष्ठितयागेन पुनर्यजेतेत्येवं सोमा-
पहरणे पुनर्यज्ञरूपप्रायश्चित्तविधानं,
द्रोणकलशवसतीवर्येकधनादिकलश-
भेदे सेतिकर्तव्यताकं प्रायश्चित्तविधानं,
तत्रापि दक्षिणादानात्प्राग्द्रोणकलशमे-
दने पूर्ववत्पुनर्यज्ञरूपं प्रायश्चित्तविधानं
ज्योतिष्टौमिकास्वप्निष्टोमादिसंस्थानु
सोमातिरेके प्रायश्चित्तविधानं चेति. २२८-२३१

इति पञ्चमोऽध्यायः ।

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

१-अंशुग्रहः—तत्र अंशुग्रहस्याधिदैवतया
प्राजापत्यत्वमध्यात्मतयाऽऽत्मत्वमधि-
भूततया सर्वतनूत्वमुपपाद्य सार्थवादं
सोपपत्तिकं चतुः सक्तिनौदुम्बरेण पात्रे-

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

पांशुग्रहग्रहणविधानम्, अंशुग्रहसम्बन्धि-
नोऽद्यादानांशुनिवपनावुपसर्जनाद्रयुचमन-
पूर्वकसकृदभिषवनानवानन्हवनं प्रा-
गुक्तग्रहणं चेत्येतस्य पदार्थजातस्य
तूष्णीमनुष्ठेयत्वोपवर्णनं, सार्थवादमना-
मिका यामवबद्धस्य हिरण्यस्यावघ्राणं
विधाय औपतपस्विने रामस्य मतेनो-
च्छ्वसन्नंशुग्रहो होतव्य इति विधानम्,
आश्वतराश्वर्षुडिलस्य मतेन ग्रावाण-
मुच्यैवांशुग्रहं गृहीयात्तं नाभिपुण्य-
दिति सोपपत्तिकमभिषवनप्रत्याख्यानं,
याज्ञवल्क्यस्य मतेन तु सकृदभिपुण्यादेव
मंत्रेणोक्तत्वादिति सोपपत्तिकं प्रतिपा-
दनम्, अंशुग्रहसम्बन्धिन्या द्वादशानां
प्रथमगर्भाणां पृष्ठौहीनां धेनूनां दक्षिणा-
त्वेन सार्थवादं विधानं, तत्र कौकूस्त-
मतेन ऋषभपञ्चविशानां चतुर्विंशतीनां
प्रथमगर्भाणां पृष्ठौहीनां धेनूनां हिर-
ण्यस्य च दक्षिणात्वेन दानविधानम्,
एतस्यांशुग्रहस्य ग्रहणं यजमानो
ज्ञातप्रियानूचानान्यतमश्चेत्तस्य सहस्र-
सर्ववेदसविश्वजित्-सर्वपृष्ठय-वाजपेय
राजसूय-सत्रेषु कर्तव्यं नान्यत्रेति
प्रतिपादनं चेत्यादि. २३२-२३६

२ विषुवदहः-तत्र गवामयनिके विषुव-
त्यह्न्येषोऽंशुग्रहो विकुर्यात्स च विकारः
समंत्रकग्रहरूप इति प्रदर्शनं, ग्रहण-
मन्त्रं तत्र मंत्रस्य विनियोजनं चेति. २३६-२३७

३ पश्वयनम्-तत्र गवामयनिके पश्चालम्भ-
त्रिवये सवनीयविकल्पास्त्रयः-तत्र प्रत्य-
हमाग्नेयादिवारुणान्ता पश्चेकादशिनी
वा, प्रत्यहमैन्द्राग्नो वा, प्रत्यहं स्तोमा-
यनं वेति कल्पत्रयं प्रथमपशुत्वेन

निरूप्य द्वितीयः पशुः सौर्य उपा-
लम्भ्यो वैपुत्रतेऽहिः; गवामयनस्यैवो-
पांशुमहाव्रताख्येऽहि तु द्वितीयः पशुः
प्राजापत्य उपालम्भ्य इत्यादि विधा-
नम्. २३७-२३८

४ महाव्रतीयग्रहः-तत्रादौ महाव्रतीय-
ग्रहस्योत्पत्तिं विधाय महाव्रतीयेति-
संज्ञानिर्वचनं, सप्रयोजनं महाव्रतीय-
ग्रहग्रहणविधानं, तच्च ग्रहणम् 'इन्द्राय
विमृधे' तर्हिगकमंत्रेण कर्तव्यमथवा
'वाचस्पतये विश्वकर्मणे' तर्हिगकमंत्रेण
कर्तव्यमथवा 'इन्द्राय विश्वकर्मणे' तर्हि-
गकमंत्रेण कर्तव्यमिति सकारणं विधानं
चेति. २३९-२४१

५ ग्रहोपासनम्-तत्र ग्रहाधिकारप्रसङ्गा-
दाध्यामिकाधिभौतिकग्रहाणां प्रदर्शनं
ग्रहशब्दस्य निर्वचनान्तरं च, ज्योतिष्टो-
मादियागेषु ग्रहाणां मन्त्रे यद्ग्रहस्य
बहुशननिमित्तयाऽऽर्च्योऽऽर्तत्वं तदैव-
त्यग्रहस्य वाङ्नामानादिभिरुपासनं
विधायाधिभौतिकस्य सोमग्रहस्याधिय-
ज्ञिके उपसंहरणम्, अधिदैवस्य तदात्म-
कस्य ग्रहस्याभिचारिकं समंत्रकं सप्र-
कारकं सफलमुपस्थानविधानं चेत्यादि. २४१-२४३

६ यज्ञोपचारः-तत्र साख्यायिकं ऋत्वि-
ग्वरिष्ठस्य ब्रह्मिष्ठस्य ब्रह्मणो दक्षिणत्-
उपवेशनविधानं यज्ञेषु यत्कर्मस्थान-
विशेषतया कर्तव्यत्वेन न चोदितं
तत्कर्मविहारदुत्तरस्मिन्देशे विधेयमिति
नियमनं च, प्रसंगाद् ब्राह्म-
णाच्छंसिनो वरणविधानम्, इतरेषामवृ-
तानां ब्राह्मणानां दक्षिणदिश्यवस्थान-
विधानं च, प्रस्तोत्रामन्त्रितस्य ब्रह्मणः

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

प्रसवजपविधानं मैत्रावरुणकर्तृकजप-
विधानं चेत्यादि.

२४३-२४६

- ७ पुरश्चरणोपनिषत्-तस्यां च सौम्ये-
ऽध्वरे सोपपत्तिकं सफलं त्रय्या
विद्यायाः प्रयुञ्जनप्रदर्शनं, वक्ष्यमाण-
मिथुनस्योपोद्धातार्थं वेदसिद्धस्यैव सदसि
करणस्यानुवादकथनं, पुरश्चरणशब्द-
निर्वचनं, वक्ष्यमाणस्य मिथुनक्रमस्यो-
पन्यासार्थमनुवादकरणकथनम्, ऋक्सा-
मोर्वाक्त्वं यजुषां मनस्त्वं चोपपाद्य
सदसि ऋक्सामम्यामनुष्ठितं प्रज्ञायते
हविर्द्वानेन यजुषाऽनुष्ठितं न प्रज्ञायते
इत्यादि सहेतुकं कथनं, देवैः प्रार्थि-
ताया वाचः सफलं प्राग्गमनपूर्वकं
प्रेषानुवचनोपाकरणादिकर्मणः प्रज्ञापन-
कथनं, हविर्धाने ऋचा प्रातरनुवा-
कादेः सयुग्मवननिरूपणं सदसि
यजुषा औदुम्बर्युच्छ्रयणादेः सयुग्म-
वननिरूपणं च, सार्थवादं सदोहविर्धानो-
नयोः परिश्रयणकरणप्रतिपादनं, प्रस-
ङ्गाद्वद्वारेण सदोहविर्धाने प्रेक्षमाणस्य
' मा प्रेक्षथाः ' इति सहेतुकं निषेध-
कथनं च, ऋक्साम्नोः सोमस्यापां च
मिथुनसम्पत्तिं तत्कार्यं च प्रदर्श्य तयो-
रितिहासस्य यज्ञे उपसंरणं, साख्या-
यिकं सोपपत्तिकं सकारणं सार्थवादं
यजुर्वेदसाध्यकर्मण उपांशुचरणलक्षण-
धर्मविशेषस्य विधानम्, अध्वर्योः पुरश्च-
रणनिमित्तत्वकथनम्, अन्येष्वपि कर्म-
स्वेतस्यैव धर्मस्यावृत्-इति सफलः
पुरश्चरणोपसंहारश्चेत्यादि.

२४७-२५५

- ८ सत्रोत्थानं-तत्र दीक्षा-निषत्-सत्र-
आसन-उपायन-सत्रायण-उत्थाने-

त्यादिशब्दानां निर्वचनं, तत्रापि दीक्षा-
शब्दस्य प्रायणीयाशेषवचनव्रतानु-
ष्ठानत्वेन नेतव्यतया पुनः सत्रादीनां-
सकलप्रयोगवचनस्य दर्शनं, सत्रेण दीक्षि-
क्ष्यमाणा यदि अग्निं चेष्यमाणा भवेयुस्तदा-
तेषां सर्वेषां यज्वनामग्नीनामेकीकरणाय तैः
क्रियमाणे मन्थने मन्थनगतप्रकार-
भेदाद्वा मन्थनोत्तरं गृहपत्याहवनीये स्वस्वा-
भेदङ्कारप्रासनं वा जातस्य जातस्य स्वस्वा-
भेः सकलस्यानुप्रहरणं वा गृहपतेरेवा-
रण्योर्जनिष्यमाणमग्निमुद्दिश्य ' अयं नः
सर्वेषां साधारण ' इति संवादकरणमित्ये-
वमग्नीनां संसर्गकरणप्रकारभेदाद्वा प्राजा
पत्यस्य पशोरनुष्ठानस्य कालविषयक-
नियमविकल्पविशेषनिबन्धनाद्वा त्रयः
पक्षा भवन्ति तेषां त्रयाणामपि पक्षाणां
सेतिकर्तव्यताकं सविशेषं निरूपणं
तत्रापि प्रथमपक्षस्य याज्ञवल्क्यसम्मत-
त्वप्रदर्शनं च, शालागार्हपत्यपुरोडाश-
पत्नीसंयाजा एकाहवद्विधेया इति सहे-
तुकं सफलं प्रतिपादनं चेत्यादि. १९९-२६३

- ९ सत्रोत्थानप्रकल्पनम्-तत्रादौ आहु-
तिद्वयस्योत्पत्त्यर्थमाख्यायिका, ततः
प्रसङ्गात्पुरुषार्थाशने नियमविधानं,
सत्रात्मकस्य द्वादशाहस्य मध्ये यो
दशरात्रस्तस्य दशमेऽहनि सत्रोत्थानं कर्त-
व्यमिति कालविशेषं विधायिकैकस्य
यजमानस्य सर्वेष्वहःसु वाग्यमनपूर्वमव-
स्थानमन्येषां तु समिदाहरणार्थं स्वध्या-
यार्थं वा वने गमनं तत्र गत्वाऽहविष
उच्छिष्टस्यापि चाशनं कर्तव्यमिति
प्रासङ्गिकं विधानम्, अपराह्णे दीक्षिता-
नामप उपस्पर्शनपूर्वकं पत्नीशालायां

ब्रा० विषयाः	पृष्ठाङ्काः	ब्रा० विषयाः	पृष्ठाङ्काः
प्रवेशनविधानं, दीक्षितेषु समन्वारब्धेष्वध्वर्योः शालाद्वार्ये इहरतिरित्युपसृज- निति चैताभ्यां मन्त्राभ्यां द्वयोराहुत्योर्हो- मकरणविधानं, दीक्षिताः ' प्राञ्च उपनिष्क्रामन्ति ' इत्याद्युक्तप्रकारेण सञ्चरमाणेत्योत्तरस्य हविर्धानस्य जव- न्यायां कूबर्यामुत्तरवेदेर्वोत्तरायां श्रोणौ ' सत्रस्य ऋद्धिः ' इति साम गायंतीत्ये- तन्निरूपणम्, ' उक्तसामगानप्रशंसार्थमर्थ- वादकथनम्, दीक्षितानां हविर्दाना- न्निरृत्य सदः प्रविश्य स्वस्वधिष्येष्टपूषवे- शनार्थं सञ्चरणमार्गनिरूपणं तत्र सञ्च- रणे सकारणमतिच्छेदस्कस्य ' युवन्त- मिन्द्रा ' इत्यस्य मन्त्रस्य विनियोजनं, प्राजापत्यस्य वायोर्ग्रहस्य ग्रहणादनन्तरं क्रियमाणस्य स्तोत्रोपाकरणस्य प्रशंसा- र्थमर्थवादकथनम्, तत्र स्तोत्रोपाकरणं सार्पराज्ञीष्ट ऋक्षु स्तुवीतेति सविशेषं निरूपणं, होतुस्तस्मिन् जानति गृहपतेर्वा		चतुर्होत्रव्याख्यानशस्त्रपठनविधानम्, तत्रोक्ते शस्त्रेऽध्वर्योः प्रतिगर- विधानम्, सर्वेषां सार्थवादं ब्रह्मोद्यवदन- कथनम्, अस्तमिते औदुम्बरीं स्थुणा- मुपसंगम्य सर्वेषां सार्थवादं वाग्यमन- विधानम्, अस्तमिते सदसो निष्क्रम्य सर्वे उत्तरवेदिमपरेणोपविशेयुरिति प्रति- पादनं, प्रतिप्रस्थातुर्वसतीवरीणां परि- हरणं विधाय सत्रर्द्धिकामानां वाग्विस- र्जनविधानं, अनेककामानां तु ' भूर्भुवः स्वः ' इति मन्त्रेण वाग्विसर्जनविधानं, तत्राशीराशासनं च, गृहपतेस्तदनुज्ञ- याऽन्यस्य वा सुब्रह्मण्याह्वानविधानं " सुब्रह्मण्य उप मा ह्यस्व " इत्य- नुज्ञां लब्ध्वा सर्वेषां समिधोऽभ्याधान- कथनं चेत्यादि.	२६३-२७१
		इत्यप उपस्पशंनादि सत्रोत्थानम् । इति षष्ठोऽध्यायः ।	

इति चतुर्थं ग्रह काण्डम् ॥

पञ्चमे सवकाण्डे-

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः । ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

अथ प्रथमोऽध्यायः ।

१ वाजपेययज्ञः--तत्र वाजपेययाग-
विधापिन्याख्यायिका, तस्यां देवासुराणा-
मन्योऽन्यं विपर्ययेणानुष्ठानप्रकार-
वर्णनम्, वाजपेये सर्वेषां देवानां पुर-
स्ताद्वाजपेयस्यानुष्ठानेन बृहस्पतेरेव
श्रेष्ठ्यं वक्तुमाजिघावनदर्शनम्, विधा-
स्यमानसावित्रहोमार्थं बृहस्पतेरपि प्रथमं
सवितृविषयकोपधावनदर्शनम्, वाज-
पेययाजिनस्तदानीमेवोत्क्रमणं भूलोके
यावदत्यन्तभोगाभिलाषस्तावदिहावस्थानं
तत्र जानश्रुतेयेन प्रत्यवरूढमित्याद्युभय-
स्योपपादनम्, ब्राह्मणस्याधिकारविव्यनु-
मापकबृहस्पतिवृत्तान्तानन्तरं क्षत्रिय-
स्याप्यधिकारोऽस्तीति दर्शयितुमिन्द्र-
वृत्तान्तकथनम्, एवमाख्यायिकया
ब्राह्मणक्षत्रियावधिकारिणौ प्रदर्शयदानीं
वाजपेययागस्योत्पत्तिविधिप्रदर्शनम्, सर्व-
जयेन विराडात्मकप्रजापतिजयस्यानुचि-
तत्वात्तत्साधनभूतो वाजपेयो नानुष्ठेय-
इति पूर्वपक्षमुद्भाव्य तन्निषेधस्याधिकारि-
विशेषनिरूपणेन परिहरणं, विदुष एव
यष्टृत्वं विदुषामेव याजयितृत्वमित्युभय-
स्योपपादनं, वाजपेयस्याधिकारविधेरुक्त-
यनं, वाजपेयस्य साम्राज्यं फलमिति वक्तुं
प्रसङ्गाद्वाजसूयस्याधिकारिभेदेन फलभे-
देन वा अवरत्वमिति प्रदर्शनं, वाजपे-
यस्य साम्राज्यलक्षणं फलं दर्शयित्वा तत्र
कर्मारम्भे समन्त्रकं सावित्रहोमविधानम्,
सवितृपधावनस्य बृहस्पतिसम्बन्धेन
प्रशंसनं, सावित्रहोमस्य संकुचद्वृत्तिता-
प्रदर्शनं चेत्यादि.

१-७

२ वाजपेये ग्रहविशेषाः--तत्रांशुग्रहं
विधाय प्राकृतानामुर्पाश्वाद्याप्रयणान्ता-
नामतिदेशकथनम्, अतिप्राह्वग्रहान्विधाय
षोडशीग्रहविधानं, पञ्चानामिन्द्रदेव-
त्यानां वाजपेयग्रहाणां मन्त्रतदर्थसहितं
ग्रहणविधानं पञ्चसंख्यायाः प्रशंसनं च,
सद्रव्याणां सतदशानां सोमग्रहाणां
सुराग्रहाणां च विधानं, द्रव्यद्वय-
मनूय तयोः प्रशंसनम् उक्त-
संख्यायाः प्रजापत्यात्मकत्वेन स्तवनं,
द्विविधग्रहाणां संख्यां समुचित्य तत्प्र-
शंसनं, प्राकृतं सोमकयणमनूय परि-
सृक्तकयणविधानं, ग्रहाणामासादने प्रदेश-
विशेषस्य सकारणं विधानं, वसती-
वरीणां हविर्धानप्रवेशनमनूय परिसृ-
क्तप्रवेशने कस्यचिद्विशेषस्य विधानं,
ग्रहवर्गद्वयग्रहणे ऋत्विजोर्नियमं दर्श-
यित्वा विभागेन धारणाय व्यत्यास-
विधानं, ग्रहाणामन्यदेशप्रापणे सका-
रणं निषेधकथनम्, उभयग्रहधारणे कस्य-
चिद्विशेषस्य सप्रयोजनं मन्त्रतत्तात्पर्य-
सहितं विधानम्. अक्षप्रदेशात्तयोः स्वस्व-
प्रदेशे समन्त्रकमवस्थापनविधानम्, अश्व-
योर्हिरण्यपात्रेण मधुग्रहग्रहणं विधाय
तस्य सादनप्रदेशविधानं, प्राकृतावुक्थ्य-
ध्रुवग्रहौ दर्शयित्वा. पृथग्रहणप्रसङ्गाद्वि-
विधग्रहाणां होमकालस्य भक्षणस्य च
विधानं, प्रसंगात्सुराग्रहाणां मधुग्रहस्य
च माय्यन्दिनसवनमध्ये विनियोगप्रद-
र्शनं चेत्यादि.

८-१९

३ पशुतन्त्रम्--तत्र तावद्वाजपेयस्य सप्त-
सोमसंस्थात्मकत्वं दर्शयित्वा तन्नामिष्टो-

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः । ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

मादिगतानामग्नेयादिसवनीयपशूनां विधानं, सप्तदशाय स्तोत्राय सारस्वत-पशोरालम्भनेन वाजपेयेऽतिरात्रस्यान्त-र्मावप्रतिपादनं, वाजपेयस्य वशापृश्नि-रूपासाधारणपशुं विधाय तस्य प्रयो-जनपूर्वकोजेषगुणकमरुदेवत्यत्वेन प्रशं-सनं, प्राकृताग्नेयादीनां वपाप्रचरणेन सह विधास्यमाने मारुतीवपाप्रचरणे एकीयमतोपन्यासः, पश्वदानानाम-प्येकव्येन श्रपणं सिद्धान्तयितुं द्वैविव्यस्य पूर्वपक्षतयोद्भावनं, हविषामवदानप्रकार-वर्णनमेतेषां द्विरवदानं प्रचरणं च प्रशंस्य पूर्वमर्धानां पश्चाच्चार्धानां हविषां विनियोगकथनं, तस्यास्य माहेन्द्रात्ते वपाप्रचरणस्य हविषां द्विधा श्रपणस्य च पक्षे प्रत्यवायं दर्शयित्वाकैकीय-मतस्य दूषणं, प्राकृतपशुवपाप्रचरणकाले एव मारुतीवपाप्रचरणस्य हविषामेक-व्येन श्रपणस्य च विधानं, देवता-संख्यालक्षणद्वयविशिष्टानां पश्वन्तराणां विधानं, तेषु पशुषु गुणत्रयस्य विधानं, पशुतन्त्ररूपेण प्रत्यक्षसोमा-त्मना च स्तुत्वा तदात्मकप्रजापतेः प्राप्ति-प्रतिपादनं, पशुगतां संख्यामुपजीव्य प्रशंस्य तूपरशब्दार्थकथनं, श्यामत्वम-नूय व्याख्याय तद्गतवर्णद्विजमालम्ब्य च प्रशंसनं मुष्करत्वमनूय तद्रूपेण प्रशं-सनं च, निरुक्तत्रिविधगुणानां पशूनाम-सुलभत्वं प्रतिपाद्य पक्षान्तरकथनम्, अस्मिंश्च पक्षे कतिपयपशूनां वर्णान्तर-युक्तत्वेऽपि कर्मणोऽङ्गवैकल्यस्य परिहार-कथनम्, एकेषां मतेन सप्तदशप्राजापत्य-पशूनामन्ते वाग्देवस्य पशोरनुष्ठानं कर्त-

व्यमित्यमुं सोपपत्तिर्यं पक्षमनूय तन्नि-रसनं, प्राकृतपशुवपाहविभिः सह प्राजापत्यपशूनां वपाप्रचरणस्य हविषा-गस्य च विधास्यमाने होमकाले पूर्वपक्ष-मुद्भाव्य तस्य दूषणं कृत्वा सिद्धान्त-प्रतिपादनम्, एतेषां पशूनां तद्वितश्रुति-बोधितेन पृथक्पृथग्देवतासंघन्येन सप्त-दशसंख्याकत्वात्प्रविधानं याध्वापुरोऽ-नुवाक्यामेदमाशंक्य देवैक्येन सह प्रदानकत्वाद्याध्वापुरोऽनुवाक्यामेक्यस्य प्रतिपादनम्, अनुवाक्यापाठात्प्रागव्युत्थिता कर्तव्येऽनुवचनप्रतिशेषकथनम्, आश्रा-वणान्तरकर्तव्ये च विशेषं कथयित्वा होतुरध्वर्योश्च कर्तव्यनिरूपणं चेति. १६-२४

४ माध्यन्दिनसवनप्रयोगः-तत्र यज-मानामिधेकस्याजिधावनस्य च प्राधान्येन विधानं तत्र कालविधानं च, पूर्वं रथवाहने काष्ठविशेषे स्थापितमाजिधा-वनाय सर्जाकृतं तस्य रथस्य तस्मा-त्काष्ठादवहरणस्य मन्त्रतदर्थसहितं विधानं, धूर्गहीतस्य रथस्य वेदिमध्य-भ्यावर्तनस्य मन्त्रतदर्थसहितं विधानम्, अश्वानां प्रोक्षणस्य तत्कालस्य च मन्त्रद्वयतदर्थसहितं विधानं, समंत्रक-मश्वेन रथयोजनविधानं, सव्याश्वस्य रथे समंत्रकं योजनविधानम्, तृती-याश्वस्य रथे समंत्रकं योजनविधानं, उक्ताश्व-गतत्रित्वसंख्याप्रशंसनं, चतुर्थाश्वस्यानु-गमनं विधायाध्वर्यवे रथप्रदानसमये तस्य रथे योजनविधानम्, उक्तार्थस्यान्यत्र राजसूयादावतिदेशकथनं, सार्थवाद् द्रव्यदेवताविशिष्टचरोर्विधानं, देवता शरावसंख्याविधित्रयमनूय तत्प्रशंसनं,

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

सप्रयोजनं मंत्रतदर्थसहितं रथयुक्तानाम-
श्वानामवप्रापनविधानं चेत्यादि २४-३१

२-विहितमाजिधवनमनूय तत्प्रशंस्य
च सामगानस्य यूपारोहणस्य च सार्धवादं
विधानं, ब्रह्मणःसामगानार्थं रथचक्राधि-
रोहणविधानम्, आरोहणमनूय तत्र ब्राह्म-
णाधिकारिकपक्षे राजन्याधिकारिकपक्षे
च क्रमशो मंत्रविधानं, विहितब्रह्मकर्तृक-
सामगाने त्रित्वसंख्याविधानं, प्रसङ्गाद्-
ब्रह्मणो रथावरोहणविधानम्, अत्राप्यवरो-
हणे पूर्ववद्ब्राह्मणराजन्यरूपयजमान-
भेदेन मंत्रभेदप्रदर्शनं, वाप्रूपप्रजापत्यु-
जयहेतुत्वेन सप्तदशानां दुन्दुभीनां वा-
दनविधानं, सप्तदशानां दुन्दुभीनां मध्ये
एकस्य दुन्दुभेः समंत्रकं वादनमितरेषां
तूष्णीं वादनमिति विधानं, अत्राप्याहनने
पूर्ववद्ब्राह्मणराजन्यभेदेन मंत्रभेदप्रदर्शनं,
ब्राह्मणराजन्यभेदेन मंत्रभेदप्रदर्शनपुरः-
सरं समंत्रकं सप्रकारकं दुन्दुभ्युपावहरण-
विधानं, ततः सार्धवादं सकारणं राज-
न्यकर्तृकानां सप्तदशानामिष्टुप्रव्याधानां
विधानम्, अश्वयुक्तस्य रथस्य यजमान-
कर्तृकं समंत्रकमारोहणविधानम्, उक्ता-
र्थस्य बृहस्पतिदृष्टान्तेन दृढीकरणं, ततो-
ऽध्वर्योःशिष्यकर्तृकं तदन्यब्रह्मचारिक-
कर्तृकं वा 'वाजिनः' इति यजमानवाचनं-
विधाय तद्व्याख्यानं, विहितानामाजिधा-
वनदुन्दुभ्याहननब्रह्मकर्तृकसामगानानां
प्रयोगकालविधानं, वक्ष्यमाणान्यां
मन्त्रान्यां हवनमनुमंत्रणं वा विकल्पेन
कर्तव्यमित्युभयसमानार्थवादसहितं
विधानम्, उक्तेऽर्थे मंत्रद्वयविधानं, पुनः
पूर्ववद्वक्ष्यमाणेन त्र्युचेन हवनमनुमंत्रणं वा

विकल्पेन कर्तव्यमित्युभयसमानार्थवाद-
सहितं विधानम्, उक्तेऽर्थे मंत्रत्रयस्य
पाठतः प्रदर्शनं, बार्हस्पत्येन चरुणा
प्रत्युपस्थाय तस्य चरोःसार्धवादमुपस्य-
र्शनविधानं, विहिते उपस्पर्शने मंत्रं
विधाय व्याख्याय च तस्य प्रजापत्यात्मना
प्रशंसनम्, उपस्थापितचरुमश्वानवप्राप-
येदिति समंत्रमंत्रार्थकं सामिप्रायं सप्रयोजनं
विधानं, द्वितीयब्राह्मणान्ते प्रतिज्ञातस्य
सुराग्रहाणां मधुग्रहस्य च विनियोग-
प्रकारस्य प्रदर्शनं, तत्र निष्क्रयं प्रशीस्य
प्रतिगृहीतानां सुराग्रहाणां त्वैच्छिक-
व्यवहारं दर्शयित्वा च क्रीतस्य मधुग्रहस्य
सार्धवादं दानकथनं, ब्रह्मणा पति-
गृहीतस्य मधुग्रहस्यैच्छिकव्यवहार-
प्रदर्शनं चेत्यादि. ३२-४४

इति प्रथमोऽध्यायः ।

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

१ यूपारोहणम्-तत्र प्रथममातिलिङ्ग-
कैर्मन्त्रैर्होमस्य वा यजमानवाचनस्य वा
विधानं तदुभयसमानार्थवादकथनं च,
होममनूय तत्र द्वादशमन्त्रान्विधाय तद्गत-
द्वादशत्वसंख्यायाः प्रशंसनं, पक्षान्तरे
क्लृत्तिलिङ्गकैर्मन्त्रैर्होमस्य वा यजमान-
वाचनस्य वा विधानं तदुभयसमानार्थ-
वादकथनं च, वाचनमनूय तत्र षण्म-
न्त्रान्विधाय तद्गतषड्संख्यायाः प्रशंसनं,
यूपगताष्टाश्रित्वस्य तद्गतसंख्यायाश्च
प्रशंसनपूर्वकं यूपस्य वाससा वेष्टनं
विधाय तत्र वासोगतसंख्यायाः प्रजा-
पत्यात्मना प्रशंसनं, चषालनामकस्य
यूपशकलस्य दारुमयत्वापवादाय गोधूम-
पिष्टमयत्वस्य सार्धवादं विधानं, यूपे गर्त-

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

त्वादिगुणविशेषं विधाय तत्र गर्तस्य पितृलोकात्मना प्रशंसनं, यूपस्य चोदकप्राप्तपरिणामापवादाय परिमाणान्तरविधानं, नेष्टृकर्तृकं सार्थवादं सप्रकारकं सोपपत्तिकं पत्न्याः कौशवातःपरिधापनविधानम्, यूपे आरोहणार्थनिश्रयणीस्थापनं विधाय पूर्वोत्तरपक्षाभ्यां यूपारोहणप्रकारविषयकसिद्धान्तोपवर्णनं अन्वयव्यतिरेकाभ्यां जायासहितस्य पुंसः सम्पूर्णवियवत्वप्रतिपादनपुरःसरं यूपारोहणकाले जायाया आमंत्रणं विधाय तत्र मंत्रस्य विनियोजनं, सार्थवादं गोधूममयचषालस्पर्शनस्य समन्त्रकं विधानं, यूपमतीय शिरस उद्गमनस्य सफलं समन्त्रकं विधानं, यूपेऽवस्थितस्य यजमानस्य सर्वासां दिशां समन्त्रकं विधानं, सप्तदशाश्वत्थपत्रोपनद्धानामूषपुटानां वैश्यकर्तृकं समन्त्रकं सकारणं सार्थवादमुत्क्षेपणविधानं, बृहस्पतिदृष्टान्तेन प्रशंसनपुरःसरं तत्रैव यजमानस्य मित्रत्वप्रयोजनाय समन्त्रकं भूयवेक्षणविधानं, यूपाद्धिरण्ये रुक्मोत्तरे वस्ताजिने वस्ताजिनोत्तरायामौदुम्बर्यामासन्त्यां वाऽवरोहणस्य सप्रकारकं सार्थवादं विधानम्, आसन्त्यां वस्ताजिनास्तरणे साभिप्रायं मंत्रं विनियुज्य तस्यां मंत्रमंत्रार्थसहितं यजमानस्योपवेशनविधानं चेत्यादि.

४६-५६

- २ नैवारचरोः प्रचरणविधानं, वाजप्रसवीय-होमं विधातुं तत्कालं प्रतिपाद्य होमार्थमन्नसम्भरणविधानम्, अन्नसम्भरणार्थपात्रविशेषस्य विधानपूर्वकमयां सम्भरणविधानम्, अन्नसम्भरणे सोपपत्तिकां सप्त-

दशत्वसंख्यां पूर्वपक्षयित्वा तां निराकृत्य च ययोपरस्मारं सर्वान्नसम्भरणपक्षस्थापनम् तत्रापि एकान्नसम्भरणनिषेधकथनं च, असम्भ्रियमाणान्नविषये किञ्चिद्विशेषविधानं, सम्भृतान्नेन सप्तदशानां वाजप्रसवीयसंज्ञकाहुतीनां सप्रकारकं समन्त्रकं होमविधानं, हुतशेषान्नस्य यजमानायामिषेककरणरूपं विनियोगं प्रदर्श्य तत्र मंत्रं विनियुज्य च मन्त्रे पूर्वोत्तरपक्षाभ्यां परमतं प्रत्याख्याय स्वमतं प्रतिष्ठाप्य चोदकप्रकारकथनं, साभिप्रायं त्रिःकृत्वाऽऽवेदनविधानम्, उज्जयलिङ्गकैर्मन्त्रैः सप्तदशानामुज्जितिसंज्ञकाहुतीनां होमविधानं विकल्पेन यजमानाय वाचनविधानं वा, उभयत्र विद्यमानमंत्रगतसप्तदशसंख्यायाः प्रजापत्यात्मना प्रशंसनं, चोदकप्राप्तस्य स्विष्टकृद्यागादिकस्यानुसन्धानकथनं, स्विष्टकृत्समनन्तरभाविनां कर्मणामनुष्ठानकथनम्, एषु कर्मसूज्जितिवाचनान्तरं माहेन्द्रग्रहणं स्तोत्रशास्त्रे च कृत्वा स्विष्टकृदादिकं यजमानस्य पश्चादवरोहणं कर्तव्यमिति कस्यचिन्मतमनूय तदुपयित्वा चानुपदमुक्त एव पक्षः श्रेयानिति स्वमतप्रतिष्ठापनं चेत्यादि.

५७-६९

इति वाजपेययागः ।

- ३ अथ राजसूययागः-तत्रापि राजसूयाङ्गभूते पवित्रनामके प्रथमसोमयागेऽन्ते कर्तव्यस्य पूर्णाहुतिप्रभृतिवैशेषिकोत्तरतन्त्रस्याभिधानं, तत्राप्यादौ सत्यां कामनायां सेतिकर्तव्यताकं सदक्षिणाकं पूर्णाहुतिहोमविधानम्, आरम्भणीयस्थानीयात्पवित्राख्यादग्निष्टोमादङ्ग-

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

परस्मिन्नहन्त्यनुमत्या अष्टाकपालपुरो-
डाशस्य निर्वपणं—अभ्याया.
पश्चात्स्रुवे हविष्यान्नस्य संवपनं—दक्षि-
णाभ्युल्मुकमादाय दक्षिणादेगमनं
तत्रोल्मुकाग्निमाधाय सुवपूरितेन द्रव्येण
समंत्रकं सप्रयोजनं नैर्ऋतहोमानुष्ठानं
चेत्यादि विधानं, पुनरागत्यानुमत-
हविः प्रचरणविधानं, कपालाताप्रव-
सह्यां गायत्रीद्वारा पृथिवीभोग्यत्वेन
प्रशंस्य तत्र वासोरूपां दक्षिणां विधाय
तत्प्रशंसनं, तत्परेषुः सेतिकर्तव्यतायाः
सदक्षिणाया आग्नावीष्णवेष्टेर्विधिप्रदर्शनं,
तदपरेशुरग्नौषोमयेष्टेः प्रकृतिवत्कर्तव्यत्वेन
प्रदर्शनं, तस्यामुत्सृष्टस्य गोः सार्थवादं
दक्षिणात्वेन विधानं, तत्परस्मिन्नहन्त्यैन्द्रा-
ग्नेष्टेः सार्थवादं साण्डानुडुक्षाक्षणासहितं
सविशेषं विधानं, तदपरेशुराप्रयणेश्चः
सप्रयोजनं सार्थवादं गौर्दक्षिणासहितं
सविशेषं विधानं, तत परं सामिप्रायं
वाजसूयाङ्गत्वेन चातुर्मास्यानां यजन-
विधानं चेति.

६५-७२

४ चातुर्मास्यान्तर्गतानां वैश्वदेववरुणप्रधा-
ससाकमेधशुनासीरीयाणां चतुर्णामपि-
पर्वणां सार्थवादं सदृष्टान्तं प्राकृतैष्टिक
चातुर्मास्यवत्कर्तव्यतयाऽत्र राजसूये
चोदनं, पञ्चवातीयसंज्ञक-
होमविधानं, तत्र प्रागादिकमेण पञ्च-
स्वप्निष्ठ समन्त्रकं हवनविधानं, पञ्चा-
ग्नीनेकीकृत्य तस्मिन्पूर्वोक्तैरेव मंत्रैर्हवन-
विधानं, पञ्चवातीयहोमानुवादेन सार्थ-
वादं द्रव्यस्य विधानम्, अग्नीनां समा-
सेनानुष्ठिताहुतिपञ्चकस्य प्रशंसनं, पञ्च-
वातीयहोमे त्रियुक्तस्याश्वरथस्य दक्षि-

णात्वेन विधानं, आरोग्यकामस्याप्ययं
होमो भवतीति पुरुषार्थतयाऽप्यपञ्च-
वातीयहोमस्य स्वतन्त्रं विधानं, ततो
हविश्चतुष्टयात्मकस्यैन्द्रतुरीयकर्मणः
साह्यायिकं विधानं, तस्मिन्निन्द्रतुरीये
दक्षिणाविशेषकथनं च, ततोऽपामार्ग-
होमस्य सार्थवादं सप्रकारकं मन्त्र-
मन्त्रार्थसहितं विधानं, हवनोपयुक्तस्य
पालाशपैकङ्कतयोरन्यतरस्य सुवस्य
दिविशेषे सार्थवादं समन्त्रं क्षेपण-
विधानं, एतन्मन्त्रकरणकं पुनरागमनं
विधावाधिवर्द्धमानस्यापि स्वोप-
द्रवपरिहारायास्यापामार्गहोमस्य विधानम्,
अस्मिन्नपामार्गहोमे आभिवारिकप्रयोग-
प्रदर्शनं चेत्यादि.

७२-८१

५ त्रिषंयुक्तादियागाः—तत्र पूर्वं पुरुष-
प्राप्तिहेतुत्वेन प्रथमत्रिषंयुक्तयागस्य
विधानं, त्रयाणां हविषां विभागपूर्वकं
प्रशंसनं प्रयोजनकथनं च, तत्र वाभनं
पुरुषं दक्षिणात्वेन विधाय तत्प्रशंसनं,
पशुप्राप्तिहेतुत्वेन द्वितीयत्रिषंयुक्त-
यागस्य विधानम्, अत्रापि पूर्ववत्त्रयाणां
हविषां विभागपूर्वकं प्रशंसनं प्रयो-
जनकथनं च, तत्र श्यामवर्णां गां दक्षि-
णात्वेन विधाय श्यामत्वस्योपपत्तिपूर्वकं
तस्याः प्रशंसनं, ब्रह्मवर्चसप्राप्तिहेतुत्वेन
तृतीयत्रिषंयुक्तयागस्य विधानम्, अत्रापि
पूर्ववत्त्रयाणां हविषां विभागपूर्वकं प्रशं-
सनं प्रयोजनकथनं च, तत्र बभ्रुवर्णां
गां दक्षिणात्वेन विधाय तत्प्रशंसनं,
तदपरस्मिन्नहनि द्विहविष्कस्य यागस्यै-
कतन्त्रेण वा पूर्वेषुर्वैश्वानरो द्वादश-
कपालः परेशुर्वारुणो यवमयश्चररिति

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

भिन्नतन्त्रेण वा विधानं, प्रथमस्य हविषो वैश्वानरदेवताकत्वं प्रशंस्य कपालसंख्यायाः प्रशंसनं द्वितीयहविषः प्रशंसनं च, अनयोर्हविषोः क्रमेण दक्षिणां विधाय तयोः प्रशंसनं चेत्यादि. ८१-८७
इति द्वितीयोऽध्यायः ।

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

१ रत्नयागाः—तत्र द्वादश रत्नहवीष्य-
नुदिनं क्रमेण कर्तव्यतया प्रतिपाद्यन्ते
तेषु प्रथमेऽहिं सकारणं सोपपत्तिकं
सेनानीगृहेऽनीकवदगुणकाग्निदेवस्य
रत्नहविर्यागस्य सविशेषं विधानं, तत्र
सहेतुकं हिरण्यरूपदक्षिणाविधानं,
द्वितीयदिवसे पुरोहितगृहे सार्थवादं
सोपपत्तिकं शितिपृष्ठत्वगुणकगौर्दक्षि-
णाकस्य बार्हस्पत्यचरुहविष्कस्य रत्नया-
गस्य विधानं, तृतीयदिवसे सुन्वतो यजमानस्य
गृहे ऋषभदक्षिणावत इन्द्रदेवत्कैकादश-
कपालपुरोडाशहविष्कस्य रत्नयागस्य
विधानम्, चतुर्थे वासरे मृद्विष्या गृहे
सकारणं सार्थवादं धेनुदक्षिणाकस्या-
दित्यचरुहविष्कस्य रत्नयागस्य विधानं,
पञ्चमेऽहिसारथिगृहे सकारणमश्वदक्षि-
णाकस्य वरुणदेवत्ययवमयचरुहविष्क-
स्य रत्नयागस्य विधानं षष्ठे दिवसे
ग्रामणीगृहे सकारणं सार्थवादं पृषद्व-
गुणकगौर्दक्षिणाकस्य मरुदेवत्यसप्त-
कपालपुरोडाशहविष्कस्य रत्नयागस्य
विधानं, सप्तमे वासरेऽन्तःपुराध्यक्षस्य
क्षत्तुगृहे सकारणं सार्थवादं श्वेतवर्णा-
ऽद्भुदक्षिणाकस्य सवितृदेवत्यद्वादश-
कपालपुरोडाशहविष्कस्य रत्नयागस्य-
विधानं, अष्टमेऽहि रथयोजयितुर्गृहे

सकारणं यमलोत्पत्तिमत्त्वानूचीनगर्म-
त्वान्यतमगुणकगोयुग्मदक्षिणावतः
अश्विदेवत्यद्विकपालपुरोडाशहविष्कस्य
रत्नयागस्य विधानं, नवमे दिवसे
भागदुवस्य गृहे सकारणं सार्थवादं
श्यामवर्णगौर्दक्षिणाकस्य पौष्णचरु-
हविष्कस्य रत्नयागस्य विधानं, दशमे
दिवसे सुन्वतो यजमानस्य गृहे सोप-
पत्तिकं सकारणम् सार्थवादं रुद्रदेवत्य-
गवेधुकामयचरुहविष्कस्य रत्नयागस्य
विधानम्, उक्ते रौद्ररत्नयागे शितिवाहोः
शितिवालस्य वा द्विरूपस्य गोः—नखर-
स्यासे.—रोमस्रजा प्रबद्धस्याशावपन-
पात्रस्येति त्रयाणां सोपपत्तिकं दक्षिणा-
त्वेन विधानम्, एकादशेऽहि दूतगृहे
सोपपत्तिकं सकारणमुक्ष्णवेष्टितधनुः—
सेषुकाश्चर्मतूप्यः—लोहितोष्णीपश्चेत्ये-
तन्निकदक्षिणाकस्याध्वदेवत्यचतुर्गृहीता-
ज्यहविष्कस्य रत्नयागस्य विधानम्, एते
षामेकादशरत्नहविषां प्रशंसार्थमर्थवाद-
कथनं, द्वादशे वासरे परिवृत्तीगृहे
निर्ऋतिदेवत्यस्य नखनिर्मिन्नकृष्णतण्डुल-
मयचरुहविष्कस्य रत्नयागस्य समंत्रकं
विधानं, प्रसङ्गात्परिवृत्तीशब्दार्थनिरू-
पणम्, उक्ते निर्ऋतरत्नयागे परिमूर्ण्याः
पर्यारिण्याः कृष्णाया गोर्दक्षिणात्वेन
सकारणं विधानम्, इष्टवन्ते किञ्चित्कर्त्त-
व्यस्य सार्थवादं विधानं चेति.

८८-९६

२ उपरियागाः—तत्र प्रथमं शुक्रवत्सायाः
शुक्लाया गोः पयसि श्रुतेन चरुणा
सौमारौद्रयागस्य विधानं, विहितस्य
सौमारौद्रयागस्याख्यायिकया प्रशंसनं,
यस्याः पयसि चरुः श्रुतस्तथा एव

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

गोर्दक्षिणात्वेन विधानं, प्रसङ्गात्फला-
न्तरायास्य सौमारौद्रयागस्य बाह्यप्रयो-
गस्य प्रदर्शनं, मैत्रावाहस्पत्यचरुहवि-
ष्कयागस्य सार्थवादं विधानं, तस्य
चरोरनुष्ठानप्रकारकथनं, मैत्रचर्चर्थ-
माज्यकरणविधानं, देवताद्वयार्थं तण्डु-
लानां द्वेधाकरणपूर्वकं चरुद्वयस्य पृथ-
क्पृथक्सप्रकारकं ध्रुवणविधानम्, एवं
पृथक्च्छूषणमभिधाय देवताप्रदाने पुनः
साहित्यस्य विधानं चेति. ९७-१०१

३ दीक्षणीययागाः—तत्रादौ द्वितीयस्या-
भिषेचनीयाख्यसोमयागस्याङ्गत्वेन चोद-
कप्राप्ताया दीक्षाया अभिधानम्, उपवस-
थेऽह्यग्नीषोमीयपशुपुरोडाशाभ्यां प्रच-
र्थं देवत्वां हविषां निरूपणं, तत्र प्रथ-
मस्य सत्यप्रसवगुणकसवितुदेवत्यस्य
प्राशुकवीहिसाव्याष्टाकपालपुरोडाशात्म-
कस्य हविषः सार्थवादं विधानं, द्विती-
यस्य गृहपतिव्यगुणकामिदेवत्य-
स्याशुकवीहिसाव्याष्टाकपालपुरोडाशा-
त्मकस्य हविषः सार्थवादं विधानं,
तृतीयस्य वनस्पतिगुणकसोमदेवत्यस्य
श्यामाकप्रकृतिकर्वात्मकस्य हविषः
सार्थवादं विधानं, चतुर्थस्य वायूपबृह-
स्पतिदेवत्यस्य नैवारचर्वात्मकस्य हविषः
सार्थवादं विधानं, पञ्चमस्य ज्येष्ठत्व-
गुणकेन्द्रदेवत्यस्य हायनचर्वात्मकस्य
हविषः सार्थवादं विधानं, षष्ठस्य पशु-
पतिगुणकरुद्रदेवत्यस्य गात्रेयुकर्वा-
त्मकस्य हविषः सार्थवादं विधानं,
सप्तमस्य सत्यगुणकमित्रदेवत्यस्य नागव-
संज्ञकवीहिप्रकृतिकर्वात्मकस्य हविषः
सार्थवादं विधानम्, अष्टमस्य धर्मपति-

गुणकवरुणदेवत्यस्य यवमयचर्वात्मकस्य
हविषः सार्थवादं विधानम्, एतेषां निरू-
प्तानां हविषां प्रचरणकालस्य विधानं,
प्रधानोत्तरं स्विष्टकृतः पूर्वं यजमानस्य
दक्षिणबाहुमन्वारभ्याध्वर्योः “ सविता-
त्वा-इमन्देवाः ” इत्येतयोर्मन्त्रयोः परोक्ष-
प्रत्यक्षवृत्तितया जपविधानं, तत्र “ इम-
न्देवाः ” इत्यस्य मन्त्रस्य तात्पर्ययुतं
भागशो व्याख्यानम्, उक्तहविरष्टकस्य
देवतानां सम्भूय नामनिर्वचनं, उक्तानां
देवतानामेकैकस्य विशेषणविशेष्या-
त्मकनामद्वयस्य द्वन्द्वात्मना प्रशंसनं,
ततः प्रकृतस्विष्टकृद्यागस्य सार्थवादं
संसूचनं चेत्यादि. १०२-१०८

४ अभिषेचनीयानामपां सम्भरणम्—
तत्रासम्भरणं प्रशंस्य तदर्थं पात्र-
विशेषस्य सार्थवादं विधानं, जलसम्भरणे
क्रमविधानाय सारस्वतीनामपां संपन्नकं
ग्रहणविधानं तन्मन्त्रस्य प्रतिपादनमनुय-
व्याख्यानं गृहीतानामुदकानामभिषेका-
र्थत्वेन सरस्वत्या नद्याश्च वागात्मत्वेन
प्रशंसनं च, क्रमाच्चतुर्गृहीतिनाज्येन
पूर्वं पूर्वं स्वाहान्तैर्मन्त्रैर्हुत्वा हुत्वा उत्त-
रोत्तरं ग्रहणमन्त्रैः क्रमविशिष्टोर्मिद्वय-
गतानामपां—प्रवहन्तीनामपां—प्रतिकोमं
प्रवहन्तीनामपां—नद्याः सकाशादप-
च्छिद्य गच्छन्तीनामपां—सामुद्राणा-
मुच्छलन्तीनामपां—आवर्तगतानामपां—
स्यन्दमानस्थावरहृदस्थितानामपां—आतप
वर्षाणां भूमिप्राप्तानामपां—सरस्या-
नामपां—कूप्यानामपां—नीहारस्थानामपां
मधुरूपानामपां—गोरुल्यानामपां—पयो-
रूपानामपां—घृतरूपानामपां—हवनवर्जं

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

मरीचीगतानामपां चेत्येतासामपां सार्थ-
वादग्रहणविधानं, सम्भृतानामपां सप्तदश-
संख्यां प्रजापत्यात्मना प्रशंस्य सरस्वती-
प्रभृतिमरीच्यन्तानामपामाहुतीनां च
संख्यां समस्य तस्याः प्रजापत्यात्मना
प्रशंसनं, होमपूर्वकमपां ग्रहणस्य प्रशं-
सनं, सारस्वतीमारीचीनां ग्रहणे होम-
स्याभावे कारणाभिधानं, पृथक्पृथक्पात्रे
गृहीतानामपां सम्भूयैकस्मिन्नौदुन्वरे एव
पात्रे समवनयनस्य समंत्रकं विधानं, मंत्र-
तद्याख्यानसहितं संसृष्टानामपां मैत्रा-
वरुणधिष्यस्य पुरोदेशे सादनविधानं
चेत्यादि.

१०९-१२०

५ अभिषेकः-माध्यन्दिनसवने माहेन्द्र-
ग्रहग्रहणात्प्राक्तनक्षत्रलक्षणकालविशि-
ष्टस्य यजमानाभिषेकस्य सार्थवादं
विधानं, मैत्रावरुणधिष्यस्य पुरोदेशे
समंत्रकं व्याघ्रचर्मास्तरणं विधाय तस्य
सोमत्विवित्वस्याख्यायिकयोपपादनम्,
अभिषेकस्य पुरस्तात्पश्चाच्च द्वयमानानां
पार्थहोमानां सफलं सार्थवादं विधानं
तेषां संख्याकालयोः सार्थवादं विधानं
च, अभिषेकस्य पुरस्तात्कर्तव्यं
होममनूय संत्राणां सार्थवादं
सविशेषं विधानम्, अभिषेकस्य
पश्चात्कर्तव्यं होममनूय तत्संत्राणां
सार्थवादं सविशेषं विधानम्, अभिषे-
चनीयानां पात्राणांसादनदेशविधानं,
तेषां पात्राणामभिषेक्तृवर्णनिर्दिष्टेण पाला
शादिवृक्षकाष्ठविशेषत्वस्य सोमपत्तिकं
विधानं, पवित्रकरणं विधाय तदर्थवाद-
स्यातिदेशकथनं च, तयोर्दिग्भयोर्हिरण्य-
प्रथनं विधाय ताम्यां पवित्राभ्यामुत्प-

वनविधानम्, उत्पवनमनूय मन्त्रस्य
सार्थवादातिदेशं विधानं, उत्पवन-
मन्त्रस्य भागशोऽनूद्य सामिप्रायं व्या-
ख्यानम्, अभिषेचनीयेषु पात्रेष्वेता-
सामपां समंत्रकमासेचनं विधाय तन्म-
न्त्रस्य प्रतिपदमनूय व्याख्यानं, यज-
मानाय तार्ष्यापाण्डूवाधवासोष्णीषाणां
वाससां तत्तन्मन्त्रैः सप्रकारकं सहेतुकं
परिधापनविधानं, तत्रोक्तस्योष्णीषाप्रस्य
पूर्वदेशोऽवगूहनं द्रढयितुं पूर्वपक्षं सोम-
पत्तिकमनूय तं दूषयित्वा सकारणं
स्वमतस्य प्रतिष्ठापनं, तार्थ्यादिवाजः-
परिधापनस्य समुचित्य प्रशंसनं, पूर्वं
निहितस्य दीक्षितवसनस्य परित्याग-
विधित्सया केषाञ्चिन्मतेनैतेषां परिधा-
पितानां तार्थ्यादिवामसां विमृज्यान्धत्र
निधानं तदानीमेव दीक्षितवसनस्य पुनः
परिधापनं च पूर्वपक्षयित्वा सहेतुकं
तदुभयस्य दूषणं, विहितस्य दीक्षित-
वसनस्यावभृथे प्रासनं विधाय तेषां
वाससां दानकालविधानं, समंत्रकं
धनुष आतननविधानं, तस्य धनुषः
कोटयोः समंत्रकं विमार्जनविधानं, समं-
त्रकं धनुः प्रदानं विधायेपुत्रयप्रदानविधा-
तेषामिबूणां लोकत्रयात्मत्वेन प्रशंसनं
लक्षणसंज्ञयोः कथनं च, इपुत्रयदान-
मनूय सामिप्रायं मंत्रस्य विनियोजनं,
यजमानायाविल्हिङ्गकसंत्राणां वाचन-
विधानं चेति.

१२१-१३७

इति तृतीयोऽध्यायः ।

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

१ सदसो मध्ये उपविष्टस्य केशवस्य
पुरुषस्य मुखे समंत्रकं सार्थवादं ताम्र-

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

स्यावेधनविधानं, केशवलोहायासदन्द-
शूकानामन्तरालवर्तित्वस्य सभ्यगुपपा-
दनमध्वर्युः प्राचीदक्षिणाप्रतीच्युदी-
च्यूर्ध्वा इत्येताः पञ्च दिशो यजमान-
माक्रमयन्प्राच्यादितत्तद्विग्लङ्गकान्मन्त्रा-
न्वाचयेदिति विधानं, दिशां समारो-
हणं समस्य संवत्सरारोहात्मना तस्य
प्रशंसनं, आस्तुतस्य शार्दूलचर्मणोऽपरे
ऽन्ते पूर्वं निहितस्य सीसस्येदानीं सम-
न्त्रकं पदा प्रासनविधानं, प्रसंगान्मुचि-
दैत्यशिरसः सीसेन निरासस्याख्यायि-
कामुखेनोपपादनं, समन्त्रकं साभिप्रायं
शार्दूलचर्मणोऽहणविधानं, रुक्मस्य मृत्यु-
परिहारत्वोपपादनसहितमधःप्रदेशे
स्थापनस्य समन्त्रकं विधानं गुणविशे-
षाभिधानपुरःसरं रुक्मस्य समन्त्रकं
शिरसि निधानविधानम्, अध ऊर्ध्वप्रदेशे
रुक्मनिधानस्यायुःप्रवृद्धिरूपत्वेन प्रशं-
सनं, यजमानस्य बाह्वोरुद्ग्रहणं विधाय
तत्र पूर्वपक्षत्वेन “हिरण्यरूपा” इतीमं
मंत्रं विनियुज्य च तस्य मंत्रस्याध्या-
त्मिकाधिदैविकार्थद्वयविवरणं, पूर्वपक्ष-
त्वेन विनियुक्तं मंत्रं प्रतिषिध्य तत्र
सिद्धान्ततया स्वमतेन “मित्रोऽसि”
इत्येतस्य मंत्रस्य सार्थवादं विनियोजनम्,
ऊर्ध्वबाहुत्वेनावस्थितस्य यजमानस्य
विधित्सिताभिषेकप्रशंसार्थमर्थवाद-
श्चेति.

१२८-१४४

२ ऊर्ध्वबाहुकाय प्राङ्मुखत्वेन स्थिताय
यजमानाय पुरोहिताध्वर्योरन्यतरेण ब्राह्म-
णेन पूर्वमभिषेकः कर्तव्यः पश्चादितरीरि-
त्येतद्विधाय तत्र सार्थवादं मंत्राणां
विनियोजनं, विनियुक्तेषु मंत्रेषु सर्वत्रानु-

षयमानस्य मंत्रान्तरस्य सार्थवादं
विधानं, क्रियमाणाभिषेकजलस्य स्वदेहे
सार्थवादं विमार्जनं विधाय तत्र
मंत्रं विनियुज्य तस्य प्रथमपाद-
तात्पर्योपेतमध्यात्माधिदैविकार्थद्वयविव-
रणम्, अध्वर्युः शार्दूलचर्मण्येव यजमानं
त्रीन्विष्णुकमान्कामयेदिति समन्त्रकं
साभिप्रायं विधानं, स्वमित्रवैश्यपात्रत्रय-
शेषाणां ब्राह्मणस्य पालाशपात्रे सकारणं
व्यासेचनविधानं, संस्त्रवैः प्रसिक्तं ब्राह्म-
णस्य पालाशपात्रं राज्ञः प्रियतमाय
पुत्राय ब्राह्मणपरिपठितमन्त्रमुक्त्वा दद्या-
दिति विधानं, गार्हपत्यं प्रत्यागत्यान्वा-
रब्धस्य पुत्रस्य “प्रजापते न त्व०”
इत्यनेन मन्त्रेण हवनविधानं, तत्र मन्त्रे
ऊहप्रकारं कथयित्वा साभिप्रायं तदर्थ-
विवरणं, पालाशपात्रशेषस्याग्नीध्रीये
उत्तरार्धप्रदेशे सोपपत्तिकं सकारणं सम-
न्त्रकं हवनविधानं चेत्यादि.

१४५-१५०

३ अभिषेकोत्तराणि कर्माणि—तत्र पूर्वं
गवां शतमधिकं वा आहवनीयमुत्तरेण
संस्थापयेदिति परकृतिरूपार्थवादसहितं
विधानं, सार्थवादं समन्त्रकं यजमानस्य
रथोपावहरणविधानं रथयजमानयोर्वै-
ज्रेन्द्रात्मकत्वोपपादनं च, रथस्य प्रदेश-
विधानपुरःसरमश्वयोर्योजनस्य समन्त्रकं
विधानं तत्र मन्त्रे मित्रावरुणशब्दार्थ-
प्रदर्शनं च, रथस्याश्वचतुष्टयोपेतत्वं
दक्षिणापथेन गमनं च विधाय संस्था-
पनप्रदेशविधानं, यजमानस्य रथरोहणं
समन्त्रकं विधाय तस्य मन्त्रस्य पदशोऽ-
नूय व्याख्यानं, दक्षिणभागे युक्तस्या-
श्वस्य समन्त्रकं प्राजनविधानं तन्मन्त्र-

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

व्याख्यानं च, पूर्वं स्थापितानां गवां मध्ये रथस्य समन्त्रकं स्थापनविधानं, स्वानां स्थापितानां गवां मध्ये एकस्या गोर्धनुष्कोटया समन्त्रकं स्पर्शनविधानं, स्वानां स्थापितासु गोषु रथस्थापनस्य प्रशंसनं, स्थापितानां गवां स्वामिने स्वायान्यासां तावतीनां गवां सार्थवादं प्रतिदानविधानं, स्थापितानां गवां मध्ये दक्षिणतोऽध्वानां स्थापनं विधाय रथमुदगमनमार्गेण नीत्वाऽन्तःपात्यदेशे स्थापयेदिति समन्त्रकं विधानं, मन्त्रार्थयुतैश्चतुर्भिर्मन्त्रै रथविमोचनीयहोमस्य सार्थवादं विधानं, सोपपत्तिकं वाराहोरूपानहोरूपमोकविधानं, प्रत्यवेक्षमाणस्य यजमानस्य सकारणं “ मा तड इन्द्र ते ” इति मन्त्रजपविधानं, समन्त्रकं रथादवरोहणं विधाय मन्त्रस्य रथपक्षे सूर्यपक्षे चार्थं प्रदर्श्य मन्त्रगतच्छन्दोविशेषस्य प्रशंसनं, प्रथमं यन्तु-रवस्थानं सकारणं निषिध्य सयन्तुकस्य रथस्य रथवाहनेऽनसिस्थापनविधानम्, आहवनीयस्योत्तरतः पूर्वोऽग्नेरुदृत-तयाऽवस्थानविधानं, रथवाहनस्य दक्षिणोऽंशे शतमानयोरसंजनविधानं, वर्त्मनि औदुम्बरीः शाखाया उपगूहनविधानं, सप्रयोजनं तयोः शतमानयोरन्यतरस्य-औदुम्बरीः शाखायाश्च समन्त्रकमुप-स्पर्शनविधानम्, एतयोर्ब्रह्मणे सार्थवादं दानविधानं, मैत्रावरुणधिष्यस्य पूर्वभागे निहितायां व्याघ्रचर्मदेशे मित्रावरुणदेवत्यायां पयस्यायां यजमानस्य बाहोरेवहरणस्य सार्थवादं समन्त्रकं विधानं वेति.

१९१-१९२

४ पयस्याप्रचारः-तत्र स्विष्टकृतः पूर्वं मैत्रावरुण्या पयस्यायाः प्रचरणविधानं, सार्थवादमासन्त्याहरणं विधाय तत्रासन्त्यां यजमानविशेषेण खादिरत्ववर्ध-व्यूतवेति गुणद्वयविशेषस्य विधानम्, आहृताया आसन्त्या मैत्रावरुणधिष्यस्याग्रे मन्त्रमन्त्रार्थयुतं निधानविधानं, समन्त्रकमधीवासास्तरणविधानम्, अधीवासोत्तरायामासन्त्यां सुन्वतो यजमानस्य समन्त्रकमुपवेशनविधानं, यजमानस्य हृदयदेशादिस्पर्शनपूर्वकं जपविधानं जपमन्त्रस्य प्रतिपादनमनूय व्याख्यानं च, मन्त्रमन्त्रार्थसहितं वज्रमानहस्ते पञ्चाक्षावापस्य विधानं तेन पञ्चदिग्बिजयसिद्धिर्जातेति दर्शनं, सुन्वतो यजमानस्य पृष्ठतस्तूर्णीं दण्डैरवहननविधानं, यजमानस्य वरवरणस्याभिधानं, यजमानो ब्रह्मन्निति पदं पञ्चकृत्व आमन्त्रयेत्तं च सवितृवरुणेन्द्ररुद्रवाचकैस्त्वं ब्रह्मासीत्यादिभिश्चतुर्भिर्मन्त्रैः प्रत्यामन्त्रयेदितर इति सामिप्रायं विधानं, यजमानकर्तृकपञ्चमामन्त्रणस्य प्रतिवचने कंचिद्विशेषं दर्शयित्वा तस्य प्रशंसनं, सुमंगलनाम्नो यजमानस्य “ बहुकार ” इति मन्त्रेणाह्वानं कर्तव्यमिति विधानं, पुरोहितोऽध्वर्युर्वा राजा राजभ्राता सूतः स्थपतिर्वा ग्रामणीः सजातश्चेत्येतेषां मध्ये पूर्वः पूर्व उत्तरस्मा उत्तरस्मै स्पर्शं समन्त्रकं प्रयच्छेदिति मन्त्रार्थविवरणसहितं सामिप्रायं विधानं, राजादिसजातान्तेषु स्पर्शप्रदानस्य सम्भूय प्रशंसनं, सजात-प्रतिप्रस्थात्रोर्धृतस्थानकरणस्य समन्त्रकं

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

सविशेषं विधानं—मन्थिग्रहपुरोहचा
विमितकरणविधानञ्च, अध्वर्यो-
श्चतुर्गृहीतेनाज्येनाधिदेवेन हिरण्यनिधान-
पूर्वकं समन्त्रकं होमकरणविधानम्,
तत्र विमितेऽक्षनिवापं समन्त्रकं विधाय
सोपतिकं तस्य देवतासन्तर्पकत्वप्रद-
र्शनम्, देवनकाले गामेव पणीकृत्य “ गां
दीव्यध्वम् ” इति प्रैषं चोक्त्वा राज-
सूयकर्मविद्गृहे पणीकृतां गामानीय
ताडयेदिति विधानं, पूर्वाम्निवाह्योरनु-
डुहार्थतर्कमणो दक्षिणात्वेन ब्रह्मणे
प्रदानकथनं, पयस्याश्विष्टकृदिडादीति-
कर्तव्यता प्रदर्शनं, तत्सहैव प्रधान-
स्विष्टकृदन्तरालेऽनुष्ठितस्य देवनादिकस्य
प्रजापतिमध्यनिधानरूपेण प्रशंसनं
चेत्यादि. १६३-१७२

५ अत्र दशसंख्याकानि-संसृपां हवींषि
दशपेयारूपसोमयागस्य दीक्षाः—
उपसद्यागः—ऋत्विग्विशेषेण दक्षि-
णाश्च विधीयन्ते—तत्रादौ हवींषि
विधातुमुपोद्घातः, हविर्नामनिर्वचनं
द्वेधा दशपेयशब्दनिर्वचनं च, पितामह-
दशगणप्रसंख्यानेन सदःप्रसर्पणं कर्त-
व्यमिति पूर्वपक्षयित्वा तदूषयित्वा च
सवित्रादिदशदेवताः संख्याय सदप्रस-
र्पणं कर्तव्यमिति सिद्धान्ततया स्वमतं
प्रतिष्ठाप्य तस्य वरुणवृत्तान्तेन प्रशंसनं,
संसृच्छब्दवाच्यहविर्निर्वापकालप्रदर्शनं,
सावित्रो द्वादशाष्टान्यतरकपालः पुरो-
डाशः—सारस्वतश्वरुः—त्वाष्ट्रो दश-
कपालः पुरोडाशः—पौष्णश्वरुः—ऐन्द्र
एकादशकपालः पुरोडाशः—बार्ह-
स्पत्यश्वरुः—वारुणो यवमयश्वरुः—इत्ये-

तेषां हविषां प्रत्यहमेकैकस्य क्रमेण सार्ध-
वादं निर्वपणं कर्तव्यमिति विधानम्,
तेषु सप्तसु हविःषु प्रत्यहमेकैकं पुण्ड-
रीकं प्रदेयमिति विधानं च, दत्तदास्य-
मान द्वादशपुण्डरीकात्मकसप्तप्रतिमो-
रूपाया दशपेयस्य दीक्षायाः सवि-
शेषं विधानं, पुण्डरीकगतसंख्यायाः
सम्भूय मासात्मकसंवत्सरात्मना प्रशं-
सनं, राजानं क्रीत्वेत्याद्यनुष्ठानप्रकारं
प्रदर्शयित्वा उपसद्यागविधानम्, उपसद्यागेऽ-
ग्निसोमविष्णुदेवताकोपसत्प्रतिनिधि-
त्वेन संसृष्टहविषां मध्ये उत्तमानां आग्ने-
योऽष्टाकपालः पुरोडाशः—सौम्यश्वरुः
वैष्णवत्रिकपालः पुरोडाशश्चर्खा—इत्ये
तेषां त्रयाणां उपसत्प्रतिनिधित्वेन
निर्वापं पूर्वपक्षयित्वा तं दूषयित्वा च
सप्तमाष्टमनवमदिनेषु प्रत्यहमेकैकामुप-
सदमनुष्ठाय तत्तदन्ते आग्नेयसौम्यवैष्ण-
वानां त्रयाणां संसृष्टहविषां निर्वापकथनम्,
उपसदेवताहविषां आग्नेयादिसंसृष्टहविषां
चान्योऽन्यं सहेतुकं संसर्पणविधानं, दश-
पेयस्य सोमसंस्थारूपत्वोपवर्णनं, द्वाद-
शानां गर्भिणीनां गवां दक्षिणात्वेन दानं
विधाय तद्गतायाः संख्यायाः सम्भूय
संवत्सरात्मना प्रकारद्वितयेन प्रशंसनं,
ऋत्विग्विशेषेण दक्षिणाविशेषस्य दान-
विधानम्, एतासां विशिष्टदक्षिणानां
सम्भूय संवत्सरात्मना प्रशंसनं
चेत्यादि. १७२-१८०

इति चतुर्थोऽध्यायः ।

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

१ पञ्चविंशत्यारुणाश्वरुहोमाः—तत्र आग्ने-
योऽष्टाकपालः पुरोडाशः—ऐन्द्र एका-

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

दशकपालः पुरोडाशःसौम्यश्चरुर्वा-
वैश्वदेवश्चरुः-मैत्रावरुणीपयस्या-बार्ह-
स्पत्यश्चरुः-इत्येतेषां पञ्चहविषामेकस्यां
पात्र्यां प्रागादिकमेण मध्ये चासा-
दनविधानम्, एतेषां आसादनविशे-
षेण पञ्चबिलात्मकत्वमवनात्पञ्चबिल-
संज्ञावत्त्वकयनम्, एतेषां पञ्चबिलहविषां
करणे प्रयोजनाभिधानमकरणे प्रत्यवा-
यामिधनं च, एतेषां पञ्चबिल-
हविषां क्रमेण निष्कयणसाधनत्व-
विवरणं, प्रत्येकहविः-प्रचारादनन्तरं
बार्हस्पत्ये चरौ संस्रवानयनविधानं,
बार्हस्पत्ये चरौ चतुर्णां हविषां संस्रवा-
नयनस्य सम्भूयान्नाद्यसम्पादनरूपेण
प्रशंसनम्, आग्नेयादिहविषामृत्विग्विशे-
षेभ्यो हिरण्यादिदक्षिणादानं विधाय
तेषामृत्विग्विशेषाणां हिरण्यादिदक्षिणानां
च प्रशंसनम्, एतस्य पञ्चबिलहविः-
पञ्चकस्यान्नाद्यकामनया राजसूयाद्वहिः
पुरुषार्थतया स्वातन्त्र्येण प्रयोगस्य
सार्थवादं विधानं चेति. १८१-१८५

२ द्वादश प्रयुजां हवींषि-तत्र प्रथमं
सार्थवादं प्रयुग्मविषां विधानं, तेषां
संख्यां विधाय प्रतिमासं यजनं पूर्व-
पक्षत्वेनोपन्यस्य पक्षान्तरेण हविःषट्कस्यै-
कीकृत्य यागकरणेऽपि कश्चिद्विशेषं
पूर्वपक्षत्वेनैवोपन्यस्य च तं पक्षं दूष-
यित्वा पूर्वस्य हविःषट्कस्य समान-
तन्त्रेण यजनं सिद्धान्तीकृत्य तदीय-
देवताः प्रशंस्य च पूर्वस्मिन्हविःषट्के
पूर्वाग्निवाहयोरनुहुहोर्दक्षिणात्वेन विधा-
नम्, उत्तरहविःषट्कस्यापि समानतन्त्रत्वं
प्रदर्श्य तदीयदेवताः प्रशंस्य चास्मिन्नु-

त्तरषट्केऽपि पूर्वाग्निवाहयोरनुहुहोर्दक्षि-
णात्वेन विधानं तेषां पूर्वाग्निवाहानुहुहां
दक्षिणात्वस्य सम्भूय प्रशंसनं च,
उक्तद्वादशप्रयुग्मविःकरणस्य ऋतुप्रयो-
गस्य कुरुपञ्चालवृत्तान्तमुखेन दृढीक-
रणम्, उक्तानां द्वादशप्रयुग्मविषां द्रव्य-
नामम्यामुद्देशः, अदितिदेवत्यश्चेतावि-
चित्रगर्भाऽनुबन्ध्याद्रव्यकपश्चनुष्ठानस्य
मरुदेवत्यपृषतीविचित्रगर्भाऽनुबन्ध्या-
द्रव्यकपश्चनुष्ठानस्य च प्राकृतैतिकर्तव्य-
तातिदेशसहितं स्वगुणविशिष्टयागीय-
द्रव्यदक्षिणासहितं च विधानम्, उक्तस्य
पशुबन्धद्वयस्य शाखाभेदेन आदित्य-
विश्वेदेवरूपदेवतान्तरसम्बन्धप्रदर्शनं
चेत्यादि. १८६-१९०

३ केशवपनीयोऽतिरात्रः-तत्र पूर्वमभि-
षेचनीययागादनन्तरं सकारणं केशवप-
नीययागविधानं, कारणत्वेनाभिहितस्य
केशवपनाकरणलक्षणव्रतस्यावधिकालं
प्रदर्श्य केशवपनीयशब्दस्य निर्वचनं,
तत्रोद्गातृपुरुषैर्गीयमानस्तोत्रेषु चोदकेन
प्रातःसवनादिषु त्रिवृदादिस्तोमानां प्राप्तौ
तानपवदितुमेकविंशदिस्तोमविशेषाणां
सार्थवादं विधानं, प्रकृतौ माघ्यन्दिन-
सवने रथन्तरं बृहत्साम वा पृष्ठस्तोत्रं
विकल्पेनोक्तं तन्मध्यादत्रैकस्य रथन्तर-
पृष्ठस्य नियमनम्, अस्य केशवपनीय-
सोमयागस्यातिरात्रसंस्थात्वस्य प्रतिष्ठा-
त्मना प्रशंसनम्, अस्य यागस्य केश-
वापर्ववतिसर्जनार्थमनुष्ठेयत्वात्तदन्ते कर्तव्ये
केशवापे कस्यचिद्विशेषस्य विधानं,
सुन्वतो यजमानस्य केषांचिन्नियमानां
प्रदर्शनं चेति. १९०-१९३

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

ब्रा० विषयाः

पृष्ठाङ्काः

४ चरकसौत्रामणिः—तत्र देवतासम्बन्धविशिष्टस्य पशुत्रयस्य विधानम्, उक्तपशुषु निरुक्तगुणानामसंभवं मत्वा तदलाम्बे गुणान्तरविधानम्, अजत्रयपक्षे आश्विनपक्षोः कस्यचिद्गुणविशेषस्य विधानम्, एतेषां पशूनां सौत्रामणीसम्बन्धप्रदर्शनं, सौत्रामण्या मुत्रामेन्द्रसम्बन्धस्याश्विसरस्वतीसम्बन्धस्य तत्रोपयुक्तद्रव्यादेक्षाख्यायिकामुखेन प्रदर्शनं, तत्र मुखवमनपक्षे प्रायश्चित्तिर्नास्तीति प्रदर्शनम्, इन्द्रियेभ्यः सोमद्रवणकाले नासिकादिस्त्रुतस्य सिंहाद्यात्मनोत्पत्तेः प्रदर्शनं, सौत्रामणीशब्दस्य निर्वचनं, प्रसङ्गादन्यस्य सोमातिषूतस्याप्यस्या एवेष्टेः प्रदर्शनम्, एषाऽपीष्टी राजसूययाजिना कर्तव्येतिविधानं, आश्विनसारस्वतैन्द्रपशुविधिं पृथक्पृथगनूय तत्प्रशंसनं, विधास्यमाने परिस्रुत्सन्धाने सिंहवृकव्याघ्रलोमसंसर्जनं सिद्धान्तयितुं शाखान्तरीयं पक्षं सोपपत्तिकमनूय तं निराकृत्य च स्वमतप्रतिष्ठापनं, परिस्रुत्सन्धानस्य समन्त्रकं विधानं, परिस्रुत्प्रचरणे कारणसहितमग्निद्वयोद्धरणं प्रतिपाद्य प्रचरणकालस्य विधानं परिस्रुतो दर्भैः समन्त्रकं पावनविधानं, परिस्रुति कुवलकर्कन्धुबदरसक्तुत्रयस्य नितपनविधानं, ग्रहग्रहणं विधाय तत्रैकस्यैव सोपपत्तिकं ग्रहणाभिधानम्, ग्रहग्रहणमनूय तत्र मन्त्रस्य विनियोजनं, ग्रहत्रयस्य ग्रहणपक्षेऽप्ययमेव मन्त्र इति प्रतिपाद्य

तत्रोपयामेत्यस्मिन्शे विशेषकथनम्-अनुवचनप्रीषे विशेषकथनं च, होतारमनूय्याश्विसरस्वतीन्द्रप्रतिपादकमन्त्रस्याभिधानं, यजप्रीषे देवताशंसनं विधाय देवतात्रयप्रतिपादिकाया याज्यायापठनविधानं, होतुर्द्विर्वषट्कारोऽध्ययोर्द्विर्वचनं भक्षाहरणं ग्रहत्रयपक्षेऽनुहोमं परिशुद्धोमौ होतव्यावित्यादेर्विधानं, परिशुच्छेषासेकपूर्णं रुक्मवन्तं शतच्छिद्रं नवच्छिद्रं दक्षिणाहवनीयोपरिस्थे शिक्ये निहितं स्रवन्तं कुम्भं सोमवदादिपितृणाम्निभिस्त्र्यृचैरुपतिष्ठेतेति विधानम्, उपस्थाने मन्त्राणां प्रदर्शनं पित्र्यमन्त्रैरुपस्थानस्य प्रशंसनं च, पशुपुरोडाशार्थं सावित्रवारुणैन्द्रसंज्ञकहविस्त्रितयस्य विधानं पुरोडाशदेवतानां प्रशंसनं च, अनुयाजादनन्तरं सुगव्यहूनात्पूर्वपश्चाद्वा निरुक्तहविस्त्रितयस्य प्रचरणं कर्तव्यमिति पूर्वपक्षयित्वाऽस्मिन् पक्षे प्रचरणकालविक्षिप्तं हविरन्तरविधानं, अदुभयमपि न कर्तव्यमिति पूर्वपक्षं निराकृत्य स्वमतप्रतिष्ठापनं, तस्य दक्षिणात्वेन नपुंसकस्य गो रथवाह्या नडवाया वा सोपपत्तिकं विधानं चेत्यादि.

१९३-२०९

५ त्रैधातवीसंज्ञिकोदवसानीयेष्टिः—

तत्र राजसूयान्ते कर्तव्यायाजिधातव्युदवसानीयेष्टेर्देवताविशिष्टस्य हविषो विधानम्, एतदिष्टिविधायककारणनिर्देशपुरःसरं देवतासम्बन्धप्रशंसार्थं

ब्रा० विषयाः	पृष्ठाङ्काः	ब्रा० विषयाः	पृष्ठाङ्काः
पुरावृत्तकथनं, तत्र वेदप्रदानानुकरणेन यागविधानं विरुद्धमिति प्रदर्शनं, इष्टे- र्नामनिर्वचनम्, इयमिष्टिरिन्द्राविष्णुभय- देवत्या संवत्सरव्यापिनी चेति निरूपणं, तत्र त्रयीविद्यारूपतासम्पादनाय हविषो- त्रीहिमययवमयत्वविधानं, तयोर्व्रीहियव- योर्ग्रहणाधिश्चयणप्रकारकथनं, राज- सूययन्वनोऽस्या इष्टेरवश्यकर्तव्यतया विधानं, यातयामत्वपरिहारोपपत्तिसहि- तं यज्ञस्यायातयामत्वं सम्पादयितुं त्रैधा- तवीष्टरवश्यमनुष्ठेयेति सामिप्रायं निरू- पणम्, एतस्या इष्टेर्विनियोगान्तरकथनं,		पुनरप्यस्या इष्टेर्दीर्घसत्राङ्गत्वेनावश्य- कर्तव्यत्वप्रतिपादनम्, एतस्या इष्टेराभिचा- रिकप्रयोगकथनम्, एतस्या इष्टेः परैः कृताभिचारस्य परिहरणे समर्थत्वस्योपव- र्णनं, त्रैधातव्युदवसानादीयेष्टेर्दक्षिणात्वेन त्रयाणां शतमानानां ब्रह्मणे—तिसृणां धेनूनां होत्रे—त्रयाणां वाससामव्यर्धवे— गोरग्नये च प्रदानविधानम्, एतासां दक्षिणानां सम्भूय संवत्सरात्मना प्रशंसनं चेत्यादि.	२०९-२१२
		इति राजसूयाधिकारः । इति पञ्चमोऽध्यायः ।	

इति सवनामके पञ्चमकाण्डे विषयानुक्रमणिका समाप्ता ॥

श्रीशः शरणम् ।
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणसमागतानां विशिष्टनाम्नाम्
अकाराद्यनुक्रमेण सूचिका ।

नामानि	अ. ब्रा. क.	नामानि	अ. ब्रा. क.
दृतीयकाण्डे-		प्रातरनुवाकः	९।३
अम्नाविष्णुः	१।३।१, ३।४।२१	प्रायणीयेष्टिः	२।३
अहल्या.	३।४।१८	मनोताः	८।३।१४
आतिथ्येष्टिः	२।३।२०, ४।१	मार्जालीयः	५।३।४
आङ्गिरसः	५।१।१३, ५।१।३२	मार्ताण्डः	१।३।२-३
आयुः	४।१।२२, ५।१।३२	मेघातिथिः	३।४।१८
इन्द्राविष्णुः	३।१।१३	म्लेच्छः	२।१।२४
ऊर्ध्वनमाः (मरुतां पुत्रः)	८।२।२८	याज्ञवल्क्यः	१।१।४, ८।२।२४,
उर्वशी (अप्सराः)	४।१।२२		१।३।१
कद्रुः सुपर्णी च.	२।४।१,	यूपाडुतिः	६।४
	६।२ इत्यादि.	रक्षः	१।३।१३, २।१।४०
कुरुपञ्चालः	२।३।१५	वाष्प्यः (वाष्पः)	१।१।४
तानूनन्त्रम्.	४।२	विवस्वान्.	१।३।४, ९।४।८
तनूनपाद्.	४।२।५	विश्वामसुः (गन्धर्वः)	२।४।२
त्रिककुत् (पर्वतः)	१।३।१२	शक्करी (छन्दः)	९।२।१७
त्रैककुदम् (अञ्जनम्)	१।३।१२	शुष्णः (दानवः)	१।३।११
दीक्षितः	१।३।२८, २।२।२०,	शूद्रः	१।२।१०
	२।१।१७	श्वेतकेतुः (औशलकिः)	४।३।११
दीक्षा.	१।१।१, २, ४।३.	सरस्वती (देवता)	१।४।९, ९।१८
दीक्षणीयेष्टिः	१।३	सहरक्षाः	१५।१।२१
द्यावापृथिवी.	३।१।१-२, १।३।२१	सात्ययज्ञिः (सात्ययज्ञः)	१।१।४
द्युतानः (मरुतां पुत्रः)	६।१।३६	सुपर्णी कद्रुश्च.	२।४।१, ६।२
नभाः	५।१।३२	सुपर्णीकाद्रवम्.	६।२।७
नेष्टा.	८।२-१, २	सुब्रह्मण्यम्.	३।४।९, १७
पथ्या स्वस्तिः	२।३।८, १५	सोमयाजी.	२।१।४०
पुरुरवाः	४।१।२२	सोमविक्रयी.	४।३।३
प्रतिप्रस्थाता.	३।२।२०-२३	सौपर्णकाद्रवम्.	६।२।७
प्रातःसवनम्.	९।४		

इति ।

नामानि	अ. ब्रा. क.	नामानि	अ. ब्रा. क.
चतुर्थकाण्डे-		राम औपतस्विनिः (ऋषिः)	
अङ्गिरः	४।९।२० इत्यादि.	वाचस्पतिः	१।१।९
अच्छावाक्.	३।१	वैश्वदेवग्रहः	३।१।२५, ४।१।८
अत्रिः	३।४।२१	वैश्वदेवशस्त्रम्.	४।१।११
आत्रेयः	३।४।२१	वैश्वानरग्रहः	२।४।१
आश्वतराशिः (वैद्याग्रपद्यः)	६।१।९	शण्डामर्कौ (राक्षसौ)	२।१।४ इत्यादि.
उक्थ्यग्रहः	२।३, ३।३।२	शर्यानः (मानवः)	१।५।२ इत्यादि.
उन्नेता	४।३।८, ५।८।१३	श्वेतकेतुः (औद्दालकिः)	२।५।१५
कः	५।६।४	सुकन्या (च्यवनर्षेः पत्नी)	१।५।६
कुक्षेत्रम्.	१।५।१३	हरिवान् (इन्द्रः)	५।३।४
कौकुस्तः (कउकथस्तः)	६।१।१३	होत्रकः (मैत्रावरुणो, ब्राह्मणाच्छंसी, अच्छावाक्)	२।३।१२
गवामयनम्	६।२		
ग्रावस्तुत्.	३।४।२२		
च्यवनमार्गवः (आंगिरसः)	१।५		
तुयः	३।४।१५		
तृतीयसवनम्.	३।५, १।१।१२		
दध्यङ् (आथर्वणः)	१।५।१८		
द्यावापृथिवी.	३।२।१२		
नेष्टा.	४।२।१७-१८		
पथ्या स्वस्तिः	५।१।३-४		
पर्वतः	६।९।१४		
प्रतिहर्ता.	३।४।२२		
प्रातःसवनम्.	३।५।२, १।१।८		
बुद्धिलः (आश्वतराशिः वैद्याग्रपद्यः) (ऋषिः)	६।१।९		
ब्राह्मणाच्छंसी.	६।६।५		
मनोताः	५।२।८		
मन्यीग्रहः	२।१, ३।१, ३।३।२		
मर्कः शण्डश्च (राक्षसौ)	२।१।४		
महावैश्वदेवग्रहः	४।१।२१		
महेन्द्रग्रहः	३।३।१६-१७		
मैत्रावरुणः	१।५।१९, १।४		
याज्ञवल्क्यः	२।१७, ६।१।१०, ६।८।७		
		पञ्चमकाण्डे-	
		अनुमतिः	२।३।२, ५
		अग्नाविष्णू.	२।३।६, २।५।२
		अग्निनेत्राः (देवाः)	२।४।६
		अग्निपूषा.	२।५।५
		अग्नीषोमौ.	२।३।७, २।५।९-१०
			३।३।१
		अच्छावाक्	४।५।२२
		अर्जुनः (इन्द्रः)	४।३।७
		अर्यमा.	३।१।२, ५।१।१२, ३।५।९।
		अंशः	३।५।९
		आरुणिः	५।५।१४
		आग्नीध्रः (अग्नीत्)	४।५।२२, ५।१।८, १८
		आग्नीध्रीयः	४।२।१०
		इन्द्र-पूषा.	२।५।५
		इन्द्रासोमः	२।५।९
		इन्द्रतुरीयम् (हविः)	२।४।११, १३

विशिष्टनाम्ना सूची ।

(४९)

नामानि	अ. ब्रा. क.	नामानि	अ. ब्रा. क.
इन्द्राविष्णु.	२।९।३, ९।९।१	पृथी (वैन्यः) राजा.	३।९।४
उक्थ्ययागः	१।३।१	प्रस्तोता.	४।९।२२
उक्थ्यग्रहः	१।२।१९	प्रतिप्रस्थाता	४।४।२१, ४।९।२२
औपाविः (जानश्रुतेयः) (ऋषिः)	१।१।१	बार्हस्पत्यः (पुरोडाशः)	१।४।१२-१३
	९, ८		२।१।२५, २।२।१
कुरुषञ्जालः (देशः)	९।२।९	बृहस्पतिसवः (यागः)	२।१।१९
केशवपनीयः (यागः)	९।३	ब्राह्मणाच्छंसी.	४।९।२२
ग्रामणीः	३।१।६, ४।४।१८-१९	भगः (देवता)	३।९।९
दधिका.	१।९।१९	भद्रसेनः (आज्ञातशत्रवः)	९।९।१४
दधिकावा.	१।९।२०	भारताः	४।४।१
दशपेयः (यागः)	४।९	मित्रबृहस्पती.	३।२।४
दितिरदितिश्च.	४।१।१९	याज्ञवल्क्यः	९।९।१४
नमुचिः (असुरः)	४।१।९, ९।४।२५	वरुणप्रवासाः (यागः)	२।४।२
सूतः	३।९।१, ४।४।१७-१८	वरुणसवः (यागः)	३।४।१२, ४।३।२१
सोमनेत्राः (देवाः)	२।४।६	वसुः	४।३।२२
सोमा-रुद्रः	३।२।१-२	विश्वरूपः	९।४।२
नेष्टा.	१।२।१६, २।१।८, ४।९।२२	वैश्वदेवः	२।४।२
		श्रोत्रियः	४।४।९
पार्थानि (अग्निनामानि)	३।९।८	शुकग्रहः	४।४।२०
पुरोहितः	३।१।२, ४।२।१, ४।४।१९	शुनासीरीयः (यागः)	२।४।४
		सरस्वती (नदी)	३।४।३
पोता. (ऋत्विग्)	४।९।२२	स्वर्मानुः (असुरः)	३।२।२

इति विशिष्टनाम्ना सूची ।

इति
शतपथब्राह्मणस्य विशिष्टनाम्नाम्
अकाराद्यनुक्रमेणातृतीयपञ्चमकाण्डान्ता
सूची
समाप्ता ॥

ॐ

श्रीमद्वाजसनेयिमाध्यन्दिन-

शतपथब्राह्मणम् ।

सायणभाष्यसमेतम् ।

तत्र

तृतीयं काण्डम् ३ ।

श्रीशः शरणम् ।

अथ पश्वदानानि ।

—०४३३०—

तत्रादौ लक्षणश्लोकाः ।

हृत्पद्ममुकुलाकारं छादितं तत्पुरीतता । कुसुम्भवर्णपत्रेण यदध्वर्योः प्रदीयते ॥ १ ॥
जिह्वा प्रसिद्धा क्रोडं तु मध्यमाग्रिमपादयोः । सक्थि सव्याग्रपादस्य गृहीयाजान्वधस्त्यजम् ॥ २ ॥
सक्थि च दक्षिणात्पादाद्वाह्यमौपभृतं हि तत् । पार्श्वे दक्षिणवामे तु ग्राह्ये पार्श्वस्थिसम्भवे ॥ ३ ॥
अतिकृष्णं हि कालेर्यं यकृदित्यभिधीयते । पृथक्कुक्ष्योः स्थितौ वृक्कौ पक्वाग्रफलसन्निभौ ॥ ४ ॥
सूत्रप्रायं शुद्धं ज्ञेयं पशुवर्चस्कपूरितम् । तत्स्थूलमुपयद्गोमे मध्यं जौहवमुच्यते ॥ ५ ॥
तदेयौपभृतं सूक्ष्ममवधं तत्त्रिधा कृतिः । पार्श्वान्ते दक्षिणे पादे श्रोणिर्भवति जौहवी ॥ ६ ॥
सव्या त्वौपभृती ज्ञेयेत्यवदानविनिर्णयः । नाभ्यग्रे ज्यंमुले प्रायः शुक्लमण्डसमा वपा ॥ ७ ॥
भागेषु लिङ्गमध्यध्री वनिष्ठु शतपत्रिका । विपुरीषं तु तत्कुर्वात्क्रीमा स्याद्गलनाडिका ॥ ८ ॥
उपजिह्वा स्मृतं स्त्रीहं पुरीतत्तु निरूपितम् ॥ ९ ॥

इत्यवदानलक्षणश्लोकाः ।

अथैषां विवेकः ।

स च यथा—

१-वपा-नाभ्यग्रे त्र्यंगुले शुक्लमण्डसमा । “ मेदस्तु वपा वसा ” इत्यमरात् मेदोविशेषः सर्वोदरव्यापी पोडि-
काकारोऽतिश्वेतवर्णो वपा इत्युच्यते ।

अथ जौहवानि ।

१-हृदयम्-पद्ममुकुलाकारं मांसम् । (लोके ‘ पयदील ’ इत्युच्यते) । तथा चोक्तं—“ पद्मकोशप्रतीकाशं रुचिरं
चाप्यधोमुखम् । हृदयं तद्विजानीयाद्विश्वस्यायतनं महत् ” इति ॥

२-जिह्वा-रसना प्रसिद्धा । (लोके ‘ जीम ’ इति कथ्यते) “ रसज्ञा रसना जिह्वा ” इत्यमरात् ॥

३-क्रोडम्-उरः वक्षःस्थलमिति चानर्थान्तरम् । अग्रिममुजद्वयान्तरं खण्डमिति यावत् । “ न ना क्रोडं
भुजान्तरम् । उरो वत्सं च वक्षश्च ” इत्यमरः ॥

४-सव्यसक्थि पूर्वमण्डकं-सव्यस्य बाहोः पूर्वमण्डकं प्रथममण्डकं अंसादधोवर्तमानम् । जानूपरिमाण इति
यावत् । (लोके ‘ चप्पु ’ इत्यभिधीयते) “ सक्थि कृन्नि पुमानूरुः ” इत्यमरः ॥

५-६-पार्श्वे द्वे वामदक्षिणे-त्रयोदशत्रयोदशवक्रास्थिसम्बद्धे ॥

७-यकृत्-दक्षिणपार्श्वगतं कृष्णवर्णं कालेर्यं पिताधारभूतम् । (लोके ‘ काळीज ’ इति प्रसिद्धम्) “ काल-
खण्डयकृती तु समे श्मे ” इत्यमरः ॥

८-९-वृक्कौ-अग्रमांसमिति पर्यायः । हृदयान्तर्गतं मांसं “ जीमूतान्द्वयौपशेन ” (बा. सं. २९। ८)
इत्यत्र “ हृदये उपशेते इति हृदयौपशं हृदयस्थं मांसं, तेन जीमूतान्देवान्प्रीणामि ” इत्युक्त-
महीधराम्या व्याख्यातत्वात् । “ कुक्ष्योः स्थितौ गोलकौ वृषणाकृती वा पक्वाग्रफलतुल्यौ ”
इत्यन्ये । (लोके ‘ गुर्दे ’ इति प्रसिद्धे) “ वृक्कावग्रमांसम् ” इत्यमरमतं चेति ॥

(२)

पञ्चवदानानि ।

१०-गुदम्-अंत्रं रज्जुसदृशं सूत्ररूपं मलाधारं येन शङ्कुनिर्गच्छति तस्य मध्यं विषमो मध्यमो भागः । (लोके 'पोलाई' इति गद्यते) ॥

११-दक्षिणा श्रोणिः-दक्षिणस्य पश्चात्पादस्योपरिवर्तमानो मांसलः प्रदेशः कटिशब्दवाच्यः । "कटो ना श्रोणिफलकं कटिः श्रोणिः ककुब्जती" इत्यमरः । (लोके 'कातिराणीचा पडदा' इत्युच्यते) ॥

एवमेकादशवदानानि जुहुसम्बन्धीनि प्रधानयागासाधनानीत्यर्थः ।

इति जौहवानि ।

अथौपभृतानि ।

१-दक्षिणसक्थि पूर्वनडकं-दक्षिणस्य बाहोः पूर्वनडकं अंसादधोवर्तमानं जानूपरिभागः । (लोके 'चप्पु' इति) ॥

२-गुदतृतीयाणिष्ठं-गुदस्य तृतीयो विषमो भागः सूक्ष्मोऽतिकृशः । इति ॥

३-सव्याश्रोणिः-सव्यस्य पश्चात्पादस्योपरिवर्तमानो मांसलः प्रदेशः कटिशब्दवाच्यः । (लोके 'काति-राणीचा पडदा' इति प्रसिद्धम्) ॥

एवं त्रीण्यवदानानि उपभृत्सम्बन्धीनि स्विष्टकृद्यागसाधनानीत्यर्थः ॥

इत्यौपभृतानि ।

अथान्यान्यवदानानि ।

१-वर्षिष्ठं-गुदस्य वर्षिष्ठो भागस्तृतीयो विषमः स्थूलभाग उपयङ्म्य उपयङ्ढोमार्थः ॥

२-वनिष्ठु-स्थूलांत्रं, इति कर्कानन्तदेवयाज्ञिकाः । शतपत्रकमिति रामः । ('चुस्ता' इति लोके प्रसिद्धम्) ॥

परन्तु तस्य स्थानं केनापि नोपदिष्टमतः सविशेषलक्षणं स्थानमुच्यते । अंत्रशब्दो गुदैकदेशो गुदपर्यायवाचक एव । स्थूलांत्रं स्थूलतरं गुदं मलाधारं, तत्स्थानं तु अपानरन्ध्रलग्नं ज्ञेयम् । उपरिभागे मृदुलघुतरापरिमितसंख्यैः श्वेतपर्णसदृशैरवयवैर्युक्तं श्वेतपर्णं सरन्ध्रं संपुरीषं, अपानरन्ध्रप्रदेशाद्गुदस्य वर्षिष्ठभागपर्यन्तं यावदीर्घं रज्जुरूपं प्रायो हस्तमात्रं लम्बायमानं स्थूलांत्रं वनिष्ठु इत्यभिधीयते । तद्वनिष्ठुभागमपानरन्ध्रतो गुदवर्षिष्ठभागप्रदेशाच्चापच्छिद्य तदन्ध्रे जलासेकेन विपुरीषं कृत्वा तदुक्तस्वरूपं बोधयेत् । एतद्वनिष्ठु भागप्रच्छेदस्थानतो मलाधारप्रस्थिपर्यन्तं प्रागुक्तस्त्रिविधो गुदभाग इति विवेकः ॥

३-जाघनी-जघनप्रदेशे भवा जाघनी प्रसिद्धेवेति कर्कः । जघनप्रदेशे पुच्छसंलग्ना इति श्रीअनन्तः । पशोः पुच्छकाण्डमिति देवयाज्ञिकसिद्धान्तः । (लोके 'दुमगजा' इति प्रथिता) ॥

४-क्लोमा-सरन्ध्रा गलनाडिका इति कर्कः । क्लोमा-उदर्यो जलाधारः । 'हृदयस्य दक्षिणे यकृत् क्लोमा, वामे ग्रीहा पुप्पुसश्च' इति वैद्यः क्षीरस्वामी । एवमेव उवटमहीधराभ्यामपि व्याख्यातम् । "तिलकं क्लोम" इत्यमरश्च । कर्कादिमते क्लोमन्शब्दः पुमान्नान्तश्च । अमरसिंहमते तु क्लीवो नांतश्चेति । (लोके- 'गलनाडी फुफुस' इति प्रख्यातः) ॥

५-ग्रीहा-शुक्तिकाकारं हृदयदक्षिणभागस्थं कृष्णमांसम् । हृदयवामभागे शिथिलो मांसभागः पुप्पुलसज्ञः इत्युवटमहीधरौ । ग्रीहाशब्दोऽपि पुमान्नान्तश्च । "गुल्मस्तु ग्रीहा पुंस्यपि" इत्यमरात् ॥

६-अध्युग्री-ऊधःप्रदेशस्योपरि भवतीति कर्कः । ऊधस उपरि सप्तपुटः प्रसिद्ध इति श्रीअनन्तः । अध्युग्री

पञ्चवदानानि ।

(३)

शतपुट इति वा कर्कः । अच्यूही लिङ्गमिति रामः । एतदेव गृह्यते याज्ञिकैः । (तत्र लोके ' वाला शिश्र ' इति प्रसिद्धम्) ॥

७-पुरीतत्-हृदयस्य प्रच्छादकं कौमुम्बवर्णं मांसम् । (' पडदा ' इति लोके निगद्यते) ॥

इत्यन्यान्यवदानानि ।

तत्रैतेष्वङ्गेषु हृदयं सप्तधा कृत्वा अध्वर्यवे समर्पयेत् । तत्राध्वर्युरवदानद्वयं जुह्वां अवदानद्वयमिडापात्र्यां, अवदानद्वयं च प्राशिन्ने कृत्वा अवशिष्टं सम्मर्शनार्थं रक्षेत् । एवं जिह्वा क्रोडं यकृत् वृक्कौ च सन्यसक्त्यपार्श्वे दक्षिणाश्रोणी इत्येतेषामिडायां न । गुदतृतीयं द्वेधा कृत्वा जुह्वाम् । दक्षिणसक्त्यवदानद्वयमुपभृति । गुदतृतीयागिष्ठं द्वेधा कृत्य च, सन्यश्रोणेरवदानद्वयं चोपभृति । अवशिष्टं सम्मर्शनार्थं स्थापयेत् इति ॥

अथोक्तविवेकप्रदर्शककोष्ठकानि ।

अथ जौहवकोष्ठकम् १ ।

	जौह्वानि	हृदयं	जिह्वा	क्रोडं	स. न.	पार्श्व.	यकृ.	वृक्कौ	गुदं	द. श्रो.	संकलनं.
१	जुह्वः	२	२	२	२	४	२	४	२	२	२२
२	प्राशिन्नहरणे.	२	२	२	२	४	२	४	०	२	२०
३	इडापात्री.	२	२	२	०	०	२	४	०	०	१२
४	शेषः	१	१	१	१	२	१	२	०	१	१०
	संकलनया.	७	७	७	५	१०	७	१४	२	५	६४

इति जौह्वानि ।

अथौपभृतकोष्ठकम् २ ।

	औपभृतानि.	द. न.	गुदं	स. श्रो.	संकलनं.
१	उपभृत	२	२	२	६
२	प्राशिन्नहरणे	०	०	०	०
३	इडापात्री.	०	०	०	०
४	शेषः	१	०	१	२
	संकलनया.	३	२	३	८

इत्यौपभृतानि ।

(४)

पञ्चवदानानि ।

अथांगविनियोगकोष्ठकम् ३ ।

	अंगानि.	विनियोगः	संकलनं
१	वर्षिष्ठम्.	उपयङ्ढोमार्थं.	१
२	वनिष्टु.	अग्नीधे.	१
३	जाघनी.	पत्नीसंयाजार्थं.	१
४	क्रोमा.	ब्रह्मणे.	१
५	प्रीहा.	यजमानाय.	१
६	अच्यूप्ती.	होत्रे.	१
७	पुरीतत्.	अच्वर्यवे.	६
			७

इत्यंगविनियोगः ।

अथ तृतीयकाण्डे प्रथमः प्रपाठकः ।

प्रथमोऽध्यायः प्रारभ्यते ।

तत्र प्रथमं ब्राह्मणम् ।

ॐ । देवयजनं जोषयन्ते । स यदेव वर्षिष्ठं स्यात्तज्जोषयेरन्यद्व्यङ्म-
मेर्नाभिश्यीतातो वै देवा दिवमुपोदक्रामन्देवान्वाऽएष उपोत्क्रामति यो
दीक्षते स सुदेवे देवयजने यजते स यद्वा अन्यद्भूमेरभिश्यीतावरतरऽइव हेष्टा
स्यात्तस्माद्यदेव वर्षिष्ठं स्यात्तज्जोषयेरन् ॥ १ ॥

अथ ज्योतिष्टोमयागाधिकारः ।

तत्रादावग्निष्टोमे देवयजनम् ।

देवयजनं जोषयन्ते । स यदेव वर्षिष्ठं स्यात्-तज्जोषयेरन् । व्यङ्मेर्नाभिश्यीत । अतो वै देवा दिव-
मुपोदक्रामन् । देवान्वा एष उपोत्क्रामति-यो दीक्षते । स सदेवे देवजने यजते । स यद्वा अन्यद्भूमेरभि-
श्यीत-अवरतर इव हेष्टा स्यात् । तस्माद्यदेव वर्षिष्ठं स्यात्-तज्जोषयेरन् ॥ १ ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्म्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

आधानपुनराधाने अग्निहोत्रं ततः परम् । चातुर्मास्यानि च पशुर्द्धितीये काण्ड ईरितम् ॥ २ ॥

अथ तृतीयचतुर्थाभ्यामेकाहाहीनसत्रलक्षणसकलसोमयागाप्रकृतिभूतोऽग्निष्टोमोऽभिधीयते । तत्र तृतीयकाण्डस्य
प्रथमाध्याये शालानिर्माणप्रभृति दीक्षाहुतिपर्यन्तं प्रतिपाद्यते । तत्रादौ शालानिर्माणार्थं देवयजनपरिग्रहं विधत्ते-
देवयजनं जोषयन्त इति । देवा इज्यन्तेऽत्रेति ' देवयजनम् ' । अधिकरणे ल्युट् (पा. सू. ३ । ३ । ११३)
प्राचीनवंशसदोहविद्धानादिनिर्माणपर्याप्तं देवयजनस्थानम् । तत् ' जोषयन्ते ' सेवन्ते (धा. पा. चु. ३०१)
स्वार्थिको णिच् । परिगृहीयुर्यजमानपुरुषाः । तस्य विशेषमाह-स यदेव वर्षिष्ठं स्यात् तज्जोषयेरन्निति ।
' सः ' इति प्रसिद्धौ यच्छब्दविशेषणमेतत् । प्रसिद्धं ' यद् ' देवयजनम्, ' तत् ' ' वर्षिष्ठम् ' अतिशयेन
वृद्धम्, उच्छ्रितम्, जोषयितव्यमित्यर्थः । वर्षिष्ठमित्येतत् स्पष्टयति-यदन्यादित्यादिना । ' यत् ' यस्या उपरि
गृहीतायाः ' भूमेः ' ' अन्यत् ' परिसरस्थलं ' नाभिश्यीत ' अतिशयीत, अतिशयितमुच्छ्रितं न च तद् वर्षिष्ठ-
मित्यर्थः । उक्तलक्षणं देवयजनं प्रशंसति-अतो वा इति । ' अतः ' अस्माद् यदित्युक्तलक्षणात् ' देवाः '
' दिवम् ' ' उपोत्क्रामन् ' उक्त्वान्ताः, प्राप्ताः । उक्त्वामन्तु नाम, ततः किम् ? इत्यत आह-देवान्वा इति ।
यस्मात् ' एषः ' दीक्षितोऽपि ' देवान् ' उपोत्क्रामति, तस्माद् यादृशेन देवयजनेन देवा दिवं गताः, तादृशं
कुर्वन् ' सः ' दीक्षितः ' सदेवे ' एव ' देवयजने ' ' यजते ' इष्टवान् भवति । अनेवंविधस्य परिग्रहे दोष-
माह-स यद्धेति । निम्ने देवयजने ' इष्ट्वा ' स्वयमेव ' अवरतर इव ' अत्यन्तं नीच एव ' स्यात् ' । तस्मादि-

(रंस्त) तद्वर्ष्म सुत्समुत्थं स्यात् । (त्स) समत्थं सद्विभ्रंशं स्याद-
विभ्रंशंशिसत्प्राक्प्रवणं स्यात्प्राची हि देवानां दिग्दक्षिणतः प्रत्युच्छ्रितमिव स्यादेषा वै दिक् पितृणां स
सद्विभ्रंशंशिसत्प्राक्प्रवणं स्यात्क्षिप्रे ह यजमानोऽमुं लोकमियात्तथो ह यजमानो
ज्योग्जीवति तस्मादक्षिणतः प्रत्युच्छ्रितमिव स्यात् ॥ २ ॥

(ब्र) नु पुरस्ताद्देवयजनमात्रमतिरिच्येत । द्विषन्तं हास्य तद्भ्रा-
तृव्यमभ्यतिरिच्यते कामत्थं ह दक्षिणतः स्यादेवमुत्तरत एतद्ध त्वेव
समृद्धं देवयजनं यस्य देवयजनमात्रं पश्चात्परिशिष्यते क्षिप्रे हैवैनमुत्तरा
देवयज्योपनमतीति नु देवयजनस्य ॥ ३ ॥

तद्वर्ष्म सत् समं स्यात् । समं सद्-अविभ्रंशं स्यात् । अविभ्रंशं सत् प्राक्प्रवणं स्यात् । प्राची
हि देवानां दिक् । अथो उदक्प्रवणम् । उदीची हि मनुष्याणां दिक् । दक्षिणतः प्रत्युच्छ्रितमिव
स्यात् । एषा वै दिक् पितृणाम् । स सद्विभ्रंशंशिसत्प्राक्प्रवणं स्यात्-क्षिप्रे ह यजमानोऽमुं लोकमियात् । अथो
ह यजमानो ज्योग्जीवति । तस्मादक्षिणतः प्रत्युच्छ्रितमिव स्यात् ॥ २ ॥

न पुरस्ताद्देवयजनमात्रमतिरिच्येत-द्विषन्तं हास्य तद्भ्रातृव्यमभ्यतिरिच्यते । कामं ह दक्षिणतः
स्यात्, एवमुत्तरतः । एतद्ध त्वेव समृद्धं देवयजनम्-यस्य देवयजनमात्रं पश्चात्परिशिष्यते । क्षिप्रं
हैवैनमुत्तरा देवयज्योपनमति । इति नु देवयजनस्य ॥ ३ ॥

त्युपसंहारः । अत्र कात्यायनः सौमिकमृत्विग्वरणमभिधायह-“ देवयजनं जोषयन्ते, उच्चतमम् ” (का.
श्रौ. सू. १० । १० । ११) इति ॥ १ ॥

अन्यानपि धर्मविशेषानाह-तद्वर्ष्मेति । ‘ वर्ष्म ’ उन्नतम् ‘ सत्, ’ ‘ तत् ’ देवयजनं ‘ समं स्यात् ’ ;
विषमस्य विसदृशदर्शनात् तदभावाय तत् समं कर्तव्यमित्यर्थः । समत्वेन ‘ अविभ्रंशं ’ अपि स्थलं प्राचीनप्रव-
णम् उदीचीनप्रवणं वा भवेत्; यष्टव्यत्वेन देवानाम्, यष्टृत्वेन मनुष्याणां च देवयजनसम्बन्धसम्भवादुभयसम्ब-
न्धिन्योर्दिशोरन्यतरस्याः प्रवणत्वाभिधानमित्यभिप्रायः । उदक्प्रवणत्वे यदर्थसिद्धं दक्षिणोन्नतत्वम्, तदाह-
दक्षिणतः प्रत्युच्छ्रितमिवेति । विषमत्वाधमुखेन दक्षिणप्रवणत्वं निषेधति-एषा वा इति । ‘ क्षिप्रे ’ अचिरे-
णैव कालेन ‘ अमुं ’ परलोकम् । ‘ तथोह ’ पूर्वोत्तरप्रवणत्वपक्षे ज्योक् चिरकालम् (आप. श्रौ. सू. १० । २० । ११) ॥ २ ॥

अथ देवयजनप्राग्देशे देवयजनानन्तरपरिमितप्रदेशस्याधिक्यं निषेधति-न पुरस्तादिति । स देशातिरेको
यजमानभ्रातृव्यातिरेकाय भवति । तथा चापस्तम्बः-“ न प्राचीनं देवयजनं देवयजनमात्रमुच्छिषेत् ”- (आप.
श्रौ. सू. १० । २० । १०) इति । दक्षिणोत्तरयोरतिरेकस्त्वैच्छिक इत्याह-कामं हेति । पश्चाद्भागे पुनरन्यस्य
देवयजनस्य पर्याप्तप्रदेशोपेतं देवयजनं समृद्धिकरमित्याह-एतद्ध त्वेव समृद्धमिति । प्रतिपाद्यमर्थं निगमयति-
इति नु देवयजनस्येति । क्लृप्तिरिति शेषः । अत्र कात्यायनः-“ सममव्यतिभ्रंशं अभितो देवयजनमात्रदेशं
पुरस्ताद्वर्जम्, प्राक्प्रवणमुदगा ” (का. श्रौ. सू. अ. ७ । ११-१३) इति ॥ ३ ॥

तदु होवाच याज्ञवल्क्यः । (ल्वयो) वाष्णांय देवयजनं जोषयितुमैम
तत्सात्ययज्ञोऽब्रवीत्सुर्वा वाऽइयं पृथिवी देवी देवयजनं यत्र वाऽअस्यै
क्वच यजुषैव परिगृह्य याजयेदिति ॥ ४ ॥

(तृ) ऋत्विजो हैव देवयजनम् । ये ब्राह्मणाः शुश्रुवांसोऽनूचाना
विद्वांसो याजयन्ति सैवाहलैतुन्नेदिष्ठतमामिव मन्यामहऽइति ॥ ५ ॥

तच्छालां वा विमितं वा प्राचीनवंशं मन्वन्ति । प्राची हि देवानां दिक्पु-
रस्ताद्वै देवाः प्रत्यश्चो मनुष्यानुप्रावृत्तास्तस्मात्तेभ्यः प्राङ्तिष्ठन् जुहोति ॥ ६ ॥

तदु होवाच याज्ञवल्क्यः वाष्णांय । देवयजनं जोषयितुमैम । तत् सात्ययज्ञोऽब्रवीत्—सर्वा
वा इयं पृथिवी देवी देवयजनम्, यत्र वा अस्यै क्व च यजुषैव परिगृह्य याजयेत्—इति ॥ ४ ॥

‘ ऋत्विजो हैव देवयजनम्—ये ब्राह्मणाः शुश्रुवांसोऽनूचाना विद्वांसो याजयन्ति—सैवाहला, एत-
न्नेदिष्ठतमामिव मन्यामहे—’ इति ॥ ५ ॥

तच्छालां वा विमितं वा प्राचीनवंशं मन्वन्ति । प्राची हि देवानां दिक् । पुरस्ताद्वै देवाः प्रत्यश्चो
मनुष्यानुप्रावृत्ताः । तस्मात्तेभ्यः प्राङ्तिष्ठन् जुहोति ॥ ६ ॥

अथर्वीणामाख्यानमुखेन देवयजनस्य पक्षान्तरमाह—तदु होवाचेति । वौर्णमृषिं ‘ याज्ञवल्क्य उवाच ’ ।
यदा वयं देवयजनपरिग्रहाय गताः, तदानीं ‘ सात्ययज्ञः ’ आह । “ एतावती वै पृथिवी, यावती वेदिः—”
इत्यादिश्रुतेः (तै. सं. २ । ५ । ४ । ३) वेदुपलक्षितदेवयजनस्य देवतात्मकसमस्तपृथिवीरूपत्वम्, अतो ‘ यत्र
क्व च ’ मन्त्रेण परिग्रहे सति तदुक्तलक्षणमेव भवेदित्यर्थः ॥ ४ ॥

याज्ञवल्क्यस्तु वक्ष्यमाणलक्षणैर्ऋत्विभिः परिग्रह एवोक्तलक्षणदेवयजनपरिग्रह इत्याह—ऋत्विजो हैवेति ।
‘ शुश्रुवांसः ’ श्रुतशालाः । ‘ अनूचानाः ’ साङ्गप्रवचनाप्येतारः । ‘ अहला ’ दोषरहिताः । अर्थाद्यजुषा
परिगृह्णीयात् । ऋत्विजोऽपि श्रुताध्ययनादिसम्पन्ना भवेयुरित्ययमर्थोऽप्युक्तो भवति ॥ ५ ॥

यथोक्तदेवयजने यत्कर्तव्यं गृहं तत् ‘ प्राचीनवंशं कर्तव्यमित्याह—तच्छालां वेति । ‘ शाला ’ दीर्घचतुरस्रं
गृहम् । विमितं सर्वतः समपरिमाणम्; अनैयोरन्यतरत् ‘ प्राग्वंशम् ’ प्रागप्रवंशं मितुयात् । प्राग्दिशः प्रशंसार्थ-
मर्थवादमाह—प्राची हीति । यस्मात् प्रत्यग्दिग्गतानृत्विग्यजमानान् प्रति पुरोदेशाद्विभोजनाः देवाः प्रत्यङ्मुखो-
पावृत्ताः, ‘ तस्मात् ’ ‘ तेभ्यः ’ ‘ देवेभ्यः ’ ‘ प्राङ् तिष्ठन् जुहोति ’ । तस्मात्प्राचीनवंशत्वमुपपद्यते । (का.
श्रौ. सू. ७ । १५-१८) ॥ ६ ॥

१-अब्रवीन्मे वरुर्वाष्णांयुर्वै ब्रह्मेति । शतपथश्रुतिः । (का. १४ । ४ । १ । ८) वरुर्नामतः । वृष्णस्यापत्यं वाष्णाः । इति
नित्यानंदमुनिविरचिता मिताक्षरा । तदुह स्माहापि वरुर्वाष्णां माषान्मे पचतेति । शतपथी श्रुतिरेव ११ । १ । १ । १० । वृषा नाम
कथितम् । तस्य पुत्रो वाष्णाः । तस्य नाम वरुर्वाषिरेति सायनाचार्याः ॥ २-‘ यत्किंचानूचानर्त्विजः १३ । उद्धतौपधिमूलेऽपरंजे विमितं
कुर्वति १४ । प्राग्वंशं १५ । पुरस्तादुच्यते १६ । प्रतिदिग्द्वारम् १७ । उदग्वर्जं वा १८ । शालां वा १९ । ३-विमितपरिमाणं
कात्यायनशुल्बपरिशिष्टे । विमितं चतुरस्रं स्याद्दशारत्नप्रमाणतः इति । शालापरिमाणं ऋत्विज्यनशुल्बपरिशिष्टे । वि९ शत्यारत्नः
शाला स्यात्तदद्वेन तु विस्तृता इति ।

तस्माद् ह न प्रतीचीनशिराः शयीत । नेदेवानभिप्रसार्य शयाऽइति या दक्षिणा दिक्सा पितृणां या प्रतीची सा सर्पाणां यतो देवा उच्चक्रमुः सैषाऽहीना योदीची दिक्सा मनुष्याणां तस्मान्मानुषऽउदीचीनव॑शांमेव शालां वा विमितं वा भिन्वन्त्युदीची हि मनुष्याणां दिग्दीक्षितस्यैव प्राचीनव॑शा नदीक्षितस्य ॥ ७ ॥

तां वाऽएतां परिश्रयन्ति । नेदभिपर्षादिति न्वेव वर्षा देवान्वाऽएष उपावर्तते यो दीक्षते सु देवतानामेको भवति तिरुऽइव वै देवा मनुष्येभ्यस्तिरुऽइवैतद्यत्परिश्रितं तस्मात्परिश्रयन्ति ॥ ८ ॥

तन्न सर्वऽइवाभिप्रपद्येत । ब्राह्मणो वैव राजन्यो वा वैश्यो वा ते हि यज्ञियाः ॥ ९ ॥

स वै न सर्वेणैव संवदेत । देवान्वाऽएष उपावर्तते यो दीक्षते सु देवतानामेको भवति न वै देवाः सर्वेणैव संवदन्ते ब्राह्मणेन वैव राजन्येन वा

तस्माद् ह न प्रतीचीनशिराः शयीत । 'नेदेवानभिप्रसार्य शयै'—इति । या दक्षिणा दिक्—सा पितृणाम् । या प्रतीची—सा सर्पाणाम्—यतो देवा उच्चक्रमुः—सैषाऽहीना । योदीची दिक्—सा मनुष्याणाम् । तस्मान्मानुष उदीचीनवंशामेव शालां वा विमितं वा भिन्वन्ति । उदीची हि मनुष्याणां दिक् । दीक्षितस्यैव प्राचीनवंशाः नदीक्षितस्य ॥ ७ ॥

तां वा एतां परिश्रयन्ति । 'नेदभिपर्षाद्' इति । न्वेव वर्षा । देवान्वा एष उपावर्तते—यो दीक्षते । स देवतानामेको भवति । तिर इव वै देवा मनुष्येभ्यः । तिर इवैतद् यत्परिश्रितम् । तस्मात्परिश्रयन्ति ॥ ८ ॥ तन्न सर्व इवाभिप्रपद्येत । ब्राह्मणो वैव राजन्यो वा वैश्यो वा । ते हि यज्ञियाः ॥ ९ ॥ स वै न सर्वेणैव संवदेत । देवान् वा एष उपावर्तते—यो दीक्षते । स देवतानामेको भवति । न वै

प्रासङ्गिकं दीक्षितस्य शयने कञ्चिन्नियममाह—तस्माद् हेति । 'अभिप्रसार्य' पादावित्यर्थः । प्राग्दिक्प्रशंसार्थं दिग्विभागरूपमर्थवादमाह—या दक्षिणेति । 'यतो' 'देवाः' यजमानादीन् प्रति 'उपचक्रमुः' 'सा' प्राची 'अहीना' समृद्धा । उदीच्या मनुष्यसम्बन्धित्वं तेषामुदगवंशालानिर्माणात् प्रसिद्धमित्याह—तस्मान्मानुष इति । (का. श्रौ. सू. ७ । १९) 'मानुषे' मनुष्यार्हे कर्मणि । 'दीक्षितस्य' प्राग्वंशत्वमेव, अन्येषां तु उदीचीनवशत्वमिति व्यवस्था ॥ ७ ॥

सर्वतः परिश्रयणं विधत्ते—तां वा एतामिति । वृष्ट्यादिपरिहाराय परिश्रयणं कर्तव्यम्, दीक्षितस्य भाविगत्या देवानां मध्य एकत्वान्मनुष्येभ्यः सकाशाद्देवानां तिरोधानापेक्षणात्परिश्रितत्वस्य च निगूढत्वेनान्तर्हितरूपत्वादीक्षितस्येतरभ्यो व्यवधानाय च परिश्रयणं कर्तव्यमिति परिश्रयणस्तुतिः । (आप. श्रौ. सू. १० । १९ । १) ॥ ८ ॥

तत्रात्रैवार्णिकानां शूद्रादीनामभिप्राप्तिं निषेधति—तन्न सर्व इवाभिप्रपद्येतेति ॥ ९ ॥

दीक्षितस्य सर्वैः सह वाग्व्यवहारं निषेधति—स वै नेति । सर्वशब्दस्य सङ्कोचमाह—ब्राह्मणेन वैवेति ।

वैश्येन वा ते हि यज्ञियास्तस्माद्यद्येन^१ शूद्रेण संवादो विन्देदेतेषा-
मेवैकं ब्रूयादिममिति विचक्ष्वेममिति विचक्ष्वेत्येषु^२ उ तत्र दीक्षितस्यो-
पचारः ॥ १० ॥

(गुऽथा) अथारणी पाणौ कृत्वा । शालामध्यवस्यति स पूर्वार्ध्यं^३
स्थूणाराजमभिपद्येतद्यजुरगृहेदमगन्म देवयजनं पृथिव्या यत्र देवासोऽ-
अजुषन्त विश्वेऽइति तदस्य विश्वेश्च देवैर्जुष्टं भवति ये चेमे ब्राह्मणाः
शुश्रुवा^४सोऽनूचाना यदहास्य तेऽक्षिभ्यामीक्षन्ते ब्राह्मणाः शुश्रुवा^५स-
स्तदहास्य तैर्जुष्टं भवति ॥ ११ ॥

देवाः सर्वेणैव संवदन्ते । ब्राह्मणेन वैव राजन्येन वा वैश्येन वा । ते हि यज्ञियाः । तस्माद्यद्येनं
शूद्रेण संवादो विन्देद्-एतेषामेवैकं ब्रूयाद्-इममिति विचक्ष्व-इममिति विचक्ष्व-इति । एष उ तत्र
दीक्षितस्योपचारः ॥ १० ॥

अथारणी पाणौ कृत्वा, शालामध्यवस्यति । स पूर्वार्ध्यं स्थूणाराजमभिपद्य, एतद्यजुराह-
“ एदमगन्म देवयजनं पृथिव्या यत्र देवासो अजुषन्त विश्वे ”-(वा. सं. ४ । १)
इति । तदस्य विश्वेश्च देवैर्जुष्टं भवति, ये चेमे ब्राह्मणाः शुश्रुवांसोऽनूचानाः-यदहास्य तेऽक्षिभ्यामी-
क्षन्ते । ब्राह्मणाः शुश्रुवांसः-तदहास्य तैर्जुष्टं भवति ॥ ११ ॥

‘ तस्माद् ’ ब्राह्मणादिवर्णत्रयस्य यज्ञार्हत्वाद् । ‘ यदि ’ ‘ शूद्रेण ’ सह ‘ संवादो ’ ‘ विन्देत् ’ लब्धश्चेत्
‘ एतेषां ’ त्रैवर्णिकानां मध्ये ‘ एकम्, ’ ‘ इमम् ’ शूद्रम् ‘ इति ’ एवं मयेदानीमुक्तप्रकारेण ‘ विचक्ष्व ’
ब्रूहीति ‘ स्वयं ’ ‘ ब्रूयात् ’ वीप्सया सर्वोऽपि वचनप्रकारः परिरूढते । ‘ एषः ’ ‘ उपचारः ’ व्यवहारः
(का. श्रौ. सू. ७ । २८) ॥ १० ॥

समन्त्रकं शालाप्रवेशं विधत्ते-अथारणी पाणौ कृत्वेति । ‘ अध्यवस्यति ’ शालां प्रविश्य मन्त्रेणैतद्
देवयजनमिति निश्चिनुयादित्यर्थः । अध्यवसानप्रकारमाह-स पूर्वार्ध्यमिति । ‘ स्थूणाराजः ’ मध्ये स्थितः
उन्नतस्तम्भः, तस्य ‘ पूर्वार्ध्यम् ’ ‘ अभिपद्य ’ गृहीत्वा “ एदमगन्म ”-इति ‘ यजुः ’ ब्रूयात् (आप. श्रौ.
सू. १०. ३. ४) । अत्र कात्यायनः-“ समारोह्याग्नी शालास्तम्भं पूर्वार्द्धं गृहीत्वाऽरणिपाणिगृहेदमगन्मेति ”-
(का. श्रौ. सू. ७ । ३०) इति । मन्त्रस्य द्वितीयं पादं देवशब्दतात्पर्याभिधानेन व्याचष्टे-तदस्य विश्वैरिति ।
श्रुताव्ययनवद्विर्ज्ञाक्षणीः । ‘ अक्षिभ्यां ’ ‘ यत् ’ ‘ ईक्षन्ते ’ ‘ तत् ’ ‘ तैः ’ ‘ विश्वैर्देवैः ’ ‘ जुष्टम् ’ इत्यर्थः ॥ ११ ॥

१-‘ मय्योदितः ’-इ० पा० । २-अत्र हरिस्वामिनः-पूर्वो भागः शालायाः पूर्वार्द्धः । पूर्वार्द्धं भवः पूर्वार्ध्यः । महती स्थूणा-
स्थूणाराजः । तमभिपद्य प्राप्य हस्तेनालम्ब्य एतद्यजुरगृहेति इति ॥ काष्णानां श्रुतिरपि-अथाध्यवस्यति-सा याऽसी वर्षिष्ठा पूर्वार्द्धं
शालास्थूणा भवति तमभिपद्य अपत्येदमगन्म देवयजनं पृथिव्या इति ॥ आपस्तंबोऽपि । प्राग्वंशस्य मध्यमं स्थूणाराजमालम्ब्य
ज्यपतीति वाजसनेयकमिति ॥ अतः स्तम्भस्य पूर्वार्द्धमभिपद्येति व्याकृतमयुक्तमिति अवसेयम् ॥

यद्वाह । यत्र देवासोऽञ्जुपन्त विश्वेऽडुति तदस्य विश्वेर्देवैर्जुष्टं भवत्सृ-
क्सामाभ्यां^१ संतुरन्तो यजुर्भिर्ऽसृक्सामाभ्यां वै यजुर्भिर्यज्ञस्योदृचं
गच्छन्ति यज्ञस्योदृचं गच्छानीत्येवैतदाह रायस्पोषेण समिषा मदेमेति
भूमा वै रायस्पोषः श्रीर्वै भूमाऽऽशिषमेवैतदाशास्ते समिषा मदेमेतीषं
मदतीति वै तमाहुः श्रियमश्नुते यः परमतां गच्छति तस्मादाह समिषा
मदेमेति ॥ १२ ॥

इति प्रथमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥ १ ॥

अपराह्णे दीक्षेत । पुरा केशश्मश्रोर्वपनाद्यत्कामयेत तदश्रीयाद्यद्वा
सम्पद्येत व्रतं ह्येवास्यातोऽज्ञं भवति यद्यु नाशिशिषेदपि कामं
नाश्रीयात् ॥ १ ॥ [शतम् १४००] ॥

यद्वाह—यत्र देवासो अञ्जुपन्त विश्वे—इति तदस्य विश्वेर्देवैर्जुष्टं भवति । “ ऋक्सामाभ्यां सन्त-
रन्तो यजुर्भिः ”—(वा० सं० ४ । १) इति । ऋक्सामाभ्यां वै यजुर्भिर्यज्ञस्योदृचं गच्छन्ति ।
‘ यज्ञस्योदृचं गच्छन्ति ’ इत्येवैतदाह । “ रायस्पोषेण समिषा मदेम ”—(वा० सं० ४ । १)
इति । भूमा वै रायस्पोषः । श्रीर्वै भूमा । आशिषमेवैतदाशास्ते । समिषा मदेम—इति । इषं मद-
तीति वै तमाहुः—यः श्रियमश्नुते, यः परमतां गच्छति । तस्मादाह—समिषा मदेमेति ॥ १२ ॥

अथ तत्रादौ दीक्षासंस्काराः ।

अपराह्णे दीक्षेत । पुरा केशश्मश्रोर्वपनाद्—यत्कामयेत—तदश्रीयाद् । यद्वा सम्पद्येत । व्रतं ह्येवा-
स्यातोऽज्ञं भवति । यद्यु नाशिशिषेद्—अपि कामं नाश्रीयात् ॥ १ ॥

यद्वाहेति । तृतीयं पादं व्याचष्टे—ऋक्सामाभ्यामिति । ‘ यजुर्भिः ’ क्रियमाणं यज्ञस्वरूपम् ‘ ऋक्सा-
माभ्यां ’ स्तोत्रशस्त्राभ्यां ‘ सन्तरन्तः ’ पारं प्रापयन्तः इति मन्त्रभागस्यार्थः । यजुषा ऋक्सामाभ्यां च ये
तरन्ति ते यज्ञस्योदृचमेव परिसमाप्तिं गच्छन्ति । अत एतेन यज्ञस्य ‘ उदृचं ’ परिसमाप्तिं प्राप्नोमीत्युक्तवान् भवति ।
चतुर्थपादस्य प्रथमभागं व्याचष्टे—रायस्पोषेणेति । ‘ भूमा ’ बहुभाव एव ‘ रायस्पोषो ’ धनपुष्टिः, स च
‘ भूमा ’ साक्षात् ‘ श्रीः ’ एव तस्माद् ‘ एतद् ’ भागपाठे ‘ आशिषम् ’ एव आशास्ते । तद्वितीयभागस्य
तात्पर्यमाह—समिषेति । लोके यः श्रियं परमतां च गच्छति, तम् ‘ इषम् ’ अन्नं ‘ मदति ’ मोदत इत्याहुः;
अतो मन्त्रे समिषेति भागमाहेत्यर्थः ॥ १२ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे

प्रथमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ ३—१—१ ॥

अथ दीक्षाकालं विधत्ते—अपराह्णे इति । ‘ अपराह्णे अहस्तृतीये भागे (आप. श्रौ. सू. १०।१२।२।) ।

१—दीक्षान्तकालम् इति पा. । इयमप्युदाक्षेत्युच्यते—एतदीक्षाकालस्तु—अपराह्णे दीक्षेतेति प्रथमकंडिकायामुक्तः ॥ का. ।
नापिते उपतिष्ठति, नखानि निवृत्ततयंगुप्रशृतीनि, दक्षिणहस्तस्य प्रक्षमामिति । ७ । ३६ । नापिते उपतिष्ठति समापस्थे सति
अध्वर्युर्नखानि निवृत्ततयंगुः ।

(द) अथोत्तरेण शालां परिश्रयन्ति । तदुदकुम्भमुपनिदधति तन्नापित उपतिष्ठते तत्केशश्मश्रु च वपते नखानि च निकृन्ततेऽस्ति वै पुरुषस्यामेध्यं यत्रास्यापो नोपतिष्ठन्ते केशश्मश्रु च वाऽअस्य नखेषु चापो नोपतिष्ठन्ते तद्यत्केशश्मश्रु च वपते नखानि च निकृन्तते मेध्यो भूत्वा दीक्षाऽऽहुति ॥ २ ॥

तद्वैके । सर्वेऽएव वपन्ते सर्वेऽएव मेध्या भूत्वा दीक्षिष्यामहऽहुति तदु तथा न कुर्याद्यद्वै केशश्मश्रु च वपते नखानि च निकृन्तते तदेव मेध्यो भवति तस्मादु केशश्मश्रु चैव वपते नखानि च निकृन्तते ॥ ३ ॥

स वै नखान्येवाग्रे निकृन्तते । दक्षिणस्यैवाग्रे सव्यस्य वाऽअग्रे मानुषेऽथैव देवत्राऽङ्गुष्ठयोरेवाग्रे कनिष्ठिकयोर्वाऽअग्रे मानुषेऽथैव देवत्रा ॥ ४ ॥

अथोत्तरेण शालां परिश्रयन्ति । तदुदकुम्भमुपनिदधति । तन्नापित उपतिष्ठते । तत्केशश्मश्रु च वपते, नखानि च निकृन्तते । अस्ति वै पुरुषस्यामेध्यं—यत्रास्यापो नोपतिष्ठन्ते । केशश्मश्रु च वा अस्य नखेषु चापो नोपतिष्ठन्ते—तद्यत् केशश्मश्रु च वपते, नखानि च निकृन्तते—‘मेध्यो भूत्वा दीक्षे’ इति ॥ २ ॥

तद्वैके—सर्व एव वपन्ते—‘सर्व एव मेध्या भूत्वा दीक्षिष्यामहे’ इति । तदु तथा न कुर्यात् । यद्वै केशश्मश्रु च वपते, नखानि च निकृन्तते—तदेव मेध्यो भवति । तस्मादु केशश्मश्रु चैव वपते, नखानि च निकृन्तते ॥ ३ ॥

स वै नखान्येवाग्रे निकृन्तते दक्षिणस्यैवाग्रे, सव्यस्य वा अग्रे मानुषे । अथैवं देवत्रा । अङ्गुष्ठयोरेवाग्रे, कनिष्ठिकयोर्वा अग्रे मानुषे । अथैवं देवत्रा ॥ ४ ॥

अथ दीक्षिताशनविषये सर्वान्नमभ्यनुजानाति—यत्कामयेतेत्यादिना । यथेष्टभोजने उपपत्तिमाह—व्रतं होवास्यात इति । ‘अतः’ अस्मादुक्तभोजनादूर्ध्वकाले ‘व्रतम्’ ‘एव’ खलु केवलं पयःपानमेव; अत इदानीं यथेष्टं भुञ्जीत । तथा चापस्तम्बः—“तथाशितः स्याद्यथा ततो दीक्षासु कनीयः—कनीयो व्रतमुपेयात्” (आप. श्रौ. सू. १०. ६. ७—१०) इति । इच्छयाऽशनाभावपक्षमप्याह—यदीति । कात्यायनः—“अन्नमुपहरन्त्यस्मै हविष्यममांसम् ०—० अपराह्णेऽश्नातीष्टमुपन्नं वा न वेति” (का. श्रौ. सू. ७. ३२. ३३. ३४) ॥ १ ॥

शालाया उत्तरभागे क्षौरार्थं परिश्रयणं विधत्ते—अथोत्तरेणेति । तत्रास्मिन्नुदकुम्भपरिवृते देशे ‘नापितः’ निवसेत् । तत्र केशश्मश्रुवपनं नखनिकर्तनं च कुर्यात् । तत्रोदकुम्भस्थापनप्रयोजनमाह—अस्ति वा इति । अमेध्यानां केशनखानां गिरवशेषेण सुखच्छेदनाय उदकुम्भसन्निधानेन भवितव्यमित्यर्थः (आ. श्रौ. सू. १०. १. ६) ॥ २ ॥

सर्वान्नवपनमुपन्यस्य निराचष्टे—तद्वैके सर्व एवेति । सर्वस्मिन्नपि देहे केशश्मश्रुनखेष्वेव प्राचुर्येण मृतत्वसम्भवात्तज्जीवनेनैव सर्वमपि मेध्यं भवतीत्यभिप्रायः । अत्र सूत्रम्—“उत्तरे परिवृत उदकुम्भवत्यसु दीक्षा, नापित उपतिष्ठति”—इति (का. श्रौ. सू. ७. ३९. ३६) ॥ ३ ॥

मानुषत्वव्यावृत्त्युपन्यासमुखेन नखानानेव, तत्रापि याम्यपाणिपादस्यैव तत्राप्यङ्गुष्ठयोरेवेति त्रयाणां प्राथम्यमाह—स वै नखान्येवेत्यादिना । ‘देवत्रा’ देवेषु, देवसम्बन्धिकर्मणि एवं कर्तव्यमित्यर्थः (का. श्रौ. सू. ७. ३६. १. ३६) ॥ ४ ॥

स दक्षिणमेवाग्रे गोदानं वितारयति । सव्यं वाऽअग्रे मानुषेऽथैवं देवत्रा ॥ ५ ॥
 स दक्षिणमेवाग्रे गोदानमभ्युनक्ति । (त्ती) इमाऽ आपः शुमु मे सन्तु
 देवीरिति स यदाहेमा आपः शुमु मे सन्तु देवीरिति वज्रो वाऽआपो
 वज्रो हि वाऽआपस्तुस्माद्येनैता युन्ति निम्नं कुर्वन्ति यत्रोपतिष्ठन्ते
 निर्दहन्ति तत्तदेतमेवैतद्वज्रं शमयति तथो हैनमेष वज्रः शान्तो न
 हिनस्ति तुस्मादाहेमा ऽआपः शुमु मे सन्तु देवीरिति ॥ ६ ॥

(त्यु) अथ दर्भतरुणकुमन्तर्दधाति । (त्यो) ओषधे त्रायस्वेति वज्रो
 वै क्षुरस्तथो हैनमेष वज्रः क्षुरो न हिनस्त्यथ क्षुरेणाभिनिदधाति स्वधिते

स दक्षिणमेवाग्रे गोदानं वितारयति । सव्यं वा अग्रे मानुषे । अथैवं देवत्रा ॥ ५ ॥

स दक्षिणमेवाग्रे गोदानमभ्युनक्ति—“ इमा आपः शुमु मे सन्तु देवीः ”—(वा. सं. ४।१।१)
 इति । स यदाह—इमा आपः शुमु मे सन्तु देवीरिति । वज्रो वा आपः । वज्रो हि वा आपः तस्माद्—
 येनैता युन्ति निम्नं कुर्वन्ति, यत्रोपतिष्ठन्ते निर्दहन्ति । तत्तदेतमेवैतद् वज्रं शमयति । तथो हैनमेष
 वज्रः शान्तो न हिनस्ति । तस्मादाह—इमा आपः शुमु मे सन्तु देवीरिति ॥ ६ ॥

अथ दर्भतरुणकुमन्तर्दधाति—“ओषधे त्रायस्व”(वा. सं. ४।१।१) इति । वज्रो वै क्षुरः । तथो

वपने दक्षिणस्य भागस्य प्राथम्यमाह—स दक्षिणमेवेति । ‘ गोदानं ’ नाम कर्णस्योपरिप्रदेशः तं
 ‘ वितारयति ’ विभजेत् । यस्य चाग्रे वपनम्, तस्यैव चोन्दनप्राथम्यं युक्तम् ॥ ५ ॥

समन्त्रकं वपनमाह—इमा आप इति । ‘ आपः शं सन्तु ’—इति शान्तिप्रार्थनायाः क्रौर्यप्रसङ्गं दर्शयति—
 वज्रो वा आप इति । एतत्प्राग्व्याख्यातम् (श. प. १।१।१।१७) ॥ ६ ॥

क्षुरविदारणपरिहाराय केशानामुपरि दर्भस्थापनं समन्त्रमाह—अथेति । दर्भतरुणकुमित्यादि । दर्भपाणि-
 रित्यर्थः (७।३८) । क्षुरस्य हिंसकत्वात् ततः फालनप्रार्थना । तत्र समन्त्रकं क्षुरनिधानमाह—अथ क्षुरेणेति (७।३९) ॥ ७

१—गोदानं दक्षिणं शिरःपार्श्वम् । गवि पृथिव्यां दीयत इति गोदानम् इति का. श्रौ. सूत्र ७ । ३७ भाष्ये कर्कः ।

२—दक्षिणं गोदानं वितार्योन्नतीमा आप इति । ७—३७ यूपवदकुशतरुणं ३८ क्षुरेण चाभिनिधाय ३९ छित्त्वोदपात्रे प्रास्यति ४० । एवमुत्तरं
 तूर्णान् ४१ नापिताय क्षुरं प्रयच्छति ४२ । तेन केशदमश्रु वपति ४३ । आपो अस्मानिति स्नात्वा ४४ । वितारणं कंकटादिना केशोन्मोचनं ।
 उन्नति—उदो क्लेदने—तिम्मयतीत्यर्थः । गोदानं च—दक्षिणं शिरसः पार्श्वम् । स्वपद्भिर्गवि पृथिव्यां दीयते यत्तद्गोदानम् । यूपवदिति—ओषधे
 त्रायस्वेति मंत्रातिदेशः । कुशतरुणं—सूक्ष्मं कुशाग्रं, दर्भतरुणमिति हरिस्वामिनः । चकारेण यूपवदित्यतिदेशः । तेन च स्वधिते मेन २ हि २
 सीरिति मंत्रातिदेशः । केशाः शिरोगताः । तथाहामरसिंहः—‘ चिकुरः कुंतलो बालः कचः केशः शिरोरुहः ’ इति । ३ मश्रु मुखज-
 रोमाणि । तथाहामरसिंहः—‘ तनूरुहं रोमलोमतद्वद्गो इमथु पुंसुखे ’ इति । तानि च भ्रूवक्षुपां रोमाणि वर्जयित्वेति देवयाज्ञिकः । मुख-
 रक्षणमायुर्वेदे—‘ औष्ठं च दंतमूलानि दंता जिह्वा च तालु च । गच्छो गच्छादिसकलं सप्तांगं मुखमुच्यते ’ इति । दृष्टार्थत्वाच्चोदकुं-
 भोदकेनैव स्नानमिति कर्कः । कर्कोकेनैवकारेण—स्थावराण्यु स्नाति शस्त्रिणीष्ववकिनीषु लोमशे तौर्धे कुंडे हिरण्यमवधाय तास्मिन्
 स्नातीति वाजसनेयकमित्यापस्तम्बोक्तादिनिरासः । तथा देवयाज्ञिकोक्तं—उदकुंभनिधानमदृष्टार्थमिति तु—दृष्टे फले संभवति नादृष्ट-
 परिकल्पना—इति न्यायानुगतमेव । एवमुदिताभ्य इति मंत्रालिङ्गधिरूपो न हि स्नानमंत्रगतः । मंत्रान्तरगतत्वाच्चेत्यपि बोध्यम् ।
 एवं च कर्कप्रामाण्यात् स्नानार्थमुदकुंभोदकप्रतिष्ठापनविधानमेवेति सिद्धांतः ॥

मैन॑ हि॒क्ष्सी॑ति वृज्रो वै क्षुरस्तुथो हैनमेष वृज्रः क्षुरो नु हिनस्ति ॥७॥

प्रच्छिद्योदपात्रे प्रास्यति । तूष्णीमेवोत्तरं गोदानमभ्युनक्ति तूष्णीं दर्भ-
तरुणकुमन्तुर्दधाति तूष्णीं क्षुरेणाभिनिधाय प्रच्छिद्योदपात्रे प्रास्यति ॥८॥

(त्य) अथ नापिताय क्षुरं प्रयच्छति । स केशश्मश्रु वपति स यदा
केशश्मश्रु वपति ॥ ९ ॥

(त्य) अथ स्नाति । (त्य) अमेध्यो वै पुरुषो यदनृतं वदति तेन
पूतिरन्तरतो मेध्या वाऽआपो मेध्यो भूत्वा दीक्षाऽइति पवित्रं वाऽआपः
पवित्रपूतो दीक्षाऽइति तुस्माद्वै स्नाति ॥ १० ॥

स स्नाति । (त्या) आपोऽअस्मान्मातरः शुन्धयन्त्वित्येतद्व्याह शुन्ध-
यन्त्विति घृतेन नो घृतप्वः पुनन्त्विति तद्वै सुपूतं यं घृतेन पुनंस्तुस्मा-
दाह घृतेन नो घृतप्वः पुनन्त्विति विश्व॑ हि रिप्रं प्रवहन्ति देवीरिति
यद्वै विश्व॑ सुर्वं तद्युदमेध्यु॑ रिप्रं तत्सुर्व॑ ह्यस्मादमेध्यं प्रवहन्ति
तुस्मादाह विश्व॑ हि रिप्रं प्रवहन्ति देवीरिति ॥ ११ ॥

हैनमेष वज्रः क्षुरो न हिनस्ति । अथ क्षुरेणाभिनिदधाति । “ स्वधिते मैनं हिंसीः ” (वा. सं.
४।१) इति । वज्रो वै क्षुरः, तथो हैनमेष वज्रः क्षुरो न हिनस्ति ॥ ७ ॥

प्रच्छिद्योदपात्रे प्रास्यति । तूष्णीमेवोत्तरं गोदानमभ्युनक्ति । तूष्णीं दर्भतरुणकुमन्तुर्दधाति ।
तूष्णीं क्षुरेणाभिनिधाय प्रच्छिद्योदपात्रे प्रास्यति ॥ ८ ॥

अथ नापिताय क्षुरं प्रयच्छति । स केशश्मश्रु वपति स यदा केशश्मश्रु वपति ॥ ९ ॥

अथ स्नाति । अमेध्यो वै पुरुषो—यदनृतं वदति । तेन पूतिरन्तरतः । मेध्या वा आपः । ‘ मेध्यो
भूत्वा दीक्षे ’—इति । पवित्रं वा आपः । ‘ पवित्रपूतो दीक्षे ’ इति । तस्माद्वै स्नाति ॥ १० ॥

स स्नाति—“ आपो अस्मान्मातरः शुन्धयन्तु ” (वा. सं. ४।२) इति । एतद्व्याह शुन्ध-
यन्त्विति “ घृतेन नो घृतप्वः पुनन्तु ”—(वा. सं. ४।२) इति । तद्वै सुपूतं—यं घृतेन पुनंस्त-

प्रच्छिद्येति स्पष्टम् (७।४०) । उत्तरं गोदानोद्दनादिकममन्त्रकमित्याह—तूष्णीमेवेति (७।४१) ॥ ८ ॥

अथ नापितायेति । स्पष्टम् (७।४०—४३) ॥ ९ ॥

स्नानं विधाय प्रशंसति—अथ स्नातीति । एतद्व्रतोपायनार्थवादवाक्यवद् व्याख्येयम् ॥ १० ॥

स्नानमन्त्रमाह—स स्नातीत्यादिना । आपो अस्मानिति (७।४४) । ‘ मातरः ’ ओषधिवनस्पत्यादिसकल-
निर्मात्र्यः ‘ यं घृतेन ’ पावयन्ति, तस्यैव सुपूतत्वाद् घृतेन पुनन्त्विति प्रार्थनं युक्तमित्यर्थः । तृतीयपादस्य तात्पर्यमाह—
विश्वं हीति । “ रपो रिप्रमिति । पापनामनी भवतः ” इति निरुक्तम् ४।३।९। ‘ यद् विश्वं ’ तत् सर्वमुच्यते,
‘ यदमेध्यम् ’ ‘ तत् रिप्रम् ’ अतो देहगतं मालिन्यमात्मगतं पापं सर्वं द्योतमाना आपः ‘ अस्माद् ’ यजमा-
नात् अपगमयन्ति यतः, अत एवमाह मन्त्र इत्यर्थः ॥ ११ ॥

(त्वु) अथ प्राड्वोदङ्कुत्क्रामति । (त्वु) उदिदाभ्यः शुचिरा पूत एमीत्युद्ध्याभ्यः शुचिः पूत एति ॥ १२ ॥

(त्वु) अथ वासः परिधत्ते । सर्वत्वायैव स्वामेवास्मिन्नेतत्त्वचं दधाति या ह वा इयं गोस्त्वक्पुरुषे हैषाऽग्रऽआस ॥ १३ ॥

ते देवा अश्रुवन् । (गौ) गौर्वाऽइदं सर्वं विभर्ति हुन्तु येयं पुरुषे त्वग्गु-
व्येतां दधाम तयैषा वर्षन्तं तया हिमं तया घृणिं तितिक्षिष्यतऽडुति ॥ १४ ॥

तेऽवच्छाय पुरुषम् । गुव्येतां त्वचमदधुस्तयैषा वर्षन्तं तया हिमं तया
घृणिं तितिक्षते ॥ १५ ॥

(तेऽव) अवच्छितो हि वै पुरुषः । (स्तु) तस्मादस्य यत्रैव कच कुशो

स्मादाह घृतेन नो घृतप्वः पुनन्त्विति । “ विश्वं हि रिप्रं प्रवहन्ति देवीः ” (वा. सं. ४।२)
इति । यद्वै विश्वं—सर्वं तत् । यदमेध्यं रिप्रं तत् । सर्वं—ह्यस्मादमेध्यं प्रवहन्ति । तस्मादाह—विश्वं हि
रिप्रं प्रवहन्ति देवीरिति ॥ ११ ॥

अथ प्राड्वोदङ्कुत्क्रामति—“ उदिदाभ्यः शुचिरापूत एमि ”—(वा. सं. ४।२) इति ।
उद्ध्याभ्यः शुचिः पूत एति ॥ १२ ॥

अथ वासः परिधत्ते सर्वत्वायैव । स्वामेवास्मिन्नेतत्त्वचं दधाति । या ह वा इयं गोस्त्वक्—पुरुषे
हैषाऽग्र आस ॥ १३ ॥

ते देवा अश्रुवन्—गौर्वा इदं सर्वं विभर्ति । हुन्तु येयं पुरुषे त्वक्—गव्येतां दधाम । तयैषा
वर्षन्तम् । तया हिमम् । तया घृणिम्, तितिक्षिष्यत इति ॥ १४ ॥

तेऽवच्छाय पुरुषं गव्येतां त्वचमदधुः । तयैषा वर्षन्तम्, तया हिमम्, तया घृणिम्, तितिक्षते ॥ १५ ॥
अवच्छितो हि वै पुरुषः । तस्मादस्य यत्रैव कच कुशो वा यद्वा विकृन्तति तत् एव लोहितमुत्पतति ।

उदिदाम्य इति चरमपादस्य पृथग् विनियोगमाह—अथ प्राड्वोदङ्कुत्क्रामतीति । ‘ आभ्यः ’ अद्भ्यः
सर्काशात् शुद्ध एव सन् उद्गच्छामीति तस्यार्थः ॥ १२ ॥

वासःपरिधानं विधाय प्रशंसति—अथ वास इति (का. श्रौ. सू. ७।४५) । ‘ परिधानम् ’ उपसंव्यानम्,
तद्वारणं सर्वस्यैव दीक्षितस्य ‘ सर्वत्वायैव ’ न त्वतिरिक्तः कश्चिद्विशेषोऽस्तीत्येवकारेणाह । अतो वासोधारणेन
‘ त्वचमेव ’ धृतवान् भवति यस्मात् तत् एतद्वारणवतः सर्वत्वमित्यर्थः । उपरितनग्रन्थः सर्वोऽप्येतस्यैवोपपादकः ।
इदानीं गव्याश्रिता ‘ इयं ’ त्वक् ‘ अग्रे ’ पुरा ‘ पुरुषे ’ ‘ आस ’ स्थिता ॥ १३ ॥

ते देवा इति । ‘ देवाः ’ किमर्थमित्यं त्वक् पुरुषे वर्तते, गोस्तु बहूपकारवती; अतस्तां त्वचं तत् आदाय गवि
स्थापयामो वृष्टिहिमादिकं परिहरत्विति पुरुषाद् गवि आधारयन् ॥ १४ ॥ १५ ॥

अवच्छित इति । पुरुषापगमे लिङ्गमाह—तस्मादस्येति । कुशाद्युपघाते सति रक्तस्रावदर्शनाद् देवैस्त्वचो

वा शुद्धा विकृन्तति उत एव लोहितमुत्पतति तस्मिन्नेतां त्वचमदधुव्रांस
एव तस्मान्नान्यः पुरुषाद्वासो विभर्त्येतां ह्यस्मिंस्त्वचमदधुस्तस्माद्
सुवासा एव बुभूषेत्स्वया त्वचा समृच्याऽऽति तस्मादप्यक्षीलं सुवाससं
दिदृक्षन्ते स्वया हि त्वचा समृद्धो भवति ॥ १६ ॥

नो हान्ते गोर्नमः स्यात् । (डे) वेद ह गौरहमस्य त्वचं विभर्मीति सा
बिभ्यती त्रसति त्वचं मऽआदास्यतऽऽति तस्माद् गावः सुवाससमुपैव
निश्चयन्ते ॥ १७ ॥

तस्य वाऽएतस्य वाससः । (सोऽग्नेः) अग्नेः पर्यासो भवति वायोरनु-
च्छादो नीविः पितृणां सर्पाणां प्रघातो विश्वेषां देवानां तन्तव आरोका
नक्षत्राणामेव हि वाऽएतत्सुर्वे देवा अन्यायतास्तुस्माद्दीक्षित-
वसनं भवति ॥ १८ ॥

तस्मिन्नेतां त्वचमदधुः—वास एव । तस्मान्नान्यः पुरुषाद्वासो विभर्ति । एतां ह्यस्मिंस्त्वचमदधुः ।
तस्माद् सुवासा एव बुभूषेत्—स्वया त्वचा समृध्यै इति । तस्मादप्यक्षीलं सुवाससं दिदृक्षन्ते ।
स्वया हि त्वचा समृद्धो भवति ॥ १६ ॥

नो हान्ते गोर्नमः स्यात् । वेद ह गौः अहमस्य त्वचं विभर्मीति । सा बिभ्यती त्रसति त्वचं म
आदास्यते' इति । तस्माद् गावः सुवाससमुपैव निश्चयन्ते ॥ १७ ॥

तस्य वा एतस्य वाससः । अग्नेः पर्यासो भवति, वायोरनुच्छादः, नीविः पितृणाम्, सर्पाणां प्रघातः,

विकर्तनं सिद्धमित्यर्थः । तदा पुरुषाणां निस्त्वक्त्वपरिहाराय वस्त्रमकल्पयन् । तस्मात्तेषामेवासाधारणमभूत् ।
भृतेन च सम्भूषितो भवति । तथा च लौकिका आहुः—'वस्त्रं पुरुषस्यालङ्कारः' इति लोके निन्दितमपि सुवा-
ससं समाजादौ सम्यक् पश्यन्ति ॥ १६ ॥

पुरुषस्य त्वचो गवि स्थापनं यदस्ति, तत्किमर्थमिति प्रसङ्गात् कश्चित् कश्चित् पुरुषार्थनियममाह—नो हान्त
इति । कदाचिदपि गोसमीपे विवासा न भवेत् । यस्मात्तु सा 'अस्य त्वचं' धारयामीति जानीतेत्यतो 'न नमः
स्यात्' । जानातु नाम का हानिरित्यत आह—सा बिभ्यतीति । पुनस्त्वगपच्छेदभयात् 'त्रसति' भीत्या
कम्पते । तस्मादिति । स्पष्टम् ॥ १७ ॥

विहितं वस्त्रं सर्वदेवतात्मकत्वेन प्रशंसति—तस्य वा इति । 'तस्य' वस्त्रस्य, परितः तिर्यक् अस्यत इति
'पर्यासः' तिर्यक्तनुसन्दर्भः । सः 'अग्नेर्भवति' अग्निदेवताको भवति, सोऽग्निमन्यत इत्यर्थः । 'अनुच्छादः' अनु-
लोममाच्छाद्यत इति । सः 'वायोः' भवति । 'नीविः' आद्यन्तप्रदेशः । स 'पितृणाम्' । 'प्रघातः' सर्वहननस्थानं
निबिडीभूतप्रदेशः । सः 'सर्पाणाम्' । 'तन्तवः' स्वरूपेण, 'विश्वेषां देवानाम्' । 'आरोकाः' मर्त्यच्छिद्राणि ।
तत् 'नक्षत्राणाम्' । 'तस्मात्' सकलदेवत्वत्वात् 'दीक्षितवसनम्' अवश्यं भवितव्यम् ॥ १८ ॥

१—'प्रघातो दण्डेन शलाकोपघातेन वाः प्रहारः' इति तै. सं. १।२।१; ६।१।१ सा. भा. । २—'मर्त्ये च्छिद्राणि' इ० पा. ।

तद्वाऽअहतं स्यात् । (६) अयातयामतायै तद्वै निष्पेष्टवै ब्रूयाद्युडे-
वास्यात्रामेध्यमा कृणत्ति वा व्ययति वा तदस्य मेध्यमसदिति युद्युऽअहतं
स्यादद्विरभ्युक्षेन्मेध्यमसदित्यथो युदिदं स्नातवस्यं निहितमपल्यूलन-
कृतं भवति तेनो ह्यापि दीक्षेत ॥ १९ ॥

तत्परिधत्ते । दीक्षातपसोस्तनूरसीत्युदीक्षितस्य वाऽअस्यैषाऽग्रे तनूर्भ-
वत्यथात्र दीक्षातपसोस्तनूरस्मादाह दीक्षातपसोस्तनूरसीति तां त्वा

विश्वेषां देवानां तन्तवः, आरोका नक्षत्राणाम् । एवं हि वा एतत्सर्वं देवा अन्वायत्ताः तस्माद्दीक्षित-
वसनं भवति ॥ १८ ॥

तद्वा अहतं स्यात्—अयातयामतायै । तद् वै निष्पेष्टवै ब्रूयात् यदेवास्यात्रामेध्या कृणत्ति वा व्ययति
वा तदस्य मेध्यमसदिति । युद्यु अहतं स्याद्—अद्विरभ्युक्षेत्—मेध्यमसदिति । अथो यदिदं स्नातवस्यं
निहितं अपल्यूलनकृतं भवति—तेनो ह्यापि दीक्षेत ॥ १९ ॥

तत्परिधत्ते—“ दीक्षातपसोस्तनूरसि ” (वा.सं. ४।२) इति । अदीक्षितस्य वा अस्यैषाऽग्रे

तस्य वस्त्रस्य नूतनत्वं विधत्ते—तद्वा अहतमिति । ‘ अयातयामतायै ’ अशियित्वाय ‘ तत् ’ ‘ अहतम् ’
वस्त्रं ‘ निष्पेष्टवै ’ क्षालयितुमन्यं ‘ ब्रूयात् ’ । ‘ अस्य ’ वस्त्रस्य ‘ यत् ’ ‘ अमेध्यम् ’ ‘ आकृ-
णोति, आच्छिष्टं करोति निर्माणकाले, सहैव ‘ व्ययति ’ च । ‘ अहतं ’ चेत् अभ्युक्षणमेव कर्तव्यम् । तत्प्रयो-
जनं ‘ मेध्यमसदिति ’ मेध्याहं भवेदिति क्षालनम् ॥

पक्षान्तरमाह—अथो यदिदमिति । स्नातेन पुरुषेणाच्छाद्यम् धार्यम्, ‘ अपल्यूलनकृतं ’ क्षारद्रव्यसहितेनाधौ-
तेर्म ; (७।४७) प्रतिदिनं प्रक्षाल्य यदेव धार्यते, तदित्यर्थः । तेन वा दीक्षेत ॥ १९ ॥

उक्तविधस्य वाससः समन्त्रकं परिधानं विधत्ते—तत् परिधत्त इति । दीक्षातपसोस्तनूरसीति ।

१—कात्यायनः ‘ क्षौमं वस्ते निष्पेष्टवै ब्रूयादहतं ’ ७ । ४५ । चेदद्विरभ्युक्ष्य । ७ । ४६ । स्नातवस्यं वाऽमौत्रधौतं विचितकेशं
प्रसारितदशं दीक्षातपसोरिति ४७ ॥ क्षौममातसं । (जवस) “ अतसी स्यादुमाक्षुमे ” त्यमरः । अहतमधौतमिति कर्कः । देव-
याङ्गिक्तु—वासस उपधातः परिधानेन रागेण वा भवति । अतोऽहतमपरिहितमरकं चेत्याह । निष्पेष्टवै—‘ पिष्टसंचूर्णने ’ धातुः । तेन च
हस्ताभ्यां संपेष्टव्यमिति प्रैषार्थः । ततश्च ब्राह्मणहस्तसंपर्कान्मेध्यताभवतीत्यभिप्रायः । अहतं चेदद्विरभ्युक्ष्य वा परिधत्ते । इति वासो-
धावनाद्विरभ्युक्षणयोर्विकल्पः । स्नातवस्यं—स्नातेन प्रत्यहं कृतस्नानेन वस्यं वसनीयं सदा परिधानीयं यद्वासस्तस्मातवस्यं । तदमौत्र-
धौतमरजकधौतं । विचितकेशं विचिताः निष्कासिताः केशा यस्मात्तद्विचितकेशं स्नातवस्यमहतं चेत्पुमयमपि विचितकेशं प्रसा-
रितदशमित्यभ्युपेतव्यम् ।

उत्तरीयं च वासः कण्वपाठात् । तथाच श्रुतिः । “ तस्मादेतद्दीक्षणीयं तदहतं २ स्यादित्याहुस्तदुभयं निष्पेष्टवै ब्रूयात् ” इति ॥
हस्त्वाभिनस्तु एतं वासः परिधानीयमेवाहुः । तथाहि । तदंक्रमेव । सर्वत्रैकत्वदर्शनात् । उपादेयगतस्यैकत्वस्याविवक्षाकारणभावात् ।
“ तस्य वा एतस्य वाससः ” “ नेदिदं दीक्षितवसनं परिधाय ” अंतरं दीक्षितवसनात् । “ अथैनं परिधापयतीति, इति हि सर्वत्रै-
कमेव दृश्यते । तथा—दंपत्योर्द्वे वाससी दर्शयति । “ तावन्त्ये वाससी परिधापयेते ” इति । तथाच “ अथैनं वासां २ सि परिधाप-
यन्ति ” इति बहुषु बहुवचनमेव दृश्यते । तेन विवक्षितमित्यवसीयते—तच्चाधोवासः स्यात् । नीवीदर्शनात् । अंतरं दीक्षितवसनादि-
त्यादौ परिदधातेश्च तत्रैव रुढत्वादिति ॥ कर्काशयस्तु—उत्तरीयं सामर्थ्यपरिप्रापितमेवेति सूत्रकृता नोपनिबद्धं । तथा च—कण्वविधानां
त्रिवलि पंचवलि वीतानां दशायां वप्रतीते । ७ । ९१ इत्यस्मिन् सूत्रे कर्कः । सामर्थ्यपरिप्रापितत्वाच्चोत्तरे सिचि वप्रतीत इति नोक्तमिति ॥

शिवाथुं शग्मां परिदधऽइति तां त्वा शिवाथुं साध्वीं परिदधऽइत्येवैतदाह
भद्रं वर्णं पुण्यन्निति पापं वाऽएषोऽग्रे वर्णं पुण्यति यममुमदीक्षितोऽथात्र
भद्रं तस्मादाह भद्रं वर्णं पुण्यन्निति ॥ २० ॥

(त्वु) अथैनं शालां प्रपादयति । स धेनवै चानडुहश्च नाश्रीयाद्धेन्व-
नडुहौ वाऽइदं सर्वं विभृतस्ते देवा अन्नवन्धेन्वनडुहौ वाऽइदं सर्वं
विभृतो हन्त यदन्येषां वयसां वीर्यं तद्धेन्वनडुहयोर्दधामेति स यदन्येषां
वयसां वीर्यमासीत्तद्धेन्वनडुहयोरदधुस्तस्माद्धेनुश्चैवानङ्गाश्च भूयिष्ठं
भुङ्क्षुस्तद्धैतत्सर्वमिव यो धेन्वनडुहयोरश्रीयादुन्तगतिरिव तं हादुत-
मभिजनितोर्जायायै गर्भं निरवधीदिति पापमकदिति पापी कीर्तिस्तस्मा-
द्धेन्वनडुहयोर्नाश्रीयात्तदु होवाच याज्ञवल्क्योऽश्राम्येवाहुमसलं चेदुव-
तीति ॥ २१ ॥ इति प्रथमप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥ २ ॥

तनूर्भवति-अथात्र दीक्षातपसोः । तस्मादाह-दीक्षातपसोस्तनूरसीति । “ तां त्वा शिवां शग्मां
परिदधे ”-इति (वा. सं. ४।२) । तां त्वां शिवां साध्वीं परिदध इत्येवैतदाह । “ भद्रं वर्णं पुण्यन् ”-
(वा. सं. ४।२) इति । पापं वा एषोऽग्रे वर्णं पुण्यति-यममुमदीक्षितः-अथात्र भद्रम् । तस्मादाह-
भद्रं वर्णं पुण्यन्निति ॥ २० ॥

अथैनं शालां प्रपादयति । स धेनवै चानडुहश्च नाश्रीयात् । धेन्वनडुहौ वा इदं सर्वं विभृतः ।
ते देवा अन्नवन्-धेन्वनडुहौ वा इदं सर्वं विभृतः । हन्त यदन्येषां वयसां वीर्यम्-तद्धेन्वनडुहयोर्दधा-
मेति । स यदन्येषां वयसां वीर्यमासीत्-तद् धेन्वनडुहयोरदधुः । तस्माद्धेनुश्चैवानङ्गाश्च भूयिष्ठं भुङ्क्षुः ।
तद्धैतत्सर्वमिव-यो धेन्वनडुहयोरश्रीयाद् अन्तगतिरिव । तं हादुतमभिजनितो जायायै गर्भं
निरवधीदिति पापमकदिति । पापी कीर्तिः । तस्माद्धेन्वनडुहयोर्नाश्रीयात् तदु होवाच याज्ञवल्क्यः-
अश्राम्येवाहुमसलं चेदुभवतीति ॥ २१ ॥

‘ आह ’ मन्त्रभागः । द्वितीयभागे शग्मामिति तनूः संस्पृष्टत्वतनूः । ‘ अग्रे ’ प्राक् ‘ अदीक्षितस्यैषा तनूः ’ आसीत्,
‘ अथ ’ इदानीं तु दीक्षितदण्डकृष्णाजिनधारणवनीताम्यङ्गादिसाध्यः संस्कारः, तपोऽशनवर्जनादिजन्यकेश-
सहनात्मकम् ; तदुभयमनेन प्राप्तत्वाद् । दीक्षातपसोस्तनूरसि-इतिशब्दस्य तात्पर्यमाह-साध्वीमिति । वज्रस्य
तनुत्वाभिधानात् स्त्रीलिङ्गता । तृतीयभागमनूय व्याचष्टे-भद्रं वर्णं पुण्यन्निति । भद्रत्वसमर्थनाय पूर्वत्राभद्रत्वं
प्रसज्यति-पापं वा एष इति ॥ २० ॥

अथ क्षौरानन्तरं स्नातस्य भृतवाससः शालाप्रवेशं विधत्ते-अथैनमिति । ‘ प्रपादयति ’ गमयेदध्वर्युः (का.
श्रौ. सू. ७।७९) । अस्याप्यशनकालत्वादत्राशने कञ्चिन्नियममाह-स धेनवै वेति । धेनोः क्षीरादिकम्, अनडुहः सम्बन्धि
कर्षणसाध्यमित्यर्थः । तदुभयं ‘ नाश्रीयात् ’ धेन्वनडुहयोः सर्वजगदुपकारकत्वात् तदीयाशनप्रतिषेध इत्यर्थः ।
एतदेवोपपादयति-ते देवा इत्यादिना । अनयोः सर्वोपकारकत्वं विज्ञाय देवैः ‘ वयसाम् ’ ‘ अन्येषां ’ च पशूनां ‘ वीर्यं,

अपुः प्रणीय । (या) आग्नावैष्णवमेकादशकपालं पुरोडाशं निर्व्वपत्य-
अग्निर्वै सुर्वा देवताऽअग्नौ हि सुर्वाभ्यो देवताभ्यो जुह्वत्यग्निर्वै यज्ञस्याव-
राध्यो विष्णुः परार्ध्यस्तत्सुर्वाश्चैवतुदेवताः परिगृह्य सुर्व्वं च यज्ञं परि-
गृह्य दीक्षाऽऽदिति तस्मादाग्नावैष्णव एकादशकपालः पुरोडाशो भवति॥१॥
तद्वैके । (कऽ) आदित्येभ्यश्चरुं निर्व्वपन्ति तदस्ति पयुदितमिवाष्टौ

अपः प्रणीय, आग्नावैष्णवमेकादशकपालं पुरोडाशं निर्व्वपति । अग्निर्वै सर्वा देवताः । अग्नौ हि सर्वाभ्यो देवताभ्यो जुह्वति । अग्निर्वै यज्ञस्यावराध्यः, विष्णुः परार्ध्यः । तत् सर्वाश्चैवतदेवताः परिगृह्य, सर्वं च यज्ञं परिगृह्य, दीक्षे इति । तस्मादाग्नावैष्णव एकादशकपालः पुरोडाशो भवति॥१॥
तद्वैके-आदित्येभ्यश्चरुं निर्व्वपन्ति । तदस्ति पयुदितमिव । “ अष्टौ पुत्रासो अदितेयं जाता-

सारमादाय धेन्वनहुहयोः स्थापितत्वात् तदश्रतः सर्वाशनं भवति । तस्य च जायायाः गर्भसम्भवे सति तत् सर्वा-
शनं तं रेतोरूपेण परिणतं ‘गर्भं’ हिंस्यात् । तत् पापकीर्तिः स्यात् । तदुभयोरुत्तं ‘नाश्रीपात्’ । तत्र याज्ञवल्क्य-
पक्षमाह-तदु होवाचेति । चेदिति यस्मादर्थे । यस्मादुभयाशने शरीरम् ‘अंसलं भवति’ । तस्मात् ‘अश्राभ्यहं’
तयोरुत्तमश्रीयामेवेत्यर्थः । एकहायनप्रभृत्यापञ्चहायना गावो वयांसि; तथैवापस्तम्बेनाभिधानात् । अत्र कात्यायनः—
“धेन्वनहुहयोर्नाश्रीयात्, पुरुषधर्मो वा सम्भवात्, अंसलभोजनं वा” का. श्रौ. सू. ७।९१-९३-इति ॥ २१ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे

प्रथमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ (३-१-२) ॥

अपःप्रणयनानन्तरं दीक्षाङ्गभूतायाः आग्नावैष्णवेष्टेः प्रयोगं विधत्ते-अपःप्रणीयाग्नावैष्णवामिति । ‘निर्व्व-
पति’ निर्व्वपेयुरिति विधिः । तत्र जातमग्निं प्रशंसति-अग्निर्वा इति । अग्निरवराध्यः अवराद्धे पूर्वाद्धे भवः आदिम
इत्यर्थः । ‘विष्णुः परार्ध्यः’ निहितः, परोऽस्ति “परावराधम-” (पा. सू. ४।३।९) इत्यादिना यत् । “एते वै
यज्ञस्यान्ते तन्वी ” इत्यैतरेयकम् (ऐ. ब्रा. १।१।११) “अग्निर्मुखं प्रथमो देवतानां सङ्गतानामुत्तमो विष्णुरासीत्”
(आश्व. सू. ४।२।३१) (तै. ब्रा. २।४।३।३१) इति । यष्ट्यदेवतानामाद्यन्तत्वाभिधानादुक्तरूपत्वम् । अथवा
आज्यशस्त्रे “ भूरग्निर्ज्योतिः-” (ऐ. ब्रा. २।९।९) इति, अन्तिमे मरुत्वतीयशस्त्रे “ विष्णोर्नुकम् ”-
(ऋ. सं. १०।१९४।११) इति, यज्ञस्याद्यन्तयोरग्नेर्विष्णोश्चाभिधानादवराध्यपराध्यत्वं द्रष्टव्यम् । यद्वा
दीक्षणीयेष्टावाग्नावैष्णवीयाग्निसम्भवादुदवसानीयेष्ट्यवसाने वैष्णवपूर्णाहुतेर्वाजसनेयिभिराम्नातत्वात्तयोरिष्टयोश्च यज्ञ-
स्याद्यन्तत्वादुक्तविधत्वमग्राविष्णवोः । तस्मादिति । प्रतिपादितार्थोपसंहारः ॥ १ ॥

अत्रादित्यचरुमपि स्वसमृद्धिफलकामस्य विधत्ते-तद्वैक इति । ‘आदित्येभ्यः’ अदितेः पुत्रेभ्यः धात्र-

१-‘ अंसो विद्येते यस्यासावंसलः । अंसौ च बाहुमूले, तौ तु सर्वस्यापि भवत इति विशेषणानुपपत्तिः. अतोऽत्रांसाभ्यां बलं
लक्ष्यते । “ वत्सांसाभ्यां कामबले ”-इति हि (पा. सू. ५।२।९८) लच् प्रत्ययः । “बलवान् मांसलोऽंसलः ” इति चामरः
२।६।४४ । २-“ पष्ठौर्ही त्वन्तर्वत्नीं दद्यात्; सा हि सर्वाणि वयांसि ”-इत्यादि (तै. ब्रा. ३।९२।५।९) सायणभाष्य-
मप्यालोचनीयम् । ३-‘ अपःप्रणयनं ’ इति कर्मनामधेयं; अन्यथा अपां प्रणयनमिति वाच्यं स्यात् । ४-आदित्येभ्यो वा
चरुरिति । ७।५५ । सा चेयं स्वपदगनविभागाः । तद्वैक आदित्येभ्यश्चरुं निर्व्वपन्तीति वचनादिति अत्रत्यः कर्कः । ततश्चायमर्थः
सिद्धः । आदित्येभ्यश्चरुः कर्तव्यो वा न वेति विकल्पः, आग्नावैष्णव एकादशकपालस्तु कर्तव्य एवेति ॥

पुत्रासोऽअदितेर्षे जातास्तन्वस्परि ॥ देवा २॥ ऽउप प्रैत्सप्तभिः परामा-
र्ताण्डमास्यदिति ॥ २ ॥

(त्य) अष्टौ ह वै पुत्रा अदितेः । (र्षी) आस्त्वेतद्देवा ऽआदित्या इत्या-
चक्षते सप्त हैव ते ऽविकृतं^१ हाष्टमं जनयाञ्चकार मार्ताण्डं^२ संदेधो^३ हैवास
यावानेवोर्ध्वस्तावांस्तिर्यङ् पुरुषसंमित ऽइत्यु हैक^४ ऽआहुः ॥ ३ ॥

(स्तुऽ) तुऽउ हैतुऽऊचुः । (दे) देवा ऽआदित्या यदस्मानन्वजनि मा
तदमुयेव भूङ्गन्तेमुं विकृतवामेति तं विचक्रुर्^५थाऽयं पुरुषो विकृतस्तस्य
यानि मा^६सानि संकृत्य संन्यासुस्ततो हस्ती समभवत्तस्मादाहुर्^७ हस्तिनं
प्रतिगृहीयात्पुरुषाजानो हि हस्तीति यमु ह तद्विचक्रुः स विवस्वाना-
दित्यस्तस्येमाः प्रजाः ॥ ४ ॥

स्तन्वस्परि । देवा २॥ऽउप प्रैत्सप्तभिः परामार्ताण्डमास्यत् - ” इति ॥ २ ॥

अष्टौ ह वै पुत्रा अदितेः—यांस्त्वेतद्देवा आदित्या इत्याचक्षते । सप्त हैव ते अविकृतं हाष्टमं जन-
याञ्चकार मार्ताण्डं । सन्देधो हैवास । यावानेवोर्ध्वस्तावांस्तिर्यङ् । पुरुषसंमित इत्यु हैक आहुः ॥ ३ ॥

त उ हैत ऊचुः—‘ देवा आदित्या यदस्मानन्वजनि मा तदमुयेव भूत्, हन्तेमं विकरवाम ’ इति ।
तं विचक्रुः—यथाऽयं पुरुषो विकृतः । तस्य यानि मांसानि संकृत्य संन्यासुः—ततो हस्ती समभवत् ।
तस्मादाहुः—न हस्तिनं प्रतिगृहीयात् । पुरुषाजानो हि हस्तीति । यमु ह तद्विचक्रुः, स विवस्वाना-
दित्यः । तस्येमाः प्रजाः ॥ ४ ॥

यमादिभ्यः सप्तम्यः केवलद्विकामाः ‘ निर्वपन्ति ’ । ‘ तत् ’ तत्र ‘ पर्युदितमिव ’ परिवादश्च ‘ अस्ति ’ । तं
परिवादं मन्त्रोदाहरणेन प्रदर्शयति—अष्टौ पुत्रासः (ऋ. सं. १० । ७२ । ८) इति । अयमर्थः—‘ अदितेः ’
देवमातुः ‘ तन्वः ’ तनोः ‘ परि’ परितः उत्पन्नाः, ‘ अष्टौ पुत्रासः ’ अष्टौ पुत्राः, धात्रादिविवस्वदन्ताः । तेषु
मध्ये ‘ सप्तभिः ’ पुत्रैः सह ‘ देवान्, उपप्रैत् उपागात्, ‘ मार्ताण्डं ’ मृताण्डसम्बन्धिनमष्टमम् ‘ आस्यत् ’
परितत्याजेति ॥ २ ॥

एतद् व्याचष्टे—अष्टौ ह वै पुत्रा इति । ‘ सप्त हैव ’ विवस्वद्वयतिरिक्ताः । ‘ अविकृतम् ’ करचरणादि-
विकाररहितम् । ‘ मार्ताण्डं ’ ‘ जनयाञ्चकार ’ जनयामासुः । व्यत्ययेनैकवचनम् । ‘ सन्देधः ’ सन्देहः,
सम्यगुपचितदेहः, सर्वतः सम एवासीत् । केचित् पुरुषवदूर्ध्वत्वमात्रविशिष्टोऽभूत् ‘ इत्याहुः ’ ॥ ३ ॥

त उ हैत इति । अथ ‘ ते ’ सप्त पुत्राः, ‘ अस्मान् ’ पूर्वमुत्पन्नान् पादच्छिन्नान् न पश्येत्, किन्तु
विकृतं करवामेत्युक्त्वा यथा मनुष्यो विकृतः, तथाऽङ्कुर्वन् । विकरणाय च्छिन्नं मांसजातं ‘ हस्ती ’ सम्बभूव

१—‘ मार्ताण्डः ’ ऋ. सं. २ । ३८ । ४ । १० । ७२ । ८, ९ । सा. प. ब्रा. २४ । १२ । ६ । महाभारत १ । ३ । १३ । पर्वङ्ग-
“ न खल्वयं मृतोऽण्डस्य इति श्लेहादभाषत । अज्ञानात्कश्यपस्तस्मान्मार्ताण्ड इति चोच्यते ॥ ” इति हरिवंशे । भागवतपुराणे ५ ।
२ । ४४ । मार्कण्डेयपुराणे ७७ । १ । १०१ । ९; १०५ । १९ ।

सु होवाच । राध्रवान्मे सु प्रजायां शु एतमादित्येभ्यश्चरुं निर्व्वपाडिति
राध्रोति हैव शु एतमादित्येभ्यश्चरुं निर्व्वपत्ययं त्वेवाग्रावैष्णवः प्रज्ञातः॥५॥

(स्तु) तस्य सप्तदश सामिधेन्यो भवन्ति । (न्त्यु) उपांशु देवते
यजति पुश्च प्रयाजा भवन्ति त्रयोऽनुयाजाः संयाजयन्ति पत्नीः सर्व्वत्वा-
यैव समिष्टयजुरेव नु जुहोति नेदिदं दीक्षितवसनं परिधाय पुरा यज्ञस्य
स०स्थाया ऽनुन्तं गुच्छानीत्यन्तो हि यज्ञस्य समिष्टयजुः ॥ ६ ॥

स होवाच—‘ राध्रवान्मे स प्रजायां, य एतमादित्येभ्यश्चरुं निर्व्वपाड् ’ इति । राध्रोति हैव—य
एतमादित्येभ्यश्चरुं निर्व्वपति । अयं त्वेवाग्रावैष्णवः प्रज्ञातः ॥ ५ ॥

तस्य सप्तदश सामिधेन्यो भवन्ति । उपांशु देवते यजति । पश्च प्रयाजा भवन्ति । त्रयोऽनुयाजाः ।

तस्याप्यविस्पष्टावयवत्वात् । अत एव ‘ पुरुषाजानः ’ पुरुषप्रकृतिकः, अनुष्ठानशेषेणोत्पन्नत्वाद्वास्तिनः प्रति-
ग्रहं न कुर्यात् । स च तैः विकारं गमितो विवस्वत्संज्ञोऽभूत् । ततः सर्वाः ‘ इमाः प्रजाः ’ उत्पन्ना इति ॥४॥

उपोद्घातमुक्त्वोपोद्घातिकमर्थमाह—स होवाचेति । ‘ सः ’ विवस्वान्, ‘ मे ’ मम ‘ प्रजायां ’ प्रजासु
मग्न्ये ‘ यः कश्चित् ’ आदित्येभ्यः ‘ चरुं ’ ‘ निर्व्वपात् ’ निर्व्वपेत्, ‘ सः ’ तु ‘ राध्रवान् ’ भूयात् ‘ इति ’
‘ उवाच ’ । अत एतस्यादित्यचरोर्निर्वापयिता स्वयमपि ‘ राध्रोति ’ । देवैः संवर्धितेन विवस्वता समृद्धि-
युतेन दत्तत्वादयमपि चरुः समृद्धिफलक इत्यर्थः । अत एव समृद्धिफलत्वेन काम्यत्वादित्यभिप्रायः । अग्राग्रा-
वैष्णवस्योक्तचरुवैलक्षण्यमाह—अयं त्वेवेति । ‘ प्रज्ञातः ’ सर्वैः प्रसिद्धः ॥ ५ ॥

तस्या इष्टेश्चोदकतः सामिधेनीपाञ्चदश्ये प्राप्त आह—तस्य सप्तदशेति (आप० श्रौ० सू० १०।४।९) ।
‘ देवते ’ प्रधानसम्बन्धिनीयौ अग्राविष्णू ‘ उपांशु ’ यजेत् (का० श्रौ० सू० ७ । ९८—९० । आप० श्रौ०
सू० १०।४।९ । ११) प्रयाजानुयाजयोरपि सामिधेनीवद् वैशेषिकसंख्याप्रसक्तावाह—पश्च प्रयाजा
इति । दीक्षणीयेष्टेखविमाह—संयाजयन्ति पत्नीरिति । इष्टेरवैकल्याय पत्नीसंयाजमेव कुर्यात्; तदुत्तरं तु
‘ समिष्टयजुर्न ’ जुहुयात् (का० श्रौ० सू० ७ । ९६ । ९७ । आप० श्रौ० सू० १० । ४ । ७) । तदपि
किं न क्रियत इति तत्रोपपत्तिमाह—नेदिति । दीक्षाकाले धृतस्य वसनस्य यज्ञसमाप्तिपर्यन्तं धारणं कर्तव्यम्;
मध्य एव समिष्टयजुषि हुते सति यज्ञस्य समाप्तेस्तदानीमेव वसनस्य त्यागः कर्तव्यो भवेत्; तस्मिन् हुते सति
सोमयागसमाप्तेर्धारणं संभवेत् । अतः पुरा कृत्स्नस्य यज्ञस्य समापनादन्तं नैव प्राप्रवानीत्यभिप्रायेण समिष्टयजुर्न
जुहुयान् । ननु समिष्टयजुषोऽत्र कथं यज्ञाङ्गत्वम्; यस्मिन् हुते यज्ञः समाप्येतेति, तत्राह—अन्तो हीति । अस्य
सम्यग्मिष्टे एव यज्ञस्यावसानत्वादित्यभिप्रायः ॥ ६ ॥

१—कल्पभाष्यकृतां श्रुत्यनुगतः सिद्धांतः । कात्यायनः । प्राक् समिष्टयजुषः करोति । ७ । ५६ । समिष्टयजुर्वर्जं वा ७ । ५७ ।
अत्र कर्कः । दीक्षिणीयां हि प्रकृत्य श्रूयते । तस्मात्तस्य यज्ञस्य समिष्टयजुःष्वन्नं जुहुति ५६ । समिष्टयजुरेव वा न जुहोति । सर्व्व-
त्वायैव समिष्टयजुरेव न जुहोतीति वचनात् । अतश्च बर्हिर्होमादयः प्रवर्तते एव । प्रौवाज्यस्योद्भ्रमणेषु विनियोग उक्तः । पंचमं
जुहोति प्रौवमासिच्येति । तद्विनियोगोत्तरं बर्हिर्होमादय इति न्याय्यम् । इति ॥

(१) अथाग्रेण शालां तिष्ठन्नभ्यङ्के । (इत्तेऽ) अरुर्वै पुरुषोऽवच्छिन्नो-
ऽनरुरेवैतद्भवति शुद्धभ्यङ्के गवि वै पुरुषस्य त्वर्गोर्वाऽएतन्नवनीतं भवति
स्वयैवैनमेतत्त्वचा समर्धयति तस्माद्वाऽभ्यङ्के ॥ ७ ॥

तद्वै नवनीतं भवति । घृतं वै देवानां फाण्डं मनुष्याणामथैतन्नाहैव घृतं
नो फाण्डं स्यादेव घृतं स्यात्फाण्डमयातयामुतायै तदेनमुयातया-
मैवायातयामानं करोति ॥ ८ ॥

तमुभ्यनक्ति । शीर्षतोऽग्रऽआ प्रादाभ्यामनुलोमं महीनां पयोऽसीति मह्य
इति ह वा एतासामेकं नाम यद्गवां तासां वाऽएतत्पयो भवति तस्मा-

संयाजयन्ति पत्नीः सर्वत्वायैव । समिष्टयजुरेव न जुहोति । नेदिदं दीक्षितयसनं परिधाय पुरा यज्ञस्य
संस्थाया अन्तं गच्छानीति । अन्तो हि यज्ञस्य समिष्टयजुः ॥ ६ ॥

अथाग्रेण शालां तिष्ठन्नभ्यङ्के । अरुर्वै पुरुषोऽवच्छिन्नः अनरुरेवैतद्भवति-यद्भ्यङ्के । गवि वै पुरु-
षस्य त्वक् । गोर्वा एतन्नवनीतं भवति । स्वयैवैनमेतत्त्वचा समर्धयति । तस्माद्वा अभ्यङ्के ॥ ७ ॥

तद्वै नवनीतं भवति । घृतं वै देवानाम्, फाण्डं मनुष्याणाम् । अथैतन्नाहैव घृतम्, नो फाण्डम् ।
स्यादेव घृतम्, स्यात्फाण्डमयातयामुतायै । तदेनमुयातयामैवायातयामानं करोति ॥ ८ ॥

तमुभ्यनक्ति-शीर्षतोऽग्रे आपादाभ्यामनुलोमम् । “ महीनां पयोऽसि ”-(वा. सं. ४ । ३)
इति । मह्य इति ह वा एतासामेकं नाम-यद्गवाम् । तासां वा एतत्पयो भवति । तस्मादाह-

अथ दीक्षितस्य स्वधर्मकमभ्यङ्गं विधत्ते-अथाग्रेणेति । शालायाः पुरोदेशे तिष्ठन् सर्वाङ्गे नवनीताभ्यङ्गनं
कुर्यादिति विशिष्टविधिः (का. श्रौ. सू. ७ । ६१) । अभ्यङ्गप्रयोजनमाह-अरुर्वा इति । ‘ अवच्छिन्नः ’
त्वचा निर्मुक्तः ‘ पुरुषः ’ ‘ अरुर्वै ’ ब्रणात्मकः खलु, तदेतेनाभ्यङ्गेन परिहरति । एतदेव विस्पष्टमुपपादयति-
गवि वा इति । पुरुषत्वचो गवि धारणं वासःपरिधानार्थवादे स्पष्टमुक्तम् (श. प. कां. ३. अ. १. ब्रा. २
कां. १९-१९) । गोर्नवनीतोत्पत्तिः सुप्रसिद्धा । अतो गोसम्बन्धिनवनीतधारणेन स्वकीयत्वचैव समृद्धो
भवति । अत एव स्वत्वचः पुनः प्राप्तेरव्रणत्वमस्याभ्यङ्गाय नवनीतं द्रव्यं भवेदित्युक्तं भवति ॥ ७ ॥

नवनीताभ्यङ्गं प्रशंसति-तद्वै नवनीतमिति । एतदस्य योग्यमित्याह-घृतं वै देवानामिति । नवनीतभावा-
त्प्रागवस्थापनं द्रव्यं ‘ फाण्डम् ’, यस्मान्नवनीतं फाण्डघृतयोरेन्तरालवर्तित्वात् तदन्यत्तदन्यच्च भवति तस्मान्म-
नुष्यदेवताभ्यामन्यस्यानन्यस्य च दीक्षितस्य तद्युक्तमित्यर्थः । अत एव पूर्वोत्तरभावात् प्रच्यवाप्रच्यवाद्यातया-
मवता तेनाभ्यङ्गेनाध्वर्युर्दीक्षितमपि ‘ अयातयामानं करोति ’ ॥ ८ ॥

अभ्यङ्गस्योपक्रमोपसंहारौ विधत्ते-तमुभ्यनक्तीति (का. श्रौ. सू. ७ । ६१) । अधोमुखावस्थाना-

१-“ अवपूर्वस्य “छो छेदने”-दि. प. इत्यस्य निष्ठायां रूपम् “ शाच्छोरन्यतरस्याम् ”-इति (पा. ७. ४. ४१ सू.) सिद्धम् ।
२-‘ शालां पूर्वेण तिष्ठन्नभ्यङ्के कुशेषु नवनीतेन शीर्ष्णाऽभ्यनुलोमं सप्रादको महीनाभ्ययोऽसीति ’ इति ॥

दाह महीनां पयोऽसीति व्वर्चोडा असि व्वर्चो मे देहीति नात्र तिरोहित-
मिवास्ति ॥ ९ ॥

(स्तय) अथाक्ष्यावानक्ति । (त्तय) अरुर्वै पुरुषस्याक्षि प्रशान्ममेति
ह स्माह याज्ञवल्क्योदुरक्ष इव हास पूयो देवास्य दूषीका तेऽपुवैतदनरु-
ष्करोति शुद्धक्ष्यावानक्ति ॥ १० ॥

यत्र वै देवाः । (५) असुररक्षसानि जघ्नुस्तच्छुष्णो दानवः प्रत्यङ्
पतित्वा मनुष्याणामक्षीणि प्रविवेश सु एष कनीनकः कुमारक इव परिभा-
सते तस्माऽपुवैतद्यजुमुपप्रयुन्तस्वर्ततोऽश्मपुरां परिदधात्यश्मा ह्याञ्जनम् ११

महीनां पयोऽसीति । “ व्वर्चोडा असि व्वर्चो मे देहि ”—(वा. सं. ४ । ३) इति । नात्र
तिरोहितमिवास्ति ॥ ९ ॥

अथाक्ष्यावानक्ति । अरुर्वै पुरुषस्याक्षि, प्रशान्ममेति ह स्माह याज्ञवल्क्यो दुरक्ष इव हास पूयो
देवास्य दूषीका । ते एवैतदनरुष्करोति—यदक्ष्यावानक्ति ॥ १० ॥

यत्र वै देवा असुररक्षसानि जघ्नुः—तच्छुष्णो दानवः प्रत्यङ्पतित्वा मनुष्याणामक्षीणि प्रविवेश ।
स एष कनीनकः कुमारक इव परिभासते । तस्मा एवैतद्यजुमुपप्रयन् सर्वतोऽश्मपुरां परिदधाति ।
अश्मा ह्याञ्जनम् ॥ ११ ॥

दवरोहाम्यङ्गे सति आनुलोम्यं स्यात् । तत्र मन्त्रमाह—महीनामिति । मन्त्रस्य पूर्वभागं व्याचष्टे—मह्यं इतीति ।
“ इडे रन्ते ”—इत्युपक्रम्य “ महि विश्रुति ”—इत्यन्तानि अग्निये नामानीति तैत्तिरीयकश्रुतेर्गवां महीति नाम
(तै. सं. ७ । १ । १ । ८) स्पष्टमन्यत् ॥ ९ ॥

अक्ष्णोरञ्जनं विधत्ते—अथाक्ष्यावानक्तीति (का. श्रौ. सू. ७ । १२ । आप श्रौ. सू. १० । ७ । १ । १) ।
इतरावयवसंस्पर्शासिद्ध्युत्वात् ‘ अक्षि ’ ‘ अरुः ’ त्रणो भवति । ‘ मम ’ ‘ प्रशान् ’ प्रशान्मेदित्यञ्जनं कर्तव्य-
मिति । ‘ याज्ञवल्क्यः ’ ‘ आह ’ ब्रूते इति । अक्ष्णोर्दूषणरूपतां सम्पादयति—“ दुरक्ष ” इत्यादिना ।
नेत्रमालिन्यमेवारुः, तत्परिहारायाञ्जनमिति । ‘ दूषीका ’ नेत्रयोर्मलम्, सा ‘ अस्य ’ पुरुषस्याक्ष्णोर्भूय एवेत्यक्षे-
र्दुरक्षत्वमेव, ततोऽनेन तन्नाशयतीत्यर्थः ॥ १० ॥

अञ्जनं प्रकारान्तरेण प्रशंसति—यत्र वा इति । असुरवधसमये ‘ शुष्णः ’ ‘ प्रत्यङ् ’ गत्वा, तद्व्याप्तं पुरु-
षाणामक्षिमध्यं प्रविश्य, कनीनिकारूपेण ‘ कुमारकः ’ सन् वर्तते । ‘ तस्मै ’ तस्य ‘ यज्ञम् ’ उपगच्छन् ‘ सर्वतः ’
अश्मपुरोरक्षार्थं कृतवान् भवति । अश्मशब्दार्थमाह—अश्मा ह्याञ्जनमिति । तद्विकारत्वात् ॥ ११ ॥

१—वाजसनेयिसंहितायामपि—इडे रन्ते हव्ये दाम्ये षड्रे ज्योतोऽदिति सरस्वति महि विश्रुति । एता ते अग्नये नामानि देवेभ्यो
आं सुकृतं ब्रूतात् । ८।४३ । इति गोनामानि प्रसिद्धान्वेव ॥ २—‘ दूषीका ’ इति क. पा. मूले तु सर्वत्र दूषीका इत्येव ।

त्रैककुटुं भवति । यत्र वाऽइन्द्रो वृत्रमहंस्तुस्य यदक्ष्यासीत् गिरिं त्रिक-
कुदमकरोत्तद्यत्रैककुटुं भवति चक्षुष्येवैतच्चक्षुर्दधाति तस्मात्रैककुटुं
भवति यदि त्रैककुटुं न विन्देदप्यत्रैककुदमेव स्यात्समानी ह्येवाञ्जन-
नस्य बन्धुता ॥ १२ ॥

शरेषीकयाऽऽनक्ति । वृत्रो वै शरो विरक्षस्तायै सतूला भवत्यमूलं वाऽ-
इदमुभयतः परिच्छिन्नं^१ रक्षोऽन्तरिक्षमनुचरति यथाऽयं पुरुषोऽमूलऽ-
उभयतः परिच्छिन्नोऽन्तरिक्षमनुचरति तद्यत्सतूला भवति विरक्षस्तायै १३
स दक्षिणमेवाग्र आनक्ति । सव्यं वाऽअग्रे मानुषेऽथैवं देवत्रा ॥ १४ ॥

त्रैककुटुं भवति । यत्र वा इन्द्रो वृत्रमहन्-तस्य यदक्ष्यासीत् । तं गिरिं त्रिककुदमकरोत् । तद्
यत्रैककुटुं भवति-चक्षुष्येवैतच्चक्षुर्दधाति । तस्मात्रैककुटुं भवति । यदि त्रैककुटुं न विन्देद् अप्यत्रै-
ककुदमेव स्यात् । समानी ह्येवाञ्जनस्य बन्धुता ॥ १२ ॥

शरेषीकयाऽऽनक्ति । वृत्रो वै शरः । विरक्षस्तायै । सतूला भवति । अमूलं वा इदमुभयतः परिच्छिन्नं
रक्षोऽन्तरिक्षमनुचरति । यथाऽयं पुरुषोऽमूल उभयतः । परिच्छिन्नोऽन्तरिक्षमनुचरति । तद्यत्सतूला
भवति-विरक्षस्तायै ॥ १३ ॥

स दक्षिणमेवाग्र आनक्ति । सव्यं वा अग्रे मानुषे । अथैवं देवत्रा ॥ १४ ॥

अञ्जनं विशिनष्टि-त्रैककुदमिति । त्रिककुत्पर्वतः तत्सम्बन्धि त्रैकुदम् । शिष्टं स्पष्टम् । तदभावे त्रैक-
कुदादन्यदपि ग्राह्यम् । ‘ अञ्जनस्य ’ बन्धुता बन्धु ब्राह्मणम्, तद्भावो बन्धुता । सा ‘ समानी “ अरुर्वै
पुरुषस्याक्षि ” इत्यादिकं ब्राह्मणं त्रैककुदात्रैककुदयोः समानमित्यर्थः । (का० श्रौ०^१ सू० ७ । ६२
आप० श्रौ० सू० १० । ७ । २ ।) ॥ १२ ॥

तत्साधनं विधत्ते-शरेषीकयेति । शरस्तृणविशेषः, तस्य मव्यशलाका ‘ इषीका ’ । ‘ विरक्षस्तायै ’ विर-
क्षस्ता विगतराक्षसभावस्तस्मै तत्परिहाराय । साऽपि ‘ सतूला ’ कर्तव्या । सतूलत्वस्य प्रयोजनमाह-अमूलमिति ।
‘ उभयतः ’ मूले अग्रे च, दिवि पृथिव्यां चेत्यर्थः । ‘ परिच्छिन्नम् ’ इदं ‘ रक्षः ’ राक्षसजातिः, अमूलं सत्
‘ अन्तरिक्षमनुचरति ’ खलु; एवम् ‘ उभयतः ’ परिधिभ्यः ‘ परिच्छिन्नः ’, ‘ अमूलः ’ सन् ‘ पुरुषः ’
अपि ‘ अन्तरिक्षमनुचरति ’ । तस्मात् पुरुषसमानदेशवति रक्षोनिर्हरणाय शरेषीका ‘ सतूला ’ कर्तव्या
(का० श्रौ० सू० ७ । ६६) ॥ १३ ॥

स दक्षिणमिति । ‘ देवत्रा ’ देवेषु । एवं दक्षिणप्राथम्यमित्यर्थः ॥ १४ ॥

१-‘ सौवीरमिति यत् प्रसिद्धम् ’-इति या. दे. । २-‘ तदलाभे ’ इ. पा. ३-अत्रैव दशमकाण्डिकायाम् । ४-‘ वृत्रत्येवक्ष्या-
वनक्ति त्रैककुदाञ्जनेन ’ ‘ जभावेऽन्यत् ’ इति । ५-‘ तस्य शलाका इषीका ’ इति पा० । ६-‘ शरेषीकया साग्रया ’ इति ।

स आनक्ति । वृत्रस्यासि कनीनक इति वृत्रस्य ह्येषु कनीनक-
श्चक्षुर्दा ऽअसि चक्षुर्मे देहीति नात्र तिरोहितमिवास्ति ॥ १५ ॥

स दक्षिणं सकृद्यजुषा ऽऽनक्ति । सकृच्चूष्णीमथोत्तरं सकृद्यजुषा ऽऽनक्ति
द्विस्तूष्णीं तदुत्तरमेवैतदुत्तरावत्करोति ॥ १६ ॥

तद्यत्पञ्चकृत्व आनक्ति । संवत्सरसंमितो वै यज्ञः पञ्च वा ऋतवः संवत्-
त्सरस्य तं पञ्चभिराप्नोति तस्मात्पञ्चकृत्व ऽऽनक्ति ॥ १७ ॥

(तय) अथैनं दर्भपवित्रेण पावयति । (त्य) अमेध्यो वै पुरुषो यद-
नृतं वदति तेन पूतिरन्तरतो मेध्या वै दर्भा मेध्यो भूत्वा दीक्षा ऽऽति पवित्रं
वै दर्भाः पवित्रपूतो दीक्षा इति तस्मादेनं दर्भपवित्रेण पावयति ॥ १८ ॥

तद्वा ऽएकं स्यात् । (डे) एको ह्येवायं पवते तदेतस्यैव रूपेण तस्मा-
डेकं स्यात् ॥ १९ ॥

स आनक्ति—“वृत्रस्यासि कनीनक”—(वा. सं. ४-३) इति वृत्रस्य ह्येष कनीनकः । “चक्षुर्दा
असि चक्षुर्मे देहि ”—(वा. सं. ४ । ३) इति नात्र तिरोहितमिवास्ति ॥ १५ ॥

स दक्षिणं सकृद्यजुषा ऽऽनक्ति, सकृच्चूष्णीम् । अथोत्तरं सकृद्यजुषा ऽऽनक्ति, द्विस्तूष्णीम् ।
तदुत्तरमेवैतत्—उत्तरावत्करोति ॥ १६ ॥

तद्यत्पञ्चकृत्व आनक्ति । संवत्सरसंमितो वै यज्ञः । पञ्च वा ऋतवः संवत्सरस्य तं पञ्चभिरा-
प्नोति । तस्मात्पञ्चकृत्व आनक्ति ॥ १७ ॥

अथैनं दर्भपवित्रेण पावयति । अमेध्यो वै पुरुषो—यदनृतं वदति । तेन पूतिरन्तरतः । मेध्या वै
दर्भाः—मेध्यो भूत्वा दीक्षा इति । पवित्रं वै दर्भाः—पवित्रपूतो दीक्षा इति । तस्मादेनं दर्भपवित्रेण
पावयति ॥ १८ ॥

तद्वा एकं स्यात्—एको ह्येवायं पवते । तदेतस्यैव रूपेण । तस्मादेकं स्यात् ॥ १९ ॥

स आनक्तीति । तत्र मन्त्रमाह—वृत्रस्येति । ‘ कनीनकः ’ अक्षिमध्यकार्ण्यम् । ‘ वृत्रस्य ह्येष कनीनकः ’ ।
तथा चान्यत्र—“इन्द्रो वृत्रमहन्, तस्य कनीनिका परापतत्, तदाञ्जनमभवत् ” इति—(तै. सं. ६ । १ । १ । ९) ॥ १५ ॥

स दक्षिणमिति । ‘ यजुषा ’ उक्तमन्त्रेण । उत्तरस्याक्ष्णो दक्षिणाक्षितोऽपि एकधाराधिक्यकरणेन ‘ उत्तरं ’
चक्षुः ‘ उत्तरावत् ’ उत्कर्षवत् कृतवान् भवति ॥ १६ ॥

अक्षगोराजनावृत्ती मिलित्वा प्रशंसति—तद्यत् पञ्चकृत्व इति । हेमन्तशिशिरयोरैक्यात् (ऐ. ब्रा. १ ।
१ । १) संवत्सरः पञ्चर्तुः । अत एव संख्याद्वारा संवत्सरमेवाप्नोति ॥ १७ ॥

तस्य दर्भैः पावनं विधत्ते—अथैनमिति । लोके ह्यपवित्रं पवित्रीक्रियते, कोऽस्यापवित्रत्वप्रसङ्ग इति तदर्श-
यति—अमेध्यो वा इति । दर्भैः पावनसामर्थ्येन वाक्यस्य पावनेऽर्थान्तरशुद्धिर्भवति । दर्भान् स्तौति—मेध्या वा
इति । यज्ञार्हत्वं मेध्यत्वम्, अशुद्धानां शोधकत्वं पवित्रमिति विवेकः (निरु. ९ । २ । १) ॥ १८ ॥

तद्वा एकमित्यादि । पावनसाधनदर्भेष्वेकादिपक्षा आक्षिप्याः । ‘ अयं ’ वायुः ‘ एकः ’ एव ‘ पवते

(६) अथोऽपि त्रीणि स्युः । (३) एको ह्येवायं पवते सोऽयं पुरुषेऽन्तः प्रविष्टस्त्रेधा विहितः प्राण उदानो व्यान उडिति तदेतस्यैवानुमात्रां तुस्मात्त्रीणि स्युः ॥ २० ॥

(३) अथोऽपि सप्त स्युः । सप्त वाऽइमे शीर्षन्प्राणास्तुस्मात्सप्त स्युस्त्रिःसप्तान्येव स्युरेकविंशतिरेषैव संपत् ॥ २१ ॥

(तुष्टं) तु ष्टं सप्तभिः सप्तभिः पावयति । चित्पतिर्मा पुनात्विति प्रजापतिर्वै चित्पतिः प्रजापतिर्मा पुनात्वित्येवैतदाह वाक्पतिर्मा पुनात्विति प्रजापतिर्वै वाक्पतिः प्रजापतिर्मा पुनात्वित्येवैतदाह देवो मा सविता पुनात्विति तद्वै सुपूतं अं देवः सविता पुनात्तुस्मादाह देवो मा सविता पुनात्वित्युच्छिद्रेण पवित्रेणेति यो वाऽअयं पवतऽएषोऽच्छिद्रं पवित्रमेतैरेतदाह सूर्यस्य रश्मिभिरित्येते वै पवित्रारो यत्सूर्यस्य रश्मयस्तुस्मादाह सूर्यस्य रश्मिभिरिति ॥ २२ ॥

अथो अपि त्रीणि स्युः । एको ह्येवायं पवते । सोऽयं पुरुषेऽन्तः प्रविष्टस्त्रेधा विहितः—प्राण उदानो व्यान इति । तदेतस्यैवानुमात्राम् । तस्मात्त्रीणि स्युः ॥ २० ॥

अथो अपि सप्त स्युः । सप्त वा इमे शीर्षन्प्राणाः । तस्मात्सप्त स्युः । त्रिःसप्तान्येव स्युः । एकविंशतिः, एषैव संपत् ॥ २१ ॥

तं सप्तभिः सप्तभिः पावयति । “ चित्पतिर्मा पुनातु ”—(वा. सं. ४ । ४) इति । प्रजापतिर्वै चित्पतिः । प्रजापतिर्मा पुनातु—इत्येवैतदाह । “ वाक्पतिर्मा पुनातु ”—(वा. सं. ४ । ४) इति । प्रजापतिर्वै वाक्पतिः । प्रजापतिर्मा पुनातु—इत्येवैतदाह । “ देवो मा सविता पुनातु ”—(वा. सं. ४ । ४) इति । तद्वै सुपूतं—यं देवः सविता पुनात् । तस्मादाह—देवो मा सविता पुना-

पवतिर्गतिकर्मा; (निघं. २ । १४ । १०८) अन्तरिक्षे गच्छति (निरु. ९ । २ । १) । ‘ तस्मात् ’ पवित्रमपि ‘ एकं ’ स्यात् ॥ १९ ॥

अथो अपीति । ‘ सः ’ एव ‘ अयं ’ वायुः ‘ एक एव ’ पुरुषे पुरुषस्य ‘ अन्तः प्रविष्टः ’ प्राणादिभेदेन ‘ त्रेधा ’ विभक्तः, अथ ‘ त्रीणि स्युः ’ ॥ २० ॥

अथो अपि सप्तेति । ‘ शीर्षन् ’ शिरसि भवाः, मुखादिच्छिद्रगताः, ‘ एकविंशतिः स्युः ’ इति । तत्र त्रिः—सप्तान्येव इति सप्तसंख्याया एवावृत्तौ ‘ एषैव ’ सप्तसङ्ख्याया उक्तिः ‘ सम्पद् ’ इत्यर्थः । यद्वा ‘ एषैव ’ पुरुषरूपैव ‘ सम्पत् ’ इत्यर्थः । “ दश हस्त्या अंगुलयो दश पद्या आत्मैकविंशः ”—इति श्रुत्यन्तरात् (तै. सं. ६ । १ । १ । ८) ॥ २१ ॥

तं सप्तभिरिति । एकविंशतिपक्षे एकविंशतिं दर्शान् त्रेधा विभज्य ‘ सप्तभिः—सप्तभिः ’ “ चित्पतिर्मा, ”

तस्य ते पवित्रपतऽडुति । पवित्रपतिर्हि भवति पवित्रपूतस्येति पवित्र-
पूतो हि भवति युत्कामः पुने तुच्छकेयमिति यज्ञस्योद्वचं गच्छानी-
त्येवैतदाह ॥ २३ ॥

(ह) अथाशिषामारम्भं वाचयति । (त्या) आ वो देवास ईमहे वामं प्रयत्य-

त्विति । “ अच्छिद्रेण पवित्रेण ”—(वा. सं. ४।४) इति । यो वा अयं पवते—एषोच्छिद्रेण
पवित्रम्, एतेनैतदाह । “ सूर्यस्य रश्मिभिः ”—(वा. सं. ४।४) इति । एते वै पवितारो—यत्
सूर्यस्य रश्मयः । तस्मादाह—सूर्यस्य रश्मिभिरिति ॥ २२ ॥

“ तस्य ते पवित्रपते ”—(वा. सं. ४।४) इति । पवित्रपतिर्हि भवति । “ पवित्र-
पूतस्य ”—इति । पवित्रपूतो हि भवति । “ युत्कामः पुने तच्छकेयम् ”—(वा. सं. ४।४)
इति । यज्ञस्योद्वचं गच्छानीत्येवैतदाह ॥ २३ ॥

अथाशिषामारम्भं वाचयति । “ आ वो देवास ईमहे वामं प्रयत्यध्वरे । आ वो देवास
आशिषो यज्ञियासो हवामहे ”—(वा. सं. ४।५) इति । तदस्मै स्वाः सतीर्ऋत्विज आशिष
आशासते ॥ २४ ॥

“ वाक्पतिर्मा, ” “ देवो मा ” इति त्रिषु मन्त्रेषु, एकैकेन मन्त्रेण पावयेत् । “ अच्छिद्रेण पवित्रेण ”—इति
मन्त्रशेषः सर्वत्रानुषज्यते । तत्राप्ययं विभागः—सप्तभिः प्रथममन्त्रेण नामित आरभ्योर्ध्वमुन्मृज्यात्, पुनश्च
सप्तभिर्द्वितीयमन्त्रेणाप्येवम्, अवशिष्टैः सप्तभिस्तृतीयेन मन्त्रेण नामेरध आरभ्यावमृज्यात् । तथा च कात्या-
यनः—“ सप्तभिः सप्तभिः प्रतिमन्त्रमच्छिद्रेणेति सर्वत्र द्विरुपरि नाभ्युन्मृज्य प्रदक्षिणं सकृदवाङ्, एकेन
त्रिभिः सप्तभिरेकविंशतिभिर्वा—” (का. श्रौ. सू. ७।६।७।८) इति । आपस्तम्बस्तु चित्पतिस्त्वेति पावकस्य,
चित्पतिर्मिति पार्थ्यमानस्य च विभज्योभयमप्युक्तवान् (आप. श्रौ. सू. १०।७।९—१४) सर्वशेषभूत-
स्याच्छिद्रेणेत्यस्यार्थमाह—अच्छिद्रेणेति । सर्वदा सर्वत्र पवनात् ‘ एषः ’ वायुः ‘ अच्छिद्रेण पवित्रम् ’ ॥ २२ ॥

मन्त्रशेषं व्याचष्टे—तस्य त इति । पवित्राणि रश्मयः; शोधकत्वात् (निरु. ९।२।१) । अग्निः
पवित्रपतिः (निरु. ९।२।१) तत्पाठास्वरूपमपि ‘ पवित्रपतिर्भवति ’ खलु । स्पष्टमन्यत् । ‘ उद्वचं ’
उपरिभाविनी ऋक् उद्वक् । अनेन च समाप्तिर्लक्ष्यते । तेन यज्ञस्यान्तं प्राप्तवानित्यर्थः । अमुमर्थम् ‘ एतत् ’
एतेन “ तच्छकेयम् ”—इति अनेन, मन्त्रः ‘ आह ’ इत्यर्थः ॥ २३ ॥

अथाशिषामिति । “ आ वो देवासः ” इति मन्त्रस्य ‘ आशिषामारम्भः ’—इति नाम; भाव्याशिषामस्या-

१—यद्यपि सायणभाष्ये “ एकविंशतिभिर्वा ” इति सर्वपुस्तकेषु वर्तते, तथापि चौखम्बा—संस्कृतग्रन्थमालामुद्रितसकर्मभाष्य-
कात्यायनश्रौतसूत्रे तु “ सप्तभिर्वा ” इति पर्यन्तमेवालेखि । २—काण्वीयायां श्रुतौ नवऋत्वः पावनं—तथा च श्रुतिः—तं
नवऋत्वो नव वै प्राणाः प्राणा च वै पवित्रं—तस्मान्नवऋत्वः पावयतीति । नवऋत्वः पावनस्य सूत्रमनुसृत्योपपत्तिः कर्मभाष्ये ।
चित्पतिस्मृत्यादिभिर्मन्त्रैः साभ्यासमेकं पावनमुपरि नाभि । तथा द्वितीयम् । एवमेव सकृदवाङ् इति । एवं चाभ्यासापेक्षया नवऋत्वः
पावयतीत्युपपत्तार्थं भवति । अभ्याससमुदायापेक्षया च द्विरुपरिनाभि सकृदवाङ् इति च सूत्रं नेयमिति । ३—तथाहि—“ अथैनमुत्तरेण
बहिः प्राग्ब्रूयात् दर्मपिशुले पावयति—एकविंशत्या त्रेधा विभक्त्या सप्तभिः सप्तभिर्द्विरुपरि नाभिरुन्माष्टि सकृदवाङ् । =चित्पतिस्त्वा
पुनात्स्वित्येतैः प्रतिमन्त्रमच्छिद्रेण पवित्रेणेति सर्वत्रानुषजति । चित्पतिर्मा पुनातु वाक्पतिर्मा पुनातु देवो मा सविता पुनात्स्विति
पाव्यमानो जपति ”—इत्यादि । ४—“ रश्मयः पवित्रमुच्यते ”—इत्यादिनिरुक्तम् । ५—“ अग्निः पवित्रमुच्यते ” इत्यादि निरुक्तम् ।

ध्वरे ॥ आ वो देवास आशिषो यज्ञियासो हवामहऽडिति तदस्मै स्वाः
सतीर्ऋत्विज ऽआशिष ऽआशासते ॥ २४ ॥

(तुऽथा) अथाङ्गुलीन्यचति । स्वाहा यज्ञं मनसऽडिति द्वे स्वाहोरोरन्त-
रिक्षादिति द्वे स्वाहा द्यावापृथिवीभ्यामिति द्वे स्वाहा वातादारभऽडिति
मुष्टीकरोति न वै यज्ञः प्रत्यक्षमिवारभे यथाऽयं दण्डो वा वासो वा परो-
ऽक्षं वै देवाः परोऽक्षं यज्ञः ॥ २५ ॥

स यदाह । स्वाहा यज्ञं मनसऽडिति तन्मनस आरभते स्वाहोरोरन्तरि-
क्षादिति तदन्तरिक्षादारभते स्वाहा द्यावापृथिवीभ्यामिति तदाभ्यां
द्यावापृथिवीभ्यामारभते ययोरिदं सुर्वमधि स्वाहा वातादारभ
ऽडिति वातो वै यज्ञस्तद्यज्ञं प्रत्यक्षमारभते ॥ २६ ॥

अथाङ्गुलीन्यचति । “ स्वाहा यज्ञं मनसः ”—(वा. सं. ४।६) इति द्वे; “ स्वाहो-
रोरन्तरिक्षात् ”—(वा. सं. ४।६।) इति द्वे; “ स्वाहा द्यावापृथिवीभ्याम् ”—(वा. सं.
४।६) इति द्वे; “ स्वाहा वातादारभे ”—(वा. सं. ४।६) इति मुष्टीकरोति । न वै
यज्ञः प्रत्यक्षमिवारभे । यथाऽयं दण्डो वा वासो वा । परोऽक्षं वै देवाः । परोऽक्षं यज्ञः ॥ २५ ॥

स यदाह—स्वाहा यज्ञं मनस इति—तन्मनस आरभते । स्वाहोरोरन्तरिक्षादिति । तदन्तरिक्षादारभते—
स्वाहा द्यावापृथिवीभ्यामिति—तदाभ्यां द्यावापृथिवीभ्यामारभते—ययोरिदं सर्वमधि । स्वाहा वाता-
दारभे इति । वातो वै यज्ञः । तद् यज्ञं प्रत्यक्षमारभते ॥ २६ ॥

रम्भरूपत्वात् । मन्त्रपाठस्य प्रयोजनमाह—तदस्मा इति । ‘ तत् ’ तेन आशिषामारम्भवाचनेन सर्वासामाशिषा-
मादावेव यजमानेन परिगृहीतत्वात् ‘ स्वाः ’ स्वकीया एव ‘ सतीः ’ ता एव ‘ आशिषः ’ ‘ ऋत्विजः ’
तन्मन्त्रेषु यजमानार्थमाशासते (का. श्रौ. सू. ७।७०) ॥ २४ ॥

अथाङ्गुलीरिति । ‘ न्यचति ’ सङ्कोचयतीत्यर्थः । तत्प्रकारमाह—स्वाहेत्यादिना । एकैकेन मन्त्रेण हस्तद्वयेऽपि
कनिष्ठिकादिक्रमेण द्वे—द्वे अङ्गुली न्यञ्चतीत्यर्थः । एवं करद्वयाङ्गुलिन्यञ्चनक्रमेणोत्तमेन मन्त्रेण पाणी मुष्टी-
कुर्यात् (का. श्रौ. सू. ७।७१) “ उत्तानेन मुष्टी कृत्वा ”—(का. श्रौ. सू. ७।७३) इति सूत्रम् । तत्प्रयोजन-
माह—न वै यज्ञ इति । यज्ञस्य वासोदण्डादिवद्वस्ते धारयितुमशक्यत्वात्; अत एव परोक्षान्मन्त्रेण मुष्टिवन्धन-
मेव प्रत्यक्षधारणमित्यर्थः ॥ २५ ॥

स यदाहेत्यादि । मन्त्रस्य क्रमेण व्याख्यानम् । स्पष्टम् । वातादारभे—इति । वातेन प्राणेन व्याप्ति-
यमाणत्वात् ‘ वातो यज्ञः ’ । ‘ वै ’—शब्देन “ वातो यज्ञः प्रयुज्यताम् ”—इत्यादिमन्त्रप्रसिद्धिर्चोत्यते ॥ २६ ॥

(तेऽथ) अथ यत्स्वाहा स्वाहेति करोति । यज्ञो वै स्वाहाकारो यज्ञमे-
वैतदात्मन्धत्तेऽत्रोऽएव वाचं यच्छति वाग्वै यज्ञो यज्ञमेवैतदात्मन्धत्ते ॥ २७ ॥

(तेऽथै) अथैनं शालां प्रपादयति । स जघनेनाहवनीयमेत्यग्रेण गार्ह-
पत्यं सोऽस्य संचरो भवत्यासुत्यायै तद्यदस्यैष संचरो भवत्यासुत्याया
ऽअग्निर्वै योनिर्यज्ञस्य गर्भो दीक्षितोऽन्तरेण वै योनिं गर्भः संचरति स यत्स
तत्रैजति त्वत्पुरि त्वदावर्तते तस्मादिमे गर्भा एजन्ति त्वत्पुरि त्वदावर्तन्ते
तस्मादस्यैष संचरो भवत्यासुत्यायै ॥ २८ ॥

इति प्रथमपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥ ३ ॥

अथ यत्—‘ स्वाहा स्वाहा ’ इति करोति । यज्ञो वै स्वाहाकारः । यज्ञमेवैतदात्मन्धत्ते । अत्रो
एव वाचं यच्छति । वाग्वै यज्ञः । यज्ञमेवैतदात्मन्धत्ते ॥ २७ ॥

अथैनं शालां प्रपादयति । स जघनेनाहवनीयमेति—अग्रेण गार्हपत्यम् । सोऽस्य सञ्चरो भवति—
आसुत्यायै । तद् यदस्य सञ्चरो भवति—आसुत्यायै । अग्निर्वै योनिर्यज्ञस्य । गर्भो दीक्षितः ।
अन्तरेण वै योनिं गर्भः सञ्चरति । स यत् स तत्रैजति त्वत्, परि त्वदावर्तते । तस्मादिमे गर्भा
एजन्ति त्वत्, परि त्वदावर्तन्ते । तस्मादस्यैष सञ्चरो भवति—आसुत्यायै ॥ २८ ॥

इति दीक्षासंस्काराः ।

अथ यत्स्वाहेति । हविस्त्यागस्य यज्ञत्वात्, स्वाहाकारेण च हविःप्रदानात्, स्वाहाकारस्य च यज्ञात्मकता ।
अनन्तरं वाग्यमनं विधत्ते—अथ वाचं यच्छतीति (का. श्रौ. सू. ७ । ७३) । वाग्यवहारमन्त्ररूपेण
यज्ञनिष्पत्तेः ‘ वाक् यज्ञः ’ । तस्याः बहिर्निर्गमनमकृत्वा आत्मनि नियमात् ‘ यज्ञमेव ’ आत्मनि
धृतवान् भवति ॥ २७ ॥

शालायाः फलोद्देशे यजमानस्याभ्यञ्जनादिकमुक्तम्, तस्य दीक्षाहुत्यर्थं शालाप्रवेशनं विधत्ते—अथैनमिति ।
(का. श्रौ. सू. ७ । ७५) । प्रविष्टस्य तथा कर्मार्थं सञ्चरनिर्देशमाह—स जघनेनेति । ‘ आहवनीयं जघ-
नेन ’ तत्पश्चाद्देशे, ‘ गार्हपत्यमग्रेण ’ तयोर्मध्यपथि कर्मार्थं गच्छति (का. श्रौ. सू. ७ । ७५) । अयमेव
‘ अस्य ’ ‘ सञ्चरो भवति ’ (का. श्रौ. सू. ७ । ७६ । आप. श्रौ. सू. १० । ८ । २१) । उक्तसञ्चरं
प्रशंसति—अग्निर्वा इति । यस्मादुत्पद्यते स योनिः; आहुतिप्रदानात्मकस्य ‘ यज्ञस्य ’ ‘ योनिः ’ ‘ अग्निः ’ ।
मानुषदेहपरित्यागेन दीक्षासंस्कारेण देवदेहोत्पत्तेस्तत्संस्कृतो दीक्षितः ‘ गर्भः ’ । अतस्तत्र योनित्वेन संस्तु-
तयोरन्योऽन्तराले सञ्चारो युक्तः । उक्तमर्थमिदानीन्तनगर्भवर्णनेन द्रष्टव्यम्—तस्मादिमे गर्भा इति । त्वच्छब्द
एकशब्दपर्यायः; एकदेत्यर्थः । अथवाऽन्ययमिदं चार्थं । ‘ यत् ’ यस्मात् ‘ सः ’ गर्भसंयुक्तो यजमानः ‘ एजति
त्वत् ’ चलति च, ‘ पर्यावर्तते त्वत् ’ परिभ्रमति च; ‘ तस्मात् ’ इदानीन्तना गर्भा अप्येवं भवन्तीत्यर्थः ॥ २८ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणमाष्ये

तृतीयपाठके प्रथमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ (३-१-३)

१-स्वाहेत्युक्त्वा वाग्यतः । २-वाग्यतं प्रवेशयत्याहवनीयगार्हपत्यावन्तरेण । ३-सोऽस्य संचर आपसवात् । ४-‘ तस्य तयो
स्तराले ’-इ० पा० ।

सुर्वाणि ह वै दीक्षाया यजुंष्यौद्रभणानि । (न्यु) उद्ग्रभीते
वाऽएषोऽस्माल्लोकादेवलोकमभि यो दीक्षतऽएतैरेव तद्यजुर्भिरुद्ग्रभीते
तस्मादाहुः सुर्वाणि दीक्षाया यजुंष्यौद्रभणानीति ततऽएतान्यवान्तरामा-
चक्षतऽऔद्रभणानीत्याहुतयो ह्येताऽआहुतिर्हि यज्ञः परोऽक्षं वै
यजुर्जपत्यथैष प्रत्यक्षं यज्ञो यदाहुतिस्तदेतेन यज्ञेनोद्ग्रभीतेऽस्माल्लोका-
देवलोकमभि ॥ १ ॥

ततो यानि त्रीणि सुवेण जुहोति । तान्याधीतयजुंषीत्याचक्षते सम्पद-
ऽएव कामाय चतुर्थं हूयतेऽथ यत्पञ्चमुषं सुचा जुहोति तदेव प्रत्यक्ष-
मौद्रभणमनुष्टुभा हि तज्जुहोति वाग्ध्यनुष्टुवाग्धि यज्ञः ॥ २ ॥

अथ औद्रभणहोमः । दीक्षाहुतिः ।

सर्वाणि ह वै दीक्षाया यजुंष्यौद्रभणानि । उद्ग्रभीते वाऽएषोऽस्माल्लोकादेवलोकमभि-यो
दीक्षते । एतैरेव तद् यजुर्भिरुद्ग्रभीते । तस्मादाहुः-सर्वाणि दीक्षाया यजुंष्यौद्रभणानीति ।
तत एतान्यवान्तरामाचक्षते-औद्रभणानीति । आहुतयो ह्येताः । आहुतिर्हि यज्ञः । परोऽक्षं वै यजु-
र्जपति-अथैव प्रत्यक्षं यज्ञो-यदाहुतिः । तदेतेन यज्ञेनोद्ग्रभीते-अस्माल्लोकादेवलोकमभि ॥ १ ॥
ततो यानि त्रीणि सुवेण जुहोति-तान्याधीतयजुंषीत्याचक्षते । सम्पदऽएव कामाय चतुर्थं हूयते ।
अथ यत्पञ्चमं सुचा जुहोति-तदेव प्रत्यक्षमौद्रभणम् । अनुष्टुभा हि तज्जुहोति । वाग्ध्यनुष्टुप ।
वाग्धि यज्ञः ॥ २ ॥

अथ दीक्षाहुतीर्विधातुमाह-सर्वाणि ह वा इति । यजुस्सम्बन्धादीक्षासम्बन्धीनि ' यजुंषि ' औद्रभ-
णानि । तदुद्ग्रभणत्वमेव कुत इति तदर्शयति-उद्ग्रभीते वा इति । ' तत् ' तदा ' एतैः ' एव
दीक्षाङ्गभूतैः सर्वैः ' यजुर्भिः ' एवातो ' दीक्षायाः ' प्रकरण उक्तानि ' सर्वाणि ' अपि ' यजुंषि ' ' औद्रभ-
णानि ' औद्रग्रहणानीति (का. श्रौ. सू. ७ । ७९) । " हग्रहोर्मिः "-(पा. ८ । २ । ३२ सू. वा. १)
इति मत्वम् । ' ततः ' तेषु यजुःषु मध्ये ' एतानि ' एव दीक्षाहुतिसाधनानि आकृत्यादीनि ' औद्रभ-
णानि ' उद्ग्रभणेऽत्यन्तं सन्निहितानीत्यर्थः । तत् कथमिति, उच्यते-आहुतयो हीति । तावता श्रेष्ठये किमा-
यातमिति तत्राह-आहुतिर्हीति । जप्यानां होम्यानां च तारतम्यमाह-परोक्षं वा इति ॥ १ ॥

एतासामन्युद्ग्रहणसाधनतां विभज्य दर्शयन् प्रशंसति-ततो यानीति । ' यानि ' आदितः ' त्रीणि '
यजुंषि ' सुवेण जुहोति ' , ' तानि ' आधीत-यजुंषि ' आधानलिङ्गकानि ; तन्मन्त्रेष्वधानव्यापारलिङ्गदर्शनात् ।
' सम्पदे कामाय ' । सम्पद्यत इति ' सम्पत् ' काम्यत इति ' कामः ' , सम्पादाय स्वर्गफलाय चेत्यर्थः । अय-
मभिप्रायः-यथा लोके किञ्चित् फलं सिषाधयिपुरादौ तज्ज्ञात्वा पश्चात् कामयित्वा तत्साधनमनुष्ठायान्ते तल्ल-
भते; एवं त्रिभिः स्वर्गफलमाध्याय चतुर्थेन तत्साधनमनुष्ठाय पञ्चमेन तदुद्ग्रहीतवान् भवतीति । अथ चतुर्थस्य
होमसाधनानभिधानेनापि पञ्चमस्य विशेषितत्वात् चतुर्थमपि सुवेणैवेति वेदितव्यम् । पञ्चमस्य साक्षादुद्ग्रहण-
साधनत्वं तन्मन्त्रस्यानुष्टुप्त्वे सिद्धमित्याह-अनुष्टुभा हीति । ' अनुष्टुभा ' वाचा, मन्त्रेण साध्यत्वात् ' वाग्
यज्ञः ' । " अनुष्टुपचतुरुत्तराणि छन्दांस्युदपादयत् " इति सामब्राह्मणेऽभिधानाद् वाचोऽनुष्टुप्त्वम् ॥ २ ॥

(जु) यज्ञेन वै देवाः । (५) इमां जितिं जिग्युर्धैपामियं जितिस्ते होचुः कथं न इदं मनुष्यैरनभ्यारोह्युं स्यादिति ते यज्ञस्य रुसं धीत्वा यथा मधु मधुकृतो निर्द्धयेयुर्विदुह्य यज्ञं यूपेन योपयित्वा तिरोऽभवन्नुथ यदेनेनायोपयंस्तुस्माद्यूपो नाम ॥ ३ ॥

तद्वाऽऋषीणामनुश्रुतमास । ते यज्ञं सुमभरन्त्यथाऽयं यज्ञः सम्भृतऽएवं वाऽएष यज्ञं सुम्भरति यदेतानि जुहोति ॥ ४ ॥

तानि वै पुञ्च जुहोति । संवत्सरसंमितो वै यज्ञः पुञ्च वाऽऋतवः संवत्सरस्य तं पञ्चभिराप्नोति तुस्मात्पुञ्च जुहोति ॥ ५ ॥

(त्य) अथातो होमस्यैव । (वा) आकूत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहेत्या वाऽअग्रे कुवते यजेयेति तद्यदेवात्र यज्ञस्य तद्वैतुत्संभृत्यात्मन्कुरुते ॥ ६ ॥

यज्ञेन वै देवाः इमां जितिं जिग्युः-धैपामियं जितिः । ते होचुः-कथं न इदं मनुष्यैः नभ्यारोह्यं स्यादिति । ते यज्ञस्य रुसं धीत्वा-यथा मधु मधुकृतो निर्द्धयेयुः-विदुह्य यज्ञं, यूपेन योपयित्वा-तिरोऽभवन् । अथ यदेनेनायोपयन्-तस्माद् यूपो नाम ॥ ३ ॥

तद्वा ऋषीणामनुश्रुतमास । ते यज्ञं समभरन् । यथाऽयं यज्ञः सम्भृतः-एवं वा एष यज्ञं सम्भरति-यदेतानि जुहोति ॥ ४ ॥

तानि वै पञ्च जुहोति । संवत्सरसंमितो वै यज्ञः । पञ्च वा ऋतवः संवत्सरस्य । तं पञ्चभिराप्नोति । तस्मात्पुञ्च जुहोति ॥ ५ ॥

अथातो होमस्यैव । “ आकूत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहा ”-(वा.सं. ४।७) इति । आ वा अग्रे कुवते-यजेयेति । तद् यदेवात्र यज्ञस्य-तद्वैतत् संभृत्यात्मन् कुरुते ॥ ६ ॥

अथ पुरातनवृत्तान्तप्रदर्शनमुखेनैतेषां स्वर्गोद्ग्रहणे साधनतामुपपादयति-यज्ञेन वा इति । एतत् प्रथम-काण्डे पञ्चमप्रपाठकादावाग्नेयपुरोडाशार्थवादे (श. प. का. १ अ. ६. ब्रा. २ कं. १) व्याख्यातम् ॥ ३ ॥

तद्वा इति । यथाऽयमिति । येन प्रकारेण देवानुष्ठितप्रकारं जानद्विर्कषिभिः ‘ अयं यज्ञः ’ औद्ग्रमणहोमेन सम्भृतः; ‘ एवम् ’ एतेषामनुष्ठानेन ‘ एषः ’ यजमानोऽपि ‘ यज्ञं ’ सम्भृतवान् भवति ॥ ४ ॥

तद्वत्पञ्चसङ्ख्यां प्रशंसति-तानि वै पञ्चेति । (का. श्रौ. सू. ७।७९) ॥ ५ ॥

अथातो होमस्यैवेति । मन्त्रा व्याख्यायन्त इति शेषः । ‘ अग्रे ’ यागानुष्ठानात् पूर्वम् ‘ आकुवते ’ खलु । ‘ कुर्वन् ’-शब्देन तत्प्राग्भावी मनोव्यापारो लक्ष्यते । ‘ यजेय ’-इति संकल्पयतीत्यर्थः । अतो ‘ यज्ञस्य ’ देवकर्तव्यमङ्गजातं सर्वं ‘ सम्भृत्य ’ संकल्प्यात्मनैकीकृत्य स्वात्मनि ‘ कुरुते ’ स्थापयति ॥ ६ ॥

१-औद्ग्रमणानि जुहोति स्थात्याः सुवेणाकृत्या इति प्रतिमन्त्रम् । २-‘ कुद्-शब्देन ’ इति पा० ।

मेधायै मनसेऽग्नये स्वाहेति । मेधया वै मनसाऽभिगच्छति यजेयेति तद्य-
देवात्र यज्ञस्य तदेवैतत्सम्भृत्यात्मन्कुरुते ॥ ७ ॥

दीक्षायै तपसेऽग्नये स्वाहेति । (त्य) अन्वेवैतदुच्यते नेतु हूयते ॥ ८ ॥
सुरस्वत्यै पूष्णेऽग्नये स्वाहेति । वाग्वै सुरस्वती वाग्यज्ञः पशवो वै
पूषा पुष्टिर्वै पूषा पुष्टिः पशवः पशवो हि यज्ञः । तद् यदेवात्र यज्ञस्य-तदेवै-
तत्सम्भृत्यात्मन्कुरुते ॥ ९ ॥

तदाहुः । (रु) अनद्धेवैता ऽआहुतयो हूयन्तेऽप्रतिष्ठिता ऽअदेवका-
स्तत्र नेन्द्रो न सोमो नाग्निरिति ॥ १० ॥

“मेधायै मनसेऽग्नये स्वाहा”-(वा.सं.४।७) इति । मेधया वै मनसाऽभिगच्छति-यजेयेति ।
तद् यदेवात्र यज्ञस्य-तदेवैतत् सम्भृत्यात्मन्-कुरुते ॥ ७ ॥

“दीक्षायै तपसेऽग्नये स्वाहा”-(वा.सं.४ । ७) इति । अन्वेवैतदुच्यते, नेतु हूयते ॥ ८ ॥

“सुरस्वत्यै पूष्णेऽग्नये स्वाहा”-(वा. सं. ४ । ७) इति । वाग्वै सुरस्वती । वाग्यज्ञः ।
पशवो वै पूषा । पुष्टिर्वै पूषा । पुष्टिः पशवः । पशवो हि यज्ञः । तद् यदेवात्र यज्ञस्य-तदेवै-
तत्सम्भृत्यात्मन्कुरुते ॥ ९ ॥

तदाहुः-अनद्धेवैता आहुतयो हूयन्ते-अप्रतिष्ठिता, अदेवकाः । तत्र नेन्द्रो, न सोमो
नाग्निरिति ॥ १० ॥

द्वितीयमन्त्रस्य तात्पर्यमाह-मेधायै मनस इति । मेधयेति । सङ्कल्पितस्यार्थस्य धारयित्री बुद्धिर्मेधा तया,
‘मनसा’ च साधनेन उभाभ्याम् ‘अभिगच्छति’ । यथा कश्चित् प्रथममिदं सम्यगिति सङ्कल्प्य तत्साधन-
प्रकारविशेषमवबुद्धयते, तद्वदित्यर्थः ॥ ७ ॥

तृतीयस्य मन्त्रस्यापि होमसाधनत्वप्रसक्तौ ज्य्यतामाह-दीक्षाया इति । ‘अनु उच्यते एव’-इति, एव-
कारतात्पर्यार्थमाह-नेत्त्विति । अत एव कात्यायनः-“तृतीयं जपत्येव”-(का. श्रौ. सू. ७ । ८०)
इत्युक्तवान् ॥ ८ ॥

होमे तृतीयं मन्त्रं व्याचष्टे-सुरस्वत्या इति । पशवो वा इति । पशूनां पूषत्वम्, पूषगतपुष्टिधर्मसद्भा-
वात्; पूष्णेऽपि पोषकत्वम् “पोषो अपुष्यत्”-(तै. सं. ७ । १ । ९ । १ । श. प. का. १४ । ४ ।
२ । २९ । निरु. १२ । २ । ९ । श. प. ९ । २ । ९ । ७) इत्यादिश्रुतेः सिद्धम् । पशुगतक्षीरादि-
साध्यत्वात् ‘पशवो यज्ञः’ ॥ ९ ॥

उक्तमन्त्रत्रयेऽपि ‘अग्नये’ यदस्ति, तत्राग्नेः कः प्रसङ्ग इति तद्दर्शयितुमाह-तदाहुरिति । ‘अनद्धेव’
अप्रत्यक्षमिव ‘एताः’ तिस्रः ‘आहुतयः’ हूयन्ते । अस्तु को दोष इति तत्राह-अप्रतिष्ठिता इति ।
किमर्थमप्रतिष्ठिततेति, तत्राह-अदेवका इति । यद्यपि सन्त्याकृत्याद्याः, तथापि तासां देवतात्वेन प्रसिद्धयभा-
वादिन्द्रादिना भवितव्यमिति प्रदर्शयति-तत्र नेन्द्र इत्यादि ॥ १० ॥

(त्या) आकूत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहेति । नात ऽएकं चुनाग्निर्वाऽअद्वे-
वाग्निः प्रतिष्ठितः स यदग्नौ जुहोति तेनैवैता ऽअद्वेव तेन प्रतिष्ठिता-
स्तुस्माद् सुर्वास्वेवाग्नये स्वाहेति जुहोति तत ऽएतान्याधीतयजूं-
षीत्याचक्षते ॥ ११ ॥

(तुऽ) आकूत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहेति । (त्या) आत्मना वाऽअग्रऽ-
आकुवते यजेयेति तमात्मनऽएव प्रयुङ्क्ते यत्तनुते तेऽअस्यैतेऽआत्मन्देवतेऽ-
आधीते भवत आकूतिश्च प्रयुक्च ॥ १२ ॥

मेधायै मनसेऽग्नये स्वाहेति । मेधया वै मनसाऽभिगच्छति यजेयेति
तेऽअस्यैतेऽआत्मन्देवतेऽआधीते भवतो मेधा च मनश्च ॥ १३ ॥

आकूत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहेति । नात एकं चन । अग्निर्वा । अद्वेवाग्निः प्रतिष्ठितः । स यदग्नौ
जुहोति-तेनैवैता अद्वेव । तेन प्रतिष्ठिताः । तस्माद् सर्वास्वेव-अग्नये स्वाहेति-जुहोति । तत एतान्या-
धीतयजूंषीत्याचक्षते ॥ ११ ॥

आकूत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहेति । आत्मना वा अग्र आकुवते यजेयेति । तमात्मन एव प्रयुङ्क्ते-
यत्तनुते । ते अस्यैते आत्मन्देवते आधीते भवतः-आकूतिश्च प्रयुक्च ॥ १२ ॥

मेधायै मनसेऽग्नये स्वाहेति । मेधया वै मनसाऽभिगच्छति-यजेयेति । ते अस्यैते आत्मन्देवते
आधीते भवतो-मेधा च मनश्च ॥ १३ ॥

तत्र प्रसिद्धदेवतानामभावं दर्शयितुमनुवदति-आकूत्या इति । नात एकश्चनेति । ' अतः ' अस्माद्
आकूत्या इत्येवमादिकाद् वाक्यादेकमपि इन्द्रादिकं देवं नोपलभामहे । इति वदतोऽयमभिप्रायः-तेषु मन्त्रेषु
आकूतिमेधादेः प्रशंसितत्वेनाग्निमतिविहायायमाक्षेप इति । अनद्धात्वपरिहारमाह-अग्निर्वा इति । ' सः ' यज-
मानः ' यत् ' यस्मात् ' अग्नौ ' प्रत्यक्षेण ' जुहोति ' अत एव ' अग्निः अद्धा इव ' प्रत्यक्षमिव, अत एव
' प्रतिष्ठितः ' च, ' तेन ' खलु ' एताः ' तिस्रोऽपि ' अद्वेव ' ' प्रतिष्ठिताः ' च । तत एतानीति । यत
उक्तरीत्याऽन्यादिप्राधान्यम्, तत इत्यर्थः । इत्थमग्निं प्रशस्यावशिष्टाकूतिप्रयुगाग्निदेवतात्रयमाध्यानसम्बन्धेन
प्रशंसति-तत एतान्याधीतयजूंषीति-इति ॥ ११ ॥

आकूत्यै प्रयुज इति । ' अग्रे ' प्रथमम् ' आत्मना ' बुद्धयैव ' यजेयेति ' । ' आ कुवते ' सङ्कल्प-
यन्ति । ' तम् ' तत्सङ्कल्पितम् ' आत्मन एव ' विस्तीर्य ' प्रयुङ्क्ते ' (भवतः) । प्रयुज्यत इति ' प्रयुक् ' ।
उभयोरपि बुद्धिविषयमावादुभे अपि ' देवते ' आकूतिप्रयुजौ, ' अस्य ' यजमानस्य ' आत्मन् ' आत्मनि
' आधीते ' आध्यानेन विषयीकृते भवतः । आधीतप्रतिपादकत्वात् ' आधीतयजूंषि ' इत्युच्यन्ते । एवमुत्तर-
वाक्यान्यपि योज्यानि ॥ १२ ॥ १३ ॥

सुरस्वत्यै पूष्णेऽग्नये स्वाहेति । वाग्वै सुरस्वती वाग्यज्ञः साऽस्यैषा-
ऽऽत्मन्देवताऽऽधीता भवति वाक्पशवो वै पूषा पुष्टिर्वै पूषा पुष्टिः पशवः
पशवो हि यज्ञस्तेऽस्यैतुऽआत्मन्पशव आधीता भवन्ति तद्यदस्यैतु
ऽआत्मन्देवता ऽआधीता भवन्ति तस्मादाधीतयजूंषि नाम ॥ १४ ॥

(मा) अथ चतुर्थी जुहोति । (त्या) आपो देवीर्बृहतीर्विश्वशम्भुवो द्यावा-
पृथिवीऽउरोऽअन्तरिक्ष ॥ बृहस्पतये हविषा विधेम स्वाहेत्येषा ह नेदीयो
यज्ञस्यापां हि कीर्तयत्यापो हि यज्ञो द्यावापृथिवीऽउरोऽअन्तरिक्षेति
लोकानां हि कीर्तयति बृहस्पतये हविषा विधेम स्वाहेति ब्रह्म वै
बृहस्पतिर्ब्रह्म यज्ञ एतेनो हैषा नेदीयो यज्ञस्य ॥ १५ ॥

(स्या) अथ यां पञ्चमीं सुचा जुहोति । सा हैव प्रत्यक्षं यज्ञोऽनुष्टुभा
हि तां जुहोति वाग्यनुष्टुवाग्धि यज्ञः ॥ १६ ॥

सुरस्वत्यै पूष्णेऽग्नये स्वाहेति । वाग्वै सुरस्वती । वाग्यज्ञः । साऽस्यैषाऽऽत्मन्देवताऽऽधीता भवति-
वाक् । पशवो वै पूषा । पुष्टिर्वै पूषा पुष्टिः पशवः । पशवो हि यज्ञः । तेऽस्यैत आत्मन्पशव आधीता
भवन्ति । तद्यदस्यैता आत्मन्देवता आधीता भवन्ति-तस्मादाधीतयजूंषि नाम ॥ १४ ॥

अथ चतुर्थी जुहोति-“आपोदेवीर्बृहतीर्विश्वशम्भुवो द्यावापृथिवी उरोऽअन्तरिक्ष ॥
बृहस्पतये हविषा विधेम स्वाहा”-(वा. सं. ४ । ७) इति । एषा ह नेदीयो यज्ञस्य ।
अपां हि कीर्तयति । आपो हि यज्ञः । द्यावापृथिवी उरो अन्तरिक्षेति । लोकानां हि कीर्तयति ।
बृहस्पतये हविषा विधेम स्वाहेति । ब्रह्म वै बृहस्पतिः । ब्रह्म यज्ञः । एतेनो हैषा नेदीयो यज्ञस्य ॥ १५ ॥

अथ यां पञ्चमीं सुचा जुहोति । सा हैव प्रत्यक्षं यज्ञः । अनुष्टुभा हि तां जुहोति । वाग्यनुष्टुप्
वाग्धि यज्ञः ॥ १६ ॥

सुरस्वत्यै पूष्ण इति । अत्र ‘पूषन्’ शब्दवाच्यानां पशूनां बहुत्वात्पृथङ्निर्दिश्यते । पशवो वा इत्यादि ।
प्राग् व्याख्यातम् ॥ १४ ॥

इत्थमाधीतत्वसमानधर्मसम्भवादाहुतित्रयं पृथग्विधाय, प्रशस्य च चतुर्थीमाहुतिं तन्मन्त्रं च विधत्ते-अथ
चतुर्थीमित्यादि । मन्त्रवाक्यानि क्रमेणोदाहृत्य व्याचष्टे-एषा हेति । ‘एषा’ ऋगित्यर्थः । ‘यज्ञस्य’
‘नेदीयः’ अत्यन्तं सन्निहितम् । कथम् ? यस्मात् ‘एषा अपां कीर्तयति’ तस्मान्नेदीयः । तत्कीर्तनेन यज्ञं
प्रति कथं नेदीयस्त्वमिति तत्राह-आपो हीति । अभिषवसंयवनादिसाधनत्वादपां यज्ञत्वम् । स्पष्टमन्यत् ॥

उक्ताहुतिचतुष्टयस्याज्यस्थाल्याः सुवेण होमः । तथा च सूत्रम्-“औद्ग्रभणानि जुहोति स्थाल्याः
सुवेणाहुत्यै प्रतिमन्त्रम्” (का. श्रौ. सू. ७ । ७९) इति ॥ १५ ॥

अथ यां पञ्चमीमिति । स्पष्टम् ॥ १६ ॥

(ग्रीऽथ) अथ ध्रुवायामाज्यं परिशिष्टं भवति । तज्जुह्वामानयाति त्रिः सुवे-
णाऽपविलापन्याऽअधि जुह्वां गृह्णाति यत्तृतीयं गृह्णाति तत्सुवमभिपूरयति १७
स जुहोति । विश्वो देवस्य नेतुर्मर्तो वुरीत सख्यम् ॥ विश्वो राय इषु-
ध्याति द्युम्नं वृणीत पुष्यसे स्वाहेति ॥ १८ ॥

सैषा देवताभिः पङ्क्तिर्भवति । विश्वो देवस्येति वैश्वदेवं नेतुरिति सावित्रं
मर्तो वुरीतेति मैत्रं द्युम्नं वृणीतेति बार्हस्पत्यं द्युम्नं हि बृहस्पतिः
पुष्यसेऽइति पौष्णम् ॥ १९ ॥

अथ यद् ध्रुवायामाज्यं परिशिष्टं भवति—तज्जुह्वामानयाति । त्रिः सुवेणाज्यविलापन्या अभिजुह्वां
गृह्णाति । यत्तृतीयं गृह्णाति—तत्सुवमभिपूरयति ॥ १७ ॥

स जुहोति—“ विश्वो देवस्य नेतुर्मर्तो वुरीत सख्यम् । विश्वो राय इषुध्याति द्युम्नं
वृणीत पुष्यसे स्वाहा ”—(वा. सं. ४ । ८) इति ॥ १८ ॥

सैषा देवताभिः पङ्क्तिर्भवति । विश्वो देवस्येति वैश्वदेवम् (१) । नेतुरिति सावित्रम् (२ ।) मर्तो
वुरीतेति मैत्रम् (३) । द्युम्नं वृणीतेति बार्हस्पत्यम् (४) । द्युम्नं हि बृहस्पतिः । पुष्यसे इति
पौष्णम् (५) ॥ १९ ॥

पञ्चमस्य द्रव्यमाह—अथ यद् ध्रुवायामाज्यं परिशिष्टमित्यादेना । अयमर्थः । दीक्षणीयेष्टेः सम्बन्धि
‘ यदाज्यम् ’ ‘ ध्रुवायाम् ’ अवशिष्टम्, ‘ तत् ’ पञ्चमाहुत्यर्थं ‘ जुह्वाम् ’ अवनयेत् । एतदेकमवत्तम् । अथाज्य-
स्थाल्याः सकाशात् ‘ सुवेण ’ जुह्वामुपरि ‘ त्रिः ’ निनयति । एवं चतुरवत्तं भवति । तत्र ‘ यत् ’ ‘ तृतीयम् ’,
‘ तत् ’ ‘ आज्यविलापन्या अधि ’ जुह्वा उपरि उत्तानं सुवं निधाय यथा पूर्णं भवति तथा सुवस्यामित आज्येन
पूरयेत् । तथा च सूत्रम्—“ जुह्वां ध्रौवमासिच्य द्विश्च स्थाह्याः सुवेण तृतीयं सुवमभिपूरयति विश्वो देवस्येति ”—
(का. श्रौ. सू. ७ । ८१) इति ॥ १७ ॥

पञ्चमस्य मन्त्रमाह—स जुहोति विश्वो देवस्येति । (का. श्रौ. सू. ७ । ८१) ॥ १८ ॥

तं प्रशंसति—सैषा देवताभिरिति । “ पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः ” (तै. ब्रा. २ । ७ । १० । २)—इति श्रुतेः
पञ्चसङ्ख्यासम्बन्धात् ‘ एषा ’ ‘ पङ्क्तिर्भवति ’ । तगोजयति—विश्वो देवस्य इति । विश्वदेवशब्दश्रवणात् ‘ इदं ’
मन्त्रवाक्यं ‘ वैश्वदेवं ’ । नयनस्य सवितृव्यापारत्वात् ‘ नेतृ ’—शब्दश्रवणात् ‘ सावित्रम् ’ । ‘ मर्तो वुरीत ’
इत्येतेन मनुष्यैर्वरणीयत्वाभिधानात् ‘ मैत्रम् ’; मित्रस्य हि वरणीयत्वं प्रसिद्धम् । मैत्रत्वं बार्हस्पत्यमन्त्रेषु
‘ द्रविणं धेहि चित्रम् ’—इति द्युम्नसमानार्थस्य द्रविणस्य दाने बृहस्पतिसम्बन्धश्रवणात् द्युम्नं वृणीत—इत्यनेन
बार्हस्पत्यम् । ‘ पुष्यसे ’—इति पोषणधर्मश्रवणत्—‘ पौष्णम् ’ इति ॥ १९ ॥

(१५) सैषा देवताभिः पङ्क्तिर्भवति । पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्तः पशुः पञ्च-
र्तवः संवत्सरस्यैतमेवैतयाऽऽप्नोति अदेवताभिः पङ्क्तिर्भवति ॥ २० ॥

तां वाऽअनुष्टुभा जुहोति । वाग्वाऽअनुष्टुब्वाग्यज्ञस्तद्यज्ञं प्रत्यक्षमाप्नोति २१

तदाहुः । (१६) एतामेवैकां जुहुयाद्यस्मै कामायेतरा हूयन्तेऽएतयैव तं
काममाप्नोतीति तां वै यद्येकां जुहुयात्पूर्णां जुहुयात्सर्वं वै पूर्णं १५ सर्व-
मेवैनयैतदाप्नोत्यथ सुत्सुवमभिपूरयति सुचं तदभिपूरयति तां पूर्णां जुहो-
त्यन्वेवैतदुच्यते सर्वास्त्वेव हूयन्ते ॥ २२ ॥

तां वाऽअनुष्टुभा जुहोति । सैषाऽनुष्टुप्सत्येकत्रिंशदक्षरा भवति दश
पाण्याऽअङ्गुलयो दश पाद्या दश प्राणा आत्मैकत्रिंशो यस्मिन्नेते प्राणाः
प्रतिष्ठिताऽएतावान्वै पुरुषः पुरुषो यज्ञः पुरुषसंमितो यज्ञः स एतावानेव यज्ञो

सैषा देवताभिः पङ्क्तिर्भवति । पाङ्क्तो यज्ञः । पाङ्क्तः पशुः । पञ्चर्तवः संवत्सरस्य । एतमेवैतयाऽऽप्नोति-
अदेवताभिः पङ्क्तिर्भवति ॥ २० ॥

तां वा अनुष्टुभा जुहोति । वाग्वा अनुष्टुब् । वाग्यज्ञः । तद्यज्ञं प्रत्यक्षमाप्नोति ॥ २१ ॥

तदाहुः—एतामेवैकां जुहुयात् । यस्मै कामायेतरा हूयन्ते—एतयैव तं काममाप्नोतीति । तां वै
यद्येकां जुहुयात्—पूर्णां जुहुयात् । सर्वं वै पूर्णम् । सर्वमेवैनयैतदाप्नोति । अथ यत् सुवमभिपूरयति—
सुचं तदभिपूरयति । तां पूर्णां जुहोति । अन्वेवैतदुच्यते । सर्वास्त्वेव हूयन्ते ॥ २२ ॥

तां वा अनुष्टुभा जुहोति । सैषाऽनुष्टुप्सत्येकत्रिंशदक्षरा भवति । दश पाण्या अङ्गुलयः, दश
पाद्याः, दश प्राणाः, आत्मैकत्रिंशः—यस्मिन्नेते प्राणाः प्रतिष्ठिताः । एतावान्वै पुरुषः । पुरुषो यज्ञः ।

सैषेति । देवताभिः पङ्क्तिर्त्वं भवति । ततः किमित्यत आह—पाङ्क्तो यज्ञ इत्यादिना ॥ २० ॥

अथ छन्दोद्वारा प्रशंसति—तां वा अनुष्टुभेति ॥ २१ ॥

इत्थं पञ्चानामाहुतीनां समुच्चयपक्षमुक्त्वा पञ्चमीमेवैकां जुहुयादिति केषाञ्चित् पक्षमाह—तदाहुरिति । इत-
राम्यो यत् फलं तस्यैकयैव सिद्धेरकामे ' एतामेव ' ' जुहुयात् ' तत्रापि पूर्णां कृत्वा ' जुहुयात् ' पूर्णाहुतिं
कुर्यादित्यर्थः । यत् ' पूर्णम् ' तदन्यूनत्वेन ' सर्वम् ' अतस्तेन सर्वं फलमाप्नोति । ' यत् ' यदा पूर्णाहुतिसमये
' सुवम् ' अभिपूरयेत्, ' तत् ' तदा, सुवेणैव होममकृत्वा आज्येन ' सुचम् ' अभिपूरयेत् । तथा कृत्वा
' ताम् ' आहुतिं पूर्णाहुतिं कृत्वा जुहुयात् । तथा च सूत्रम्—' एतामेव वा पूर्णां जुहुयात् '—(का. श्रौ.
सू. ७ । ८२) इति ॥ २२ ॥

अक्षरसङ्ख्याद्वारा तं मन्त्रं प्रशंसति तं वा अनुष्टुभेति । दश प्राणाः इति । शीर्षगतसप्तच्छिद्रस्थाः सप्त
प्राणाः, अवाञ्चौ द्वौ, इत्यसाधारणा नवः मुख्यप्राणस्वेकः; इति प्राणानां दशत्वम् । ' आत्मा ' देहः । ' एकत्रिंशः '

यावत्यस्य मात्रा तावन्तमेवैनयैतदाप्नोति यदनुष्टुभैकत्रिंशदक्षरया जुहोति ॥ २३ ॥

इति प्रथमप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥ ४ ॥

पुरुषसंमितो यज्ञः । स यावानेव यज्ञो, यावत्यस्य मात्रा—तावन्तमेवैनयैतदाप्नोति—यदनुष्टुभैकत्रिंश-
दक्षरया जुहोति ॥ २३ ॥ इत्यौद्ग्रभणहोमः ॥

पुरुषः । 'एतावान्' एकत्रिंशदात्मकः । 'पुरुषो यज्ञः'—इत्यस्थोपपादनम्—पुरुषसंमितो यज्ञ इति । यज्ञस्य पुरुषसंमितत्वमुपरिष्ठाद् वक्ष्यते (श. प. कां. ३ अ. ५ ब्रा. ३ कं. १-६) 'यावानेव यज्ञः' इत्यस्य विवरणं—यावत्यस्य मात्रेति । 'अस्य' यज्ञस्य 'मात्रा' । मीयत इति मात्रा, अवयवसमष्टिः, एकत्रिंश-
दात्मिका । अनया "विश्वो देवस्य"—(श. प. कां. ३ अ. १ ब्रा. ४ कं. १८) इत्यनया 'तावन्तमेव' यज्ञम् 'आप्नोति' ॥ २३ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे प्रथमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ (३-१-४)

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यार्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलाभूषौ स्वर्णगर्भं,
सप्ताब्धीन् पञ्चसीरींस्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमीः ।
रत्नोक्तां रुक्मवाजिद्विपमहितरथौ सायणिः सिङ्गणार्यो,
व्यश्राणीद्विश्चक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥ १ ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभवमतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः,
कार्पासीयं कृपावान् गुडकृतमजडो राजतं राजपूज्यः ।
आज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणजमनृणः शार्करं चार्कतेजाः,
रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरिमकृत मुदा पात्रसात्सिङ्गणार्यः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तकश्रीवीरहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते
माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १ ॥

द्वितीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

दक्षिणेनाहवनीयं प्राचीनग्रीवे कृष्णाजिनेऽपस्तृणाति । तयोरेनमुधि दीक्षयति यदि द्वे भवतस्तुदनयोर्लोकयो रूपं तुदेनमनयोर्लोकयोरधि दीक्षयति ॥ १ ॥

संबद्धान्ते भवतः । संबद्धान्ताविव हीमौ लोकौ तर्जसमुते पश्चाद्भवतस्तु-दिमावेव लोकौ मिथुनीकृत्य तयोरेनमुधि दीक्षयति ॥ २ ॥

यद्युऽएकं भवति । तदेषां लोकानां रूपं तुदेनमेषु लोकेष्वधि दीक्ष-यति यानि शुक्लानि तानि दिवो रूपं यानि कृष्णानि तान्यस्यै यदि वेत-रथा यान्येव कृष्णानि तानि दिवो रूपं यानि शुक्लानि तान्यस्यै यान्येव बभ्रूणीव हरीणि तान्यन्तरिक्षस्य रूपं तुदेनमेषु लोकेष्वधि दीक्षयति ॥ ३ ॥

अथ कृष्णाजिनदीक्षा ।

दक्षिणेनाहवनीयं प्राचीनग्रीवे कृष्णाजिने उपस्तृणाति । तयोरेनमधिदीक्षयति । यदि द्वे भवतः—तदनयोर्लोकयो रूपम् । तदेनमनयोर्लोकयोरधिदीक्षयति ॥ १ ॥

संबद्धान्ते भवतः । संबद्धान्ताविव हीमौ लोकौ । तर्जसमुते पश्चाद्भवतः । तदिमावेव लोकौ मिथुनीकृत्य तयोरेनमधिदीक्षयति ॥ २ ॥

यद्यु एकं भवति—तदेषां लोकानां रूपम् । तदेनमेषु लोकेष्वधिदीक्षयति । यानि शुक्लानि तानि दिवो रूपम् । यानि कृष्णानि तान्यस्यै । यदि वेतरथा—यान्येव कृष्णानि—तानि दिवो रूपम् । यानि शुक्लानि तान्यस्यै । यान्येव बभ्रूणीव हरीणि—तान्यन्तरिक्षस्य रूपम् । तदेनमेषु लोकेष्वधिदीक्षयति ॥ ३ ॥

यस्य निश्चितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्ममे, तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

दीक्षाद्वितीयायाथ कृष्णाजिनदीक्षामाह—दक्षिणेनाहवनीयमिति । आहवनीयस्य दक्षिणे देशे द्वे कृष्णा-जिने आस्तीर्य 'तयोरधि' 'एनं' यजमानं 'दीक्षयति' तद्वत् द्वित्वं प्रशंसति—यदि द्वे भवत इति ॥ १ ॥

सम्बद्धान्ते भवत इति । ते च परस्परं सम्बद्धपर्यन्तप्रदेशे भवतः । आस्तरणप्रकारं कात्यायन आह—“आहवनीयं दक्षिणेन कृष्णाजिने मांससंहिते स्यूतान्ते तर्जसु पश्चादासज्जनवती निदधाति”—(का. श्रौ. सू. ७ । ८३) इति । तर्जसमुते इति । यथोभयोर्मांसप्रदेशयोः सम्बन्धो भवति, यथा च तर्ह्यनप्रदेशेषु पश्चाद्भागं 'उते' 'परस्परं' स्यूते भवतः, तथैकस्योपर्यपरमास्तृणयात् । तथाऽऽपस्तम्बोऽपि—“अन्तर्मांसाभ्यां बहिर्लोमभ्याम्”—(आप. श्रौ. सू. १० । ८ । १२) इति ॥ २ ॥

एककृष्णाजिनपक्षमुक्त्वा प्रशंसति—यद्यु एकमिति । 'तत्' 'एकम्' एव कृष्णाजिनं लोकत्रयात्मकम्; अत एकेनापि दीक्षयेत् । 'दिवः' द्योतमानत्वेन शुक्लोर्मांशस्तद्रूपं भवति । पृथिव्याः श्यामत्वात् कृष्णानां

(त्य) अन्तःकुमु तर्हि पश्चात्प्रत्यस्येत् । (त्त) तदिमानेव लोकान्मिथुनी-
कृत्य तेष्वेनमधिदीक्षयति ॥ ४ ॥

(त्य) अथ जघनेन कृष्णाजिने पश्चात् । (त्प्रा) प्राङ् जान्वाक्र उपविशति
स यत्र शुक्लानां च कृष्णानां च सन्धिर्भवति तदेवमभिमृश्य जपत्यृक्सा-
मयोः शिल्पे स्थ इति यद्वै प्रतिरूपं तच्छिल्पमृचां च साम्रां च प्रतिरूपे
स्थ इत्येवैतदाह ॥ ५ ॥

ते वामारभे इति । गर्भो वा एष भवति यो दीक्षते स छन्दांसि
प्रविशति तस्मान्न्यक्राङ्गुलिरिव भवति न्यक्राङ्गुलय इव हि गर्भाः ॥ ६ ॥

अन्तःकुमु तर्हि पश्चात्प्रत्यस्येत् । तदिमानेव लोकान्मिथुनीकृत्य तेष्वेनमधिदीक्षयति ॥ ४ ॥

अथ जघनेन कृष्णाजिने पश्चात् प्राङ् जान्वाक्र उपविशति । स यत्र शुक्लानां च कृष्णानां च
सन्धिर्भवति-तदेवमभिमृश्य जपति-“ऋक्सामयोः शिल्पे स्थः ”-(वा. सं. ४ । ९) इति ।
यद्वै प्रतिरूपम्-तच्छिल्पम् । ऋचां च साम्रां च प्रतिरूपे स्थः-इत्येवैतदाह ॥ ५ ॥

“ ते वामारभे ”-(वा. सं. ४ । ९) इति । गर्भो वा एष भवति-यो दीक्षते । स छन्दांसि
प्रविशति । तस्मान्न्यक्राङ्गुलिरिव भवति । न्यक्राङ्गुलय इव हि गर्भाः ॥ ६ ॥

तद्रूपत्वम् । यदि वेतरथेति । भूलोकस्वलोकयोर्मनुष्यैः परिदृश्यमानापरिदृश्यमानत्वमपेक्ष्य वैपरीत्योपन्यासः ।
यान्येवेति । ‘यान्येव’ लोमानि ‘ वभ्रूणि ’ वभ्रुवर्णानि, ‘ हरीणि ’ हरितवर्णानि च दृश्यन्ते ‘तानि अन्तरिक्षस्य
रूपम्,’ “ नीलं नमः ” इति लोकप्रसिद्धेः ॥ ३ ॥

अन्तःकुमु तर्हि । ‘ तर्हि ’ तस्मिन्नेककृष्णाजिनपश्चे ‘ अन्तःकुमु ’ अन्तःप्रदेशमेव ‘ पश्चाद्-भागे ’ प्रत्य-
स्येत् ‘ सङ्कोचयेत्, सन्धिप्रदेशेन द्विगुणीकुर्यादित्यर्थः । तथा च सूत्रम्-“ एकं चेत्पश्चात् पादद्विगुणम् ”-
(का. श्रौ. सू. ७ । ८४) इति ॥ ४ ॥

कृष्णाजिनदीक्षार्थमुपवेशनप्रकारमाह-अथ जघनेनेति । कृष्णाजिनयोः पश्चाद्भागेन स्वयमपि पश्चात्
प्राङ्मुखो दक्षिणजान्वाक्रः उपविशेत् । ‘ जान्वाक्रः ’ सङ्कुचितजानुकः, आरुढोपविशेदित्यर्थः । “ दक्षिणं
जान्वाच्यास्ते पश्चादेनयोः ” (का. श्रौ. सू. ७ । ८९) इति सूत्रम् । आसीनः तत्सन्धिस्थानमित्यर्थः ।
(का. श्रौ. सू. ७ । ८९) । एवमभिमृश्य जपतीति । एवमित्यभिमर्शनप्रकारस्याभिनयः ॥

मन्त्रस्थं शिल्पपदं व्याचष्टे-यद्वा इति । ‘ प्रतिरूपम् ’ प्रतिकृतिः । ‘ वै- ’ शब्देन लोकप्रसिद्धिरुच्यते ।
लौकिका हि हरितुरगादिप्रतिरूपं शिल्पमित्याहुः । शुक्लकृष्णयोरेवर्कसामप्रतिरूपत्वं तैत्तिरीयके उक्तम्-“ एष
वा ऋचो वर्णो यच्छुक्लं कृष्णाजिनस्थं साम्नो यत् कृष्णम्-” (तै. सं. ६ । १ । ३ । १) इति ॥ ५ ॥

द्वितीयं भागं व्याचष्टे-ते वामिति । गर्भो वा एष भवति इति । ‘ वै- ’ शब्देनात्र श्रुत्यन्तरप्रसिद्धि-

१-शुक्लसन्धिमालभते ऋक्सामयोर्गति । २-शतपथे हविर्यज्ञकांडेऽपि । १ । १ । ४ । २ । अथ कृष्णाजिनमादत्ते इत्युपक्रम्य-तस्य
यानि शुक्लानि च कृष्णानि च लोमानि । तान्यृचां च साम्रां च रूपम् । यानि शुक्लानि तानि साम्रां रूपम् । यानि कृष्णानि तान्यृचाम् ।
यदि वेतरथा । यान्येव कृष्णानि तानि साम्रां रूपम् । यानि शुक्लानि तान्यृचाम् । यान्येव वभ्रूणां व हरीणां तानि यदुपां रूपमिति ॥

स यदाह । ते वामारभ ऽडिति ते वां प्रविशामीत्येवैतदाह ते मा पात-
माऽस्य यज्ञस्योद्वच ऽडिति ते मा गोपायतु माऽस्य यज्ञस्य स॒स्थाया
इत्येवैतदाह ॥ ७ ॥

(हा) अथ दक्षिणेन जानुनाऽऽरोहति । शर्मासि शर्म मे यच्छेति चर्म
वाऽएतत्कृष्णस्य तदस्य तन्मानुषं शर्म देवत्रा तस्मादाह शर्मासि
शर्म मे यच्छेति नमस्तेऽअस्तु मा मा हिंसीरिति श्रेयांसं वाऽएष
उपाधिरोहति यो यज्ञं यज्ञो हि कृष्णाजिनं तस्माऽएवैतद्यज्ञाय निहुते
तथो हैनमेष यज्ञो न हिनस्ति तस्मादाह नमस्तेऽअस्तु मा मा हिंसीरिति ८

स वै जघनार्धं इवैवाग्र आसीत् । (ता) अथ यदग्र एव मध्य उपविशेत्
ऽएनं तत्रानुष्ठयाहरेद्द्रप्स्यति वा प्र वा पतिष्यतीति तथा हैव स्यात्त-
स्माज्जघनार्धं इवैवाग्र आसीत् ॥ ९ ॥

स यदाह--ते वामारभ इति । ते वां प्रविशामीत्येवैतदाह--“ ते मा पातमाऽस्य यज्ञस्यो-
द्वचः ”--(वा. सं. ४ । ९) इति । ते मा गोपायतम्--आस्य यज्ञस्य संस्थाया इत्येवैतदाह ॥ ७ ॥

अथ दक्षिणेन जानुनाऽऽरोहति--“ शर्मासि शर्म मे यच्छ ”--(वा. सं. ४ । ९) इति । चर्म वा
एतत् कृष्णस्य । तदस्य तन्मानुषम् । शर्म देवत्रा । तस्मादाह--शर्मासि शर्म मे यच्छेति । “ नमस्ते
अस्तु मा मा हिंसीरिति ”--(वा. सं. ४ । ९) इति । श्रेयांसं वा एष उपाधिरोहति--यो यज्ञम् । यज्ञो
हि कृष्णाजिनम् । तस्मा एवैतद्यज्ञाय निहुते । तथो हैनमेष यज्ञो न हिनस्ति । तस्मादाह--नमस्ते
अस्तु मा मा हिंसीरिति ॥ ८ ॥

स वै जघनार्धं इवैवाग्र आसीत् । अथ यदग्र एव मध्य उपविशेत्--य एनं तत्रानुष्ठयाहरेत् ।
द्रप्स्यति वा प्र वा पतिष्यतीति । तथा हैव स्यात्तस्माज्जघनार्धं इवैवाग्र आसीत् ॥ ९ ॥

रुच्यते । तथा चैतरेयकम्--“ पुनर्वा एतमृत्विजो गर्भं कुर्वन्ति यं दीक्षयन्ति ”--इति (ऐ. ब्रा. १ । १ । ३) ।
‘ छन्दांसि ’ गायत्र्यादीनि । ‘ न्यक्ताङ्गुलिः ’ मुष्टीकरणेन सङ्कुचिताङ्गुलिः । उक्तलक्षणमुपवेशनं प्रसिद्ध-
गर्भसामान्येन द्रढयति--न्यक्ताङ्गुल्य इव हीति ॥ ६ ॥

स यदाहेति । उदक्-शब्दार्थमाह--आस्य यज्ञस्येति । संस्थाया इत्यर्थः । उचमा ऋक् ‘ उदक् ’ तेन
समातिर्लक्ष्यत इति ह्यसकृदुक्तम् (श. प. कां. ३ । १ । १ । १२ भाष्ये का. ३ । १ । ३ । २ भाष्ये) ॥ ७ ॥

अनन्तरं कृष्णाजिनारोहणं विधत्ते--अथ दक्षिणेनेति । चर्म वा इत्यादि । मनुष्येषु यत् ‘ चर्म--’ इति
प्रसिद्धम्, ‘ एतद् ’ ‘ देवत्रा ’ देवेषु सुखहेतुत्वात् ‘ शर्म ’--शब्दामिधेयम् ; अतो वैदिकेन स्वरूपेण शर्मासीति
कृष्णाजिनस्य स्तुतिः । हिंसापरिहारप्रसक्तिं दर्शयति--श्रेयांसमित्यादिना । यज्ञाख्यश्रेयोऽतिक्रमणापराध-
प्रार्थनं युक्तमित्यर्थः ॥ ८ ॥

स जघनार्धं इति । ‘ सः ’ आरूढः ‘ जघनार्धं ’ कृष्णाजिनस्य पश्चाद्भागे एव ‘ अग्रे ’ प्रथमं ‘ आसीत् ’ ।

(ता) अथ मेखलां परिहरते । (तेऽङ्गि) अङ्गिरसो ह वै दीक्षिता न बल्यमविन्दस्ते नान्यद्ब्रतादशनमुवाकल्पयन्स्तुऽएतामूर्जमपश्यन्सुमाप्तिं तां मध्यतुऽआत्मन ऊर्जमदधत सुमाप्तिं तुया सुमाप्नुवंस्तुथोऽपुवैषुऽएतां मध्यतुऽआत्मन ऊर्जं धत्ते सुमाप्तिं तुया सुमाप्नोति ॥ १० ॥

सा वै शाणी भवति । मृद्व्यसदिति न्वेव शाणी यत्र वै प्रजापतिरजायत गर्भो भूत्वैतस्माद्यज्ञात्तस्य यद्वेदिष्टमुल्वमासीत्ते शणास्तुस्मात्ते पूतयो वान्ति यद्वस्य जराव्यासीत्तदीक्षितवसनमुन्तरं वाऽउल्वं जरायुणो भवति तुस्मादेषाऽन्तरा वाससो भवति स यथैवातः प्रजापतिरजायत गर्भो भूत्वैतस्माद्यज्ञादेवमुवैषोऽतो जायते गर्भो भूत्वैतस्माद्यज्ञात् ॥ ११ ॥

अथ मेखलां परिहरते । अङ्गिरसो ह वै दीक्षिता न बल्यमविन्दन् । ते नान्यद्ब्रतादशनमुवाकल्पयन् । त एतामूर्जमपश्यन्-समाप्तिम् । तां मध्यत आत्मन ऊर्जमदधत-समाप्तिं, तया समाप्नुवन् । तयो एवैष एतां मध्यत आत्मन ऊर्जं धत्ते-समाप्तिम्, तया समाप्नोति ॥ १० ॥

सा वै शाणी भवति-मृद्व्यसदिति न्वेव शाणी । यत्र वै प्रजापतिरजायत-गर्भो भूत्वैतस्माद्यज्ञात् । तस्य यन्नेदिष्टमुल्वमासीत्-ते शणाः । तस्मात्ते पूतयो वान्ति-यद्वस्य जराव्यासीत्-तदीक्षितवसनम् । अन्तरं वा उल्वं जरायुणो भवति । तस्मादेषाऽन्तरा वाससो भवति । स यथैवातः प्रजापतिरजायत-गर्भो भूत्वैतस्माद्यज्ञात्-एवमेवैषोऽतो जायते-गर्भो भूत्वैतस्माद्यज्ञात् ॥ ११ ॥

(का. प्रौ. सू. ७।८७) । विपक्षे बाधमाह-अथ यदग्र इति । 'यः' 'एवम्' मध्यप्रदेशमाकृतं ब्रूयात् अन्यः 'द्रप्स्यति' दप्तः कुस्तिगतर्तिर्भविष्यति ततः पतिष्यति चेति ॥ ९ ॥

अथ मेखलादीक्षामाह-अथ मेखलामिति । 'परिहरति' मध्ये परितो वेष्टयेदित्यर्थः । पुरावृत्तान्ताभिधानेन तां मेखलां प्रशंसति-अङ्गिरस इति । 'बल्यं' बलाहं बलकरं वस्तु 'नाविन्दन्' दौर्बल्ये कारणमाह-ब्रतात् तत्साधनात् पयसः 'अन्यत्' अशनं 'नावाकल्पयन्' यतः, अत इत्यर्थः । 'ते' 'एताम्' 'ऊर्जम्' । 'ऊर्ज्' बलं तत्साधनत्वान्मेखला ऊर्मित्युच्यते । ऊर्मिति विशिनष्टि-समाप्तिमिति । सम्यगायायते बलमनयेति समाप्तिर्मेखला ॥ १० ॥

तस्या उपादानद्रव्यमाह-सा वै शाणीति । 'सा' समाप्तिः 'शाणी' शणमयी भवेत् । 'मृद्वी' सुखसंस्पर्शा 'असत्' भवेत् । 'इति न्वेव' अनेन खल्वभिप्रायेण, गर्भाणां मार्दवस्यापेक्षितत्वादित्यर्थः । शणवाससोरूपत्तिमाह-यत्र वा इति । 'यत्र' यस्मिन् काले 'प्रजापतिः' यज्ञसकाशादुत्पन्नः; 'तस्य' प्रजापतेर्गर्भभूतस्य 'नेदिष्टम्' अत्यन्तसन्निहितं 'यदुल्वमासीत्' 'ते' 'शणाः' अभवन् । 'तस्मात्' गर्भ-

१-यद्यपि सर्वत्र मूलपुस्तकेषु-"अविन्दन्"-इत्येव पठस्तथाप्यविन्दन्-इति भाष्यसम्मतः सार्थीयाश्च ।

२-दक्षिणजारुनाऽऽरोहति-शर्मासीति तेनास्तेऽपरेऽन्ते ।

(त्सा) सा वै त्रिवृद्धवति । त्रिवृद्धयुन्नं पशवो हयुन्नं पिता माता यज्जायते
तृत्तीयं तस्मात्त्रिवृद्धवति ॥ १२ ॥

मुञ्जवलशेनान्वस्ता भवति । वृज्रो वै शरो विरक्षस्तायै स्तुकासर्गं^१
सृष्टा भवति सा युत्प्रसलवि सृष्टा स्याद्युथेदुमन्या रज्जवो मानुषी स्याद्युद्ध-
पसलवि सृष्टा स्यात्पितृदेवत्या स्यात्तस्मात्स्तुकासर्गं^१ सृष्टा भवति ॥ १३ ॥

सा वै त्रिवृद्धवति । त्रिवृद्धयन्नम् । पशवो ह्यन्नम् । पिता, माता, यज्जायते-तत् तृतीयम् । तस्मा-
त्त्रिवृद्धवति ॥ १२ ॥

मुञ्जवलशेनान्वस्ता भवति । वृज्रो वै शरः । विरक्षस्तायै । स्तुकासर्गं सृष्टा भवति । सा यत्
प्रसलवि सृष्टा स्यात् । यथेदमन्या रज्जवो मानुषी स्यात् । यद्वपसलवि सृष्टा स्यात्-पितृदेवत्या स्यात् ।
तस्मात्स्तुकासर्गं सृष्टा भवति ॥ १३ ॥

मालिन्यसम्भवात् ' ते ' शणाः पूतयो वान्ति ' दुर्गन्धा भवन्ति । उल्वं नाम पटसदृशं गर्भस्यान्तर्वेष्टनम् ।
“ स उल्वावृतो गर्भो भवति ”-(ऐ. ब्रा. १ । १ । ३ । नि. ६ । ६ । ७) इत्येतदारण्यकम् । प्रतिनिर्देशे
बहुवचने शणापेक्षम् । जरायुर्वेहिर्वेष्टनम् । प्रजापतेः सम्बन्धि तत् दीक्षितेन धार्यं वस्त्रमभूत् । उभे अपि
गर्भरूपप्रजापतिवर्दीक्षितस्यापि गर्भत्वाद्वार्यं अभूताम् । मेखलाया वसनादान्तरत्वं विधत्ते-अन्तरं वेति । स
यथैवेत्यादि । स्पष्टम् ॥ ११ ॥

सा वा इत्यादि । अजाव्यादिरूपमन्नं पितृमातृपुत्रात्मना ' त्रिवृद् भवति ' यतः अतस्तदात्मकत्वान्मेख-
लाऽपि त्रिगुणा कर्तव्या ॥ १२ ॥

तस्या मुञ्जशाखामिश्रितत्वं विधत्ते-मुञ्जवलशेनान्वस्ता इति । शरस्य वज्रावयवत्वाद् रक्षोविवासकत्वम् ।
तथा च तैत्तिरीयकम्-“ इन्द्रो वृत्राय वज्रं प्राहरत् स त्रेधा व्यभवत् ” (तै. सं. १ । २ । ६ । २)
इत्युपक्रम्य “ येऽन्तःशरा आशीर्यन्त ताः शर्करा अभवन्, तच्छर्कराणां शर्करत्वं वज्रो वै शर्कराः-(तै. सं.
१ । २ । ६ । २) इति * । मेखलायाः केशवेणीवन्निर्माणं विधत्ते-स्तुकासर्गं सृष्टा भवतीति । ' स्तुका'
केशवेणी, सा यथा सृज्यते, तथा सृष्टा निर्मिता भवेत् । उक्तप्रकारं प्रशंसितुं प्रकारान्तरयोर्दोषमाह-सा प्रस-
लवीति । ' सा ' मेखला ' यत् ' यदि ' प्रसलवि सृष्टा ' दक्षिणपाणेर्व्यापारेण निर्मिता स्यात्, तदा ' यथा '
येन प्रकारेण ' अन्याः ' लौकिक्यः, गवादिबन्धनरज्जवो मानुष्या भवन्ति । एवमियमपि मानुष्येव भवेत् ।
' यत् ' यदि ' अपसलवि सृष्टा ' सव्यपाणिनोपरि व्यापृतेन निर्मिता स्यात्, तदा ' पितृदेवत्या स्यात् ' ।
तस्मात् स्तुकासर्गं सृष्टेत्युपसंहारः ॥ १३ ॥

*-शतपथे हविर्यज्ञकांडे १ । अ. २ । ४ । १ । इन्द्रो ह यत्र वृत्राय वज्रं प्रजहार । स प्रहतश्चतुर्धाऽभवत् । तस्य स्म्यस्तृतीयं
वा यावद्वा यूपस्तृतीयं वा यावद्वा । रथस्तृतीयं वा यावद्वा । अथ यत्र प्राहरत्तच्छकलोऽशीर्यत् । स पतित्वा शरोऽभवत् । तस्माच्छरो
नाम यदशीर्यत् । एवमु स चतुर्धा वज्रोऽभवत् । १ ।

तां परिहरते । (तऽ) ऊर्गस्याङ्गिरसीत्याङ्गिरसो ह्येतामूर्जमुपश्यन्नूर्णम्रदा ऊर्जं मयि धेहीति नात्र तिरोहितमिवास्ति ॥ १४ ॥

(स्यु) अथ नीवीमुद्गूहते सोमस्य नीविरसीत्यदीक्षितस्य वाऽ-
अस्यैषाऽग्रे नीविर्भवत्यथात्र दीक्षितस्य सोमस्य तस्मादाह सोमस्य
नीविरसीति ॥ १५ ॥

(त्यु) अथ प्रोर्णुते । गर्भो वाऽएष भवति यो दीक्षते प्रावृता वै गर्भाऽ-
उल्बेनेव जरायुणेव तस्माद्वै प्रोर्णुते ॥ १६ ॥

स प्रोर्णुते । विष्णोः शर्मासि शर्म यजमानस्येत्युभयं वाऽएषोऽत्र भवति
यो दीक्षते विष्णुश्च यजमानश्च यदह दीक्षते तद्विष्णुर्भवति यद्यजते तद्य-
जमानस्तस्मादाह विष्णोः शर्मासि शर्म यजमानस्येति ॥ १७ ॥

तां परिहरते । “ ऊर्गस्याङ्गिरसी ”—(वा. सं. ४ । १०) इति अङ्गिरसो ह्येतामूर्जम-
पश्यन् । “ ऊर्णम्रदा ऊर्जं मयि धेहि ”—(वा. सं. ४ । १०) इति । नात्र तिरोहित-
मिवास्ति ॥ १४ ॥

अथ नीवीमुद्गूहते—“ सोमस्य नीविरसि ”—(वा. सं० ४ । १०) इति । अदीक्षितस्य वा
अस्यैषाऽग्रे नीविर्भवति, अथात्र दीक्षितस्य सोमस्य । तस्मादाह—सोमस्य नीविरसीति ॥ १५ ॥

अथ प्रोर्णुते । गर्भो वा एष भवति—यो दीक्षते । प्रावृता वै गर्भाः—उल्बेनेव, जरायुणेव ।
तस्माद्वै प्रोर्णुते ॥ १६ ॥

स प्रोर्णुते—“ विष्णोः शर्मासि शर्म यजमानस्य ”—(वा० सं० ४ । १०) इति । उभयं वा
एषोऽत्र भवति—यो दीक्षते—विष्णुश्च यजमानश्च । यदह दीक्षते तद्विष्णुर्भवति । यद्यजते तद्यज-
मानः । तस्मादाह—विष्णोः शर्मासि शर्म यजमानस्येति ॥ १७ ॥

बन्धनमन्त्रं विधाय व्याचष्टे—तां परिहरत इति । अङ्गिरसो ह्येतामूर्जमिति । अत्र ‘ हि ’—शब्देन
श्रुत्यन्तरे प्रसिद्धिराविक्रियते । तथा च तैत्तिरीयकम्—“ अङ्गिरसः सुवर्गं लोकं यन्त ऊर्जं व्यभजन्त ”—(तै. सं.
१ । ४ । २ । ३) इत्यादि । अत्र कात्यायनः—“ मेखलां वध्नीते वेणीं त्रिवृतं शणमुज्जनिश्रामन्तरां वासस
ऊर्गसीति ”—(का. श्रौ. सू. ७ । ८८) इति ॥ १४ ॥

बन्धान्तस्य समन्त्रकमुद्गूहनमाह—अथ नीविमिति (नीविं कुरुते सोमस्य नीविरिति का. श्रौ. सू. ७ ।
८९) । ‘ अग्रे ’ सोमयागात् पूर्वम् । अदीक्षितस्य । इदानीं तु ‘ दीक्षितस्य ’ ‘ सोमस्य ’ ‘ सोमयागकर्तृत्वाद्
दीक्षितो ह्युपचारेण सोम इत्याचक्षते ॥ १५ ॥

वाससा आच्छादनं विधत्ते—अथ प्रोर्णुत इति । ऊर्णुते आच्छादयति ॥ १६ ॥

स प्रोर्णुत इति । आच्छाद्यप्रदेशविशेषः सूत्रे स्पष्टमुक्तः—“ शिरः प्रोर्णुते विष्णोः शर्मासीति ”—(का.

(त्यु) अथ कृष्णविषाणां सिचि वधीते । देवाश्च वाऽअसुराश्चोभये प्राजापत्याः प्रजापतेः पितुर्दायमुपेयुर्मन एव देवाऽउपायन्वाचमसुरा यज्ञमेव तद्देवा उपायन्वाचमसुरा अमूमेव देवाऽउपायन्निमासुराः ॥ १८ ॥

(स्तु) ते देवा यज्ञमब्रुवन् । (न्यो) योषा वाऽइयं वागुपमन्त्रयस्व ह्ययिष्यते वै त्वेति स्वयं वा हवैक्षत योषा वाऽइयं वागुपमन्त्रयै ह्ययिष्यते वै मेति तामुपामन्त्रयत सा हास्माऽआरकादिवैवाग्रऽआसूयत्तस्मादु स्त्री पुंस्सोपमन्त्रिताऽऽरकादिवैवाग्रेऽसूयति स होवाचारकादिव वै मऽआसूयीदिति ॥ १९ ॥

अथ कृष्णविषाणां सिचि वधीते । देवाश्च वा असुराश्चोभये प्राजापत्याः प्रजापतेः पितुर्दायमुपेयुः । मन एव देवा उपायन्, वाचमसुराः । यज्ञमेव तद्देवा उपायन्, वाचमसुराः । अमूमेव देवा उपायन्, इमामसुराः ॥ १८ ॥

ते देवा यज्ञमब्रुवन्—‘ योषा वा इयं वाक् । उपमन्त्रयस्व । ह्ययिष्यते वै त्वा ’ इति । स्वयं वा हवैक्षत । योषा वा इयं वाक् । उपमन्त्रयै । ह्ययिष्यते वै मेति । तामुपामन्त्रयत । सा हास्मा आरकादिवैवाग्र आसूयत् । तस्मादु स्त्री पुंस्सोपमन्त्रिता—आरकादिवैवाग्रेऽसूयति । स होवाच—आरकादिव वै म आसूयीत्—इति ॥ १९ ॥

श्री. सू. ७ । २०) इति । विष्णुशब्दः पुरुषोत्तमे प्रसिद्धः । अथाभिमतमर्थमाह—उभयं वा एष इति ’ दीक्षणीयेष्टौ आम्रावर्णवे हविषि विष्णुर्देवतेति तत्संस्कारसंस्कृतो यजमानोऽपि विष्णुरित्यभिप्रायः ॥ १७ ॥

वस्त्रान्ते कृष्णविषाणाबन्धनमाह—अथ कृष्णविषाणामिति । सिचि सिग् वस्त्रान्तस्तत्र वधीयात् । कृष्णविषाणोत्पत्यर्थमाख्यायिकामाह—देवाश्च वा असुराश्चेत्यादिना । ‘ प्राजापत्याः ’ प्रजापतेः पुत्राः ‘ पितुर्दायं ’ पितृकं धनम् । इन्द्रियेषु मये ‘ मन एव देवाः ’ प्राप्ताः, ‘ वाचम् ’ वागिन्द्रियम् ‘ असुराः ’ तथा यज्ञमेव ‘ देवाः ’ उपगताः ‘ वाचम् ’ इन्द्रियरूपम् ‘ असुराः ’ ‘ अमूम् ’ दिवमेव ‘ देवाः ’ ‘ इमाम् ’ पृथिवीम् ‘ असुराः ’ ॥ १८ ॥

ते देवाः इति । एवं सति देवा वाचोऽपि स्वाधीनत्वकरणाय ‘ यज्ञम् ’ ‘ एवम् ’ अब्रुवन्—‘ यज्ञ ! ’ इयं वाक् ’ ‘ योषा ’ स्त्री, त्वं तु पुमान् ; तस्मात् ताम् ‘ उपामन्त्रयस्व ’ सम्भोगार्थं सङ्केतेनाह्वय । सापि ‘ त्वा ’ त्वां ह्ययिष्यते आकारयिष्यति ‘ इति ’ अब्रुवन् । तत्तद्वृत्तान्तं जानती श्रुतिर्नृते—न केवलं तेषां वचनमेव, किन्तु ‘ स्वयं वा ह एव ’ वाशब्दश्चार्थे, यज्ञः स्वयमपि ‘ ऐक्षत ’ विचारितवान् । ईक्षणप्रकारमनुवदति—योषेति ।

१—कात्यायनः । कृष्णविषाणां त्रिवलि पंचवलि वीक्षानां दशायां वधीते इति ७ । ११ । अत्र कर्कः । सामर्थ्यपारंप्रापित्वाब्धौ पारसिचि वधीत इति नोक्तमिति । ततश्चोत्तरीयप्रांते दशगुणं कृष्णविषाणाबन्धनमिति तात्पर्यम् । काण्वश्रुतिरपि । अथोत्तरसिचि कृष्णविषाणां वधीत इति ।

ते होचुः । उपैव भगवो मन्त्रयस्व ह्वयिष्युते वै त्वेति तामुपामन्त्रयत
सा हास्मै निपलाशमिवोवाद् तस्माद् स्त्री पुं०सोपमन्त्रिता निपलाशमि-
वैव वदति स होवाच निपलाशमिव वै मेऽवादीदिति ॥ २० ॥

ते होचुः । (५) उपैव भगवो मन्त्रयस्व ह्वयिष्युते वै त्वेति तामुपा-
मन्त्रयत सा हैनं जुहुवे तस्माद् स्त्री पुमां०सं ह्वयतऽएवोत्तमं स
होवाचाह्वत वै मेति ॥ २१ ॥

ते देवा ईक्षांचक्रिरे । योषा वाऽइयं वाग्युदेनं न युवितेहैव मा तिष्ठन्त-
मभ्येहीति ब्रूहि तां तु न आगतां प्रतिप्रब्रूतादिति सा हैनं तदेव तिष्ठन्त-
मभ्येयाय तस्माद् स्त्री पुमां०सं०संस्कृते तिष्ठन्तमभ्येति तां हैभ्य
आगतां प्रतिप्रोवाचेयं वाऽआगादिति ॥ २२ ॥

ते होचुः—उपैव भगवो मन्त्रयस्व, ह्वयिष्यते वै त्वा—इति । तामुपामन्त्रयत । सा हास्मै निपलाश-
मिवोवाद् । तस्माद् स्त्री पुं०सोपमन्त्रिता निपलाशमिवैव वदति । स होवाच—निपलाशमिव वै
मेऽवादीदिति ॥ २० ॥

ते होचुः—उपैव भगवो मन्त्रयस्व । ह्वयिष्यते वै त्वा—इति । तामुपामन्त्रयत । सा हैनं जुहुवे ।
तस्माद् स्त्री पुमांसं ह्वयत एवोत्तमम् । स होवाच—आह्वत वै मेति ॥ २१ ॥

ते देवा ईक्षांचक्रिरे—योषा वा इयं वाक् । युदेनं न युविता—इहैव मा तिष्ठन्तमभ्येहि—इति ब्रूहि ।
तां तु न आगतां प्रतिप्रब्रूतादिति । सा हैनं तदेव तिष्ठन्तमभ्येयाय । तस्माद् स्त्री पुमांसं संस्कृते
तिष्ठन्तमभ्येति । तां हैभ्य आगतां प्रतिप्रोवाच—इयं वा आगादिति ॥ २२ ॥

‘ मा ’ मामपि ‘ ह्वयिष्यते ’ अतः ‘ उपमन्त्रयै ’ अहमिति । उपमन्त्रिता ‘ सा ’ ‘ अग्रे ’ प्रथमवारम् ‘ आर-
कात् ’ आरमेव आरकम् । ते न च आरकाप्रेण व्यथिता इवेत्यर्थः । आसूयत् आरकाप्रनुनो बलीवर्दा-
दिरिवासूयामकरोदित्यर्थः । तस्माद्विति लोकदृष्टान्तकथनं स्पष्टम् । जातं वृत्तान्तं देवेभ्यो निवेदयति-
स होवाचेति ॥ १९ ॥

ते होचुरिति । अथ पुनर्देवैर्याच्यमानो यज्ञः ‘ तामुपामन्त्रयत ’ । ‘ सा ’ अपि ‘ निपलाशमिव ’
निपतितपर्णं वृक्षादिकमिव, तद्यथा केवलं कम्पते, एवं शिरश्चालनेन ‘ उवाच ’ इत्यर्थः । अथवा पलाशनिप-
तनमिव ओष्ठचालनेनेत्यर्थः । तस्मादित्यादि । पूर्ववत् ॥ २० ॥ २१ ॥

ते देवा इति । तृतीयवारे त्वाहूतवर्ता । आह्वानवृत्तान्तं ज्ञातवन्तो ‘ देवाः हि ईक्षाञ्चक्रिरे ’ कथम् ?
‘ इयं वाक् योषा, ’ खलु । अस्तु नामेत्यत आह ‘ यत् ’ यस्मात् ‘ एनं ’ यज्ञम् ‘ न युविता ’ न मिलितवती,
अतो न विश्वसितव्येत्यर्थः । एवमीक्षित्वा हे यज्ञे ! तवान्तिके कथं गच्छामि । किन्तु हे वाक् ! त्वं ‘ इह ’
स्थाने ‘ तिष्ठन्तं ’ ‘ मा ’ माम् अभिगच्छ ‘ इति ब्रूहि ’ इत्यनुवन् । तथा तामागतां वाचं ‘ नः ’

१-आरकं-आरा चर्मप्रभेदिका इत्यमरः । चर्मखंडनार्थः शस्त्रभेदः-आरी-इति प्रसिद्धः ।

तां देवाः । (५) असुरेभ्योऽन्तरायंस्तुां स्वीकृत्याग्नावेव परिगृह्य सर्वहुतमजुहवुराहुतिर्हि देवानां स ग्रामेवामृमनुष्टुभाऽजुहवुस्तदेवैनां तदेवाः स्व्यकुर्वत तेऽसुरा आत्तवचसो हेऽलवो हेऽलव इति वदन्तः पराबभूवुः ॥ २३ ॥

(स्तु) तत्रैतामपि वाचमूदुः । (रु) उपजिज्ञास्यां सु म्लेच्छस्तु-स्मान्न ब्राह्मणो म्लेच्छेदसुर्या हैषा व्यागेवमेवैष द्विषतां सपत्नानामादत्ते वाचं तेऽस्यात्तवचसः पराभवन्ति य एवमेतद्देव ॥ २४ ॥

सोऽयं यज्ञो वाचमभिदध्यौ । मिथुन्येनया स्यामिति तां संवभूव ॥ २५ ॥

तां देवा असुरेभ्योऽन्तरायन् । तां स्वीकृत्याग्नावेव परिगृह्य-सर्वहुतमजुहवुः । आहुतिर्हि देवानाम् । स-ग्रामेवामृमनुष्टुभाऽजुहवुः-तदेवैनां तदेवाः स्व्यकुर्वत । तेऽसुरा आत्तवचसो-हेलवो हेलव इति वदन्तः पराबभूवुः ॥ २३ ॥

तत्रैतामपि वाचमूदुरुपजिज्ञास्याम् । स म्लेच्छः । तस्मान्न ब्राह्मणो म्लेच्छेत् । असुर्या हैषा वाक् । एवमेवैष द्विषतां सपत्नानामादत्ते वाचम् । तेऽस्यात्तवचसः परा-भवन्ति-य एवमेतद्देव ॥ २४ ॥

सोऽयं यज्ञो वाचमभिदध्यौ-मिथुन्येनया स्यामिति । तां संवभूव ॥ २५ ॥

अस्माकं ' प्रतिप्रवृत्तात् ' निवेदयतु ' इति ' च अनुवन् । साध्याकारिता ' तदेव ' तत्र सङ्केतप्रदेशे तिष्ठन्तमेव यज्ञमभिगता । अथ स यज्ञो वागागतेति देवेभ्यः प्रोवाच ॥ २२ ॥

तां देवा इति । ' तां ' वाचं ' देवाः ' ' असुरेभ्यः ' ' अन्तरायन् ' तथा वजितानकुर्वन् । ' स्वीकृत्य ' चाग्निमुखमन्तरं स्वभोगायोगात् ' अग्नावेव ' ' ताम् ' वाचम् ' अनुष्टुभा ' " विश्वो देवस्य नेतुः " -इत्येतया कृत्वा यथा पुनरसुराणां निराशा भवति तथा सर्वतः ' अजुहवुः ' । केवला किं न स्वीकृत्येत्यत आह-आहुतिर्हीति । आहुतिरूपेणाग्नौ दत्तमेव देवानां प्रियमित्यर्थः । अथ ' ते असुराः ' ' आत्तवचसः ' देवैः स्वीकृतवचसः " हे अरयः हे अरयः " -इत्युच्चारयितुमशक्ताः " हेऽलवः हेऽलवः " इति वदन्तः पराभूताः ॥ २३ ॥

पसङ्गात् कश्चिद् वाग्विषयं नियममाह-तत्रेति । ' उपजिज्ञास्यां ' ज्ञातव्यां सन्दिग्धां वाचम् ' ऊचुः ' उक्तवन्तोऽसुराः । ' स म्लेच्छः ' सन्दिग्धार्थस्यापभ्रंशरूपस्य वचसो भाषणं यत्, तन्म्लेच्छमित्यर्थः । यद्वा य ईदृशीं वाचं वदति स म्लेच्छः । ' तस्मात् न म्लेच्छेत् ' म्लेच्छो न भवेत्, तदीयामपार्थिकां भाषां न श्रूयादित्यर्थः । ' असुर्या ' असुरेष्वहिता । उक्तार्थपरिज्ञानं प्रशंसति-एवमेवैष इति । ' अस्य ' सपत्न्याः, अनेन ज्ञात्रा अपहृतवचसः सन्तः ' पराभवन्ति ' ॥ २४ ॥

यदर्थमाख्यायिका प्रपञ्चिता, तमर्थं विधातुमाह-सोऽयं यज्ञ इति । अभिधानप्रकारः प्रदर्श्यते-मिथुनीति । ' संवभूव ' सङ्गतोऽभूत् ॥ २५ ॥

(वे) इन्द्रो ह वाऽईक्ष्वांश्चक्रे । महद्वाऽइतोऽभ्वं जनिष्यते यज्ञस्य च मिथुनाद्वाचश्च युन्मा तन्नाभिभवेदिति सऽइन्द्र एव गर्भो भूत्वैतन्मिथुनं प्रविवेश ॥ २६ ॥

सु ह संवत्सरे जायमान ईक्ष्वांश्चक्रे । महावीर्या वाऽइयं योनिर्या मामुदीधरत यद्वै मेतो महदेवुभ्वं नानुप्रजायेत युन्मा तन्नाभिभवेदिति ॥ २७ ॥

तां प्रतिपरामृश्यावेष्ट्याच्छिनत् । (तां) तां यज्ञस्य शीर्षन्प्रत्यदधाद्यज्ञो हि कृष्णः स यः सु यज्ञस्तुतकृष्णाजिनं योषा योनिः सा कृष्णविषाणाऽथ यदेनामिन्द्रऽआवेष्ट्याच्छिनत्तस्मादावेष्टितेव स यथैवातऽइन्द्रोऽजायत गर्भो भूत्वैतस्मान्मिथुनादेवमुषैषोऽतो जायते गर्भो भूत्वैतस्मान्मिथुनात् ॥ २८ ॥

इन्द्रो ह वा ईक्ष्वांश्चक्रे—महद्वा इतोऽभ्वं जनिष्यते—यज्ञस्य च मिथुनात्, वाचश्च—यन्मा तन्नाभिभवेदिति । स इन्द्र एव गर्भो भूत्वैतन्मिथुनं प्रविवेश ॥ २६ ॥

स ह संवत्सरे जायमान ईक्ष्वांश्चक्रे । महावीर्या वा इयं योनिः या मामुदीधरत । यद्वै मेतो महदेवभ्वं, नानुप्रजायेत, यन्मा तन्नाभिभवेदिति ॥ २७ ॥

तां प्रतिपरामृश्यावेष्ट्याच्छिनत् । तां यज्ञस्य शीर्षन्प्रत्यदधात् । यज्ञो हि कृष्णः । स यः स यज्ञः—तत्कृष्णाजिनम् । योषा योनिः सा कृष्णविषाणा । अथ यदेनामिन्द्रऽआवेष्ट्याच्छिनत् । तस्मादावेष्टितेव । स यथैवात इन्द्रोऽजायत गर्भो भूत्वैतस्मान्मिथुनाद्—एवमेवैषोऽतो जायते गर्भो भूत्वैतस्मान्मिथुनात् ॥ २८ ॥

इन्द्रो ह वा इति । ' इतः ' अस्मात् ' मिथुनात् ' अश्वम् ' अपत्यं यज्ञवाचोर्मिथुनात् ' यत् ' ' जनिष्यते ' ' तत् ' तस्मात् ' मा ' मां ' नाभिभवेत् ' इति । एवमीक्षित्वा अन्योत्पत्तिभयात् ' सः इन्द्रः एव ' वाग्योन्यां स्वयं ' गर्भो ' भूत्वा प्रविष्टः ॥ २६ ॥

स ह संवत्सर इति । तत्र संवत्सरमुक्त्वा अजायत । मामुदीधरतेति । स्वसामर्थ्याविक्ररणम्, तच्च योनेर्वहुवीर्यत्वप्रशंसनायोपयुज्यते । एतस्मान्मिथुनान्मामनु अन्यन्महत् ' अश्वं ' अपत्यं नोत्पद्येत तद्ययुत्पद्येत तन्मामभिभवेदिति विचार्य ॥ २७ ॥

तां परामृश्येति । प्रतिपरामृश्येति । ' प्रतिपरामृश्य ' योनिदेशे किमुत्पादकमिति विचार्य ' ताम् ' ' आवेष्टय ' हस्तेनावेष्टनं कृत्वाऽऽच्छिद्य ' अदधात् ' यज्ञशिरसि स्थापितवान् । यज्ञशब्दार्थमाह—यज्ञो हि कृष्ण इति । ' हि '—शब्देन " यज्ञो देवभ्यो निलायत कृष्णो रूपं कृत्वा "—इत्यादि श्रुतिप्रसिद्धिरभिधीयते । अतः प्रसिद्धो ' यः ' ' कृष्णः ' मृगोऽस्ति, ' स ' एव निदानेन ' यज्ञः ', ' तत् ' एव यजमानेन धार्य ' कृष्णाजिनम् ' तस्या वाचो ' योनिः ' । ' सा कृष्णविषाणा ' याऽन्या । कृष्णविषाणाधारणे लिङ्गं दर्शयति—यदेनामिति । उक्तार्थज्ञं प्रशंसति—स यथैवात इति ॥ २८ ॥

(तां) तां वाऽऽत्तानामिव बध्नाति । (त्यु) उत्तानेव वै योनिर्गर्भं बिभर्त्यथ दक्षिणां भ्रुवमुपश्रुपरि ललाटमुपस्पृशतीन्द्रस्य योनिरसीतीन्द्रस्य ह्येषा योनिरतो वा ह्येनां प्रविशन्प्रविशत्यतो वा जायमानो जायते तस्मादाहेन्द्रस्य योनिरसीति ॥ २९ ॥ [शतम् १५००]

(त्य) अथोल्लिखति । सुसस्याः कृषीस्कृधीति यज्ञमेवैतज्जनयति यदा वै सुषमं भवत्यथालं यज्ञाय भवति यदो दुःषमं भवति न तर्ह्यात्मने च नालं भवति तद्यज्ञमेवैतज्जनयति ॥ ३० ॥

(त्यु) अथ न दीक्षितः । काष्ठेन वा नखेन वा कण्डूयेत गर्भो वाऽएष भवति यो दीक्षते यो वै गर्भस्य काष्ठेन वा नखेन वा कण्डूयेदपास्यन्त्रित्येततो दीक्षितः पामनो भवितोर्दीक्षितं वाऽअनु रेताऽसि ततो रेताऽसि

तां वा उत्तानामिव बध्नाति । उत्तानेव वै योनिर्गर्भं बिभर्ति । अथ दक्षिणां भ्रुवमुपश्रुपरि ललाटमुपस्पृशति । “ इन्द्रस्य योनिरसि ”—(वा. सं. ४ । १०) इति । इन्द्रस्य ह्येषा योनिः । अतो वा ह्येनां प्रविशन्प्रविशति । अतो वा जायमानो जायते । तस्मादाह—इन्द्रस्य योनिरसीति ॥ २९ ॥

अथोल्लिखति—“ सुसस्याः कृषीस्कृधि ”—(वा. सं. ४ । १०) इति । यज्ञमेवैतज्जनयति । यदा वै सुषमं भवति—अथालं यज्ञाय भवति । यदो दुःषमं भवति—न तर्ह्यात्मने च नालं भवति । तद्यज्ञमेवैतज्जनयति ॥ ३० ॥

अथ न दीक्षितः काष्ठेन वा नखेन वा कण्डूयेत । गर्भो वा एष भवति—यो दीक्षते । यो वै गर्भस्य काष्ठेन वा नखेन वा कण्डूयेद्—अपास्यन्त्रित्येत । ततो दीक्षितः पामनो भवितोः । दीक्षितं

तस्या बन्धने उद्धर्ध्वमुखत्वं विधत्ते—तां वा इति । योनिर्यद्यधोमुखं गर्भं विभ्रूयात्, तदा पतेदेव, अत उत्तानभरणं सिद्धम् ; तत्साधर्म्यात् ‘ ताम् ’ ‘ उत्तानाम् ’ बध्नीयात् । बन्धनप्रकारमाह—‘ दक्षिणां भ्रुवम् ’ आरभ्य ललाटस्थेषदुपरिप्रदेशं स्पृशेत् । अत्र सूत्रम्—“ कृष्णविषाणां त्रिवर्लि पञ्चवर्लि वीत्तानां दशायां बध्नीति, तया कण्डूयनम्, उपस्पृशत्येनया दक्षिणस्या भ्रुव उपरीन्द्रस्य योनिरिति ”—(का. श्रौ. सू. ७ । ९१—९२—९३) इति । मन्त्रं व्याचष्टे—इन्द्रस्येति । ‘ अतो हि ’ अस्या योनेः सकाशात् खलु ‘ प्रविशति ’ गर्भरूपेणेन्द्रः । अतो गर्भप्रवेशनिर्गमयोः साधनत्वादिन्द्रस्य योनित्वं सिद्धम् ॥ २९ ॥

तथा भूमेरुपरि समन्त्रकमुल्लेखनं विधत्ते—अथोल्लिखतीति । (का. श्रौ. सू. ७ । ९४) ‘ कृषीः ’ कृष्टस्थलीः समृद्धसस्याः ‘ कृधीति ’ मन्त्रार्थः । कृषीस्कृधि—इत्यत्र कस्कादित्वात् षत्वम् (पा. सू. ८ । ३ । ४८) ‘ एतत् ’ एतेनोल्लेखनेन । स्पष्टमन्यत् । यदा वा इति । ‘ यदा ’ खलु सुषमं कृष्यादिसम्पत्त्या ‘ सुषमं ’ सुखप्रदः संवत्सरो ‘ भवति ’ तदैव यज्ञोऽनुष्ठानाय प्रभवति ; यदा उक्तवैपरीत्येन ‘ दुःषमं, दुःखहेतुः संवत्सरो भवति तदा ‘ आत्मने ’ स्वशरीररक्षणायपि न प्रभवति, का कथा यज्ञस्येति ॥ ३० ॥

कृष्णविषाणया कण्डूयनप्रशंसनार्थं साधनान्तरं निन्दति—अथ न दीक्षित इति । ‘ यः कश्चिद् ’ गर्भस्य

पामनानि जनितोः स्वा वै योनी उेतो नु हिनस्त्येषा वाऽएतस्य स्वा योनि-
र्भवति युत्कृष्णविषाणा तथो हैनमेषा नु हिनस्ति तस्मादीक्षितः कृष्णविषा-
णयैव कण्डूयेत नान्येन कृष्णविषाणायाः ॥ ३१ ॥

(५) अथास्मै दण्डं प्रयच्छति । वज्रो वै दण्डो विरक्षस्तायै ॥ ३२ ॥

(याऽओ) औदुम्बरो भवति । (त्यु) अन्नं वाऽउर्गुदुम्बर उर्जोऽन्ना-
द्यस्यावरुद्धयै तस्मादौदुम्बरो भवति ॥ ३३ ॥

मुखसंमितो भवति । (त्ये) एतावद्वै वीर्यं स यावदेव वीर्यं तावांस्तु-
द्भवति शुन्मुखसंमितः ॥ ३४ ॥

(स्त) तमुच्छ्रयति । (त्यु) उच्छ्रयस्व वनस्पत ऊर्ध्वो मा पाह्युहंस

वा अनु रेषांसि । ततो रेषांसि पामनानि जनितोः । स्वा वै योनी रेतो न हिनस्ति । एषा वा एतस्य
स्वा योनिर्भवति—यत्कृष्णविषाणा । तथो हैनमेषा न हिनस्ति । तस्मादीक्षितः कृष्णविषाणयैव
कण्डूयेत नान्येन कृष्णविषाणायाः ॥ ३१ ॥

अथास्मै दण्डं प्रयच्छति । वज्रो वै दण्डः । विरक्षस्तायै ॥ ३२ ॥

औदुम्बरो भवति । अन्नं वा ऊर्कं । उदुम्बर ऊर्जः । अन्नाद्यस्यावरुद्धयै । तस्मादौदुम्बरो भवति ॥ ३३ ॥

मुखसंमितो भवति । एतावद्वै वीर्यम् । स यावदेव वीर्यं-तावांस्तद्भवति यन्मुखसंमितः ॥ ३४ ॥

तमुच्छ्रयति—“ उच्छ्रयस्व वनस्पत ऊर्ध्वो मा पाह्युहंसः । आस्य यज्ञस्योद्वहः ”—

(वा. सं. ४।१०) इति । ऊर्ध्वो मा गोपाय आस्य यज्ञस्य संस्थाया इत्येवैतदाह ॥ ३५ ॥

इति कर्मणि षष्ठी । गर्भं काष्ठादिना विकर्षेत्, तदा स ‘ गर्भः ’ अपगच्छन् मृतिं प्राप्नुयात् ततोऽन्यस्य साध-
नस्य दुष्टत्वात्तेन विकर्षमाणः ‘ दीक्षितः पामनो भवितोः ’ । ‘ पामो ’ विचर्चिका, मत्वर्थीयो नः (पा. सू.
५ । २ । १००) तद्वान् भवितुं समर्थो भवतीत्यर्थः । न केवलं दीक्षितः स्वयमेव पामनो भवति किन्तु
तदुत्पन्नाः पुत्रा अपि तादृशा भवन्तीत्याह—दीक्षितं वा अन्विति । विपक्षे दोषमुक्त्वा स्वपक्षे तदभावं दर्श-
यितुमाह—स्वा वा इति । कृष्णविषाणाया योनित्वात्, दीक्षितस्य गर्भत्वात्, हिंसाभावाय ‘ कृष्णविषाणयैव ’
कण्डूयेत इति विधिः (का. श्रौ. सू. ७ । ९२) ॥ ३१ ॥

अथ दण्डेन दीक्षां विधत्ते—अथास्मा इति । प्रहारसाधनत्वादण्डस्य वज्रत्वम् ॥ ३२ ॥

औदुम्बरो भवतीति । ‘ ऊर्क ’ बलकरसरूपम् ‘ अन्नम् ’ उदुम्बरस्योत्तरूपत्वं तैत्तिरीयक आध्यातम्
“ देवा वा ऊर्जं व्यमजन्त तत उदुम्बर उदतिष्ठत् ” इति (तै. ब्रा. १ । १ । ३ । १०) ॥ ३३ ॥

मुखसंमित इत्यादि (का० श्रौ० सू० ७ । ९५ ।) स्पष्टम् । मुखपर्यन्तम् । प्रत्यंगे वीर्यसम्भवात्
नतोऽयः कण्ठादिसंमितं न कुर्यादित्यर्थः ॥ ३४ ॥

दण्डस्योच्छ्रयणं समन्त्रकं विधत्ते—तमुच्छ्रयतीति (का० श्रौ० सू० ७ । ९६) । उद्वह्युद्वहस्य समाप्ति-

१—कच्छ्रां तु पाम पामा विचर्चिकेवमरः । इति चतुष्कं—खर्जूविशेषस्य (ओलीखर्ज) इति ख्यातस्य । २—मुखसंमितमौ-
दुम्बरं दण्डमयच्छति । ३—उच्छ्रयस्वेत्येनमुच्छ्रयति ।

आस्यु यजुस्योदृच ऽडृत्यूध्वौ मा गोपायास्य यजुस्य सथंस्थया
डृत्येवैतुदाह ॥ ३५ ॥

(ह्रा) अत्र हैके । (के ऽङ्गु) अङ्गुलीश्च न्यचन्ति व्वाचं च यच्छन्त्यतो
हि न किंच न जपिष्यन्भवतीति वदन्तस्तु तथा न कुर्याद्यथा पुराश्वं
धावन्तमनुलिप्सेत तं नानुलभेतैव ॥ ह स यज्ञं नानु लभते तस्मादमुत्रै-
वाङ्गुलीन्युचेदमुत्र व्वाचं यच्छेत् ॥ ३६ ॥

(ड) अथ यदीक्षितः । (ऽ) ऋचं वा यजुर्वा साम वा ऽभिव्याहरत्य-
भिस्थिरमभिस्थिरमेवैतद्यज्ञमारभते तस्मादमुत्रैवाङ्गुलीन्युचेदमुत्र व्वाचं
यच्छेत् ॥ ३७ ॥

(ड) अथ यद्वाचं यच्छति । व्वाग्वै यज्ञो यज्ञमेवैतदात्मन्धत्ते ऽथ यद्वाचं-
यमो व्याहरति तस्माद् वैष विसृष्टो यज्ञः पुराडावर्तते तत्रो वैष्णवी-

अत्र हैके अंगुलीश्च न्यचन्ति, वाचं च यच्छन्ति, अतो हि किंच जपिष्यन्भवतीति वदन्तः ।
तद्वा तथा न कुर्याद् । यथा पराश्वं धावन्तमनुलिप्सेत-तं नानुलभेत-एवं ह स यज्ञं नानुलभते ।
तस्मादमुत्रैवाङ्गुलीन्युचेद्, अमुत्र वाचं यच्छेत् ॥ ३६ ॥

अथ यदीक्षितः ऋचं वा यजुर्वा साम वा व्याहरति-अभिस्थिरमभिस्थिरमेवैतद्यज्ञमारभते ।
तस्मादमुत्रैवाङ्गुलीन्युचेदमुत्र वाचं यच्छेत् ॥ ३७ ॥

अथ यद्वाचं यच्छति । वाग्वै यज्ञः । यज्ञमेवैतदात्मन्धत्ते । अथ यद्वाचंयमो व्याहरति । तस्माद्वा

वाचकत्वप्रकारोऽसकृत् प्रदर्शितः श० प० ३ । १ । १ । १२ भाष्ये तथा श० प० ३ । १ । ३ । २३,
भाष्ये ॥ ३५ ॥

दर्भैः पावनान्तरं मुष्टीकरणवाग्यमावुक्तौ । स एव स्वाभिमतः कालः । स्वाभिमतत्वञ्चात्र ' वाचं च यच्छन्ति'
इति चकारेणावगम्यते, दण्डदीक्षानन्तरं तयोः काल इतीमं केषाञ्चित् पक्षमुपन्यस्य तेषामभिप्रायमाविष्कृत्य
स्वपक्षमुपसंहरति-अत्र हैक इत्यादिना । ' अतो ' हि ' अस्मादण्डग्रहणकालादूर्ध्वकाले किञ्चिदपि ' न जपि-
ष्यन् भवति ' जप्यस्य च सर्वस्य पूर्वमेव निष्पन्नत्वादिति भावः । यथा पराश्वमिति । तेषां पक्षे दोषप्रदर्शनं
परावृत्तस्य पुनर्ग्रहणं दुर्घटमिति । ' अमुत्रैव ' प्रागुक्ते (श. प. ३ कां. १ अ. ३ ब्रा २५-२७ कं) काले,
दर्भपावनानन्तरमेव कर्तव्यमित्यर्थः ॥ ३६ ॥

स्वपक्षे गुणान्तरमाह-अथ यदीक्षित इति । चाञ्जल्यकारणस्य व्यर्थवचसो नियमितत्वेन ; ऋगादिमन्त्रा-
भिव्याहरणसमयस्यैव स्थैर्योपादानान्मन्त्रोच्चारणकृतो न वाङ्मन्यमस्य भङ्ग इति प्रागेव कर्तव्यम् । कात्यायनस्तु
दण्डधारणानन्तरं वाग्यमनमपि विकल्पेनोक्तवान् " अत्रैवा मुष्टिकरणवाग्यमने " --(का. श्रौ. सू. ७।९८) इति ॥ ३७ ॥

गृहीतवचसः पुनर्वाग्यवहारे प्रायश्चित्तमभिधातुं वाग्यमनस्य प्रयोजनमाह-अथ यदिति । ' वैष्णवीमृचम् '

मृ० वा यजुर्वा जपेद्यज्ञो वै विष्णुस्तद्यज्ञं पुनरारभते तस्यो ह्येषा प्रायश्चित्तिः ॥ ३८ ॥

(१) अथैक उद्बदति । दीक्षितोऽयं ब्राह्मणो दीक्षितोऽयं ब्राह्मण इति निवेदितमेवैनमेतत्सुतं देवेभ्यो निवेदयत्ययं महावीर्यो यो यज्ञं प्रापदित्ययं युष्माकैकोऽभूत्तं गोपायतेत्येवैतदाह त्रिष्कृत्व ऽआह त्रिवृद्धि यज्ञः ॥ ३९ ॥

(जोऽ) अथ यद्ब्राह्मण इत्याह । (द्वा) अनद्धेव वाऽअस्यातः पुरा जानं भवतीदृ० ह्याह रक्षा०सि योषितमनुसचन्ते तदुत रक्षा०स्येव रेत ऽआदधतीत्यथात्राद्धा जायते यो ब्रह्मणो यो यज्ञाज्जायते तस्मादपि राजन्यं वा वैश्यं वा ब्राह्मण इत्येव ब्रूयाद् ब्रह्मणो हि जायते यो यज्ञाज्जायते तस्मादाहुर्न सवनकृतं हन्यादेनस्वी ह्येव सवनकृतेति ॥ ४० ॥

इति प्रथमप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥ ५ ॥ (२ । १)

प्रथमः प्रपाठकश्च समाप्तः ॥ कण्डिकासंख्या ॥ ११४ ॥

ह्येष विष्टो यज्ञः पराडावर्तते । तत्रो वैष्णवीमृचं वा यजुर्वा जपेत् । यज्ञो वै विष्णुः । तद्यज्ञं पुनरारभते । तस्यो ह्येषा प्रायश्चित्तिः ॥ ३८ ॥

अथैक उद्बदति—दीक्षितोऽयं ब्राह्मणो दीक्षितोऽयं ब्राह्मण इति । निवेदितमेवैनमेतत्सुतं देवेभ्यो निवेदयति । अयं महावीर्यो यो यज्ञं प्रापदिति । अयं युष्माकैकोऽभूत्—तं गोपायत इत्येवैतदाह । त्रिष्कृत्व आह । त्रिवृद्धि यज्ञः ॥ ३९ ॥

अथ यद् ब्राह्मण इत्याह । अनद्धेव वा अस्यातः पुरा जानं भवति । इदं ह्याहुः—रक्षांसि योषितमनुसचन्ते; तदुत रक्षांस्येव रेत आदधतीति । अथात्राद्धा जायते—यो ब्रह्मणो—यो यज्ञाज्जायते । तस्मादपि राजन्यं वा वैश्यं वा ब्राह्मण इत्येव ब्रूयात् ! ब्रह्मणो हि जायते—यो यज्ञाज्जायते । तस्मादाहुः—न सवनकृतं हन्यात्—एनस्वी ह्येव सवनकृतेति ॥ ४० ॥

“ इदं विष्णुविचक्रमे ” (ऋ० सं० १ । २२ । १७ । वा. सं. ५ । १५ । ११) इत्येवमादिकम् ॥ ३८ ॥

अध्वर्युकर्तृकं दीक्षितावेदनं विधत्ते—अथैक उद्बदतीति । ‘ एकः ’ अध्वर्युः ‘ उद्बदति ’ उच्चैरावेदयति । ‘ अयं ब्राह्मणः दीक्षितः ’ दीक्षणीयेष्टिकृष्णाजिनादिदीक्षासंस्कारेण संस्कृतः ‘ इति ’ । ‘ अयं महावीर्यः ’ इत्येतत् पूर्वं व्याख्यातम् । सूत्रे तु अध्वर्युव्यतिरिक्तेन कर्त्रा आवेदनमुक्तम् । “ अन्यो दीक्षितोऽयं ब्राह्मण इत्याह त्रिरुचैः ”—(का. श्रौ. सू. ७ । १०४) इति । “ अन्यशब्दोऽध्वर्युसन्निकर्षादाध्वर्यवसमाख्यानबलात् प्रति-प्रस्थातृपरः, उच्चैरित्यनेन चानुपांशुपक्षः सूचितः ”—इति कर्कोपाध्यायेन व्याख्यातम् । तस्य चावेदनवाक्यस्य त्रिरावृत्तिं विधत्ते—त्रिष्कृत्व इति ॥ ३९ ॥

आवेदनवाक्यगतस्य ब्राह्मणपदस्य प्रयोजनमाह—अथ यद्ब्राह्मण इति । ‘ अतः ’ ‘ अस्याः ’ दीक्षायाः ‘ पुरा ’ ‘ जानम् ’ जन्म ‘ अनद्धेव ’ अविनिश्चितमिव ‘ भवति ’ अनद्धात्वे कारणमाह—इदं ह्याहुरिति । ‘ इदं ’

अथ द्वितीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् । द्वितीयाध्याये च द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

व्याचं यच्छति । सु व्याचंयमुऽआस्तुऽआस्तमयात्तद्यद्वाचं यच्छति ॥ १॥
यज्ञेन वै देवाः । (५) इमां जितिं जिग्युर्धैषामियं जितिस्ते होचुः कथं नऽ-
इदं मनुष्यैरनभ्यारोहयुः स्यादिति ते यज्ञस्य रसं धीत्वा यथा मधु
मधुकृतो निर्धयेयुर्विदुह्य यज्ञं यूपेन योपयित्वा तिरोऽभवन्तु यद्देने-
नायोपयंस्तस्माद्यूपो नाम ॥ २ ॥

तद्वाऽऋषीणामनुश्रुतमास । ते यज्ञं सुमभरन्त्यथाऽयं यज्ञः सम्भृतऽएवं
वाऽएष यज्ञं सुमभरति यो दीक्षते वाग्वै यज्ञः ॥ ३ ॥

(स्ता) तामस्तमिते व्याचं विसृजते । संवत्सरो वै प्रजापातः प्रजा-
पतिर्यज्ञोऽहोरात्रे वै संवत्सरऽएते ह्येनं परिप्लवमाने कुरुतः सोऽहन्न-

अथ दीक्षितधर्माः ।

वाचं यच्छति । स वाचंयम आस्ते-आस्तमयात् । तद्यद्वाचं यच्छति ॥ १ ॥

यज्ञेन वै देवा इमां जितिं जिग्युः-धैषामियं जितिः । ते होचुः-कथं न इदं मनुष्यैरनभ्यारोहं
स्यादिति । ते यज्ञस्य रसं धीत्वा-यथा मधु मधुकृतो निर्धयेयुः-विदुह्य यज्ञं यूपेन योपयित्वा
तिरोऽभवन् । अथ यद्देनेनायोपयन्-तस्माद्यूपो नाम ॥ २ ॥

तद्वा ऋषीणामनुश्रुतमास । ते यज्ञं समभरन् । यथाऽयं यज्ञः सम्भृतः-एवं वा एष यज्ञं सम्भरति
यो दीक्षते । वाग्वै यज्ञः ॥ ३ ॥

तामस्तमिते वाचं विसृजते । संवत्सरा वै प्रजापतिः । प्रजापतिर्यज्ञः । अहोरात्रे वै संवत्सरः ।

वक्ष्यमाणम् ' आहुः ' अभिज्ञाः । यतो राक्षसाः त्रियम अनुसक्तं अनुसंश्रवयन्ति गर्भाधानसमये ' रेतः '
च ' आदधति, ' अतो योनितो जन्यते । ब्राह्मण इत्यस्य व्याख्यानं-यज्ञादिति । यज्ञशब्दामिधेयाब्रह्मणो
जातत्वाद् ' ब्राह्मण ' -शब्दव्यवहारः । अत एव राजन्यवैश्ययोःपि दीक्षितयोः " दीक्षितोऽयं ब्राह्मणः " -
(का. श्रौ. सू. ७।१०५) इत्येवं ब्रूयात् । यज्ञजन्मप्रशंसार्थं काञ्चिन्नियममाह-न सवनकृतमिति । ' सवनकृतं '
अभिषवकर्तारं यष्टारं त्रैवर्णिकेष्वन्यतममपीत्यर्थः । ' सवनकृता ' सवनकृता निमित्तेन, तद्वधेनेत्यर्थः ॥ ४० ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे

द्वितीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ (३-२-१)

गृहीतस्य वचसां विसर्गकालविधानाय पुनरुवदति-वाचं यच्छतीति । (का. श्रौ. सू. ७।१०६) ॥ १ ॥

वाग्यमनं प्रशंसितुमाख्यायिकामाह-यज्ञेन वै देवा इत्यादिना (श. प. ब्रा. १।६।२।१) । एतत्प्राग्
व्याख्यातम् ॥ २ ॥ ३ ॥

वाग्विमोक्तं विधत्ते-तामस्तमिते वाचमिति (का. श्रौ. सू. ७।१०७) । अस्तमयानन्तरमावित्वं वाग्विमो-

१-ब्राह्मण इत्येव वैश्यराजन्ययोःपि श्रुतेः । २-आस्तमयाद्वाचं यच्छति । ३-अस्तमिते दीक्षित वाचं विसृजत्यस्य पतिं
वाचं विसृजत्येति विराह ।

दीक्षिष्ट स रात्रिं प्रापत्स यावानेयु यज्ञो यावत्स्य मात्रा तावन्तमेवेतदाप्त्वा
व्याचं विसृजते ॥ ४ ॥

तद्वैकै । नक्षत्रं दृष्ट्वा व्याचं विसर्जयन्त्यत्रानुष्ठयाऽस्तमितो भवतीति
वृदन्तस्तदु तथा न कुर्यात्क ते स्युर्धन्मेघः स्यात्तस्माद्यत्रैवानुष्ठयाऽस्त-
मितं मन्येत तदेव व्याचं विसर्जयेत् ॥ ५ ॥

(६) अनेनो द्वैके व्याचं विसर्जयन्ति । भूर्भुवः स्वरिति यज्ञमाप्याय-
यामो यज्ञं संदध्म इति वृदन्तस्तदु तथा न कुर्याच्च ह सु यज्ञमाप्याय-
यति न संदधाति शु एतेन व्याचं विसर्जयति ॥ ६ ॥

(त्य) अनेनैव व्याचं विसर्जयेत् । (द्र) व्रतं कृणुत व्रतं कृणुताग्नि-

एते ह्येनं परिप्लवमाने कुरुतः । सोऽहन्नदीक्षिष्ट, स रात्रिं प्रापत् । स यावानेव यज्ञो, यावत्स्य मात्रा-
तावन्तमेवेतदाप्त्वा वाचं विसृजते ॥ ४ ॥

तद्वैकै-नक्षत्रं दृष्ट्वा वाचं विसर्जयन्ति-अत्रानुष्ठयाऽस्तमितो भवतीति वदन्तः । तदु तथा न
कुर्यात्-क ते स्युः-यन्मेघः स्यात् । तस्माद्यत्रैवानुष्ठयास्तमितं मन्येत-तदेवं वाचं विसर्जयेत् ॥ ५ ॥

अनेनो द्वैके वाचं विसर्जयन्ति-भूर्भुवः स्वः-इति । यज्ञमाप्याययामः, यज्ञं संदध्मः-इति
वदन्तः । तदु तथा न कुर्यात् । न ह स यज्ञमाप्याययति, न संदधाति-य एतेन वाचं विसर्जयति ॥ ६ ॥

अनेनैव वाचं विसर्जयेत्-“व्रतं कृणुत, व्रतं कृणुताग्निर्व्रह्माऽग्निर्यज्ञो वनस्पतिर्यज्ञियः”-

कस्य प्रशंसति-संवत्सरो वा इति । ‘ एते ’ एव ‘ अहोरात्रे ’ ‘ परिप्लवमाने ’ पुनः पुनरावर्तमाने ‘ एनं ’
‘ संवत्सरं ’ कुरुतः निष्पादयतः । ‘ सः ’ उक्तलक्षणः ‘ प्रजापतिः ’ पुरा स्वयज्ञसमये ‘ अहन् ’ अहनि
‘ अदीक्षिष्ट ’ लुङ् (पा. सू. ३ । ३ । ११०) दीक्षितवान् । कृतदीक्षः ‘ सः ’ प्रजापतिः, ‘ रात्रिम् ’
‘ प्रापत् ’ प्राप्तवान् । दीक्षितोपलक्षितां वाचं रात्रिपर्यन्तमन्ववर्तयदित्यर्थः । अतस्तावत्पर्यन्तं वायमनं कुर्वन्
दीक्षितो ‘ यावान् ’ ‘ यज्ञः ’ संवत्सर-प्रजापत्यात्मकोऽस्ति, ‘ अस्य ’ च ‘ यावर्ता ’ ‘ मात्रा ’ परिमितिरस्ति,
‘ तावन्तं ’ सकलमपि ‘ एतत् ’ एतेन नियमेन ‘ आप्त्वा ’ ‘ वाचं ’ विसृष्टवान् भवति ॥ ४ ॥

वाग्विमोके केषाञ्चित्पक्षमाह-तद्वैकै इति (आ. श्रौ. सू. १० । १६ । १) । ‘ अत्र ’ नक्षत्रदर्शन-
काले । ‘ अनुष्ठया ’ सम्यगित्यर्थः । सर्वैः प्रज्ञातत्वेन सूर्यः ‘ अस्तमितो भवतीति ’ ‘ वदन्तः ’ । तमिमं
पक्षं दूषयति-तदु तथेति । ‘ ते ’ तथाऽनुष्ठयातारो यदि ‘ मेघः ’ नक्षत्राच्छादकः ‘ स्यात् ’, तर्हि ‘ क स्युः ’
कुत्र वाग्विसर्गकर्तारो भवेयुः । ‘ तस्माद् ’ ‘ यत्र ’ काले ‘ अस्तमितम् ’ ‘ अनुष्ठया सम्यक् प्रज्ञातं ’ ‘ मन्येत ’
तदैव परित्यजेत्; न नक्षत्रोदये वाग्विसर्गः ॥ ५ ॥

मन्त्रविषये केषाञ्चित् पक्षमप्युच्य निराचष्टे-अनेनो द्वैक इति (‘ भूर्भुवः स्वरिति वा ’ का. श्रौ. सू. ७ । १०९) ।
यज्ञाप्यायनसन्धानयोस्तन्मन्त्रे स्फुटमप्रतिभानात् ‘ न ह ’ इत्युक्तम् ॥ ६ ॥

अतः स्वाभिप्रेतमाह-अनेनैवेति । अत्र व्रतं कृणुतेत्यत्र व्रतग्रहणार्थत्वं सामर्थ्योदवसेयम् । वीप्सया तत्तु

ब्रह्माऽग्निर्ब्रह्मो वुनस्पतिर्यज्ञियऽदुत्येषु ह्यस्यात्र यज्ञो भवत्येतद्विषयथा
पुराऽग्निहोत्रं तद्यज्ञेनैवैतद्यज्ञं सम्भृत्य यज्ञे यज्ञं प्रतिष्ठापयति यज्ञेन
यज्ञं संतनोति संततं ह्येवास्यैतद्व्रतं भवत्या सुत्यायै त्रिष्कृत्वऽआह
त्रिवृद्धि यज्ञः ॥ ७ ॥

(जोऽथा) अथाग्निमभ्यावृत्य वाचं विसृजते । न ह सु यज्ञमाप्याय-
यति न संदधाति योऽतोऽन्येन वाचं विसृजते स प्रथमं व्याहरन्त्सत्यं
वाचोऽभिव्याहरति ॥ ८ ॥

(त्य) अग्निर्ब्रह्मेति । (त्य) अग्निर्ह्येव ब्रह्माऽग्निर्ब्रह्मऽइत्यग्निर्ह्येव यज्ञो
वुनस्पतिर्यज्ञियऽ इति वुनस्पतयो हि यज्ञिया न हि मनुष्या यजेरन्यद्व-
नस्पतयो न स्युस्तस्मादाह वुनस्पतिर्यज्ञिय इति ॥ ९ ॥

(वा. सं. ४।११) इति । एष ह्यस्यात्र यज्ञो भवति, एतद्विः—यथा पुराऽग्निहोत्रम् । तद् यज्ञे-
नैवैतद्यज्ञं सम्भृत्य, यज्ञे यज्ञं प्रतिष्ठापयति । यज्ञेन यज्ञं संतनोति । संततं ह्येवास्यैतद्व्रतं भवति—
आसुत्यायै । त्रिष्कृत्व आह । त्रिवृद्धि यज्ञः ॥ ७ ॥

अथाग्निमभ्यावृत्य वाचं विसृजते । न ह सु यज्ञमाप्याययति, न संदधाति—योऽतोऽन्येन वाचं
विसृजते । स प्रथमं व्याहरन्—सत्यं वाचोऽभिव्याहरति ॥ ८ ॥

अग्निर्ब्रह्मेति । अग्निर्ह्येव ब्रह्म । अग्निर्ब्रह्म इति । अग्निर्ह्येव यज्ञः । वनस्पतिर्यज्ञिय इति । वनस्पतयो
हि यज्ञियाः । नहि मनुष्या यजेरन्—यद्वनस्पतयो न स्युः । तस्मादाह वनस्पतिर्यज्ञिय इति ॥ ९ ॥

द्विर्ब्रह्मादित्यर्थः सूचितः । अग्निर्ब्रह्मेत्यादिः पृथङ्मन्त्रो वाग्विसर्जनार्थः । तथा च सूत्रम्—“अग्निमभ्यावृत्य व्रतं कुरुतेति
वाग्विसर्जनं त्रिरुक्त्वाऽग्निर्ब्रह्मेति च सकृदिति”—(का. श्रौ. सू. ७।१०८) इति । व्रतकरणं प्रशंसति—एष
हीति । ‘एषः’ व्रताख्यः पदार्थः ‘अत्र’ दीक्षाकाले ‘यज्ञो भवति’ । तथा ‘एतत्’ एव व्रतं ‘हविः’ अपि भवति ।
‘यथा’ ‘पुरा’ दीक्षादिवसात्पूर्वम् ‘अग्निहोत्रम्,’ एवमिदमप्याग्निहोत्रप्रत्याग्राय एवेत्यर्थः । यथाहापस्तम्बः—“न
त्वेव न व्रतयेदग्निहोत्रस्याविच्छेदाय”—(आ. सू. १०।१६।११) इति । अत एतद्व्रतारख्येन ‘यज्ञेन’ प्रवर्त-
मानेन चिकीर्षितं ज्योतिष्टोमं ‘यज्ञम्’ व्रतारख्यं ‘सम्भृत्य’ एकांकृत्य तत्रैव प्रतिष्ठाप्य च तं ज्योतिष्टोम-
मेतेन विस्तारितवान् भवति । अत एतन्मन्त्रेऽभिगतयज्ञसन्धानसम्भवादयं पक्ष एव श्रेयानित्यर्थः । विहितव्रतं
सुत्यादिवसपर्यन्तं कर्तव्यमित्याह—सन्ततमिति ॥ ७ ॥

वाग्विमोकोऽप्यभिमुखं कर्तव्य इत्याह—अथाग्निमिति (का. श्रौ. सू. ७।१०८) । उक्तमर्थं व्यतिरेकेण
प्रशंसति—न हेति । ‘अतोऽन्येन’ भूयः स्वस्वित्यनेन । मन्त्रपदानि व्याचष्टे—स प्रथममिति । वाग्व्यवहार-
स्यादावग्निर्ब्रह्मेति ब्रुवन् सत्यमेवोक्तवान् भवति; “सत्यं ब्रह्म” इति श्रुतेः (बृ. आ. उ. ९।४।१) ॥ ८ ॥

अग्निरिति । वनस्पतर्यज्ञार्हत्वं श्रुतिरेवोपपादयति—न हि मनुष्या इति ॥ ९ ॥

(त्वु) अथास्मै व्रतुं श्रपयन्ति । देवान्वाऽएषु ऽउपावर्तते यो दीक्षते सु देवतानामेको भवति शृतं वै देवानां हविर्नाशृतं तस्माच्छ्रपयन्ति तदेषु ऽएषु व्रतयति नाशौ जुहोति तद्यदेषु ऽएषु व्रतयति नाशौ जुहोति ॥ १० ॥

यज्ञेन वै देवाः । (५) इमां जितिं जिग्युर्धैषामियं जितिस्ते होचुः कथं न ऽइदं मनुष्यैरनभ्यारोह्युं स्यादिति ते यज्ञस्य रसं धीत्वा यथा मधु मधुकृतो निर्धयेयुर्विदुह्य यज्ञं यूपेन योपयित्वा तिरोऽभवन्नुथ यदेनेनायोपयस्तस्माद्यूपो नाम ॥ ११ ॥

तद्वाऽऋषीणामनुश्रुतमास । ते यज्ञं सुमभरन्नुथाऽयं यज्ञः सम्भृत ऽएष वा ऽअत्र यज्ञो भवति यो दीक्षतऽएषु ह्येनं तनुतुऽएषु ऽएनं जनयति तद्यदेवात्र यज्ञस्य निर्धातं यद्विदुग्धं तदेवैतत्पुनराप्याययति यदेषु ऽएषु व्रतयति नाशौ जुहोति न द्वाप्याययेद्यदशौ जुहुयाञ्जुह्वु हैव मुन्येत नाजुह्वत ॥ १२ ॥

अथास्मै व्रतं श्रपयन्ति । देवान्वा एष उपावर्तते-यो दीक्षते । स देवतानामेको भवति । शृतं वै देवानां हविः-नाशृतम् । तस्माच्छ्रपयन्ति । तदेष एव व्रतयति, नाशौ जुहोति । तद्यदेष एव व्रतयति, नाशौ जुहोति ॥ १० ॥

यज्ञेन वै देवाः इमां जितिं जिग्युः-धैषामियं जितिः । ते होचुः-कथं न इदं मनुष्यैरनभ्यारोह्यं स्यादिति । ते यज्ञस्य रसं धीत्वा-यथा मधु मधुकृतो निर्धयेयुः । विदुह्य यज्ञं यूपेन योपयित्वा तिरोऽभवन् । अथ यदेनेनायोपयन्-तस्माद्यूपो नाम ॥ ११ ॥

तद्वा ऋषीणामनुश्रुतमास । ते यज्ञं समभरन्-यथाऽयं यज्ञः सम्भृतः । एष वा अत्र यज्ञो भवति-यो दीक्षते । एष ह्येनं तनुते । एष एनं जनयति । तद् यदेवात्र यज्ञस्य निर्धातम्, यद्विदुग्धं-तदे-

अथास्मा इति । शृतं वा इत्यादि । ' शृतम् ' प्रकम् । ' वै ' शब्देन श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिरभिधीयते । तथा च तैत्तिरीयकम्-“यः शृतः स सदेवस्तस्मादविदहता शृतं कुन्यः सदैवत्वाय ”-(तै. सं. २।६।३।४) इति ' तत् ' शृतं । क्षीरम् ' एषः ' दीक्षित एव ' पिबेति (का. श्रौ. सू. ७।१।३) एवकारव्युदसनीयमाह-नाश्राविति ॥ १० ॥

आत्मन्येव होमं पुरातनवृत्तान्ताभिधानेन प्रशंसति-यज्ञेन वा इति । (श. प. ब्रा. १।६।२।१ भाष्ये) गतम् । देवैराच्छादितस्यापि पयोव्रतस्य तदवगच्छद्भिः पूर्वोक्तार्थिभिः सम्भृतत्वाद्देनेनापि सम्भर्तव्यमित्यर्थः ॥ ११ ॥

तद्वा ऋषीणामिति । ननु सर्वमपि हविरग्रावेव हूयते, किमिदं पीयत इत्याशङ्क्य दीक्षितस्याप्यग्निवमुप-

(दि) इमे वै प्राणाः । (०) मनोजाता मनोयुजो दक्षक्रतवो वागे-
वाग्निः प्राणोदानौ मित्रावरुणौ चक्षुरादित्यः श्रोत्रं विश्वे देवा एतासु
हैवास्यैतदेवतासु हुतं भवति ॥ १३ ॥

तद्वैके । प्रथमे व्रतऽउभौ व्रीहियवावावपन्त्युभाभ्याम् रसाभ्यां शुदेवात्र
यज्ञस्य निर्धीतं यद्विदुग्धं तत्पुनराप्याययाम इति वृदन्तो यद्यु व्रतदुघा
न दुहीत यस्यैवातः कामयेत तस्य व्रतं कुर्यादेतदु ह्येवास्यैताऽउभौ
व्रीहियवावन्वारब्धौ भवत इति तदु तथा न कुर्यान्न ह सु यज्ञमाप्या-
ययति न सन्दधाति सु उभौ व्रीहियवावावपति तस्मादन्यतरमेवावपेद्-
विर्व्याऽअस्यैताऽउभौ व्रीहियवौ भवतः स शुदेवास्यैतौ हविर्भवतस्तु-

वैतत् पुनराप्याययति । यदेव एव व्रतयति, नाग्नौ जुहोति । न हाप्याययेद्-यदग्नौ जुहुयात् ।
जुह्वदु हैव मन्येत-नाजुह्वत् ॥ १२ ॥

इमे वै प्राणाः-मनोजाता मनोयुजो दक्षक्रतवः । वागेवाग्निः । प्राणोदानौ मित्रावरुणौ ।
चक्षुरादित्यः । श्रोत्रं विश्वेदेवाः । एतासु हैवास्यैतदेवतासु हुतं भवति ॥ १३ ॥

तद्वैके-प्रथमे व्रत उभौ व्रीहियवावावपन्ति । उभाभ्यां रसाभ्याम्-यदेवात्र यज्ञस्य निर्धीतम्
यद्विदुग्धम्-तत्पुनराप्याययाम-इति वदन्तः । यद्यु व्रतदुघा न दुहीत-यस्यैवातः कामयेत-तस्य
व्रतं कुर्यात् । एतदु ह्येवास्यैता उभौ व्रीहियवावन्वारब्धौ भवत इति । तदु तथा न कुर्यात् । न ह
स यज्ञमाप्याययति, न सन्दधाति-य उभौ व्रीहियवावावपति । तस्मादन्यतरमेवावपेत् । हविर्वा

पादयति-एष वा अत्रेति । ' यज्ञ '—शब्देनात्राग्निरभिधीयते यज्ञोत्पादकत्वाभिधानात् । अतः स्वात्माग्नौ
होमेन ' यज्ञस्य ' ज्योतिष्टोमस्य ' यत् ' ' निर्धीतम् ' निष्पीतम् अनुष्ठानेन विकल्मम्, ' यत् ' च ' विदुग्धं '
विपरीतानुष्ठानेन विपरीतफलमङ्गम्, ' तत् ' ' पुनः ' आप्यायितवान् भवति । व्यतिरेके दोषमाह-न हेति ।
जुह्वदु हैव मन्येतेति । उक्तम् ॥ १२ ॥

देवताप्रीणनाभावात् कथं तादृशी मतिरुत्पद्यत इत्यत आह-इमे वा इति । वागादीनां मुख्यप्राणप्रवेशेन
प्राणशब्दव्यवहारस्य ' इमे प्राणाः ' वागादयः ' मनोजाताः ' मनसः सकाशादुत्पन्नाः, मनोव्यतिरेकेण इत-
स्ततः प्रवृत्त्यभावात् । ' मनोयुजः ' च स्वस्वव्यापारेषु मनसः कर्तृत्वात् । त एवं ' दक्षक्रतवः ' दक्षाः प्रवृद्धाः
स्वस्वोचिताः क्रतवः कर्माणि येषां ते तथोक्ताः । तेषां देवता विभज्य योजयति-वागेवाग्निरित्यादिना ।
" अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशत् " इति श्रुतेः (ऐ. २. आर. ४. अ. २. खं) इन्द्रिय-तदभिमानिदेवत-
योरभेदव्यवहारः । यस्मात् ' एतासु ' ' देवतासु ' प्रीणयति, तस्मादेतासु निमित्तभूतासु स्वात्मनि ' हुतं
भवति ' । यद्वा अग्नौ चेदेकरिमन्त्रेव हुतं भवेत्, आत्मनि तु तत्तदिन्द्रियदेवतासु सर्वास्वपि हुतं भवतीति
व्याख्येयम् । तस्माज्जुह्वन्मन्येत इत्यर्थः ॥ १३ ॥

प्रथमदिवस (देय) व्रतविषयकमेकेषां चित्पक्षमाह-तद्वैके इति । ' प्रथमे व्रते ' प्रथमव्रतार्हे क्षीरे निर्द्धीत-
विदुग्धयोरप्यङ्गयोरप्यायनायोभयोरपि समाधानायोभयावापे सत्युमे अपि हविषी अन्वारब्धे भवत इति तेषा-

देवास्यैतावन्वारब्धौ भवतो यद्यु व्रतदुघा न दुहीत यस्यैवातः कामयेत
तस्य व्रतं कुर्यात् ॥ १४ ॥

(त) तद्वैके । प्रथमे व्रते सर्वोषधुं सर्वसुरभ्यावपन्ति यदि दीक्षित-
मार्तिर्विन्देद्येनैवातः कामयेत तेन भिषज्येद्यथा व्रतेन भिषज्येदिति
तदु तथा न कुर्यान्मानुषुं ह ते यज्ञे कुर्वन्ति व्यृद्धं वै तद्यज्ञस्य यन्मा-
नुषं नेद्वृद्धं यज्ञे कर्वाणीति यदि दीक्षितमार्तिर्विन्देद्येनैवातः कामयेत
तेन भिषज्येत्समाप्तिर्ह्येव पुण्या ॥ १५ ॥

अस्यैता उभौ ब्रीहियवौ भवतः । स यदेवास्यैतौ हविर्भवतः—तदेवास्यैतावन्वारब्धौ भवतः । यद्यु
व्रतदुघा न दुहीत—यस्यैवातः कामयेत—तस्य व्रतं कुर्यात् ॥ १४ ॥

तद्वैके—प्रथमे व्रते सर्वोषधं सर्वसुरभ्यावपन्ति । यदि दीक्षितमार्तिर्विन्देत्—येनैवातः कामयेत—
तेन भिषज्येत्—यथा व्रतेन भिषज्येदिति । तदु तथा न कुर्यात् । मानुषं ह ते यज्ञे कुर्वन्ति ।
वृद्धं वै तद् यज्ञस्य—यन्मानुषम् । नेद्वृद्धं यज्ञे कर्वाणीति । यदि दीक्षितमार्तिर्विन्देत्—येनैवातः
कामयेत—तेन भिषज्येत् । समाप्तिर्ह्येव पुण्या ॥ १५ ॥

मभिप्रायः । तन्निषेधति—तद्विति । उभयावापस्याप्रयोजकतामाह—न हेति । तर्हि किं कुर्यादिति तत्राह—तस्मा-
द्वन्यतरमिति । अन्यतरावापपक्षे उभयान्वारम्भः कथं सिद्ध्यतीति तत्राह—हविर्वा अस्येति । दर्शपूर्णमासयो-
र्ब्रीहियवयोरुभयोरपि हविष्करणात् तत्रैवान्वारब्धौ भवतो न नूतने । अतोऽप्रयोजकत्वादुभयोरैवावापोऽनपे-
क्षित इत्यर्थः । व्रतधुगुधामावे किं कुर्यादित्यत आह—यद्यु इति । यतो ब्रीहियवान्वारब्धौ ‘ अतः ’
अनयोर्ब्रीहियवयोर्मध्ये ‘ यस्यैव ’ व्रतं ‘ कामयेत ’ ‘ तस्य ’ एतद् ‘ व्रतं ’ कुर्यात् ॥ १४ ॥

प्रथमव्रतविषय एवेतरेषां पक्षमाह—तद्वैक इति । क्वचित् प्रथमव्रत एव यन् ‘ सर्वोषधम् ’ ब्रीहियव-
प्रियंगुगोधूमादिकं, यच्च ‘ सुरभि ’ सुगन्धि पिप्पल्यादि, तन् सर्वम् ‘ आवपन्ति ’ । तथा सत्युत्तरत्र दीक्षित-
स्यार्तो सत्यां यादृशाया आर्तैर्यदौषधमिति आत्यार्तः कामयेत, तन् क्षीरे प्रक्षिप्य पाकं कृत्वा प्रयच्छेत् । तथा
सति प्रथमव्रते सर्वोषधस्यान्वारब्धत्वाद् व्रताविरोधेनैव चिकित्सा कृता भवतीति तेषामभिप्रायः । तन्निरा-
चष्टे—तद्विति । तथा सति यथा मनुष्या औषधं क्षीरे प्रक्षिप्य प्रयच्छन्ति, तद्वदेतत्स्यात् । तच्च यज्ञविरुद्धम् ।
अतो यद्यस्य प्रतिक्रियां कामयेत, केवलं तदेव प्रयच्छेत् यस्मात् ‘ समाप्तिः ’ यागसम्पूतिः ‘ पुण्या ’ इष्टा, तस्मा-
दन्वारब्धेनायौषधेन भिषज्येदित्यर्थः । अनेनैवार्थभावेऽपि सर्वोषधपक्षो निरस्तः आर्तरेवोपेक्षितत्वात्, सर्वपक्षे-
पामावेऽपि तत्सम्भवात् । अत्र सूत्रम्—“ प्रथमे व्रते ब्रीहियवयोरन्यतरमावपत्युभावैके, एकैतरव्रतमदोहे,
सर्वोषधं सर्वसुरभि चैके ”—इति । आवपेदिति शेषः ॥ १५ ॥

१—प्रथमे व्रते ब्रीहियवयोरन्यतरमावपत्युभावैके । का. श्री. सू. ७ । ११४ । २—तद्व्रतमदोहे । का. श्री. सू. ७ । ११५ ।
३—सर्वोषधं सर्वसुरभि चैके । का० श्री० सू० ७ । ११६ । ४—“ तद्व्रतमदोहे ” इति चौखंबा—संस्कृतग्रन्थमालामुद्रित का.
श्री. सू. पुस्तके सूत्रस्य ह्यपान्तरं दृश्यते ।

(ण्याऽ)अथास्मै व्रतं प्रयच्छति।(त्य)अतिनीय मानुषं कालं सायं दुग्ध-
मपरात्रे प्रातर्दुग्धमपराह्णे व्याकृत्याऽएव देवं चैवैतन्मानुषं च व्याकरोति १६

(त्य)अथास्मै व्रतं प्रदास्यन्नपऽउपस्पर्शयति । देवीं धियं मनामहे सुमृडी-
कामभिष्टये वचोधां यज्ञवाहसं सुतीर्था नोऽअसद्वशऽइति मानुषाय वाऽ-
एष पुराऽशनायावनेनित्तेऽथात्र दैव्यै धिये तस्मादाह देवीं धियं मनामहे
सुमृडीकामभिष्टये वचोधां यज्ञवाहसं सुतीर्था नोऽअसद्वशऽइति स याव-
त्क्रियञ्च व्रतं व्रतयिष्यन्नपऽउपस्पृशेदेतेनैवोपस्पृशेत् ॥ १७ ॥

(३) अथ व्रतं व्रतयति । ये देवा मनोजाता मनोयुजो दक्षकृतवस्ते
नोऽवन्तु ते नः पान्तु तेभ्यः स्वाहेति तद्यथा वषट्कृतं हुतमेवमस्यै-
तद्भवति ॥ १८ ॥

अथास्मै व्रतं प्रयच्छति—अतिनीय मानुषं कालम् । सायं दुग्धमपरात्रे, प्रातर्दुग्धमपराह्णे
व्याकृत्या एव देवं चैवैतन्मानुषं च व्याकरोति ॥ १६ ॥

अथास्मै व्रतं प्रदास्यन्नप उपस्पर्शयति—“दैवीं धियं मनामहे, सुमृडीकामभिष्टये वचोधां
यज्ञवाहसं सुतीर्था नो असद्वशे” —(वा. सं. ४।११) इति । मानुषाय वा एष पुराऽशनाया-
वनेनित्ते । अथात्र दैव्यै धिये । तस्मादाह—दैवीं धियं मनामहे सुमृडीकामभिष्टये वचोधां यज्ञवाहसं
सुतीर्था नो असद्वश इति । स यावत्क्रियञ्च व्रतं व्रतयिष्यन्नप उपस्पृशेत् । एतेनैवोपस्पृशेत् ॥ १७ ॥

अथ व्रतं व्रतयति—“ये देवा मनोजाता मनोयुजो दक्षकृतवस्ते । नोऽवन्तु ते नः पान्तु
तेभ्यः स्वाहा” (वा. सं. ४ । ११)—इति । तद्यथा वषट्कृतं हुतम्—एवमस्यैतद् भवति ॥ १८ ॥

अथास्मा इत्यादि । मानुषकालातिक्रान्तौ कौ कालाविति, तौ दर्शयति—सायन्दुग्धमित्यादिना । व्याकृत्या
एवेति । ‘व्याकृतिः’ व्याकरणम्, देवमानुषयोर्विभाग इति यावत् ॥ १६ ॥

अध्वर्युकारयितृकं यजमानकर्तृकमुदकोपस्पर्शनं विधत्ते—अथास्मै व्रतं प्रदास्यन्निति । लौकिकाशनाय
हस्तावनेजनव्यापृतये मन्त्रेणावनेजनं युक्तम्, तत्रापि पयोव्रतस्य दीक्षितविषयत्वेन देवाशनत्वात् “दैवी
धियम्” इति मन्त्रो युज्यत इत्यर्थः । प्रकरणात् पयोव्रत एव हस्तप्रक्षालनेऽयं मन्त्र इति प्राप्तौ सर्वव्रतावने-
जनसाधारणतामाह—स यावदिति ॥ १७ ॥

समन्त्रकं व्रतपानं विधत्ते—अथ व्रतं व्रतयतीति । मनोजातादयो व्याख्याताः । यथा अन्यत्र यागे वषट्-
कारेण दत्तं हविर्हुतं भवति, एवमस्य समन्त्रकं व्रतं स्वाहाकृतत्वाद्भुतमेव भवतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

१—व्रतं प्रयच्छत्यनुत्सिकमपरात्रे सायंदोहमपराह्णे प्रातर्दोहं । का. श्री. सू. ७ । ११९ । २—दैवीं धियमिति व्रतायोप-
स्पर्शनं स्वासने । का. श्री. सू. ७ । १२० । उपस्पर्शनमाचमनमिति ककः । उदकोपस्पर्शनमात्रमेवेति संप्रदायः । हरिस्वामि-
नस्तु उपस्पर्शनपदेन स्पर्शमात्रमाहुः । शतपथे सर्वत्रोपस्पृशतेत्युक्तं प्रयोगादिति । ३—ये देवा इति व्रतयत्यमृण्यपात्रे । लोहे
का. श्री. सू. ७ । १२१ । ४—अस्मिन्नेव ब्राह्मणे त्रयोदशकण्डिकाभाष्ये ।

(त्र्य) अथ व्रतं व्रतयित्वा नाभिमुपस्पृशते श्वात्राः पीता भवत यूयमापोऽअस्माकमन्तरुदरे सुशेवाः । ताऽअस्मभ्यमयक्ष्माऽअनमीवाऽअनागसः स्वदन्तु देवीरमृताऽऋतावृधऽइति देवान्वाऽएष उपावर्तते यो दीक्षते स देवतानामेको भवत्यनुत्सिक्तं वै देवानां हविरथैतद्भूतप्रदो मिथ्या करोति व्रतमुपोत्सिञ्चन् व्रतं प्रमीणाति तस्यो हैषा प्रायश्चित्तिस्तुथोहास्यैतन्न मिथ्या कृतं भवति न व्रतं प्रमीणाति तस्मादाह श्वात्राः पीता भवत यूयमापोऽअस्माकमन्तरुदरे सुशेवाः । ताऽअस्मभ्यमयक्ष्माऽअनमीवाऽअनागसः स्वदन्तु देवीरमृताऽऋतावृधऽ इति स यावत्क्रियञ्च व्रतं व्रतयित्वा नाभिमुपस्पृशेदेतेनैवोपस्पृशेत्कस्तद्वेद युद्धतप्रदो व्रतमुपोत्सिञ्चेत् ॥ १९ ॥

(इ) अथ यत्र मेक्ष्यन्भवति । तत्कृष्णविषाणया लोष्टं वा किञ्चिद्वोपहन्तीयं ते यज्ञिया तनूऽितीयं वै पृथिवी देवी देवयजनी सा दीक्षितेन नाभिमिह्या तस्या एतदुदगृह्येयं यज्ञियां तनूमुथायज्ञियं शरीरमभिमेहत्यपो

अथ व्रतं व्रतयित्वा नाभिमुपस्पृशति—“श्वात्राः पीता भवत यूयमापो अस्माकमन्तरुदरे सुशेवाः । ता अस्मभ्यमयक्ष्मा अनमीवा अनगसः स्वदन्तु देवीरमृता ऋतावृधः”- (वा. सं. ४।१२) इति । देवान्वा एष उपावर्तते यो-दीक्षते । स देवतानामेको भवति । अनुत्सिक्तं वै देवानां हविः । अथैतद् व्रतप्रदो मिथ्या करोति । व्रतमुपोत्सिञ्चन् व्रतं प्रमीणाति । तस्यो हैषा प्रायश्चित्तिः । तथो हास्यैतन्न मिथ्या कृतं भवति, न व्रतं प्रमीणाति । तस्मादाह-श्वात्राः पीता भवत यूयमापो अस्माकमन्तरुदरे सुशेवाः । ता अस्मभ्यमयक्ष्मा अनमीवा अनगसः स्वदन्तु देवीरमृता ऋतावृध इति । स यावत्क्रियञ्च व्रतं व्रतयित्वा नाभिमुपस्पृशेत् । एतेनैवोपस्पृशेत् । कस्तद्वेद-यद् व्रतप्रदो व्रतमुपोत्सिञ्चेत् ॥ १९ ॥

अथ यत्र मेक्ष्यन्भवति-तत् कृष्णविषाणया लोष्टं वा, किञ्चिद्वोपहन्ति । “इयं ते यज्ञिया तनूः” (वा. सं. ४।१२) इति । इयं वै पृथिवी देवी देवयजनी । सा दीक्षितेन नाभिमिह्या । तस्या एतदुदगृह्येयं

अथ व्रतं व्रतयित्वेति । समन्त्रकनाभ्युपस्पर्शनस्य प्रयोजनमाह-देवान्वा इत्यादिना । देवार्थस्य हविषः स्कन्दनायोग्यत्वाद् दीक्षितस्यापि देवत्वाद् व्रतप्रदानेऽप्यध्वर्योः प्रमादात् स्कन्दनादेः सम्भवाद् यज्ञदोषः सम्भाव्येत, तस्यायं मन्त्रः प्रायश्चित्तमित्यर्थः । अस्मिन्मन्त्रे पयसामितस्ततः पतनराहित्येन शीघ्रपीतवस्योदरान्तः प्रवेशस्य च प्रार्थनात् उदकोपस्पर्शनमन्त्रवन्नाभ्युपस्पर्शनमन्त्रस्यापि सर्वव्रतसाधारण्यमाह-स यावत्क्रियादिति । नाभ्युपस्पर्शनात्मकप्रायश्चित्तस्य सर्वत्र कर्तव्यत्वे कारणमाह-कस्तादिति । ‘उपोत्सिञ्चेत्’ सर्वतो विकिरेत् ॥ १९ ॥ दीक्षितस्य मूत्रोत्तर्गो विशेषमाह-अथ यत्रेति । ‘यत्र’ यस्मिन् प्रदेशे ‘मेक्ष्यन्’ मूत्रसेकं कारिष्यन् ‘भवति’ । ‘किञ्चिद्वा’ लोष्टाभावे तत्सम्बन्धि मृदादिकं वा ‘कृष्णविषाणया’ ‘उपहन्ति’ उपाददीते-

मुञ्चामि न प्रजामित्युभयं वाऽअत एत्यापश्च रेतश्च सुऽएतदपुऽएव
मुञ्चति न प्रजामँहोमुचः स्वाहाकृताऽइत्यँहस इव ह्येता मुञ्चन्ति
यदुदरे गुष्ठितं भवति तस्मादाहाँहोमुचऽ इति स्वाहाकृताः पृथिवी-
माविशतेत्याहुतयो भूत्वा शान्ताः पृथिवीमाविशतेत्येवैतदाह ॥ २० ॥

(हा) अथ पुनर्लोष्टं न्यस्यति । पृथिव्या सम्भवेतीयं वै पृथिवी देवी
देवयजनी सा दीक्षितेन नाभिमिह्या तस्या एतदुद्गृह्यैव यज्ञियां तनू-
मथायज्ञियँ शरीरमुभयमिक्षत्तामेवास्यामेतत्पुनर्यज्ञियां तनूं दधाति
तस्मादाह पृथिव्या सम्भवेति ॥ २१ ॥

(त्य) अथाग्नये परिदाय स्वपिति । देवान्वाऽएषऽ उपावर्तते यो
दीक्षते सु देवतानामेको भवति न वै देवाः स्वपन्त्यनवरुद्धो वाऽएतस्या-

यज्ञियां तनूम्-अथायज्ञियं शरीरमभिमेहति । “ अपो मुञ्चामि न प्रजाम् ”-(वा. सं. ४ ।
१३) इति । उभयं वाऽअत एति अपश्च रेतश्च । स एतदप एवमुञ्चति, न प्रजाम् । “ अँहोमुचः
स्वाहाकृताः ”-(वा. सं. ४ । १३) इति । अँहस इव होता मुञ्चन्ति-यदुदरे गुष्ठितं भवति
तस्मादाह-अँहोमुच इति । “ स्वाहाकृताः पृथिवीमाविशत ”-(वा. सं. ४ । १३) इति ।
आहुतयो भूत्वा शान्ताः पृथिवीमाविशतेत्येवैतदाह ॥ २० ॥

अथ पुनर्लोष्टं न्यस्यति-“ पृथिव्या सम्भव ”-(वा. सं. ४ । १३) इति । इयं वै पृथिवी देवी
देवयजनी । सा दीक्षितेन नाभिमिह्या । तस्या एतदुद्गृह्यैव यज्ञियां तनूम्-अथायज्ञियं शरीरमुभय-
मिक्षत्-तामेवास्यामेतत्पुनर्यज्ञियां तनूं दधाति । तस्मादाह-पृथिव्या सम्भवेति ॥ २१ ॥

अथाग्नये परिदाय स्वपिति । देवान्वा एष उपावर्तते-यो दीक्षते । स देवानामेको भवति । न वै

त्यर्थः । “ लोष्टं वा किञ्चिद्वा ”-इति सूत्रात् । तत्र मन्त्रमाह-इयं त इति । व्याचष्टे-इयं वा इति । पृथिव्या
देवयजनार्हत्वं कृतवान् भवतीत्यर्थः । मेहनमन्त्रमाह-अपो मुञ्चामीति । ‘ अतः ’ अस्मान्मन्त्रद्वारात्
अत्रेतसोरुभयोरपि निर्गमसम्भवादप एव मुञ्चामि न प्रजोत्पादकं रेत इति मन्त्रेणोच्यत इत्यर्थः । अतोऽनेन
मूत्रं कुर्यादिति विधिरुन्नेयः । तथा च कात्यायनः-“ अपो मुञ्चामीति मेहति ” इति (का. श्रौ. सू. ४ ।
१२९) । द्वितीयभागं व्याचष्टे-अँहोमुच इति देहान्तर्गतेन पापेन सहैवेता मूत्ररूपा अपो मुञ्चन्ति खलु
मूत्रयितारः तस्मादँहोमुच इति पठेत् । “ स्वाहाकृताः ”-इत्यस्य तात्पर्याभिधानं स्पष्टम् ॥ २० ॥

अथ पुनरिति । स्वीकृतस्य लोष्टस्य पुनः प्रक्षेपमन्त्रब्राह्मणं पूर्ववद् व्याख्येयम् । हे स्वीकृतलोष्ट ! त्वं
‘ पृथिव्या ’ ‘ सम्भव ’ सङ्गतो भवेत्यर्थः । एतन्मन्त्रपाठेन या पूर्वं यज्ञिया तनूः स्वीकृता, सा पुनः-
स्थापिता भवति ॥ २१ ॥

दीक्षितस्य स्वापकाले अग्नये परिदानमाह-अथाग्नय इति । ‘ परिदानं ’ रक्षणार्थं दानम् । परिदाने

१-मेह्यन् कृष्णविषाणया लोष्टं किञ्चिद्वाऽऽदत्त इयं त इति । का. श्रौ. सू. ७ । १२४ । २-पृथिव्या संभवेत्यात्तं निदधाति ।
का. श्रौ. सू. ७ । १२६ ।

स्वप्नो भवत्यग्निर्वै देवानां व्रतपतिस्तुस्माऽएवैतत्परिदाय स्वपित्युग्रे
त्वँ सुजागृहि वयं सु मन्दिषीमहीत्युग्रे त्वं जागृहि वयं स्वप्स्याम
ऽइत्येवैतदाह उक्षाणोऽअप्रयुच्छन्निति गोपाय नोऽप्रमत्त इत्येवैतदाह
प्रबुधे नः पुनस्कृधीति युथेतुः सुप्त्वा स्वस्ति प्रबुध्यामहाऽएवं नः
कुर्वित्येवैतदाह ॥ २२ ॥

(हा) अथ यत्र सुप्त्वा पुनर्नावद्रास्यन्भवति । तद्वाचयति पुनर्मनः पुन-
रायुर्मऽआगन्पुनः प्राणः पुनरात्मा मऽआगन्पुनश्चक्षुः पुनः श्रोत्रं मऽआ-
गन्निति सर्व्वे ह वाऽएते स्वपतोऽपक्रामन्ति प्राण एव न तुरेवैतत्सुप्त्वा
पुनः संगच्छते तस्मादाह पुनर्मनः पुनरायुर्मऽ आगन्पुनः प्राणः पुनरात्मा
मऽआगन्पुनश्चक्षुः पुनः श्रोत्रं मऽआगन् ॥ वैश्वानरोऽ अदब्धस्तनूपा
ऽअग्निर्नः पातु दुरितादवद्यादिति तद्यदेवात्र स्वप्नेन वा येन वा मिथ्या-
कर्म तस्मान्नः सर्व्वस्मादग्निर्गोपायत्वित्येवैतदाह तस्मादाह वैश्वानरो
ऽअदब्धस्तनूपा अग्निर्नः पातु दुरितादवद्यादिति ॥ २३ ॥

देवाः स्वपन्ति । अनवरुद्धो वा एतस्यास्वप्नो भवति । अग्निर्वै देवानां व्रतपतिः । तस्मा एवैतत्परि-
दाय स्वपिति । “ अग्रे त्वं सुजागृहि, वयं सु मन्दिषीमहि ”—(वा. सं. ४। १४) इति ।
अग्रे त्वं जागृहि, वयं स्वप्स्याम—इत्येवैतदाह । “ रक्षाणो अप्रयुच्छन् ”—(वा. सं. ४। १४)
इति । गोपाय नोऽप्रमत्तः—इत्येवैतदाह । “ प्रबुधे नः पुनस्कृधि ”—(वा. सं. ४। १४) इति ।
यथेतः सुप्त्वा स्वस्ति प्रबुध्यामहे—एवं नः कुरु—इत्येवैतदाह ॥ २२ ॥

अथ यत्र सुप्त्वा पुनर्नावद्रास्यन्भवति—तद्वाचयति—“ पुनर्मनः पुनरायुर्मऽआगन् पुनः प्राणः
पुनरात्मा मऽआगन्, पुनश्चक्षुः पुनः श्रोत्रं मऽआगन् ”—(वा. सं. ४। १५) इति । सर्व्वे ह वा एते

प्रसक्तिं दर्शयति—देवान्वा इत्यादिना । अत्र “ अग्रे त्वम् ”—इत्येतन्मन्त्रपाठ एव परिदानम् । पूर्वार्द्धस्य
तात्पर्यमाह—अग्रे त्वमिति । हे ‘ अग्रे ! ’ ‘ त्वं ’ ‘ सुजागृहि ’ निद्राणस्य मम भयपरिहाराय सुप्तु विनिद्रो
भवेत्यर्थः । ‘ मन्दिषीमहि ’—इत्यस्य तात्पर्याभिधानं ‘ स्वप्स्यामः ’—इति । स्वापविघाते सति मोदस्यैवा-
भावादेवं प्रार्थ्यते । ‘ अप्रयुच्छन् ’—इत्यस्य तात्पर्याभिधानम्—‘ अप्रमत्तः ’—इति । “ युच्छ प्रमादे ”—
(वा. पा. स्वा. प. २। १४) । यथेत इति । ‘ इतः ’ अस्मात् स्थानात् स्वापानन्तरं ‘ स्वस्ति ’ क्षेमेण
ज्वरशिरोव्यथादिराहित्येन यथा ‘ प्रबुध्यामहे ’ तथा ‘ कुर्विति ’ मन्त्रभागः ‘ आह ’ इत्यर्थः ॥ २२ ॥

दीक्षितस्य स्वापानन्तरं प्रबोधे सति पुनर्निद्राया अप्राप्तौ तदा समन्त्रकं जपं विधत्ते—अथ यत्रेति । ‘ यत्र ’
यस्मिन् काले ‘ तद् ’ तदा मनआदेः पुनः प्रातिसमर्थनाय । तद्वगमनप्रसक्तिं दर्शयति—सर्व्वे ह वा इति ।

(त्य) अथ युदीक्षितः । (तोऽ) अव्रत्यं वा व्याहरति कुध्यति वा तुन्मिथ्या करोति व्रतं प्रमीणात्यक्रोधो ह्येव दीक्षितस्याग्निर्वै देवानां व्रतपतिस्तुमेवैतदुपधावति त्वमग्ने व्रतपा असि देवऽआ मर्त्येष्वाम् ॥ त्वं यज्ञेष्वीड्यऽइति तस्यो ह्येषा प्रायश्चित्तिस्तुथो हास्यैतन्न मिथ्याकृतं भवति न व्रतं प्रमीणाति तस्मादाह त्वमग्ने व्रतपा असि देवऽआ मर्त्येष्वाम् । त्वं यज्ञेष्वीड्य इति ॥ २४ ॥

(त्य) अथ युदीक्षितायाभिहरन्ति । तस्मिन्वाचयति रास्वेयत्सोमा भूयो भरेति सोमो ह वाऽअस्माऽएतद्युते युदीक्षितायाभिहरन्ति स यडाह

स्वपतोऽपक्रामन्ति, प्राण एव न । तैरेवैतत्सुत्वा पुनः संगच्छते । तस्मादाह-पुनर्मनः पुनरायुर्म आगन्, पुनः प्राणः पुनरात्मा मऽआगन्, पुनश्चक्षुः पुनः श्रोत्रं मऽआगन् । “वैश्वानरो अदब्धस्तनूपा अग्निर्नः पातु दुरितादवद्यात्”-(वा. सं. ४।१५।) इति । तद् यदेवात्र स्वप्नेन वा येन वा मिथ्याऽकर्म तस्मान्नः सर्वस्मादग्निर्गोपायतु-इत्येवैतदाह । तस्मादाह-वैश्वानरो अदब्धस्तनूपा अग्निर्नः पातु दुरितादवद्यादिति ॥ २३ ॥

अथ युदीक्षितः-अव्रत्यं वा व्याहरति, कुध्यति वा तुन्मिथ्या करोति । व्रतं प्रमीणाति । अक्रोधो ह्येव दीक्षितस्य । अग्निर्वै देवानां व्रतपतिः । तमेवैतदुपधावति-“ त्वमग्ने व्रतपा असि देव आ मर्त्येष्वाम् । त्वं यज्ञेष्वीड्यः ”-(वा. सं. ४।१६।) इति । तस्यो ह्येषा प्रायश्चित्तिः । तथो हास्यैतन्न मिथ्या कृतं भवति, न व्रतं प्रमीणाति । तस्मादाह-त्वमग्ने व्रतपा असि देव आ मर्त्येष्वाम् । त्वं यज्ञेष्वीड्य इति ॥ २४ ॥

अथ युदीक्षितायाभिहरन्ति-तस्मिन् वाचयति-“रास्वेयत्सोमा भूयो भर”-(वा.सं.४।१६)

‘ प्राण एव ’ ‘ न ’ अपक्रामतीति शेषः । प्राणस्याप्यपगमे सर्वात्मना मृत्तिप्रसङ्गात् प्राणस्यानपगमाभिधानम् । ‘ प्राणः ’ प्राणेन्द्रियम् । ‘ आत्मा ’ बुद्धिः । द्वितीयभागस्य तात्पर्यमाह-वैश्वानर इति । ‘ स्वप्नेन वा ’ साधनेन ‘ येन वा ’ अन्येन्द्रियद्वारा मलनिर्गमनादिनिमित्तेन ‘ मिथ्या ’ अशास्त्रीयम्, ‘ अकर्म ’ कृतवन्तः स्म । स्पष्टमन्येत् ॥ २३ ॥

अथ यदित्यादि । ‘ अव्रत्यं ’ व्रतं दीक्षा व्रतविरोधि व्यर्थं वचनमभिवदेत्, क्रोधं करोति ‘ वा, ’ ‘ तत् ’ तेनोभयेन ‘ मिथ्या ’ यज्ञविरोध्येव ‘ करोति ’ । तावता को दोष इत्यत आह-‘ व्रतं प्रमीणाति ’ हिनस्ति । क्रोधस्य दीक्षितेन वर्ज्यतामाह-अक्रोधो हीति । अग्निर्वा इत्यादि । व्रतहिंसासमाधानाय-‘ एतत् ’ एतेन “ त्वमग्ने व्रतपाः ”-इत्यनेन साक्षाद् व्रतपतिम् ‘ तमेव ’ अग्निमेव ‘ उपधावति ’ रक्षणाय प्राप्तवाम् भवति । अत्र सूत्रम्-“ त्वमग्ने इत्याह कुहु अत्रत्यं वा व्याहृत्य-” इति ॥ २४ ॥

दीक्षितस्य यज्ञार्थगवादिधनलाभे वाच्यं मन्त्रं विधत्ते-अथ यद् दीक्षितायेति । ‘ अभिहरन्ति ’ धनं प्रय-

१-अग्निमभ्यावृत्तं विबुधमस्वप्स्यन्तं पुनर्मन इति वाचयति । का. श्रौ. सू. ७।१२८। २-का. श्रौ. सू. ७।१२९। ३-लब्धमालभ्य वाचयति रास्वेयदिति । का. श्रौ. सू. ७।१३०। अशक्येऽभिमंत्रणं । का. श्रौ. सू. ७।१३१।

रास्वेयत्सोमेति गुस्व न ऽड्यत्सोमेत्येवैतदाहा भूयो भरेत्या नो भूयो
हरेत्येवैतदाह देवो नः सविता व्वसोर्दाता व्वस्वदाडिति तथो हास्मा
ऽएतृत्सवितृप्रसूतमेव दानाय भवति ॥ २५ ॥

पुरास्तमयादाह । दीक्षित व्वाचं यच्छेति तामुस्तमिते व्वाचं व्विसृजते
पुरोदयादाह दीक्षित व्वाचं यच्छेति तामुदिते व्वाचं व्विसृजते संतत्याऽ-
एवाहरेवैतदाया संतनोत्यह्ना गुडिम् ॥ २६ ॥

(त्रै) नैनमन्यत्र चरन्तमभ्यस्तमियात् । (त्र) न स्वपन्तमभ्युदियात्स यदेन-
मन्यत्र चरन्तमभ्यस्तमियाद्वात्रेरेनं तुदन्तरियाद्यत्स्वपन्तमभ्युदियादहऽ-
एनं तुदन्तरियाद्यात्र प्रायश्चित्तिरस्ति प्रतिगुप्यमेवैतस्मान्न पुराऽवभृथादपो-
ऽभ्यवेयात्रैनमभिवर्षेडनवक्लृप्तं ह तद्यत्पुराऽवभृथादपोऽभ्यवेयाद्युद्देनम-

इति । सोमो ह वा अस्मा एतद्युते-यदीक्षितायाभिहरन्ति । स यदाह-रास्वेयत्सोमेति । रास्व न इय-
त्सोमा-इत्येवैतदाह । आ भूयो भरेति । आ नो भूयो हरेत्येवैतदाह । “देवो नः सविता व्वसोर्दाता
व्वस्वदात्-” (वा. सं ४।१६) इति । तथोहास्मा एतत् सवितृप्रसूतमेव दानाय भवति ॥ २५ ॥

पुरास्तमयादाह-दीक्षित वाचं यच्छेति । तामुस्तमिते वाचं व्विसृजते । पुरोदयादाह-दीक्षितं वाचं
यच्छेति । तामुदिते वाचं व्विसृजते-सन्तत्या एव । अहरेवैतत्-रात्र्या सन्तनोति, अह्ना रात्रिम् ॥ २६ ॥

नैनमन्यत्र चरन्तमभ्यस्तमियात् (१) । न स्वपन्तमभ्युदियात् (२) । स यदेनमन्यत्र चरन्त-
मभ्यस्तमियात्-रात्रेरेनं तदन्तरियात् । यत् स्वपन्तमभ्युदियाद्-अह्न एनं तदन्तरियात् । नात्र प्राय-

च्छन्ति । ‘ वाचयति ’ अर्धयुः । दाने सोमसम्बन्धस्य कः प्रसङ्ग इति तत्राह-सोमो ह वा इति । ‘ अस्मै
दीक्षिताय ’ ‘ एतत् ’ धनं खलु ‘ युते ’ मिश्रयति ‘ इयत् ’ तदिति ‘ प्रदेयं धनं हस्तेनापि(भि)नीयते । द्वितीय-
भागस्य तात्पर्यमाह-आ नो भूय इति । न केवलमित्यपरिमितमेव किन्तु ततो ‘ भूयः ’ अन्यदपि ‘ आहार ’
इति, मन्त्रः ‘ आह ’ इत्यर्थः । देवो न इत्यादि । एतन्मन्त्रभागपाठेन सवित्राऽभ्यनुज्ञातत्वाल्लब्धं धनं दक्षि-
णार्हं भवतीत्यर्थः ॥ २५ ॥

पुरास्तमयादित्यादि । अस्तमयोदयकालयोः प्रतिदिवसं वाग्यमनाय ततः प्रागेव “ दीक्षित ! वाचं
यच्छ ”-इति संप्रैषमध्वर्युर्ब्रूयात् । अस्तमिते उदिते च तस्या वाचो विसर्जनमिति सान्तरत्यप्रदर्शनम्-
अहरेवैतदिति । (का. श्रौ. सू. ७ । ११०) ॥ २६ ॥

अस्तमयोदयकाले दीक्षितस्य स्वस्थानादन्यत्र सञ्चारं स्वापं च निषेधति-नैनमिति । विपक्षे वार्धमाह-स
यदिति । रात्रेरहश्च सायम्प्रातःकालयोरुभयोरुपक्रमरूपत्वादित्यत्र सञ्चारस्वापयोः कारणे कृच्छ्रयोरपि तयोः सकाशा-

१-‘ स्वातन्त्र्यप्रदर्शनम् ’-इति क. पा. । २-अत ऊर्ध्वमामुष्टिविसर्गादनस्तमितेऽनुदिते च त्रिराह दीक्षित वाचं यच्छ पल्लि
वाचं यच्छेति । ३-‘ दोषम् ’-इति क. पु. पा. ।

भिवर्षेदुथ परिह्वालं वाचं वदति नु मानुषीं प्रसृतां तद्यत्परिह्वालं वाचं
वदति नु मानुषीं प्रसृताम् ॥ २७ ॥

यज्ञेन वै देवाः । (५) इमां जितिं जिग्युषैषामियं जितिस्ते होचुः कथं न
इदं मनुष्यैरनभ्यारोह्युः स्यादिति ते यज्ञस्य रसं धीत्वा यथा मधु मधु-
कृतो निर्धयेयुर्विदुह्य यज्ञं यूपेन योपयित्वा तिरोऽभवन्नुथ यदेनेनायो-
पयंस्तुस्माद्यूपो नाम ॥ २८ ॥

तद्वाऽऋषीणामनुश्रुतमास । ते यज्ञं यं समभरन्त्यथाऽयं यज्ञः सम्भृतऽएवं
वाऽएष यज्ञं सम्भरति यो दीक्षते वाग्वै यज्ञस्तद्यदेवात्र यज्ञस्य निर्धीतं

श्रित्तिरस्ति । प्रतिगुप्यमेवैतस्मात् । न पुराऽवभृथादपोऽभ्यवेयात् (३) । नैनमभिवर्षेत् (४) ।
अनवकलसं ह तत्—यत्पुराऽवभृथादपोऽभ्यवेयात् । यदैनमभिवर्षेत् । अथ परिह्वालं वाचं वदति (५)
न मानुषीं प्रसृताम् । तद् यत्परिह्वालं वाचं वदति, न मानुषीं प्रसृताम् ॥ २७ ॥

यज्ञेन वै देवा इमां जितिं जिग्युः—यैषामियं जितिः । ते होचुः—कथं न इदं मनुष्यैरनभ्यारोह्यं
स्यादिति । ते यज्ञस्य रसं धीत्वा—यथा मधु मधुकृतो निर्धयेयुः—विदुह्य यज्ञं यूपेन योपयित्वा
तिरोऽभवन् । अथ यदेनेनायोपयन्—तस्माद्यूपो नाम ॥ २८ ॥

तद्वाऽऋषीणामनुश्रुतमास । ते यज्ञं समभरन् । यथाऽयं यज्ञः सम्भृतः । एवं वा एष यज्ञं सम्भरति—

दयमन्तरितो भवतीत्यर्थः । न प्रायश्चित्तिरस्तीति । प्रायश्चित्तस्य निषेधेन सञ्चारस्वापयोनिषेधस्यावश्यकत्वमुक्तं
भवति । यस्मादेवं तस्मात्, ' एतस्मात् ' सञ्चारस्वापात् ' प्रतिगुप्यमेव ' रक्षणं कर्तव्यमेवेत्यर्थः । दीक्षितस्याव-
भृथपर्यन्तं जलावगाहनमभिमर्शनं च वर्जनीयमित्याह—न पुराऽवभृथादिति । यागान्तेऽनुष्ठेयस्य अवभृथाभिषे-
कस्य दीक्षितताविमोचनार्थत्वात् ततः प्रागेव जलावसेचनस्य दीक्षाविधातकत्वात् ' तत् ' अनवकलसम् ।
अविहितमित्यर्थः । अभिवदनप्रस्तुते सत्यपि देवीमेव वाचं वदेन्न मानुषीमित्याह—अथ परिह्वालमिति ।
' परिह्वालम् ' परिणीतां संस्कृतमित्यर्थः । " हल हल—संचलने " (भा. प. ८०७ । ८०८) ।
' प्रसृताम् ' सर्वत्र व्याप्ताम् । ' मानुषीं ' केवलसर्वमनुष्यसाधारणीं तादृशीं न वदेत् । तथा चापस्तम्भः—
" परिणयेन मानुषीं वाचं वदति "—(आप. श्रौ. सू. १० । १२ । ९) इति ॥ २७ ॥

एतदेव प्रशंसितुमुपोद्घातमाह—यज्ञेन वा इत्यादिना । एतदसकृद गतम् (श्र. प. ब्रा. १ । १ । २ । १)
कं. भाष्ये (श. प. ब्रा. २ । २ । २ । २, २८) ॥ २८ ॥

तद्वा इति । औपोद्घातिकमाह—एवं वा इति । यज्ञाभ्यायनरूपत्वेन प्रशस्तत्वात् परिह्वलावगव्यवहारः
कर्तव्य इत्यर्थः ॥ २९ ॥

१-शालासनास्वामी संधिवेलयोः ७ । १३५ । ८. ५. ३ सु. याजु. १३६ । अप्रायश्चित्तमपराधे । का. श्रौ. सू. ७ । १३७ ।
२-श्रद्धासंप्रवेशसंभाषामरयुत्थानाभिवादनोदकावायवर्षाणि वर्जयेत्प्रागवभृथात् ७ । १३२ । ३-परिह्वालं वदति ७ । १३३ ।
ध्विचक्षणचनसितवर्ती वाचम् का. श्रौ. सू. ७ । १३४ । परिह्वालं यदु-विचक्षणां संस्कृतां-चन इत्यस्मान्-चनवर्ती अश्रवर्ती
अविद्राणां । सितवर्ती सत्यवर्ती-वाचं-वदतीति कर्कः ।

यद्विदुग्धं तुदेवैतत्पुनराप्याययति यत्परिह्वलं व्वाचं व्वदति नु मानुषीं प्रसृतां न हाप्याययेद्यत्प्रसृतां मानुषीं व्वाचं व्वदेत्तस्मात्परिह्वलं व्वाचं व्वदति नुमानुषीं प्रसृताम् ॥ २९ ॥

(७) स वै धीक्षते । व्वाचे हि धीक्षते यज्ञाय हि धीक्षते यज्ञो हि व्वाग्धी-
क्षितो ह वै नुमैतद्यद्दीक्षित इति ॥ ३० ॥

इति द्वितीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥ १ ॥ (२ । २)

आदित्यं चरुं प्रायणीयं निर्वपति । देवा ह वाऽअस्यां यज्ञं तन्वाना
ऽइमां यज्ञादन्तरीयुः सा हैषामियं यज्ञं मोहयाञ्चकार कथं नु मयि यज्ञं
तन्वाना मां यज्ञादन्तरीयुरिति तु ७ ह यज्ञं न प्रजज्ञुः ॥ १ ॥

यो दीक्षते । वाचै यज्ञः । तद्यदेवात्र यज्ञस्य निर्धातम्, यद्विदुग्धम्—तदेवैतत्पुनराप्याययति—यत्परि-
ह्वलं वाचं व्वदति, न मानुषीं प्रसृताम् । न हाप्याययेत्—यत्प्रसृतां मानुषीं वाचं व्वदेत् । तस्मात्परि-
ह्वलं वाचं व्वदति, न मानुषीं प्रसृताम् ॥ २९ ॥

स वै धीक्षते । व्वाचे हि धीक्षते । यज्ञाय हि धीक्षते । यज्ञो हि वाक् । धीक्षितो ह वै नामैतत्
यद्दीक्षित इति ॥ ३० ॥ इति दीक्षितधर्माः ॥

अथ प्रायणीयेष्टिः ।

प्रायणीयदेवताविधिः ।

आदित्यं चरुं प्रायणीयं निर्वपति । देवा ह वा अस्यां यज्ञं तन्वाना इमां यज्ञादन्तरीयुः ।
सा हैषामियं यज्ञं मोहयाञ्चकार—कथं नु मयि यज्ञं तन्वाना मां यज्ञादन्तरीयुरिति । तं ह यज्ञं
न प्रजज्ञुः ॥ १ ॥

वाचं यज्ञसाधनत्वेन प्रशंसति—स वै धीक्षत इति । प्रसङ्गाद्दीक्षितशब्दं निर्वक्ति—धीक्षितो ह वा इति ।
'यद्' यस्मात् 'दीक्षित इति नाम' तादृशी दीक्षा वाक्साध्येति वाक्स्तुतिः ॥ ३० ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे द्वितीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् (३-२-२) ॥

एवं वाग्यमनादयो दीक्षितधर्मा उक्ताः; अवशिष्टासु दीक्षणीयासु अनुष्ठेयां प्रायणीयेष्टिं संविधत्ते—(का.
श्रौ. सू. ७।१४०)—आदित्यं चरुं प्रायणीयं निर्वपतीति । अदितिर्देवता अस्येति आदित्यः; न त्वादित्यो
देवता अस्येति; उत्तरत्रादितेः संस्तूयमानत्वात् । “दित्यदित्यादित्य” —इति साऽस्य देवतेत्यर्थे प्राग्दीन्य-
तीयो ण्यः (पां. सू. ४।२।२४; ४।६।८३-८९) प्रैति प्रारभत अनेन सौमिकं कर्मेति प्रायणीयः । तथा
च तैत्तिरीयकम्—“स्वर्गं वा एतेन लोकमुपप्रयन्ति यत् प्रायणीयस्तत् प्रायणीयस्य प्रायणीयत्वम्”—(तै. ब्रा.
१।२।१) इति । अत्र तद्धितश्रुत्यवगतद्रव्यदेवतानुबन्धान्यथानुपपत्त्या यागे परिकल्प्ये सति इतराङ्गत्वा-

१—‘अवशिष्टासु दीक्षास्वनुष्ठेयां’ इति ‘दीक्षणीयासु’ इति च क. पा. । २—दीक्षन्ति प्रायणीयमादित्ये चरुं निर्वपति ।
३—अत्रैतरेयकमिति पाठः । “स्वर्गं वा” इत्येतस्य तत्रैव दृष्टत्वात् ।

(स्ते) ते होचुः । (र्थ) यन्वस्यामेव यज्ञमुतथंस्महि कथं नु नोऽमुह-
त्कथं न प्रजानीम इति ॥ २ ॥

ते होचुः । (र) अस्यामेव यज्ञं तन्वाना इमां यज्ञादन्तरगाम सा नऽ-
इयमेव यज्ञममूमुहदिमामेवोपधावामेति ॥ ३ ॥

ते होचुः । (र्थ) यञ्च त्वय्येव यज्ञमुतथंस्महि कथं नु नोऽमुहत्कथं न
प्रजानीम इति ॥ ४ ॥

ते होचुः—यन्वस्यामेव यज्ञमंतस्महि—कथं नु नोऽमुहत्—कथं न प्रजानीम इति ॥ २ ॥

ते होचुः—अस्यामेव यज्ञं तन्वाना इमां यज्ञादन्तरगाम, सा न इयमेव यज्ञममूमुहत्, इमा-
मेवोपधावामेति ॥ ३ ॥

ते होचुः—यञ्च त्वय्येव यज्ञमंतस्महि, कथं नु नोऽमुहत्, कथं न प्रजानीम इति ॥ ४ ॥

श्रौतकप्रसक्तस्य निर्वापस्य निर्वपतिरनुवादः, “ सौर्यं चरं निर्वपेत् ”—इतिवत् । न च द्रव्यदेवतयोर्भयोरपि
विधाने विधेयद्विविध्याद् वाक्यभेद इति वाच्यम् । कर्मणोऽप्राप्तत्वेन तदुभयविशिष्टस्य तस्यैव विधेयत्वात् ।
यत् “ आग्नेयोऽष्टाकपालः ” इत्युक्तं तद्वदेव द्रव्यदेवताविशिष्टस्य विधानादेकवाक्यतेति । अत्र कात्यायनः—
“ दीक्षान्ते प्रायणीयमदित्यै चरं निर्वपति ” इति का. श्रौ. सू. ७-१४० । उक्तमदितिदेवताकत्वमाख्यायिकया
प्रतिपादयितुं स्तुतिः । तदुपोद्धातत्वेन तया कृतं मोहमुपन्यस्यति—देवा ह वा इत्यादिना । यज्ञं तन्वाना
इत्यादि । अत्रेदमा संनिहितवस्तुवर्णनात्सर्वदा सर्वजनसन्निहिता पृथिवी परामृश्यते । ‘ अस्यां ’ पृथिव्यां यज्ञं
विस्तारयन्तो ‘ देवाः, ’ ‘ इमाम् ’ पृथिवीं ‘ यज्ञात् ’ ‘ अन्तरीयुः ’ अन्तरितां भागरहिताम् अकुर्वन् । ‘ सा ’ ‘ इयम् ’ पृथिवी
‘ एषाम् ’ देवानाम् ‘ यज्ञं मोहयाञ्चकार ’ यज्ञविषयं मोहं जनयामास, यज्ञो यथा देवैर्न ज्ञायते तथा कृतवती-
त्यर्थः । कथञ्च मयीत्यादि, तस्या अभिप्रायवर्णनम् । एवं मोहने सति ते च देवास्तं यज्ञं न प्रज्ञातवन्तः ॥ १ ॥

तदनन्तरं देवैर्विचारपुरःसरं तदप्रज्ञानकारणं निर्णीतम्, तद्वर्णयति—ते होचुरिति । अतस्महीति । अत-
निष्महे, तननमकार्षेत्यर्थः । “ तनु विस्तारे ”—(धा. पा. त. उ. १) इत्यस्मात्लुङि च्छान्दस इडभावः ।
‘ कथं नु ’ केन खलु कारणेन ‘ नः ’ अस्माकं यज्ञः ‘ अमुहत् ’ मुग्धः, अदृश्योऽभूदित्यर्थः । लुङि पुषा-
दित्वादङ् (पा. सू. ३ । १ । १९९) ॥ २ ॥

ते होचुरिति । अन्तरगामेति । अन्तरितामकृष्महि “ इणो गा लुङि ”—(पा. सू. २ । ४ । ४९)
इति गादेशः । “ गातिस्था ”—(पा. सू. २ । ४ । ७७) इति सिचो लृक् । सा न इति । ‘ सा ’ ‘ इयम् ’
पृथिवी ‘ एव ’ कृतापराधानां ‘ नः ’ अस्माकं ‘ यज्ञम् अमूमुहत् ’ यज्ञविषयं मोहमज्ञानं प्रापयदित्यर्थः । मोह-
यतेर्लुङि—“ णिश्रिद्रुसुभ्यः ”—(पा. सू. ३ । १ । ४८) इति च्लेश्चकादेशः । ‘ इमामेव ’ पृथिवीम्
‘ उपधावाम ’ क्लृप्तेन हविर्भागिनोपगच्छामेत्यर्थः ॥ ३ ॥

ते होचुरिति । ‘ यत् ’ यस्मात् हे अदिते ! त्वय्येव यज्ञमंतस्महि ! ‘ कथं नु ’ कस्मात् कारणात् ‘ नः ’
अस्माकम् यज्ञः ‘ अमुहत् ’ मोहविषयोऽभूत्, वयं च किंकारणं ‘ न प्रजानीमः ’ । ‘ इति ’—शब्दः
प्रभसमासौ ॥ ४ ॥

सा होवाच । मुख्येषु यज्ञं तन्वाना मां यज्ञादन्तरगात सा वोऽहमेव यज्ञममूमुहं भागं नु मे कल्पयताथ यज्ञं द्रक्ष्यथाथ प्रज्ञास्यथेति ॥ ५ ॥

तथेति देवा अब्रुवन् । (वंस्तु) तुवैव प्रायणीयस्तुवोदयनीय इति तस्मादेव आदित्यऽ एव प्रायणीयो भवत्यादित्य उदयनीय इत्युभं ह्येषादितिस्तुतो यज्ञमपश्यंस्तुमतन्वत ॥ ६ ॥

स यदादित्यं चरुं प्रायणीयं निर्व्वपति । यज्ञस्यैव दृष्ट्यै यज्ञं दृष्ट्वा क्रीणानि तुं तनवाऽऽदिति तस्मादादित्यं चरुं प्रायणीयं निर्व्वपति तद्वै निरुतं हविरासीदुनिष्टा देवता ॥ ७ ॥

सा होवाच—मुख्येव यज्ञं तन्वाना मां यज्ञादन्तरगात, सा वोऽहमेव यज्ञममूमुहम्, भागं नु मे कल्पयत—अथ यज्ञं द्रक्ष्यथ—अथ प्रज्ञास्यथेति ॥ ५ ॥

तथेति देवा अब्रुवन् । तवैव प्रायणीयस्तुवोदयनीय इति । तस्मादेव आदित्य एव प्रायणीयो भवति—आदित्य उदयनीयः । इयं ह्येषादितिः (१) । ततो यज्ञमपश्यन्—तमतन्वत ॥ ६ ॥

स यदादित्यं चरुं प्रायणीयं निर्व्वपति । यज्ञस्यैव दृष्ट्यै । यज्ञं दृष्ट्वा क्रीणानि—तं तनवा इति । तस्मादादित्यं चरुं प्रायणीयं निर्व्वपति । तद्वै निरुतं हविरासीत् । अनिष्टा देवता ॥ ७ ॥

सा होवाचेत्यादि । हे देवाः ! यूयं ' मां ' यज्ञात् अन्तरगात ' अन्तरितां भागरहितां मा कृतवन्तः । यत एवम् अतः कारणात् ' अहमेव ' ' वः ' युष्माकम् ' यज्ञम् ' ' अमूमुहम् ' मोहं प्रापयम् । येन भागेन ' यज्ञम् ' ' द्रक्ष्यथ, ' तं ' भागम् ' मर्दय कल्पयत । ' अथ ' अनन्तरम् । एवं मोहापसरणाद् यज्ञं द्रक्ष्यथ; यदा चैवं दर्शनविषयो यज्ञो जातः, अथानन्तरं तं प्रकर्षेण ज्ञास्यथेति सम्बन्धः ॥ ५ ॥

एवमदितिदेवतयोर्क्तेर्देवैः कृतां भागकृतिं दर्शयति—तथेति । देवा इत्यादि । प्रायणीयोदयनीयाख्यौ सोम-यागस्य पुरस्तादुपरिष्ठाच्चानुष्ठेयौ यागौ तव भागत्वेनास्माभिर्दत्तावित्यर्थः । उपपादितमर्थमुपसंहरति—तस्मादेव इति । अत्रोदनीययागस्यादितिदेवताकत्वप्रतिपादनं प्रासङ्गिकम् । ननु देवा ह वा अस्यामित्यादौ (श. प. ब्रा. ३ । २ । ३ । १) ' इदं ' शब्देन पृथिवी निर्दिष्टा, तत् कथमदितेर्देवतात्ववर्णनमित्यत आह—इयं ह्येषादितिरिति । दितिः खण्डनं न विद्यतेऽस्यामिति व्युत्पत्तेः ' इयमेव ' पृथिवी ' अदिति '—शब्द-वाच्या । अत एव पृथिवीनामसु यास्केन परिपठितम्—“ अदितिः इला निर्ऋतिः ” इति (नि. घ. १ । १४ । १५ । १६) । अत एव तैत्तिरीयके—“ इयं वा अदितिः ”—इति । यत्तुपरिष्ठात् ' अदिति '—शब्दस्य निर्व्वचनमात्रास्यते “ स यद्यदेवासृजत तत्तदक्षुमध्रियत, सर्वं वा अत्तीति तददितेरेदितित्वम्—” (श. प. ब्रा. १० । ६ । ५ । ५) इति तत्सृष्ट्यादिकारणेन ब्रह्मविषयम् । स्वात्मनि जातमोषधिवनस्पत्यादिकं पार्थिवं सर्वमस्तीत्यदितिरिति योजनीयम् । एवमदितियागे सति देवानां यज्ञप्राप्तिर्जातेत्याह—ततो यज्ञमपश्यंस्तमतन्वतेति । ' ततः ' तस्मात्, अदितेर्हविर्भागकल्पनात् । स्पष्टमन्यत् ॥ ६ ॥

अनयाऽऽख्यायिकया प्रायणीयस्य चरोर्यज्ञदर्शनहेतुत्वमुपपाद्य प्रकृते योजयति—स यादिति । यदेतत् प्राय-

(ब्रा०) अथैभ्यः पथ्या स्वस्तिः प्रारोचत । तामयजन्वाग्वै पथ्या स्वस्तिर्वृग्यज्ञस्तुद्यजुमपश्यंस्तुमतन्वत ॥ ८ ॥

(ब्रा०) अथैभ्योऽग्निः प्रारोचत । तमयजन्त्स यदाग्नेयं यज्ञस्यासीत्तदपश्यन्त्यद्वै शुष्कं यजुस्य तदाग्नेयं तदपश्यंस्तुदतन्वत ॥ ९ ॥

अथैभ्यः पथ्या स्वस्तिः प्रारोचत (२) । तामयजन् । वाग् वै पथ्या स्वस्तिः । वाग् यज्ञः । तद्व यज्ञमपश्यन् । तमतन्वत ॥ ८ ॥

अथैभ्योऽग्निः प्रारोचत (३) । तमयजन् । स यदाग्नेयं यज्ञस्यासीत्—तदपश्यन् । यद्वै शुष्कं यज्ञस्य तदाग्नेयम् । तदपश्यन्, तदतन्वत ॥ ९ ॥

पथ्यायागस्यानुष्ठानं तद् व्यामोहविषयतामापन्नस्य कृत्स्नस्य ' यज्ञस्यैव ' दर्शनाय सम्पद्यते । तद्दर्शनमपि किमर्थमित्यत आह—यज्ञं दृष्टेति । सोमसाध्यं ' यज्ञम् ' प्रथमं ' दृष्ट्वा, ' पश्चात्तत्साधनं सोमं ' क्रीणानि ' सोम-विक्रयिणः सकाशात्,—“ तं वै ते क्रीणानि ” इत्यादिवक्ष्यमाणप्रकारेण, (श. प. ब्रा. ३ । ३ । ३ । १) स्वीकृत्वाणि । तेन च क्रीतेन सोमेन ' तं ' सोमसाध्यं यज्ञं ' तनवै विस्तारयाणि । ' इति —शब्दो वाक्यसमाप्तौ । एवं यज्ञदर्शनस्य सप्रयोजनतां प्रतिपाद्य तद्वैतुभूतं प्रायणीययागं निगमयति—तस्मादादित्य-मिति । एवं प्रायणीयेष्टौ चरुसाध्यमादित्ययागं विधायान्यांश्चतुरो यागान् विधित्सुस्तेषां कालमाह—तद्वा इत्यादि । निरुक्तमिति, हविःसंस्कारोपलक्षणम् । आदित्यस्य हविषो निर्वापप्रोक्षणाद्यासादनान्ताः संस्काराः कृता भवेयुः । प्रधानदेवता च ' अनिष्टा ' अकृतयागा भवति । तस्मिन् काले वक्ष्यमाणाश्चतस्रो देवता यष्टव्या इत्यर्थः (ऐ. ब्रा. १ । २ । ९) ॥ ७ ॥

अथ तान् यागान् पूर्ववदाख्यायिकया विधित्सुस्तत्र प्रथमयागस्य विधिमर्थवादेनोनयति—अथैभ्य इति । अथेत्याज्यभागानन्तर्यं । ननु प्रायणीयायामाज्यभागौ न स्तः, अत एवाश्वलायनोऽप्यसूत्रयत्—“ शंखन्तेयमनाज्यभागा ” इति (आश्व. श्रौ. सू. ४ । ३ । २ । ३) । अस्यैवानाज्यभागपक्षस्य लिङ्गमापस्तम्बेनापि दर्शितम्—“ स्विष्टकृतं षष्ठम् ” इति (आ. श्रौ. सू. १० । २१ । १२) । यदि ह्याज्यभागौ स्यातां तदा पथ्या-स्वस्त्यादयः पञ्चेति स्विष्टकृदष्टमः स्यात् । नैष दोषः; वाजसनेयिशाखान्तराभिप्रायेणाज्यभागसद्भावात् । अत एव कात्यायनेन सूत्रितम्—“आज्यभागाविष्टाऽऽज्येन देवताश्चतस्रो यजति, पथ्यां स्वस्तिमग्निं सोमं सवितारैश्च”—(का. श्रौ. सू. ७ । १४१) इति । पथ्या स्वस्तिरिति । ' एभ्यः ' इति “ रुच्यर्थानां प्रीयमाणः ”—(पा. सू. १ । ४ । ३३) इति चतुर्थी । ते च देवाः ' ताम् ' ' पथ्यां स्वस्तिम् ' ' अयजन् ' । मन्त्ररूपा वाक् एव ' पथ्या स्वस्तिः '—इत्युच्यते । पथ्योऽनपेता ' पथ्या ' । “ धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते ”—(पा. सू. ४ । ४ । ९२) इति यत् । ' स्वस्तिः ' शोभनरूपेति । ' पथ्या—स्वस्ति '—शब्दनिर्वचनस्य वाचि सम्भवात् (निरु. ११ । ४ । ११) । सा च वाग् यज्ञात्मिका । अतस्तस्या दर्शनेन ' यज्ञम् ' एव ' अपश्यन् ' । एवं पुराष्टतप्रतिपादनेन पथ्या स्वस्तिः प्रथमं यष्टव्येति प्रतिपादितं भवति ॥ ८ ॥

अथाग्नेयस्य द्वितीयायागस्य विधिमुनयति—अथैभ्योऽग्निरिति । ' आग्नेयम् '—इति सामान्योक्तस्य विवर-

(ताऽ) अथैभ्यः सोमः प्रारोचत । तुमयजन्त्स युत्सौम्यं यज्ञस्यासीत्तु-
दपश्यन् यद्वा ऽआर्द्रं यज्ञस्य तुत्सौम्यं तुदपश्यंस्तुदतन्वत ॥ १० ॥

(ताऽ) अथैभ्यः सविता प्रारोचत । तुमयजन्पशवो वै सविता पशवो
यज्ञस्तुद्यजमपश्यंस्तुमतन्वताथ यस्यै देवतायै हविर्निरुतमासीत्तामयजन् ११

(जंस्ता) ता वाऽएताः । पुञ्च देवता यजति यो वै सु यज्ञो मुग्धऽ-
आसीत्पाङ्क्तो वै सु ऽआसीत्तुमेतुभिः पञ्चभिर्देवताभिः प्राजानन् ॥ १२ ॥

अथैभ्यः सोमः प्रारोचत (४) । तुमयजन् । स यत्सौम्यं यज्ञस्यासीत्—तदपश्यन् । यद्वा आर्द्रं
यज्ञस्य—तत्सौम्यम् । तदपश्यन्, तदतन्वत ॥ १० ॥

अथैभ्यः सविता प्रारोचत (५) । तुमयजन् । पशवो वै सविता । पशवो यज्ञः । तद् यज्ञमप-
श्यन् । तमतन्वत । अथ यस्यै देवतायै हविर्निरुतमासीत्—तामयजन् ॥ ११ ॥
ता वा एताः पञ्च देवता यजति । यो वै स यज्ञो मुग्ध आसीत्—पाङ्क्तो वै स आसीत् । तमे-
ताभिः पञ्चभिर्देवताभिः प्राजानन् ॥ १२ ॥

णम्—यद्वै शुष्कमिति । यत् खलु यज्ञसम्बन्धि ' शुष्कम् ' नीरसं समिदादि द्रव्यम्, ' तद् आग्नेयम् ' ।
अन्यत् समानं पूर्वेण ॥ ९ ॥

अथ सौम्यस्य तृतीययागस्य विधिमुन्नयति—अथैभ्यः सोम इति । स यदिति । सर्वत्र तच्छब्दः प्रसिद्धि-
द्योतकः । ' सौम्यम् ' सोमदेवत्यम् । " सोमाद्व्यण् "—(पा. सू. ४ । २ । ३) । ' यत् ' खलु यज्ञ-
सम्बन्धि ' आर्द्रम् ' रसयुक्तम् सोमादिद्रव्यम् ' तत् सौम्यम् ' शुष्कार्द्रयोर्द्विभोमावभिमानीदेवते । एतच्च
प्रागप्यान्नातम्—" द्रव्यं वा इदं न तृतीयमस्त्यार्द्रश्चैव शुष्कश्च "—(श. प. ब्रा. १ । ९ । ३ । २३ भाष्ये)
इत्यादिना ॥ १० ॥

अथ सवित्रस्य चतुर्थयागस्य विधिमुन्नयति—अथैभ्यः सवितेति । सवितुः प्रेरकत्वात् पशूनां च तत्प्रेर्य-
त्वात् प्रेर्यप्रेरकयोरभेदं विवक्षित्वा ' सविता पशवः '—इति तादात्म्यव्यपदेशः । सवितुश्च पशुप्रेरकत्वं—" देवो
वः सविता प्रार्पयतु " इति (वा. सं. १ । १ । ४) मन्त्रवर्णादवगम्यते । ते च पशवो हृदयाद्यवदानद्वारेण
पुनःप्रवृत्तिद्रव्यापादानत्वेन च यज्ञात्मकाः । यस्मादेवं चतसृभिर्देवताभिर्देवाः कृत्स्नं यज्ञमपश्यन्, दृष्ट्वा चाकु-
र्वन्, तस्मादिमाश्चतस्रो देवताश्चिकीर्षितयज्ञस्य प्रथमत आज्येन यष्टव्या इति समुदायार्थः । एवमज्यहविष्कां-
श्चतुरः प्रधानयागान् कृत्वा प्रथमनिरुत्तेन हविषा अदितिर्पृष्टव्येत्याह—अथ यस्यै देवताया इति । यस्मादेवं
देवा पञ्चमीमदितिमयजन् तस्मादिदानीन्तनोऽपि यजमानो यागसमये अदितियागं पञ्चमं कुर्यादित्यर्थः ॥ ११ ॥
पञ्चसङ्ख्यामनूय प्रशंसति—ता वा इति । ' एताः ' पथ्यास्वस्याद्याः । ' मुग्ध आसीत् ' मोहविषयोऽभव-

१-पथ्यादीनां प्रधानत्वेऽपि तदंगत्वं—तथाच—दोक्षांते प्रायणीयमदित्यै चरं निर्वपतीति ७ । १४० । सूत्रे—चरप्रहणं न कर्तव्यम् ।
अदित्यै चरन्त्यत्रापि इत्युक्तत्वात् । कर्तव्यं वा । चरोः प्रायणीयज्ञापनार्थम् । अदित्यै चरं प्रायणीयं निर्वपतीति वचनात् । एवं
च पथ्यादीनां तदंगत्वादंतराये सति अप्रयोक्तृत्वं—इति कर्कभाष्यात् । ततश्चादित्यचरोरंतराये प्रयोक्तृत्वम् । न पथ्यादीनामंतराये—
इति फलितोऽर्थः ।

(ऋ) ऋतुवो मुग्धाऽआसन्पञ्च । तानेताभिरेव पञ्चभिर्देवताभिः प्राजानन् १३

(ण्डि) दिशो मुग्धा ऽ आसन्पञ्च । ताऽएताभिरेव पञ्चभिर्देवताभिः प्राजानन् ॥ १४ ॥

(च्छु) उदीचीमेव दिशम् । पृथयया स्वस्त्या प्राजानंस्तस्मादत्रोत्तरा हि वाग्वदति कुरुपञ्चालत्रा वाग्ध्येषा निदानेनोदीचीं ह्येतया दिशं प्राजाननुदीचीं ह्येतस्यै दिक् ॥ १५ ॥

ऋतुवो मुग्धा आसन् पञ्च-तानेताभिरेव पञ्चभिर्देवताभिः प्राजानन् ॥ १३ ॥
दिशो मुग्धा आसन्पञ्च । ता एताभिरेव पञ्चभिर्देवताभिः प्राजानन् ॥ १४ ॥
उदीचीमेव दिशं पृथयया स्वस्त्या प्राजानन् । तस्मादत्रोत्तरा हि वाग्वदति कुरुपञ्चालत्रा ।
वाग्ध्येषा निदानेन । उदीचीं ह्येतया दिशं प्राजानन् । उदीची ह्येतस्यै दिक् ॥ १५ ॥

दित्यर्थः । अस्तेहिं लङि “ अस्तिसिचोऽपृक्ते ” (पा. सू. ७ । ३ । ९९) इतीद् । पाङ्क्तो वा इति ।
पञ्चपदा पंक्तिः तद्वाचिना पंक्तिशब्देन पञ्चसंख्या लक्ष्यते, तद्योगाद् ‘यज्ञः पांक्तः’ । तद्योगश्च तैत्तिरीयके स्पष्ट-
मान्नतः—“ धानाः करम्भः परिव्रापः पुरोडाशः पयस्या तेन पंक्तिराप्यते, तद् यज्ञस्य पांक्तत्वम् ”—(तै. सं.
६ । १ । ११ । १) ऐतरेयके तु तत् पांक्तत्वम् “ यो वै यज्ञं हविर्पंक्तिं वेद ”—(ऐ. ब्रा. २ । ३ । ६)
इत्यादिना बहुश आम्नातम् ॥ १२ ॥

ऋतुपरिज्ञानहेतुत्वादपि तां पञ्चसङ्ख्यां प्रशंसति—ऋतुवो मुग्धा इति । हेमन्तशिशिरावेकौकृत्य ऋतूनां पञ्च-
त्वम् । तथा चैतरेयकं प्रागुदाहृतम्—“ हेमन्तशिशिरयोः समासेन ” इति (ऐ. ब्रा. १ । १ । १) । ऋतुपरिज्ञानाभावे
हि वसन्तादिकालसाध्यो यज्ञो विकलः स्यात् । अतस्तत्परिहारायैतद्योगपञ्चकानुष्ठानमिति स्तुतिः ॥ १३ ॥

दिङ्मोहनवृत्तिहेतुत्वेनापि पञ्चसङ्ख्यां प्रशंसति—दिशो मुग्धा इति । यज्ञानुष्ठानाय वसन्तादिकाला इव
तदुपयुक्ताः प्राच्याद्याः ‘ पञ्च दिशः ’ ‘ मुग्धा आसन् ’ व्यामूढा अभवन् । गतमन्यत् ॥ १४ ॥

तत्र क्रीडस्या देवतया कतमा दिक् प्रज्ञातेत्याशङ्क्य प्रथमदेवतया ज्ञातां दिशं प्रदर्शयौपपादयति—उदीची-
मेवेति । यस्मादेवं पृथ्यास्वस्त्याख्यया प्रथमदेवतया उदीची दिक् देवैः प्रज्ञाता, तस्मात् ‘अत्र’ अस्मिन् लोके
कुरुपञ्चालाख्येषु जनपदेषु ‘ उत्तरा ’ उच्चतरा ‘ वाग् ’ ‘ वदति ’ भृशं शब्दायते अत्युन्नतसम्भावणस्य तत्रोप-
लम्भात् । “ देवमनुष्य ”—इत्यादौ—(पा. सू. १ । ४ । १९१) परिगणनाभावेऽपि बहुलप्रहणात् कुरुपञ्चालशब्दादपि
त्राप्रत्ययः । ननु वाच उत्तरदिक्सम्बन्धोऽस्तु, कुतः पृथ्या-स्वस्त्या दिशः सम्बन्धः ? इति, तत्राह—वाग्धीति ।
‘ एषा ’ पृथ्या स्वस्तिः यस्मात्, ‘ निदानेन ’ कारणेन निरूप्यमाणा सती ‘ वाक् ’ एव “ वाग्वै पृथ्या स्वस्तिः ”—
इति ह्युक्तम् (कौ. ब्रा. ७ । ६ । १) अत उत्तरस्यां दिशि वाचः प्रसिद्धिरुक्तेति भावः । ‘ हि ’ यस्माच्चैवम्
‘ एतया ’ ‘ उदीचीं दिशं ’ देवाः ‘ प्राजानन् ’ । तस्मात् ‘ एतस्यै ’ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी, (पा. सू. २ । ३ । १२ । वा. १)
एतस्याः पृथ्यायाः स्वस्तेः ‘ उदीची दिक् ’ स्वभूता ॥ १५ ॥

(कप्र) प्राचीमेव दिशम् । (म) अग्निना प्राजानंस्तुस्मादग्निं पश्चात्प्राञ्च-
मुद्धृत्योपासते प्राचीं ह्येतेन दिशं प्राजानन्प्राचीं ह्येतुस्य दिक् ॥ १६ ॥

(गृ) दक्षिणामेव दिशम् (१७) सोमेन प्राजानंस्तुस्मात्सोमं क्रीतुं
दक्षिणा परिवहन्ति तुस्मादाहुः पितृदेवत्यः सोम इति दक्षिणां ह्येतेन
दिशं प्राजानन्दक्षिणा ह्येतुस्य दिक् ॥ १७ ॥

(कप्र) प्रतीचीमेव दिशम् (१८) सवित्रा प्राजानन्नेष व्वै सविता य एष
तपति तुस्मादेष प्रत्यङ्ङेति प्रतीचीं ह्येतेन दिशं प्राजानन्प्रतीची
ह्येतुस्य दिक् ॥ १८ ॥

(गू) ऊर्ध्वामेव दिशम् । (मु) अदित्या प्राजानन्नियं वाऽअदितिस्तु-
स्मादस्यामूर्ध्वा ओषधयो जायन्तेऽऊर्ध्वा व्वनस्पतय ऊर्ध्वां ह्येतया
दिशं प्राजानन्ऊर्ध्वा ह्येतुस्यै दिक् ॥ १९ ॥

प्राचीमेव दिशमग्निना प्राजानन् । तस्मादग्निं पश्चात्प्राञ्चमुद्धृत्योपासते । प्राचीं ह्येतेन दिशं
प्राजानन् । प्राचीं ह्येतस्य दिक् ॥ १६ ॥

दक्षिणामेव दिशं सोमेन प्राजानन् । तस्मात्सोमं क्रीतं दक्षिणा परिवहन्ति । तस्मादाहुः—पितृ-
देवत्यः सोम इति । दक्षिणां ह्येतेन दिशं प्राजानन् । दक्षिणा ह्येतस्य दिक् ॥ १७ ॥

प्रतीचीमेव दिशं सवित्रा प्राजानन् । एष वै सविता—य एष तपति । तस्मादेष प्रत्यङ्ङेति ।
प्रतीचीं ह्येतेन दिशं प्राजानन् । प्रतीची ह्येतस्य दिक् ॥ १८ ॥

ऊर्ध्वामेव दिशमादित्या प्राजानन् । इयं वा अदितिः । तस्मादस्यामूर्ध्वा ओषधयो जायन्ते ।
ऊर्ध्वा वनस्पतयः । ऊर्ध्वा ह्येतया दिशं प्राजानन् । ऊर्ध्वा ह्येतस्यै दिक् ॥ १९ ॥

अथ द्वितीयदेवतया प्रज्ञातां दिशमुपन्यस्योपपादयति—प्राचीमेवेति । यस्मादग्निः प्राच्या दिशो ज्ञानहेतुः,
तस्मात् ' पश्चात् ' अवस्थितम् ' अग्निम् ' आहवनीयरूपेण ' प्राञ्चमुद्धृत्योपासते अग्निहोत्रहोमादिरूपमुपा-
सनं कुर्वन्ति । यस्माद् देवाः ' प्राचीं दिशम् ' ' एतेन ' अग्निना ' प्राजानन् ' तस्मात् ' एतस्य ' अग्नेः
प्राची दिक् ' स्वभूतैत्यर्थः । अत एवान्यत्राप्रायते—“ प्राची दिगग्निर्देवता ” (कौ. ब्रा. ७।६) इति ॥ १६ ॥

अथ तृतीयदेवतया प्रज्ञातां दिशमुपन्यस्योपपादयति—दक्षिणामेवेति । यस्माद् दक्षिणा दिक् ' सोमेन '
पारेज्ञाता ' तस्मात् ' उपप्रवदेशे ' क्रीतं सोमम् ' महावेदेर्दक्षिणतोऽनसा ' परिवहन्ति ' । “ दक्षिणा-
दात् ” (पा. सू. ९ । ३ । ३६) इत्याच् प्रत्ययः । ' तस्मात् ' दक्षिणादिकप्रवर्तनाद्धेतोः बहुलरूपः
' सोमः ' ' पितृदेवत्यः ' । पितृदेवताकदक्षिणादिकप्राप्तेः सोमस्य पितृदेवत्यत्वं युक्तम् ॥ १७ ॥

अथ चतुर्थदेवतया प्रज्ञातां दिशमुपन्यस्यति—प्रतीचीमेवेति । ' एषः ' सूर्यः ' प्रत्यङ्ङेति ' प्रत्यङ्मुखो
गच्छति । स्पष्टमन्यत ॥ १८ ॥

अथ पञ्चमदेवतया प्रज्ञातां दिशमुपन्यस्यति—ऊर्ध्वामेवेति । यस्माद् भूम्यामुत्पन्नाः ओषधिवनस्पतयः
१-१ संप्रदर्शय—३० क० पा० ।

(विष्टु) शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यम् । बाहू प्रायणीयोदयनीयावभितो वै शिरो बाहू भवतस्तुस्मादभित ऽआतिथ्यमेते हविषी भवतः प्रायणीय-
श्चोदयनीयश्च ॥ २० ॥

तदाहुः । (यु) यदेव प्रायणीये क्रियेत तदुदयनीये क्रियेत यदेव प्रायणी-
यस्य बर्हिर्भवति तदुदयनीयस्य बर्हिर्भवतीति तदपोद्धृत्य निदधाति तां
स्थालीं सुक्षामकर्षां प्रमृज्य मेक्षणं निदधाति यदेव प्रायणीयस्य-
ऽर्विजो भवन्ति तदुदयनीयस्यऽर्विजो भवन्ति तद्यदेतत्समानं यज्ञे
क्रियते तेन बाहू सदृशौ तेन सूरूपौ ॥ २१ ॥

शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यम् । बाहू प्रायणीयोदयनीयो । अभितो वै शिरो बाहू भवतः । तस्माद-
भित आतिथ्यमेते हविषी भवतः—प्रायणीयश्चोदयनीयश्च ॥ २० ॥

तदाहुः—यदेव प्रायणीये क्रियेत—तद् उदयनीये क्रियेत । यदेव प्रायणीयस्य बर्हिर्भवति—तदु-
दयनीयस्य बर्हिर्भवतीति । तदपोद्धृत्य निदधाति । तां स्थालीं सुक्षामकर्षां प्रमृज्य मेक्षणं निद-
धाति । य एव प्रायणीयस्यऽर्विजो भवन्ति—त उदयनीयस्यऽर्विजो भवन्ति । तद् यदेतत्समानं यज्ञे
क्रियते—तेन बाहू सदृशौ—तेन सूरूपौ ॥ २१ ॥

ऊर्ध्वमुखा एव वर्द्धन्ते, तस्माददित्यभिधानाया भूम्याः सकाशाद्धर्वादिक्परिज्ञानं युक्तमित्यर्थः । इत्थं पञ्च-
दिग्यामोहपरिहारोपन्यासमुखेन प्रायणीयेष्टौ पञ्च देवता यष्टव्या इत्युक्तम् ॥ १९ ॥

अथातिथ्यायाः प्राक् प्रायणीयः कर्तव्य इत्यभिधानं प्रायणीयोदयनीययोर्बाहुद्वयरूपतामातिथ्यायाः शिरो-
रूपतामाह—शिरो वै यज्ञस्येति । आतिथ्यमध्येऽनुष्ठेयत्वेन प्राधान्याच्छिरस्त्वव्यवहारः । ‘ एते हविषी ’
एतौ यागावित्यर्थः, यागस्य हविःप्रधानत्वात् । लोके शिरस उभयतो बाहोर्दर्शनात्, आतिथ्यस्य शिरस्त्वा-
भिधानात्, बाहुस्थानीययोरनुष्ठानं युक्तम् (श. प. ब्रा. ३ । ९ । ३) ॥ २० ॥

उक्तबाहुत्वमुपजीव्य प्रायणीयोदयनीययोरेकरूपतामाह—तदाहुरिति । सङ्ग्रहेणोक्तं यच्छब्दार्थं विशदयति—
यदेवेति । मध्ये कर्मान्तरव्यवधानात् कथं तस्य बर्हिषोऽवस्थानमित्याशङ्क्य तदुपायं दर्शयति—तदपोद्धृत्येति ।
प्रहरणमकृत्वा बर्हिषोऽवस्थोपरि प्रज्ञातं निदध्यात् । बर्हिर्वत् स्थालीमेक्षणयोरेषुदयनीयार्थमवस्थानमाह—तां स्थाली-
मिति । या प्रायणीयचरुस्थाली ‘ तां ’ ‘ सुक्षामकर्षाम्, अग्निसंयोगेनान्तरीषद्वयश्चरुः ‘ क्षामः, ’ तस्य ‘ कर्षो ’
लेपः, तत्सहितमित्यर्थः । “ क्षायो मः ”—(पा. सू. ८ । २ । ९३) इति निष्ठातकारस्य मत्वम् ।
‘ मेक्षणम् ’ चरुनिष्पादनसाधनं काष्ठम् (श. प. ब्रा. २ । ४ । २ । १३) । तत् ‘ प्रमृज्य ’ चरुणा
लेपयित्वा स्थाल्या सह विदध्यादित्यर्थः । ऋत्विगैक्यं च विधत्ते—य एव प्रायणीयस्येति । इदानीन्तनमपि
बाहोः स्वरूपत्वं प्रायणीयोदयनीययोरेक्यरूपनिबन्धनमित्याह—तद्यदेतदिति । सादृश्यमेकदेशेनापि भवतीति
तद् विशेष्यते—सूरूपाविति ॥ २१ ॥

तदु तथा न कुर्यात् । (त्का) काममेवैतद्बर्हिर्नुप्रहरेदेवं मेक्षणं निर्णिज्य स्थालीं निदध्याद्यऽएव प्रायणीयस्यऽत्विजो भवन्ति तुऽउदयनीयस्य-
ऽत्विजो भवन्ति यद्यु ते विप्रेताः स्युरप्यन्यऽएव स्युः स यद्वै समानी-
देवता यजति समानानि हवींषि भवन्ति तेनैव बाहू सदृशौ
तेन सुरूपा ॥ २२ ॥

स वै पुञ्च प्रायणीये देवता यजति । पुञ्चोदयनीये तुस्मात्पुञ्चेत्यादङ्गु-
लयः पुञ्चेत्यात्तच्छृण्वन्तं भवति न पत्नीः संयाजयन्ति पूर्वार्धं वाऽअ-
न्वात्मनो बाहू पूर्वार्धमेवैतद्यज्ञस्याभिसंस्करोति तुस्माच्छृण्वन्तं भवति
न पत्नीः संयाजयन्ति ॥ २३ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥ २ ॥ (२ । ३)

तदु तथा न कुर्यात् । काममेवैतद्बर्हिर्नुप्रहरेत् । एवं मेक्षणं निर्णिज्य स्थालीं निदध्यात् । य
एव प्रायणीयस्यऽत्विजो भवन्ति-त उदनीयस्यऽत्विजो भवन्ति । यद्यु ते विप्रेताः स्युः-अप्यन्य एव
स्युः । स यद्वै समानीदेवता यजति-समानानि हवींषि भवन्ति । तेनैव बाहू सदृशौ-तेन सुरूपा ॥ २२ ॥

स वै पुञ्च प्रायणीये देवता यजति, पुञ्चोदयनीये । तस्मात्-पुञ्चेत्यादङ्गुलयः, पुञ्चेत्यात् ।
तच्छृण्वन्तं भवति । न पत्नीः संयाजयन्ति । पूर्वार्धं वा अन्वात्मनो बाहू । पूर्वार्धमेवैतद्यज्ञस्याभि-
संस्करोति । तस्माच्छृण्वन्तं भवति । न पत्नीः संयाजयन्ति ॥ २३ ॥

उक्तो बर्हिर्गार्थैकरूप्यपक्षो न नियत इत्याह-तदु तथेति । एवं मेक्षणमिति । बर्हिर्बद्विप्रौ प्रहरेदित्यर्थः ।
'स्थाली' 'निर्णिज्य' क्षामकर्ममपि प्रगम्य कृतिजामेव च नियममङ्गीकृत्य, तेषामपि केनचिन्निमित्तेन
विगमे सति तदेकत्वमपि नियमेन भवितव्यमित्याह-य एव प्रायणीयस्येति । 'विप्रेताः स्युः' विविधदेशं
प्राप्ता भवेद्युः । तर्ह्येकरूपत्वं किञ्चिन्नवनमित्याह-स यदिति । 'यद्वै' यदेव बर्हिर्गार्थस्य स्वरूपम् । अतस्तयो-
रेकरूप्यमेव नियमेन भवितव्यमित्यर्थः । 'तेनैव-' इति एवकारेण पूर्वोक्तं बर्हिर्गार्थैकरूप्यं व्यावर्त्यते । तेनैव
द्रव्यदेवतैक्येन कारणेनैवेदानीमपि मनुष्याणां 'बाहू सुरूपा' भवत इत्यर्थः । तथा च कात्यायनोऽपि-
"चरुमेक्षणवर्हिर्निदधात्युदयनीयायै, सलेपं चरुं प्रमृष्टं मेक्षणं, प्रक्षालयति वा चरुम्, अनुप्रहरतीतरे, त एव-
त्विजो, विप्रेतेष्वन्येऽपि" (का. श्रौ. सू. ७ । १४२-१४७) इति । 'इतरे' बर्हिर्मेक्षणे ॥ २२ ॥

देवतैक्याभिधानप्रसङ्गेन पुञ्चसङ्ख्यां प्रशंसति-स वा इति । 'सः' अध्वर्युः । 'तस्मात्' देवतानां
पञ्चत्वाद्गतोः 'इथा' इत्यम् अनेन इदानीं परिदृश्यमानेन प्रकारेण । 'पञ्चाङ्गुलयः' लभ्यन्ते । हस्तद्वय-
मभिनीय प्रदर्शनीयं द्विरभिधानम् । प्रकृतिभूतदर्शपूर्णमासंश्रित्व साकृत्येनानुष्ठानप्रसक्तौ तत् प्रतिषेधति-
तच्छृण्वन्तं भवतीति । अन्तःप्रहणं सिद्धावुपरितनाङ्गनिषेधो नित्यानुवादतया पुननिषिद्धयते-न पत्नीः संया-
जयन्तीति । प्रायणीयोदयनीयोर्बाहुत्वनिरूपणादप्युत्तराङ्गजातं न कर्तव्यमित्याह-पूर्वार्द्धं वा अन्वात्मनो

दिवि वै सोमऽआसीत् । (ङ) अथेह देवास्ते देवाऽअकामयन्ता नः सोमो गच्छेतेनागतेन यजेमहीति तुऽएते मायेऽअमृजन्त सुपर्णी च कद्रू च तद्धिष्यानां ब्राह्मणे व्याख्यायते सौपर्णीकाद्रवं यथा तदास ॥ १ ॥
तेभ्यो गायत्री सोममुच्छापतत् । (जु) तस्याऽआहुरन्त्यै गन्धर्वो

अथ सोमक्रयणविधिः ।

दिवि वै सोम आसीत्—अथेह देवाः । ते देवा अकामयन्त—आनः सोमो गच्छेत्, तेनागतेन यजेमहीति । तुऽएते माये अमृजन्त—सुपर्णी च कद्रू च । तद्धिष्यानां ब्राह्मणे व्याख्यायते—सौपर्णी-काद्रवं—यथा तदास ॥ १ ॥

तेभ्यो गायत्री सोममुच्छापतत् । तस्याऽआहुरन्त्यै गन्धर्वो विश्वावसुः पर्यमुष्णात् । ते देवा अविदुः—प्रच्युतो वै परस्तात्सोमः—अथ नो नागच्छति—गन्धर्वा वै पर्यमोषिपुरिति ॥ २ ॥

बाहू इति । ' आत्मनः ' शरीरस्य ' पूर्वार्द्धमनु ' ' बाहू ' वर्तेते न सर्वाङ्गे, अतः ' एतत् ' एतेन तदुभयत्र शङ्खन्तानुष्ठानेन यज्ञस्य ' पूर्वार्द्धमेव ' संस्कृतं भवति ॥ २३ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे

द्वितीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ (३ । २ । ३) ॥

सोमक्रयं विधातुमाख्याधिकामाह—दिवि वै सोम इत्यादिना । दिवि वा इति । ' वै '—शब्देन “तृतीयस्या-मितो दिवि सोमः”—(तै. सं. ३ । १ । ७ । १) इत्यादिश्रुत्यन्तरप्रसिद्धिर्बोध्यते । ' इह ' भूमौ ' देवाः ' आसन्निति शेषः । सोमागमनप्रयोजनम्—तेनागतेन यजेमहीति । त एत इत्यादि । परव्यामोहनकारिणी शक्तिः ' माया ' । ' ते ' देवाः ' एते ' द्वे मायामिरूपे स्त्रियां सोमरक्षकाणां गन्धर्वाणां व्यामोहाय सृष्टवन्त इत्यर्थः । तथा चोत्तरत्रास्यते—“ त एते माये अमृजन्त सुपर्णीञ्च कद्रूञ्च वागेव सुपर्णीयं कद्रूः ”—(श. प. ब्रा. ३ । ६ । २ । २) (तै. सं. ६ । १ । ६ । १) इति । होतृमैत्रावरुणादीनां शंसनप्रदेशेऽप्यु पुरतः स्थापिता अग्नयो धिष्याः होत्रीयादयः । ते खलु पुरा दिवि सोमरक्षकाः, पश्चात् सोमे आहूते सति तेन सह भूमावागत्य देवेभ्यो लब्धवराः सन्तोऽत्रापि सोमरक्षणाय धिष्यतां प्राप्ताः । तथा चोपरिष्ठाद् वक्ष्यते—“ तमेते गन्धर्वाः सोमरक्षा जुगुपुरिमे धिष्या इमे होत्राः ”—(श. प. ब्रा. ३ । ६ । २ । ९) इति । तेषां ' धिष्यनानाम् ' ' ब्राह्मणे ' ' व्याख्यायते सौपर्णीकाद्रवम् ' सुपर्णीकाद्रवोर्द्वैतान्तः सर्वोऽपि विवारिष्यत इत्यर्थः (श. प. ब्रा. ३ । ६ । २ । ७) । तत्र हि मायामयोः सुपर्णीकाद्रवोरुत्पत्तिः; तयोर्मिथः कलहः, परस्परजयपराजयनिमित्तकः समयवन्धः, ततः कद्रूजयः, पराजितायाः सुपर्ण्याः स्वात्मनिष्क्रयाय सोमोपहरणार्थं छन्दसां सुपर्ण्याः सकाशादुत्पत्तिर्गायत्र्या च सोमाहरणम्,—इत्येवमादयोऽर्थो अस्मिन्नेव काण्डे पञ्चमप्रपाठकादौ “ विजामानो हैवास्य धिष्याः ”—इत्यानुपक्रम्य, “ दिवि वै सोम आसीदथेह देवास्ते देवा अकामयन्त ”—इत्यादिना आम्नायते—(श. प. ब्रा. ३ । ६ । २ । १—१६) ॥ १ ॥

तेभ्यो गायत्रीति । ' तेभ्यः ' देवेभ्योऽर्थाय सुपर्ण्या निर्मिता ' गायत्री '—छन्दोदेवता पक्षिरूपेण दिवि

१—‘शङ्खन्तं भवति ७ । १४८ । अंतवचने पूर्वप्राप्तेः १४९ । अवशिष्यश्रुतेः १५० । उत्तरं वा प्रकृत्यनुग्रहानुयाजप्रतिषेधाभ्याम् १५१ । प्रदणदप्रवृत्तिः १५२ । संत्वरान्श्रुतेश्च १५३ । नित्यानुवादोऽनुयाजप्रतिषेधः । का. श्रौ. सू. ७. १५४ ॥

विश्वावसुः पर्यमुष्णात्ते देवाऽअविदुः प्रच्युतो वै परस्तात्सोमोऽथ नो नाग-
च्छति गन्धर्वा वै पुर्वमोषिषुरिति ॥ २ ॥

ते होचुः । (यौ) योषित्कामा वै गन्धर्वा वाचमेवैभ्यः प्रहिणवाम सा
नः सह सोमेनागमिष्यतीति तेभ्यो वाचं प्राहिण्वन्तसैनान्तसह सोमे-
नागच्छत् ॥ ३ ॥

(ते) ते गन्धर्व्या अन्वागत्याब्रुवन् । (न्तसो) सोमो युष्माकं वागेवा-
स्माकमिति तथेति देवाऽअब्रुवन्निहो चेदागान्मेनामभीषहे व नैष्ट विद्वया-
महाऽडुति तां व्यह्वयन्त ॥ ४ ॥

तस्यै गन्धर्वाः । (०) वेदानेव प्रोचिरऽडुति वै व्युं विद्वेति व्युं
विद्वेति ॥ ५ ॥

ते होचुः—योषित्कामा वै गन्धर्वाः । वाचमेवैभ्यः प्रहिणवाम । सा नः सह सोमेनागमिष्यतीति ।
तेभ्यो वाचं प्राहिण्वन् । सैनान्तसह सोमेनागच्छत् ॥ ३ ॥

ते गन्धर्वा अन्वागत्याब्रुवन्—सोमो युष्माकम्, वागेवास्माकमिति । तथेति देवा अब्रुवन् ।
इहो चेदागात्, मेनामभीषहे व, नैष्ट, विद्वयामहा इति । तां व्यह्वयन्त ॥ ४ ॥

तस्यै गन्धर्वाः वेदानेव प्रोचिरे । इति वै वयं विद्वन्—इति वयं विद्वन्—इति ॥ ५ ॥

स्थितम् 'सोमम्' 'अच्छ' अभिमुखमगमत् । 'आहरन्त्यै' आहरन्त्यास्तस्याः स्वभूतं सोमम्, षष्ठ्यर्थे चतुर्थी,
(पा. सु. २ । ३ । ६२ वा. १) 'विश्वावसुः' नाम 'गन्धर्वः' 'पर्यमुष्णात्' अपजहार । ततः 'ते
देवाः' 'अविदुः' । किमिति 'पुरस्तात्' ब्रुलोकात् 'सोमः प्रच्युतः', 'अथ' 'नः' अस्मान् 'नाग-
च्छति'; 'गन्धर्वाः' विश्वावसोर्भृत्याः 'वै' नूतं 'पर्यमोषिषुः' स्तेयमकार्षुः 'इति' ॥ २ ॥

ते होचुरिति । योषितः कामयन्त इति 'योषित्कामाः' । 'एभ्यः' गन्धर्वेभ्यो व्यामोहाय 'वाचं'
'प्रहिणवाम' प्रेषयाम । वाचं प्रेषयतामभिप्रायः—सा नः सह सोमेनागमिष्यतीति ॥ ३ ॥

ते गन्धर्वा इति । सोममुपायेनानयन्ती स्वयमपि प्रतिनिवर्तयिष्यत इति 'सोमो युष्माकं वागेवास्माकम्'
अस्त्विति । अथ गन्धर्वाविरोधेनैव देवैर्दृष्टं वाग्लामोपायं दर्शयति—इहो चेदागादित्यादिना । प्रेषयामो वयं
वाचं सोमैरिह 'आगान्' आगच्छेत् । 'उ'—शब्दोऽनर्थकः । हे गन्धर्वाः ! 'एनाम्' 'इह' आगताम्
'अभीषहे' । 'व'—इति वाक्यालङ्कारे । अभिषहनमभीषद्, 'तमेभ्यः' । तेन बलात्कारेण 'मा नैष्ट' मा
प्रहर्ष । "न माङ्ग्यमे" (पा. सु. ६ । ४ । ६४) इत्यडभावात् । 'विद्वयामहे' सूयं वयं व वाचं
विविधमाकारयाम ॥ ४ ॥

एवं मिथः समये कृते गन्धर्वाणामाह्वानप्रकारमाह—तस्यै गन्धर्वा वेदानेवेति । 'प्रोचिरे' प्रवचनमकुर्वन् ।
तस्या वाचो वशीकरणायेति शेषः । एवमिदं ब्रुवतां तेषामभिप्रायः—इति वै वयं विद्वन् इति । एवं खलु वाचः
स्वाधीनत्वकरणोपायं जानीम इति, अयमुपायः सर्वेषां स्वकीयानामभिमत इति प्रदर्शयितुं वीक्षयाऽभिधानम् ॥ ५ ॥

(त्यु)अथ देवाः।(०)वीणामेव सृष्ट्वावाडयन्तो निगायन्तो निषेदुःश्रिति वै ते वयं गास्याम इति त्वा प्रमोदयिष्यामह ऽइति सा देवानुपावर्त सा वै सा तन्मोघमुपावर्त सा स्तुवद्भ्यः शंसद्भ्यो नृत्तं गीतमुपावर्त तस्मादप्येतर्हि मोघसंहिता ऽएव योषा ऽएव हि वागुपावर्तत तामु ह्यन्या अनु योषास्तुस्माद्य एव नृत्यति यो गायति तस्मिन्नेवैता निमिश्रतमा इव ॥ ६ ॥ तद्वा ऽएतदुभयं देवेष्वसीत् । (त्सो) सोमश्च वाक् च स बुत्सोमं क्रीणात्यागत्या ऽएवागतेन यजा ऽइत्युनागतेन ह वै स सोमेन यजते योऽक्रीतेन यजते ॥ ७ ॥

अथ देवा वीणामेव सृष्ट्वा, वादयन्तो निगायन्तो निषेदुः । इति वै ते वयं गास्यामः इति । त्वा प्रमोदयिष्यामहे-इति । सा देवानुपावर्त । सा वै सा तन्मोघमुपावर्त-या स्तुवद्भ्यः शंसद्भ्यो नृत्तं गीतमुपावर्त । तस्मादप्येतर्हि मोघसंहिता एव योषाः । एवं हि वागुपावर्तत । तामु ह्यन्या अनु योषाः । तस्माद्य एव नृत्यति, यो गायति-तस्मिन्नेवैता निमिश्रतमा इव ॥ ६ ॥

तद्वा ऽएतदुभयं देवेष्वसीत्-सोमश्च वाक् च । स यत् सोमं क्रीणाति-आगत्या एव आगतेन यजा इति । अनागतेन ह वै स सोमेन यजते योऽक्रीतेन यजते ॥ ७ ॥

देवैः स्वीकृतं वाचः स्वीकरणोपायमाह-अथ देवा वीणामेवेति । ' वीणां वादयन्तः ' निषादादिस्वरानुकूल्येन ध्वनिमुत्पादयन्तः, तदनु स्वयं ' गायन्तः ' ' निषेदुः ' उपसन्नाः । इति वा इति । एवं खलु ' ते ' त्वदर्थं ' गास्यामः ' । न केवलमीदृशं गानमस्माकं किन्तु हे वाग्देवते ! ' त्वा ' त्वाम् ' इति ' एवम्प्रकारेण खलु तोषयामः । ' इति ' शब्दो वाक्यसमाप्तौ । ' सा देवान् उपावर्त ' उपावर्ततेस्म । प्रत्यावृत्ता ' या ' वाक् ' स्तुवद्भ्यः शंसद्भ्यः ' स्तोत्रशस्त्ररूपं वेदानुवचनं कुर्वद्भ्यो गन्धर्वेभ्यः सकाशाद् देवैः कृतं ' नृत्तं ' ' गीतम् ' चोपावृत्ता, ' सा वै ' सैव खलु । ' सा ' पूर्वं सोमाहरणाय प्रेषिता वाक् ' तत् ' तदानीं ' मोघं ' व्यर्थमेवोपावृत्ता । स्तुतशस्त्ररूपपरित्यागस्यानौचित्यादिति भावः । इदानीन्तनस्त्रीणां मोघस्वभावत्वं वाग्देवतोपक्रममित्याह-तस्मादिति । ' ताम् ' अप्रकृतां वाचम् ' अनु ' ' अन्याः ' अपि योषितः । अप्रकृतमपि नर्तनं गानवत् स्त्रीव्यामोहसाधनमिति गानेन सहोपन्यस्तम् । ' एताः ' योषितः ' निमिश्रतमा इव ' विशेषेणैकाश्रुताः, अत्यन्तमनुरक्ता भवन्तीति शेषः । अयमर्थः सर्वोऽन्यैतरेयब्राह्मणे सोमो वै गजा गन्धर्वेष्विति खण्डे (ऐ. ब्रा. १ । ९ । १) प्रपञ्चितः ॥ ६ ॥

इदानीं गानसिद्धयर्थमनूय सोमक्रयं विदधाति-तद्वा एतदुभयमिति । यस्मात् सोमो देवानां स्वमासीत् तस्मात् ' आगत्या एव ' सोमप्राप्त्या एव ' सोमं ' ' क्रीणाति ' क्रीणीयात् । अपूर्वार्थत्वाद् यच्छब्दमनादृत्य विधिः कल्पयितव्यः । आगत्या अपि प्रयोजनमाह-आगतेन यजा इति । अक्रीतस्य यागानर्हतामाह-अनागतैनेति । आगतोऽपि सोमः क्रयसंस्कारेणानागतत्वादनागत इत्युच्यते ॥ ७ ॥

(तेऽथ) अथ यद् ध्रुवायामाज्यं परिशिष्टं भवति । तज्जुह्वां चतुष्कृत्वो विगृह्णाति बर्हिषा हिरण्यं प्रबध्यावधाय जुहोति कृत्स्नेन पयसा जुह्वानीति समानजन्म वै पयश्च हिरण्यं चोभयुष्टं ह्यग्निरेतसम् ॥ ८ ॥

(१९) स हिरण्यमवदधाति । (त्ये) एषा ते शुक्र तनूरेतद्वर्चः ऽइति व्वर्चो वाऽएतद्यद्विरण्यं तुया सम्भव भ्राजं गच्छेति स यदाह तुया सम्भवेति तुया सम्पृच्यस्वेत्येवैतदाह भ्राजं गच्छेति सोमो वै भ्राद् सोमं गच्छेत्येवैतदाह ॥ ९ ॥

अथ यद् ध्रुवायामाज्यं परिशिष्टं भवति-तत् जुह्वां चतुष्कृत्वो विगृह्णाति । बर्हिषा हिरण्यं प्रबध्य अवधाय जुहोति-कृत्स्नेन पयसा जुह्वानीति । समानजन्म वै पयश्च हिरण्यं च । उभयं ह्यग्निरेतसम् ॥ ८ ॥

स हिरण्यमवदधाति-“ एषा ते शुक्र तनूरेतद्वर्चः ”-(वा. सं. ४।१७) इति । वर्चो वाऽएतत्-यद्विरण्यम् । “ तथा सम्भव भ्राजं गच्छ ”-(वा. सं. ४।१७) इति । स यदाह-तया सम्भवेति । तथा संपृच्यस्वेत्येवैतदाह । भ्राजं गच्छेति । सोमो वै भ्राद् । सोमं गच्छेत्येवैतदाह ॥ ९ ॥

सोमक्रयात् प्राक् कर्तव्यं च कश्चिद्भोमं विदधाति-अथेति । ‘ ध्रुवायामाज्यं परिशिष्टम् ’ प्रायणीयार्थमुपयुज्य यद्घृतं ध्रुवायामवशिष्टम् ‘ तत् ’ ‘ जुह्वां ’ ‘ चतुष्कृत्वः ’ चतुर्वारं गृहीत्वा ‘ बर्हिषा ’ दर्भेण ‘ हिरण्यं ’ ‘ प्रबध्य ’ जुह्वाम् ‘ अवधाय ’ आधाय जुहुयात् । तथा च कात्यायनः-“ शालाद्वाराण्यपिधाय ध्रौवं जुह्वां चतुर्विगृह्णाति, बर्हिस्तृणेन हिरण्यं बद्ध्वाऽवदधात्येषा त इति ” (का. श्रौ. सू. ७।१९९।१६०) इति । हिरण्यावधानप्रयोजनम्-कृत्स्नेन पयसेति । पयःप्रकृतिकत्वाद् आज्यं पयः । सति हिरण्यस्य पयस्त्वे भवत्येव कात्स्न्यम् । तदेव कुत इत्यत आह-समानजन्म वा इति । पयश्च हिरण्यश्च इति वस्तुद्वयं ‘ समानजन्म ’ समानोत्पत्तिकम्, एकत्रोत्पन्नमित्यर्थः । कथं समानत्वं जन्मनः ? ‘ हि ’ यस्मात् ‘ उभयम् ’ अपि ‘ अग्निरेतसम् ’ अग्ने रेतो वीर्यं यस्योभयस्य तत् तथोक्तम् । यस्मादेवं तस्मादित्यर्थः । “ अनसन्तानपुंसकाच्छन्दसि ”-(पा. सू. ९।४।१०३) इति अचूप्रत्ययः समासान्तः । पयसोऽग्निरेतस्त्वं द्वितीयकाण्डे उक्तम् । तथाहि-गोरुपतिं प्रस्तुत्य-“ तामु हाग्निरभिदध्यौ । मिथुन्येनया स्यामिति तां सम्भूव तस्यां रेतः प्रासिञ्चत् । तत् पयोऽभवत् ”-(श. प. ब्रा. २।२।४।१९) इति । हिरण्यस्याव्यग्निरेतस्त्वं तैत्तिरीये-“ आपो-वरुणस्य पत्नय आसन्, ता अग्निरस्यध्यायत्, ताः समभवत्, तस्य रेतः परापतत्, तद्विरण्यमभवत् ”-(तै. ब्रा. १।१।३।८) इति ॥ ८ ॥

मन्त्रमभिधाय पुनरनुवदति-स हिरण्यमिति । ‘ सः ’ अध्वर्युः । हिरण्यनिधानमन्त्रं ब्रूया विभज्य व्याचष्टे-एषा त इत्यादिना । हे ‘ शुक्र ! ’ ‘ एषा ’ एतद्विरण्यं ‘ ते ’ तनूः शरीरम् । तन्वपेक्षया स्त्रीलिङ्गता, अथवा ‘ एषा ’ जुह्वरिति व्याख्येयम् । ‘ एतत् ’ एवाज्यं तव ‘ वर्चः ’ तेजः । शिष्टं ब्राह्मणेनैव व्याख्यातम् । व्याख्येय-भागद्वयमुपादाय प्रथमभागस्य ‘ सम्भव ’-शब्दस्यार्थमाह-यदाह तथा सम्भवेत्यादि । ‘ यदाह ’ मन्त्रः, ‘ एतत् ’ एतेन ‘ तया सम्पृच्यस्व ’ इत्येवाह । अत्र सम्पर्क एकीभावः । ‘ भ्राद् ’-शब्दार्थमाह-सोमो वै

तां यथैवादो देवाः । ग्राहिष्वन्तसोममुच्छैवमुवैनामेषुऽ एतत्प्राहिणोति
सोममुच्छ वाग्वै सोमक्रयणी निदानेन तामेतयाऽऽहुत्या प्रीणाति प्रीतया
सोमं क्रीणानीति ॥ १० ॥

सु जुहोति । जूरसीत्येतद् वा ऽअस्या ऽएकं नाम यज्जूरसीति धृता
मनसेति मनसा वाऽइयं वाग्धृता मनो वाऽइदं पुरस्ताद्वाच ऽइत्थं वद
मैतद्वादीरित्यलग्लमिव ह वै वाग् वदेद्-यन्मनो न स्यात्तस्मादाह धृता
मनसेति ॥ ११ ॥

तां यथैवादो देवाः प्राहिष्वन्-सोममुच्छ-एवमुवैनामेष एतत्प्राहिणोति-सोममुच्छ । वाग्वै सोम-
क्रयणी निदानेन । तामेतयाऽऽहुत्या प्रीणाति । प्रीतया सोमं क्रीणानीति ॥ १० ॥

स जुहोति-“ जूरसि ”-(वा. सं. ४।१७) इति । एतद् वा अस्या एकं नाम यज्जूरसीति ।
“ धृता मनसा ”-(वा. सं. ४ । १७) इति । मनसा वाऽइयं वाग्धृता । मनो वाऽइति पुर-
स्ताद्वाचः । इत्थं वद, मैतद्वादीरिति । अलग्लमिव ह वै वाग् वदेद्-यन्मनो न स्यात् । तस्मा-
दाह-धृता मनसेति ॥ ११ ॥

आडिति । आजमानत्वाद् ‘ आद् ’ सोमः । अतः आज्यं आजं गच्छेति ब्रुवती श्रुतिः, सोमं गच्छेत्युक्त-
वतीत्यर्थः । सोमप्राप्तिप्रकारस्त्वित्थं वेदितव्यः-हिरण्यसंस्कृताज्यहोमः सोमक्रयणार्थः, स च क्रेतव्यसोमार्थ इति
विहितामाहुतिं सोमक्रयणीप्रीतिहेतुत्वेन प्रशंसयन् तदर्थः ॥ ९ ॥

तदर्थं सोमक्रयणानयनप्रयोजनप्रकारमाह-तां यथैवेति । ‘ अदः ’ व्यवहितकाले ‘ ताम् ’ वाचं
‘ प्राहिष्वन् ’ गन्धर्वापहृतां प्रति प्रागमयन् । ‘ एवमेव ’ अध्वर्युः एतेन सोमक्रयणीप्रेरणेन प्रेरितवान् भवति ।
तयोः कः सम्बन्ध इति तत्राह-वाग्वै सोमक्रयणीति । ‘ निदानं ’ वास्तवं स्वरूपम् ॥ १० ॥

होममन्त्रं पञ्चधा विभज्य व्याचष्टे-स जुहोतीति । जूरसीत्यादिना ब्राह्मणेनैव मन्त्रस्य साकल्येन व्याख्या-
तत्वान्नास्माभिर्व्याख्यातः । ‘ जू-’ इति सौत्रो धातुर्गत्यर्थः । जवति सोमं प्रति गच्छतीति ‘ जूः ’ ।
‘ अस्याः ’ वाग्रूपायाः सोमक्रयण्याः प्रतिज्ञातं । मनसो वागाधारत्वमुपपत्त्या साधयति-मनो वा इदं पुर-
स्ताद् वाच इति । मनः पूर्वरूपम्, वागुत्तररूपम् । मनो वा इति । ‘ वै ’-शब्देन “ यद्वै मनसा ध्यायति
तद्वाचा वदति ”-(श. प. ब्रा. १२ । ९ । १ । १३) इत्यादिश्रुत्यन्तरप्रसिद्धिर्येत्यते । धारणप्रकारं दर्श-
यति-इत्थं वदेति । यद्यपि हितोपदेष्टृवन्मनो न वाग्व्यापारं करोति, तथापीदं वक्तव्यमिदं नेति गुणदोष-
विकल्पनस्य मनोव्यापारत्वाद् वाग्विधनिषेधकर्तृव्यवहारः । व्यतिरेकदोषोपन्यासेन मनोवाचोरेकत्वं द्रष्टव्यमिति-
अलग्लमिवेति । ‘ अलग्लमिव ’ अलग्नमिव वक्तव्यपदार्थेन सहासंसृष्टमिव; हृदयपूर्वकत्वाभावात् ॥ ११ ॥

१-जूरसीति जुहोति । का.श्रौ.सू. ७।१६१। अस्मिन् सूत्रे कर्कः-प्रायणीयाशेषभूतद्रव्यसाध्याऽर्पायमाहुतिः सोमक्रयार्थः । एवं हि
श्रूयते । वाग्वै सोमक्रयणी निदानेन तामेतयाऽऽहुत्या प्रीणाति प्रीतया सोमं क्रीणानीति । एवं च सति उदयनीयायां न भवतीति ॥

जुष्टा विष्णवऽइति जुष्टा सोमायेत्येवैतदाह यमच्छेम इति तस्यास्ते सत्यसवसः प्रसवऽइति सत्यप्रसवा न एधि सोमं नोऽच्छेहीत्येवैतदाह तन्वो यन्त्रमशीय स्वाहेति स ह वै तन्वो यन्त्रमश्रुते यो यज्ञस्योदृचं गच्छति यज्ञस्योदृचं गच्छानीत्येवैतदाह ॥ १२ ॥

(द्वा) अथ हिरण्यमपोद्धरति । तन्मनुष्येषु हिरण्यं करोति स यत्सहिरण्यं जुहुयात्परागु हवैतन्मनुष्येभ्यो हिरण्यं प्रवृज्यात्तन्न मनुष्येषु हिरण्यमभिगम्येत ॥ १३ ॥

सोऽपोद्धरति । शुक्रमसि चन्द्रमस्यमृतमसि वैश्वदेवमसीति कृत्स्नेन पयसा हुत्वा यदेवैतत्तदाह शुक्रमसीति शुक्रं ह्येतच्चन्द्रमसीति चन्द्रं

“ जुष्टा विष्णवे ”—(वा. सं. ४ । १८) इति । जुष्टा सोमायेत्येवैतदाह । यमच्छेम इति । “ तस्यास्ते सत्यसवसः प्रसवे ”—(वा. सं. ४ । १८) इति । सत्यप्रसवा न एधि, सोमं नोऽच्छेहीत्येवैतदाह । “ तन्वो यन्त्रमशीय स्वाहा ”—(वा. सं. ४ । १८) इति । स ह वै तन्वो यन्त्रमश्रुते—यो यज्ञस्योदृचं गच्छति । यज्ञस्योदृचं गच्छानीत्येवैतदाह ॥ १२ ॥

अथ हिरण्यमपोद्धरति । तन्मनुष्येषु हिरण्यं करोति । स यत्सहिरण्यं जुहुयात्—परागु हवैतन्मनुष्येभ्यो हिरण्यं प्रवृज्यात् । तन्न मनुष्येषु हिरण्यमभिगम्येत ॥ १३ ॥

सोऽपोद्धरति—“ शुक्रमसि चन्द्रमस्यमृतमसि वैश्वदेवमसि ”—(वा. सं. ४ । १८) इति । कृत्स्नेन पयसा हुत्वा यदेवैतत्—तदाह शुक्रमसीति । शुक्रं ह्येतत् । चन्द्रमसीति । चन्द्रं ह्येतत् ।

जुष्टा विष्णव इतीति । विष्णुशब्दस्याभिमतमर्थमाह—जुष्टासोमायेत्येवैतदाहेति । भुवनत्रयव्यापकत्वात् सोमो विष्णुः । “ रुच्यर्थानां प्रीयमाणः ”—(पा. सू. १ । ४ । ३३) इति जुषतियोगे चतुर्थी । ‘ य ’ सोमं ‘ अच्छ ’ अभिमुखम् ‘ इमः ’ गच्छेम वयम् ‘ इति ’ अनेनाभिप्रायेण सोमायेत्याहेत्यर्थः । ‘ सत्य-सवसः ’ सत्यानुज्ञायाः ‘ तस्याः ’ ‘ देवैः ’ प्रेरिताया वाचः ‘ प्रसवे ’ अनुज्ञायां सत्यामिति मन्त्रभागस्यार्थः । अस्य भागस्य तात्पर्यमाह—सत्यप्रसवा न एधीति । नः अस्माकं सत्यानुज्ञा भवेत्यर्थः । ‘ न एधि ’ इत्यत्र न इत्यस्य नः सोममित्यर्थ इति व्याचष्टे—सोमं नोऽच्छेहीति । चरमभागस्य तात्पर्यमाह—तन्वो यन्त्रमिति । ‘ उदृक् ’ उत्तमा क्रकृ, उदृक्तया यज्ञसमाप्तिर्लक्ष्यते; अतो ‘ यः ’ यज्ञसमाप्तिं ‘ गच्छति ’ ‘ सः ’ एव ‘ तन्वो यन्त्रम् अश्रुते ’ ॥ १२ ॥

हिरण्यस्यापोद्धारं विधाय प्रशंसति—अथ हिरण्यमिति । प्राण्युपभोगस्य धनमूलत्वाद् हिरण्यस्यापोद्धारेण मनुष्येषु हिरण्यस्थापनं च कृतं भवति । विपक्षे बाधदर्शनेन विहितमर्थं प्रशंसति—स यत् सहिरण्यमिति । ‘ सहिरण्यम् ’ हिरण्येन सहितमाज्यम् । ‘ पराक् प्रवृज्यात् ’ अपुनरागमनं ‘ मनुष्येभ्यः ’ सकाशाद् वर्जयेत् । अस्तु, किं तत इत्यत आह—तन्नेति । ‘ तत् ’ तर्हि ‘ मनुष्येषु ’ ‘ हिरण्यम् ’ ‘ न ’ अनुवर्तेत ॥ १३ ॥ अपोद्धारमनूय मन्त्रमाह—सोऽपोद्धरति शुक्रमसीति । हे हिरण्य ! त्वं ‘ शुक्रं ’ दीप्तम् ‘ असि ’ ‘ चन्द्रं ’

ह्येतदमृतमसीत्यमृतं ह्येतद्वैश्वदेवमसीति वैश्वदेयं ह्येतत्प्रमुच्य
तृणं बर्हिष्यपिसृजति सूत्रेण हिरण्यं प्रवधीते ॥ १४ ॥

(तेऽथा) अथापरं चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा । (त्वाऽन्वा) अन्वारभस्व
यजमानेत्याहुषोर्णुवन्ति शालायै द्वारे दक्षिणतः सोमक्रयण्युपतिष्ठते तत्प्र-
हितामेवैनामेतत्सतीं प्राहैषीद्वाग्वै सोमक्रयणी निदानेन तामेतयाऽऽहुत्या-
ऽप्रेषीत्प्रीतया सोमं क्रीणानीति ॥ १५ ॥

अमृतमसीति । अमृतं ह्येतत् । वैश्वदेवमसीति । वैश्वदेवं ह्येतत् । प्रमुच्य तृणं बर्हिष्यपिसृजति ।
सूत्रेण हिरण्यं प्रवधीते ॥ १४ ॥

अथापरं चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा—अन्वारभस्व यजमानेत्याह । अपोर्णुवन्ति शालायै द्वारे ।
दक्षिणतः सोमक्रयण्युपतिष्ठते । तत्प्रहितामेवैनामेतत्सतीं प्राहैषीत् । वाग्वै सोमक्रयणी निदानेन ।
तामेतयाऽऽहुत्याऽप्रेषीत्—प्रीतया सोमं क्रीणानीति ॥ १५ ॥

सर्वाह्लादकम् । ' असि ' ' अमृतम् ' अमरणधर्मकम् ' असि ' ; अत्यन्ताग्निसंयोगेऽपि विनाशादर्शनात् ।
' वैश्वदेवम् ' सर्वदेवताप्रीतिकरत्वात् । तदीयोऽयमपोद्धारो होमानन्तरं कार्य इत्याह—कृत्स्नेनेति । प्रागेव
यद्यपोद्घरेत—तदा हिरण्यात्मकस्य पयसोऽभावादाज्यं रूपं पयसोऽकृत्स्नं स्यात्, तस्मादुच्यते—कृत्स्नेन पयसा
हुत्वेति । मन्त्रगतं हिरण्यस्य शुक्राद्यात्मकत्वं न स्तुत्यर्थमित्याह—यदेवैतत्तदाह शुक्रमसीत्यादिना । ' यदेव '
' एतत् ' हिरण्यस्य स्वाभाविकं रूपम् ' शुक्रं ' शुक्ररूपं ' तत् ' एष मन्त्रः ' आह ' । यद्यपि हिरण्यमाग्नेयं
तथापि सर्वप्रियत्वाद् वैश्वदेवमुच्यते । प्रमुच्य तृणमिति । हिरण्ये वद्धं तृणं विमुच्य ' बर्हिषि ' अपि-
सृज्य पुनः ' सूत्रेण ' बध्नीयात् । तथा च सूत्रम्—' शुक्रमसीति हिरण्यमुद्धृत्य त्रेधा तृणं निदधाति ।
सूत्रे वद्धं हिरण्यं कुरुते '—(का. श्रौ. सू. ७ । १६२ । १६३) इति ॥ १४ ॥

अथापरमिति । पूर्वोक्तप्रायणीयशेषादेवान्यतः ' चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा ' ' यजमान अन्वारभस्व '—
' इति ब्रूयात् ' । अध्वर्योरनुस्पर्शोऽन्वारम्भः । ' शालायै ' शालायाः ' अपोर्णुवन्ति ' द्वाराणीति शेषः । सूत्र-
कारेण " शालाया द्वासाण्यपिधाय "—इत्युक्तत्वात् (का. श्रौ. सू. ७ । १९९) । पूर्वं पिहितानि द्वाराणि
सर्वाण्यपवृत्तानि कुर्युः । ' द्वारे ' आहवनीयात्—प्राक्तने, सोमक्रयार्थं ' दक्षिणतः ' दक्षिणदेशे ' सोम-
क्रयणी ' गौः ' उपतिष्ठते ' । सोमक्रयण्यवस्थापनं प्रशंसति—तत्प्रहितामेव सतीं तथा देवैः प्रेषितया वाचा प्रेरितां सतीम् । अथवा
स्थापनेन ' एनां ' सोमक्रयणीं ' तत्प्रहितामेव सतीं ' तथा देवैः प्रेषितया वाचा प्रेरितां सतीम् । अथवा
' तत् ' तथा सतीव ' प्रहितामेव ' इमां सोमक्रयार्थं गमयेति स्वप्रेरितां सतीमेवैताम् ' एतत् ' एतेनाव-
स्थापनेन ' प्राहैषीत् ' प्रेरितवान् भवति । तस्या इतरगोसाधारण्यं वारयति—वाग्वै सोमक्रयणीति । तामे-

१-चतुर्गृहीतं गृहीत्वाऽन्वारभस्व यजमानेत्याह । का. श्रौ. सू. ७।१६४। २-अपावृतद्वारे निष्क्रमतः । का. श्रौ. सू. ७।१६५।
अपावृतद्वारे इति सप्तम्यन्तम् । विमितं इति शेषः । विमित इति शालाया उपलक्षणं च । ३-दक्षिणं द्वारं सोमक्रयणी
तिष्ठत्यलक्षिताऽज्यं ग्राह्यताऽऽपनीताऽऽज्यवद्वा वधुः पिंगला पिंगलाभावाऽऽहणाभावे रोहिण्यश्चेतार्क्षी । का. श्रौ. सू. ७।१६६।
आहवनीयात्प्राक्तनं द्वारं दक्षिणत इत्यर्थः ।

(त्य)अथोपनिष्क्रम्याभिमन्त्रयते । चिदसि मनासीति चित्तं वाऽइदं मनो वागनुवदति धीरसि दक्षिणेति धिया धिया ह्येषु मनुष्या जुज्यूपन्त्य-नूक्तेनेव प्रकामोद्येनेव गाथाभिरिव तस्मादाह धीरसीति दक्षिणेति दक्षिणा ह्येषा क्षत्रियाऽसि यज्ञियाऽसीति क्षत्रिया ह्येषा यज्ञिया ह्येषाऽदितिरस्यु-भयतःशीर्ष्णीति स यदेनया समानं सुद्विपर्यासं वदति यदुपरं तत्पूर्वं करोति यत्पूर्वं तदुपरं तेनोभयतःशीर्ष्णीं तस्मादाह्वादितिरस्युभयतः-शीर्ष्णीति ॥ १६ ॥

अथोपनिष्क्रम्याभिमन्त्रयते—“ चिदसि मनासि ”—(वा. सं. ४ । १९) इति । चित्तं वाऽइदं मनो वागनुवदति । “ धीरसि दक्षिणाऽसि ”—(वा. सं. ४ । १९) इति । धियाधिया ह्येतया मनुष्या जुज्यूपन्ति । अनूक्तेनेव, प्रकामोद्येनेव, गाथाभिरिव, तस्मादाह—धीरसीति । दक्षिणेति । दक्षिणा ह्येषा । “ क्षत्रियासि यज्ञियासि ”—इति । क्षत्रिया ह्येषा, यज्ञिया ह्येषा । “ अदितिरस्युभयतःशीर्ष्णीं ”—(वा. सं. ४ । १९) इति । स यदेनया समानं सुद्विपर्यासं वदति । यदुपरन्तत्पूर्वं करोति, यत् पूर्व—तदुपरम् । तेनोभयतःशीर्ष्णीं । तस्मादाह—अदितिरस्युभयतः-शीर्ष्णीति ॥ १६ ॥

तयेति । ‘ तां वाग्मूपां सोमक्रयणीं यस्मात् ‘ एतया ’ पूर्वविहितया “ धीरसि ”—इत्यादिमन्त्रदेवतया ‘ अप्रै-षीत् ’ अध्वर्युः प्रेरितवान् । कया बुद्ध्या ? ‘ प्रीतया ’ तृप्तया ‘ सोमं क्रीणानीति ’ ॥ १९ ॥

तस्या अभिमन्त्रणं विधत्ते—अथोपनिष्क्रम्याभिमन्त्रयत इति । ‘ उपनिष्क्रम्य ’ शालातो निर्गम्य । अभिमन्त्रणमन्त्रं विभज्य व्याचष्टे—चिदसि मनासीत्यादिना । मन्त्रवाक्यानि तु ब्राह्मणेनैव साकल्येन व्याख्या-तानीत्यतो नास्माभिर्वक्तव्यमस्ति । ‘ इदम् ’ इदानीं उर्वविदितप्रकारेण ‘ चित्तं ’ ‘ मनः ; ’ मनसा ‘ वाग-नुवदति, ’ चित्तेन ज्ञानम् । मनसा मतमेवार्थं वाक् प्रकाशयतीत्यर्थः । अतो हे सोमक्रयणि ! त्वं चेतनाव-स्थापना सती ‘ चिदसि ’ तथा मननेन ‘ मना ’ अपि ‘ असि ’ । धीरूपत्वसमर्थनम्—धिया धियेति । ‘ धिया ’ इत्थं वदिष्यामीति बुद्ध्या चित्तवदभिवदनरूपेण कर्मणा वा । धीरिति कर्मनाम (निघं. २ । १ । २१) । ‘ जुज्यूपन्ति ’ जीवितुमिच्छन्ति मनुष्याः । “ जीव प्राणधारणे ”—(धा. पा. भ्वा. प. १६२) इत्यस्मात्स-न्तादौ कृते रूपम् । तथा जीवनप्रकारं स्वयमेव दर्शयति—अनूक्तेनैवेत्यादिना । ‘ अनूक्तेन ’ अनुवच-नेन, वेदाध्ययनेनेत्यर्थः । ‘ प्रकामोद्यम् ’ इच्छया लौकिकभाषणम् । ‘ गाथा ’ गद्यपद्यगीत्याद्यात्मिका । सर्वत्र इव—शब्दो वाक्यालङ्कारार्थः । एवंविधैर्वाग्विशेषैर्यतो जीवितुमिच्छन्ति, अतो धीरसीत्युक्तम् । सोम-विक्रयिण आनत्यर्थं दीयमानत्वात् साक्षाद् दक्षिणापि खल्वेषा वस्तुतो भवति । क्षत्रं बलं तदर्हतीति ‘ क्षत्रिया ’ गौः । पयआदिसाधनत्वेन तस्या बलकरत्वं सिद्धम् । अथवा क्षत्रं सोमः ; “ सोमो वै राजा ”—(ऐ. ब्रा. १ । ३ । १, ३ । ३ । १) इति सर्वत्र राजशब्देन व्यवहारात् । न यज्ञयोगाद्वाजत्वं किन्तु राजत्वं नाम क्षत्रियत्वमित्युक्तम् । श्रूयते च—“ यान्येतानि देवतया क्षत्रियाणीन्द्रो वरुणः सोमो रुद्रः पर्जन्यः ”—(श. प. ब्रा. ४ । ४ । २ । २३—२७) इत्यादि । अतस्तत्सम्बन्धात् क्षत्रियैवेषा । यज्ञियत्वं तु सिद्धमेव ।

१—चिदसीत्येनामभिमन्त्रयते । का. धौ. सू. १ । ७ । १६७ ॥

सा नः सुप्राची सुप्रतीच्येधीति । सुप्राची न ऽएधि सोमं नोऽच्छेद्दीत्ये-
वैतदाह सुप्रतीची न ऽएधि सोमेन नः सह पुनरेद्दीत्येवैतदाह तस्मादाह
सा नः सुप्राची सुप्रतीच्येधीति ॥ १७ ॥

मित्रस्त्वा पदि बध्नीतामिति । वरुण्या वाऽएषा यद्रज्जुः सा यद्रज्ज्वा-
ऽभिहिता स्याद्वरुण्या स्याद्यद्रनभिहिता स्यादुयतेव स्यादेतद्वाऽअवरुण्यं
युन्मैत्र३ सा युथा रुज्ज्वाऽभिहिता युतैवुमस्यैतद्भवति यदाह मित्रस्त्वा
पदि बध्नीतामिति ॥ १८ ॥

“ सा नः सुप्राची सुप्रतीच्येधि ”—(वा. सं. ४ । १९) इति । सुप्राची न एधि, सोमं
नोऽच्छेद्दीत्येवैतदाह । सुप्रतीची न एधि, सोमेन नः सह पुनरेद्दीत्येवैतदाह । तस्मादाह—सा
नः सुप्राची सुप्रतीच्येधीति ॥ १७ ॥

“ मित्रस्त्वा पदि बध्नीताम् ”—(वा. सं. ४ । १९) इति । वरुण्या वाऽएषा यद्रज्जुः—सा
यद्रज्ज्वाऽभिहिता स्याद् वरुण्या स्यात् । यद्रनभिहिता स्याद्—अयतेव स्याद् । एतद्वाऽअवरुण्यं—यन्मै-
त्रम् । सा युथा रुज्ज्वाऽभिहिता यथा । एवमस्यैतद्भवति । यदाह—मित्रस्त्वा पदि बध्नीतामिति ॥ १८ ॥

अदितिरसीति । हे सोमक्रयणि ! वस्तुतो वामूपा त्वम् ‘ उभयतः शीर्ष्णीं अदितिरसि ’ प्रदेशद्वयशिरो-
युक्ता अखण्डनीया गौरसि । कुत एतदित्यत आह—स यदिति । ‘ सः ’ वक्ता ‘ यत् ’ यस्मात् ‘ एनया ’
अदित्या उभयतः शिरस्कया निमित्तभूतया ‘ समानम् ’ एकमेव ‘ सद् ’ वाक्यं ‘ विपर्यासम् ’ व्यत्यासेन
‘ वदति ’ तथाहि—“ भुङ्क्ष्व देवदत्त ! तिष्ठ विष्णुमित्र ! ”—इत्यादौ ‘ यदेवापरं ’ वचनं देवदत्तेत्येवमादि
‘ तदेव पूर्वं करोति ’ उक्तपरीत्येन ; यत् पूर्वं भुङ्क्ष्वेत्यादिकम्, ‘ तद् ’ ‘ अपरम् ’ “ देवदत्त ! भुङ्क्ष्व ”—
इत्यादिरूपेणापरं च ‘ करोति ’ । तस्माद् वामूपां सोमक्रयणीम् ‘ उभयतः शीर्ष्णीं अदितिरसि ’—‘ इत्याह ’
मन्त्रः । तैत्तिरीयके तु सोमयागस्याद्यन्तभूतयोः प्रायणीयोदयनीययोः शिरोवत्प्रधानभूतयोर्वर्तमानयोरदिति-
देवताऽस्ति साऽसीत्यर्थः । तथा च तैत्तिरीयकम्—“ अदितिरस्युभयतः शीर्ष्णींत्याह—यदेवादित्यः प्रायणीयो
यज्ञानामादित्य उदयनीयः ”—(तै. सं. ६ । १ । ७ । ५) इति ॥ १६ ॥

“ सा नः ” इति मन्त्रभागे न इत्यस्य ‘ नः सोमम् ’ इत्यर्थ इति व्याचष्टे—सा नः सुप्राचीति । सोम-
क्रयणावसरे ‘ सुप्राची ’ भव पुनर्यजमानगृहप्राप्त्यवसरे क्रीतेन सोमेन सह ‘ सुप्रतीची ’ भव । यथा देवप्रेरिता
वाक् सोमेन सह पुनरागता, तदात्मकत्वात् त्वमपि सोमक्रयं साधयित्वा क्रीतेन सोमेन सह पुनरावर्तस्वेत्यर्थः ॥ १७
मित्रस्त्वेत्यादि । मित्रदेवतायाः पादबन्धनोपयोगं दर्शयति—वरुण्या वा इति । पाशस्य वरुणस्वामिकत्वान्
वरुणदेवताका ‘ रज्जुः ’ । ‘ यत् ’ यदि तथा ‘ अभिहिता ’ बद्धा यदि स्यात् । तदा वरुण्या स्यात् ।
सोमार्थता न स्यात् । यत् यदि वा ‘ अनभिहिता स्यात् तदा ‘ अयता ’ अस्वाधीना स्यात् । तदा अवरुण्या
स्यात् । अत एव तदोषपरिहाराय मन्त्रे मित्रकर्तृकपादबन्धनमित्याह—एतद्वा अवरुण्यमिति । सा यथेति ।
दृष्टान्तेन मन्त्रभागपाठमात्राद् बन्धनं भवत्येवेति समर्थते ॥ १८ ॥

पूषाऽध्वनरूपात्त्विति । (ती) इयं वै पृथिवी पूषा यस्य वाऽइयमुध्वन्गोप्त्री भवति तस्य न का चनु हला भवति तस्मादाह पूषाऽध्वनरूपात्त्विति ॥ १९ ॥

(ती) इन्द्रायाध्यक्षायैति । स्वध्यक्षाऽसदित्येवैतदाह यदाहेन्द्रायाध्यक्षायेत्यनु त्वा माता मन्यतामनु पिताऽनु भ्राता सगर्भ्योऽनु सखा सयूथ्य इति सा युक्ते जन्म तेन नोऽनुमता सोममुच्छेदीत्येवैतदाह सा देवि देवमुच्छेदीति देवी ह्येषा देवमुच्छेति यद्वाक्सोमं तस्मादाह सा देवि देवमुच्छेदीतीन्द्राय सोममितीन्द्रो वै यज्ञस्य देवता तस्मादाहेन्द्राय सोममिति रुद्रस्त्वाऽऽवर्तयत्यत्युप्रणाशायैतदाह रुद्रं हि नाति पशवः स्वस्ति सोमसखा पुनरेदीति स्वस्ति नः सोमेन सह पुनरेदीत्येवैतदाह ॥ २० ॥

“ पूषाऽध्वनरूपात् ”—(वा. सं. ४ । १९) इति । इयं वै पृथिवी पूषा । यस्य वाऽइयमुध्वन्गोप्त्री भवति—तस्य न का चनु हला भवति । तस्मादाह—पूषाऽध्वनरूपात्त्विति ॥ १९ ॥

“ इन्द्रायाध्यक्षाय ”—(वा. सं. ४ । १९) इति । स्वध्यक्षाऽसद्—इत्येवैतदाह—यदाहेन्द्रायाध्यक्षायैति । “ अनु त्वा माता मन्यतामनु पिताऽनु भ्राता सगर्भ्योऽनु सखा सयूथ्यः ”—(वा. सं. ४ । २०) इति । सा युक्ते जन्म तेन नोऽनुमता सोममुच्छेहि—इत्येवैतदाह । “ सा देवि देवमुच्छेहि ”—(वा. सं. ४ । २०) इति । देवी ह्येषा देवमुच्छेति—यद्वाक् सोमम् । तस्मादाह—सा देवि देवमुच्छेदीति । “ इन्द्राय सोमम् ”—(वा. सं. ४ । २०) इति । इन्द्रो वै यज्ञस्य देवता । तस्मादाह—इन्द्राय सोममिति । “ रुद्रस्त्वाऽऽवर्तयतु ”—(वा. सं. ४ । २०) इति । अप्रणाशायैतदाह । रुद्रं हि नाति पशवः । “ स्वस्ति सोमसखा पुनरेहि ”—(वा. सं. ४ । २०) इति । स्वस्ति नः सोमेन सह पुनरेहि—इत्येवैतदाह ॥ २० ॥

पूषाऽध्वन इत्यादि । पोषणात् ‘ पूषा ’ ‘ पृथिवी ’ । यस्य वा इयमिति । ‘ अध्वन् ’ अध्वनि । ‘ हला ’ ‘ हल संचलने ’ (धा. पा. भ्वा. प. ४०७) । ‘ प्रच्युतिः ’ विनाशः यस्मात् पूष्णा रक्षितस्य प्रच्युतिर्नास्ति, तस्मात् “ पूषाऽध्वनः—” इत्याह मन्त्रः । पूष्णो मार्गाणां त्वं नेतृत्वं “ पूषा त्वेतो नयतु—” (वा. सं. ८ । २ । २९) इत्यादिमन्त्रप्रसिद्धम् ॥ १९ ॥

इन्द्रायाध्यक्षायैति । अध्यक्षः स्वामी, तथाविधेन्द्रार्थं पूषा पात्वित्यर्थः । सोमस्येन्द्रस्वामिकत्वात् तदर्यायाः सोमक्रयण्या अपि तस्वामित्वम् । ‘ स्वध्यक्षा असत् ’—एषा शोभनस्वामिका भवेत्,—इत्यनेनाभिप्रायेण मन्त्र एवमाहेत्यर्थः । अनु त्वा मातेत्यादि । हे सोमक्रयणि ! ‘ त्वा ’ त्वाम् मात्रादिबन्धुवर्गः क्रयार्थं गमनम् ‘ अनुमन्यताम् ’ अनुमतिं करोत्विति मन्त्रभागस्यार्थः । ‘ सगर्भ्यः ’ समानगर्भभवः, अनेन ‘ भ्राता ’ विशेष्यते । ‘ सयूथ्यः ’ यूथं सजातीयानां सङ्घः, समाने यूथे भवः ‘ सयूथ्यः ’ तादृशः ‘ सखा ’ च ‘ अनु ’ मन्यताम् । युक्ते जन्मेति । तादृश्यास्तव सम्बन्धि ‘ यत् ’ तव ‘ जन्म ’ जायत इति जन्म, मात्रादिबन्धुवर्गः, ‘ तेन ’ ‘ अनुमता ’ इत्यर्थः । “ सा देवि ” इत्यत्र सोमस्य देवत्वं विधित्सितसोमेनानन्यत्वाच्च सिद्धम् । सोमक्रयण्या देवीत्वं न स्तुत्यर्थमित्यवगमयितुं यद्वाक् सोममित्युक्तम् । इन्द्राय सोममिति । सम्पादये इति

तां यथैवाडो देवाः । प्राहिण्वन्त्सोममुच्छ्रु सेनान्तसह सोमेनागच्छदेव-
मेवैनामेपुऽएतत्प्राहिणोति सोममुच्छ्रु सैन^१ सह सोमेनागच्छति ॥ २१ ॥

तां यथैवाडो देवाः (०) । व्यह्वयन्ते गन्धर्वैः सा देवानुपावर्ततेवमेवैनामे-
तद्यजमानो विवह्यते सा यजमानमुपावर्तते तामुदीचीमत्याकुर्वन्त्युदीची
हि मनुष्याणां दिक् सोऽएव यजमानस्य तस्मादुदीचीमत्याकुर्वन्ति ॥ २२ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥ ३ ॥ (२-४)

तां यथैवाडो देवाः प्राहिण्वन् सोममुच्छ्रु-सेनान्तसह सोमेनागच्छत् । एवमेवैनामेप एतत्प्राहि-
णोति-सोममुच्छ्रु । सैनं सह सोमेनागच्छति ॥ २१ ॥

तां यथैवाडो देवा व्यह्वयन्त गन्धर्वैः; सा देवानुपावर्तते-एवमेवैनामेतद्यजमानो विवह्यते । सा
यजमानमुपावर्तते । तामुदीचीमत्याकुर्वन्ति । उदीची हि मनुष्याणां दिक् । सोऽएव यजमानस्य ।
तस्मादुदीचीमत्याकुर्वन्ति ॥ २२ ॥

शेषः । अतो ' देवमुच्छ्रुहीति ' पूर्वान्वयः । इन्द्रो वै यज्ञस्य देवतेति । ' यज्ञस्य ' तत्साधनस्य सोमस्य
' इन्द्रो देवता ' । तथा च तैत्तिरीयकम्—“ इन्द्राय हि सोम आह्वियते ”—(तै. सं. ६ । १ । ७ । ७) इति ।
रुद्रस्त्वावर्तयत्विति । रुद्रस्य पञ्चविपत्तिवत्त्वात् स्वयमगृह्णन् पुनरावर्तयन्त्वित्यभिधानं तस्या अप्रणाशाय भवति !
कथं हि साप्रमङ्ग इति नवाह-रुद्रं हीति । ' नाति ' वर्तन्तत इति शेषः । स्वस्ति सोमसखेति । स्वस्तीत्य-
विनाशनाम-इति निरुक्तम् । (निरु. ६ । ४ । ४) उक्तो नाशप्रसङ्गः, अतः श्रेमेण ' सोमसखा ' तेन सहिता
पुनरागच्छन्ति मन्त्रस्वार्थः ॥ २० ॥

इत्थं मन्त्रवाक्यानां विमज्ज्य तात्पर्यमभिधायेदानीं कृत्स्नमन्त्रतात्पर्यमाह-तां यथैवाडो देवा इत्यादिना ।
सोमक्रयण्या वस्तुतो वागात्मकत्वात् तस्याः सोमक्रयप्रदेशप्राप्तिप्रार्थनं देवैः कृतं सोमानयनार्थवाक्प्रेषणस्थानी-
यम् । पुनरागमनप्रार्थनन्तु देवानां पुनर्वागाहानस्थानीयमिति सङ्ग्रहार्थः ॥ २१ ॥

तां यथैवाद् इति । यथा विप्रकृष्टे काले, पूर्वमित्यर्थः । ' गन्धर्वैः '—सोमशलैः विश्वावसुप्रभृतिभिः साकं
' व्यह्वयन्त '—विविधमाह्वयन् । गन्तव्यद्वारदक्षिणदेशस्थायाः सोमक्रयण्याः उदक् प्रापणम् सार्थवाद् विधत्ते—
तामुदीचीमिति । ' उदीचीमत्याकुर्वन्ति ' उदङ्मुखातदंशध्वर्युः मुखा यन्ति—अध्वर्युप्रमुखाः । ' सो एव '
सैव मनुष्यान्तर्वर्तित्वाद् यजमानस्यापि दिक् ॥ २२ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे द्वितीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ (३-२-४)

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

१-“ दक्षिणदेशस्थायाः ” इति क. पा. । २-उदीचीनीयमानामनुगच्छतो वक्ष्यसीति ७ । १६८ । ३-तामुदीचीमिदुदङ्-
नयनविधिः । उदीचीमतिक्रमणायाकुर्वन्ति-अभिमुखीकुर्वन्ति-अतिक्रमयति यजमानपुरुषाः । अध्वर्युयजमानो त्वनुगमिष्यत इति
हृदिस्थाभिनः । उदीचीनीयमानामनुगच्छतो वक्ष्यसीति मूत्राशयोऽपीदमेवेति ।

तृतीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

सप्त पदान्यनु निष्कामति । वृद्धेऽएवैनामेतत्तस्मात्सप्त पदान्यनु निष्कामति यत्र वै वाचः प्रजातानि च्छन्दांसि सप्तपदा वै तेषां परार्ध्या शकरी तामेवैतत्परस्तादर्वाचीं वृद्धेः तस्मात्सप्त पदान्यनु निष्कामति ॥ १ ॥

सप्त पदान्यनु निष्कामति । वृद्धेऽएवैनामेतत् । तस्मात्सप्त पदान्यनु निष्कामति । यत्र वै वाचः प्रजातानि च्छन्दांसि—सप्तपदा वै तेषां परार्ध्या शकरी । तामेवैतत्परस्तादर्वाचीं वृद्धेः । तस्मात्सप्त पदान्यनु निष्कामति ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूर्वौ स्वर्णगर्भं सप्ताध्वीन् पञ्चसीरींस्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूर्माः । रत्नोक्तां रुक्मवाजिद्विपमहितरथौ सायणिः सिङ्गणार्यो व्यश्राणीद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं षटञ्च ॥ २ ॥ धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभवमतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः कार्पासीयं कृपावान् गुडकृतमजडो राजतं राजपूज्यः । आज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणजमनृणः शार्करं चार्कतेजा रत्नाढयो रत्नरूपं गिरिमकृत मुदा पात्रसात्सिङ्गणार्यः ३ इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये द्वितीयकाण्डे द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ २ ॥ २ ॥

यस्य निश्चितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्ममे, तमहं वन्दं विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

अथ तृतीयाध्याये सोमक्रयण्यनुगमाद्युपसदन्ताः प्रयोगा निरूप्यन्ते । तत्र, सोमक्रयण्या अनुक्रमणं विधत्ते—सप्त पदानीति । अनुनिष्कामतीति । सा यदा प्रथमं पदं निष्कामति तदा तदनु अध्वर्युः स्वयमपि प्रथमं पदं निष्कामेत्; द्वितीयमनु द्वितीयम् । तत्र वृद्धे केवलोऽपि वृजिराङ्पूर्वो द्रष्टव्यः आवर्जितवान् भवति । सप्तसङ्ख्यां प्रसंसति—यत्र वाँ इति । ‘यत्र’ छन्दसामुत्पत्तिकाले ‘वाचः’ सुपर्णीरूपेणावस्थितायाः सकाशात् ‘प्रजातानि’ यानि च्छन्दांसि । वाचः सकाशाच्छन्दसामुत्पत्तिरुत्तरत्र “वागेव सुपर्णी” इत्यभिधाय “तथेति सा च्छन्दांसि सप्तजे”—इत्याम्नाता (श. प. ब्रा. ३ । ६ । २ । २-८) । तेषां छन्दसां ‘परार्ध्या शकरी’ । परार्द्धे उपरिभागे भवा परार्ध्या । “परावराधमोत्तमपूर्वाच्च”—(पा. सू. ४ । ३ । ९) इति यत् । शकरीः सप्तपदत्वं प्रसिद्धम् + (तै. सं. ६ । १ । ८ । १) “परस्तादर्वाचीं वृद्धेः”—इति । पदादिक्रमेण ‘परस्तात्’ अवस्थितां गायत्र्याद्यन्तर्भावेन सर्वच्छन्दोरूपां शकरीम् ‘आर्वाचीं वृद्धेः’ आवृद्धेः स्वाभिमुखमावर्जितवान् भवतीत्यर्थः ॥ १ ॥

१-अनुनिष्कामतीति-अनुनिष्क्रमणं-पदोपरि पदनिधानं । यत्र सोमक्रयणी पदं निदधाति तत्र द्वयोः-पदयोर्निधानम् । इति शास्त्रार्थापिकाव्याख्याने सोमनाथदीक्षिताः । २-पदं पदान्वतीत्य सप्तमं पदं पविशति । का. श्रौ. सू. ७।१६९ । पदं पवेशनं च ब्रह्मयजमानाध्वर्युप्रतिप्रस्थातृणमिति अत्रैव सूत्रे कर्कः । ३-छान्दानां शतपथश्रुतिः । सप्तपदा वै शकरीति । अध्वरकांड अ. ३ ब्रा. १ कं. १ ।

स वै वाच ऽ एव रूपेणानुनिक्रामति । वृस्व्यस्यदितिरस्यादित्याऽसि रुद्राऽसि चन्द्राऽसि चन्द्राऽसीति वृस्वी ह्येषाऽदितिह्येषाऽदित्या ह्येषा रुद्रा ह्येषा चन्द्रा ह्येषा बृहस्पतिश्चा सुम्ने रम्णात्विति ब्रह्म वै बृहस्पतिर्बृहस्पतिश्चा साधुनाऽऽवर्तयत्वित्येवैतदाह रुद्रो वसुभिराचकऽइत्यप्रणाशायैतदाह रुद्रं हि नाति पशवः ॥ २ ॥

(वृ० ५७) अथ सप्तमं पदं पर्युपविशन्ति । स हिरण्यं पदे निधाय जुहोति न वाऽअनग्नावाहुतिर्हूयतेऽग्निरेतसं वै हिरण्यं तथो हास्यैषाऽग्निमत्येवाहुतिर्हुता भवति वज्रो वाऽआज्यं वज्रेणैवैतदाज्येन स्पृणुते तां स्पृत्वा स्वीकुरुते ॥ ३ ॥

स वै वाच एव रूपेणानु निक्रामति । “वृस्व्यस्यदितिरस्यादित्याऽसि रुद्राऽसि चन्द्राऽसि”- (वा. सं. ४।२१) इति । वस्वी ह्येषा । अदितिह्येषा । आदित्या ह्येषा । रुद्रा ह्येषा । चन्द्रा ह्येषा । “बृहस्पतिश्चा सुम्ने रम्णातु”- (वा. सं. ४।२१) इति । ब्रह्म वै बृहस्पतिः । बृहस्पतिश्चा साधुनाऽऽवर्तयतु-इत्येवैतदाह । “रुद्रो वसुभिराचके”- (वा. सं. ४।२१) इति । अप्रणाशायैतदाह । रुद्रं हि नाति पशवः ॥ २ ॥

अथ सप्तमं पदं पर्युपविशन्ति । स हिरण्यं पदे निधाय जुहोति । न वाऽअनग्नावाहुतिर्हूयते । अग्निरेतसं वै हिरण्यम् । तथो हास्यैषाऽग्निमत्येवाहुतिर्हुता भवति । वज्रो वाऽआज्यम् । वज्रेणैवैतदाज्येन स्पृणुते । तां स्पृत्वा स्वीकुरुते ॥ ३ ॥

अनुक्रमणं समन्त्रकं कर्तव्यमित्याह-स वै वाच इति । अनुक्रमणमन्त्रे सोमक्रयण्यवस्थादिरूपत्वाभिधानं न स्तुत्यर्थमित्याह-वस्वी ह्येषेत्यादिना । वसुरुद्रादित्याः सवनत्रयदेवताः । ‘अदितिः’ प्रायगीयोदयनीयदेवता । चन्द्रशब्देनाह्लादकत्वादिह सुवर्णम् । हे सोमक्रयणि ! त्वं वस्वादीनां स्वरूपमसि । तदपेक्षितसोमसाधनत्वान् ‘वस्वी ह्येषा’-इत्यभिधानम् । ‘रम्णातु’ रमयतु । “रमु क्रीडायाम्” (धा. पा. भ्वा. आ. ८९३) व्यत्ययेन श्वा (पा. सू. ३।१।८९) । बृहस्पतिस्त्वेत्यस्यार्थमाह-ब्रह्म वै बृहस्पतिरिति । ‘बृहस्पतिः’ बृहत्तो मन्त्रस्य पालयिता । तदभिमानिदेवता गच्छतीं त्वां ‘सुम्ने’ सुखकरे । यत् सुखकरं तत् साधुः अतः “सुम्ने रम्णातु” इति यदाह तेन ‘साधुना’ मार्गेण ‘आवर्तयत्वित्येवाह’ । रुद्रो देवो वसुभिरिति । हे सोमक्रयणि ! तव सुखं ‘वसुभिः’ सहितो ‘रुद्रः’ ‘आचके’ कामयते इति मन्त्रभागस्यार्थः । रुद्रौ-स्तुक्रयप्रार्थनाया उपयोगं दर्शयति-अप्रणाशायेति । शिष्टं गतम् (श. प. ब्रा. ३।२।२० कं० भाष्ये) ॥ २ ॥

अथ सप्तमं पदमिति । यजमानमितरांश्चात्विजोऽपेक्ष्य ‘पर्युपविशन्ति’-इति बहुवचनम् । ‘परि’ परितः सप्तमपदस्य सर्वदिक्षु । ‘सः’ अध्वर्युः । होमाय हिरण्यनिधानं प्रशंसति-न वा अनग्नाविति । हिरण्यस्याग्निरेतसं प्रागुक्तम् । होमसाधनमाज्यं प्रशंसति-वज्रो वा इति । “वृत्तं वै देवा वज्रं कृत्वा सोममग्नम्” (तै.

सु जुहोति । (त्य) अदित्यास्त्वा मूर्धन्नाजिघर्मीतीयं वै पृथिव्यदिति-
रस्यै हि मूर्धञ्जुहोति देवयजनेति पृथिव्याऽडुति देवयजने हि पृथिव्यै
जुहोतीडायास्पदमसि घृतवत्स्वाहेति गौर्वाऽडुडा गोहिं पदे जुहोति
घृतवत्स्वाहेति घृतवद्धचेतदभिहुतं भवति ॥ ४ ॥

(त्य) अथ स्फ्यमादाय पुरिलिखति । वज्रो वै स्फ्यो वज्रेणैवैतत्पुरिलिखति
त्रिष्कृत्वः पुरिलिखति त्रिवृतैवैतद्वज्रेण समन्तं परिगृह्णात्यनतिक्रमाय ॥ ५ ॥

स जुहोति—“ अदित्यास्त्वा मूर्धन्नाजिघर्मी ”—(वा. सं ४ । २२) इति । इयं वै पृथिव्य-
दितिः । अस्यै हि मूर्धञ्जुहोति । “ देवयजने पृथिव्याः ”—(वा. सं ४ । २२) इति । देवयजने
हि पृथिव्यै जुहोति । “ इडायास्पदमसि घृतवत्स्वाहा ”—(वा. सं ४ । २२) इति । गौर्वा-
ऽडुडा । गोहिं पदे जुहोति । घृतवत्स्वाहेति । घृतवद्धचेतदभिहुतं भवति ॥ ४ ॥

अथ स्फ्यमादाय पुरिलिखति । वज्रो वै स्फ्यः । वज्रेणैवैतत्पुरिलिखति । त्रिष्कृत्वः पुरिलि-
खति । त्रिवृतैवैतद्वज्रेण समन्तं परिगृह्णात्यनतिक्रमाय ॥ ५ ॥

सं ६ । २ । २ । ४) (श. प. ब्रा. ३ । ४ । ४ । ६) इत्यादिश्रुत्यन्तरप्रसिद्धिर्वज्रो वा इति । ‘ वै ’
शब्देन द्योत्यते । ‘ स्पृणुते ’ हिनस्ति ‘ तां ’ पदप्रदेशस्थां मृदमित्यर्थः ॥ ३ ॥

पदे समन्त्रकं होमं विधत्ते—स जुहोत्यदित्या इति । अयमर्थः । हे आज्य ! ‘ त्वा ’ त्वाम् ‘ अदित्याः ’
पृथिव्याः ‘ मूर्धन् ’ मूर्धनि ‘ आजिघर्मी ’ सर्वतः क्षारयामि, जुहोमि । “ घृ क्षरणदीप्त्योः ”—(धा. पा. जु. प. १४) अत्र
क्षरणमर्थः । कीदृशे ? पृथिव्या अवयवभूते देवयजने देवा इज्यन्ते अत्रेति देवयजनम् । ‘ घृतवत् ’ घृतोपेतम् ।
‘ इडायाः ’ गोः । इडेति गोनामं (निघं. २ । ११ । ७) । तस्याः सोमकयण्याः ‘ पदं ’ पादनिधानमस्ति । अत इदं
‘ स्वाहा ’ स्वाहुतमस्तु । इडापदस्य घृतोपेतत्वं तैत्तिरीयके श्रुतम्—“ यदेवास्यै पदाद् घृतमपीडयत तस्मादेवमाह ”—
(तै. सं. ६ । १ । ८ । २) इति । मन्त्रं व्याचष्टे—इयं वै पृथिव्यदितिरित्यादिना । ‘ घृतवत्स्वाहा ’—
इत्यस्य तात्पर्यमाह—घृतवद्धचेतदिति । ‘ एतत् ’ एतेन मन्त्रभागपाठेन घृतयुक्तमेव सत् पुनराज्येन चापि
संयुक्तं स्यादित्यर्थः ॥ ४ ॥

पदस्य परिलेखनं सार्थवाद् विधत्ते—अथ स्फ्यमादायेति । स्फ्यस्य वज्रत्वं तैत्तिरीये स्पष्टमानातम्—
“ इन्द्रो वृत्राय वज्रं प्राहरत्, स त्रेधा व्यभवत् स्फ्यस्तृतीयं, रथस्तृतीयं, धूपस्तृतीयम् ”—(तै. सं. ६ । १ ।
३ । ४) इति । परिलेखनस्य त्रिरावृत्तिं विधत्ते—त्रिष्कृत्व इति ॥ ५ ॥

१—हिरण्यमस्मिन्निधायामि जुहोत्यदित्यास्त्वेति । का. श्रौ. सू. ७ । १७० । २—इडे रते हृदये काम्ये चन्द्रे ज्योतेऽदिति सरस्वति
सहि विवधुति ॥ एता ते अग्रेयनामानाति माष्यं दिनसंहितायाम् ८ अष्टमेऽध्याये गोनामसु पठ्यते । ३—‘ सा यत्र यत्र न्यक्रामत्ततो
घृतमपीडयत तस्माद्घृतपयुच्यते ’ इति क्वचित् पुस्तके पाठः । पूर्वपाठापेक्षया शिन्न इव दृश्यते । ४—स्फ्येन पदं त्रिः परिलिखत्यस्मे-
रभत्वेति । का. श्रौ. सू. ७ । १७१ ।

स परिलिखति । (त्य) अस्मे रमस्वेति यजमाने रमस्वेत्येवैतदाह्य
समुल्लिख्य पदं स्थाल्यां संवपत्यस्मे ते बन्धुरिति यजमाने ते
बन्धुरित्येवैतदाह ॥ ६ ॥

(ह्रा) अथाप उपनिनयति । यत्र वाऽअस्यै खनन्तः क्रूरीकुर्वन्त्य-
पघ्नन्ति शान्तिरापस्तुदद्भिः शान्त्या शमयति तदद्भिः संदधाति तस्मा-
दपु उपनिनयति ॥ ७ ॥

(त्य) अथ यजमानाय पदं प्रयच्छति । त्वे राय इति पशवो वै रायस्त्वयि
पशवऽइत्येवैतदाह तद्यजमानः प्रतिगृह्णाति मे राय इति पशवो वै रायो मयि
पशवऽइत्येवैतदाह ॥ ८ ॥

स परिलिखति—“ अस्मे रमस्व ”—(वा. सं. ४।२२) इति । यजमाने रमस्वेत्येवैतदाह ।
अथ समुल्लिख्य पदं स्थाल्यां संवपति । “ अस्मे ते बन्धुः ”—(वा. सं. ४।२२) इति । यजमाने
ते बन्धुरित्येवैतदाह ॥ ६ ॥

अथाप उपनिनयति । यत्र वाऽअस्यै खनन्तः क्रूरीकुर्वन्ति—अपघ्नन्ति । शान्तिरापः । तदद्भिः
शान्त्या शमयति । तदद्भिः संदधाति । तस्मादप उपनिनयति ॥ ७ ॥

अथ यजमानाय पदं प्रयच्छति—“ त्वे राय ”—(वा. सं. ४।२२) इति । पशवो वै रायः ।
त्वयि पशव इत्येवैतदाह । तद् यजमानः प्रतिगृह्णाति । “ मे रायः ”—(वा. सं. ४।२२) इति ।
पशवो वै रायः । मयि पशवः इत्येवैतदाह ॥ ८ ॥

परिलेखनमन्त्रं विधत्ते—स परिलिखतीति । ‘ अस्मे ’—इत्यस्य तात्पर्यमाह—यजमाने इति । ‘ अस्मे ’
अस्मदीये ‘ यजमाने ’ । सप्तमपदपांसोः स्थाल्यां स्थापने समन्त्रकं विधत्ते—अथ समुल्लिख्येति । हे पदपांसो !
‘ ते ’ तव ‘ बन्धुः ’ स्नेहबन्धुः ‘ अस्मे ’ अस्मदीये ‘ यजमाने ’ अस्त्विति मन्त्रार्थः । “ सुपां सुलुक् ”—
(पा. सू. ७ । १ । ३९) इत्युभयत्र सप्तम्याः शेभावः ॥ ६ ॥

अथार्पे इति । परिलिखितप्रदेशे अपां निनयनं विधाय, प्रशंसति—यत्रत्यादिना । खननं हि हिंसात्मक-
त्वात् क्रूरीकरणम्, अपान्तवौष्ण्यनिवारकत्वाच्छान्तिरूपत्वं प्रसिद्धम् । अतः ‘ शान्त्या अद्भिः ’ शान्तिरूपाभिरद्भिः
तत् क्रौय शमितवान् भवति । निनयनस्य प्रयोजनान्तरम्—तदद्भिरिति ॥ ७ ॥

अथ यजमानायेति । पदं प्रयच्छन्तीति (का.श्रौ. सू. ७।१।७३) । ‘ पदं ’ स्थालीस्थं पदपांसुम् । ‘ ३ ’—
शब्दार्थमाह—पशवो वै राय इति । ‘ त्वे ’ इत्येतत् सप्तम्यन्तमिति व्याचष्टे—त्वयि पशव इत्येवैतदाहेति ।
अध्वर्युदत्तस्य पांसोः समन्त्रकं प्रतिग्रहं विधत्ते—तद्यजमान इति । ‘ मे रायः ’ इति पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥ ८ ॥

१—समुद्धृत्य पदं २ स्थाल्यामावपत्यस्मे ते बन्धुरिति । का.श्रौ. सू. ७ । १।७२ । उद्धरणं हिरण्यस्य । समुद्धृत्य हिरण्यमिति
वचनादिति कर्कः । उपोद्धृत्य हिरण्यमिति काण्वधुतिः । अश्वरकांडे अ. ३ ब्रा. १ कं. ४ । समुद्धृत्य हिरण्यमिति माघ्यदिनधुताव-
भावात् उपोद्धृत्य हिरण्यमिति वचनादिति कर्कलेखो युक्तः । समुद्धृत्येति लेखकप्रमाद इत्ययंगतयम् । २—अपः स्थाने निविच्य
यजमानाय पदं प्रयच्छति त्वे राय इति । का.श्रौ. सू. ७।१।७३ । ३—मे राय इति यजमानः प्रतिगृह्णाति पदम् । का.श्रौ. सू. ७।१।७४ ।

(द्वा) अथाध्वर्युरात्मानमुपस्पृशति । मा व्ययुँ रायस्पोषेण वियौष्मेति तथो हाध्वर्युः पशुभ्य आत्मानं नान्तरेति ॥ ९ ॥

(त्र्य) अथ पुत्न्यै पदं प्रतिपराहरन्ति । गृहा वै पुत्न्यै प्रतिष्ठा तुद्गृहेष्वेवैनामेतत्प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठापयति तस्मात्पुत्न्यै पदं प्रतिपराहरन्ति ॥ १० ॥

तां नेष्टा वाचयति । तोतो राय इत्युथैनाँ सोमक्रयण्या संख्यापयति वृषा वै सोमो योषा पुत्न्येष वाऽअत्र सोमो भवति यत्सोमक्रयणी मिथुनमेवैतत्प्रजननं क्रियते तस्मादेनाँ सोमक्रयण्या संख्यापयति ॥ ११ ॥

अथाध्वर्युरात्मानमुपस्पृशति । “ मा वयं रायस्पोषेण वियौष्म ”—(वा. सं. ४ । २२) इति । तथो हाध्वर्युः पशुभ्य आत्मानं नान्तरेति ॥ ९ ॥

अथ पुत्न्यै पदं प्रतिपराहरन्ति । गृहा वै पुत्न्यै प्रतिष्ठा । तद्गृहेष्वेवैनामेतत्प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठापयति । तस्मात्पुत्न्यै पदं प्रतिपराहरन्ति ॥ १० ॥

तां नेष्टा वाचयति—“ तोतो रायः (वा. सं. ४ । २२) ” इति । अथैनां सोमक्रयण्या संख्यापयति । वृषा वै सोमो—योषा । पत्नी एष वाऽअत्र सोमो भवति—यत् सोमक्रयणी । मिथुनमेवैतत्प्रजननं क्रियते । तस्मादेनां सोमक्रयण्या संख्यापयति ॥ ११ ॥

अथाध्वर्युरात्मानमिति । वयं वियौष्म इति । इजार्थं बहुवचनम् । वियुक्ता भूत्वा मा यौष्मेति । “ यु मिश्रणामिश्रणयोः ”—(धा. पा. अ. प. २३) इत्यस्य लुङि माङ्योगादडभावः (पा. सू. ६ । ४ । ७४) ॥ ९ ॥

अथ पुत्न्या इति । ‘ प्रतिपराहरन्ति ’ प्रयच्छेयुरित्यर्थः । तथा च कात्यायनः—“ हत्वा पुत्न्यै पदं प्रयच्छति ”—(का. श्रौ. सू. ७ । १ । ७९) इति । पत्नी खलु प्रतिष्ठा निलयनरूपा । गृहाणां बहुत्वेऽपि प्रतिष्ठाया एकत्वादेकवचनम् । गृहं यथा धान्यादिनिक्षेपस्थानमेवं पुत्न्यपीत्यर्थः । स्पष्टमन्यत् ॥ १० ॥

तां नेष्टेति । ‘ तां ’ गृहीतपांसुपत्नीम् । ‘ तोतः ’ इति लोकसमानार्थः । ‘ रायः ’ धनानि ‘ तोतः ’ पुत्रः, स्वीकरोत्वित्यर्थः । यद्वा ‘ तोतः ’ त्वत्तः, त्वयि रायः सन्त्विति शेषः । अथैनां सोमक्रयण्येति । ‘ एनां ’ पत्नीं ‘ सोमक्रयण्या ’ ‘ सङ्ख्यापयति ’ ‘ नेष्टा ’ सोमक्रयणी मेयं तथा पत्नीमनेन मन्त्रेण दर्शयेत् । गतिबुद्ध्यावर्थाभावात् (पा. सू. १ । ४ । ९२) सोमक्रयण्याः कर्मत्वाभावः । सङ्ख्यापनं प्रशंसति—वृषा वा इति । “ वृषा वै सोमः ” इति सोमो निर्दिष्टः । कस्तस्य प्रसङ्ग इति तत्राह—एष वा अत्रेति । ‘ अत्र ’ सोमक्रयप्रस्तावे सोमक्रयण्याः सोमसम्पत्त्यर्थत्वात् । सैव ‘ एषः सोमः ’ । सोम इति विधेयस्य पुँल्लिङ्गत्वमपेक्ष्य इति पुँल्लिङ्गत्वम् । अतः ‘ एतत् ’ एतेन उभयोः सम्बन्धेन उत्पादनसमर्थं ‘ मिथुनमेव ’ सम्पादितं भवति ॥ ११ ॥

१—मावयमित्यध्वर्युरात्मानं २ सस्पृशति । का. श्रौ. सू. ७ । १ । ७५ । २—नेष्टा तोत इत्येनां वाचयति । का. श्रौ. सू. ७ । १ । ७७ । ६६४

स संख्यापयति । समख्ये देव्या धिया सं दक्षिणयोरुचक्षसा । मा मऽ-
आयुः प्रमोषीमोऽअहं तव वीरं विदेय तव देवि संदृशीत्याशिषमेवैतडा-
शास्ते पुत्रो वै वीरुः पुत्रं विदेय तव संदृशीत्येवैतदाह ॥ १२ ॥

सा या बभ्रुः पिङ्गाक्षी । सा सोमक्रयणी यत्र वाऽङ्ग्राविष्णू त्रेधा सहस्रं
व्यैरयेतां तदेकाऽत्यरिच्यत तां त्रेधा प्राजनयतां तस्माद्योऽप्येतर्हि त्रेधा
सहस्रं व्याकुर्यादिकैवातिरिच्येत ॥ १३ ॥

स संख्यापति “ समख्ये देव्या धिया सं दक्षिणयोरुचक्षसा । मा मऽआयुः प्रमोषीमो
अहं तव वीरं विदेय तव देवि संदृशि ”—(वा. सं ४।२३) इति । आशिषमेवैतदाशास्ते ।
पुत्रो वै वीरः । पुत्रं विदेय—तव संदृशि—इत्येवैतदाह ॥ १२ ॥

सा या बभ्रुः पिङ्गाक्षी सा सोमक्रयणी । यत्र वाऽङ्ग्राविष्णू त्रेधा सहस्रं व्यैरयेताम्, तदेकाऽत्य-
रिच्यत । तां त्रेधा प्राजनयताम् । तस्माद्योऽप्येतर्हि त्रेधा सहस्रं व्याकुर्याद्—एकैवा-
तिरिच्येत ॥ १३ ॥

स संख्यापयतीति । संख्यापनमन्त्रं पठति—समख्ये देव्येत्यादिना । अत्र कात्यायनः—“ एनां वा द-
यति सोमक्रयण्या च समीक्ष्यमाणां समख्य इति ”—(का. श्रौ. सू. ७।१७७।१७८) इति मन्त्रस्या
मर्थः । अहं ‘धिया देव्या’ धीर्देवी हि सोमक्रयणी प्रायुक्ता (श. प. ब्रा. ३।२।४।१६ भाष्ये) अ-
वाग्रूपया सोमक्रयण्या समख्ये दृष्टा भवामीत्यर्थः । “ ख्या प्रकथने ”—(धा. पा. अ. प. ९०) इत्यस्य
लुङ्छत्तमेकवचने “ अस्यतिवक्ति ”—(पा. सू. ३।१।९२) इत्यादिना अहं कर्मणि द्रष्टव्यः । अतः
एवात्मनेपदम् । “ दक्षिणासि यज्ञियासि ”—(श. प. ब्रा. ३।२।४।१६) इति प्रायुक्तत्वाद् दक्षि-
णाऽपि सोमक्रयणी । अतः ‘ उरुचक्षसा ’ प्रभूतदर्शनया तया समख्ये । अथ प्रत्यक्षवादः । हे सोमक्रयणि !
‘ मे आयुः मा प्रमोषीः ’ । ‘ मा ऊ अहम् ’ अहमपि ‘ तव ’ आयुः मा प्रमोषिषम् । हे ‘ देवि ’ ! ‘ तव ’
‘ संदृशि ’ सन्दर्शने सति ‘ वीरं ’ पुत्रं ‘ विदेय ’ लभेय । अयं मन्त्र आशीःपर इत्याह—आशिषमेवै-
तादिति । ‘ वीर ’—शब्दार्थमाह—पुत्रो वै वीरः—इति ॥ १२ ॥

सोमक्रयण्या लक्षणमभिधातुमाह—सा या बभ्रुः पिङ्गाक्षीत्यादिना । बभ्रुः पिङ्गाक्षी सोमक्रयणी श्रेष्ठ-
मिधातुमाख्यायिकामाह—यत्र वेति । गोसहस्रदक्षिणाविभागसमये ‘ सहस्रं ’ त्रेधा ‘ व्यैरयेताम् ’ विभज्य प्रारं-
भवन्ती । ‘ ताम् ’ अतिरिक्तां ‘ त्रेधा ’ बभ्रुरणरोहिणीरूपेण त्रिविधां ‘ प्राजनयताम् ’ उदपादयताम् ।
उत्पादनप्रकारस्तैत्तिरीयकेऽपि स्पष्टमान्नातः—“ ताम्भु प्रावेशयन्त्सोमायोदेहीति सा रोहिणी पिङ्गलैकहा-
यनी रूपं कृत्वा त्रयस्त्रिंशता च त्रिभिश्च शतैः सहोदैत् ”—(तै. सं. ७।१।९।२) इत्यादिना ।
अतः ‘ एताहि ’ इदानीमपि ॥ १३ ॥

सा या वभ्रुः पिङ्गाक्षी । सा सोमक्रयण्युथ या रोहिणी सा वार्त्रघ्नी यामि-
दँ गुजा संग्रामं जित्वोदाकुरुतुऽथ या रोहिणी श्येताक्षी सा पितृदेवत्या
यामिदं पितृभ्यो घ्नन्ति ॥ १४ ॥ [शतम् १६०० ॥]

सा या वभ्रुः पिङ्गाक्षी । सा सोमक्रयणी स्याद्यदि वभ्रुं पिङ्गाक्षीं न
विन्देदरुणा स्याद्यद्यरुणां न विन्देद्रोहिणी वार्त्रघ्नी स्याद्रोहिण्यै ह त्वेव
श्येताक्ष्याऽआशां नेयात् ॥ १५ ॥

(त्सा) सा स्यादप्रवीता । वाग्वा ऽएषा निदानेन युत्सोमक्रयण्ययात-
याम्नी वाऽइयं वागुयातयाम्न्यप्रवीता तस्मादप्रवीता स्यात्सा स्याद-
वण्डाऽकूटाऽकाणाऽकर्णाऽलक्षिताऽसप्तशफा सा ह्येकरूपैकरूपा हीयं
वाक् ॥ १६ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥ ४ ॥ (३।१)

सा या वभ्रुः पिङ्गाक्षी सा सोमक्रयणी । अथ या रोहिणी सा वार्त्रघ्नी । यामिदं राजा संग्रामं
जित्वोदाकुरुते । अथ या रोहिणी-श्येताक्षी-सा पितृदेवत्या-यामिदं पितृभ्यो घ्नन्ति ॥ १४ ॥

सा या वभ्रुः पिङ्गाक्षी-सा सोमक्रयणी स्याद् । यदि वभ्रुं पिङ्गाक्षीं न विन्देत्-अरुणा स्यात् ।
यद्यरुणां न विन्देद्-रोहिणी वार्त्रघ्नी स्यात् । रोहिण्यै ह त्वेव श्येताक्ष्या आशां नेयात् ॥ १५ ॥

सा स्यादप्रवीता । वाग्वाऽएषा निदानेन-यत्सोमक्रयणी । अयातयाम्नी वाऽइयम् वाग् ।
अयातयाम्न्यप्रवीता । तस्मादप्रवीता स्यात् । सा स्यादवण्डाऽकूटाऽकाणाऽकर्णाऽलक्षिताऽसप्तशफा ।
सा ह्येकरूपा । एकरूपाहीयं वाक् ॥ १६ ॥

त्रिविधयास्तस्या गोः मुख्यानुक्त्यभेदेन सोमक्रयणीत्वं प्रदर्शयितुं तद्विभागमाह-सा येति । ' वभ्रुः '
चतुर्वर्णा । पिङ्गे पिङ्गले अक्षिणी यस्याः सा ' पिङ्गाक्षी ' ' सा ' सोमदेवताहत्वात् ' सोमक्रयणी ' । ' रोहिणी '
रोहितवर्णा, सा ' वार्त्रघ्नी ' वृत्रहा इन्द्रः, तदेवत्या । इदानीन्तनो ' राजा संग्रामं जित्वा ' परकीयाद् राष्ट्रात्
' यां ' रोहिणीम् ' उदाकुरुते ' स्वीकरोति सा वार्त्रघ्नीत्यर्थः । ' श्येताक्षी ' कृष्णलोचना । सा पितृदेवत्या ।
' इदं ' इदानीम् ' पितृभ्यः ' अर्थाय घ्नन्ति ॥ १४ ॥

इत्थं विधानस्वरूपमभिधाय विनियोगप्रकारमाह-सा येति । वभ्रुः-पिङ्गाक्षी सोमक्रये मुख्या । तदभावे
' अरुणा ' अव्यक्तरागा । तदभावे ' रोहिणी ' । सा यदि श्येताक्षी स्यात् तादृश्याः ' आशाम् ' अपि
' नेयात् ' न कुर्यात् । तत्र कात्यायनः-“ सोमक्रयणी तिष्ठः यलक्षिताऽव्यङ्गाऽप्रवीताऽरजुवद्वा वभ्रुः पिङ्गला
पिङ्गलामावे अरुणा अरुणामावे रोहिण्यश्येताक्षी ”-(का. श्रौ. सू. ७ । १६६) इति ॥ १५ ॥

सोमक्रयण्या गभीरं प्राग् अवस्थानं सार्थवादं विधत्ते-सा स्यादप्रवीतेति । “ वी गतिव्याप्तिप्रजनकान्त्य-
सनखादनेषु ”-(धा. पा. अ. प. ३. ८) अत्र प्रजननमर्थः । ' अप्रवीता ' अगृहीतगर्भेत्यर्थः । ' अयातयाम्नी '

पद१२७ समुप्य पाणीऽअवनेनिके । तद्यत्पाणी ऽअवनेनिके वज्रो वा
ऽआज्य१२७ रेतः सोमो नेद्वज्रेणाज्येन रेतः सोम१२७ हिनसानीति तस्मा-
त्पाणीऽअवनेनिके ॥ १ ॥

(क्लेऽथा) अथास्या१२७ हिरण्यं वध्नीते । द्वयं वाऽइदं न तृतीयमस्ति
सत्यं चैवानृतं च सत्यमेव देवा ऽअनृतं मनुष्या अग्निरेतसं वै हिरण्य१२७
सत्येना१२७शूनुपस्पृशानि सत्येन सोमं पुराहणानीति तस्माद्वाऽअस्या१२७
हिरण्यं वध्नीते ॥ २ ॥

पदं समुप्य पाणी अवनेनिके । तद् यत्पाणी अवनेनिके । वज्रो वा आज्यम्, रेतः सोमः ।
नेद्वज्रेणाज्येन रेतः सोमं हिनसानीति । तस्मात्पाणी अवनेनिके ॥ १ ॥

अथास्यां हिरण्यं वध्नीते । द्वयं वा इदम्, न तृतीयमस्ति—सत्यं चैवानृतं च । सत्यमेव देवाः,
अनृतं मनुष्याः । अग्निरेतसं वै हिरण्यम् । सत्येनांशूनुपस्पृशानि, सत्येन सोमं पुराहणानीति ।
तस्माद्वाऽअस्यां हिरण्यं वध्नीते ॥ २ ॥

अगतरसा । बहुभिरसकृदुच्यमानाया अपि वाचोऽगतरसत्वं प्रसिद्धम् । अतः सोमक्रयण्या वाग्रूपत्वादयात-
याम्ना भवितव्यम् (तै. सं. ६ । १ । ७ । २ ।) अत एकहायनीपरिग्रहे गर्भरूपरससर्गिमाभावाद्वागनु-
गुण्यं भवति । तस्मादप्रवीता भवेत् । इत्थं वर्णव्योविशेषमभिधाय अङ्गवैकल्याभावमाह—अवण्डाऽकूटेति ।
' वण्डा ' वधिष्णुः, ' अवण्डा ' तद्विपरीता भवेत् । एवमुत्तरत्रापि । ' कूटा ' एकशृङ्गी । ' काणा ' एकाक्षी ।
' कर्णा ' छिन्नकर्णा । ' लक्षिता ' ततायःशलाकया चिह्निता, ' सप्तशफा ' एकस्मिन् पादे एकेन शफेन
हीनाः उक्तदोषवर्जिता । ' एकरूपा ' उक्तदोषवर्जितत्वमेवैकरूप्यम्, सम्पूर्णावयवत्वर्थः (तै. सं. ६ ।
१ । ७ । २) ॥ १६ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे तृतीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ (३-३-१) ॥

प्रासङ्गिकमभिधायेदानीमध्वर्योः पात्रे पांसुप्रक्षेपानन्तरं हस्तप्रक्षालनं विधत्ते—पदं समुप्येति^१ । अवनेजनमुदकेन
शोधनम् । उक्तावनेजनं सोमहननपरिहारत्वेन प्रशंसति—तद्यत्पाणी इति । “ घृतं वै देवा वज्रं कृत्वा सोम-
मघ्नन् ”—(तै. सं. ६ । २ । २ । ४ । श. प. ब्रा. ३ । ४ । ४ । ६) इति श्रुतेः । आज्यस्य वज्र-
त्वम् । सोमस्य यागसाधनद्वारेण सर्वोषधीयत्वेनान्नाद्यात्मकतया च सर्वजगदुत्पादकत्वादेतस्त्वम् । एतस्य हिंसा-
नर्हत्वाद्, यजनीयाज्यस्य सोमघातकत्वात्, सोमव्रतिपरिहारायावनेजनं कर्तव्यमिति स्तुतिः ॥ १ ॥

अध्वर्योः स्वांगुल्यां हिरण्यवन्धनं विधाय प्रशंसति—अथास्यामिति । ' अस्याम् ' इत्यनामिकांगुल्याम-
भिनगेन प्रदर्शनम् । हिरण्यस्य देवसम्बन्धद्वारा सत्यत्वाभिधानाय सत्यानृतद्वैविध्याभिधानम् । उक्तं हिरण्य-

(तेऽथ) अथ सम्प्रेष्यति । सोमोपनुहनमाहर सोमपर्षाणहनमाहरोष्णीष-
माहरेति स युदेव शोभनं तुत्सोमोपनुहनं स्याद्वासो ह्यस्यैतद्भवति
शोभनं ह्येतेस्य वासः स यो हैनं शोभनेनोपचरति शोभते ह्यथ
य आह युदेव किञ्चेति युदैव किञ्च भवति तुस्माद्युदेव शोभनं तुत्सोमो-
पनुहनं स्याद्युदेव किञ्च सोमपर्षाणहनम् ॥ ३ ॥

अथ सम्प्रेष्यति । सोमोपनुहनमाहर, सोमपर्षाणहनमाहर, उष्णीषमाहरेति । स युदेव शोभनं
तुत्सोमोपनुहनं स्यात् । वासो ह्यस्यैतद्भवति । शोभनं ह्येतस्य वासः । स यो हैनं शोभनेनोपचरति—

स्याभिरंतस्त्वम् (श. प. ब्रा. ३।२।४।८) । उक्तप्रकारेण हिरण्यस्य सत्यत्वात् । तेन ' अंशुपसृष्ट-
शानि ' अभिषवाप्यायनादिषु । तेन 'सोमं' 'पराहणानि' व्यापारयाणि । उपस्पर्शाद्युपयोगाय हिरण्यं धारयेदि-
त्यर्थः । *पाणेहिरण्यवन्धनस्य कालविकल्पं कात्यायनो दर्शयति—“हिरण्यं वध्रीतेऽनामिकायामाप्यायनाभिषवा-
दाम्येषु वा”—इति ॥ २ ॥

सोमार्थमध्वर्योः सम्प्रेषं दर्शयति—अथ सम्प्रेष्यतीति^१ । सोम उपनह्यते येन तत् ' सोमोपनुहनम् ' सोम-
वन्धनवल्गम् । ' सोमपर्षाणहनम् ' शकटेन सह सोमस्य परितो वन्धनवासः । ' उष्णीषं ' सोमोपनुहने स्थापि-

*-पाणेरेत्यारभ्य—वा इत्यंतम् अपव्याख्यानम् । तथाहि देवयाज्ञिकः—प्रक्षाल्य पाणी हिरण्यं वध्रीतेऽनामिकायामित्युपक्रमे
हिरण्यवन्धनानुवृत्तिसुपजीवन्नाह । आप्यायनाभिषवाश्च दाम्येषु च । सोमाप्यायने सोमाभिषवे अंशुपसृष्टहणे अदाभ्यमहमहणे
चानामिकायां हिरण्यं वध्रीतेऽध्वर्युः । पाणिप्रक्षालनं तत्र नानुकुष्यते । तस्य दृष्टार्थत्वात् । आप्यायनादिषु तस्याभ्रवणाच्च । सोमा-
प्यायने हिरण्यवन्धनं शाखांतरात् । अभिषवे स्वशाखायामेव । अथास्यां हिरण्यं वध्रीत इति । ३-९-४-१ । अंशुपसृष्टे अथास्यां
हिरण्यं वद्धं भवतीति । अदाभ्ये च अथ हिरण्यमभिव्यनित्यसावेव वन्धुरिति । यदि चात्र पाणिप्रक्षालनमपि अभिमतं भवेत् तदा
हिरण्यवन्धनवत् श्रूयते । न श्रूयते च । अतो न भवति । याज्ञिकैः पितृभूत्याचार्यैश्चैवमेव व्याख्यातमस्तीति ॥

अथानंतदेवयाज्ञिकाः । प्रक्षाल्य पाणी हिरण्यं वध्रीतेऽनामिकायामिति सूत्रं व्याख्याय—अग्रे लाघवायेदमुच्यते । आप्यायनाभि-
षवाश्च दाम्येषु च । चराब्देन समनंतरं हिरण्यवन्धनमनुकुर्यते । न व्यवहितं पाणिप्रक्षालनमिति । ननु समानकर्तृकत्वे पूर्वापरकाल-
त्वं च प्रतीयमानं पाणिप्रक्षालनपूर्वमेव हिरण्यवन्धनं सर्वत्र । यस्य तेन हि कालमात्रनियमो अंगाङ्गित्वप्रत्यायकः । यत्रोभे वचनतः
प्राप्तुतस्तत्र पूर्वापरकालयोगित्वं नियम्यते । यत्र त्वेकस्य विधानं न तत्र पूर्वपरत्वार्थमपरमप्याक्षेपणीयं । अतएव श्रुतौ पाणिप्रक्षा-
लनरहितहिरण्यवन्धनमात्रमेव पठ्यते आप्यायनेतावच्छाखान्तरात् । अभिषवे अथाधिषवणे पुरुषविशंत्यथास्यां हिरण्यं वध्रीते । अ-
श्वाभ्ययोः अथास्यां हिरण्यं वद्धं भवति । अथ हिरण्यमभिव्यनित्येति । मर्त्युपस्पर्शनविधानाच्च । न च सामान्योदकव्यावृत्तिर्मा-
न्तानियमनात् क्रियत इति वक्तव्यं । उदकार्यस्ततः स्वमुखेनैव नियमनात् । तस्मादेतेषु हिरण्यवन्धनमात्रमेवेति ॥

अथ कर्काचार्याः । प्रक्षाल्य पाणी हिरण्यं वध्रीतेऽनामिकायामित्येतत्प्रवचनोत्तरं अधिकारमुपजीवन्नाह । आप्यायनाभिषवाश्च
दाम्येषु च । पाणिप्रक्षालनहिरण्यवन्धने भवत इति ॥ पाणिप्रक्षालनं दृष्टार्थं व्यवहितं अवाचनिकं चापि तत्कारणानुकुर्यत इति
कर्काचार्याः स्फुट एव भवति ।

अथ पितृभूत्याचार्याः । प्रक्षाल्य पाणी इति सूत्रं प्रख्याय अधिकारमुपजीवन् वधीति । आप्यायनाभिषवाश्च दाम्येषु च । सोमा-
प्यायने सोमाभिषवे च अश्वाभ्यमहमहणे च हिरण्यं वध्रीतेऽनामिकायाम् । सोमाप्यायने शाखांतरात् । अभिषवे स्वशाखायामेवाभा-
धिषवणे पुरुषविशंत्यथास्यां हिरण्यं वध्रीत इति । अश्वाभ्ये अथास्यां हिरण्यं वद्धं भवतीति । अदाभ्यं हि अथ हिरण्यमभि-
व्यनित्यसावेव वन्धुरिति ॥ अंशुपसृष्टश्रुतौ कर्काचार्ये एवमालोचने श्रुतौ सूत्रे आभ्येषु च वाशब्दस्याभावेन कात्यायनोक्तः पाणे-
हिरण्यवन्धनस्य कालविकल्प इति अपव्याख्यानं निर्णीतमेवेति ॥

२-प्रेष्येति च सोमोपनुहनमाहर सोमपर्षाणहनमाहरोष्णीषमाहरेति । का. श्रौ. सू. ७।१८१ ।

यद्युष्णीषं विन्देत् । (दु) उष्णीषः स्याद्युष्णीषं न विन्देत्सोम-
पर्याणहनस्यैव द्यङ्गुलं वा त्र्यङ्गुलं वाऽवकृन्तेदुष्णीषभाजनमध्वर्युर्वा यज-
मानो वा सोमोपनहनमादत्ते सु एव कश्च सोमपर्याणहनम् ॥ ४ ॥

(म) अथाग्रेण राजानं विचिन्वन्ति । तदुदकुम्भ उपनिहितो भवति
तद्ब्राह्मण उपास्ते तदभ्यायन्ति प्राञ्चः ॥ ५ ॥

शोभते ह । अथ य आह—यदेव किञ्चेति । यदेव किं च भवति । तस्माद्यदेव शोभनं—तत्सोमोपनहनं
स्यात् । यदेव किं च सोमपर्याणहनम् ॥ ३ ॥

यद्युष्णीषं विन्देत्—उष्णीषः स्यात् । यद्युष्णीषं न विन्देत्—सोमपर्याणहनस्यैव द्यङ्गुलं वा त्र्यङ्गुलं
वाऽवकृन्तेद्—उष्णीषभाजनम् । अध्वर्युर्वा यजमानो वा सोमोपनहनमादत्ते । य एव कश्च सोम-
पर्याणहनम् ॥ ४ ॥

अथाग्रेण राजानं विचिन्वन्ति । तदुदकुम्भ उपनिहितो भवति । तद्ब्राह्मण उपास्ते । तदभ्या-
यन्ति प्राञ्चः ॥ ५ ॥

तस्य सोमस्य बन्धनार्थं वासः । ' यद् ' वस्त्रं ' शोभनम् ' बहुमूल्यम् तत्, ' एव ' सोमोपनहनं कर्तव्यम् ।
तथा च कात्यायनः—“ शोभनं सोमोपनहनम् ” (का. श्रौ. सू. ७ । १८३) इति । आपस्तम्बस्तु क्षौमं
तत्कर्तव्यमित्याह—“ क्षौमं वासो द्विगुणं त्रिगुणं वा ”—इत्यादिना (आ. श्रौ. सू. १० । ७) । शोभनत्वे उप-
पत्तिमाह—वासो ह्यस्यैतद् भवतीति । सोमस्याच्छादनार्थत्वाच्छोभनेन भवितव्यम् । अतस्तेनोपचरन्नापि शोभन-
वस्त्रादिना स्वयं शोभते । विपर्यये क्षेपमाह—अथ य आहंति । यत् किञ्चिद् वासोऽत्र सोमायानयेति ब्रुवन्, स्वयं
यत् किञ्चिद् भवति लौकैरविदितांभासो भवतीत्यर्थः । सोमपर्याणहने नायं नियम इत्याह—यदेव किञ्चेति ॥ ३ ॥

उष्णीषस्थाने विकल्पमाह—यद्युष्णीषं विन्देदिति^१ । उष्णीषस्य स्वीकारः कर्तव्य इति शेषः । कर्त्तित-
वस्त्रांशः ' उष्णीषभाजनम् ' उष्णीषस्थाने भवतीत्यर्थः । आनीतानां मध्ये सोमक्रयस्थानं प्रति सोमोपनहनस्या-
दानमध्वर्युयजमानयोरेन्यतरेण कर्तव्यमित्याह—अध्वर्युर्वेति । सोमपर्याणहनस्यादाने तु न नियमः ॥ ४ ॥

अथाग्रेणेति । ' अग्रेण ' प्राचीनवंशस्य पुरोदेशे, उपरवप्रदेशे इत्यर्थः । ' विचिन्वन्ति ' साधयन्ति,
अनुपदिश्यांशमपनयन्ति । ' तत् ' तत्र क्रयप्रदेशे निहितोदककुम्भस्य समीपे ' ब्राह्मणः ' सोमविक्रयो निवसेत्,
' तत् ' स्थानं प्रत्यभिगच्छन्ति । ' प्राञ्चः ' सोमक्रयप्रदेशाभिमुखाः ॥ ५ ॥

१—“ वासोमात्रमानयेति ” इति पा. । २—“ लौकैरविदितप्रभासो ” इति क. पा. । ३—उष्णीषाभावे सोमपर्याणहनात् द्यङ्गुलं त्र्यङ्गुलं
वोष्णीषायावकृन्तति । का. श्रौ. सू. ७।१८४ । काण्वश्रुतिस्तु—स यद्युहोष्णीषं विन्देद्युः स एव स्याद्युष्णीषं न विन्देद्युः सोमपर्या-
णहनस्यैव पूर्वार्द्धमवकृत्य तदुष्णीषभाजनं स्यादिति । ४—अध्वर्युर्यजमानो वा सोमोपनहनं हस्तयन्त्य इतरे । का. श्रौ. सू. ७।१८५।
५—सोमं गच्छन्त्येव त इति वाचयति । का. श्रौ. सू. ७।१८६ । काण्वश्रुतिस्तु तौ प्राचीं जपंतावित एष ते गायत्रो भाग इति ।
६६९

(स्तु) तुदायत्सु वाचयति । (त्वे) एष ते गायत्रो भाग इति मे सोमाय ब्रूतादेषु ते त्रैष्टुभो भागऽइति मे सोमाय ब्रूतादेषु ते जागतो भागऽइति मे सोमाय ब्रूताच्छन्दोनामानां^१ साम्राज्यं गच्छेति मे सोमाय ब्रूतादित्येकं वाऽएष क्रीयमाणोऽभिक्रीयते च्छन्दसामेव राज्याय च्छन्दसां^२ साम्राज्याय ध्रुन्ति वाऽएनमेतदुदभिषुण्वन्ति तमेतदाह च्छन्दसामेव त्वा राज्याय क्रीणामि च्छन्दसां^३ साम्राज्याय नु वधायेत्यथैत्य प्राहुपविशति ६ सोऽभिमृशति । (त्या) आस्माकोऽसीति स्तुऽइव ह्यस्यैतद्भवति यदागत-

तदायत्सु वाचयति—“एष ते गायत्रो भाग इति मे सोमाय ब्रूतात् । एष ते त्रैष्टुभो भाग इति मे सोमाय ब्रूतात् एष ते जागतो भाग इति मे सोमाय ब्रूताच्छन्दोनामानां साम्राज्यं गच्छेति मे सोमाय ब्रूतात् ”—(वा.सं. ४।२४) इति । एकं वाऽएष क्रीयमाणोऽभिक्रीयते—छन्दसामेव राज्याय, छन्दसां साम्राज्याय । ध्रुन्ति वाऽएनमेतत्—यदभिषुण्वन्ति । तमेतदाह—“छन्दसामेव त्वा राज्याय क्रीणामि, च्छन्दसां साम्राज्याय—न वधायेति । अथैत्य प्राहुपविशति ॥ ६ सोऽभिमृशति “ आस्माकोऽसि ”—(वा.सं. ४।२४) इति । स्व-इव ह्यस्यैतद्भवति—यदागतः

तदायत्स्त्विति । ‘ आयत्सु ’ कर्त्तव्यजमानेषु क्रयदेशं समागच्छत्सु अध्वर्युर्यजमानम् “ एष ते ”—इति अमुं ‘ वाचयति ’ वाचयेत् । अयमर्थः—हे सोम ! ‘ ते ’ तव ‘ भागः ’ ‘ गायत्रः ’ प्रातस्सवनो गायत्र्याः सम्बन्धी भवति । अतो गायत्र्यादिदेवताप्रीत्यर्थ एव तव क्रयो न वधार्थ इत्यभिप्रायः । ‘ इति ’ एवंप्रकारं सोमस्तुत्यात्मकं ‘ मे ’ वचनं ‘ सोमार्थे ’ ब्रूतात् हे अध्वर्यो ! ब्रूहि । एवमुत्तरयोरपि द्रष्टव्यम् । “ गायत्रं प्रातःसवनम्—” “ त्रैष्टुभं माध्यन्दिनं सवनम् ”—(तै. सं २ । २ । ९ । १६ । ऐ. ब्रा. ६ । १ । १०) इत्यादि-श्रुत्या प्रातस्सवनादीनां गायत्र्याद्यभिमानात्तत्सवनाहर्णां गायत्रादिसम्बन्धः । ‘ छन्दोमाः ’ चतुर्विंशचतुश्चत्वारिंशाष्टचत्वारिंशाः, तेषां ‘ छन्दोमानाम् ’ ‘ साम्राज्यं गच्छ ’ । सोमगतचतुर्विंशत्यादिसंख्यासाम्याद् गायत्रादयः ‘ छन्दोमाः ’ तेषां साम्राज्यप्राप्तिर्नाम सवनत्रयप्राप्तिरेव । “ गायत्रं प्रातःसवनम्—” इत्यादिश्रुतेः । सवनत्रयप्राप्तिरेव तेषां साम्राज्यप्राप्तिरित्यर्थः । शिष्टं पूर्ववत् ॥

एतत् प्रशंसति—एकं वा एष इति । ‘ एषः ’ ‘ क्रीयमाणः ’ क्रयेण सम्पाद्यमानः सोमः ‘ एकं वै ’ एकं खलु प्रयोजनम् ‘ अभि ’—लक्ष्य ‘ क्रीयते ’ विक्रीयते, अभिषवादिना रसात्मना संस्क्रियते । किं तदेकमिति, तदुच्यते—‘ छन्दसां राज्याय ’ तत्प्राप्तये । न केवलाय राज्याय, किन्तु ‘ साम्राज्याय ’ । प्रोत्साहनस्यार्थ-वत्तयै बाधप्रसक्तिं दर्शयति—ध्रुन्ति वेति । वस्तुत एव सत्यपि सोमभीत्यपगमाय ‘ तम् ’ सोमं प्रति ‘ एतत् ’ छन्दसां साम्राज्यमिति वाक्यमाह—किमिति ‘ छन्दसामेव राज्याय त्वा क्रीणामि इत्याह, न वधायेति ’ । अथैत्यादि । ‘ अथ ’ सोमम् ‘ एतत् ’ ‘ प्राहु ’ प्राहुमुखः ‘ उपविशति ॥ ६ ॥

सोऽभिमृशतीति । “ आस्माकोऽसि ”—इत्यादिना सोममभिमृशेत् । हे सोम ! त्वम् ‘ आस्माकोऽसि ’

१—‘ मे सोमाय वा ’ इति क. पा. । २—प्राहुपविशत्यास्माकोऽसीति सोममालभते । का. श्रौ. सू. ७ । १८७ । काण्वश्रुतिखलु अथ जघनेन जान्वक्रवपविशत्यास्माकोऽसीति ।

स्तस्मादाहास्माकोऽसीति शुक्रस्ते ग्रह्य इति शुक्रं ह्यस्माद्ग्रहं ग्रही-
ष्यन्भवति विचितस्तत्वा विचिन्वन्तिवृति सर्वत्वायैतदाह ॥ ७ ॥

(द्वा) अत्र हैके । तृणं वा काष्ठं वा विचिन्वाऽपास्यन्ति तदु तथा न कुर्यात्
क्षत्रं वै सोमो विडन्याऽओषधयोऽन्नं वै क्षत्रियस्य विद् स यथा ग्रसित-
मनुहायाच्छिद्य परास्येदेवं तत्तस्मादभ्येव मृशेद्विचितस्तत्वा विचिन्वन्तिवृति
तद्यऽएवास्य विचेतारस्तुऽएनं विचिन्वन्ति ॥ ८ ॥

(न्त्यु) अथ वासः । (सो) द्विगुणं वा चतुर्गुणं वा प्राग्दशं वोद्गदशं
वोपस्तृणाति तद्वाजानं मिमीते स यद्वाजानं मिमीते तस्मान्मात्रा मनुष्येषु
मात्रो यो चाप्यन्या मात्रा ॥ ९ ॥

तस्मादाह-आस्माकोऽसीति । “ शुक्रस्ते ग्रह्यः ”—(वा. सं. ४ । २४) इति । शुक्रं ह्यस्माद्ग्रहं
ग्रहीष्यन्भवति । “ विचितस्तत्वा विचिन्वन्ति ”—(वा. सं. ४।२४) इति । सर्वत्वायैतदाह ॥ ७ ॥

अत्र हैके-तृणं वा काष्ठं वा विचिन्वापास्यन्ति । तदु तथा न कुर्यात् । क्षत्रं वै सोमः, विडन्या
ओषधयः । अन्नं वै क्षत्रस्य विद् । स यथा ग्रसितमनुहायाच्छिद्य परास्येद् एवं तत् । तस्मादभ्येव
मृशेत् । विचितस्तत्वा विचिन्वन्तिवृति । तद्य एवास्य विचेतारः-त एनं विचिन्वन्ति ॥ ८ ॥

अथ वासो द्विगुणं वा चतुर्गुणं वा प्राग्दशं वोद्गदशं वोपस्तृणानि । तद्वाजानं मिमीते । स
यद्वाजानं मिमीते-तस्मान्मात्रा मनुष्येषु, मात्रो यो चाप्यन्या मात्रा ॥ ९ ॥

अस्माकं सम्बन्धसि । “ तस्मिन्नणि च शुष्माकास्माकौ ”—(पा. सू. ४ । ३ । २) इत्यण्, तत्सन्निधोगे-
नास्माकादेशश्च । ‘ एतत् ’ एतेन पाठेन ‘ स्व इव ’ य एव ‘ भवति ’ ‘ शुक्रः ’ शुक्राण्यः ‘ ते ’ ‘ ग्रह्यः ’
ग्रहीतव्यः । “ प्रत्यपिभ्यां ग्रहेः ”—(पा. सू. ३ । १ । १८) इति अनुपमृष्टादपि ग्रहेऽछान्दसः क्यप् ।
प्राह इत्यर्थः । “ अमात्योऽनि शुक्रस्ते ग्रहः ”—(तै. सं. १ । २ । ६ । १) इति तैत्तिरीयकम् । “ विचितः ”
विचयनस्य शोधनस्य कर्तारः ‘ ते ’ त्वां ‘ विचिन्वन्तु ’ शोधयन्तु, विचिन्वद्भिरेव विवेके सति वैगुण्यासम्भवात्
सर्वत्वं कार्त्स्न्यं भवति ॥ ७ ॥

विवेचने विषये पक्षान्तरमुपन्यस्य निराचष्टे-अत्र हैक इति । ‘ अत्र ’ सोमविवेचनविषये सोममध्यगतं
‘ तृणं वा काष्ठं वा ’ ‘ चिन्वा ’ सोमसकाशाद् भेदं कृत्वा बहिः प्रक्षिपन्ति । अत्र चैकं दोषमाह-क्षत्रं वै सोम
इति । सोमस्य क्षत्रत्वं श्रूयते-“ यान्येतानि देवत्रा क्षत्राणीन्द्रो वरुणः सोमो रुद्रः ”—(श. प. १४।४।२।२३)
इत्यादिना । इयं प्रसिद्धिः ‘ क्षत्रं वै ’—इति वैश्वदेन श्रूयते । ‘ ग्रसितम् ’ ग्रस्तम्, भुजितम् । ‘ अनुग्रहाय ’
गृहीत्वा ‘ आच्छिद्य ’ पृथक्कृत्य ‘ परास्येत् ’ बहिः प्रक्षिपेत् । यस्मात् सोमान्तर्गतं तृणादिकं सोमस्यान्नम्, ‘ तस्मात् ’
स्वयमविवेचयन् यजमानोऽभ्यावमर्शमेव कुर्यात्; शोधनार्थन्तु ‘ विचिन्वन्तिवृति ’ पठेत् । अत्र सूत्रम्-“ प्राङ्मुख
उपविश्यास्माकोऽसीति सोममालभते न विचिनोत्यतस्तृणकाष्ठापासनमेकै ” इति (कात्या ७।१८७।१८८) ॥ ८ ॥

अथ वास इत्यादि । ‘ वासः ’ सोमोपहनार्थं दशा वस्त्राग्रम् । प्राग्दशं वा, उद्गदशं वा प्राग्प्रमुदगप्रं

१-सोमोपहनं द्विगुणं चतुर्गुणं वास्तृणातिप्राग्दशमुद्गदशं वा । का. धौ. सू. ७।१८९ ॥

सावित्र्या मिमीते । सविता वै देवानां प्रसविता तथो हास्माऽएष सवितृ-
प्रसूत ऽएष क्रयाय भवति ॥ १० ॥

(त्यु)अतिच्छन्दसा मिमीते । (तऽए) एषा वै सुर्वाणि छन्दांसि षडु-
तिच्छन्दास्तथो हास्यैष सुर्वैरेव छन्दोभिर्मितो भवति तस्मादुतिच्छ-
न्दसा मिमीते ॥ ११ ॥

सु मिमीते । (तेऽभि) अभि त्वं देवुं सवितारमोण्योः कविक्रतुमर्चामि
सत्यसवत् रत्नधामभि प्रियं मतिं कविम् ॥ ऊर्वा यस्यामृतिर्भा ऽअदि-
द्युतत्सवीमनि हिरण्यपाणिरमिमीत सुक्रतुः कृपा स्वऽिति ॥ १२ ॥

सावित्र्या मिमीते । सविता वै देवानां प्रसविता । तथो हास्मा एष सवितृप्रसूत एव क्रयाय भवति १०
अतिच्छन्दसा मिमीते । एषा वै सर्वाणि छन्दांसि यदतिच्छन्दाः । तथोहास्यैष सर्वैरेव छन्दो-
भिर्मितो भवति । तस्मादुतिच्छन्दसा मिमीते ॥ ११ ॥

स मिमीते—“ अभि त्वं देवं सवितारमोण्योः, कविक्रतुमर्चामि सत्यसवं रत्नधामभि
प्रियं मतिं कविम् । ऊर्वा यस्यामृतिर्भा अदिद्युतत्सवीमनि हिरण्यपाणिरमिमीत
सुक्रतुः कृपा स्वः ”—(वा. सं. ४। २९) इति ॥ १२ ॥

वेत्यर्थः । आस्तुते वाससि सोमोन्मानं विधत्ते—तद्वाजानं मिमीते (का. श्रौ. १७ । १९०) इति । ‘ तत् ’
तत्र वाससि । ‘ तस्मात् ’ सोमोन्मानात् हेतोः ‘ मनुष्येषु ’ ‘ मात्रा ’ षण्णवत्यंगुल्यादिरूपा इदानीं वर्तत
इत्यर्थः । मात्रा यैवात्र सोमे सा मनुष्येषु सोमस्याखिलजगत्कारणत्वात् । न केवलं मनुष्यगतैव अपि तु ‘ यो
चापि ’ यैव खलु ‘ अन्या ’ पक्षिमृगवृक्षादिगता साऽपि सोममात्रात्मिकैव ॥ ९ ॥

विधीयमानोन्मानमन्त्रं देवताद्वारा प्रशंसति—सावित्र्या मिमीत इति । ‘ देवानां मध्ये ‘ प्रसविता ’
सर्वकर्मविषयानुज्ञाप्रदः ॥ १० ॥

मन्त्रगतं छन्दः प्रशंसति—अतिच्छन्दसेति । अष्टिरतिच्छन्दएवास्य छन्दः अतोऽतिच्छन्दस्त्वम् । तस्मिन्
छन्दसि चतुर्णां चतुर्णामक्षराणां परित्यागेनाधस्तनानां छन्दसामुत्पत्तेः सर्वच्छन्दस्त्वम् ॥ ११ ॥

इदानीं मन्त्रं विधत्ते—स मिमीतेऽभित्यं देवमिति । मन्त्रस्यायमर्थः । ‘ त्वं ’ तं ‘ सवितारं ’ ‘ देवम् ’
‘ अभ्यर्चामि ’ इति सम्बन्धः । कीदृशम् ? ‘ ओण्योः ’ अवित्र्योः दावापृथिव्योर्मध्ये वर्तमानमित्यर्थः ।
‘ कविक्रतुं ’ क्रान्तकर्माणम् ‘ सत्यसवम् ’ सत्यानुज्ञम् । ‘ रत्नधां ’ रमणीयानां फलानां धारकम् ‘ अभि ’
अभितः ‘ प्रियम् ’ ‘ मतिं ’ मननवन्तम्, ‘ कविम् ’ क्रान्तप्रज्ञम् । ‘ यस्य ’ सवितुः ‘ अमतिः ’ अन्येषाम-
विषया मतिरमतिः, ‘ भाः ’ च; अथवा अमतिविशेषणम् । भासमाना सा ‘ ऊर्वा ’ ‘ अदिद्युतत् ’ द्योतते ।
किमर्थम् ? ‘ सवीमनि ’ प्रसवे निमित्तभूते सति, अनुज्ञार्थमित्यर्थः । स तादृशः ‘ स्वरणः ’ शोभनगमनः
आदित्यः ‘ कृपा ’ कृपया ‘ हिरण्यपाणिः ’ सन् ‘ अमिमीत ’ मिमीते सोमोन्मानं करोति करोत्वित्यर्थः ॥ १२ ॥

१—तस्मिन्सोमं मिमीते दशकृत्योऽभित्यमिति । २—अभित्यं सावित्र्यष्टिः । इति कात्यायनसर्वानुक्रमः । १। १८। ७।
चतुःषष्ट्यक्षरा ६४ अष्टिरित्युच्यते । अतिच्छन्दसा मिमीते अनयाद्वादशकंडिकाश्रुत्या—अष्टैरेव—अतिच्छन्द इति नामांतरं बोध्यम् ।

(त्वे) एतया सुर्वाभिः । (रे) एतया चतसृभिरेतया तिसृभिरेतया
द्वाभ्यामेतयैकयैतयैकयैतया द्वाभ्यामेतया तिसृभिरेतया चतसृभिरेतया
सुर्वाभिः समस्याञ्जलिनाऽध्यावपति ॥ १३ ॥

स वाऽउदाचं न्याचं मिमीते । स यदुदाचं न्याचं मिमीतऽइमा ऽएवैतद-
ङ्गुलीर्नानाजानाः करोति तस्मादिमा नाना जायन्तेऽथ सुत्सह सुर्वाभि-
मिमीते सुष्टंश्चिष्टा इव द्वैवेमा जायेरस्तुस्माद्वाऽउदाचं न्याचं मिमीते ॥ १४ ॥

एतया सर्वाभिः, एतया चतसृभिः, एतया तिसृभिः, एतया द्वाभ्याम्, एतयैकया । एतयैकया,
एतया द्वाभ्याम्, एतया तिसृभिः, एतया चतसृभिः, एतया सर्वाभिः । समस्याञ्जलिनाऽध्यावपति ॥ १३ ॥
स वाऽउदाचं न्याचं मिमीते—स यदुदाचं न्याचं मिमीते—इमा एवैतदङ्गुलीर्नानाजानाः करोति ।

दशकृत्व उन्मानेऽप्ययमेव मन्त्र इत्यादि समानप्रकारं दर्शयति—एतया सर्वाभिरेति । ‘ एतया ’
“ अभित्यं देवम् ”—इत्यनयैव ‘ सर्वाभिः ’ अङ्गुलीभिः पञ्चभिर्मिमीते । ‘ एतया ’ एव ‘ चतसृभिः ’
अप्यङ्गुलीभिर्मिमीते । एवमवरोहक्रमेणैकैकाङ्गुल्युत्सर्गेण पञ्चवारं मीत्वा पुनरारोहक्रमेणैकैकाङ्गुलिसंयोजनेन
पुनरेतयैवर्चा पञ्चवारं मिमीते । एवं दशवारमुन्माप अनन्तरं पाणिद्वयम् ‘ समस्य ’ अञ्जलिं कृत्वा तेनैकवारमभि-
मितस्य सोमस्योपरि ‘ आवपति ’ । शिष्टं सर्वं प्रक्षिपेत् । अत्र सूत्रम्—“ सर्वाभिः प्रथमम्, अङ्गुष्ठप्रभृति
चैकोत्सर्गम्, द्विः कनिष्ठिकाया, एकोपचयश्च, अञ्जलिना दशमम्, अन्यद्वाध्यावापश्रुतेः ” (का. श्रौ.
सू. ७ । १९१—१९६) इति । मानस्य दशसंख्यया स्तूयमानत्वादाधिक्ये सति दशसंख्याविरोधात् सूत्रकारेणा-
ञ्जलिना दशममन्यद्वेति विकल्पितम् * ॥ १३ ॥

अङ्गुलीनां क्रमेणोत्सर्गे संयोजने च कृते योऽर्थसिद्धो मानविषयः समञ्जनप्रसारणभावः, तमनूय बहुधा
प्रशंसति—स वा उदाचं न्याचमित्यादिना । ‘ उदाचं न्याचम् ’ अङ्गुलीः समस्य प्रसार्य चेत्यर्थः । ‘ तेन ’

१—तस्मिन्सोमं मिमीते दश कृत्वोऽभित्यमिति । का. श्रौ. सू. ७ । १९० ॥

* भगवान् सूत्रकारः कात्यायनो नैतद्विकल्पयति । किंतु अध्यावापश्रुत्या समंत्रकं दशकृत्वो मानाद्वहिरैकादशं तूष्णीममानरूप-
मध्यावापं ब्रवीति । तथा चात्र याज्ञिकानंतदेवाः । “ अन्यद्वाऽध्यावापश्रुतेः ”—दशभ्योऽन्यदिदमेकादशं मानमध्यावापो-
ऽजलिना । कुतः । अध्यावापश्रुतेरेव । अधीत्युपरिभाववचनोऽधिकवचनो वा । न चात्रोपरिभावः । वस्त्वंतरस्याभावाद् । तेन
सोमस्यावशिष्टं मानादेकत्र राशौकृत्याञ्जलिना गृहीत्वाऽधिकं मितादावपतीत्यर्थः । तथाच—अधिकः स्याद्यदा दशकृत्वो माना-
दन्यदावपनं स्यात् । तस्मादेकादश एवाध्यावापः । यदा चोपरिभावस्तदापि नियताच्छास्त्रोक्तादधिकं तदुपर्येव वर्तत एकइत्येका-
दशमेव । ननु एतया सर्वाभिः समस्याञ्जलिनाऽध्यावपतीति सामानाधिकरण्येन दशममेव प्रतीयते । तथाच । सर्वं मन्त्रमभि-
धायोच्यते । अथ दशकृत्वो मिमीत इति । तेन दशममेव युक्तम् । अत्रोच्यते—एतयर्चा सर्वाभिरित्यारभ्य दशमांतं पुनरेतया
सर्वाभिरित्युक्ते मिमीत इत्यनेनैव निराकांक्षीकृतम् । तेन मंत्रप्रयुक्तानि दश मानानि । तान्येवोपसंहारोऽथ यद्दश कृत्वो मिमीत इति
संपादनार्थं परामृश्यते । अध्यावापस्य त्वावापरूपत्वेनामानरूपत्वात् परिगणनम् । तेनाधिकमेव । अपि च । एतयैतस्य सर्वत्र
मिमीत इत्यनेन ज्ञातसंबंधत्वात्तत्त्वावापेन संबंधाकांक्षा । ततोऽप्यध्यावापस्य स्वातंत्र्यात् पूर्वैर्गैकवाक्यता । ततोऽप्यसोमित्र
स्तूर्णी च । एतयेत्यसंबंधात् । दशकृत्वोऽभित्यमिति वाक्यांतरसंबंधाच्च । इति पितृभूत्याचार्या देवयाज्ञिकाध्याप्येवमेवाहुः ।
कर्काचार्याणामयमेव सिद्धांतः । अथवाऽन्यदेकादशमंजलिना कर्तव्यम् । येन एतया सर्वाभिरेत्युक्त्वा समस्याञ्जलिनाऽध्यावपती-
त्याह । यत्पुनरुक्तं दश कृत्वोऽभित्यमिति । तन्मंत्रेणाभिसंबध्यते । दश कृत्वोऽभित्यमित्यनेन मंत्रेण । तस्मादेकादशोऽध्यावाप इति ॥

यद्वेवोदाचं न्याचं मिमीते । (तऽ) इमा ऽएवैतन्नानावीर्याः करोति तस्मादिमा नानावीर्यास्तुस्माद्वाऽउदाचं न्याचं मिमीते ॥ १५ ॥

यद्वेवोदाचं न्याचं मिमीते । विराजमेवैतदवर्वाचीं च पराचीं च युनक्ति पराच्यह देवेभ्यो यज्ञं वहत्यवर्वाची मनुष्यानवति तस्माद्वाऽउदाचं न्याचं मिमीते ॥ १६ ॥

(तेऽथ) अथ यदृश कृत्वो मिमीते । दशाक्षरा वै विराट् वैराजः सोम-स्तुस्माद्दशकृत्वो मिमीते ॥ १७ ॥

(तेऽथ) अथ सोमोपनुहनस्य समुत्पार्यान्तान् । (तु) उष्णीषेण विग्र-श्राति प्रजाभ्यस्तुति प्रजाभ्यो ह्येनं क्रीणाति स यदेवेदं शिरश्चासौ चान्तरोपेनितमिव तुदेवास्यैतत्करोति ॥ १८ ॥

तस्मादिमा नाना जायन्ते । अथ यत्सह सर्वाभिर्मिमीते-संश्लिष्टा इव हैवेमा जायेरन् । तस्माद्वा उदाचं न्याचं मिमीते ॥ १४ ॥

यद्वेवोदाचं न्याचं मिमीते । इमा एवैतन्नानावीर्याः करोति । तस्मादिमा नानावीर्याः । तस्माद्वा उदाचं न्याचं मिमीते ॥ १५ ॥

यद्वेवोदाचं न्याचं मिमीते । विराजमेवैतदवर्वाचीं च पराचीं च युनक्ति । पराच्यह देवेभ्यो यज्ञं वहति, अर्वाची मनुष्यानवति । तस्माद्वाऽउदाचं न्याचं मिमीते ॥ १६ ॥

अथ यदृश कृत्वो मिमीते । दशाक्षरा वै विराट् । वैराजः सोमः-तस्माद्दश कृत्वो (मिमीते) ॥ १७ ॥

अथ सोमोपनुहनस्य समुत्पार्यान्तानुष्णीषेण विग्रश्राति-“ प्रजाभ्यस्तुत्वा ”-वा.स. ४।२५) इति । प्रजाभ्यो ह्येनं क्रीणाति । स यदेवेदं शिरश्चासौ चान्तरोपेनितमिव-तदेवास्यैतत्करोति ॥ १८ ॥

तेनोक्तप्रकारमानेन ‘ अङ्गुलीः ’ ‘ नानाजानाः ’ पृथक्-पृथक्-जन्मवत्यः ‘ करोति ’ कर्मफलभागार्थत्वात् सृष्टेः । व्यतिरेके दोषमाह-अथ यत्सहेति । ‘ सर्वाभिः ’ संहताभिरङ्गुलीभिः दशवारमपि मानं यदि कुर्यात्, तथा सति संश्लिष्टाः परस्परसंहता एवाङ्गुलयो ‘ जायेरन् ’ ॥ १४ ॥

यद्वेवोदाचमिति । उक्तरीत्या मानेन तु ‘ नानावीर्याः ’ पृथक्-पृथक् कार्यसमर्थाः ‘ करोति ’ ॥ १५ ॥

यद्वेवेति । विराजमेवैतदवर्वाचीं च पराचीं च युनक्तीति । ‘ एतत् ’ एतेन अर्वाक्-पराम् गतेन विराट् ऊन्दोदेवतामेव संख्याद्वारा अर्वाक् च पराक् च सोमे योजितवान् भवत्यध्वर्युः । सा सोमयुक्ता विराट् । पराच्यहेति । ‘ अह ’-इति विनिग्रहार्थो निपातः । (निरु० १ । २।४) । ‘ पराची ’ पराम्भूता ऊर्ध्वमुखी सती उदञ्चन-सामर्थ्येन ‘ यज्ञं ’ सोमरसं ‘ देवेभ्यः वहति ’; तथैव ‘ अर्वाची ’ अवाङ्मुखी सती, समञ्चननामिः ‘ मनु-ष्यान् ’ ऋत्विगादीन् ‘ अवति ’ ॥ १६ ॥

मानगतसंख्यां प्रशंसति-अथ यद् दशकृत्व इति । विराजो दशाक्षरत्वं प्रसिद्धम् । सोमोऽपि दश-संख्याकैर्द्रव्यैः क्रीयमाणत्वेन संख्याद्वारा विराट्सम्बन्धाद् ‘ वैराजः ’ ॥ १७ ॥

अथ सोमोपनुहनस्येत्यादि । ‘ अन्तान् समुत्पार्या ’ अथः प्रसारितस्य वस्त्रस्य पर्यन्तप्रदेशानेकत्र उच्चं सङ्गृह्य

(त्यु) अथ मध्येऽङ्गुल्याकाशं करोति प्रजास्त्वानुप्राणन्त्विति तम-
यतीव वाऽएनमेतत्समायच्छन्नप्राणमिव करोति तस्यैतदुतऽएव मध्यतः
प्राणमुत्सृजति तं तुतः प्राणन्तं प्रजाऽअनुप्राणन्ति तस्मादाह प्रजास्त्वानु-
प्राणन्त्विति तुऽसोमविक्रयिणे प्रयच्छत्यथातः पुननस्यैव ॥ १९ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥ ५ ॥ (३. २.) ॥

स वै राजानं पणते । स यद्राजानं पणते तस्मादिदं स कृत् सर्वं पण्यम्^१
सुऽआह सोमविक्रयिन् क्रयस्ते सोमो राजा ३ इति क्रयऽ इत्याह सोम-
विक्रयी तं वै ते क्रीणानीति क्रीणीहीत्याह सोमविक्रयी कलया ते क्रीणा-
नीति भूयो वाऽअतः सोमो राजाऽर्हतीत्याह सोमविक्रयी भूयऽएवातः सोमो
राजाऽर्हति महुर्स्त्वेव गोर्महिमेत्यध्वर्युः ॥ १ ॥

अथ मध्येऽङ्गुल्याकाशं करोति । “ प्रजास्त्वानु प्राणन्तु ”—(वा. सं. ४।२५) इति । तमयतीव
वाऽएनमेतत्समायच्छन्नप्राणमिव करोति । तस्यैतदुत एव मध्यतः प्राणमुत्सृजति । तं ततः प्राणन्तं
प्रजा अनुप्राणन्ति । तस्मादाह—प्रजास्त्वानु प्राणन्त्विति । तं सोमविक्रयिणे प्रयच्छति । “अथातः
पणनस्यैव” ॥ १९ ॥

स वै राजानं पणते—स यद्राजानं पणते तस्मादिदं सकृत् सर्वं पण्यम् । स आह—सोमविक्रयिन् !
क्रयस्ते सोमो राजा ३ इति । क्रय इत्याह सोमविक्रयी । तं वै ते क्रीणानीति । क्रीणीहि, इत्याह

‘ उष्णीषेण ’ ग्रन्थिं कुर्यात् । तत्र मन्त्रः—प्रजाभ्यस्त्वेति । ‘ प्रजाभ्यः ’ सदस्येभ्यः ऋत्विग्भ्यः । उष्णीषेण
ग्रन्थं प्रशंसति—स यदेवेदमिति । शिरसः अंसयोश्चान्तरालप्रदेशो यथा विलग्न इव वर्तते; एवं ग्रन्थिकरणेन
कृतवान् भवति ॥ १८ ॥

ग्रन्थिमध्ये सुषिरं समन्त्रकं विधत्ते—अथ मध्ये अङ्गुल्येति । मध्ये सोमग्रन्थिमध्ये सुषिरप्रदानेन ‘ प्राणन्तं ’
तं ‘ त्वा ’ सर्वाः ‘ प्रजाः ’ अपि ‘ अनुप्राणन्तु ’ इति । ‘ समायच्छन् ’ अन्तान् संगृह्यन् ‘ तम् ’ ‘ अयतीव ’
ग्लापयतीव ‘ अप्राणं ’ सोमं प्राणरहितम् ‘ इव ’ करोति^२, अत एव उपद्रवसम्भवाद्धेतोः तत्परिहाराय देहमध्ये
उच्छ्वासरूपम् ‘ प्राणम् ’ उद्गमयति । ‘ तस्मात् ’ प्रजास्त्वेत्यादिमन्त्रं पठेत् । तं सोमोपनहनवस्त्रे बद्धं सोमं
‘ सोमविक्रयिणे प्रयच्छति^३ । ‘ अथातः पणनस्यैव ’ विधिरुच्यत इति शेषः ॥ १९ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे तृतीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ ३-३-२ ॥

सोमक्रयार्थं व्यवहारं विधत्ते—स वा इति^४ । ‘ पणते ’ व्यवहरेत् । ‘ तस्मात् ’ सोमस्य व्यवहारभूतत्वान्

१—अंतान्तसंगृह्योष्णीषेण बध्नाति प्रजाभ्यस्त्वेति । का० ध्रौ० सू० ७।१९७ । २—अङ्गुल्या मध्ये विवृणोति प्रजास्त्वानुप्राणन्त्विति
का. ध्रौ. सू. ७।१९८ । ३—तं विक्रयिणे प्रयच्छति । का. ध्रौ. सू. ७।१९९ । ४—पंच कृतवः सोमं पणते । का. ध्रौ. सू. ७।२०० ।

(गौं) गोर्वै प्रतिधुक् । (लु) तस्यै शृतं तस्यै शरस्तस्यै दधि तस्यै मस्तु तस्याऽआतञ्चनं तस्यै नवनीतं तस्यै घृतं तस्याऽआमिक्षा तस्यै वाजिनम् ॥ २ ॥

(१५) शफेन ते क्रीणानीति । भूयो वाऽअतः सोमो राजाऽहतीत्याह सोमविक्रयी भूय एवातः सोमो राजाऽहति महाँस्त्वेव गोर्महिमेत्यध्वर्यु-

सोमविक्रयी कलया ते क्रीणानीति । भूयो वाऽअतः सोमो राजाहति-इत्याह सोमविक्रयी । भूय एवातः सोमो राजाहति, महाँस्त्वेव गोर्महिमा-इत्यध्वर्युः ॥ १ ॥

गोर्वै प्रतिधुक्, तस्यै शृतम्, तस्यै शरः, तस्यै दधि, तस्यै मस्तु, तस्या आतञ्चनम्, तस्यै नवनीतम्, तस्यै घृतम्, तस्या आमिक्षा, तस्यै वाजिनम् ॥ २ ॥

शफेन ते क्रीणानीति । भूयो वाऽअतः सोमो राजाहतीत्याह-सोमविक्रयी । भूय एवातः सोमो

‘ इदम् ’ इदानीमपि ‘ सर्व ’ दधिमध्वादि वस्तु ‘ सकृत् ’ ‘ पण्यम् ’ लोके पणितव्यं भवति । व्यवहारप्रकारं दर्शयति-स आहेत्यादिना । ‘ सः ’ अध्वर्युः “ क्रयस्ते सोमो राजा ”-‘ इति ’ पृच्छेत् । ‘ क्रयः ’ क्रयार्थं प्रसारितः । “ क्रयस्तदर्थे ” (पा. सू. ६ । १ । ८२) इति ‘ क्रय ’ शब्दो निपातितः । प्रश्नार्थे प्लुतिः (पा० सू० ८ । २ । १००) ‘ क्रय इति सोमविक्रयी ’ प्रतिव्यात् । ‘ तत् ’ तर्हि ‘ ते ’ तव स्वभूतं सोमं ‘ क्रीणानि ’ ‘ इति ’ अध्वर्युर्व्यात् । अथ तेन सोमविक्रयिणा ‘ क्रीणीहि ’ ‘ इति ’ उक्तोऽध्वर्युः कलया गोरैकदेशेन ‘ ते ’ तव सम्बन्धिनं सोमं ‘ क्रीणानि ’ ‘ इति ’ व्यात् । स विक्रेता ‘ अतः ’ अस्मात् कला-लक्षणात् ‘ भूयः ’ प्रभूतमधिकमूल्यमर्हतीति व्यात् । अथ सोमविक्रयिणोक्तोऽध्वर्युः गोर्महत्त्वमाविष्करोति-महाँस्त्वेवेति । यदि सोमो बहुमूल्यमर्हति तर्हि कृत्स्ना गौरातव्या भवति-तथा सति ‘ गोर्महिमा महान् ’ ‘ इति ’ व्यात् ॥ १ ॥

कथं महत्त्वमिति तदर्शयति-गोर्वा इत्यादिना । ‘ गोः ’ प्रतिधुक् ’ तद्यो दुग्धम् इदमेकं वीर्यम् । ‘ तस्यै ’ तस्याः ‘ शृतम् ’ पक्वं पयः । ‘ शरः ’ पक्वक्षीरस्योपरिसारभूतम् । घनीभूतमम्लास्वादं वस्तु दधि । दधिमध्वं सारभूतमुदकं ‘ मस्तु ’ । ‘ आतञ्चनम् ’ दधि । दधिभावकारणम् । तस्ते पयसि दध्यानयने सति यद् घनीभूतं वस्तु जायते सा ‘ आमिक्षा ’ । द्रवात्मकं तत् वाजिनम् । एवं दशविधानि गोर्वीर्याणि प्रख्यापयेत् ॥ २ ॥

शफेनेति । द्वितीयवारकथे ‘ शफेन ते क्रीणानीति ’ व्यात् । ‘ शफः ’ पांदाप्रस्यार्द्धभागः । ‘ भूयो वा अतः ’-इत्याद्युक्तिप्रत्युक्तिवचनं पूर्ववद् व्याख्येयम् । ‘ अध्वर्युः ’ ‘ एतान्येव दश वीर्याणि ’ इति प्रतिधुगा-

१-स आह सोमविक्रयिन् क्रयस्ते सोमो राजा ३ इति । का. श्रौ. सू. ७ । २०१ । २-क्रय इत्याह सोमविक्रयी । का. श्रौ. सू. ७ । २०२ । तं वै ते क्रीणानीति । ७ । २०३ । ३-क्रीणीहीत्याह सोमविक्रयी । का. श्रौ. सू. ७ । २०४ । कलया ते क्रीणानीति । का. श्रौ. सू. ७ । २०५ । भूयो वा अतः सोमो राजाऽहतीत्याह सोमविक्रयी । का. श्रौ. सू. ७ । २०६ । ४-भूय एवातः सोमो राजाऽहति महाँस्त्वेव गोर्महिमेत्यध्वर्युर्गोर्वै प्रतिधुक् तस्यै शृतं तस्यै शरस्तस्यै दधि तस्यै मस्तु तस्या आतञ्चनं तस्यै नवनीतं तस्यै घृतं तस्या आमिक्षा तस्यै वाजिनमिति । का. श्रौ. सू. ७ । २०७ ॥ ५-एकैकेनांते पणते शफेन पदाऽह्नेन गवा । का. श्रौ. सू. ७ । २०९ । ६-भूय एवेत्यतः प्रभृति चतुरावर्तयति । का. श्रौ. सू. ७ । २०८ ।

रेतान्येव दशवीर्याण्युदाख्यायाह पदा तेऽर्धेन ते गवा ते क्रीणामीति
क्रीतः सोमो राजेत्याह सोमविक्रयी वयसि प्रब्रूहीति ॥ ३ ॥

सुऽआह । चन्द्रं ते वस्त्रं ते छागा ते धेनुस्ते मिथुनौ ते गावौ तिस्र-
स्तेऽन्या इति स युदावर्वाक्पुणन्ते परः सम्पादयन्ति तस्मादिदं सक्तृ-
त्सर्वं पुण्यमवर्वाक्पुणन्ते परः सम्पादयन्त्यथ युदध्वर्युरेव गोर्वीर्याण्यु-
दाचष्टे न सोमस्य सोमविक्रयी महितो वै सोमो देवो हि सोमोऽथैतदध्व-
र्युर्गं महयति तस्यै पश्यन् वीर्याणि क्रीणादिति तस्मादध्वर्युरेव गोर्वीर्या-
ण्युदाचष्टे न सोमस्य सोमविक्रयी ॥ ४ ॥

राजाऽर्हति, महांस्त्वेव गोर्महिमा—इत्यध्वर्युः । एतान्येव दश वीर्याण्युदाख्यायाह—पदा ते । अर्धेन ते ।
गवा ते क्रीणामीति । क्रीतः सोमो राजा—इत्याह सोमविक्रयी । वयसि प्रब्रूहीति ॥ ३ ॥

स आह—चन्द्रं ते, वस्त्रं ते, छागा ते, धेनुस्ते, मिथुनौ ते गावौ, तिस्रस्तेऽन्या इति । स यद-
वर्वाक् पुणन्ते—परः सम्पादयन्ति । तस्मादिदं सक्तृत्सर्वं पुण्यमवर्वाक् पुणन्ते—परः सम्पादयन्ति ।
अथ यदध्वर्युरेव गोर्वीर्याण्युदाचष्टे—न सोमस्य सोमविक्रयी । महितो वै सोमः । देवो हि सोमः ।
अथैतदध्वर्युर्गं महयति । तस्यै पश्यन् वीर्याणि क्रीणादिति । तस्मादध्वर्युरेव गोर्वीर्याण्युदाचष्टे—
न सोमस्य सोमविक्रयी ॥ ४ ॥

दिकमित्यर्थः । तृतीयवारे गोः ‘ पदा ते ’ इति ब्रूयात् । चतुर्थवारे ‘ अर्धेन ते ’ इति ब्रूयात् । भूयो वा
इत्यादि पूर्ववत् । पञ्चमवारे ‘ गवा ते क्रीणामि ’ इति ब्रूयात् । एवमुक्ते ‘ सोमो राजा ’ त्वया ‘ क्रीतः ’
‘ इत्याह ’ उचितमूल्यस्य दत्तत्वात् । अथ ‘ वयसि प्रब्रूहि ’ इति ‘ सोमविक्रयी ’ ब्रूयात् ॥ ३ ॥

स आहेति । ‘ वयः ’—शब्दार्थं स्वयमेवाह—चन्द्रं त इत्यादिना । ‘ हेम चन्द्रम् ’ इति हिरण्यनामसु
पाठात् ‘ चन्द्रम् ’ आह्लादकारि हिरण्यम् । “ चन्द्रं ते ” इति । “ शुक्रं त्वेति हिरण्यमालभ्य वाचयति ”—इति
कात्यायनः (७ । २१४) । ‘ अन्याः तिस्रः ’, गा इति शेषः ॥

व्यवहारपूर्वकं क्रयं प्रशंसति—स यदवर्वागिति । ‘ अवर्वाक् ’ सम्पादनात् प्राक् व्यवहारं कृत्वा ‘ परः ’
परस्तात् ‘ सम्पादयन्ति ’ । अथवा ‘ अवर्वाक् ’ अल्पमेव व्यवहारकाले व्यवहरन्ति सम्पादनकाले तु ‘ परः ’
देयं मूल्यमधिकं कृत्वा । ‘ तस्मात् ’ ‘ इदम् ’ इदानीमपि ‘ सर्वं पुण्यं ’ वस्तु ‘ सक्तृ ’ ‘ एकवारम् ’
‘ अवर्वाक् ’ सत् ‘ परः ’ ‘ सम्पादयन्ति ’ ॥

गोर्वीर्याणामुदाख्यानवत् सोमवीर्याण्युदाख्यातव्यानि, तथा करणे कारणमाह—अथ यदध्वर्युरेव
गोर्वीर्याणीति । ‘ महितः ’ महत्त्वोपेतः खलु सोमः । तत् कथम् ? वस्तुतो दिवि खलु दिवि वर्तमानस्य
चन्द्रस्य सोमवह्नीरूपेण परिणामात्, “ दिवि वै सोम आसीत् ”—(श. प. ब्रा ३ । २ । ४ । १)

१—प्रश्नान्ते प्रश्नान्ते । का. श्रौ. सू. ७ । २११ । २—ते क्रीणामित्यतः । का. श्रौ. सू. ७ । २१० । ३—क्रीतः सोमो
राजेत्यन्ते वयसि प्रब्रूहीत्याह सोमविक्रयी । का. श्रौ. सू. ७ । २१२ ।

(ऋ) अथ यत्पञ्च कृत्वः पणते । संवत्सरसंमितो वै यज्ञः पञ्च वाऽऋतवः संवत्सरस्य तं पञ्चभिराप्नोति तस्मात्पञ्च कृत्वः पणते ॥ ५ ॥

(तेऽथ) अथ हिरण्ये वाचयति । शुक्रं त्वा शुक्लेण क्रीणामीति शुक्रं ह्येतच्छुक्लेण क्रीणाति यत्सोमं हिरण्येन चन्द्रं चन्द्रेणेति चन्द्रं ह्येतच्चन्द्रेण क्रीणाति यत्सोमं हिरण्येनामृतममृतेनेत्यमृतं ह्येतदमृतेन क्रीणाति यत्सोमं हिरण्येन ॥ ६ ॥

(ना) अथ सोमविक्रयिणमभिप्रकम्पयति । सग्मे ते गोरिति यजमाने ते गौरित्येवैतदाह तद्यजमानमभ्याहृत्य न्यस्यत्यस्मे ते चन्द्राणीति सुऽआत्मन्येव वीर्यं धत्ते शरीरमेव सोमविक्रयी हरते तत्ततः सोमविक्रयादत्ते ७

अथ यत्पञ्च कृत्वः पणते । संवत्सरसंमितो वै यज्ञः । पञ्च वाऽऋतवः संवत्सरस्य । तं पञ्चभिराप्नोति । तस्मात्पञ्च कृत्वः पणते ॥ ५ ॥

अथ हिरण्ये वाचयति—“ शुक्रं त्वा शुक्लेण क्रीणामि ”—(वा. सं. ४ । २६) इति । शुक्रं ह्येतच्छुक्लेण क्रीणाति—यत्सोमं हिरण्येन । “ चन्द्रं चन्द्रेण ”—(वा. सं. ४ । २६) इति । चन्द्रं ह्येतच्चन्द्रेण क्रीणाति—यत्सोमं हिरण्येन । “ अमृतममृतेन ”—(वा. सं. ४ । २६) इति । अमृतं ह्येतदमृतेन क्रीणाति—यत्सोमं हिरण्येन ॥ ६ ॥

अथ सोमविक्रयिणमभिप्रकम्पयति—“ सग्मे ते गोः ”—(वा. सं. ४ । २६) इति । यजमाने ते गौरित्येवैतदाह । तद्यजमानमभ्याहृत्य न्यस्यति । “ अस्मे ते चन्द्राणि ”—(वा. सं. ४ । २६) इति । स आत्मन्येव वीर्यं धत्ते । शरीरमेव सोमविक्रयी हरते । तत्ततः सोमविक्रयादत्ते ॥ ७ ॥

इत्युक्तत्वाच्च । अतो हेतोः सोमस्यानपेक्षितत्वात् । ‘ अध्वर्युः ’ ‘ गां महयति ’ पूजयति । ‘ तां पश्यन् ’ ‘ तस्यै ’ तस्याः ‘ वीर्याणि ’ प्रतिशुगादीनि । केनाभिप्रायेण ? सोममनया क्रीणानीत्यभिप्रायेण । तस्मादित्युपसंहारः ॥ ४ ॥

कलाशक्तादिरूपं पञ्चवारपणनं प्रशंसति—अथ यत् पञ्च कृत्व इति । स्पष्टमेतत् ॥ ५ ॥

अथ हिरण्ये इति । एकहायन्या सह देयेषु हिरण्यवस्त्रच्छागादिदशसु द्रव्येषु मध्ये ‘ हिरण्ये ’ दीयमाने सति यजमानं ‘ वाचयति ’ “ शुक्रं त्वा ” इति मन्त्रम् । मन्त्रस्यायमर्थः—हे सोम ! ‘ शुक्रम् ’ दीयमानम् ‘ त्वा ’ त्वां ‘ शुक्लेण ’ दीप्तेन ‘ हिरण्येन ’ ‘ क्रीणामि ’ तथा ‘ चन्द्रं ’ त्वां ‘ चन्द्रेण ’ आहादकेन ‘ हिरण्येन ’ । ‘ अमृतम् ’ अमरणवर्माणं त्वाम् ‘ अमृतेन ’ ‘ हिरण्येन ’ क्रीणामीत्यर्थः । मन्त्रगतानि शुक्रचन्द्रामृतपदानि तृतीयान्तानि हिरण्यनामानि, द्वितीयान्तानि सोमस्येति व्याचष्टे—शुक्रं त्वा शुक्लेणेत्यादिना । स्पष्टोऽर्थः । अत्र सूत्रम्—“ स आह चन्द्रं ते वस्त्रं ते छागा ते धेनुस्ते मिथुनौ ते गावौ तिस्रस्तेऽन्याः शुक्रं त्वेति । हिरण्यमालम्ब्य वाचयति ” (का. श्रौ. सू. ७ । २१३-२१४) इति ॥ ६ ॥

अथ समन्त्रकं सोमविक्रयिणो हिरण्येनाभिप्रकम्पनं विधत्ते—अथ सोमविक्रयिणमिति । ‘ अभिप्रकम्पयति ’

(त्रैऽथा) अथाजायां प्रतीचीनमुख्यां वाचयति । तपसस्तनूरसीति तपसो ह वाऽएषा प्रजापतेः सम्भूता बुदजा तस्मादाह तपसस्तनूरसीति प्रजापतेर्वर्णः ऽडुति सा यत्रिः संवत्सरस्य विजायते तेन प्रजापतेर्वर्णः परमेण पशुना क्रीयसऽडुति सा यत्रिः संवत्सरस्य विजायते तेन परमः पशुः सहस्रपोषं पुषेयमित्याशिपमेवैतदाशास्ते भूमा वै सहस्रं भूमानं गच्छानीत्येवैतदाह ॥ ८ ॥

अथाजायां प्रतीचीनमुख्यां वाचयति—“ तपसस्तनूरसि ”—(वा. सं. ४ । २६) इति । तपसो ह वाऽएषा प्रजापतेः सम्भूता—यदजा । तस्मादाह—तपसस्तनूरसीति । “ प्रजापतेर्वर्णः ”—(वा. सं. ४ । २६) इति । सा यत्रिः संवत्सरस्य विजायते—तेन प्रजापतेर्वर्णः । “ परमेण पशुना क्रीयसे ”—(वा. सं. ४ । २६) इति । सा यत्रिः संवत्सरस्य विजायते—तेन परमः पशुः । “ सहस्रपोषं पुषेयम् ”—(वा. सं. ४ । २६) इति । आशिपमेवैतदाशास्ते । भूमा वै सहस्रम् । भूमानं गच्छानीत्येवैतदाह ॥ ८ ॥

हिरण्येन प्रलोभयति । मन्त्रगतं ‘ सगम् ’—पदं व्याचष्टे—यजमाने ते गौरिति । ऋत्विभिः सह गच्छति तत्तत्कर्मस्त्विति ‘ सगम् ’ यजमानः, तस्मिन् । हे सोमविक्रयिन् ! ते गौरस्तु । “ सगमे त इति सोमविक्रयिण हिरण्येनाभिकम्पयति ”—(का. श्रौ. सू. ७ । २१९) इति सूत्रम् ।

तद्यजमानमित्यादि । ‘ तत् ’ अभिप्रकम्पनसाधनं हिरण्यं यजमानं प्रत्यानीय “ अस्मे ते ”—इति मन्त्रेण स्थापयेत् । ‘ अस्मे ’ अस्मदीये यजमान इत्यर्थः । हिरण्यस्य वीर्यरूपत्वात् तत्स्वीकारेणात्मनि वीर्यधारणं कृतं भवति । मन्त्रसामर्थ्येन वीर्यस्य स्वीकाराभिर्वीर्यं हिरण्यशरीरमात्रमेव सोमविक्रयी हरते । ततो यजमानसमर्पणान्तरं तद्यजमानसमीपे न्यस्तं हिरण्यं सोमविक्रयी स्वीकुर्यात् । “ सोमविक्रयेतदादत्ते ” (का. श्रौ. सू. ७ । २१७) इति सूत्रम् ॥ ७ ॥

अथाजायामिति । क्रायाय दत्तामजां प्रतीचीनमुखीं कृत्वा अध्वर्युस्तामालम्य स्थितं यजमानं “ तपसस्तनूरसि ” इत्यादिमन्त्रं वाचयेत् । तथा च सूत्रम् “ अजां प्रत्यङ्मुखीमालम्य वाचयति तपसस्तनूरसीति ” (का. श्रौ. सू. ७ । २१८) इति । मन्त्रस्वायमर्थः । हे अजे ! त्वं ‘ प्रजापतेस्तपसः ’ ‘ तनूः ’ शरीरपसि । तत्परिणामरूपत्वात् । ‘ प्रजापतेः वर्णोऽसि ’ “ संवत्सरो वै प्रजापतिः ”—(ऐ. ब्रा. १ । ३ । २ । ९ ; ९, ३) इति श्रुतेः । संवत्सरस्य सम्बन्धिनि काले जायमानत्वेन संवत्सरद्वारा संवत्सररूपप्रजापतिशरीरसारूपात् प्रजापतिवर्णात्मकत्वम् । सम्बत्सरे त्रिर्जायमानादेवेतरपशोरप्युत्कर्षान् अजा ‘ परमः पशुः, ’ तेन क्रीयसे । हे सोम ! अतोऽहं तवानुब्रूहात् ‘ सहस्रपोषं ’ पुत्रपौत्रादिरूपेण बहुविधपुष्टिं प्राप्तवानिति ॥

तमिमं मन्त्रं विभज्य व्याचष्टे—तपसस्तनूरसीति । मन्त्रचतुर्थभागस्याशीः परतामाह—आशिपमेवैतदिति । आशासनप्रकारमेव दर्शयति—भूमा वै सहस्रमिति ॥ ८ ॥

स वाऽअनेनैवाजां प्रयच्छति । (त्य) अनेन गुजानमादत्तऽआजा ह वै नामैषा युदजैतया ह्येनमन्तत आजति तामेतत्परोऽक्षमजेत्याचक्षते ॥ ९ ॥

(तेऽथ) अथ गुजानमादत्ते । मित्रो नऽपुहि सुमित्रध इति शिवो नः शान्तऽएहीत्येवैतदाह तं यजमानस्य दक्षिणऽऊरौ प्रत्युह्य वासो निदधातीन्द्रस्योरुमाविश दक्षिणमित्येष वाऽअत्रेन्द्रो भवति यद्यजमानस्तुरुमादाहेन्द्रस्योरुमाविश दक्षिणमित्युशुशुशन्तमिति प्रियः प्रियमित्येवैतदाह स्योनः स्योनमिति शिवः शिवमित्येवैतदाह ॥ १० ॥

स वाऽअनेनैवाजां प्रयच्छति । अनेन राजानमादत्ते । आजा ह वै नामैषा यदजा । एतया ह्येनमन्तत आजति । तामेतत्परोऽक्षमजेत्याचक्षते ॥ ९ ॥

अथ राजानमादत्ते—“मित्रो न एहि सुमित्रधः ”—(वा. सं. ४ । २७) इति । शिवो नः शान्त एहीत्येवैतदाह । तं यजमानस्य दक्षिणऽऊरौ प्रत्युह्य वासो निदधाति । “ इन्द्रस्योरुमाविश दक्षिणम् ”—(वा. सं. ४ । २७) इति । एष वाऽअत्रेन्द्रो भवति—यद्यजमानः । तस्मादाह—इन्द्रस्योरुमाविश दक्षिणमिति । “ उशशुशन्तम् ”—(वा. सं. ४ । २७) इति । प्रियः प्रियमित्येवैतदाह । “ स्योनः स्योनम् ”—(वा. सं. ४ । २७) इति । शिवः शिवमित्येवैतदाह ॥ १० ॥

वाम-दक्षिणत्राहू क्रमेण अजाप्रदाने सोमादाने च निर्दिशति—स वा अनेनेति । अनेन राजानमादत्त—इति । यद्यत्र विशेषो न श्रूयते तथापि सूत्रकारेण विशेषितम्—“ सव्येनाजां प्रयच्छन्—‘ मित्रो न ’—इति दक्षिणेन सोममादायागत उत्तिष्ठति वा ” । (का. श्रौ. सू. ७ । १९) इति । अजाप्रदानेन सोमादानं तन्निर्वचनद्वारेण प्रशंसति—अजा ह वा इति । यस्मात् ‘ एतया ’ अजया ‘ एनम् ’ सोमम् एकाहनि हिरण्यादिक्रयद्रव्याणाम् ’ अन्ततः ’ ‘ आजन् ’ अभिमुखेनागच्छति । आजनसाधनत्वात् ‘ आजा ’ वस्तुतः, ‘ तां ’ परोक्षेण ‘ अजेत्याक्षते ’ ॥ ९ ॥

सोमस्थादाने मन्त्रं विधत्ते—अथ राजानमादत्ते मित्रो न एहीति । ‘ हे सोम ! त्वं ’ ‘ सुमित्रधः ’ शोभनयजमानधारकः, त्वं ‘ मित्रः ’ मित्रभूतः प्रियभूतः सन् आगच्छेत्यर्थः । अस्मिन् मन्त्रे मित्रशब्दार्थमाह—शिवो नः शान्त इति । शिवशब्दस्य व्याख्यानं ‘ शान्त ’ इति । तं यजमानस्येति । ‘ दक्षिणे ’ ‘ ऊरौ ’ ऊरुप्रदेशे तत्रान्तर्भावकं ‘ वासः ’ ‘ प्रत्युह्य ’ प्रसार्य तत्र सोमं निदध्यात् ॥

निधाने मन्त्रं विधाय प्रशंसति—इन्द्रस्योरुमिति । ‘ अत्र ’ अस्मिन् सोमक्रयकर्मणि यस्मात् यजमानः एव ‘ इन्द्रो ’ भवति स्वतन्त्रत्वात् ‘ तस्मात् ’—“ इन्द्रस्योरुम् ” इति मन्त्रं ब्रूते । द्वितीयभागतात्पर्यमाह—उशशुशन्तमिति इति । “ वश कान्तौ ”—(धा. पा. अ. प. ७०) । कामयमानस्त्वं कामयमानमूरुमाविशेति मन्त्रभागस्यार्थः । यः कामनाविषयः, स प्रियो भवतीति प्रसिद्धम्, अतः ‘ उशशुशन्तम् ’—इत्यनेन ‘ प्रियः प्रियम् ’—इति ‘ आह ’ मन्त्रः । एवं—स्योनः स्योनमिति । स्योनमिति सुखनामः (निघ. २ । ६ । १९) सुखस्य शिवात्मकत्वात् ‘ शिवः शिवम् ’ इति व्याख्यातम् । “ दीक्षितोरौ दक्षिणे प्रत्युह्य वासो निदधातीन्द्रस्योरुमिति (का. श्रौ. सू. ७ । १२०) ॥ १० ॥

(ह्रा) अथ सोमक्रयणाननुदिशति । स्वान भ्राजाङ्गारे वृम्भारे हस्त सुहस्त कृशानवेते वः सोमक्रयणास्तान् रक्षध्वं मा वो दमञ्जिति धिष्ण्यानां वाऽएते भाजनेनैतानि वै धिष्ण्यानां नामानि तान्येवैभ्य एतदन्वदिक्षत् ११

(दृ) अथात्रापोर्णुते । गर्भो वाऽएष भवति यो दीक्षते प्रावृता वै गर्भाऽउल्बेनेव जरायुणेव तमत्राजीजनत् तस्मादपोर्णुतऽएष वाऽअत्र गर्भो भवति तस्मात्परिवृतो भवति परिवृताऽइव हि गर्भाऽउल्बेनेव जरायुणेव १२

अथ सोमक्रयणाननुदिशति—“ स्वान भ्राजाङ्गारे वृम्भारे हस्त सुहस्त कृशानवेते वः सोमक्रयणास्तान् रक्षध्वं मा वो दमन् ”—(वा. सं. १२७) इति । धिष्ण्यानां वाऽएते भाजनेनैतानि वै धिष्ण्यानां नामानि । तान्येवैभ्य एतदन्वदिक्षत् ॥ ११ ॥

अथात्रापोर्णुते । गर्भो वाऽएष भवति यो दीक्षते । प्रावृता वै गर्भाऽउल्बेनेव जरायुणेव । तमत्राजीजनत्—तस्मादपोर्णुतः । एष वाऽअत्र गर्भो भवति । तस्मात्परिवृतो भवति । परिवृता इव हि गर्भाऽउल्बेनेव जरायुणेव ॥ १२ ॥

अथ सोमक्रयणाननुदिशतीति—(का. श्री. सू. ७ । २२१) । हे स्वानभ्राजादयः ‘ वः ’ युष्माकम् ‘ एते ’ ‘ सोमक्रयणाः ’ । यतः तैर्गवादिभिः सोमः क्रीयते अतः ‘ तान् ’ क्रयसाधनपदार्थान् ‘ रक्षध्वम् ’ । रक्षःसम्बन्धिनः तान् ‘ मा दमन् ’ मा हिंसिष्टाः ॥

अनुदेशनं प्रशंसति—धिष्ण्यानां वा एते भाजनेनेति । भाजयतीति भाजनं स्थानम्, तेन तत्स्थानेनोपाधिना ‘ एते ’ स्वानादयो ‘ धिष्ण्यानाम् ’ सम्बन्धिनः खलु । कथं तेषां धिष्ण्यन्तस्मिन् इति तत्राह—एतानि वै धिष्ण्यानां नामानीति । स्वानादयो धिष्ण्यानां (निरु. ८ । १ । ४) नामान्येव, परं न तदतिरिक्ताः । अथवा अनुदेशनार्हाः ‘ एते ’ गवादिपदार्थाः ‘ धिष्ण्यानाम् ’ एव, न तु स्वानादयः सोमरक्षकाः अतस्तेषामेव ‘ एते ’, न धिष्ण्यानामिति, तत्राह—एतानि वा इति । तथा चोत्तरत्र वक्ष्यति—“ तमेने गन्धर्वीः सोमरक्षा जुगुपुः, इमे धिष्ण्या इमाः होत्रा ”—(श. प. ब्रा. ३ । ६ । २ । ९) इति । ‘ तान्येव ’ दश क्रयद्रव्याणि ‘ एतत् ’ एतेन ‘ एते वः सोमक्रयणाः ’—इति पाठेन ‘ एभ्यः ’ धिष्ण्यभूतेभ्यः स्वानादिभ्यः ‘ अन्वदिक्षत् ’ अनुदिष्टवान् भवति । दिक्षतेः (धा. पा. तु. उ. ३) “ शल इगुपधा० ”—(पा. सू. ३ । १ । ४९) इति कसः । अत्र सूत्रम्—“ स्वान भ्राजति जपति सोमविक्रयिणमीक्षमाण इति ” । (का. श्री. सू. ७ । २२१) ॥ ११ ॥

दीक्षासमये धृतस्य शिरःप्रावरणस्यापवारणं विधत्ते—अथात्रापोर्णुत इति । धृतस्य शिरःप्रावरणस्यापवारणं विधाय प्रशंसति—उल्बेनेव जरायुणेवेति । उभयत्रेव-शब्दो वाक्योलङ्कारार्थः । ‘ उल्बं ’ गर्भस्यान्तरमावरणम्, ‘ जरायु ’ जन्तुमावरणम् । तथा च प्रागाभातम् । “ अन्तरं वा उल्बं जरायुणो भवन्ति ”—(श. प. ब्रा. ३ । २ । १ । ११) इति । स्पष्टमन्यन् । ‘ तं ’ गर्भभूतं यजमानम् ‘ अत्र ’ अस्मिन् सोमविक्रयसमनन्तरकाले

(वा) अथ वाचयति । परि माग्ने दुश्चरिताद्वाधस्वा मा सुचरिते भजे-
त्यासीनं वाऽएनमेष ऽआगच्छति स आगत ऽउत्तिष्ठति तुन्मिथ्या करोति
व्रतं प्रमीणाति तस्यो हैषा प्रायश्चित्तिस्तुथो हास्यैतन्न मिथ्याकृतं
भुवति न व्रतं प्रमीणाति तस्मादाह परि माग्ने दुश्चरिताद्वाधस्वा मा
सुचरिते भजेति ॥ १३ ॥

(त्यु) अथ राजानमादायोत्तिष्ठति । (त्यु) उदायुषा स्वायुषोदस्था-
ममृता १॥ऽअन्वित्यमृतं वाऽएषोऽनूत्तिष्ठति यः सोमं क्रीतं तस्मादाहो-
दायुषा स्वायुषोदस्थाममृता १॥ऽअन्विति ॥ १४ ॥

(त्यु) अथ राजानमादायारोहणमभिप्रैति । प्रति पुन्थामपद्महि स्वस्ति-
गामनेहसम् । येन विश्वाः परि द्विषो वृणक्ति विन्दते वस्विति ॥ १५ ॥

अथ वाचयति—“परि माग्ने दुश्चरिताद्वाधस्वा मा सुचरिते भज ”—(वा. सं. ४।२८)
इति । आसीनं वाऽ एनमेष आगच्छति । स आगतऽउत्तिष्ठति—तन्मिथ्या करोति—व्रतं प्रमीणाति ।
तस्यो हैषा प्रायश्चित्तिः । तथो हास्यैतन्न मिथ्याकृतं भवति—न व्रतं प्रमीणाति । तस्मादाह—परिमाग्ने
दुश्चरिताद्वाधस्वा मा सुचरिते भजेति ॥ १३ ॥

अथ राजानमादायोत्तिष्ठति—“ उदायुषा स्वायुषोदस्थाममृता १॥ अनु ”—(वा. सं. ४।२८)
इति । अमृतं वाऽएषोऽनूत्तिष्ठति—यः सोमं क्रीतम् । तस्मादाह—उदायुषा स्वायुषोदस्थाममृता १॥
अन्विति ॥ १४ ॥

अथ राजानमादायारोहणमभिप्रैति । “ प्रतिपुन्थामपद्महि स्वस्तिगामनेहसम् । येन
विश्वाः परि द्विषो वृणक्ति विन्दते वसु ” (वा. सं. ४।२९) इति ॥ १५ ॥

‘ अजीजनत ’ प्रादुरभावात् अर्ध्वर्युः । उत्पन्नस्यावरणयोगात् अपवरणं युक्तमित्यर्थः । पूर्वं मति प्रावरणे पश्चा-
दपवरणं युज्यते, तदेव कुत इत्यत आह—एष वा अत्र गर्भ इत्यादिना ॥ १२ ॥

अथ वाचयतीति । अर्ध्वर्युः “ परि माग्ने दुश्चरितात् ”—इति अमुं मन्त्रं यजमानं वाचयेत् । अयमर्थः ।
‘ मा ’ मां दुश्चरितात् सकाशात् ‘ परिवाधस्व ’ वाधस्वेत्यर्थः । ‘ मा ’ मां ‘ सुचरिते ’ सदाचारे ‘ आभज ’
आमाजय । अथवा सुचरिते वर्तमानं माम् ‘ आभज ’ अनुगृहाण । मन्त्रतात्पर्यमाह—आसीनं वा एनमिति ।
‘ एनम् ’ यजमानम्, ‘ एषः ’ सोमो राजा । श्रेष्ठस्यागमनात् प्रागेवोत्थानेन भवितव्यम्, अत्र तद्विपरीत्यान्मि-
थ्याकरणम्; तच्च ‘ व्रतं ’ कर्म ‘ प्रमीणाति ’ प्रहितस्ति; तदनेन मन्त्रवाचनेन समाधीयत इति ॥ १३ ॥

अथ राजानमादायेति । उत्थानमन्त्रस्यार्थः । ‘ आयुषा स्वायुषा ’ च सह तत्साधनेन वा आयुष्क-
रणेन सोमेन सह ‘ उदस्थाम् ’ । ‘ आयुषा ’ निमित्तेनेति वा । ‘ अमृतान् ’ अवयवापेक्षया बहुवचनम् ।
सोमं शून्—‘ अनु ’—सत्य ‘ उदस्थाम् ’ । अमृतशब्दस्य तात्पर्यमाह—अमृतं वा एषोऽनूत्तिष्ठति यः
सोमं क्रीतम् इति । अनूत्तिष्ठतीति शेषः ॥ १४ ॥

अथ राजानमादायारोहणमभिप्रैतीति । आरोहणं शकटम् । अभिगमनमन्त्रस्या-

देवा ह वै यज्ञं तन्वानाः । (स्ते) तेऽसुररक्षसेभ्य आसङ्गाद्विभयांचकु-
स्तुऽएतद्यजुः स्वस्त्ययनं ददृशुस्तुऽएतेन यजुषा नाष्टा रुक्षाऽस्यपहुत्यै
तस्य यजुषोऽभयेऽनाष्टे निवाते स्वस्ति सुमाश्रुवत तथोऽएवैष एतेन
यजुषा नाष्टा रुक्षाऽस्यपहुत्यैतस्य यजुषोऽभयेऽनाष्टे निवाते स्वस्ति सुम-
श्रुते तस्मादाह प्रति पुन्थामपद्महि स्वस्तिगामनेहसम् । येन विश्वाः
परि द्विषो वृणुक्ति विन्दुते ववस्विति ॥ १६ ॥

तं वाऽडुति हरन्ति । (न्त्यु) अनुसा परिवहन्ति महयन्त्येवैनमेतत्तस्मा-
च्छीर्णा बीजं हरन्त्यनुसोडावहन्ति ॥ १७ ॥

देवा ह वै यज्ञं तन्वानाः । तेऽसुररक्षसेभ्य आसङ्गाद्विभयांचकुः । तऽएतद्यजुः स्वस्त्ययनं
ददृशुः । तऽएतेन यजुषा नाष्टा रुक्षाऽस्यपहुत्यैतस्य यजुषोऽभयेऽनाष्टे निवाते स्वस्ति सुमाश्रुवत । तथो
एवैष एतेन यजुषा नाष्टा रुक्षाऽस्यपहुत्यैतस्य यजुषोऽभयेऽनाष्टे निवाते स्वस्ति सुमश्रुते । तस्मा-
दाह—प्रति पुन्थामपद्महि स्वस्तिगामनेहसम् । येन विश्वाः परि द्विषो वृणुक्ति विन्दते ववस्विति ॥ १६ ॥

तं वाऽडुति हरन्ति अनुसा परिवहन्ति । महयन्त्येवैनमेतत् । तस्माच्छीर्णा बीजं हरन्ति, अनु-
सोडावहन्ति ॥ १७ ॥

यमर्थः । यथं 'पन्थां' पन्थानं 'प्रत्यपद्महि' प्रतिपद्येमहि । कीदृशम् ? 'स्वस्तिगां शोभनगमनम्' 'अनेह-
सम्' 'अपापम्' 'येन' पथा गच्छन् पुरुषो 'विश्वाः' 'द्विषः' 'द्वेष्टन्' 'परिवृणुक्ति' 'परिवर्जयति,
'वसु' यनं च 'विन्दते' लभते तं प्रतिपद्येमहीति ॥ १६ ॥

अमुं मन्त्रमाख्याधिकया प्रशंसति—देवा ह वा इति । पुरा किल 'देवाः' 'देवत्वप्राप्तये' 'यज्ञं तन्वानाः'
असुराद्यासङ्गेन भीताः तत्परिहारोपायत्वेन श्रेमप्रापकम् 'एतत्' 'यजुः' इमं मन्त्रं दृष्ट्वा प्रयुज्य, 'नाष्टा
रक्षांसि' नाशकारिणो राक्षसान् वातयित्वा, एतन्मन्त्रसम्बन्धिनि भयरहिते, नाशरहिते, वीतरहिते स्थाने
अविनाशलक्षणं श्रेमं प्राप्ताः । तस्मात् इदानीन्तनोऽपि तद्यजुःप्रयोगेणोक्तलक्षणं श्रेमं प्राप्नोति । यस्मादस्य
मन्त्रस्य सामर्थ्यमेवंविधम्, तस्माच्छकटसमीपं गच्छन् "प्रति पुन्थाम्" इति मन्त्रे ब्रूयादित्यर्थः । ब्राह्मणोक्तस्य
कृत्स्नस्यार्थस्य मन्त्रे दर्शनादित्यभिप्रायः ॥ १६ ॥

तं वा इतीति । हरणप्रकारोऽभिनीयते । 'इति' अनेन प्रकारेण शिरसा धृत्येत्यर्थः । 'हरन्ति' प्रथमं
कयात् 'प्राक्' पर्वतान्, पश्चात् 'अनुसा परिवहन्ति' अनेन सोमं 'महयन्ति' सत्कुर्वन्ति । यस्मात् पूर्व-
मेवं कृतम् 'तस्मान्' इदानीमपि आवापसमये कृष्टक्षेत्रं प्रति 'बीजं शीर्णा हरन्ति' पश्चात् फलितानामा-
नयनसमये 'अनुसा' 'उडावहन्ति' उदानयन्ति । अत्र सूत्रम्—"शीर्णिं सोमं" कृत्वा पाणिमन्तर्द्वाय
प्रतिपन्थामित्यनोऽभ्येति, दक्षिणतस्तिष्ठच्छन्नं समङ्गि यौतम्, प्रउगात्रोद्धते फलके, कृष्णाजिनमस्मिन्नास्तृणा-

१- 'वाधरहिते'—इ. क. पा. । २-शीर्णांति—तं वा हरतीत्यत्र—तस्माच्छीर्णा बीजं हरन्तीति वाक्यशेषात् । ३-पाणिमं-
तर्द्वायेंति शास्त्रान्तयादिति हरिस्वामिनः ।

(न्त्य) अथ यदपामन्ते क्रीणाति । रसो वाऽआपः सरसमेवैतत्क्रीणात्युथ यद्वहिरण्यं भवति सशुक्रमेवैतत्क्रीणात्युथ यद्वासो भवति सत्वचसमेवैतत्क्रीणात्युथ यदजा भवति सतपसमेवैतत्क्रीणात्युथ यद्वेनुर्भवति साशिरमेवैतत्क्रीणात्युथ यन्मिथुनौ भवतः समिथुनमेवैतत्क्रीणाति तं वै दशभिरेव क्रीणीयान्नादशभिर्दशाक्षरा वै विराट् वैराजः सोमस्तुस्माद्दशभिरेव क्रीणीयान्नादशभिः ॥ १८ ॥

इति द्वितीये प्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥ ६ ॥ (३. ३)

इति द्वितीयप्रपाठकः समाप्तः ॥ काण्डिकासंख्या १२८ ॥

अथ यदपामन्ते क्रीणाति । रसो वाऽआपः । सरसमेवैतत्क्रीणाति । अथ यद्वहिरण्यं भवति—सशुक्रमेवैतत्क्रीणाति । अथ यद् वासो भवति—सत्वचसमेवैतत्क्रीणाति । अथ यदजा भवति—सतपसमेवैतत्क्रीणाति । अथ यद्वेनुर्भवति—साशिरमेवैतत्क्रीणाति । अथ यन्मिथुनौ भवतः—समिथुनमेवैतत्क्रीणाति । तं वै दशभिरेव क्रीणीयात्—नादशभिः । दशाक्षरा वै विराट् । वैराजः सोमः । तस्माद्दशभिरेव क्रीणीयाद्—नादशभिः ॥ १८ ॥

त्यदित्यास्त्वगिति” (वा. सं. ४ । ३० । १) तस्मिन्सोमं निदधात्यदित्यै सद (वा. सं. ४ । ३० । २) इति ”—(का. श्रौ. सू. ७ । २२७—२३०) इति ॥ १७ ॥

उदकुम्भसमीपे क्रयं प्रशंसति—अथ यदपामिति । स्पष्टोऽर्थः । हिरण्यादिदशरूपद्रव्यं क्रमेणानूय प्रशंसति—अथ यद्वहिरण्यं भवतीत्यादिना । क्रयाय ‘हिरण्यं भवति’ इति ‘यत्’ ‘एतत्’ एतेन सोमं ‘सशुक्रम्’ शुक्रमेव दीप्त्या सहितं सन्तं क्रीतवान् भवति; हिरण्यस्य तेजोरूपत्वात् । वासस आच्छादनसाधनत्वात्, तेन क्रये सति सोमं ‘सत्वचसम्’ क्रीतवान् भवति । ब्रह्मणस्तपसा सम्भूतत्वात् ‘अजया’ क्रये सति तपसा सहितः क्रयो भवति । धेन्वामाशिरस्य क्षीरादेः सम्भवात्, तया क्रये सति सोमः साशिरो भवति । ‘अथ यन्मिथुनौ भवतः’—इति स्पष्टम् । क्रयणद्रव्यगतां दशसङ्ख्यामानानूय प्रशंसति—“ तं वै दशभिरेव क्रीणीयात्, नादशभिः ” इति । स्पष्टोऽर्थः ॥ १८ ॥

नि श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माव्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे तृतीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ (३-३-३) ॥

अथ तृतीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् । तृतीयाध्याये च चतुर्थं ब्राह्मणम् ।

नीडे कृष्णाजिनमास्तृणाति । (त्य) अदित्यास्त्वगसीति सोऽसावेव
बन्धुरथैनमासादयत्युदित्यै सदऽआसीदेतीयं वै पृथिव्यदितिः सेयं
प्रतिष्ठा तदस्यामेवैनमेतत्प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठापयति तस्मादाहादित्यै सदऽ
आसीदेति ॥ १ ॥

(त्य) अथैवमभिपद्य वाचयति । (त्य) अस्तभ्नाद्द्यां वृषभोऽअन्तु-
रिक्षमिति देवा ह वै यजं तन्वानास्तेऽसुररक्षसेभ्यऽआसङ्गाद्विभयां-
चक्रुस्तुऽएनमेतज्ज्यायाऽसमेव वधाच्चक्रुर्षदाहास्तभ्नाद्द्यां वृषभोऽ
अन्तुरिक्षमिति ॥ २ ॥

अथ सोमानयनम् ।

नीडे कृष्णाजिनमास्तृणाति—“ अदित्यास्त्वगसि ”—(वा. सं. ४ । ३०) इति । सोऽसावेव
बन्धुः । अथैनमासादयति—“ अदित्यै सद आसीद् ”—(वा. सं. ४ । ३०) इति । इयं वै पृथिव्य-
दितिः । सेयं प्रतिष्ठा । तदस्यामेवैनमेतत्प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठापयति । तस्मादाह अदित्यै सद आसीदेति ॥ १ ॥
अथैवमभिपद्य वाचयति—“ अस्तभ्नाद् द्यां वृषभोऽअन्तरिक्षम् ”—(वा. सं. ४ । ३०) इति ।

शकटमध्ये सोमस्थापनाय कृष्णाजिनास्तरणं समन्त्रकं विधत्ते—नीडे कृष्णाजिनैर्मिति । “ उद्धते प्रउग्ये
फलके भवतः ” (श. प. ब्रा. ३ । ३ । ४ । ९) इति वक्ष्यति । तदुद्धतप्रउग्यफलकद्वयोपेतस्यानसो
‘ नीडे ’ । परितः प्रावृतः शकटमध्यदेशो नीडम् अस्मिन् ‘ कृष्णाजिनम् ’ प्रसारयेत् । हे कृष्णाजिन ! त्वम्
‘ अदित्याः ’ भूम्याः त्वग्रूपम् ‘ असि ’ यद्यद् भूम्या उपरि स्तृतम् तत् सर्वं तस्यास्त्वक्स्थानीयमित्यर्थः । दर्श-
पूर्णमासगतं कृष्णाजिनास्तरणमन्त्रब्राह्मणम् (श. प. ब्रा. १ । १ । ४ । ९) अत्रातिदिशति—सोऽसावेव
बन्धुरिति । योऽसौ अवहननप्रस्तावगतः—“ इयं वै पृथिव्यदितिस्तस्याऽअस्यै त्वग् यदिदमस्यामधि किञ्च
तस्मादाहादित्यास्त्वगसीति ”—(श. प. ब्रा. १ । १ । ४ । ९) इत्युक्तो यो ब्राह्मणभागः ‘ सः ’ एवास्य
‘ बन्धुः ’ समानार्थकः, ब्राह्मणमित्यर्थः । अथैनमिति । ‘ एनं ’ सोमम् ‘ आसादयति ’—अदित्यै सद इत्य-
नेन मन्त्रेण ‘ अदित्यै ’ अदित्याः सम्बन्धि ‘ सदः ’ सदने स्थानम् । पृथिव्याः सर्वास्पदत्वेन प्रतिष्ठात्वम्,
‘ तस्मात् ’ प्रतिष्ठात्मकत्वात्; इति भावनया कृष्णाजिने आसादितोऽपि सोमोऽदित्यां प्रतिष्ठापितो भवति,
यतः अतोऽमुं मन्त्रं पठेत् ॥ १ ॥

अथैनमिति । ‘ एनं ’ सोमम् ‘ अभिपद्य ’ आलभ्य ‘ वाचयति ’ अध्वर्युः । “ अस्तभ्नाद् द्याम् ” इति

१—अथैनम् इति सायणसंमतः पाठः । २—कृष्णाजिनमस्मिन्नास्तृणाः अदित्यास्त्वगिति । का. श्रौ. सू. ७ । २२९ । ३—तस्मिन्सोमं
निदधात्यदित्यैसद इति का. श्रौ. सू. ७ । २३८ ।

(त्व) अमिमीत वरिमाणं पृथिव्या इति । तदेनेनेमाँल्लोकानास्पृ-
णोति तस्य हि न हन्ताऽस्ति न वधो येनेमे लोकाऽआस्पृतास्तुस्मादा-
हामिमीत वरिमाणं पृथिव्या इति ॥ ३ ॥

(त्या) आसीदद्विश्वा भुवनानि सम्राडिति । तदेनेनेदँ सुर्वमास्पृ-
णोति तस्य हि न हन्तास्ति न वधो येनेदँ सुर्वमास्पृतं तुस्मादा-
हआसीदद्विश्वा भुवनानि सम्राडिति ॥ ४ ॥

देवा ह वै यज्ञं तन्वानाः । तेऽसुररक्षसेभ्य आसङ्गाद्विभयाञ्चक्रुः । त एनमेतज्ज्यायांसमेव वधाच्चक्रुः ।
यदाह—अस्तम्नाद् यां वृषभोऽअन्तरिक्षमिति ॥ २ ॥

“अमिमीत वरिमाणं पृथिव्याः”—(वा.सं.४।३०) इति । तदेनेनेमाँल्लोकानास्पृणोति । तस्य
हि न हन्तास्ति । न वधः—येनेमे लोका आस्पृताः । तस्मादाह—अमिमीत वरिमाणं पृथिव्या इति ॥ ३ ॥

“आसीदद्विश्वाभुवनानि सम्राट्”—(वा.सं.४।३०)—इति । तदेनेनेदं सर्वमास्पृणोति । तस्य
हि न हन्तास्ति—न वधः—येनेदं सर्वमास्पृतम् । तस्मादाह—आसीदद्विश्वा भुवनानि सम्राडिति ॥ ४ ॥

(मन्त्रं) सोममालम्ब्य वाचयति ” (का. श्रौ. सू. ७ । २३१) इति सूत्रम् । मन्त्रस्यायमर्थः । ‘ वृषभः ’ अपां
वर्षिता सोमः । अथवा वृषभ—शब्दः श्रेष्ठवाची, सर्वदेवश्रेष्ठः सोमः । ‘ उपरि ’ ‘ याम ’ दिवम् ‘ अस्तम्नात् ’
सर्वप्राणिरक्षणाय स्तम्भितवान् । तथा ‘ अन्तरिक्षम् ’ अस्तम्नात् । किञ्च ‘ पृथिव्याः ’ ‘ वरिमाणम् ’ परि-
माणमहन्त्वमपि ‘ अमिमीत ’ इयतीं पृथिवीति मानं कृतवान् । स तादृशः ‘ सम्राट् ’ सम्यग्राजमानः सोमो
‘ विश्वा ’ विश्वानि ‘ भुवनानि ’ भूतजातानि ‘ आसीदद् ’ अधिपतित्वेनाधिष्ठितवान् । ‘ तानि ’ इमानि
‘ विश्वा ’ विश्वानि सर्वाणि ‘ इत् ’ अपि ‘ व्रतानि ’ आयुस्तम्भनादिकर्माणि ‘ वरुणस्य ’ पापनिवारकस्य सोम-
देवस्य सम्बन्धीनि, सर्वे देवादयोऽनुसरन्तीत्यर्थः ॥

अमुं मन्त्रं चतुर्धा विभज्य व्याचष्टे—देवा ह वै यज्ञमित्यादिना । पुरा ‘ देवाः ’ ‘ एनम् ’ ‘ एव ’ सोमम्
‘ एतत् ’ एतस्मिन् प्रस्तुते कर्मणि ‘ वधात् ’ असुररक्षःकृतोद्वेगात्, तत्परिहाराय ‘ ज्यायांसं ’ प्रशस्यतरं
श्रेष्ठं चक्रुः । ‘ यदाह ’ मन्त्रः ‘ अस्तम्नाद् यां वृषभोऽअन्तरिक्षमिति ’ स पूर्वमेतद्ब्राह्मणोक्तप्रकारेण देवैः कृतत्वा-
द्वाहेत्यर्थः ; तस्मिन् मन्त्रभागे श्रेष्ठवाचकवृषभशब्दस्य श्रवणात् ॥ २ ॥

अमिमीतेति । ‘ तत् ’ तस्मात् सोमेन पृथिव्या मितत्वात्, ‘ एनेन ’ बलप्रकाशकमन्त्रपाठेन, अथवा
‘ एनेन ’ पृथिवीमानकर्त्री सोमेन ‘ इमान् ’ त्रीनपि ‘ लोकान् ’ ‘ आस्पृणोति ’ सर्वतो बलिनः कार्ययति ।
सोमस्य बलवत्त्वमर्थापत्त्या द्रढयति—तस्य हीति । हन्तुर्हननस्य च लोकत्रयान्तःपातित्वात् तस्य चैतदार्थापत्त्य-
मित्यर्थः । आस्पृताः बलिनः कृताः । यस्मादेवं ‘ तस्मात् ’ ‘ अमिमीत वरिमाणं पृथिव्या इति ’ मन्त्रभाग-
स्तमर्थम् ‘ आह ’ । अथवा ‘ तस्मात् ’ तं मन्त्रभागं ब्रूयादित्यर्थः ॥ ३ ॥

आसीददिति । तृतीयपादस्यापि बलप्रकाशनरूपार्थत्वात् तृतीयपादब्राह्मणमेवात्र पुनः पठितम् ; “ तदेने-
नेमाँल्लोकान् ”—इत्यस्य स्थाने “ तदेनेनेदँसर्वम् ” इति विशेषः ॥ ४ ॥

विश्वेत्तानि वरुणस्य व्रतानीति । तदस्मा ऽइदं सर्वमनुवर्त्म करोति यदिदं किं च न कं चन प्रत्युद्यामिनं तस्मादाह विश्वेत्तानि वरुणस्य व्रतानीति ॥ ५ ॥

(त्व) अथ सोमपर्याणहनेन पर्याणह्यति । नेदेनं नाष्टा रक्षांसीति प्रमृशानिति गर्भो वाऽएष भवति तिरऽइव वै गर्भास्तिरऽइवैतद्यत्पर्याणद्धं तिरऽइव वै देवा मनुष्येभ्यस्तिरऽइवैतद्यत्पर्याणद्धं तस्माद्वै पर्याणह्यति ॥ ६ ॥

सु पर्याणह्यति । वनेषु व्यन्तरिक्षं ततानेति वनेषु हीडमन्तरिक्षं विततं वृक्षाग्रेषु वाजमवर्त्तसु पय उस्त्रियास्त्रिति वीर्यं वै वाजाः पुमांसोऽर्वन्तः पुंस्त्वेवैतुडीर्यं दधाति पय उस्त्रियास्त्रिति पयो हीडमुस्त्रियासु हितुं

“विश्वेत्तानि वरुणस्य व्रतानि”—(वा. सं. ४।३०) इति । तदस्माऽइदं सर्वमनुवर्त्मकमेति यदिदं किं च, न कं चन प्रत्युद्यामिनम् । तस्मादाह विश्वेत्तानि वरुणस्य व्रतानीति ॥ ५ ॥

अथ सोमपर्याणहनेन पर्याणह्यति । नेदेनं नाष्टा रक्षांसि प्रमृशानिति । गर्भो वाऽएष भवति । तिर-इव वै गर्भाः-तिरऽइवैतद् यत्पर्याणद्धम् । तिर-इव वै देवा मनुष्येभ्यः । तिरऽइवैतद् यत्पर्याणद्धम् । तस्माद्वै पर्याणह्यति ॥ ६ ॥

स पर्याणह्यति—“वनेषु व्यन्तरिक्षं ततान”—(वा. सं. ४।३१) इति । वनेषु हीडमन्तरिक्षं विततं वृक्षाग्रेषु । “वाजमवर्त्तसु, पय उस्त्रियासु”—(वा. सं. ४।३१) इति । वीर्यं वै वाजाः, पुमांसोऽर्वन्तः ।

विश्वेत्तानीति । चतुर्थभागापाठस्य तात्पर्यमाह—तदस्मा इदं सर्वमनुवर्त्म करोतीति । ‘ इदं सर्वम् ’ भूतजातम् ‘ अनुवर्त्म ’ तदधीनस्थितिकं कृतवान् भवति । प्रत्युद्यामः प्रतिकूलोद्योगः, तत्कर्तारम् ‘ प्रत्युद्यामिनम् ’ ‘ न करोति ’ इति सम्बन्धः ॥ ५ ॥

अथ सोमपर्याणहनेनेति । शकटेन सार्द्धं सोमस्य वेष्टनसाधनं वासः ‘ पर्याणहनम् ’ पर्याणहनप्रयोजनकथनम्—नेदेनं नाष्टा रक्षांसीति । ‘ नेत ’ इति परिभये । तथा च यास्कः—“नेत्येष इदित्येतेन सम्प्रयुज्यते परिभये ” इति (निरु. ३।१।६) यदि पर्याणहनं न कुर्यात् तदा ‘ नाष्टा ’ नाशकराणि रक्षांसि ‘ एनं ’ ‘ प्रमृशान् ’ प्रमृशेयुः, एतत्तु भयकरम् । तस्मात् तत्परिहाराय पर्याणहनमित्यर्थः । पर्याणहनं प्रकारान्तरेण प्रशंसति—गर्भो वा एष भवतीति । ‘ तिर इव वै गर्भाः ’ अन्तर्हिता वर्तन्त इत्यर्थः । यस्माद् गर्भाणां तिरोधानमपेक्षितम्, यस्माच्च मनुष्येभ्यः सकाशात् देवस्य सोमस्य, तस्मात् पर्याणहनं युक्तमित्यर्थः ॥ ६ ॥

तत्र मन्त्रं विधाय प्रशंसति—स पर्याणह्यतीति । वनेषु व्यन्तरिक्षमित्यादिना । ‘ वनेषु ’ ‘ वृक्षसमूहेषु ’ ‘ अन्तरिक्षं ’ ‘ विततान ’ सोमो विस्तारितवान् । तद् यद् ‘ वाजं ’ वेगं बलं वा ‘ अर्वत्सु ’ अरणवत्सु

हत्सु क्रतुं वरुणो विक्ष्वग्निमिति हत्सु ह्ययं क्रतुर्मनोजवः प्रविष्टो
विक्ष्वग्निमिति विक्षु ह्ययं प्रजास्वग्निर्दिवि सूर्यमदधात्सोममुद्राविति दिवि
ह्यसौ सूर्यो हितः सोममुद्राविति गिरिषु हि सोमस्तुस्मादाह दिवि सूर्यम-
दधात्सोममुद्राविति ॥ ७ ॥

(त्व) अथ यदि द्वे कृष्णाजिने भवतः । (स्तु) तयोरन्यतरुत्प्रत्यान-
हयति प्रतीनाहभाजनं यद्युऽएकं भवति कृष्णाजिनग्रीवा एवावकृत्य
प्रत्यानहयति प्रतीनाहभाजनं^१ सूर्यस्य चक्षुरारोहाग्रेरक्षः कनीनकम् ।
यत्रैतशेभिरीयसे भ्राजमानो विपश्चितेति सूर्यमेवैतत्पुरस्तात्करोति सूर्यः
पुरस्तान्नाष्टा रक्षा^२स्यपन्नन्नेति^३ तथाभयेनानाष्ट्रेण परिवहन्ति ॥ ८ ॥

पुंस्वैतद्वीर्यं दधाति । पय उस्त्रियास्त्रिति । पयो हीदमुस्त्रियासु हितम् । “ हत्सु क्रतुं वरुणो
विक्ष्वग्निम् ”—(वा. सं. ४।३१) इति । हत्सु ह्ययं क्रतुर्मनोजवः प्रविष्टः । विक्ष्वग्निमिति । विक्षु
ह्ययं प्रजास्वग्निः । “ दिवि सूर्यमदधात्सोममुद्रौ— ” (वा. सं. ४।३१) इति । दिवि ह्यसौ
सूर्यो हितः । सोममुद्राविति । गिरिषु हि सोमः । तस्मादाह—दिवि सूर्यमदधात्सोममुद्राविति॥७॥

अथ यदि द्वे कृष्णाजिने भवतः । तयोरन्यतरत्प्रत्यानहयति—प्रतीनाहभाजनम् । यद्यु एकं भवति—
कृष्णाजिनग्रीवा एवावकृत्य प्रत्यानहयति—प्रतीनाहभाजनम् । “ सूर्यस्य चक्षुरारोहाग्रेरक्षः
कनीनकम् । यत्रैतशेभिरीयसे भ्राजमानो विपश्चिता ”—(वा. सं. ४ । ३२ इति । सूर्य-
मेवैतत्पुरस्तात्करोति । सूर्यः पुरस्तान्नाष्टा रक्षा^२स्यपन्नन्नेति । अथाभयेनानाष्ट्रेण परिवहन्ति ॥ ८ ॥

पुरुषेषु योग्यम् । ‘ व्यदधात्—’ इति सर्वत्र सम्बध्यते । ‘ उस्त्रिया ’ (निघं. २ । ११ । ३) इति गोनाम ।
तासु ‘ पयः ’ । ‘ हत्सु ’ इति प्राणिबहुत्वापेक्षया बहुवचनम् । तत्र ‘ हत्सु ’ ‘ क्रतुं ’ सङ्कल्पम् । ‘ विक्षु ’
प्रजासु अग्निम् भुक्तस्यान्नपानस्य पाकसाधनमग्निम् । ‘ दिवि सूर्यम् ’ । ‘ अद्रौ ’ जातावेकवचनम् (पा.
सू. १ । २ । ५८) पर्वतेषु ‘ सोमम् ’ । ‘ वरुणः ’ पापनिवारकः । सोमो देवः ‘ अदधात् ’ स्थापितवा-
निति मन्त्रार्थः । ‘ वन ’—शब्दस्यार्थान्तरभ्रमं व्युदस्यन् वनेष्वन्तरिक्षविस्तरणं लोकसिद्धमित्याह—वनेषु हीदं
विततमन्तरिक्षं वृक्षाग्रेष्विति । यद्यपि सर्वत्रान्तरिक्षं विततम् तथापि पामरदृष्ट्या सान्द्रवृक्षाग्रेषु पटास्तरणवत्
प्रतिभासादेवमुक्तम् । ‘ अर्वत्सु ’ पुंस्वसम्भवात् वाजस्य वीर्यत्वात् ‘ एतत् ’ एतेन “ वाजमर्वत्सु—” इति
पाठेन पुंस्वेव वीर्यं स्थापितवान् भवति । उस्त्रियाद्वदादिषु पयः कृत्वादस्थितेलोकप्रसिद्धिः ‘ पयो हीदम् ’
‘ हत्सु ह्ययं क्रतुः—’ इत्यादि ‘ हि—’ कारणेन द्योत्यते ॥ ७ ॥

अथ यदि द्वे इति । दीक्षायां ‘ यदि ’ ‘ द्वे कृष्णाजिने ’ स्वीकृते तयोः ‘ एकं ‘ कृष्णाजिनम् ’ ‘ प्रति-
नाहभाजनम् ’ भवति । नद्रस्य पुरोदेशप्रसारितो ध्वजः प्रतिनाहः; तद्भाजनम् तत्स्थानीयं भवतीत्यर्थः । द्वितीया-
लामे उपायमाह—यद्यु एकं भवति, कृष्णाजिनग्रीवा एवावकृत्येति ॥

प्रतिनाहमन्त्रः—सूर्यस्य चक्षुरिति । तथा च सूत्रम्—“ कृष्णाजिनं पुरस्तादासजति सूर्यस्य चक्षुरित्यासनयो-

(त्र्यु) उद्धते प्रउग्ये फलके भवतः । (स्त) तदन्तरेण तिष्ठन्सुब्रह्मण्यः प्राजति श्रेयान्वाऽऽणोऽभ्यारोहाद्भवति को ह्येतमुर्हत्यभ्यारोहुं तस्मादन्तरेण तिष्ठन्प्राजति ॥ ९ ॥

पलाशशाखया प्राजति । यत्र वै गायत्री सोममच्छापतत्तदस्याऽआह-
रन्त्याऽअपादस्ताभ्यायत्य पर्णं प्रचिच्छेद् गायत्र्यै वा सोमस्य वा राज्ञ-
स्तत्पतित्वा पुर्णोऽभवत्तस्मात्पर्णो नाम तद्यदेवात्र सोमस्य न्यक्तं तदि-
हाप्यसदिति तस्मात्पलाशशाखया प्राजति ॥ १० ॥

उद्धते प्रउग्ये फलके भवतः । तदन्तरेण तिष्ठन्सुब्रह्मण्यः प्राजति । श्रेयान्वाऽऽणोऽभ्यारोहाद्भवति । को ह्येतमुर्हत्यभ्यारोहुम् । तस्मादन्तरेण तिष्ठन्प्राजति ॥ ९ ॥

पलाशशाखया प्राजति । यत्र वै गायत्री सोममच्छापतत्—तदस्याऽआहरन्त्याऽअपादस्ता-
भ्यायत्य पर्णं प्रचिच्छेद् । गायत्र्यै वा सोमस्य वा राज्ञः । तत्पतित्वा पर्णोऽभवत् । तस्मात्पर्णो नाम ।
तद्यदेवात्र सोमस्य न्यक्तम्, तदिहाप्यसदिति । तस्मात्पलाशशाखया प्राजति ॥ १० ॥

रन्यतरत्, एकं चेद् ग्रीवा अवकृत्य ”—(का. श्रौ. सू. ७ । २३२ । २३३) इति । मन्त्रस्यायमर्थः ।
हे कृष्णाजिन ! त्वं ‘सूर्यस्य’ ‘चक्षुः’ चक्षुःस्थानीयम्, प्रकाशनस्थानमित्यर्थः । उपरि हि सूर्यः प्रकाशते,
अतस्त्वमनसि ऊर्ध्वदिशमारोहेत्यर्थः । तथा ‘अग्नेः’ देवस्याक्षः सम्बन्धि ‘कनीनकम्’ अक्षिमध्यगतः
कृष्णप्रदेशः कनीनिका ताम् ‘आरोह’ । ‘अग्नेरक्षः’ कनीनिकास्थानमन्तारिक्षम्; नीलं नभ इति प्रसिद्धे ।
अनस उपर्यारोहे सति एतदुभयारोहणं सम्पद्यते । ‘यत्र’ यस्मिन्नारोहे सति ‘एतशेभिः’ अश्वैः ‘ईयसे’
गच्छसि ‘विपश्चिता’ मेधाविना सोमेन सह ‘आजमानः’ दीप्यमानः सन् ॥

एतन्मन्त्रपाठं प्रशंसति—सूर्यमेवैतत्पुरस्तादिति । मन्त्रे ‘सूर्यस्य चक्षुः’ इत्यभिधानेन ‘सूर्यमेव’ सोमस्य
‘पुरस्तात्’ कृतवान् भवति । ततश्च किमित्याह—सूर्यः पुरस्तान्नाष्टेति । ‘नाष्टा’ नाष्ट्राणि यज्ञनाशकानि
‘रक्षांसि’ हिंसन् पुरो गच्छति तस्मिन् सति ‘अभयेन’ नाशकरहितेन मार्गेण सोमं ‘परिवहन्ति’ ॥ ८ ॥

उद्धते प्रउग्ये फलके भवत इति । ‘प्रउग्ये फलके’ प्रउगसम्बन्धिफलके ‘उद्धते’ प्रउगादप्युन्नते,
जुबुकप्रमाणे ‘भवतः’ । अत एव सूत्रकारः तस्मिन्नेव प्रदेशे फलकयोरौदृत्यं सूत्रयामास—“प्रयुगाच्चोद्धते
फलके भवतः—”(का. श्रौ. सू. ७ । २२८) इति । तदन्तरेणेति । ‘तत्’ तयोः फलकयोः ‘अन्तरेण’
मध्ये ‘तिष्ठन् सुब्रह्मण्यः’ । भूमिष्ठ एव सन् ‘प्राजति’ प्रेरयति अनर्द्धहौ । अधः स्थितिं प्रशंसति—
श्रेयान्वेति । कर्तुरगाधारुदस्य प्रशस्तत्वं लोकसिद्धम्, अतस्तदभ्यारोहात् सोमः ‘श्रेयान् भवति’ अतस्त-
दधिष्ठितं शकटम् ‘अभ्यारोहुं कः अर्हति’ न कोऽपीति ॥ ९ ॥

पलाशशाखया प्राजतीति । भूमिष्ठास्वेव प्राजनयोम्यासु सतीष्वप्यन्यशाखासु पलाशशाखायाः कोऽतिशय
इति जिज्ञासायां तस्याः सोमस्य सम्बन्धं दर्शयति—यत्र वै गायत्रीति । व्याख्यातमिदम् (श. प. ब्रा. १ । ७ ।

(त्र्यु) अथानड्वाहावाजति । तौ यदि कृष्णौ स्यातामन्यतरे वा कृष्णस्तुत्र विद्याद्वर्षिष्यत्येषुमः पर्जन्यो वृष्टिमान्भविष्यतीत्येतदु विज्ञानम् ॥ ११ ॥

(मु) अथ युनक्ति । (त्र्यु) उस्त्रावेतं धूर्वाहावित्युस्त्रौ हि भवतो धूर्वाहाविति धूर्वाहौ हि भवतो युज्येथामनश्च इति युज्येते ह्यनश्च इत्युना-
र्ताविति तदवीरहणावित्युपापकृताविति तद्ब्रह्मचोदनाविति ब्रह्मचोदनौ हि भवतः स्वस्ति यजमानस्य गृहान्गच्छतमिति यथैनावन्तरा नाष्टा रक्षांसि न हिंस्युरेवमेतदाह ॥ १२ ॥

अथानड्वाहावाजति । तौ यदि कृष्णौ स्याताम्—अन्यतरो वा कृष्णः । तत्र विद्याद्वर्षिष्यत्येषुमः पर्जन्यः । वृष्टिमान्भविष्यतीत्येतदु विज्ञानम् ॥ ११ ॥

अथ युनक्ति—“ उस्त्रावेतं धूर्वाहौ ”—(वा. सं. ४।३३) इति । उस्त्रौ हि भवतो धूर्वाहा-
विति । धूर्वाहौ हि भवतः । “ युज्येथामनश्च ”—(वा. सं. ४।३३) इति । युज्येते ह्यनश्च इत्यु-
नार्ताविति तत् । “ अवीरहणौ ”—(वा. सं. ४।३३) इति । अपापकृताविति तद् । “ ब्रह्म-
चोदनौ ”—(वा. सं. ४।३३) इति । ब्रह्मचोदनौ हि भवतः । “ स्वस्ति यजमानस्य गृहान्
गच्छतम् ”—(वा. सं. ४।३३) इति । यथैनावन्तरा नाष्टा रक्षांसि न हिंस्युरेवमेतदाह ॥ १२ ॥

१ । १ ।) ‘ यदेव ’ ‘ सोमस्य ’ अङ्गम् ‘ न्यक्तम् ’ अवाङ्निपतितमासीत् ‘ तत् ’ अङ्गम् ‘ इहापि ’
अस्मिन् सोमे एव ‘ असद् ’ भवेदिति पलाशशाखया प्राजनस्याभिप्रायः ॥ १० ॥

अनड्वाहोर्वर्णविशेषमभिधातुं पुनस्तुवदति—अथानड्वाहाविति । ‘ आजति ’ युगवहनाय प्रेरयति । उभयोः
रन्यतरस्य वा यदि कृष्णत्वं लभ्येत, ‘ तत्र ’ पर्जन्यवर्णसाम्यात् अनड्वाहकृष्णत्वेन निमित्तेन ‘ ऐषमः ’ अस्मिन्
संवत्सरे ‘ पर्जन्यः ’ बहुवृष्टिप्रदो भवति । ‘ इति एतत् उ विज्ञानम् ’ वृष्टेः परिज्ञानम्, तदुपाय इत्यर्थः ॥ ११ ॥

इदानीं समन्त्रकमुत्सृज्योक्तं विधत्ते—अथ युनक्त्युस्त्रावेतमिति । मन्त्रस्यायमर्थः । हे ‘ उस्त्रौ ’ अनड्वाहौ
युवां वहनाय ‘ एतम् ’ प्रत्यागच्छतम् । कीदृशौ युवाम् ? ‘ धूर्वाहौ धुरं सोढुं समथा । तादृशौ युवाम् ‘ युज्ये-
थाम् ’ स्वयमेव युक्तौ भवतम् । तौ विशिष्येते—‘ अनश्च ’ अश्रुरहितौ, अन्यथावित्यर्थः । ‘ अवीरहणौ ’
शृङ्गप्रेण वीराणां पुत्रादीनामहन्तारौ ‘ ब्रह्मचोदनौ ’ ब्रह्मणा मन्त्रेण प्रेरितावित्यर्थः । एवमनड्वाहौ प्रशस्येदानीं
प्रयोजनमाह—स्वस्ति यजमानस्येति । ‘ स्वस्ति ’ अविनाशेन यजमानस्य गृहान् गच्छतम् ॥

अमुं मन्त्रं विभज्य व्याचष्टे—उस्त्रौ हि भवत इत्यादिना । उस्त्राविणावनयोर्भोगावित्युस्त्रौ । एषा प्रसिद्धिः
‘ हि ’ शब्देन द्योत्यते । धूर्वाहावित्यस्य तात्पर्यं—धूर्वाहाविति । आर्तेष्वश्रुपातस्य दृष्टत्वात् ‘ अनश्च ’ इत्य-

१—अनड्वाहौ युनक्त्युस्त्रावेतमिति युगपत्तद्वचनत्वात् । का० श्रौ० सू० ७-२३४ । भेदे मंत्रावृत्तिः सामिपातित्वात् । ७-२३५ ।
इति सूत्रेण भेदनानङ्गहोर्गोयोजनमित्येव सिद्धान्तः । न युगपदिति । कर्मभाष्ये श्रुतिरप्युदाहृता । दाक्षिणा युगमेवाग्रे युनक्त्यस्य सव्या-
युगमिति । काण्वीयश्रुतिरेवमेव । स दाक्षिणमेवाग्रे युनक्ति । अपसव्यमिति । एतच्छ्रुतेः काण्वानां तूर्णायोजनम् । तावन्मन्त्रयते
उस्त्रावेतं धूर्वाहाविति काण्वश्रुत्या उस्त्रावेतमिति मन्त्रेणानङ्गहोरागमिमन्त्रणमिति काण्वानां विशेषस्त्वत्र ।

(ह्रा) अथ पश्चात्परिक्रम्य । (म्या) अपालम्बुमभिपद्याह सोमाय क्रीतायानुब्रूहीति सोमाय पर्युह्यमाणायेति व्वाऽतो यतःतथा कामयेत ॥ १३ ॥

(तु) अथ वाचयति । भद्रो मेऽसि प्रच्यवस्व भुवस्पतऽइति भद्रो ह्यस्यैष भवति तस्मान्नान्यमाद्रियतेऽप्यस्य राजानः सभागाऽआगच्छन्ति पूर्वो राज्ञोऽभिवदति भद्रो हि भवति तस्मादाह भद्रो मेऽसीति प्रच्यवस्व भुवस्पतऽइति भुवनानां ह्येष पतिः । “विश्वान्यभि धामानीत्युद्गानि वै विश्वानि धामान्युद्गान्येवैतदभ्याह मा त्वा परिपठिणो विदन्मा त्वा परिपन्थिनो विदन्मा त्वा वृका अघायवो विदन्मिति सुथैनमन्तरा नाष्ट्रा रुक्षाऽंशसि नु विन्देयुरेवमेतदाह ॥ १४ ॥

अथ पश्चात्परिक्रम्य अपालम्बुमभिपद्याह—सोमाय क्रीतायानुब्रूहीति सोमाय पर्युह्यमाणायेति वा । अतो यतःतथा कामयेत ॥ १३ ॥

अथ वाचयति—“भद्रो मेऽसि प्रच्यवस्व भुवस्पते” —(वा. सं. ४।३४) इति । भद्रो ह्यस्यैष भवति । तस्मान्नान्यमाद्रियते अप्यस्य राजानः सभागा आगच्छन्ति—पूर्वो राज्ञोऽभिवदति । भद्रो हि भवति । तस्मादाह—भद्रो मेऽसीति । प्रच्यवस्व भुवस्पतऽइति । भुवनानां ह्येष पतिः । “विश्वान्यभि धामानि”—(वा. सं. ४। ३४) इति । अङ्गानि वै विश्वानि धामान्यङ्गान्येवैतदभ्याह—“ मा

स्यानार्ताविति व्याख्यानम् । वीरहत्यायाः पापसाधनत्वात् ‘अपापकृतौ’—इति तात्पर्याभिधानम् । ‘ब्रह्मणा ’ ‘उत्सावेतम्’ इति मन्त्रेण इदानीं चोद्यमानत्वाद् ब्रह्मचोदनाप्रसिद्धिरित्यभिप्रेत्य “ब्रह्मचोदनौ हि भवतः” इत्युक्तम् । ‘स्वस्ति यजमानस्य’ इत्यत्र स्वस्तिशब्दाभिप्रायमाह—यथैवान्वन्तरेति । ‘यथा ’ ‘एनौ’ अनङ्गहौ ‘अन्तरा ’ मध्ये मागे ‘नाष्ट्राः ’ हिराः न हिंस्युः तथा भवेदिति स्वस्तिवाचनमन्त्रं कृतवानित्यर्थः ॥ १२ ॥

अथ पश्चात् परिक्रम्येति । शकटस्य पश्चाद्भागं गत्वा । अपकृष्य आलम्ब्यत इति ‘अपालम्बः’ शकटस्य पश्चाद्भागः । तमालम्ब्य ब्रूयात्—“सोमाय क्रीताय ”—“सोमाय पर्युह्यमाणाय ”—इति वा । अनुवचन-विकल्पस्यायमभिप्रायः—सोमे क्रीते सति अनन्तरं यत्कर्तव्यम्, तत्परिवहणमेव, तच्च क्रयानन्तरभावीत्यन्यतरो-पादानेऽन्यतरस्यार्थास्तिसद्विरिति । ऐतरेयके तु समुच्चयोपदेश उक्तः—“सोमाय क्रीताय प्रोह्यमाणायानुब्रूहीत्याहा-ध्वर्युरिति ” (ऐ. ब्रा. १ । ३ । २) । अयं विकल्पो न व्यवस्थितः, किन्तु ऐच्छिक इत्याह—अतो यतःतथा कामयेतेति । ‘अतः’ अनयोः पक्षयोर्मध्ये । अत्र कात्यायनः—“पश्चात्परीत्यापालम्बं गृहीत्वा सोमाय क्रीता-यानुवाचयति पर्युह्यमाणायेति वा ” (का. श्रौ. सू. ७ । २३७) इति ॥ १३ ॥

अथ वाचयतीति । अध्वर्युर्यजमानम् “भद्रो मेऽसि” इत्यादिकमित्यर्थः । मन्त्रस्यायमर्थः—हे सोम ! त्वं भद्रोऽसि कल्याणकरोऽसि स्तुत्यो वा । हे ‘भुवस्पते’ भुवनानां पालक ! त्वं ‘प्रच्यवस्व’ प्रगच्छ ।

१—अपालम्बशब्देन पश्चादावद्धा रज्जुरभिधीयते । यथाऽवतरेऽनः प्रवर्त्यमानं विधायत इति कर्कः पश्चाद्भागेन लम्बमानं काष्ठमपा-लम्बशब्देनोच्यते । येनोर्ध्वप्रदेशे प्रचलतः शकटस्य पर्यावर्तनं वार्यते इति हरिस्वामिनः । २—दीक्षितश्चात्रारभते । का. श्रौ. सू. ७। २३८। त्रिरुक्तायां प्राङ्मुखावादाक्षिणावर्त्य शालां गच्छति । ७ । २३९ । भद्रो म इति वाचयति । ७ । २४० ।

इयेनो भूत्वा पुरापतेति व्वयऽ एवैनमेतद्भूतं प्रपातयति षडाऽउग्रं
तुन्नाष्टा रक्षांस्ति नान्ववयन्त्येतद्वै व्वयसामोजिष्टं बलिष्ठं युच्छयेनस्तु-
मेवैतद्भूतं प्रपातयति षडाह इयेनो भूत्वा पुरापतेति ॥ १५ ॥

(त्यु) अथ शरीरमेवान्ववहन्ति । यजमानस्य गृहान्गच्छ तन्नौ स१५
स्कृतमिति नात्र तिरोहितमिवास्ति ॥ १६ ॥

त्वा परिपरिणो विदन्, मात्वा परिपन्थिनो विदन्, मात्वा वृका अघायवो विदन्”-
(वा. सं. ४ । ३४) इति । यथैनमन्तरा नाष्टा रक्षांसि न विन्देयुरेवमेतदाह ॥ १४ ॥

“इयेनो भूत्वा परापत १”-(वा. सं. ४ । ३४) इति । वय एवैनमेतद्भूतं प्रपातयति ।
यद्वाऽउग्रं-तन्नाष्टा रक्षांसि नान्वयन्ति । एतद्वै वयसामोजिष्टं बलिष्ठं-यच्छयेनः । तमेवैतद्भूतं प्रपात-
यति-यदाह इयेनो भूत्वा परापतेति ॥ १५ ॥

अथ शरीरमेवान्ववहन्ति । “यजमानस्य गृहान् गच्छ तन्नौ संस्कृतम्”-(वा. सं. ४ ।
३४) इति । नात्र तिरोहितमिवास्ति ॥ १६ ॥

‘ विश्वानि ’ ‘ अग्नि ’ ‘ धामानि ’ स्थानान्वभिलक्ष्य ‘ त्वा ’ त्वां ‘ परिपरिणो मा विदन् ’ उपर्यवस्थातारो
मा विदन् । तथा त्वां ‘ परिपन्थिनः ’ प्रतिकूलः शत्रवः ‘ मा विदन् ’ । “ छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ
पर्यवस्थातरि ”-(पा. सू. ९ । २ । ८९) इति ‘ इनि ’-प्रत्ययान्तो निपातितः । तथा ‘ अघायवः ’ अघमि-
च्छन्तो ‘ वृकाः ’ विकर्तनशीलाः ‘ मा विदन् ’ मा जानन् । किञ्च ‘ इयेनः ’ शंसनीयगमनः पक्षी स ‘ भूत्वा ’
स इव बलिष्ठोत्पतनशीलः सन् ‘ परापत ’ उद्गच्छ, यजमानस्य गृहान् गच्छ, ‘ तत् ’ तत्र ‘ नौ ’ आवयोः
तव च मम च ‘ संस्कृतम् ’ सर्वोपस्करणसंयुक्तं स्थानं विद्यते, तद् गच्छेति ॥

“ भद्रो मेऽसि ”-इत्यत्र भद्रशब्दस्य तात्पर्यमाह-भद्रो ह्यस्यैष भवतीत्यादिना । ‘ अस्य ’ यजमानस्य
‘ एषः ’ सोमः यस्माद् ‘ भद्रो भवति ’ तस्मान्मन्त्रभाग एवमाह । यतोऽसावेव यजमानस्य भद्रकारी
‘ तस्मात् ’ ‘ अन्यं ’ सोमव्यतिरिक्तम् ‘ अयं ’ यजमानः ‘ न आद्रियते ’ आदरं न करोति । अन्य-
शब्दार्थं विशिनष्टि-अप्यस्य राजान इति । ‘ सभागाः ’ इत्यनेन राज्ञामनतिक्रमणीयत्वमुक्तं भवति ।
अपिः सम्भावनायाम् । “ मधुपर्कमाहरेद्राज्ञे चाचार्यं त्विक्स्नातकप्रियातिथिश्च शुरमातुलानाञ्च ” इति सम्भवनीयानां
मध्ये राज्ञां प्रथमतो निर्देशेन श्रेष्ठयापगमादितरपूज्योपलक्षकत्वेन ‘ अप्यस्य राजानः ’ इति निर्देश इति मन्तव्यम् ।
राज्ञ आगमनात् स्वयमग्रह एव सन् ‘ पूर्वः ’ ‘ तेभ्यः ’ प्रागेव ‘ अभिवदति ’ वाग्व्यवहारं करोति । किमिति-
भद्रो हि भवतीति । तस्माद् ‘ भद्रो मेऽसीति ’ युक्तम् । भुवस्पत इत्यत्र ‘ भू ’ शब्देन सर्वाण्यपि भुवनान्यु-
पलक्षितानीति व्याचष्टे-भुवनानां ह्येष पतिरिति । धामशब्दतात्पर्यमाह-अङ्गानि वै विश्वानि धामानीति ।
अत्राङ्गानि ग्रहचमसादीनि; क्रयप्रदेशादागमनस्य तदर्थत्वात् । परिपरि-परिपन्थिवृकशब्दानामवयवार्थभेदे सत्यपि
पर्यवसितार्थ एष एवेत्याह-यथैनमन्तरा नाष्टा रक्षांसि न विन्देयुरिति ॥ १४ ॥

इयेनो भूत्वेति । मन्त्रभागपाठस्य तात्पर्यमाह-वय एवैनमेतद् भूतं प्रपातयतीति । एतेन पाठेन पक्षि-
रूपमेव सन्तं प्रापितवान् भवति । ‘ रक्षांसि ’ ‘ नान्ववयन्ति ’ हन्तुं नानुगच्छन्ति । स्पष्टमन्यत् ॥ १५ ॥

अथ शरीरमेवान्ववहन्तीति । यदि प्रमादात् सोमं रक्ष-आदिर्हन्त्यात् तदानीं इयेनो भूत्वेति मन्त्रसामर्थ्येन

(स्तु) अथ सुब्रह्मण्यामाह्वयति । यथा येभ्यः पक्ष्यन्त्स्यात्तान्ब्रूयादित्यहे वः पक्तास्मीत्येवमेवैतद्देवेभ्यो यज्ञं निवेदयति सुब्रह्मण्यो ३ ॥ सुब्रह्मण्यो ३ मिति ब्रह्म हि देवान्प्रच्यावयति त्रिष्कृत्व ऽआह त्रिवृद्धि यज्ञः ॥ १७ ॥

(५) इन्द्रागच्छेति । (ती) इन्द्रो वै यज्ञस्य देवता तस्मादाहेन्द्रागच्छेति हरिव आगच्छ मेधातिथेर्मेघवृषणश्वस्य मेने ॥ गौरावस्कन्दिब्रुहत्यायै जारेति तद्यान्येवास्य चरणानि तैरेवैनेमेतत्प्रमुदयिषति ॥ १८ ॥

अथ सुब्रह्मण्यामाह्वयति । यथा येभ्यः पक्ष्यन्त्स्यात्—तान्ब्रूयाद्—इत्यहे वः पक्तास्मीत्येवमेवैतद्देवेभ्यो यज्ञं निवेदयति । सुब्रह्मण्यो ३ म्, सुब्रह्मण्यो ३ म्—इति । ब्रह्म हि देवान्प्रच्यावयति । त्रिष्कृत्व आह । त्रिवृद्धि यज्ञः ॥ १७ ॥

“ इन्द्रागच्छेति ”—इन्द्रो वै यज्ञस्य देवता । तस्मादाह—इन्द्रागच्छेति । “ हरिव आगच्छ

श्येनीभावादुपादेयस्य सारांशस्यैवाध्याभावात् हन्ता श्येनशरीरमेवानुगत्य हन्ति नात्मानमित्यर्थः । ‘ यजमानस्य गृहान् गच्छ तन्नौ संस्कृतम् ’ इति मन्त्रभागस्यार्थः स्पष्ट इत्याह—नात्र तिरोहितमिवास्तीति ॥ १६ ॥

अथ सुब्रह्मण्यामित्यादि । ब्रह्म देवानामाह्वानसाधनो मन्त्रः, शोभनं ब्रह्म ‘सुब्रह्म’, तदर्हतीति ‘सुब्रह्मण्या’ काचन देवता तां “ सुब्रह्मण्यो ३ म् ” इत्यादिनिगदेनाह्वयेत् । तत्प्रकारः सूत्रे दर्शितः—“ सुब्रह्मण्यो ३ मिति त्रिस्तुत्वा सकृन्निगदम् ”—(का. श्रौ. सू. ७।२४१) इति । निगदपदानां ब्राह्मणेनैव व्याख्यानात् नास्माभिर्व्याख्यायते ॥

आह्वानं प्रशंसति—यथा येभ्य इति । ‘ यथा ’ लोके ‘ येभ्यः ’ अर्थाय ‘ पक्ष्यन् ’ पाकं कर्तुमिच्छन् भवति ‘ तान् ’ भोक्तृन् ‘ ब्रूयात् ’ इत्यहे व पक्तास्मीति । इत्यह इति पाकदिवसो निर्दिश्यते; इतो द्वितीयेऽहनि तृतीयेऽहनीति रूपेणेत्यर्थः ॥

ननु मन्त्रेणाह्वानेऽपि कथमिन्द्र आगच्छतीत्यत आह—ब्रह्म देवान् प्रच्यावयतीति । ‘ हि ’—शब्दो “ वायवायाहि दर्शत ”—(क्र. सं. १।२।१) इत्येवमादिमन्त्रगतां देवताप्रच्यावनप्रसिद्धिं द्योतयति । सुब्रह्मण्यपदस्य पाठसिद्धां त्रिरावृत्तिं प्रशंसति—त्रिष्कृत्व आह्वेत्यादि । यज्ञस्य व्यावृत्तिरूपत्वं सवनत्रयापेक्षयेति द्रष्टव्यम् (ऐ. ब्रा. ६।२।१) ॥ १७ ॥

इन्द्रागच्छेतीति । इन्द्रो वै यज्ञस्य देवतेत्यादि । स्पष्टम् । “ हरिव आगच्छ ”—इत्यादि “ अहल्यायै जार ” इत्यन्तानां पञ्चानां वाक्यानां पृथक्-पृथगर्थे सम्भवत्यपि तात्पर्यस्यैकत्वमभिप्रेत्य सङ्गृह्य तात्पर्यमाह—हरिव

१—‘ सारांशस्य बाधाभावात् ’—इ० क० पा० । २—सुब्रह्मण्यां चाह्वयति सुब्रह्मण्यां ३ सुब्रह्मण्यो ३ मिति त्रिस्तुत्वा—सकृन्निगदं यावद्देहे सुत्या तथाह । का. श्रौ. सू. ७।२४१ । ३—अहल्यायै जार इति—मीमांसादर्शने तु—एतत्कथायाः कविकल्पनामूलकमेव सिद्धांतितम् । तथापि—तन्त्रवार्तिके विशेष उक्तः । जै. सू. ९-१-४२-४४ । अधिकरणे । सवितैवाहनि लीयमानतया रात्रे-रहल्याशब्दवाच्यायाः क्षयतामकजरगहेतुत्वात् जीर्यत्यस्मादनेन वोदिते न वेत्यहल्याजार उच्यते । न परस्त्रीव्यवहारात्—इति ॥

कौशिक ब्राह्मण गौतम ब्रुवाणेति । शुश्वद्वैतदारुणिनाऽधुनोपज्ञातं
यद्गौतम ब्रुवाणेति स यदि कामयेत ब्रूयादेतद्यु कामयेतापि नाद्रिये-
तेत्यहे सुत्यामिति यावदहे सुत्या भवति ॥ १९ ॥

देवा ब्रह्माण आगच्छतेति । तद्देवांश्च ब्राह्मणांश्चाहेतैर्ह्यत्रोभयैरर्थो
भवति यद्देवैश्च ब्राह्मणैश्च ॥ २० ॥

(आ) अथ प्रतिप्रस्थाता । (तुग्रे) अग्रेण शालामग्नीषोमीयेण पशुना
प्रत्युपतिष्ठतेऽग्नीषोमौ वाऽएतमन्तर्जम्भऽआदधाते यो दीक्षतेऽआग्ना-
वैष्णवुः ह्यदो दीक्षणीयः हविर्भवति यो वै विष्णुः सोमः स हविर्वा
ऽएष देवानां भवति यो दीक्षते तदेनमन्तर्जम्भऽआदधाते तत्पशुना-
ऽऽत्मानं निष्क्रीणीते ॥ २१ ॥

मेधातिथेर्मेघवृषणश्वस्य मेने । गौरावस्कादिन् अहत्यायै जारेति—तद् यान्येवास्य चर-
णानि—तैरेनमेतत्प्रमुदयिषति ॥ १८ ॥

“ कौशिक ब्राह्मण गौतम ब्रुवाणेति ”—शुश्वद्वैतदारुणिनाऽधुनोपज्ञातम्—यद्गौतम ब्रुवा-
णेति । स यदि कामयेत—ब्रूयादेतद् । यद्यु कामयेत—अपि नाद्रियेत—“इत्यहे सुत्यामिति”—
यावदहे सुत्या भवति ॥ १९ ॥

“ देवा ब्रह्माण आगच्छतेति ”—तद् देवांश्च ब्राह्मणांश्चाह । एतैर्ह्यत्रोभयैरर्थो भवति यद्दे-
वैश्च ब्राह्मणैश्च ॥ २० ॥

अथ प्रतिप्रस्थाता—अग्रेण शालामग्नीषोमीयेण पशुना प्रत्युपतिष्ठते । अग्नीषोमौ वा एतमन्त-
र्जम्भऽआदधाते—यो दीक्षते । आग्नावैष्णवं ह्यदो दीक्षणीयं हविर्भवति । यो वै विष्णुः । सोमः सः ।
हविर्वाऽएष देवानां भवति—यो दीक्षते । तदेनमन्तर्जम्भऽआदधाते—तत्पशुनाऽऽत्मानं निष्क्रीणीते २१

आगच्छ मेधातिथेर्मेघेत्यादिना । तद्यान्येवास्य चरणानि तैरेवैनमेतत् प्रमुदयिषतीति । ‘ तद् ’
तथा सति ‘ अस्य ’ इन्द्रस्य ‘ यान्येव ’ चरणानि चरित्राणि पूर्वपक्षापरपक्षलक्षणाभ्यामभिमतस्य वस्तुनो हरणं
मेधातिथेः काष्वायनेर्मेघो भूत्वा हरणम्—इत्येवमादीनि; ‘ तैरेव ’ ‘ एनम् ’ प्रमुदयितुमिच्छति ॥

हरिवआदीनि पदानि सामब्राह्मणे व्याख्यातानि (सा. ब्रा. १ । १ । २) ॥ १८ ॥ १९ ॥

देवा ब्रह्माण इति । अनयोस्तात्पर्यमाह—तद्देवांश्च ब्राह्मणांश्चाहेति । ‘ अत्र ’ अस्मिन् यज्ञे ‘ उभयैः ’
द्विविधैः ‘ देवैर्ब्राह्मणैश्च ’ यष्टव्यत्वेन याजकत्वेन च ‘ अर्थः ’ प्रयोजनं यज्ञसिद्धिः यजमानस्य ‘ भवति ’ ताने-
वेतान् ‘ देवाः ब्राह्मणाः ’—इति पदद्वयमाह—नेतरानित्यर्थः ॥ २० ॥

अथ प्रतिप्रस्थातेति । ‘ अग्नीषोमीयेण पशुना प्रत्युपतिष्ठते प्रतिप्रस्थाता ’ शालायाः पुरोदेशे अग्नीषो-
मीयं पशुमादाय गच्छतः सोमस्याभिमुखं स्थापयेदित्यर्थः । अग्नीषोमीयस्यावस्थितिं यजमानस्य आत्मनिष्कय-

तद्वैके । (कऽ) आहवनीयादुल्मुकमाहरन्त्ययमग्निरयं^१ सोमस्ता-
भ्यां^२ सहस्र्यां निष्क्रेष्यामहऽइति वदन्तस्तदु तथा न कुर्वाद्यत्र
वाऽएतौ क च तत्सहैव ॥ २२ ॥

स वै द्विरूपो भवति । द्विदेवत्यो हि भवति देवतयोरसमदे कृष्णसारंगः
स्यादित्याहुरेतद्वचेनयो रूपतममिवेति यदि कृष्णसारङ्गं न विन्देदथो
ऽअपि लोहितसारङ्गः स्यात् ॥ २३ ॥

(नु) तस्मिन्वाचयति । नमो मित्रस्य वरुणस्य चुक्षसे महो देवाय

तद्वैके आहवनीयादुल्मुकमाहरन्ति-अयमग्निः, अयं सोमः । ताभ्यां सहस्र्यां निष्क्रेष्या-
महे-इति वदन्तः । तदु तथा न कुर्यात् । यत्र वाऽएतौ कच-तत्सहैव ॥ २२ ॥

स वै द्विरूपो भवति । द्विदेवत्यो हि भवति । देवतयोरसमदे । कृष्णसारंगः । स्यादित्याहुः ।
तद्वचेनयो रूपतममिवेति । यदि कृष्णसारङ्गं न विन्देदथोऽपि लोहितसारंगः स्यात् ॥ २३ ॥

तस्मिन्वाचयति-“ नमो मित्रस्य वरुणस्य चुक्षसे महो देवाय तद्वत् सपर्यत ॥ दूरे-

रूपेण प्रशंसति-अग्नीषोमौ वा एतमिति । ‘ एतम् ’ दीक्षितम् ‘ अन्तर्जम्भे ’ अन्नखादनस्थानं जम्भः,
दन्तपङ्क्त्योरेन्तराल इत्यर्थः । एतदेवोपपादयति-आग्नावैष्णवं ह्यद इति । यस्मादस्य यजमानस्य ‘ अदः ’
विप्रकृष्टे काले दीक्षणीयेष्टौ ‘ हविः ’ अभूत् । अस्तु किं तत् इत्यत आह-यो वै विष्णुरिति । तत्र विष्णु-
रिति योऽस्ति ‘ स सोमः ’, सोमस्य यागनिर्वर्तकत्वेन यज्ञत्वाद् ; “ यज्ञो वै विष्णुः-” (श. प. ब्रा. १ ।
१ । २ । १३) इति श्रुतेः । यज्ञद्वारा विष्णोः सोमत्वम् ‘ दीक्षा ’ संस्कारः दीक्षणीयेष्टया संस्कृतत्वादेव
दीक्षणीयेष्टिदेवतयोर्हविश्च ‘ एनं ’ जम्भे स्थितम् । अतो जम्भाद् विमोक्षाय अग्नीषोमीयं दत्त्वा आत्मनिष्कयणं
कृतवान् भवतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

तद्वैक इति । ‘ अयम् ’ उल्मुकरूपः ‘ अग्निः ’, ‘ अयं सोमः ’; । ‘ ताभ्यां ’ सकाशादात्मानं ‘ निष्क्रे-
ष्यामहे ’ इत्युल्मुकस्याहर्तुरभिप्रायः । अमुं पक्षं निराकरोति-तदु तथा नेति । तर्हि कथं सहभाव उपपद्यत
इति, तत्राह-यत्र वा एतौ क च तत् सहैवेति । ‘ एतौ ’ अग्नीषोमौ ‘ यत्र कच ’ स्थाने सह वर्तते ‘ तत् ’
तादृग्रूपा स्थितिरेवात्र सहभाव एवेत्यर्थः । एवकारेण संयोजना व्युदस्यते ॥ २२ ॥

स वै द्विरूपो भवतीति । ‘ सः ’ अग्नीषोमीयः पशुः । द्वैरूप्ये कारणाभिधानम्-द्विदेवत्यो हीति ।
द्वैरूप्यसिद्धयेऽपेक्षितौ वर्णावाह-कृष्णसारङ्गः स्यादित्याहुरिति । ‘ सारङ्गः ’ शबलवर्णः । ‘ एतत् ’
कृष्णत्वं शबलत्वं च ‘ एनयोः ’ अग्नीषोमयोः ‘ रूपतममिव ’ अत्यन्तमभिमतं रूपमित्यर्थः । आग्नेयः कृष्ण-
ग्रीवः ”-(वा. सं. २४ । १; ४, ६, ९, ४ । २८-९८) इत्यादौ अग्नेः काष्ण्यसम्बन्धश्रवणात् तदेव
तदुचितं रूपम्, सारङ्गवर्णस्य सोमयोग्यत्वमपि श्राद्धावल्यां द्रष्टव्यम् । तदलाभेऽपि वा ‘ लोहितसारङ्गः
स्यात् ’ लोहितस्याग्निवर्णसाम्यं प्रसिद्धम् ॥ २३ ॥

तस्मिन् वाचयतीति । ‘ तस्मिन् ’ अजे, आगते इति शेषः । नमो मित्रस्येति । ‘ नमो मित्रस्येत्ये-
नमालम्ब्य वाचयति ” इति कात्यायनः (का. श्रौ. सू. ७ । २४३) ॥

तद्वत्^१ सपर्यत । दूरेदृशे देवजाताय केतवे दिवस्पुत्राय सूर्याय शंसतेति
नम एवास्माऽएतत्करोति मित्रधेयमेवैनैतत्कुरुते ॥ २४ ॥

(त्रेऽथा) अथाध्वर्युरारोहणं विमुञ्चति । वरुणस्योत्तम्भनमसीत्यु-
पस्तम्भनेनोपस्तम्भ्नाति वरुणस्य स्कम्भसर्जनी स्थ इति शम्येऽउद्वृ-
हति स यदाह वरुणस्य स्कम्भसर्जनी स्थ इति वरुण्यो ह्येषु ऽएतर्हि
भवति यत्सोमः क्रीतः ॥ २५ ॥

(तोऽथ) अथ चत्वारो राजासन्दीमाददते । द्वौ वाऽअस्मै मानुषाय राज्ञ
ऽआददातेऽअथैतां चत्वारो योऽस्य सकृत्सर्वस्येष्टे ॥ २६ ॥

दृशे देवजाताय केतवे दिवस्पुत्राय सूर्याय शंसत ”—(वा. सं. ४ । ३६) इति । नम
एवास्माऽएतत्करोति । मित्रधेयमेवैनैतत्कुरुते ॥ २४ ॥

अथाध्वर्युरारोहणं विमुञ्चति—“वरुणस्योत्तम्भनमसि”—(वा.सं. ४।३६) इति । उपस्तम्भनेनो-
पस्तम्भ्नाति । “ वरुणस्य स्कम्भसर्जनी स्थः ”—(वा. सं. ४ । ३६) इति । शम्ये उद्वृहति स
यदाह—वरुणस्य स्कम्भसर्जनी स्थ इति । वरुण्यो ह्येष एतर्हि भवति—यत्सोमः क्रीतः ॥ २५ ॥

अथ चत्वारो राजासन्दीमाददते । द्वौ वाऽअस्मै मानुषाय राज्ञऽआददाते । अथैतां चत्वारो
योऽस्य सकृत्सर्वस्येष्टे ॥ २६ ॥

मन्त्रस्यायमर्थः । ‘ मित्रस्य ’ मितेच्छाता मित्रः सूर्यः, वरुणस्तमो निवारकः सूर्यः, तस्य, तस्मै इत्यर्थः ।
‘ नमः ’ नमस्कारः प्रह्वीभावः, अस्तु । अथवा “ मित्रं वा अहर्वारुणी रात्रिः ” (तै. सं. २ कां. २ प्र. ६
अ.)—इति श्रुत्यन्तरादहरमिमानिदेवाय, रात्र्यमिमानिदेवाय सूर्याय नम इत्यर्थः । ‘ चक्षसे ’ सर्वस्य द्रष्टे नमः ।
‘ महो देवाय ’ महते देवाय च नमः । स्वयं नत्वेतरेभ्योऽप्युपदिशति—हे प्राणिनः ! यूयमपि ‘ तत् ’ प्रसिद्धम्,
कृतं सत्यभूतम् आदित्याख्यं वस्तु ‘ सपर्यत ’ अर्चयत । ‘ दूरेदृशे ’ दूरे दर्शनाय ॥ २४ ॥

अथाध्वर्युरिति । उपस्तम्भेनोपस्तम्भ्नातीति । उपस्तम्भ्यते प्रतिबध्यते इति ‘ उपस्तम्भः ’ शकटा-
ग्राधारकाष्ठम् । तेन ‘ उपस्तम्भ्नाति ’ शकटाग्रम् । हे काष्ठ ! त्वं ‘ वरुणस्य ’ उपनह्य स्थापितस्य सोमस्य
‘ उत्तम्भनमसि ’ । शकटस्योत्तम्भकत्वाद् तद्द्वारा वरुणस्याप्युत्तम्भकत्वम् । “ उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य ”—
(पा. सू. ८ । ४ । ६१) इति सकारलोपः ॥

शम्योः समन्त्रकमुद्धरणं विधत्ते—वरुणस्य स्कम्भसर्जनी स्थ ईति । ‘ वरुणस्य ’ सोमस्य तदाधारभूत-
स्यानसोऽङ्गस्य यत् स्कम्भनम्, तस्य सजंन्यौ स्रष्टृभौ ‘ स्थः ’ तादृश्यौ युवामुदगृह्णामीत्यर्थः ॥

अमुं मन्त्रं व्याचष्टे—वरुण्यो ह्येष एतर्हि । ‘ एतर्हि ’ एतस्मिन् क्रीतावसरे सोमो ‘ वरुण्यः ’ भवति ।
“ तयोर्दीर्घौ च च्छन्दसि ”—(पा. सू. ५ । ३ । २०) इति एतच्छन्दस्य हिंल् ॥ २५ ॥

अथ चत्वारो राजासन्दीमाददत इति (का. श्रौ. सू. ७ । २४८) । चत्वारोऽत्राध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रादयो-

१—‘ दूरे दर्शनीयम् ’—इ. क. पा. । २—समापेक्ष्य उपस्थाप्योत्तम्भनेनोपस्तम्भ्नाति वरुणस्योत्तम्भनमिति । का. श्रौ. सू. ७।२४६ ।
३—शम्ये उद्वृहति वरुणस्य स्कम्भसर्जनी स्थ इति । का. श्रौ. सू. ७ । २४७ । ४—औदुंबरीमासन्दी नाभिदन्तामरत्निमात्राद्वा
मूतामाहन्ति चत्वारः । इति ।

(ष्टऽ) औदुम्बरी भवति । (त्यु) अन्नं वाऽऽर्जुदुम्बर ऊर्जोऽन्नाद्यस्या-
वरुद्धयै तस्मादौदुम्बरी भवति ॥ २७ ॥

नाभिदद्या भवति । (त्यु) अन्नं वाऽऽन्नं प्रतितिष्ठत्यन्नं सोमस्तुस्मा-
न्नाभिदद्या भवत्यन्नोऽएव रेतस आशयो रेतः सोमस्तुस्मादन्नदद्या भवति २८

तामभिमृशति । वरुणस्य ऽऋतसुदन्यसीत्युथ कृष्णाजिनमास्तृणाति
वरुणस्य ऽऋतसुदनमसीत्युथैनमासादयति वरुणस्य ऽऋतसुदनमासी-

औदुम्बरी भवति । अन्नं वाऽऽर्जु । उदुम्बर ऊर्जः । अन्नाद्यस्यावरुद्धयै । तस्मादौदु-
म्बरी भवति ॥ २७ ॥

नाभिदद्या भवति । अन्नं वाऽऽन्नं प्रतितिष्ठति, अन्नं सोमः । तस्मान्नाभिदद्या भवति । अन्नो-
ऽएव रेतस आशयः । रेतः सोमः । तस्मादन्नदद्या भवति ॥ २८ ॥

तामभिमृशति—“ वरुणस्य ऽऋतसदन्यसि ”—(वा. सं. ४।३६) इति । अथ कृष्णाजिन-

ऽध्वर्युर्वर्या एव । तथा चापस्तम्बः—“ तां सर्वेऽध्वर्यवोऽग्नेण प्राग्वंशं राजन्योद्गृह्यमान उद्गृह्णन्ति ”
(आप. श्रौ. सू. १० । २९ । ७) इति । व्यतिरेकप्रदर्शनमुखेन ऋत्विक्चतुष्टुं प्रशंसति—द्वौ वा अस्मै
मानुषाय राज्ञे आददाते इति । आन्दोलिकामित्यर्थः । ‘ यः ’ ‘ अस्य ’ प्रतीयमानस्य ‘ सर्वस्य ’ अपि
जगतः ‘ सङ्कत ’ उपायेनैव ‘ ईष्टे ’ ईश्वरो भवति, ‘ अथ ’ ‘ एताम् ’ एतदीयामासन्दी ‘ चत्वारः ’ ‘ आद-
दते ’—इति पूर्वत्रान्वयः ॥ २६ ॥

आसन्धा औदुम्बरीत्वं विधाय प्रशंसति—औदुम्बरी भवत्यन्नं वा ऊर्जुदुम्बर इति । “ देवा इषमूर्जं
व्यभजन्त तत उदुम्बरः समभवत् ”—(ऐ. ब्रा. ९ । ४ । ९) इति श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिर्वै-शब्देन द्योत्यते ॥

ननु इदम् “ ऊर्जोऽन्नाद्यस्यावरुद्धयै ”—इति उदुम्बरस्य फलविधानम्; कुतः ‘ अवरुद्धयै ’—इति चतुर्थ्या
फलत्वप्रतिमानात् । अत ऊर्जोऽवरोधलक्षणाय फलायौदुम्बरी कर्तव्येत्यर्थः । नैतदेवम् । नात्रौदुम्बरी भवतीति
विधिरुपलभ्यते, वर्तमानव्यपदेशात्; अर्थवादेनैव स विधिरुन्नेयः; अतोऽत्र तस्यौदुम्बरत्वस्य विधातुमशक्यत्वात्
कस्येदं फलं स्यात् । ननु स्तुतिश्च करोतु, फलमपि विदधात्विति मन्तव्यम्; तथा द्वैविध्ये वाक्यभेदापत्तेः ।
अत इदं केवलं स्तावकमिति सिद्धम् ॥ २७ ॥

नाभिदद्या भवतीति । नाभिप्रमाणा भवेत् । “ प्रमाणे द्वयसज्-दघ्नञ्-मात्रचः ”—(पा. सू. ९ । २ ।
३७) इति दघ्नच्-प्रत्ययः । अन्नं वा अन्नमिति । ‘ अन्न ’—इति नाभिप्रदेशस्याभिनयः । अन्नस्य नाभि-
प्रतिष्ठितत्वे सोमस्य किमायातमित्यत आह—अन्नं सोम इति । प्रकारान्तरेण नाभिदघ्नत्वं प्रशंसति—अन्नो एव
रेतस आशय इति । ‘ अन्नो एव ’ अत्रैव च । ‘ अन्नदद्या ’ नाभिदघ्नैत्यर्थः । अन्न कात्यायनः—“ औदु-
म्बरीमासन्दी नाभिदघ्नमरत्निमात्राङ्गीमृतामाहरन्ति चत्वारः ”—(का. श्रौ. सू. ७ । २४८) इति ॥ २८ ॥

तस्या अभिमर्शनं समन्त्रकं विधत्ते—तामभिमृशतीति । ‘ ताम् ’ आसन्दीमित्यर्थः । वरुणस्य ऋत-

डेति स यदाह वरुणस्यऽऋतसदनमासीडेति वरुण्यो ह्येष एतर्हि भवति ॥ २९ ॥

(त्व) अथैनं शालां प्रपादयति । स प्रपादयन्वाचयति या ते धामानि हविषा यजन्ति ता ते विश्वा परिभूरस्तु यज्ञम् । गयस्फानः प्रतरणः सुवीरोऽवीरहा प्रचरा सोम दुर्यान्ति गृहा वै दुर्या गृहान्नः शिवः शान्तोऽपापकृत्प्रचरेत्येवैतदाह ॥ ३० ॥

मास्तृणाति—“ वरुणस्यऽऋतसदनमसि ”—(वा. सं. ४ । ३७) इति । अथैनमासादयति—“ वरुणस्यऽऋतसदनमासीद् ”—(वा. सं. ४ । ३६) इति । स यदाह—वरुणस्यऽऋतसदनमासीदेति । वरुण्यो ह्येष एतर्हि भवति ॥ २९ ॥

अथैनं शालां प्रपादयति । स प्रपादयन् वाचयति । “ या ते धामानि हविषा यजन्ति ता ते विश्वा परिभूरस्तु यज्ञम् । गयस्फानः प्रतरणः सुवीरोऽवीरहा प्रचरा सोम दुर्यान् ”—(वा. सं. ४।३७) इति । गृहा वै दुर्याः । गृहान्नः शिवः शान्तोऽपापकृत्प्रचरेत्येवैतदाह ॥ ३० ॥

सदन्यसीतीति । हे आसन्दि । त्वं ‘ वरुणस्य ’ सोमस्य ‘ ऋतसदनम् ’ ऋतमिति यज्ञनाम । “ सत्यं वा यज्ञं वा ” (निरु. ४ । ३ । ३) इति यास्कः । यज्ञार्हं स्थानमसीत्यर्थः ॥

आसन्दीवत्कृष्णाजिनस्यापि सोमासादनार्हत्वादासन्दीस्पर्शनमन्त्र एव कृष्णाजिनास्तरणेऽपि विनियुक्तः । सोमासादनमन्त्रे त्वासीदेति विशेषः । अतो न मन्त्राः पृथग्व्याख्यानार्हाः । स यदाह वरुणस्येत्यादि । स्पष्टम् ॥ २९ ॥

अथैनं शालामित्यादि । प्राग्वंशस्य पुरोदेशे आसन्त्यां स्थापितं सोममासन्त्या सह प्राचीनवंशं गमयेदित्यर्थः । प्रपादनसमये “ या ते धामानि ” इति मन्त्रं यजमान वाचयेत् । अध्वर्योः प्राधान्यात् तदपेक्षया ‘ प्रपादयति ’—इत्येकवचनम् । वस्तुतस्तु चत्वारः प्रपादयन्ति । तथा च सूत्रकारः—“ शालां प्रवेशयन्ति दीक्षितसञ्चरेण, या त इति वाचयति, आहवनीयं दक्षिणेन स्थापयन्ति—” (का. श्रौ. सू. ७ । २९२—२९४) इति ॥

मन्त्रस्यायमर्थः । ‘ हे सोम ’ ! ‘ ते ’ ‘ या ’ यानि ‘ धामानि ’ स्थानानि नामानि जन्मानि च ग्रीष्पयि (निरु. ९ । ३ । ७) ‘ धाम ’ शब्दवाच्यानि ‘ हविषा ’ ‘ यजन्ति ’ ‘ ते ’ तव सम्बन्धीनि ‘ ता ’ तानि ‘ विश्वानि ’ सर्वाण्यपि । ‘ यज्ञम् ’—इति विभक्तिव्यत्ययः । अयं यज्ञः ‘ परिभूः ’ परितो भावयिता ‘ अस्तु ’ त्वं च ‘ गयस्फानः ’ पशुपुत्रादिना गृहस्य वर्द्धयिता, ‘ प्रतरणः ’ आपद्भयः प्रकर्षेण तारयिता, ‘ सुवीरः ’ शोभनवीरोपेतः, तत्प्रद इत्यर्थः, ‘ अवीरहा ’ पुत्रादेरहन्ता च सन्, ‘ दुर्यान् ’ गृहान् ‘ प्रचर ’ प्रकरोषि । चतुर्थपादगतदुर्य-शब्दार्थं ब्रुवन् कृत्स्नमन्त्रतात्पर्यमाह—गृहा वै दुर्या इत्यादिना ॥ ३० ॥

१—कृष्णाजिनमस्यामास्तृणाति वरुणस्य ऋतसदनमसीति । का. श्रौ. सू. ७ । २५० । तस्मिन्सोमं निदधाति वरुणस्य ऋतसदनमासीदेति । का. श्रौ. सू. ७ । २५१ ।

(द्वाऽत्र) अत्र हैके । (कऽ) उदपात्रमुपनिनयन्ति यथा राज्ञऽआगतायो-
दकुमाहरेदेवमेतदिति वृद्धन्तस्तदु तथा न कुर्वाण्यनुषु ह ते यज्ञे कुर्वन्ति
वृद्धं वै तद्यज्ञस्य युन्मानुषं नेदवृद्धं यज्ञे कर्वाणीति तस्मान्नोपनिनयेत् ३१॥
इति तृतीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ ३॥ १॥ [३.४.] इति तृतीयोऽध्यायः ॥

अत्र हैके उदपात्रमुपनिनयन्ति । यथा राज्ञऽआगतायोदकुमाहरेदेवमेतदिति वदन्तः । तदु तथा न
कुर्वात् । मानुषं ह ते यज्ञे कुर्वन्ति । वृद्धं वै तद्यज्ञस्य-यन्मानुषम् । नेदु वृद्धं यज्ञे कर्वाणीति ।
तस्मान्नोपनिनयेत् ॥ ३१ ॥

अत्र हैक उदपात्रमुपनिनयन्तीति । मनुष्योपचारवत् देवस्य सोमस्योदपात्रनिनयनलक्षणोपचारे सति
तदुपचरणं मानुषं भवति, एतत् ' यज्ञे वृद्धम् ' अतो मानुषत्वपरिहाराय उदपात्रं नोपनिनयेत् ॥ ३१ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे तृतीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ३॥ ३॥ ४ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्द निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भं,
सप्ताब्धीन् पञ्चसीरींस्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमीः ।
रत्नोत्प्लां रुक्मवाजिद्विपमहितरथौ सायणिः सिङ्गणार्यो,
व्यश्राणीद्विश्चक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥ १ ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभवमतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः,
कार्पासीयं कृपावान् गुडकृतमजडो राजतं राजपूज्यः ।
आज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणजमनृणः शार्करं चार्कतेजाः,
रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरिमकृत मुदा पात्रसात्सिङ्गणार्यः ॥ २ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तकश्रीवीरहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते
माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ ३ ॥

चतुर्थाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यं बाहू प्रायणीयोदयनीयौ । (याव) अभितो वै शिरो बाहू भवतस्तुस्मादभितऽआतिथ्यमेते हविषी भवतः प्रायणीय-
श्रोदयनीयश्च ॥ १ ॥

(आ) अथ यस्मादातिथ्यं नाम । (मा) अतिथिर्वाऽएष एतस्यागच्छति यत्सोमः क्रीतस्तुस्माऽएतद्यथा राज्ञे वा ब्राह्मणाय वा महोक्षं वा महाजं वा पुचेत्तदहं मानुषं हविर्देवानामेवमस्माऽएतदातिथ्यं करोति ॥ २ ॥

तदाहुः । पूर्वोऽतीत्य गृह्णीयादिति यत्र वाऽअर्हन्तमागतं नापचायन्ति कुड्याति वै स तत्र तथा हापचितो भवति ॥ ३ ॥

अथ आतिथ्येष्टिः ।

शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यम्-बाहू प्रायणीयोदयनीयौ । अभितो वै शिरो बाहू भवतः । तस्मादभित आतिथ्यमेते हविषी भवतः-प्रायणीयश्चोदयनीयश्च ॥ १ ॥

अथ यस्मादातिथ्यं नाम । अतिथिर्वाऽएष एतस्यागच्छति-यत्सोमः क्रीतः । तस्माऽएतद्यथा राज्ञे वा ब्राह्मणाय वा महोक्षं वा महाजं वा पुचेत्-तदहं मानुषम्, हविर्देवानाम्, एवमस्माऽएतदातिथ्यं करोति ॥ २ ॥

तदाहुः-पूर्वोऽतीत्य गृह्णीयादिति । यत्र वाऽअर्हन्तमागतं नापचायन्ति-कुड्याति वै स तत्र । तथा हापचितो भवति ॥ ३ ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्ममे, तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

आतिथ्यस्य प्रायणीयानन्तर्यं विधत्ते-शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यमिति । व्याख्यातमिदम् ॥ १ ॥

यत्सम्बन्धादिदं हविरातिथ्यं तस्य सोमस्य कथमतिथित्वमिति निर्वचनप्रदर्शनद्वारेण तद्दर्शयति-अथ यस्मादातिथ्यं नामेति । यस्मान्निमित्तादातिथ्यमिति हविषो नाम अत उच्यत इति शेषः । ' एतस्य ' यजमानस्य वसतिं यः ' अतिथिः ' सन् यस्मात् ' आगच्छति ; ' न विद्यते प्रतिनियता तिथिर्यस्य सोऽतिथिरित्यर्थः । तस्मादतिथये सोमाय ' एतद् ' हविः निरुच्यत इत्यातिथ्यं नाम सम्पन्नम् । अतिथित्वमुपजीव्यातिथ्यमवश्यं कर्तव्यमित्याह-यथा राज्ञे इति । राज्ञे वा ब्राह्मणाय वेति । राज्ञः " गौर्मधुपर्कः स्यात् स्नातकायोपस्थिताय राज्ञे वा " इति स्मृतेः सिद्धः (आप. श्रौ. सू. १ । २ । ८ । ८) । ब्राह्मणः श्रोत्रियोऽभिमतः । " महोक्षं वा महाजं वा श्रोत्रियायोपकल्पयेत् " (याज्ञ. सं. १ । १ । १०८) इति स्मृतेः । ' तदहं मानुषम् ' आतिथ्यमिति शेषः । हविर्देवानामिति । देवानां हविरेवातिथ्यमित्यर्थः । एवमस्मा एतदिति । दार्ष्टान्तिकम् ॥ २ ॥

तदाहुः पूर्वोऽतीत्य गृह्णीयादित्यादि । सोमम् ' अतीत्य ' पृष्ठतः कृत्वा, स्वयं ततः ' पूर्वः ' सन् पूर्वमागत्य

तद्वा ऽअन्यतरोऽएव विमुक्तः स्यात् । (द) अन्यतरोऽविमुक्तोऽथ गृही-
यात्स शुदन्यतरो विमुक्तस्तेनागतो शुदन्यतरोऽविमुक्तस्तेनापचितः ॥ ४ ॥

(स्तु) तदु तथा न कुर्यात् । (द्वि) विमुच्यैव प्रपाद्य गृहीयाद्यथा वै
देवानां चरणं तद्वाऽअनुमनुष्याणां तस्मान्मानुषे यावन्न विमुञ्जते नैवास्मै
तावदुदकं ह्रन्ति नापचितिं कुर्वन्त्युनागतो हि स तावद्भवत्यथ यदैव
विमुञ्जतेऽथास्माऽउदकं ह्रन्त्यथापचितिं कुर्वन्ति तर्हि हि स आगतो
भवति तस्माद्विमुच्यैव प्रपाद्य गृहीयात् ॥ ५ ॥

तद्वाऽअन्यतर एव विमुक्तः स्यात्-अन्यतरोऽविमुक्तः । अथ गृहीयात् । स यदन्यतरो विमुक्तस्ते-
नागतः । यदन्यतरोऽविमुक्तस्तेनापचितः ॥ ४ ॥

तदु तथा न कुर्यात् । विमुच्यैव प्रपाद्य गृहीयात् । यथा वै देवानां चरणम् । तद्वाऽअनुमनु-
ष्याणाम् । तस्मान्मानुषे यावन्न विमुञ्जते-नैवास्मै तावदुदकं ह्रन्ति, नापचितिं कुर्वन्ति । अना-
गतो हि स तावद्भवति । अथ यदैव विमुञ्जते-अथास्माऽउदकं ह्रन्ति, अथापचितिं कुर्वन्ति ।
तर्हि हि स आगतो भवति । तस्माद्विमुच्यैव प्रपाद्य गृहीयात् ॥ ५ ॥

हविः ' गृहीयात् ' । विपक्षवाधपुरःसरं हविर्ग्रहणं प्रशंसति-यत्र वा अर्हन्तमागतं नापचायन्तीति । ' अर्हन्तं '
पूज्यं गृहम् ' आगतम् ' आगतमात्रम् ' न अपचायन्ति ' । चायतेर्लेट्यडभावश्छान्दसः (पा. सू. ३।४।९४)
(धा. पा. भ्वा. उ. ९०९) पूजां न कुर्युः ; ' सः ' ' तत्र ' तस्मिन्नपचितिविषये ' कुध्यति ' । ' तथा ह '
तथा सति सोमप्रवेशात् प्रागेव हविर्ग्रहणे सति ' अपचितो भवति ' ॥ ३ ॥

अपचितिश्च द्वेधा सम्भवति-अन्यतरानडुद्धिमोकानन्तरम्, उभयविमोकानन्तरं च; तत्रान्यतरविमोकानन्तर-
पक्षमुपन्यस्यति-तद्वा अन्यतर ऐवेति । एतदेवोपपादति-स यदन्यतरो विमुक्तस्तेनागत इति । तथा हि
लोके यानाद्यविमोके सति आगमनिश्चयो न भवेत्; इह त्वन्यतरानडुद्धिमोकेन तनिश्चयो भवति । अन्यतरस्यावि-
मोके तदागमनात् प्रागेव सा कृता स्यात् ॥ ४ ॥

अमुं पक्षं निराचष्टे-तदु तथा न कुर्यादिति । ईदानीं स्वाभिमतं पक्षमाह-विमुच्यैव प्रपाद्य गृही-
यादिति । ' विमुच्यैव ' उभावर्थात्यर्थः । एकतरं विमोच्यापि अन्यतरस्याविमोकादनागमनं सम्भाव्येत ।
' प्रपाद्य ' सोमं शालां प्रवेद्य । लौकिकातिथ्यदृष्टान्तबलेन श्रौतस्यातिथ्यस्य निर्वापकारं प्रतिपिपादयिषु-
रुमयविमोकपक्षं समर्थयते-यथा वै देवानां चरणमिति । ' यावत् न विमुञ्जते ' प्रयाणसाधनं यानादिकं
न परित्यजति । स्पष्टमन्यत् ॥ ५ ॥

१-२कविमुक्ते वा । का. धा. सू. ८ । २ । २-तद्वा अन्यतर एव विमुक्तः स्यादन्यतरोऽविमुक्तोऽथ गृहीयादिति श्रुते-तदु
तथा न कुर्यात् विमुच्यैव प्रपाद्य गृहीयादिति च । अतो विहितप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्प इति देवयाह्निकाः । वाचान्दो विश्लेषार्थः ।
एवमपि हि श्रूयते । विमुच्यैव प्रपाद्य गृहीयादिति कर्त्तव्यार्थः ।

(त्स) स वै संत्वरमाण इव गृहीयात् । (तु) तथा हापचितो भवति तत्पत्न्यन्वारभते पर्युह्यमाणं वै यजमानोऽन्वारभतेऽथात्र पत्न्युभयत एवै-
तुन्मिथुनेनान्वारभते यत्र वाऽअर्हन्नागच्छति सर्वगृह्याऽइव वै तत्र
चेष्टन्ति तथा हापचितो भवति ॥ ६ ॥

स वाऽअन्येनैव ततो यजुषा गृहीयात् । (ये) येनो चान्यानि हवींश्च्येकं
वाऽएष भागं क्रीयमाणोऽभिक्रीयते छन्दसामेव राज्याय छन्दसां
साम्राज्याय तस्य छन्दांस्यभितः साचयानि यथा राज्ञोऽराजानो
राजकृतः सूतग्रामण्य एवमस्य छन्दांस्यभितः साचयानि ॥ ७ ॥

स वै संत्वरमाण इव गृहीयात् । तथा हापचितो भवति । तत्पत्न्यन्वारभते । पर्युह्यमाणं वै यज-
मानोऽन्वारभते । अथात्र पत्नी । उभयत एवैतन्मिथुनेनान्वारभते । यत्र वाऽअर्हन्नागच्छति । सर्व-
गृह्या-इव वै तत्र चेष्टन्ति-तथा हापचितो भवति ॥ ६ ॥

स वाऽअन्येनैव ततो यजुषा गृहीयात् । येनो चान्यानि हवींषि । एकं वाऽएष भागं क्रीयमाणो-
ऽभिक्रीयते । छन्दसामेव राज्याय, छन्दसां साम्राज्याय । तस्य छन्दांस्यभितः साचयानि । यथा
राज्ञोऽराजानो राजकृतः सूतग्रामण्यः-एवमस्य छन्दांस्यभितः साचयानि ॥ ७ ॥

स वै सन्त्वरमाण इति । सन्त्वरया अभावे अनादरः प्रतिभाति, अतस्त्वरया गृहीयात् । निर्वापे
पत्न्यन्वारम्भं विधाय प्रशंसति-तत्पत्न्यन्वारभते पर्युह्यमाणं वै यजमान इति । ' तत् ' तेन आदौ
परिवहणकाले यजमानान्वारम्भणे ' अत्र ' सोमार्थहविर्निर्वापकाले ' उभयतः ' उभयोः पार्श्वयोरपि ' मिथु-
नेनान्वारभते ' । जायापती मिथुनमध्ये एकस्यान्वारम्भे अपरस्य तदविनाभूतस्यापि सिद्धत्वादित्यभिप्रायः ।
यत्र वा अर्हन्नित्यादि । ' सर्वगृह्या इव ' गृहे स्थिताः सर्वे पदार्था अत्यर्थमनिर्वाह्याः, ते सर्वगृह्याः ।
' तत्र ' तस्मिन् आगमने निमित्ते सति तादृशास्तिष्ठन्ति ॥ ६ ॥

स वा अन्येनेत्यादि । ' ततः ' तस्मात् प्राकृतान्निर्वापमन्त्रात् ' अन्येन यजुषा '—“ अग्नेस्तनूरसि ”—
इत्यादिना । तत इत्यस्यार्थमाह-- येनो चेति । मन्त्रान्यत्वे कारणमाह-एकं वा एष भागमिति । ' एषः '
' क्रीयमाणः ' आतिथ्येन व्यायमानः सोमः । ' एकम् ' समानम् ' भागम् ' अभि-लक्ष्य ' क्रीयते ' ।
छन्दसां राज्यायेति । यथाऽसौ ' छन्दसां ' राज्यं साम्राज्यं च प्राप्नोति; तथा सम्पादनायेत्यर्थः । कथं छन्दः-
सम्बन्ध इति तत्राह-तस्य छन्दांसीति । ' अभितः साचयः ' पुरः पश्चाच्च सहागन्तारः प्रधानपुरुषा
इत्यर्थः । “ यथा राज्ञोऽराजानः ”—इत्यत्र अराजान इति अकारप्रलेषः । ते के ' राजकृतः ' राजत्व-
सम्पादकाः पट्टाभिषेकस्य कर्तारः ' सूतग्रामण्यः ' सूतश्रेष्ठाः ॥ ७ ॥

न वै तदवकल्पते । यच्छन्दोभ्य इति केवलं गृहीयाद्यत्र वाऽअर्हते पुचन्ति
तदभितः साचयोऽन्वाभक्ता भवन्त्यराजानो राजकृतः सूतग्रामुण्यस्तुस्मा-
द्यत्रैवैतस्यै गृहीयात्तदेव च्छन्दाऽस्यन्वाभजेत् ॥ ८ ॥

(त्सु) सु गृह्णाति । (त्य) अग्नेस्तनूरसि विष्णवे त्वेत्यग्निर्वै गायत्री
तद्गायत्रीमन्वाभजति ॥ ९ ॥

सोमस्य तनूरसि विष्णवे त्वेति । क्षत्रं वै सोमः क्षत्रं त्रिष्टुभुत्रिष्टुभम-
न्वाभजति ॥ १० ॥

न वै तदवकल्पते—यच्छन्दोभ्य इति केवलं गृहीयात् । यत्र वाऽअर्हते पुचन्ति—तदभितः साच-
योऽन्वाभक्ता भवन्ति—अराजानो राजकृतः सूतग्रामुण्यः । तस्माद्यत्रैवैतस्यै गृहीयात् तदेव च्छन्दा-
स्यन्वाभजेत् ॥ ८ ॥

स गृह्णाति । “ अग्नेस्तनूरसि विष्णवे त्वा ”—(वा. सं. ९।१) इति । अग्निर्वै गायत्री ।
तद्गायत्रीमन्वाभजति ॥ ९ ॥

“ सोमस्य तनूरसि विष्णवे त्वा ”—(वा. सं. ९।१) इति । क्षत्रं वै सोमः । क्षत्रं
त्रिष्टुप् । तत्त्रिष्टुभमन्वाभजति ॥ १० ॥

निर्वापे समप्राधान्यपक्षं दूषयित्वा असमस्यैव निर्वापमाह—न वै तदवकल्पत इत्यादिना । अयमर्थः । यदि
प्रधानस्योपसर्जनानाञ्च सदृशीं प्रतिपत्तिं कुर्यात् तदा प्रधानस्य प्रतिपत्तिरिति कृता स्यात्, अतो यथा प्रधानस्य
आमन्त्रणे सति अप्रधाना अप्यनाहूता एव तमनुगच्छन्ति, एवं सोमार्थनिर्वापेण छन्दसामपि प्रसङ्गसिद्धेरन्वाभजनं
सिद्धमिति सोमस्यैव निर्वापं कुर्यादित्यर्थः ॥ ८ ॥

हविर्ग्रहेणे मन्त्रं विधत्ते—स गृह्णात्यग्नेस्तनूरसीति । हे निरूप्यमाणव्रीहिपदार्थः ! ‘ त्वं अग्नेः तनूरसि ’
स्वं शरीरं भवसि । शरीरोपचयहेतुत्वाद्वा तनूत्वादच्छादकत्वाद्वा तनूत्वम् । “ यो वै विष्णुः सोमः सः ”—(श. प.
ब्रा. ३।३।४।२१) इति श्रुतेः, सवनत्रयव्यापित्वाद्वा सोमो विष्णुः, अतो ‘ विष्णवे त्वा ’ इति सोमस्य विष्णु-
त्वेन निर्देश उपपद्यते । अथवा “ विष्णवे हि गृह्णाति यो यज्ञाय गृह्णाति ” (श. प. ब्रा. ३।३।१।१४) इति
श्रुतेः त्वां यज्ञाय गृह्णामीत्यर्थः । मन्त्रगतमग्निपदं गायत्र्यन्वाभक्तिसाधनत्वेन प्रशंसति—अग्निर्वै गायत्रीत्या-
दिना । अग्नेर्गायत्रीरूपत्वं प्रजापतिमुखात् सहोत्पन्नत्वाद्द्रष्टव्यम्—“ तमग्निर्देवताऽन्वसृज्यत गायत्रीछन्दः ”
(तै. सं. ७।१।१।४) इति हि श्रूयते । एवमुत्तरमन्त्रवाक्यान्यपि व्याख्येयानि ॥ ९ ॥

सोमस्य तनूरसीत्यादि । सोमस्यान्वत्वेन साक्षाच्छरीरोपचयहेतुत्वात् तनूत्वम् । सोमस्य राज्ञः क्षत्रत्वम-
सङ्कटुक्तम् । प्रजापतेरुसो बाहुभ्याञ्च राजन्येन सह त्रिष्टुभोऽप्युत्पत्तेः क्षत्रत्वम् (तै. सं. ७।१।१।४।) ॥ १० ॥

(त्वु) अतिथेरातिथ्यमसि विष्णवे त्वेति । सोऽस्योद्धारो यथा श्रेष्ठस्यो-
द्धारोऽएवमस्यैषुऽऋते छन्दोभ्यः ॥ ११ ॥

इयेनाय त्वा सोमभृते विष्णवे त्वेति । तुद्गायत्रीमन्वाभजति सा युद्गा-
यत्री इयेनो भूत्वा दिवः सोममाहरत्तेन सा इयेनः सोमभृतेनैवैनामेतद्वीर्येण
द्वितीयमन्वाभजति ॥ १२ ॥

(त्व) अग्नये त्वा रायस्पोषदे विष्णवे त्वात । पशवो वै रायस्पोषः
पशवो जगती तज्जगतीमन्वाभजति ॥ १३ ॥

(त्वु) अथ यत्पुञ्च कृत्वो गृह्णाति । संवत्सरसंमितो वै यज्ञः पुञ्च

“ अतिथेरातिथ्यमसि विष्णवेत्वा ”—(वा. सं. ५ । १) इति । सोऽस्योद्धारः—यथा
श्रेष्ठस्योद्धारः । एवमस्यैषः । ऋते छन्दोभ्यः ॥ ११ ॥

“ इयेनाय त्वा सोमभृते विष्णवे त्वा ”—(वा. सं. ५ । १) इति । गायत्रीमन्वाभजति ।
सा युद्गायत्री इयेनो भूत्वा दिवः सोममाहरत्—तेन सा इयेनः सोमभृत् । तेनैवैनामेतद्वीर्येण द्वितीय-
मन्वाभजति ॥ ११ ॥

“ अग्नये त्वा रायस्पोषदे विष्णवे त्वा ”—(वा. सं. ५ । १) इति । पशवो वै रायस्पोषः ।
पशवो जगती । तज्जगतीमन्वाभजति ॥ १२ ॥

अथ यत्पुञ्च कृत्वो गृह्णाति । संवत्सरसंमितो वै यज्ञः । पुञ्च वाऽऋतवः संवत्सरस्य । तं पुञ्चभि-

अतिथेरातिथ्यमसीति । अत्रातिथिशब्दस्य तात्पर्यमाह—सोऽस्योद्धारो यथा श्रेष्ठस्येति । उद्ग्रथिते
असाधारण्येन विभज्यत इत्युद्धारः प्रतिनियतभागः ॥ ११ ॥

पुनरपि गायत्र्या अन्वाभजनरूपतया इयेनशब्दं प्रशंसति—इयेनाय त्वेति । इयेनरूपमास्थाय सोमाहरणाद्
गायत्री सोमभृत् इयेनः । एतदेव दर्शयति—सा यद् गायत्री इयेनो भूत्वेति । ‘ तेनैव वीर्येण ’ हेतुना ‘ एनां
गायत्री ’ द्वितीयं भागं प्रति ‘ अन्वाभजति ’ अध्वर्युः एतद्गागपाठेनेत्यर्थः ॥ १२ ॥

अग्नये त्वेति । ‘ अग्नये ’ अङ्गनादिगुणविशिष्टाय ‘ रायस्पोषदे ’ धनपोषप्रदात्रे ‘ विष्णवे ’ सोमाय
हे हविः ! ‘ त्वा ’ त्वाम् गृह्णामीत्यर्थः । जगत्यन्वाभजनरूपतया मन्त्रभागं प्रशंसति—पशवो वै रायस्पोष इति ।
वर्द्धमानधनरूपत्वं पशूनामेवेति ‘ पशवो वै रायस्पोषः ’ इत्युक्तम् । पशूनां जगतीत्वं जगत्या सोमाहरणसमये
आहृतत्वाद्गृह्यम्—तथा च तैत्तिरीयकम्—“ सा पशुभिश्च दीक्षया चागच्छदिति ”—(तै. सं. ६ । १ । ६ । २) ॥ १३ ॥

प्रकृतौ चतुःकृत्वो ग्रहणादत्रापि चोदकतस्तत्प्राप्त्यै पुञ्चसङ्ख्यां विधाय प्रशंसति—अथ यत्पुञ्चकृत्व इति ।

१—निर्व्वेदमेतन्नृरिति पञ्च कृत्वः प्रतिमन्त्रम् । का. श्रीसू. ८ । २ । सावित्रनिवृत्तिः श्रुतिविधेयाभ्याम् । का. श्री. सू. ८ । २ ।
सवितृशब्दसंबन्धादेवस्य त्वेयेष मन्त्रः सावित्र इत्युच्यते । स च चोदकप्राप्तः । अमेस्तनूरसत्यादयो मन्त्राः प्रत्यक्षश्रुतिचोदिताः ।
तत्र हरिस्वामिपितृभूतिकर्काचायेयाज्ञिकानंतदेवदेवयज्ञिकदिभाष्यकृतोमते प्रथमद्वितीयतृतीयग्रहणमंत्रेषु (समुच्चयधृतेः)
चमयोबोदकप्रत्यक्षाशिष्टयोर्मन्त्रयोः समुच्चयः । नान्ययोश्चतुर्थपञ्चमयोः । समुच्चयधृतिस्त्वस्मिन्नेव ब्राह्मणे सप्तमीकं. ७ । स वाऽज-
न्येनैव ततो यजुषा गृह्णीयात् । येनो चान्याने हवीं ऋति । इति सर्वेषामेकमत्यम् । परं त्वत्र वैमत्यं चेत्यम्—हरिस्वामिबाहि-

वाऽऽक्रतुवः संवत्सरस्य तुं पञ्चभिराप्नोति तस्मात्पञ्च कृत्वो गृह्णात्युथ षड्वि-
ष्णवे त्वा विष्णवे त्वेति गृह्णाति विष्णवे द्वि गृह्णाति त्रि यज्ञाय गृह्णाति ॥ १४ ॥

नवकपालः पुरोडाशो भवति । शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यं नवाक्षरा वै
गायत्र्यष्टौ तानि यान्यन्वाह प्रणवो नवमः पूर्वार्धो वै यज्ञस्य गायत्री
पूर्वार्ध एष यज्ञस्य तस्मान्नवकपालः पुरोडाशो भवति ॥ १५ ॥

राप्नोति । तस्मात्पञ्च कृत्वो गृह्णाति । अथ यद् विष्णवे त्वा, विष्णवे त्वेति गृह्णाति । विष्णवे हि
गृह्णाति—यो यज्ञाय गृह्णाति ॥ १४ ॥

नवकपालः पुरोडाशो भवति । शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यम् । नवाक्षरा वै गायत्री । अष्टौ तानि—
यान्यन्वाह । प्रणवो नवमः । पूर्वार्धो वै यज्ञस्य गायत्री । पूर्वार्ध एष यज्ञस्य । तस्मान्नवकपालः पुरो-
डाशो भवति ॥ १५ ॥

(का. श्री. सू. ८ । २) । यज्ञस्य संवत्सरसमित्वं गवामयनादिसत्ररूपस्य यज्ञस्य संवत्सरसाध्यत्वाद्वा
(ऐ. ब्रा. २ । ३ । ३ । तै. सं. ७ । ४ । ७) संवत्सरात्मकप्रजापतिसमित्वाद्वा, (ऐ. ब्रा. २ । २ । ७)
“ द्वादशामिष्टोमस्य स्तोत्राणि ”—इति श्रुतेस्तद्गतसङ्ख्यया संवत्सरसाम्पाद्वा द्रष्टव्यम् । ग्रहणमन्त्रेषु सर्वत्र
विष्णुशब्दोपादानं प्रशंसति—अथ यद् विष्णवे त्वा विष्णवे त्वेति । यत्र यत्र हविर्गृह्यते, तत्र तत्र यज्ञार्थत्वं
नियमात्सोमस्य हविर्घ्नेन यज्ञार्थत्वात् सर्वत्र ‘ विष्णवे—विष्णवे ’ इति ग्रहणं युक्तमित्यर्थः ॥ १४ ॥

नवकपालः पुरोडाश इति । नवसु कपालेषु संस्कृतो नवकपालः । नवकपालस्यातिथ्याहत्वमाह—शिरो वा
इति । यान्यन्वाहेति । ‘ यानि ’ अक्षराणि अनुक्रमेण उच्चारणकाले ब्रूते तान्यष्टौ भवन्ति, प्रयोगकाले
“ प्रणवष्टेः ” इति (पा. सू. ८ । २ । ८९) प्रयुज्यमानः ‘ प्रणवः ’ एव ‘ नवमः ’ “ गायत्रं प्रातस्स-
वनम् ” (तै. सं. ३. २. ९.) इति श्रुतेः । ‘ यज्ञस्य पूर्वार्द्धो गायत्री ’; तस्माद् गायत्र्यानुगुण्याय ‘ नव-
कपालः ’ कर्तव्यः ॥ १५ ॥

—अनन्तदेवदेवयाज्ञिकमते—विरोधात्सावित्रमन्त्रे त्वाशब्दमात्रस्य निवृत्तिः । पितृभूतिकर्काचार्यमते तु सा नेति । तत्रापि—पूर्वं
चोदकप्राप्तः । पश्चात्प्रत्यक्षशिष्ट इति । जुष्टशब्दस्तु चोदकप्राप्तेऽपि देवतादेशादुत्तर एव भवति । प्रकृतावेवमेव दृष्टत्वात् । सावित्रस्य
तु ग्रहणत्रय एव प्रयोगः । प्रकृतौ दृष्टत्वात् । नोत्तरयोः । जुष्टशब्दस्य चेति कर्कः । ततश्च मंत्रपाठे द्वैविध्यम् । ॐ देवस्य
सवितुः प्रसवेऽन्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् । अग्नेस्तनूरसि विष्णवे त्वा जुष्टं गृह्णामीति प्रथमम् । १ । देवस्य सवितुरित्यादि—
सोमस्य तनूरसि विष्णवे त्वा जुष्टं गृह्णामीति द्वितीयम् । २ । ॐ देवस्य सवितुरित्यादि—अतिथेरातिथ्यमासि विष्णवे जुष्टं
गृह्णामीति तृतीयम् । ३ । ॐ इयेनाय त्वा सोममृते विष्णवे त्वा गृह्णामि—इति चतुर्थम् । ४ । ॐ अग्नये त्वा रायस्पोषदे
विष्णवे त्वा गृह्णामीति च पंचमम् । ५ । एकोऽयं पाठः । अपरस्तु । ॐ देवस्य त्वा सवितुरित्यादिस्त्वाविशिष्टो मंत्रः ।
परस्तु सर्वे समानम् इति ।

१—आतिथ्यं निर्व्वर्पति वैष्णवं नवकपालम् । का. श्री. सू. ८ । १ ।

कार्मर्यमुयाः परिधयः । (यो) देवा ह वाऽएतं वनस्पतिषु राक्षोभं ददृशुर्बृत्कार्मर्यं११ शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यं नेच्छिरो यज्ञस्य नाष्टा उक्षा-
११सि हिनसन्निति तस्मात्कार्मर्यमुयाः परिधयो भवन्ति ॥ १६ ॥

(न्त्या) आश्ववालः प्रस्तरः । (रो) यज्ञो ह देवेभ्योऽपचक्राम सोऽश्वो भूत्वा पुराडाववर्त तस्य देवा अनुहाय वालानभिपेदुस्तानालुपुस्तानालुप्य सार्धं१२ संन्यासुस्तुत एताऽओषधयः समभवन् यदश्ववालाः शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यं जघनार्धो वालाऽ उभयत एवैतद्यज्ञं परिगृह्णाति यदाश्ववालः प्रस्तरो भवति ॥ १७ ॥

(त्यै) ऐक्ष्व्यौ विधृती । नेद्वर्हिश्च प्रस्तरश्च संलुभ्याताऽइत्युथोत्पूया-
ज्य१३ सुवर्ण्येव चतुर्गृहीतान्याज्यानि गृह्णाति न ह्युत्रानुयाजा भवन्ति १८

कार्मर्यमुयाः परिधयः । देवा ह वाऽएतं वनस्पतिषु राक्षोभं ददृशुः—यत् कार्मर्यम् । शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यम् । नेच्छिरो यज्ञस्य नाष्टा रक्षांसि हिनसन्निति । तस्मात्कार्मर्यमुयाः परिधयो भवन्ति १६

आश्ववालः प्रस्तरः—यज्ञो ह देवेभ्योऽपचक्राम । सोऽश्वो भूत्वा पुराडाववर्त । तस्य देवा अनुहाय वालानभिपेदुः । तानालुपुः । तानालुप्य सार्धं संन्यासुः । तत एता ओषधयः समभवन्—यदश्ववालाः । शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यम् । जघनार्धो वालाः । उभयत एवैतद्यज्ञं परिगृह्णाति—यदाश्ववालः प्रस्तरो भवति ॥ १७ ॥

ऐक्ष्व्यौ विधृती । नेद्वर्हिश्च प्रस्तरश्च संलुभ्यातै—इति । अथोत्पूयाज्यम्, सर्वाण्येव चतुर्गृहीतान्याज्यानि गृह्णाति । न ह्यत्रानुयाजा भवन्ति ॥ १८ ॥

कार्मर्यमुयाः परिधय इति । ' कार्मर्यः ' भद्रपर्णी तन्मया एव ' परिधयः ' कर्तव्याः । प्रकृतौ पलाश-
वैकङ्कतादीनामैच्छिकत्वाद्न नियमविधिः । देवा ह वा इत्यादि । कार्मर्यमयत्वस्योपपादनम् ॥ १६ ॥

आश्ववालः प्रस्तर इति । आश्ववालत्वं तन्नामनिबचनद्वारेण प्रशंसति—यज्ञो ह देवेभ्य इति । ' तान् ' आश्ववालान् ' आलुपुः ' " लुल्ल छेदने "—(धा. पा. तु. उ. १०) चिच्छिदुः ' सार्धं संन्यासुः ' एकीकृत्य सम्यग् भूमौ प्रविक्षिपुः । तेभ्यः ताः ' एताः ' अश्ववालाख्याः ' ओषधयः ' सज्जाताः । आश्ववालानामातिथ्येष्टियोग्यत्वमाह—शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यम्, जघनार्द्धो वाला इति । आतिथ्यस्य सोमात् प्रथममनुष्ठेयत्वेन शिरस्त्वात् तस्यादावनुष्ठितत्वाज्जघनार्द्धावस्थितत्वात्परिणामरूपस्याश्ववालस्य तत्र प्रयोगे सति अपगतस्य यज्ञस्य ' उभयतः ' परिग्रहः कृतो भवति ॥ १७ ॥

ऐक्ष्व्यौ विधृती इति । वर्हिः प्रस्तरयोरन्तराले त्रियक्प्रसार्यमाणौ दर्भौ ' विधृती ' ते अत्र इक्षुपत्ररूपे

२-कार्मर्यमुयाः परिधय आश्ववालः प्रस्तरऽऐक्ष्व्यौ विधृती । का. धौ. सू. ८ । १० । कार्मर्यः (शिवणी) इति लोके प्रसिद्धः । तथाऽऽहामरः—'गमारी सर्वतोभद्रा काश्मरी मधुपर्णिका । श्रीपर्णी भद्रपर्णी च कार्मर्यश्च' इति । अश्ववालाः—दर्भविशेषाः काशाः । " आश्ववालः काशप्रस्तरः " इति श्रुतत्वात् । न चायं समासः अश्वस्य बालः अश्ववाल इति । कथं तर्ह्यश्ववाला उच्यन्ते । तन्मयः प्रस्तरः । बाल्यशेषान् । " तत एता ओषधयः समभवन् यदश्ववालाः " इति ण्विभूतिः । " ते बालः काशास्तं प्राप्ताः कार्याऽऽतः प्रस्तरस्तु ते " इति मीमांसायां प्रथमाध्याये तृतीयपादे चोक्तमिति ।

(न्या) आसाद्य हवींष्यग्निं मन्थति । शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यं जनयन्ति वाऽएनमेतद्यन्मन्थन्ति शीर्षतो वाऽअग्रे जायमानो जायते शीर्षतुऽएवैतदग्रे यज्ञं जनयत्यग्निर्वै सुर्वा देवताऽअग्नौ हि सुर्वाभ्यो देवताभ्यो जुहति शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यं शीर्षतुऽएवैतद्यज्ञं सुर्वाभिर्देवताभिः समर्धयति तस्मादग्निं मन्थति ॥ १९ ॥

सोऽधिमन्थनं शकलमादत्ते । (तेऽग्रे)अग्नेर्जनित्रमसीत्युत्र ह्यग्निर्जायते तस्मादाहाग्नेर्जनित्रमसीति ॥ २० ॥

आसाद्य हवींष्यग्निं मन्थति । शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यम् । जनयन्ति वाऽएनमेतद्यन्मन्थन्ति । शीर्षतो वाऽअग्रे जायमानो जायते शीर्षत । एवैतदग्रे यज्ञं जनयति । अग्निर्वै सर्वा देवताः । अग्नौ हि सर्वाभ्यो देवताभ्यो जुहति । शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यम् । शीर्षत एवैतद्यज्ञं सर्वाभिर्देवताभिः समर्धयति । तस्मादग्निं मन्थति ॥ १९ ॥

सोऽधिमन्थनं शकलमादत्ते । “अग्नेर्जनित्रमसि”-(वा.सं. ५।२) इति । अत्र ह्यग्निर्जायते । तस्मादाहाग्नेर्जनित्रमसीति ॥ २० ॥

स्याताम् । ‘संलुभ्याते’ पञ्चमलकारः । संलोभनमाकुलीभावो मिश्रणम् । तद्वयाद् ‘ऐक्ष्वयौ’ (तै. सं. १ । २ । १) कर्तव्ये इत्यर्थः । अथोत्पूयाज्यमित्यादि । उत्पवनं प्रकृतिवत् कर्तव्यम् । ‘सर्वाण्येव’ जुहूपभृद्-ध्रुवाख्येषु पात्रेषु गृह्यमाणानि ‘आज्यानि’ ‘चतुर्गृहीतानि’ एव कुर्यात् । प्रकृतिवदेवैतयोश्चतुर्गृहीतत्वं सिद्धम् । अत उपभृति अष्टगृहीतत्वनिवृत्त्यर्थमेवाभिधानम् । तत्र चतुर्गृहीतत्वे उपपत्तिं श्रुतिरेवाह-न ह्यत्रानुयाजा भवन्तीति ॥ १८ ॥

अग्निमन्थनं तत्कृतं विधत्ते-आसाद्य हवींष्यग्निं मन्यतेति । आतिथ्यायामेवाग्निमन्थने को विशेष इत्यत आह-शिरो वै यज्ञस्येति । जनयन्ति वा एनमेतद् यन्मन्थन्तीति । ‘एतत्’ एतेन मन्थनजातेनाग्निना यज्ञनिष्पत्तिदर्शनादन्युत्पादनमेव यज्ञोत्पादनम् । प्रकारान्तरेणातिथ्यायामग्निमन्थनं प्रशंसति-अग्निर्वै सर्वा देवता इति । सोमयागस्य शिरोभूतायामातिथ्यायां सर्वदेवतामयस्याग्रेरुत्पादनेन सर्वासामपि देवतानामुत्पत्त्यर्थज्ञ-प्रारम्भ एव सर्वदेवैर्यज्ञं समृद्धं कारितवान् भवति ॥ १९ ॥

सोऽधिमन्थनं शकलमिति । यूपतक्षणोत्पन्नोऽधरारण्या अधः स्थाप्यमानः शकलः ‘अधिमन्थनशकलः’ यस्योपरि मध्यते; तमादत्ते । तत्र मन्त्रः-अग्नेर्जनित्रमसीति । हे शकल ! त्वम् ‘अग्नेः’ ‘जनित्रम्’ उत्पादकम् ‘असि’ । कथमस्य जनित्रत्वमिति, तत्राह-अत्र ह्यग्निरिति । ‘अत्र’ अधरारणिव्यवहिते शकल इत्यर्थः ॥ २० ॥

१-आसाद्याग्निमन्थनमाहोमादिकरेति । का. धौ. सू. ८।१२। आसाद्याग्निमन्थनं । का. धौ. सू. ५।२७। २-अग्नेर्जनित्र-भिनि शकलमादाय नृणां वेशां निधायम् । का. धौ. सू. ५।२२।

(त्वु) अथ दर्भतरुणके निदधाति । वृषणौ स्थऽडुति तद्यावेवेमौ स्त्रियै साकंजावेतावेवैतौ ॥ २१ ॥

(तावु) अथाधरारणिं निदधाति । (त्वु) उर्व्वइयसीत्यथोत्तरारण्याऽऽज्य-
विलापनीमुपस्पृशत्यायुरसीति तामभिनिदधाति पुरुरवाऽअसीत्युर्व्वशी
वाऽअप्सराः पुरुरवाः पतिरुथ सत्तस्मान्मिथुनादजायत तदायुरेवमेवैष
ऽएतस्मान्मिथुनाद्यज्ञं जनयत्यथाहायुये मथ्यमानायानुब्रूहीति ॥ २२ ॥

अथ दर्भतरुणके निदधाति—“ वृषणौ स्थः ”—(वा. सं. ५।२) इति । तद्यावेवेमौ स्त्रियै
साकंजौ—“ एतावेवैतौ ” ॥ २१ ॥

अथाधरारणिं निदधाति—“ उर्व्वइयसी ”—(वा. सं. ५।२) इति । अथोत्तरारण्याऽऽज्य-
विलापनीमुपस्पृशति—“ आयुरसी ”—(वा. सं. ५।२) इति । तामभिनिदधाति—“ पुरुर-
वा असि ”—(वा. सं. ५।२) इति । उर्व्वशी वाऽअप्सराः । पुरुरवाः पतिः । अथ यत्
तस्मान्मिथुनादजायत—तदायुः । एवमेवैष एतस्मान्मिथुनाद्यज्ञं जनयति । अथाह—‘ अग्नये मथ्य-
मानायानुब्रूहि ’ इति ॥ २२ ॥

अथ दर्भतरुणके इति । ‘ दर्भतरुणके ’ कोमलौ परस्परसदृशौ दर्भौ, तौ अधो निदध्यात् “ वृषणौ स्थः ”
इति तत्र मन्त्रः । हे दर्भौ ! युवां वृषणौ अभिमतफलवर्षकौ भवथ इति तस्यार्थः । तौ प्रशंसति—तद्यावेवेमौ
स्त्रियै साकंजावेतावेवैताविति । ‘ स्त्रियै ’ स्त्रियाः सकाशात् ‘ साकंजौ ’ सहोत्पन्नौ ‘ याविमौ ’ परस्पर-
सदृशौ पुत्रौ ‘ एतौ ’ दर्भौ, ‘ एतावेव ’ युगलौ पुत्रावेव । रूपकोपन्यासेनात्यन्तसादृश्यमभिमतमिति द्रष्टव्यम् ॥ २१ ॥

अथाधरारणिमिति^१ । तत्राधरारणिनिधाने मन्त्रः—उर्व्वइयसीति । हे अधरारणे ! त्वम् ‘ उर्व्वशी ’
भवसि । आज्यं विलाप्यते यस्यां सा आज्यविलापनी स्थाली ताम्, उत्तरारण्या सम्पर्शं कुर्यात् ‘ आयुरसीति ’
मन्त्रेण^२ । तामुत्तरारणिं ‘ पुरुरवा असीति ’ तस्या उपरि निदध्यात् ॥

अरण्योराज्यविलापन्याश्च यदुर्व्वइयाद्यात्मकत्वम्, तत्—त्रयं प्रशंसितुं पुरावृत्तदृष्टान्तमाह—उर्व्वशी वा अप्सरा
इत्यादि । ‘ उर्व्वशी अप्सराः ’ पत्नी अभवत्, ‘ पुरुरवाः ’ ‘ पतिः ’ अभवत्, ‘ तस्मान्मिथुनात्, ’ ‘ आयुः ’
नाम पुत्रः ‘ अजायत ’ । एतत्सर्व्वमग्रे समाम्नास्यते—“ उर्व्वशी हाप्सराः पुरुरवसमैलं चकमे ” इति । (श. प.
ब्रा. ११।५।१।१—१७) । “ एवमेवैषः—” इति दार्ष्टान्तिकाभिधानम् । ‘ यज्ञं जनयति ’ यज्ञसाधनत्वाद्—
यज्ञमित्युच्यते । ‘ अथ ’ अरण्योरासादनानन्तरम् “ अग्नये मथ्यमानायानुब्रूहि ” इति होतारम् ‘ आह ’ ॥ २२ ॥

१-वृषणावेति कुशतरुणे तस्मिन् । का. श्रौ. सू. ५।२२ । २-उर्व्वइयसीत्यधरारणिं तयोः । का. श्रौ. सू. ५।२४ ।
३-आयुरसीत्युत्तरारण्याऽज्यस्थालीः सः स्पृश्य पुरुरवाः इत्यभिनिधानं तथा । का. श्रौ. सू. ५।२५ । ४-अग्नये मथ्यमानायानु-
ब्रूयति । का. श्रौ. सू. ५।२६ ।

सु मन्थति । गायत्रेण त्वा च्छन्दसा मन्थामि त्रैष्टुभेन त्वा च्छन्दसा मन्थामि
जागतेन त्वा च्छन्दसा मन्थामीति तं वै छन्दोभिरेव मन्थति च्छन्दा ऽसि
मथ्यमानायान्वाह च्छन्दा ऽस्येवैतद्यज्ञमन्वायातयति यथाऽमुमादित्यं
रश्मयो जातायानुब्रूहीत्याह यदा जायते प्रहियमाणायेत्यनुप्रहरन् ॥ २३ ॥

(न्तसौ) सोऽनुप्रहरति । भवतं नः समनसौ सचेतसावरेपसौ । मा यज्ञं
हि ऽसिष्टं मा यज्ञपतिं जातवेदसौ शिवौ भवतमद्य न इति शान्तिमेवा-
भ्यामेतद्वदति यथा नाऽन्योऽन्यं हि ऽस्यताम् ॥ २४ ॥

स मन्थति—“ गायत्रेण त्वा च्छन्दसा मन्थामि, त्रैष्टुभेन त्वा च्छन्दसा मन्थामि,
जागतेन त्वा च्छन्दसा मन्थामि ”—(वा. सं. ५ । २) इति । तं वै छन्दोभिरेव मन्थति ।
छन्दांसि मथ्यमानायान्वाह । छन्दांस्येवैतद्यज्ञमन्वायातयति—यथाऽमुमादित्यं रश्मयः । ‘ जाताया-
नुब्रूहि ’ इत्याह—यदा जायते । ‘ प्रहियमाणाया ’—इत्यनुप्रहरन् ॥ २३ ॥

सोऽनुप्रहरति—“ भवतं नः समनसौ सचेतसावरेपसौ । मा यज्ञं हिंसिष्टम्, मा यज्ञ-
पतिम्, जातवेदसौ शिवौ भवतमद्य नः ”—(वा. सं. ५ । ३) इति । शान्तिमेवाभ्यामे-
तद्वदति—यथा नाऽन्योऽन्यं हिंस्यताम् ॥ २४ ॥

समन्त्रकं मन्थनं विधत्ते—स मन्थतीति । गायत्रेण त्वा च्छन्दसेत्यादि । तं वै छन्दोभिरेवेति । यद्य-
प्यन्यैः साधनैः मन्थति, तथापि “ गायत्रेण त्वा च्छन्दसा ” इत्यादिमन्त्रसामर्थ्येन छन्दोभिरेव साधनैर्मन्थनं
कृतवान् भवतीत्यर्थः । अस्वेवम्, छन्दसां किं फलं, जातमित्यस्या आशङ्कायाः फलं वक्ष्यति—छन्दांस्ये-
वैतद्यज्ञमन्वायातयतीति । छन्दसामनुप्रवेशनं न केवलं छन्दोलिङ्गकैर्मन्त्रैर्मन्थनाद् भवति, अपि तु तस्मिन्
काले होत्रा छन्दसामनुवचनादपि भवतीत्याह—छन्दांसि मथ्यमानायान्वाहेति । होतेति शेषः । नियमेनानु-
प्रवेशे दृष्टान्तः—यथाऽमुमादित्यमिति । ‘ रश्मयः ’ अन्वायत्ता इति शेषः । प्रहियमाणायेत्यनुप्रहरन्निति ।
‘ प्रहियमाणाया ’ आहवनीये प्रक्षिप्यमाणाया, अनुब्रूहीत्यनुषज्यते ॥ २३ ॥

समन्त्रकमनुप्रहरणं विधत्ते—सोऽनुप्रहरतीति । “ भवतं नः ”—इत्यादिमन्त्रस्यायमर्थः । हे आहव-
नीयनिर्मन्थ्यौ उभावग्री ! ‘ नः ’ अस्माकं, ‘ समनसौ ’ अस्मदभिमतप्रदानविषये समानमनस्कौ ‘ भवतम् ’ ।
अथवा परस्परं कलहमकृत्वा समनसौ भवतम् । ‘ समौकसौ ’ समानस्थानौ, ‘ अरेपसौ ’ अपापौ । एवम्भूतौ
युवां ‘ यज्ञं ’ मदीयम् ‘ मा हिंसिष्टम् ’ । तथा ‘ यज्ञपतिं ’ यजमानं च मा हिंसिष्टम् । हे ‘ जातवेदसौ ’
जातप्रज्ञौ ! युवाम् ‘ अद्य ’ ‘ नः ’ अस्माकम् ‘ शिवौ ’ सुखकरौ ‘ भवतम् ’ । मन्त्रस्य तात्पर्यमाह—
शान्तिमेवाभ्यामेतद्वदतीति । ‘ एतत् ’ मन्त्रवचनम् ‘ आभ्याम् ’ अपेक्षिताम् ‘ शान्तिमेव ’ ‘ वदति ’
नान्यमर्थमित्यर्थः । अत्र शान्तेः कः प्रसङ्ग इति तत्राह—यथा नान्योऽन्यमिति ॥ २४ ॥

१—मन्थति गायत्रेणेति प्रतिमन्त्रं त्रिः प्रदक्षिणम् । का. श्रौ. सू. ५ । २७ । २—जाते जातायेति । का. श्रौ. सू. ५ । २८
३—प्रहियमाणायेति प्रास्यन् । का. श्रौ. सू. ५ । २९ । ४—भवतं नः इति प्रास्यति । का. श्रौ. सू. ५ । ३० ।

(म) अथ स्रुवेणोपहृत्याज्यम् । (म) अग्निमभिजुहोत्यग्नावग्निश्चरति प्रविष्ट ऋषीणां पुत्रोऽभिशास्तिपावा । स नः स्योनः सुयजा यजेद् देवेभ्यो हव्यं^१ सुदमप्रयुच्छन्त्स्वाहेत्याहुत्यै वा ऽएतमजीजनत तमेतयाऽऽहुत्याऽप्रैषीत्तस्मादेवमभिजुहोति ॥ २५ ॥

तदिडान्तं भवति । नानुयाजान्यजन्ति शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यं पूर्वार्धो वै शिरः पूर्वार्धमेवैतद्यज्ञस्याभिसृष्टंस्करोति स यद्नानुयाजान्यजेद्यथा शीर्षतः पर्याहृत्य पादौ प्रतिदध्यादेवं तत्तस्मादिडान्तं भवति नानुयाजान्यजन्ति ॥ २६ इति तृतीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ ३॥२॥ [४११] ॥

अथ स्रुवेणोपहृत्याज्यम्, अग्निमभिजुहोति—“ अग्नावग्निश्चरति प्रविष्ट ऋषीणां पुत्रोऽभिशास्तिपावा । स नः स्योनः सुयजा यजेद् देवेभ्यो हव्यं सुदमप्रयुच्छन्त्स्वाहा ”—(वा. सं. ५।४) इति । आहुत्यै वा ऽएतमजीजनत । तमेतयाऽऽहुत्याऽप्रैषीत् । तस्मादेवमभिजुहोति ॥ तदिडान्तं भवति । नानुयाजान्यजन्ति । शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यम् । पूर्वार्धो वै शिरः । पूर्वार्धमेवैतद्यज्ञस्याभिसंस्करोति । स यद्नानुयाजान् यजेत्—यथा शीर्षतः पर्याहृत्य पादौ प्रतिदध्यात्—एवं तत् । तस्मादिडान्तं भवति । नानुयाजान् यजन्ति ॥ २६ ॥ इत्यातिथ्येष्टिः ॥

अनुप्रहृते अग्नौ समन्त्रकं होमं विधत्ते—अथ स्रुवेणेति^१ । ‘ उपहृत्य ’ अवदाय ‘ अग्निमभि ’ प्रहृत्य अग्रेणरि जुहुयात् । मन्त्रस्यायमर्थः । ‘ अग्नौ ’ आहवनीये ‘ अग्निः ’ निर्मथितः प्रविष्टः सन् ‘ चरति ’ इतस्ततो ज्वालाभिः सञ्चरति । कीदृशः ? ‘ ऋषीणां पुत्रः ’ मन्त्रेणोत्पद्यमानत्वात् । ‘ अभिशास्तिपावा ’ अभिशास्तेर्निन्दातः सकाशात् पाता । “ आतो मनिन् ”—(पा. सू. ३ । २ । ७४) इति वनिप् । ‘ सः ’ तादृशः त्वं ‘ नः ’ अस्मदर्थं इह ‘ हव्यम् ’ हविः ‘ सुयज ’ शोभनेन यागेन यज, सङ्गमयेत्यर्थः । केभ्यः ? ‘ देवेभ्यः ’ । कदा ? ‘ सद् ’ सदा, सर्वदा । ‘ अप्रयुच्छन् ’ अप्रमाद्यन् उद्दिष्टेषु देवेषु कमप्यपरित्यज्येत्यर्थः । ‘ स्वाहा ’ इदं द्रव्यं स्वाहुतमस्तु । आहुत्यै वा एतमिति । ‘ अजीजनत ’ उदपादयत्, अध्वर्युः, ‘ अप्रैषीत् ’ तर्पितवान् भवति ॥ २५ ॥

प्रकृतदर्शपूर्णमासेष्टिवत्समापनप्रसक्तावाह—तदिडान्तं भवतीति^२ । अर्थसिद्धेऽप्युत्तराङ्गनिषेधे पुनर्नित्यानुवादतया दाढर्थायानुवदति—नानुयाजानिति । इडान्तत्वं प्रशंसति—शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यमिति । उत्तराङ्गजातस्यानुष्ठानं दोषोपन्यासेन समर्थयते—स यद्नानुयाजान् यजेदिति । ‘ यथा ’ कश्चित् ‘ शीर्षतः ’ शीर्ष्णि, सार्वविभक्तिकस्तसिः (पा. सू. ५ । ३ । १४) । ‘ पादौ ’ पर्याहृत्य ‘ प्रतिदध्यात् ’ ‘ एवं ’ ‘ तत् ’ अनुयाजाद्यङ्गजातमनुष्ठितं सद् भवति आतिथ्यस्य शिरस्त्वात् तस्मादित्युपसंहारः ॥ २६ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे चतुर्थाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ (३-४-१)

आतिथ्येन वै देवा इष्ट्वा । तान्तसमदविन्दते चतुर्धा व्यद्रवन् अन्योऽन्यस्य श्रियाऽअतिष्ठमानाऽअग्निर्वसुभिः सोमो रुद्रैर्वरुणऽआदित्यैर्इन्द्रो मरुद्भिर्वृहस्पतिर्विश्वेदेवैरित्यु हैकऽआहुरेते ह त्वेव ते विश्वे देवा ये ते चतुर्धा व्यद्रवंस्तान्विद्रुतानसुररक्षसान्यनुव्यवेयुः ॥ १ ॥

(स्ते)तेऽविदुः । प्रापीयाँसो वै भवामोऽसुररक्षसानि वै नोऽनुव्यवागुर्द्वि-
पुत्र्यो वै रध्यामो हन्त संजानामहाऽएकस्य श्रियै तिष्ठामहाऽइति त इन्द्रस्य
श्रियाऽअतिष्ठन्त तस्मादाहुरिन्द्रः, सुर्वा देवताऽइन्द्रश्रेष्ठा देवा इति ॥ २ ॥

अथ प्रवर्ग्यकर्मणि तानूनत्रम् ।

आतिथ्येन वै देवा इष्ट्वा, तान्तसमदविन्दत् । ते चतुर्धा व्यद्रवन् अन्योऽन्यस्य श्रियाऽअतिष्ठमानाः ।
अग्निर्वसुभिः, सोमो रुद्रैः, वरुण आदित्यैः, इन्द्रो मरुद्भिः । वृहस्पतिर्विश्वेदेवैः—इत्यु हैकऽआहुः ।
एते ह त्वेव ते विश्वे देवाः—ये ते चतुर्धा व्यद्रवन् । तान्विद्रुतानसुररक्षसान्यनुव्यवेयुः ॥ १ ॥

तेऽविदुः—प्रापीयाँसो वै भवामः । असुररक्षसानि वै नोऽनुव्यवागुः । द्विपुत्र्यो वै रध्यामः । हन्त
संजानामहे । एकस्य श्रियै तिष्ठामहाऽइति । त इन्द्रस्य श्रियाऽअतिष्ठन्त । तस्मादाहुः—इन्द्रः सर्वा
देवताः, इन्द्रश्रेष्ठा देवा इति ॥ २ ॥

अथ तानूनत्रं विधातुमाख्याधिकामाह—आतिथ्येन वै देवा इष्ट्वा, तान्तसमदविन्ददित्यादिना । पुरा किल
देवाः ‘ आतिथ्येनेष्ट्वा व्यद्रवन् ’ इति सम्बन्धः । विद्रवणे कः प्रसङ्गः ? इति तं दर्शयति—तान्तसमदविन्ददिति ।
तस्मिन् समये ‘ तान् ’ देवान् ‘ समत् ’ कलहः ‘ अविन्दत् ’ प्राप्तवान् । समच्छब्दः संप्रामवाची । “ सङ्गे
समत्सु वृत्रहा ” (ऋ. सं. १०।१३३।१।) “ येनासमत्सु सासहः ” (वा.सं. १५—३९) इत्यादौ समच्छब्दः
सङ्ग्रामे प्रसिद्धः । ते देवाः ‘ चतुर्धा ’ व्यद्रवन् पृथग्भूताः । किमर्थम् ? ‘ अन्योऽन्यस्य श्रिया अतिष्ठमानाः ’
‘ श्रियै ’ ज्योतिष्टोमफलरूपायै आत्मनोऽभिप्रायमप्रकाशयन्तः तामसहमाना इत्यर्थः । “ प्रकाशनस्थेयाख्य-
योश्च ” (पा. सू. १।३।२३) इति तिष्ठतेरात्मनेपदम् । “ स्त्राघहुङ् ” (पा. सू. १।४।३४) इति
श्रिया ज्ञापयितुमिष्टत्वाच्चतुर्थी । विद्रवणप्रकारं विभज्य दर्शयति—अग्निर्वसुभिरित्यादि । शाखान्तरप्रसिद्धं (तै.
सं. ६।२।२।) पञ्चमं गणमुदाहृत्य सोपपत्तिकं पराचष्टे—वृहस्पतिर्विश्वेदेवैरित्यु हैक आहुरिति । तत्रो-
पपत्त्यभिधानम्—एते ह त्वेव ते विश्वे देवा ये ते चतुर्धा व्यद्रवन्ति । ‘ तान् विद्रुतान् ’ परस्परं विस्लिष्टान्
असुररक्षसाश्चायमवसर इति निश्चित्यानुप्राप्ताः ॥ १ ॥

तेऽविदुरिति । स्पष्टम् । ‘ असुररक्षसानि वै ’ ‘ नः ’ ‘ अनुव्यवागुः ’ अनुगताः । एतेर्लुङि गादेशः (पा. सू. २।
४।४९) । ‘ द्विपुत्र्यो वै रध्यामः ’ रध्यतिर्विशगमनकर्मा, (निरु. ६।६।४) वशं प्राप्ता इत्यर्थः । हन्त सञ्जा-
नामहा इति । शत्रुजयोपायपरिज्ञानहर्षद्योतनार्थो ‘ हन्त ’—शब्दः । “ अकर्मकाच्च ” (पा. सू. १।३।२६) इति
सम्पूर्वस्य जानातेरात्मनेपदम् । सङ्गता भवेम, ऐकमत्यं प्राप्नुवामेत्यर्थः । तत्प्रकारमाह—एकस्य श्रियै तिष्ठामहा
इति । त इन्द्रस्य श्रिया अतिष्ठन्तेत्यादि । स्पष्टम् ॥ २ ॥

तस्माद् ह न स्वाऋतीयेरन् । (न्यु) युऽएषां परस्तरामिव भवति सु
ऽएनाननुव्यवैति ते प्रियं द्विषतां कुर्वन्ति द्विषद्भ्यो रध्यन्ति तस्मान्नऽर्तीये-
रन्त्स यो हैवं विद्वान्नऽर्तीयतेऽप्रियं द्विषतां करोति न द्विषद्भ्यो रध्यति
तस्मान्नऽर्तीयेत ॥ ३ ॥

ते होचुः । (हुं) हुन्तेदं तथा करवामहै यथा न इदमाप्रदिवमेवाज्यमसदिति ॥ ४ ॥ [शतम् १७००] (अर्धं प्रपाठकः)

ते देवाः । (०) जुष्टास्तनूः प्रियाणि धामानि सार्धं समवददिरे ते
होचुरेतेन नः स नानाऽसदेतेन विष्वङ्भ्यो नऽएतदतिक्रामादिति कुर्यो-
पद्रष्टुमिति तनूनुमुखे शाकरस्येति यो वाऽअयं पुवतऽएष तनूनुपाच्छाकरुः
सोऽयं प्रजानामुपद्रष्टा प्रविष्टस्ताविमौ प्राणौदानौ ॥ ५ ॥

तस्माद् ह न स्वाऋतीयेरन् । य एषां परस्तरामिव भवति—स एनाननुव्यवैति । ते प्रियं द्विषतां
कुर्वन्ति । द्विषद्भ्यो रध्यन्ति । तस्मान्नऽर्तीयेरन् । स यो हैवं विद्वान्नऽर्तीयते । अप्रियं द्विषतां करोति ।
न द्विषद्भ्यो रध्यति । तस्मान्नऽर्तीयेत ॥ ३ ॥

ते होचुः—हुन्तेदं तथा करवामहै—यथा न इदमाप्रदिवमेवाज्यमसदिति ॥ ४ ॥

ते देवा जुष्टास्तनूः प्रियाणि धामानि सार्धं समवददिरे । ते होचुः—एतेन नः स नानाऽसत्, एतेन

तस्माद् न स्वाऋतीयेरन्निति । यस्माद् देवानां परविश्लेषात् शत्रूणामभिभवः प्रातः, 'तस्माद् ह' तस्मात्
खलु कारणात् । 'स्वाः' ज्ञातयः परस्परं न ऋतीयेरन् वैमत्येन विश्लेषे न कुर्युः । "ऋतेरीयङ्" (पा. सू.
३ । १ । २८) । विश्लेषे को दोष इति तत्राह—य एषां परस्तरामिव भवतीति । 'यः' शत्रुः 'एषाम्' विश्लि-
ष्टानाम् 'परस्तरामिव' अत्यन्तदूरदेशस्थो 'भवति' 'सः' 'एतान्' शत्रून् विश्लिष्टान् 'अनुव्यवैति'
अनुप्रविशति 'तस्मात्' 'द्विषताम्' अवकाशप्रदानेन स्वयमेव 'प्रियं कुर्वन्ति,' स्वयं यद् 'द्विषद्भ्यः' शत्रुभ्यो
'रध्यन्ति' वशं प्राप्नुवन्ति 'तस्मात्' 'न ऋतीयेरन्' भेदं न गच्छेयुः । उक्तार्थस्य कश्चित्पुरुषार्थनियमं
विधत्ते—स यो हैवं विद्वानिति । यः कश्चिदेवं वृत्तान्तं देवेषु मनुष्येषु च दृष्टं जानन् 'न ऋतीयते' भेदं न गच्छेत्
अथवा परैरुपादितो, ज्ञातिभेद एव विदि न प्रवर्तत इत्यर्थः । अत एव 'द्विषताम्' अपि 'अप्रियं करोति'
तत्प्रवेशावकाशस्यासम्भवात् 'न द्विषद्भ्यः' 'रध्यति' वशं याति । 'तस्मात्' विद्वान् 'न ऋतीयेत' ॥ ३ ॥

प्रासङ्गिकमुक्त्वा प्रकृतमनुसरति—ते होचुर्हुन्तेदं तथा करवामहै, यथा न इदमाप्रदिवमेवाज्यमस-
दिति । 'यथा' 'नः' 'इदम्' ऐकमत्यं कर्म 'आप्रदिवम्' एव 'युक्तोक्तावस्थित्यवसानम्' 'अज्यम्' ।
"अज्य संगतम्"—(पा. सू. ३ । १ । १०९) इत्यनेन निपात्यते, 'अविनाश्यम्' 'असत्' भवेत्,
'तथा करवामहै' इति उक्तवन्तः ॥ ४ ॥

अनन्तरं—ते देवा इति । 'ते देवाः' 'जुष्टाः' प्रियभूताः 'तनूः' स्वस्वमूर्तीः । अस्य व्याख्यानम्—
प्रियाणि धामानीति । 'प्रियाणि धामानि' अभिमतानि भोगायतनानि 'सर्द्धम्' एकत्र 'समवददिरे'

तस्मादाहुः । (मुं) मुनो देवा मनुष्यस्याजानन्तीति मनसा संकल्पयति
तत्प्राणमपि पद्यते प्राणो व्यातं व्यातो देवेभ्य ऽआचष्टे यथा पुरुषस्य मनः ॥ ६ ॥

(स्तु) तस्मादेतदृषिणा ऽभ्यनुक्तम् । मनसा संकल्पयति तद्वातमपि
गच्छति ॥ व्यातो देवेभ्य ऽआचष्टे यथा पुरुष ते मन ऽइति ॥ ७ ॥

ते देवाः । (०) जुष्टास्तनूः प्रियाणि धामानि सार्धं समुवददरे ते होचु-
रतेन नः स नानासदेतेन विष्वङ्मनो न ऽएतदतिक्रामादिति तद्देवा ऽअप्ये-

विष्वङ्मनो न एतदतिक्रामादिति । कस्योपद्रष्टुरिति । तन्नमुरेव शाकरस्येति । यो वाऽअयं पवते-
एष तन्नपाच्छाकरः । सोऽयं प्रजानामुपद्रष्टा प्रविष्टः । ताविमौ प्राणोदानौ ॥ ५ ॥

तस्मादाहुः-मनो देवा मनुष्यस्याजानन्तीति । मनसा संकल्पयति-तत् प्राणमपि पद्यते, प्राणो
वातम्-वातो देवेभ्य आचष्टे-यथा पुरुषस्य मनः ॥ ६ ॥

तस्मादेतदृषिणा ऽभ्यनुक्तम्-“मनसा संकल्पयति तद् वातमपि गच्छति । वातो देवेभ्य
आचष्टे यथा पुरुष ते मनः”-(ऋ. सं. १२।४।४) इति ॥ ७ ॥

ते देवा जुष्टास्तनूः प्रियाणि धामानि सार्धं समुवददरे । ते होचुः-एतेन नः स नानाऽसद्, एतेन

विभज्य स्थापितवन्तः । तस्मिन् काले एवमब्रुवन् ‘ एतेन ’ स्थापितेन शरीरेण ‘ नः ’ अस्माकं मध्ये ‘ सः ’
समयातिक्रमकारी ‘ नाना ’ ‘ असत् ’ विना भवेत् । एतदेव व्याचष्टे-एतेन विष्वङ्मिति । ‘ विष्वङ् ’ सर्वतो
भवेत् विशीर्णो भवत्वित्यर्थः । तच्छब्दार्थमाह-यो न एतदतिक्रामादिति । ‘ एतत् ’ सङ्केतकर्म ‘ अतिक्रा-
मात् ’ अतिक्रमेत् । कस्योपद्रष्टुरिति । ‘ उपद्रष्टा ’ साक्षी, ‘ कस्य ? ’ तस्य पुरस्तादिदं भवेदिति शेषः ।
एवं प्रश्नमुपगम्य तैरैवेदमुत्तरमुक्तम्-तन्नमुरेव शाकरस्येति । तन्वो देहस्य न पातयिता रक्षको देवः
‘ तन्नमसा ’ (ऐ. ब्रा. १।४।७।) (आ. श्रौ. सू. ११।१।१-३) । अथवा सर्वतनूरात्मा
प्रजापतिः तस्याकाशः पुत्रः, तत्पुत्रो वायुरिति सः ‘ तन्नमसा ’ स च ‘ शाकरः ’ शक्तः स्वैर् कर्तुम् । तस्य
पुरस्तादित्यर्थः । सः कः ? इति, तं विशिनष्टि-यो वा अयं पवत इति । ‘ योऽयम् ’ ‘ पवते ’ गच्छति,
वायुरित्यर्थः । बाह्यस्य वायोः पुरुषचित्तद्रष्टृत्वं कथं घटते ? इति, तत्राह-योऽयं प्रजानामुपद्रष्टा प्रविष्ट इति ।
प्रविष्टस्य कथं नोपलभ्यतेति तत्राह-ताविमौ प्राणोदानाविति । ‘ इमौ ’ प्रसिद्धौ यौ ‘ प्राणोदानौ ’
‘ तौ ’ एव स इत्यर्थः ॥ ५ ॥

उक्तेऽर्थे लौकिकवचनं प्रमाणयति-तस्मादाहुर्मनो देवा मनुष्यस्याजानन्तीति । दूरस्थानां देवानां कथं
मनुष्यचित्तपरिज्ञानमित्याशङ्क्य तद्धारद्वारिकयेति दर्शयति-मनसा सङ्कल्पयति, तत्प्राणमपि पद्यत इत्यादि ।
प्राणप्रज्ञयोः परस्परविनाभावान्नमनसा सङ्कल्पितं प्राणं प्राप्नोति । बाह्यवायोरिव शरीरप्रवेशेन प्राणत्वात् “ प्राणो
वातः ” इत्युक्तम् । अपिपद्यते सङ्कल्पितार्थविशिष्टः सन्नेवेति भावः । स च ‘ वातः ’ सर्वत्राप्रतिहतगतित्वात्
देवेभ्यः आचष्टे, यथा पुरुषस्य मनः वर्तते । पुण्ये पापे वा वर्तते, तमनतिवृत्त्यैवाचष्ट इत्यर्थः ॥ ६ ॥

उक्तेऽर्थे मन्त्रं प्रमाणयति-तस्मादेतदिति । मनसा सङ्कल्पयति, तद्वातमपि गच्छतीत्यादि। स्पष्टोऽर्थः ॥ ७ ॥

विशेषाभिधानाय पूर्वोक्तं तान्नमनसमुवदति-ते देवा जुष्टास्तनूरित्यादिना । तद्देवा इति । ‘ तत् ’

तुहिं नातिक्रामन्ति के हि स्युर्यदतिक्रामेयुरनृतं हि वदेयुरेकं ह वै देवा व्रतं चरन्ति सत्यमेव तस्मादेवं जितमनपजय्यं तस्माद्यशः ऽएवुं ह वाऽअस्य जितमनपजय्यमेवं यशः भवति य एवं विद्वान्सत्यं वदति तदेतत्तानूनप्त्रं निदानेन ॥ ८ ॥

ते देवाः । (०) जुष्टास्तनूः प्रियाणि धामानि सार्धं समवददिर-
ऽथैतऽआज्यान्येव गृह्णाना जुष्टास्तनूः प्रियाणि धामानि सार्धं समवद्यन्ते
तस्माद् ह न सर्वेणैव समभ्यवेयान्ने जुष्टास्तनूः प्रियाणि धामानि
सार्धं समभ्यवायानिति येनो ह समभ्यवेयान्नास्मै द्रुह्येदिदं ह्याहुर्न
सुतानूनप्त्रिणे द्रोग्धव्यमिति ॥ ९ ॥

विष्वङ्-यो न एतदतिक्रामादिति । तदेवा अप्येतहिं नातिक्रामन्ति । के हि स्युर्यदतिक्रामेयुः । अनृतं हि वदेयुः । एकं ह वै देवा व्रतं चरन्ति-सत्यमेव । तस्मादेवां जितमनपजय्यम्, तस्माद्यशः । एवं ह वाऽअस्य जितमनपजय्यम्, एवं यशो भवति-य एवं विद्वान्सत्यं वदति । तदेतत् तानूनप्त्रं निदानेन ॥ ८ ॥

ते देवा जुष्टास्तनूः, प्रियाणि धामानि, सार्धं समवददिर- । अथैतऽआज्यान्येव गृह्णाना जुष्टास्तनूः प्रियाणि धामानि सार्धं समवद्यन्ते । तस्माद् ह न सर्वेणैव समभ्यवेयात् । नेन्मे जुष्टास्तनूः प्रियाणि धामानि सार्धं समभ्यवायानिति । येनो ह समभ्यवेयात्-नास्मै द्रुह्येत् । इदं ह्याहुः-न सुतानूनप्त्रिणे द्रोग्धव्यमिति ॥ ९ ॥

“ एतेन नः स नानाऽस्तु ”-इत्युक्तमित्यर्थः । ‘ अप्येतहिं ’ इदानीमपि । अनिक्रमे वाधमाह-के हि स्युरिति । यद्यतिक्रामेयुः तहिं के स्युः । उपपत्तिमाह-अनृतं हि वदेयुरिति । देवत्वमतिहाय अनृतवदनात् कुस्तिता मनुष्या भवन्तीत्यर्थः । देवानां सत्यवादित्वनियमे सति (ऐ. ब्रा. १ । १ । ६) अनृतं हीत्ययं दोषः स्यात् । स एव तेषु कुत इत्यत आह-एकं ह वै देवा व्रतमिति । सत्यवादफलमाह-तस्मादेवां जितमनपजय्यमिति । यत् ‘ अनपजय्यं ’ जेतुमशक्यम् (पा. सू. ६ । १ । ८१) तत् ‘ जितम् ’ भवति । तस्माद् यश इति । प्राप्नुवन्तीति शेषः । अथवा यशोरूपा एव भवन्तीत्यर्थः । “ एवं ह ”-इत्यादिना उक्तार्थप्रशंसा-तदेतत् तानूनप्त्रं निदानेनेति । स्वस्वशरीरसमवदानपूर्वकं शपथकर्म तानूनप्त्रम् (ऐ. ब्रा. १ । ४ । ७) । ‘ तत् ’ इदानी-मनुष्ठीयमानं ‘ तानूनप्त्रम् ’ आज्यग्रहणस्पर्शनात्मकं कथमेतद् भवेत् ? तत्राह-‘ निदानेन ’ कारणेनेत्यर्थः ॥ ८ ॥

निदानमेव दर्शयति-ते देवा इत्यादिना । देवा आज्यानि गृह्णाना एव स्वतनूरपि आज्येन ‘ सार्धं ’ ‘ समवददिर- ’ अत इदानीन्तनैरपि तानूनप्त्रमेवं समवदातव्यमित्यनुमीयते ॥

प्रसङ्गात् किञ्चित् पुरुषार्थमाह-तस्माद् ह न सर्वेणैवेति । ‘ सर्वेण ’ बहुजनेन सह समवगतिं शपथ-पूर्वकं समयं ‘ न ’ कुर्यात् । तदोषमाह-नेन्मे जुष्टास्तनू इति । ‘ मे ’ मम ‘ जुष्टाः ’ अत्यन्तं प्रियभूताः

(त्य) अथातो गृह्णात्येव । (वा) आपतये त्वा परिपतये गृह्णामीति
यो वाऽअयं पवतऽएष आ च पतति परि च पतत्येतस्माऽऽ हि गृह्णाति
तस्मादाहुःपतये त्वा परिपतये गृह्णामीति ॥ १० ॥

तनूनप्त्रे शाकरायेति । यो वाऽअयं पवतऽएष तनूनप्ता शाकरऽएतु-
स्माऽऽ हि गृह्णाति तस्मादाह तनूनप्त्रे शाकरायेति ॥ ११ ॥

शकनऽओजिष्ठायेति । (त्ये) एष वै शकौजिष्ठऽएतुस्माऽऽ हि
गृह्णाति तस्मादाह शकनऽओजिष्ठायेति ॥ १२ ॥

अथातो गृह्णात्येव—“ आपतये त्वा परिपतये गृह्णामि ”—(वा. सं. ५ । ५) इति । यो
वाऽअयं पवते—एष आ च पतति, परि च पतति । एतस्माऽऽ हि गृह्णाति । तस्मादाह—आपतये
त्वा परिपतये गृह्णामीति ॥ १० ॥

“ तनूनप्त्रे शाकराय ”—(वा. सं. ५ । ५) इति । यो वाऽअयं पवते—एष तनूनप्ता
शाकरः । एतस्माऽऽ हि गृह्णाति । तस्मादाह—तनूनप्त्रे शाकरायेति ॥ ११ ॥

“ शकनऽओजिष्ठाय ”—(वा. सं. ५ । ५) इति । एष वै शकौजिष्ठः । एतस्माऽऽ हि
गृह्णाति । तस्मादाह—शकनऽओजिष्ठायेति ॥ १२ ॥

‘ तन्वः ’ प्रियधामभूताः सर्वैः साकम् ‘ नेत् समभ्यवायान् ’ नैव सङ्गता भवेयुरिति । ‘ नेत् ’ परिभये । अभ्य-
वपूर्वादेतेर्लेट् (पा. सू. ३ । ४ । ७) । “ अथापि नेत्येष इदित्येतेन सम्प्रयुज्यते परिभये ” (निरु. १ ।
३ । ५) इति हि निरुक्तम् । ‘ येनो ह ’ येनापि खलु सह अशक्यत्वात् ‘ अभ्यवेयात् ’ तस्मै द्रोह न कुर्यात् ।
तथा च लौकिका अपि ‘ इदम् ’ ‘ आहुः ’ । किम् ? इति—‘ सतानूनप्त्रिणे ’ सम्भूयशपथकारिणे ‘ न द्रोघव्यम्
इति ’ द्रोहो न कर्तव्य इति । “ कुचयुद्धेर्षा—” (पा. सू. १ । ४ । ३७) । इत्यादिना चतुर्थी ॥ ९ ॥

अथ तानूनप्त्रार्थमाज्यग्रहणं समन्त्रकं विधत्ते—अथातो गृह्णात्येवापतये त्वा परिपतय इति । अत्र गृह्णा-
मीत्यन्त एको मन्त्रः । तनूनप्त्रे शाकरायेति द्वितीयः । शकन ओजिष्ठायेति तृतीयः ! अस्मिन् पक्षे
‘ गृह्णामि ’—इत्ययमुत्तरयोरपि मन्त्रयोरनुषज्यते । तत्र सुवेण सर्वस्य ध्रौवाज्यस्यैकवारं ग्रहणम्, स्थाल्याः सुवेण
द्विग्रहणम् । अथवा “ तनूनप्त्रे शाकराय ”—“ शकन ओजिष्ठाय ” । इत्येतौ पूर्वमन्त्रशेषौ । तथा सत्येक-एव मन्त्रः ॥

अत्र ब्राह्मणम्—“ अथैत आज्यान्वेव गृह्णाना जुष्टास्तनूः ” इति प्रत्येकमाज्यग्रहणस्य श्रुतत्वात् सर्वे
गृहीयुः । तथा च कात्यायनः—“ ध्रौवं व्रतप्रदाने गृह्णात्यापतय इति, दिक्ष्व स्थाल्याः सुवेण तनूनप्त्रे शाक-
रायेति, शकन ओजिष्ठायेति, गृह्णामीति सर्वत्र साकाङ्क्षत्वात् पूर्वशेषौ बोत्तरौ ” (का. श्रौ.सू. ८ । १४—१७) ।
“ प्रतिपुरुषं च ग्रहणमाज्यानि गृह्णाना इति श्रुतेः ” इति ॥

मन्त्रस्यायमर्थः—‘ आपतये ’ आ अभिमुखं पतत्यागच्छतीति ‘ आपतिः ’, परिपततीति ‘ परिपतिः ’ वायुः
आज्य ! त्वां तस्मै ‘ गृह्णामि ’ ॥ १० ॥

तनूनप्त्र इति । उक्तार्थो तनूनप्त्रशाकरशब्दौ (श. प. ब्रा. ३ । ४ । २ । ५) । ‘ शकने ’ सर्वत्र शक्ताय,
‘ ओजिष्ठाय ’ अतिशयेन बलवते । “ यो वा अयं पवते ”—इत्यादि ब्राह्मणं स्पष्टम् ॥ ११ ॥ १२ ॥

(त्य) अथातः समवमृशन्त्येव । (वै) एतद्ध देवा भूयः समामिरऽइत्थं नः सोऽमुथासद्यो न ऽएतदतिक्रामादिति तथोऽएवैतऽएतत्सममन्तऽइत्थं नः सोऽमुथासद्यो न ऽएतदतिक्रामादिति ॥ १३ ॥

ते समवमृशन्ति । (न्त्य) अनाधृष्टमस्यनाधृष्यं देवानामोजऽइत्यनाधृष्टा हि देवा ऽआसन्ननाधृष्याः सहसन्तः समानं वदन्तः समानं दध्राणा देवानामोज इति देवानां वै जुष्टास्तन्वः प्रियाणि धामान्यनभिश्शस्त्यभिश्शस्तिषा ऽअनभिश्शस्तेन्यमिति सुवर्वा^{१२} हि देवा ऽअभिश्शस्ति तीर्णा ऽअञ्जसा सत्यमुपगेषमिति सत्यं वदानि मेदमुतिक्रमिषमित्येवैतदाह स्विते माऽधा ऽइति स्विते हि तद्देवा ऽआत्मानमुदधत् यत्सत्यमुवदन्यत्सत्यमुकुर्वन्स्तस्मादाह स्विते माऽधा इति ॥ १४ ॥

अथातः समवमृशन्त्येव । एतद्ध देवा भूयः समामिरे-इत्थं नः सोऽमुथासद्-यो न एतदतिक्रामादिति । तथो एवैत एतत्सममन्ते-इत्थं नः सोऽमुथासद्-यो न एतदतिक्रामादिति ॥ १३ ॥

ते समवमृशन्ति-“ अनाधृष्टमस्यनाधृष्यं देवानामोजः ”-(वा० सं० ५ । ५) इति । अनाधृष्टा हि देवा आसन्, अनाधृष्याः, सहसन्तः, समानं वदन्तः, समानं दध्राणाः । देवानामोज इति । देवानां वै जुष्टास्तन्वः प्रियाणि धामानि । “ अनभिश्शस्त्यभिश्शस्तिषा अनभिश्शस्तेन्यम् ”-(वा० सं० ५ । ५) इति । सर्वा हि देवा अभिश्शस्ति तीर्णाः । “ अञ्जसा सत्यमुपगेषम् ”-(वा० सं० ५ । ५) इति । सत्यं वदानि, मेदमुतिक्रमिषमित्येवैतदाह । “ स्विते माऽधाः ”-(वा० सं० ५ । ५) इति । स्विते हि तद्देवा आत्मानमुदधत्-यत् सत्यमुवदन्, यत् सत्यमुकुर्वन्-तस्मादाह-स्विते माऽधा इति ॥ १४ ॥

गृहीतस्याज्यस्य सर्वैरवमर्शनं विधत्ते-अथातः समवमृशन्त्येवेति^१ । स्पर्शकाले देवैः कृतमन्यसङ्केतं दर्शयति-एतद्ध वै देवा भूयः समामिर इति । ‘ एतद् ’ वक्ष्यमाणं ‘ भूयः समामिरे ’ पूर्वोक्तसंकेतमन्तरेण पुनस्सङ्गता अभवन् । “ अम गत्यादिषु ”-(धा० पा० भ्वा० प० ४६६) ‘ यः ’ ‘ नः ’ अस्माकं मध्ये ‘ एतत् ’ ‘ अतिक्रामात् ’ अतिक्रामेत् । ‘ सः ’ ‘ इत्थं ’ देवभूत एव सन् ‘ अमुथा ’ अन्यथा प्रकारेण ‘ असत् ’ देवभावाद् विनश्येदित्यर्थः । न केवलं देवानामेवायं सङ्केतः, किन्त्विदानीन्तनानुष्टातृणामित्याह-तथो एवैत इति ॥ १३ ॥

ते समवमृशन्तीति । अवमर्शनमन्त्रस्यायमर्थः । हे आज्य ! त्वं पूर्वोपरिः ‘ अनाधृष्टम् ’ आधर्षमप्राप्तं भवसि । तथा अनाधर्षणीयमप्यसि । ‘ देवानाम् ’ ‘ ओजः ’ बलरूपमसि । ‘ अनभिश्शस्ति ’ निन्दकरहितम् । कर्तरि क्ति (पा. सू. ३ । ३ । १७४) । न केवलं तादृगेव, किन्तु ‘ अभिश्शस्तिषाः ’ । लिङ्गव्यत्ययः (पा. सू. ३ । ३ । ८५) । अभिश्शस्तेर्निन्दायाः सकाशात् पाठ् असि । ‘ अनभिश्शस्तेन्यम् ’ अहि-

(त्यु) अथ यास्तद्देवाः । (०) जुष्टास्तनूः प्रियाणि धामानि सार्धं समवददिरे तदिन्द्रे संन्यदधतैष वाऽइन्द्रो य एष तपति न ह वाऽएषोऽग्रे तताप यथा हैवेदमन्यत्कृष्णमेव ॐ हैवास तेनैवैतद्वीर्येण तपति तस्माद्यदि बहवो दीक्षेरन्गृहपतयऽएव व्रतमभ्युत्सिच्य प्रयच्छेयुः स हि तेषामिन्द्रभाजनं भवति यद्यु दक्षिणावता दीक्षेत यजमानायैव व्रतमभ्युत्सिच्य प्रयच्छेयु-
रिदुं ह्याहुः इन्द्रो यजमान इति ॥ १५ ॥

अथ यास्तद्देवा जुष्टास्तनूः प्रियाणि धामानि सार्धं समवददिरे—तदिन्द्रे संन्यदधत । एष वाऽ-
इन्द्रो—य एष तपति । न ह वाऽएषोऽग्रे तताप—यथा हैवेदमन्यत्कृष्णमेवं हैवास । तेनैवैतद्वीर्येण
तपति । तस्माद्यदि बहवो दीक्षेरन्—गृहपतय एव व्रतमभ्युत्सिच्य प्रयच्छेयुः । स हि तेषामिन्द्र-
भाजनं भवति । यद्यु दक्षिणावता दीक्षेत—यजमानायैव व्रतमभ्युत्सिच्य प्रयच्छेयुः । इदं ह्याहुः—
इन्द्रो यजमान इति ॥ १५ ॥

स्यम् । कृत्यार्थं केन्य—प्रत्ययः न (पा. सू. ३ । ४ । १४) । अथवा अनभिशास्तस्य स्वर्गादिः
प्रदातृत्वेन सम्बन्ध्यसि । यत् एवं महानुभावं वाम् ‘अञ्जसा’ प्रगुणेन मुख्यया वृत्त्या ‘सत्यं’
यथार्थस्वरूपम् ‘उपगेषम्’ उपगच्छेयम् । “ गाङ् गतौ ”—(धा. पा. भा. आ. ९.७९) इत्यस्य “लिङ्गार्थे
लेट्”—(पा० सू० ३ । ४ । ७) “ सिव्वहुलम् ”—(पा० सू० ३ । १ । ३४) इति सिप्तत्वं च ।
तेन सत्येन ‘स्विते’ सुष्ठु प्राप्तौ ‘मा’ माम् ‘अथाः’ धारय ॥

मन्त्रं विभज्य व्याचष्टे—अनाधृष्टा हि देवा आसन्ननाधृष्ट्या इति । पूर्वं कैरप्यनाधृष्टा अपि देवाः पर-
स्परपरागेणाधर्मविषया अपि सन्तः, पश्चात् सङ्केतपूर्वकैणाज्यग्रहणेन स्वशरीराण्यवमर्शन्तः पुनः ‘अनाधृष्ट्या
आसन्’ अतस्त्वमनाधृष्ट्यानां पुनरनाधर्महेतुत्वात् तद्वृत्तमसि । “ सहसन्तः ”—इत्यादि पदत्रयमनाधृष्ट्यत्वे हेतु-
त्वेन निर्दिष्टम् । “ सहसन्तः ”—परस्परैकमत्येन वर्तमानाः, तथा ‘समानं वदन्तः’ यदेको वृत्ते, तदन्ये-
ऽप्यनुकुर्वन्तः ‘समानम्’ एकमेव कार्यं मनसि ‘दध्राणाः’ धारयमाणाः । द्वितीयभागस्य तात्पर्यमाह—देवा-
नामोज इति । ओजोरूपाणां प्रियधाम्नामाज्ये स्थापनात् । अनभिशास्त्यादिपदत्रयस्यैकतात्पर्यतामाह—
सर्वा हि देवा अभिशास्ति तीर्णा इति । ‘सत्यमुपगेषम्’—इत्येतस्य सत्यप्राप्तेः प्रतिज्ञानरूपत्वेन वागात्म-
कत्वात् ‘सत्यं वदानि’—इत्येवंरूपा सत्यप्राप्तिरुक्ता । तदेव सत्यं ‘मेदम्’—इत्यत्र ‘इदं’—शब्देन
निर्दिष्टम् । ‘स्विते माऽधाः’—इत्यत्र ‘स्वित’ इन्द्रार्थमाह—स्विते हि तद्देवा इति । सुष्ठु प्राप्तव्यं स्वितम्;
तदत्र सत्यमेव वदानीति प्रतिज्ञापूर्वकं तदनुष्ठानमेवेत्यर्थः ॥ १४ ॥

तानूनप्त्रमाज्यं सर्वैः सृष्टमपि सद् यजमानायैव दातव्यमिति विधातुमाह—अथ यास्तद्देवा इति । इन्द्र-
शब्दस्य विवक्षितमर्थमाह—एष वा इन्द्रो य एष तपतीति । इन्द्रेणैतत्प्राप्तौ कोऽतिशयो लब्ध इति तत्राह—
न ह वा एष इति । तापकतया, न ततापेत्यर्थः; ‘यथा ह एव’ ‘इदम्’ इदानीं परिदृश्यमानं तपनम् ।

१—केन प्रत्ययो नकारोपजनो यथ । इ.पा. २—अपराह व्रतमिन्द्रं दीक्षिताय प्रयच्छति । बहुषु गृहपतये । का.धौ.सू. ८।२२।२३।

(त्वु) अथ यास्तुद्देवाः । (०) जुष्टास्तनूः प्रियाणि धामानि सार्द्धं^{१०}
समवददिरे तुत्सार्धं^{११} संजग्ने तत्सामाभवत्तस्मादाहुः सत्यं^{१२} साम
देवजं^{१३} सामेति ॥ १६ ॥

इति तृतीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥ ३ ॥ [४. २.]

आतिथ्येन वै देवा इष्ट्वा । तान्तस्मदविन्दुते तानूनत्रैः समशाम्यन्तु
ऽएतस्य प्रायश्चित्तिमैच्छन्त्युदन्त्योऽन्यं पापमुवदन्नाह पुराऽवभृथात्पुनर्दी-
क्षामवाकल्पयन्तु ऽएतामवान्तरां दीक्षामपश्यन् ॥ १ ॥

अथ यास्तुद्देवा जुष्टास्तनूः प्रियाणि धामानि सार्द्धं समवददिरे, तत् सार्धं संजग्ने । तत्सामाभवत् ।
तस्मादाहुः—सत्यं साम, देवजं सामेति ॥ १६ ॥

अथ प्रवर्ग्यकर्मण्यवान्तरदीक्षा ।

आतिथ्येन वै देवा इष्ट्वा, तान् समदविन्दत् । ते तानूनत्रैः समशाम्यन् । त एतस्य प्रायश्चित्तिमै-
च्छन्—यदन्त्योऽन्यं पापमुवदन् । नाह पुराऽवभृथात् पुनर्दीक्षामवाकल्पयन् । त एतामवान्तरां दीक्षा-
मपश्यन् ॥ १ ॥

तर्हि कथमास ? ‘ कृष्णम् एव ’ कृष्णरूपमेव ‘ आस ’ । तस्मात् ‘ तेनैव ’ तानूनत्राज्यस्वीकारजनितेनैव
‘ वीर्येण ’ दुर्द्धर्षः सन् ‘ तपति ’ इत्यर्थः । “ तस्माद् यदि बहवः ” इत्यादि प्रकृतपर्यवसानवाक्यं स्पष्टम् ।
‘ अस्त्युत्तिच्य ’ उपरि तदाज्यमासिच्य । स हि तेषामिन्द्रभाजनं भवतीति । ‘ इन्द्रभाजनम् ’ इन्द्रस्थानीयः ।
फलस्य साम्येऽपि गृहपतित्वेन वरणेन प्राधान्यादिन्द्रत्वम् । यद्यु दक्षिणावतेति । यदि तु दक्षिणायुक्तेनै-
काहादिना सोमयागेन दीक्षितेत्यर्थः । स्पष्टमन्यत् ॥ १५ ॥

यजमानेन क्रियमाणस्य सामोपायस्य देवैः कृतं साम मूलमित्याह—अथ यास्तुद्देवा जुष्टास्तनूरित्यादिना ।
‘ तत् ’ अवत्तं ‘ सार्द्धम् ’ ‘ संजग्ने ’ । तदाज्येन साकं प्रक्षिप्तशरीरकदम्बकम् संहतमेकयभूत्, ‘ तत् सामा-
भवत् ’ देवानां सत्येनोत्पन्नत्वात् ‘ सत्यं देवजम् ’ च ‘ साम ’ ॥ १६ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे
चतुर्थीध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ (३ । ४ । २) ॥

अवान्तरदीक्षां विधातुमाह—आतिथ्येन वै देवा इष्ट्वा, तानिति । ‘ ते ’ ‘ एतस्य ’ तानूनत्रस्य शपथात्म-
कस्य दोषपरिहाराय । तानूनत्रस्य निन्दितत्वमाह—यदन्त्योऽन्यं पापमुवदन्निति । “ सत्यं वदानि, मेदमतिक्रमि-
षम् ” इत्येवंरूपमित्यर्थः । “ नाह पुरा ” इत्यनेन दोषपरिहारोपायाभाव उक्तः । स्वीकृताया दीक्षाया अवभृथपर्यन्ता-
नुवर्तने सति प्रागगतस्य पापवदनस्य परिहारो भवति, सा चानुवृत्तिर्न तैः कृतेत्यर्थः; मध्ये दीक्षापरित्यागादिति-
भावः । यद्वा स्वीकृताया दीक्षाया इदानीमप्यपरित्यागात् तन्मध्ये नूतनां ‘ दीक्षां ’ ‘ पुनः ’ ‘ न ’ ‘ अवा-
कल्पयन्, ’ किन्तु प्रकृतदीक्षाया अविरोधिनीम् ‘ अवान्तरदीक्षाम् ’ ‘ अपश्यन् ’ ॥ १ ॥

(इयंस्ते) तेऽग्निनैव त्वचं विपल्याङ्गयन्त । तपो वाऽअग्निस्तपो दीक्षा तदवान्तरां दीक्षामुपायंस्तद्यदवान्तरां दीक्षामुपायंस्तस्मादवान्तरदीक्षा सन्तरामङ्गुलीराश्वन्त सन्तरां मेखलां पर्यस्तामेवैनामेतत्सतीं पर्यास्यन्त तथोऽएवैष एतद्यदतः प्राचीनमव्रत्यं वा करोत्यव्रत्यं वा वृद्धति तस्यैवैतत्प्रायश्चित्तिं कुरुते ॥ २ ॥

सोऽग्निनैव त्वचं विपल्यङ्गयते । तपो वाऽअग्निस्तपो दीक्षा तदवान्तरां दीक्षामुपैति सन्तरामङ्गुलीराश्वन्तं सन्तरां मेखलां पर्यस्तामेवैनामेतत्सतीं पर्यास्यते प्रजामु हवै तद्देवा ६ । युन् ॥ ३ ॥

(युंस्ते) तेऽग्निनैव त्वचं विपल्याङ्गयन्त । (न्ता) अग्निर्वै मिथुनस्य कर्ता प्रजनयिता तत्प्रजामुपायन्तसन्तरामङ्गुलीराश्वन्त सन्तरां मेखलां तत्प्रजामात्मन्नकुर्वन्त तथो एवैष एतत्प्रजामेवोपैति ॥ ४ ॥

तेऽग्निनैव त्वचं विपल्याङ्गयन्त । तपो वा अग्निः, तपो दीक्षा । तदवान्तरां दीक्षामुपायन् तद् यदवान्तरां दीक्षामुपायन्—तस्मादवान्तरदीक्षा । सन्तरामङ्गुलीराश्वन्त, सन्तरां मेखलां पर्यस्तामेवैनामेतत्सतीं पर्यास्यन्त । तथो एवैष एतद्—यदतः प्राचीनमव्रत्यं वा करोति, अव्रत्यं वा वृद्धति । तस्यैवैतत्प्रायश्चित्तिं कुरुते ॥ २ ॥

सोऽग्निनैव त्वचं विपल्यङ्गयते । तपो वा अग्निः, तपो दीक्षा । तदवान्तरां दीक्षामुपैति—सन्तरामङ्गुलीराश्वन्त, सन्तरां मेखलां पर्यस्तामेवैनामेतत्सतीं पर्यास्यते । प्रजामु हवै तद्देवा उपायन् ॥ ३ ॥

तेऽग्निनैव त्वचं विपल्याङ्गयन्त । अग्निर्वै मिथुनस्य कर्ता प्रजनयिता तत्प्रजामुपायन् । सन्तरामङ्गुलीराश्वन्त, सन्तरां मेखलाम् । तत्प्रजामात्मन्नकुर्वन्त । तथो एवैष एतत्प्रजामेवोपैति ॥ ४ ॥

अवान्तरदीक्षाकल्पनप्रकार उच्यते—तेऽग्निनैव त्वचामिति । ‘ विपल्याङ्गयन्त ’ विविधं ‘ परि ’ परितः ‘ आङ्गयन्त ’ अवेष्टयन्; अग्निमेव त्वचमकुर्वन्नित्यर्थः । अग्नेस्त्वग्भावे कः सम्बन्ध इति, तत्रोच्यते—तपो वा अग्निरिति । तपनसाधनत्वात् अग्निः ‘ तपः ’ ‘ दीक्षा ’ तु क्लेशात्मकत्वादेव ‘ तपः ’ । अवान्तरदीक्षां नाम निर्वचनेन प्रशंसति—तद्यदवान्तरामिति । सन्तरामित्यादि । ‘ सन्तरामाश्वन्त ’ अतिशयेन, संश्लिष्टा अङ्गुलीराश्वन्त । तथा मेखलाम् अपि पूर्वां शिथिलवद्वा पुनः संलग्नामकुर्वन् । तद्देवाह—पर्यस्तामेवेति । ‘ पर्यस्तामेव ’ परितः क्षितामेव । व्रतमर्हतीति ‘ व्रत्यम् ’; तद्विरोधि ‘ अव्रत्यं ’ । ‘ तस्य ’ ‘ एतत् ’ अवान्तरदीक्षाख्यं कर्म ‘ प्रायश्चित्तम् ’ तस्य पापस्य निर्हरणमित्यर्थः ॥ २ ॥

यदर्थमाख्यायिकामुखेनावान्तरदीक्षोक्ता, तामिदानीं विधत्ते—सोऽग्निनैवेति । ‘ सः ’ यजमानः । शिष्टं पूर्ववत् । अवान्तरदीक्षां प्रजासाधनत्वेन प्रशंसति—प्रजामु हवैत्यादिना ॥ ३ ॥

तेऽग्निनैव त्वचामिति । अग्निर्वै मिथुनस्य कर्तेति । वय्वरयोर्युग्मीभावस्याग्निसव्यपेक्षत्वान्मिथुनकर्ताऽग्नि-

सोऽग्निनैव त्वचं विपुल्यङ्गयते । (तेऽग्नि) अग्निर्वै मिथुनस्य कर्ता प्रजनयिता तत्प्रजामुपैति सन्तरामङ्गुलीरुचते सन्तरां मेखलां तत्प्रजामात्मन्कुरुते ॥ ५ ॥

देवानामु ह स्म दीक्षितानाम् । यः समिद्धारो वा स्वाध्यायं वा विसृज्यते तु ११ ह स्मेतरस्यैवेतर ११ रूपेणेतस्स्येतरमसुररक्षसानि जिघांसीरिति ते ह पापं वदन्त उपसमेयुरिति वै मां त्वमुचिकीर्षीरिति माजिघांसीरित्यग्निर्हैव तथा नान्यमुवादाग्निं तथा नान्यः ॥ ६ ॥

(स्ते) ते होचुः । (२) अपीत्यन्त्वामग्नेऽवादिषू ३ इति नैवाहुमन्यं न मामन्य इति ॥ ७ ॥

सोऽग्निनैव त्वचं विपुल्यङ्गयते । अग्निर्वै मिथुनस्य कर्ता प्रजनयिता । तत् प्रजामुपैति । सन्तरामङ्गुलीरुचते, सन्तरां मेखलाम् । तत्प्रजामात्मन् कुरुते ॥ ५ ॥

देवानामु ह स्म दीक्षितानां यः समिद्धारो वा, स्वाध्यायं वा-विसृज्यते । तं ह स्मेतरस्यैवेतरं रूपेण-इतरस्येतरमसुररक्षांसि जिघांसन्ति । ते ह पापं वदन्त उपसमेयुः-इति वै मां त्वमुचिकीर्षीः इति । माजिघांसीरिति । अग्निर्हैव तथा नान्यमुवादा-अग्निं तथा नान्यः ॥ ६ ॥

ते होचुः-अपीत्यं त्वामग्नेऽवादिषूः ३ इति । नैवाहुमन्यं न मामन्य इति ॥ ७ ॥

रुच्यते । सा प्रसिद्धिः ' वै ' -शब्देनोक्ता । अशितपीतयोः शुक्रशोणितरूपेण परिणामस्य, पुनश्च देहाकारेण परिणामस्य चाग्न्यधीनत्वात् ' प्रजनयिता ' । अथवा कथम् ' अग्निर्मिथुनस्य कर्ता ' यतोऽसौ ' मिथुनस्य प्रजनयिता ' इति व्याख्यानव्याख्येयभावो द्रष्टव्यः । देवानां प्रजार्थत्वमुक्त्वा इदानीन्तनयजमानस्यापि तदर्थत्वमाह-तथा एवैष एतत्प्रजामेवोपैतीति । ' एतत् ' एतया अवान्तरदीक्षया ॥ ४ ॥ ५ ॥

अवान्तरदीक्षारूपेण समिदाधानं विधास्यते, तन्मन्त्रे " या तनूरियं सा मयि " इत्यादि वक्ष्यते, तदुपोद्घातत्वेनाख्यायिकामाह-देवानामु ह स्म दीक्षितानामित्यादिना । ' समिद्धारो वा ' समिधं हरतीति ' समिद्धारः ' ' हरतेरनुद्यमनेऽच् " (पा. सू. ३ । २ । ८) इत्यत्रानुद्यमन इति पर्युदासात्तादृशोद्यमनस्य सम्भवात्सामान्येन प्राप्तः " कर्मण्यन् " (पा. सू. ३ । २ । १) इत्यन् । स्वाध्यायं वा विसृजते इति । ' विसृजते ' नोच्चारयति कश्चित् । ' तं ह ' समिदाहर्तारं वा ऋत्विजं वा मन्त्रोत्सृष्टारं वा । उपलक्षणमेतत् । ऋत्विजां मध्ये यं कश्चिन्न व्यापृतम्, तम् । ' इतरम् इतरस्य रूपेण ' - ' इतरम् इतरस्य रूपेण ' समिदाहर्तृरूपेण प्रवचनकर्तारम्, प्रवचनकर्तृरूपेण समिदाहर्तारमित्यर्थः । एवम् ' असुररक्षसानि ' असुराश्च रक्षांसि च ' जिघांसन्ति ' हन्तुमिच्छन्ति । तथा सति देवाः ' इति ' खलु ' मां त्वम् ' ' अचिकीर्षीः ' कर्तुमिच्छः ' इति । ' मा ' मां ' जिघांसीः ' हन्तुमिच्छः, ' इति ' । ' पापं वदन्तः ' ' उपसमेयुः ' अन्योऽन्यं प्राप्नुवन्ति । किमग्निरपि तादृग्विषयापन्नः ? नेत्याह-अग्निर्हैव तथा नान्यमिति । ' उवाद ' उदितवान् ॥ ६ ॥

ते होचुरिति । ' ते ' असुरैरभिभूता देवाः । ' अग्ने ! ' ' त्वामपि ' ' इत्थम् ' अनेन प्रकारेण अस्मा-

तेऽविदुः । (१) अयं वै नो विरक्षस्तमोऽस्यैव रूपमसाम तेन रक्षां
स्यतिमोक्ष्यामहे तेन स्वर्गं लोकं सुमश्नुविष्यामहे इति तेऽग्रेषु रूपम-
भवंस्तेन रक्षां स्यत्यमुच्यन्त तेन स्वर्गं लोकं सुमाश्नुवत तथोऽण्वेषु
ऽएतदग्रेषु रूपं भवति तेन रक्षां स्यतिमुच्यते तेन स्वर्गं लोकं
सुमश्नुते स वै समिधमेवाभ्यादधदवान्तरदीक्षामुपैति ॥ ८ ॥

सु समिधमभ्यादधाति । (त्य) अग्रे व्रतपास्त्वे व्रतपा इत्यग्निर्हि
देवानां व्रतपतिस्तुस्मादाह्राग्रे व्रतपास्त्वे व्रतपा इति या तुव तनूरियं
सा मयि यो मम तनूरेषा सा त्वयि ॥ सह नौ व्रतपते व्रतानीति
तदग्निना त्वचं विपुल्यङ्गयतेऽनु मे दीक्षां दीक्षापतिर्मन्यतामनुतपस्तप-
स्पतिरिति तदवान्तरां दीक्षामुपैति सन्तरामङ्गुलीरुचते सन्तरां मेखलां
पर्यस्तामेवैनामेतत्सतीं पर्यस्यते ॥ ९ ॥

तेऽविदुः । अयं वै नो विरक्षस्तमः—अस्यैव रूपमसाम—तेन रक्षांस्यतिमोक्ष्यामहे—तेन स्वर्गं लोकं
समश्नुविष्यामहे—इति । तेऽग्रेषु रूपमभवन्, तेन रक्षांस्यत्यमुच्यन्त । तेन स्वर्गं लोकं सुमाश्नुवत ।
तथोऽण्वेषु एतदग्रेषु रूपं भवति, तेन रक्षांस्यतिमुच्यते, तेन स्वर्गं लोकं सुमश्नुते । स वै समिधमेवा-
भ्यादधदवान्तरदीक्षामुपैति ॥ ८ ॥

स समिधमभ्यादधाति—“ अग्रे व्रतपास्त्वे व्रतपाः ”—(वा. सं. ५. ६. १. १.) इति । अग्निर्हि
देवानां व्रतपतिः । तस्मादाह—अग्रे व्रतपास्त्वे व्रतपा इति । “ या तुव तनूरियं—सा मयि । यो
मम तनूरेषा सा त्वयि । सह नौ व्रतपते ? व्रतानि ”—(वा. सं. ५. ६. १. १.) इति । तद् अग्निना त्वचं
विपुल्यङ्गयते । “ अनु मे दीक्षां दीक्षापतिर्मन्यताम् । अनुतपस्तपस्पतिः ”—(वा. सं.
५. ६. १. १.) इति । तदवान्तरां दीक्षामुपैति । सन्तरामङ्गुलीरुचते, सन्तरां मेखलां पर्यस्तामेवैन-
मितत्सतीं पर्यस्यते ॥ ९ ॥

निव किम् ? ‘ अवादिषुः ३ ’ । (पा. सू. ८. १. १. १००) प्रश्ने प्लुतिः । तस्योत्तरम्—‘ नैवाहमन्यम्, नमा-
मन्यः ’ वा अवादीदित्यग्निः प्रत्युवाच ॥ ७ ॥

तेऽविदुरिति । ‘ अयम् ’ अग्निः ‘ नः ’ अस्माकं मध्ये ‘ विरक्षस्तमः ’ विरक्षो यस्मात् स विरक्षाः, अतिशयेन
विरक्षाः ‘ विरक्षस्तमः ’ । “ अस्यैव रूपमसाम ”—इत्यादि । स्पष्टम् । यद्यपि मेखलाकृष्णाजिनधारणादिकमपि
दीक्षाङ्गम्, तथाप्यवान्तरदीक्षायां समिदाधानस्य मुख्यत्वात्—समिधमेवाभ्यादधदवान्तरदीक्षामुपैतीत्युक्तम् ॥ ८ ॥

स समिधमभ्यादधातीति । “ अग्रे व्रतपा इत्यादिः समिदाधानमन्त्रः । हे ‘ व्रतपा अग्रे ’ । ‘ त्वे ’
त्वयि व्रतस्य पातरि सति, अहं ‘ व्रतपाः ’ व्रतस्य पालयिता, भूयासमित्यर्थः । सप्तम्याः शो आदेशः ।

(तेऽथै) अथैनमतो मदन्तीभिरुपचरन्ति तपो वा अग्निस्तपो मदन्त्य-
स्तुस्मादेनं मदन्तीभिरुपचरन्ति ॥ १० ॥

(न्त्यु) अथ मदन्तीरुपस्पृश्य । राजानमाप्याययन्ति तद्यन्मदन्तीरुप-
स्पृश्य राजानमाप्याययन्ति वृज्रो वा आज्यं रेतः सोमो नेद्वज्रेणाज्येन
रेतः सोमं हिनृसामेति तुस्मान्मदन्तीरुपस्पृश्य राजानमाप्याययन्ति ॥ ११ ॥

तदाहुः । (र्षु) यस्माऽएतदाप्यायनं क्रियत ऽआतिथ्यं सोमाय तुमे-
वाग्रऽआप्याययेयुः अथावान्तरदीक्षामथ तानूनप्राणीति तदु तथा न कुर्याद्य-

अथैनमतो मदन्तीभिरुपचरन्ति । तपो वा अग्निः, तपो मदन्त्यः । तस्मादेनं मदन्तीभि-
रुपचरन्ति ॥ १० ॥

अथ मदन्तीरुपस्पृश्य राजानमाप्याययन्ति । तद् यन्मदन्तीरुपस्पृश्य राजानमाप्याययन्ति;
वज्रो वा आज्यम्, रेतः सोमः । नेद्वज्रेणाज्येन रेतः सोमं हिनृसामेति । तस्मान्मदन्तीरुपस्पृश्य,
राजानमाप्याययन्ति ॥ ११ ॥

तदाहुः । यस्माऽएतदाप्यायनं क्रियते—आतिथ्यं सोमाय—तमेवाग्रऽआप्याययेयुः—अथावान्तर-

(पा. सू. ७।१।२९) । अथवा ' व्रतपाः ' भवसि ' त्वे ' त्वम् । "अग्निर्हि देवानां व्रतपतिः" इत्यत्र 'हि'—
शब्देन " त्वमग्ने व्रतपा असि देव आ मर्त्येषु "—इत्यादि (वा. सं. ४ । १६) श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिर्द्योत्यते ।
' या तव ' तेजोमयी ' तनूः ' अस्ति ' सा ' ' इयं ' ममापि भवतु, तथा ' या मम ' इत्येतद् व्याख्येयम् ।
हे ' व्रतपते ' अग्ने ! ' नी ' आवां ' सह ' ' व्रतानि ' चरिष्यावः इति शेषः । ' तत् ' तेन तनूविनिमयेन
मन्त्रगतेन । " अनु मे दीक्षाम् " इति मन्त्रभागे ' दीक्षा '—शब्दश्रवणात् तन्मन्त्रभागपाठेनावान्तरदीक्षां
प्राप्तवान् भवति ॥

दीक्षाहुत्यनन्तरं पुनरंगुल्यादिसमञ्जनस्याभिधानादादौ दीक्षाहुतिः कर्तव्या पश्चात् समञ्जनमिति क्रमोऽवगम्यते ॥ ९ ॥

अथ यद्ययजमानस्य तत्तन्मदन्तीभिः कर्तव्यमिति विधत्ते—अथैनमतो मदन्तीभिरिति (का. श्रौ. सू. ८।२४) ।
एनं सोमं यजमानं वा । तप्ता आपो ' मदन्त्यः ' । अग्नेर्मदन्तीनाञ्च सन्तापकत्वात् तपोरूपत्वम् ॥ १० ॥

मदन्त्युपस्पृशन्पूर्वकं राजाप्यायनं विधत्ते—मदन्तीभिरुपस्पृश्य राजानमिति । वज्रो वा आज्य-
मिति । " घृतं वै देवा वज्रं कृत्वा सोममघ्नन् "—(तै. सं. ६ । २ । २ । ४) इति श्रुतेराज्यस्य वज्र-
त्वम् । सोमस्य सर्वाषध्यनुप्रयंशाद्रतमश्चौषधिजन्यत्वात् रेतस्त्वं सोमस्य । अथवा " पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुष-
वचसो भवन्ति "—(ऋ. ब्रा. ७ । ५ । १ । श. प. १४ । ५ । १ । १९) इति आहुतिरूपस्य सोमस्य
क्रमेण रेतोरूपेण परिणामाद्रेतस्त्वम् ॥ ११ ॥

अनुष्ठेयपदार्थक्रमविषये किञ्चिद् ब्रह्मवादिनश्चोद्यमुद्वाचयन्ति—तदाहुर्यस्मा एतदाप्यायनं क्रियत इति ।

यज्ञस्य वा ऽएवं कर्मात्र वा ऽएनान्तसमुदविन्दते सत्वंशममेव पूर्वमुपायन्नु-
थावान्तरदीक्षामुपाध्यायनम् ॥ १२ ॥

तद्यदाप्याययन्ति । देवो वै सोमो दिवि हि सोमो वृत्रो वै सोम आसी-
त्तस्यैतच्छरीरं शुद्धिरयो यदश्मानस्तुडेषोऽशाना नामौपधिर्जायते इति
ह स्माह श्वेतकेतुरौद्दालकिस्तुमेतदाहुत्याभिषुण्वन्ति तां दीक्षोपसुद्धि-
स्तानूनप्त्रैराप्यायनेन सोमं कुर्वन्तीति तथोऽएवैनामेषु ऽएतदीक्षोपसुद्धि-
स्तानूनप्त्रैराप्यायनेन सोमं करोति ॥ १३ ॥

मधु सारघमिति वा आहुः । (र्य) यज्ञो ह वै मधुसारघमुथैतुऽएव सरघो

दीक्षाम्—अथ तानूनप्त्राणीति । तद्वा तया न कुर्याद् । यज्ञस्य वा एवं कर्म । अत्र वा एनान्तसमुद-
विन्दत् । ते संशममेव पूर्वमुपायन्—अथावान्तरदीक्षाम्—अथाप्यायनम् ॥ १२ ॥

तद् यदाप्याययन्ति । देवो वै सोमः । दिवि हि सोमः, वृत्रो वै सोम आसीत् । तस्यैतच्छरीरम्—
यद्धिरयो, यदश्मानः । तदेषोऽशाना नामौपधिर्जायते—इति ह स्माह श्वेतकेतुरौद्दालकिः । तामेतदाहु-
त्याभिषुण्वन्ति । तां दीक्षोपसुद्धिः, तानूनप्त्रैः, आप्यायनेन सोमं कुर्वन्तीति । तयोऽएवैनामेष एत-
दीक्षोपसुद्धिस्तानूनप्त्रैराप्यायनेन सोमं करोति ॥ १३ ॥

मधु सारघमिति वा आहुः । यज्ञो वै मधु सारघम् । अथैत एव सरघो मधुकृतो यद्वत्विजः ।
तद्यथा मधु मधुकृत आप्याययेयुः—एवमेवैतद्यज्ञमाप्याययन्ति ॥ १४ ॥

‘ यस्मै सोमाय एतदातिथ्यं क्रियते ’ तमेव ‘ अग्रे ’ आप्यायनादिभिः सत्कर्तुं युक्तम् । सोमसम्बन्धामि-
प्रायेण चोद्य उद्गाहिते वागसम्बन्धेन परिहरति—यज्ञस्य वा एवं कर्मेति । एवम्प्रकारक्रमविशिष्टं कर्मजातं
यज्ञस्य खलु क्रियते इत्यर्थः । ‘ अत्र ’ खलु ‘ एनान् ’ ‘ समत् ’ कलहः ‘ अविन्दत् ’ आप्नोत् ‘ ते ’ च
देवाः ‘ पूर्वं संशममेवोपायन् ’ कलहोपशमनरूपं तानूनप्त्रं ते कृतवन्त इत्यर्थः । अथावान्तरदीक्षामिति ।
शपथजनितदोषपरिहाराय अनन्तरमेव अवान्तरदीक्षा कार्या । अतः परिशेषादाप्यायनस्यान्ते निवेश इति ॥ १२ ॥

तद्यदाप्याययन्तीति । आप्यायनं प्रशंसति—देवो वा इति । सोमस्य देवत्वं समर्थयते—दिवि हीति ।
अस्येवं सोमस्य, सोमस्याप्यायने किमायातमित्यत आह—वृत्रो वा इत्यादि । त्वष्ट्रेन्द्रघातकोत्पत्त्यर्थं हुतस्येन्द्र-
पीतसोमशेषस्य वृत्रत्वेनोत्पत्तेः सोमस्य वृत्रत्वम् । ‘ तस्य ’ इन्द्रेण हतस्य वृत्रस्य ‘ शरीरं ’ ‘ गिरयोऽश्मानः ’
चामवन् । सोमाह्वं वस्त्वेव सोमशरीरभूतेषु गिर्यादिषु वर्तते ‘ तत् एव ’ अशानाह्वया ‘ ओषधिः ’ ‘ जायते ’
‘ इति ’ एवं ‘ श्वेतकेतु ’ रौद्दालकिः आह स्म । अतः ‘ तामेव ’ गिराकुपन्नामेव इदानीन्तना यजमानाः
अभिषुण्वन्ति, न साक्षात् ‘ सोमम् ’ । अतः ‘ ताम् ’ ओषधीं दीक्षादिभिः संस्कारैः साक्षात् ‘ सोमं कुर्वन्ति ’
तयो एवैनामेष इत्यादि । स्पष्टम् ॥ १३ ॥

ऋत्विज्यजमानकर्तृकमाप्यायनं संरघमधुकल्पनया प्रशंसति—मधु सारघमिति वा आहुरित्यादिना ॥ १४ ॥

१-दुपानाख्या इति उपानाख्याः इति च क. पा. । २-सारघमधुकल्पनया इति क. सरघसारघमधुकल्पनया इति क.
सारघसारघमधुकल्पनया इति च क. पा. ।

मधुकृतो यदृत्विजस्तद्यथा मधु मधुकृत ऽआप्याययेयुरेवमेवैतद्यज्ञ-
माप्याययन्ति ॥ १४ ॥

यज्ञेन वै देवाः । (०) इमां जितिं जिग्युर्धैषामियं जितिस्ते होचुः कथं
न इदं मनुष्यैरनभ्यारोहयुः स्यादिति ते यज्ञस्य रसं धीत्वा यथा मधु
मधुकृतो निर्द्धयेयुर्विदुह्य यज्ञं यूपेन योपयित्वा तिरोऽभवन्नथ यदनेना-
योपयंस्तुस्माद्यूपो नाम ॥ १५ ॥

तद्वा ऋषीणामनुश्रुतमास । ते यज्ञं सुमभरन्त्यथाऽयं यज्ञः सम्भृत
ऽएवं वा ऽएष यज्ञं सम्भरति यो दीक्षते वाग्वै यज्ञस्तद्यदेवात्र यज्ञस्य
निधीतिं यद्विदुग्धं तदेवैतत्पुनराप्याययति ॥ १६ ॥

ते वै षड्भूत्वाऽऽप्याययन्ति । षड्वा ऋतव ऋतव ऽएवैतद्भूत्वाऽऽप्या-
ययन्ति ॥ १७ ॥

त ऽआप्याययन्ति । (न्त्य) अंशुरंशुष्टे देव सोमाप्यायतामिति
तदस्यांशुं मंशुमेवाप्याययन्तीन्द्रायैकधनविदऽइतीन्द्रो वै यज्ञस्य
देवता तस्मादाह्नेन्द्रायैकधनविदऽइति शतं शतं ह स्म वा एष
देवान्प्रत्येकैकऽएवांशुरंशुं कधनानाप्यायते दश दश वा तुभ्यमिन्द्रः प्याय-
तामा त्वमिन्द्राय प्यायस्वेतीन्द्रो वै यज्ञस्य देवता सा वै यज्ञस्य देवता

यज्ञेन वै देवाः इमां जितिं जिग्युः—धैषामियं जितिः । ते होचुः—कथं न इदं मनुष्यैरनभ्यारोहं
स्यादिति । ते यज्ञस्य रसं धीत्वा—यथा मधु मधुकृतो निर्द्धयेयुः—विदुह्य यज्ञं यूपेन योपयित्वा
तिरोऽभवन् । अथ यदनेनायोपयन् । तस्माद्यूपो नाम ॥ १५ ॥

तद्वा ऋषीणामनुश्रुतमास । ते यज्ञं समभरन् । यथाऽयं यज्ञः सम्भृतः—एवं वा एष यज्ञं सम्भरति-
यो दीक्षते । वाग् वै यज्ञः । तद्यदेवात्र यज्ञस्य निधीतिं, यद्विदुग्धं—तदेवैतत्पुनराप्याययति ॥ १६ ॥

ते वै षड्भूत्वाऽऽप्याययन्ति । षड् वा ऋतवः । ऋतव एवैतद्भूत्वाऽऽप्याययन्ति ॥ १७ ॥

त आप्याययन्ति—“ अंशुरंशुष्टे देव सोमाप्यायताम् ”—(वा. सं. ५।७) इति । तदस्यां-
शुमंशुमेवाप्याययन्ति । “ इन्द्रायैकधनविदे ”—(वा. सं. ५।७) इति । इन्द्रो वै यज्ञस्य देवता ।
तस्मादाह—इन्द्राय इति । एकधनविदऽइति । शतं शतं ह स्म वा एष देवान्प्रत्येकैकऽएवांशुः । एक-

एतदेवाप्यायनं गतसारत्वपरिहारात्मना प्रशंसति—यज्ञेन वै देवा इमां जितिं जिग्युरित्यादिना । यदेवात्र
यज्ञस्य निधीतिं यद्विदुग्धं तदेवैतत् पुनराप्याययन्तीत्यन्तेन एतदसकृद् व्याख्यातम् ॥ १५ ॥ १६ ॥

ते वै षड्भूत्वाऽऽप्याययन्तीत्यादि । स्पष्टम् ॥ १७ ॥

त आप्याययन्तीति । आप्यायनमन्त्रस्य प्रथमभागं व्याचष्टे—अंशुरंशुष्टे देवेत्यादि । यद्यप्याप्यायने सोमस्य
सर्वोऽंशुर्नाप्यायते, तथापि मन्त्रे ‘ अंशुरंशुः ’ इति वीप्सामिधानसामर्थ्येनैव प्रत्यंशु आप्याययन्तो भवन्तीत्यर्थः ।

तुमिवैतदुप्याययत्या त्वमिन्द्राय प्यायस्वेति तुदेतस्मिन्नाप्यायनं दधा-
त्याप्याययास्मान्त्सखीन्त्सन्त्या मेधयेति स यत्सन्नोति तत्तदाह यत्सन्त्येत्यथ
यदनुब्रूते तदु तदाह यन्मेधयेति स्वस्ति ते देव सोम सुत्यामशीयेत्येका
वा ऽएतेषामाशीर्भवत्स्त्विजां च यजमानस्य च यज्ञस्योदृचं गच्छेमेति
यज्ञस्योदृचं गच्छानीत्येवैतदाह ॥ १८ ॥

(ह्रा) अथ प्रस्तरे निहवते । (तऽ) उत्तरतु उपचारो वै यज्ञोऽथैत-

धनानाप्यायते, दश-दश वा । “आतुभ्यमिन्द्रः प्यायतामा त्वमिन्द्राय प्यायस्व”-(वा. सं.
५। ७) इति । इन्द्रो वै यज्ञस्य देवता । सा यैव यज्ञस्य देवता-तमेवैतदाप्याययति । आ त्वमिन्द्राय
प्यायस्व इति । तदेतस्मिन्नाप्यायनं दधाति । “ आप्याययास्मान्त्सखीन्त्सन्त्या मेधया ”-
(वा. सं ५।७) इति । स यत्सन्नोति-तत्तदाह यत्सन्त्येति । अथ यदनुब्रूते । तदु तदाह-यन्मेधयेति ।
“ स्वस्ति ते देव सोम सुत्यामशीय ”-(वा. सं. ५। ७) इति । एका वा एतेषामा-
शीर्भवति-ऋत्विजां च यजमानस्य च “ यज्ञस्योदृचं गच्छेम ”-इति । यज्ञस्योदृचं
गच्छानीत्येवैतदाह ॥ १८ ॥

अथ प्रस्तरे निहवते । उत्तरतु उपचारो वै यज्ञः । अथैतद् दक्षिणेवाचित्याप्याययन्ति । अग्निर्वै

इन्द्रायैकधनविद् इति । अत्रेन्द्रशब्दतात्पर्यमाह-इन्द्रो वै यज्ञस्येति । एकधनानाप्यायते दश दश वेति ।
एक एव सोमादिरूपो हविःपदार्थ एव धनं येषां ते देवा एकधनाः; तान् विन्दति यज्ञे सोमपानाय लभत इतीन्द्रः
‘ एकधनवित् ’ । ‘ तस्मात् ’ एकैक एवाशुः शतशो दशशो वा ‘ एकधनान् ’ देवान् ‘ आप्यायते ’ वर्द्धयति,
शरीरोपचयं करोति, अतः उक्तप्रकारेण सोमाह्वयैकधनेन देवानामेकधनत्वान्मन्त्रः ‘ इन्द्रायैकधनविदे ’ ‘ इति ’
‘ आह ’ इत्यर्थः । आतुभ्यमिन्द्रः प्यायतामिति । हे सोम ! ‘ तुभ्यं ’ त्वदर्थं त्वां पातुं स इन्द्रः समर्थो भवत्विति ।
यज्ञसाधनभूतस्य सोमस्येन्द्रार्थत्वावगमादिन्द्रस्यैवाप्यायनं कृतं भवतीत्यर्थः । आ त्वमिन्द्राय प्यायस्वेति ।
अत्र सोमाप्यायनरयेन्द्रार्थत्वावगतेस्तस्मिन्नेवाप्यायनं दधातीत्युक्तम् । आप्याययास्मान्त्सखीन्त्सन्त्या मेधयेति ।
अनेन मन्त्रभागेन धनमेषां दित्तया प्यायनायास्मत्सखिभूतानामृत्विजामाशासनं क्रियते । अत्र ‘ सनि-मेधा ’-
शब्दयोर्दोर्गतव्यं धनमनुवचनीयं मन्त्रादिकं चार्थ इत्याह-स यत् सन्नोति तत्तदाह यत्सन्त्येतीति । ‘ सन्त्या ’
‘ इति ’ एवंरूपेण शब्देन यदाहार्थजातम् ‘ तद् ’ ‘ यत् सन्नोति ’ धनं यज्ञेन यजमानः, ‘ तदाह ’ इत्यर्थः ।
एवमुत्तरवाक्यमपि योज्यम् । पूर्वापरभूतस्यानुवचनस्य मेधामन्तरेणासम्भवान्मेवाशब्दस्यानुवचनमर्थ इति व्याख्या-
तम् । स्वस्ति ते देव सोमेति । ‘ हे सोम ! ’ तव ‘ स्वस्ति ’ विनाशाभावः क्षेमः, अस्त्विति शेषः । अहं त्वदनु-
ब्रूतात् ‘ सुत्याम् ’ सोमाभिषवम् ‘ अशीय ’ आमुयाम् । सुत्याप्राप्तिप्रार्थनायास्तात्पर्यमाह-एको वा एतेषामाशी-
र्भवतीति । यज्ञस्योदृचमिति । उपरिभाविनी ऋक् ‘ उदृक् ’ तथा समाप्तिर्लक्ष्यते ॥ १८ ॥

आप्यायनमभिधाय निहवमाह-अथ प्रस्तरे निहवत इति । प्रस्तरस्योपरि पाणी सम्पृष्टीकृत्य “एष्टा रायः”-

१-तदुपरिभाविनी । २-आज्यमालम्ब्योपहृतेदपः सोममालिष्यमानस्तथाविपर्यस्यप्रत्येत्य प्रस्तरे निहनुवत उत्तानहस्ता
दक्षिणोत्तानावेष्टाराय इति । का० श्रौ० सू० । ८-२७ ।

दक्षिणेवान्वित्याप्याययन्त्यग्निर्वै यज्ञस्तुद्यज्ञं पृष्ठतः कुर्वन्ति तन्मिथ्या कुर्वन्ति देवेभ्य ऽआवृश्यन्ते यज्ञो वै प्रस्तरस्तुद्यज्ञं पुनरारभन्ते तस्यो हैषा प्रायश्चित्तिस्तुथो हैषामेतन्न मिथ्याकृतं भवति न देवेभ्य आवृश्यन्ते तस्मात्प्रस्तरे निहवते ॥ १९ ॥

तदाहुः । (१) अक्ते निहवीरा ३ ननक्ता ३ इत्युनक्ते हैव निहवीरन्न नु प्रहरणं ह्येवाक्तस्य ॥ २० ॥

ते निहवते । (तऽ) एष्टा रायः प्रेषे भगाय ऋतमृतवादिभ्य इति सत्यं सत्यवादिभ्य ऽइत्येवैतदाह नमो द्यावापृथिवीभ्यामिति तदाभ्यां द्यावापृथिवीभ्यां निहवते ययोरिदं सर्वमधि ॥ २१ ॥

यज्ञः । तद् यज्ञं पृष्ठतः कुर्वन्ति । तन्मिथ्या कुर्वन्ति, देवेभ्य आवृश्यन्ते । यज्ञो वै प्रस्तरः । तद् यज्ञं पुनरारभन्ते । तस्यो हैषा प्रायश्चित्तिः । तथो हैषामेतन्न मिथ्याकृतं भवति । न देवेभ्य आवृश्यन्ते । तस्मात् प्रस्तरे निहवते ॥ १९ ॥

तदाहुः—अक्ते निहवीरा ३ ननक्ता ३ इति । अनक्ते हैव निहवीरन् । न नु प्रहरणं ह्येवाक्तस्य ॥ २० ॥ ते निहवते । “ एष्टा रायः प्रेषे भगाय ऋतमृतवादिभ्यः ”—(वा. सं. ५ । ७) इति । सत्यं सत्यवादिभ्य इत्येवैतदाह । “ नमो द्यावापृथिवीभ्याम् ”—(वा. सं. ५ । ७) इति । तद् आभ्यां द्यावापृथिवीभ्यां निहवते; ययोरिदं सर्वमधि ॥ २१ ॥

(वा. सं. ५ । ७ ।) इति मन्त्रजपो निहवः । निहवशब्दोऽप्यस्त्रापे प्रसिद्धो लोके, इह देवानां नमस्कार-दिना सान्त्वनं विहितम् । निहवं सोमप्यायनकाले सम्भावितस्यातिक्रमस्य परिहाररूपेण प्रशंसति—उत्तरत उपचारो वै यज्ञ इति । उत्तर उपचार इति व्यतिरेकप्रदर्शनाय अभिधानं साध्यसाधनयोरभेदामिप्रायेण । अग्रेय-ज्ञत्वमृत्विजां दक्षिणत उपचारेण । पश्चाद्भागस्थितस्य गार्हपत्यस्य पृष्ठतः करणं भवति, तेन ‘ मिथ्या ’ अकृतं कुर्वन्ति; अग्रेः सर्वदेवात्मकत्वात् सर्वदेवेभ्योऽपि वर्जितो भवति । तर्हि प्रस्तरनिहवेन कथं समाधानमिति, तत्राह—यज्ञो वै प्रस्तर इति । हविराधारकत्वेन यज्ञनिर्वर्तकत्वात् प्रस्तरस्य यज्ञत्वोपचारः ॥ १९ ॥

निहवस्य कालं निर्द्धारयितुं ब्रह्मवादिनां विचारं दर्शयति—तदाहुरक्ते निहवीरा ३ ननक्ता ३ ईतीति । किमु ‘ अक्ते ’ प्रस्तरे निहवः कर्तव्यः उत्तानक्ते ? इति विचार्यमाणत्वात्—(पा. सू. ८ । २ । ९७) । प्लुतिः अक्तस्य अविलम्बेनाग्नौ प्रहरणादनक्त एव प्रस्तरे कर्तव्यमित्यर्थः ॥ २० ॥

ते निहवत एष्टा रायः प्रेष इति । (तै. सं. ६ । २ । २ । ६) निहवमन्त्रस्यायमर्थः । हे ‘ एष्टः ’ । तुज्जनस्य सम्बुद्धिः । धनं यजमानार्थमिच्छन् अग्रे ! अत्र ब्राह्मणे सोमप्यायननिहवातिक्रमस्योक्तत्वात् स एव प्रसाध्यः । ‘ रायः ’ धनानि, प्रयच्छन्निति शेषः । किमर्थम् ? ‘ इषे ’ अन्नाय, ‘ भगाय ’ सौख्याय च ।

(ध्यु) अथाह समुल्लुप्य प्रस्तरम् । (मु) अग्नीन्मदन्त्यापा ३ इति मदन्ती-
त्यग्नीदाह ताभिरेहीत्युपस्युपस्यग्निमतिहरति स यन्नानुप्रहरत्येतेन ह्युत
ऊर्ध्वान्यहानि प्रचरिष्यन्भवत्युथ यदुपस्युपस्यग्निमतिहरति तदेवास्यानु-
प्रहतभाजनं भवति तमग्नीधे प्रयच्छति तमग्नीन्निदधाति ॥ २२ ॥

इति तृतीयप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ३॥४॥ (४ । ३)

ग्रीवा वै यज्ञस्योपसदः शिरः प्रवर्ग्यः । (स्तु) तस्माद्यदि प्रवर्ग्यवा-
न्भवति प्रवर्ग्येण प्रचर्याथोपसद्भिः प्रचरन्ति तद्ग्रीवाः प्रतिदधाति ॥ १ ॥

अथाह समुल्लुप्य प्रस्तरम्; अग्नीन्मदन्ति-आपा ३॥ इति । मदन्तीत्यग्नीदाह । ताभिरेहीत्युप-
स्युपस्यग्निमतिहरति । स यन्नानुप्रहरति; एतेन ह्यतः ऊर्ध्वान्यहानि प्रचरिष्यन्भवति । अथ यदुप-
स्युपस्यग्निमतिहरति; तदेवास्यानुप्रहतभाजनं भवति । तमग्नीधे प्रयच्छति । तमग्नीन्निदधाति ॥ २२ ॥

ग्रीवा वै यज्ञस्योपसदः । शिरः प्रवर्ग्यः । तस्माद् यदि प्रवर्ग्यवान्भवति । प्रवर्ग्येण प्रचर्य,
अथोपसद्भिः प्रचरन्ति । तद् ग्रीवाः प्रतिदधाति ॥ १ ॥

तथा ' ऋतवादिभ्यः ' सत्यवादिभ्योऽस्मभ्यम् ' ऋतं प्रयच्छ ' क्रियमाणं कर्म यथा न वृथा स्यात्, तथा
कुर्वित्यर्थः । सर्वदेवाश्रयाभ्यां ' द्यावापृथिवीभ्यां ' ' नमः ' अस्तु । ऋतशब्दस्योदकयज्ञाद्यर्थेषु अभिमतमर्थमाह-
सत्यवादिभ्य इतीति । द्यावापृथिवीभ्यां नमस्कार एव निहव इत्याह-द्यावापृथिवीभ्यामेव निहवत इति ।
अस्तु नमस्कारेण तयोर्निहवः, इतरेषां देवानां स कथं कृतः स्यादिति, तत्राह-ययोरिदं सर्वमधीति । यस्मात्
तयोरन्तः ' इदम् ' परिदृश्यमानं सर्वम् ' अधि ' स्थितमिति शेषः । तस्मादित्यर्थः । अथवा ' अधि ' -इति
सप्तम्यर्थानुवादी तयोरेधीदं सर्वमिति ॥ २१ ॥

अध्वर्युकर्तृकं प्रैषं दर्शयति-अथाह समुल्लुप्य प्रस्तरमग्नीन्मदन्त्यापा ३ ईतीति । ' प्रस्तरं ' ' समु-
ल्लुप्य ' सम्यगाहृत्येत्यर्थः । हे ' अग्नीत् ' ! ' आपः ' किम् ' मदन्ती ' मदन्त्यः तताः किमासन्नित्यर्थः ।
' ताभिरेहि ' इति, ' आह ' इति शेषः । तं प्रस्तरम् ' अग्निम् उपर्युपरि ' अग्रेरुर्ध्वोर्ध्वभावे ' अतिहरति '
अनुप्रहरेत् । अनुप्रहरणस्य प्रयोजनमाह-एतेन ह्यत ऊर्ध्वानीति । ' एतेन ' आतिथ्यार्थप्रस्तरेण । उपर्यु-
परि प्रहरणस्य प्रयोजनमाह-तदेवास्यानुप्रहतभाजनं भवतीति । ' तम् ' अध्वर्युणा दत्तं प्रस्तरम्, ' अग्नीत् '
आग्नीध्रः सुरक्षिते देशे ' निदधाति ' स्थापयेत् ॥ २२ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे

चतुर्थाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३-४-३ ॥

इत्थमातिथ्यमभिधाय अथोपसदस्तत्कालञ्चाह-ग्रीवा वै यज्ञस्योपसदः । शिरः प्रवर्ग्यः; तस्माद् यदि

१-मुधा-इ. क. पा. । २-समुल्लुप्य प्रस्तरमक्वा परिवीथादायाहाम्निमदन्त्यापा ३ इति । मदन्तीत्यग्नीत् । का. श्रौ. सू. ८।२९-३०।
३-न प्रहरेत् इति क. प. । ४-ताभिरेहीति ब्रुवन्नप्याहवनीयं हत्वाऽभ्युक्ष्याग्नीधे प्रयच्छति निधानाय । का. श्रौ. सू. ८ । ३१।

तद्याः पूर्वोक्तेऽनुवाक्या भवन्ति । ता अपराह्णे याज्या या याज्यास्ता
ऽअनुवाक्यास्तद्व्यतिषजति तस्मादिमानि ग्रीवाणां पूर्वाणि व्यतिषक्ता-
नीमान्यस्थीनि ॥ २ ॥

देवाश्च वाऽअसुराश्च । (श्वो) उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे ततोऽसुराऽ-
एषु लोकेषु पुरश्चकिरेऽयस्मयीमेवास्मिँल्लोके रजतामन्तरिक्षे हरिणीं दिवि ॥ ३
तद्वै देवाऽअस्पृण्वतु । तऽएताभिरुपसद्भिरुपासीदंस्तद्यदुपासीदंस्तस्मा-
दुपसदो नाम ते पुरः प्राभिन्दन्निष्ठाँल्लोकान्प्राजयंस्तस्मादाहुरुपसदा पुरं
जयन्तीति यदुहोपासते तेनेमां मानुषीं पुरं जयन्ति ॥ ४ ॥

तद् याः पूर्वोक्तेऽनुवाक्या भवन्ति; ता अपराह्णे याज्याः । या याज्यास्ता अनुवाक्याः । तद्
व्यतिषजति । तस्मादिमानि ग्रीवाणां पूर्वाणि व्यतिषक्तानीमान्यस्थीनि ॥ २ ॥

देवाश्च वाऽअसुराश्च, उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे । ततोऽसुरा एषु लोकेषु पुरश्चकिरे—अयस्मयी-
मेवास्मिँल्लोके । रजतामन्तरिक्षे । हरिणीं दिवि ॥ ३ ॥

तद्वै देवा अस्पृण्वत । तऽएताभिरुपसद्भिरुपासीदन् । तद् यदुपासीदंस्तस्मादुपसदो नाम । ते

प्रवर्ग्यवान् भवति, प्रवर्ग्येण प्रचर्याथोपसद्भिः प्रचरन्तीति । ‘तत्’ तेन प्रवर्ग्यानन्तरमुपसदनुष्ठानेन
‘ग्रीवाः’ अवयवापेक्षया बहुवचनम् । ‘प्रतिदधाति’ शिरसा सह योजितवान् भवति । “न प्रथमयज्ञे
प्रवृज्यात्”—इति निषेधसम्भवाद् “यदि प्रवर्ग्यवान्” इत्युक्तम् । आश्वलायनोऽपि प्रथमयज्ञेनैके
धर्मम्” इति (आ. सू. ४ । ८ । १९) ॥ १ ॥

तद्याः पूर्वोक्तेऽनुवाक्या भवन्ति ता अपराह्णे याज्याः—इति “अग्निर्वृत्राणि जह्वन्”—“य उग्र इव
शर्यहाः”—(क. सं. ६ । १६ । ३४ ३९ ।) “त्वं सोमासि सत्पतिः”—“गयस्फानो अमीवहाः”—
(क. सं. १ । ९१ । ९, १२) “इदं विष्णुर्विचक्रमे”—“त्रीणि पदा विचक्रमे”—(क. सं. १ । २३ ।
१७ । १८) इति त्रीणि युगलानि क्रमेणाग्निसोमविष्णूनां याज्याः पुरोऽनुवाक्याः । (ऐ. ब्रा. १ । ४ । ८)
तेष्वाद्याः प्रातःकालोपसदि पुरोऽनुवाक्या भवन्ति, द्वितीया याज्याः; सायङ्कालीनोपसदि तु द्वितीयाः पुरोऽनु-
वाक्याः प्रथमा याज्या इत्यर्थः । ग्रीवाणामंगुलिवत् प्रसिद्धपर्वाभावात् ‘अस्थीनि’ इत्युक्तम् ॥ २ ॥

उपसदो लोकजयसाधनत्वेन प्रशंसति—देवाश्च वा असुराश्चेत्यादिना । ‘अयस्मयीम्’ इत्यत्र “अयस्मया-
दीनि च्छन्दसि”—(पा. सू. १ । ४ । २०) इति भसंज्ञायां पदसंज्ञाया बाधादुत्वाभावः । हरिणीं दिवीति ।
हरितवर्णां पुरीम्, सुवर्णमयीमित्यर्थः ॥ ३ ॥

तद्वै देवा अस्पृण्वतेति । ‘तत्’ पुरत्रयम् ‘अस्पृण्वत’ “स्पृ हिंसायाम्” (धा. पा. स्वा. प. १२)

१—प्रवर्ग्योपसदावतः । का. श्रौ. सू. ८ । ३३ । २—उपसदेव वाऽप्रवर्ग्ये । का. श्रौ. सू. ८ । ३४ । ३—शांखायनानां तु—अग्नि-
र्वृत्राणि जंघन्त । य इव उग्र शर्यहाः १ । त्वं सोमकतुभिः । सोममषालां कुरु २ । यः पूर्व्याय वेधसे न वीयसे । तमु स्तोतारं
पूर्व्यं यथा विदक्षत् ३ । इति क्रमेणाग्निसोमविष्णूनां युगलानि त्रीणि । ४—प्रीत्याद्यर्थकस्य हिंसायार्थं छांदसत्वात् इति ।

(न्त्ये) एताभिर्वै देवा ऽउपसद्भिः । पुरः प्राभिन्दन्निमाल्लोकान्प्राजयं-
स्तथोऽएवैष ऽएतन्नाहैवास्माऽअस्मिँल्लोके कश्चन पुरः कुरुतु ऽइमानैवै-
तल्लोकान्प्रभिनत्तीमाल्लोकान्प्रजयति तस्मादुपसद्भिर्जयते ॥ ५ ॥

ता वा ऽआज्यहविषो भवन्ति । वज्रो वा ऽआज्यमेतेन वै देवा वज्रेणा-
ज्येन पुरः प्राभिन्दन्निमाल्लोकान्प्राजयंस्तथो ऽएवैष ऽएतेन वज्रेणाज्येने-
माल्लोकान्प्रभिनत्तीमाल्लोकान्प्रजयति तस्मादाज्यहविषो भवन्ति ॥ ६ ॥

स वा ऽअष्टौ कृत्वो जुह्वां गृह्णाति । चतुरुपभृत्यथो इतउथाऽऽहुश्चतुरेव
कृत्वो जुह्वां गृह्णीयादष्टौ कृत्व उपभृतीति ॥ ७ ॥

पुरः प्राभिन्दन् । इमाल्लोकान्प्राजयन् । तस्मादाहुः—उपसदा पुरं जयन्तीति । यदहोपासते तेनेमां
मानुषीं पुरं जयन्ति ॥ ४ ॥

एताभिर्वै देवा उपसद्भिः पुरः प्राभिन्दन् । इमाल्लोकान्प्राजयन् । तथोऽएवैष एतन्नाहैवास्माऽ-
अस्मिँल्लोके कश्चन पुरः कुरुते । इमानैवैतल्लोकान्प्रभिनत्ति । इमाल्लोकान्प्रजयति । तस्मादुप-
सद्भिर्जयते ॥ ५ ॥

ता वाऽआज्यहविषो भवन्ति । वज्रो वाऽआज्यम् । एतेन वै देवा वज्रेणाज्येन पुरः प्राभिन्दन् ।
इमाल्लोकान् प्राजयन् । तथो एवैष एतेन वज्रेणाज्येनेमाल्लोकान्प्रभिनत्ति । इमाल्लोकान् प्रजयति ।
तस्मादाज्यहविषो भवन्ति ॥ ६ ॥

स वाऽअष्टौ कृत्वो जुह्वां गृह्णाति, चतुरुपभृति । अथो इतरथाऽऽहुः—चतुरेव कृत्वो जुह्वां गृह्णीयात्,
अष्टौ कृत्व उपभृतीति ॥ ७ ॥

हिंसितवन्तः ते 'देवाः' यस्मात् 'एताभिः' त्रिमिराग्नेयादीष्टिकर्मभिः सामर्थ्येनेत्यर्थः । 'उपासीदन्'—
असुरनिर्गमनप्रतिबन्धात् त्रीणि पुराण्यावृत्य न्यवसन्नित्यर्थः । अत उपसदनसाधनत्वादासामुपसन्नाम सम्पन्न-
मित्यर्थः । उक्तमुपसदां जयसाधनत्वं लोकप्रसिद्धया द्रढयति—तस्मादाहुरुपसदा पुरं जयन्तीति । 'आहुः'
अभिज्ञाः कथयन्ति, 'उपसदा' उपसदनदुर्गवेष्टनेन । अभिज्ञानाभिधानं न मृषेत्याह—यदहेति । 'उपास्ते'
उपेत्यावृण्वन्ति ॥ ४ ॥

एताभिर्वै देवा इति । तथो एवैष एतादिति । एतया उपसदा 'एषः' यजमानोऽपि पुरः प्रभिनत्ति,
जयति चेति शेषः । न केवलं पुरस्य जयः अपि तु जेतव्यपुरमेव न भवेदित्याह—नाहैवास्मा अस्मिँल्लोके
कश्चन पुरः कुरुत इति (तै. सं. ६।२।३) (ऐ. ब्रा. १।४।६) ॥ ५ ॥

“तथो एवैष एतत्”—इति यत् सङ्ग्रहेणोक्तम् तदेव स्पष्टयति—ता वा आज्यहविष इत्यादि ।
स्पष्टम् ॥ ६ ॥

प्रधानयागत्रयार्थमाज्यग्रहणप्रकारमाह—स वा अष्टौ कृत्वो जुह्वां गृह्णाति चतुरुपभृतीति । 'अष्टौ कृत्वः'
अष्टवारावृत्या ॥ ७ ॥

स वा ऽअष्टावेव कृत्वो जुह्वां गृह्णाति । चतुरूपमभिभारं करोति तेन वज्रेणाभिभारेणैमाँल्लोकान्प्रभिनृत्तीमाँल्लोकान्प्रजयति ॥ ८ ॥

(त्य) अग्नीषोमौ वै देवानां सयुजौ । ताभ्यां सार्द्धं गृह्णाति विष्णवऽएकाकिनेऽन्यतरमेवाधारमाधारयति यं सुवेण प्रतिक्रामति वाऽउत्तरमाधारमाधार्यभिजित्याऽअभिजयानीति तस्मादन्यतरमेवाधारमाधारयति यं सुवेण ॥ ९ ॥

(णा) अथाश्राव्य न होतारं प्रवृणीते । सीद होतरित्येवाहोपविशति होता होतृषदने ऽउपविश्य प्रसीति प्रसूतोऽध्वर्युः सुचावादत्ते ॥ १० ॥

स वाऽअष्टावेव कृत्वो जुह्वां गृह्णाति, चतुरूपमभिभारं करोति; तेन वज्रेणाभिभारेणैमाँल्लोकान्प्रभिनृत्ति । इमाँल्लोकान्प्रजयति ॥ ८ ॥

अग्नीषोमौ वै देवानां सयुजौ; ताभ्यां सार्द्धं गृह्णाति । विष्णवऽएकाकिनेऽन्यतरमेवाधारमाधारयति । यं सुवेण । प्रतिक्रामति वाऽउत्तरमाधारमाधार्य । अभिजित्याऽअभिजयानीति । तस्मादन्यतरमेवाधारमाधारयति यं सुवेण ॥ ९ ॥

अथाश्राव्य न होतारं प्रवृणीते—सीद होतरित्येवाह । उपविशति होता होतृषदने । उपविश्य प्रसीति । प्रसूतोऽध्वर्युः सुचावादत्ते ॥ १० ॥

स वा अष्टावेव कृत्वो जुह्वामिति । अत्र 'एव'—कारेण "अथो इतरथाऽऽहुः"—इति केषाञ्चित् पक्षो निरस्यते । तद्यज्ञमभिभारं करोतीति । 'तत्' तेन जुह्वामष्टौ कृत्वो ग्रहणेन आज्यस्य वज्रत्वात्, तस्य च मुखत एवाष्टवारग्रहणात्, वज्रमेव मुखप्रदेशभागयुक्तं कृतवान् भवति ॥ ८ ॥

प्रकारान्तरेण जुह्वामष्टौ कृत्वो ग्रहणं प्रशंसति—अग्नीषोमौ वै देवानां सयुजौ, ताभ्यां सार्द्धं गृह्णाति; विष्णव एकाकिन इति । गृह्णातीति शेषः । प्रकृतिवदाधारद्वयप्रसक्तौ-सुच्यां द्वितीयमाधारं निषेधति—अन्यतरमेवाधारमिति । 'यं सुवेणाधारयति' तमन्यतरमित्यर्थः । अभिजयसाधनत्वेनान्यतरमाधारं प्रशंसति—प्रतिक्रामति वेति । उत्तराधारानन्तरं प्रतिक्रमणसम्भवात् तस्य चाभिजयरूपत्वात् जेतव्याभिजयाय सौचमेवाधारमाधारयेदिति स्तुतिः ॥ ९ ॥

अथाश्राव्य न होतारं प्रवृणीत इति । अध्वर्युराह—'आश्राव्य' इत्युक्त्वा, "अग्निद्वयो दैव्यो होता" इत्यादि—"असौ मानुषः" इत्यन्तं न ब्रूयादित्यर्थः—किन्तु 'सीद होताः' इत्येव ब्रूयात् । तथा चाश्वलायनः—"ईक्षितः सीद होतरिति वक्तु उपविशेत्"—इति । होता होतृषदने उपविश्य प्रसीतीति । वेदेरुत्तरा श्रोणिर्होतृषदनम् । "धृतवतीमध्वर्यो सुचमास्यस्व"—इत्यनुजानीयादित्यर्थः । 'सुचौ' जुहूपभृतौ ॥ १० ॥

सु आहातिक्रामन्नग्रयेऽनुब्रूहीति । (त्या) आश्राव्याहाग्निं यजेति
वपस्कृते जुहोति ॥ ११ ॥

(त्यु) अथाह सोमायानुब्रूहीति । (त्या) आश्राव्याह सोमं यजेति
वपस्कृते जुहोति ॥ १२ ॥

(त्यु) अथ यदुपभृत्याज्यं भवति । तत्समानयमान आह विष्णवेऽ-
नुब्रूहीत्याश्राव्याह विष्णुं यजेति वपस्कृते जुहोति ॥ १३ ॥

स यत्समानत्र तिष्ठन्नुहोति । न यथेदं प्रचरन्त्सञ्चरत्यभिजित्याऽअभि-
जयानीत्यथ यदेता देवता यजति वज्रमेवैतत्संस्करोत्यग्निमुनीकं^१
सोमं^२ शल्यं विष्णुं कुल्मलम् ॥ १४ ॥

स आहातिक्रामन्-अग्रयेऽनुब्रूहीति । आश्राव्याह-अग्निं यजेति । वपस्कृते जुहोति ॥ ११ ॥

अथाह-सोमायानुब्रूहीति । आश्राव्याह-सोमं यजेति । वपस्कृते जुहोति ॥ १२ ॥

अथ यदुपभृत्याज्यं भवति; तत्समानयमान आह-विष्णवेऽनुब्रूहीति । आश्राव्याह-विष्णुं
यजेति । वपस्कृते जुहोति ॥ १३ ॥

स यत् समानत्र तिष्ठन् जुहोति । न यथेदं प्रचरन्त्सञ्चरति । अभिजित्याऽअभिजयानीति । अथ
यदेता देवता यजति; वज्रमेवैतत्संस्करोत्यग्निम्-अनीकम्, सोमम् शल्यम्, विष्णुं कुल्मलम् ॥ १४ ॥

स आहातिक्रामन्निर्वादि । ' अतिक्रामन् ' आहवनीयस्य दक्षिणभागं प्रतिगन्तुं वेचित्कामं कुर्वन्
“ अग्रयेऽनुब्रूहि ”-इति होतारम् ' आह ' । अग्नेर्यागार्थमनुवचनं ब्रूहीत्यर्थः । पुनराश्रावणप्रत्याश्रावणा-
नन्तरम् “ अग्निं यज ”-इति ' आह ' । याज्यां पठेति ब्रूयादित्यर्थः । ' वपस्कृते ' होत्रा “ वौषट् ”-
इत्युक्ते ॥ ११ ॥ १२ ॥

विष्णोरनुवचनकालमाह-अथ यदुपभृत्याज्यं भवति तत्, समानयमान आह विष्णवेऽनुब्रूहीतीति
(का. श्रौ. सू. ८ । ४९) । ' समानयमानः ' जुहां प्रक्षिपेत् ॥ १३ ॥

स यत् समानत्र तिष्ठन् जुहोतीति । ' अत्र ' एकस्मिन्नेवाहवनीयदक्षिणदेशे । न यथेदं प्रचरन्
सञ्चरतीति । दर्शपूर्णमासेष्ट्यां ' यथेदं ' येन मार्गेण गतः तेनैव पुनरपि हविरवदानाय गच्छति, तथाऽत्र न
कर्तव्यमित्यर्थः । तथाविधे एकत्रैव होमः ' अभिजित्य ' भवति । अतः ' अभिजयानि '-इति एकत्रैव तिष्ठन्
जुहुयात् । प्रकृतिवत् प्रतियागमाक्रमणप्रत्याक्रमणे न कार्ये; अपि तु सकृदेवातिक्रम्य त्रीन् यागान् कुर्यादिति
तात्पर्यार्थः । अग्न्यादियागत्रयं प्रशंसति-अथ यदेता इति । कथमेतासां यागेन यज्ञः संस्कृतो भवतीति तद्वि-

१-प्रसूतोऽतिक्रामन्नग्रयेऽनुवाचयति । का. श्रौ. सू. ८ । ४८ । २-अर्द्धं हुत्वा सोमाय विष्णवे समानीय । का. श्रौ. सू. ८ । ४९ ।
३-अयं तात्पर्यार्थः सूत्रादुदयते-प्रसूतोऽतिक्रामन्नग्रयेऽनुवाचयति-अर्द्धं हुत्वा सोमाय विष्णवे समानीय सादयित्वा सुचौ
सोमाप्यायनायासुब्रह्मण्याप्रेषात्-इत्येवम् अतिक्रमणादिवैष्णवयागांते सुचोरासादनविधिना प्रतियागमाक्रमणप्रत्याक्रमणे न भवतः ।
किंतु-सकृदतिक्रमणैव यागत्रयसिद्धिरिति ।

(२५) संवत्सरो हि वृजः । (ज्रोऽग्नि) अग्निर्वाऽअहः सोमो रात्रिरथ यदन्तरेण तद्विष्णुरेतद्वै परिप्लवमानं संवत्सरं करोति ॥ १५ ॥

संवत्सरो वृजः । (५) एतेन वै देवाः संवत्सरेण वृज्रेण पुरः प्राभिन्दन्निमाल्लोकान्प्राजयन्स्तुथोऽएवैष एतेन संवत्सरेण वृज्रेणेमाल्लोकान्प्रभिनृत्तीमाल्लोकान्प्रजयति तस्मादेता देवता यजति ॥ १६ ॥

स वै तिस्र उपसद उपेयात् । (३) त्रयो वाऽऋतवः संवत्सरस्य संवत्सरस्यैवैतद्रूपं क्रियते संवत्सरमेवैतत्सुंस्करोति द्विरेकया प्रचरति द्विरेकया ॥ १७ ॥

ताः षट् सम्पद्यन्ते । षड् वाऽऋतवः संवत्सरस्य संवत्सरस्यैवैतद्रूपं क्रियते संवत्सरमेवैतत्सुंस्करोति ॥ १८ ॥

संवत्सरो हि वृजः, अग्निर्वाऽअहः, सोमो रात्रिः । अथ यदन्तरेण; तद् विष्णुः । एतद्वै परिप्लवमानं संवत्सरं करोति ॥ १५ ॥

संवत्सरो वृजः । एतेन वै देवाः संवत्सरेण वृज्रेण पुरः प्राभिन्दन्, इमाल्लोकान्प्राजयन् । तयो एवैष एतेन संवत्सरेण वृज्रेणेमाल्लोकान् प्रभिनृत्ति, इमाल्लोकान्प्रजयति । तस्मादेता देवता यजति ॥ १६ ॥

स वै तिस्र उपसद उपेयात् । त्रयो वाऽऋतवः संवत्सरस्य, संवत्सरस्यैवैतद्रूपं क्रियते । संवत्सरमेवैतत्संस्करोति । द्विरेकया प्रचरति द्विरेकया ॥ १७ ॥

ताः षट् सम्पद्यन्ते । षड् वाऽऋतवः संवत्सरस्य; संवत्सरस्यैवैतद्रूपं क्रियते । संवत्सरमेवैतत्संस्करोति ॥ १८ ॥

भज्य दर्शयति—अग्निमनीकमित्यादिना । ‘ अनीकम् ’ वृजस्य मुखप्रदेशः ‘ शल्यं ’ तत्पूर्वो भागः ‘ कुल्म-लम् ’ तत्पुच्छभागः (तै. सं. ६ । २ । ३ । १ । ऐ. ब्रा. १ । ४ । ८) ॥ १४ ॥

उक्तं वृजत्वं संवत्सरतथोपपाद्य प्रशंसति—संवत्सरो हि वृजोऽग्निर्वा अहः सोमो रात्रिरथ यदन्तरेण तद् विष्णुरिति । अहो रात्रेश्च योऽन्तरालः कालः, स विष्णुरित्यर्थः । पूर्वोत्तरोभयकालव्यापित्वादिति भावः । ‘ एतत् ’ त्रयं ‘ परिप्लवमानं ’ पुनःपुनरावर्तमानं ‘ संवत्सरं ’ निष्पादयति ॥ १५ ॥

संवत्सरो वृज इति । स च ‘ संवत्सरः ’ ‘ वृजः ’; वृज्ररूपाग्न्यादित्रयावृत्तिरूपत्वात् । तस्मादेता देवता यजतीति । उपसंहारः ॥ १६ ॥

उपसदां त्रित्वं विधाय प्रशंसति—स वै तिस्र उपसद उपेयात् त्रयो वा ऋतव इत्यादिना । द्विरेकया प्रचरेतीति । आग्नेयादियागत्रयस्य व्यापकोपसत्तया एकस्मिन्नहि ‘ द्विः प्रचरति ’ अनुतिष्ठेत् । तथाविधानुष्ठानस्य दिनत्रयकर्तव्यता वीप्सयोच्यते ॥ १७ ॥

दिनत्रयेऽपि द्विर्दिननुष्ठानं प्रशंसति—ताः षट् सम्पद्यन्त (तै. सं. ६ । २ । ३ । ४) इत्यादिना ॥ १८ ॥

१—एकाहव्युपसत्को द्वादश वा । का० श्रौ० सू० ८-५४ । २—द्विरेकया चरति सुसायश्च सुपूर्वाह्ने च । का० श्रौ० सू० ८-५२ । सूत्रे सायंशब्दोऽपराह्णवन्ती । तथाः पूर्वाह्णेऽनुवाक्या भवति ता अपराह्णे याज्याः । इति श्रुती ३ । ४ । १ । २ अपराह्णवर्णनात् । इति पितृभूतिः ।

यद्यु द्वादशोपसद उपेयाद् । (द्वा) द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य संवत्सरस्यैवैतद्रूपं क्रियते संवत्सरमेवैतत्सुष्ठुस्करोति द्विरेकया प्रचरति द्विरेकया ॥ १९ ॥

ताश्चतुर्विंशतिः सम्पद्यन्ते । चतुर्विंशतिर्वै संवत्सरस्यार्द्धमासाः संवत्सरस्यैवैतद्रूपं क्रियते संवत्सरमेवैतत्सुष्ठुस्करोति ॥ २० ॥

स यत्सायम्प्रातः प्रचरति । तथा ह्येव सम्पत्सम्पद्यते स यत्पूर्वाह्णे प्रचरति तुज्यत्युथ यदपराह्णे प्रचरति सुजितमसदित्युथ यजुहोतीदं वै पुरं युद्धयन्ति तां जित्वा स्वां सतीं प्रपद्यन्ते ॥ २१ ॥

स यत्प्रचरति । तद्युध्यत्युथ यत्सन्तिष्ठते तुज्यत्युथ यजुहोति स्वामेवैतत्सतीं प्रपद्यते ॥ २२ ॥

यद्यु द्वादशोपसद उपेयात् । द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य; संवत्सरस्यैवैतद्रूपं क्रियते । संवत्सरमेवैतत्संस्करोति । द्विरेकया प्रचरति । द्विरेकया ॥ १९ ॥

ताश्चतुर्विंशतिः सम्पद्यन्ते । चतुर्विंशतिर्वै संवत्सरस्यार्द्धमासाः; संवत्सरस्यैवैतद्रूपं क्रियते । संवत्सरमेवैतत्संस्करोति ॥ २० ॥

स यत् सायम्प्रातः प्रचरति; तथा ह्येव सम्पत्सम्पद्यते । स यत् पूर्वाह्णे प्रचरति; तज्जयति । अथ यदपराह्णे प्रचरति सुजितमसदिति । अथ यजुहोति । इदं वै पुरं युद्धयन्ति; तां जित्वा स्वां सतीं प्रपद्यन्ते ॥ २१ ॥

स यत् प्रचरति तद्युध्यति । अथ यत् सन्तिष्ठते । तज्जयति । अथ यजुहोति स्वामेवैतत् सतीं प्रपद्यते ॥ २२ ॥

त्रित्वपक्षवदुपसद्वादशत्वपक्षमपि विकल्पयति—यद्यु द्वादशोपसद इति । अस्मिन्नपि पक्षे प्रतिदिनमुपसदोर्द्धिर्द्विरनुष्ठानं विधत्ते—द्विरेकया प्रचरति द्विरेकयेति । वीप्सा पूर्ववत् ॥ १९ ॥

‘द्विरेकया’ इत्युक्तं द्विरनुष्ठानमनूय शत्रुजयसम्पत्त्यानुकूल्यात्मना प्रशंसति—ताश्चतुर्विंशतिरित्यादिना ॥ २० ॥

स यत् सायंप्रातरिति । सम्पत्तिसाम्यं विभज्य दर्शयति—स यत् पूर्वाह्णे प्रचरतीति । पूर्वाह्णप्रचारः शत्रुजयमात्ररूपः, अपराह्णप्रचारस्तु साकल्येन जयात्मक इत्यर्थः । आग्नेयादियागत्रयवद्विहोमरूपं कश्चिदुपसद्धोमं विधत्ते—अथ यजुहोति । अत्रापूर्वार्थत्वाद् यच्छब्दतिरस्कारेण विधिरभ्युपगन्तव्यः । विहितमुपसद्धोमं पूर्वयागैर्जितस्य स्वाधीनीकरणात्मना प्रशंसति—इदं वै पुरं युद्धयन्ति तां जित्वा स्वां सतीं प्रपद्यन्त इति । इदं हि लोके दृश्यत इति शेषः । जेतारः प्रथमं पुरं युद्धयन्ति, भिन्दन्ति, पश्चात् तां जयन्ति, सुविजितां च पुनः ‘स्वाम्’ आत्मीयां प्रपद्यन्त इति ॥ २१ ॥

लोकप्रकारं प्रकृतकर्मणि विभज्य दर्शयति—स यत् प्रचरतीति । ‘प्रचारः’ आनुपूर्व्येण समातिपर्यन्तो यागत्रयप्रयोगः स एव युद्धस्थानीयः । कृत्स्नसमापनं, तज्जयस्थानीयम् । योऽयमुपसद्धोमः, स जितस्य स्वाधीनत्वसम्पादनात्मकः ॥ २२ ॥

स जुहोति । यया द्विरेकस्याहः प्रचरिष्यन्भवति या तेऽअग्नेऽयःशया तनूर्वर्षिष्ठा गह्वरेष्ठा । उग्रं वचोऽअपावधीत्त्वेपं वचोऽअपावधीत्स्वाहेत्येवुंरूपा हि साऽऽसीदयस्मयी हि साऽऽसीत् ॥ २३ ॥

(दु) अथ जुहोति । यया द्विरेकस्याहः प्रचरिष्यन्भवति या तेऽअग्ने रजःशया तनूर्वर्षिष्ठा गह्वरेष्ठा । उग्रं वचोऽअपावधीत्त्वेपं वचोऽअपावधीत्स्वाहेत्येवुंरूपा हि साऽऽसीद्रजता हि साऽऽसीत् ॥ २४ ॥

(दु) अथ जुहोति । यया द्विरेकस्याहः प्रचरिष्यन्भवति या तेऽअग्ने हरिशया तनूर्वर्षिष्ठा गह्वरेष्ठा । उग्रं वचोऽअपावधीत्त्वेपं वचोऽअपावधीत्स्वाहेत्येवुंरूपा हि साऽऽसीद्धरिणी हि साऽऽसीद्युष्ट्र द्वादशोपसदऽउपेयाच्चतुरहमेकया प्रचरेच्चतुरहमेकया ॥ २५ ॥

स जुहोति यया द्विरेकस्याहः प्रचरिष्यन्भवति । “ या तेऽअग्नेऽयःशया तनूर्वर्षिष्ठा गह्वरेष्ठा । उग्रं वचोऽअपावधीत्त्वेपं वचोऽअपावधीत् स्वाहा ”—(वा. सं. ५।८) इति । एवंरूपा हि साऽऽसीद् अयस्मयी हि साऽऽसीत् ॥ २३ ॥

अथ जुहोति । यया द्विरेकस्याहः प्रचरिष्यन् भवति । “ या तेऽअग्ने रजःशया तनूर्वर्षिष्ठा गह्वरेष्ठा । उग्रं वचोऽअपावधीत्त्वेपं वचोऽअपावधीत् स्वाहा ”—(वा. सं. ५।८) इति । एवंरूपा हि साऽऽसीद् रजता हि साऽऽसीत् ॥ २४ ॥

अथ जुहोति यया द्विरेकस्याहः प्रचरिष्यन्भवति । “ या तेऽअग्ने हरिशया तनूर्वर्षिष्ठा गह्वरेष्ठा । उग्रं वचोऽअपावधीत्त्वेपं वचोऽअपावधीत् स्वाहा ”—(वा. सं. ५।८)

प्रथमदिनोपसद्रोमे मन्त्रं विधातुमाह—स जुहोति यया द्विरेकस्याहः प्रचरिष्यन्भवतीति । उक्तानुसङ्गीर्तनमुपसद्यागवदुपसद्रोमोऽपि एकस्मिन्नहनि द्विः कर्तव्य इति ज्ञापनार्थम् । मन्त्रस्यायमर्थः । हे अग्ने ! ‘ ते ’ तव या ‘ तनूः ’ ‘ अयःशया ’ अयसि शेते इत्ययःशया अयोरूपेत्यर्थः । ‘ वर्षिष्ठा ’ उरुतरा ‘ गह्वरेष्ठा ’ गह्वरे परिरनिर्गम्ये स्थाने वर्तमाना अस्ति, सा तनूः मम ‘ उग्रं ’ ‘ त्वेपं ’ ‘ वचः ’ अपावधीत् । उग्रत्वेपयोरर्थस्तैत्तिरीयके स्पष्टमान्नातः—“ अशनायापिपासे ह वा उग्रं वचः, एनश्च वैरहत्यश्च त्वेपं वचः ”—(तै. सं. १।२।११ सायणभाष्ये) इति मन्त्रे यादृश्रूपा तनूनिर्दिष्टा, सा न स्तुत्यर्थेत्याह—एवंरूपा हि साऽऽसीदिति ॥ २३ ॥

एवं द्वितीयतृतीयोपसन्मन्त्रावपि व्याख्येयौ ॥ २४ ॥

एवमुपसन्नयस्य मन्त्रान् निर्दिश्य, द्वादशोपसत्पक्षे न्यायसिद्धमर्थं ब्राह्मणं स्वयमेव विस्पष्टं दर्शयति—यद्यु द्वादशोपसद उपेयाच्चतुरहमेकया प्रचरेच्चतुरहमेकयेति । अयःशयेत्येतन्मन्त्राध्या एकोपसद् तादृशी

(याऽथा) अथातो व्रतोपसदामेव । परउर्वीर्वा अन्या उपसदः परोऽहीरन्याः स यासामेकं प्रथमाहं दोग्ध्यथ द्वावथ त्रींस्ताः परउर्वीरुथ यासां त्रीन्प्रथमाहं दोग्ध्यथ द्वावथैकं ताः परोऽहीर्या वै परोऽहीस्ताः परउर्वीर्याः परउर्वीस्ताः परोऽहीः ॥ २६ ॥

(स्तु)तपसा वै लोकं जयन्ति । तदस्यैतत्परःपर एव वरीयस्तपो भवति परःपरः श्रेयाश्च लोकं जयति वसीयानु हेवास्मिँल्लोके भवति य एवं विद्वान्परोऽहीरुपसद उपैति तस्माद् परोऽहीरेवोपसद उपेयाद्यद्य द्वादशोपसद उपेयात्त्रींश्चतुरहं दोहयेद्द्वौ चतुरहमेकं चतुरहम् ॥ २७ ॥

इति तृतीयप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥ ५ ॥ (४-४)

तृतीयः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ३ ॥

इति । एवंरूपा हि साऽऽसीद् हरिणी हि साऽऽसीद् । यद्यु द्वादशोपसद उपेयात्; चतुरहमेकया पचरेच्चतुरहमेकया ॥ २५ ॥

अथातो व्रतोपसदामेव-परउर्वीर्वा अन्या उपसदः । परोऽहीरन्याः । स यासामेकं प्रथमाहं दोग्धि । अथ द्वौ । अथ त्रीन्; ताः परउर्वीः । अथ यासां त्रीन् प्रथमाहं दोग्धि । अथ द्वौ । अथैकम्; ताः परोऽहीः । या वै परोऽहीस्ताः परउर्वीः । याः परउर्वीस्ताः परोऽहीः ॥ २६ ॥

तपसा वै लोकं जयन्ति; तद् अस्यैतत् परः-पर एव वरीयस्तपो भवति । परःपरः श्रेयांसँल्लोकं जयति । वसीयानु हेवास्मिँल्लोके भवति; य एवं विद्वान् परोऽहीरुपसद उपैति । तस्माद् परोऽहीरेवोपसद उपेयाद् । यद्यु द्वादशोपसद उपेयात्; त्रींश्चतुरहं दोहयेद् । द्वौ चतुरहम् । एकं चतुरहम् ॥ २७ ॥

चतुर्ष्वहस्तु आवर्तयेत् । पुनश्च द्वितीयमन्त्रसाध्ययाऽपि चतुर्दिनमावर्तयेत् । तृतीययाऽप्येवम् । एवं द्वादश सम्पाद्याः । कोऽर्थ उक्तो भवति ? अयःशयादीनां त्रयाणां मन्त्राणां मध्ये एकैकस्य मन्त्रस्यैककोपसदं गात्वा चतुर्षु दिनेषु प्रथमं “ या ते अग्नेऽयःशया ”-इति मन्त्रमावर्तयेत्, पुनः पञ्चमादिषु चतुर्षु दिनेषु रजःशयेति मन्त्रमावर्तयेत्, ततो नवमादिषु चतुर्षु दिनेषु हरिशयेति मन्त्रमावर्तयेदित्यर्थः ॥ २५ ॥

अथातो व्रतोपसदामेवेत्यादि । यासूपसत्सु यजमानो व्रतयति पयः, ताः ‘ व्रतोपसदः ’ तासां मीमांसः क्रियत इत्यर्थः । ‘ परउर्वीः ’ उपर्युपरि एकव्यादिस्तनवृद्धया व्रतवृद्धिर्यास्वस्ति ताः ‘ परउर्व्यः ’ उपसदः । ‘ ताः ’ केचनानुष्ठानारोऽनुतिष्ठन्तीति शेषः । उक्तवैपरीत्ययुक्ताः ‘ परोऽह्वयः ’ उपर्युपरि हवीयस्य इत्यर्थः । ‘ ताः ’ केचनानुष्ठानारोऽनुतिष्ठन्तीति । तद् द्विविधानामन्युपसदां स्वरूपतो विचार्यमाणे पर्यवसानस्यैकरूप्यान् वस्तुतो भेदोऽस्ति ॥ २६ ॥

अथापि परोऽहीरेवोपेयात्, कस्माद्वेतोरिति तत्राह-तपसा वै लोकं जयन्तीति । परोऽहीषु उपर्युपरि

चतुर्थप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणं । पञ्चमाध्याये च प्रथमं ब्राह्मणम् ।

तद्य ऽएष पूर्वाद्धर्यो वर्षिष्ठः स्थूणाराजो भवति । तस्मात्प्राङ्प्रकामति
त्रीन्विक्रमांस्तच्छङ्कुं निहन्ति सोऽन्तःपातः ॥ १ ॥

तद् य एष पूर्वाद्धर्यो वर्षिष्ठः स्थूणाराजो भवति । तस्मात् प्राङ्प्रकामति त्रीन् विक्रमान्
तच्छङ्कुं निहन्ति; सोऽन्तःपातः ॥ १ ॥

स्तनहासेन पयोहासात् तयोर्वृद्धिरुपर्युपरि भवति, तथा लोकमप्युपर्युपरि जयति तथा परउर्वीपक्षे स्तनबाहुल्य-
सम्भवेन शरीरक्षयाभावाच्चिरकालं भूलोके ' वसीयानेव ' वसुमत्तर एव ' भवति ' । द्वादशोपसत्पक्षो व्रत-
प्रकारः कथमिति, तत्राह—यद्यु द्वादशेति । प्रथमं ' चतुरहं ' प्रथमेषु चतुर्षु दिनेषु प्रतिदिनं ' त्रीन्व्रीन् '
स्तनान् ' दोहयेत् ' द्वितीये चतुरहे ' द्वौ-द्वौ ' तृतीये च ' एकैकम् ' (तै. सं. ६।२।३।१।६।) इति ॥ २७ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे
चतुर्थेऽध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ (३-४-४) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥
ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भं सप्तान्धीन् पञ्चसीरीह्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमीः ।
रत्नोष्ठां रुक्मवाजिद्विपमहितरथौ सायणिः सिङ्गाण्यो व्यश्राणीद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥ २ ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभवमतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः कार्पासीयं कृपावान् गुडकृतमजडो राजतं राजपूज्यः ।
आज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणजमनृणः शार्करं चार्कतेजा रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरिमकृत मुदा पात्रसात्सिङ्गणार्थः ३

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते
माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥ ३॥४॥

यस्य निश्चसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्ममे तमहं वन्दे विद्यतीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

आतिथ्या तानूनन्त्रे च सोमाप्यायननिह्वौ । उपसच्चेति पञ्चार्थाश्चतुर्थेऽत्र निरूपिताः ॥ २ ॥

अथ पञ्चमे सौमिकवेदिकरणादिकं निरूप्यते । अथ यदुक्तं कात्यायनेन—“ औपवस्थ्यात्पूर्वेऽहनि पौर्वा-
ह्निक्या प्रचव्य वेदिं मिमीते—” (का. श्रौ. सू. ८ । ६०) इत्यादि; तदेतदाह—तद्य एष पूर्वाद्धर्यो वर्षिष्ठः
स्थूणाराजो भवति, तस्मात् प्राङ् प्रकामति त्रीन् विक्रमांस्तच्छङ्कुं निहन्तीति । ' य एषः ' स्थूणा-
राजः ' पूर्वाद्धर्यः ' पूर्वाद्धर्मर्हतीति पूर्वाद्धर्यः । प्राचीनवंशस्य पूर्वभागे आहवनीयपुरोदेशे वर्तमानः पृथुस्तम्भोऽस्ति
' तस्मात् ' स्तम्भात् ' प्राङ् प्रकामान् प्रकामति त्रीन् ' । ' तत् ' तत्र तृतीयप्रक्रमावसाने ' शङ्कुं ' निह-
न्यात्, स्थापयेत् ' सोऽन्तःपातः ' ऐष्टिकवेदेर्महावेदेश्वान्तरालसञ्चरः ॥ १ ॥

१-विपर्यस्य वानमिचित्ये । ८-५७ । एवं प्रवृद्धौ समं विभजेत् । का० श्रौ० सू० । ८-५८ । २-स्वस्थानविद्वद्भिः । का०
श्रौ० सू० ८-५९ । ३-पूर्वाद्धर्मास्तम्भात्पुरस्ताद्विषु प्रक्रमेषु शङ्कुं निहन्ति सोऽन्तःपात इति । का. श्रौ. सू. ८ । ६१ ।

(स्तु) तस्मान्मध्यमाच्छङ्कोः । (र्द) दक्षिणा पञ्चदश विक्रमान्प्रकामति तुच्छङ्कुं निहन्ति सा दक्षिणा श्रोणिः ॥ २ ॥

(स्तु) तस्मान्मध्यमाच्छङ्कोः । (रु) उदङ्पञ्चदश विक्रमान्प्रकामति तुच्छङ्कुं निहन्ति सोत्तरा श्रोणिः ॥ ३ ॥

(स्तु) तस्मान्मध्यमाच्छङ्कोः । प्राङ्पट्त्रिंशत् विक्रमान्प्रकामति तुच्छङ्कुं निहन्ति स पूर्वार्धः ॥ ४ ॥

(स्तु) तस्मान्मध्यमाच्छङ्कोः । (र्द) दक्षिणा द्वादश विक्रमान्प्रकामति तुच्छङ्कुं निहन्ति स दक्षिणोऽंशः ॥ ५ ॥

(स्तु) तस्मान्मध्यमाच्छङ्कोः । (रु) उदङ्द्वादश विक्रमान्प्रकामति तुच्छङ्कुं निहन्ति स उत्तरोऽंशः एषा मात्रा वेदेः ॥ ६ ॥

तस्मान्मध्यमाच्छङ्कोः—दक्षिणा पञ्चदश विक्रमान् प्रकामति । तत् शङ्कुं निहन्ति—सा दक्षिणा श्रोणिः ॥ २ ॥

तस्मान्मध्यमाच्छङ्कोः—उदङ् पञ्चदश विक्रमान् प्रकामति तच्छङ्कुं निहन्ति सोत्तरा श्रोणिः ॥ ३ ॥

तस्मान्मध्यमाच्छङ्कोः—प्राङ् पट्त्रिंशत् विक्रमान् प्रकामति । तच्छङ्कुं निहन्ति स पूर्वार्धः ॥ ४ ॥

तस्मान्मध्यमाच्छङ्कोः—दक्षिणा द्वादश विक्रमान् प्रकामति । तच्छङ्कुं निहन्ति स दक्षिणोऽंशः ॥ ५ ॥

तस्मान्मध्यमाच्छङ्कोः—उदङ् द्वादश विक्रमान् प्रकामति । तच्छङ्कुं निहन्ति स उत्तरोऽंशः । एषा मात्रा वेदेः ॥ ६ ॥

दक्षिणश्रोणिप्रमाणमाह—तस्मान्मध्यमाच्छङ्कोर्दक्षिणेति । मध्यमशङ्कोर्दक्षिणतः पञ्चदशविक्रमावसाने शङ्कुं स्थापयेत् । ‘ सा दक्षिणा श्रोणिः ’ मर्यादा भवति ॥ २ ॥

एवमुत्तरश्रोणिवाक्यमपि—तस्मान्मध्यमाच्छङ्कोरुदङ्ङित्यादि ॥ ३ ॥

आयामस्य पश्चाद्वागावधिं प्रदर्श्य प्राचीनावधिमाह—तस्मान्मध्यमाच्छङ्कोः पट्त्रिंशत् विक्रमान् प्रकामतीति^१ ॥ ४ ॥

अथ दक्षिणोत्तरावंसौ दशयति—तस्मान्मध्यमाच्छङ्कोरिति । ‘ तस्मात् ’ पुरोदेशस्थात् ‘ मध्यमाच्छङ्कोः ’ श्रोणितः सकाशादंसयोरीषन्त्युत्त्वादुभयतो द्वादशप्रक्रमाभिधानम् । इत्थं सर्वतो मितयां वेदिमात्रायां न्यूनाधिकत्वशङ्कामाशङ्क्य स्वयमेव व्यवच्छिनन्ति—एषा मात्रा वेदेरिति ॥ ५ ॥ ६ ॥

१—दक्षिणोत्तरौ च पञ्चदशसु पञ्चदशसु । का. श्रौ. सू. ८ । ६३ । २—तस्मात्पुरोदेशस्थात् पट्त्रिंशति । का. श्रौ. सू. ८ । ६२ । ३—पूर्वार्धं च द्वादशसु । का. श्रौ. सू. ८ । ६५ ।

(८) अथ त्रिंशद्विक्रमा पश्चाद्भवति । त्रिंशदक्षरा वै विराट् विराजा वै देवा ऽअस्मिँल्लोके प्रत्यतिष्ठन्तुथो ऽएवैषु ऽएतद्विराजैवास्मिँल्लोके प्रतितिष्ठति ॥ ७ ॥

(त्यु) अथोऽपि त्रयस्त्रिंशत्स्युः । (स्त्रु) त्रयस्त्रिंशदक्षरा वै विराट् एतद्विराजैवास्मिँल्लोके प्रतितिष्ठति ॥ ८ ॥

(त्यु) अथ षट्पदत्रिंशद्विक्रमा प्राची भवति । षट्त्रिंशदक्षरा वै बृहती बृहत्या वै देवाः स्वर्गं लोकं सुमाश्नुवत तथो ऽएवैषु ऽएतद् बृहत्यैव स्वर्गं लोकं सुमाश्नुते सोऽस्य दिव्याहवनीयो भवति ॥ ९ ॥

(त्यु) अथ चतुर्विंशतिविक्रमा पुरस्ताद्भवति । चतुर्विंशत्यक्षरा वै गायत्री पूर्वार्द्धो वै यज्ञस्य गायत्री पूर्वार्द्धं ऽएषु यज्ञस्य तस्माच्चतुर्विंशतिविक्रमा पुरस्ताद्भवत्येषा मात्रा वेदेः ॥ १० ॥

अथ यत् त्रिंशद्विक्रमा पश्चाद् भवति । त्रिंशदक्षरा वै विराट् । विराजा वै देवाऽअस्मिँल्लोके प्रत्यतिष्ठन् । तथोऽएवैष एतद्विराजैवास्मिँल्लोके प्रतितिष्ठति ॥ ७ ॥

अथो ऽपि त्रयस्त्रिंशत्स्युः । त्रयस्त्रिंशदक्षरा वै विराट् विराजैवास्मिँल्लोके प्रतितिष्ठति ॥ ८ ॥

अथ यत् षट्त्रिंशद्विक्रमा प्राची भवति । षट्त्रिंशदक्षरा वै बृहती । बृहत्या वै देवाः स्वर्गं लोकं सुमाश्नुवत । तथोऽएवैष ऽएतद् बृहत्यैव स्वर्गं लोकं सुमाश्नुते । सोऽस्य दिव्याहवनीयो भवति ॥ ९ ॥

अथ यत् चतुर्विंशतिविक्रमा पुरस्ताद्भवति । चतुर्विंशत्यक्षरा वै गायत्री । पूर्वार्द्धो वै यज्ञस्य गायत्री, पूर्वार्द्धं एष यज्ञस्य । तस्माच्चतुर्विंशतिविक्रमा पुरस्ताद्भवति । एषा मात्रा वेदेः ॥ १० ॥

अथ विहितं वेदिमानं क्रमेण प्रशिशंसिपुरादौ पश्चान्मानं प्रशंसति—अथ यत् त्रिंशद्विक्रमा पश्चाद् भवतीति । त्रिंशत्पक्षे, विराजः प्रतिपादं दशाक्षरत्वात् त्रिंशदक्षराणि । स्पष्टमन्यत् ॥ ७ ॥

पश्चान्माने पक्षान्तरमाह—अथो अपि त्रयस्त्रिंशत्स्युरिति । ‘अथो’—शब्दः पक्षं व्यावर्तयति—“न वा एकेनाक्षरेण छन्दांसि वियन्ति”—(ऐ. ब्रा. १।१।६।) इति न्यायात् । प्रतिपादमेकैकाधिक्येन विराजस्त्रयस्त्रिंशदक्षरत्वम् ॥ ८ ॥

अथ प्रागायामस्येयत्तां प्रशंसति—अथ यत् षट्त्रिंशद्विक्रमा प्राची भवतीति । चतुर्विंशत्यक्षरागायत्र्याश्चतुरक्षराधिक्येनोष्णिगादिक्रमेण बृहत्याः षट्त्रिंशदक्षराणि भवन्ति । स्पष्टमन्यत् ॥ ९ ॥

प्राग्दिगवस्थितयोः संयोरुः प्रमाणं मिलित्वा प्रशंसति—अथ यच्चतुर्विंशतिविक्रमा पुरस्ताद् भवतीति । ‘पुरस्ताद्’ पूर्वस्यां दिशि विस्तारेण ‘चतुर्विंशतिविक्रमा भवति’ । पूर्वार्द्धो वै यज्ञस्येति । ‘यज्ञस्य’ यज्ञाङ्गस्य, वेदिस्वरूपस्य ‘एषः पूर्वार्द्धः’ इत्यर्थः । गायत्र्याः पूर्वार्द्धत्वं “गायत्रं वै प्रातस्सवनम्”—(ऐ. ब्रा. ६।१।२) (नि. ७।३।१) इति श्रुतेः सिद्धम् ॥ १० ॥

(३) अथ युत्पश्चाद्द्वरीयसी भवति । पश्चाद्द्वरीयसी पृथुश्रोणिर्गिति वै योषां प्रशंसन्ति यद्वेव पश्चाद्द्वरीयसी भवति पश्चादेवैतद्वरीयः प्रजननं करोति तस्मात्पश्चाद्द्वरीयसः प्रजननादिमाः प्रजाः प्रजायन्ते ॥ ११ ॥

नासिका ह वा ऽएषा यज्ञस्य यदुत्तरवेदिः । (३) अथ यदेनामुत्तरां वेदेरुपकिरति तस्मादुत्तरवेदिर्नाम ॥ १२ ॥

द्वयो ह वा ऽइदमुग्रे प्रजा आसुः । (रा) आदित्याश्चैवाङ्गिरसश्च ततो-
ऽङ्गिरसः पूर्वे यज्ञं सुमभरन्ते यज्ञं सम्भृत्योचुरग्निमिमां नः श्वःसु-
त्यामादित्येभ्यः प्रब्रूहयनेन नो यज्ञेन याजयेतेति ॥ १३ ॥

अथ यत् पश्चाद्द्वरीयसी भवति । पश्चाद्द्वरीयसी पृथुश्रोणिः । इति वै योषां प्रशंसन्ति । यद्वेव पश्चाद्द्वरीयसी भवति । पश्चादेवैतद्वरीयः प्रजननं करोति । तस्मात् पश्चाद्द्वरीयसः प्रजननादिमाः प्रजाः प्रजायन्ते ॥ ११ ॥

नासिका ह वा एषा यज्ञस्य-यदुत्तरवेदिः । अथ यदेनामुत्तरां वेदेरुपकिरतिः तस्मादुत्तर-
वेदिर्नाम ॥ १२ ॥

द्वयो ह वा इदमुग्रे प्रजा आसुः, आदित्याश्चैव, अङ्गिरसश्च । ततोऽङ्गिरसः पूर्वं यज्ञं समभरन् ।
ते यज्ञं सम्भृत्योचुरग्निम्-इमां नः श्वःसुत्यामादित्येभ्यः प्रब्रूहि । अनेन नो यज्ञेन याजयेतेति ॥ १३ ॥

श्रोणिभागस्योरुत्वमंसभागस्य ह्रस्वत्वं यदस्ति तत् प्रशंसति-अथ यत्पश्चाद्द्वरीयसी भवतीति । श्रोणिभागस्य त्रिशत्प्रक्रमत्वोक्तेः, अंसभागस्य चतुर्विंशत्यभिधानात् पश्चाद्द्वरीयस्त्वम् । यस्माद्धोके 'पृथुश्रोणिः योषा' प्रशस्ता तस्माद् वेद्याः पश्चाद्भागस्यापि श्रोणित्वात् पृथुत्वं युक्तमित्यर्थः । श्रोणिपृथुत्वं कुत्रोपयुज्यते इति, तदुपयोगमाह-
तस्मात् पश्चाद् द्वरीयस इति । प्रजायन्तेऽत्रेति 'प्रजननं' पश्चाद्भागे उरुत्तरं यत् तत् 'पश्चाद्द्वरीयः' । तादृक् प्रजननात् प्रजायन्ते, अतः प्रजननहेतुत्वात्-पश्चाद्द्वरीयस्त्वं प्रशस्तम् ॥ ११ ॥

सार्थवादमुत्तरवेदिनिर्माणं विधत्ते-नासिका ह वा एषा यज्ञस्येति । नासिकाया मुखप्रदेशादपि समुच्छ्रित-
त्वादुत्तरवेदेर्दृष्टोच्छ्रितता कर्तव्या । उन्नतत्वमुत्तरवेदिनामनिर्वचनद्वारेण प्रशंसति-अथ यदेनामुत्तरां वेदेरुप-
किरतीति । यस्माद् 'वेदेः' सौमिक्याः 'उत्तराम्' अत्युन्नताम् 'उपकिरति' मृदं क्षिपति 'तस्माद्'
वेदेः प्रागवयवभूतस्य प्रदेशस्थोन्नततरत्वात् 'उत्तरवेदिः' इति 'नाम' सम्पन्नम् ॥ १२ ॥

अथोत्तरवेदिव्याघारणविध्यर्थमाख्यायिकामाह-द्वयो ह वा इदमुग्रे प्रजा आसुरिति । 'अग्रे' सृष्टेः
पूर्वम् 'द्वयः' द्विविधा एव 'प्रजाः' 'आसुः' अभवन् । कास्ताः ? 'आदित्याश्चैवाङ्गिरसश्च ।' ते
'अङ्गिरसः' 'पूर्वे' आदित्येभ्यः पूर्वभाविनः सन्तो 'यज्ञं' सम्भृतयन्तः । सम्भृतयज्ञाः 'ते' 'अग्निम्'
इत्थम् 'ऊचुः'- हे अग्ने ! त्वं 'नः' अस्माकं 'इमाम्' 'श्वःसुत्यां' परेषुः क्रियमाणमभिषवम् 'आदि-
त्येभ्यः' प्रब्रूहि; 'त्वमपि' 'अनेन' सोमयागेन 'नः' अस्मान् 'याजयेति' । एवमुक्तोऽग्निरादित्येभ्यः पूर्व-
भाविनः वृत्तान्तं प्रोवाच ॥ १३ ॥

ते हादित्या ऊचुः । (रु) उपजानीत यथा वाऽस्मानेवाङ्गिरसो याज-
यान्न वयमुङ्गिरस इति ॥ १४ ॥

ते होचुः । (न) न वाऽअन्येन यज्ञादपक्रमणममृत्युन्तरामेव सुत्यां
प्रियामहाऽइति ते यज्ञं सुअहुस्ते यज्ञं सम्भृत्योचुः श्वःसुत्यां वै
त्वमस्मभ्यमग्रे प्रावोचोऽथ वयमद्य सुत्यामेव तुभ्यं प्रब्रूमोऽङ्गिरोभ्यश्च
तेषां नस्त्वथ होताऽसीति ॥ १५ ॥

तेऽन्यमेव प्रतिप्रजिघ्युः । (३) अङ्गिरसोऽच्छ ते हाप्यङ्गिरसोऽग्नयेऽन्वा-
गत्य चुक्रुधुरिव कथं नु नो दूतश्चरन् प्रत्यादृथाऽइति ॥ १६ ॥

ते हादित्या ऊचुः । उपजानीत यथा वाऽस्मानेवाङ्गिरसो याजयान् । न वयम् अङ्गिरस इति ॥ १४ ॥

ते होचुः—न वाऽअन्येन यज्ञादपक्रमणमस्ति । अन्तरामेव सुत्यां प्रियामहाऽइति । ते यज्ञं संजहुः ।
ते यज्ञं सम्भृत्योचुः; श्वः सुत्यां वै त्वमस्मभ्यमग्रे प्रावोचः । अथ वयमद्यसुत्यामेव तुभ्यं प्रब्रूमः
अङ्गिरोभ्यश्च, तेषां नस्त्वं होताऽसीति ॥ १५ ॥

तेऽन्यमेव प्रतिप्रजिघ्युः अङ्गिरसः—अच्छ ते हाप्यङ्गिरसोऽग्नयेऽन्वागत्य, चुक्रुधुरिव—कथं नु नो
दूतश्चरन् न प्रत्यादृथा इति ॥ १६ ॥

ते हादित्या ऊचुरिति । त आदित्या आहूता इत्थं व्यचारयन् । कथम् ? ' यथा ' येन प्रकारेण ' अस्मा-
नेव ' ' अङ्गिरसः ' ' याजयान् ' याजयेयुः ' वयं ' तु ' न ' तान् याजयामः । तत्प्रकारश्चिन्त्यतामिति ॥ १४ ॥

ते होचुरिति । विचार्येत्यमूचुः । न वा अन्येन यज्ञादपक्रमणमस्तीति । ' अन्येन ' वक्ष्यमाणात्
साद्यस्कानुष्ठानात् अन्येन ' यज्ञात् ' अङ्गिरोभिरनुष्ठीयमानात् अस्मात् ' अपक्रमणमस्ति; ' अतः ' सुत्यामन्तरा-
मेव ' अङ्गिरसां सुत्यातः पूर्वमेवास्माकं सुत्याम् ' प्रियामहै ' व्यवस्थापयिष्यामः ' इति ' विचारितवन्तः ।
' ते ' ' यज्ञं ' सुत्यालक्षणं ' सम्भृत्य ' अग्निम् ' ऊचुः ' । ' त्वम् ' अरमभ्यं ' श्वःसुत्यां ' ' अग्ने ! '
प्रावोचः । ' अथ '—शब्दस्त्वर्थे । ' वयं ' तु ' तुभ्यम् ' ' अङ्गिरोभ्यश्च ' अद्यसुत्यां ' अद्य क्रियमाणा सुत्या
अद्यसुत्या, तां ' प्रब्रूमः ' । ' तेषां ' ' नः ' तथा कुर्वतामस्माकं ' त्वं ' ' होता ' भव ॥ १५ ॥

तेऽन्यमेव प्रतिप्रजिघ्युरिति । एवमुक्तवन्तस्तु ' अङ्गिरसः ' एतदृत्तान्तावबोधनाय अग्निप्रतिनिधिम्
' अन्यम् ' ' प्रजिघ्युः । " हि गतौ वृद्धौ च "—(धा. पा. स्वा. प. १०) प्रैरयन् । ' ते ' अङ्गिरसः
' अग्नयेऽन्वागत्य ' ' चुक्रुधुः ' । " कुधद्रुहेर्ष्या "—(पा. सू. १ । ४ । ३७) इत्यादिना क्रुधियोगे चतुर्थी । कथं
नु नो दूत इति । क्रोधप्रकार उक्तः । ' न प्रत्यादृथाः ' आदरस्य प्रत्यादरं न कृतवानसि ॥ १६ ॥

सु होवाच । (चा) अनिन्द्या वै माऽवृषत सोऽनिन्द्यैर्वृतो नाशकमुपक्रमितु-
मिति तस्माद् हानिन्द्यस्य वृतो नापक्रामेत्तु ऽएतेन सद्यःक्रियाऽङ्गिरस
ऽआदित्यानयाजयन्त्सु सद्यःक्रीः ॥ १७ ॥

(स्ते) तेभ्यो वाचं दक्षिणामानयन् । (यंस्तां) तां न प्रत्यगृह्ण-
न्हास्यामहे यदि प्रतिग्रहीष्यामऽइति तदु तद्यज्ञस्य कर्म न व्यमुच्यत
यदाक्षिणमासीत् ॥ १८ ॥

(दु) अथैभ्यः सूर्यं दक्षिणामानयन् । (यंस्तं) तं प्रत्यगृह्णन्तुस्माद्
ह स्माद्दुऽङ्गिरसो व्ययं वाऽआर्त्विजीनाः स्मो व्ययं दक्षिणीया ऽअपि
वाऽअस्माभिरेष प्रतिगृहीतो युऽएष तपतीति तस्मात्सद्यःक्रियोऽश्वः
श्वेतो दक्षिणा ॥ १९ ॥

स होवाच । अनिन्द्या वै माऽवृषत । सोऽनिन्द्यैर्वृतो नाशकमुपक्रमितुमिति । तस्माद् हानिन्द्यस्य
वृतो नापक्रामेत् । त एतेन सद्यःक्रियाऽङ्गिरस आदित्यानयाजयन्, स सद्यःक्रीः ॥ १७ ॥

तेभ्यो वाचं दक्षिणामानयन्, तां न प्रत्यगृह्णन्; हास्यामहे यदि प्रतिग्रहीष्याम इति । तदु तद्य-
ज्ञस्य कर्म न व्यमुच्यत; यदाक्षिणमासीत् ॥ १८ ॥

अथैभ्यः सूर्यं दक्षिणामानयन्, तं प्रत्यगृह्णन्, तस्माद् ह स्माद्दुः; अङ्गिरसो व्ययम्, वाऽआर्त्वि-
जीनाः स्मो, व्ययं दक्षिणीया अपि वाऽअस्माभिरेष प्रतिगृहीतो य एष तपतीति । तस्मात् सद्यः-
क्रियोऽश्वः श्वेतो दक्षिणा ॥ १९ ॥

अग्रेरुत्तरम्—स होवाचानिन्द्या वै माऽवृषतेत्यादि । प्राप्तङ्गिकं किञ्चिद्धर्मविशेषं विधत्ते—तस्माद् हानि-
न्द्यस्य वृतो नापक्रामेदिति । ‘ सः ’ ‘ सद्यःक्रीः ’ एकाहः सोमयागः । ‘ एतेन अङ्गिरसः आदित्यान्
अयाजयन् ’ । दीक्षासोमक्रयादीनां सद्य एव क्रियमाणत्वात् ‘ सद्यःक्रीः ’ इति नाम ॥ १७ ॥

तेभ्यो वाचं दक्षिणामिति । तेभ्यः सायस्कयाजकेभ्यः ‘ वाचम् ’ एव दक्षिणात्वेन प्रादुरित्यर्थः । वाग्द-
क्षिणाया निराकरणस्याभिप्रायमाह—हास्यामहे यदि प्रतिग्रहीष्याम इति । ‘ यदि ’ स्वीकरिष्यामः, तर्हि
‘ हास्यामहे ’ त्यक्ष्यामहे, दक्षिणोत्तरकालमपि वाचोऽपेक्षितत्वात्; तथा सति यज्ञोऽदक्षिणः स्यात् अस्तु, को
दोष इत्यत आह—यदाक्षिणमासीदिति । दक्षिणासम्बन्धि ‘ दाक्षिणं ’ कर्म । ‘ तद् ’ ‘ यज्ञस्य ’ सम्बन्धि
‘ कर्म, ’ ‘ न व्यमुच्यत ’ विमुक्तं न आसीत्, सम्पूर्णं नाभवदित्यर्थः ॥ १८ ॥

अथैभ्यः सूर्यमित्यादि । स्पष्टम् । तस्माद् ह स्माद्दुरिति । ‘ आहुः अङ्गिरसः ’ स्वयं ब्रुवते—‘ आर्त्वि-
जीनाः ’ (पा. सू. ९ । १ । ७१ ।) ‘ स्मः ’ सम्यगृत्विक्त्वयोभ्याः स्मः । तथा ‘ दक्षिणीयाः ’
दक्षिणायोभ्याः । आर्त्विजीनत्वदक्षिणीयत्वयोरुभयोरपि हेतुरुच्यते—अस्माभिरेष प्रतिगृहीत इति । एतच्छब्दार्थ-
माह—य एष तपतीति । प्रसङ्गात् सायस्कस्य दक्षिणामाह—तस्मात् सद्यःक्रियोऽश्वः श्वेत इति । अश्वः

तस्य रुक्मः पुरस्ताद्भवति । तदेतस्य रूपं क्रियते य एष तपति यद्यश्वं श्वेतं न विन्देदपि गौरेव श्वेतः स्यात्तस्य रुक्मः पुरस्ताद्भवति तदेतस्य रूपं क्रियते य एष तपति ॥ २० ॥

तेभ्यो ह वाक् चुक्रोध । केन मदेष्ट श्रेयान्बन्धुना ३ केना ३ यदेतं प्रत्यग्रहीष्ट न मामिति सा हैभ्योऽपचक्राम सोभयानन्तरेण देवासुरान्संयत्तान्तिस्त्वंही भूत्वाऽऽददाना चचार तामुपैव देवाऽअमन्त्रयन्तोपासुरा अग्निरेव देवानां दूतऽआस सहरक्षा ऽइत्यसुररक्षसामसुराणाम् ॥ २१ ॥

(१९) सा देवानुपावत्स्यन्त्युवाच । यद् उपावर्तय किं मे ततः स्यादिति

तस्य रुक्मः पुरस्ताद् भवति । तद् एतस्य रूपं क्रियते; य एष तपति । यद्यश्वं श्वेतं न विन्देत्, अपि गौरेव श्वेतः स्यात्, तस्य रुक्मः पुरस्ताद् भवति । तद् एतस्य रूपं क्रियते य एष तपति ॥ २० ॥

तेभ्यो ह वाक् चुक्रोध—केन मद् एष श्रेयान्, बन्धुना ३ केना ३ यद् एतं प्रत्यग्रहीष्ट; न मामिति । सा हैभ्योऽपचक्राम । सोभयानन्तरेण देवासुरान् संयत्तान् सिंही भूत्वाऽऽददाना चचार । तामुपैव देवाऽअमन्त्रयन्त, उपासुराः । अग्निरेव देवानां दूत आस, सहरक्षा इति असुररक्षसामसुराणाम् ॥ २१ ॥

सा देवानुपावत्स्यन्त्युवाच । यद् उपावर्तय किं मे ततः स्यादिति । पूर्वमेव त्वाग्नेराहुतिः

सूर्यप्रतिनिधित्वेन दीयते । सूर्यस्याश्वत्वेनोपासनाविधानात् (श. प. ब्रा. १० । ६ । ४ । १) अध्वाशन-साम्याच्च सूर्यस्याश्वस्थानीयत्वम् (नि. १ । ४ । १ । २ । ७ । ५) । सोऽपि वर्णसाम्याय श्वेतो भवेत् ॥ १९ ॥

तस्य रुक्मः पुरस्ताद्भवतीति । तस्य पुरोदेशे ' रुक्मः ' हिरण्यफलको वर्तुलाकारो भवेत् । यद्यश्व-मित्यादि स्पष्टम् ॥ २० ॥

तेभ्यो ह वागित्यादि । ' तेभ्यः ' अङ्गिरोभ्यः ' वाक् ' कुपितवत्यासीत् । केन मदेष्ट श्रेयान् बन्धुना ३ इति । ' केन ३ ' इति असुरार्थे ण्युक्तिः (पा. सू. ८ । २ । १०३) । ' मत् ' मत्तः सकाशात् ' केन ' बन्धुना, वध्नातीति बन्धुः विशेषगुणः; केन विशेषगुणेन ' एषः ' सूर्यः ' श्रेयान् ' अतिशयेन प्रशस्यः । प्रशस्यहेतुभूतानां सर्वगुणानामभिधानाय पुनः ' केना ३— ' इति ग्रहणम् । यदेतं प्रत्यग्रहीष्टेति । ' यत् ' येन अतिशयेन ' एतम् ' आदित्यम् ' प्रत्यग्रहीष्ट, ' न माम् ' । मय्यविद्यमानः कोऽतिशयस्तत्र दष्टः ? न कोऽप्यस्तीत्यर्थः । ' उभयान् संयत्तान् देवासुरान् ' परस्पर—कलहायोपयुक्तान् देवानसुरांश्च ' अन्तरेण ' मध्ये ' सा ' अङ्गिरोभ्योऽपक्रान्ता वाक् । ' सिंही भूत्वा ' ' आददाना ' जिवंसत्या समीपस्थं सर्वं स्वीकुर्वती ' चचार ' । तदानीम् ' अग्निरेव देवानां दूतः ' अभवत्; असुरार्थाह्वानाय सहरक्षोनामकोऽसुरो दूतोऽभवदित्यर्थः ॥ २१ ॥

सा देवानिति । उभयैरप्याहूता संती पूर्वं देवान् प्रत्येव उपावर्तमाना, आगमनोत्कोचरूपं किञ्चित्

पूर्वामिव त्वाऽग्नेराहुतिः प्राप्स्यतीत्यथ हैषा देवानुवाच यां मया काश्चा-
शिषमाशासिष्यध्वे सा वः सुर्वा समर्द्धिष्यत इति सैवं देवानुपाववर्त ॥ २२ ॥

स यद्धार्यमाणेऽग्नौ । (ग्राऽऽ) उत्तरवेदिं व्याधारयति यदेवैनामदो देवाऽ-
अब्रुवन्पूर्वा त्वाऽग्नेराहुतिः प्राप्स्यतीति तदेवैनामेतत्पूर्वामग्नेराहुतिः
प्राप्नोति वाग्येषा निदानेनाथ यदुत्तरवेदिमुपकिरति यज्ञस्यैव सर्वत्वाय
वाग्धि यज्ञो वागु ह्येषा ॥ २३ ॥

तां वै युगशम्येन विमिमीते । युगेन यत्र हरन्ति शम्यया यतो हरन्ति
युगशम्येन वै योग्यं युजन्ति सा यदेवादः सिंही भूत्वा शान्तेवाचरत्-
देवैनामेतद्यज्ञे युनक्ति ॥ २४ ॥

प्राप्स्यतीति । अथ हैषा देवानुवाच—यां मया काश्चाशिषमाशासिष्यध्वे सा वः सवा समर्द्धिष्यत
इति । सैवं देवानुपाववर्त ॥ २२ ॥

स यद्धार्यमाणेऽग्नौ उत्तरवेदिं व्याधारयति; यदेवैनामदो देवा अब्रुवन्—पूर्वा त्वाऽग्नेराहुतिः
प्राप्स्यतीति । तदेवैनामेतत् पूर्वामग्नेराहुतिः प्राप्नोति । वाग्येषा निदानेन । अथ यदुत्तरवेदिमुप-
किरति—यज्ञस्यैव सर्वत्वाय । वाग्धि यज्ञः, वागु ह्येषा ॥ २३ ॥

तां वै युगशम्येन विमिमीते । युगेन यत्र हरन्ति, शम्यया यतो हरन्ति युगशम्येन वै योग्यं
युजन्ति । सा यदेवादः सिंही भूत्वा शान्तेवाचरत्—तदेवैनामेतद्यज्ञे युनक्ति ॥ २४ ॥

अर्थयामास । ते च देवाः अग्नेः पूर्वभाविनीमाज्जराहुतिमागमनोपाधिना प्राहुः । ‘सा’ ‘देवान्’ इदम्
‘उवाच’ । हे देवाः ! ‘यां कां च आशिषम्’ ‘आशासिष्यध्वे’ इच्छथ, ‘सा’ सर्वाप्याशीः ‘वः’
युष्माकं ‘समर्द्धिष्यते’ समृद्धा भविष्यतीति । ततः सा प्रतिनिवृत्ताऽऽसीत् ॥ २२ ॥

इदानीमुत्तरवेदिव्याधारणं विधत्ते—स यद् धार्यमाणेऽग्नौ उत्तरवेदिं व्याधारयतीति । अग्रावुत्तर-
वेदेरुपरि धार्यमाणे सति तामुत्तरवेदिं व्याधारयेदित्यर्थः । यदेवैनामित्यादि । एतद्व्याधारणेन या
आहुतिः अपवृत्तार्थे वेदिरूपायै वाचे देवैः कल्पिता, सा कृता भवति; अतो व्याधारयेदित्यर्थः । उत्तरवेद्यामा-
धारणेन वाचः किमायातमित्यत आह—वाग्येषा निदानेनेति । अत एव वागात्मकत्वात् उत्तरवेदिप्रक्षेपस्यैवाप-
गताया वाचोऽवैरोधनरूपत्वात् उत्तरवेद्युपतापेन यज्ञः सफलो भवतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

उत्तरवेद्या मानादिसाधनं द्रव्यं विधत्ते—तां वै युगशम्येनेति । युगेन शम्यया चेत्यर्थः । युगवच्छम्याया
अपि साधनत्वमस्तीत्याह—युगेन यत्र हरन्तीति । ‘यत्र’ यस्मिन् देशे ‘युगेन हरन्ति,’ ‘यतः’ यस्मात्
तत्र ‘शम्यया’ अपि ‘हरन्ति’; अतो युगवच्छम्याया अपि हरणक्रियासम्बन्धोऽस्यैवेत्यर्थः । तत् कुत इत्यत
आह—युगशम्येन वा इति । ‘योग्यम्’ योजनार्हमश्वम् । ‘अदः’ विप्रकृष्टकाले, देवासुरयोर्युद्धकाले ‘सा’

तस्मान्निवृत्तदक्षिणां न प्रतिगृह्णीयात् । (त्सि) सिँही हैनं भूत्वा क्षिणोति नो हामा कुर्वीत सिँही हैनं भूत्वा क्षिणोति नो हान्यस्मै दद्याद्यज्ञं तुदन्यत्रात्मनः कुर्वीत तस्माद्योऽस्यापि पापुऽइव समानबन्धुः स्यात्तस्माऽएनां दद्यात्स यद्ददाति तुदेनँ सिँही भूत्वा न क्षिणोति यद्दु समानबन्धवे ददाति तद्दु नान्यत्रात्मनः कुरुतेऽएषो निवृत्तदक्षिणायै प्रतिष्ठा ॥ २५ ॥
 (एषाऽथ) अथ शम्याञ्च स्फ्यञ्चादत्ते । तद्य एषु पूर्वार्द्धयः उत्तरार्द्धयः शङ्कुर्भवति तस्मात्प्रत्यङ्प्रक्रामति त्रीन्विक्रमांस्तच्चात्वालं पुरिलिखति सा चात्वालस्य मात्रा नात्र मात्राऽस्ति यत्रैव स्वयं मुनसा मुन्येतुग्रेणोत्करं तच्चात्वालं पुरिलिखेत् ॥ २६ ॥

तस्मात् निवृत्तदक्षिणां न प्रतिगृह्णीयात्—सिँही हैनं भूत्वा क्षिणोति; नो हामा कुर्वीत, सिँही हैनं भूत्वा क्षिणोति; नो हान्यस्मै दद्यात्, यज्ञं तद् अन्यत्रात्मनः कुर्वीत । तस्माद्योऽस्यापि पाप इव समानबन्धुः स्यात् तस्माऽएनां दद्यात् । स यद्ददाति तदेनं सिँही भूत्वा न क्षिणोति । यद्दु समानबन्धवे ददाति तद्दु नान्यत्रात्मनः कुरुते । एषो निवृत्तदक्षिणायै प्रतिष्ठा ॥ २५ ॥

अथ शम्याञ्च स्फ्यञ्चादत्ते । तद् य एष पूर्वार्द्धयः उत्तरार्द्धयः शङ्कुर्भवति, तस्मात् प्रत्यङ्

यज्ञस्य सम्बन्धिनी वाक् 'सिँही भूत्वा' 'अशान्ता' कूरा सती 'अचरत्' । 'तत्' तत्र युगेन शम्यया च मानेन 'एनां' वाचम् 'एतत्' इदानीम् 'यज्ञे' योजितवान् भवति ॥ २४ ॥

प्रासङ्गिकं कश्चिन्नियमं विधत्ते—तस्मान्निवृत्तदक्षिणां न प्रतिगृह्णीयादिति । अन्येन परित्यक्ता दक्षिणा । नो ह अमा कुर्वीतेति । 'अमा' सह स्वात्मनेत्यर्थः । 'नो ह' नैव कुर्वीत । 'क्षिणोति' हिनस्ति । 'क्षिणु हिंसायाम्' (धा. पा. त. उ. ४) । नो हान्यस्मा इत्यादि । स्पष्टम् । 'अस्य' यजमानस्य । समानबन्धुः एकविधिनबन्धनः, एकविषय इत्यर्थः । तादृशोऽन्यः 'पाप इवापि स्यात्' पापी यदि भवेत्, 'तस्मै दद्यात्' । तादृग्विधाय दाने उक्तदोषद्वयराहित्यं दर्शयति—स यद्ददाति तदेनमित्यादिना । 'एषा उ निवृत्तदक्षिणायै प्रतिष्ठा' निवृत्तदक्षिणाया एषा गतिरित्यर्थः । अथवा यजमानबन्धुरेव तस्या आस्पदमित्यर्थः ॥ २५ ॥

अथ शम्याञ्चेति । 'य एषः' शङ्कुः 'पूर्वार्द्धयः' सन्नपि 'उत्तरार्द्धयः' भवति । सौमिकवेदेरुत्तरांशस्य शङ्कुरित्यर्थः । 'तस्मात्' शङ्कोः सकाशात् 'प्रत्यङ्' प्रत्यङ्मुखः 'त्रीन्' 'विक्रमान्' प्रक्रमान् 'प्रक्रामति' । तत्र चात्वालार्थं परितो लेखनं कुर्यात्, 'सा चात्वालस्य मात्रा' । यैवोत्तरवेदेरुक्ता, सैवेत्यर्थः, चात्वालखननोत्पत्त्यैव मृदा उत्तरवेदिकरणात् । तदेवाह—नात्र मात्राऽस्तीति ॥

१—“अन्येन परित्यक्ता दक्षिणाममा सह स्वात्मनि न कुर्वीत”—इति क. पा. । २—उत्तरांशसापत्त्यादध्यर्द्धं पदे चात्वालम् । का. धौ. सू. ८ । ६८ । अत्र प्रक्रमद्वयपरिमाणं पदमिति कर्कः । तथा च शुल्बे कात्यायनः—आधाने पदिकः प्रोक्तः सोमे तु द्विपदो भवेत् । अत्रो तु त्रिपदो ज्ञेय एतत्प्रक्रमलक्षणम् ॥ इति । पदं द्वादशांगुलमिति च शुल्बे । कात्यायनः—पंचारत्निर्दशवितस्ति-विंशत्यङ्गुलः पुरुष इत्येतस्माद्द्वादशांगुलं पदमिति चेति स च प्रक्रमस्तत्त्वर्थोरेव न यजमानस्येति । का. धौ. सू. ५ । ३ । १९ ।

(त्सु) सु वेद्यन्तात् । (दु) उदीचीं शम्यां निदधाति स परिलिखति तत्तायनी मेऽसीतीमामेवैतदाहस्यात् हि तप्त एति ॥ २७ ॥

(त्यु) अथ पुरस्तात् । (दु) उदीचीं शम्यां निदधाति स परिलिखति वित्तायनी मेऽसीतीमामेवैतदाहस्यात् हि विविदान एति ॥ २८ ॥

(त्यु) अथानुवेद्यन्तम् । (म्या) प्राचीं शम्यां निदधाति स परिलिखत्यवतान्मा नाथिताद्वितीमामेवैतदाह यत्र नाथै तन्माऽवतादिति ॥ २९ ॥

प्रक्रामति ग्रीन् विक्रमान् । तच्चात्वालं परिलिखति । सा चात्वालस्य मात्रा । नात्र मात्राऽस्ति, यत्रैव स्वयं मनसा मन्येताग्रेणोत्करं तच्चात्वालं परिलिखेत् ॥ २६ ॥

स वेद्यन्तात् उदीचीं शम्यां निदधाति । स परिलिखति । “ तत्तायनी मेऽसि ”—(वा. सं. ५ । ९) इति । इमामेवैतदाह । अस्यां हि तप्त एति ॥ २७ ॥

अथ पुरस्तात् उदीचीं शम्यां निदधाति । स परिलिखति । “ वित्तायनी मेऽसि ”—(वा. सं. ५ । ९) इति । इमामेवैतदाह । अस्यां हि विविदान एति ॥ २८ ॥

अथानुवेद्यन्तं प्राचीं शम्यां निदधाति । स परिलिखति । “ अवतान्मा नाथितात् ”—(वा. सं. ५ । ९) इति । इमामेवैतदाह । यत्र नाथै तन्माऽवतादिति ॥ २९ ॥

उत्तराद्वेशङ्कोः प्रत्यक्प्रक्रमे चात्वाल इति यः पक्ष उक्तः, तेन सह विकल्पितं पक्षमाह—यथैव स्वयं मनसा मन्येताग्रेणोत्करमिति ॥ २६ ॥

चात्वालस्य सर्वतः परिलेखनप्रकारं तन्मन्त्रांश्च दर्शयति—स वेद्यन्तादुदीचीं शम्यामिति । दक्षिणश्रोणिरूपवेद्यन्तादित्यर्थः । ‘ स परिलिखति ’ शम्यानुगुण्येन लेखनं कुर्यात् । अनेनैव पश्चादवधिनिर्देशः कृतो भवति । तस्य मन्त्रः—तत्तायनी मेऽसीति । हे भूमे ? त्वं ‘ तत्तायनी असि ’ तप्तः पुमान् यस्यामिति तत्तायनी, तद्रूपा भवसि । मन्त्रे व्याचष्टे—इमामेवैतदाहेति । ‘ हि ’ यस्मात् ‘ तप्तः ’ पुरुषो दारिद्र्येण दुःखितः सन् धनादिसाधनेच्छया ‘ एति ’, तस्मादित्यर्थः ॥ २७ ॥

अथ पुरस्तादित्यादि^१ । स्पष्टम् । अस्यां हि विविदान एतीति । ‘ विविदानः ’ धनादिकं लब्धवान् पुरुषः पुनः ‘ अस्याम् ’ एव खलु ‘ एति ’ गच्छति अतो ‘ वित्तायनी ’ इति भूम्यभिधानं युक्तमित्यर्थः ॥ २८ ॥

अथानुवेद्यन्तमिति (का. श्रौ. सू. ५ । ६७) । ‘ अनुवेद्यन्तं प्राचीं शम्यां निदधाति ’ अनेन चात्वालस्य दक्षिणसीमोच्यते । तत्र खननमन्त्रस्वायमर्थः । ‘ मा ’ मां ‘ नाथितात् ’ याचिताद्विरण्यादिरूपादर्थान् भूमे ! ‘ अवतात् ’ रक्ष । यत्र नाथै तन्माऽवतादिति । ‘ यत्र ’ यस्मिन् विषये ‘ नाथै ’ याचै धनादिकम् ‘ तत्, ’ तस्मात् त्वं माम् ‘ अवतात् ’ अव रक्षेत्यर्थः ॥ २९ ॥

१—यथोक्तं वा । ८ । ६९ । यथोक्तमिति—पूर्व्वेणोत्करं संचरं परिहायेति कर्कः । २—शम्यामुदीचीं निदधाति पुरस्ताच्च ५।६५। शम्यामानं शुल्बे-चत्वारोऽष्टकाः शम्येति । द्वात्रिंशदंगुलैर्यर्थः । का. श्रौ. सू. १ । ३२ । स्पष्टेनांतलिखतितत्तायनीति प्रतिमंत्रम् । का. श्रौ. सू. ५ । ६८ । ३—“ दक्षिणतः प्राचीमुत्तरतश्च ” का. श्रौ. सू. ५ । ६६ ।

(त्यु) अथोत्तरतः । प्राचीं शुभ्यां निदधाति स परिलिखत्यवतान्मा व्यथिताद्वितीमामेवैतदाह यत्र व्यथै तन्माऽवतादिति ॥ ३० ॥

(त्यु) अथ हरति । यत्र हरति तदग्नीदुपसीदति स वाऽअग्नीनामेव नामानि गृह्णहरति यान्वाऽअमृन्देवाऽअग्नेऽग्नीहोत्राय प्रावृणत ते प्राधन्वन्स्तु इमाऽएव पृथिवीरुपासर्पन्निमामहेव द्वेऽअस्याः परे तेनैवैतन्निदानेन हरति ॥ ३१ ॥

स प्रहरति । विदेदग्निर्नुभो नामाग्नेऽअङ्गिरऽ आयुना नाम्नेहीति स यत्प्राधन्वन्स्तदायुर्दधाति तत्समीरयति योऽस्यां पृथिव्यामसीति योऽस्यां पृथिव्यामसीति हत्वा निदधाति यत्तेऽनाधृष्टं नाम यज्ञियं तेन त्वाऽऽदध-

अथोत्तरतः प्राचीं शुभ्यां निदधाति । स परिलिखति । “अवतान्मा व्यथितात्”—(वा. सं. ९।९) इति । इमामेवैतदाह । यत्र व्यथै तन्माऽवतादिति ॥ ३० ॥

अथ हरति यत्र हरति तद्—अग्नीदुपसीदति । स वाऽअग्नीनामेव नामानि गृह्णहरति । यान् वाऽअमृन् देवाऽअग्नेऽग्नीहोत्राय प्रावृणत । ते प्राधन्वन् । त इमा एव पृथिवीरुपासर्पन् इमामहेव द्वेऽअस्याः परे । तेनैवैतन्निदानेन हरति ॥ ३१ ॥

स प्रहरति । “विदेदग्निर्नुभो नामाग्नेऽअङ्गिरऽ आयुना नाम्नेहीति”—(वा. सं. ९।९) इति । स यत् प्राधन्वन्स्तदायुर्दधाति । तत् समीरयति । “योऽस्यां पृथिव्यामसीति”—(वा. सं. ९।९) इति । योऽस्यां पृथिव्यामसीति हत्वा निदधाति । “यत्तेऽनाधृष्टं नाम यज्ञियं तेन

अथोत्तरत इति । चात्वाल्स्योत्तरावधिपरिलेखनस्य “अवतान्मा व्यथितात्”—इति मन्त्रः । तस्य व्याख्यानम्—यत्र व्यथै तन्माऽवतादिति । ‘यत्र’ यस्मिन् धनादिविषये ‘व्यथै’ लाभोपायमज्ञानानो व्यथितः स्यात् ‘तत्’ तस्मात् सकाशात् ‘अवतात्’ अव ॥ ३० ॥

खाताया मृदश्चात्वालादुत्तरवेदिं प्रति हरणं विधत्ते—अथ हरतीति । ‘यत्र हरति’, ‘तत्’ तत्र उत्तरवेदिप्रदेशे ‘अग्नीदुपसीदति’ उपविशति आग्नीध्रः । ‘अग्नीनां’ ‘नामानि’ वक्ष्यमाणानि (श. प. ब्रा. ३।६।२।२१) ‘गृह्णन्’ एव हरेत् । सत्सु अग्निषु चात्वालप्रदेशे तन्नामग्रहणमुपपद्यते, त एवात्र कुत इत्यत्राह—यान् वा अमृन् देवा अग्नेऽग्नीहोत्राय प्रावृणत । ‘होत्राय’ होमनिष्पादनाय हविर्वहनाय ‘प्रावृणत’ प्रावृणन् । ‘ते प्राधन्वन्’ धन्वतिर्गतिकर्मा (धा. पा. श्वा. प. ५९८) । ‘इमाम्’ ‘अहेव’ । अहेति विनिग्रहाधीनः (निरु. १।२।२) । इमां पृथिवीं परिविद्वेष्य अमुरादयोऽपि ‘उपासर्पन्’ । ‘तेनैव’ ‘एतत्’ एतेन ‘निदानेन’ मूलकारणेनैव हरणं कृतवान् भवति ॥ ३१ ॥

स प्रहरतीति । ‘सः’ मृदो हर्ता अध्वर्युः स्म्येन ‘प्रहरति’ खनेत् । मन्त्रस्यायमर्थः—हे ‘अङ्गिरः’ अङ्गिरोनामकारिरूप ! ‘अग्ने’ ! त्वम् । “येऽङ्गारा आसंस्तेऽङ्गिरसोऽभवन् (ऐ. ब्रा. ३।३।१०)

इति यत्तेऽनाधृष्टं रक्षोभिर्नाम यज्ञियं तेन त्वाऽऽदधऽइत्येवैतदाहानु त्वा
देववीतयऽइति चतुर्थं हरति देवेभ्यस्त्वानुष्टां हरामीत्येवैतदाह तां वै
चतुःस्रक्तेश्चात्वालाद्धरति चतस्रो वै दिशः सर्वाभ्य एवैनामेतद्दिग्भ्यो
हरति ॥ ३२ ॥

(त्यु) अथानु व्यूहति । सिंध्यसि सपत्नसाही देवेभ्यः कल्पस्वेति
सा षडेवाडः सिंध्यही भूत्वा शान्तेवाचरत्तुदेवैनामेतदाह सिंध्यसीति

त्वाऽऽदधे ”—(वा. सं. ९।९) इति । यत्तेऽनाधृष्टं रक्षोभिर्नाम यज्ञियं तेन त्वाऽऽदध इत्येवैत-
दाह । “ अनु त्वा देववीतये ”—(वा. सं. ९।५) इति । चतुर्थं हरति देवेभ्यस्त्वा जुष्टं
हरामीत्येवैतदाह । तां वै चतुःस्रक्तेश्चात्वालाद्धरति । चतस्रो वै दिशः, सर्वाभ्य एवैनामेत-
द्दिग्भ्यो हरति ॥ ३२ ॥

अथानु व्यूहति । “ सिंध्यसि सपत्नसाही देवेभ्यः कल्पस्व ”—(वा. सं. ९।१०)

(निरु. १।३।९)—इति श्रुतिः । अग्निः आहुत्याधारभूतः । ‘ नमो नाम विदेत् ’ । न भातीति ‘ नमः ’,
एतत् ‘ नाम ’ विन्देदित्यर्थः । यद्वा, नमो नामाग्निरिति ‘ विदेः ’ जानीया इत्यर्थः । त्वञ्च ‘ आयुना ’ एत-
दात्मना ‘ नाम्ना ’ अभिधानेन युक्तः ‘ एहि ’ आगच्छ । स यदित्यादि । आयुर्दधातीति । ‘ आयुः ’—
शब्दः सामान्येन श्रुतिः । ‘ तत् ’ अवधारितं ‘ समीरयति ’ उत्तरवेदिं प्रति सम्यक् प्रेरयति । तत्र मन्त्रः—
योऽस्यां पृथिव्यामसीति । ‘ यः ’ त्वम् ‘ अस्यां ’ चात्वालक्षणायां ‘ पृथिव्यां ’ भूम्यां ‘ अस्मि ’ भवसि स त्वमा-
युना नान्नेहीति सम्बन्धः । अथवा यो मृत्निचयरूपस्त्वं अस्यां खातायां भूम्यां भवसि तं त्वां समीरयामीत्यर्थः ॥

आनीताया मृदो वेद्याकारेण स्थापनं समन्त्रकं विधत्ते—हत्वा निदधाति यत्तेऽनाधृष्टमिति । मृदा
एकीभूत ! यत् ते यद्वा हे तिरोहिताग्निविशिष्टे मृत् ! ‘ यत् ’ ‘ ते ’ ‘ अनाधृष्टं ’ रजोभिरहिंस्यम्,
‘ यज्ञियम् ’ यज्ञार्हं ‘ नाम ’, ‘ तेन ’ नाम्ना ‘ त्वा ’ त्वाम् ‘ आदधे ’ स्थापयामि । “ योऽस्याम् ”—इति
मन्त्रेण त्रिवारं हरेत् ॥

चतुर्थवारहरणमन्त्रस्यायमर्थः—हे आह्वयमाणपदार्थ ! ‘ त्वा ’ त्वाम् ‘ अनु ’ पूर्वं हरणत्रयमनुकृत्य आह-
रामीति शेषः । किमर्थम् ? ‘ देववीतये ’ देवा व्यन्ति हविर्मक्षयन्ति अत्रेति देववीतिर्यज्ञस्तदर्थम् ॥

अर्थसिद्धमनूय प्रशंसति—तां वै चतुःस्रक्तेरिति । चतस्रः सक्तयो यस्य चात्वालस्य स तथोक्तः, चतुर-
सात् साकल्येन हरतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

अथानुव्यूहतीति^१ । अनुक्रमेण व्यूहनं मृत्प्रसारणं कुर्यात् । “ सिंध्यसि ”—इति व्यूहनमन्त्रः । हे अनु-

१-अत्र विदेदित्यस्य पुरुषव्यत्ययेन ‘ विदेः ’ इति भाष्यकारो व्याजहार । २-‘ सम्यगीरयति ’—इति क० पा० ।
३-अग्ने अंगिर इति पुरीषः हरति हस्तेन च । ५।७० । योऽस्यामिति निवपति पूर्वार्द्धं शंकुसहितं । ५।७१ अग्नीदुत्करवत्तूष्णीं
हृतं । का. श्रौ. सू. ५।७२ । ४-एवं द्विपरं द्वितीयस्यां तृतीयस्यामिति विशेषः । का. श्रौ. सू. ५।७३ । ५-अनुवेति चतुर्थं
यथार्थमाहृत्य । का. श्रौ. सू. ५।७५ । ६-सिंध्यसीति व्यूहमुत्तरवेदिम् । का. श्रौ. सू. ५।७६ ।

सपत्नसाहीति त्वया व्ययुं सपत्नान्पापीयसः क्रियास्मेत्येवैतदाह देवेभ्यः कल्पस्वेति योषा वाऽऽत्तरवेदिस्तुमेवैतदेवेभ्यः कल्पयति ॥ ३३ ॥

तां वै युगमात्रीं वा सर्वतः करोति । यजमानस्य वा दशदश पदानि दशाक्षरा वै विराड्वाग्वै विराड्वाग्यज्ञो मध्ये नाभिकामिव करोति समानत्रासीनो व्याघारयाणीति ॥ ३४ ॥

तामद्भिरभ्युक्षति । सा युदेवादः सिंही भूत्वा शान्तेवाचरच्छान्ति-

इति । सा यदेवादः सिंही भूत्वा शान्तेवाचरत्, तदेवैनामेतदाह-सिंह्यसीति, सपत्नसाहीति । त्वया व्ययं सपत्नान् पापीयसः क्रियास्मेत्येवैतदाह-देवेभ्यः कल्पस्वेति । योषा वाऽऽत्तरवेदिस्तामेवैतदेवेभ्यः कल्पयति ॥ ३३ ॥

तां वै युगमात्रीं वा सर्वतः करोति, यजमानस्य वा दश-दश पदानि । दशाक्षरा वै विराट् । वाग्वै विराट् । वाग्यज्ञः । मध्ये नाभिकामिव करोति; समानत्रासीनो व्याघारयाणीति ॥ ३४ ॥

तामद्भिरभ्युक्षति-सा यदेवादः सिंही भूत्वा शान्तेवाचरत् शान्तिरापस्तामद्भिः शमयति । योषा वाऽऽत्तरवेदिस्तामेवैतदेवेभ्यो हन्वति । तस्मादद्भिरभ्युक्षति ॥ ३५ ॥

व्यूहमाने वेदे ! त्वं ' सिंही अस्ति ' प्रागुक्तप्रकारेण सिंही भवति । कीदृशी ' सपत्नसाही शत्रूणामभि-भवित्री । तादृशी त्वं ' देवेभ्यः ' तेषामर्थाय ' कल्पस्व ' योषारूपा सती भोगसाधनं भवेत्यर्थः ॥

सिंह्यसीति मन्त्रभागस्य तात्पर्यमाह-सा यदेवादः सिंही भूत्वेति । उक्तः सिंहीभावः । सपत्नसाहीत्यस्य तात्पर्यमाह-त्वया व्ययं सपत्नानिति । देवेभ्यः कल्पस्वेत्यस्य तात्पर्योभिधानम्-योषा वेत्यादि ॥ ३३ ॥

तां वै युगमात्रीं वेत्यादि । षडशीत्यङ्गुलपरिमिता ' युगमात्री ' । दिक्चतुष्टयापेक्षया " दश-दश " इति वीक्षा । युगमात्रस्य पूर्वमभिहितत्वात् तत् परित्यज्य दशपदपक्षं प्रशंसति-दशाक्षरा वै विराडिति । सर्वत्र विराजमानत्वाद् वाचा उच्चार्यमाणत्वाच्च ' विराट्-वाक् ' । मन्त्रादिरूपतया निष्पाद्यमानत्वाद् ' वाग् यज्ञः ' अतो द्वारद्वारिकया यज्ञसम्बन्धात् दशसङ्ख्या युज्यत इति स्तुतिः । मध्ये नाभिकामिव करोतीति । अल्पा नाभिर्नाभिका । तस्या निर्माणप्रयोजनमाह-समानत्रेति । एकत्र स्थित्वा सर्वत्रोत्तरवेद्यां व्याघारणस्या-शक्यत्वात् तत्सिद्धये मध्ये नाभिकरणमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

वेद्या अद्भिरभ्युक्षणं विधत्ते-तामद्भिरभ्युक्षतीति । अभ्युक्षणस्य प्रयोजनद्वयम्-सिंही भूत्वा अशान्तायाः

१-शम्यामात्रीं त्रितृतीयाभ्युक्षितां युगमात्रीं यजमानदशपद्यां वा । का. श्रौ. सू. १. ५. ७६ । २-सोमे वोत्तरे व्युपस्फुरण-श्रुतेःसंभवाच्च । का. श्रौ. सू. ५-७७ । ३-मध्ये नाभिं करोति प्रादेशसमां चतुःशक्तिं । का. श्रौ. सू. ५. ७८ । युगमानं शुल्के कात्यायनः-षडशीत्यङ्गुलं ८६ युगमेति । युगमात्री व्यरतिः स्यादङ्गुलानि चतुर्दश इति । ह. १. १४ अङ्गुल । यजमानस्य वा दशदश पदानांत्यत्र सर्वतः करोतीत्यस्यानुवृत्तौ-दशदशपदा शतपदक्षेत्रफलका इत्यर्थो भवति । सोमे वोत्तरे व्युपस्फुरणश्रुतेःसंभवाच्चेति वदता कात्यायनेन शतपदक्षेत्रफलैव प्रदर्शिता । शुल्कपरिशिष्टकारस्तु-यजमानदशपद्यां वा-इत्येतावदेव सूत्रमालोच्य-दशपदक्षेत्रफलकामाह ॥ दशपदक्षेत्रफलकासाधनं शुल्के । पदं तिर्यङ्मानो त्रिपदा पार्श्वमानी तस्या-क्षया रज्जुर्दशकरणीति । त्रिपदा पार्श्वमानी तु-त्रिः प्रमाणा नवकरणीति-इति शुल्कम् । त्रिः प्रमाणा करणी तु-४६ अं. ६ य. १ यु. १ ४-प्रोक्षत्युत्तरवेदिं सिकताथ प्रकिरतिस्तिष्ठसीति प्रतिमन्त्रम् । का. श्रौ. सू. १. ५-७९ ।

ग्रापस्तुमहिः शमयति घोषा वाऽउत्तरवेदिस्तुमेवैतदेवेभ्यो हिन्वति
तस्मादङ्घ्रिभ्युक्षति ॥ ३५ ॥

सोऽभ्युक्षति । सि० ह्यसि सपत्नसाही देवेभ्यः शुन्धस्वेत्यथ सिकता-
भिरनुविकिरत्यलङ्कारो न्वेव सिकता भ्राजन्तऽइव हि सिकताऽअग्नेर्वाऽ-
एतद्वैश्वानरस्य भस्म यत्सिकताऽअग्निं वाऽअस्यामाधास्यन्भवति तथो
हैनामग्निर्न हिनस्ति तस्मात्सिकताभिरनुविकिरति सोऽनुविकिरति सि०-
ह्यसि सपत्नसाही देवेभ्यः शुम्भस्वेत्यथैनां छादयति सा च्छन्नैतां
रात्रिं वसति ॥ ३६ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥ १ ॥ (५ । १)

सोऽभ्युक्षति । “ सि० ह्यसि सपत्नसाही देवेभ्यः शुन्धस्व ”-(वा. सं. ५ । १०) इति ।
अथ सिकताभिरनुविकिरति; अलङ्कारो न्वेव सिकताः, भ्राजन्तऽइव हि सिकताः, अग्नेर्वाऽएतद्वै-
श्वानरस्य भस्म यत्सिकताः । अग्निं वाऽअस्यामाधास्यन् भवति; तथो हैनामग्निर्न हिनस्ति । तस्मात्
सिकताभिरनुविकिरति । सोऽनु विकिरति । “ सि० ह्यसि सपत्नसाही देवेभ्यः शुम्भस्व ”-
(वा. सं. ५ । १०) इति । अथैनां छादयति; सा छन्नैतां रात्रिं वसति ॥ ३६ ॥

शान्तिरेकं प्रयोजनम्, स्निग्धभावेन रमणीयत्वमपरम्; तदुभयमुच्यते-सा यदेवाद इत्यादिना । तामेवैतदेवेभ्यो
हिन्वतीति । हिन्वति; प्रीणनकर्मा (धा. पा. भ्वा. प. ५९२) । तस्या अभ्युक्षणेन प्रीणनं देवेभ्योऽर्थाय
भवति; योषात्वेनाभिधानात् । योषाया अलङ्करणेन पत्युः प्रीतिर्भवतीति सुप्रसिद्धम् ॥ ३५ ॥

सोऽभ्युक्षतीति (का. श्रौ. सू. ५ । ७८) । अभ्युक्षणमन्त्रः-सि० ह्यसीति । अयं स्पष्टार्थः । सिक-
तानां प्रक्षेपस्योक्तमलङ्काररूपत्वं समर्थयते-भ्राजन्त इव हि सिकता इति । अतिधवलत्वाद् आजमाना
भवन्ति । वेद्यलङ्कारत्वेन प्रशस्य अग्निसंयोगकृतसन्तापनिवर्तकत्वेन प्रशंसति-अग्नेर्वा एतद् वैश्वानरस्य भस्मे-
त्यादिना । अग्न्यवयवभूतानामेव सिकतानामुत्तरवेद्यवयवत्वसम्पादनेन भूमेः स्वाङ्गस्य स्वात्मदाहकत्वाभावाद्धिसा-
परिहार इत्यभिप्रायः । सिकता-प्रकिरणमन्त्रार्थस्तु स्पष्ट एव ॥

अथोत्तरवेदेर्द्विग्वृक्षशाखया प्रच्छादनं विधत्ते-अथैनां छादयतीति ॥ ३६ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे पञ्चमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ (३-५-१) ॥

इध्ममभ्यादधति । (त्र्यु) उपयमनीरुपकल्पयन्त्याज्यमुधिश्रयति सुव्रं
च सुव्रं च सम्माष्ट्युथोत्पूयाज्यं पञ्चगृहीतं गृहीते यदा प्रदीप्त
इध्मो भवति ॥ १ ॥

(त्र्यु) अथोद्यच्छन्तीध्मम् । (मु) उपयच्छन्त्युपयमनीरुथाहाभ्युये
प्रहियमाणायानुब्रूह्येकस्फययाऽनूदेहीत्यनूदेति प्रतिप्रस्थातैकस्फययैत-
स्मान्मध्यमाच्छङ्कोर्य एष वेदेर्जघनार्थं भवति तद्यदेवात्रान्तःपातेन
गार्हपत्यस्य वेदेर्व्यवाच्छिन्नं भवति तदेवैतदनुसन्तनोति ॥ २ ॥

तद्वैके । (कुऽ) ओत्तरवेदेरनूदायन्ति तदु तथा न कुर्याद्वैतस्मान्मध्य-
माच्छङ्कोरनूदेयात्ऽआयन्त्यागच्छन्त्युत्तरवेदिम् ॥ ३ ॥ (शतम् १८००)

इध्ममभ्यादधति । उपयमनीरुपकल्पयन्ति, आज्यमुधिश्रयति । सुव्रं च सुव्रं च सम्माष्टि । अथो-
त्पूयाज्यं पञ्चगृहीतं गृहीते । यदा प्रदीप्त इध्मो भवति ॥ १ ॥

अथोद्यच्छन्तीध्मम् । उपयच्छन्त्युपयमनीः । अथाह—‘ अग्नये प्रहियमाणायानुब्रूहि । एकस्फय-
याऽनूदेहि ’ इति । अनूदेति प्रतिप्रस्थातैकस्फयया । एतस्मान्मध्यमाच्छङ्कोर्य एष वेदेर्जघनार्थं भवति ।
तद् यदेवात्रान्तःपातेन गार्हपत्यस्य वेदेर्व्यवाच्छिन्नं भवति—तदेवैतदनु सन्तनोति ॥ २ ॥

तद्वैके ओत्तरवेदेरनूदायन्ति । तदु तथा न कुर्यात् । एवैतस्मान्मध्यमाच्छङ्कोरनूदेयात् । तऽ-
आयन्ति, आगच्छन्त्युत्तरवेदिम् ॥ ३ ॥

उत्तरवेदिनिर्माणमभिधाय अथोत्तरवेद्यामग्निप्रणयनप्रयोग उच्यते—इध्ममभ्यादधतीत्यादिना । आहवनीयेऽग्नी
प्रणीयमानानामङ्गाराणां सम्पादनाय काष्ठसमूहं स्थापयेयुरित्यर्थः । उपयमनीरित्यादि । ‘ उप ’ अग्रेषस्तात्
यन्त्यन्ते इत्युपयमन्यः, सिकताः । व्याघारणार्थम् ‘ आज्यम् ’ अग्नी ‘ अधिश्रयति ’ विलापयेत् । आज्यमुत्तु-
क्त्वा सुवेण सुचि पञ्चवारं गृहीयात् ॥ १ ॥

अथोद्यच्छन्तीति । इध्मे प्रदीप्ते सति ‘ अथ ’ अनन्तरमेव ‘ इध्मम् ’ अङ्गारतां प्राप्तमूर्द्ध्वं धारयेत् ।
इध्मपात्रस्याधः ‘ उपयमनीः ’ उपयच्छेत् । ‘ अग्नये प्रहियमाणाय ’ उत्तरवेदिं प्रति नीयमानाय तदनुकूलं
सूक्तं पठेति होतारं ब्रूयात् । ‘ एकस्फयया ’ एकः स्फयो यस्यां रेखायां सा तथोक्ता, तथा मामनुगच्छ; स्फयेन
रेखां कुर्वन्ननुगच्छेति प्रतिप्रस्थातारं ब्रूयात् । एकस्फयानुगमनस्यावधिमाह—आ एतस्मान्मध्यमाच्छङ्कोर्य एष
वेदेर्जघनार्थं भवतीति । ‘ वेदेः ’ लौमिक्याः ‘ जघनार्द्धं ’ ‘ य एषः ’ शंकुर्भवति । स्थूणाराजात् प्रक्रम-
त्रितये यः शंकुरन्तःपातः स्थापितः, स एव मध्यमशंकुः; तावत्पर्यन्तमित्यर्थः । गार्हपत्यस्य वेदेरिति । ‘ यतः
प्रणयति स गार्हपत्यः ’—इति न्यायादाहवनीयादुत्तरवेदिं प्रति प्रणयनस्योक्तत्वात् आहवनीय एव गार्हपत्य
इत्युच्यते । रेखाकर्षणेनान्तःपात्यरूपो व्यवच्छेदः परिहृतो भवति ॥ २ ॥

रेखानुगतिविषये केषाञ्चित्पञ्चमुपन्यस्य व्यवच्छेदपरिहाराय प्रयोजनाभावाभिप्रायेण निराचष्टे तद्वैके ओत्तर-
वेदेरनूदायन्तीति ॥ ३ ॥

१-अग्नीं प्रणयतीध्माभ्यामुपयम्य । का. श्रौ. सू. ५-८१ । २-आज्यप्रोक्षणीह्यम्याग्नी चामिभ्यां प्रहियमाणान्भ्यामनुब्रूह्ये-
कस्फययानूदेहीति का. श्रौ. सू. ५. ८६ । ३-प्रतिप्रस्थाता स्फयेन लिखत्यावेदिश्रेणेरुत्तरवेदेर्वा । का. श्रौ. सू. ५-८७ । ८८ ।

प्रोक्षणीरध्वर्युरादत्ते । स पुरस्तादेवाग्रे प्रोक्षत्युदङ्तिष्ठन्निन्द्रघोषस्त्वा
वसुभिः पुरस्तात्पात्वितीन्द्रघोषस्त्वा वसुभिः पुरस्ताद्गोपायत्वि-
त्येवैतदाह ॥ ४ ॥

(ह्य) अथ पश्चात्प्रोक्षति । प्रचेतास्त्वा रुद्रैः पश्चात्पात्विति प्रचेतास्त्वा
रुद्रैः पश्चाद्गोपायत्वित्येवैतदाह ॥ ५ ॥

(ह्य) अथ दक्षिणतः प्रोक्षति । मनोजवास्त्वा पितृभिर्दक्षिणतः
पात्विति मनोजवास्त्वा पितृभिर्दक्षिणतो गोपायत्वित्येवैतदाह ॥ ६ ॥

(ह्य) अथोत्तरतः प्रोक्षति । विश्वकर्मा त्वाऽऽदित्यैरुत्तरतः पात्विति
विश्वकर्मा त्वाऽऽदित्यैरुत्तरतो गोपायत्वित्येवैतदाह ॥ ७ ॥

(ह्य) अथ याः प्रोक्ष्यः परिशिष्यन्ते । तद्ये एते पूर्वे सक्ती तयोर्या
दक्षिणा तान्यन्तेन बहिर्वेदि निनयतीदमहं तप्तं वार्वहिर्ह्यै यज्ञान्निःसृजामि-

प्रोक्षणीरध्वर्युरादत्ते । स पुरस्तादेवाग्रे प्रोक्षति-उदङ्तिष्ठन् । “ इन्द्रघोषस्त्वा वसुभिः
पुरस्तात्पातु ”-(वा. सं. ५ । ११) इति । इन्द्रघोषस्त्वा वसुभिः पुरस्ताद्गोपायत्वित्येवैतदाह ॥ ४ ॥

अथ पश्चात्प्रोक्षति । “ प्रचेतास्त्वा रुद्रैः पश्चात्पातु ”-(वा. सं. ५ । ११) इति प्रचेता-
स्त्वा रुद्रैः पश्चाद्गोपायत्वित्येवैतदाह ॥ ५ ॥

अथ दक्षिणतः प्रोक्षति । “ मनोजवास्त्वा पितृभिर्दक्षिणतः पातु ”-(वा. सं. ५ । ११)
इति । मनोजवास्त्वा पितृभिर्दक्षिणतो गोपायत्वित्येवैतदाह ॥ ६ ॥

अथोत्तरतः प्रोक्षति । “ विश्वकर्मा त्वाऽऽदित्यैरुत्तरतः पातु ”-(वा. सं. ५ । ११) इति ।
विश्वकर्मा त्वाऽऽदित्यैरुत्तरतो गोपायत्वित्येवैतदाह ॥ ७ ॥

अथ याः प्रोक्ष्यः परिशिष्यन्ते-तद्ये एते पूर्वे सक्ती-तयोर्या दक्षिणा-तान्यन्तेन बहिर्वेदि
निनयति । “ इदमहं तप्तं वार्वहिर्ह्यै यज्ञान्निःसृजामि ”-(वा. सं. ५ । ११।) इति । सा

प्रोक्षणीरध्वर्युरित्यादि । अध्वर्योः प्रोक्षण्यादानविधानात् अग्निप्रणेता अग्नीदेव ‘ अन्ने ’ उत्तरादिभ्यः
पूर्वम् ‘ पुरस्तात् ’ पूर्वस्यां दिशि ‘ प्रोक्षति ’ ‘ उदङ् ’ उदङ्मुखस्तिष्ठन् ॥

प्रोक्षभमन्त्रस्यायमर्थः । इन्द्र इति ध्रुवते शव्यते इति ‘ इन्द्रघोषः ’ इन्द्रनामा देवः, सः ‘ वसुभिः ’
सहितः ‘ पातु ’ रक्षतु, असुरादिभ्यः सकाशाद् ‘ गोपायतु ’ इत्यर्थः । ‘ प्रचेताः ’ प्रकृष्टप्रज्ञो वरुणः !
‘ पितरः ’ अग्निष्वात्ताप्रमुखाः । ‘ मनोजवाः ’ मनोवेगोपमवेगः । ‘ विश्वकर्मा ’ विश्वविषयं कर्म यस्य स
एतन्नामको देवः । निनेतव्यायाः दक्षिणपूर्वसक्तेः स्पष्टप्रदर्शनाय पूर्वदिगात्तत्तद्वयोपन्यासः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

अथ याः प्रोक्ष्य इति । ता न्यन्तेनेति । ‘ ताः ’ प्रोक्षणीः ‘ न्यन्तेन ’ अत्यन्तान्तदेशेन । तत्रापि

सीति सा युदेवाद्ः सिँही भूत्या शान्तेवाचरत्तामेवास्याऽएतच्छुचं बहिर्द्धा यज्ञान्निःसृजति युदिनाभिचरेद्युऽअभिचरेडादिशेदिदमहं तप्तं वारमुमभि निःसृजामीति तुमेतया शुचा विध्यति स शोचन्नेवासुं लोकमेति ॥ ८ ॥

स युद्धार्थमाणेऽग्नौ । (आऽउ) उत्तरवेदिं व्याधारयति युदेवैनामदो देवा अनुवन्पूर्वा त्वाऽग्नेराहुतिः प्राप्स्यतीति तुदेवैनामेतत्पूर्वामग्नेराहुतिः प्राप्नोति युद्धेषा देवानुब्रवीद्यां मया काश्चाशिषमाशासिष्यध्वे सा वः सुर्वा समर्द्धिष्यतऽइति तामेनयाऽत्रर्त्विजो यजमानायाशिषमाशासते साऽस्मै सुर्वा समृद्धयते ॥ ९ ॥

तद्वाऽएतदेकं कुर्वन् द्वयं करोति । युदुत्तरवेदिं व्याधारयत्यथ यैषां मध्ये नाभिकेव भवति तस्यै ये पूर्वे सक्ती तयोर्वा दक्षिणा ॥ १० ॥

यदेवादः सिँही भूत्वा शान्तेवाचरत्-तामेवास्या एतच्छुचं बहिर्द्धा यज्ञान्निःसृजति । यदि नाभिचरेद् । यद्युऽअभिचरेदादिशेदिदमहं तप्तं वारमुमभि निःसृजामीति । तमेतया शुचा विध्यति । स शोचन्नेवासुं लोकमेति ॥ ८ ॥

स युद्धार्थमाणेऽग्नौ उत्तरवेदिं व्याधारयति-यदेवैनामदो देवा अनुवन्-पूर्वा त्वाऽग्नेराहुतिः प्राप्स्यतीति । तुदेवैनामेतत्पूर्वामग्नेराहुतिः प्राप्नोति । युद्धेषा देवा अनुब्रवीत्-यां मया काश्चाशिषमाशासिष्यध्वे-सा वः सर्वा समर्द्धिष्यतऽइति । तामेनयाऽत्रर्त्विजो यजमानायाशिषमाशासते । साऽस्मै सर्वा समृद्धयते ॥ ९ ॥

तद्वाऽएतदेकं कुर्वन् द्वयं करोति-यदुत्तरवेदिं व्याधारयति । अथ यैषां मध्ये नाभिकेव भवति-तस्यै ये पूर्वे सक्ती-तयोर्वा दक्षिणा ॥ १० ॥

स्रक्त्यन्ते प्रोक्षणीये शेषनिनयनप्रसक्तावाह-बहिर्वेदीति । निनयनमन्त्रस्यायमर्थः । ' इदं ' प्रोक्षणीशेषं 'तप्तम्' ' वेद्याः ' सिँहीरूपायाः क्रौर्यव्युत्सादनतः तस्मिन् सन्तापप्राप्तेः सम्भवादवशिष्टमम्भस्तप्तं भवति तथाविधं वा; ' अहं ' ' यज्ञाद् ' यज्ञसाधनाद् वेदिदेशात् 'बहिः निःसृजामि' । सा यदेवाद इत्यादिनिनयनार्थवादः स्पष्टः ॥

अथ निनयनमन्त्रोऽभिचारेच्छाराहित्यविषय इत्याह-यदि नाभिचरेदिति । ' यदि उ ' यद्यपि अभिचारं कर्तुमिच्छेत्, तदा ' यज्ञाद्बहिः ' स्थाने ' अमुमभि निःसृजामि '—इत्यादिशेत् । अमुमित्यत्र द्वेष्यस्य नाम गृहीयात् । ' सः ' अभितप्तः ' शोचन्नेवासुं लोकमेति ' दुःखेन प्राणान् जहातीत्यर्थः ॥ ८ ॥

इदानीं प्राप्तावसरत्वाद्वाधारणमाह-स युद्धार्थमाणेऽग्नौ प्राप्नोति । आग्नीध्रेण उत्तरवेदेरुपरि देशे ' अग्नौ धार्यमाणे ' सत्यध्वर्युर्व्याधारयति । यदेवैनामद् इत्यादिकमुत्तरवेदेर्विध्यार्थाख्यायिकाप्रसङ्गे व्याख्यातम् (श. प. ब्रा. ३ । १ । १ । २३) । यस्मादपक्रान्ताया वाचः प्रतिनिवृत्तये देवैर्व्याधारणं दत्तम्, तस्मादेवेत्यमेतत्कर्तव्यमित्यर्थः । यस्माच्च व्याधारणपरितुष्टया वाचा सर्वाशीःसमृद्धिरूपस्य वरस्य देवेभ्यो दत्तत्वाद् यजमानार्थमृत्विग्निराशास्यमानाशिषां समृद्धये चोत्तरवेदिव्याधारणं कर्तव्यमित्यर्थः ॥ ९ ॥

तद्वा एतदेकमिति । ' एकम् ' उत्तरवेदिव्याधारणं कुर्वन् ' द्वयं करोति ' व्याधारणं यजमानाशीराशासनं

तुस्यामाधारयति । सि॒ध्वा॒सि स्वा॒हेत्य॒थापरयो॒रुत्तरस्या॒ध्वा॒सि॒ध्वा॒स्या-
दित्य॒वुनिः स्वा॒हेत्य॒थापरयो॒र्दक्षिणस्या॒ध्वा॒सि॒ध्वा॒सि ब्रह्म॒वुनिः क्षत्र॒वुनिः
स्वा॒हेति ब॒ह्वी वै य॒जुःष्वा॒शीस्तद्ब्र॒ह्म च क्षत्रं चा॒शास्त॒ऽउभे वी॒र्ये ॥ ११ ॥

(वै॒ऽअ॒) अथ पूर्वयो॒रुत्तरस्याम् । (११) सि॒ध्वा॒सि सुप्रजा॒वुनी राय-
स्पोष॒वुनिः स्वा॒हेति तु॒प्रजामा॒शास्ते यदा॒ह सुप्रजा॒वुनि॒ष्ठिति राय॒स्पोषवु-
नि॒ष्ठिति भू॒मा वै राय॒स्पोषस्तु॒द्रुमान॒माशास्ते ॥ १२ ॥

(स्ते॒ऽअ॒) अथ मध्य॒ऽआधारयति । सि॒ध्वा॒स्य॒वह देवा॒न्यज॒मानाय
स्वा॒हेति तु॒देवा॒न्यज॒मानाया॒वाहय॒त्यथ सु॒चमु॒द्यच्छति भू॒तेभ्य॒स्त्वेति प्रजा
वै भू॒तानि प्रजा॒भ्यस्त्वेत्ये॒वैतदा॒ह ॥ १३ ॥

तस्यामाधारयति । “ सि॒ध्वा॒सि स्वा॒हा ”—(वा. सं. ५ । १२) इति । अथापरयो॒रुत्तरस्याम् ।
“ सि॒ध्वा॒स्यादित्य॒वुनिः स्वा॒हा ”—(वा. सं. ५ । १२) इति । अथापरयो॒र्दक्षिणस्याम् ।
“ सि॒ध्वा॒सि ब्रह्म॒वुनिः क्षत्र॒वुनिः स्वा॒हा ”—(वा. सं. ५ । १२) इति । ब॒ह्वी वै य॒जुःष्वा॒शीः ।
तद् ब्रह्म च क्षत्रं चा॒शास्ते—उभे वी॒र्ये ॥ ११ ॥

अथ पूर्वयो॒रुत्तरस्याम् । “ सि॒ध्वा॒सि सुप्रजा॒वनी राय॒स्पोषवुनिः स्वा॒हा ”—(वा.
सं. ५ । १२) इति । तत् प्रजामा॒शास्ते—यदा॒ह—सुप्रजा॒वनि॒रिति । राय॒स्पोषवुनि॒रिति । भू॒मा वै
राय॒स्पोषः । तद् भू॒मानमा॒शास्ते ॥ १२ ॥

अथ मध्य॒ऽआधारयति । “ सि॒ध्वा॒स्यावह देवा॒न् यज॒मानाय स्वा॒हा ”—(वा.
सं. ५ । १२) इति । तद्देवा॒न् यज॒मानाया॒वाहयति । अथ सु॒चमु॒द्यच्छति । “ भू॒तेभ्य॒स्त्वा ”—
(वा. सं. ५ । १२) इति । प्रजा वै भू॒तानि । प्रजा॒भ्यस्त्वेत्ये॒वैतदा॒ह ॥ १३ ॥

चेत्यथः । उत्तरवेदिमध्यङ्गतायाश्चतुःस्रक्तेरुत्तरनाभेर्दक्षिणया व्याघारप्रकार उच्यते—अथ येषां मध्ये नाभिरेव
भवतीत्यादिना । ‘ ये पूर्वे सक्ती ’ ईशानाग्नेयदिगते, ‘ तयोः ’ मध्ये ‘ दक्षिणा ’ सक्तिराग्नेयदिगता, तस्यां
“ सि॒ध्वा॒सि स्वा॒हा ” ‘ इति ’ व्याधारयति । अथापरयो॒रुत्तरस्यामिति । नाभेः पश्चाद्दिगतायोर्मध्ये ‘ उत्त-
रस्यां ’ वायव्यदिगवस्थितायां स्रक्त्यामित्यर्थः । आदित्यान् यजमानार्थं वनति भजत इति ‘ आदित्यवनिः ’,
तादृशी ‘ सि॒ध्वा॒सि ’ तुभ्यं स्वाहुतमस्तु । ‘ अथ ’ ‘ अपरयोः ’ दक्षिणस्यां ‘ नैर्ऋतकोणकोष्टे ’ इत्यर्थः । अत्र
ब्रह्मक्षत्रोभयाशासनस्याभिप्रायमाह—ब॒ह्वी वै य॒जुःष्वा॒शीरिति । ‘ य॒जुःषु ’ आशीःपरेषु प्रायेण ‘ ब॒ह्वी
आशीः ’ बहुविधान्याशासनान्युपलभ्यन्ते । अतो युक्तमित्यर्थः । ‘ अथ ’ ‘ पूर्वयो॒रुत्तरस्याम् ’ ईशानस्रक्त्यां
‘ सुप्रजा॒वनिः ’ शोभनपुत्रादिलक्षणप्रजासम्भक्तिः, ‘ राय॒स्पोषवुनिः ’ रायस्पोषो धनपुष्टिः ॥ १०—१२ ॥

अथ मध्य आधारयतीति । नाभिर्मध्यव्याधारणमन्त्रः—“ सि॒ध्वा॒स्यावह देवा॒न् ” इत्यादिः । स्पष्टार्थः ।

१—नाभ्याः श्रोण्यांसेषु पंचगृहीतं जुहोत्यक्ष्णया दक्षिणेऽसे श्रोण्यां श्रोण्यां २ से मध्ये च—हिरण्यं निधाय सि॒ध्वा॒स्येति
प्रतिमंत्रम् । का. श्री. सू. ५।११ ।

(ह्रा) अथ परिधीन्परिदधाति । ध्रुवोऽसि पृथिवीं दृष्ट्वेति मध्यं ध्रुव-
क्षिदस्यन्तरिक्षं दृष्ट्वेति दक्षिणमच्युतक्षिदसि दिवं दृष्ट्वेत्युत्तरमग्नेः पुरी-
षमसीति सम्भारानुपनिवपति तद्यत्सम्भारा भवन्त्यग्नेरेव सर्वत्वाय ॥ १४ ॥

शरीरं ह्रैवास्यै पीतुदारु । तद्यत्पैतुदारवाः परिधयो भवन्ति शरीरे-
णैवैनमेतत्समर्ह्यति कृत्स्नं करोति ॥ १५ ॥

मांस्सु ह्रवास्य गुल्गुलु । तद्यद्गुल्गुलु भवति मांसेनैवैनमेतत्स-
मर्ह्यति कृत्स्नं करोति ॥ १६ ॥

अथ परिधीन् परिदधाति—“ ध्रुवोऽसि पृथिवीं दृष्ट्वेति ”—(वा. सं. ५।१३) इति—मध्य-
मम् । “ ध्रुवक्षिदस्यन्तरिक्षं दृष्ट्वेति ”—(वा. सं. ५।१३) इति—दक्षिणम् । “ अच्युत-
क्षिदसि दिवं दृष्ट्वेति ”—(वा. सं. ३।२३) इति—उत्तरम् । “ अग्नेः पुरीषमसि ”—(वा.
सं. ५।१३) इति—सम्भारानुपनिवपति । तद्यत्सम्भारा भवन्ति—अग्नेरेव सर्वत्वाय ॥ १४ ॥

शरीरं ह्रैवास्यै पीतुदारु । तद् यत् पैतुदारवाः परिधयो भवन्ति—शरीरेणैवैनमेतत् समर्ह्यति,
कृत्स्नं करोति ॥ १५ ॥

मांसं ह्रैवास्य गुल्गुलु । तद् यत् गुल्गुलु भवति—मांसेनैवैनमेतत् समर्ह्यति—कृत्स्नं करोति ॥ १६ ॥

‘ अथ ’ ‘ सुचम् ’ ‘ उद्यच्छति ’ ऊर्ध्वं धारयेत् । सुगुद्यमनमन्त्रस्थस्य भूतशब्दस्य भूतकार्यमर्थ इत्याह—
प्रजा वै भूतानीति ॥ १३ ॥

अथ परिधीन् परिदधातीति । तन्मन्त्रस्यार्थः—हे परिवे ! त्वं यस्मात् ‘ ध्रुवोऽसि, ’ अतः ‘ पृथिवी ’
‘ दृष्ट्वेति ’ दृष्ट्वां कुरु । अनेन मध्यमपरिधिं परिदधाति । ध्रुवमविचलं क्षियति निवसतीति ‘ ध्रुवक्षिद ’ । अच्युतं
परैरच्यावितं यथा न चलति तथा क्षियतीति ‘ अच्युतक्षिद ’ । उत्तरवेदिनाभिदेशे गुग्गुलुसुगन्धितेजनादि-
सम्भारप्रक्षेपं समन्त्रकं विधत्ते—अग्नेः पुरीषमसीति । सम्भारानुपनिवपतीति । स च सम्भारनिवापः ‘ अग्नेः ’
‘ सर्वत्वाय ’ कृत्स्नत्वाय सम्पद्यते गुग्गुल्वादीनामन्यवयवत्वं स्वयमेव वक्ष्यति,—अतस्तेषामग्निना संयोजनेन स
सर्वः सम्पूर्णो भवति ॥ १४ ॥

शरीरं ह्रैवेति । ‘ अस्य ’ अग्नेः ‘ पीतुदारु ’ उदुम्बरविशेषः । “ स यो वनस्पतिश्चवसत्तं पीतुद्रौ ”
(तै. सं. ६।२।८।४) इति च तैत्तिरीयके श्रवणात् पीतुदारुणोऽग्नेः शरीरत्वम् ॥ १५ ॥

मांसं ह्रैवासेति । “ यन्मांसमुपसृतं तद् गुल्गुलु ” इति (तै. सं. ६।२।८।४) श्रुतेः गुग्गुलोरग्ने-
मांसत्वम् ॥ १६ ॥

१-भूतेभ्यस्तवेति सुचमुद्यच्छति । का.श्रौ.सू. ५।१२। २-नाभिं पैतुदारवेः परिदधाति पूर्ववद् ध्रुवोऽसीति प्रतिमन्त्रम् । का.श्रौ.सू.
५।१२। ३-अग्नेः पुरीषमिति निवपति गुग्गुलुमुगन्धितेजनकृष्णेतुकाश्वोपारिर्षावण्या अभावेऽन्याः इति । का. श्रौ. सू. ५-१४ ।

गन्धो हैवास्य सुगन्धितेजनम् । तद्यत्सुगन्धितेजनं भवति गन्धेनैवैन-
मेतत्सुमर्दयति कृत्स्नं करोति ॥ १७ ॥

(त्व) अथ यद्वृष्णे स्तुका भवति । वृष्णेर्ह वै विषाणेऽन्तरेणा-
ग्निकेकां रात्रिमुवास तद्यदेवात्राग्नेर्यत्तं तदिहाप्यसदिति तस्माद्वृष्णे
स्तुका भवति तस्माद्या शीर्ष्णो नेदिष्ठं स्यात्तामाच्छिद्याहरेद्युः तां
न विन्देदपि यामेव काञ्चाहरेत्तद्यत्परिधयो भवन्ति गुप्त्याऽएव दूरऽइव
ह्येनमुत्तरे परिधयऽआगच्छन्ति ॥ १८ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥४॥२॥(५॥२॥)

गन्धो हैवास्य सुगन्धितेजनम् । तद् यत् सुगन्धितेजनं भवति-गन्धेनैवैनमेतत् समर्दयति,
कृत्स्नं करोति ॥ १७ ॥

अथ यद् वृष्णेः स्तुका भवति । वृष्णेर्ह वै विषाणे अन्तरेणाग्निकेकां रात्रिमुवास । तद्
यदेवात्राग्नेर्यत्तं-तदिहाप्यसदिति । तस्माद् वृष्णेः स्तुका भवति । तस्माद्या शीर्ष्णो नेदिष्ठं
स्यात्-तामाच्छिद्याहरेत् । यद्यु तां न विन्देदपि यामेव काञ्चाहरेत् । तद् यत्परिधयो भवन्ति-
गुप्त्याऽएव । दूरऽइव ह्येनमुत्तरे परिधय आगच्छन्ति ॥ १८ ॥

गन्धो हैवास्येति । “ यामोषधीषु तां सुगन्धितेजने-” (तै. सं. ६।२।८।४) इति श्रुतेः
सुगन्धितेजनाख्यौषधिविशेषे अग्नेरेकरात्रनिवासादग्नेर्गन्धः सुगन्धितेजने सङ्क्रान्तः । तदुपवापेन अग्नेर्गन्धाख्या-
शस्य पुनर्योजना । अतः कृत्स्नत्वमग्नेः ॥ १७ ॥

अथ यद्वृष्णे स्तुका भवतीति । वृष्णिर्मेषः, तस्य स्तुका रोम । स्तुकाया अग्न्यवयवत्वमुपपादयति-
वृष्णेर्ह वै विषाणे अन्तरेणेति । “ यां पशुषु तां पेत्यस्यान्तरा शृङ्गे-” (तै. सं. ६।२।८।४)
इति तैत्तिरीयकम् ॥

या शीर्ष्णो नेदिष्ठं स्यात् तामाच्छिद्याहरेदिति । वृष्णेरलाभे कथमित्यत आह-अपि यामेव कां
चाहरेदिति । तदवान्तरजातिसम्बन्धमपीत्यर्थः । परिधीनां परिधानं तदारुविशेषत्वं चोक्तम्, इदानीं तदाव-
श्यकत्वमाह-तद् यत् परिधयो भवन्तीत्यादि । यस्मात् ‘ उत्तरे ’ उपरि क्रियमाणाः ‘ परिधयः ’ ‘ दूरे ’
विप्रकृष्टकाले होमकाले ‘ आगच्छन्ति ’ अतोऽग्नेर्युतिस्तावत्पर्यन्तमपेक्षिता; तस्मादिदानीमवश्यं कर्तव्य-
मित्यर्थः ॥ १८ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे पञ्चमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ (३-५-२)

पुरुषो वै यज्ञः । पुरुषस्तेन यज्ञो युदेनं पुरुषस्तनुतऽएष वै तायमानो
यावानेव पुरुषस्तावान्विधीयते तस्मात्पुरुषो यज्ञः ॥ १ ॥

शिरऽएवास्य हविर्द्धानम् । वैष्णवं देवतयाथ युदस्मिन्सोमो भवति
हविर्वै देवानां सोमस्तस्माद्धविर्द्धानं नाम ॥ २ ॥

मुखमेवास्याहवनीयः । स यदाहवनीये जुहोति यथा मुखऽआसिञ्चेदेवं तत् ३
(तस्तु) स्तुपऽएवास्य यूपः । (पो) बाहूऽएवास्याग्रीधीयश्च
मार्जालीयश्च ॥ ४ ॥

अथ हविर्धानकर्म ।

पुरुषो वै यज्ञः । पुरुषस्तेन यज्ञः—यदेनं पुरुषस्तनुते । एष वै तायमानो यावानेव पुरुषस्तावान्
विधीयते । तस्मात् पुरुषो यज्ञः ॥ १ ॥

शिर एवास्य हविर्द्धानम्—वैष्णवं देवतया । अथ युदस्मिन् सोमो भवति । हविर्वै देवानां सोमः ।
तस्माद्धविर्द्धानं नाम ॥ २ ॥

मुखमेवास्याहवनीयः । स यदाहवनीये जुहोति—यथा मुख आसिञ्चेद्; एवं तत् ॥ ३ ॥
स्तुप एवास्य यूपः । बाहूऽएवास्याग्रीधीयश्च, मार्जालीयश्च ॥ ४ ॥

उत्तरत्र (श. प. ब्रा. ३ । ९ । ३ । ७) सदोहविर्द्धानादिकं विधास्यति, तदुपोद्धातत्वेन तेषां पुरुषा-
कारसन्निवेशतामाह—पुरुषो वै यज्ञ इत्यादिना । अत्र यज्ञशब्देन तदाधारभूतः सदोहविर्द्धानादिक उच्यते ।
प्रतिज्ञाते पुरुषत्वे हेतुमाह—पुरुषस्तेन यज्ञ इति । 'तेन' कारणेन 'यज्ञः' 'पुरुषः' इत्यर्थः । हेतुं
विवृणोति—यदेनं पुरुषस्तनुत इति । यस्मात् पुरुषेण यज्ञस्तायते, तेन यज्ञः पुरुष इत्यर्थः । तत् किं पुरु-
षेण तायमानः सर्वोऽपि पुरुषः ? नेत्याह—एष वै तायमानो, यावानेव पुरुषः, तावान् विधीयत इति ।
पुरुषाकारेण तायमानत्वात् पुरुष इत्यर्थः ॥ १ ॥

शिर एवास्येति । हविर्द्धानस्य यज्ञशिरस्त्वे कारणमाह—वैष्णवं देवतयेति । विष्णुदेवताकैर्मन्त्रैर्निर्मातव्य-
त्वात्, वैष्णवत्वम् । विष्णोः सर्वदेवतानामुत्तमत्वात्, शिरसोऽप्यङ्गानामुत्तमत्वाद् युक्तं हविर्द्धानस्य शिरस्त्वम् ।
हविर्द्धानं नामनिर्वचनेन प्रशंसति—अथ युदस्मिन्निति ॥ २ ॥

मुखमेवास्याहवनीय इति । आहवनीयस्य मुखत्वसाम्भं दर्शयति—स यदाहवनीये जुहोतीति । अत्र
प्रक्षेपसाम्यान्मुखमित्यर्थः ॥ ३ ॥

स्तुप एवास्य यूप इति । 'यूप एव' 'अस्य' यज्ञस्य 'स्तुपः' केशनिचयः, दीर्घसाम्यात् । हविर्द्धान-
स्योत्तरस्याम् 'आग्रीधीयः' दक्षिणस्यां 'मार्जालीयः,' अत एव 'बाहू'; उभयतः समानत्वात्तौ बाहु-
स्थानीयौ ॥ ४ ॥

(श्रौ) उदरमेवास्य सदः । (स्तु) तस्मात्सदसि भक्षयन्ति यद्धीदं
 क्रिश्वाश्नुन्त्युदरऽएवेदं सर्वं प्रतितिष्ठत्यथ यदस्मिन्विश्वे देवाऽअसीदं-
 स्तस्मात्सदो नाम तु उऽएवास्मिन्नेते ब्राह्मणा विश्वगोत्राः सीदन्ति ॥ ५ ॥

(न्त्य) अथ यावेतौ जघनेनाग्नी । पादावेवास्यैतौ वैष वै तायमानो
 यावानेव पुरुषस्तुवान्निधीयते तस्मात्पुरुषो यज्ञः ॥ ६ ॥

(ऽ) उभयतोद्धारं हविर्द्धानं भवति । (त्यु) उभयतोद्धारं सद-
 स्तस्मादयं पुरुषऽआन्तं सन्तृणः प्रणिक्ते हविर्द्धानेऽउपतिष्ठते ॥ ७ ॥
 ते समववर्तयन्ति । दक्षिणेनैवं दक्षिणमुत्तरेणोत्तरं यद्वर्षीयस्तदु-
 क्षिणं स्यात् ॥ ८ ॥

उदरमेवास्य सदः । तस्मात् सदसि भक्षयन्ति । यद्धीदं क्रिश्वाश्नुन्ति—उदरऽएवेदं सर्वं प्रतितिष्ठति ।
 अथ यदस्मिन् विश्वेदेवाऽअसीदन्—तस्मात्सदो नाम । त उ एवास्मिन्नेते ब्राह्मणा विश्वगोत्राः सीदन्ति ॥
 अथ यावेतौ जघनेनाग्नी—पादावेवास्यैतौ । एष वै तायमानो यावानेव पुरुषः, तावान्विधीयते ।
 तस्मात् पुरुषो यज्ञः ॥ ६ ॥

उभयतोद्धारं हविर्द्धानं भवति, उभयतोद्धारं सदः । तस्मादयं पुरुषऽआन्तं सन्तृणः । प्रणिक्ते
 हविर्द्धाने उपतिष्ठते ॥ ७ ॥

ते समववर्तयन्ति—दक्षिणेनैव दक्षिणम्, उत्तरेणोत्तरम् । यद्वर्षीयस्तदुक्षिणं स्यात् ॥ ८ ॥

उदरमेवास्य सद इति । सदसि भक्षणसम्भवाद् भक्षणसाम्यात् ‘सदः उदरम्’ । ‘सदः’—शब्दो
 यौगिक इत्याह—अथ यदस्मिन् विश्वेदेवा असीदन्ति । सीदन्त्येति सदः । विश्वेदेवा वस्वादिरूपेण
 नानाजातीयाः । ब्राह्मणेषु कथं विश्वदेवत्वमिति तत्राह—ब्राह्मणा विश्वगोत्राः सीदन्तीति ॥ ५ ॥

अथ यावेतौ जघनेनाग्नी इति । सौमिकवेदेः पश्चाद्भागे ‘अग्नी’ आहवनीयगार्हपत्यौ, तौ जघनदेशवार्ति-
 त्वात् ‘पादौ’ । उपपादितमर्थं गमयति—एष वै तायमान इति ॥ ६ ॥

उभयतोद्धारमिति (“ पृथगामुभयतोद्धार्ये ” इति का. श्रौ. सू. ८ । ११०) हविर्द्धानं सदश्चेत्युभयम्,
 ‘उभयतोद्धारम्’ प्राक् पश्चाच्च । यस्मात् पुरुषरूपो यज्ञ उभयतोद्धारकः, ‘तस्मात्’ ‘पुरुषः’ मनुष्यः
 ‘आन्तम्’ अन्तर्पर्यन्तम् ‘सन्तृणः’ सुखिरवान् भवति । आन्तसाम्यात् पुरुषाकारत्वं यज्ञस्य सिद्धम् ।
 हविर्द्धानप्रवर्तनायोभयोर्निर्णय्य स्थापनं विप्रक्ते—प्रणिक्ते हविर्द्धाने उपतिष्ठते इति । अत्र कात्यायनः—
 “ ओपनिवपनाकृत्वा हविर्द्धाने स्थापयति पृथगामुभयतः—” इति (का. श्रौ. सू. ८ । ७३) ॥ ७ ॥

ते समववर्तयन्तीति । ‘दक्षिणेन’ पृथगाल्पमध्यरज्ज्वोर्दक्षिणदेशेन ‘दक्षिणं’ हविर्द्धानम्, तथा ‘उत्तरेण
 उत्तरम्’ ‘समववर्तयन्ति’ हविर्धानमण्डपं प्रति सम्यगगमयन्ति । ‘यद्’ ‘वर्षीयः’ अतिशयेन वृद्धम्,
 ‘तद्’ ‘दक्षिणम्’ हविर्द्धानं कर्तव्यम् ॥ ८ ॥

(तु) तयोः समववृत्तयोः । (इच्छ) छदिरधिनिदधति युदि च्छदिर्नु विन्दे-
युच्छदिः सम्मितां भित्तिं प्रत्यानह्यन्ति रराट्यां परिश्रयन्त्युच्छ्रायीभ्यां
छदिः पश्चादधिनिदधति च्छदिः सम्मितां वा भित्तिम् ॥ ९ ॥

(मु) अथ पुनः प्रपद्य । चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा सावित्रं प्रसवाय जुहोति
सविता वै देवानां प्रसविता सवितृप्रसूताय यज्ञं तनवामहाऽइति तस्मा-
त्सावित्रं जुहोति ॥ १० ॥

सु जुहोति । युञ्जते मनऽउत युञ्जते धियऽइति मनसा च वै वाचा च
यज्ञं तन्वते स यदाह युञ्जते मनऽइति तन्मनो युनक्ति युत युञ्जते धिय इति
तद्वाचं युनक्ति धिया धिया ह्येतया मनुष्या जुज्यूपन्त्यनूक्तेनेव प्रकामोद्ये-
नेव गाथाभिरिव ताभ्यां युक्ताभ्यां यज्ञं तन्वते ॥ ११ ॥

तयोः समववृत्तयोः छदिरधिनिदधति । यदि छदिर्न विन्देयुः-छदिः संमितां भित्तिं प्रत्यान-
ह्यन्ति । रराट्यां परिश्रयन्ति । उच्छ्रायीभ्यां छदिः पश्चादधिनिदधति, छदिः सम्मितां वा भित्तिम् ॥ ९ ॥

अथ पुनः प्रपद्य चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा सावित्रं प्रसवाय जुहोति । सविता वै देवानां प्रस-
विता । सवितृप्रसूताय यज्ञं तनवामहाऽइति । तस्मात् सावित्रं जुहोति ॥ १० ॥

स जुहोति । “युञ्जते मन उत युञ्जते धियः”- (वा. सं. ९ । १४) इति । मनसा च वै
वाचा च, यज्ञं तन्वते । स यदाह-युञ्जते मनऽइति-तन्मनो युनक्ति । उत युञ्जते धिय-इति-तद्वाचं
युनक्ति । धिया-धिया ह्येतया मनुष्या जुज्यूपन्ति-अनूक्तेनेव, प्रकामोद्येनेव, गाथाभिरिव ।
ताभ्यां युक्ताभ्यां यज्ञं तन्वते ॥ ११ ॥

तयोः समववृत्तयोरिति । ‘समववृत्तयोस्तयोः’ ‘अधि’ उपरि ‘छदिः’ तृणमयं कटम् उभयतः स्थापयेत्
तदभावे ‘भित्तिं वा’ प्रत्यानह्येत् । तथा च कात्यायनः “वर्षीयो दक्षिणम् तयोश्छदिरध्यस्यति भित्तिं वा-
ऽभावे” (का. श्रौ. सू. ८ । ७३-७५) इति । ‘रराट्यां’ हविर्द्वानयोर्मुखप्रदेशे उच्छ्रायीभ्यां तोरेणकाष्ठा-
म्यामन्तराले परिश्रये ‘पश्चात्’ पृष्ठभागेऽपि ‘छदिः’ ‘अधि’ निदधात् । तदभावे ‘भित्तिः’
पूर्ववत् कर्तव्या ॥ ९ ॥

हविर्द्वानिप्रवर्तनाभ्यनुज्ञापनाय सावित्रं होमं विधत्ते-अथ पुनः प्रपद्य चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा
सावित्रं प्रसवाय जुहोतीति । व्याघारणायाज्यं गृहीतुं पूर्वमाहवनीयं प्रति गतत्वात् ‘पुनः प्रपद्य’-
इत्युच्यते । सत्स्वयेषु देशेषु सवित्रे किमर्थं हूयत इत्यत आह-सविता वै देवानामिति । देवानां मय्ये
सविता अनुज्ञाकर्ता ॥ १० ॥

होममन्त्रमाह-स जुहोतीति । मन्त्रस्यायमर्थः-‘विप्राः’ मेधाविनः, अर्ध्वयुप्रमुखाः ऋत्विजः । ‘विप्रस्य’
विशेषेणाभिमतफलपूरकस्य प्रापकस्य ‘बृहतः’ महतः, ‘विपश्चितः’ मेधाविनः, यज्ञस्य । इतरे विपश्चितो-

विप्रा विप्रस्य बृहतो विपश्चित इति । ये वै ब्राह्मणाः शुश्रुवाऽंशोऽनू-
चानास्ते विप्रास्तानुवैतुदभ्याह बृहतो विपश्चित इति यज्ञो वै बृहन्विप-
श्चित्यनुमेवैतुदभ्याह विहोत्रा दधे व्युनाविदेक इडिति वि हि होत्रा
दधते यज्ञं तन्वाना मही देवस्य सवितुः परिष्टुतिः स्वाहेति तत्सावित्रं
प्रसवाय जुहोति ॥ १२ ॥

“ विप्रा विप्रस्य बृहतो विपश्चितः ”—(वा. सं. ५ । १४) इति । ये वै ब्राह्मणाः
शुश्रुवांसोऽनूचानास्ते विप्राः । तानेवैतदभ्याह । ‘ बृहतो विपश्चित ’—इति । यज्ञो वै बृहन् विप-
श्चित् । यज्ञमेवैतदभ्याह । “ विहोत्रा दधे व्युनाविदेक इडित् ”—(वा. सं. ५ । १४) इति ।
वि हि होत्रा दधते—यज्ञं तन्वानाः । “ मही देवस्य सवितुः परिष्टुतिः स्वाहा ”—(वा.
सं. ५ । १४) इति । तत्—सावित्रं प्रसवाय जुहोति ॥ १२ ॥

ऽल्पविपश्चितः, असौ तु ‘ यज्ञो बृहन् विपश्चित् ; ’ अतः पदद्वयसामर्थ्याद् यज्ञ एवाभिमतः । तं यज्ञं सवित्र-
प्रसूतं ‘ मनः ’ ‘ धियः ’ बुद्धीश्च ‘ युजते ’ अन्तः करणस्य मनसः पृथङ् निर्देशात् ‘ धी ’—शब्देन तत्पू-
र्विका वागुच्यते । तथा ‘ होत्राः ’ वषट्कारः सप्त होत्रकाश्च यज्ञविषये सवित्राऽनुज्ञाता एव मनो धियश्च
‘ विदधे ’ विदधते, कुर्वते । “ लोपस्त आत्मनेपदेषु ”—(पा. सू. ७ । १ । ४१) इति तलोपः । कुत
ईदृक्साहात्म्यं सवितुरिति, तत्राह—यस्मात् सविता ‘ एक इत् ’ एक एव ‘ व्युनावित् ’ । व्युनमिति प्रज्ञानाम्
(निघं. ३ । ९ । १०) प्रज्ञावानित्यर्थः । यद्वा वीयते गम्यत इति व्युनं, यज्ञमार्गः । “ व्युनं वेतेः ”
इति निरुक्तम् (निरु. ५ । ३ । २) । तस्य वेदिता एक एव । तस्य सवितुर्देवस्य ‘ परिष्टुतिः ’ ‘ मही ’
महती ‘ स्वाहा ’ स्तुतिरूपमिदं द्रव्यं स्वाहुतमस्तु ॥

मन्त्रं व्याचष्टे—मनसा च वै वाचा चेत्यादिना । ‘ धी ’—शब्दस्य विवक्षितमर्थमाह—उत युजते धिय
इति । तद्वाचं युनक्तीति । ‘ धिया—धिया ’ यदा यदा बुद्धिर्जायते तदा—तदा खलु ‘ एतया ’ वाचा
‘ जुज्युषन्ति ’ जीवितुमिच्छन्ति । अतः केवलबुद्धेर्जीवनसाधनत्वाभावेन वाचोऽपेक्षितत्वात् ‘ धी ’—शब्देन
तत्पूर्विका वागुच्यते । जीवनसाधनत्वमेव विशदयति—अनूक्तेनेवेति । ‘ अनूक्तम् ’ अनुवचनम्, अध्ययनादिकम् ।
‘ प्रकामः ’ स्वैच्छिकलौकिकभाषणम् । ‘ गाथाः ’ गद्यपद्यात्मिकाः ॥ ११ ॥

विप्रा विप्रस्य बृहत इति । मन्त्रगतस्य प्रथमविप्रशब्दस्याभिमतमर्थमाह—ये वै ब्राह्मणा इति । ऋत्विज
इत्यर्थः । ‘ एतत् ’ ‘ विप्राः ’—इति पदम्, ‘ तानेव ’ ब्राह्मणानेव ‘ अभ्याह ’ ब्रूते इत्यर्थः । बृहद्विपश्चित्छ-
ब्दाभ्यां यज्ञो विवक्ष्यत इत्याह—यज्ञो वै बृहन् विपश्चितिति । ‘ होत्रा ’—शब्देन यज्ञकर्तारोऽभिमताः ।
‘ दधे—’ इत्येतद् ‘ दधते ’—इत्यस्य बहुवचनस्य स्थाने इति व्याचष्टे—वि हि होत्रा दधते यज्ञं तन्वाना इति ।
तत् सावित्रं प्रसवाय जुहोतीति । यस्मान्मन्त्रे “ सवितुर्देवस्य ”—इति सविता देवः श्रूयते, ‘ तत् ’
तस्मादेव मन्त्रसाध्यं ‘ सावित्रं ’ होमं ‘ प्रसवाय ’ जुहुयात् ॥ १२ ॥

(त्य) अथापरं चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा । (त्वो) उपनिष्क्रामति दक्षिणया द्वारा पुत्नीं निष्क्रामयन्ति स दक्षिणस्य हविर्द्धानस्य दक्षिणायां वर्तन्त्याऽ११ हिरण्यं निधाय जुहोतीदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम् । समूढमस्य पा११सुरे स्वाहेति स११स्रवं पुत्न्यै पाणावानयति साक्षस्य सन्तापमुपानक्ति देवश्रुतौ देवेष्वघोषतमिति प्रयच्छति प्रतिप्रस्थात्रे सुचं चाज्यविलापनीं च पर्याणयन्ति पुत्नीमुभौ जघनेनाग्नी ॥ १३ ॥

चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा । प्रतिप्रस्थातोत्तरस्य हविर्द्धानस्य दक्षिणायां वर्तन्त्याऽ११ हिरण्यं निधाय जुहोतीरावती धेनुमुती हि भूत११ सूयवसिनी

अथापरं चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा उपनिष्क्रामति । दक्षिणया द्वारा पुत्नीं निष्क्रामयन्ति । स दक्षिणस्य हविर्द्धानस्य दक्षिणायां वर्तन्त्यां हिरण्यं निधाय जुहोति । “ इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम् । समूढमस्य पा११सुरे स्वाहा ”—(वा. सं. ५।१५) इति । संस्रवं पुत्न्यै पाणावानयति साक्षस्य सन्तापमुपानक्ति । “ देवश्रुतौ देवेष्वघोषतमम् ”—(वा. सं. ५।१७) इति प्रयच्छति प्रतिप्रस्थात्रे—सुचं च आज्यविलापनीं च । पर्याणयन्ति पुत्नीमुभौ जघनेनाग्नी ॥ १३ ॥

चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा प्रतिप्रस्थाता उत्तरस्य हविर्द्धानस्य दक्षिणायां वर्तन्त्यां हिरण्यं निधाय

अथापरमित्यादि । दक्षिणहविर्द्धानशकटवर्त्मनि होमार्थमन्यत्, ‘ चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा ’ प्राचीनवंशादुपनिष्क्रामेत् । ‘ पुत्नी ’ च अक्षधुराम्यज्जनाय ‘ दक्षिणया द्वारा ’ निष्क्रामयेत् । ‘ सः ’ अध्वर्युः । ‘ दक्षिणस्य ’ ‘ हविर्द्धानस्य ’ शकटस्य दक्षिणचक्ररेखायां ‘ हिरण्यं ’ ‘ निधाय ’ अध्वर्युर्जुहुयात् ॥

होममन्त्रस्यायं संगृहीतोऽर्थः—‘ इदं ’ विश्वं ‘ विष्णुः ’ त्रिविक्रमावतारधारी ‘ विचक्रमे ’ विक्रान्तवान् । विक्रमणप्रकारमाह—‘ त्रेधा ’ त्रिप्रकारेण त्रिष्टु स्यानेषु क्षित्यादिषु ‘ पदं ’ ‘ निदधे ’ स्थापितवान् । ‘ अस्य ’ विष्णोः ‘ पा११सुरे ’ रजोयुक्ते पदे लोकत्रयं ‘ समूढम् ’ गृहीतं सम्मितमासीदित्यर्थः । ‘ स्वाहा ’ इदं जुहुतमस्तु । ‘ संस्रवं ’ जुहुलितम् । ‘ सा ’ पुत्नी संस्रवेणाज्येन ‘ अक्षस्य ’ ‘ सन्तापं ’ सन्तप्यते चक्रसङ्घर्षेणेति सन्तापः, चक्रवलयसंस्पर्शप्रदेशः । ‘ चक्रद्वयम् ’ उपानक्ति ‘ अनुलोमाजनं कुर्यात्, न प्रतिलोमम् । पुनः पाणिमावर्तयेत् । तथा च कात्यायनः—“ पुत्नी पाणिभ्यां शेषं प्रतिगृह्याक्षधुरावनक्ति पराम् देवश्रुताविति—” (का. श्रौ. सू. ८।८२) इति ॥

आजनमन्त्रस्यायमर्थः—‘ हे ’ देवश्रुतौ ! देवान् श्रावयत इति देवश्रुतौ, अक्षयोरधारप्रदेशौ । युवां ‘ देवेषु ’ मध्येऽस्मान् ‘ आघोषतम् ’ ते सम्यग् यजन्तीति शब्दं कुरुतम् ॥

पर्याणयन्ति पुत्नीमुभौ जघनेनाग्नी—इति । दक्षिणहविर्द्धानाजनानन्तरप्रादक्षिण्यक्रमेण उभौ ‘ जघनेन ’ आहवनीयगार्हपत्ययोः पश्चाद्भागेन पुत्नीं ‘ पर्याणयन्ति ’ परितो गमयन्ति ॥ १३ ॥

चतुर्गृहीतमाज्यमिति । प्रतिप्रस्थाता उत्तरहविर्द्धानस्य दक्षिणवर्तन्त्यां ‘ हिरण्यं निधाय ’ “ इरावती ”

१-अपरं दक्षिणे वर्त्मनि दक्षिणस्यानसो हिरण्यं निधायामिजुहोतीदं विष्णुरिति । का. श्रौ.सू. ८।८१।२-‘ निष्क्रामेत् ’ इति क.

मनवे दशस्या ॥ व्यस्कभ्ना रोदसी विष्णवेते दाधुर्थ पृथिवीमभितो
मयूखैः स्वाहेति सत्स्रवं पत्न्यै पाणावानयति साक्षस्य सन्तापसुपानक्ति
देवश्रुतौ देवेष्वाघोषतमिति तद्यदेवं जुहोति ॥ १४ ॥

देवा ह वै यज्ञं तन्वानाः । (स्ते) तेऽसुररक्षसेभ्य आसद्गाद्विभया-
ञ्चक्रुर्वुज्रो वाऽआज्यं तुऽएतेन वज्रेणाज्येन दक्षिणतो नाष्टा रक्षाऽस्यु-
वाघंस्तुथैषां नियानुं नान्ववायंस्तुथोऽएवैषु एतेन वज्रेणाज्येन दक्षिणतो
नाष्टा रक्षाऽस्युवहन्ति तथास्य नियानुं नान्ववयन्ति तद्यद्वैष्णवीभ्या-
मृग्भ्यां जुहोति वैष्णवं हि हविर्द्धानम् ॥ १५ ॥

जुहोति—“ इरावती धेनुमती हि भूतं स्यवसिनी मनवे दशस्या । व्यस्कभ्ना रोदसी
विष्णवेते दाधुर्थ पृथिवीमभितो मयूखैः स्वाहा ”—(वा. सं. ५।१६) इति । संस्रवं पत्न्यै
पाणावानयति साक्षस्य सन्तापसुपानक्ति । “ देवश्रुतौ देवेष्वाघोषतम् ”—(वा. सं. ५।१७)
इति । तद् यदेवं जुहोति ॥ १४ ॥

देवा ह वै यज्ञं तन्वानाः । तेऽसुररक्षसेभ्य आसद्गाद् विभयाञ्चक्रुः । वज्रो वाऽआज्यम् ।
त एतेन वज्रेणाज्येन दक्षिणतो नाष्टा रक्षांस्यवाघ्नन्, तथैषां नियानं नान्ववायन् । तथाऽएवैषु
एतेन वज्रेणाज्येन दक्षिणतो नाष्टा रक्षांस्यवहन्ति, तथाऽस्य नियानं नान्ववयन्ति । तद् यद्वैष्णवीभ्या-
मृग्भ्यां जुहोति, वैष्णवं हि हविर्द्धानम् ॥ १५ ॥

इति मन्त्रेण चतुर्गृहीतमाज्यं जुहुयात् । मन्त्रस्यायमर्थः—हे द्यावापृथिव्यौ ! युवां ‘ मनवे ’ मनुष्याय यजमानाय
‘ इरावती ’ अन्नवत्यौ ‘ धेनुमती ’ वधुधेनुयुक्ते च ‘ भूतम् ’ भवतम् । तथा ‘ स्यवसिनी ’ शोभनघासयुक्ते,
‘ दशस्या ’ दशस्यौ अभिमतफलदात्र्यौ भवतम् । एवं महानुभावे एते रोदस्यौ हे विष्णो ! त्वं ‘ व्यस्कभ्नाः ’
विविधं स्कम्भितवानसि । तथा विशेषेण ‘ पृथिवीम् ’ ‘ अभितः ’ सर्वतः मयूखैः मयूखवत् सन्ततैर्जीवैस्तेजोभिर्वा
‘ दाधुर्थ ’ धारयसि । तादृशाय तुभ्यम् इदमुत्तरहविर्धानं—दक्षिणचक्रमार्गे हूयमानमन्नं ‘ स्वाहा ’ सुदृढतमस्तु ॥

संस्रवमित्यादि पूर्ववत् । तद्यदेवं जुहोतीति । ‘ यद् ’ यदा एवं वर्मद्वये जुहोति, ‘ तत् ’ तदा ‘ संस्रवं ’
‘ पत्न्यै ’ पत्न्याः ‘ पाणौ ’ इति पूर्वत्र सम्बन्धः ॥ १४ ॥

विहितं मार्गहोमं रक्षसां मार्गानुगमनपरिहारसाधनत्वेन प्रशंसति—देवा ह वै यज्ञं तन्वाना इत्यादिना ।
आज्यस्य यज्ञस्य असकृत् नियात्यत्रेति नियातो मार्गः । स्पष्टमन्यत् । मन्त्रयोर्विष्णुदेवताकत्वं हविर्द्धानयोरुचित-
मित्याह—तद्यद्वैष्णवीभ्यामिति । हविर्द्धानस्य वैष्णवत्वं शिर एवास्य हविर्द्धानमित्यत्रोक्तम् (श. प. ब्रा. ३ ।
५ । ३ । २) ॥ १५ ॥

(मु) अथ यत्पत्न्यक्षस्य सन्तापमुपावृत्ति । प्रजननमेवैतत्क्रियते यदा वै स्त्रियै च पुंसश्च सन्तप्यतेऽथ रेतः सिच्यते तत्ततः प्रजायते पुरागुपानक्ति पुरागध्येव रेतः सिच्यतेऽथाह हविर्द्धानाभ्यां प्रवर्त्यमानाभ्यामनुब्रूहीति ॥ १६ ॥

(त्यु) अथ वाचयति । प्राची प्रेतमध्वरं कल्पयन्तीऽडुत्यध्वरो वै यज्ञः प्राची प्रेतं यज्ञं कल्पयन्तीऽडुत्येवैतदाहोर्ध्वं यज्ञं नयतं मा जिह्वरतमित्यूर्ध्वमिमं यज्ञं देवलोकं नयतमित्येवैतदाह मा जिह्वरतमिति तुदेतस्माऽअह्वलामाशास्ते समुद्गृह्येव प्रवर्तयेयुर्ध्वं नोत्सर्जेतामसुर्या वाऽएषा व्याग्याऽक्षे नेदिहासुर्या वाग्वदादिति यद्युत्सर्जेताम् ॥ १७ ॥

अथ यत्पत्न्यक्षस्य सन्तापमुपानक्ति-प्रजननमेवैतत्क्रियते । यदा वै स्त्रियै च पुंसश्च सन्तप्यते-अथ रेतः सिच्यते, तत् ततः प्रजायते । पुरागुपानक्ति । पुरागध्येव रेतः सिच्यते । अथाह-‘ हविर्द्धानाभ्यां प्रवर्त्यमानाभ्यामनुब्रूहि ’ इति ॥ १६ ॥

अथ वाचयति “ प्राची प्रेतमध्वरं कल्पयन्ती ”-(वा. सं. ५ । १७) इति । अध्वरो वै यज्ञः । प्राची प्रेतं यज्ञं कल्पयन्ती इत्येवैतदाह । “ ऊर्ध्वं यज्ञं नयतम् ”-(वा. सं. ५ । १७) इति । “ मा जिह्वरतम् ”-(वा. सं. ५ । १७) इति । ऊर्ध्वम् इमं यज्ञं देवलोकं नयतम् इत्येवैतदाह-मा जिह्वरतम् इति । तत्-एतस्माऽअह्वलामाशास्ते समुद्गृह्येव प्रवर्तयेयुः-यथा नोत्सर्जेताम् । असुर्या वाऽएषा वाक् याऽक्षे नेदिहासुर्या वाग्वदादिति यद्युत्सर्जेताम् ॥ १७ ॥

अथ यत्पत्न्यक्षस्येत्यादि । सन्तापमानस्याऽऽपोपाजनमेव प्रजननोत्पादनम् । यस्मात् स्त्रीपुरुषयोः सम्भोगकाले सन्तापेन रेतस उत्पादनद्वारा प्रजननसम्भवस्तस्मात् सन्तापोपाजनकरणम् । उपाजनस्य परामृपतां विधाय प्रशंसति-पुरागुपानक्तीति ॥ १६ ॥

अथ वाचयतीति । अथ प्रेषानन्तरं हविर्द्धानयोः प्रवर्तनकाले ‘ वाचयति ’ । मन्त्रस्यायमर्थः-हे हविर्द्धानि ‘ प्राची ’ प्रागञ्चने प्रागच्छतम् ‘ अध्वरं ’ सोमयागं ‘ कल्पयन्ती ’ फलजननसमर्थं कर्तुं शक्ते । ‘ यज्ञम् ’ सोमयागम् ‘ ऊर्ध्वं ’ स्वर्गलोकं ‘ नयतम् ’ प्रापयतम् । ‘ मा जिह्वरतम् ’ चलनश्रंशं मा कुरुतम् ॥

अध्वरो वै यज्ञ इति । “ ध्वरतिर्हिसाकर्मा । ” (निरु. १ । ३ । ३ ।) हिंसा नास्तीत्यध्वरः स ‘ यज्ञः ’ नयतमित्युक्ते किमिति कर्मापेक्षायां तद्दर्शयति-ऊर्ध्वमिमं यज्ञं देवलोकं नयतमिति । हला चलनम् (धा. पा. स्वा. प. ८०७) तदभावः, ‘ अह्वला ’ तयोः प्रवर्तनकाले ‘ समुद्गृह्येव ’ सम्यगुद्धृतं गृहीत्वेव । तस्य व्याख्यानम्-यथा नोत्सर्जेतामिति । दुष्टध्वनिविसर्गः यथाऽत्यन्तकर्षणे च ध्वनिर्नोत्पद्येतमित्यर्थः । अक्षध्वनेः श्रवणकटुत्वादसुर्यत्वम् ॥ १७ ॥

(मे) एतद्वाचयेत् । (त्सु) स्तुङ्गोष्ठमावदतं देवी दुर्भ्येऽआयुर्मा
निर्वादिष्टं प्रजां मा निर्वादिष्टमिति तस्यो हैषा प्रायश्चित्तिः ॥ १८ ॥

(स्तु) तदाहुः । (रु) उत्तरवेदेः प्रत्यङ्प्रक्रामेत्त्रीन्विक्रमांस्तुद्धविद्धानि
स्थापयेत्सा हविर्द्धानयोर्मात्रेति नात्र मात्राऽस्ति यत्रैव स्वयं मनसा मन्येत
नाहैव सत्राऽत्यन्तिकं नो दूरे तुस्थापयेत् ॥ १९ ॥

(ते) तेऽभिमन्त्रयते । (तेऽत्र) अत्र रमेथां वर्ष्मन्पृथिव्याऽडिति
वर्ष्म ह्येतत्पृथिव्यै भवति दिवि ह्यस्याहवनीयो भवति नभ्यस्थे करोति
तद्धि क्षेमस्य रूपम् ॥ २० ॥

एतद्वाचयेत्—“ स्वङ्गोष्ठमावदतम् देवी दुर्भ्ये आयुर्मा निर्वादिष्टम्, प्रजां मा निर्वा-
दिष्टम् ”—(वा. सं. ५ । १७) इति । तस्यो हैषा प्रायश्चित्तिः ॥ १८ ॥

तदाहुः—उत्तरवेदेः प्रत्यङ् प्रक्रामेत्, त्रीन् विक्रमांस्तद्धविर्द्धानि स्थापयेत्, सा हविर्द्धानयोर्मात्रेति ।
नात्र मात्राऽस्ति । यत्रैव स्वयं मनसा मन्येत । नाहैव सत्राऽत्यन्तिके, नो दूरे—तत् स्थापयेत् ॥ १९ ॥

तेऽभिमन्त्रयते—“ अत्र रमेथां वर्ष्मन् पृथिव्याः ”—(वा. सं. ५ । १७) इति । वर्ष्म
ह्येतत् पृथिव्यै भवति । दिवि ह्यस्याहवनीयो भवति । नभ्यस्थे करोति । तद्धि क्षेमस्य रूपम् ॥ २० ॥

एतद्वाचयेदिति । प्रमादाद्ध्वन्युत्पत्तौ “ स्वं गोष्ठम् ”—इति ‘ एतद् वाचयेत् ’ हे ‘ देवी ’ हवि-
र्द्धानि ! हे ‘ दुर्भ्ये ’ गृहेषु साधुरूपे । युवां ‘ स्वं ’ यजमानस्य स्वभूतं ‘ गोष्ठं ’ गवां स्थानम् ‘ आवदतं ’ सर्वतः
शब्दयतम् पशवः समृद्धाः स्युरिति ब्रूतमित्यर्थः । ‘ आयुः ’ अस्मादायुषं ‘ मा ’ ‘ निर्वादिष्टम् ’ ‘ प्रजां ’
पुत्रादिरूपां च ‘ मा निर्वादिष्टम् ’ । ‘ तस्य ’ ध्वनेरसुर्यस्य ‘ एषा ’ मन्त्रोच्चारणरूपा ‘ प्रायश्चित्तिः ’ ॥ १८ ॥

हविर्द्धानयोः स्थापनप्रदेशे पक्षान्तरमभिधातुं केषाञ्चित्पक्षमाह—तदाहुरिति । ‘ उत्तरवेदेः ’ पश्चात्सञ्चाराय
विक्रमत्रयं परित्यज्य यत्र देशे तयोः स्थापनं भवति, ‘ सा हविर्द्धानयोर्मात्रा ’ स्थापनप्रदेशप्रमाणम् । स्वपक्ष-
माह—नात्रेति । तत्र स्थापयेदिति शेषः । मनसा यत्र मन्येतेति विशिनष्टि—नाहैवेति । ‘ सत्रा ’ अभिमन्त-
देशेऽपि अतिदूरमतिसमीपञ्च विसृज्य मध्ये स्थापयेदित्यर्थः । तथा च कात्यायनः—“ पश्चादुत्तरवेदेस्त्रिषु प्रक्रमेष्टु
मत्या वा ”—(का. श्रौ. सू. ८ । १० ।) इति ॥ १९ ॥

ते अभिमन्त्रयते इति । स्थापनानन्तरं हविर्द्धानि अभिमन्त्रयेत्—अत्र रमेथामिति । ‘ पृथिव्यै ’ पृथिव्याः
‘ वर्ष्मणि ’ शरीरे अत्र च देशे हविर्द्धानि ‘ रमेथाम् ’ रतिं कुरुत । दिवि ह्यस्येति । एतद्धविर्द्धानस्य पृथि-
वीवे हेतुः । यस्मादुपरिभाग उत्तरवेदिरूपः ‘ आहवनीयः ’ ब्रुलोकस्थानीयः, अतस्तदधोवर्तिवेदिदेशस्य
पृथिवीशरीरत्वं युज्यते । ‘ नभ्यस्थे करोति ’ यथा नाम्याधारफलके भूमिष्ठे भवतः, तथा कुर्यात् । “ नाभि-

१—स्वं गोष्ठमिति च खर्जति । का. श्रौ. सू. ८ । ८९ । २—अत्र मूलपुस्तकेषु सर्वत्र निर्वादिष्टमित्येव दृश्यते । भाष्ये तु निर्वादिष्ट-
मिति । महीधरस्तु (वा. सं. ५ । १७) मन्त्रभाष्ये ‘ निर्वादिष्टम् ’ इत्येव पाठमवलम्ब्य ‘ निराकार्यम् ’ इति व्याचष्ट्यौ ।
३—अभिमन्त्रयतेऽत्र रमेथामिति । ८ । ९० ।

(म) अथोत्तरेण पश्येत्याध्वर्युः । (दुँ) दक्षिण१५ हविर्द्वानमुपस्त-
भ्नाति विष्णोर्नुकं वीर्याणि प्रवोचं यः पार्थिवानि विममे रुजा१६सि ।
योऽअस्कभायदुत्तरं१७ सधस्थं विचक्रमाणस्त्रेधोरुगायो विष्णवे त्वेति
मेथीमुपनिहन्तीति१८उतस्ततो यदु च मानुषे ॥ २१ ॥

(पु५थ) अथ प्रतिप्रस्थाता । (तो) उत्तर१५ हविर्द्वानमुपस्तभ्नाति दिवो
वा विष्णोऽउत वा पृथिव्या महो वा विष्णोऽउरोरन्तरिक्षात् । उभा हि
हस्ता वसुना पृणस्वा प्रयच्छ दक्षिणादौ सव्याद्विष्णवे त्वेति मेथी-

अथोत्तरेण पर्येत्याध्वर्युर्दक्षिणं हविर्द्वानमुपस्तभ्नाति—“ विष्णोर्नुकं वीर्याणि प्रवोचं
यः पार्थिवानि विममे रुजांसि । योऽअस्कभायदुत्तरं सधस्थं विचक्रमाणस्त्रेधो-
रुगायो विष्णवे त्वा ”—(वा. सं. ९।१८) इति । मेथीमुपनिहन्तीतरतः, ततो यदु
च मानुषे ॥ २१ ॥

अथ प्रतिप्रस्थाता उत्तरं हविर्द्वानमुपस्तभ्नाति—“ दिवो वा विष्णोऽउत वा पृथिव्या महो

नमं च ” (पा. सू. ९।१।२।ग. सू. ९९) इति यत्प्रत्यययोगे नमादेशः । उत्तरत्र प्रदेशस्य भूस्पर्शे
अंशः कदाचिद् भवेत्, अत एव तत् ‘क्षेमस्य रूपम्’ भवति ॥ २० ॥

अथोत्तरेण पर्येत्येति । दक्षिणहविर्द्वानस्योत्तरतः ‘ परित्य ’ पुरोदेशं गत्वा ‘ दक्षिणं हविर्द्वानम् ’ उप-
स्तभ्नाति । यथाऽधो न पतेत्, तथा कस्मिंश्चित् काष्ठे स्थापयेत् ॥

तन्मन्त्रः—“ विष्णोर्नुकम् ”—इति । ‘ विष्णोः ’ त्रिविक्रमावतारस्य ‘ वीर्याणि ’ ‘ प्रवोचम् ’ प्रव्रीमि ।
कानि तानि ? तदुच्यन्ते—‘ यः ’ विष्णुः ‘ पार्थिवानि ’ पृथिवीविकारान्, ‘ रुजांसि ’ ‘ लोका रुजांस्युच्यन्ते ’
(निरु० ४।३।३) इति निरुक्तम्, लोकान् विविधं परिच्छिन्नवान् । ‘ यः ’ च ‘ उत्तरम् ’ उपरितनं ‘ सधस्थं ’
सहस्थानं बुलोकम् ‘ अस्कभायत् ’ स्तम्भितवान् । किं कुर्वन् ? ‘ त्रेधा ’ त्रिप्रकारेण ‘ विश्वं ’ ‘ विचक्रमाणः ’
विविधं क्रममाणः सन्, ‘ उरुगायः ’ बहुभिर्महात्मभिर्बहुविधं वा श्रुत्यादिमुख्येन गीयमानः । यो विष्णुरेव-
मकरोत् तस्य वीर्याणि प्रवोचम् इति ॥

विष्णवे त्वेति मेथीमुपनिहन्तीति१ । हे ‘ मेथी ’ स्तम्भ ! ‘ विष्णवे ’ हविर्द्वानशकटाय ‘ त्वा ’ त्वाम्
उपहन्मीत्यर्थः । कस्मिन् देशे निहन्यादिति तमाह—इतरतस्ततो यदु च मानुषे इति । ‘ मानुषे ’ शकट-
धारणे ‘ यत् ’ स्थानमीषाप्रेतरभागः तदुत्तरत्र ‘ मेथी ’ स्तम्भं निहन्यादित्यर्थः । तथा च सूत्रकार उभयोरपि
दक्षिणतो निहननस्यैदं ब्राह्मणवाक्यं प्रमाणयामास “ उभे वा दक्षिणतः, इतरतस्ततः, यदु च मानुष इति
श्रुतेः (का. श्रौ. सू. ८।९९-९७) ”—इति ॥ २१ ॥

अथ प्रतिप्रस्थातेति२ । दक्षिणहविर्द्वानोत्तम्भनमन्त्रस्यायमर्थः । हे ‘ विष्णो ’ ! ‘ दिवः ’ बुलोकात्

१-उत्तरेण परिक्रम्य दक्षिणमुपस्तभ्नाति—विष्णोर्नुकमिति । का. श्रौ. सू. ८।९९।२-दक्षिणतः स्थूणामुपनिहन्ति विष्णवे
स्वेति । का. श्रौ. सू. ८।९२।३-दिवो वेत्युत्तरं प्रतिप्रस्थाता । का. श्रौ. सू. ८।९३।

मुपनिहन्तीतरतस्ततो यदु च मानुषे तद्यद्वैष्णवैर्यजुर्भिरुपचरन्ति
वैष्णवं हि हविर्द्धानम् ॥ २२ ॥

(म)अथ मध्यमं छदिरुपस्पृश्य वाचयति । प्रतद्विष्णुस्तवते वीर्येण मृगो
न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः । यस्योरुषु त्रिषु विक्रमणेष्वधिक्षियन्ति भुवनानि
विश्वेतीदृ० हैवास्यैतच्छीर्षकपालं यद्विदमुपरिष्ठादधीव ह्येतदक्षियन्त्य-
न्यानि शीर्षकपालानि तस्मादाहाधिक्षियन्तीति ॥ २३ ॥

वा विष्णुऽउरोरन्तरिक्षात् । उभा हि हस्ता वसुना पृणस्वा प्रयच्छ दक्षिणा-
दोत सव्याद्विष्णवे त्वा ”-(वा. सं. ५ । १९) इति । मेथीमुपनिहन्तीतरतस्ततो यदु
च मानुषे तद् यद्वैष्णवैर्यजुर्भिरुपचरन्ति वैष्णवं हि हविर्द्धानम् ॥ २२ ॥

अथ मध्यमं छदिरुपस्पृश्य वाचयति-“ प्रतद्विष्णुस्तवते वीर्येण मृगो न भीमः कुचरो
गिरिष्ठाः । यस्योरुषु त्रिषु विक्रमणेष्वधिक्षियन्ति भुवनानि विश्वा ”-(वा. सं. ५ ।
२०) इति । इदं हैवास्यैतत् शीर्षकपालम्-यद् इदमुपरिष्ठात् । अधीव ह्येतत् क्षियन्त्यन्यानि
शीर्षकपालानि । तस्मादाह-अधिक्षियन्तीति ॥ २३ ॥

‘ वा ’ अथवा ‘ पृथिव्याः ’ सकाशात् हे ‘ विष्णो ! ’ ‘ महः ’ महतो गुणात् ‘ उरोः ’ विस्तीर्णात्
‘ अन्तरिक्षात् ’ वा उभौ हस्तौ तावकौ ‘ वसुना ’ धनेन ‘ पृणस्व ’ पूरय । ततो ‘ दक्षिणात् ’ हस्तात्, अपि
चोत्तराच्च ‘ आ ’ सर्वतः ‘ प्रयच्छ ’ पूर्णं वसु यजमानार्थम् ॥

“विष्णवे त्वा ”-इति उत्तरहविर्द्धानस्य मेथीं प्रतिप्रस्थाता उपहृत्यार्त्तं “इतरतस्ततोः” इति पूर्ववत् (श.
प. ब्रा. ३ । ५ । ३ । २१) ॥ २२ ॥

अथ मध्यमं छदिरित्यादि “ तयोः सनववृत्तयोश्छदिरधि निदधाति ” इति छदिः प्रागुक्तम् (श. प. ब्रा.
३ । ५ । ३ । १०) । तत् ‘ उपस्पृश्य ’ “ प्रतद्विष्णुः ”-इति वाचयेत् ॥

तस्यार्थः-‘ विष्णुः ’ ‘ वीर्येण ’ वीरस्य कर्म वीर्यम्, तेन निमित्तेन ‘ प्रस्तवते ’ प्रस्तूयते । वीर्येण स्तूय-
मानत्वे दृष्टान्तः-मृगो न इति । ‘ कुचरः ’ कुत्सितं हिंसन् सञ्चरन् ‘ भीमः ’ सर्वप्राणिभीतिजनकः,
‘ गिरिष्ठाः ’ गिरिस्थायी ‘ मृगो न ’ सिंहतुल्यः । ‘ यस्य ’ विष्णोः, ‘ उरुषु ’ लोकत्रयव्यापकत्वेनातिविस्तृ-
तेषु ‘ त्रिषु ’ ‘ विक्रमणेषु ’ ‘ विश्वा ’ सर्वाणि ‘ भुवनानि ’ लोकाः ‘ अधिक्षियन्ति ’ अधिनिवसन्ति ॥

अथवा ब्राह्मणानुसारेणायं मन्त्रोऽधियज्ञपरतया व्याख्येयः । ‘ विष्णुः ’ हविर्द्धानाख्यः, तस्य यदुपरि वर्त-
मानं मध्यमं छदिरस्ति, तत् रतूयत इत्यर्थः । उत्तरवेदेः प्रत्यक् त्रिषु विक्रमणेष्वन्तीतिषु निधीयमानस्य यस्य
उपरिशीर्षकपालस्थानीयं मध्यमं छदिरस्ति, तस्य ‘ अधि ’ उपरि सर्वतो विश्वा भुवनानि भवन्तीति । भुवनानि
उपरिशीर्षकपालस्थानानि अन्यानि छदींषि क्षियन्ति निवसन्ति ॥

अधिक्षियन्तीत्येतं मन्त्रभागं व्याचष्टे-इदं हैवास्यैतच्छीर्षकपालमित्यादिना ॥ २३ ॥

(त्र्य) अथ रराट्यामुपस्पृश्य वाचयति । विष्णो रराटमसीति ललाटं^१ हैवास्यैतदुथोच्छ्रयाऽउपस्पृश्य वाचयति विष्णोः श्रुञ्चे स्थ इति स्त्रके हैवास्यैतेऽअथ युदिदं पश्चाच्छदिर्भवतीदुथं हैवास्यैतुच्छीर्षकपालं युदिदं पश्चात् ॥ २४ ॥

(दु) अथ लस्पूजन्या स्पन्द्या प्रसीव्यति । विष्णोः स्यूरसीत्यथ ग्रन्थिं करोति विष्णोर्ध्रुवोऽसीति नेद्रचवपुद्याताऽइति तं प्रकृते कूर्मन्विष्यति तुथो हाध्वर्युं वा यजमानं वा ग्राहो न विन्दति तन्निष्ठितमभिमृशति वैष्णवमसीति वैष्णवध्रुं हि हविर्द्धानम् ॥ २५ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥ ३ ॥ (५ । ३)

अथ रराट्यामुपस्पृश्य वाचयति—“ विष्णो रराटमसि ”—(वा. सं. ५ । २१) इति । ललाटं हैवास्यैतत् । अथोच्छ्रयाऽउपस्पृश्य वाचयति—“ विष्णो श्रुञ्चे स्थः ”—(वा. सं. ५ । २१) इति । स्त्रके हैवास्यैते । अथ यत् इदं पश्चाच्छदिर्भवति इदं हैवास्यैतत् शीर्षकपालं—यदिदं पश्चात् ॥ २४ ॥

अथ लस्पूजन्या स्पन्द्या प्रसीव्यति । “ विष्णो स्यूरसि ”—(वा. सं. ५ । २१) इति । अथ ग्रन्थिं करोति । “ विष्णोर्ध्रुवोऽसि ”—(वा. सं. ५ । २१) इति । नेद्र व्यपद्याताऽइति । तं प्रकृते कर्मन् विष्यति । तुथो हाध्वर्युं वा यजमानं वा ग्राहो न विन्दति । तन्निष्ठितमभिमृशति । “ वैष्णवमसि ”—(वा. सं. ५ । २१) इति । वैष्णवं हि हविर्द्धानम् ॥ २५ ॥

अथ रराट्यामुपस्पृश्येति^१ । ‘ रराट्याम् ’ रराटीमित्यर्थः । ‘ अस्प ’ हविर्द्धानस्य ‘ एतत् ’ रराट्याख्यमङ्गं ललाटं खलु ‘ अथ ’ अतः ‘ उच्छ्रया’, द्वारशाखे द्वारस्थोभयपार्श्ववर्तिनी तृणादिनिर्मिते प्रावरणे, तौ ‘ उपस्पृश्य ’ ‘ वाचयति ’—विष्णोरिति । ‘ विष्णोः ’ हविर्द्धानस्य ‘ श्रुञ्चे ’ सुक्लिणी, ओष्ठसन्धी ‘ स्थः ’ भवयः । श्रुञ्चशब्दार्थमाह—स्त्रके हैवास्यैते इति । पश्चाच्छदिषः स्थानं प्रशंसति—अथ यदिदं पश्चाच्छदिरिति । ‘ इदं पश्चाच्छदिः ’ हविर्धानाल्यस्य यज्ञशिरसः पश्चात्, कपालस्थानीयमित्यर्थः ॥

अथ मध्यच्छदिष उपरिगतानि त्रीण्यपि छदीषि उदगप्राणि कर्तव्यानि; त्रयाणामपि प्रागग्रोकरणे पश्चाच्छदिरिति श्रूयमाणं पश्चादित्युक्तं न युज्येत । तथा च कात्यायनः—“ उदगप्राणि च्छदीषि भवन्ति पश्चाच्छ्रुतेः ” इति (का. श्रौ. सू. ८ । १०२) ॥ २४ ॥

अथ लस्पूजन्या स्पन्द्या प्रसीव्यतीति^१ । ‘ लस्पूजनी ’ नाम सीवनसाधनसूच्यादिः तत्र सम्बद्धया रज्ज्वेत्यर्थः । द्वारशाखां दर्भरावेष्टय रज्ज्वा “ विष्णोः स्यूरसि ”—इति मन्त्रेण सीव्येत । हे द्वाये ! यद्वा हे रज्जो ! त्वं ‘ विष्णोः ’ हविर्द्धानस्य ‘ स्यूः ’ स्यूतप्रदेशः ‘ अस्ति ’ । हे ग्रथ्यमानप्रदेश ! त्वं विष्णोः हविर्द्धानस्य ‘ ध्रुवः ’ अच्युतावयवः ‘ अस्ति ’ । अतस्त्वं ग्रथ्नामीत्यर्थः ॥

१—“ विष्णवे त्वा ” इत्यधिको मन्त्रभागः संहितायाम् । २—विष्णोरराटमिति रराट्याम् । का. श्रौ. सू. ८ । १०० । ३—द्वायाः परिषीव्यति लस्पूजनिप्रतिहृतया रज्ज्वाविष्णोः स्यूरसीति का. श्रौ. सू. ८ । १०३ । ४—विष्णोर्ध्रुवोऽसीति ग्रन्थिं करोति का. श्रौ. सू. ८ । १०४ ।

द्वयं वाऽअभ्युपरवाः खायन्ते । शिरो वै यज्ञस्य हविर्द्धानं तद्यऽइमे
शीर्षश्चत्वारः कूपाऽइमावुह द्वाविमौ द्वौ तानेवैतत्करोति तस्मादुपरवा-
न्खनति ॥ १ ॥

देवाश्च वाऽअसुराश्च । (श्रौ) उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे ततोऽसु-
राऽएषु लोकेषु कृत्यां वलगाञ्चिचरुनुरुतैवृद्धिदेवानभिभवेमेति ॥ २ ॥

तद्वै देवाऽअस्पृण्वतु । तऽएतैः कृत्यां वलगानुदखनन्यदावै कृत्यामुत्ख-
नन्त्यथ साऽलसा मोघा भवति तथोऽएवैषु ऽएतद्यस्माऽअत्र कुश्चिद्-

उपरवविधिः ।

द्वयं वाऽअभ्युपरवाः खायन्ते । शिरो वै यज्ञस्य हविर्द्धानम् । तद् यऽइमे शीर्षश्चत्वारः कूपाः
इमावह द्वौ, इमौ द्वौ । तानेवैतत् करोति । तस्मादुपरवान् खनति ॥ १ ॥

देवाश्च वाऽअसुराश्च उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे । ततोऽसुरा एषु लोकेषु कृत्यां वलगान् निच-
रुनुः, उतैवृद्धिदेवानभिभवेमेति ॥ २ ॥

तद्वै देवाऽअस्पृण्वत, तऽएतैः कृत्यां वलगानुदखनन् । यदा वै कृत्यामुत्खनन्ति—अथ साऽलसा

ग्रन्थिकरणप्रयोजनमाह—नेद् व्यवपद्याता इतीति । अवाग् विविधं नैव पतेदित्येवमर्थमित्यर्थः । तं ग्रन्थि
' कर्मन् ' कर्मणि प्रकृते ' प्रकर्षेण कृते परिसमाप्ते ' विष्यति ' विमुञ्चेत् । तत् ऊर्ध्वमपि बन्धने सति
तदपरावेन ' अध्वर्यु ' ' यजमानं ' च ' ग्राहः ' गृह्णाति विश्लेषे सति स न भवतीत्यर्थः । निष्ठितमभिमृ-
शति वैष्णवमसीतीति (का. श्रौ. सू. ८ । १०७) । ' निष्ठितं ' सीवनेन सुनिष्पन्नम् । स्पष्ट-
मन्यत् ॥ २९ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे पञ्चमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ (३-९-३) ॥

सोमाभिषवायोपरवाणां खननं विवक्षुः खननस्योभयार्थतामाह—द्वयं वा इति । प्रयोजनद्वयमभिलक्ष्य खायन्त
इत्यर्थः । प्रथमं प्रयोजनमाह—शिरो वै यज्ञस्येति । यस्मात् शिरसि ' चत्वारः कूपाः ' कर्णच्छिद्रे द्वे,
नासिकाछिद्रे द्वे इति ' चत्वारः ' ' कूपाः ' कूपवन्निम्नप्रदेशाः । ' इमौ '—इति अभिनयोक्तिः । हविर्द्धान-
स्यापि यज्ञशिरोरूपत्वात् तत्र चतुरः ' उपरवान् ' खनेत् ॥ १ ॥

द्वितीयं प्रयोजनमाह—देवाश्च वा असुराश्चेति । द्वेष्यवधार्य भूमौ स्थापिताः कृत्याविशेषाः ' वलगाः '
तान् निखातवन्तः ' उत ' ' एवञ्चित् ' एवमपि युद्धेनाशकमुवन्तः । अनेनाप्युपायेन ' देवान् अभिमवेम '
' इति ' तेषामभिप्रायः ॥ २ ॥

तद्वै देवा अस्पृण्वतेति । ' तत् ' असुरैः कृतं खननाख्यम् ' अस्पृण्वत ' देवाः तदुत्खननेन हिंसितवन्तः ।

१-उपकृते प्रसूचति । का. श्रौ. सू. ८ । १०५ ॥ निष्ठाप्य वैष्णवमसीत्यालभते । १०७ । २-दक्षिणस्यानसोऽथः प्रउगं
खनत्युपरवान् । का. श्रौ. सू. ८ । १११ । प्रउगं—ईषाद्वयसंयोजनप्रदेशः ।

द्विषन्भ्रातृव्यः कृत्यां वलगान्निखनति तानेवैतदुत्किरति तस्मादुपरवान्
खनति स दक्षिणस्य हविर्द्धानस्याधोऽधः प्रउगं खनति ॥ ३ ॥

सोऽभिमादत्ते । देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ता-
भ्यामाददे नार्भ्यसीति समानऽएतस्य यजुषो बन्धुयोषो वा एषा यदभि-
स्तस्मादाह नार्भ्यसीति ॥ ४ ॥

तान्प्रादेशमात्रं विना परिलिखति । (ती) इदमहं^१ रक्षसां ग्रीवाऽअपि-
कृन्तामीति वज्रो वा अभ्रिर्वज्रेणैवैतन्नाश्रणां^२ रक्षसां ग्रीवाऽअपि-
कृन्तति ॥ ५ ॥

मोघा भवति । तयोऽएवैष एतद् । यद्यस्माऽअत्र कश्चिद् द्विषन् भ्रातृव्यः कृत्यां वलगान् निखनति,
तानेवैतदुत्किरति । तस्मादुपरवान् खनति । स दक्षिणस्य हविर्द्धानस्याधोऽधः प्रउगं खनति ॥ ३ ॥

सोऽभिमादत्ते—“देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां, पूष्णो हस्ताभ्यामाददे
नार्यसि ”—(वा. सं. ५।२२) इति । समान एतस्य यजुषो बन्धुः । योषो वा एषा—यदभिः ।
तस्मादाह—नार्यसीति ॥ ४ ॥

तान् प्रादेशमात्रं विना परिलिखति—“इदमहं रक्षसां ग्रीवा अपि कृन्तामि ”—(वा. सं.
५।२२) इति वज्रो वा ऽअभिः । वज्रेणैवैतन्नाश्रणां रक्षसां ग्रीवा ऽअपि कृन्तति ॥ ५ ॥

हिंसाप्रकारमाह—त एतैरिति । ‘एतैः’ उपरवैः । ‘अथ’ कृत्योत्खननानन्तरमेव ‘सा’ कृत्या ‘अलसा’
स्वव्यापारं हननं कर्तुमसहमाना, अत एव ‘मोघा’ व्यर्था भवति । यथा देवेषु, एवं मनुष्येषु अयं कृत्यापरि-
हारोपाय इत्याह—तद्यो एवैष एतदिति । खननप्रदेशमाह—स दक्षिणस्य हविर्द्धानस्येति । ईषाद्वयसंयोजन-
प्रदेशः ‘प्रउगम्,’ तस्य ‘अधोऽधः’ सन्निहिताधःप्रदेशे । ‘अधोऽधः’ शब्दयोगात् प्रउगमिति द्वितीया
(पा. सू. २।३।२ ॥ १।४।४८ । वा. ३) ॥ ३ ॥

खननायाभ्यादानं समन्त्रकं विधत्ते—सोऽभिमादत्त इति^१ । “देवस्य त्वा ” इति । “नार्यसि ”—इति
मन्त्रान्तरम् । नरस्यापत्यं स्त्री ‘नारी’ । हे अग्ने ! त्वं नारी असि । इत्यपि स्तुतिः । यत् प्राक् “देवस्य
त्वा”—इत्यस्य ब्राह्मणमुक्तं, (श. ब्रा. १।१।२।२७) तदत्रातिदिशति—समान एतस्य बन्धुरिति ।
‘एतस्य’ ‘यजुषः’ देवस्य त्वेत्यस्य यजुर्मन्त्रेत्येत्यर्थः । आदीयमानाया अभ्याः स्त्रीत्वान्मन्त्रे नारीशब्देना-
भ्रिरभिहितेत्याह—योषा उ वा एषेत्यादि ॥ ४ ॥

तान् प्रादेशमात्रं विनेति^२ । मध्ये—मध्ये प्रादेशमात्रान्तरालं विहाय समचतुरस्रे खननप्रदेशे चतुरोऽवटान्
प्रादेशमात्रान् परिलिखेदित्यर्थः । इदमहमिति लेखनमन्त्रः ॥ ५ ॥

१—अभ्यादि करोत्यवटवदापरिलेखनात् । का. श्रौ. सू. ८।११२ । २—देवस्य त्वेत्यभिमादाय । का. श्रौ. सू. ६।४१ ।

३—प्रादेशमात्रांस्तदन्तरान् । का. श्रौ. सू. ८।११८ ।

तद्यावेतौ पूर्वौ । तयोर्दक्षिणमेवाग्रे परिलिखेदथापरोरुत्तरमथापरयो-
र्दक्षिणमथ पूर्वयोरुत्तरम् ॥ ६ ॥

(मु) अथोऽइतरथाऽऽहुः । (रु) अपरयोरेवाग्रऽउत्तरं परिलिखेदथ पूर्व-
योर्दक्षिणमथापरयोर्दक्षिणमथ पूर्वयोरुत्तरमित्यथोऽअपि समीच एव परि-
लिखेदेतं त्वेवोत्तमं परिलिखेद्य एष पूर्वयोरुत्तरो भवति ॥ ७ ॥

तान्यथापरिलिखितमेव यथापूर्वं खनति । बृहन्नसि बृहद्रवाऽइत्युप-
स्तौत्येवैनानेतन्मह्यत्येव यदाह बृहन्नसि बृहद्रवाऽ इति बृहतीमिन्द्राय
वाचं वदेत्तुन्द्रो वै यज्ञस्य देवता वैष्णवुः हविर्द्धानं तत्सेन्द्रं करोति
तस्मादाह बृहतीमिन्द्राय वाचं वदेति ॥ ८ ॥

तद् यावेतौ पूर्वौ तयोर्दक्षिणमेवाग्रे परिलिखेत् । अथापरोरुत्तरम् । अथापरयोर्दक्षिणम् । अथ
पूर्वयोरुत्तरम् ॥ ६ ॥

अथोऽइतरथाऽऽहुः—अपरयोरेवाग्रऽउत्तरं परिलिखेत् । अथ पूर्वयोर्दक्षिणम् । अथापरयोर्दक्षिणम् ।
अथ पूर्वयोरुत्तरमिति । अथोऽअपि समीच एव परिलिखेत् । एतं त्वेवोत्तमं परिलिखेत् । य एष पूर्वयो-
रुत्तरो भवति ॥ ७ ॥

तान् यथापरिलिखितमेव यथापूर्वं खनति । “ बृहन्नसि बृहद्रवाः ”—(वा. सं. ५।२२)
इति । उपस्तौत्येवैनानेतत् मह्यत्येव यदाह—बृहन्नसि बृहद्रवा इति । “ बृहतीमिन्द्राय वाचं
वद ”—(वा. सं. ५।२२) इति । इन्द्रो वै यज्ञस्य देवता वैष्णवं हविर्द्धानम् । तत् सेन्द्रं करोति ।
तस्मादाह—बृहतीमिन्द्राय वाचं वदेति ॥ ८ ॥

अवटखनने द्वौ प्रकारौ, अक्षण्या सम्यक् चेति । अक्षण्याऽपि द्विविधोपपद्यते तत्रैक प्रकारमाह—तद्यावेतौ
पूर्वौ तयोर्दक्षिणमेवाग्र इत्येवमादिना । आग्नेयवायव्यनैऋतैशानक्रमेणेत्येकः प्रकारः ॥ ६ ॥

द्वितीयं प्रकारमाह—‘अथो इतरथाऽऽहुः’ ‘अपरयोरेवाग्रऽउत्तर’ मित्यादिना वायव्याग्नेयनैऋतैशानक्रमेणेत्यर्थः ।
स्वकीयं सम्यक्परिलेखनपक्षमाह—अथो इतरथाऽऽहुरिति । अथो अपि समीच । एवेति आग्नेयादिप्राद-
क्षिण्यक्रमेणेत्यर्थः ॥ ७ ॥

य एष पूर्वयोरुत्तरः, तमुत्तरं कुर्यादित्यभिधानात् खननमपि परिलेखनक्रमेण कर्तव्यमित्याह—तान् यथा
परिलिखितमेवेति । तत्र मन्त्रः—बृहन्नसीति । हे अवट ! त्वं ‘ बृहन् ’ स्वरूपतो महान् ‘ असि ’ । तथा
‘ बृहद्रवाः ’ प्रभूतध्वनिरसि । अतो ‘ बृहती ’ महती ‘ वाचम् ’ ‘ इन्द्राय ’ इन्द्रार्थम्, सोमस्येन्द्रार्थत्वात्
तदर्थत्वाद्गुणवखननस्य स्तुतिकरीं वाचं ‘ वद ’ शब्दय ॥

पुनर्वाग्विशेष्यते—‘ रक्षोहनम् ’ । हन्तेः “ बहुलं छन्दसि ” (पा. सू. ३।२।८८) इति क्प् ।
रक्षांसि हन्ति तादृशीम् । ‘ बलगहनम् ’ बलगान् हन्तीति बलगाहा, तां बलगहनम् । ‘ वैष्णवन् ’ विष्णु-
देवत्यां वाचम् । वदेति सम्बन्धः ॥

१—अक्षण्या व्याघ्राणवत् । उत्तरापरं वा प्रथमम् । सम्यग्वा । उत्तरपूर्वत्वत्यम् । का. श्रौ. सू. ८ । ११४-११७ ।
२—बृहन्नसीति यथापरिलिखितं खनति । का. श्रौ. सू. ८-११९ ।

रक्षोहणं वलगहनमिति । रक्षसां ह्येते वलगानां वधाय खायन्ते
वैष्णवीमिति वैष्णवी हि हविर्द्वानि वाक् ॥ ९ ॥

(तृ०) तान्यथाखातमेवोत्किरति । (ती) इदमहं तं वलगमुत्किरामि
युग्मे निष्ठयो यममात्यो निचखानेति निष्ठयो वा वाऽअमात्यो वा कृत्यां
वलगान्निखनति तानेवैतदुत्किरति ॥ १० ॥

(ती) इदमहं तं वलगमुत्किरामि । युग्मे समानो यमसमानो निचखानेति
समानो वा वाऽअसमानो वा कृत्यां वलगान्निखनति तानेवैतदुत्किरति ११

(ती) इदमहं तं वलगमुत्किरामि । युग्मे सबन्धुर्यमसबन्धुर्निचखा-
नेति सबन्धुर्वा वाऽअसबन्धुर्वा कृत्यां वलगान्निखनति तानेवैतदु-
त्किरति ॥ १२ ॥

“ रक्षोहणं वलगहनम् ”—(वा. सं. ५ । २३) इति । रक्षसां ह्येते वलगानां वधाय खायन्ते ।
“ वैष्णवीम् ”—(वा. सं. ५ । २३) इति । वैष्णवी हि हविर्द्वानि वाक् ॥ ९ ॥

तान् यथाखातमेवोत्किरति । “ इदमहं तं वलगमुत्किरामि युग्मे निष्ठयो यममात्यो
निचखान ”—(वा. सं. ५ । २३) इति । निष्ठयो वा वाऽअमात्यो वा कृत्यां वलगान् निखनति
तानेवैतदुत्किरति ॥ १० ॥

“ इदमहं तं वलगमुत्किरामि यं मे समानो यमसमानो निचखान ”—(वा. सं. ५ ।
२३) इति । समानो वा वाऽअसमानो वा कृत्यां वलगान् निखनति तानेवैतदुत्किरति ॥ ११ ॥

“ इदमहं तं वलगमुत्किरामि, यं मे सबन्धुर्यमसबन्धुर्निचखान ”—(वा. सं. ५ । २३)
इति । सबन्धुर्वा वाऽअसबन्धुर्वा कृत्यां वलगान् निखनति । तानेवैतदुत्किरति ॥ १२ ॥

मन्त्रं चतुर्धा विभज्य व्याचष्टे—वृहन्नसि वृहद्रवा इत्युपस्तौत्येवैनानित्यादिना । प्रत्यक्षतो वृहत्त्ववृहद्र-
वत्वयोः प्रतीतिरुपस्तुत्यभिधानमित्यर्थः । सा च किमर्थेत्यत आह—महयत्येवेति । इन्द्रो वा इत्यादि ।
“ इन्द्राय ” इत्यभिधानेनान्यदेवताकस्य हविर्द्वानस्योपरवाधारभूतस्य सेन्द्रत्वं कृतवान् भवतीत्यर्थः । रक्षोहण-
मित्यादि । स्पष्टम् ॥ ८ ॥ ९ ॥

खाताया मृद उद्वपनेऽपि खननक्रम एवेत्याह—तान् यथाखातमेवेति । चतुर्णां खातानां चत्वारो मन्त्राः ।
“ यं मे निष्ठयो यममात्यो निचखान ” इति प्रथमगते । “ यं मे समानो यमसमानः ” इति द्वितीये । “ यं
मे सबन्धुर्यमसबन्धुः ” इति तृतीये । “ यं मे सजातो यमसजातः ” इति चतुर्थे । “ इदमहं तं वलग-
मुत्किरामि ”—इति, “ निचखान ”—इति च सर्वशेषः ॥

‘ इदं ’ मृदुत्किरणप्रकारेणाहतम्, निष्ठयेनामात्येन वा खातम्, वलगकृत्याविशेषम्, मृद्व्याजेन ‘ उत्किरामि ’
ऊर्ध्वं प्रक्षिपामि । ‘ तम् ’—इत्युक्तम्, कमित्याह—यमित्यादि । ‘ निष्ठयः ’ अस्मत्तो नीचः । “ सनाभिर्यश्च

(ती) इदमहं तुं वलगमुत्किरामि । युम्मे सजातो यमसजातो निच-
खानेति सजातो वा वाऽअसजातो वा कृत्यां वलगात्रिखनति ताने-
वैतदुत्किरत्युत्कृत्यां किरामीत्यन्ततऽउद्वपति तुत्कृत्यामुत्किरति ॥ १३ ॥
तान्वाहुमात्रान्खनेत् । (ड) अन्तो वाऽएषोऽन्तेनैवैतत्कृत्यां मोहयति
तानक्षण्या सन्तुन्दन्ति यद्यक्षण्या न शक्नुयादपि समीचस्तुस्मादिमे
प्राणाः परः सन्तृण्णाः ॥ १४ ॥

(स्तु)तान्यथाखातमेवावमर्शयति । स्वरगुडसि सपत्नहा सत्रगुडस्याभमा-
तिहा जनगुडसि रक्षोहा सर्वगुडस्यभिन्नहेत्याशीरेवैतस्य कर्मणऽआ-
शिपमेवैतडाशास्ते ॥ १५ ॥

“ इदमहं तं वलगमुत्किरामि, यं मे सजातो यमसजातो निचखान ”—(वा. सं.
५ । २३) इति । सजातो वा वाऽअसजातो वा कृत्यां वलगान् निखनति । तानेवैतदुत्किरति ।
“ उत्कृत्यां किरामि ”—(वा. सं. ५ । २३) इति । अन्तत उद्वपति । तत् कृत्यामुत्किरति ॥ १३

तान् वाहुमात्रान् खनेत् । अन्तो वा ऽएषः, अन्तेनैवैतत् कृत्यां मोहयति । तानक्षण्या सन्तु-
न्दन्ति । यद्यक्षण्या न शक्नुयात्—अपि समीचः । तस्मादिमे प्राणाः परः सन्तृण्णाः ॥ १४ ॥

तान् यथाखातमेवावमर्शयति । “ स्वरगुडसि सपत्नहा, सत्रगुडस्यभिमातिहा, जन-

निष्ठयः (क. सं. १० । १३३ । ५) ”—इत्यादिमन्त्रवर्णानीचार्थता ‘ निष्ठय ’—शब्दस्य । ‘ अमात्यः ’ सह
वर्तमानः । ‘ अमा ’—शब्दः सहवचनो गृहवचनो वा तत्र भवोऽमात्यः । “ अव्ययाच्यप् ” (पा. सू. ४ । २ ।
१०४) एकगृहवासीत्यर्थः । तयोरेव कलहस्य सम्भावितत्वात् । सहोत्पन्नो वा । निखातवान् । तमुत्किरामीति
सम्बन्धः । निष्ठयो वेत्यादि प्रथमस्वोत्किरणम् । निष्ठयामात्ययोर्वलगोत्किरणरूपमित्यर्थः । समानः सदृशः बन्धुः
‘ सवन्धुः, ’ समानबन्धनः । एकस्मिन्नेव विषये व्यापारवानित्यर्थः । ‘ सजातः ’ सहोत्पन्नः । स्पष्ट-
मन्यत् ॥ १०—१३ ॥

खननस्य प्रमाणमाह—तान् वाहुमात्रानिति । अंगुलिप्रादेशाद्यपेक्षया वाहुप्रमाणस्य अन्तत्वात् ततोऽधिका-
न्प्रदेशात् मृदुद्धरणस्याशक्यत्वाद्वाहुमात्रस्यान्तत्वम् । छिद्राणामन्तरप्रदेशसन्तर्दनं तत्प्रकारं च विधत्ते—तान-
क्षण्या सन्तुन्दन्तीति । पूर्वयोर्दक्षिणस्यापरयोरुत्तरस्य चान्तरालदेशम् । अनेनावशिष्टयोरप्युक्तं भवति ।
अपि समीच इति (का. श्रौ. सू. ८ । १२३) । वक्रस्याशक्यत्वे समीचेवाभितृन्यात् । तस्मादिति ।
अर्थवादः पक्षद्वयसाधारणः । यस्मादेतेऽन्तः सन्तृण्णाः ‘ तस्मात् ’ ‘ इमे ’ ‘ प्राणाः ’ मुखच्छिद्राणि
अन्तः सन्तृण्णानि ॥ १४ ॥

तान् यथाखातमेवावमर्शयतीति । ‘ अवमर्शयति ’ अन्तःप्रदेशस्य निम्नोन्नतत्वपरिहाराय सम्मृशेत् ।

(स्तुऽथा) अथाध्वर्युश्च यजमानश्च सम्मृशेते । पूर्वयोर्दक्षिणेऽध्वर्यु-
र्भवत्यपरयोरुत्तरे यजमानः सोऽध्वर्युः पृच्छति यजमानं किमत्रेति भद्र-
मित्याह तन्नो सहेत्युपांश्वध्वर्युः ॥ १६ ॥

(१) अथापरयोर्दक्षिणेऽध्वर्युर्भवति । पूर्वयोरुत्तरे यजमानः स यजमानः
पृच्छत्यध्वर्यो किमत्रेति भद्रमित्याह तन्म इति यजमानस्तद्यदेवुं सम्मृ-
शेते प्राणानेवैतत्सयुजः कुरुतस्तुस्मादिमे प्राणाः परः संविद्रेऽथ यत्पृष्टो
भद्रमिति प्रत्याह कल्याणमेवैतन्मानुष्यै वाचो वदति तस्मात्पृष्टो
भद्रमिति प्रत्याह्यथ प्रोक्षत्येको वै प्रोक्षणस्य बन्धुर्मेध्यानेवैतत्करोति ॥ १७ ॥

राडसि रक्षोहा, सर्वराडस्यमित्रा ”—(वा. सं. ५ । २४) इति । आशीरेवैषेतस्य कर्मणः—
आशिवमेवैतदाशस्ते ॥ १५ ॥

अथाध्वर्युश्च यजमानश्च सम्मृशेते । पूर्वयोर्दक्षिणेऽध्वर्युर्भवति । अपरयोरुत्तरे यजमानः । सो-
ऽध्वर्युः पृच्छति—यजमान ! किमत्रेति ? भद्रमित्याह । तन्नो सह—इत्युपांश्वध्वर्युः ॥ १६ ॥

अथापरयोर्दक्षिणेऽध्वर्युर्भवति । पूर्वयोरुत्तरे यजमानः । स यजमानः पृच्छति—अध्वर्यो ! किम-
त्रेति ? भद्रमित्याह । तत् मऽइति यजमानः । तद् यदेवं सम्मृशेते प्राणानेवैतत् सयुजः कुरुतः ।
तस्मादिमे प्राणाः परः संविद्रे । अथ यत् पृष्टो भद्रमिति प्रत्याह—कल्याणमेवैतन्मानुष्यै वाचो
वदति । तस्मात् पृष्टो भद्रमिति प्रत्याह । अथ प्रोक्षति । एको वै प्रोक्षणस्य बन्धुः,—मेध्याने-
वैतत्करोति ॥ १७ ॥

तन्मन्त्रचतुष्टयस्यार्थः—स्वयमेव राजत इति वा स्वकीयमेव राज्यमस्येति वा ‘स्वराट्’ । हे उपरव ! तादृक्
त्वम् ‘असि’ । ‘सपत्नहा’ भव । अस्मानपि सपत्नस्य शत्रोर्हन्तनेन स्वराजं कुर्विति भावः । ‘सत्रा’ सह,
एकधा एकोद्योगेन राजत इति ‘सत्रराट्’ । अभितो हितकोऽभिमातिः तस्य हन्ता ‘अभिमातिहा’ ।
सर्वेषु राजत इति ‘सर्वराट्’ मितः सकाशात् त्राता ‘मित्रः’ अतथाभूतः ‘अमित्रः’ । अत्र कात्यायनः—
“स्वराडित्यवमर्शयति यथाखातं प्रतिमन्त्रम्” (का० श्रौ० सू० ८ । १२४) इति ॥ १५ ॥

‘अध्वर्युश्च यजमानश्च सम्मृशेते—’ परस्परं हस्तसंस्पर्शं कुर्यातामित्यर्थः । तयोर्दक्षिणं व्यवस्थापयति—
पूर्वयोर्दक्षिणेऽध्वर्युर्भवति, अपरयोरुत्तरे यजमानः—इति । सोऽध्वर्युणा किमत्र विद्यत इति पृष्टो यजमानो
भद्रमिति प्रतिद्वयात् । “तन्नो सह—” इति ‘उपांशु’ वदतोऽध्वर्योरयमभिप्रायः—यज्ञसंस्पृष्टं यद्यत्
फलम्, तस्य सर्वस्य यजमानस्वामिकत्वाद्बन्धुरभिधानमयुक्तमिति ॥ १६ ॥

अथापरयोर्दक्षिणेऽध्वर्युरिति । पूर्वस्मिन् सम्मर्शनवाक्येऽध्वर्युः पृच्छेत, अत्र तु यजमान इति विशेषः ।

१—अध्वर्युयजमानो सम्मृशेते पूर्वोर्दक्षिणेऽध्वर्युरपर्युत्तरे यजमानः । का० श्रौ० सू० ८ । १२५ । २—अध्वर्युः पृच्छति यजमानं
किमत्रेति । भद्रमित्याह । तन्नो सह—इत्यध्वर्युर्दक्षिणेऽध्वर्युः । का० श्रौ० सू० १२६ । १२७ । १२८ । ३—पुनर्दक्षिणापरेऽध्वर्युः पूर्वोत्तरे
यजमानो यजमानः पृच्छत्यध्वर्यो किमत्रेति भद्रमिति प्रोक्ते तन्म इति यजमानः का० श्रौ० सू० ८—१२९ ।

स प्रोक्षति । रक्षोहणो वो वलगहन इति रक्षोहणो ह्येते वलगहनो ह्येते प्रोक्षामि वैष्णवानिति वैष्णवा ह्येते ॥ १८ ॥

(तेऽथ) अथ याः प्रोक्ष्यः परिशिष्यन्ते । ताऽअवटेष्ववनयति तद्या इमाः प्राणेष्वपस्तुऽएवैतद्धाति तस्मादेषु प्राणेष्विमाऽआपः ॥ १९ ॥

सोऽवनयति । रक्षोहणो वो वलगहनोऽवनयामि वैष्णवानित्युथ बर्हीषि प्राचीनाग्राणि चोदीचीनाग्राणि चावस्तृणाति तद्यानीमानि प्राणेषु लोमानि तान्येवैतद्धाति तस्मादेषु प्राणेष्विमानि लोमानि ॥ २० ॥

स प्रोक्षति । “रक्षोहणो वो वलगहनः”—(वा. सं. ५। २५) इति । रक्षोहणो ह्येते, वलगहनो ह्येते । “ प्रोक्षामि वैष्णवान् ”—(वा. सं. ५। २५) इति । वैष्णवा ह्येते ॥ १८ ॥

अथ याः प्रोक्ष्यः परिशिष्यन्ते—ता अवटेष्ववनयति । तद् या इमाः प्राणेष्वपः—ता एवैतद्धाति । तस्मादेषु प्राणेष्विमाऽआपः ॥ १९ ॥

सोऽवनयति । “रक्षोहणो वो वलगहनोऽवनयामि वैष्णवानिति”—(वा. सं. ५। २५) इति । अथ बर्हीषि प्राचीनाग्राणि च उदीचीनाग्राणि चावस्तृणाति । तद् यानीमानि प्राणेषु लोमानि—तान्येवैतद्धाति । तस्मादेषु प्राणेष्विमानि लोमानि ॥ २० ॥

यजमानस्य स्वामित्वेन स्वातन्त्र्यादध्वर्युदृष्टस्यापि भद्रस्य स्वद्रव्यत्वात् “ तन्मे ” ‘ इति ’ ब्रूयात् । सम्मर्शनं प्राणसंयोगहेतुत्वेन प्रशंसति—तद्यदेवमिति । सह युजते इति ‘ संयुजः ’ अन्तरेकीभूतान् कृतवन्तौ भवतः । अत इदानीन्तना मनुष्यशिरस्थाः प्राणाः ‘ संविद्रे ’ संविद्रेत सङ्गता भवन्ति । “ लोपस्त आत्मनेपदेपु ”—(पा. सू. ७। १। ४१) इति ‘ त ’—लोपः । “ वेत्तेर्विभाषा ”—(पा. सू. ७। १। ७) इति रुट् । ‘ भद्रम् ’—‘ इति ’ प्रतिवदनं यदस्ति, तद् ‘ एतन्मानुष्ये वाचः कल्याणं वदति ’ हस्तसंस्पर्शन-कालकृतभद्रवचनप्रतिवदनमित्यर्थः । तस्मादौक्तिकवचनेषु भद्रत्वाय अवश्यं भद्रवचनं कर्तव्यम् ॥

अथ प्रोक्षतीति । प्रतिगर्तं प्रोक्षणम् । प्रोक्षणस्य मेध्यत्वलक्षणोऽर्थवादः सर्वत्रैकविध एवेत्याह—एको वै प्रोक्षणस्य बन्धुरिति ॥ १७ ॥

समन्त्रकं प्रोक्षणं विधत्ते—स प्रोक्षतीति । ‘ रक्षोहणः—’ इति बहुवचननिर्देशात्सहप्रोक्षणम् । पृथक्प्रोक्षणपक्षे मन्त्रावृत्तिः । तथा च कात्यायनः—“ प्रोक्षत्येनान् रक्षोहण इति, भेदे च मन्त्रावृत्तिः सन्निपातित्वात्—” (का. श्रौ. सू. ८। १३०—१३१) इति । मन्त्राणां क्रियासहावर्तनत्वेन व्यभिचारादित्यर्थः । सहत्वपक्षे बहुवचनमौपचारिकम् । स्पष्टो मन्त्रार्थः ॥ १८ ॥

अथ याः प्रोक्ष्य इति । अवटेषु प्रोक्षणीशेषावनयनं प्रशंसति—तद्या इमाः प्राणेष्वप इति । ‘ प्राणेषु ’ कर्णनासादिविवरेषु ‘ याः ’ ‘ आपः ’ सन्ति ‘ ता एव ’ ‘ एतन् ’ एतेनावनयनेन यज्ञशिरस्मोपरवाह्यप्राणेषु स्थापितवान् भवति । तस्मादित्यादि । ‘ एषु प्राणेषु ’ मनुष्यप्राणेषु ॥ १९ ॥

सोऽवनयतीति । स्पष्टोऽवनयनमन्त्रः । अवटेषु अन्तर्बहिःस्तरणविधितदर्थवादतन्मन्त्राः पूर्ववद् व्याख्येयाः ।

सोऽवस्तृणाति । रक्षोहणो वो वलगहनोऽवस्तृणामि वैष्णवानित्युथ
वर्हीषि तनूनीवोपरिष्ठात्प्रच्छादयति केशा हैवास्यैते ॥ २१ ॥

(तेऽथा) अथाधिषवणे फलकेऽउपदधाति । रक्षोहणौ वां वलगहना
ऽउपदधामि वैष्णवीऽडुति हुनू हैवास्यैते ऽअथ पर्यूहति रक्षोहणौ वां
वलगहनौ पर्यूहामि वैष्णवीऽडुति दृष्टुंहत्येवैने ऽएतदशितिले
करोति ॥ २२ ॥

(त्यु) अथाधिषवणं परिकृतं भवति । सर्वरोहितं जिह्वा हैवास्यैषा
तद्यत्सर्वरोहितं भवति लोहिनीव हीयं जिह्वा तन्निदधाति वैष्णवमसीति
वैष्णवुष्टु ह्येतत् ॥ २३ ॥

सोऽवस्तृणाति । “ रक्षोहणो वो वलगहनोऽवस्तृणामि वैष्णवान् ”—(वा. सं. ५।२५)
इति । अथ वर्हीषि तनूनीवोपरिष्ठात् प्रच्छादयति । केशा हैवास्यैते ॥ २१ ॥

अथाधिषवणे फलकेऽउपदधाति । “ रक्षोहणौ वां वलगहनाऽउपदधामि वैष्णवी ”—
(वा. सं. ५।२५) इति । हुनू हैवास्यैते । अथ पर्यूहति—“ रक्षोहणौ वां वलगहनौ पर्यू-
हामि वैष्णवी ”—(वा. सं. ५।२५) इति । दृष्टुंहत्येवैने एतद् । अशितिले करोति ॥ २२ ॥

अथाधिषवणं परिकृतं भवति । सर्वरोहितम् । जिह्वा हैवास्यैषा । तद् यत् सर्वरोहितं भवति—लोहि-
नीव हीयं जिह्वा । तन्निदधाति । “ वैष्णवमसि ”—(वा. सं. ५।२५) इति । वैष्णवं होतत् ॥ २३ ॥

अवनयनावस्तरणयोर्न्यायः प्रोक्षणवत् । “ अवनयनावस्तरणे चावटवत्—”(का. श्रौ. सू. ८ । १३२) इति
हि सूत्रम् । यूपवटवदनयावस्तरणे कार्ये इत्यर्थः । अवटानामुपर्यपि सूक्ष्माणां वर्हिधामाच्छादनं विधत्ते—
अथ वर्हीषि तनूनीति । केशा हैवास्यैत इति । निर्दिश्यमानानि यद्यपि वर्हीषि, तथापि प्रतिनिर्दिश्य-
मानकेशापेक्षया ‘ एते ’—इति पुँल्लिङ्गता ॥ २० ॥ २१ ॥

अथाधिषवणे फलके इति । ‘ अधि ’ उपरि सूयते सोमोऽनयोरिति ‘ अधिषवणे ’ द्वे ‘ फलके ’
उपदध्यात् । ‘ रक्षोहणौ वां वलगहनौ ’—इत्युपधानमन्त्रः । स च स्पष्टार्थः । ‘ ते ’ च ‘ अस्य ’ हविर्द्धा-
नस्य शिरसः हनुस्थानीये । अत्र कात्यायनः—“ अथाधिषवणे फलके द्वयंगुलान्तरे प्रक्षालिते प्राची अरत्नि-
मात्रे सन्तृण्णे वोपदधाति ”—(का. श्रौ. सू. ८ । १३३) इति ॥

अथ पर्यूहतीति । फलके परिदृहति परितो मृदा दृढीकुर्यात् ॥ २२ ॥

अथाधिषवणमिति । सर्वरोहितमित्यादि । एतच्च रक्तवर्णाया जिह्वायाः स्थाने भवति । तच्च “ वैष्णव-
मसि—” इति मन्त्रेण ‘ निदध्यात् ’ अधिषवणफलकयोरुपरि स्थापयेत् ॥ २३ ॥

१-तनूनुपरि कुशान् कृत्वा । का. श्रौ. सू. ८ । १३३ । २-पर्यूहति च रक्षोहणौ रक्षोहणावेति । का० श्रौ० सू० ८-१३३ ।
३-तयोश्चाधिषवणं परिकृतं सर्वरोहितं निदधाति वैष्णवमसीति । का० श्रौ० सू० ८ । १३४ ।

(दु) अथ ग्रावण उपावहरति । दन्ता ह्रैवास्य ग्रावाणस्तद्यद्ग्रावभिरभिषुण्वन्ति यथा दद्भिः प्सायादेवं तत्तादृदिधाति वैष्णवा स्थेति वैष्णवा ह्येतु ऽएतदु यज्ञस्य शिरः सु७संस्कृतम् ॥ २४ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके चतुर्थ ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥ ४ ॥ (५.४.)

अथ ग्रावण उपावहरति । दन्ता ह्रैवास्य ग्रावाणः । तद् यद् ग्रावभिरभिषुण्वन्ति—यथा दद्भिः प्सायात्—एवं तत् । तान् निदधाति । “ वैष्णवा स्थ ”—(वा. सं. ५ । २५) इति । वैष्णवा ह्येते । एतदु यज्ञस्य शिरः संस्कृतम् ॥ २४ ॥

अथ ग्रावण इत्यादि^१ । अत्रिषवणचर्मणि अभिषवसाधनान् पाषाणान् पञ्च आहरन्ति । ते ‘ ग्रावाणः ’ ‘ अस्य ’ ‘ दन्ताः ’ दन्तस्थानीयाः । तदेवोपपादयति—तद्यद् ग्रावभिरिति । दद्भिः प्सायात् एवं तदिति । यथा दन्तैर्भक्षयति एवं तत् । “ प्सा भक्षणे ” (धा० पा० अ० प० ४५) इति धातुः । एतदु यज्ञस्येति । “ पुरुषो वै यज्ञः ”—इति प्रतिज्ञाय “ शिर एवास्य हविर्द्वानम् ”—इति यद्वविर्द्वानस्य शिरस्त्वं निर्दिष्टम्, (श. प. ब्रा. ३ । ५ । ३ । २ । १, २) तदिदं ‘ यज्ञस्य शिरः संस्कृतं ’ मध्यमच्छदिरादि—सोमाभिषव-ग्रावान्तानां यज्ञाङ्गानां शिरोललाटादिदन्तान्तकल्पनया हविर्द्वानस्य शिरस्त्वं साधितमित्यर्थः । केवलं प्रयोगजातमानुषूयेणाभिधाय तत्तद्वयवस्वरूपकल्पनयाऽभिधीयते, तेन तत्तदङ्गजातं तत्तद्वयवध्यानेनानुष्टीयमानं सम्महते फलाय भवतीत्युक्तं भवति (तै. सं. ६ । २ । ११) ॥ २४ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे पञ्चमाध्याये चतुर्थ ब्राह्मणम् ॥ ३ । ५ । ४ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तयो हार्दं निवारयन् । पुमर्थश्चतुरो देवाद् विद्यार्थमहेध्वरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भं सताव्हीन् पञ्चसीरींस्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमिः ।

रत्नोन्नां रुक्मवाजिद्विपमहितरथौ सायणिः सिङ्गणार्थो व्यश्राणीद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमाभूतयुक्तं घटञ्च ॥ २ ॥

धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभवमतुलः स्वर्णजं वर्णमुत्स्यः कार्पासीयं कृपावान् गुडकृतमजडो राजतं राजपूज्यः ३
आज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणजमनृणः शार्करं चार्कतेजा रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरिमकृतमुदा पात्रसास्त्रिङ्गणार्थः ४

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ३ ॥ ५ ॥

षष्ठाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

—००११००११००—

उदरमेवास्य सदः । (स्तु) तस्मात्सदसि भक्षयन्ति बुद्धीदं किञ्चा-
स्तुन्युदरऽएवेदं सुर्वं प्रतितिष्ठत्यथ यदास्मिन्विश्वे देवाऽअसीदंस्तस्मा-
त्सदो नाम तऽउऽएवास्मिन्नेते ब्राह्मणा विश्वगोत्राः सीदन्त्येन्द्रं देवतया ॥ १ ॥
तन्मध्यऽऔदुम्बरीं भिनोति (त्यु) अन्नं वाऽऊर्गुदुम्बरऽउदरमे-
वास्य सदस्तन्मध्यतोऽन्नाद्यं दधाति तस्मान्मध्यऔदुम्बरीं भिनोति ॥ २ ॥
(त्यु) अथ य एष मध्यमः शङ्कुर्भवति । वेदेर्जघनाद्धं तस्मात्प्राङ्प्र-
क्रामति षड्विक्रमान्दक्षिणा सप्तसप्तप्रक्रामति सम्पदः कामाय तदवटं
परिलिखति ॥ ३ ॥

औदुम्बरी ।

उदरमेवास्य सदः । तस्मात् सदसि भक्षयन्ति । बुद्धीदं किञ्चाश्नन्ति-उदर एवेदं सर्वं प्रति-
तिष्ठति । अथ यदास्मिन् विश्वे देवा असीदन्-तस्मात् सदो नाम । तऽ उऽएवास्मिन्नेते ब्राह्मणा-
विश्वगोत्राः सीदन्ति-एन्द्रं देवतया ॥ १ ॥

तन्मध्य औदुम्बरीं भिनोति । अन्नं वाऽऊर्गुदुम्बरः । उदरमेवास्य सदः । तन्मध्यतोऽन्नाद्यं
दधाति । तस्मान्मध्य औदुम्बरीं भिनोति ॥ २ ॥

अथ य एष मध्यमः शङ्कुर्भवति-वेदेर्जघनाद्धं । तस्मात् प्राङ् प्रक्रामति-षड्विक्रमान्-दक्षिणा
सप्तममप्रक्रामति-सम्पदः कामाय । तदवटं परिलिखति ॥ ३ ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदोऽखिलं जगत् । निर्म्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहंश्चरम् ॥

यज्ञशिरस्त्वं हविर्द्वानस्योक्त्वा तत् समर्थं, इदानीं सदसो यज्ञोदरत्वं प्रतिपादयितुं पूर्वोक्तमनुवदति-उदर-
मेवास्य सदस्तस्मात् सदसि भक्षयन्तीत्यादिना । ऐन्द्रं देवतयेति । यथा हविर्द्वानं विष्णुदेवत्यम् । एवं
सद इन्द्रदेवत्यमित्यर्थः । तृतीयाविधाने “ प्रकृत्यादिभ्य उपसङ्ख्यानम् ” (पा. सू. २ । ३ । १ । वा. १)
इति तृतीया ॥ १ ॥

तन्मध्य औदुम्बरीमित्यादि । ‘ तन्मध्ये ’ तस्य सदसो मध्यदेशे ‘ औदुम्बरी ’ स्थूणां ‘ भिनोयात् ’ ।
औदुम्बरी मध्यदेशस्थापनयोग्यतां दर्शयति-अन्नं वा ऊर्गित्यादिना । ऊर्गा उदुम्बरः “ देवा वा ऊर्जं
व्यभजन्त, तत उदुम्बर उदतिष्ठत् ऊर्गा उदुम्बरः ”-(तै. ब्रा. १ । १ । २ । १०) इति श्रुतेः ऊर्ग-
पत्वमुदुम्बरस्य । मध्ये हुतशेषस्य भक्षणान्न सदस उदरत्वम्, अतः सदोमध्ये औदुम्बरीमानेन उदर-
मध्येऽन्नं स्थापितम् ॥ २ ॥

तदपि मध्यदेशं विशिनष्टि-अथ य एष मध्यमः शङ्कुरित्यादिना । सौमिकवेद्या जघनाद्धस्य मध्यदेशे यः
शङ्कुर्विहितः ततः प्राङ् षट्प्रक्रमान् विक्रम्य, सप्तमं दक्षिणाभिमुखं विक्रम्य, तत्र अवटं परिलिखेत् ॥ ३ ॥

१-अतःपातयात्षट्प्रक्रमान् प्राङ् यात्वा दक्षिणा सप्तमं महान्तं तत्रौदुम्बरीं भिनोति यजमानमात्री वा । का. थौ. सू. ८-१३७ ।

सोऽग्निमादत्ते । देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामाददे नार्यसीति समान एतस्य यजुषो बन्धुयोषो वा एषा यदग्निस्तुस्मादाह नार्यसीति ॥ ४ ॥

(त्य) अथावटं परिलिखति । (ती) इदमहं रक्षसां ग्रीवाऽअपिकृन्तामीति वज्रो वा अग्निर्वज्रेणैवैतन्नाष्ट्राणां रक्षसां ग्रीवाऽअपिकृन्तति ॥ ५ ॥

(त्य) अथ खनति । प्राञ्चमुत्करमुत्किरति यजमानेन सम्मायौदुम्बरीं परिवासयति तामग्रेण प्राचीं निदधात्येतावन्मात्राणि बर्हीषि उपरिष्टादधिनिदधाति ॥ ६ ॥

(त्य) अथ यवमत्यः प्रोक्षण्यो भवन्ति । (न्त्या) आपो ह वा ओषधीनां रसस्तुस्मादोषधयः केवल्यः खादिता न धिन्वन्त्योषधयऽ उ हापां

सोऽग्निमादत्ते—“ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामाददे नार्यसीति ”—(वा. सं. ५ । २६) इति । समान एतस्य यजुषो बन्धुः । योषो वा एषा—यदग्निः । तस्मादाह—नार्यसीति ॥ ४ ॥

अथावटं परिलिखति—“ इदमहं रक्षसां ग्रीवा अपिकृन्तामि ”—(वा. सं० ५ । २६) इति । वज्रो वा अग्निः । वज्रेणैवैतन्नाष्ट्राणां रक्षसां ग्रीवा अपिकृन्तति ॥ ५ ॥

अथ खनति । प्राञ्चमुत्करमुत्किरति । यजमानेन सम्मायौदुम्बरीं परिवासयति । तामग्रेण प्राचीं निदधाति । एतावन्मात्राणि बर्हीषि उपरिष्टादधिनिदधाति ॥ ६ ॥

अथ यवमत्यः प्रोक्षण्यो भवन्ति । आपो ह वा ओषधीनां रसः । तस्मादोषधयः केवल्यः

अवटखननार्थमभ्यादानं समन्त्रकं विधत्ते—सोऽग्निमादत्ते देवस्य त्वेति । व्याख्यातमेतत् ॥ ४ ॥

अथावटं परिलिखतीति । अवटपरिलेखनमन्त्रस्यायमर्थः—‘ इदम् ’ एतेन परिलेखनेन ‘ रक्षसां ’ ‘ ग्रीवाः ’ कण्ठावयवान् ‘ अपिकृन्तामि ’ छिनभि । वज्रवृत्तीक्षणधारत्वादग्निर्वज्रत्वेन स्तूयते । ‘ नाष्ट्राणां ’ नाशकानाम् । स्पष्टमन्यत् ॥ ५ ॥

अथ खनतीति । ‘ उत्करं ’ खातं मृन्निचयं ‘ प्राञ्चम् ’ अवटस्य समीपे प्राग्देशे ‘ उत्किरति ’ । ‘ यजमानेन सम्माय ’ यजमानप्रमाणं कृत्वा ‘ परिवासयति ’ अवशिष्टमंशं छिनत्ति । ‘ ताम् ’ औदुम्बरशाखाम् ‘ अग्रेण ’ अवटस्य प्राग्देशे ‘ प्राचीं ’ प्रागग्रं स्थापयेत् । ‘ एतावन्मात्राणि ’ औदुम्बरीप्रमाणानि ‘ बर्हीषि ’ ‘ उपरिष्टाद् ’ औदुम्बरी उपरि ‘ निदधाति ’ आच्छादयेदित्यर्थः ॥ ६ ॥

औदुम्बरीप्रोक्षणसाधनानामपि यवसाहित्यं विधाय प्रशंसति—अथ यवमत्यः प्रोक्षण्यो भवन्तीति । उक्तमपि रसत्वं युक्त्या समर्थयते—तस्मादोषधयः केवल्य इति । ‘ तस्मात् ’ गतरसत्वात् ‘ न धिन्वन्ति ’ न

१—अभ्यादि करोत्यावटस्तरणात् । का. श्री. सू. ८—१३९ । देवस्यत्वेत्यग्निमादाय यथावटं परिलिखतीदमहमित्याहवनीयस्य पुरस्तादन्तर्वेद्यर्हम् । का. श्री. सू. ६—४१ । २—उपरसम्मितं खनति । प्राचः पाः २ सूनुद्रपाति का. श्री. सू. ६।४२।४३ ।

रुसस्तुस्मादापः पीताः केवल्यो न धिन्वन्ति यदैवोभ्यः सुष्टुष्टा भवन्त्यथैव धिन्वन्ति तर्हि हि सरसा भवन्ति सरसाभिः प्रोक्षणीति ॥ ७ ॥
देवाश्च वाऽअसुराश्च । (श्रौ) उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे ततो देवेभ्यः सर्वाऽएवौषधय ईयुर्धुवा हवैभ्यो नेयुः ॥ ८ ॥

(स्त) तद्वै देवा अस्पृण्वतु । तऽएतैः सर्वाः सपत्नानामोषधीरयुवत यदयुवत तस्माद्यवा नाम ॥ ९ ॥

ते होचुः । (हुं) हुन्त यः सर्वासामोषधीनां रुसस्तं यवेषु दधामेति स यः सर्वासामोषधीनां रुसऽआसीत् यवेष्वदधुस्तस्माद्यत्रान्या ओषधयो म्लायन्ति तदेते मोदमाना वर्धन्तऽएव ह्येषु रुसमुदधुस्तथोऽएवैषुऽएतैः सर्वाः सपत्नानामोषधीर्युते तस्माद्यवमत्यः प्रोक्षणी भवन्ति १० ॥

खादिता न धिन्वन्ति । औषधय उहा अपां रसः । तस्मादापः पीताः केवल्यो न धिन्वन्ति । यदैवोभ्यः संसृष्टा भवन्ति-अथैव धिन्वन्ति-तर्हि हि सरसा भवन्ति । सरसाभिः प्रोक्षणीति ॥ ७ ॥

देवाश्च वाऽअसुराश्च उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे । ततो देवेभ्यः सर्वा एवौषधय ईयुः-यवा हवैभ्यो नेयुः ॥ ८ ॥

तद्वै देवा अस्पृण्वत । तऽएतैः सर्वाः सपत्नानामोषधीरयुवत, यदयुवत; तस्माद्यवा नाम ॥ ९ ॥

ते होचुः-हन्त यः सर्वासामोषधीनां रसः, तं यवेषु दधामेति । स यः सर्वासामोषधीनां रस आसीत् तं यवेष्वदधुः । तस्माद्यत्रान्या ओषधयो म्लायन्ति, तदेते मोदमाना वर्धन्ते । एवं ह्येषु रसमदधुः । तथोऽएवैष एतैः सर्वाः सपत्नानामोषधीर्युते । तस्माद्यवमत्यः प्रोक्षणी भवन्ति ॥ १० ॥

प्रीणयन्ति । केवलतण्डुलमक्षणे तृतेरदर्शनात् । “ धिन्विकृण्वोर च ” इत्युप्रक्षयः (पा. सू. ३।१।८०) तत्सन्नियोगेन वकारस्याकारादेशः । ओषधीनां प्रतिज्ञातमन्नसत्त्वमुपपादयति-तस्मादापः पीताः केवल्य इति । ‘यदा’ ‘उभयः’ ओषधय आपश्च ‘संसृष्टाः’ स्युः ‘अथ’ तथा सति ‘धिन्वन्ति’ ‘तर्हि’ तथा सति ‘सरसाः’ ‘भवन्ति’ भवेयुः । केनाभिप्रायेणेत्याह-सरसाभिः प्रोक्षणीति ॥ ७ ॥

अथ शब्दव्युत्पत्तिप्रदर्शनमुखेन यवान् प्रशंसति-देवाश्च वा असुराश्चेत्यादिना । ‘सर्वा एव ओषधयः ईयुः’ देवेभ्यः सकाशात् पलायिताः ॥ ८ ॥

तद्वै देवा अस्पृण्वतेति । ‘अस्पृण्वत’ सर्वा ओषधीर्वाञ्छितवन्तः । तदेव विशदयति-त एतैः सर्वाः सपत्नानामोषधीरयुवतेति । ‘ते’ ‘एतैः’ यवैः ‘अयुवत’ अमिश्रयन् । ‘तस्माद्’ यवनसाधनत्वाद् ‘यवाः’ इति तन्नामनिर्वचनम् । गतानाम् ओषधीनां यवनसाधनाः सम्पन्ना इति यवस्तुतिः ॥ ९ ॥

ते होचुरिति । सर्वौषधिरसानां यवेषु स्थापनं प्रत्यक्षप्रमाणेन द्रढयति-तस्माद् यत्रान्या ओषधयो म्लायन्तीति ॥ १० ॥

स यवानावपति । यवोऽसि यवयास्मद्वेषो यवयारातीरिति नात्र तिरो-
हितामिवास्त्यथ प्रोक्षत्येको वै प्रोक्षणस्य बन्धुर्मेध्यामेवैतत्करोति ॥ ११ ॥

स प्रोक्षति । दिवे त्वाऽन्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वेतीमानेवैतल्लोकानूर्जा
उसेन भाज्यत्येषु लोकेषूर्जं रुसं दधाति ॥ १२ ॥

(त्यु) अथ याः प्रोक्षण्यः परिशिष्यन्ते । ताऽअवटेऽवनयति शुन्धन्तां
लोकाः पितृषदनाऽइति पितृदेवत्यो वै कूपः खातस्तमेवैतन्मेध्यं करोति १३

(त्यु) अथ वर्हीषि । प्राचीनाग्राणि चोदीचीनाग्राणि चावस्तृणाति
पितृषदनमसीति पितृदेवत्यं वाऽअस्याऽएतद्भवति यन्निखातं सा यथा
निखातौषधिषु मिता स्यादेवमेतास्वोषधिषु मिता भवति ॥ १४ ॥

स यवानावपति—“ यवोऽसि यवयास्मद्वेषो यवयारातीः ”—(वा. सं. ५ । २६) इति ।
नात्र तिरोहितामिवास्ति । अथ प्रोक्षति । एको वै प्रोक्षणस्य बन्धुः—मेध्यामेवैतत्करोति ॥ ११ ॥

स प्रोक्षति—“ दिवे त्वाऽन्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वा ”—(वा. सं. ५ । २६) इति । इमानेवैत-
ल्लोकानूर्जा रसेन भाजयति । एषु लोकेषूर्जं रुसं दधाति ॥ १२ ॥

अथ याः प्रोक्षण्यः परिशिष्यन्ते—ताऽअवटेऽवनयति—“ शुन्धन्तां लोकाः पितृषदनाः ”—
(वा. सं. ५ । २६) इति । पितृदेवत्यो वै कूपः खातः, तमेवैतन्मेध्यं करोति ॥ १३ ॥

अथ वर्हीषि प्राचीनाग्राणि चोदीचीनाग्राणि चावस्तृणाति—“ पितृषदनमसि ”—(वा. सं. ५ । २६)

स यवानावपतीति । यवावापे मन्त्रमाह—यवोऽसि यवयेति । हे यवपदार्थ ! त्वं ‘ यवोऽसि ’ पृथक्कर्ता-
ऽसि, अतः ‘ यवय ’ अस्मत्तो द्वेष्टृन् पृथक् कुरु । तथा ‘ अरातीः ’ अदानशीलान् ॥

अथ प्रोक्षतीति । औदुम्बरीः । एको वै प्रोक्षणस्य बन्धुरिति । यत्र यत्र प्रोक्षणमस्ति तस्य सर्वस्यापि
मेध्यमेतत् करोतीति एवंप्रकारं ब्राह्मणमेकमेवेत्यर्थः ॥ ११ ॥

स प्रोक्षतीति । हे उदुम्बरशाखाय ! ‘ त्वा ’ त्वाम् ‘ दिवे ’ बुलोकाय तदूरीभावाय प्रोक्षामीति शेषः । एवमुत्तर-
वाक्येऽपि योज्यम् ॥ १२ ॥

अथ याः प्रोक्षण्ये इति । शुन्धन्तामिति मन्त्रेण प्रोक्षणीशेषमवटेऽवनयेत् । पितरः सीदन्त्येषु इति ‘ पितृ-
षदनाः ’ भूम्यधोवातिनो लोकाः प्रायेण गर्तस्य पित्र्यकार्येषु दर्शनादवटस्य पितृषदनत्वम्, तदेवाह—पितृदेवत्यो
वै कूपः खात इति ॥ १३ ॥

अथ वर्हीषीत्यादि । सुविशदम् । सा यथा निखाता ओषधिषु मिता स्यात्, एवमेतास्वोषधिषु
मिता । भवतीति वने ‘ अनिखाता ’ दृढमूला स्वभावेनोत्पन्ना ‘ यथा ’ ओषधिषु सदोत्पन्नेषु तृणगुल्मादिषु मध्ये
‘ मिता ’ भवति, सवर्हिष्के गर्ते ‘ मिता ’ शाखापि ‘ एवं ’ भवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

१-यवोऽसीत्येषु यवानोप्य । का. श्रौ. सू. ६ । ४८ । २-प्रोक्षत्यग्रमध्यमूलानि दिवे त्वेति प्रतिमन्त्रम् । का. श्रौ. सू. ६ । ४८ ।
३-प्रोक्षामीति सवत्र साक्षात्वात् । का. श्रौ. सू. ६ । ४९ । ४-अवटे शेषमासिचति शुद्धन्तामिति । का. श्रौ. सू. ६ । ५० ।
४-वर्हीषि प्रांच्युदचि च प्रास्यति पितृषदनमसीति । ६-५५ ।

तामुच्छ्रयति । (त्यु) उड्वि० स्तभानान्तरिक्षं पृण दृ० ह्रस्व
पृथिव्यामितीमानुवैतुल्लोकानूर्जा रसेन भाजयत्येषु लोकेषूर्जं रसं
दधाति ॥ १५ ॥

(त्यु) अथ मिनोति । द्युतानुस्त्वा मारुतो मिनोति । यो वाऽअयं
पवतऽएष द्युतानो मारुतस्तुदेनामेतेन मिनोति मित्रावरुणौ ध्रुवेण धर्म-
णेति प्राणोदानौ वै मित्रावरुणौ तुदेनां प्राणोदानाभ्यां मिनोति ॥ १६ ॥

(त्यु) अथ पर्यूहति । ब्रह्मवुनि त्वा क्षत्रवुनि रायस्पोषवुनि पर्यूहामीति
वह्नी वै यजुःष्वाशीस्तद्ब्रह्म च क्षत्रं चाशास्तेऽउभे वीर्ये रायस्पोषव-
नीति भूमा वै रायस्पोषस्तद्भूमानमाशास्ते ॥ १७ ॥

इति । पितृदेवतं वाऽअस्या एतद्भवति । यन्निखातम् । सा यथा निखातौपधिषु मिता स्यात्-एव-
मेतास्वोपधिषु मिता भवति ॥ १४ ॥

तामुच्छ्रयति-“ उड्वि० स्तभानान्तरिक्षं पृण दृ० ह्रस्व पृथिव्याम् ”-(वा. सं. ५।२७)
इति । इमानेवैतुल्लोकानूर्जा रसेन भाजयति । एषु लोकेषूर्जं रसं दधाति ॥ १५ ॥

अथ मिनोति-“ द्युतानुस्त्वा मारुतो मिनोति ”-(वा. सं. ५। २७) इति । यो वाऽ-
अयं पवते-एष द्युतानो मारुतः । तुदेनामेतेन मिनोति-“ मित्रावरुणौ ध्रुवेण धर्मणा-(वा.
सं. ५। २७) इति । प्राणोदानौ वै मित्रावरुणौ । तुदेनां प्राणोदानाभ्यां मिनोति ॥ १६ ॥

अथ पर्यूहति-“ ब्रह्मवुनि त्वा क्षत्रवुनि रायस्पोषवुनि पर्यूहामि ”-(वा. सं. ५। २७)
इति । वह्नी वै यजुःष्वाशीः । तद्ब्रह्म च क्षत्रं चाशास्ते । उभे वीर्ये । रायस्पोषवनीति । भूमा वै
रायस्पोषः । तद्भूमानमाशास्ते ॥ १७ ॥

तामुच्छ्रयतीति^१ । ‘ उच्छ्रयति ’ ऊर्ध्वं स्थापयेत् । तन्मन्त्रस्यायपर्यः-हे उदुम्बरशाखे ! तवाग्रभागेन
‘ दिवम् ’, ‘ उत्तमान ’ उत्तमनं कुरु; शरीरस्थौल्येन ‘ अन्तरिक्षं ’, ‘ पृण ’ पूरय; ‘ पृथिव्यां ’, ‘ दृहस्व ’
दृढा भव, पृथिवीमपि दृढां कुर्वित्वर्थः; पृथिव्याः शैथिल्ये शाखाया अपि दाढ्ययोगात् । ऊर्ध्वपक्षौदुम्बरस्य
लोकत्रयेऽपि सम्बन्धाद्भोकेषूर्जसंस्थापनं कृतं भवति । स्पष्टमन्यत् ॥ १५ ॥

अथ मिनोतीति^२ । औदुम्बरीमानमन्त्रः-‘ द्युतानः ’ दीप्यमानः, एतन्नामको वायुर्देवः, ‘ मारुतः ’
मारुतां देवानां वायूनां सम्यन्धी, सः ‘ मिनोति ’ अवटे प्रक्षिपति । तथा ‘ मित्रावरुणौ ’ देवौ ‘ ध्रुवेण ’ अवि-
चलितेन ‘ धर्मणा ’ धारणेन मिनोताम् । स्पष्टमन्यत् । मित्रावरुणशब्दयोरर्थमाह-प्राणोदानौ वै मित्रा-
वरुणाविति । एतदधिदैवतम्; अहोरात्राभिमानिनौ देवाविति (ऐ. ब्रा. ४। २। ४) अध्यात्मम् ॥ १६ ॥

समन्त्रकं पर्यूहणं विधत्ते-अथ पर्यूहति ब्रह्मवुनि त्वेति । हे शाखाद्रव्य ! ‘ ब्रह्मवुनि ’ ब्रह्मणः सम्भक्त
‘ त्वा ’ त्वाम् ‘ पर्यूहामि ’ प्रक्षिपामि । एवमुत्तरवाक्यान्यपि योज्यानि ।

१-उड्विमित्युच्छ्रयति । का. श्रौ. सू. ८। १४० । २-द्युतान इति मिनोति । का. श्रौ. सू. ८। १४१ ।

३-ब्रह्मवुनि त्वेति पा० सुमिः पर्यूहति का. श्रौ. ६। ६३ ।

(स्तेऽथ) अथ पृथ्वीति । ब्रह्म दृष्टं ह क्षत्रं दृष्टं हायुर्दृष्टं ह प्रजां दृष्टं हे-
त्याशीरेवैतस्य कर्मणऽआशिषमेवैतदाशास्ते समम्भूमि पृथ्वीर्षणं
करोति गर्तस्य वाऽउपरिभूम्युथैवं देवत्रा तथा हागर्तमिद्भवति ॥ १८ ॥

(त्यु) अथापऽउपनिनयति । यत्र वाऽअस्यै खनन्तः क्रूरीकुर्वन्त्य-
पघ्नन्ति शान्तिरापस्तुदद्भिः शान्त्या शमयति तुदद्भिः सुन्दधाति तस्मा-
दपऽउपनिनयति ॥ १९ ॥

(त्यु) अथैवमभिपद्य वाचयति । ध्रुवाऽसि ध्रुवोऽयं यजमानोऽस्मिन्ना-
यतने प्रजया भूयादिति पशुभिरिति वैवं यं कामं कामयते सोऽस्मै कामः
समृद्धयते ॥ २० ॥

अथ पृथ्वीति—“ ब्रह्म दृष्टं, क्षत्रं दृष्टं, आयुर्दृष्टं, प्रजां दृष्टं ”—(वा. सं. ९ । २७) इति ।
आशीरेवैतस्य कर्मणः । आशिषमेवैतदाशास्ते । समम्भूमि पृथ्वीर्षणं करोति । गर्तस्य वाऽउपरि
भूमि । अथैवं देवत्रा । तथा हागर्तमिद्भवति ॥ १८ ॥

अथापऽउपनिनयति । यत्र वाऽअस्यै खनन्तः क्रूरीकुर्वन्ति अपघ्नन्ति । शान्तिरापः, तद् अद्भिः
शान्त्या शमयति । तदद्भिः सुन्दधाति । तस्मादपऽउपनिनयति ॥ १९ ॥

अथैवमभिपद्य वाचयति—“ ध्रुवाऽसि ध्रुवोऽयं यजमानोऽस्मिन्नायतने प्रजया भूयात् ”—

मन्त्रं व्याचष्टे—ब्रह्मी वा इति । प्रायेण ‘यजुःपु’ मन्त्रेषु ‘आशीः’ ब्रह्मी परिदृश्यते । अतोऽत्र ब्रह्मक्षत्रो-
भयरूपं फलमाशास्यते । “ भूमा वै रायस्पोष इत्याद्यसकृद् गतम् ” (श. प. ब्रा. ३।१।२।१२।) ॥ १७ ॥

अथ पृथ्वीतीति । ‘ पृथ्वीति ’ परितः सङ्गृह्येत । “ ऋषी गतौ ”—(धा. पा. तु. प. ७) इति
धातुः । ब्रह्म दृष्टं हेत्यादिदृष्टमन्त्रो यजमानापेक्षितस्य कर्मफलस्य प्रतिपादक इत्याह—आशीरेवैतस्य कर्मण
इति । ‘ एतस्य ’ शाखादृष्टमन्त्रोः फलरूपाऽऽशीः प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । परिवर्द्धनं—पृथ्वीर्षणम्, भूमिप्रमाण-
मद्भिः कर्तव्यमित्याह—समम्भूमि पृथ्वीर्षणमिति । भूम्या समं ‘ समम्भूमि ’, ‘ पृथ्वीर्षणं ’ भूमिसमं
‘ करोति ’ । व्यतिरेकमाह—गर्तस्य वा इति ॥ अथैवं देवत्रेति । ‘ अथ ’—शब्द उक्तवैलक्षण्यद्योतनार्थः ।
एवं साम्ये सति ‘ देवत्रा ’ देवेषु अन्विता भवतीत्यर्थः । तथा हागर्तमिद् भवतीति । ‘ तथा ह ’ तथा
सति, भूमिसाम्ये सति ‘ अगर्तमिद् ’ अगर्तमिता भवति । मिनोतेः कर्मणि क्तिप् ॥ १८ ॥

अथापऽउपनिनयतीति । ‘ उपनिनयति ’ मृत्परमाणूनां संश्लेषाय ‘ अस्यै खनन्तः ’ अस्या भूम्याः भागं
विदारयन्ताः, तामेव भूमिम् । अक्रूरां ‘ क्रूरीकुर्वन्ति ’ । ‘ आपः ’ तु शमनहेतुत्वात् ‘ शान्तिः ’ अतः ‘ तत् ’
तेन ‘ अद्भिः ’ ‘ शान्त्या ’ शान्त्येरेकत्वादेकवचनम् । ‘ क्रौर्यशमनमदृष्टं प्रयोजनम् ; अद्भिः सन्धानं तु संहति-
हेतु दृष्टं प्रयोजनम् ॥ १९ ॥

अथैवमभिपद्येति । ‘ अभिपद्य ’ शाखामालभ्य, एवं ‘ वाचयति ’ ध्रुवासीत्येवम्प्रकारेण । हे शाखे !

१—ब्रह्म दृष्टं हेति मन्त्रावरुणदण्डेन समन्तं त्रिः पृथ्वीति । का. ध्रौ. सू. ६ । ६४ । २—समां भूमिं कृत्वाऽद्भिरुपसिच्य । का.
ध्रौ. सू. ६ । ६५ । ३—पृथ्वीणाद्योपसेचनात् कृत्वा ध्रुवाऽसीति वाचयत्यौदुवरीमलभ्य प्रजया भूयादिति पशुभिरिति वा ।
का. ध्रौ. सू. ८ । १४२ ।

(तेऽथ) अथ स्रुवेणोपहृत्याज्यम् । विष्टपमभि जुहोति घृतेन द्यावा-
पृथिवी पूर्येथामिति तदिमे द्यावापृथिवीऽऊर्जा रसेन भाजयत्यनयोरु-
र्जं^१ रसं दधाति ते रसवत्या ऽउपजीवनीये ऽइमाः प्रजाऽउपजीवन्ति ॥ २१ ॥

(न्त्यु) अथ च्छदिरधिनिदधाति । (तुी) इन्द्रस्य च्छदिरसीत्येन्द्रं^२
हि सदो विश्वजनस्य छायेति विश्वगोत्रा ह्यस्मिन्ब्राह्मणाऽआसते तदु-
भयतश्छदिषी ऽउपदधात्युत्तरतस्त्रीणि परस्त्रीणि तानि नव भवन्ति त्रिवृद्धे
यज्ञो नव वै त्रिवृत्तस्मान्नव भवन्ति ॥ २२ ॥

(वा. सं. ५।२८) इति । “ पशुभिः ”—(वा. सं. ५।२८) इति । वा एवं यं कामं कामयते—
सोऽस्मै कामः समृद्धयते ॥ २० ॥

अथ स्रुवेणोपहृत्याज्यं विष्टपमभि जुहोति—“ घृतेन द्यावापृथिवी पूर्येथाम् ”—(वा. सं.
५।२८) इति । तदिमे द्यावापृथिवीऽऊर्जा रसेन भाजयति । अनयोरूर्जं रसं दधाति । ते रसवत्या-
ऽउपजीवनीये इमाः प्रजा उपजीवन्ति ॥ २१ ॥

अथ च्छदिरधिनिदधाति—“ इन्द्रस्य च्छदिरसि ”—(वा. सं. ५।२८) इति । ऐन्द्रं हि सदः—
“ विश्वजनस्य छाया ”—(वा. सं. ५।२८) इति विश्वगोत्रा ह्यस्मिन् ब्राह्मणाऽआसते । तदु-
भयतश्छदिषी उपदधाति—उत्तरतस्त्रीणि, परस्त्रीणि, तानि नव भवन्ति । त्रिवृद्धे यज्ञो नव वै
त्रिवृत् । तस्मान्नव भवन्ति ॥ २२ ॥

त्वमिदानीं कृतप्रकारेण ‘ ध्रुवा ’ अविचला ‘ असि ’ । ‘ अयं ’ ‘ यजमानः ’ अपि ‘ अस्मिन् ’ स्वकीये एव
गृहे ‘ प्रजया ’ ‘ पशुभिः ’ सहितः सन् ‘ ध्रुवः ’ भवतु । न केवलं ‘ प्रजया पशुभिः ’ इत्यभिधानेन तद्द्वयं
समृद्धयते, किन्तु हिं ? प्रजापशुव्यतिरिक्तमन्त्राच्च धनादिकं ‘ यं कामं कामयते ’ स सर्वोऽप्युभयकामनयैव
समृद्धयते । अत्र ‘ पशुभिरिति वा ’ इति ‘ वा ’—शब्देन ‘ प्रजया ’—इत्यनेन मन्त्रपदेन ‘ पशुभिः ’—इत्यस्य
विकल्पः । (का. श्रौ. सू. ८।१४२) ॥ २० ॥

औदुम्बरीशाखाप्रे होमं विधत्ते—अदेति । विष्टपमभि जुहोतीति । ‘ विष्टपं ’ विशाखम् ‘ अभि ’ विष्ट-
पस्याग्रभागस्याभितः, यथा शाखाया अग्रमूलभागो मध्यदेशश्च अक्ता भवन्ति, एवमाज्यं जुहोति ॥

तन्मन्त्रस्यायमर्थः—‘ द्यावापृथिवी ’ हे द्यावापृथिव्यौ शाखाग्रमूलभागवर्त्तिन्यौ युवां ‘ घृतेन ’ हूयमानेन
‘ पूर्येथाम् ’ पूर्णौ भवतम् । अत्र सूत्रम्—‘ स्रुवेण विशाखे जुहोति घृतेन द्यावापृथिवी इति भूमिप्राप्ते स्वाहा
करोति ’ (का. श्रौ. सू. ८।१४३) इति । द्यावापृथिवीपूर्येभिधानस्य प्रयोजनमाह—तदिमे द्यावा-
पृथिवी ऊर्जा रसेन भाजयतीत्यादिना । ऊर्ध्वपौदुम्बरयुक्तेन आज्येन यद् द्यावापृथिवीपूरणम्, तदूर्ध्वसेनैव द्यावा-
पृथिवीप्रापणं कृतं भवति । तेन तयोः किं कृतं भवति ? “ अनयोरूर्जं रसं दधाति ” । स्पष्टमन्यत् ॥ २१ ॥

मध्यमच्छदिर्निधानं विधत्ते—अथ च्छदिरधिनिदधातीन्द्रस्य च्छदिरसीति । इन्द्रदेवत्वत्वात् सदोऽन्त्रेन्द्रः,

तदुदीचीनव११श११ सुदो भवति । प्राचीनव११श११ हविर्द्धानमेतद्वै देवानां
निष्केवल्यं बुद्धविर्द्धानं तस्मात्तत्र नाश्रन्ति न भक्षयन्ति निष्केवल्य११
ह्येतदेवानां११ स यो ह तत्राश्रीयाद्वा भक्षयेद्वा मूर्द्धा हास्य विपते-
दथैते मिश्रे यदाग्रीधं च सदश्च तस्मात्तयोरश्रन्ति तस्माद्भक्षयन्ति मिश्रे
ह्येते ऽउदीची वै मनुष्याणां दिक् तस्मादुदीचीनव११श११ सुदो भवति ॥२३॥

तदुदीचीनवंशं सदो भवति । प्राचीनवंशं हविर्द्धानम् । एतद्वै देवानां निष्केवल्यं-यद्बुद्धविर्द्धानम् ।
तस्मात्तत्र नाश्रन्ति, न भक्षयन्ति । निष्केवल्यं ह्येतदेवानाम् । स यो ह तत्राश्रीयाद्वा, भक्षयेद्वा-
मूर्द्धा हास्य विपतेत् । अथैते मिश्रे-यदाग्रीधं च, सदश्च । तस्मात्तयोरश्रन्ति, तस्माद्भक्षयन्ति ।
मिश्रे ह्येते । उदीची वै मनुष्याणां दिक्, तस्मादुदीचीनवंशं सदो भवति ॥ २३ ॥

तस्याच्छादकमसि तथा ' विश्वजनस्य छायाऽसि ' विश्वेषां सदसि स्थितानां जनानां छायाकारी असि । एतयो-
र्मन्त्रभागयोर्ब्राह्मणे स्पष्टे । उभयतश्छदिषी उपदधातीति (' परपूर्वेच ' का. श्री. सू. ८ । १ ।) मध्यमस्य
च्छदिषः ' उभयतः ' दक्षिणोत्तरयोः-तानि मध्यमच्छदिषी त्रीण्यपि प्रमाय, तेषाम् ' उत्तरतः त्रीणि ' छदिषि
उपदध्यात्, तथा ' परः ' परस्तादपि दक्षिणतोऽपि ' त्रीणि ' ' उपदधाति ' ॥

छदिषां नवत्वं प्रशंसति-तानि नव भवन्तीति । त्रिवृत्स्तोमसाव्यत्वाद् यज्ञस्य त्रिवृत्त्वम् । स च ' त्रिवृत् ' ^१
स्तोमो ' नव वै ' नवस्तोत्रियात्मकः खलु; " तिसृभ्यो हिङ्करोति स एकया " (अ. ३ खं. १) इत्यादिसाम-
ताण्ड्यब्राह्मणोक्तप्रकारेण त्रिवृत्स्तोमे तिसृणामृचां नवत्वसंपादनात् । तस्मात् छदिषां नवत्वं युक्तम् ॥ २२ ॥

सदस उदगायतत्वं विधत्ते । तदुदीचीनवंशं सदो भवतीति । सदस उदीचीनवंशत्वं प्रशंसितुं हविर्द्धान-
नस्य सदोवैलक्षण्यं दर्शयति-प्राचीनवंशं हविर्द्धानमित्यादिना । ' एतत् ' हविर्द्धानं ' देवानां निष्केवल्यम् '
मनुष्यलक्षणामावेन निःशेषेणैव देवानां केवलं भवति । " भवे छन्दसि " (पां. सू. ४ । ४ । ११०)
इति यत् । तस्मात् तत्र नाश्रन्ति, न भक्षयन्तीति । ' नाश्रन्ति ' पुरोडाशादिकम्, न भक्षयन्ति सोमम् ।
प्रमादाद्भक्षणे दोषमाह-मूर्द्धा हास्य विपतेदिति । उक्तवैपरीत्यमाग्रीधसदसोर्दर्शयति-अथैते मिश्रे इति ।
' एते मिश्रे ' स्तोत्रशस्त्रादिपाठाश्रयत्वाद् दैवम्, भक्षणसम्भवान्मानुषं चेति ' मिश्रे ' भवतः । उदीची वै
मनुष्याणां दिगिति । प्रायेणोदीच्यां दिशि मनुष्यवृद्धिदर्शानामनुष्यसम्बन्धव्यपदेशः । सदोनिर्माणप्रकारं
सूत्रकार आह-"नाभिदग्रं सदः, मत्या वा, उदग्वंशम्, अष्टादशारन्ति, एकविंशतिश्चतुर्विंशतिर्वा, नव तिर्यक्,
अर्द्धायामो वा, औदुम्बरी मथ्या, पृष्ठयामेके, इन्द्रस्य च्छदिरिति मध्यमं छदिरारोप्यापरपूर्वं च, त्रिवर्गो चोत्तरतः"-
(का. श्री. सू. ८ । १४९-१५२) इति । अष्टादशारण्यादयस्त्रयः पक्षाः उदगायामविषये विकल्पिताः;
तिर्यक्प्रमाणविषये नवारत्नत्वमाग्रीधपरिमाणत्वं च विकल्पितम् । उक्तपरिमाणे सदसि औदुम्बरी मथ्या भवति,
पृष्ठया दक्षिणतः स्थिता वेत्यर्थः ॥ २१ ॥

१-' अर्धपरिमाणव्यम्'-इ. क. पा. । २-इतोऽग्रे-' यथा पृष्ठया रज्जुर्मथ्या भवति रज्जुर्दक्षिणतः स्थिता औदुम्बरी मथ्या भवति
यथा पृष्ठया रज्जुर्मथ्या भवति तथान्यतरपक्षं कुर्यादित्यर्थः'-इ. क. पा. ।

तत्परिश्रयन्ति । परि त्वा गिर्वणो गिर इमा भवन्तु विश्वतः । वृद्धायु-
मनु वृद्धयो जुष्टा भवन्तु जुष्टय इतीन्द्रो वै गिर्वा विशो गिरो विशै-
वैतुत्क्षत्रं परिवृंहति तदिदं क्षत्रमुभयतो विशा परिवृढम् ॥ २४ ॥

(मु) अथ लस्पृजन्त्या स्पन्द्यया प्रसीव्यति । (ती) इन्द्रस्य स्यूरसीत्यथ
ग्रन्थि करोतीन्द्रस्य ध्रुवोऽसीति नेद्वयवपद्याताऽऽति तं प्रकृते कर्म-
न्विष्यति तथो हाध्वर्युं वा यजमानं वा ग्राहो न विन्दति तन्निष्ठितमभि-
मृशत्यैन्द्रमसीत्यैन्द्रं हि सदः ॥ २५ ॥

(दोऽथ) अथ हविर्द्वानयोः । (र्ज) जघनार्द्धं समन्वीक्ष्योत्तरेणाग्नीध्रं
मिनोति तस्यार्द्धमन्तर्वेदि स्यादर्द्धं बहिर्वेद्यथोऽपि भूयोऽर्द्धादन्तर्वेदि

तत्परिश्रयन्ति—“ परिवत्वा गिर्वणो गिर इमा भवन्तु विश्वतः । वृद्धायुमनु वृद्धयो
जुष्टा भवन्तु जुष्टयः ”—(वा. सं. ५ । २९ ।) इति । इन्द्रो वै गिर्वा, विशो गिरः, विशैवैतत्
क्षत्रं परिवृंहति । तदिदं क्षत्रमुभयतो विशा परिवृढम् ॥ २४ ॥

अथ लस्पृजन्त्या स्पन्द्यया प्रसीव्यति—“ इन्द्रस्य स्यूरसि ” (वा. सं. ५ । ३०) इति ।
अथ ग्रन्थि करोति—“ इन्द्रस्य ध्रुवोऽसि ”—(वा. सं. ५ । ३०) इति । नेद्वयवपद्याताऽऽति
प्रकृते कर्मन् विष्यति । तथो हाध्वर्युं वा यजमानं वा ग्राहो न विन्दति । तन्निष्ठितमभिमृशति—
“ ऐन्द्रमसि ”—(वा. सं. ५ । ३०) इति । ऐन्द्रं हि सदः ॥ २५ ॥

आग्नीध्रीया भूयोऽष्टौ धिष्याः ।

अथ हविर्द्वानयोर्जघनार्द्धं समन्वीक्ष्योत्तरेणाग्नीध्रं मिनोति । तस्यार्द्धमन्तर्वेदि स्यात्, अर्द्धं बहि-

सदसः परिश्रयणं समन्त्रकं विधत्ते—तत् परिश्रयन्ति परि त्वा गिर्वणो गिर इतीति । मन्त्रस्यायमर्थः ।
हे ‘ गिर्वणः ’ गीर्भिः वननीय इन्द्र ! ‘ त्वा ’ त्वाम् ‘ इमाः ’ अस्माभिः प्रयुज्यमानाः ‘ गिरः ’ स्तुतिरूपाः
वाचः ‘ विश्वतः ’ सर्वतः ‘ परिभवन्तु ’ । किञ्च ‘ वृद्धायुम् ’ वृद्धा आयवो मनुष्याः, ऋत्विभ्यजमानलक्षणाः
यस्य स तथोक्तः, तादृशम् ‘ अनु ’ ‘ वृद्धयः ’ समृद्धिमत्यो भवन्तु । तथा ‘ जुष्टयः ’ प्रीणयन्त्यो वाचः
‘ जुष्टाः ’ प्रीताः ‘ भवन्तु ’ । तव गिरां च वृद्धिजोषातुपर्युपरि वर्द्धेतामित्यर्थः ॥

प्रथमपादं व्याचष्टे—इन्द्रो वै गिर्वा, विशो गिर इत्यादिना । इन्द्रस्य देवेषु मध्ये क्षत्रियजातित्वाद्गिराश्च
स्त्रीत्वाद् बहुत्वाच्च विशां रूपत्वम्; अतो गीर्भिरिन्द्रपरिग्रहाभिधानात् क्षत्रियस्योभयतस्तत्क्षेमार्थं प्रजाः कल्पित-
वान् भवति ॥ २४ ॥

सदसो द्वारशाखाप्रभृतीनां हविर्द्वानि च दर्भैराच्छाद्य सीवनादिकं विधत्ते—अथ लस्पृजन्त्येत्येवमौदिना । सीवन-
ग्रन्थीकरणाभिमर्शनवाक्यानि हविर्द्वानवद् व्याख्येयानि । मन्त्रेष्वैन्द्रत्वं विशेषः ॥ २५ ॥

आग्नीध्रस्य स्थानमाह—अथ हविर्द्वानयोरित्यादिना । हविर्द्वानशक्तयोः पश्चाद्भागस्य साम्येन य उत्तरो

१—परित्वेति परिवार्य । का. श्रौ. सू. ८ । १५३ । २—‘ परिपीवणग्रन्थभिमर्शनान्येद्वै । का. श्रौ. सू. ८ । १५३ । ३—हवि-
र्द्वानि परांतुत्तरेणाग्नीध्रमग्न्यागारद्वारमन्तर्वेद्यर्द्धं भूयः सर्व्वं वा । का. श्रौ. सू. ८ । १५४ ॥

स्यात्कनीयो बहिर्व्वेद्यथो ऽअपि सर्व्वमेवान्तर्व्वेदि स्यात्तन्निष्ठितमभि-
मृशति वैश्वदेवमसीति द्वयेनैतद्वैश्वदेवं यदस्मिन्पूर्व्वेद्युर्व्विश्वे देवा वसती-
वरीषूपवसन्ति तेन वैश्वदेवम् ॥ २६ ॥

देवा ह वै यज्ञं तन्वानाः । (स्ते) तेऽसुररक्षसेभ्य ऽआसङ्गाद्विभयाञ्चकु-
स्तान्दक्षिणतोऽसुररक्षसान्यासेजुस्तान्तसदसो जिग्युस्तेषामेतान्धिष्ण्या-
नुद्वापयाञ्चकुर्व्युऽएतेऽन्तःसदसम् ॥ २७ ॥

(११) सर्व्वे ह स्म वा ऽएते पुरा ज्वलन्ति । यथाऽयमाहवनीयो यथा गार्ह-
पत्यो यथाऽऽग्नीध्रीयस्तद्युत ऽएनानुद्वापयंस्तुतऽएवैतन्न ज्वलन्ति तानाग्नी-
ध्रमभि सु१रुरुधुस्तानुप्यर्द्धमाग्नीध्रस्य जिग्युस्ततो विश्वे देवा ऽअमृत-
त्वमपाजयंस्तुस्माद्वैश्वदेवम् ॥ २८ ॥

वेदि । अथोऽपि भूयोऽर्द्धाद् अन्तर्व्वेदि स्यात्, कनीयो बहिर्व्वेदि । अथोऽपि सर्व्वमेवान्तर्व्वेदि स्यात् ।
तन्निष्ठितमभिमृशति—“ वैश्वदेवमसि ”—(वा. सं. ५ । ३०) इति । द्वयेनैतद्वैश्वदेवम्, यदस्मिन्
पूर्व्वेद्युर्व्विश्वे देवा वसतीवरीषूपवसन्ति तेन वैश्वदेवम् ॥ २६ ॥

देवा ह वै यज्ञं तन्वानाः । तेऽसुररक्षसेभ्य आसङ्गाद्विभयाञ्चकुः । तान् दक्षिणतोऽसुररक्षसान्या-
सेजुः । तान्तसदसो जिग्युः । तेषामेतान् धिष्ण्यानुद्वापयाञ्चकुः—य एतेऽन्तःसदसम् ॥ २७ ॥

सर्व्वे ह स्म वा एते पुरा ज्वलन्ति—यथाऽयमाहवनीयो, यथा गार्हपत्यो, यथाऽऽग्नीध्रीयः । तद् यत
एनानुद्वापयंस्तत एवैतन्न ज्वलन्ति । तानाग्नीध्रमभिसंरुरुधुः, तानुप्यर्द्धमाग्नीध्रस्य जिग्युः । ततो
विश्वेदेवा अमृतत्वमपाजयन्, तस्माद्वैश्वदेवम् ॥ २८ ॥

देशः, तत्र ‘ आग्नीध्रम् ’ आग्नीध्र्यं मण्डपं कुर्यात् । तत्रापि त्रयः पक्षाः । आग्नीध्रीयस्य यावत् परिमाणं
तस्यार्द्धं सौमिकवेद्या उत्तरभागे स्वीकुर्यादित्येकः पक्षः । अर्द्धादधिकमंशं वेद्याः स्वीकुर्यादिति द्वितीयः ।
सर्व्वमपि सौमिकवेद्यामिति तृतीयः । तदेतत् पक्षत्रयम्—तस्यार्द्धमन्तर्व्वेदीत्यादिनोक्तम् । ‘ निष्ठितं ’
निष्पन्नमाग्नीध्रीयम्, “ वैश्वदेवमसि ”—‘ इति ’ मन्त्रेण अभिमृशेत् । अस्य वैश्वदेवत्वं कारणद्वयेन ।
तत्र प्रथमं कारणमाह—यदस्मिन् पूर्व्वेद्युरिति । ‘ वसतीर्व्यः ’ सोमाभिषवार्था आपः; तासु विश्वेदेवाः
सुत्यादिनापूर्व्वेद्युरधिवसन्ति अतो वैश्वदेवत्वम् । तथा चोपरिष्ठादान्नास्यते—“ ता आग्नीध्रे सादयति विश्वेषां देवानां
भागधेयी स्येति ”—इति (श. प. ब्रा. ३ । ९ । २ । १६ कं.) । तदासु विश्वान् देवान् संवेशयतीत्यतो विश्वेषां
देवानामाश्रयभूतानामपामाधारभूतत्वाद् वैश्वदेवत्वम् ॥ २६ ॥

द्वितीयं कारणमाह—देवा ह वा इत्यादिना । तान्तसदसो जिग्युरिति । ‘ तान् ’ सदोनिविष्टान् देवान्
‘ सदसः ’ सकाशात् जितवन्तः, ततो निष्कासितवन्त इत्यर्थः । न केवलं तानेव देवान्, अपि तु ‘ अन्तस्स-
दसं ’ सदोमध्येऽवस्थितान् ‘ धिष्ण्यान् ’ अग्नीनाशयन्, तेषामग्नीनां तत्र सद्भाव एव नास्ति ॥ २७ ॥

तत्र ते न सन्तीति चेत्कथं ज्वलन्तीत्याह—सर्व्वे ह स्म वा एत इति । तानाग्नीध्रमभि संरुरुधुरिति ।

तान्देवाः प्रतिसमैन्धत । यथा प्रत्यवस्येत्तस्मादेनान्तसवनेसवनऽएव प्रतिसमिन्धते तस्माद्यः समृद्धः स ऽआग्नीध्रं कुर्याद्यो वै ज्ञातोऽनूचानः स समृद्धस्तस्मादग्नीध्रे प्रथमाय दक्षिणां नयन्त्युतो हि विश्वे देवाः ऽअमृतत्वमप्राजयन्स्तस्माद्यं दीक्षितानामवल्यं विन्देत्ताग्नीध्रमेनं नयतेति ब्रूयात्तदुनार्तं तन्नारिष्यतीति तद्यदुतो विश्वे देवा ऽअमृतत्वमप्राजयन्स्तस्माद्वैश्वदेवम् ॥ २९ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ (६. १.)

चतुर्थप्रपाठकश्च समाप्तः ॥

तान् देवाः प्रतिसमैन्धत—यथा प्रत्यवस्येत् । तस्मादेनान्तसवने सवनऽएव प्रतिसमिन्धते । तस्माद्यः समृद्धः स आग्नीध्रं कुर्यात् । यो वै ज्ञातोऽनूचानः—स समृद्धः । तस्मादग्नीध्रे प्रथमाय दक्षिणां नयन्ति । अतो हि विश्वेदेवाः अमृतत्वमप्राजयन् । तस्माद् यं दीक्षितानामवल्यं विन्देत्—‘ आग्नीध्रमेनं नयत ’—इति ब्रूयात् । तदनार्तम्, तन्नारिष्यतीति । तद् यदतो विश्वेदेवा अमृतत्वमप्राजयन्—तस्माद् वैश्वदेवम् ॥ २९ ॥

सदसो निष्कासिता आग्नीध्रप्रविष्टाः तत्राप्यसुरैः संरुद्धाः, ते देवा आग्नीध्रधिष्यन्तस्याग्नेः ‘ अर्द्ध ’ समीपे प्राप्य ‘ तान् ’ असुरान् ‘ जिग्युः ’ । ‘ ततः ’ आग्नीध्रस्याग्नेः सामर्थ्याद् ‘ विश्वेदेवाः ’ ‘ अमृतत्वम् ’ असुर-कृतहिसारहितत्वं प्राप्ता इत्यर्थः । ‘ तस्माद् ’ विश्वेषां देवानामाश्रयत्वाद् ‘ वैश्वदेवम् ’ वैश्वदेवत्वम् ॥ २८ ॥

तान् देवा इति । ‘ तान् ’ उद्घाटितान् धिष्यन् ‘ देवाः ’ ‘ प्रतिसमैन्धत ’ पुनरदीपयन् । ‘ यथा ’ येन प्रकारेण ‘ प्रत्यवस्येत् ’ प्रतितिष्ठेत् । यद्वा प्रत्यवसानं भोजनम्; यथा आहुत्याधारो भवेत् । तथा समैन्धत । तस्मादेनानिति । स्पष्टम् । तस्माद्य इति । ‘ तस्माद् ’ आग्नीध्रस्य विश्वेषां देवानां जयहेतुत्वात् ‘ यः समृद्धः ’, ‘ सः ’ ‘ आग्नीध्रम् ’ आग्नीध्रस्य कर्म ‘ कुर्यात् ’ । यो वा इति । ‘ यो वै ’ ‘ ज्ञातः ’ अयं सदाचारीति विदितः, ‘ अनूचानः ’ साङ्गप्रवचनाध्यायी ‘ समृद्धः ’ । आग्नीध्रस्य श्रेष्ठ्यं दक्षिणाप्राथम्य-भाक्त्वेन समर्थयते—तस्मादग्नीध्रे प्रथमायेत्यादि ।

प्रसङ्गाद्यजमानार्थं कञ्चिदूर्वनियममाह—तस्माद्यं दीक्षितानामवल्यं विन्देदिति । ‘ दीक्षितानां ’ मध्ये ‘ यं ’ दीक्षितम्, यद्वा तेषां सम्बन्धिनं कञ्चिद्विजम् ‘ अवल्यं ’ दौर्बल्यं ‘ विन्देत् ’ लभेत्, तद्दौर्बल्यपरि-हाराय “ एनम् आग्नीध्रं नयत ”—इति ब्रूयात् । एवं वदतामभिप्रायमाह—यत्तदनार्तं तन्नारिष्यती-तीति । लोके ‘ यद् ’ भयादिरहितम्, ‘ तद् ’ ‘ नारिष्यति ’ आर्ति न लभेत्; अत एतस्याग्नीध्रस्य देवाना-मार्तिपरिहारसाधनत्वादसावप्यनार्तो भवेदित्यभिप्रायेण नयतेति ब्रूयादित्यर्थः । तद् यदत् इत्यादिस्तु-र्धोपसंहारः ॥ २९ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे

षष्ठाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ (३-६-१) ॥

अथ पञ्चमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् । षष्ठाध्याये च द्वितीयं ब्राह्मणम् ।

विजामानो हैवास्य धिष्ण्याः । (५) इमे समङ्का ये वै समङ्कास्ते
विजामान एतऽउ हैवास्यैतुऽआत्मानः ॥ १ ॥

(नो) दिवि वै सोमऽआसीत् । (दु) अथेह देवास्ते देवाऽअकाम-
यन्ता नः सोमो गच्छेत्तेनागतेन यजेमहीति तुऽएते मायेऽअसृजन्त सुपर्णी
च कद्रूं च वागेव सुपर्णीं कद्रूस्तान्भ्याथ् समदं चक्रुः ॥ २ ॥

(स्ते) ते हऽर्त्तीयमाने ऽऊचतुः । (र्य) यतरा नौ दवीयः परापश्यादा-
त्मानं नौ सा जयादिति तथेति सा ह कद्रूवाच परेक्षस्वेति ॥ ३ ॥

विजामानो हैवास्य धिष्ण्याः । इमे समङ्काः । ये वै समङ्कास्ते विजामानः । एतऽउ हैवास्यैत
आत्मानः ॥ १ ॥

दिवि वै सोम आसीत्—अथेह देवाः । ते देवा अकामयन्त—आ नः सोमो गच्छेत्; तेनागतेन यजे-
महीति । तऽएते मायेऽअसृजन्त—सुपर्णीं च कद्रूं च । वागेव सुपर्णी, इयं कद्रूः । तान्भ्यां समदं चक्रुः ॥ २ ॥

ते हऽर्त्तीयमानेऽऊचतुः—यतरा नौ दवीयः परापश्याद्—आत्मानं नौ सा जयादिति । तथेति । सा
ह कद्रूवाच—परेक्षस्वेति ॥ ३ ॥

धिष्ण्यैपदार्थविधानार्थमाख्यायिकामाह—विजामानो हैवास्येत्यादिना । ये ' धिष्ण्याः ' ते ' अस्य '
यज्ञस्य ' विजामानः ' आतरः, वान्धवाः । कुत इत्यत आह—' इमे ' ' समङ्काः ' समानचिह्नाः, यत एव-
मतो विजामान इत्यर्थः । समानचिह्नानां आतृत्वे व्याप्तिं दर्शयति—ये वै समङ्कास्ते विजामान इति । ' एत
उ ' एते खलु ' अस्य ' यज्ञस्य ' आत्मानः; ' अतो विजामान इत्येतद्रूपपन्नम् । तस्मात् सोमयागे धिष्ण्याः
कर्त्तव्या इत्यर्थः ॥ १ ॥

सूत्रत्वेनोक्तं विशदयितुमाह—दिवि वै सोम आसीदथेह देवा इत्यादिना । ' इह ' भूलोके ' त एते माये '
वस्तुतः अतथाभूते । सुपर्णीकद्रूस्तयोः किं वास्तवं रूपमिति तद्दर्शयति—वागेव सुपर्णीं कद्रूरिति ।
' तान्भ्याम् ' ' तयोः समदं चक्रुः ' परस्परं कलहमुदपादयन् ॥ २ ॥

ते हर्त्तीयमाने इति । ' ऋतीयमाने ' परस्परं कलहायमाने । ' ऋतिः ' सौत्रो धातुः (पा. सू. ३।१।२९)
' ऊचतुः ' । कथम् ? ' नौ ' आवयोर्मध्ये ' यतरा ' ' दवीयः ' अत्यन्तं दूरं ' परापश्याद् ' पश्येत् ।
' सा ' दूरदर्शिनी । सुपर्णी दूरम् ' ईक्षस्व ' इति ' उवाच ' ॥ ३ ॥

१—' आत्मानः ' इति पाठो लेखप्रमादादेव । ' आत्मानः ' इति पाठः साधीयान् भाष्यसंमतश्च । २—' धिष्ण्योपधानपदार्थ '
इति क. पा. । ३—' अत्तारः ' इति क. पा. ।

सा ह सुपण्युवाच । (चा) अस्य सलिलस्य पारेऽश्वः श्वेतु स्थाणौ सेवते तमहं पश्यामीति तमेव त्वं पश्यसीति तत् हीत्यथ ह कद्रूवाच तस्य वालो न्यषञ्जि तममुं वातो धूनोति तमहं पश्यामीति ॥ ४ ॥

सा सुत्सुपण्युवाच । (चा) अस्य सलिलस्य पार इति वेदिर्वै सलिलं वेदिमेव सा तदुवाचाश्वः श्वेतु स्थाणौ सेवतइत्यग्निर्वाऽश्वः श्वेतो यूप स्थाणुऽथ सुत्कद्रूवाच तस्य वालो न्यषञ्जि तममुं वातो धूनोति तमहं पश्यामीति रशना हैव सा ॥ ५ ॥

सा ह सुपण्युवाच । (वे) एहीदं पताव वेदितुं यतरा नौ जयतीति सा ह कद्रूवाच त्वमेव पत त्वं वै न आख्यास्यसि यतरा नौ जयतीति ॥ ६ ॥

सा ह सुपण्युवाच—अस्य सलिलस्य पारेऽश्वः श्वेत स्थाणौ सेवते—तमहं पश्यामीति ; तमेव त्वं पश्यसीति । तं हीति । अथ ह कद्रूवाच—तस्य वालो न्यषञ्जि । तममुं वातो धूनोति । तमहं पश्यामीति ॥ ४ ॥

सा यत् सुपण्युवाच—अस्य सलिलस्य पार इति । वेदिर्वै सलिलम्, वेदिमेव सा तदुवाच । अश्वः श्वेतः, स्थाणौ सेवतइति । अग्निर्वाऽश्वः श्वेतः । यूपः स्थाणुः । अथ यत् कद्रूवाच—तस्य वालो न्यषञ्जि, तममुं वातो धूनोति, तमहं पश्यामीति—रशना हैव सा ॥ ५ ॥

सा ह सुपण्युवाच—एहीदं पताव वेदितुम्, यतरा नौ जयतीति । सा ह कद्रूवाच—त्वमेव पत । त्वं वै न आख्यास्यसि—यतरा नौ जयतीति ॥ ६ ॥

सा हेति । ' सा ' दूरं पश्यन्ती ' सुपर्णा ' ' उवाच ' । किमिति ? उच्यते—' अस्य सलिलस्य पारेऽश्वः श्वेतः स्थाणौ सेवते, तमहं पश्यामि इति ' । अस्यार्थं श्रुतिरेवाविष्कारिष्यति । ' तमेव ' मया दृष्टं श्वेताश्वमेव हे कद्रु ! ' त्वम् ' अपि ' पश्यसि '—' इति ' नतु ततोऽतिरिक्तम् । सा कद्रूः दूरं विलोक्य ' तं हि '—' इति ' ' उवाच ' । तमश्च खलु त्वं पश्यसीत्यर्थः । ततोऽधिकमपि दृष्ट्वा कद्रूः पुनर्ब्रूते । किमिति उच्यते—' तस्य वालो न्यषञ्जि, तममुं वातो धूनोति, तमहं पश्यामि इति ' । ' वालः ' ' पुच्छं ' ' न्यषञ्जि ' स्थाणौ निषक्तमभूत्, ' तं ' वालं ' वातः ' वायुः ' धूनोति ' कम्पयति ॥ ४ ॥

सुपण्यभिहितस्य अस्य सलिलस्येत्यादेस्तात्पर्यं श्रुतिरेवाह—सा यत्सुपण्युवाचेति । अस्य सलिलस्येत्यादि । ' सलिलं ' सगरादिसम्बद्धं यथा अनतिलङ्घ्यं भवति, एवं वेदिरपीति सलिलत्वेन निरूप्यते । अग्नेः शुक्लमास्वरत्वात् सर्वाशनत्वाच्च श्वेतरूपत्वम् । यूपस्य स्थाणुत्वं तु साक्षादेव । कद्रुः यदुक्तं तस्य वाल इत्यादिकम्, तदभिप्रायं दर्शयति—अथ यत् कद्रूरित्यादिना । रशना हैव सेति । वालवदतिदैर्घ्याद्युपवेष्टिता रशना वालमित्युच्यते ॥ ५ ॥

सा ह सुपण्युवाचेति । सा ह कद्रूरित्यादि । सुपर्णा श्वेताश्चादेर्दर्शनार्थमाहूता कद्रूः । सुपर्णि ! स्वदृष्टस्य वालस्य सुसिद्धत्वात् ' त्वमेव ' दृष्ट्वाऽऽवदोः कस्या जय इति ब्रूहीत्यर्थः ॥ ६ ॥

सा ह सुपर्णी पपात । तद्ध तथैवास यथा कद्रुरुवाच तामागताम्भ्यु-
वाद त्वमजैषी ३ रहा ३ मिति त्वमिति होवाचेतुद्व्याख्यान् १ सौपर्णी-
काद्रवमिति ॥ ७ ॥ (शतम् १९००)

सा ह कद्रुरुवाच । (चा) आत्मानं वै त्वाऽजैषं दिव्यसौ सोमस्तुं देवेभ्य
ऽआहर तेन देवेभ्यऽआत्मानं निष्क्रीणीष्वेति तथेति सा च्छन्दांसि
ससृजे सा गायत्री दिवः सोममाहरत् ॥ ८ ॥

(द्वि) हिरण्मयोर्ह कुशोरुन्तरवहितऽआस । ते ह स्म क्षुरपवी निमेषं
निमेषमभिसन्धत्तो दीक्षातपसौ हव ते ऽआसतुस्तुमेते गन्धर्वाः सोमरक्षा
जुगुपुरिमे धिष्ण्याऽइमा होत्राः ॥ ९ ॥

सा ह सुपर्णी पपात । तद्ध तथैवास—यथा कद्रुरुवाच । तामागताम्भ्युवाद—त्वमजैषी ३ रहा ३
मिति । त्वमिति होवाच । एतद्व्याख्यानं सौपर्णीकाद्रवमिति ॥ ७ ॥

सा ह कद्रुरुवाच—आत्मानं वै त्वाऽजैषम् । दिव्यसौ सोमः—तं देवेभ्य आहर । तेन देवेभ्य
आत्मानं निष्क्रीणीष्वेति । तथेति । सा च्छन्दांसि ससृजे । सा गायत्री दिवः सोममाहरत् ॥ ८ ॥

हिरण्मयोर्ह कुशोरुन्तरवहित आस । ते ह स्म क्षुरपवी निमेषं निमेषमभिसन्धत्तः । दीक्षातपसौ
हव तेऽआसतुः । तमेते गन्धर्वाः सोमरक्षा जुगुपुः । इमे धिष्ण्याः, इमा होत्राः ॥ ९ ॥

सा ह सुपर्णी पपातेति । एवमुक्ता सुपर्णी । गत्वा कद्रुक्तं वास्तवमवगत्य पुनः ‘ आगतां ’ ‘ तां ’
सुपर्णी कद्रुः ‘ उवाद ’—“ त्वमजैषी ३ रहा ३ मिति ” । प्रश्ने प्लुतिः (पा. सू. ८ । २ । १००) । तथा
पृष्टा सुपर्णी ‘ त्वमजैषीः ’ ‘ इति ’ उवाच । विहितस्याख्यानस्य प्रसिद्धत्वाविष्करणाय नाम करोति—एतद्व्या-
ख्यानमिति । ‘ एतत् ’ दिवि वै सोम आसीदित्यादि होवाचेत्येतदन्तमित्यर्थः (तै. सं. ६ । १ । ६ । १)
(ऐ. ब्रा. ३ । ३ । १ । २ ; ६ । ३ । ६) ॥ ७ ॥

सा ह कद्रुरुवाचेति । पराजितया सुपर्ण्या गायत्र्यादिच्छन्दांसि सृष्ट्वा गायत्र्या दिवि स्थितं सोममादृत्य
देवेभ्यः सकाशादात्मनिष्क्रयणं कृतमित्यर्थः “ सा ह कद्रुरुवाच आत्मानं वै त्वाऽजैषम् ” इत्यादिनोक्तः ॥ ८ ॥

“ सा गायत्री दिवः सोममाहरत् ”—इति यत् संप्रहेणोक्तम्, तद्विस्पष्टयति—हिरण्मयोर्ह कुशोरित्या-
दिना । हिरण्मयोः कुशोः आयुधयोः ‘ अन्तः ’ ‘ अवहितः ’ आच्छन्नः सोमोऽभूत् । “ जानपद० ” (पा. सू.
४ । १ । ४२) इत्यादिना अथोविकारार्थात् कुशशब्दात् ङीष् । ‘ ते ’ कुशौ क्षुरपवी क्षुरधारे इव तीक्ष्णाग्रे
‘ निमेषं—निमेषं ’ सर्वदेत्यर्थः । ‘ अभिसन्धत्तः ’ यथाऽन्यो नापहरेदेवं रक्षत इत्यर्थः । कुशोर्वास्तवस्वरूपमाह—
दीक्षातपसाविति । तमेते गन्धर्वा इति । ‘ सोमरक्षाः ’ सोमरक्षकाः ‘ एते गन्धर्वाः ’ ‘ तं ’ सोमं ‘ जुगुपुः ’ ।
ते के ? ये इमे ’ सदसि वर्त्तमानाः ‘ धिष्ण्याः ’, ‘ इमा होत्राः ’ इमे होत्रकाः, होत्रवर्जमैत्रावरुणादयः ॥ ९ ॥

(स्तु) तयोरन्यतरां कुशीमाचिच्छेद । तां देवेभ्यः प्रददौ सा दीक्षा तया देवाऽअदीक्षन्त ॥ १० ॥

(न्ताथ) अथ द्वितीयां कुशीमाचिच्छेद । तां देवेभ्यः प्रददौ तत्तुपस्तुथा देवास्तुपऽनुपायन्नुपसदस्तुपो ह्युपसदः ॥ ११ ॥

खदिरेण ह सोममाचखाद । तस्मात्खदिरो यदेनेनाखिदत्तुस्मात्खादिरो यूपो भवति खादिरुः स्फ्योऽच्छावाकस्य हैनं गोपनायां जहार सोऽच्छावाकोऽहीयत ॥ १२ ॥

तमिन्द्राग्नी ऽनुसमतनुताम् । प्रजानां प्रजात्यै तस्मादैन्द्राग्नोऽच्छावाकः ॥ १३ ॥

तयोरन्यतरां कुशीमाचिच्छेद । तां देवेभ्यः प्रददौ । सा दीक्षा । तया देवा अदीक्षन्त ॥ १० ॥
अथ द्वितीयां कुशीमाचिच्छेद । तां देवेभ्यः प्रददौ । तत्तुपः । तया देवास्तुप उपायन् उपसदः । तपो ह्युपसदः ॥ ११ ॥

खदिरेण ह सोममाचखाद । तस्मात् खदिरो-यदेनेनाखिदत् । तस्मात् खादिरो यूपो भवति । खादिरः स्फ्यः । अच्छावाकस्य हैनं गोपनायां जहार । सोऽच्छावाकोऽहीयत ॥ १२ ॥

तमिन्द्राग्नी अनुसमतनुताम्-प्रजानां प्रजात्यै । तस्मादैन्द्राग्नोऽच्छावाकः ॥ १३ ॥

तयोरन्यतरां कुशीमाचिच्छेदेति । गायत्री 'तां' छित्वा च 'देवेभ्यः' 'प्रददौ' । 'तया देवा अदीक्षन्त' ॥ १० ॥

अथ द्वितीयामिति । गायत्र्या छित्त्वा द्वितीया कुशी देवेभ्यो दत्ता; सा तपोनामोपसद इत्याह-तपो ह्युपसद इति ॥ ११ ॥

खदिरेण हेति । सोमाहरणसमये खदिरस्यातिसारत्वात् तं साधनं कृत्वा सोमं भक्षितवती, अतः खादन-साधनत्वात् खदिर इति नाम सम्पन्नम् । अतः खदिरस्य सोमाहरणोपयोगात् सोमयागे यूपः स्फ्यश्च खादिरौ कर्तव्यौ । 'अच्छावाकस्य' 'गोपनायाम्' । होत्रक्राणामेव सोमरक्षकगन्धर्वरूपत्वादच्छावाकाख्यो होत्रको यदा सोमरक्षकेषु मध्ये रक्षितवान्, तदा गायत्री 'जहार'; अतः 'अच्छावाकः' 'अहीयत' हीनो निष्कृष्टोऽभूत् । अत एवेतरहोत्रकवत् प्रथमत एव सदःप्रवेशमपि (न) समालभत ॥ १२ ॥

तमिन्द्राग्नी इति । 'तं' हीनमच्छावाकम्, 'इन्द्राग्नी' ऐन्द्राग्रशस्त्रपाठेन सन्तुष्टौ; 'अनुसमतनुताम्' सन्तानमनुप्रवेशमकुरुताम् । अतः 'अच्छावाकः' 'ऐन्द्राग्रः' इन्द्राग्निदेवताकः । तथा चोत्तरत्र अच्छावाक-चमसहोमकाले आम्नास्यते (शं. प. ब्रा. ४ । ३ । १ । १, २ ।)—"अहीयत वा अच्छावाकस्तमिन्द्राग्नी"—इत्यादिना ॥ १३ ॥

(स्तु) तस्माद्दीक्षिता राजानं गोपायन्ति । नेत्रोऽपहरानिति तस्मात्तत्र सुगुप्तं चिकीर्षेद्यस्य ह गोपनायामपहरन्ति हीयते ह ॥ १४ ॥

तस्माद्ब्रह्मचारिण आचार्यं गोपायन्ति । गृहान्पशून्नेत्रोऽपहरानिति तस्मात्तत्र सुगुप्तं चिकीर्षेद्यस्य ह गोपनायामपहरन्ति हीयते ह तेनैतेन सुपर्णी देवेभ्यः आत्मानं निरक्रीणीत तस्मादाहुः पुण्यलोक ईजान इति ॥ १५ ॥

(त्वृ) ऋणं ह वै पुरुषो जायमान एव । मृत्योरात्मना जायते स यद्यजते यथैव तत्सुपर्णी देवेभ्यः आत्मानं निरक्रीणीतैवमेवैष एतन्मृत्योरात्मानं निष्क्रीणीते ॥ १६ ॥

तेन देवा अयजन्त । तमेते गन्धर्वाः सोमरक्षा अन्वाजग्मुस्तेऽन्वागत्याब्रुवन्नु नो यज्ञोऽभजत मा नो यज्ञादन्तर्गातास्त्वेव नोऽपि यज्ञे भाग इति ॥ १७ ॥

ते होचुः । किं नस्ततः स्यादिति यथैवास्यामुत्र गोप्तारोऽभूमेवमेवास्यापीह गोप्तारो भविष्याम इति ॥ १८ ॥

तस्माद् दीक्षिता राजानं गोपायन्ति-नेत्रोऽपहरानिति । तस्मात्तत्र सुगुप्तं चिकीर्षेत्-यस्य ह गोपनायामपहरन्ति । हीयते ह ॥ १४ ॥

तस्माद्ब्रह्मचारिण आचार्यं गोपायन्ति । गृहान् पशून्नेत्रोऽपहरानिति । तस्मात्तत्र सुगुप्तं चिकीर्षेत्-यस्य ह गोपनायामपहरन्ति । हीयते ह । तेनैतेन सुपर्णी देवेभ्यः आत्मानं निरक्रीणीत । तस्मादाहुः-पुण्यलोक ईजान इति ॥ १५ ॥

ऋणं ह वै पुरुषो जायमान एव मृत्योरात्मना जायते । स यद् यजते-यथैव तत् सुपर्णी देवेभ्यः आत्मानं निरक्रीणीत-एवमेवैष एतन्मृत्योरात्मानं निष्क्रीणीते ॥ १६ ॥

तेन देवा अयजन्त । तमेते गन्धर्वाः सोमरक्षा अन्वाजग्मुः । तेऽन्वागत्याब्रुवन्-अनु नो यज्ञ आभजत, मा नो यज्ञादन्तर्गात, अस्त्वेव नोऽपि यज्ञे भाग इति ॥ १७ ॥

ते होचुः-किं नस्ततः स्यादिति । यथैवास्यामुत्र गोप्तारोऽभू-एवमेवास्यापीह गोप्तारो भविष्याम इति ॥ १८ ॥

तस्माद्दीक्षिता राजानमित्यादि । औपौद्वातिकं वाक्यं स्पष्टम् । 'अपहरान्' अपहरेयुः ॥ १४ ॥ १५ ॥
सोमाहरणप्रसङ्गात् सुपर्णीदृष्टान्तमुखेन मृत्युभयपरिहाराय सोमयागस्यावश्यकर्तव्यतामाह-ऋणं ह वै पुरुषो जायमान एव मृत्योरात्मना जायत इत्यादिना । 'जायमान एव मृत्योः' ऋणभावे जननमेवोपाधिरित्यर्थः । इदमृणं प्रातिभाष्यवदन्यत आयातं न भवति, किन्तु स्वत एवायातमित्येवमर्थमाह-'आत्मना'-इति ॥ १६ ॥

तेन देवा अयजन्तेत्यादि । 'तेन' गायत्र्याहतेन । अनु नो यज्ञ आ भजतेति । 'नः' अस्मानपि

तथेति देवा ऽअब्रुवन् । (न्तसो) सोमक्रयणा व इति तानेभ्यऽ एतत्सो-
मक्रयणानुनुदिशत्यथैनानब्रुवंस्त्वृतीयसवने वो घृत्याऽऽहुतिः प्राप्स्यति नु
सौम्याऽपहृतो हि युष्मत्सोमपीथस्तेन सोमाहुतिं नार्हथेति सैनानेषा
तृतीयसवनऽएव घृत्याऽऽहुतिः प्राप्नोति नु सौम्या यच्छालाकैर्द्धिष्ण्यान्व्या-
धारयति ॥ १९ ॥

(त्य) अथ यदग्नौ होष्यन्ति । तद्गोऽविष्यतीति स यदग्नौ जुह्वति
तदेनानवत्यथ यद्गोः सोमं विभ्रत ऽउपर्युपरि चरिष्यन्ति तद्गोऽविष्य-
तीति स यदेनान्तसोमं विभ्रत ऽउपर्युपरि चरन्ति तदेनानवति तस्माद-
ध्वर्षुः समुया धिष्ण्यान्नातीयादध्वर्षुर्हि सोमं विभ्रति तमेते व्यात्तेन
प्रत्यासुते सऽएतेषां व्यात्तमापद्येत तमग्निर्वा भिदहेद्यो वाऽयं देवः पशूना-
ग्निष्टे सु वा हैनमभिमन्येत तस्माद्यद्यध्वर्योः शालायामर्थः स्यादुत्तरेणै-
वाग्नीध्रीयथं सुञ्चरेत् ॥ २० ॥

तथेति देवा अब्रुवन् । सोमक्रयणा व इति । तानेभ्य एतत् सोमक्रयणानुदिशति । अथैनान-
ब्रुवन्-तृतीयसवने वो घृत्याऽऽहुतिः प्राप्स्यति, न सौम्या; अपहृतो हि युष्मत्सोमपीथः । तेन
सोमाहुतिं नार्हथ इति । सैनानेषा तृतीयसवनऽएव घृत्याऽऽहुतिः प्राप्नोति, न सौम्या । यच्छालाकैर्द्धि-
ष्ण्यान् व्याधारयति ॥ १९ ॥

अथ यदग्नौ होष्यन्ति-तद् वोऽविष्यतीति । स यदग्नौ जुह्वति-तदेनानवति । अथ यद् वः सोमं
विभ्रते उपर्युपरि चरिष्यन्ति-तद्गोऽविष्यतीति । स यदेनान् सोमं विभ्रते उपर्युपरि चरन्ति-तदे-

अस्मिन् ' यज्ञे ' ' अन्वाभाजयत ' अन्वाभाजयत, हविर्भागयुक्तान् युष्मानस्मानपि भागिनः कुरुत । उक्तवैपरीत्य-
प्रतिषेधः-मा नो यज्ञादिति । ' अन्तर्गात ' अन्तरितान् मा चार्ष्ट । " इणो गा लुङि "-(पा. सू.
२ । ४ । ४९) इति गादेशे, " गातिस्था "-(पा. सू. २ । ४ । ७७) इति सिचो लुक् ॥ १७ ॥ १८ ॥

तथेतीति । सोमक्रयणा व इतीति । सोमः क्रीयते यैर्गन्धर्वादिभिः, ते ' सोमक्रयणाः ', ' वः ' युष्माकं
' तान् ' भागान् एतस्मिन् सोमक्रयकाले ' एभ्यः ' गन्धर्वेभ्यः, धिष्ण्यरूपेणावस्थितेभ्यः ' अनुदिशत '
अनुदिशेत्; एते युष्मभ्यं भागा इति ब्रूयात् । घृतेभवा ' घृत्या ' घृतसाध्या, ' सा ' ' तृतीयसवने ' युष्मान्
' प्राप्स्यति ', ' न सौम्या '; ' अपहृतो हि युष्मत्सोमपीथः ' इति । पातव्यः सोमः ' सोमपीथः ' सोमस्या-
स्मदर्थमेवापहृतत्वादित्यर्थः । यच्छालाकैर्द्धिष्ण्यान् व्याधारयतीति । ' यद् ' यया आहुत्या ' शालाकैः '
तृणसमूहैः विहृतान् ' धिष्ण्यान् ' घृतेन ' व्याधारयति ' सैषा घृतेति ॥ १९ ॥

अथ यदग्नौ होष्यन्तीति । ' अथ ' प्रदीपनानन्तरम्, ' अग्नौ ' प्रदीप्ते, अग्निष्वित्यर्थः । ' होष्यन्ति ',
' तद् ' आज्यं ' वः ' युष्मान् ' अविष्यति ' तर्पयिष्यति ' इति ' देववाक्यम् । तत्तात्पर्यं श्रुतिः स्वयमेव

(ते) ते वा ऽएते । सोमस्यैव गुप्त्यै न्युप्यन्तऽआहवनीयः पुरस्ता-
न्मार्जालीयो दक्षिणतऽआग्नीध्रीयऽउत्तरतोऽथ ये सदसि ते पश्चात् ॥ २१ ॥

(तुं) तेषां वाऽअर्द्धानुपकिरन्ति । (न्त्य) अर्द्धानुदिशन्त्येतुऽउ
ह्वैतुदध्रिरेऽर्द्धान्न उपकिरन्त्यर्द्धानुदिशन्तु तथा यस्माल्लोकादागताः
स्मो दिवस्तथा तुं लोकं प्रति प्रज्ञास्यामस्तथा न जिह्वा ऽएष्याम इति ॥ २२ ॥

स यानुपकिरन्ति । तेनास्मिँल्लोके प्रत्यक्षं भवन्त्यथ याननुदिशन्ति
तेनामुष्मिँल्लोके प्रत्यक्षं भवन्ति ॥ २३ ॥

नानवति । तस्मादध्वर्युः समया धिष्ण्यान्नातीयात् । अध्वर्युर्हि सोमं विभति । तमेते व्यात्तेन
प्रत्यासते । स एतेषां व्यस्तमापद्येत । तमग्निर्वाभिदहेत्, यो वाऽयं देवः पशूनामीष्टे—स वा हैनमभि-
मन्येत । तस्माद् यद्यध्वर्योः शालाग्रामर्थः स्यात्—उत्तरेणैवाग्नीध्रीयं सञ्चरेत् ॥ २० ॥

ते वा एते सोमस्यैव गुप्त्यै न्युप्यन्ते—आहवनीयः पुरस्तात्, मार्जालीयो दक्षिणतः, आग्नीध्रीयः
उत्तरतः अथ ये सदसि—ते पश्चात् ॥ २१ ॥

तेषां वाऽअर्द्धानुपकिरन्ति, अर्द्धानुदिशन्ति । एत उ हैतद् दध्रिरे—अर्द्धान्न उपकिरन्तु, अर्द्धानु-
दिशन्तु । तथा यस्माल्लोकादागताः स्मो दिवः—तथा तं लोकं प्रति प्रज्ञास्यामः । तथा न जिह्वा
एष्याम इति ॥ २२ ॥

स यानुपकिरन्ति—तेनास्मिँल्लोके प्रत्यक्षं भवन्ति । अथ याननुदिशन्ति—तेनामुष्मिँल्लोके प्रत्यक्षं
भवन्ति ॥ २३ ॥

दर्शयति—स यदग्नौ जुह्वतीति । तर्हि सोमाहुतिः कथं लभ्यत इति तत्राह—अथ यद् वः सोमं विभ्रत
उपर्युपरि चरिष्यन्ति, तद् वोऽविष्यतीति । स्पष्टमन्यत् । सोमधारकस्याध्वर्योर्धिष्ण्यातिक्रमं प्रसक्तं निषे-
धति—तस्मादध्वर्युः समया धिष्ण्यान्नातीयादिति । तमेते व्यात्तेन प्रत्यासत इत्यादि । ‘ तम् ’
अध्वर्युम् ‘ एते ’ सोमरक्षकाः धिष्ण्याग्नयः ‘ व्यात्तेन ’ विवृतेनास्येनोपलक्षिताः सन्तः, प्रतीक्ष्य निवसन्ति ।
‘ सः ’ अपि धिष्ण्यानतिक्रामन् ‘ एतेषां ’ ‘ व्यात्ते ’ विवृतं मुखं प्रविशेत् । प्रवेशे का हानिरित्यत आह—
तमग्निर्वाभिदहेद् यो वाऽयं देवः पशूनामिति । स वा हैनमभि मन्येतेति । अभिमानो हिंसेच्छा । तर्हि
सञ्चारेऽपेक्षिते क उपाय इति तं दर्शयति—तस्माद् यद्यध्वर्योः शालाग्रामिति । ‘ यदि ’ ‘ अर्थः स्यात्
शालायां ’ प्राग्वंशे प्रयोजनं भवेत् ॥ २० ॥

धिष्ण्यानां सोमरक्षकत्वमभिधातुं सर्वेषां तद्रक्षकत्वमाह—ते वा एते सोमस्यैवेति ॥ २१ ॥

सर्वेषां सोमरक्षकत्वे समाने सद्वोगतानां धिष्ण्यानामिव कथमितरेषामनुदेशनं नास्तीत्यत आह—तेषां वा अर्द्धा-
नुपकिरन्त्यर्द्धानुदिशन्तीत्यादिना । अनुदेशो नाम विद्यमानपदार्थ एवं भवतीति निर्देशः । अत एवाहव-
नीयादौ तत्तद्वर्धवात्मना “ सम्राडसि कृशानुः ”—(वा. सं. १ । ३२ । ८) इत्याद्यनुदेशः क्रियते । अर्द्धा
धिष्ण्याः कर्त्तव्याः, केचन अनुदेश्या इति विधिरुनीयते । द्विरूप्ये कारणमाह—तथा यस्मादिति । ‘ तथा ’

ते वै द्विनामानो भवन्ति । (न्त्ये) एतु ऽउ हवैतद्दध्रिरे न वा ऽएभि-
र्नामभिररात्स्म येषां नः सोममपाहार्षुर्हन्त द्वितीयानि नामानि करुवामहा-
ऽडति ते द्वितीयानि नामान्यकुर्वत तैरराधुवन्यानुपहतसोमपीथान्तसतो-
ऽथ यज्ञ ऽआभजंस्तुस्माद्विनामानस्तुस्माद्ब्राह्मणोऽनृद्धचमाने द्वितीयं
नाम कुर्वीत राधोति हैव शु एवं विद्वान्द्वितीयं नाम कुरुते ॥ २४ ॥

स यदग्नौ जुहोति । तद्देवेषु जुहोति तस्माद्देवाः सन्त्यथ यत्सदसि भक्ष-
यन्ति तन्मनुष्येषु जुहोति तस्मान्मनुष्याः सन्त्यथ यद्धविर्द्वानयोर्नाराश-
शंसाः सीदन्ति तत्पितृषु जुहोति तस्मात्पितरः सन्ति ॥ २५ ॥

ते वै द्विनामानो भवन्ति । एतु ऽउ हवैतद् दध्रिरे । न वाऽएभिर्नामभिररात्स्म-येषां नः सोममपा-
हार्षुः, हन्त द्वितीयानि नामानि करुवामहाऽडति । ते द्वितीयानि नामान्यकुर्वत । तैरराधुवन् । यान-
पहतसोमपीथान् सतोऽथ यज्ञऽआभजन् । तस्माद् द्विनामानः । तस्माद्ब्राह्मणोऽनृद्धचमाने द्वितीयं
नाम कुर्वीत । राधोति हैव-य एवं विद्वान् द्वितीयं नाम कुरुते ॥ २४ ॥

स यदग्नौ जुहोति-तद्देवेषु जुहोति । तस्माद्देवाः सन्ति । अथ यत्सदसि भक्षयन्ति-तन्मनुष्येषु
जुहोति । तस्मान्मनुष्याः सन्ति । अथ यद्धविर्द्वानयोर्नाराशंसाः सीदन्ति,-तत्पितृषु जुहोति ।
तस्मात्पितरः सन्ति ॥ २५ ॥

सति, विष्ण्यनिवापामावे सति यल्लोकं पूर्वमवस्थितं ब्रूलोकं ' प्रति प्रज्ञास्यामः ' जानीम इति, ' तथा न जिह्वाः
एष्याम इतीति ' । ब्रूलोकं सर्वथा परित्यज्य भूमौ कृतनिवासानां पुनर्द्युगमने सति जिह्वाता स्यात् । सर्वेषां
केवलमनुदेशने भूलोके प्रत्यक्षता न स्यात् । अत उभयार्थमुभयथाकरणम् ॥ २२ ॥ २३ ॥

यथा स्थानद्वैविध्यम्, एवं नामद्वैविध्यमपि, तत्तु सङ्केतपूर्वकमित्याह-ते वै द्विनामानो भवन्त्येत उ हवै-
तद्दध्रिरे इति । नामान्तरधारणविषये मतिं चकुरित्यर्थः । पूर्वेषां नामाभ्युपगमनात् कारणाह-न वा एभिर्नाम-
भिररात्स्मेति । ' न अरात्स्म ' समृद्धा न भवामः । येषामित्यादि, स्पष्टम् । " विभूरसि प्रवाहणः " -
(वा. सं. १ । ३१) इत्याद्यन्युपस्थानमन्त्रेषु प्रतिपादितानि द्विनामानि । द्वितीयनाम्ना प्राप्तां समृद्धिं दर्श-
यति-यानपहतसोमपीथान्तसतोऽथ यज्ञ आभजन्निति । यज्ञभागन्तु " तृतीयसवने वो घृत्याऽऽडतिः
प्राप्स्यति " इत्युक्तमित्यर्थः ॥ २४ ॥

अथ प्रसङ्गात् सोमयागं देवमनुष्यपितृद्वारेण सर्वजगत्स्थितिहेतुरिति प्रशंसति-स यदग्नौ जुहोतीति । अग्नौ
तत्तद्देवोद्देशेन होम एव सर्वदेवेषु होमो भवति । ' तस्मात् ' यज्ञभागलाभात् ' देवाः ' ' सन्ति ' आत्मानं
रुमन्ते; इदानीमपि ' अपराभूताः ' अविनष्टा वर्तन्ते इत्यर्थः । एवं मनुष्यपितृवाक्ये अपि द्रोज्ये । अथ
यद्धविर्द्वानयोर्नाराशंसाः सीदन्ति, तत् पितृषु जुहोतीति । हविर्द्वानशकटस्य दक्षिणभागं चमसंष्टु
(ऋ. सं. १० । १६ । ८) ये सोमा हुतावशिष्टा भक्षिता. पुनराप्यायिताश्च वर्तन्ते, ते नाराशंसाः; तेन
पितृदेवतयाः । तत्र स्थानेषु पितृषु जुहोति ॥ २५ ॥

या वै प्रजा यज्ञेऽनन्वाभक्ताः । पुराभूता वै ता एवमेवैतद्या इमाः प्रजाऽ-
अपराभूतास्तु यज्ञाऽआभजति मनुष्यानुनु पशवो देवाननु वृषाँऽस्यो-
पधयो वृनस्पतयो यदिदं किञ्चैवमु तत्सर्वं यज्ञाऽआभक्तं ते ह स्मैतु
ऽउभये देवमनुष्याः पितुरः सम्पिबन्ते सैषा सम्पा ते ह स्म दृश्यमानाऽ-
एव पुरा सम्पिबन्तऽनुतैतहर्षदृश्यमानाः ॥ २६ ॥

इति पञ्चमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥ १ ॥ (६-२)

सुर्वं वा ऽएषोऽभिदीक्षते । यो दीक्षते यज्ञं ह्यभि दीक्षते यज्ञं ह्ये
वेदं सुर्वमनु तं यज्ञं सम्भृत्य यमिममभिदीक्षते सुर्वमिदं विसृजते ॥ १ ॥

या वै प्रजा यज्ञेऽनन्वाभक्ताः—पराभूता वै ताः । एवमेवैतद्—या इमाः प्रजा अपराभूताः—ता यज्ञा-
आभजति । मनुष्यानुनु पशवः, देवाननु वयांसि, ओषधयः, वनस्पतयो—यदिदं किञ्च । एवमु
तत्सर्वं यज्ञा आभक्तम् । ते ह स्मैतऽउभये देवमनुष्याः पितरः सम्पिबन्ते । सैषा सम्पा । ते ह स्म
दृश्यमाना एव पुरा सम्पिबन्ते, उतैतहर्षदृश्यमानाः ॥ २६ ॥

वैसर्जनहोमः ।

सर्वं वाऽएषोऽभिदीक्षते यो दीक्षते—यज्ञं ह्यभिदीक्षते । यज्ञं ह्येवेदं सर्वमनु । तं यज्ञं सम्भृत्य—
यमिममभिदीक्षते—सर्वमिदं विसृजते ॥ १ ॥

या वै प्रजा इति । 'या वै प्रजाः' देवपितृमनुष्यजतिरिक्ताः, असुररक्षःप्रभृतिकाः, 'ताः' 'पराभूताः'
विनष्टा अभवन् । याथेवं पूर्वमासीत् परमा च । 'एतद्' इदानीमपि, 'अपराभूताः' 'याः' सन्ति,
'ताः' देवाद्याः 'यज्ञे' 'आभजति' । अस्तु तेषां यज्ञभागः, तदितरेषां पशुपक्षिप्रभृतीनां कथं यज्ञेऽनुप्रवेश
इति, तत्प्रकारमाह—मनुष्यानुनु पशव इति । वयसाभ्यन्तरिक्षसञ्चारसाम्येन देवानुप्रवेशाभिधानम् । ओषध्या-
दीनां रक्षकामात्रेण देवाधीनस्थितिकत्वम् । उभये देवमनुष्याः पितर इति । देवमनुष्य एको राशिः, पितर-
श्चैकः, द्वैराश्यामापन्ता उभयेऽपि 'सम्पिबन्ते' साहित्येनैकाभावेन सह पानं कुर्वन्ति । 'सैषा' 'सम्पा' सह-
पीतिः । "आतश्चोपसर्गे"—(पा. सू. ३ । १ । १३६) इति भावे अङ् । प्रथमं देवैरग्निमुखेन पानम्, पश्चा-
न्मनुष्यैः सदसि शोषपानम्, पश्चात्ताराशंसेन पितृणाम्; इत्येवंरूपानुसन्धेयेत्यर्थः । तेषामागमनमेव न दृश्यते,
कुतः सहपानमिति, तत्राह—ते ह स्म दृश्यमाना एवेति (का. श्रौ. सू. ८ । १५६—१६४) ॥ २६ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे षष्ठाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ (३-६-२) ॥

वैसर्जनीयाणि विधातुमाह—सर्वं वा एषोऽभिदीक्षते इति । यो दीक्षते एष इति सम्बन्धः । कथं सर्वम-
भीति, तत्राह—यज्ञं ह्यभिदीक्षते इति । यज्ञस्य कथं सर्वत्वमिति, तत्राह—यज्ञं ह्येवेदं सर्वमन्विति । 'इदं
सर्वं' 'यज्ञम्' 'अनु'—सूत्र्य उत्पन्नम्; कर्मफलं वा सर्वस्य जगतः । 'यमिमं' सर्वं भूतं 'यज्ञम्'

१—धिष्यान्निवपत्युद्धतावांक्षिते पुराणनिवपति तस्ये नान्वाख्य उदङ्मुनिव्य विभूरसीति प्रतिमंत्रं, आग्नीषीयं पूर्वं, सिकता-
शोषारि, संक्षिण्णं सर्वत्र, पशुदक्षि, प्रत्यङ्मुखो द्वारमपरेण होतुः, दक्षिणपूर्वैर्गोडुम्बरीं मैत्रावरुणस्य, होतृधिष्यदमुत्तरेण चतुः
समान्तरान्याह्वयान्छ २—सिप्योतुनेदृच्छावाकानाम्, आग्नीध्रादक्षिणं सम्पति—वेध्यन्ते दक्षिणमुखो माजालीयम् ॥ इति ॥

युद्धैर्सर्जनानि जुहोति । स यदिदं^१ सर्वं विसृजते तस्माद्वैसर्जनानि
नाम तस्माद्योऽपिब्रतः स्यात्सोऽन्वारभेत यद्युऽअन्यत्र चरेच्चाद्रियेत यद्वै
जुहोति तदेवेदं^२ सर्वं विसृजते ॥ २ ॥

युद्धेव वैसर्जनानि जुहोति । यज्ञो वै विष्णुः स देवेभ्य इमां विक्रान्तिं
विचक्रमे येषामियं विक्रान्तिरिदमेव प्रथमेन पदेन पस्पारुथेदुमन्तरिक्षं
द्वितीयेन द्वियमुत्तमेनैताम्बुवैषु ऽएतस्मै विष्णुर्यज्ञो विक्रान्तिं विक्रमते
यज्जुहोति तस्माद्वैसर्जनानि जुहोति ॥ ३ ॥

यद्वैसर्जनानि जुहोति । स यदिदं सर्वं विसृजते-तस्माद्वैसर्जनानि नाम । तस्माद्योऽपिब्रतः
स्यात्-सोऽन्वारभेत । यद्युऽअन्यत्र चरेच्चाद्रियेत । यद्वै जुहोति-तदेवेदं सर्वं विसृजते ॥ २ ॥

यद्धेव वैसर्जनानि जुहोति । यज्ञो वै विष्णुः, स देवेभ्य इमां विक्रान्तिं विचक्रमे-येषामियं विक्रा-
न्तिः । इदमेव प्रथमेन पदेन पस्पार, अथेदमन्तरिक्षं द्वितीयेन द्वियमुत्तमेन । एताम्बुवैष एतस्मै
विष्णुर्यज्ञो विक्रान्तिं विक्रमते-यज्जुहोति । तस्माद्वैसर्जनानि जुहोति ॥ ३ ॥

‘अभि-’ लक्ष्य ‘दीक्षते’ ‘तं’ यज्ञं ‘सम्भृत्य’ वैसर्जनहोमान्तं प्राचीनमङ्गजातं कृत्वेत्यर्थः । कृष्णाजिन-
मेखलादिकं तदिदं ‘सर्वं’ ‘विसृजते’ । पूर्वं व्रतपरित्यागासम्भवात् होमानन्तरं व्रतपरित्यागः ॥ १ ॥

यद् वैसर्जनानि जुहोतीति । विसर्जनसाधनत्वाद् वैसर्जनानीति नाम सम्पन्नम् । ‘तस्माद्’ विसर्जन-
सम्बन्धितत्वाद् ‘योऽपिब्रतः स्यात्’ व्रतं भोजनं, यजमानेन सह प्राप्तभोजनः स्याद्, बन्धुवर्गः स्यादित्यर्थः ।
“समपित्रतान् ह्यध्वमिति सम्प्रेष्यति-” (आप. श्रौ. सू. ११ । १६ । १२) इत्यापस्तम्बेनोक्तम् ।
‘सः’ यजमानः ‘अन्वारभेत’ । यद्यपि कश्चिद् ‘अन्यत्र’ देशान्तरे वर्तते, ‘तन्नाद्रियेत’ सर्वथाऽऽहृतव्य
शते बुद्धिं न कुर्यात् । तथा च कात्यायनः-“अपिब्रताश्चान्वारभन्ते यजमानं, वाससाऽऽच्छादयत्येनान्, चरत्सु
नाद्रियेत”-इति (का. श्रौ. सू. ८ । १७८-१८०) ‘यद् वै’ यद्धेव जुहोति वैसर्जनानि, ‘तदेवेदं’
‘सर्वं’ व्रतं ‘विसृजते’ विसर्जयेत् ॥ २ ॥

वैसर्जनहोमं प्रकारान्तरेण प्रशंसति-यद्धेव वैसर्जनानि जुहोति यज्ञो वै विष्णुरित्यादिना (तै. सं. ६ । ३ । २ । १) ।
विक्रान्तिं विशिनष्टि-येषामियं विक्रान्तिरिति । येयमिदानीं परिदृश्यमानप्रकारा स्वाधीनलोकत्रयरूपा
‘विक्रान्तिः’ इति एष यज्ञाख्यो ‘विष्णुः’ ‘एतस्मै’ यजमानाय ‘विक्रमते’ । विष्णोर्विक्रमणं कुतो
लभ्यत इति तद् दर्शयति-यज्जुहोतीति । आहवनीयाग्नीक्रोत्तरवेदिरूपेषु त्रिषु स्थानेषु होम एवात्र यज्ञाख्यस्य
विष्णोर्विजमानार्थभूरादिलोकत्रयव्याप्तिरित्यर्थः । तस्माद्वैसर्जनहोमाः कर्त्तव्या इत्यर्थः (तै. सं. ६ । ३ । २ । १) ॥ ३ ॥

१-वैसर्जनानि इति कचित् पाठः । २-“अपिब्रतास्त उच्यन्ते येषां यजमानव्रते अपित्वमस्ति । दायाद्येनाविभक्ता इति
पितृभूतिः । अपिः संसर्गं । व्रतमिति कर्मनाम । संलुष्टं साधारणं कर्म येषां ते अपिब्रता । अविभक्तदायादाः, ते ह्येकेनापि कृतं कृत्वादि-
कर्म सर्वं ” इति हारिश्चास्मिनः ।

सोऽपराह्णे वेदिं स्तीर्त्वा । (त्वाँऽर्द्धं) अर्द्धव्रतं प्रदाय सम्प्रपद्यन्त
ऽध्वमभ्यादधत्युपयमनीरुपकल्पयन्त्याज्यमुधिश्रयति स्तुचः सम्माष्ट्यु-
पस्थे राजानं यजमानः कुरुतेऽथ सोमक्रयण्यै पदं जघनेन गार्हपत्यं परि-
किरति पदा वै प्रतितिष्ठति प्रतितिष्ठत्या ऽएव ॥ ४ ॥

तद्वैके । चतुर्द्धा कुर्वन्ति यत्राहवनीयमुद्धरन्ति तासूपयमनीषु चतुर्भाग-
मुक्षं चतुर्भागेणोपाञ्जन्त्येतासूपयमनीषु चतुर्भागं जघनेन गार्हपत्यं चतु-
र्भागं परिकिरति ॥ ५ ॥

तदु तथा न कुर्व्यात् । (त्सा) सार्द्धमेव परिकिरेज्जघनेन गार्हपत्यमु-
थोत्पूयाज्यं चतुर्गृहीते जुह्वां चोपभृति च गृह्णाति पञ्चगृहीतं पृषदाज्यं

सोऽपराह्णे वेदिं स्तीर्त्वा, अर्द्धव्रतं प्रदाय, सम्प्रपद्यन्ते । अध्वमभ्यादधति । उपयमनीरुपकल्प-
यन्ति । आज्यमुधिश्रयति । स्तुचः सम्माष्टि । उपस्थे राजानं यजमानः कुरुते । अथ सोमक्रयण्यै
पदं जघनेन गार्हपत्यं परिकिरति । यदा वै प्रतितिष्ठति प्रतितिष्ठत्याऽएव ॥ ४ ॥

तद्वैके चतुर्द्धा कुर्वन्ति । यत्राहवनीयमुद्धरन्ति । तासूपयमनीषु चतुर्भागमुक्षं चतुर्भागेणोपाञ्जन्ति ।
एतासूपयमनीषु चतुर्भागं जघनेन गार्हपत्यं चतुर्भागं परिकिरति ॥ ५ ॥

तदु तथा न कुर्व्यात् । सार्द्धमेव परिकिरेत् । जघनेन गार्हपत्यम् । अथोत्पूयाज्यं चतुर्गृहीते

इत्थं वैसर्जनानि विधाय तद्धोमकालं भन्त्रं च विधास्यन् अन्तरालवर्तिनमग्नीषोमीयप्रयोगमाह—सोऽपराह्णे
वेदिं स्तीर्त्वेत्यादिना । ' ' अपराह्णे तृतीययामे दिनस्यापराह्णकाले सौमिकवेदिं स्तीर्त्वा । अर्द्धव्रतं प्रदायेति ।
तस्मिन् दिने एकस्नानम्, व्रतार्द्धस्य प्रातर्व्रतार्थमुपयुक्तत्वादर्द्धव्रतं प्रदायेत्युक्तम् । स्पष्टमन्यत् । अथ सोम-
क्रयण्यै पदं जघनेन गार्हपत्यं परिकिरतीति । सोमक्रयकाले य एकहायन्याः सप्तमपदपांसुर्वृतः (श. प.
ब्रा. ३ । ३ । १ । ३—१०) तं प्राचीनवंशगतस्याहवनीयस्य पश्चाद्भागं प्रक्षिपेदित्यर्थः प्रक्षेपं प्रशंसति—
पदां वै प्रतितिष्ठति प्रतितिष्ठत्या एवेति । पदसम्बद्धपांसोः प्रतिशारूपायामाहवनीयजघनार्द्धप्रदेशलक्षणपृथिव्यां
स्थापनं यजमानस्य ' पदा ' प्रतितिष्ठतिर्भवति; अतः स क्षेपः ' प्रतितिष्ठत्यै ' सम्पद्यते ॥ ४ ॥

पदपांसोः चतुर्द्धा विभज्य विनियोगः केषाञ्चित् पक्षः, तमुदाहृत्य निराचष्टे—तद्वैके चतुर्द्धा कुर्वन्तीत्या-
दिना । एतासूपयमनीष्विति । अग्नीषोमीयप्रणयनकालीनास्त्वित्यर्थः । अनेनैवाभिप्रायेण जघनेन सोमक्रयणी
पदपांसोर्विनियोगो नोक्तः कात्यायनेन । अत्र " अग्नीषोमीयावेदेः स्तरणमग्रहणं प्रस्तरस्यापराह्णेऽर्द्धव्रते "—
इत्यादि, " शालाद्वार्यमपरेण सोमक्रयणीपदं प्रकिरति चतुर्दैके"—इत्यन्तं सूत्रजातं द्रष्टव्यम् ॥ ५ ॥

तदु तथेति । अग्नीषोमीयार्थमाज्यपृषदाज्ययोर्ग्रहणं विधत्ते—अथोत्पूयाज्यं चतुर्गृहीतमिति । पृषदाज्य-

१-इत्थं निधाय अग्नीषोमीयायवेदेः स्तरणमग्रहणं प्रस्तरस्यापराह्णे, अर्द्धव्रते प्रते प्रविश्य प्रणयनीयावानम् । का. श्रौ. सू. ८।१७१-१७२
२-अग्नीषोमीयावेदेः स्तरणमग्रहणं प्रस्तरस्यापराह्णे ; अर्द्धव्रते प्रते प्रविश्य प्रणयनीयावानम् । आज्याविश्रयणस्तु समाज्जनोद्वासना-
वेक्षणानिहृत्वा शालाद्वार्यमपरेणोक्ते यजमान उपस्थे सोमं हृत्वा । शालाद्वार्यमपरेण सोमक्रयणीपदं परिकिरति । चतुर्दैके आहवनीय-
स्योपयमनीरुपयमनीयास्योपांजने च । का. श्रौ. सू. ८।७१-७५। ३-आज्यप्रोक्षणांतरःपात्यदेश उत्पूयपश्चाज्यग्रहणम् । का. ८।७६।

ज्योतिरसि विश्वरूपं विश्वेषां देवानां^१ समिदिति वैश्वदेव^२ हि पृष-
दाज्यं धारयन्ति सुचो यदा प्रदीत इध्मो भवति ॥ ६ ॥

(त्य) अथ जुहोति । त्व^३ सोम तनूकृद्भ्यो द्वेषोभ्योऽन्यकृतेभ्यऽउरु
यन्ताऽसि वरूथ^४ त्वं स्वाहेति तदेतेनैवास्यां पृथिव्यां प्रतिष्ठायां प्रतिति-
ष्टत्येतेनेमं लोकं^५ स्पृणुते ॥ ७ ॥

(तेऽथा) अथाप्तवे द्वितीयामाहुतिं जुहोति । जुषाणोऽअमुराज्यस्य
वेतु स्वाहेत्येष उ हैवैतदुवाच रक्षोभ्यो वै विभेमि यथा माऽन्तरा नाष्टा
रक्षा^६सि न हिनसन्नेवं मा कुनीया^७समेव व्वधात्कृत्वाऽतिनयत स्तोक्-
मेव स्तोको ह्यमुरिति तुमेतत्कुनीया^८समेव व्वधात्कृत्वाऽत्यनयन्तस्तो-
कुमेव स्तोको ह्यमू रक्षोभ्यो भीषा तस्मादप्तवे द्वितीयामाहुतिं जुहोति ॥ ८ ॥

जुहां चोपभृति च गृह्णाति । पञ्चगृहीतं पृषदाज्यम् । “ज्योतिरसि विश्वरूपं विश्वेषां देवानां
समित्”-(वा.सं. ५।३५) इति । वैश्वदेवं हि पृषदाज्यं धारयन्ति । सुचो-यदा प्रदीत इध्मो भवति ॥ ६ ॥

अथ जुहोति-“त्वं सोम तनूकृद्भ्यो द्वेषोभ्योऽन्यकृतेभ्य उरु यन्तासि वरूथं स्वाहा”-
(वा. सं. ५।३५) इति । तदेतेनैवास्यां पृथिव्यां प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठति, एतेनेमं लोकं स्पृणुते ॥ ७ ॥

अथाप्तवे द्वितीयामाहुतिं जुहोति-“ जुषाणोऽअमुराज्यस्य वेतु स्वाहा ”-(वा. सं. ५ ।
३५) इति । एष उ हैवैतदुवाच-‘ रक्षोभ्यो वै विभेमि-यथा माऽन्तरा नाष्टा रक्षांसि न हिनरान् ,

प्रहणमन्त्रमाह-ज्योतिरसीति । हे पृषदाज्य ! त्वं ‘ ज्योतिः ’ द्योतमानो द्योतको वा भवसि । ज्योतिर्विशे-
ष्यते-विश्वरूपमिति । वैविज्याद् विश्वरूपत्वम् । आज्यस्य साधारण्येन इतरद्रव्यवत् प्रतिनियतदैवतत्वाभावात्
पृषदाज्यमपि विश्वेषां देवानां समिदित्युच्यते । अनेकद्रव्यात्मकत्वाद्वा वैश्वदेवत्वम् ॥ ६ ॥

इदानीं समन्त्रकमाहवनीये वैसर्जनहोमं विधत्ते-अथ जुहोति त्वं सोम तनूकृद्भ्य इति । जुह्वा व्यापृतत्वात्
प्रचरण्या होमैः । मन्त्रस्यायमर्थः-‘ हे ‘ सोम ’ ! ‘ त्वं ’ ‘ तनूकृद्भ्यः ’ तनू रक्षीरं कुन्तन्ति तन्दन्तीति तनू-
कुन्ति रक्षांसि, द्विषन्तीति द्वेषांसि, अन्यैः अस्मद्विरोधिभिरभिचरद्भिः कृतानि प्रेरितानि, तादृशेभ्यो नियन्ताऽसि ।
यथा तादृशानि अस्मान् न वाधन्ते, तथा पालयसि । तस्मात् त्वमेवास्माकम् ‘ उरु ’ प्रभूतं ‘ वरूथं बलम्
‘ असि ’ । तस्मै तुभ्यमिदं सुहुतमस्तु ॥

तदेतेनेत्यादि । वैसर्जनानां लोकत्रयजयरूपत्वस्योक्तत्वाद्वार्हापत्यहोमः पृथिव्यां प्रतिष्ठास्वरूपः । अस्यां जाया-
पत्ययोश्च प्रतिष्ठोपपद्यत इति तदर्थमाह-एतेनेमं लोकं स्पृणुत इति (तै. सं. ६ । ३ । २ । २) ॥ ७ ॥
आहुत्यन्तरं समन्त्रकं विधत्ते-अथाप्तवे द्वितीयामाहुतिमिति^१ ‘ अतुः ’ सूक्ष्मरूपः सोमः । सः ‘ अतुः’

१-धुवायाः पुस्तात् पृषदाज्यमाज्यं दधिमिश्रं पंचगृहीतं ज्योतिरसीति समिदंतेन । का. श्रौ. सू. ५ । १०३ ।

२-प्रदीतमिध्मं त्वं सोमेति प्रचरण्याऽभिजुहोति । का. श्रौ. सू. ८।१८१।३-जुषाणो अमुरिति द्वितीयाम् । का. श्रौ. सू. ८।१८२ ।

(त्र्यु) उद्यच्छन्तीधमम् । (सु) उपयच्छन्त्युपयमनीरुथाहाग्रये प्रहियुमाणायानुब्रूहि सोमाय प्रणीयमानायेति वाऽग्रये प्रहियुमाणायानुब्रूहीति त्वेव ब्रूयात् ॥ ९ ॥

(द्वा) आददते ग्रावणः । (णो) द्रोणकलशं वायुव्यानीध्मं कार्ष्म-
र्ष्यमयान्परिधीनाश्ववालं प्रस्तरुमैक्षुव्यौ विधृती तद्वर्हिरुपसन्नद्धं भवति
वपश्रपण्यौ रशनेऽअरणीऽअधिमन्थनः शकलो वृषणौ तुत्समादाय
ग्राञ्चऽआयन्ति सु ऽ एष ऊर्ध्वो यज्ञ एति ॥ १० ॥

एवं मा कनीयांसमेव वधात् कृत्वाऽतिनयत, स्तोकमेव-स्तोको ह्यमुः ' इति । तमेतत् कनीयांसमेव वधात्कृत्वाऽत्यनयन्-स्तोकमेव-स्तोको ह्यमुः । रक्षोभ्यो भीषा । तस्मादग्ने द्वितीयामाहुतिं जुहोति । ८ ।

उद्यच्छन्तीधमम् । उपयच्छन्त्युपयमनीः । अथाह अग्रये प्रहियमाणायानुब्रूहि सोमाय प्रणीय-
मानाय-इति वा । अग्रये प्रहियमाणायानुब्रूहीति त्वेव ब्रूयात् ॥ ९ ॥

आददते ग्रावणः, द्रोणकलशम्, वायव्यानि, इधमम्, कार्ष्मर्यमयान् परिधीन्, आश्ववालं प्रस्त-
रम्, ऐक्षव्यौ विधृती । तद् वर्हिरुपसन्नद्धं भवति, वपाश्रपण्यौ, रशने अरणी, अधिमन्थनः शकलः
वृषणौ । तत् समादाय ग्राञ्च आयन्ति । स एष ऊर्ध्वो यज्ञ एति ॥ १० ॥

आज्यस्य ' जुषाणः ' प्रीयमाणः ' वेतु ' भक्षयतु आज्यम्, ' स्वाहा ' सुहुतमस्तु । मन्त्रतात्पर्यमाह-एष उ हैवेति ।
' एषः ' मन्त्रः एव, ' एतद् ' वक्ष्यमाणम् ' उवाच ' । एतच्छब्दार्थमाह-रक्षोभ्यो वा इत्यादिना । यथा
माऽन्तरेति । प्रणयनकाले मध्यमार्गे शालामुखीयहविर्द्वानयोस्तत्राले इत्यर्थः । कनीयांसमेव-वधात्कृतेति ।
रक्षःकृताद् ' वधात् ' हेतोः ' कनीयांसं कृत्वा ' । कनीयःशब्दार्थमाह-स्तोकमेवेति । स्तोको
ह्यमुर्गित्यादि । स्पष्टम् ॥ ८ ॥

उद्यच्छन्तीधममिति । उपयच्छन्त्युपयमनीरिति । इध्माधानोपयमन्युपकल्पादीनां तु कृते (श. प. ब्रा.
३ । १ । २ । १) प्रदीतिध्मागतम् अग्रिम् ' उद्यच्छन्ति ' ऊर्ध्वं धारयेत् । तदाधारेण नीयमानाः सिकता
अपि ' उपयच्छन्ति ' अधो धारयेत् ॥

अग्नीषोमप्रणयनप्रेषत्रिषये विकल्पपक्षं निराकृत्य ' अग्रये प्रहियमाणाय ' इति पक्षं सिद्धान्तयति-
अथाहाग्रय इत्यादीनां ॥ ९ ॥

आददते ग्रावण इत्यादि । ' ग्रावणः ' सोमाभिषवार्थान् पाषाणान् । ' द्रोणकलशः ' सोमाधारः प्रभूतः
पात्रविशेषः । ' वायव्यान् ग्रहान्, वायुदेवत्यानि सोमपात्राणि । " ग्रावणो धायव्यानि " (तै. सं. ६ । ३ ।

१-अग्रये प्रहियमाणायानुवाचयति सोमाय प्रणीयमानायेति वा । का. धौ. सू. ८ । १८३ । २-आहवनीयं गच्छत्यादाय
प्रावद्रोणकलशसोमपात्राणीध्मचतुष्टयं च सन्नद्धं वपाश्रपण्यौ रशने शकलवृषणमरणी च । का. धौ. सू. ८ । १८४ ।
३-द्रोणकलशो दुममवः कलशाकारो वैकट्यतः, यस्यापरि धाराग्रहा गृह्यन्ते । इति का. धौ. सू. ८ । १८४ टिप्पण्याम् । ४-नव
ग्रहापात्राणि, दश चमसा, परिप्लवा, ऋतुपात्रे, ऊर्गापात्रे, स्थाल्यश्वातसः, पूतभृदाहवनीयौ, बद्धचनः, सोमासन्दी, इत्येवमादीनि ।

तदायत्सु वाचयति । (त्य) अग्रे नय सुपथा रायेऽअस्मान्विश्वानि देव
वयुनानि विद्वान् ॥ युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नमउक्तिं विधे-
मेत्यग्निमेवैतत्पुरस्तात्करोत्यग्निः पुरस्तान्नाष्टा रक्षां स्पपन्नत्रेत्यथा-
भयेनानाष्ट्रेण हरन्ति तऽआयन्त्यागच्छन्त्याग्नीध्रं तमाग्नीध्रे निदधाति ॥ ११ ॥

स निहिते जुहोति । (त्य) अयं नोऽअग्निर्वरिवस्कृणोत्वयं मृधः पुरऽ
एतु प्रभिन्दन् ॥ अयं वाजाजयतु वाजसातावयं शत्रून् जयतु जर्हपाणः
स्वाहेति तदेतेनैवैतस्मिन्नन्तरिक्षे प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठत्येतेनैतँल्लोकं
स्पृणुते ॥ १२ ॥

तदायत्सु वाचयति—“अग्रे नय सुपथा राये अस्मान् विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् ।
युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नमउक्तिं विधेम ”—(वा. सं. ५ । ३६) इति ।
अग्निमेवैतत् पुरस्तात्करोति । अग्निः पुरस्तान्नाष्टा रक्षां स्पपन्नत्रेति । अथाभयेनानाष्ट्रेण हरन्ति । तऽ-
आयन्ति । आगच्छन्त्याग्नीध्रम् । तमाग्नीध्रे निदधाति ॥ ११ ॥

स निहिते जुहोति—“अयं नोऽअग्निर्वरिवस्कृणोतु । अयं मृधः पुर एतु प्रभिन्दन् ।
अयं वाजान् जयतु वाजसातावयं शत्रून् जयतु जर्हपाणः स्वाहा ”—(वा. सं. ५ । ३७)
इति । तदेतेनैवैतस्मिन्नन्तरिक्षे प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठति, एतेनैतं लोकं स्पृणुते ॥ १२ ॥

१ । ३) इत्यादिश्रुतेरेव पात्राणां वाक्यव्यवम् । ‘ इधम् ’ । कार्पम्यपरिध्याद्यः पार्थव्याः तद्गृहीरुपसन्नं
भवतीति । आतिथ्यायामास्तीर्णमित्यर्थः ; “ यदातिथ्यायां बर्हिस्तदुपसदसः, तदाग्नीध्रीयस्य ” (ऐ. ब्रा.
१ । ४ । ८ । २५ । सा. भा.) इति श्रुतेः । ‘ वपाश्रपण्यौ ’ पशुवपायाः श्रपणसाधने कार्पम्यशाखे । ‘ रशने ’
यूपपार्थ्वे द्वे । अरणी द्वे ‘ अधिमन्थनः शकलः ’ उत्तरारणेरप्रस्तात् स्थाप्यः । ‘ वृषणौ ’ वृषणस्थानीयौ
दर्भौ । एतान् सोमार्थान् आग्नीध्रीयार्थाश्च ‘ समादाय ’ ‘ प्राञ्चः ’ ‘ आयन्ति ’ गच्छेयुः । स एव उर्ध्वो
यज्ञ एतीति । अध्वर्युप्रमुखैर्यज्ञाङ्गानामुद्यमनाद् ‘ यज्ञः ’ एव ‘ ऊर्ध्वः एति ’ ऊर्ध्वं गतो भवति ॥ १० ॥

तदायत्सु वाचयतीति । तेषु सर्वेषु ‘ आयत्सु ’ “ अग्रे नय ”—इति ‘ वाचयति ’ अध्वर्युः । तस्यायमर्थः—
हे ‘ अग्रे ’ ! ‘ देव ! ’ ‘ नय ’ प्रापय ‘ अस्मान् ’ ‘ राये ’ धनार्थं ‘ सुपथा ’ शोभनेन मार्गेण । त्वं ‘ विश्वानि ’
‘ वयुनानि ’ मार्गान् ‘ विद्वान् ’ जानन् । किञ्च ‘ जुहुराणं ’ कौटिल्यम्, आचरतः ‘ एनः ’ पापं कुटिलं
चेत्युभयम् ‘ अस्मत् ’ अस्मत् ‘ युयोधि ’ पृथक् कुरु । ‘ ते ’ तुभ्यं ‘ भूयिष्ठां ’ अतिप्रभूता ‘ नमउक्तिं ’
‘ विधेम ’ करवामेति ॥

अग्निमेवेत्यादि । स्पष्टम् । त आयन्तीति । ते प्राञ्चो गता आगच्छेयुः । कुत्रागच्छेयुः । आग्नीध्रमागच्छन्ति ।
सौमिकवेदेऽन्तरेण मार्गेण । तम् ‘ आग्नीध्रे निदधाति ’ तं प्रणीतमग्निम् ॥ ११ ॥

स निहिते जुहोतीति । ‘ सः ’ अध्वर्युः ‘ निहिते ’ अग्नौ स्थापिते । तत्र होममन्त्रोऽयम्—अयं नो

१-कार्पम्यमयाः परिधय आश्ववालः प्रस्तर ऐक्षव्यौ विधृता चर्हिश्च । का. धौ. सू. ८ । १ । २-अग्रे नयेति वाचयति ।
का. धौ. सू. ८ । १८५ । ३-उत्तरेण सदो हवाऽऽग्नीध्रेऽग्निं निदधाति । का. धौ. सू. ८ । १८६ । इति जुहोत्यास्मिन् ।
का. धौ. सू. ८ । १८८ ।

तदेव निदधाति ग्राव्णः । (व्णो) द्रोणकलशं वायुव्यान्यथेतरमादाया-
यन्ति तदुत्तरेणाहवनीयमुपसादयन्ति ॥ १३ ॥

प्रोक्षणीरध्वर्युरादत्ते । स इध्ममेवाग्रे प्रोक्षत्यथ वेदिमुत्थास्मै बर्हिः प्रय-
च्छन्ति तत्पुरस्ताद्ग्रन्थ्यासादयति तत्प्रोक्ष्योपनिनीय विस्त्रुथं स्य ग्रन्थि-
माश्ववालः प्रस्तर उपसन्नद्धो भवति तं गृह्णाति गृहीत्वा प्रस्तरमेकवृ-
द्धिस्तृणाति स्तीर्त्वा बर्हिः कार्ष्ण्यमयान्परिधीन्परिदधाति परिधाय
परिधीन्समिधावभ्यादधात्यभ्याधाय समिधौ ॥ १४ ॥

(धावु) अथ जुहोति । (त्यु) उरु विष्णो विक्रमस्वरु क्षयाय नस्कृधि ।

तदेव निदधाति ग्राव्णः, द्रोणकलशम्, वायुव्यानि, अथेतरमादायायन्ति । तदुत्तरेणाहवनीय-
मुपसादयन्ति ॥ १३ ॥

प्रोक्षणीरध्वर्युरादत्ते । स इध्ममेवाग्रे प्रोक्षति, अथ वेदिम्, अथास्मै बर्हिः प्रयच्छन्ति, तत्पुर-
स्ताद्ग्रन्थ्यासादयति, तत्प्रोक्ष्योपनिनीय विस्त्रुथस्य ग्रन्थिम् । आश्ववालः प्रस्तर उपसन्नद्धो भवति ।
तं गृह्णाति । गृहीत्वा प्रस्तरमेकवृद्धिः स्तृणाति । स्तीर्त्वा बर्हिः कार्ष्ण्यमयान् परिधीन् परि-
दधाति । परिधाय परिधीन् समिधावभ्यादधाति । अभ्याधाय समिधौ ॥ १४ ॥

अथ जुहोति-“ उरु विष्णो विक्रमस्व, उरु क्षयाय नस्कृधि । वृत्तं वृत्तयोने पिब

अग्निरिति । तस्यायमर्थः-‘ अयम् ’ ‘ अग्निः ’ ‘ नः ’ अस्माकं ‘ वारितः ’ धनं ‘ कृणोतु ’ । तथा
‘ अयम् ’ एव ‘ मृधः ’ संङ्ग्रामान् ‘ प्रभिन्दन् ’ ‘ पुर एतु ’ । तथा ‘ अयं ’ ‘ वाजसातौ ’ संग्रामे ‘ वाजान् ’
‘ जयतु ’ अस्मदर्थम् । ‘ अयं ’ ‘ जर्हषाणः ’ पुनः पुनः हृषन् ‘ शत्रून् जयतु ’ । ‘ स्वाहा ’ सुहुतः
मस्तु इदमाज्यम् ॥

तदेतेनेत्यादि । शालामुखीयाम्नीध्रीयोत्तरवेदीनां क्रमेण भूम्यादिलोकत्रयात्मकत्वात् ‘ अन्तरिक्षे ’ ‘ स्पृणुते ’
पालयति ॥ १२ ॥

तदेव निदधातीति । स्थापयेद् प्रावादिकम् । ‘ इतरम् ’ इध्मवर्हिःरादिकम्, अग्नीषोमीयार्थम् । उत्तरे-
णाहवनीयमुपसादयन्तीति । उत्तरवेदिस्थस्यैवाहवनीयत्वात्तदुत्तर इत्यर्थः ॥ १३ ॥

प्रोक्षणीरध्वर्युरादत्त इति । प्रोक्षणीरादाय अध्वर्युरिध्ममेव पूर्वं प्रोक्षेत् । “ प्रोक्षणीरध्वर्युरादत्ते स इध्म-
मेव पूर्वं प्रोक्षति ” इत्यादिना प्राकृतः प्रयोगः पुनरभिधीयते; तत्र तत्र विशेषविधानार्थं प्रस्तरं पृथग्गृहीत्वा
बर्हिःकावृत्तैव स्तृणीयात् । “ खरोत्तरार्द्धे एकवृत् स्तरणं पश्चाद्भोत्तरवेदे.”-इति हि सूत्रम् (का. श्रौ. सू. ८ ।
१९२) ॥ १४ ॥

अथ जुहोतीति । ‘ अथ ’ आधानसमिधानपर्यन्तं पश्चर्यमङ्गजातं कृत्वा, पश्चाद् वैसर्जनीयं होमं तुरायं

१-प्रावद्रोणकलशयोमपात्राणि च । का. श्रौ. सू. ८ । १८७ । २-उत्तरेण परिक्रम्याहवनीयस्योत्तरतो निदधात्यन्यदाज्यं सोम-
वर्जम् । का. श्रौ. सू. ८ । १८९ । ३-इध्मप्रोक्षणादि करोति का. श्रौ. सू. ८ । १९१ । ४-आहवनीयेक्षणत्वेनोक्तविष्णविति-
जुहोति । का. श्रौ. सू. ८ । १९३ । ५-‘ अथाधायसमिद्धयाधान ’ इति क. पा. ।

घृतं घृतयोने पिव प्रप्र यज्ञपतिं तिर स्वाहोति तदेतेनैवैतस्यां दिवि
प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठत्येतेनैतं लोकं स्पृणुते यदेतया जुहोति ॥ १५ ॥

यदेव वैष्णव्यर्चा जुहोति । कनीयां सं वा एनमेतद्वधात्कृत्वात्यनैषु
स्तोकमेव स्तोको ह्यसुस्तमेतदभयं प्राप्य य एवैष तं करोति यज्ञमेव
यज्ञो हि विष्णुस्तस्माद्वैष्णव्यर्चा जुहोति ॥ १६ ॥

(त्व) अथासाद्य सुचः । (चांऽपु) अपऽउपस्पृश्य राजानं प्रपादयति तद्य-
दासाद्य सुचोऽपु उपस्पृश्य राजानं प्रपादयति वज्रो वाऽआज्यं रेतः
सोमो नेद्वज्रेणाज्येन रेतः सोमं हिनसानीति तस्मादासाद्य सुचोऽपु
उपस्पृश्य राजानं प्रपादयति ॥ १७ ॥

प्रप्र यज्ञपतिं तिर स्वाहा ”—(वा. सं. ५।३८) इति । तदेतेनैवैतस्यां दिवि प्रतिष्ठायां प्रति-
तिष्ठति एतेनैतं लोकं स्पृणुते—यदेतया जुहोति ॥ १५ ॥

यदेव वैष्णव्यर्चा जुहोति कनीयां सं वा एनमेतद्वधात्कृत्वात्यनैषु—स्तोकमेव । स्तोको ह्यसुः ।
तमेतदभयं प्राप्य—य एवैष तं करोति—यज्ञमेव । यज्ञो हि विष्णुः । तस्माद्वैष्णव्यर्चा जुहोति ॥ १६ ॥

अथासाद्य सुचः, अप उपस्पृश्य, राजानं प्रपादयति । तद्यदासाद्य सुचः, अप उपस्पृश्य
राजानं प्रपादयति । वज्रो वा आज्यम्, रेतः सोमः । नेद्वज्रेणाज्येन रेतः सोमं हिनसानीति । तस्मा-
दासाद्य सुचः, अप उपस्पृश्य राजानं प्रपादयति ॥ १७ ॥

‘ जुहोति ’ “ उरु विष्णो—” इति मन्त्रेण । अयं मन्त्रार्थः—हे ‘ विष्णो ! यज्ञात्मक ! त्वम्, ‘ उरु ’
प्रभूतं युलोकपर्यन्तं विक्रमसं विक्रमणं कुरु ! विक्रमणप्रयोजनमाह—‘ क्षयाय ’ अस्माकं निवासाय ‘ उरु ’
विस्तीर्णं ‘ कृधि ’ कुरु । ‘ घृतयोने ’ अग्ने ! ‘ घृतं ’ हुतं ‘ पिव ’ । ‘ यज्ञपतिं ’ यजमानं ‘ प्रतिरै ’
प्रपूर्वस्तिरतिवर्द्धने वर्तते । ‘ स्वाहा ’ सुहृतमस्तु । तदेतेनेत्यादि । पूर्ववत् ॥ १५ ॥

मन्त्रस्य यद् वैष्णवत्वं प्राक् प्रतिपादितम्, तस्याव्यवहारिहारेण स्वामाविकल्पप्राप्तिरूपत्वेन प्रशंसति—
यदेव वैष्णव्यर्चा जुहोतीत्यादिना । तमेतदभयं प्राप्य य एवैष तं करोतीति । ‘ एतत् ’ एतेन वैष्णव-
त्वकरणेन ‘ अभयं ’ नाशकारिरक्षोभयरहितं कृत्वा ‘ एषः ’ सोमः पूर्वं ‘ य एव ’ यादव्यज्ञरूपः, ‘ तं ’ तादृशं
‘ करोति ’ । विष्णुत्वप्रापणेन कथं स्वामाविकल्पप्राप्तिरिति तत्राह—यज्ञो हि विष्णुरिति ॥ १६ ॥

अथासाद्य सुचोऽप उपस्पृश्य राजानं प्रपादयतीति । ‘ आसाद्य ’ उत्तरवेदेः पश्चाद्देशे बर्हिषि ‘ सुचः ’
आसाद्य ‘ राजानं ’ सोमं ‘ प्रपादयति ’ हविर्धानं प्रवेशयति । उदकोपस्पर्शनं प्रशंसति—तस्मादासाद्येत्यादिनाः
वज्रो वा इत्यादि । प्राग् व्याख्यातम् (श. प. ब्रा. ३।४।३।११ ॥ १७ ॥

१—‘ प्रसमुपोदः पादपूणे ’ इति पा. सू. ८।१।६ । प्रशब्दस्य द्वित्वम् । २—तच्च सोमानयनं यजमानकर्तृकं ब्रह्मकर्तृकं
वा भवति—‘ हुते च सोममादायामिमन्वेति ’ “ यजमानो वा सोमं हरेत् ” इति कात्यायनोक्तः । का.श्रौ.सू. (१।१।३।१४)

स दक्षिणस्य हविर्द्धानस्य नीडे कृष्णाजिनमास्तृणाति । तदेनमासा-
दयति देव सवितरेषु ते सोमस्तु १७ रक्षस्व मा त्वा दमन्निति तदेनं
देवायैव सवित्रे पुरिददाति गुप्त्यै ॥ १८ ॥

(पत्याऽअ) अथानुसृज्योपतिष्ठते (तऽ) एतत्त्वं देव सोम देवो देवा २॥
ऽउपागा इदमहं मनुष्यान्तसह रायस्पोषेणेत्तन्म्रीषोमौ वाऽएतमन्त-
र्जम्भऽआदधाते यो दीक्षतऽआग्रावैष्णवु १७ ह्यदो दीक्षणीय १७ हवि-
र्भवति यो वै विष्णुः सोमः सु हविर्व्वाऽएष देवानां भवति यो दीक्षते
तदेनमन्तर्जम्भऽआदधाते तत्प्रत्यक्ष १७ सोमान्निर्मुच्यते यदाहैतत्त्वं देव
सोम देवो देवा २ ॥ ऽउपागा ऽइदमहं मनुष्यान्तसह रायस्पोषेणेति भूमा वै
रायस्पोषः सह भूमेत्येवैतदाह ॥ १९ ॥

स दक्षिणस्य हविर्द्धानस्य नीडे कृष्णाजिनमास्तृणाति । तदेनमासादयति—“ देव सवितरेषु
ते सोमः, तं रक्षस्व । मा त्वा दमन्— ”—(वा० सं० ५ । ३९) इति । तदेनं देवायैव
सवित्रे पुरिददाति गुप्त्यै ॥ १८ ॥

अथानुसृज्योपतिष्ठते—“एतत् त्वं देव सोम देवो देवान् २ ॥ उपागा इदमहं मनुष्या-
न्तसह रायस्पोषेण ”—(वा. सं. ५ । ३९) इति । अग्रीषोमौ वा एतमन्तर्जम्भ आदधाते—यो
दीक्षते । आग्रावैष्णवं ह्यदो दीक्षणीयं हविर्भवति । यो वै विष्णुः—सोमः सः । ह विर्वाऽएष देवानां
भवति—यो दीक्षते । तदेनमन्तर्जम्भे आदधाते । तत्प्रत्यक्षं सोमान्निर्मुच्यते । यदाह—एतत्त्वं देव
सोम देवो देवान् २ ॥ उपागाः । इदमहं मनुष्यान्तसह रायस्पोषेणिति । भूमा वै रायस्पोषः । सह
भूमेत्येवैतदाह ॥ १९ ॥

स दक्षिणस्येति ‘ दक्षिणस्य ’ ‘ हविर्द्धानस्य ’ ‘ नीडे ’ परिवृते मध्यप्रदेशे कृष्णाजिनोपरि सोम निद-
ध्यात् । “ आसाद्याज्यानि दक्षिणेऽनसि कृष्णाजिनमास्तीर्य तस्मिन् सोमं निदधाति देव सवितरिति ”—(का.
श्रौ. सू. ८ । १९९) इति सूत्रम् । “ देव सवितरेषु ते ”—इत्यासादनमन्त्रः । स्पष्टोऽर्थः । हे सोम ! त्वां ‘ मा
दमन् ’ मा हिंसिषुः ॥ १८ ॥

अथानुसृज्योपतिष्ठत इति । ‘ अनुसृज्य ’ विसृज्येत्यर्थः । तथा च कात्यायनः—“ एतत्त्वमिति विसृ-
ज्योपतिष्ठते—” (का. श्रौ. ८ । १९६) इति । मन्त्रस्यार्थः—हे ‘ सोम देव ! ’ ‘ त्वम् ’ इदानीं ‘ देवान् ’
‘ उपागाः ’ प्राप्नोऽस्मि, ‘ अहम् ’ अपि मनुष्यः सन् ‘ एतत् ’ इदानीं ‘ मनुष्यान् ’ अस्मदीयान् ‘ उपागाः ’
उपागां प्राप्नोऽस्मि । न केवलः अहमेव किन्तु ‘ रायस्पोषेण सह ’ धनपोषणसहित एव । यजमानस्याग्रीषो-
मयोर्जम्भानुप्रवेशेन तदीयधनस्यापि अनुप्रवेशात्, इदानीं निर्गमसाहित्यमपेक्षितम् । “ अग्रीषोमौ वा एत-
मन्तर्जम्भे ” इत्यादिकम्, एतन्मन्त्रब्राह्मणम्, “ अथ प्रतिप्रस्थाता अग्रेण शालाग्रीषोमीयेण पशुना ”—इत्यत्र
व्याख्यातम् (श. प. ब्रा. ३ । ३ । ४ । २१) । तत् एतत्त्वं देव सोम देवो देवा उपागा इदमहं
मनुष्यान्—इत्यभिधानेन ‘ प्रत्यक्षम् ’ एव ‘ सोमाद् ’ विसृज्यते ॥ १९ ॥

(द्वा) अथोपनिष्कामति । स्वाहा निर्व्वरुणस्य पाशान्मुच्यऽद्भुति
व्वरुणपाशे वा एषोऽन्तर्भवति योऽन्यस्यासंस्तुतप्रत्यक्षं व्वरुणपाशाग्नि-
र्मुच्यते यदाह स्वाहा निर्व्वरुणस्य पाशान्मुच्यऽद्भुति ॥ २० ॥

(य) अथेत्याहवनीये समिधमभ्यादधाति । (त्यु) अग्ने व्रतपास्त्ये व्रतऽ-
पाडत्यग्निर्हि देवानां व्रतपतिस्तुस्मादाद्वाग्ने व्रतपास्त्ये व्रतपा इति या
तव तनूर्म्मस्यभूदेपा सा त्वयि यो मम तनूर्स्त्वस्यभूदिय ७ सा मयि ।
यथायथं नौ व्रतपते व्रतान्यनु मे दीक्षां दीक्षापतिरगमंस्तानु तपस्तु-
पस्पतिरिति तत्प्रत्यक्षमग्नेर्हिर्मुच्यते स स्वेन सतात्मना यजते तस्मादस्या-
त्राश्रन्ति मानुषो हि भवति तस्मादस्यात्र नाम गृह्णन्ति मानुषो हि भव-
त्यथ यत्पुरा नाश्रन्ति यथा हविषो ऽहुतस्य नाश्रीयादेवं तत्तस्मादीक्षि-
तस्य नाश्रीयादथात्राङ्गुलीर्विसृजते ॥ २१ ॥

इति पञ्चमप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ ५-२ (६. ३.) ॥

अथोपनिष्कामति । “ स्वाहा निर्व्वरुणस्य पाशान्मुच्ये ”—(वा. सं. ५ । ३९) इति ।
व्वरुणपाशे वा एषोऽन्तर्भवति—योऽन्यस्यासन् । तत्प्रत्यक्षं व्वरुणपाशाग्निर्मुच्यते । यदाह स्वाहा
निर्व्वरुणस्य पाशान्मुच्यऽद्भुति ॥ २० ॥

अथेत्याहवनीये समिधमभ्यादधाति “ अग्ने व्रतपास्त्ये व्रतपाः ”—(वा. सं. ५ । ४०) ।
इति । अग्निर्हि देवानां व्रतपतिः । तस्मादाह—अग्ने व्रतपास्त्ये व्रतपा इति । “ या तव तनूर्म्मस्य-
भूदेपा सा त्वयि । यो मम तनूर्स्त्वस्यभूदिय सा मयि । यथायथं नौ व्रतपते व्रतान्यनु
मे दीक्षां दीक्षापतिरगमंस्तानु तपस्तपस्पतिः ” (वा. सं. ५ । ४०) इति । तत् प्रत्यक्षमग्नेर्हि-
र्मुच्यते । स स्वेन सतात्मना यजते । तस्मादस्यात्राश्रन्ति । मानुषो हि भवति । तस्मादस्यात्र नाम
गृह्णन्ति । मानुषो हि भवति । अथ यत् पुरा नाश्रन्ति—यथा हविषोऽहुतस्य नाश्रीयात् एवं तत् ।
तस्मादीक्षितस्य नाश्रीयात् । अथात्राङ्गुलीर्विसृजते ॥ २१ ॥

हविर्दानात् समन्त्रकं निष्क्रमणं विधत्ते—अथोपनिष्कामतीति । स्वाहा निर्व्वरुणस्येति । “ स्वाहा निरिति
निष्क्रम्य ”—(का. श्रौ. सू. ८ । १९७) इति सूत्रम् । मन्त्रे व्वरुणपाशप्रसङ्गं दर्शयति—व्वरुणपाशो वा
एषोऽन्तर्भवतीति ॥ २० ॥

अथेत्याहवनीये समिधमभ्यादधातीति । समिधमेवाभ्यादधद्वान्तरदीक्षा उपैति “ अग्ने व्रतपाः ”—
इति । तत्र स्वशरीरमग्नावेव संस्थाप्य अग्निशरीरस्य स्वस्मिन्धारणमुक्तम्, इह तु तद्विपरीत्येन यथायथं शरीर-

यूपं व्रक्ष्यन् वैष्णव्यर्चा जुहोति । वैष्णवो हि यूपस्तस्माद्वैष्णव्यर्चा जुहोति ॥ १ ॥

यद्वेव वैष्णव्या जुहोति । यज्ञो वै विष्णुः । यज्ञेनैवैतयूपमच्छेति तस्माद्वैष्णव्यर्चा जुहोति ॥ २ ॥

स यदि स्रुचा जुहोति । चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा जुहोति यद्यु स्रुवेण स्रुवेणैवोपहृत्य जुहोत्युरु विष्णो विक्रमस्वोरु क्षयाय नस्कृधि ॥ घृतं घृतयोने पिव प्र यज्ञपतिं तिर स्वाहेति ॥ ३ ॥

अथ यूपसम्पादनम् ।

यूपं व्रक्ष्यन् वैष्णव्यर्चा जुहोति । वैष्णवो हि यूपः । तस्माद्वैष्णव्यर्चा जुहोति ॥ १ ॥

यद्वेव वैष्णव्या जुहोति । यज्ञो वै विष्णुः । यज्ञेनैवैतयूपमच्छेति । तस्माद् वैष्णव्यर्चा जुहोति ॥ २ ॥

स यदि स्रुचा जुहोति—चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा जुहोति । यद्यु स्रुवेण—स्रुवेणैवोपहृत्य जुहोति—
“ उरु विष्णो विक्रमस्वोरु क्षयाय नस्कृधि । घृतं घृतयोने पिव प्र यज्ञपतिं तिर स्वाहा ”—(वा. सं. ५ । ४१) इति ॥ ३ ॥

र्त्वाकार इति विशेषः । स स्वेन सतात्मना यजत इति । पूर्वमग्न्यात्मना सता, इदानीं ‘स्वेन’ यजमानात्मना सता ‘यजते’; स्वशरीरस्य पुनः प्राप्तत्वात् । दीक्षितान्ननिषेधभावाभावयोरप्ययमेवामिप्राय इत्याह—
तस्मादस्यात्राश्रन्तीति । तस्मादिति हेतुं विवृणोति—मानुषो हीति नामग्रहणस्यापि मानुषभाव एव; अतोऽर्थोद्देशसर्जनहोमपर्यन्तं दीक्षितस्य नाम न गृहीयादिति विधिरुक्तीयते । यथा हविषोऽहुतस्य नाश्रीयादेवं तदिति । ‘अहुतं’ यथा देवातिथिषु मनुष्यो ‘नाश्रीयात्’ ‘एवं तत्’ अपि भवति; धनस्यापि यजमानेन सह प्रवेशादित्यभिप्रायः । “नामग्रहणभोजने अस्यातः कुर्वन्ति” (का. श्रौ. सू. ८ । २००) इति सूत्रम् ॥ २१ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे षष्ठाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ (३-६-३)

अथ यूपप्रयोग उच्यते—यूपं व्रक्ष्यन्नित्यादिना । ‘व्रक्ष्यन्’ छेत्स्यन् । ‘वैष्णव्यर्चा’ आहवनीये जुह्यात् । “साऽस्य देवता”—(पा. सू. ४ । २ । २४) इत्यण् । “दिवं मा लेखीरन्तरिक्षं मा हिंसीः पृथिव्या सम्भव”—(वा. सं. ५ । ४३) इति मन्त्रेण । मन्त्रादौ लोकत्रयाक्रमणस्योक्तत्वेन विष्णुसाम्याद्वैष्णवत्वमतस्तदर्थवाच्युचो वैष्णवत्वं युक्तम् ॥ १ ॥

ऋचो वैष्णवत्वं प्रशंसति—यद्वेव वैष्णव्या जुहोतीति । यज्ञेनैवैतयूपमच्छेतीति । यज्ञेनैव यूपमभिलक्ष्य गतवान् भवति ॥ २ ॥

स यदि स्रुचेत्यादि । स्पष्टम् । उरु विष्णविति । एष मन्त्रो वैसर्जनीयहोममधिकृत्य व्याख्यातः, अत एव ब्राह्मणे नेह व्याख्यातः । अत्र सूत्रम्—“यूपाहुतिं जुहोति चतुर्गृहीतं स्रुवेण वोरु विष्णविति”, (का. श्रौ. सू. ६ । ४ । १) इति ॥ ३ ॥

षडाज्यं परिशिष्टं भवति । तदादत्ते यत्तक्षः शस्त्रं भवति तत्तक्षा-
दत्तेतऽआयन्ति स सं यूपं जोषयन्ते ॥ ४ ॥

तमेव अभिमृश्य जपति । पश्चाद्वैव प्राङ् तिष्ठन्नभिमन्त्रयतेऽत्यन्या ३ ॥
ऽअगाम् नान्या ३ ॥ ऽउपागामित्युति ह्यन्यानेति नान्यानुपैति तस्मादाहा-
त्यन्या ३ ॥ ऽअगाम् नान्या ३ ॥ ऽउपागामिति ॥ ५ ॥

(त्य) अवर्वाक्त्वा पुरेभ्योऽविदं परोऽवरेभ्य इति । (त्य) अवर्वाग्येन
पुरेभ्यो वृश्चति युऽएतस्मात्पराश्चो भवन्ति परोऽवरेभ्य इति पुरो ह्येन-
मवरेभ्यो वृश्चति युऽएतस्मादवर्वाश्चो भवन्ति तस्मादाहावर्वाक्त्वा पुरेभ्यो
ऽविदं परोऽवरेभ्य इति ॥ ६ ॥

तं त्वा जुषामहे देव वनस्पते देवयज्यायाऽइति । तद्यथा बहूनां मध्या-
त्साधवे कर्मणे जुषेत स रातमनास्तस्मै कर्मणे स्यादेवमेवैनमेतद्बहूनां
मध्यात्साधवे कर्मणे जुषते सुरातमना ब्रश्चनाय भवति ॥ ७ ॥

यदाज्यं परिशिष्टं भवति-तदादत्ते । यत्तक्षः शस्त्रं भवति-तत्तक्षाऽऽदत्ते । त आयन्ति । स यं
यूपं जोषयन्ते ॥ ४ ॥

तमेवमभिमृश्य जपति । पश्चाद्वैव प्राङ् तिष्ठन्नभिमन्त्रयते-“अत्यन्या ३ ॥ ऽअगाम्,
नान्या ३ ॥ ऽउपागाम्”-(वा. सं. ९ । ४२) इति । अति ह्यन्यानेति, नान्यानुपैति । तस्मा-
दाह-अत्यन्या ३ ॥ ऽअगाम्, नान्या ३ ॥ ऽउपागामिति ॥ ५ ॥

“अर्वाक् त्वा परेभ्योऽविदम्, परोऽवरेभ्यः” (वा. सं. ९ । ४२) इति । अवर्वाग्येन
परेभ्यो वृश्चति-य एतस्मात्पराश्चो भवन्ति । परोऽवरेभ्य इति । पुरो ह्येनमवरेभ्यो वृश्चति-यऽएत-
स्मादवर्वाश्चो भवन्ति । तस्मादाह-अर्वाक् त्वा परेभ्योऽविदम्, परोऽवरेभ्य इति ॥ ६ ॥

“तं त्वा जुषामहे देव वनस्पते देवयज्यायै”-(वा. सं. ९ । ४२) इति । तद् यथा-
बहूनां मध्यात्साधवे कर्मणे जुषेत, स रातमनास्तस्मै कर्मणे स्यात्-एवमेवैनमेतद् बहूनां मध्या-
त्साधवे कर्मणे जुषते, स रातमना ब्रश्चनाय भवति ॥ ७ ॥

यदाज्यं परिशिष्टं भवतीति । अवशिष्टमाज्यमध्वर्युरादत्ते । यत्तक्ष इति । ‘यत्’ तक्षकस्य ‘शस्त्रं
भवति’ वाङ्निनिर्गानं शिलादौ । जोषयन्ते यं यूपायामिति, त आयन्तीति सम्बन्धः ॥ ४ ॥

तमेवमभिमृश्य जपतीति ‘तम्’ यूपम् ‘एवम्’ ‘अभिमृश्य जपति’ “अत्यन्यानगाम्”-
इत्येवंरूपेणेत्यर्थः । अथवा अभिमर्शनं न कर्तव्यम्, ‘पश्चात्’ ‘प्राङ्’ ‘तिष्ठन् एव’ ‘अभिमन्त्रयते’ ।
अत्र “यूपमभिमृशत्यन्यानिति प्राङ् तिष्ठन्नभिमन्त्रयते वा पालाशं बहुलपर्णम्”-इत्यादि सूत्रं

देवास्त्वा देवयज्यायै जुषन्तामिति । तद्वै समृद्धं यं देवाः साधवे कर्मणे
जुषान्तै तस्मादाह देवास्त्वा देवयज्यायै जुषन्तामिति ॥ ८ ॥

(त्यु) अथ सुवेणोपस्पृशति । विष्णवे त्वेति वैष्णवो हि यूपो यज्ञो
वै विष्णुर्यज्ञाय ह्येनं वृश्चति तस्मादाह विष्णवे त्वेति ॥ ९ ॥

(त्यु) अथ दर्भतरुणकुमन्तुर्दधाति (त्यो) ओषधे त्रायस्वेति वज्रो
वै परशुरत्तथो ह्येनमेष वज्रः परनुर्शु हिनस्त्यथ परशुना प्रहरति स्वधिते

“ देवास्त्वा देवयज्यायै जुषन्ताम् ”—(वा. सं. ५।४२) इति । तद्वै समृद्धं—यं देवाः
साधवे कर्मणे जुषान्तै—तस्मादाह—देवास्त्वा देवयज्यायै जुषन्तामिति ॥ ८ ॥

अथ सुवेणोपस्पृशति—“ विष्णवे त्वा ”—(वा. सं. ५।४२) इति । वैष्णवो हि यूपः । यज्ञो
वै विष्णुः । यज्ञाय ह्येनं वृश्चति । तस्मादाह—विष्णवे त्वेति ॥ ९ ॥

अथ दर्भतरुणकुमन्तुर्दधाति—“ ओषधे त्रायस्व ”—(वा. सं. ५।४२) इति । वज्रो वै

द्रष्टव्यम् (का. श्री. सू. ६।१-१०) । मन्त्रस्यायमर्थः—हे पुरोवर्तिपालाशादिरूपवृक्ष ! तव प्रातेः
पूर्वम् ‘अन्यान्’ यूपानपि नानाजातयान् वृक्षान् ‘अत्यगाम्’ अतिक्रम्य त्वां प्राप्तोऽस्मि । एवम्
‘अन्यान्’ ब्राह्मणोक्तातिरिक्तानितः परमपि ‘नोपागाम्’ नोपगच्छामि । ‘त्वा’ त्वाम् ‘परम्यः’ त्वत्तो-
ऽप्युरि वर्तमाना ये सन्ति, तेभ्यः ‘अर्वाक्’ अधस्तात् प्रथमं वर्तमानम् ‘अविदम्’ । तथा ‘अवरेभ्यः’
पूर्वभाविभ्यः सकाशात् त्वां ‘परः’ परस्ताद् वर्तमानम् ‘अविदम्’ । आद्यन्तयोर्वर्तमानानां वातातपादिकृत-
दोषसम्भवात् निकृष्टत्वम्, अतः सर्वेषां मध्ये वर्तमानं त्वामेव निर्दोषमविदमित्यर्थः । हे ‘देव ! वनस्पते’
‘तं’ तादृशं वर्तमानं यूपार्हं ‘त्वा’ त्वां ‘देवयज्यायै’ यागार्थं ‘जुषामहे’ इति । मन्त्रभागस्य तात्पर्यमाह—
तद्यथेति । ‘यथा’ ‘बहूनां’ पुरुषाणां ‘मध्यात्’ एकमवकृष्य ‘साधवे’ शोभनाय ‘कर्मणे’ ‘जुषेत’
सेवेत, ‘सः’ जोष्टा ‘रातमनाः’ दत्तचित्तः, कर्मार्थमङ्गीकृतमनस्कः सन् ‘तस्मै कर्मणे’ तत् कर्म कर्तुं
मवेत्, अथवा ‘कर्मणे रातमनाः स्यात्’ कर्म कर्तुं बुद्धिः प्रवृत्तेत्यर्थः । ‘एवमेवैतत्’ इति दार्ष्टान्तिका-
भिधानमुक्तार्थम् ॥ ९-७ ॥

देवास्त्वेति । देवानां जोषणाभिधानस्य प्रार्थनायाः प्रयोजनमाह—तद्वै समृद्धं यं देवाः साधवे कर्मणे
जुषान्ता इति । ‘जुषान्तै’ जुषेरन् ॥ ८ ॥

अथ सुवेणेति । “ विष्णवे त्वा ”—‘इति’ मन्त्रेण ‘सुवेण’ ‘उपस्पृशति’ वृक्षम् । ‘विष्णवे’ यूप-
येत्यर्थः । स्पृशामीति शेषः । कथं यूपस्य विष्णुत्वमिति, तत्राह—वैष्णवो हि यूप इति । ‘यूपः’ ‘वैष्णवो
हि’ विष्णुदेवतयः सखु । तदेव कथमिति, तत्राह—यज्ञो वै विष्णुरिति । यज्ञस्यापि विष्णुत्वं यूपस्य किमा-
यातमित्यत आह—यज्ञाय ह्येनं वृश्चतीति ॥ ९ ॥

अथ दर्भतरुणकुमिति । “ ओषधे त्रायस्व ”—इति । कुशतरुणेन यूपं व्यवहितं कुर्यात् । हे ‘ओषधे !’

१ सुवेणोपस्पृशति विष्णवे त्वेति । का. श्री. सू. ६।११ । २-ओषधे इति कुशतरुणं तिरस्कृत्य स्वधित इति परशुना
प्रहरति । का. श्री. सू. ६।१२ ।

मैन११ हि११सीरिति वुज्रो वै परशुस्तथो हैनमेव वुज्रः परशुर्न
हिनस्ति ॥ १० ॥

सं प्रथमं शुक्लमपच्छिनत्ति । तमादत्ते तं वाऽनक्षस्तम्भं वृश्च-
दुत ह्येनमुनसा व्यहन्ति तथोऽनो न प्रतिबाधते ॥ ११ ॥

तं श्राञ्चं पातयेत् । श्राची हि देवानां दिग्गथो उदञ्चमुदीची हि मनुष्याणां
दिग्गथो प्रत्यञ्चं दक्षिणायै त्वेवैनं दिशः परिविवाधिपतेषा वै द्विक्पितृणां
तुस्मादेनं दक्षिणायै दिशः परिविवाधिपेत ॥ १२ ॥

तुं प्रच्युवमानमुनुमन्त्रयते । द्यां मा लेखीरन्तुरिक्षं मा हिंसीः पृथिव्या
सुम्भवेति वज्रो व्याऽएषु भवति यं सृषाय वृश्चन्ति तुस्माद्व्रातप्रच्युव-
मानादिमे लोकाः सृष्टिरेजन्ते तुदेभ्यऽपुवैनमेतल्लोकेभ्यः शमयति तुथे-
माँल्लोकाञ्छान्तो नु हिनस्ति ॥ १३ ॥

परशुः । तथो हैनमेप वज्रः परशुर्न हिनस्ति । अथ परशुना प्रहरति-“ स्वधिते मैनं हिंसीः ”-
(वा. सं. ५ । ४२) इति । वज्रो वै परशुः । तथो हैनमेप वज्रः परशुर्न हिनस्ति ॥ १० ॥

स यं प्रथमं शक्यमपच्छिनत्ति-तमादत्ते । तं वाऽनक्षस्तम्भं वृश्चेद्-उत ह्येनमनसा वहन्ति-
तथोऽनो न प्रतिवाधते ॥ ११ ॥

तं प्राञ्चं पातयेत् । प्राची हि देवानां दिक् । अथो उदञ्चम् । उदीची हि मनुष्याणां दिक् ।
अथो प्रत्यञ्चम् । दक्षिणायै त्वेवैनं दिशः परिविवाधिषेत । एषा वै दिक् पितृणाम् । तस्मादेनं दक्षि-
णायै दिशः परिविवाधिषेत ॥ १२ ॥

तं प्रच्यवमानमनुमन्त्रयते—“ द्यां मा लेखीरन्तरिक्षं मा हिंसीः पृथिव्या सम्भव ”—

त्वं प्रहारव्यथातः 'एनं' वृक्षं 'त्रायस्व' । 'वज्रो वै परशुः' छेदकत्वात् परशोर्विज्रत्वम् । "स्वधिते
मैनम्"—इति छेदनमन्त्रः स्पष्ट एव ॥ १० ॥

स यं प्रथममिति । प्रथमच्छिन्नं शकलं यूपावटे प्रक्षेपार्थमाददीत^१ । तं वा अनक्षस्तम्भमित्यादि । न विद्यते 'अक्षस्य' शकटाङ्गस्य स्तम्भो यस्मिन् त्रथश्चनकर्मणि, 'तम् अनक्षस्तम्भम्'; अक्षसंस्पर्शो यथा न स्यात्, एवं सर्वं वृश्चेदित्यर्थः । तत्प्रयोजनमाह—उत ह्येनमनसेति । (पक्षे) अतो ह्यनसा यूषं नयेयुः, तदा अक्षं मा वाधिष्येति ॥ ११ ॥

यूपस्याधः पातनविषये प्रागादिदिक्त्रयं विकल्पयति—तं प्राञ्चं पातयेदित्यादिना । अन्यस्यां दिशि पातनं निषेधति—दक्षिणायै त्वेनैनं दिशः परिविद्याधिषेतेति । ‘एनं’ यूपं दक्षिणायै दक्षिणस्याः ‘दिशः’ परिव्राजकं कारयितुमिच्छेदित्यर्थः; तस्याः पितृदेवव्यक्त्वात् ॥ १२ ॥

तं प्रच्यवमानमनुमन्त्रयत इति । 'प्रच्यवमानम्' अधः पतन्तमित्यर्थः । तत्प्रयोजनमाह-वज्रो वा

१-प्रथमं शकलं निदधाति । का. श्रौ. सू. ६ । १३ । २-अनक्षस्तं भवति । एकजं । का. श्रौ. सू. ६ । १४ । १५ ।
३-न दक्षिणापतेत् । का. श्रौ. सू. ६ । १७ । ४-यस्मालेखीरिति पतंतमभिर्मन्त्रयते । का. श्रौ. सू. ६ । १६ ।

स यदाह । द्यां मालेखीरिति दिवं मा हिंसीरित्येवैतदाहान्तरिक्षं मा हिंसीरिति नात्र तिरोहितमिवास्ति पृथिव्या सम्भवेति पृथिव्या सञ्जानी-
ष्वेत्येवैतदाहाय ११ हि त्वा स्वधितिस्तेतिजानः प्रणिनाय महते सौभगाये-
त्येषु हवेन १२ स्वधितिस्तेजमानः प्रणयति ॥ १४ ॥

(त्य) अथाव्रश्चनमभिजुहोति । नेदतो नाष्टा रुक्षा १३स्यनूत्तिष्ठानिति
वज्रो वाऽआज्यं तद्वज्रेणैवैतन्नाष्टा रुक्षा १४स्यववाधते तथातो नाष्टारु-
क्षा १५सि नानूत्तिष्ठन्त्यथो रेतो वाऽआज्यं तद्वनस्पतिष्वेवैतद्रेतो दधाति
तस्माद्रेतस आव्रश्चनाद्वनस्पतयोऽनु प्रजायन्ते ॥ १५ ॥

(वा. सं. ५ । ४३) इति । वज्रो वाऽएष भवति—यं यूपार्थं वृश्चन्ति । तस्माद्वज्रात्प्रच्यवमानादिमे
लोकाः संरेजन्ते । तदेभ्य एवैनमेतल्लोकेभ्यः शमयति । तथेमाँल्लोकाञ्छान्तो न हिनस्ति ॥ १३ ॥

स यदाह—“ द्यां मा लेखीः ” इति । दिवं मा हिंसीरित्येवैतदाह । अन्तरिक्षं मा हिंसीः—इति ।
नात्र तिरोहितमिवास्ति । “ पृथिव्या सम्भव ” इति । पृथिव्या सञ्जानीष्वेत्येवैतदाह—“ अयं हि
त्वा स्वधितिस्तेतिजानः प्रणिनाय महते सौभगाय ”—(वा. सं. ५ । ४३) इति । एष
ह्येनं स्वाधितिस्तेजमानः प्रणयति ॥ १४ ॥

अथाव्रश्चनमभिजुहोति—नेदतो नाष्टा रुक्षा १३स्यनूत्तिष्ठानिति । वज्रो वाऽआज्यम् । तद् वज्रेणैवै-
तन्नाष्टा रुक्षा १४स्यववाधते । तथातो नाष्टा रुक्षांसि नानूत्तिष्ठन्ति । अथो रेतो वाऽआज्यम् । तद्
वनस्पतिष्वेवैतद् रेतो दधाति । तस्माद्रेतस आव्रश्चनाद्वनस्पतयोऽनुप्रजायन्ते ॥ १५ ॥

एष भवतीति । “ स्म्यस्तृतीयं, रथस्तृतीयं, यूपस्तृतीयं ” (तै. सं. ५ । २ । ६ । २) इति श्रुतेः । वज्रा-
वयवत्वाद् यूपस्य वज्रत्वम् । अतो वज्रपात इव यूपार्थवृक्षपातः । लोकाः संरेजन्त इति । “ भ्यसते रेजत
इति भयवेपनयोः ”—(निरु. ३ । ४ । ४) इति यास्कः ॥ १३ ॥

स यदाहेति । “ पृथिव्या सम्भव ”—इत्यस्य तात्पर्यमाह—सञ्जानीष्वेत्येवैतदाहेति । सम्मतिमैकमत्यं
प्राप्नुहीत्यर्थः । अयं हि त्वेति । सूत्रकारः पूर्वमन्त्रशेषत्वेन स्वातन्त्र्येण चेति प्रविकल्पेनोक्तवान् । ‘ अयं ’
खलु ‘ स्वधितिः ’ छेदनसाधनपरशुः ‘ तेतिजानः ’ निशितो भवन् ‘ महते ’ ‘ सौभगाय ’ सुभगत्वाय, अष्टा-
श्रयाद्याकाराश्रयणाद्धि सुभगवते; अथवा सुभगो यज्ञः, स एव सौभगः, तदर्थत्वात् प्रणयनस्य । ‘ प्रणिनाय ’
प्रणयनं कृतवान्, पृथक् कृतवानित्यर्थः । छेदनाभावे प्रणयनासम्भवात् पूर्वशेषत्वपक्षे परशुना यज्ञार्थं छिन्नस्त्वं
लोकत्रयमपीडयन्नधः पतित्यर्थः । पृथग्विनियोगपक्षे उक्तलक्षणं त्वां शोधयामीत्यर्थः ॥ १४ ॥

आव्रश्चनहोमं विधाय प्रशंसति—अथाव्रश्चनमभिजुहोति नेदतो नाष्ट्रेत्यादिना । आ नमन्ताद् व्रश्चनम्
‘ आव्रश्चम् ’, तदपि तस्मिन् जुहोति । उक्तहोमविषये सूत्रकारो विकल्पयामास—“ अतस्त्वमित्याव्रश्चनैऽभि-
जुहोति, यूपे वा तत्संस्कारात्, स्थाणौ श्रुतेश्च ” इति (का. श्रौ. सू. ६ । २०—२२) होमसाधनस्याज्यस्य

सु जुहोति (त्यु) अतस्त्वं देव वनस्पते शतवल्शो विरोह सहस्र-
वल्शा वि व्ययुधं रुहेमेति नात्र तिरोहितमिवास्ति ॥ १६ ॥

तं परिवासयति । स यावन्तमेवाग्रे परिवासयेत्तावान्त्स्यात् ॥ १७ ॥

पञ्चरानि परिवासयेत् । (त्या) पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्तः पशुः पञ्चर्तवः संवत्स-
रस्य तस्मात्पञ्चरानि परिवासयेत् ॥ १८ ॥

(त्यु) षडरानि परिवासयेत् । (त्य) षड्वाऽऋतवः संवत्सरस्य संवत्सरो
वुज्रो वुज्रो यूपस्तस्मात्षडरानि परिवासयेत् ॥ १९ ॥

स जुहोति—“अतस्त्वं देव वनस्पते शतवल्शो विरोह सहस्रवल्शा वि वयं रुहेम”—
(वा० सं० ५ । ४३ ।) इति । नात्र तिरोहितमिवास्ति ॥ १६ ॥

तं परिवासयति । स यावन्तमेवाग्रे परिवासयेत्—तावान्त्स्यात् ॥ १७ ॥

पञ्चरानि परिवासयेत् । पाङ्क्तो यज्ञः, पाङ्क्तः पशुः, पञ्चर्तवः संवत्सरस्य । तस्मात् पञ्चरानि
परिवासयेत् ॥ १८ ॥

षडरानि परिवासयेत् । षड्वाऽऋतवः संवत्सरस्य । संवत्सरो वज्रः । वज्रो यूपः । तस्मात्
षडरानि परिवासयेत् ॥ १९ ॥

द्वे सामर्थ्ये; वज्ररूपेण रक्षकत्वम्, रेतोरूपेणोत्पादकत्वं चेति । अत आब्रश्चनप्रदेशोमो वज्रः । तस्मात्
स्थानाद्राक्षसादिकमुत्पन्नं न भवेत्, उत्पन्नञ्च परिकृतं भवति; तथा तत्र आब्रश्चनप्रदेशे रेतःस्थापनात् शाखाः
बहुधा जायन्ते (तै. सं. २।१।१।४) ॥ १९ ॥

स जुहोतीति । आब्रश्चनहोममन्त्रस्यायमर्थः—हे ‘ वनस्पते ’ ‘ देव ! ’ ‘ त्वम् ’ ‘ अतः ’ अस्मात् प्रदे-
शात् ‘ शतवल्शाः ’ अपरिमिताङ्कुरः सन् ‘ विरोह ’ प्रादुर्भव । ‘ वयं ’ च ‘ सहस्रवल्शाः ’ सन्तः ‘ विरु-
हेम ’ विविधं प्रादुर्भवेम ॥ १६ ॥

तं परिवासयतीति । ‘ तं ’ यूपं वक्ष्यमाणेन परिमाणेन कृत्वा ‘ परिवासयति ’ आच्छिनत्ति । परिवासने
विशेषमाह— स यावन्तमेवाग्र इति । ‘ अग्रे ’ प्रथमम्, प्रथमच्छेदकाले ‘ यावन्तं ’ यावत्परिमाणं ‘ परि-
वासयेत् ’, ‘ तावान् स्यात् ’ तावतैव भवितव्यम्, स्वापेक्षितप्रमाणाय न पुनश्छिन्त्यादित्यर्थः ॥ १७ ॥

यूपमानविषये पञ्चरानिप्रभृति पञ्चदशरानिपर्यन्तान् बहून् प्रकारान् विकल्पितान् दर्शयति—पञ्चरानि परि-
वासयेत् पाङ्क्तो यज्ञ इत्यादिना^१ । “ यो वै यज्ञे हविर्पक्तिं वेद ” (ऐ. ब्रा २ । ३ । ६) इत्यादिना यज्ञस्य
हविरादित्रिपञ्चसंख्यायोगात् पशोः पांक्तत्वम् ॥ १८ ॥

षडरानिमिति । संवत्सरो वज्र इति । संवत्सरस्य, वृत्रप्रहरणकाले पुनःपुनरावर्तनसाम्याद्वा, संवत्सरनिर्वर्त-
कस्यादित्यस्यासुरघातकत्वाद्वा सारभूतत्वाद्वा वज्रत्वम् ॥ १९ ॥

१-परिवास्योच्छेदनं पुनः । का० श्रौ० सू० ६।२३ । २-अरानिश्चतुररानिर्वा एकारानिप्रभृतीनेके । का० श्रौ० सू० ६।२४।२६।
३-चापलिः पञ्चदशपर्यंतः सोमे दशसप्तचतुर्दशवर्जमपरिमितो वा । का० श्रौ० सू० ६।२९ ।

(द) अष्टारत्निं परिवासयेत् । (द) अष्टाक्षरावै गायत्री पूर्वार्द्धौ वै यज्ञस्य गायत्री पूर्वार्द्ध एष यज्ञस्य तस्मादष्टारत्निं परिवासयेत् ॥ २० ॥

(नृ) नुवारत्निं परिवासयेत् । (त्रि) त्रिवृद्वै यज्ञो नव वै त्रिवृत्तस्मान्नुवारत्निं परिवासयेत् ॥ २१ ॥

(डे) एकादशारत्निं परिवासयेत् । (डे) एकादशाक्षरा वै त्रिष्टुब्जस्त्रिष्टुब्जो यूपस्तुस्मादेकादशारत्निं परिवासयेत् ॥ २२ ॥

(द्वा) द्वादशारत्निं परिवासयेत् । (द्वा) द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य संवत्सरो वृज्रो वृज्रो यूपस्तुस्माद्द्वादशारत्निं परिवासयेत् ॥ २३ ॥

(त्रु) त्रयोदशारत्निं परिवासयेत् । (त्रु) त्रयोदश वै मासाः संवत्सरस्य संवत्सरो वृज्रो वृज्रो यूपस्तुस्मात्त्रयोदशारत्निं परिवासयेत् ॥ २४ ॥

पञ्चदशारत्निं परिवासयेत् । पञ्चदशो वै वृज्रो वृज्रो यूपस्तुस्मात्पञ्चदशारत्निं परिवासयेत् ॥ २५ ॥

अष्टारत्निं परिवासयेत् । अष्टाक्षरा वै गायत्री पूर्वार्द्धौ वै यज्ञस्य गायत्री । पूर्वार्द्ध एष यज्ञस्य । तस्मादष्टारत्निं परिवासयेत् ॥ २० ॥

नुवारत्निं परिवासयेत् । त्रिवृद्वै यज्ञः । नव वै त्रिवृत् । तस्मान्नुवारत्निं परिवासयेत् ॥ २१ ॥

एकादशारत्निं परिवासयेत् । एकादशाक्षरा वै त्रिष्टुप् वज्रस्त्रिष्टुप् । वृज्रो यूपः । तस्मादेकादशारत्निं परिवासयेत् ॥ २२ ॥

द्वादशारत्निं परिवासयेत् । द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य । संवत्सरो वज्रः । वृज्रो यूपः । तस्माद्द्वादशारत्निं परिवासयेत् ॥ २३ ॥

त्रयोदशारत्निं परिवासयेत् । त्रयोदश वै मासाः संवत्सरस्य । संवत्सरो वज्रः । वृज्रो यूपः । तस्मात्त्रयोदशारत्निं परिवासयेत् ॥ २४ ॥

पञ्चदशारत्निं परिवासयेत् । पञ्चदशो वै वज्रः । वृज्रो यूपः । तस्मात् पञ्चदशारत्निं परिवासयेत् ॥ २५ ॥

अष्टारत्निं परिवासयोदिति । पूर्वार्द्धौ वै यज्ञस्य गायत्रीति--साक्षादवयवत्वेन 'गायत्री' प्रातस्सवनसम्बन्धाद् यज्ञस्य 'पूर्वार्द्धः' एषः यूपोऽपि पुरस्तान्मीयमानत्वात् 'पूर्वार्द्धः' ॥ २० ॥

नुवारत्निमिति । त्रिवृद्वै यज्ञ इति । त्रिवृदादिस्तोमसाध्यत्वात् सवनभेदेन त्रिवृत्वाद्वा, 'यज्ञस्त्रिवृत्' । स च 'त्रिवृत्' स्तोमः 'नव वै'; स्तोत्रियनवरूपत्वात् ॥ २१ ॥

एकादशारत्निमिति । वज्रस्त्रिष्टुबिति । त्रिष्टुभा सह प्रजापतेः सकाशादुत्पन्नत्वात् । सा चोत्पत्तिरिन्द्रद्वारा वेदितव्या (तै. सं. ७ । १ । १ । ४) ॥ २२ ॥

द्वादशारत्निमिति । उक्तं संवत्सरस्य वज्रत्वम् ॥ २३ ॥ २४ ॥

पञ्चदशारत्निमिति । पञ्चदशो वै वज्र इति । एतदपि "उरसो बाहुभ्यां पञ्चदशं निरमिमीत, तमिन्द्रो देवताऽन्वसृज्यत"— (तै. सं. ७ । १ । १ । ४) इति श्रुतेः । पञ्चदशस्येन्द्रसम्बन्धाद् द्रष्टव्यम् ॥ २५ ॥

सप्तदशारन्निर्वाजपेययूपः । (प्रोऽप) अपरिमित एव स्यादुपरिमितेन वा
ऽएतेन वज्रेण देवाऽअपरिमितमजयस्तुथो ऽएवैषुऽएतेन वज्रेणापरिमि-
तेनैवापरिमितं जयति तस्मादुपरिमितऽएव स्यात् ॥ २६ ॥

तस वा ऽअष्टाश्रिर्भवति । (त्य) अष्टाक्षरा वै गायत्री पूर्वाद्धौ वै यज्ञस्य
गायत्री पूर्वाद्धि ऽएष यज्ञस्य तस्मादष्टाश्रिर्भवति ॥ २७ ॥

इति पञ्चमप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ५।३ ॥ (६।४.)

सप्तदशारन्निर्वाजपेययूपः, अपरिमित एव स्यात् । अपरिमितेन वाऽएतेन वज्रेण देवा अपरिमित-
मजयन् । तथोऽएवैष एतेन वज्रेणापरिमितेनैवापरिमितं जयति । तस्मादुपरिमित एव स्यात् ॥ २६ ॥

स वाऽअष्टाश्रिर्भवति । अष्टाक्षरा वै गायत्री । पूर्वाद्धौ वै यज्ञस्य गायत्री । पूर्वाद्धि एष यज्ञस्य ।
तस्मादष्टाश्रिर्भवति ॥ २७ ॥

सप्तदशारन्निर्वाजपेययूपे इति । अतोऽत्र स न गृह्यते । इत्थं बहून् पक्षानुपन्यस्यातोऽप्यधिकमप्युन्मा-
नमनुजानाति-अपरिमित एव स्यादिति । तत्र कारणमाह-अपरिमितेन वेति । वज्रस्याचिन्त्यमहिमत्वाद्
देवानां प्रयोजनानुसारेण तत्प्रमाणस्वीकाराद् यूपोऽप्यपरिमितो भवेदित्यर्थः ॥ २६ ॥

स वा अष्टाश्रिर्भवतीत्यादि (का. श्रौ. सू. ६ । २७) स्पष्टम् । आत्मायनोऽपि पञ्चारण्यादिपक्षान्
विकल्पयामास-“ पञ्चारन्निः पञ्चदशपर्यन्तः सोमे, दशसप्तचतुर्दशवर्जमपरिमितो वा ”-(का. श्रौ. सू. ६ ।
२९) इति ॥ २७ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे षष्ठाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ३-६-४ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हाँ निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यार्थमहेश्वरः ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलाङ्गुरषौ स्वर्णगर्भं,

सप्ताब्दीन् पञ्चसीरींस्त्रिदशतरुलतावेनुसौवर्णभूमीः ।

रत्नोत्थां रुक्मवाजिद्विपमहितरथौ सायणिः सिङ्गणार्थौ,

व्यश्राणीद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटश्च ॥ १ ॥

धान्याद्रि धन्यजन्मा तिलभवमतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः

कार्पासीयं कृपावान् गुडकृतमजडो राजतं राजपूज्यः ।

आज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणजमनृणः शार्करं चार्कतेजाः

रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरिमकृत मुदा पात्रसात्सिङ्गणार्थः ॥ २ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते
माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥ ३ ॥ ६ ॥

सप्तमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

अभिमादत्ते । देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामाददे नार्यसीति समानऽएतस्य यजुषो बन्धुर्योषो वा ऽएषा यदु-
भिस्तुस्मादाह नार्यसीति ॥ १ ॥

(त्यु) अथावटं परिलिखति । (ती) इदमहं रक्षसां ग्रीवा अपिकृन्ता-
मीति वृज्रो वा ऽअभिर्वृज्रेणैवैतन्नाश्रणां रक्षसां ग्रीवा अपिकृन्ताति ॥ २ ॥

(त्यु) अथ खनति । प्राञ्चमुत्करमुत्किरत्युपरेण सम्मायावटं खनति
तदग्रेण प्राञ्चं यूपं निदधात्येतावन्मात्राणि बर्हींष्युपरिष्ठादधिनिदधाति
तदेवोपरिष्ठाद्यूपशकलमधिनिदधाति पुरस्तात्पार्श्वतश्चपालमुपनिदधात्यथ
यवमत्यः प्रोक्षण्यो भवन्ति सोऽसावेव बन्धुः ॥ ३ ॥

स यवानावपति । यवोऽसि यवयास्मद्वेषो यवयारातीति नात्र तिरो-
हितमिवास्त्यथ प्रोक्षत्येको वै प्रोक्षणस्य बन्धुर्मेध्यमेवैतत्करोति ॥ ४ ॥

अभिमादत्ते—“ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामाददे
नार्यसीति ”—(वा. सं. ६ । १) इति । समानऽ एतस्य यजुषो बन्धुः । योषो वाऽ एषा—यदभिः ।
तस्मादाह—नार्यसीति ॥ १ ॥

अथावटं परिलिखति—“ इदमहं रक्षसां ग्रीवा अपिकृन्तामि ”—(वा. सं. ६ । १) ।
इति । वृज्रो वाऽ अभिः । वृज्रेणैवैतन्नाश्रणां रक्षसां ग्रीवा अपिकृन्ताति ॥ २ ॥

अथ खनति । प्राञ्चमुत्करमुत्किरति उपरेण सम्मायावटं खनति । तदग्रेण प्राञ्चं यूपं निदधाति ।
एतावन्मात्राणि बर्हींष्युपरिष्ठादधिनिदधाति । तदेवोपरिष्ठाद्यूपशकलमधिनिदधाति । पुरस्तात्पार्श्वत-
श्चपालमुपनिदधाति । अथ यवमत्यः प्रोक्षण्यो भवन्ति—सोऽसावेव बन्धुः ॥ ३ ॥

स यवानावपति—“ यवोऽसि यवयास्मद्वेषो यवयारातोः ”—(वा. सं. ६ । १) इति ।
नात्र तिरोहितमिवास्ति । अथ प्रोक्षति । एको वै प्रोक्षणस्य बन्धुः—मेध्यमेवैतत्करोति ॥ ४ ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अभिमादत्ते देवस्य त्वा (१ कण्डिका)—इत्यादिकम्, स यथानिखात ओषधिषु भितः स्यादेवमेता-
स्वोषधिषु मितो भवति । (७ कण्डिका)—इत्यन्तश्च ग्रन्थजातमौदुग्धार्थाः अवटनिर्माणविधानेनैव व्याख्यात-
प्रायम् (श. प. ब्रा. ३ । ६ । १ । ४—१४) उपरेण सम्मायेति । यूपस्यातष्टो मूलभाग उपरः;
तावत्परिमितं यूपावटं कुर्यात् । एतावन्मात्राणीति । मुष्टिपरिमितानि यूपाग्रे निदध्यात् यूपशकलं च (का.
श्रौ. सू. ६ । ४१—४९) ॥ १—७ ॥

१—देवस्य त्वेत्यभिमादाय यूपावटं परिलिखति—इदमहमित्याहवनीयस्य पुरस्तादन्तर्वैद्यर्द्धं, उपरसमितं खनति, प्राचः पा-
सुद्वपति, तदग्रेण यूपं प्राचं निदधाति, कुशमुष्टिमुपरि तस्मिन् । इति ॥

स प्रोक्षति । दिवे त्वान्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वेति वज्रो वै यूप एषां लोकानामभिगुप्त्या ऽएषां त्वा लोकानामभिगुप्त्यै प्रोक्षामीत्येवैतदाह ॥५॥

(ह्रा) अथ याः प्रोक्ष्यः परिशिष्यन्ते । ता अवटे ऽवनयति शुन्धन्तां लोकाः पितृषुदना इति पितृदेवत्यो वै कूपः खातस्तुमेवैतन्मेध्यं करोति ॥६॥

(त्यु) अथ बर्हीषि । प्राचीनाग्राणि चोदीचीनाग्राणि चावस्तृणाति पितृषुदनमसीति पितृदेवत्यं वा ऽअस्यैतद्भवति यन्निखातं स यथानिखात ओषधिषु मितः स्यादेवमेतास्वोषधिषु मितो भवति ॥ ७ ॥

(त्यु) अथ यूपशकलं प्रास्यति । तेजो ह वा ऽएतद्भनस्पतीनां बुद्ध्या शकलस्तुस्माद्यदा बाह्याशकलमपतक्ष्णुवन्त्यथ शुष्यन्ति तेजो ह्येषा मेतत्तद्यूपशकलं प्रास्यति सतेजसं मिनवानीति तद्युदेष एव भवति नान्यु ऽएष हि यजुष्कृतो मेध्यस्तुस्माद्यूपशकलं प्रास्यति ॥ ८ ॥

स प्रास्यति । (त्यु) अग्नेणीरसि स्वावेश उन्नेतृणामिति पुरस्ताद्वा ऽअस्मा-

स प्रोक्षति—“ दिवे त्वाऽन्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वा ”—(वा. सं. ६ । १) इति । वज्रो वै यूपः । एषां लोकानामभिगुप्त्यै । एषां त्वा लोकानामभिगुप्त्यै प्रोक्षामीत्येवैतदाह ॥ ५ ॥

अथ याः प्रोक्ष्यः परिशिष्यन्ते—ता अवटेऽवनयति—“शुन्धन्तां लोकाः पितृषुदनाः ”—(वा. सं. ६ । १) इति । पितृदेवत्यो वै कूपः खातः । तमेवैतन्मेध्यं करोति ॥ ६ ॥

अथ बर्हीषि प्राचीनाग्राणि चोदीचीनाग्राणि चावस्तृणाति—“ पितृषुदनमसि ”—(वा. सं. ६ । १) इति । पितृदेवत्यं वाऽअस्यैतद्भवति—यन्निखातम् । स यथा निखात ओषधिषु मितः स्यात्—एवमेतास्वोषधिषु मितो भवति ॥ ७ ॥

अथ यूपशकलं प्रास्यति । तेजो ह वाऽएतद्भनस्पतीनां—यद् बाह्याशकलः । तस्माद्यदा बाह्याशकलमपतक्ष्णुवन्ति—अथ शुष्यन्ति । तेजो ह्येषामेतत् । तद् यद्यूपशकलं प्रास्यति । सतेजसं मिनवानीति । तद् यदेष एव भवति, नान्यः । एष हि यजुष्कृतो मेध्यः । तस्माद्यूपशकलं प्रास्यति ॥ ८ ॥

स प्रास्यति—“ अग्नेणीरसि स्वावेश उन्नेतृणाम् ”—(वा. सं. ६ । २ ।) इति । पुरस्ताद्वा

यूपशकलस्य गते स्थापनं सार्थवादं विधत्ते—अथ यूपशकलं प्रास्यति तेजो ह वा एतदित्यादिना । तत्तेजस्त्वमिदानीन्तनप्रसिद्धया समर्थयते—तस्माद् यदा बाह्याशकलमित्यादिना । ‘ अपतक्ष्णुवन्ति ’ तक्ष्णेन ल्यूकुर्वन्ति । “ तन्करणे तक्षः ”—(पा. सू. ३ । १ । ७६) इति श्रुः । एष एव भवतीति । यूपत्वगात्मक एव भवेत् ‘ नान्यः ’ शकलः । अत्र शकलनियमे कारणमाह—एष हि यजुष्कृतो मेध्य इति । यजुषा “ स्वधिते मैनम् ”—इति मन्त्रेण निष्पादितः, अत एव मेध्यः ॥ ८ ॥

शकलप्रासनं समन्त्रकं विधत्ते—स प्रास्यति अग्नेणीरसीति । छिद्यमानस्य यूपस्य प्रथमम् अग्ने नोयत इति

देवोऽपच्छिद्यते तस्मादाहांग्रेणीरसि स्वावेशऽउन्नेतृणामित्येतस्य वित्ता-
दधि त्वा स्थास्यतीत्यधि ह्येनं तिष्ठति तस्मादाहेतस्य वित्तादधि त्वा
स्थास्यतीति ॥ ९ ॥

(त्यु) अथ स्त्रुवेणोपहत्याज्यम् । (म) अवटमभिजुहोति नेदधस्ता-
न्नाष्टा रक्षाँस्युपोत्तिष्ठानिति वज्रो वा ऽआज्यं तद्वज्रेणैवैतं नाष्टा रक्षाँस्यु-
ववाधते तथाधस्तान्नाष्टा रक्षाँसि नोपोत्तिष्ठन्त्यथ पुरस्तात्परीत्यो-
दङ्ङासीनो यूपमनक्ति स आह यूपायाज्यमानायानुब्रूहीति ॥ १० ॥

सोऽनक्ति देवस्त्वा सविता मध्वानकित्वुति सविता वै देवानां प्रसविता
युजमानो वा ऽएष निडानेन यद्वूपः सुर्वं वा ऽइदं मधु यदिदं किञ्च

अस्मादेवोऽपच्छिद्यते । तस्मादाह—अग्रेणीरसि स्वावेश उन्नेतृणामिति । “ एतस्य वित्तादधि
त्वा स्थास्यति ”—(वा. सं. ६।२) इति । अधि ह्येनं तिष्ठति । तस्मादाह—एतस्य वित्तादधि
त्वा स्थास्यतीति ॥ ९ ॥

अथ स्त्रुवेणोपहत्याज्यम् । अवटमभिजुहोति । नेदधस्तात् नाष्टा रक्षाँस्युपोत्तिष्ठानिति । वज्रो
वा आज्यं तत् वज्रेणैवैतत् नाष्टा रक्षाँस्यववाधते । तथाधस्तान्नाष्टा रक्षाँसि नोपोत्तिष्ठन्ति । अथ
पुरस्तात्परीत्योदङ्ङासीनो यूपमनक्ति । स आह—“ यूपायाज्यमानायानुब्रूहि इति ॥ १० ॥

सोऽनक्ति—“ देवस्त्वा सविता मध्वानक्तु ”—(वा. सं० ६।२) इति । सविता वै

‘ अग्रेणीः ’ यूपावयवभूत इत्यर्थः । यद्वा अग्रेऽस्थितो यूपोऽवटं प्रति नीयत इति ‘ अग्रेणीः ’ पुरस्सर
इत्यर्थः । यस्त्वम् अग्रेणीरसि, स त्वम् ‘ उन्नेतृणाम् ’ ऊर्ध्वं नेतृणामध्वर्यूणां ‘ स्वावेशः ’ यूपावटे सुखेन तैरा-
विश्यत इति स्वावेशः । स त्वं हे यूपशकल ! ‘ एतस्य ’ कर्मणः ‘ वित्तात् ’ । “ विद् ज्ञाने ” (धा. पा.
अ. प. १४) । कर्मणि षष्ठी । विदिविदितार्था भवति । कर्म कृतवान् न भवति । अधि त्वा स्थास्यतीति ।
अधांत्युपरिभावे । हे यूपशकल ! ‘ त्वामधि ’ तवोपरि यूपः ‘ स्थास्यति ’ तस्यावस्थानं वित्तात् । अग्रेणीरित्यस्य
तात्पर्यमाह—पुरस्ताद्वा अस्मादिति । यस्मादेव शकलः ‘ अस्माद् ’ यूपात् ‘ पुरस्तात् ’ अपि छिद्यते;
अस्य प्रथमशकलत्वात्, यूपात् प्रथमं नीयमानत्वात् ‘ अग्रेणीः ’ स्वावेश इत्यर्थः । ‘ एतस्य ’ सम्यग्बन्धनं
वित्तादित्यादि स्पष्टम् ॥ ९ ॥

अथ स्त्रुवेणोपहत्याज्यमिति । ‘ आज्यम् उपहृत्य ’ स्त्रुवेण आदाय, ‘ अवटमभि ’ तूष्णीं ‘ जुहोति ’
“ स्त्रुवेणावटे जुहोति तूष्णीम् ” (का. श्रौ. सू. ६।१३) इति सूत्रम् । आत्रश्चनहोमार्थवादे “ नेद-
धस्ता ” दित्यादिकम् । (श. प. ब्रा. ३।६।४।१९) व्याख्यातम् । अथ पुरस्ताद् परीत्येति ।
अवटस्य ‘ पुरस्तात् ’ ‘ परीत्य ’ परिक्रम्य ‘ उदङ् ’ उदङ्मुखः ; ‘ आसीनः ’ अध्वर्युर्युजमानो वा ‘ यूपम-
नक्ति ’ “ पुरस्तात्परिक्रम्य—अध्वर्युर्युजमानो वा यूपमनक्ति उदङ्ङुपविश्य ” (का. श्रौ. सू. ६।१४) इति
सूत्रकारवचनात् । स्पष्टार्थो यूपाञ्जनप्रेषः ॥ १० ॥

सोऽनक्तीति (“ देवस्त्वेत्यनक्ति ” का. श्रौ. सू. ६।१६) “ देवस्त्वा ”—इत्यञ्जनमन्त्रस्य तात्पर्ये-

तुदेनमनेन सुर्वेण सु०स्पर्शयति तदस्मै सविता प्रसविता प्रसौति तस्मादाह देवुस्त्वा सविता मध्वानकित्वति ॥ ११ ॥

(त्यु) अथ चपालमुभयतः प्रत्युज्य प्रतिमुञ्चति । सुपिप्पलाभ्यस्त्वौषधीभ्य इति पिप्पलं ह्रैवास्यैतत्तद्यन्मध्ये सुदृग्गृहीतमिव भवति तिर्यग्वाऽऽदं वृक्षे पिप्पलमाहृतं स यदेवेदुःसम्बन्धनं चान्तरोपेनितमिव तुद्वैतुत्करोति तस्मान्मध्ये सुदृग्गृहीतमिव भवति ॥ १२ ॥

(त्या) आन्तमग्निष्ठामनक्ति । यजमानो वाऽअग्निष्ठा रस आज्यं रुसेनैवैतद्यजमानमनक्ति तस्मादान्तमग्निष्ठामनक्त्यथ परिव्ययणं प्रति समन्तं परिमृशत्यथाहोच्छ्रीयमाणायानुब्रूहीति ॥ १३ ॥

देवानां प्रसविता । यजमानो वाऽएष निदानेन-यद्यूपः । सर्वं वाऽइदं मधु यदिदं किञ्च । तदेनमनेन सुर्वेण संस्पर्शयति । तदस्मै सविता प्रसविता प्रसौति । तस्मादाह-देवुस्त्वा सविता मध्वानकित्वति ॥ ११ ॥

अथ चपालमुभयतः प्रत्युज्य प्रतिमुञ्चति-“ सुपिप्पलाभ्यस्त्वौषधीभ्यः ”-(सं. वा. ६ २ ।) इति । पिप्पलं ह्रैवास्यैतद्-यन्मध्ये संगृहीतमिव भवति । तिर्यग्वाऽइदं वृक्षे पिप्पलमाह । तम् स यदेवेदं सम्बन्धनं चान्तरोपेनितमितमिव-तदेवैतत्करोति । तस्मान्मध्ये संगृहीतमिव भवति ॥ १२ ॥

आन्तमग्निष्ठामनक्ति । यजमानो वाऽअग्निष्ठा । रस आज्यम् । रुसेनैवैतद्यजमानमनक्ति । तस्मादान्तमग्निष्ठामनक्ति । अथ परिव्ययणं प्रतिसमन्तं परिमृशति । अथाह-‘ उच्छ्रीयमाणायानुब्रूहि इति ॥ १३ ॥

माह-सविता वै देवानामित्यादिना । यजमाननिष्पाद्यस्य यागस्य यूपेनापि निष्पाद्यत्वात्, तस्मिन्निष्पाद्याद् यजमान एव यूपेनोपचर्यते । “ इयं पृथिवी सर्वेषां भूतानां मधु ”-(श. प. ब्रा. १४ । १ । १ । १) इत्याद्युक्तप्रकारेण ‘ सर्वमिदं मधु ’ । ‘ ततः ’ ‘ एनम् ’ यूपमेव, यूपद्वारेण ‘ अनेन सर्वेण ’ मधुभूतेन चराचरेण आज्यद्वारेण ‘ संस्पर्शयति ’ ॥ ११ ॥

अथ चपालमुभयतः प्रत्युज्येति । चपालो यूपस्योपरि प्रतिमोक्तव्योऽष्टाभिर्मध्ये सन्नतो वलयः तम् ‘ उभयतः ’ आज्येन ‘ प्रत्युज्य ’ ‘ प्रति मुञ्चति ’ उपरि बध्नाति । मन्त्रार्थस्त्वेषः-हे चपाल ! त्वां ‘ सुपिप्पलाम्यः ’ शोभनफलाम्यः ‘ औषधीभ्यः ’ तासामर्याय, प्रतिमुञ्चामीति शेषः । अस्य यूपस्य चपालं सुपिप्पलं खलु, तच्चपालं मध्ये संगृहीतमिव कुर्यात् ।

उक्तं यूपफलत्वं लौकिकवृक्षदृष्टान्तेन द्रव्यति-तिर्यग्वा इदमिति । ‘ आहृतं ’ सम्बद्धम्, ‘ यदेवेदं सम्बन्धनं ’ सम्यग्बन्धनसाधनं वृन्तं फलं च, ‘ अन्तरा ’ वृन्तफलयोर्मध्ये ‘ उपेनितमिव ” ‘ उपेनितम् ’ अल्पपरिमाणं विद्यते, ‘ तदेव ’ ‘ एतत् ’ एतेन चपालोपेनितेन कृतवान् भवति । ‘ तस्मान्मध्ये ’ इदमित्युपसंहारः ॥ १२ ॥

पुनराज्ञं विधत्ते-आन्तमग्निष्ठामनक्तीति । ‘ अग्निष्ठा; अग्नेरभिमुखाग्निः, ताम् ‘ अग्निष्ठाम् ’ ‘ आन्तम् ’

स उच्छ्रयति । द्यामग्रेणारूपृक्षऽआन्तरिक्षं मध्येनाप्राः पृथिवीमुपरेणा-
दृष्ट्वहीरिति वज्रो वै यूप एषां लोकानामभिजित्यै तेन वज्रेणैर्माँल्लोकान्-
त्स्पृणुतऽएभ्यो लोकेभ्यः सपत्नान्निर्भजति ॥ १४ ॥

(त्य) अथ मिनोति । या ते धामान्युश्मसि गमध्वै यत्र गावो भूरिशृङ्गा
अयासः ॥ अत्राह तदुरुगायस्य विष्णोः परमं पदमव भारि भूरित्ये-
तया त्रिष्टुभा मिनोति वज्रस्त्रिष्टुवज्रो यूपस्तस्मात्त्रिष्टुभा मिनोति ॥ १५ ॥

स उच्छ्रयति—“ द्यामग्रेणारूपृक्षऽआन्तरिक्षं मध्येनाप्राः पृथिवीमुपरेणादृष्ट्वहीरिति वज्रो वै यूपः । एषां लोकानामभिजित्यै तेन वज्रेणैर्माँल्लोकान्त्स्पृणुते । एभ्यो लोकेभ्यः सपत्नान्निर्भजति ॥ १४ ॥

अथ मिनोति—“ या ते धामान्युश्मसि गमध्वै यत्र गावो भूरिशृङ्गाऽअयासः । अत्राह तदुरुगायस्य विष्णोः परमं पदमव भारि भूरि ”—(वा. सं. ६ । ३) इति । एतया त्रिष्टुभा मिनोति । वज्रस्त्रिष्टुप् । वज्रो यूपः तस्मात्त्रिष्टुभा मिनोति ॥ १५ ॥

उपरिप्रदेशपर्यन्तम् ‘ अनक्ति ’ । “ सोपरमग्निष्ठादेशमक्त्वा ” (का. श्रौ. सू. ६।१९)—इत्यादि च सूत्रम् । ‘ सोपरम् ’ उपरसहितम् । अग्निसन्निधिसाम्यात् ‘ अग्निष्ठाः ’ यजमानः । अथ परिव्ययणमित्यादि । ‘ परि-
व्ययणं ’ परिव्ययणो रशनावेष्टनप्रदेशः । तं ‘ प्रति ’ ‘ समन्तम् ’ आज्येन ‘ परिमृशति ’ परिमृशेत् ।
“ उच्छ्रीयमाणायातुर्नृंहि ”—‘ इति ’ सम्प्रीषमुक्त्वा ॥ १३ ॥

स उच्छ्रयति द्यामग्रेणेत्यादि । “ द्यामग्रेण ”—इति मन्त्रेण उच्छ्रयणं कुर्यात् । हे यूप ! ‘ द्याम् ’ अन्त-
रिक्षम् ‘ अग्रेण ’ अप्रमाणेन ‘ अस्पृक्षः ’ स्पृष्टवानसि, तथा तव ‘ मध्येन ’ मध्यभागेन ‘ अन्तरिक्षम् ’ आ-
‘ अप्राः ’ आपूरितवानसि, ‘ पृथिवीम् ’ उपरेण ‘ भूमौ ’ स्थाप्यो भाग उपरः, तेन भूलोकम् ‘ अदृष्ट्वहीरः ’ दृढमकरोः ।
“ वज्रो वै यूपः ”—इत्यादि कृतशब्दार्थम् ॥ १४ ॥

अथ मिनोतीत्यादि । “ या ते ”—इति मन्त्रेण यूपं मिनयात् । हे विष्णो ; ‘ ते ’ ‘ या ’ यानि
‘ धामानि ’ स्थानानि ‘ गमध्वै ’ गमनाय प्राप्तये ‘ उश्मसि ’ कामधामहे, ‘ यत्र ’ येषु धामसु ‘ गावः ’
रश्मयः ‘ भूरिशृङ्गाः ’ प्रभूतोर्ध्वप्रदेशाः ‘ अयासः ’ अयनाः गन्तारो रश्मयः, तं परिवेषं हे विष्णो ! ‘ अत्रा ’
एषु स्थानेषु ‘ उरुगायस्य ’ प्रभूतवाग्गीयमानस्य, ‘ विष्णोः ’ व्याप्तस्य, तव श्रुति-स्मृति-प्रसिद्धं ‘ परमम् ’
उत्कृष्टं ‘ पदम् ’ ‘ भूरि ’ प्रभूतम् ‘ अवभाति ’ सर्वदा प्रकाशते, तत् प्रार्थयामह इति शेषः । अयमधिदैवतः
सङ्ग्रहेणोक्तार्थः ॥

अथवा प्रकृतेऽधियज्ञपरतया व्याख्येयः । अस्मिन् पक्षे ‘ विष्णोः ’ सवनत्रयव्याप्तस्य, यज्ञस्य धामानीत्यादि
पूर्ववत् ; अत्रोरुगायस्य विष्णोस्ते ‘ परमं ’ पराद्वर्त्य ‘ पदं ’ यूपारख्यमवभातीति ॥

मन्त्रस्य त्रिष्टुप् यूपमानस्योचितमिति प्रशंसति—एतया त्रिष्टुभेति ॥ १५ ॥

१—परिव्ययणदेशः समन्तं परिरुद्धाध्वर्तुर्नावसृजेदापरिव्ययणात् । इति सूत्र शेषः । का. श्रौ. सू. ६ । १९ । २—उच्छ्रीयमाणा-
यानुवाचयति । का. श्रौ. सू. ६ । ६० । ३—द्यामग्रेणेत्युच्छ्रयति । का. श्रौ. सू. ६ । ६१ । ४—या त इति मिनोत्यग्निष्ठासम्प्रत्या-
हवर्नायम् । का. श्रौ. सू. ६ । ६२ ।

सम्प्रत्यग्निमग्निष्ठां मिनोति । यजमानो वा ऽअग्निष्ठाग्निरु वै यज्ञः स
यदग्नेरग्निष्ठां हलयेद् हलेद्ध यज्ञायजमानस्तस्मात्सम्प्रत्यग्निमग्निष्ठां मिनो-
त्यथ पर्यूहत्यथ पर्यूर्षत्यथाप उपनिनयति ॥ १६ ॥

(त्य) अथैवमभिपद्य वाचयति । विष्णोः कर्माणि पश्यत यतो व्र-
तानि पस्पशे । इन्द्रस्य युज्यः सखेति वृजं वा ऽएष ग्राहार्षाद्यो यूपमुद-
शिथ्रियद्विष्णोर्विजितिं पश्यतेत्येवैतदाह यदाह विष्णोः कर्माणि पश्यत
यतो व्रतानि पस्पशे । इन्द्रस्य युज्यः सखेतीन्द्रो वै यज्ञस्य देवता
वैष्णवो यपस्तं सेन्द्रं करोति तस्मादाहेन्द्रस्य युज्यः सखेति ॥ १७ ॥

सम्प्रत्यग्निमग्निष्ठां मिनोति । यजमानो वाऽअग्निष्ठा । अग्निरु वै यज्ञः । स यदग्नेरग्निष्ठां हलयेद्-
हलेद्ध यज्ञायजमानः । तस्मात् सम्प्रत्यग्निमग्निष्ठां मिनोति । अथ पर्यूहति । अथ पर्यर्षति । अथाप
उपनिनयति ॥ १६ ॥

अथैवमभिपद्य वाचयति—“विष्णोः कर्माणि पश्यत यतो व्रतानि पस्पशे । इन्द्रस्य युज्यः
सखा”-(वा.सं. ६।४) इति । वज्रं वाऽएष ग्राहार्षाद्-यो यूपमुदशिथ्रियत् । विष्णोर्विजितिं पश्यत
इत्येवैतदाह-यदाह-विष्णोः कर्माणि पश्यत यतो व्रतानि पस्पशे इन्द्रस्य युज्यः सखेति । इन्द्रो वै
यज्ञस्य देवता । वैष्णवो यूपः । तं सेन्द्रं करोति । तस्मादाह-इन्द्रस्य युज्यः सखेति ॥ १७ ॥

माने विशेषमाह-सम्प्रत्यग्निमिति । ‘अग्निष्ठा’ ‘सम्प्रत्यग्नि’ ‘अग्न्यभिमुखं’ ‘मिनोति’ प्रकथार्थम् ।
विपक्षे दोषप्रदर्शनेन द्रष्टव्यति-यजमानो वाऽअग्निष्ठाग्निरिति । ‘सः’ अध्वर्युः ‘यद्’ यदि ‘अग्नेः’
सकाशत् ‘अग्निष्ठा’ ‘हलयेत्’ चालयेत् ‘यज्ञात्’ ‘यजमानः’ अपि ‘हलेत्’ पश्येत्, ‘तस्मात्’
‘सम्प्रत्यग्नि’ मिनोयात् ॥ ‘अथ पर्यूर्षतीति । मृदामेकीभावापादने पर्यूहणादिमन्त्राणामौदुम्बर्यामुक्तत्वात्
(श. प. ब्रा. ३ । ६ । १ । १७-१९) अत्र ब्राह्मणे उपेक्षिताः ॥ १६ ॥

अथैवमभिपद्येति । एवं कर्मकलापं कृत्वा यूपमन्वारस्य ‘वाचयति’ “विष्णोः कर्माणि”—इत्यमुं
मन्त्रम् । “विष्णोः कर्माणीति वाचयति यूपमन्वारवधर्मम्”—इति हि सूत्रम् (का. श्रौ. सू. ६ । ६९)
अयमर्थः—“विष्णोः” यज्ञात्मनः कर्माणि पश्यत इह नराः ! ‘यतः’ यस्माद् ‘व्रतानि’ कर्माणि जायन्ते यानि च
‘पस्पशे’ स्पृष्टवान् । यो विष्णुः ‘इन्द्रस्य’ च यज्ञाभिमानिनो देवस्य ‘युज्यः’ योग्यः ‘सखा’ सखिभूतः ।
मन्त्रतात्पर्यं व्याचष्टे-वज्रं वा एष इत्यादिना । ‘उदशिथ्रियत्’—इति, “श्रिञ्च सेवायाम्”—(धा. पा.
९२२) इत्यस्य लुङि रूपम् । ‘विजितिम्’ विजयम् । कर्मणां बहुत्वेऽपि विजितेरेकत्वादेकवचनान्तं
निर्दिष्टम् । चतुर्थपादे इन्द्रश्रवणं सङ्गतमित्याह-इन्द्रो वै यज्ञस्य देवतेति ॥ १७ ॥

१-ब्रह्मयजित्वेतिपा२-सुभिः पर्यूर्षति । २-ब्रह्मह२-इतिमैत्रावरुणदण्डेन समंतं त्रिः पर्यूर्षति । का. श्रौ. सू. ६ । ६३ । ६४ ।
२-मन्त्रां भूमिं कृत्वाऽद्विरूपसिच्य विष्णोः कर्माणीति वाचयति यूपमन्वारवधम् । का. श्रौ. सू. ६ । ६५ ।

(त्य) अथ चणालमुदीक्षते । तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः । दिवीव चक्षुराततमिति वृजं वाऽएष ग्राहार्थीद्यो यूपमुदशिश्नियत्तां विष्णोर्विजितिं पश्यत्येवैतदाह यदाह तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः ॥ दिवीव चक्षुराततमिति ॥ १८ ॥

(त्य) अथ परिव्ययति । (त्य) अनग्रतायै न्वेव परिव्ययति तस्मादत्रेव परिव्ययत्यत्रेव हीदं वासो भवत्यन्नाद्यमेवास्मिन्नेतदधात्यत्रेव हीदमन्नं प्रतितिष्ठति तस्मादत्रेव परिव्ययति ॥ १९ ॥

त्रिवृता परिव्ययति । त्रिवृद्ध्यन्नं पशवो ह्यन्नं पिता माता यज्जायते तत्तृतीयं तस्मात्त्रिवृता परिव्ययति ॥ २० ॥

अथ चणालमुदीक्षते—“तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः । दिवीव चक्षुराततम्”—(वा. सं. ६। ९) इति ’ वृजं वाऽएष ग्राहार्थीद्यो यूपमुदशिश्नियत् । तां विष्णोर्विजितिं पश्यत—इत्येवैतदाह—तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः दिवीव चक्षुराततमिति ॥ १८

अथ परिव्ययति । अनग्रतायै न्वेव परिव्ययति । तस्मादत्रेव परिव्ययति । अत्रेव हीदं वासो भवति । अन्नाद्यमेवास्मिन्नेतदधाति । अत्रेव हीदमन्नं प्रतितिष्ठति । तस्मादत्रेव परिव्ययति ॥ १९ ॥

त्रिवृता परिव्ययति । त्रिवृद्ध्यन्नम् । पशवो ह्यन्नम् । पिता, माता, यज्जायते तत्तृतीयम् । तस्मात् त्रिवृता परिव्ययति ॥ २० ॥

अथ चणालमुदीक्षते तद्विष्णोरित्यादि । ‘ उदीक्षते ’ ऊर्ध्वमीक्षते । ‘ विष्णोः ’ यज्ञस्य ‘ तत् ’ ‘ परमं पदम् ’ पद्यत इति पदं यूपः, तं ‘ सदा पश्यन्ति ’ ‘ सूरयः ’ विद्वांसः । कीदृशम् ? ‘ दिवि ’ आकाशे निरावरणे ‘ आततं ’ प्रसृतम् ‘ चक्षुरिव ’ । मन्त्रस्य तात्पर्यमाह—परमपदस्य यूपस्य शत्रुवधार्थमुद्यतवज्ररूपत्वात्, तद्दर्शनेन यज्ञविघातकानामसुराणां पलायनात्, उच्छ्रितयूप एव विष्णोर्विजितिस्तं ‘ पश्यत ’ इति ’ मन्त्र ’ आह ’ इत्यर्थः ॥ १८ ॥

रशनापरिव्ययणं विधाय प्रशंसति—अथ परिव्ययतीति । परिव्ययणप्रदेशमभिनयेन निर्दिशति—‘ अत्रेव ’ नाभिप्रदेशे इत्यर्थः । ‘ नाभिदन्त्रे परिव्ययति ’—इति तैत्तिरीयकम् (तै. सं. ६। ३। ४) । उक्तार्थे लोकस्थितिं हेतूकरोति—अत्रेव हीति । लोके हि मध्यदेशे खलु ‘ इदं ’ वसनं ‘ भवति ’; तस्मादित्यर्थः । अन्नाद्यमेवेत्यादि । रशनाया अनसम्बन्धविकारत्वेनान्नरूपत्वाद्नमेवास्मिन्नुपस्थापितवान् भवति ॥ १९ ॥

रशनायास्त्रैगुण्यमाह—त्रिवृतेति (का. श्रौ. सू. ६। ६७) । अन्नस्य त्रिवृत्त्वं कुत्र दृष्टमिति, तद्दर्शयति—पशवो ह्यन्नमिति । कथं तेषु त्रिवृत्वमिति तदुपपादयति—पिता मातेत्यादि । दधिपयोरूपस्यान्नस्य त्रयाणामपि कारणत्वात् तेषामप्यन्नत्वोपचारः ॥ २० ॥

१—तद्विष्णोरिति चणालमीक्षमाणम् । का. श्रौ. सू. ६। ६६ । २—परिव्ययमाणायानुवाचयति । त्रिगुणात्रिव्यामाकीर्शरशनास्तस्यानाभिमात्रे त्रिवृत्तं परिव्ययति परिवारसीति । का. श्रौ. सू. ६। ६७ । सः सृज्यान्वतरस्यामतं प्रवेशयति । का. श्रौ. सू. ६। ६८ ।

स परिव्ययति । परिवीरसि परि त्वा दैवीर्विशो व्ययन्तां पुरीमं यज-
मानं^१ गुयो मनुष्याणामिति तद्यजमानायाशिपमाशास्ते यदाह पुरीमं
यजमानं^१ गुयो मनुष्याणामिति ॥ २१ ॥

(त्यु) अथ यूपशकलमवगूहति । दिवः सूनुरसीति प्रजा हैवास्यैषा
तस्माद्यदि यूपैकादशिनी स्यात्स्वु^२ स्वमेवावगूहेदविपर्यासं तस्य हैषा
मुग्धानुव्रता प्रजा जायतेऽथ यो विपर्यासमवगूहति न स्वु^२ स्वं तस्य हैषा
मुग्धानुव्रता प्रजा जायते तस्मादु स्वु^२ स्वमेवावगूहेदविपर्यासम् ॥ २२ ॥

(१) स्वर्गस्यो हैष लोकस्य समारोहणः क्रियते । यद्यूपशकल इयु^३
रशना रशनायै यूपशकलो यूपशकलाच्चपालं चपालात्स्वर्गं लोकं^४
समश्नुते ॥ २३ ॥

स परिव्ययति—“ परिवीरसि परि त्वा दैवीर्विशो व्ययन्तां पुरीमं यजमानं रायो
मनुष्याणाम् ”—(वा. सं. ६। ६) इति । तद् यजमानायाशिपमाशास्ते—यदाह पुरीमं यज-
मानं रायो मनुष्याणामिति ॥ २१ ॥

अथ यूपशकलमवगूहति—“ दिवः सूनुरसि ”—(वा. सं. ६। ६) इति । प्रजा हैवा-
स्यैषा । तस्माद् यदि यूपैकादशिनी स्यात्—स्वं स्वमेवावगूहेद्—अविपर्यासम् । तस्यै हैषा मुग्धानु-
व्रता प्रजा जायते । अथ यो विपर्यासमवगूहति—न स्वं स्वम् । तस्य हैषा मुग्धानुव्रता प्रजा-
जायते तस्मादु स्वं स्वमेवावगूहेदविपर्यासम् ॥ २२ ॥

स्वर्गस्यो हैष लोकस्य समारोहणः क्रियते यद्यूपशकलः । इयं रशना । रशनायै यूपशकलः ।
यूपशकलाच्चपालम् । चपालात्स्वर्गं लोकं समश्नुते ॥ २३ ॥

स परिव्ययतीति । परिव्ययणे मन्त्रमाह—परिवीरसीति । हे यूप ! त्वं ‘ परिवीरसि ’ परितो रशनया
वेष्टितोऽसि । ‘ दैवीः विशः ’ देवसम्बन्धिन्यः प्रजाः त्वा ‘ परिव्ययन्ताम् ’ वेष्टयन्तु । तथा ‘ इमं यजमानम् ’
एव ‘ मनुष्याणाम् ’ इतरेषां मध्ये ‘ रायः धनानि परिव्ययन्तु ॥ २१ ॥

अथ यूपशकलमवगूहतीति । ‘ यूपशकलं ’ स्वरुम् अवगूहेत् रशनामध्ये । तस्मात् ‘ स्वरोर्यूपरूपत्वात् ’ ।
एवं सर्वथोऽवगूहनीयत्वात् यूपैकादशित्वपक्षेऽपि स्वस्वयूपानतिक्रमेणैवावगूहेत् । ‘ अविपर्यासं ’ विपर्यासायाः
क्रमेणाग्रहणात् । दोषाविधानेनाविपर्यासं प्रशंसति—तस्य हैषा मुग्धानुव्रतेत्यादिना । अमुग्धामाह—‘ अनुव्रता ’
यजमानव्यापारानुकूला । विपर्यासपक्षे उक्तवैपरीत्यं व्याख्येयम् ॥ २२ ॥

यूपशकल—रशना—चपालानां क्रमेणोर्ध्वमावित्वात् स्वर्गारोहणसोपानत्वेन प्रशंसति—स्वर्गस्यो हैष लोकस्य
समारोहण इत्यादिना ॥ २३ ॥

(तेऽथ) अथ यस्मात्स्वरुर्नाम । (मै) एतस्माद्वा एषोऽपच्छिद्यते तद-
स्यैतत्स्वमेवारुर्भवति तस्मात्स्वरुर्नाम ॥ २४ ॥

तस्य यन्निखातम् । तेन पितृलोकं जयत्यथ यदूर्ध्वं निखाताद्वा रशनायै
तेन मनुष्यलोकं जयत्यथ यदूर्ध्वं रशनाया आचषालात्तेन देवलोकं जय-
त्यथ यदूर्ध्वं चषालाद्व्यङ्गुलं वा त्र्यङ्गुलं वा साध्या इति देवास्तेन तेषां
लोकं जयति सुलोको ह वै साध्यैर्देवैर्भवति य एवमेतद्देद ॥ २५ ॥

तं वै पूर्वाद्धं मिनोति वज्रो वै यूपो वज्रो दण्डः पूर्वाद्धं वै दण्डस्या-
भिपद्य प्रहरति पूर्वाद्धं एष यज्ञस्य तस्मात्पूर्वाद्धं मिनोति ॥ २६ ॥

यज्ञेन वै देवाः । (५) इमां जितिं जिग्युर्धैषामियं जितिस्ते होचुः कथं

अथ यस्मात् स्वरुर्नाम । एतस्माद्वाऽएषोऽपच्छिद्यते । तस्यैतत् स्वमेवारुर्भवति । तस्मात् स्वरुर्नाम २४
तस्य यन्निखातं—तेन पितृलोकं जयति । अथ यदूर्ध्वं निखाताद्—आरशनायै, तेन मनुष्यलोकं
जयति । अथ यदूर्ध्वं रशनाया—आचषालात्, तेन देवलोकं जयति । अथ यदूर्ध्वं चषालाद्—व्यङ्गुलं
वा, त्र्यङ्गुलं वा—साध्या इति देवाः तेन तेषां लोकं जयति । सुलोको ह वै साध्यैर्देवैर्भवति—य
एवमेतद्देद ॥ २५ ॥

तं वै पूर्वाद्धं मिनोति । वज्रो वै यूपः । वज्रो दण्डः । पूर्वाद्धं वै दण्डस्याभिपद्य प्रहरति पूर्वाद्धं
एष यज्ञस्य । तस्मात्पूर्वाद्धं मिनोति ॥ २६ ॥

यज्ञेन वै देवा इमां जितिं जिग्युः—धैषामियं जितिः । ते होचुः—कथं न इदं मनुष्यैरनभ्यारोह्यं

यूपावयवत्वेन स्वरोः सर्वथावगूहनं प्रशंसितुं तन्नाम निर्वक्ति—अथ यस्मात्स्वरुर्नामिति । ‘ एतस्मात् ’
एव ‘ एषः ’ यूपशकलः ‘ अपच्छिद्यते ’ । तत् ‘ एतत् ’ छिन्नं द्रव्यम् अस्य यूपसम्बन्धि पुनः ‘ स्वमेव ’
स्वकीयमेव ‘ अरुः ’ गन्ता भवति । ‘ तस्मात् ’ स्वमियर्त्तीति ‘ स्वरः ’ (“ त एतं स्वरमपश्यन् यूपशकलम् ”
ऐ. ब्रा. २ । १ । ३) ‘ नाम ’ सम्पन्नम् ॥ २४ ॥

यूपं लोकत्रयजयात्मना प्रशंसति—तस्य यन्निखातमिति । निखन्यत इति निखातो गार्त्तान्तरालः । तेन
पितृलोकं जयतीति । चषालादुपरि यूपार्धं द्वित्र्यंगुलभागो द्रष्टव्यः, ‘ तेन ’ भागेन ‘ साध्या इति ’ एवं प्रसिद्धाः
‘ देवाः ’ सन्ति, ‘ तेषां लोकं जयति ’ (तै. सं. ६ । ३ । ४ । ७) । वेदितुः फलमाह—सलोको
ह वा इति ॥ २५ ॥

यूपस्य पूर्वाद्धं भूमौ यन्मानम्, तदण्डसाम्यतः स्तौति—तं वै पूर्वाद्धं मिनोतीति । यज्ञस्य प्रहरणसाधनत्वात्
दीर्घत्वाच्च वज्रो दण्डः । ‘ दण्डस्य पूर्वाद्धम् ’ ‘ अभिपद्य ’ गृहीत्वा ‘ प्रहरति ’; ‘ यज्ञस्य ’ अपि ‘ एषः ’
यूपः ‘ पूर्वाद्धः ’ होमात् पूर्वमनुष्ठेयत्वात् । ‘ तस्मात् ’ ‘ पूर्वाद्धं पूर्वभागे ’ ‘ मिनोति ’ ॥ २६ ॥

प्रकारान्तरेण पूर्वाद्धमभिमातुं भूयो बोधयति—यज्ञेन वै देवा इत्यादिना । एतदसकृद्गतम् (श. प.

नऽइदं मनुष्यैरनभ्यारोहयुःस्यादिति ते यज्ञस्य रसं धीत्वा यथा मधु मधुकृतो निर्द्धयेयुःविदुह्य यज्ञं यूपेन योपयित्वा तिरोऽभवन्नथ यदेनेना योपयस्तुस्माद्यूपो नाम पुरस्ताद्धै प्रज्ञा पुरस्तान्मनोजवस्तुस्मात्पूर्वार्द्धं मिनोति ॥ २७ ॥

स वाऽअष्टाश्रिर्भवति । अष्टाक्षरा वै गायत्री पूर्वार्द्धो वै यज्ञस्य गायत्री पूर्वार्द्ध एष यज्ञस्य तुस्मादष्टाश्रिर्भवति ॥ २८ ॥

तुष्टुं ह स्मैतुं देवा अनुप्रहरन्ति । यथेदमुप्येतर्ह्येकेऽनुप्रहरन्तीति देवा अकुर्वन्निति ततो रक्षांशं यज्ञमनूदपिबन्त ॥ २९ ॥

ते देवा अध्वर्युमब्रुवन् । (न्यू) यूपशकलमेव जुहुधि तदाहैष स्वगाकृतो भविष्यति तथो रक्षांशं यज्ञं नानूत्पास्यन्ते ऽयं वै वज्र उद्यत इति ॥ ३० ॥

स्यादिति । ते यज्ञस्य रसं धीत्वा—यथा मधु मधुकृतो निर्द्धयेयुः—विदुह्य यज्ञं यूपेन योपयित्वा तिरोऽभवन् । अथ यदेनेनायोपयन्—तस्माद्यूपो नाम । पुरस्ताद्धै प्रज्ञा । पुरस्तान्मनोजवः । तस्मात्पूर्वार्द्धं मिनोति ॥ २७ ॥

स वाऽअष्टाश्रिर्भवति । अष्टाक्षरा वै गायत्री । पूर्वार्द्धो वै यज्ञस्य गायत्री । पूर्वार्द्ध एष यज्ञस्य । तस्मादष्टाश्रिर्भवति ॥ २८ ॥

तं ह स्मैतुं देवा अनुप्रहरन्ति । यथेदमुप्येतर्ह्येकेऽनुप्रहरन्तीति—देवा अकुर्वन्निति । ततो रक्षांशं यज्ञमनूदपिबन्त ॥ २९ ॥

ते देवा अध्वर्युमब्रुवन्—यूपशकलमेव जुहुधि, तदा हैष स्वगाकृतो भविष्यति, तथो रक्षांशं यज्ञं नानूत्पास्यन्ते—अयं वै वज्र उद्यत इति ॥ ३० ॥

ब्रा. १ । ६ । २ । १ ।) । देवैस्तिरोभावितस्य यज्ञस्य यूपस्य इतरेषामनुष्ठातृणां प्रज्ञापकत्वात्, प्रज्ञापकस्य पुरस्ताद्भावित्वदर्शनाद्यूपोऽपि पुरस्तादेशे स्थाप्य इत्यर्थः । ‘ मनोजवः ’ मनसो वेगः । यूपस्य देवैराच्छादित-यज्ञस्य प्रज्ञापकत्वं तैत्तिरीयकेऽप्युक्तम्—‘ यज्ञेन वै देवाः सुवर्गं लोकमायन्; तेऽमन्यन्त, मनुष्या नोऽन्वामविष्यन्तीति; ते यूपेन योपयित्वा सुवर्गं लोकमायन् । तमृषयो यूपेनैवानुप्राजानन्; तद् यूपस्य यूपत्वम् ’—(तै. सं. ६ । ३ । ४ । ७) इति ॥ २७ ॥

स वा अष्टाश्रित्यादि । स्पष्टम् ॥ २८ ॥

यूपे^१ निगूढस्य स्वरोत्तरत्र प्रतिपत्तिकर्मत्वेन यूपप्रतिनिध्यात्मना होममभिधातुमाह—तं ह स्मैतामित्यादिना । यथेदमुप्येतर्ह्येक इति । ‘ अयेतर्हि ’ इदानीमपि, ‘ एके ’ अनुष्ठातारः, ‘ इदम् ’—इत्यनुप्रहरणक्रियाविशेषणम् । देवा यथा, तथा अनुप्रहरन्तीत्यर्थः । इदानीमपि अनुप्रहरणमेव कुर्वन्ति । देवा अकुर्वन्निति । न तावद् यज्ञस्थानीयस्य यूपस्य दग्धत्वेन वाधकाभावात् यथाकामम् ‘ उदपिबन्त ’ ॥ २९ ॥ ३० ॥

सोऽध्वर्युः । (रू) यूपशकलमेवाजुहोततदहैषु स्वगाकृतऽआसीत्तथो
रक्षांशं यज्ञं नानूदपिबन्तायं वै वज्र उद्यत इति ॥ ३१ ॥

तथोऽध्वर्युः एतत् । (द्यू) यूपशकलमेव जुहोति तदहैषु स्वगाकृतो
भवति तथो रक्षांशं यज्ञं नानूत्पिबन्तेऽयं वै वज्र उद्यत इति सु
जुहोति दिवं ते धूमो गच्छतु स्वर्ग्योतिः पृथिवीं भुस्मनापृण स्वाहेति ॥ ३२ ॥

इति पञ्चमप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥ ४ ॥ (७ । १)

यावती वै वेदिस्तावती पृथिवी । वज्रा वै यूपास्तुदिमामेवैतत्पृथिवी-
मेतैर्वज्रैः स्पृणुतेऽस्यै सपत्नाग्निर्भजति तस्माद्यूपैकादशिनी भवति द्वादश
उपशयो भवति विवृतष्टुं दक्षिणतऽ उपनिदधाति तद्यद्वादश उप-
शयो भवति ॥ १ ॥

सोऽध्वर्युर्यूपशकलमेवाजुहोत । तद हैष स्वगाकृत आसीत् । तथो रक्षांसि यज्ञं नानूदपिबन्त
अयं वै वज्र उद्यत इति ॥ ३१ ॥

तथोऽध्वर्युः एतद्यूपशकलमेव जुहोति । तदहैष स्वगाकृतो भवति । तथो रक्षांसि यज्ञं नानूत्पि-
बन्ते-अयं वै वज्र उद्यत इति । स जुहोति-“ दिवं ते धूमो गच्छतु स्वर्ग्योतिः । पृथिवीं
भुस्मना पृण स्वाहा ”-(माध्यं. सं. ६ । २१) (तै. सं. ६ । ३ । ३४) इति ॥ ३२ ॥

यावती वै वेदिस्तावती पृथिवी । वज्रा वै यूपाः तद् इमामेवैतत् पृथिवीमेतैर्वज्रैः स्पृणुते । अस्यै
सपत्नाग्निर्भजति । तस्माद् यूपैकादशिनी भवति । द्वादश उपशयो भवति विवृतः । तं दक्षिणत
उपनिदधाति । तद् यद्वादश उपशयो भवति ॥ १ ॥

सोऽध्वर्युरिति । देवाः ‘ तत् ’ तेनैव खलु ‘ एषः ’ यज्ञः ‘ स्वगाकृतः ’ स्वं स्थानं प्राप्तः, कृतप्रति-
पत्तिकः ‘ आसीत् ’ । स्पष्टमन्यत् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे सप्तमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ (३-७-१)

अग्नीषोमीययूपप्रसङ्गात् यूपैकादशिनीं विधातुमुपोद्घातयति-यावती वै वेदिरिति । इयं वेदिः परो अन्तः
पृथिव्याः ” (माध्यं. सं. २३ । ६२) (ऋ. सं १ । १ । ६४ क. ३५) “ वेदिमाहुः परमन्तं पृथिव्याः ”
(माध्यं. सं. २३ । ६२) (तै० सं ७ । ४ । १८ । २) इत्यादिश्रुतेः । ‘ इमां ’ पृथिवीम् ‘ एतैः ’ यूपैः ‘ वज्रैः ’
‘ स्पृणुते ’ बलवतीकरोति । अतोऽत्यन्तदाढर्थाय यूपैकादशिनी कर्त्तव्या । अत्र यूपैकादशिनीविधानं “ यूपै-
कादशिनी चेत् रथाक्षमात्राण्यन्तराणि ” (का. श्रौ. सू. ८ । २१०-२१७) इत्यादिसूत्रेषु द्रष्टव्यम् ।

१-यूपैकादशिनीचेद्वयाक्षमात्राण्यन्तराणि । पूवाद्देवा समं विभज्य । पक्षसन्निभतावाऽग्नौ । यूपाहुत्यध्यादानयवावपनानि सङ्कृत ।
भेदेनान्यत्सान्निपातित्वात् । मध्यमं पार्श्वलिख्योत्तरं दक्षिणं वाव्यत्यासमितरान् । आवटहोमात्करोति । अजनाद्याचपात्लेक्षणार्कवै-
कैकस्य ॥ का. श्रौ. सू. ८ । २१०-२१७ ॥ रथाक्षप्रमाणं शुल्बे । चतुःशतमक्षः १०४ अंगुलानि । अष्टांगुलाधिकं हस्तचतु-
ष्टयमित्यर्थः ।

देवा ह वै यज्ञं तन्वानाः । (स्ते) तेऽसुररक्षसेभ्यऽ आसङ्गाद्विभयाञ्च-
कुस्तद्यऽ एत ऽउच्छ्रिता यथेषुरस्ता तथा वै स्तृणुते वा न वा स्तृणुते
यथा दण्डः प्रहृतस्तेन वै स्तृणुते वा न वा स्तृणुतेऽथ युऽ एष द्वादश
ऽउपशयो भवति यथेषुरायतानस्ता यथोद्यतमुप्रहृतमेवमेष वज्र ऽउद्यतो
दक्षिणतो नाश्रूणां रक्षसामपहत्यै तस्माद्द्वादश ऽउपशयो भवति ॥२॥

तं निदधाति । (त्ये) एष ते पृथिव्यां लोक आरण्यस्ते पशुरिति
पशुश्च वै यूपश्च तदस्मा ऽआरण्यमेव पशूनामनुदिशति तेनो ऽएष पशु-
मान् भवति तद् द्वयं यूपैकादशिन्यै सम्मयनमाहुः श्वः सुत्यायै ह न्वेवैके
सुम्मिन्वन्ति प्रकुब्दतायै चैव श्वः सुत्यायै यूपं मिन्वन्तीत्यु च ॥ ३ ॥

देवा ह वै यज्ञं तन्वानाः, तेऽसुररक्षसेभ्य आसङ्गाद् विभयाञ्चक्रुः । तद् य एतं ऽउच्छ्रिता-यथेषु-
स्ता तथा वै स्तृणुते वा न वा स्तृणुते । यथा दण्डः प्रहृतः तेन वै स्तृणुते वा, न वा स्तृणुते ।
अथ य एष द्वादश उपशयो भवति । यथेषुरायतानस्ता, यथोद्यतमुप्रहृतम्,—एवमेष वज्र उद्यतो
दक्षिणतो नाश्रूणां रक्षसामपहत्यै । तस्माद्द्वादश उपशयो भवति ॥ २ ॥

तं निदधाति । “ एष ते पृथिव्यां लोकः, आरण्यस्ते पशुः ”—(वा, सं. ६।६) इति ।
पशुश्च वै यूपश्च । तदस्माऽआरण्यमेव पशूनामनुदिशति । तेनोऽएष पशुमान् भवति । तद्द्वयं यूपैका-
दशिन्यै सम्मयनमाहुः । श्वः सुत्यायै ह न्वेवैके सुम्मिन्वन्ति । प्रकुब्दतायै चैव श्वः सुत्यायै यूपं
मिन्वन्तीत्यु च ॥ ३ ॥

तस्मिन् पक्षे ‘ उपशयः ’ यूपानां समीपे शेते इत्युपशयोऽन्यो यूपः, (तै० सं ६।६।४) स ‘ द्वादशो
भवति ’ स च, ‘ वितष्टः ’ विशेषेणोपरप्रदेशेऽपि तष्टः । ‘ तं ’ यूपानां दक्षिणदेशे भूमौ निखातं कृत्वा
तूर्ण्णां स्थापयेत् ॥ १ ॥

उपशयं रक्षोनाशकत्वेन प्रशंसति—देवा ह वै यज्ञं तन्वाना इत्यादिना । यथा मुक्तेषुः प्रहृतो दन्तिदण्डो
वा यदा ऋजुर्गच्छति, तदा लक्ष्यं विध्यति, न चेन्न; एवं यूपोऽपि उपशयसहितः स्थापितः तत्पतनाशङ्काया
अपगतत्वादक्षसां यूपविषयं भयं नोदियादित्यर्थः । अतो यूपस्य सोपशयत्वे सति मुक्तेषुवत् यदोपशयाख्यं वज्रमुद्य-
च्छतीति रक्षसां भयमुत्पद्यते । तस्मादुपशयः कर्त्तव्य इत्यर्थः ॥ २ ॥

निधानमन्त्रमाह—तं निदधात्येष ते पृथिव्यां लोक आरण्यस्ते पशुरिति । हे उपशय ! यूप !
यूपानां दक्षिणप्रदेशः ‘ पृथिव्यां ’ ‘ ते ’ तव ‘ लोकः ’ स्थानम्, अतो न भूम्यामन्तमिनामीत्यर्थः । तर्ह्यस्य
कः पशुः ? इत्याकांक्षायां तं दर्शयति—आरण्यस्ते पशुरिति । अरण्ये भवः ‘ आरण्यः ’ व्याघ्रादिरिति निर्दिशेत्
पृथिव्यां स्थापयेत् । तथा च सूत्रम् “ वितष्टं द्वादशं निदधात्येषत इति ” (का० श्रौ० सू० ८।२२६) इति ।

१—‘ ककुब्दतायै ’ इति जर्मनीपुस्तके, ‘ ककुब्दतायै ’ इति जयपुरीयपुस्तके, ‘ ककुब्दतायै ’ इति वैदिकपाठपुस्तके पाठः
अस्य शब्दस्यार्थस्तु न ज्ञायते ।

तदु तथा न कुर्यात् । (द) अग्निष्टमेवोच्छ्रयेदिदं वै यूपमुच्छ्रित्याध्वसुं-
शपुर्व्ययणान्नान्वर्जत्यपरिवीता वा ऽएतु ऽएताथँ रात्रिं वसन्ति सा न्वेव
परिचक्षा पशवे वै यूपमुच्छ्रयन्ति प्रातर्व्यं पशूनालभन्ते तस्माद् प्रातरे-
वोच्छ्रयेत् ॥ ४ ॥

(त्स) स य उत्तरोऽग्निष्ठात्स्यात् (तु) तुमेवाग्र ऽउच्छ्रयेदथ दक्षिण-
मथोत्तरं दक्षिणाद्धर्चमुत्तमं तथोदीची भवति ॥ ५ ॥

तदु तथा न कुर्यात् । अग्निष्टमेवोच्छ्रयेत् । इदं वै यूपमुच्छ्रित्याध्वसुंशपुर्व्ययणान्नान्वर्जति
अपरिवीता वा एते । एतां रात्रिं वसन्ति । सा न्वेव परिचक्षा । पशवे वै यूपमुच्छ्रयन्ति । प्रातर्व्यं
पशूनालभन्ते । तस्माद् प्रातरेवोच्छ्रयेत् ॥ ४ ॥

स य उत्तरोऽग्निष्ठात्स्यात्—तमेवाग्रऽउच्छ्रयेत् । अथ दक्षिणम् । अथोत्तरम् । दक्षिणाद्धर्चमुत्त-
मम् । तथोदीची भवति ॥ ५ ॥

यूपस्य सर्वथा पशुसम्बन्धोऽपेक्षित इत्योह—पशुश्च वै यूपश्चेति । अविनाभूतावित्यर्थः । ' वै '—शब्द इतर-
यूपानां पशुसम्बन्धनियमप्रसिद्धिद्योतनार्थः ' तत् ' तस्मादव्यभिचारात् । तद्वयमिति । यूपैकादशिन्या ' सम्म-
यनं ' ' द्वयं ' द्विविधमित्यर्थः । ' आहुः ' विवदन्ते अभिज्ञाः ॥

तत्रैकेषाञ्चित् पक्षमाह—श्वः सुत्यायै ह त्वेवैके सम्मिन्वन्तीति । ' श्वः ' परेद्युः क्रियमाणायाः सुत्यायांः
पूर्वस्मिन् दिने अग्निष्टप्रमुखान् सर्वान् यूपान् निखनन्ति ॥ ३ ॥

तं पक्षं निराक्रे—तदु तथेति । तस्मिन् काले ' अग्निष्टम् ' एकम् एव उत्तरवेदेः पुरोदेशस्थमेवाग्नीषो-
मीयपक्षर्यम् ' उच्छ्रयेत् । इतरेषामपि पूर्वद्युरुच्छ्रयणे दोषमाह—इदं वा इत्यादिना । ' इदं ' वक्ष्यमाणं भव-
तीत्यर्थः । आ परिव्ययणात् ' रशनापरिव्ययणपर्यन्तम्, ' अध्वर्युः ' ' नान्वर्जति ' नैव हस्तस्य स्पर्शं परित्य-
जेत् । अतोऽग्नितिरिक्तानां परिव्ययणस्य ' प्रातः ' परेद्युः पशूपकरणकाले कर्तव्यत्वात्कृत्वा ' रात्रिम् ' ' अपरिवीता ' नग्ना वसन्ति । ' सा न्वेव ' सैव, उक्तलक्षणैव ' परिचक्षा ' पूर्वद्युरुच्छ्रयमाणपक्षस्य निन्दा ॥

स्वपक्षे युक्तिमाह—पशवे वै यूपमुच्छ्रयन्तीति । ' तस्मात् ' ' प्रातरेव ' परेद्युरेव उच्छ्रयणं कुर्यादिति
निगमनम् ॥ ४ ॥

एकादशिनीपक्षे केन क्रमेणोच्छ्रयणमिति, तमाह—स य उत्तरोऽग्निष्ठात्स्यादिति । अग्निष्टमध्यमवधिं कृत्वा
तत उत्तरतः प्रथमम्, ततो दक्षिणतो द्वितीयम्, तत उत्तरतस्तृतीयम्, ततो दक्षिणतश्चतुर्थमित्येवमुभयो
पार्श्वयोरुत्तरप्राथम्येन पञ्च पञ्च यूपौ उच्छ्रिताः । एवं क्रमेण दक्षिणाद्धे भवम् ' उत्तमं ' कुर्यात् । ' तथा -
सति ' उदीची भवति ' उत्तरोपक्रमा भवतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

१—चो वा दक्षिणोत्तराणामत्रगृहणान्तमालम्बनासंभवात् । का.श्रौ.सू. ८।२१।८ २—परिवीत्यमध्यममगृह्णन्तम् । का. श्रौ. सू. ८
२१९।३—अग्निष्टैवपा५ रशनाः परिवेष्टयन्त्यासयति । अभ्यञ्जनप्रभृति करोति । यथाखातमुच्छ्रयति । वर्षिष्ठो दक्षिणोऽनुपूर्वा इतरे !
तीव्यं सुत्यामिष्टः प्राची च । यथायूपं ज्वेदिवर्द्धनम् । का. श्रौ. सू. ८।२२०—२२५ ।

(त्य) अथोऽइतरथाहुः । (ई) दक्षिणमेवाग्रेऽग्निष्ठादुच्छ्रयेदथोत्तरमुथ दक्षिणमुत्तराद्वर्चमुत्तमं तथो हास्योदगेव कर्मानुसन्तिष्ठतऽइति ॥ ६ ॥
स यो वर्षिष्ठः स दक्षिणाद्वर्चः स्यात् । (इ) अथ हसीयानुथ हसीया-
नुत्तराद्वर्चो हसिष्ठस्तथोदीची भवति ॥ ७ ॥

(त्य) अथ पत्नीभ्यः पत्नीयूपमुच्छ्रयन्ति । सर्वत्वाय न्वेव पत्नीयूप उच्छ्रियते तत्त्वाष्टं पशुमालभते त्वष्टा वै सिक्तं^१ रेतो विकरोति तदेष एवैतत्सिक्तं^२ रेतो विकरोति मुष्करो भवत्येष वै प्रजनयिता युन्मुष्कर-
स्तुस्मान्मुष्करो भवति तन्न सु^३स्थापयेत्पर्यग्निकृतमेवोत्सृजेत्स युत्स^४
स्थापयेत्प्रजायै हान्तमियात्तत्प्रजामुत्सृजति तस्मान्न सु^५स्थापयेत्पर्य-
ग्निकृतमेवोत्सृजेत् ॥ ८ ॥

इति पञ्चमप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५।५॥ (७।२) ॥

अथोऽइतरथाहुः । दक्षिणमेवाग्रेऽग्निष्ठादुच्छ्रयेत् । अथोत्तरम् । अथ दक्षिणम् । उत्तराद्वर्चमुत्त-
मम् । तथो हास्योदगेव कर्मानुसन्तिष्ठतऽइति ॥ ६ ॥

स यो वर्षिष्ठः—स दक्षिणाद्वर्चः स्यात् । अथ हसीयान् । अथ हसीयानुत्तराद्वर्चो हसिष्ठस्तथो-
दीची भवति ॥ ७ ॥

अथ पत्नीभ्यः पत्नीयूपमुच्छ्रयन्ति । सर्वत्वाय न्वेव पत्नीयूपमुच्छ्रियते । तत् त्वाष्टं पशुमालभते ।
त्वष्टा वै सिक्तं रेतो विकरोति । तदेष एवैतत् सिक्तं रेतो विकरोति मुष्करो भवति । एष वै
प्रजनयिता—यन्मुष्करः । तस्मान्मुष्करो भवति । तन्न संस्थापयेत् । पर्यग्निकृतमेवोत्सृजेत् । स
यत्संस्थापयेत्—प्रजायै हान्तमियात् । तत्प्रजामुत्सृजति । तस्मान्न संस्थापयेत्—पर्यग्निकृतमेवो-
त्सृजेत् ॥ ८ ॥ इति यूपसम्पादनम् ॥

अथो इतरथाहुरिति । “ दक्षिणमेवाग्रे ” इत्यादिकं पूर्ववाक्यवैपरीत्येन व्याख्येयम् । तथो हास्येति ।
एवं कुर्वतः कर्म ‘ उदगेव ’ आनुपूर्व्येण ‘ सन्तिष्ठते ’ समायते । पूर्वस्मिन् पक्षे उदगुपक्रमः, द्वितीये उद-
गपवर्ग इति भेदः ॥ ६ ॥

स यो वर्षिष्ठ इति । तेषामुत्तरो ‘ यः वर्षिष्ठः ’ ‘ सः दक्षिणाद्वर्चः स्यात् ’ अथ हसीयानित्यादिना ।
दक्षिणोपक्रममुदगपवर्गम् । प्रथमं वर्षिष्ठमत्युच्छ्रितं ततः परमीषदुच्छ्रितमित्येवं क्रमेणोच्छ्रयेत् । तथा सति
सर्वेषामुत्तरस्तु ‘ हसिष्ठः ’ अतिशयेन हस्वो भवति ॥ ७ ॥

प्रसङ्गात् पत्नीवतपशुप्रयोगमाह—अथ पत्नीभ्यः पत्नीयूपमुच्छ्रयन्तीति । ‘ पत्नीयूपम् ’ इति पत्नीवत-

१—‘ पशुप्रयोजनमाह ’ इति क. पा. २—यूपैकादशिन्यां वसावपामार्जनांतं कृत्वा शालाद्वार्येपत्नीयूपोच्छ्रयणं नाभिमात्रस्य । परि-
स्तरणपात्रसंसादनमोक्षणाज्यनिर्व्वपणाधिधयणानि कृत्वास्फयादि करोति । त्वाष्ट्रोवस्तःपर्यग्निकृतमुत्सृजति। का०श्री. ८।२४१—२४३।

पशुश्च वै यूपश्च । न वा ऽऋते यूपान्पशुमालभन्ते कदाचन तद्यत्तथा
न ह वा ऽएतस्मा ऽअग्रे पशवश्चक्षमिरे यदन्नमभविष्यन्त्यथेदमन्नं भूता
यथा हैवायं द्विपात्पुरुष उच्छिन्न एव^१ हैव द्विपाद उच्छिन्नाश्चेरुः ॥ १ ॥

(स्तु) ततो देवाऽएतं वृज्रं ददृशुः । (र्ष) यद्यूपं तमुच्छिन्नश्रियुस्तस्माद्भीषा
प्राव्लीयन्त ततश्चतुष्पादा अभवंस्ततोऽन्नमभवन्त्यथेदमन्नं भूता एतस्मै
हि वा ऽएतेऽतिष्ठन्त तस्माद्यूपऽएव पशुमालभन्ते नर्ते यूपान्कदाचन ॥ २ ॥

अग्नीषोमीयपशुयागः ।

पशुश्च वै यूपश्च । न वाऽऋते यूपान्पशुमालभन्ते । कदाचन । तद्-यत्तथा । न ह वाऽएतस्मा-
ऽअग्रे पशवश्चक्षमिरे । यदन्नमभविष्यन्-यथेदमन्नं भूता । यथा हैवायं द्विपात् पुरुष उच्छिन्नः ।
एवं हैव द्विपाद उच्छिन्नाश्चेरुः ॥ १ ॥

ततो देवा एतं वृज्रं ददृशुः-यद्यूपम् । तमुच्छिन्नश्रियुः । तस्माद् भीषा प्राव्लीयन्त । ततश्चतुष्पादा
अभवन् । ततोऽन्नमभवन्-यथेदमन्नं भूता । एतस्मै हि वाऽएतेऽतिष्ठन्त । तस्माद् यूपऽएव पशु-
मालभन्ते । नर्ते यूपान् कदाचन ॥ २ ॥

यूपस्य सञ्ज्ञा, तं ' पत्नीभ्यः ' अर्थाय उच्छ्रयेत् । एतत्प्रशंसति-सर्वत्वाय त्विति । तत्त्वाष्ट्रमित्यादि ।
(का. श्रौ. सू. ८ । २४३) ' तत् ' तत्र यूपे ' त्वाष्ट्र ' त्वष्ट्रदेवताकं ' पशुम् ' आलभेत । देवतां प्रशं-
सति-त्वष्टा वै सिक्तं रेत इति । ' वै ' शब्देन " यावच्छो वै रेतसः सिक्तस्य त्वष्टा रूपाणि विकरोति
तावच्छो वै तत्प्रजायते- " (तै. सं. १ । ९ । २) इत्यादि श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिर्येत्यते । विशेषमाह-मुष्करो
भवतीति । ' मुष्करः ' प्रकृष्टमुष्कः । " ऊषसुषि- (पा. सू. ९-२-१०७) " इत्यादिना रप्रत्ययः ।
इतरपशुवत्सञ्ज्ञापनप्रसक्तावाह-तं न संस्थापयेत्, पर्यग्निकृतमेवोत्सृजेदिति । ' संस्थापनम् ' पशुसञ्ज्ञाप-
नम् । ' एव ' शब्दो भिन्नक्रमः । उत्सृजेदेव, न संस्थापयेत् । संस्थापनपक्षे दोषमाह-स यत्संस्थापयेदिति ।
' प्रजायै ' प्रजायाः, पुत्रपौत्रादिरूपायाः ' अन्तम् ' अवसानम् ' इयात् ' प्राप्नुयात् । मुष्करस्य प्रजननेन
पितृत्वोपन्यासात्सञ्ज्ञापनमयुक्तम् ॥ ८ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये तृतीय-

काण्डे सप्तमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ (३-७-२) ॥

पशुनियोजनाय सर्वथा यूपेनैव भवितव्यमित्यमुमर्थमाख्यानमुखेनोपपादयति-पशुश्च वै यूपश्चेत्यादिना ।
अविनाभूतावित्यर्थः । व्याप्तिं दर्शयति-न वा ऋत इति । यतो यूपं विना पश्चालम्भो नास्ति, केनापि
प्रकारेण न तथा स्यात्, यथा पशोर्यूपेन; अतस्तदुपपद्यत इत्यर्थः । तत् प्रदर्शयति-न ह वा इत्यादिना ।
' एतस्मै ' वक्ष्यमाणाय देवानामन्नभावाय ' न ' ' चक्षमिरे ' क्षममाणा भवन्ति, ' अन्नमभविष्यन्निति ' यत् '
अस्ति, तस्मा इत्यर्थः । ' यथा ' ' इदम् ' इदानीं यूपनियुक्ताः ' अन्नं भूता ' अन्नमभवन्, तथा यूपान्-
वज्रोद्यताया रहिते काले इत्यर्थः । अन्नभावाभावे कारणमाह-यथा हैवायं द्विपात्पुरुष इति ॥ १ ॥

ततो देवा इति । ' तं यूपम् ' ' उच्छिन्नश्रियुः ' उच्छ्रयणमकुर्वन् । ' तस्मात् ' भयाद्धेतोः ' प्राव्लीयन्त '

(नृ) अथोपाकृत्य पशुम् । (म) अग्निं मथित्वा नियुनक्ति तद्यत्तथा न ह वा ऽएतस्मा ऽअग्रे पशवश्चक्षमिरे यद्धविरभविष्यन्त्यथैनानिदुहविर्भूतानग्नौ जुहति तान्देवा उपनिरुरुधुस्तु ऽउपनिरुद्धा नोपावेयुः ॥ ३ ॥

(स्ते) ते होचुः । (न) न वा ऽइमेऽस्य यामं विदुर्षुदग्नौ हविर्जुहति नैतां प्रतिष्ठासुपरुद्धचैव पशूनाग्निं मथित्वाग्नावग्निं जुह्वाम ते वेदिष्यन्त्येष वै किल हविषो याम एषा प्रतिष्ठाऽग्नौ वै किल हविर्जुहतीति ततोऽभ्यवैष्यन्ति ततो रातमनस आलम्भाय भविष्यतीति ॥ ४ ॥

तु उपरुध्यैव पशून् । (न) अग्निं मथित्वाग्नावग्निमजुहवुस्तेऽविदुरेष वै किल हविषो या त एषा प्रतिष्ठाग्नौ वै किल हविर्जुहतीति ततोऽभ्यवायन्तुतो रातमनस आलम्भायाभवन् ॥ ५ ॥

अथोपाकृत्य पशुम्, अग्निं मथित्वा नियुनक्ति । तद्यत्तथा । न ह वाऽएतस्माऽअग्रे पशवश्चक्षमिरे । यद्धविरभविष्यन्-यथैनानिदं हविर्भूतानग्नौ जुहति । तान् देवा उपनिरुरुधुः । तऽउपनिरुद्धा नोपावेयुः ॥ ३ ॥

ते होचुः । न वाऽ इमेऽस्य यामं विदुः-यदग्नौ हविर्जुहति । नैतां प्रतिष्ठासुपरुद्धचैव पशूनाग्निं मथित्वाग्नावग्निं जुह्वाम । ते वेदिष्यन्ति-एष वै किल हविषो यामः, एषा प्रतिष्ठा । अग्नौ वै किल हविर्जुहतीति । ततोऽभ्यवैष्यन्ति । ततो रातमनस आलम्भाय भविष्यन्तीति ॥ ४ ॥

त उपरुध्यैव पशून्, अग्निं मथित्वा, अग्नावग्निमजुहवुः । तेऽविदुः-एष वै किल हविषो यामः, एषा प्रतिष्ठा । अग्नौ वै किल हविर्जुहतीति । ततोऽभ्यवायन् । ततो रातमनस आलम्भायाभवन् ॥ ५ ॥

प्रकर्षेण ब्लीना अवचनीया अभवन् । 'ततः' हेतोः मनुष्यवद् द्विपादाः सन्तः पश्चात् 'चतुष्पादा अभवन्' ॥ २ ॥

प्रासङ्गिकं यूपैकादशिनीपक्षं परिसमाप्य प्रकृतमग्नीषोमीयपशुप्रयोगमाह-अथोपाकृत्य पशुमिति । पशुपाकरणानन्तरम् अग्निमन्थनानन्तरमेव पशुं यूपे नियुज्जीत । पशुनियोजनस्य अग्निमन्थनानन्तरकालं प्रशंसति-तद्यत्तथा न ह वा एतस्मा अग्रे पशव इत्यादिना । पूर्वार्थवादवाक्यवत्तद्व्याख्येयम् । 'नोपावेयुः' नोपगताः पशवः ॥ ३ ॥

ते होचुरिति । 'न वा' 'इमे' पशवः 'यदग्नौ जुहति' । यतः 'अस्य' नियोजनस्य 'यामं' प्रायनम्, अग्नौ होमलक्षणं 'न विदुः' न ज्ञातवन्तः । तदेव विशिनष्टि-नैतां प्रतिष्ठामिति । 'एतां' होमलक्षणां 'प्रतिष्ठाम्' अग्न्याख्यपरमपदस्थितिम् 'अग्नौ' उत्तरवेदिस्थे 'अग्निम्' मन्थनजन्यम् । 'एष वै किल'-इत्येतच्छब्दार्थमाह-अग्नौ वै किल हविर्जुहतीति । 'अभ्यवैष्यन्ति' अवगतिं प्राप्स्यन्ति । 'आलम्भाय' 'रातमनसः' दत्तमनस्काः 'भविष्यन्ति' 'इति' । शिष्टं स्पष्टार्थम् ॥ ४-६ ॥

(वंस्तु) तथो ऽएवैष एतत् । (दु) उपरुद्धचैव पशुमग्निं मथित्वाग्नावग्निं जुहोति सु व्वेदैष वै किल हविषो याम एषा प्रतिष्ठाग्नौ वै किल हविर्जुह्वतीति ततोऽभ्यवैति ततो रातमना आलम्भाय भवति तस्मादुपाकृत्य पशुमग्निं मथित्वा नियुनक्ति ॥ ६ ॥

तदाहुः । (नो) नोपाकुर्यान्नाग्निं मन्थेद्रशनामेवादायाजसोपपरेत्याभिधाय नियुञ्ज्यादिति तदु तथा न कुर्याद्यथाधर्मं तिरश्चथा चिकीर्षेदेवं तत्तस्मादेतदेवानुपरीयात् ॥ ७ ॥

(इ) अथ तृणमादायोपाकरोति । द्वितीयवान्निरुणधा ऽइति द्वितीयवान् हि वीर्यवान् ॥ ८ ॥

स तृणमादत्ते । (तऽ) उपावीरसीत्युप हि द्वितीयोऽवति तस्मादाहोपावीरसीत्युप देवान्दैवीर्विशः प्रागुडिति दैव्यो वाऽएता विशो यत्पशवोऽस्थिपत देवेभ्य इत्येवैतदाह यदाहोप देवान्दैवीर्विशः प्रागुडिति ॥ ९ ॥

तथोऽएवैष एतदुपरुद्धचै पशुमग्निं मथित्वा अग्नावग्निं जुहोति । स वेद एष वै किल हविषो यामः एषा प्रतिष्ठा । अग्नौ वै किल हविर्जुह्वतीति । ततोऽभ्यवैति । ततो रातमना आलम्भाय भवति तस्मादुपाकृत्य पशुमग्निं मथित्वा नियुनक्ति ॥ ६ ॥

तदाहुः—नोपाकुर्यात्, नाग्निं मन्थेद्, रशनामेवादायाजसोपपरेत्याभिधाय नियुञ्ज्यादिति । तदु तथा न कुर्यात् । यथा—धर्मं तिरश्चथा चिकीर्षेद्—एवं तत् । तस्मादेतदेवानुपरीयात् ॥ ७ ॥

अथ तृणमादायोपाकरोति । द्वितीयवान्निरुणधाऽइति । द्वितीयवान् हि वीर्यवान् ॥ ८ ॥

स तृणमादत्ते—“ उपावीरसि ”—(वा. सं. ६ । ७) इति । उप हि द्वितीयोऽवति । तस्मादाह—उपावीरसीति । “ उप देवान् दैवीर्विशः प्रागुः ”—(वा. सं. ६ । ७) इति । दैव्यो वाऽएता विशो—यत्पशवः । अस्थिपत देवेभ्य इत्येवैतदाह—यदाह—उपदेवान् दैवीर्विशः प्रागुरिति ॥ ९ ॥

केवलनियोजनपक्षमुदाहृत्य निराचष्टे—तदाहुर्नोपाकुर्यादिति । उपकरणाद्यक्त्वा प्रथमत एव ‘ रशनामादाय ’ साम्मुख्येन यूपसमीपं गत्वा ‘ अभिधाय ’ पशुं बद्धा ‘ नियुञ्ज्यात् ’ नियुज्जीत ॥ ७ ॥

क्रममुक्त्वा इदानीं सार्थवादमुपाकरणं विधत्ते—अथ तृणमादायेति । तृणादानस्य प्रयोजनमाह—द्वितीयवानिति । ‘ निरुणधै ’ पशोर्निरोधं करवाणि । तावता किमायातमित्यत आह—द्वितीयवान् हि वीर्यवानिति । असहायस्य व्यापाराक्षमत्वं लोकसिद्धम् ॥ ८ ॥

स तृणमादत्त इति । तृणादानमन्त्रस्यायमर्थः—हे तृण ! त्वम् ‘ उपावीरसि ’ समीपे स्थित्वा रक्षकोऽसि,

(त्वु) उशिजो वृद्धितमानिति । विद्वांसो हि देवास्तस्मादाहोशिजो वृद्धितमानिति ॥ १० ॥

देव त्वष्टर्वसु रमेति । त्वष्टा वै पशूनामीष्टे पशवो वसु तानेतद्देवा अतिष्ठमानांस्त्वष्टारमनुवन्नुपनिमदेति यदाह देव त्वष्टर्वसु रमेति ॥ ११ ॥

हव्या ते स्वदन्तामिति । यदा वा ऽएतु ऽएतस्मा ऽअध्रियन्त बुद्धविर-
भविष्यंस्तस्मादाह हव्या ते स्वदन्तामिति ॥ १२ ॥

“उशिजो वृद्धितमान्”-(वा. सं. ६।७) इति । विद्वांसो हि देवाः । तस्मादाह-
उशिजो वृद्धितमानिति ॥ १० ॥

“देव त्वष्टर्वसु रम”-(वा. सं. ६।७) इति । त्वष्टा वै पशूनामीष्टे । पशवो वसु ।
तानेतद् देवा अतिष्ठमानांस्त्वष्टारमनुवन्-उपनिमदेति । यदाह-देव त्वष्टर्वसु रमेति ॥ ११ ॥

“हव्या ते स्वदन्ताम्”-(वा. सं. ६।७) इति । यदा वाऽएतुऽएतस्माऽअध्रियन्त,
यद्भविरभविष्यन् । तस्मादाह-हव्या ते स्वदन्तामिति ॥ १२ ॥

एकः कार्यकरोऽसीत्यर्थः । “अवितृस्तु”-(पा. सू. उ. ३।४६६) इति ई-प्रत्ययः । ‘दैवीः विशः’
पशुलक्षणा देवसम्बन्धिन्यः प्रजाः ‘देवान्’ ‘उपप्रागुः’ प्राप्ताः देवतार्थमुपस्थिता इत्यर्थः ॥ ९ ॥

उशिजो वृद्धितमानितीति देवान् विशिनष्टि । ‘उशिजः’ मेधाविनामैतत्, विद्वांस इत्यर्थः । ‘वृद्धित-
मान्’ वोढृतमान् ॥ १० ॥

देव त्वष्टरिति । ‘त्वष्टः’ देव ! ‘पशुस्वामिन् ! ‘वसु’ वस्वाख्यं धनं ‘रम’ रमय, नियोजयेत्यर्थः ॥ ११ ॥

हव्या ते स्वदन्तामितीति । हे पशो ! ‘ते’ ‘हव्या’ हवींषि ‘स्वदन्ताम्’ रेवती रमध्वमितीति ।
‘रेवतीः’ रेवत्यो गावः पशवः ‘रमध्वं’ सङ्क्रीडध्वम् । हे बृहस्पते ! बृहतः परिवृंहणकर्मणः स्वमिन् !
त्वं ‘वसूनि’ पशुलक्षणानि ‘धारय’ अत्र स्थापय ॥

मन्त्रं व्याचष्टे-उप हि द्वितीयोऽवतीत्यादिना । ‘हि’ शब्दो लोकप्रसिद्धिद्योतनार्थः । लोक एकः
कर्म कर्तुमशक्तः, द्वितीयः तत्साहाय्यकरणेन तमवतीति प्रसिद्धम् । दैवीर्विश इत्यस्य तात्पर्यमाह-दैव्यो
वा एता विशो यत् पशव इति । यथा विशः स्वस्वामिनं पुष्पन्ति, एवं पशवो हविषा पुष्पन्तीति
तेषां प्रजारूपत्वोपचारः । अस्थिपत देवेभ्य इतीति । तेषामर्थ्यात्मानं प्रकाशितवन्त इत्यर्थः ।
“प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च”-(पा. सू. १।३।२३) इत्यात्मनेपदम् । उशिक्छन्दार्थमाह-
विद्वांसो हि देवा इति । त्वष्टुः प्रार्थनायाः कारणमाह-त्वष्टा वै पशूनामित्यादिना । ‘वै’ शब्दः
“त्वष्टा वै पशूनां मिथुनानां रूपकृत्”-(तै. सं. ६।३।६।२) (श. प. १३।१।
८।७) । इत्यादिश्रुत्यन्तरप्रसिद्धिद्योतनार्थः । “देव त्वष्टर्वसु”-इति ‘मन्त्रभागे’ ‘यदाह,’ ‘अतिष्ठ-
मानान्’ पशून् प्रति ‘त्वष्टारं’ ‘देवाः’ ‘उपनिमद’ इति ‘यत्’ ‘अनुवन्’ ‘एतत्’ ‘एव’ ‘आह’
इत्यर्थः । ‘उपनिमद’ अस्मत्समीपे नितरां मादयेति तस्यार्थः । अथवा ‘यत्’ अध्वर्युणा ‘देवत्वष्टुः’
इत्यभिधानम्, तत्; पुरा यद्देवैरुक्तलक्षणं त्वष्टृप्रार्थनमुक्तम्, तत्स्थानीयमित्यर्थः । एवंविधेषु वाक्येषु सर्वत्रैव

रेवती उमध्वमिति । रेवन्तो हि पशवस्तुस्मादाह रेवती उमध्वमिति
बृहस्पते धारया वसूनीति ब्रह्म वै बृहस्पतिः पशवो वसु तानेतद्देवा
ऽअतिष्ठमानान्ब्रह्मणैव परस्तात्पर्यदधुस्तन्नात्यायस्तथो ऽएवैनानेषु
ऽएतद्ब्रह्मणैव परस्तात्परिदधाति तन्नातियन्ति तस्मादाह बृहस्पते धारया
वसूनीति प्राशं कृत्वा प्रतिमुञ्चत्यथातो नियोजनस्यैव ॥ १३ ॥

इति पञ्चमप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ५ । ६ ॥ (७३)

षष्ठप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ।

प्राशं कृत्वा प्रतिमुञ्चति । (तृ) ऋतस्य त्वा देवहविः प्राशेन प्रतिमुञ्चा-
मीति वरुण्या वा ऽएषा यद्रज्जुस्तुदेनमेतदृतस्यैव प्राशेन प्रतिमुञ्चति
तथो हैनमेषा वरुण्या उज्जुर्न हिनस्ति ॥ १ ॥

“ रेवती उमध्वम् ”—(वा. सं. ६ । ८) इति रेवन्तो हि पशवः । तस्मादाह—रेवतीरुमध्व
मिति । “ बृहस्पते धारया वसूनि ”—(वा. सं. ६ । ८) इति । ब्रह्म वै बृहस्पतिः । पशवो
वसु । तानेतद्देवा अतिष्ठमानान् ब्रह्मणैव परस्तात्पर्यदधुः । तन्नात्यायन् । तथोऽएवैनानेषु एतद्
ब्रह्मणैव परस्तात्परिदधाति तन्नातियन्ति । तस्मादाह—बृहस्पते धारया वसूनीति । प्राशं कृत्वा प्रति-
मुञ्चति । अथातो नियोजनस्यैव ॥ १३ ॥

प्राशं कृत्वा प्रतिमुञ्चति । “ ऋतस्य त्वा देवहविः प्राशेन प्रति मुञ्चामि— ” (वा.
सं. ६ । ८) इति । वरुण्या वाऽएषा यद्रज्जुः । तदेनमेतदृतस्यैव प्राशेन प्रतिमुञ्चति । तथो हैन-
मेषा वरुण्या रज्जुर्न हिनस्ति ॥ १ ॥

व्याख्येयम् । हव्या ते स्वदन्तामिति । अस्याभिप्रायमाह—यदा वा एत इति । यद्यभ्युपाकरणकाले हविषा-
मनिष्पत्तेः स्वदनं नोपपद्यते, तथापि पलायनमकृत्वा यदावृता अभवन्, तदेव हविर्भविष्यतीर्थः । अत एव-
मभिधानमुपपद्यते ॥ १२ ॥ (९-१२)

रेवन्तो हि पशव इत्यादि ब्राह्मणं स्पृष्टम् । ‘ ब्रह्मणैव ’ ‘ परस्तात् ’ परे देशे ‘ पर्यदधुः ’ परितो
अधारयन् । अथातो नियोजनस्यैवेति । विधानमभिधीयत इति शेषः ॥ १३ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माव्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे सप्तमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ (३-७-३) ॥

समन्त्रकं संबन्धनमाह—प्राशं कृत्वा प्रतिमुञ्चतीति । पाशामग्रन्ध्या सुषिरं कृत्वा, तस्मिन्नितरमग्रं वहिः
प्रसार्य, वहिर्गतं पाशमाकृष्य, यथा शिरो न गलति, तथा कृत्वा बन्धीयात् ॥

ऋतस्य त्वेति । हे ‘ देवहविः ’ ! पशो ! त्वाम् ‘ ऋतस्य प्राशेन ’ ‘ प्रतिमुञ्चामि ’ । ‘ मानुषः ’ अहं
केवलं ‘ धर्षा ’ धर्षणधर्मा । वरुणेत्यादि । वध्नामीति बन्धनकर्तृणो वरुणाभिमानिकत्वात् तत्साधनभूताया
वरुणसम्बन्धिरज्जोः तत्त्वम्, तमपि परिहाय मन्त्रेण बन्धे सति ऋतप्राशेन बन्धो भवेत् ॥ १ ॥

१ द्विगुणरशनया द्विव्यामया कौश्या प्राशं कृत्वाऽतराभ्यां गामिदक्षिणं बध्नात्युतस्यत्वेति । देवस्यत्वेति यूपे । का. श्री. सू. ६।७।७९

धर्षा मानुष इति । न वा ऽएतमुग्रे मनुष्यो ऽधृष्णोत्स युदैवर्त्तस्य
पाशेनैतद्देवहविः प्रतिमुञ्चत्यथैनं मनुष्यो धृष्णोति तस्मादाह धर्षा
मानुष इति ॥ २ ॥

(त्य) अथ नियुनक्ति । देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो
हस्ताभ्यामग्रीषोमाभ्यां जुष्टं नियुनज्मीति तद्यथैवादौ देवतायै हविर्गृह्णा-
न्नादिशत्येवमेवैतद्देवताभ्यामादिशत्यथ प्रोक्षत्येको वै प्रोक्षणस्य बन्धुर्मेध्य-
मेवैतत्करोति ॥ ३ ॥

स प्रोक्षति । (त्य) अद्भ्यस्त्वौषधीभ्य इति तद्यत एव सम्भवति तत
एवैतन्मेध्यं करोतीदं हि यदा वर्षत्यथौषधयो जायन्त ऽओषधीर्ज-
ग्ध्वापः पीत्वा तत एष रसः सम्भवति रसाद्रेतो रेतसः पशवस्तद्यत ऽएव
सम्भवति यतश्च जायते तत एवैतन्मेध्यं करोति ॥ ४ ॥

(त्य) अनु त्वा माता मन्यतामनु पितेति स हि मातुश्चाधि पितुश्च जायते

“ धर्षा मानुषः ”—(वा. सं. ६।८) इति । न वाऽएतमुग्रे मनुष्योऽधृष्णोत् । स यदैव-
य पाशेनैतद्देवहविः प्रतिमुञ्चति—अथैनं मनुष्यो धृष्णोति । तस्मादाह धर्षा मानुष इति ॥ २ ॥

अथ नियुनक्ति । “ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्रीषो-
माभ्यां जुष्टं नियुनज्मि ”—(वा. सं. ६।९) इति । तद् यथैवादौ देवतायै हविर्गृह्णादि-
शति—एवमेवैतद्देवताभ्यामादिशति । अथ प्रोक्षति । एको वै प्रोक्षणस्य बन्धुः—मेध्यमेवैतत्करोति ॥

स प्रोक्षति । “ अद्भ्यस्त्वौषधीभ्यः ”—(वा. सं. ६।९) इति । तद् यत एव सम्भ-
वति—तत एवैतन्मेध्यं करोति । इदं हि यदा वर्षति—अथौषधयो जायन्ते । औषधीर्जग्ध्वा, अपः
पीत्वा, तत एष रसः सम्भवति । रसाद्रेतः । रेतसः पशवः । तद् यत एव सम्भवति, यतश्च
जायते—तत एवैतन्मेध्यं करोति ॥ ४ ॥

“ अनु त्वा माता मन्यतामनुपिता ”—(वा. सं. ६।९) इति । स हि मातुश्चाधि

धर्षा मानुष इतीति मन्त्रभागस्य तात्पर्यमाह—न वा एतमुग्र इत्यादिना । यस्मात् पशुवर्षणसामर्थ्यं
मनुष्यस्य देवकृतपाशविमोकायत्तम्, अतो मन्त्रो “ धर्षा मानुषः ” ‘ इति ’ ब्रूत इत्यर्थः ॥ २ ॥

अथ नियुनक्तीत्यादि । स्पष्टम् । देवतानिर्देशस्य प्रयोजनमाह—यथैवाद इति । ‘ यथैव ’ ‘ अदः ’
अमुष्मिन् दर्शपूर्णमासयागे हविर्निर्वपे देवतादर्शनम्, ‘ एवम् ’ इदानीमपि प्रोक्षतीति । “ एको वा ”
इत्यसकृद् गतम् ॥ ३ ॥

प्रोक्षणमन्त्रमाह—स प्रोक्षतीति । अद्भ्यस्त्वौषधीभ्य इतीति । ‘ अद्भ्यः ’ च ‘ ओषधीभ्यः ’ च सम्भूतं
त्वां ‘ प्रोक्षामि ’ । मेध्यं करोतीति । सञ्ज्ञपनार्थं प्रोक्ष्यमाणं त्वां मात्रादिर्गुनमन्यताम्, ‘ सगर्भ्यः ’ समाने उदरे

तद्यत एव जायते तत एवैतन्मेध्यं करोत्यनुभ्राता सगर्भ्योऽनुसखा
सयूथ्य इति स यत्ते जन्म तेन त्वानुमतमारभ ऽडृत्यैवैतदाहाम्रीषोमाभ्यां
त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति तद्याभ्यां देवताभ्यामारभते ताभ्यां मेध्यं करोति ॥ ५ ॥

(त्य) अथोपगृह्णाति । (त्य) अपाम्पेरुरसीति तदेनमन्तरतो मेध्यं
करोत्यथाधस्तादुपोक्षत्यापो देवीः स्वदन्तु स्वात्तं चित्सुदेवहविषिति
तदेनं सर्वतो मेध्यं करोति ॥ ६ ॥

(त्य) अथाहाग्नये समिद्ध्यमानायानुब्रूहीति । स उत्तरमाधारमाधार्या-
संस्पर्शयन्त्वुचौ पर्येत्य जुह्वा पशुं समनक्ति शिरो वै यज्ञस्योत्तर

पितुश्च जायते । तद् यत एव जायते-तत एवैतन्मेध्यं करोति । “ अनु भ्राता सग-
र्भ्योऽनुसखा सयूथ्यः ”-(वा. सं. ६।९) इति । स यत्ते जन्म तेन त्वानुमतमारभे-इत्ये-
वैतदाह । “ अम्रीषोमाभ्यां त्वा जुष्टं प्रोक्षामि ”-(वा. सं. ६।९) इति । तद् याभ्यां
देवताभ्यामारभते-ताभ्यां मेध्यं करोति ॥ ५ ॥

अथोपगृह्णाति । “ अपाम्पेरुरसि ”-(वा. सं. ६।१०) इति । तदेनमन्तरतो मेध्यं
करोति । अथाधस्तादुपोक्षति । “ आपो देवीः स्वदन्तु स्वात्तं चित्सुदेवहविः ”-(वा.
सं. ६।१०) इति । तदेनं सर्वतो मेध्यं करोति ॥ ६ ॥

अथाह-‘अग्नये समिध्यमानायानुब्रूहि’ इति । स उत्तरमाधारमाधार्यासंस्पर्शयन्त्वुचौ पर्येत्य

भवः, ‘ अनुसखः ’ समानद्वयानः, ‘ सयूथ्यः ’ समानयूथे भवः, सर्वैरनुमतं त्वाम् ‘ अम्रीषोमाभ्याम् ’
अर्थाय ‘ प्रोक्षामि ’ ॥

मन्त्रस्य परमप्रयोजनमाह-तद् यत एवेत्यादिना । कथं ताम्यः सकाशात् पाशासम्भव इति, तदुपपाद-
यति-इदं हि स यदा वर्षतीत्यादिना । आपश्चौषधयोपादानकारणम्, मातापितरावाश्रयत्वेन निमित्तकार-
णम् । अतस्तत्सकाशान्मेध्यं करोति । सगर्भ्यादीनामपि जन्मसम्बन्धसम्भवात् तेन सम्बन्धिना सगर्भ्यादिनाऽनु-
मन्यत इत्युक्तं भवति । स्पष्टमन्यत् ॥ ४ ॥ ५ ॥

अथोपगृह्णातीति^१ । प्रोक्षणशेषं पानार्थं मुखसमीपे धारयेत् । हे पशो ! त्वम् ‘ अपां ’ जलानां
‘ पेरुः ’ पानशीलोऽसि । ‘ तत् ’ तस्योदकस्यान्तःप्रवेशात् ‘ एनं ’ पशुम् ‘ अन्तरतः मेध्यं करोति ’

अथाधस्तादिति^२ । अधस्तादुपोक्षणमन्त्रस्यायमर्थः-हे ‘ आपो देवीः ’ आपो देव्यः ! ‘ स्वदन्तु ’
स्वादयन्तु । तथा स पशुः ‘ स्वात्तं ’ सुष्ठु स्वीकृतं भवतु । पशुर्विशेष्यते-‘ देवहविः ’ देवतयोर्हविर्भूतमिति
स पशुः स्वान्नं च भवतु ॥ ६ ॥

अथाहाग्नये समिध्यमानायेति^३ । सामिधेयार्थं सम्प्रेषं कुर्यात् । स उत्तरमाधारमाधार्येति^४ । द्वितीय-

१-अपांपरित्यास्य उपगृह्णाति । का. श्रौ. सू. ६।८२ । २-आपो देवीरित्यधस्तादुपोक्षति । का. श्रौ. सू. ६।८३ ।
३-इहमेपादिकरोत्याप्रयाजेभ्यः । का. श्रौ. सू. ६।८४ । ४-उत्तराधारमाधार्यं पशुं पूर्व्वसमनक्ति ललाटसंश्रोणिषु संत
इति प्रतिमंत्रम् । का. श्रौ. सू. ६।८५ ।

आधार ऽएष वा ऽअत्र यज्ञो भवति यत्पशुस्तद्यज्ञ ऽएवैतच्छिरः प्रति-
दधाति तस्माज्जुह्वा पशुं समनक्ति ॥ ७ ॥

सु ललाटे समनक्ति । सन्ते प्राणो वातेन गच्छतामिति समङ्गानि
यजत्रैरित्युसयोः सं यज्ञपतिराशिषेति श्रोण्योः स यस्मै कामाय पशु-
मालुभन्ते तत्प्राप्नुहीत्येवैतदाह ॥ ८ ॥

इदं वै पशोः सञ्ज्ञप्यमानस्य । प्राणो वातमपिपद्यते तत्प्राप्नुहि यत्ते
प्राणो वातमपिपद्याता ऽइत्येवैतदाह समङ्गानि यजत्रैरित्युद्गैर्वाऽअस्य
यजन्ते तत्प्राप्नुहि यत्तेऽङ्गैर्वाजान्ता ऽइत्येवैतदाह सं यज्ञपतिराशिषेति
यजमानाय वाऽएतेनाशिषमाशासते तत्प्राप्नुहि यत्त्वया यजमानायाशिष-
माशासान्ता ऽइत्येवैतदाह सादयति सुचावुथ प्रवरायाश्रावयति सोऽसा-
वेव वन्धुः ॥ ९ ॥

जुह्वा पशुं समनक्ति । शिरो वै यज्ञस्योत्तर आधारः । एष वाऽअत्र यज्ञो भवति—यत्पशुः । तद् यज्ञ
एवैतच्छिरः प्रतिदधाति । तस्माज्जुह्वा पशुं समनक्ति ॥ ७ ॥

स ललाटे समनक्ति । “ सन्ते प्राणो वातेन गच्छताम् ”—(वा. सं. ६ । १०) इति ।
“ समङ्गानि यजत्रैः ”—(वा. सं. ६ । १०) इत्यंसयोः । “ सं यज्ञपतिराशिषा ”—
(वा. सं. ६ । १०) इति श्रोण्योः । स यस्मै कामाय पशुमालुभन्ते—तत् प्राप्नुहीत्येवैतदाह ॥ ८ ॥

इदं वै पशोः सञ्ज्ञप्यमानस्य प्राणो वातमपिपद्यते । तत्प्राप्नुहि—यत्ते प्राणो वातमपिपद्याते—
इत्येवैतदाह—समङ्गानि यजत्रैरिति । अङ्गैर्वाऽअस्य यजन्ते । तत्प्राप्नुहि—यत्तेऽङ्गैर्वाजान्ते—इत्येवै-
तदाह । सं यज्ञपतिराशिषेति । यजमानाय वाऽएतेनाशिषमाशासते । तत् प्राप्नुहि—यत्त्वया यज-
मानायाशिषमाशासान्ते इत्येवैतदाह । सादयति सुचौ । अथ प्रवरायाश्रावयति । सोऽसावेव वन्धुः ॥ ९ ॥

मित्यर्थः । ‘ सुचौ ’ जुहूपश्रुतौ ‘ असंस्पर्शयन् ’, पुनरुत्तरतः ‘ पर्येत्य ’ ‘ जुह्वा ’ उत्तरावारावशिष्टेनाज्येन
‘ पशुम् ’ ‘ अनक्ति ’ आर्द्रीकरोति । तत् प्रशंसति—शिरो वै यज्ञस्योत्तराधार इति । प्रधानत्वात् ‘ पशु-
र्यज्ञः ’, तस्य प्रथमतोऽनुष्ठेयत्वात् शिरस्त्वम् । अतः आधारशेषेणाज्येन ‘ यज्ञे ’ ‘ शिरः ’ स्थापितवान् भवति ॥ ७ ॥

अवयवावयविभेदेन मन्त्रभेदमाह—स ललाटे समनक्ति सन्ते प्राण इति । (का. श्रौ. सू. ६ । ८९)
वाह्यवातस्यैव शरीरान्तःप्रवेशेन प्राणत्वात् तस्य वातप्राप्तिर्युक्ता । ‘ अङ्गानि ’ ‘ यजत्रैः ’ यामैः ‘ सङ्गच्छ-
न्ताम् ’ । तथा ‘ यज्ञपतिः ’ यजमानः ‘ आशिषा ’ ‘ सङ्गच्छताम् ’ । एतेन ‘ श्रोण्योः ’ अनक्ति । अथ
कृत्स्नतात्पर्यं यज्ञविषया आशीरेवेत्याह—स यस्मै कामायेति ॥ ८ ॥

मन्त्रान् क्रमेण व्याचष्टे—इदं वै पशोरित्यादि । ‘ इदं ’ वक्ष्यमाणम्, लोकप्रसिद्धमित्यर्थः । सामान्येनोक्तं
विशेषणं योजयति—ततः प्राप्नुहीति । यद्येतन्निमित्तेन प्राणो वातमपिपद्येत, तत् प्राप्नुहीत्येवैतदाहेत्यर्थः ।

(२) अथ द्वितीयमाश्रावयति । द्वौ ह्यत्र होतारौ भवतः सु मैत्रावरुणा-
याहैवाश्रावयति यजमानं त्वेव प्रवृणीते ऽग्निर्ह देवीनां विशां पुर एतेत्य-
ग्निर्हि देवतानां मुखं तस्मादाहाग्निर्ह देवीनां विशां पुर एतेत्ययं यजमानो
मनुष्याणामिति तथैहि सोऽन्वद्धो भवति यस्मिन्नद्धे यजते तस्मादाहायं
यजमानो मनुष्याणामिति तयोरस्थूरि गार्हपत्यं दीदयच्छतथैहिमाद्वायू
ऽइति तयोरुनार्त्तानि गार्हपत्यानि शतं वर्षाणि सन्तिवृत्येवैतदाह ॥ १० ॥

राधां सीत्सम्पृञ्चानावसम्पृञ्चानौ तन्व इति । राधां स्येव सम्पृञ्चायां
मापि तनूरित्येवैतदाह तौ ह यत्तनूरपि सम्पृञ्चीयातां प्राग्निर्यजमानं दहेत्स
यदग्नौ जुहोति तदेपोऽग्नये प्रयच्छत्यथ यामेवात्र त्विजो यजमानायाशिष-
माशासते तामस्मै सर्वाग्निः समर्द्धयति तद्वाधां स्येव सम्पृञ्चाते नापि
तनूरस्तस्मादाह राधां सीत्सम्पृञ्चानावसम्पृञ्चानौ तन्व इति ॥ ११ ॥

इति षष्ठप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥ १ ॥ ७ ॥ ४ ॥

अथ द्वितीयमाश्रावयति । द्वौ ह्यत्र होतारौ भवतः । स मैत्रावरुणायाहैवाश्रावयति । यजमानं
त्वेव प्रवृणोते । “अग्निर्ह देवीनां विशां पुर एता”-इति । अग्निर्हि देवतानां मुखम् । तस्मा-
दाह-अग्निर्ह देवीनां विशां पुर एतेति । “अयं यजमानो मनुष्याणाम्”-इति । तं हि सोऽन्वद्धो
भवति-यस्मिन्नद्धे यजते । तस्मादाह अयं यजमानो मनुष्याणामिति । “तयोरस्थूरि गार्हपत्यं
दीदयच्छतं हिमाद्वायू”-इति । तयोरुनार्त्तानि गार्हपत्यानि शतं वर्षाणि सन्तिवृत्येवैतदाह ॥ १० ॥

“राधां सीत्सम्पृञ्चानावसम्पृञ्चानौ तन्व”-इति । राधां स्येव सम्पृञ्चायां
मापि तनूरित्येवैतदाह । तौ ह यत् तनूरपि सम्पृञ्चीयाताम् ; प्राग्निर्यजमानं दहेत् । स
यदग्नौ जुहोति-तदेपोऽग्नये प्रयच्छति । अथ यामेवात्र त्विजो यजमानायाशिषमाशासते-तामस्मै
सर्वाग्निः समर्द्धयति । तद् राधां स्येव सम्पृञ्चाते, नापि तनूः । तस्मादाह-राधांसीत्सम्पृ-
ञ्चानावसम्पृञ्चानौ तन्व इति ॥ ११ ॥

गतप्रायमन्यत् । अत्र सूत्रम्-“आ प्रयाजेभ्य उत्तराधारमाघार्यं पशुं पूर्वं समनक्ति ललाटांसश्रोणिषु सन्त
इति प्रतिमन्त्रम्”-इति । (का. श्रौ. सू. ६ । ८४-८५) । सादयति स्तुचावय प्रवरायाश्रावयतीति ।
जुहूपभृती सादयित्वा प्रवरायाश्रावयेत् । आश्रावणार्थवादं प्रकृतिगतमत्रादिशति-सोऽसावेव बन्धुरिति ॥ ९ ॥

अथ द्वितीयमाश्रावयतीति । मैत्रावरुणस्यापि होत्रकर्तृत्वाद् “द्वौ ह्यत्र होतारौ भवतः” इत्युक्तम् ।
द्वितीयाश्रावणं किमर्थमित्याह-स मैत्रावरुणायाहैवाश्रावयतीति । ‘सः’ अन्वर्थः । यजमानं त्वेवेति ।
‘एव’-कारेणात्विजं प्रवरणं निषिध्यते ॥

१-अयं मन्त्रः प्रचलितसंहितायां न दृश्यते । १-प्रवृत्त्य होतारमाश्राव्याग्निर्ह देवीनां विशां पुर एतायं यजमानो मनुष्याणां
सम्पृञ्चति स्येत्योरस्थूरिगार्हपत्यं दीदयधृतं हिमाद्वायूराधां सीत्सम्पृञ्चानावसम्पृञ्चानौ तन्व इति । का. श्रौ. सू. ६ । ८६ ।

यजमानप्रवरनिगदस्यायमर्थः—‘अग्निः’ खलु ‘दैवीनां विशां’ देवसम्बन्धिनीनां प्रजानां ‘पुर एता’ मुख्य इत्यर्थः । तथा ‘मनुष्याणां विशां’ ‘यजमानः’ ‘पुर एता’ मुख्यः । सर्वेऽपि प्राणिनस्तमनुसृत्य भवन्ती-
त्वर्थः । ‘तयोः’ अग्नियजमानयोः ‘गार्हपत्यं’ गृहपतिकर्म ‘अस्थूरि’ अनाश्रयम् । शतवर्षपर्यन्तं हि
दीक्षानुयष्टव्यत्वेन अग्नेस्तत्त्वं यजमानस्य च गार्हपत्यसम्बन्धः । ‘राधांसि इत्’ अनान्येव ‘सम्पृञ्चानौ’ मिश्र-
यन्तौ । ‘तन्वः’ तनूः ‘असम्पृञ्चानौ’ शरीरसम्पर्को यथा न स्यात्; शरीरसंपर्के दाहः स्यात् ॥

क्रमेण व्याचष्टे—अग्निर्हेत्यादिना । तं हि सोऽन्वद्धो भवति, यस्मिन्नद्धे यजत इति । ‘यस्मिन्’
‘अद्धे’ राष्ट्रे अयं यजमानो ‘यजते’ ‘सोऽन्वद्धाः’ ‘तं हि’ तमनु । “हीने”—(पा. सू. १।४।३६)
इत्यनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् । ‘अस्थूरि’-शब्दार्थमाह—अनार्त्तानि गार्हपत्यानीति । ‘राधांसि’—इत्येतद्
विभज्य व्याचष्टे—राधांस्येवेत्यादिना । इच्छन्द एवार्थः । तेन निरसनीयमाह—नापि तनूरिति । विपक्षे बाधक-
माह—तौ ह यत्तनूरपीति । ननु “सं राधांसि सम्पृञ्चानौ”—इत्युक्तम्, सम्पर्कश्च परस्परप्रदानसव्यपेक्षः कथ-
मत्र सम्भवतीति, तदुपपादयति—स यदग्नौ जुहोतीति । यदग्नौ प्रदानम्, यश्च तदग्नौ सम्पर्कः, ऋत्विग्भिः
यजमानार्थमाश्राप्यमानानां फलानां तुष्टेनाग्निना दानमस्ति, तदेवाग्नेर्यजमानसम्पर्कः । ‘तत्’ तेन प्रतिपादित-
प्रकारेण तौ ‘राधांसि सम्पृञ्चाते’ इति ॥ १० ॥ ११ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे
सप्तमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ३ । ७ । ४ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥
ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भं सप्ताब्धीन् पञ्चसीरींस्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमीः ।
रत्नोक्तां रुक्मवाजिद्विपमहितरथौ सायणिः सिङ्घणार्यौ व्यश्राणीद्विश्चक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥ २ ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभवमतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः कार्पासीयं कृपावान् गुडकृतमजडो राजतं राजपूज्यः ॥ ३ ॥
आज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणजमनृणः शार्करं चार्कतेजा रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरिमकृत मुदा पात्रसात्सिङ्घणार्यः ॥ ४ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते
माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ३-७ ॥

अष्टमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

तद्यत्रैतत्प्रवृत्तो होता होतृषदन उपविशति । तदुपविश्य प्रसौति प्रसूतोऽध्वर्युः सुचावादत्ते ॥ १ ॥

(त्वेऽथा) अथाग्नीभिश्चरन्ति । तद्यदाग्नीभिश्चरन्ति सर्व्वेणैव वा एष मनसा सर्व्वेणैवात्मना यज्ञं सम्भरति सञ्च जिहीर्षति यो दीक्षते तस्य रिरिचान इवात्मा भवति तमेताभिराग्नीभिराप्याययन्ति तद्यदाप्याययन्ति तस्मादाप्रियो नाम तस्मादाग्नीभिश्चरन्ति ॥ २ ॥

ते वा एत एकादश प्रयाजा भवन्ति । दश वाऽइमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादशो अस्मिन्नेते प्राणाः प्रतिष्ठिता एतावान्वै पुरुषस्तुदस्य सर्व्वमात्मानमाप्याययन्ति तस्मादेकादश प्रयाजा भवन्ति ॥ ३ ॥

तद् यत्रैतत्प्रवृत्तो होता होतृषदन उपविशति । तद् उपविश्य प्रसौति । प्रसूतोऽध्वर्युः सुचावादत्ते ॥ १ ॥

अथाग्नीभिश्चरन्ति । तद् यदाग्नीभिश्चरन्ति । सर्व्वेणैव वाऽएष मनसा सर्व्वेणैवात्मना यज्ञं सम्भरति, सञ्च जिहीर्षति । यो दीक्षते—तस्य रिरिचान इवात्मा भवति । तमेताभिराग्नीभिराप्याययन्ति । तद् यदाप्याययन्ति—तस्मादाप्रियो नाम । तस्मादाग्नीभिश्चरन्ति ॥ २ ॥

ते वाऽएत एकादश प्रयाजा भवन्ति । दश वाऽइमे पुरुषे प्राणाः—आत्मैकादशः—यस्मिन्नेते प्राणाः प्रतिष्ठिताः । एतावान्वै पुरुषः । तदस्य सर्व्वमात्मानमाप्याययन्ति । तस्मादेकादश प्रयाजा भवन्ति ॥ ३ ॥

यस्य निश्चसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्ममे तमहं वन्दे विद्यार्थिभहेश्वरम् ॥

होत्रादिप्रवरणानन्तरभाविनं प्रयोगमाह—तद्यत्रैतत्प्रवृत्तो होता होतृषदन उपविशतीत्यादिना । होतृषदनं वेदेत्तरा श्रोणिः । ‘ तत् ’ तत्र ‘ उपविश्य ’ ‘ प्रसौति ’ “ अग्निर्होता वेतु ” इत्यादि सुगादापनम् । निगदेनानुजानाति—“ घृतवतीमध्वर्यो सुचमास्यस्व ” (श. प. ब्रा. १ । १ । २ । १) इत्येवंरूपेण ॥ १ ॥

अथाग्नीभिश्चरन्तीति । समित्तनूनपादित्याद्येकादश प्रयाजा आप्रियः (नि. रु. ८।२।१-७) नामनिर्वचनेनाप्रियं प्रशंसितुं तत्प्रवृत्तिनिमित्तस्याप्यायनस्य सम्भावनामाह—सर्व्वेणैव वा एष मनसा सर्व्वेणैवात्मना यज्ञं सम्भरतीत्यादिना । ‘ एषः ’ दीक्षितः ‘ सर्व्वेणैव मनसा ’ ‘ सर्व्वेणात्मना ’ मनोव्यतिरिक्तेन प्राणादिसङ्घातेन, सर्व्वेषां तत्रैवोपजीव्यत्वात् अतः ‘ सञ्जिहीर्षति ’ संहर्तुमिच्छति । ततो ‘ रिरिचान इव ’ रिक्तः शून्य इव ‘ आत्मा भवति ’ ‘ तस्मात् ’ आप्यायनसाधनत्वात् ‘ आप्रियः ’ इति तन्नामनिर्वचनम् ॥ २ ॥

आप्यायनसाधनत्वमेवोपजीव्यैकादशत्वं विधाय प्रशंसति—ते वा एत एकादश प्रयाजा इति । सप्त शर्षिण्याः, द्वावपानौ, नाभिर्दशमी, तेषामाधारो देह एकादश इति तद्विवेकः ॥ ३ ॥

सु आश्राव्याह । समिधः प्रेष्येति प्रेष्य प्रेष्येति चतुर्थे-चतुर्थे प्रयाजे समानयमानो दशभिः प्रयाजैश्चरति दश प्रयाजानिङ्वाह शासमाहरेत्यसि वै शास इत्याचक्षते ॥ ४ ॥

(तेऽथ) अथ यूपशकलमादत्ते । तावग्रे जुह्वा अक्ता पशोर्ललाटमुपस्पृशति घृतेनाक्तौ पशूंस्त्रायेथामिति वज्रो वै यूपशकलो वज्रः शासो वज्र आज्यं तमेवैतत्कृत्स्नं वज्रं सम्भृत्य तमस्याभिगोसारं करोति नेदेनं नाष्टा रुक्षांस्त्रिंशो हिनसन्निति पुनर्यूपशकलमवगूहत्येषा ते प्रज्ञाता-श्रिरस्तिवत्याह शासं प्रयच्छन्त्सादयति स्रुचौ ॥ ५ ॥

स आश्राव्याह-समिधः प्रेष्येति । प्रेष्य प्रेष्येति । चतुर्थे चतुर्थे प्रयाजे समानयमानो दशभिः प्रयाजैश्चरति । दश प्रयाजानिङ्वाह शासमाहरेति । असि वै शास इत्याचक्षते ॥ ४ ॥

अथ यूपशकलमादत्ते । तावग्रे जुह्वा अक्ता पशोर्ललाटमुपस्पृशति-“ घृतेनाक्तौ पशूंस्त्रायेथाम् ” (वा. सं. ६ । ११) इति । वज्रो वै यूपशकलः । वज्रः शासः । वज्र आज्यम् । तमेवैतत् कृत्स्नं वज्रं सम्भृत्य तमस्याभिगोसारं करोति । नेदेनं नाष्टा रुक्षांसि हिनसन्निति । पुनर्यूपशकलमवगूहति । ‘ एषा ते प्रज्ञाताश्रिस्तु ’ इत्याह-शासं प्रयच्छन् सादयति स्रुचौ ॥ ५ ॥

स आश्राव्याहेत्यादि । समिधाय एव ‘ समिधः प्रेष्य ’ ‘ इति ’ एवं ब्रूयात् । तन्नूतपात्प्रभृतीनां ‘ प्रेष्य प्रेष्य ’ ‘ इति ’ एवं नाम निर्दिशेत् । चतुर्थे चतुर्थे प्रयाजे समानयमान इति । जुह्वगतेनाज्येन प्रयाजत्रयं कृत्वा, पुनरुपश्रुति स्थितमाज्यमथ चतुर्थादिसप्तमान्तप्रयाजचतुष्टयाय समवनीय पुनरष्टमाद्येकादशान्तप्रयाजचतुष्टयार्थमष्टममवनयेदित्यर्थः । दशमप्रयाजानन्तरं ‘ शासम् ’ असिम् ‘ आहर ’ ‘ इति ’ ब्रूयात् । “ शसु हिंसायाम् ” (धा. पा. भ्वा. प. ७२९) शस्यते हिंस्यते अनेनेति ‘ शासः ’ असिः । शासशब्दस्याप्रसिद्धस्य प्रसिद्धार्थतामभिप्रेत्य व्याचष्टे-असिर्वै शास इतीति ॥ ४ ॥

अथ यूपशकलाविति । यूपशकलौ जुह्वा अग्रगतेनाज्येन समज्य ताभ्यामक्ताभ्यां पशोर्ललाटमुपस्पृशति । तन्मन्त्रस्यायमर्थः-हे घृतेनाक्तौ स्वरुचिती ! युवां ‘ पशून् ’ त्रायेथाम् । अत्र सूत्रम्-“ स्वरुमादायाक्तवोभौ जुह्वे ताभ्यां पशोर्ललाटमुपस्पृशति घृतेनाक्ताविति ” (का. श्रौ. सू. ६ । ९३) इति ॥ वज्रो वा इत्यादि । यूपशकलादीनां वज्रत्वं प्रागुक्तम् (श. प. ब्रा. ३ । ७ । १ । ३०-३२) । “ एषा ते ”-इति ब्रुवन्, ‘ शासम् ’ उत्सृजतोऽस्य हविषोऽवदानाय ‘ प्रयच्छन् ’ । ‘ एषा ’ अष्टाश्रिः हे शमितः । ते ‘ प्रज्ञाताश्रिस्तु ’-इति आह ॥ ५ ॥

(चाव)अथाह पर्यग्रयेऽनुब्रूहीति । (त्यु)उल्मुकमादायाग्रीत्पर्यग्नं करोति तद्यत्पर्यग्नं करोत्यच्छिद्रमेवैनमेतदग्निना परिगृह्णाति नेदेन नाश्र उक्षा-
१९सि प्रमृशानित्यग्निर्हि उक्षसामपहन्ता तस्मात्पर्यग्नं करोति तद्यत्रैनं
श्रपयन्ति तदभि परिहरति ॥ ६ ॥

तदाहुः । पुनरेतदुल्मुकं हरेदथात्रान्यमेवाग्निं निर्मथ्य तस्मिन्नेनं
श्रपयेयुराहवनीयो वा ऽएष न वा ऽएष तस्मै यदस्मिन्नशृतं श्रपयेयु-
स्तस्मै वा ऽएष यदस्मिच्छृतं जुहुयुरिति ॥ ७ ॥

तदु तथा न कुर्यात् । (द्यु) यथा वै असितमेवमस्यैतद्भवति युदेनेन
पर्यग्नं करोति स यथा असितमनुहायाच्छिद्य तदन्यस्मै प्रयच्छेदेवं तत्तस्मा-
देतस्यैवोल्मुकस्याङ्गारान्निमृद्य तस्मिन्नेनं श्रपयेयुः ॥ ८ ॥

अथाह-पर्यग्रयेऽनुब्रूहीति । उल्मुकमादायाग्रीत्, पर्यग्नं करोति । तद् यत्पर्यग्नं करोति-अच्छि-
द्रमेवैनमेतदग्निना परिगृह्णाति । नेदेन नाश्र रक्षांसि प्रमृशानिति । अग्निर्हि रक्षसामपहन्ता । तस्मा-
त्पर्यग्नं करोति । तद् यत्रैनं श्रपयन्ति-तदभि परिहरति ॥ ६ ॥

तदाहुः-पुनरेतदुल्मुकं हरेत्-अथात्रान्यमेवाग्निं निर्मथ्य तस्मिन्नेनं श्रपयेयुः । आहवनीयो वाऽ-
एषः । नवाऽएष तस्मै-यदस्मिन्नशृतं श्रपयेयुः । तस्मै वाऽएष-यदस्मिच्छृतं जुहुयुरिति ॥ ७ ॥

तदु तथा न कुर्यात् । यथा वै असितम्-एवमस्यैतद्भवति-यदेनेन । पर्यग्नं करोति । स यथा
असितमनुहायाच्छिद्य तदन्यस्मै प्रयच्छेद्-एवं तत् । तस्मादेतस्यैवोल्मुकस्याङ्गारान्निमृद्य तस्मि-
न्नेनं श्रपयेयुः ॥ ८ ॥

अथाह पर्यग्रयेऽनुब्रूहीति । ‘अथ’ लुचोः सादनानन्तरम्, ‘पर्यग्रयेऽनुब्रूहीति’ उक्त्वा, ‘पर्यग्नं
करोति’ पशोः परितः अग्निं करोति, उल्मुकेनाग्रीद्धः । ‘अच्छिद्रमेवैनम्’ इत्याद्यर्थवादः स्पष्टार्थः ।
अत्र तन्त्रम्-“सादयित्वा लुचौ चात्वालमुत्तरेण शामित्रायोल्लिखति, पर्यग्रयेऽनुवाचयति, आहवनीयेल्मुकमा-
दाय आग्रीत् त्रिः समन्तं पर्येति, पश्चाज्यशामित्रदेशयूपचात्वालाहवनीयान्, आज्यपशुशामित्रान् वा” इति ।
(का. श्रौ. सू. ६-९९।९८) तद्यत्रैनं श्रपयन्ति, तदभिपरिहरतीति । ‘यत्र’ शामित्रोत्तरभागे ‘एनं
पशुं’ श्रपयन्ति ‘तत्’ स्थानम् ‘अभि’-लक्ष्य ‘एनम्’ उल्मुकं पाकार्यमाहरेत् ॥ ६ ॥

उल्मुकहरणविषये केषाञ्चित् पक्षं, तद्युक्तिञ्चोपन्यस्य निराकृत्य स्वपक्षं स्थापयति-तदाहुः पुनरेतदुल्मुकं
हरेदथात्रान्यमेवाग्निं निर्मथ्य तस्मिन्नेनं श्रपयेयुरित्यादिना । ‘पुनः’ पर्यग्निकरणानन्तरम् ‘एतत्
उल्मुकम्’ ‘हरेत्’ आहवनीये स्थापयेत् । आहवनीयो वा एष इति । यतोऽयमाहवनीयः, अतः शृतहोमार्थ-
एषः, शृतश्रपणाय नार्हतीति तेषामभिप्रायः ॥ ७ ॥

तदु तथा न कुर्यादिति । पर्यग्निकरणादेवायं पशुस्तेनाग्निना असितोऽभूत्; अतो मुखस्थं हविः पुनराकृष्य
पुनर्मेन्थनाग्नौ श्रपणादन्यस्मै प्रदानं कृतं भवति । तस्मात् तेषां पक्षो न युक्त इत्यर्थः ॥ ८ ॥

(१) अथोल्लुकमादायाग्रीत्पुस्तत्प्रतिपद्यते । (तेऽग्नि) अग्निमेवैतु-
त्पुस्तत्करोत्यग्निः पुरस्तान्नाश्रा रुक्षा^१स्यपद्मन्नेत्यथाभयेनानाष्ट्रेण पशुं
नयन्ति तं वपाश्रपणीभ्यां प्रतिप्रस्थातान्वारभते प्रतिप्रस्थातारमध्वर्यु-
रध्वर्युं यजमानः ॥ ९ ॥

(स्तु) तदाहुः । (नै) नैष यजमानेनान्वारभ्यो मृत्युवे ह्येतं नयन्ति
तस्मान्नान्वारभेतेति तदन्वेवारभेत न वा ऽएतं मृत्युवे नयन्ति यं यज्ञाय
नयन्ति तस्मादन्वेवारभेत यज्ञाद् देवात्मानमन्तरियाद्यन्नान्वारभेत
तस्मादन्वेवारभेत तत्परोक्षमन्वारब्धं भवति वपाश्रपणीभ्यां प्रतिप्रस्थाता
प्रतिप्रस्थातारमध्वर्युरध्वर्युं यजमान एतद् परोक्षमन्वारब्धं भवति ॥ १० ॥

(त्यु) अथ स्तीर्णायै वेदेः । (द्वे) द्वे तृणे ऽअध्वर्युरादत्ते स आश्राव्याहो-
पप्रेष्य होतर्हव्या देवेभ्य इत्येतद् वैश्वदेवं पशौ ॥ ११ ॥

अथोल्लुकमादायाग्रीत् पुरस्तात्प्रतिपद्यते । अग्निमेवैतत्पुरस्तात्करोति । अग्निः पुरस्तान्नाश्रा रुक्षा-
स्यपद्मन्नेति । अथाभयेनानाष्ट्रेण पशुं नयन्ति । तं वपाश्रपणीभ्यां प्रतिप्रस्थातान्वारभते । प्रति-
प्रस्थातारमध्वर्युः । अध्वर्युं यजमानः ॥ ९ ॥

तदाहुः—नैष यजमानेनान्वारभ्यः । मृत्युवे ह्येतं नयन्ति । तस्मान्नान्वारभेतेति । तदन्वेवारभेत ।
न वाऽएतं मृत्युवे नयन्ति—यं यज्ञाय नयन्ति । तस्मादन्वेवारभेत । यज्ञाद् देवात्मानमन्तरियात्-
यन्नान्वारभेत । तस्मादन्वेवारभेत । तत् परोक्षमन्वारब्धं भवति । वपाश्रपणीभ्यां प्रतिप्रस्थाता ।
प्रतिप्रस्थातारमध्वर्युः । अध्वर्युं यजमानः । एतद् परोक्षमन्वारब्धं भवति ॥ १० ॥

अथ स्तीर्णायै वेदे द्वे तृणेऽध्वर्युरादत्ते । स आश्राव्याह—‘ उपप्रेष्य । होतर्हव्या देवेभ्य इति ।
एतद् वैश्वदेवं पशौ ॥ ११ ॥

अथाग्रीध्रप्रतिप्रस्थात्रध्वर्युयजमानानां शमित्रं प्रति ‘गमनमाह—अथोल्लुकमादायाग्रीदित्यादिना । उल्मु-
कस्य पुरोगमनप्रयोजनमाह—अग्निमेवैतदिति । ततश्च किमित्यत आह—अग्निः पुरस्तादिति । अग्न्यनुगमनं
न युक्तमिति ॥ ९ ॥

तदाहुरिति । तेषामभिप्रायमन्यथयति—न वा एनमिति । केवलहननार्थं नयनं चेत् मृत्युवे नयति ।
यज्ञार्थं नयनं पशोः स्वर्गप्राप्त्यर्थत्वात् मृत्युवे नयनमिति स्वपक्षे शङ्कितं बाधं परिहृत्य विपक्षे बाधमाह—यज्ञाद्
देवात्मानमिति । तस्मिन् समये प्रतिप्रस्थाता वपाश्रपणीभ्यां कार्ध्मर्यमयीभ्यां पशुम् अन्वारभते, तमनु अध्वर्युश्च;
अतस्ताभ्यां व्यवधानात् प्रियमाणस्य पशोः न साक्षादन्वारम्भो भवति । अतोऽपि नोक्त इत्यर्थः ॥ १० ॥

अथ स्तीर्णायै वेदे द्वे तृणे अध्वर्युरादत्त इति । अन्वारम्भसमये वेद्यास्तीर्णे बर्हिषि, तृणद्वयमादाय

१—“ आहवनोयोल्लुकमादायाग्रीभिः समन्तं पर्येति पञ्चाज्यशामित्रदेशयूपचात्वालाहवनीयान् । आज्यपशुशामित्रान्वा । प्रति-
प्राप्त्योल्लुकं तावत्प्रतिपद्येति ” इति । का. श्रौ. सू. ६ । ९७-९९ ।

२—पुरादायोदह् प्रतिपद्यते । पशुब्रान्वक् । प्रतिप्रस्थाताऽन्वारभत एनं वपाश्रपणीभ्यां कार्ध्मर्यमयीभ्यां द्विशाखाऽविशा-
खाभ्याम् । तमध्वर्युयजमानोऽध्वर्युम् । वेदिनृणेऽध्वर्युरादायाऽश्राव्याहोपप्रेष्यहोतर्हव्यादेवेभ्य इति । का. श्रौ. सू. १००-१०४ ।

(शावु) अथ वाचयति । रेवति यजमान इति वाग्वै रेवती सा यद्वा-
ग्वहु वदति तेन वाग्रेवती प्रियं धा आविशेत्यनार्तिमाविशेत्येवैतदाहो-
रोरन्तरिक्षात्सजूर्द्धेवेन वातेनेत्यन्तरिक्षं वा ऽअनु उक्षश्चरत्यमूलमुभयतः
परिच्छिन्नं यथायं पुरुषो ऽमूल ऽउभयतः परिच्छिन्नोऽन्तरिक्षमनुचरति
तद्वातेनैनं संविदानान्तरिक्षाद्गोपायेत्येवैतदाह यद्वाहोरोरन्तरिक्षात्सजूर्-
द्धेवेन वातेनेति ॥ १२ ॥

(त्य) अस्य हविषस्तमुना यजेति । वाचमेवैतदाहानार्तस्यास्य
हविष आत्मना यजेति समस्य तन्वा भवेति वाचमेवैतदाहानार्तस्यास्य
हविषस्तन्वा सम्भवेति ॥ १३ ॥

अथ वाचयति—“रेवति यजमाने ”—(वा. सं. ६ । ११) इति । वाग्वै रेवती । सा यद्वाग्
वहु वदति—तेन वाग्रेवती । “ प्रियं धा आविश ”—(वा. सं. ६ । ११) इति । अनार्तिमा-
विशेत्येवैतदाह—“उरोरन्तरिक्षात् सजूर्द्धेवेन वातेन ”—(वा. सं. ६ । ११) इति । अन्तरिक्षं
वाऽअनु उक्षश्चरत्यमूलमुभयतः परिच्छिन्नम्—यथायं पुरुषोऽमूलमुभयतः परिच्छिन्नोऽन्तरिक्षमनुचरति ।
तद्वातेनैनं संविदानान्तरिक्षाद्गोपायेत्येवैतदाह—यदाह—उरोरन्तरिक्षात्सजूर्द्धेवेन वातेनेति ॥ १२ ॥

“ अस्य हविषस्तमुना यज ”—(वा. सं. ६ । ११) इति । वाचमेवैतदाह—अनार्तस्यास्य
हविष आत्मना यजेति । “ समस्य तन्वा भव ”—(वा. सं. ६ । ११) इति । वाचमेवैतदाह;
अनार्तस्यास्य हविषस्तन्वा सम्भवेति ॥ १३ ॥

अन्वारमते । ‘ सः ’ तृणप्रहीता अध्वर्युः आश्रावणमुक्त्वा, प्रपद्य, “ होतर्हव्या देवेभ्यः ”—‘ इति ’ आह ।
होतुर्हव्यान्युद्दिश्य, देवेभ्य उपप्रेष्य, मैत्रावरुणप्रेषादनन्तरमध्वर्युप्रेषं पठतीति तस्यार्थः । अत्र ‘ देवेभ्यः ’—
इत्यभिधानादेव पशोर्वैश्वदेवत्वापादनम् ॥ ११ ॥

अथ वाचयतीति । रेवतीति । हे ‘ रेवति ’ रयिमति धनवति वाग्देवते ‘ यजमाने ’ ‘ प्रियम्
अभिमतम् अनार्त्तिलक्षणं ‘ धाः ’ धेहि । दधातेर्लुङि सिचो लुकि रूपम् । यद्वा दधातेः क्प् । धारयित्री
त्वम् आविशदिन्द्रियमिति सम्बन्धः, अनार्त्तिं कुर्वित्यर्थः । यद्वा अनार्तस्यास्य हविषः आत्मना यजेति वक्ष्य-
माणात्वात् ‘ प्रियम् ’ अनार्त्तिं कर्तुं पशूनांविशेत्यर्थः । हे वाग्देवि ! ‘ उरोः अन्तरिक्षात् ’ विस्तीर्णादन्तरि-
क्षात् ‘ वातेन ’ ‘ सज्जः ’ समानप्रीतिः सती यजमानम् अन्तरिक्षाद्, ‘ गोपाय ’—इति शेषः । किञ्च ‘ अस्य
हविषः ’ यज्ञपशुलक्षणस्य हविषः ‘ त्मना ’ आत्मना, स्वरूपेण ‘ यज ’ । ‘ अस्य ’ ‘ पशोः ’ ‘ तन्वा
सम्भव ’ शरीरेण सम्भव । हे रेवति ! यजमानपशौ च सम्भूय यागं साधयेत्यर्थः । अत्रत्यरेवतीशब्दस्य
वाग्वाचकत्वमुपपादयति—सा यद्वाग् बहु वदति तेन वाग् रेवतीति । तदपेक्षितं दानादिधनार्जनं लोक-
प्रसिद्धम् । प्रियशब्दार्थमाह—अनार्त्तिमाविशेति । न विद्यते आर्त्तिरस्मिन्नित्यनार्त्तिः, प्रियः पदार्थः । उरो-

तद्यत्रैनं विशसन्ति । तत्पुरस्तात्तृणमुपास्यति वर्षो वर्षीयसि यज्ञे यज्ञपतिं धा इति बर्हिरेवास्मा ऽएतत्स्त्वृणात्यस्कन्नं हविरसदिति तद्य-
देवास्यात्र विशस्यमानस्य किञ्चित्स्कन्दति तदेतस्मिन्प्रतितिष्ठति तथा
नामुया भवति ॥ १४ ॥

(त्व) अथ पुनरेत्याहवनीयमभ्यावृत्यासते । नेदस्य सञ्ज्ञप्यमानस्या-
ध्यक्षा असामेति तस्य न कूटेन प्रघ्नन्ति मानुषं हि तन्नो ऽएव पश्चात्कर्णं
पितृदेवत्यं हि तदपिगृह्य वैव मुखं तमयन्ति वेष्कं वा कुर्वन्ति तन्नाह
जहि मारयेति मानुषं हि तत्सञ्ज्ञपयान्वगच्छति तद्धि देवत्रा स यदा-
हान्वगच्छित्येतर्हि ह्येष देवाननुगच्छति तस्मादाहान्वगच्छति ॥ १५ ॥

तद् यत्रैनं विशसन्ति—तत् पुरस्तात्तृणमुपास्यति । “वर्षो वर्षीयसि यज्ञे यज्ञपतिं धाः”—
(वा. सं. ६ । ११) इति । बर्हिरेवास्मा ऽएतत् स्त्वृणाति । अस्कन्नं हविरसत्—इति । तद् यदेवा-
स्यात्र विशस्यमानस्य किञ्चित् स्कन्दति—तदेतस्मिन् प्रतितिष्ठति—तथा नामुया भवति ॥ १४ ॥

अथ पुनरेत्याहवनीयमभ्यावृत्यासते नेदस्य सञ्ज्ञप्यमानस्याध्यक्षा असामेति । तस्य न कूटेन
प्रघ्नन्ति । मानुषं हि तत् । नोऽएव पश्चात्कर्णम् । पितृदेवत्यं हि तत् । अपिगृह्य वैव मुखं तमयन्ति ।
वेष्कं वा कुर्वन्ति । तन्नाह जहि मारय—इति । मानुषं हि तत् । सञ्ज्ञपय, अन्वगन्—इति । तद्धि
देवत्रा । स यदाह—अन्वगच्छति । एतर्हि ह्येष देवाननुगच्छति । तस्मादाह—अन्वगच्छति ॥ १५ ॥

रन्तरिक्षादित्यभिधानस्य प्रयोजनमाह—अन्तरिक्षं वा अनु रक्षश्चरतीत्यादिना । ‘अमूलं’ मूलसम्बन्धरहितम् ।
न केवलममूलमेव, किन्तु ‘उभयतः’ उपरि अधस्ताच्च ‘परिच्छिन्नम्’ संश्लेषरहितं सद्रक्षश्चरति । तत्र
दृष्टान्तः—यथायं पुरुष इति । ‘तत्’ तेन, अन्तरिक्षे रक्षःसञ्चारकारेणैतस्माद् वातादान्तरिक्षाद् गोपायती-
त्याह मन्त्रः । अस्य हविषस्मना यज—इत्यस्याभिप्रायमाह—वाचामेवैतदाहेति । एतच्चयमेव विशदयति—
अनार्त्तस्यास्येति । एतद्वीरूपः सन् देवान् प्रीणातीत्यर्थः । एवमुत्तरवाक्यमपि व्याख्येयम् ॥ १२ ॥ १३ ॥

तद्यत्रैनं विशसन्तीति । (“पश्चात्तृणमुपास्यति वर्षो वर्षीयसीति” का.श्रौ.सू. ६।१०९) वर्षीयसीति ।
विशसनप्रदेशेऽध्वर्युः तृणमुपास्यति—हे तृण ! ‘वर्षः’ वर्षीयः प्रवृद्धं त्वं ‘वर्षीयसि’ प्रवृद्धे ‘यज्ञपतिं’
‘धाः’ स्थापय । एतद्वर्हिस्तरणेन रथापनीयमिति स्तौति—बर्हिरेवास्मा एतदित्यादिना । ‘अस्मै’ पशवे ।
तदपि किमर्थमित्यत आह—अस्कन्नं हविरसदिति । तद् विशदयति—तद् यदेवेति । ‘तत्’ अन्यत्र
पतितमपि ‘एतस्मिन्’ केवलबर्हिषि ‘प्रतितिष्ठति’ । तथा नामुया भवतीति । ‘तथा’ कृते सति अन्यत्र
पतितमङ्गम ‘अमुया’ अमुत्र, अन्तरिक्षेऽनभिमतप्रदेशे ‘न भवति’ न विनश्यतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

अथ पुनरेत्याहवनीयमिति । पुनराहवनीयमभ्यावर्त्तनस्याभिप्रायमाह—नेदस्येति । ‘अध्यक्षाः’ न
भवामेति, सन्निहिताः सन्तो वा रथितारो न भवामेति । न कूटेनेति । ‘कूटेन’ शृङ्गेण साधनेन, शृङ्गं गृहीत्वा,

तद्यत्रैनं निविध्यन्ति तत्पुरा सञ्ज्ञपनाज्जुहोति स्वाहा देवेभ्य इत्यथ यदा ग्राह सञ्ज्ञतः पशुरित्यथ जुहोति देवेभ्यः स्वाहेति पुरस्तात्स्वाहा कृतयो वा ऽअन्ये देवा ऽउपरिष्ठात्स्वाहाकृतयोऽन्ये तानेवैतत्प्रीणाति तु ऽएनमुभये देवाः प्रीताः स्वर्गं लोकमभिवहन्ति ते वा ऽएते परिपशव्ये ऽइत्याहुती स यदि कामयेत जुहुयादेते यद्यु कामयेतापि नाद्रियेत ॥१६॥

इति पष्ठप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ ६।२ ॥ (८।३)

तद् यत्रैनं निविध्यन्ति, तत्पुरा सञ्ज्ञपनाज्जुहोति—“ स्वाहा देवेभ्यः ”—(वा. सं. ६।११) इति । अथ यदा ग्राह—सञ्ज्ञतः पशुरिति—अथ जुहोति—“ देवेभ्यः स्वाहा ”—(वा. सं. ६।११) इति । पुरस्तात् स्वाहाकृतयो वाऽअन्ये देवाः, उपरिष्ठात् स्वाहाकृतयोऽन्ये । तानेवैतत् प्रीणाति त एनमुभये देवाः प्रीताः स्वर्गं लोकमभिवहन्ति । ते वाऽएते परिपशव्येऽइत्याहुती । स यदि कामयेत—जुहुयादेते । यद्यु कामयेत—अपि नाद्रियेत ॥ १६ ॥

न हन्यात् । नैव कर्णस्य पश्चाद्भागमग्रभागं वा गृहीत्वा । तर्हि कथम् ? ‘ मुखमपिगृह्य ’ म्लानं कुर्यात् । ‘ वेष्कं ’ मुखवेष्टनं च शब्दाभावाय कुर्यात् ॥

सञ्ज्ञपनप्रकारः सूत्रे दर्शितः—“ तस्मिन्नेन निग्नन्ति प्रत्यक्छिरसमुदक्पादं, प्राक्छिरसं वा, सङ्गृह्य मुखं तमयन्त्यवाश्यमानम्, वेष्केण वा, एत्याहवनीयमावृत्त्यासते, सञ्ज्ञपयान्वगन्तित्येव ब्रूयात् ”—इति । (का. श्रौ. सू. ६।११०—११९) ‘ जहि ’ ‘ मारय ’ इत्यादि मानुषवधवत् क्रूरवचनं न ब्रूयात्, किन्तु हे शमितः ! ‘ सञ्ज्ञपय ’ असौ तु ‘ अन्वगन् ’ अनुगतोऽभूत् । तद्वीत्यादि । स्पष्टम् ॥ १९ ॥

तद्यत्रैनं निविध्यन्तीति । ‘ सञ्ज्ञपनात् ’ प्राक् “ स्वाहा देवेभ्यः ” ‘ इति ’ जुहुयात् । सञ्ज्ञपनानन्तरं “ देवेभ्यः स्वाहा ” ‘ इति ’ जुहुयात् । होमभेदेन स्वाहाकारप्रयोगवैपरीत्यम् । प्रयोजनाभिधानेन प्रशंसति—पुरस्तात् स्वाहाकृतयो वा अन्ये देवा इत्यादिना । एतयोराहुत्योर्नाम करोति—ते वा एते परिपशव्ये इत्याहुती इति । उक्ते द्वे आहुती ‘ परिपशव्ये ’ परित आज्यं तयोः पशोर्हितं यतः, अत ‘ परिपशव्ये ’ इति नामधेये इत्यर्थः । “ उगावादिभ्यो यत् ”—(पा. सू. ९।१।२) इति यत्, “ ओर्गुणः ”—(पा. सू. ६।४।१४६) इति भसञ्ज्ञकस्य गुणः । एतयोरनुष्ठाने ऐच्छिकत्वमाह—स यदि कामयेतेति ॥ १६ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये तृतीये काण्डे

अष्टमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ ३-८-१ ॥

१-स्वाहा देवेभ्य इति जुहोति । २-देवेभ्यः स्वाहेति जुहोति का. श्रौ. सू. ६।१२०-१२१ । ३-नैवैत जुहुयात् । का. श्रौ. सू. ६।१२२ ।

यदा प्राह सञ्ज्ञतः पशुरिति । (त्य) अथाध्वर्युराह नेष्टः पत्नीमुदान-
येत्युदानयति नेष्टा पत्नीं पात्रेजनं विभ्रतीम् ॥ १ ॥

तां वाचयति । नमस्तऽआतानेति यज्ञो वाऽआतानो यज्ञश्च हि तन्वते
तेन यज्ञ आतानो जघनाद्धो वाऽएष यज्ञस्य यत्पत्नी तामेतत्प्राचीं यज्ञं
प्रसादयिष्यन्भवति तस्माऽएवैतद्यज्ञाय निहुते तथो हैनामेष यज्ञो न
हिनस्ति तस्मादाह नमस्तऽआतानेति ॥ २ ॥

(त्य) अनर्वा प्रेहीति । (त्य) असपत्नेन प्रेहीत्येवैतदाह घृतस्य
कुल्याऽउपऽऋतस्य पथ्याऽअनुति साधूपेत्येवैतदाह देवीरापः शुद्धा
वोद्धुं सुपरिविष्टा देवेषु सुपरिविष्टा वयं परिवेष्टारो भूयास्मेत्यप एवैत-
त्पावयति ॥ ३ ॥

यदा प्राह-सञ्ज्ञतः पशुरिति । अथाध्वर्युराह-नेष्टः पत्नीमुदानयेति । उदानयति नेष्टा पत्नीं-
पात्रेजनं विभ्रतीम् ॥ १ ॥

तां वाचयति । “ नमस्तऽआतान ”—(वा० सं० ६ । १२) इति । यज्ञो वाऽआतानः ।
यज्ञं हि तन्वते-तेन यज्ञ आतानः । जघनाद्धो वाऽएष यज्ञस्य-यत्पत्नी । तामेतत् प्राचीं यज्ञं प्रसाद-
यिष्यन् भवति । तस्माऽएवैतद्यज्ञाय निहुते । तथो हैनामेष यज्ञो न हिनस्ति । तस्मादाह-
नमस्तऽआतानेति ॥ २ ॥

“ अनर्वा प्रेहि ” (वा० सं० ६ । १२) इति । असपत्नेन प्रेहीत्येवैतदाह । “ घृतस्य
कुल्याऽउपऽऋतस्य पथ्याऽअनु ” (वा० सं० ६ । १२) इति । साधूपेत्येवैतदाह । “ देवीरापः
शुद्धा वोद्धुं सुपरिविष्टा देवेषु सुपरिविष्टा वयं परिवेष्टारो भूयास्म ” (वा० सं० ६ । १३)
इति । अप एवैतत्पावयति ॥ ३ ॥

मञ्जपनानन्तरप्रयोगमाह-यदा प्राह सञ्ज्ञतः पशुरित्यध्वर्युराहेत्यादिनां ॥ १ ॥

तां वाचयतीति ‘तां’ पशुं प्रति आगच्छतीं पत्नीं ‘वाचयति’ “नमस्ते आतान” इति । आसमन्तात् तन्वत
इत्यातानो यज्ञः हे आतान !—‘ते’ तुभ्यं ‘नमः’ । यज्ञ ! त्वम् ‘अनर्वा’ असपत्नः सन् प्रेहि । ‘घृतस्य कुल्याः’
उद्धादिषु ब्रह्माज्यसम्भवात् । ता विशिनष्टि—‘ऋतस्य पथ्याः’ इति । पथि भवा पथ्याः । ताः कुल्याः ‘अनु’
[लक्ष्य] ‘उप’ प्रेहीति सम्बन्धः । इत्थं यज्ञं प्रसाध्य, अथापः प्रसाधयति ‘सुपरिविष्टाः’ पात्रेषु परि-
पूरिताः ‘देवीः द्योतमानाः’ आपः । ‘शुद्धाः’ स्वभावतः संस्कारेण च विशुद्धाः सत्यो यूयं ‘देवेषु’ विषय-
भूतेषु पशुम् ‘वोद्धुम्’ अपहृत । ‘वयं’ च देवेषु मध्ये सुपरिविष्टाः, देवानां ‘परिवेष्टारः’ । नमस्कारवचनं

१-इह संहितायां “ माहिर्भूमां पृदाकुः ” (अ. ६ । १२) इति मन्त्रोऽधिकः पठ्यते । २-सञ्ज्ञतः पशुरितिप्रोक्ते श्रोतानुसङ्गत-
मित्याहासोमे । का. श्रौ. सू. ६ । ११७ । प्रतिप्रस्थातः पत्नीमुदानयेत्याहनेष्टारितिसोमे । का. श्रौ. सू. ६ । १२० । ३-पात्रे-
जनहस्तां वाचयति नयन्नयस्तआतानेति । का. श्रौ. सू. ६ । १२१ ।

(त्र्य) अथ पशोः प्राणानद्भिः पत्न्युपस्पृशति । तद्यदद्भिः प्राणानुपस्पृशति जीवं वै देवानां हविरमृतममृतानामुत्थैतुत्पशुं घ्नन्ति सुत्सञ्ज्ञपयन्ति सुद्विशासत्यापो वै प्राणास्तुदस्मिन्नेतान्प्राणान्दधाति तथैतुज्जीवमेव देवानां हविर्भवत्यमृतममृतानाम् ॥ ४ ॥

(मु) अथ यत्पत्न्युपस्पृशति । योषा वै पत्नी योषायै वा ऽइमाः प्रजाः प्रजायन्ते तुदेनमेतस्यै योषायै प्रजनयति तस्मात्पत्न्युपस्पृशति ॥ ५ ॥

सोपस्पृशति । व्याचं ते शुन्धामीति मुखं प्राणं ते शुन्धामीति नासिके चक्षुस्ते शुन्धामीत्युक्षौ श्रोत्रं ते शुन्धामीति कर्णौ नाभिं ते शुन्धामीति योऽयमुनिरुक्तः प्राणो मेढ्रं ते शुन्धामीति वा पायुं ते शुन्धामीति योऽयं

अथ पशोः प्राणानद्भिः पत्न्युपस्पृशति । तद्यदद्भिः प्राणानुपस्पृशति । जीवं वै देवानां हविः, अमृतममृतानाम् । अथैतत् पशुं घ्नन्ति । यत् सञ्ज्ञपयन्ति, यद्विशासति । आपो वै प्राणाः । तदस्मिन्नेतान् प्राणान् दधाति । तथैतज्जीवमेव देवानां हविर्भवति, अमृतममृतानाम् ॥ ४ ॥

अथ यत्पत्न्युपस्पृशति । योषा वै पत्नी । योषायै वाऽइमाः प्रजाः प्रजायन्ते । तद्एनमेतस्यै योषायै प्रजनयति । तस्मात्पत्न्युपस्पृशति ॥ ५ ॥

सोपस्पृशति । “वाचं ते शुन्धामि”-(वा. सं. ६ । १४) इति मुखम् । “प्राणं ते शुन्धामि”-(वा. सं. ६ । १४) इति नासिके । “चक्षुस्ते शुन्धामि”-(वा. सं. ६ । १४)

यज्ञातिक्रमपरिहारत्वेन प्रशंसति-जघनार्द्ध इति । यज्ञस्य जघनार्द्धे पत्नीशालायामवस्थिता पत्न्यपि जघनार्द्धे इत्युच्यते । ‘तां प्राड् नयति,’ तस्मिन् यज्ञायतने जघननिहवनकृता भवति । वृत्तकल्याणुपन्यासः, आगमनानुकूल्य-प्रदर्शनायेति व्याचष्टे-साधूपेत्येवैतदाहेति । उपेत्युपसर्गसामर्थ्यात् एतीति क्रिया सम्बध्यते । देवीराप इत्यादि-मन्त्रभागस्य तात्पर्यमाह-अप एवैतत्पावयतीति । अत्र ‘शुद्धा वोद्भवम्’-इति शुद्धिविधानात् शुद्धीकरणम् ॥ २ ॥ ३ ॥

अथ पशोरित्यादि । प्राणमुखनासाचक्षुरादीनि अद्भिः पत्नी ‘उपस्पृशति’ प्रक्षालयेदित्यर्थः । अपामुपस्पर्शनं पशोः सजीवत्वकरणात्मना प्रशंसति-जीवो वै देवानामित्यादिना । पदद्वयं व्याचष्टे-अमृतममृतानामिति । देवाः अमृताः अमृतधर्माणः, जीवनमप्यमृतं मृतिरहितम्; अतो योग्यत्वाद् देवानां जीवनं युज्यते । सञ्ज्ञपनविशसन उभे अपि हननात्मके, अतो हेतोरस्य पुनः प्राणापेक्षत्वात्, अपां च “आपोमयः प्राणः”-इति श्रुतेः प्राणरूपात्वात्, छिद्रेष्वपां प्रक्षेप एव प्राणनिवारणमित्यर्थः । तैतश्च देवानां सजीवं हविर्दत्तं भवति ॥ ४ ॥

अपामुपस्पर्शनं प्रशस्य, पत्नीकर्तृकत्वं प्रशंसति-अथ यत् पत्न्युपस्पृशति ; योषा वा इत्यादिना ॥ ५ ॥

अवयवावयविभेदेनोपस्पर्शनमन्त्रभागमाह-सोपस्पृशतीति । वाचं ते शुन्धामीति मुखमिति । ‘मुखं’

१-पशोः प्राणान् छुंयति पत्नी । का. श्रौ. सू. ६ । १२३ । २-मुखं नासिके चक्षुषी कर्णौ नाभिं मेढ्रं पायुं पादां स ह्यव्याचं ते शुन्धामीति प्रतिमन्त्रम् । शेषेण यजमानश्च शिरः प्रमृत्यनुषिष्यतः । का. श्रौ. सू. ६ । १२४ । १२५ ।

पश्चात्प्राणस्तुत्प्राणान्दधाति तत्समीरयत्युथस^१ङ्कुत्य पदश्चरित्रांस्ते
शुन्धामीति पद्भिर्वै प्रतितिष्ठति प्रतिष्ठित्याऽएव तदेनं प्रतिष्ठापयति ॥ ६ ॥

(त्वु) अथ वा आपः परिशिष्यन्ते । (न्तेऽर्द्धा) अर्द्धा वा यावत्यो वा
ताभिरेनं यजमानश्च शीर्षतोऽग्रेऽनुपिञ्चतस्तुत्प्राणांश्चैवास्मिस्तत्तौ धत्तस्तु
चैनमतः समीरयतः ॥ ७ ॥

(स्त) तद्यत्कूरीकुर्वन्ति । यदास्थापयन्ति शान्तिरापस्तुदद्भिः शान्त्या
शमयतस्तुदद्भिः सन्धत्तः ॥ ८ ॥

(स्ता) तावनुपिञ्चतः । (तो) मुनस्तऽआप्यायतां वाक्तऽआप्यायतां
प्राणस्तऽआप्यायतां चक्षुस्तऽआप्यायतांश्च श्रोत्रं तऽआप्यायतामिति

इति अक्षयौ । “ श्रोत्रं ते शुन्धामि ”—(वा. सं. ६ । १४) इति कर्णौ । “ नाभिं ते शुन्धामि ”
(वा. सं. ६ । १४) इति—योऽयमनिरुक्तः प्राणः । “ मेढूं ते शुन्धामि—” (वा. सं. ६ । १४)
इति वा, “ पायुं ते शुन्धामि ”—(वा. सं. ६ । १४) इति—योऽयं पश्चात्प्राणः । तत् प्राणान्
दधाति । तत् समीरयति । अयं संहृत्य पदः—“ चरित्रांस्ते शुन्धामि ”—(वा. सं. ६ । १४)
इति । पद्भिर्वै प्रतितिष्ठति । प्रतिष्ठित्याऽएव । तदेनं प्रतिष्ठापयति ॥ ६ ॥

अथ वा आपः परिशिष्यन्ते—अर्द्धा वा, यावत्यो वा । ताभिरेनं यजमानश्च शीर्षतोऽग्रेऽनुपिञ्चतः ।
तत् प्राणांश्चैवास्मिस्तत्तौ धत्तः । तच्चैनमतः समीरयतः ॥ ७ ॥

तद् यत् कूरीकुर्वन्ति—यदास्थापयन्ति । शान्तिरापः । तदद्भिः शान्त्या शमयतः, तदद्भिः ।
सन्धत्तः ॥ ८ ॥

तावनुपिञ्चतः । “ मनस्तऽआप्यायतां, वाक्तऽआप्यायतां, प्राणस्तऽआप्यायतां,
चक्षुस्तऽआप्यायतां, श्रोत्रं तऽआप्यायताम् ”—(वा. सं. ६ । १५)—इति । तत् प्राणान्

वदनम् । हे पशो ! ‘ ते ’ ‘ प्राणं ’ प्राणनम्, नासिकाभ्यामुत्पद्यमानं प्राणवायुम् ‘ शुन्धामि ’ विशुद्धं करोमि
एवमुत्तरापि योज्यम् । चक्षुःश्रोत्रे दर्शनश्रवणशक्तीन्द्रिये । “ नाभिं ते शुन्धामि ”—इति ‘ अनिरुक्तम् ’
अनभिव्यक्तप्राणम् ; अथवा किमनिरुक्तेन प्राणेन ? “ मेढूं ते ”—इति ब्रूयात् । ‘ पश्चात्प्राणः ’ अधस्ताद्
वर्त्तमानोऽपानः, तं तत्र पादौ स्थापितवान् भवति । ‘ अथ संहृत्य पदः ’ पादानेकीकृत्य “ चरित्रांस्ते
शुन्धामि ”—इति ‘ पादानपि शोधयेत् । पादशोधनं शंसति—पद्भिर्वै इति ॥ ६ ॥

अथ वा आपः परिशिष्यन्ते इति । परिशिष्टाभिः अर्द्धाभिरुत्पीयसीभिर्वा यजमानः पत्नी च पशोः
शीर्षाग्रं प्रथमं तदारभ्य निषिञ्चतः ‘ तौ ’ पत्नीयजमानौ ‘ तत् ’ तेन निषिञ्चनेन ‘ पशोः ’ ‘ प्राणान् ’ धत्तः
धारयतः । ‘ तत् तेन ’ एनं पशुम् ‘ अतः ’ अस्मात् स्थानात् ‘ समीरयतः ’ ॥ ७ ॥

तद् यत् कूरीकुर्वन्तीति । ‘ आस्थापयन्ति ’ सञ्ज्ञपयन्तीत्यर्थः ॥ ८ ॥

तावनुपिञ्चत इत्यादि । तदेव कूरीकरणं ‘ तौ ’ पत्नीयजमानौ ‘ अनुपिञ्चतः ’ शिरसि अवशिष्टोदक-

तुत्प्राणान्धत्तस्तत्समीरयतो युत्ते क्रूरं यदास्थितं तुत्त ऽआप्यायतां
निष्टयायतामिति ॥ ९ ॥

तद्यत्कूरीकुर्वन्ति । युदास्थापयन्ति शान्तिरापस्तुदद्भिः शान्त्या शमय-
तस्तुदद्भिः सुन्धत्तस्तुत्ते शुध्यत्विति तन्मेध्यं कुरुतः शमहोभ्य इति
जघनेन पशुं निनयतः ॥ १० ॥

(स्त) तद्यत्कूरीकुर्वन्ति । युदास्थापयन्ति नेदेतदन्वशान्तान्यहोरात्राण्य-
सन्निति तस्माच्छमहोभ्य इति जघनेन पशुं निनयतः ॥ ११ ॥

(तोऽथो) अथोत्तानं पशुं पर्यस्यन्ति । स तृणमन्तुर्द्धात्योषधे त्राय-
स्वेति वृज्रो वा ऽअसिस्तुथो हैनमेव वृज्रोऽसिर्नु हिनस्त्युथासिनाभिनि-

धत्तः, तत् समीरयतः । “यत्ते क्रूरं यदास्थितं तत्तऽआप्यायतां निष्टयायताम्”-
(वा. सं. ६ । १५)-इति ॥ ९ ॥

तद् यत् कूरीकुर्वन्ति-यदास्थापयन्ति । शान्तिरापः । तदद्भिः शान्त्या शमयतः । तदद्भिः
सन्धत्तः । “तत्ते शुध्यतु”-(वा. सं. ६ । १५)-इति । तन्मेध्यं कुरुतः । “शमहोभ्यः”-
(वा. सं. ६ । १५)-इति । जघनेन पशुं निनयतः ॥ १० ॥

तद् यत् कूरीकुर्वन्ति-यदास्थापयन्ति । नेदेतदन्वशान्तान्यहोरात्राण्यसन्निति । तस्माच्छमहोभ्य
इति । जघनेन पशुं निनयतः ॥ ११ ॥

अथोत्तानं पशुं पर्यस्यन्ति । स तृणमन्तुर्द्धाति । “ओषधे त्रायस्व”-(वा. सं. ६ । १५)-

स्यैकदेशेनानुषिञ्चनं कुर्याताम् । शिरस्सेचनमन्त्रमाह-मनस्त इति । मन आदिपञ्चकस्य शिरःस्थानात् तैः पञ्चभि-
र्मन्त्रैः शिरो निषिञ्चत । तत्प्राणान्धत्तस्तत्समीरयत इत्याप्यायनप्रयोजनाभिधानम् । इतराङ्गनिषेकमन्त्र-
माह-यत् क्रूरं ते यदास्थितमिति । “यत्ते क्रूरम्”-इत्यस्य व्याख्यानं ‘यदास्थितम्’ इति । आस्था
सञ्ज्ञातिः, इत्युक्तम् । न हि सञ्ज्ञापनादन्यत् क्रूरमस्ति । ‘तत् ते आप्यायताम्’, कोऽर्थः ? ‘निष्टयायताम्’
संहतं भवत्वित्यर्थः ॥ ९ ॥

तद्यत् कूरीकुर्वन्तीति । ‘ते’ तव ‘तत्’ निष्ठितमङ्गं ‘शुध्यतु’ मेध्यं भवतु ॥ १० ॥

तद्यत्कूरीकुर्वन्तीति । पशोर्जघनाद्भ्यस्य समन्त्रकं निनयनं विधत्ते-शमहोभ्य इतीति । जघनेनेति । पशो-
र्जघनप्रदेशं निनयतः स्थानभेदेन मन्त्रभेदं सूत्रकार आह-“शेषेण यजमानश्च शिरःप्रभृत्यनुषिञ्चतः, मनस्त
इति शिरः, यत् ते क्रूरमित्यङ्गानि, शमहोभ्यः इति पश्चात् पशोर्निषिञ्चतः”-इति (का. श्रौ. सू. १२९
१२७) । मन्त्रे अहर्विषयं यत्सुखप्रार्थनमस्ति, तत्र कारणमाह-यत्कूरीकुर्वन्तीति ॥ ११ ॥

विशसनप्रयोगमाह-अथोत्तानमिति । असिनाभिनिदधाति । अत्रासेः कर्मभूतस्य कारणत्वोपचारेण
तृतीया ॥ १२ ॥

१-मनस्त इति शिरः । अनुषिञ्चत इति पूर्वसुत्रादनुवर्तते । द्विवचनाद्यजमानः पत्नी च । का० श्रौ० सू० ६।१२५ । २-यत्ते-
क्रूरमित्यङ्गानि । का. श्रौ. सू. ६ । १२५ । ३-शमहोभ्य इति पश्चात्पशोर्निषिञ्चतः । स्वरूपावगुह्यासं प्रयच्छन्नाहिषा ते प्रहता
धीरास्त्विति । का. श्रौ. सू. ६ । १२७ । ४-उत्तानं पशुं कृत्याऽप्रेण नाभि तृणं निदधात्योषध इति । का. श्रौ. सू. ६ । १२८ ।

दधाति स्वधिते मैन॑त् हि॑त्सीरिति वृज्रो वा ऽअसिस्तुथो हैनमे॑ष वृज्रो-
ऽसिर्न हिन॑स्ति ॥ १२ ॥

सा या प्र॒ज्ञाता॑श्रिः । (स्तु) तयाभिनि॑दधाति सा हि यजुष्कृ॒ता मे॒ध्या
तद्यद॑ग्रं तृण॑स्य तत्सव्ये पाणौ कुरु॑तेऽथ यदु॒ध्रं तदक्षि॑णेनादत्ते ॥ १३ ॥
स यत्रा॑च्छयति । यत एतल्लो॑हितमुत्प॒तति॑ तदुभय॑तोऽनक्ति रक्ष॑सां
भागोऽसी॑ति रक्ष॑सां ह्येष॑ भागो यदसृ॑क् ॥ १४ ॥

(क्तु) तदुपा॑स्याभितिष्ठति । (ती) इदम॑हं रक्षोऽभिति॑ष्ठामीदम॑हं
रक्षोऽव॑बाध ऽइदम॑हं रक्षोऽध॑मन्तमो नयामी॑ति तद्यज्ञे॑नैवैतन्ना॒ष्टा
रक्षा॑स्यव॒बाधते॑ तद्यद॑मूलमुभय॑तः पुरिच्छि॑न्नं भवत्य॑मूलं वा ऽइदमु॑भ-
यतः पुरिच्छि॑न्नं रक्षोऽन्त॑रिक्षमनुचरति यु॒थायं पुरु॑षोऽमूल॑ उभय॑तः पुरि-
च्छि॑न्नोऽन्त॑रिक्षमनुचरति तस्मा॑दमूलमुभय॑तः पुरिच्छि॑न्नं भवति ॥ १५ ॥

इति । वृज्रो वाऽअसिः । तथो हैनमे॑ष वृज्रोऽसिर्न हिन॑स्ति । अथासि॑नाभिनि॒दधाति॑-
“स्वधिते मैनं हिंसीः”-(वा. सं. ६ । १५)-इति । वृज्रो वाऽअसिः । तथो हैनमे॑ष वृज्रो-
ऽसिर्न हिन॑स्ति ॥ १२ ॥

सा या प्र॒ज्ञाता॑श्रिस्तयाभिनि॑दधाति । सा हि यजुष्कृ॒ता मे॒ध्या । तद् यद॑ग्रं तृण॑स्य-तत्सव्ये
पाणौ कुरु॑ते । अथ यद॑ बु॒ध्रं-तद् दक्षि॑णेनादत्ते ॥ १३ ॥

स यत्रा॑च्छयति, यत एतल्लो॑हितमुत्प॒तति॑-तत् उभय॑तोऽनक्ति । “रक्ष॑सां भा॒गोऽसि॑”-
(वा. सं. ६ । १६)-इति । रक्ष॑सां ह्येष॑ भा॒गो-यदसृ॑क् ॥ १४ ॥

तदुपा॑स्याभितिष्ठति । “इदम॑हं रक्षोऽभिति॑ष्ठामि । इदम॑हं रक्षोऽव॑बाधे । इदम॑हं
रक्षोऽध॑मन्तमो नयामी॑”-(वा. सं. ६ । १६)-इति । तद् यज्ञे॑नैवैतद् ना॒ष्टा रक्षा॑स्यव॒बाधते॑ ।

सा या प्र॒ज्ञाता॑श्रिरिति । ‘या’ पूर्वं प॒ञ्चज॑नायासीत्, याभिनि॑दध्यात्, सा यथा प॒शोरु॑परि भवति,
तथा स्थापयित्वा वि॒न्द्याद॑भिनिधानं छेद॒नोपल॑क्षणतया भवितव्यमिति । अत्र हेतुमाह-सा हि यजुष्कृ॒तेति॑ ॥ १३ ॥

स यत्रा॑च्छयतीति । तदुभय॑तोऽनक्तीत्यादि । ‘तत्’ तस्य छिन्नस्य दर्भस्य यत् अग्रम्, तत् सव्ये
पाणौ गृहीत्वा; यन्मूलम्, तद् दक्षिणेनादाय; ‘यत्र’ यस्मिन् प्रदेशे ‘आच्छयति’ आच्छिनन्ति, तत्र
प्रदेशे ‘यतः’ यस्मात् ‘लोहितमुत्पतति’ ‘तत्’ तत्र मूलतृणस्य ‘उभयतः’ मूलमग्रं ‘अनक्ति’ “रक्ष-
सामिति” मन्त्रेणेति ॥ १४ ॥

तदुपा॑स्याभितिष्ठतीति । ‘तत्’ दर्भागम् । इदम॑हमिति-यजमानोऽतिक्रामति । ‘इदम्’ इदानीम् अनेन

१-इह संहितायां ‘निरस्त २ रक्षः’ इत्याधिकं पठ्यते । २-स्वधित इति प्रज्ञातयाऽभिनिधाय छित्वाग्रं सव्ये कृत्वा दक्षिणेन
मूलमुभयतोऽनक्ति लोहितेन रक्षसामिति । का. श्रौ. सू. ६ । १२९ ॥ ३-निरस्तमित्यपास्यति । उत्करे इति शेषः । रुधिराक्तं
तृणमूलमिति कर्म । इदम॑हमित्यभितिष्ठति यजमानः का० श्रौ० सू० ६ । १३०-१३१ ।

(त्वु) अथ वपासुत्खिदन्ति । तया वपाश्रपण्यौ प्रोर्णौति घृतेन द्यावा-
पृथिवी प्रोर्णुवाथामिति तदिमे द्यावापृथिवीऽऊर्जा रसेन भाजयत्यनयो-
रूर्जं रसं दधाति ते रसवत्याऽऽपजीवनीयेऽङ्गमाः प्रजाऽऽपजीवन्ति ॥ १६ ॥

कार्ष्मर्यमय्यौ वपाश्रपण्यौ भवतः । (तो) यत्र वै देवा अग्रे पशुमा-
लेभिरे तदुदीचः कृष्यमाणस्यावाङ्मेधः पपात सु ऽएष वनस्पतिरजा-
यत तद्यत्कृष्यमाणस्यावाङ्पतत्तस्मात्कार्ष्मर्यस्तेनैवैनमेतन्मेधेन समर्द्ध-
यति कृत्स्नं करोति तस्मात्कार्ष्मर्यमय्यौ वपाश्रपण्यौ भवतः ॥ १७ ॥

तद् यद्मूलमुभयतः परिच्छिन्नं भवति । अमूलं वाऽङ्गमुभयतः परिच्छिन्नं रक्षोऽन्तरिक्षमनुचरति-
यथायं पुरुषोऽमूल उभयतः परिच्छिन्नोऽन्तरिक्षमनुचरति । तस्माद्मूलमुभयतः परिच्छिन्नं भवति ॥ १६ ॥

अथ वपासुत्खिदन्ति-तया वपाश्रपण्यौ प्रोर्णौति । “ घृतेन द्यावापृथिवी प्रोर्णुवाथाम् ”-
(वा. सं. ६ । १६)-इति । तदिमे द्यावापृथिवीऽऊर्जारसेन भाजयति । अनयोरूर्जं रसं दधाति ।
ते रसवत्याऽऽपजीवनीयेऽङ्गमाः प्रजाः उपजीवन्ति ॥ १६ ॥

कार्ष्मर्यमय्यौ वपाश्रपण्यौ भवतः । यत्र वै देवा अग्रे पशुमालेभिरे-तद् उदीचः कृष्यमाण-
स्यावाङ्मेधः पपात । स एष वनस्पतिरजायत । तद् यत् कृष्यमाणस्यावाङ्पतत्-तस्मात्
कार्ष्मर्यः । तेनैवैनमेतन्मेधेन समर्द्धयति-कृत्स्नं करोति । तस्मात्-कार्ष्मर्यमय्यौ वपाश्र-
पण्यौ भवतः ॥ १७ ॥

दर्भाक्रमणव्याजेन ‘ रक्षः ’ ‘ अभितिष्ठामि आक्रमामि । तथा ‘ अधमं तमः ’ निष्कृष्टमन्त्रकारं भूमेरवस्तादृष्ट-
मानं तम एव प्रापयामि । गतमन्यत् ॥ १६ ॥

अथ वपासुत्खिदन्तीति । तया वपाश्रपण्यौ प्रोर्णौतीति । ‘ तया ’ उद्धृतया वपया वपाश्रपण्योः
शाखयोरुपरि ‘ प्रोर्णौति ’ प्रच्छादयेत् । घृतेनेत्यादि, तत्र मन्त्रः । हे ‘ द्यावापृथिवी ’ द्यावापृथिवी ! युवां
वपाश्रपण्योराच्छादनद्वारा ‘ घृतेन ’ दीप्यमानेन वपापदार्थेन ‘ प्रोर्णुवाथां ’ प्रकर्षेणाच्छादयेथाम् । यद्वा विस्तृ-
त्वाद् वपाश्रपण्यावेव द्यावापृथिव्यावित्युपचर्यते । “ तदिमे द्यावापृथिवी ”-(श. प. ब्रा. ३।६।१।२।१। भा.)
इत्यादि प्राग् व्याख्यातम् ॥ १६ ॥

वपाश्रपण्योः कार्ष्मर्यमयत्वं विधाय प्रशंसति-कार्ष्मर्यमय्यौ वपाश्रपण्यौ भवतो यत्र वै देवा अग्रे
पशुमालेभिर इत्यादिना । पशोः कर्षणादधःपतितस्य मेधस्य कार्ष्मर्यरूपेणोत्पत्तेः तस्य पशोः सम्बन्धेन
यज्ञः कृत्स्नो भवति । अत एव कर्षणसम्बन्धात् कार्ष्मर्यमयी इति नाम सम्पन्नम् । पशोः कर्षणसम्बन्धादपि
कार्ष्मर्यं प्रशस्तमित्यभिप्रायः ॥ १७ ॥

(स्तां) तां परिवासयति । तां पशुश्रपणे प्रतपति तथो हास्यात्रापि शृता भवति पुनरुत्सुकमग्नीदादत्ते ते जघनेन चात्वालं यन्ति तऽआयन्त्यागच्छन्त्याहवनीयं सु एतत्तृणमध्वर्युराहवनीये प्रास्यति वायो वेः स्तोक्रानामिति स्तोक्रानां ह्येषा समित् ॥ १८ ॥

(दु) अथोत्तरतस्तिष्ठन्वपां प्रतपति । (त्य) अत्येष्यन्वाऽएषोऽग्निं भवति दक्षिणतः परित्य श्रपयिष्यंस्तस्मा एवैतन्निहते तथो हैनमेपोऽतियन्तमग्निं हिनस्ति तस्मादुत्तरतस्तिष्ठन्वपां प्रतपति ॥ १९ ॥

तामुन्तरेण यूपश्चाग्निं च हरन्ति । तद्यत्समया न हरन्ति येनान्यानि हवींषि हरन्ति नैदुश्रुतया समया यजं प्रसजामेति बुदु वाहयेन न हरन्त्यग्रेण यूपं बहिर्द्धा ह यज्ञात्कुर्व्यस्तस्मादुन्तरेण यूपं चाग्निं च हरन्ति दक्षिणतः परित्य प्रतिप्रस्थाता श्रपयति ॥ २० ॥

तां परिवासयति । तां पशुश्रपणे प्रतपति । तथो हास्यात्रापि शृता भवति । पुनरुत्सुकमग्नीदादत्ते ते जघनेन चात्वालं यन्ति । तऽआयन्ति । आगच्छन्त्याहवनीयम् । स एतत्तृणमध्वर्युराहवनीये प्रास्यति । “वायो वेः स्तोक्रानाम्”—(वा. सं. ६।१६) इति । स्तोक्रानां ह्येषा समित् ॥ १८ ॥

अथोत्तरतस्तिष्ठन्वपां प्रतपति । अत्येष्यन्वाऽएषोऽग्निं भवति दक्षिणतः परित्य श्रपयिष्यन् । तस्मादुत्तरतस्तिष्ठन्वपां प्रतपति ॥ १९ ॥

तामुन्तरेण यूपश्चाग्निं च हरन्ति । तद् यत्समया न हरन्ति—येनान्यानि हवींषि हरन्ति । नैद-

तां परिवासयतीति । तां तयोरुपसृतां ‘ परिवासयति ’ पशोः सकाशात् छिनन्ति । छिन्नां ‘ तां ’ ‘ पशुश्रपणे ’ पशुः श्रप्यते यस्मिन्नग्नौ स पशुश्रपणः तत्र, ‘ प्रतपति ’ । ‘ तथा ’ सति ‘ अस्य ’ पशोर्वपा ‘ अत्रापि ’ ‘ शृता ’ स्यादित्यभिप्रायः । ‘ अत्रापि ’—इत्यपिशब्द आहवनीयेन सह समुच्चयार्थः । पुनरुत्सुकमग्नीदादत्त इति । प्रागाहृतमुत्सुकं श्रपणार्थमपहृताङ्गारं पुनरग्नीदादाय सर्वेऽपि चात्वालात् पश्चाद्वागादाहवनीयं प्राप्नुयुः । तत्राध्वर्युरेतत्पुरा सव्ये धृतं तृणाग्रमाहवनीये “ वायो वेः ”—इति प्रास्येत् । अत्र कात्यायनः—“ परिवास्य चात्वालेऽवसिष्य शामित्रे प्रतपति, शामित्रिकदेशमाहवनीये, प्रास्यत्यग्नीत्, तृणाग्रं चाध्वर्युर्योवोरेति ”—(का. श्रौ. सू. ६ । १३३—१३९) इति । हे ‘ वायो ’ ! ‘ स्तोक्रानाम् ’ वपाया उपरि आज्याभिधारणकालेऽथः पतिता विन्दवः स्तोकाः, तेषाम्, आधारत्वेनेदं तृणाग्रं समित्स्थानीयं ‘ वेः ’ विद्धि, अग्निं गमय वा ॥ १८ ॥

अथोत्तरतस्तिष्ठन्वपां प्रतपति । एतत् उत्तरतः प्रतितपन्, अग्रे तपनं दक्षिणतः प्रतितपनार्थो यः प्रतिप्रस्थातुरभ्यतिक्रमः, तत्समाधानार्थमित्यर्थः ॥ १९ ॥

दक्षिणतः प्रतितापोपगमनमार्गं दर्शयति—तामुन्तरेण यूपमिति । तद्यदिति । ‘ समया ’ समीपे, वेदि-

(त्यु) अथ सुवेणोपहृत्याज्यम् । (म) अध्वर्युर्व्वपामभिजुहोत्यग्नि-
राज्यस्य वेतु स्वाहेति तथो हास्यैते स्तोकाः श्रुताः स्वाहाकृता आहुतयो
भूत्वाग्निं प्राप्नुवन्ति ॥ २१ ॥

(न्त्यु) अथाह स्तोकेभ्योऽनुब्रूहीति । सु आग्नेयी स्तोकेभ्योऽन्वाह
तद्यदाग्नेयी स्तोकेभ्योऽन्वाहेतुःप्रदाना वै वृष्टिरितो ह्यग्निर्व्वृष्टिं वनुते
स एतैः स्तोक्कैरेतान्स्तोकान्वनुते तु ऽएते स्तोका वर्पन्ति तस्मादाग्नेयी
स्तोकेभ्योऽन्वाह यदा श्रुता भवति ॥ २२ ॥

श्रुतया समया यज्ञं प्रसजामेति । यद्वाह्येन न हरन्ति । अग्नेण यूपम् । वहिर्द्वा ह यज्ञात् कुर्युः ।
तस्मादन्तरेण यूपं चाग्निं च हरन्ति । दक्षिणतः परीत्य प्रतिप्रस्थाता श्रपयति ॥ २० ॥

अथ सुवेणोपहृत्याज्यमध्वर्युर्व्वपामभिजुहोति—“ अग्निराज्यस्य वेतु स्वाहा ”—(वा० सं०
६ । १६) इति । तथो हास्यैते स्तोकाः श्रुताः स्वाहाकृता आहुतयो भूत्वाग्निं प्राप्नुवन्ति ॥ २१ ॥

अथाह—स्तोकेभ्योऽनुब्रूहीति । स आग्नेयी स्तोकेभ्योऽन्वाह । तद्यदाग्नेयी स्तोकेभ्योऽन्वाह ।
इतःप्रदाना वै वृष्टिः । इतो ह्यग्निर्व्वृष्टिं वनुते । स एतैः स्तोक्कैरेतान्स्तोकान् वनुते । त एते स्तोका
वर्पन्ति । तस्मादाग्नेयी स्तोकेभ्योऽन्वाह—यदा श्रुता भवति ॥ २२ ॥

मध्यदेशे ‘ न हरन्ति ’ । केनाभिप्रायेण ? अस्य पशोस्तया ‘ वपया ’ समया ‘ सामुख्येनैव सामीप्येन
‘ यज्ञम् ’ आहवनीयेनैव ‘ प्रसजाम ’ प्रकर्षेण संराधुमः ‘ इति ’ । प्रसज्जनं चेष्टनम् । आहवनीयात् पुरोदे-
शतो हरणेऽपि यूपान्वहिनं हरेत् ; ‘ यज्ञात् सकाशात् ’ वहिर्द्वा ‘ कुर्यात् यूपस्यापि यज्ञावयवत्वात् उत्तरतः
प्रतपनमध्वर्युकर्तृकम् ; विशेषाश्रवणात् ॥ २० ॥

अथ सुवेणोपहृत्याज्यमिति । तथाध्वर्युः प्रतिप्रस्थात्रा वपायां तप्यमानायां सुवेणाज्यमुपहृत्यादाय वपोपरि
अध्वर्युर्जुहुयात् “ अग्निराज्यस्य वेतु ” इति । ‘ आज्यस्य ’ आज्यं ‘ वेतु ’ भक्षयतु, ‘ स्वाहा ’ इदं सुहुतमस्तु । तथो
हेत्यादि । ‘ अस्य ’ वपाद्रव्यस्य, वपाद्वारा पशोर्वा । “ स्वाहाकारेण वा वषट्कारेण वा देवेभ्योऽन्नं हूयते ”—
(पं. ब्रा. २ २-२) इति श्रुतेः ‘ स्वाहाकृताः ’ स्वाहाकारेण दत्ते सति ‘ आहुतयः ’ भवन्तीत्यर्थः ॥ २१ ॥

अथाह स्तोकेभ्योऽनुब्रूहीतीति । होत्रा स्तोकेभ्योऽनूच्यमानानां मन्त्राणामग्नेयत्वं वृष्टिसाधनत्वेन प्रशं-
सति—तद्यदाग्नेयी स्तोकेभ्योऽन्वाहेत्यादिना । ‘ इतः प्रदाना वै वृष्टिः ’ अस्माद् भूलोकात् प्रजाता प्रसाध-
यति । “ इतो ह्यग्निर्व्वृष्टिं वनुते ”—इति सङ्ग्रहेणोक्तं विशदयति—स एतैरिति । ‘ एतैः ’ घृतस्तोकैः ‘ एतान्’
वृष्टयवयवभूतान् ‘ वनुते ’ ‘ ते ’ अग्निरा भक्षिताः ‘ एते ’ घृतस्तोकाः पुनरुदकात्मना परिणताः पृथिव्यां
‘ वर्पन्ति ’ । ‘ तस्मात् ’ उक्तप्रकारेण वृष्टेरग्न्यायत्तत्वात् ‘ आग्नेयी ’ । ‘ स्तोकेभ्यः ’ अनुब्रूयात् ‘ यदा ’
वपा ‘ श्रुता ’ ‘ भवति ’ ॥ २२ ॥

१-वपया २-सुवेणाभिप्रायस्य अग्निराज्यस्येति । का. ध्रौ. सू. ६-१३७ । २-‘ स्तोकेभ्योऽनुवाचयति । श्रुतया २-श्रुताप्रचरेत्याह
प्रतिप्रस्थाता स्वाहाकृतिभ्यः प्रेष्येति । का. ध्रौ. सू. ६ । १३८ ।

(त्य) अथाह प्रतिप्रस्थाता श्रुता प्रचरेति । स्तुचावादायाध्वर्युरतिक्रम्याश्राव्याह स्वाहाकृतिभ्यः प्रेष्येति वृषदकृते जुहोति ॥ २३ ॥

हुत्वा वषामेवाग्रेऽभिचारयति । (त्य) अथ पृषदाज्यं तदु ह चरकाध्वर्यवः पृषदाज्यमेवाग्रेऽभिचारयन्ति प्राणः पृषदाज्यमिति वृदन्तस्तदु ह याज्ञवल्क्यं चरकाध्वर्युरुनव्याजहारैवं कुर्वन्तं प्राणं वा ऽअयमन्तरगादध्वर्युः प्राण एनं हास्यतीति ॥ २४ ॥

सु ह स्म बाहू ऽअन्ववेक्ष्याह । (हे) इमौ पलितौ बाहू क स्विद्ब्राह्मणस्य वृचो बभूवेति न तदाद्रियेतोत्तमो वा ऽएषु प्रयाजो भवतीदं वै हविष्यं उत्तमे प्रयाजे ध्रुवामेवाग्रेऽभिचारयति तस्यै हि प्रथमावाज्यभागो होष्यन्भवति वषां वा ऽअत्र प्रथमां होष्यन्भवति तस्माद्वषामेवाग्रेऽ-

अथाह-प्रतिप्रस्थाता-श्रुता प्रचरेति । स्तुचावादायाध्वर्युरतिक्रम्याश्राव्याह-स्वाहाकृतिभ्यः प्रेष्येति । वृषदकृते जुहोति ॥ २३ ॥

हुत्वा वषामेवाग्रेऽभिचारयति । अथ पृषदाज्यम् । तदु ह चरकाध्वर्यवः-पृषदाज्यमेवाग्रेऽभिचारयन्ति-प्राणः पृषदाज्यमिति वदन्तः । तदु ह याज्ञवल्क्यं चरकाध्वर्युरुनव्याजहार-एवं कुर्वन्तम् । प्राणं वाऽअयमन्तरगात् अध्वर्युः प्राण एनं हास्यतीति ॥ २४ ॥

स ह स्म बाहूऽअन्ववेक्ष्याह । इमौ पलितौ बाहू क स्विद् ब्राह्मणस्य वृचो बभूवेति । न तदाद्रियेत । उत्तमो वाऽएष प्रयाजो भवति । इदं वै हविष्यं उत्तमे प्रयाजे ध्रुवामेवाग्रेऽभिचारयति । तस्यै

अथाह प्रतिप्रस्थातेति । अनन्तरं ' प्रतिप्रस्थाता ' तद्वपापरिपक्वासीत् अतः ' अध्वर्यो ! प्रचारं कुरु ' इति ब्रूयात् । ' प्रेष्यः ' स्पष्टः प्रयोगप्रकारः, स्वाहाकृतयोऽन्यप्रयाजदेवताः सन्ति ॥ २३ ॥

हुत्वा वषामेवेति । अन्यप्रयाजं हुत्वा ' अग्रे ' पृषदाज्यात् प्राक् ' वषामेव ' प्रयाजशेषेणाभिचारयेत् । ' अथ ' पश्चात् अनुयाजाद्यर्थं ' पृषदाज्यम् ' । चरकशाखोक्ताऽऽध्वर्यवप्रयोगकर्तारः ' चरकाध्वर्यवः ' । ' पृषदाज्यमेवाग्रेऽभिचारयन्ति ' । दधिमिश्रमाज्यं पृषदाज्यम् । प्राणवत् । गवामन्तर्वर्त्तमानत्वात् ; प्राणः पुष्टिः, तद्वेतुत्वाद्वा पृषदाज्यस्य प्राणत्वम् । ' तदु ' तस्मिन्निधिवारणप्राथम्यविषये ' याज्ञवल्क्यम् ' ' अनु ' लक्ष्यीकृत्य ' व्याजहार ' उक्तवान् । अनुव्याजहारः शापः । याज्ञवल्क्यं विशिनष्टि-एवं कुर्वन्तमिति । पृषदाज्यमतिक्रम्य वषामेवादावभिचारयन्तम् ' अयमध्वर्युः ' पृषदाज्यमतिक्रामन् ' प्राणं ' खलु ' अन्तरगात् ' अतः ' एनम् ' अध्वर्युं ' प्राणो हास्यति '—' इति ' याज्ञवल्क्यं सम्बोध्य वक्ता अध्वर्युः साधारण्येनाह ॥ २४ ॥

स ह स्मेति । एवमविक्षिप्तः ' सः ' याज्ञवल्क्यः ' ह ' ' बाहू ' ' अन्ववेक्ष्य ' समवेक्ष्य, तस्मै प्रकाशनाय ' इमौ बाहू ' ' पलितौ ' जरसा युक्तौ शुक्लोमयुक्तावभूताम् । अयमभिप्रायः-एतावान् कालो वषाप्रथमा-

भिचारयेदथ पृषदाज्यमथ सुत्पशुं नाभिचारयति नेदुशृतमभिचारयाणी-
त्येतदेवास्य सर्वः पशुरभिचारितो भवति सुद्रुपामभिचारयति तस्मा-
द्द्रुपामेवाग्रेऽभिचारयेदथ पृषदाज्यम् ॥ २५ ॥

(म) अथाज्यमुपस्तृणीते । (तेऽथ) अथ हिरण्यशकलमुवदधात्यथ
वपामवद्यन्नाहार्गीषोमाभ्यां छागस्य वपायै मेदसोऽनुब्रूहीत्यथ हिरण्य-
शकलमुवदधात्यथोपरिष्ठाद्विराज्यस्याभिचारयति ॥ २६ ॥

तद्यद्विरण्यशकलावभितो भवतः । (ते) घ्नन्ति वा एतत्पशुं यदग्नौ
जुह्वत्यमृतमायुर्हिरण्यं तदमृतं ऽआयुषि प्रतितिष्ठति तथात उदेति तथा
सञ्जीवति तस्माद्विरण्यशकलावभितो भवत आश्राव्याहार्गीषोमाभ्यां
छागस्य वपां मेदः प्रेष्येति न प्रस्थितमित्याह प्रसुते प्रस्थितमिति वष-
दकृते जुहोति ॥ २७ ॥

हि प्रथमावाज्यभागौ होष्यन् भवति । वपां वाऽअत्र प्रथमां होष्यन् भवति । तस्माद्द्रुपामेवाग्रेऽभिचा-
रयेत् । अथ पृषदाज्यम्, अथ यत् पशुं नाभिचारयति । नेदुशृतमभिचारयाणीति । एतदेवास्य सर्व-
पशुरभिचारितो भवति—यद्द्रुपामभिचारयति । तस्माद्द्रुपामेवाग्रेऽभिचारयेत्—अथ पृषदाज्यम् ॥ २५ ॥

अथाज्यमुपस्तृणीते । अथ हिरण्यशकलमुवदधाति । अथ वपामवद्यन्नाह—अग्नीषोमाभ्यां छागस्य
वपायै मेदसोऽनुब्रूहीति । अथ हिरण्यशकलमुवदधाति । अथोपरिष्ठाद् द्विराज्यस्याभिचारयति ॥ २६ ॥

तद् यद्विरण्यशकलावभितो भवतः घ्नन्ति वाऽएतत् पशुम्—यदग्नौ जुह्वति । अमृतमायुर्हिरण्यम् ।
तदमृतं ऽआयुषि प्रतितिष्ठति । तथा त उदेति । तथा सञ्जीवति । तस्माद्विरण्यशकलावभितो
भवतः । आश्राव्याह—अग्नीषोमाभ्यां छागस्य वपां मेदः प्रेष्येति । न प्रस्थितमित्याह—प्रसुते प्रस्थित-
मिति । वषदकृते जुहोति ॥ २७ ॥

भिचारणेनैव गतः, अथापि प्राणश्च न निर्गत इति स्वयमपि चरकाध्वर्युवत् परीक्षणेनैव ब्रूते—‘ ब्राह्मणस्य ’
चरकाध्वर्योः ‘ वचः ’ प्राण एनं हास्यतीत्येतदात्मकम् ‘ क बभूव ’ नावगतमित्यर्थः । तस्मात् ‘ तत् ’
वचनं नादर्त्तव्यमित्युपसंहारः । हविष्ये समानेऽपि पशोरनभिचारणस्याभिप्रायमाविष्करोति—नेदुशृतमिति । अभि-
चारणं होतव्यहविःसंस्कारः । अशृतस्य होमानर्हत्वात् अभिचारणं न युज्यत इत्यभिप्रायः । तर्हि संस्कारस्यास्य
पशुसंस्पर्श एव नोपलभ्यत इत्याशङ्क्य तत्प्राप्त्युपायमाह—एतदेवास्येति ॥ २५ ॥

वपायागमाह—अथाज्यमुपस्तृणीत इति । उभयतो हिरण्यशकलस्थापनमप्राणस्य पशोः सप्राणत्व-
सम्पादनाय ॥ २६ ॥

तद्यद्विरण्यशकलावभितो भवत इति । अथामृताद्यात्मना स्तौति । घ्नन्ति वा एतत् पशुं यदग्नौ जुह्वती-
त्यादिना । वपां मेद इति । मेदो नाम मांससारभूतमङ्गं तदात्मना वपोच्यते । सारस्वतसंसादनाय वपां मेदः
प्रेष्यति । “ प्रेष्यब्रुवोर्हविषो देवतासम्प्रदाने ” इत्यत्र, (पा० सू० २।३। ६१) ‘ हविषो ऽप्रस्थितस्य

१—वपया चरिष्यनुपस्तीर्यहिरण्यमवधाय वपामवद्यन्नाह इन्द्राग्निभ्यां छागस्य वपायै मेदसोऽनुब्रूहि का. श्रौ. सू. १६। १४१ ।
इति निरुद्देशः । “ अग्नीषोमाभ्यां छागस्य वपायै मेदसोऽनुब्रूहीति का. श्रौ. सू. ६। १४३ सौमिकोऽयं प्रेषः । हिरण्यमवधाय
द्विरभिचारणं सोमे । का. श्रौ. सू. १६। १४२ । आश्राव्याहन्द्राग्निभ्यां छागस्य वपां मेदः प्रेष्येति । का. श्रौ. सू. ६। १४६ ।

हुत्वा वपा॒॑समी॑च्यौ । वपा॑श्रप॒ण्यौ कृ॒त्वानु॑प्रास्यति स्वाहाकृ॒ते
ऽऊर्ध्व॑नभस॒म्मारु॑तं गच्छतमि॒ति नेदि॑मे ऽअमु॒या सतो॑ याभ्यां वपा॒मशि॒-
श्रपामे॑ति ॥ २८ ॥

तद्य॒द्वप॒या च॑रन्ति । यस्यै॒ वै दे॒वता॑यै पशु॒माल॑भन्ते तामे॒वैतदे॒वता॑मेतेन
मेधेन प्रीणा॒ति सैषा॑ दे॒वतै॑तेन मेधेन प्री॒ता शान्तो॑त्तराणि हवीं॒षि श्रप्य॑-
माणान्यु॒परम॑ति तस्मा॒द्वप॒या च॑रन्ति ॥ २९ ॥

(न्त्यु) अथ चा॒त्वाले॑ मार्ज॒यन्ते । कू॒री वा ऽए॒तत्कु॑र्वन्ति शु॒त्सञ्ज्ञ॑पु॒-
यन्ति॑ शु॒द्विशा॑सति शान्ति॒राप॑स्तुद॒द्भिः शान्त्या॑ शम॒यन्ते॑ तुद॒द्भिः सु॒न्दध॑ते
तस्मा॒च्चात्वा॑ले मार्ज॒यन्ते ॥ ३० ॥

इति षष्ठप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥ ३ ॥ (८१२)

हुत्वा वपां॑ समी॒च्यौ वपा॑श्रप॒ण्यौ कृ॒त्वानु॑प्रास्यति—“ स्वाहाकृ॒ते । ऊर्ध्व॑नभसं॒ मारु॑तं
गच्छतम् ” (वा. सं. ६ । १६) इति । नेदिमेऽमु॒या सतो॑ याभ्यां वपा॒मशि॒श्रपामे॑ति ॥ २८ ॥

तद् यद्वप॒या च॑रन्ति । यस्यै॒ वै दे॒वता॑यै पशु॒माल॑भन्ते—तामे॒वैतदे॒वता॑मेतेन मेधेन प्रीणा॒ति । सैषा॑
दे॒वतै॑तेन मेधेन प्री॒ता शान्तो॑त्तराणि हवीं॒षि श्रप्य॑माणान्यु॒परम॑ति । तस्मा॒द्वप॒या च॑रन्ति ॥ २९ ॥

अथ चा॒त्वाले॑ मार्ज॒यन्ते । कू॒री वाऽए॒तत् कु॑र्वन्ति यत् सञ्ज्ञपयन्ति, यद्विशा॑सति । शान्ति॒रापः
तद॒द्भिः शान्त्या॑ शम॒यन्ते । तद॒द्भिः सु॒न्दध॑ते । तस्मा॒च्चात्वा॑ले मार्ज॒यन्ते ॥ ३० ॥

प्रतिषेधो वक्तव्यः ” इत्युक्तम् । अतः षष्ठी प्रतिषेधार्थतस्य प्रयोगे प्राप्ते प्रतिषेधति—न प्रस्थितमित्याहेति ।
सर्वत्रावचनप्रसक्तौ सवनीयपशोः पुनः प्रसज्यति—प्रसुते प्रस्थितमिति । ब्रूयादिति शेषः । ‘ प्रसुते ’
अभिषवे कृते सति यो वपायागस्तत्रेत्यर्थः ॥ २७ ॥

हुत्वा वपां॑ समी॒च्यौ वपा॑श्रप॒ण्यौ कृ॒त्वानु॑प्रास्यतीति ‘ समी॒च्यौ ’ परस्पराभिमुखे । तथा च सूत्रम्—
“ वपाश्रपण्यावनुप्रास्यति प्राचीं॑ विशाखां प्रतीचीमितराम् ” (का० श्रौ० सू० ६ । १४९) इति ।
‘ स्वाहाकृ॒ते ’ स्वाहाशब्दे उच्चरिते, हविषीत्यर्थः । अस्य प्रासने मन्त्रः—ऊर्ध्व॑नभसमि॒ति । ‘ ऊर्ध्व॑म् ’ उपरि
भूतं ‘ नभः ’ अन्तरिक्षं यस्य वायोः स तथोक्तः, तम् ‘ ऊर्ध्व॑नभसम् ’ तं मारु॑तं वायुम्, हे वपाश्रप॒ण्यौ ! युवां
‘ गच्छतम् ’ । ‘ याभ्यां॑ शाखाभ्यां ‘ वपाम्॑ अशि॒श्रपाम् ’ वपाश्रपणमकार्ष्म ते ‘ इमे ’ ‘ अमु॒या ’ अमुत्र,
समुच्छ्रयरहिते अनभिमते देशे प्रणष्टे ‘ न ’ भवत इत्यभिप्रायेणाग्नौ प्रास्यत् ॥ २८ ॥

वपायागं प्रशंसति—तद् यद् वप॒या च॑रन्तीति । अयं वपायागो विप्रकृष्टकालीनस्माङ्गवागस्य मध्यव्यव॒-
धानेन क्षुधा॒र्त्ताया दे॒वता॑या अवा॒न्तर॑क्षुजि॒वर्त्तक॑त्वेन क्रोधशान्तिहेतुरित्यर्थः ॥ २९ ॥

अथ चा॒त्वाले॑ इत्यादि । स्पष्टम् ॥ ३० ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डेऽष्टमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ (३-८-२)

१-चात्वालेसमीये ‘इदमापः प्रवहतः’ (६ अ. १७ कं.) इत्यादिरात्माभ्युक्षणमन्त्रः संहितायां पठ्यते इह तु नोक्तः । २-प्रस्थित-
मिति च प्रसुते । का. श्रौ. सू. ६।१४४। ३-चात्वाले मार्जयते सपत्नीका इदमापः प्रवहतेति । का० श्रौ० सू० ६ । १४६ ।

यदेवत्यः पशुर्भवति । तदेवत्यं पुरोडाशमनुनिर्व्वपति तद्यत्पुरोडाश-
मनुनिर्व्वपति सर्व्वेषां वा ऽएष पशूनां मेधो यद्ग्रीहियवौ तेनैवैनमेतन्मेधेन
समर्द्धयति कृत्स्नं करोति तस्मात्पुरोडाशमनुनिर्व्वपति ॥ १ ॥

(त्य) अथ यद्वपया प्रचर्य्य । (यै) एतेन पुरोडाशेन प्रचरति मध्यतो
वा ऽइमां वपामुत्तिवदन्ति मध्यतुऽएवैनमेतेन मेधेन समर्द्धयति कृत्स्नं
करोति तस्माद्वपया प्रचर्य्येतेन पुरोडाशेन प्रचरत्येष न्वेवैतस्य बन्धुर्य्यत्र क
चैष पशुं पुरोडाशोऽनुनिरूप्यते ॥ २ ॥

(तेऽथ) अथ पशुं विशास्ति । त्रिः प्रच्यावयतात्रिः प्रच्युतस्य हृदय-
मुत्तमं कुरुताडिति त्रिवृद्धि यज्ञः ॥ ३ ॥

यदेवत्यः पशुर्भवति, तदेवत्यं पुरोडाशमनुनिर्व्वपति । तद् यत्पुरोडाशमनुनिर्व्वपति । सर्व्वेषां वाऽएष
पशूनां मेधो यद्ग्रीहियवौ । तेनैवैनमेतन्मेधेन समर्द्धयति । कृत्स्नं करोति । तस्मात्पुरोडाशमनु-
निर्व्वपति ॥ १ ॥

अथ यद्वपया प्रचर्य्य—एतेन पुरोडाशेन प्रचरति, मध्यतो वाऽइमां वपामुत्तिवदन्ति, मध्यत एवे-
नमेतेन मेधेन समर्द्धयति, कृत्स्नं करोति । तस्माद्वपया प्रचर्य्येतेन पुरोडाशेन प्रचरति । एष न्वेवै-
तस्य बन्धुः—यत्र क चैष पशुं पुरोडाशोऽनुनिरूप्यते ॥ २ ॥

अथ पशुं विशास्ति । त्रिः प्रच्यावयता(त्) त्रिः प्रच्युतस्य हृदयमुत्तमं कुरुताड्—इति । त्रिवृद्धि
यज्ञः ॥ ३ ॥

अथानुनिर्व्वप्यपुरोडाशं तदेवतां च विधत्ते—यदेवत्य इति^१ । या देवता पशोः पुरोडाशोऽपि तदेवताकः
कर्त्तव्यः । पुरोडाशानुनिर्व्वपं पूर्व्वमाणस्य पशोः समृद्धिहेतुत्वेन प्रशंसति—सर्व्वेषां वा एष पशूनामिति ।
सर्व्वपशूनां मेधरूपत्वमेतरेयब्राह्मणे “ पुरुषं वै देवाः पशुमालभन्त, तस्मादालब्धान्मेध उदक्रामत् ” (ऐ. ब्रा.
२ । १ । ८) इत्यादिना प्रपञ्चितम् ॥ १ ॥

पुरोडाशस्य वपानन्तर्य्यं प्रशंसति—अथ यद्वपया प्रचर्य्येति । पशुपुरोडाशस्य पशुच्छिद्रूपस्तिरूपप्रयोजनं
सर्व्वेषु पशुष्वतिदिशति—एष न्वेवैतस्य बन्धुरिति ॥ २ ॥

अथ पशुं विशास्तीति^२ । (धा. पा. भ्वा. प. ७२७) । शमिता । तदा शमितुरेवमनुशासनं कुर्यात्—
हे शमितः ! ‘ त्रिः प्रच्यावय ’ प्रधानस्विष्टकृदुपयद्मेदेन त्रिविधाङ्गानि त्रिविधचिह्नानि यथा स्युः, तथा प्रच्या-
वय ‘ त्रिः प्रच्युतस्य ’ पशोः ‘ हृदयम् ’ अवयवम् ‘ उत्तमम् ’ उपरिभावं ‘ कुरुतात् ’ ‘ इति ’ । यद्वा

१—अग्नीषोमीयोऽतः पशुः । तदेवत्यः पशुपुरोडाशः । का० श्रौ० सू० ८-२० ३।२०४। पशुदेवतायै पुरोडाश एकादशकपालः ।
का. श्रौ. सू. ६ । १६४ । अग्नीषोमीयोवाविशेषोपदेशात् । का. श्रौ. सू. ६ । १६५ । २—विशशास्तिपशुमन्यः । कृत्विजां वैकोऽ-
प्रकृत्तत्वाच्छामित्रे । उपगादर्शनाच्च । विकर्यो त्वन्यः शूद्रसंयोगात् । का. श्रौ. सू. ६ । १४७-१५० । ३—त्रिः प्रच्यावयतात्
इति मूलपाठः ।

(जु० ५थ) अथ शमितारं सुंशास्ति । युत्वा पृच्छाच्छृतं हविः शमिता ३ इति श्रुतमित्येव ब्रूताञ्च श्रुतं भगवो न श्रुतं हीति ॥ ४ ॥

(त्यु) अथ जुह्वा पृषदाज्यस्योपहत्य । (त्या) अध्वर्युरपनिष्क्रम्य पृच्छति श्रुतं हविः शमिता ३ इति श्रुतमित्याह तद्देवानामित्युपांश्वध्वर्युः ॥ ५ ॥

(स्त) तद्यत्पृच्छति । श्रुतं वै देवानां हविर्नाश्रुतं शमिता वै तद्वेद यदि श्रुतं वा भवत्यश्रुतं वा ॥ ६ ॥

तद्यत्पृच्छति । श्रुतेन प्रचराणीति तद्यद्यश्रुतं भवति श्रुतमेव देवानां हविर्भवति श्रुतं यजमानस्यानेनाऽध्वर्युर्भवति शमितारि तडेनो भवति

अथ शमितारं संशास्ति—यत्वा पृच्छात्—श्रुतं हविः शमिताः ३—इति—श्रुतमित्येव ब्रूतात् न श्रुतं भगवो न श्रुतं हीति ॥ ४ ॥

अथ जुह्वा पृषदाज्यस्योपहत्य, अध्वर्युरपनिष्क्रम्य, पृच्छति—श्रुतं हविः शमिताः ३ इति । श्रुतमित्याह । तद्देवानामित्युपांश्वध्वर्युः ॥ ५ ॥

तद् यत्पृच्छति—श्रुतं वै देवानां हविः, नाश्रुतम् । शमिता वै तद्वेद यदि श्रुतं वा भवत्यश्रुतं वा ॥ ६ ॥

तद् यत् पृच्छति—श्रुतेन प्रचराणीति । तद् यद्यश्रुतं भवति—श्रुतमेव देवानां हविर्भवति, श्रुतं

‘ त्रिः प्रच्यावय ’ अवयवान् यथाहानि त्रिः प्रच्युतानि स्युः, तथा पाकं कुरु । ‘ त्रिः प्रच्युतस्य ’ पकस्य ‘ हृदयं ’ शूलाग्रेण पकम् ‘ उत्तमम् ’ उपरिवर्त्तमानं कुरु । प्रच्यावनस्य त्रित्वं प्रशंसति—त्रिवृद्धिं यज्ञ इति । उक्तं त्रिवृत्त्वम् ॥ ३ ॥

अथ शमितारं संशास्तीति । अनुशासनं कुर्यात् । यत् यदा हे शमितः !—त्वा त्वां पृच्छात् पृच्छेत् । प्रश्न प्रकारमाह—श्रुतं ह विः शमिता ३ इति प्रश्नार्थे प्लुतः । तदा श्रुतं चेच्छ्रुतमित्येव ब्रूतात् । अश्रुतं चेत् हे भगवन्निदानीमपि न श्रुतमिति ब्रूतात् । प्रमादाद् श्रुतस्य श्रुतत्वाभिधानभीत्या प्रथमत एव संशासनम् ॥ ४ ॥

अथ जुह्वेति । अथ पाकानन्तरं जुह्वा पृषदाज्यस्योपहत्य ‘ जुह्वां पृषदाज्यं हृदयावदानार्थमादाय शासित्रं प्रति गत्वा ‘ शमितारं ’ ‘ श्रुतं हविः ’ ? ‘ इति ’ पृच्छेत् । ‘ श्रुतम् ’ ‘ इति ’ प्रत्युक्ते ‘ तद् देवानाम् ’ ‘ इति ’ ‘ उपांशु ’ ब्रूयात् ॥ ५ ॥

प्रश्नप्रयोजनमाह—तद् यत् पृच्छतीति । प्रश्नाभावपक्षे ‘ अश्रुतम् ’ इति । ‘ श्रुतं वा ’ स्यात् । तच्च रौद्रं नैर्ऋतं वा भवेत्, न दैवम् ; “ यो विदग्धः स नैर्ऋतो योऽश्रुतः स रौद्रो यः श्रुतः स दैवः ” (तै. सं. २ । ६ । ३ । ४) इति हि तैत्तिरीयकम् । अतः श्रुताश्रुतविभागं शमिता जानातीति “ श्रुतं हविः शमितः ३ ” ?—इति प्रश्नो युज्यत इत्यर्थः ॥ ६ ॥

तद्यत् पृच्छतीति । अत एव प्रश्नसामर्थ्यात् प्रमादाद् श्रुतमपि भवेत् । ‘ यजमानस्य श्रुतं भवति ’ श्रुते

१-शमितारं शास्ति त्रिः प्रच्यावयतात् त्रिः प्रच्युतस्य हृदयमुत्तमं कुरुताद्यत्वापृच्छाच्छृतं हविः शमिता ३ इति श्रुतमित्येव ब्रूतात् श्रुतं भगवो न श्रुतं हीति । त्रिः प्रच्युते हृदयं प्रशंस्योत्तमं करोति । शूलं चाभूमौ । जुह्वापृषदाज्यस्यादायोपनिष्क्रम्य पृच्छति श्रुतं हविः शमिता ३ इति त्रिरभिक्रमम् । प्राक्के तद्देवानामित्याहोपांशु । का. श्री. सू. ६ । १७८-१८२ । ५-‘एव’-इ० ज० पा० ।

त्रिष्कृत्वः पृच्छति त्रिवृद्धिं यज्ञोऽथ यदाह तद्देवानामिति तद्धि देवानां
यच्छृतं तस्मादाह तद्देवानामिति ॥ ७ ॥

स हृदयमेवाग्रेऽभिधारयति । (त्या) आत्मा वै मनो हृदयं प्राणः
पृषदाज्यमात्मन्येवैतन्मनसि प्राणं दधाति तुथैतुज्जीवमेव देवानां हवि-
र्भवत्यमृतममृतानाम् ॥ ८ ॥

(७) सोऽभिधारयति । सु ते मनो मनसा सं प्राणः प्राणेन गच्छता-
मिति न स्वाहाकरोति न ह्येषाहुतिरुद्वासयन्ति पशुम् ॥ ९ ॥

यजमानस्य । अनेनाः—अध्वर्युर्भवति । शमितरि तदेनो भवति । त्रिष्कृत्वः पृच्छति, त्रिवृद्धिं यज्ञः ।
अथ यदाह—तद्देवानामिति । तद्धि देवानाम्—यच्छृतम् । तस्मादाह—तद्देवानामिति ॥ ७ ॥

स हृदयमेवाग्रेऽभिधारयति । आत्मा वै मनो, हृदयम्, प्राणः पृषदाज्यम् । आत्मन्येवैतन्मनसि
प्राणं दधाति । तज्जीवमेव देवानां हविर्भवति—अमृतममृतानाम् ॥ ८ ॥

सोऽभिधारयति—“ सं ते मनो मनसा सं प्राणः प्राणेन गच्छताम् ”—(वा. सं. ६।१८)
इति । न स्वाहाकरोति न ह्येषाहुतिः, उद्वासयन्ति पशुम् ॥ ९ ॥

यत् फलं तदविकलं भवतीत्यर्थः । अत एव प्रश्नादेव ‘ अध्वर्युः ’ ‘ अनेनाः ’ अपापः ‘ भवति ’; शमितार-
मेव ‘ तदेनः ’ आश्रयति । त्रिः कृत्वः इत्यादि । स्पष्टम् ॥ ७ ॥

स हृदयमेवाग्रेऽभिधारयतीति । हृदयाभिधारणं प्रशंसति—आत्मा वै मन इत्यादिना । यदेतद् हृदयाख्य-
मङ्गम्, तन्मन आख्यकः ‘ आत्मा ’ खलु; “ एतं मनोमयमात्मानमुपसंक्रामति ”—(तै. उ. ब्र. व. अनु. ८)
इत्यादौ आत्मत्वव्यवहारात् । अथवा मनउपाधिकः ‘ आत्मा ’ खलु, परिपूर्णस्य परमात्मनः परिच्छेदेन जीव-
भावः, मनस उपाधित्वात् । उक्तं पृषदाज्यस्य प्राणत्वम् अतः एतेन हृदयाभिधारणेन आत्मभूते मनसि प्राणं
स्थापितवान् भवति । तथा सति हृदयद्वारा प्राणप्रज्ञयोः स्थापितत्वात् ‘ देवानाम् ’ इदं सजीवं ‘ हविः ’ सम्पद्यते ।
अप्रशब्दश्रुतेः सामर्थ्यादितराण्यङ्गान्यपि पृषदाज्येनाभिधारयेत् ॥ ८ ॥

सोऽभिधारयतीत्यादि ! मन्त्रस्यार्थः—हे . अभिधार्यमाण हृदय ! ‘ ते ’ ‘ मनः ’ । मनःप्राणयोर्हृदय-
स्थानात् आश्रयाश्रयिणोर्भेदात् ‘ ते ’ मनः इति स्वत्वमिभावसम्बन्धोपचारः । ‘ मनसा ’ पृषदाज्यलक्षणेन ।
पृषदाज्यस्य मनोलक्षणत्वेन स्तुतत्वात् प्राणमनसोरविशोगात् पृषदाज्यमपि मन इत्युच्यते । तेन ‘ सङ्गच्छताम् ’
सङ्गतं भवतु । तथा ‘ ते ’ ‘ प्राणः ’ ‘ प्राणेन ’ पृषदाज्यलक्षणेन ‘ सङ्गच्छताम् ’ । यद्वा—हे ‘ पशो ! ’ ‘ ते ’
यो मनःप्रणौ अपगतौ, ताभ्यां मनःप्राणाभ्यां हृदयरूपेणावस्थिताभ्यां सङ्गच्छतामित्यर्थः । न ह्येषाहुतिरिति ।
अभिधारणरूपत्वेनाहुतिसंस्कारत्वात् स्वत आहुतित्वाभावात् स्वाहा कुर्यात् ॥ ९ ॥

तुं जघनेन चात्वालमुन्तरेण यूपं चाग्निं च हरन्ति । तद्यत्समया न हरन्ति येनान्यानि हवींषि हरन्ति शृतं सन्तं नेदङ्गशो विवृक्तेन कूरी-
कृतेन समया यज्ञं प्रसजामेति यदु बाह्येन न हरन्त्यग्रेण यूपं वहिर्द्धा
ह यज्ञात्कुर्युस्तस्मादुन्तरेण यूपं चाग्निं च हरन्ति दक्षिणतो निधाय प्रति-
प्रस्थातावद्यति पृक्षशाखा उत्तरवर्हिर्भवन्ति ता अध्यवद्यति तद्यत्पृक्ष-
शाखाऽउत्तरवर्हिर्भवन्ति ॥ १० ॥

यत्र वै देवाः । (५) अग्रे पशुमालेभिरे तं त्वष्टा शीर्षतोऽग्रेऽभ्युवामो-
तैवं चित्रालभेरन्निति त्वष्टुर्हि पशवः स एष शीर्षन्मस्तिष्कोनूक्यश्च मज्जा
तस्मात्स वान्त इव त्वष्टा ह्येतमभ्यवमत्तस्मात्तं नाश्रीयात्त्वष्टुर्ह्येत-
दभिवान्तम् ॥ ११ ॥

तं जघनेन चात्वालम्-अन्तरेण यूपं चाग्निं च हरन्ति । तद् यत्समया न हरन्ति-येनान्यानि
हवींषि हरन्ति-शृतं सन्तं नेदङ्गशो विवृक्तेन कूरीकृतेन समया यज्ञं प्रसजामेति । यदु बाह्येन न
हरन्ति-अग्रेण यूपम्-वहिर्द्धा ह यज्ञात् कुर्युः । तस्मादुन्तरेण यूपं चाग्निं च हरन्ति । दक्षिणतो
निधाय प्रतिप्रस्थातावद्यति । पृक्षशाखा उत्तरवर्हिर्भवन्ति । ता अध्यवद्यति । तद् यत्पृक्षशाखा
उत्तरवर्हिर्भवन्ति ॥ १० ॥

यत्र वै देवाः अग्रे पशुमालेभिरे, तं त्वष्टा शीर्षतोऽग्रेऽभ्युवाम-उतैवं चित्रालभेरन्निति । त्वष्टुर्हि
पशवः । स एष शीर्षन् मस्तिष्कोनूक्यश्च मज्जा । तस्मात् स वान्त इव । त्वष्टा ह्येतमभ्यवमत् ।
तस्मात्तं नाश्रीयात् । त्वष्टुर्ह्येतदभिवान्तम् ॥ ११ ॥

तं जघनेनेत्यादि (“वनिष्टुजाघनी चावद्यति” का. श्रौ. सू. ६ । १९८) । पूर्ववद् व्याख्येयम् । संसजेनस्य
निषेधोपयोगसिद्धये हविषः कृतामाह-नेदङ्गश इति । अङ्गशः अङ्गादङ्गात् । “सङ्ख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम्”—
(पा. सू. ३।४।४३) इति शस् । दक्षिणत आहतं हविः ‘ प्रतिप्रस्थाता ’ अवद्येत् । पृक्षशाखा उत्तर-
वर्हिर्भवन्तीति । वर्हिष उपरिभूताः स्युः । वर्हिष उपरि हविषामवदानार्थमाच्छादयेत्, तासामुपरि अवद्येत् ।
पृक्षशाखाः प्रशंसति-तद् यत् पृक्षशाखा इत्यादिनां ॥ १० ॥

यत्र वै देवा इति । पुरा देवानां पथालम्भनसमये ‘ त्वष्टा ’ देवः, पशुस्वामी । एवमेवोत्तरकालेऽपि आल-
म्भनं करिष्यति, स न भवेदिति पशुशिरसि वमनं कृतवान्, स उच्छिष्टपदार्थः, शिरसि मस्तिष्कादिरूपेण परि-
णतोऽभूत् । अथवा शिरसः उच्छिष्टसंस्पर्शनात् ‘ स एषः शिरःसम्बद्धो ‘ मस्तिष्कः ’ कपालः, ‘ अनूक्यश्च ’
तन्मांसम्, ‘ मज्जा ’ तदाश्रितः सार इत्यभक्ष्योऽभूत् ॥ ११ ॥

तस्यावाङ्मेधः पपात । सु ऽएष वुनस्पतिरजायत तं देवाः प्रापश्यन्तु-
स्मात्प्रख्यः प्रख्यो ह वै नामैतद्यत्पुक्ष इति तेनैवैनमेतन्मेधेन समर्द्धयति
कृत्स्नं करोति तस्मात्पुक्षशाखा उत्तरवर्द्धिर्भवन्ति ॥ १२ ॥

(न्त्य) अथाज्यमुपस्तृणीते । जुह्वां चोपभृति च वसाहोमहवन्यां
समवत्तधान्यामुथ हिरण्यशकलावुवदधाति जुह्वां चोपभृति च ॥ १३ ॥

(च्वा) अथ मनोतायै हविषोऽनुवाच आह । तद्यन्मनोतायै हविषोऽनु-
वाच आह सुर्वा ह वै देवताः पशुमालभ्यमानमुपसङ्गच्छन्ते मम नाम
ग्रहीष्यति मम नाम ग्रहीष्यतीति सुर्वासां हि देवतानां हविः पशु-
स्तासां सुर्वासां देवतानां पशौ मनां स्योतानि भवन्ति तान्येवैतत् प्री-
णाति तथो हामोघाय देवतानां मनां स्युपसङ्गतानि भवन्ति तस्मान्मनो-
तायै हविषोऽनुवाच आह ॥ १४ ॥

तस्यावाङ्मेधः पपात । स एष वनस्पतिरजायत । तं देवाः प्रापश्यन् । तस्मात्प्रख्यः । प्रख्यो ह
वै नामैतद्-यत्पुक्ष इति । तेनैवैनमेतन्मेधेन समर्द्धयति । कृत्स्नं करोति । तस्मात् पुक्षशाखा उत्तर-
वर्द्धिर्भवन्ति ॥ १२ ॥

अथाज्यमुपस्तृणीते-जुह्वां चोपभृति च वसाहोमहवन्यां समवत्तधान्याम् । अथ हिरण्यशकलाव-
वदधाति-जुह्वां चोपभृति च ॥ १३ ॥

अथ मनोतायै हविषोऽनुवाच आह । तद् यन्मनोतायै हविषोऽनुवाच आह । सर्वा ह वै देवताः
पशुमालभ्यमानमुपसङ्गच्छन्ते-मम नाम ग्रहीष्यति, मम नाम ग्रहीष्यतीति । सर्वासां हि देवतानां
हविः पशुः । तासां सर्वासां देवतानां पशौ मनां स्योतानि भवन्ति । तान्येवैतत् प्रीणाति । तथो हामो-
घाय देवतानां मनां स्युपसङ्गतानि भवन्ति । तस्मान्मनोतायै हविषोऽनुवाच आह ॥ १४ ॥

तस्यावाङ्मेध इति । ' तस्य ' देवैरालभ्यमानस्य पशोः सकाशादेव अवाङ् मध्ये ' मेधः ' तु अधः
' पपात ' । पतितो वृक्षोऽभूत् । वृक्षत्वेनाभ्युत्पन्नं ' तं ' ' देवाः ' ' प्रापश्यन् ' अतो देवैः प्रकर्षेणाख्यानात्
' प्रख्यः ' इत्युच्यते । इदानीं यः ' पुक्षः इति ' उच्यते, स वस्तुतः ' प्रख्य ' इत्यर्थः ॥ १२ ॥

अथाज्यमिति । जुह्वादिषु ' उपस्तृणीते ' । ' जुह्वाम् ' प्रधानपश्वङ्गावदानार्थम् । ' उपभृति ' स्विष्टकृद-
र्थम् । वसाहोमार्थं वसाहोमहवन्याम् । ' समवत्तधान्याम् ' समवत्तधानी इडापात्रम् । जुहूपभृतो हिरण्यशकलम-
वधायावदीयमानस्य हविषः सम्बन्धिन्यै मनोतादेवतायै अनुवचनार्थं होतारं ब्रूयात् । मनोतानामनिर्वचनेन तदनु-

१-व्वपया चरिष्यन्नुपस्तृणीते हिरण्यमवधाय व्वपामवधवाह । हिरण्यमवधाय द्विरभिधारण २ सोमे । का. श्रौ. सू. ६ । १४१-१४२
२-जुहूपभृतो हिरण्यशकलमवधायावदीयमानस्यानुवृत्त्युक्ते सुचोरवधति यथोक्तं द्विदिः ।
अशेषे युद्वृतयि । व्वपावद्विरण्यम् । का. श्रौ. सू. ६ । १८५-१८७ ॥

त हृदयस्यैवाग्रेऽवद्यति । तद्यन्मध्यतः सतो हृदयस्याग्रेऽवद्यति प्राणो वै हृदयमुतो ह्ययमूर्ध्वः प्राणः सञ्चरति प्राणो वै पशुर्यावुद्धयेव प्राणेन प्राणिनि तावत्पशुरथ यदास्मात्प्राणोऽपक्रामति डाव्वेव तर्हि भूतोऽनर्थ्यः शेते ॥ १५ ॥

हृदयमु वै पशुः । (स्तु) तदस्यात्मन ऽएवाग्रेऽवद्यति तस्माद्यदि किञ्चिदवदानं^{२१} हीयेत न तदाद्रियेत सर्वस्य हेवास्य तुत्पशोरुत्तं भवति यद्धृदयस्याग्रेऽवद्यति तस्मान्मध्यतः सतो हृदयस्यैवाग्रेऽवद्यत्यथ यथापूर्वम् ॥ १६ ॥

(मु) अथ जिह्वायै । सा हीयं पूर्वार्द्धात्प्रतिष्ठत्यथ वृक्षसस्तद्धि ततोऽथैकचरस्य दोष्णोऽथ पार्श्वयोरथ तनिम्नोऽथ वृक्षयोः ॥ १७ ॥

स हृदयस्यैवाग्रेऽवद्यति । तद् यन्मध्यतः सतो हृदयस्याग्रेऽवद्यति । प्राणो वै हृदयम् । अतो ह्ययमूर्ध्वः प्राणः सञ्चरति । प्राणो वै पशुः । यावद्धयेव प्राणेन प्राणिनि-तावत्पशुः । अथ यदस्मात् प्राणोऽपक्रामति-दाव्वेव तर्हि भूतोऽनर्थ्यः शेते ॥ १५ ॥

हृदयमु वै पशुः । तस्यात्मन एवाग्रेऽवद्यति । तस्माद्यदि किञ्चिदवदानं हीयेत-न तदाद्रियेत । सर्वस्य हेवास्य तत् पशोरुत्तं भवति-यद् हृदयस्याग्रेऽवद्यति । तस्मान्मध्यतः सतो हृदयस्यैवाग्रेऽवद्यति । अथ यथापूर्वम् ॥ १६ ॥

अथ जिह्वायै । सा हीयं पूर्वार्द्धात्प्रतिष्ठति । अथ वृक्षसः । तद्धि ततः । अथैकचरस्य दोष्णः । अथ पार्श्वयोः । अथ तनिम्नः । अथ वृक्षयोः ॥ १७ ॥

वचनं प्रशंसति-तद्यन्मनोताया इत्यादिना । ‘ओतानि’ सम्बद्धानि मनांसि यस्याम् । अत्र “त्व९ ह्यग्रे प्रथमो मनोता-” (ऋ. सं. ६ । १ । १) इति मन्त्रवर्णात् ‘अग्निः’ ‘मनोता’ पशोर्यनस्सम्बन्धः । सम्बन्धस्य निमित्तमाह-सर्वासां देवानामिति । ‘पशौ’ आज्यवत्प्रियत्वसाधारण्यात् ‘तानि’ ‘मनांसि’ ‘ओतानि’ । ‘एतत्’ एतेन अग्नियेनानुवचनेन । स्पष्टमन्यत् ॥ १३ ॥ १४ ॥

प्रधानार्थावयमानाङ्गानि तत्क्रमं च विधाय प्रशंसति-स हृदयस्यैवाग्र इत्यादिना । हृदयस्यावदानप्रदेशं विशिनष्टि-तद्यन्मध्यतः स^{२२} इति । ‘सतः’ देहमध्यप्रदेशे वर्त्तमानस्य । हृदयस्य प्राणत्वं तदुत्पत्तिस्थानत्वेनेत्याह-अतो ह्ययमूर्ध्वः प्राणः सम्भवतीति । प्राणपशुत्वब्राह्मणं प्राग्ग्याख्यातम् । अत एव प्राणस्याभावे पशुत्वाभावाद्धृदयस्य प्रथमं समवदाने सति हृदयव्यतिरिक्तानामङ्गानामवदानमपि सम्पन्नम् ; यदि प्रमादात् किञ्चिदेवाङ्गहीनमपि स्यात्, तथापि कृत्स्नपश्ववदानं सम्पद्यत इत्यर्थः । तस्माद्धृदयमेवाग्रेऽवद्येत् ‘अथ’ ‘यथापूर्वं’ पशोः पूर्वमङ्गमनतिक्रम्य ॥ १५ ॥ १६ ॥

सङ्ग्रहेणोक्तं विवृणोति-अथ जिह्वाया इति । जिह्वायाः सकाशात्सा खलु जिह्वा पूर्वार्द्धात्पूर्वार्द्धे प्रतिष्ठिता । अतः पूर्वस्य पूर्ववदानाय जिह्वाया अवद्येत् । अथ जिह्वानन्तरे वक्षोपि पूर्वार्द्धे प्रतिष्ठिति । ‘तद्धि ततोऽथ’

(गुं) गुदं त्रेधा करोति । स्थविमोपयद्भ्यो मध्यं जुह्वां द्वेधा कृत्वा-
ऽवद्यत्युणिम त्र्यङ्गेष्वथैकचरायै श्रोणेरेतावन्तु जुह्वामवद्यति ॥ १८ ॥

(त्यु) अथोपभृति । त्र्यङ्गचस्य दोष्णो गुदं द्वेधा कृत्वावद्यति
त्र्यङ्गचायै श्रोणेरुथ हिरण्यशकलावुवदधात्युथोपरिष्ठादाज्यस्याभि-
धारयति ॥ १९ ॥

गुदं त्रेधा करोति । स्थविमोपयद्भ्यो मध्यं जुह्वां द्वेधा कृत्वावद्यति । अणिम त्र्यङ्गेषु । अथैक-
चरायै श्रोणेः । एतावन्तु जुह्वामवद्यति ॥ १८ ॥

अथोपभृति । त्र्यङ्गचस्य दोष्णो गुदं द्वेधा कृत्वावद्यति । त्र्यङ्गचायै श्रोणेः । अथ हिरण्यशकलाव-
वदधाति । अथोपरिष्ठादाज्यस्याभिवारयति ॥ १९ ॥

अथापि वक्षोनन्तरम्, 'पूर्वाद्धात् प्रतिष्ठति' । 'एकचरस्य दोष्णः' सव्यादित्यर्थः । 'अथ' 'तन्निम्नः'
यकृतः इत्यर्थः । तस्य चातिक्रमलत्वात् तन्निम्नम् । 'वृकः' 'वृकं कुक्षुभयपार्श्वस्थमाप्रफलाकारं मांसद्वयम्'
एवं हृदयादीनि नव सम्पन्नानि ॥ १७ ॥

दशमं वक्तुमाह-गुदं त्रेधेति । त्रिधाकृतेषु गुदेषु गुदाङ्गेषु यदतिस्थूलं तदुपयाजार्थमवद्येत् ; मध्यमं जुह्वां
प्रधानहोमार्थं द्विधाकृत्वाऽवद्येत्, यद्व्यणुतरं त्र्यङ्गेषु, तन्मध्ये अवद्येत् ॥

एकादशं दर्शति-गुदं त्रेधा करोतीति । अथैकचरायै श्रोणेरीति । दक्षिणाया इत्यर्थः ॥ १८ ॥

स्विष्टकृदर्थमाह-अथोपभृति अङ्गस्येति । त्रीणि अङ्गानि यस्येति त्र्यङ्गम्, सौविष्टकृतं हविः । तान्येवाह-
दोष्ण इति । सव्यस्य प्रधानार्थत्वविहितत्वाद् दक्षिणस्य दोष्णः सकाशादित्यर्थः । 'गुदं' गुदस्याणुभागं
'द्वेधा कृत्वा' उपभृति स्विष्टकृदर्थम् 'अवद्यति' अवद्येत् । 'त्र्यङ्गायै श्रोणेः' स्विष्टकृदार्थायाः श्रोणेः
सकाशात्, सव्यायाः श्रोणेरेत्यर्थः । प्रधानस्य इडायाश्चावदानं प्रत्यङ्गं द्विदिः कुर्यात् । "सुचोरेवद्यति ययोक्तं
द्विदिः" (का. श्रौ. सू. ६-१८९)-इति सूत्रात् ॥

अथ हिरण्यशकलाविति । जुह्वामुपभृति तस्योपरि हिरण्यशकलौ स्थापयेत्, अथाभिधारयेत् ॥ १९ ॥

अथ वसाहोमं गृह्णातीति । रेडसीति वसाहोमं गृह्णीयात्; हूयत इति यत् होमद्रव्यम्, तद् वसाहोम-
हवन्वां गृह्णीयादित्यर्थः ॥

मन्त्रस्यायमर्थः-हे वसाद्रव्य ! त्वं 'रेडसि' हिंसकमिति रिषेहिंसार्थस्य विचि लघूपधगुणे रेडिति रूपम् ;
(धा. पा. ६९९) ब्राह्मणानुगुणं लत्वाऽदिकं कृत्वा 'लेलया'-रूपम् । लेलेयेवेति । द्रवद्रव्यत्वात् इत-
स्ततश्चलनं विवक्षित्वै व्याख्यातम् । तादृशं 'त्वा' त्वाम् 'अग्निः' 'श्रीणानु' श्रपयतु, तेन सह मिश्रयतु
वा । 'आपस्त्वा समरिणन्' 'री गतिरेषणयोः' (धा. पा. प. २८)-इत्यस्य लुङि रूपम् । उदकानि
त्वां समतरन्वित्यर्थः । उदकैः सह सर्वाङ्गेष्वो निस्तृतत्वात् । 'वातस्य' वायोः 'प्राज्यै' गत्यै गृह्णामि ।

१-त्र्यङ्गेषु मध्ये इति क. पा. । २-अथैकचरायै इति पा. ज. ।

३-भंगान्यवद्यत्यभंजन् । हृदयं जिह्वां कांऽऽ सव्यसाविथपूर्वकं पार्श्वयकृतौ गुदमध्यं दशोणिरिति जोह्वानि । दक्षिणासविथ-
पूर्ववदकं गुदमूर्तयाणिष्ट २ सव्यश्रोणिरयौपस्तानि । व्यर्षिष्टमुपयद्भ्यः । अवदानकालेप्रभागः । वनिष्टजाघनीचावद्यति ।
होमप्लीहाऽव्युप्रीपुरीततं चेच्छन् । रेडसीति वसां गृह्णात्वाद्विरभिचार्य । का. श्रौ. सू. ६।१८८ । ४-ब्राह्मणे तु लत्वं कृत्वा वर्ण-
साम्येन लिपोरुपं कृत्वा ललेवेति । इ. पा. ५- 'विवक्षितत्वाद्' इति क. पा. ।

(त्व) अथ वसाहोमं गृह्णाति । रेडसीति लेलयेव हि यूस्तुस्मादाह रेडसीत्यग्निद्वा श्रीणात्वित्यग्निर्ह्येतच्छ्रूयति तुस्मादाहाग्निद्वा श्रीणात्वे त्यापस्त्वा सुमरिणन्नित्यापो ह्येतमुद्वेभ्यो रसं सम्भुरन्ति तुस्मादाहापस्त्वा सुमरिणन्निति ॥ २० ॥

वातस्य त्वा ध्राज्या ऽडुति । (त्व) अन्तरिक्षं वाऽअयमनुपवते योऽयं पवतेऽन्तरिक्षाय वै गृह्णाति तुस्मादाह वातस्य त्वा ध्राज्या ऽडुति ॥ २१ ॥

पूष्णो रुध्र्या ऽडुति । (त्वे) एष वै पूष्णो रुध्रिरेतुस्मा ऽउ हि गृह्णाति तुस्मादाह पूष्णो रुध्र्या ऽडुति ॥ २२ ॥

(त्व) ऊष्मणो व्यथिषदिति । (त्वे) एष वा ऊष्मैतुस्मा ऽउ हि गृह्णाति तुस्मादाहोष्मणो व्यथिषदित्यथोपरिष्ठाद्विराज्यस्याभिचारयति ॥ २३ ॥

अथ वसाहोमं गृह्णाति । “ रेडसि ”—(वा. सं. ६।१८) इति । लेलयेव हि यूस्तुस्मादाह—रेडसीति । “ अग्निद्वा श्रीणानु ”—(वा. सं. ६।१८) इति । अग्निर्ह्येतच्छ्रूयति । तस्मादाह—अग्निद्वा श्रीणात्विति । “ आपस्त्वा सुमरिणन् ”—(वा० सं० ६।१८) इति । आपो ह्येतमुद्वेभ्यो रसं सम्भुरन्ति । तस्मादाह—आपस्त्वा सुमरिणन्निति ॥ २० ॥

“ वातस्य त्वा ध्राज्यै ”—(वा. सं. ६।१८) इति । अन्तरिक्षं वाऽअयमनुपवते । योऽयं पवते । अन्तरिक्षाय वै गृह्णाति । तस्मादाह—वातस्य त्वा ध्राज्याऽडुति ॥ २१ ॥

“ पूष्णो रुध्र्या ” (वा. सं. ६।१८) इति । एष वै पूष्णो रुध्रिः । एतस्मा उ हि गृह्णाति—तस्मादाह—पूष्णो रुध्र्या इति ॥ २२ ॥

“ ऊष्मणो व्यथिषत् ” (वा. सं. ६।१८) इति । एष वाऽऊष्मा । एतस्माऽउ हि गृह्णाति तस्मादाहोष्मणो व्यथिषदिति । अथोपरिष्ठाद् विराज्यस्याभिचारयति ॥ २३ ॥

तथा ‘ पूष्णः ’ ‘ रुध्रि ’ वेगाय गृह्णामि । वात्वादित्योस्तन्तरिक्षाश्रयत्वाद्वाजिरंक्षोरन्तरिक्षपरतया ब्राह्मणे व्याख्यातम् । ‘ ऊष्मणे व्यथिषत् ’ इति वसाविशेषणम् । ऊष्मा, ततः सकाशाद् व्यथयतीति व्यथिषत्; तादृक् त्वमसि । तादृशं त्वां गृह्णामि ॥

‘ रेड् ’ शब्दं व्याचष्टे—लेलयेव हि यूरिति । यौति मिश्रयतीति यूः वसा, सा ‘लेलयेव’; चलनेन च इतस्ततो गमनमुपमीयते । श्रीणात्वित्यस्य पाकार्य इति व्याचष्टे—अग्निर्ह्येतच्छ्रूयतीति । वातस्य ध्राजिः, पूष्णो रुध्रिश्चान्तरिक्षपराविति व्याचष्टे—अन्तरिक्षं वा अयमनुपवत इत्यादिना । ऊष्मशब्दोऽप्यन्तरिक्षपर इत्याह—एष वा ऊष्मैतस्मा उ हि गृह्णातीति ॥ २०-२३ ॥

(त्वु) अथ पार्श्वेन वाऽसिना वा प्रयौति । प्रयुतं द्वेष इति तन्नाश एवै-
तद्रक्षास्यतोऽपहन्ति ॥ २४ ॥

(न्त्यु) अथ यद्वृष्परिशिष्यते । तत्समवत्तन्धान्यामानयति तद्द्वयं प्रा-
स्यति जिह्वां वक्षस्तुनिम मतस्त्रे वनिष्टमुथोपरिष्ठाद्विराज्यस्याभि-
धारयति ॥ २५ ॥

तद्यद्विरण्यशकलावभितो भवतः । (तो) घ्नन्ति वा ऽएतत्पशुं यदग्नौ
जुह्वत्यमृतमायुर्हिरण्यं तदमृतं ऽआयुषि प्रतितिष्ठति तथात उदेति तथा
सञ्जीवति तस्माद्विरण्यशकलावभितो भवतः ॥ २६ ॥

(तोऽथ) अथ यदक्षण्यावद्यति । सव्यस्य च दोष्णो दक्षिणायाश्च श्रोणे-
र्दक्षिणस्य च दोष्णः सव्यायाश्च श्रोणेस्तस्मादयं पशुरक्षण्या पदो हर-

अथ पार्श्वेन वासिना वा प्रयौति । “ प्रयुतं द्वेषः ” (वा. सं. ६ । १८) इति । तन्नाश
एवैतद्रक्षास्यतोऽपहन्ति ॥ २४ ॥

अथ यद् वृष्परिशिष्यते—तत् समवत्तन्धान्यामानयति । तद् द्वयं प्रास्यति । जिह्वां, वक्षः,
तनिम, मतस्त्रे, वनिष्टम् । अथोपरिष्ठाद् विराज्यस्याभिधारयति ॥ २५ ॥

तद् यद्विरण्यशकलावभितो भवतः । घ्नन्ति वाऽएतत् पशुम्—यदग्नौ जुह्वति । अमृतमायु-
र्हिरण्यम् । तदमृतं ऽआयुषि प्रतितिष्ठति । तथात उदेति । तथा सञ्जीवति । तस्माद्विरण्यशकला-
वभितो भवतः ॥ २६ ॥

अथ यदक्षण्यावद्यति । सव्यस्य च दोष्णो, दक्षिणायाश्च श्रोणेः, दक्षिणस्य च दोष्णः
सव्यायाश्च श्रोणेः । तस्मादयं पशुरक्षण्या पदो हरति । अथ यत् सम्यगवद्येत्—समीचो हैवायं

अथ पार्श्वेनेत्यादि । “ प्रयुतं द्वेषः ”—‘इति’ मन्त्रेण ‘पार्श्वेन’ पार्श्वस्थिना ‘असिना वा’ गृहीतां
वसां विभजति । ‘द्वेषः’ अनिष्टेभ्यः सकाशात् ‘प्रयुतं’ पृथक् कृतं भवति ॥ २४ ॥

अथ यद् वृष्परिशिष्यत इति । गृहीतावशिष्टां वसां ‘समवत्तन्धान्याम्’ इडापात्र्याम् आनयेत् ।
इडार्थं तत्र प्रधानावशिष्टानि हृदयादीनि प्रास्य पुनर्द्विरभिधारयति । ‘मतस्त्रे’ वृकौ । तनिमादयः
प्राग्व्याख्याताः ॥ २५ ॥

अत्र सूत्रकारेण “वपावद्विरण्यम्”—(का. श्री. सू. ६ । १८७) इति हविषामुभयतो हिरण्यप्रक्षेप
उक्तः, तं प्रशंसति—तद्यद्विरण्यशकलावभितो भवत इति । एतद् वपायां व्याख्यातम् ॥ २६ ॥

प्रधानस्विष्टकृदर्थं यद्वदानम्, तत् समुच्चित्य प्रशंसति—अथ यदक्षण्यावद्यति सव्यस्य च दोष्ण
इत्यादिना । ‘सव्यस्य’ ‘दोष्णः’ भुजस्य ‘दक्षिणायाः श्रोणेश्च’ प्रधानावदानसमये, ‘दक्षिणस्य च

१—प्रयुतमिति पार्श्वेन वाऽसिना वा । का० श्री० सू० ६ । १८८ ।

२—शेषमिडापात्र्यामासिच्य कोटमनस्थीनि च प्रास्यति श्रोणिवर्जम् । जायनी गुदं निधाय । का. श्री. सू. ६ । १८९ । १९० ।

त्युथ सुत्सम्यगवद्येत्समीचो हैवायं पशुः पदो हरेत्तस्मादक्षण्यावद्यत्युथ यन्न
शीर्ष्णोऽवद्यति नांसयोर्नानूकस्य नापरसक्थयोः ॥ २७ ॥

(३) असुरा ह वा ऽअग्रे पशुमालेभिरे तुद्देवा भीषा नोपावेयुस्तान्हेयं
पृथिव्युवाच मैतदाद्वमहं व एतस्याध्यक्षा भविष्यामि सुथायथैतु ऽएतेन
चरिष्यन्तीति ॥ २८ ॥

सा होवाच । (चा) अन्यतरामेवाहुतिमहौषुरन्यतरां पर्यशिषन्निति स यां
पर्यशिषन्स्तानीमान्यवदानानि ततो देवाः स्विष्टकृते व्यङ्गाण्यपाभजं-
स्तस्माद्व्यङ्गाण्यथासुरा अवाचन्शीर्ष्णोऽंसयोरनूकस्यापरसक्थयोस्तस्मा-
त्तेषां नावद्येद्यन्वेव त्वष्टानूकमभ्यवमत्तस्मादनूकस्यनावद्येदथाहारीषो-
माभ्यां छागस्य हविषोऽनुब्रूहीत्याश्रान्याहारीषोमाभ्यां छागस्य हविः
प्रेष्येति न प्रस्थितमित्याह प्रसुते प्रस्थितमिति ॥ २९ ॥

पशुः पदो हरेत् । तस्मादक्षण्यावद्यति । अथ यन्न शीर्ष्णोऽवद्यति, नांसयोः, नानूकस्य नापर-
सक्थयोः ॥ २७ ॥

असुरा ह वाऽअग्रे पशुमालेभिरे । तद् देवा भीषा नोपावेयुः । तान् हेयं पृथिव्युवाच-मैतदाद्व-
महम् । अहं व एतस्याध्यक्षा भविष्यामि-यथा यथैतऽएतेन चरिष्यन्तीति ॥ २८ ॥

सा होवाच-अन्यतरामेवाहुतिमहौषुः, अन्यतरां पर्यशिषन्निति । स यां पर्यशिषन्-तानीमान्य-
वदानानि । ततो देवाः स्विष्टकृते व्यङ्गाण्यपाभजन् । तस्माद्व्यङ्गाणि । अथासुरा अवाचन्-
शीर्ष्णः, अंसयोः, अनूकस्य, अपरसक्थयोः । तस्मात्तेषां नावद्येत् । यन्वेव त्वष्टानूकमभ्यवमत्-

दोष्णः ' सव्यायाः श्रोणेरेति स्विष्टकृतोऽवेवमवदानं सम्पद्यते । उक्तलक्षणमवदानं प्रसिद्धपशोर्यदक्षण्या पाद-
सञ्चरणं तन्मूलमिति प्रशंसति-तस्मादयं पशुरक्षण्या पदो हरेतीति । ' अक्षण्या ' पादश्रोण्योर्व्यत्यासेन ।
उक्तं ब्रूयति-अथ यत् सम्यगवद्येत् समीचो हैवायं पशुः पदो हरेदिति । अथ शिरादीनामनवदेय-
त्वोपपत्तिमाख्यानमुखेन प्रदर्शयति-अथ यन्न शीर्ष्णोऽवद्यति नांसयोरित्यादिन । असौ बाह्वोरुपरिप्रदेशौ ।
अनूको वङ्क्याधारः, आयतः पृष्ठास्थिविशेषः । तत्रत्यमपि मांसं नावदेयम् । तथा ' न अपरसक्थयोः '
ऊर्वोरुपरिभूतौ उच्छ्रितावयवौ सक्थौ ॥ २७ ॥

असुरा ह वा इति । असुराः किल पशुमालभन्ते, तदालभन्तं देवाः ' नोपावेयुः ' नोपगताः, तदा
' पृथिवी ' ' उवाच ' ' एतत् ' मयमासुरं ' मा दद्वम ' आदरं मा कार्ष्णं ' अहं ' ' वः ' युष्मदर्थम्
' एतस्य ' पश्चालम्भस्य ' अध्यक्षा ' उपद्रष्टा ' भविष्यामि ' , ' यथा ' पेन प्रकारेण ' एते ' असुराः ' एतेन '
पशुना ' चरिष्यन्ति ' ' इति ' उक्ता, तथैव सम्यगवगता ॥ २८ ॥

सा होवाचेति । तत्सकाशं सम्यगवगत्योवाच । तेऽसुराः ' अन्यतरामेवाहुतिमहौषुः ' प्रधानमेव हुतवन्तः,
' अन्यतरां ' स्विष्टकृतमाहुतिं ' पर्यशिषन् ' परित्यक्तवन्तः । परिशिष्टा का ? इति, तां स्वयं श्रुतिः प्रदर्शयति-

(त्र्य) अन्तरेणार्द्धर्चां याज्यायै वसाहोमं जुहोति । (ती) इतो वा ऽअयमूर्ध्वो मेध उत्थितो यमस्या इमं रसं प्रजा उपजीवन्त्यर्वाचीनं दिवो रसो वै वसाहोमो रसो मेधो रसेनैवैतद्रसं तीव्रीकरोति तस्मादयं रसोऽद्यमानो न क्षीयते ॥ ३० ॥

तद्यदन्तरेण । (णा) अर्द्धर्चां याज्यायै वसाहोमं जुहोतीयं वा ऽअर्द्ध-
र्चां ऽसौ द्यौरर्द्धर्चां ऽन्तरा वै द्यावापृथिवी ऽअन्तरिक्षमन्तरिक्षाय वै जुहोति
तस्मादन्तरेणार्द्धर्चां याज्यायै वसाहोमं जुहोति ॥ ३१ ॥

तस्मादनूकस्य नावचेत् । अथाह—‘ अग्नीषोमाभ्यां छागस्य हविषोऽनुब्रूहि ’ इति । आश्राव्याह—
अग्नीषोमाभ्यां छागस्य हविः प्रेष्येति । न प्रस्थितमित्याह । प्रसुते प्रस्थितमिति ॥ २९ ॥

अन्तरेणार्द्धर्चां याज्यायै वसाहोमं जुहोति । इतो वा ऽअयमूर्ध्वो मेध उत्थितः; यमस्या इमं रसं
प्रजा उपजीवन्ति, अर्वाचीनं दिवः । रसो वै वसाहोमः । रसो मेधः । रसेनैवैतद्रसं तीव्रीकरोति ।
तस्मादयं रसोऽद्यमानो न क्षीयते ॥ ३० ॥

तद् यदन्तरेणार्द्धर्चां याज्यायै वसाहोमं जुहोति । इयं वा ऽअर्द्धर्चा, असौ द्यौरर्द्धर्चाः । अन्तरा वै
द्यावापृथिवी ऽअन्तरिक्षम् । अन्तरिक्षाय वै जुहोति । तस्मादन्तरेणार्द्धर्चां याज्यायै वसाहोमं जुहोति ॥ ३१ ॥

तानीमानीति । ‘ दक्षिणं दोः ’ सव्याश्रोणिः, गुदं तृतीयं चेति त्रीणि । ‘ ततः ’ तस्मादसुरपरित्यक्तत्वेनादुष्टत्वात्
‘ त्र्यङ्गणि ’ । ‘ देवाः ’ प्राप्ताः । अथ यस्मात् शिर आदीनि ‘ अवाचन् ’, ‘ तस्मात् ’ तैरवत्तत्वेन दुष्टत्वात् तानि
‘ नावचेत ’ । अनूकस्य प्रकारान्तरेणापि तत्त्वं दर्शयति—त्वष्टेति । एतच्छिरसोऽप्युपलक्षणं गतम्, समानत्वात् ॥

इत्थमवदानप्रकारमुक्त्वा प्रदानप्रकारमाह—अथाहाग्नीषोमाभ्यां छागस्येत्यादि । वपाप्रेषवदग्नीषोमीयहोम-
प्रेषेऽपि प्रस्थितपदं निषेधति—न प्रस्थितमित्याहेति ॥ २९ ॥

वसाहोमस्य कालमाह—अन्तरेणार्द्धर्चाविति^१ । प्रधानाहुतियाज्यायाः पूर्वाद्धीवसाने प्रतिप्रस्थाता ‘ वसा-
होमं जुहोति ’ अर्द्धर्चयोरूर्ध्वभावित्वं प्रशंसति—इतो वा अयमूर्ध्व इत्यादिना । पूर्वोत्तरार्द्धर्चां शुपृथिव्या-
त्मकौ; तथा सति ‘ इतः ’ पृथिव्याः सकाशात् उत्पन्नो ‘ मेधः ’, ‘ यं ’ साराङ्गवसेत्यादिरूपमूर्ध्वमुद्धतं
मनुष्याः उपभुञ्जते, तथा ‘ दिवः ’ सकाशात् उत्थितमुदकात्मकमधो निर्गतमुपभुञ्जते । एवं स लोकद्वयसार-
स्यान्तरिक्षे उपभोक्तव्यत्वेनावस्थानादर्द्धर्चयोन्तरालहोमेन द्यावापृथिव्योः ‘ रसेन ’ ‘ एतत् ’ वसाख्यं ‘ रसं ’
‘ तीव्रीकरोति ’ । होमस्यान्तरिक्षार्थत्वाच्चाद्धर्चयोन्तरालं कृतवान् भवति । अतस्तीव्ररसोपादकत्वात् होमः
कर्त्तव्य इत्यर्थः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

१-आह्वाग्निभ्यां छागस्य हविषोऽनुब्रूहीति । का. श्रौ. सू. ६ । १९० । आश्राव्याह्वाग्निभ्यां छागस्य हविः प्रेष्येति । प्रस्थित-
मिति च प्रसुते । का. श्रौ. सू. ६ । १९१ । १९२ । २-अर्धर्चान्तरे याज्यायै वसैकदेशं जुहोति घृतं घृतपावानः इति । का. श्रौ.
सू. ६ । १९३ ।

३ जुहोति । घृतं घृतपावानः पिबत वसां वसापावानः पिबतान्तरिक्षस्य हविरसि स्वाहेत्येतेन वैश्वदेवेन यजुषा जुहोति वैश्वदेवं वा ऽअन्तरिक्षं तद्यदेनेनेमाः प्रजाः प्राणत्यश्चोदनत्यश्चान्तरिक्षमनुचरन्ति तेन वैश्वदेवं वषट्कृते जुहोति यानि जुह्वामवदानानि भवन्ति ॥ ३२ ॥

(न्त्य) अथ जुह्वा पृषदाज्यस्योपघ्नन्नाह । वनस्पतयेऽनु ब्रूहीत्याश्राव्याह वनस्पतये प्रेष्येति वषट्कृते जुहोति तद्यद्वनस्पतये जुहोत्येतुमेवैतद्वज्रं यूपं भागिनं करोति सोमो वै वनस्पतिः पशुमेवैतत्सोमं करोति तद्यदन्तरेणोभे ऽआहुती जुहोति तथोभयं व्याप्नोति तस्मादन्तरेणोभे ऽआहुती जुहोति ॥ ३३ ॥

स जुहोति—“ घृतं घृतपावानः पिबत, वसां वसापावानः पिबतान्तरिक्षस्य हविरसि स्वाहा ” (वा. सं. ६।१९)—इति । एतेन वैश्वदेवेन यजुषा जुहोति । वैश्वदेवं वाऽअन्तरिक्षम् । तद् यदेनेनेमाः प्रजाः प्राणत्यश्चोदनत्यश्चान्तरिक्षमनुचरन्ति—तेन वैश्वदेवम् । वषट्कृते जुहोति—यानि जुह्वामवदानानि भवन्ति ॥ ३२ ॥

अथ जुह्वा पृषदाज्यस्योपघ्नन्नाह—‘वनस्पतयेऽनुब्रूहि’ इति—आश्राव्याह—‘वनस्पतये प्रेष्ये’ इति । वषट्कृते जुहोति । तद् यद्वनस्पतये जुहोति । एतमेवैतद्वज्रं यूपं भागिनं करोति । सोमो वै वनस्पतिः । पशुमेवैतत्सोमं करोति । तद् यदन्तरेणोभेऽआहुती जुहोति—तथोभयं व्याप्नोति । तस्मादन्तरेणोभेऽआहुती जुहोति ॥ ३३ ॥

वसाहोममन्त्रमाह—स जुहोति घृतं घृतपावान इति । ‘घृतं’ क्षरणरूपं रसात्मकमिदं हविः हे ‘घृतपावानः’ घृतस्य रसद्रव्यस्य पातारः सर्वे देवाः यूयं ‘पिबत’ । एतदेव विशिनष्टि—वसां वसापावान इति । हे वसाद्रव्य ! त्वम् ‘अन्तरिक्षस्य हविरसि’ । अन्तरिक्षस्य सर्वदेवाश्रयत्वादस्यापि तदर्थत्वाद् अन्तरिक्षस्य देवताद्वारा अन्तरिक्षस्थैव हविष्वम् । अत्र सूत्रम् । “ अर्द्धर्चान्तरे याज्यायै वसैकदेशं जुहोति ”—(का. श्रौ. सू. ६।१२३) इति !

मन्त्रस्य वैश्वदेवत्वं प्रकृतहोमसङ्गतमित्याह—एतेन वैश्वदेवेनेति । अत्र बहुत्वलिङ्गाद् वैश्वदेवत्वं यजुषः ‘अन्तरिक्षम्’ अपि सर्वासां देवानां प्राणोदानव्यापारयोराश्रयत्वेन ‘वैश्वदेवम्’, अन्तरिक्षार्थश्च वसाहोमः; ‘तेन’ होमस्य वैश्वदेवत्वेन एतदपि वैश्वदेवं यजुरत्र युज्यत इत्यर्थः । मध्ये होतव्यं वसाहोममभिधाय प्रधानहोममाह—वषट्कृते जुहोति यानि जुह्वामित्यादि ॥ ३२ ॥

अथ जुह्वेति । ‘अथ’ वसाहोमानन्तरं ‘जुह्वा’ जुहूद्वारा ‘पृषदाज्यस्य’ एकदेशम् ‘उपघ्नन्’ अवघ्नन् “ वनस्पतयेऽनुब्रूहि ”—‘इति’ होतारं ब्रूयात् । वनस्पतिर्गूपाभिमानी देवः । स्पष्टमन्यत् ॥

१—वैवत९ हुत्वाभद्राक्षिणमावृत्त्यजुह्वापृषदाज्यस्योपघ्नन्नाह वनस्पतयेऽनुब्रूहीति । का. श्रौ. सू. ६।१९४ । २—आश्राव्याह वनस्पतये प्रेष्येति । का. श्रौ. सू. ६।१९५ ।

(त्यु) अथ यान्युपभृत्यवदानानि भवन्ति । तानि समानयमानोऽआहाश्रये स्विष्टकृतेऽनुब्रूहीत्याश्राव्याहाश्रये स्विष्टकृते प्रेष्येति वृषदकृते जुहोति ॥ ३४

(त्यु) अथ यद्वसाहोमस्य परिशिष्यते । तेन दिशो व्याघारयति दिशः प्रादिश आदिशो विदिश उदिशो दिग्भ्यः स्वाहेति रसो वै वसाहोमः सुर्वा स्वेवैतदिक्षु रसं दधाति तस्मादयं दिशि दिशि रसोऽभिगम्यते ॥ ३५ ॥

(तेऽथ) अथ पशुं^१ सम्मृशति । (त्ये) एतर्हि सम्मर्शनस्य कालोऽथ स्रुपुरा संमृशति यऽइमः उपतिष्ठन्ते ते विमथिष्यन्ते ऽडुति शङ्कमानो यद्यु विमाथान्न शङ्केतान्नैव संमृशेत् ॥ ३६ ॥

अथ यान्युपभृत्यवदानानि भवन्ति—तानि समानयमानआह—‘ अग्रये स्विष्टकृतेऽनुब्रूहि ’—इति । आश्राव्याह—‘ अग्रये स्विष्टकृते प्रेष्यै ’ इति । वषदकृते जुहोति ॥ ३४ ॥

अथ यद्वसाहोमस्य परिशिष्यते—तेन दिशो व्याघारयति । “ दिशः प्रादिशऽआदिशो विदिशऽउदिशो दिग्भ्यः स्वाहा ”—(वा. सं. ६। १९) इति । रसो वै वसाहोमः । सर्वास्वेवैतदिक्षु रसं दधाति । तस्मादयं दिशि दिशि रसोऽभिगम्यते ॥ ३५ ॥

अथ पशुं सम्मृशति । एतर्हि सम्मर्शनस्य कालः । अथ यत् पुरा सम्मृशति—यऽइमऽउपतिष्ठन्ते—ते विमथिष्यन्ते—इति शङ्कमानः । यद्यु विमाथात्—नशङ्केतः अत्रैव सम्मृशेत् ॥ ३६ ॥

वनस्पतियागं यूपद्वारा पशोः सोमत्वसम्पादकत्वेन च प्रशंसति—तद्वनस्पतय इत्यादिना । सोमस्याभावस्यायां वनस्पतिषु वासात् सोमस्वामिकत्वात् वनस्पतिः सोमः, अतस्तत्सम्बन्धिनं पशुं सोमं कृतवान् भवति । ‘ तत् ’ तस्मात् ‘ यत् ’ यथा ‘ अन्तरेण उभे आहुती ’ उभयोर्देवतसौविष्टकृतयोर्मध्ये वनस्पत्याहुतिं ‘ जुहोति ’, ‘ तथा ’ ‘ उभयं ’ देवतं सौविष्टकृतं च यूपान्हुत्या व्याप्नोति ॥ ३३ ॥

स्विष्टकृतप्रयोगप्रकारमाह—अथ यान्युपभृत्यवदानानि भवन्ति । तानि समानयमान आहेत्यादिना । त्र्यङ्गापेक्षया बहुवचनम् । ‘ समानयमानः ’ जुह्वां प्रक्षिपन् ॥ ३४ ॥

वसाहोमशेषेण दिग्ब्याघारणं विधत्ते—अथ यद्वसाहोमस्य परिशिष्यते तेन दिशो व्याघारयतीति । वसाहोमस्य द्रव्यस्य ‘ दिशः प्रादिशः ’—इत्यादिका मन्त्राः । दिशो व्याघारयतीति श्रुतेरेकैको मन्त्र एकैकदिगर्थः । ‘ दिशः ’ प्राग्दिग्भ्यः स्वाहा, ‘ प्रादिशः ’ दक्षिणदिग्भ्यः स्वाहा, ‘ आदिशः ’ पश्चिमदिग्भ्यः स्वाहा, ‘ विदिशः ’ उत्तरदिग्भ्यः स्वाहा, ‘ उदिशः ’ उर्ध्वदिग्भ्यः स्वाहा, ‘ दिग्भ्यः ’ सर्वाभ्यो दिग्भ्यः ‘ स्वाहा ’ । वसाहोमो ‘ रसो वै ’ द्रवद्रव्यात्मकः खलु; दिशि दिशि सम्भूतो रसोऽभिगम्यते ॥ ३५ ॥

सम्यगतावयवस्य पशोः सम्मर्शनं विधत्ते—अथ पशुं सम्मृशतीति । ‘ अथ ’ दिग्बोमानन्तरम् ‘ एतर्हि ’ एतस्मिन् काले पशुसम्मर्शनं कुर्यात् ॥

१—हुत्वासमानाय सौविष्टकृतम् । का. श्रौ. सू. ६। १९६ । २—प्रत्येत्य वा दिशोव्याघारयति वसाशेषेणव्याजिनवत् । सर्वं जुहोति । का. श्रौ. सू. ६। १९७ । १९८ । बाजिनवद्रक्षार्थं नावशेषयतीत्यर्थः ।

(दै) ऐन्द्रः प्राणः । (णोऽ) अङ्गेऽअङ्गे निदीध्यदैन्द्र उदानोऽअङ्गेऽअङ्गे निधीतऽइति शुदङ्गशो विकृत्तो भवति तत्प्राणोदानाभ्यां सन्द्धाति देव त्वष्टर्भूरि ते सुष्टुं स मेतु सलक्ष्मा यद्विष्टुरूपं भवातीति कृत्स्नवृतमेवै-
तत्करोति देवत्रा युन्तमवसे सुखायोऽनु त्वा मातापितरो मदन्त्विति तद्य-
त्रैनमुहौपीतुदेनं कृत्स्नं कृत्वानुसमस्यति सोऽस्य कृत्स्नोऽमुष्मिँल्लोकः
ऽआत्मा भवति ॥ ३७ ॥

इति षष्ठप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ६ ॥ ४ ॥ (८-३)

“ ऐन्द्रः प्राणोऽअङ्गेऽअङ्गे निदीध्यद् । ऐन्द्र उदानोऽअङ्गेऽअङ्गे निधीतः ”—(वा० सं० ६ । २०) इति । यदङ्गशो विकृत्तो भवति—तत् प्राणोदानाभ्यां सन्द्धाति । “ देवत्वष्टर्भूरि ते संसमेतु सलक्ष्मा यद्विष्टुरूपं भवाति ”—(वा. सं. ६ । २०) इति । कृत्स्नवृतमेवैतत्करोति । “ देवत्रा युन्तमवसे सुखायोऽनु त्वा मातापितरो मदन्तु ”—(वा. सं. ६ । २०) इति । तद् यत्रैनमहौपीतु—तदेनं कृत्स्नं कृत्वानुसमस्यति । सोऽस्य कृत्स्नोऽमुष्मिँल्लोकऽआत्मा भवति ॥ ३७ ॥

विशसनानन्तरकालस्यैतस्य व्यवस्थां दर्शयति—अथ यत् पुरा सम्मृशतीति । ‘ ये ’ च राक्षसाः ‘ इमे ’ मदीयं यज्ञम् ‘ उपतिष्ठन्ते ’ प्राप्नुवन्ति, ‘ ते ’ पशुं ‘ विमथिष्यन्ते ’ ‘ इति ’ ‘ शङ्कमानः ’ चेत्, पूर्वस्मिन्नेव काले सम्मृशेत्; अतथाभूतश्चेत् अत्रैव दिग्बोमानन्तरकाले सम्मृशेत् । अत्र सूत्रम्—“ ऐन्द्रः प्राण इति पशुं सम्मृशति ’ अवदाय वेदां प्राक् प्रदानात् ”—(का. श्रौ. सू. ६ । १९९-२००) इति ॥ ३६ ॥

सम्मर्शने मन्त्रमाह—ऐन्द्रः प्राणोऽङ्गेऽङ्गे निदीध्यदिति । इन्द्रः परमात्मा, तत्सम्बन्धी ‘ ऐन्द्रः ’ ‘ प्राणः ’ हे पशो ! ते ‘ अङ्गे अङ्गे ’ सर्वेष्वङ्गेषु ‘ निदीध्यत् ’ नितरां दीप्तो भवतु, दीभ्यतु वा । एवं व्यानोऽपि । अत्र सर्वत्र अपानस्थाने उदानव्यवहारः । हे ‘ त्वष्टः ’ पशुरूपकर्त्ता ! ‘ देव ! ’ “ त्वष्टा वै पशूनां मिथुनानां रूपकृत् ”—(तै. सं. ६ । ३ । ३ । ११ । १ ।) इति श्रुतेः । ‘ ते, ’ तव पशोः, ‘ यत् ’ अङ्गं छेदनेन ‘ सलक्ष्म ’ अत एव ‘ विष्टुरूपं ’ ‘ भवाति ’ भवति, तत् ‘ ते ’ त्वत्सम्बन्धि ‘ सम् ’ सम्यक्, पूर्वस्मादपि ‘ भूरि ’ प्रभूतं ‘ समेतु ’ सङ्गतो भवतु । पूर्वं यादृशसंवेशेनाविशिष्टं तादृशसंवेशेन विशिष्टं भवेदिति; प्रष्टव्यं भवत्वित्यर्थः । किञ्च ‘ देवत्रा ’ देवेषु मध्ये ‘ युन्तं ’ गच्छन्तम् । किमर्थम् ? ‘ अवसे ’ अस्माकं रक्षणाय, देवानां प्रीतये वा युन्तं त्वां सखिप्रभृतयः ‘ अनुमदन्तु ’ साधु जातमिति कथयन्त्वित्यर्थः ॥

क्रमेण विभज्य व्याचष्टे—यदङ्गशो विकृत्त इत्यादिना । “ कृत्स्नवृतमेवैतत्करोतीति । “ एतत् ’ पशु-द्रव्यम् । यद्वा ‘ एतत् ’ एतेन “ देव त्वष्टः ”—इति मन्त्रेण वागुच्चारणसामर्थ्येन कृत्स्नैरङ्गैः वृतं व्याप्तं करोति, ‘ यत्र ’ यस्मिन् प्रदेशे ‘ एनं ’ पशुम् ‘ अहौषीत्, तत् तेन ‘ एनं कृत्स्नं कृत्वा ’ विकलं सकलं कृत्वा ‘ अनु समस्यति ’ गतप्राणेन त्वगस्थिमांसेन सह प्राणान् अङ्गानि चानुक्रमेण सङ्गृह्णन् कृतवान् भवति । तेन ‘ सः ’ पशुः ‘ अमुष्मिन् ’ स्वर्गे लोके ‘ सात्मा ’ सजीवो ‘ भवति ’ ॥ ३७ ॥

इति श्रीसायणाचार्यनिरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे ऽष्टमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ (३-८-३) ॥

त्रीणि ह वै पशोरेकादशानि । (न्ये) एकादश प्रयाजा एकादशानु-
याजा ऽएकादशोपयजो दश प्राण्या ऽअङ्गुलयो दश पाद्या दश
प्राणाः प्राण ऽउदानो व्यान ऽइत्येतावान्वै पुरुषो यः पराङ्मर्यः पशूनां
यत् सव्वेऽनु पशवः ॥ १ ॥

(स्तु) तदाहुः । किं तद्यज्ञे क्रियते येन प्राणः सव्वेभ्योऽङ्गेभ्यः
शिव इति ॥ २ ॥

यदेव गुदं त्रेधा करोति । प्राणो वै गुदः सोऽयं प्राडाततस्तुमयं प्राणोऽनु-
सञ्चरति ॥ ३ ॥

स यदेव गुदं त्रेधा करोति । तृतीयमुपयद्भ्यस्तृतीयं जुह्वां तृतीयमुप-
भृति तेन प्राणः सव्वेभ्योऽङ्गेभ्यः शिवः ॥ ४ ॥

त्रीणि ह वै पशोरेकादशानि—एकादश प्रयाजाः, एकादशानुयाजाः, एकादशोपयजः । दश
प्राण्या अङ्गुलयः, दश पाद्याः, दश प्राणाः, प्राण उदानो व्यानः—इत्येतावान्वै पुरुषो—यः पराङ्मर्यः
पशूनाम्—सर्वेऽनु पशवः ॥ १ ॥

तदाहुः—किं तद् यज्ञे क्रियते—येन प्राणः सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यः शिव इति ॥ २ ॥

यदेव गुदं त्रेधा करोति । प्राणो वै गुदः । सोऽयं प्राडाततः । तमयं प्राणोऽनु सञ्चरति ॥ ३ ॥

स यदेव गुदं त्रेधा करोति । तृतीयमुपयद्भ्यः, तृतीयं जुह्वाम्, तृतीयमुपभृति । तेन प्राणः
सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यः शिवः ॥ ४ ॥

प्राणस्य श्रेष्ठत्वकारणमिधानमुत्वेन गुदस्य प्रधानस्विष्टकृदुपयडिष्ट्यर्थं त्रेधा विभज्य विनियोगं प्रशंसन् प्रया-
जादीनामितराङ्गत्वमाह—त्रीणि ह वै पशोरेकादशानीत्यादिना । प्रयाजा अनुयाजाश्च एकादशैकादश प्रसिद्धाः,
अनुयाजानन्तरं यष्टव्या एकादशोपयाजा उपरिष्ठादानास्यन्ते; एकादशत्रयं मिलित्वा त्रयस्त्रिंशत् सम्पद्यन्ते । पशु-
पूच्छस्य पुरुषस्य द्विपात्पशोरपि शीर्षण्याः प्राणाः सप्त, अवाञ्चौ द्वौ, नःभिर्दशमीति ‘दश प्राणाः’ । ते च
पाणिपादगतविंशत्यङ्गुलिभिः सहिताः त्रिंशद् भवन्ति; प्राण उदानो व्यान इति त्रयो मुख्यप्राणाः; इति त्रयस्त्रिंश-
देव सन्ति यज्ञाङ्गानि ॥ १ ॥

तदाहुरिति । ‘शिवः’ श्रेष्ठः । पुरुषपशोर्हस्तपादाङ्गुलयः प्राणरूपाङ्गानि भवन्ति; तथाच मुख्यप्राणस्यापि
इतराङ्गुलित्वं साधारण्यमेव प्राप्तम्, न श्रेष्ठत्वम्; अतो यज्ञे सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यः सकाशात् प्राणस्य श्रेष्ठत्वं केन प्रका-
रेण कृतमिति प्रश्नः ॥ २ ॥

तत्सोत्तरमुच्यते—यदेव गुदं त्रेधा करोतीत्यादिना । तेन प्राणः सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यः शिवः—इत्यन्तेन प्राणो वै
गुदः । तस्मात् प्राणसञ्चरणाधिष्ठानत्वात् ‘प्राणः’ एव गुद इत्युक्तम् ॥ कथं गुदस्य प्राणत्वमिति तदुपपाद-
यति । सोऽयं प्राडातत इति । गुदः प्राडाततः शरीरमध्ये ब्रह्मरन्ध्रपर्यन्तं ऊर्ध्वं प्रवृत्तः सन्वर्तते तं गुदमन्वयं
प्राणः सञ्चरति । अतः प्राणसञ्चरणाधिष्ठानत्वात्प्राण एव गुदः । तस्य प्रधानस्विष्टकृदुपयड्भेदेन त्रिषु स्थानेषु
विभज्य विनियोग एव सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यः श्रेष्ठत्वकारणमित्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥

स ह त्वेव पशुमालभेत य एनं मेधमुपनयेद्यदि कृशः स्याद्यदुदर्यस्य मेदसः परिशिष्येत तद्गुदे न्यृषेत्प्राणो वै गुदः सोऽयं प्राङ्नाततस्तुमयं प्राणोऽनुसञ्चरति प्राणो वै पशुर्धावद्धचेव प्राणेन प्राणिति तावत्पशुः अथ यदास्मात्प्राणोऽपक्रामति दार्वेव तर्हि भूतोऽनर्थः शेते ॥ ५ ॥

गुदो वै पशुः । (मे) मेदो वै मेधस्तुदेनं मेधमुपनयति यद्युऽअंसलो भवति स्वयमुपेत एव तर्हि मेधं भवति ॥ ६ ॥

(त्यु) अथ पृषदाज्यं गृह्णाति । द्वयं वा ऽइदुऽ सर्पिश्चैव दधि च द्वन्द्वं वै मिथुनं प्रजननं मिथुनमेवैतत्प्रजननं क्रियते ॥ ७ ॥

स ह त्वेव पशुमालभेत—य एनं मेधमुपनयेत् । यदि कृशः स्यात् यद् उदर्यस्य मेदसः परिशिष्येत तद् गुदे न्यृषेत् । प्राणो वै गुदः । सोऽयं प्राङ्नाततः । तमयं प्राणोऽनु सञ्चरति । प्राणो वै पशुः यावद्धचेव प्राणेन प्राणिति—तावत्पशुः । अथ यदास्मात् प्राणोऽपक्रामति—दार्वेव तर्हि भूतोऽनर्थः शेते ॥ ५ ॥

गुदो वै पशुः । मेदो वै मेधः । तदेनं मेधमुपनयति । यद्युऽअंसलो भवति—स्वयमुपेत एव तर्हि मेधं भवति ॥ ६ ॥

अथ पृषदाज्यं गृह्णाति । द्वयं वाऽइदम्—सर्पिश्चैव दधि च । द्वन्द्वं वै मिथुनं प्रजननम् । मिथुनमेवैतत् प्रजननं क्रियते ॥ ७ ॥

अथ गुदस्य प्राणत्वेन श्रेष्ठत्वाभिधानप्रसङ्गात् यदि कथञ्चित् तत्पशोः कृशत्वं स्यात्, तर्हि गुदस्य सम्पूर्णत्वाय उदर्यं मांसं तेन सह मिश्रणीयमित्याह—स ह त्वेव पशुमालभेत इत्यादिना । ‘ सः ’ एव ‘ पशुमालभेत ’ ‘ यः ’ यजमानः ‘ एतं ’ ‘ मेधं ’ मेधाहम् प्रवृद्धमित्यर्थः । पशुम् ‘ उपनयेत् ’ उपगच्छेत्, प्राप्नुयात् सर्वावयवपूर्णमेव पशुमालभेत न कृशं पशुम्; अथमेव मुख्यः पक्षः । ‘ यदि ’ पशुः ‘ कृशो लब्धः स्यात् ’ तदा अकरणात् करणस्य श्रेष्ठत्वात् वक्ष्यमाणप्रकारं कुर्यात् । ‘ उदर्यस्य ’ उदरे भवमुदर्यम्, तस्य ‘ मेदसः ’ सकाशादिद्वयमुद्धृत्य यन्मांसं ‘ परिशिष्येत् ’, ‘ तत् ’ आदाय अल्पीयसि ‘ गुदे ’ ‘ न्यृषेत् ’ निगमयेत्, तेन तं प्रवर्द्धयेदित्यर्थः । प्राणो वै गुद इत्यादि, व्याख्यातम् ॥ ५ ॥

गुदो वै पशुरिति । ‘ यद्यु ’ यद्यपि पशुः ‘ अंसलः ’ प्रवृद्धांसः, पुष्टांगो(न) भवेत्, ‘ तर्हि ’ स्वयम् ’ एव ‘ मेधं ’ प्राप्तवान् भवति ॥ ६ ॥

अनुयाजार्थं पृषदाज्यग्रहणं विधाय प्रशंसति—अथ पृषदाज्यं गृह्णातीत्यादिना । ‘ इदं ’ वक्ष्यमाणं द्वयं खलु ‘ द्वन्द्वम् ’ । इदंशब्दार्थमाह—सर्पिश्चैव दधि चेति । अस्तु द्वयम्, ततः किमित्यत आह—द्वन्द्वं वै मिथुनमिति । तच्च ‘ प्रजननम् ’ अन्यस्योत्पादकम् । अतः पृषदाज्यग्रहणेन प्रजननमिथुनमेव कृतवान् भवति ॥ ७ ॥

१—पुत्रायाः पुरस्तात् पृषदाज्यमाज्यं दधिमिश्रं पंचगृहीतं ज्योतिरसीति समिदंतेन । अनुयाजार्थं २—सर्वत्र । का. श्रौ. सू. ५।१०३।१०४ ।

तेनानुयाजेषु चरति । पशवो वा ऽअनुयाजाः पयः पृषदाज्यं तत्पशु-
ष्वेवैतत्पयो दधाति तदिदं पशुषु पयो हितुं प्राणो हि पृषदाज्यमुन्नं हि
पृषदाज्यमुन्नं हि प्राणः ॥ ८ ॥

(स्ते) तेन पुरस्तादनुयाजेषु चरति । सु योऽयं पुरस्तात्प्राणस्तमे-
वैतद्दधाति तेन पश्चादुपयजति सु योऽयं पश्चात्प्राणस्तमेवैतद्दधाति ता-
विस्मा ऽउभयतः प्राणौ हितौ यश्चायमुपरिष्टाद्यश्चाधस्तात् ॥ ९ ॥

) तद्वा ऽएतदेको द्वाभ्यां वृषदकरोति । (त्य) अध्वर्यवे च यश्चैष
उपयजत्यथ यजन्तमुपयजति तस्मादुपयजो नामाथ यदुपयजति प्रैवै-
तज्जनयति पश्चाद्व्युपयजति पश्चाद्वि योषायै प्रजाः प्रजायन्ते ॥ १० ॥

तेनानुयाजेषु चरति । पशवो वाऽअनुयाजाः, पयः पृषदाज्यम् । तत् पशुष्वेवैतत्पयो दधाति ।
तदिदं पशुषु पयो हितम् । प्राणो हि पृषदाज्यम् । अन्नं हि पृषदाज्यम् । अन्नं हि प्राणः ॥ ८ ॥

तेन पुरस्तादनुयाजेषु चरति । स योऽयं पुरस्तात्प्राणः—तमेवैतद्दधाति । तेन पश्चादुपयजति । स
योऽयं पश्चात्प्राणः—तमेवैतद्दधाति । ताविस्माऽउभयतः प्राणौ हितौ—यश्चायमुपरिष्टाद्यश्चाधस्तात् ॥ ९ ॥

तद्वाऽएतदेको द्वाभ्यां वृषदकरोति—अध्वर्यवे च, यश्चैष उपयजति । अथ यजन्तमुपयजति—
तस्मादुपयजो नाम । अथ यदुपयजति—प्रैवैतज्जनयति । पश्चाद्व्युपयजति । पश्चाद्वि योषायै प्रजाः
प्रजायन्ते ॥ १० ॥

तेनानुयाजेष्विति । ‘ तेन ’ पृषदाज्येन ‘ अनुयाजेषु चरति ’ अनुयाजान् यजेदित्यर्थः । तदुभयं प्रशं-
सति—पशवो वा अनुयाजा इति । अनुयाजानां फलोपभोगहेतुकत्वात् पशुत्वम्, पयोविकारत्वात् ‘ पृषदाज्यम् ’
एव ‘ पयः ’; ‘ तत् ’ तेनानुयाजानुष्ठानेन ‘ पशुषु ’ ‘ एव ’ पयःस्थापनम् ‘ भवति ’ ।

विहिताननुयाजान् विधास्यमानैरुपयजिः सह पुरस्तादुपरिष्टाच्च विधास्यन् प्राणात्मना प्रशंसति—प्राणो हि
पृषदाज्यमिति । ‘ हि ’ शब्दद्योत्यां प्रसिद्धिमुपपादयति—‘ पृषदाज्यं तावत् ‘ अन्नम् ’ तत् ‘ अन्नं ’ अन्वय-
व्यतिरेकानुविधायित्वात् ‘ प्राणः ’; अतः ‘ पृषदाज्यं प्राणः ’ ॥ ८ ॥

तेन पुरस्तादिति । उपयज्भ्यः ‘ पुरस्तात् अनुयाजेषु ’ पृषदाज्यानुष्ठानेन पुरस्तात्—प्राणं मुख्यस्थप्राणं अप्राणे
पशौ निहितवान् भवति; ‘ पश्चात् ’ उपयजन्नुष्ठानस्य पश्चात्—‘ प्राणम् ’ उदानाख्यं पशौ स्थापितवान् भवति ।
मिलित्वा ‘ यः ’ ‘ अयम् ’ प्राणिषु ‘ उपरिष्टाच्चधस्ताच्च ’ प्राणः, तत् प्राणद्वयं स्थापितवान् भवति ॥ ९ ॥

तद्वा एतदित्यादि । ‘ एकः ’ होता, ‘ द्वाभ्याम् ’ ‘ अध्वर्यवे ’ ‘ उपयज्त्रे ’ प्रतिप्रस्थात्रे ‘ च, ’ प्रया-
जार्थम् उपयज्यागार्थं च ‘ वषट् ’ कुर्यात् ॥

उपयजं नामनिर्वचनेन प्रशंसति—अथ यद् यजन्तम् उपयजति, तस्मादुपयजो नामेति । ‘ यजन्तम् ’
अध्वर्युम् ‘ उप ’ लक्ष्य एतान्यङ्गानि प्रतिप्रस्थाता ‘ यजति ’ इति पश्चाद्यष्टव्या उपयज “ विजुपे छन्दसि ”
(पा. सू. ३ । २ । ७३) इत्यर्थः ॥

स उपयजति । समुद्रं गच्छ स्वाहेत्यापो वै समुद्रऽआपो रेतो रेत एवै-
तुत्तिसञ्चति ॥ ११ ॥

(त्य) अन्तरिक्षं गच्छ स्वाहेति । (त्य) अन्तरिक्षं वा ऽअनु प्रजाः
प्रजायन्तेऽन्तरिक्षमेवैतदनु प्रजनयति ॥ १२ ॥

देवेषु सवितारं गच्छ स्वाहेति । सविता वै देवानां प्रसविता सवितृप्रसूत
एवैतत्प्रजनयति ॥ १३ ॥

मित्रावरुणौ गच्छ स्वाहेति । प्राणोदानौ वै मित्रावरुणौ प्राणोदानावे-
वैतत्प्रजासु दधाति ॥ १४ ॥

(त्य) अहोरात्रे गच्छ स्वाहेति । (त्य) अहोरात्रे वाऽअनु प्रजाः प्रजा-
यन्तेऽहोरात्रेऽएवैतदनुप्रजनयति ॥ १५ ॥

स उपयजति—“ समुद्रं गच्छ स्वाहा ”—(वा. सं. ६ । २१) इति । आपो वै समुद्रः । आपो
रेतः । रेत एवैतत्तिसञ्चति ॥ ११ ॥

“ अन्तरिक्षं गच्छ स्वाहा ”—(वा. सं. ६ । २१) इति । अन्तरिक्षं वाऽअनु प्रजाः प्रजा-
यन्ते । अन्तरिक्षमेवैतदनु प्रजनयति ॥ १२ ॥

“ देवं सवितारं गच्छ स्वाहा ”—(वा. सं. ६ । २१) इति । सविता वै देवानां प्रसविता ।
सवितृप्रसूत एवैतत् प्रजनयति ॥ १३ ॥

“ मित्रावरुणौ गच्छ स्वाहा ”—(वा. सं. ६ । २१) इति । प्राणोदानौ वै मित्रावरुणौ
प्राणोदानावेवैतत् प्रजासु दधाति ॥ १४ ॥

“ अहोरात्रे गच्छ स्वाहा ”—(वा. सं. ६ । २१) इति । अहोरात्रे वाऽअनु प्रजाः प्रजायन्ते ।
अहोरात्रेऽएवैतदनुप्रजनयति ॥ १५ ॥

अथ यदुपयजति प्रैवैतजनयतीति । पृषदाज्यरूपैरनुयार्जः प्रजननस्य कृतत्वादुपयङ्गिर्जनयति । कथमेतेन
प्रजनयति ? उच्यते—पश्चाद्भ्युपयजतीति । योषायाः पश्चाद्भागेन प्रजा उत्पद्यन्ते ॥ १० ॥

स उपयजतीति । “ समुद्रं गच्छ—” इत्यादय उपयङ्यागमन्त्राः । हे गुदावयवरूप हविः ! त्वं ‘ समुद्रं ’
समुद्राभिमानीनं देवं ‘ गच्छ ’ ‘ स्वाहा ’ इदं द्रव्यं सुहुतमस्तु । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । एषु मन्त्रेषु मध्ये
यत्र देवता स्पष्टं न प्रतिभाति, तत्र तदभिमानीदेवता द्रष्टव्या ॥ उपयाजानां प्रजननरूपत्वस्योक्तत्वात् तदनुकूल-
प्रयत्नपरतया मन्त्रान् व्याचष्टे—आपो वै समुद्र आपो रेत इति । पदार्थस्तु स्पष्ट एव ॥

अत्र कात्यायनः—“ शामित्रादङ्गारानाहृत्य वेदिश्रोण्यां निवपत्युत्तरस्याम्, आग्नीध्रीयाद्वा—सोमे होतृधिष्ये,
प्रतिप्रस्थातोपयजति गुदतृतीयस्य प्रच्छेदमनुयार्जेषु समुद्रं गच्छेति प्रतिमन्त्रम् प्रतिवषट्कारम्—” (का. श्रौ.
सू. ६ । २०६—२०८) इति ॥ ११—१७ ॥

छन्दांसि गच्छ स्वाहेति । सप्त वै छन्दांसि सप्त ग्राम्याः पशवः
सप्तारण्यास्तानेवैतदुभयान्प्रजनयति ॥ १६ ॥

द्यावापृथिवी गच्छ स्वाहेति । प्रजापतिर्वै प्रजाः सृष्ट्वा ता द्यावापृथि-
वीभ्यां पर्षगृह्णात्ता इमा द्यावापृथिवीभ्यां परिगृहीतास्तथोऽएवैषु एत-
त्प्रजाः सृष्ट्वा ता द्यावापृथिवीभ्यां परिगृह्णाति ॥ १७ ॥

(त्य) अथात्युपयजति । स यन्नात्युपयजेद्यावत्यो हैवाग्रे प्रजाः सृष्ट्वा-
स्तावत्यो हैव स्युर्न प्रजायेरन्नथ यदत्युपयजति प्रैवैतज्जनयति तस्मादिमाः
प्रजाः पुनरभ्यावर्तं प्रजायन्ते ॥ १८ ॥

इति षष्ठप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ६-५ (८, ४.) ॥

इति षष्ठः प्रपाठकः समाप्तः ।

“ छन्दांसि गच्छ स्वाहा ”-(वा. सं. ६।२१) इति सप्त वै छन्दांसि -सप्त ग्राम्याः पशवः
सप्तारण्याः तानेवैतदुभयान्प्रजनयति ॥ १६ ॥

“ द्यावापृथिवी गच्छ स्वाहा ”-(वा. सं. ६।२१) इति । प्रजापतिर्वै प्रजाः सृष्ट्वा ता
द्यावापृथिवीभ्यां पर्षगृह्णात् । ता इमा द्यावापृथिवीभ्यां परिगृहीताः । तथोऽएवैष एतत्प्रजाः सृष्ट्वा
ता द्यावापृथिवीभ्यां परिगृह्णाति ॥ १७ ॥

अथात्युपयजति । स यन्नात्युपयजेत् । यावतो हैवाग्रे प्रजाः सृष्ट्वा-तावत्यो हैव स्युः-न प्रजा-
येरन् । अथ यद् अत्युपयजति-प्रैवैतज्जनयति । तस्मादिमाः प्रजाः पुनरभ्यावर्तं प्रजायन्ते ॥ १८ ॥

अत्युपयाजं विधत्ते-अथात्युपयजतीति । अत्युपयाजनामकाश्चत्वार उपयागाः सप्तकानामनन्तरमाधिक्येन
यष्टव्याः । विहितानत्युपयागानन्वयव्यतिरेकाभ्यां पुनः पुनः प्रजाभिवृद्धिहेतुतया प्रशंसति-स यन्नात्युपयजे-
द्यावत्यो हैवाग्रे प्रजाः सृष्ट्वा इत्यादिना ॥ १८ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे
अष्टमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ (३-८-४) ॥

१-‘अत्युपयड्डोमकाश्चत्वार उपयागसप्तकानामनन्तरमाधिक्येन इति क. पा. । २-तै. सं. ६।३।११ अनुवाको द्रष्टव्यः ।

सप्तमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् । अष्टमाध्याये च पञ्चमं ब्राह्मणम् ।

सोऽत्युपयजति । यज्ञं गच्छ स्वाहेत्यापो वै यज्ञ आपो रेतो रेत एवै-
तुत्तिश्चति ॥ १ ॥

सोमं गच्छ स्वाहेति । रेतो वै सोमो रेत एवैतुत्तिश्चति ॥ २ ॥

दिव्यं नभो गच्छ स्वाहेति । (त्या) आपो वै दिव्यं नभऽआपो रेतो
रेत एवैतुत्तिश्चति ॥ ३ ॥

(त्य) अग्निं वैश्वानरं गच्छ स्वाहेति । (ती) इयं वै पृथिव्यग्नि-
वैश्वानरः सेयं प्रतिष्ठेमासेवैतुत्तिष्ठामभिप्रजनयति ॥ ४ ॥

(त्य) अथ मुखं विमृष्टे । मनो मे हार्दि यच्छेति तथो होपयष्टात्मानं
नानुप्रवृणक्ति ॥ ५ ॥

सोऽत्युपयजति—“ यज्ञं गच्छ स्वाहा ”—(वा. सं. ६ । २१) इति । आपो वै यज्ञः आपो-
रेतः । रेत एवैतत् सिञ्चति ॥ १ ॥

“ सोमं गच्छ स्वाहा ”—(वा. सं. ६ । २१) इति । रेतो वै सोमः रेतः, एवैतत् सिञ्चति ॥ २ ॥

“ दिव्यं नभो गच्छ स्वाहा ”—(वा. सं. ६ । २१) इति । आपो वै दिव्यं नभः आपो
रेतः । रेत एवैतत् सिञ्चति ॥ ३ ॥

“ अग्निं वैश्वानरं गच्छ स्वाहा ”—(वा. सं. ६ । २१) इति । इयं वै पृथिव्यग्निवैश्वानरः ।
सेयं प्रतिष्ठा । इमामेवैतत्प्रतिष्ठामभिप्रजनयति ॥ ४ ॥

अथ मुखं विमृष्टे—“ मनो मे हार्दि यच्छ ”—(वा. सं. ६ । २१) इति । तथो होपयष्टात्मानं
नानुप्रवृणक्ति ॥ ५ ॥

अत्युपयाजमन्त्रान् विधाय पुनः सृष्टयभिवृद्धिहेतुतया प्रशंसति—सोऽत्युपयजति यज्ञं गच्छ स्वाहेत्यादिना ।
“ यत्र वै यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत तस्य रसो द्रुत्वापः प्रविवेश ” (श. प. ३. ९. २. १)—इति वक्ष्यमाणात्वात्
यज्ञरसानुप्रवेशेन यज्ञस्याब्रूतत्वम् ॥ १ ॥

सोमं गच्छेति । सोमस्य रसात्मकत्वादौषधित्वादौषधिविकारत्वाद्वा रेतस इति वा सोमस्य रेतस्त्वम् ॥ २ ॥

दिव्यं नभ इति । ‘दिव्यं नभः’ लोकः; ततो वृष्टयुत्पत्तेस्तस्याब्रूतत्वम्; अधिष्ठानाधिष्ठात्रोरभेदोपचारात् ॥ ३ ॥

अग्निं वैश्वानरमिति । इयं पृथिव्यग्निवैश्वानरः (निर. ७ । २१-३१) इत्युच्यते, तस्याः सर्वगतत्वेन
प्रतिष्ठारूपत्वं स्पष्टमेव ॥ ४ ॥

अथ मुखं विमृष्टे मनो मे हार्दित्येति । मुखविमर्शनमन्त्रस्यायमर्थः—हे प्राणरूप गुद ! ‘मे’ ‘हार्दि’

(त्त्य) अथ जाघन्या पत्नीः संयाजयन्ति । जघनाद्धौ वै जाघनी जघ-
नाद्धौ द्वौ योषायै प्रजाः प्रजायन्ते तत्प्रैवैतुज्जनयति यज्जाघन्या पत्नीः
संयाजयन्ति ॥ ६ ॥

(त्य) अन्तरतो देवानां पत्नीभ्यो ऽवद्यति । (त्य) अन्तरतो वै
योषायै प्रजाः प्रजायन्ते ऽउपरिष्ठादग्नये गृहपतये ऽउपरिष्ठाद्वै वृषा
योषामधिद्रवति ॥ ७ ॥

(त्य) अथ हृदयशूलेनावभृथं यन्ति । पशोर्ह वा ऽआलभ्यमानस्य
हृदयं शुक् समभ्यवैति हृदयाद्धृदयशूलमुथ मुच्छृतस्य परितृन्दन्ति
तदलक्षुषं तस्मादु परितृद्यैव शूलाकुर्यात्तन्निः प्रच्युते पशौ हृदयं प्रवृह्यो-
त्तमं प्रत्यवदधाति ॥ ८ ॥

अथ जाघन्या पत्नीः संयाजयन्ति । जघनाद्धौ वै जाघनी जघनाद्धौ द्वौ योषायै प्रजाः प्रजायन्ते ।
तत् प्रैवैतुज्जनयति-जघन्या पत्नीः सं याजयन्ति ॥ ६ ॥

अन्तरतो देवानां पत्नीभ्योऽवद्यति । अन्तरतो वै योषायै प्रजाः प्रजायन्ते-उपरिष्ठादग्नये गृह-
पतये । उपरिष्ठाद्वै वृषा योषामधिद्रवति ॥ ७ ॥

अथ हृदयशूलेनावभृथं यन्ति । पशोर्ह वाऽआलभ्यमानस्य हृदयं शुक् समभ्यवैति । हृदया-
द्धृदयशूलम् । अथ मुच्छृतस्य परितृन्दन्ति; तदलक्षुषम् । तस्मादु परितृद्यैव शूलाकुर्यात् । तत्
निःप्रच्युते पशौ हृदयं प्रवृह्योत्तमं प्रत्यवदधाति ॥ ८ ॥

हृदयसम्बन्धि ' मनो ' ' यच्छ ' । यद्वा ' हादि ' हृदये स्थापितम् । पशोः प्राणरूपस्य गुदस्य विच्छिद्य
होमात् उपयष्टुः मनोऽपि प्राणाविनाभूतं अपगच्छति, अत एव प्रार्थ्यते । तथा होपयष्टेति । स्पष्टम् ॥ ९ ॥

अथ जाघन्या पत्नीः संयाजयन्तीति^१ । जाघनी बालदण्डः तथा ' पत्नीः पत्न्युपलक्षिताः सोमत्वश्रूया
देवताः संयाजयेत् । जघनाद्धौ वै जाघनीत्यादि । स्पष्टम् ॥ ६ ॥

जाघन्या अपि प्रदेशविशेषमाह-अन्तरतो देवानां पत्नीभ्योऽवद्यतीति^२ । देवानां पत्नीभ्य इति चतुर्थी,
तासामर्थ्या । ' अन्तरतः ' ऊर्ध्वमुत्थितस्य बालस्य ' अन्तरतः ' अलोमकप्रदेशादित्यर्थः । उपरिष्ठादग्नये
गृहपतये इति । सरोमके बाह्यप्रदेशे ॥ ७ ॥

अथ हृदयशूलेनेत्यादि^३ । हृदयशूलस्यावभृथनयनस्य प्रयोजनमाह-पशोर्ह वा इति । सुखदुःखयोर्हृदये-
ऽनुभूयमानत्वान्निरुद्धासस्य पशोः शुक् शोको हृदयमभिगच्छति हृदयाद्धृदयशूलमभिगच्छति । तत्प्रकारमाह-
अथ यदिति । श्रुतस्य पकस्य । हृदयस्य पश्चात् शूलेन परितर्दने ' तत् ' जोषाय भक्षणाय ' अलं ' पर्याप्तं
भवति; शुगनुविद्धत्वान्न यागार्हं स्यादित्यर्थः । तस्मात् पाकात् पूर्वं शूलं ' परितृद्य ' पाकं कुर्यात् । " शूलात्

१-जाघन्या पत्नीसंयाजनम् । का. श्री. सू. ६।२।१२। २-उत्तानाया देवानां पत्नीभ्योऽवद्यति । इडां च । परिवर्त्यामये गृहपतये
ऽग्निधेव । आज्येन पूर्वं । सर्ववाजाघान्याऽविशेषात् । का. श्री. सू. ६।२।१३-२।१७। ३-वर्हिर्हृत्वाऽयोगच्छन्ति हृदयशूलमादाय ।
आहवनीयं वोपस्थाप्य व्रतादीनि चेत् । का. श्री. सू. २।१८। २।१९ ।

(त्वु) अथ हृदयशूलं प्रयच्छति । तन्न पृथिव्यां परास्येन्नाप्सु स अत्पृथिव्यां परास्येदोषधीश्च वनस्पतींश्चैषा शुक्प्रविशेद्यदप्सु परास्येदपु ऽएषा शुक्प्रविशेत्तस्मान्न पृथिव्यां नाप्सु ॥ ९ ॥

(प्सव) अप एवाभ्यवेत्य । अत्र शुष्कस्य चार्द्रस्य च सन्धिः स्यात्तदुपगूहेद्यु ऽअभ्यवायनाय ग्लायेदग्रेण यूपमुदपात्रं निनीय अत्र शुष्कस्य चार्द्रस्य च सन्धिर्भवति तदुपगूहति मापो मौषधीर्हिंसीरिति तथा नापो नौषधीर्हिनस्ति धाम्नो धाम्नो राजंस्ततो वरुण नो मुञ्च ॥ अदाहुरग्न्या इति वरुणेति शपामहे ततो वरुण नो मुञ्चेति तुदेनत्वं सुर्वस्माद्रुणपाशात्सुर्वस्माद्रुण्यात्प्रमुञ्चति ॥ १० ॥

अथ हृदयशूलं प्रयच्छति । तन्न पृथिव्यां परास्येत्; नाप्सु । स यत् पृथिव्यां परास्येद्-ओषधीश्च वनस्पतींश्चैषा शुक् प्रविशेत् । यदप्सु परास्येद्-अप एषा शुक् प्रविशेत् । तस्मान्न पृथिव्याम्, नाप्सु ॥ ९ ॥

अप एवाभ्यवेत्य यत्र शुष्कस्य चार्द्रस्य च सन्धिः स्यात्-तदुपगूहेत् । यद्यु ऽअभ्यवायनाय ग्लायेद्-अग्रेण यूपमुदपात्रं निनीय यत्र शुष्कस्य चार्द्रस्य च सन्धिर्भवति-तदुपगूहति । “ मापो मौषधीर्हिंसीः ”-(वा. सं. ६।२२।) इति । तथा नापो नौषधीर्हिनस्ति-“ धाम्नो धाम्नो

पाके ” (पा. सू. ९।६।६९।) इति डाजन्तः । अतः पाकात् पूर्वं शूलेन परितर्दनात् ‘ शुक् ’ हृदयशूलं प्राप्नोतीत्यर्थः । ‘ त्रिः प्रच्युते पुशौ ’ पाकोत्तरकालं ‘ हृदयं ’ शूलात् ‘ प्रवृत्त ’ ‘ उत्तमं प्रत्यवदधाति ’ इतरावयवानामुपरि स्थापयेत् ॥ ८ ॥

अयं हृदयशूलं प्रयच्छतीति । परिकर्मणे प्रयच्छति । स ‘ तत् ’ शूलं ‘ पृथिव्याम् ’ ‘ अप्सु ’ च ‘ न परास्येत् । परास्यतो दोषमाह-ओषधीश्चेति । ‘ ओषधीश्च वनस्पतींश्च एषा शुक् प्रविशेत् ’, ‘ यत् ’ यदि ‘ पृथिव्यां परास्येत् ’ । तस्यामुत्पन्नेष्वोषधिवनस्पतिषु प्रवेशो युक्तः ॥ ९ ॥

उक्तदोषाभावोपायमाह-अप एवेति । ‘ अपः ’ सम्प्राप्य तत्समीपे ‘ यत्र ’ देशे अतीवारसः सरसश्च न भवति, ‘ तत् ’ तत्र ‘ उपगूहेत् ’ । अपामेवातिदूरत्वे उपायान्तरमाह-यद्यु इति ।

यदाविविधे ग्लानिं प्राप्नुयात्, तदा यूपस्य प्राग्देशे उदपात्रनिनयनं कृत्वा, तत्रापीषदारिदेशे उपगूहेत् । तत्र मन्त्रः-“ मापो मौषधीर्हिंसीः ”-इति । हे शूल ! अपामोषधीनाञ्च हिंसां मा कुरु । ईषदारिं उपगूहनादपां हिंसाप्रसङ्गः, पृथिव्यामुपगूहनात् तदीयौषधीनां बाधप्रसङ्गः, अतस्तत्रोभयत्र हिंसापरिहारः प्रार्थ्यते ॥

तत्र मन्त्रः-धाम्नो धाम्नो राजन्निति । निगूहनस्य बन्धनरूपत्वात्, तस्य वरुणाधिष्ठातृत्वात् वरुणस्य सम्बोधनम्-हे ‘ राजन् ’ वरुण ! यस्मिन् पापरूपबन्धने अवस्थाने बद्धा स्मः, ‘ ततः ’ तस्मात् धाम्नो बन्धस्थानात्

१-अभ्यवेत्य शुष्काद्रसन्धौ हृदयशूलमुपगूहति श्रुगसि तमभिर्शोच योऽस्मान् द्वेष्टि यंच व्ययं द्विष्यो मापो मौषधीरिति च ।
धौ. सू. ६।२२०।२-ग्लावमुदपात्रं निविच्य पूर्व्वेण यूपं यथोक्तमुपगूहति । का. धौ. सू. ६।२२१।

(त्वु) अथाभिमन्त्रयन्ते । सुमित्रिया न ऽआप ऽओषधयः सन्तु दुर्मि-
त्रियास्तुस्मै सन्तु षोऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इति सुत्र वाऽएतेन
प्रचुरन्त्यापश्च ह वाऽअस्मात्तावदोषधयश्चापक्रम्येव तिष्ठन्ति तदु ताभि-
मित्रधेयं कुरुते तथो हैनं ताः पुनः प्रविशन्त्येषो तत्र प्रायश्चित्तिः क्रियते
स वै नाग्नीषोमीयस्य पशोः करोति नाग्नेयस्य वशायाऽएवानूबन्ध्यायै
तां हि सर्वोऽनु यज्ञः सन्तिष्ठतुऽएतदु हास्याग्नीषोमीयस्य पशोराग्ने-
यस्य च हृदयशूलेन चरितुं भवति सुद्रश्याश्चरन्ति ॥ ११ ॥

इति सप्तमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥ १ ॥ (८।९)

राजंस्ततो वरुण नो मुञ्च । यदाहुरध्व्या इति वरुणेति शपामहे ततो वरुण नो मुञ्च”-
(वा. सं. ६।२२।) इति । तदेनं सर्वस्माद्वरुणपाशात्, सर्वस्माद्वरुण्यात् प्रमुञ्चति ॥ १० ॥

अथाभिमन्त्रयते-“ सुमित्रिया न आप ओषधयः सन्तु, दुर्मित्रियास्तुस्मै सन्तु-यो-
ऽस्मान् द्वेष्टि, यं च वयं द्विष्मः ”- (वा. सं. ६।२२)-इति । यत्र वाऽएतेन प्रचरन्ति । आपश्च
ह वाऽअस्मात्तावदोषधयश्चापक्रम्येव तिष्ठन्ति । तदु ताभिमित्रधेयं कुरुते । तथो हैनं ताः पुनः प्रवि-
शन्ति । एषो तत्र प्रायश्चित्तिः क्रियते । स वै नाग्नीषोमीयस्य पशोः करोति, नाग्नेयस्य । वशायाऽ-
एवानूबन्ध्यायै । तां हि सर्वोऽनुयज्ञः सन्तिष्ठते । एतदु हास्याग्नीषोमीयस्य च पशोराग्नेयस्य च
हृदयशूलेन चरितुं भवति-यद् वशायाश्चरन्ति ॥ ११ ॥ इत्यग्नीषोमीयपशुयागः ॥

‘ नः ’ अस्मान् ‘ मुञ्च ’ पापेन विमुक्तान् कुरु । किञ्च ‘ यत् ’ यस्मिन् आगसि सम्भाषिते, आगस्कृत्तारोऽपि
‘ अध्व्याः ’ अहन्तव्याः, रक्षणीयाः ‘ वरुण ’ ‘ इति ’ ‘ वयमित्याहुः ’ मनुष्याः वयमपि इत्येवं प्रकारेणा-
रार्थीनोऽध्वन्याः वयं किं तु पालयितव्या इति शपामहे आक्रोशामः । ततोऽपि नोऽस्मान्मुञ्च । तत्ते न धात्रो
धाम्न इत्यादि मंत्रपाठेन वरुण्यादिति पुनरभिधानात्पाशव्यतिरिक्तात्सर्वस्मात्पाशाद्धिमोक्षः प्रार्थ्यते ॥ १० ॥

अथाभिमन्त्रयन्त इति । अध्वर्युप्रभृतयः । सुमित्रिया न इति । ‘ नः ’ अस्मदर्थम् ‘ आपः ओष-
धयः ’ च ‘ सुमित्रियाः ’ शोभनमित्रेषु साधवः ‘ सन्तु ’ मित्रवद्वितकारिण्यो भवन्तु । ‘ यः ’ ‘ अस्मान् द्वेष्टि ’
अस्मासु द्वेषमाचरन्ति ‘ यं च वयं द्विष्मः तस्मै तदर्थं दुर्मित्रियास्तु द्वेषिण्यो भवन्तु । अत्र सूत्रकारः-“ सुमित्रिया
न इत्युपसृशन्त्यपः, उपगूहन्शेषो वा पूर्वः, अभिमन्त्रणं वोत्तरेण ”- (का. श्रौ. सू. ६।२२२-२२४) इति ॥

एतत्प्रशंसति-यत्र वा एतेनेति । ‘ एतेन ’ हृदयशूलनिगूहनेन ‘ आपश्च ’ ‘ ओषधयश्च ’ ‘ अस्मात् ’
स्थानात् ‘ अपक्रम्य ’ अपसृत्य ‘ इव ’ ‘ तिष्ठन्ति ’ । ‘ तदु ’ तस्मादेव कारणात् ‘ ताभिः ’ सह “ सुमि-
त्रिया ”-इति पाठेन मित्रत्वं कृतवान् भवति । स्पृष्टमन्यत् ॥

शूलोपगूहन् विषयविशेषे निषेधति-स वै नाग्नीषोमीयस्य पशोः करोतीत्यादिना । ‘ स वै ’ सोऽध्वर्युः ।
“ न सोमेऽनुबन्ध्यावर्जम् ”- (का. श्रौ. सू. ६।२२९) इति । सूत्रम् ॥ ११ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे अष्टमेऽध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ३-८-९ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

नवमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

प्रजापतिर्वै प्रजाः ससृजानो रिरिचानु इवामन्यत । तस्मात्पराच्यः प्रजाऽआसुर्नास्य प्रजाः श्रियेऽन्नाद्याय तस्थिरे ॥ १ ॥

स ऐक्षतारिद्व्यहम् । (मु) अस्माऽनु कामायासृक्षि नु मे स कामः समार्द्धि पराच्यो मत्प्रजा अभूवन्नु मे प्रजाः श्रियेऽन्नाद्यायास्थिपतेति ॥ २ ॥

स ऐक्षत प्रजापतिः । कथं नु पुनरात्मानमाप्याययेद्योप मा प्रजाः समावर्तैरस्तुष्टेरन्मे प्रजाः श्रियेऽन्नाद्यायेति ॥ ३ ॥

अथ पञ्चेकादशिनी ।

प्रजापतिर्वै प्रजाः ससृजानो रिरिचान इवामन्यत । तस्मात्पराच्यः प्रजा आसुः । नास्य प्रजाः श्रिये अन्नाद्याय तस्थिरे ॥ १ ॥

स ऐक्षत—‘ अरिद्व्यहम् । यस्माऽउ कामायासृक्षि ’—न मे स कामः समार्द्धि, पराच्यो मत्प्रजा अभूवन्—न मे प्रजाः श्रिये अन्नाद्यायास्थिपत इति ॥ २ ॥

स ऐक्षत प्रजापतिः—कथं नु पुनरात्मानमाप्यायेय, उप मा प्रजाः समावर्तैरन्, तिष्ठेरन्मे प्रजाः श्रियेऽन्नाद्याय इति ॥ ३ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भं सतावर्धीन् पञ्चसीरीस्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमीः । रत्नोत्सां रुक्मवाजिद्विपमहितरथौ सायणिः सिङ्गणार्यौ व्यश्राणीद्विध्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥ २ ॥ धान्याद्रि धन्यजन्मा तिलभवमतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः कार्पासीयं कृपावान् गुडकृतमजडो राजतं राजभूष्यः ॥ ३ ॥ आज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणजमनृणः शार्करं चार्कतेजा रत्नाढयो रत्नरूपं गिरिमकृत मुदा पात्रसात्सिङ्गणार्यः ॥ ४ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे अष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ३ ॥ ८ ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

पञ्चेकादशिनीं विधातुमाख्यायिकामाह—प्रजापतिर्वै प्रजाः ससृजान इत्यादिना । ‘ रिरिचान इवामन्यत ’ आत्मानं रिक्तमिवाबुद्धयत । कुत इत्यत आह—तस्मात् पराच्यः प्रजा आसुरिति । ‘ तस्मात् ’ प्रजापतेः सकाशात् ‘ प्रजाः ’ ‘ पराच्यः ’ पराङ्मुखा एव अभवन् । रिक्तत्वमेव विशदयति—नास्य प्रजा इति । लोके यथा बहुप्रजः कश्चित् ताभिरर्जितैर्धनादिभिः श्रीयुक्तोऽन्नादिमांश्च भवति, एवमस्य तथा न स्थितवत्य इत्यर्थः ॥ १ ॥

स ऐक्षतेति । विचारं कृतवान् ‘ अरिद्वि ’ अतिरिक्तोऽभूवम् । रिचेर्लुङ्कुतमेकवचने रूपम् । तदेव विशदयति—अहमस्मा उ कामायासृक्षीति । अहं यस्मै कामाय ‘ असृक्षि ’ प्रजासृष्टिमकार्षम् । ‘ स कामो न मे ’ समार्द्धि ’ समृद्धियुक्तोऽभूत् । तमेव विशिनष्टि—न मे प्रजाः श्रिये चान्नाद्यायेति । प्रजाम्यः सकाशात् श्रीलभोऽन्नलभश्च तस्य काम इत्यर्थः ॥ २ ॥

स ऐक्षत इति । अथ स एव प्रजापतिः केनोपायेनात्मन आप्यायनं करोमि तदथ ‘ अर्चन् ’ आत्मानं पूजयन् बुद्धिचाञ्चल्यान्निवत्य विचारे स्थापनमेवात्रपूजा, तदर्थं ‘ श्राम्यन् ’ आत्मानं खेदयन् ‘ विचारः ’ अयमेवोपायः इति । विचारविषयं बुद्धिं प्रसारितवानित्यर्थः ॥ ३ ॥

सोऽर्चञ्छाम्यंश्चचार प्रजाकामः । स एतामेकादशिनीमपश्यत्सुऽ एकादशिन्येष्ट्या प्रजापतिः पुनरात्मानमाप्याययतोऽपैनं प्रजाः समावर्तन्त्यातिष्ठन्तास्य प्रजाः श्रियेऽन्नाद्याय स वसीयानेवेष्ट्वाभवत् ॥ ४ ॥

(तु) तस्मै कमेकादशिन्या यजेत । (तै) एवुं ह्येव प्रजया पशुभिराप्यायत उपैनं प्रजाः समावर्तन्ते तिष्ठन्तेऽस्य प्रजाः श्रियेऽन्नाद्याय स वसीयानेवेष्ट्वा भवत्येतस्मै कमेकादशिन्या यजेत ॥ ५ ॥

सुऽआग्नेयं प्रथमं पशुमालभते । (तेऽग्नि) अग्निर्वै देवतानां मुखं प्रजनयिता सु प्रजापतिः सु उऽएव यजमानस्तुस्मादाग्नेयो भवति ॥ ६ ॥

सोऽर्चञ्छाम्यंश्चचार प्रजाकामः । स एतामेकादशिनीमपश्यत् । स एकादशिन्येष्ट्या प्रजापतिः पुनरात्मानमाप्याययत—उपैनं प्रजाः समावर्तन्त—अतिष्ठन्तास्य प्रजाः श्रियेऽन्नाद्याय—स वसीयानेवेष्ट्वाभवत् ॥ ४ ॥

तस्मै कमेकादशिन्या यजेत । एवं ह्येव प्रजया पशुभिराप्यायते, उपैनं प्रजाः समावर्तन्ते, तिष्ठन्तेऽस्य प्रजाः श्रियेऽन्नाद्याय—स वसीयानेवेष्ट्वा भवति । एतस्मै कमेकादशिन्या यजेत ॥ ५ ॥

स आग्नेयं प्रथमं पशुमालभते । अग्निर्वै देवानां मुखम्, प्रजनयिता, स प्रजापतिः, स उऽएव यजमानः । तस्मादाग्नेयो भवति ॥ ६ ॥

सोऽर्चञ्छाम्यंश्चचार प्रजाकामः । यदा वाङ्मन्यापारेणैव ‘अर्चन्’ ‘श्राम्यन्’ तपः ‘चचार’ इत्यर्थः । स एतामिति । ‘सः’ च एवं कृत्वा बहुत्वाय पञ्चेकादशिनीम् ‘अपश्यत्’ प्रजाप्राप्तिसाधनत्वेन ज्ञातवान् । एकादशिन्येष्ट्या प्रजापतिरित्यादि स्पष्टम् । वसीयानेवेष्ट्वाभवदिति । ‘वसीयान्’ वसुमत्तरः ॥ ४ ॥

न केवलं प्रजापतेरेवेकादशिनीप्रयोगादेतदुक्तं फलम्, किन्तु इदानीन्तनमपि तत्फलं तदनुष्ठानाद्भवतीत्याह—तस्मै कमेकादशिन्या यजेतेत्यादिना । कमिति पुरुषम् । य एकादशिन्या यजेत, ‘तस्मै’ आप्यायनादिकामाय । स यजमानः ‘प्रजया पशुभिः’ ‘आप्यायते’ प्रवर्हते । आप्यायनेन ‘एनं’ यजमानं ‘प्रजाः’ पुत्रभृत्यादिरूपाः ‘समावर्तन्ते’ प्रतिनिवर्तन्ते । आगत्य च तदाप्यायनाय ‘श्रिये अन्नाद्याय’ च ‘प्रजाः’ ‘तिष्ठन्ते’ आत्मानं प्रकाशयन्ति, अनेन श्रिया चाप्यायनं प्रसिद्धम् ॥ ५ ॥

इत्थं सामान्येनैकादशिन्याः फलमभिधाय, तानेकादशिनान् पशून् क्रमेण विधाय, तत्फलं च विभज्य दर्शयति—स आग्नेयं प्रथमं पशुमालभत इत्यादिना । अग्निर्देवता अस्य स आग्नेयः पशुः, तम्, ‘प्रथममालभते’ । सत्त्वेनैकादशिन्याः प्रथममाग्नेयेन भवितव्यमित्येतस्मिन्नर्थे कारणमाह—अग्निर्वै देवतानां मुखं प्रजनयितेति । यः परिपाकहेतुत्वेन सर्वस्य प्रजनयिता अग्निः, सः ‘देवतानां मुखम्’ खलु । देवानां प्रमुखत्वम् “अग्निर्वै देवानामवमः” (ऐ. ब्रा. १ । १ । १) इति, “अग्निमुखा वै देवाः” (ता. ब्रा. २९ । १९ । ४)—इति—श्रुत्यन्तराच्च सिद्धम् । अथवा देवानां मध्ये अग्निरेव ‘मुखम्’ प्रजनयिता, मुख्यत्वेनोत्पादकः,

(त्वु) अथ सारस्वतम् । वाग्वै सुरस्वती वाचैव तत्प्रजापतिः पुनरात्मानमाप्याययत् वागेनमुपसमावर्तत वाचमनुकामात्मनोऽकुरुत वाचो एवैष एतदाप्यायते वागेनमुपसमावर्तते वाचमनुकामात्मना कुरुते ॥ ७ ॥

(तेऽथ) अथ सौम्यम् (मु) अन्नं वै सोमोऽन्नेनैव तत्प्रजापतिः पुनरात्मानमाप्याययत्तान्नमेनमुपसमावर्ततान्नमनुकामात्मनोऽकुरुतान्नेनोऽएवैष एतदाप्यायतेऽन्नेनमुपसमावर्ततेऽन्नमनुकामात्मनः कुरुते ॥ ८ ॥

तद्यत्सारस्वतमनुभवति । वाग्वै सुरस्वत्यन्नं सोमस्तुस्माद्यो वाचा प्रसाम्यन्नादो हैव भवति ॥ ९ ॥

अथ सारस्वतम् । वाग्वै सरस्वती । वाचैव तत् प्रजापतिः पुनरात्मानमाप्याययत्, वागेनमुपसमावर्तत, वाचमनुकामात्मनोऽकुरुत । वाचो एवैष एतदाप्यायते, वागेनमुपसमावर्तते, वाचमनुकामात्मना कुरुते ॥ ७ ॥

अथ सौम्यम् । अन्नं वै सोमः । अन्नेनैव तत्प्रजापतिः पुनरात्मानमाप्याययत्, अन्नमेनमुपसमावर्तत, अन्नमनु कमात्मनोऽकुरुत । अन्नेनोऽएवैष एतदाप्यायते, अन्नमेनमुपसमावर्तते, अन्नमनु कमात्मनः कुरुते ॥ ८ ॥

तद् यत् सारस्वतमनुभवति । वाग्वै सरस्वती । अन्नं सोमः । तस्माद्यो वाचा प्रसामि-अन्नादो हैव भवति ॥ ९ ॥

“तामग्निरिन्द्रते, सोमो रेतो दधातु, सविता प्राजनयत्”-इत्यादौ अग्नेरेवेन्धकत्वदर्शनात् । ‘सः’ अग्निः प्रजापतिना समत्वात् ‘प्रजापतिः’ । ‘स एव’ अग्निः ‘यजमानः’ च गार्हपत्यः सन् यजमानरूपेणावस्थानात्, यज्ञनिष्पादकत्वसाम्याद्वा यजमानत्वम् । तस्मात् स्वात्मलाभाय आग्नेयः पशु, कर्त्तव्यः ॥ ६ ॥

अथ सारस्वतमिति । आलभत इति शेषः । या ‘सरस्वती’ अस्ति सा ‘वाग्वै’ वाग्रूपा खलु । ‘वाचैव’ द्वितीयपशोर्देवतया स्वातिरिक्तं स्वात्मानं ‘पुनराप्याययत्’ । ‘वाग्’ वाग्रूपा प्रजा एनं प्रजापतिम् उपावृत्ततया ‘समावर्तत’ । ‘वाचमात्मनोऽनुकां’ अनुकामयत इत्यनुका अनुकूलं अकरोत् । ‘वाचम्’ ‘अनु’ ‘एव’ ‘एषः’ यजमानः ‘आत्मनः’ कामनादिकं करोति ॥ एवमुत्तरेषां पशूनां ब्राह्मणानि [च] व्याख्येयानि ॥ ७ ॥ ८ ॥

सौम्यस्य पशोः सारस्वतानन्तर्यं प्रशंसति-तद्यत्सारस्वतमनुभवतीति । वाग्वै सरस्वत्यन्नमिति । सोमस्यौषध्यधिपतित्वात् तत्स्वरूपमधिदैवम्, देवैरद्यमानत्वाधिभूतम्, ओषध्यात्मकत्वादन्नमिति । ‘तस्माद्’ ‘यः’ पुमान् ‘वाचा’ ‘प्रसामि’ अत्यल्पैः, सः ‘अन्नादो भवति’ । वाचोऽन्नसाधनत्वात् सारस्वतानन्तरः सौम्यो युक्तः ॥ ९ ॥

१-अग्निरेव प्रथमत्वदर्शनात् । इति क. पाठः । २-यथोद्धृतं सवर्नीयानालभत एकतृणेनोपाकृत्याग्नेयसारस्वतसौम्यपौष्ण-गर्हस्पत्यव्येदेवैदेवै मासतैर्ब्राम्हासावित्रवाश्यान् । का. श्रौ. सू. ८ । २२९ । ३-‘अत्यल्पः’ इति क. पा.

(त्य) अथ पौष्णम् । पशवो वै पूषा पशुभिरेव तत्प्रजापतिः पुनरात्मानमाप्याययत पशव एनमुपसमावर्तन्त पशूनुकानात्मनोऽकुरुत पशुभिर्वैवैषु एतदाप्यायते पशव एनमुपसमावर्तन्ते पशूनुकानात्मनः कुरुते ॥ १० ॥

(तेऽथ) अथ बार्हस्पत्यम् । ब्रह्म वै बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवैतत्प्रजापतिः पुनरात्मानमाप्याययत ब्रह्मैनमुपसमावर्तन्त ब्रह्मानुकमात्मनोऽकुरुत ब्रह्मणोऽएवैषु एतदाप्यायते ब्रह्मैनमुपसमावर्तन्ते ब्रह्मानुकमात्मनः कुरुते ॥ ११ ॥

तद्वत्पौष्णमनु भवति । पशवो वै पूषा ब्रह्म बृहस्पतिस्तस्माद्ब्राह्मणः पशून्भिधृष्णुतमः पुराहिता ह्यस्य भवन्ति मुख एवाहितास्तस्माद्दु तत्सर्वं दुत्वाजिनवासी चरति ॥ १२ ॥

अथ पौष्णम् । पशवो वै पूषा । पशुभिरेव तत्प्रजापतिः पुनरात्मानमाप्याययत, पशव एनमुपसमावर्तन्त, पशूनुकानात्मनोऽकुरुत । पशुभिर्वैवैषु एतदाप्यायते, पशव एनमुपसमावर्तन्ते, पशूनुकानात्मनः कुरुते ॥ १० ॥

अथ बार्हस्पत्यम् । ब्रह्म वै बृहस्पतिः । ब्रह्मणैवैतत्प्रजापतिः पुनरात्मानमाप्याययत, ब्रह्मैनमुपसमावर्तन्त, ब्रह्मानुकमात्मनोऽकुरुत । ब्रह्मणोऽएवैषु एतदाप्यायते, ब्रह्मैनमुपसमावर्तन्ते, ब्रह्मानुकमात्मनः कुरुते ॥ ११ ॥

तद् यत् पौष्णमनु भवति । पशवो वै पूषा । ब्रह्म बृहस्पतिः । तस्माद् ब्राह्मणः पशून्भिधृष्णुतमः । पुराहिता ह्यस्य भवन्ति—मुख आहिताः । तस्माद्दु तत्सर्वं दुत्वाजिनवासी चरति ॥ १२ ॥

अथ पौष्णमिति । ‘ अथ ’ सौम्यानन्तरं ‘ पौष्णं ’ पूषदेवताकं पशुमालभते । पशवो वै पूषेत्यादि, पूर्ववत् ॥ १० ॥

अथ बार्हस्पत्यमिति । ‘ बार्हस्पत्यं ’ बृहस्पतिदेवताकं पशुमालभते । बृहस्पतेर्मन्त्राभिमानिदेवत्वाद् ब्रह्मत्वम्; अथवा ‘ बृहस्पतिः ’ ‘ ब्रह्म वै ’ ब्राह्मणजातिः खलु ॥ ११ ॥

बार्हस्पत्यस्य पौष्णानन्तर्ये युक्तिमाह—तद्यत् पौष्णमनु भवतीति । पूषणः पूर्वाधिदेवत्वात् पशूनां पोषकत्वात् पूषा पशवः । ‘ तस्मात् ’ बार्हस्पत्यस्य पौष्णानन्तर्याद्धेतोः ‘ ब्राह्मणः ’ ‘ पशून् ’ ‘ अभिधृष्णुतमो भवति ’ अत्यन्तधर्षको भवति । ‘ अस्य ’ एवक्रमेणानुष्ठानार्थजमानस्य ‘ पुराहिताः ’ पुरोहिताः, पुरः स्थापिताः ‘ भवन्ति ’ पशवः । तदेव व्याचष्टे—मुख आहिता इति । यस्माद्ब्राह्मणस्य पशुषु स्वामित्वमस्ति ‘ तस्माद्दु ’ तस्मादेव कारणात् ‘ सर्वं ’ ब्राह्मणेभ्यो ‘ दुत्वा ’ ‘ अजिनवासी ’ अजिनमाच्छाद्य ‘ सञ्चरति ’ ।

१—‘ मन्त्राधिदेवत्वात् ’ इ. पा. । २—‘ पूषाभिमानित्वात् ’ इति ज. । ३—‘ पुराहिताः ’—पुरा इत्यव्ययमग्रे इत्यर्थम् । फलितमाह—पुरोहिता इति ।

(त्र्य) अथ वैश्वदेवम् । (१७) सुर्वै वै विश्वे देवाः सुर्वैणैव तत्प्रजापतिः पुनरात्मानमाप्याययत् सुर्वमेनमुपसमावर्तते सुर्वमुनुकमात्मनोऽकुरुते सुर्वेणोऽएवैष एतदाप्यायते सुर्वमेनमुपसमावर्तते सुर्वमुनुकमात्मनः कुरुते ॥ १३ ॥

तद्यद्वाहस्पत्यमुनु भवति । ब्रह्म वै बृहस्पतिः सुर्वमिदं विश्वे देवाऽऽस्यैतत्सुर्वस्य ब्रह्म सुखं करोति तस्मादस्य सुर्वस्य ब्राह्मणो सुखम् ॥ १४ ॥

(मु) अथैन्द्रम् । (मि) इन्द्रियं वै वीर्यमिन्द्र इन्द्रियेणैव तद्दीर्घेण प्रजापतिः पुनरात्मानमाप्याययतेन्द्रियमेनं वीर्यमुपसमावर्ततेन्द्रियं वीर्यमुनुकमात्मनोऽकुरुतेन्द्रियेणोऽएवैष एतद्दीर्घेणाप्यायतेऽइन्द्रियमेनं वीर्यमुपसमावर्ततेऽइन्द्रियं वीर्यमुनुकमात्मनः कुरुते ॥ १५ ॥

अथ वैश्वदेवम् । सर्वै वै विश्वे देवाः । सर्वेणैव तत् प्रजापतिः पुनरात्मानमाप्याययत्, सर्वमेनमुपसमावर्तते, सर्वमुनुकमात्मनोऽकुरुते । सर्वेणोऽएवैष एतदाप्यायते, सर्वमेनमुपसमावर्तते, सर्वमुनुकमात्मनः कुरुते ॥ १३ ॥

तद् यद् वाहस्पत्यमुनु भवति । ब्रह्म वै बृहस्पतिः । सर्वमिदं विश्वे देवाः अस्यैवैतत् सर्वस्य ब्रह्म सुखं करोति । तस्मादस्य सर्वस्य ब्राह्मणो सुखम् ॥ १४ ॥

अथैन्द्रम् । इन्द्रियं वै वीर्यम् । इन्द्र इन्द्रियेणैव तद्दीर्घेण प्रजापतिः पुनरात्मानमाप्याययत्, इन्द्रियमेनं वीर्यमुपसमावर्ततेन्द्रियं वीर्यमुनुकमात्मनोऽकुरुते । इन्द्रियेणोऽएवैष एतद्दीर्घेणाप्यायते, इन्द्रियमेनं वीर्यमुपसमावर्तते, इन्द्रियं वीर्यमुनुकमात्मनः कुरुते ॥ १५ ॥

सर्वस्वदक्षिणाके विश्वजिदादौ सर्वस्वं दत्त्वा अजिनवासोधारणं सामब्राह्मणे प्रपञ्चेनान्नातम् (सा. ब्रा. १६ । ४।१।६) आपस्तम्बोऽपि—“उदवसाय रोहिणं दशच्छदाः”—इति प्रक्रम्य, “बहिर्लोम परिधाय”—इति ॥ १२ ॥

अथ वैश्वदेवमिति । वाहस्पत्यानन्तरं ‘वैश्वदेवं’ पशुमालभते । वैश्वदेवस्य वाहस्पत्यानन्तर्यार्थवादः स्पष्टार्थः १३

तद्यद् वाहस्पत्यमुनु भवतीति । अस्यैवैतत् सर्वस्य ब्रह्म सुखं करोतीति । ‘अस्य’ ‘सर्वस्य’ अपि जगतः ‘एतत्’ एतेन सर्वरूपस्य वैश्वदेवस्य आदौ ब्राह्मणजात्यात्मकस्य बृहस्पतेः पुरोभावित्वसम्पादनेन ‘ब्रह्म सुखं करोति’ ब्राह्मणजातिमेव सुखं कृतवान् भवति ॥ १४ ॥

अथैन्द्रमिति । ‘ऐन्द्र’ पशुमालभते । सप्तमस्य पशोर्यदेवता इन्द्रोऽस्ति, तम् । इन्द्रियं वै वीर्यमिति । इन्द्रेण सृष्टम् ‘इन्द्रियम्,’ तच्च ‘वीर्य’ वीर्यात्मकम्, सृज्यसंप्रोरभेदात् ‘इन्द्रः’ एवैन्द्रियम्; शक्तिशक्तिमत्तोरभेदाद्वैन्द्रियत्वम् ॥ १५ ॥

तद्यद्वैश्वदेवमनु भवति । क्षत्रं वा ऽइन्द्रो विशो विश्वे देवा अन्नाद्य-
मेवास्मा ऽएतत्पुरस्तात्करोति ॥ १६ ॥

(त्य) अथ मारुतम् । विशो वै मरुतो भूमो वै विवृद्धभूमैव तत्प्रजा-
पतिः पुनरात्मानमाप्याययत भूमैनमुपसमावर्तत भूमानमनुकमात्मनोऽ-
कुरुत भूमो ऽएवैष एतदाप्यायते भूमैनमुपसमावर्तते भूमानमनुक-
मात्मनः कुरुते ॥ १७ ॥

तद्यदैन्द्रमनु भवति । क्षत्रं वा ऽइन्द्रो विशो विश्वे देवा विशो वै मरुतो
विशैवैतत्क्षत्रं परिवृद्धं तदिदं क्षत्रमुभयतो विशा परिवृद्धम् ॥ १८ ॥

(म) अथैन्द्राग्रम् । (न्ते) तेजो वा ऽअग्निरिन्द्रियं वीर्यमिन्द्र उभाभ्यामेव
तद्वीर्याभ्यां प्रजापतिः पुनरात्मानमाप्याययतोभे ऽएनं वीर्यं ऽउपसमा-
वर्ततामुभे वीर्यं ऽअनुके ऽआत्मनोऽकुरुतोभाभ्यामेवैष एतद्वीर्याभ्या-
माप्यायत ऽउभे ऽएनं वीर्यं ऽउपसमावर्तते ऽउभे वीर्यं ऽअनुके
ऽआत्मनः कुरुते ॥ १९ ॥

तद् यद् वैश्वदेवमनु भवति । क्षत्रं वाऽइन्द्रः । विशो विश्वे देवाः । अन्नाद्यमेवास्माऽएतत्पुर-
स्तात्करोति ॥ १६ ॥

अथ मारुतम् । विशो वै मरुतः । भूमो वै विद् । भूमैव तत् प्रजापतिः पुनरात्मानमाप्याययत
भूमैनमुपसमावर्तत, भूमानमनुकमात्मनोऽकुरुत । भूमोऽएवैष एतदाप्यायते भूमैनमुपसमावर्तते,
भूमानमनुकमात्मनः कुरुते ॥ १७ ॥

तद् यदैन्द्रमनु भवति । क्षत्रं वा इन्द्रः । विशो विश्वे देवाः । विशो वै मरुतः । विशे वैतत्क्षत्रं परि-
वृद्धं । तदिदं क्षत्रमुभयतो विशा परिवृद्धम् ॥ १८ ॥

अथैन्द्राग्रम् । तेजो वाऽअग्निः । इन्द्रियम् वीर्यमिन्द्रः । उभाभ्यामेव तद्वीर्याभ्यां प्रजापतिः पुन-
रात्मानमाप्याययत, उभेऽएनं वीर्यंऽउपसमावर्तताम् । उभे वीर्यंऽअनुकेऽआत्मनोऽकुरुत । उभाभ्या-
मेवैष एतद्वीर्याभ्यामाप्यायते । उभेऽएनं वीर्यंऽउपसमावर्तते, उभे वीर्यंऽअनुकेऽआत्मनः कुरुते ॥ १९ ॥

तद्यदिति । इन्द्रस्य देवेषु मध्ये क्षत्रियजातिवत्सकृदुक्तम्, विश्वेषां देवानां तु तदधीनत्वाद् बहुत्वसाध्याद्
विशां रूपत्वम्; अत एन्द्रस्य वैश्वदेवानन्तर्यकरणम् । नास्य स्वामिन इन्द्रस्य पुरस्ताद्वाविनो विशाः कृतत्वाद्
कृतं भवति ॥ १६ ॥

अथ मारुतमिति । ' अथ ' ऐदानन्तरं ' मारुतं ' मरुदेवताकं पशुमालभते ॥ १७ ॥

तद्यदिति । तदिदं क्षत्रमुभयतो विशा परिवृद्धमिति । पूर्वत्र विश्वदेवात्मिकया विशा, उत्तरत्र मरु-
द्भूपयेति द्रष्टव्यम् ॥ १८ ॥

अथैन्द्राग्रमिति । ' अथ ' मारुतानन्तरम् ' ऐन्द्राग्रम् ' इन्द्राग्निदेवताकम् ॥ १९ ॥

(तेऽथ) अथ सावित्रम् । (२१) सविता वै देवानां प्रसविता तथो हास्माऽएते सवितृप्रसूताऽएव सुर्वे कामाः समृद्धयन्ते ॥ २० ॥

(तेऽथ) अथ वारुणमन्तत आलभते । तदेन॒ २१ सुर्वस्माद्धारुणपाशा-
त्सुर्वस्माद्धारुण्यात्प्रमुञ्चति ॥ २१ ॥

तस्माद्यदि यूपैकादशिनी स्यात् । (दा) आग्नेयमेवाग्निष्टे नियुञ्ज्या-
दथेतरान्व्युपनयेयुर्न्यथापूर्वम् ॥ २२ ॥

यद्यु पश्चेकादशिनी स्यात् । (दा) आग्नेयमेव यूपऽआलभेरन्नथेतरा-
न्यथापूर्वम् ॥ २३ ॥

तान्यत्रोदीचो नयन्ति । (न्त्या) आग्नेयमेव प्रथमं नयन्त्यथेतरा-
न्यथापूर्वम् ॥ २४ ॥

अथ सावित्रम् । सविता वै देवानां प्रसविता । तथो हास्माऽएते सवितृप्रसूताऽएव सर्वे
कामाः समृद्धयन्ते ॥ २० ॥

अथ वारुणमन्तत आलभते । तद् एनं सर्वस्माद्धारुणपाशात् सर्वस्माद्धारुण्यात्प्रमुञ्चति ॥ २१ ॥
तस्माद्यदि यूपैकादशिनी स्यात्—आग्नेयमेवाग्निष्टे नियुञ्ज्याद् । अथेतरान्व्युपनयेयुः—यथा-
पूर्वम् ॥ २२ ॥

यद्यु पश्चेकादशिनी स्यात्—आग्नेयमेव यूपऽआलभेरन् । अथेतरान् यथापूर्वम् ॥ २३ ॥
तान्यत्रोदीचो नयन्ति । आग्नेयमेव प्रथमं नयन्ति । अथेतरान्यथापूर्वम् ॥ २४ ॥

अथ सावित्रमिति । आलभते । सावित्रवारुणयोर्ब्राह्मणे स्पष्टे ॥ २० ॥ २१ ॥

तस्माद्यदीति^१ । ' तस्मात् ' पशूनामेकादशत्वात् ' यदि स्यादेकादशिनी ' स्यादेकादशयूपसम्मानम्, तदाः
प्रतिपशु यूपसम्भवात् ' अग्निष्टे ' पूर्वेषु निखाते मध्ययूपे ' आग्नेयमेव ' प्रथमं ' पशुं ' नियुञ्जीत, ' अथ '
' इतरान् ' पशून्; ' यथापूर्वं व्युपनयेयुः ' यूपोच्छ्रयणानुक्रमेण प्रतियूपं पृथक् पृथक् नियुञ्जीरन्नित्यर्थः^२ । स
च क्रमः—स उत्तरोऽग्निष्ठात् स्यात्, तमेवाग्ने उच्छ्रयेदथ दक्षिणमथोत्तरमित्यादिना प्राङ्निर्दिष्टः (स,
प. ब्रा. ३ । ७ । २ । १) ॥ २२ ॥

यद्यु पश्चेकादशिनीति^३ । ' यद्यु ' यद्यपि ' पश्चेकादशिनी स्यात् ', यूपत्वेक एव, तदा ' आग्नेयमेव
प्रथमं यूपे आलभेरन् ', ' अथ ' ' इतरान् ' सौम्यादिकान् ' यथापूर्वम् ' तस्मिन्नेकयूपे नियुञ्जीत सञ्ज्ञ-
पनार्थम् ॥ २३ ॥

तान्यत्रोदीचो नयन्तीति । उदङ्मनयनकालेऽपि ' आग्नेयमेव प्रथमं नयेत्, अथेतरान् ' इदानीमुक्त-
क्रमेण नयेत् ॥ २४ ॥

१-पश्चेकादशिनी द्विविधः—प्रतिपशुरूप एकपशुरूप च, इत्यादि ८ । ८ । २७ । कात्यायनसूत्रवृत्तो दृष्टव्यम् ।

२-एकयूपे पश्चेकादशिन्यामाग्नेयं नियुज्यत तस्मिन् तस्मिन्नितरानुदीचः । ३-आग्नेयः प्रथमो गच्छत्यन्वारब्धोऽनुपूर्व्या इतरे ।
का. श्रौ. सू. ८ । २३० । २३१ ।

तान्यत्र निविद्धयन्ति (न्त्या) आग्नेयमेव प्रथमं दक्षिणाद्धर्चं निविध्यन्त्य-
थेतारानुदीचोऽतिनीय यथापूर्वम् ॥ २५ ॥

तेषां यत्र वषाभिः प्रचरन्ति । (न्त्या) आग्नेयस्यैव प्रथमस्य वषया
प्रचरन्त्यथेतरेषां यथापूर्वम् ॥ २६ ॥

तैर्यत्र प्रचरन्ति । (न्त्या) आग्नेयेनैव प्रथमेन प्रचरन्त्यथेतैर्यथापूर्वम् ॥ २७ ॥

इति सप्तमप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ ७ । २ ॥ (९-१)

यत्र वै यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत । तस्य रसो द्रुत्वापः प्रविवेश तेनैवैतद्रु-
सेनापः स्यन्दन्ते तमेवैतद्रसं स्यन्दमानं मन्यन्ते ॥ १ ॥

तान्यत्र निविध्यन्ति । आग्नेयमेव प्रथमं दक्षिणाद्धर्चं निविध्यन्ति । अथेतारानुदीचोऽतिनीय
यथापूर्वम् ॥ २५ ॥

तेषां यत्र वषाभिः प्रचरन्ति—आग्नेयस्यैव प्रथमस्य वषया प्रचरन्ति । अथेतरेषां यथापूर्वम् ॥ २६ ॥

तैर्यत्र प्रचरन्ति—आग्नेयेनैव प्रथमेन प्रचरन्ति । अथेतैर्यथापूर्वम् ॥ २७ ॥

वसतीवरीग्रहणम् ।

यत्र वै यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत—तस्य रसो द्रुत्वापः प्रविवेश । तेनैव तद्रसेनापः स्यन्दन्ते,
तमेवैतद्रसं स्यन्दमानं मन्यन्ते ॥ १ ॥

तान्यत्र निविध्यन्तीति । सञ्ज्ञाप्यानर्थ्य ' आग्नेयमेव प्रथमं दक्षिणाद्धर्चं निविध्यन्ति, पीडयेत् ॥ २५ ॥

तेषां यत्र वषाभिः प्रचरन्तीति । एवं वषाप्रचारेऽप्याग्नेयस्यैव वषां प्रथमं प्रचरेत् । किं ब्रह्मना
अङ्गानां यागावसरेऽप्याग्नेयाङ्गानि प्रथमं यजेत्, ' अथेतरेषाम् ' अङ्गानि ' यथापूर्वम् ' ॥ २६ ॥ २७ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे नवमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ (३-९-१)

अथ सोमाभिषवार्थं वसतीवरीणां ग्रहणं विधातुमाह—यत्र वै यज्ञस्येत्यादि । यस्मिन् काले यज्ञरूपस्य
विष्णोः देवतानां यश आहृत्य गतवत्यो वधार्थं देवैः प्रेषिता उपद्रीका तत्कृतधनुर्ज्याच्छेदनेन तच्छिरः
चिच्छिद्युः, स कालो " यत्र वै यज्ञस्य "—इत्यनेन परामृश्यते । तत्प्रकारः प्रवर्ग्य प्रपञ्चितः (शः प. ब्रा.
१४ । १ । १) पुरा ' यत्र ' यस्मिन् काले ' यज्ञस्य ' ' शिरः ' ' अच्छिद्यत ' छिन्नमभूत्, तस्मिन्
काले छिन्नशिरसो यज्ञस्यरसोऽद्रवत् । ' रसः ' ' द्रुत्वा ' धावित्वा अपः उदकानि ' प्रविवेश ', ' तेनैव रसेन '
' एतत् ' इदानीमपि यथापूर्वमस्यन्दनस्वभावाः ' आपः ' ' स्यन्दन्ते ' । ' तमेव ' छिन्नशिरस्काद् यज्ञाद्भूत-
मेव ' रसम् ' इदानीमस्य ' स्यन्दमानं प्रवहन्तं ' मन्यन्ते ' अभिज्ञाः ॥ १ ॥

१—दक्षिणं च निघ्नन्त्येवमुत्तरमुत्तरमितरान् । २—समानमुपग्रेष्य परियशब्दे संज्ञपयान्वगन् प्रोक्ष्युत्सुकासिषामित्रातर्हानिप्रच्छे-
दस्तोक्संप्रपशमिर्त्रनुशासनसंवादनस्पतिर्विष्टादिआदिव्याघरणं समासिच्य प्रभूत्वात् । का. श्री. सू. ८ । २३२-२३३ ॥

स यद्रसतीवरीरच्छैति । तमेवैतद्रसमाहृत्य यज्ञे दधाति रसवन्तं यज्ञं करोति तस्माद्रसतीवरीरच्छैति ॥ २ ॥

ता वै सर्वेषु सवनेषु विभजति । सर्वेष्वेवैतत्सवनेषु रसं दधाति सर्वाणि सवनानि रसवन्ति करोति तस्मात्सर्वेषु सवनेषु विभजति ॥ ३ ॥

ता वै स्युन्दमानानां गृह्णीयात् । (द्वै) ऐद्धि सु यज्ञस्य रसस्तुस्मात्स्युन्दमानानां गृह्णीयात् ॥ ४ ॥

(द्वौ) गोपीथाय वाऽएता गृह्यन्ते । सर्वे वाऽइदमन्यदिलयति यदिदं किञ्चापि योऽयं पवतेऽथैता एव नेलयन्ति तस्मात्स्युन्दमानानां गृह्णीयात् ॥ ५ ॥

स यद्रसतीवरीरच्छैति—तमेवैतद्रसमाहृत्य यज्ञे दधाति, रसवन्तं यज्ञं करोति । तस्माद्रसतीवरीरच्छैति ॥ २ ॥

ता वै सर्वेषु सवनेषु विभजति—सर्वेष्वेवैतत्सवनेषु रसं दधाति । सर्वाणि सवनानि रसवन्ति करोति । तस्मात्सर्वेषु सवनेषु विभजति ॥ ३ ॥

ता वै स्युन्दमानानां गृह्णीयात् । ऐद्धि स यज्ञस्य रसः । तस्मात् स्युन्दमानानां गृह्णीयात् ॥ ४ ॥ गोपीथाय वाऽएता गृह्यन्ते । सर्वे वाऽइदमन्यदिलयति—यदिदं किञ्चापि योऽयं पवते । अथैता एव नेलयन्ति । तस्मात्स्युन्दमानानां गृह्णीयात् ॥ ५ ॥

अथ वसतीवरीग्रहणं विधत्ते—स यद् वसतीवरीरच्छैतीति ‘अच्छैति’ अभिमुखं गच्छति ‘तमेव रसं पुनराहृत्य यज्ञे सन्दधाति’ वसतीवरीग्रहणकालः सूत्रे उक्तः—“अग्नीषोमीयस्य वपामार्जनान्ते वसतीवरीग्रहणम्” (का. श्रौ. सू. ८ । २४८) इति ॥ २ ॥

गृहीतानां सवनत्रयार्थं विभागमाह—ता वै सर्वेषु सवनेषु विभजतीति ॥ ३ ॥

गृहीतव्यानि उदकानि विशिनष्टि—ता वै स्युन्दमानानामिति (का. श्रौ. सू. ८ । २४८) ‘हि’ यस्मात् ‘स’ यज्ञरसः ‘ऐत्’ अन्नवत्, अथ ततो गच्छन्तीनामेवापां सम्बन्धिनीः ‘गृह्णीयात्’ ॥ ४ ॥

स्युन्दमानग्रहणे उपपत्त्यन्तरमाह—गोपीथाय वा इत्यादि । यज्ञरसानाम् ‘अन्यत्’ प्रवाहोदकव्यतिरिक्तं ‘सर्वम्’ ‘इलयति’ इतस्ततश्चलति । ‘इदं’ शब्दार्थं विशिनष्टि—यदिदं किञ्चेति । ‘यत् किञ्च’ ‘इदं’ परिदृश्यमानं जगत् । इदं शब्दोक्तानां मध्ये प्रसिद्धं किञ्चिदिहोदाहरति—अपि योऽयं पवत इति । ‘योऽयं’ वायुः ‘पवते’ गच्छति, सोऽपि नियतचलनवान् । ‘एता एव’ ‘नेलयन्ति’ न प्रतिनिर्वर्तन्ते । यद्यपि स्युन्दमानानामितरेषां च पदार्थानां चलनं साधारणम्, तथापि स्युन्दमानानां व्यावृत्तरपेक्षितत्वादिलनमितस्ततश्चलनं विवक्षितम् । ‘स्युन्दमानानाम्’ एकरूपेण प्रवहन्तीनामपां तथाविधचाञ्चाल्याभावात् ‘गोपीथाय स्युन्दमाना गृह्णीयात्’ ॥ ५ ॥

(द्वि) दिवा गृहीयात् । (तृ) पश्यन् यज्ञस्य रसं गृह्णातीति तस्माद्-
दिवा गृहीयादेतस्मै वै गृह्णाति य एष तपति विश्वेभ्यो ह्येना देवेभ्यो
गृह्णाति रश्मयो ह्यस्य विश्वे देवास्तस्माद्दिवा गृहीयादिवै वा एष तस्मा-
द्देव दिवा गृहीयात् ॥ ६ ॥

(दे) एतद् वै विश्वे देवाः । (वा) यजमानस्य गृहानागच्छन्ति स यः
पुरादित्यस्यास्तमयाद्रसतीवरीर्गृह्णाति यथा श्रेयस्यागमिष्यत्यावसथे-
नोपकृतेनोपासीतैवं तत्तुऽएतद्देविः प्रविशन्ति तुऽएतासु वसतीवरी-
षूपवसन्ति स उपवसथः ॥ ७ ॥

स यस्या गृहीता अभ्यस्तमियात् । (तु) तत्र प्रायश्चित्तिः क्रियते यदि

दिवा गृहीयात् पश्यन् यज्ञस्य रसं गृह्णातीति । तस्माद् दिवा गृहीयाद् एतस्मै वै गृह्णाति य
एष तपति । विश्वेभ्यो ह्येना देवेभ्यो गृह्णाति रश्मयो ह्यस्य विश्वे देवाः । तस्माद्दिवा गृहीयात् ।
दिवै वा एषः । तस्माद्देव दिवा गृहीयात् ॥ ६ ॥

एतद् वै विश्वे देवा यजमानस्य गृहानागच्छन्ति । स यः पुरादित्यस्यास्तमयाद्रसतीवरीर्गृह्णाति-
यथा श्रेयस्यागमिष्यत्यावसथेनोपकृतेनोपासीत-एवं तत् । तऽएतद्देविः प्रविशन्ति । तऽएतासु
वसतीवरीषूपवसन्ति । स उपवसथः ॥ ७ ॥

स यस्या गृहीता अभ्यस्तमियात्-तत्र प्रायश्चित्तिः क्रियते । यदि पुरेजानः स्यात्-निनाह्याद्-

दिवा गृहीयादिति । दिवाग्रहणस्याभिप्रायमाह-पश्यन् यज्ञस्य रसं गृह्णातीति । दर्शनपूर्वकग्रहणे
सति यज्ञरसस्य परिज्ञातत्वात् तथाविधाभिरङ्घ्रिः क्रियमाणोऽभिषवः साङ्गो भवतीत्यभिप्रायः । दिवाग्रहणस्य
प्रयोजनान्तरमाह-एतस्मै वै गृह्णाति य एष तपतीति । कथमेतदर्थतेति तत्र हेतुमाह-विश्वेभ्यो ह्येना
देवेभ्यो गृह्णातीति । हि यस्माद् विश्वेभ्यो देवेभ्यो गृह्णाति तस्मादेतस्मै गृह्णाति । तेषामत्र कथं सम्भावनेति
तत्राह-रश्मयो ह्यस्य विश्वे देवा इति । सूर्यस्य चन्द्रवद्विभूतिरूपाणां विश्वेषां देवानां रश्म्यात्मनावस्था-
नादित्यभिप्रायः । अतो रश्मिरूपाणां विश्वेषां देवानाम्, तदधिपतेः सवितुश्च दिवैव सम्भवाद् दिवैव गृहीया-
दित्यर्थः । किञ्चैष आदित्यो दिवैव प्रकाशमनो भवति, तस्मादपि दिवैव गृहीयात् ॥ ६ ॥

अस्तमयात् पूर्वकालीनं ग्रहणं प्रशंसति । एतद् वा इत्यादि । अग्नीषोमीयेऽहनि रात्रौ विश्वेषां देवानां प्रात-
र्यष्टव्यत्वात्, तत्पूर्वम् यजमानगृहं प्रत्यागमनसंभवात् । श्रेयस्यागमिष्यतीति । यथा लोके गुर्वादेः पूज्य-
स्यागमनात्पूर्वम् । ' उपकृतेन ' सम्पन्नेनैव ' आवसथेन ' आवसथमावासस्थानम्, तत्तदादिकं सर्वं यज्ञोप-
करणमुपलक्ष्यते, तत्संस्करोति, तेन सत्कारोचितेन पूजोपकरणेन सम्भावयति । ' एतद्देव वै ' एतत् खलु अतिथि-
भूतानां विश्वेषां देवानामागमनात् पूर्वं यदि चैव ग्रहणमस्ति, ' तत् ' तत्स्थानीयमित्यर्थः । शब्दनिर्वचनं दर्शयति-एत-
द्देविः प्रविशन्तीति । सोमरसेष्वनुप्रवेशाद्देविः सम्पद्यते । प्रसङ्गादुपवसथशब्दनिर्वचनं दर्शयति-त एतासु
वसतीवरीषूपवसन्तीति । उपवसन्त्यासु वसतीवरीषु देवा अस्मिन् काले इत्युपवसथः, उपवासकाल इत्यर्थः ॥ ७ ॥

वसतीवरीग्रहणात्प्रागस्तमये सति तद्ग्रहणोपायमाह-स यस्या गृहीता अभ्यस्तमियात्, तत्र प्रायश्चित्तिः

पुरेजानः स्यान्निनाह्याद्गृहीयाद्दिवा हि तस्य ताः पुरा गृहीता भवन्ति
यद्युऽअनीजानः स्याद्य एनमीजान उपावसितो वा पर्यवसितो वा
स्यात्तस्य निनाह्याद् गृहीयाद्दिवा हि तस्य ताः पुरा गृहीता भवन्ति ॥८॥

यद्युऽएतदुभयं न विन्देत् । (दु) उल्कुषीमेवादायोपपुरेयात्तामुपर्यु-
परि धारयन्गृहीयाद्धिरण्यं वोपर्युपरि धारयन्गृहीयात्तदेतस्य रूपं क्रियते
य एष तपति ॥ ९ ॥

(त्य) अथातो गृह्णात्येव । हविष्मतीरिमा ऽआप इति यज्ञस्य ह्यासु
उसः प्राविशत्तस्मादाह हविष्मतीरिमा आप इति हविष्मा ऽऽआविवा-
सतीति हविष्मान्हयेना युजमान आविवासति तस्मादाह हविष्मा ऽऽआवि-
वासतीति ॥ १० ॥

गृहीयात् । दिवा हि तस्य ताः पुरा गृहीता भवन्ति । यद्युऽअनीजानः स्याद्—य एनमीजान उपावसितो
वा पर्यवसितो वा स्यात्—तस्य निनाह्याद् गृहीयाद् । दिवा हि तस्य ताः पुरा गृहीता भवन्ति ॥८॥

यद्युऽएतदुभयं न विन्देत्—उल्कुषीमेवादायोपपुरेयात् । तामुपर्युपरि धारयन् गृहीयात् । हिरण्यं
वोपर्युपरि धारयन् गृहीयात् । तदेतस्य रूपं क्रियते—य एष तपति ॥ ९ ॥

अथातो गृह्णात्येव—“ हविष्मतीरिमा आपः ”—(वा. सं. ६ । २३ ।)—इति । यज्ञस्य ह्यासु
रसः प्राविशत्—तस्मादाह—हविष्मतीरिमा आप इति । “ हविष्मा ऽऽ आविवासाति ”—(वा.

क्रियत इति । प्रायश्चित्तिभिर्दिवाग्रहणाकरणे दोषस्पर्शाभावोपायः क्रियत इत्यर्थः । तत्प्रकारः प्रदर्शिते—
यदीति । स यजमानो ‘ यदि ’ ‘ पुरेजानः ’, इष्टप्रथमसोमयागः ‘ स्यात् ’ स ‘ निनाह्यात् ’ स्वगृहस्थित-
प्रभूतघटादेः सकाशात् ‘ गृहीयात् ’ ‘ ताः ’ आपः ‘ पुरा ’ अस्तमयात् पूर्वं तस्य ‘ गृहीता भवन्ति ’; प्रथमा-
नुष्ठानेऽस्तमयात् पुरा गृहीतत्वादित्यभिप्रायः । स्वयम् ‘ अनीजानः ’ चेद्, ‘ यः ’ ‘ एनं ’ यजमानम् ‘ ईजानः ’
इष्टवान्, अन्यः ‘ उपावसितः ’ समीपे गृहे अवस्थितः, ‘ पर्यवसितो वा ’ दूरगृहस्थितो वा ईजानः ‘ स्यात् ’
‘ तस्य ’ ‘ निनाह्याद् ’ घटादेः सकाशाद् ‘ गृहीयात् ’ । एवं सति ताः पुरा दिवा परिगृहीता भवन्ति । “ ब्राह्मणो
बहुयाजी तस्य कुम्भ्यानां गृहीयात् ”—(तै. सं. ६।४।२।२) इति श्रुत्यन्तरम् ॥ ८ ॥

तदुभयासम्भवे आह—यद्यु एतदुभयं न विन्देदित्यादिना । ‘ उल्कुषीम् ’ उल्कामित्यर्थः । ‘ एतस्य ’
इत्यस्य व्याख्यानम्—य एष तपतीति । उल्काया हिरण्यस्य च सूर्यवर्णसाम्यात्तद्रूपकरणम् । अत्र सूत्रम्—
“ अस्तमितश्चेत् निनाह्यात् पुरेजानश्चेत् । अनीजानोऽन्यस्यापि समीपवासितस्य पुरेजानस्य । उभयाभावऽउल्कुषीं
हिरण्यं वोपर्युपरि धारयन् हविष्मतीरित्यनेन मंत्रेण गृह्णाति ” (का. श्री. सू. २४९—२५१) इति ॥ ९ ॥

ग्रहणस्य मन्त्रं विधत्ते—अथातो गृह्णात्येव हविष्मतीरिमा आप इति । ‘ इमाः ’ गृह्यमाणाः ‘ आपः ’

हविष्मान्देवो ऽअध्वर इति । (त्य) अध्वरो वै यज्ञस्तद्यस्मै यज्ञाय
गृह्णाति तृ११ हविष्मन्तं करोति तस्मादाह हविष्मान्देवो ऽअध्वर इति ॥ ११ ॥

हविष्मां ऽअस्तु सूर्य इति । (त्ये) एतस्मै वै गृह्णाति य एष तपति
विश्वेभ्यो ह्येना देवेभ्यो गृह्णाति रश्मयो ह्यस्य विश्वे देवास्तस्मादाह
हविष्मां ऽअस्तु सूर्य इति ॥ १२ ॥

ता आहृत्य जघनेन गार्हपत्यं सादयति । (त्य) अग्नेर्वोऽपन्नगृहस्य
सदसि सादयामीत्यग्नेर्वोऽनार्त्तगृहस्य सदसि सादयामीत्येवैतदाह । अथ
यदाग्नीषोमीयः पशुः सन्तिष्ठतेऽथ परिहरति व्युत्क्रामतेत्याह अग्नेण हवि-
र्द्धानि यजमान आस्ते ता आदत्ते ॥ १३ ॥

सं. ६ । २३) इति । हविष्मान् हेना यजमान आविवासाति । तस्मादाह-हविष्मां आवि-
वासतीति ॥ १० ॥

“ हविष्मान् देवोऽअध्वरः ”—(वा. सं. ६ । २३) इति । अध्वरो वै यज्ञः । तद्यस्मै
यज्ञाय गृह्णाति—तं हविष्मन्तं करोति । तस्मादाह-हविष्मान् देवो अध्वर इति ॥ ११ ॥

“ हविष्मां ऽअस्तु सूर्यः ”—(वा. सं. ६ । २३) इति । एतस्मै वै गृह्णाति; य एष
तपति विश्वेभ्यो ह्येना देवेभ्यो गृह्णाति । रश्मयो ह्यस्य विश्वे देवाः । तस्मादाह-हविष्मां ऽअस्तु
सूर्य इति ॥ १२ ॥

ता आहृत्य जघनेन गार्हपत्यं सादयति—“ अग्नेर्वोऽपन्नगृहस्य सदसि सादयामि ”—
(वा. सं. ६ । २४) इति । अग्नेर्वोऽनार्त्तगृहस्य सदसि सादयामीत्येवैतदाह । अथ यदाग्नीषोमीयः
पशुः सन्तिष्ठते—अथ परिहरति व्युत्क्रामतेत्याह । अग्नेण हविर्द्धानि यजमान आस्ते । ता आदत्ते ॥ १३ ॥

‘ हविष्मतीः ’ अभिषूयमाणेन सोमरूपाग्नेन हविषा, स्वासु प्रविष्टेन यज्ञरसरूपेण हविषा वा तद्वत्यः । एताभि-
र्निष्पन्नेन सोमेन हविषा ‘ हविष्मान् ’, ‘ यजमानः ’, ‘ आविवासति ’ परिचरति एता वसतीवरीः ॥ १० ॥

हविष्मान् देवो अध्वर इतीति । ‘ देवः ’ द्योतमानः ‘ अध्वरः ’ हिंसारहितः ‘ यज्ञः ’ गृह्यमाणैर्वसती-
वरीलक्षणीर्हविर्भिः ‘ हविष्मान् ’ भवति ॥ ११ ॥

हविष्मां ऽअस्तु सूर्य इतीति । ग्रहणस्य विश्वेदेवार्थत्वात्, विश्वेषां देवानां रश्मिरूपत्वात्, तद्वान्
सूर्योऽपि गृह्यमाणैर्वसतीवरीलक्षणीर्हविर्भिर्हविष्मान् भवति । मन्त्रं प्रतिपादं विमज्य व्याचष्टे—हविष्मतीरिमाः
आप इति यज्ञस्य ह्यासु रसः प्राविशत् तस्मादाह हविष्मतीरित्यादिना । ‘ आसु ’ अस्तु ॥ १२ ॥

आहृतानामपां गार्हपत्यस्य पश्चाद्वागे सादनं तन्मन्त्रं च विषत्ते—ता आहृत्येति । अग्नेर्वोऽपन्नगृहस्येति ।
‘ अपन्नगृहस्य ’ अपतितगृहस्य, अशीर्णगृहस्येत्यर्थः । तस्य ‘ अग्नेः ’ ‘ सदसि ’ स्थाने ‘ सादयामि ’ ।

690

गुप्त्यै वा ऽ एताः परिहियन्ते । (न्तेऽग्निः) अग्निः पुरस्तादुथैताः समन्तं पल्यङ्गयन्ते नाश्रा रुक्षाऽस्यपद्यत्यस्ता आग्नीध्रे सादयति विश्वेषां देवानां भागधेयी स्थिति तदासु विश्वान्देवान्संवेशयत्येते वै वसतां वरं तस्माद्दसतीवर्यो नाम वसताऽह वै वरं भवति सु एवमेतद्देद ॥ १६ ॥

तानि वा ऽ एतानि सप्त यजूर्ऽपि भवन्ति । चतुर्भिर्गृह्णात्येकेन जघनेन गार्हपत्यं सादयत्येकेन परिहरत्येकेनाग्नीध्रे तानि सप्त यत्र वै वाचः प्रजातानि छन्दांसि सप्तपदा वै तेषां पराद्धर्या शक्रैस्तामभिसम्पुदं तस्मात्सप्त यजूर्ऽपि भवन्ति ॥ १७ ॥

इति सप्तमप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥ ३ ॥ (९. २)

गुप्त्यै वाऽएताः परिहियन्ते । अग्निः पुरस्तात् । अथैताः समन्तं पल्यङ्गयन्ते नाश्रा रुक्षाऽस्यपद्यत्यः । ता आग्नीध्रे सादयति । “ विश्वेषां देवानां भागधेयी स्थ ”—(वा. सं. ६ । २४) इति । तदासु विश्वान् देवान्संवेशयति । एते वै वसतां वरम् । तस्माद्दसतीवर्यो नाम । वसतां ह वै वरं भवति । य एवमेतद्देद ॥ १६ ॥

तानि वाऽएतानि सप्त यजूर्ऽपि भवन्ति । चतुर्भिर्गृह्णाति, एकेन जघनेन गार्हपत्यं सादयति, एकेन परिहरति, एकेनाग्नीध्रे । तानि सप्त । यत्र वै वाचः प्रजातानि छन्दांसि । सप्तपदा वै तेषां पराद्धर्या शकरी एतामभिसम्पदम् । तस्मात्सप्त यजूर्ऽपि भवन्ति ॥ १७ ॥

सर्वतः परिहरणमुत्तरवेदेरपरिहरणञ्च प्रशंसति—गुप्त्यै वा एताः परिहियन्त इति । अपां वज्रत्वेन रक्षो-विधातकत्वात् सर्वतः परिहरणेन यज्ञस्य रक्षस्सकाशात् सर्वतो गुप्तिर्भवति । साक्षाद्रक्षोद्वेषिणोऽग्नेः पुरस्ताद् वर्त्तमानत्वात् तदपेक्षा, पुरस्तात् परिहारपेक्षा नास्ति । ‘ पल्यङ्गयन्ते ’ परितोऽङ्गयन्ते, हियन्त इत्यर्थः । ‘ ता आग्नीध्रे ’ इति । उत्तरश्रोणितश्चादाय आग्नीध्रमण्डपे “ विश्वेषां देवानामिति ” मन्त्रेण सादयेत् । ‘ तत् ’ तेन, “ विश्वेषां देवानाम् ”—इति मन्त्रपाठेन । संवेशनप्रसङ्गाद् वसतां वरीशब्दं निर्वक्ति—एते वै वसतां वरं तस्माद् वसतीवर्यो नाम्नेति । ‘ वसतां ’ कचित् कचित् स्थानेषु निवसतां मध्ये ‘ एते ’ खलु देवाः ‘ वरम् ’ एतेषां वासो वरं श्रेष्ठ इत्यर्थः । वसतां देवानां श्रेष्ठत्वापादकत्वाद् वसतीवर्य इति नाम निष्पन्नम् । यद्वा एतेषु ‘ एताः ’ आपः ‘ वसतां ’ विश्वेषां देवानां ‘ वरम् ’ उत्कृष्टं स्थानमिति वसतीवर्य इति नाम । उक्तार्थज्ञं प्रशंसति—वसतां ह वै वरं भवतीति ॥ १६ ॥

वसतीवरीग्रहणप्रभृतौनामाग्नीध्रसादनास्तां मन्त्राणां वा सप्तसङ्ख्या, तां शकरीवसम्पत्त्या प्रशंसति—तानि वा एतानि सप्त यजूर्ऽपीत्यादिना । चतुर्भिर्गृह्णातीत्यादि । सङ्ख्याविभागस्तु स्पष्ट एव । यत्र वै वाचः प्रजातानि छन्दांसि । वाचः सकाशाच्छन्दसामुत्पत्तिः सोमाहरणप्रस्तावे “ वागेव सुपर्णी ”—इत्युक्त्वा

तान्तस्मृबोधयन्ति । तेऽप उपस्पृश्याग्नीद्धमुपसमायन्ति त ऽआज्यानि गृह्णते गृहीत्वाज्यान्यायन्त्यासाद्याज्यानि ॥ १ ॥

(न्यु) अथ राजानमुपावहरति । (ती) इयं वै प्रतिष्ठा जनूरासां प्रजानामिमांसेवैतत्प्रतिष्ठामभ्युपावहरति तमस्यै तनुते तमस्यै जनयति ॥ २ ॥

(त्यु) अन्तरेणेषेऽउपावहरति । यज्ञो वा ऽअनस्तुन्वेव यज्ञान्न बहिर्द्धा करोति ग्रावसु सम्मुखेष्वधिनिदधाति क्षत्रं वै सोमो विवृशो ग्रावाणः क्षत्रमे-

तान्तस्मृबोधयन्ति । तेऽप उपस्पृश्याग्नीद्धमुपसमायन्ति । तऽआज्यानि गृह्णते । गृहीत्वाज्या-
न्यायन्ति । आसाद्याज्यानि ॥ १ ॥

अथ राजानमुपावहरति । इयं वै प्रतिष्ठा जनूरासां प्रजानाम् । इमांसेवैतत् प्रतिष्ठामभ्युपावहरति ।
तमस्यै तनुते । तमस्यै जनयति ॥ २ ॥

अन्तरेणेषेऽउपावहरति । यज्ञो वाऽअनः । तन्वेव यज्ञान्न बहिर्द्धा करोति । ग्रावसु सम्मुखेष्वधि-

“ तथेति सा छन्दांसि ससृजे ”—(श. प. ब्रा. ३ । ६ । २ । २—८) । इति प्राक् प्रतिपादिता । ‘तेषां’ मध्ये
‘ परार्था ’ परार्द्धे भवा श्रेष्ठा ‘ शकरी ’ सप्तपदा सप्तभिः पदिरूपेता । परार्द्धत्वं प्रधानभूतानां सप्तच्छन्दसा-
मुपरि भावित्वम् । एतां संख्याद्वारा शकरीप्राप्तिरक्षणं संपदमभिलक्ष्य सप्त मंत्राः कृता भवन्ति । तस्मात्सतेति
निगमनम् । एतामेव संपदमभिप्रेत्य प्राक्सम्पत्तिः—सप्तपदसद्भावरूपा ऋक् निर्वृता ॥ १७ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे नवमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ (३—९—३) ॥

अथ सुत्यादिवसे प्रातःकालीने सवनीयपश्चर्यं प्रयोगमाह—तान्तस्मृबोधयन्तीत्यादिना । ‘तान्’ ऋत्विजः
रात्रेरपरभागे प्रबोधयेयुरध्वर्यवः । “ अपररात्रे ऋत्विजः प्रबोधयन्ति ”—(का. श्रौ. सू. ९ । १) इति
सूत्रम् । उदकोपस्पर्शनं विहितकर्मण उपलक्षणम् । गृहीत्वाज्यान्यायन्तीति । उत्तरवेदिसमीपम् । अत्र प्रयोग
उक्तः सूत्रे—“अप उपस्पृश्य शालाद्वार्ये परिस्तरणपात्रसंसादनप्रोक्षणाज्यानिर्वपणाधिश्रयणकुक्सम्मार्जनोद्वासना-
वेक्षणानि कृत्वाग्नीद्ध उत्पूय पश्चाज्यग्रहणम्, आज्यान्यादाय सोमं चार्थवचाहवनीय इध्मप्रोक्षणादि करोति,
अग्नीषोमीयवत् स्तरणम्, आज्यासादनात् कृत्वेषान्तरेणार्द्धसोममद्रिषु सम्मुखेषु निदधाति हृदे त्वेति ”—
(का. श्रौ. सू. ९ । २—९) इति ॥ १ ॥

तदिदं सोमोपावहरणं समन्त्रकं विधत्ते—अथ राजानमुपावहरतीति । अधिषवणचर्मोपरिप्रदेशं प्रति
अथो नयेत् । अधःप्रापणं प्रशंसति—इयं वै प्रतिष्ठा जनूरिति । ‘आसाम्’ उत्पत्तिमर्तानां सर्वासां परिदृश्य-
मानानां ‘ प्रजानाम् ’ ‘ इयं ’ खलु भूमिः ‘ प्रतिष्ठा ’ । अस्य इदं ‘ जनूः ’ जन्मभूमिः । अस्यापि प्रजान्तः-
पातित्वात् ‘ इमां ’ ‘ प्रतिष्ठाम् ’ ‘ अभि ’ लक्ष्य ‘ एव ’ ‘ उपावहरति ’ उपावहरणं कृतवान् भवति । तथा
सति ‘ तं ’ सोमम् ‘ अस्यै ’ अस्याः सकाशात् ‘ तनुते ’ विस्तारितवान् भवति, ‘ अस्यै ’ अस्याः सका-
शात् उत्पादितवांश्च भवति ॥ २ ॥

उपावहरणमार्गमाह—अन्तरेणेष इति । ‘ ईषे ’ आयैतौ शकटदण्डौ । यज्ञसाधनसोमाश्रयत्वात् ‘ अनसः ’

वैतद्विश्युध्यूहति तद्यत्सम्मुखा भवन्ति विश्वमेवैतत्सम्मुखां क्षत्रियमभ्यु-
विवादिनीं करोति तस्मात्सम्मुखा भवन्ति ॥ ३ ॥

स उपावहरति । हृदे त्वा मनसे त्वेति यजमानस्यैतत्कामायाह हृदयेन
हि मनसा यजमानस्तं कामं कामयते यत्काम्या यजते तस्मादाह हृदे
त्वा मनसे त्वेति ॥ ४ ॥

दिवे त्वा सूर्याय त्वेति । देवलोकाय त्वेत्येवैतदाह यदाह दिवे त्वेति
सूर्याय त्वेति देवेभ्यस्त्वेत्येवैतदाहोर्ध्वमिममध्वरं दिवि देवेषु होत्रा यच्छे-
त्यध्वरो वै यज्ञ ऊर्ध्वमिमं यज्ञं दिवि देवेषु धेहीत्येवैतदाह ॥ ५ ॥

निदधाति । क्षत्रं वै सोमः । विशो ग्रावाणः । क्षत्रमेवैतद् विश्वध्यूहति । तद्यत्सम्मुखा भवन्ति-
विश्वमेवैतत्सम्मुखां क्षत्रियमभ्युविवादिनीं करोति । तस्मात्सम्मुखा भवन्ति ॥ ३ ॥

स उपावहरति । “हृदे त्वा मनसे त्वा ”—(वा. सं. ६ । २५ ।) इति । यजमानस्यैतत्का-
मायाह । हृदयेन हि मनसा यजमानस्तं कामं कामयते-यत्काम्या यजते । तस्मादाह-हृदे त्वा
मनसे त्वेति ॥ ४ ॥

“दिवे त्वा सूर्याय त्वा ”—(वा. सं. ६ । २५) इति । देवलोकाय त्वेत्येवैतदाह-यदाह-
दिवे त्वेति । सूर्याय त्वेति । देवेभ्यस्त्वेत्येवैतदाह-ऊर्ध्वमिममध्वरं दिवि देवेषु होत्रा यच्छेति ।
अध्वरो वै यज्ञः । ऊर्ध्वमिमं यज्ञं दिवि देवेषु धेहीत्येवैतदाह ॥ ५ ॥

शकटस्य यज्ञत्वम् । तयोरेन्तरालादयः सुस्वारोहणेन ‘यज्ञाद्’ हविर्दानाद् बाह्यं न कृतवान् भवति ।
ग्राणां मध्ये स्थापनं विधाय प्रशंसति-ग्रावसु सम्मुखेष्विति । सोमस्य वेदेषु क्षत्रियजातित्वमसकृदुक्तम् ;
ग्राणां तु बहुत्वात् शेषत्वेनोपसर्जनत्वाच्च विशो रूपत्वम् । मध्ये स्थापनेन यत् सर्वग्रावसाम्मुख्यम्, तत्
प्रशंसति-तद्यत्सम्मुखा भवन्तीति । ‘क्षत्रियम्’ क्षत्रियजातिं ‘अमि’-लक्ष्य विशेषम् ‘अविवादिनीम्’
अविवादनशीलां ‘करोति’ ॥ ३ ॥

उपावहरणप्रकारमभिधायोपावहरणे मन्त्रमाह-स उपावहरति हृदे त्वा मनसे त्वेति—(का. श्रौ. सू. ९ । ५) । हे सोम ! त्वां ‘हृदे’ हरति । दूरस्थं विषयमिति विषयामिमुखं स्वोपहितमात्मानं हरतीति वा ।
हृदयमन्तःकरणम्, तद्विशेषरूपं सङ्कल्पविकल्पात्मकं मनः, यजमानसम्बन्धिनोस्तयोरुभयोर्विषयोऽयं कामः,
तस्य लाभार्थम् ‘उपावहरामि’ । कर्मकारकस्य द्विराघ्नानादुपावहरामीति द्विरभ्यासः; अतो वाक्यद्वयम्; न
व्याख्यान व्याख्येयभावः ॥ ४ ॥

तथा ‘दिवे’ देवलोकाय त्वाम् । ‘सूर्याय त्वा’ एतद्वदिमभूतानां देवानामुपलक्षणम् । सर्वत्रोपावहरामीति
योज्यम् । किञ्च हे सोम ! ‘ऊर्ध्वम्’ उपरि, तायमानत्वेनोन्नतम्, ‘इमं’ सोमयागं ‘दिवि’ शुलोके ‘देवेषु’
‘यच्छ’; ‘होत्राः’ होत्रकाश्च देवेषु यच्छन्तिवत्यर्थः ॥ ५ ॥

सोम राजन्विश्वास्त्वं प्रजा उपावरोहेति । तदेनमाभिः प्रजानामाधिप-
त्याय राज्यायोपावहरति ॥ ६ ॥

(त्यु) अथानुसृज्योपतिष्ठते । विश्वास्त्वां प्रजा ऽउपावरोहन्त्वित्युयथा-
यथमिव वा ऽएतत्करोति यदाह विश्वास्त्वां प्रजा उपावरोहेति क्षत्रं वै
सोमस्तुत्पापवस्यसुङ्करोति तद्वेदमुनु पापवस्यसं क्रियतेऽथात्र यथायथं
करोति यथापूर्वं यदाह विश्वास्त्वां प्रजा उपावरोहन्त्विति तदेनमाभिः
प्रजाभिः प्रत्यवरोहयति तस्माद्दु क्षत्रियमायन्तमिमाः प्रजा विशः प्रत्य-
वरोहन्ति तमधस्तादुपासत ऽउपसन्नो होता प्रातरनुवाकमनुवक्ष्यन् भवति ॥ ७ ॥

“सोम राजन् विश्वास्त्वं प्रजा उपावरोह ”-(वा. सं. ६ । २६) इति । तदेनमाभिः
प्रजानामाधिपत्याय राज्यायोपावहरति ॥ ६ ॥

अथानुसृज्योपतिष्ठते । “ विश्वास्त्वां प्रजा उपावरोहन्तु ”-(वा. सं. ६ । २६) इति ।
अयथायथमिव वाऽएतत्करोति-यदाह-विश्वास्त्वां प्रजा उपावरोहेति । क्षत्रं वै सोमः । तत् पापवस्यसं
करोति । तद्वेदमुनु पापवस्यसं क्रियते । अथात्र यथायथं करोति-यथापूर्वम्-यदाह-विश्वास्त्वां
प्रजा उपावरोहन्त्विति । तदेनमाभिः प्रजाभिः प्रत्यवरोहयति । तस्माद्दु क्षत्रियमायन्तमिमाः प्रजा
विशः प्रत्यवरोहन्ति । तमधस्तादुपासते । उपसन्नो होता प्रातरनुवाकमनुवक्ष्यन् भवति ॥ ७ ॥

तदर्थं हे ‘सोम राजन् !’ ‘त्वं’ ‘विश्वाः प्रजाः’ ‘उप’ ‘लक्ष्य’ ‘अवरोह’ इति ॥ ६ ॥

उपावरोहमन्त्रं विमज्ज्य व्याचष्टे-हृदे त्वा मनसे त्वेति यजमानस्यैतत्कामायेत्यादिना । सूर्याय त्वेत्यत्र
सूर्यशब्दः सर्वदेवतोपलक्षक इति व्याचष्टे-देवेभ्यस्त्वेत्येवेतिहाहेति । “समग्रो लक्ष्य विश्वे देवाः”-इति
(श. ब्रा. कां. ३. अ. ९ ब्रा. २ कं. ६ इत्यत्र) प्रागुक्तत्वादित्यभिप्रायः । ऊर्ध्वमिममित्यादेर्ब्राह्मणं स्पष्टम् ॥ ६ ॥

उपावरोहस्य सोमस्य समन्त्रकमुपस्थानमाह-अथानुसृज्योपतिष्ठत इति । ‘अनुसृज्य’ वेष्टितं वलं
विसृज्येत्यर्थः । विश्वास्त्वामिति । मन्त्रार्थः स्पष्टः । अयथायथमिव वा इत्यादि । उपावहरणे यो विश्वास्त्वामिति
मन्त्ररोषः, तत्र विश्वाः प्रजा उद्दिश्य तुल्यजनवत् परिचारकपुरुषनिष्पादितावरोहणमन्तरेण स्वतः उपावरोहणस्य
प्रजाः प्रति सोमस्यापसर्जनलक्षणस्य च प्रतीतिः । तस्याश्च क्षत्रियभूतस्य सोमस्यानुचितत्वाद् विश्वास्त्वामित्यभिधा-
नेन ‘अयथायथम्’ यथास्वरूपस्य यदुचितं तस्य तद्वैपरीत्यं कृतं भवति । ‘तत्’ च ‘पापवस्यसं’ पापं च
वसीयथ पापवस्यसम्, साध्वसाधुमिश्रणम् । तन्मूलत्वेनेदानीमपि जनैः ‘पापवस्यसं क्रियते’ । अत उक्तयैल-
क्षण्येनोपस्थानमन्त्रे विश्वास्त्वामित्यभिधानाद् विश्वाभिः ‘प्रजाभिः’ सोमोपावरोहणस्य कृतत्वान्, अवतरन्तं
प्रति विश्वासां प्रजानां स्वस्थानादवतरणस्योक्तत्वाद्वा नोक्तदोषावकाशः । पूर्वमन्यथा ‘अवरोहन्तु’ अवरोह-
यन्त्वित्यर्थः । ‘तस्मात्’ त्वामवरोहन्त्विति विधानात् होताः ‘राजानं’ प्रति ‘प्रजानामुपक्षीणत्वसम्पादना-
दिदानीमपि सम्पादयन्तमवरोहन्तं ‘क्षत्रियं’ सदाः ‘प्रजा’ परिवाररूपाः ‘अवरोहन्ति’ । यदा ‘आयन्तः’

(त्यु)अथ समिधमभ्यादधदाह । देवेभ्यः प्रातर्यावभ्योऽनुब्रूहीति च्छन्दा-
१९९सि वै देवाः प्रातर्यावाणश्छन्दा१९९स्यनुयाजा देवेभ्यः प्रेष्य देवान्यजेति
वा अनुयाजैश्चरन्ति ॥ ८ ॥

तदु हैक आहुः (दे) देवेभ्योऽनुब्रूहीति तदु तथा न ब्रूयाच्छन्दा१९९सि
वै देवाः प्रातर्यावाणश्छन्दा१९९स्यनुयाजा देवेभ्यः प्रेष्य देवान्यजेति वा
अनुयाजैश्चरन्ति तस्मादु ब्रूयाद्देवेभ्यः प्रातर्यावभ्योऽनुब्रूहीत्येव ॥ ९ ॥

(वा) अथ यत्समिधमभ्यादधाति । छन्दा१९९स्येवैतत्सुमिन्धेऽथ यद्धोता
प्रातरनुवाकमन्वाह च्छन्दा१९९स्येवैतत्पुनराप्याययत्युयातयामानि करोति

किं अथ समिधमभ्यादधदाह । देवेभ्यः प्रातर्यावभ्योऽनुब्रूहीति । छन्दांसि वै देवाः प्रातर्यावाणः
छन्दांस्यनुयाजाः । देवेभ्यः प्रेष्य, देवान्यजेति वा अनुयाजैश्चरन्ति ॥ ८ ॥

तदु हैक आहुः—देवेभ्योऽनुब्रूहीति । तदु तथा न ब्रूयात् । छन्दांसि वै देवाः प्रातर्यावाणः ।
छन्दांस्यनुयाजाः । देवेभ्यः प्रेष्य देवान्यजेति वाऽअनुयाजैश्चरन्ति । तस्मादु ब्रूयाद्—देवेभ्यः प्रात-
र्यावभ्योऽनुब्रूहीत्येव ॥ ९ ॥

अथ यत् समिधमभ्यादधाति । छन्दा१९९स्येवैतत्सुमिन्धे । अथ यद् यद्धोता प्रातरनुवाकमन्वाह—

‘प्रति’ सर्वाः प्रजाः स्वस्वस्थानाद् ‘अवरोहन्ति’, तदनन्तरं राजानमुपरि कृत्वा ‘अधस्तान् उपासते’ प्रजाः ।
यदेदं पृथगेव वाच्यम्,—‘तम्’ एवं तर्गम् ‘अधस्तात् उपासते’ कृत्विजोऽन्वयुप्रमुखाः ॥ प्रातरनुवाक-
प्रयोगमाह—उपमन्त्रो होतेत्यादि । ‘होता’ ‘उपतन्त्रः’ स्वसूक्तप्रकारेण प्रातरनुवाकस्थाने उपविष्टः ।
अथ होतयुप्रसन्ने सति स एव प्रातरनुवाकसम्प्रैषकाल इत्यर्थः ॥ ७ ॥

॥ अथ समिधमभ्यादधदिति । “देवेभ्योऽनुब्रूहि”—इत्येवालम्, किम् “प्रातर्यावभ्यः”—इति विशेषणे-
नेत्याशङ्क्य तदुपयोगं दर्शयति—छन्दांसि वै देवा इत्यादिना । प्रातःकाले याति यज्ञं गच्छन्तीति ‘प्रात-
र्यावाणः’ । ते चानुयाजदेवाश्चोभयेऽपि ‘छन्दांसि’ एव, गायत्र्यादिच्छन्दोरूपाः । एवं च सति अनुयाजच्छन्दो-
देवानां प्रेषानुवचनसमये “देवेभ्यः प्रेष्य देवान् यज”—इति सर्वत्र केवलदेवशब्देन व्यवहारादत्रापि तथैव
प्रेषे सति, अत्रापि “छन्दोदेवान् यज”—इति प्रेषादनुयाजदेवताच्छन्दांस्यपि आगमिष्यन्तीति तद्व्यावर्तनाय
“देवेभ्यः प्रातर्यावभ्यः”—इति विशेषणेन भवितव्यमित्यर्थः ॥ ८ ॥

तदु हैक आहुरिति । अत्र देवेभ्य इत्येवालं किं प्रातर्यावभ्य इति विशेषणेनेति ‘एके’ शाखिनो ब्रुवते ।
‘तदु’ ‘तथा’ उक्तप्रकारेण ‘न ब्रूयात्’ । तेषां मतातिक्रमे उपपत्तिस्तु अनुयाजव्यावृत्तिसिद्धिरित्याह—
छन्दांसि वै देवा इत्यादि । अत्र सूत्रम्—“देवेभ्यः प्रातर्यावभ्योऽनुब्रूहीति समिधमादधात्”, “वेभ्य
इत्येकं” (का. श्री. ६।१.०।११) ति ॥ ९ ॥

प्रातरनुवाकप्रकारमाहूय समिधाधानं छन्दोदेवतासमिध्वतरूपत्वेन प्रशंसति—अथ यत्समिधमभ्यादधातीति ।

१—गायत्र्यादिच्छन्दोदेवतासमिध्वतरूपत्वेन प्रशंसति—अथ यत्समिधमभ्यादधातीति ।

यातयामानि वै देवैश्छन्दांश्चिच्छन्दोभिर्हि देवाः स्वर्गं लोकं समाश्रु-
वत न वाऽअत्र स्तुवते न शंसन्ति तच्छन्दांश्चिच्छन्दोभिर्वैतत्पुनराप्याययत्यु-
यातयामानि करोति तैरयातयामैर्यज्ञं तन्वते तस्माद्धोता प्रातरनुवाकमन्वाह ॥

तदाहुः । कः प्रातरनुवाकस्य प्रतिगर इति जाग्रद्वैवाध्वर्युरुपासीत स यु-
न्निमिषति सुहैवास्य प्रतिगरस्तदु तथा न कुर्याद्यदि निद्रायादपि कामं स्व-
प्यात्स यत्र होता प्रातरनुवाकं परिदधाति तत्प्रचरणीति सुम्भवति
तस्यां चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा जुहोति ॥ ११ ॥

छन्दांस्येवैतत्पुनराप्याययति । अयातयामानि करोति । यातयामानि वै देवैश्छन्दांसि । छन्दोभिर्हि
देवाः स्वर्गं लोकं समाश्रुवत । न वाऽअत्र स्तुवते, न शंसन्ति । तत् छन्दांस्येवैतत् पुनराप्याययति ।
अयातयामानि करोति । तैरयातयामैर्यज्ञं तन्वते । तस्माद्धोता प्रातरनुवाकमन्वाह ॥ १० ॥

तदाहुः कः प्रातरनुवाकस्य प्रतिगर इति । जाग्रद्वैवाध्वर्युरुपासीत । स यन्निमिषति—स हैवास्य
प्रतिगरः । तदु तथा न कुर्याद् । यदि निद्रायात्—अपि कामं स्वप्यात् । स यत्र होता प्रातरनुवाकं
परिदधाति—तत्प्रचरणीति सुम्भवति; तस्यां चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा जुहोति ॥ ११ ॥

होतृकर्तव्यं प्रातरनुवाकानुवचनं छन्दासां पुनराप्यानरूपत्वेन प्रशंसति—अथ यद्धोता प्रातरनुवाक
मन्वाहेति । तेनाप्यायनेन ‘ छन्दांसि ’ एव ‘ अयातयामानि ’ अगतसाराणि ‘ करोति ’ ।
उक्तस्याप्यायनस्य सार्थकत्वाय अगतसारत्वप्रसक्तिं दर्शयति—यातयामानि वा इति । देवैः कृतानीति शंषः ।
छन्दोभिर्हि देवाः स्वर्गं लोकमिति । स्वर्गार्थमुपयुक्तत्वात् तेषां यातयामत्वप्राप्तिः तदेव यातयामत्वं
प्रातरनुवाकस्य स्तुतशस्त्रत्वाभिधानेन समर्थयते—न वा अत्रेति । स्तौति शंसति बोभयोरभावात् अनुवचना-
भिधानाच्च निगमयति—तस्माद्धोता प्रातरनुवाकमन्वाहेति (‘सुब्रह्मण्यां च प्रेष्यति’ का. श्रौ. सू. ९।१२) ॥ १० ॥

प्रातरनुवाकस्य प्रतिगरविषये केषाञ्चिन्मतं प्रातिपूर्वकमुदाहृत्य निराचष्टे—तदाहुः कः प्रातरनुवाकस्येति ।
केचन महषयः एवं ब्रुवन्ते,—होतुः प्रातरनुवाककाले अध्वर्युः विनिद्रः सनिमेषं करोति । सनिमेषव्यापार एव
प्रतिगरणक्रियावत्त्वात्प्रतिगरस्थानीय इति । ‘ तदु तथा न कुर्यात् ’ निद्रामङ्गं निमेषं च न कुर्यादित्यर्थः ।
तर्हि किं कुर्यात् ? ‘ यदि निद्रा आयात् ’ निद्रामात्मन इच्छेत्, ‘ अपि कामं ’ ‘ स्वप्यात् ’ यथेच्छं स्वापं
कुर्यात् । अत्र सूत्रम्—‘ प्रातरनुवाकं जाग्रदुपासीताध्वर्युः, स्वप्याद्वा ’—(का. श्रौ. सू. ९।१२।१४) इति ॥

अत्र मन्वे—‘ अग्नीदेन्द्रमेकादशकपालम् ’ इत्यादि—(का. श्रौ. सू. ९।१९) सूत्रोक्तः सवनीय
निर्वापः, प्रहचमसपात्राणामासादनप्रयोगश्च द्रष्टव्यः ॥

१—अग्नीदेन्द्रमेकादशकपालं निर्व्वपति हरिभ्यां धानाः पूष्णे कर्मसंस्वत्ये दधि मित्रावरुणभ्यां पयस्याम् । इन्द्राय वा हरिपूष-
सरस्वतिमित्रावरुणवते धानादानि यथासंख्यम् । उधेतुः पात्रयोजनम् । खरोत्तरपूर्वाद्धं उपोऽन्धतर्यामयोः । दक्षिणमुपाः शोः । तद-
परं द्विदेवयानि प्रत्येचि । रास्नावमैन्द्रवायवम् । अजकावं मित्रावरुणम् । आष्टमाधिनम् । दक्षिणपूर्वाद्धं शुक्रामथिनोः । दक्षिणं शुक्र-
स्याग्रयणस्थालीमध्ये । दक्षिणोक्थस्थाली सपात्रा । तथादित्यस्थाल्युत्तरा । कतुपात्रे पूर्वं सुक्पुष्कराकृता उभयतो मुखे कार्मर्यमये
आश्वये वा । ऊर्ध्वान्तराणि प्रादेशमात्राणि मध्यसंयुद्धानि । आग्रयणादपरां पार्ष्णिवाः सुक्पुष्करामयोऽथोऽक्षं प्रत्येचं श्रेण-

यत्र वै यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत । तस्य रसो द्रुत्वाऽऽपः प्रविवेश तमदः
पूर्वैद्युर्वसतीवरीभिराहरत्यथ योऽत्र यज्ञस्य रसः परिशिष्टस्तुमेवैत-
दुच्छैति ॥ १२ ॥

यद्वैतामाहुतिं जुहोति । (त्वे) एतमेवैतद्यज्ञस्य रसमभिप्रस्तृणीते
तमारुन्धे शुभ्य उ चैवैतां देवताभ्य आहुतिं जुहोति ता एवैतत्प्रीणाति
ता अस्मै तृप्ताः प्रीता ऽएतं यज्ञस्य रसं सन्नमन्ति ॥ १३ ॥ शतम् ॥ १२०० ॥
स जुहोति । शृणोत्वग्निः समिधा हवं मऽडुति शृणोतु मऽइदमग्निरनु

यत्र वै यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत । तस्य रसो द्रुत्वापः प्रविवेश-तमदः पूर्वैद्युर्वसतीवरीभिराहरति ।
अथ योऽत्र यज्ञस्य रसः परिशिष्टः तमेवैतदुच्छैति ॥ १२ ॥

यद्वैतामाहुतिं जुहोति-एतमेवैतद् यज्ञस्य रसमभिप्रस्तृणीते । तमारुन्धे । याभ्य उ चैवैतां
देवताभ्य आहुतिं जुहोति-ता एवैतत्प्रीणाति । ता अस्मै तृप्ताः प्रीता एतं यज्ञस्य रसं सन्नमन्ति ॥ १३ ॥
स जुहोति-“ शृणोत्वग्निः समिधा हवं मे ”-(वा. सं. ६ । २६) इति । शृणोतु मऽइद-

एकधनाख्यानामुदकानामानयनार्थं यः प्रचरण्या होमोऽस्ति, तं विधाय प्रशंसति-स यत्र होतेति ।
‘ यत्र ’ यस्मिन् समये ‘ स होता ’ ‘ तं प्रातरनुवाकं ’ ‘ परिदधाति ’, परिधानीयाम् “ अभूदुषा ” (क.
सं. ९ । ७९ । ९ । कं.) इत्येतां ब्रूयात्, ‘ तत् ’ तदा ‘ प्रचरणी ’ । प्रचरन्त्यनया जुह्वपश्वतोर्व्यापार-
दशायामिति ‘ प्रचरणी ’ । सा ‘ सुम् भवति ’ । ‘ तस्यां चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा ’ ‘ जुहोति ’ जुहुयात् ।
प्रातरनुवाकपरिधानप्रचरणीहोमयोरभिन्नकर्तृकत्वात् कालार्थसम्प्रयोगः ॥ ११ ॥

होमं प्रशंसति-यत्र वै यज्ञस्येति । ‘ द्रुत्वा ’ गत्वा ‘ रसः ’ यज्ञरसः सः ‘ अपः ’ ‘ प्रविवेश ’ । यः
प्रविष्टो यज्ञरसः ‘ पूर्वैद्युः ’ वसतीवर्ध्वप्रेणावशिष्टोऽस्ति, ‘ तमेव ’ रसम् ‘ अच्छ ’ अभिमुखीकृत्याभिगच्छति ।
पशुहोमाभावे यज्ञरसहरणार्थगमनासम्भवात् प्रचरण्याज्याहुतिर्होम एव यज्ञरसाभिमुखगमनमित्यभिप्रायः ॥ १२ ॥

आहुतिप्रस्तरणात्मनापि प्रशंसति-यद्वैतामाहुतिं जुहोतीति । ‘ यद् एव ’ यदेव । एतत् ‘ एतेन
होमेन ’ ‘ एतमेव ’ अदक्षिष्टमेव ‘ यज्ञस्य रसम् अभिप्रस्तृणीते ’ रसस्य स्तरणं कृतवान् भवति । तेन च
‘ तमारुन्धे ’ स्वाश्रीनं कृतवान् भवति । न केवलमेतावदेव, अपि च ‘ याभ्यो देवताभ्यः ’ अग्न्यादिभ्यः ‘ एता-
माहुतिं जुहोति ’, ‘ ता एव ’ ‘ एतत् ’ एतेन होमेन ‘ प्रीणाति ’ । ताः ‘ रसं ’ ‘ सन्नमन्ति ’ प्रापयन्ति ॥ १३ ॥

स जुहोति-स जुहोति शृणोत्वग्निरित्यादिना । (वा. श्रौ. सू. ९ । ३७) ।

-कलशमत्युद्योपयुष्यध्वं पवित्रमस्मिन् करोति । शुद्धं जीवोर्णानाम् । उभयतोदसं परिलवायाम् । पूर्वोपस्तंभनमुत्तरं ध्रुवस्थालीमनं-
तर्हितं । धुरि प्रचरणीम् । पूर्वोणाक्षमुपरि पूतयत्तम् । परेणाधवनीयम् । प्रागक्षादशचमसान्संवृतानयः प्रत्यगेकधनानयुग्मानुदहरणां-
स्त्रिप्रस्त्यापचंदशभ्योऽभूदुषा क्शत्पशुरित्युच्यमाने चतुर्गृहीतं प्रचरण्या जुहोति शृणोत्वग्निरिति । का. श्रौ. सू. ९-१५-३७ ।

(आश्वलायनानां तु अभूदुषाक्शत्पशुरभिधातृत्विजः । इति ।) (अयोजिनां वृषण्वसूदयोदक्षावयत्यो ३ म् । इति ।)

(शांखायनानां प्रातरनुवाकपरिधानीया अभूदुषाक्शत्पशुरग्निरध्यात्विजो योजिषां वृषण्वसू । रथोदक्षाचमसोर्माध्वीमम
श्रुतोहो ३ म् । इति ।)

१-‘ तथा चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा ’ इति क. ।

मे जानात्वित्युवैतदाह शृण्वन् प्रापो धिगुणाश्च देवीरिति शृण्वन्तु मऽइद-
मापोऽनु मे जानन्त्वित्युवैतदाह श्रोता प्रावाणो विदुषो न यज्ञमिति
शृण्वन्तु मऽइदं प्रावाणोऽनु मे जानन्त्वित्युवैतदाह विदुषो न यज्ञमिति
विद्वान्सो हि ग्रावाणः शृणोतु देवः सविता इवं मे स्वाहेति शृणोतु म
ऽइदं देवः सवितानु मे जानात्वित्युवैतदाह सविता वै देवानां प्रसविता
तत्सवितृप्रसूत एवैतद्यज्ञस्य रसमुच्छेति ॥ १४ ॥

(त्य) अथापरं चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा । (त्वो) उदङ्प्रयन्नाहाप ऽइष्य
होतरित्यपु इच्छ होतरित्येवैतदाह तद्यदतो होतान्वाहैतमेवैतद्यज्ञस्य
रसमभिप्रस्तृणीते तमारुन्ध ऽएतानु चैवैतदनुतिष्ठते तेदेनानन्तरा नाश्रा
रक्षांथसि दिनसन्निति ॥ १५ ॥

मग्निः-अनु मे जानातु-इत्येवैतदाह-“शृण्वन्प्रापो धिषणाश्च देवीः” (वा. सं. ६।२६)
इति । शृण्वन्तु मऽइदमापो-अनु मे जानन्तु-इत्येवैतदाह-“श्रोता प्रावाणो विदुषो न यज्ञम्”
(वा. सं. ६।२६) इति । शृण्वन्तु मऽइदं प्रावाणो-अनु मे जानन्तु-इत्येवैतदाह-“विदुषो न
यज्ञम् इति । विद्वान्सो हि ग्रावाणः-“शृणोतु देवः सविता इवं मे स्वाहा” (वा. सं. ६।२६)
इति । शृणोतु मऽइदं देवः सविता-अनु मे जानातु-इत्येवैतदाह । सविता वै देवानां प्रसविता ।
तत्-सवितृप्रसूत एवैतद् यज्ञस्य रसमुच्छेति ॥ १४ ॥

अथापरं चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वोदङ्प्रयन्नाह-अप ऽइष्य होतरिति । अप-इच्छ होतरित्येवैत-
दाह । तद् यदतो होतान्वाह-एतमेवैतद्यज्ञस्य रसमभिप्रस्तृणीते । तमारुन्धे । एतानु चैवैतदनुतिष्ठते ।
तेदेनानन्तरा नाश्रा रक्षांथसि दिनसन्निति ॥ १५ ॥

अग्निः, आपः, धिषणाः, वायुः, देवीः, देव्यः, विदुषो न, प्रावाणः, सविता, ज्ञः मे
हवम्, अहानं, यज्ञमिह शृण्वन्तु इति संप्रसार्यः । अत्र अहानं-“शृणोतु”-“शृण्वन्तु”-इति,
“अनुजानातु”-“अनुजानन्तु”-इति चार्थपरतया व्याख्यातम् । श्रोता प्रावाणः-इत्यत्र “द्व्यचोस्त-
स्तिष्ठः”-(पा. सू. ६।३।१३९) इति दीर्घः । विदुषः-इत्येतद् प्रावविशेषणतया व्याचष्टे-
विद्वान्सो हि ग्रावाण इति । प्रथमावहुवचने छान्दसं द्वितीयावहुवचनम् । चरमपादे-सवितृशब्दप्रयोगस्य
कारण्यमाह-सविता वै देवानां प्रसवितेति ॥ १४ ॥

अथापरं त्वत्गृहीतमिति । अथमेकत्रापराश्रयस्योक्तत्वादपरमित्युक्तम् । चत्वारि गृहीतानि ग्रहणानि-यस्या-
ज्यस्य तत्तुर्गृहीतम् । अस्तु होतार्यं गृहीत्वा उदङ्मुखं गच्छन् ब्रजिमानं त्रिकान् वधातु ॥ १६ ॥

१-इतोऽमे-“शृण्वन्तु म इदं प्रावाणोऽनु मे जानन्त्वित्येवैतदाह विदुषो न यज्ञमिति” इति पाठस्तु क. पुस्तके विहितः
ग्रामादिकः । २-अपरं गृहीत्वोदङ्प्रयन्नाहाप ऽइष्य होतः । का. श्रौ. सू. ९।३८

(त्पु) अथ सम्प्रेष्यति । मैत्रावरुणस्य चमसाध्वर्यवेहि नेष्टः पत्नीरुदानयैकधनिन एताग्नीच्चात्वाले वसतीवरीभिः प्रत्युपतिष्टासै होतृचमसेन चेति सम्प्रेषु एवैषः ॥ १६ ॥

(प त) त उदध्वो निष्क्रामन्ति । जघनेन चात्वालमुग्रेणाग्नीद्धं स अस्यां ततो दिश्यापो भवन्ति तद्यन्ति ते वै सह पत्नीभिर्भ्यन्ति तद्यत्सह पत्नीभिर्भ्यन्ति ॥ १७ ॥

अथ सम्प्रेष्यति—मैत्रावरुणस्य चमसाध्वर्यो ! एहि । नेष्टः ! पत्नीरुदानय । एकधनिनः ! एत । अग्नीत् । चात्वाले वसतीवरीभिः प्रत्युपतिष्टासै । होतृचमसेन चेति । सम्प्रेष एवैषः ॥ १६ ॥

त उदध्वो निष्क्रामन्ति—जघनेन चात्वालम्, अग्रेणाग्नीद्धम् । स अस्यां ततो दिश्यापो भवन्ति तद्यन्ति । ते वै सह पत्नीभिर्भ्यन्ति । तद्यत्सह पत्नीभिर्भ्यन्ति ॥ १७ ॥

तत्र प्रथमप्रेषमुक्त्वा व्याचष्टे—अप इष्य होतारिति—इत्यादि । हे ' होतः ! ' ' अपः ' प्रति ' इष्य ' इच्छ, अपः प्रतिगमनोचितं " प्रदेवता " (क. सं. १० । ३० सू.)—इति अपोनप्तीयमनुब्रूहीत्यर्थः । (ऐ. ब्रा. २ । ३ । १) इष्यतेरिच्छतिरथ इति व्याचष्टे—अप इच्छ होतारित्येवैतदाहेति पदं व्याख्याय तात्पर्यमाचष्टे—तद्यदतो होतान्वाहेति । गतोऽर्थः । " एता उ चैवेतदाहेति । ' उ '—शब्दोऽप्यर्थः । अपि च ' एताः ' एकधनाख्या अप उद्दिश्य ' एतन् ' अनुतिष्ठते । एतदित्युक्तम्, किं तदित्याह—नेदेना इति । ' एनाः ' अपः । ' नाष्टा ' नाशकानि ' रक्षांसि ' ' हिनसन् ' हिस्युः । नेदिति परिभवे । ' नेत्येष इदित्येतेन सम्प्रयुज्यते परिभवे "—(निरु १ । ३ । १) इति नेरुक्तम् । अतस्तासां हिंसा माभूदित्यर्थः ॥ १६ ॥

अन्यान् प्रेषान् दर्शयति—अथ सम्प्रेष्यतीति । " मैत्रावरुणस्य चमसाध्वर्यवेहीति । दश चमसाध्वर्यवः चमसप्रयोक्तारः, तेषु यो मैत्रावरुणस्य चमसाध्वर्यः, स सम्बोध्यते । ' एहि ' उदकानयनार्थमागच्छेति ॥

नेष्टः पत्नीरुदानयेति । हे ' नेष्टः ' ' पत्नीः ' पत्नेजनोदकाहरणार्थम् ' उदानय ' एकधनिन एतेति । एकधना उदकानि, तेषां धारकः कुम्भा वा, प्रत्येकधनातयुग्मानिच्छासादनाभिधानात्, तेषां सहोतारः ' एकधनिनः ' ' एत ' आगच्छत ॥

अग्नीच्चात्वाल इति । हे ' अग्नीत् ' ' चैवेतदाहेति ' ' वसतीवरीभिः ' ' होतृचमसेन ' ' च ' युक्तः सन्, चात्वालदेशे यावदागमनं ' प्रति ' ' उपतिष्टासै ' उपतिष्ठेति निर्दिष्टः । एतेन मन्त्राश्वेद व्याख्यातव्याः विधयश्चेत्स्तोत्राया इत्याशङ्क्याह—सम्प्रेष एवैष इति । ' एषः ' ' मैत्रावरुणस्य चमसाध्वर्यो '—इत्यादिकः कर्तव्यः ' सम्प्रेष एव ' विस्मृतिपरिहासार्थं । अग्नित्यर्थः ॥ ३१ ॥

तेषां जलानयनार्थं निर्गमनमार्गमाह—त उदध्वो निष्क्रामन्तीति । अग्नीद्धचात्वालयोरेतरालदेशेन उदग्-

॥ १६ ॥ इमो प्रेषसम्प्रोषदित्यायां नस्तः । इति जघनेन उदध्वोत्तुदेवताकं सूक्तमपेक्षितं इति क. सं. १० । ३० । ' अपेक्षितं जघनं ' इति क. पा. । ३—प्रेष्यति च मैत्रावरुणस्य चमसाध्वर्यवेहि नेष्टः पत्नीरुदानयैकधनिन एताग्नीच्चात्वाले वसतीवरीभिः प्रत्युपतिष्टासै होतृचमसेन चेति । का. श्रौ. सू. ९-३९ । ४—प्रेषणम्—३० क० पा० ।

युत्र वै यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत । तस्य रसो द्रुत्वापः प्रविवेश तमेते गन्धर्वाः
सोमरक्षा जुगुपुः ॥ १८ ॥

(स्ते) ते ह देवा ऊचुः । (रि) इयमु न्वेवेह नाष्टा यदिमे गन्धर्वा कथं
न्विममभयेऽनाष्टे यज्ञस्य रसमाहरेमेति ॥ १९ ॥

ते होचुः । (र्यो) योषित्कामा वै गन्धर्वाः सहैव पत्नीभिरयाम ते पत्नी-
ष्वेव गन्धर्वा गर्दिष्यन्त्यथैतमभयेऽनाष्टे यज्ञस्य रसमाहरिष्याम इति ॥ २० ॥

ते सह पत्नीभिरीयुः । (स्ते) ते पत्नीष्वेव गन्धर्वा जगृधुः तमभये-
ऽनाष्टे यज्ञस्य रसमाजहुः ॥ २१ ॥

(स्तु) तुथो ऽएवैष एतत् । (त्सु) सहैव पत्नीभिरेति ते पत्नीष्वेव गन्धर्वा
गृह्यन्त्यथैतमभयेऽनाष्टे यज्ञस्य रसमाहरति ॥ २२ ॥

यत्र वै यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत—तस्य रसो द्रुत्वापः प्रविवेश । तमेते गन्धर्वाः सोमरक्षा जुगुपुः ॥ १८ ॥
ते ह देवा ऊचुः—‘इयमु न्वेवेह नाष्टा—यदिमे गन्धर्वाः—कथं न्विममभयेऽनाष्टे यज्ञस्य
रसमाहरेम’ इति ॥ १९ ॥

ते होचुः । योषित्कामा वै गन्धर्वाः । सहैव पत्नीभिरयाम । ते पत्नीष्वेव गन्धर्वा गर्दिष्यन्ति ।
अथैतमभयेऽनाष्टे यज्ञस्य रसमाहरिष्याम इति ॥ २० ॥

ते सह पत्नीभिरीयुः । ते पत्नीष्वेव गन्धर्वा जगृधुः । अथैतमभयेऽनाष्टे यज्ञस्य रसमाजहुः ॥ २१ ॥
तथोऽएवैष एतत् सहैव पत्नीभिरेति । ते पत्नीष्वेव गन्धर्वा गृह्यन्ति । अथैतमभयेऽनाष्टे
यज्ञस्य रसमाहरन्ति ॥ २२ ॥

देशेन । तत्र नोपलभ्यन्ते कथमित्यत आह—स यस्यां ततो दिशीति । निर्गमने एव उद्दङ्गनियमः । गमनसमये
पत्नीसाहित्यं विधाय तदारुणानमुखेन प्रशंसति—सहपत्नीभिर्यन्तीति ॥ १७ ॥

यत्र वै यज्ञस्येत्यादि । पुरा किल देवैर्यज्ञशिरश्छेदादृता रसः पलाय्य अस्तु निविष्टः, तं रसं गन्धर्वाः सोम-
पालकाः ररक्षुः ॥ १८ ॥

ते ह देवा इति । ‘ते देवा ऊचुः’—‘इमे गन्धर्वाः’ एव ‘नाष्टाः’ नाशकरूपाः, ‘कथम्’ ‘अनाष्टे’
नाशघ्निने देवा ‘रस’ यज्ञरसम् ‘आहरेम’ ‘इति’ ॥ १९ ॥

एवं विचार्य—ते होचुर्योषित्कामा इति । गन्धर्वा योषित्प्रियाः, तद्वयं पत्नीभिः सहिता एव गच्छामः, ते
च गन्धर्वाः पत्नीषु कांक्षन्ति, तस्मिन् समये वयमभयेऽनाष्टे यज्ञस्य रसमाहरिष्याम इति ॥ २० ॥

ते सह पत्नीभिरीयुरिति । ताभिः सह गताः ते च तथैव तास्वाकांक्षां कृतवन्तः । तस्मिन् समये देवाः
यज्ञरसम् ‘आजहुः’ ॥ २१ ॥

तथो एवैष एतदिति । यथा पुरा, इदानीमपि तथैव । तदेतन् पत्नीभिः सह गमनेन एते गन्धर्वाः पत्नीषु
कांक्षां कुर्वन्तो भवन्ति, तथा अबाधितस्थले रसमाहृतवान् भवति ॥ २२ ॥

सोऽपोऽभिजुहोति । (त्वे) एतां ह वा ऽआहुतिं हुतामेष यज्ञस्य रस उपसमेति तां प्रत्युत्तिष्ठति तमेवैतदाविष्कृत्य गृह्णाति ॥ २३ ॥

यद्वैतामाहुतिं जुहोति । (त्वे) एतमेवैतद्यज्ञस्य रसमभिप्रस्तृणीते तमारुन्धे तमपो याचति याभ्य उ चैवैतां देवताभ्य आहुतिं जुहोति ता एवैतत्प्रीणाति ता अस्मै तृप्ताः प्रीता ऽएतं यज्ञस्य रसं सन्नमन्ति ॥ २४ ॥

स जुहोति । देवीरापोऽअपान्नपादिति देव्यो ह्यापस्तुस्मादाह देवीरापो ऽअपान्नपादिति यो व ऊर्मिर्हविष्य इति यो व ऊर्मिर्यज्ञिय इत्येवैतदाहेन्द्रियावान्मदिन्तम इति व्रीर्यवानित्येवैतदाह यदाहेन्द्रियावानिति मदिन्तम इति स्वादिष्ट इत्येवैतदाह तं देवेभ्यो देवत्रा दत्तेत्येतदेना अयाचिष्ट यदाह तं देवेभ्यो देवत्रा दत्तेति शुक्रपेभ्य इति सत्यं वै शुक्रं सत्यपेभ्य इत्येवैतदाह शेषां भागः स्थ स्वाहेति तेषामु ह्येष भागः ॥ २५ ॥

सोऽपोऽभिजुहोति । एतां ह वाऽआहुतिं हुतामेष यज्ञस्य रस उपसमेति । तां प्रत्युत्तिष्ठति । तमेवैतदाविष्कृत्य गृह्णाति ॥ २३ ॥

यद्वैतामाहुतिं जुहोति । एतमेवैतद् यज्ञस्य रसमभिप्रस्तृणीते तमारुन्धे । तमपो याचति । याभ्य उ चैवैतां देवताभ्य आहुतिं जुहोति—ता एवैतत्प्रीणाति । ता अस्मै तृप्ताः प्रीता एतं यज्ञस्य रसं सन्नमन्ति ॥ २४ ॥

स जुहोति । “ देवीरापोऽअपान्नपाद् ”—(वा. सं. ६ । २७) इति । देव्यो ह्यापः । तस्मादाह—देवीरापोऽअपान्नपादिति—“ यो व ऊर्मिर्हविष्यः ”—(वा. सं. ६ । २७) इति । यो व ऊर्मिर्यज्ञिय इत्येवैतदाह—“ इन्द्रियावान्मदिन्तमः ”—(वा. सं. ६ । २७) इति । वीर्यवानित्येवैतदाह—यदाहेन्द्रियावानिति । मदिन्तम इति । स्वादिष्ट इत्येवैतदाह—“ तं देवेभ्यो देवत्रा

प्रचरणीगृहीतस्याज्यस्याप्सु होमं विधाय प्रशंसति—सोऽपोऽभिजुहोतीति । ‘ हुतामाहुतिम् ’ उच्यते ‘ अपः ’ अनुप्रविष्टः ‘ यज्ञस्य रसः ’ ‘ उपसमेति ’ अभिमुखं सम्प्राप्नोति । एतस्यैव व्याख्यानम्—तां प्रत्युत्तिष्ठतीति । ‘ तमेव ’ रसम् ‘ एतत् ’ एतेन होमेन ‘ आविष्कृत्य ’ उदकेष्वनुप्रविष्टं प्रादुर्भाव्य गृहीतवान् भवति ॥ २३ ॥

प्रकारान्तरेणापि प्रशंसति—यद्वैतामाहुतिं जुहोतीति । न केवलं रसार्थं प्रस्तरणं किन्तु तं प्रवर्द्धन्तं रसमारुद्भवान् भवति । किञ्च ‘ तम् ’ अपेक्षितं यज्ञरसम् ‘ अपः ’ उदकानि ‘ याचति ’ ‘ उ ’ अपि च ‘ याभ्यः देवताभ्यः एताम् आहुतिं जुहोति ’, ‘ ता एव ’ ‘ एतत् एतेन ’ प्रीणाति । ‘ तृप्ताः ’ ‘ प्रीताः ’ च ‘ ताः ’ ‘ अस्मै ’ यजमानाय ‘ एतं यज्ञस्य रसं ’ ‘ सन्नमन्ति ’ सन्नमयन्ति, यजमानार्थीनं कुर्वन्ति ॥ २४ ॥

मन्त्रं विधाय विच्छिद्य व्याचष्टे—स जुहोतीति । देवीराप इति । हविष्य इति पदं व्याचष्टे—यो व ऊर्मिर्हविष्य इति, यो व ऊर्मिर्यज्ञिय इत्येवैतदाहेति । हविश्शब्देन तत्साध्यो यज्ञो लभ्यते, द्रव्यदेवतयोर्हि

(गुोऽथ) अथ मैत्रावरुणचमसेनैतामाहुतिमुपप्लावयति । कार्ष्णिरीसीति
यथा वा ऽअङ्गारोऽग्निना प्सातः स्यादेवमेपाहुतिरेतया देवतया प्साता
भवति गुजानं वा ऽएताभिरद्विरुपस्रक्ष्युन्भवति या एता मैत्रावरुणचमसे
वृत्रो वा ऽआज्यं रेतः सोमो नेद्वज्रेणाज्येन रेतः सोमं हिनुसानीति
तस्माद्वा ऽअपप्लावयति ॥ २६ ॥

दत्त ”—(वा. सं. ६ । २७) इति । एतदेना अयाचिष्ट—यदा—तं देवभ्यो देवत्रा दत्तेति ।
“ शुक्रपेभ्यः ”—(वा. सं. ६ । २७) इति । सत्यं वै शुक्रम् । सत्यपेभ्य इत्येवैतदाह—“ येषां
भागस्थ स्वाहा ”—(वा. सं. ६ । २७) इति । तेषामु ह्येष भागः ॥ २६ ॥

अथ मैत्रावरुणचमसेनैतामाहुतिमुपप्लावयति । “ कार्ष्णिरीसीति ”—(वा. सं. ६ । २८) इति ।
यथा वाऽअङ्गारोऽग्निना प्सातः स्याद्—एवमेपाहुतिरेतया देवतया प्साता भवति । राजानं वाऽएताभि-
रद्विरुपस्रक्ष्यन् भवति—या एता मैत्रावरुणचमसे । वृत्रो वाऽआज्यम् । रेतः सोमः । नेद्वज्रेणा-
ज्येन रेतः सोमं हिनुसानीति । तस्माद्वाऽअपप्लावयति ॥ २६ ॥

यज्ञस्वरूपत्वात् । इन्द्रियशब्दस्य वीर्यमर्थे इति व्याचष्टे—इन्द्रियावान् मन्दिन्तम् इति वीर्यवानित्येवैतदा-
हेति । स्पष्टमेतत् । तत्रैव वाक्ये मदिन्तमशब्दस्यार्थमाह—मदिन्तम् इति, स्वादिष्ट इत्येवैतदाहेति । यत् स्वद-
न्तमुन्मादयतीति व्याप्तिदर्शनात् । “ तं देवभ्यः ”—इति भागस्य प्रार्थनार्था तात्पर्यमिति व्याचष्टे—‘ एतत् ’ एतेन
‘ अयाचिष्ट ’ यदाह तं देवभ्यो देवत्रा दत्तेति । “ लोट् च ”—(पा. सू. ३ । ३ । १६२) इति लोटो विध्या-
द्यर्थेषु मध्ये प्रार्थनायाः सम्भवात् ‘ एतत् ’ एतेन मन्त्रभागेन ‘ एनाः ’ अपः ‘ अयाचिष्ट ’ देवतार्थं याचितवान्
भवति । “ देवभ्यः ”—इत्यस्य यत् “ शुक्रपेभ्यः ”—इति विशेषणम् । तस्य तात्पर्यमाह—सत्यं वै शुक्रम्,
सत्यपेभ्य इत्येवैतदाहेति । शुक्रं दीप्तं रसाख्यं वस्तु, तत् सत्यम् । सोमद्वारेण सत्यस्यामृतत्वधर्मस्य साधनत्वात्
सत्यमित्युच्यते । तादृशस्य पानृभ्य इत्येतदेवैतत् शुक्रपेभ्य इति वाक्यमाहेत्यर्थः । “ येषां भागः स्थ स्वाहा ”—
इति चरमभागस्य तात्पर्यमाह—तेषामु ह्येष भाग इति । ‘ एषः ’ अपां शुक्रस्वरूपो भागः, ‘ तेषामु ’ तेषां
शुक्रपानां देवानां ‘ भागः ’ प्रतिनियतांशः तुल्य, अतो येषामिति मन्त्रे निर्दिष्ट इत्यभिप्रायः । मन्त्रस्यायमर्थः—
हे ‘ देवीः ’ देव्यः ! ‘ आपः ’ ! हे ‘ अपानपातः ’ ! न पातयति तत् (निरु. १० । २ । ५) ‘ यः ’ अयं
‘ वः ’ युष्माकं सम्बन्धी ‘ ऊर्मिः ’ प्रवृद्धः ‘ हविष्यः ’ रसः, ‘ इन्द्रियावान् ’, “ मन्त्रे सोमाश्चेन्द्रिय—”
इत्यादिना (पा. सू. ६ । ३ । १३१) दीर्घः, इन्द्रियावान्, ‘ मदिन्तम् ’ सादयितृत्तमः, ‘ तं ’ रसं ‘ देवत्रा ’
“ देवमनुष्ये ” (पा. सू. ५ । ६ । ५६) इत्यादिना—सतस्यर्थे ब्रा-मण्ययः । देवेषु मध्ये ‘ शुक्रपेभ्यो देवभ्यः ’
‘ दत्त ’ प्रयच्छत । हे आपः ! यूयं ‘ येषां ’ देवानां ‘ भागः ’ ‘ स्थ ’ भवथ, तदर्थं ‘ स्वाहा ’ इदं द्रव्यं
स्वाहुतमस्त्विति ॥ २६ ॥

हुताया आहुत्या अपसारणं समन्त्रकं विभक्ते—अथ मैत्रावरुणचमसेनेति । तत्र मन्त्रः—“ कार्ष्णिरीसीति ” ।
हे हुताज्यपदार्थ ! त्वं ‘ कार्ष्णिः ’ कृषेदेवतायाः, कर्षणस्य भक्षणस्य वा सम्बन्धी ‘ असी ’ । अतस्त्वां ‘ समु-

(त्वु) अथ गृह्णाति । समुद्रस्य त्वाक्षित्या ऽउन्नयामीत्यापो वै समुद्रो-
ऽप्स्वेवैतदक्षितिं दधाति तस्मादापऽएतावति भोगे भुज्यमाने न क्षीयन्ते
तदन्वेकधनानुन्नयन्ति तदनु पान्नेजनान् ॥ २७ ॥

(नांस्त) तद्यन्मैत्रावरुणचमसेन गृह्णाति । यत्र वै देवेभ्यो यज्ञोऽपाक्रा-
मत्तमेतदेवाः प्रैपैरेव प्रैपमैच्छन्पुरोरुग्भिः प्रारोचयन्निविद्धिर्न्यवेदयन्तस्मा-
न्मैत्रावरुणचमसेन गृह्णाति ॥ २८ ॥

अथ गृह्णाति । “ समुद्रस्य त्वाक्षित्याऽउन्नयामि ”—(वा. सं. ६। २८) इति । आपो वै
समुद्रः । अप्स्वेवैतदक्षितिं दधाति । तस्मादापऽएतावति भोगे भुज्यमाने न क्षीयन्ते । तदन्वेकधना-
नुन्नयन्ति । तदनु पान्नेजनान् ॥ २७ ॥

तद्यन्मैत्रावरुणचमसेन गृह्णाति । यत्र वै देवेभ्यो यज्ञोऽपाक्रामत्—तमेतदेवाः प्रैपैरेव प्रैपमैच्छन्,
पुरोरुग्भिः प्रारोचयन्, निविद्धिर्न्यवेदयन् । तस्मान्मैत्रावरुणचमसेन गृह्णाति ॥ २८ ॥

द्रस्य ' समुन्दनरूपस्योदकस्य ' अक्षित्यै ' अक्षिणतयै ' त्वा ' त्वाम् ' अपनयामि ' अपसारयामि । उक्त-
स्यापसारणस्य प्रयोजकं प्सातत्वमाह—यथा वा अङ्गारोऽग्निना प्सातः स्यादिति । ' प्सातः ' मक्षितः;
' अग्निना ' मक्षितः ' अङ्गारः ' ' यथा ' करीषभावेन त्याज्यो भवति, ' एवम् ' एषा आहुतिः ' ' एतया '
अध्वदेवतया ' प्साता भवति ' । सोमहिंसापारिहारत्वेनापि परित्यक्तव्यमित्याह—राजानं वा एताभिरिति ।
' मैत्रावरुणचमसे ' ' याः ' ' एताः ' इदानीं गृह्यमाणा आपः सन्ति, ' एताभिः ' अग्निः ' उपसक्षयन् '
अभिधवकाले सोमस्य संसर्गं कारिष्यन् भवति अत एव " आधवनीये समवनयति "—(श. प. ब्रा. ३।
९। ३। ३०) इति वक्ष्यते; आधवनीये संस्पृष्टस्योदकस्य सोमरसेन संसृज्यमानत्वात् । " वज्रो वा आज्यम् "—
इत्यादि, प्राप्तासकृद् व्याख्यातम्, (श. प. ब्रा. २। ९। ३। ४) " घृतं खलु वै देवा वज्रं कृत्वा " (तै. सं. ६। ३। ७। ९। ६) इत्यादिप्रदर्शनेन ॥ २६ ॥

समन्त्रकं मैत्रावरुणचमसेनोन्नयनं विवर्तते—अथ गृह्णाति समुद्रस्य त्वेति । यद्ययत्र मैत्रावरुणचमसेनेति न
श्रुतम्, तथापि " समुद्रस्य त्वेति नेत-गृह्णाति "—(का. श्रौ. सू. ९। ४२) । इति सूत्राद् गम्यते । अपां
सङ्घातात्मकत्वात् समुद्रस्य " आपो वै समुद्रः "—इत्येकदेशस्य कृत्स्नात्मना स्तुतिः । ' एतत् ' एतेन
" समुद्रस्य त्वाक्षित्यै "—इति पाठेन ' असु एव ' ' अक्षितिम् ' अक्षयमक्षीगवं ' दधाति ' स्थापितवान्
भवति । ' तस्मात् ' " अक्षित्यै "—इत्युक्तत्वात् ' एतावति भोगे भुज्यमाने ' स्थावरजङ्गमात्मकजात्यप्यपि
भोगे सर्वभुज्यमानेऽपि ' न क्षीयन्ते ' क्षयं न प्राप्नुवन्ति, अजस्रं प्रवहन्त्येव । तदन्वित्यादि । होतृचमसोन्नय-
नानन्तरमेकधनानां पान्नेजनानां चानुक्रमेणोन्नयनम् एकधनाः सोमरसाभिवृद्धयर्थं उदकं विशेषाः पान्नेजनो-
द्देशोलक्ष्यते । पत्न्या ऊरुशालनसाधनोदकविशेषाः पान्नेजनाः । ताः पत्न्यो गृह्णीयुः । तथाच सूत्रम् ।
" पान्नेजनान्श्च पत्न्यो " इति (का. श्रौ. सू. ९। ४४) ॥ २७ ॥

सत्त्विचनरेषां चमसेषु किं मैत्रावरुणचमसेनेत्यत आह—तद्यन्मैत्रावरुणचमसेनेति । यस्माद् देवेभ्योऽपाक्रान्तं
यज्ञम्, एतेन मैत्रावरुणाख्येन चिन्विजा ' प्रैषैः ' तं कृतिगमनसाधनैः आह्वानवाक्यैः ' प्रैष ' यज्ञस्य गमनम्,

त ऽआयन्ति । प्रत्युपतिष्ठते ऽग्नीच्चात्वाले वसतीवरीभिश्च होतृचमसेन च स उपर्युपरि चात्वालं सुस्पृश्यति वसतीवरीश्च मैत्रावरुणचमसं च समापो ऽअद्भिरग्मत समोषधीभिरोषधीरिति युश्चासौ पूर्वैद्युराहतो यज्ञस्य रसो युश्चाद्याहतस्तुमेवैतदुभयं सुसृजति ॥ २९ ॥

तद्वैके । (कऽ) ऐव मैत्रावरुणचमसे वसतीवरीर्नयन्त्या मैत्रावरुणचमसाद्वसतीवरीषु युश्चासौ पूर्वैद्युराहतो यज्ञस्य रसो युश्चाद्याहतस्तुमेवैतदुभयं सुसृजाम इति वृद्धन्तस्तुतु तथा न कुर्याद्यद्वा ऽआधवनीये समवनयति तदेवैष उभयो यज्ञस्य रसः सुसृज्यते ऽथ होतृचमसे वसती-

तऽआयन्ति । प्रत्युपतिष्ठते अग्नीच्चात्वाले वसतीवरीभिश्च होतृचमसेन च स उपर्युपरि चात्वालं संस्पृश्यति-वसतीवरीश्च, मैत्रावरुणचमसं च । “ समापोऽअद्भिरग्मत । समोषधीभिरोषधीः ”-(वा. सं. ६।२८) इति । युश्चासौ पूर्वैद्युराहतो यज्ञस्य रसो, युश्चाद्याहत-स्तमेवैतदुभयं संसृजति ॥ २९ ॥

तद्वैके-आ एव मैत्रावरुणचमसे वसतीवरीर्नयन्ति । आ मैत्रावरुणचमसाद् वसतीवरीषु । युश्चासौ पूर्वैद्युराहतां यज्ञस्य रसो, युश्चाद्याहतः-तमेवैतदुभयं संसृजाम-इति वृद्धन्तः । तदु

‘ ऐच्छन् ’ ‘ निविद्धिः ’ निवेदनसाधनैः “ अग्निर्देवेन्द्रः ”--(ऐ. ब्रा. २ । ९ । २ ।) इत्यादिभिर्वाक्यैः ‘ न्यवेदयन् ’ परस्परं निवेदितवन्तः ‘ पुरोरुमिः ‘ पुरः ’ याज्यानुवाक्याभ्यां पुरस्तात् ‘ रुचिम् ’ इच्छां जनयन्ति देवताया इति पुरोरुचो “ वायुरप्रेगाः ” (ऐ. ब्रा. ३ । १ । ९)--इत्याद्याः, ताभिः ‘ प्रारोचयन् ’ प्ररोचनामजनयन् । अतो मैत्रावरुणस्य प्रेषादिसाधनत्वात् तदीयश्चपसः प्रशस्त इत्यर्थः । तस्मान्मैत्रावरुणचमसेन गृह्णातीति ॥ २८ ॥

अस्मभरणानन्तरमनुष्ठेयं विधत्ते-त आयन्तीति । पुनर्देवपूजनं प्रति आगच्छेयः । ‘ आयन्ति ’ च निर्गमनकाले सम्प्रेषितप्रकारेण चात्वालं वसतीवरीभिः अद्भिः होतृचमसेन च युक्तः सन् प्रत्युपस्थानं कुर्यात् । यदुक्तं सूत्रकृता-“ प्रत्येत्य चात्वालस्योपरि मैत्रावरुणचमसं वसतीवरीश्च संस्पृश्यति समाप इति, इतरस्मिन् व्यानयन्त्येके, मैत्रावरुणचमसे प्रथमम् (का. श्रौ. सू. ९ । ४५-४६) इति । तदिदं सर्वं विधत्ते-स उपर्युपरि चात्वालं संस्पृश्यति, वसतीवरीश्च मैत्रावरुणचमसश्चेति । स्पष्टम् । तत्र मन्त्रमाह-समापो अद्भिरिति । ‘ आपः ’ मैत्रावरुणचमसगताः, ‘ अद्भिः ’ होतृचमस्याभिर्वसतीवरीभिः ‘ समग्मत ’ सङ्गता अभवन् । तथा ‘ ओषधीः ’ ओषधयः, वर्द्धनीयाः ब्राह्म्यादिरूपाः, ‘ ओषधीभिः ’ ब्रीह्यादिरूपाभिः ‘ समग्मत ’ । यद्वा, उभयत्र ओषधिशब्देन प्रकृता मैत्रावरुणहोतृचमसगता आपो विवक्ष्यन्ते-युश्चासौ पूर्वैद्युरित्यादि स्पष्टम् ॥ २९ ॥

अथ केषाञ्चित्साक्षादुदकसंसर्जनपक्षमुदाहृत्य तदभिप्रायमभ्याविष्कृत्य तस्यान्यथासिद्धित्वप्रदर्शनेन निराचष्टे-तद्वैक इति । ‘ एवं नयन्ति ’-इति सम्बन्धः, आनयन्त्येवेत्यर्थः । ‘ आ मैत्रावरुणचमसाद् वसतीवरीषु ’ उप-

वरीर्गृह्णाति निग्राभ्याभ्यस्तद्यदुपरि चात्वालं संपर्शयत्यतो वै
 देवा दिवमुपोदक्रामंस्तद्यजमानमेवैतत्स्वर्ग्यं पन्थानमनुसङ्गचापयति ॥ ३० ॥
 त आयन्ति । तं होता पृच्छत्यध्वर्योऽवेरपा ३ इत्यविदोऽपा ३
 इत्येवैतदाह तं प्रत्याहोतेव नन्नमुरित्यविदमथो मेऽनसतेत्येवैतदाह ३ ॥
 स यद्यग्निष्टोमः स्यात् । (द्यु) यदि प्रचरण्यां स संवः परिशिष्टोऽलं
 होमाय स्यात्तं जुहुयाद्यु नालं होमाय स्यादपरं चतुर्गृहीतमाज्यं

तथा न कुर्याद् । यद्वाऽआधवनीये समवनयति-तदेवैष उभयो यज्ञस्य रसः सं सृज्यते । अथ
 होतृचमसे वसतीवरीर्गृह्णाति-निग्राभ्याभ्यः । तद् यदुपरि चात्वालं संपर्शयति । अतो वै देवा
 दिवमुपोदक्रामन् । तद् यजमानमेवैतत् स्वर्ग्यं पन्थानमनुसङ्गचापयति ॥ ३० ॥

त आयन्ति । तं होता पृच्छति-“अध्वर्योऽवेरपा ३ ” इति । “अविदोऽपां ३ ” इत्येवैतदाह ।
 तं प्रत्याह-“उतेव नन्नमुः ” इति । अविदम् । अथो मेऽनसत इत्येवैतदाह ॥ ३१ ॥

स यद्यग्निष्टोमः स्यात्-यदि प्रचरण्यां संवः परिशिष्टोऽलं होमाय स्यात्-तं जुहुयात् । यद्यु
 नालं होमाय स्यात्-अपरं चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा जुहोति-“यमग्ने पृत्सु मर्त्यमवा वाजेषु

सर्वगशान्नयन्तीत्यनुषज्यते । एवं कुर्वतां पूर्वैश्चुराहृतस्य यज्ञरसस्य, अद्याहृतस्य च संसर्ग एवोपेक्षितः स उपरि-
 ष्ठात् आधवनीये समवनयनाद् भविष्यति, अतः ‘तत् तथा न कुर्यात्’ इत्यर्थः । यदुक्तम्-“होतृचमसे
 वसतीवरीः कृत्वा यजमानाय प्रयच्छति निग्राभ्याः” (का. श्रौ. सू. ९।४७) इति, तदेतदाह-अथ
 होतृचमस इति । आग्नीद्धहस्तस्थं होतृचमसमध्वर्युरादाय पूर्वैश्चुराहृता ‘वसतीवरीः’ अध्वर्युः गृह्णाति । कस्मै
 उपयोगाय ? ‘निग्राभ्याभ्यः’ होतृचमसे निगृह्यमाणत्वात् “निग्राभ्या”-इति सञ्ज्ञा; निग्राभ्यासु च्यावयति,
 निग्राभ्यासु संसिञ्चति, इत्येवमर्थोय । पूर्वं यदुक्तम्-“यश्चासौ पूर्वैश्चुरित्यादिना वसतीवरीमैत्रावरुणचमसयोः
 संसर्गार्थवाद उक्तः । इदानीं तस्य संसर्गस्य चात्वालोपरिभाविच्वम्, तत् प्रशंसति-तद्यदुपरि चात्वाल-
 मिति । ‘अतः’ अस्माच्चात्वालोपरिप्रदेशात् ‘देवा दिवमुपोदक्रामन्’ ‘तत्’ तस्मात् कारणात् ‘एतत्’
 एतेन चात्वालोपरि संपर्शेन ‘यजमानम्’ अयं स्वर्गस्य पन्था इति ‘पन्थानम्’ अनुसङ्गचापयति अनुक्रमेण
 सङ्गचापयति सम्यक् प्रख्यापयतीति प्रकाशयतीति यावत् ॥ ३० ॥

त आयन्तीति । अथाध्वर्युमुद्दिश्याद्विषयं होतुः प्रश्नमवतारयति-तं होता पृच्छत्यध्वर्योऽवेरपा ३
 इति । ‘तम्’ अध्वर्युं होता ‘पृच्छति’, हे ‘अध्वर्यो !’ ‘अपः’ उदकानि ‘अवेः’ लब्धवानसि । “पृच्छतिः
 प्रश्नार्थे” (पा. सू. ८।२।१००) । “अवेः”-इत्यस्य ‘अविदः’ इत्यर्थ इति व्याचष्टे-अविदोऽपा ३
 इत्येवैतदाहेति । अथाध्वर्योर्होतारं प्रति प्रतिवचनमाह-तं प्रत्याहोतेव नन्नमुरितीति (का. श्रौ. सू. ९।
 ४८) वयमिदानीं न केवलमपो लब्धवार एव, अपि च ‘नन्नमुः’ अत्यर्थमानता अभवन् । प्रतिवचनस्य
 तात्पर्यमाह-अविदमथो मेऽनसतेत्येवैतदाहेति । ‘अविदम्’ अपो लब्धवानसि ‘अथो’ अपि च मे
 आपः ‘अनसत’ आनता आगता अभूवन् ‘इत्येव’ ‘एतत्’ उत्तररूपं वाक्यम् ‘आह’ ॥ ३१ ॥

यदुक्तं सूत्रकृता-“प्रचरणीसंस्वमग्निष्टोमे जुहोत्यभावे चतुर्गृहीतं यमग्न इति, उक्त्ये प्रथमं परिधिमालभते,

१-शांखायनो होता चेत् । अध्वर्यवे वीरपा ३ इत्यध्वर्युं पृच्छति । आश्वलायनश्चेत् । अवेरपोऽध्वर्यो ३ इत्यध्वर्युं पृच्छति । शत-
 पथे तु अध्वर्योऽवेरपा ३ इति पृच्छति । का. सूत्रकर्तृभाष्ये तु अवेरपोऽध्वर्यो इति ।

गृहीत्वा जुहोति यमग्ने पृत्सु मर्त्यमवा व्वाजेषु यं जुनाः ॥ स यन्ता
शश्वतीरिषः स्वाहेत्याग्नेय्या जुहोत्यग्निर्व्याऽअग्निष्टोमस्तदग्नावग्निष्टोमं
प्रतिष्ठापयति मर्त्तवत्या पुरुषसम्मितो वा ऽअग्निष्टोमऽएवं जुहुयाद्यग्नि-
ष्टोमः स्यात् ॥ ३२ ॥

(द्यु) यद्युक्थ्यः स्यात् । (न्म) मध्यमं परिधिसुपस्पृशेत्त्रयः परिधय-
स्त्रीण्युक्थान्येतैरु हि तर्हि यज्ञः प्रतितिष्ठति यद्यु ऽअतिरात्रो वा
षोडशी वा स्यान्नैव जुहुयान्न मध्यमं परिधिसुपस्पृशेत्समुद्यैव तूष्णीमेत्य
प्रपद्येत तद्यथायथं यज्ञक्रतून्व्यावर्त्तयति ॥ ३३ ॥

“यं जुनाः स यन्ता शश्वतीरिषः स्वाहा”-(वा. सं. ६ । २९) इत्याग्नेय्या जुहोति ।
अग्निर्वाऽअग्निष्टोमः । तद् अग्नावग्निष्टोमं प्रतिष्ठापयति । मर्त्तवत्या । पुरुषसम्मितो वाऽअग्निष्टोमः ।
एवं जुहुयाद्-यद्यग्निष्टोमः स्यात् ॥ ३२ ॥

यद्युक्थ्यः स्यात् । मध्यमं परिधिसुपस्पृशेत् । त्रयः परिधयः-त्रीण्युक्थानि । एतै रु हि तर्हि
यज्ञः प्रतितिष्ठति । यद्युऽअतिरात्रो वा षोडशी वा स्यात्-नैव जुहुयात् । न मध्यमं परिधिसुपस्पृशेत् ।
समुद्यैव तूष्णीमेत्य प्रपद्येत । तद् यथायथं यज्ञक्रतून् व्यावर्त्तयति ॥ ३३ ॥

प्रविशत्येवान्यत्र ”-(का. श्रौ. सू. ९ । ४९, ५०, ५१) इति, तदेतत् क्रमेण दर्शयन्नादावग्निष्टोममाह-
स यद्यग्निष्टोमः स्यादिति । ‘ सः ’ वर्तमानः क्रतुरग्निष्टोमसंस्थश्चेत् ‘ प्रचरण्या ’ यः ‘ संखवः अवशिष्टः
‘ होमाय ’ ‘ अलम् ’ पर्याप्तः ‘ स्यात् ’, तदा ‘ तम् ’ एव जुहुयात् ‘ नो चेत् पुनश्च ‘ चतुर्गृहीतमाज्यं ’
‘ गृहीत्वा ’ ‘ यमग्ने पृत्सु ”-इति मन्त्रेण जुहुयात् । मन्त्रस्यायमर्थः-हे ‘ अग्ने ! ’ ‘ यम् ’ ‘ मर्त्यं ’
मनुष्यं ‘ पृत्सु ’ संग्रामेषु ‘ अवाः ’ रक्षसि, तथा ‘ वाजेषु ’ अनेषु निमित्तभूतेषु ‘ यम् ’ ‘ मर्त्यं ’ ‘ जुनाः ’
जवतिर्गत्यर्थः । प्राप्तवानसि, ‘ सः ’ उभयविषयो जनः ‘ शश्वतीः ’ शाश्वतीः ‘ इषः ’ अन्नानि ‘ यन्ता ’
प्राप्तवान् भवति; ‘ स्वाहा ’ सुहुतमस्तु । मन्त्रस्याग्नेयत्वं प्रकृते ज्योतिष्टोमकर्मणि सङ्गतमिति व्याचष्टे-आग्नेय्या-
जुहोतीति । अग्निर्वा अग्निष्टोम इति । यज्ञायज्ञीयस्यान्तिमस्तोत्रस्याग्निदेवताकत्वात् अग्निष्टोमोऽग्निः; ततो-
ऽन्यात्मकमग्निष्टोममाग्नेय्या होमेन ‘ अग्नौ ’ एव प्रतिष्ठापितवान् भवति । मन्त्रे यन्मर्त्यलिङ्गकत्वम्, तत् प्रशं-
सति-मर्त्तवत्या पुरुषसम्मितो वा अग्निष्टोम इति । “ द्वौ स्तोमौ प्रातस्सवनं वहतो यथा प्राणश्चापानश्च ”
इत्युपक्रम्य तैत्तिरीयके “ पुरुषसम्मितो वा एष यज्ञः ” (तै. सं. ७. १. १. १. १) इति श्रुतत्वात् पुरुष-
सम्मितत्वमस्य यतः, अत एवैतया मर्त्तवत्या होमो युक्त इत्यर्थः । निगमयति-एवं जुहुयात् तद्यग्निष्टोमः
स्यादिति ॥ ३२ ॥

उक्थसंस्थायां तु कथमित्यत आह-यद्युक्थ्यः स्यान्मध्यमं परिधिसुपस्पृशेदिति । (का. श्रौ. सू. ९. ५०)
अग्नेः परितो निधीयमाना परिधयः । प्राच्यां दिशि सूर्यस्यैव परिधित्वात् ते त्रय एव । ‘ उक्थानि ’ अग्नि-
ष्टोमादुपरि उक्थसंस्थे क्रतौ स्तोतव्यानि “ त्रीणि ” उक्थस्तोत्राणि । अस्तु त्रित्वम्, किं तत इत्यत आह-

(त्यु)अयुङ्गा ऽअयुङ्गा ऽएकधना भवन्ति । त्रयो वा पञ्च वा पञ्च वा सप्त वा सप्त वा नव वा नव वैकादश वैकादश वा त्रयोदश वा त्रयोदश वा पञ्चदश वा द्वन्द्वमुह मिथुनं प्रजननमथ य एष एकोऽतिरिच्यते स यजमानस्य श्रियमभ्यतिरिच्यते स वा एषां सधनं यो यजमानस्य श्रियमभ्यतिरिच्यते तद्यदेपां सधनं तस्मादेकधना नाम ॥ ३४ ॥

इति सप्तमप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ७ । ४ ॥ (९. ३.)

अयुङ्गा अयुङ्गा एकधना भवन्ति । त्रयो वा पञ्च वा । पञ्च वा सप्त वा । सप्त वा नव वा । नव वा एकादश वा । एकादश वा त्रयोदश वा । त्रयोदश वा पञ्चदश वा । द्वन्द्वमुह मिथुनं प्रजननम् । अथ य एष एकोऽतिरिच्यते—स यजमानस्य श्रियमभ्यतिरिच्यते । स वा एषां सधनम्—यो यजमानस्य श्रियमभ्यतिरिच्यते । तद् यदेपां सधनम्—तस्मादेकधना नाम ॥ ३४ ॥

एतैरु हि तर्हीति । यतः ' एतैः ' उक्थैः यज्ञः ' प्रतिष्ठिति ' , अतस्त्रिषु परिधिषु ' मध्यमं परिधि ' पश्चादि-
गतं प्रचरण्या ' उपस्पृशेत् ' अतिरात्रषोडशिनेस्तु कथमित्यत आह—यद्यु अतिरात्रो वा षोडशी वा,
स्यात् (का. श्रौ. सू. १ । ११ ।) इति तत्रोभयत्र होममुपस्पर्शनं च न कुर्यात्, किन्तु ' समुद्यैव ' य-
मग्रे पृत्सु "—इति मन्त्रमुक्त्यैव ' तूष्णीमेत्य ' देवयजनं ' प्रपद्येत ' । ' तत् ' तथा सति कचिद्दोमः कचित्
परिधिसंस्पर्शः, कचित् तूष्णीमिति ' यथायथं ' पृथक्पृथक्प्रकारेण ' यज्ञक्रतून् ' अग्निष्टोमादिकान् ' व्यावर्त्तयति '
परस्परव्यावृत्तान् करोति । तथाच तैत्तिरीयकम्—“ यद्यग्निष्टोमो जुहोति यद्युक्थः परिधौ निर्माष्टि यद्यतिरात्रो
यजुर्वदन् प्रपद्येत यज्ञक्रतूनां व्यावृत्त्यै ”—(तै. सं. ६ । ४ । २ । १) इति । कात्यायनस्तु अतिरात्रषोडशिनी
प्रति विकल्पमुक्तवान्—“ रराटयालम्भनं वा षोडशिनि, छदिरतिरात्रे ” (का. श्रौ. ९ । १२)—इति ॥ ३३ ॥

इदानीमेकधननामवटानामयुग्मसङ्ख्याविकल्पमाह—अयुङ्गा अयुङ्गा एकधना भवन्तीति । वक्ष्यमाणत्रिपञ्चा-
दिपक्षबहुत्वाभिप्रायेण वीप्सा । ' अयुङ्गाः ' त्रिः पञ्चादयः । तानेवायुग्मविकल्पानुदाहरति—त्रयो वा पञ्च वेत्या-
दिना । त्रयो वा पञ्च वेत्येकोऽयुग्मविकल्पः, पञ्च वा सप्त वेत्यपरः । एवमुत्तरेष्वपि द्रष्टव्यम् । तथा चासादन-
प्रस्तावे कात्यायनः—“ प्रत्यगेकधनानयुग्मानुदहरणास्त्रिपञ्चादयः पञ्चदशभ्यः ”—(का. श्रौ. सू. ९ । ३७) इति ॥

अथ युग्मसङ्ख्याया एकधनशब्दनिर्वचनं प्रदर्शयन् प्रशंसति—द्वन्द्वमुह मिथुनं प्रजननमथ य एष एको-
ऽतिरिच्यत इत्यादिना । एषु विकल्पेषु मध्ये यदि त्रयस्तदा द्वावेकं द्वन्द्वं तृतीयोऽतिरिच्यते; यदि पञ्च, तदा
द्वे द्वन्द्वे पञ्चमोऽतिरिच्यते । एवं सप्त-नवैकादश-त्रयोदश-पञ्चदशस्वपि योज्यम् । तत्र यत् ' द्वन्द्वं ' तत्
' मिथुनम् ', तच्च यजमानस्य पुत्रपौत्रादिप्रजननरूपम्; ' य एषोऽतिरिच्यते ' तृतीयादिकः ' सः ' सर्वोऽपि
' यजमानस्य ' ' श्रियम् ' ' अभि ' लक्ष्य ' अतिरिच्यते ' । ' स वै ' सोऽतिरिक्तः ' एषां ' विकल्पितानां
युग्मानां ' सधनम् ' समानमेकमेव धनम्; तदन्तःपातित्वात् । यस्मादपां सधनमासीत् अतिरिक्तः ' तस्मात् '
अयुग्मसङ्ख्याका उदकविशेषा एकधननामकाः सम्पन्नाः । अत एकधनात्मकत्वात् अयुग्मसङ्ख्याका एकधनाः
प्रशस्ता इति स्तुतिः ॥ ३४ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये तृतीये काण्डे

नवमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३-९-३ ॥

अथाधिषवणे पर्युपविशन्ति । (न्त्यु) अथास्याँ हिरण्यं वध्रीते द्वयं वा इदं न तृतीयमस्ति सत्यं चैवानृतं च सत्यमेव देवा अनृतं मनुष्या अग्निरेतसं वै हिरण्यं सत्येनाँ शूनुपस्पृशानि सत्येन सोमं पुराहणानीति तस्माद्वा अस्याँ हिरण्यं वध्रीते ॥ १ ॥

(तेऽथ) अथ ग्रावाणमादत्ते । ते वाऽएतेऽश्ममुया ग्रावाणो भवन्ति देवो वै सोमो दिवि हि सोमो वृत्रो वै सोमऽआसीत्स्यैतच्छरीरं बुद्धिरयो यदुश्मानस्तच्छरीरेणैवेनमेतत्समर्द्धयति कृत्स्नं करोति तस्मादश्ममुया भवन्ति घ्नन्ति वा एनमेतद्यदभिषुण्वन्ति तमेतेन घ्नन्ति तथातऽउदेति तथा सुजीवति तस्मादश्ममुया ग्रावाणो भवन्ति ॥ २ ॥

अथ निग्राभ्याप्रयोगः ।

अथाधिषवणे पर्युपविशन्ति । अथास्यां हिरण्यं वध्रीते । द्वयं वा इदं न तृतीयमस्ति—सत्यं चैवानृतं च । सत्यमेव देवाः, अनृतं मनुष्याः । अग्निरेतसं वै हिरण्यम् । सत्येनाँ शूनुपस्पृशानि, सत्येन सोमं पुराहणानीति । तस्माद्वा अस्यां हिरण्यं वध्रीते ॥ १ ॥

अथ ग्रावाणमादत्ते । ते वाऽएतेऽश्ममुया ग्रावाणो भवन्ति । देवो वै सोमः । दिवि हि सोमः । वृत्रो वै सोम आसीत् । तस्यैतच्छरीरम्—यद्विरयः, यदुश्मानः । तच्छरीरेणैवेनमेतत्समर्द्धयति—कृत्स्नं करोति । तस्मादश्ममुया भवन्ति । घ्नन्ति वाऽएनमेतद्; यदभिषुण्वन्ति । तमेतेन घ्नन्ति । तथा त उदेति, तथा सुजीवति । तस्मादश्ममुया ग्रावाणो भवन्ति ॥ २ ॥

इत्थमधिषवसाधनानामपां ग्रहणमभिधाय अथ सोमाभिषवप्रयोगं वक्तुमुपक्रमते—अथाधिषवणे पर्युपविशन्तीति (का. श्रौ. सू. ९।१६) । ‘अधि’ उपरि सूयेते इत्यधिषवणे दारुमये फलके, तयोरुपरि ते ‘उपविशन्ति’ । उपवेशनप्रकारः सूत्रे दर्शितः—“उत्तरतोऽध्वर्युयजमानौ, पूर्वोऽध्वर्युः, अपरेण परीत्येतरे त्रयः देवस्य त्वेत्यादिना (का. श्रौ. सू. ९।१७—१९) । ‘इतरे’ अध्वर्युपुरुषा इत्यर्थः । हिरण्यवन्धनं विधाय, तत् सत्यरूपत्वेन प्रशंसति—अथास्यां हिरण्यं वध्रीते द्वयं वा इदं न तृतीयमस्तीत्यादिना । ‘अस्याम्’ अनामिकांगुल्यामित्यर्थः । “द्वयं वा” इत्यादि । प्रागसकृद् व्याख्यातम् (श. प. ब्रा १।१।१।४) ६।३।२३ कं.) अत्रेतस्त्वं हिरण्यस्येत्यं श्रूयते—“आपो वरुणस्य पत्न्य आसन्, ता अग्निरभ्यध्यायत्, ताः समभवत्, तस्य रेतः परापतत्, तद्विरण्यमभवत्” इति । (तै. सं. ९।१।४।१) अध्वर्योर्भनुष्यत्वेनावृत्तरूपत्वात् सत्यभूतस्याग्निरेतसो हिरण्यस्यात्राभिषवसमये स्पर्शनेनानृतवाधात् ‘सत्येन’ ‘अंशून्’ सोमांशून् ‘उपस्पृशानि,’ ‘सत्येन’ ‘सोमम्’ ‘पुराहणानि’ अभिषुणोमीत्यभिप्रायेण हिरण्यं वध्रीयात् ॥ १ ॥

अथेति । ‘अथ’ अंशुग्राहाभिषवार्थम् अध्वर्युः ‘ग्रावाणमादत्ते’ । अभिषवसाधनस्य ग्रावणोऽश्ममयत्वं विधाय प्रशंसति—ते वा एत इति । सोमस्य देवत्वसमर्थनाय दिवि हीति । ‘हि’—शब्दः “तृतीयस्यामिती दिवि सोम आसीत्” (तै. सं. ३।१।७।१) इत्यादिश्रुत्यन्तरप्रसिद्धयर्थः । तस्य गुरुस्थस्य सोमस्य वृत्रवृत्तप्रकारः प्राग्वर्णितः (श. प. ३।६।३।१३) । तस्य वृत्रीभूतस्य सोमस्य ‘शरीरं’ परिदृश्यमानाः

तस्मादत्ते । देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्या-
माददे रावासीति सविता वै देवानां प्रसविता तत्सवितृप्रसूत एवैनमेतदा-
दत्तेऽश्विनोर्बाहुभ्यामित्यश्विनावध्वर्यू तत्तयोरेव बाहुभ्यामादत्ते न स्वाभ्यां
पूष्णो हस्ताभ्यामिति पूषा भागदुघस्तत्तस्यैव हस्ताभ्यामादत्ते न स्वाभ्यां
वज्रो वा ऽएष तस्य न मनुष्यो भर्ता तमेताभिर्देवताभिरादत्ते ॥ ३ ॥

(तऽ) आददे रावासीति । यदा वा ऽएनमेतेनाभिपुण्वन्त्यथाहुतिर्भवति
यदाहुतिं जुहोत्यथ दक्षिणा ददात्येतद्व्येष द्वयं रासत ऽआहुतीश्च
दक्षिणाश्च तस्मादाह रावासीति ॥ ४ ॥

तमादत्ते—“ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामाददे
रावासि ”—(वा. सं. ६।३०) इति । सविता वै देवानां प्रसविता । तत् सवितृप्रसूत एवैनमेतदा-
दत्ते—अश्विनोर्बाहुभ्यामिति—अश्विनावध्वर्यू । तत् तयोरेव बाहुभ्यामादत्ते—न स्वाभ्याम् । पूष्णो हस्ता-
भ्यामिति । पूषा भागदुघः तत् तस्यैव हस्ताभ्यामादत्ते न स्वाभ्याम् । वज्रो वाऽएष तस्य न मनुष्यो
भर्ता तमेताभिर्देवताभिरादत्ते ॥ ३ ॥

आददे रावासीति । यदा वाऽएनमेतेनाभिपुण्वन्ति—अथाहुतिर्भवति । यदाहुतिं जुहोति—अथ
दक्षिणा ददाति । एतद्व्येष द्वयं रासते—आहुतीश्च दक्षिणाश्च । तस्मादाह—रावासीति ॥ ४ ॥

‘ गिरयः ’ तदवयवाः ‘ अस्मानः ’ । अतः ‘ एतत् ’ एतेन ग्राव्यामश्ममयत्वकरणेन ‘ एन ’ सोमं समृद्धं
कृतवान् भवति । न हि स्वशरीरं स्वस्य बाधकं भवति, अतस्तेनाभिषवेणापि समृद्धिरेवेत्यर्थः । किञ्चापरावय-
विनौ विच्छिष्टाविदानीं सोमामिषवव्याजेन सम्बन्धयन् सोमं ‘ कृत्स्नं ’ सकलं कृतवान् भवति । किञ्चाभिषवो
नामास्य वधः, तं कुर्वन्तोऽप्येते अश्ममया ग्रावाणः तदवयवत्वात् ‘ न घ्नन्ति ’ न हिंसन्ति । ‘ अतः ’
‘ अस्मात् ’ अभिषवस्थानात् सोमः ‘ उदेति ’ पुनरुदितो भवति । तथैव ‘ सजीवति ’ च पुनः सम्यग्जीवो-
पेतो भवति । तस्मादिति पुनरुपसंहारः ॥ २ ॥

अथ तत्र मन्त्रं विधाय व्याचष्टे—तमादत्ते देवस्य त्वेत्यादिना । गतमेवैतत् । पूषा भागदुघ इति ।
“ दुहेः कव्यश्च ”—(पा. सू. ३।२।७०) इति कप्, घकारश्च । किं कारणं सवित्रायभिधानम् ?
उच्यते—वज्रो वा एष इति । ‘ एषः ’ ग्रावाप्रक्षेपसाधनत्वसाम्यात् सारवत्वाच्च ‘ वज्रः ’ ‘ अतः ’
‘ तस्य ’ अयं देवः ‘ भर्ता ’ स्वामी ‘ न मनुष्यः ’ यत एवमतः ‘ तं ’ ग्रावाणाम् ‘ एताभिः ’ सवित्रादिभिः
‘ देवताभिः ’ ‘ आदत्ते ’ अध्वर्यूः ॥ ३ ॥

आददे रावासीति । मन्त्रभागे ग्रावाणं सम्बोध्य त्वं रावासीति मन्त्रोऽभिधत्ते, तस्य तथात्वं कुत इत्याशङ्क्य
परम्परया भविष्यतीत्युपपादयति—यदा वा एनमेतेनाभिपुण्वन्तीत्यादिना । अभिषवामावे आहुत्यसम्भवात्,
आहुत्यभावे दक्षिणानामप्रसक्तेः ‘ आहुतीश्च दक्षिणाश्च ’ इति ‘ एतद् ’ द्वयम् ‘ एषः ’ ग्रावा ‘ रासते ’

गभीरुमिममध्वरं कृधीति । (त्य) अध्वरो वै यज्ञो महान्तमिमं यज्ञं कृधीत्येवैतदाह इन्द्राय सुपूतममितिन्द्रो वै यज्ञस्य देवता तस्मादाह इन्द्रायेति सुपूतममिति सुसुतममित्येवैतदाहोत्तमेन पविनेत्येष वा उत्तमः पविर्-
त्सोमस्तस्मादाहोत्तमेन पविनेत्यूर्जस्वन्तं मधुमन्तं पयस्वन्तमिति रस
वन्तमित्येवैतदाह यदाहोर्जस्वन्तं मधुमन्तं पयस्वन्तमिति ॥ ५ ॥

(त्य) अथ व्वाचं यच्छति । देवा ह वै यज्ञं तन्वानास्तेऽसुररक्षसेभ्य

“ गभीरमिममध्वरं कृधि ”—(वा. सं. ६।३०) इति । अध्वरो वै यज्ञः । महान्तमिमं यज्ञं कृधीत्येवैतदाह । “ इन्द्राय सुपूतमम् ”—(वा. सं. ६।३०) इति । इन्द्रो वै यज्ञस्य देवता । तस्मादाह—इन्द्रायेति । सुपूतममिति । सुसुतमममित्येवैतदाह । “ उत्तमेन पविना ”—(वा. सं. ६।३०) इति एष वाऽउत्तमः पविः—यत्सोमः । तस्मादाह उत्तमेन पविनेति । “ ऊर्जस्वन्तं मधुमन्तं पयस्वन्तम् ”—(वा. सं. ६।३०) इति । रसवन्तमित्येवैतदाह—यदाह ऊर्जस्वन्तं मधुमन्तं पयस्वन्तमिति ॥ ५ ॥

अथ वाचं यच्छति । देवा ह वै यज्ञं तन्वानाः । तेऽसुररक्षसेभ्य आसङ्गाद्विभयाश्चक्रुः । ते होतुः—उपांशु यजाम, वाचं यच्छामेति । तऽउपांश्वयजन्, वाचमयच्छन् ॥ ६ ॥

ददाति । अतो ‘रासत इति रावेति; रासतेर्दानार्थात्’ (निघ० ३।२२।५) रावशब्दो निष्पन्न इत्यभिप्रायेण मन्त्रो ‘ रावासीति आह ’ इत्यर्थः ॥ ४ ॥

गभीरमिममध्वरमिति मन्त्रं व्याचष्टे—योऽयम् ‘ अध्वरः ’ सः ‘ यज्ञः ’ ‘ वै ’ एव, उभौ शब्दौ पर्यायावित्यर्थः । यदतिगुम्फितत्वेन महत्, तद् ‘ गभीरम् ’ इति लोके व्यवहियते । अतो गभीरे महत्त्वदर्शनात् ‘ इमम् अध्वरं महान्तं कृधि ’ ‘ इत्याह ’ मन्त्रः । सुपूतममित्यत्र सुसुतममिति वक्तव्ये सकारलोपो दीर्घश्च छान्दस इत्यभिप्रायेण व्याचष्टे—सुपूतममिति सुसुततममित्येवैतदाहेति । पविशब्दस्य वज्रादौ प्रसिद्धत्वा-
दत्र सोमार्थ इति व्याचष्टे—एष वा उत्तमः पविः, यत् सोम इति । पवतिर्मतिकर्मा (निघ. २।१४।१०८) पवति, दशापवित्रे स्रवतीति पविः सोमः । अथ वा पविवद्वलरूपत्वात् पविः सोमः । सोम ‘ इति ’ यदस्ति, ‘ एषः ’ सोमः ‘ उत्तमः ’ पविः ‘ खलु, सोमपानेन प्रबलस्येन्द्रस्य वृत्रादिवधश्रवणादत्र मधुररसानां वाचका ये ऊर्ज-मधु-पयः-शब्दाः, तेषां तात्पर्यतो रस एवार्थ इति व्याचष्टे—ऊर्जस्वन्तं पयस्वन्तमित्यादिना । अत्रोर्जमधुपयसां रसविशेषरूपत्वात् सामान्यविशेषरूपादिति भावः । नैते माधुर्यार्थतया प्रसिद्धाः, अतः कथं त एव सङ्गच्छन्त इत्यस्या आशङ्काया अपनोदनाय, पुनर्निर्देशः कृतः—यदाहोर्जस्वन्तं मधुमन्तं पयस्वन्त-
मिति । मन्त्रस्यायमर्थः—हे प्रावेन् ! त्वं ‘ रावासि ’, अतस्त्वां ‘ सवितुः देवस्य ’ अनुज्ञायां सत्याम् ‘ अश्विनोर्बाहुभ्यां ’ ‘ पूषणो हस्ताभ्याम् ’ च ‘ आददे ’ । उक्तो बाहुहस्तविभागः । ‘ इदम् ’ ‘ अध्वरं ’ यज्ञं ‘ गभीरं ’ महान्तं ‘ कृधि ’ कुरु । ‘ इन्द्राय ’ इन्द्रार्थं ‘ सुपूतम् ’ सुपूभिषुतं कुरु । ‘ उत्तमेन पविना ’ सोमेन युक्तं चेममध्वरम् ऊर्जादिराश्रयभूतरसोपेतं कुर्विति ॥ ५ ॥

अथ वाचं यच्छतीति । वाग्दमनार्थवादो देवा ह वा इत्यादिः, प्राग्व्याख्यातः । वाग्यमनस्यावधिः

आसङ्गादिभयाञ्चक्रुस्ते होचुरुपांशु यजाम व्वाचं यच्छामेति तु-
ऽउपांशुश्चयजन्वाचमयच्छन् ॥ ६ ॥

(ब्र) अथ निग्राभ्या आहरति । तास्वेनं वाचयति निग्राभ्या स्थ देवश्रुत-
स्तर्पयत मा मनो मे तर्पयत व्वाचं मे तर्पयत प्राणं मे तर्पयत उक्षुर्मे तर्पयत
श्रोत्रं मे तर्पयतात्मानं मे तर्पयत प्रजां मे तर्पयत पशून्मे तर्पयत गणान्मे
तर्पयत गणा मे मा वितृषन्निति रसो वा ऽआपस्तास्वेवैतामाशिषमा-
शास्ते सुर्वं च म ऽआत्मानं तर्पयत प्रजां मे तर्पयत पशून्मे तर्पयत गणान्मे
तर्पयत गणा मे मा वितृषन्निति स एष उपांशुसवनः स विवस्वाना-
दित्यो निदानेन सोऽस्यैष व्यानः ॥ ७ ॥

अथ निग्राभ्या आहरति । तास्वेनं वाचयति—“निग्राभ्यास्थ देवश्रुतस्तर्पयत, मा मनो
मे (६।३०।) तर्पयत, वाचं मे तर्पयत, प्राणं मे तर्पयत, उक्षुर्मे तर्पयत, श्रोत्रं मे तर्पयत,
आत्मानं मे तर्पयत, प्रजां मे तर्पयत पशून्मे तर्पयत, गणान्मे तर्पयत, गणा मे
मावितृषन्”—(वा. सं. ६ । ३१) इति । रसो वाऽआपः । तास्वेवैतामाशिषमाशास्ते । सर्वश्च
मऽआत्मानं तर्पयत, प्रजां तर्पयत, पशून्मे तर्पयत, गणान्मे तर्पयत, गणा मे मा वितृषन्निति । स
य एष उपांशुसवनः—स विवस्वानादित्यो निदानेन । सोऽस्यैष व्यानः ॥ ७ ॥

सूत्रे दर्शितः—“ देवस्य त्वेत्यदिमादाय, वाचं यच्छति प्राग्विङ्कारात् ”—(का. श्रौ. सू. ९ । १९) इति ॥ ६ ॥

यदुक्तं सूत्रकृता—“ निग्राभ्या सुवाचयति उरस्येना निगृह्य निग्राभ्याः स्थेति ” (का. श्रौ. सू. ९।६१) तदिद-
माह—अथ निग्राभ्या आहरति, तास्वेनं वाचयति निग्राभ्याः स्थ देवश्रुत इत्यादिना । ‘ तासु ’ आग-
तासु ‘ एनं ’ यजमानं ‘ निग्राभ्याः स्थ ’ इत्यादि-मन्त्रं ‘ वाचयति ’ अध्वर्युः । हे आपः ! ‘ देवश्रुतः ’
देवेषु प्रसिद्धाः सत्यो यूयं ‘ निग्राभ्याः स्थ ’ इन्द्रेणोरसि गृहीतत्वात् । वक्ष्यति हि—“ तद्यदेना उरसि
न्यगृहीत, तस्मान्निग्राभ्या नाम ”—इति । तादृशो यूयं ‘ मा ’ मां ‘ तर्पयत ’ प्रीणयत ॥

सङ्गृह्योक्तमवयवशोऽभिधत्ते—मनो म इत्यादिना । ‘ आत्मानं ’ शरीरम् । ‘ प्रजां ’ पुत्रादिकाम् ।
‘ गणान् ’ बन्धुभृत्यादीन् । युष्माभिस्तर्पिता अस्मदीयाः ‘ गणाः ’ ‘ मा वितृषन् ’ वितृद्धतृष्णा मा भूवन् ।
आपः स्वल्पमेव तर्पणसाधनं द्रव्यम्, तर्पयितव्यास्तु बहवः, अतस्तासां तादृशी शक्तिः कुत इत्याशङ्क्या-
माह—रसो वा आपस्तास्वेवैतामाशिषमाशास्त इति । अपां ‘ रसरूपत्वात् तास्वेवैतां तृप्तिरूपमाशिष-
माशास्ते; अतः सारवतामाशासनं युक्तम् । मन आदिकं सर्वमपि सङ्गृह्यानुवदति—सर्वं च म इति ।
आत्मानमित्यादिर्विविच्यानुवादः ॥

“ उपांशुसवने सोमं मिमीत इन्द्राय त्वा वसुमत ” इत्यादिसूत्रोक्तमर्थं दर्शयति—य एष उपांशुसवनः,
स विवस्वानादित्यो निदानेन सोऽस्यैष व्यान इति । उपांशुप्रहार्थः सोमोऽभिषूयते येन, स ‘ उपांशु-

(स्तु) तुमभिमिमीते । घ्नन्ति वा ऽएनमेतद्यदभिषुण्वन्ति तुमेतेन घ्नन्ति
तथात उदेति तथा सुजीवति यद्वेव मिमीते तस्मान्मात्रा मनुष्येषु मात्रो
यो चाप्यन्या मात्रा ॥ ८ ॥

सु मिमीते । (तऽ) इन्द्राय त्वा वसुमते रुद्रवत ऽइतीन्द्रो वै यज्ञस्य
देवता तस्मादाहेन्द्राय त्वेति वसुमते रुद्रवत इति तदिन्द्रमेवानु वसुंश्च
रुद्रांश्चाभजतीन्द्राय त्वादित्यवत ऽइति तदिन्द्रमेवान्वादित्यानाभजती-
न्द्राय त्वाभिमातिघ्न ऽइति सपन्नो वा ऽअभिमातिरिन्द्राय त्वा सपन्नघ्न
ऽइत्येवैतदाह सोऽस्योद्धारो यथा श्रेष्ठस्योद्धार एवमस्यैव ऽऋते देवेभ्यः ॥ ९ ॥

तमभिमिमीते । घ्नन्ति वाऽएनमेतद्-यदभिषुण्वति । तमेतेन घ्नन्ति । तथा त उदेति, तथा
सुजीवति । यद्वेव मिमीते-तस्मान्मात्रा-मनुष्येषु । मात्रो यो चाप्यन्या मात्रा ॥ ८ ॥

स मिमीते-“ इन्द्राय त्वा वसुमते रुद्रवते ”-(वा. सं. ६ । ३२) इति । इन्द्रो वै
यज्ञस्य देवता । तस्मादाह-इन्द्रायत्वेति, वसुमते रुद्रवत इति । तदिन्द्रमेवानु वसुंश्च रुद्रांश्चाभजति ।
“ इन्द्राय त्वादित्यवते ”-(वा. सं. ६ । ३२) इति । तदिन्द्रमेवान्वादित्यानाभजति ।
“ इन्द्राय त्वाभिमातिघ्न ”-(वा. सं. ६ । ३२) इति । सपन्नो वाऽअभिमाति । इन्द्राय त्वा
सपन्नघ्नऽइत्येवैतदाह । सोऽस्योद्धारो-यथा श्रेष्ठस्योद्धारः-एवमस्यैव-ऋते देवेभ्यः ॥ ९ ॥

सवनः ’ पाषाणः ’ सः ’ ’ निदानेन ’ मूलकारणविचारेण विवस्वत्सञ्ज्ञक आदित्य एव । तस्यैवैतदात्मनाव-
स्थानात् । ‘ स एषः ’ ‘ अस्य ’ यज्ञस्य ‘ व्यानः ’; प्राणापानरूपयोरुपांश्चन्तर्यामयोर्मध्ये स्थाप्यत्वात् ।
“ अयं यः प्राणापानयोः सन्धिः स व्यानः ”-(छां. ब्रा. ९ । ३ । ३) इति श्रुतेरस्य व्यानत्वम् । उपांशु-
सवन इति वैदिकी संज्ञा व्यवहारार्था, तदुपांशुसवनेन मिश्रयतीत्येवमर्था ॥ ७ ॥

तमभिमिमीत इति । ‘ तम् ’ उपांशुसवनम् ‘ अभि ’ तस्योपरि सोमं ‘ मिमीते ’ क्रयकालीनमानेन
सोमं संस्क्रुयात् । “ घ्नन्ति वा ” इत्यादिरूपोपांशुसवनरूपोपरिमानार्थवादवद् व्याख्यायमानस्य प्रावोपरि-
भावं प्रशस्येदानीं मानं प्रशंसति-यद्वेव मिमीते तस्मान्मात्रा मनुष्येष्विति । ‘ उ ’ शब्दोऽप्यर्थः । याऽपि
मात्रा सोमे कृता, ‘ तस्मात् ’ सोमस्य मितत्वात् ‘ मनुष्येषु ’ व्यवहारार्थं प्रस्थ-कुडवाढकद्रोणादिका ‘ मात्रा ’
सम्पन्ना । “ यो चापि ”-इत्यत्र उकारः प्रक्षेपः । ‘ अपि च ’ ‘ या उ ’ च ‘ अन्या मात्रा ’ एकद्वित्र्यादि-
सङ्ख्याप्रयुक्ता, सापि सोममानप्रयुक्तेत्यर्थः ॥ ८ ॥

सोमोन्माने मन्त्रं विधाय व्याचष्टे-स मिमीत इन्द्राय त्वा वसुमते इत्यादिना । इन्द्रस्य विशेष्यतया निर्दे-
शस्य वसुरुद्राणां तद्विशेषणतया निर्देशस्य च प्रयोजनमाह-इन्द्रो वै यज्ञस्य देवतेत्यादिना । ‘ यज्ञस्य ’ सोम-
यागस्य ‘ इन्द्रो देवता ’; “ प्रातःसुतमपिवो हर्यश्चमाध्यन्दिनं सवनं केवलं ते । समृभुभिः पिबस्व रत्नधेभिः ”-
(ऋ. सं. ४ । ३२ । ७) इत्यादिमन्त्रलिङ्गात्सवनत्रयेऽपि इन्द्रस्य प्राधान्यात् “ इन्द्रो वै यज्ञस्य देवता ”-

इयेनाय त्वा सोमभृते ऽडुति । तद्गायत्र्यै मिमीते ऽग्नये त्वा रायस्पोषद
 ऽडुत्यग्निर्वै गायत्री तद्गायत्र्यै मिमीते स शुद्धायत्री इयेनो भूत्वा दिवः सोम-
 माहरत्तेन सा इयेनः सोमभृतेनैवास्या एतद्दीर्घेण द्वितीयं मिमीते ॥ १० ॥

(तेऽथ) अथ यत्पञ्चकृत्वो मिमीते । संवत्सरसम्मितो वै यज्ञः पञ्च वा
 ऽऋतवः संवत्सरस्य तुं पञ्चभिराप्नोति तस्मात्पञ्चकृत्वो मिमीते ॥ ११ ॥

तमभिमृशति । युत्ते सोम दिवि ज्योतिर्यत्पृथिव्यां यदुरावन्तरिक्षे ।
 तेनास्मै यजमानायोरु राये कृच्छ्रयधि दात्रे व्योच ऽडुति यत्र वा ऽण्योऽग्रे

“इयेनाय त्वा सोमभृते” — (वा. सं. ६ । ३२) इति । तद् गायत्र्यै मिमीते । “अग्नये
 त्वा रायस्पोषदे” — (वा. सं. ६ । ३२) इति । अग्निर्वै गायत्री । तद् गायत्र्यै मिमीते । स
 यद् गायत्री इयेनो भूत्वा दिवः सोममाहरत्—तेन सा इयेनः सोमभृत् । तैवैवास्या एतद्दीर्घेण
 द्वितीयं मिमीते ॥ १० ॥

अथ यत् पञ्चकृत्वो मिमीते । संवत्सरसम्मितो वै यज्ञः । पञ्च वा ऽऋतवः संवत्सरस्य । तं
 पञ्चभिराप्नोति । तस्मात्पञ्चकृत्वो मिमीते ॥ ११ ॥

तमभिमृशति—“यत्ते सोम दिवि ज्योतिर्यत् पृथिव्यां यदुरावन्तरिक्षे । तेनास्मै यजमाना-
 इत्युक्तम् । ‘वसुमते रुद्रवते’ इत्यादौ वस्वादेरिन्द्रशेषत्वप्रतीतिः इन्द्रप्रधानभूतं मुख्यं भागितं कृत्वा वस्वा-
 दीनपि ‘अन्वाभजति’ पश्चाद्भागिनः करोति, इन्द्रस्यानुचरान् कृतवान् भवतीति यावत् । “इन्द्राय त्वाभि-
 मातिघ्ने”—इत्यत्राभिमातिशब्दः सपत्नमभिघ्नत इत्याह—सपत्नो वा अभिमातिरिति । “इन्द्राय त्वाभिमा-
 तिघ्ने”—इत्यत्र देवतान्तरसम्बन्धवैधुर्यं प्रशंसति—सोऽस्योद्धारो यथा श्रेष्ठस्येति । यथा धान्यादिविभागसमये
 मुख्यस्य राज्ञो देवो भागः प्रातिस्विकः, तं प्रथममेवापोद्धृत्य पश्चात् स्वं स्वमंशं विभजन्ति, एवं रुद्रस्त्रि-
 न्द्रेभ्यः देवतान्तरसहभावमन्तरेण केवल उद्धारः कृतो भवति । श्रेष्ठत्वे वीजमभिमातिहन्तृत्वम् । यतोऽयमभिमा-
 तिहाः, अत उद्धारार्ह इत्यभिप्रायः ॥ ९ ॥

इयेनाय त्वेति । ‘इयेनाय त्वा’—‘अग्नये त्वा’—इति वाक्यद्वयस्य तात्पर्यमाह—तद्गायत्र्यै मिमीत
 इति । ‘सोमभृते इयेनाय’ इति सोमोन्माने कृते गायत्र्यर्थत्वं कथं स्यादित्याशङ्क्य तदुपपादयति—स यद्
 गायत्री इयेनो भूत्वा दिवः सोममाहरदिति । अन्यर्थमितस्य, गायत्र्यर्थत्वं तु स्पष्टत्वाद् ब्राह्मणे उपेक्षितम् ।
 तत्रेत्यमेवावगन्तव्यम्—“अग्नेर्गायत्र्यभवत्”—इति मन्त्रवर्णात् गायत्र्या निदानमग्निः; अतो जन्यजनकयो-
 रमेदोपचारेण गायत्र्यर्थता स्यादित्यभिप्रेत्य “तद्गायत्र्यै मिमीते”—इत्युक्तम् ॥ १० ॥

मानगतपञ्चसङ्ख्यां प्रशंसति—अथ यत्पञ्चकृत्वो मिमीत इति । “एकमन्त्राणि कर्माणि” इति न्याय-
 स्थौत्सर्गिकत्वान्मन्त्राणां पञ्चत्वान्मानमपि पञ्चकृत्व इत्यर्थसिद्धम् । गवामयनादिसत्रस्य संवत्सरसम्मितयज्ञत्वं प्रसि-
 द्धम् । ‘तस्मात्’ ‘पञ्च कृत्वः’ मानं प्रशस्तम् । “इन्द्राय त्वा वसुमते रुद्रवते इति पञ्चकृत्वः प्रतिमन्त्रम्”
 (का. श्रौ. सू. ९ । ६२) इति सूत्रम् ॥ ११ ॥

मितस्य सोमस्य समन्त्रकमभिमर्शनं विधत्ते—तमभिमृशति यत्ते सोम दिवि ज्योतिरिति । (“यत्ते इति

१—‘तद्वदु’ इति क. पु. पाठः २—‘संवत्सरस्याध्यत्वायज्ञः संवत्सरसम्मितः । अतो मानगतपञ्चसङ्ख्याद्वारेण पञ्चत्वात्मकं
 संवत्सरसंमितं यज्ञमाप्नोति । इति क. पु. पाठः ।

देवानां^{१२} हविर्बभूव तद्धेक्षाञ्चक्रे मैव सर्वेणेवात्मना देवानां^{१२} हविर्बभूवमिति
स एतास्तिष्ठस्तनूरेषु लोकेषु विन्यधत् ॥ १२ ॥

तद्वै देवा अस्पृण्वत् । तेऽस्यैतेनैवास्तास्तनूराप्नुवन्त्स कृत्स्न एव देवानां^{१२}
हविरभवत्तथो ऽएवास्यैष ऽएतेनैवास्तास्तनूराप्नोति स कृत्स्न एव देवानां^{१२}
हविर्भवति तस्मादेवमभिमृशति ॥ १३ ॥

(त्यु)अथ निग्राभ्याभिरुपसृजति । (त्या)आपो ह वै वृत्रं जघ्नुस्तेनैवैतद्वीर्ये-
णापः स्यन्दन्ते तस्मादेनाः स्यन्दमाना न कृञ्चन प्रतिधारयते ता ह स्वमेव
वृशञ्चेरुः कस्मै नु वयं तिष्ठेमहि आभिरस्माभिर्वृत्रो हत इति सर्वं वा
ऽइदमिन्द्राय तस्थानुमास यदिदं किञ्चापि योऽयं पुवते ॥ १४ ॥

योरु राये कृद्धचधि दात्रे बोचः ”—(वा.सं. ६।३३) इति । यत्र वाऽएपोऽग्रे देवानां हविर्बभूव ।
तद्धेक्षाञ्चक्रे—मैव सर्वेणेवात्मना देवानां हविर्बभूवमिति । स एतास्तिष्ठस्तनूरेषु लोकेषु विन्यधत् ॥ १२ ॥

तद्वै देवा अस्पृण्वत् । तेऽस्यैतेनैवास्तास्तनूराप्नुवन् । स कृत्स्न एव देवानां हविरभवत् । तथोऽएवा-
स्यैष एतेनैवास्तास्तनूराप्नोति । स कृत्स्न एव देवानां हविर्भवति । तस्मादेवमभिमृशति ॥ १३ ॥

अथ निग्राभ्याभिरुपसृजति । आपो ह वै वृत्रं जघ्नुः । तेनैवैतद्वीर्येणापः स्यन्दन्ते । तस्मादेनाः

मितालम्भनम् ” इति का.श्रौ.सू. ९।६३) हे सोम ! ‘ ते ’ तव ‘ यत् ’ ‘ ज्योतिः ’ युतिमत्त्वं ‘ दिवि ’ अस्ति,
‘ यत् ’ ‘ पृथिव्यां ’ ज्योतिः बल्यीरूपः सोमः ‘ यद् ’ अपि ‘ उरौ ’ विस्तारिणे ‘ अन्तरिक्षे ’ षोडशकलात्मकः,
‘ तेन ’ सर्वेण तव स्वरूपेण सहितः सन् ‘ अस्मै ’ अभिपुण्वते ‘ यजमानाय ’ ‘ राये ’ तस्य धनार्थम् ‘ उरु
कृधि ’ प्रभूतं कुरु । तव शरीरमिति शेषः । ‘ दात्रे ’ हविःप्रदात्रे ‘ अधिवोचः ’ यजमानेन वचनमधिवचनम्,
मदीयोऽयं सर्वथा अनुग्राह्य इति प्रब्रूहीत्यर्थः ।

सोमस्य लोकान्तरस्थायंशस्य यत् परिग्रहाभिधानम्, तदाख्यायिकामुखेन प्रशंसति—यत्र वा एपोऽग्रे
देवानामित्यादिना । ‘ यत्र ’ यत्काले ‘ अग्रे ’ सृष्टेः प्राक् ‘ देवानां ’ ‘ हविः बभूव ’ सोमः, ‘ तत् ’ तदा
अहं ‘ सर्वेणात्मना ’ ‘ देवानां ’ ‘ हविः ’ ‘ मा भूवम् ’ न भवामि ‘ इति ’ विचार्य, ‘ एषु ’ त्रिषु ‘ लोकेषु ’
स्वाः ‘ तन्ः ’ विन्यधत् ‘ विमज्य स्थापितवान् ॥ १२ ॥

तद्वै देवा अस्पृण्वतेति । ‘ तद् ’ वृत्तान्तं ‘ देवाः ’ ‘ अस्पृण्वत् ’ । “ स्पृ प्रीतिबलनयोः ” (धा.
पा. स्वा. प. १३) बलोपलक्षितव्यापारं कृतवन्तः, ज्ञातवन्त इत्यर्थः । ‘ ते ’ देवाः ‘ अस्य ’ अग्रेः ‘ एताः ’
लोकत्रयस्थिताः ‘ तन्ः ’ ‘ एतेन ’ ‘ यत् ते सोम दिवि ज्योतिः ’—इत्यादिमन्त्रेण ‘ आप्नुवन् ’ प्राप्तवन्तः
‘ सः ’ ‘ कृत्स्न एव ’ अविकल एव ‘ देवानां हविरभवत् ’ । तथो एवेत्यादि, दृष्टान्तवाक्यवद्वाक्येयम् ।
तस्मादेवमिति निगमयति ॥ १३ ॥

अथ निग्राभ्योदकैः सोमसेचनं विधत्ते—अथ निग्राभ्याभिरुपसृजतीति । मिश्रवेदित्यर्थः ।

स इन्द्रोऽब्रवीत् । (त्सु) सुर्वै वै म ऽइदं तस्थानं यदिदं किञ्च तिष्ठध्वमेव
म ऽइति ता होचुः किं नस्तुतः स्यादिति प्रथमभक्ष एव वः सोमस्य राज्ञऽ
इति तथेति ता अस्मा ऽअतिष्ठन्त तास्तस्थाना उरसि न्यगृहीत तद्यु-
देना उरसि न्यगृहीतु तस्मान्निग्राभ्या नाम तथैवैता एतद्यजमान उरसि
निगृहीते सु आसामेषु प्रथमभक्षः सोमस्य राज्ञो यन्निग्राभ्याभिरुपसृजति १५

स्यन्दमाना न किञ्चन प्रतिधारयते । ता ह स्वमेव वशं चेरुः । कस्मै नु वयं तिष्ठेमहि, याभिरस्माभि-
वृत्रो हत इति । सर्वे वा ऽइदमिन्द्राय तस्थानमास-यदिदं किञ्च-अपि योऽयं पवते ॥ १४ ॥

स इन्द्रोऽब्रवीत् । सर्वे वै म ऽइदं तस्थानम्-यदिदं किञ्च तिष्ठध्वमेव । म ऽइति । ता होचुः-
किं नस्तुतः स्यादिति । प्रथमभक्ष एव वः सोमस्य राज्ञ इति । तथेति । ता अस्माऽअतिष्ठन्त ।
तास्तस्थाना उरसि न्यगृहीत । तद् यदेना उरसि न्यगृहीत । तस्मान्निग्राभ्या नाम । तथैवैता एत-
द्यजमान उरसि निगृहीते । स आसामेषु प्रथमभक्षः सोमस्य राज्ञः, यन्निग्राभ्याभिरुपसृजति ॥ १५ ॥

मिश्रणमाख्यामुखेन प्रशंसति-आपो ह वै वृत्रं जघ्नुरित्यादिना । ' तेनैव वीर्येण ' केनाप्यवध्यो
वृत्रोऽस्माभिर्हत इत्येवमात्मकेन ' एतत् ' इदानीमपि ' आपः ' ' स्यन्दन्ते ' वेगेन गच्छन्ति । यस्मादेवं
तस्मात् ' स्यन्दमानाः ' ' एताः ' आपः ' न किञ्चन ' वस्तु, लोष्टकाष्टपाषाणादिकं ' प्रतिधारयति ' प्रति-
व्रजति, किन्तु, ' ताः ' आपः ' स्वमेव वशं ' स्वतन्त्रं यथा भवति तथा विश्रम्भेण ' चेरुः ' अगच्छन् । तेषां
स्वातन्त्र्ये कारणमाह-कस्मै नु वयं तिष्ठेमहि, याभिरस्माभिवृत्रो हत इतीति । सर्वस्यापि लोकस्य घातको
वृत्रः, सोऽप्यस्माभिर्घातितः; अतो ' वयं ' ' कस्मै ' अन्यस्मै ' तिष्ठेमहि ' आत्मानं प्रकाशयेमेति । इत्यमपि
स्वातन्त्र्यं प्रतिपाद्य, तासामिन्द्राधीनत्वं प्रतिपादयति-सर्वे वा इदमिन्द्राय तस्थानमासेति । ' तस्थानम् '
इति तिष्ठतेः कानचि रूपम् । (पा. सू. ३ । २ । १०९ । १०६ सू.) कैमुतिकन्यायसिद्धयर्थमाह-अपि
योऽयं पवते इति । ' योऽयं ' दुर्वहत्वेन प्रसिद्धो वायुः ' पवते ' सोऽपि इन्द्राधीनः स्थितवान् किल, किमु
वक्तव्यमेतत् सर्वमिन्द्रवशे स्थितमिति ॥ १४ ॥

स इन्द्रोऽब्रवीदिति । अथ ' स इन्द्रः ' एवम् ' अब्रवीत् ' । ' यत् ' ' किञ्च ' ' इदं ' भूतजातं
' मे ' मर्थं स्थितम्, अतो यूयमपि ' तिष्ठध्वमेव ' न गच्छत ' इति । अथ तेन तथोक्ताः ' ताः ' आपः,
वयं तिष्ठेमहि, ' नः ' अस्माकं ' ततः ' ' किं ' लब्धं ' स्यात् ' ? ' इति ' अब्रुवन् । अथ तासामिन्द्रः
' सोमस्य राज्ञः प्रथमभक्षे ' इतरभ्यो देवभ्यः प्राक्, अभिषवकाले ' एव ' ' वः ' अस्तु ' इति ' प्रादात् ।
' ताः ' अस्तु ' तथेति ' अङ्गीकृत्य अस्मै ' इन्द्राय ' अतिष्ठन्त ' ॥

प्रसङ्गात् निग्राभ्यशब्दनिर्वचनमाह-तास्तस्थाना उरसि न्यगृहीत इति । इन्द्रेणोरसि निगृहीतत्वात्
' निग्राभ्याः ' इति तासामपां नाम सम्पन्नम् । " ह्यग्रहोर्भश्छन्दसि " (वै.प्र. ३।१।८४वा१.) इति हकारस्य
भत्वम् । निग्राह्या इत्यर्थः । कर्मणि कृत्यः । तथैवैताः एतद्यजमान उरसि निगृहीत इत्यर्थः । अत्र
विधिरुनयो निगृहीयादिति । न चात्र प्रथमभक्षः श्रूयत इत्याशङ्क्य अभिषवकालं ताभिः संसर्ग एव भक्ष इत्याह-
स आसामेष इति ॥ १५ ॥

स उपसृजति । श्वात्रा स्थ वृत्रतुर इति शिवा ह्यापस्तुस्मादाह श्वात्रा स्थेति वृत्रतुर इति वृत्रं ह्येता अघ्नन् गूर्ताऽअमृतस्य पत्नीऽइत्य-
मृता ह्यापस्ता देवीर्देवत्रेभ्यं यज्ञं नयतेति नात्र तिरोहितमिवास्त्युपहृताः
सोमस्य पिबतेति तदुपहृता एव प्रथमभक्षं सोमस्य राज्ञो भक्षयन्ति ॥ १६

(न्यु) अथ प्रहरिष्यन् । (न्युं) यं द्विष्यात्तं मनसा ध्यायेदमुष्मा ऽअहं
प्रहरामि न तुभ्यमिति यो न्वेवेभ्यं मानुषं ब्राह्मणं हन्ति तं न्वेव पुरिच-

स उपसृजति—“ श्वात्रा स्थ वृत्रतुरः ”—(वा. सं. ६।३४) इति । शिवा ह्यापः । तस्मादाह—
श्वात्रा स्थेति वृत्रतुर इति । वृत्रं ह्येता अघ्नन् । “ राधो गूर्ताऽअमृतस्य पत्नीः ”—
(वा. सं. ६।३४) इति । अमृता ह्यापः । “ ता देवीर्देवत्रेभ्यं यज्ञं नयत ”—(वा. सं. ६।३४)
इति । नात्र तिरोहितमिवास्ति । “ उपहृताः सोमस्य पिबत ”—(वा. सं. ६।३४) इति ।
तद् उपहृता एव प्रथमभक्षं सोमस्य राज्ञो भक्षयन्ति ॥ १६ ॥

अथ प्रहरिष्यन्—यं द्विष्यात्तं मनसा ध्यायेद्—अमुष्माऽअहं प्रहरामि, न तुभ्यमिति । यो न्वेवेभ्यं
मानुषं ब्राह्मणं हन्ति—तं न्वेव परिचक्षते अथ किम्—य एतम् । देवो हि सोमः । घ्नन्ति वाऽएनमेतद्—

उपसर्गे मन्त्रमभिधाय व्याचष्टे—स उपसृजति श्वात्राः स्थ वृत्रतुर इत्यादिना । श्वात्र—शब्दस्याभिप्राय-
माह—शिवा ह्याप इति । यद्यपि “ श्वात्रमिति क्षिप्रनाम (निघं. ४।२।१४) आशु अतृणं भवति ”—
(निरु. ९।१।३) इति निरुक्तम्, तथाप्यक्षरसामान्यान्निर्ब्रूयादितिन्यायेन श्वात्रशब्दविश्लेषणेन शिवशब्द-
प्रतिमानादपि च सर्वाप्यायनरूपत्वेन शिवत्वप्रसिद्धेः “ श्वात्राः स्थ ” इत्यभ्युक्तमित्यर्थः । यस्मात् ‘ एताः ’ आपः
‘ वृत्रमघ्नन् ’ तस्माद् वृत्रतुरः । इति ’ मन्त्रो ब्रूते । तुर्वी हिंसार्थः (धा. पा. भ्वा. प. ५७१) । वृत्रं
तुर्वन्ति घ्नन्तीति वृत्रतुरः । ‘ अमृतस्य ’ ‘ पत्नीः ’ पालयिष्यः । यदि ह्यापोऽमृता न भवेयुः, तर्हि
तादृशीनामपि स्वामित्वमेव नोपपद्यत इत्यनया प्रसिद्ध्या “ अमृता ह्यापः ”—इति ब्राह्मणम् । प्रसिद्धिवाचकं
हिशब्दमाह—ता देवीर्देवत्रेति । मन्त्रभागस्य स्पष्टार्थतामाह—नात्र तिरोहितमिवास्तीति । इदानीन्तनं
सोमपानविषयमुपह्वानम् “ उपहृताः सोमस्य पिबतेति ” मन्त्राभिधानादायातमिति दर्शयति—उपहृता एव-
प्रथमभक्षं सोमस्य राज्ञो भक्षयन्तीति । मन्त्रस्यायमर्थः सम्पन्नः—हे निग्राम्या आपः ! यूयं ‘ श्वात्राः स्थ ’
शिवा भवथ, ‘ वृत्रतुरः ’ वृत्रस्य हिंसकाः स्थ, ‘ राधः ’ धनस्य ‘ गूर्ताः ’ उद्यमयिष्यः । “ गुरो उद्यमने ”
(धा. पा. तु. आ. १५) “ नसत्तनिषत्त—” इत्यादिना निपातितो गूर्त-शब्दः (पा. सू. ८।२।६१) । ‘ अमृतस्य ’
‘ पत्नीः ’ पालयिष्यः स्थ । अतस्तादृक्कहिमोपेताः ‘ देवीः ’ हे देव्यः ! ‘ देवत्रा ’ देवान् प्रति ‘ इमं यज्ञं ’
सोमात्मकं ‘ नयत ’ प्रापयत, ‘ उपहृताः ’ अनुज्ञाताः सत्यो यूयं ‘ सोमस्य ’ सोमं पिबतेति मन्त्रार्थः । “ श्वात्रा
स्थेत्यासिञ्चति निग्राम्याः ”—(का. श्रौ. सू. ९।६९) इति कात्यायनः ॥ १६ ॥

यदुक्तं तेन “ प्रहरिष्यन् द्वेष्यं मनसा ध्यायेदमुष्मा अहं प्रहरामि, न तुभ्यं सोमेति । अभावे तृणम् । मा
भेरिति प्रहरति । एवं त्रिः—(का. श्रौ. सू. ९।६६—६९) इति, तदिदमाह—अथ प्रहरिष्यन्नित्यादिना ।

१—“ अविद्यमाने सामान्येऽप्यक्षरवर्णसामान्यान्निर्ब्रूयात्तवेव निर्ब्रूयात् ” इति निरु. २।१।१ । २—अभिप्रायस्यासेनं
निग्राम्याः इति सूत्रशेषः ।

क्षतेऽथ किं य एतं देवो हि सोमो घ्नन्ति वाऽएनमेतद्यदभिषुण्वन्ति तुमे-
तेन घ्नन्ति तथा त उदेति तथा सञ्जीवति तथाऽनेनस्यं भवति यद्यु न
द्विष्यादपि तृणमेव मनसा ध्यायेत्तथोऽनेनस्यं भवति ॥ १७ ॥

स प्रहरति । मा भेर्मा संविकथा इति मा त्वं भैषीर्मा संविकथाऽअमुष्मा
ऽअहं प्रहरामि न तुभ्यमित्येवैतदाहुर्जं धत्स्वेति रसं धत्स्वेत्येवैतदाह
धिषणे वीड्वी सती वीडयेथामूर्जं दधाथामिति रसं ऽएवैतत्फलके आहु-
रित्युहैक ऽआहुः किञ्चु तत्र सोऽप्येते फलके भिन्त्यादिमे ह वै द्यावापृथिवी
ऽएतस्मादुज्रादुद्यतात्सुध्रंजेते तदाभ्यासेवैनमेतद्द्यावापृथिवीभ्याथ
शमयति तुथेमे शान्तो न हिनस्त्यूर्जं दधाथामिति रसं दधाथामित्येवत-
दाह पाप्मा हतो न सोम इति तुदस्य सुर्व पाप्मानथ हन्ति ॥ १८ ॥

यदभिषुण्वन्ति । तमेतेन घ्नन्ति । तथा त उदेति, तथा सञ्जीवति, तथाऽनेनस्यं भवति । यद्यु न
द्विष्याद्-अपि तृणमेव मनसा ध्यायेत् । तथोऽनेनस्यं भवति ॥ १७ ॥

स प्रहरति-“ माभेर्मा सं विकथाः ”-(वा. सं. ६ । ३९) इति । मा त्वं भैषीः, मा सं
विकथाः, अमुष्माऽअहं प्रहरामि-न तुभ्यम्-इत्येवैतदाह-“ ऊर्जं धत्स्व ”-(वा. सं. ६।३९)

‘ अमुष्मै ’ द्वेष्टे : अत्र सोमशर्मण इति द्वेष्टुर्नाम मनसा गृहीयात्, प्रहरामि प्रक्षिपामि, पाषाणरूपं वज्रमिति
शेषः । हे सोम ! ‘ न तुभ्यमिति ’ नैव प्रहरणं चेत् को बाध इति, तत्राह-यो न्वेवेमं शत्रुषं ब्राह्मणमिति ।
अत्यन्तदोषाविष्करणमिति ब्राह्मणमिति विशेधितम् । ‘ तं ’ ब्राह्मणस्य हन्तारं ‘ परिचक्षते ’ ‘ न्वेव ’ खल्वेव ।
‘ परिख्यातं ’ दूष्यत्वेन वर्जनम्, ‘ अथ ’ ‘ किं ’, वक्तव्यमिति शेषः । ‘ एतं ’ माहात्म्यवन्तं पुरोवर्तिनं यो
हन्ति, तं परिचक्षत इति किमुत्तयर्थः । कैमुतिकन्यायस्य बीजमाह-देवो हि सोम इति । हि-शब्दो “ देवो
वै सोमः ”-इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धियोतनार्थः । अस्तु तथा, यदि हन्तिः स्यात्, सैवात्र कुत इत्यत आह-
घ्नन्ति वा एनमिति । प्राग्ब्याख्यातमिदम् । ‘ एते ’ शत्रुनामग्रहणपूर्वकमभिषुण्वन्तः ‘ तं ’ सोमं ‘ न घ्नन्ति ’
‘ तथा ’ द्वेष्ट्यत्वभावनायां सत्याम् । ‘ अतः ’ अस्माद्धननसकाशात्, अस्मात् स्थानाद्वा । ‘ तथा ’ सति
अभिषुण्वन्तोऽध्वर्योः ‘ अनेनस्यं भवति ’ न विद्यते एतः पापं यस्य सः अनेनाः, तस्य भावः अनेनस्यं भवति ॥

द्वेष्ट्याभावे तत् कथमित्याशङ्क्याह-यद्यु न द्विष्यादपि तृणमेव मनसा ध्यायेदिति । अमुष्मै तृणाय
वज्रं प्रहरामि, हे सोम ! न तुभ्यमिति ध्यायेदित्यर्थः ॥ १७ ॥

प्रहरणमनूय मन्त्रं विधाय व्याचष्टे-स प्रहरति माभेरित्यादिना । मा भेरिति पदं व्याकुर्वन्नेव द्वेष्ट्यत्वभाव-
नायां यत् प्रयोजनं प्रागुक्तम्, तदेव माभेरिति मन्त्रभागस्यापि तात्पर्यमिति व्याचष्टे-माभेर्मा संविकथा
इति, मा त्वं भैषीर्मा संविकथा अमुष्मा अहं प्रहरामि, न तुभ्यमित्येवैतदाहेति । ‘ एतत् ’ माभेरिति
मन्त्रवाक्यम् । ऊर्जंशब्दस्यालनामसु पाठात् (निघं. २ । ७ । १९) अत्रान्नसारो रसो विवक्षित इति
व्याचष्टे-रसं धत्स्वेत्येवैतदाहेति । “ धिषणे वीड्वी ”-इति मन्त्रभागस्य धिषणफलके अर्थ इति केषाञ्चि-

स वै त्रिरभिषुणोति । त्रिः सम्भरति चतुर्विग्राभमुपैति तदृश दशाक्षरा
वै विराड्वैराजः सोमस्तुस्मादशकृत्वः सम्पादयति ॥ १९ ॥

इति । रसं यत्स्वेत्येवैतदाह । “ धिषणे वीड्वी सती वाङ्येथामूर्जं दधाथाम् ”—(वा. सं. ६ । ३५) इति । इमेऽएवैतत् फलके आहुः—इत्यु हैकऽआहुः । किं नु तत्र—योऽन्ये फलके भिन्ध्यात् । इमे ह वै यावापृथिवी । एतस्माद्वज्रादुद्यतात्संरेजेते । तदाभ्यामेवैनमेतद् यावापृथिवीभ्यां शमयति तथेमे । शान्तो न हिनस्ति । ऊर्जं दधाथाम्—इति । रसं दधाथामित्येवैतदाह । “ पाप्मा हतो न सोमः ”—(वा. सं. ६ । ३५) इति । तदस्य सर्वं पाप्मानं हन्ति ॥ १८ ॥
स वै त्रिरभिषुणोति, त्रिःसम्भरति, चतुर्विग्राभमुपैति—तदृश । दशाक्षरा वै विराड् वैराजः सोमः । तस्मादशकृत्वः सम्पादयति ॥ १९ ॥

दाचार्याणां मतम्; तन्मतं निराकर्तुमुदाहरति—इमे एवैतत् फलके आहुरित्यु हैक आहुरित्यादिना । प्रथमम् ‘आहुः’ इति शब्दस्य पदानि ‘धिषणे’ इत्यादीनि । ‘एतत्’ एतस्मिन् वाक्ये ‘इमे’ सोमाधारभूते ‘फलके’ भुवते इत्यर्थः । ‘इति’ अनुमर्थमेकशस्विन आहुः । ‘नु’ प्रदेने । ‘किं’ ‘तत्र’ त्वदभिमतं, विद्यत इति शेषः । विद्यत एवेत्याशङ्क्याह—योऽप्येते फलके भिन्ध्यादिति । यथेते च द्वे स्यातां, तर्हि कदाचिदपि भग्रे स्याताम्, अतः किन्तु तत्रेत्यर्थः । इदानीं स्वाभिमतमर्थं सोपपत्तिकं दर्शयति—इमे ह वै यावापृथिवी इत्यादिना । अत्र धिषणे अनुयेते, तयोर्दार्ढ्यमाशास्यते, तच्च सति शैथिल्यकारणे उपपद्यते; अतस्तत्प्रसक्तिमाह—एतस्मादु वज्रादुद्यतात् संरेजेते इति । वज्रवद्विसकात् अभिषवाद्योयतशस्त्रसकाशात् ‘इमे यावापृथिवी संरेजेते’ कम्पेते । ‘यावापृथिवीभ्याम्’ इति चतुर्थीद्विवचनम् । ‘एतत्’ इदानीम्, आभ्यामर्थाय ‘एनं’ यज्ञं ‘शमयति’ शान्तं करोति, यथासौ उल्लेकावक्षेपाभ्यां यावापृथिव्यौ न हिनस्ति तथा करोति । ‘तथा’ सति, “धिषणे वीड्वी सती वाङ्येथाम्”—इत्यभिधाने सति ‘शान्तः’ असौ यज्ञ इति ‘इमे’ यावापृथिव्यौ ‘न हिनस्ति’, प्रोत्साहनेन तयोर्दृढत्वस्य प्राप्तत्वादिति भावः । गत ऊर्गर्थवादः । “पाप्मा हतो न सोम इति तदस्य सर्वं पाप्मानं हन्तीत्यर्थवादिकं फलं मा मा संताप्तमिति च देवताभूतस्य सोमस्याभिषवरूपो बधोऽध्वर्योरेव सम्भावित इति तस्थेवेति मन्तव्यम् ॥ १८ ॥

यदुक्तं कात्यायनेन—“एवं त्रिरभिषुणोति”—इति; तद्विदं त्रित्वं विधाय सम्भरणनिप्राभोपायनयोः सङ्ख्यया सह समुच्चित्य प्रशंसति—स वै त्रिरभिषुणोतीत्यादिना । ‘त्रिः सम्भरति’ त्रिः सन्निषीदयति । निप्राभोपायनम् प्रागपादित्यादि मन्त्रजपः, तच्चतुर्वारं कर्त्तव्यम् । ‘तत्’ मिलित्वा ‘दृश’ सम्पद्यन्ते; विराट्छन्दसश्च दशाक्षराणि; सोमोऽपि वैराजः विराट्सम्बन्धी; पञ्चकृत्वो यजुषा मिमीते पञ्चकृत्वस्पूर्णमिति दृशसङ्ख्यया मितत्वात्; अतो वैराजस्य सोमस्य समत्वाय अभिषवादिगता दृशसङ्ख्यया प्रशस्ता । ततोऽत्र सम्भरणत्रित्वस्य निप्राभोपायनचतुष्टयस्य च विधिनिर्देशादेव द्रष्टव्यः (श. प. ४।१।१४—१६) ॥ १९ ॥

१—‘अनुव्रत’ इ. क. पा. । २—‘वीड्वी’ इत्याधिकः पाठः कश्चित् । ३—‘माभूतां’—इ. क. पा. । ४—‘यताद्वाङ्गः सकाशात्’ इ. क. पा. । ५—‘वज्रं’ इ. क. पाठः । ६—एवं त्रिरभिषुणोत्यासेचं निप्राभ्याः । का. धौ. सू. ९।६९। ७—‘निषीदयति’ इ. क. पा. । ८—अष्टकृत्व एकादशकृत्वा द्वादशकृत्वः । तत्त्वं पंचवर्गाः पञ्चकामस्याटवर्गा ब्रह्मवर्चसकामस्या । का. धौ. सू. ९।७०-७१ ।

(त्व) अथ यन्निग्राभमुपैति । यत्र वा ऽएषोऽग्रे देवानां हविर्बभूव तद्धेमा दिशोऽभिदध्यावाभिर्दिग्भिर्मिथुनेन प्रियेण धाम्ना सु॒स्पृशेयेति तमेतद्देवा आभिर्दिग्भिर्मिथुनेन प्रियेण धाम्ना समस्पर्शयन्त्यन्निग्राभमुपायं-स्तथा ऽएवैनमेष एतदाभिर्दिग्भिर्मिथुनेन प्रियेण धाम्ना सु॒स्पृशयति यन्निग्राभमुपैति ॥ २० ॥

स उपैति । प्रागुपागुदगधराक् सर्वतस्त्वा दिश ऽआधावन्त्विति तदेन-माभिर्दिग्भिर्मिथुनेन प्रियेण धाम्ना सु॒स्पृशयत्यम्ब निष्पर समरीर्विदा-मिति योषा वा ऽअम्बा योषा दिशस्तस्मादाहाम्ब निष्परेति समरीर्विदा-मिति प्रजा वा ऽअरीः सम्प्रजा जानतामित्येवैतदाह तस्माद्या ऽअपि विदूरमिव प्रजा भवन्ति समेव ता जानते तस्मादाह समरीर्विदामिति ॥ २१ ॥

अथ यन्निग्राभमुपैति । यत्र वाऽएषोऽग्रे देवानां हविर्बभूव-तद्धेमा दिशोऽभिदध्यावाभिर्दिग्भिर्मिथुनेन प्रियेण धाम्ना संस्पृशेयेति । तमेतद्देवा आभिर्दिग्भिर्मिथुनेन प्रियेण धाम्ना समस्पर्श-यन्-यन्निग्राभमुपायन् । तथाऽएवैनमेषऽएतदाभिर्दिग्भिर्मिथुनेन प्रियेण धाम्ना संस्पृशयति-यन्निग्राभमुपैति ॥ २० ॥

स उपैति-“ प्रागुपागुदगधराक् सर्वतस्त्वा दिश आधावन्तु ”-(वा. सं. ६ । ३६) इति । तदेनमाभिर्दिग्भिर्मिथुनेन प्रियेण धाम्ना संस्पृशयति । “अम्ब निष्पर समरीर्विदाम्”-(वा. सं. ६ । ३६) इति । योषा वा ऽअम्बा । योषा दिशः, तस्मादाह-अम्ब निष्परेति । सम-रीर्विदामिति । प्रजा वाऽअरीः । सम्प्रजा जानतामित्येवैतदाह । तस्माद् या अपि विदूरमिव प्रजा भवन्ति समेव ता जानते । तस्मादाह-समरीर्विदामिति ॥ २१ ॥

अथ निग्राभोपायनमनूय प्रशंसति-अथ यन्निग्राभमुपैति, यत्र वा एषोऽग्रे देवानां हविर्बभूवेत्या-दिना । इमा दिशोऽभिदध्याविति ! अभिध्यानं मिथुनविषयं ध्यानम् । अभिध्यानप्रकारमाह-आभिर्दिग्भि, रिति । ‘ मिथुनेन ’ तद्योगेन, ‘ प्रियेण ’ दिशामभिमेन, ‘ धाम्ना ’ मम शरीरेण ‘ संस्पृशेयेति ’ । यद्वा, दिग्भिः मिथुनेन प्रियेण धाम्ना दिशां मिथुनार्हेण प्रियेण धाम्ना शरीरेण संस्पृशेयेति व्याख्येयम् । एवं कामयमानस्य सोमस्य निग्राभोपायनेन ‘ देवाः ’ ‘ आभिर्दिग्भिः ’ सह ‘ मिथुनेन प्रियेण धाम्ना ’ ‘ समस्पर्शयन् ’ संयोगमकारयन्, निग्राभोपायनमेव संस्पर्श इत्यर्थः । तथा एवैनमिति । दार्ष्टान्तिकं वाक्यं दृष्टान्तवद् व्याख्येयम् । यद्वा पूर्वत्र सङ्ख्याविधिः सः, यन्निग्राभमित्यत्र तु यच्छब्दमुपेक्ष्य विधिरवगन्तव्यः ॥ २० ॥

तत्र मन्त्रं त्रिषाय प्रशंसति-स उपैति प्रागुपागित्यादिना । अपाञ्चतीत्यपाक्, प्रतीची दिक् । अधरागिति, उदक्प्रतियोगिनी दक्षिणा दिगुच्यते (“ अब्जर्लुक् ” इति । पा. सू. ९ । ३ । ३०) पश्चात्पुरस्तादधरादुदक्तादित्यादिषु तथा दर्शनात् । प्रागाद्या दिशस्तदभिमानिन्यो देवताः हे सोम त्वां सर्वतः

(त्र्य) अथ यस्मात्सोमो नाम । यत्र वा ऽएषोऽग्रे देवानां हविर्बभूव तद्धेक्षाञ्चक्रे मैव सर्वेणेवात्मना देवानां हविर्बभूवमिति तस्य या जुष्टतमा-तनूरास तामपनिदधे तद्वै देवा अस्पृण्वत ते होचुरुषैवैतां प्रबृहस्व सहैव न एतया हविरेधीति तां दूर ऽइवोपप्राबृहत स्वा वै म ऽएषेति तस्मात्सोमो नाम ॥ २२ ॥

(मा) अथ यस्माद्यज्ञो नाम । घ्नन्ति वा ऽएनमेतद्यदभिषुण्वन्ति तद्यदेनं तन्वते तुदेनं जनयन्ति स तायमानो जायते स यज्जायते तस्माद्यज्ञो यज्ञो ह वै नामैतद्यज्ञ इति ॥ २३ ॥

अथ यस्मात्सोमो नाम । यत्र वाऽएषोऽग्रे देवानां हविर्बभूव । तद्धेक्षाञ्चक्रे-मैव सर्वेणेवात्मना देवानां हविर्बभूवमिति । तस्य या जुष्टतमा तनूरास-तामपनिदधे । तद्वै देवा अस्पृण्वत । ते होचुः-उषैवैतां प्रबृहस्व, सहैव न एतया हविरेधीति । तां दूरऽइवोपप्राबृहत-स्वा वै मऽएषेति । तस्मात्सोमो नाम ॥ २२ ॥

अथ यस्माद्यज्ञो नाम । घ्नन्ति वाऽएनमेतद्-यदभिषुण्वन्ति । तद् यदेनं तन्वते-तदेनं जनयन्ति । स तायमानो जायते । स यन् जायते तस्माद्यज्ञः, यज्ञो ह वै नामैतद्-यद्-यज्ञ इति ॥ २३ ॥

सर्वस्मात्स्थानात्, आध्रान्तु सम्भोगार्थमागच्छन्तु । हे अम्ब हे योषे निष्पर नितरां सोमस्य कामं पूरयेति परस्परं वृवाणा इत्यर्थः । तद्या अरीः अर्थः प्रजाः पुत्रादिरूपाः संविदां विप्रकृष्टमपि सोमं विदतां संजान-तामित्यर्थः । प्रागपागित्यादेर्मन्त्रप्रथममागस्य तात्पर्यमाह-‘तदेनमभिर्हिग्भिर्मिथुनेन प्रियेण भ्रात्रा संस्पर्शय-तीति’ । तत्तेन मन्त्रपाठेन । गतमन्यत् । अम्ब निष्परेत्यस्य तात्पर्यमाह-‘योषा वा अम्बेति’ । अम्बेति मातरि प्रसिद्धे । स्वाभिमतयोषित्सामान्यरूपोऽर्थ उक्तः । समरोऽ्विदामित्येतदव्याचष्टे । प्रजा वा अरीरित्या-दिना । अर्तैरिदं रूपं इयति पुत्रादिप्रवाहरूपेण गच्छन्तीत्यर्थः । प्रजाः संविदां संजानतामित्येवैतदाहेति वाऽर्तैरिदं रूपमिति व्याकृतं भवति । सज्जानतां सज्जानमेकमनस्कत्वं प्राप्नुवन्वित्यर्थः । उक्तमर्थमिदानींतन-व्यवहारप्रसिद्ध्या समर्थयति । तस्माद्या अपि विदूरमिव प्रजा भवन्ति समेव जानत इति । यस्मान्मन्त्र एवमुक्तं तस्मात्पितुर्विदूरमिव दूरदेशेऽपि प्रजा भवन्ति ताः संजानत एव ॥ २१ ॥

अथ सोमस्याभिषवप्रसंगात्तन्नामनिर्वचनं दर्शयति-अथ यस्मात्सोमो नाम यत्र वा एषोऽग्र इत्यादिना । एतत्सोमाभिमर्शनमन्त्रार्थवादवद्व्याख्येयम् । अपि निदधे अपगमय्यान्यत्र स्थापितवान् । एतामपसारितां तन् उपप्रबृहस्व तव समीपं प्रापय । एतया तन्वा सहैव नो हविरेधि भव । एवमुक्तः सोमः तां दूरतर इव अत्यंत दूरदेश एवोपप्राबृहत उपागमयत् । किं कुर्वन् ? स्वा वै म एषेति वदन् । एषा तनूः मे मम स्वा स्वकीया आत्मीयेतिब्रुवन् । ‘स्वा मे’ इत्युक्तावात्सोमनाम सम्पन्नम् । वृषोदरादित्वादभिमतरूपसिद्धिः ॥ २२ ॥

अथ सोमास्याभिषवसम्भरणेनादिप्रसङ्गाद्यज्ञनामनिर्वचनं दर्शयति-अथ यस्माद् यज्ञो नामेति । ‘यस्मात्’ प्रवृत्तिनिमित्ताद् यज्ञस्य ‘यज्ञः’ इति ‘नाम’ अभूत् । तस्योत्तरम्-घ्नन्तीत्यादि । अभिषवेन हतम्, एनं सोमं ‘तन्वते’ सम्भरणग्रहणहोमादिना विस्तारयन्तीति यावत्, तदेव तस्य पुनरुपादनम् । ‘सः’ सोमः ‘तायमानः’ सन् ‘जायते’, अतो ‘यन्’ परम्परया आहुतिभावं गच्छन् ‘जायते’ पुनः पुनः सम्भवति । अतो यन् जायत इति ‘यज्ञः’ । अतो वस्तुतो ‘यज्ञः’ इति तस्य ‘नाम’, ‘तद्यज्ञ इति’ परोक्षेण व्यवहरति (निरु. ३ । ४ । २) ॥ २३ ॥

तत्रैतामपि वाचमुवाद । त्वमङ्ग प्रशंसिषां देवः शविष्ठ मर्त्यम् ॥ न त्वदन्यो मघवन्नस्ति मर्दितेन्द्र ब्रवीमि ते वचः इति मर्त्यो ह वै तद्भवन्नुवाच त्वमेवेतो जनयितासि नान्यस्त्वदिति ॥ २४ ॥

(त्व) अथ निग्राभ्याभ्यो ग्रहान्विगृह्यते । (तऽ) आपो ह वै वृत्रं जघ्नुस्तेनैवैतद्वीर्येणापः स्यन्दन्ते स्यन्दमानानां वै वसतीवरीर्गृह्णाति वसतीवरीभ्यो निग्राभ्या निग्राभ्याभ्यो ग्रहान्विगृह्यते तेनैवैतद्वीर्येण ग्रहान्विगृह्यते होतृचमसाद्योपा वा ऽऋघोता योपायै वा ऽइमाः प्रजाः प्रजायन्ते तदेनमेतस्यै योपाया ऽऋचो होतुः प्रजनयति तस्माद्धोतृचमसात् ॥ २५ ॥

इति सप्तमप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ७ । ५ ॥ (९. ४.)

इति तृतीयकाण्डे सप्तमप्रपाठकः समाप्तः ॥

तत्रैतामपि वाचमुवाद—“ त्वमङ्ग प्रशंसिषो देवः शविष्ठ मर्त्यम् । न त्वदन्यो मघवन्नस्ति मर्दिता । इन्द्र ! ब्रवीमि ते वचः ”—(वा. सं. ६ । ३७) इति । मर्त्यो ह वै तद्भवन्नुवाच । त्वमेवेतो जनयितासि—नान्यस्त्वदिति ॥ २४ ॥

अथ निग्राभ्याभ्यो ग्रहान्विगृह्यते । आपो ह वै वृत्रं जघ्नुः । तेनैवैतद्वीर्येणापः स्यन्दन्ते । स्यन्दमानानां वै वसतीवरीर्गृह्णाति, वसतीवरीभ्यो निग्राभ्याः, निग्राभ्याभ्यो ग्रहान्विगृह्यते । तेनैवैतद्वीर्येण ग्रहान्विगृह्यते—होतृचमसात् । योपा वाऽऋघोता । योपायै वाऽइमाः प्रजाः प्रजायन्ते । तदेनमेतस्यै योपायाऽऋचो होतुः प्रजनयति, तस्माद्धोतृचमसात् ॥ २५ ॥ इति निग्राभ्याप्रयोगः ॥

उक्तार्थसंवादेन सोमप्रार्थनारूपं मन्त्रसंवादं दर्शयति—तत्रैतामपि वाचमुवादः त्वमङ्ग प्रशंसिष इति । ‘ तत्र ’ तस्मिन्निषेधकाले ‘ एतां ’ प्रार्थनारूपां त्वमङ्गेति ‘ वाचम् ’ ‘ उवाद ’ उक्तवान् । हे ‘ शविष्ठ ’ अतिशयेन बलवन् ! ‘ अङ्ग ’ हे इन्द्र ! ‘ देवः ’ ‘ त्वं ’ ‘ मर्त्यं ’ मरणधर्माणं मां सोमं ‘ प्रशंसिषः ’ प्रशस्तं कुरु, आहुत्यात्मना विस्तारयन् देवात्मना पुनरुत्पादयेत्यर्थः । “ शंसु स्तुतौ ” (धा. पा. भ्वा. प. ७२९) “ सिब्वहुलं लेटि ” (पा. सू. ३ । १ । ३४) इति सिप्, आर्द्धधातुकत्वाटिद् (पा. सू. ९ । २ । ३९) “ इतश्च लोपः ”—(पा. सू. ३ । ४ । ९७) इतीकारलोपः, “ लेटोऽडाटौ ”—(पा. सू. ३ । ४ । ९४) इत्यङागमः । अस्यन्यो देवः किमिन्द्रप्रार्थनयेति तत्राह—‘ हे मघवन् ! ’ तत् ‘ त्वत्तः ’ ‘ अन्यः ’ ‘ मर्दिता ’ सुखयिता ‘ न अस्ति ’, यत् एवम् अतः ‘ ते ’ तुभ्यं ‘ वचः ’ प्रशंसाप्रार्थनारूपम् ‘ ब्रवीमि ’ । अस्य मन्त्रस्य तात्पर्यमाह—मर्त्यो ह वै तद्भवन्नुवाच, त्वमेवेतो जनयितासि नान्यस्त्वदिति । स्पष्टोऽर्थः ॥ २४ ॥

अथ निग्राभ्याभ्योऽद्भ्यो होतृचमसेन यद् ग्रहणम्, तत्प्रशंसति—अथ निग्राभ्याभ्यो ग्रहान् विगृह्यते इति । (का. श्रौ. सू. ९ । ७२—७४) । ‘ निग्राभ्याः ’ अभिषवसमये सोमोपसर्गायोपयुक्ता आपः । कथं ताभ्यो ग्रहणमिति परम्परयेति दर्शयति—आपो ह वै वृत्रं जघ्नुस्तेत्यादिना । वीर्यवत्यः स्यन्दमाना आपः, ताभ्यो वसतीवरीणां ग्रहणम्, ताभ्यश्च होतृचमसनिग्राभ्याणां ग्रहणम्, निग्राभ्याभ्यः सकाशात् सोमरसद्वारा

ग्रहान् विगृह्णते । तदा ' तेनैव ' वृत्रवधप्रयुक्तसामर्थ्येनैव ' एतत् ' एतेन निग्राभ्याभ्यो ' ग्रहान् विगृह्णते ' । तच्च ग्रहणं होतृचमससकाशाद् भवति; होतृचमसं दशापवित्रस्योपरि धारयित्वा, तत्र सोमरसमासिच्य, धारा सम्पाद्य ग्रहग्रहणात् । ' योषा वै ' स्त्री खलु ' ऋक् ' सैव ' होता ' ऋचः शस्त्राद्यवयवरूपायाः होतृप्रयोज्यत्वादभेदविवक्षया ऋग्वेदेति सामानाधिकरण्यम् । तदेनमेतस्या इति । ' एतस्यै योषायै ' षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । (पा. सू. २ । ३ । ६२ । सू. वा. १) । एतस्या योषायाः ऋग्वेदतुलक्षणायाः सम्बन्धितया ' एनं ' सोमम् ' एतद् ' एतेन होतृचमसाद् ग्रहणेन ' प्रजनयति ' पुनरुत्पादयति । तस्माद्धोतृचमसादिति पुनर्निर्गमनम् । तस्मान्निग्राभ्योदकैर्होतृचमसेन ग्रहान् गृहीयादिति विधिः ॥ २५ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे नवमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ३-९-४ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥
ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भं सप्ताब्दीन् पञ्चसीरीस्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमीः ।
रत्नोत्सां रुक्मवाजिद्विपमहितरथौ सायणिः सिङ्गणार्थो व्यंश्राणीद्विध्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटश्च ॥ १ ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभवमतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः कार्पासीयं कृपावान् गुडकृतमजडो राजतं राजपूज्यः ।
आज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणजमनृणः शार्करं चार्कतेजा रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरिमकृत मुदा पात्रसास्तिङ्गणार्थः ॥ २ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे नवमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ३-९ ॥

इति श्रीशतपथब्राह्मणे सायणभाष्यसमेतं
अध्वरं नाम तृतीयं काण्डं
समाप्तम् ।

ॐ

श्रीमद्राजसनेयिमाध्यन्दिन-
शतपथब्राह्मणम्

सायणभाष्यसमेतम् ।

तत्र

चतुर्थे काण्डम् ४ ।

(तत्र चतुर्थ्याध्यायमारभ्य काण्डसमाप्तिपर्यन्तं
हरिस्वामिभाष्यसमुल्लसितम् ।)

अथ चतुर्थकाण्डे प्रथमः प्रपाठकः ।

प्रथमोऽध्यायः प्रारभ्यते ।

तत्र प्रथमं ब्राह्मणम् ।

ओम् । प्राणो ह वाऽअस्योपांशुः । (व्या) व्यानऽउपांशुसवनऽ
उदानऽएवान्तर्यामः ॥ १ ॥

अथ ग्रहयागाः ।

तत्रादौ प्रातःसवनीयाः षोडश ग्रहाः । तत्रायमुपांशुग्रहः ॥

प्राणो ह वाऽअस्योपांशुः, व्यानऽउपांशुसवनः, उदानऽएवान्तर्यामः ॥ १ ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

प्राणुपांशुग्रहात्काण्डे तृतीये यन्निरूपितम् । तदादिसोमशेषो यश्चतुर्थे स निरूप्यते ॥ २ ॥

एकाहाहीनसत्रात्मनां सोमयागानां प्रकृतिभूतस्य ज्योतिष्टोमस्य दीक्षिणीयांशुपांशुग्रहात् प्राक्तनं प्रयोगजात-
मभिहितं तृतीये काण्डे । उपांशुग्रहादिकः सकलः सोमशेषश्चतुर्थेऽभिधीयते । उपांशुग्रहमन्त्रेष्वपि “ आददे ”
इत्यारभ्य—“ वाचस्पतये ” इत्यतः प्राक्तना मन्त्रास्तृतीयकाण्डे एव विनियुक्ता व्याख्याताश्च । “ वाचस्पतये”—
इति मन्त्रो वहिष्णुवित्र उपांशुग्रहणे विनियुज्यते । वहिर्ग्रहणस्य च प्रयोजनं प्राणस्य वहिः संचारप्राप्तिबन्धनिरासं
वक्ष्यति “ सोऽस्यापं पराडेव ” इति । तदुपपादनायोपोद्घातत्वेनोपांशोः प्राणरूपतामाह—प्राणो ह वाऽअस्यो-
पांशुरिति । ‘ अस्य ’ सोमयागस्यादौ गृह्यमाणः योऽयम् ‘ उपांशुः ’ एषोऽस्य क्रतोः सकलस्य वा लोकस्य
प्राणत्वेन प्रसिद्धः । ‘ ह वा ’ इति निपातद्वयस्य प्रसिद्धिद्योतकत्वेनापौनरुक्त्यम् “ तत्प्रयोगावसेयत्वाद्वाच्यस्तेषां
स गम्यते । समुच्चयादिरर्थात्मा वाच्य एषां गवादिकः ॥ ” इति प्रपठ्य, उक्तं हि निपातानां द्योतकत्वम्—
“ षष्ठ्यभावादसञ्चोक्तेरेकानुक्तेः परिस्थिते । गुणाभावात्स्मृतेऽर्थेषां द्योतकत्वं सुनिश्चितम् ॥ ” इति । यावता हि
तन्तुजातेन यः पटो निष्पादितः स एव तन्त्वन्तरेर्न निष्पाद्यत इति स्वतन्त्राणामुपादानानामसमुच्चयो युक्तः । यः
एव पटः एकेन दीपेन प्रकाश्यते स एवान्यैर्बहुभिर्पि दीपैरिति निरपेक्षसाधनेष्वपि द्योतकेषु समुच्चयो न विरूप्यते ।
अथवा हृशद्भोक्तां शाखान्तरगतप्राणत्वप्रसिद्धिं वैशब्दः स्मारयति । उक्तं हि तैत्तिरीयके—“ प्राणो वा एष
यदुपांशुः ”—(तै. सं. ६।४।९) इति । उक्तमुपांशोः प्राणत्वं द्रढयितुम् उपांशुसहचारिणः उपांशुसवनस्य
अन्तर्यामस्य च व्यानोदानतामाह—व्यानऽउपांशु इति । अन्तर्यामस्य चेतनस्य साहचर्यम् उपांश्वन्तर्यामयोर्मध्ये
उपांशुसवनस्योभयसंस्पर्शेनासादनविधानात् । यदाह कात्यायनः—“ उपांशुसवनं पाणिना प्रमृज्योदञ्चं व्यानाय
त्वेति संस्पृष्टम्, उपविष्टो रभिपुण्वन्ति चत्वारः पुरुषवेशनसामर्थ्यात् ” (का. श्रौ. सू. ९।१२।१३)
इति । तैत्तिरीयके च—“ यं कामयेत प्रमायुकः स्यादित्यसंस्पृष्टौ तस्य सादयेद्व्यानेनैवास्य प्राणापानौ
विच्छिनत्ति ताहास्य प्रमीयते । यं कामयेत सर्वमायुरियादिति संस्पृष्टौ तस्य सादयेद्व्यानेनैवास्य प्राणापानौ
सन्तनोति सर्वमायुरिति ”—(तै. सं. ६।४।६) इति ॥ १ ॥

१-उपांशु च गृह्णाति व्याचस्पतये देवो देवेभ्यो मधुमतीरिति । का. श्रौ. सू. ९।७५।२-‘ प्रमिन्वते ’ इ. क. पा. ।

(मो) अथ यस्मादुपांशुर्नाम । (मा) अंशुर्वै नाम ग्रहः स प्रजापतिस्तस्यैष प्राणस्तद्वदस्यैष प्राणस्तस्मादुपांशुर्नाम ॥ २ ॥

तं बहिष्पवित्राद्गृह्णाति । पराश्वमेवास्मिन्नेतत्प्राणं दधाति सोऽस्यायं पराडेव प्राणो निरर्दति तुमंशुभिः पावयति पूतोऽसदिति षड्भिः पावयति षड्वाऽऋतव ऋतुभिरेवैनमेतत्पावयति ॥ ३ ॥

अथ यस्मादुपांशुर्नाम । अंशुर्वै नाम ग्रहः । स प्रजापतिः । तस्यैष प्राणः । तद्वदस्यैष प्राणः-तस्मादुपांशुर्नाम ॥ २ ॥

तं बहिष्पवित्राद्गृह्णाति । पराश्वमेवास्मिन्नेतत्प्राणं दधाति । सोऽस्यायं पराडेव प्राणो निरर्दति । तमंशुभिः पावयति-पूतोऽसदिति । षड्भिः पावयति । षड् वाऽऋतवः । ऋतुभिरेवैनमेतत्पावयति ॥ ३ ॥

उक्तमुपांशोः प्राणत्वं प्रश्नपूर्वकमुपांशुनामव्युत्पत्त्याऽपि समर्थयितुं पृच्छति-अथ यस्मादुपांशुर्नामेति । यस्माच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तादयमुपांशुरिति प्रसिद्धः किं तदिति ? ' अथ ' शब्दद्योतितप्रश्न-पदाध्याहारेण वाक्यं पूरणीयम् । उत्तरमाह-अंशुर्वै नामेति । गृह्यतेऽनेनेति करणव्युत्पत्त्या ' ग्रहः ' दारुमयं पात्रमंशुनामकम् । तस्य यज्ञसाधनत्वेन यज्ञत्वोपचारात्, यज्ञस्य च " यज्ञो वै प्रजापतिः " (तै. ब्रा. १ । ३ । १०) इति प्रजापतित्वप्रसिद्धेः स ग्रहः प्रजापतिस्तस्य प्रजापत्यात्मकस्य ग्रहस्य प्राणवदन्तश्चरति तेनैष सोम-रसः प्राणः । तत्सोमरसात्मकं द्रव्यं यस्मादस्यांशुग्रहात्मकप्रजापतेरेष उक्तोपपादनः प्राणस्तस्मादुपगतोऽंशु-मिति विगृह्य " अत्यादयः क्रान्तावर्थे द्वितीयया " इति-(पा. सू. १ । ४ । ७९ वा. २) द्वितीयासमासा-दुपांशुनामकत्वमित्यर्थः । यद्वा अंशुं गृह्णातीति विहितः सोमग्रहोऽंशुः, स चानिरुक्त्या प्राजापत्यया गृह्यत इति प्रजापत्यात्मकः, तं प्राणरूपेणोपगतो ग्रह उपांशुः । शिष्टं समानम् । ननु प्राणत्वे नामव्युत्पत्ति-हेतुरित्युक्तम् । नाग्निं च प्राणत्वं हेतुरधुनोऽन्यत इति विपरीतम् । न नामनिष्पत्तौ प्राणत्वं हेतुरधुनोक्तः । निष्पन्नं तु नाम प्राणत्वज्ञाने हेतुः प्रागुक्तः । कारकज्ञापकयोश्च हेतुहेतुमत्ववैपरीत्यं भूषणमेव न दूषणम् । यतोऽग्निर्धूमस्योत्पत्तौ हेतुः, धूमश्चाग्नेर्ज्ञाने हेतुरिति ॥ २ ॥

उक्तस्य प्राणात्मकस्य सोमस्य गुणविशिष्टं ग्रहणं विधत्ते-तं बहिष्पवित्राद् गृह्णातीति । ' तं ' प्रकृतं प्राणात्मकं सोमरसं, पवित्रात् दशापवित्रात् ' बहिः ' पृथक् पवित्रमन्तरेण गृह्णातीत्यर्थः । अविधाना-दर्थसिद्धेः पवित्रविरहो नान्तरिक्ष इतिवन्नित्यप्राप्तोऽनूयते । नित्यप्राप्तत्वेन च कात्यायनेन बहिष्ठेन सूत्रितम् । आपस्तम्बेन तु अर्थसिद्धमपि विस्पष्टार्थं सूत्रितम् । " पवित्रमुपयामः सादनं च न विद्यते " इति । पवित्र-विरहस्य प्रयोजनमाह-पराश्वमेवेति । ' एतद् ' इति निधानक्रियाया विशेषणम्, तस्याश्वाख्याताभिधेयां भावनां प्रति कर्मत्वादेतदिति तद्विशेषणे द्वितीया । ' अस्मिन् ' ग्रहाख्ये प्रजापतौ ' बहिः ' सुखसञ्चारक्षम-प्राणकर्मकमेतन्निधानं करोति । एवं चास्य प्रजापतेस्तत्पृथग्या वा तदात्मकस्य सकललोकस्य ' सोऽयं ' परिदृश्यमानः ' प्राणः ' बहिरपि ' निरर्दति ' निर्गच्छत्येव । " अर्दगती याचने च " (म्वा. प. १८ ।) ननु प्रत्यगन्तरेवावतिष्ठते प्रत्यङ्मात्ररूपत्वं ह्यभिचारकर्मफलतया प्रतिकूलं श्रूयते-" अभिचरता प्रतिलोमं होतव्याः प्राणानेवास्य प्रतीचः प्रतीयौति "-(तै. सं. ३ । ४ । ८) इति । ततश्च श्वासप्रश्वासप्रतिबन्धो न

तदाहुः । (षु) षुदंशुभिरुपांशुं पुनाति सर्वे सोमाः पवित्रपूताः
अथ केनास्यांशवः पूता भवन्तीति ॥ ४ ॥

तानुपनिवपति । युते सोमादाभ्यं नाम जागृवि तस्मै ते सोम सोमाय

तदाहुः—यद् अंशुभिरुपांशुं पुनाति । सर्वे सोमाः पवित्रपूताः । अथ केनास्यांशवः पूता
भवन्तीति ॥ ४ ॥

तानुपनिवपति । “ यत्ते सोमादाभ्यं नाम जागृवि तस्मै ते सोम सोमाय स्वाहा ”—

कदाचिद्भवतीत्यर्थः । पवनसाधनदशापवित्राद् बहिस्त्वे विहितं ग्रहणमपूतस्थैव स्यात् । तथा मा भूदिति । पावन-
मंशुकरणकं विधत्ते—तमंशुभिः पावयतीति । पूतोऽसदिति । इकारलोपः (पा. सू. ३ । ४ । ९७)
“ लेटोऽडाटौ ” (३ । ४ । ९४) इत्याडागमः । विलस्योपरि अंशुं निधाय तत्र रसावनयनेन ‘ तं ’ रसं
शोषयेदित्यर्थः । अतीतानामंशूनां विनियोगासंभवादर्थसिद्धमादानमिति ब्राह्मणे न पृथग्विहितम् । विस्पष्टीकरणार्थं
तु सूत्रकारेण उच्यते—“ प्रतिप्रस्थाताऽंशून्षडादत्ते ”—(का. श्रौ. सू. ९ । ६४) इति कात्यायनः । “ षडा-
द्रानंशून्संक्षिप्तानादाय चर्मणि निधाय ” इत्यापस्तम्ब, श्रौ. सू. । अंशुभिरित्युक्तस्य बहुत्वसामान्यस्य
तद्विशेषे पर्यवसानमाह—पङ्क्तिः पावयतीति । विहिता षट्त्वसंख्या अंशूनामृतरूपसम्पादकत्वेन स्तूयते—
५२ ना २२ इति । सोमरसकर्मकमेतत्पावनमृतरूपैरेवांशुभिः कृतवान् भवेदित्यर्थः । आत्तानां षण्णामं-
शूनां मध्यं वक्ष्यमाणेषु उपांशुग्रहणपर्यायेषु त्रिष्वप्येकैकस्मिन्पर्याये द्वौ द्वावंशू प्रहविले निद्व्यात् । यदाह
कात्यायनः—“ आत्तानां च द्वौ द्वावन्तर्दधाति ग्रहणमेदात्, मन्त्रलिङ्गाच्च ”—(का. श्रौ. सू. ९ । ७७ । ७८)
इति । ग्रहणपर्यायाणां त्रित्वाद् “ वृणो अंशुभ्यामिति ”—(वा. सं. ७ । १) ग्रहणमन्त्रगतद्विवचनलिङ्गाच्चे-
त्युदाहृतसूत्रस्यार्थः । अस्मिन्पक्षे पर्यायत्रयातांशुसंख्यां सङ्कलय्य “ षङ्भिः ” इति ब्राह्मणे षट्त्वं द्रष्टव्यम् ।
“ अंशुभ्यां ह्येनं पावयति ” मन्त्रव्याख्यानब्राह्मणगतांशुद्वित्वपरामर्शादपि ‘ षङ्भिः ’ इति बहुवचनं संकलनाभि-
प्रायमेवेति गम्यते । एकैकस्मिन् ग्रहणपर्याये अंशुषट्कविधिपरं “ षङ्भिः पावयति ” इति । ब्राह्मणवाक्यमिति
तु मत्वा कात्यायनेनोक्तम्—“ षड्वा श्रुतिसामर्थ्यात् ”—(का. श्रौ. सू. ९ । ७९) इति “ अंशुभ्याम् ” इति हि मन्त्रे
द्विवचने षड्ङ्गम्, अंशुभ्यां ह्येनं पावयतीति तद्व्याख्यानं, ब्राह्मणवाक्यं च यथावस्थितमन्त्रार्थाविष्करणमात्रपरं; न तु
द्वित्वविधायकं, हीति च प्रसिद्धिर्मन्त्राभिप्रायविवक्षयैव । इत्थं मन्त्रलिङ्गाद्वित्वं, “ षङ्भिः ” इति विधिश्च्युत्या तु
बहुत्वम् । श्रुतिश्च लिङ्गाद्वलीयसी यथा “ कदाचनस्तरिरसि ” इति (वा. सं. ३ । ३४) ऐन्द्रया गार्हपत्यमुपतिष्ठत
इत्यत्र कात्यायनस्याभिप्रायः । “ षङ्भिः पावयति ” इति वाक्यस्य प्रथमकृतव्याख्यानमनुसृत्य आपस्तम्बेनाप्युक्तम् ।
“ अथ प्रतिप्रस्थातोपांशुपात्रं धारयन्नुपात्तानामुपरि द्वावंशू अन्तर्दधाति ” (आप. श्रौ. सू.) इति ॥ ३ ॥

आत्तानामंशूनां पुनरपि सोमे योजनविधानाय याज्ञिकानां जिज्ञासामवतारयति—तदाहुरिति । ‘ तत् ’
तस्मिन् अंशुविषये किञ्चित् ‘ आहुः ’ जिज्ञासन्ते याज्ञिकाः । ‘ यत् ’ यस्मात् कारणादुपांशुसोमरस आस्ते,
षड्भिरंशुभिः पूयते । अन्तर्दधामादिसोमास्तु दशापवित्रेण पूयन्ते न च तृतीयं पावनसाधनमस्ति । अत एते
अंशवः केन पूयन्त इति ॥ ४ ॥

उक्तप्रश्नस्योत्तरत्वेन समन्त्रकमुपनिवापं विदधाति—तानुपनिवपतीति । ‘ तान् ’ षडंशुन्तर्त्यामाद्यर्थे

स्वाहेति तदस्य स्वाहाकारेणैवांशवः पूता भवन्ति सुर्वं वाऽएष ग्रहः
सुर्वेषां हि सवनानां रूपम् ॥ ५ ॥

देवा ह वै यज्ञं तन्वानाः । (स्ते) तेऽसुररक्षसेभ्य आसङ्गाद्विभयां-
चक्रुस्ते होचुः सुंस्थापयाम यज्ञं यदि नोऽसुररक्षसान्यासजेयुः सुं-
स्थित एव नो यज्ञः स्यादिति ॥ ६ ॥

ते प्रातःसवनऽएव । सुर्वं यज्ञं सुमस्थापयन्नेतस्मिन्नेव ग्रहे यजुष्टः
प्रथमे स्तोत्रे सामतः प्रथमे शस्त्रऽऋक्तस्तेन सुंस्थितेनैवात ऊर्ध्वं यज्ञे-

(वा. सं. ७ । २) इति । तदस्य स्वाहाकारेणैवांशवः पूता भवन्ति । सर्वं वाऽएष ग्रहः ।
सर्वेषां हि सवनानां रूपम् ॥ ५ ॥

देवा ह वै यज्ञं तन्वानाः । तेऽसुररक्षसेभ्य आसङ्गाद्विभयाञ्चक्रुः । ते होचुः—संस्थापयाम यज्ञम्—
यदि नोऽसुररक्षसान्यासजेयुः, संस्थित एव नो यज्ञः स्यादिति ॥ ६ ॥

ते प्रातःसवनऽएव सर्वं यज्ञं समस्थापयन्—एतस्मिन्नेव ग्रहे यजुष्टः, प्रथमे स्तोत्रे सामतः, प्रथमे

सन्निहिते सोमे 'यत्ते' इत्यनेन मन्त्रेण क्षिपतीत्यर्थः । मन्त्रार्थस्तु—'हे सोम !' त्वदीयं 'यत्' 'नाम'
शत्रुभिः अदाम्यम् अतिरस्कार्यं 'जागृवि' जागरूकं हे 'सोम' 'तस्मै' सोमाय 'ते' तादृक्सोमनामधारणे
तुभ्यमिदं सोमांशुद्वयं 'स्वाहा' स्वाहुतमस्त्विति क्षेपे च सति तैरेवान्तर्धामादिसोमैः सह प्रक्षिप्तानामंशूनामपि
वसतीवरीसंसर्गोऽभिषवो दशापवित्रेण पवनमिति संस्कारा भविष्यन्ति, तदिदमाह—तदस्य स्वाहाकारेणैवां-
शवः पूता भवन्तीति । 'तत्' तथा सति 'अस्य' उपांशोरन्तर्धानार्थाः 'अंशवः' अपि स्वाहेति
क्रियते यस्मिन् प्रक्षेपे तेन प्रक्षेपेण पूता भवन्ति इति योजना ॥

उपांशोरन्तर्धानाय पृथगात्तानामंशूनां सवनत्रयसम्बन्धिनि सोमे पुनः प्रक्षेपे हेतुमाह—सर्वं वा इति ।
अयं 'ग्रहः' सकलसोमयागात्मकः, यतः सवनत्रयरूपमिह दृश्यते । अतः सवनत्रयात्मकैतद्ग्रहसम्बन्धिना-
मंशूनां सवनत्रयसम्बन्धिनि सोमे योजनमुचितमिति भावः । अस्य ग्रहस्य सवनत्रयात्मकत्वमभिषवविधिब्रह्मणे
स्पष्टीभविष्यति ॥ ५ ॥

उपांशुग्रहस्य सवनत्रयात्मकत्वं प्रातःसवनस्य सवनत्रयात्मकत्वनिदर्शनेन द्रढयितुमाख्यायिकामाह—देवा
ह वा इति । आ सायमनुष्टीयमाने यज्ञे असुरा राक्षसा ज्ञात्वा आसक्ताः सन्तो जन्तुरिति ॥ ६ ॥

प्रातःसवन एव सवनत्रयात्मकं यज्ञं समस्थापयन् । ऋग्यजुःसाममन्त्रैर्हिसवनत्रयात्मकं कर्म सम्पद्यते । अतः
प्रातःसवने उपांशुग्रहगतयजुर्मन्त्रैरेव यजुष्ट्याविशेषात् सवनान्तरवर्तियजुःसाध्यमपि कर्म सम्पन्नम् । एवं प्रथम-
स्तोत्रशस्त्रगताभ्यामृक्सामाभ्यामिति संग्रहेण संस्थिते एव तु द्वितीयतृतीयसवने पुनर्विस्तारेणान्वतिष्ठन्ति ॥

अत इदानीमपि तथा अतो यथा प्रातःसवनस्य सवनत्रयात्मकत्वम्, एवमुपांशुग्रहस्यापीति । असुराश्च
रक्षसि च 'असुररक्षसानि' "अनसन्तान्पुंसकाञ्छन्दसि" (पा. सू. ५ । ४ । १०३) इति

१—यत्त इत्यात्तान्तसोमे निदधाति । का. थो. सू. ९ । ८० । २—अस्मिन्नेव ब्राह्मणेऽष्टमां कण्डिकामारभ्य षोडशीकण्डिका-
पर्यन्तमित्यवगन्तव्यम् ।

नाचरन्त्सु एषोऽप्येतर्हि तथैव यज्ञः सुंतिष्ठतऽएतस्मिन्नेव ग्रहे यजुष्टः प्रथमे स्तोत्रे सामतुः प्रथमे शस्त्रोऽक्रतस्तेन सुश्रुंस्थितेनैवात ऊर्ध्वं यज्ञेन चरति॥ स वाऽअष्टौ कृत्वोऽभिपुणोति । (त्य) अष्टाक्षरा वै गायत्री गायत्रं प्रातः-सवनं प्रातःसवनमेवैतत्क्रियते ॥ ८ ॥

स गृह्णाति । वाचस्पतये पवस्वेति प्राणो वै वाचस्पतिः प्राण एष ग्रहस्तस्मादाह वाचस्पतये पवस्वेति वृणोऽअंशुभ्यां गुभस्तिपूत इति सोमांशुभ्यां ह्येनं पावयति तस्मादाह वृणोऽअंशुभ्यामिति गुभस्तिपूत इति पाणी वै गुभस्ती पाणिभ्यां ह्येनं पावयति ॥ ९ ॥

शस्त्रोऽक्रतः । तेनैवात ऊर्ध्वं यज्ञेनाचरन् । स एषोऽप्येतर्हि तथैव यज्ञः सन्तिष्ठते-एतस्मिन्नेव ग्रहे यजुष्टः, प्रथमे स्तोत्रे सामतः, प्रथमे शस्त्रोऽक्रतः । तेन संस्थितेनैवात ऊर्ध्वं यज्ञेन चरति ॥ ७ ॥

स वाऽअष्टौ कृत्वोऽभिपुणोति । अष्टाक्षरा वै गायत्री । गायत्रं प्रातःसवनम् । प्रातःसवनमेवैतत्क्रियते ॥ ८ ॥

स गृह्णाति । “ वाचस्पतये पवस्व ”-(वा. सं. ७ । १)-इति । “ वृणोऽअंशुभ्याम् ”-(वा. सं. ७ । १) इति । सोमांशुभ्यां ह्येनं पावयति । तस्मादाह-वृणोऽअंशुभ्यामिति । “ गुभस्तिपूतः ”-(वा. सं. ७ । १) इति । पाणी वै गुभस्ती । पाणिभ्यां ह्येनं पावयति ॥ ९ ॥

समासान्तः (टच्) । असुररक्षसानां तदासङ्गस्य च भयहेतुत्वेन “ भीत्रार्थानाम् ” (पा. सू. १।४।२९) इत्यपादानतयोभयत्र पञ्चमी ॥ ७ ॥

“ स प्रहरति त्रिभिपुणोति ” इति विहिताभिषवपर्यायत्रयमध्ये प्रथमपर्याये प्रहारसंख्याविशेषं विधत्ते-स वाऽअष्टौ कृत्वोऽभिपुणोतीति । ‘ अभिपुणोति ’ प्रहरति । संख्यासामान्येन प्रहारस्य गायत्र्यात्मकत्वात्तदात्मकप्रातःसवनरूपमेतत् कर्म सम्पन्नमित्यर्थः । प्रातिपदिकाद्विहितस्य (पा. सू. ९।४।१७) कृत्वसुचः पदादुत्पत्तिर्विभक्त्यलोपश्च छान्दसौ ॥ ८ ॥

बहिष्पवित्राद्गृह्णातीति विहितं ग्रहणं स गृह्णातीत्यनूद्य मन्त्रं विनियुज्य व्याचष्टे-स गृह्णाति वाचस्पतये पवस्व इत्यादिना गुभस्तिपूतः इत्यन्तेन मन्त्रेण । प्रथमपर्याये गृह्णातीत्यर्थः । मन्त्रं विभज्य क्रमेण व्याचष्टे-प्राणो वा इति । ‘ वै ’-शब्दः प्रसिद्धौ “ एष एव बृहस्पतिर्वाग्वै बृहती तस्या एष पतिस्तस्माद् बृहस्पतिः ” (वृ. उ. १ । ३ । २०) इति बृहस्पतिपदनिर्वचने वागात्मिकां बृहतीं प्रति प्राणस्य पतित्वाभिधानाद्वाचस्पतित्वं प्राणस्य प्रसिद्धम् । उपांशुपात्रे गतस्य च सोमरसस्य प्राणत्वं प्रागुक्तम् “ प्राणो ह वा अस्येति ” (श. प. ४ । १ । १ । १) हे सोमरस त्वं वाचस्पतित्वाय प्राणत्वाय पूतो भवेति मन्त्रमार्गायः ॥

द्वितीयभागं व्याचष्टे-वृणो अंशुभ्यामिति । वर्षति रसमिति वृषा सोमः, तस्य ‘ अंशुभ्यां गुभस्तिपूत इति ’ इति । अत्र पात्रधारणे पाण्योः करणत्वं तद्वाराऽन्तर्द्धानेन तु सोमांशोऽस्ति द्वारभेदादेकस्मिन्नपि पात्रे पाण्यो-रंशोश्च न विकल्पः ॥ ९ ॥

(त्य) अथैकादश कृत्वोऽभिषुणोति । (त्ये) एकादशाक्षरा वै त्रिष्टुप्त्रैष्टुभं माध्यन्दिनं सुवनं माध्यन्दिनमेवैतत्सवनं क्रियते ॥ १० ॥

स गृह्णाति । देवो देवेभ्यः पवस्वेति देवो ह्येषु देवेभ्यः पवते येषां भागोऽसीति तेषामु ह्येषु भागः ॥ ११ ॥

(गोऽ) अथ द्वादश कृत्वोऽभिषुणोति । द्वादशाक्षरा वै जुगती जागतं तृतीयसवनं तृतीयसवनमेवैतत्क्रियते ॥ १२ ॥

स गृह्णाति । मधुमतीर्न इषस्कृधीति रसमेवास्मिन्नेतद्दधाति स्वदयत्येवैनमेतद्देवेभ्यस्तस्मादेप हतो न पूयत्यथ यज्जुहोति सुंस्थापयत्येवैनमेतत् ॥ १३ ॥

अथैकादश कृत्वोऽभिषुणोति । एकादशाक्षरा वै त्रिष्टुप्, त्रैष्टुभं माध्यन्दिनं सवनम् । माध्यन्दिनमेवैतत्सवनं क्रियते ॥ १० ॥

स गृह्णाति । “ देवो देवेभ्यः पवस्व ”—(वा० सं० ७ । १) इति । देवो ह्येष देवेभ्यः पवते । “ येषां भागोऽसि ”—(वा० सं० ७ । १) इति । तेषामु ह्येष भागः ॥ ११ ॥

अथ द्वादश कृत्वोऽभिषुणोति । द्वादशाक्षरा वै जुगती, जागतं तृतीयसवनम्, तृतीयसवनमेवैतत् क्रियते ॥ १२ ॥

स गृह्णाति । “ मधुमतीर्न इषस्कृधि ”—(वा० सं० ७ । २) इति । रसमेवास्मिन्नेतद्दधाति । स्वदयत्येवैनमेतद्देवेभ्यः । तस्मादेप हतो न पूयति । अथ यज्जुहोति—संस्थापयत्येवैनमेतत् ॥ १३ ॥

द्वितीये ग्रहणपर्याये प्रहारसंख्याविशेषं विधत्ते—अथेति । संख्यासामान्येन प्रहारं त्रिष्टुवात्मकमाध्यन्दिनसवनमेवैतत् कर्म भवतीत्यर्थः ॥ १० ॥

द्वितीयग्रहणपर्याये मन्त्रं विनियुञ्जानः क्रमेण तद्भागौ व्याचष्टे—स गृह्णातीति । शुक्रप्रतिपदादितिथिषु चन्द्रस्यैकैककलावृद्धौ सोमलताया एकैकं पत्रमुत्पद्यते, कृष्णप्रतिपदादिषु चन्द्रस्यैकैककलाहासे सोमलताया एकैकं पत्रं निपततीति सुश्रुतोदौ प्रसिद्धम् । अतोऽयं सोमश्चन्द्रात्मकतया ‘ देवः ’ सा प्रसिद्धिर्हिंशन्ते वन्ते—देवो हीति । येषां भागोऽसीति । तेषामु ह्येष भाग इति । ‘ तेषां ’ देवानाम् ॥ ११ ॥

तृतीये ग्रहणपर्याये प्रहारसंख्याविशेषं विधत्ते—अथ द्वादश कृत्व इति । अत्रापि पूर्ववत्संख्यासामान्यात् तृतीयसवनात्मकत्वम् ॥ १२ ॥

तृतीयपर्याये ग्रहणमनूय मन्त्रं विनियुङ्क्ते—स गृह्णाति मधुमतीर्न इषस्कृधीति (का. श्रौ. सू. ९ । ७५) । हे ‘ सोम ’ त्वं ‘ नः ’ अस्माकम् ‘ इषः ’ अज्जानि ‘ मधुमतीः ’ माधुर्योपताः कुर्वित्यर्थः । अर्थाच्चमपि देवानामन्नात्मकः स्वादुर्भवेति गम्यते । तदाह—रसमेवास्मिन्नेतद्दधाति स्वदयत्येवैनमेतद्देवेभ्यस्तस्मादेप हतो न पूयतीति । एतन्मन्त्रावयम् । ‘ तस्मात् ’ स्वादुकरणात् अभिषुतो रसान्तरं नापद्यते ॥

गृहीतस्य सोमसस्य होमं विधत्ते—अथ यज्जुहोतीति । यत्र ‘ एतत् ’ होमाख्यं कर्म एतदुपांशुग्रह्यापारं परिपूरयत्येव अर्थाज्जुहुयादिति गम्यते ॥ १३ ॥

(द) अष्टावष्टौ कृत्वः । (त्वो) ब्रह्मवर्चसुकामस्याभिषुण्यादित्याहु-
रष्टाक्षरा वै गायत्री ब्रह्म गायत्री ब्रह्मवर्चसी हैव भवति ॥ १४ ॥

तच्चतुर्विंशतिं कृत्वोऽभिषुतं भवति । चतुर्विंशतिर्वै संवत्सरस्या-
र्धमासाः संवत्सरः प्रजापतिः प्रजापतिर्यज्ञः स यावानेव यज्ञो यावत्यस्य
मात्रा तावन्तमेवैतत्सुस्थापयति ॥ १५ ॥

पञ्च पञ्च कृत्वः । पशुकामस्याभिषुण्यादित्याहुः प्राङ्गाः पशवः पशून्
हैवावरुन्धे पञ्च वाऽऋतवः संवत्सरस्य संवत्सरः प्रजापतिः प्रजापति-
र्यज्ञः स यावानेव यज्ञो यावत्यस्य मात्रा तावन्तमेवैतत्सुस्थापयति
सोऽएषा मीमांसेवेतरं त्वेव क्रियते ॥ १६ ॥

अष्टावष्टौ कृत्वो ब्रह्मवर्चसुकामस्याभिषुण्यादित्याहुः । अष्टाक्षरा वै गायत्री, ब्रह्म गायत्री,
ब्रह्मवर्चसी हैव भवति ॥ १४ ॥

तच्चतुर्विंशतिं कृत्वोऽभिषुतं भवति । चतुर्विंशतिर्वै संवत्सरस्यार्धमासाः, संवत्सरः प्रजापतिः,
प्रजापतिर्यज्ञः, स यावानेव यज्ञो यावत्यस्य मात्रा तावन्तमेवैतत्सुस्थापयति ॥ १५ ॥

पञ्च पञ्च कृत्वः पशुकामस्याभिषुण्यादित्याहुः । प्राङ्गाः पशवः, पशून् हैवावरुन्धे । पञ्च वाऽऋतवः
संवत्सरस्य, संवत्सरः प्रजापतिः, प्रजापतिर्यज्ञः, स यावानेव यज्ञो यावत्यस्य मात्रा तावन्तमेवैतत्
संस्थापयति । सोऽएषा मीमांसेव । इतरं त्वेव क्रियते ॥ १६ ॥

अभिषेधे काम्यं संख्याविशेषमाह—अष्टावष्टौ कृत्वो ब्रह्मवर्चसुकामस्याभिषुण्यादित्याहुरिति । प्रति-
पर्यायमष्टवारमभिषुण्यादित्यर्थः । अत्र (पा. सू. ५ । ४ । १७) कृत्वसुचाऽभिषवस्यावृत्तय उच्यन्ते ।
आवृत्तिगता तु सङ्ख्याऽष्टाविति पदेन । उक्तसङ्ख्याया आवृत्तेः पर्यायत्रयसम्बन्धो वीक्ष्योच्यते । “ इत्याहुः ”
इति परोक्तिरप्याप्तविषयत्वाद्विधिपरैव । विधेयामष्टसंख्यां ब्रह्मवर्चसफलसम्बन्धप्रदर्शनेन स्तौति—अष्टाक्षरा वै
गायत्रीति । “ स मुखतस्त्रिवृतं निरममीत तमग्निदेवताऽन्वसृज्यत गायत्रीछन्दः ” (तै० सं० ७ । १ । १) इति
श्रुतेः । सगुणब्रह्मणः प्रजापतेर्मुखादुत्पन्नत्वाद्वायस्या ब्रह्मत्वम् “ गायत्री ब्रह्मवर्चसम् ” (तै. सं. ७ । १ । १ । ४)
इति श्रुतेः । गायत्र्यात्मकब्रह्मवर्चससम्बन्ध इत्यर्थः ॥ १४ ॥

पर्यायत्रयेऽप्यष्टसङ्ख्याविधिं प्रकारान्तरेण स्तौति—तच्चतुर्विंशतिं कृत्व इति । “ संवत्सरः प्रजापतेरात्मा ”
इति श्रुतेः संवत्सरस्य प्रजापत्यात्मकत्वम् । “ यज्ञो वै प्रजापतिः ” (तै. ब्रा. १ । ३ । १०) इति श्रुतेः प्रजा-
पतेर्यज्ञत्वम् । ‘अस्य’ यज्ञस्य ‘यावती’ परम्परया सम्बन्धिनी ‘मात्रा’ परिच्छेदिनी । चतुर्विंशतिसङ्ख्या तद्योगाद्
यावान्यज्ञः तावतः सकलस्यैव यज्ञस्यैतत् परिपूर्णमिति पर्यायत्रयगतैस्त्रिभिर्मिषुताऽऋतवश्चतुर्विंशतिसङ्ख्यानिष्पत्तेः
प्राशस्त्यमित्यर्थः ॥ १५ ॥

अभिषेधाद्वृत्तेषु फलान्तराय सङ्ख्यान्तरं विधत्ते—पञ्च पञ्च कृत्व इति । सङ्ख्याधीप्साकृत्वसुचो व्याख्याताः ।
पंक्तिगता पञ्चत्वसंख्यां प्रशंसति—प्राङ्गाः पशव इति । चतुर्भिः पादैरेकेन शिरसा च पञ्चसङ्ख्यायोगात्पञ्चा-
क्षरपंक्तिच्छन्दः सादृश्यात्पशूनां पंक्तत्वम् । तामेव पञ्चसंख्यामन्यथापि स्तौति—पञ्च वा ऋतव इति । हेमन्त-
शिशिरयोः समासेन ऋतूनां पञ्चत्वम् । इत्याहुरिति परोक्तिः सूचिताऽननुरूपा नैतत् स्वमतमिति प्रतीयते, तद्वि-

तं गृहीत्वा परिमार्ष्टि । नेद्व्यवश्चोतदिति तं नु सादयति प्राणो ह्यस्यैष
तुस्मादयमुसन्नः प्राणः संचरति यदीत्त्वभिचरेदुथैनं सादयेदमुष्य
त्वा प्राणुं सादयामीति तथा ह तुस्मिन्न पुनरस्ति युन्नानुसृजति तेनो
ऽअध्वर्युश्च युजमानश्च ज्योग्जीवतः ॥ १७ ॥

तं गृहीत्वा परिमार्ष्टि, नेद्व्यवश्चोतदिति । तं न सादयति, प्राणो ह्यस्यैषः । तस्मादयमुसन्नः
प्राणः संचरति । यदीत्त्वभिचरेद्, अथैनं सादयेत् । “ अमुष्य त्वा प्राणं सादयामि ”—
(का० श्रौ० सू० ९-८२) इति । तथा ह तुस्मिन्न पुनरस्ति, यन्नानुसृजति । तेनो अध्वर्युश्च
यजमानश्च ज्योग्जीवतः ॥ १७ ॥

शदमाह—सोऽएषा मीमांसैवेति । प्रशस्तविचारवचनो मीमांसाशब्दः । स चात्र विशेषणभूतां प्रशंसामेव लक्ष-
यति यथा “ नमस्तुङ्गं शिरस्तुवि ” इत्यत्र तुर्वेकसंयोगवाचिनो धातोरुपनः तुविशब्दः संयोगमात्रं लक्ष-
यति । अतस्त्रिष्वपि पर्यायेषु पञ्चत्वाष्टत्वयोः पशुब्रह्मवर्चसे फलमिति यत्परोक्त्या प्रतीयते न तत् फलं, किन्तु
तयोः सङ्ख्ययोः प्रशंसैव सत्यर्थः । तत् किं त्रिष्वपि पर्यायेषु अष्टत्वं पञ्चत्वं वाऽनुष्ठेयमेव नेत्याह—इतरं त्वेव
क्रियत इति । “ नेतराच्छन्दसि ” (पा० सू० ७ । १ । २६) इत्यदुडभावः । फलादितरसङ्ख्यासाम्यं सङ्ख्या-
वैषम्यकल्पेनानुष्ठेयमेवेत्यर्थः । अत एव तैत्तिरीयके—“ अष्टौ कृत्वोऽग्नेऽभिपुणोत्येषां विहितो द्वितीयस्तृतीयश्च ”
इति सङ्ख्यासाम्यं विधायैकादश कृत्वो द्वितीयं द्वादश कृत्वस्तृतीयमिति नित्यप्रयोगे संख्यावैषम्यं द्वैविध्यं
च तत्रैव प्रयोगे—“ अथो खत्वाहुरिति ”—वैकल्पिकपक्षान्तरत्वेन “ तस्मादष्टावष्टौ कृत्वोऽभिपुःत्र्यम् ” इति
संख्यासाम्यं विहितम् । अत एवापस्तम्बे “ अष्टौ कृत्वोऽग्नेऽभिपुणोत्येवं विहितो द्वितीयस्तृतीयश्च ” इति संख्या-
साम्यं विधाय तत्रैव “ अपि वैकादश कृत्वो द्वितीयमभिपुणोति द्वादश कृत्वस्तृतीयम् ” इति संख्यासाम्येन सह
संख्यावैषम्यं विकल्पितमाह । कात्यायनस्तु नित्ये प्रयोगे सङ्ख्यावैषम्यं विधाय सङ्ख्यासाम्यं काम्यमेवाह—
“ आसेचं निग्राभ्या, अष्टकृत्व एकादशकृत्वो द्वादशकृत्वः, सर्वे पञ्चवर्गाः पशुकामस्याष्टवर्गा ब्रह्मवर्चसकामस्य ”
इति (का. श्रौ. सू. १९ । ६९ । ७१) । अस्मिन् पक्षे ब्राह्मणे “ इत्याहुरिति परोक्तिकथनं नानूच्याभि-
प्रायं किन्तु सर्वेषामपि सम्मतत्वेन सङ्ख्यासाम्यस्य काम्यत्वं युक्तमेव इत्येवंपरम् । तमिमं परोक्त्यभिप्रायं
श्रुतिः स्वयमेव विवृणोति—सोऽएषा मीमांसैव इति । सा त्वेषा परोक्तिः ‘ मीमांसा ’ सर्वसंमत्या काम्यत्वस्य
प्रशंसैव न पुनरनुच्येत्यर्थः । अरुचित्वशङ्का तु तैत्तिरीयके नित्यत्वदर्शनात् । यदि सफलत्वेन प्रशस्तं सङ्ख्या-
साम्यं तत् किं सङ्ख्यावैषम्यमनुष्ठेयमेव; तत्राह—इतरं त्वेव क्रियते इति । इतरं सङ्ख्यावैषम्यं तु नित्यप्रयोगे
गुणफलमनपेक्षमाणैः क्रियत एवेत्यर्थः ॥ १६ ॥

प्रहणानन्तरकृत्यमाह—तं गृहीत्वा परिमार्ष्टि । तत्र प्रयोजनमाह—नेद्व्यवश्चोतदिति । अपरिमार्जने
रसो विश्वोतेत नेत् ततो महद्भयमित्यर्थः । नेदिति परिमये निपातः (निरु. १ । ३ । ९) यथा नेत्पा-
मानं मृत्युमन्वायानीति । व्यवश्चोतदिति “ छन्दसि छुङ्-लङ्-लिटः ” “ लिङ्थं लट् ” (पा. सू.
३ । ४ । ६-७) इति लिङ्थं हेतौ लट् । अनाद्यायाविश्चोतनप्रसङ्गाद्धेतोरित्यर्थः । ग्रहान्तरसाम्यादत्र

(तोऽ) अथोऽअप्येवैनं दध्यात् । (द) अमुष्य त्वा प्राणमुपि दधा-
मीति तथा ह तस्मिन्न पुनरस्ति यन्न सादयति तेनो प्राणान्न लोभयति ॥ १८ ॥

स वाऽअन्तरेव सन्त्स्वाहेति करोति । देवा ह वै विभयांचक्रुर्षड्वै नः
पुरैवास्य ग्रहस्य होमादसुररक्षसानीमं ग्रहं न हन्युरिति तमन्तरेव सन्तः
स्वाहाकारेणाजुहवुस्तु ॥ हुतमेव सन्तमग्नावजुहवुस्तुथोऽएवैनमेष एत-
दन्तरेव सन्त्स्वाहाकारेण जुहोति तु ॥ हुतमेव सन्तमग्नौ जुहोति ॥ १९ ॥

अथोऽअप्येवैनं दध्यात् । “ अमुष्य त्वा प्राणमपिदधामि ”—(का. श्रौ. सू. ९ । ८३)
इति । तथा ह तस्मिन्न पुनरस्ति, यन्न सादयति । तेनो प्राणान्न लोभयति ॥ १८ ॥

स वाऽअन्तरेव सन्त्स्वाहेति करोति । देवा ह वै विभयाञ्चक्रुः—यद्वै नः पुरैवास्य ग्रहस्य होमाद्
असुररक्षसानीमं ग्रहं न हन्युरिति । तमन्तरेव सन्तः स्वाहाकारेणाजुहवुः । तं हुतमेव सन्तमग्नाव-
जुहवुः । तथोऽएवैनमेष एतदन्तरेव सन्त्स्वाहाकारेण जुहोति । तं हुतमेव सन्तमग्नौ जुहोति ॥ १९ ॥

शङ्कितस्य सादृश्याविधानादेव सिद्धमभावं स्तुत्या द्रढयितुमनूय स्तौति—तं न सादयतीति । ‘ अस्य ’ प्रजा-
पत्यात्मकस्य ग्रहस्य ‘ एषः ’ सोमरसः ‘ प्राणः ’ इति काण्डादौ (श. ब्रा. ४ । १ । १) प्रसाधितम् । तां प्रसिद्धिं
‘ हि ’—शब्दो द्योतयति, ‘ तस्मात् ’ प्राणात्मकसोमरसानासादनात्, ‘ असन्नः ’ अन्तरे वा शीर्णः लोकानां ‘ प्राणः ’
बहिः ‘ सञ्चरति ’ इत्यर्थः । अभिचरतो मन्त्रविशिष्टं सादनमाह—यदीत्त्वंभिचरोदेति । ग्रहणमन्त्रेन ग्रहम्
‘ अविसृजन् ’ सादयन् । हे सोम ! अमुकनाम्नः शत्रोः प्राणरूपं त्वां विशीर्णमवसन्नं वा करोमीति मन्त्रार्थः ।
तादृक्सादनफलमाह—तथा ह तस्मिन्नेति । तथा कृते ‘ तस्मिन् ’ शत्रौ ‘ पुनः ’ स प्राणो न तिष्ठति किं
तु तत्रैव विशीर्यत्यवसीदति वा यतः पात्रं न विसृजति । विसृजति चेदवसन्नः श्वासो निर्गच्छेदपि तेन
शत्रोरवसादनेनैव निरुपद्रवत्वध्वर्युयजमानौ चिरञ्जीवतः ॥ १७ ॥

सादितस्य पात्रस्य समन्त्रकं पिधानमाह—अथो अपीति । अथो एनं ग्रहम् “ अमुष्य ” इत्यादिमन्त्रेण
‘ अपि दध्याद् ’ आच्छादयेत् ‘ एव ’ आच्छादने च ‘ तस्मिन् ’ प्राणो ‘ न ’ तिष्ठेत् । सादनापिधानयो-
रकरणे बाधकमाह—यन्न सादयतीति । ‘ न लोभयति ’ न विमोहयेत्, वा नाकुलीकुर्यादित्यर्थः ॥ १८ ॥

अभिचरता हि यत्तु प्राणा आकुलीकर्तव्याः इति विधत्ते—स वा अन्तरेवेति । हविर्द्धानमध्ये वर्तमान एव
सन्त्स्वाहा इत्युच्चरेदित्यर्थः । तथोच्चारणस्य प्रयोजनमाह—देवा ह वै विभयांचक्रुरित्यादिना । होमात्
प्रागसुररक्षसकर्तृकं ग्रहस्य विघातं परिहर्तुं देवा हविर्द्धानमध्ये स्थितमेव सोमं स्वाहाकारमात्रेण हुत्वा पश्चाद् हुतमेव
सन्तं ग्रहं “ स्वांकृतः ” (वा. सं. ७ । ३) इत्यादिमन्त्रेणान्नावजुहवुः । अत इदानीमपि तथा कुर्यादित्यर्थः ॥ १९ ॥

१—अभिचरन्सादयेदविसृजन्प्रमुष्य त्वा प्राणं सादयामीत्युदात्मित्यन्तर्यामम् । का. श्रौ. सू. ९ । ८३ ।

२—प्राणिना चापि दध्यात्तु त्वा प्राणमपिदधामीत्युदात्मित्यन्तर्यामम् । का. श्रौ. सू. ९ । ८३ ।

(त्यु) अथोपनिष्क्रामति । (त्यु) उर्वन्तरिक्षमुन्वेमीत्यन्तरिक्षं वाऽ-
अनु रक्षश्चरत्यमूलमुभयतः परिच्छिन्नं यथाऽयं पुरुषोऽमूल उभयतः
परिच्छिन्नोऽन्तरिक्षमनुचरत्येतद्वै यजुर्ब्रह्म रक्षोहा स एतेन ब्रह्मणाऽन्तरिक्ष-
मुभयमनाहुं कुरुते ॥ २० ॥

(तेऽथ) अथ वरं वृणीते । बलवद्ध वै देवा एतस्य ग्रहस्य होमं प्रेप्सन्ति
तेऽस्माऽएतं वरं सुमर्धयन्ति क्षिप्रे न इमं ग्रहं जुहवदिति तस्माद्भरं
वृणीते ॥ २१ ॥

अथोपनिष्क्रामति । “ उर्वन्तरिक्षमुन्वेमि ”—(वा० सं० ७. १. २) इति । अन्तरिक्षं वा
अनु रक्षश्चरत्यमूलमुभयतः परिच्छिन्नम् । यथाऽयं पुरुषोऽमूल उभयतः परिच्छिन्नोऽन्तरिक्षमनुचरति ।
एतद्वै यजुर्ब्रह्म रक्षोहा, स एतेन ब्रह्मणाऽन्तरिक्षमुभयमनाहुं कुरुते ॥ २० ॥

अथ वरं वृणीते । बलवद्ध वै देवा एतस्य ग्रहस्य होमं प्रेप्सन्ति । तेऽस्माऽएतं वरं सुमर्धयन्ति
क्षिप्रे न इमं ग्रहं जुहवदिति । तस्माद् वरं वृणीते ॥ २१ ॥

स्वाहाकारोच्चारणानन्तरं हविर्धाननिर्गमनमाह—अथोपनिष्क्रामतीति । तत्र मन्त्रमाह—उर्वन्त-
रिक्षमुन्वेमीति । विस्तीर्णनान्तरिक्षपथेनाहमाहवनीयं गच्छामि, न भूपथेनाहमाहवनीयं गच्छामि, न भूपथेन
इति मन्त्रार्थं भावयन् गच्छेत् । तथा भावने कारणमाह—अन्तरिक्षं वा इति । मूले भूलोकेन, अग्रे च स्वर्ग-
लोकेनेति ‘ उभयतो ’ लोकद्वयेन परिच्छिन्नेन अमूलेन भुवं ‘ रक्षश्चरति ’ इति प्रसिद्धम् । तृतीयादौ कर्मप्रव-
क्षेनेनानुपयोगात् स्पृशन् अन्तरिक्षमिति द्वितीया । येनोक्तरूपेणान्तरिक्षपथेन ‘ अयं पुरुषश्चरति ’ । तत्र मन्त्रा-
त्मकमिदं ‘ यजुः ’ रक्षोजातिं हन्ति । तथा सति ‘ सः ’ अध्वर्युर्नाष्ट्राणां रक्षसामभावेन ‘ अन्तरिक्षमभयं ’
‘ कुरुते ’ इत्यर्थः । वीप्साथस्य यथाशब्देनैवाभिधानात् “ नित्यवीप्सयोः ” (पा० सू० ८. १. १४ ।)
इति न द्विर्भावः । सादृश्ये च यथार्थं नित्यस्याव्ययीभावश्छान्दसः (पा० सू० २. १. १. ७) । पुरुषरूप-
स्यामूलत्वमुभयतः परिच्छेदश्च भावनामात्रसिद्धादपि तादृगन्तरिक्षपथेन गमनाद्दृष्टस्य चान्तरिक्षभागस्याधोभाग-
तथा मूलत्वम् । वृक्षादेरधोभागो हि मूलम्, उपरिभागश्चाग्रमिति ॥ २० ॥

वरवरणं विभ्रत्ते—अथ वरं वृणीत इति । निष्क्रमानन्तरं वरप्रार्थनाहेतुमाह—बलवद्ध वै देवा इति । ‘ एतस्य ’
उपांशुतोमरसस्य ‘ होमं ’ ‘ देवाः ’ अत्यन्तमिच्छन्ति । इत्थम् ‘ अस्मै ’ अध्वर्यवे तं यजमानार्थं वृतं वरं समृद्धं
कुर्वन्ति । समृद्धयतां च देवानामयमाशयः—समृद्धिमभिलक्ष्यन्यजमानोऽध्वर्यवे वरं ददातु, दत्तवरश्चाध्वर्युस्तुष्टः
सन् अस्माकम् ‘ इमं ’ उपांशुग्रहमसुरसमागमात्प्रागेव त्वरया जुहोत्विति । देवानां च त्वराकारणं सवन-
त्रयात्मके अस्मिन् यज्ञे असुरसमागमात्प्राक् क्षिप्रं हुते सति संपूर्णो यज्ञो नः सम्पन्नः स्यादिति यस्मादेवकृतां
समृद्धिमिच्छन् यजमानोऽवश्यं दास्यति । तस्मादध्वर्युवरं वृणीते ॥ २१ ॥

१-स्वाहेत्युक्त्वोर्वन्तरिक्षमिति निष्क्रमणम् । का. धौ. सू. ९. ८४। २-अत्र प्रकरणेऽव्ययीभावस्यानुपलभ्यमानत्वाद्वाच्यकाराणां
समासविधारो न संगच्छते । ३-वरं वृत्वा ददाति च । का. धौ. सू. ९. ८६। ४-ग्रहे इति क्र० पा० ।

स जुहोति । स्वांकृतोऽसीति प्राणो वाऽअस्यैष ग्रहः स स्वयमेव कृतः स्वयं जातस्तस्मादाह स्वांकृतोऽसीति विश्वेभ्य इन्द्रियेभ्यो दिव्येभ्यः पार्थिवेभ्य इति सर्वाभ्यो ह्येष प्रजाभ्यः स्वयं जातो मनस्त्वाऽङ्घ्रिति प्रजापतिर्वै मनः प्रजापतिष्वाऽश्रुतामित्येवैतदाह स्वाहा त्वा सुभव सूर्यायेति तद्वरं स्वाहाकारं करोति पुरां देवताम् ॥ २२ ॥

(म) अमुष्मिन्वाऽएतमहौषीत् । (घ) यु एष तपति सर्वं वाऽएष तदेनं सुव्यस्यैव परार्धं करोत्यथ यद्वरां देवतां कुर्यात्पुरं स्वाहाकारं स्यादु हैवामुष्मादादित्यात्पुरं तस्माद्वरं स्वाहाकारं करोति पुरां देवताम् ॥ २३ ॥

स जुहोति । “ स्वांकृतोऽसि ”—(वा. सं. ७ । ३) इति । प्राणो वाऽअस्यैष ग्रहः । स स्वयमेव कृतः, स्वयं जातः । तस्मादाह स्वांकृतोऽसीति । “ विश्वेभ्य इन्द्रियेभ्यो दिव्येभ्यः पार्थिवेभ्यः ”—(वा. सं. ७ । ३) इति । सर्वाभ्यो ह्येष प्रजाभ्यः स्वयं जातः । “ मनस्त्वाऽङ्घ्रि ”—(वा. सं. ७ । ३) इति । प्रजापतिर्वै मनः, प्रजापतिष्वाऽश्रुतामित्येवैतदाह । “ स्वाहा त्वा सुभव सूर्याय ”—(वा. सं. ७ । ३) इति । तद्वरं स्वाहाकारं करोति, पुरां देवताम् ॥ २२ ॥

अमुष्मिन् वाऽएतमहौषीद् य एष तपति । सर्वं वाऽएषः । तदेनं सर्वस्यैव परार्धं करोति । अथ यद् अवरां देवतां कुर्यात्, परं स्वाहाकारम् । स्यादु उ हैवामुष्मादादित्यात्परम् । तस्माद्वरं स्वाहाकारं करोति, पुरां देवताम् ॥ २३ ॥

समन्त्रकं होमं विधत्ते—स जुहोतीत्यादिना । तत्र “ स्वांकृतः ” इत्यादिः, “ सूर्याय ” इत्यन्तो मन्त्रः । तं चतुर्धा विभज्य प्रथमं भागं व्याख्यातुमाह—“ स्वांकृतोऽसीति । व्याचष्टे—प्राणो वा इति । ‘ अस्य ’ सोमयागस्य सम्बन्धी ‘ एषः ’ उपांशुग्रहः गृह्यत इति व्युत्पत्त्या सोमरसः, स प्राणो वै । “ स प्रजापतिस्तस्यैष प्राणः ” इति हि प्रागुक्तम् (श. प. ४ । १ । १ । २) । प्राणश्च हिरण्यगर्भः परं ब्रह्म तच्च कर्त्रन्तराभावात् स्वात्मनैव कृतम् । श्रूयते हि—“ तदात्मानं स्वयमकुरुतः ” (तै. उ. आ. व. अनु. ७) इति । स्वात्मना कृतं स्वयं जातमेव । स्वयंकृत इत्यत्र छान्दसेयलोपे सवर्णदीर्घत्वे च स्वाङ्कृत इति जातम् । द्वितीयं भागमाह—विश्वेभ्य इति । व्याचष्टे—सर्वाभ्यो ह्येष प्रजाभ्यः स्वयं जात इति । दिव्यानि यानि देवानामिन्द्रियाणि पार्थिवानि च मनुष्याणां तेषां तृप्त्यर्थः सोम इति । “ वाग्देवी जुषाणा सोमस्य तृप्यतु— ” इति (वा. सं. ८ । ३७) मन्त्रे प्रसिद्धः । सा प्रसिद्धिः ‘ हि ’—शब्देनोच्यते । तृतीयमाह—मनस्त्वाऽङ्घ्रिति । व्याचष्टे—प्रजापतिर्वै मन इति । ‘ मन इव हि प्रजापतिः ’ इति श्रुत्यन्तरान्मनसः प्रजापतित्वम् । चतुर्थमाह—स्वाहा त्वा सुभव सूर्यायेति । तं व्याचष्टे—तद्वरं स्वाहाकारमिति । अग्नये स्वाहेत्यादिषु हि मन्त्रेषु प्रथमं देवतापदं, चरमं च स्वाहापदम्, इह तु तद्विपरीत्यं, तत्रायं हेतुः ‘ य एषः ’ सूर्यः ‘ तपति ’ सर्वात्मको हि सः, ‘ अमुष्मिन् ’ सूर्ये एष उपांशुग्रहो हूयते एष च परार्द्धतया सर्वस्योपरि व्यवहर्तव्यः, स्वाहाकारे पुनरुपरि प्रयुज्यमाने स व्यवहारो न स्यादिति ।

(मु) अथ हुत्वोर्ध्वं ग्रहमुन्मार्ष्टि । पुराञ्चमेवास्मिन्नेतत्प्राणं दधात्यथो-
त्तानेन पाणिना मध्यमे परिधौ प्राणुपमार्ष्टि पुराञ्चमेवास्मिन्नेतत्प्राणं दधाति
देवेभ्यस्त्वा मरीचिपेभ्य इति ॥ २४ ॥

(त्य) अमुष्मिन्वाऽएतं मण्डलेऽहौषीत् । (व्य) यु एष तपति तस्य
ये रश्मयस्ते देवा मरीचिपास्तानेवैतत्प्रीणाति तुऽएनं देवाः प्रीताः स्वर्गं
लोकमभिवहन्ति ॥ २५ ॥

तस्य वा ऽएतस्य ग्रहस्य । नानुवाक्याऽस्ति न याज्या तं मन्त्रेण जुहो-

अथ हुत्वोर्ध्वं ग्रहमुन्मार्ष्टि, पुराञ्चमेवास्मिन्नेतत्प्राणं दधाति । अथोत्तानेन पाणिना मध्यमे
परिधौ प्राणुपमार्ष्टि, पुराञ्चमेवास्मिन्नेतत्प्राणं दधाति । “ देवेभ्यस्त्वा मरीचिपेभ्यः ”-
(वा० सं० ७ । ३) इति ॥ २४ ॥

अमुष्मिन्वाऽएतं मण्डलेऽहौषीत्, य एष तपति । तस्य ये रश्मयः । ते देवा मरीचिपास्तानेवै-
तत्प्रीणाति । तुऽएनं देवाः प्रीताः स्वर्गं लोकमभिवहन्ति ॥ २५ ॥

तस्य वाऽएतस्य ग्रहस्य नानुवाक्याऽस्ति । न याज्या । तं मन्त्रेण जुहोति । एतेनो हास्यैषोऽनु-
वाक्यवान्भवति, एतेन याज्यवान् । अथ यद्यभिचरेत्, योऽस्यांशुराश्लिष्टः स्याद्-बाह्वीर्वा, उरासि
इत्थं च हे उपांशुसोमदेव ! मनुष्याणां सर्वेन्द्रियतृप्त्यर्थं प्राणात्मकतया त्वं स्वात्मनैव निर्मितोऽसि अतः सर्वे-
न्द्रियसहकारी मनोरूपः प्रजापतिरपि ‘ त्वा ’ त्वाम् व्याप्नोतु । हे शोभनजन्मन् ! सोम जुहोमि त्वां सूर्यायेति
मन्त्रार्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥

होमानंतरं कर्तव्यं विधत्ते-अथ हुत्वोर्ध्वं ग्रहमुन्मार्ष्टि । होमोत्तरकाले ‘ अथ ’ अनन्तरमविलम्बमानः
ऊर्ध्वमुखत्वेन स्थितं ‘ ग्रहं ’ मूलत आरभ्याप्रपर्वन्तं गृह्यादित्यर्थः । होममार्जनयोः पौर्वापर्यं क्त्वाप्रत्ययेनोच्यते, तच्च
तयोः कालव्यवधानेऽपि भवति, तथा मा भूदित्यव्यवधानम् ‘ अथ ’-शब्दार्थः । मार्जनस्योन्मुखतां स्तौति-पुराञ्च-
मेवास्मिन्नेतत्प्राणं दधातीति । ‘ एतत् ’ उन्मार्जनम् ‘ अस्मिन् ’ यजमाने ‘ प्राणम् ’ अप्रतिबद्धोर्ध्वसञ्चारं
करोति । उन्मार्जनानंतरं कर्तव्यं विधत्ते-अथोत्तानेनेति । ‘ प्राक् ’ प्राणपवर्गं तिर्यङ् मृज्यात् । स्तौति-
पुराञ्चमेवेति । उन्मुखस्य प्राणस्य बहिःसञ्चारप्रतिबन्धनिरसनमुपमार्जनस्य फलम् । तत्र मन्त्रं विधत्ते-देवे-
भ्यस्त्वा मरीचिपेभ्य इतीति ॥ २४ ॥

व्याचष्टे-अमुष्मिन्वा इति । ‘ य एषः ’ आदित्यः ‘ तपति ’ अमुष्मिन् ‘ मण्डलरूपेण स्थिते ‘ एतम् ’
उपांशुम् ‘ अहौषीत् ’ “ स्वाहा त्वा सुभव सूर्याय ” इति । तत्सम्बन्धिनो ‘ ये ’ रश्मयः ‘ देवाः ’ ते
मरीचय एव सन्तः संकृतिरित्यादयो याज्यान् भिन्नन्तीति ‘ मरीचिपाः । ‘ एतत् ’ मध्यमपरिधौ सोमलेपस्योप-
मार्जनं ‘ तान् ’ देवान् ‘ प्रीणायेव ’ ‘ प्रीताश्च ’ ‘ ते ’ ‘ एनं ’ यजमानं ‘ स्वर्गं ’ प्रापयन्ति । श्रुती-
“ देवेभ्यः ” इत्यादिमार्जनमन्त्रः ॥ २५ ॥

“ स्वाहुतः ” इत्यादिहोममन्त्रमधुना स्तौति-तस्य वा एतस्य ग्रहस्येति । शुक्रामन्ध्यादिप्रह-
होममन्त्रो हि सः प्रथमः, संकृतिरित्यादयो याज्यानुवाक्ये अपेक्षन्ते । “ स्वाहुतः ” इत्याद्युपांशुहोम-

त्येतुनो हास्यैषोऽनुवाक्यवान्भुवत्येतुन याज्यवानथ युद्यभिचरेद्योऽस्याथ-
शुगश्चिष्टः स्याद्वाहोर्वोरसि वा वाससि वा तं जुहुयाद्देवाथंशो यस्मै
त्वेडे तत्सत्यमुपरिपुता भङ्गेन हतोऽसौ फट्ति यथा ह वै हन्यमानाना-
मपधावेदेवमेपोऽभिषूयमाणानां स्कन्दति तथा ह तस्य नैव धावन्नाप-
धावत्परिशिष्यते यस्माऽएवं करोति तं सादयति प्राणाय त्वेति प्राणो
ह्यस्यैषः ॥ २६ ॥

(षु द) दक्षिणार्धे हैके सादयन्ति । (न्त्ये) एतां ह्येष दिशमनु संचरतीति

वा, वाससि वा, तं जुहुयात् । “ देवांशो यस्मै त्वेडे तत्सत्यम् । उपरिपुता भङ्गेन हतो-
ऽसौ फट् ”— (वा. सं. ७ । ३) इति । यथा ह वै हन्यमानानामपधावेद्, एवमेपोऽभिषूयमा-
णानां स्कन्दति । तथा ह—तस्य नैव धावन्नापधावत्परिशिष्यते । यस्माऽएवं करोति तं सादयति ।
“ प्राणाय त्वा ”— (वा० सं० ७ । ३ ।) इति । प्राणो ह्यस्यैषः ॥ २६ ॥

दक्षिणार्धे हैके सादयन्ति—एतां ह्येष दिशमनु संचरतीति । तद् तथा न कुर्यात् । उत्तरार्धेऽए-

मन्त्रस्तु याज्यानुवाक्ये अनपेक्ष्य तत्कृत्यमपि स्वयमेव करोतीति प्रशस्त इत्यर्थः । अस्य मन्त्रस्य सम्बन्धी ‘ एषः ’
ग्रहः ‘ एतेन ’ एव मन्त्रेणोभयवान् भवति । ‘ अनुवाक्यवान् याज्यवान् ’ इति । “ उवापोः संज्ञाछन्दसो-
र्वहुलम् ” (पा० सू० ६ । ३ । ६३) इति आपो ह्रस्वत्वम् । अभिचरतो बाह्यादिल्लिष्टांशुहोममाह—यद्यभिचरे-
दिति । तत्र होममन्त्रः । “ देवांशो यस्मै त्वेडे तत् सत्यमुपरिपुता भङ्गेन हतोऽसौ फट् ” इति । हे ‘ देवांशो ’
हे सोमांशो । ‘ यस्मै ’ शत्रुवधाय ‘ त्वा ’ त्वाम् ‘ ईडे ’ स्तुवे ‘ तद् ’ वधकर्म ‘ सत्यम् ’ अस्तु
‘ भङ्गेन ’ अभिषवामर्देन ‘ उपरिपुता ’ उपरिभावाय वाऽऽगतेन त्वया ‘ असौ ’ एतन्नामा शत्रुः ‘ हतः ’ सन्
‘ फट् ’ विशीर्यताम् । “ जिफला विशरणे ” (धा. पा. ११८) इत्यस्य किपि लङ्योरभेदश्छान्दसः । अभि-
चारे स्वाहाकारस्य स्थाने ‘ फट् ’ इति प्रयुज्यत एव । “ वषट्त्वदये षडुच्चाटे फट् द्वेष्ट्ये पौष्टिके स्वधा ”
इति वचनात् । एतन्मन्त्रकरणकं विहितं होमं स्तौति— यथा ह वा इति । ‘ हन्यमानानां ’ शत्रूणां मध्ये
‘ यथा ’ यः कश्चिदेकः ‘ अपधावेत् ’ पलायेत तद्वत् ‘ अभिषूयमाणानां ’ सोमांशूनां मध्ये ‘ एषः ’ बाह्यादि-
लगांशुः ‘ स्कन्दति ’ अपगच्छति ‘ यस्मै ’ पुनर्यजमानाय ‘ एवम् ’ उक्तमन्त्रकं स्कन्दांशुहोमं करोति
‘ अस्य ’ यजमानस्य तथा होमदेवते अभिषुते । सोमे स्थितो वा एवमपधावन्वा कोप्यंशुर्न परिलिष्यत
इति । खरे सादनं विधत्ते—तं सादयेतीति । तत्र मन्त्रः—प्राणाय त्वेति । ‘ प्राणाय ’ ‘ त्वा ’ त्वां साद-
यामि इति शेषः । व्याचष्टे—प्राणो ह्यस्यैष इति । ‘ अस्य ’ सोमयागस्य ‘ एषः ’ उपांशुग्रहः प्राणो हि
प्राणुक्तस्य रसस्य धारणात् अतस्तत्सादनस्य प्राणनार्थता मन्त्रेणोच्यते इति हि शब्दः ॥ २६ ॥

विहितस्य सादनस्योत्तरार्धं स्थानं विधातुं मतान्तरमनूय निरस्य स्वाभिमतं दधाति—दक्षिणार्धे हैके साद-
यन्तीति । ‘ एके ’ याज्ञिका होमानन्तरमेतं ग्रहं खरस्य दक्षिणभागे ‘ सादयन्ति ’ तत्रोपपत्तिं च ते कथ-
यन्ति ग्रहणात् प्राक् खरे पात्राणामासादनकाले ‘ एषः ’ ग्रह उपांशुपात्रमुत्तरादाग्नीध्रमण्डपादासादनाय खरं

१—व्वासवरोबाहुषु छिष्टम् २—शुमभिचरन् जुहुयाद्देवा ३—शाविति । का. ध्रौ. सू. ९ । ८९ । २—प्राणाय त्वेति पात्रसादनम् ।
का. ध्रौ. सू. ९ । ९१ ।

तदु तथा न कुर्यादुत्तरार्धं ऽपुनैव ॥ सादयेन्नो ह्येतस्या आहुतेः काचन पराऽस्ति तथं सादयति प्राणाय त्वेति प्राणो ह्यस्यैषः ॥ २७ ॥

(षोऽथो) अथोपांशुसवनमादत्ते । तं न दशाभिर्न पवित्रेणोपस्पृशति यथा ह्यद्भिः प्रणितमेवं तद्यद्यथं शुगश्छिष्टः स्यात्पाणिनैव प्रध्वथं-स्योदश्चमुपनिपादयेन्नानाय त्वेति व्यानो ह्यस्यैषः ॥ २८ ॥

इति प्रथमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥ १ ॥ १ ॥

वैनं सादयेत् । नो ह्येतस्या आहुतेः काचन पराऽस्ति । तं सादयति । “ प्राणाय त्वा ”—(वा० सं० ७ । ३) इति । प्राणो ह्यस्यैषः ॥ २७ ॥

अथोपांशुसवनमादत्ते । तं न दशाभिर्न पवित्रेणोपस्पृशति । यथा ह्यद्भिः प्रणितमेवं तत् । यद्यंशुगश्छिष्टः स्यात्, पाणिनैव प्रध्वंस्यादंश्चमुपनिपादयेत् । “ व्यानाय त्वा ”—(वा० सं० ७ । ३) इति । व्यानो ह्यस्यैषः ॥ २८ ॥ इत्युपांशुग्रहः ।

प्रत्यानीयमानम् ‘ एतां ’ दक्षिणां दिशम् ‘ अनुस्मरति ’ गच्छतीति । तथा चापस्तम्बः—“ दक्षिणेंऽश उपांशुपात्रम् ” इति । ‘ तत् ’ तु सादनं ‘ तथा ’ दक्षिणांशे ‘ न कुर्यात् ’ इति परमतं निरस्य उत्तरभाग एवैनं ग्रहं सादयेदिति स्वमतविधिः । विहितमुत्तरार्द्धं स्तौति—नो ह्येतस्या-इति । ‘ एतस्याः ’ उपांशुसोमाहुतेः “ परा ” प्रशस्ता ‘ न ’ काचिदाहुतिः ‘ अस्ति ’ । सवनत्रयात्मिका होयमित्युक्तम् । अतस्तदीयपात्रासादनस्य उत्तरभागो युक्तः, सोऽपि तर्हि प्रशस्तः “ तस्मादुत्तरार्द्धेस्तेजस्वितरः ” इति श्रुतेः । सादने विहितं मन्त्रं स्तोतु-मनुवदति—तं सादयति प्राणाय त्वेति । स्तौति—प्राणो ह्यस्यैष इति । यतः ‘ अस्य ’ पात्रस्य सम्बन्धी ‘ एषः ’ सोमः ‘ प्राणः ’ । अतोऽस्यानेन मन्त्रेण सादनं प्रशस्तमित्यर्थः ॥ २७ ॥

उपांशुसवनमादानं विधत्ते—अथोपांशुसवनमादत्ते इति । उपांशुग्रहसादनानन्तरमुपांशुसवनं प्रावाणमाददीत । सोमलेपापनोदाय प्रसक्तं दशापवित्रेणोपस्पृशं निषेधति—तं न दशाभिरिति । पवनसाधनेन वस्त्रेण तद्दशाभिर्वा सोमलेपापनोदाय ‘ तं ’ पाषाणं ‘ न ’ उन्मृश्यात् । तत्रानुपपत्तेश्च कारणमाह—यथा ह्यद्भिः प्रणितमेवमिति । ‘ प्रणितं ’ प्रक्षालितं—“ गिजिर् शौचपोषणयोः ”—(आ. पा. जु. प. ११) “ उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य ” (पा. सू. ८ । ४ । १४) इति णत्वम् । यथा शुद्धयर्थं जलेन क्षालितं वस्तु जललेपापनो-दाय न पुनर्जलान्तरेण क्षाल्यते । जललेपस्य शुद्धत्वात् । ‘ एवं ’ सोमशेषलितं ‘ तद् ’ प्रावस्वरूपम् । सोम-शेषस्यापि पवित्रत्वादित्यर्थः । तत् किं सोमशेषकवद्प्राणि लभः सोमांशुरपि नापनेयः ? अपनीय वा स प्राणः सकाशादासादनीयस्तत्राह—यद्यंशुरिति । उपर्यन्तर्यामिग्रहोत्तरदासादनोत्तरकाले सादितयोरुपांश्वन्तर्यामयो-र्मध्ये उदाग्नं स्थापयेत् । तथा च कात्यायनः—“ उपांशुसवनं पाणिना प्रमुञ्च्योदश्च व्यानाय त्वेति संस्पृष्टम्, उपविष्टयोः ” (का. श्रौ. सू. ९ । ९२, ९३) इति ‘ उपविष्टयोः ’ सादितयोरुपांश्वन्तर्यामयोर्मध्ये तदुभयसंस्पृष्ट मिति सूत्रार्थः । प्रावसादने मन्त्रः—“ व्यानाय त्वा ” इति । हे प्रावन् ! यज्ञस्य ‘ व्यानाय ’ व्यापाराय त्वामिह सादयामि । व्याचष्टे—व्यानो ह्यस्यैष इति । प्राणापानात्मकग्रहद्वयसन्धौ वर्तमानत्वाद्वा प्राणो व्यानत्वम् । तदुभयसन्धौ वर्तमानस्य व्यानत्वप्रसिद्धेः “ अथ यः प्राणापानयोः सन्धिः स व्यानः ” इति छन्दोगोपनिषदि (छां. उ. १ । ३ । ३) स्थितिं ‘ हि ’ शब्द आह ॥ २८ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये चतुर्थकाण्डे

प्रथमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ ४—१—१ ॥

प्राणो ह वाऽअस्योपांशुः । (व्या) व्यानु उपांशुसवन उदान एवान्तर्धामः ॥ १ ॥

(श्रु) अथ यस्मादन्तर्यामो नाम । यो वै प्राणः स उदानः स व्यानस्तमेवास्मिन्नेतत्पराश्रं प्राणं दधाति यदुपांशुं गृह्णाति तमेवास्मिन्नेतत्प्रत्यञ्चमुदानं दधाति यदन्तर्यामिं गृह्णाति सोऽस्यायमुदानोऽन्तरात्मन्यतस्तद्यदस्यैषोऽन्तरात्मन्यतो यद्वैनेनेमाः प्रजा यतास्तस्मादन्तर्यामो नाम ॥ २ ॥

तुमन्तः पवित्राद्गृह्णाति । प्रत्यञ्चमेवास्मिन्नेतदुदानं दधाति सोऽस्यायमुदानोऽन्तरात्मनिहत एतेनो हास्याप्युपांशुरन्तः पवित्राद्गृहीतो भवति

अन्तर्यामिग्रहः ।

प्राणो ह वाऽअस्योपांशुः, व्यान उपांशुसवनः, उदान एवान्तर्धामः ॥ १ ॥

अथ यस्मादन्तर्यामो नाम । यो वै प्राणः स उदानः स व्यानः । तमेवास्मिन्नेतत्पराश्रं प्राणं दधाति; यदुपांशुं गृह्णाति—तमेवास्मिन्नेतत्प्रत्यञ्चमुदानं दधाति यदन्तर्यामिं गृह्णाति । सोऽस्यायमुदानोऽन्तरात्मन्—यतस्तद्यदस्यैषोऽन्तरात्मन्—यतः । यद्वाएनेनेमाः प्रजा यताः तस्मादन्तर्यामो नाम ॥ २ ॥ तुमन्तः पवित्राद्गृह्णाति । प्रत्यञ्चमेवास्मिन्नेतदुदानं दधाति । सोऽस्यायमुदानोऽन्तरात्मन्

विधास्यमानस्य ग्रहस्य अन्तर्यामताव्युत्पादनाद्योदानतामन्तर्यामसहचारिणोरुपांशुपांशुसवनयोः प्राणव्यानात्मकत्वेन समर्थयते—प्राणो ह वाऽअस्योपांशुरिति । उदानस्य प्राणव्यानसाहित्यवदुपांशुपांशुसवनसाहित्यादन्तर्यामस्योदानात्मकतेत्यर्थः ॥ १ ॥

उदानात्मकस्याप्यन्तर्यामग्रहस्य कथमेतन्नामेति समर्थयितुं पृच्छति—अथ यस्मादन्तर्यामो नामेति । यस्मात् शब्दप्रवृत्तिनिमित्तात् ‘अन्तर्यामः’ इति ‘नाम’ भवति किं तदित्यर्थः । ततः समर्थयते—यो वै प्राणः स उदान इति । प्राण एक एव हि सन् प्रवृत्तिभेदात् प्राणोदानव्याननामभिर्व्यवहियते । तत्र परागं वृत्तिः प्राणस्तदात्मकोपांशुग्रहणेन यथा पराङ्प्रतिवद्भ्रसंखारो निधीयते । एवं प्रत्यग्वृत्तिरुदानस्तदात्मकान्तर्यामग्रहणेन अन्तर्निधीयते । निहितश्चान्तर्नियम्यते यतोऽन्तर्नियम्यते अत उदानस्यान्तर्याम इति नाम । उदानात्मकत्वाच्च ग्रहस्यापि तन्नाम । एवमन्तर्धम्यत इति कर्मसाधनोऽन्तर्यामशब्दो व्युत्पादितः । ‘यद्वा’ अनेनोदानेन अन्तर्वर्त्तमानेन सता ‘इमाः’ ‘प्रजाः’ यथा न म्रियन्ते तथा नियमिताः । अतोऽन्तर्नियम्यतेऽनेनेति करणसाधनं वोदानस्यान्तर्यामनाम, उदानात्मतया च ग्रहस्येत्यर्थः ॥ २ ॥

तस्य ग्रहणं विधत्ते—तुमन्तः पवित्राद्गृह्णातीति । ‘तम्’ अन्तर्यामनामकं सोमरसं दशापवित्रस्यान्तःप्रदेशाद्वारारूपेण स्रवन्तं गृह्णीयात् । अन्तःपवित्रादित्येतत्तौति—प्रत्यञ्चमेवास्मिन्निति । अन्तर्यामसोमस्य यदेतदन्तःपवित्रदेशप्रापणम्, एतदुदानस्य सर्वस्मिन् जने प्रत्यङ्मुखतया स्थापनं भवति । अतः ‘अयमुदानः’ सर्वजनस्य शरीरमध्ये निहितो दृश्यते । अन्तर्यामस्यान्तःपवित्रदेशमन्यथा स्तौति—एतेनो हास्येति ।

समानु॒ं ह्येते॒शुदुपा॒ंश्वन्तर्यामौ॑ प्राणोदानौ ह्येतेनो ह्यैवा॒स्यैषोऽपी॒तरेषु॑
ग्रहेष्वनाक्षि॒द्रवति॑ ॥ ३ ॥

(त्यु) अथ यस्मात्सोमं पवित्रेण पावयति । यत्र वै सोमः स्वं पुरोहितं
बृहस्पतिं जिज्यौ तस्मै पुनर्ददौ तेन सु॒ंशशाम॑ तस्मिन्पुनर्ददुष्य॑सैवा-
तिशिष्टमेनो यदी॒न्नूनं॑ ब्रह्मज्यानायाभिदध्यौ ॥ ४ ॥

हितः । एतेनो हास्याप्युपांशुरन्तः पवित्राद्गृहीतो भवति । समानं ह्येतद्-यदुपांश्वन्तर्यामौ-
प्राणोदानौ हि । एतेनो ह्यैवा॒स्यैषोऽपी॒तरेषु॑ ग्रहेष्वनाक्षि॒द्रवति॑ ॥ ४ ॥

अथ यस्मात्सोमं पवित्रेण पावयति । यत्र वै सोमः स्वं पुरोहितं बृहस्पतिं जिज्यौ तस्मै पुनर्ददौ ।
तेन संशशाम । तस्मिन्पुनर्ददुषि । असैवातिशिष्टमेनो यदी॒न्नूनं॑ ब्रह्मज्यानायाभिदध्यौ ॥ ४ ॥

‘ उ ’ इत्यवधारणे ‘ ह ’ इति प्रसिद्धौ । ‘ एतेन ’ अन्तर्यामरसस्यान्तःपवित्रदेशप्रापणेनैव ‘ अस्य ’ यजमा-
नस्योपांशुरसो बहिःपवित्राद् ‘ गृहीतोऽपि ’ अन्तःपवित्राद्गृहीतो भवति इति प्रसिद्धम् । ‘ उपांश्वन्तर्यामौ ’
नाम ‘ यद्युगलम् ’ एतत् ‘ समानम् ’ एकं वस्तु ‘ हि ’ यतः एतौ ‘ प्राणोदानौ ’ तौ चैकः प्राण एव ।
तदृत्तिभेदत्वादित्यनन्तरमुक्तम् । प्रस्तुतधारास्त्रावस्याविच्छेदं विधत्ते-एतेनो ह्यैवेति । ‘ इतरेष्वपि ’ ऐन्द्रवाय-
व्यादिग्रहेषु ग्राह्यस्य ‘ अस्य ’ सोमरसस्य ‘ एतेनैव ’ दशापवित्रेण क्रियमाणः ‘ एषः ’ धारास्त्रावः
‘ अनाक्षिद् ’ अविच्छिन्नः कर्तव्यः । तदाहापस्तम्बः-“ सन्तताया आस्त्रावयितव्याया धाराया अन्तर्यामं
गृह्णाति, सर्वाधातो ग्रहनाधुवात् ” इति ॥ ३ ॥

पवित्रेणैव सोमस्य शोधने कारणं जिज्ञासते-अथ यस्मात्सोमं पवित्रेण पावयतीति । ‘ यस्मात् ’
कारणात् ‘ पवित्रेण पावयति ’ तत् ‘ किं कारणमित्यर्थः । आख्यायिकया कारणमाह-यत्र वै सोम इति ।
‘ यत्र ’ यस्मिन् काले यदेत्यर्थः । अत्र कालस्य सममिव्याहारादिभिर्लामादधिकरणमात्रविवक्षया सप्तम्या
अलुक् । कालस्यापि तूद्देशेनोपमानविवक्षायां “ सर्वैकान्यकिंयत्तदः काले दा ” (पा. सू. ५. ३. १५)
इति त्रलोऽपवादो दाप्रत्ययः स्यात् । ‘ सोमः ’ चन्द्रः स्वर्कोयं ‘ पुरोहितं ’ बृहस्पतिं ‘ जिज्यौ ’
दारापहरणेन मानहीनमकरोत् । “ ज्या वयोहानौ ”-(क्या. प. २८) “ लिख्यभ्यासस्योभयेषाम्-”
(पा. सू. ६. १. १७) इत्यभ्यासस्य संप्रसारणम् । वयोहानिवचनोऽपि जिनातिरिह हानिमात्रं लक्ष-
यति । सा तु हानिरिह मानस्येति प्रकरणादवगम्यते । अपहृतान् दारान् इन्द्रबृहस्पत्यादिदेवानां वचनमना-
दृत्य युद्धे च ताज्जित्वापि तैः प्रार्थ्यमानस्तान् दारान् ‘ पुनः ’ बृहस्पतये ‘ ददौ ’ । ‘ तेन ’ दानेन स बृहस्पतिः
सम्यगेकान्तद्दयोऽभूत् । दारान्पुनर्बृहस्पतये ‘ ददुषि ’ दत्तवत्यपि ‘ तस्मिन् ’ सोमे दारा एव गताः । ‘ ब्रह्मज्या-
नाय ’ ब्राह्मणमानहानाय चिन्तितशानिति यत्, तत् ‘ एनः ’ पापम् ‘ अतिशिष्टं ’ स्थितम् ‘ आस ’ बभूव एव ॥ ४ ॥

तुं देवाः पवित्रेणापावयन् । (न्तः) स मेध्यः पूतो देवानां हविरभवत्तथो-
ऽएवैनमेष एतत्पवित्रेण पावयति स मेध्यः पूतो देवानां हविर्भवति ॥ ५ ॥

तद्यदुपयामेन ग्रहा गृह्यन्ते । (न्तः) इयं वाऽअदितिस्तस्या अदुः
प्रायणीयं हविरसावादित्यश्चरुस्तद्वैतपुरेव सुत्यायै सा हेयं देवेषु
सुत्यायामपि त्वमीषेऽस्त्वेव मेऽपि प्रसुते भाग इति ॥ ६ ॥

ते ह देवा ऊचुः । (व्या) व्यादिष्टोऽयं देवताभ्यो यज्ञस्त्वयैव ग्रहा गृह्यन्तां
देवताभ्यो हूयन्तामिति तथेति सोऽस्या एष प्रसुते भागः ॥ ७ ॥

तं देवाः पवित्रेणापावयन् । स मेध्यः पूतो देवानां हविरभवत् । तथो एवैनमेष एतत्पवित्रेण
पावयति । स मेध्यः पूतो देवानां हविर्भवति ॥ ५ ॥

तद् यदुपयामेन ग्रहा गृह्यन्ते । इयं वाऽअदितिः । तस्या अदुः प्रायणीयं हविः—असावादित्यश्चरुः ।
तद्वैतत् पुरेव सुत्यायै । सा हेयं देवेषु । सुत्यायामपि त्वमीषे अस्त्वेव मेऽपि प्रसुते भाग इति ॥ ६ ॥

ते ह देवा ऊचुः—व्यादिष्टोऽयं देवताभ्यो यज्ञः त्वयैव ग्रहा गृह्यन्ताम्, देवताभ्यो हूयन्तामिति ।
तथेति । सोऽस्या एष प्रसुते भागः ॥ ७ ॥

इत्थं पापिनं चन्द्रं सोमलतारसरूपं विधाय दशापवित्रेण अपावयन् तथा पावितश्चन्द्रः 'पूतः' सन् 'देवानां'
' हविः ' अभूत् । एषैवास्याख्यायिका पुराणेषु प्रसिद्धा । ' तथैव ' तु ' एषः ' यजमानः । ' एनम् ' अभिषुत-
सोमरसम् ' एतत्पवित्रेण ' एतेन दशापवित्रेण ' पावयति ' । ' स ' च सोमरसो ' देवानां ' हविष्वाय
योग्यो ' भवति ' ॥ ५ ॥

पवित्रेण पावने कारणमुक्तम्, पूतस्योपयामेन ग्रहणे कारणं वक्तुं प्रतिजानीते—तद्यदुपयामेन ग्रहा गृह्यन्ते
इति । उपयच्छति सोममित्युपयामो दारुपात्रं तेन दारुपात्रेण सोमरसो गृह्यत इति यत् तत्रायं वक्ष्यमाणो
हेतुरित्यर्थः । कोऽयम् ? तमाह—इयं वा अदितिरिति । " उपयामः पृथिवी " इति वक्ष्यति । सेयमुपयामा-
त्मिका पृथिव्येवादितिर्देवता प्रायणीयेष्टिसम्बन्धिहविरात्मको यः चरुः ' असौ ' आदित्यः अदितिदेवताक इति
प्रसिद्धम् । अतोऽसावुपयामात्मिका पृथिव्येव भवति । तदेतद्भविः सुत्यादिवसात् प्रागेव दीक्षानन्तरं प्रथमो-
पसद्विसे क्रियते । ' सेयम् ' अदितिः सुत्यादिवसेऽपि देवानां मध्ये ' अपि त्वं ' चरुपाद्वाङ्गादन्यं सोमरूपं
भागम् ' इषे ' इयेष । इषेर्व्ययेनात्मनेपदम् । ' त्व ' शब्दोऽकारान्तः सर्वनामस्वन्यपर्यायः । " उतो त्वस्मै
तन्वं विसृजे " (ऋ. सं. ८ । २ । २३) इति हि श्रूयते । अदित्या एतद्वाक्यम् । ' प्रसुते ' अभिषुते
सोमे पूर्वं चरुं स्वीकृतवत्या अपि मम भागोऽस्त्वेवेति ॥ ६ ॥

'ते ह देवाः' ऊचुः, आहुः 'अयं' 'यज्ञो' 'देवताभ्यो' विभज्य 'व्यादिष्टः' दत्तः अतः सर्वे सोमरसाः 'त्वयैव' 'गृह्य-
न्ताम्' । त्वयैव 'देवताभ्यो' 'हूयन्ताम्' । एतावतैव त्वं सोमे लब्धभागा भविष्यसीति । सा च तथाऽस्त्वित्याह ॥ ७ ॥

(स्त) तद्यदुपयामेन ग्रहा गृह्यन्ते । (न्तऽ) इयं वाऽऽपयाम इयं वाऽइदमन्नाद्यमुपयच्छति पशुभ्यो मनुष्येभ्यो वनस्पतिभ्य इतो वाऽऊर्ध्वा देवा दिवि हि देवाः ॥ ८ ॥

(स्त) तद्यदुपयामेन ग्रहा गृह्यन्ते । (न्तेऽनु) अनयैव तद्गृह्यन्ते-
ऽथ यद्योनौ सादयतीयं वाऽअस्य सर्वस्य योनिरस्यै वाऽइमाः प्रजाः
प्रजाताः ॥ ९ ॥

(स्तं) तं वाऽएतत्^१रेतोभूत^२सोममृत्विजो विभ्रति यद्वाऽअयोनौ रेतः
सिच्यते प्र वै तन्मीयतेऽथ यद्योनौ सादयत्यस्यामेव तत्सादयति ॥ १० ॥

प्राणोदानौ ह वाऽअस्यैतौ ग्रहौ । तयोरुदितेऽन्यतरं जुहोत्यनुदितेऽन्यतरं
प्राणोदानयोर्व्याकृत्यै प्राणोदानावेवैतद्व्याकरोति तस्मादेतौ समानावेव
सन्तौ नानेवाचक्षते प्राण इति चोदान इति च ॥ ११ ॥

तद् यदुपयामेन ग्रहा गृह्यन्ते । इयं वाऽऽपयामः । इयं वाऽइदमन्नाद्यमुपयच्छति-पशुभ्यो मनु-
ष्येभ्यो वनस्पतिभ्यः । इतो वाऽऊर्ध्वा देवाः । दिवि हि देवाः ॥ ८ ॥

तद् यदुपयामेन ग्रहा गृह्यन्ते । अनयैव तद्गृह्यन्ते । अथ यद् योनौ सादयति-इयं वाऽअस्य
सर्वस्य योनिः । अस्यै वाऽइमाः प्रजाः प्रजाताः ॥ ९ ॥

तं वाऽएतं रेतोभूतं सोममृत्विजो विभ्रति । यद्वाऽअयोनौ रेतः सिच्यते प्र वै तन्मीयते । अथ
यद्योनौ सादयति अस्यामेवैतत्सादयति ॥ १० ॥

प्राणोदानौ ह वाऽअस्यैतौ ग्रहौ । तयोरुदितेऽन्यतरं जुहोति-अनुदितेऽन्यतरम् । प्राणोदानयो-

तद्यदुपयामेन ग्रहा गृह्यन्त इति । ' यत् ' एष तस्या अदित्यै भागो नाम पृथिव्याश्च ' उपयाम ' इति नाम प्रसिद्धम् । यत् ' इयं ' पृथिवी पश्चादिभ्यस्तृणादिरूपमन्नं प्रयच्छति । मृन्मयशरावादित्यामे-
नोपयामनामकोर्ध्वपात्ररूपातयैव च पृथिव्या सोमग्रहे अयं हेतुः । यत् ' इतः ' ' ऊर्ध्व ' स्वर्गं ' देवाः ' वर्तन्त इति ॥ ८ ॥

ग्रहाणां खरे सादनमभिधातुं स्तौति-अथ यद्योनौ सादयतीति । ' योनौ ' खरे ग्रहान् ' सादयति ' इति यत्, तत्राऽयं हेतुः- ' इयं ' खरात्मिका भूमिः ' अस्य ' ' सर्वस्य ' जगत उत्पत्तिस्थानम् । यतः पृथिव्याः सकाशात् ' प्रजाः ' ' प्रजाताः ' कृत्स्नपृथिव्यात्मकश्चायं खरप्रदेशः । लतासारतया रेतोवत् ' रेतो-
भूतम् ' ' एतं ' ' सोमम् ' ' कृत्विजः ' ' विभ्रति ' खरात्मिकया भूम्या उद्धृतं कुर्वन्ति । यदि हि खराद-
न्यत्र साद्येत तदा ' अयोनौ ' रेतः सिक्तः रेतोभूतः स सोमः स्वप्रयोजनप्रसवाय समर्थो न भवेत् । खरे सादनं योनावेव सादनम् । नायं दोषः ॥ ९ ॥ १० ॥

उपांश्चन्तर्यामयोर्होमे कालभेदं स्तुवन्विधत्ते-प्राणोदानौ ह वा इति । ' अस्य ' सोमयागस्य सम्बन्धिनौ

(चा) अहोरात्रे ह वाऽअस्यैतौ ग्रहौ । तयोरुदितेऽन्यतरं जुहोत्यनुदिते-
ऽन्यतरमहोरात्रयोर्व्याकृत्याऽअहोरात्रेऽएवैतद्व्याकरोति ॥ १२ ॥

(त्यु) अहः सन्तमुपांशुम् । (न्त १५) त १५ रात्रौ जुहोत्यहरेवैतद्वात्रौ
दधाति तस्मादपि सुतमिस्रायामुपैव किञ्चित्ख्यायते ॥ १३ ॥

रात्रिं सन्तमन्तर्यामं तमुदिते जुहोति । रात्रिमेवैतदहन्दधाति तेनो
हासावादित्य उद्यन्नेवेमाः प्रजा न प्रदहति तेनेमाः प्रजास्त्राताः ॥ १४ ॥

व्याकृत्यै । प्राणोदानावेवैतद्व्याकरोति । तस्मादेतौ समानावेव सन्ती नानेवाचक्षते-प्राण इति
चोदान इति च ॥ ११ ॥

अहोरात्रे ह वाऽअस्यैतौ ग्रहौ । तयोरुदितेऽन्यतरं जुहोति, अनुदितेऽन्यतरम् । अहोरात्रयोर्व्या-
कृत्यै । अहोरात्रेऽएवैतद् व्याकरोति ॥ १२ ॥

अहः सन्तमुपांशुम्, तं रात्रौ जुहोति । अहरेवैतद्वात्रौ दधाति तस्माद्-अपि सुतमिस्राया-
मुपैव किञ्चित् ख्यायते ॥ १३ ॥

रात्रिं सन्तमन्तर्यामं, तमुदिते जुहोति । रात्रिमेवैतदहन्दधाति । तेनो हासावादित्य उद्यन्नेवेमाः
प्रजा न प्रदहति । तेनेमाः प्रजास्त्राताः ॥ १४ ॥

‘ एतौ ’ उपांश्वन्तर्यामग्रहौ क्रमेण प्राणोदानात्मकौ यतः, अतः ‘ तयोः ’ ‘ अन्यतरम् ’ अन्तर्यामं सूर्यं
‘ उदिते ’ जुहुयात् । ‘ अन्यतरम् ’ चोपांशुम् ‘ अनुदिते ’ । एवं हि कालभेदात्प्राणोदानावसंकीर्णौ द्विधा
कृतौ भवतः । अनेन हि कालभेदेन तावुभौ विभक्तौ करोति । विभागादेव च ‘ एतौ ’ समानरूपावपि ‘ सन्तौ ’
एकं प्राण इति, अपरं उदान इति भेदेन व्यवहरन्ति ॥ ११ ॥

न केवलं प्राणोदानविभागः । अहोरात्रव्याकृतिरपि प्रयोजनमित्यनन्तरमेव विधिमनूय स्तौति-अहोरात्रे
ह वा इति । स्पष्टम् ॥ १२ ॥

उक्तं कालविभागमन्यथापि स्तौति-अहः सन्तमुपांशुमिति । एकस्यैव सतः प्राणस्य वृत्तिभेदात्
प्राणोदानव्यवहार इत्युक्तम् । सूर्यश्च प्राणात्मकः । अग्निवाय्वादित्यान्प्रकृत्य श्रूयते हि-“ स एष प्राण-
स्त्रेधा विहितः ” इति । सूर्यस्य उपरि सञ्चारो दिनम् । अधः सञ्चारो रात्रिः । अतः सूर्यात्मक-
प्राणस्यापि ऊर्ध्वगमनात्मिका प्राणवृत्तिरहः । अधःसञ्चारात्मिका उदानवृत्ति रात्रिः । इति स्थिते प्राण-
वृत्तिरूपतया अहरात्मकत्वाद्योपांशो रात्रिशेषे होमेन अहरेव रात्रौ दत्तं भवति । अहो रात्रौ दानादेव निबिड-
संमस्कायामपि च रात्रौ उदयसमीपे किर्यांश्चित्प्रकाशो जायते । एवमपानवृत्तिरूपतया रात्र्यात्मकस्यान्तर्यामस्य
अहरूपक्रमे होमेन रात्रिरुनि दत्ता भवति । अतः प्रभाते मध्याह्न इव नातितापः । तेनःहोरात्रव्यत्यासेनाहरा-
दावपि शैत्याद्वात्रिशेषेऽपि प्रकाशान्मुख्यव्यवहारसम्पत्त्या प्रजाः त्रेत्राताः । अत उक्तः कालविभागः
प्रशस्त इति विहितं ॥ १३ ॥ १४ ॥

(५) अथातो गृह्णात्येव । (वो) उपयामगृहीतोऽसीत्युक्तोऽउपयामस्य बन्धुरन्तर्यच्छ मघवन्पाहि सोममितीन्द्रो वै मघवानिन्द्रो यजुस्य नेता तस्मादाह मघवन्निति पाहि सोममिति गोपाय सोममित्येवैतुदाहोरुष्य राय एषो यजस्वेति पशवो वै रायो गोपाय पशून्तियेवैतुदाहो यजस्वेति प्रजा वाऽऽपस्तु एवैतुद्यायजूकाः करोति ता इमाः प्रजा यजमाना अर्चन्त्यः श्राम्यन्त्यश्चरन्ति ॥ १५ ॥

(न्त्य) अन्तस्ते द्यावापृथिवी दधामि । (म्य) अन्तर्दधाम्युर्वन्तरिक्षम् ॥ सजूर्देवेभिरवरैः परैश्चेति तदेनं वैश्वदेवं करोति तद्यदेनेनेमाः प्रजाः प्राण-

अथातो गृह्णात्येव । “उपयामगृहीतोऽसि ”—(वा० सं० ७ । ४) इति । उक्त उपयामस्य बन्धुः । “ अन्तर्यच्छ मघवन् पाहि सोमम् ”—(वा. सं. ७ । ४) इति । इन्द्रो वै मघवान्, इन्द्रो यज्ञस्य नेता । तस्मादाह—मघवन्निति । पाहि सोममिति । गोपाय सोममित्येवैतदाह । “ उरुष्य राय एषो यजस्व ”—(वा. सं. ७ । ४) इति । पशवो वै रायः । गोपाय पशून्तियेवैतदाह । इषो यजस्वेति । प्रजा वाऽऽपः, ता एवैतद्यायजूकाः करोति । ता इमाः प्रजा यजमाना अर्चन्त्यः श्राम्यन्त्यश्चरन्ति ॥ १५ ॥

“अन्तस्ते द्यावापृथिवी दधामि । अन्तर्दधाम्युर्वन्तरिक्षम् । सजूर्देवेभिरवरैः परैश्च”—(वा० सं० ७ । ५) इति । तदेनं वैश्वदेवं करोति । तद् यदेनेनेमाः प्रजाः प्राणत्यश्चोदनत्यश्चान्त-

विहितमन्तर्यामप्रहणमनूय तत्र मन्त्रं विनियुज्य पञ्चधा विभागेन व्याचष्टे—अथातो गृह्णात्येवेति । मन्त्रस्तु—“ उपयामगृहीतोऽस्यन्तर्यच्छ मघवन्पाहि सोमम्,—उरुष्य राय एषो यजस्व; अन्तस्ते द्यावापृथिवी दधाम्यन्तर्दधाम्युर्वन्तरिक्षं, सजूर्देवेभिरवरैः परैश्चान्तर्यामे मघवन् मादयस्व”(वा.सं.७।४।५)—इति ग्रहणादिखरासादनान्तप्रयोगकथनानन्तरं । यतो विहितग्रहेण तत्साधनमन्त्रापेक्षा, अतो यद् गृह्णातीति ग्रहणमनूय तत्र “उपयाम” —इत्यादिमन्त्रः साधनं विधीयते । “ उपयामगृहीतोसि ” इति मन्त्रस्य प्रथमो भागः । हे सोम ! त्वम् उपयामेन ग्रहेण गृहीतोऽसि । व्याचष्टे—उक्त उपयामस्य बन्धुरिति । बध्यते नियमेन प्रयुज्यते स्वार्थे शब्दो येन तत् प्रवृत्तिनिमित्तं ‘बन्धुः’ । “ तद्यदुपयाम ”—इति तत्रोक्तम् । “ इयं वा उपयामः ”—(श. प. ४ । १ । २ । ८) इत्यत्र । द्वितीयो भागः—“ अन्तर्यच्छ मघवन् पाहि सोमम् ”—इति । व्याचष्टे—इन्द्रो वै मघवानिति । ‘ मघवन् ’ इत्येतेन इन्द्र उच्यते । तस्य यज्ञं प्रति नेतृत्वेन सोमस्यान्तर्नियमेन स सम्बोध्यते । ‘ पाहि ’—इत्यादि स्पष्टम् । तृतीयभागः—“ उरुष्य राय एषो यजस्व ”—इति । व्याचष्टे—पशवो वै राय इति । उरुष्यती रक्षार्थः । कण्डूदियगन्तः । इच्छन्ति स्वर्गादिफलमिति ‘ इषः ’ । ‘ प्रजाः ’ ‘ यजस्व ’ इत्यन्तर्भावितव्यर्थः । ‘ यायजूकाः, यज्ञशीलाः कृते चैतद्भवति—‘ता इमा’ इत्यादि॥ १९॥ चतुर्थो भागः—“ अन्तस्ते द्यावापृथिवी दधाम्यन्तर्दधाम्युर्वन्तरिक्षं, सजूर्देवेभिरवरैः परैश्च ” इति । व्याचष्टे—तदेनं वैश्वदेवं करोतीति । ‘ तत् ’ ‘ तेन ’ मन्त्रपठनेन ‘ एनं ’ ग्रहं विश्वदेवोपकारकं ‘ करोति ’ । कथ-

त्यश्चोदनुत्यश्चान्तरिक्षमनुचरन्ति तेन वैश्वदेवोऽन्तर्यामि मघवन्मादय-
स्वेतीन्द्रो वै मघवानिन्द्रो यज्ञस्य नेता तस्मादाह मघवान्नित्यथ यदन्तरन्त-
रिति गृह्णात्यन्तस्त्वाऽऽत्मन्द्धऽइत्येवैतदाह ॥ १६ ॥

तुं हीत्वा परिमार्ष्टि । नेद्वचवश्चोतदिति तं न सादयत्युदानो ह्यस्यैष
तस्मादयमसन्न उदानः संचरति यदीत्त्वभिचरेदुथैनं १ सादयेदमुष्य त्वो-
दानुं सादयामीति ॥ १७ ॥

स यद्युपांशुं सादयेत् । (ड) अथैनं १ सादयेद्युपांशुं न साद-
येन्नैनं १ सादयेद्युपांशुमपिदध्यादुप्येनं दध्याद्युपांशुं नापिदध्या-
न्नैनमपिदध्याद्युथोपांशोः कुर्म तथैतस्य समानुं ह्येतद्युपांश्वन्त-
र्यामौ प्राणोदानौ हि ॥ १८ ॥

रिक्षमनुचरन्ति-तेन वैश्वदेवः । “अन्तर्यामि मघवन् मादयस्व”-(वा० सं० ७ । ५) इति ।
इन्द्रो वै मघवान्, इन्द्रो यज्ञस्य नेता । तस्मादाह-मघवानिति । अथ यदन्तरन्तरिति गृह्णाति ।
अन्तस्त्वाऽऽत्मन्द्धऽइत्येवैतदाह ॥ १६ ॥

तं गृहीत्वा परिमार्ष्टि । नेद्वचवश्चोतदिति । तं न सादयति । उदानो ह्यस्यैषः । तस्मादयमसन्न उदानः
संचरति । यदीत्त्वभिचरेद्-अथैनं सादयेद् । अमुष्य त्वोदानं सादयामीति ॥ १७ ॥

स यद्युपांशुं सादयेत्-अथैनं सादयेत् । यद्युपांशुं न सादयेत्-नैनं सादयेत् । यद्युपांशुमपि-

मिति चेत्, लोकत्रयस्य तदन्तर्वर्तिपरावरदेवानां च एतद्ग्रहमध्ये स्मरणात्मकेन निधानेन ते पराश्चावराश्च सर्वे
देवा अव्याहतप्राणोदानवृत्तयो यतोऽन्तरिक्षेण सुखिनश्चरन्ति । अतो विश्वेदेवोपकारकताऽस्य ग्रहस्य । “तृतीयार्थे”
(पा. सू. १।४।८५) इत्यनुः कर्मप्रवचनीयः । तद्योगाद् ‘अन्तरिक्षम्’ इति द्वितीया (पा. सू. २।३।८) ।
पञ्चमो भागः “अन्तर्यामि मघवन् मादयस्व”-इति । व्याचष्टे-इन्द्रो वै मघवानिति । अथ यदन्तरिति ।
‘मघवन्’ इत्यनेनेन्द्र उच्यते । तस्य यज्ञं प्रति नेतृत्वेनात्मनः प्राणने स सम्बोध्यते । अत्र च समस्ते मन्त्रे
योऽयं ‘अन्तः’ ‘अन्तः’ इत्यसकृत् संप्रयोगः तेन हे सोमात्मक उदान ! त्वामहमात्मनि अन्तः स्थापयामीत्यु-
च्यत इत्यर्थः । इत्थं च उदानात्मक हे सोम ! त्वं पात्रेण गृहीतोऽसि । हे मघवन् ! उदानात्मक त्वमिमं सोम-
मन्तरे नियमय रक्ष च अस्मिन् यज्ञे प्रवर्ग्यार्थस्य च पयसो दोग्ध्रीर्गाश्च रक्ष यथा च लोकाः सर्वेऽमुना सोमेन
यजन्ते तथा कुरु । हे सोम ! त्वय्येव लोकत्रयं प्रणिधानेन स्थापयामि । हे मघवन् स्वर्गमर्त्यलोकवार्तिभिर्वैषैः
सह अस्मिन्नन्तर्यामि ग्रहे स्वात्मानं तर्पयेति समस्तस्य मन्त्रस्यार्थः ॥ १६ ॥

परिमार्जनं विधत्ते-तं गृहीत्वा परिमार्ष्टि इति उपांशुग्रहे गतमेतत् । (श. प. ४।१।१।१७) तत्रत्य-
प्राणपदस्थाने अत्रोदानपदमित्येव विशेषः ॥ १७ ॥

उपांशोरभिचारे सादनविधानं च नान्यत्रेयुक्तम् । उभयमन्तर्यामिऽपि तथेत्याह-स यद्युपांशुं सादयेदिति ।

ताऽउ ह चरकाः । (का ता) नानैव मन्त्राभ्यां जुह्वति प्राणोदानौ वा-
ऽअस्यैतौ नानावीर्यौ प्राणोदानौ कुर्म इति वृद्धन्तस्तदु तथा न कुर्यान्मो-
हयन्ति ह ते यजमानस्य प्राणोदानावपीडाऽएनं तूष्णीं जुहुयात् ॥ १९ ॥

(त्स) स यद्वाऽउपांशुं मन्त्रेण जुहोति । तदेवास्यैषोऽपि मन्त्रेण हुतो
भवति किमु तत्तूष्णीं जुहुयात्समानुं ह्येतद्यदुपांश्वन्तर्यामौ प्राणो-
दानौ हि ॥ २० ॥

स येनैवोपांशुं मन्त्रेण जुहोति । तेनैवैतं मन्त्रेण जुहोति स्वांकृतोऽसि
विश्वेभ्य इन्द्रियेभ्यो दिव्येभ्यः पार्थिवेभ्यो मनस्त्वाऽष्टु स्वाहा त्वा सुभव
सूर्यायेत्युक्तो यजुषो बन्धुः ॥ २१ ॥

दध्यात्-अप्येनं दध्यात् । यद्युपांशुं नापिदध्यात्-नैनमपिदध्यात् । यथोपांशोः कर्म-तथैतस्य ।
समानं ह्येतद्-यद्युपांश्वन्तर्यामौ-प्राणोदानौ हि ॥ १८ ॥

ताऽउ ह चरकाः-नानैव मन्त्राभ्यां जुह्वति । प्राणोदानौ वा अस्यैतौ नानावीर्यौ । प्राणोदानौ
कुर्म इति वदन्तः । तदु तथा न कुर्यात् । मोहयन्ति ह ते यजमानस्य प्राणोदानौ । अपीद्वाऽएनं
तूष्णीं जुहुयात् ॥ १९ ॥

स यद्वाऽउपांशुं मन्त्रेण जुहोति । तदेवास्यैषोऽपि मन्त्रेण हुतो भवति । किमु तत्तूष्णीं जुहुयात् ।
समानं ह्येतद्-यद्युपांश्वन्तर्यामौ-प्राणोदानौ हि ॥ २० ॥

स येनैवोपांशुं मन्त्रेण जुहोति । तेनैवैतं मन्त्रेण जुहोति । “स्वांकृतोऽसि विश्वेभ्य इन्द्रियेभ्यो
दिव्येभ्यः पार्थिवेभ्यो मनस्त्वाऽष्टु स्वाहा त्वा सुभव सूर्याय”-(वा. सं. ७।६) इति ।
उक्तो यजुषो बन्धुः ॥ २१ ॥

यदुक्तमुपांशोः स्वाहेत्युक्त्वा निष्क्रमणं वरवरणं च-(श. प. ४।१।१।१९-२१ कं.) तदप्यन्तर्यामि
समानमित्याह-यथोपांशोः कर्म तथैव तस्येति । तत्र हेतुः-समानं ह्येतादिति ॥ १८ ॥

होमे शाखान्तरमतमुपन्यस्यति-ताऽउ ह चरका इति । चरकनामानः केचिच्छाखिनः ‘तौ’ उपां-
श्वन्तर्यामग्रहौ मित्राभ्यां ‘मन्त्राभ्यां’ ‘जुह्वति’ । तथा जुह्वतामयमाशयः । ‘एतौ’ ग्रहौ ‘अस्य’ यज-
मानस्य ‘प्राणोदानौ’ । तौ च मित्रव्यापारौ निर्गमनकर्मा प्राणः, प्रवेशकर्मा चोदान इति । मित्रमन्त्र-
करणेन एतौ ग्रहौ स्वयं प्राणापानात्मकौ ‘कुर्म इति वदन्तः’ । तथाविधं च तत्र कर्म तत्र कुर्यात् । ‘यतः’
ते ‘यजमानस्य’ ‘प्राणोदानौ’ ‘मोहयन्ति’ व्याकुलीकुर्वन्ति । एकस्यैव सतः प्राणस्य वृत्तिभेदान्नात्मानोः
प्राणोदानयोः नानामन्त्रकरणेन स्वरूपभेदजननाय फलीकरणमपि भ्रमजननाद् व्याकुलीकरणं यत् द्वेषा करणम् ।
स्वमतमाह-अपीद्वा एनमिति । ‘अपि’ ‘वा’ ‘एनम्’ ‘इत्’ इत्यमेव । इत्यभावं विवृणोति ।
‘तूष्णीं’ ‘जुहुयात्’ । वक्ष्यमाणकमन्त्रपक्षापेक्षया विकल्पः ॥ १९ ॥

न चैवं मन्त्रैकतया होमस्य धैक्यम् । उपांशोर्मन्त्रवत्त्वेनैवास्यापि तत्सिद्धेः । किंच यद्युपांशुमन्त्राभ्य-
प्रान्तरेणान्तर्यामिः क्रियेत तथाप्युपांशुमन्त्रेण कृत एव-अनयोरैक्यात् । यदा स्वमन्त्रकः क्रियते तदा

(२) अथ हुत्वाऽवाञ्चं ग्रहसुवमार्ष्टि । (धीं) इदं वाऽउपा११शु११ हुत्वोर्ध्व-
मुन्माष्ट्यथात्रावाञ्चसुवमार्ष्टि प्रत्यञ्चमेवास्मिन्नेतदुदानं दधाति ॥ २२ ॥

(त्यु) अथ नीचा पाणिना । मध्यमे परिधौ प्रत्यगुपमार्ष्टिदं वा उपा११-
शु११ हुत्वोत्तानेन पाणिना मध्यमे परिधौ प्रागुपमार्ष्ट्यथात्र नीचा पाणिना
मध्यमे परिधौ प्रत्यगुपमार्ष्टि प्रत्यञ्चमेवास्मिन्नेतदुदानं दधाति देवेभ्यस्त्वा
मरीचिपेभ्य इति सोऽसावेव बन्धुः ॥ २३ ॥

(स्तुं) तुं प्रत्याक्रम्य सादयति । (त्यु) उदानाय त्वेत्युदानो ह्यस्यैष
त्वानि वै सु११स्पृष्टानि सादयति प्राणोदानानेवैतत्संस्पर्शयति प्राणोदा-
नान्त्सन्दधाति ॥ २४ ॥

अथ हुत्वाऽवाञ्चं ग्रहसुवमार्ष्टि । इदं वाऽउपा११शु११ हुत्वोर्ध्वमुन्माष्टि । अथात्रावाञ्चसुवमार्ष्टि । प्रत्यञ्च-
मेवास्मिन्नेतदुदानं दधाति ॥ २२ ॥

अथ नीचा पाणिना मध्यमे परिधौ प्रत्यगुपमार्ष्टि । इदं वाऽउपा११शु११ हुत्वोत्तानेन पाणिना मध्यमे
परिधौ प्रागुपमार्ष्टि । अथात्र नीचा पाणिना मध्यमे परिधौ प्रत्यगुपमार्ष्टि । प्रत्यञ्चमेवास्मिन्नेतदुदानं
दधाति । “ देवेभ्यस्त्वा मरीचिपेभ्यः ”—(वा. सं. ७ । ६) इति । सोऽसावेव बन्धुः ॥ २३ ॥

तं प्रत्याक्रम्य सादयति । “ उदानाय त्वा ”—(वा. सं. ७ । ६) इति । उदानो ह्यस्यैष ।
त्वानि वै संस्पृष्टानि सादयति । प्राणोदानानेवैतत्संस्पर्शयति । प्राणोदानान्त्सन्दधाति ॥ २४ ॥

विरोधिमन्त्रान्तरामावत्वेनैव मन्त्रेण कृत इति किमु वक्तव्यम् । एक एव हि स ग्रह इत्युक्तं, प्राणोदानात्मक-
त्वात् । तयोश्चैकप्राणवृत्तिभेदमात्रात्मकत्वादिति । यदि तु अमन्त्रकत्वात्तुशयपरिहाराय मन्त्रेणैवायमपि
कर्तव्य इति विनिर्बन्धः । तर्हि येनैवोपांशुः क्रियते, तेनैव—“स्वांकृतः” इत्यादिना मन्त्रेणायमपि क्रियता-
मिति । अस्य च यजुष उपांशुग्रहलक्षणस्वार्थेन सह यो बन्धुसम्बन्ध उक्तः ; स एव प्राणद्वारा तदात्मकस्या-
न्तर्यामस्यापीति पृथगनुक्तोऽप्युक्त एवेति मन्तव्यम् ॥ २० ॥ २१ ॥

उपांशौ उन्मार्जनोपमार्जने यथा विहिते तद्वैलक्षण्यमन्तर्यामे सोपपत्तिकं विधत्ते—अथ हुत्वेति । ‘ हुत्वा ’
अन्तर्यामम्—‘ अवमार्ष्टि ’ इति । यदस्योपांशुवैलक्षण्यार्थं तत्र ह्युन्मार्जनमुक्तम् । इदञ्चान्तर्यामस्यावमार्जने प्रयो-
जनम् । यदुदानस्य प्रत्यग्विधानमिति । ‘ मध्यमे परिधौ ’ अवबुद्धेन पाणिना ‘ प्रत्यग् ’ अन्तर्यामे उप-
सृज्यात् । यत एतद्विपरीतमुपांशावुपमार्जनमिति । प्रयोजनान्तरं चान्तर्यामे परिधौ प्रत्यगुपमार्जने उदानस्य
प्रत्यक्त्वाविधानं नाम । उपमार्जने मन्त्रः—देवेभ्यस्त्वा मरीचिपेभ्यः इति । अस्य मन्त्रस्योपांशावुक्तं ब्राह्मण-
मतिदिशति (श.प. ४ । १ । १ । २४) इति । सोऽसावेव बन्धुरिति ॥ २२ ॥ २३ ॥

अन्तर्यामस्य तन्मन्त्रं च विधाय स्तौति—तं प्रत्याक्रम्येति^१ । यतोऽन्तर्याम उदानः, अतस्तदासादने—“उदा-

१—प्रथमे च न्युञ्जेन पाणिना प्रत्यक् । का. श्रौ. सू. ९ । १२७ ।

२—उपांशुसवनसंस्पृष्टस्योदानाय त्वेति पात्रासादनम् । का. श्रौ. सू. ९ । १२८ ।

तानि वाऽअनिङ्ग्यमानानि शेरे । (१५आ) आ तृतीयसवनान्तस्मादिमे मनुष्याः स्वपन्ति तानि पुनस्तृतीयसवने प्रयुज्यन्ते तस्मादिमे मनुष्याः सुप्त्वा प्रबुध्यन्ते तेऽनिशिताश्चराचरा यज्ञस्यैवैतद्विधामनु व्यय इव ह वै यज्ञो विधीयते तस्योपाश्वन्तर्यामावेव पक्षावात्मोपाश्वशुसवनः ॥२५॥

(स्तु) तानि वाऽअनिङ्ग्यमानानि शेरे । (१५आ) आ तृतीयसवनान्तान्तयुते यज्ञ एति वै तद्यत्तायुते तस्मादिमानि व्ययाश्वसि विगृह्य पक्षावायुवानानि पतन्ति तानि पुनस्तृतीयसवने प्रयुज्यन्ते तस्मादिमानि व्ययाश्वसि समासं पक्षावायुवानानि पतन्ति यज्ञस्यैवैतद्विधामनु ॥ २६ ॥ (शतम् २३०० ॥)

तानि वाऽअनिङ्ग्यमानानि शेरे—आ तृतीयसवनात् । तस्मादिमे मनुष्याः स्वपन्ति । तानि पुनस्तृतीयसवने प्रयुज्यन्ते । तस्मादिमे मनुष्याः सुप्त्वा प्रबुध्यन्ते । तेऽनिशिताश्चराचरा यज्ञस्यैवैतद्विधामनु । व्यय इव ह वै यज्ञो विधीयते । तस्योपाश्वन्तर्यामावेव पक्षौ । आत्मोपाश्वसवनः ॥२५॥

तानि वाऽअनिङ्ग्यमानानि शेरे—आ तृतीयसवनात् । तायते यज्ञः । एति वै तद्—यत्तायते । तस्मादिमानि वयांसि विगृह्य पक्षावायुवानानि पतन्ति । तानि पुनस्तृतीयसवने प्रयुज्यन्ते । तस्मादिमानि वयांसि समासं पक्षावायुवानानि पतन्ति । यज्ञस्यैवैतद्विधामनु ॥ २६ ॥

नाय त्वा ” इति मन्त्र इत्यर्थः । सादने विशेषं विधाय स्तौति—तानि वा इति । उपाश्वन्तर्यामोपाश्वसवनानि परस्परं यथा ‘संस्पृष्टानि’ भवन्ति तथा सादयेत् । एतत् संस्पृष्टासादनं प्राणोदानव्यानान् सदा संस्पृष्टान् करोति । तस्य च प्रयोजनं प्राणोदानव्यानानां सदासंगत्याऽवस्थानम् । प्राणोदानयोः सन्व्यात्मकतया व्यानोऽपि ताभ्यामेव गृह्यत—इति तदपेक्षया ‘प्राणोदानान्’ इति बहुवचनम् । तस्य तदुभयसन्धिरूपता च च्छन्दोगी-रन्नायते—“ अथ यः प्राणापानयोः सन्धिः स व्यानः ” (छां. उप. १ । ३ । ३) इति ॥ २४ ॥

आसादितानां त्रयाणां तृतीयसवनपर्यन्तमव्यापारं तत्र हेतुमाह—तानि वा अनिङ्ग्यमानानीति । ‘तानि’ ‘अनिङ्ग्यमानानि’ अव्याप्रियमाणानि ‘शेरे’ शेरते “लोपस्त आत्मनेपदेषु” (पा. सू. ७ । १ । ४१) इति तलोपः । ‘पुनः’ च ‘तृतीयसवने प्रयुज्यन्ते’ इति यत् । तत्रायं हेतुः—‘तस्माद्’ ‘इमे’ मनुष्याः कियन्तमपि कालं ‘सुप्त्वा प्रबुध्यन्ते’ । स्वापापनीताश्च ‘तेऽनिशिताः’ अनलसाः व्याप्रियन्ते । मनुष्याणां च यौ स्वापप्रबोधौ तौ यज्ञस्य प्रकारमनुसृत्य सम्पन्नौ । कथमिति चेत्—वय इव ह वै यज्ञ इति । यतो ‘यज्ञो’ ‘वय इव’ पक्षीव । पक्षिणो हि यथा पक्षौ मध्यभागश्च । एवं यज्ञात्मकस्य पक्षिणः ‘उपाश्वन्तर्यामौ’ ‘पक्षौ’ । ‘उपाश्वसवनः’ च । मध्यभागः । अत एकरूपत्वादुपाश्वान्वादित्रयानुविधानमेव उक्तानुवादपुरःसरमुक्तम् ॥ २५ ॥

यज्ञस्य पक्षिरूपतामुदाहरणान्तरंगादि विष्टव्यति—तानि वा इति । उपाश्वान्वादीनि तृतीयसवनारम्भपर्यन्तं निर्व्यापराणि तिष्ठन्ति । त्रययत्नकस्य यज्ञस्य स्वापः । तृतीयसवने च त्रैः गात्रैः स ‘यज्ञस्तायते’ विस्ता-

(न्वि) इयुं ह वाऽउपांशुः । प्राणो ह्युपांशुरिमां ह्येव प्राण-
न्नभिप्राणित्यसावेवान्तर्याम उदानो ह्यन्तर्यामोऽमुं ह्येव लोकमुदन-
न्नभ्युदनित्यन्तरिक्षमेवोपांशुसवनो व्यानो ह्युपांशुसवनोऽन्तरिक्षुं
ह्येव व्यनन्नभिव्यनिति ॥ २७ ॥

इति प्रथमप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ (४-१-२)

इयं ह वाऽउपांशुः । प्राणो ह्युपांशुः । इमां ह्येव प्राणन्नभिप्राणिति । असावेवान्तर्यामः । उदानो
ह्यन्तर्यामः । अमुं ह्येव लोकमुदनन्नभ्युदनिति । अन्तरिक्षमेवोपांशुसवनः । व्यानो ह्युपांशुसवनः ।
अन्तरिक्षं ह्येव व्यनन्नभिव्यनिति ॥ २७ ॥

येते । यश्च यज्ञस्य विस्तारः प्रबुद्धः । यज्ञपक्षिणो गमनं—यज्ञविस्तारसमये पात्राणि नैकत्रासादितानि
तिष्ठन्ति, किन्तु तत्र तत्र व्याप्रियन्ते । तदेतयज्ञपक्षिणो लौकिकपक्षिवत् प्रबोधानन्तरं ‘ पक्षौ ’ विक्षिप्य
पक्ष्यन्तरसङ्गमं विमुक्तं वियति विष्कम्भेण गमनम् । अनायुवानानीति । “ यु मिश्रणामिश्रणयोः ”—
इति (पा. धा. अ. प. २३) मिश्रणे मेलने वर्तमानात् । व्यत्ययेन शानच् (पा. सू. ३।२।१२४) ।
ताच्छीत्स्ये वा चानश् (पा. सू. ३।२।१२९) तानि पुनः ‘ तृतीयसवने ’ कार्यनिष्पत्त्यनन्तरं खरे
‘ प्रयुज्यन्ते ’ सह साद्यन्ते—तदेतद्विशदयति । श्रान्तस्य पक्षिणः पक्षौ संक्षिप्य पुनः स्वनिवासगमनं
यज्ञपक्षिणः खरे सह पात्रसादनमिह भवति । ‘ समासं ’ समस्य संक्षिप्येत्यर्थः इत्थं यज्ञपक्षिणम् ‘ अनु ’
विधत्ते लौकिकः पक्षौ ॥ २६ ॥

आसादितानामुपांश्वदीनां त्रयाणां लोकत्रयात्मकत्वेनापि प्राशस्त्यमाह—इयं ह वाऽउपांशुरित्यादि । तत्र
‘ उपांशुः ’ भूलोकात्मकः, स हि प्राणात्मक इत्युक्तम् (श. प. ४।१।१।१।१) । भुवमाश्रित्यैव सर्वे
प्राणन्ति, अतो भूरपि प्राणात्मिका यतः—अन्तर्यामोऽमुं लोकात्मकः, स ह्युदानात्मक इत्युक्तम् (श. प. ४।१।१।१।१) ।
उदानश्चावागच्छति यथा प्राणोऽन्तर्यामप्रतिबन्धकत्वेन जीवनहेतुः । जीवन्तश्च सर्वे यागदानादिभिः ‘ अमुं ’ लोकं
साधयाम इत्येव जीवन्तीति । अमुमेव लोकं लक्षयित्वोदनन्तीत्यसौ लोक उदानात्मकः । उपांशुसवनोऽन्तरिक्ष-
लोकात्मकः । स च प्राणोदानसन्धिरूपो व्यानात्मक इत्युक्तम् । व्यानव्यापाराणां च ऋक्सामाग्निः
मन्थनाजिसरणदृढधनुरायमनादीनामप्राणताऽनपानता चैव । मिथ्यमाणानामन्तरिक्षलोकाश्रित्यैव निष्पत्तेः ।
अन्तरिक्षलोकोऽपि व्यानात्मको यतः । इत्युपांश्वदित्रयस्य लोकत्रयात्मकतया प्राशस्त्यमिति । “ अमिरभागे ”
(पा. सू. १।४।९४) इति । “ अन्तर्लक्षणे ” कर्मप्रवचनीयत्वम् । तद्योगात् ‘ इमाम् अमुं अन्तरिक्षं ’
इति द्वितीया ॥ २७ ॥

इति श्रीसायणार्च्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनस्तपत्राह्मणभाष्ये
चतुर्थकाण्डे प्रथमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ (४-१-२) ॥

व्वाग्घ वाऽअस्यैन्द्रवायवः । (५) एतन्वध्यात्ममिन्द्रो ह यत्र वृत्राय वज्रं प्रजहार सोऽबलीयान्मुन्यमानो नास्तृप्तीव विभ्यन्निलयाञ्चके तदेवापि देवाऽअपुन्यलयन्त ॥ १ ॥

ते ह देवा ऊचुः । (न) न वै हतं वृत्रं विद्ध न जीवत् हन्त न एको वेत्तु यदि हतो वा वृत्रो जीवति वेति ॥ २ ॥

ते वायुमब्रुवन् । (न्न) अयं वै वायुर्योऽयं पवते व्यायो त्वमिदं विद्धि यदि हतो वा वृत्रो जीवति वा त्वं वै न आशिष्ठोऽसि यदि जीविष्यति त्वमेव क्षिप्रं पुनरागमिष्यसीति ॥ ३ ॥

ऐन्द्रवायवग्रहः ।

वाग्घ वाऽअस्यैन्द्रवायवः । एतन्वध्यात्मम् । इन्द्रो ह यत्र वृत्राय वज्रं प्रजहार । सोऽबलीयान्मुन्यमानो ' नास्तृप्ति ' इतीव विभ्यन्निलयाञ्चके । तदेवापि देवा अपुन्यलयन्त ॥ १ ॥

ते ह देवा ऊचुः—न वै हतं वृत्रं विद्ध, न जीवम् । हन्त न एको वेत्तु—यदि हतो वा वृत्रो जीवति वेति ॥ २ ॥

ते वायुमब्रुवन् । अयं वै वायुर्योऽयं पवते । ' वायो त्वमिदं विद्धि '—यदि हतो वा वृत्रो जीवति वा, त्वं वै न आशिष्ठोऽसि । यदि जीविष्यति—त्वमेव क्षिप्रं पुनरागमिष्यसीति ॥ ३ ॥

उपांश्चादित्यप्रयोगानन्तरमैन्द्रवायवस्य प्रयोगमभिधास्यन् तस्य तदानन्तर्ये कारणमाह—वाग्घ वा अस्यैन्द्रवायव इति । प्राणापानव्यानात्मकं हि तन्नयम् । व्यानकार्या च वाक् तत्कार्यतया तदात्मकश्चैन्द्रवायवो व्यानात्मकोपांशुसवनसृष्टयनन्तरमेव सृष्टश्च । अतो युक्तं तस्य तदानन्तर्यमित्यर्थः । ' ह '—शब्दः प्रसिद्धौ । ' वै '—शब्दस्तां स्मारयति । तथा हि तैत्तिरीयके—“प्राणापानाभ्यामेवोपांश्चन्तर्यामौ निरमिमीत । व्यानादुपांशुसवनं, वाच ऐन्द्रवायवम्”—(तै. शा. अ १।९।४) इति । देहाद्वहिरुपलभ्यमानस्यैन्द्रवायवस्य देहान्तर्वर्तिवागिन्द्रियात्मकत्वं कथमिति तत्राह—एतन्वध्यात्ममिति । द्विविधो ह्यैन्द्रवायवः, आधिभौतिक आध्यात्मिकश्चेति । यो बहिः स आधिभौतिकः । यस्त्वेव वायुः स आध्यात्मिक इत्यर्थः । आत्मनि ' अध्यात्मम् ' विभक्त्यर्थे अथेः “अव्ययं विभक्तिः” (पा. सू. २।१।६) इत्यादिनाऽव्यय्यभिप्रायः । “ अनश्च ” (पा. सू. ४ । ६ । १०८) इति टच् समासान्तः । “ नाव्ययीभावाद्”—(पा. सू. २ । ४ । ८३) इति विभक्त्युगभावोऽस्मादेशश्च । विधास्यमाने ग्रहे वायोः प्रथमवषट्कारः । तस्य द्विदेवत्वम् ऐन्द्रवायवनाम सर्वेषां पात्राणां वायव्यनामेत्यादिव्युत्पादनार्थमाख्यायिका आरभ्यते—इन्द्रो ह यत्र वृत्रायेत्यादि । ' इन्द्रो ' वृत्रं हन्तुं ' वज्रं ' विक्षेप । ' वृत्राय ' इति—“क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः ” (पा. सू. २ । ३ । १४) इति चतुर्थी । ' प्रजहार ' इति प्रहरणे हेतुः प्रक्षेपो लक्ष्यते । ' स ' इन्द्रः कृतप्रहारो न बलवान् । अतो नूतमनेनाहं वृत्रं ' नास्तृप्ति ' न हतवान् इति मन्यमानस्तदागमनाद् भीतः सन् निर्लीनोऽभूत् । ' निलयाञ्चके ' इति आमू—प्रत्ययः (पा. सू. ३ । १ । ३६) । ' तत् ' तस्माद् भयादेव कारणात् ' देवाः ' ' अपुन्यलयन्त । न्यलयन्त इति व्यत्ययेन (पा. सू. ३ । २ । १२४) शप ॥ १ ॥

वृत्रहननसंशये वृत्रो हतो जीवति वेति न ज्ञायते, अस्माकमेको गत्वा जानात्विति ते देवा उक्त्वा, देवै-

सु होवाच । किं मे ततः स्यादिति प्रथमवषट्कार एव ते सोमस्य राज्ञ इति तथेत्येयाय वायुरैद्धतं वृत्र १५ सु होवाच हतो वृत्रो यद्धते कुर्यात्-
तत्कुरुतेति ॥ ४ ॥

ते देवा अभ्यसृज्यन्त । यथा वित्तिं वेत्स्यमाना एव १५ स यमेकोऽलभत
सु एकदेवत्योऽभवद्यं द्वौ सु द्विदेवत्यो यं बहवः सु बहुदेवत्यस्तद्यदेनं
पात्रैर्व्यगृह्णत तस्माद्ग्रहा नाम ॥ ५ ॥

स एषामापूयत् । (त्सु) सु एनाञ्छुक्तः पूतिरभिववौ स नालमाहुत्या
ऽआस नालं भक्षाय ॥ ६ ॥

ते देवा वायुमब्रुवन् । (न्त्रा) व्यायविमं नो विवाहीमं नः स्वदयेति सु होवाच

स होवाच—किं मे ततः स्यादिति । प्रथमवषट्कार एव ते सोमस्य राज्ञ इति । तथेत्येयाय वायुरैद्धतं
वृत्रम् । स होवाच—हतो वृत्रः । यद्धते कुर्यात्—तत् कुरुतेति ॥ ४ ॥

ते देवा अभ्यसृज्यन्त—यथा वित्तिं वेत्स्यमानाः—एवम् । स यमेकोऽलभत—स एकदेवत्योऽभवत् ।
यं द्वौ—स द्विदेवत्यः । यं बहवः—स बहुदेवत्यः । तद् यदेनं पात्रैर्व्यगृह्णत—तस्माद्ग्रहा नाम ॥ ५ ॥

स एषामापूयत् । स एनाञ्छुक्तः पूतिरभिववौ । स नालमाहुत्याऽआस, नालं भक्षाय ॥ ६ ॥

ते देवा वायुमब्रुवन् । वायो ! इमं नो विवाहि, इमं नः स्वदयेति । स होवाच—किं मे ततः
स्यादिति । त्वयैवैतानि पात्राण्याचक्षीरन्निति । तथेति होवाच—यूयं तु मे सच्युपवातेति ॥ ७ ॥

राशुतरत्वेन ज्ञातुं नियुक्तो वायुस्ततो गमनान्मे किं फलं स्यादिति वरं वव्रे । सोमरसात्मकस्य हविषः सम्बन्धिनि यस्मिन् ऐन्द्रवायवग्रहे प्रथमं वषट्क्रियते स ' प्रथमवषट्कारः ' सोमांशस्तव भाग इति । ' तथा ' इत्युक्त्वा वायुः देवेभ्यो निरगच्छत् । " आङ् स्वार्थे " । हतं वृत्रं च प्राप । पुनरागत्य ' हतो वृत्रः ' हते च यद् विभजनाय सोमग्रहविभागादिकं कर्त्तव्यं ' तत् ' कुरुत ' इति देवेभ्यो न्यवेदयत् ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

ते देवाः ' अमि ' सोममभिलक्ष्य ' असृज्यन्त ' अन्तरिक्षं गतवन्तः—“ सृज विसर्गो ”—(धा. पा. दि. आ. ७२) देवादिकोऽनुदात्तेत् । विद्यते लभ्यत इति वित्तिः, प्राप्तव्योऽर्थः, तं येन प्रकारेण विभजन्ते ' एवं ' हि ' सः ' सोमग्रहविभाग इति । अतो ' यं ' ग्रहं महेन्द्रादिः ' एकः ' अलभत ' ' सः ' माहेन्द्रादिः ' एकदेवत्यः ' ' यं ' ' द्वौ ' स आश्विनादिः ' द्विदेवत्यः ' । ' यं ' ' बहवः ' ' स ' वैश्वदेवादिः ' बहुदेवत्यः ' इति—“ देवतान्तात्तादर्थ्ये ” (पा. सू. १. ४. २४) इति यत् । तदा ' एनं ' सोमं यस्मात्कारणात् ' पात्रैः ' विभज्य देवा ' अगृह्णत ' तस्मात् ' तानि पात्राणि ' ग्रहाः ' इति प्रसिद्धाः । “ ग्रहवृद्धनिश्चिगमश्च ”—(पा. सू. ३. ३. १८) इति करणे अप् ॥ ५ ॥

' एषां ' सम्बन्धी ' सः ' गृहीतः सोमः पूतिगन्धोऽभवत् । ' सः ' पर्युषितः पूतिगन्धः ' एनान् ' देवान् प्रत्याजगाम आहुत्यर्थं हुतशिष्टभक्षणार्थं वा दुर्गन्धत्वेन ' सः ' सोमरसो योग्यो नासीत् ॥ ६ ॥

' देवाः ' ' वायुं ' सोमं ' विवाहि ' विगतदुर्गन्धं कुरु अस्मभ्यमिमं रोचयेत्युचुः । तेन च वरे वृते तन्नाम्ना

किं मे ततः स्यादिति त्वयैवैतानि पात्राण्याचक्षीरन्निति तथेति होवाच सूर्यं तु मे सच्युपवातेति ॥ ७ ॥

तस्य देवाः । (ब्रा) यावन्मात्रमिव गन्धस्यापजघ्नुस्तं पशुष्वदधुः स एष पशुषु कुणपगन्धस्तुस्मात्कुणपगन्धान्नापिगृहीत सोमस्य हैष राज्ञो गन्धुः ॥ ८ ॥

(न्यो) नो ऽएव निष्ठीवेत् । (तु) तुस्माद्यद्यप्यासक्त इव मन्येताभिवातं परीयाच्छ्रीर्वै सोमः पाप्मा शुक्ष्मः स यथा श्रेयस्यायति पापीयान्प्रत्यवरोहे-देवशुं हास्माद्यक्ष्मः प्रत्यवरोहति ॥ ९ ॥

(त्य) अथेतरं वायुर्व्यवात् । (तु) तुदस्वदयत्ततोऽलमाहुत्याऽ-आस्रालं भक्षाय तुस्मादेतानि नानादेवुत्यानि सन्ति वायुव्यानीत्या-

तस्य देवा यावन्मात्रमिव गन्धस्यापजघ्नुः, तं पशुष्वदधुः । स एष पशुषु कुणपगन्धः । तस्मात् कुणपगन्धान्नापिगृहीत । सोमस्य हैष राज्ञो गन्धः ॥ ८ ॥

नोऽएव निष्ठीवेत् । तस्मात् यद्यप्यासक्त इव मन्येत-अभिवातं परीयात् । श्रीर्वै सोमः पाप्मा शुक्ष्मः, स यथा श्रेयस्यायति पापीयान्प्रत्यवरोहेद्-एवं हास्माद्यक्ष्मः प्रत्यवरोहति ॥ ९ ॥

अथेतरं वायुर्व्यवात् । तदस्वदयत् । ततोऽलमाहुत्या आस्र, अलं भक्षाय । तस्मादेतानि

पात्राणां व्यवहारं प्रायच्छन् 'तथा' 'इति'-अङ्गीकृत्य 'यूयं' 'मे' सर्वे 'सचि' सहायकाः स्थिता वातोपकारिणं व्यापारं कुरुत इति आह ॥ ७ ॥

'तस्य' सोमस्य सम्बन्धिनो 'गन्धस्य' यावन्तं दोषांशं 'देवाः' अपनीतवन्तः 'तं' 'पशुषु' प्राणिषु स्थापितवन्तः । 'स एषः' प्राणिषु दृश्यमानः स्वेदादिनिबन्धनो दुर्गन्धः । तत् किं ? प्रयोगमध्ये स्वेदादिनिबन्धने तस्मिन् गन्धे जुगुप्सा कृता सा चायुक्ता । यतोऽसौ पशुषु क्षितोऽपि क्षेपात् प्राक् सोमस्य राज्ञो गन्धो जातः । तदनाप्राणाय वस्त्रादिना नासिका आच्छादनीया । मुखगतस्य परिहाराय निष्ठीवेदिति । नापि गृहीयात् । न निष्ठीवेत् । अपिपूर्वो गृहातिराच्छादने वर्तते । यथा तस्मादीक्षितेनापिगृह्य ग्रीवितव्य इत्यादावपिग्रहणनिष्ठीवनाभ्यां हि तस्मिन् गन्धे जुगुप्सा कृता स्यात् । सा चायुक्ता । यतः पशुषु क्षितोऽपि क्षेपात् प्राक् सोमस्य राज्ञो गन्धः । अतः पिधाननिष्ठीवनाभ्यां सोम एवावज्ञातः स्यात् । अतोऽपवित्रेण गन्धेन 'आ' समन्तात् सक्तं व्याप्तमात्मानं 'मन्येत' तदा तत्परिहाराय पक्षिण इव प्रवातप्रदेशमासेवेत् । तेन च तमपनीय प्रयुज्जीत । न पुनस्तमपवित्रगन्धं सहमानेनैव प्रयोगो निष्पादनीयः । यतः साक्षाच्छ्रीरूपः सोमः । अपवित्रगन्धः पुनर्व्याधिरूपः पाप्मा । यथा च प्रशस्ततरे राजादावागच्छति सति उन्नतं पर्यङ्कप्रासादादिकमारुह्य स्थितः पापीयान्-एवं सोमे राजन्यागच्छति सति प्रवातसेवया प्रत्यवरोपितो भवति ॥ ८ ॥ ९ ॥

अनन्तरमपनीताद्गन्धात् 'इतरं' स्थितं सोमं 'वायुर्व्यवात्' स यथा विशिष्टरसगन्धादियुक्तो भवति तथा व्याप्नोत् । 'वा गतिगन्धनयोः'-(भा.पा.अ.प.४०) इति । तेन च तं सोमं देवानां स्वादुमकरोत् । ततश्च स

चक्षते सोऽस्यैष प्रथमवषट्कारश्च सोमस्य राज्ञ एतान्यु ऽएनेन पात्रा-
ण्याचक्षते ॥ १० ॥

(त इ) इन्द्रो ह वाऽईक्षांचक्रे । वायुर्वै नोऽस्य यज्ञस्य भूयिष्ठभाग्यस्य
प्रथमवषट्कारश्च सोमस्य राज्ञ एतान्यु ऽएनेन पात्राण्याचक्षते हुन्ता-
स्मिन्नपितृमिच्छाऽऽति ॥ ११ ॥

सु होवाच । वायव्य माऽस्मिन्ग्रहे भजेति किं ततः स्यादिति निरुक्त-
मेव वाग्वदेदिति निरुक्तं चेद्वाग्वदेदा त्वा भजामीति तत एष ऐन्द्रवायवो
ग्रहोऽभवद्वायव्यो हैव ततः पुरा ॥ १२ ॥

नानादेवत्यानि सन्ति वायव्यानीत्याचक्षते । सोऽस्यैष प्रथमवषट्कारश्च सोमस्य राज्ञः । एतान्यु-
ऽएनेन पात्राण्याचक्षते ॥ १० ॥

इन्द्रो ह वाऽईक्षांचक्रे—वायुर्वै नोऽस्य यज्ञस्य भूयिष्ठभाक्—यस्य प्रथमवषट्कारश्च सोमस्य राज्ञः ।
एतान्युऽएनेन पात्राण्याचक्षते, हुन्तास्मिन्नपि त्वमिच्छाऽऽति ॥ ११ ॥

स होवाच—वायो ! आ माऽस्मिन्ग्रहे भजेति । किं ततः स्यादिति । निरुक्तमेव वाग्वदेदिति ।
निरुक्तं चेद्वाग्वदेद्—आ त्वा भजामीति । तत एष ऐन्द्रवायवो ग्रहोऽभवत् । वायव्यो हैव ततः पुरा ॥ १२ ॥

सोमो होमाय हुतशिष्टभक्षणाय च शक्यो जातः । यतो वृत्रविनाशविषयप्रियवार्त्ताकथनेन सोमस्य स्वाद्-
करणेन च लब्धवरद्वयो वायुः, 'तस्मात्' हेतोः 'एतानि' पात्राणि देवतार्थतया तत्तदेवैष व्यपदेशमर्हन्ति 'सन्ति'
अपि वायोर्दत्तवरतया 'वायव्यानि' इत्युच्यन्ते । 'स एषः' इदानीं क्रियमाणः 'प्रथमवषट्कारश्च' 'अस्य' वायोरेव
जातो—न केवलं तत्तदेवैः सोमग्रहणार्थतया सोमेन व्यपदेशार्हाण्यपि सन्ति तानि 'पात्राणि' च तेन वायुनैव
वायव्यानीत्याचक्षते याज्ञिकाः । "छन्दसि लुङ्लङ्लिटः"—(पा. सू. ३ । ४ । ६)—इति वर्त्तमाने लट् ।
एवं वायोः प्रथमवषट्काररूपवरलामादयं ग्रहो वायव्योऽस्तु कथमिति ? चेत्, उच्यते—वायावेवं दत्तवरे 'इन्द्रः'
'ईक्षांचक्रे' पर्यालोचितवान् । अस्मदीये अमुष्मिन् पक्षे वायोर्वा जुहातं यदस्मासु ज्यायस्तु स्थितेषु यस्य
वायोः कनीयसः प्रथमो भागः । अस्मन्नामान्यपनीय पात्राणामपि वायव्यानीति वायुनाम्ना व्यपदेशश्चेति
तर्हि किं कर्तव्यमिति कर्तव्यार्थोपलम्भनिबन्धनो हर्षो 'हन्त' इति । यदि नाम ऐन्द्राग्रे अग्निना सह भागोऽस्ति ।
यद्यपि चोक्त्यमरुत्वतीभादौ ममैवासाधारणो भागोऽस्ति । तथाऽपि त्वं तेभ्योऽन्यं भागम् अस्मिन् प्रथमग्रहेऽपि
अहं 'इच्छे' 'इच्छते'र्व्यत्ययेनात्मनेपदे लोट्कर्तृकवचनम् ॥ १० ॥ ११ ॥

इत्थमिच्छत्वा च 'सः' इन्द्रः हे वायो ! 'ग्रहे' 'मा' मां 'भज' मम भागं देहीति 'उवाच' ।
'ततः' तव भागप्रदानान्मम 'किं' फलं स्यादिति च वायुनोक्ते वरमिन्द्रो ददौ । 'निरुक्तमेव वाग्व-
देत्' इति । तं च वरं वायावङ्गीकुर्वति सति तद्वरप्रदानात् पूर्वं वायुदेवत्योऽपि 'ग्रहः' इन्द्रसम्बन्धेन 'ऐन्द्र-
वायवः' अभवत् । 'निरुक्तं' नाम निःशेषमुक्तं विस्पष्टमित्यर्थः । अत एव देवताविशेषरूपस्यार्थस्या-

स इन्द्रोऽब्रवीत् । (द) अर्धं मेऽस्य ग्रहस्येति तुरीयमेव तऽइति वायु-
रर्धमेव मऽइतीन्द्रस्तुरीयमेव तऽइति वायुः ॥ १३ ॥ [अर्धप्रपाठकः ॥

६८ कंडिकाः ॥

तौ प्रजापतिं प्रति प्रश्नमेयतुः । सु प्रजापतिर्ग्रहं द्वेधा चकार सु होवा-
चेदं वायोरित्युथ पुनरर्धं द्वेधा चकार सु होवाचेदं वायोरिति तदे-
तीन्द्रं तुरीयमेव भाजयांचकार यद्वै चतुर्थं तत्तुरीयं तत एष ऐन्द्रतुरीयो
ग्रहोऽभवत् ॥ १४ ॥

(तु) तस्य वाऽएतस्य ग्रहस्य । द्वे पुरोरुचौ वायुव्यैव पूर्वैन्द्रवायव्युत्तरा
द्वेऽनुवाक्ये वायुव्यैव पूर्वैन्द्रवायव्युत्तरा द्वौ प्रैषौ वायव्य एव पूर्व ऐन्द्र-
वायव उत्तरो द्वे याज्ये वायुव्यैव पूर्वैन्द्रवायव्युत्तरैवमेनं तुरीयं तुरीयमेव
भाजयांचकार ॥ १५ ॥

स इन्द्रोऽब्रवीत्-अर्धं मेऽस्य ग्रहस्येति । तुरीयमेव तऽइति वायुः । अर्धमेव मऽइतीन्द्रः । तुरीय-
मेव तऽइति वायुः ॥ १३ ॥

तौ प्रजापतिं प्रति प्रश्नमेयतुः । स प्रजापतिर्ग्रहं द्वेधा चकार । स होवाच इदं वायोरिति ।
अथ पुनरर्धं द्वेधा चकार । स होवाच-इदं वायोरिति, इदं तवेति । इन्द्रं तुरीयमेव भाजयाञ्च-
कार । यद्वै चतुर्थं तत्तुरीयम् । तत एष ऐन्द्रतुरीयो ग्रहोऽभवत् ॥ १४ ॥

तस्य वाऽएतस्य ग्रहस्य द्वे पुरोरुचौ-वायव्यैव पूर्वा, ऐन्द्रवायव्युत्तरा । द्वेऽनुवाक्ये-
वायव्यैव पूर्वा, ऐन्द्रवायव्युत्तरा । द्वौ प्रैषौ-वायव्य एव पूर्वः, ऐन्द्रवायव उत्तरः । द्वे याज्ये-वाय-
व्यैव पूर्वा, ऐन्द्रवायव्युत्तरा । एवमेनं तुरीयं तुरीयमेव भाजयाञ्चकार ॥ १५ ॥

प्रत्यायनेनाविस्पष्टाया ऋचः प्राजापत्यत्वमन्यत्र श्रूयते-“ अनिरुक्त्या प्राजापत्यया गृह्णाति ” इति । अथवा
परा, पश्यन्ती, मध्यमा, वैखरी, इत्येवं चतुरवस्था वागवतिष्ठते । तत्र पूर्वस्मिन् वागवस्थाभेदे उत्तरोत्तरस्या-
भावात् सावशेषत्वम् । वैखर्या तु परादीनां तिसृणामपि संग्रहेण निःशेषत्वान्निरुक्तत्वम् ॥ १२ ॥

प्रजापतिर्कृते ऐन्द्रवायवे इन्द्रवायोर्विवादपूर्वकमिन्द्रस्य चतुर्थांशमाकृवं तुरीयशब्दार्थं चाह-स इन्द्र
इत्यादि । ‘ अर्धम् ’ इत्यादिनोभयोर्विवादः । एवं विवदमाना इन्द्रवायू प्रजापतिं पृच्छाव. इति तत्समीपमा-
मताम् । ‘ सः ’ च ‘ प्रजापतिः ’ तं ‘ ग्रहं ’ विभज्य ‘ इन्द्रं ’ चतुर्थेनांशेन भागिनमकरोत्, अवशिष्टेन
तु वायुम् । ‘ तुरीयम् ’ इति चतुर्थमित्यर्थः । “ चतुरश्चयतावाचक्षरलोपश्च ”-(पा. सू. ५।२।५१ वा.)
इति छप्रत्यये आदिवर्णलोपे च तुरीयशब्दव्युत्पत्तेः ॥ १३ ॥ १४ ॥

इन्द्रवायोः स्वकीयग्रहभागानुसारेण ग्रहाङ्गभूतानामपि मन्त्राणां विभागमाह-तस्य वाऽएतस्येत्यादि ।
पुरोरुचाविति । “ उपयामगृहीतोऽसि ” (श. प. ४ । १ । २ । १५) इत्यरमात् पूर्वं ग्रहप्रसंगसया तद्विषयां रुचिं

सु होवाच। तुरीयं तुरीयं चेन्मामवीभजुस्तुरीयमेव तर्हि वाङ्मनिरुक्तं वदिष्यतीति तदेतत्तुरीयं वाचोऽनिरुक्तं युन्मनुष्या वदन्त्यथैतत्तुरीयं वाचोऽनिरुक्तं यत्पशवो वदन्त्यथैतत्तुरीयं वाचोऽनिरुक्तं यद्वयांसि वदन्त्यथैतत्तुरीयं वाचोऽनिरुक्तं यदिदं क्षुद्रं सरीसृपं वदति ॥ १६ ॥

तस्मादेतद्विषयाभ्यनूक्तम् । (अ) चत्वारि वाक्परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः । गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्तीति ॥ १७ ॥

स होवाच—तुरीयं तुरीयं चेन्मामवीभजुः—तुरीयमेव तर्हि वाङ्मनिरुक्तं वदिष्यतीति । तदेतत्तुरीयं वाचोऽनिरुक्तम्—यन्मनुष्या वदन्ति । अथैतत्तुरीयं वाचोऽनिरुक्तम्—यत्पशवो वदन्ति । अथैतत्तुरीयं वाचोऽनिरुक्तम्—यद्वयांसि वदन्ति । अथैतत्तुरीयं वाचोऽनिरुक्तम्—यदिदं क्षुद्रं सरीसृपं वदति ॥ १६ ॥

तस्मादेतद्विषयाभ्यनूक्तम्—“चत्वारि वाक्परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः । गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति ॥” इति ॥ १७ ॥

देवतायै करोतीति पुरोरुक् । प्यन्तात् किप् (पा. सू. ३ । २ । ७६), णिलोपे (पा. सू. ६ । ४ । ९१) “संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः”—इति गुणो न भवति । अथवा अन्तर्भावितव्यार्थात् किपि रूपम् । पुरोरुगादीनां पूर्वा वायव्या एव, उत्तरास्वैन्द्रवायवा इति सर्वत्रेन्द्रस्य चतुर्थांशभाक्त्वमेव जातम् ॥ १९ ॥

स्वकीयग्रहादिभागानुसारेण वाचश्चतुर्थमेव निरुक्तं स्यादित्याह—स होवाचेत्यादि । ग्रहादौ सर्वत्र चतुर्थमागस्यैव मदीयत्वाद्वागपि चतुर्थभागमेव भागं विस्पष्टं वदिष्यति । वाचो विस्पष्टिश्चतुर्थे भागे वैखरी वदत इत्यर्थः । परा-पश्यन्ती-मध्यमा-वैखरीत्येवं चतुरवस्था वागवतिष्ठते । तत्र परादीनां तिसृणां देहमव्य एवावस्थानेन परश्रोत्रग्रहणयोग्यताभावादविस्पष्टार्थः भवति । वैखरी पुनः परश्रोत्रैर्गृह्यतेऽतिवाहितार्थप्रत्यये च समर्था भवति—इति विस्पष्टेत्यर्थः । ‘अवीभजन्’ भजतेर्प्यन्ताल्लुङि चङि रूपम् । यत् इन्द्रेण वैखर्यात्मकं वायुमनु जातम् तदिदानीं मनुष्यादिभिस्तदेव व्यवहियत इत्याह—तदेतत्तुरीयमित्यादिना । मनुष्यादय इदानीं यद्वापूपं वदन्ति तदिन्द्रेणाभ्यनुज्ञानं विस्पष्टं चतुर्थं वापूपमित्यर्थः । क्षुद्रं सरीसृपमिति । पुनः पुनस्तानेव गच्छदन्त्यत् प्राणिजातमित्यर्थः । सरीसृपमिति । सृपेरचि ‘यङोऽचि च’ (पा. सू. २ । ६ । ७४) इति यङो लुक् । “सन्त्यङोः” (पा. सू. ६ । १ । ९) इति द्विवचनम् । उपधादिकाय “रुप्रिकौ च लुकि” (पा. सू. ७ । ४ । ९१) इति रीगागमः । अन्यापेक्षया गुणे प्राप्ते—“न धातुलोप आर्द्धधातुके” (पा. सू. १ । १ । ४) इति प्रतिषेधः ॥ १६ ॥

उक्तेऽर्थे मन्त्रसंवादं दर्शयति—तस्मादेतदित्यादि । इन्द्रो वाचश्चतुर्थभागं विस्पष्टमन्वजानात् । तस्मादेतदुक्तमर्थरूपमनुसृत्य “ऋषिणा” मन्त्रेणैवमुक्तम् । वाचः “पदानि” परापश्यन्तीत्यादयोऽवस्थाभेदाः

(त्य) अथातो गृह्णात्येव । (वा) आ वायो भूष शुचिपा उप नः सहस्रं ते नियुतो विश्ववार । उपो तेऽअन्धो मद्यमयामि यस्य देव दधिषे पूर्वपेयं व्वायुवे त्वेति ॥ १८ ॥

अथातो गृह्णात्येव । “ आ वायो भूष शुचिपा उप नः सहस्रं ते नियुतो विश्ववार । उपो तेऽअन्धो मद्यमयामि यस्य देव दधिषे पूर्वपेयम्-वायवे त्वा ”-(वा. सं. ७।७) इति ॥ १८ ॥

चत्वारि ‘परिमिता’ परिमितानि यतः चत्वारि अतः परिच्छिन्नानिऽर्थः । अथवा ‘वाक्’-परिमितानि ‘चत्वारि’ ‘पदानि’ परिच्छिन्नपरायवस्थाभेदरूपचतुष्पदात्मिका । पूर्वस्मिन् पक्षे-“ सुपां सुलुक् ” (पा. सू. ७।१।३९) इत्यादिना षष्ठ्या लुकि सति वागित्येतद्रूपं भवति । “ परिमिता ” इति “ शेषेच्छन्दसि बहुलम् ” (पा. सू. ६।१।७०) इति (अमादेशस्य) शैर्लोपः । ‘ ये ’ मनीषिणः ’ विद्वांसस्ते ’ ब्राह्मणाः ’ ‘ तानि ’ वाचः पदानि जानन्ति । ‘ मनीषिणः ’ इति ब्रीह्यादित्वादिनिः (पा. सू. ९।२।११६) अथवा “ शिखादिभ्य इनिर्वाच्यः ” इति । तेषां मध्ये ‘ त्रीणि ’ पदानि परायवस्थाभेदरूपाणि शरीरमध्यरूपायां गुहायां निहितानि ‘ नेङ्गयन्ति ’ न चेष्टन्ते न विस्पष्टीभवन्तीत्यर्थः । गुहोति पूर्ववत् “ सुपामिति ” (पा. सू. ७।१।३९) सप्तम्या लुक् । आकारादेशो वा । चतुर्थमेव रूपं वैखर्यात्मकामिदानीं मनुष्या वदन्ति । मनुष्या इत्येतत् पश्चादीनामप्युपलक्षणार्थम् । पश्चादयोऽपि चतुर्थं वाम्रूपं वदन्तीति ॥ १७ ॥

इत्यमास्याधिकया ग्रहस्य देवतादिकं प्रदर्श्य तस्य समन्त्रकं ग्रहणसंस्कारं विवृत्ते-अथात इत्यादि । “ अथातः ” इत्यनेनान्तर्यामिग्रहानन्तर्यं द्योत्यते । प्रकृतत्वादैनद्रवायवं ग्रहम् “ आ वायो भूष ” इत्यादिना गृह्णीयात् । एतन्मन्त्र-करणकेन ग्रहणेन सोमं संस्क्रुर्यादित्यर्थः । नन्वत्र ग्रहणवाक्ये द्रव्यदेवतासम्बन्धदर्शनाद्यागविधायकत्वं प्रतीयते । यथा “ यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां वा ” (तै. सं. २।६।३) इति तत्कुतः संस्कारो विधीयत इति । न “ सोमेन यजेत ” इत्यनेनैव यागस्य विहितत्वात् । ननु “ यदाग्नेय ” इत्यादिभिर्वाक्यैर्विहितानां यागानां यथा विद्वद्वाक्यमनुवादकं, तथा ग्रहणवाक्यविहितानां यागानामेतत् “ सोमेन ” इत्यादि वाक्यमनुवादकं भविष्यतीति चेत् (न) अनुवादासम्भवात् । सति हि पुरोवादेऽनुवादः सम्भवति । न चात्र पुरोवादो ऽस्ति सोमेन यजेतेत्यनेन प्रतीतस्यार्थस्य ग्रहणवाक्येष्वप्रतीतिः । न हि ग्रहणं यजनं भवति नापि तद्विधेयप्रत्ययोक्तो रसः सोमलता । न च वाच्यं सर्वनामार्थे विहितस्तद्विधितः प्रकृतं ब्रूते, न तु रसमिति । “ अन्तः पवित्राद्गृह्णाति ” इति रसस्यैव प्रकृतत्वात् । अतोऽनुवादसम्भवात् सोमेनत्येतस्य विधायकत्वम् । विहिते तु तस्मिन् आग्नेयादि-वाक्यानि तु संस्कारस्य विधायकानि “ यदाग्नेयोऽष्टाकपालः ” इत्यादिषु तु वाक्येषु द्रव्यदेवतासम्बन्धान्यथानुपपत्त्या यागः कल्प्यत इति पुरोवादसम्भवाद्विद्वद्वाक्यमनुवादकं भवति । न चैवं व्यत्यासेन विद्वद्वाक्यं यागस्य विधायकम् । विहिते तस्मिन् आग्नेयादिवाक्यानि गुणविधायकानीति शङ्कनीयम् । विहितयागानुवादेन नानागुण-विधाने वाक्यभेदप्रसङ्गात् । तथा चोक्तम् “ प्राप्ते कर्मणि नानेको विधातुं शक्यते गुणः । अप्राप्ते तु विधीयन्ते बहवोऽप्येकयन्तः ” (तंत्र वार्तिक अ. ३) इति ॥ तस्मादनेन ग्रहणवाक्येन सोमरसस्य देवताविशिष्टो ग्रहणसंस्कारो विधीयते ॥ नन्वेवमपि ग्रहणस्य गुणकर्मत्वं न सम्भवति गुणकर्मलक्षणरहितत्वात्, प्रधानकर्मलक्षणयुक्तत्वाच्च । तथा हि सूत्रकृता कर्मणां भेदस्तद्वक्षणं च सूत्रितम्-“ तानि द्वैधं गुणप्रधानभूतानि । यैस्तु द्रव्यं चिकीर्ष्यते गुण-

(त्व्य) अथापगृह्य पुनरानयति । (ती) इन्द्रवायूऽइमे सुता उप प्रयो-
भिरागतम् । इन्द्रवो वामुशान्ति हि । उपयामगृहीतोऽसि वायवऽइन्द्र-
वायुभ्यां त्वैष ते योनिः सज्जोषोभ्यां त्वेति सादयति स यदाह सज्जो-
षोभ्यां त्वेति यो वै वायुः स इन्द्रो य इन्द्रः सु वायुस्तस्मादाहैष ते योनिः
सज्जोषोभ्यां त्वेति ॥ १९ ॥ ३ ॥

इति प्रथमप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ४-१-३ ॥

अथापगृह्य पुनरानयति । “ इन्द्रवायूऽइमे सुता उप प्रयोभिरागतम् । इन्द्रवो वा-
मुशान्ति हि । उपयामगृहीतोऽसि वायवऽइन्द्रवायुभ्यां त्वैष ते योनिः सज्जोषोभ्यां
त्वा ”—(वा० सं० ७ । ८) इति सादयति । स यदाह—सज्जोषोभ्यां त्वेति, यो वै वायुः स
इन्द्रो य इन्द्रः स वायुः । तस्मादाह—एष ते योनिः सज्जोषोभ्यां त्वेति ॥ १९ ॥

स्तत्र प्रतीयते, तस्य द्रव्यप्रधानत्वात् । यैस्तु द्रव्यं न चिकीर्ष्यते तानि प्रधानभूतानि, द्रव्यस्य गुणभूतत्वात् ”
इति । यैः कर्मभिर्द्रव्यं चिकीर्ष्यते उत्पादयितुं संस्कर्तुं चेष्यते तानि गुणकर्मणि । यैस्तु न तथा क्रियते
तानि प्रधानकर्मणि । तथा च सति यूपं भक्षतीत्यादौ यूपादिकस्योत्पादयितुमिष्टत्वात् व्रीहीनवहन्तीत्यादौ
व्रीह्यादिकस्य संस्कर्तुमिष्टत्वाद् गुणकर्मत्वम् । प्रयाजादिपूक्त्यैपरीत्यात्, प्रयाजादिवत् प्रधानकर्मत्वम् । एवं च
सत्यवधातेन यथा व्रीहीणां तुषविमोको दृष्टः संस्कारः तथा ग्रहणेन सोमरसे न कश्चिद्विशेष उत्पद्यते, अतोऽव-
घातवैषम्यात्प्रयाजादिवत्प्रधानकर्मत्वमिति चेन्न । “ इन्द्रवायवम् ” इति द्वितीया कर्मकारके विहिता । कर्मत्वं चेन्सित-
तमत्वे भवति, “ कर्तुरीप्सिततमं कर्म ” (पा० सू० १।४।४९) इति कर्मसंज्ञाविधानात् । अस्ति च सोमरसस्ये-
प्सिततमत्वं, यागसाधनत्वात् । अतः सोमरसः प्रधानभूतः । तथा सति ग्रहणक्रियाया गुणकर्मत्वमवघातवत्सं-
सिद्धम् । एवं सर्वत्र द्रष्टव्यं ग्रहणवाक्येषु । ग्रहणमन्त्रस्त्वेवमाप्नायते—आ वायवेति । यदि सोमरसे दृष्टोऽति-
शयो न स्यात्, तर्ह्यपूर्वं कल्पनीयम्, तस्माद् ग्रहणस्य गुणकर्मत्वम् । हे ‘ वायो ! ’ ‘ शुचिपाः ’ शुद्धस्य सोमस्य
पातः ‘ नः ’ अस्माकं समीपे ‘ आभूष ’ अलङ्कुरु ‘ भूष अलङ्कारे ” (धा. भ्वा. वा. प. ६।८।३) हे विश्वस्य
व्यापक ! ‘ ते ’ तव सहस्रसंख्याः नियुतो (निधं. १।१९।८) वाहनानि सन्ति, तादृशस्य च तव सम्यन्धि
मदनीयं—“ गदमदचरयमश्चानुपसर्गे ”—(पा. सू. ३।१।१००) इति यत् । ‘ अन्धः ’ अन्नं सोमरसा-
त्मकम् । ‘ उपो ’ उप ‘ अयामि ’ उपगमयामि । ‘ अय गतौ ’ (भ्वा. प. ४७६)—हे ‘ देव ! ’ द्योतमान
वायो ! यस्य सोमस्य ‘ पूर्वेष्वेयं ’ प्रथमवषट्कारलक्षणं प्रथमपानं ‘ दधिषे ’ धारयसि । “ छन्दसि छुडलङ्-
लिटः ” (पा. सू. ३।४।६) इति लिट् । हे सोमरस ! ‘ त्वा वायवे ’ गृह्णीमीति मन्त्रस्यार्थः ॥ १८ ॥

पुनर्ग्रहणं विधत्ते—अयेति । वायव्यग्रहणानन्तरमपच्छिद्य पुनरपीन्द्रवायव्यम् ‘ आनयति ’ गृह्णीयादित्यर्थः । तत्र
ग्रहणे मन्त्रः—“ इन्द्रवायूऽइमे सुता उप प्रयोभिरागतम् । इन्द्रवो वामुशान्ति हि, उपयामगृहीतोऽसि वायवऽइन्द्र-
वायुभ्यां त्वा ” (वा. सं. ७।८)—इति । हे ‘ इन्द्रवायू ! ’ यस्मात् कारणात् ‘ इमे ’ सोमाः ‘ सुताः ’ अभिपुताः

ऋतुदक्षौ ह वाऽअस्य मित्रावरुणौ । (गावे) एतन्वध्यात्मम् स युदेव
मनसा कामयतऽइदं मे स्यादितुं कुर्वीयेति स एव ऋतुरथ युदस्मै तत्स-
मृध्यते स दक्षो मित्र एव ऋतुर्वरुणो दक्षो ब्रह्मैव मित्रः क्षत्रं वरुणोऽभिगु-
न्तैव ब्रह्म कर्ता क्षत्रियः ॥ १ ॥

मैत्रावरुणग्रहः ।

ऋतुदक्षौ ह वाऽअस्य मित्रावरुणौ । एतन्वध्यात्मम् । स युदेव मनसा कामयते-इदं मे स्यात्, इदं
कुर्वीयेति । स एव ऋतुः । अथ युदस्मै तत्समृध्यते-स दक्षः । मित्र एव ऋतुः । वरुणो दक्षः ।
ब्रह्मैव मित्रः । क्षत्रं वरुणः । अभिगन्तैव ब्रह्म । कर्ता क्षत्रियः ॥ १ ॥

तस्माद्युवां ' प्रयोभिः ' शीघ्रगामिभिरथैः समीपे ' आगतम् ' आगच्छतम् । ' प्रयोभिः ' -इति-“ इण्-
गतौ ”-(धा. पा. अ. प. ३९) इत्यस्मात् शतृप्रत्ययः । “ व्यत्ययो बहुलम् ”-(पा. सू. ३ । १ । ९८)
इति हल्यत्ययेन तकारस्य सकारादेशः । रुवादि कार्ये कृते प्रपूर्वस्य रूपम् । ' आगतम् ' इति-लोपि-
“ बहुलं छन्दसि ”-(पा. सू. २ । ४ । ७३) इति शपो लुक् । अनुनासिकलोपः । किंच ' इन्द्रवः ' सोमाः ' वां'
युवाम् ' उशन्ति ' कामयन्ते “ वश कान्तौ ”-(धा. पा. अ. प. ७०) युवयोरागमनमभिलषन्ती-
त्यर्थः । यस्मादुशन्ति अत आगतमिति सम्बन्धः । हे सोमरस ! उपयामेन दारुपात्रेण गृहीतोऽसि ' वायवे '
' इन्द्रवायुभ्यां ' ' त्वा ' गृह्णामीति शेषः । अत्रापि वायव इत्येतस्य ग्रहणमस्मिन् ग्रहे इन्द्रस्य तुरांयांशभा-
क्त्वाभिप्रायेण । गृहीतस्य सोमरसस्य समन्त्रकं सादनं विधत्ते-एष त इत्यादिना । हे सोमरस ! ' एषः '
खरप्रदेशः ' तव ' स्थानम् अतोऽत्र समानप्रतीम्यामिन्द्रवायुभ्यां ' त्वा ' सादयामीति शेषः । व्याचष्टे-स यदाहे-
त्यादि । ' स ' मन्त्रः सजोषोभ्याम् इति । आह इति यत्, तत्कारणमुच्यत इत्यर्थः । इन्द्रवाय्वोरैकस्मिन्नेव
ग्रहे हविःस्वीकारादभिन्नत्वमुपचर्यते अत इन्द्रवाय्वोरभेदान्मन्त्रः-“सजोषोभ्याम् ”-इति युक्तमाहेत्य-
भिप्रायः ॥ १९ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

चतुर्थकाण्डे प्रथमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ (४ । १ । ३) ॥

विधास्यमानस्य ग्रहस्य देवतां प्रशंसन् तर्ह्येन्द्रवायवानन्तर्ये कारणं चाह-ऋतुदक्षावित्यादि । मित्रश्च
वरुणश्चेति ' मित्रावरुणौ ’-“ देवताद्वन्द्वे च ”-(पा. सू. ७ । ३ । २१) इति पूर्वपदस्यानङ्गदेशः ।
तौ ' अस्य ' यज्ञस्य समस्तस्य लोकस्य वा ' ऋतुदक्षौ ह वै ' ऋतुदक्षशब्दयोरर्थो विवारिष्यते, तस्मात्प्रशस्तावि-
त्यर्थः । ' ह वा ' इत्येतौ निपातौ शाखान्तरगतां प्रसिद्धिं द्योतयतः । तथा च तैत्तिरीयकम्-“ दक्षऋतुभ्यां
मैत्रावरुणम् ”(तै. शा. १ । ९ । ४) इति । ऐन्द्रवायवग्रहस्तु वागात्मक इति पूव प्रतिपादितम् “ वाग्ध वा अस्यैन्द्रवायवः ”
(श. प. ४ । १ । ३१) इति । वाक् पुनर्मनोऽधीना, “ मनसा हि वाग्धृता ” (तै. सं. ६ । १ । ७) इत्यादि श्रुतेः ।
संकल्पोत्साहौ च मनोऽधीनौ । ततो वागात्मकैन्द्रवायवानन्तर्यं दक्षऋत्वात्मकमित्रावरुणदेवत्वस्य ग्रहस्य युक्तमिति
भावः । अत एवानेन क्रमेण तैत्तिरीयके श्रूयते-“ वायव ऐन्द्रवायवं दक्षऋतुभ्यां मैत्रावरुणम् ”(तै. शा. १ । ९ । ४) इति ।
द्विविधौ हि मित्रावरुणौ, आध्यात्मिकावाधिमौक्तिकौ चेति । तत्रोक्तावाध्यात्मिकावित्याह-एतन्वध्यात्ममिति ।

(स्ते) ते हैतेऽअग्रे नानेवासतुः । (ब्रुं) ब्रह्म च क्षत्रं च ततः शशकैव
ब्रह्म मित्र ऋते क्षत्राद्वरुणात्स्थानुम् ॥ २ ॥

न क्षत्रं वरुणः । (ऽ) ऋते ब्रह्मणो मित्राद्युद्ध किं च वरुणः कर्म चक्रे-
ऽप्रसूतं ब्रह्मणा मित्रेण न ह्येवास्मै तत्समानुधे ॥ ३ ॥

ते हैतेऽअग्रे नानेवासतुः—ब्रह्म च क्षत्रं च । ततः शशकैव ब्रह्म मित्र ऋते क्षत्राद्वरुणात्स्थानुम् ॥ २ ॥
न क्षत्रं वरुणः ऋते ब्रह्मणो मित्रात् । यद्ध किञ्च वरुणः कर्म चक्रे—अप्रसूतं ब्रह्मणा मित्रेण—न ह्ये-
वास्मै तत्समानुधे ॥ ३ ॥

‘ अध्यात्मम् ’ आत्मनि । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः (पा. सू. २ । १ । ६) । “ अनश्च ” (पा. सू. ९ । ४ । १०८) इति टच् समासान्तः । तत्रात्मनि विद्यमानयोर्मित्रावरुणयोः रूपम् ‘ एतत् ’ उक्तप्रकारमित्यर्थः । क्रतुदक्षशब्दयोरर्थं विवृणोति—स यदेवेत्यादि । ‘ सः ’ लोकः ‘ इदं ’ पुरोवर्ति ‘ मे ’ ‘ स्यात् ’ भवेत् । ‘ इदं कुर्वीयेति ’ मनसाऽभिलषतीति यत् ‘ सः ’ ‘ क्रतुः ’ संकल्प इत्यर्थः । तत् सकल्पितं ‘ अस्मै ’ लोकाय येन ‘ समृद्धयते ’ ‘ सः ’ ‘ दक्षः ’ । “ दक्ष वृद्धौ ” (धा. पा. स्वा. आ. ६०९) क्रतुदक्षाविति क्रमो विवक्षित इत्याह—मित्र एवेत्यादि । मित्रावरुणयोराधिभौतिकरूपं सोपपत्तिकमाह—ब्रह्मैवेत्यादिना । ‘ ब्रह्म ’ इति ब्राह्मणजातिः, सैव ‘ मित्रो ’ देवः । क्षत्रियजातिरेव, ‘ वरुणो ’ देवः । ‘ अभिगन्ता ’ अभिगमनशीलः ज्ञानशक्तियुक्त इत्यर्थः । ‘ कर्ता ’ क्रियाशक्तियुक्तः । उभयत्रापि ताच्छील्ये तृन् प्रत्ययः (पा. सू. ३ । २ । १३९) । यतो मित्रावरुणौ क्रतुदक्षशब्दाभिधेयज्ञानक्रियाशक्तिरूपौ, ब्रह्मक्षत्रे च ज्ञानक्रियाशक्तिमती, अत आधि-
भौतिकमित्रावरुणरूपत्वेमनयोर्युज्यत इत्यर्थः ॥ १ ॥

ब्रह्मक्षत्रयोस्तमेवाधिभौतिकत्वमाख्यायिकया दृढीकुर्वन् ग्रहस्य द्विदेवत्वमाह—ते हैत इत्यादिना । ‘ अग्रे ’ पूर्वं ‘ ते एते ’ ब्रह्म च क्षत्रं च विभिन्ने अभूताम् । ततो विभेदानन्तरं मित्रात्मकं ‘ ब्रह्म ’ वरुणात्मकेन क्षत्रेण विनापि स्वत एव स्थातुं शक्तमभूत् । तथा वरुणात्मकं क्षत्रं मित्रात्मकेन ब्रह्मणा विना स्वत एव स्थातुं न शक्तमभूत् । ततो वरुणरूपं क्षत्रं ‘ यत् किं च ’ ‘ कर्म ’ ‘ चक्रे ’ तत् सर्वं ‘ मित्रेण ’ ‘ ब्रह्मणा ’ ‘ अप्रसूतम् । अननुज्ञातमनुपदिष्टमित्यर्थः । तथाविधमेवाकरोत् । ततः ‘ तत् ’ कृतं कर्म ‘ अस्मै ’ क्षत्राय न समृद्धमभूत् यस्मात् स्वत एव कृतं कर्म न समृद्धम् अतः स्थातुं न शक्तमभूत् । ततो वरुणरूपं क्षत्रं यत् किञ्चित् कर्म चक्रे तत् सर्वं मित्रेण ब्रह्मणा अप्रसूतमनुज्ञातं शशकेति पूर्वेण सम्बन्धः । ‘ आनुध ’ इति “ ऋधु वृद्धौ ”—(धा. पा. स्वा. प. २९) इत्यस्माद्विटि (पा. सू. ३ । २ । १९) द्विवचने (पा. सू. १ । १ । ६९) उरत्वादिकार्यं (पा. सू. ७ । ४ । ६६) “ अत आदेः ”—(पा. सू. ७ । ४ । ७०) इति दीर्घं च—“ तस्मान्नुद्धिहठः ” (पा. सू. ७ । ४ । ७१) इति नुडागमः । ननु ऋधेरकहल्वाद्ब्रह्म इति कार्यं नुडागमो विधीयते—उच्यते—नुद्धिपिहलादेशविनामेष्वृकारप्रतिविज्ञानं कर्तव्यमिति ऋकारस्थस्यापि रेफस्य हल्त्वेनाङ्गीकारात् तन्निबन्धनं कार्यं भविष्यति ॥ २ ॥ ३ ॥

१—मूले ‘ ऋधु वृद्धौ ’ इति दीर्घपाठस्तु—सत्यवस्वादित्रयोदशविधेदेवनिष्ठस्वत्वगतशुभमत्वाभिप्रायिक इति ध्येयम् ॥

सु क्षत्रं वरुणः । (णो) ब्रह्म मित्रमुपमन्त्रयांचकऽउप माऽऽवर्तस्व सु॒ष्टु-
सृजावहै पुरस्त्वा करवै त्वत्प्रसूतः कर्म करवाऽऽतुति तथेति तौ समसृजेतां
तत एषु मैत्रावरुणो ग्रहोऽभवत् ॥ ४ ॥

(तसो) सो एव पुरोधा । तस्मान्ब्रह्मणः सुर्वस्येव क्षत्रियस्य पुरोधां
कामयेत सु॒ष्टुह्येवैतौ सृजेते सुकृतं च दुष्कृतं च नोऽएव क्षत्रियः सुर्वमिव
ब्राह्मणं पुरोदधीत सु॒ष्टुह्येवैतौ सृजेते सुकृतं च दुष्कृतं च स यत्ततो
वरुणः कर्म चक्रे प्रसूतं ब्रह्मणा मित्रेण सु॒ष्टु ह्रैवास्मै तदानृधे ॥ ५ ॥

स क्षत्रं वरुणो ब्रह्म मित्रमुपमन्त्रयाञ्चक्रे-उप माऽऽवर्तस्व, संसृजावहै, पुरस्त्वा करवै, त्वत्प्रसूतः
कर्म करवाऽऽतुति । तथेति तौ समसृजेताम् । तत एष मैत्रावरुणो ग्रहोऽभवत् ॥ ४ ॥

सोऽएव पुरोधा । तस्मान् ब्रह्मणः सर्वस्येव क्षत्रियस्य पुरोधां कामयेत । संह्येतौ सृजेते-सुकृतं
च दुष्कृतं च । नोऽएव क्षत्रियः सर्वमिव ब्राह्मणं पुरोदधीत । सं । ह्येवैतौ सृजेते-सुकृतं च दुष्कृतं
च । स यत्ततो वरुणः कर्म चक्रे प्रसूतं ब्रह्मणा मित्रेण--सं ह्रैवास्मै तदानृधे ॥ ५ ॥

ततस्तद्वरुणात्मकं 'क्षत्रम्' अशक्तं सत् मित्रात्मकं ब्रह्माऽऽमन्त्रयांचक्रे । हे ब्रह्मन् ! त्वं मामनुवर्तस्व,
आवां संसृष्टौ भवाव 'संसृजावहै' इति व्यत्ययेनात्मनेपदम् (पा. सू. ३ । १ । ८५) । त्वां 'पुरः'
करिष्यामि त्वयोपदिष्टमेव कर्म करिष्यामीति । तथाऽस्त्विति ब्रह्मण्यङ्गीकुर्वति सति 'तौ' ब्रह्मक्षत्रात्मकौ मित्रा-
वरुणौ संसृष्टावभूताम् । ततः संसर्गाद्विद्वतोऽयं 'ग्रहो' मित्रावरुणार्थं द्विदेवत्योऽभवत् ॥ ४ ॥

ततो वरुणेन संसृष्टत्वाद्ब्राह्मणजात्यात्मको मित्रं च क्षत्रियजात्यात्मकस्य वरुणस्य पुरोहितोऽभूत् । अत्र
ब्रह्मक्षत्रयोर्विभागे क्षत्रस्य सामर्थ्याभावमुपन्यस्य पुनस्तदुपगमाय तयोः संसर्गोऽभिहितः । उत्साहश्च संकल्पाभावे
न शक्नोति क्रियां निष्पादयितुम् । अतोऽनयोस्तत्सादृश्यलाभात्तदात्मकमित्रावरुणयोरधिभौतिकरूपत्वमुपपद्यत
इति भावः । यतोऽत्र मित्रोऽनुरूपः पुरोहितोऽभूत् वरुणश्चानुरूपो राजा; अतो लोकेऽपि पुरोहितेन राज्ञा
चानुरूपान्यामेव भवितव्यमिति दर्शयति-तस्मान् ब्रह्मण इत्यादिना । यस्मादनुरूपावेतौ ब्राह्मणक्षत्रियौ
'सुकृतं दुष्कृतं' च 'संसृजेते' संसर्जयतः । सृजिरन्तर्भावितव्यर्थः । तस्माद्ब्राह्मणः 'अविशेषेण' 'सर्वस्य'
'क्षत्रियस्य' 'पुरोधां' पुरोहितत्वं 'न कामयेत' किं तु स्वानुरूपं सुकृतिनमेव क्षत्रियं कामयेतेत्यर्थः ।
'पुरोधाम्' इति दधातेः सम्पदादिलक्षणो भावे किम् । 'क्षत्रियः' अपि एवमनुरूपमेव ब्राह्मणं 'पुरोदधीत'
पुरोहितं कुर्यात् । प्रकृते अनुरूपपुरोहितस्य मित्रस्य संसर्गेण प्राप्तं फलमाह-स यदित्यादि । 'ततः'
संसर्गानन्तरं 'सः' 'वरुणो' 'यत्' 'कर्म चक्रे' तत् 'मित्रेण' ब्रह्मणोपदिष्टमिति 'अस्मै'
वरुणाय समृद्धमभूत् ॥ ५ ॥

तत्तद्वक्लसमेव । युद्धाह्मणोऽराजन्यः स्याद्यद्यु राजानं लभेत समृद्धं
तदेतच्छ्रुत्वेवानवक्लसं युद्धक्षत्रियो ब्राह्मणो भवति युद्धं किं च कर्म कुरुते
ऽप्रसूतं ब्रह्मणा मित्रेण न हैवासमै तत्समृध्यते तस्माद् क्षत्रियेण कर्म
करिष्यमाणेनोपसर्तव्य एव ब्राह्मणः सु७ हैवासमै तद्ब्रह्मप्रसूतं कर्मऽर्ह्यते ६॥

(तेऽथा) अथातो गृह्णात्येव । (वा) अयं वां मित्रावरुणा सुतः सोम
ऋतावृधा ॥ ममेदिह श्रुतं हवम् । उपयामगृहीतोऽसि मित्रावरु-
णाभ्यां त्वेति ॥ ७ ॥

तत् तदवक्लसमेव--यद् ब्राह्मणो राजन्यः स्यात् । यद्यु राजानं लभेत--समृद्धं तत् । एतद् त्वेवानव-
क्लसम्--यत् क्षत्रियो ब्राह्मणो भवति । युद्धं किं च कर्म कुरुते--प्रसूतं ब्रह्मणा मित्रेण न हैवा-
समै तत्समृध्यते । तस्माद् क्षत्रियेण कर्म करिष्यमाणेनोपसर्तव्य एव ब्राह्मणः । सं हैवासमै तत्
ब्रह्मप्रसूतं कर्मऽर्ह्यते ॥ ६ ॥

अथातो गृह्णात्येव--“अयं वां मित्रावरुणा सुतः सोम ऋतावृधा । ममेदिह श्रुतं हवम् ॥
उपयामगृहीतोऽसि मित्रावरुणाभ्यां त्वा”--(वा. सं. ७।९) इति ॥ ७ ॥

ब्राह्मणस्य स्वाभाविकज्ञानशक्तिसम्भवात् क्षत्रियस्य तदभावात् क्षत्रियेण ब्राह्मणोऽनुसरणीय इत्याह--तत्तद-
वक्लसमित्यादि । यस्माद्ब्राह्मणस्य स्वाभाविकज्ञानशक्तिमत्तया अन्यत उपदेशापेक्षा नास्ति तस्माद्ब्राह्मणो यदि
राजन्यो भवेत् । अथवा पुरोहितो भूत्वा राजानं लभेतेति यत् ‘तदवक्लसं’ युक्तम् । तेन कृतं तत् कर्म समृद्धं
भवेदिति । “क्षत्रियो ब्राह्मणो भवति” इत्येतदुक्तम् । ब्राह्मणः सन् ‘यत्’ ‘किंच’ किञ्चित् ‘कर्म कुरुते’
तन्मित्रात्मकेन ब्रह्मणा नोपदिष्टं स्यात् । तथा च तदस्मै न समृद्धं भवति । क्षत्रियस्य पुरोहितकृत्यज्ञान-
सम्भवेऽपि स्वाभाविकज्ञानाभावात्तत्कर्म समृद्धं न भवतीत्यभिप्रायः । ब्राह्मणस्य प्रजापतेर्मुखतः उत्पन्नत्वादुपदेशकत्वं
स्वाभाविकम्, क्षत्रियस्य बाहुभ्यामुत्पन्नत्वात् कर्तृत्वं स्वाभाविकम् । तथा च श्रूयते--“स मुखतस्त्रिष्टुतं निरमिमीत”
इत्यारभ्य, ०--“ब्राह्मणो मनुष्याणामजः पशूनां तस्मात्ते मुख्या मुखतो ह्यसृज्यन्त ” (तै. सं. ७।१।१)
इति, तथा--“उरसो बाहुभ्यां पञ्चदशं निरमिमीता” इत्यारभ्य, ०--“राजन्यो मनुष्याणाम् ” (तै. सं. ७।१।१)
इति । अन्यत्राप्याम्नायते--“ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्बाहू राजन्यः कृतः”--(वा. सं. ३।१।१) इति । तस्मात्
पुरोहितकृत्यविदापि क्षत्रियेण कर्म करिष्यमाणेन ब्राह्मण एवोपसरणीयः । तथा च सति तनोपदिष्टत्वात्
तत्कृतं कर्म समृद्धयत इत्यर्थः ॥ ६ ॥

एवं ग्रहस्य द्विदेवत्व्यादिकमभिधाय समन्त्रकं ग्रहणं विधत्ते--अथात इत्यादि । ऐन्द्रवायवग्रहानन्तरम्--
“अयं वाम् ” इत्यादिना मन्त्रेण प्रकृतं मैत्रावरुणग्रहं गृह्णीयात् । हे ‘मित्रावरुणा’ “सुपां सुलुक्”--
(पा. सू. ७।१।३९) इत्यादिना आकारादेशः । हे ‘ऋतावृधा’ ऋतस्य यज्ञस्य वर्द्धयितारौ । पूर्ववदा-

तं पयसा श्रीणाति । तद्यत्पयसा श्रीणाति वृत्रो वै सोम आसीत्तं सुत्र
देवा अग्रस्तुं मित्रमब्रुवन्स्त्वमपि ह॒त्सीति स न चकमे सर्वस्य वाऽअहं
मित्रमस्मि न मित्रं सुत्रमित्रो भविष्यामीति तं वै त्वा यज्ञादन्तरेष्याम
इत्यहमपि हन्मीति होवाच तस्मात्पशवोऽपाक्रामन्मित्रं सुत्रमित्रोऽभू-
दिति स पशुभिर्यार्ध्यत तयेतद्देवाः पशुभिः समार्धयन्त्यत्पयसाऽश्रीणस्तु-
थोऽएवैनमेष एतत्पशुभिः समार्धयति यत्पयसा श्रीणाति ॥ ८ ॥

तदाहुः । शुश्वच्छ नैव चकमे हन्तुमिति तद्यदेवात्र पयस्तन्मित्रस्य सोम-
एव वरुणस्य तस्मात्पयसा श्रीणाति ॥ ९ ॥

तं पयसा श्रीणाति । तद् यत्पयसा श्रीणाति-वृत्रो वै सोम आसीत्-तं यत्र देवा अग्रन्-तं
मित्रमब्रुवन्-त्वमपि हंसीति । स न चकमे, सर्वस्य वाऽअहं मित्रमस्मि । न मित्रं सन्मित्रो भवि-
ष्यामीति । तं वै त्वा यज्ञादन्तरेष्याम इति । अहमपि हन्मीति होवाच । तस्मात्पशवोऽपाक्रामन्-
मित्रं सन्मित्रोऽभूदिति । स पशुभिर्यार्ध्यत । तमेतद्देवाः पशुभिः समार्धयन्-यत्पयसाऽश्रीणन् ।
तयोऽएवैनमेष एतत्पशुभिः समार्धयति-यत्पयसा श्रीणाति ॥ ८ ॥

तदाहुः-शश्वच्छ नैव चकमे हन्तुमिति । तद् यदेवात्र पयः-तन्मित्रस्य, सोम एव वरुणस्य ।
तस्मात्पयसा श्रीणाति ॥ ९ ॥

कारादेशः । “अन्वेषामपि दृश्यते” (पा. सू. ६ । ३ । १३७) इति पूर्वपदस्य दीर्घः । युवाभ्याम् ‘अयं’
‘सोमः’ अभिपुतः । ‘इह’ यजमानानां मध्ये ‘मम’ एवाह्वानं शृणुतम् । ‘इदित्व्यवधारणे’ । ‘हवम्’
इति-“भावेऽनुपसर्गस्य” (पा. सू. ३ । ३ । ७९) इत्यप्रत्ययः संप्रसारणं च । ‘श्रुतम्’ इति लोटि-“बहुलं
छन्दसि”-(पा. सू. ९ । २ । १२२) इति शपो लुक् । हे सोमरस ! त्वम् उपयामेन ‘गृहीतोऽसि’
त्वां ‘मित्रावरुणार्भ्यां’ गृह्णामीति शेषः ॥ ७ ॥

गृहीतस्य सोमरसस्य पयसा मिश्रणं विधत्ते-तं पयसा श्रीणातीति । ‘श्रीणाति’ मिश्रयति अनेकार्थ-
त्वाद्भातूनामिति श्रीणातिरिह मिश्रणार्थः । विहितस्य मिश्रणस्य आख्यायिकया हेतुमाह-तद्यादित्यादिना ।
पयसा श्रीणातीति यत् तत्कारणमुच्यते-‘वृत्रो’ नाम कश्चिदसुरः सोमो बभूव । ‘तं’ वृत्रं यदा ‘देवाः’
अवधिपुस्तदा ‘त्वमपि’ जहीति ‘मित्रमब्रुवन्’ । एवमुक्तः ‘सः’ तं हन्तुं नाभिलषा । अनभिलषणे
तस्याथमाशयः-‘अहं’ ‘सर्वस्य’ लोकस्य ‘मित्रम्’ इष्ट एव भवामि । तादृशोऽहमपकारेण शत्रुर्न ‘भवि-
ष्यामीति’ । एवं ताहिं त्वां यज्ञे भागहीनं करिष्याम इति देवैरुक्तः स मित्रो भागलोभात् ‘अहमपि’
‘हन्मीति’ अङ्गीचकार । ततोऽस्यामित्रत्वात् पशुष्वपगतेषु स्वयं पशुविहीनोऽभवत् । ततो देवा एतद्भागं पयसा
श्रीत्वा एनं ‘पशुभिः’ समृद्धमकुर्वन् । अत इदानीमपि ‘पयसा’ सोमरसस्य मिश्रणेन ‘एनं’ मित्रमेव
‘पशुभिः’ समर्द्धितवान् भवतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

प्रकारान्तरेणापि पयसा मिश्रणस्यावश्यकत्वमाह-तदाहुरित्यादि । ‘तत्’ तस्मिन् मित्रविषये वदन्ति

सु श्रीणाति । राया वयुः ससवांसो मदेम हव्येन देवा यवसेन गावः ॥
तां धेनुं मित्रावरुणा युवं नो विश्वाहा धत्तमनपस्फुरन्तीमेषु ते योनि-
ऋतायुभ्यां त्वेति सादयति स यदाहऋतायुभ्यां त्वेति ब्रह्म वाऋतं ब्रह्म
हि मित्रो ब्रह्मो ह्यृतं वरुण एवायुः संवत्सरो हि वरुणः संवत्सर आयु-
स्तुस्मादाहैष ते योनिऋतायुभ्यां त्वेति ॥ १० ॥

इति प्रथमप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४-१-४ ॥

स श्रीणाति—“ राया वयं ससवांसो मदेम हव्येन देवा यवसेन गावः । तां धेनुं
मित्रावरुणा युवं नो विश्वाहा धत्तमनपस्फुरन्तीम् । एष ते योनिऋतायुभ्यां त्वा”-
(वा० सं० ७ । १०) इति सादयति । रा यदाह-ऋतायुभ्यां त्वेति । ब्रह्म वा ऋतम् ।
ब्रह्म हि मित्रः । ब्रह्मो ह्यृतम् । वरुण एवायुः, संवत्सरो हि वरुणः, संवत्सर आयुः । तस्मा-
दाह-एष ते योनिऋतायुभ्यां त्वेति ॥ १० ॥

याज्ञिकाः । पुनः पुनर्देवैरुक्तोऽपि मित्रः सर्वथा सोमं हन्तुं नैव चक्रमे यतस्तस्मादत्र ग्रहे ‘यत्’ ‘पयः’
‘तदेव’ ‘मित्रस्य’ भागः ‘सोमः’ तु वरुणस्यैव भागः । अत एनं ग्रहं मित्रार्थं पयसा मिश्रयेदित्यर्थः ॥९॥

विहितं पयसा मिश्रणमनूय मन्त्रं विधत्ते—स श्रीणार्तीति । राया वयमित्यादि । हे मित्रावरुणौ ! यथा
‘हव्येन’ ‘देवाः’ हृष्यन्ति । यथा ‘यवसेन’ (यवस) तृणेन ‘गावः’ हृष्यन्ति । तथा च
‘वयं’ ‘राया’ येन धेनुरुपेण धनेन ‘ससवांसः’ संभक्ताः । “ वन षण संभक्तौ ”—(धा. पा. म्वा. प.
४६६) इत्यस्मात् कसुप्रत्ययः (पा. सू. ३ । २ । १०७) । अनुनासिकलोपश्छान्दसः । तथाविधाः सन्तो
हृष्टा भवामः । ‘युवं’ युवां ‘प्रथमायाश्च’ (पा. सू. ७ । २ । ८८) इत्यात्वं न भवति । भाषायामिति
वचनात् । ‘विश्वाहा’ सर्वदा । वेश्मानि च तान्यहानि चेति कर्मधारयः । तत उत्तरस्य सप्तमीबहुवचनस्या-
देशात् शिलोपः । अनपगच्छन्तीं ‘तां धेनुं’ ‘नः’ अस्मभ्यं धनं दत्तं सर्वदा अनन्यगामिनी सती यथा
अस्मासु निवसति तथा संपादयतमित्यर्थः । गृहीतसोमसस्य खरे सादनं विधत्ते—एष इत्यादिना । सादन-
मन्त्रभागगतम् “ ऋतायुभ्याम् ”—इत्येतत्पदं व्याचष्टे—स यदाहेति । ‘ऋतं’ सत्यं तदात्मकं ‘ब्रह्म’
इति प्रसिद्धम् । ब्रह्म च मित्र इति प्रागुक्तम् (श. पृ. ४ । १ । २ । १) । ब्रह्मैव मित्र इति द्विरुक्तिः
शाखान्तरप्रसिद्धया चानुभवप्रसिद्धया चोपपद्यते । ‘आयुः’ इति—प्राणिनां जीवनकालः । तदात्मकः
‘संवत्सरः’ । ‘वरुणः’ च संवत्सररूपः । तथा च ‘ऋतायु’ शब्दाभ्यां मित्रावरुणावभिधेये, तस्मात्
भन्त्रे ऋतायुपदप्रयोगो युज्यत इत्यर्थः ॥ १० ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
चतुर्थकाण्डे प्रथमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणं समाप्तम् ॥ (४-१-४)

श्रोत्रं ह वाऽअस्याश्विनः । (स्तु) तुस्मात्सर्वतः परिहारं भक्षयति सर्वतो ह्येनेन श्रोत्रेण शृणोति यत्र वै भृगवो वाङ्मिरसो वा स्वर्गं लोकं समाप्नुवत तच्च्यवनो वा भार्गवश्च्यवनो वाऽङ्गिरसस्तुदेव जीर्णिः कृत्यारूपो जहे ॥ १ ॥

शर्यातो ह वाऽइदं मानवो ग्रामेण चचार । स तुदेव प्रतिवेशो निविविशे तस्य कुमाराः क्रीडन्तऽइमं जीर्णिं कृत्यारूपमनर्थं मन्यमाना लोष्टैर्विपिपिषुः ॥ २ ॥

स शर्यातिभ्यश्चक्रोध । तेभ्योऽसंज्ञां चकार पितैव पुत्रेण युयुधे भ्राता भ्रात्रा ॥ ३ ॥

शर्यातो ह वाऽईक्षांचक्रे । यत्किमुकरं तुस्मादिदमापदीति स गोपालांश्चाविपालांश्च संह्वयितवाऽउवाच ॥ ४ ॥

आश्विनग्रहः ।

श्रोत्रं ह वाऽअस्याश्विनः । तस्मात्सर्वतः परिहारं भक्षयति, सर्वतो ह्येनेन श्रोत्रेण शृणोति । यत्र वै भृगवो वाङ्मिरसो वा स्वर्गं लोकं समाप्नुवत । तत् च्यवनो वा भार्गवः, च्यवनो वाऽङ्गिरसः । तदेव जीर्णिः कृत्यारूपो जहे ॥ १ ॥

शर्यातो ह वाऽइदं मानवो ग्रामेण चचार । स तुदेव प्रतिवेशो निविविशे । तस्य कुमाराः क्रीडन्त इमं जीर्णिं कृत्यारूपमनर्थं मन्यमाना लोष्टैर्विपिपिषुः ॥ २ ॥

स शर्यातिभ्यश्चक्रोध । तेभ्योऽसंज्ञां चकार । पितैव पुत्रेण युयुधे, भ्राता भ्रात्रा ॥ ३ ॥

शर्यातो ह वाऽईक्षांचक्रे—यत् किमुकरम्, तस्मादिदमापदीति । स गोपालांश्चाविपालांश्च संह्वयितवाऽउवाच ॥ ४ ॥

उपांश्वादीनां ग्रहाणां विधास्यमानानां प्राणात्मकत्वेन यथा प्रशंसा विहिता तद्वदत्रापि विधित्सित आश्विनो-ग्रहो भक्षणविध्युपयोगित्वेन श्रोत्रात्मना स्तूयते—श्रोत्रं हेत्यादि । ‘अस्य’ यज्ञस्य ‘आश्विनः’ ‘श्रोत्रम्’ इति प्रसिद्धम् । ‘श्रोत्रादाश्विनम्’—(तै.शा. १।१।४) इति तदुत्पत्तिश्च्युतेः । अतः श्रोत्रस्य ‘सर्वतः’ ग्राहकत्वात्तदात्मक-माश्विनं ‘सर्वतः’ परिहृत्य भक्षयेत् । ‘परिहारम्’ आभीक्ष्ण्ये (ऽपि) (पा. सू. ३।४।२२) इति णमुल् प्रत्ययः । अथैतमाश्विनं ग्रहं विधातुमुपोद्धातत्वेनाख्यायिकामवतारयति—यत्र वा इत्यादि । पुरा खलु ऋगूणामगिरसां वा स्वर्गगमने भार्गवः ‘आंगिरसो वा’ जीर्णः ‘कृत्यारूपः’ अभिचारदेवतारूपः स्वर्ग-रोहणसमये च्युतस्तैस्त्यक्तोऽभूत् । अत्रोभयत्राधुपाख्यानार्थस्य समानत्वाद्वाशब्दप्रयोगः ॥ १ ॥

तदा स्वकीयप्रजाभिः सह भुवं चरतः शर्यातान्मनो राज्ञः शिविरे तत्र निविष्टे तत्कुमारा अनर्थभ्रान्त्या एनं ‘लोष्टैर्विपिपिषुः’ । अर्थादनपेतोऽर्थो हितः, स न भवतीत्यनर्थः । ‘धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेतं’ (पा. सू. ४।४।९) इति यत् । ततः क्रुद्धेन तेनोन्मादिताः परस्परम् अयुष्यन्त ॥ २ ॥ ३ ॥

ततः ‘शर्यातः’ ‘यदकरं’ तत् किं ‘तस्मादिदं’ प्राप्तमिति विचार्य ‘गोपालान्’ ‘अविपालांश्च’

सु होवाच । को वोऽद्येह किंचिदद्राक्षीदिति ते होचुः पुरुष एवायं जीर्णिः कृत्यारूपः शेते तुमन्थ्यं मन्यमानाः कुमारो लोष्टैर्व्यपिक्षन्निति सु विडांचकार स वै च्यवन इति ॥ ५ ॥

स रथं युक्त्वा । सुकन्यां शार्यातीमुपाधाय प्रसिष्यन्द सऽआजगाम यत्रऽर्षिरास तत् ॥ ६ ॥

(त्सु) सु होवाच । (५) ऋषे तुमस्ते यन्नावेदिषं तेनाहिंसिषमियुं सुकन्या तया तेऽपह्रुवे संजानीतां मे ग्रामऽइति तस्य ह तत एव ग्रामः संजज्ञे सु ह ततऽएव शर्यातो मानवऽउद्युयुजे नेदपरं हिनसानीति ॥ ७ ॥

(त्य) अश्विनौ ह वाऽइदं भिषज्यन्तौ चेरतुः । (स्तौ) तौ सुकन्यामुपेयतुस्तस्यां मिथुनमीषाते तन्न जज्ञौ ॥ ८ ॥

स होवाच—को वोऽद्येह किंचिदद्राक्षीदिति । ते होचुः पुरुष एवायं जीर्णिः कृत्यारूपः शेते, तुमन्थ्यं मन्यमानाः कुमारो लोष्टैर्व्यपिक्षन्निति । स विडांचकार—स वै च्यवन इति ॥ ५ ॥

स रथं युक्त्वा सुकन्यां शार्यातीमुपाधाय प्रसिष्यन्द । स आजगाम यत्रऽर्षिरास—तत् ॥ ६ ॥

स होवाच—ऋषे ! नमस्ते, यन्नावेदिषम्—तेनाहिंसिषम् । इयं सुकन्या, तया तेऽपह्रुवे, संजानीतां मे ग्राम इति । तस्य ह तत एव ग्रामः संजज्ञे । स ह तत एव शर्यातो मानव उद्युयुजे—नेदपरं हिनसानीति ॥ ७ ॥

अश्विनौ ह वाऽइदं भिषज्यन्तौ चेरतुः । तौ सुकन्यामुपेयतुः । तस्यां मिथुनमीषाते । तन्न जज्ञौ ॥ ८ ॥

अप्राक्षीत् । ' वः ' भवतां मध्ये किम् ' अद्राक्षीत् ' इत्युक्त्वा तन्मुखात् कुमारकृतं वृत्तान्तं श्रुत्वा पश्चाच्च्यवन इत्यजानात् । अकरम् इति—“कृमृदरुहिभ्यश्छन्दसि” (पा. सू. ३ । १ । ५९) इत्यङ् । ‘व्यपिक्षन्’ इति—“शल इगुपधादनिटः क्सः”—(पा. सू. ३ । १ । ४९) ॥ ४ ॥ ५ ॥

ततः स रथं सज्जीकृत्य सुकन्यामादाय ऋषिसमीपं गत्वा अज्ञानेन ' त्वामहिंसिषं ' नमस्ते अस्तु । अनया कन्यया तवापराधमपनयामि, मदीयो वर्गः पर्यवस्थितो भवत्वित्युक्ते तदनुग्रहात्तथाऽजनिष्ट । ततः प्रभृति शर्यातोऽन्यहिंसाविषये भीतः तदनुकूलमुद्योगमकरोत् “ नेदिति ” (निरु. १ । ३ । ५) निपातः परिमये वर्तते ॥ ६ ॥ ७ ॥

एतस्मिन् समये भुवं विचरन्तौ ' भिषज्यन्तौ ' “ कण्डूवादिभ्यो यक् ”—(पा. सू. ३ । १ । २७) तौ ' अश्विनौ ' इमां कन्यामुपेय ' तस्यां ' ' मिथुनं ' मैथुनभावम् ' ईषाते ' । “ इषु इच्छायाम् ”—(धा. पा. तु. प. ७०) ज्यत्ययेनात्मनेपदम् (पा. सू. ३ । १ । ८९) च्यवनस्तु वृक्ष विवेद ॥ ८ ॥

तौ होचतुः । सुकन्ये कृमिमं जीर्णिं कृत्यारूपमुपशेषऽआवामनुप्रेहीति सा होवाच अस्मै मां पिताऽदाज्ञैवाहं तं जीवन्तं ५ हास्यामीति तद्वाय-
मृषिराजज्ञौ ॥ ९ ॥

सु होवाच । सुकन्ये किं त्वैतदवोचतामिति तस्माऽएतद्व्याचक्षे सु
ह व्याख्यातऽउवाच यदि त्वैतत्पुनर्ब्रूवतः सा त्वं ब्रूतान्न वै सुसर्वाविव-
स्थो न सुसमृद्धाविवाथ मे पतिं निन्दथ इति तौ यदि त्वा ब्रूवतः केनाव-
मुसर्वाँ स्वः केनासमृद्धाविति सा त्वं ब्रूतात्पतिं नु मे पुनर्युवाणं कुरुत-
मथ वां वक्ष्यामीति तां पुनरुपेयतुस्तां हतदेवोचतुः ॥ १० ॥

सा होवाच । न वै सुसर्वाविव स्थो न सुसमृद्धाविवाथ मे पतिं निन्दथ
इति तौ होचतुः केनावमुसर्वाँ स्वः केनासमृद्धाविति सा होवाच पतिं नु
मे पुनर्युवाणं कुरुतमथ वां वक्ष्यामीति ॥ ११ ॥

तौ होचतुः । (रे) एतुं हृदमभ्यवहर स येन व्यसा कमिष्यते तेनो-
दैष्यतीति तं हृदमभ्यवजहार स येन व्यसा चकमे तेनोदेयाय ॥ १२ ॥

तौ होचतुः—सुकन्ये ! कमिमं जीर्णिं कृत्यारूपमुपशेषे । आवामनुप्रेहीति । सा होवाच—अस्मै
मां पिताऽदात्; नैवाहं तं जीवन्तं हास्यामीति । तद्वायमृषिराजज्ञौ ॥ ९ ॥

सु होवाच—सुकन्ये ! किं त्वैतदवोचतामिति । तस्माऽएतद्व्याचक्षे । स ह व्याख्यात उवाच—यदि
त्वैतत्पुनर्ब्रूवतः; सा त्वं ब्रूतात् । न वै सुसर्वाविव स्थः, न सुसमृद्धाविव । अथ मे पतिं निन्दथ इति ।
तौ यदि त्वा ब्रूवतः—केनावमुसर्वाँ स्वः, केनासमृद्धाविति । सा त्वं ब्रूतात्—पतिं नु मे पुनर्युवाणं
कुरुतम्—अथ वां वक्ष्यामीति । तां पुनरुपेयतुः । तां हतदेवोचतुः ॥ १० ॥

सा होवाच—न वै सुसर्वाविव स्थः, न सुसमृद्धाविव । अथ मे पतिं निन्दथ इति । तौ होचतुः—
केनावमुसर्वाँ स्वः, केनासमृद्धाविति । सा होवाच—पतिं नु मे पुनर्युवाणं कुरुतम् । अथ वां
वक्ष्यामीति ॥ ११ ॥

तौ होचतुः—एतं हृदमभ्यवहर । स येन व्यसा कमिष्यते—तेनोदैष्यतीति । तं हृदमभ्यवजहार ।
स येन व्यसा चकमे—तेनोदेयाय ॥ १२ ॥

ताभ्यां पत्यौ अरुचिमुत्पाद्य स्वानुसरणं ब्रुवद्ब्रह्मा मुक्ता नैतं ' जीवन्तं ' हातुं युक्तमित्युवाच । तत एतत् ज्ञात-
वता ऋषिणा पृष्टा सर्वमकथयत् । स पुनः ' व्याख्यातः ' उक्तः सन्नुवाच—तावागत्य ' पुनः ' अपि ' त्वा '
 ' यदि ' ' ब्रूवतः ' ब्रूतः " बहुलं छन्दसि—" (पा. सू. २ । ४ । ३७) इति शपो लुगभावः । तदेवं ब्रूहि
युवामसम्पूर्णं असमृद्धौ ' अथ ' अपि मदीयं पतिं ' निन्दथ इति ' ' केन ' कारणेनावामेवं बभूविवेति पृष्टे
मदीयस्य पत्युर्यौवने कृते ' वक्ष्यामीति ' । तथैव सर्वमपि समजनि ॥ ९—११ ॥

ततस्तौ तादिष्टवयःप्राप्तौ कस्मिंश्चिद् हृदे मज्जनमुपायं प्रदर्श्य पुनरात्मवैकल्यमप्राप्याम् । ' कुरुक्षेत्रे ' य

तौ होचतुः । सुकन्ये केनावमसर्वौ स्वः केनासमृद्धाविति तौ हर्षिरेव प्रत्युवाच कुरुक्षेत्रेऽमी देवा यज्ञं तन्वते ते वां यज्ञादन्तर्यन्ति तेनासर्वौ स्थस्तेनासमृद्धाविति तौ ह तत एवाश्विनौ प्रेयतुस्तावाजगमतुर्देवान्यज्ञं तन्वानान्स्तुते वहिष्पवमाने ॥ १३ ॥

तौ होचतुः । (रु) उप नौ ह्यध्वमिति ते ह देवा ऽऽचुर्न वासुपह्वयिष्यामहे बहु मनुष्येषु संसृष्टमचारिष्टं भिषज्यन्ताविति ॥ १४ ॥

तौ होचतुः । (वि) विवृशीर्णा वै यज्ञेन यजध्वऽइति कथं विवृशीर्णेत्युप नु नौ ह्यध्वमथ वो वक्ष्याव इति तथेति ताऽउपाह्वयन्त ताभ्यामेतमाश्विनं ग्रहमगृह्णन्तावध्वर्यू यज्ञस्याभवतां तावेतद्यज्ञस्य शिरः प्रत्यधत्तां तददस्तुद्दिवाकीर्त्यानां ब्राह्मणे व्याख्यायते यथा तद्यज्ञस्य शिरः प्रतिदधु-
तुस्तस्मादेषु स्तुते वहिष्पवमाने ग्रहो गृह्यते स्तुते हि वहिष्पवमान-
ऽआगच्छताम् ॥ १५ ॥

तौ होचतुः—सुकन्ये ! केनावमसर्वौ स्वः, केनासमृद्धाविति । तौ हर्षिरेव प्रत्युवाच—कुरुक्षेत्रेऽमी देवा यज्ञं तन्वते; ते वां यज्ञादन्तर्यन्ति—तेनासर्वौ स्थः, तेनासमृद्धाविति । तौ ह तत एवाश्विनौ प्रेयतुः । तावाजगमतुर्देवान्यज्ञं तन्वानान्—स्तुते वहिष्पवमाने ॥ १३ ॥

तौ होचतुः—उप नौ ह्यध्वमिति । ते ह देवा ऽऽचुः—न वासुपह्वयिष्यामहे । बहु मनुष्येषु संसृष्ट-
मचारिष्टं भिषज्यन्ताविति ॥ १४ ॥

तौ होचतुः—विवृशीर्णा वै यज्ञेन यजध्वऽइति । कथं विवृशीर्णोति । उप नु नौ ह्यध्वम्, अथ वो वक्ष्याव इति तथेति । ताऽउपाह्वयन्त । ताभ्यामेतमाश्विनं ग्रहमगृह्णन् । तावध्वर्यू यज्ञस्याभवताम् । तावेतद्यज्ञस्य शिरः प्रत्यधत्ताम् । तददस्तुद्दिवाकीर्त्यानां ब्राह्मणे व्याख्यायते । यथा तद् यज्ञस्य शिरः प्रतिदधतुः । तस्मादेषु स्तुते वहिष्पवमाने ग्रहो गृह्यते । स्तुते हि वहिष्पवमानऽआगच्छताम् ॥ १५ ॥

तन्वाना देवाः ‘ वां ’ यज्ञविनष्टौ कुर्वन्ति ‘ तेन ’ उक्तं भवतोर्वैकल्यमिति । ऋषिरेव प्रत्युवाच—ततस्तौ वहिष्पवमानस्तोत्रानन्तरं देवानगमताम् । आवां भवत्समीपे ‘ ह्यध्वमिति ’ अवोचतां च । भवतोश्चिरं ‘ मनुष्येषु ’ संसृष्टत्वान्नोपह्वयिष्याम इति देवैरुक्ते शिरोहीनेन ‘ यज्ञेन ’ ‘ यजध्वम् ’ इत्यूचतुः । ‘ कथं ’ विशिरस्त्वमिति तैरुक्ते तान् ‘ उपह्वयध्वम् ’ पश्चाद् ‘ वक्ष्याव ’ इत्यवोचताम् । ततः ‘ ताभ्यां ’ ‘ ग्रहमगृह्णन् ’ । ‘ तावध्वर्यू भूत्वा यज्ञस्य शिरः ’ प्रत्यधत्तां, शिरसः प्रतिधानप्रकारस्तु प्रवर्ग्यमन्त्रब्राह्मणे व्याख्यायते इति नात्र प्रपञ्च्यत इत्यर्थः ॥ १२—१४ ॥

इत्यमाख्यायिकया अश्विनोर्ग्रहप्राप्तिः प्रदर्शिता । “ अथातो गृह्णाति ” इति ग्रहोऽपि विधास्यते, तदनु-
वादिनात्र कालो विधीयते—तस्मादित्यादि । वहिष्पवमानानन्तरमेव तयोरोगमनात्तत्र ‘ ग्रहं ’ गृह्णीयात् ॥ १५ ॥

१—संहितायां ‘ ऋचं वाचम् ’ इत्यादि, यावाष्टुविधीभ्यां ऋचाहा ’ इत्यन्तः पंचाध्यायात्मको मंत्रभागो दिवाकीर्त्यसंज्ञकः । तद्व्याख्यानभूतं ब्राह्मणमपि तद्योगादिवाकीर्त्यमित्युच्यते । तच्च ब्राह्मणं प्रवर्ग्यकाण्डेऽस्ति । २—बृहदारण्यकान्तर्गतप्रवर्ग्यकाण्डे इति बोध्यम् ।

तौ होचतुः । (सु०) मुख्यौ वाऽआवां यज्ञस्य स्वो यावध्वर्यूऽइह नाविमं पुरस्ताद्ग्रहं पर्याहरताभि द्विदेवत्यानिति ताभ्यामेतत् पुरस्ताद्ग्रहं पर्याज-
हुरभि द्विदेवत्यांस्तुस्मादेष दशमो ग्रहो गृह्यते तृतीय एव वषट्क्रियतेऽथ
यदश्विनावितीमे ह वै द्यावापृथिवी प्रत्यक्षमश्विनाविमे हीद१२ सर्वमाशु-
वातां पुष्करस्त्रजावित्यग्निरेवास्यै पुष्करमादित्योऽमुष्यै ॥ १६ ॥

(प्याऽअ) अथातो गृह्णात्येव । या वां कशा मधुमत्यश्विना सूनृता-
वती ॥ तया यज्ञं मिमिक्षतम् ॥ उपयामगृहीतोऽस्यश्विभ्यां त्वेषु ते
योनिर्माध्वीभ्यां त्वेति सादयति तं वै मधुमत्यर्चा गृह्णाति माध्वीभ्यां
त्वेति सादयति तद्यन्मधुमत्यर्चा गृह्णाति माध्वीभ्यां त्वेति सादयति ॥ १७ ॥

तौ होचतुः—मुख्यौ वाऽआवां यज्ञस्य स्वः—यावध्वर्यू । इह नाविमं पुरस्ताद् ग्रहं पर्याहरत-
अभिद्विदेवत्यानिति ताभ्यामेतत्पुरस्ताद्ग्रहं पर्याजहुरभिद्विदेवत्यान् तस्मादेष दशमो ग्रहो गृह्यते ।
तृतीय एव वषट् क्रियते । अथ यदश्विनाविति । इमे ह वै द्यावापृथिवी प्रत्यक्षमश्विनी । इमे
हीदं सर्वमाशुवातां पुष्करस्त्रजाविति । अग्निरेवास्यै पुष्करम्, आदित्योऽमुष्यै ॥ १६ ॥

अथातो गृह्णात्येव । “ या वां कशा मधुमत्यश्विना सूनृतावती । तया यज्ञं मिमि-
क्षतम् । उपयामगृहीतोऽस्यश्विभ्यां त्वा । एष ते योनिर्माध्वीभ्यां त्वा ”—(वा. सं. ७ ।
११) इति सादयति । तं वै मधुमत्यर्चा गृह्णाति, माध्वीभ्यां त्वेति सादयति । तद् यन्मधुमत्यर्चा
गृह्णाति, माध्वीभ्यां त्वेति सादयति ॥ १७ ॥

ग्रहस्य होमकालं विधत्ते—तौ होचतुरित्यादि । अध्वर्युत्वेन ‘ आवां ’ ‘ यज्ञस्य ’ मुख्यौ इति । ‘ द्विदेव-
त्यान् ’ अभिलक्ष्यावयोः ‘ ग्रहं ’ पूर्वमेव समर्पयत इत्युक्ते देवास्तथैवान्वतिष्ठन् । द्विदेवत्यादिवहुवचनं प्रसिद्धपक्षेक्षया ।
अतः पश्चात् ‘ दशमो ’ गृह्यमाणोऽपि द्विदेवत्यानां तृतीय एव सन् ह्रियते । अश्विनोरश्विनामप्राप्तिपशुपूर्वकं दर्शयति—
अथेत्यादि । “ अश्विनौ ” इति ‘ यत् ’ नाम तत् कथमित्यर्थः । ‘ इमे ’ दृश्यमाने ‘ द्यावापृथिवी ’ द्यावापृथिव्यौ
साक्षाद् ‘ अश्विनौ ’ देवौ—“ वा छन्दसि ” (पा. सू. ६।१।१०६) इति पूर्वस्ववर्णदीर्घः । द्यावापृथिव्यौ कृत्स्नं
जगद् व्याप्नुतः अतस्तदात्मकयोरश्विनोरपि व्यापकत्वादश्वित्वम् । ‘ पुष्करस्त्रजौ ’ इति अश्वित्वमेव समर्थ्यते ।
अश्विनोः पुष्करस्त्रकत्वं कस्मिंश्चिन्मन्त्रे अम्नायते—“ मेधां मे अश्विनावुभावावतां पुष्करस्त्रजौ ”—इति (पा.
श्रु. सू. १ । ३ । १९) ॥ १६ ॥

समन्त्रकं ग्रहणं विधत्ते—अथात् इत्यादि । अत्र ‘ अथात् ’ इत्यनेन बहिष्पवमानस्तोत्रानन्तर्यं द्योत्यते ।
ननु मैत्रावरुणग्रहस्यैन्द्रवायवानन्तरमेव पाठात् तद्ग्रहणवाक्ये—“ अथात् ” इत्यनेन यथैन्द्रवायवानन्तर्यं
द्योत्यते, तथात्रापि मैत्रावरुणानन्तरपाठात्तदानन्तर्यमेवाथशब्दो द्योतयतीति चेन्न; “ स्तुते बहिष्पवमाने
दशमो गृह्यते ” इति श्रुत्या विहितत्वात् । एवं तर्हि यथा श्रुतिः क्रमबोधप्रमाणम्, तथा पाठोऽपि ।

दध्यङ् ह वाऽआभ्यामाथर्वणः । (णो) मधु नाम ब्राह्मणमुवाच तदेनयोः
प्रियं धाम तदेवैनयोरेतेनोपगच्छति तस्मान्मधुमत्यर्चा गृह्णाति माध्वीभ्यां
त्वेति सादयति ॥ १८ ॥

तानि वाऽएतानि । शृङ्गानि पात्राणि भवन्ति रास्नावमैन्द्रवायवपात्रं
तत्तस्य द्वितीयं रूपं तेन तुद्विदेवत्यमजकावं मैत्रावरुणपात्रं तत्तस्य
द्वितीयं रूपं तेन तुद्विदेवत्यमौष्टमाश्विनपात्रं तत्तस्य द्वितीयं रूपं तेन

दध्यङ् ह वाऽआभ्यामाथर्वणो मधु नाम ब्राह्मणमुवाच । तदेनयोः प्रियं धाम, तदेवैनयोरेतेनो-
पगच्छति । तस्मान्मधुमत्यर्चा गृह्णाति, माध्वीभ्यां त्वेति सादयति ॥ १८ ॥

तानि वाऽएतानि शृङ्गानि पात्राणि भवन्ति । रास्नावमैन्द्रवायवपात्रम् । तत् तस्य द्वितीयं
रूपम् । तेन तद्विदेवत्यम् । अजकावं मैत्रावरुणपात्रम् । तत् तस्य द्वितीयं रूपम् । तेन तद्विदेव-

समिधो यजतीत्यादौ पाठस्य क्रमबोधप्रमाणत्वेनाङ्गीकारात् । तथा च सत्युभयोः प्रमाणयोः सम-
बलत्वात् कदाचिन्मैत्रावरुणग्रहानन्तरं ग्रहणं कदाचिद्वहिष्पमानानन्तरमिति ऐच्छिकक्रमोऽस्ति चेत्
नैवमपि शङ्क्यम् । पाठः साक्षात् क्रमस्य न विधायकः, किन्तु अन्यथानुपपत्त्या कल्पयति । श्रुतिस्तु साक्षादेव
क्रममभिधत्ते, अतः प्रत्यक्षत्वेन प्रावृत्यतु श्रुत्या पाठो बाधनीयः । तथा च सत्येवं “अथात” इत्यनेन बहिष्पवमा-
नानन्तरं द्योत्यत इति—उक्तं तदुपपन्नं भवति । ग्रहणमन्त्रस्यायमर्थः—हे ‘अश्विना’ अश्विनौ ! युवयोः शोभना
‘ऋतावती’ मधुब्राह्मणवती च ‘या’ ‘कशा’ (निघं १ । ११ । ४३) वागस्ति ‘तया’ वाचा मिमिक्षतं
ग्रहं सेक्तुमिच्छतम् “मिह सेचने”—(धा. पा. भ्वा. प. १०१७) हे सोमरस ! उपयामेन ‘गृहीतोऽसि’
त्वाम् ‘अश्विभ्यां’ गृह्णामीति शेषः । विधत्ते—तद्यदित्यादि । ग्रहणसादने—एष त इत्यादि । हे सोमरस !
‘माध्वीभ्यां’ मधुब्राह्मणमधीतवद्भयामश्विभ्यामित्यर्थः । माध्वीशब्द “ऋत्विग्वास्व्य—” (पा. सू. ६ ।
४ । १७५) इति निपातितः । उक्तमर्थकारणमभिधत्सुर्नुवदति—तं वा इत्यादि । अन्य कारणमाह—तद्यदि-
त्यादि । ग्रहणसादनयोरनयोर्भयोः मधुशब्दप्रयोगस्यायमभिप्रायः ॥ १७ ॥

अथर्वणः पुत्रो ‘दध्यङ्’ नाम ऋषिः ‘मधु’ ‘ब्राह्मणम्’ अनयोः उपदिदेश । “अन्”—(पा.
सू. ६ । ४ । १६७) इति प्रकृतिभावात् “नस्तद्धिते” (पा. सू. ६ । ४ । १४४) इति टिलोपो
न भवति । ‘तत्’ ब्राह्मणमनयोः ‘प्रियं’ स्थानम् । अतो ग्रहणसादनयोर्मधुशब्दप्रयोगेण तदेव ब्राह्मणं
सम्पादितं भवतीति ॥ १८ ॥

तद्विदेवत्यपात्राणां लक्षणान्याह—तानि वा इत्यादिना । ‘शृङ्गानि’ स्निग्धानि एकरूपाणीत्यर्थः ।
ऐकरूप्ये द्विदेवत्यत्वात्तस्मिन्नेतदनुसारेण द्वैरूप्यसिद्धये ऐन्द्रवायवपात्रं ‘रास्नावम्’ रास्ना रशना,

१—महीधरेण तु—‘मधुमती’ मधु ब्रह्म तद्वती, मधुब्राह्मणोपनिषत्प्रसंगानुत्ता तथा ‘सूनुतावती’ प्रियं सत्यं वचः
सूनुतं तद्वती, सत्यमियवचनोपेदेत्युक्तम् ।

तुद्विदेवुत्यमुथ शुदश्विनाविति मुख्यौ वाऽअश्विनावौष्ठमिव वाऽइदं मुखं
तस्मादौष्ठमाश्विनपात्रं भवति ॥ १९ ॥

इति प्रथमप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ४-१-५ ॥

त्वम् । अथ यदश्विनाविति । मुख्यौ वाऽअश्विनौ । औष्ठमिव वा इदं मुखम्, तस्मादौष्ठमाश्विन-
पात्रं भवति ॥ १९ ॥

परितः सगित्यर्थः । तद्युक्तं कर्त्तव्यम् । मत्वर्थीयो वकारः—(पा. सू. १।२।१०९ वा. १) । एवमुत्तरत्रापि
द्विकृत्यत्वसिद्धये उक्तलक्षणेन द्वैरूप्यं कार्यम् । अजकाशब्देन अजागलस्तनो विवक्ष्यते । तद्युक्तम् ‘अज-
कावम्’ । ‘औष्ठं’ ओष्ठाकारसहितम् । अश्विनोर्मुखत्वात् मुखसम्बन्ध्योष्ठाकारसहितत्वं तत्पात्रस्य
युज्यत इत्यर्थः ॥ १९ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
चतुर्थकाण्डे प्रथमाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ (४-१-५) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥
ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भं सप्ताब्धीन् पञ्चसीरींस्त्रिदशतस्तुताधेनुसौवर्णभूमीः ।
रत्नोत्सां स्वमवाजिद्विपमहितरथौ सायणिः सिङ्गणार्यो व्यश्राणीद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥ १ ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभवमतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः कार्पासीयं कृपावान् गुडकृतमजडो राजतं राजपूज्यः ।
आज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणजमनृणः शार्करं चार्कतेजा रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरिमकृत मुदा पात्रसात्सिङ्गणार्यः ॥ २ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते
माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये चतुर्थकाण्डे प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ४-१ ॥

प्रथमप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् द्वितीयेऽध्याये च प्रथमं ब्राह्मणम् ।

चक्षुषीह वाऽअस्य शुक्रामन्थिनौ । तद्वाऽएष एव शुक्रो षुऽएष तपति
तद्यदेष एतत्तपति तेनैष शुक्रश्चन्द्रमा एव मन्थी ॥ १ ॥

तत्सकुभिः श्रीणाति । तदेनं मन्थं करोति तेनोऽएष मुन्थ्येतौ
ह वाऽआसां प्रजानां चक्षुषी स बुद्धेतौ नोदियातां न ह्रैवेह स्वौ च न
पाणी निर्जानीयुः ॥ २ ॥

(स्तु) तयोरुत्तैवान्यतरः । (ऽ) आद्योऽन्यतरोऽत्तैव शुक्रऽआद्यो
मन्थी ॥ ३ ॥

तयोरुत्तैवान्यतरमनु । (न्वा) आद्योऽन्यतरमनुत्तैव शुक्रमन्वाद्यो
मन्थिनमनु तौ वाऽअन्यस्मै गृह्येतेऽअन्यस्मै हूयेते शण्डामर्कावित्यसुर-
रक्षसे ताभ्यां गृह्येते देवताभ्यो हूयेते तद्यथा ॥ ४ ॥

शुक्रामन्थिनौ ग्रहौ ।

चक्षुषी ह वाऽअस्य शुक्रामन्थिनौ । तद्वाऽएष एव शुक्रः—य एष तपति । तद् यदेष एतत्तपति
तेनैष शुक्रः । चन्द्रमा एव मन्थी ॥ १ ॥

तं सकुभिः श्रीणाति । तदेनं मन्थं करोति । तेनोऽएष मन्थी । एतौ ह वाऽआसां प्रजानां चक्षुषी ।
स बुद्धेतौ नोदियाताम्—न ह्रैवेह स्वौ च न पाणी निर्जानीयुः ॥ २ ॥

तयोरुत्तैवान्यतरः, आद्योऽन्यतरः । अत्तैव शुक्रः, आद्यो मन्थी ॥ ३ ॥

तयोरुत्तैवान्यतरमनु, आद्योऽन्यतरमनु । अत्तैव शुक्रमनु, आद्यो मन्थिनमनु । तौ वाऽअन्यस्मै
गृह्येते, अन्यस्मै हूयेते । शण्डामर्का—इत्यसुररक्षसे । ताभ्यां गृह्येते । देवताभ्यो हूयेते तद्यथा ॥ ४ ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

आश्विनं ग्रहं विधाय शुक्रामन्थिग्रहौ विधातुं चक्षुरात्मना स्तौति—चक्षुषी ह वा इत्यादि । शुक्रश्च मन्थी
च ' शुक्रामन्थिनौ ' । मान्यस्य यज्ञस्य ' चक्षुषी ' खलु । उक्तमेवानयोश्चक्षुर्द्वं प्रतिपादयति—तद्वा इत्यादिना ।
' तत् ' तत्र ' एष ' दृश्यमानस्तपति ' एष ' ' एव ' सूर्यः ' शुक्रः ' ग्रहः ' तपति ' । शोचते दीप्यते इति तस्य
शुक्रनामधेयम् । ' मन्थी ' ' चन्द्रमा ' ' एव ' ' सकुभिः ' यवचूर्णैर्मिश्रितस्य सोमस्यापि मन्थत्वात् तद्वा-
गिनोऽस्य मन्थित्वम् । अनयोः सूर्योचन्द्रमसोरनुदये ' प्रजानां ' स्वकीययोरपि पाण्योरदर्शनात्तदुदये तत्सम्भ-
वाच्चक्षुष्टमिति तदात्मकौ शुक्रामन्थिनावपि चक्षुरूपवित्यर्थः । प्रजापतेश्चक्षुषः सकाशादुत्पन्नत्वाच्चानयोश्चक्षु-
ष्टम्, तथा च श्रूयते—' चक्षुषः शुक्रामन्थिनौ ' (तै. शा. १ । ९ । ४) इति ॥ १ ॥ २ ॥

चक्षुरात्मना स्तुतौ शुक्रामन्थिनौ पुनर्भोक्तृभोग्यात्मना स्तौति—तयोरित्यादिना । ' तयोः ' शुक्रामन्थिनो-

अत्र वै देवाः । (५) असुररक्षसान्यपजग्निरुदेतावेव न शेकुरपहन्तुं
यद्ध स्म देवाः किं च कर्म कुर्वते तद्ध स्म मोहयित्वा क्षिप्र एव पुन-
रुपद्रवतः ॥ ५ ॥

(स्ते) ते ह देवा ऊचुः । (रु) उपजानीत यथेमावपहनामहाऽइति ते होचुर्ग्र-
हावेवाभ्यां गृहाम तावभ्यवैष्यतस्तौ स्वीकृत्यापहनिष्यामहाऽ इति ताभ्यां
ग्रहौ जगृहुस्तावभ्यवैतां तौ स्वीकृत्यापाप्नतु तस्माच्छण्डामुर्काम्भ्यामिति
गृह्येते देवताभ्यो हूयेते ॥ ६ ॥

(तेऽअ) अपि होवाच याज्ञवल्क्यः । (ल्वयो) नो स्विदेवताभ्य एव
गृह्यामा ३ विजितरूपमिव हीदमिति तद्वै स तन्मीमांसांमेव चक्रे
नेचु चकार ॥ ७ ॥

यत्र वै देवाऽअसुररक्षसान्यपजग्निरुदेतावेव न शेकुरपहन्तुम् । यद्ध स्म देवाः । किञ्च कर्म
कुर्वते-तद्ध स्म मोहयित्वा क्षिप्र एव पुनरुपद्रवतः ॥ ५ ॥

ते ह देवा ऊचुः-उपजानीत-यथेमावपहनामहाऽइति । ते होचुः-ग्रहावेवाभ्यां गृहामः । तावभ्य-
वैष्यतः । तौ स्वीकृत्यापहनिष्यामहाऽइति । ताभ्यां ग्रहौ जगृहुः, तावभ्यवैताम् । तौ स्वीकृत्या-
पाप्नतु । तस्माच्छण्डामुर्काम्भ्यामिति गृह्येते, देवताभ्यो हूयेते ॥ ६ ॥

अपि होवाच याज्ञवल्क्यः-नो स्विदेवताभ्य एव गृह्यामा ३ विजितरूपमिव हीदमिति । तद्वै
स तन्मीमांसांमेव चक्रे नेचु चकार ॥ ७ ॥

रन्यतरः ' अत्ता ' भोक्ता अन्यतरश्च ' आद्यो ' भोग्यस्तयोर्भोक्तृभोग्यरूपसूर्यचन्द्रात्मत्वेन स्तुतत्वात् । अत्तै-
वेति । तस्यैव विशेषः । यत एवमनयोर्भोक्तृभोग्यत्वमतौ लोकेऽपि भोक्तृवर्गस्तयोरन्यतरं सूर्यात्मकं शुक्रमनुसृत्य
वर्तते । शुक्रेऽन्तर्भूत इत्यर्थः । भोग्यवर्गोऽन्यतरं चन्द्रात्मकमेव मन्थिनमनुसृत्य वर्तते । चन्द्रात्मके मन्थि-
न्यन्तर्भवति । ग्रहयोर्ग्रहणहोमौ दर्शयति-तौ वा अन्यस्मा इत्यादि । सुरविरोधिनौ राक्षसौ ' असुररक्षसे '
“ अनसन्तानपुं० ”-(पा. सू. ९ । ४ । १०३) इत्यादिना टच् । ' ताभ्यां शण्डामर्काम्भ्यां ' गृह्येते ।
होमस्तु ' देवताभ्यः ' क्रियन्ते । ग्रहणे शण्डामर्कयोर्देवतात्वेनोद्दिष्टत्वात् " देवताद्वन्द्वे च "-(पा. सू. ७ । ३ । २१) इति
पूर्वपदस्यानङ्गदेशः । ग्रहणे शण्डामर्कयोः स्वीकारस्य, होमे तत्परित्यागस्य च हेतुं दर्शयिष्यन्नाख्यायिकां प्रस्तौति ।
तद्यत्तथा यत्रेति । ' तत् ' ' तथा ' ग्रहणकारणं ग्रहणे शण्डामर्कस्वीकरणमिति यत् तदुच्यत इत्यर्थः ।
पुरा खलु देवा असुररक्षसामपहननसमये शण्डामर्कौ ' हन्तुं ' न शक्तवन्तस्तौ सर्वं देवकृतं कर्म तिरस्कृत्या-
गच्छताम् । ततस्ते देवा एतयोर्हन्तृनापोयं विचारयतेत्युक्त्वा ग्रहग्रहणेन तावगमिष्यतः, पश्चात् ' तौ '
“ स्वीकृत्य ' हनिष्याम इति पत्रालोच्य तथैवाचरन् । यत एवमकुर्वन्, अत इदानीमपि शण्डामर्काबुद्दिश्यैव
अग्रहणम् । होमास्तु ' देवताभ्यः ' क्रियन्ते ' अपजग्निरु-इत्येवमादौ सर्वत्र च्छान्दसमात्मनेपदम् ॥ ३-६ ॥

शण्डामर्काबुद्दिश्य गृह्यत इति यत्प्रतिपादितं तदेव द्रढयति-अपि होवाचेत्यादि । याज्ञवल्क्योप्येवमुवाच ।

(रे) इमामु हैके शुक्रस्य पुरोरुचं कुर्वन्ति । (न्त्य) अयं वेनुश्चोदय-
त्पृश्निगर्भा ज्योतिर्जरायू रजसो विमानऽडुति तदेतस्य रूपं कुर्मो य एष
तपतीति यदाह ज्योतिर्जरायुरिति ॥ ८ ॥

(ती) इमां त्वेव शुक्रस्य पुरोरुचं कुर्यात् । (त्तं) तं प्रन्वथा पूर्वथा विश्व-
थेमथा ज्येष्ठतातिं बर्हिषद^१ स्वर्विदमित्यत्ता ह्येतमुन्वता हि ज्येष्ठस्तु-
स्मादाह ज्येष्ठतातिं बर्हिषद^१ स्वर्विदम् । प्रतीचीनं वृजनं दोहसे
धुनिमाशुं जयन्तमुनु यासु वर्धसे । उपयामगृहीतोऽसि शण्डाय त्वेष ते
योनिर्वीरतां पाहीति सादयत्यत्ता ह्येतमुन्वता हि वीरस्तुस्मादाहैष
ते योनिर्वीरतां पाहीति दक्षिणार्धे सादयत्येत^१ ह्येष दिशमुनु
संचुरति ॥ ९ ॥

इमामु हैके शुक्रस्य पुरोरुचं कुर्वन्ति । “ अयं वेनुश्चोदयत्पृश्निगर्भा ज्योतिर्जरायू रजसो
विमाने ”—(वा० सं० ७ । १६) इति । तदेतस्य रूपं कुर्मो य एष तपतीति यदाह—
ज्योतिर्जरायुरिति ॥ ८ ॥

इमां त्वेव शुक्रस्य पुरोरुचं कुर्यात्—“ तं प्रन्वथा पूर्वथा विश्वथेमथा ज्येष्ठतातिं बर्हिषदं
स्वर्विदम् ”—(वा० सं० ७ । १२) इति । अत्ता ह्येतमुनु । अत्ता हि ज्येष्ठः । तस्मादाह—
ज्येष्ठतातिं बर्हिषदं स्वर्विदम् । “ प्रतीचीनं वृजनं दोहसे धुनिमाशुं जयन्तमुनु यासु
वर्धसे । उपयामगृहीतोऽसि शण्डाय त्वेष ते योनिर्वीरतां पाहि ”—(वा० सं० ७ । १२)

अथवा अस्मदीयान्यो देवताभ्य एव नो गृहीयाम उत गृहीयाम इति । “ संप्रश्न ” (पा. सू. ३ । ३ ।
१११) इति लिङ् । “ विचार्यमाणानाम् ” (पा. सू. ८ । २ । ९७) इति ष्रुतः । एतदेवतोद्देशेन
ग्रहग्रहणं विजयरूपं खल्विति । एवं संप्रार्थय स याज्ञवल्क्यस्तत्र विचारमेव ‘ चक्रे ’, ‘ न तु चकार ’ । ततः
पूर्वोक्त एव पक्षोऽनुष्ठेय इति भावः ॥ ७ ॥

विहिते शुक्रस्य ग्रहणे स्वाभिमतं मन्त्रं विधित्सुः शाखान्तरमतं स्वस्यानभिमतमुपन्यस्यति—इमामु हेत्यादिना ।
पुरा रोचयतीति पुरोरुक् “ अयं वेन ” इत्येतामृचं ‘ पुरोरुचं ’ कुर्वतामयमाशयः—मन्त्रे ‘ ज्योतिर्जरायुः ’
इत्यस्योच्चारणेन उभयतोऽस्य सूर्यस्य रूपं सम्पाद्यत इति । एतत्तैत्तिरीयकशाखामतम् । तत्र हि मन्त्रकाण्डे
उपांश्वादीनां ग्रहाणां ग्रहणं मन्त्रपाठानन्तरं शुक्रस्य क्रमे “ अयं वेन ” इत्यस्य पाठात् । अत एव बोधायनः—
“ अयं वेनुश्चोदयत् इति शुक्रं गृहीत्वा ” इति ॥ ८ ॥

स्वाभिमतं पक्षं सोपपत्तिकमाह—इमां त्वेवेत्यादि । तं प्रन्वथेति । ‘ इमां ’ ऋचमेव कुर्यात् न पुनः शाखा-
न्तरमतप्राप्तमित्यर्थः । अत्रेयमुपपत्तिः—सूर्यस्य भोक्तृत्वं तदात्मकत्वं च लौकिकभोक्तृजातस्य प्रागुक्तम्—“ अचैव

(त्व) अथ मन्थिनं गृह्णाति । (त्य) अयं वेनुश्चोदयत्पृश्निगर्भां ज्योतिर्जरायू रजसो विमाने । इममपां संगमे सूर्यस्य शिशुं न विप्रा मतिभी रिहन्ति । उपयामगृहीतोऽसि मुर्कार्य त्वेति ॥ १० ॥

इति सादयति । अत्ता ह्येतमनु । अत्ता हि वीरः । तस्मादाह-एष ते योनिर्वीरतां पाहीति । दक्षिणाद्धे सादयति एतां ह्येष दिशमनु संचरति ॥ ९ ॥

अथ मन्थिनं गृह्णाति-“ अयं वेनुश्चोदयत्पृश्निगर्भां ज्योतिर्जरायू रजसो विमाने । इममपां संगमे सूर्यस्य शिशुं न विप्रा मतिभी रिहन्ति । उपयामगृहीतोऽसि मुर्कार्य त्वा ”-(वा० सं० ७ । १६) इति ॥ १० ॥

शुक्रः, अत्तैव शुक्रमनु” इति । भोक्तृभोग्ययोर्भोक्ता प्राधान्येन ज्येष्ठः । “ अतोऽत्र ज्येष्ठतातिम् ” इति ज्येष्ठशब्देन भोक्ता शुक्रात्मकः सूर्यः प्रकाशयत इति, शुक्रग्रहणे इयमेव पुरोरुक्तार्थेति । होममन्त्रे-“ तस्मा इन्द्राय ” (वा. सं. ७ । १९) इति निर्देशादस्या इन्द्रो देवता । माहेन्द्रत्वप्रसिद्धम् त्वां स्तुम इति शेषः । प्रतयेत्यादौ “ प्रत-पूर्व-” (पा. सू. ९ । ३ । २६) इत्यादिना थारप्रत्ययः । अतोऽयमुपमार्थीयः । प्रताः (निघं ३ । २७ । १) पुरातनाः भृगवादय इव, पूर्वे पित्रादय इव, विश्व इव, समस्ता अवशिष्टा ऋषय इव, ‘ इमया ’ इमे इदानीन्तना यजमाना इव, त्वा स्तुमः । कौटशं ‘ ज्येष्ठताति ’ प्रशस्तं “ वृकज्येष्ठान्यां ” (पा. सू. ९ । ४ । ४१) इति स्वार्थिकस्तातिलप्रत्ययः । स्तीर्णे वार्हिषि यज्ञे स्थितं स्वर्गं लब्धवन्तं प्रत्यगात्मभूतं त्वां स्तुमः । त्वं च ‘ धुनिम् ’ अस्मान् कम्पयन् ‘ वृजने ’ वर्जनीयं पापं ‘ दोहसे ’ क्षारयसि, विनाशयसीत्यर्थः । क पुनः स्तोत्रं ‘ यासु ’ क्रियासु क्षिप्रमन्यान् यजमानान् ‘ जयन्तं ’ यजमानं वर्द्धयसे तासु स्तुमः इति पूर्वेषां सम्बन्धः । हे सोमरस ! ‘ उपयामगृहीतोऽसि ’ त्वां ‘ शण्डाय ’ गृह्णामि । नन्वस्य मन्त्रस्य “ अत्ता हि ज्येष्ठः ”-इत्येतद्ब्राह्मणानुसारेण सूर्यपरत्वमवगम्यते-तत् कथमिन्द्रपरत्वेन व्याख्यानमिति । उच्यते-इन्द्रोऽपि सूर्यात्मकस्तन्मूर्तिभेदत्वात् । तथा च श्रूयते-“ धाता चार्यमा च अशश्च भगश्च इन्द्रश्च विवस्वांश्चेत्येते ” (तै. आ. उ. १-१३) इति । तथा मन्त्रशास्त्रेऽपि इन्द्रस्य सूर्यात्मकत्वं प्रसिद्धम्-“ धाता चार्यममित्रा वरुणांशभगा विवस्वद्रिन्द्रयुताः । षषाह्वयपर्जन्यौ त्वष्टा विष्णुश्च मानवः प्रोक्ताः ॥ ”-इति । अत इन्द्रपरत्वेन व्याख्यानमुपपद्यते ॥

गृहीतस्य सोमरसस्य समन्त्रकं सादनं विधाय व्याचष्टे-एष ते योनिरित्यादि । भोक्तृवर्गः सूर्यरूपः शुक्रात्मकः अत एव समर्थः । तस्मात्प्रजानां सामर्थ्यं ‘ पाहि ’ पालयेति मन्त्र आह्वेत्यर्थः । पात्रप्रयोगकाले दक्षिणभागे प्रयुज्यत इति तत्रैव सादयेत् । तथा च कात्यायनः-“ दक्षिणपूर्वाद्धे शुक्रामन्थिनोर्दक्षिणं शुक्रस्य ” (का. श्रौ. सू. ९ । २४ । २९) इति ॥ ९ ॥

विहितं मन्थिनोर्ग्रहणमनूय मन्त्रं विधत्ते-अथेत्यादि । मन्त्रस्यायमर्थः-अत्र पूर्वाद्धे अधिदेवतमवस्थितः सोमः स्तूयते । उत्तरार्द्धे अधियज्ञम् । ‘ वेनः ’ कान्तः । “ वेनो वेनतेः कान्तिकर्मणः ” इति यास्कः । (निर. १० । ४ । १) “ विन कान्तौ ” इत्यस्मादजन्तः । ‘ जरायुः ’ इति गर्भवेष्टनम् । ‘ ज्योतिः ’ एव

तं सक्तुभिः श्रीणाति । तद्यत्सक्तुभिः श्रीणाति वरुणो ह वै सोमस्य राज्ञोऽभीवाक्षि प्रतिपिपेय तदश्वयत्ततोऽश्वः समभवत्तद्यच्चक्षुयथात्समभवत्तस्मादश्वो नाम तस्याश्व प्रास्कन्दत्ततो यवः समभवत्तस्मादाहुर्वरुण्यो यव इति तद्यदेवास्यात्र चक्षुषोऽमीयत तेनैवैनमेतत्समर्धयति कृत्स्नं करोति तस्मात्सक्तुभिः श्रीणाति ॥ ११ ॥

सु श्रीणाति । मनो न येषु हवनेषु तिग्मं विपः शुच्या वनुथो द्रवन्ता । आ यः शर्याभिस्तुविनृम्णोऽअस्याश्रीणीता दिशं गुभस्तावेषु ते योनिः प्रजाः पाहीति सादयत्याद्यो हव्येतमुन्वाद्या हीमाः प्रजा विशस्तस्मादाहैषु ते योनिः प्रजाः पाहीति ॥ १२ ॥

तं सक्तुभिः श्रीणाति । तद् यत्सक्तुभिः श्रीणाति । वरुणो ह वै सोमस्य राज्ञोऽभीवाक्षि प्रतिपिपेय । तदश्वयत् । ततोऽश्वः समभवत् । तद् यच्चक्षुयथात्समभवत्—तस्मादश्वो नाम । तस्याश्व प्रास्कन्दत् । ततो यवः समभवत् । तस्मादाहुः—वरुण्यो यव इति । तद् यदेवास्यात्र चक्षुषोऽमीयत—तेनैवैनमेतत्समर्धयति, कृत्स्नं करोति । तस्मात्सक्तुभिः श्रीणाति ॥ ११ ॥

स श्रीणाति—मनो न येषु हवनेषु तिग्मं विपः शुच्या वनुथो द्रवन्ता । आ यः शर्याभि-

जरायुर्वेष्टनं यस्य सः तथोक्तः । ' रजसः ' उदकस्य ' विमाने ' निर्माणस्थाने आकाश इत्यर्थः । तस्मिन् ' अयं ' सोमः ' पृश्निगर्माः ' आदित्यगर्मा अपः ' चोदयत् ' चोदयेत् । " लिङ्ग्ये लेट् " (पा. सू. ३ । ४ । ७) " इतश्च लोपः परस्मैपदेषु " (पा. सू. ३ । ४ । ९७) इतीकारलोपः । बहुलग्रहणात् (पा. सू. ३ । १ । ३४) सिप्प्रत्ययो न भवति । अपामादित्यगर्भत्वम् " आपः सूर्ये समाहिताः " (तै. आ. उ. १—८.) इति श्रुतेः । अथाधियज्ञं सोमः स्तूयते—' इमं ' सोमम् ' अपां ' ' सूर्यस्य ' च संपर्कैर्गृहीताभिर्वसंतीवरीभिरभिपुतं ' विप्राः ' मेधाविनः क्षीरादिना ' शिशुं न ' शिशुमिव ' मतिभिः ' मतिपूर्विकाभिः स्तुतिभिः ' रिहन्ति ' अर्चन्ति । रिहति-रर्चाकर्मसु पठितः (निवृ. ३ । १४ । ११) ॥ १० ॥

गृहीतस्य सोमसस्य यवपिष्टमिश्रणं, तस्योपाख्यानेन हेतुं चाह—तं सक्तुभिरित्यादिना । तद्यदिति । ' सक्तुभिः श्रीणाति ' इति यत् तत्कारणमुच्यत इत्यर्थः । ' अश्वयत् ' प्रवृद्धमभूत् । " दुओश्चि गतिवृद्धयोः " (धा. पा. भ्वा. प. १०३९) इति धातुः । ' श्वयथात् ' इति (इ) उकारस्य व्यत्ययेनाकारः । वरुण्य इति । " भवे छन्दसि "—(पा. सू. ४ । ४ । ११०) इति यत्प्रत्ययः । तद्यदिति । ' अस्य ' सोमस्य ' चक्षुषः ' सकाशात् देवांशरूपम् ' अमीयत ' अपगतमभूत् । यदेतेन यवपिष्टमिश्रणेन ' तेनैव ' अंशेन ' एनं ' सोमं ' समर्धयति ' तेन च ' कृत्स्नं ' संपूर्णं करोतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

विहितं मिश्रणमनूय मन्त्रं विधत्ते—स श्रीणातीति । मनो न येष्विति । हे ' विपः ' विपश्चितः । ।

द्वौ प्रोक्षितौ यूपशकलौ भवतः । (तो) द्वावप्रोक्षितौ प्रोक्षितं चैवाध्वर्यु-
रादत्तेऽप्रोक्षितं चैवमेव प्रतिप्रस्थाता प्रोक्षितं चैवादत्तेऽप्रोक्षितं च शुक्रमे-
वाध्वर्युरादत्ते मन्थिनं प्रतिप्रस्थाता ॥ १३ ॥

सोऽध्वर्युः । (३) अप्रोक्षितेन यूपशकलेनापमार्ष्ट्यपमृष्टः शुण्डऽडृत्येव-
मेव प्रतिप्रस्थातापमृष्टो मुर्कऽडति तदाददानावेवासुररक्षसेऽअपहतो देवा-
स्त्वा शुक्रपाः प्रणयन्त्वित्येवाध्वर्युर्निष्कामति देवास्त्वा मन्थिपाः प्रणय-
न्त्विति प्रतिप्रस्थाता तदेतौ देवताभ्यऽएव प्रणयतः ॥ १४ ॥

स्तुविनृग्णोऽस्याश्रीणीता दिशम् । गभस्तावंष ते योनिः प्रजाः पाहि—” (वा. सं. ७-१७)
इति सादयति । आद्यो ह्येतमनु । आद्या हीमाः प्रजा विशः । तस्मादाह—एष ते योनिः प्रजाः पाहीति १२
द्वौ प्रोक्षितौ यूपशकलौ भवतः, द्वावप्रोक्षितौ । प्रोक्षितं चैवाध्वर्युरादत्ते, अप्रोक्षितं च । एवमेव
प्रतिप्रस्थाता प्रोक्षितं चैवादत्तेऽप्रोक्षितं च । शुक्रमेवाध्वर्युरादत्ते, मन्थिनं प्रतिप्रस्थाता ॥ १३ ॥

सोऽध्वर्युरप्रोक्षितेन यूपशकलेनापमार्ष्टि—“ अपमृष्टः शुण्डः ” (वा. सं. ७।१२)—इति । एवमेव
प्रतिप्रस्थाता—“ अपमृष्टो मुर्कः ” (वा. सं. ७।१७)—इति । तदाददानावेवासुररक्षसेऽअपहतः—
“ देवास्त्वा शुक्रपाः प्रणयन्तु ” (वा. सं. ७।१२) इत्येवाध्वर्युर्निष्कामति । “ देवास्त्वा
मन्थिपाः प्रणयन्तु—वा. सं. ७।१७ ” इति प्रतिप्रस्थाता । तदेतौ देवताभ्य एव प्रणयतः ॥ १४ ॥

प्रातिपदिकैकदेशः । सलोपच्छान्दसः । ‘ येषु ’ होमेषु ‘ तिग्मं ’ ‘ मनो ’ ‘ न ’ तीव्रं मन इव
(निरु. १ । २ । १) द्रवन्तौ—“ सुपां सुलुग् ” (पा. सू. ७ । १ । ३९) इत्याकारादेशः । शुक्रा-
मन्थिनौ ‘ शय्या ’ कर्मणा निमित्तेन ‘ वनुयः ’ प्राप्नुतः । व्यत्ययेन मध्यमपुरुषः (पा. सू. ३ । १ । ८९)
(सकाशात्) देवांशभूतेषु होमेषु प्राप्नो ‘ यः ’ ‘ तुविनृग्णो ’ (निघं. ३ । १ । २) बहुबलो (निघं. २।९।९)
मन्थ्यस्ति । ‘ अस्य ’ इमं ग्रहं ‘ गभस्ती ’ पाणौ धृत्वा ‘ शय्याभिः ’ स्वाङ्गुलीभिः ‘ आदिशं ’ प्रतिदिशं
यवपिष्टैः । ‘ आश्रीणीत ’ मिश्रयत । गभस्तिशब्दः पाणिवचनः, “ पाणी वै गभस्ती ” इति श्रुतेः । ग्रहस्य
सादनं समन्त्रकं विधाय व्याचष्टे—एष त इत्यादि । आद्यो हीति । ‘ आद्यो ’ भोग्यवर्गः, चन्द्रात्मकस्य
मन्थिनोऽवस्थामेद इत्युक्तम् (श. प. ४ । २ । १ । २-३) । प्रजाश्च भोग्याः, अतश्चन्द्रात्मकस्य मन्थिनो
भोग्यप्रजारक्षकत्वं मन्त्र आहेत्यर्थः ॥ १२ ॥

प्रसङ्गाच्छुक्रामन्थिग्रहयोर्होमकाले कर्तव्यमनुष्ठानविशेषं विधत्ते—द्वौ प्रोक्षिताविति । आह—अपमार्ष्टीति ।
ग्रहगतं धूत्यादिकमपध्वंसयेत् । तदित्यादि । एतेन रक्षोपध्वंसनेन ग्रहौ ‘ आददानौ ’ स्वीकुर्वाणौ । ‘ एव ’
‘ असुररक्षसे ’ सुरविरोधिनौ राक्षसावपसार्य ‘ हतो ’ हिस्त इत्यर्थः ॥

उभयोर्निष्कमणं समन्त्रकमाह—देवास्त्वेत्यादि । हे शुक्रग्रह ! ‘ शुक्रपाः ’ शुक्रग्रहस्य पातारो देवास्त्वा

१-प्रोक्षितौ यूपशकलावादायापिधानं प्रोक्षिताभ्यामपमार्जनमप्रोक्षिताभ्यामपमृष्टः शुण्ड इत्यध्वर्युरपमृष्टः मुर्क इति प्रतिप्रस्थाता ।
का०श्री०सू० ९।११४।२-देवास्त्वेति निष्कामतो वयालिगम् । का०श्री०सू० ९।२१५।

(स्तौ) तौ जघनेनाहवनीयमरत्नी संधत्तः । (स्ता) ताऽउत्तरवेदौ साद-
यतो दक्षिणायामेव श्रोणावध्वर्युः सादयत्युत्तरायां प्रतिप्रस्थाताननुसृज-
न्तावेवानाधृष्टासीति तद्रक्षोभिरेवैतदुत्तरवेदिमनाधृष्टां कुरुतो विपर्येष्यन्तौ
वाऽएतावन्नि भवतोऽत्येष्यन्तौ तस्माऽएवैतामिह्रुवाते तथो हैनौ विपरि-
यन्तावग्निर्न हिनस्ति ॥ १५ ॥

सोऽध्वर्युः पर्येति । सुवीरो वीरान्प्रजनयन्परीहीत्यत्ता ह्येतमुन्वत्ता हि
वीरस्तुस्मादाह सुवीरो वीरान्प्रजनयन्परीहीत्यग्निं रायस्पोषेण यज-
मानमिति तद्यजमानायाश्चिपमाशास्ते यडाहाग्निं रायस्पोषेण यज-
मानमिति ॥ १६ ॥

तौ जघनेनाहवनीयमरत्नी सन्धत्तः । ता उत्तरवेदौ सादयतः दक्षिणायामेव श्रोणावध्वर्युः
सादयति, उत्तरायां प्रतिप्रस्थाता अननुसृजन्तावेव । “ अनाधृष्टासि ”—(वा. सं. ७ । १२)
इति । तद्रक्षोभिरेवैतदुत्तरवेदिमनाधृष्टां कुरुतः । विपर्येष्यन्तौ वाऽएतावन्नि भवतोऽत्येष्यन्तौ तस्मा-
ऽएवैतामिह्रुवाते । तथो हैनौ विपरियन्तावग्निर्न हिनस्ति ॥ १५ ॥

सोऽध्वर्युः पर्येति—“सुवीरो वीरान्प्रजनयन् परीहि”—(वा. सं. ७ । १३) इति । अत्ता
ह्येतमनु अत्ता हि वीरः । तस्मदाह—सुवीरो वीरान्प्रजनयन्परीहीति । “अग्निं रायस्पोषेण यज-

‘ प्रणयन्तु ’ यत्र स्थित्वा यागः क्रियते तं देशं प्रापयन्वित्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि मन्त्रयोजना । तदिति । ‘ तत् ’
तेन मन्त्रोच्चारणेन देवतार्थमेव ‘ एतौ ’ ग्रहौ प्रापयतः । शण्डामकार्थं गृह्यभाषणावपि न तदर्थमित्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥

निष्क्रमणानन्तरं कर्त्तव्यमरत्निसन्धानादिकं विधत्ते—तौ जघनेनेत्यादि । ‘ आहवनीयं ’ ‘ जघनेन ’ आहव-
नीयस्य पश्चाद्भागे । ता उत्तरवेदाविति । ‘ तौ ’ शुक्रामन्त्रिग्रहौ, “ लोपः शाकल्यस्य ”—(पा. सू. ८ ।
२ । १६) इति वकारलोपः । ‘ अननुसृजन्तौ ’ अपरित्यजन्तौ दक्षिणस्यां श्रोणौ ‘ अध्वर्युः ’ उत्तरस्यां
‘ प्रतिप्रस्थाता ’ सादयेत् । तत्र “ अनाधृष्टासि ” इति मन्त्रः । हे उत्तरवेदि ! ‘ अनाधृष्टासि ’ अनाधर्षिता
अर्हिसितेत्यर्थः । “ आदितश्च ”—(पा. सू. ७ । २ । १६) इतीडभावः । ‘ तत् ’ इत्यनेन ‘ रक्षोभिः ’
‘ उत्तरवेदिम् ’ अर्हिसितां ‘ कुरुतः ’ । किं च होमार्थमुत्तरवेदेः प्रत्यग्देशात्सकाशादाहवनीयं ‘ विपर्ये-
ष्यन्तौ ’ विविधं दक्षिणत उत्तरतश्च परितो गमिष्यन्ताविति व्यतिक्रममेव कारिष्यमाणौ भवतः । अत एतेन
वेदिश्रोण्योर्ग्रहासादनेन अतिक्रमणरूपमपराधं ‘ तस्मा ’ ‘ अग्नये ’ ‘ अपह्रुवाते ’ अपनयतः कार्यार्थं गमिष्यावो
न तु त्वामतिक्रमिष्याव इत्येतत्सूचयित्वा अग्निरनुसृतो भवति । अतः पश्चात् ‘ तथा ’ गच्छन्तावपि ‘ अग्निः ’
न हिनस्ति इत्यर्थः ॥ १५ ॥

अध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रोः परितो गच्छतोर्गमनं समन्त्रकं विदधानो व्याचष्टे—“ सोऽध्वर्युरित्यादिनां ।

१-अपरिणोत्तरवेदिमरत्नी संधायोत्तरवेदिश्रोण्योर्निधत्तोऽविद्यजतो दक्षिणस्यामध्वर्युदत्तरस्यां प्रतिप्रस्थाताऽनाधृष्टासीति । का०
धो० सू० १ । १ । २१६ । २-सुवीर इति दक्षिणं नृपदेशं गच्छत्यध्वर्युः सुमजा इति प्रतिप्रस्थातोत्तरम् । का० श्रो० सू० १ । २ । १७१

(त्वु) अथ प्रतिप्रस्थाता पर्येति । सुप्रजाः प्रजाः प्रजनयन्परीहीत्याद्यो ह्येतमुन्वाद्या हीमाः प्रजा विशस्तुस्मादाह सुप्रजाः प्रजाः प्रजनयन्परीहीत्याभि रायस्पोषेण यजमानमिति तद्यजमानायाशिषमाशास्ते यदाहाभि रायस्पोषेण यजमानमिति ॥ १७ ॥

तावपिधाय निष्क्रामतः।(स्ति)तिरऽएवैनावेतत्कुरुतस्तुस्मादिमौ सूर्याचन्द्रमसौ प्राञ्चौ यन्तौ न कुश्चन पश्यति तौ पुरस्तात्परीत्यापोर्णुतः पुरस्तात्तिष्ठन्तौ जुहुतऽआविरेवैनावेतत्कुरुतस्तुस्मादिमौ सूर्याचन्द्रमसौ प्रत्यञ्चौ यन्तौ सर्व एव पश्यति तस्मात्पराग्रेतः सिच्यमानं न कुश्चन पश्यति तदु पश्चात्प्रजायमानं सर्व एव पश्यति ॥ १८ ॥

मानम्”-(वा. सं. ७ । १३) इति । तद्यजमानायाशिषमाशास्ते-यदाह अभि रायस्पोषेण यजमानमिति ॥ १६ ॥

अथ प्रतिप्रस्थाता पर्येति-“ सुप्रजाः प्रजाः प्रजनयन्परीहि ”-(वा. सं. ७ । १८) इति । आद्यो ह्येतमनु । आद्या हीमाः प्रजा विशः । तस्मादाह-सुप्रजाः प्रजाः प्रजनयन्परीहीति । “अभि रायस्पोषेण यजमानम्”-(वा० सं० ७ । १८) इति । तद् यजमानायाशिषमाशास्ते । यदाह-अभिरायस्पोषेण यजमानमिति ॥ १७ ॥

तावपिधाय निष्क्रामतः । तिर एवैनावेतत्कुरुतः । तस्मादिमौ सूर्याचन्द्रमसौ प्राञ्चौ यन्तौ न कुश्चन पश्यति । तौ पुरस्तात्परीत्यापोर्णुतः, पुरस्तात्तिष्ठन्तौ जुहुतः-आविरेवैनावेतत्कुरुतः । तस्मादिमौ सूर्याचन्द्रमसौ प्रत्यञ्चौ यन्तौ सर्व एव पश्यति । तस्मात्पराग्रेतः सिच्यमानं न कुश्चन पश्यति । तदु पश्चात्प्रजायमानं सर्व एव पश्यति ॥ १८ ॥

“ सुवीरो वीरान् ” इत्यनेनाध्वर्युः परीयात । अत्र भोक्तृवर्गः सूर्यात्मकस्य शुक्रस्यावस्थाभेदः । भोक्ता च वीरः । अतः सुवीरो वीरानिति मन्त्रभाग आह-“ रायस्पोषेण यजमानम् ” इत्यस्य मन्त्रभागस्योच्चारणेन यजमानस्याशीः सम्पाद्यत इत्यर्थः । कृत्स्नमन्त्रस्यायमर्थः-हे शुक्रग्रह ! लोके ‘ वीरान् ’ भोक्तृन् उत्पादयन् तैः सुवीरस्त्वं धनसमृद्धया सह यजमानं परिगच्छेति ॥ १६ ॥

अथ प्रतिप्रस्थाते त्र्यत्राप्येवं योज्यम् । (का. श्रौ. सू. ९ । २१७) ‘ आद्यो ’ भोग्यवर्गश्च चन्द्रात्मकस्य मन्थिनोऽवस्थाभेदः । प्रजायमाना ‘ विशः ’ च भोग्याः । स्पष्टमन्यत् ॥ १७ ॥

आहवनीयस्य पश्चाद्भागो ग्रहयोराच्छादनं, पुरस्ताद् गत्वा तदपनयनं च विधत्ते-तावपिधायेत्यादि । अत्रानन्तरमेवोपात्तत्वेन प्रकृतत्वात् प्रोक्षिताभ्यां शकलाम्यामपिदध्याताम् । पिधानस्य तु प्रयोजनं ग्रहयोः प्रागगमनसमये लोकैरनुपलम्भाय तिरोधानम् । शुक्रामन्थिनौ सूर्यचन्द्रात्मकौ, तयोश्च प्रागगतिर्न केनचिदुपलभ्यते, अतस्तदात्मकयोरनयोर्ग्रहयोरपि प्रागगत्या लोकैरनुपलब्धयैव भवितव्यमिति । ‘ पुरस्तात् ’ स्थित्वा

तौ जघनेन यूपमरत्नी संधत्तः । (तो) युद्यन्निर्नोद्धाधेत युद्यऽअग्निरुद्धाधे-
ताप्यग्रेणैव यूपमरत्नी संध्याता^१ संजग्मानो दिवा पृथिव्या शुक्रः शुक्रशो-
चिपेत्येवाध्वर्युः संजग्मानो दिवा पृथिव्या मन्थी मन्थिशोचिपेति प्रति-
प्रस्थाता चक्षुषोरेवैतेऽआरमणे कुरुतश्चक्षुषीऽएवैतत्संधत्तस्तुस्मादिमे
ऽअभितोऽस्थिनी चक्षुषी सुप्रंहिते ॥ १९ ॥

तौ जघनेन यूपमरत्नी संधत्तोः—यद्यग्निरुद्धाधेत । यद्युऽअग्निरुद्धाधेत—अप्यग्रेणैवयूपमरत्नी
सन्ध्याताम्—“ संजग्मानो दिवा पृथिव्या शुक्रः शुक्रशोचिषा ”—(वा. सं. ७।११)
इत्येवाध्वर्युः । “ सं जग्मानो दिवा पृथिव्या मन्थी मन्थिशोचिषा ”—(वा. सं. ७।१८)
इति प्रतिप्रस्थाता । चक्षुषोरेवैतेऽआरमणे कुरुतः चक्षुषीऽएवैतत्सन्धत्तः । तस्मादिमेऽअभितो-
ऽस्थिनी चक्षुषी संहिते ॥ १९ ॥

आच्छादनम् अपोर्णुतः अपनयतः । तस्य च प्रयोजनं ग्रहयोराविष्करणं; सूर्याचन्द्रमसौ च प्राग्गतौ सर्वे-
र्दश्येते, अतस्तदात्मकयोरनयोर्ग्रहयोरपि प्राग्भागे प्रकाशनमुपपद्यत इत्यर्थः । अत एव शाखान्तरेऽप्येवमा-
म्नायते—“ असौ वा आदित्यः शुक्रश्चन्द्रमा मन्थयपिगृह्य प्रांचौ निष्कामतस्तस्मात् प्राञ्चौ यन्तौ न पश्यन्ति
प्रत्यङ्वावावृत्य जुहुतस्तस्मात् प्रत्यञ्चौ यन्तौ पश्यन्ति ” (तै. सं. ६।४।१०) इति । ननु सर्वेषां ग्रहाणां
प्रत्यग्गतरेव प्रसिद्धा न तु प्राग्गतिः, अतः सूर्याचन्द्रमसोः प्राग्गतिरिति यदुक्तं तदनुपपन्नमिति चेत्;
उच्यते—यदा सूर्यश्चन्द्रमाश्च यस्मिन् नक्षत्रे तिष्ठति तदा तेनैव सह प्रत्यग्गच्छति । तत्र प्रवहणवायुवशेन
तस्मिन्नक्षत्रे पुरतः शीघ्रं नीयमाने सति स्वयं पश्चाद्दीयते । स तथाविधः सन् ततः प्राचीनेन नक्षत्रान्तरेण
युज्यते । सैव प्राग्गतिः । सा तु न केनचिदप्युपलभ्यते । तथा च ज्योतिःसिद्धान्तेऽभिहितम्—“ पश्चाद्-
ब्रजन्तोऽतिजवानक्षत्रैः सततं ग्रहाः । नीयमानास्तु लम्बन्ते तुल्यमेव स्वमार्गाः ॥ प्राग्गतिवमतस्तेषां भगणैः
प्रत्यहं गतिः ॥ ”—(सूर्यसि. म. प्र.) इति । अथ च प्राग्गतितौ सूर्याचन्द्रमसौ प्रत्यगस्तं गत्वा पुनः प्राग्-
दयाय प्रत्यक्तः सकाशात् पाताले प्राग्गच्छतः । तथा गच्छन्तौ तौ न दृश्येते, भूभागव्यवधानात् । तावेव तु
प्राग्गत्यं गतौ दृश्येते । प्राक्तस्तु प्रत्यग् गच्छन्ताव्यवहितत्वात् सर्वेरेव दृश्येते । अतस्तदात्मनोर्ग्रहयोरपि
प्राग्गतिसमये सकलाभ्यां पिधानम् । प्रत्यग्गतिसमये तदपनयनं किञ्चित्, यस्मात् प्राग्गमनसमये ग्रहयोरा-
च्छादनं पुरतो गत्वा तदपनयनं कृतम् । ‘ तस्मात् ’ लोकेऽपि ‘ पराक् ’ पराचीनं ‘ सिच्यमानं ’ ‘ रेतः ’
‘ न ’ कश्चिदपि ‘ पश्यति ’ ‘ पश्चात् ’ प्रत्यगभिमुखं ‘ जायमानं ’ तत् ‘ सर्व एव ’ ‘ पश्यति ’ ॥ १८ ॥

यूपस्य पश्चात् पुरतो वा तयोः पुनरभिसन्धानं समन्त्रकमार्हं—तौ जघनेनेत्यादि । उद्धाधेत इति दहेदि-
त्यर्थः । सन्धानमन्त्रस्यायमर्थः—‘ दिवा ’ युलोकेन पृथिव्या च ‘ संजग्मानः ’ सङ्गच्छमानः, “ समो
गमृच्छी ”—(पा. सू. १।३।२९) इत्यादिना—आत्मनेपदविधानात्तिलटः कानजादेशः (पा. सू. ३।
२।१०६) द्विर्वचनम् (पा. सू. ६।१।८) । “ गमहन ” (पा. सू. ६।४।९८) । इत्यादिना—उपधालोपः ।
तथाविधः शुक्रग्रहः शुक्रदेवतासम्बन्धिना तेजसा रक्षसामपघातं करोत्विति शेषः । एवमुत्तरत्रापि मन्त्रे

सोऽध्वर्युः । (२) अप्रोक्षितं यूपशकलं निरस्यति निरस्तः शण्ड इत्येवमेव प्रतिप्रस्थाता निरस्तो मर्क इति तत्पुगुहुतिभ्योऽअसुररक्षसेऽअपहतः ॥ २० ॥

(तोऽथा) अथाध्वर्युः । प्रोक्षितं यूपशकलमाहवनीये प्रास्यति शुक्रस्याधिष्ठानमसीत्येवमेव प्रतिप्रस्थाता मन्थिनोऽधिष्ठानमसीति चक्षुषोरेवैते समिधौ चक्षुषीऽएवैतत्समिन्धे तस्मादिमे समिद्धे चक्षुषी ॥ २१ ॥

तत्र जपति (त्यु) अच्छिन्नस्य ते देव सोम सुवीर्यस्य रायस्पोषस्य ददितारः स्यामेत्याशीरेवैतस्य कर्मण आशिषमेवैतदाशास्ते ॥ २२ ॥

सोऽध्वर्युः प्रोक्षितं यूपशकलं निरस्यति—“ निरस्तः शण्डः ”—(वा० सं० ७ । १३) इति । एवमेव प्रतिप्रस्थाता—“ निरस्तो मर्कः ”—(वा० सं० ७ । १८) इति । तत्पुगुहुतिभ्योऽअसुररक्षसेऽअपहतः ॥ २० ॥

अथाध्वर्युः प्रोक्षितं यूपशकलमाहवनीये प्रास्यति—“ शुक्रस्याधिष्ठानमसि ”—(वा० सं० ७ । १३) इति । एवमेव प्रतिप्रस्थाता—“ मन्थिनोऽधिष्ठानमसि ”—(वा० सं० ७ । १८) इति । चक्षुषोरेवैते समिधौ । चक्षुषीऽएवैतत्समिन्धे । तस्मादिमे समिद्धे चक्षुषी ॥ २१ ॥

तत्र जपति—“ अच्छिन्नस्य ते देव सोम सुवीर्यस्य रायस्पोषस्य ददितारः स्याम ”—(वा० सं० ७ । १४) इति । आशीरेवैतस्य कर्मणः । आशिषमेवैतदाशास्ते ॥ २२ ॥

योजनीयम् ॥ एतेन सन्धानेन ‘ चक्षुषोरेव आरमणे ’ सञ्चारस्याने ‘ कुरुतः ’ । एतस्मिन् स्थाने ‘ चक्षुषी ’ अपि ‘ सन्धत्तः ’ संहिते कुरुतः । यत एवं ‘ तस्मात् ’ लौकिकानां ‘ चक्षुषी ’ उभयतोऽस्थिमती ‘ संहिते ’ भवतः ॥ १९ ॥

अप्रोक्षितस्य यूपशकलस्य निरसनं प्रोक्षितस्याहवनीये प्रासनं च समन्त्रकं विधत्ते—सोऽध्वर्युरित्यादि । तत् तेन निरसनेन आहुतिकालात् प्रागेव ‘ असुररक्षसे अपहतः ’ अपगमय्य ह्रिस्तः । चक्षुषोरित्यादि । ‘ एते ’ ‘ चक्षुषोः ’ चक्षुरात्मकयोर्ग्रहयोः सम्बन्धिन्यौ ‘ समिधौ ’ यतः, अतः ‘ चक्षुषी ’ ‘ एव ’ ‘ ताम्यां समिन्धे ’ उज्ज्वलयत्यध्वर्युः प्रतिप्रस्थाता च ‘ तस्मात् ’ लौकिकानाम् । ‘ इमे ’ दृश्यमाने ‘ चक्षुषी ’ प्रकाशमाने भवतः ॥ २० ॥ २१ ॥

होमात् पुरा अध्वर्योर्मन्त्रजपं विधत्त—तत्रेत्यादि । हे ‘ देव ’ द्योतमान ! ‘ सोम ’ ‘ अच्छिन्नस्य ’ अनवखण्डितस्य शोभनप्रभावस्य ‘ रायो ’ धनस्य ‘ पोषस्य ’ पुष्टिसाधनभूतस्य । करणे घञ् (पा. सू. ६ । ४ । २७) “ षष्ठ्याः पतिपुत्र—” (पा. सू. ८ । ३ । ५३) इत्यादिना—विसर्जनीयस्य सकारः । तादृशस्य ते ‘ ददितारः ’ देवेभ्यो दातारः ‘ स्याम ’ । अत्र सोमदानस्याभिहितत्वात् सोमसाधनकर्मविषयैवेयं प्रार्थना, अत एतेन मन्त्रोच्चारणेन ताम् ‘ एवाशिषमाशास्ते ’ ॥ २२ ॥

१—पूर्व्वेणाशाक्तौ । निरस्यतो निरस्तः शण्ड इत्यध्वर्युर्निरस्तो मर्क इति प्रतिप्रस्थाता । आहवनीये प्रोक्षितं प्रास्यतः शुक्रस्याधिष्ठानमित्यध्वर्युर्मन्थिन इति प्रतिप्रस्थाता । का० श्रौ० सू० १।२।१९—२२१ । २—अच्छिन्नस्यति जपित्वा—का० श्रौ० सू० १।२।२२ ।

(स्तेऽथा) अथाश्राव्याह । प्रातः प्रातः सवस्य शुक्रवतो मधुश्रुत-
इन्द्राय सोमान्प्रस्थितान्प्रेष्येति वषट्कृतेऽध्वर्युर्जुहोति तदनु प्रतिप्र-
स्थाता तदनु चमसाध्वर्यवः ॥ २३ ॥

(स्तौ) तौ वै पुरस्तात्तिष्ठन्तौ जुहुतः । (श्रु) चक्षुषी वाऽएतौ तत्पु-
रस्तादेवैतच्चक्षुषी धत्तस्तस्मादिमे पुरस्ताच्चक्षुषी ॥ २४ ॥

(षीऽअ) अभितो यूपं तिष्ठन्तौ जुहुतः । (तो) यथा वै नासिकैवं
यूपस्तुस्मादिमेऽभितो नासिकां चक्षुषी ॥ २५ ॥

अथाश्राव्याह—‘ प्रातः प्रातःसवस्य शुक्रवतो मधुश्रुत इन्द्राय सोमान्प्रस्थितान्प्रेष्येति ’ इति ।
वषट्कृतेऽध्वर्युर्जुहोति । तदनु प्रतिप्रस्थाता । तदनु चमसाध्वर्यवः ॥ २३ ॥

तौ वै पुरस्तात्तिष्ठन्तौ जुहुतः । चक्षुषी वाऽएतौ । तत् पुरस्तादेवैतच्चक्षुषी धत्तः । तस्मादिमे
पुरस्ताच्चक्षुषी ॥ २४ ॥

अभितो यूपं तिष्ठन्तौ जुहुतः । यथा वै नासिका-एवं यूपः । तस्मादिमेऽभितो नासिकां
चक्षुषी ॥ २५ ॥

मन्त्रजपानन्तरमाश्रावणपूर्वकं प्रेषं विधत्ते—अथेत्यादि । आश्रावयेत्येतच्छब्दरूपमाश्रावणम् । प्रातःकाले
प्रातःसवनस्य सम्बन्धिनः ‘ शुक्रवतः ’ सारवतो ‘ मधुश्रुतः ’ माधुर्यरसस्यन्दिनः ‘ इन्द्रार्थ ’ ‘ प्रस्थितान् ’
प्रयतान् ‘ सोमान् ’ होतुं होतारं प्रति याज्यापाठार्थं प्रेरयेति मैत्रावरुणं विनियुञ्जीतेत्यर्थः । वषट्कारावसाने
ग्रहचमसानां होमं होमार्थमेव स्थानविशेषं चाह—वषट्कृत इत्यादि । ‘ तदनु ’ तद्वचनमनुसृत्येत्यर्थः ।
‘ पुरस्ताद् ’ आहवनीयस्य पूर्वभागे ‘ जुहुतः ’ । शुक्रामन्धिग्रहयोश्चक्षुरात्मकत्वात् तयोः पूर्वभागे यद्धारणं तेन
लौकिकानाम् ‘ इमे ’ ‘ चक्षुषी ’ ‘ पुरस्तादेव ’ ध्रियेते । तथा यूपसोमयपार्श्वयोः स्थित्वा होमाहोकेऽपि
नासिकामुभयतश्चक्षुषी ध्रियेते इत्यर्थः । यद्यप्यत्र सौमिका एवात्विजश्चमससम्बन्धाच्चमसाध्वर्यव इति व्यपदिश्यन्त
इति प्रतीयते—यथा देवदत्तः पचिक्रियासम्बन्धात् पाचक इति; तथापि “ मव्यतः कारिणां चमसाध्वर्यवो,
होत्रकाणां चमसाध्वर्यवः ” इति षष्ठ्या भेदप्रतीतिरस्य एव चमसाध्वर्यवः । न चैवं शमितेत्यत्रापि यौगिक्याः
सञ्ज्ञाया अनाश्रयणादन्यं एव स्यादिति शङ्कनीयम्, वैषम्यात् । तत्र हि वरणं नास्ति । अत्र पुनश्चमसाध्वर्युन्
वृणीत इति वरैणमस्ति । षष्ठी च भेदस्य ज्ञापिकेति वैषम्यम् ॥ २३—२५ ॥

१—आश्राव्याह प्रातः प्रातःसवस्य शुक्रवतो मधुश्रुत इन्द्राय सोमान्प्रस्थितान्प्रेष्येति । उभयतो यूपं प्रत्यङ्मुखौ जुहुतः सा
प्रथमेत्यध्वर्युः प्रथमम् । तमनु प्रतिप्रस्थाता । चमसाध्वर्यवश्च । का०श्रौ० सू० १ । २२२—२२५ ।

२—नात्र यौगिकीसंज्ञाश्रयणाच्छमितुः प्राप्तिः । किंतु शतपथश्रुतौ “ शमितैर्न कंठे बध्ना नयति ” “ श्रुतं हविः शमिता ३
रिति ” ऋत्विग्व्यतिरिक्तस्य शमितुर्दर्शनात् तत्प्रकल्पनं “ विवशास्ति पशुमन्यः ” इति सूत्रकारः सूत्रयामास । अतोऽत्र अन्यथाप्येन
ऋत्विग्व्यतिरिक्तः शमितोच्यते । नर्त्विजामेवैकोऽन्यः शमिता यत्र नाम नान्यः प्रकल्प्यते तत्रर्त्विजां कर्तृत्वम् । उपगादर्शनाच्चेति
कर्कभाष्यात् । ऋत्विशु व्याघ्रतेषु ससु अन्यथाच्चेन ऋत्विग्व्यतिरिक्तस्य प्रकल्पनं नान्यथा इति अत्रैव सूत्रे कर्क—सिद्धांताच्चेति ॥

३—षोडशर्त्विजो ब्रह्मोद्गात०—दुमेतन् वृणीते का०श्रौ० सू० ७ । ७ । अत्र कर्कभाष्यम्—उपक्रमादेव तत्सिद्धेः षोडशग्रहणं
न कर्तव्यम् । वा कर्तव्यम् । चमसाध्वर्युव्युदासार्थमितिषामपि हि कर्तौ यजतामृत्विगाह्या मा भूदिति । अस्तिवति चेद् । न, संख्या-

तौ वै वषट्कृतौ सन्तौ मन्त्रेण हूयेते । (५) एतेनो हैतौ तदुदश्व-
वाते युदेनौ सुर्व१५ सवनमनु हूयते युदेवैतौ सुर्व१५ सवनमनु हूयतऽएतौ
वै प्रजापतेः प्रत्यक्षतमां चक्षुषी ह्येतौ सत्यं वै चक्षुः सत्य१५ हि प्रजापति-
स्तुस्मादेनौ सुर्व१५ सवनमनु हूयते ॥ २६ ॥

स जुहोति । सा प्रथमा संस्कृतिर्विश्ववारा स प्रथमो वरुणो मित्रोऽ-
अग्निः । स प्रथमो बृहस्पतिश्चिकित्वांस्तुस्माऽइन्द्राय सुतमाजुहोत
स्वाहेति ॥ २७ ॥

तौ वै वषट्कृतौ सन्तौ मन्त्रेण हूयेते । एतेनो हैतौ तदुदश्ववाते—यदेनौ सर्वं सवनमनु हूयते ।
यदेवैतौ सर्वं सवनमनु हूयते—एतौ वै प्रजापतेः प्रत्यक्षतमाम् । चक्षुषी ह्येतौ । सत्यं वै चक्षुः ।
सत्यं हि प्रजापतिः । तस्मादेनौ सर्वं सवनमनु हूयते ॥ २६ ॥

स जुहोति—“ सा प्रथमा संस्कृतिर्विश्ववारा । स प्रथमो वरुणो मित्रोऽअग्निः । स
प्रथमो बृहस्पतिश्चिकित्वांस्तुस्माऽइन्द्राय सुतमाजुहोत स्वाहा ”—(वा. सं. ७ ।
१४, १५) इति ॥ २७ ॥

उक्तः शुक्रामन्त्रिप्रहयोर्होमः समन्त्रकः कर्त्तव्य इत्याह—तौ वा इत्यादि । “ तौ ” “ वषट्कृतौ ” “ सन्तौ ”
वषट्कारेण याज्योपलक्ष्यते, तथा दीयमानावपि मन्त्रेणाहूयेताम् । इतरेषां प्रहाणां होमः केवलं याज्ययैव,
अनयोस्तु तदतिरिक्तेन मन्त्रेणापीत्यर्थः । उक्तेऽर्थे हेतुं दर्शयति—एतेनेत्यादिना । “ एनौ ” प्रहौ व्यत्ययेनैनादेशः ।
(पा. सू. ३ । १ । ८५) “ सर्वं सवनमनु ” सर्वस्मिन् सवने प्रातःसवने माध्यन्दिनसवने चेत्यर्थः । ऐन्द्र-
वायवाद्यो प्रहा एकस्मिन्नेव सवने हूयन्ते; एतौ प्रहौ पुनः सवनान्तरेऽपि हूयेते इति, तदभिप्रायेणात्र सर्वशब्द-
प्रयोगः । “ एतेन ” व्याप्तिनिबन्धनेन “ एतौ ” शुक्रामन्त्रिनौ “ तत् ” समन्त्रकहोमरूपं गौरवं प्राप्नुतः ।
“ एतौ वै प्रजापतेः ” इत्यादिना सवनद्वये होमस्य हेतुः प्रतिपाद्यते । प्रत्यक्षतमामिति । अतिशयेन सन्नि-
कृष्टौ । स च सन्निकर्षः प्रजापतेश्चक्षुरूपे तदग्रहयोश्च सत्यत्वाभिधानात् प्रत्यक्षमिति । “ लक्षणेनाभिप्रेती
आभिमुख्ये ”—(पा. सू. २ । १ । १४) इत्यव्ययीभावसमासः । “ अतिशयने तमम् ”—(पा. सू. ५ । ३ । ५५)
“ किमेत्तिङ् ”—(पा. सू. ५ । ४ । ११) इत्यादिना—आम् प्रत्ययः । स्वरादित्वादव्ययत्वम् (पा. सू. १ । १ । ३७)
चक्षुरन्यथा न पश्यतीति “ सत्यम् ” । तथा चान्यत्र श्रूयते—“ चक्षुर्वै सत्यमद्राक्षम् इत्याह—अदर्शमिति ।
तत् सत्यम् ” इति । प्रजापतेश्च कृत्स्नप्रपञ्चहेतुत्वेन नित्यत्वात् सत्यत्वम् ॥ २६ ॥

“ मन्त्रेण हूयेते ” इति होमे यो मन्त्रः सामान्येन निर्दिष्टस्तं होमानुवादेन दर्शयति—स जुहोतीत्यादि ।
मन्त्रस्यायमर्थः—यस्येन्द्रस्यार्थं “ सा देवि देवमच्छेहीन्द्राय सोमम् ”—(वा. सं. ४ । २०) इत्यादिना

—तत्वात् । ज्योतिष्टोमस्य यज्ञकृतोः षोडशविज इति । अतश्च तेषामृत्विमिवंयनं कार्यं न भवतीति कर्कः । देवयज्ञिकैरपि अग्नैव
सूत्रे अतर्थाविवक्षुसंविवरणमनुपकर्तान्नन्त्रसंषेणकतुर्दीक्षणादानदधिधानाभक्षणादिकं चमसाध्वयूणां न भवतीति प्रस्फोटितम् ।
अतश्चमसाध्वयूणां न वरणासिति ॥

स यज्जुहोति । सा प्रथमा स प्रथमऽइति शुश्वद्ध वै रेतसः सित्तस्य चक्षुषीऽएव प्रथमे संभवतस्तुस्माज्जुहोति सा प्रथमा स प्रथमऽइति ॥ २८ (त्यु) अथ संप्रेष्यति । प्रैतु होतुश्चमसः प्र ब्रह्मणः प्रोद्गातृणां प्र यजमानस्य प्रयन्तु सदस्यानां होत्राणां चमसाध्वर्यव उपावर्तध्वं शुक्रस्याभ्युन्नयध्वमिति संप्रैषुऽएवैषु पर्येत्य प्रतिप्रस्थाताध्वर्योः पात्रे स संवमवनयति त्रऽएवैतदाद्यं बलिं हारयति । तमध्वर्युर्होतृचमसेऽवनयति भक्षाय वषट्कर्तुर्हि भक्षः प्राणो वै वषट्कारः सोऽस्मादेतद्रषट्कुर्वतः पराङ्गिवाभूत्प्राणो वै भक्षस्तुत्प्राणं पुनरात्मन्धत्ते ॥ २९ ॥

स यज्जुहोति सा प्रथमा, स प्रथम इति । शश्वद्ध वै रेतसः सित्तस्य चक्षुषी एव प्रथमे सम्भवतः । तस्माज्जुहोति—सा प्रथमा, स प्रथम इति ॥ २८ ॥

अथ संप्रेष्यति—प्रैतु होतुश्चमसः, प्र ब्रह्मणः, प्रोद्गातृणाम्, प्रयजमानस्य, प्रयन्तु सदस्यानाम्, होत्राणाम्, चमसाध्वर्यव उपावर्तध्वम्, शुक्रस्याभ्युन्नयध्वम् इति । संप्रैष एवैषः । पर्येत्य प्रतिप्रस्थाताध्वर्योः पात्रे संवमवनयति—अत्रऽएवैतदाद्यं बलिं हारयति । तमध्वर्युर्होतृचमसेऽवनयति—भक्षाय । वषट्कर्तुर्हि भक्षः प्राणो वै वषट्कारः । सोऽस्मादेतद्रषट्कुर्वतः पराङ्गिवाभूत् । प्राणो वै भक्षः, तत् प्राणं पुनरात्मन्धत्ते ॥ २९ ॥

मन्त्रेण सोमस्य क्रयरूपा या संस्कृतिः क्रियते 'सा' 'प्रथमा' अभिषवादि संस्काराणां तदनन्तरमाविवात् । 'विश्ववारा' विश्वैः समस्तैर्कृत्विग्भिर्वरणीया । 'स' एव प्रथमसंस्कृतः सोमः वरुणादयो देवाः । 'स' एव 'चिकित्वान्' अभिज्ञो वृहस्पतिरपि, इति सर्वदेवात्मना सोमः स्तूयते । हे अध्वर्यवः ! 'तस्मा इन्द्राय' 'सुतम्' अभिपुतम् इमं सोमं स्वाहाकारेण 'आजुहोत' होममाहारयत । "ततनतनयनाश्च" (पा. सू. ७ । १ । ४९) इति तस्य तवादेशेनाङ्गित्वाद्ब्रह्मणः ॥ २७ ॥

अस्मिन् मन्त्रे प्रथमशब्दप्रयोगस्य तात्पर्यमाह—स यज्जुहोति सा प्रथमा स प्रथम इत्यादि । 'शश्वत्' सर्वदा 'सित्तस्य' 'रेतसः' सकाशात् चक्षुषोरेव प्रथमोत्पत्तेश्चरूपयोः शुक्रामन्यिग्रहयोर्होममन्त्रेऽपि तत्प्राथमिकत्वसूचनाय 'सा प्रथमा स प्रथमः' इति प्रथमशब्दप्रयोग इत्यर्थः ॥ २८ ॥

होमानन्तरं कर्त्तव्यमध्वर्योः प्रेषमाह—अथ संप्रेष्यतीति । 'प्रेष्यति' तत्कर्त्तव्ये विनियुङ्क्ते 'प्रैतु' इति—“एत्येध्वरूढसु” (पा. सू. ६ । १ । ८२) इति “एङिपररूपम्”—(पा. सू. ६ । १ । ९४) इत्यस्यापवादत्वेन वृद्धिः । होत्राणामिति । मैत्रावरुणो, ब्राह्मणाच्छंसी, पोता, नेष्टा, आप्रीध्रश्चेत्येते होत्राशब्देन विवक्षिताः । होत्राशब्दोऽपि नियतस्त्रीलिङ्गः । शुक्रस्याभ्युन्नयध्वमिति । आपस्तम्बेनापि—“तस्मै चमसाध्वर्यवः स्वंस्वं चमसं द्रोणकलशादभ्युन्नीय हरन्ति” (आप. श्रौ. सू.) इत्युक्तम् । चमसाध्वर्यवः सचेतना इति तद्भागोऽयं

१-प्रेष्यति च । प्रैतु होतुश्चमसः प्र ब्रह्मणः प्रोद्गातृणां प्र यजमानस्य प्र यन्तु सदस्यानां होत्राणां चमसाध्वर्यव उपावर्तध्वं शुक्रस्याभ्युन्नयध्वमिति । का० श्रौ० सू० ९ । २२६ । २२७ ।

(त्तेऽथ) अथ यदेते प्रतीची पात्रे न हरन्ति । हरन्त्यन्यान्यद्वांश्चक्षुषी ह्येते सत्स्रवमेव होतृचमसेऽवनयति ॥ ३० ॥

(त्यु) अथ होत्राणां चमसानभ्युन्नयन्ति । हुतोच्छिष्टा वाऽएते सत्स्रवा भवन्ति नालमाहुत्यै तानुवैतत्पुनराप्याययन्ति तथा नालमाहुत्यै भवन्ति तस्माद्धोत्राणां चमसानभ्युन्नयन्ति ॥ ३१ ॥

अथ यदेते प्रतीची पात्रे न हरन्ति, हरन्त्यन्यान्यद्वाहन् । चक्षुषी ह्येते । संस्रवमेव होतृ-चमसेऽवनयति ॥ ३० ॥

अथ होत्राणां चमसानभ्युन्नयन्ति । हुतोच्छिष्टा वाऽएते संस्रवा भवन्ति—नालमाहुत्यै । ता-नुवैतत्पुनराप्याययन्ति—तथा नालमाहुत्यै भवन्ति । तस्माद्धोत्राणां चमसानभ्युन्नयन्ति ॥ ३१ ॥

संप्रैषोऽस्तु, चमसानामचेतनत्वेन प्रैषावधारणसामर्थ्यविरहात् तद्वागोऽदृष्टार्थ इत्येतां शङ्कां निरसितुमाह—संप्रैष एवैष इति । यद्यपि ते अचेतनास्तथापि तद्व्यापारेण तेषां नयने नियुक्ताः पुरुषा लक्ष्यन्ते, यथा—“ कुम्भाः प्रविशन्तु ” इति । तस्मादेष सर्वोऽपि संप्रैष इत्यर्थः । प्रतिप्रस्थात्राऽध्वर्युपात्रे शेषस्यावनयनं विधत्ते—पर्येत्य प्रतिप्रस्थातेति । ‘ पर्येत्य ’ परि आहवनीयस्य पश्चाद्वागं गत्वा । ‘ संस्रवम् ’ शेषम् । ‘ एतद् ’ एतेन शेषाव-नयनेन ‘ अभ्रे ’ भोक्तृवर्गाय ‘ आद्यं वलि ’ भोगरूपां पूजां ‘ हारयति ’ मन्थिप्रहस्य भोग्यरूपस्य चन्द्रात्म-कत्वादित्यर्थः । अध्वर्युपात्रगतं सोमं भक्षार्थं होतृचमसेऽवनयेदित्याह—तमध्वर्युरित्यादिना । वषट्कर्तुर्हीति । वषट्कर्तुः होतुः भक्षणं प्रसिद्धम् । “ वषट्कर्त्ता प्रथमः सर्वभक्षान्भक्षयति ”—(ऐ. ब्रा. ३।३२) इति श्रुतेः । प्राणो वा इति । वषट्कारस्य प्राणत्वमेतरेषुके श्रूयते—“ वाक्च वै प्राणापानौ वषट्कारः ” (ऐ. ब्रा. ३।८) इति । पराङ्घ्रिवेति । पराङ्मुखो निर्गतोऽभूदित्यर्थः । भक्षणस्य तु प्राणत्वं प्राणपुष्टिहेतुत्वात् ॥ २९ ॥

पूर्वस्मिन् वाक्ये—“ होतृचमसेऽवनयति भक्षाय ” इत्यनेन शुक्रामन्थिग्रहयोः सदः प्रति गमनं निवारितम् सदोगमनस्य भक्षणार्थत्वाद्, भक्षणस्य होतृचमसेनैव सिद्धत्वादिति तदनूय तत्रोपपत्तिमाह—अथ यदेते इत्या-दिना । ‘ अन्यान् ’ ऐन्द्रवायवादीन् ग्रहान् सदः प्रति—‘ हरन्ति ’ । ‘ एते ’ ‘ पात्रे ’ ‘ प्रतीची ’ ‘ न हरन्ति ’ सदः प्रति न हरन्त्यध्वर्यव इति यत्, तत्कारणमुच्यते—अत्र पात्रशब्देन तदन्तर्वर्तिनौ शुक्रामन्थिग्रहौ चक्षुरामकावित्युक्तम्, “ चक्षुषी ह वा अस्य शुक्रामन्थिनौ ”—(श. प. ४।२।१।१) इति । तथा चक्षुषोः पुरत एवावस्थानात् तदात्मकयोरपि पुरत एवावस्थानं युक्तम्, न तु प्रत्यगमनम् । भक्षणं तु होतृ-चमसे शेषस्यावनीतत्वात् सिद्धयतीत्यर्थः ॥ ३० ॥

होतृचमसे शेषावनयनानन्तरं होत्रकाणां चमसाभ्युन्नयनं सहेतुकमाह—अथ होत्राणामित्यादि । संस्रवा इति । संस्रावणीयाः प्रतिपत्त्यर्हाः, अतस्तादृशाः सन्तः ‘ आहुत्यै ’ ‘ नालं भवन्ति ’ न पर्याप्ता भवन्तीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

१—आगम्य प्रतिप्रस्थात्रा शेषः शुक्रपात्रेऽवनयति । का० ध्रौ० सू० १।३२८। २—तत् होतृचमसे । का० ध्रौ० सू० १।२९१। ३—पंचसूत्रयति का. ध्रौ. सू. ९ । २३० ।

(न्त्यु) अथ होत्राः संयाजयन्ति । होत्रा ह वै युक्ता देवेभ्यो यज्ञं वहन्ति
ता एवैतत्सन्तर्पयन्ति तृप्ताः प्रीता देवेभ्यो यज्ञं वहानिति तस्माद्धोत्राः
संयाजयन्ति ॥ ३२ ॥

सु प्रथमायां वा होत्रायाम् । (मि) इष्टायामुत्तमायां वाऽनुमन्त्रयते तृ-
म्पन्तु होत्रा मध्वो याः स्विष्टा याः सुप्रीताः सुहुता यत्स्वाहोति होत्राणा-
मेवैषा तृप्तिरथेत्य प्रत्यङ्ङुपविशत्युयाडग्रीदित्यग्रीद्व्यत्र यजतामुत्तमः सं-
यजति तस्मादाह्याडग्रीदिति ॥ ३३ ॥

इति प्रथमप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ४-१-६ । (४-२-१) ॥

प्रथमः प्रपाठकश्च समाप्तः ॥

अथ होत्राः संयाजयन्ति । होत्रा ह वै युक्ता देवेभ्यो यज्ञं वहन्ति—ता एवैतत्सन्तर्पयन्ति, तृप्ताः
प्रीता देवेभ्यो यज्ञं वहानिति । तस्माद्धोत्राः संयाजयन्ति ॥ ३२ ॥

स प्रथमायां वा होत्रायामिष्टायामुत्तमायां वाऽनुमन्त्रयते—“ तृम्पन्तु होत्रा मध्वो याः स्विष्टा
याः सुप्रीताः सुहुता यत्स्वाहा ”—(वा. सं. ७ । १५) इति । होत्राणामेवैषा तृप्तिः । अथेत्य
प्रत्यङ्ङुपविशति । “ अयाडग्रीद् ”—(वा० सं ७ । १५) इति । अग्रीद्व्यत्र यजतामुत्तमः
संयजति । तस्मादाह अयाडग्रीदिति ॥ ३३ ॥

होत्रकाणां याजनं विधत्ते—अथ होत्रा इत्यादि । चमसाभ्युजयनानन्तरं होत्राः होत्रकान् मैत्रावरुणादीन्
‘ संयाजयन्ति ’ अध्वर्यवो याजयेयुः । मैत्रावरुणादयो नियुक्ताः सन्तो देवार्थं यज्ञं वहन्ति, तेषां याज्यापाठादिना
यज्ञनिष्पत्तेर्यज्ञवाहकत्वात् । एतत् एतेन संयाजनेन तानेव मैत्रावरुणादीन् ‘ सन्तर्पयन्ति ’ तृप्तान् कुर्वन्ति ।
यजमानेन तेषां सोमशेषमक्षणस्य सम्पादनात् । (पा. सू. ३ । ४ । ९७) तर्पयतां चाशयः—‘ तृप्ताः ’ तृप्तिं
प्राप्ताः ‘ प्रीताः ’ इष्टाः ‘ देवेभ्यो यज्ञं ’ वहन्तिवति । ‘ वहान् ’ इति लेट् । “ लेटोऽडाटौ ”—(पा. सू.
३ । ४ । ९४) इत्याडागमः । “ इतश्च लोपः परस्मैपदेषु ” (पा. सू. ३ । ४ । ९७) इतीकारलोपः । “ संयो-
गान्तलोपः ” (पा. सू. ८ । २ । ३२) ॥ ३२ ॥

प्रथमहोत्रकस्योत्तमहोत्रकस्य वा याज्यापाठानन्तरं हुत्वाऽध्वर्युर्मन्त्रयेदित्याह—स प्रथमायामित्यादि ।
‘ प्रथमायां ’ होत्रायामिष्टायां । प्रथमे होत्रके वषट्कृते यागे संति सुमन्त्रयेदध्वर्युः । तथा च कात्यायनः—“ प्रथमं
हुत्वाचोत्तमं वा तृम्पन्तिवति जपति ” (का. श्रौ. सू. ९ । २३३) इति । मन्त्रस्यायमर्थः—‘ यत् ’ यस्मात् मया
‘ स्वाहा ’ स्वाहाकृतम् अतो मद्वा ‘ सुहुताः ’ ‘ सुप्रीताः ’ ‘ स्विष्टाः ’ च ‘ याः ’ ‘ होत्राः ’ ‘ ताः ’ ‘ मध्वः ’
मधुवन्मधुररसस्य सोमस्य सकाशात् ‘ तृम्पन्तु ’ तृप्सन्तु “ तृपतृप्स तृप्तौ ” (धा. पा. तु. प. २८) इति ।

द्वितीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् । द्वितीयाध्याये च द्वितीयं ब्राह्मणम् ।

आत्मा ह वाऽअस्याग्रयणः । सोऽस्यैष सुर्वमेव सुर्व^१ ह्ययमात्मा
तस्मादनया गृह्णात्यस्यै हि स्थाली भवति स्थाल्या ह्येनं गृह्णाति सुर्व
वाऽइय^२ सुर्वमेष ग्रहस्तुस्मादनया गृह्णाति ॥ १ ॥

आग्रयणग्रहः ।

आत्मा ह वाऽअस्याग्रयणः । सोऽस्यैष सर्वमेव । सर्वं ह्ययमात्मा । तस्मादनया गृह्णाति ।
अस्यै हि स्थाली भवति । स्थाल्या ह्येनं गृह्णाति । सर्वं वाऽइयम्, सर्वमेष ग्रहः—तस्मादनया
गृह्णाति ॥ १ ॥

घातुः । मध्व इति नुमभावपक्षे “संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः” (पा. सू. ६ । ४ । १४६ प. ९४) इति
“वेडिति” (पा. सू. ७।३।१११) इति गुणो न भवति । होत्राशब्दप्रयोगस्थोपपत्तिमाह—होत्राणामेवेति । एषा
अभिहिता ‘तृप्तिः’ ‘होत्राणामेव’ नान्येषाम् । होत्राशब्दो मन्त्र उच्चारित इत्यर्थः । चमसहोमानन्तरं
सदो गन्धोपविशेदित्याह—अयेत्यादि । अयाडग्नीदिति । एतद्वाक्यमुक्त्वा प्रत्यङ्मुख उपविशेदित्यर्थः ।
‘अयाद्’ इति यजेर्लुङ् । “बहुलं छन्दसि” (पा. सू. ७।३।९७) इति इडागमाभावः, “सिचि वृद्धिः” (पा.
सू. ७।२।१) “झलो झलि” (पा. सू. ८।२।२६) इति सिचो लोपः । ब्रश्वादिना षत्वं जश्त्वं च (पा. सू.
८।२।३६ ॥ ८।२।३९ ॥ ८।४।९६) मैत्रावरुणादिपरित्यागेनाग्नीध्रकर्तृकयागसमाप्तिकथने
कारणमाह—अयाडग्नीदिति । ‘यजताम्’ अस्मिन् प्रस्तावे याज्याः पठतां मध्ये आग्नीध्र एव ‘उत्तमः’ अन्तिमो
यजति, अतस्तत्कर्तृकयागसमाप्तिकथनेन एवत्विजां सोमशेषभक्षणवसरस्तवनार्द्धषमुत्पादयति । अत
एवापस्तम्बः—“अयाडग्नीदिति सभद्रमं कार्यो नः सोमं पाययिष्यतीतरे प्रत्याहुः” इति । अतः ‘अयाडग्नीत्’
इत्येतदेवं ब्रूयादित्यर्थः ॥ ३३ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये चतुर्थकाण्डे
द्वितीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ ४-२-१ ॥

गतेषु ब्राह्मणेषु उपांश्चादयो ग्रहाः प्राणाद्यात्मकत्वेन विहिताः । अत्र तेषां प्राणादीनामाश्रयो यो मध्यदेह-
स्तदात्मना विधास्यमानमाग्रयणं स्तौति—आत्मा ह वा इत्यादि । ‘आग्रयणः’ अस्य प्रजापतेर्मध्यदेहः तदुत्पत्ति-
स्तैत्तिरीयके श्रूयते—“आत्मन आग्रयणम्” (तै. शा. १।९।४) इति । प्रजापतिरिति यज्ञ एव, “यज्ञो वै प्रजापतिः”
(तै. ब्रा. १।३।१०) इति श्रुतेः । अतोऽस्य यज्ञस्याग्रयणः ‘आत्मा ह वै’ मध्यदेह इति प्रसिद्ध इत्यर्थः । अत
उक्तेनात्मनाऽस्य ग्रहस्य लब्धं सर्वत्वमाह—सोऽस्यैष इत्यादि । यस्मात् ‘अयं’ दृश्यमानो लौकिकानां मध्यदेहः ।
‘आत्मा’ ‘सर्व’ शरीरम्, अतस्तदात्मक एष आग्रयणोऽपि यज्ञस्य यजमानस्य वा सर्वं शरीरम् । उक्तं सर्वत्व-
मुपजीव्य पृथिव्या ग्रहस्य ग्रहणं विधत्ते—तस्मादित्यादि । ‘अनया’ इति पृथिव्येत्यर्थः । ननु पृथिव्या ग्रहस्य

१-होतारं प्रत्यङ्मुखोऽपि दित्ययाडग्नीदिति । का० श्री० सू० ९। २३४ ।

पूर्णं गृह्णाति । सर्वं वै पूर्णं सर्वमेष ग्रहस्तुस्मात्पूर्णं गृह्णाति ॥ २ ॥
विश्वेभ्यो देवेभ्यो गृह्णाति । सर्वं वै विश्वे देवाः सर्वमेष ग्रहस्तुस्मा-
द्विश्वेभ्यो देवेभ्यो गृह्णाति ॥ ३ ॥

सर्वेषु सवनेषु गृह्णाति । सर्वं वै सवनानि सर्वमेष ग्रहस्तुस्मात्सर्वेषु
सवनेषु गृह्णाति ॥ ४ ॥

स यद्दि राजोपदस्येत् । (त्त) तमुत ऽएव तन्वीरन्नुतः प्रभावयेयुरात्मा वा-
ऽआग्रयण ऽआत्मनो वाऽइमानि सर्वाण्यङ्गानि प्रभवन्त्येतस्मादेतानि
हारियोजनं ग्रहं गृह्णाति तदात्मन्येवास्यां प्रतिष्ठायामन्ततो यज्ञः
प्रतिष्ठति ॥ ५ ॥

पूर्णं गृह्णाति । सर्वं वै पूर्णम्, सर्वमेष ग्रहः । तस्मात्पूर्णं गृह्णाति ॥ २ ॥
विश्वेभ्यो देवेभ्यो गृह्णाति । सर्वं वै विश्वेदेवाः, सर्वमेष ग्रहः । तस्माद् विश्वेभ्यो देवेभ्यो गृह्णाति ॥ ३ ॥
सर्वेषु सवनेषु गृह्णाति । सर्वं वै सवनानि । सर्वमेष ग्रहः । तस्मात्सर्वेषु सवनेषु गृह्णाति ॥ ४ ॥
स यद्दि राजोपदस्येत्—तमुत एव तन्वीरन्, अतः प्रभावयेयुः । आत्मा वाऽआग्रयणः ।
आत्मनो वाऽइमानि सर्वाण्यङ्गानि प्रभवन्ति । एतस्मादन्ततो हारियोजनं ग्रहं गृह्णाति । तदा-
त्मन्येवास्यां प्रतिष्ठायामन्ततो यज्ञः प्रतिष्ठति ॥ ५ ॥

ग्रहणं न सम्भवति, अशक्यत्वादेतदनुपपन्नमित्याह—अस्यै हीत्यादि । अस्या इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी
(पा. सू. २।३।६२। वा. १।) अस्याः पृथिव्याः सकाशात् 'स्थाली' 'भवति' उत्पद्यते । अतस्तादस्या
स्थाल्या ग्रहस्य ग्रहणे पृथिव्यैव ग्रहणं भवति । ग्रहस्य पृथिव्या ग्रहणे तदीयं सर्वत्वकारणमुक्तम्, तत् कथमिति
तदाह—सर्वं वा इयमित्यादि । 'इयं' पृथिवी 'सर्वं' सर्वाश्रयभूता 'एषः' आग्रयणग्रहश्च मध्यदेहात्म-
त्वेन सर्वेषामङ्गानामाश्रयः । अतस्तस्य तथा ग्रहणमुपपद्यत इत्यर्थः ॥ १ ॥

विहितं ग्रहणमनूय तस्य ग्रहणस्य भूयिष्ठत्वं सोपपत्तिकं विधत्ते—पूर्णं गृह्णातीति । ग्रहं 'पूर्णं' पात्रान्तराले
यथा किञ्चिदप्यवकाशो न सम्भवति तथा गृह्णीयात् । लोके यत् किञ्चित् पूर्णं तत् सर्वं कृत्स्नं भवति यतः,
अतोऽस्य सर्वशरीरत्वादिमं ग्रहं पूर्णं गृह्णीयात् ॥ २ ॥

विहिते ग्रहणे देवतासम्बन्धं दशयति—विश्वेभ्यो देवेभ्य इत्यादि । सर्वं वै विश्वेदेवा इत्यादि । विश्वे-
देवाः इति काश्चन देवतास्ताः सर्वदेवताः तासां सर्वदेवतात्मकत्वं विश्वेदेवा इत्येतन्नामधेयेनैवावगम्यते ।
तत्र सर्वशब्दार्थस्य विश्वशब्दस्य सद्भावेन साधारण्यावगमात् । न ह्यग्न्यादयः शब्दाः तथा साधारणानि
नामधेयानि । तस्माद्विश्वेदेवाः सर्वदेवात्मका इत्यर्थः ॥ ३ ॥

उक्तमेव सर्वत्वमवलम्ब्य ग्रहस्य सवनत्रयेऽपि ग्रहणमाह—सर्वेषु सवनेष्वित्यादि । सर्वं वै सवनानीति ।
प्रातःसवनादीनि त्रीणि सवनानि 'सर्वं' यज्ञस्य सकलं शरीरमित्यर्थः ॥ ४ ॥

पात्रान्तरगतस्य सोमरसस्य क्षये अस्मादेव प्रहातं समर्थयेदित्याह—स यद्दित्यादि । 'तन्वीरन्'

(त्पु) अथ यस्मादाग्रयणो नाम । यां वाऽअमूं ग्रावाणमाददानो वाचं
युच्छत्यत्र वै साग्रेऽवदत्तद्यत्सात्राऽग्रेवदत्तुस्मादाग्रयणो नाम ॥ ६ ॥

रक्षोभ्यो वै तां भीषा वाचमयच्छन् । (न्य) षड्वाऽअतः प्राचो ग्रहान् गृह्णाति-
ह्यात्यथैष सप्तमः षड्वाऽऋतवः संवत्सरस्य सुर्वं वै संवत्सरः ॥ ७ ॥

अथ यस्मादाग्रयणो नाम । यां वाऽअमूं ग्रावाणमाददानो वाचं यच्छति-अत्र वै साग्रेऽवदत् ।
यत्सात्राग्रेवदत् । तस्मादाग्रयणो नाम ॥ ६ ॥

रक्षोभ्यो वै तां भीषा वाचमयच्छन् । षड् वाऽअतः प्राचो ग्रहान् गृह्णाति । अथैष सप्तमः ।
षड् वाऽऋतवः संवत्सरस्य । सर्वं वै संवत्सरः ॥ ७ ॥

विस्तारयेयुः समर्द्धयेयुरध्वयवः । अतः प्रभावयेयुरिति । अतः अस्माद्ग्रहात् पुनरुत्पादयेयुः । ‘ आत्मा
वा ’ इत्यादिनोक्तस्यार्थस्योपपत्तिः प्रदर्श्यते-‘ आत्मनो ’ मध्यदेहाद्धि ‘ सर्वाणीमानि ’ करचरणादीनि
‘ अङ्गानि ’ ‘ प्रभवन्ति ’ उत्पद्यन्ते । “ भुवः प्रभवः ”-(पा. सू. १ । ४ । ३१) । इत्युत्पादानसंज्ञायाम्
“ अपादाने पञ्चमी (पा. सू. २ । ४ । २८) अतस्तदात्मकानां सोमानामुत्पादनमुपपन्नम् । सवनत्रय-
परिसमाप्त्यनन्तरम् अस्माद् ग्रहाद्धारियोजनं गृहीयादित्याह-एतस्मादित्यादि । तदात्मन्येवेति । ‘ तत् ’
तेन ग्रहणेन ‘ आत्मनि ’ स्वकीयमध्यदेहलक्षणायां प्रतिष्ठायां ‘ यज्ञः ’ उपांशुग्रहादिरूपः प्रतिष्ठितो भवति ।
मध्यशरीरं हि सर्वेषामङ्गानां प्रतिष्ठा ॥ ९ ॥

ग्रहस्याग्रयण इत्येतन्नामधेयं प्रश्नपूर्वकं निर्वक्ति-अथ यस्मादित्यादि । ‘ यस्मात् ’ शब्दप्रवृत्तिनिमित्ता-
दाग्रयणशब्दो ग्रहस्य नामधेयं, तत् ‘ अथ ’ किमित्यर्थः । ‘ अथ ’-शब्दः प्रश्ने (अमर. ३ । ३।२४६)
यं ‘ ग्रावाणम् ’ उपांशुसवनारूपम् । ‘ आददानः ’ यां वाचम् ‘ अयच्छत् । ‘ सा ’ वाक् ‘ अत्र ’ समये
‘ अग्रे ’ पुरस्तात् ‘ अवदत् ’ । अत्र वदतेर्गत्यर्थे पर्यवसानम्, ‘ तस्मात् ’ कारणात् अग्रे वाचः अयनम्
अग्रयणम् । शकन्द्वादित्वात् पररूपम् (पा. सू. १ । १ । ६४) । अग्रयणस्य सम्बन्धी आग्रयण इति
ग्रहस्य नामधेयमित्यर्थः । आग्रयणशब्दस्य अग्रे वाच आगमनं प्रवृत्तिनिमित्तमितिप्रत्यक्षं तैत्तिरीयके श्रूयते-
“ साऽन्यत वागन्तर्यन्ति वै मेति साऽऽग्रयणं प्रत्यागच्छत्तदाग्रयणस्याग्रयणत्वम् ” (तै. सं. ६ । ४ । ११ ।
२) इति ॥ ६ ॥

रक्षोभ्यो वा इत्यादिना वाग्यमनस्य हेतुरभिधीयते । भीषेति । ‘ भीषा ’ भयहेतुव्यापारेणेत्यर्थः ।
जि भी मये ”-(धा. पा. जु. प. २) इत्यस्माणिचि (पा. सू. ३ । १ । २६) “ भियोहेतुभये पुक् ”
(पा. सू. ७ । ३ । ४०) इति पुगागमे किपि (पा. सू. ३ । २ । ७६) रूपम् । यतो ग्रहस्याग्रयण-
नामधेयव्युत्पादने वाचो वचनं सिद्धवत्कृत्याभिहितम् । “ अत्र वै साग्रेऽवददत् ” इति, अतस्तेनैवाध्वर्योराग्रयणे
वाग्वदनं प्राप्तम् । तत्रानन्तरेण ग्रन्थेनोपपत्तिमाह-षड्वा अतः प्राच इत्यादि । सर्वं वै संवत्सर इत्यादि ।
सर्वोऽपि कालः संवत्सरात्मक इति संवत्सरः ॥ ७ ॥

(स्तु) तां देवाः । सर्वस्मिन्विजितेऽभयेऽनाष्ट्रेऽत्राग्रे वाचमवदंस्तुथोऽएवैष एतां सर्वस्मिन्विजितेऽभयेऽनाष्ट्रेऽत्राग्रे वाचं वदति ॥ ८ ॥

(त्य) अथातो गृह्णात्येव । ये देवासो दिव्येकादश स्थ पृथिव्यामध्येकादश स्थ ॥ अप्सुक्षितो महिनैकादश स्थ ते देवासो यज्ञमिमं जुषध्वम् ॥ उप-
यामुगृहीतोऽस्याग्रयणोऽसि स्वाग्रयण इति वाचमेवैतदुयातयाम्नीं करोति
तस्मादनया समानुं सुद्विपर्यासं वदत्यजामितायै जामि ह कुर्याद्-
दाग्रयणोऽस्याग्रयणोऽसीति गृहीयात्तस्मादाहाग्रयणोऽसि स्वाग्रयण इति ९ ॥

पाहि यज्ञं पाहि यज्ञपतिमिति । वाचमेवैतदुत्सृष्टामाह गोपाय यज्ञमिति

तां देवाः सर्वस्मिन्विजितेऽभयेऽनाष्ट्रेऽत्राग्रे वाचमवदन्-तयोऽएवैष एतां सर्वस्मिन्विजितेऽभये-
नाष्ट्रेऽत्राग्रे वाचं वदति ॥ ८ ॥

अथातो गृह्णात्येव—“ ये देवासो दिव्येकादश स्थ पृथिव्यामध्येकादश स्थ । अप्सु-
क्षितो महिनैकादश स्थ ते देवासो यज्ञमिमं जुषध्वम् ”—(वा. सं. ७। १९) “उपयाम-
गृहीतोऽस्याग्रयणोऽसि स्वाग्रयणः ”—(वा. सं. ७। २०) इति । वाचमेवैतदुयातयाम्नीं
करोति । तस्मादनया समानं सुद्विपर्यासं वदति—अजामितायै । जामि ह कुर्याद् यदाग्रयणोऽस्या
ग्रयणोऽसीति गृहीयात् । तस्मादाह—आग्रयणोऽसि स्वाग्रयण इति ॥ ९ ॥

“ पाहि यज्ञं पाहि यज्ञपतिम् ”—(वा. सं. ७। २०) इति । वाचमेवैतदुत्सृष्टामाह—गोपाय ।

सर्वे ‘ देवाः ’ सर्वस्मिन् ‘ संवत्सरे ’ विजिते ‘ स्वायत्ते ’ अभयेऽनाष्ट्रे ‘ नाशयितु रक्षःप्रभृति नाष्ट्रं
तद्रहिते सति ‘ अग्रे ’ पुरस्तात् ‘ तां ’ ‘ वाचमवदन् ’ । अत ऋतुषट्करूपसंवत्सरात्मके ग्रहणके गृहीते सति
सर्वं विजितमयमनाष्ट्रं भवतीति तदनन्तरमाग्रयणग्रहे देवानुसारेणाध्वर्युः ‘ एतां ’ वाचमुदितवान्भवति,
तस्मादाग्रयणग्रहेऽध्वर्योर्वाग्वदनमुपपन्नमिति भावः ॥ ८ ॥

ग्रहस्य विहितं ग्रहणमनूय मन्त्रं चतुर्धा कृत्य विदधानो मन्त्रस्य प्रथमे भागे “ आग्रयणोऽसि स्वाग्रयणः ”
इत्येतद्वाक्यस्याभिप्रायमाह—अथात इत्यादिना । वाचमेवैतदिति । ‘ एतत् ’ एतेन आग्रयणोऽसि स्वाग्रयण
इत्येवमुच्चारणेनोक्तरूपां वाचमयातयाम्नीम् अनपगतसारां ‘ करोति ’ यदि आग्रयणोऽस्याग्रयणोऽसि इत्युक्त्वा
गृहीयात् तर्हि ‘ जामि ’ नैरस्यं हि कुर्यात् । वाक्यद्वयेनाप्येकरूपस्यार्थस्य प्रतीतेरर्थविशेषानवगमाद् वाचो नैरस्यम् ।
‘ तस्मादनया ’ आग्रयणोऽसि स्वाग्रयण इत्येवंविधया वाचा ‘ समानम् ’ एकरूपं सत् ’ अपि सोमद्रव्यं
‘ विपर्यासं ’ विपर्यस्यान्यथाकृत्वाऽध्वर्युर्वदति । विपर्यासमिति बहुलग्रहणादनामीक्ष्येऽपि णमुत्प्रत्ययः (पा.
सू. ३। १। ८५) एवं च स्वाग्रयण इत्यत्र सु इत्यस्य शब्दस्य प्रयोगादर्थविशेषावगतेनैरस्यं न भवतीत्यर्थः ।
मन्त्रस्य द्वितीयं भागमुपादाय व्याचष्टे—पाहि यज्ञमित्यादि । वाचमेवैतत् इति यद्वाक्यं ‘ गोपाय यज्ञम्

पाहि यज्ञपतिमिति वाचमेवैतदुत्सृष्टामाह गोपाय यजमानमिति यजमानो हि यज्ञपतिर्विष्णुस्त्वामिन्द्रियेण पातु विष्णुं त्वं पाहीति वाचमेवैतदुत्सृष्टामाह यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञस्त्वां वीर्येण गोपायत्विति विष्णुं त्वं पाहीति वाचमेवैतदुत्सृष्टामाह यज्ञं त्वं गोपायेत्यभि सवनानि पाहीति तदेतं ग्रहमाह सर्वाणि ह्येष सवनानि प्रति ॥ १० ॥

यज्ञमिति । पाहि यज्ञपतिमिति । वाचमेवैतदुत्सृष्टामाह—गोपाय यजमानमिति । यजमानो हि यज्ञपतिः । “ विष्णुस्त्वामिन्द्रियेण पातु विष्णुं त्वं पाहि ”—(वा. सं. ७ । २०) इति । वाचमेवैतदुत्सृष्टामाह । यज्ञो वै विष्णुः । यज्ञस्त्वां वीर्येण गोपायत्विति । विष्णुं त्वं पाहीति । वाचमेवैतदुत्सृष्टामाह—यज्ञं त्वं गोपायेति । “ अभि सवनानि पाहि ”—(वा. सं. ७ । २०) इति । तदेतं ग्रहमाह । सर्वाणि ह्येष सवनानि प्रति ॥ १० ॥

इति ‘ उत्सृष्टां ’ ‘ वाचमेव ’ सम्बोध्यह, न त्वाप्रयणमिति भावः । प्रथमभागस्य व्याख्यानेन व्यवधानात् पाहि यज्ञपतिमिति पुनरवयवस्योपादानम् । एवं सर्वत्र पुनरवयवस्योपादानेऽवगन्तव्यम् ।

तृतीयं भागं व्याचष्टे—विष्णुस्त्वामित्यादि । यज्ञो वै विष्णुरिति । व्याप्नोतीति ‘ विष्णुः ’ यज्ञश्च व्यापकत्वाद् विष्णुरिति व्यपदिश्यते । ‘ वै ’—शब्दोऽत्र यज्ञस्य व्याप्तेः प्रत्यक्षप्रसिद्धिं द्योतयति । अथवा “ तेनाप-शीर्ष्णा यज्ञेन यजमानः ” इति क्विद् ब्रुवता तत्र “ पूर्वं तेषां मखं वैष्णवं यदा आच्छीत—” इत्यादिना महतोपाख्यानेन विष्णुविषय एवार्थो वर्णितः, अतस्तस्य प्रकृतत्वादपशीर्ष्णा यज्ञेन विष्णुरेवामिहितः । तामेतां प्रसिद्धिमत्रत्यो ‘ वै—’ शब्दः सूचयति ।

चतुर्थं भागं व्याचष्टे—अभि सवनानि पाहीत्यादिना । ‘ तत् ’ तेनोक्तेन वाक्येनाव्यर्थः ‘ एतं ’ प्रकृतमाप्रयणं ‘ ग्रहमाह—’ न तूत्सृष्टां वाचमित्यर्थः । कुत इत्यत आह—सर्वाणि ह्येष सवनानि प्रतीति । ‘ एषः ’ चाप्रयणग्रहः ‘ सर्वाणि ’ ‘ सवनानि ’ ‘ प्रति ’ प्रातरादीनि त्रीणि सवनानि ‘ प्रति-’ लक्ष्य दृश्यते यतः, अतोऽभिसवनानीत्यादिवाक्यमाप्रयणं प्रत्येव प्रयुक्तमित्यर्थः । हे देवातः ! ‘ देवाः ’ “ आज्ञसेरसुकू ” (पा. सू. ७ । १ । ९०) ‘ द्वित्रि ’ द्युलोके ‘ एकादश स्थ ’ एकादशसङ्ख्याका भवथ । ‘ पृथिव्यामधि ’ उपरि ‘ एकादश स्थ ’ ये च देवाः ‘ अभ्युक्षितः ’ ‘ अप्सु ’ इत्यन्तरिक्ष नाम (निघं. १ । ३ । ८) तत्र हि ते निवसन्तः । “ क्षि निवासगत्योः ” (धा. पा. तु. प. १२६) इति धातुः ‘ एकादश स्थ ’ । ‘ महिना ’ महिन्ना, मकारलोपश्छान्दसः । महिनेत्येतस्य त्रिष्वपि सम्बन्धः । ‘ ते ’ सर्वे देवाः यूयम् ‘ इमं ’ ‘ यज्ञम् ’ आप्रयणलक्षणं जुषध्वम् । हे ग्रह ! त्वम् उपयामेन गृहीतोऽसि, आप्रयणनामासि, अतः ‘ स्वाप्रयणः ’ शोभनमग्रे वाचः अयनप्रागमनं यस्य तादृशोऽसि । हे वाक् ! ‘ यज्ञं ’ ‘ पाहि, ’ यज्ञपतिं माज्ञिकं च पाहि ‘ विष्णुः ’ यज्ञः ‘ त्वाम् ’ ‘ इन्द्रियेण ’ वीर्येण ‘ पातु ’ त्वं च ‘ विष्णुं पाहि ’ । हे आप्रयणग्रह ! त्वं ‘ सवनानि ’ अभितः ‘ पाहि ’ इति कृत्स्नमन्त्रस्यार्थः । यद्यप्यत्र केचित् पाहि यज्ञमित्याद्यपि ग्रहमेव सम्बोध्य व्याचक्षते तथापि “ वाचमेवैतदुत्सृष्टामाह ” इत्येतद्ब्राह्मणानुसारेणैवं व्याख्यातम् ॥ ९ ॥ १० ॥

(त्यु) अथ दशापवित्रमुपगृह्य हिङ्करोति सा हैषा वागनुद्यमाना तता-
म तस्यां देवा वाचि तान्तायाथँ हिङ्कारेणैव प्राणमदधुः प्राणो वै हिङ्कारः
प्राणो हि वै हिङ्कारस्तस्मादपिगृह्य नासिके न हिङ्कर्तुं शक्नोति सैतेन
प्राणेन समजिहीत यदा वै तान्तः प्राणं लभतेऽथ स संजिहीते तथोऽण्वेषुऽ
एतद्वाचि तान्तायाथँ हिङ्कारेणैव प्राणं दधाति सैतेन प्राणेन संजिहीते
त्रिष्कृत्वो हिङ्करोति त्रिवृद्धि यज्ञः ॥ ११ ॥

(जोऽथा) अथाह सोमः पवत इति । स ग्रामेवामूं भीषाऽसुररक्षसेभ्यो
न निरुव्वंस्तुमेवैतत्सुर्वस्मिन्विजितेऽभयेऽनाष्ट्रेऽत्र निराह तामाविष्क-
रोति तस्मादाह सोमः पवतऽइति ॥ १२ ॥

अथ दशापवित्रमुपगृह्य हिङ्करोति । सा हैषा वागनुद्यमाना तताम । तस्यां देवा वाचि तान्तायां
हिङ्कारेणैव प्राणमदधुः । प्राणो वै हिङ्कारः । प्राणो हि वै हिङ्कारात्तस्माद् अपिगृह्य नासिके न
हिङ्कर्तुं शक्नोति । सैतेन प्राणेन समजिहीत । यदा वै तान्तः प्राणं लभते-अथ स संजिहीते । तथो-
ऽण्वेषु एतद्वाचि तान्तायां हिङ्कारेणैव प्राणं दधाति । सैतेन प्राणेन संजिहीते । त्रिष्कृत्वो हिङ्करोति ।
त्रिवृद्धि यज्ञः ॥ ११ ॥

अथाह-“ सोमः पवते ”-(वा. सं. ७ । २१) इति । स ग्रामेवामूं भीषाऽसुररक्षसेभ्यो न

ग्रहणानन्तरं दशापवित्रेण सह ग्रहं स्वीकृत्य हिङ्कुर्यादित्याह-अथेत्यादि । दशापवित्रमिति । दशापवित्र-
वन्तं ग्रहमित्यर्थः । अर्शआदित्वादच्-प्रत्ययः (पा. सू. १ । २ । १२७) । एवं च दशापवित्रेण सहितं
ग्रहमित्ययमर्थो लभ्यते । तथा च कात्यायनः-“ दशापवित्रेणाप्रयणमुपगृह्य त्रिहिङ्कृत्य ” (का. श्रौ. सू.
९ । १३९) इति । विहितं हिङ्कारं प्राणात्मना स्तौति-सा हैषेत्यादि । अनुद्यमानेति । अनुचार्यमाणा सती
‘ तताम ’ वाच उच्चारणमेवोज्जीवनं तदभावात् ग्लानिं प्राप्तवतीत्यर्थः । “ प्राणो वै हिङ्कारः ” इत्यादि हिङ्का-
रस्य प्राणत्वं प्रसिद्धमिति सामान्येनोक्त्वा तत्प्राणत्वं प्रत्यक्षप्रसिद्धमिति वक्तुम्-“ प्राणो हि वै हिङ्कार ! ”-
इति पुनरभिनयेनोक्तम् । तस्मादिति । हिङ्कारस्य प्राणत्वालोके कश्चिदपि नासिके अपिगृह्य हिङ्कर्तुं न
शक्नोति, नासिकयोः प्राणसञ्चारस्थानत्वात् तयोर्ग्रहणे प्राणात्मकत्वाद्दिङ्कारो न सञ्चरतीति । सैतेनेत्यादि ।
तेन प्राणेन ‘ सा ’ वाक् ‘ समजिहीत ’ सङ्गताऽभूत्, अतो लोकेऽपि यदा जनः ‘ तान्तः ’ सन् ‘ प्राणं
‘ लभते ’ तदा वाचा सङ्गच्छते तद्देव ‘ एषः ’ अध्वर्युः ‘ हिङ्कारेण ’ ‘ तान्तायां ’ ‘ वाचि ’
प्राणं दधाति । ‘ सा ’ च तेन ‘ प्राणेन ’ सङ्गच्छते । हिङ्कारस्यावृत्तिसङ्ख्याविशेषं सोपपत्तिकं विधत्ते-
त्रिष्कृत्वो हिङ्करोति त्रिवृद्धि यज्ञ इति । यतो ‘ यज्ञः ’ ‘ त्रिवृत् ’ त्रिगुणः यज्ञेऽग्निपरिध्यादीनां त्रित्वात्
तस्मात् त्रिवारं हिङ्कुर्यात् ॥ ११ ॥

हिङ्कारानन्तरमध्वर्योर्वाग्विसर्गसाधनं मन्त्रमाह-अथाह सोमः पवत इत्यादि । ‘ सः ’ अध्वर्युः ‘ असुर-

(त्य) अस्मै ब्रह्मणेऽस्मै क्षत्रायेति । तद्ब्रह्मणे च क्षत्राय चाहास्मै सुन्वते यजमानाय पवतऽइति तद्यजमानायाह ॥ १३ ॥

तदाहुः । (२) एतावदेवोक्त्वा सादयेदेतावद्वाऽइदं सर्वम् । यावद्ब्रह्म क्षत्रं विबुड्वाग्नी वाऽइदं सर्वम् तस्मादेतावदेवोक्त्वा सादयेदिति ॥ १४ ॥

तदु ब्रूयादेव भूयः । (५) इषुऽऊर्जे पवतऽइति वृष्ट्यै तदाह षडाहेष-
ऽइत्यूर्जऽइति यो वृष्टादूर्जसो जायते तस्मै तदाहाद्भ्य ओषधीभ्यः पवत-
ऽइति तदद्भ्यश्चौषधिभ्यश्चाह द्यावापृथिवीभ्यां पवतऽइति तदाभ्यां द्यावा-
पृथिवीभ्यामाह ययोरिदं सर्वमधि सुभूताय पवतऽइति साधवे पवत-
ऽइत्येवैतदाह ॥ १५ ॥

निरव्वन्-तामेवैतत्सर्वस्मिन्विजितेऽभ्येऽनाष्ट्रेऽत्र निराह । तामाविष्करोति । तस्मादाह-सोमः पवतऽइति ॥ १२ ॥

“अस्मै ब्रह्मणेऽस्मै क्षत्राय ”-(वा० सं० ७ । २१) इति । तद् ब्रह्मणे च क्षत्राय चाह । “अस्मै सुन्वते यजमानाय पवते”-(वा० सं० ७ । २१) इति । तद् यजमानायाह ॥ १३ ॥

तदाहुः-एतावदेवोक्त्वा सादयेत् । एतावद्वाऽइदं सर्वम् । यावद्ब्रह्म क्षत्रं विद् इन्द्राग्नी वाऽइदं सर्वम् । तस्मादेतावदेवोक्त्वा सादयेदिति ॥ १४ ॥

“तदु ब्रूयादेव भूयः । “इष ऊर्जे पवते”-(वा० सं० ७ । २१) इति । वृष्ट्यै-तदाह-

रक्षसेभ्यो ‘ भीषा ’ भयेन ‘ यामम् ’ वाचं न निरव्वन् नावोचत् । व्यत्ययेन (पा. सू. ३ । १ । ८९) बहुवचनम् । ‘ एतत् ’ एतेन ‘ सोमः पवते ’ इत्यस्योच्चारणेन ‘ सर्वस्मिन् ’ स्वायत्ते सति ‘ तां ’ वाचं ‘ निराह ’ । अथैव व्याख्यानं तामाविष्करोति इति । तस्मादेवमुच्चारयेत् । तथा चापस्तम्बः-“ आप्रयणं गृहीत्वा त्रिहिङ्कृत्य वाचं विसृजते ” (आप. श्रौ. सू.) इति । सोमः पवते ”-इत्यस्य पुनरुच्चारणं भया-
पगमसूचनार्थम् । कात्यायनोऽपि सोमः पवत इत्यस्य त्रिरुच्चारणमसूत्रयत्-“ त्रिहिङ्कृत्य सोमः पवत इति सकृच्छेषम् ” (का. श्रौ० सू० ९ । १३९) इति ॥ १२ ॥

मन्त्रे द्वितीयभागस्थोपयोगमाह-अस्मै ब्रह्मणे इत्यादि । तद्ब्रह्मणे च क्षत्राय चाहेति । ब्राह्मणजातेः क्षत्रियजातेश्च समृद्धयै ब्रूत इत्यर्थः-एवम् ‘ अस्मै ’ ‘ सुन्वते ’ इत्यादिष्ववगन्तव्यम् । मन्त्रशेषं विधातुमात्मनो-
ऽनभिमतं केषाञ्चिन्मतमुपन्यस्यति-तदाहुरित्यादिना । ‘ तत् ’ तत्र मन्त्रे ‘ एतावदेव ’ उक्तमेव मन्त्रमागं पठित्वा सादयेदिति केचिदाहुः । तथा वदतां चायमाशयः-‘ ब्रह्म क्षत्रं विद् ’ ब्रह्मक्षत्रात्मिका प्रजावती ‘ एताव-
देव ’ ‘ इदं ’ दृश्यं समस्तं खलु ‘ इन्द्राग्नी ’ हि प्राधान्येन सर्वात्मकौ तौ च ब्रह्मक्षत्रयोरधिदेवते अतस्तयो-
स्तद्रूपकत्वेन सर्वात्मकत्वात् “ अस्मै ब्रह्मणेऽस्मै क्षत्राय ” एतावदेवोक्त्वा ‘ सादयेदिति ॥ १३ ॥ १४ ॥

स्वमतमाह-तदु ब्रूयादेव भूयः इत्यादि । तत्र पुनश्च “ इष ऊर्जे पवते ” इत्यादि ‘ ब्रूयादेव ’

तदु हैकऽआहुः । (ब्र) ब्रह्मवर्चसाय पवतऽइति तदु तथा न ब्रूयाद्यद्वा-
ऽआहारस्मै ब्रह्मणऽइति तदेव ब्रह्मवर्चसायाह विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यऽएष
ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इति सादयति विश्वेभ्यो ह्येनं देवेभ्यो
गृह्णाति तं वै मध्ये सादयत्यात्मा ह्यस्यैष मध्यऽइव ह्ययमात्मा
दक्षिणोक्थ्यस्थाली भवत्युत्तराऽऽदित्यस्थाली ॥ १६ ॥

इति द्वितीय प्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ ४-२-१ ॥ (२-२) ॥

यदाह-इषऽइति । ऊर्जऽइति । यो वृष्टादूर्जसो जायते तस्मै तदाह । “अद्य ओषधीभ्यः पवते”--
(वा. सं. १७ । २१) इति । तदद्भ्यश्चौषधिभ्यश्चाह “द्यावापृथिवीभ्यां पवते”--(वा. सं.
७ । २१) इति । तदाभ्यां द्यावापृथिवीभ्यामाह ययोऽरिदं सर्वमधि । “सुभूताय पवते”--
(वा० सं० ७ । २१) इति । साधवे पवतऽइत्येवैतदाह ॥ १५ ॥

तदु हैकऽआहुः-ब्रह्मवर्चसाय पवतऽइति । तदु तथा न ब्रूयात् । यद्वाऽआह-अस्मै ब्रह्मणऽ-
इति-तदेव ब्रह्मवर्चसायाह । “विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य एष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः”--
(वा० सं० ७ । २१) इति सादयति । विश्वेभ्यो ह्येनं देवेभ्यो गृह्णाति । तं वै मध्ये सादयति ।
आत्मा ह्यस्यैषः, मध्यऽइव ह्ययमात्मा दक्षिणोक्थ्यस्थाली भवति, उत्तराऽऽदित्यस्थाली ॥ १६ ॥

यद्यपि ब्रह्मक्षत्रे सर्वात्मके इति तावतैव पर्याप्तम् तथापि ब्रह्मणे क्षत्राय चेत्युक्तेस्तयोरेव समृद्धयर्थमिति प्रतीयेत;
अत “इष ऊर्जे” इत्याद्यपि ब्रूयादेवेत्यभिप्रायः । ‘इषे’ इति यदाह-तत् ‘वृष्टये’ इदित्यन्तं
(निघं. २ । ७ । १५) तत्साधनस्य वृष्टेरपि तत्कार्यकारणभेदविवक्षया इडिति व्यपदेशः । तथा ‘वृष्टाद्’
वृष्टेः सकाशात् “नपुंसके भावे क्तः”--(पा. सू. ३ । ३ । ११४) ‘ऊर्जू’ अनरसो ‘जायते’ तत्समृ-
द्धये ‘ऊर्ज’ इति वचनम् । ययोरिदं सर्वमधीति । ‘ययोः’ द्यावापृथिव्योः इदं दृश्यमानं सर्वमप्या-
श्रितं तस्मात् “द्यावापृथिवीभ्यां पवते” इत्युक्ते तदाश्रितस्य समस्तजगतः समृद्धये भवतीत्यर्थः । सुभूत-
पदस्यार्थमाह-साधवे पवत इत्यादि । लोके यः कश्चन न्यायवर्त्ती जनस्तस्मै पवत इति मन्त्र आह ॥ १५ ॥

मन्त्रे ब्रह्मवर्चसायेत्येतत्पदं केचित् पठन्ति तत् पदमात्मनोऽनभिमतमित्यनूद्य निराकरोति-तदु हैक
इत्यादि । ब्रह्मणे पवत इति यत्, ‘तत्’ ‘ब्रह्मवर्चसाय पवत’ इत्युक्तं भवति । तस्मात् ‘तत्’ पदं ‘न
ब्रूयात्’ । ब्रह्मवर्चसम् इति वृत्तस्याव्ययनस्य समृद्धिः । “स्याद्ब्रह्मवर्चसं वृत्ताव्ययनाधिः” (अम. को. २।७।३८)
इत्यभिधानात् । “ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः” (पा. सू. ५ । ३ । ७८) इत्यच् समासान्तः । मन्त्रे वाग्विसृज्यते;
तथा च पूर्वं ग्रहणमन्त्रव्याख्याने “वाचमेवैतदुत्सृष्टमाह” इति यदुक्तं तदनुपपन्नमिति चेत्, तत्र भक्ति-
द्वाग्विसर्जनाभिप्रायेणोक्तत्वादिति । ननु च पूर्वग्रहेष्वपि मन्त्राणां प्राप्नोतत्वात् कथं तूष्णीं ग्रहणम् । एवं तर्हि

अयुः ह वाऽअस्यैषोऽनिरुक्त आत्मा यदुक्थ्यः । सोऽस्यैष आत्मै-
वात्मा ह्ययमनिरुक्तः प्राणः सोऽस्यैष आयुरेव तस्मादनुया गृह्णात्यस्यै हि
स्थाली भवति स्थाल्या ह्येनं गृह्णात्यजरा हीयममृताऽजरायुः ह्यमृतमायु-
स्तस्मादनुया गृह्णाति ॥ १ ॥

उक्थग्रहः ।

अयं ह वाऽअस्यैषोऽनिरुक्त आत्मा, यदुक्थ्यः, सोऽस्यैष आत्मैव । आत्मा ह्ययमनिरुक्तः
प्राणः । सोऽस्यैष आयुरेव । तस्मादनुया गृह्णाति । अस्यै हि स्थाली भवति । स्थाल्या ह्येनं
गृह्णाति । अजरा हीयममृता, अजरं ह्यमृतमायुः । तस्मादनुया गृह्णाति ॥ १ ॥

“ वाचं यच्छति ” इत्यनेनोपांशुध्वनिर्विवक्ष्यते—“ वाचं विसृजत ”—इत्यनेनोच्चैर्ध्वनिः । यत एव तैत्तिरीयके
उपांशुवाक्यकाण्डे समाम्नायते—“ यान् प्राचीनमाप्रयणाद् ग्रहान् गृहीयात् तानुपांशु गृहीयात्, यानूर्ध्वास्तानु-
पव्दिमतः ”—(तै. सं. ३ । १ । ९) इति । गृहीतस्य सोमरसस्य समन्त्रकं सादनं विधत्ते—विश्वेभ्यस्त्वा
देवेभ्य इत्यादि । हे आप्रयण त्वां ‘ विश्वेभ्यो ’ ‘ देवेभ्यो ’ गृह्णामि ‘ एषः ’ खरप्रदेशस्तव स्थानम्,
अतस्त्वां विश्वेभ्यो देवेभ्यः सादयामीति मन्त्रस्यार्थः । मन्त्रे विश्वेभ्यो देवेभ्य इत्यस्योच्चारणमुपपन्नम् इत्याह—
विश्वेभ्यो हीति । विहितं सादनमनूय मध्यदेशं तत्रासादने कारणं चाह—तं वै मध्य इत्यादि । ‘ अस्य ’
यज्ञस्याप्रयणग्रह आत्मेत्युक्तम् । “ आत्मा ह वा अस्याप्रयणः ”—(श. प. ४ । २ । ११) इति । ‘ आत्मा ’ च
‘ मध्य इव ’ हि मध्यभाग इत्यर्थः । इवशब्दो वाक्यालङ्कारः । यथा सादितस्य ग्रहस्य ‘ उक्थ्यस्थाली दक्षिणा ’
‘ उत्तरा ’ च ‘ आदित्यस्थाली ’ ‘ भवति ’ तथा मध्यशरीररूपमाप्रयणं मध्ये सादयेदित्यर्थः ॥ १६ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये चतुर्थकाण्डे

द्वितीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ ४-२-२ ॥

पूर्वस्मिन् ब्राह्मणे आप्रयणग्रहो यज्ञस्य स्थूलशरीरात्मना स्तुत्वा विहितः । अथात्रोक्थ्यग्रहं विधातुं सूक्ष्म-
शरीरात्मना स्तूयते—अयं ह वा अस्येत्यादि । ‘ उक्थ्यः ’ इति ‘ यत् ’ ‘ एषोऽस्य ’ यज्ञस्य ‘ अनिरुक्त आत्मा ’
अविस्पृष्ट आत्मा सूक्ष्मशरीरमित्यर्थः । अयमित्यभिनेयेन निर्देशः । सोऽस्यैष इति । ‘ स ’ ‘ एष ’ ग्रहो यज्ञस्य
‘ आत्मैव ’ सूक्ष्मशरीरात्मकत्वादासारमनुवर्त्तमानश्च आत्मा च स्थूलशरीरवत् प्रतिजन्म विनश्वर आत्मेत्यर्थः ।
उक्तं सूक्ष्मशरीरस्यात्मत्वं प्रतिपादयति—आत्मा हीति । प्राण आत्मा इति लोके प्रसिद्धः, अतः सूक्ष्मशरीर-
स्यापि प्राणात्मकत्वेनात्मत्वमित्यर्थः । सोऽस्येति । ‘ स ’ ‘ एष ’ सूक्ष्मशरीरात्मको ग्रहः ‘ अस्य ’ यज्ञस्य
‘ आयुरेव ’ भवति । आयुरिति जीवनकालः उक्तमायुष्टमवलम्ब्य ग्रहस्य पृथिव्या ग्रहणमाह—तस्मादित्यादि ।
आयुष्टं पृथिव्या ग्रहणे कथं हेतुरित्यत आह—अजरा हीति । ‘ आयुः ’ च अक्षरं ‘ अमृतं ’ भवति ।
यस्य यावदायुरस्ति तावत् आयुषो जरा शैथिल्यं तदभावः अमृतत्वमनष्टत्वं च भवति ॥ १ ॥

तं वै पूर्णं गृह्णाति । सर्वं वै तद्यत्पूर्णं सर्वं तद्यदायुस्तस्मात्पूर्णं गृह्णाति ॥ २ ॥ (शतम् २४००) ॥

तस्यासावेव ध्रुव आयुः । (गु) आत्मैवास्यैतेन सुष्ठुहितः पूर्वाणि संततानि तद्वाऽअगृहीत एवैतस्मादच्छावाकायोत्तमो ग्रहो भवति ॥ ३ ॥

(त्यु) अथ राजानमुपावहरति । तृतीयं वसतीवरीणामुवनयति तत्पूर्वं समैति प्रथममहोत्तरस्य सुवनस्य करोत्युत्तमं पूर्वस्य स यदुत्तरस्य सुवनस्य तत्पूर्वं करोति यत्पूर्वस्य तदुत्तमं तद्व्यतिषजति तस्मादिमानि पूर्वाणि व्यतिषक्तानीदमित्थमुतिहानमिदमित्थम् ॥ ४ ॥

तं वै पूर्णं गृह्णाति । सर्वं वै तत्-यत्पूर्णम् । सर्वं तत्-यदायुः । तस्मात्पूर्णं गृह्णाति ॥ २ ॥ तस्यासावेव ध्रुव आयुरात्मैव । अस्यैतेन संहितः, पूर्वाणि संततानि । तद्वाऽअगृहीत एवैतस्मादच्छावाकायोत्तमो ग्रहो भवति ॥ ३ ॥

अथ राजानमुपावहरति । तृतीयं वसतीवरीणामुवनयति । तत् पूर्वसमैति प्रथममहोत्तरस्य सुवनस्य करोति, उत्तमं पूर्वस्य । स यदुत्तरस्य सुवनस्य तत्पूर्वं करोति, यत्पूर्वस्य तदुत्तमम्-तद्व्यतिषजति । तस्मादिमानि पूर्वाणि व्यतिषक्तानि । इदमित्थमुतिहानमिदमित्थम् ॥ ४ ॥

विहितग्रहणानुवादेन तस्य सम्पूर्णतां विधत्ते-तं वै पूर्णं गृह्णातीति । 'सर्वं तद्यदायुः' इति यत् तत् सर्वं सकलं नैकदेश आयुरित्यर्थः ॥ २ ॥

नन्वयं ग्रह आयुरित्यभिधीयते आत्मेति च पूर्वमुक्तम्-“अयं ह वा अस्यैषोऽनिरुक्त आत्मा” (ध्रुवस्यां कंडिकायां) इति । तथा च सत्ययमुभयात्मकः स्यादित्यत आह-तस्यासावेव ध्रुव इत्यादि । 'असौ' इत्युत्तरस्मिन् ब्राह्मणे विधास्यमानो ध्रुवग्रह एव यज्ञस्यायुः । 'एतेन' उक्त्यग्रहेण 'आत्मैव' सूक्ष्मशरीररूपः 'संहितः' संयोजितः स्वयं यज्ञस्यात्मरूप एव भवति न पुनरायूरूप इत्यर्थः । आयुरिति व्यवहारस्तु आत्मसन्धानार्थत्वादुपपद्यत इत्युत्तरत्र वक्ष्यते । “तद्यस्यैतेनात्मा संहितस्तेनास्यैष आयुः” (पंचम्यां कंडिकायां) इति । यतोऽयं ग्रहो यज्ञस्यात्मा अतोऽनेन यज्ञस्य पूर्वाणि सुवनत्रयरूपाणि संहितानि परस्परं संछिद्यानि कार्याणि । प्राणरूपेण ह्यात्मनोऽङ्गानां पूर्वाणि सन्धीयन्ते । तमेव सन्धानप्रकारं विधत्ते-तद्वा अगृहीत एवैतस्मादित्यादि । उक्त्यग्रहच्छेधा विभज्य हूयन्ते; तत्र प्रथमे उक्त्यविग्रहे मैत्रावरुणः शस्त्रं पठति । द्वितीये ब्राह्मणाच्छंसी । तृतीये अच्छावाकः । एवं सति एतस्मादुक्त्यग्रहादच्छावाकसम्बन्धिनि चरमे उक्त्यविग्रहे अगृहीते सति माध्यन्दिनसवनार्थं सोममभिषदस्थाने स्थापयेत् । 'वसतीवरीणां' च 'तृतीयं' भागमवनयेत् 'तत्' तथा सति 'पूर्वं' प्रातःसवनलक्षणं माध्यन्दिनसवनलक्षणं च 'समैति' परस्परसमेतं भवति । यतः 'उत्तरस्य' 'सवनस्य' सोमोऽप्यवहरणरूपं 'प्रथमम्' एवाङ्गं पूर्वं करोति । 'पूर्वस्य' सवनस्य 'उत्तमम्' अङ्गं अच्छावाकोक्त्यविग्रहहोमरूपं पश्चात् करोति । अतः परस्परं सन्नद्धं भवतीत्यर्थः । उत्तरसवनसम्बन्धिनः प्रथमाङ्गस्य पूर्वमनुष्ठाने पूर्वसवनसम्बन्धिनश्चान्तिमाङ्गस्य पश्चादनुष्ठाने व्यतिषङ्गालोकेऽपि शारीराणि पूर्वाणि व्यतिषक्तानि

(मे) एवमेव माध्यन्दिने सवने । (५) अगृहीतऽएवैतस्मादच्छावाकायो-
त्तमो ग्रहो भवत्युथ ततीयं वसतीवरीणामवनयति तत्पूर्वं समैति प्रथम-
महोत्तरस्य सवनस्य करोत्युत्तमं पूर्वस्य स यदुत्तरस्य सवनस्य तत्पूर्वं
करोति यत्पूर्वस्य तदुत्तमं तद्व्यतिषजति तस्मादिमानि पूर्वाणि व्यति-
षक्तानीदमित्थमतिहानमिदमित्थं तद्यदस्यैतेनात्मा संहितस्तेना-
स्यैषऽआयुः ॥ ५ ॥

सैषा कामदुर्घैवेन्द्रस्योद्धारः । (स्त्रि) त्रिभ्यऽएवैनं प्रातःसवनऽउक्थेभ्यो
विगृह्णाति त्रिभ्यो माध्यन्दिने सवने तत्पटुकृत्वः षट्पञ्चाऽऋतवः ऋतवो
वाऽइमान्तसुर्वान्क्रामान्पचन्त्येतेनो ह्येषा कामदुर्घैवेन्द्रस्योद्धारः ॥ ६ ॥

एवमेव माध्यन्दिने सवने अगृहीत एवैतस्मादच्छावाकायोत्तमो ग्रहो भवति । अथ तृतीयं
वसतीवरीणामवनयति । तत् पूर्व समैति । प्रथममहोत्तरस्य सवनस्य करोति, उत्तमं पूर्वस्य । स यदु-
त्तरस्य सवनस्य तत् पूर्व करोति, यत्पूर्वस्य तदुत्तमम्—तद्व्यतिषजति । तस्मादिमानि पूर्वाणि
व्यतिषक्तानि । इदमित्थमतिहानमिदमित्थम् । तद् यदस्यैतेनात्मा संहितः; तेनास्यैष आयुः ॥ ५ ॥

सैषा कामदुर्घैवेन्द्रस्योद्धारः । त्रिभ्य एवैनं प्रातःसवनऽउक्थेभ्यो विगृह्णाति, त्रिभ्यो माध्य-
न्दिने सवने—तत् पटुकृत्वः । षट्पञ्चाऽऋतवः । ऋतवो वाऽइमान्तसुर्वान्क्रामान्पचन्ति । एतेनो ह्येषा
कामदुर्घैवेन्द्रस्योद्धारः ॥ ६ ॥

भवन्तीत्याह—स यदुत्तरस्येत्यादि । इदमित्थमित्यादि । ‘ इदम् ’ उपरितनमङ्गम् ‘ इत्थम् ’ अनेन प्रकारेण
‘ अतिहानम् ’ अतिगमनयुक्तम्, ‘ इदं ’ वाऽधस्तनमङ्गम् ‘ इत्थम् ’ इत्यभिनयेन दर्शयति ॥ ३ ॥ ४ ॥

उक्तः सवनसन्धानप्रकारो माध्यन्दिनसम्बन्धिन्युक्थ्यविग्रहेऽपि कर्तव्य इत्याह—एवमेव माध्यन्दिने सवन
इत्यादि । अत्र कात्यायनः—“प्रागच्छावाकविग्रहात्सोमोपावहरणम्, वसतीवर्धं चासिञ्चत्याधवनीये” —
(का० श्रौ० सू० ९ । ३१९, ३२० ।) इति ग्रहस्यायुष्ट्वे व्यवहारोपपत्तिमाह—तद्यदस्यैतेनात्मेत्यादि ।
उक्थ्यग्रहस्य यज्ञसम्बन्ध्यात्मसन्धानार्थत्वात् ‘ आयुः ’ इति व्यवहार इत्यर्थः ॥ ५ ॥

प्रकृतं ग्रहं प्रशंसति—सैषेत्यादि । ‘ इन्द्रस्योद्धारः ’ साधारणो भागो योऽयमुक्थ्यग्रहः ‘ सैषा ’ ‘ काम-
दुर्घैव ’ कामधेनुरेव । “ दुहः कव्यश्च ”—(पा. सू. ३ । २ । ७०) इति कप्रप्रत्ययः । यद्ययमुक्थ्यविग्रहेषु
देवतान्तरसम्बन्धोऽस्ति तथापीन्द्रस्य प्राधान्यान्माध्यन्दिनसवने तस्यैव देवतात्वाच्चैन्द्रस्य भाग इत्युक्तम् ।
उक्तार्थे कारणमाह—त्रिभ्य एवैनमित्यादि । उक्थ्यमिति स्तुतशस्त्रविशेषनामधेयम् । प्रातःसवने उक्थ्य-
त्रयार्थम्, माध्यन्दिनसवने चोक्थ्यत्रयार्थम् इति तद्ग्रहणं ‘ षट्कृत्वः ’ सम्पद्यते । षट्संख्याका ‘ ऋतवः ’
‘ सर्वान् ’ ‘ इमान् ’ ‘ कामान् ’ ‘ पचन्ति ’ पाकं प्रापयन्ति उपभोगयोग्यान् कुर्वन्ति । कालस्य सर्वोत्पत्तिम-
न्निमित्तकारणत्वादित्यर्थः । अतः सङ्ख्यासामान्येन विगृह्यमाणस्योक्थ्यग्रहस्य ऋतुरूपत्वात्कामधेनुत्वम् ॥ ६ ॥

१-“ विषेदवा मरुत इन्द्रो अस्मान्मिन्द्रितये सवने न ज रायुमन्तः प्रियमेवां वदन्तो वयं देवानां सुमते
स्वान्तेति ” सूत्रकोषः ॥

(स्तं) तं वाऽअपुरोरुक्कं गृह्णाति । (त्यु) उक्थं हि पुरोरुग्वि पुरोरुग्व्यु-
क्थं साम ग्रहोऽथ यदन्यजपति यद्यजुस्ता हैता ऽअभ्यर्धु एवाग्रऽऋभ्य
आसुरभ्यर्धो यजुभ्योऽभ्यर्धः सामभ्यः ॥ ७ ॥

तं वा अपुरोरुक्कं गृह्णाति । उक्थं हि पुरोरुक् । ऋग्वि पुरोरुक् । ऋग्व्युक्थम् । साम ग्रहः ।
अथ यदन्यजपति-तद्यजुः । ता हैता अभ्यर्ध एवाग्रऽऋभ्य आसुः, अभ्यर्धो यजुभ्यः,
अभ्यर्धः सामभ्यः ॥ ७ ॥

नवैन्द्रवायवादिग्रहाणाम् “आ वायो” (वा.सं. ७।७) इत्यादयः पुरोरुचो जाताः । का पुनरस्य ग्रहस्य पुरोरुगित्यत
आह-तं वा इत्यादि । ग्रहणात् पूर्वो रोचयिता मन्त्रविशेषः पुरोरुक्, तद्रहितमेव ‘तम्’ एतमुक्थ्यग्रहं
‘गृह्णाति’ । ननु यदि ग्रहणे अपुरोरुक्त्वं होमे वा का पुरोरुगित्यत आह-उक्थं हीति । ‘उक्थम्’
शब्दं ‘हि’ होमात् पूर्वमेव प्रयुज्यमानं होमदेवतायै हवी रोचयतीति तेन शब्देन होमः सपुरोरुक्कः । तर्हि
“उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा”-इत्ययमपि मन्त्रो ग्रहणात् पूर्वमेव ग्रहीष्यमाणं हविर्देवतायै रोचयतीत्यस्यापि
पुरोरुक्त्वात् कथं ग्रहणमपुरोरुक्कमित्यत आह-ऋग्वि पुरोरुगिति । न पुरोरुचयितुमात्रं पुरोरुक्-
शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तम्, किन्तु पादबद्धत्वहेतुकेन ऋगात्मकत्वेन विशिष्टम् । न चेह पादबद्धत्वमस्ति, उक्थ्य-
शब्दस्य तु ऋगात्मकत्वेन युक्तमनन्तरोक्तं पुरोरुक्त्वमित्याह-ऋग्व्युक्थमिति । उक्थ्यशब्दस्य ऋगात्मकत्वाद्वास्तु
पुरोरुक्त्वम् । उक्थ्यस्तोत्रस्य तु कथं न हि तद्गात्मकम्, किन्तु सामात्मकमित्यत आह-साम ग्रह इति ।
गृह्यतेऽनेनाभिव्यज्यत इति ग्रहः प्रगीतो मन्त्रः सामेत्युच्यते । न च गानमात्रेण तस्य ऋक्त्वं व्यावर्त्यते ।
पादनिबन्धनं हि तत् । उक्तं तल्लक्षणं जैमिनिना-“तेषामृग्यत्रार्थवशेन पादव्यवस्था” (जै.सू. २।१।३९)
इति । तेनाप्रगीतवत् प्रगीतस्यापि ऋग्लक्षणयोगेन ऋक्त्वात्, ऋग्वि पुरोरुगित्यनेनैव प्रगीतोऽपि सङ्ग्रहीष्यते ।
प्रगीतमन्त्रात्मकस्य साम्नोऽपृक्त्वे सत्यपि-“ऋचः सामानि यजुषि, ऋक्सामे वै देवेभ्यः” (साम. तां. ब्रा.)-
इत्यभेदेन व्यवहारः प्रगीताप्रगीतत्ववैलक्षण्यमात्रनिबन्धनो भविष्यति । यदपि जैमिनीयं सामलक्षणं “गीतिषु
सामाख्या” (जै. सू. २।१।३६) इति, तत्रापि गीयत इति गीतिरिति कर्मणि क्तिना (पा. सू. ३।३।
२४) मन्त्रो विधीयते । मन्त्रभेदा एव हि तत्र लक्षणीयतया प्रस्तुताः । मन्त्राश्च विवक्षितार्था इति प्रपञ्चितं
मन्त्राधिकरणे (जै. सू. २।१।३०।३१) । न च गीतिक्रियाऽर्थवती । अथतु “ऋच्यव्यूढं साम
गायति रेवेति इषुवारवन्तीयं कवतीषु रथन्तरम्” (साम. तां. ब्रा.)-इत्यादिषु गीतिक्रियामात्रे सामादि-
पदं व्यवहृतमिति मन्यसे, तर्हि गीतिक्रियाया अर्थानवबोधकत्वेन पुरोरुक्त्वानङ्गीकारादेव कथं पुरोरुक्त्वमिति
प्रश्नानवकाशः । अस्मिन् यज्ञे “साम ग्रहः” इति श्रुतौ ग्रहशब्दो गृह्यते । ऋगक्षराण्यभिव्यज्यन्तेऽनेनेति
करणसाधनो गानक्रियामेव विधत्ते-तदात्मकस्य साम्नोऽर्थानवबोधकत्वादेव पुरोरुक्त्वाभावात् ऋग्वि पुरोरुगिति
न व्याहृत्यते । यत्तु प्रगीताप्रगीतरूपाया ऋचोऽन्यत् “उपयाम” इत्यादि तत् पुरोरुचयितृत्वेऽपि न पुरो-
रुक्, किन्तु यजुरेव केवलमिति । प्रकृतग्रहस्यापुरोरुक्त्वे चोपपत्तिरित्याह-अथ यदन्यदिति । पुरोरुचयि-
तृणामुपयामेत्यादीनामनृक्त्वेन पुरोरुक्त्वाभावे सति अपरेणापि केनचनासाधारणेन विशेषेण भवितव्यम्, न
यजुर्मन्त्रसाधारण्येन गणनं युक्तमिति चेत्, तत्राह-ता हैता इति । सत्यम्, अत एव ता ‘एताः’ उपया-
मेत्यादयः पुरोरुचयितृयो मन्त्रजातयः, ‘अग्रे’ पूर्वस्मिन् काले ऋग्यजुःसाममात्रेभ्यो मन्त्रेभ्यः पुरोरुचयितृत्वे-

(स्ते) ते देवा अब्रुवन् । (न्ह) हुन्तेमा यजुःषु दधाम तथेयं बहुलतरेव विद्या भविष्यतीति ता यजुःष्वदधुस्तुत ऽएषा बहुलतरेव विद्याऽभवत् ॥ ८

(तं) तं यदपुरोरुक्कं गृह्णाति । (त्यु) उक्थं हि पुरोरुगृग्धि पुरोरु-
गृग्ध्युक्थं स यदेवैनमुक्थेभ्यो विगृह्णाति तेनो हास्येषु पुरोरुद्मान्भ-
वति तस्मादपुरोरुक्कं गृह्णाति ॥ ९ ॥

(त्य) अथातो गृह्णात्येव । (वो) उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा बृहद्वते
व्युयस्वतऽइतीन्द्रो वै यज्ञस्य देवता तस्मादाहेन्द्राय त्वेति बृहद्वते व्युय-
स्वतऽइति वीर्यवतऽइत्येवैतदाह यदाह बृहद्वते व्युयस्वतऽइत्युक्थाव्यं
गृह्णामीत्युक्थेभ्यो ह्येनं गृह्णाति युत्तऽइन्द्र बृहद्वयऽइति युत्तऽइन्द्र वीर्य-
मित्येवैतदाह तस्मै त्वा विष्णवे त्वेति यज्ञस्य ह्येनमायुषे गृह्णाति तस्मा-

ते देवा अब्रुवन्-‘हुन्तेमा यजुःषु दधाम । तथेयं बहुलतरेव विद्या भविष्यति’ इति । ता यजुः-
ष्वदधुः । तत एषा बहुलतरेव विद्याऽभवत् ॥ ८ ॥

तं यदपुरोरुक्कं गृह्णाति उक्थं हि पुरोरुक् । ऋग्धि पुरोरुक् । ऋग्ध्युक्थम् । स यदेवैनमुक्थेभ्यो
विगृह्णाति-तेनो हास्येषु पुरोरुद्मान्भवति । तस्मादपुरोरुक्कं गृह्णाति ॥ ९ ॥

अथातो गृह्णात्येव-“ उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा बृहद्वते वयस्वते ”-(वा. सं. ७।२२)
इति । इन्द्रो वै यज्ञस्य देवता । तस्मादाह-इन्द्राय त्वेति । बृहद्वते वयस्वत इति । वीर्यवत इत्येवै-

नैवासाधारणेनाभिहिताः । समृद्धा आसुः “ ऋधु वृद्धौ ”-(धा. पा. दि. प. १३९) इत्यस्य “ अन्ये-
भ्योऽपि दृश्यन्ते ”-(पा. सू. ३ । २ । ७९) इति विचि लवूपधगुणे (पा. सू. ७ । ३ । ८६)
बहुवचनान्तमभ्यर्द्ध इति ॥ ७ ॥

इत्थं पृथग्भूतानां जरसां कथं यजुष्टमिति तत्राह-ते देवा इति । ऋग्यजुःसामाख्याभ्यो मन्त्रजातिभ्यः
अपरस्याश्चतुर्थ्या अपि पुरोरोचयितृजातेरङ्गीकारे गौरवादेष्टेता ‘ यजुःषु ’ एव निहिताः, अत एषां यजुषां पुरो-
रोचयितृत्वेऽप्यनुक्त्वेन पुरोरुक्त्वाभावात् प्रकृतं ग्रहणपुरोरुक्कं गृह्णातीति युक्तमित्यर्थः ॥ ८ ॥

अस्य मन्त्रस्य पुरोरुक्त्वाभावेऽपि ग्रहस्य पुरोरुक्त्वं समर्थयितुमाह-तं यदित्यादि । ‘ यत् ’ यद्यपि ग्रहण-
समये ‘ तम् ’ अपुरोरुक्कं गृह्णाति, तथापि विभज्य ग्रहणानन्तरमुक्थ्यस्तोत्राणि भविष्यन्ति तेषां च पुरोरु-
क्त्वात्तैर्विगृह्यमाणोऽयं सपुरोरुक्को भविष्यति । विग्रहानन्तरैः स्तोत्रशस्त्रैः सपुरोरुक्त्वेऽपि स्वसाधनस्य यजुषो-
ऽपुरोरुक्त्वादपुरोरुक्त्वमित्यपि सिद्धमित्याह-तस्मादिति ॥ ९ ॥

ग्रहस्य ग्रहणमनूय मन्त्रं चतुर्धा विभज्य विनियुञ्जानो व्याचष्टे-अथातो गृह्णात्येव । उपयामगृहीतो-
सीत्यादि । इन्द्रो वै यज्ञस्य देवतेति । उक्थ्यग्रहलक्षणस्य ‘ यज्ञस्य ’ ‘ इन्द्रो ’ ‘ देवता ’ खलु, तथा च

दाह तस्मै त्वा विष्णवे त्वेत्येषु ते योनिरुक्थेभ्यस्त्वेति सादयत्युक्थेभ्यो
ह्येनं गृह्णाति ॥ १० ॥

तदाह—यदाह—बृहद्वते वयस्वतः इति । “ उक्थान्यं गृह्णामि ”—(वा. सं. ७ । २२) इति ।
उक्थेभ्यो ह्येनं गृह्णाति । “ यत्तऽइन्द्र बृहद्वयः ”—(वा. सं. ७ । २२) इति । यत्तऽ इन्द्र
वीर्यमित्येवैतदाह । “ तस्मै त्वा विष्णवे त्वा ”—(वा. सं. ७ । २२) इति । यज्ञस्य ह्येन-
मौयुषे गृह्णाति । तस्मादाह—तस्मै त्वा विष्णवे त्वेति । “ एष ते योनिरुक्थेभ्यस्त्वा ”—
(वा. सं. ७ । २२) इति सादयति । उक्थेभ्यो ह्येनं गृह्णाति ॥ १० ॥

पूर्वमुक्तम्, “ सैषा कामदुर्वैवेन्द्रस्योद्धारः ”—(श.प. ४।२।३।६) इति । अथवा सोमस्य मानमन्त्रेषु “ इन्द्राय
त्वा वृत्रघ्ने ” (ऋ. सं.) इत्येवमादिषु सर्वत्र इन्द्र एव देवतात्वेन निर्दिष्टः । अतः प्राधान्यात् स एव यज्ञस्य
देवता । तस्मात् “ इन्द्राय त्वा ”—इति मन्त्रपदमुपपन्नम् । वीर्यवत इत्येवैतदित्यादि । ‘ वीर्यवतः ’ इति
तेनैवामिप्रायेणैतत्, “ वयस्वत ” इति “ बृहद्वत ” इति च पदमध्वर्युराह । अत्र ‘ बृहद्वत ’ इति, बृहदिति
बृहत्साम, यच्च वीर्येण सृष्टत्वादीर्यरूपम् । तथा च तैत्तिरीयकम्—“ उरसो बाहुभ्याम् ” इति प्रक्रम्य—‘ वीर्याद्वय-
सृज्यन्त ” (तै. सं. ७-१-१)—इति । ‘ वयस्वत ’ इत्यत्रापि अतिशयने मतुप् (पा. सू. ९-२-९४) ।
मनुवादयः प्रत्यया अस्तिविवक्षायामेव भूमादिष्वर्थेषु भवन्ति । तथा चोक्तम्—“ भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगे-
ऽतिशयने । संसर्गेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मनुवादयः ” ॥ (पा. सू. ९ । २ । ९४ । वा. ३।८३) इति ।
तथा च सति ‘ वयः ’—शब्देनात्रातिशयाय यौवनलक्षणं वयोऽभिधीयते । तच्च वीर्यस्य हेतुः । अतो वीर्यवत्
इत्येतदमिप्रायेण ‘ वयःस्वत ’ इत्युक्तमित्यर्थः ।

मन्त्रस्य द्वितीयं भागं व्याचष्टे—उक्थान्यमित्यादि । उक्थेभ्यो ह्येनमिति । उक्थानि शस्त्रस्तोत्राणि
तैः स्तुतिं सम्पादयितुम् ‘ एनं ’ ग्रहं ‘ गृह्णाति ’ अतः “ उक्थान्यम् ” इत्युक्तम् । अवतिः (निवे. २।१४।१।२)
अत्र गत्यर्थो गृह्यते । उक्थान्यवति गच्छतीत्युक्थावीः, तम् । “ अवितुस्तुतन्त्रिभ्य ईः ” (उगादि पा. ३)
इति ईकारप्रत्ययः । अथवा उक्थैराव्यः गन्तव्यः । “ ऋहलोग्यत् ”—(पा. सू. ३ । १ । १२४) इति ।
स्तुत्यं हि स्तुतिसाधनेन गम्यते ।

तृतीयं भागं व्याचष्टे—यत्त इन्द्रेत्यादि । अत्रापि बृहद्वय इत्यनेन वीर्यमभिहितमित्यर्थः ।

चतुर्थं भागं व्याचष्टे—तस्मै त्वेत्यादि । यज्ञस्य ह्येनमिति । अत्र आयुरिति लिङ्गशरीरमभिधीयते, लिङ्ग-
शरीररूपात्मसन्धानार्थत्वादस्यायुष्ट्वव्यवहार इति पूर्वमुक्तत्वात्तदर्थमस्य ग्रहणात्—“ विष्णवे त्वा ”—इति अध्वर्यु-
राह । “ यज्ञो वै विष्णुः ” (शत. का. १।१।२।३) इति श्रुतेः विष्णुरिति यज्ञ उच्यते । हे उक्थग्रह ! ‘ उपयामेन ’
स्थाल्या गृहीतोऽसि, बृहत्सामयुक्ताय ‘ यौवनलक्षणवयोयुक्ताय ’ इन्द्रायोक्थशस्त्रगामिनं त्वां गृह्णामि । हे
इन्द्र ! ‘ यत् ’ यस्मात् ‘ बृहत् ’ महद् ‘ वयो ’ यौवनलक्षणं तस्मात् इन्द्राय तुभ्यं त्वां ग्रहं गृह्णामि । इन्द्रार्थे ग्रहे
इन्द्रत्वमुपचर्यते । हे ग्रह ! त्वां विष्णवे च गृह्णामीति ऋत्नमन्त्रस्यार्थः । ग्रहस्य समन्त्रकं सादनं विधत्ते—एष त
इत्यादि । उक्थेभ्यो ह्येनं गृह्णातीति । उक्थैः स्तोत्रशस्त्रैः स्तुतिं सम्पादयितुमस्य ग्रहस्य ग्रहणान्मन्त्रे
‘ उक्थेभ्यः ’ इत्यस्य शब्दस्य प्रयोग उपपद्यत इत्यर्थः ॥ १० ॥

तं विगृह्णाति । देवेभ्यस्त्वा देवाव्यं यज्ञस्यायुषे गृह्णामीति प्रशासनं^१
सु कुर्याद्य एव कुर्याद्यथादेवतं त्वेव विगृह्णीयात् ॥ ११ ॥

(न्मि) मित्रावरुणाभ्यां त्वा । देवाव्यं यज्ञस्यायुषे गृह्णामीत्येव मैत्रावरुणाय
मैत्रावरुणीषु हि तस्मै स्तुवते मैत्रावरुणीरनुशंसति मैत्रावरुण्या यजति १२

(ती) इन्द्राय त्वा । देवाव्यं यज्ञस्यायुषे गृह्णामीत्येव ब्राह्मणाच्छे^२सिन-
ऽऐन्द्रीषु हि तस्मै स्तुवतऽऐन्द्रीरनुशंसत्यैन्द्र्या यजति ॥ १३ ॥

तं विगृह्णाति—“देवेभ्यस्त्वा देवाव्यं यज्ञस्यायुषे गृह्णामि”—(वा. सं. ७ । २२)
इति । प्रशासनं स कुर्यात् य एवं कुर्यात्—यथादेवतं त्वेव विगृह्णीयात् ॥ ११ ॥

“मित्रावरुणाभ्यां त्वा देवाव्यं यज्ञस्यायुषे गृह्णामि”—(वा० सं० ७ । २३ ।) इत्येव
मैत्रावरुणाय । मैत्रावरुणीषु हि तस्मै स्तुवते । मैत्रावरुणीरनुशंसति । मैत्रावरुण्या यजति ॥ १२ ॥

“इन्द्राय त्वा देवाव्यं यज्ञस्यायुषे गृह्णामि”—(वा. सं. ७ । २३) इत्येव ब्राह्मणाच्छेसिने ।
ऐन्द्रीषु हि तस्मै स्तुवते । ऐन्द्रीरनुशंसति । ऐन्द्र्या यजति ॥ १३ ॥

इत्थं ग्रहस्य ग्रहणादिकं विधाय होमकाले तस्यैव समन्त्रकं विभज्य ग्रहणं विधत्ते—तं विगृह्णातीत्यादि ।
उक्त्यग्रहस्य विभज्य हूयते । अत एव कात्यायनः—“उक्तं विगृह्णाति त्रैधम् (देवेभ्यस्त्वेतिसर्वेभ्यः)”—(का. श्रौ. सू.
९ । ३ । १०) इति । तथा च सति पर्यायत्रयेऽपि “देवेभ्यस्त्वा”—इत्यनेनैव मन्त्रेण विभज्य गृह्णीयादित्यर्थः ।

उक्तमन्त्रसाधने विग्रहे ग्रहस्य साधारणलक्षणं दोषमुद्गावयति—प्रशासनं स इत्यादि । योऽध्वर्युरेवमुक्तमन्त्र-
साधनकं विग्रहणं कुर्यात् । ‘सः’ ‘प्रशासनं’ ग्रहस्य प्रकर्षेणात्यन्तं शासनं विनियोजनं कुर्यात् । मन्त्रे ‘देवेभ्य’ इति
सर्वदेवतासाधारणस्य शब्दस्य प्रयोगादिति भावः । यत एवम्, अतस्तत्तदेवतानुसारेण ग्रहं विगृह्णीयादित्याह—
यथादेवतमित्यादि । देवतामनतिक्रम्य इति विग्रहे “यथाऽसादस्ये”—(पा. सू. २ । १ । ७) इति पदार्था-
नतिक्रमे यथाशब्दस्याव्ययीभावः । “अव्ययीभावश्च”—(पा. सू. १ । १ । ४१) इति नपुंसकत्वे “हस्वो
नपुंसके”—(पा. सू. १ । १ । ४७) इति ह्रस्वत्वम् ॥ ११ ॥

देवताप्रतिपादकं मन्त्रमाह—मित्रावरुणाभ्यामिति । अनेनैव मन्त्रेण ‘मैत्रावरुणाय’ उक्तं विगृह्णीयात्,
न पुनः “देवेभ्यस्त्वा” इत्यनेनेत्यर्थः । हे उक्त्यग्रह ! ‘देवाव्यं’ देवै रक्षणीयं गन्तव्यं ‘त्वा’ त्वाम्
‘यज्ञस्यायुषे’ ‘मित्रावरुणाभ्यां’ ‘गृह्णामि’ इति मन्त्रार्थः । न केवलं तस्य मन्त्रस्य ग्रहसाधारण्यपरि-
हारः प्रयोजनम्, अपि तु एतदुक्त्यविग्रहसम्बन्धिनां मन्त्रान्तराणां सादृश्यलाभोऽपीत्याह—मैत्रावरुणीष्वित्यादि ।
‘तस्मै’ मैत्रावरुणसम्बन्धिने उक्त्यविग्रहाय मैत्रावरुणसम्बन्धिनीष्वक्षु “आ नो मित्रावरुणा”—(वा. सं.
२ । १ । ८) इत्यादिषु ‘स्तुवते’ उद्गातारः । मैत्रावरुणश्च ‘मैत्रावरुणीरनु’ मैत्रावरुणीभिर्कृगमिः । “आ नो
मित्रा”—इत्यादिभिरेव ‘शंसति’ स्तौति । अनोस्तृतीयार्थे कर्मप्रवचनीयत्वात् “कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया”
(पा. सू. २ । ३ । ८)—इति द्वितीया । तथा यजमानमपि “आ नो मित्रावरुणा” इति मैत्रावरुणैवेति सर्वत्र
मन्त्रेषु मित्रावरुणसम्बन्धाद्विग्रहे साधनभूतोऽपि मन्त्र इतरमन्त्रसादृश्यलाभाय मैत्रावरुण एव कर्त्तव्य इत्यर्थः ॥ १२ ॥

द्वितीयतृतीययोरुक्त्यविग्रहे साधनभूतोऽपि मन्त्र इतरमन्त्रसादृश्ययोरपि तत्तदेवताप्रतिपादको मन्त्रौदर्शयति—
इन्द्राय त्वा देवाव्यमित्यादिना । ऐन्द्रीषु हीति । “आ याहि सुखमादय ऐन्द्रः”—(हो. सू. शां.) ‘ऐन्द्री’ इत्यत्रापि

(ती) इन्द्राग्निभ्यां त्वा । देवाव्यं यज्ञस्यायुषे गृह्णामीत्येवाच्छावाकायै-
न्द्राग्नीषु हि तस्मै स्तुवतऽऐन्द्राग्नीरनुशुभ्रं सत्यैन्द्राग्न्या यजतीन्द्राय त्वेत्येव
माध्यन्दिने सुवनऽऐन्द्रं हि माध्यन्दिनं सुवनम् ॥ १४ ॥

(न्त) तदु ह चरकाध्वर्यवो विगृह्णन्ति । (न्त्यु) उपयामगृहीतोऽसि देवे-
भ्यस्त्वा देवाव्यमुक्थेभ्यऽउक्थाव्यं मित्रावरुणाभ्यां जुष्टं गृह्णाम्येष ते
योनिर्मित्रावरुणाभ्यां त्वेति सादयति पुनर्हविरसीति स्थालीमभिमृशति १५

(त्यु) उपयामगृहीतोऽसि । देवेभ्यस्त्वा देवाव्यमुक्थेभ्यऽउक्थाव्यमि-
न्द्राय जुष्टं गृह्णाम्येष ते योनिर्इन्द्राय त्वेति सादयति पुनर्हविरसीति
स्थालीमभिमृशति ॥ १६ ॥

“ इन्द्राग्निभ्यां त्वा देवाव्यं यज्ञस्यायुषे गृह्णामि ”—(वा. सं. ७ । २३) इत्येवा-
च्छावाकाय । ऐन्द्राग्नीषु हि तस्मै स्तुवते । ऐन्द्राग्नीरनुशंसति । ऐन्द्राग्न्या यजाति । इन्द्राय त्वा
इत्येव माध्यन्दिने सवने । ऐन्द्रं हि माध्यन्दिनं सवनम् ॥ १४ ॥

तदु ह चरकाध्वर्यवो विगृह्णन्ति—“ उपयामगृहीतोऽसि देवेभ्यस्त्वा देवाव्ययम् । उक्थेभ्य
उक्थाव्यम् । मित्रावरुणाभ्यां जुष्टं गृह्णाम्येष ते योनिर्मित्रावरुणाभ्यां त्वा ”—इति
सादयति । “ पुनर्हविरसि ”—इति स्थालीमभिमृशति ॥ १५ ॥

“ उपयामगृहीतोऽसि, देवेभ्यस्त्वा देवाव्यम् । उक्थेभ्य उक्थाव्यम् । इन्द्राय जुष्टं
गृह्णाम्येष ते योनिर्इन्द्राय त्वा ”—इति सादयति । “ पुनर्हविरसि ”—इति स्थाली-
मभिमृशति ॥ १६ ॥

“ आ याहि ”—इत्यादय एव । ऐन्द्रा इति । “ इन्द्र ऋतुविदं सुतम् ” (ऋ. सं. ३ । ३ । १)—इत्यनया ॥ १३ ॥

ऐन्द्राग्नीषु हि इत्यादि, “ इन्द्राग्नी आगतं सुतम् ” (वा. सं. ७ । ३ । १)—इत्यादय ऐन्द्राग्न्य ऋचः ।
ऐन्द्राग्नी इति । ता एव ऐन्द्राग्न्येति । ‘ इन्द्राग्नी आगतम् ’ इत्यनयेवेत्यर्थः प्रसङ्गान्माध्यन्दिनसवनेऽपि
उक्थ्यविग्रहाणां मन्त्रं तत्रोपपत्तिं चाह—इन्द्राय त्वेत्यादि । ऐन्द्रं हि इति । ‘ माध्यन्दिनं ’ ‘ सवनं ’ केवलम्
‘ ऐन्द्रम् ’ इन्द्रदेवस्यैव खलु । तथा च दाशतय्यां कश्चिन्मन्त्र आम्नायते—“ प्रातःसुतमपित्रोर्हयश्च माध्यन्दिनं
सवनं केवलं ते ” (ऋ. सं. ३ । ७ । ६) इति । अत उक्थ्यपर्यायत्रयेऽपि “ इन्द्राय ” इत्येव विगृह्णीयादित्यर्थः ॥ १४ ॥

उक्ते उक्थ्यपर्यायाणां त्रये शाखान्तरमतं निरसितमुपन्यस्यति—तदु हेत्यादिना तूष्णीं तृतीयं निद-
धाति इत्यन्तेन । ‘ तत् ’ तस्मिन् उक्थ्यविग्रहे ‘ चरकाध्वर्यवः ’ चरकशाखाध्यायिनोऽध्वर्यवः वक्ष्यमाणेन

१-इन्द्रावरुणाभ्यां त्वेत्यादि, इन्द्रावुहस्पतिभ्यां त्वेत्यादि, इन्द्राविष्णुभ्यां त्वेत्यादि च मन्त्रत्रयमधिकं संहितायाम् ।
२-‘ उपयामगृहीतोऽसि देवेभ्यस्त्वा ’ इत्यादिः, ‘ पुनर्हविरसि ’ इत्यादिश्च मन्त्रसङ्घः संहितायां न पठ्यते, पठ्यते च
‘ इन्द्रावरुणाभ्यां त्वा ’ इत्यादि पूर्वोक्तं मन्त्रत्रितयम् । ३-तूष्णीं सादनम् । का. श्रौ. सू. ९ । ३ । १२ ।

(त्रु) उपयामगृहीतोऽसि । देवेभ्यस्त्वा देवाव्यमुक्थेभ्यऽउक्थाव्यमिन्द्राग्निभ्यां जुष्टं गृह्णाम्येष ते योनिरिन्द्राग्निभ्यां त्वेति सादयति नात्र पुनर्हविरसीति स्थालीमभिमृशतीन्द्राय त्वेन्द्राय त्वेत्येव माध्यन्दिने सवन-
ऽऐन्द्रं हि माध्यन्दिनं सवनं द्विहं पुनर्हविरसीति स्थालीमभिमृशति तूष्णीं तृतीयं निदधाति ॥ १७ ॥

तं वै नोपयामेन गृहीयात् । (ब्र) न योनौ सादयेदुग्रे ह्येवैष उपयामेन गृहीतो भवत्यग्रे योनौ सन्नोऽजामितायै जामि ह कुर्याद्यदेनमत्राप्युपयामेन गृहीयाद्योनौ सादयेदुथ यत्पुनर्हविरसीति स्थालीमभिमृशति पुनर्हस्यै ग्रहं ग्रहीष्यन्भवति न तदाद्रियेत तूष्णीमेव निदध्यात् ॥ १८ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥४-२-२॥ [२.३.] ॥

“ उपयामगृहीतोऽसि, देवेभ्यस्त्वा देवाव्यम् । उक्थेभ्यऽउक्थाव्यम् । इन्द्राग्निभ्यां जुष्टं गृह्णाम्येष ते योनिरिन्द्राग्निभ्यां त्वा ”-इति सादयति । नात्र पुनर्हविरसि इति स्थालीमभिमृशति । “ इन्द्राय त्वेन्द्राय त्वेत्येव माध्यन्दिने सवने । ऐन्द्रं हि माध्यन्दिनं सवनम् । ” द्विहं पुनर्हविरसीति स्थालीमभिमृशति । तूष्णीं तृतीयं निदधाति ॥ १७ ॥

तं वै नोपयामेन गृहीयात् । न योनौ सादयेत् । अग्रे ह्येवैष उपयामेन गृहीतो भवति, अग्रे योनौ सन्नः । अजामितायै । जामि ह कुर्याद्-यदेनमत्राप्युपयामेन गृहीयात् । योनौ सादयेत् । अथ यत्पुनर्हविरसीति स्थालीमभिमृशति पुनर्हस्यै ग्रहं ग्रहीष्यन्भवति । न तदाद्रियेत । तूष्णीमेव निदध्यात् ॥ १८ ॥

प्रकारेण ‘ विगृह्णन्ति ’ विभज्य गृह्णन्ति । मैत्रावरुणब्राह्मणाच्छंस्यच्छावाकसम्वन्धिनामुक्थ्यविग्रहाणाम् “ उपयामगृहीतोऽसि ”-इत्यादिना क्रमेण विग्रहणादि प्रार्थ्यते । तृतीये पर्याये “ पुनर्हविरसि ” इति ‘ स्थाली ’ नामिमृशेत् । माध्यन्दिनसवनस्यैन्द्रदेवत्वत्वात् । तत्र ‘ इन्द्राय ’ इत्येव विगृहीयात् । यतोऽन्वयः प्रातःसवने प्रथमद्वितीययोः द्विःस्थालीमभिमृशति । तृतीयपर्याये तूष्णीं स्थालीमभिमृशत्यैव ग्रहं निदधाति, अतोऽत्रापि माध्यन्दिने सवने तथैव कुर्यादित्यर्थः ॥ १५-१७ ॥

उपन्यस्ते शाखान्तरमतं निरस्यसि-तं वै नेत्यादि । ‘ तम् ’ एतमुक्थ्यविग्रहम् ‘ उपयामेन ’ “ उपयामगृहीतोऽसि ”-इत्येतदुच्चार्य-‘ न ’ ‘ गृहीयात् ’ । “ एष ते योनिः ” इत्यनेन खरे सादनं योनौ सादनं तदपि ‘ न ’ कुर्यात् । ‘ हि ’ यस्मात् ‘ अग्रे ’ पूव प्रहप्रहणसमय एव ‘ एष ’ ग्रहः उपयामशब्दोच्चारणेन ‘ गृहीतः ’ । “ एष ते योनिः ” इत्यादिना च खरे सादितः, अतोऽत्र न तदुच्चारणं कुर्यात्, एवञ्चैतत् तथा-‘ करणम् ’ अजामितायै ’ अनालस्याय भवति । आलस्यप्रसक्तिं दर्शयति-यदेनमित्यदि । “ उपयामगृहीतोऽसि ”-“ एष ते योनिः ” इत्यनयोर्ग्रहणसमये प्रयुक्तत्वात्, अत्रापि पुनस्तथोरुच्चारणं विशेषाभावादालस्याय

अयु॑ ह वाऽअस्यै॑ष प्राणः । (णो) योऽयं पुरस्तात्स वै वैश्वान॑र
ए॒वाथ॑ योऽयं पश्चात्स ध्रु॒वस्तौ॑ ह स्मै॒तौ द्वावे॒वाग्रे॑ गृह्णन्ति ध्रु॒ववैश्वा॑-
नरा॒विति॑ तयो॒रयमु॑प्येतुर्ह्यन्यतऽए॒व गृह्य॑ते ध्रु॒वऽए॒व स॒द्यदि॑ तं च॒रके॑भ्यो
वा यतो॑ वाऽनुब्रू॒वीत॑ यज॒मानस्य॑ तं च॒मसे॑ऽवनयेत्तु॒मेव॑ होतृच॒मसे ॥ १ ॥

ध्रुवग्रहः ।

अयं ह वाऽअस्यै॑ष प्राणः—योऽयं पुरस्ताद् । स वै वैश्वान॑र ए॒व । अथ॑ योऽयं पश्चात्स ध्रु॒वः । तौ
ह स्मै॒तौ द्वावे॒वाग्रे॑ ग्रही गृह्णन्ति—ध्रु॒ववैश्वा॑नरा॒विति॑ । तयो॒रयमु॑प्येतर्ह्यन्यतर ए॒व गृह्य॑ते—ध्रु॒व
ए॒व । स॒ यदि॑ तं च॒रके॑भ्यो वा यतो॑ वाऽनुब्रू॒वीत॑—यज॒मानस्य॑ तं च॒मसे॑ऽवनयेत्, अथ॑ तमे॒व
होतृच॒मसे ॥ १ ॥

कल्पत इत्यर्थः । चरकाध्वर्यूणां मते 'पुनर्हविरसि' (मैत्रा. सं.) इत्ययं मन्त्र उक्थ्यस्थाल्यभिमर्शने विनियुज्यत
इत्युक्तम् । तन्मन्त्रेण स्थाल्या अभिमर्शने तेषामुपपत्तिमाह—अथ॑ यत्पुनरित्यादि । 'अस्यै' 'स्थाल्यै' स्थाल्याः
सकाशाद् 'ग्रहं' 'ग्रहीष्यन्' 'भवति' यतः, अतः 'पुनर्हविरसि' इति 'स्थालीम्' अभिमृशेत् ।
'अस्यै' इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी (पा० सू० २।३।१२। वा १०) तदेतन्निराकरोति—न तदाद्रियेतेति ।
'तूर्णी' स्थाली मन्त्रेणानभिमृश्यैव ग्रहं 'निदध्यात्' 'पुनर्हविरसि' इति स्थालीमभिमृशतामयमाशयः—एकस्मिन्
पर्याये गृहीतस्यैव हविष्णुम्, स्थालीगतस्तु सोमरसो न हविष्णुयोग्यः किन्तु प्रतिपत्यर्हः, अवशिष्टत्वात् इति
शङ्का स्यात्, न तदर्थं प्रयतितव्यम् । ग्रहणकाले ग्रहस्य सम्पूर्णगृहीतत्वात् सर्वस्यापि हविष्णुसिद्धौ
पश्चाद्विभज्य ग्रहेऽप्यहविष्णुशङ्का न सम्भाव्यत इति । तत् समन्त्रकमभिमर्शनं नाद्रियेतेति ब्राह्मणस्याभिप्रायः ।
अत एव कात्यायनेन स्थाल्यभिमर्शनं न सूत्रितम् ॥ १८ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
चतुर्थकाण्डे द्वितीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ४-२-३ ॥

उपांश्वादीनां ग्रहाणां प्राणाद्यवयवात्मकत्वात्, आप्रयणोक्तयोः स्थूलसूक्ष्मशरीरद्वयात्मकत्वात्, तद्विधानेन
कृत्स्नमपि यज्ञशरीरं निष्पादितम्, आयुर्विशेषविशिष्टमेव हि शरीरं कार्यजनकत्वेन सार्थकं भवति; अतस्त-
त्सार्थकत्वाय आयुषः सम्पादनीयत्वात्, तत्सम्पादनायेदानीमस्मिन् ब्राह्मणे तदात्मकत्वेन ध्रुवग्रहं विधातुं प्रस्तोति—
अयं॑ ह वा इति । 'अस्य' यज्ञस्य 'एषः' वक्ष्यमाणो ग्रहः—'अयं' सर्वेषां प्रत्यक्षः प्राणः खलु । अत्र प्राणशब्देन
आयुर्विवक्ष्यते । आयुषः प्राणशरीरसम्बन्धात्मकत्वात् एतच्चोत्तरत्र—'सोऽस्यैष आयुरेव' (द्वितीयस्यां कण्डिकायां) इति
स्वयमेव विवरणादवगम्यते । 'ह वा'—इत्यनेन शाखान्तरप्रसिद्धिर्योत्यते । अत एव तैत्तिरीयकम्—'आयुर्वा एतद्यज्ञस्य
यद्ध्रुवः'—(तै. सं. ६।१।२) इति । प्राणस्य मूलाधारे निष्पत्तिः । निष्पन्नस्य च तस्य मुख-
नासाविवरेणाभिव्यक्तिः, ततश्चैकस्यापि निष्पत्त्यभिव्यक्तिस्थानभेदमङ्गीकृत्य तदनुसारेण ग्रहद्वैविध्यमाह—योऽयं
पुरस्ता॑दिति । 'योऽयं' मुखनासाविवरेणाभिव्यज्यमानः 'प्राणः' 'स' 'एव' 'वैश्वानरः' तदा-
त्मको वैश्वानरग्रहः । 'योऽयं' प्राणः 'पश्चात्' मूलाधारे निष्पद्यते, 'स' ए॒व ध्रु॒वग्रहः । 'तौ' 'एतौ'

यद्वाऽअस्यावाचीनं नाभेः । (स्तु) तदस्यैष आत्मनः सोऽस्यैष आयु-
रेव तस्मादनया गृह्णात्यस्यै हि स्थाली भवति स्थाल्या ह्येनं गृह्णात्यजरा
हीयममृताऽजुरथं ह्यमृतमायुस्तस्मादनया गृह्णाति ॥ २ ॥

तं वै पूर्णं गृह्णाति । सर्वं वै तद्यत्पूर्णं ॥ सर्वं तद्यदायुस्तस्मात्पूर्णं
गृह्णाति ॥ ३ ॥

यद्वाऽअस्यावाचीनं नाभेः—तद् अस्यैष आत्मनः—सोऽस्यैष आयुरेव । तस्मादनया गृह्णाति ।
अस्यै हि स्थाली भवति । स्थाल्या ह्येनं गृह्णाति । अजरा हीयममृता । अजरं ह्यमृतमायुः ।
तस्मादनया गृह्णाति ॥ २ ॥

तं वै पूर्णं गृह्णाति । सर्वं वै तद्यत्पूर्णम् । सर्वं तद् यदायुः । तस्मात्पूर्णं गृह्णाति ॥ ३ ॥

उक्तप्रकारेण द्विसङ्ख्याकौ ध्रुववैश्वानराख्यौ 'ग्रहौ' पूर्वं गृह्णाति, इति केषाञ्चिच्छाखिनाम्मतमनुवदति—तौ
ह स्मैताविति । यद्यपि प्राणस्य भेदनवन्धनो भेदोऽस्ति, तथापि न स्वरूपनिवन्धन इति, तस्यैकत्वात्तदा-
त्मकः 'तयोरन्यतरः' 'एव' ग्रहो ग्रहीतव्य इति । स्वमतमाह—तयोरयमिति । 'तयोः' अपि 'अय-
मन्यतरः' 'एव' एतस्मिन् काले 'गृह्यते' । अयमिति सामान्येन निर्दिष्टार्थः प्रदर्श्यते—ध्रुव एवेति ।
मुखनासाविवरेण व्यज्यमानः प्राणो मूलाधारादुत्पन्न 'एव' इति तदात्मकध्रुवग्रहणेन वैश्वानरग्रहणमपि सम्पा-
दितं भवतीति 'ध्रुव' 'एव' इत्युक्तम् । तदेषेदमेतच्छाखाध्यायिनां—द्वावेवाग्रे ग्रहौ गृह्णातीति सूचितम् । तदुभय-
ग्रहप्रतिपादकचरकादिशाखाध्यायिनां पुनरुभयोरपि ग्रहणात् कथं तत्प्रतिपत्तिरिति, तत्राह—स यदि तमिति ।
चरका नाम केचन शाखिनः । तेभ्यः 'यतो वा' अन्येभ्यो वा शाखिभ्य इदं प्रतिपादकं ब्राह्मणं यद्यधीयीत
तदा 'तम्' वैश्वानरग्रहं होमकाले 'यजमानस्य' 'चमसेऽवनयेत्' । एवं ध्रुवग्रहं तु होतृचमस एव
'अवनयेत्' तयोरप्यन्यतर एव गृह्यते, "ध्रुव एव" इति स्वेनोपादानात् "एतम्" इति ध्रुवस्य प्रत्यक्ष-
निर्देशः, तदभावात् 'तम्' इति वैश्वानरस्य परोक्षनिर्देशः ॥ १ ॥

ग्रहस्य स्थाल्या ग्रहणमुपपादयितुमायुरात्मकत्वमाह—यद्वा अस्येति । 'अस्य' यज्ञस्य 'नाभेः' अधस्तनं
यच्छरीरं, यस्यात्मनस्तच्छरीरमेतस्य 'एषः' ध्रुवग्रहः, 'तत्' तस्य प्राणात्मकत्वात्, अत एव 'अस्य'
यज्ञस्य 'सः' अयं ग्रह आयुरात्मकः । प्राणशरीरसम्बन्धात्मकत्वादायुष इति (अत्रैव १ कण्डिकाभाष्ये) प्रागु-
क्तम् । यतः एवमुक्तप्रकारेण ग्रहस्यायुष्टं 'तस्मात्' 'एनं' ग्रहम् 'अनया' पृथिव्या गृहीयात्
इति । ननु चायं स्थाल्या गृह्यते तत् कथमुच्यते पृथिव्या गृहीयादित्यत आह—अस्यै हि स्थालीति ।
कार्यकारणयोर्भेदात् स्थाल्या ग्रहणेन पृथिव्यैव ग्रहणमस्तु, तथाऽपि ग्रहस्य पृथिव्या ग्रहणे कथमायुष्टं हेतुरि-
त्यत आह—अजरा हीति । जरा शैथिल्यम्, मरणं स्वरूपनाशः, आयुषश्च न तदुभयम्—यस्य यावद्
'आयुः' तावदिति तस्मिन् तदुभयाभावात् ॥ २ ॥

असाकल्येनापि ग्रहणे ग्रहणविधिश्चरितार्थः स्यादित्याशयेनाह—तं वै पूर्णमिति । 'तम्' 'वै' पूर्णस्य
सर्वत्वमुपयवकाशाभावात् । आयुषस्तु यस्य यावद् 'आयुः' तस्य तावदविकलमेवेति ॥ ३ ॥

वैश्वानराय गृह्णाति । संवत्सरो वै वैश्वानरः संवत्सरऽआयुस्तुस्माद्वै-
श्वानराय गृह्णाति ॥ ४ ॥

सु प्रातःसवने गृहीतुः । (५) एतस्मात्कालादुपशेते तदेनं सुर्वाणि
सवनान्युतिनयति ॥ ५ ॥

तं नु स्तूयमानेऽवनयेत् । (६) नु ह संवत्सरं यजमानोऽतिजीवेद्युस्तू-
यमानेऽवनयेत् ॥ ६ ॥

(नु७) तु७ शस्यमानेऽवनयति । तदेनं द्वादश७ स्तोत्रमतिनयति
तथा परम्परमायुः समश्नुते तथो ह यजमानो ज्योग्जीवति तस्माद्ब्राह्म-
णोऽग्निष्टोमस्तस्यादेतस्य होमान्न सर्पेन्न प्रस्नावयेत् तथा सुर्वमायुः सम-
श्नुतऽआयुर्वाऽअस्यैष तथा सुर्वमायुरेति ॥ ७ ॥

वैश्वानराय गृह्णाति । संवत्सरो वै वैश्वानरः । संवत्सर आयुः । तस्माद्वैश्वानराय
गृह्णाति ॥ ४ ॥

स प्रातःसवने गृहीत एतस्मात्कालादुपशेते । तदेनं सर्वाणि सवनान्युतिनयति ॥ ५ ॥

तं न स्तूयमानेऽवनयेत् । न ह संवत्सरं यजमानोऽतिजीवेत्-यस्तूयमानेऽवनयेत् ॥ ६ ॥

तं शस्यमानेऽवनयति । तदेनं द्वादशं स्तोत्रमतिनयति-तथा परम्परमायुः समश्नुते-तथो ह
यजमानो ज्योग्जीवति-तस्माद्ब्राह्मणोऽग्निष्टोमस्तस्यात् । एतस्य होमान्न सर्पेत्, न प्रस्नावयेत्, तथा
सर्वमायुः समश्नुते । आयुर्वाऽअस्यैषः । तथा सुर्वमायुरेति ॥ ७ ॥

प्रकृतग्रहस्य देवतासम्बन्धं दर्शयति-वैश्वानरायेति । 'वैश्वानरो' नाम समस्तजनहितोऽग्निरुच्यते । तस्य
च संवत्सरत्वं संवत्सरपर्यन्तमुखायां निष्पादितत्वात् । संवत्सर आयुरिति । प्राणशरीरसम्बन्धकालः
“आयुर्जीवितकालो वा” इत्यभिधानात्, (अम. २ । ८ । १२०) स एव च कालः उपाधिविशेषवशादहोरात्र
पक्षमासवर्षयनसंवत्सरादिभिः शब्दैर्व्यपदिश्यते इति संवत्सरोऽप्यायुरित्यर्थः ॥ ४ ॥

उपांश्वाद्या ग्रहाः प्रातःसवन एव गृह्यन्ते तत्रैव च हूयन्ते, अयन्तु ग्रहो न तथेत्याह-स प्रातःसवन
इति । 'एतस्मात् कालात्' इत्येतच्छब्देन तृतीयसवने अग्निमास्तशस्त्रकालोऽवधित्वेन निर्दिश्यते । तदेनमिति ।
तथावस्थानेन तस्य 'सर्वाणि' 'सवनानि' अग्निनीतत्वादायुरात्मकत्वमुपपादितं भवतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

अग्निष्टोमस्तोत्रावसरे स्वल्पस्यापि सोमशेषस्यानवस्थापनात्तदाऽस्यावनयनप्रसक्तौ सोपपत्तिकं निषेधति-
तन्न स्तूयमान इति ॥ ६ ॥

कदा तर्हेनमवनयेदिति तत्राह-तं शस्यमान इति । तदेनामिति । अग्निमास्तशंसनकाले द्वादशानामग्नि-
स्तोत्राणां समापितत्वेन द्वादशमासात्मकस्य संवत्सरस्य साकल्येन तदात्मकयोत्तरोत्तरस्यायुषः प्राप्त्या 'यजमानः'
चिरजीवेदित्यर्थः । यतोऽग्निष्टोमस्तोत्रे समापिते द्वादशमासात्मकः संवत्सरः साकल्येन प्रथत इति तदैव

यद्वाऽअस्यावाचीनं नाभेः । (स्तु) तुदस्यैषुऽआत्मनः स यत्पुरैतस्य होमात्सर्पेद्वा प्र वा स्त्रावयेत ध्रुव १५ हावमेहेद्देध्रुवमवमेहानीति तस्माद्वाऽअग्निष्टोमसुद्भवति तद्वैतद्यजमान एव यजमानस्य ह्येष तदात्मनः ॥ ८ ॥

स वाऽअग्निष्टोमसुद्भवति । यशो वै सोमस्तस्माद्यश्च सोमे लभते यश्च नोभावेवागच्छतो यशऽएवैतद्द्रष्टुमागच्छन्ति तद्वाऽएतद्यशो ब्राह्मणाः संप्रस्प्यात्मन्दधते यद्भक्षयन्ति स ह यश एव भवति य एवं विद्वान्भक्षयति ॥ ९ ॥

यद्वाऽअस्यावाचीनं नाभेः—तदस्यैष आत्मनः । स यत्पुरैतस्य होमात्सर्पेद्वा, प्र वा स्त्रावयेत—ध्रुवं हावमेहेत्—नेद्द्रुवमवमेहानीति । तस्माद्वाऽअग्निष्टोमसुद्भवति । तद्वै तद् यजमान एव, यजमानस्य ह्येषः तदात्मनः ॥ ८ ॥

स वाऽअग्निष्टोमसुद्भवति । यशो वै सोमः । तस्माद् यश्च सोमे लभते, यश्च न—उभावेवागच्छतः । यश एवैतद्द्रष्टुमागच्छन्ति । तद्वाऽएतद्यशो ब्राह्मणाः सम्प्रस्प्यात्मन्दधते—यद्भक्षयन्ति । स ह यश एव भवति । य एवं विद्वान्भक्षयति ॥ ९ ॥

ध्रुवग्रहो हूयते । अतस्तद्गोमर्षयन्तं तत्रैव तिष्ठेत् । न त्वन्यत्र गच्छेदित्याह—तस्माद्ब्राह्मण इति । अत्र ब्राह्मणशब्देन दीक्षितास्त्रैवाणिका अप्युच्यन्ते । तदाहापस्तम्बः—“ ब्राह्मणो वा एष जायते यो दीक्षते ततोऽस्माद्राज्यवैश्यावपि ब्राह्मणाः ” इत्येवावेदयति, न केवलमायुषोऽनन्तरायान्यत्र गमनं न कार्यम् अपि तु मूत्रमपि नो कार्यमित्याह—न प्रस्त्रावयेतेति ॥ ७ ॥

ननु ध्रुवग्रह आयुरात्मकोऽस्तु, मूत्रावसेचने तु तस्य को वाध इत्यत आह—यद्वा अस्येति । ध्रुवग्रहो यज्ञस्य नाभेरधस्तनं शरीरमित्युक्तम् । अत एव तस्य होमात्पूर्वमन्यत्र गमने मूत्रावसेचने वा ध्रुवमेवावसिञ्चेत् । नेद्द्रुवमवमेहानीति । नाहं ध्रुवमवसिञ्चानीति अन्यत्र न गच्छेन्नापि मूत्रमवसिञ्चेत्, किन्तु तावत्पर्यन्तं तत्रैव तिष्ठेदित्यर्थः । ननु यजमानेन मूत्रस्य सेचने यज्ञकर्मसम्बन्धो ध्रुवग्रहः सिध्यत इत्येतदनुपपन्नमित्यत आह—तद्वै तदित्यादि । ‘ तत् ’ एतत् कर्म ‘ यजमान एव ’ अतः ‘ तदात्मनः ’ ‘ यजमानस्य ’ सम्बन्धी भवत्येष ध्रुवग्रह इत्युक्तमुपपद्यत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

अग्निष्टोमस्तोत्रपर्यन्तं सदनञ्चावश्यकर्त्तव्यत्वाय प्रशंसति—स वा अग्निष्टोम इत्यादि । यशो वै सोम इति । सोमस्य यशोरूपत्वं तैत्तिरीयके श्रूयते—“ सोमो वै यशः, य एवं विद्वान् सोममागच्छति यश एवेनमृच्छति, तस्मादाहुः, यश्चैवं वेद यश्च न, तावुभौ सोममागच्छतः ” (तै. शा.) इति । सोमे लभत इति । सोमयागे दक्षिणां ‘ लभते ’ इत्यर्थः । यश एवैतदिति । दक्षिणावांस्तद्व्यतिरिक्तश्च यशोरूपं सोमं द्रष्टुमागच्छति । अदक्षिणावानपि आगच्छतीत्यनेन सोमस्य यशसत्वं समर्थितं भवति । ‘ आगच्छन्ति ’ इति—“ बहुलं छन्दसि ” (पा. सू. २।४।७६) इति बहुवचनम् । संप्रस्प्येति । सदोमध्यं गत्वा । “ अभिपुत्याहवनीये हुत्वा प्रत्यञ्चः परेत्य सदसि भक्षयन्ति ” (तै. सं. ६।१।२ । ११) इति श्रुतेः ॥ ९ ॥

ते वाऽएते । सर्पन्त एवाग्निष्टोमसद्ये तद्यशः संनिधाय सर्पन्ति ते पुराञ्चो-
ऽयशसो भवन्ति तदेषु परिगृह्यैव पुनरात्मन्यशो धत्ते तेषां ह्येषुऽएव
यशस्वितामो भूत्वा प्रैति य एवं विद्वानग्निष्टोमसद्भवति ॥ १० ॥

देवाश्च वाऽअसुराश्च । (श्चो) उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरऽएतस्मिन्यज्ञे
प्रजापतौ पितरि संवत्सुरेऽस्माकमयं भविष्यत्यस्माकमयं भविष्यतीति ११

ततो देवाः । (५) अर्चन्तः श्राम्यन्तश्चेरुस्तुऽएतदग्निष्टोमसद्यं ददशुस्तु
ऽएतेनाग्निष्टोमसद्येन सुर्वं यज्ञं सुमवृञ्जन्तान्तरायन्नसुरान्यज्ञानुथो
ऽएवैषु एतेनाग्निष्टोमसद्येन सुर्वं यज्ञं संवृङ्क्तेऽन्तरेति सपत्नान्यज्ञानु-
स्माद्वाऽअग्निष्टोमसद्भवति ॥ १२ ॥

ते वाऽएते सर्पन्त एवाग्निष्टोमसद्ये तद्यशः संनिधाय सर्पन्ति । ते पुराञ्चोऽयशसो भवन्ति ।
तदेषु परिगृह्यैव पुनरात्मन्यशो धत्ते । तेषां ह्येष एव यशस्वितामो भूत्वा प्रैति । य एवं विद्वान-
ग्निष्टोमसद्भवति ॥ १० ॥

देवाश्च वा असुराश्च, उभये प्राजापत्याः पस्पृधिर-एतस्मिन्यज्ञे प्रजापतौ पितरि संवत्सुरे
अस्माकमयं भविष्यति, अस्माकमयं भविष्यतीति ॥ ११ ॥

ततो देवा अर्चन्तः श्राम्यन्तश्चेरुः । तऽएतदग्निष्टोमसद्यं ददशुः । तऽएतेनाग्निष्टोमसद्येन सर्वं
यज्ञं समवृञ्जन्त । अन्तरायन्नसुरान्यज्ञात् । तथोऽएवैष एतेनाग्निष्टोमसद्येन सर्वं यज्ञं संवृङ्क्ते । अन्तरेति
सपत्नान्यज्ञात् । तस्माद्वाऽअग्निष्टोमसद्भवति ॥ १२ ॥

ते वा इत्यादि । ' ते ' एते ब्राह्मणाः सवनसमालौ गच्छन्त 'एव' 'अग्निष्टोमसद्ये' अग्निष्टोमपर्यन्तं यत्सद्वन्
तदग्निष्टोमसद्यम् । भावे प्यत् प्रत्ययः (पा. सू. ३ । १ । १२४) । "संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्" (पा.
सू. ६ । ४ । १४६ । प. ९४) वृद्धभावाः । तस्मिन् तत्र स्वायत्तं सोमरूपं 'यशो' निधाय गच्छन्ति । अयशस इति ।
अतोऽमो लुगभावश्छान्दसः । ते तद्यागे गच्छन्तो यशोहीना भवन्ति, अतोऽग्निष्टोमसद्येन यजमानः पुनरपि
तद्यशः स्वाधीनीकुरुते । पश्चाद्यज्ञसमालौ तेषां मध्ये यशस्वितम एव भूत्वा प्रतिगच्छति । अतोऽग्निष्टोमसद्वन्
सोमरूपयशसः प्राप्तिहेतुत्वेन प्रशस्तमित्यर्थः ॥ १० ॥

पुनरप्याख्यायिकया तदेव स्तौति-देवाश्च वा असुराश्चेत्यादि । एतस्मिन्यज्ञ इति । ' यज्ञे ' इति
यज्ञरूपे संवत्सरात्मके ' पितरि ' विषये ' अयमस्माकमयमस्माकम् ' इत्येवेरूपेण ' पस्पृधिर ' स्पर्द्धां कृत-
वन्तः । यज्ञस्य संवत्सरात्मकत्वकथनं साकल्यसूचनार्थम् । संवत्सरावयवीभूतमासगतद्वादशत्वसङ्ख्याविशिष्टः
स्तोत्रैः शस्त्रैः कृतस्तस्य यज्ञस्य समाम्यत्वात् । पस्पृधिर इति । ' अपस्पृधेयाम् ' (पा. सू. ६ । १ । ३६)
इत्यस्य छन्दसि स्पृद्धैतेरुपलक्षणार्थत्वाल्लिट्यपि संप्रसारणम् ॥ ११ ॥

ततो देवा इत्यादि । ' ततः ' स्पृद्धानन्तरं ते देवाश्च ' अर्चन्तः ' पूजयन्तः ' श्राम्यन्तः ' तपस्यन्तश्च ' चेरुः'
ततः स्वकीयतपःप्रभावेण यज्ञप्राप्तौ ' अग्निष्टोमसद्यं ' साधनं ' ददशुः ' ततस्तेन समस्तं यज्ञं ' समवृञ्जन्त ' असुरेभ्यो-
ऽपच्छिद्य स्वायत्तं कृतवन्तः । अतः ' असुरान् ' ' यज्ञाद् ' ' अन्तरायन् ' अन्तरितान् यज्ञहीनान्कुर्वन् । तस्मा-
त्तथैव ' अग्निष्टोमसद्येन ' यजमानोऽपि सर्वं यज्ञं स्वायत्तं कुरुते, ' सपत्नान् ' च यज्ञहीनान् कुरुते इत्यर्थः ॥ १२ ॥

तुं गृहीत्वोत्तरे हविर्धाने सादयति । प्राणा वै ग्रहा नेत्रप्राणान्मोहयानीत्यु-
पकीर्णे वा ऽइतरान्यग्रहान्सादयत्यथैतं व्युह्य न तृणं चनान्तर्धाय ॥ १३ ॥

यद्वा ऽअस्योर्ध्वं नाभेः । (स्तु) तुदस्यैतु ऽआत्मनऽ उपरीव वै तद्यु-
दूर्ध्वं नाभेरुपरीवैतद्यदुपकीर्णं तस्मादुपकीर्णं सादयत्यथैतं व्युह्य न तृणं
चनान्तर्धाय ॥ १४ ॥

यद्वा ऽअस्यावाचीनं नाभेः । (स्तु) तुदस्यैष आत्मनोऽधु ऽइव वै तद्यु-
दवाचीनं नाभेरधु ऽइवैतद्यद्व्युह्य न तृणं चनान्तर्धाय तस्मादेतं व्युह्य
न तृणं चनान्तर्धाय सादयति ॥ १५ ॥

(त्ये) एष वै प्रजापतिः । (र्यु) य एष यज्ञस्तायते यस्मादिमाः प्रजाः
प्रजाता एतम्बेवाप्येतर्ह्यनु प्रजायन्ते स यानुपकीर्णं सादयति तस्मा-
द्यास्ताननु प्रजाः प्रजायन्ते ता अन्येनात्मनोऽस्यां प्रतितिष्ठन्ति या वै

तं गृहीत्वोत्तरे हविर्धाने सादयति । प्राणा वै ग्रहाः, नेत्रप्राणान्मोहयानीति । उपकीर्णं वाऽइतरान्
ग्रहान्सादयति । अथैतं व्युह्य न तृणं चनान्तर्धाय ॥ १३ ॥

यद्वा ऽअस्योर्ध्वं नाभेः—तदस्यैतऽआत्मनः । उपरीव वै तद् यदूर्ध्वं नाभेः । उपरीवैतद्यदुपकी-
र्णम् । तस्मादुपकीर्णं सादयति । अथैतं व्युह्य न तृणं चनान्तर्धाय ॥ १४ ॥

यद्वा ऽअस्यावाचीनं नाभेः—तदस्यैष आत्मनः । अध इव वै तद् यदवाचीनं नाभेः । अध इवैतद्
व्युह्य न तृणं चनान्तर्धाय सादयति ॥ १५ ॥

एष वै प्रजापतिः—य एष यज्ञस्तायते । यस्मादिमाः प्रजाः प्रजाता एतम्बेवाप्येतर्ह्यनु प्रजायन्ते ।
स यानुपकीर्णं सादयति—तस्माद् यास्ताननु प्रजाः प्रजायन्ते ता अन्येनात्मनोऽस्यां प्रति-

गृहीतस्य सोमरसस्य देशविशेषसादनं तत्रोपपत्तिश्चाह—तं गृहीत्वेत्यादि । प्राणा वै ग्रहा इति । ‘ग्रहाः’
‘प्राणाः’ इन्द्रियात्मकाः, इन्द्रियाणां प्राणत्वव्यवहारः “तस्माद्द्वौ द्वौ प्राणाः” (तै. सं. ६।४।९) इत्येवमादि-
श्रुतेः । प्राणात्मकैर्ग्रहैः सहापानात्मकध्रुवग्रहस्य सादनेऽपानवाय्वनुसारेण वर्त्तमानत्वात् प्राणा मृदा भवेयुः । अतो
नैव प्राणान् मोहयामीत्युत्तरहविर्धाने सादयेदित्यर्थः । ग्रहान्तरसादनवैलक्षण्येनैतत्सादनप्रदेशस्य विशेषमाह—
उपकीर्णं वा इत्यादि । ‘इतरान्’ उपांश्वादीन् ‘ग्रहान्’ ‘उपकीर्णं’ पांसुभिर्न्युत्तखरप्रदेशे सादयेत् । ‘एतम्’
ध्रुवं ग्रहन्तु ‘व्युह्य’ सादनस्थानगतं यत्किञ्चिदपसार्थं तत्र तृणमात्रमप्यव्यवहितं कृत्वा सादयेत् ॥ १३ ॥

उक्तस्य कारणमुपन्यस्यति—यद्वा अस्म्येत्यादि । ‘नाभेः’ ऊर्ध्वभागस्य पुरुषस्योपरिभागत्वात्तद्भागत्वा-
च्चक्षुरादिरूपाणां ग्रहाणामुच्छ्रिते खरे सादनं प्रयुज्यते । नाभ्यधोभागरूपस्य तु ध्रुवग्रहस्य तृणमप्यनन्तत्रोपाधो-
भागे पृथिव्यामेव सादनं युक्तमित्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥

लक्षादुपकीर्णवनुपकीर्णौ ग्रहसादनप्रदेशौ प्रशंसति—एष वै प्रजापतिरित्यादि । ‘यः’ ‘यज्ञस्तायते’ विस्तार्यते
‘एषः’ ‘प्रजापतिः’ इति प्रसिद्धम् “यज्ञो वै प्रजापतिः” (तै. ब्रा. १।३।१०)—इत्यादिश्रुतेः । अतो ‘यस्माद्’

शफैः प्रतितिष्ठन्ति ताऽअन्येनात्मनोऽस्यां प्रतितिष्ठन्त्युथ युदेतं व्युह्य न तृणं चनान्तर्धाय सादयति तस्माद्वाऽएतमनु प्रजाः प्रजायन्ते ता आत्मनैवास्यां प्रतितिष्ठन्ति मनुष्याश्च श्वापदाश्च ॥ १६ ॥

तद्वाऽएतत् । (६) अस्या एवान्यदुत्तरं करोति यदुपकिरति स यानुपकीर्णे सादयति तस्माद्यास्तानु प्रजाः प्रजायन्ते ता अन्येनैवात्मनोऽस्यां प्रतितिष्ठन्ति शफैः ॥ १७ ॥

(स्त) तद्वाऽएतत् । (दा) आहवनीये जुहति पुरोडाशं धानाः करम्भं दुध्यामिक्षामिति तद्यथा मुखऽआसिञ्जेदेवं तदुथैष ऽएकरूप ऽउपशेत-

तिष्ठन्ति । या वै शफैः प्रतितिष्ठन्ति-ता अन्येनात्मनोऽस्यां प्रतितिष्ठन्ति । अथ युदेतं व्युह्य न तृणं चनान्तर्धाय सादयति-तस्माद् याऽएतमनु प्रजाः प्रजायन्ते-ता आत्मनैवास्यां प्रतितिष्ठन्ति-मनुष्याश्च श्वापदाश्च ॥ १६ ॥

तद्वाऽएतदस्या एवान्यदुत्तरं करोति-यदुपकिरति स यानुपकीर्णे सादयति । तस्माद्यास्तानु प्रजाः प्रजायन्ते-ताः अन्येनैवात्मनोऽस्यां प्रतितिष्ठन्ति-शफैः ॥ १७ ॥

तद्वाऽएतदाहवनीये जुहति पुरोडाशम्, धानाः, करम्भम्, दधि, आमिक्षामिति । तद्-यथा मुख

यज्ञाद् ' इमाः ' ' प्रजाः ' पूर्वमपि ' प्रजाताः ' । ' एतर्हि ' ' अपि ' अस्मिन् कालेऽपि ' एतम् ' यज्ञ-मेवानुलक्ष्य ' प्रजायन्ते ' । यज्ञश्च ग्रहात्मकः ' तस्माद् ' उपकीर्णखरप्रदेशे ' यान् ' ग्रहान् सादयति ' प्रजाः ' ' तान् ' ग्रहान् अनुलक्ष्य ' प्रजायन्ते ' ' ताः ' ' आत्मनः ' ' अन्येन ' वस्तुना ' अस्यां ' पृथिव्यां प्रतिष्ठिता भवन्ति । ता एव प्रदर्श्यन्ते-या वै शफैरित्यादिना । गवाश्चादयः ' शफैः ' प्रतिष्ठिताः ' प्रजाः ' शफशब्देनात्र शफाग्राणि विवक्ष्यन्ते, तेषाञ्च छेदनेऽपि न व्यथत इत्यात्मनोऽन्यत्वम् । ' अथ ' यस्माद् ' ' एनं ' ध्रुवं ग्रहं ' व्युह्य ' ' तृणम् ' अप्यनन्तर्धीय पृथिवीतल एव सादयन्ति ' तस्माद् ' ' एतम् ' ध्रुवं ग्रहमनुलक्ष्य याः ' प्रजाः ' ' प्रजायन्ते ' ' ताः ' ' आत्मनैव ' आत्मसम्बन्धिनाऽङ्गेनैव ' अस्याम् ' भूमौ प्रतिष्ठिता भवन्ति, न त्वन्येन ताश्च प्रजाः ' मनुष्याः ' ' श्वापदाश्च ' व्याघ्रादयो वनचराः श्वापदाः । अतोऽत्रोपकीर्णानुपकीर्णयोर्ग्रहसादनप्रदेशयोर्ग्रहस्योभयविधप्रजासृष्टौ साधनत्वात् प्रशस्तत्वमित्यर्थः ॥ १६ ॥

उपकीर्णे ग्रहाणां सादनात्ततो जाताः प्रजाः कथमात्मनोऽन्येन प्रतितिष्ठन्तीत्यत आह-तद्वा इत्यादि । ' उपकिरति ' खराकारेण पांसून् विक्षिपन्ति यत्, ' तदस्याः ' पृथिव्याः । सकाशात् ' एवान्यदुत्तरम् ' ऊर्ध्वरूपं कक्षान्तरं ' करोति ' । ' तस्मात् ' तत्र सादितेभ्यो ग्रहेभ्यः ' प्रजाताः ' ' प्रजाः ' ' आत्मनः ' ' अन्येन ' प्रतिष्ठिता भवन्ति । शफैरिति, अन्येनेत्यस्य विशेषः । अन्येनेति यत्किञ्चिद्वस्तुपरतया सामान्य-निर्देशत्वादेकवचनम् ॥ १७ ॥

अपानवात्मात्मकत्वादस्य ग्रहस्य पृथिवीतल एव सादनात्ततो जाताः प्रजा आत्मनैव प्रतिष्ठिता इत्युक्तम् । तत्र पथयं ग्रहोऽपानात्मकः स्यात्तदेवं भवतु, न चासावपानात्मक इत्युक्तमनुपपन्नमित्यत आह-तद्वा एतदित्यादि ।

ऽआप इवैव तस्माद्यदनेन मुखेन नानारूपमुशनमश्नात्यथैतेन प्राणैर्नैकरूप-
मेव प्रस्त्रावयतेऽपु इवैवाथ यस्माद्ध्रुवो नाम ॥ १८ ॥

देवा ह वै यज्ञं तन्वानाः । (स्ते) तेऽसुररक्षसेभ्य ऽआसङ्गाद्विभयां-
चकुस्तान्दक्षिणतोऽसुररक्षसान्यासेजुस्तेषामेतान्दक्षिणान्ग्रहानुज्जघ्रुप्येत-
दक्षिणं हविर्धानमुज्जघ्रुथैतमेव न शेकुरुद्धन्तुं तदुत्तरमेव हविर्धानं दक्षि-
णं हविर्धानमदहत् हत्तयदेतं न शेकुरुद्धन्तुं तस्माद्ध्रुवो नाम ॥ १९ ॥

तं वै गोपायन्ति । शिरो वाऽएष एतस्यै गायत्र्यै यज्ञो वै गायत्री द्वादश
स्तोत्राणि द्वादश शस्त्राणि तच्चतुर्विंशतिश्चतुर्विंशत्यक्षरा वै गायत्री

ऽआसिञ्चेत्-एवं तत् । अथैष एकरूप उपशेते आप इवैव । तस्माद्-यदनेन मुखेन नानारूप-
मुशनमश्नाति-अथैतेन प्राणैर्नैकरूपमेव प्रस्त्रावयते-अप इवैव । अथ यस्माद् ध्रुवो नाम ॥ १८ ॥

देवा ह वै यज्ञं तन्वानास्तेऽसुररक्षसेभ्य आसङ्गाद्विभयांचक्रुः । तान् दक्षिणतोऽसुररक्षसान्या-
सेजुः । तेषामेतान्दक्षिणान्ग्रहानुज्जघ्रुः । अप्येतदक्षिणं हविर्धानमुज्जघ्रुः । अथैतमेव न शेकुरुद्धन्तुम् ।
तदुत्तरमेव हविर्धानं दक्षिणं हविर्धानमदहत् । तद्यदेतं न शेकुरुद्धन्तुम्-तस्मात् ध्रुवो नाम ॥ १९ ॥

तं वै गोपायन्ति । शिरो वाऽएष एतस्यै गायत्र्यै । यज्ञो वै गायत्री । द्वादश स्तोत्राणि, द्वादश

‘ तद् ’ ‘ एतत् ’ पुरोडाशधानादिकम् ‘ आहवनीये ’ जुहति ’ दक्षिणन्ति । ‘ तत् ’ तेन हेतुना यथा मुख-
मध्ये ‘ आसिञ्चेत् ’ प्रक्षिपेद् ‘ एवम् ’ आसेचनप्रकारः ‘ तत् ’ क्षेपणम् ‘ अथ ’ ‘ आप इव ’ ‘ एषः ’
ध्रुवग्रहोऽवतिष्ठते यतः ‘ तस्माद् ’ अनेन ‘ मुखेन ’ बहुविधम् ‘ अशनमश्नाति ’ । ‘ अथ ’ अनन्तरम्
‘ एतेन ’ अवाचीनेन ‘ प्राणेन ’ ‘ अप इव ’ ‘ एकरूपमेव ’ मूर्त्तं ‘ प्रस्त्रावयते ’ । तस्मादेकरूपस्य ध्रुव-
ग्रहस्यैकरूपमूर्त्तविसंसनकरणभूतापानवाय्वात्मकत्वादुक्तमुपपन्नमिति भावः ।

ग्रहस्य ध्रुवनामधेयप्राप्तिमाख्यायिकया दर्शयति-अथ यस्मादित्यादि । ‘ यस्मात् ’ कारणात् ध्रुवशब्दो
ग्रहस्य नामधेयम् तत् कारणं किमित्यर्थः । अथ शब्देनात्र प्रश्नः प्रस्तूयते ॥ १८ ॥

तान् दक्षिणत इत्यादि । ‘ दक्षिणतो ’ दक्षिणभागे । सप्तम्यर्थे तसिः । (पा.सू. ५।३।८) तत्र ‘ असुररक्षसानि ’
‘ तान् ’ देवान् ‘ आसेजुः ’ आसक्ता बभूवुः । बहुलवचनेन “ दशसज्जस्वजां शपि ” (पा. सू. ६।४।२६) इति ।
शवभावेऽपि नकारलोपे कृते एत्वाभ्यासलोपो (पा.सू. ६।४।२०) । ‘ तेषाम् ’ असुररक्षसानामर्थे ‘ एतान् ’
दक्षिणहविर्धानगतान् ‘ ग्रहान् ’ ‘ उज्जघ्रुः ’ प्रचिक्षिपुः । अत्र हिसार्थेन हन्तिना तदर्थः प्रक्षेपो लक्ष्यते । न
केवलं ग्रहमात्रं प्रक्षिप्तं ‘ दक्षिणम् ’ ‘ हविर्धानम् ’ ‘ अपि ’ प्रचिक्षिपुः । पश्चाद् ‘ एतं ’ ग्रहमयुद्धृत्य प्रक्षेपु-
मुद्युक्तास्तथा कर्तुं न शक्नुवन्तः । अत उत्तरम् ‘ हविर्धानम् ’ ‘ दक्षिणम् ’ ‘ हविर्धानम् ’ प्रति
‘ अदहत् ’ दहमभूत् । ‘ तस्माद् ’ अस्य ग्रहस्योद्धर्तुमशक्यत्वाद् ध्रुवनामधेयम् । “ ध्रु गतिस्थिर्ययोः ”-
(धा. पा. तु. प. १।१९) इत्यस्मात्स्थैर्यवचनात् पचाद्यवि “ संज्ञापूर्वको विधिरन्त्यः ” (पा. सू. ६।४।१४६।
प. ९४) इति गुणे निवृत्ते उवडादेशे (पा. सू. ६।४।७७) ‘ ध्रुवः ’ इति भवति ॥ १९ ॥

विधत्ते-तं वै गोपायन्तीति । ग्रहणमारभ्य होमपर्यन्तं रक्षेयुरित्यर्थः । ‘ गोपायन्ति ’ इति “ गुप्क्षप-”

तस्या ऽएष शिरः श्रीर्वै शिरः श्रीर्हि वै शिरस्तस्माद्योऽर्धस्य श्रेष्ठो
भवत्यसावमुष्यार्धस्य शिर इत्याहुः श्रेष्ठो ह व्यथेत यदेष व्यथेत यजमानो
वै श्रेष्ठो नेद्यजमानो व्यथताऽइति तस्माद्वै गोपायन्ति ॥ २० ॥

वत्सो वाऽएषुः । (५) एतस्यै गायत्र्यै यज्ञो वै गायत्री द्वादश स्तोत्राणि
द्वादश शस्त्राणि तच्चतुर्विंशतिश्चतुर्विंशत्यक्षरा वै गायत्री तस्या-
ऽएषु वत्सस्तं यद्वोपायन्ति गोपायन्ति वाऽइमान्वत्सान्दोहाय यदिदं पयो
दुह्येऽएवमियं गायत्री यजमानाय सर्वाङ्कामान्दोहाताऽइति तस्माद्वै
गोपायन्ति ॥ २१ ॥

शस्त्राणि—तच्चतुर्विंशतिः । चतुर्विंशत्यक्षरा वै गायत्री । तस्याऽएष शिरः । श्रीर्वै शिरः । श्रीर्हि वै
शिरः । तस्माद्योऽर्धस्य श्रेष्ठो भवति । असावमुष्यार्धस्य शिर इत्याहुः । श्रेष्ठो ह व्यथेत । यदेष
व्यथेत । यजमानो वै श्रेष्ठः । नेद् यजमानो व्यथताऽइति । तस्माद्वै गोपायन्ति ॥ २० ॥

वत्सो वाऽएष एतस्यै गायत्र्यै । यज्ञो वै गायत्री । द्वादश स्तोत्राणि, द्वादश शस्त्राणि—तच्च-
तुर्विंशतिः । चतुर्विंशत्यक्षरा वै गायत्री । तस्या एष वत्सः तं यद्वोपायन्ति—गोपायन्ति वा इमान्व-
त्सान्दोहाय—यदिदं पयो दुहे । एवमियं गायत्री यजमानाय सर्वाङ्कामान्दोहाताऽइति ।
तस्माद्वै गोपायन्ति ॥ २१ ॥

(पा. सू. ३।१।२८) इत्यादिनाऽऽयप्रत्ययः । रक्षणे प्रयोजनमाह—शिरो वा इत्यादि । श्रीर्वै शिर इत्यादि ।
'शिरः श्रीः' इति प्रसिद्धमिति लोकप्रसिद्धयमिधानम् । 'श्रीर्हि वै शिरः' इत्यभिनयेन स्थाने च प्रसिद्धिः प्रदृश्यते ।
'तस्मात्' शिरसः श्रीरूपत्वाद् 'यो' यस्य 'अर्धस्य' भागस्य 'श्रेष्ठः' श्रिया प्रशस्ततरो भवति । 'असा-
वमुष्यार्धस्य शिरः' इति वा ये लोका वदन्ति । लोके च श्रेष्ठस्य समृद्धिमन्ये न सहन्त इति ततो विभेति ।
अतोऽत्र श्रेष्ठत्वादेव ग्रहो 'व्यथेत' इति, (एतत्) एतेन लोके श्रेष्ठ एव व्यथेत । तथा च सत्यत्र यजमा-
नस्य श्रेष्ठत्वात्तस्यापि व्यथा स्यात् । अतो नैव यजमानो व्यथतामिति तदर्थं ध्रुवग्रहं गोपायेयुरित्यर्थः । "व्यथ भय-
संचलनयोः" (धा. पा. भ्वा. आ. ७।६९) "लिङ्गर्थे ङेत्" (पा. सू. ३।४।७ "लेटोड्डाटौ"
(पा० सू० ३।४।९४) इत्यङागमः । "एत ऐ" (पा० सू० ३।४।९३) इत्यकारादेशः ॥ २० ॥

प्रकारान्तरेण ग्रहस्य रक्षणं प्रशंसति—वत्सो वा एष इत्यादि । यदिदं पय इत्यादि । वत्सानां रक्षणेन
गौर्यथा 'इदम् पयः' 'दुहे' दुग्धे । "लोपस्त आत्मनेपदेषु"—(पा. सू. ७।१।४१) इति
तत्कारलोपः । "बहुलं छन्दसि"—(पा. सू. ७।१।८) इति रुडागमः । 'एवमियम्' यज्ञरूपा
'गायत्री' वत्सरूपस्य ध्रुवग्रहस्य रक्षणेन 'यजमानाय' 'सर्वान्' 'कामान्' 'दोहाता इति' तदर्थं
ध्रुवग्रहं चक्रे रक्षेयुः । ध्रुवग्रहरक्षणस्य सर्वकामप्राप्तिहेतुत्वात् प्रशस्तत्वम् ॥ २१ ॥

(न्त्यु) अथ यदध्वर्युश्च प्रतिप्रस्थाता च । निश्च कामतः प्र च पद्येते
यथा बद्धवत्सोपाचरेदेवमेतं ग्रहमुपाचरतस्तमवनयति गायत्रीमेवैतत्प्रस्त्रा-
वयति प्रत्तेयं गायत्री यजमानाय सुर्वान्कामान्दोहाताऽइति तस्माद्वा
ऽअवनयति ॥ २२ ॥

सोऽवनयति । ध्रुवं ध्रुवेण मनसा वाचा सोममवनयामीति गृह्णामीति
वाथा न इन्द्र इन्द्रिओऽसपत्नाः समनसस्कराडिति यथा न इन्द्र इमाः प्रजा
विशः श्रियै यशसेऽन्नाद्यायासपत्नाः समनसस्करवदित्येवैतदाह ॥ २३ ॥

अथ यदध्वर्युश्च प्रतिप्रस्थाता च निश्च कामतः प्र च पद्येते । यथा बद्धवत्सोपाचरेद्-एवमेतं
ग्रहमुपाचरतः । तमवनयति । गायत्रीमेवैतत्प्रस्त्रावयति । प्रत्तेयं गायत्री यजमानाय सर्वान्कामान्दो-
हाताऽइति । तस्माद्वाऽअवनयति ॥ २२ ॥

सोऽवनयति-“ ध्रुवं ध्रुवेण मनसा वाचा सोममवनयामि ”-(वा० सं० ७ । २५)
इति । गृह्णामीति वा । “अथा न इन्द्र इन्द्रिओऽसपत्नाः समनसस्करत्”-(वा० सं० ७।२५)
इति । यथा न इन्द्र इमाः प्रजाः; विशः श्रियै यशसेऽन्नाद्यायासपत्नाः समनसः करवदित्ये-
वैतदाह ॥ २३ ॥

अध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रोर्निर्गमनागमनाभ्यां ग्रहस्य वत्तरूपतां प्रतिपादयति-अथ यदध्वर्युश्चेत्यादि । ‘ निश्च
कामतः ’ ग्रहणानन्तरं निष्कामतः । “ व्यवहिताश्च ”-(पा. सू. १ । ४ । ८२ ।) इति निसश्च-
कारात्पूर्वं प्रयोगः । ततो होमकाले ग्रहं ‘प्रपद्येते च’ अत्रापि पूर्ववत् प्रशब्दस्य प्रयोगः । इत्थञ्च ‘यथा बद्धवत्सा’
गौरित्वा पश्चाद् वत्सम् ‘उपाचरेत्’ वत्ससमीपमागच्छेत् । ‘एवम्’ तावध्वर्यु वत्सरूपं ध्रुवग्रहमुपचरितवन्तो भवत
इत्यर्थः । ग्रहस्यावनयनं विधत्ते-तमवनयतीत्यादि । “ तं शस्यमानेऽवनयति ” (श. प. ४।२।४।७)
“अथैतमेव होतृचमसेऽवनयति” (शत. ४ । २ । ४ । १) इति, कालस्य होतृचमसस्य च विहितत्वादग्नि-
मास्तृशस्त्रशंसनकाले होतृचमसे ध्रुवग्रहमासिञ्चेत् । गायत्रीमेवैतदित्यादि । ‘प्रस्त्रावयति’ इति प्रस्तुतं करोति ।
दोहार्थं पयःपरिपूरितस्तनाप्रतः पयःक्षरणात् क्षारयन्ती प्रस्तुता । प्रत्ता इति । प्रदातुमुपक्रान्ता ॥ २२ ॥

विहितमवनयनमनूय मन्त्रं विदधानो व्याचष्टे-सोऽवनयति ध्रुवमित्यादि । गृह्णामीति वेति । ‘ अव-
नयामि ’ इत्यस्य स्थाने ‘ गृह्णामि ’ इति शब्दो ‘वा’ प्रयोक्तव्य इत्यर्थः । अत एव कात्यायनः-“अवनयामि-
स्थाने गृह्णामीति च ” । अथात इत्यस्य मन्त्रभागस्योच्चारणेऽयमभिप्रायः-“ नः ’ अस्माकम् ’ विशः ’
‘ प्रजाः ’ ‘ श्रियै ’ ‘ यशसे ’ ‘ अन्नाद्याय ’ ‘ असपत्नाः ’ शत्रुरहिताः ‘ समनसः ’ इन्द्र एव करोत्विति ।
हे ग्रह ! ‘ ध्रुवेण ’ एकाग्रेण ‘ मनसा वाचा ’ मन्त्रोच्चारणेन च होतृचमसगतं सोमं प्रति त्वाम् ‘ ध्रुवम् ’
अवनयामि । ‘ अथ ’ ‘ इन्द्रः ’ एव ‘ नः ’ अस्माकम् ‘ विशः ’ ‘ असपत्नाः ’ ‘ समनसः ’ करोत्विति
मन्त्रस्यार्थः ॥ २३ ॥

१-अयं मन्त्रः संहितायां “मूर्धानं दिव ” इत्युत्तरमन्त्रादूर्ध्वं पठ्यते । २-‘ इद् ’ एवार्थे इति (वा. सं. अ. ७ कं. २५ ।
भाष्ये महोदरः । ३-नेदं सूत्रं कातीयसूत्र उपलभ्यते । परंचेतदभिप्रायकं भाष्यं तु दृश्यते । अत इदं भाष्यमेव मंतव्यम् ।

(हा)अथातो गृह्णात्येव । मूर्धानं दिवोऽअरतिं पृथिव्या वैश्वानरमृतऽआ जातमग्निम् । कविं सभ्राजमतिथिं जनानामासन्ना पात्रं जनयन्त देवाः । उपयामगृहीतोऽसि ध्रुवोऽसि ध्रुवक्षितिर्ध्रुवाणां ध्रुवतमोऽच्युतानामच्युतक्षित्तमऽ एष ते योनिर्वैश्वानराय त्वेति सादयति व्युह्य न तृणं चनान्तर्द्ध्य वैश्वानराय ह्येनं गृह्णाति ॥ २४ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ४-२-३ ॥ [२. ४.]

अथातो गृह्णात्येव—“ मूर्धानं दिवोऽअरतिं पृथिव्या वैश्वानरमृतऽआ जातमग्निम् । कविं सभ्राजमतिथिं जनानामासन्ना पात्रं जनयन्त देवाः ”—(वा० सं० ७ । २४) उपयामगृहीतोऽसि ध्रुवोऽसि ध्रुवक्षितिर्ध्रुवाणां ध्रुवतमोऽच्युतानामच्युतक्षित्तमः, एष ते योनिर्वैश्वानराय त्वा ”—(वा० सं० ७ । २५) इति सादयति । व्युह्य न तृणं चनान्तर्द्ध्य वैश्वानराय ह्येनं गृह्णाति ॥ २४ ॥

ग्रहस्य ग्रहणमनूय मन्त्रं विधत्ते—अथातो गृह्णात्येव मूर्धानं दिव इत्यादि । अत्र मन्त्रे सर्वात्मा वैश्वानराग्निः स्तूयते । ‘ दिवः ’ द्युलोकस्य ‘ मूर्धानम् ’ सूर्यात्मनाऽवस्थितम् ‘ पृथिव्याः ’ पृथिवीशब्दोऽन्तान्तरिक्षवचनः (निघ्नं. १ । ३ । ९ ।) तस्य ‘ अरतिं ’ पर्याप्तमतिं तदभिमानिनीं देवताम् । वायुरूपत्वाश्रयणात् । वायोश्चान्तरिक्षलोकाभिमानित्वं श्रूयते—“ वायुर्वा अन्तरिक्षस्याध्यक्षाः ” इति । भूमौ च तृतीये यज्ञे ‘ आजातम् ’ अरण्योत्पन्नम् ‘ वैश्वानरम् ’ विश्वेषां नराणां सम्बन्धिनम् ‘ अग्निम् ’ ‘ कविम् ’ प्रत्यगात्मत्वेन क्रान्तदर्शनम् ‘ सभ्राजम् ’ सम्यग्राजमानम् । ‘ जनानाम् ’ यजमानलक्षणानाम् । ‘ अतिथिम् ’ अत एवातिथ्येष्टौ “ अग्रेरातिथ्यमसि विष्णवे त्वा ” (शत. ३।४।१।११) इत्यतिथिरूपायाग्नये निर्वापः क्रियते । धोऽयमुक्तगुणो वैश्वानरोऽग्निस्तम् ‘ देवाः ’ इन्द्रादयः ‘ आसन् ’ आसनि आस्ये । आस्यशब्दस्य “ पद्वजो-मासु० ”—(पा. सू. ६ । १ । ६३) इत्यादिनाऽऽसनादेशः । ‘ पात्रम् ’ पानसाधनमाभिमुख्येन ‘ जनयन्त ’ “ बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगेऽपि ” (पा. सू. ६।४।७५) इति अडागमाभावः । अग्निना प्रापितः सोमो देवैः पीयत इत्यग्नेः पानसाधनत्वम् । तथा च श्रूयते—“ अग्निमुखा वै देवाः ” (आश्व. गृ. सू. पा. प्र.) इति । हे सोमरस ! त्वम् उपयामेन स्थालीरूपेण गृहीतोऽसि । त्वाम् ‘ वैश्वानराय ’ अग्नये गृह्णामि । किञ्च ‘ ध्रुवोऽसि ’ ध्रुवनामकोऽसि । अत एव ‘ ध्रुवक्षितिः ’ स्थिरनिवासोऽसि । लोके ‘ ध्रुवाणाम् ’ मध्ये ‘ ध्रुवतमः ’ अतिशयेन ध्रुवोऽसि । अथैव व्याख्यानम् ‘ अच्युतानामच्युतक्षित्तमः ’ इति । अथ ‘ एनम् ’ ‘ व्युह्य न तृणं चनान्तर्द्ध्य ’ ‘ सादयति ’ इति सादनं विहितम् । तदनुयात्र मन्त्रं विधत्ते—एष ते योनिरित्यादि । मन्त्रे वैश्वानरपदप्रयोगस्योपपत्तिमाह—वैश्वानराय हीति । “ उपयामगृहीतोऽस्यग्नये त्वा वैश्वानराय ” इति ग्रहस्य गृहीतत्वात्तस्य सादनेऽपि वैश्वानरपदं प्रयुक्तमित्यर्थः ॥ २४ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये चतुर्थकाण्डे द्वितीयेऽध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ (४ । २ । ४) ॥

ग्रहान्गृहीत्वा । (त्वो) उपनिष्क्रम्य विप्रुषां होमं जुहोति तद्यद्विप्रुषां होमं जुहोति याऽएवास्यात्र विप्रुष स्कन्दन्ति ताऽएवैतदाहवनीये स्वगा करोत्याहवनीयो ह्याहुतीनां प्रतिष्ठा तस्माद्विप्रुषां होमं जुहोति ॥ १ ॥

स जुहोति । यस्ते द्रप्स स्कन्दति यस्तेऽअंशुरिति यो वै स्तोकः स्कन्दति स द्रप्सस्तत्तमाह यस्तेऽअंशुरिति तदंशुमाह यावच्युतो धिषणयोरुपस्थादिति यावणा हि च्युतोऽधिषुवणाभ्यांस्कन्दत्यध्व-
योर्वा परि वा युः पवित्रादित्यध्वयोर्वा हि पाणिभ्यांस्कन्दति पवित्राद्वा तुं ते जुहोमि मुनसा व्युषट्कृतं स्वाहेति तद्यथा व्युषट्कृतं हुतमेवमस्यै-
तु ब्रवति ॥ २ ॥

ग्रहान्गृहीत्वा उपनिष्क्रम्य विप्रुषां होमं जुहोति । तद् यद्विप्रुषां होमं जुहोति । या एवास्यात्र विप्रुषः स्कन्दन्ति-ता एवैतदाहवनीये स्वगा करोति । आहवनीयो ह्याहुतीनां प्रतिष्ठा । तस्माद् विप्रुषां होमं जुहोति ॥ १ ॥

स जुहोति-“ यस्ते द्रप्स स्कन्दति यस्तेऽअंशुः ”-(वा. सं. ७ । २६) इति । यो वै स्तोकः स्कन्दति स द्रप्सस्तत्-तमाह । यस्तेऽअंशुरिति । तदंशुमाह । “ यावच्युतो धिषणयो-

गतेषु ब्राह्मणेषु प्रातःसवनिकानामुपांश्वादीनां ग्रहाणां ग्रहणं विहितम् । तदनन्तरकर्त्तव्यं वहिष्पवमानस्तो-
त्रादिकमस्मिन् ब्राह्मणेऽभिधीयते । तत्र तावदभिषवकाले ग्रहणकाले च स्कनानां सोमविन्दूनां स्कन्दनप्रत्यवाय-
परिहाराय विप्रुषां होमं विधत्ते-ग्रहान्गृहीत्वोपनिष्क्रम्य विप्रुषां होमं जुहोति इति । ‘ उपनिष्क्रम्य ’
हविर्द्धानामिगत्य ‘ विप्रुषाम् ’ अर्थे तत्र स्कन्दनप्रायश्चित्तत्वेन होमं कुर्यादित्यर्थः । यद्यप्यत्र ‘ जुहोति ’
इत्यनेनैव होमं कुर्यादित्ययमर्थो लभ्यते । तथाप्यत्र ‘ होमन् ’ इति पृथगुपात्तत्वाज्जुहोतिर्नैकदेशलक्षणया
करोत्यर्थो लक्ष्यते । यथा “ वाचमवोचत् ” इत्यत्र । विहितस्य होमस्योपयोगमाह-तद्यद्विप्रुषां होम-
मित्यादि । ‘ विप्रुषां होमं जुहोति ’ इति यत्, तत्कारणमुच्यते । ‘ अस्य ’ सोमस्य ‘ विप्रुषः ’ अत्र ‘ स्कन्दन्ति ’
विशीर्णा भवन्ति । ‘ ताः ’ एतेन विप्रुष्टोमेन ‘ आहवनीये ’ ‘ स्वगा करोति ’ स्वस्थानमाहवनीयं गच्छ-
न्तीति स्वगाः, तादृशीः कृतवान् भवति । यत् आहवनीयः सर्वासाम् आहुतीनाम् ‘ प्रतिष्ठा ’ आधारः ।
अत उक्तेन होमेन विप्रुषामाहवनीयमिति प्रापणात् स्कन्दनप्रत्यवायो न भवतीत्यर्थः । ‘ स्वगा ’ इति “ अन्ये-
ष्वपि दृश्यते ” (पा. सू. ३ । २ । १०१) इति उपप्रत्ययः । ततः स्त्रीलिङ्गाद् द्वितीयावदुवचनस्य “ सुपां
सुलुक् ” (पा. सू. ७ । १ । ३९) इत्याकारादेशः ॥ १ ॥

विहितहोमे मन्त्रं चतुर्धा विभज्य विनियुज्जानो मन्त्रस्य प्रथमभागे द्रप्सपदस्यार्थमाह-स जुहोति यस्ते
द्रप्स इत्यादि । यो वै स्तोक इत्यादि । ‘ स्तोकः ’ लघो विन्दुः स द्रप्सशब्दार्थः । अतोऽत्र ‘ तत् ’
द्रप्सपदं ‘ तम् ’ स्तोकम् ‘ आह ’ इत्यर्थः ॥

१-अध्वर्युप्रतिप्रस्थातृप्रस्त ब्रह्मन् प्रतिहर्तुमुन्वन्तः समन्वारब्धा निष्क्रामन्ति । अध्वर्युः प्रथमो यथासंख्यमितरे । का. श्रौ. सू. ९-
१४९-१५० । २-हुत्वा वा समन्वारभेरन् । यस्त इति विप्रुषां होमं जुहोति । अध्वर्युर्वा जुहोति । का. श्रौ. सू. ९।१५१-१५३ ।

(त्वु) अथ स्तीर्णायै वेदेः । (द्वे) द्वे तृणेऽध्वर्युरादत्ते तावध्वर्युं प्रथमौ प्रतिपद्येते प्राणोदानौ यज्ञस्याथ प्रस्तोता वागेव यज्ञस्याथोद्गातात्मैव प्रजापतिर्यज्ञस्याथ प्रतिहर्ता भिषग्वा व्यानो वा ॥ ३ ॥

तान्वाऽएतान् । पञ्चऽर्त्विजो यजमानोऽन्वारभतऽएतावान्वै सर्वो यज्ञो

रूपस्थात् ”—(वा० सं० ७ । २६) इति । ग्रावणा हि च्युतोऽधिषवणाभ्यां स्कन्दति । “अध्वर्योर्वा परि वा यः पवित्रात्”—(वा० सं० ७ । २६) इति । अध्वर्योर्वा हि पाणिभ्यां स्कन्दति, पवित्राद्वा । “तं ते जुहोमि मनसा वषट्कृतं स्वाहा” (वा. सं. ७ । २६)—इति । तद्यथा वषट्कृतं हुतम्—एवमस्यैतद्भवति ॥ २ ॥

अथ स्तीर्णायै वेदेः द्वे तृणेऽध्वर्युरादत्ते । तावध्वर्युं प्रथमौ प्रतिपद्येते प्राणोदानौ यज्ञस्य । अथ प्रस्तोता वागेव यज्ञस्य । अथोद्गाता आत्मैव प्रजापतिर्यज्ञस्य । अथ प्रतिहर्ता भिषग्वा व्यानो वा ॥ ३ ॥

तान्वाऽएतान् पञ्चऽर्त्विजो, यजमानोऽन्वारभते । एतावान्वै सर्वो यज्ञो—यावन्त एते पञ्चर्त्विजो भवन्ति । पाङ्क्तो वै यज्ञः । तद् यज्ञमेवैतद्यजमानोऽन्वारभते ॥ ४ ॥

द्वितीयं भागं व्याचष्टे—ग्रावच्युत इत्यादि । अभिषवार्येन ग्रा (व्या) वाऽधिषवणयोरभिषवफलकयोश्च्युतस्ततोऽपि सोमसम्बन्धी द्रप्सोऽशुश्च पतति यतः, अतोऽस्य मन्त्रस्योच्चारणम् ।

तृतीयं भागं व्याचष्टे—अध्वर्योर्वेत्यादि । ‘अध्वर्योः’ ‘पाणिभ्याम्’ ‘पवित्राद्वा’ ‘स्कन्दति’ इत्यनेनाभिप्रायेणाध्वर्योर्वेत्यादि प्रयुक्तम् ।

चतुर्थं व्याचष्टे—तं ते जुहोमीत्यादि । अत्र ‘वषट्कृतम्’ इत्येतदुच्चारणेन सवषट्कारो होम एव भवतीत्यर्थः । हे सोम ! ग्रावश्च्युतः अधिषवणयोरुपस्थाच्च च्युतः । अध्वर्योर्वा पवित्राद्वा च्युतो ‘यस्तेऽशु-द्रप्सश्च’ ‘ते’ तव सम्बन्धिनं तमंशुं द्रप्सं च मनसा ‘वषट्कृतं’ सन्तं जुहोमि । इदं द्रव्यं स्वाहृत-मस्तु । इति मन्त्रार्थः ॥ २ ॥

वैपुषहोमानन्तरं बहिष्पवमानार्थमध्वर्युणा तृणयोरादानं प्रथमं विधत्ते—अयेत्यादि । (वेदितृणेऽध्वर्युरादत्ते प्रहा उदंचो गच्छन्ति । का० श्रौ० सू० ९ । १९४ ।) ‘स्तीर्णायै’ इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी (पा. सू. २ । ६ । ६२ । वा. १) स्तीर्णायैः ‘वेदेः’ सकाशात् ‘तृणे’ आदर्शित्यर्थः । बहिष्पवमानायाध्वर्यु-प्रभृतीनां गमनम्, तेषां (तच्च) चानन्तर्यं विधत्ते—तावध्वर्युं प्रथमावित्यादि । ‘तौ’ ‘यज्ञस्य’ प्राणा-पानात्मकावध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ ‘प्रथमौ’ ‘प्रतिपद्येते’ गन्तुमुपक्रामतः । एवमुत्तरत्र वाक्येष्वपि योजना । अथोद्गातेति, यज्ञस्योच्यते । उद्गाता च यज्ञाङ्गत्वात् ‘प्रजापतिः’ । स च ‘यज्ञस्य’ ‘आत्मा’ मध्य-शरीरम् । अत्राध्वर्युप्रभृतीनां यज्ञसम्बन्धिप्राणाद्यात्मकत्वकथनेन यज्ञस्य मुख्याङ्गं बहिष्पवमानं प्रति गन्तृत्वे योग्यता प्रदर्शिता ॥ ३ ॥

यजमानेनाध्वर्युप्रभृतीनां स्पर्शनं सोपपत्तिकं विधत्ते—तान्वा एतानित्यादि । ‘एते’ ‘पञ्चर्त्विजो’

यावन्तऽएते पुञ्चर्विजो भवन्ति पाङ्क्तो वै यज्ञस्तद्यज्ञमेवैतद्यजमानो-
ऽन्वारभते ॥ ४ ॥

(तेऽथा)अथान्यतरत्तणम् । (ञा)चात्वालमभिप्रास्यति देवानामुत्क्रमणम-
सीति यत्र वै देवा यज्ञेन स्वर्गं लोकं समाश्नुवत तऽएतस्माच्चात्वालादूर्ध्वाः
स्वर्गं लोकमुपोदक्रामंस्तद्यजमानमेवैतत्स्वर्गं पुन्थानमनुसंख्यापयति ॥५॥

(त्यु)अथान्यतरत्तृणम् । (म्पु)पुरस्तादुद्गातृणामुपास्यति तूष्णीमेव स्तोमो
वाऽएष प्रजापतियदुद्गातारः सु इदं सर्वं युतेऽइदं सर्वं सुंभवति
तस्माऽएवैतत्तृणमुपिदधाति तथो हाध्वर्यु न युते नैनं सुंभवत्यथ यदा
जुपन्ति जुपन्ति ह्यत्रोद्गातारः ॥ ६ ॥

अथान्यतरत्तृणं चात्वालमभि प्रास्यति—“ देवानामुत्क्रमणमसि ”—(वा. सं. ७ । २६) इति ।
यत्र वै देवा यज्ञेन स्वर्गं लोकं समाश्नुवत, तऽएतस्माच्चात्वालादूर्ध्वाः स्वर्गं लोकमुपोदक्रामन् ।
तद्यजमानमेवैतत् स्वर्गं पुन्थानमनुसंख्यापयति ॥ ५ ॥

अथान्यतरत्तृणं पुरस्तादुद्गातृणामुपास्यति—तूष्णीमेव । स्तोमो वाऽएष प्रजापतिः—यदुद्गातारः ।
स इदं सर्वं युते, इदं सर्वं सम्भवति । तस्माऽएवैतत्तृणमुपिदधाति । तथो हाध्वर्युर्न युते, नैनं
सम्भवति । अथ यदा जुपन्ति । जुपन्ति ह्यत्रोद्गातारः ॥ ६ ॥

‘ यावन्तो ’ यावत्परिमाणयुक्ताः । ‘ सर्वो यज्ञः ’ अपि ‘ एतावान् ’ एतत्परिमाणयुक्तः । एते पञ्चर्विज एव
सकलो यज्ञः, तेषां यज्ञसम्बन्धिप्राणाद्यात्मकत्वेनाभिधानादित्यर्थः ॥ ४ ॥

विधत्ते—अथेत्यादि । (“ अन्यतरत्तृणं चात्वाले प्रास्यति देवानामिति ” का० श्रौ० सू० ९ । १५९ ।)
‘ अथ ’ अध्वर्यादिगमनानन्तरमुपात्तयोस्तृणयोरन्यतरं ‘ चात्वालमभि ’ चात्वाले “ देवानाम् ” इत्यादिना
मन्त्रेण ‘ प्रास्यति ’ प्रक्षिपेत् । हे चात्वाल ! त्वम् ‘ देवानामुत्क्रमणमसि ’ स्वर्गं प्रत्युत्क्रमणसमयेऽधिकरण-
मास । चात्वाले तृणप्रक्षेपस्योपयोगमाह—यत्र वा इत्यादि । तद्यजमानमिति । ‘ तत् ’ तेन “ देवाना-
मुत्क्रमणमसि ” इति मन्त्रं समुच्चार्य चात्वाले तृणप्रक्षेपेण ‘ यजमानमेव ’ ‘ स्वर्गम् ’ स्वर्गप्राप्तिहेतुभूतम्
‘ पुन्थानमनुसंख्यापयति ’ ज्ञापयति । सङ्ख्यातेरत्र ज्ञानार्थत्वाद् “ गतिबुद्धि—” (पा. सू. १ । ४ । ५२)
इत्यादिना द्विकर्मकत्वम् ॥ ५ ॥

अवशिष्टस्य तृणस्य विनियोगं दर्शयति—अथान्यतरदित्योदि । स्तोमो वा, इति । स्तोत्रसाधनभूतानामृचां
सङ्घः ‘ स्तोमः ’ । तेन च यज्ञो निष्पद्यत इति ‘ स्तोमः ’ एव ‘ एषः ’ प्रजापतिः ‘ यज्ञः । स्तोमनिष्पा-
दकानामुद्गातृणामपि कार्यकारणामेदविवक्षया स्तोमत्वम् । तेन प्रजापत्यात्मकत्वम् । प्रजापतिः स इदं ‘ सर्वम् ’
प्रपञ्चम् ‘ युते ’ मिश्रयति एकीकरोति । “ यु मिश्रणामिश्रणयोः ” (धा. पा. अ. प. २३) इति धातुः ।

(रु०५) अथ स्तोत्रमुपाकरोति । सोमः पवतऽडुति स वै परागेवु स्तोत्र-
मुपाकरोति पुराञ्च स्तुवते देवान्वाऽएतानि स्तोत्राण्यभ्युपावृत्तानि यत्पुव-
मानाः पुराञ्चो ह्येतैर्देवाः स्वर्गं लोकं समाश्रुवत तस्मात्पुरागेवु स्तोत्र-
मुपाकरोति पुराञ्च स्तुवते ॥ ७ ॥

अथ स्तोत्रमुपाकरोति । “ सोमः पवते ”—(वा० सं० ७ । २४) इति । स वै परागेवु
स्तोत्रमुपाकरोति, पुराञ्चः स्तुवते । देवान्वाऽएतानि स्तोत्राण्यभ्युपावृत्तानि—यत् पवमानाः ।
पुराञ्चो ह्येतैर्देवाः स्वर्गं लोकं समाश्रुवत । तस्मात्पुरागेवु स्तोत्रमुपाकरोति, पुराञ्च स्तुवते ॥७॥

एकीकृत्य च ‘ इदम् ’ एव ‘ सर्वम् ’ स्वयं ‘ सम्भवति ’ । एतत् सर्वमात्मन्येव निधाय कारणात्मनाऽवतिष्ठत
इत्यर्थः । ‘ तस्मात् ’ कारणादेतत्तृणपक्षेपेण प्रजापत्यात्मकानामुद्रुतृणामात्मनश्च मध्ये व्यवधानं सम्पादयति ।
एवञ्च प्रजापतिः ‘ अध्वर्युम् ’ ‘ न ’ मिश्रयति । ‘ न ’ अपि ‘ एनम् ’ ‘ सम्भवति ’ । तेन सह नैको भवति,
तस्य स्वरूपनाशो न भवतीत्यर्थः । कालविशेषे स्तोत्रोपाकरणं समन्त्रकं विधत्ते—अथ यदा जपन्तीत्यादि ।
‘ यदा ’ यस्मिन् काले ‘ जपन्ति ’ तदा “ सोमः पवते ” (वा. सं. ७ । २१) इत्यनेन स्तोत्रमुपाकुर्यात्
आरम्भयेत् । ‘ जपन्ति ’ ह्यत्रोद्गातारः । इत्यनेन वहिष्पवमानप्रदेशे जपः प्रसिद्ध इति दर्शितम् । यतो ब्रह्म-
क्षत्रार्थं सोमः पवते, अतस्तं पवमानं सोमस्तुत्या समर्द्धयितुमुपक्रमध्वमित्यर्थः । अत एव “ उपास्मै गायता
नरः पवमानायेन्दवे ” (वा. सं. ३३ । ६२)—इति श्रूयते । मन्त्रश्चाप्रयणब्राह्मण एव. (श. प. ४ । २ ।
२ । १२) व्याख्यातः ॥ ६ ॥

उक्तं उपाकरणमन्त्रे पवमानस्तोत्रेषु चानावृत्तिं विधत्ते—स वै परागेवेत्यादि । ‘ परागेव ’ अनावृत्त्यैव
‘ स्तोत्रम् ’ उपाकुर्यात्, स्तोत्रोपाकरणार्थं मन्त्रमुच्चारयेत् । तथाऽनावृत्त्यैव पवमानस्तोत्राणि निष्पादयेयुः ।
नन्वत्र पराञ्चोऽनावृत्ता एव चात्वालं गत्वा स्तुवत इति पराकत्वं स्तोत्राणामेव विधीयते, तदनुपपन्नम् । उक्तं
स्तोत्रय पराकत्वमिति । नन्वत्र पराञ्च इति स्तोत्राणां पराकत्वविधानेनैतन्नष्पाद्यस्तोत्रस्यापि पराकत्वं विहितम्भव-
तीति । अत एव तैत्तिरियके श्रूयते—“ पराञ्चो हि यन्ति पराचीभिः स्तुवते ” (तै. सं. ३ । १ । १०) इति नाऽनावृत्ति-
प्रसक्तावनावृत्तिविधातुं शक्यते, कथमत्र तत्प्रसक्तिरिति । उच्यते—तत्र च तावत् “ सोमः पवते सोमः पवतेऽस्मै
ब्रह्मणे ” (वा. सं. ७ । २१) इत्यादिस्तोत्रोपाकरणमन्त्र आम्नायते—अथञ्च मन्त्र आप्रयणग्रहग्रहानन्तरं वाग्विसर्जने विनि-
युक्तः । “ अथाह सोमः पवते ” (श. प. ४ । २ । १२) इति । तद्देवात्रापि “ सोमः पवत ”—इत्येतस्य पदस्या-
वृत्तिः प्रातेत्यनावृत्तिरनुविधीयते । पवमानस्तोत्राणामपि स्तोत्रसाधारण्येनेतरस्तोत्रवदावृत्त्या गानं प्राप्तमित्यत्रानावृत्ति
विधीयते यतः, अत एव वहिष्पवमाने त्रिवृत्स्तोमस्य विधायकं ब्राह्मणवाक्यमेवाम्नायते । “ तिसृभ्यो हिङ्करोति
स पराचीभिस्तिसृभ्यो हिङ्करोति स पराचीभिः ” (साम. तां. ब्रा.) इति । विहिते पराकत्वे कारणमाह—देवान्वा

१—जपस्तुसोमः पवत इति पवमानोपाकरणं प्रस्तोत्रे तृणे प्रयच्छन् । सव्येषु । अतृणो वा कुशमुष्टि वा । नोत्तरसवनयोरयं विकल्पः ।
किन्तु । प्रतःसवनप्रायमितिकर्कः । प्रत्यङ्मुखो उपविशतः । पुरस्ताद्दक्षिणां यजमानः । द्विवचनादध्वर्युः प्रतिप्रस्थाता चेति कर्कः ।
स्तुयमान उद्येताऽध्ववर्तीयं पवित्रमंतर्द्वायं पूनश्चर्यामिचति । सोममिति शेषः । का. श्रौ. सू. १५७—१६१ ।

(तऽउ) उपावर्तध्वमिति वाऽअन्यानि स्तोत्राणि । (प्य) अभ्यावुर्तं धुर्यै
स्तुवत इमाऽवै प्रजा एतानि स्तोत्राण्यभ्युपावृत्तास्तुस्मादिमाः प्रजाः
पुनरभ्यावुर्तं प्रजायन्ते ॥ ८ ॥

(न्तेऽथ) अथ यदत्र बहिष्पवमानेन स्तुवते । (तेऽत्र) अत्र ह वाऽअसा-
वग्रऽआदित्यऽआस तमृतवः परिगृह्यैवातऽऊर्धाः स्वर्गं लोकमुपोदक्रा-
मन्त्सुऽएष ऋतुषु प्रतिष्ठितस्तपति तथो एवैतदृत्विजो यजमानं परि-
गृह्यैवात ऊर्धाः स्वर्गं लोकमुपोत्क्रामन्ति तस्मादत्र बहिष्पवमा-
नेन स्तुवते ॥ ९ ॥

उपावर्तध्वम् इति वाऽअन्यानि स्तोत्राणि, अभ्यावर्तं धुर्यै स्तुवते । इमा वै प्रजा एतानि स्तोत्रा-
ण्यभ्युपावृत्ताः । तस्मादिमाः प्रजाः पुनरभ्यावर्तं प्रजायन्ते ॥ ८ ॥

अथ यदत्र बहिष्पवमानेन स्तुवते । अत्र ह वाऽअसावग्रऽआदित्य आस । तमृतवः परिगृह्यै-
वात ऊर्धाः स्वर्गं लोकमुपोदक्रामन् । स एष ऋतुषु प्रतिष्ठितस्तपति । तयोऽएवैतदृत्विजो यजमानं
परिगृह्यैवात ऊर्धाः स्वर्गं लोकमुपोत्क्रामन्ति । तस्मादत्र बहिष्पवमानेन स्तुवते ॥ ९ ॥

इत्यादि । पवमानस्तोत्राणि देवानभिलक्ष्याभ्युपावृत्तत्वादिनः परागभूतानि यतश्च ' देवाः ' ' एतैः ' स्तोत्रैः
' पराश्रवः ' अनावृत्ता एव ' स्वर्गं लोकम् ' प्राप्नुवन् ' तस्मात् ' उपाकरणमन्त्रे पवमानस्तोत्रेषु च
पराकवमित्यर्थः ॥ ७ ॥

प्रसङ्गात् पवमानव्यतिरिक्तानां स्तोत्राणामुपाकरणे मन्त्रान्तरं सोपपत्तिकं दर्शयति—उपावर्तध्वमिति वा,
इत्यादि । धुर्यशब्देनात्र पवमानव्यतिरिक्तानि स्तोत्राण्यभिधीयन्ते । तेषां यज्ञनिर्वाहकत्वात् । पुनःपुनरावृत्तिं
कृत्वा स्तुवते । यतः प्यन्ताद् " आभीक्ष्ये णमुल् च "—(पा. सू. ३ । ४ । २२) इति णमुल्प्रत्ययः ।
द्विर्वचनाभावश्छान्दसः । अतस्तेषां स्तोत्राणामुपाकरणे " उपावर्तध्वम् "—इति मन्त्रः । " उपावर्तध्वम् "
इत्यत्र अन्तर्भावित्यर्थस्य व्यवहृतत्वात् पुनःपुनरावृत्तिं कृत्वा स्तुध्वमित्यर्थः । अत्र कात्यायनः—" स्तोत्रमुपा-
करोति तृणाम्नां ग्रहपुपस्पृश्योपावर्तध्वमिति । एवं धुर्येषु सर्वत्र "—(का. श्रौ. सू. ९ । ३०६, ३०७) इति ।
अस्तु तैरभ्यावृत्तिं कृत्वा स्तवने " उपावर्तध्वम् "—इति मन्त्रेणोपाकरणम्, सा चाम्यावृत्तिस्तेषां कुत इत्यत
आह—इमा वै प्रजा इत्यादि । ' एतानि ' पवमानव्यतिरिक्तानि ' स्तोत्राणि ' अभिलक्ष्य ' इमाः ' ' प्रजाः '
' आवृत्ताः, यत एवम् ' तस्माद् ' इदानीं ' प्रजाः ' मृत्वापि पुनरभ्यावृत्त्यै ' प्रजायन्ते ' तस्मात् प्रजानां
तथोत्पत्तिसिद्धयर्थं धुर्यस्तोत्राणामावृत्तिः कार्येत्यर्थः ॥ ८ ॥

चात्वालप्रदेशे बहिष्पवमानस्तोत्रसम्पादनस्य कारणमाह—अथ यदत्रेत्यादि । ' अत्र ' प्रदेशे ' बहिष्पवमा-
नेन ' ' स्तुवते ' इति यत्, तत्कारणमुच्यते—असाविति । अदःशब्दो विप्रकृष्टपदार्थवाची । युञ्जोक्तोऽसा-
वादित्यः पूर्वस्मिन् प्रदेशेऽभूत् । तमादित्यमृतवः स्वीकृत्यैतस्माद् भूदेशादूर्धाः ' स्वर्गं ' ' लोकम् ' आरोहन्त ।
अतः एष आदित्य इदानीमृतुष्वेव प्रतिष्ठितस्तपति तस्मादत्र प्रदेशे बहिष्पवमानसम्पादनेन ऋत्विजो यजमान-
मादाय स्वर्गं लोकमारोहन्तीत्यर्थः ॥ ९ ॥

नौर्ह वाऽएषा स्वर्ग्या । यद्बहिष्पवमानं तस्या ऋत्विजऽएव स्फयाश्चा-
रित्राश्च स्वर्गस्य लोकस्य सम्पारणास्तुस्याऽएकऽएव मज्जयिता य एव
निन्द्यः स यथा पूर्णामभ्यारुह्य मज्जयेदेव॑ ॥ हैना॑ ॥ सु मज्जयति तद्वै सर्व
एव यज्ञो नौः स्वर्ग्या तस्माद् सुर्वस्मादेव यज्ञान्निन्द्यं परिबिबाधिषेत ॥ १०

(ता) अथ स्तुतऽएतां वाचं वदति । (त्यु) अग्नीदग्नीन्विहर बर्हि-
स्तृणीहि पुरोडाशां ॥ अलंकुरु पशुनेहीति विहरत्यग्नीदग्नीन्सुमिन्द्र एवै-
नानेतुस्तृणति बर्हिः स्तीर्णे बर्हिषि सुमिद्रे देवेभ्यो जुहवानीति पुरोडा-
शां ॥ अलंकुर्विति पुरोडाशौर्हिं प्रचरिष्यन्भुवति पशुनेहीति पशु॑ ॥
ह्युपाकारिष्यन्भुवति ॥ ११ ॥

नौर्ह वाऽएषा स्वर्ग्या—यद्बहिष्पवमानम् । तस्या ऋत्विज एव स्फयाश्च अरित्राश्च स्वर्गस्य
लोकस्य सम्पारणाः । तस्या एक एव मज्जयिता—य एव निन्द्यः । स यथा पूर्णामभ्यारुह्य मज्ज-
येद्—एवं हैनां स मज्जयति । तद्वै सर्व एव यज्ञो नौः स्वर्ग्या । तस्माद् सर्वस्मादेव यज्ञान्निन्द्यं
परिबिबाधिषेत ॥ १० ॥

अथ स्तुतऽएतां वाचं वदति—“ अग्नीदग्नीन्विहर । बर्हिस्तृणीहि । पुरोडाशां ॥ अल-

प्रकृतं बहिष्पवमानस्तोत्रं नौरूपत्वसम्पादनेन प्रशंसति—नौर्ह वा इत्यादि । ‘ बहिष्पवमानम् ’ एव
‘ स्वर्ग्या ’ स्वर्गप्राप्त्यर्हा ‘ नौः ’ । “ छन्दसि च ”—(पा. सू. ९ । १ । ६७) इत्यर्हार्थे यत्प्रत्ययः ।
नावश्च कैश्चित्साधनैर्भवितव्यम् । अतो बहिष्पवमानात्मिकाया नावः ‘ ऋत्विज एव ’ ‘ स्फयाश्च ’ ‘ अरि-
त्राश्च ’ भवन्ति । ‘ स्फयाः ’ इति स्फयाकाराः केचन तरणसाधनविशेषाः । ‘ अरित्राः ’ इति तरणसाधन-
भूता वंशाः । ते च ‘ स्वर्गस्य ’ ‘ लोकस्य ’ ‘ संपारणाः ’ स्वर्गलोकस्य प्रापकाः । “ पार तार कर्मसमाप्तौ ”
(धा. पा. चु. उ. ३७८) इत्यस्मात्करणे (पा. सू. ३ । ३ । ११७) ल्युट् प्रत्ययः । अतो बहिष्पव-
मानस्तोत्रं स्वर्गप्राप्तिहेतुत्वात् प्रशस्तमित्यर्थः ॥

उक्तं नौरूपत्वमुपजीव्य सर्वस्मिन् यज्ञेऽपि निन्दितः परिहरणीय इत्याह—तस्या एक एवेत्यादि । ‘ यः ’ जनः
कुतश्चित्कारणात् ‘ निन्द्यः ’ ‘ सः ’ ‘ एव ’ ‘ तस्याः ’ बहिष्पवमानात्मिकाया नावः ‘ मज्जयिता ’ नाशयितेत्यर्थः ।
‘ यथा ’ लोकेऽनिन्द्यैः ‘ पूर्णाम् ’ नावम् ‘ आरुह्य ’ निन्द्यो ‘ मज्जयेद् ’ अवगाहयेज्जलस्याधः प्रापयेत् ।
रजस्वलादिभिर्निन्द्यैरारुढा नौर्यजतीति प्रसिद्धम् । तद्वदत्रापि निन्दितो मज्जयेत् । न केवलं बहिष्पवमान-
स्तोत्रे निन्द्यस्य परिहरणम्, किन्तु कृत्स्नस्यापि यज्ञस्य प्राप्तौ नौरूपत्वात् ‘ सर्वस्माद् ’ ‘ यज्ञात् ’ ‘ निन्द्यम् ’
‘ परिबिबाधिषेत ’ इति परिवाधितुमपसारयितुमिच्छेत् । अपसारणेच्छया अपसारणप्रयोजनत्वादपसारये-
दित्यर्थः ॥ १० ॥

बहिष्पवमानस्तोत्रसमाप्त्यनन्तरमध्वर्योः कर्त्तव्यं प्रैषमन्त्रमुत्साद्य व्याचष्टे—अथ स्तुत एतां वाचं वदतीति ।

१—स्तोत्राते प्रेष्यत्यग्नीदग्नीन् विहर बर्हिस्तृणीहि पुरोडाशां ३ अलंकुरु प्रतिप्रस्थातः पशुनेहीति । का० श्रौ० सू० ९ । १६३ ॥

(त्यु) अथ पुनः प्रपद्य । (द्या) आश्विनं ग्रहं गृह्णात्याश्विनं ग्रहं गृही-
त्वोपनिष्क्रम्य यूपं परिव्ययति परिवीय यूपं पशुमुपाकरोति रसमेवास्मि-
न्नेतदधाति ॥ १२ ॥ [अर्धप्रपाठकः] ॥

सु प्रातःसवनऽआलब्धः । (५) आतृतीयसवनाच्छ्रप्यमाणऽउपशेते
सर्वस्मिन्नेवैतद्यज्ञे रसं दधाति सर्वं यज्ञं रसेन प्रसजति ॥ १३ ॥

ह्रूः । पशुनेहि ”—इति । विहरत्यग्नीदग्नीन्, समिन्ध एवैनानेतत्, स्तृणाति बर्हिः । स्तीर्णे
बर्हिषि, समिद्धे देवेभ्यो जुह्वानीति । पुरोडाशौ २॥५ अलंकुर्विति । पुरोडाशौर्हिं प्रचरिष्यन्भवति ।
पशुनेहीति । पशुं ह्युपाकरिष्यन्भवति ॥ ११ ॥

अथ पुनः प्रपद्य आश्विनं ग्रहं गृह्णाति । आश्विनं ग्रहं गृहीत्वोपनिष्क्रम्य यूपं परिव्ययति ।
परिवीय यूपं पशुमुपाकरोति । रसमेवास्मिन्नेतदधाति ॥ १२ ॥

स प्रातःसवनऽआलब्धः, आ तृतीयसवनाच्छ्रप्यमाण उपशेते । सर्वस्मिन्नेवैतद्यज्ञे रसं दधाति ।
सर्वं यज्ञं रसेन प्रसजति ॥ १३ ॥

अग्नीदग्नीन्विहरेति । ‘अग्नीत्’ इति आग्नीध्रीयात् सकाशादग्नीन् विमज्ज होत्रियादिषु धिष्येषु यथाक्रमं
निवपेत् । एतेन निवपनेनैतान्निष्कृषान् ‘समिन्धे’ प्रज्वालितवान् भवति । धिष्येणानामग्न्यात्मकत्वं तैत्तिरीयके
श्रूयते—“अग्नयो वा अथ धिषिण्याः” (तै. सं. ६।३।१) इति । आग्नीध्र एव ‘बर्हिः’ पृष्ठयाया उपरि
स्तृणीयात् । महावेदेर्मध्ये त्रितीयमाना रज्जुः पृष्ठया । अत्र कात्यायनः—“यथा न्युतं धिष्येष्वाग्नीध्रादङ्गाराग्नि-
वपति, अनुपृष्ठयां बर्हिस्तृणाति”—(का० श्रौ० सू० ९।१६३, १६४) इति । ‘स्तीर्णे बर्हिषि’—
इत्यादिना ‘अग्नीदग्नीन्विहर बर्हिस्तृणीहि’ इति सम्प्रेष्यतोऽध्वर्योरभिप्रायः प्रदर्श्यते । पुरोडाशानलंकुर्वि-
त्यादि । स्पष्टार्थम् ॥ ११ ॥

प्रथमाध्यायस्य पञ्चमब्राह्मणे आश्विनग्रहस्य ग्रहणकालविशेषोऽपि विहितः—“अथातो गृह्णाति या वाङ्म-
शेति”—(श. प. ४।१।९।१७) । “स्तुते बर्हिष्ववमाने ग्रहो गृह्यते”—इति च (श. प. ४।
१।९।१९) । तदवसरप्राप्तं विशेषविधित्सयाऽनुवदति—अथ पुनः प्रपद्येत्यादि । अनूय तदुत्तरकाले
यूपस्य परिव्ययणं विधत्ते—आश्विनं ग्रहं गृहीत्वेत्यादि । यूपं परिव्ययतीति । रशनया यूपं परितो वेष्टयेत् ।
यूपपरिव्ययणानन्तरं पशुमुपाकरणं विधत्ते—परिवीय यूपं पशुमुपाकरोतीति । विहितमुपाकरणं प्रशंसति—रस-
मेवेत्यादि । ‘अस्मिन्’ पशौ ‘रसमेव’ स्वादमेव ‘एतद्’ उपाकरणेन कृतवान् भवति । आत्रायमभिप्रायः—
उपाकरणमिति देवतार्थं निर्देशः । तेन पशोर्देवतयोग्यत्वसूचनात्तद्योग्यतायाश्च रसवस्त्वमन्तरेणानुपपत्तेरुपाकरणमेव
रसनिधानहेतुरिति । अत एवोपाकरणमन्त्रे—“हव्या ते स्वदन्ताम्” (वा. सं. ६।७) इत्याम्नायते ॥ १२ ॥

आलब्धस्य पशोः सवनत्रयव्यापित्वमाह—स प्रातःसवन इत्यादि । सर्वं यज्ञमित्यादि । सवनत्रयमेव सर्वे

१—आश्विनं गृह्णात्यन्वारब्धे वा या वामिति । का० श्रौ० सू० ९।१६५ । ध्रुवगोपं कृत्वा परिव्ययणादि करोति रशानामुदुह्य
पूर्वार्धम् का० श्रौ० सू० ९।१७२ ।

तस्मादाग्नेयमग्निष्टोमऽआलभेत । तद्धि सलोम युदाग्नेयमग्निष्टोमऽआलभेत युक्थ्यः स्यादैन्द्राग्रं द्वितीयमालभेतैन्द्राग्रानि ह्युक्थानि यदि षोडशी स्यादैन्द्रं तृतीयमालभेतेन्द्रो हि षोडशी युद्यतिरात्रः स्यात्सारस्वतं चतुर्थमालभेत वाग्वै सरस्वती योषा वै वाग्योषा गुत्रिस्तुद्यथायथं यज्ञक्रतून्व्यवर्तयति ॥ १४ ॥

तस्मादाग्नेयमग्निष्टोमऽआलभेत । तद्धि सलोम—यदाग्नेयम् अग्निष्टोमऽआलभेत । युक्थ्यः स्यात्—ऐन्द्राग्रं द्वितीयमालभेत । ऐन्द्राग्रानि ह्युक्थानि । यदि षोडशी स्यात्—ऐन्द्रं तृतीयमालभेत । इन्द्रो हि षोडशी । युद्यतिरात्रः स्यात्—सारस्वतं चतुर्थमालभेत, वाग्वै सरस्वती । योषा वै वाक्, योषा रात्रिः । तद् यथायथं यज्ञक्रतून् व्यवर्तयति ॥ १४ ॥

यज्ञः । तत्र पशोर्वस्थानेन पशोश्च रसात्मकत्वात्, तेन 'रसेन' सकलम् 'यज्ञम्' 'प्रसजति' प्रसज्यति मिश्रयतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

प्रकृतस्य पशुद्रव्यस्य देवतासम्बन्धं सोपपत्तिकमाह—तस्मादाग्नेयमिति । अग्निष्टोम इति । अग्निष्टोमस्तोत्रं "यज्ञा यज्ञा वो अग्नये" (वा० सं० २७ । ४) (ऋ० सं० ४ । ८ । १)—इत्यादिकम् । तेन समाप्य-त्वाद्यज्ञोऽपि 'अग्निष्टोम' इति व्यपदिश्यते । तस्मिन् "आग्नेयं पशुमालभेत"—इति यत्, 'तद्' अग्निदेवत्यपश्चालम्भनम् 'सलोम' अनुलोममुचितम् । अग्निष्टोमसांन्ना क्रतोर्व्यपदेशादिति भावः । 'तस्मादाग्नेयमालभेत' । प्रसज्जादुक्थ्यादिकृतूनां पशुक्लृप्तिमाह—युक्थ्यः स्यादित्यादि । आग्नेयमालम्ब्य तस्य 'द्वितीयमैन्द्राग्रमालभेत' । ऐन्द्राग्रानि ह्युक्थानीत्यनेनैन्द्राग्रपश्चालम्भने कारणमभिधीयते । 'उक्थानि' शब्दाणि तेषाञ्चैन्द्राग्रत्वम् "एष्टुपत्रवाणि ते" (वा० सं० २६ । १३)—इत्यादिष्विन्द्राग्निसम्बन्धात् इति द्रष्टव्यम् । इन्द्रो हि षोडशीति । "असावि सोम इन्द्र ते" (ऋ० सं० १ । ६ । ९)—इत्यादिकं षोडशिशस्त्रम्, तत्रेन्द्रसम्बन्धात् । षोडशिसंस्थायाम् 'ऐन्द्रम्' पशुमाग्नेयैन्द्राग्रयोः 'तृतीयमालभेत' । वाग्वै इति । सरस्वत्या रात्रेश्च स्त्रीसम्बन्धादिति द्रष्टव्यम् । रात्रेः सरस्वतीदेवत्यं पशुम् उक्तानां पशूनाम् 'चतुर्थमालभेत' । एवं च 'यज्ञक्रतून्' इज्यन्ते देवा एभिरिति यज्ञाः, यज्ञांश्च ते क्रतवश्च यज्ञक्रतवः । तानग्निष्टोमादीन् 'यथायथम्' यथास्वम् । यस्य यो यो विशेषस्तमनतिक्रम्य 'व्यावर्त्तयति' व्यावृत्तान् परस्परविलक्षणान् करोति । अत एव तैत्तिरीयके वाजपेयेऽग्निष्टोमादियज्ञक्रत्ववरोधः स तद्व्यावर्तकपशुसम्बन्धात्—इति श्रूयते । "ब्रह्मवादिनो वदन्ति—नाग्निष्टोमो नोक्थ्यः, न षोडशी नातिरात्रः, अथ कस्माद्वाजपेये सर्वे यज्ञक्रतवोऽवरुणन्त इति, पशुभिरिति ब्रूयात् । आग्नेयं पशुमालभेत । अग्निष्टोममेव तेनावरुण्ये । ऐन्द्राग्नेनोक्थ्यम् । ऐन्द्रेण षोडशिनस्तोत्रम् । सारस्वतेनातिरात्रम्"—(तै. ब्रा. १ । ३ । ४ । १) इति ॥ १४ ॥

१—आग्नेयोऽग्निष्टोमे सवनीयः पशुरैन्द्रामधोक्थ्यो द्वितीयः । ऐन्द्रो वृष्णिः षोडशिनि तृतीयः सरस्वत्ये चतुर्थोऽतिरात्रे मेधी वा । एतत् स्तोमायनम् । का. श्रौ. सू. १ । ९ । १७३—१७५ ।

(त्वु) अथ सवनीयैः पुरोडाशैः प्रचरति । देवो वै सोमो दिवि हि सोमो
वृत्रो वै सोमऽआसीत्स्यैतच्छरीरं युद्धिरयो यदश्मानस्तुदेषोशाना-
नामौषधिर्जायत इति ह स्माह श्वेतकेतुरौद्दालकिस्तमेतदाहुत्याभि-
षुण्वन्तीति ॥ १५ ॥

स यत्पशुमालभते । रसमेवास्मिन्नेतद्दधाति । अथ यत्सवनीयैः पुरोडाशैः
प्रचरति मेधमेवास्मिन्नेतद्दधाति तथो हास्यैष सोम एव भवति ॥ १६ ॥

अथ सवनीयैः पुरोडाशैः प्रचरति । देवो वै सोमः । दिवि हि सोमः । वृत्रो वै सोम आसीत् ।
तस्यैतच्छरीरं युद्धिरयो, यदश्मानः । तदेषोशानानामौषधिर्जायते-इति ह स्माह श्वेतकेतुरौद्दाल-
किः । तामेतदाहुत्याभिषुण्वन्तीति ॥ १५ ॥

स यत्पशुमालभते-रसमेवास्मिन्नेतद्दधाति । अथ यत्सवनीयैः पुरोडाशैः प्रचरति-मेधमेवास्मि-
न्नेतद्दधाति । तथो हास्यैष सोम एव भवति ॥ १६ ॥

पश्चालम्भनादुपरितनं सदःसर्पणान्तं प्रयोगमुपेक्ष्य तदनन्तरं सवनीयपुरोडाशहोमं विधत्ते-अथ सवनीयै-
रित्यादि । अत्र पुरोडाशो धानाः कर्मभ्यो दध्यामिक्षेति सवनीयानि पञ्च हवींषि तेषां पुरोडाशलङ्घिसमवायात्
प्राणभृन्न्यायेन पुरोडाशीरिति व्यपदेशः । तथा चोक्तम्-“ तत्सिद्धिजातिसारूप्यप्रशंसालङ्घिभूमिभिः । षड्भिः
सर्वत्र शब्दानां गौणी वृत्तिः प्रकल्पिता ॥ ” इति । सवनीयपुरोडाशानां होमं प्रशंसितुं तत्प्रयोजनाभिधि-
त्सयोपोद्घातमाह-देवो वै सोम इत्यादिना । ‘दिवि’ स्वर्गं ‘सोमः’ ‘आसीत्’ इति प्रसिद्धम् । “ तृतीयस्या-
मितो दिवि सोम आसीत् ”-(तै. सं. ३।५।७) इत्यादिश्रुतेः । अतो ब्रुलोकसम्बन्धात् ‘सोमः’ ‘देवः’ । अनेन
सोमस्य ग्रहत्वमभिहितम् । स एव सोमो वृत्रासुर ‘आसीत्’ । सोमस्य वृत्रात्मनोत्पत्तिस्त्वर्ग्यज्ञे श्रूयते-“तस्य
यदत्यशिष्यत तच्चष्टाहवनीयमुपप्रावर्त्तयत्स्वाहेन्द्रशत्रुर्वयस्व इति यदवर्त्तयत्तद्वृत्रस्य वृत्रत्वम्”-(तै. सं. २-५-२)
इति । तस्य वृत्रासुरस्य पर्वताः पाषाणाश्च ‘शरीरम्’ ‘तत्’ तत्र ‘उशानानाम’ ‘एषा’ इदानीं यज्ञे उप-
युज्यमाना ‘ओषधिर्जायते’ । तत्र वसतीति तस्या ओषधेरुषाणेति नामधेयम् । “ वस निवासे ”-(धा.
पा. भ्वा. प. १०३०) इत्यस्मात् कानजन्तः (पा. सू. २।३।१०६) ‘उषाणा’ शब्दः ।
‘एतद्’ एतस्मिन् काले ‘ताम्’ ‘आहुत्याभिषुण्वन्तीति’ उद्दालकस्यापत्यम् ‘औद्दालकिः’ ‘श्वेत-
केतुः’ उवाच । अनेनेदानीन्तनस्य सोमस्य सोमरूपवृत्रशरीरं गिरिपाषाणजातत्वात् परम्परया सोमत्व-
मित्यभिप्रायः ॥ १५ ॥

एवमुपोद्घातमभिधाय प्रसङ्गात्पश्चालम्भनसवनीयहविषां होमस्य च प्रयोजनमभिधत्ते-स यत्पशुमालभत
इत्यादि । ‘रसम्’ स्वादं रुचिमित्यर्थः । मेध इति सारांशः । तथो हेति । ‘तथो’ ‘एव’ रुचिसारयोरेव
निधौ कृतेऽस्य यजमानस्य पर्वतसकाशादाहुता ओषधिः ‘एष’ “देवो वै सोमो दिवि हि सोमः”-इत्युक्तः
साक्षात् सोम एव भवति । ‘एष’ इति विधेयसोमापेक्षया पुँल्लिङ्गत्वम् ॥ १६ ॥

सुर्वेऽऐन्द्रा भवन्ति । (न्ती) इन्द्रो वै यज्ञस्य देवता तस्मात्सुर्वेऽऐन्द्रा भवन्ति ॥ १७ ॥

(न्त्यु) अथ यत्पुरोडाशः । (शो) धानाः करम्भो दुध्यामिक्षेति भवति या यज्ञस्य देवतास्ताः सुप्रीता असन्निति ॥ १८ ॥

(ती) इदं वाऽअपूपमशित्वा कामयते । धानाः खादेयं करम्भमश्रीयां दुध्यश्रीयामामिक्षामश्रीयामिति ते सुर्वे कामा या यज्ञस्य देवतास्ताः सुप्रीता असन्नित्युथ यदेषा प्रातःसवनोऽएव मैत्रावरुणी पयस्याऽवकलता भवति नेतरयोः सवनयोः ॥ १९ ॥

सर्वेऽऐन्द्रा भवन्ति । इन्द्रो वै यज्ञस्य देवता । तस्मात्सर्वेऽऐन्द्रा भवन्ति ॥ १७ ॥

अथ यत्-पुरोडाशः, धानाः, करम्भो, दधि, आमिक्षेति भवति-या यज्ञस्य देवताः-ताः सुप्रीता असन्निति ॥ १८ ॥

इदं वा अपूपमशित्वा कामयते-धानाः खादेयम्, करम्भमश्रीयाम्, दुध्यश्रीयाम्, आमिक्षामश्रीयाम्-इति । ते सर्वे कामाः-या यज्ञस्य देवतास्ताः सुप्रीता असन्निति । अथ यदेषा प्रातः सवनोऽएव मैत्रावरुणी पयस्याऽवकलता भवति, नेतरयोः सवनयोः ॥ १९ ॥

सवनीयानां हविषां होमकाले देवताविशेषसम्बन्धमाह-सर्वे ऐन्द्रा भवन्तीति । इन्द्रो वै यज्ञस्य देवतेति । इन्द्रस्य प्राधान्यादित्यर्थः । अत एव सुब्रह्मण्याह्वाने-“ त्र्यहे सुत्यामागच्छ भववन् ”(साम. तां. ब्रा.)-इत्येवमिन्द्र एवाह्वयते ॥ १७ ॥

पुरोडाशादीनां नानात्वे कारणमाह-अथ यत्पुरोडाशो धाना इत्यादि । ‘ याः यज्ञस्य ’ सवनीयपुरोडाशैः कर्तव्यस्य यज्ञस्य ‘ याः ’ देवता निर्वापकाले निर्दिष्टा इन्द्रादयः । ‘ ताः ’ ‘ सुप्रीताः ’ सुष्ठु तृप्ताः सन्तिवति पुरोडाशादयो निरूप्यन्त इत्यर्थः । ‘ असन् ’ इति छेद् । “ छेदोऽडाटौ ”-(पा. सू. ३।४।९४) इत्यङगमः । “ इतश्च लोपः परस्मैपदेषु ”-(पा. सू. ३।४।९७) इतीकारलोपः ॥ १८ ॥

उक्तानां पुरोडाशादीनां कामनाविषयत्वकथनेन तत्प्रीतिसाधनत्वमाह-इदं वा अपूपमशित्वेत्यादि । लोके यः कश्चिज्जनः ‘ इदम् ’ ‘ अपूपम् ’ पिष्टनिमित्तं भक्ष्यं भक्षयित्वा एवं ‘ कामयते ’ । ‘ धानाः ’ शृष्ट-यवास्ताः ‘ खादेयम् ’ । ‘ करम्भम् ’ आज्यमिश्रं मन्थम् ‘ अश्रीयाम् ’, भुञ्जीयाम् । ‘ दुध्यश्रीयाम् ’ ‘ आमिक्षाम् ’ अश्रीयामिति । अतोऽत्रापि ‘ याः ’ ‘ यज्ञस्य ’ ‘ देवताः ’ ते सर्वेऽपि देवा एवं बहूनि वस्तूनि कामयन्ते । अतस्तासां प्रीत्यर्थं पुरोडाशादिबहुहविर्निर्वाप इत्यर्थः । प्रसङ्गान्माध्यन्दिनसवने तृतीयसवने च पयस्याया अभावं सूचयितुं तत्कारणं पृच्छति-अथ यदेषेत्यादि । ‘ एषां ’ हविषां मध्ये ‘ मैत्रावरुणी ’ आमिक्षा ‘ प्रातःसवन ’ एव ‘ अवकलता ’ युक्ता ‘ नेतरयोः ’ ‘ सवनयोः ’ इति यत् तद् ‘ अथ ’ तत्कारणं किमित्यर्थः ॥ १९ ॥

(गां) गायत्री वै प्रातःसवनं वहति । त्रिष्टुम्माध्यन्दिनं सुवनं जगती तृतीयसवनं तद्वाऽऽनेकाकिन्येव त्रिष्टुम्माध्यन्दिनं सुवनं वहति गायत्र्या च बृहत्या चानेकाकिनी जगती तृतीयसवनं गायत्र्योष्णिहककुब्भ्यामनुष्टुभा ॥ २० ॥

गायत्र्यैवैकाकिनी प्रातःसवनं वहति । सैताभ्यां पङ्क्तिभ्यां स्तोत्रपङ्क्त्या च हविष्पङ्क्त्या च चत्वार्याज्यानि बहिष्पवमानं पञ्चमं पञ्चपदा पङ्क्तिः सैतया स्तोत्रपङ्क्त्याऽनेकाकिनी गायत्री प्रातःसवनं वहति ॥ २१ ॥

(ती) इन्द्रस्य पुरोडाशः । (शो) ह्योर्धानाः पूष्णः करम्भः सरस्वत्यै दधि मित्रावरुणयोः पयस्या पञ्चपदा पङ्क्तिः सैतया हविष्पङ्क्त्याऽनेका-

गायत्री वै प्रातःसवनं वहति, त्रिष्टुम्माध्यन्दिनं सवनम्, जगती तृतीयसवनम् । तद्वा अनेकाकिन्येव त्रिष्टुम्माध्यन्दिनं सवनं वहति—गायत्र्या च बृहत्या च अनेकाकिनी । जगती तृतीयसवनम्—गायत्र्योष्णिहककुब्भ्यामनुष्टुभा ॥ २० ॥

गायत्र्यैवैकाकिनी प्रातःसवनं वहति । सैताभ्यां पङ्क्तिभ्यां—स्तोत्रपङ्क्त्या च हविष्पङ्क्त्या च । चत्वार्याज्यानि, बहिष्पवमानं पञ्चमम् । पञ्चपदा पङ्क्तिः । सैतया स्तोत्रपङ्क्त्यानेकाकिनी गायत्री प्रातःसवनं वहति ॥ २१ ॥

इन्द्रस्य पुरोडाशः, ह्योर्धानाः, पूष्णः करम्भः, सरस्वत्यै दधि, मित्रावरुणयोः पयस्या । पञ्च-

कारणमाह—गायत्री वै प्रातःसवनमित्यादिना । तद्वा इत्यादि । ‘तत्’ तत्र सवनेषु त्रिष्टुप् ‘अनेकाकिन्येव’ एकाकिनी, न भवतीत्यनेकाकिनी सहाययुक्तेत्यर्थः । कया अनेकाकिनी ? ‘गायत्र्या’ ‘बृहत्या’ चेति । तत्र माध्यन्दिने पवमाने—“ उच्चा ते जातमन्धसः ”—(वा. सं. २६ । १६) (ऋ. सं. ७ । १ । १९) “ पुनानः सोमधारया—” ऋ. सं. ७ । १ । २९) “ प्रतुद्रवपरिकोशविमिन्य—” (ऋ. सं. ७ । ३ । २२) एतेषां त्रयाणां तृचानां क्रमेण गायत्रीबृहतीत्रिष्टुप्छन्दोयुक्तत्वात् । तथा जगतीछन्दोऽपि तृतीयसवनं गायत्र्यादिभिः ससहायं सद् ‘वहति’ तत्र तृतीयसवने आर्भवपवमाने “स्वादिष्टया” (वा. सं. २६ । २९)—(ऋ. सं. ६ । ७ । १६) इत्येष तृचो गायत्रीछन्दाः । “ पवस्वमधुमत्तमम् ” (ऋ. सं. ७ । ९ । १७) “ इन्द्र सोम ” (ऋ. सं. ७ । ७ । १०) इत्येतौ ककुच्छन्दस्कौ । “ पुरोजिती वो अन्धसः ”—(ऋ. सं. ७ । ९ । १) इत्येषाऽनुष्टुप्छन्दाः । “ गायत्री ” तु ‘एकाकिनी’ असहाया ‘एव’ ‘प्रातःसवनं’ ‘वहति’ तत्र छन्दोऽन्तरस्थाभावात् । ‘सा’ एषां गायत्री ‘स्तोत्रपङ्क्त्या च हविष्पङ्क्त्या च’ इति ‘एताभ्यां पङ्क्तिभ्याम्’ ‘अनेकाकिनी’ सती ‘प्रातःसवनं वहति’ इति योजना । चत्वार्याज्यानि इत्यादिना स्तोत्रपङ्क्तिस्वरूपं प्रदर्शयते । स्तोत्रपङ्क्तिरिति । स्तोत्रपञ्चकम् । कथम् ? पङ्क्तिछन्दःसम्बन्धिपादगन्तपञ्चसंख्यासम्बन्धात् पङ्क्तिरिति व्यपदेशसिद्धेः ॥ २० ॥ २१ ॥

इन्द्रस्य पुरोडाश इत्यादिना हविष्पङ्क्तिः प्रदर्शयते । ननु च “ सर्व ऐन्द्रा भवन्ति ” इति सवनीष-

किनी गायत्री प्रातःसवनं वहत्येतस्या एव पङ्क्तेः सम्पदः कामाय प्रातः-
सवनं ऽएवैषा मैत्रावरुणी पयस्याऽवकलप्ता भवति नेतरयोः सुवनयोः ॥२२॥

इति द्वितीयप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४-२-४ ॥ (२.५)

पदा पङ्क्तिः । सैतया हविष्पङ्क्त्यानेऽकाकिनी गायत्री प्रातःसवनं वहति-एतस्या एव पङ्क्तेः सम्पदः
कामाय । प्रातःसवनं ऽएवैषा मैत्रावरुणी पयस्याऽवकलप्ता भवति, नेतरयोः सवनयोः ॥ २२ ॥

पुरोडाशानामिन्द्र एव देवतेत्युक्तम् । तत्कथमत्र-“ इन्द्रस्य पुरोडाशः ” इत्यादिनेन्द्रादयो देवता निर्दिश्यन्त
इति । उच्यते-“सर्वे ऐन्द्रा भवन्ति ” इत्यनेन होमकाले इन्द्रो देवतात्वेन विधीयते । “ इन्द्रस्य पुरोडाशः ”
इत्यादिना तु निर्वापकाले इन्द्रादयो देवता विधीयन्त इत्यविरोधः । यद्यपि निर्वापकाले या देवता होमकालेऽपि
तथैव भवितव्यम् । तथाप्यत्र निर्वापकालीना देवता स्वकीर्यैर्हविर्भिरिन्द्रमेव विचिकित्सितवतीतीन्द्र एव होमस्य
देवता । एतच्च तैत्तिरीयके श्रूयते-“सोऽन्नवीत् सतदशेन हियमाणो व्यलेशिषि । भिषज्यत मा इति । तमश्विनौ
धानाभिरभिषज्यताम् । पूषा करम्भेण, भारती परिवापेण, मित्रावरुणौ पयस्यया; तदाहुः-यदश्विन्यां धानाः ।
पूष्णः करम्भः । भारथ्यै परिवापः । मित्रावरुणयोः पयस्या । अथ कस्मादेतेषां हविषामिन्द्रमेव यजन्ति इति ।
एता ह्येनं देवता इति ब्रूयात् । एतैर्हविर्भिरभिषज्यन्तस्मादिति ” (तै.शा. १।१।११) इति । होमकाले देवता-
पनयस्येयमेवावस्था । कचिद्ब्रह्मदेवताभेदस्तु शाखाभेदादुपपद्यते । उक्तमर्थं कारणमुपन्यस्योपसंहरति-एतस्या
एव पङ्क्तेः सम्पदः कामायेत्यादि । ‘ एतस्या एव ’ हविष्पङ्क्तेः ‘ सम्पदः ’ सम्पादनस्य ‘ कामाय ’
काम इच्छा तत्सिद्धय इत्यर्थः ॥ २२ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

चतुर्थकाण्डे द्वितीयाध्यायस्य पञ्चमं ब्राह्मणं समाप्तम् ॥४-२-५॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भं सप्ताब्धीन् पञ्चसीरीस्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमीः ।

रत्नोत्तमं रुक्मवाजिद्विपमहितरथौ सायणिः सिङ्गणार्यौ व्यश्राणीद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमाहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥ १ ॥

धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभवमतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः कार्पासीयं कृपावान् गुडकृतमजडो राजतं राजपूज्यः ।

आज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणजमनृणः शार्करं चार्कतेजा रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरिमकृत मुदा पात्रसात्सिङ्गणार्यः ॥२॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते

माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये चतुर्थकाण्डे द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥४-२॥

१-इह संहितायामवकाशमन्त्रा एकादश पठन्ते, ततो द्रोणकलशावेक्षणमन्त्रो जपनीयमन्त्रश्च । त इत्थं त्रयोदश मन्त्राः शत-
पथेऽस्मिन्ब्राह्मणे अग्निष्टोमपोडाशि-पृष्ठयपडहाधिकारिभ्य उपरिष्ठात्कर्तव्यतया निर्देश्यन्ते ।

तृतीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

भक्षयित्वा समुपहृताः स्म इत्युक्त्वोत्तिष्ठति । पुरोडाशवृगलमादाय तद्यत्रैतदुपसन्नोऽच्छावाकोऽन्वाह तदस्मै पुरोडाशवृगलं पाणावाध-
दाहाच्छावाक वृदस्व यत्ते व्वाद्यमित्यहीयत वाऽअच्छावाकः ॥ १ ॥

(स्तु)तमिन्द्राग्नीऽअनुसमतनुताम् । (म्प्र) प्रजानां प्रजात्यै तस्मादैन्द्राग्नो-
ऽच्छावाकः सु ऽएतेन च हविषा यदस्माऽएतत्पुरोडाशवृगलं पाणावाड-
धात्येतेन चार्षेयेण यदेतदन्वाह तेनानुसमश्नुते ॥ २ ॥

ऋतुग्रहाः ।

भक्षयित्वा 'समुपहृताः स्मः'—इत्युक्त्वोत्तिष्ठति पुरोडाशवृगलमादाय । तद् यत्रैतदुपसन्नो-
ऽच्छावाकोऽन्वाह—तदस्मै पुरोडाशवृगलं पाणावाधदाह—'अच्छावाक ! वदस्व—यत्ते वाद्यम्'
इति । अहीयत वाऽअच्छावाकः ॥ १ ॥

तमिन्द्राग्नीऽअनुसमतनुतां प्रजानां प्रजात्यै । तस्मादैन्द्राग्नोऽच्छावाकः । स एतेन च हविषा
यदस्माऽएतत्पुरोडाशवृगलं पाणावाधधाति, एतेन चार्षेयेण—यदेतदन्वाह—तेनानुसमश्नुते ॥ २ ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्मेमे तमहं वन्दे विद्यार्थिमहेश्वरम् ॥ १ ॥

द्वितीयाध्याये शुक्रामन्व्यादिग्रहणादिकं प्रयोगजातमभिहितम्, अत्र तृतीयाध्याये सोमशेषभक्षणानन्तरभावि
कर्तव्यमुपदिश्यते । तत्र तावद्वर्च्युः सवनीयपुरोडाशशकलमच्छावाकस्य पाणौ प्रक्षिपेदिति विधत्ते—भक्षयित्वे-
त्यदि । 'पुरोडाशवृगलं' पुरोडाशस्य शकलम् 'आदाय' 'समुपहृताः स्मः' इत्युक्त्वोत्तिष्ठेत् । सवनीय-
पुरोडाशभक्षणान्वसरे पुरोडाशस्य शकलमच्छावाकार्थं विधातव्यम् । अत एव कात्यायनः—“पुरोडाशमात्रामैन्द्रवायवे
प्रास्यति पयस्यां मैत्रावरुण आश्विने धानाः” (का. श्रौ. सू. ९. २४७) इति । अत्र समुपहृता इत्येतद्वचनं सोमशेषभक्षणार्थं
अनुज्ञाते प्रयुज्यते । तथा च सति सोमस्य तृप्तिहेतुत्वात्तत्प्रयोगेण सोमशेषभक्षणानुज्ञानार्थेन त्वेषां सोमशेषभक्षण-
सूचनान्मनोहर्षप्रकटनं कृतं भवति । सोमभक्षणस्य तृप्त्यर्थत्वं “वाग् जुषाणा सोमस्य तृप्यतु हिन्व मे गात्रा
हरिवः” इत्येवमादिनाऽवगम्यते । उत्थितश्च 'यत्र' यस्मिन्प्रदेशे 'उपसन्नोऽच्छावाकः' 'तत्' 'एतत्'
निगदस्वरूपमन्वाह । तत्र 'अस्मै' अस्य अच्छावाकस्य 'पाणौ' पुरोडाशशकलं प्रक्षिपन् 'अच्छावाक !'
'वदस्व' 'यत्ते वाद्यम्' इति ब्रूयादित्यर्थः । पाणौ पुरोडाशशकलप्रक्षेपस्य निगदानुवचनार्थस्य च संप्रैषस्य
कारणमाह—अहीयत वाऽअच्छावाक इत्यादिना । मैत्रावरुणादीनां होत्रकाणां यागसमये अच्छावाकस्या-
भावात्तेभ्यः 'अहीयत' हीनोऽपच्छिन्नोऽभूत् ॥ १ ॥

तम् अपच्छिन्नमच्छावाकम् 'इन्द्राग्नी अनुसमतनुताम्' तैः सह संयोजयामासतुः । तत्र संयोजन-
मिन्द्राग्निसम्बन्धादच्छावाकस्य मिथुनत्वे 'प्रजानां' 'प्रजात्यै' उत्पत्त्यै भवति । 'तस्मात्' 'अच्छावाकः'

१—पुरोडाशशकलमादाय समुपहृताः स्म इत्युक्त्वोत्तिष्ठति का. श्रौ. सू. ९-२६० । २—अच्छावाकायैव तत्र यच्छन्नाहाच्छावाक
वदस्व येत व्वाद्यमिति । का. श्रौ. सू. ९-२६१ ।

स वै सन्नेऽच्छावाके । (कऽ) ऋतुग्रहैश्चरति तद्यत्सन्नेऽच्छावाकऽऋतु-
ग्रहैश्चरति मिथुनं वाऽ अच्छावाकऽ ऐन्द्राग्नौ ह्यच्छावाको द्वौ हीन्द्राग्नी
द्वन्द्वं हि मिथुनं प्रजननं सु ऽ एतस्मान्मिथुनात्प्रजननादृतन्तसंवत्सरं
प्रजनयति ॥ ३ ॥

यद्वेव सन्नेऽच्छावाके । (कऽ) ऋतुग्रहैश्चरति सर्वं वाऽऋतुवः संवत्सरः
सर्वमेवैतत्प्रजनयति तस्मात्सन्नेऽच्छावाकऽऋतुग्रहैश्चरति ॥ ४ ॥

तान्वै द्वादश गृहीयात् । (द्वा) द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य तस्मा-
द्द्वादश गृहीयादथोऽपि त्रयोदश गृहीयादस्ति त्रयोदशो मास इति द्वादश
त्वेव गृहीयादेषैव सम्पत् ॥ ५ ॥

स वै सन्नेऽच्छावाके ऋतुग्रहैश्चरति । तद् यत्सन्नेऽच्छावाकऽऋतुग्रहैश्चरति । मिथुनं वाऽ अच्छा-
वाकः । ऐन्द्राग्नौ ह्यच्छावाकः । द्वौ हीन्द्राग्नी । द्वन्द्वं हि मिथुनं प्रजननम् । स एतस्मान्मिथुनात्प्रजनना-
दृतन्तसंवत्सरं प्रजनयति ॥ ३ ॥

यद्वेव सन्नेऽच्छावाके ऋतुग्रहैश्चरति । सर्वं वाऽऋतुवः संवत्सरः । सर्वमेवैतत्प्रजनयति । तस्मा-
त्सन्नेऽच्छावाकऽऋतुग्रहैश्चरति ॥ ४ ॥

तान्वै द्वादश गृहीयात् । द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य । तस्माद्द्वादश गृहीयात् । अथोऽपि
त्रयोदश गृहीयात्—अस्ति त्रयोदशो मास इति । द्वादश त्वेव गृहीयाद्—एषैव सम्पत् ॥ ५ ॥

‘ ऐन्द्राग्नः ’ इन्द्राग्निदेवताकः । न केवलं वचनमात्रेणैन्द्राग्नः; किन्तु ‘ यत् ’ ‘ एतत्पुरोडाशवृगलं पाणावाद-
धाति ’ ‘ एतेन च ’ यदेतदच्छावाकः अग्निमित्यादिनिगदस्वरूपमन्वाह ‘ एतेन ’ ‘ आर्षेयेण ’ ऋषिर्वेदस्तत्सम्बन्धना
निगदात्मकेन मन्त्रेण चैन्द्राग्नः । तस्मिन्निगदे “ इन्द्राग्निम्यां सोमं वोचत ”—इति श्रूयमागत्वात् । पुरोडाश-
शकलं धृत्वा इन्द्राग्निप्रतिपादकस्य निगदस्यानुवचनात् पुरोडाशशकलधारणेनाथैन्द्राग्नः । ‘ तेन ’ ऐन्द्राग्न-
निगदानुवचनेन ‘ अनुसमश्नुते ’ पश्चादपच्छिन्नोऽपि पुनस्तैर्होत्रकैः सङ्गतो भवतीत्यर्थः ॥ २ ॥

अच्छावाककर्तृकयागस्यानन्तरकालमृतुग्रहाणां यागं विधत्ते—स वै सन्नेऽच्छावाक इत्यादि । ‘ सन्न ’ इति
सदनस्य यागार्थत्वात् कृतयाग इत्यर्थः । विहितमृतुग्रहयागकालं संवत्सरोत्पत्तिसाधनत्वेन प्रशंसति—तद्यत्सन्ने-
ऽच्छावाक इत्यादि । स एतस्मादिति । ‘ सः ’ अर्ध्वर्युः ‘ एतस्मात् ’ ‘ प्रजननात् ’ प्रजोत्पत्तिसाधनाच्छा-
वाकरूपात् ‘ मिथुनात् ’ ‘ ऋतून् ’ ‘ संवत्सरं ’ कृत्वा ऋत्वात्मकं संवत्सरमुत्पादितवान् भवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

पुनरपि तमेव कालं सर्वोत्पत्तिहेतुत्वेन प्रशंसति—यद्वेव सन्नेऽच्छावाक इत्यादि । सर्वं वा ऋतुवः
संवत्सर इति । ऋत्वात्मकस्य संवत्सरस्य सर्वोत्पत्तिनिमित्तकारणत्वात्सर्वात्मकत्वम् ॥ ४ ॥

“ ऋतुग्रहैश्चरति ” इति सङ्ख्याविशेषानुपादानेन सामान्येन विधानादत्र ग्रहाणां सङ्ख्याविशेषं विधत्ते—तान्वै
द्वादश गृहीयादित्यादि । द्वादश वै मासा इति । ऋतुग्रहाणामृतुरूपसंवत्सरात्मकत्वासंवत्सरावयवभूतमास-

१—ऋतुग्रहैश्चरतो द्रोणकलशाहुपयामगृहीतोऽसि मधवे त्वेति द्वादश प्रातमन्नम् । चरत इति द्विवचनेपदेशःप्रतिप्रस्थाता च ।
द्रोणकलशादिति नियमो वचनात् । द्वादशग्रहणाच्च द्वादशानामुत्तमयोर्योगपथम् । न तु त्रयोदशत्येति ककः । अध्वर्याः पूर्वः
पूर्वो मंत्रः । उत्तर उत्तरः प्रतिप्रस्थातुः । का. श्रौ. सू. ९ । २७०—२७२ ।

(द्रो) द्रोणकलशाद्गृह्णाति । प्रजापतिर्वै द्रोणकलशः सुऽएतस्मात्प्रजापतेर्ऋतुसंवत्सरं प्रजनयति ॥ ६ ॥

(तु) उभयतोमुखाभ्यां पात्राभ्यां गृह्णाति । कुतस्तयोरुन्तो येऽउभयतोमुखे तस्मादयमनन्तः संवत्सरः परिप्लवते तं गृहीत्वा न सादयति तस्मादयमसन्नः संवत्सरः ॥ ७ ॥

द्रोणकलशाद् गृह्णाति । प्रजापतिर्वै द्रोणकलशः । स एतस्मात्प्रजापतेर्ऋतुसंवत्सरं प्रजनयति ॥ ६ ॥

उभयतोमुखाभ्यां पात्राभ्यां गृह्णाति । कुतस्तयोरुन्तो-येऽउभयतोमुखे । तस्मादयमनन्तः संवत्सरः परिप्लवते । तं गृहीत्वा न सादयति । तस्मादयमसन्नः संवत्सरः ॥ ७ ॥

गतद्वादशत्वसङ्ख्यैतेषां ग्रहाणां युज्यत इत्यर्थः । अत्रैव पश्चान्तरं सोपपत्तिकमाह-अथो अपीति । ‘ अथो ’ ‘ अपि ’ इत्ययं निपातसमुदायः पश्चान्तरे । ‘ त्रयोदशः ’ अधिको मासः ‘ अस्ति ’ इति हेतोः ‘ त्रयोदश ’ ग्रहान् ‘ गृहीयात् ’ । अधिकमासलक्षणमप्यत्र दर्शितम्-“ असङ्क्रान्तावेकवर्षे द्वौ चैतसंसर्ग आदितः । क्षयमासो द्विसङ्क्रान्तः स बार्हस्पत्यसंज्ञकः ॥ ” इति । पूर्वमभिहितो द्वादशपक्ष एवानुष्ठेय इत्याह-द्वादश त्वेवेत्यादि । यदेतद् द्वादशानां ग्रहणम् ‘ एषैव ’ ‘ संपत् ’ सम्पत्तिः पर्याप्तमित्यर्थः । अत्रायमभिप्रायः-चान्द्रमासपक्षे मासाधिक्यं भवति, सौरमासपक्षे तु मेषादिराशीनां द्वादशत्वाद्विदशैव मासा इति तत्रैवाधिको मासोऽन्तर्मवतीति द्वादशपक्ष एव पर्याप्त इति, एष च पक्षो लाघवमपेक्षमाणस्य नियम्यते । त्रयोदशमपि ग्रहीतुं यदीच्छेतदा त्रयोदशमपि गृहीयादेव । अनेनैवाभिप्रायेण कात्यायनेन सूत्रितम्-“ त्रयोदशं गृहीयादिच्छन् ” (का. श्रौ. सू. ९ । २८३) इति ॥ ६ ॥

ध्रुवग्रहणानन्तरं धाराया विरतत्वादुक्तसङ्ख्याकानृतुग्रहान्-द्रोणकलशाद्गृह्णातीति । अधाराग्रहाणां द्रोणकलशाद्ग्रहणमापस्तम्बेन सूत्रितम्-“ द्रोणकलशाद्धारः परिप्लवेया गृह्यन्ते ”-इति । प्रजापतिर्वै द्रोणकलश इति । ‘ प्रजापतिः ’ समस्तस्य जगतः कारणम् । द्रोणकलशमपि सर्वेषां ग्रहाणां कारणम्, तत एव तेषां ग्रहणात् । तस्माद् ‘ द्रोणकलशः ’ प्रजापतिरूपः । अतः प्रजापत्यात्मकात् ‘ द्रोणकलशात् ’ कतुग्रहाणां ग्रहणे प्रजापतेः सकाशादेव त्वात्मकं ‘ संवत्सरम् ’ उत्पादितवान्भवतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

ग्रहणसाधने पात्रे उभयतोमुखे भवत इत्याह-उभयतोमुखाभ्यां पात्राभ्यां गृह्णातीति । उभयतोमुखत्वस्य प्रयोजनमाह-कुतस्तयोरुन्त इत्यादि । कतुग्रहणपात्रयोरुभयतोमुखत्वे पृष्ठभागरूपस्यावसानस्याभावाद्यनुग्रहात्मकः ‘ संवत्सरः ’ अपि ‘ अनन्तः ’ अनवसानः सन् पर्यावर्तते । ग्रहणानन्तरं ग्रहवत् प्राप्तं खरे सादनं निषेधति-तं गृहीत्वा न सादयतीति । तस्मादिति । ‘ तस्मात् ’ असादनात् ‘ अयं ’ ‘ संवत्सरः ’ असन्नः ‘ अविरतो वर्तते ॥ ७ ॥

(श्री)नानुवाक्यामन्वाह । ह्यति वाऽनुवाक्ययाऽऽगतो ह्येवायमृतुर्वादि
 दिवा शुदि नक्तं नानु वषट्करोति नेद्वतूनपवृणजाऽइति सहैव प्रथमौ ग्रहौ
 गृहीतः सहोत्तमाविडुमेवैतत्सर्वं^१ संवत्सरेण परिगृहीतस्तुदिदं^२ स-
 र्वं^३ संवत्सरेण परिगृहीतम् ॥ ८ ॥

नानुवाक्यामन्वाह । ह्यति वाऽनुवाक्यया । आगतो ह्येवायमृतुः । यदि दिवा । यदि नक्तम् ।
 नानु वषट् करोति—नेद्वतूनपवृणजाऽइति । सहैव प्रथमौ ग्रहौ गृहीतः । सहोत्तमौ । इदमेवैतत्सर्वं
 संवत्सरेण परिगृहीतः । तदिदं सर्वं संवत्सरेण परिगृहीतम् ॥ ८ ॥

ग्रहणावसरे कर्तव्यामनुवाक्यां सोपपत्तिकं निषेधति—नानुवाक्यामित्यादि । अनुवाक्याऽनुवचनं हविः-
 स्वीकाराय देवताह्वानार्थं भवति, प्रकृतग्रहाणां तु देवता ऋत्वात्मिका, 'ऋतुः' च 'यदि' 'दिवा' 'यदि'
 वा 'नक्तं' भवति; तदा सर्वदा 'आगतः' 'एव' । ऋत्वन्तर्धूतस्याहोरात्रस्याभावात् । तस्मात्तदाह्वाना-
 र्थम् 'अनुवाक्या' अनुवाचनीयं न करणीयमित्यर्थः ।

सर्वेष्वपि ग्रहेषु वषट्कारानन्तरं "सोमस्याग्नेर्वीहो वौषट्"—इत्यनेन पुनरपि स्विष्टकृदर्थं हविःशेषो ह्यति
 सोऽनुवषट्कारः; तमत्र प्राप्तं निषेधति—नानु वषट् करोतीत्यादि । अनुवषट्कारस्याकरणे अयमभिप्रायः 'नेद्वतू-
 नपवृणजै' अपवर्जयानोति । अनुवषट्कारे कृते देवतान्तरस्य स्विष्टकृतोऽग्नेः स्वीकारात् प्रकृता ऋत्वात्मिका
 देवताः परित्यक्ताः स्युः, तथा मा भूदिति । अथवा अनुवषट्कारस्य यागावसानरूपत्वात्तस्मिन्नुत्तमप्यवसानं
 स्यात्, अतस्तन्मा भूदिति नानुवषट्कारं कुर्यादित्यर्थः । प्रथमद्वितीययोरेकादशद्वादशयोश्च सह ग्रहणं विधत्ते-
 सहैवेत्यादि^४ । द्वितीयस्यापि प्रथमसन्निकर्षात् प्रथमत्वमुपचर्यते, तथैकादशस्याप्युत्तमत्वम् । अनेन प्रथमोत्त-
 मानां सहग्रहणविधानेनैव मध्यपातिनां ग्रहाणां पर्यायेण ग्रहणमित्यवसीयते । सहग्रहणस्य कारणमाह—इदमेवै-
 तादित्यादि । तदेतेन सहग्रहणेन अध्वर्युप्रतिप्रश्नतारौ 'इदमेव' 'सर्वं' जगत् संवत्सरेण 'परिगृहीतः'
 परितो गृहीतः । 'तत्' तस्मात्, 'इदं सर्वम्' 'संवत्सरेण' 'परिगृहीतम्' परितो व्याप्तं दृश्यते ।
 एत एव तत्सर्वं संवत्सरेण परिगृहीतं परितो व्याप्तं दृश्यते, तस्मात्तत्सिद्धये आदावन्तं च सह गृहीयातामित्यर्थः ।

ननु चात्र संवत्सरग्रहणं संवत्सरेण सर्वस्य परिग्रहणे हेतुत्वेनापन्यस्तम्, तथा परिग्रहणमपि सहग्रहणस्य
 हेतुत्वेनापन्यस्तमित्यन्योन्याश्रयणाद्विरोध इति चेत्, न । कारकज्ञापकयोर्हेतुहेतुमद्भाववैपरीत्यमनुकूलमेव न तुं प्रति-
 कूलम्, यथा धूमस्याग्निः कारकहेतुः, अग्नेश्च धूमो ज्ञापकहेतुरिति । तद्वदत्रापि ग्रहयोः सहग्रहणं कारकहेतुः,
 संवत्सरेण जगतः परिग्रहणं ज्ञापकहेतुरित्यविरोधः । एवमेतादृशेषु विषयेषु सर्वत्रावगन्तव्यम् ॥ ८ ॥

१—यज्ञपार्श्वे कात्यायनः "ऋतुग्रहा द्विदैवत्या ये च पात्नीवतग्रहाः । आदित्यग्रहसावित्रा एते नानुवषट्कृताः ॥" इति ।
 २—युगपत्प्रथमौ गृहीतं तृतीयौ च व्यत्यासम् । मध्ये प्रचरणं च सर्वेषाम् । का. श्रौ. सू. ९ । २७३ ।

(तद्धि) निरेवान्यतरः क्रामति । प्रान्यतरः पद्यते तस्मादिमेऽन्वञ्चो मासा यन्ति । अथ यदुभौ वा सह निष्क्रामेतामुभौ वा सह प्रपद्येयातां पृथगु द्वैवेमे मासाऽईयुस्तस्मान्निरेवान्यतरः क्रामति प्रान्यतरः पद्यते ॥ ९ ॥

तौ वाऽऋतुनेति षट् प्रचरतः । (स्तु) तुदेवा अहरसृजन्तऽतुंभिरिति चतुस्तद्वात्रिमसृजन्त स यद्वैतावदेवाभविष्यद्वात्रिहैवाभविष्यन् व्यवत्स्यत् ॥ १० ॥

(तौ) तौ वाऽऋतुनेत्युपरिष्ठाद्विश्वरतः । (स्तु) तुदेवाः परस्तादहरददुस्तस्मादिदमद्याहरथ रात्रिरथ श्वोऽहर्भविता ॥ ११ ॥

निरेवान्यतरः क्रामति, प्रान्यतरः पद्यते । तस्मादिमेऽन्वञ्चो मासा यन्ति । अथ यदुभौ वा सह निष्क्रामेताम्, उभौ वा सह प्रपद्येयाताम्—पृथगु द्वैवेमे मासा ईयुः । तस्मान्निरेवान्यतरः क्रामति, प्रान्यतरः पद्यते ॥ ९ ॥

तौ वाऽऋतुनेति षट् प्रचरतः । तद् देवा अहरसृजन्त । ऋतुभिरिति चतुः । तद्वात्रिमसृजन्त । स यद्वैतावदेवाभविष्यद्—रात्रिहैवाभविष्यत्—न व्यवत्स्यत् ॥ १० ॥

तौ वाऽऋतुनेत्युपरिष्ठाद्विश्वरतः । तद् देवाः परस्तादहरददुः । तस्मात् इदम् अद्याहः । अथ रात्रिः, अथ श्वोऽहर्भविता ॥ ११ ॥

अध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रोर्निष्क्रमणं प्रवेशश्च पर्यायेण कर्तव्यावित्याह—निरेवान्यतरः क्रामतीत्यादि । ‘ अन्यतरः ’ ‘ निष्क्रामति ’ ‘ अन्यतरश्च प्रपद्यते ’ प्रविशति । तस्मादिति । यत एवं पर्यायेण ऋतुग्रहणं निष्क्रमणं प्रवेशश्च सम्भवति, ‘ तस्मात् ’ तदात्मका ‘ मासाः ’ अपि ‘ अन्वञ्चः ’ अनु पर्यायेणाश्चन्ति गच्छन्तीत्यन्वञ्चः तादृशा भवन्ति । विपक्षे बाधं प्रदर्शयितुमेव निष्क्रमणप्रवेशप्रकारं द्रढयति—यदुभौ वा सह निष्क्रामेतामित्यादि । पृथगु द्वैवेति । ‘ इमे ’ ‘ मासाः ’ ‘ पृथगेव ’ ‘ ईयुः ’ । परस्परमसम्बद्धा ‘ एव ’ भवेयुरित्यर्थः ॥ ९ ॥

यागकाले अध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रोः प्रैषमन्त्रानुत्पादयन्होरात्रसृष्टिहेतुत्वेन तान् प्रशंसति—तौ वा ऋतुनेत्यादि । ‘ तौ ’ अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ ‘ ऋतुना ’ प्रेष्येति ‘ षट् ’ कृत्वः प्रचरतः । अत एव तैत्तिरीयके श्रूयते—“ ऋतुना प्रेष्येति षट्कृत्व आह ”—(तै. सं. ६ । ९ । ३ । २) इति । अत्र प्रथमतृतीयपञ्चमेष्वध्वर्युः प्रचरेत्, द्वितीयचतुर्थषष्ठेषु प्रतिप्रस्थाता प्रचरेदित्येवं षट्कृत्वः प्रचरणम् । ‘ तत् ’ तेन ऋतुना प्रेष्येत्यनेन च षट्कृत्वः प्रचरणेन ‘ देवाः ’ अहःसृष्टिं कृतवन्तः । पुनश्च ‘ ऋतुभिः ’ प्रेष्येत्यनेन चतुर्वारं प्रचरतः । अत्रापि सप्तमनवमयोर्ध्वर्युः, अष्टमदशमयोः प्रतिप्रस्थाता । तेन रात्रिसृष्टिं कृतवन्तः । ‘ एतावदेव ’ ऋतुभिरिति चतुर्वारप्रचरणान्तमेव यदि ‘ अभविष्यत् ’ तदा ‘ रात्रिः ’ ‘ एव ’ अभविष्यत् । तथा च ‘ रात्रिः ’

१—निष्क्रामत्येकः प्रविशतोतरः । उत्तरः उत्तरः प्रतिप्रस्थाताऽपरकालत्वात् । का० श्रौ० सू० ९ । २७४, २७५ । २—ऋतुनेति षट्प्रेष्यतः । का. श्रौ. सू. १ । ९ । २७८ ।

(तर्तु) ऋतुनेति वै देवाः । (०) मनुष्यानुसृजन्तः ऋतुभिरिति पशून्तस्य
यत्तन्मध्ये येन पशूनुसृजन्तः तस्मादिमे पशवऽउभयतः परिगृहीता वश-
मुपेता मनुष्याणाम् ॥ १२ ॥

तौ वाऽऋतुनेति षट् प्रचर्य । (ये) इतरथा पात्रे विपर्यस्येतेऽऋतुभि-
रिति चतुश्चरित्वेतरथा पात्रे विपर्यस्येतेऽन्यतरत एव तद्देवा अहरसृज-
न्तान्यतरतो रात्रिमन्यतरतऽएव तद्देवा मनुष्यानुसृजन्तान्यतरतः पशून् १३

ऋतुनेति वै देवा मनुष्यानुसृजन्तः, ऋतुभिरिति पशून् । स यत्तन्मध्ये-येन पशूनुसृजन्तः । तस्मा-
दिमे पशवऽउभयतः परिगृहीता वशमुपेता मनुष्याणाम् ॥ १२ ॥

तौ वाऽऋतुनेति षट् प्रचर्य, इतरथा पात्रे विपर्यस्येते । ऋतुभिरिति चतुश्चरित्वा-इतरथा पात्रे
विपर्यस्येते । अन्यतरत एव तद्देवा अहरसृजन्तः, अन्यतरतो रात्रिम् । अन्यतरत एव तद्देवा मनुष्यानु-
सृजन्तः, अन्यतरतः पशून् ॥ १३ ॥

‘ न व्यवस्यत् ’ न व्युष्टाऽभविष्यत् । पुनरहस्यक्रमो न भवतीत्यर्थः । तस्मात् ‘ तौ ’ अव्यर्थं
‘ ऋतुनेत्युपरिष्ठात् ’ द्विवारं व्रजतः । ‘ तत् ’ तेन ‘ देवाः ’ ‘ परस्तात् ’ रात्रेः, उपरिष्ठात् ‘ अहः ’ धारया-
मासुः । यस्मादहो रात्रेः पुनरप्यहश्च सृष्टौ कारणम् ऋतुना ऋतुभिः ऋतुनेति क्रमेण यागः सम्पादितः ‘ तस्मात् ’
‘ अथ ’ इदानीम् ‘ इदम् ’ ‘ अहः ’ भवति । ‘ अथ ’ अहोऽनन्तरं ‘ रात्रिः ’ रात्रेरनन्तरं ‘ श्वः ’ परेषुः,
पुनरपि ‘ अहः ’ ‘ भविता ’ । तत उक्ताः प्रेषमन्त्राः प्रशस्ता इत्यर्थः । अत्र कात्यायनः— “ निष्क्रामत्येकः
प्रविशतीतरः । उत्तर उत्तरः प्रतिप्रस्थाताऽपरकालत्वात् । उभयतोऽध्वर्यु पात्रेण परिप्रगृह्णाति, सर्वहुताः प्रागुत्तमा-
भ्याम् । ऋतुनेति षट् प्रेषतः । ऋतुभिरिति चतुरः पात्रमुखे विपर्यस्य । षड्दुत्तमौ—(का. श्रौ. सू. ९ ।
२७४—२८०) इति ॥ १० ॥ ११ ॥

विहितानुक्तक्रमसहितान्प्रेषमन्त्रान्प्रकारान्तरेण प्रशंसति—ऋतुनेति वै देवा इत्यादि । ‘ ऋतुनेति ’ ‘ मनु-
ष्यानुसृजन्तः ’ ‘ ऋतुभिरिति ’ ‘ पशून् ’ असृजन्तः । तथा च ऋतुनेत्यस्य मनुष्यसृष्टिहेतोर्मन्त्रस्याद्यन्तयोः
प्रयुक्तत्वात्, ऋतुभिरित्यस्य पशुसृष्टिहेतोर्मन्त्रस्य मध्ये प्रयुक्तत्वात् ‘ इमे ’ ‘ पशवः ’ मनुष्यैः ‘ उभयतः ’
‘ परिगृहीताः ’ पार्श्वद्वयेऽपि यत्र गच्छन्ति तत्रापि कैश्चित्स्वीक्रियन्त इति । तथाविधाः सन्तः वशमुपेताः
भवन्ति ॥ १२ ॥

होममध्ये पात्रमुखयोर्विपर्यासं विधत्ते—तौ वा ऋतुनेत्यादि । अन्यतरत इति । ‘ अन्यतरतः ’ मुखात्
‘ ऋतुनेति ’ मन्त्रेण ‘ देवाः ’ अहःसृष्टिं कृतवन्तः । ततः ‘ अन्यतरतः ’ च मुखात् ऋतुभिरिति रात्रिसृष्टिं
कृतवन्तः । तथा ‘ पशून् ’ ‘ मनुष्यान् ’ ‘ असृजन्तः ’ तस्मात्तन्मन्त्रसाधने यागे पात्रमुखे विपर्य-
स्येदित्यर्थः ॥ १३ ॥

(न) अथातो गृह्णात्येव । (वो) उपयामगृहीतोऽसि माधवे त्वेत्येवाध्व-
र्युर्गृह्णात्युपयामगृहीतोऽसि माधवाय त्वेति प्रतिप्रस्थातैतुवेव व्यासन्तिकौ
स यद्वसन्तऽओषधयो जायन्ते वनस्पतयः पच्यन्ते तेनो हैतौ मधुश्च
माधवश्च ॥ १४ ॥

(श्रो) उपयामगृहीतोऽसि । शुक्राय त्वेत्येवाध्वर्युर्गृह्णात्युपयामगृहीतो-
ऽसि शुचये त्वेति प्रतिप्रस्थातैतुवेव ग्रैष्मौ स यदेतयोर्वलिष्टं तपति तेनो
हैतौ शुक्रश्च शुचिश्च ॥ १५ ॥

(श्रो) उपयामगृहीतोऽसि । नभसे त्वेत्येवाध्वर्युर्गृह्णात्युपयामगृहीतोऽसि
नभस्याय त्वेति प्रतिप्रस्थातैतुवेव वार्षिकामृतो वै दिवो वर्षति तेनो
हैतौ नभश्च नभस्यश्च ॥ १६ ॥

अथातो गृह्णात्येव—“ उपयामगृहीतोऽसि माधवे त्वा ”—(वा. सं. ७ । ३०) इत्ये-
वाध्वर्युर्गृह्णाति । “ उपयामगृहीतोऽसि माधवाय त्वा ”—(वा. सं. ७ । ३०) इति प्रति-
प्रस्थाता । एतावेव वासन्तिकौ । स यद्वसन्तऽओषधयो जायन्ते, वनस्पतयः पच्यन्ते । तेनो हैतौ
मधुश्च माधवश्च ॥ १४ ॥

“ उपयामगृहीतोऽसि शुक्राय त्वा ”—(वा. सं. ७ । ३०) इत्येवाध्वर्युर्गृह्णाति । “ उप-
यामगृहीतोऽसि शुचये त्वा ”—(वा. सं. ७ । ३०)—इति प्रतिप्रस्थाता । एतावेव ग्रैष्मौ ।
स यदेतयोर्वलिष्टं तपति—तेनो हैतौ शुक्रश्च शुचिश्च ॥ १५ ॥

“ उपयामगृहीतोऽसि नभसे त्वा ”—(वा० सं० ७ । ३०) इत्येवाध्वर्युर्गृह्णाति । “ उप-

इत्यमृतप्रहाणां होमकालसङ्ख्याविशेषादिकमभिधायेदानीं प्रथमद्वितीयग्रहयोः कर्तुमन्त्रविशिष्टं ग्रहणं विधत्ते—
अथातो गृह्णात्येवेत्यादि (का. श्रौ. सू. ९ । २७०—२७२) । मधुमाधवाविति चैत्रवैशाखौ, ऋतुप्रहाणां
चैत्रादयो मासाः देवताः । तस्मादतुग्रहत्वान्मधुमाधवमासार्थं गृह्णामीति मन्त्रार्थः । एवमुत्तरत्रापि ।

चैत्रवैशाखयोर्मधुमाधवनामधेयप्राप्तिं दर्शयति—एतावेवेति । ‘ एतौ ’ उक्तौ मासौ ‘ वासन्तिकौ ’ । “ वसन्ताच्च ”
(पा. सू. ४ । ३ । २०) इति ठक् प्रत्ययः । ‘ वसन्ते ’ च ‘ ओषधयः ’ माधुर्यरसहेतुभूता जायन्ते ।
‘ वनस्पतयः ’ च ‘ पच्यन्ते ’ स्वत एव परिपक्वा भवन्ति । कर्मकर्तरि रूपम् (पा. सू. ३ । १ । ८७) ।
परिपाके च माधुर्यरसोत्पत्तेरुपभोगयोग्या भवन्ति । तस्मात्तत्संबन्धी मासो ‘ मधुः ’ । ‘ माधवः ’ इति । मधु-
रेव माधव इति स्वार्थिकोऽण् प्रत्ययः । अथवा मधुमासस्यायं माधव इति—“ तस्येदम् ”—(पा. सू. ४ । ३ ।
१२०) इत्यण् । मधुमासानन्तरभावीत्यर्थः ॥ १४ ॥

यथोक्तगुणविशिष्टं तृतीयचतुर्थयोर्ग्रहणं विधत्ते—उपयामगृहीतोऽसीत्यादि । एतावेवेति । ‘ एतावेव ’
मासौ ‘ ग्रैष्मौ ’ ग्रीष्मर्तुसम्बन्धिनौ । एतयोर्मासयोः सूर्योऽपि ‘ बलिष्ठम् ’ अत्यन्तं ‘ तपति ’ शोचते यतः,
तस्मादेतयोः ‘ शुक्रः ’ ‘ शुचिः ’ इति नामधेयम् ॥ १५ ॥

पञ्चमषष्ठयोर्ग्रहणं विधत्ते—उपयामगृहीतोऽसीत्यादि । एतावेवेत्यादि । वार्षिकामृतो वै वर्षाभ्यष्टक्—

(श्रो) उपयामगृहीतोऽसि । (सी) इषे त्वेत्येवाध्वर्युर्गृह्णात्युपयामगृहीतोऽस्यूर्जे त्वेति प्रतिप्रस्थातैतुवेव शारदौ स युच्छरद्युर्गसऽओषधयः पच्यन्ते तेनो हैताविपश्चोर्जश्च ॥ १७ ॥

(श्रो) उपयामगृहीतोऽसि । सहसे त्वेत्येवाध्वर्युर्गृह्णात्युपयामगृहीतोऽसि सहस्याय त्वेति प्रतिप्रस्थातैतुवेव हैमन्तिकौ स युद्धेमन्तऽइमाः प्रजाः सहसेव स्वं वशमुपनयते तेनो हैतौ सहश्च सहस्यश्च ॥ १८ ॥

(श्रो) उपयामगृहीतोऽसि । तपसे त्वेत्येवाध्वर्युर्गृह्णात्युपयामगृहीतोऽसि तपस्याय त्वेति प्रतिप्रस्थातैतुवेव शैशिरौ स युद्धेतयोर्बलिष्ठश्च श्यायति तेनो हैतौ तपश्च तपस्यश्च ॥ १९ ॥

यामगृहीतोऽसि नभस्याय त्वा ”-(वा० सं० ७ । ३०) इति प्रतिप्रस्थाता । एतावेव वार्षिकौ, अमुतो वै दिवो वर्षति-तेनो हैतौ नभश्च नभस्यश्च ॥ १६ ॥

“ उपयामगृहीतोऽसि इषे त्वा ”-(वा० सं० ७ । ३०) इत्येवाध्वर्युर्गृह्णाति ।

“ उपयामगृहीतोऽस्यूर्जे त्वा ”-(वा० सं० ७ । ३०) इति प्रतिप्रस्थाता । एतावेव शारदौ । स युच्छरद्युर्गसऽओषधयः पच्यन्ते-तेनो हैताविपश्चोर्जश्च ॥ १७ ॥

“ उपयामगृहीतोऽसि सहसे त्वा ”-(वा० सं० ७ । ३०) इत्येवाध्वर्युर्गृह्णाति ।

“ उपयामगृहीतोऽसि सहस्याय त्वा ”-(वा० सं० ७ । ३०) इति प्रतिप्रस्थाता । एतावेव हैमन्तिकौ । स युद्धेमन्तऽइमाः प्रजाः सहसेव स्वं वशमुपनयते-तेनो हैतौ सहश्च सहस्यश्च ॥ १८ ॥

“ उपयामगृहीतोऽसि तपसे त्वा ”-(वा० सं० ७ । ३०) । इत्येवाध्वर्युर्गृह्णाति ।

(पा. सू. ४ । ३ । १८)-इति ठक् प्रत्ययः । अनयोर्मासयोः ‘ अमुतः ’ ‘ दिवः ’ नभसः सकाशाद् ‘वर्षति’, ‘ तेन ’ मासावपि नभोनभस्याविति व्यपदिश्यते । नभस्य इति । नभोमासानन्तरं भवतीति नभस्यः । “ भवे छन्दसि ”-(पा. सू. ४ । ४ । ११०)-इति यत् । अथवा “ वसुशब्दात्स्वार्थे यद् वक्तव्यः ” इत्यत्र वसुशब्दस्य नभआदीनामुपलक्षणार्थत्वात्स्वार्थिको यत्प्रत्ययः । एवं सहस्यस्तपस्य इत्यत्राप्यवगन्तव्यम् ॥ १६ ॥

सप्तमाष्टमयोर्ग्रहणं विधत्ते-उपयामगृहीतोऽसीषे त्वेति । ऊर्जशब्दस्त्वैवार्थकयनम्-ओषधयः पच्यन्ते इति अनेनान्नस्योत्पत्तिः सूच्यते । इहन्नं तदस्मिन्नस्तीति इषः । ऊर्जशब्दाभिधेयोऽन्नरसश्चास्मिन्नस्तीत्यूर्जः । मत्वर्थीयोऽकारप्रत्ययः । ग्रहणमन्त्रयोः ‘ इषे ’ ‘ ऊर्जे ’ इति यश्चतुर्व्यस्तनिर्देशः, स तु निमित्तनैमित्तिकप्रमेदाविवक्षायां मत्वर्थीयाकारप्रत्ययामावाहुपपद्यते ॥ १७ ॥

नवमदशमयोर्ग्रहणं विधत्ते-उपयामगृहीतोऽसि सहस इत्यादि । हैमन्तिकाविति । “ हैमन्ताच्च ”-(पा. सू. ४ । ३ । २१) इति छन्दसि ठक् प्रत्ययः । स्ववशमुपनयत इति । स्वकीयं वशम् स्ववशं नयतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

एकादशद्वादशयोर्ग्रहणं विधत्ते-उपयामगृहीतोऽसि तपसः इत्यादि । श्यायतीति । ‘ श्यायति ’ तपति शुष्यतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

(श्रो) उपयामगृहीतोऽसि । (स्य१५) अ१५हसस्पतये त्वेति त्रयोदशं ग्रहं गृह्णाति यदि त्रयोदशं गृह्णीयादथ प्रतिप्रस्थाताऽध्वर्योः पात्रे स१५स्रव-
मुवनयत्यध्वर्युर्वा प्रतिप्रस्थातुः पात्रे स१५स्रवमुवनयत्याहरति भक्षम् ॥ २० ॥

(सु) अथ प्रतिप्रस्थाताऽभक्षितेन पात्रेण । (णै) ऐन्द्राग्रं ग्रहं गृह्णाति तद्यदभक्षितेन पात्रेणैन्द्राग्रं ग्रहं गृह्णाति न वाऽऋतुग्रहाणामनुवषट्कुर्वन्त्ये-
तेभ्यो वाऽऐन्द्राग्रं ग्रहं ग्रहीष्यन्भवति तदस्यैन्द्राग्रेनैवानुवषट्कृता भवन्ति ॥ २१ ॥

यद्वैन्द्राग्रं ग्रहं गृह्णाति । सर्वं वाऽइदं प्राजीजनद्युः ऋतुग्रहानुग्रहीत्सु
इद१५ सर्वं प्रजनुष्येदमेवैतत्सर्वं प्राणोदानयोः प्रतिष्ठापयति तदिद१५

“ उपयामगृहीतोऽसि तपस्याय त्वा ”- (वा० सं० ७ । ३०) इति प्रतिप्रस्थाता । एतावेव
शैशिरौ । स यदेतयोर्वलिष्ठं श्यायति-तेनो हैतौ तपश्च तपस्यश्च ॥ १९ ॥

“ उपयामगृहीतोऽसि अंहसस्पतये त्वा ”- (वा० सं० ७ । ३०) इति त्रयोदशं
ग्रहं गृह्णाति-यदि त्रयोदशं गृह्णीयात् । अथ प्रतिप्रस्थाताऽध्वर्योः पात्रे संस्रवमुवनयति । अध्वर्युर्वा
प्रतिप्रस्थातुः पात्रे संस्रवमुवनयति । आहरति भक्षम् ॥ २० ॥

अथ प्रतिप्रस्थाताऽभक्षितेन पात्रेण ऐन्द्राग्रं ग्रहं गृह्णाति । तद् यदभक्षितेन पात्रेणैन्द्राग्रं ग्रहं
गृह्णाति । न वाऽऋतुग्रहाणामनुवषट्कुर्वन्ति । एतेभ्यो वाऽऐन्द्राग्रं ग्रहं ग्रहीष्यन्भवति । तदस्यैन्द्राग्रे-
नैवानुवषट्कृता भवन्ति ॥ २१ ॥

यद्वैन्द्राग्रं ग्रहं गृह्णाति । सर्वं वाऽइदं प्राजीजनत्-य ऋतुग्रहानुग्रहीत् । स इदं सर्वं प्रजनये-

त्रयोदशग्रहणपक्षे मन्त्रमाह-उपयामगृहीतोऽस्यंहसस्पतये त्वेति (का. श्रौ. सू. ९ । २८३ ।) होमा-
नन्तरमध्वर्योः पात्रे प्रतिप्रस्थातुर्वा पात्रे शेषमुवनयेदित्याह-अथ प्रतिप्रस्थातेति (का. श्रौ. सू. ९ । २८५ ।) संस्रव-
शेषमाहरति-भक्षमिति । यस्मिन् ‘पात्रे’ शेषोऽवनीयते तत्रत्यं भक्षणार्थं सोमं सदः प्रत्याहरतीत्यर्थः ॥ २० ॥

भक्षाहरणानन्तरमैन्द्राग्रस्य ग्रहणं विधत्ते-अथ प्रतिप्रस्थातेति । अभक्षितेनेति । पात्रगतस्य सोमशेष-
स्याभक्षितत्वात्पात्रमध्यमक्षितमित्युपचर्यते । अभक्षितपात्रेणैन्द्राग्रग्रहणे कारणमाह-तद्यदभक्षितेनेत्यादि ।
अनुवषट्कारे कृते ऋतूनामपवर्गः स्यादिति तद्यागे अनुवषट्कारो न्यषेधि । “ नानु वषट् करोति, नेदतूनप-
वृणजे ” (श. प. ४ । ३ । १ । ८) इति । तस्मादस्य यज्ञस्य सम्बन्धिन ऋतुग्रहा ‘ ऐन्द्राग्रेनैव ’ ऐन्द्राग्र-
ग्रहस्यानुवषट्कारेणैव ‘ अनुवषट्कृता भवन्ति ’ इति । ‘ एतेभ्यः ’ ऋतुग्रहेभ्यः ‘ ऐन्द्राग्रं ग्रहं ग्रहीष्यन् भवति ’
तत्राभक्षितेन पात्रेणैतस्य ग्रहणमन्तरेण न सम्भवतीति तेन गृह्णीयादित्यर्थः ॥ २१ ॥

ऐन्द्राग्रग्रहस्य ग्रहणं प्रयोजनाभिधानेन प्रशंसति-यद्वैन्द्राग्रं ग्रहं गृह्णातीति । ‘ यः ’ अध्वर्युः ‘ ऋतु-

सुर्वं प्राणोदानयोः प्रतिष्ठितमिन्द्राग्नी हि प्राणोदानाविमे हि द्यावापृथिवी
प्राणोदानावनयोर्हीदं सुर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ २२ ॥

यद्वेन्द्राग्रं ग्रहं गृह्णाति । सुर्वं वाऽइदं प्राजीजनत् ऋतुग्रहानग्रहीत्
इदं सुर्वं प्रजनव्यास्मिन्नेवैतत्सुर्वस्मिन्प्राणोदानौ दधाति ताविमाव-
स्मिन्त्सुर्वस्मिन्प्राणोदानौ हितौ ॥ २३ ॥

(ताव) अथातो गृह्णात्येव । (वे) इन्द्राग्नीऽआगतं सुतं गीर्भिर्नभो
वुरेण्यम् ॥ अस्य पातं धियेषिता ॥ उपयामगृहीतोऽसीन्द्राग्निभ्यां त्वेषु
ते योनिरिन्द्राग्निभ्यां त्वेति सादयतीन्द्राग्निभ्यां ह्येनं गृह्णाति ॥ २४ ॥

दमेवैतत्सर्वं प्राणोदानयोः प्रतिष्ठापयति । तदिदं सर्वं प्राणोदानयोः प्रतिष्ठितम् । इन्द्राग्नी हि प्राणो-
दानौ । इमे हि द्यावापृथिवी प्राणोदानौ । अनयोर्हीदं सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ २२ ॥

यद्वेन्द्राग्रं ग्रहं गृह्णाति । सर्वं वाऽइदं प्राजीजनत्-य ऋतुग्रहानग्रहीत् । स इदं सर्वं प्रजन-
व्यास्मिन्नेवैतत्सर्वस्मिन्प्राणोदानौ दधाति । ताविमावस्मिन्त्सर्वस्मिन् प्राणोदानौ हितौ ॥ २३ ॥

अथातो गृह्णात्येव—“इन्द्राग्नीऽआगतं सुतं गीर्भिर्नभो वरेण्यम् । अस्य पातं धिये-
षिता ”—(वा सं. ७।३१) इति । “उपयामगृहीतोऽसीन्द्राग्निभ्यां त्वा”—(वा. सं. ७।३१)
इति सादयति । इन्द्राग्निभ्यां ह्येनं गृह्णाति ॥ २४ ॥

ग्रहानग्रहीत् । ‘ सः ’ ‘ इदम् ’ ‘ सर्वम् ’ ‘ प्राजीजनत् ’ उदपादयत् । ऋतुग्रहाणां कृत्स्नजगदुत्पत्तिसाधनत्वं
प्रायुक्तम् । “ सर्वमेवैतत्प्रजनयति ”—‘ इदं सर्वं प्रजनय ’ ‘ एतत् ’ ऐन्द्राग्रग्रहणेन प्राणापानयोः प्रतिष्ठा-
पयति । तस्मादिदानीमपि प्राणापानयोः प्रतिष्ठितं वर्तते ॥

ननु कथं प्राणापानयोर्जगत् प्रतिष्ठितोति । नात्र प्राणोदानशब्दाभ्यां प्राणवृत्तिभेदौ विवक्षितौ । किन्तु
इन्द्राग्नीप्राणोदानात्मकत्वाद् द्यावापृथिव्योरपीन्द्राग्नित्वम् । द्यावापृथिव्योश्चेदं सर्वं प्रतिष्ठितम् । तस्मादैन्द्राग्रस्य
ग्रहणं द्यावापृथिव्योः कृत्स्नजगत्प्रतिष्ठाहेतुत्वात्प्रशस्तमित्यर्थः ॥ २२ ॥

ऐन्द्राग्रग्रहस्य ग्रहणं प्रकारान्तरेण प्रशंसति—यद्वेन्द्राग्रामित्यादि । ताविमावस्मिन्निति । इन्द्राग्नयोः प्राणा-
पानात्मकत्वादैन्द्राग्रग्रहणेन प्रजापतेः ‘ सर्वस्मिन् ’ प्राणोदानौ ‘ दधाति ’ । तस्मात् ‘ ताविमौ ’ प्राणापानौ
‘ अस्मिन् ’ ‘ सर्वस्मिन् ’ निहितौ वर्तते ॥ २३ ॥

विहितं ग्रहणमनूय मन्त्रं विधत्ते—अथातो गृह्णात्येवन्द्राग्नीऽआगतमिति । हे इन्द्राग्नी ! ‘ सुतम् ’
अभिषुतम् । ‘ गीर्भिः ’ स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिः ‘ वरेण्यम् ’ वरणीयम् ‘ नमः ’ लुप्तोपमानञ्चैतत् । नम इव
आदित्यमिव (निर. २।४।२) गीर्भिर्वरेण्यमिमं सोमं प्रति ‘ आगतम् ’ आगच्छतम् । “ बहुलं
छन्दसि ”—(पा. सू. ६।४।२६) इति विकरणस्य लुक् । आगत्य च ‘ धिया ’ अस्मदीयया

१—एष मन्त्र इन्द्राग्निदेवत्ये विहितः । यदि तु अग्नीन्द्रदेवत्यो ग्रहो विधीयते तदा “आघा ये अग्निमिन्धते” इत्यादिमन्त्रः
प्रयोज्यतया संहितायां पठ्यते ।

(त्वु) अथ वैश्वदेवं ग्रहं गृह्णाति । सुर्वं वाऽइदं प्राजीजनद्य ऽऋतु-
ग्रहानुग्रहीत्स युद्धैतावदेवाभविष्यद्यावत्यो हैवाग्ने प्रजाः सृष्टास्तावत्यो
हैवाभविष्यन्न प्राजनिष्यन्त ॥ २५ ॥

(न्ता)अथ युद्धैश्वदेवं ग्रहं गृह्णाति । (ती)इदमेवैतत्सुर्वमिमाः प्रजा यथायथं
व्यवसृजति तस्मादिमाः प्रजाः पुनरभ्यावुर्तं प्रजायन्ते शुक्रपात्रेण गृह्णात्येष
वै शुक्रो य एष तपति तस्य ये रश्मयस्ते विश्वे देवास्तुस्माच्छुक्र-
पात्रेण गृह्णाति ॥ २६ ॥

(त्व) अथातो गृह्णात्येव । (वौ) ओमासश्चर्षणीधृतो विश्वेदेवास आगत ।

वैश्वदेवग्रहः ।

अथ वैश्वदेवं ग्रहं गृह्णाति । सर्वं वाऽइदं प्राजीजनत्—य ऋतुग्रहानुग्रहीत् । स युद्धैतावदेवा-
भविष्यत्—यावत्यो हैवाग्ने प्रजाः सृष्टाः—तावत्यो हैवाभविष्यन् । न प्राजनिष्यन्त ॥ २५ ॥

अथ युद्धैश्वदेवं ग्रहं गृह्णाति—इदमेवैतत्सर्वमिमाः प्रजा यथायथं व्यवसृजति । तस्मादिमाः
प्रजाः पुनरभ्यावर्तं प्रजायन्ते । शुक्रपात्रेण गृह्णाति । एष वै शुक्रो, य एष तपति । तस्य ये रश्मयः—
ते विश्वेदेवाः । तस्माच्छुक्रपात्रेण गृह्णाति ॥ २६ ॥

अथातो गृह्णात्येव—“ ओमासश्चर्षणीधृतो विश्वेदेवास आगत । दार्श्यासो दाशुषः

बुद्ध्या ' इषिता ' (पा. सू. ७ । १ । ३९) । अध्येषितौ प्रार्थितौ युवाम् ' अस्य ' सोमस्य ' पातम् '
सोमं पिबन्तम् । अत्रापि विकरणस्य लुक् (पा. सू. ६ । ४ । २६) । हे सोम ! उपयामेन दारुपात्रेण
गृहीतोऽसि । त्वाम् ' इन्द्राग्निभ्याम् ' गृह्णामीति शेषः । गृहीतस्य सोमरसस्य समन्त्रकं खरे सादनं विधत्ते—
एष ते योनिरित्यादि । इन्द्राग्निभ्यां हीति । इन्द्राग्नी आगतमित्यादिनेन्द्राग्न्यर्थं गृहीतत्वादेव ते योनि-
रिन्द्राग्निभ्यामित्यनेन सादनं युज्यत इत्यर्थः ॥ २४ ॥

ऐन्द्राग्रग्रहस्य ग्रहणानन्तरं वैश्वदेवग्रहस्य ग्रहणं सार्थवादं विधत्ते—अथ वैश्वदेवं गृह्णातीत्यादि । स युद्धै-
तावदिति । ' एतावद् ' ऋतुग्रहणान्तमेव, यदि ' अभविष्यत् ' तदा ' अग्ने ' पूर्वं ' यावत्यः ' ' प्रजाः ' ' सृष्टाः ' ,
' तावत्यः ' एवाभविष्यन् ' न ' तु परम् ' प्राजनिष्यन्त ' ॥ २५ ॥

अथ वैश्वदेवग्रहस्य ग्रहणेन ' इदमेव ' ' सर्वम् ' ' यथायथम् ' यथास्वम् ' व्यवसृजति ' विशेषेण प्रजा
उत्पादयति । वैश्वदेवस्य सर्वदेवत्वत्वात्सर्वप्रजासृष्टिहेतुत्वम् । तस्मादिमाः प्रजाः पुनरभ्यावृत्त्योत्पद्यन्ते ॥

विहिते ग्रहणे साधनतया शुक्रपात्रं विधत्ते—शुक्रपात्रेण गृह्णातीत्यादि । “ एष वै शुक्रः ” इत्यादिकं
निगदव्याख्यानम् ॥ २६ ॥

ग्रहणानुवादेन मन्त्रं विधत्ते—अथातो गृह्णात्येव ओमासश्चर्षणीधृत इति^१ । मन्त्रस्यायमर्थः—

१-वैश्वदेवग्रहे विकल्पेन प्रयोज्यौ द्वौ मन्त्रौ संहितायामाम्नायेते । इह तु ब्राह्मणे तयोरेक एवाम्नायेते न द्वितीयः । स च मन्त्रः
' विश्वे देवास आगत ' इत्येवमादिर्द्रष्टव्यः । २-भक्षप्रभृत्यानिधानात् कृत्वा वैश्वदेवं गृह्णाति । शुक्रपात्रेण द्रौणकलशादन्वारब्धे
चोमास इति । १ । ३०२ । ३०३ ।

दाशुवा॒सो दाशुवः सुतुम् ॥ उपयामगृहीतोऽसि विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य
एष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यऽइति सादयति विश्वेभ्यो ह्येनं
देवेभ्यो गृह्णाति ॥ २७ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ४-२-५ ॥ (३. १.)

गृणाति ह वाऽएतद्धोता यच्छ्रु॑सति । तस्माऽएतद्गृणते प्रत्येवाध्वर्यु-
गुगृणाति तस्मात्प्रतिगरो नाम ॥ १ ॥

तं वै प्राञ्चमासीनमाह्वयते । सर्वे वाऽअन्यऽउद्गातुः प्राञ्चऽआर्त्विज्यं
कुर्वन्ति तथो हास्यैतत्प्रागेवार्त्विज्यं कृतं भवति ॥ २ ॥

सुतम् । उपयामगृहीतोऽसि विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः, एष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा
देवेभ्यः ”—(वा. सं. ७।३३।) इति सादयति । विश्वेभ्यो ह्येनं देवेभ्यो गृह्णाति ॥ २७ ॥

अथ माध्यन्दिनसवनग्रहाः ।

गृणाति ह वाऽएतद्धोता—यच्छ्रु॑सति । तस्माऽएतद्—गृणते प्रत्येवाध्वर्युरागृणाति । तस्मात्
प्रतिगरो नाम ॥ १ ॥

तं वै प्राञ्चमासीनमाह्वयते । सर्वे वाऽअन्यऽउद्गातुः प्राञ्च आर्त्विज्यं कुर्वन्ति, तथो हास्यैतत्
प्रागेवार्त्विज्यं कृतं भवति ॥ २ ॥

‘ ओमासः ’ अवतेर्मन्त्रप्रत्यये “ उवस्वर ”—(पा. सू. ६।४।२०) इत्यादिना ऊठादेशे ‘ गुणे असुकि-
(पा. सू. ७।१।१०) च कृते जसि “ ओमासः ” इति । निपातनात् कस्वन्तस्य रूपम् “ दाशुव ” इति ।
दानशीलास्तादृशाः ‘ विश्वे देवाः ’ यूयं ‘ दाशुवः ’ यागदानादिकरणशीलस्य यजमानस्य ‘ सुतम् ’ अभिषुतं
सोमं प्रति ‘ आगत ’ आगच्छत “ बहुलं छन्दसि ” (पा. सू. २।४।७६) इति विकरणस्य लृक् ।
हे सोम ! त्वम् ‘ उपयामगृहीतोऽसि ’—इति त्वाम् ‘ विश्वेभ्यः ’ ‘ देवेभ्यः ’ गृह्णामि । गृहीतस्य सोमस्य खरे
सादनं समन्त्रकमाह—एष ते योनिरित्यादि ॥ २७ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

चतुर्थकाण्डे तृतीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ (४-३-१)

प्रथमे ब्राह्मणे ऋतुग्रहैन्द्राग्रवैश्वदेवग्रहा विहिताः । तत्रैन्द्राग्रवैश्वदेवयोः होत्रा शस्त्रं पठनीयम् । तत्रैवाध्वर्युणा-
शंसनकाले प्रतिगरः कर्तव्यः । स्तोत्रं द्वितीये ब्राह्मणेऽभिधीयते । तत्र तावदादौ प्रतिगरं विदधानस्तच्छब्दं
निर्वक्ति—गृह्णाति ह वा इत्यादि । होता शंसतीति । ‘ यत् ’ एतत् ‘ गृणाति ’ ‘ ह ’ ‘ वै ’ शब्दायते ।
‘ तस्मे ’ होत्रे ‘ अध्वर्युः ’ ‘ एतत् ’ प्रत्यागृणीयात् प्रतिशब्दायेत । अतः प्रतिगरशब्दो व्युत्पन्न इत्यर्थः ॥ १ ॥

प्राञ्चमासीनमध्वर्युं प्रति शस्त्रमुपक्रमेतेत्याह—तं वै प्राञ्चमित्यादि । आह्वयत इति । शोऽसावोमित्येष आहवा-
शस्त्रस्योपक्रमे प्रयुज्यते तमुच्चारयेदित्यर्थः । सर्वे वा इति । उद्गातृव्यतिरिक्ताः ‘ सर्वे ’ ‘ प्राञ्चः ’ एव

प्रजापतिर्व्याऽउद्गाता । योषऽग्व्योता सुऽएतत्प्रजापतिरुद्गाता योपाया-
मृचि होतरि रेतः सिञ्चति युत्स्तुते तद्धोता शब्देण प्रजनयति तुच्छयति
यथाऽयं पुरुषः शितस्तद्यदेनच्छयति स्तुमाच्छस्त्रं नाम ॥ ३ ॥

तदुपपल्यस्य प्रतिगृणाति । (ती)इदमेवैतद्रेतः सिक्तमुपनिमदत्युथ यत्पु-
राङ्तिष्ठन्प्रतिगृणीयात्परागु ह्वैतद्रेतः सिक्तं प्रणश्येत्तत्र प्रजायेत सम्यञ्चा
ऽउ चैवैतद्भूत्वैतद्रेतः सिक्तं प्रजनयतः ॥ ४ ॥

प्रजापतिर्वाऽउद्गाता, योषऽग्व्योता । स एतत्प्रजापतिरुद्गाता योपायामृचि होतरि रेतः सिञ्चति ।
यत्स्तुते तद्धोता-शब्देण प्रजनयति । तच्छयति-यथाऽयं पुरुषः शितः । तद् यदेनच्छयति-
तस्माच्छस्त्रं नाम ॥ ३ ॥

तदुपपल्यस्य प्रतिगृणाति । इदमेवैतद्रेतः सिक्तमुपनिमदति । अथ यत् पराङ्तिष्ठन्प्रतिगृणी-
यात् । परागु ह्वैतद्रेतः सिक्तं प्रणश्येत् । तत्र प्रजायेत । सम्यञ्चाऽउ चैवैतद् भूत्वैतद्रेतः सिक्तं
प्रजनयतः ॥ ४ ॥

आविज्यम् ' ऋत्विक्कर्म ' कुर्वन्ति ' । ' तथा ' च सत्यप्रोपक्रमकाले ' प्राक् ' आसनेनोपरिष्ठात् प्रतिगरे
प्रत्यङ्मुखेऽपि तेन ' प्रागेव ' ऋत्विक्कर्म ' कृतं ' भवति ' । अत्र कात्यायनः—“ निर्हृत्य पात्रं होतुः
पुरस्तात्प्राडास्ते, अभिहुतः शोऽसावोमित्यावृत्योथामो देवेति प्रतिगृणाति प्रणवावसानयोः, ओमिति वा ”—
(का० श्रौ० सू० ९ । २९३-२९४) इति । आश्वलायनोऽपि—“ पराङ्ध्वर्षावावृत्ते ” इत्युपक्रम्य
“ अनभिहिङ्कृत्य शोऽसावोमित्युच्चैराहूय—” इति ॥ २ ॥

प्रसङ्गास्तोत्रशस्त्रयोः पौर्वापर्यमुपगृज्य शस्त्रशब्दं निर्वक्ति-प्रजापतिर्वा इत्यादि । ' उद्गाता ' इत्यनेन
गाननिष्पायं साम लक्ष्यते । तत्र प्रजापत्यात्मकमिति प्रसिद्धम् । “ प्रजापतिः साम बृहस्पतिरुद्गाता ” (तै.
सं. ३।३।२)—इति श्रुतेः । प्रजापतेश्च सर्वमृष्टिहेतुत्वात्पतिरिति तदात्मकं सामापि पतिः । ' होता ' ' ऋक् ' ' योषा ' ।
निष्पायनिष्पादकभावभेदाविवक्षया ऋचो होत्रात्मकत्वम् । ऋक्सामयोर्जायापतित्वमैतरेयके श्रूयते—“ ऋक्त्वा वा
इदमग्रे साम चास्तां सैव नाम ऋगासीदमो नाम साम सा वा ऋक् सामोवाषदन्मिथुनं सम्भवाव प्रजात्यै ”
इत्युपक्रम्य “ ते द्वे भूत्वोपावदताम् ” इति । तच्छयतीत्यस्यैव व्याख्यानम्—‘ यथाऽयम् ’ पुरोवर्ती ' पुरुषः '
' शितः ' तीक्ष्णीकृतोऽवयवभागेन स्पष्टीकृतः । तथा शब्देण ' तद् ' रेतः ' इयति ' स्पष्टीकरोति । यत
एवम् ' तस्मात् ' इत्यनेनेति शस्त्रमिति ऋक्समुदायस्य नामधेयम् । “ शो तन्करणे ” (धा. पा. दि.
प. ३९) इत्यस्मात् त्रप्रत्यये टिलोपे असुगागमे च कृते ' शस्त्रम् ' इति भवति ॥ ३ ॥

प्रतिगरावसरेऽध्वर्योः पर्यावृत्तिं विधत्ते तदुपपल्यस्येति । प्रागासीनोऽध्वर्युः पर्यावृत्त्य प्रतिगृणीयात् ।
“ उपसर्गस्यायती ”—(पा. सू. ८।२।१९) इति रेफस्य लत्वम् । ' एतत् ' एतेन ' इदम् ' समासिकं
' रेतः ' एव ' उपनिमदति ' तर्पयति समर्द्धयति । ' मद तृप्तियोगे ' (धा. पा. चु. आ. १७२) । होतृकर्तृकं
शंसनं रेतसः समर्थने कारणमित्युक्तम् । प्रतिगरस्यापि प्रतिशंसनत्वात्सोऽपि रेतसः समर्थने कारणमिति भावः ।

(तो) यातयामानि वै देवैश्छन्दाँसि । छन्दोभिर्हि देवाः स्वर्गं लोकं
समाश्नुवत मदो वै प्रतिगरो यो वाऽऋचि मदो यः सामब्रसो वै स तच्छु-
न्दःस्वेवैतद्भसं दधात्ययातयामानि करोति तैरयातयामैर्यज्ञं तन्वते ॥ ५ ॥

तस्माद्यद्यर्धर्चशः शुभ्रंसेत् । (द) अर्धर्चैर्ऽर्धर्चै प्रतिगृणीयाद्यदि पच्छः
शुभ्रंसेत्पदेपदे प्रतिगृणीयाद्यत्र वै शुभ्रं सन्नवानिति तदसुररक्षसानि यज्ञ-
मन्त्रवचरन्ति तत्प्रतिगरेण सन्धधाति नाष्ट्राणां उक्षसामुन्ववचाराय
यजमानस्यो चैवैतद्भ्रातृव्यलोकं छिनत्ति ॥ ६ ॥

यातयामानि वै देवैश्छन्दाँसि । छन्दोभिर्हि देवाः स्वर्गं लोकं समाश्नुवत । मदो वै प्रतिगरः ।
यो वाऽऋचि मदः, यः सामन् । रसो वै सः । तच्छुन्दःस्वेवैतद्भसं दधाति-अयातयामानि करोति ।
तैरयातयामैर्यज्ञं तन्वते ॥ ५ ॥

तस्माद्यद्यर्धर्चशः शंसेत्-अर्धर्चैर्ऽर्धर्चै प्रतिगृणीयात् । यदि पच्छः शंसेत्-पदे पदे प्रतिगृणीयात् ।
यत्र वै शंसन्नवानिति-तदसुररक्षसानि यज्ञमन्त्रवचरन्ति । तत् प्रतिगरेण सन्धधाति-नाष्ट्राणां रक्षसा-
मन्त्रवचाराय । यजमानस्यो चैवैतद्भ्रातृव्यलोकं छिनत्ति ॥ ६ ॥

प्रतिगरेऽध्वर्योः पराक्त्वे बाधमुपन्यस्योक्तां पर्यावृत्तिं द्रढयति-अथ यत्पराडित्यादि । सम्यञ्चा उ इति ।
पर्याप्तौ सत्यां 'सम्यञ्चौ' परस्परं साम्मुख्ये वर्तमानौ 'एत' 'रेतः' 'प्रजनयतः' । सम्यञ्चा उ चैवेति
“लोपः शाकल्यस्य” (पा. सू. ८ । ३ । १९) इति वकारलोपः । “पूर्वत्रासिद्धम्” (पा. सू. ८ । २ । १)
इति वकारलोपस्यासिद्धत्वादाहुणो न भवति ॥ ४ ॥

विहितं प्रतिगरं छन्दःसम्बन्धिरसरूपेण प्रशंसति-यातयामानि वा इत्यादि । छन्दोभिर्हीति । 'छन्दोभिः'
साधनैः 'देवाः' 'स्वर्गं लोकम्' प्राश्नुवन्निति प्रसिद्धम् । “छन्दोभिर्वै देवाः स्वर्गं लोकमायन्”-
(तै. सं. ५ । २ । ३) इति श्रुतेः । सामन्निति-“सुषां सुष्ठू”-(पा. सू. ७ । १ । ३९) इत्यादिना
सप्तम्या लुक् । 'रसो वै सः' इति मदशब्दस्यार्थकथनम् ॥ ५ ॥

प्रतिगरस्य कालं विधत्ते-तस्मादित्यादि । 'यद्यर्धर्चशः' अर्धर्चमर्धर्चं शंसेत् । तदा अर्धर्चं प्रतिगृणी-
यात् । 'यदि पच्छः' पदं 'शंसेत्' तदा 'पदे पदे प्रतिगृणीयात्' । अर्धर्चशः पच्छ इति “सङ्ख्यैक-
वचनाच्च वीत्सायाम्” (पा. सू. ५ । ४ । ४३) इति शस्त्रप्रत्ययः । अवसानेषु प्रतिगरोच्चारणस्य कारणमाह-
यत्र वै शंसन्निति । 'यत्र' च 'चरन्ति' अनुप्रविशन्ति । नाष्ट्राणामिति । नाशकानां 'रक्षसाम्'
अननुप्रवेशाय । एवम् 'यजमानस्य' 'एव' शत्रुजनप्रवेशनिवारणादपहन्ति । तस्माद्धोता यत्रावस्येत् तत्र
प्रतिगृणीयादित्यर्थः ॥ ६ ॥

चतुरक्षराणि ह वाऽअग्रे छन्दाँस्यासुः । (स्तु) ततो जगती सोम-
मुच्छापतत्सा त्रीण्यक्षराणि हित्वाऽऽजगाम ततस्त्रिष्टुप्सोममुच्छापतत्सै-
कमक्षरं हित्वाऽऽजगाम ततो गायत्री सोममुच्छापतत्सैतानि चाक्षराणि
हरन्त्यागच्छत्सोमं च ततोऽष्टाक्षरा गायत्र्यभवत्तस्मादाहुरष्टाक्षरा
गायत्रीति ॥ ७ ॥

तथा प्रातःसवनमतन्वत । तस्माद्वायत्रं प्रातःसवनं तथैव माध्यन्दिनं
सवनमतन्वत ताँ ह त्रिष्टुबुवाचोप त्वाऽहमायानि त्रिभिरक्षरैः उप मा-
ऽऽह्वयस्व मा मा यज्ञादन्तर्गा इति तथेति तामुपाह्वयत तत एकादशा-
क्षरा त्रिष्टुबभवत्तस्मादाहुः त्रैष्टुभं माध्यन्दिनं सवनमिति ॥ ८ ॥

तथैव तृतीयसवनमतन्वत । ताँ ह जगत्युवाचोप त्वाऽहमायान्येकेना-
क्षरेणोप माऽऽह्वयस्व मा मा यज्ञादन्तर्गा इति तथेति तामुपाह्वयत ततो
द्वादशाक्षरा जगत्यभवत्तस्मादाहुर्जागतं तृतीयसवनमिति ॥ ९ ॥

चतुरक्षराणि ह वाऽअग्रे छन्दाँस्यासुः । ततो जगती सोममुच्छापतत् । सा त्रीण्यक्षराणि हित्वा-
ऽऽजगाम । ततस्त्रिष्टुप्सोममुच्छापतत् । सैकमक्षरं हित्वाऽऽजगाम । ततो गायत्री सोममुच्छापतत् ।
सैतानि चाक्षराणि हरन्त्यागच्छत् सोमं च । ततोऽष्टाक्षरा गायत्र्यभवत् । तस्मादाहुरष्टाक्षरा
गायत्रीति ॥ ७ ॥

तथा प्रातःसवनमतन्वत । तस्माद् गायत्रं प्रातःसवनम् । तथैव माध्यन्दिनं सवनमतन्वत । ताँ
ह त्रिष्टुबुवाच-उप त्वाऽहमायानि त्रिभिरक्षरैः, उप माऽऽह्वयस्व, मा मा यज्ञादन्तर्गा इति । तथेति
तामुपाह्वयत । तत एकादशाक्षरा त्रिष्टुबभवत् । तस्मादाहुः-त्रैष्टुभं माध्यन्दिनं सवनमिति ॥ ८ ॥

तथैव तृतीयसवनमतन्वत । ताँ ह जगत्युवाच-उप त्वाऽहमायान्येकेनाक्षरेण, उप माऽऽह्वयस्व ।
मा मा यज्ञादन्तर्गा इति । तथेति तामुपाह्वयत ततो द्वादशाक्षरा जगत्यभवत् । तस्मादाहुर्जागतं
तृतीयसवनमिति ॥ ९ ॥

प्रसङ्गात्प्रातःसवनादीनां क्रमेण गायत्रैष्टुभजागतत्वानि प्रदर्शयन् सवनत्रयेऽपि प्रतिगरे विशेषं वक्तुं प्रस्तौति-
चतुरक्षराणि ह वा इत्यादि । सोममुच्छापतादिति । ' सोमम् ' अभिलक्ष्याऽऽगच्छत् । उप त्वाऽहमिति ।
' अहम् ' त्वाम् ' उपायानि ' त्वत्समीपम् आगमिष्यामि ' त्रिभिरक्षरैः ' युक्तां माम् ' उपाह्वयस्व ' आमन्त्रयस्व ।
' मा ' माम् ' यज्ञात् ' ' मा ' ' अन्तर्गाः ' यज्ञादन्तरितां मा कार्षीरित्यर्थः । ' ततः ' त्रिष्टुबाह्वानानन्त-
रम् ' गायत्री ' त्रिष्टुसम्बन्धिमिह त्रिभिरक्षरैर्युक्ता सती ' त्रिष्टुबभवत् ' । ' तस्माद् ' ' माध्यन्दिनम् ' ' सवनम् ' ' त्रैष्टुभम् ' इत्याहुः । त्वय्यत्र गायत्र्याः प्राधान्यात्तथैव व्यपदेशो युज्यते । तथापि त्रिष्टु-
बक्षरसम्बन्धाद्वायत्र्यास्त्रिष्टुप्ते सति विशेषेण व्यपदेशो भवतीति त्रैष्टुभमिति व्यपदिश्यते । एवमेव ' जागतं
तृतीयसवनम् ' इत्यत्रापि ॥ ७-९ ॥

तदाहुः । (गां) गायत्राणि वै सुर्वाणि सुवनानि गायत्री ह्येवैतदुपसृ-
जमानैदिति तस्मात्सुसिद्धं प्रातःसवने प्रतिगृणीयात्सुसिद्धा हि
गायत्र्यागच्छत्सकन्मद्वन्माध्यन्दिने सवनेऽएकं हि साऽक्षरं हित्वाऽऽग-
च्छतेनैवैनामेतत्समर्धयति कृत्स्नां करोति ॥ १० ॥

यत्र त्रिष्टुभः शस्यन्ते । त्रिमद्वत्तृतीयसवने त्रीणि हि साऽक्षराणि हित्वा-
ऽऽगच्छतेनैवैनामेतत्समर्धयति कृत्स्नां करोति ॥ ११ ॥ [शतम् २५००॥]

यत्र द्यावापृथिव्यं शस्यते । (तऽ) इमे ह वै द्यावापृथिवीऽइमाः
प्रजा उपजीवन्ति तदनयोरेवैतद्द्यावापृथिव्यो रसं दधाति ते रसवत्याऽ-
उपजीवनीयेऽइमाः प्रजाऽ उपजीवन्ति स वाऽओ ३ मित्येव प्रतिगृणीया-
त्तद्धि सत्यं तद्देवा विदुः ॥ १२ ॥

तदाहुः—गायत्राणि वै सर्वाणि सवनानि । गायत्री ह्येवैतदुपसृजमानैदिति । तस्मात्संसिद्धं प्रातः-
सवने प्रतिगृणीयात् । संसिद्धा हि गायत्र्यागच्छत् । सकन्मद्वन्माध्यन्दिने सवने । एकं हि साऽक्षरं
हित्वाऽऽगच्छत् । तेनैवैनामेतत्समर्धयति—कृत्स्नां करोति ॥ १० ॥

यत्र त्रिष्टुभः शस्यन्ते । त्रिमद्वत्तृतीयसवने । त्रीणि हि साऽक्षराणि हित्वाऽगच्छत् । तेनैवैनामेत-
त्समर्धयति कृत्स्नां करोति ॥ ११ ॥

यत्र द्यावापृथिव्यं शस्यते । इमे ह वै द्यावापृथिवी इमाः प्रजा उपजीवन्ति । तदनयोरेवैतद्
द्यावापृथिव्यो रसं दधाति । ते रसवत्याऽउपजीवनीयेऽइमाः प्रजा उपजीवन्ति । स वै “ ओ३म् ”
इत्येव प्रतिगृणीयात् । तद्धि सत्यम् । तद्देवा विदुः ॥ १२ ॥

तदाहुरिति । यतो ‘ गायत्री ’ ‘ एव ’ छन्दोऽन्तरसंबन्धिरक्षरैरुपसृष्टा सती ‘ ऐत ’ सवनान्तरं प्राप्नोत् ।
तस्मात्सर्वाणि सवनानि संभूय गायत्राणीत्यप्याहुरित्यर्थः । इत्थमुपोद्धातमुक्त्वा प्रकृते प्रतिगारसवनत्रयेऽपि
विशेषमाह—तस्मादित्यादि । यतो ‘ गायत्री ’ ‘ संसिद्धा ’ सोमाहरणार्थं गत्वा स्वकीयान्यक्षराण्यपरित्यज्या-
विकृता सती ‘ आगच्छत् ’ । ‘ तस्मात् ’ कारणाद् गायत्रे ‘ प्रातःसवने ’ ‘ संसिद्धम् ’ अविकृतं विधास्य-
मानम् “ ओ३म् ” इत्येव ‘ प्रतिगृणीयात् ’ । माध्यन्दिने सवने तु प्रतिगारस्थाने ‘ सकृत् ’
एकवारम् ‘ मद्वत् ’ मदिधातुयुक्तं मदामो दैवेति प्रतिगारः । ‘ एतत् ’ एतेन ‘ एव ’ हीनेनाक्षरेण ‘ एनाम् ’
त्रिष्टुभम् ‘ समर्धयति ’ । अस्त्यैव व्याख्यानम् ‘ कृत्स्नां करोति ’—इति ॥ १० ॥

यत्र त्रिष्टुभः शस्यन्त इति । अनेनोक्तस्य प्रतिगारस्य कालः प्रदर्श्यते । अत्र कात्यायनः—“ जनिष्ठा उग्र
इत्येतस्यां मदामो दैवेति प्रतिगारः सकृत्, ” “ तत्स्थाने विकृतौ ”—(का. श्रौ. सू. १० । ७२-७३) इति ।
“ जनिष्ठा उग्र ” इत्येषा त्रिष्टुप् (वा. सं. ३३ । ६४)—‘ त्रिमद्वत् ’ इत्यादिकं विस्पष्टार्थम् ॥ ११ ॥

“ यत्रेति । ‘ यत्र ’ ‘ द्यावापृथिव्यां शस्यते ’ तत्र मदामो दैवेति त्रिः प्रतिगृणीयादित्यर्थः । अत एव
कात्यायनः—“ प्र द्यावा यद्वैरित्येतासु मदामो दैवेति त्रिः प्रतिगारः ”—(का. श्रौ. सू. १० । ११९) इति ।

(स्त) तद्धैके । (कऽओ) ओथामो दैव वागिति प्रतिगृणन्ति वाक्प्रतिगुर ऽएतद्वाचमुपाप्नुमऽ इति वृदन्तस्तुदु तथा न कुर्याद्यथा वै कथा च प्रतिगृणात्युपाप्नैवास्य वाग्भवति वाचा हि प्रतिगृणाति तस्मादो ३ मित्येव प्रतिगृणीयात्तद्धि सत्यं तद्देवा विदुः ॥ १३ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ४-२-६ ॥ (३. २.) ॥

इहा ३ऽइहा ३ऽइत्यभिपुणोति । (ती) इन्द्रमेवैतदाच्यावयति बृहद्बृहदितीन्द्रमेवैतदाच्यावयति ॥ १ ॥

तद्धैके-ओथामो दैव वागिति प्रतिगृणन्ति । वाक्प्रतिगुरः । एतद्वाचमुपाप्नुम इति वदन्तः । तद् तथा न कुर्यात् । यथा वै कथा च प्रतिगृणाति-उपाप्नैवास्य वाग्भवति । वाचा हि प्रतिगृणाति । तस्माद् “ओ३म्” इत्येव प्रतिगृणीयात् । तद्धि सत्यम् । तद्देवा विदुः ॥ १३ ॥

शुक्रः, मन्थी, आग्रयणः, मरुत्वतीयः, उक्थ्यः ।

“इहा ३ऽ इहा ३ऽ” इत्यभिपुणोति-इन्द्रमेवैतदाच्यावयति । बृहद्बृहदिति-इन्द्रमेवैतदाच्यावयति ॥ १ ॥

इत्थं प्रतिगुरस्य कालादिकं विधाय तत्स्वरूपं विधत्ते-स वा ओमित्येवेति । तद्धि सत्यमिति । ‘तद्’ ‘ओम्’-इत्येतदक्षरं ‘सत्यम्’ अविनश्वरं ब्रह्मेति प्रसिद्धम् । ‘तद्’ ब्रह्म ‘देवाः’ ‘विदुः’ जानन्ति । तस्माद्ब्रह्मरूपत्वेन प्रशस्तत्वादोमिति तत्प्रतिगृणीयादित्यर्थः । अत एव तैत्तिरीयके उपासनाकाण्डे श्रूयते-“ओमिति ब्रह्म, ओमित्यध्वर्युः प्रतिगुरं प्रतिगृणाति” (तै. आ. शी. व.) ॥ १२ ॥

प्रतिगुरं केषाञ्चिच्छाखिनां सोपपत्तिकं मतं निराकर्तुमनुवदति-तद्धैक इत्यादि । एतत्तस्मिन्प्रतिगुरे ‘ओथामो दैव वागिति प्रतिगृणन्ति’ ते चात्रेयामुपपत्तिं वदन्ति । ‘एतद्’ ओथामो दैवेत्येतद्वाक्यं वाक् शब्दयुक्तत्वाद् ‘वाक्प्रतिगुरः’ अतो ‘वाचम्’ प्राप्नुम इति ॥

उपन्यस्तं मतं निराकृत्य स्वमतं निगमयति-तद् तथा न कुर्यादित्यादि । यथा वै कथा च । ‘यथा’ ‘कथा’ येन केन प्रकारेण प्रतिगृणीयात् । न तु वाक्छब्दयुक्तः प्रतिगुर एवेति नियमः । यतो वाचैव प्रतिगुरः कर्तव्यः । वाचमन्तरेण प्रतिगुरयितुमशक्यत्वात् अतस्तेनैव ‘अस्य’ अध्वर्योः ‘वाक्’ ‘उपासा’ ‘भवति’ । ‘तस्माद्’ ब्रह्मात्मकत्वेन प्रशस्तत्वाद् ‘ओ३म्’ इत्येव प्रतिगृणीयात् । कात्यायनस्तु अत्र निराकृतं वाक्प्रतिगुरपक्षं शाखान्तरीयत्वादिकल्पेन सूत्रयामास-“ओथामो दैवेति प्रतिगृणाति प्रणवावसानयोः, ओमिति वा, शस्त्रान्ते नित्यम्, वागन्तो वा पूर्वः,-(का.श्रौ.सू. ९।२९४-२९७ ।) इति । १३ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

चतुर्थकाण्डे तृतीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ (४-३-२) ॥

ऐन्द्राग्नवैश्वदेवग्रहौ विधाय तत्रत्ययोः शस्त्रयोः प्रतिगरापेक्षायां तत्प्रकारो गते ब्राह्मणेऽभिहितः । वैश्वदेवग्रहानन्तरमुक्त्ययोगो विधातव्यः । स तु ग्रहणप्रसङ्गात्पूर्वमेवाऽभिहितः । अत उक्त्यग्रहान्तं प्रातःसवनं सन्तिष्ठते ।

स शुक्रामन्थिनौ प्रथमौ गृह्णाति । शुक्रवद्धयेतत्सवनमुथाग्रयणं
सर्वेषु ह्येष सवनेषु गृह्यतेऽथ मरुत्वतीयमुथोक्थ्यमुक्थ्यानि
ह्यत्रापि भवन्ति ॥ २ ॥

तद्धैके । (कऽ) उक्थ्यं गृहीत्वाऽथ मरुत्वतीयं गृह्णन्ति तदु तथा न
कुर्यान्मरुत्वतीयमेव गृहीत्वाऽथोक्थ्यं गृहीयात् ॥ ३ ॥

स शुक्रामन्थिनौ प्रथमौ गृह्णाति । शुक्रवद्धयेतत्सवनम् । अयाग्रयणम् । सर्वेषु ह्येष सवनेषु गृह्यते ।
अथ मरुत्वतीयम् । अथोक्थ्यम् । उक्थ्यानि ह्यत्रापि भवन्ति ॥ २ ॥

तद्धैके—उक्थ्यं गृहीत्वाऽथ मरुत्वतीयं गृह्णन्ति । तदु तथा न कुर्यात् । मरुत्वतीयमेव गृहीत्वा-
ऽथोक्थ्यं गृहीयात् ॥ ३ ॥

तत्समाय माध्यन्दिनसवनाय सोमाभिषवं विधत्ते—इहा३इहा३इत्यभिषुणोतीति । अभिषवकाले
‘इहा३इहा३’ इत्युच्चार्य अभिषुणुयात् । तथा च सत्यागच्छेतीन्द्रं प्रत्युक्तत्वादेतेन ‘इन्द्रमेव’ ‘आच्यावयति’
आगमयति । आगच्छेत्यस्मिन् पदेऽध्याह्ने सति ‘इहा’ इति एतदेव वाक्यं संपद्यते । एवं च “वाक्यस्य टेः
प्लुत उदात्तः” (पा. सू. ८ । २ । ८२) “दूराद्धृते च” (पा. सू. ८ । २ । ८४) इति प्लुतो
भवति । तथोत्तरमपि ‘इहा’ इति पदे वाक्यं सम्पादनीयम् । इन्द्रस्य विप्रकृष्टत्वात्तच्छ्रवणार्थं वाक्यं द्विरु-
च्चार्यते । द्वितीयपर्यायस्योत्तमेऽभिषवे ‘बृहद्’ ‘बृहत्’ इति द्विवारमुच्चारयेत् । ‘एतद्’ बृहच्छब्दो-
च्चारणेन अभिषवमहत्त्वस्य सूचितत्वादिन्द्र आगमिष्यतीति इन्द्रमेवागमयतीत्यर्थः । अत्र कात्यायनः—“इहा
इहा इति प्रथमः पर्यायः । अविलम्बितो द्वितीयस्तूर्णस्तृतीयः । अविलम्बितस्थान उत्तमे बृहद्बृहदिति ।”
(का. श्री. सू. १० । ६—८) आपस्तम्बस्तु बृहच्छब्दोच्चारणस्य स्थानान्तरमाह—“संराधयन्तश्चाभिषु-
ष्वन्तीहा इहेति उत्तमस्याभिषवस्य मध्यमे पर्याये बृहदधाति बृहद्बृहदिति” (आप. श्री. सू.) इति ॥ १ ॥

अभिषवानन्तरं शुक्रादीनां पञ्चानां ग्रहाणां ग्रहणं क्रमेण विधत्ते—स शुक्रामन्थिनावित्यादि । शुक्रवद्धये-
तत्सवनामिति । ‘एतत्’ माध्यन्दिनं ‘सवनम्’ ‘शुक्रवत्’ सारवत् इति प्रसिद्धम् । तथा च तैत्तिरीयके श्रुतिः—
“तस्माद्दे सवने शुक्रवती प्रातःसवनं च माध्यन्दिनं च”—(तै. सं. ६।१।६।४) इति । सर्वेषु ह्येष सवनेषु
गृह्यत इति प्रसिद्धम्—“सवने सवनेऽभिगृह्णाति” (तै. सं. ६ । ६ । ११) इति श्रुतेः । उक्थ्यानि ह्यत्रापि
भवन्तीति ‘अत्रापि’ माध्यन्दिनसवनेऽपि ‘उक्थ्यानि’ स्तोत्राणि ‘भवन्ति’ । तस्मादुक्थ्यं
गृहीयात् ॥ २ ॥

उक्थ्यमरुत्वतीययोः पौर्वापर्ये शाखान्तरमतमनूय, निराकृत्य, स्वमतमेव निगमयति—तद्धैके उक्थ्यं गृहीत्वे-
त्यादि । अत्र प्रातःसवने आग्रयणानन्तरमुक्थ्यग्रहस्य ग्रहणेन तत्समत्वाद्वापि तदनन्तरं ग्रहणं प्रयुक्तमिति
शाखान्तरायाणामभिप्रायः । प्रातःसवनग्रहणकाले तथाविधक्रमाङ्गीकारेऽपि तत्र माध्यन्दिनसवने मरुत्वतीयस्य
ग्रहस्य होमः प्राथमिकः । उक्थ्यग्रहस्य तु पश्चादिति होमानुसूत्रेण ग्रहणमपि मरुत्वतीयस्य प्रथममेव भवितुमर्ह-
तीत्येतद्वाक्यस्याभिप्रायः ॥ ३ ॥

(ता) तान्वाऽएतान् । (न्यु) पुञ्च ग्रहान्गृह्णात्येष वै वृज्रो यन्माध्यन्दिनः
पुवमानस्तुस्मात्पञ्चदशः पुञ्चसामा भवति पञ्चदशो हि वृज्रः सु एतैः
पञ्चभिर्ग्रहैः पुञ्च वाऽइमाऽ अङ्गुलयोऽङ्गुलिभिर्वै प्रहरति ॥ ४ ॥

(ती) इन्द्रो वृत्राय वृज्रं प्रजहार । स वृत्रं पाप्मानं हत्वा विजि-
तेऽभयेऽनाष्ट्रे दक्षिणा निनाय तुस्मादुप्येतुर्हि शुद्धैवेतेन माध्यन्दिनेन पुव-
मानेन स्तुवतेऽथ विजितेऽभयेऽनाष्ट्रे दक्षिणा नीयन्ते तथोऽएवैषु एतैः
पञ्चभिर्ग्रहैः पाप्मने द्विषते भ्रातृव्याय वृज्रं प्रहरति स वृत्रं पाप्मानं हत्वा
विजितेऽभयेऽनाष्ट्रे दक्षिणा नयति तुस्माद्वाऽएतान्पुञ्च ग्रहा-
नृह्णाति ॥ ५ ॥

तद्यन्मरुत्वतीयान्गृह्णाति । (त्ये) एतद्वाऽइन्द्रस्य निष्केवल्यं सुवनं

तान्वाऽएतान् पञ्च ग्रहान्गृह्णाति । एष वै वृज्रो-यन्माध्यन्दिनः पुवमानः । तस्मात्पञ्चदशः
पञ्चसामा भवति । पञ्चदशो हि वृज्रः । स एतैः पञ्चभिर्ग्रहैः । पञ्च वाऽइमाऽअङ्गुलयः । अङ्गु-
लिभिर्वै प्रहरति ॥ ४ ॥

इन्द्रो वृत्राय वृज्रं प्रजहार । स वृत्रं पाप्मानं हत्वा विजितेऽभयेऽनाष्ट्रे दक्षिणा निनाय । तस्माद-
प्येतर्हि यदैवेतेन माध्यन्दिनेन पुवमानेन स्तुवते-अथ विजितेऽभयेऽनाष्ट्रे दक्षिणा नीयन्ते । तथो
ऽएवैष एतैः पञ्चभिर्ग्रहैः पाप्मने द्विषते भ्रातृव्याय वृज्रं प्रहरति । स वृत्रं पाप्मानं हत्वा विजितेऽभये-
ऽनाष्ट्रे दक्षिणा नयति तस्माद्वाऽएतान्पञ्च ग्रहान् गृह्णाति ॥ ५ ॥

तद् यन्मरुत्वतीयान् गृह्णाति । एतद्वाऽइन्द्रस्य निष्केवल्यं सुवनम्-यन्माध्यन्दिनं सुवनम् । तेन

सम्भूय पञ्चानां ग्रहाणां ग्रहणमनूय प्रशंसति-तान्वा एतानित्यादि । माध्यन्दिनः पुवमान इति ।
'यत्' एषः 'वृज्रो वै' 'तस्माद्' वृज्रत्वात् 'पञ्चदशः' पञ्चदशस्तोमः । "स्तोमे ऽविधिः" (पा. सू.
९ । १ । ९८ वा. १ पञ्चदशर्चे)-इति उपप्रत्ययः । वृज्रो हि पञ्चदशात्मकः । "पञ्चदशो वृज्रो भ्रातृ-
व्याभिभूत्यै" (तै.सं. ६ । ३ । ३) इति श्रुतेः । एतैः प्रकृतेः पञ्चभिर्ग्रहेहेतुना स माध्यन्दिनः पुवमानः 'पञ्चसामा
भवति' । इमा अङ्गुलय इति । ताभिः 'प्रहरति' इति च प्रत्यक्षं प्रसिद्धम् । तस्मात् पञ्चसङ्ख्याका एते-
ऽपि ग्रहास्तत्प्रहरणसाधनभूताः 'अङ्गुलयः' ते च सङ्ख्यासामान्यात् सामरूपाः सन्तः वृज्रात्मकेन
माध्यन्दिनपुवमानेन सम्बध्यन्ते ॥ ४ ॥

इन्द्रो वृत्राय इत्यादिना दक्षिणा नीयन्ते इत्यन्तेन पञ्चसाम्नः पञ्चदशस्तोमकस्य माध्यन्दिनपुवमानस्य
वृज्रत्वमेव प्रदर्श्यते । तथो एवैष इति । 'तथैव' 'एषः' अध्वर्युः 'पञ्चभिः' ग्रहैः 'अङ्गुलिभिः' अङ्गुलि-
स्थानीयैः 'द्विषते' द्वेषं कुर्वते भ्रातृव्याय 'वृज्रम्' माध्यन्दिनपुवमानरूपम् वृत्रं 'हत्वा' 'विजिते' शत्रौ
'अभये' 'अनाष्ट्रे' नाशकाभावे 'दक्षिणा नयति' 'तस्मात्' माध्यन्दिनपुवमानरूपवृज्रप्रक्षेपसाधनाङ्गुलि-
स्थानत्वेन पापरूपत्वेन पापरूपवृत्रविधातहेतुत्वात्प्रशस्तमेतेषां पञ्चानां ग्रहाणां ग्रहणमित्यर्थः ॥ ५ ॥

कारणाभिधित्तया मरुत्वतीयानां ग्रहणमनुवदति-तद्यन्मरुत्वतीयान् गृह्णातीति । "तेभ्य एतौ मरुत्वतीयौ

अन्माध्यन्दिनं सुवनं तेन वृत्रमजिघांसतेन व्यजिगीषत मरुतो वाऽ-
इत्यश्वत्येऽपक्रम्य तस्थुः क्षत्रं वाऽइन्द्रो विशो मरुतो विशा वै क्षत्रियो
बलवान्भवति तस्मादाश्वत्येऽऋतुपात्रे स्यातां कार्मर्यमये त्वेव भवतः ॥ ६ ॥

(स्ता) तानिन्द्रऽउपमन्त्रयांचके । (क्रऽ) उप माऽऽवर्तध्वं युष्माभिर्बलेन
वृत्रं हनानीति ते होचुः किं नस्ततः स्यादिति तेभ्य एतौ मरुत्वतीयौ
ग्रहावगृह्णात् ॥ ७ ॥

(जे) ते होचुः । (र) अपनिधायैनमोजऽउपावर्तामहाऽइति तुऽएनमपनिधा-
यैवौजऽउपाववृतुस्तद्वाऽइन्द्रोऽस्पृणुतापनिधाय वै मौज उपावृत्त्रिति ॥ ८ ॥

सु होवाच । सहैव मौजसोपावर्तध्वमिति तेभ्यो वै नस्तृतीयं ग्रहं गृहा-
णेति तेभ्यऽएतं तृतीयं ग्रहमगृह्णादुपयामगृहीतोऽसि मरुतां त्वौजसऽइति

वृत्रमजिघांसत् । तेन व्यजिगीषत । मरुतो वाऽइत्यश्वत्येऽपक्रम्य तस्थुः । क्षत्रं वाऽइन्द्रः, विशो
मरुतः । विशा वै क्षत्रियो बलवान्भवति । तस्मादाश्वत्येऽऋतुपात्रे स्याताम् । कार्मर्यमये
त्वेव भवतः ॥ ६ ॥

तानिन्द्रऽउपमन्त्रयांचके-उप माऽऽवर्तध्वम्, युष्माभिर्बलेन वृत्रं हनानीति । ते होचुः-किं नस्ततः
स्यादिति । तेभ्य एतौ मरुत्वतीयौ ग्रहावगृह्णात् ॥ ७ ॥

ते होचुः-अपनिधायैनमोज उपावर्तामहाऽइति । त एनमपनिधायैवौज उपाववृतुः । तद्वाऽइन्द्रो-
ऽस्पृणुत । अपनिधाय वै मौज उपावृत्त्रिति ॥ ८ ॥

स होवाच-सहैव मौजसोपावर्तध्वमिति । तेभ्यो वै नस्तृतीयं ग्रहं गृहाणेति । तेभ्य एतं तृतीयं
ग्रहमगृह्णात्-“ उपयामगृहीतोऽसि मरुतां त्वौजसे ”-(वा. सं. ७ । ३६) इति । त एनं

ग्रहावगृह्णात्, तेभ्यो वै नस्तृतीयं ग्रहं गृहाण ” । (श. प. ४ । ३ । ३ । ७-९) इति वक्ष्यमाणत्वात्
“ त्रीन्मरुत्वतीयान्गृह्णाति ” इति यत्-तत्कारणमुच्यत इत्यर्थः ।

नन्वेकस्यैव मरुत्वतीयस्य ग्रहणमभिहितम्, तत्कथं त्रयाणामप्यनुवादः सम्भवतीति । एवं तर्ह्यनेन सिद्धव-
त्कृत्यानुवादानेनेतरयोर्ग्रहयोरपि विधिल्लेखः । कारणमाह-एतद्वा इन्द्रस्येत्यादिना । ‘ निष्केवल्यम् ’ निष्कृष्य
केवल इन्द्रो देवता यस्य तन्निष्केवल्यम् । मरुतो वा इत्यश्वत्य इति । ‘ इति ’ शब्देनापक्रमणप्रकारो-
ऽभिव्येन प्रदर्श्यते । तस्मादिति । ऋतुपात्राभ्यामेव मरुत्वतीयानां ग्रहणात्, मरुतां चाश्वत्ये स्थितत्वात्, तदवा-
रोवाय ‘ आश्वत्ये ऋतुपात्रे स्याताम् ’ नैतदादरणीयम्, किन्तु ‘ कार्मर्यमये ’ ‘ एव ’ ‘ ऋतुपात्रे ’
‘ भवतः ’ । न त्वाश्वत्ये स्याताम् । कार्मर्यो नाम कश्चिद् वृक्षविशेषः । तत्रायमाशयः-‘ वृत्रमजिघांसत् ’
इति वृत्रस्य जिघांसितत्वाद्रक्षोघातकत्वेन कार्मर्यस्य, तन्मये एव पात्रे भवत इति । मरुतामवरोधस्तु “ इन्द्रस्य
मरुत्वते ” (श. प. ४ । ३ । ३ । १०) इतीन्द्रेण सह मरुतां निर्देशादेव सेत्स्यति । कार्मर्यस्य रक्षोघातकत्वं
तैत्तिरीयके श्रूयते-“ यत्कार्मर्यमयाः परिधयो भवन्ति रक्षसामपहत्ये ” (तै. सं. ६ । २ । १) इति । एतद्
‘ आश्वत्ये ’ इत्यादिकम् ‘ अश्वत्येऽपक्रम्य तस्थुः ’ इत्यस्य प्रसङ्गादभिहितम् । ‘ उपाववृतुः ’ इति

तुऽएन॑ सुहैवौजसोपावर्तन्त तैर्व्यजयत तैर्वृत्रमहन्क्षत्रं वाऽइन्द्रो विशो मरुतो विशा वै क्षत्रियो बलवान्भवति तत्क्षत्रऽएवैतद्वलं दधाति तस्मान्मरुत्वतीयान्गृह्णाति ॥ ९ ॥

स वाऽइन्द्रायैव मरुत्वते गृहीयात् । (ज्ञा) नापि मरुद्भ्यः स यद्वापि मरुद्भ्यो गृहीयात्प्रत्युद्यामिनी॑ ह क्षत्राय विशं कुर्यादुथैतदिन्द्रमेवानु मरुतऽआभजति तत्क्षत्रायैवैतद्विशं कृतानुकरामनुवर्त्मानं करोति तस्मादिन्द्रायैव मरुत्वते गृहीयाद्वापि मरुद्भ्यः ॥ १० ॥

(द्रयोऽप) अपक्रमाद् दुर्वैषामेतद्विभयाञ्चकार । युदिमे मन्नापक्रामेयुर्भन्नान्यद्वियेरन्निति तानेवैतदनपक्रमिणोऽकुरुत तस्मादिन्द्रायैव मरुत्वते गृहीयाद्वापि मरुद्भ्यः ॥ ११ ॥

सहैवौजसोपावर्तन्त । तैर्व्यजयत । तैर्वृत्रमहन् । क्षत्रं वाऽइन्द्रः, विशो मरुतः । विशा वै क्षत्रियो बलवान्भवति । तत् क्षत्रऽएवैतद्वलं दधाति । तस्मान्मरुत्वतीयान् गृह्णाति ॥ ९ ॥

स वाऽइन्द्रायैव मरुत्वते गृहीयात् । नापि मरुद्भ्यः । स यद्वापि मरुद्भ्यो गृहीयात्—प्रत्युद्यामिनीं ह क्षत्राय विशं कुर्यात् । अथैतदिन्द्रमेवानु मरुत आभजति । तत् क्षत्रायैवैतद्विशं कृतानुकरामनुवर्त्मानं करोति । तस्मादिन्द्रायैव मरुत्वते गृहीयात् । नापि मरुद्भ्यः ॥ १० ॥

अपक्रमाद् दुर्वैषामेतद्विभयाञ्चकार । यदिमे मन्नापक्रामेयुर्यन्नान्यद्वियेरन्निति । तानेवैतदनपक्रमिणोऽकुरुत । तस्मादिन्द्रायैव मरुत्वते गृहीयात् । नापि मरुद्भ्यः ॥ ११ ॥

व्यत्ययेन परस्मैपदम् (पा. सू. ३ । १ । ८९) । स्पष्टार्थमन्यत् । ‘ उपावृत्तन् ’ इति “ युद्धयो लुङि ” (पा. सू. १ । ३ । ९१) इति परस्मैपदम् । स्पष्टार्थमन्यत् ॥ ६—९ ॥

ग्रहाणां मरुदर्थत्वस्य कथितत्वात्तेभ्य एव ग्रहणे प्राप्ते तत्सहितायेन्द्राय गृहीयादिति विधत्ते—स वा इन्द्रायैवेति । मरुद्भ्य एव ग्रहणे दोषं—तत्सहितायेन्द्राय ग्रहणे गुणं च प्रदर्श्य तदेव निगमयति—स यद्वापि मरुद्भ्य इत्यादि । ‘ क्षत्राय ’ ‘ प्रत्युद्यामिनीम् ’ प्रातिकूल्येनोद्यतां ‘ विशम् ’ प्रजां ‘ कुर्यात् ’ । अथेन्द्रमेवानुलक्ष्य ‘ मरुतः ’ ‘ आभजति ’ भागिनः करोति । तेन ‘ क्षत्राय ’ ‘ विशं ’ ‘ कृतानुकारम् करोति ’ क्षत्रायत्तां करोति । तदेतदानुकूल्येन यथा करोति तादृशीम् ‘ अनुवर्त्मानम् ’ अनुगतवर्त्मानं ‘ करोति ’ । ‘ तस्मात् ’ ‘ मरुत्वते ’ ‘ इन्द्राय ’ ‘ गृहीयात् ’ ॥ १० ॥

कारणान्तरमुपन्यस्योक्तमर्थं द्रष्टयति—अपक्रमाद् हेत्यादि । ‘ एषाम् ’ मरुताम् ‘ अपक्रमादेवेन्द्रो ‘ विभयाञ्चकार ’ । ‘ भीहीभृद्वान् श्रुवच्च ’ (पा. सू. ३ । १ । ३९) इति आमप्रत्ययः । भीतश्च ‘ यत् ’ येनोपायेन मरुतः सकाशाद् ‘ इमाः ’ प्रजाः ‘ नापक्रामेयुः ’ येनोपायेनान्यत्र ‘ न धियेरन्निति ’ विचार्यः तेनोपायेन ‘ तान् ’ मरुतः ‘ अनपक्रमिणः ’ अनपक्रमणशीलानाम्मना सन्नतानेव ‘ अकुरुत ’ । यत एवम्, ‘ तस्माद् ’ मरुत्सहिताय ‘ इन्द्रायैव ’ ‘ गृहीयात् ’ । ‘ न ’ केवलं ‘ मरुद्भ्यः ’ ॥ ११ ॥

(५) ऋतुपात्राभ्यां गृह्णाति । (त्वृ) ऋतुवो वै संवत्सरो यज्ञस्तेऽदुः
प्रातःसवने प्रत्यक्षमुवकल्प्यन्ते यद्वतुग्रहान्गृह्णात्यथैतत्परोऽक्षं माध्यन्दिने
सवनेऽवकल्प्यन्ते यद्वतुपात्राभ्यां मरुत्वतीयान्गृह्णाति विशो वै मरुतो-
ऽन्नं वै विशोऽऋतुवो वाऽइदं सर्वमन्नाद्यं पचन्ति तस्माद्वतुपात्राभ्यां
मरुत्वतीयान्गृह्णाति ॥ १२ ॥

(त्य) अथातो गृह्णात्येव । (वै) इन्द्र मरुत्व इह पाहि सोमं यथा शार्याति
ऽअपिबः सुतस्य । तव प्रणीती तव शूर शर्मन्ना विवासन्ति कवयः
सुयज्ञाः ॥ उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा मरुत्वतऽएष ते योनिरिन्द्राय त्वा
मरुत्वते ॥ १३ ॥

ऋतुपात्राभ्यां गृह्णाति । ऋतुवो वै संवत्सरो यज्ञः । तेऽदुः प्रातःसवने प्रत्यक्षमवकल्प्यन्ते-
यद्वतुग्रहान्गृह्णाति । अथैतत्परोऽक्षं माध्यन्दिने सवनेऽवकल्प्यन्ते-यद्वतुपात्राभ्यां मरुत्वतीयान्
गृह्णाति । विशो वै मरुतः, अन्नं वै विशः । ऋतुवो वाऽइदं सर्वमन्नाद्यं पचन्ति । तस्माद्वतुपात्राभ्यां
मरुत्वतीयान् गृह्णाति ॥ १२ ॥

अथातो गृह्णात्येव-“ इन्द्रं मरुत्व इह पाहि सोमं यथा शार्यातिऽअपिबः सुतस्य ।
तव प्रणीती तव शूर शर्मन्ना विवासन्ति कवयः सुयज्ञाः । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय
त्वा मरुत्वतऽएष ते योनिरिन्द्राय त्वा मरुत्वते ”-(वा० सं० ७।३५) इति ॥ १३ ॥

प्रकृतग्रहणाद्वतुपात्राभ्यां ग्रहणं विधत्ते-ऋतुपात्राभ्यां गृह्णातीति । ऋतुवो वा इत्यादि । तत्र प्रयोजन-
मभिधीयते-“ ते ” यज्ञसंवत्सरात्मकाः ‘ ऋतवः ’ ‘ प्रातःसवने प्रत्यक्षमेवकल्प्यन्ते ’ अवकल्पाः स्वायत्ता
भवन्ति । यस्माद् ‘ ऋतुग्रहान्गृह्णाति ’ । ‘ अथ ’ ‘ माध्यन्दिने सवने ’ ‘ परोक्षम् ’ ‘ अवकल्प्यन्ते ’ ।
‘ यद्वतुपात्राभ्यां मरुत्वतीयान्गृह्णाति ’ । अत्र ऋतुग्रहाभावेन ऋतुपात्रसम्बन्धाद्वतुनां परोक्षावकल्पाः । तदर्थम्वतु-
पात्राभ्यां ग्रहणम् । किञ्च ‘ मरुतः ’ ‘ विशः ’ हि । ‘ मरुतो वै देवानां विशः ” (तै. सं. ५।४।७) इति श्रुतेः ।
‘ विशश्च ’ ‘ अन्नम् ’ कृषादिना तत्सम्पादनात् । ‘ ऋतवः ’ च ‘ इदम् ’ पुरोवति ‘ अन्नाद्यम् ’ अद्यमन्नम्
‘ पचन्ति ’ उपभोगयोग्यं कुर्वन्ति । ऋतूनां सर्वोत्पत्तिमन्निमित्तकारणत्वात्, अतो मरुतामृतूनां च सम्बन्धा-
दपि ऋतुपात्राभ्याम् ‘ मरुत्वतीयान् ’ गृहीयादित्यर्थः ॥ १२ ॥

क्रमेण ग्रहाणां ग्रहणसादनमन्त्रानाह-अथाऽतो गृह्णात्येवेन्द्र मरुत्व इत्यादि । तत्र प्रथममरुत्वतीयग्रहण-
मन्त्रस्यायमर्थः-हे ‘ इन्द्र मरुत्वः ’ ! मरुतोऽस्य सन्ति इति मरुत्वान् तस्य सम्बुद्धौ “ मतुवसो रु सम्बुद्धौ
छन्दसि ” (पा. सू. ८ । ३ । १) इति रुक्त्वम् । ‘ इह ’ यज्ञे ‘ सोमं ’ ‘ पाहि ’ पिब । “ बहुलं छन्दसि ”
(पा. सू. २ । ४ । ७६) इति शपो लुकि पिबादेशामावे पिबते रूपम् । कथं पाहीति-शार्यातिर्मानवः,
तस्यापत्यं शार्यातिः, तस्मिन् ‘ यथा ’ ‘ सुतस्य ’ अभिषुतस्य सोमस्यांशम् ‘ अपिबः ’ पीतवानसि । किञ्च

१-मरुत्वतीयग्रहग्रहणे त्रयो मन्त्राः संहितायां पठ्यन्ते । इह त्वेक एव ।

२-प्रागुरुक्त्यान्मरुत्वतीयवतुपात्रेन्द्र मरुत्व इति । का. श्रौ. सू. १० । १२ ।

मरुत्वन्तं वृषभम् । (स्वा)वावृधानमकवारिं दिव्यं शासमिन्द्रम् । विश्वा-
साहमवसे नूतनायोयुं सहोदामिह तं हुवेम । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय
त्वा मरुत्वतेऽएष ते योनिरिन्द्राय त्वा मरुत्वते । उपयामगृहीतोऽसि
मरुतां त्वौजसऽडुति तृतीयं ग्रहं गृह्णाति ॥ १४ ॥

(त्र्य) अथ माहेन्द्रं ग्रहं गृह्णाति । पाप्मना वाऽएतदिन्द्रः संसृष्टो-
ऽभूद्यद्विशा मरुद्भिः स यथा विजयस्य कामाय विशा समाने पात्रेऽश्रीया-
देवं तद्यदस्माऽएतं मरुद्भिः समानं ग्रहमुगृह्णन् ॥ १५ ॥

“मरुत्वन्तं वृषभं वावृधानमकवारिं दिव्यं शासमिन्द्रम् । विश्वासाहमवसे नूतनायोयुं
सहोदामिह तं हुवेम । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा मरुत्वते, एष ते योनिरिन्द्राय त्वा
मरुत्वते । उपयामगृहीतोऽसि मरुतां त्वौजसे” — (वा.सं. ७।३५) इति तृतीयं ग्रहं गृह्णाति १४
माहेन्द्रग्रहः ।

अथ माहेन्द्रं ग्रहं गृह्णाति । पाप्मना वाऽएतदिन्द्रः संसृष्टोऽभूद्—यद् विशा मरुद्भिः । स यथा
विजयस्य कामाय विशा समाने पात्रेऽश्रीयाद्—एवं तद्—यदस्माऽएतं मरुद्भिः समानं ग्रहमुगृह्णन् १५
हे शूर ! ‘ तव ’ ‘ प्रणीती ’ प्रणीत्या, तृतीयैकवचनस्य ईकारादेशः । त्वत्कर्तृकेन प्रणयनेन ‘ सुयज्ञाः ’
कल्याणयज्ञाः ‘ कवयः ’ क्रान्तदर्शनाः । ‘ शर्मन् ’ शरणे गृहे यज्ञगृहे ‘ तव ’ ‘ आविवासन्ति ’ त्वां
विवासन्ति । विवासतिः परिचर्यायाम् (निव० ३ । ५ । १०) । हे ग्रह ! उपयामेन गृहीतोऽसि ‘ इन्द्राय ’
मरुत्वते त्वां गृह्णामीति शेषः । खरप्रदेशस्तव ‘ योनिः ’ स्थानमतोऽत्र त्वाम् ‘ इन्द्राय ’ ‘ मरुत्वते ’ सादयामीति
सादनमन्त्रस्यार्थः ॥ १३ ॥

मरुत्वन्तमित्येष द्वितीयमरुत्वतीयग्रहणस्य मन्त्रस्तस्यायमर्थः—‘ मरुत्वन्तम् ’ मरुद्भिः सहितम् ‘ वृषभम् ’
वार्षितारम्, श्रेष्ठं वा ‘ वावृधानम् ’ वर्द्धमानञ्च ‘ अकवारिम् ’ अकुत्सितारातिम्, यस्य शत्रवोऽप्यकुत्सिताः,
‘ दिव्यम् ’ दिविभवम्, ‘ शासम् ’ शासितारम्, ‘ विश्वासाहम् ’ सहतिरभिभवार्थः । स्वधर्मच्युतस्य सर्वस्या-
भिभवितारम्, ‘ उग्रम् ’ उद्गूर्णवज्रम् ‘ सहोदाम् ’ बलस्य दातारम्, यमित्यंभूतमिन्द्रमाहुः ‘ तम् ’
इन्द्रम् ‘ नूतनाय ’ नवीनभूताय ‘ अवसे ’ अवसानायस्थित्यै ‘ इह ’ यज्ञगृहे, ‘ हुवेम ’ आह्वयामः ।
उपयामगृहीतोऽसीत्यादि व्याख्यातम् ।

उपयामेत्यादिना मन्त्रेण तृतीयं मरुत्वतीयं गृहीयार्तम् । हे ग्रह ! उपयामेन दारुपात्रेण ‘ गृहीतोऽसि ’ त्वां
मरुतामोजसे गृह्णामीति मन्त्रार्थः ॥ १४ ॥

मरुत्वतीयग्रहणानन्तरं माहेन्द्रं ग्रहं विधत्ते—अथ माहेन्द्रमित्यादि । विहितं माहेन्द्रग्रहं पापनिरसनहेतुत्वेन
प्रशंसति—पाप्मना वा एतादित्यादि । ‘ मरुद्भिः ’ ‘ विशा ’ मरुदेवतारूपया विशा ‘ संसृष्ट ’ इति; एते-
नेन्द्रः ‘ पाप्मना ’ पापेन ‘ संसृष्टोऽभूत् ’ । यतः ‘ अस्मै ’ इन्द्राय ‘ मरुद्भिः समानम् ’ साधारणमेतम्
‘ ग्रहम् ’ ‘ अगृह्णन् ’ इति यत्; ‘ तद् ’ एवंप्रकारो भवति । ‘ यथा ’ विजयकामार्थं ‘ विशा ’ सह

१—विशिना मरुत्वतीयग्रहणं मरुत्वन्तमिति । का. श्रौ. सू. १० । ७० । २—ऋतुपात्रेण मरुत्वतीयग्रहणमुपयामगृहीतोऽसि
मरुतां त्वौजस इति । का. श्रौ. सू. १० । ६६ ।

(हंसं) तुं देवाः । सर्वस्मिन्विजितेऽभयेऽनाष्ट्रे यथेपीकां मुञ्जाद्विवृद्धे-
देवुं^१ सर्वस्मात्पाप्मनो व्यवहन्त्यन्माहेन्द्रं ग्रहमगृह्णन्तुथोऽएवैष एत-
द्यथेपीका विमुञ्जा स्यादेव^२ सर्वस्मात्पाप्मनो निर्मुच्यते यन्माहेन्द्रं
ग्रहं गृह्णाति ॥ १६ ॥

यद्रेव माहेन्द्रं ग्रहं गृह्णाति । (ती) इन्द्रो वाऽएष पुरा वृत्रस्य वधादथ
वृत्रं^३ हत्वा यथा महाराजो विजिग्यान्^४ एवं महेन्द्रोऽभवत्तस्मान्माहेन्द्रं
ग्रहं गृह्णाति महान्तमु चैवैनमेतत्खलु करोति वृत्रस्य वधाय तस्मादेव
माहेन्द्रं ग्रहं गृह्णाति शुक्रपात्रेण गृह्णात्येष वै शुक्रो य एष तपत्येष उऽएव
महांस्तस्माच्छुक्रपात्रेण गृह्णाति ॥ १७ ॥

(त्य) अथातो गृह्णात्येव । महारं॥ इन्द्रो नृवदाचर्षणिप्राऽउत द्विवर्हा
अमिनः सहोभिः । अस्मद्यग्वावृधे वीर्यायोरुः पृथुः सुकृतः कर्तृभिर्भूत ।

तं देवाः सर्वस्मिन्विजितेऽभयेऽनाष्ट्रे यथेपीकां मुञ्जाद्विवृद्धे-एवं सर्वस्मात्पाप्मनो व्यवहन्-
त्यन्माहेन्द्रं ग्रहमगृह्णन् । तथोऽएवैष एतद्-यथेपीका विमुञ्जा स्याद्-एवं सर्वस्मात्पाप्मनो निर्मु-
च्यते-यन्माहेन्द्रं ग्रहं गृह्णाति ॥ १६ ॥

यद्रेव माहेन्द्रं ग्रहं गृह्णाति । इन्द्रो वाऽएष पुरा वृत्रस्य वधात् । अथ वृत्रं हत्वा यथा महाराजो
विजिग्यानः-एवं महेन्द्रोऽभवत् । तस्मान्माहेन्द्रं ग्रहं गृह्णाति । महान्तमु चैवैनमेतत्खलु करोति-
' वृत्रस्य वधाय तस्मादेव माहेन्द्रं ग्रहं गृह्णाति । शुक्रपात्रेण गृह्णाति । एष वै शुक्रो-य एष तपति ।
एष उ एव महान् । तस्माच्छुक्रपात्रेण गृह्णाति ॥ १७ ॥

अथातो गृह्णात्येव-“ महारं॥ इन्द्रो नृवदाचर्षणिप्रा उत द्विवर्हा अमिनः सहोभिः ।

'समाने' 'पात्रे' भोजनम् । तस्मात्पात्रं संप्रोऽभूदिति ॥ ते 'देवाः' 'सर्वस्मिन्विजितेऽभयेऽनाष्ट्रे' सति 'तम्'
इन्द्रम् 'मुञ्जाद्' 'यथेपीकां' तद्गताग्रम् 'विवृद्धे' उद्धरेद् । 'एवम्' माहेन्द्रग्रहग्रहणेन 'सर्वस्मात्पाप्मनो व्यवहन्' ।
तस्मात्तथैव 'एषः' यजमानो मुञ्जादुद्धतेषीकेव माहेन्द्रग्रहणेन सर्वस्मात्पाप्मानुच्यत इत्यर्थः ॥ १६ ॥ १६॥

पुनरपि तमेव माहेन्द्रग्रहं यजमानस्य महत्त्वहेतुत्वेन प्रशंसति-यद्रेव माहेन्द्रमित्यादि । यथा महाराज
इति । लोके 'विजिग्यानः' विजितवान् राजा 'यथा महाराजः' भवति । 'एवम्' 'इन्द्रः' वृत्रं हत्वा
'महेन्द्रोऽभवत्' ? 'तस्मात्' माहेन्द्रग्रहणेन 'वृत्रस्य' पापरूपस्य वधार्थम् 'एनम्' यजमानम् 'महा-
न्तम्' 'एव' करोति । विहितं ग्रहणमनूय तत्र शुक्रपात्रं विधत्ते-शुक्रपात्रेणेत्यादि । एष वा इति ।
शुक्रस्य सर्वात्मकत्वेन महत्त्वात्तत्पात्रेण माहेन्द्रग्रहस्य ग्रहणं युक्तमित्यर्थः ॥ १७ ॥

ग्रहणमनूय मन्त्रं विधत्ते-अथास्तो गृह्णात्येव महान् इन्द्र इत्यादि । 'महान्' महत्त्वगुणविशिष्टः ।
'नृवत्' मनुष्यवत् । 'आचर्षणिप्राः' चर्षणयो मनुष्या आगत्य तानीप्सितफलप्रदानेन पूरयतीत्याचर्ष-

१-माहेन्द्रग्रहग्रहणे मन्त्रद्वयं संहितायां पठ्यते । इह त्वेक एव । २-आनिधानात्कृत्वा माहेन्द्रं गृह्णाति वैश्वदेववन्महार् इन्द्र
इति । वैश्वदेववदित्यनेन शुक्रपात्रेण द्रोणकलशादन्वारब्धे वेत्यतिदेशः । इत्यत्र कर्कः । (का. श्रौ. सू. १० । ७४) ।

उपयामगृहीतोऽसि महेन्द्राय त्वैष ते योनिर्महेन्द्राय त्वेति सादयति महेन्द्राय ह्येनं गृह्णाति ॥ १८ ॥

(त्व) अथोपाकृत्यैतां वाचं वदति । (त्व) अभिषोतारोऽभिषुणुतौलूखलानुद्वादयताग्नीदाशिरं विनय सौम्यस्य वित्तादिति ते वै तृतीयसवनायैवाभिषोतारोऽभिषुण्वन्ति तृतीयसवनायौलूखलानुद्वादयन्ति तृतीयसवनायाग्नीदाशिरं विनयति तृतीयसवनाय सौम्यं चरुं श्रपयत्येते वै शुक्रवती रसवती सवने यत्प्रातःसवनं च माध्यन्दिनं च सवनमथैतन्निधीतशुक्रं यत्तृतीयसवनं तुडेवैतुस्मान्माध्यन्दिनात्सवनाग्निर्मिमीते तथो हास्यैतच्छुक्रवदसवत्तृतीयसवनं भवति तस्मादेतामुत्र वाचं वदति ॥ १९ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ ४-२-७ ॥ (३. ३.)

द्वितीयः प्रपाठकश्च समाप्तः ॥ २ ॥

अस्मद्वक् वावृधे वीर्यायोरुः पृथुः सुकृतः कर्तृभिर्भूत । उपयामगृहीतोऽसि महेन्द्राय त्वैष ते योनिर्महेन्द्राय त्वा ”-(वा० सं० ७ । ३९) इति । सादयति महेन्द्राय ह्येनं गृह्णाति ॥ १८ ॥

अथोपाकृत्यैतां वाचं वदति-अभिषोतारोऽभिषुणुत, औलूखलानुद्वादयत, अग्नीदाशिरं विनय, सौम्यस्य वित्तादिति । ते वै तृतीयसवनायैवाभिषोतारोऽभिषुण्वन्ति । तृतीयसवनायौलूखलानुद्वादयन्ति । तृतीयसवनायाग्नीदाशिरं विनयति । तृतीयसवनाय सौम्यं चरुं श्रपयति । एते वै शुक्रवती रसवती सवने-यत्प्रातःसवनं च, माध्यन्दिनं च सवनम् । अथैतन्निधीतशुक्रं-यत्तृतीयसवनम् ।

णिप्राः । यथा राजामात्यादिर्मुन्यः सेवकान्फलप्रदानेन पूरयति तद्वत् । ‘ उत ’ किञ्च ‘ द्विवर्हाः ’ द्वयोरपि स्थानयोर्मध्यमस्थाने उत्तमे च वर्हाः वृहत्परिवृढः अथवा द्वयोः प्रकृतिविकृतिरूपयोर्वर्हो वृद्धिर्यस्यासौ ‘ द्विवर्हाः ’ ‘ सहोमिः ’ बलैः ‘ अमिनः ’ अमितोऽपरिमितबल इत्यर्थः । अथ वा शत्रुसम्बन्धिभिर्वलैः । ‘ अमिनः ’ अर्हिसितः । ‘ अस्मद्वक् ’ अस्मदभिमुखतया गन्ता । ‘ महानिन्द्रः ’ ‘ वावृधे ’ वद्धताम् । किमर्थम् ‘ वीर्याय ’ वीरकर्मणे । किञ्च अस्मदीयैः ‘ कर्तृभिः ’ स्तूयमानः ‘ उरुः ’ विस्तारेण ‘ पृथुः ’ प्राणेन ‘ सुकृतः ’ शोभनकृद् ‘ भूत ’ (पा. सू. ६ । ४ । ७९) भूयात् । उपयामेत्यादि व्याख्यातम् ॥ १८ ॥

माहेन्द्रग्रहे पृष्ठस्तोत्रोपाकरणानन्तरमध्वर्योः प्रेषरूपां वाचमुत्पादयति-अथोपाकृत्येत्यादि । ‘ उपाकृत्य ’ ‘ उपावर्तध्वम् ” इत्यनेन मन्त्रेण पृष्ठस्तोत्रमुपाकृत्येत्यर्थः । अत एव कात्यायनः-“ पृष्ठमुपाकृत्य प्रेष्यत्यभिषो-

१-अयं प्रेषमन्त्रः सहितायां नास्ति । २-शुक्रं पूतभृत्यासिच्य पृष्ठमुपाकृत्य प्रेष्यत्यभिषोतारोऽभिषुणुतौलूखलानुद्वादयताग्नीदाशिरं विनय सौम्यस्य वित्तादिति । का. श्रौ. सू. १० । ७५ ।

अथ तृतीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् तृतीयाध्याये च चतुर्थं ब्राह्मणम् ।

घ्नन्ति वाऽएतद्यज्ञम् । युदेनं तन्वते युन्वेव राजानमभिषुण्वन्ति तत्तुं घ्नन्ति
युत्पशुं संज्ञपयन्ति विशासति तत्तुं घ्नन्त्युलूखलमुसलाभ्यां दृषदुप-
लाभ्यां हविर्यज्ञं घ्नन्ति ॥ १ ॥

स एष यज्ञो हतो न ददक्षे । तुं देवा दक्षिणाभिरदक्षयंस्तद्युदेनं

तदेवैतस्मान्माध्यन्दिनात्सवनान्निर्मिमीते । तयो हास्यैतच्छुक्रवद्रसवचृतीयसवनं भवति । तस्मादेता-
मत्र वाचं वदति ॥ १९ ॥

दक्षिणादानम् ।

घ्नन्ति वाऽएतद्यज्ञम्—युदेनं तन्वते । युन्वेव राजानमभिषुण्वन्ति—तत् तं घ्नन्ति, यत्पशुं संज्ञप-
यन्ति, विशासति—तत् तं घ्नन्ति, उलूखलमुसलाभ्यां दृषदुपलाभ्यां हविर्यज्ञं घ्नन्ति ॥ १ ॥

स एष यज्ञो हतो न ददक्षे । तुं देवा दक्षिणाभिरदक्षयन् । तद् युदेनं दक्षिणाभिरदक्षयंस्तस्माद्

तारोऽभिषुण्वत ”—(का. श्री सु. १० । ७९) इति । माध्यन्दिनसवनमध्ये प्रयुक्तवादस्य प्रैषस्य तदर्थता
स्यात् । अतस्तृतीयसवनार्योऽयं प्रैष इति व्याचष्टे—ते वै तृतीयसवनार्यैवेत्यादि । ‘ उलूखलानुद्वादयन्ति ’
इत्यनेनैवावहननकालीनोद्दुखलमुसलोद्वादनादस्याभिधानात्सवनीयपुरोडाशसम्पादनं लक्ष्यते । ‘ आशिरम् ’ विनयति’
ऋजीषीकृते सोमसवनेतुमाशिरं संस्करोति । “ आशिरम् ” इति उपवसथदिवसस्य सायङ्काले यजमानस्य
व्रतदुहो गोः पयो दुग्ध्वा दधि क्रियते तदुच्यते । माध्यन्दिनसवने तृतीयसवनार्थाभिषवादिस्मादनार्थस्य
प्रैषस्य प्रयोजनमाह—एतं वै शुक्रवती इत्यादि । ‘ रसवती ’ इति, ‘ शुक्रवती ’ इत्यस्यैव व्याख्यानम् ।
‘ निर्धीतशुक्रम् ’ निष्पीतरसम्, पक्षिरूपा गायत्री तृतीयसवनार्थं सोमं मुखेनाहरन्त्यपिबदिति प्रसिद्धम् ।
तेन तृतीयसवनं नीरसम् । एतच्च तैत्तिरीयके श्रूयते—“ पद्भ्यां द्वे सवने समगृह्णन्मुखेनैकं यन्मुखेन समगृह्णा-
त्तदधयत् तस्माद् द्वे सवने शुक्रवती प्रातःसवनं च माध्यन्दिनं च तस्मात्तृतीयसवनं ऋजीषमभिषुण्वन्ति
धीतमिव हि मन्यन्त आशिरमवनयति सशुक्रवाय ”—(तै० सं० ६ । १ । ६ । ४, ९) इति ।
तदेवैतस्मादिति । ‘ तत् ’ तेनैवाभिषवादिसम्पादनेनैव ‘ तस्मात् ’ शुक्रवतो रसवतो ‘ माध्यन्दिन-
सवनात् ’ ‘ तृतीयसवनम् ’ ‘ निर्मिमीते ’ उत्पादयति । सवनोत्पादकस्य सोमाभिषवादेरत्र सम्पादनादित्यर्थः ॥ १९ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

चतुर्थकाण्डे तृतीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् (४-२-३) ॥

शुक्रामन्थ्यादिग्रहणप्रसङ्गाद्वितीयतृतीयमरुत्वतीयमाहेन्द्रग्रहाणां ग्रहणमभिधाय तत्र शुक्रामन्थिग्रहयामानन्तरं
कर्तव्यं दक्षिणादानादिकं विधीयते, तत्रादावुपयोगमभिधानः प्रसङ्गादक्षिणापदनिर्वचनं च प्रदर्शयन् दक्षिणादानं
विधत्ते—घ्नन्ति वा एतद्यज्ञमित्यादिना । ‘ एनम् ’ यज्ञं ‘ तन्वते ’ विस्तारयन्तीति यत्, एतेन ‘ यज्ञं घ्नन्ति ’
‘ वै ’ कथं विस्तारेण हननमित्याह—यन्वेवेति । ‘ पशुं संज्ञपयन्ति ’ मारयन्तीति यत्, तत् ‘ विशासति ’
घ्नन्ति । अतस्तदपि हननम् ‘ उलूखलमुसलाभ्यां दृषदुपलाभ्याम् ’ वा हननपेषणयोः सम्पादनात् ‘ हवि-

दक्षिणाभिरुदक्षयंस्तुस्मादुक्षिणा नाम तद्यदेवात्र यज्ञस्य हतस्य व्यथते तदे-
वास्यैतदुक्षिणाभिर्दक्षयत्यथ समृद्धऽएव यज्ञो भवति तस्मादुक्षिणा ददाति २
तद्वै षड्द्वादशेत्येव हविर्व्यज्ञे ददति । न ह त्वेवाशतदक्षिणः सौम्यो-
ऽध्वरुः स्यादेव वै प्रत्यक्षं यज्ञो यत्प्रजापतिः पुरुषो वै प्रजापतेर्नेदिष्टं सो-
ऽयं शतायुः शततेजाः शतवीर्यस्तु शतैर्नैव दक्षयति नाशतेन तस्मा-
द्वाशतदक्षिणः सौम्योऽध्वरुः स्यान्नो हैवाशतदक्षिणेन यजमानस्यऽर्त्वि-
क्स्याज्ञेदस्याक्षिभूरसानि यमिमे हनिष्यन्त्येव न दक्षयिष्यन्तीति ॥ ३ ॥

दक्षिणा नाम । तद् यदेवात्र यज्ञस्य हतस्य व्यथते-तदेवास्यैतदक्षिणाभिर्दक्षयति-अथ समृद्ध एव
यज्ञो भवति । तस्मादुक्षिणा ददाति ॥ २ ॥

तद्वै षड् द्वादशेत्येव हविर्व्यज्ञे ददति । न ह त्वेवाशतदक्षिणः सौम्योऽध्वरुः स्यात् । एव वै प्रत्यक्षं
यज्ञो-यत्प्रजापतिः । पुरुषो वै प्रजापतेर्नेदिष्टम् । सोऽयं शतायुः शततेजाः शतवीर्यः । तं शतैर्नैव
दक्षयति-नाशतेन । तस्मान्नाशतदक्षिणः सौम्योऽध्वरुः स्यात् । नो हैवाशतदक्षिणेन यजमानस्यऽर्त्वि-
क्स्यात् । नेदस्याक्षिभूरसानि यमिमे हनिष्यन्त्येव-न दक्षयिष्यन्तीति ॥ ३ ॥

यज्ञम्' अपहन्ति । तस्मात् 'स' 'एषः' 'यज्ञः' हतत्वात् 'न ददक्षे' न समृद्धोऽभूदिति 'देवा दक्षिणाभि-
रुदक्षयन्' । अतो दक्षिणासाधनत्वाद् 'दक्षिणा' इति नामधेयम् । "द्वुदक्षिभ्यामिनन्"-(उणा. सू. २।१०।)
इत्यौणादिक इन्नप्रत्ययः । ततः 'अत्र' 'हतस्य' 'यज्ञस्य' 'यद्' अङ्गम् 'व्यथते' पीडां प्राप्नोति
'तत्' 'दक्षिणाभिर्दक्षयति' समर्थयति । तथा च 'यज्ञः' 'एव' 'समृद्धो भवति' । 'तस्माद्' यज्ञस्य
समृद्धये दक्षिणां दद्यादित्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥

प्रसङ्गाद्धविर्व्यज्ञे हविर्व्यज्ञदक्षिणाकृत्तिं दर्शयन् प्रकृते सोमयागे दक्षिणाकृत्तिमाह-तद्वा इत्यादिना । न ह
त्वेवेति । 'सौम्योऽध्वरुः' 'अशतदक्षिणः' 'न' 'एव' 'स्यात्' । किन्तु शतदक्षिण इत्यर्थः । तत्र शत-
मिति गवां शतं विवक्ष्यते "गवां शतं द्वादशं वा" (का. श्रौ. सू. १०।३९)-इति कात्यायनवचनात् ।
"गवां सङ्ख्या भवति"-इत्यापस्तम्बवचनाच्च ।

शतदक्षिणत्वेन यज्ञस्य समृद्धिर्भवतीत्यत्रोपपत्तिमाह-एव वै प्रत्यक्षमित्यादि । 'प्रजापतेर्नेदिष्टम्' इति
नेदिष्टं यथा भवति तथा वर्तते । तत एवोत्पन्नत्वादित्यर्थः । 'शततेजाः', 'शतवीर्यः' इति आयुस्तुसारेण
तेजोवीर्ययोरपि शतत्वं द्रष्टव्यम् ।

उक्तसङ्ख्याया न्यूनत्वेनार्त्विज्यं न कुर्यादित्याह-नो हैवेत्यादि । 'अशतदक्षिणेन' यज्ञेन हेतुना 'यजमा-
नस्य' 'न' ऋत्विक् स्यात् । आर्विज्यं कुर्वतोऽयमाशयः-इमे 'यजमानसम्बन्धिनः' पुरुषाः 'यं'
यज्ञम् 'हनिष्यन्त्येव' हतं च तं न समर्द्धयन्ति । 'अस्य' 'यज्ञस्य' अक्षिभूः 'अक्षिगतो द्वेष्यो नैव भवतीति ।
अभिषवादिसम्पादनाद्वत्तस्य यज्ञस्य शतसङ्ख्याभिर्दक्षिणाभिः समृद्धिर्भवतीत्युक्तम्, तथा च सति शत-
दक्षिणाभावेऽसमृद्धो यज्ञो भवतीति तत्रार्त्विज्यं कुर्वतो यज्ञवैकल्येन बाधा स्यात् । तस्माच्छतदक्षिण एव ऋत्विक्
स्यादिति भावः ॥ ३ ॥

द्वया वै देवा देवाः । (५) अहैव देवाऽअथ ये ब्राह्मणाः शुश्रुवांसोऽनूचानास्ते मनुष्यदेवास्तेषां द्वेधा विभक्तऽएव यज्ञऽआहुतयऽएव देवानां दक्षिणा मनुष्यदेवानां ब्राह्मणानां शुश्रुवुषामनूचानानामाहुतिभिरेव देवान्प्रीणाति दक्षिणाभिर्मनुष्यदेवान्ब्राह्मणाञ्छुश्रुवुषोऽनूचानांस्तुऽएनमुभये देवाः प्रीताः स्वर्गं लोकमभिवहन्ति ॥ ४ ॥

ता वाऽएताः । (५) ऋत्विजामेव दक्षिणाऽअन्यं वाऽएतऽएतस्यात्मानं संस्कुर्वन्त्येतं यजुर्मृद्मयं यजुर्मयं साममयमाहुतिमयं सोऽस्यामुष्मिलोक्तऽआत्मा भवति तद्ये माऽजीजनन्तेति तस्मादृत्विग्भ्य एव दक्षिणा दद्यान्नानृत्विग्भ्यः ॥ ५ ॥

(ग्न्योऽथ) अथ प्रतिपरेत्य गार्हपत्यम् । (न्दा) दाक्षिणानि जुहोति स दशाहोमीये वाससि हिरण्यं प्रबध्यावधाय जुहोति देवलोके मेऽप्यसदिति वै

द्वया वै देवाः । देवाऽअहैव देवाः, अथ ये ब्राह्मणाः शुश्रुवांसोऽनूचानाः—ते मनुष्यदेवाः । तेषां द्वेधा विभक्त एव यज्ञः । आहुतय एव देवानाम्, दक्षिणा मनुष्यदेवानां ब्राह्मणानां शुश्रुवुषामनूचानानाम् । आहुतिभिरेव देवान्प्रीणाति, दक्षिणाभिर्मनुष्यदेवान्ब्राह्मणाञ्छुश्रुवुषोऽनूचानान् । तऽएनमुभये देवाः प्रीताः स्वर्गं लोकमभिवहन्ति ॥ ४ ॥

ता वाऽएता ऋत्विजामेव दक्षिणाः । अन्यं वाऽएतऽएतस्यात्मानं संस्कुर्वन्ति—एतं यज्ञमृद्मयं यजुर्मयं साममयमाहुतिमयम् । सोऽस्यामुष्मिलोक्तऽआत्मा भवति । तद् ये माऽजीजनन्तेति—तस्मादृत्विग्भ्य एव दक्षिणा दद्यात्, नानृत्विग्भ्यः ॥ ५ ॥

अथ प्रतिपरेत्य गार्हपत्यं दाक्षिणानि जुहोति । स दशाहोमीये वाससि हिरण्यं प्रबध्यावधाय

विहितदक्षिणां प्रकारान्तरेण प्रशंसति—द्वया वै देवा इत्यादिना । ‘ देवाः ’ ‘ द्वया वै ’ द्विविधाः प्रसिद्धाः । “ प्रथमचरमतया० ”—इत्यादिना (पा. सू. १ । १ । ३३) जसि सर्वनामसंज्ञाया विकल्पेन विधानात्तदभावपक्षे रूपम् । द्वैविध्यमेव प्रदर्श्यते—अहैव देवा इति । ‘ देवाः ’ ‘ अहैव ’ स्वत एव स्वर्गे विद्यमाना ये देवास्ते एकविधा देवाः । ‘ अथ ये ब्राह्मणाः ’ कीदृशाः ‘ अनूचानाः ’ साङ्गे वेदे अधीतिनः । “ उपेयिवाननाश्चाननूचानश्च ” (पा. सू. ३ । २ । १०९) इति अनूचानशब्दो निपातितः । ‘ शुश्रुवांसः ’ श्रवणवन्तो ज्ञानवन्तः । “ क्वसुश्च ”—(पा. सू. ३ । २ । १०७) इति कसुः । ‘ ते मनुष्यदेवाः ’ इति द्विविधा देवा इत्यर्थः । ‘ तेषां द्वेधा विभक्तः ’ इत्यादिकं तु निगदव्याख्यातम् ॥ ४ ॥

उक्ताया दक्षिणाया ऋत्विक्सम्बन्धं सहोतुकं विधत्ते—ता वा इत्यादि । अन्यं वा इति । यत् ऋत्विजः ‘ एतस्य ’ यजमानस्य ‘ अन्यम् ’ ‘ आत्मानम् ’ इत्यमानशरीरव्यतिरिक्तं शरीरं ‘ संस्कुर्वन्ति ’ । एतं यज्ञमृद्मयमिति । तद्ये मेति । ‘ तत् ’ तस्माद्यज्ञरूपशरीरान्तरोत्पादनाद्यजमान इमे ऋत्विजो माम् ‘ अजीजनन्त इति ’ मन्यते । ‘ तस्मादृत्विग्भ्य एव ’ ‘ दद्यात् ’ तद्व्यतिरिक्तेभ्यो न दद्यादित्यर्थः ॥ ५ ॥

दाक्षिणहोमं विधत्ते—अथेत्यादि । दक्षिणां दित्सुना कर्तव्यानि ‘ दाक्षिणाणि ’ । होमे विशेषमाह—स दशा-

युजते यो युजते सोऽस्यैष यज्ञो देवलोकमेवाभिप्रैति तदनुची दुक्षिणा यां
ददाति सैति दुक्षिणामन्वारभ्य यजमानः ॥ ६ ॥

(श्रु) चतस्रो वै दुक्षिणाः । (०) हिरण्यं गौर्वासोऽश्वो न वै तद्व-
कल्पते यदश्वस्य पादमवदध्याद्यद्वा गोः पादमवदध्यात्तस्माद्दशाहोमीये
वाससि हिरण्यं प्रवध्यावधाय जुहोति ॥ ७ ॥

सौरीभ्यामृग्भ्यां जुहोति । तमसा वाऽअसौ लोकोऽन्तर्हितः स एतेन
ज्योतिषा तमोऽपहत्य स्वर्गं लोकमुपसंक्रामति तस्मात्सौरीभ्यामृग्भ्यां
जुहोति ॥ ८ ॥

स जुहोति । उदु त्वं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः ॥ दृशे विश्वाय
सूर्यं स्वाहेत्येतया गायत्र्या गायत्री वाऽइयं पृथिवी सेयं प्रतिष्ठा तदस्या-
मेवैतुप्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठति ॥ ९ ॥

जुहोति । देवलोकं मेऽप्यसदिति वै यजते-यो यजते । सोऽस्यैष यज्ञो देवलोकमेवाभिप्रैति । तत्
अनुची दुक्षिणा । यां ददाति सैति । दुक्षिणामन्वारभ्य यजमानः ॥ ६ ॥

चतस्रो वै दुक्षिणाः-हिरण्यम्, गौः, वासः, अश्वः । न वै तद्वकल्पते यदश्वस्य पादमवदध्याद्,
यद्वा गोः पादमवदध्यात् । तस्माद्दशाहोमीये वाससि हिरण्यं प्रवध्यावधाय जुहोति ॥ ७ ॥

सौरीभ्यामृग्भ्यां जुहोति । तमसा वाऽअसौ लोकोऽन्तर्हितः । स एतेन ज्योतिषा तमोऽपहत्य
स्वर्गं लोकमुपसंक्रामति । तस्मात्सौरीभ्यामृग्भ्यां जुहोति ॥ ८ ॥

स जुहोति-“उदु त्वं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः । दृशे विश्वाय सूर्यं स्वाहा ”-
(वा. सं. ७ । ४१) इत्येतया गायत्र्या । गायत्री वाऽइयं पृथिवी । सेयं प्रतिष्ठा । तदस्यामेव
प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठति ॥ ९ ॥

होमीय इति । वाससि हिरण्यवन्धनस्य कारणमाह-देवलोक इत्यादि । तदनुची दुक्षिणंति । तं यज्ञमनु
अञ्चति गच्छतीति ‘अनुची’ तादृशी भवति । तस्माद् ‘याम्’ दुक्षिणाम् ‘ददाति’ ‘सा’ स्वर्गं प्राप्नोति ।
‘दक्षिणामन्वारभ्य’ अवलम्ब्य ‘यजमानः’ अपि स्वर्गं प्राप्नोति ॥ ६ ॥

‘यज्ञे हिरण्यादयः’ चतस्रः । ‘दक्षिणाः’ दातव्या हि । तत्र यदि ‘अश्वस्य’ ‘गोः’ वा पादे ‘हिर-
ण्यम्’ ‘अवदध्यात्’ तदा तदसम्बन्धात्स्वर्गं प्राप्तुं न शक्नोति । वाससि तु प्रवद्धं सहैव गन्तुं शक्नोति ।
‘तस्माद्’ ‘हिरण्यम्’ स्वर्गगमनार्थम् ‘वाससि’ ‘प्रवध्य’ जुहुयात् ॥ ७ ॥

विहिते गार्हपत्याधिकरणे होमे मन्त्रौ विधत्ते-सौरीभ्यामिति । “सूर्यतिथ्य०”-(पा. सू. ६ । ४ ।
१४९) इत्यादिना यकारलोपः । ‘तमसा वै’ इत्यादिनोक्तयोर्मन्त्रयोः सूर्यदेवत्वत्वे हेतुरप्यस्यते ॥ ८ ॥

विहितयोर्मन्त्रयोः प्रथमं दर्शयति-स जुहोति । उदु त्वं जातवेदसमिति (का. श्रौ. सू. १० । २९) ।
उत्तरत्र एतन्मन्त्रगतस्य गायत्रीछन्दसः प्रयोजनं दर्शयितुम् ‘एतया गायत्र्या’ इति वार्णितम् । मन्त्रस्यायमर्थः-
‘केतवः’ रश्मयः ‘त्वम्’ तम्, त्यच्छन्दस्यैतद्गुणम् । ‘जातवेदसम्’ जातं वेत्ति, वेदयति वा जातवेदास्तं

(त्र्य) अथ द्वितीयां जुहोति । चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः ॥ आप्रा द्यावापृथिवीऽअन्तरिक्षं सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च स्वाहेत्येतया त्रिष्टुभा लोकमेवैतयोपप्रेति ॥ १० ॥

(त्र्य) अथाग्नीध्रे । द्वे वैकां वा जुहोति तद्यदग्नावाग्नीध्रे द्वे वैकां वा जुहोत्यग्निर्वै पशूनामीष्टे तुऽएनमभितः परिणिविशन्ते तुमेतयाऽऽहुत्या प्रीणाति सोऽस्मै प्रीतोऽनुमन्यते तेनानुमतान्ददाति ॥ ११ ॥

अथ द्वितीयां जुहोति—“ चित्रं देवानामुदगादनीकं । चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः । आप्रा द्यावापृथिवीऽअन्तरिक्षं । सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च स्वाहा ”—(वा. सं. ७।४२) इत्येतया त्रिष्टुभा लोकमेवैतयोपप्रेति ॥ १० ॥

अथाग्नीध्रे द्वे वैकां वा जुहोति । तद् यदग्नावाग्नीध्रे द्वे वैकां वा जुहोति । अग्निर्वै पशूनामीष्टे । तऽएनमभितः परिणिविशन्ते । तुमेतयाऽऽहुत्या प्रीणाति । सोऽस्मै प्रीतोऽनुमन्यते । तेनानुमतान् ददाति ॥ ११ ॥

सर्वज्ञम् ‘ देवम् ’ दानादिगुणयुक्तम् ‘ सूर्यम् ’, ‘ विश्वाय ’ विश्वस्य जगतः ‘ दृशे ’ दर्शनाय समस्तस्य लोकस्य दर्शनादिव्यवहारसिद्धयर्थम् ‘ उद्-वहन्ति ’ ऊर्ध्वदेशं प्रापयन्ति । उक्तमन्त्रगतस्य गायत्रीछन्दसः प्रयोजनं दर्शयति—गायत्री वा इत्यादि । गायत्र्या अग्निना सहोत्पत्तिराम्नाता—“ स मुखतस्त्रिवृतं निरमिमीत तमग्निर्देवताऽन्वसृज्यत गायत्री छन्दः ” (तै. सं. ७।१।१) इति । अग्निश्च पृथिव्यभिमानी देवता, अतस्तत्सम्बन्धाद्गायत्र्याः पृथिवीत्वम् । अत एव श्रूयते—“ गायत्री वै पृथिवी ” इति ॥ ९ ॥

द्वितीयाहुतेर्मन्त्रं दर्शयति—अथ द्वितीयां जुहोति चित्रं देवानामित्यादि । अत्रापि पूर्ववत्प्रयोजनाभिधितया ‘ एतया त्रिष्टुभा ’ इत्युक्तम् । ‘ चित्रम् ’ चयनीयं पूजनीयम् ‘ देवानाम् ’, ‘ अनीकम् ’ संघातरूपं मण्डलम् ‘ उदगात् ’ । उदगादिति “ छन्दसि लुङ्लुङ्लिटः ” (पा. सू. ३।४।६) इति लुङ् । “ गातिस्या ”—(पा. सू. २।४।७७) इत्यादिना सिचो लुक् । कीदृशं मण्डलम् ‘ मित्रस्य वरुणस्याग्नेः ’ चक्षुःस्थानीयम् । उपलक्षणं चैतन् । सर्वेषां देवानां चक्षुरूपम् । किञ्चित्मण्डलान्तर्गतः ‘ सूर्यः ’ कीदृशः ‘ जगतः ’ जङ्गमस्य ‘ तस्थुषः ’ स्थावरस्य च ‘ आत्मा ’ । ‘ द्यावापृथिवी ’ । द्यावापृथिव्यौ । “ वा छन्दसि ”—(पा. सू. ६।१।१०६) इति पूर्वसवर्णदीर्घः । ‘ अन्तरिक्षम् ’ च ‘ आप्राः ’ आपूरयति । पुरुषव्यत्ययः (पा. सू. ३।१।८५) । अदादित्वाच्छपो लुक् (पा. सू. २।४।७२) । मन्त्रगतस्य त्रिष्टुछन्दसः प्रयोजनं दर्शयति—लोकमेवेति । ‘ एतया त्रिष्टुभा ’ ‘ लोकम् ’ ऊर्ध्वलोकमभिलक्ष्य प्रगच्छति । त्रिष्टुछन्दसोर्ध्वलोकसम्बन्धः कचिदाम्नायते—“ त्रिष्टुभमन्तरिक्षम् ” इति ॥ १० ॥

विधत्ते—अथाग्नीध्र इत्यादि । आग्नीध्रमग्नीधो गृहम् । “ अग्नीधः शरणे रण् भं च इति—” (पा. सू. ४।३।१२० । वा. २) इति ‘ रण् ’ प्रत्ययः । तत्रत्ये अग्नौ ‘ द्वे वा एकां वा ’ आहुतिं जुहुयात् । विहितमर्थमनूय तत्र कारणमाह—तद्यदग्नावेत्यादि । अग्निर्वै पशूनामीष्ट इति । अग्निरिति रुद्रः । एतच्च तैत्तिरीयके श्रूयते—“ देवासुराः संयत्ता आसन् ते देवा विजयमुपयन्तोऽग्नौ वामं वसु संन्यदधतेदसु नो भविष्यति यदि नो

१—चित्रं देवानामिति द्वितीयाम् । का. श्रौ. सू. १०।३०।२—“ आश्वर्यं यथा तथोदगात् । उदयनेव स्वतोऽग्नौ नैवं तन्नां हन्ति, अन्येषां ज्योतीष्यादत्त इत्याश्वर्यम् ” इति महीधरः ।

स जुहोति । (त्य) अग्ने नय सुपथा रायेऽअस्मान्विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् । युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नमउक्तिं विधेम स्वाहेत्युथ यद्युथं युक्तं वाऽयुक्तं वा दास्यन्त्स्यादथ द्वितीयां जुहुयाद्यु न नुद्वियेत ॥ १२ ॥

स जुहोति । (त्य) अयं नोऽअग्निर्वरिवस्कृणोत्वयं मृधः पुर एतु प्रभिन्दन् ॥ अयं वाजाञ्जयतु वाजसातावयथं शत्रूञ्जयतु जर्हषाणः स्वाहेति वाजसा ह्यश्वः ॥ १३ ॥

स जुहोति—“ अग्ने नय सुपथा रायेऽअस्मान्विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् । युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नमउक्तिं विधेम स्वाहा ”—(वा. सं. ७ । ४३) इति । अथ यद्युथं युक्तं वाऽयुक्तं वा दास्यन्त्स्यात्—अथ द्वितीयां जुहुयाद्—यद्यु न नुद्वियेत ॥ १२ ॥

स जुहोति—“ अयं नोऽअग्निर्वरिवस्कृणोत्वयं मृधः पुर एतु प्रभिन्दन् । अयं वाजाञ्जयतु वाजसातावयं शत्रूञ्जयतु जर्हषाणः स्वाहा ”—(वा. सं. ७ । ४४) इति । वाजसा ह्यश्वः ॥ १३ ॥

जेष्यन्तीति । तदग्निर्यकामयत तेनापक्रामत्तदेवा विजित्यावरुत्समाना अन्वायन् तदस्य सहसाऽदित्सन्त सोऽरोदीद्यदरोदीत्तद्द्रुस्य रुद्रत्वम्” (तै.सं. १।१।१) इति । रुद्रश्च पशूनामधिपतिः । “रुद्रः पशूनामधिपतिः”—(तै.सं. ६।२।४) इति श्रुतेः । तस्मादग्निः पशूनामिति “अधीगर्थदयेशां कर्मणि” (पा. सू. २।३।१२) इति षष्ठी । ‘ते’ पशवः ‘एनम्’ स्वामिनमग्निम् ‘अमितः’ ‘परिणिविशन्ते’ परिवेष्टन्ते । “नेर्विशः” (पा. सू. १।३।१७) इति आत्मनेपदम् । परं च ‘एतयाऽऽहुत्या’ प्रीणितोऽग्निः स्वकीयान् पशून् ‘अस्मै’ यजमानायानुजानाति । पश्चात्तदनुज्ञातानेव ‘ददाति’ ॥ ११ ॥

विहितं होममनूय मन्त्रं विवत्ते—स जुहोत्यग्ने नयेत्यादि । हे ‘अग्ने !’ ‘विश्वानि’ ‘वयुनानि’ ज्ञानाति ‘विद्वान्’ त्वम् ‘अस्मद्’ ‘राये’ धनाय ‘सुपथा’ शोभनेन मार्गेण । “न पूजनात्”—(पा. सू. १।४।६९) इति समासान्तो निषिध्यते । ‘नय’ प्रापय । किंच ‘जुहुराणम्’ कुटिलम् ‘एनः’ पापम् ‘अस्मत्’ अस्मत्तः ‘युयोधि’ पृथक् कुरु । “वा छन्दसि”—(पा. सू. ३ । ४ । ८८) इति सिवादेशस्य हेत्वित्त्वं विकल्पितम् । तथा च पितृवपक्षे अङित्वाद् “अङितश्च”—(पा. सू. ६ । ४ । १०३) इति धिरादेशः । यद्ये च ‘ते’ ‘भूयिष्ठां’ नमउक्तिम् ‘नमस्कारम्’ ‘विधेम’ कुर्याम । ‘विध विधाने’ (धा. पा. तु. १. ३४) इति । ‘स्वाहा’ इदं हविः स्वाहुतमस्तु ।

द्वितीयाहुतेर्नैमित्तिकत्वमाह—अथ यद्यश्वमित्यादि । ‘युनम्’ रथे विनियुक्तम् ‘अयुक्तम्’ अविनियुक्तम् ॥ १२ ॥

द्वितीयाहुतेः कर्तव्यपक्षे मन्त्रमाह स जुहोत्ययं नो आग्निरित्यादि । आग्नीध्रीयः ‘अग्निः’ ‘नः’ अस्माकम् ‘वरिवः’ धनम् ‘कुणोतु’ सम्पादयतु । “कृविर्हिंसाकरणयोः”—(धा. पा. भा. प. ९४) “वित्त्विक्कण्वोर च” (पा. सू. ३।१।८०) इति उपसर्गः, अकारश्चान्तादेशः । तस्य स्थानिषद्वातालुनूपयगुणो न भवति ।

(श्रुऽथ) अथ हिरण्यमादाय शालामभ्यैति । दक्षिणेन वेदिं दक्षिणा उपतिष्ठन्ते सोऽग्रेण शालां तिष्ठन्नभिमन्त्रयते रूपेण वो रूपमभ्यागामिति न ह वाऽअग्रे पशवो दानाय चक्षमिरे तेऽपनिधाय स्वानि रूपाणि शरीरैः प्रत्युपातिष्ठन्त तानेतद्देवाः स्वैरेव रूपैर्यज्ञस्यार्धादुपायन्ते स्वानि रूपाणि जानाना अभ्यवायन्ते रातमनसोऽलं दानायाभवंस्तथोऽएवैनानेषु एतत्स्वैरेव रूपैर्यज्ञस्यार्धादुपैति ते स्वानि रूपाणि जानानाऽ अभ्यवायन्ति ते रातमनसोऽलं दानाय भवन्ति ॥ १४ ॥

अथ हिरण्यमादाय शालामभ्यैति-दक्षिणेन वेदिम्-दक्षिणा उपतिष्ठन्ते । सोऽग्रेण शालां तिष्ठन्नभिमन्त्रयते-“ रूपेण वो रूपमभ्यागाम् ”-(वा. सं. ७ । ४५) इति । न ह वा अग्रे पशवो दानाय चक्षमिरे । तेऽपनिधाय स्वानि रूपाणि शरीरैः प्रत्युपातिष्ठन्त । तानेतद्देवाः स्वैरेव रूपैर्यज्ञस्यार्धादुपायन् । ते स्वानि रूपाणि जानाना अभ्यवायन् । ते रातमनसोऽलं दानायाभवं । तथोऽएवैनानेषु एतत्स्वैरेव रूपैर्यज्ञस्यार्धादुपैति । ते स्वानि रूपाणि जानाना अभ्यवायन्ति । ते रातमनसोऽलं दानाय भवन्ति ॥ १४ ॥

न केवलमयं धनमेव करोतु किन्तु ‘मृधः’ संग्रामान् ‘प्रभिन्दन्’ पुरस्ताद् ‘एतु’ गच्छतु । किंच ‘अयम्’ ‘वाजसातौ’ वाजोऽन्नं (निघं० २ । ७ । २) सोऽस्मिन् सायते सम्भज्यत इति वाजसातिः संग्रामस्त्वस्मिन्, ‘वाजान्’ अन्नानि ‘जयतु’ स्वाधीनं करोतु । ‘जर्हषाणः’ अतिशयेन हृष्यन् ‘शत्रूंश्च जयतु’ । मन्त्रे वाजशब्दप्रयोगस्य तात्पर्यमाह-वाजसा ह्यश्व इति । ‘अश्वः’ वाजमन्नं सनोति सम्भजतीति ‘वाजसाः’ “जनसनन्नकमगमो विट्”-(पा. सू. ३ । २ । ६७) इति विट्प्रत्ययः । “विट्पुनरेनुनासिकस्यात्”-(पा.सू. ६ । ४ । ४१) इति आत्वम् । अस्य जयसिद्धिसाधकत्वाद्गन्तव्यत्वात् । अनेनैवाभिप्रायेण साध्यसाधनभेदाविषयत्वाऽश्वस्यान्नरूपत्वं कचिदाम्नायते-“अश्वो वै बृहद्वयः” (तै.शा. ३ । ९ । ५) इति । वय इत्यन्ननामधेयेम् (निघं. २ । ७ । ७) यतोऽश्वोऽस्य वाजसाः तस्मात्तद्दानाङ्गभूतस्य साधने मन्त्रे वाजशब्दप्रयोग इत्यर्थः ॥ १३ ॥

विधत्ते-अथ हिरण्यमादायेत्यादि । दक्षिणेन वेदिमिति । “एनपा द्वितीया” (पा. सू. २ । ३ । ३१) इति द्वितीया । दक्षिणा इति । दक्षिणार्था गावः । सोऽग्रेणेति । शालाया अग्रभागे तिष्ठन् “रूपेण वः” इत्यादिना मन्त्रेण दक्षिणार्था गाः ‘अभिमन्त्रयते’ इत्यर्थः ॥

मन्त्रस्य प्रथमभागं व्याचष्टे-न ह वा इति । ‘अग्रे’ पूर्वम् ‘पशवो दानाय’ ‘न’ समर्था बभूवुः किल यतः ‘ते’ पशवः ‘स्वानि रूपाणि’ सामर्थ्यानि ‘अपनिधाय’ शरीरमात्रेणैवोपस्थिताः, ‘एतत्’ एतेन रूपेण व इत्यादि मन्त्रभागस्योच्चारणेन ‘देवाः’ ‘तान्’ दानसमर्थान्पशून् ‘स्वैरेव रूपैः’ सहितानः ‘यज्ञस्यार्द्धात्’ मध्यात् ‘उपायन्’ यज्ञमध्यं माध्यन्दिनसवनमाश्रित्य प्राप्तुवन्तित्यर्थः । अर्द्धादिति कर्मणि ल्यङ्लोपे पञ्चमी (पा. सू. १ । ४ । ३१ वा. १) । ततश्चैते ‘स्वानि’ सामर्थ्यानि ‘जानानाः’ अभिमुखमागताः पश्चात् स्वसामर्थ्योपेतत्वात् ‘रातमनसः’ सन्तो दानाय समर्था बभूवुः । एतन्मन्त्रभागोच्चारणेन तथैव भवेतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

१-सहिरण्यो यजमानः शालां पूर्वेण तिष्ठन्नभिमन्त्रयन् दक्षिणां वदित्वेदि तिष्ठत्तदक्षिणतो रूपेण व इति । का०श्रौ०सू० १०।३४।

तुथो वो विश्ववेदा विभजत्विति । ब्रह्म वै तुथस्तुदेना ब्रह्मणा विभ-
जति ब्रह्म वै दक्षिणीयं चादक्षिणीयं च वेद तुथो हास्येता दक्षिणीयायैव
दत्ता भवन्ति नादक्षिणीयाय ॥ १५ ॥

(यत्) ऋतस्य पथा प्रेत्येति । यो वै देवानां पथ्येति स ऋतस्य पथ्येति
चन्द्रदक्षिणा इति तुदेतेन ज्योतिषा यन्ति ॥ १६ ॥

(न्त्य) अथ सदोऽभ्येति । वि स्वः पश्य व्यन्तरिक्षमिति वि त्वया
दक्षिणया लोकं ख्येपमित्येवैतदाह ॥ १७ ॥

“ तुथो वो विश्ववेदा विभजतु ”—(वा० सं० ७ । ४९) इति । ब्रह्म वै तुथः । तद्
एना ब्रह्मणा विभजति । ब्रह्म वै दक्षिणीयं चादक्षिणीयं च वेद । तयो हास्येता दक्षिणीयायैव
दत्ता भवन्ति, नादक्षिणीयाय ॥ १५ ॥

“ ऋतस्य पथा प्रेत ”—(वा० सं० ७ । ४९) इति । यो वै देवानां पथ्येति—स ऋतस्य
पथ्येति । “ चन्द्रदक्षिणाः ”—(वा. सं. ७ । ४९) इति । तदेतेन ज्योतिषा यन्ति ॥ १६ ॥

अथ सदोऽभ्येति—“ वि स्वः पश्य व्यन्तरिक्षम् ”—(वा० सं० ७ । ४९) इति । वि त्वया
दक्षिणया लोकं ख्येपमित्येवैतदाह ॥ १७ ॥

द्वितीयं भागं व्याचष्टे—तुथो व इत्यादि । तुथ इति साक्षात् परब्रह्म ‘ दक्षिणीयम् ’ दक्षिणार्हम् ‘ अद-
क्षिणीयम् ’ दक्षिणानर्हम् ‘ च ’ जानाति “ कडङ्करदक्षिणाच्छ च ”—(पा. सू. ९ । १ । ६९) इति ।
अर्हार्थे छप्रत्ययः । अतः ‘ तुथो ’ ‘ विभजतु ’ इत्युक्तेऽनेनैवादिभागः कृतो भवतीति । प्रमादाददक्षिणीयाय
दत्तापि दक्षिणीयायैव दत्ता भवतीति भावः ॥ १५ ॥

तृतीयं भागं व्याचष्टे—ऋतस्येत्यादि । देवानां मार्गेण गच्छतेत्यनेनाभिप्रायेण ‘ ऋतस्य ’ यज्ञस्य ‘ पथा ’
प्रगच्छतेत्युक्तम् । यज्ञमार्गस्य देवसम्बन्धादित्यर्थः ।

चतुर्थं भागं व्याचष्टे—चन्द्रदक्षिणा इति । चन्द्रे हिरण्यमध्वर्युहस्तगतं तद् दक्षिणा समर्थकं यासां तास्त-
थोक्ताः । अनेन चन्द्ररूपेण ‘ ज्योतिषा ’ सदैव गच्छेयुः । हे दक्षिणार्था गावः ‘ रूपेण ’ सामर्थ्येन पूर्वं
भवतीभिःप्रनिहितेन सह वो ‘ रूपम् ’ स्वरूपम् ‘ अभ्यागाम् ’ आभिमुख्येन प्राप्तोऽस्मि । “ गातिस्था ”—
(पा. सू. ३ । ४ । ७७) इत्यादिना सिचो लुक् । ‘ वो विश्ववेदाः ’ सर्वज्ञः ‘ तुथः ’ ब्रह्म विभजतु ।
यूयं च चन्द्रदक्षिणाः सत्यः यज्ञसम्बन्धिना मार्गेण गच्छतेति कृत्स्नमन्त्रस्यार्थः ॥ १६ ॥

समन्त्रकं सदोगमनं विधाय मन्त्रस्य तात्पर्यमाह—अथेत्यादि । वि स्वः इति । हे सदः ! त्वदी-
यया ‘ दक्षिणया स्वर्लोकमन्तरिक्षलोकं च ‘ वि ’ ‘ ख्येपम् ’ समीक्षिषीयेत्येवमर्थम् ‘ एतत् ’ मन्त्रवाक्यम् ‘ आह ’
अस्ति च दक्षिणायाः सदसश्च सम्बन्धः सदस्यासीनेभ्य ऋत्विग्भ्यो दक्षिणाया दातव्यत्वात् । मन्त्रे ‘ पश्य ’
इति पुरुषव्यत्ययः—(पा. सू. ३ । १ । ८९) पश्यामीत्यर्थः । एवं च ‘ वि ख्येपम् ’ इति व्याख्यान-
मुपपद्यते ॥ १७ ॥

(हाथ) अथ सदः प्रेक्षते । यतस्व सदस्यैरिति मा त्वा सदस्याऽ अति-
रिक्षतेत्येवैतदाह ॥ १८ ॥

(हाथ) अथ हिरण्यमादायाग्रीध्रमभ्येति । ब्राह्मणमद्य विदेयं पितृमन्तं
पैतृमत्यमिति यो वै ज्ञातो ज्ञातकुलीनः स पितृमान् पैतृमत्यो या वै ज्ञाता-
यापि कतिपयीर्दक्षिणा ददाति ताभिर्महज्जयत्यृषिमार्षेयमिति यो वै
ज्ञातोऽनूचानः स ऋषिरार्षेयः सुधातुदक्षिणमिति स हि सुधातुदक्षिणः ॥ १९ ॥

(णोऽथै) अथैवमुपसृज्य । (या) अग्रीधे हिरण्यं ददात्यस्मद्राता देवत्रा

अथ सदः प्रेक्षते—“यतस्व सदस्यैः”—(वा० सं० ७।४५) इति । मा त्वा सदस्या अति-
रिक्षतेत्येवैतदाह ॥ १८ ॥

अथ हिरण्यमादायाग्रीध्रमभ्येति—“ब्राह्मणमद्य विदेयं पितृमन्तं पैतृमत्यम्”—(वा०
सं० ७।४६) इति । यो वै ज्ञातो ज्ञातकुलीनः स पितृमान् पैतृमत्यः । या वै ज्ञातायापि
कतिपयीर्दक्षिणा ददाति, ताभिर्महज्जयति । “ऋषिमार्षेयम्”—(वा० सं० ७।४६) इति । यो
वै ज्ञातोऽनूचानः स ऋषिरार्षेयः । “सुधातुदक्षिणम्”—(वा० सं० ७।४६) इति । स हि
सुधातुदक्षिणः ॥ १९ ॥

अथैवमुपसद्याग्रीधे (१) हिरण्यं ददाति—“अस्मद्राता देवत्रा गच्छत”—(वा०

विधत्ते—अथेत्यादि । हे ‘सदः’ । त्वम् ‘सदस्यैः’ सहितमेव यज्ञकार्यं प्रयतस्वेति मन्त्रस्यार्थः ।
मन्त्रस्य, सत्सः सर्वदा सदस्यैः सह सम्बन्धोऽभिप्रेत इति व्याचष्टे—मा त्वेत्यादि । तथा च तैत्तिरीयके—
“यतस्व सदस्यैरित्याह मित्रत्वाय”—(तै. सं. ६।१।१४)—इति । अतिरिक्षतेति । “रिचिर् विरेचने”
(धा. पा. रु. उ. ४) इत्यस्माल्लुङि च्लेर्व्यत्ययेन (पा. सू. ३।१।८५) क्सादेशो रूपम् ॥ १८ ॥

सहिरण्यमाग्रीध्रं प्रति गमनं विधत्ते—अथ हिरण्यमित्यादि । दातव्यम् ‘हिरण्यम्’ स्वीकृत्य ‘ब्राह्मणम्’
‘अद्य’—इत्यादिना मन्त्रेण ‘आग्नीध्रम्’ अभिगच्छत । मन्त्रे पितृमत्पैतृमत्यशब्दयोस्तात्पर्यमाह—यो वै ज्ञात इत्यादि ।
‘पितृमन्तं पैतृमत्यम्’ इत्येताभ्यां शब्दाभ्याम् ‘ज्ञातः’ ‘ज्ञातकुलीनः’ च विवक्षितः । ज्ञातः प्रसिद्धः । तत्रा-
यमभिप्रायः—‘पितृमान्’ इति प्रशंसायां मतुप् इति प्रशस्तपितृमान्, प्रशस्तपितृमत्त्वेन च प्रसिद्धिर्लभ्यते ।
‘पैतृमत्यः’ इति पितृमति कुले भवः । “भवे छन्दसि”—(पा. सू. ४।४।११०) इति यत् ।
कुलस्य ज्ञातत्वं प्रशस्तपुरुषसम्बन्धनिबन्धनम् । एवं च प्रशस्तपितृयुक्ते कुले जात इत्यनेन प्रशस्तकुलोत्पत्ति-
र्लभ्यते । तादृशाय ‘ज्ञाताय’ ‘याः’ ‘कतिपयीः’ ‘अपि’ ‘दक्षिणाः ददाति ताभिर्महत्’ फलम् ‘जयति’
स्वाधीनीकरोति । तस्मादनेनाभिप्रायेण पितृमन्तं पैतृमत्यमिति शब्दप्रयोग इत्यर्थः । ऋष्यार्षेयशब्दयोरर्थ-
माह—यो वा इति । ‘अनूचानः’ साङ्गे प्रवचनेऽधीतो । ‘आर्षेयः’ “इतश्चानिजः”—(पा. सू. ४।
१।१२२) इति डक्प्रत्ययः । स हीति । प्रकृतत्वात् ‘स’ ज्ञातः ‘अनूचानः’ ‘सुधातुदक्षिणः’
सुधातुहिरण्यं तद् दक्षिणा यस्य स तथोक्तः । प्रसिद्धाय खलु हिरण्यं दीयते ॥ १९ ॥

उपसदनानन्तरमग्रीधे समन्त्रकं हिरण्यदानं विधत्ते—अथैवमित्यादि । मन्त्रार्थस्तु हिरण्यरूपा दक्षिणाः

१—प्रेक्षते यतस्व सदस्यैरिति सदस्यान् । का. श्रौ. सू. १०।४२ । २—ब्राह्मणमद्येत्याग्रीध्रमभ्येति । का. श्रौ. सू. १०।४३ ।
३—उपविद्व्य हिरण्यमस्मै ददात्यस्मद्राता इति का. श्रौ. सू. १०।४४ ।

गच्छतेति यां वै रातमनाऽअविचिकित्सन्दक्षिणां ददाति तया महज्जयति देवत्रा गच्छतेति देवलोके मेऽप्यसदिति वै यजते यो यजते तदेवलोकऽएवैनमेतदपित्विनं करोति प्रदातारमाविशतेति मामाविशतेत्येवैतदाह तथो हास्मादेताः पराच्यो न प्रणश्यन्ति तद्यदग्नीधे प्रथमाय दक्षिणां ददात्यतो हि विश्वे देवा अमृतत्वमपाजयन्स्तस्मादग्नीधे प्रथमाय दक्षिणां ददाति ॥ २० ॥

(त्यु) अथैवमेवोपसद्य । (द्या) आत्रेयाय हिरण्यं ददाति युत्र वाऽअदुः प्रातरनुवाकमन्वाहुस्तुद्ध स्मैतत्पुरा शशंसन्त्युत्रिर्वाऽऋषीणां

सं. ७।४६।) इति । यां वै रातमना अविचिकित्सन्दक्षिणां ददाति, तया महज्जयति । देवत्रा गच्छत इति । देवलोके मेऽप्यसदिति वै यजते-यो यजते तदेवलोकऽएवैनमेतदपित्विनं करोति । “ प्रदातारमाविशत ”-(वा. सं. ७।४६।) इति । मामाविशतेत्येवैतदाह तथो हास्मादेताः पराच्यो न प्रणश्यन्ति । तद् यदग्नीधे प्रथमाय दक्षिणां ददाति । अतो हि विश्वे देवा अमृतत्वमपाजयन् । तस्मादग्नीधे प्रथमाय दक्षिणां ददाति ॥ २० ॥

अथैवमेवोपसद्य आत्रेयाय (२) । हिरण्यं ददाति । यत्र वाऽअदुः प्रातरनुवाकमन्वाहुः-तद्ध स्मैतत् पुरा शंसन्ति । अत्रिर्वाऽऋषीणां होतास । अथैतत्सदोऽसुरतमसमभिपुशुवे । तऽऋषयोऽत्रि-

‘ अस्मद्राताः ’ अस्माभिर्दत्ताः ‘ देवत्रा ’ “ देवमनुष्य ”-(पा. सू. ९।४।९६) इत्यादिना द्वितीयार्थे त्राप्रत्ययः । देवान् गच्छतेत्यर्थः । किञ्च ‘ प्रदातारम् ’ मां च ‘ आविशत ’ प्रविशत । बहुवचनं पूजार्थम् । मन्त्रपदानामभिप्रायमाह-यां वा इत्यादि । ‘ रातमनाः ’ दानमनाः ‘ अविचिकित्सन् ’ सन्देहमकुर्वन् ‘ याम् ’ ‘ दक्षिणां ददाति ’ तादृश्या ‘ तया ’ दक्षिणया ‘ महत् ’ फलम् ‘ जयति ’ तस्मादस्मद्राता इति मन्त्रम् आह-यजमानो न केवलमस्मिन्लोक एव भवत्विति यजते, किन्तु स्वर्गेऽपि । तस्मादेवत्रा गच्छतेत्युक्तम् । एवञ्च ‘ एतत् ’ हिरण्यम् ‘ देवलोक एव ’ ‘ अपित्विनम् ’ गमनयुक्तं कृतवान्भवति । अपित्विनमिति लिङ्गव्यत्ययः (पा. सू. ३।१।८९) । प्रदातारमिति । यथैतल प्रयुज्येत, तदा ‘ अस्माद् ’ यजमानाद् ‘ एताः ’ दक्षिणाः पराच्य एव सत्यः प्रणश्येयुः । ‘ प्रदातारमाविशतेति ’ प्रयुङ्क्ते ‘ मामा विशत ’ इत्युक्तत्वात् तथा न प्रणश्येयुरित्यर्थः ।

दक्षिणादाने प्राप्तमाग्नीध्रस्य प्राथमिकत्वमनूद्य तत्र कारणमुपन्यस्यति-तद्यदित्यादिना । अतो हीति । ‘ अतः ’ आग्नीध्रात् सकाशाद् ‘ देवाः ’ ‘ अमृतत्वम् ’ अविनश्वरत्वं प्राप्तुवन्निति प्रसिद्धम् । देवानां यज्ञे अग्निरेवाग्नीध्रः-अत एव “ अग्नय आग्नीध्रङ्कुर्वते ” (शत. ४।३।४।२४) । इत्युत्तरत्र वक्ष्यते “ अग्निर्नैव साधनेन देवा असुरानभिभूय निर्वाधा अभवन् । “ अग्निमेव वरूथङ्कुत्वाऽसुरानभ्यभवन् ” (तै. सं. ६।२।२)-इत्यादिश्रुतेः । ‘ तस्मात् ’ आग्नीध्रस्याग्न्यात्मकत्वात्, ततो देवा अमृतत्वमापुरिति प्रसिद्धमित्यर्थः ॥ २० ॥

आग्नीध्राय हिरण्यं दत्त्वा अथात्रेयाय हिरण्यं दद्यादिति विधत्ते-अथैवमेवेत्यादि । ‘ एवमेव ’ अनेनेव

होताऽऽसृथैतत्सदोऽसुरतमसुमभिपुष्टवे तऽऽरुपयोऽत्रिमबुबुहोहि प्रत्यङ्-
ङिदं तमोऽपजहीति सुऽएतत्तमोऽपाहन्नयं वै ज्योतिर्य इदं तमोऽपावधीदिति
तस्माऽएतज्ज्योतिर्हिरण्यं दक्षिणामनयज्ज्योतिर्हि हिरण्यं तद्वै स तत्तेजसा
वीर्येणऽर्षिस्तमोऽपजघानाथैष एतेनैवैतज्ज्योतिषा तमोऽपहन्ति तस्मा-
दात्रेयाय हिरण्यं ददाति ॥ २१ ॥

(त्व) अथ ब्रह्मणे । ब्रह्मा हि यज्ञं दक्षिणतोऽभिगोपायत्यथोद्गात्रेऽथ
होत्रेऽथाध्वर्युभ्यां हविर्धानाऽआसीनाभ्यामथ पुनरेत्य प्रस्तोत्रेऽथ मैत्रा-
वरुणायाथ ब्राह्मणाच्छंसिनेऽथ पोत्रेऽथ नेष्ट्रेऽथाच्छावाकायाथोन्नेत्रेऽथ
ग्रावस्तुतेऽथ सुब्रह्मण्यायै प्रतिहर्तु उत्तमाय ददाति प्रतिहर्ता वाऽएष सो-
ऽस्माऽएतदन्ततः प्रतिहरति तथो हस्मादेताः पुराच्यो न प्रणयन्ति ॥ २२ ॥

मन्त्रवन्-एहि प्रत्यङ्ङिदं तमोऽपजहीति । स एतत्तमोऽपाहन् । अयं वै ज्योतिर्य इदं तमोऽपावधी-
दिति । तस्माऽएतज्ज्योतिर्हिरण्यं दक्षिणामनयन् । ज्योतिर्हि हिरण्यम् । तद्वै स तत्तेजसा वीर्येणऽर्षि-
स्तमोऽपजघान । अथैष एतेनैवैतज्ज्योतिषा तमोऽपहन्ति । तस्मादात्रेयाय हिरण्यं ददाति ॥ २१ ॥

अथ ब्रह्मणे (३) । ब्रह्मा हि यज्ञं दक्षिणतोऽभिगोपायति । अथोद्गात्रे (४) । अथ होत्रे (५) ।
अथाध्वर्युभ्यां (६-७) । हविर्धान आसीनाभ्याम् । अथ पुनरेत्य प्रस्तोत्रे (८) । अथ मैत्रा-
वरुणाय (९) । अथ ब्राह्मणाच्छंसिने (१०) । अथ पोत्रे (११) । अथ नेष्ट्रे (१२) । अथा-

प्रकारेण येन प्रकारेणोपसद्याग्नीध्राय हिरण्यं दत्तं तेनैव प्रकारेणोपसद्यात्रेयाय हिरण्यं दद्यात् । “ ब्राह्मणमथ ”
इत्यादिना मन्त्रेणोपसद्य दद्यादित्यर्थः । अत एव कात्यायनः—“ आत्रेयायाग्नीध्रवत् ” (का. श्रौ. सू. १०।४९)
इत्यादि । आत्रेयाय हिरण्यदाने हेतुमाह—यत्र वा अद इत्यादिना । पुरा शंसन्तीति । पूर्वस्मिन्प्रदेशे आहवनी-
यस्य समीपे ‘ शंसन्ति ’ । सोऽयैतदिति । अग्निः स्वयं पूर्वभागे शंसन् ‘ एतत्सदोऽसुरतमसम् ’ असुररूपं
तमः । अमो लुगभावश्छान्दसः । तम् ‘ अभिपुष्टवे ’ ‘ पुङ् गतौ ’ (धा. पा. भा. आ. ९८२) अन्तर्भावित-
प्यर्थः । अभ्यप्रावयत् । पूर्वभागे शंसतः स्थितत्वात् तत्र प्राप्तुमशक्ता असुराः पश्चात्सदः प्राप्नुवन्नित्यर्थः ।
तद्वै स तदिति । ‘ तत् ’ तदा हिरण्यदानानन्तरकाले ‘ तत्तेजसा ’ तस्य हिरण्यस्य तेजसा स्वकार्येण
पश्चात् ‘ तमोऽपजघान ’ स्पष्टार्थमन्यत् ॥ २१ ॥

आत्रेयहिरण्यदानानन्तरं ब्रह्मादिभ्यः क्रमेण दानं विधत्ते—अथ ब्रह्मण इत्यादिना । यज्ञसंरक्षकत्वेन ब्रह्मणः
प्राधान्यसूचनादाने प्राथमिकत्वमुचितमिति प्रदर्शितम् । अथ पुनरेत्येति । पुनरपि सदो गत्वत्यर्थः । ‘ प्रति-

१- सदसः पुरस्तादुपविष्टाय क आत्रेयं क आत्रेयमिति त्रिरुक्त्वासरुच्छेषमहालेयमबोलेयमकौद्रियमशौभ्रयमवासाभ्यमगोपवन-
मिति । ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां ददाति । ऋत्विग्ग्रहणं चमसाध्वर्युदासार्थम् । तेषामनुक्तिवत्त्वात् इति तत्रकर्मः का. श्रौ. सू. १० ।
४५-४६ सूत्रोपः । २-ब्रह्मोद्गात्रोद्गात्रेभ्यः । अध्वर्युभ्यां च । हविर्धान उपविष्टाभ्यां ददाति का. श्रौ. सू. १० । ५०-५२ ।
३-प्रत्येत्य प्रस्तोतृप्रशस्तु ब्राह्मणाच्छंसिपोतृनेष्ट्रेच्छावाकोनेतृग्रावस्तुसुब्रह्मण्याभ्यः । प्रस्तोतृभ्यश्च । कण्वकश्यपाचमानवर्जम् ।
ज्ञातये चाग्नीध्राय । न रजनं दद्याद्विहि पुराऽप्य संयत्सराद्गृहेरुदतीति ध्रुतेः । पत्नी च ददाति । सर्वभ्यो दत्त्वा प्रतिहर्त्रे
पश्चात् । का. श्रौ. सू. १० । ५७-६३ ।

(न्त्यु) अथाहेन्द्राय मरुत्वतेऽनुब्रूहीति । यत्र वै प्रजापतिरग्रे ददौ तद्धेन्द्र ईक्षां चक्रे सर्वं वाऽअयमिदं दास्यति नास्मभ्यं किञ्चन परिशेक्ष्यतीति स एतं वज्रमुदयच्छद्दिन्द्राय मरुत्वतेऽनुब्रूहीत्यदानाय ततो नाददात्स एषोऽप्येतर्हि तथैव वज्र उद्यम्यतऽइन्द्राय मरुत्वतेऽनुब्रूहीत्यदानाय ततो न ददाति ॥ २३ ॥

चतस्रो वै दक्षिणाः । (०) हिरण्यमायुरेवैतेनात्मनस्त्रायतेऽआयुर्हि हिरण्यं तदग्रयेऽआग्नीध्रं कुर्वतेऽददात्तस्मादप्येतर्ह्यग्नीध्रे हिरण्यं दीयते २४
च्छावाकाय (१३) । अयोत्रेत्रे (१४) । अय प्रावस्तुते (१५) । अथ सुब्रह्मण्यायै प्रतिहर्त्रे (१६) उत्तमाय ददाति । प्रतिहर्ता वाऽएषः । सोऽस्माऽएतदन्ततः प्रतिहरति । तथो हास्मादेताः पराच्यो न प्रणश्यन्ति ॥ २२ ॥

अथाह—इन्द्राय मरुत्वतेऽनुब्रूहीति । यत्र वै प्रजापतिरग्रे ददौ । तद्धेन्द्र ईक्षाश्चक्रे—सर्वं वाऽअयमिदं दास्यति, नास्मभ्यं किञ्चन परिशेक्ष्यतीति । स एतं वज्रमुदयच्छत्—‘ इन्द्राय मरुत्वतेऽनुब्रूहि ’ इत्यदानाय । ततो नाददात् । स एषोऽथैतर्हि तथैव वज्र उद्यम्यते—‘ इन्द्राय मरुत्वतेऽनुब्रूहि ’ इत्यदानाय । ततो न ददाति ॥ २३ ॥

चतस्रो वै दक्षिणाः । हिरण्यम्, आयुरेवैतेनात्मनस्त्रायते । आयुर्हि हिरण्यम् । तदग्रयेऽआग्नीध्रं कुर्वतेऽददात् । तस्मादप्येतर्ह्यग्नीध्रे हिरण्यं दीयते ॥ २४ ॥

हर्त्रे ’ ‘ उत्तमाय ’ अन्तिमाय ’ ददाति ’ ‘ एषः ’ ‘ प्रतिहर्ता ’ समातिरूपस्य प्रतिहारभागस्य कर्ता खलु, अतः ‘ सोऽस्मे ’ यजमानाय ’ अन्ततः ’ दक्षिणाः समापयति । ‘ तथा ’ च सति ‘ एताः ’ दक्षिणाः परागभूता एव न प्रणश्येयुः । अन्यथा समाप्यभावात् ‘ पराच्यः ’ सत्यः प्रणश्येयुरिति भावः । “ न ह त्वेवाशतदक्षिणः सौम्योऽध्वरः स्यात् ” (श.प. ४।३।४।३) इति । प्रकृतसोमयागे शतसङ्ख्याका गावो दक्षिणा विहितास्ताः प्रविभज्योक्तक्रमेण ब्रह्मादिभ्यो दद्यात् । विभागप्रकारस्तु कात्यायनेन दर्शितः—“ यथारम्भं द्वादश द्वादशाद्येभ्यः षट्षट् द्वितीयेभ्यश्चतस्रश्चतस्रस्तृतीयेभ्यस्तिस्तिस्ति इतरेभ्यः ”—इति । आपस्तम्बेनाप्येवमेवोक्तम्—“ यावदध्वर्यवे ददाति तस्यार्द्धं प्रतिप्रस्थात्रे तृतीयं नेष्ट्रे चतुर्थमुन्नेत्रे ” । एतेनेतरेषां दानमुक्तमिति ॥ २२ ॥

दक्षिणादानानन्तरं मरुत्वदग्रहस्यानुवाक्यासम्प्रैषं विधत्ते—अथाहेत्यौदि । उक्तसम्प्रैषोच्चारणानन्तरं न दद्यादिति विधातुमाख्यायिकामाह—यत्र वा इत्यादि । पुरा खलु ‘ यत्र ’ यस्मिन् काले ‘ प्रजापतिः ’ स्वसम्बन्धिनि यज्ञे दक्षिणाः ‘ ददौ ’ तदा प्रजापतिपुत्रः ‘ इन्द्रः ’ विचारयामास—‘ अयम् ’ मम ‘ इदम् ’ ‘ सर्वम् ’ अपि धनम् ‘ दास्यति ’ तदा ‘ अस्मभ्यम् ’ तु किमवशेक्ष्यतीति । एवं विचार्यप्रदानाय ‘ इन्द्राय मरुत्वतेऽनुब्रूहि ’ ‘ इति ’ एतद्वाक्यरूपं (‘ वज्रं ’) चक्षुः ‘ उदयच्छत् ’ । पश्चात् ‘ सः ’ प्रजापतिः नो ‘ अददात् ’ । विधत्ते—तथैवेति । ‘ तथैव ’ इदानीमपि ‘ अदानाय ’ ‘ इन्द्राय ’ इत्यादिवाक्यरूपः ‘ वज्र उद्यम्यते ’ । तस्मान्न दद्यादित्यर्थः ॥ २३ ॥

विहितशतदक्षिणातिरिक्तानां चतुर्णां द्रव्याणां प्रयोजनाभिधानपूर्वकमृत्विग्विशेषेषु दानमाह—चतस्रो वै

१—यद् द्वितीयेभ्यश्चतस्रस्तृतीयेभ्यस्तिस्ति इतरेभ्यः—इति क. का० श्रौ० सू० पु. पा. । २—इन्द्राय मरुत्वतेऽनुवाचयति । का. श्रौ. सू. १० । ३४ । ३—अदानमतः का. श्रौ. सू. १० । ६५ ।

(त्रु५थ) अथ गौः । प्राणमेवैतयाऽऽत्मनस्त्रायते प्राणो हि गौरुन्न५ं हि गौ-
रुन्न५ं हि प्राणस्तु५ं रुद्राय होत्रेऽददात् ॥ २५ ॥

(इ) अथ वासः । (स्त्व) त्वचमेवैतेनात्मनस्त्रायते त्वग्धि वासस्त-
वृहस्पतयऽउद्गायतेऽददात् ॥ २६ ॥

(द) अथाश्वः । (श्वो) वृज्रो वाऽअश्वो वृज्रमेवैतत्पुरो गांकुरुते यम-
लोके मेऽप्यसदिति वै यजते यो यजते तद्यमलोकऽएवैनमेतदपित्विनं
करोति तं यमाय ब्रह्मणेऽददात् ॥ २७ ॥

(त्स) स हिरण्यं प्रत्येति । (त्य) अग्नये त्वा मह्यं वरुणो ददात्वित्यग्नये

अथ गौः । प्राणमेवैतयाऽऽत्मनस्त्रायते । प्राणो हि गौः । अन्नं हि गौः । अन्नं हि प्राणः तां
रुद्राय होत्रेऽददात् ॥ २५ ॥

अथ वासः । त्वचमेवैतेनात्मनस्त्रायते । त्वग्धि वासः । तद् वृहस्पतयऽउद्गायतेऽददात् ॥ २६ ॥

अथाश्वः । वृज्रो वाऽअश्वः । वृज्रमेवैतत् पुरोगां कुरुते । यमलोके मेऽप्यसदिति वै यजते—यो
यजते । तद् यमलोकऽएवैनमेतदपित्विनं करोति । तं यमाय ब्रह्मणेऽददात् ॥ २७ ॥

स हिरण्यं प्रत्येति—“ अग्नये त्वा मह्यं वरुणो ददात् ”—(वा० सं० ७ । ४७) इति ।

दक्षिणा इत्यादिना । यज्ञे उक्तशतदक्षिणातिरिक्ताः ‘दक्षिणाः’ ‘चतस्रः’ हि । तत्र ‘हिरण्यम्’ प्रथमा दक्षिणा
“ आयुर्हि हिरण्यम् ” (शत. ४ । ३ । ४ । २४)—इत्यादिश्रुतेः ‘हिरण्यमायुः’—इति प्रसिद्धम् । अत एतेन
यजमानः स्वात्मन आयुरेव रक्षति । ‘तत्’ च हिरण्यं प्रजापतिः ‘आग्नीध्रम्’ अग्नीधः कर्म ‘कुर्वते’ अग्नये
‘अददात्’ । ‘तस्माद्’ एतस्मिन् कालेऽपि ‘अग्नीध्रे हिरण्यं दीयते’ ॥ २४ ॥

अथ गौरित्यादिकं तु स्पष्टार्थम् । तामिति । ‘ताम्’ गाम् प्रजापतिर्होतृभूताय ‘रुद्राय’ ‘अददात्’
तस्माद् होत्रे गां दद्यादित्यर्थः । एवमुक्तत्रापि विविवाक्यमध्याहार्यम् ॥ २५ ॥

त्वग्धि वास इति । ‘हि’ शब्दः प्रसिद्धियोक्तः । तृतीयकाण्डे दीक्षाप्रकरणे “ अथ वासः परि-
धत्ते ” (श. प. ३ । १ । २ । १३—१६) इत्युपक्रम्याम्नातम् । “ तस्मिन्नेतामस्मिन्स्वचमदधुः, वास एव ।
तस्मान्नान्यः पुरुषाद्वासो विभाति ”—इति ॥ २६ ॥

“ वृज्रो वा आपः ” इत्यपां वृज्रत्वं श्रूयते । अश्वश्चाद्वायः सम्भूतः “ अप्सुयोनिर्वा अश्वः ” (तै. सं. ५ । ३ ।
१२) इति श्रुतेः । तस्मात् कारणभूतानामपां वृज्रत्वात्कार्यभूतः ‘अश्वः’ अपि ‘वृज्रः’ इत्यर्थः । ‘पुरोगां कुरुते’
यमलोकवाधपरिहारत्वेन पुरोगामिनं कुरुते ॥ २७ ॥

क्रमेण विहितानां हिरण्यादीनां चतुर्णां प्रतिप्रहमन्त्रान्दर्शयति—स हिरण्यं प्रत्येत्यग्नये त्वेत्यादि ।

१-वासोहिरण्यं ददाति । का. श्री. सू. १० । ३३ । २-अग्नये त्वेति हिरण्यं प्रतिगृहीतः । रुद्राय त्वेति गां वृहस्पतये त्वेति
वासो यमाय त्वेत्यचम् । का. श्री. सू. १० । ५३ । ५४ ।

ह्येतद्गुरुणोऽददात्सोऽमृतत्वमशीयायुर्दात्रऽएधि मयो मुह्यं प्रतिग्रही-
त्रऽइति ॥ २८ ॥

(त्यु) अथ गां प्रत्येति । रुद्राय त्वा मुह्यं वरुणो ददात्विति रुद्राय
ह्येतां वरुणोऽददात्सोऽमृतत्वमशीय प्राणो दात्रऽएधि वयो मुह्यं
प्रतिग्रहीत्र इति ॥ २९ ॥

(त्यु) अथ वासः प्रत्येति । बृहस्पतये त्वा मुह्यं वरुणो ददात्विति
बृहस्पतये ह्येतद्गुरुणोऽददात्सोऽमृतत्वमशीय त्वग्दात्रऽएधि मयो मुह्यं
प्रतिग्रहीत्रऽइति ॥ ३० ॥

(त्यु) अथाश्वं प्रत्येति । यमाय त्वा मुह्यं वरुणो ददात्विति यमाय
ह्येतं वरुणोऽददात्सोऽमृतत्वमशीय ह्यो दात्रऽएधि वयो मुह्यं प्रति-
ग्रहीत्रऽइति ॥ ३१ ॥

अग्नये ह्येतद्गुरुणोऽददात् । “ सोऽमृतत्वमशीयायुर्दात्रऽएधि मयो मुह्यं प्रतिग्रहीत्रे ”-
(वा० सं० ७ । ४७) इति ॥ २८ ॥

अथ गां प्रत्येति-“ रुद्राय त्वा मुह्यं वरुणो ददात् ”-(वा० सं० ७ । ४७) इति ।
रुद्राय ह्येतां वरुणोऽददात् । “ सोऽमृतत्वमशीय प्राणो दात्रऽएधि वयो मुह्यं प्रतिग्र-
हीत्रे ”-(वा० सं० ७ । ४७) इति ॥ २९ ॥

अथ वासः प्रत्येति-“ बृहस्पतये त्वा मुह्यं वरुणो ददात् ”-(वा० सं० ७ । ४७) इति ।
बृहस्पतये ह्येतद्गुरुणोऽददात् । “ सोऽमृतत्वमशीय त्वग्दात्रऽएधि मयो मुह्यं प्रतिग्रहीत्रे ”-
(वा० सं० ७ । ४७) इति ॥ ३० ॥

अथाश्वं प्रत्येति-“ यमाय त्वा मुह्यं वरुणो ददात् ”-(वा० सं० ७ । ४७) इति ।
यमाय ह्येतं वरुणोऽददात् । “ सोऽमृतत्वमशीय ह्यो दात्रऽएधि वयो मुह्यं प्रति-
ग्रहीत्रे ”-(वा० सं० ७ । ४७) इति ॥ ३१ ॥

‘ प्रत्येति ’ प्रतिगृहीयात् । ‘ अग्नये ह्येतद्गुरुणोऽददात् ’ इति ब्राह्मणवाक्यम् । अनेन च मन्त्रगतस्याग्निपदस्य
प्रयोगे उपपत्तिरभिधीयते । सर्वमपि वृणोति व्याप्नोतीति ‘ वरुणः ’ प्रजापतिः । वृणोतेः (धा. पा. स्वा.
उ. ८) नित्यौणादिकः (उ. सू. ३ । १३) उन्न्प्रत्ययः । ‘ स ’ च ‘ अग्नये ’ ‘ एतद् ’ हिरण्यम्
‘ अददात् ’ इति प्रसिद्धम् । अनन्तरमेव “ आयुर्हि हिरण्यं तदग्नये आग्नीध्रकुर्वतेऽददात् ” (श. प.
४ । ३ । ४ । २४) इत्युक्तत्वात् तस्मान्मन्त्रे अग्निपदप्रयोगः । एवमुत्तरत्रापि मन्त्रमध्यगतानां ब्राह्मण-
वाक्यानां मन्त्रेषु तत्तदेवतापदप्रयोगोपपत्तिप्रतिपादनार्थत्वमवगन्तव्यम् । मन्त्रस्यावयवार्थः-हे हिरण्य ! अग्नि-
रूपाय ‘ मुह्यम् ’ ‘ वरुणः ’ प्रजापतिरूपस्त्वां ‘ ददात् ’ । ‘ सः ’ अहं त्वां प्रतिगृह्णन् ‘ अमृतत्वम् ’ अवि-
नश्वरताम् ‘ अशीय ’ प्राप्नुयाम् । आशिषि लिङ्प्रत्ययः (पा. सू. ३ । ३ । १७३) । किञ्च त्वम्
‘ दात्रे ’ यजमानाय ‘ आयुः ’ ‘ एधि ’ भव । अस्तेः (धा. पा. अ. प. ११) लोटि मध्यमपुरुषैक-

(त्यु)अथ शुदन्यदुदाति । कामेनैव तदुदातीदं मेऽप्यमुत्रासदिति तत्प्र-
त्येति कोऽदात्कस्माऽअदात्कामोऽदात्कामायादात् ॥ कामो दाता कामः
प्रतिग्रहीता कामैतत्तऽइति तदेवतायाऽअतिदिशति ॥ ३२ ॥

तदाहुः । (नु) नु देवतायाऽअतिदिशेदिदं वै यां देवतां^१ समिन्दे सा
दीप्यमाना श्वःश्वः श्रेयसी भवतीदं वै अस्मिन्नभावभ्यादधति स दीप्यमान

अथ यदन्यदुदाति-कामेनैव तदुदाति-इदं मेऽप्यमुत्रासदिति । तत्प्रत्येति-“ कोऽदात्कस्मा-
अदात्कामोऽदात्कामायादात् । कामो दाता कामः प्रतिग्रहीता कामैतत्ते ”-(वा०
सं० ७।४८) इति । तदेवतायाऽअतिदिशति ॥ ३२ ॥

तदाहुः-न देवतायाऽअतिदिशेत् । इदं वै यां देवतां समिन्दे । सा दीप्यमाना श्वःश्वः श्रेयसी
भवति । इदं वै यस्मिन्नभावभ्यादधति-स दीप्यमान एव श्वःश्वः श्रेयान्भवति । श्वःश्वो ह वै श्रेया-

वचने “ ध्वसोरेद्वावभ्यासलोपश्च ” (पा० सू० ६।४।११९) इत्येत्वम् । “ असिद्धवद्वाभात् ”
(पा० सू० ६।४।२२) इत्यसिद्धवद्वाद् “ हुञ्जल्भ्यो होङिः ” (पा० सू० ६।४।१०१) इति ।
धित्वम् । ‘ प्रतिग्रहीते ’ ‘ मह्यम् ’ च ‘ मयः ’ सुखं भव । ‘ मयः ’ इति सुखनामधेयम् (निवं० ३।
६।७) । श्रूयते च तैत्तिरीयके-“ मयो मह्यमस्तु प्रतिग्रहीत्र इत्याह । यद्वै शिवं तन्मयः ” (तै. शा. २।
२।९) इति । एवमेवोपरितना अपि मन्त्रा व्याख्येयाः ॥ २८-३१ ॥

हिरण्यादिदानानन्तरं यत्किञ्चिन्मन्थादिदानं विधत्ते-अथेत्यादि । ‘ अथ ’ उक्तदक्षिणादानानन्तरम् अन्यद्वास्तु यदि
दद्यात् तदा कामेनैव यथैवामुष्मिंल्लोके स्वर्गेऽप्यस्त्विति दद्यात् । न पुनरिज्यायामपि पूर्वोक्तदक्षिणाद्रव्यवदवश्यं
दातव्यमित्यर्थः । इच्छया दत्तस्य वस्तुनः प्रतिग्रहमन्त्रमाह-तत्प्रत्येति कोऽदिति । मन्त्रस्तु प्रश्नोत्तररूपमर्थमाह ।
तत्र ‘ कोऽदात्, कस्मा अदात् ’ इत्यनेन प्रश्नोऽभिधीयते । ‘ कामोऽदात् ’ इत्यादिनोत्तरम् । दाता च स्वर्गादिफलं
प्रेच्छन् ददाति, प्रतिग्रहीता च भोगेच्छया प्रतिगृह्णातीति सर्वस्यापि ‘ काम ’ एव कर्तेत्युच्यते । कामैतत्त इति ।
हे काम ! यतः सर्वस्यापि त्वमेव कर्त्ता; तस्मादेतत् प्रतिगृहीतं वस्तु ‘ ते ’ त्वदीयमेव; न पुनरस्मदीयमित्यर्थः ।

प्रतिग्रहणमन्त्रेषु तत्तदेवतावाचकशब्दोच्चारणस्य प्रयोजनमाह-तदेवताया अतिदिशतीति । ‘ तत् ’ तेन
मन्त्रेषु देवतावाचकशब्दोच्चारणेन ‘ देवतायै ’ देवतार्थम् ‘ अतिदिशति ’ स्वकीयं प्रतिग्रहीतृत्वमारोपयति ।
देवतामेव प्रतिग्रहस्य कर्त्ता करोति । प्रतिग्रहीतुरात्मनः प्रतिग्रहीतृत्वे दोषम्, देवतारूपेण प्रतिग्रहीतृत्वे गुणं च
तैत्तिरीयकश्रुतिराह-“ देवा वै वरुणमयाजयन् । स यस्यै यस्यै देवतायै दक्षिणामनयत् । तामग्लीनात् । तेऽनुवन् ।
व्यावृत्य प्रतिगृह्णाम । तथानो दक्षिणा न व्लेष्पतीति । ते व्यावृत्य प्रत्यगृह्णन्ततो वै तान् दक्षिणानाग्लीनात् ।
य एवं विद्वान् व्यावृत्य दक्षिणां प्रतिगृह्णाति । नैनं दक्षिणाग्लीनाति ” (तै. शा. २।२।९) इति । तस्मादेवतायै
प्रतिग्रहीतृत्वे निर्दिष्टे स्वात्मनो न कश्चिदोषो भवतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

अत्रैव केषांचिन्मतमाह-तदाहुरित्यादि । ‘ तत् ’ तस्मिन्प्रतिग्रहे केचिदाहुः । किमिति ?

ऽएव शुःश्वः श्रेयान्भवति शुःश्वो ह वै श्रेयान्भवति शु एवं विद्वान्प्रति-
गृह्णाति तद्यथा समिद्धे जुहुयादेवमेतां जुहोति यामधीयते ददाति तस्मा-
दधीयन्नातिदिशेत् ॥ ३३ ॥

इति तृतीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ ४-३-१ ॥ (३ । ४) ॥

त्रया वै देवाः । (०) वसवो रुद्रा ऽआदित्यास्तेषां विभक्तानि सुव-
नानि वसूनामेव प्रातःसवनं रुद्राणां माध्यन्दिनं सुवनमादित्यानां
तृतीयसवनं तद्वाऽअमिश्रमेव वसूनां प्रातःसवनममिश्रं रुद्राणां माध्य-
न्दिनं सुवनं मिश्रमादित्यानां तृतीयसवनम् ॥ १ ॥

भवति—य एवं विद्वान्प्रतिगृह्णाति । तद् यथा समिद्धे जुहुयाद्—एवमेतां जुहोति । यामधीयते
ददाति । तस्मादधीयन्नातिदिशेत् ॥ ३३ ॥

अथ तृतीयसवनग्रहाः ।

आदित्यग्रहः ।

त्रया वै देवाः—वसवो, रुद्रा, आदित्याः । तेषां विभक्तानि सवनानि । वसूनामेव प्रातःसवनम् ।
रुद्राणाम्माध्यन्दिनं सवनम् । आदित्यानां तृतीयसवनम् । तद्वाऽअमिश्रमेव वसूनां प्रातःसवनम् ।
अमिश्रं रुद्राणां माध्यन्दिनं सवनम् । मिश्रमादित्यानां तृतीयसवनम् ॥ १ ॥

‘ देवतायै ’ ‘ मा, अतिदिशेत् ’ किन्तु स्वयमेव प्रतिगृह्णीयादिति । तथा वदतां च तेषामयमाशयः—‘ इदम् ’
इदानीं च ‘ यां देवताम् ’ हविःप्रदानात् ‘ समिद्धे ’ दीपयति, ‘ सा दीप्यमाना ’ सत्युत्तरोत्तरं श्रेयस्करी
‘ भवति ’ । सामान्येनैव तदुक्तम् । ‘ इदं वै यस्मिन्नग्नौ ’ इत्यादिना विशेषविषयः प्रदर्श्यते । ‘ य एवं
विद्वान् ’ प्रतिग्रहीता स्वयमेव ‘ प्रतिगृह्णीयात् ’ तदुत्तरोत्तरम् ‘ श्रेयान् ’ एव ‘ भवति ’ । ‘ अधीयते ’
अधीयानाय । व्यत्ययेन परस्मैपदम् (पा. सू. ३ । १ । ८९) । ‘ याम् ’ दक्षिणाम् ‘ ददाति ’ सा
‘ समिद्धे ’ अग्नौ प्रक्षिप्तं हविरिव भवति । तस्मादधीयानो देवतायै नातिदिशेत् । अयमर्थः—दाता यस्मै
ददाति तस्मै देवतारूपायैव ददामीति ददाति । तथा च सति तस्य साद्गुण्यसम्भवादुत्तरोत्तरं श्रेय एव भवति ।
तस्माद्वातुः साद्गुण्यसम्पादनेन श्रेयोनिमित्तं देवताया अतिदिश्यन् प्रतिगृह्णीयात् । किन्तु स्वयमेव प्रतिगृह्णामी-
त्येवोच्चार्य गृह्णीयादित्यर्थः ॥ ३३ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये चतुर्थकाण्डे

तृतीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४-३-४ ॥

दक्षिणादानानन्तरं मरुत्वतीयमाहेन्द्रोक्थ्यग्रहाणां यागे कृते माध्यन्दिनं सवनं सन्तिष्ठते । ततस्तृतीयसवन-
स्योपक्रमे आदित्यग्रहयागः क्रियते । तमेतमादित्यग्रहयागं तृतीयसवनादौ विधातुं प्रस्तौति—त्रया वै देवा
इत्यादिना । वसूनामेवेति । ‘ प्रातःसवनम् ’ गायत्रीछन्दस्कम् । गायत्रीपादश्चाष्टाक्षरः सा चाक्षरगताष्टव-
संख्या वसुष्वपि विद्यते । “ अष्टौ वसवः ” इति वसूनामप्यष्टत्वात् । अतः संख्याद्वारा गायत्रीसम्बन्धाद्

(त्वे) ते हादित्या ऊचुः । (र्मु) युथेदममिश्रं वसूनां प्रातःसवनममिश्रं रुद्राणां माध्यन्दिनं सुवनमेवं न इमं पुरा मिश्राद्ग्रहं जुहुयेति तथेति देवा अब्रुवन्स्ते सुष्ठुस्थितऽएव माध्यन्दिने सवने पुरा तृतीयसवनादेतमजुहवुः स एषोऽप्येतर्हि तथैव ग्रहो हूयते सुष्ठुस्थितऽएव माध्यन्दिने सवने पुरा तृतीयसवनात् ॥ २ ॥

(ते) ते हादित्या ऊचुः । (नै) नेव वाऽइतरस्मिन्सवने स्मो नेवेतरस्मिन्यद्वै नो रक्षांस्ति न हि स्थिरिति ॥ ३ ॥

ते ह द्विदेवत्यानूचुः । (चू) रक्षोभ्यो वै विभीमो हुन्त युष्मान् प्रविशामेति ॥ ४ ॥

ते ह द्विदेवत्या ऊचुः । किमस्माकं ततः स्यादित्यस्माभिरनुवषट्कृता भविष्यथेत्यु हादित्या ऽऊचुस्तथेति ते द्विदेवत्यान्प्राविशन् ॥ ५ ॥

ते हादित्या ऊचुः—यथेदममिश्रं वसूनां प्रातःसवनम्, अमिश्रं रुद्राणां माध्यन्दिनं सवनम्, एवं न इमं पुरा मिश्राद्ग्रहं जुहुयेति । तथेति देवा अब्रुवन् । ते संस्थितऽएव माध्यन्दिने सवने पुरा तृतीयसवनादेतमजुहवुः । स एषोऽप्येतर्हि तथैव ग्रहो हूयते—संस्थितऽएव माध्यन्दिने सवने पुरा तृतीयसवनात् ॥ २ ॥

ते हादित्या ऊचुः—नेव वाऽइतरस्मिन्सवने स्मो, नेवेतरस्मिन् । यद्वै नो रक्षांसि न हि स्थिरिति ॥ ३ ॥

ते ह द्विदेवत्यानूचुः—रक्षोभ्यो वै विभीमो, हुन्त युष्मान्प्रविशामेति ॥ ४ ॥

ते ह द्विदेवत्या ऊचुः—किमस्माकं ततः स्यादिति । अस्माभिरनुवषट्कृता भविष्यथ—इत्यु हादित्या ऊचुः । तथेति ते द्विदेवत्यान् प्राविशन् ॥ ५ ॥

गायत्रं प्रातःसवनं वसूनामेव विभक्तम् । एवमुत्तरयोरपि सवनयोः क्रमेण त्रैष्टुभजागतत्वादुक्तप्रकारेण ‘ रुद्राणां माध्यन्दिनं सवनम्, आदित्यानां तृतीयसवनम् ’ इत्यवगन्तव्यम् । तद्वा अश्रिमामिति । प्रातःसवनं केवलं गायत्रमतश्छन्दोऽन्तरसम्बन्धविरहादमिश्रम् । माध्यन्दिनं सवनं छन्दोऽन्तरसम्बन्धसहितमपि केवलमिन्द्रदेवत्यमिति तदप्यमिश्रम् । माध्यन्दिनं सवनं केवलमिन्द्रदेवत्यमिति कचिच्छ्रूयते । “ प्रातःसुतमपिवो हर्षश्च माध्यन्दिनं सवनं केवलं ते ”—इति । तृतीयसवनं तु छन्दोऽन्तरसङ्गतत्वान्नानादेवत्यत्वाच्च मिश्रमित्येवं द्रष्टव्यम् । पुरा मिश्रादिति । ‘ मिश्रात् ’ तृतीयसवनात् पूर्वमित्यर्थः । विधेते—स एषोऽपीत्यादि । ‘ संस्थित एव ’ इत्येवकारेण माध्यन्दिनसवनसमाप्त्यनन्तरमविलम्ब्याभिधीयते । नन्वादित्यग्रहस्तृतीयसवनस्योपक्रमरूपः, तत्कथम् ? पुरा तृतीयसवनमादित्यात् । नादित्यग्रहस्य प्राक् तृतीयसवनाद्विभेदेन निर्देशः । एवं तर्जनेनैव “पुरा तृतीयसवनात्”—इति वचनेनादित्यग्रहस्तृतीयसवनाद्विभूत इत्यवगम्यते । अत एव कात्यायनः—“ माध्यन्दिनसवनसमाप्तौ प्रसूतीनं भवति ” इत्युक्त्वाऽऽदित्यग्रहं विधाय तत्समाप्तौ प्रसूतान्तं भवति “ अत्र

(न्तः) स युत्र प्रातःसवने । द्विदेवत्यैः प्रचरति तत्प्रतिप्रस्थाताऽऽदित्य-
पात्रेण द्रोणकलशात्प्रतिनिगृहीतऽउपयामगृहीतोऽसीत्येतावताध्वर्युरेवा-
श्रावयत्यध्वर्योरनु होमं जुहोति प्रतिप्रस्थाताऽऽदित्येभ्यस्त्वेति स संव-
मवनयत्येतावतैवमेव सर्वेषु ॥ ६ ॥

तद्यत्प्रतिप्रस्थाता प्रतिनिगृहीते । द्विदेवत्यान्वै प्राविशन्नस्माभिरनुव-
षदकृता भविष्यथेत्यु हादित्या ऊचुर्यां वाऽअमूं द्वितीयामाहुतिं जुहोति
स्विष्टकृते वै तां जुहोति स्विष्टकृतो वाऽएतेऽनुवषदक्रियन्ते तथो हास्यैते
ऽनुवषदकृताऽ इष्टस्विष्टकृतो भवन्त्युत्तरार्द्धे जुहोत्येषा ह्येतस्य देवस्य
दिक्स्मादुत्तरार्द्धे जुहोति ॥ ७ ॥

स यत्र प्रातःसवने द्विदेवत्यैः प्रचरति-तत् प्रतिप्रस्थाताऽऽदित्यपात्रेण द्रोणकलशात्प्रतिनिगृहीते ।
“ उपयामगृहीतोऽसि ”-(वा० सं० ८।१) इति । एतावताध्वर्युरेवाश्रावयति । अध्वर्यो-
रनु होमं जुहोति प्रतिप्रस्थाता । “ आदित्येभ्यस्त्वा ”-(वा० सं० ८।१) इति ।
संवमवनयत्येतावता । एवमेव सर्वेषु ॥ ६ ॥

तद् यत्प्रतिप्रस्थाता प्रतिनिगृहीते । द्विदेवत्यान्वै प्राविशन् । अस्माभिरनुवषदकृता भविष्यथ-
इत्यु हादित्या ऊचुः । यां वा अमूं द्वितीयामाहुतिं जुहोति-स्विष्टकृते वै तां जुहोति । स्विष्टकृतो वा
एतेऽनुवषदक्रियन्ते । तथो हास्यैतेऽनुवषदकृता इष्टस्विष्टकृतो भवन्ति । उत्तरार्द्धे जुहोति । एषा ह्येतस्य
देवस्य दिक् । तस्मादुत्तरार्द्धे जुहोति ॥ ७ ॥

सर्पणम् ”-इति सर्पणमभिधाय “ आदित्यग्रहस्य प्राक् तृतीयसवनश्रुतेः ”-(का. श्रौ. सू. १०।९८) ।
इति सूत्रयामास ।

प्रकृतादित्यग्रहोपयोगिनीमाख्यायिकामाह-ते हादित्या ऊचुरित्यादिना । यद्वा इति । येनोपायेन मा
‘ रक्षांसि न हिंस्युः ’ इति विचार्येत्यर्थः । ‘ वै ’ शब्दः स्मरणे ॥ १-९ ॥

अस्माभिरनुवषदकृता भविष्यथ इति प्रतिश्रुतं द्विदेवत्यानामनुवषद्वारं दर्शयितुं द्विदेवत्ययागकाले तदुपयुक्तं
प्रयोगमाह-स यत्रेत्यादि । ‘ सः ’ अध्वर्युः प्रातःसवने यदा ‘ द्विदेवत्यैः प्रचरति ’ । तदा ‘ प्रतिप्रस्थाता ’
‘ आदित्यपात्रेण ’ ‘ द्रोणकलशात् प्रतिनिगृहीते ’ द्विदेवत्यग्रहस्य तृतीयत्वेन गृहीते । तत्र “ उपयामगृहीतोऽसि ”-
इति एतावन्मन्त्रः । अध्वर्युरेवाश्रावयेत् । न पुनः प्रतिप्रस्थाता । अध्वर्युणा कृतं होममनुलक्ष्य जुहुयात् ।
आदित्यस्यात्यामोसिञ्चति । “ आदित्येभ्यस्त्वा ”-इति ‘ सर्वेषु ’ ऐन्द्रवायवमैत्रावरुणाग्निनेषु ‘ एवमेव ’
लक्तप्रकारेणैव प्रतिनिग्रहणादिकं कुर्यादित्यर्थः ॥ ६ ॥

प्रतिप्रस्थातृकृतया द्वितीयाहुत्या द्विदेवत्यानामनुवषद्वारसिद्धिमाह-यां वा अमूमिति । ‘ याम् ’ ‘ अमूम् ’

१-द्विदेवत्यैश्चरति । व्यायव इन्द्रवायुभ्यामनुवाचयति प्रतिप्रस्थाताऽऽदित्यपात्रेण द्रोणकलशादुपयामगृहीतोऽसीति गृहीत्वा-
चरति । द्विदेवत्याननुजुहोत्युत्तरार्द्धे । का. श्रौ. सू. ९।२००।२०१ ।

२-शेष २ शेषमादित्यस्यात्यामासिञ्चत्यादित्येभ्यस्त्वेति । का. श्रौ. सू. ९।२०६ ।

युद्धेषु प्रतिप्रस्थाता प्रतिनिगृहीते । द्विदेवत्यान्वै प्राविशन्त्स यानेव प्रावि-
शन्तेभ्य एवैतन्निर्मिमीतेऽथापि दधाति रक्षोभ्यो ह्युविभयुर्विष्णुऽरु-
गायैषु ते सोमस्तुं रक्षस्व मा त्वा दभन्निति यज्ञो वै विष्णुस्तद्यज्ञायै-
वैतत्परिददाति गुप्त्याऽअथाह सुं स्थितऽएव माध्यन्दिने सवने पुरा
तृतीयसवनादेहि यजमानेति ॥ ८ ॥

ते संप्रपद्यन्ते । (न्तेऽध्व) अध्वर्युश्च यजमानश्चाग्नीध्रश्च प्रतिप्रस्थाता
चोन्नेताऽथ योऽन्यः परिचरो भवत्युभे द्वारेऽपिदधति रक्षोभ्यो ह्युविभ-
युगुथाध्वर्युरादित्यस्थालीं चादित्यपात्रं चादत्ते सु उपर्युपरि पूतभृतं विगृ-
ह्णाति नेद्वयश्चोतदिति ॥ ९ ॥

यद्देव प्रतिप्रस्थाता प्रतिनिगृहीते । द्विदेवत्यान्वै प्राविशन् । स यानेव प्राविशन्-तेभ्य एवैत-
न्निर्मिमीते । अथापिदधाति रक्षोभ्यो ह्युविभयुः । “ विष्णुऽरुगायैष ते सोमस्तं रक्षस्व मा
त्वा दभन् ”—(वा. सं. ८ । १) इति । यज्ञो वै विष्णुः । तद् यज्ञायैवैतत् परिददाति गुप्त्यै ।
अथाह—संस्थिते एव माध्यन्दिने सवने पुरा तृतीयसवनाद् एहि यजमान इति ॥ ८ ॥

ते सम्प्रपद्यन्ते—अध्वर्युश्च, यजमानश्च, आग्नीध्रश्च, प्रतिप्रस्थाता च, उन्नेता । अथ योऽन्यः
परिचरो भवति । उभे द्वारेऽपिदधाति । रक्षोभ्यो ह्युविभयुः । अथाध्वर्युरादित्यस्थालीं चादित्य-
पात्रं चादत्ते । स उपर्युपरि पूतभृतं विगृह्णाति—नेद्वयश्चोतदिति ॥ ९ ॥

‘ द्वितीयामाहुतिं जुहोति ’ स्विष्टकृदर्थं हि तां करोति । यतः ‘ एते ’ सर्वेऽपि प्रहाः ‘ स्विष्टकृतः ’ अर्थेऽनुव-
षट्क्रियन्ते । सोमस्याग्रे “ वीही वौषट् ” इत्यनेन क्रियमाणो होमोऽनुवषट्कारः । ‘ तथो ह ’ तथैवेतरग्रहवद्
‘ अस्य ’ यज्ञस्य सम्बन्धिनः ‘ एते ’ द्विदेवत्या अपि प्रतिप्रस्थातृकृतयाऽऽहुत्याऽनुवषट्कृताः । अत एव ‘ स्विष्टकृतो
भवन्ति ’ । उक्तहोमस्योत्तरार्द्धं देशं विधत्ते—उत्तरार्द्धे जुहोतीत्यादि । एषा हीति । ‘ एतस्य देवस्य ’ स्विष्ट-
कृतोऽग्नेः सम्बन्धिनी ‘ एषा ’ उत्तरा ‘ दिक् ’ । अग्निरिति । रुद्रस्य तूत्तरा दिगिति श्रुतिषु प्रसिद्धम् ।
“ एषा वै रुद्रस्य दिक् ” (तै. सं. १ । ४ । ३) इत्यादिश्रुतेः ॥ ७ ॥

विहितं प्रतिनिग्रहणं द्विदेवत्यसंसृष्टादित्योत्पादकत्वेन च प्रशंसति—यद्देवेति । द्विदेवत्यग्रहयागानन्तरमादित्य-
पात्रेणादित्यस्थाल्याच्छादनं समन्त्रकं विधत्ते—अथेत्यादि । अत्र कात्यायनः—“ समासिच्य तेनापिदधाति विष्णु
उरुगाय ”—(का. श्रौ. सू. १ । २०७) इति । तेनेति । प्रकृतत्वादादित्यपात्रेण स्थालीमपिदध्यादित्युदाहृतसूत्र-
स्यार्थः । रक्षोभ्यो हीति । पिबानस्य प्रयोजनाभिधानम् । हे ‘ विष्णो ! ’ यज्ञ ‘ उरुगाय ’ विस्तीर्णव्यासे
‘ एषः ’ सोमः तव सम्बन्धी, अतः त्वं ‘ रक्षस्व ’ गोपाय ‘ त्वा ’ त्वां रक्षांसि ‘ मा दभन् ’ मा हिंसिषुः इति
मन्त्रस्यार्थः । ‘ यज्ञो वै विष्णुः ’ इत्यदिना मन्त्रोच्चारणस्य प्रयोजनमभिधीयते । द्विदेवत्यग्रहशेषैरादित्यग्रहो
गृह्यते; अतः “ ते हादित्या ऊचुः ”—(श. प. ४ । ३ । १ । २) इत्यादिना । ‘ अथापिदधाति
यज्ञायैवैतत् परिददाति गुप्त्यै ’ इत्यन्तेन तच्छेषप्राप्तिप्रचारः प्रदर्शितः ।

(त्य) अथ गृह्णाति । कदा चनु स्तरीरसि नेन्द्र सश्वसि दाशुषे ॥ उपो-
पेन्नु मघवन्भूय इन्नु ते दानं देवस्य पृच्यतऽआदित्येभ्यस्त्विति ॥ १० ॥

तं वै नोपयामेन गृहीयात् । (दु) अग्रे ह्येवैषु ऽउपयामेन गृहीतो
भवत्युजामितायै जामि ह कुर्याद्यदेनमत्राप्युपयामेन गृहीयात् ॥ ११ ॥

अथ गृह्णाति—“ कदा चन स्तरीरसि नेन्द्र सश्वसि दाशुषे । उपोपेन्नु मघवन् भूय
इन्नु ते दानं देवस्य पृच्यते, आदित्येभ्यस्त्वा ”—(वा. सं. ८ । २) इति ॥ १० ॥

तं वै नोपयामेन गृहीयात् । अग्रे ह्येवैषु उपयामेन गृहीतो भवति—अजामितायै । जामि ह कुर्याद् ।
यदेनमत्राप्युपयामेन गृहीयात् ॥ ११ ॥

अथ विहिते काले ग्रहस्य ग्रहणात् प्राकर्तव्यमनुष्ठानविशेषं विधत्ते—अथाह संस्थित एवेत्यादिना ।
योऽन्यः परिचरो भवतीति । ‘ यः ’ च ‘ अन्यः ’ जनः परिचरवर्ती ‘ भवति ’ अत्र परिचर इत्यनेन पत्नी
विवक्ष्यते, सा हि हविर्दानं प्रपद्यते । तथा च कात्यायनः—“ हविर्दानं प्रविशन्ति अर्ध्वर्युजमानप्रतिप्रस्थात्र-
ग्नीदुन्नेतारः । पत्नी चापरेण ”—(का. श्रौ. सू. १० । ८८, ८९) इति । स उपर्युपरीति । ‘ पूतश्रुत-
मुपर्युपरि ’ पूतश्रुतः समीप उपरिप्रदेशे । “ उपर्यध्यधसः सामीप्ये ”—(पा. सू. ८ । १।७) इति द्विर्भावः ।
“ धिगुपर्यादिषु त्रिषु । द्वितीयाऽऽप्रेडितान्तेषु ” (पा. सू. १ । ४।४८ वा. २) इति द्वितीया । तच्च नैव भूमौ
सोमबिन्दुः क्षरत्वित्यभिप्रायेण गृहीयादित्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥

समन्त्रकग्रहणं विधत्ते—अथ गृह्णाति कदा चनेत्यादि । हे इन्द्र ! ‘ कदा चन ’ कदाचिदपि ‘ स्तरीः ’
हिंसको न भवति । अथवा स्तरीराच्छादकः स तु विस्तृतं वितत्य धनानामाच्छादको न वितरति । किंतु
‘ दाशुषे ’ हविर्दत्तवते यजमानाय फलदानार्थम् ‘ सश्वसि ’ गच्छसि । ‘ उप ’ शब्दः पादपूरणे । “ प्रसमुपोदः पाद-
पूरणे ” (पा. सू. ८।१।६) इति द्विर्वचनम् । ‘ इत् ’ इत्यवधारणम् । ‘ नु ’ शब्दः क्षिप्रवचनः । हे मघवन् !
‘ इन्नु ’ क्षिप्रमेव ‘ देवस्य ’ ‘ ते ’ तव ‘ दानम् ’ देयं हविः ‘ भूय इन्नु ’ पुनरेव ‘ पृच्यते ’ सम्ब-
ध्यते । यजमानेन हविर्दीयत इत्यर्थः । हे सोमग्रह ! ‘ उपयामेन ’ गृहीतोऽसि त्वाम् ‘ आदित्येभ्यः ’
गृह्णामीति शेषः ॥ १० ॥

अत्र इन्द्रनामभिरादित्य एव स्तूयते मन्त्रान्ते “ उपयामगृहीतोऽसि ”—इत्यस्य निषेधं सकारणमाह—
तं वै नोपयामेनेत्यादि । अग्रे हीति । द्विदेवत्यानां यागकाले प्रतिप्रस्थाता उपयामगृहीतोऽसि गृहीतः खलु ।
तस्मात्तस्यैतन्मन्त्रशेषत्वाद् अत्र तत्र प्रयोक्तव्यम् । अत एव तत्र उपयामगृहीतोऽसीत्येतावत्युक्तम् ।
स्पष्टमन्यत् ॥ ११ ॥

१—अभिहितद्वार आदित्यं पात्रमादाय स स्रवश्चोपरि पूतश्रुतस्तत आदित्यग्रहं गृह्णाति स स्रवेभ्यः कदा चनेति । का. श्रौ.
सू. १० । ९० ।

(ङ) अथापगृह्य पुनरुनयति । कदा चन प्रयुच्छस्युभे निपासि जन्मनी ॥ तुरीयादित्य सुवनं त इन्द्रियमातस्थावमृतं दिव्यादित्येभ्यस्त्वेति ॥ १२ ॥

(त्यु) अथ दधि गृह्णाति । (त्या) आदित्यानां वै तृतीयसवनमादित्यान्वाऽनु पशवस्तुपशुष्वेवैतत्पयो दधाति तदिदं पशुषु पयो हितं मध्यत इव गृह्णीयादित्याहुर्मध्यत इव हीदं पशूनां पय इति पश्चादिव त्वेव गृह्णीयात्पश्चादिव हीदं पशूनां पयः ॥ १३ ॥

अथापगृह्य पुनरुनयति—“ कदा चन प्रयुच्छस्युभे निपासि जन्मनी । तुरीयादित्य सुवनं त इन्द्रियमातस्थावमृतं दिव्यादित्येभ्यस्त्वा ”—(वा. सं. ८।३) इति ॥ १२ ॥

दधिग्रहः ।

अथ दधि गृह्णाति । आदित्यानां वै तृतीयसवनम्, आदित्यान्वाऽनु पशवः । तत् पशुष्वेवैतत्पयो दधाति । तदिदं पशुषु पयो हितम् । मध्यत इव गृह्णीयादित्याहुः । मध्यत इव हीदं पशूनां पय इति । पश्चादिव त्वेव गृह्णीयात् । पश्चादिव हीदं पशूनां पयः ॥ १३ ॥

उक्तमन्त्रविशिष्टग्रहणानन्तरं पात्रमपगृह्य पुनरपि च समन्त्रकं ग्रहणं विधत्ते—अथापगृह्येत्यादि । अत्र आदित्यग्रह एवामन्त्रयते । हे ग्रह ! ‘ कदा चन ’ कदाचिदपि ‘ प्रयुच्छसि ’ न प्रमावसि । ‘ युच्छ प्रमादे ’ (वा. पा. भा. प. २।४) इति धातुः । प्रशब्दोऽत्र धात्वर्थनिवृत्तिवचनः । यथास्मरणमिति यागनिष्पादनरूपं स्वकार्यं प्रति न कदाचिदपि प्रमादं गच्छसीत्यर्थः । तदेवावधानं दर्शयितुमाह—उभे निपासि जन्मनी इति । यजमानस्य वर्तमानमविष्यलक्षणे ‘ उभे ’ ‘ जन्मनी ’ ‘ निपासि ’ नियमेन पैहि । अधुना आदित्यमेव चतुर्थसवनत्वेन रूपयन्नामन्त्रयते—हे आदित्यग्रह ! “ दित्यदित्या—” (पा. सू. ४।१।८९)—इत्यादिना देवतार्थे ण्यप्रत्ययः । ‘ तुरीय ’ चतुर्थसवनात्मक, स एकोऽप्येतर्हि तथैव ग्रहो हूयते । संस्थित एव माध्यन्दिने सवने पुरा तृतीयसवनात्पूर्वकालस्य विहितत्वादादित्यग्रहस्य चतुर्थसवनात्मकत्वम् । ‘ ते ’ तव सम्बन्धि चतुर्थसवनम् ‘ इन्द्रियम् ’ इन्द्रस्य प्रीतिकरम् ‘ दिवि ’ बुलोके ‘ अमृतम् ’ नास्मिन् मृतमस्तीत्यमृतम्, अमरणहेतुः ‘ आतस्थौ ’ आस्थितम् । हे सोम ! ‘ त्वाम् ’ ‘ आदित्येभ्यः ’ गृह्णामि ॥ १२ ॥

गृहीते सोमरसे दधिग्रहणं सार्धवादं विधत्ते—अथ दधि गृह्णातीति । आदित्यान्वाऽनु पशवः इति । ‘ अनु ’—शब्दोऽत्र “ हीने ” (पा. सू. १।४।८६) इति हीनार्थे कर्मप्रवचनीयत्वात् “ कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया ” (पा. सू. १।४।८३) इति द्वितीया । अत्रादित्यानां वृष्टिप्रदानद्वारा पशूपकारित्वात् प्राधान्यम्, पशूनामुपकार्यत्वाद्दीनत्वम् । अनेनैवाभिप्रायेण तैत्तिरीयके पश्चादित्यानामभेदः श्रूयते—“ पशवो वा एते यदादित्यः ”—(तै० सं० ६।९।६।४) इति ॥

१—अपगृह्य पुनः कदा चनेति का. श्री. सू. १०।९१ कर्मभाष्यम् । २—महीधरस्तु ‘ नितरां पालयसि ’ इति वर्तमानानुसारिणी क्रियामाह । ३—दध्ना श्रीणात्येनं पथिमेऽन्ते मध्ये वा यज्ञो देवानामिति । का. श्री. सू. १०।९२ ।

(यो) यद्वेव दधि गृह्णाति । हुतोच्छिष्टा वाऽएते संखवा भवन्ति
चालमाहुत्यै तानेवैतत्पुनराप्याययति तथाऽलमाहुत्यै भवन्ति तस्मादधि
गृह्णाति ॥ १४ ॥

स गृह्णाति । यज्ञो देवानां प्रत्येति सुम्नमादित्यासो भवता मृडयन्तः ।
आ वोऽर्वाची सुमतिर्व्वृत्यादहोश्चिद्या वरिवोवित्तराऽसदादित्ये-
भ्यस्त्वेति ॥ १५ ॥

यद्वेव दधि गृह्णाति । हुतोच्छिष्टा वाऽएते संखवा भवन्ति-नालमाहुत्यै । तानेवैतत्पुनराप्याय-
यति । तथाऽलमाहुत्यै भवन्ति । तस्मादधि गृह्णाति ॥ १४ ॥

स गृह्णाति-“ यज्ञो देवानां प्रत्येति सुम्नमादित्यासो भवता मृडयन्तः । आ वो-
ऽर्वाची सुमतिर्व्वृत्यादहोश्चिद्या वरिवोवित्तराऽसद् । आदित्येभ्यस्त्वा ”-(वा० सं०
८।४) इति ॥ १५ ॥

दधिग्रहणस्य स्थानविषये केषाञ्चिन्मतमुपन्यस्य स्वमतमेव निगमयति-मध्यत इवेत्यादि । ‘ इव ’-शब्दो
वाक्यालङ्कारे । मध्यस्थाने । “ सार्वविभक्तिकस्तसिः ”-(पा.सू. ९।४।४४। वा. १) इति सप्तम्यर्थे तसिः
“ कदा चन ” इत्यादिमन्त्रद्वयसाध्ये द्वे ग्रहणे, तयोर्मध्ये दधि ‘ गृहीयात् ’ । एवं च पशूनां मध्यभागे पयसो-
ऽवस्थानान्मध्य एव पयो निहितं भवतीति केचिच्छाखिन आहुः । एतच्च तैत्तिरीयकशाखामतम् । तत्र-
“ दध्ना मध्यतः श्रीणात्यूर्जमेव पशूनां मध्यतो दधाति ”-(तै० सं० ६।९।६।४) इत्यान्नातत्वात् ।
नैतदादरणीयम् । किन्तु प्रग्रहणादनन्तरमेव ‘ गृहीयात् ’ । यतः ‘ पशूनां पयः ’ पश्चाद्भाग एवावतिष्ठत
इत्यर्थः । अत्र पयसो मध्यभागावस्थानमात्रमभिप्रेत्य शाखान्तरीयैर्मध्यतो ग्रहणमभिहितम् । पशूनां मध्य-
शरीरे पयो नावतिष्ठते, किन्तु शरीरस्य पश्चाद्भागेऽवतिष्ठते । अतः पश्चादेव ग्रहणं युक्तमित्येतद्ब्राह्मण-
स्याभिप्रायः ॥ १३ ॥

दधिग्रहणमादित्यग्रहस्य सम्पूर्णताहेतुत्वेन प्रशंसति-यद्वेव दधि गृह्णातीत्यादि । ‘ एते ’ आदित्यग्रहार्थाः
सोमाः हुतोच्छिष्टत्वात् संसावणीयाः प्रतिपत्यर्हाः सन्त आहुत्यर्थं ‘ न ’ पर्याप्ताः ‘ भवन्ति ’ । एत इति बहु-
वचनं द्विदेवत्यग्रहगतसोमापेक्षम् । तस्मात् ‘ तानेव ’ सोमानेतेन दधिग्रहणेन समर्द्धयति । समर्द्धिताः ‘ आहुत्यै ’
पर्याप्ताः ‘ भवन्ति ’ इति ‘ दधि गृहीयात् ’ इत्यर्थः ॥ १४ ॥

विहिते दधिग्रहणे मन्त्रं विनियुङ्क्ते-स गृह्णाति यज्ञो देवानामित्यादि (का. श्रौ. सू. १०।९१) ।
योऽस्मदीयो ‘ यज्ञो ’ ‘ देवानाम् ’ आदित्यानाम् ‘ सुम्नम् ’ सुखं (निघ० ३।६।१६) सम्पादयितुम्
‘ प्रत्येति ’ प्राप्नोति । यज्ञे हविःप्रदानेन देवानां तृप्तिसम्पादनसुखमुत्पद्यते । तस्माद् हे ‘ आदित्यासः ’
आदित्याः ! “ आज्ञसेरसुक् ”-(पा० सू० ७।१।९०) इति असुगागमः । ‘ मृडयन्तः ’ अस्मान्सुख-
यन्तो ‘ भवता ’ सांहितो दीर्घः । किंच ‘ वः ’ युष्माकम् ‘ सुमतिः ’ शोभना भक्तानुग्रहपरा मतिः सा
‘ अर्वाची ’ अर्वागञ्चनशीला अस्मदभिमुखी ‘ आ ’ ‘ ववृत्यात् ’ आवर्तताम् । पुनरपि मतिर्विशेष्यते

तमुपांशुसवनेन मेक्षयति । विवस्वान्वाऽएष आदित्यो निदानेन
यदुपांशुसवनऽआदित्यग्रहो वाऽएष भवति तदेनं स्तुऽएव भागे
प्रीणाति ॥ १६ ॥

तं न दशाभिर्नु पवित्रेणोपस्पृशति । (त्वे) एते वै शुक्रवती रसवती
सवने युत्प्रातःसवनं च माध्यन्दिनं च सवनमुयैतन्निधीतशुक्रं युत्तृतीय-
सवनं स यन्न दशाभिर्नु पवित्रेणोपस्पृशति तेनो हास्यैतच्छुक्रवद्रसव-
तृतीयसवनं भवति तस्मान्न दशाभिर्नु पवित्रेणोपस्पृशति ॥ १७ ॥

तमुपांशुसवनेन मेक्षयति । विवस्वान्वाऽएष आदित्यो निदानेन, यदुपांशुसवनः । आदित्यग्रहो वा
एष भवति । तदेनं स्वऽएव भागे प्रीणाति ॥ १६ ॥

तं न दशाभिर्नु पवित्रेणोपस्पृशति । एते वै शुक्रवती रसवती सवने—यत्प्रातःसवनं च माध्यं-
दिनं च सवनम् । अयैतन्निधीतशुक्रं तृतीयसवनम् । स यन्न दशाभिर्नु पवित्रेणोपस्पृशति—तेनो
हास्यैतच्छुक्रवद्रसवतृतीयसवनं भवति । तस्मान्न दशाभिर्नु पवित्रेणोपस्पृशति ॥ १७ ॥

‘ अंहोश्चिद्या वरिवोवित्तराऽसत् ’ । या सुमतिः ‘ अंहोश्चित् ’ “ अहि गतौ ” (धा. पा. म्वा. आ. ६३६)
इत्यस्मादौणादिक उत्प्रत्ययः । सर्वे गत्यर्था ज्ञानार्था भवन्तीति ‘ अंहु ’ शब्दो विद्वांसमाचष्टे, स चात्र यज-
मानः । चिदिति निपातोऽपिशब्दार्थे । विदुषो यजमानस्यापि ‘ वरिवोवित्तरा ’ वरिवो धनम् (निघ०—२ ।
१० । ९) तद् विन्दति वेदयति लम्भयतीति वरिवोवित् । अतिशयेन वरिवोविद् वरिवोवित्तरा, तादृशी
‘ असत् ’ स्यात् । आ सुमतिः अस्मदभिमुखी सत्यावर्ततामिति संबन्धः । हे दधि ! आदित्येभ्यस्त्वां गृहा-
मीति शेषः ॥ १६ ॥

आदित्यग्रहस्योपांशुसवनाख्येन प्राणाऽऽलोडनं विधत्ते—तमुपांशुसवनेन मेक्षयतीति । ‘ मेक्षयति ’ आलो-
डयेत् । विवस्वान्वा इति । ‘ उपांशुसवनः ’ इति यत् ‘ एषः ’ ‘ निदानेन ’ कारणात्मना ‘ विवस्वान् ’
वामकः ‘ आदित्यः ’ एव । अत एव तैत्तरीयकश्रुतिः—“ एष वै विवस्वानादित्यो यदुपांशुसवनः ”—
(तै० सं० ६ । ९ । ६ । ९) इति । अतस्तेनादित्यग्रहस्यालोडने स्वकाये भाग आदित्यमेव प्रीणितवान्
भवतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

ग्रहान्तरसाधारण्येन ग्रहणानन्तरं प्राप्तं दशापवित्रेण परिमार्जनं निषेधति—तं न दशाभिरेति । ‘ दशाभिः ’
स्वाञ्चलैः ‘ पवित्रेण ’ पावनार्थेन वस्त्रेण ‘ तम् ’ आदित्यग्रहम् ‘ नोपस्पृशति ’ न परिमृज्यात् । उक्तपरिमार्जन-
निषेधस्य प्रयोजनमाह—एते वै शुक्रवती इति । प्रातर्माध्यन्दिनसवनयोः रसवत्त्वेन तृतीयसवनस्य नीरसत्वे
हेतुरस्यैवाध्यायस्य तृतीयब्राह्मणे प्रदर्शितः (श. प. ४ । ३ । ३ । १९) अतो दशापवित्रेण परिमार्जन-
स्याकरणे तृतीयसवनस्य रसवत्त्वं भवतीति दशाभिः पवित्रेण च न परिमृज्यात् ॥ १७ ॥

सु मेक्षयति । विवस्वन्नादित्यैष ते सोमपीथस्तुस्मिन्मत्स्वेत्यथोन्नेत्र-
उपांशुसवनं प्रयच्छत्यथाहोन्नेतारमासृज ग्रावण इति तानाधवनीये
वा सृजति चमसे वा ॥ १८ ॥

राजानमुन्नीय । (या) आदित्यानां वै तृतीयसवनमादित्यान्वाऽअनु
ग्रावाणस्तुदेनान्त्स्वऽएव भागे प्रीणात्युपोर्णवन्ति द्वारे ॥ १९ ॥

(३५३) अथापिधायोपनिष्कामति । रक्षोभ्यो ह्यविभयुः । अथाह-आदिभ्योऽनुब्रूहि
इत्यत्र संपश्येत्-
त्येभ्योऽनुब्रूहीत्यत्र संपश्येद्यदि कामयेताश्चाव्य त्वेव संपश्येदादित्येभ्यः

स मेक्षयति-“ विवस्वन्नादित्यैष ते सोमपीथः, तस्मिन्मत्स्व ”-(वा. सं. ८।५)
इति । अथोन्नेत्रउपांशुसवनं प्रयच्छति । अथाहोन्नेतारम्-आसृज ग्रावणा इति । तानाधवनीये
वा सृजति चमसे वा ॥ १८ ॥

राजानमुन्नीय । आदित्यानां वै तृतीयसवनम्, आदित्यान्वाऽअनु ग्रावाणः । तदेनान्त्स्वऽएव
भागे प्रीणाति । अपोर्णवन्ति द्वारे ॥ १९ ॥

अथापिधायोपनिष्कामति । रक्षोभ्यो ह्यविभयुः । अथाह-आदिभ्योऽनुब्रूहि इत्यत्र संपश्येत्-
यदि कामयेत आश्राव्य त्वेव संपश्येत् । आदित्येभ्यः प्रेष्य, प्रियेभ्यः प्रियधामभ्यः प्रितव्रतेभ्यो

उपांशुसवनेन ग्रहस्य यन्मेक्षणं विहितं तदनूय तत्र मन्त्रं विनियुङ्के-स मेक्षयति विवस्वन्निति। “विवस्वान्वा
एषऽ आदित्यो निदानेन यदुपांशुसवनः” (अस्मिन्नेव ब्राह्मणे १ ईकं.) इति उपांशुसवनस्यादित्यत्वविधानादादित्यात्मक
उपांशुसवनः सम्बोध्यते । हे विवस्वन्नामक आदित्यात्मक उपांशुसवन ! ‘ ते ’ तव ‘ एषः ’ ‘ सोमपीथः ’
सोमपानम् । अतः ‘ तस्मिन् ’ सोमपाने ‘ मत्स्व ’ तृप्तिं प्राप्नुहि । “मद तृप्तियोगे” (धा. पा. चु. आ. १७२)
अस्माहोष्मध्यमपुरुषैकवचने “ बहुलं छन्दसि ” (पा. सू. २।४।७६) इति विकरणस्य
लुकि सति हि मत्स्वेति भवति ।

ग्रहणानन्तरं कर्तव्यमाह-अथेत्यादिना । ग्रावण इति । अभिषवार्थान् पाषाणान् । राजानमुन्नीयेति ।
सोममापूर्य ‘ चमसे वा ’ ‘ विसृजति ’ मिदध्यादिति सम्बन्धः । तथा हि कात्यायनः-“ चमसे वा सोम-
वति ” इति । “ आदित्यानां वा ” इत्यादिना ग्रावणां निधानस्य प्रयोजनमाख्यायते-आदित्यान्वा
अनुग्रावाण इति । अत्रापि अनुः “ हीने ” (पा. सू. १।४।८६) इति कर्मप्रवचनीयः; तेन
‘ आदित्यान् ’ इति “ कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया ” (पा. सू. २।३।८) इति द्वितीया । आदित्याना-
मत्र ग्रावाभिमानिदेवतात्वान्नातात्तेषां प्राधान्यम् । ग्रावणां च हीनत्वमनेनानुशब्देन द्योत्यते । अपोर्णवन्तीति ।
उभे ‘ द्वारे ’ अपिदधाति इति हविर्धानस्य द्वारयोरपिधानं विहितम् । तदिदानीमपनयेयुरित्यर्थः ॥ १८॥ १९॥
द्वारपिधानापनयनानन्तरं निष्क्रमणादिकं विधत्ते-अथेत्यादि । अपिधाय ग्रहं स्वकीयेन-पाणिनाऽऽदित्य-

१-‘ श्रद्धं नरो वचसे ’ दधातनेत्यादिरेको मन्त्र इहाधिकः संहितायाम् । २-उपांशुसवनमुन्नेत्रे प्रयच्छत्यसृज ग्रावण
इति चाह । का. श्रौ. सू. १०।९३ । ३-आधवनीये चमसे वा सोमवति ग्रावणोऽवधाय स्थाने निदधाति । का. श्रौ. सू. १०।९४।
४-अपावृतद्वारे निष्क्रमतो ग्रहमापिधाय पाणिना स्थाल्या वा । का. श्रौ. सू. १०।९५ ।

प्रेष्य प्रियेभ्यः प्रियुधामभ्यः प्रियव्रतेभ्यो महस्वसरस्य पतिभ्य उरोरन्त-
रिक्षस्याध्यक्षेभ्य इति वषट्कृते जुहोति नानुवषट्करोति नेत्पशूनग्नौ
प्रवृणजानीति प्रयच्छति प्रतिप्रस्थात्रे सत्स्रवौ ॥ २० ॥

(वावु) अथ पुनः प्रपद्य । (द्या) आग्रयणमादत्तऽउदीचीनदशं पवित्रं

महस्वसरस्य पतिभ्य उरोरन्तरिक्षस्याध्यक्षेभ्य इति । वषट्कृते जुहोति । नानुवषट्करोति—नेत् पशू-
नग्नौ प्रवृणजानीति । प्रयच्छति प्रतिप्रस्थात्रे सत्स्रवौ ॥ २० ॥

अथ पुनः प्रपद्याग्रयणमादत्ते । उदीचीनदशं पवित्रं वितन्वन्ति । प्रस्कन्दयत्यध्वर्युः आग्रय-
णस्य संप्रगृह्णाति प्रतिप्रस्थाता । सत्स्रवावानयत्युन्नेता चमसेन वोदश्चनेन वा ॥ २१ ॥

स्थाल्या वा आच्छाद्य हविर्द्धानान्निष्क्रामेत् । अत एव कात्यायनः—“ ग्रहमपिधाय पाणिना स्थाल्या वा ”
(का. श्रौ. सू. १०।९५) इति रक्षोभ्यो हीति । ‘ हि ’ यस्मात्कारणादादित्याः ‘ रक्षोभ्यः ’ ‘ अन्विभ्युः ’
भोता वभूवुः । “ सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च ” (पा. सू. ३।४।१०९) इति ज्ञेजुस् । तस्मात्तदीयस्य
ग्रहस्यापिधानं युक्तमिति भावः । आश्राव्य त्वेवेति । यदि ग्रहं द्रष्टुमिच्छेत्तर्हि आश्रावणानन्तरमेव सम्पश्येत्
न पुनः पूर्वोक्तानुवचनानन्तरमित्यर्थः । सम्पश्येदित्यत्र “ समो गम्यच्छि ” इत्यादिके सूत्रे ‘ दृशिभ्यश्चेति
वक्तव्यम् ” (पा. सू० १।३।२९ वा० १) इत्यनेनात्मनेपदं न भवति, तत्राकर्मकादित्यधिकारात् । अने-
नोपरि होमकाले ग्रहो नावेक्षणीय इति दर्शितम् । अत एवापस्तम्बः “ अन्यत्रे(ने)क्षमाण आदित्यं जुहोति ”—इति
आ० स्तं० श्रौ० सू०) अध्वर्योः प्रैषमुत्पाद्य कालविशिष्टं होमं विधत्ते—आदित्येभ्यः प्रेष्येत्यादि^१ । आदि-
त्येभ्यः ’ इत्यादिकं प्रैषमुच्चार्य होत्रा वषट्कारे ‘ कृते ’ ग्रहमग्नौ जुहुयात् । प्रैषस्यायमर्थः—‘ प्रियेभ्यः ’
प्रीतिकेभ्यः । “ इगुपवज्ञाप्र्रीकिरः कः ” (पा० सू० ३।१।१३५) ‘ धाम ’ स्थानं तच्च प्रियं
धाम येषां ते प्रियधामानस्तेभ्यः ‘ प्रियव्रतेभ्यः ’ व्रतमिति कर्मनामवेयम् । प्रियं कर्म यज्ञरूपं येषां तेभ्यः ।
‘ महस्वसरस्य पतिभ्यः ’ स्वसरमित्यहर्विधीयते । (निघ० १।९।५) महसां विशिष्टं स्वसरं महःस्वसरम्
तस्य पतिभ्यः अहर्पतिभ्यः ‘ उरोः ’ विस्तीर्णस्य ‘ अन्तरिक्षस्य ’ ‘ अध्यक्षेभ्यः ’ साक्षिभ्यः । तत्रैव सर्वदा
वर्तमानत्वात् । एवंविधेभ्य आदित्येभ्यो हविर्द्धानुं मैत्रावरुणयाज्यापाठार्थं होतारं प्रेरयेदित्यर्थः ।

ग्रहान्तरसाधारण्येन प्राप्तमनुवषट्कारं निषेधति—नानुवषट्करोतीति । नेत्पशूनिति । अनुवषट्कारो हि स्विष्ट-
कृदग्न्यर्थं क्रियते । “ स्विष्टकृतो वा एतेऽनुवषट्क्रियन्ते ” इत्युक्तत्वात् । तथा च सत्यनुवषट्कारे कृते “ पशवो
वा एते यदादित्यः ” (तै. सं. का. ६।५।६) इति आदित्यग्रहस्य पश्चात्कत्वात् पशव एवाग्नौ परित्यक्ताः
स्युः । तस्मान्नैव ‘ पशूनग्नौ ’ ‘ प्रवृणजानि ’ परित्यजानीति च नानुवषट्कुर्यादिति ।

यथावत् प्रतिप्रस्थात्रे विशेषप्रदानमाह—प्रयच्छति प्रतिप्रस्थात्रे सत्स्रवाविति । आदित्यपात्रस्थालीगत-
सोमशेषापेक्षया ‘ सत्स्रवौ ’ इति द्विवचनम् ॥ २० ॥

आदित्यग्रहयागानन्तरं हविर्द्धानगमनपूर्वकमाग्रयणस्य ग्रहणप्रकारं विधत्ते—अथ पुनः प्रपद्येत्यादि । उदी-

१—अन्वारब्ध आदित्येभ्योऽनुमू३हीत्याह प्रैषानुवाचनयोरन्यतरस्मिन्नाह प्रियेभ्यः प्रियधामभ्यः प्रियव्रतेभ्यो महस्वसरस्य
पतिभ्य उरोरन्तरिक्षस्याध्यक्षेभ्य इति । का० श्रौ० सू० १०।९६। २—हुत्वा प्रतिप्रस्थात्रे प्रयच्छति शेषौ । का० श्रौ० सू० १०।९७।

वितन्वन्ति प्रस्कन्दयत्यध्वर्युराग्रयणस्य संप्रगृह्णाति प्रतिप्रस्थाता स१-
स्रवावानयत्युन्नेता चमसेन वोदञ्चनेन वा ॥ २१ ॥

तुं चतसृणां धाराणामाग्रयणं गृह्णाति । (त्या) आदित्यानां वै तृतीय-
सवनमादित्यान्वाऽध्वनु गावस्तुस्मादिदं गवां चतुर्धा विहितं पयस्तुस्माच्चत-
सृणां धाराणामाग्रयणं गृह्णाति ॥ २२ ॥

तद्यत्प्रतिप्रस्थाता स१स्रवौ सम्प्रगृह्णाति । (त्या) आदित्यग्रहो वाऽएष

तं चतसृणां धाराणामाग्रयणं गृह्णाति । आदित्यानां वै तृतीयसवनम्, आदित्यान्वाऽध्वनु गावः ।
तस्मादिदं गवां चतुर्धा विहितं पयः । तस्माच्चतसृणां धाराणामाग्रयणं गृह्णाति ॥ २२ ॥

वद् यत्प्रतिप्रस्थाता संस्रवौ सम्प्रगृह्णाति । आदित्यग्रहो वा एष भवति । न वाऽआदित्यग्रह-

चीनदशमिति । तृतीयसवनार्थाभिषवानन्तरं पूतभृत उपरि उदङ्मुखाञ्चलम् ' पवित्रम् ' पवनार्थं ' वितन्वन्ति ' विस्तारयन्ति उद्गातारः । तस्मिन्पवित्रे ' अध्वर्युः ' ' आग्रयणस्य ' इति कर्मणि षष्ठी (पा. सू. २।३।१०) । ' प्रस्कन्दयति ' आसिञ्चेत् । तदा ' प्रतिप्रस्थाता ' अपि पवित्रे आदित्यपात्रस्थालीगतौ संस्रवौ ' संप्रगृह्णाति ' ' सम् ' इत्येकीभावे । सह सिञ्चेत् । ' उन्नेता ' वाऽऽध्वनीयाद् ' उदञ्चनेन ' ' चमसेन ' वितत आग्रयणं गृह्णा-
तीति । आपस्तम्बस्तु आग्रयणस्य ग्रहणे किञ्चित्प्रकारान्तरमाह—“ ग्रहकाल आग्रयणमेव चतसृभ्यो धाराभ्य आग्र-
यणादुत्सिच्य द्वितीयां धारां करोति । आदित्यस्थाल्यास्तृतीयाम् । आदित्यग्रहसम्पाताच्चतुर्थीम् ” (आप. श्रौ. सू.) इति । यद्यप्यत्रादित्यग्रहयागानन्तरं तृतीयसवनार्थमभिषवमभिधाय पश्चादाग्रयणस्य ग्रहणमभिधातव्यम्, तथापि माव्यन्दिनसवने माहेन्द्रग्रहस्य स्तोत्रोपाकरणानन्तरमेवाभिषवो विहितः—“ अथोपाकृत्यैतां वाचं वदत्यभिषोतारो-
ऽभिपुणुत ” इत्युपक्रम्य ; “ ते वै तृतीयसवनार्थैवाभिषोतारोऽभिपुण्वन्ति ” इति । तस्मादत्राभिषवानन्तर-
कर्तव्यमाग्रयणग्रहणमेवाभिहितम् । अत एव कात्यायनोऽप्यत्राभिषवं नाभिदधौ किंतु तत्रैवाभिदधौ । तत्रेदं सूत्रम्—“ पृष्ठमुपाकृत्य प्रेष्यत्यभिषोतारोऽभिपुणुत ” इत्युपक्रम्य “ ऋजीषमिश्रमंशुमभिपुण्वन्ति यथा कथा चानुदकम्, आध्वनीये करोति, त्रिपर्यायान्वाऽभिषवोपदेशात्, मानाभिमर्शनवर्जं कृतत्वात्, पूतभृति पावनं शुक्राभावात् ”—(का. श्रौ. सू. १० । ७६-८०) इति । सारसं वस्तु (?) शाखान्तरानुसारेणादित्यग्रह-
यागानन्तरमेव महाभिषवमभ्यधात् । तद्वदादित्यपात्रमायतने सादयित्वा शुक्रमुपांशुपावनौ यश्चोपांशुपात्रेऽशु-
स्तातृजीषे विसृज्य प्रातःसवनवन्महाभिषवः ऋजीषं त्वेताभिपुण्वन्तीति ॥ २१ ॥

धाराचतुष्टयाद्ग्रहणं प्रशंसति—आदित्यानां वै तृतीयसवनमित्यादि । “ सङ्ख्याद्वारा जगतीसम्बन्धित्वा-
ज्जागतं तृतीयसवनम् “ आदित्यानां विभक्तं सवनम् ”—इति अर्थैव ब्राह्मणस्यादौ व्याख्यातम् । मावश्च वृष्टिप्रदानेनादित्यानुपजीव्य वर्तन्ते । तस्मादादित्यसम्बन्धित्वतृतीयसवनगतस्याग्रयणस्य चतसृभ्यो धाराभ्यो गृहीत-
त्वादिदानीमादित्यसम्बन्धिनीनां गवां पयश्चतुर्धा विहितं दृश्यते । चतुर्भिः स्तनमुखैः पयस उद्गमात् । अतश्चत-
सृभ्यो ग्रहणं प्रशस्तमित्यर्थः ॥ २२ ॥

आग्रयणस्य ग्रहणे प्रतिप्रस्थातृकृतं संस्रवासेचनमादित्यग्रहस्यानुवषट्कारलाभहेतुत्वेन प्रशंसति—तद्यत्प्रति-

भवति न वाऽआदित्यग्रहस्यानुवषट्करोत्येतस्माद्धै सावित्रं ग्रहं ग्रहीष्य-
न्भवति तदस्य सावित्रेणैवानुवषट्कृतो भवति ॥ २३ ॥

यद्वेव प्रतिप्रस्थाता संस्त्रवौ सम्प्रगृह्णाति । पुरा वाऽएभ्य एतन्मि-
श्राद्ग्रहमहौषुः पुरा तृतीयसवनात्तृतीयसवनाय वाऽएष ग्रहो गृह्यते तदा-
दित्यास्तृतीयसवनमुपियन्ति तथा न बहिर्धा यज्ञाद्भवन्ति तस्मात्प्रति-
प्रस्थाता संस्त्रवौ सम्प्रगृह्णाति ॥ २४ ॥

इति तृतीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ ४-३-२ ॥ [३-५]

स्यानुवषट्करोति । एतस्माद्धै सावित्रं ग्रहं ग्रहीष्यन्भवति । तद् अस्य सावित्रेणैवानुवषट्-
कृतो भवति ॥ २३ ॥

यदेव प्रतिप्रस्थाता संस्त्रवौ सम्प्रगृह्णाति । पुरा वाऽएभ्य एतन्मिश्राद्ग्रहमहौषुः—पुरा तृतीयसव-
नात् । तृतीयसवनाय वाऽएष ग्रहो गृह्यते । तद् आदित्यास्तृतीयसवनमुपियन्ति । तथा न बहिर्धा
यज्ञाद्भवन्ति । तस्मात्प्रतिप्रस्थाता संस्त्रवौ सम्प्रगृह्णाति ॥ २४ ॥

प्रस्थातेत्यादि । ' एषः ' संस्त्रवरूपः सोमः ' आदित्यग्रहः ' खलु' तच्छेषत्वात् ' आदित्यग्रहस्य ' तु ' अनु-
वषट्करोति ' इति तस्य निषिद्धत्वात् । अत आग्रयणे तच्छेषावनयने सत्येतत्सावित्रग्रहस्य ग्रहीष्यमाणत्वात् ,
सावित्रस्य चानुवषट्कारसम्भवात्तेनैवायमादित्यग्रहः ' अनुवषट्कृतो भवति ' ॥ २३ ॥

प्रकारान्तरेणापि तदेव प्रशंसति—यदेव प्रतिप्रस्थातेत्यादि । पुरा ' तृतीयसवनाद् ' इत्यादित्यस्य व्याख्या-
नम् । ' एष ग्रहः ' इति, आदित्यग्रह इत्यर्थः । स्पष्टमन्यत् ॥ २४ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

चतुर्थकाण्डे तृतीयाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ (४-३-५) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देयाद् विद्यार्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भं सप्ताब्धीन् पञ्चसीरींस्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमीः ।
रत्नोष्ठां रुक्मवाजिद्विपमहितरथौ सायणिः सिङ्गणार्यौ व्यश्राणीद्विश्चक्रं प्रथितविधिमाभूतयुक्तं घटञ्च ॥ १ ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभवमतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः कार्पासीयं कृपावान् गुडकृतमजडो राजतं राजपूज्यः ।
आज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणजमनृणः शार्करं चार्कतेजा रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरिमकृत मुदा पात्रसास्तिङ्गणार्यः ॥ २ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरहरिहरमहाराजसाक्षात्पुत्रधरेण सायणाचार्येण विरचिते
माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये चतुर्थकाण्डे तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ ४-३ ॥

चतुर्थाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

मनो ह वाऽअस्य सविता । तस्मात्सावित्रं गृह्णाति प्राणो ह वाऽअस्य सविता तुमेवास्मिन्नेतत्पुस्तत्प्राणं दधाति यदुपांशुं गृह्णाति तुमेवास्मिन्नेतत्पश्चात्प्राणं दधाति यत्सावित्रं गृह्णाति ताविमा उभयतः प्राणौ हितौ यश्चायमुपरिष्ठाद्यश्चाधस्तात् ॥ १ ॥

(ह) ऋतवो वै संवत्सरो यज्ञः । (स्ते) तेऽदुः प्रातःसवने प्रत्यक्षमवकल्प्यन्ते यद्वतुग्रहान्गृह्णात्यथैतत्परोऽक्षं माध्यन्दिने सवनेऽवकल्प्यन्ते यद्वतुपात्राभ्यां मरुत्वतीयान्गृह्णाति न वा अत्रर्तुभ्यऽङ्गिति कुं चन ग्रहं गृह्णन्ति नऽर्तुपात्राभ्यां कुश्चन ग्रहो गृह्यते ॥ २ ॥

सावित्रग्रहः ।

मनो ह वाऽअस्य सविता । तस्मात्सावित्रं गृह्णाति । प्राणो ह वाऽअस्य सविता-तमेवास्मिन्नेतत्पुस्तत्प्राणं दधाति-यदुपांशुं गृह्णाति । तमेवास्मिन्नेतत्पश्चात्प्राणं दधाति-यत् सावित्रं गृह्णाति । ताविमाऽउभयतः प्राणौ हितौ-यश्चायमुपरिष्ठात्, यश्चाधस्तात् ॥ १ ॥

ऋतवो वै संवत्सरो यज्ञः । तेऽदुः प्रातःसवने प्रत्यक्षमवकल्प्यन्ते-यद्वतुग्रहान्गृह्णाति । अथैतत्परोऽक्षं माध्यन्दिने सवनेऽवकल्प्यन्ते-यद्वतुपात्राभ्यां मरुत्वतीयान्गृह्णाति । न वाऽअत्रर्तुभ्य इति कुश्चन ग्रहं गृह्णन्ति । नऽर्तुपात्राभ्यां कुश्चन ग्रहो गृह्यते ॥ २ ॥

हरिस्वामिभाष्यम् * ।

मनो ह वा अस्येति । सप्तभिरेताभिः कण्डिकाभिः सावित्रग्रह उच्यते । 'मनः' इत्यत्राध्यवसायात्मिका बुद्धिः परिगृह्यते । सा हि क्रियासु प्रसौतीति 'सविता' अन्यवसिते प्राणवृत्त्यभावात् प्राणानुरूपं मनः 'सविता' । तदन्तत्वात्सावित्रो ग्रहः 'अस्य' यज्ञपुरुषस्य मन एवेति चावश्यं भावनीयम् । अत आह-यस्मान्मनसाऽवश्यंभाव्यं चमसं सावित्रमित्युत्पत्तिवाक्यम् । प्राणो ह वा अस्येति । दर्शनानन्तरं 'प्राणः' अपि वृत्त्यङ्गत्वात्प्रसौतीति सोऽपि 'सविता' । रविमण्डलमपि वायुनैवोद्दमानं जगतः स्वकर्मप्रवृत्तिषु हेतुर्वायुना भवतीति वायुरपि सवितेत्यभिप्रायः । तमेवास्मिन्नेतदिति । उपांशुमिति । अस्य च विपर्ययेणानुवचनम् । पुस्तत्प्राणः । मुखतः । पश्चादिति । जघनतः । ताविमौ वायू प्राणौ इत्युक्तम् । नैष दोषः । यो मेहन-कर्मा पश्चात्प्राणः स ध्रुवः, यस्त्ववाग्गतिमात्ररूपः स सविता भविष्यतीति ॥ १ ॥

ऋतवो वा इति । दर्शनानन्तरं कण्डिकाद्वयेनाह । 'ऋतवः' 'संवत्सरः' अवयवभ्योऽवयविनोऽस्य-व्यतिरेकभावात् संवत्सरश्च यज्ञपूर्वपरिमाणान्मकत्वाच्च । संवत्सररूपो यज्ञः प्रतिसवनं दर्शनीयोऽवयवशून्य-

*-उपलब्धेषु सर्वेष्वपि पुस्तकेषु शतपथब्राह्मणायनुर्यकः कण्डिकाद्वयतदन्तमेव सायणभाष्यं दृश्यते । एतदारभ्य कण्डिसमाप्तिः पर्यन्तं हरिस्वामिभूतं भाष्यमेव सर्वत्र विद्यते । अतस्तद्वयं संरक्ष्यते । कण्डिकावशिष्टं सायणीयं भाष्यं लुप्तकल्पतासुपगतामिति संतव्यम्, तदन्वेषणे च यावच्छक्यं प्रयत्नार्थं प्राच्यवेदिकान्मन्त्रसंशोधकैः ॥ इति ॥

(तऽ) एष वै सविता य एष तपति । (त्ये) एष उऽएव सर्वऽऋतु-
वस्तुहृतवः संवत्सरस्तृतीयसवने प्रत्यक्षमवकल्प्यन्ते तस्मात्सावित्रं
गृह्णाति ॥ ३ ॥

तं वाऽउपांशुपात्रेण गृह्णाति । मनो ह वाऽअस्य सविता प्राण उपांशु-
शुस्तुस्मादुपांशुपात्रेण गृह्णात्यन्तर्यामपात्रेण वा समानं ह्येतदु-
पांश्वन्तर्यामौ प्राणोदानौ हि ॥ ४ ॥ (अर्धप्रपाठकः) ॥

(ह्या) आग्रयणाद् गृह्णाति । मनो ह वाऽअस्य सविताऽऽत्माऽऽग्रयण
ऽआत्मन्येवैतन्मनो दधाति प्राणो ह वाऽअस्य सविताऽऽत्माऽऽग्रयण
ऽआत्मन्येवैतत्प्राणं दधाति ॥ ५ ॥

(त्य) अथातो गृह्णात्येव । वाममद्य सवितर्वाममु श्वो दिवेदिवे वाम-
मरुमभ्यं सावीः ॥ वामस्य हि क्षयस्य देव भूररया धिया वाम-
भाजः स्याम ॥ उपयामगृहीतोऽसि सावित्रोऽसि चनोधाश्चनोधा असि
चनो मयि धेहि ॥ जिन्व यज्ञं जिन्व यजुपतिं भुगायेति ॥ ६ ॥

एष वै सविता य एष तपति । एष उऽएव सर्वऽऋतवः । तद् ऋतवः संवत्सरस्तृतीयसवने
प्रत्यक्षमवकल्प्यन्ते । तस्मात्सावित्रं गृह्णाति ॥ ३ ॥

तं वाऽउपांशुपात्रेण गृह्णाति । मनो ह वाऽअस्य सविता, प्राण उपांशुः । तस्मादुपांशुपात्रेण
गृह्णाति, अन्तर्यामपात्रेण वा । समानं ह्येतद्-यदुपांश्वन्तर्यामौ-प्राणोदानौ हि ॥ ४ ॥

आग्रयणाद् गृह्णाति । मनो ह वाऽअस्य सविता । आत्माऽऽग्रयणः । आत्मन्येवैतन्मनो दधाति ।
प्राणो ह वाऽअस्य सविता, आत्माऽऽग्रयणः । आत्मन्येवैतत्प्राणं दधाति ॥ ५ ॥

अथातो गृह्णात्येव-“ वाममद्य सवितर्वाममु श्वो दिवेदिवे वाममरुमभ्यं सावीः ।
वामस्य हि क्षयस्य देव भूररया धिया वामभाजः स्याम । उपयामगृहीतोऽसि

स्यानुपपत्तेः । अवयवानाश्च यज्ञावयवत्वात् । स च सवनयोर्द्वयोर्दर्शितः । ऋतुग्रहेः ‘ ऋतुपात्राभ्यां वा ’ अत्रापि
सावित्रेण दर्शित इति समस्तार्थः । एष उ एव सर्व ऋतव इति । मेधादिक्षेत्रविशेषत्वादेव एव सत्तारूपाप्य-
मिष्यन्तत्वात्प्रमाणः ॥ २ ॥ ३ ॥

तं वा उपांशुपात्रेणेति । मनो ह वा अस्म्येति । यस्मात् ‘ मनः ’ सावित्रः, ‘ प्राण उपांशुः ’ प्राणमन-
सोश्चात्यन्तमव्यभिचारः ‘ तस्मात् ’ मनसः प्राणेनाविनाभावो यत् ‘ उपांशुपात्रेण ’ बह्वीत्यभिप्रायः । यदपि
प्राणः सविता, तदापि पूर्वापरयोः प्राणयोः सातत्वे ‘ उपांशुपात्रेण ’ गृह्णातीति द्रष्टव्यम् ॥ ४ ॥

आग्रयणात् इत्यतः प्रसन्नास्तिष्ठः ॥ ५-७ ॥

१-भक्षयित्वेडामुपांश्वन्तर्यामपात्रयोरन्यतरेण सावित्रग्रहणं वाममद्येति काले पातवितमितरेण । का० श्रौ० सू० १०।११४।

२-प्रसन्नाः-स्पष्टार्थः-इत्यर्थः ।

सुं गृहीत्वा नु सादयति । मनो ह वाऽअस्य सविता तस्मादिदमसन्नं मनः प्राणो ह वाऽअस्य सविता तस्मादयमसन्नः प्राणः संचरत्यथाह देवाय सवित्रेऽनुब्रूहीत्याथाव्याह देवाय सवित्रे प्रेष्येति वृषदकृते जुहोति नानुवृषदकरोति मनो ह वाऽअस्य सविता नेन्मनोऽग्नौ प्रवृणजानीति प्राणो ह वाऽअस्य सविता नेत्प्राणमग्नौ प्रवृणजानीति ॥ ७ ॥

(त्यु) अथाभक्षितेन पात्रेण । वैश्वदेवं ग्रहं गृह्णाति तद्यदुभक्षितेन पात्रेण वैश्वदेवं ग्रहं गृह्णाति न वै सावित्रस्यानुवृषदकरोत्येतस्माद्वै वैश्वदेवं ग्रहं ग्रहीष्यन्भवति तदस्य वैश्वदेवेनैवानुवृषदकृतो भवति ॥ ८ ॥

यद्वेव वैश्वदेवं ग्रहं गृह्णाति । मनो ह वाऽअस्य सविता सर्वमिदं विश्वे देवा इदमेवैतत्सर्वं मनसः कृतानुकरमुनुवर्त्म करोति तदिदं सर्वं मनसः कृतानुकरमुनुवर्त्म ॥ ९ ॥

सावित्रोऽसि चनोधाश्चनोधा असि चनो मयि धेहि । जिन्व यज्ञं जिन्व यज्ञपतिं भगाय ”—(वा. सं. ८ । ६, ७) इति ॥ ६ ॥

तं गृहीत्वा न सादयति । मनो ह वाऽअस्य सविता । तस्मादिदमसन्नं मनः । प्राणो ह वाऽअस्य सविता । तस्मादयमसन्नः प्राणः सञ्चरति । अथाह—“ देवाय सवित्रे ”—अनुब्रूहि—इति । आश्राव्याह—देवाय सवित्रे प्रेष्येति । वृषदकृते जुहोति । नानुवृषद करोति । मनो ह वाऽअस्य सविता—नेन्मनोऽग्नौ प्रवृणजानीति । प्राणो ह वाऽअस्य सविता—नेत्प्राणमग्नौ प्रवृणजानीति ॥ ७ ॥

वैश्वदेवग्रहः ।

अथाभक्षितेन पात्रेण वैश्वदेवं ग्रहं गृह्णाति । तद् यदुभक्षितेन पात्रेण वैश्वदेवं ग्रहं गृह्णाति । न वै सावित्रस्यानुवृषदकरोति । एतस्माद्वै वैश्वदेवं ग्रहं ग्रहीष्यन्भवति । तदस्य वैश्वदेवेनैवानुवृषदकृतो भवति ॥ ८ ॥

यद्वेव वैश्वदेवं ग्रहं गृह्णाति । मनो ह वाऽअस्य सविता । सर्वमिदं विश्वे देवाः । इदमेवैतत्सर्वं मनसः कृतानुकरमुनुवर्त्म करोति । तदिदं सर्वं मनसः कृतानुकरमुनुवर्त्म ॥ ९ ॥

अथाभक्षितेनेति । सप्तभिरेताभिर्महावैश्वदेवग्रह उच्यते, यस्याभिः पवमानस्तोत्रम्, एवं वैश्वदेवं च शस्त्रं मविष्यति । तास्वेताः प्रसन्नाः । एतदुच्यते—‘ सामतः ’ सोमास्तु ‘ यस्माद् वैश्वदेवं तृतीयसवनम् ’ विश्वे

यद्वेव वैश्वदेवं ग्रहं गृह्णाति । प्राणो ह वाऽअस्य सविता सर्वमिदं विश्वे देवाऽअस्मिन्नेवैतत्सर्वस्मिन्प्राणोदानौ दधाति ताविमावस्मिन्त्सर्वस्मिन्प्राणोदानौ हि तौ ॥ १० ॥

यद्वेव वैश्वदेवं ग्रहं गृह्णाति । वैश्वदेवं वै तृतीयसवनं तदुच्यतेऽएव सामतो यस्माद्वैश्वदेवं तृतीयसवनमुच्यतेऽऋक्तोऽथैतदेव यजुष्टः पुरश्चरणतो यदेतं महावैश्वदेवं गृह्णाति ॥ ११ ॥

तं वै पूतभृतो गृह्णाति । वैश्वदेवो वै पूतभृतेतो हि देवेभ्यऽउन्नयन्त्यतो मनुष्येभ्योऽतः पितृभ्यस्तुस्माद्वैश्वदेवः पूतभृत् ॥ १२ ॥

(तं) तं वाऽअपुरोरुक्कं गृह्णाति । विश्वेभ्यो ह्येनं देवेभ्यो गृह्णाति सर्वं वै विश्वे देवा यद्वचो यद्वज्रं यत्सामानि स यदेवैनं विश्वेभ्यो देवेभ्यो गृह्णाति तेनो हास्येषु पुरोरुक्कमान्भवति तस्मादपुरोरुक्कं गृह्णाति ॥ १३ ॥

यद्वेव वैश्वदेवं ग्रहं गृह्णाति । प्राणो ह वाऽअस्य सविता । सर्वमिदं विश्वे देवाः । अस्मिन्नेवैतत् सर्वस्मिन् प्राणोदानौ दधाति । ताविमावस्मिन्त्सर्वस्मिन् प्राणोदानौ हि तौ ॥ १० ॥

यद्वेव वैश्वदेवं ग्रहं गृह्णाति । वैश्वदेवं वै तृतीयसवनम् । तदुच्यतेऽएव सामतः । यस्माद्वैश्वदेवं तृतीयसवनम्—उच्यते ऋक्तः । अथैतदेव यजुष्टः पुरश्चरणतो—यदेतं महावैश्वदेवं गृह्णाति ॥ ११ ॥

तं वै पूतभृतो गृह्णाति । वैश्वदेवो वै पूतभृत् । अतो हि देवेभ्य उन्नयन्ति, अतो मनुष्येभ्यः, अतः पितृभ्यः—तस्माद्वैश्वदेवः पूतभृत् ॥ १२ ॥

तं वाऽअपुरोरुक्कं गृह्णाति । विश्वेभ्यो ह्येनं देवेभ्यो गृह्णाति । सर्वं वै विश्वे देवाः—यद् वचो यद् वज्रं यत् सामानि । स यदेवैनं विश्वेभ्यो देवेभ्यो गृह्णाति—तेनो हास्येषु पुरोरुक्कमान्भवति । तस्मादपुरोरुक्कं गृह्णाति ॥ १३ ॥

हि देवाः स्तुयन्ते, एवमुच्यन्ते । स ' ऋक्तः ' विश्वे हि देवाः शस्यन्ते । अथैतेनैव कारणेन ' यजुष्टः ' यजुःपु पुरश्चरन्ति, प्रचरन्ति, प्रथमतरमस्य सामभ्यश्चरन्त्येभिरिति पुरश्चरणं यजुर्वि, तत्राप्येतेन कारणेन ' वैश्वदेवं ' ' तृतीयसवनम् ' पर्यस्यत् । ' एतं महावैश्वदेवं ग्रहं गृह्णाति ' ' अतो ' देवेभ्य उन्नयन्ति । चमसानां पूतभृत उन्नयनं दर्शयत्यनादिष्ठानाञ्च । अतो मनुष्येभ्य इति । भक्षितानां पुनर्भक्षणार्थमेवायं पूतभृतो दर्शयति । अतः पितृभ्य इति । त एवाप्यायितानां शंसिताश्चमसाः पितृदेवत्या भवन्ति । ततश्च तदाप्यायनं पितृभ्योऽप्युन्नयन्ति ' पूतभृत ' इति दर्शयति । सर्वं वै विश्वे देवा इति । विश्वेषामेव देवानामृगादीनि शब्दमयानि शरीराणि, ततश्च विश्वेभ्यो देवेभ्यो गृह्यमाणस्तदन्तर्गतया पुरोरुवा युक्त एव भवति । अतः पितृभ्य इत्युक्ते किं तत्र पुरोरुचेत्यर्थः (१) ॥ ८—१३ ॥

(त्य) अथातो गृह्णात्येव । (वो) उपयामगृहीतोऽसि सुशर्मासि सुप्रतिष्ठान इति प्राणो वै सुशर्मा सुप्रतिष्ठानो बृहदुक्षाय नम इति प्रजापतिर्वै बृहदुक्षः प्रजापतये नम इत्येवैतदाह विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य एष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यऽइति सादयति विश्वेभ्यो ह्येनं देवेभ्यो गृह्णात्यथेत्य प्राहुपविशति ॥ १४ ॥

स यत्रैतां होता शंसति । (त्ये) एकया च दशभिश्च स्वभूते द्वाभ्यामिष्टये विंशती च । तिसृभिश्च वहसे त्रिंशता च नियुद्धिर्वायविह ता विमुञ्चेति तदेतस्यां वायुव्यायामृचि पात्राणि विमुच्यन्ते वायुप्रणेत्रा वै पशवः प्राणो वै वायुः प्राणेन हि पशवश्चरन्ति ॥ १५ ॥

अथातो गृह्णात्येव—“ उपयामगृहीतोऽसि, सुशर्मासि सुप्रतिष्ठानः ”—(वा० सं० ८।८) इति । प्राणो वै सुशर्मा सुप्रतिष्ठानः । “ बृहदुक्षाय नमः ”—(वा० सं० ८।८) इति । प्रजापतिर्वै बृहदुक्षः । प्रजापतये नम इत्येवैतदाह । “ विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः एष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः ”—(वा० सं० ८।८) इति सादयति । विश्वेभ्यो ह्येनं देवेभ्यो गृह्णाति । अथेत्य प्राहुपविशति ॥ १४ ॥

स यत्रैतां होता शंसति—“ एकया च दशभिश्च स्वभूते द्वाभ्यामिष्टये विंशती च । तिसृभिश्च वहसे त्रिंशता च नियुद्धिर्वायविह ता विमुञ्च ”—(वा. सं. २७।३३)

प्राणो वै सुशर्मेति । स एष ग्रहः । प्राणस्यान्नमिति कृत्वा प्राण इति उच्यते । स एव ‘ सुशर्मा ’ । ‘ सु ’ शोभनं प्रतिष्ठानं विश्वेदेवा अस्म्येति सुप्रतिष्ठानः । प्रजापतिर्वै बृहदुक्ष इति । बृहच्चासाबुक्षा च । प्रजानां संकेति ‘ प्रजापतिः ’ बृहदुक्षाः । एतदन्नं हि प्रजानां भवति न चेत्तथैत उक्षाण इत्यभिप्रायः । “ प्रजापतये नमः ” इति । यद्विश्वेभ्यो देवानां मतं तदविरोधात्मकाय प्रजापतये भवत्येवान्नमित्यभिप्रायः । ‘ प्राहुपविशति ’ । वैश्वदेवशस्त्रप्रतिगमम् ॥ १४ ॥

स यत्रैतामिति । एताभिश्चतसृभिर्द्विदैवत्यपात्राणां विमोक्षा उच्यन्ते । ‘ यत्र ’ काले ‘ एताम् ’ वक्ष्य-
माणाः एकया च दशभिश्चेत्येवं ‘ होता ’ ‘ शंसति ’ तस्मिन्नेव काले ‘ एतस्वाम् ’ वायुदेवत्यायाम् ‘ ऋचि ’

१—एकया च दशभिश्चेति ऋक् वैश्वदेवशस्त्रे पठ्यते । तत्राचलायनानां पाठस्त्वेवम्—एकया च दशभिश्च स्वभूते । द्वाभ्यामिष्टये विंशत्या चो ३ । तिसृभिश्च वहसे त्रिंशता च । नियुद्धिर्वायविहामुंचो ३ इति । शांखायनानां पाठश्चेवम्—एकया च दशभिश्च स्वभूते । द्वाभ्यामिष्टये विंशती चो ३ । तिसृभिश्च वहसे त्रिंशता च । नियुद्धिर्वायविह ता विमुंचो ३ इति । माध्यंदिनसंहितायां २७—३३ शतपथोक्तानुपूर्विक एव मंत्रः । अत्र—स यत्रैतां होता शंसति । एकया चेत्युपक्रमे होतुरुपादानात् शांखायनाग्वेदिक्या ऋच एव पाठाच्च योगीश्वरमर्पणा याज्ञवल्क्येन स्पष्टं निर्णीतम् । वाजसनेयिभिः शांखायनमेव होत्रमादत्तव्यमिति नाचलायनीयमिति । तत्तद्वचः पाठाभावादेवावगम्यते । हेतुरिति पदमेव नार्य माध्यंदिनसंहिताको मन्त्र इतीयमपि शंका निरस्यते ।

सु ह देवेभ्यः पशुभिरुपचक्राम । तं देवाः प्रातःसवनेऽन्वमन्त्रयन्त सु नोपाववर्त तं माध्यन्दिने सवनेऽन्वमन्त्रयन्त स ह नैवोपाववर्त तं तृतीय-सवनेऽन्वमन्त्रयन्त ॥ १६ ॥

स होपावत्स्यन्नुवाच । युद्धउपावर्तेय किं मे ततः स्यादिति त्वयैवैतानि पात्राणि युज्येरन्त्वया विमुच्येरन्निति तदेनैतत्पात्राणि युज्यन्ते युदैन्द्र-वायवाग्रान्प्रातःसवने गृह्णात्यथैनैतत्पात्राणि विमुच्यन्ते यदाह नियु-द्धिर्वायविह ता विमुञ्चेति पशवो वै नियुतस्तत्पशुभिरैवैतत्पात्राणि विमुच्यन्ते ॥ १७ ॥

इति । तदेतस्यां वायव्यायामृचि पात्राणि विमुच्यन्ते । वायुप्रणेत्रा वै पशवः । प्राणो वै वायुः । प्राणेन हि पशवश्चरन्ति ॥ १५ ॥

स ह देवेभ्यः पशुभिरुपचक्राम । तं देवाः प्रातःसवनेऽन्वमन्त्रयन्त । स नोपाववर्त । तं माध्य-न्दिने सवनेऽन्वमन्त्रयन्त । स ह नैवोपाववर्त । तं तृतीयसवनेऽन्वमन्त्रयन्त ॥ १६ ॥

स होपावत्स्यन्नुवाच—यद् उपावर्तेय—किं मे ततः स्यादिति । त्वयैवैतानि पात्राणि युज्येरन्, त्वया विमुच्येरन्—इति । तद् एनैतत्पात्राणि युज्यन्ते, यदैन्द्रवायवाग्रान्प्रातःसवने गृह्णाति । अथै-नैतत्पात्राणि विमुच्यन्ते—यदाह नियुद्धिर्वायविह ता विमुञ्चेति । पशवो वै नियुतः । तत् पशुभिरैवैतत्पात्राणि विमुच्यन्ते ॥ १७ ॥

शस्यमानायामिति शेषः । “ यस्य च भावेन भावलक्षणम् ”—(पा. सू. २ । ३ । ३७) इत्येवं सप्तमी । ‘ पात्राणि ’ शाखान्तराद् द्विदेवत्यपात्राणि ‘ विमुच्यन्ते ’ कथं ? प्रक्षाल्य खरे निधीयन्ते । एष हि तेषां विमोकः शाखान्तरादेवावबोधव्यः । यागोऽपि हि तेषां शाखान्तरीय एव । प्रातःसवने भक्षितानां कुतो दक्षिणस्य वर्त्मनि निधाने अर्ध्वयोश्च प्रतिगरे व्याघृतत्वात् प्रतिप्रस्थात्रा विमुच्यन्ते । किं पुनः कारणं वायव्याया-मृचि विमुच्यन्त इत्यत आह—वायुप्रणेत्रा वा इति । वायुः प्रणेता नायको येषां ते ‘ वायुप्रणेत्राः ’ ‘ पशवः ’ कथम् ? प्राणो ह्यध्यात्मं वायुः तेन हेतुना ‘ पशवः ’ गच्छन्ति । यदि हि प्राणो न स्यादरण्येष्वेवार्ता इमाः प्रजाः शीयीरन् ॥ १५ ॥

ततः किं—यदि वायुः पशूनां नेतेत्यत आह—स ह देवेभ्य इति । ‘ स ’ वायुः ‘ देवेभ्यः ’ अपक्रान्तः पशुभिर्वन्धिः सह तृतीयसवने देवैस्तेन भागेनानीतः ॥ १६ ॥

त्वया वै सहितानि द्विदेवत्यपात्राणि विमुच्यन्ते । ‘ यदाह ’ होता ‘ नियुद्धिः वायो ! इह ता विमुञ्च ’ इति । एतेन वायुः शस्यत इत्यभिप्रायः । ‘ पशवो वै नियुतः ’ इति पशूनामप्येष संविभागो भवति वेत्यर्थः ॥ १७ ॥

स यत्प्रातःसवनऽउपावत्स्यत् । (द्वा) गायत्रं वै प्रातःसवनं ब्रह्म गायत्री
ब्राह्मणेषु ह पशवोऽभविष्यन्नुथ यन्माध्यन्दिने सवनऽउपावत्स्यदैन्द्रं वै
माध्यन्दिनं^{१५} सवनं क्षत्रमिन्द्रः क्षत्रियेषु ह पशवोऽभविष्यन्नुथ यत्तृतीय-
सवनऽउपावर्तत वैश्वदेवं वै तृतीयसवनं^{१६} सुर्वमिदं विश्वे देवास्तुस्मा-
दिमे सर्वत्रैव पशवः ॥ १८ ॥

इति तृतीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥४।३।३॥ (४. १.)

सौम्येन चरुणा प्रचरति । सोमो वै देवानां^{१७} हविरुथैतत्सोमायैव हवि-
ष्क्रियते तथाऽतः सोमोऽनन्तर्हितो भवति चरुर्भवति चरुर्वै देवानामन्न-
मोदनो हि चरुरोदनो हि प्रत्यक्षमुन्नं तुस्माच्चरुर्भवति ॥ १ ॥

तेन न प्रातःसवने प्रचरति । न माध्यन्दिने सवनऽएते वै देवानां
निष्केवल्ये सवने यत्प्रातःसवनं च माध्यन्दिनं च सवनं पितृदेवतयो
वै सोमः ॥ २ ॥

स यत्प्रातःसवनऽउपावत्स्यत् । गायत्रं वै प्रातःसवनम् । ब्रह्म गायत्री । ब्राह्मणेषु ह पशवोऽभविष्यन् ।
अथ यन्माध्यन्दिने सवनऽउपावत्स्यद्-ऐन्द्रं वै माध्यन्दिनं सवनम्, क्षत्रमिन्द्रः, क्षत्रियेषु ह
पशवोऽभविष्यन् । अथ यत्तृतीयसवनऽउपावर्तत । वैश्वदेवं वै तृतीयसवनम्, सर्वमिदं विश्वे देवाः,
तस्मादिमे सर्वत्रैव पशवः ॥ १८ ॥

सौम्यश्चरुः ।

सौम्येन चरुणा प्रचरति । सोमो वै देवानां हविः । अथैतत्सोमायैव हविष्क्रियते । तथाऽतः सोमो-
ऽनन्तर्हितो भवति । चरुर्भवति । चरुर्वै देवानामन्नम् । ओदनो हि चरुः । ओदनो हि प्रत्यक्षमन्नम् ।
तस्माच्चरुर्भवति ॥ १ ॥

तेन न प्रातःसवने प्रचरति, न माध्यन्दिने सवने । एते वै देवानां निष्केवल्ये सवने-यत्प्रातः-
सवनञ्च, माध्यन्दिनञ्च सवनम् । पितृदेवतयो वै सोमः ॥ २ ॥

यत्प्रातरिति । प्रसन्ना ॥ १८ ॥

इति आचार्यहरिस्वामिनः कृतौ माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये चतुर्थकाण्डे
चतुर्थाऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ (४-४-१)

सौम्येनेति । एताभिः षड्भिः कण्डिकाभिः ‘ सौम्येन चरुणा ’ चर्वणमुच्यते । ओदनो हि प्रत्यक्षमन्न-
मिति । चर्वणीयो ह्योदन इत्यभिप्रायः ॥ १ ॥

‘ पितृदेवतयः ’ पितरो देवता अस्येति पितृदेवतयः । “ देवतान्तात्तादर्थं यत् ” (पा. सू. १ । ४ ।
२४) । पितृप्रधानः सोम इत्यर्थः । पितृणां ज्योतिरन्नम् ॥ २ ॥

स युत्प्रातःसवने वा प्रचरेत् । (न्मा) माध्यन्दिने वा सवने समद^१ ह कुर्याद्देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च तेन तृतीयसवने प्रचरति वैश्वदेवं वै तृतीयसवनं तथा हासमदं करोति नानुवाक्यामन्वाह सकृदु ह्येव पराश्वः पितरस्तस्मान्नानुवाक्यामन्वाह ॥ ३ ॥

(हा) अथ चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा । (त्वाश्वा) आश्राव्याह घृतस्य यजेति वषट्कृते जुहोति तथा ऽअतः प्राच्य ऽआहुतयो हुता भवन्ति ताभ्यऽएवैतदन्तर्दधाति तथा हासमदं करोति ॥ ४ ॥ (शतम् २६००)

स आज्यस्योपस्तीर्य । द्विश्वरोरुवद्यत्यथोपरिष्ठादाज्यस्याभिधारयत्याश्राव्याह सौम्यस्य यजेति वषट्कृते जुहोति ॥ ५ ॥

(त्य) अथापरं चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा । (त्वाश्वा) आश्राव्याह घृतस्य यजेति वषट्कृते जुहोति तथा ऽअतः ऽऊर्ध्वा ऽआहुतीर्होष्यन्भवति ताभ्यऽएवैतदन्तर्दधाति तथा हासमदं करोति स यदि कामयेतोभयतः परियजेद्युक्तु कामयेतान्यतरतः परियजेत् ॥ ६ ॥

स यत्प्रातःसवने वा प्रचरेत्, माध्यन्दिने वा सवने-समदं ह कुर्यात् देवेभ्यश्च, पितृभ्यश्च । तेन तृतीयसवने प्रचरति । वैश्वदेवं वै तृतीयसवनम् । तथा हासमदं करोति । नानुवाक्यामन्वाह । सकृदु ह्येव पराश्वः पितरः । तस्मान्नानुवाक्यामन्वाह ॥ ३ ॥

अथ चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा, आश्राव्याह-घृतस्य यजेति । वषट्कृते जुहोति । तद् या अतः प्राच्य आहुतयो हुता भवन्ति-ताभ्य एवैतदन्तर्दधाति, तथा हासमदं करोति ॥ ४ ॥

स आज्यस्योपस्तीर्य द्विश्वरोरुवद्यति । अथोपरिष्ठादाज्यस्याभिधारयति । आश्राव्याह-सौम्यस्य यजेति । वषट्कृते जुहोति ॥ ५ ॥

अथापरं चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा आश्राव्याह-घृतस्य यजेति । वषट्कृते जुहोति । तद् या अतः

‘ समदं ’ विरोधं कुर्यात् । देवानां पितॄणां षष्ठ्यर्थे चतुर्थी (पा. सू. २ । ३ । ६२ वा. १) । नानुवाक्यामन्वाहेति । अनुवाद एव । यावदुक्तत्वात् ॥ ३ ॥

अथ चतुर्गृहीतमित्यत्राप्याज्ये यावदुक्तमेव आश्रावणादिषु पुनर्वचनात् ॥ ४ ॥

स आज्यस्योपस्तीर्येति । उपस्तरणादीनां प्रकृतित एव प्राप्तत्वात् पुनर्वचनायावदुक्तम् । ततश्च स्विष्टकृदिडाद्यकृत्वैवायं चरुद्रात्रे हर्तव्यः । शाखान्तरात् ॥ ५ ॥

‘ परियजेत् ’ सौम्यमाज्यभागं न परिगृह्णीयादित्यर्थः ॥ ६ ॥

१-आपात्रप्रक्षालनात् कृत्वा सौम्येन चरति । आज्येनोभयतः परियजति । अन्यतरतो वा । घृतस्य यजेत्याह घृतशब्द उपा-२-सु । सौम्यस्य यजेति सौम्येन चरन् । यावदुक्तं सौम्यस्य पुनर्ग्रहणात् । का. श्रौ. सू. १०।१२१-१२६ । २-आज्यमासिच्योद्गात्रे सौम्यं प्रयच्छति चतुर्गृहीतं प्रचरण्या विष्ण्येषु जुहोति यथान्युक्तं प्रभावयज्जालाकान् प्रदीप्य प्रदीप्य विभूरसीति प्रतिमन्त्रम् । का. श्रौ. सू. १० । १२७ ।

(ड) अथ प्रचरणीति स्तुग्भवति । तस्यां चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वाऽध्वर्युः शालाकैर्धिष्ण्यान्व्याधारयति तद्यच्छालाकैर्धिष्ण्यान्व्याधारयति युदेवै-
नानदो देवाऽअब्रुवन्स्तृतीयसवने वो घृत्याऽऽहुतिः प्राप्स्यति न सौम्याऽप-
हृतो हि युष्मत्सोमपीथस्तेन सोमाहुतिं नार्ह्येति सैनानेषा तृतीयसवन-
ऽएव घृत्याऽऽहुतिः प्राप्नोति न सौम्या यच्छालाकैर्धिष्ण्यान्व्याधारयति
तानेतैरेव यजुर्भिर्यथोपकीर्णं यथापूर्वं व्याधारयति मार्जालीयऽएवोत्तमम् ७
तद्वैके । (कऽ) आग्नीध्रीये पुनराधारयन्त्युदग्रऽइदं कर्मानुसन्तिष्ठाता-
ऽइति तदु तथा न कुर्यान्मार्जालीयऽएवोत्तमम् ॥ ८ ॥

ऊर्ध्वा आहुतीर्होष्यन्भवति-ताभ्य एवैतदन्तर्द्धधाति । तथा हासमदं करोति । स यदि कामयेत-
उभयतः परियजेत् । यद्यु कामयेत-अन्यतरतः परियजेत् ॥ ६ ॥

पाद्वीवतग्रहः ।

अथ प्रचरणीति स्तुग्भवति । तस्यां चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वाऽध्वर्युः शालाकैर्धिष्ण्यान्व्या-
धारयति । तद् यच्छालाकैर्धिष्ण्यान्व्याधारयति । यदेवैनानदो देवा अब्रुवन्-तृतीयसवने वो
घृत्याऽऽहुतिः प्राप्स्यति । न सौम्याऽपहृतो हि युष्मत्सोमपीथः । तेन सोमाहुतिं नार्ह्य इति । सैनानेषा
तृतीयसवनऽएव घृत्याऽऽहुतिः प्राप्नोति, न सौम्या । यच्छालाकैर्धिष्ण्यान्व्याधारयति-तानेतैरेव
यजुर्भिर्यथोपकीर्णं यथापूर्वं व्याधारयति । मार्जालीयऽएवोत्तमम् ॥ ७ ॥

तद्वैके आग्नीध्रीये पुनराधारयन्ति-उदग्रऽइदं कर्मानुसन्तिष्ठाताऽइति । तदु तथा न कुर्यात् । मार्जा-
लीयऽएवोत्तमम् ॥ ८ ॥

अथ प्रचरणीति । द्वाभ्यामेताभ्यां धिष्ण्यानां व्याधारगमुच्यते । ‘शालाकैः’ शालाकावयवैः । “ प्रदीप्य-
धिष्ण्यानिति ” शाखान्तरात् । धिष्ण्यानाग्नीध्रीयादीन् विभज्य तदेवैकमजं तेनाभिधारयति । अभिजुहोति ।
श्रुतमथी ‘घृत्या’ । सोममयी ‘सौम्या’ । तानेतैरेवेति । “विभूरसि प्रवाहणः” इत्यादिभिर्यथोक्तमन्त्रवर्णैरिति ।
यो धिष्यो येन यजुषोपकीर्णस्तं तेनाभिधारयेदित्यर्थः । यथापूर्वमिति । यः पूर्वमुपकीर्णस्तं पूर्वमेवाभिधार-
येत् । यो द्वितीयस्तं द्वितीयमित्यादि क्रमवचनम् । मार्जालीय एवोत्तममित्यनुदेयानामाहवनीयादीनां
निवृत्त्यर्थम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

१-आग्नीध्रीये पुनः पश्चादिच्छन् । अत्र कर्कः-जुहोति तच्च तूष्णीं, कण्वशाखापाठादिति । तथा चः कण्वधुतिपाठः तदाहु-
-स्तूष्णीमुत्तममाग्नीध्र आधास्येदिति । उदग्रः कर्मानुसन्तिष्ठाता इति । तदुपरंगे वाऽऽभिधारयेदिति । का०श्रौ० सू० १०। १२८ ।

(म१५) स यत्राध्वर्युः । शालाकैर्धिष्ण्यान्वयाधारयति तत्प्रतिप्रस्थाता पात्नीवतं ग्रहं गृह्णाति यज्ञाद्वै प्रजाः प्रजायन्ते यज्ञात्प्रजायमाना मिथुनात्प्रजायन्ते मिथुनात्प्रजायमाना ऽअन्ततो यज्ञस्य प्रजायन्ते तदेना ऽएतदन्ततो यज्ञस्य मिथुनात्प्रजननात्प्रजनयति तस्मान्मिथुनात्प्रजननादन्ततो यज्ञस्येमाः प्रजाः प्रजायन्ते तस्मात्पात्नीवतं गृह्णाति ॥ ९ ॥

तं वाऽउपा१५शुपात्रेण गृह्णाति । यदि सावित्रमुपा१५शुपात्रेण गृह्णीयादन्तर्यामपात्रेणैतं यदि सावित्रमन्तर्यामपात्रेण गृह्णीयादुप१५शुपात्रेणैत१५ समानु१५ ह्येतदुपा१५श्वन्तर्यामौ प्राणो हि यो वै प्राणः स उदानो वृषा वै प्राणो योषा पत्नी मिथुनमेवैतत्प्रजननं क्रियते ॥ १० ॥

तं वाऽअपुरोरुक्कं गृह्णाति । वीर्यं वै पुरोरुक्नेत्स्त्रीषु वीर्यं दधानीति तस्मादपुरोरुक्कं गृह्णाति ॥ ११ ॥

(त्य) अथातो गृह्णात्येव । (वो) उपयामगृहीतोऽसि बृहस्पतिसुतस्य देव सोम तऽडुति ब्रह्म वै बृहस्पतिर्ब्रह्मप्रसूतस्य देव सोम तऽइत्येवैतदाहे-

स यत्राध्वर्युः । शालाकैर्धिष्ण्यान्वयाधारयति । तत् प्रतिप्रस्थाता पात्नीवतं ग्रहं गृह्णाति । यज्ञाद्वै प्रजाः प्रजायन्ते, यज्ञात्प्रजायमाना मिथुनात्प्रजायन्ते, मिथुनात्प्रजायमाना अन्ततो यज्ञस्य प्रजायन्ते । तदेना एतदन्ततो यज्ञस्य मिथुनात्प्रजननात्प्रजनयति । तस्मान्मिथुनात्प्रजननादन्ततो यज्ञस्येमाः प्रजाः प्रजायन्ते । तस्मात्पात्नीवतं गृह्णाति ॥ ९ ॥

तं वाऽउपांशुपात्रेण गृह्णाति-यदि सावित्रमुपांशुपात्रेण गृह्णीयात्-अन्तर्यामपात्रेणैतम् । यदि सावित्रमन्तर्यामपात्रेण गृह्णीयाद्-उपांशुपात्रेणैतम् । समानं ह्येतत्-यदुपांश्वन्तर्यामौ । प्राणो हि । यो वै प्राणः स उदानः । वृषा वै प्राणः, योषा पत्नी । मिथुनमेवैतत्प्रजननं क्रियते ॥ १० ॥

तं वाऽअपुरोरुक्कं गृह्णाति । ' वीर्यं वै पुरोरुग्-नेत् स्त्रीषु वीर्यं दधानीति । तस्मादपुरोरुक्कं गृह्णाति ॥ ११ ॥

अथातो गृह्णात्येव-“ उपयामगृहीतोऽसि बृहस्पतिसुतस्य देव सोम ते ”-(वा०

अतः परं पात्नीवतमुच्यते-प्रागन्त्याभ्यां कण्डिकाभ्याम् । न सम्प्रति साक्षात् पत्नीभ्यो गृह्णाति इति । कथं तर्हि परोक्षवृत्त्या सोम उच्यते । हे सोम ! तव ' पत्नीवतः ' सतो ' ग्रहान् ' अहम्, ' ऋध्यासम् ' । कथं च सोमः पत्नीवान् भवति । यदि पत्न्यस्तस्य देवता भवन्ति । एवं परोक्षं पत्नीभ्यो गृह्णाति तदेवान्तरवद्विस्पष्टम् ॥ ९-११ ॥

उपयामगृहीतोऽसीति । पत्नीभ्यः-इत्येवम् । नेत्स्त्रीषु वीर्यमिति । देवपत्नीषु किल देवैस्तुल्या सुकृता-

न्दोरिन्द्रियावत इति वीर्यवतऽ इत्येवैतदाह यदाहेन्दोरिन्द्रियावत इति पत्नीवतो ग्रहाँ॥ ऽऋध्यासमिति न सम्प्रति पुत्रीभ्यो गृह्णाति नेत्स्त्रीषु वीर्यं दधानीति तस्मान्न सम्प्रति पुत्रीभ्यो गृह्णाति ॥ १२ ॥

(त्व) अथ यः प्रचरण्यात् संस्वः परिशिष्टो भवति । तेनैतं श्रीणाति समर्धयति वाऽअन्यान्ग्रहाञ्छ्रीणन् व्यर्धयति वृज्रो वाऽआज्यमेतेन वै देवा वृज्रेणाज्येनाग्नयेव पत्नीनिराक्षणुवंस्ता हता निरष्टा नात्मनश्चनेशत न दायस्य चनेशत तथोऽएवैष एतेन वृज्रेणाज्येन हन्त्येव पत्नीनिरक्ष्णोति ता हता निरष्टा नात्मनश्चनेशते न दायस्य चनेशते ॥ १३ ॥

सं० ८ । ९) इति । ब्रह्म वै बृहस्पतिः । ब्रह्मप्रसूतस्य देव सोम त इत्येवैतदाह । “ इन्दोरिन्द्रियावतः ”—(वा० सं० ८ । ९) इति । वीर्यवत इत्येवैतदाह—यदाह—इन्दोरिन्द्रियावत इति । “ पत्नीवतो ग्रहां २॥ ऋध्यासम् ”—(वा० सं० ८ । ९) इति । न सम्प्रति पत्नीभ्यो गृह्णाति—नेत्स्त्रीषु वीर्यं दधानीति । तस्मान्न सम्प्रति पत्नीभ्यो गृह्णाति ॥ १२ ॥

अथ यः प्रचरण्यां संस्वः परिशिष्टो भवति—तेनैतं श्रीणाति । समर्धयति वाऽअन्यान्ग्रहाञ्छ्रीणन् । अर्थेन व्यर्धयति । वृज्रो वाऽआज्यम् । एतेन वै देवा वृज्रेणाज्येनाग्नयेव पत्नीनिराक्षणुवन् । ता हता निरष्टा नात्मनश्चनेशत, न दायस्य चनेशत । तथोऽएवैष एतेन वृज्रेणाज्येन हन्त्येव पत्नीनिरक्ष्णोति । ता हता निरष्टा नात्मनश्चनेशते, न दायस्य चनेशते ॥ १३ ॥

स्तदनुकरणान्मानुष्योऽपि स्त्रियो वीर्यवत्यः पुंति तुल्याः कृताः स्युः । तच्चायुक्तं व्यवहारस्यानवकल्ले-
रित्यभिप्रायः ॥ १२ ॥

अथ यः प्रचरणीशेषेणैव पत्नीवतं ‘ श्रीणाति ’ अध्वर्युरेव । ‘ एतेन ’ ‘ आज्येन ’ ‘ देवाः ’ ‘ पत्नी ’ हतवन्तः ताडितवन्तः । ताडयित्वा च ‘ निराक्षणुवन् ’ ऐश्वर्यान्निर्भक्तवन्तः । “ अशु व्याप्तौ ”—(धा. पा. स्वा. आ. ८७) इत्येष भौवादिकस्तस्य व्यत्ययेन श्नुविकरणः । पत्यः ‘ हताः ’ वाग्वज्रेण ताडिताः । ‘ निरष्टाः ’ ऐश्वर्याद्बहिर्भूताः सत्यः आत्मनोऽपि स्वशरीरस्यापि न ईशितवत्यः । तथा चाहुः—“ न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ”—इति । ‘ न दायस्य चन ’ दायस्य अपि पित्र्यस्य धनस्य ईशते; स्त्रीधनं वा षड्विधं दायस्तस्यापि नेवेशत इति । तदनुकारेणायमध्वर्युस्तथैव करोति । स्त्रियश्चायापि तथैव नेशते ॥ १३ ॥

सु श्रीणाति । (त्य) अहं परस्तादहमवस्ताद्यदन्तरिक्षं तदु मे पिताऽभूत् । अहं सूर्यमुभयतो ददर्शाहं देवानां परमं गुहा यदिति स यदहमहमिति श्रीणाति पुंस्वेवैतद्वीर्यं दधाति ॥ १४ ॥

(त्य) अथाहोग्रीत्पात्नीवतस्य यजेति वृषा वाऽअग्नीद्योषा पत्नी मिथुनु-
मेवैतत्प्रजननं क्रियते सु जुहोत्यग्रा ३५३ पत्नीवन्निति वृषा वा अग्निद्योषा
पत्नी मिथुनुमेवैतत्प्रजननं क्रियते ॥ १५ ॥

सजूर्देवेन त्वष्टेति । त्वष्टा वै सितं रेतो विकरोति तदेषुऽप्येवैत-
त्सितं रेतो विकरोति सोमं पिब स्वाहेत्युत्तरार्द्धं जुहोति या इतरा
आहुतयस्ते देवाऽअथैताः पत्न्यऽएवमिव हि मिथुनं कलममुत्तरतो हि
स्त्री पुमांस्समुपशेत्तऽआहरत्यध्वर्युरग्नीध्रे भक्ष्यं सुऽआहाध्वर्युऽउप
माऽऽह्वयस्वेति तं नु प्रत्युपह्वयेत् को हि हतस्य निरष्टस्य प्रत्युपह्वयस्तं वै
प्रत्येवोपह्वयेत् जुह्वत्यस्याग्नौ वुषट्कुर्वन्ति तुस्मात्प्रत्येवोपह्वयेत् ॥ १६ ॥

स श्रीणाति—“ अहं परस्तादहमवस्ताद्यदन्तरिक्षं तदु मे पिताऽभूत् । अहं सूर्य-
मुभयतो ददर्शाहं देवानां परमं गुहा यद् ”—(वा० सं० ८ । ९) इति । स यदहमहमिति
श्रीणाति—पुंस्वेवैतद्वीर्यं दधाति ॥ १४ ॥

अथाह—अग्नीत् । पात्नीवतस्य यजेति । वृषा वाऽअग्नीद्, योषा पत्नी, मिथुनुमेवैतत्प्रजननं
क्रियते । स जुहोति—“ अग्रा ३५३ पत्नीवन् ”—(वा० सं० ८ । १०) इति । वृषा वाऽअग्निः,
योषा पत्नी । मिथुनुमेवैतत्प्रजननं क्रियते ॥ १५ ॥

“ सजूर्देवेन त्वष्टा ”—(वा० सं० ८ । १०) इति । त्वष्टा वै सितं रेतो विकरोति । तदेष

पुंस्वेवैतद्वीर्यं दधातीति । अध्वर्युः किल पुमांसं वा तमुच्चारयन् पुंस्त्वसामान्यात् सर्वेष्वेवं सर्वं दधाति
येन स्वतन्त्राः पुमांसः सर्वस्येशते ॥ १४ ॥

अथाहोग्रीदिति । प्रतिप्रस्थातुर्हस्तादादायाध्वर्युराग्नीध्रमाह । “ अग्नीत् पात्नीवतस्य यजेति ” आश्रावण-
मप्यत्र द्रष्टव्यमेव । प्रैषाङ्गत्वात् । पुरोनुवाचनप्रश्निति स्तुतशब्दं, तेनापि प्रैषस्याङ्गं ग्रहः ‘ अग्नीत् पात्नी-
वतस्य यजेति ’ ॥ १५ ॥

‘ या इतरा ’ उपांश्चाज्या ‘ आहुतयः ’ ‘ ते देवाः ’ देवान्त्वाद्देवास्तद्वन्तः । ‘ अथैताः पत्न्यः ’ पत्नी-
देवत्वत्वात् पात्नीवतस्येति । पत्नीनां चोत्तरतः स्थानमतस्तदन्तर्गताया अप्याहुतेरुत्तरत एव स्थानं युक्तमित्य-
भिप्रायः । आहरत्यध्वर्युरिति । प्रतिप्रस्थातुशङ्कानिवृत्त्यर्थमध्वर्युग्रहणम् । ‘ को हि हतस्य ’ इत्यनादर-

(तु) अथ सम्प्रेष्यति (त्यु) अग्नीन्नेष्टुरुपस्थमासीद् नेष्टः पुत्रीमुदान-
नयोद्गात्रा संख्यापयोन्नेतर्होतुश्चमसमनुन्नय सोमं माऽतिरीरिच इति यद्य-
ग्निष्टोमः स्यात् ॥ १७ ॥

(य) यद्युक्थ्यः स्यात् । (त्सो) सोमं प्रभावयेति ब्रूयात्स विभ्रदेवैत-
त्पात्रमग्नीन्नेष्टुरुपस्थमासीदत्यग्निर्व्याऽएष निदानेन यदाग्नीध्रो योषा नृषा
वृषा वाऽअग्नीद्योषा नृषा मिथुनमुवैतत्प्रजननं क्रियतऽउदानयति नृषा
पुत्रीं तामुद्गात्रा संख्यापयति प्रजापतिर्व्यूषाऽसि रेतोधा रेतो मयि धेह्यति
प्रजापतिर्व्याऽउद्गाता योषा पुत्री मिथुनमुवैतत्प्रजननं क्रियते ॥ १८ ॥

इति तृतीयप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ । ३ । ४ ॥ (४. २.)

एवैतत् सिक्तं रेतो विकरोति । “ सोमं पिब स्वाहा ”—(वा० सं० ८ । १०) इति । उत्तरार्द्धे
जुहोति । या इतरा आहुतयस्ते देवाः, अथैताः पत्न्यः । एवमिव हि मिथुनं क्लृप्तम् । उत्तरतो हि
स्त्री पुमांसमुपशेते । आहरत्यध्वर्युरग्नीध्रे भक्षम् । स आह—अध्वर्युऽउप माऽऽह्वयस्वेति । ते न
प्रत्युपह्वयेत । को हि हतस्य निरष्टस्य प्रत्युपहवः । ते वै प्रत्येवोपह्वयेत जुह्वत्यस्याग्नौ वषट् कुर्वन्ति ।
तस्मात्प्रत्येवोपह्वयेत ॥ १६ ॥

अथ सम्प्रेष्यति—अग्नीन्नेष्टुरुपस्थमासीद्, नेष्टः पुत्रीमुदानय । उद्गात्रा सह्यापय, उन्नेतर्होतुश्च-
मसमनुन्नय, सोमं माऽतिरीरिच इति । यद्यग्निष्टोमः स्यात् ॥ १७ ॥

यद्युक्थ्यः स्यात्—सोमं प्रभावयेति ब्रूयात् । स विभ्रदेवैतत्पात्रमग्नीन्नेष्टुरुपस्थमासीदति । अग्नि-
र्वाऽएष निदानेन—यदाग्नीध्रः, योषा नृषा, वृषा वाऽअग्नीद् । योषा नृषा । मिथुनमुवैतत्प्रजननं

प्रकाशनार्थम् । प्रतिवचनमपि न देयम् । एवं हि पत्न्यः सुतरामवीर्याः कृता भवन्तीत्यभिप्रायः । तत्र प्रत्युपह्वयेत
‘ उपह्वय ’ इत्येवमनुजानीतित्यर्थः । किं कारणं यस्माज्जुहोति । अस्थैकदेशे ‘ अग्नौ वषट्कुर्वन्ति ’ न वैतद-
नादरणीये प्रयुज्येत । तस्मात् उपह्वयेतैव ॥ १६ ॥

अथ सम्प्रेष्यतीति । सङ्ख्यायाः प्रदेशा ‘ उन्नेतर्होतुश्चमसमनु सर्वाश्चमसानुन्नय सोमं माऽतिरीरिचः ’
सर्वमेव पूतभृतः ‘ सोमम् ’ उन्नयन्ति । होमप्रदानमित्यभिप्रायः । ‘ यद्यग्निष्टोमः स्यात् ’ अग्निष्टोमसंस्था-
क्रतुः स्यादित्यर्थः ॥ १७ ॥

एते च तेऽग्निष्टोमचमसा येषु द्वादशे स्तोत्रं यज्ञायज्ञियमाग्निमारुतं च शस्त्रं शस्यते । यद्युक्थ्यः स्यादिति ।

१—प्रेष्यति चाग्निन्नेष्टुरुपस्थमासीद् नेष्टः पुत्रीमुदानयोद्गात्रा संख्यापयोन्नेतर्होतुश्चमसमुन्नय सोमं माऽतिरीरिच इति । का. श्रौ.
सू. १० । १३३ । २—प्रभावयेत्युक्थ्यादिषु । आग्नीध्रे भक्षणं वषट्कारोपाह्वानाभ्याम् । सपात्र आसांदाति नेष्टुरुपस्थम् । अत्र वा
भक्षणं पात्रहरणसामर्थ्यात् । अग्नीत्प्रक्षाल्य पात्रं खरे करोति । पात्रं पातनीवतसंबन्धीति कर्कः । का० श्रौ० सू० १० । १३४—१३८ ।

पशवो वै देवानां छन्दाँसि । तद्यथेदं पशवो युक्ता मनुष्येभ्यो वहन्त्येवं छन्दाँसि युक्तानि देवेभ्यो यज्ञं वहन्ति तद्यत्र च्छन्दाँसि देवान्त्समुत्तर्पयन्नथ च्छन्दाँसि देवाः समतर्पयन्स्तदुत्तर्पयन्त्प्रागभूद्यच्छन्दाँसि युक्तानि देवेभ्यो यज्ञमुवाक्षुर्बुदेनान्त्समतीतृपन् ॥ १ ॥

(नृ) अथ हारियोजनं गृह्णाति । च्छन्दाँसि वै हारियोजनश्छन्दाँस्येवैतत्संतर्पयति तस्माद्धारियोजनं गृह्णाति ॥ २ ॥

क्रियते । उदानयति नेष्टा पत्नीम् । तामुद्रात्रा सङ्ख्यापयति । “ प्रजापतिर्वृषासि रेतोधा रेतो मयि धेहि ”—(वा० सं० ८ । १०) इति । प्रजापतिर्वाऽउद्राता, योषा पत्नी । मिथुनमेवैतत्प्रजननं क्रियते ॥ १८ ॥

हारियोजनग्रहः ।

पशवो वै देवानां छन्दाँसि । तद् यथेदं पशवो युक्ता मनुष्येभ्यो वहन्ति । एवं छन्दाँसि युक्तानि देवेभ्यो यज्ञं वहन्ति । तद् यत्र छन्दाँसि देवान् समतर्पयन्—अथ छन्दाँसि देवाः समतर्पयन् । तदुत्तर्पयन्त्प्रागभूद् यच्छन्दाँसि युक्तानि देवेभ्यो यज्ञमुवाक्षुः—यदेनान्त्समतीतृपन् ॥ १ ॥

अथ हारियोजनं गृह्णाति । छन्दाँसि वै हारियोजनः । छन्दाँस्येवैतत् संतर्पयति । तस्माद्धारियोजनं गृह्णाति ॥ २ ॥

उक्थ्यग्रहणमुत्तराणां संस्थानां लक्षणार्थम् । उक्थ्यादिषु संस्थासु ‘ सोमं प्रभावय ’ प्रभूतं कुरु । यथोत्तराण्यपि प्रदानानि सिध्यन्तीत्यर्थः । सोऽग्नीदेतत् पत्नीवतपात्रं हस्ते धारयन्नेव नेष्टुस्तद्गमध्वास्ते । ‘ योषा नेष्टा ’ स हि ‘ पत्नी ’ भवति वाचयति च ॥ १८ ॥

इति आचार्यहरिस्वामिनः कृतौ माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये चतुर्थकाण्डे

चतुर्थाऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ ४-४-२ ॥

पशवो वा इति । हारियोजनग्रहब्राह्मणमेतत्—उत्तमाः सप्त कण्डिका वर्जयित्वा । तद्यत्र च्छन्दाँसीति । यत्र काले अग्निष्टोमसंस्थे तूक्थ्यादिसंस्थे वा क्रतौ समाप्ते सति छन्दाँसि देवान् स्तोत्रशस्त्रैः सन्तर्पितवन्ति ‘ अथ ’ अनन्तरं क्रतोपकाराणि च्छन्दाँसि देवाः सन्तर्पितवन्तः—इतीतिहासः । तमधुना यज्ञमुपसंहरति—तदिति । अतः हारियोजनात् प्राक् स्रोतसि च्छन्दोभिर्देवास्तर्पिताः ॥ १ ॥

अथ हारियोजनमिति । ‘ अथ ’ यथासंकलितसंज्ञे यज्ञे छन्दोऽभिरूढे देवेषु तर्पितेषु, पाशुकेऽपि वाऽनुयाजादौ सुग्विमोक्रान्ते कृते, अनन्तरं हारियोजनं गृह्णाति । हरिवतो योजनो हरियोजनो देवता अस्य हारियोजनो ग्रहः । ‘ छन्दाँसि वै हारियोजनः ’ छान्दसमिति कृत्वा ॥ २ ॥

१-इह धेहृत्त्यनन्तरं संहितायां—‘ प्रजापतेस्ते वृष्णो रेतोधसो रेतोधामशीय ’ इत्यधिको भागः पठ्यते ।

२-विमुच्य सुवो द्रोणकलशे हारियोजनग्रहणमुपयामगृहीतोऽसि हरिरीसिति । का. धा. सू. १० । १५४ ॥

तं वाऽअतिरिक्तं गृह्णाति । यदा हि शंयोराहुथैनं गृह्णातीदं वै देवा-
ऽअथ च्छन्दाँस्युतिरिक्तान्युथ मनुष्याऽअथ पशवोऽतिरिक्तास्तुस्मा-
दतिरिक्तं गृह्णाति ॥ ३ ॥

द्रोणकलशे गृह्णाति । वृत्रो वै सोमऽआसीत्तं यत्र देवा अघ्नस्तस्य
मूर्धोद्वर्तं सु द्रोणकलशोऽभवत्तस्मिन् यावान्वा यावान्वा रुसः समस्रव-
दतिरिक्तो वै सुऽआसीदतिरिक्तऽएष ग्रहस्तदतिरिक्तऽएवैतदतिरिक्तं
दधाति तुस्माद्द्रोणकलशे गृह्णाति ॥ ४ ॥

तं वाऽअपुरोरुक्कं गृह्णाति । छन्दोभ्यो ह्येनं गृह्णाति स यदेवैनं च्छन्दो-
भ्यो गृह्णाति तेनो हास्यैष पुरोरुङ्मान्भवति तुस्मादपुरोरुक्कं गृह्णाति ॥ ५ ॥

(त्य) अथातो गृह्णात्येव । (वो) उपयामगृहीतोऽसि हरिरसि हारि-
योजनो हरिभ्यां त्येत्यृक्सामे वै हरीऽऋक्सामाभ्यां ह्येनं गृह्णाति ॥ ६ ॥

तं वाऽअतिरिक्तं गृह्णाति । यदा हि शंयोराह-अथैनं गृह्णाति । इदं वै देवाः-अथ छन्दाँस्यति-
रिक्तानि । अयं मनुष्याः-अथ पशवोऽतिरिक्ताः । तस्मादतिरिक्तं गृह्णाति ॥ ३ ॥

द्रोणकलशे गृह्णाति । वृत्रो वै सोम आसीत् । तं यत्र देवा अघ्नन् । तस्य मूर्धोद्वर्तं । स द्रोण-
कलशोऽभवत् । तस्मिन् यावान्वा-यावान्वा रुसः समस्रवत्-अतिरिक्तो वै स आसीत् । अतिरिक्त
एष ग्रहः । तद् अतिरिक्तऽएवैतदतिरिक्तं दधाति । तस्माद् द्रोणकलशे गृह्णाति ॥ ४ ॥

तं वाऽअपुरोरुक्कं गृह्णाति । छन्दोभ्यो ह्येनं गृह्णाति । स यदेवैनं छन्दोभ्यो गृह्णाति-तेनो
हास्यैष पुरोरुङ्मान्भवति । तस्मादपुरोरुक्कं गृह्णाति ॥ ५ ॥

अथातो गृह्णात्येव-“ उपयामगृहीतोऽसि हरिरसि हारियोजनो हरिभ्यां त्वा ”-
(वा. सं. ८ । ११) इति । ऋक्सामे वै हरी । ऋक्सामाभ्यां ह्येनं गृह्णाति ॥ ६ ॥

तं वा इति । देवदेवत्येभ्यो ग्रहेभ्यो देवयज्ञाद्वाऽतिरिक्तं गृह्णाति । कथम्? यदा हि शंयोराह होता । अथो-
त्तरकालं क्रतौ विमुच्य तं गृह्णाति तदा च देवानां यज्ञः सम्पन्नः, समाप्तो भवतीत्यभिप्रायः । किं पुनः कारणं
यज्ञ एतदतिरिक्तं गृह्णाति यस्मादस्याधिदेवाधिभूते अतिरिक्ते । एतदाह-इदं वै देवा इति । सन्तीति शेषः ।
' अथ च्छन्दाँसि ' तेषामतिरिक्तानि । पशव उपकारकाणि उपकार्यास्तु देवाः । अथशब्दोऽत्र विशेषणार्थः ।
एवं तावदधिदेवतमतिरिक्ता दर्शिताः । अधिभूतमित्याह-अथ मनुष्या इति । ' अथ मनुष्याः ' देवानामन्तराः
सन्ति । तेषाम् ' अथ पशवोऽतिरिक्ताः ' तदुपकारकत्वात् ॥ ३ ॥

द्रोणकलश इति । ऊर्ध्वच्छिन्नस्तस्य मूर्धोर्ध्वमुद्वर्ततो गतः उद्वर्तं तस्मिन् ' यावान्वा यावान्वा ' चेति
पदद्वयं विभक्तमल्पार्थं वर्त्तते । यथा यद्वा तद्वा भुक्तं तथा जीर्णे जितमिति तस्मिन् द्रोणे यो रुसः ' समस्रवत् '
इत्यर्थः । ' अतिरिक्तो वै ' रुसः ' स आसीत् ' अधः स्पृष्टः । शरीरे यः तं देवाः पात्रे विगृह्णाना यत्र
तेनातिरिक्तो यो द्रोणकलशे गृह्णाति तदतिरिक्तेनास्मिन् कलशेऽतिरिक्तमिमं ग्रहं दधाति ॥ ४ ॥ ५ ॥

अथात इति । ऋक्सामे वै हरी इति । छन्दआत्मके इत्यभिप्रायः ॥ ६ ॥

(त्यु) अथ धानाऽआवपति । ह्योर्धाना स्थ सहसोमाऽइन्द्रायेति तद्य-
देवात्र मितं च छन्दोऽमितं च तदेवैतत्सर्वं भक्षयति ॥ ७ ॥

तस्योन्नेताऽऽश्रावयति । (त्यु) अतिरिक्तो वाऽउन्नेता न ह्येषोऽन्यस्याश्रा-
यव्यत्युतिरिक्त एष ग्रहस्तस्मादतिरिक्तऽएवैतदतिरिक्तं दधाति तस्मादुन्ने-
ताऽऽश्रावयति ॥ ८ ॥

मूर्धन्नभिनिधायाश्रावयति । मूर्धा ह्यस्यैषोऽथाह धानासोमेभ्योऽनुब्रूही-
त्याश्राव्याह धानासोमान्प्रस्थितान्प्रेष्येति वषट्कृते जुहोत्यनुवषट्कृते-
ऽथ धाना विलिप्सन्ते भक्षाय ॥ ९ ॥

तद्वैके । होत्रे द्रोणकलशं प्रतिपराहरन्ति वषट्कर्तुर्भक्ष इति वदन्तस्तदु-
तथा न कुर्याद्यथाचमसं वाऽअन्ये भक्षाऽअथैषोऽतिरिक्तस्तस्मादेत-
स्मिन्सुर्वेषामेव भक्षस्तस्माद्धाना विलिप्सन्ते भक्षाय ॥ १० ॥

अथ धाना आवपति—“ह्योर्धाना स्थ सहसोमा इन्द्राय ”—(वा. सं. ८ । ११)
इति । तद् यदेवात्र मितं च छन्दः, अमितं च—तदेवैतत् सर्वं भक्षयति ॥ ७ ॥

तस्योन्नेताऽऽश्रावयति । अतिरिक्तो वाऽउन्नेता—न ह्येषोऽन्यस्याश्रावयति । अतिरिक्त एष ग्रहः ।
तस्मादतिरिक्तऽएवैतदतिरिक्तं दधाति । तस्मादुन्नेताऽऽश्रावयति ॥ ८ ॥

मूर्धन्नभिनिधायाश्रावयति । मूर्धा ह्यस्यैषः । अथाह—धानासोमेभ्योऽनुब्रूहीति । आश्राव्याह—
धानासोमान्प्रस्थितान् प्रेष्येति । वषट्कृते जुहोति—अनुवषट्कृते । अथ धाना विलिप्सन्ते भक्षाय ९
तद्वैके—होत्रे द्रोणकलशं प्रतिपराहरन्ति—वषट्कर्तुर्भक्ष इति वदन्तः । तदु तथा न कुर्याद् । यथा-

अथ धाना इति । यदेता ‘ धाना आवपति ’ तदेव ‘ अत्र ’ यज्ञे ‘ मितं ’ नियताक्षरपादं ऋङ्नाम-
लक्षणम् । यद्वाऽनियताक्षरपादं यजुः ‘ तदेवैतत् सर्वं छन्दः ’ । सोमं धानावन्ते भक्षयति न ह्यावपेत् । सोमः
पीतो भवत्यस्मिन् छन्दसा शक्तोऽतितर्पयितुमित्यभिप्रायः ॥ ७ ॥

तस्योन्नेतेति । आश्रावणद्वारेणानुवाचनादौ होमान्ते सर्वत्रैवोन्नेतानाम् विधीयते । ततश्चासौ तत्रानु-
वाचयेत्, जुहुयात् । भक्षः केवलं निवर्तते । किं कारणं ? यस्मादनुवाचनादिकमेव प्रतियज्ञे उपावर्तते । तथा च
चरकाणां ग्रहणमप्युन्नेतुरेवान्नातम् । धानासहिताः सोमाः ‘ अनुवषट्कृते ’ जुहोतीति वर्तते । ‘ अथ ’ होमानन्तरम् ।
धानाविभागे लब्धुमिच्छन्ति । लिप्सया तत्पूर्वकमादानं लक्ष्यते । विभज्य गृह्णन्तीत्यर्थः कथम् ? ‘ एतस्मिन्
सर्वेषामेव भक्षः ’ इति वाक्यशेषादेव । भक्ष इति वाक्यशेषात् सर्वे ऋत्विग्यजमाना भक्षन्ति ॥ ८ ॥ ९ ॥

तद्वैके होत्र इति । यथाचमसम्, यो यस्य चमसस्तस्य तस्मिन्चमसे इत्येतस्मिन्नर्थे ‘ यथाचम-

१-धानाश्रावयति ह्योर्धाना इति । का० श्रौ०सू० १०।१५५। २-उन्नेताऽनुवाचयति मूर्धनि कृत्वा धानासोमेभ्योऽनुब्रूहीति ।
आश्राव्याह धानासोमान् प्रस्थितान् प्रेष्येति । भक्षः हरेदिच्छन् । उत्तरवेदो वा निधाय विलिप्तम् । का. श्रौ. सू. १०।१५६-१५९

ता न दद्भिः खादेयुः । पशवो वाऽएते नेत्पशून्प्रभ्रदे करवामहाऽइति प्राणैरेव भक्षयन्ति युस्तेऽअश्वसुनिर्भक्षो यो गोसुनिरिति पशवो ह्येते तस्मादाह युस्तेऽअश्वसुनिर्भक्षो यो गोसुनिरिति तस्य तऽइष्टयजुष स्तुतस्तोमस्येतीष्टानि हि यजूर्ध्वं भवन्ति स्तुता स्तोमाः शस्तोकथस्येति शस्तानि ह्युक्त्यानि भवन्त्युपहूतस्योपहूतो भक्षयामीत्युपहूतस्य ह्येतदुपहूतो भक्षयति ॥ ११ ॥

चमसं वाऽअन्ये भक्षाः—अथैषोऽतिरिक्तस्तस्माद् । एतस्मिन्सर्वेषामेव भक्षः । तस्माद्धानां ब्विलिप्सन्ते भक्षाय ॥ १० ॥

ता न दद्भिः खादेयुः । पशवो वाऽएते—नेत् पशून्प्रभ्रदे करवामहाऽइति । प्राणैरेव भक्षयन्ति । “यस्तेऽअश्वसुनिर्भक्षो यो गोसुनिः”—(वा. सं. ८ । १२) इति । पशवो ह्येते । तस्मादाह—यस्ते अश्वसुनिर्भक्षो यो गोसुनिरिति । “तस्य तऽइष्टयजुष स्तुतस्तोमस्य”—(वा. सं. ८ । १२) इति । इष्टानि हि यजूर्ध्वं भवन्ति, स्तुताः स्तोमाः । “शस्तोकथस्य”—(वा. सं. ८ । १२) इति । शस्तानि ह्युक्त्यानि भवन्ति । “उपहूतस्योपहूतो भक्षयामी”—(वा. सं. ८ । १२) इति । उपहूतस्य ह्येतदुपहूतो भक्षयति ॥ ११ ॥

सम् ’ इत्येतत् पदं वर्त्तते । ‘अन्ये भक्षाः’ चमसानुभक्षितानां सर्वे चमसा भवन्ति । अनुचमसानामपि वषट्-कारादिना निमित्तेन भवन्ति । ‘अथ’ इति विशेषणार्थः । तस्मिन्स्तु हारियोजनानां सर्वेषामेव ऋत्विग्यजमानानां भक्षः । ततश्चात्र होताऽन्ये च तुल्या एवेति न होत्रे द्रोणकलशो नेयः, किन्तूत्तरवेदाविव धानाः सर्वेभ्यो लिप्समानेभ्यो देयाः ॥ १० ॥

ता न दद्भिरिति । ‘दद्भिः’ दन्तैः । “पदन्नोमास्वहृत्”—(पा. सू. ६ । १ । ६३) इति छन्दासं दन्तस्य दद्भावः । ‘पशवो वा एते’ धानाः पशूनां छन्दसामन्नमिति कृत्वा । ‘नेत्पशून्प्रभ्रदे’ प्रकर्षेण मृदन्ते वध्यन्तेऽस्मिन्निति ‘प्रभ्रदेः’ आघातस्थानम् । धानारूपाः किल पशवो दन्तान्तर एवाघातस्थाने क्रियेरन् यदि दन्तैर्धाना भक्षयेरन् । ‘प्राणैरेव’ नासिकैरेव जिघ्रन्तो ‘भक्षयन्ति’ । अवप्राणमेव भक्षणमित्यर्थः । ‘पशवो ह्येते’ गोश्वाः । छन्दोरूपाः पशवः सम्भक्ता अनेन भक्षणेनेत्यभिप्रायः । ‘इष्टानि हि यजूर्ध्वं भवन्ति’ तस्मिन् सोमे यानि यजूर्ध्वं गृह्यन्त इत्यभिप्रायः । ‘स्तुताः स्तोमाः’ स्तोमाः स्तोत्राणि । ‘शस्तानि उक्त्यानि’ । उक्त्ययुक्तानीति ॥ ११ ॥

१—इह संहितायां ‘देवकृतस्य’ इत्यादयः षण्मन्त्राः शाकलाः पठ्यन्ते । त इह ब्राह्मणे न सन्ति ।

२—यस्ते अश्वसुनिरिति प्राणभक्षं भक्षयित्वोत्तरवेदौ निवपन्ति । शाकलाधानं देवकृतस्येति प्रतिमन्त्रम् । का. श्रौ. सू. १० । १६० । १६१ । शाखांतरोपदेशाच्छाकलाधानमिति पितृभूतिः ।

ता नाग्नौ प्रकिरेयुः । (नै) नेदुच्छिष्टमग्नौ जुहुवामेत्युत्तरवेदावेव निवपन्ति
तथा न बहिर्धा यज्ञाद्भवन्ति ॥ १२ ॥

(न्त्यु) अथ पूर्णपात्रान्तसमवमृशन्ति । यानेकेऽप्सुषोमाऽइत्याचक्षते
यथा वै युक्तो वह्नेदेवमेते यऽआर्त्विज्यं कुर्वन्त्युत वै युक्तः क्षणुते वा वि
वा लिशते शान्तिरापो भेषजं तद्यदेवात्र क्षणुते वा वि वा लिशन्ते शान्ति-
रापस्तुदद्भिः शान्त्या शमयन्ते तदद्भिः संदधते तस्मात्पूर्णपात्रान्तसम-
वमृशन्ति ॥ १३ ॥

ता नाग्नौ प्रकिरेयुः-नेदुच्छिष्टमग्नौ जुहुवामेति । उत्तरवेदावेव निवपन्ति । तथा न बहिर्धा
यज्ञाद्भवन्ति ॥ १२ ॥

अथ पूर्णपात्रान्तसमवमृशन्ति-यानेकेऽप्सुषोमा इत्याचक्षते । यथा वै युक्तो वह्ने-
देवमेते यऽआर्त्विज्यं कुर्वन्ति । उत वै युक्तः क्षणुते वा, वि वा लिशते । शान्तिरापः । भेषजं तद् । यदेवात्र
क्षणुते वा, वि वा लिशन्ते । शान्तिरापः । तदद्भिः शान्त्या शमयन्ते । तदद्भिः संदधते । तस्मात्पूर्ण-
पात्रान्तसमवमृशन्ति ॥ १३ ॥

ता नाग्नौ प्रसन्ना ॥ १२ ॥

अथ पूर्णपात्रानिति । पूर्णान् पात्रान् अपाम् । कुत एतत् ? शान्तिरापो भेषजमिति वाक्यशेषात् ।
' समवमृशन्ति ' सर्व ऋत्विजः । कुत एतत् ? ' य आर्त्विज्यं कुर्वन्ति ' इति वाक्यशेषात् । यजमानश्च युक्त-
त्वात् । कीदृशान् पूर्णपात्रान् ' यानेके ' शाखिनः ' अप्सुषोमाः ' अवात्मकाः सोमा इत्येवम् ' आचक्षते ' ।
सुशब्द उपजनः । के पुनरप्सुषोमाः ? हरितकुशवन्तः पूर्णपात्राः सोमचमसास्तांश्च शाखान्तरादेव यथास्वं
चमसिनोऽवमृशन्ति । एवमपि नानृत्विजः सर्वे चमसमवमृशन्ति । यथा वै युक्तो गौरश्वो वा वह्नेदेवमेते पुरुषं
वहन्ति य आर्त्विज्यं कुर्वन्ति । तुल्यन्यायत्वाद्यजमानश्च करोतीति द्रष्टव्यम् । ' युक्तः ' ' उत ' अपि च
' क्षिणुते ' " क्षिणु हिंसायाम् "-(धा. पा. त. उ. ४) हिनस्ति विनाशयति । ' विलिशते
वा ' " लिश अल्पीभावे "-(धा. पा. दि. आ. ७३) विपूर्वो विश्लेषणे वर्तते । विश्लेषयतीति । यद्यन्तर्युक्तः
क्षिणुते वा विलिशते वा तस्यापगमनं भेषजं च प्रसिद्धम् । तद्वदत्रापि यदयज्ञियं नाम किञ्चिदुक्त्वा ' क्षिण्वते '
हिसन्ति ' लिशन्ते ' वा विश्लेषयन्ति तद् ' अद्भिः ' अवमृश्यमानाभिः शान्त्या शमनीभिः प्रसिद्धाभिः शम-
यन्ते संदधते च ॥ १३ ॥

१-अपरेण चात्वात् यथास्वं चमसान् पूर्णपात्रानवमृशन्ति हरितकुशानवधाद्य सं वर्त्तसेति । का. श्रौ. सू. १०-१६२ ।

२-इह सर्वत्र भाष्ये क्षिणुधातोः प्रयोगे स्वरसो लभ्यते । श्रुतो तु क्षणुते इति पाठो दृश्यते ॥

ते समवमृशन्ति । सं वर्चसा पयसा सं तनूभिरगन्महि मनसा सुष्टु शिवेन । त्वष्टा सुदत्रो विदधातु रायोऽनुमार्ष्टु तन्वो यद्विलिष्टमिति यद्विवृढं तत्सुदधते ॥ १४ ॥

(तेऽथ) अथ मुखान्युपस्पृशन्ते । द्वयं तद्यस्मान्मुखान्युपस्पृशन्तेऽमृतं वाऽआपोऽमृतेनैवैतत्सुष्टुस्पृशन्तऽएतदु चैवैतत्कर्मात्मन्कुर्वते तस्मान्मुखान्युपस्पृशन्ते ॥ १५ ॥

इति तृतीयप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ४-३-५ ॥ (४-३) ॥

तानि वाऽएतानि । नव समिष्टयजूंषि जुहोति तद्यन्नव समिष्टयजूंषि जुहोति नव वाऽअमूर्वहिष्पवमाने स्तोत्रिया भवन्ति सैषोभयतो न्यूना विराद् प्रजननायै तस्माद्वाऽउभयतो न्यूनात्प्रजननात्प्रजापतिः प्रजाः ससृजऽइतश्चोर्ध्वाऽइतश्चावाचीस्तुथोऽएवैष एतस्मादुभयत एव न्यूनात्प्रजननात्प्रजाः सृजतऽइतश्चोर्ध्वाऽइतश्चावाचीः ॥ १ ॥

ते समवमृशन्ति—“ सं वर्चसा पयसा सन्तनूभिरगन्महि मनसा सं शिवेन । त्वष्टा सुदत्रो विदधातु रायोऽनुमार्ष्टु तन्वो यद्विलिष्टम् ”—(वा० सं० ८ । १६) इति । यद्विवृढं तत् सन्दधते ॥ १४ ॥

अथ मुखान्युपस्पृशन्ते । द्वयं तद्—यस्मान्मुखान्युपस्पृशन्ते । अमृतं वाऽआपः । अमृतेनैवैतत्संस्पृशन्ते । एतदु चैवैतत्कर्मात्मन् कुर्वते । तस्मान्मुखान्युपस्पृशन्ते ॥ १५ ॥

समिष्टयजुः ।

तानि वाऽएतानि नव समिष्टयजूंषि जुहोति । तद् यन्नव समिष्टयजूंषि जुहोति । नव वाऽअमूर्वहिष्पवमाने स्तोत्रिया भवन्ति । सैषोभयतो न्यूना विराद् प्रजननाय । एतस्माद्वाऽउभयतो न्यूनात्

ते समवमृशन्तीति । हविर्यज्ञे (श. प. १ । ७ । ४ । ६) ते व्याख्याते ॥ १४ ॥

“ एतदु चैवैतत् कर्मात्मन्कुर्वते ” इत्येतत्त्वत्र न युज्यते । न हृत्विग्भिः कर्मात्मनि कर्तव्यम् । नैष दोषः । “ यां वै कां च यज्ञ ”—इत्येवं यजमानात्मन्येव ते कुर्वते इति विज्ञायते । बहुभिस्तु तद्विलिष्टमिति वै चहवः ‘ सन्दधते ’ अयं वा यजमानः करोतीति ॥ १५ ॥

इति आचार्यहरिस्वामिनः कृतौ माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये चतुर्थकाण्डे

चतुर्थोऽध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ (४-४-३) ॥

तानि वा इति । समिष्टयजुर्ब्राह्मणमेतत् । समिष्टयजूंषि जुहोति—इत्यत्रापूर्वं एव समिष्टयजुर्धर्मका नव होमा ज्योतिष्टोमाङ्गभूता विधीयन्ते । न पशौ प्राप्तस्यैव समिष्टयजुषः संख्यामात्रम् । किं कारणम् ? पशौ समिष्टयजुषः

(हिं) हिङ्कारः स्तोत्रियाणां दशमः । स्वाहाकारोऽएतेषां तथो हास्यैषा न्यूना विराड्दशदंशिनी भवति ॥ २ ॥

(त्य) अथ यस्मात्समिष्टयजूंषि नाम । या वाऽएतेन यज्ञेन देवता ह्वयति याभ्यऽएषु यजस्तायते सुर्वा वै तत्ताः समिष्टा भवन्ति तद्यत्तासु सुर्वासु समिष्टास्वथैतानि जुहोति तस्मात्समिष्टयजूंषि नाम ॥ ३ ॥

प्रजननात्प्रजापतिः प्रजाः सृजते-इतश्चोर्ध्वाः, इतश्चावाचीः । तथोऽएवैष एतस्मादुभयत एव न्यूनात्प्रजननात् प्रजाः सृजते-इतश्चोर्ध्वाः, इतश्चावाचीः ॥ १ ॥

हिङ्कारः स्तोत्रियाणां दशमः स्वाहाकार एतेषाम् । तथो हास्यैषा न्यूना विराड् दशदंशिनी भवति ॥ २ ॥

अथ यस्मात्समिष्टयजूंषि नाम । या वाऽएतेन यज्ञेन देवता ह्वयति, याभ्य एष यज्ञस्तायते- सर्वा वै तत्ताः समिष्टा भवन्ति । तद् यत् तासु सर्वासु समिष्टास्वथैतानि जुहोति-तस्मात्समिष्ट-यजूंषि नाम ॥ ३ ॥

प्राप्तेरभावात् । कथं वाऽग्रीषोमीये हि तस्य तत्प्रकृतितः प्राप्नुवतस्तस्य समिष्टयजूंषि आहुतान्यासुरित्यवस्तु- तद्विकारत्वात् सवनीयेनेव प्राप्नोति । कुतस्तस्य सङ्ख्या विधास्यते । तेन होमान्तराण्येवैतानि । समिष्टयजूः- शब्दप्रयोगात् । तत् क्रमेण, तेनैव द्रव्येण क्रियन्ते । मन्त्रान्तरैश्च प्रत्यक्षाम्नातैश्च विशेषः । तथा च स्तोत्रि- यामिस्तुल्यवत् प्रसङ्गादुपपत्स्यते । समिष्टयजूःशब्दस्य चापूर्ववन्निर्वचनम् । तदपि चैतेन ज्योतिष्टोमयज्ञेन देवता ह्वयत इति ज्योतिष्टोमसमत्वमेव पशुयज्ञस्त्वेकस्या एव देवताया अग्नये तायते येनैतद्वचनमनुपपन्नं स्यात् । तथा च ‘ अथ यस्मात् समिष्टयजूंषि जुहोतीति ’ कर्मविधानं यत् क्रियते । “ यद्यस्य भवति तस्य हि ददा- तीति ” च सोमयागे । एतेनाप्यायनार्थतामेवाह । एवमुत्तरोऽपि, वाक्यशेषात् । मन्त्राश्च दर्शनीयाः । तथा च-“ उभयानि जुहोत्यध्वरस्य चाग्नेश्च ” इत्यध्वरस्य सम्बन्धमेवाह । तस्माद्विशिष्टविधिरेव । एवं च सव- नीयविकारेषु बैहिस्तन्त्रेषु वचनादृते समिष्टयजूंषेव न भवति । निरुद्धं तु प्रत्यक्षविष्टमन्त्राणि समिष्टयजूंषि । विकारेष्वपि तान्यपि दर्शितानि च । तदाहुः-नैतस्य पशोः समिष्टयजूंषि जुहुयादिति सौत्रामण्यामपि च त्रीण्येव समिष्टयजूंषि बोधायनेन पठितानि । ततश्च तत्रापि त्रीण्येव होतव्यानि । ननु च सवनीयपुरोडाशानामनुपनीतं समिष्टयजूः, सूत्रसङ्ख्या नवमात्रं कस्मान्न विधीयते ? उच्यते-समिष्टयजुस्तत्पुरोडाशानां नैव प्राप्नोति, प्राप्नुवद्वा पुरोडाशप्रचारकाले एव प्राप्नोति न पाशुकानुषङ्गेण । न चोत्कर्षेणैतदुत्कर्षति । प्रासङ्गिकं च नोत्कर्षेद- सम्बन्धानीति न्यायात् । अथापि पौरोडाशिकं समिष्टयजुस्तत्पुरोडाशानामपि नव सङ्ख्या विधीयते । तथापि न कश्चित् कर्मणि विशेषः । तस्माद्विशिष्टो होमान्तरविधिरेवायं युक्तः । इतश्चोर्ध्वा इति । त्रिःपवमानात्मका- न्मुखादूर्ध्वाः ससृजे । ‘ इतश्चावाचीः ’ समिष्टयजुर्नवात्मकादवाचः प्राणात् ॥ १ ॥

हिङ्कारः स्तोत्रियाणामिति । हिङ्कार-स्वाहाकाराभ्यां सह त्रिर्णवेयमुभयतो विराड् भवति । ‘ दशदंशिनी ’ दशदशपरिमाणमस्येत्येतस्मिन्नर्थे दशदशशब्दादिनिप्रत्ययः । पूर्वपदस्य च नुमागमः । अथ यस्मान्निर्वचनकण्ठि- कैषा । समिष्टेषु देवेषु इज्यन्ते समिष्टयजूंषि ॥ २ ॥ ३ ॥

(मा) अथ यस्मात्समिष्टयजूंषि जुहोति । रिरिचानुऽइव वाऽएत-
दीजानुस्यात्मा भवति बुद्धयस्य भवति तस्य हि उदाति तुमेवात-
स्त्रिभिः पुनराप्याययति ॥ ४ ॥

(त्य) अथ यान्युत्तराणि त्रीणि जुहोति । या वाऽएतेन यज्ञेन देवता
ह्वयति आभ्य एष यज्ञस्तायतेऽउप हैव ताऽआसते यावन्न समिष्टयजूंषि
जुह्वतीमानि नु नो जुह्वत्विति ताऽएवैतद्यथायथं व्यवसृजति यत्रयत्रासां
चरणं तदनु ॥ ५ ॥

(न्य) अथ यान्युत्तमानि त्रीणि जुहोति । यज्ञं वाऽएतदजीजनत यदेनम-
तत तं जनयित्वा यत्रास्य प्रतिष्ठा तत्प्रतिष्ठापयति तस्मात्समिष्टयजूंषि
जुहोति ॥ ६ ॥

सु जुहोति । समिन्द्र णो मनसा नेषि गोभिरिति मनसेति तन्मनसा रिरि-
चानमाप्याययति गोभिरिति तद्गोभी रिरिचानमाप्याययति सुथं सू-
रिभिर्मघवन्त्सुथं स्वस्त्या । सं ब्रह्मणा देवकृतं यदस्तीति ब्रह्मणेति तद्
ब्रह्मणा रिरिचानमाप्याययति सं देवानां सुमतौ यज्ञियानां स्वाहा ॥७॥

अथ यस्मात्समिष्टयजूंषि जुहोति । रिरिचानुऽइव वाऽएतदीजानुस्यात्मा भवति । बुद्धयस्य
भवति-तस्य हि उदाति । तुमेवातस्त्रिभिः पुनराप्याययति ॥ ४ ॥

अथ यान्युत्तराणि त्रीणि जुहोति । या वाऽएतेन यज्ञेन देवता ह्वयति, आभ्य एष यज्ञस्तायते-
उप हैव ता आसते-यावन्न समिष्टयजूंषि जुह्वति; इमानि नु नो जुह्वत्विति । ता एवैतद् यथायथं
व्यवसृजति-यत्रयत्रासां चरणम्-तदनु ॥ ५ ॥

अथ यान्युत्तमानि त्रीणि जुहोति । यज्ञं वाऽएतदजीजनत-यदेनमतत । तं जनयित्वा, यत्रास्य
प्रतिष्ठा-तत् प्रतिष्ठापयति । तस्मात्समिष्टयजूंषि जुहोति ॥ ६ ॥

स जुहोति-(१) “समिन्द्र णो मनसा नेषि गोभिः”-(वा. सं. ८।१५) इति । मनसेति ।
तन्मनसा रिरिचानमाप्याययति । गोभिरिति । तद्गोभी रिरिचानमाप्याययति । “सं सूरिभिर्मघ-
वन्त्सं स्वस्त्या । सं ब्रह्मणा देवकृतं यदस्ति”-(वा. सं. ८।१५) इति । ब्रह्मणेति ।
तद्ब्रह्मणा रिरिचानमाप्याययति । “सं देवानां सुमतौ यज्ञियानां स्वाहा”-(वा. सं.
८।१५) इति ॥ ७ ॥

अथ यस्मादिति । ‘अथ’ अत्र प्रथमानि यजमानस्याप्यायनार्थानीत्येतदुच्यते ॥ ४ ॥

अथ यान्युत्तराणीति । अथात्र यानि मध्यमानि त्रीणि देवताविसर्गार्थानीत्याह ॥ ५ ॥

अथ यानीति । अत्रोत्तमस्य त्रिकस्य यज्ञप्रतिष्ठापनार्थतामाह ॥ ६ ॥

स जुहोतीति । अत आरभ्य मन्त्राणां वक्ष्यमाणानां यथोक्तं प्रयोजनं सामर्थ्यं त्रिकाणां दर्शयति ।

सं वर्चसा । पयसा सं तनूभिः । पयसेति तद्वर्चसा रिरिचानमाप्याय-
यति पयसेति रसो वै पयस्तत्पयसा रिरिचानमाप्याययत्युगन्महि मनसा
सुष्टं शिवेन । त्वष्टा सुदत्रो विदधातु रायोऽनुमार्ष्टु तन्वो यद्विलिष्टमिति
यद्विवृढं तत्सुन्दधाति ॥ ८ ॥

धाता रातिः । सवितेढं जुषन्तां प्रजापतिर्निधिषा देवोऽअग्निः । त्वष्टा
विष्णुः प्रजया संरराणा यजमानाय द्रविणं दधात स्वाहेति तद्वेव
रिरिचानं पुनराप्याययति यदाह यजमानाय द्रविणं दधात स्वाहेति ॥ ९ ॥

सुगावो देवाः । सदना अकर्म यऽआजग्मेदं सवनं जुषाणा इति सुगानि
वो देवाः सदनान्यकर्म यऽआगन्तेदं सवनं जुषाणा इत्येवैतदाह भर-
माणा वहमाना हवींषीति तदेवता व्यवसृजति भरमाणा अह ते यन्तु
येऽवाहना वहमाना उते यन्तु ये वाहनवन्तः इत्येवैतदाह तस्मादाह भर-
माणा वहमाना हवींष्यस्मे धत्त वसवो वसूनि स्वाहा ॥ १० ॥

यार॥ आवहः । (५) उशतो देव देवांस्तान्प्रेरय स्वेऽअग्ने सुधस्थेऽइत्य-
ग्निं वाऽआहामूदेवानावहामूदेवानावहेति तमेवैतदाह शान्देवानावाक्षी-

(२) “सं वर्चसा पयसा सं तनूभिः”-(वा० सं० ८।१६) इति । वर्चसेति । तद् वर्चसा
रिरिचानमाप्याययति । पयसेति । रसो वै पयः । तत् पयसा रिरिचानमाप्याययति । “अगन्महि
मनसा सं शिवेन । त्वष्टा सुदत्रो विदधातु रायोऽनुमार्ष्टु तन्वो यद्विलिष्टम् ”-(वा० सं०
८।१६) इति । यद् विवृढं तत् सुन्दधाति ॥ ८ ॥

(३) “धाता रातिः सवितेदं जुषन्तां प्रजापतिर्निधिषा देवोऽअग्निः । त्वष्टा विष्णुः
प्रजया संरराणा यजमानाय द्रविणं दधात स्वाहा ”-(वा० सं० ८ । १७) इति । तदेव
रिरिचानं पुनराप्याययति । यदाह-यजमानाय द्रविणं दधात स्वाहेति ॥ ९ ॥

(४) “सुगावो देवाः सदना अकर्म यऽआजग्मेदं सवनं जुषाणाः ”-(वा० सं०
८।१८) इति । सुगानि वो देवाः सदनान्यकर्म-यऽआगन्तेदं सवनं जुषाणा इत्येवैतदाह । “भर-
माणा वहमाना हवींषि ”-(वा० सं० ८ । १८) इति । तद् देवता व्यवसृजति । भरमाणा
अह ते यन्तु-येऽवाहनाः । वहमाना उ ते यन्तु-ये वाहनवन्तः इत्येवैतदाह । तस्मादाह-भरमाणा
वहमाना हवींषि । “अस्मे धत्त वसवो वसूनि स्वाहा ”-(वा० सं० ८ । १८) ॥ १० ॥

(५) “यान् र॥ आवह उशतो देव देवांस्तान् प्रेरय स्वे अग्ने सुधस्थे ” (वा० सं०

व्यवसृजति विमुञ्चतीत्यर्थः । ‘ भरमाणा ’ एव ‘ ते ’ ‘ देवा ’ यन्तु ‘ ये अवाहना वहमानाः ’ स्कन्धे धार-
यन्त इत्यर्थः । ‘ वहमानाः ’ तु रथादीनां ते । ‘ यन्तु ’ सवाहनाः ॥ ७-१४ ॥

इति आचार्यहरिस्वामिनः कृतौ माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये चतुर्थकाण्डे

चतुर्थेऽध्याये चतुर्थं ब्राह्मणं समाप्तम् ॥ ४-४-४ ॥

स्तान्नामयु यत्रयत्रैषां चरणं तदन्विति जक्षिवा॒श्रुंसः पपिवा॒श्रुंसश्च विश्वे
ऽडुति जक्षिवा॒श्रुंसो हि पशुं पुरोडाशं भवन्ति पपिवा॒श्रुंस इति पपिवा-
श्रुंसो हि सोमं राजानं भवन्ति तस्मादाह जक्षिवा॒श्रुंसः पपिवा॒श्रुंसश्च
विश्वेऽसुं घर्मं॑ स्वरातिष्ठतानु स्वाहेति तद्वेव देवता व्यवसृजति ॥ ११ ॥

वयं॑ हि त्वा । प्रयति यज्ञेऽअस्मिन्नग्रे होतारमवृणीमहीह । ऋधगयाऽ
ऋधगुताशमिष्ठाः प्रजानन्यज्ञमुपयाहि विद्वान्स्वाहेत्यग्निमेवैतया विमुञ्च-
त्यग्निं व्यवसृजति ॥ १२ ॥

देवा गातुविद इति । गातुविदो हि देवा गातुं वित्वेति यज्ञं वित्वेत्येवै-
तदाह गातुमितेति तदेतेन यथायथं व्यवसृजति मनसस्पतऽइमं देव यज्ञं॑
स्वाहा वाते धा इत्ययं वै यज्ञो योऽयं पवते तदिमं यज्ञं॑ सम्भृत्यै-
तस्मिन्यज्ञे प्रतिष्ठापयति यज्ञेन यज्ञं॑ सन्दधाति तस्मादाह स्वाहा
वाते धा इति ॥ १३ ॥

यज्ञं यज्ञं गच्छ । यज्ञपतिं गच्छ स्वां योनिं गच्छ स्वाहेति तत्प्रतिष्ठित-
मेवैतद्यज्ञं॑ सन्तं॑ स्वायां योनौ प्रतिष्ठापयत्येषु ते यज्ञो यज्ञपते सह-
सूक्तवाकः सुर्ववीरस्तुं जुषस्व स्वाहेति तत्प्रतिष्ठितमेवैतद्यज्ञं॑ सन्तं॑
सहसूक्तवाकं॑ सुर्ववीरं यजमानेऽन्ततः प्रतिष्ठापयति ॥ १४ ॥

इति तृतीयप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् ॥४-३-६॥ (४-४) ॥

८ । १९)-इति । अग्निं वाऽआह-अमृतं देवानावह अमृत्देवानावहेति । तमेवैतदाह-यान्देवाना-
वाक्षीस्तान्-गमय, यत्रयत्रैषां चरणं तदन्विति । “ जक्षिवांसः पपिवांसश्च विश्वे ”-
(वा० सं० ८ । १९) इति । जक्षिवांसो हि पशुं पुरोडाशं भवन्ति । पपिवांस इति; पपिवांसो
हि सोमं राजानं भवन्ति । तस्मादाह-जक्षिवांसः पपिवांसश्च विश्वे । “ असुं घर्मं स्वरातिष्ठ-
तानु स्वाहा ” (वा. सं. ८ । १९) इति । तद्वेव देवता व्यवसृजति ॥ ११ ॥

(६) “ वयं हि त्वा प्रयति यज्ञेऽअस्मिन्नग्रे होतारमवृणीमहीह । ऋधगया ऋध-
गुताशमिष्ठाः प्रजानन्यज्ञमुपयाहि विद्वान्स्वाहा ”-(वा० सं० ८ । २०) इति । अग्निमे-
वैतया विमुञ्चति । अग्निं व्यवसृजति ॥ १२ ॥

(७) “ देवा गातुविदः ”-(वा० सं० ८ । २१) इति । गातुविदो हि देवाः । “ गातुं
वित्वा ”-(वा. सं. ८ । २१) इति । यज्ञं वित्वेत्येवैतदाह । “ गातुमित ”-(वा. सं. ८ । २१)
इति । तदेतेन यथायथं व्यवसृजति । “ मनसस्पतऽइमं देव यज्ञं स्वाहा वाते धाः ”-
(वा. सं. ८ । २१) इति । अयं वै यज्ञो योऽयं पवते । तद् इमं यज्ञं सम्भृत्यैतस्मिन्यज्ञे प्रतिष्ठाप-
यति । यज्ञेन यज्ञं सन्दधाति । तस्मादाह-स्वाहा वाते धा इति ॥ १३ ॥

(८) “ यज्ञं यज्ञं गच्छ यज्ञपतिं गच्छ स्वां योनिं गच्छ स्वाहा ”-(वा. सं. ८ । २२)

अथ चतुर्थप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् । चतुर्थाध्याये च पञ्चमं ब्राह्मणम् ।

स वाऽअवभृथमभ्यवैति । तद्यदवभृथमभ्यवैति यो वाऽअस्य रसोऽभूडा-
हुतिभ्यो वाऽअस्य तमजीजनदुथैतच्छरीरं तस्मिन्न रसोऽस्ति तन्न परास्य-
स्तदुपोऽभ्यवहरन्ति रसो वाऽआपस्तदस्मिन्नेतत्^१ रसं दधाति तदेनमेतेन
रसेन संगमयति तदेनमतो जनयति सुऽएनं जातुऽएव संजनयति तद्य-
दुपोऽभ्यवहरन्ति तस्मादवभृथः ॥ १ ॥

इति । तत् प्रतिष्ठितमेवैतद्यज्ञं सन्तं स्वायां योनीं प्रतिष्ठापयति । (९) “ एष ते यज्ञो यज्ञपते
सहसूक्तवाकः सर्ववीरस्तं जुषस्व स्वाहा ”—(वा० सं० ८। २२) इति । तत् प्रतिष्ठितमेवैतद्यज्ञं
सन्तं सहसूक्तवाकं सर्ववीरं यजमानेऽन्ततः प्रतिष्ठापयति ॥ १४ ॥

अवभृथस्नानम् ।

स वाऽअवभृथमभ्यवैति । तद् यदवभृथमभ्यवैति । यो वा अस्य रसोऽभूद्—आहुतिभ्यो वा
अस्य तमजीजनद् । अथैतच्छरीरं—तस्मिन्न रसोऽस्ति—तन्न परास्यन् । तदुपोऽभ्यवहरन्ति । रसो
वाऽआपः । तदस्मिन्नेतं रसं दधाति ! तदेनमेतेन रसेन संगमयति । तदेनमतो जनयति । स एनं
जात एव संजनयति । तद् यदुपोऽभ्यवहरन्ति—तस्मादवभृथः ॥ १ ॥

स वा इति । अवभृथब्राह्मणमेतत् । अवभृथस्नानाद्वारुणपुरोडाशयागस्योत्पत्तिः । “अथ वारुण एककपालः
पुरोडाशो भवति” इत्यत्रावभृथकण्डिकायामवभृथशब्दनिवचनमुच्यते । अवभृथार्थं चाप्स्ववतरणम् । तत्र च ऋजोष-
स्याभ्यवहरणम् एतद्वयं वक्ष्यमाणविशेषनिर्वचनार्थमत्रोपन्यस्यते स वा इति । स वै अवभृथं कर्तुमिति शेषः । ‘अभ्यवैति’
अवतरति । “ स यः स्पन्दमानानां स्थावरो हृदः स्यात् ” इति वचनादृप्रदादयो वक्ष्यमाणाः । ‘यो वै अस्य’
सोमस्य ‘रसः’ ‘अभूत्’ तमस्य सोमस्याहुत्यर्थं जनितवानयमध्वर्युरभिषवादिभिः । अथ सम्प्रति एतच्छरी-
रम्—ऋजीषं वर्त्तते स्म । ‘तस्मिन् नरसोऽस्ति’ तथाऽपि ‘तत्’ देवाः ‘न पराऽस्यन्’ न वहिः क्षिप्तवन्तोऽद्भिः
प्रयोजनं भवेदिति कृत्वाऽधुनापि तद्वर्जीषम् ‘अपोऽभ्यवहरन्ति’ अध्वर्यवः सहकार्यपेक्षं बहुवचनम् । किमर्थं
तदुपोऽभ्यवहरन्त्यत आह—रसो वा आप इति । ‘रसः’ ‘वै’ ‘आपः’ ‘तदस्मिन्’ शरीरे ‘एतं
रसम्’ उदकं ‘दधाति’ ‘तत्’ च ‘एनं’ सोमम् ‘एतेन रसेन’ ‘संजनयति’ यजमानः । तच्च

(थोऽथ) अथ समिष्टयजूंषि जुहोति । समिष्टयजूंषि ह्येवान्तो यज्ञस्य सु हुत्वैव समिष्टयजूंषि यदेतमभितो भवति तेन चात्वालमुपसमायन्ति सु कृष्णविषाणां च मेखलां च चात्वाले प्रास्यति ॥ २ ॥

माऽहिर्भूर्मा पृदाकुरिति । (त्य) असौ वाऽऋजीपस्य स्वगाकारो युदेन-
दपोऽभ्यवहरन्त्युथैषुऽपुवैतस्य स्वगाकारो रुज्जुरिव हि सर्पाः कूपाऽइव
हि सर्पाणामायतनान्युस्ति वै मनुष्याणां च सर्पाणां च विव्रातृव्यमिव नेत-
दतः सम्भवदिति तस्मादाह माऽहिर्भूर्मा पृदाकुरिति ॥ ३ ॥

अथ समिष्टयजूंषि जुहोति । समिष्टयजूंषि ह्येवान्तो यज्ञस्य । स हुत्वैव समिष्टयजूंषि, यदेतमभितो भवति—तेन चात्वालमुपसमायन्ति । स कृष्णविषाणां च मेखलां च चात्वाले प्रास्यति ॥ २ ॥

“ माहिर्भूर्मा पृदाकुरिति ”—(वा० सं० ८ । २३) इति । असौ वाऽऋजीपस्य स्वगाकारो युदेनदपोऽभ्यवहरन्ति । अथैव एवैतस्य स्वगाकारः । रुज्जुरिव हि सर्पाः । कूपा इव हि सर्पाणामायतनानि । अस्ति वै मनुष्याणां च सर्पाणां च विव्रातृव्यमिव । नेतदतः सम्भवदिति । तस्मादाह—माऽहिर्भूर्मा पृदाकुरिति ॥ ३ ॥

एनं सोमवत् ततोऽद्वयोऽनुनयति । स च सोमो जातः सन्नेनं यजमानं ‘ जनयति ’ । असृजत तेनात्मना एनं तस्मिन्नावभृथयागे यस्मादपोऽभ्यवहरन्ति तस्मात् यागोऽवभृथः । अवपूर्वात् हरतेस्थन् प्रत्ययः, हकारस्य अकार इत्येतस्मिन्निर्वचनं दर्शयति ॥ १ ॥

अथ समिष्टयजूंषीति “ अथ समिष्टयजूंषि जुहोति ” इति क्रमार्थं पुनर्वचनमाह—‘ स हुत्वैव समिष्टयजूंषि ’—बहिर्होममकृत्वेत्यर्थः । यत्किञ्चिदेव तं सोममभित उपकरणं भवति चमसादि तेन सह चात्वाल-मुपसंयोगिन उपगच्छन्ति । ‘ स कृष्णविषाणां च मेखलां च चात्वाले ’ प्रक्षिपति ॥ २ ॥

माऽहिर्भूर्मेति । ‘ स्वगाकारः ’—स्वस्थाननयनम् ‘ ऋजीपस्या’स्वभ्यवहरणम् । ‘ अथ ’ ‘ एतस्य ’ । कृष्ण-विषाणा मेखला एतयोरेव स्वस्थानोपनयः । यद्वा चात्वालोपनयः प्राप्तनम् । रुज्जुर्हि सर्पाणां रूप, कृष्णविषाणा इत्येतदपि द्रष्टव्यम् । ततः किम् ? कूपाश्च सर्पाणाम् ‘ आयतनानि ’ । तेन कृष्णविषाणामेखलयोरपि सर्परूपयोः कूपा एवायतनानि । चात्वालप्रासनार्थवादः ‘ अस्ति वै मनुष्याणां च ’ इति । मन्त्रार्थवादः । अन्योन्यव्रातृव्यभावो ‘ विव्रातृव्यम् ’ । तदस्ति मनुष्याणां च सर्पाणां च । ततश्च सर्परूपा रुज्जुर्वदि स्थाने क्रियते तेन च मे ‘ माऽहिर्भूः ’ इत्येवमहिभावः प्रतिषिध्येत । ततो यज्ञेन संबध्येत । तेषु सम्बन्धिषु च विव्रातृव्यं सम्भवेत् । तच्चायुक्तम् । तत्र सम्भवेदित्येवमर्थ ‘ माऽहिर्भूः ’ इत्याह ॥ ३ ॥

१—आसंयोदुवयौ चात्वालं हरति सोमलिप्तं च । कृष्णविषाणामेखले चात्वाले प्रास्यति माऽहिर्भूरेति । प्रतिप्रस्थाता च अङ्कुयोक्रे तूष्णीम् । का. श्रौ. सू. १६७—१६८ ।

(त्वु) अथ वाचयति । (त्वु) उरु^१ हि गुजा व्वरुणश्चकार सूर्याय पुन्थामन्वेतवाऽउऽइति यथाऽयमुरुरुभयोऽनाष्टः सूर्याय पुन्थाऽएवं मेऽयमुरुरुभयोऽनाष्टः पुन्थाऽअस्त्वित्येवेतदाह ॥ ४ ॥

(हा) अपदे पादा प्रतिधातवेऽकृति । यदि ह वाऽअप्यपाद्भवत्युल-
मेव प्रतिक्रमणाय भवत्युतापवक्ता हृदयाविधश्चिदिति तदेन^२ सुर्वस्मा-
द्धृद्यादेनसः पाप्मनः प्रमुञ्चति ॥ ५ ॥

(त्वु) अथाह साम गायेति । साम ब्रूहीति वा गायेति त्वेव ब्रूयाद्गायन्ति
हि साम तद्यत्साम गायति नेदिदं बहिर्धा यज्ञाच्छरीरं नाष्टा रक्षा^३सि हि-
नुसन्निति साम हि नाष्टाणा^४ रक्षसामपहन्ता ॥ ६ ॥

(न्ताऽऽग्ने) आग्नेय्यां गायति । (त्य) अग्निर्हि रक्षसामपहन्ताऽति-
च्छन्दसि गायत्येषा वै सुर्वाणि च्छन्दा^५सि षडतिच्छन्दास्तुस्मादति-
च्छन्दसि गायति ॥ ७ ॥

अथ वाचयति—“ उरुं हि राजा वरुणश्चकार सूर्याय पुन्थामन्वेतवाऽउ ”—(वा० सं० ८ । २३) इति । यथाऽयमुरुरुभयोऽनाष्टः सूर्याय पुन्थाः—एवं मेऽयमुरुरुभयोऽनाष्टः पुन्था अस्त्वित्येवेतदाह ॥ ४ ॥

“ अपदे पादा प्रतिधातवेऽकृति ”—(वा० सं० ८ । २३) इति । यदि ह वाऽअप्यपाद्भवति—अलमेव प्रतिक्रमणाय भवति । “ उतापवक्ता हृदयाविधश्चित् ”—(वा० सं० ८ । २३) इति । तदेनं सर्वस्माद्धृद्यादेनसः पाप्मनः प्रमुञ्चति ॥ ५ ॥

अथाह—‘ साम गाय ’ इति । ‘ साम ब्रूहि ’ इति वा । गायेति त्वेव ब्रूयात् । गायन्ति हि साम । तद् यत्साम गायति—नेदिदं बहिर्धा यज्ञाच्छरीरं नाष्टा रक्षांसि हिनसन्निति । साम हि नाष्टाणां रक्षसामपहन्ता ॥ ६ ॥

आग्नेय्यां गायति । अग्निर्हि रक्षसामपहन्ता । अतिच्छन्दसि गायति एषा वै सर्वाणि च्छन्दांसि—यदतिच्छन्दाः । तस्मादतिच्छन्दसि गायति ॥ ७ ॥

अथ वाचयतीति । “ यथाऽयमुरुः ” इति मन्त्रव्याहारं दर्शयति ॥ ४ ॥

अपदे पादा इति । यदि ह वा अप्यपादिति । मन्त्रवचनात् यद्यप्यपादको यजमानस्तथाऽप्यलं गमनाय भवति यथा, एवम् । वरुणकृतस्तु तस्य स गुणः मन्त्रवचनेनैव । यजमानोऽध्वर्युर्वाचं यच्छति । कथम् ? अत्र हीदमुच्यते । योऽप्ययुक्तवक्ताऽनृतवादी हृदयं दुर्वचनेर्जनानां विध्यति पिशुनस्तस्यापि पादप्रतिधान एव योग्यं वरुणः पुन्थानं करोत्विति । तव हृदये सर्वस्मिन्नेनसि अनपनीतेऽस्य पथः प्रतिक्रमणे योऽलं पापकारी स्यात् तेनेदृशं पुन्थानं वरुणः करोत्विति वचनेनैव सा मुञ्चतीत्युपपन्नम् ॥ ५ ॥

अथाह साम गम्येति । इदं शरीरमृजीषं बहिर्द्धा यज्ञादेव यजमानात् ॥ ६ ॥

आग्नेय्यां गायतीति । प्रसन्नास्तिस्रः ॥ ७—९ ॥

१—उरुं हीति वाचयति यजमानम् । साम प्रेष्यति गाय ब्रू ३ हीति वा । का० धौ० सू० १० । १६९ । १७० ।

सु गायति । (त्य) अग्निष्टपति प्रतिदहत्यद्वावोऽद्वावऽडुति तन्नाश्रु एवैत-
द्रक्षात्स्यतोऽपहन्ति ॥ ८ ॥

तऽडुदश्चो निष्कामन्ति । जघनेन चात्वालमुग्रेणाग्नीध्रं स यस्यां ततो
दिश्यापो भवन्ति तुद्यन्ति ॥ ९ ॥

स यः स्युन्दमानानां स्थावरो हृदः स्यात् । (तु) तुमपोऽभ्यवेयादेता
वाऽअपां वरुणगृहीता याः स्युन्दमानानां न स्युन्दन्ते वरुण्यो वाऽअव-
भृत्यो निर्व्वरुणतायै यद्यु ता न विन्देदपि या एव काश्चापोऽभ्यवेयात् ॥ १० ॥

(तु) तुमपोऽवक्रमयन्वाचयति । नमो वरुणायाभिष्ठितो वरुणस्य
पाश इति तदेनं सर्वस्माद्वरुणपाशात्सर्वस्माद्वरुण्यात्प्रमुञ्चति ॥ ११ ॥

स गायति—“ अग्निष्टपति प्रतिदहत्यद्वावोऽद्वावः ”—(साम संहिता) इति । तन्नाश्रु
एवैतद्रक्षांस्तोऽपहन्ति ॥ ८ ॥

तऽडुदश्चो निष्कामन्ति—जघनेन चात्वालम्—अग्रेणाग्नीध्रम् । स यस्यां ततो दिश्यापो भवन्ति—
तद्व यन्ति ॥ ९ ॥

स यः स्युन्दमानानां स्थावरो हृदः स्यात्—तमपोऽभ्यवेयाद् । एता वाऽअपां वरुणगृहीताः—
याः स्युन्दमानानां न स्युन्दन्ते । वरुण्यो वाऽअवभृत्यः । निर्व्वरुणतायै । यद्यु ता न विन्देद्—अपि
या एव काश्चापोऽभ्यवेयात् ॥ १० ॥

तमपोऽवक्रमयन्वाचयति—“ नमो वरुणायाभिष्ठितो वरुणस्य पाशः ”—(वा.सं. ८ ।
२३) इति । तदेनं सर्वस्माद्वरुणपाशात्, सर्वस्माद्वरुण्यात्प्रमुञ्चति ॥ ११ ॥

स यः स्युन्दमानानामिति । यत्तुक्तमवभृत्यं कर्तुमपोऽभ्यवेतीति, तत्रायं विशेष उच्यते । वरुणगृहीताः,
गमनप्रतिधातात् । ‘वरुण्यो वा अवभृत्यः’ वरुणार्हः । स वरुणाकारैर्देवतात्वेनाधिकरणं भविष्यतीति । तथा च
सति यजमानो निर्भक्तवरुणो भविष्यति । हृदात्मकोऽपि वरुण एतावता विवक्ष्यत इत्यभिप्रायः H १० ॥

तमपोऽवक्रमयन्निति । तदेनं सर्वस्मादिति । ‘अभिष्ठितः’ अवभृत्यः, स ‘वरुणस्य पाशो’ नालं
बन्धनायेत्यभिप्रायः । होतुरपि चानेनैव मन्त्रेणाप्स्ववतरणमाप्नातम् । ततश्च सोऽप्यप्स्वेवावतीर्णो होत्रं करोति ।
तस्य च पुरस्तादर्थैश्चरितव्यम् । तेन सामर्थ्यादितरे दूरतरमवतीर्णाश्चरन्तीति गम्यते । तत्र चासम्भवाद्
वेदिनिवर्त्तते । तदभावाच्च बर्हिः । ततश्च सामर्थ्याच्च हस्तगृहीताया एव स्थाव्या अवदाय इह वरणीयम् । जुह्व
केवलया प्रचरेद्, अपि वा सद्वितीयया, न तिस्रोऽपि सुचः प्रयोज्या इति वक्ष्यामः ॥ ११ ॥

१—व्यधोदकांतयोश्च । सर्व्वे नियनमुपयति । आहुतमादायावभृत्यं गच्छति स्युन्दमानानां २ स्थावराः । तदभावेऽन्याः ।
का. धौ. सू. १०।१७१-१७४ । २-नमो वरुणायेति व्वाचयत्यपोऽवक्रमयन् । का. धौ. सू. १० । १७५ ।

(त्य) अथ चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा । समिधं प्रास्याभिजुहोत्यग्नेरनीक-
मपऽआविवेशापात्रपात्रतिरुक्षन्नसुर्यम् । दमे दमे समिधं यक्ष्यमे प्रति
ते जिह्वा घृतमुच्चरण्यत्स्वाहेति ॥ १२ ॥

(त्य) अग्नेर्ह वै देवाः । (०) यावद्वा यावद्वाऽप्सु प्रवेशयाञ्चकुर्नेदतो
नाश्रा रुक्षाऽस्युपोत्तिष्ठानित्यग्निर्हि रुक्षसामपहन्ता तमेतया च समिधैतया
चाहुत्या समिद्धे समिद्धे देवेभ्यो जुहवानीति ॥ १३ ॥

(त्य) अथापरं चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा । (त्वाऽऽथा) आश्राव्याह समिधो
यजेति सोऽपवर्हिषश्चतुरः प्रयाजान्यजति प्रजा वै बर्हिर्वरुण्यो वाऽअव-
भृत्योनेत्प्रजा वरुणो गृह्लादिति तस्मादपवर्हिषश्चतुरः प्रयाजान्यजति ॥ १४ ॥

अथ चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा समिधं प्रास्य, अभिजुहोति—“अग्नेरनीकमप आविवेशापां
नपात्रतिरुक्षन्नसुर्यम् । दमे दमे समिधं यक्ष्यमे प्रति ते जिह्वा घृतमुच्चरण्यत्स्वाहा ”—
(वा० सं० ८ । २४) इति ॥ १२ ॥

अग्निर्ह वै देवा यावद्वा यावद्वाऽप्सु प्रवेशयाञ्चकुः । नेदतो नाश्रा रुक्षास्युपोत्तिष्ठानिति । अग्निर्हि
रुक्षसामपहन्ता । तमेतया च समिधैतया चाहुत्या समिद्धे-समिद्धे देवेभ्यो जुहवानीति ॥ १३ ॥

अथापरं चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा आश्राव्याह-समिधो यजेति । सोऽपवर्हिषश्चतुरः प्रयाजान्य-
जति । प्रजा वै बर्हिः । वरुण्यो वाऽअवभृत्यो-नेत्प्रजा वरुणो गृह्लादिति । तस्मादपवर्हिषश्चतुरः
प्रयाजान्यजति ॥ १४ ॥

अथ चतुर्गृहीतमिति । अवत्प्रस्थानन्तरमेवाज्यग्रहणम् । तदत्र पूर्वसंस्कृतमेवाज्यस्यालीस्थमानीतं दर्शयति ।
सुवं सुचं च परार्थमेव संस्कृतमपवृत्तं, प्रायश्चित्ताशङ्कया ह्य (न) पवृत्तमेव तदादत्ते कर्मापवर्गाहुत्यर्थं च । अन्येऽव-
भृत्यार्थं पृथगाज्यादि संस्कार्यं द्वार्य एवेच्छन्ति । समिधं प्रास्य तामेवैतेन चतुर्गृहीतेनापि जुहोति कुतः ? एतया-
ऽप्स्वग्निर्देवैः प्रवेशितः । ‘ तमेतया च समिधैतया चाहुत्या समिद्धे ’—इति मन्त्रवाक्यशेषाभ्याम् उत्तरा अपि च
प्रयाजाया आहुतयस्तत्रैव चापां प्रदेशे होतव्याः “ समिद्धे देवेभ्यो जुहवानीति ” इति वाक्यशेषाद् । अत एव
वाक्यशेषान्नान्निधोऽस्ति, न सामिधेन्य इति गम्यते । समिधश्च अभ्यामेव समिदाहुतिभ्यां सिद्धत्वात् ॥ १२ ॥ १३ ॥

अथापरमिति । आहुतेरनन्तरमेव चतुर्गृहीतकरणादन्तराले न किञ्चित् करणीयमिति दर्शयति । एकस्य चतु-
र्गृहीतस्य वचनादौपभृतस्याभावं दर्शयति । आश्रावणवचनात्संमार्गहोतृवरणादि निवर्तते । सोऽपवर्हिष इति ।
बर्हिर्वर्जितानां विधिर्न बर्हिषः प्रतिषेधः । प्रतिषेधभावात् । ततश्चतुरःप्रयाजं न पुनः श्रवणाद्यमवभृत्यो
गम्यते ॥ १४ ॥

१-प्रास्य समिधं चतुर्गृहीतेनाभिजुहोत्यग्नेरनीकमिति । का. श्रौ. सू. १० । १७६ ।

२-अपरेण प्रयाजान् बर्हिर्वर्जम् ! अपि जुहोति । एकरूपालेनावदायं चरति । का. श्रौ. सू. १० । १७७-१७९ ।

(त्) अथ वारुणः एककपालः पुरोडाशो भवति । यो वाऽअस्य रसो-
ऽऽहुतिभ्यो वाऽअस्य तुमजीजनदुथैतच्छरीरं तस्मिन्न रसोऽस्ति रसो
वै पुरोडाशस्तुदस्मिन्नेतं रसं दधाति तदेनमेतेन रसेन संगमयति तदेन-
मतो जनयति स एनं जातुऽएव संजनयति तस्माद्वारुणः एककपालः
पुरोडाशो भवति ॥ १५ ॥

स आज्यस्योपस्तीर्य । पुरोडाशस्यावद्यन्नाह वरुणायानुबूहीत्युत्र हेक्-
ऽऋजीषस्य द्विरवद्यन्ति तदु तथा न कुर्याच्छरीरं वाऽएतद्भवति नाल-
माहुत्यै द्विरवद्यति सकृदभिधारयति प्रत्यनक्तयवदानेऽआश्राव्याह वरुणं
यजेति वषट्कृते जुहोति ॥ १६ ॥

अथ वारुण एककपालः पुरोडाशो भवति । यो वाऽअस्य रसोऽभूत् । आहुतिभ्यो वाऽअस्य
तमजीजनत् । अथैतच्छरीरम् तस्मिन्न रसोऽस्ति । रसो वै पुरोडाशः । तद् अस्मिन्नेतं रसं दधाति ।
तदेनमेतेन रसेन सङ्गमयति । तदेनमतो जनयति । स एनं जात एव संजनयति । तस्माद्वारुणः
एककपालः पुरोडाशो भवति ॥ १५ ॥

स आज्यस्योपस्तीर्य पुरोडाशस्यावद्यन्नाह—‘ वरुणायानुबूहि ’ इति ! अत्र हेक्के ऋजीषस्य
द्विरवद्यन्ति । तदु तथा न कुर्यात् । शरीरं वाऽएतद्भवति नालमाहुत्यै । द्विरवद्यति । सकृदभिधार-
यति । प्रत्यनक्तयवदाने । आश्राव्याह—‘ वरुणं यज ’ इति । वषट् कृते जुहोति ॥ १६ ॥

अथ वारुण इति । अवभृथेष्टेरुत्पत्तिवचनमेतत् । यद्यपि च प्रयाजादीनां पुनः श्रवणादपूर्वेषा इष्टिस्तथापि
धर्मवानयं पुरोडाशः । कथम् ? वारुण एककपाल इत्येतावतैव यागोत्पत्तौ सिद्धायां पुरोडाश इति यथाप्राप्तं
पुरोडाशस्य पुनःश्रवणं विज्ञायते । ततश्च यद्यपि द्रव्यत्वात्पुरोडाशः केवलेनापूर्वभावं करोति, तथापि प्रयाजादिपुनः-
श्रवणेनापूर्वः । क्रियमाणे कर्मणि स कस्माच्छक्नोति रक्षितुम् । प्रकृतौ हि धर्मेरेव पुरोडाशे निष्पादिते निष्पन्नस्थे-
वेदं श्रवणं यथा पर्यग्निकृतामुत्सृजन्तीति कृताः पूर्वाऽवस्थान्तर्गताऽपूर्वधर्मा इति न पर्यग्निकरणेन तेषां प्रत्याख्यायन्ते,
पर एव धर्मा निरस्यन्ते, तद्वदत्रापि द्रष्टव्यम् । एतेन गृहमेधीयोपसद्रव्येष्वपि धर्मलाभो वाच्यः । योऽस्य सोमस्य
रसोऽभूत् तं यागार्थं जनितवान् नैतदजीषं नीरसं वर्त्तते । ‘ रसो वै पुरोडाशः ’ यथोक्तम् “ पुरुषं ह वै
देवा अग्रे पशुमालेभिरे—” इति । तदस्मिन् ऋजीषे एतं रसं दधाति । पूर्वतरमसु पुरोडाशो हूयते । यत्पुनः
पश्चादजीषं, तेन ऋजीष एव रसो निहितो भवति—इत्यभिप्रायः ॥

अत्रापि च “ अथ वारुण ” इति प्रयाजानन्तर्यादाज्यभागामावो गम्यते ॥ १५ ॥

स आज्यस्योपस्तीर्येति । प्रयोगात्पुनः श्रवणेनापूर्वकृतत्वादुपस्तरणादि निवर्त्तमानं प्रतिश्रूयते । ध्रुवाया-
स्त्वभावात्स्थाल्या एवोपस्तरणाभिधारणौ द्रष्टव्यौ । प्रकृतानदानप्रतिप्रसवाज्यमव्यपूर्णत्वाभ्यां पुरोडाशस्य द्विरव-
देयमिति गम्यते ॥ १६ ॥

(त्य) अथाज्यस्योपस्तीर्य । पुरोडाशमवदधडाह्मीवरुणाभ्यामनुब्रू-
हीति तत्स्विष्टकृते स यन्नाग्रयऽइत्याह नेदग्निं वरुणो गृह्लादिति स यद्य-
मुत्रऽर्जीषस्य द्विरवघेदथात्र सकृद्यद्यु न नाद्रियेतथोपरिष्ठाद्विराज्यस्या-
भिघारयत्याश्राव्याह्मीवरुणौ यजेति वृषदकृते जुहोति ॥ १७ ॥

ता वाऽएताः । षडाहुतयो भवन्ति षड्वाऽऋतवः संवत्सरस्य संवत्सरो
वरुणस्तस्मात्षडाहुतयो भवन्ति ॥ १८ ॥

(न्त्ये) एतदादित्यानामयनम् । (मा) आदित्यानीमानि यजूंषीति
वा आहुः स यावदस्य वृशः स्यादेवमेव चिकीर्षेद्यद्युऽएनमितरथा यज-
मानः कर्तव्ये ब्रूयादितरथो तर्हि कुर्यादेतानेव चतुरः प्रयाजानुपवर्हिषो यजे-
द्वावाज्यभागौ वरुणमग्नीवरुणौ द्वावनुयाजावुपवर्हिषौ तद्वश दशाक्षरा वै
विराज्यराज्यं यज्ञस्तद्विराजमेवैतद्यज्ञमभिसम्पादयति ॥ १९ ॥

अथाज्यस्योपस्तीर्य पुरोडाशमवदधडाह-‘अग्नीवरुणाभ्यामनुब्रूहि’ इति । तत्स्विष्टकृते । स
यन्नाग्रयऽइत्याह-नेदग्निं वरुणो गृह्लादिति । स यद्यमुत्रऽर्जीषस्य द्विरवघेद-अथात्र सकृत् । यद्यु
न नाद्रियेत । अथोपरिष्ठाद्विराज्यस्याभिघारयति । आश्राव्याह-‘अग्नीवरुणौ यज’ इति । वषद-
कृते जुहोति ॥ १७ ॥

ता वाऽएताः षडाहुतयो भवन्ति । षड्वा ऋतवः संवत्सरस्य । संवत्सरो वरुणः । तस्मात्षडाहु-
तयो भवन्ति ॥ १८ ॥

एतदादित्यानामयनम् । आदित्यानीमानि यजूंषीति वा आहुः । स यावदस्य वृशः स्याद्-एवमेव
चिकीर्षेत् । यद्युऽएनमितरथा यजमानः कर्तव्ये ब्रूयाद्-इतरथो तर्हि कुर्याद् । एतानेव चतुरः प्रयाजा-

अथाज्यस्येति । अत्र मान्त्रिकवर्णिङ्कोऽग्नीवरुणयागविधिर्द्रष्टव्यः । स च यागः-“तत् स्विष्टकृते” इति
वचनात् स्विष्टकृत्कालो वर्तते । अत एव च केचिदत्राग्नीवरुणाभ्यां स्विष्टकृद्भ्यामिति स्विष्टकृच्छब्दं प्रयुज्यते ।
तदयुक्तम्, देवतान्तरप्रसङ्गात् । यथाश्रुतदेवताक एव यागः कामं स्विष्टकृतः कार्यो न तु मन्त्र एवाम्नातो-
ऽन्यथा करणीयः ॥ १७ ॥

ता वाऽएता इति । ‘एताः’ इति प्रयाजाः द्वे च पुरोडाशाहुतौ । अर्थवादार्थं पुनर्वचनम् । संख्या-
मित्यन्ये । त्रिदोषानुपरिसंख्येति नानुपन्यसामहे । संवत्सरो वरुणः । तेन हिंदं सर्वं वृत्तं तस्मै विधेया काचिदव-
स्थेत्यभिप्रायः ॥ १८ ॥

एतदादित्यानामिति । द्वयाः किलैताः प्रजा बभूवुः आदित्याश्चाङ्गिरसश्च । तत्रावभृथकर्म एवादित्याना-

१-ऋजीषस्येच्छन्नवघेदमावरुणाभ्यां स सर्वहुतः शेषम् । ऋजीषस्य सकृत्पर्वे चेत् । का. थो. सू. १०।१८०-१८१ ॥

२-यथा एतद् कुर्यात् । यजमानोकावाग्भागौ बर्हिर्वर्जं चानुयाजौ । अन्यतरत् कृत्वा समुद्रे त इत्युजोषकुम्भं प्लावयति ।
७८ भो. सू. १०।१८२-१८४ ।

(त्ये) एतदङ्गिरसामयनम् । (मु) अतोऽन्यतरत्कृत्वा यस्मिन्कुम्भऽऋजीपं भवति तं प्रप्लावयति समुद्रे ते हृदयमुप्स्वन्तरित्यापो वै समुद्रो रसो वाऽपस्तुदस्मिन्नेत॑ ५१ रसं दधाति तदेनमेतेन रसेन संगमयति तदेनमतो जनयति सु एनं जात एव संजनयति सुं त्वा विशन्त्वोषधी-
रुताप इति तदस्मिन्नुभय॑ ५२ रसं दधाति यश्चौषधिषु यश्चाप्सु यज्ञस्य त्वा यज्ञपते सूक्तोक्तौ नमोवाक्ते विधेम यत्स्वाहेति तद्यदेव यज्ञस्य साधु तदेवास्मिन्नेतदधाति ॥ २० ॥

नपवर्हिषो यजेत् । द्वावाज्यभागौ, वरुणमग्नीवरुणौ, द्वावनुयाजावपवर्हिषौ—तद् दश । दक्षाक्षरा वै विराट् । विराट् वै यज्ञः । तद्विराजमेवैतद्यज्ञमभिसम्पादयति ॥ १९ ॥

एतदङ्गिरसामयनम् । अतोऽन्यतरत्कृत्वा यस्मिन्कुम्भऽऋजीपं भवति तं प्रप्लावयति—“समुद्रे ते हृदयमुप्स्वन्तः”—(वा० सं० ८ । २५) इति । आपो वै समुद्रः । रसो वाऽपः । तदस्मिन्नेतं रसं दधाति । तदेनमेतेन रसेन सङ्गमयति । तदेनमतो जनयति । स एनं जात एव संजनयति । “सन्त्वा विशन्त्वोषधीरुतापः”—(वा० सं० ८ । २५) इति । तदस्मिन्नुभयं रसं दधाति—यश्चौषधिषु, यश्चाप्सु । “यज्ञस्य त्वा यज्ञपते सूक्तोक्तौ नमोवाक्ते विधेम यत् स्वाहा”—(वा० सं० ८ । २५) इति । तद् यदेव यज्ञस्य साधु तदेवास्मिन्नेतदधाति ॥ २० ॥

मयनम् । पुरोडाशाहुतिरङ्गिरसामयनं बभूव । आदित्या ईदृशोनावभृथेन सर्वदा यजतां तादृशं प्रयुक्तवन्तः । ततश्च वाजसनेयी अध्वर्युरेवमेवावभृथं कर्तुमिच्छेत् । यावदस्य अवभृथ एवेच्छा कारणम् । यस्मात् ‘आदित्याग्निः’ आदित्यस्य ऋषेराधिमिमानि वाजसनेषकाख्यानि यजुंषि । एव विशिष्टवेदविदश्चाहुः । तस्मादेवैयंजुभिः प्रचरेत् । वाजसनेयी आदित्यानामेव मार्गमन्विष्यात्—नाङ्गिरसाम् । अङ्गिरसां मार्गे लघुकर्मा विद्याप्रधानः । षडाहुतिकं च यथोक्तं लघ्वित्यभिप्रायः । यदि पुनः ‘एनम्’ अध्वर्युमितरथाऽङ्गिरसामयनं ‘कर्तवै’ कर्तव्यम्—इति ‘यजमानो ब्रूयात्’ तत ‘इतरथा’ पूर्वोक्तादन्यथा कुर्यात् । कथम् ? ‘एतानेव’ पूर्वोक्तधर्मकानेकेनैव गुरुगृहीतेन चतुरः प्रयाजानपवर्हिषो यजेत् । ततो द्वावाज्यभागौ—तौ च विशेषानभिधानात्प्रकृताविव ध्रुवया एवावदाय कार्यौ । तदर्थं ध्रुवाऽत्र प्रयोक्तव्या । उपस्तरणामिवारणार्थं च वरुणं च यजेदिति वर्तते । तेनोक्तैर्नैव पुरोडाशावदानेनाग्नीवरुणौ यजेत् । उक्तेर्नैव पुरोडाशेन शेषेण द्वावनुयाजौ प्रकृतिवदौपभृतेन ॥ १९ ॥

एतदङ्गिरसामिति । ‘एतद्’ गुरुतरमयनम् ‘अङ्गिरसाम्’ अङ्गिरसः पुत्रपौत्राणां मनुष्यादीनाम् ।

१-षडाहुतिकोऽवभृथयागः लघुतरः । आदित्यानामयनं दशाहुतिको गुरुतरः । अङ्गिरसामयनं वाजसनेयिनां षडाहुतिक एव । दशाहुतिकस्तु यजमानस्येच्छया । न स्वेच्छया । अङ्गिरसां लघुकर्मचरणशीलत्वेऽपि यजमानस्येच्छया दशाहुतिकः पक्षः । अङ्गिरसामपि लघुकर्मचरणशीलत्वेन यजमानेच्छया दशाहुतिकस्य व्यवस्थापनेन च षडाहुतिक एव पक्ष इति निष्कृष्यते भाष्यस्वरसादिति ।

अङ्गिरसामुत्पत्तिः—अत्रैवाग्रे । ४ । ५ । १ । ८ । कण्डिकायां यथा—तद्देवा रेतः सिक्तं प्राजनयन् । ततोऽगाराः समभवन् । अगारेभ्योऽङ्गिरसः । तदन्वयं पशवः । इति । अत्र हरिस्वामिनः । यत्र काले प्रजापतिना स्वस्थो दुहितारं रेतः सिक्तं देवाः प्राजनयन् तस्मिन् काले रेतसः प्रजन्यमानात् अगाराः संभूताः । तेभ्यश्चाङ्गिरस इति । अगारेभ्योऽङ्गिराः । तस्मादङ्गिरस इति । अनेन क्रमेण द्रष्टव्यमाएषामङ्गिरसामुत्पत्तिरत्र नोपयुज्यते इति कृत्वा अङ्गिरसामयनमित्यादौ योजनीया इति ।

(त्य) अथानुसृज्योपतिष्ठते । देवीराप एष वो गर्भ इत्युपा७ ह्येष गर्भस्त७ सुप्रीत७ सुभृतं बिभृतेति तदेनमद्भ्यः परिददाति गुप्त्यै देव सोमैष ते लोक इत्यापो ह्येतस्य लोकस्तस्मिञ्च च वक्ष्व परि च वक्ष्वेति तस्मिन्नः शं चैधि सुर्वाभ्यश्च नऽआर्तिभ्यो गोपायेत्येवैतदाह ॥ २१ ॥

(हा) अथोपमारयति । (त्य) अवभृथ निचुम्पुण निचेरुरसि निचुम्पुणः । अव देवैर्देवकृतमेनोऽयासिषमव मर्त्यैर्मर्त्यकृतमित्यव ह्येतद्देवैर्देवकृतमेनोऽयासीत्सोमेन राज्ञाऽव मर्त्यैर्मर्त्यकृतमित्यव ह्येतन्मर्त्यैर्मर्त्यकृतमेनोऽयासीत्पशुना पुरोडाशेन पुरुगव्णो देव रिषस्पाहीति सुर्वाभ्यो माऽऽर्तिभ्यो गोपायेत्येवैतदाह ॥ २२ ॥

अथानुसृज्योपतिष्ठते—“ देवीराप एष वो गर्भः ”—(वा० सं० ८।२६) इति । अपां ह्येष गर्भः । “ तं सुप्रीतं सुभृतं बिभृत ”—(वा. सं. ८।२६) इति । तद् एनमद्भ्यः परिददाति गुप्त्यै । “ देव सोमैष ते लोकः ”—(वा० सं० ८।२६) इति । आपो ह्येतस्य लोकः । “ तस्मिञ्च च वक्ष्व परि च वक्ष्व ”—(वा० सं० ८।२६) इति । तस्मिन्नः शं चैधि सर्वाभ्यश्च न आर्तिभ्यो गोपायेत्येवैतदाह ॥ २१ ॥

अथोपमारयति—“ अवभृथ निचुम्पुण निचेरुरसि निचुम्पुणः । अव देवैर्देवकृतमेनोऽयासिषमव मर्त्यैर्मर्त्यकृतम् ”—(वा० सं० ८।२७) इति । अव ह्येतद्देवैर्देवकृतमेनोऽयासीत्सोमेन राज्ञा अव मर्त्यैर्मर्त्यकृतम्—इति । अव ह्येतन्मर्त्यैर्मर्त्यकृतमेनोऽयासीत्पशुना पुरोडाशेन । “ पुरुगव्णो देव रिषस्पाहि ”—(वा० सं० ८।२७) इति । सर्वाभ्यो माऽऽर्तिभ्यो गोपायेत्येवैतदाह ॥ २२ ॥

अत्रापि च संस्कृतेरेवाज्यपुरोडाशमात्रैरयोगत्वाच्चतुर्गृहीतं हुत्वा त्रीणि चतुर्गृहीतानि गृहीत्वा तिष्ठन्त एवाङ्ग-प्रधानसाधारण्येनाग्निं संस्कारान् सु कुर्वन्तो हस्तधृतेरेवाज्यहविमिध्वरेयुः । तत्रापि चैध्मसामिधेनीहोत्रार्पण-वरणानि च न कुर्युः, शाखान्तरे तदभावस्येष्टत्वात् । अत्रापि “ तमेतया वाऽऽहुत्या समिन्धयति ”—इतीध्मसामि-ध्वर्यस्यान्यथासिद्धिदर्शनात् । एतदङ्घ्रिसामयनमिति साहचर्यवचनम् । यदाऽऽज्यभागौ तदाऽनुयाजावप्यवश्यं यथा स्याताम् । मा भूत्पृथगाज्यमप्रायोर्विकल्पः, पृथगनुयाजयोः । अतोऽन्यतरं कृत्यन्तरेषां धारानुयाजादीनां पदायानामभ्रवं दर्शयति । ततश्च न किञ्चिदतः परमैष्टिकं करणीयम् । “ यस्मिन् कुम्भ ऋजीषम् ”—इत्यादि प्रसन्नमाऽध्यायसमाप्तः । प्रत्येव सवनीयशेषं समापयेत् ॥ २०—२३ ॥

१—देवीराप इति विध्यज्योपतिष्ठते । अवभृथेति मज्जयति । ऋजाषकुम्भमिति कर्कः । कृष्णाजिनानां च मा मैदधं ज्येष्ठम् २ प्रेष्ठं व्योमोतिरिति । चक्षुर्वान्मज्जयन्तारयधः । पुत्रान्तप्रदाय वरुणप्रघासवरुणानमृत्यासमिदधानात् । सोमलिप्तं प्रास्यति । अदानं पूर्वयोः । वाससोरित्यर्थः । वरुणप्रघासवदित्यतिदेशापवादोऽयम् । उदयमित्युक्तेनोत्रोक्ता आमहोयां जपन्तो गच्छन्त्यपाम सोमममृता अभूमागन्म ज्योतिरविदाम देवान् । किं नूनमस्मान् कृणवदरातिः किमु धूर्तिरगृत मर्त्यस्य । अस्मिन्नवसरे मृतग्रहणं भवति । उन्मुक्तदीक्षत्वात् । ततो बर्हिर्होमादि । इति कर्कः । शालाद्वार्यमपरेणास्ते यजमानः कृष्णाजिनमके कृत्वा जुवा-हुतिं जुहोति—मैन्ध्रः ज्येष्ठः । ज्येष्ठमभिर्दधातु स्वाहा । का. श्री. सू. १० । १८५—१९२ ।

(ह्रा) अथाभ्यवेत्य स्नातः । (तोऽ) अन्योऽन्यस्य पृष्ठे प्रधावतस्तुवान्ये
व्याससी परिधायोदेतः स यथाऽहिस्त्वचो निर्मुच्येतैव ११ सुर्वस्मात्पाप्मनो
निर्मुच्यते तस्मिन्न तावच्चनैनो भवति यावत्कुमारेऽदति स येनैव निष्क्रा-
मन्ति तेन पुनरायन्ति पुनरेत्याहवनीये समिधमभ्यादधाति देवानां १२ समि-
दसीति यजमानमेवैतया समिन्द्रे देवानां १३ हि समिद्धिमनु यजमानः
समिध्यते ॥ २३ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ ४-४-१ ॥ [४-५] ॥

अथाभ्यवेत्य स्नातोऽन्योऽन्यस्य पृष्ठे प्रधावतः । तावन्ये वाससी परिधायोदेतः । स यथाऽहिस्त्वचो
निर्मुच्येत-एवं सर्वस्मात्पाप्मनो निर्मुच्यते; तस्मिन्न तावच्चनैनो भवति-यावत्कुमारेऽदति । स येनैव
निष्क्रामन्ति-तेन पुनरायन्ति । पुनरेत्याहवनीये समिधमभ्यादधाति-“ देवानां समिदसि ”-
(वा० सं० ८ । २७) इति । यजमानमेवैतया समिन्द्रे । देवानां हि समिद्धिमनु यजमानः समिध्यते ॥ २३ ॥

इति श्रीमदाचार्यहरिस्वामिनः कृतौ माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये चतुर्थकाण्डे चतुर्थाध्याये

पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ४-४-५ ॥

इति चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४-४ ॥

१-तूष्णीमेत्याभ्यवेत्य मज्जयत्यवमृयेति । वरुणप्रघासे तूष्णीमेत्येति सामगानप्रतिषेधः । अभ्यवेत्य च तूष्णीमिति अपो-
ऽवकमणवाचनप्रतिषेधः । अवमृयेति निष्काशस्थालीमज्जनम् । जायापती स्नातोऽमज्जंतौ । अन्योऽन्यस्य पृष्ठे धावतः । भाव-
गतिशुध्योरिति धातुः । प्रक्षालयत इत्यर्थः । अन्ये व्याससी परिधाते । जायापती । पूर्वं दद्यादधिकृतेभ्यो यस्मा इच्छेत् । यथे-
तमेत्याहवनीये समिदाधानं देवानां समिदसीति । यथेतमिति तूष्णीमेत्येत्यर्थः । तेनामहीयामंत्रजपप्रतिषेधो वरुणप्रघासे ।
पत्नी च गार्हपत्ये तूष्णीम् । क।, श्रौ. सू. १ । ५ । १४०-१४६ ।

पञ्चमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

आदित्येन चरुणोदयनीयेन प्रचरति । तद्यदादित्यश्चरुर्भवति युदेवैना-
मदो देवाऽअब्रुवन्स्तुवैव प्रायणीयस्तुवोदयनीयऽइति तमेवास्याऽएतदुभयत्र
भागं करोति ॥ १ ॥

स यदमुत्र राजानं क्रेष्यन्नुपप्रेष्यन्यजते । तस्मात्तुप्रायणीयं नामाथ यदु-
त्रावभृथादुदेत्य यजते तस्मादेतदुदयनीयं नाम तद्वाऽएतत्समानमेव हवि-
रुदित्याऽएव प्रायणीयमुदित्याऽउदयनीयमियुः ह्येवादितिः ॥ २ ॥

स वै पथ्यामेवाग्रे स्वस्तिं यजति । तद्देवाऽअप्रज्ञायमाने वाचैव प्रत्य-
पद्यन्त वाचा हि मुग्धं प्रज्ञायतेऽथात्र प्रज्ञाते यथापूर्वं करोति ॥ ३ ॥

सोऽग्निमेव प्रथमं यजति । (त्य) अथ सोममुथ सवितारमुथ पथ्याऽ

उदयनीयेष्टिः ।

आदित्येन चरुणोदयनीयेन प्रचरति । तद् यदादित्यश्चरुर्भवति-यदेवैनामदो देवा अब्रुवन्-
तवैव प्रायणीयः, तवोदयनीय इति । तमेवास्याऽएतदुभयत्र भागं करोति ॥ १ ॥

स यदमुत्र राजानं क्रेष्यन्नुपप्रेष्यन्यजते-तस्मात्प्रायणीयं नाम । अथ यदत्रावभृथादुदेत्य यजते-
तस्मादेतदुदयनीयं नाम । तद्वाऽएतत् समानमेव हविः-अदित्याऽएव प्रायणीयम्-अदित्याऽउदयनी-
यम् । इयं ह्येवादितिः ॥ २ ॥

स वै पथ्यामेवाग्रे स्वस्तिं यजति । तद्देवा अप्रज्ञायमाने वाचैव प्रत्यपद्यन्त । वाचा हि मुग्धं
प्रज्ञायते । अथात्र प्रज्ञाते यथापूर्वं करोति ॥ ३ ॥

सोऽग्निमेव प्रथमं यजति, अथ सोमम्, अथ सवितारम्, अथ पथ्यां स्वस्तिम्, अथादितिम् ।

आदित्येनेति । उदयनीयब्राह्मणमेतत् । आदित्यश्चरुः । तत्र-‘ आदित्येन ’ इत्युत्पत्तिवाक्यम् । यदे-
वैनामद इति । प्रायणीयायां य इतिहासस्तस्येहातिदेशः ॥ १ ॥

स यदमुत्रेति । द्वयोरप्यर्थवचनम्-तद्वा एतत्समानमेव हविरिति । समानधर्मकं समानम् । यदेव
प्रायणीये क्रियेत, तदुदयनीये क्रियेतेत्यस्यायमनुवादः । इयं ह्येवादितिरिति । यदि किल पृथिव्यां भागः
कल्पितस्ततोऽदितेः किमापतितमित्यत आह-इयं ह्येवादितिरिति ॥ २ ॥

स वै पथ्यामिति । प्रायणीये ‘ पथ्यामेवाग्रे स्वस्तिं यजति ’ तदिह मुग्धो यज्ञोऽप्रज्ञात एव । यज्ञे सति
यथापूर्वं करोति या प्रथमा देवता तां प्रथमां यजेति या द्वितीया तां द्वितीयामित्यादि ॥ ३ ॥

तत् कथमित्यत आह-सोऽग्निमेवेति । अग्निः प्राच्यां दिशि, सा च प्रथमा ततः प्रदक्षिणं गण्यमाने

१-कृष्णाजिनं निधायोदयनीया प्रायणीयावत् । का० श्रौ० सू० १०।१९३।

२-पथ्या स्वस्तिश्चतुर्थी । शालामुखाये उदयनीया चरतीति च शाखांतराच्छालाद्वायं कर्तव्येति कर्कः । का. श्रौ. सू. १०।१९४।

स्वस्तिमथादिति वाग्वै पृथ्या स्वस्तिरियमुदितिरस्यामेव तुदेवा वाचं
प्रत्यष्टापयन्त्सेयं वागस्यां प्रतिष्ठिता वदति ॥ ४ ॥

(त्व) अथ मैत्रावरुणीं वशामनुबन्ध्यामालभते । सुऽएषोऽन्य एव
यज्ञस्तायते पशुबन्धुऽएव समिष्टयजूंषि ह्येवान्तो यज्ञस्य ॥ ५ ॥

तन्मैत्रावरुणीं वशा भवति । यद्वाऽईजानस्य स्विष्टं भवति मित्रोऽस्य
तद्गृह्णाति यदस्य दुरिष्टं भवति वरुणोऽस्य तद्गृह्णाति ॥ ६ ॥

वाग्वै पृथ्या स्वस्तिः इयमदितिः । अस्यामेव तद् देवा वाचं प्रत्यष्टापयन् । सेयं वागस्यां प्रतिष्ठिता
वदति ॥ ४ ॥

अनुबन्ध्यायागः ।

अथ मैत्रावरुणीं वशामनुबन्ध्यामालभते । स एषोऽन्य एव यज्ञस्तायते—पशुबन्ध एव समिष्ट-
यजूंषि ह्येवान्तो यज्ञस्य ॥ ५ ॥

तद् यन्मैत्रावरुणीं वशा भवति । यद्वाऽईजानस्य स्विष्टं भवति—मित्रोऽस्य तद् गृह्णाति । यदस्य
दुरिष्टं भवति—वरुणोऽस्य तद् गृह्णाति ॥ ६ ॥

पृथ्यास्वस्तिरुत्तरतः सा चतुर्थी भवतीत्यभिप्रायः । सेयं वागस्यां प्रतिष्ठितेति । देवतादयोऽपि यद्वदन्ति
तदुपस्तम्भिकां पृथिवीमेवाश्रित्येत्यभिप्रायः ॥ ४ ॥

अथ मैत्रावरुणीमिति । पञ्चमिः कण्डिकाभिर्मैत्रावरुणीं वशोच्यते । 'मैत्रावरुणीम्' मित्रावरुणदेवत्वां
'वशां' वत्सरिक्तां बन्ध्यां (क. २ । ७ । ९ । सा. भा.) यज्ञे समाप्ते पश्चाद् 'अनुबन्ध्याम्' तृतीया-
मालभते स्मृतीति यागविधिः संपृष्यन् यज्ञ एव पूर्वस्मात् सवनसावने सवनीयसम्बन्धात् रूपादयम् । 'अन्य
एव' भिन्नमतः सवनीयादित्यर्थः । पशुबन्ध एव सवनीयरहितः । अथ सवनीयपुरोडाशावर्त्तगतः एवं कस्मान्न
भवतीत्याह—समिष्टयजूंषि ह्येवान्तो यज्ञस्य । तस्मिन् समाप्ते यदा गच्छति पृथक् न भवतीत्यभिप्रायः ॥ ५ ॥

तन्मैत्रावरुणीयत्वे यत् कारणं तद्वक्ष्यते—'यद्' अस्य 'ईजानस्य' इष्टवतः 'स्विष्टं' सम्यगविगुणं 'भवति'
'तन्मित्रः' तावत् अस्य 'एतद्' 'गृह्णाति' अवितथातिफलदानाय प्रवर्त्तमानः प्रतिबन्धाति, मन्यमानः ॥ ६ ॥

१—पात्रप्रोक्षणाद्याज्यासादनसवनीयवत्परिव्ययणादि मैत्रावरुणीं वशाऽनुबन्ध्यां । अत्र कर्कः । पात्रप्रोक्षणं शालाद्वायं
श्रपणनियमव्युदागार्थम् । सवनीये हि पात्रासादनविधानेन शालाद्वायं श्रपणनियमो स्थापितः । तद्वदत्रापि सः भूदिति पात्रप्रोक्षणा-
दित्युक्तम् । सा च सवनीयवदिति परिव्ययणं यदुक्तं भवति । सकृत्प्रोक्षितमिष्टमाग्नीध्र उत्पवनं एककृत्स्तरणमिति । परिव्ययणस्य
पञ्चगत्वेन विधानात्तदपन्नं चापवर्ग्याशांश्च परिव्ययणादीत्युक्तम् । इति । स्वर्ववगूहनादि वा कृतत्वात् । अत्र कर्कः । स्वर्ववगूहना-
दि वा कर्तव्यं । न परिव्ययणादीति । कुत एतत् । कृतत्वात्परिव्ययणसंस्कारस्य । यूपसंस्कारो ह्ययम् । य च यूपः सर्वपञ्चर्थः ।
संस्कारोऽपि तद्वदेवेति । अत एव स्वर्ववगूहनादि इत्युत्तरपदप्रधानो बहुवीहिः । स्वर्ववगूहनं यस्यादौ तदादि । तत्रोपाकरणम् ।
एवं सति । उपाकरणमर्थनयोरत्र नियम इति । का० श्रौ० सू० १० । १९५—१९६ ॥

तदाहुः । केजानोऽभूदिति तद्युदेवास्यात्र मित्रः स्विष्टं गृह्णाति तुदेवास्मा
ऽएतया प्रीतः प्रत्यवसृजति यदु चास्य वरुणो दुरिष्टं गृह्णाति तुजैवा-
स्माऽएतया प्रीतः स्विष्टं करोति तुदु चास्मै प्रत्यवसृजति सोऽस्यैव स्वऽ
एव यज्ञो भवति स्वुष्टं सुकृतम् ॥ ७ ॥

(न्त) तद्यन्मैत्रावरुणी वशा भवति । यत्र वै देवा रेतः सिक्तं प्राजनयं-
स्तदाग्निमारुतमित्युक्तं तस्मिंस्तद्व्याख्यायते यथा तुदेवा रेतः सिक्तं
प्राजनयंस्ततोऽङ्गाराः समभवन् अङ्गारेभ्योऽङ्गिरसस्तदन्वये पशवः ॥ ८ ॥

(वोऽथ) अथ यदासाः पांशुवः पर्यशिष्यन्त । ततो गर्दभः समभवत्तु-
स्माद्यत्र पांशुलं भवति गर्दभस्थानमिव बतेत्याहुः यथा यदा न कुश्चन
रसः पर्यशिष्यत ततऽएषा मैत्रावरुणी वशा समभवत्तुस्मादेषा न प्रजायते
रसाद्धि रेतः सम्भवति रेतसः पशवस्तद्यदन्ततुः समभवत्तुस्मादन्तं यज्ञ-

तदाहुः-केजानोऽभूदिति । तद् युदेवास्यात्र मित्रः स्विष्टं गृह्णाति-तदेवास्माऽएतया प्रीतः प्रत्य-
वसृजति, यदु चास्य वरुणो दुरिष्टं गृह्णाति-तजैवास्माऽएतया प्रीतः स्विष्टं करोति । तद् चास्मै
प्रत्यवसृजति । सोऽस्यैव स्व एव यज्ञो भवति, स्वं सुकृतम् ॥ ७ ॥

तद् यन्मैत्रावरुणी वशा भवति । यत्र वै देवा रेतः सिक्तं प्राजनयन्-तदाग्निमारुतमित्युक्तम् ।
तस्मिंस्तद्व्याख्यायते-यथा तदेवा रेतः प्राजनयन्, ततोऽङ्गाराः समभवन्, अङ्गारेभ्योऽङ्गिरसः,
तदन्वये पशवः ॥ ८ ॥

अथ यदासाः पांशवः पर्यशिष्यन्त-ततो गर्दभः समभवत् । तस्माद्यत्र पांशुलं भवति-गर्दभ-
स्थानमिव बतेत्याहुः । अथ यदा न कुश्चन रसः पर्यशिष्यत-तत एषा मैत्रावरुणी वशा समभ-

तदाहुरिति । के तत्र चोदका आहुः-स इदानीमिष्टवान् क अन्तरिदुत्पुरुषयोः स्विष्टदुरिष्टयोः द्युफलं
सौविष्टत इति प्रस्तुतं (?) तत्तद्विवक्षितवचनम् ॥ ७ ॥

तथा ' मैत्रावरुणी वशा ' वक्तव्यान्तर्वर्तित्वस्य चेत् कण्डिकाद्वयेन कारणमुच्यते-' यत्र ' काले प्रजा-
पतिना स्वस्यां दुहितरि ' रेतः सिक्तम् ' ' देवाः ' ' प्राजनयन् ' । तस्मिन् काले रेतसः प्रजन्यमानादङ्गाराः
सम्भूतास्तेभ्यश्चाङ्गिरस इत्यङ्गारेभ्योऽङ्गिरास्तस्माद् ' अङ्गिरसः ' इत्यनेन क्रमेण द्रष्टव्यम् । एषामङ्गिरसामुत्पत्ति-
रत्र नोपयुज्यत इति कुन्वाऽङ्गिरसामयनमित्यादौ योजनीया । तदन्वये पशव इति । एषां च पशूनामुत्पत्तिं
पश्चन्तरेषु ' अन्ये ' वत्सा गर्दभादयः ' पशवः ' तेषामङ्गिरसोऽनुसमभवंस्ततस्तमपि प्रजापतिप्रभावान्महात्मा-
नोऽग्नीषोमीयादय इति ॥ ८ ॥

अथ यादिति । यस्मिन् काले ' आसाः ' भस्माः ' पांशवः ' परिशिष्टास्तदा ' ततः ' तेभ्यः पांशुभ्यो
' गर्दभः ' सम्भूत इति प्रासङ्गिकं गर्दभस्य ब्राह्मणम् । तस्मादेव ' यत्र ' तत्स्थानं ' पांशुलं भवति ' ।

स्यानुवर्तते तस्माद्वाऽएषाऽत्र मैत्रावरुणी वशाऽवकल्लसतमा भवति शुदि
वशां न विन्देदप्युक्षवश एव स्यात् ॥ ९ ॥

(द) अथेतरं विश्वे देवाऽअमरीमृश्यन्त । ततो वैश्वदेवी समभव-
दथ बार्हस्पत्या सोऽन्तोऽन्तो हि बृहस्पतिः ॥ १० ॥

स यः सहस्रं वा भूयो वा दद्यात् । (त्सु) सुऽएनाः सुर्वा आलभेत
सुर्व वै तस्याप्तं भवति सुर्व जितं यः सहस्रं वा भूयो वा ददाति
सुर्वमेताऽएवमेव यथापूर्वं मैत्रावरुणीमेवाग्रेऽथ वैश्वदेवीमुथ बार्ह-
स्पत्यम् ॥ ११ ॥

वत् । तस्मादेषा न प्रजायते । रसाद्धि रेतः सम्भवति । रेतसः पशवः । तद् यदन्ततः समभवत्-
तस्मादन्तं यज्ञस्यानुवर्तते । तस्माद्वाऽएषाऽत्र मैत्रावरुणी वशाऽवकल्लसतमा भवति । यदि वशां न
विन्देदप्युक्षवश एव स्यात् ॥ ९ ॥

अथेतरं विश्वेदेवा अमरीमृश्यन्त । ततो वैश्वदेवी समभवत् । अथ बार्हस्पत्या । सोऽन्तः । अन्तो
हि बृहस्पतिः ॥ १० ॥

स यः सहस्रं वा भूयो वा दद्यात्—स एनाः सर्वा आलभेत । सर्वं वै तस्याप्तं भवति, सर्वं जितम्-
यः सहस्रं वा भूयो वा ददाति । सर्वमेताः । एवमेव यथापूर्वं मैत्रावरुणीमेवाग्रे, अथ वैश्वदेवीम्,
अथ बार्हस्पत्यम् ॥ ११ ॥

पांसवो विद्यन्ते यस्मिन्निति पांसुमदित्यध्याहारः । तद्दर्दमस्थानमिदं व्याहृः । ‘ इव वत ’ इत्यनुकम्पायां निपातः ।
यस्य तत्स्थानं सोऽनुकम्प्यते । ‘ अथ यदा न ’ कश्चिदपि रससारो रेतसः परिशिष्टस्तदा ‘ ततः ’ ‘ एषा ’
वशा सम्भूता सा च ‘ मैत्रावरुणी ’ यस्माच्च क्षीणे रसे सूता तस्मादेषा ‘ न प्रजायते ’ । कथम् ? ‘ रसाद्धि
रेतः ’ ‘ सम्भवति ’ । ‘ रेतसः ’ च ‘ पशवः ’ गर्भे न रसोऽस्या अस्तीत्यभिप्रायः । ‘ तद्यदन्ततः ’ तद-
न्त्यत्वे कारणम् ‘ अवकल्लसतमा ’ (१) उक्तम् । वशायाः स्वातिशयेनावकल्लसये दितुं वशां न लभते । अपि
उक्षवशः । उक्षा सेचनसमर्थो बलीवर्दो वशश्चेत्युक्षवश इत्यनुवादे वा । स उक्षवशो मैत्रावरुणः स्यात्तत्साहच-
र्याद्वशाणि गौरेवेति गम्यते ॥ ९ ॥

अथेतरमिति । ‘ अथ ’ मैत्रावरुण्यां वशायां भस्मपांसुभ्यो यदितरदवशिष्टं तद्विश्वेदेवा अत्यर्थं पाणिभिः
पिष्टवन्तस्तदा वैश्वदेवी वशा संभूता । यैव ततः संभूता सैव विश्वेदेवत्यवैश्वदेवी ‘ अभवत् ’ । ‘ ततो ’ऽप्यन-
न्तरं ‘ बार्हस्पत्या ’ सापि तथैव साप्यसंभूततयैवेति गम्यते । मैत्रावरुणीभ्यां मृश्यमाने भस्मनि जाता मित्रा-
वरुणासम्बन्धस्यावचनादप्यस्य सन्निधानात् । सोऽन्तः पशूनाम् । ततो रेतस उत्पन्नः । ‘ अन्तो हि बृहस्पतिः ’
ब्राह्मणानां प्रकृष्टतमत्वात् ॥ १० ॥

स यः सहस्रमिति । विकृतौ कस्यां विधौ सहस्रादि ‘ दद्यात् ’ । प्रकृतावपि वा प्रतिहर्तुस्पर्शेदे सर्वस्व-

१—वशाभाव उक्षा । उभयाभावे पयस्या । आनायेनामाज्यभागप्रभृतीडांतामेकै । एके आदितो ब्राह्मणतर्पणांताम् । विकल्प
एवायमिति कर्कः । का. श्री. मू. १० । १९७—१९९ ।

(मु) अथो ये दीर्घसत्रमासीरन् । (न्तसं) संवत्सरं वा भूयो वा तुऽएनाः सुर्वा आलभेरन्तसुर्व्वं वै तेषामाप्तं भवति सुर्व्वं जितं ये दीर्घसत्रमासते संवत्सरं वा भूयो वा सर्व्वमेता एवमेव यथापूर्व्वम् ॥ १२ ॥

(मु) अथोदवसानीययेष्ट्या यजते । सुऽआग्नेयं पञ्चकपालं पुरोडाशं निर्व्वपति तस्य पञ्चपदाः पङ्क्तयो याज्यानुवाक्या भवन्ति यातयामेव वाऽएतदीजानस्य यज्ञो भवति सोऽस्मात्पराङ्गिव भवत्यग्निर्वै सुर्व्वं यज्ञा अग्नौ हि सुर्व्वान्यज्ञास्तन्वते ये च पाकयज्ञा ये चेतरे तद्यज्ञमेवैतत्पुनरारभते तथाऽस्यायातयामा यज्ञो भवति तथोऽअस्मान्न पराङ्भवति ॥ १३ ॥

तद्यत्पञ्चकपालः पुरोडाशो भवति । पञ्चपदाः पङ्क्तयो याज्यानुवाक्याः प्राङ्गो वै यज्ञस्तद्यज्ञमेवैतत्पुनरारभते तथाऽस्यायातयामा यज्ञो भवति तथोऽअस्मान्न पराङ्भवति ॥ १४ ॥

अथो ये दीर्घसत्रमासीरन् । संवत्सरं वा भूयो वा । त एनाः सर्वा आलभेरन् । सर्व्वं वै तेषामाप्तं भवति, सर्व्वं जितम्—ये दीर्घसत्रमासते—संवत्सरं वा भूयो वा, सर्व्वमेता एवमेव यथापूर्व्वम् ॥ १२ ॥

उदवसानीयेष्टिः ।

अथोदवसानीययेष्ट्या यजते । स आग्नेयं पञ्चकपालं पुरोडाशं निर्व्वपति । तस्य पञ्चपदाः पङ्क्तयो याज्यानुवाक्या भवन्ति । यातयामेव वाऽएतदीजानस्य यज्ञो भवति । सोऽस्मात्पराङ्गिव भवति । अग्निर्वै सर्व्वं यज्ञाः । अग्नौ हि सर्व्वान्यज्ञास्तन्वते—ये च पाकयज्ञाः, ये चेतरे । तद् यज्ञमेवैतत्पुनरारभते—तथाऽस्यायातयामा यज्ञो भवति—तथोऽअस्मान्न पराङ्भवति ॥ १३ ॥

तद् यत्पञ्चकपालः पुरोडाशो भवति । पञ्चपदाः पङ्क्तयो याज्यानुवाक्याः । प्राङ्गो वै यज्ञः । तद्यज्ञमेवैतत्पुनरारभते—तथाऽस्यायातयामा यज्ञो भवति—तथोऽअस्मान्न पराङ्भवति ॥ १४ ॥

मददत् । कदाचित्सहस्रं दद्यात् । सर्व्वसंख्याव्याप्तिरित्यागमिकम् । सर्व्वमेता इति व्यानसंभूता इति देवता सर्व्वमेत्रावरूणानु तस्यान्त्यस्यैकदेशः । एवमेवेत्युत्पत्तिक्रमेणेत्यर्थः ॥ ११ ॥

अथो य इति । प्रसन्ना ॥ १२ ॥

अथोदवसानीययेति^१ । एतानि तिसृभित्तिसृभिः ' उदवसानीयेष्टिः ' ज्योतिष्टोमाङ्गभूतैवोच्यते । अथोच्यते । आहुतिरत्रोदवसानीयस्थाने त्रिधीयते धैकल्पिकीति । तथो इति । तथा चेत्यर्थः ॥ १३—१९ ॥

१—उदवसानीयाऽमेयः पञ्चकपालः समारूढनिर्मथिते । अत्र कर्कः । समारोपश्च प्राजहिते कर्तव्यः । गार्हपत्यो हि स इति । का० श्रौ० सू० १० । २०० ॥ हिरण्यं दक्षिणाऽनङ्गान्वा । वेति विकल्प इति कर्कः । का० श्रौ० सू० १० । २०१ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ ४-४-२। (५. १) ॥

अथो चतुर्गृहीतमेवाज्यं गृहीत्वा वैष्णव्यर्चा जुहोति—“ उरु विष्णो विक्रमस्वोरु क्षयाय नस्कृधि । वृत्तं वृतयोने पिव प्रप्र यज्ञपतिं तिर स्वाहा ”—(वा. सं. ५ । ३८) इति । यज्ञो वै विष्णुः । तद् यज्ञमेवेतत्तुनगरभते—तथाऽऽध्यायतयामा यज्ञो भवति—तथाऽअस्मात्त पराङ् भवति । तत्रो यच्छक्तुयात्—तद्द्यात् । नादधिणं हविः स्यादिति ह्याहुः । अयं यदेवैषोदवसानी-येष्टिः सन्तिष्ठते—अथ सायमाहुतिं जुहोति । कालऽएव प्रातराहुतिम् ॥ १६ ॥

पञ्चमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् (४-९-१) ॥

9498

वशामालभन्ते । तामालभ्य संज्ञपयन्ति संज्ञप्याह वषामुत्खिडेत्यु-
त्खिद्य वषामनुमर्शं गर्भमेष्टवै ब्रूयात्स यदि न विन्दन्ति किमाद्रियेरन्यथु
विन्दन्ति तत्र प्रायश्चित्तिः क्रियते ॥ १ ॥

न वै तदवकल्पते । यदेकां मन्यमाना एकयेवैतया चरेयुर्द्वे मन्यमाना
द्वाभ्यामिव चरेयुः स्थालीं चैवोष्णीषं चोपकल्पयितवै ब्रूयात् ॥ २ ॥

अनुबन्ध्याप्रायश्चित्तम् ।

वशामालभन्ते । तामालभ्य संज्ञपयन्ति । संज्ञप्याह-वषामुत्खिदेति । उत्खिद्य वषामनुमर्शं
गर्भमेष्टवै ब्रूयात् । स यदि न विन्दन्ति-किमाद्रियेरन् । यद्यु विन्दन्ति-तत्र प्रायश्चित्तिः क्रियते ॥ १ ॥

न वै तदवकल्पते-यदेकां मन्यमाना एकयेवैतया चरेयुः । यद्वे मन्यमाना द्वाभ्यामिव चरेयुः-
स्थालीं चैवोष्णीषं चोपकल्पयितवै ब्रूयात् ॥ २ ॥

वशामालभन्त इति । अनुबन्ध्याशेषप्रायश्चित्तब्राह्मणमेतत् । तत् सम्बन्धार्थमनुव्रवति वशामालभन्ते । तां
वषाश्रपणीभ्यां प्रतिप्रस्थाताऽन्वारभत इत्यादिना ' आलभ्य ' तत् समर्थाचरणेनैवं संज्ञपयन्ति । ततोऽध्वर्युः
संज्ञप्य तत्समर्थाचरणेन शमितारमाह-वषामुत्खिदेति । तत् एतेनैव प्रैषणेन तामुत्खिद्याध्वर्युः शमितारम्
' अनुमर्शम् ' अवमृश्यावमृशति प्रदेशं ' गर्भमेष्टवै ' "कर्त्तरि कृत्-" (३।४।६७) इत्यर्थे तवै । एवं ब्रूयात् ।
तं यदा तन् लभन्ते ततो न किञ्चिदपि प्रायश्चित्तविशुद्धये क्रियते ॥ १ ॥

कस्तत्र दोष इति चेदत आह-न वै तदिति । यदि तावदेकैवेयं वशा चोदिता किं ततो गर्भेणेति ' मन्य-
माना ' एकैवानया ' चरेयुः ' ततो गर्भस्य यागार्थस्य हिंसा कृता स्यात्तेनैतन्नावकल्पते । अथ त्वेकस्यामपि
चोदितायां कथमप्येते द्वे आयाति तेनालव्यत्वात् पृथगेव वस्तुभ्यामिव ' द्वाभ्याम् ' अपि चराम इति मन्य-
मानाः चरेयुः तदप्ययुक्तम् ।

१-अनुबन्ध्यायै वषामुत्खिद्यानुमर्शं गर्भमेष्टवै ब्रूयात् । अनेन च शमिता प्रैष्यते । तत्तथाध्वर्युः प्रैषदाने । इति कर्कः । दर्शने
स्थालीं चैवोष्णीषं चोपकल्पयितवै ब्रूयात् । अयं च शमिनुः प्रति प्रैषः । तदर्थोऽध्वर्योरेव । इति कर्कः । वषातेऽनपेक्षमध्वर्युः
प्रैष्यति निरुद्धैर्तं गर्भमिति विरुज्य श्रोणी प्रत्यंचं निरुद्धितवै ब्रूयात् । अत्र कर्कः । प्रैषद्वयं चैतत् । उभयत्र हि क्रियापदमात्रात् ।
प्रैष्येति च ब्रू ३हीति च । तत्रैतिकारणपरिच्छिन्न एकः प्रैषः । शेषो द्वितीयः । प्रयोजनं मध्ये विरामः । इति । निरुद्धमाणमभिर्मन्त्रयत
एजुव दशमास्य इति पशुवदवदानं गर्भस्य । कण्ठं वाऽवकृत्य स्थाल्यां मेधधावगम् । अत्र कर्कः । मेधपक्षे च स्थाल्या अमंत्रकं
प्रोक्षणम्, जुहोतित्वादिति । अवदानसहितमभिहित्योष्णीषवेष्टितं गर्भं पार्श्वतो निदधात्यनभिघारितमवदानवद्भूत्वा दक्षिणतो मेधं
निदधाति । अत्र कर्कः । अनभिघारितमेधम् अंतरा यूपानी हत्वा दक्षिणतोऽगानां । स्थापयेदिति । प्रतिप्रस्थाता वशावदानकाले
प्रचरण्याम्मेधमवधति । अत्र कर्कः । प्रचरण्याश्च मंत्ररहिता जुह्ववत्संस्कारक्रिया । मेधस्य चोपस्तोत्रं द्विरवदानं प्रत्युपस्तारश्चेति ।
अवदानान्यनुजुहोति यस्यै त इति । वशावदानान्यनुमेधं जुहोति यस्यै त इत्यनेन मंत्रेणेति कर्कः । अंगान्यहुता यस्य यस्या इति
यथालिङ्गम् । यल्लिङ्गो गर्भ इति कर्कः । अविज्ञाते पुंवत् । अविज्ञाते गर्भे पुंवत्प्रयोग इति कर्कः । स्विष्टकृद्भनस्पत्यंतरे प्रत्येत्य प्रति-
प्रस्थाता प्रचरण्या सर्वं मेधमवधति । स्विष्टकृत्तमनुजुहोति पुरुदस्म इति । स्विष्टकृदंत उष्णीषवेष्टितस्य वृक्षासंजनं वाऽस्त्वव-
ह्वरणं वाऽऽवृत्करोपकिरणं वा । अनुव्याहारभयं ह्वतेषु । समिष्टयजुरते शामित्र एव जुहुयात्तिष्ठन् मस्त इत्यस्वाहाकृत्य मही शौरि
न्यगारेरभ्युहति । गर्भमित्यर्थः । का. श्रौ. सू. १।२५।२२८-२४२ ।

(दृ) अथ वपया चरन्ति । यथैव तस्यै चरणं वपया चरित्वाऽध्वर्युश्च यजमानश्च पुनरेतः स आहाध्वर्युर्निरूहेतुं गर्भमिति तृ११ ह नोदरतो निरूहेदार्ताया वै मृताया उदरतो निरूहन्ति यदा वै गर्भः समृद्धो भवति प्रजननेन वै स तर्हि प्रत्यङ्ङैति तमपि विरुज्य श्रोणी प्रत्यञ्चं निरूहितवै ब्रूयात् ॥ ३ ॥

(तुं) तुं निरूह्यमाणमभिमन्त्रयते । एजतु दशमास्यो गर्भो जरायुणा सहेति स यदाहैजत्विति प्राणमेवास्मिन्नेतद्दधाति दशमास्य इति यदा वै गर्भः समृद्धो भवत्युथ दशमास्यस्तुमेतदप्यदशमास्यं सु१२ सन्तं ब्रह्मणैव यजुषा दशमास्यं करोति ॥ ४ ॥

जरायुणा सहेति । तद्यथा दशमास्यो जरायुणा सहेयादेवमेतदाह यथाऽयं

अथ वपया चरन्ति—यथैव तस्यै चरणम् । वपया चरित्वाऽध्वर्युश्च यजमानश्च पुनरेतः । स आह—अध्वर्युर्निरूहेतुं गर्भम्—इति । तं ह नोदरतो निरूहेद् । आर्ताया वै मृताया उदरतो निरूहन्ति । यदा वै गर्भः समृद्धो भवति—प्रजननेन वै स तर्हि प्रत्यङ्ङैति । तमपि विरुज्य श्रोणी प्रत्यञ्चं निरूहितवै ब्रूयात् ॥ ३ ॥

तं निरूह्यमाणमभिमन्त्रयते—“ एजतु दशमास्यो गर्भो जरायुणा सह ”—(वा. सं. ८।२८) इति । स यदाह—एजत्विति । प्राणमेवास्मिन्नेतद्दधाति । दशमास्य इति । यदा वै गर्भः समृद्धो भवति—अथ दशमास्यः । तमेतदप्यदशमास्यं सन्तं ब्रह्मणैव यजुषा दशमास्यं करोति ॥ ४ ॥

जरायुणा सहेति । तद्यथा दशमास्यो जरायुणा सहेयाद्—एवमेतदाह । “ यथाऽयं वायुरेजति

अचोदितत्वात्तदवस्थ एव यज्ञार्थे हिंसादोषः । तस्याः ‘ स्यालीं चैव ’ मेधश्रवणार्थे ‘ उष्णीषं ’ च गर्भ-वेष्टनार्थम् ‘ उपकल्पयितवै ’ उपकल्पयतेति यजमानपुरुषः ‘ ब्रूयात् ’ ॥ २ ॥

अथ वपयेति । ‘ पुनरेतः ’ अध्वर्युर्वपोत्खेदनार्थं पूर्वमेव । ततो यजमानोऽपि तृणाधिष्ठानार्थं तदभि-प्रायं पुनर्वचनम् । ‘ स आहाध्वर्युर्निरूहेतुं गर्भम् इति ’ शमितारमाह—‘ तं ’ गर्भान्तरप्रदेशेन ‘ निरूहेत् ’ । “ ऊह वितर्के ”—(धा. पा. भ्वा. प. ८८४) निःपूर्वो निष्कर्षणे वर्तते । निष्कर्षेत किं कारणम् । ‘ आर्तायाः ’ हि ‘ मृतायाः ’ गोर्विकर्तारः ‘ उदरतो ’ निष्कर्षन्ति । तच्चात्रामङ्गलमयुक्तम् । बहिर्हविषो जीवद्वचनात् । यदा तु ‘ समृद्धो ’ निष्पन्नगर्भो ‘ भवति ’ तदा ‘ प्रजननेन ’ तत् प्राङ् गच्छति । नोदरेण तिर्यक् । अयं च समृद्ध इष्यते । ततश्चैवमपि ब्रूयात् । ‘ विरुज्य ’ विपाद्य ‘ श्रोणी ’ ‘ प्रत्यञ्चं ’ समृद्धमभवत् ‘ निरूहितवै ’ इति । अथ कस्मादपिशब्द इदमपि ब्रूयात् ॥ ३ ॥

तं निरूह्यमाणमिति । आभ्यां द्वाभ्यां कण्टिकाभ्यामभिमन्त्रणमन्त्रो व्याख्यायते । सप्तभिर्मेदसा शोणितेन चरणमुच्यते । यत्र यत्पाशुकाङ्गकीर्तनं तदङ्गगतकर्मणः क्रमसिद्धयर्थम् । ततः परैः षड्भिर्मस्य प्रतिपत्तिरुच्यते ४—१८

इति श्रीमदाचार्यहरिस्वामिनः कृतौ माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये चतुर्थकाण्डे

पञ्चमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ ४ । १ । २ ॥

वायुरेजति यथा समुद्र एजतीति प्राणमेवास्मिन्नेतद्दधात्येवायं दशमास्योऽअस्रजरायुणा सहैति तद्यथा दशमास्यो जरायुणा सह स्रष्टसेतैव-
मेतदाह ॥ ५ ॥

तदाहुः । कथमेतं गर्भं कुर्यादित्यङ्गादङ्गाद्धैवास्यावद्येयुर्यथैवेतरेषामव-
दानानामवदानं तदु तथा न कुर्यादितु ह्येषोऽविकृताङ्गो भवत्यधस्तादेव
ग्रीवा अपिकृत्यैतस्यां स्थाल्यामेतं मेधं श्रोतयेयुः सर्वेभ्यो वा-
ऽअस्यैषोऽङ्गेभ्यो मेधं श्रोतति तदस्य सर्वेषामेवाङ्गानामवत्तं भवत्यव-
द्यन्ति वशायाऽअवदानानि यथैव तेषामवदानम् ॥ ६ ॥

तानि पशुश्रपणे श्रपयन्ति । तदेवैतं मेधं श्रपयन्त्युष्णीषेणावेष्ट्य गर्भं
पार्श्वतः पशुश्रपणस्योपनिदधाति यदा शृतो भवत्यथ समुद्यावदानान्ये-
वाभिजुहोति नैतं मेधमुद्रासयन्ति पशुं तदेवैतं मेधमुद्रासयन्ति ॥ ७ ॥

तुं जघनेन चात्वालमन्तरेण यूपं चाग्निं च हरन्ति । दक्षिणतो निधाय
प्रतिप्रस्थाताऽवद्यत्यथ स्रुचोरुपस्तृणीतेऽथ मनोतायै हविषोऽनुवाच आह-
वद्यन्ति वशाया अवदानानां यथैव तेषामवदानम् ॥ ८ ॥

यथा समुद्र एजति ”- (वा. सं. ८ । २८) इति । प्राणमेवास्मिन्नेतद्दधाति । “ एवायं
दशमास्योऽअस्रजरायुणा सह ”- (वा. सं. ८ । २८) इति । तद्यथा दशमास्यो जरायुणा
सह स्रष्टसेत-एवमेतदाह ॥ ५ ॥

तदाहुः-कथमेतं गर्भं कुर्यादिति । अङ्गादङ्गाद्धैवास्यावद्येयुः-यथैवेतरेषामवदानानामवदानम् ।
तदु तथा न कुर्यात् । उत ह्येषोऽविकृताङ्गो भवति । अधस्तादेव ग्रीवा अपिकृत्यैतस्यां स्थाल्यामेतं
मेधं श्रोतयेयुः । सर्वेभ्यो वाऽअस्यैषोऽङ्गेभ्यो मेधं श्रोतति । तदस्य सर्वेषामेवाङ्गानामवत्तं भवति ।
अवद्यन्ति वशाया अवदानानि-यथैव तेषामवदानम् ॥ ६ ॥

तानि पशुश्रपणे श्रपयन्ति । तदेवैतं मेधं श्रपयन्ति । उष्णीषेणावेष्ट्य गर्भं पार्श्वतः पशुश्रपणस्योप-
निदधाति । यदा शृतो भवति । अथ समुद्यावदानान्येवाभिजुहोति । नैतं मेधमुद्रासयन्ति । पशुं
तदेवैतं मेधमुद्रासयन्ति ॥ ७ ॥

तै जघनेन चात्वालमन्तरेण यूपं चाग्निं च हरन्ति । दक्षिणतो निधाय प्रतिप्रस्थाताऽवद्यति ।
अथ स्रुचोरुपस्तृणीते । अथ मनोतायै हविषोऽनुवाच आह । अवद्यन्ति वशाया अवदानानाम-
यथैव तेषामवदानम् ॥ ८ ॥

(मु) अथ प्रचरणीति स्रग्भवानि । तस्यां प्रतिप्रस्थाता मेधायोपस्तृणीति द्विरुवद्यति सकृदभिचारयति प्रत्यनन्तयवदानेऽथानुवाच आह-
श्राव्याह प्रेष्येति वषट्कृतेऽध्वर्युर्जुहोत्यध्वर्योरनु होमं जुहोति प्रति-
प्रस्थाता ॥ ९ ॥

यस्यै ते यज्ञियो गर्भ इति । (त्य) अयज्ञिया वै गर्भास्तमेतद्ब्रह्मणैव
यजुषा यज्ञियं करोति यस्यै योनिर्हिरण्ययीत्यदो वाऽएतस्यै योनिं विच्छि-
न्दन्ति यददो निष्कर्षन्त्यमृतमायुर्हिरण्यं तामेवास्याऽएतदमृतां योनिं
करोत्यङ्गान्यहुता यस्य तं मात्रा समजीगम^{१९} स्वाहेति यदि पुमान्स्या-
द्यद्यु स्त्री स्यादङ्गान्यहुता यस्यै तां मात्रा समजीगम^{२०} स्वाहेति यद्युऽ-
अविज्ञातो गर्भो भवति पु^{२१}स्कृत्यैव जुहुयात्पुमा^{२२}सो हि गर्भो अङ्गान्य-
हुता यस्य तं मात्रा समजीगम^{२३} स्वाहेत्यदो वाऽएतं मात्रा विष्वञ्चं
कुर्वन्ति यददो निष्कर्षन्ति तमेतद्ब्रह्मणैव यजुषा समर्थं मध्यतो यज्ञस्य
पुनर्मात्रा सङ्गमयति ॥ १० ॥

(त्य) अथाध्वर्युर्वनस्पतिना चरति । वनस्पतिनाऽध्वर्युश्चरित्वा यान्यु-
पभृत्यवदानानि भवन्ति तानि समानयमानुऽआहयुये स्विष्टकृतेऽनुब्रूही-
त्यत्याक्रामति प्रतिप्रस्थाता स एत^{२४} सर्वमेव मेधं गृहीतेऽथोपरिष्ठादि-

अथ प्रचरणीति स्रग्भवति । तस्यां प्रतिप्रस्थाता मेधायोपस्तृणीति द्विरुवद्यति सकृदभिचारयति
प्रत्यनन्तयवदाने । अथानुवाच आह । आश्राव्याह-‘प्रेष्य’ इति । वषट्कृतेऽध्वर्युर्जुहोति । अध्वर्यो-
रनु होमं जुहोति प्रतिप्रस्थाता ॥ ९ ॥

“ यस्यै ते यज्ञियो गर्भः ”-(वा. स. ८ । २९) इति । अयज्ञिया वै गर्भाः । तमेत-
द्ब्रह्मणैव यजुषा यज्ञियं करोति । “ यस्यै योनिर्हिरण्ययी ”-(वा. सं. ८ । २९) इति ।
अदो वाऽएतस्यै योनिं विच्छिन्दन्ति । यददो निष्कर्षन्ति-अमृतमायुर्हिरण्यम् । तामेवास्या एतद-
मृतां योनिं करोति । “ अङ्गान्यहुता यस्य तं मात्रा समजीगमं स्वाहा ”-(वा. सं. ८ ।
२९) इति, यदि पुमान्स्यात् । यद्यु स्त्री स्यात्-अङ्गान्यहुता यस्यै तां मात्रा समजीगमं स्वाहेति ।
यद्युऽअविज्ञातो गर्भो भवति, पुंस्कृत्यैव जुहुयात् । पुमांसो हि गर्भाः । अङ्गान्यहुता यस्य तं मात्रा
समजीगमं स्वाहा-इति । अदो वाऽएतं मात्रा विष्वञ्चं कुर्वन्ति-यददो निष्कर्षन्ति । तमेतद्ब्रह्मणैव
यजुषा समर्थं मध्यतो यज्ञस्य पुनर्मात्रा सङ्गमयति ॥ १० ॥

अथाध्वर्युर्वनस्पतिना चरति । वनस्पतिनाऽध्वर्युश्चरित्वा यान्युपभृत्यवदानानि भवन्ति-तानि
समानयमान आह-‘अग्रये स्विष्टकृतेऽनुब्रूहि’ इति । अत्याक्रामति प्रतिप्रस्थाता । स एतं सर्वमेव मेधं

राज्यस्याभिचारयत्याश्राव्याह प्रेष्येति वषट्कृतेऽध्वर्युर्जुहोत्यध्वर्योरनु होमं जुहोति प्रतिप्रस्थाता ॥ ११ ॥

पुरुदस्मो विषुरूपऽइन्दुरिति । बहुदानऽइति हैतद्यदाह पुरुदस्म इति विषुरूप इति विषुरूपाऽइव हि गर्भाऽइन्दुरन्तर्महिमानमानञ्च धीरऽइत्यन्तर्ह्येष मातर्यक्तो भवत्येकपदीं द्विपदीं त्रिपदीं चतुष्पदीमष्टापदीं भुवनानु प्रथन्तां स्वाहेति प्रथयत्येवैनामेतत्सुभूयो ह जयत्यष्टापद्येष्टा यदु चानष्टापद्या ॥ १२ ॥

तदाहुः । कैतं गर्भं कुर्यादिति वृक्षऽएवैनमुद्ध्युरन्तरिक्षायतना वै गर्भा अन्तरिक्षमिवैतद्यद्वृक्षस्तुदेनं स्वऽएवायतने प्रतिष्ठापयति तदु वाऽआहुर्भु एनं तत्रानुव्याहरेद्वृक्षऽएनं मृतमुद्धास्यन्तीति तथा हैव स्यात् ॥ १३ ॥

(द) अपु एवैनमभ्यवहरेयुः । (रा) आपो वाऽअस्य सर्वस्य प्रतिष्ठा तुदेनमप्स्वेव प्रतिष्ठापयति तदु वाऽआहुर्भु एनं तत्रानुव्याहरेदप्स्वेव मरिष्यतीति तथा हैव स्यात् ॥ १४ ॥

(दा) आखूत्करऽएवैनमुपकिरेयुः । (रि) इयं वाऽअस्य सर्वस्य प्रतिष्ठा तुदेनमस्यामेव प्रतिष्ठापयति तदु वाऽआहुर्भु एनं तत्रानुव्याहरेदक्षिप्रेऽस्मै मृताय इमशानं करिष्यन्तीति तथा हैव स्यात् ॥ १५ ॥

गृहीते । अथोपरिष्ठाद् द्विराज्यस्याभिचारयति । आश्राव्याह—‘ प्रेष्य ’ इति । वषट्कृतेऽध्वर्युर्जुहोति । अध्वर्योरनु होमं जुहोति प्रतिप्रस्थाता ॥ ११ ॥

“ पुरुदस्मो विषुरूप इन्दुः ”—(वा. सं. ८ । ३०) इति । बहुदाना इति हैतद्—यदाह—पुरुदस्म इति । विषुरूप इति । विषुरूपा इव हि गर्भाः । “ इन्दुरन्तर्महिमानमानञ्च धीरः ”—(वा. सं. ८ । ३०) इति । अन्तर्ह्येष मातर्यक्तो भवति । “ एकपदीं द्विपदीं त्रिपदीं चतुष्पदीमष्टापदीं भुवनानु प्रथन्तां स्वाहा ”—(वा. सं. ८ । ३०) इति । प्रथयत्येवैनामेतत् । सुभूयो ह जयति—अष्टापद्येष्टा, यदु चानष्टापद्या ॥ १२ ॥

तदाहुः—कैतं गर्भं कुर्यादिति । वृक्षऽएवैनमुद्ध्युः । अन्तरिक्षायतना वै गर्भाः । अन्तरिक्षमिवैतद्यद्वृक्षः । तुदेनं स्वऽएवायतने प्रतिष्ठापयति । तदु वाऽआहुः—य एनं तत्रानुव्याहरेद्वृक्षऽएनं मृतमुद्धास्यन्तीति । तथा हैव स्यात् ॥ १३ ॥

अप एवैनमभ्यवहरेयुः । आपो वाऽअस्य सर्वस्य प्रतिष्ठा । तुदेनमप्स्वेव प्रतिष्ठापयति । तदु वाऽआहुः—य एनं तत्रानुव्याहरेदप्स्वेव मरिष्यतीति । तथा हैव स्यात् ॥ १४ ॥

आखूत्करऽएवैनमुपकिरेयुः । इयं वाऽअस्य सर्वस्य प्रतिष्ठा । तुदेनमस्यामेव प्रतिष्ठापयति । तदु वाऽआहुः—य एनं तत्रानुव्याहरेदक्षिप्रेऽस्मै मृताय इमशानं करिष्यन्तीति । तथा हैव स्यात् ॥ १५ ॥

(८) पशुश्रपणऽएवैनं मरुद्भ्यो जुहुयात् । (द) अहुतादो वै देवानां मरुतो विडुहुतमिवैतद्यदृशतो गर्भऽआहवनीयाद्वाऽएष आहृतो भवति पशुश्रपणस्तथा ह न बहिर्धा यज्ञाद्भवति न प्रत्यक्षमिवाहवनीये देवानां वै मरुतस्तुदेनं मरुत्स्वेव प्रतिष्ठापयति ॥ १६ ॥

सु हुत्वैव समिष्टयजूंषि । प्रथमावशान्तेष्वङ्गारेष्वेतं सुष्णीषं गर्भमादत्ते तं प्राङ्तिष्ठञ्जुहोति मारुत्यऽर्चा मरुतो यस्य हि क्षये पाथा दिवो विमहसः ॥ सु सुगोपातमो जन इति न स्वाहाकरोत्यहुतादो वै देवानां मरुतो विडुहुतमिवैतद्यदस्वाहाकृतं देवानां वै मरुतस्तुदेनं मरुत्स्वेव प्रतिष्ठापयति ॥ १७ ॥

(त्य) अथाङ्गारैरभिसमूहति । मही द्यौः पृथिवी च न इमं यज्ञं मिमिक्षताम् । पिपृतां नो भरीमभिरिति ॥ १८ ॥ (शतम् २७००)

इति चतुर्थप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ४-४-३ ॥ (५-२)

पशुश्रपणऽएवैनं मरुद्भ्यो जुहुयात् । अहुतादो वै देवानां मरुतो विद् । अहुतमिवैतद्-यदृशतो गर्भः । आहवनीयाद्वाऽएष आहृतो भवति । पशुश्रपणः । तथा ह न बहिर्धा यज्ञाद्भवति । न प्रत्यक्षमिव आहवनीये । देवानां वै मरुतः । तदेनं मरुत्स्वेव प्रतिष्ठापयति ॥ १६ ॥

स हुत्वैव समिष्टयजूंषि, प्रथमावशान्तेष्वङ्गारेष्वेतं सुष्णीषं गर्भमादत्ते । तं प्राङ्तिष्ठञ्जुहोति-मारुत्यऽर्चा । “ मरुतो यस्य हि क्षये पाथा दिवो विमहसः ॥ सु सुगोपातमो जनः ”- (वा. सं. ८ । ३१) इति । न स्वाहा करोति । अहुतादो वै देवानां मरुतो विद् । अहुतमिवैतद्-यदस्वाहाकृतम् । देवानां वै मरुतः । तदेनं मरुत्स्वेव प्रतिष्ठापयति ॥ १७ ॥

अथाङ्गारैरभिसमूहति-“ मही द्यौः पृथिवी च न इमं यज्ञं मिमिक्षताम् । पिपृतां नो भरीमभिः ”- (वा. सं. ८ । ३२ ।) इति ॥ १८ ॥

इत्यग्निष्टोमः ।

इन्द्रो ह वै षोडशी । तं नु सकृदिन्द्रं भूतान्युत्तरिच्यन्त प्रजा वै भूतानि
ता हैनेन सद्यभुवमिवासुः ॥ १ ॥

(रि) इन्द्रो ह वाऽईक्षुं चक्रे । कथं न्वहमिदं सुर्वमतिष्ठेयमर्वा-
गेव मुदिदं सुर्वं स्यादिति सुऽएतं ग्रहमपश्यत्तमगृहीत सु इद-
ं सुर्वमेवात्यतिष्ठद्वृगिवास्मादिदं सुर्वमभवत्सुर्वं ह वाऽइदमति-
तिष्ठत्यवृगिवास्मादिदं सुर्वं भवति यस्यैवं विदुष एतं ग्रहं गृह्णन्ति ॥ २ ॥

अथ षोडशी ग्रहः ।

इन्द्रो ह वै षोडशी तं नु सकृदिन्द्रं भूतान्युत्तरिच्यन्त । प्रजा वै भूतानि । ता हैनेन सद्यभ-
मिवासुः ॥ १ ॥

इन्द्रो ह वाऽईक्षाञ्चक्रे ' कथं न्वहमिदं सर्वमतिष्ठेयम् । अर्वागेव मदिदं सर्वं स्याद् ' इति ।
स एतं ग्रहमपश्यत् । तमगृहीत । स इदं सर्वमेवात्यातिष्ठत्, अर्वागेवास्मादिदं सर्वमभवत् । सर्वं ह
वाऽइदमतिष्ठति, अर्वागेवास्मादिदं सर्वं भवति यस्यैवं विदुष एतं ग्रहं गृह्णन्ति ॥ २ ॥

इन्द्रो ह वै षोडशीति । ' षोडशी ' नाम ग्रहोऽत्र ज्योतिष्टोमो ग्रह एव काम्यो विधीयते तदर्थमितिहासो-
पन्यासः । ' इन्द्रः ' देवराजः षोडशावयवशाकर्षणश्चक्रुः षोडशः सोऽस्यास्तीति ' षोडशी ' तच्छब्दः श्रूयत
इत्यध्याहारः । योऽयं षोडशीन्द्रः । (प्रसिद्धानसकृन्त्यमेव प्रसिद्धः ।) प्राक् ' भूतानि ' तान्येवेच्छाकामाय
' अत्यरिच्यन्त ' । ज्ञानैश्वर्यप्रभायैः । ' प्रजा वै भूतानि ' देवराजव्यतिरिक्ताः ' प्रजाः ' ' भूतानि ' ' ताः '
च प्रजा ' एनेन ' इन्द्रेण ' सद्यभवम् ' ' आसुः ' सद्यो भूत्वा भूत्वा आसुः स्थिताः । इन्द्र अग्नि-
ष्टोमाभ्यां ईजे ताऽअपि ताभ्यामीजिरे एवेत्यभिप्रायः ॥ १ ॥

अथैवं सति—इन्द्रो ह वा इति । स एतं ग्रहमिति । यद्यपि पूर्वं नोपन्यस्तो ग्रहस्तथाप्यानिष्ठेत्यनया
पुरोरुचा क्रमादुपस्थितायाः प्रत्यक्षवनिर्दिश्यते वक्ष्यमाणम् । स इदं सुर्वमेवात्यतिष्ठदिति । यदस्मादिन्द्रात्
कर्मविद्याभावनाभिनिर्कृष्टं तत् सर्वमतिक्रम्य अतिष्ठत् । सर्वं ५ ह वा इदमिति । ' तिष्ठति ' इति फलवचनम् ।
ननु च तं वै प्रातःसवने गृहीयादिति प्रातःसवनान्तर्गतोऽयं क्रमाज्ज्योतिष्टोमेन ग्रहीष्यते । ततश्च परार्थे
फलश्रुतिरर्थवादः स्यात् यथाऽतिप्राज्ञेषु प्रवर्ग्ये च । नैतदेवं, तथा हि सति क्रत्वर्थोऽयं नित्यः स्यात्तत्र ' यद्यग्नि-
ष्टोमः स्यात् । यद्युक्थः स्यात् । यदि षोडशी स्यात् ' इत्यनित्यता । दर्शनानि विहस्येन् शाखान्तरवत्स्फुट
एव स्यात्कामनिर्देशः । षोडशिना वीर्यकामः स्तुवीत । अतिप्राज्ञास्तु नित्याः पृष्ठये विश्वजिति च । प्रवर्ग्योऽपि
नित्य एव चानेन कचित्प्रथमप्रयोगादौ निरस्त इति विशेषः ॥ २ ॥

१-पञ्चतरेऽथमिष्टोम उच्यते षोडशी व्वाजपेयोतिरात्रोऽप्तोर्यामः । संस्थाविकारा इमे । न क्रतुविकाराः । तत्रोक्थ्य षोडश्याति-
रात्राणाममिष्टोमविकारत्वम् । अत्यमिष्टोमस्यापि अमिष्टोमशब्दनात् अमिष्टोमविकारत्वम् । वाजपेयस्य षोडशिविकारत्वम् ।
अप्तोर्यामस्यातिरात्रविकारत्वम् । इति कर्कः । का. श्रौ. सू. १० । २०९ ।

तस्मादेतदुपिणाभ्यनूक्तम् । न ते महित्वमुनुभूदथ द्यौर्यदन्यया स्फिग्या क्षामवस्थाऽडुति न ह वाऽअस्यासौ द्यौरन्यतरां च न स्फिगीमुनुवभूव तथेद-
१९सुर्वमेवात्यतिष्ठदवृगिवास्मादिदं १९ सुर्वमभवत्सुर्वं १९ ह वाऽइदमति-
तिष्ठत्यवृगिवास्मादिदं १९ सुर्वं भवति यस्यैवं विदुषऽएतं ग्रहं गृह्णन्ति ॥ ३ ॥

तं वै हरिवत्यऽर्चा गृह्णाति । हरिवतीषु स्तुवते हरिवतीरनुशं सति
वीर्यं वै हर इन्द्रोऽसुराणां १९ सपत्नानां १९ समवृद्धं तथोऽएवैष एतद्वीर्यं १९
हरः सपत्नानां १९ संवृद्धे तस्माद्धरिवत्यऽर्चा गृह्णाति हरिवतीषु स्तुवते
हरिवतीरनुशं सति ॥ ४ ॥

तं वाऽअनुष्टुभा गृह्णाति । गायत्रं वै प्रातःसवनं त्रैष्टुभं माध्यन्दिनं १९

तस्मादेतदुपिणाभ्यनूक्तम्—“ न ते महित्वमुनुभूदथ द्यौर्यदन्यया स्फिग्या क्षामवस्थाः ”
इति । न ह वाऽअस्यासौ द्यौरन्यतरां च न स्फिगीमुनुवभूव । तथेदं सर्वमेवात्यतिष्ठत्, अर्वागिवा-
स्मादिदं सर्वमभवत् । सर्वं ह वा हृदमतिष्ठति । अर्वागिवास्मादिदं सर्वं भवति—यस्यैवं विदुषऽ
एतं ग्रहं गृह्णन्ति ॥ ३ ॥

तं वै हरिवत्यऽर्चा गृह्णाति । हरिवतीषु स्तुवते, हरिवतीरनुशंसति । वीर्यं वै हर इन्द्रोऽसुराणां सप-
त्नानां समवृद्धं । तथो एवैष एतद्वीर्यं हरः सपत्नानां संवृद्धे । तस्माद्धरिवत्यऽर्चा गृह्णाति । हरिवतीषु
स्तुवते, हरिवतीरनुशंसति ॥ ४ ॥

तं वाऽअनुष्टुभा गृह्णाति । गायत्रं वै प्रातःसवनम्—त्रैष्टुभं माध्यन्दिनं सवनं जागतं तृतीयसव-
नम् । अथातिरिक्तानुष्टुब् अत्येवेनमेतद्रेचयति । तस्मादनुष्टुभा गृह्णाति ॥ ५ ॥

तस्मादेतदुपिणेति । (मन्त्रेणेतिन्द्रन्यातिष्ठानुत्वम् ‘ अस्मन्नुक्तम् ‘ न ते महित्वम् ’ इह उच्यते—हे भगव-
न्निन्द्र ! विजानतः बहूनि जातानि मरुदादीन्यभ्येति विजानतः । तव महित्वं नानुभवति ‘ द्यौः ’ ‘ अध ’
अतः कारणात् च न ‘ यत् ’ यस्मात् कारणात् महाबलतया बलमिडाभानमाचरितव्या एतव्या बलवत्तरा ?
अहन्नहि परिशयानमर्त्या जायमानं नु विधातव्या । “ न ते महित्वमुनुभूदथ द्यौर्यदन्यया स्फिग्या क्षामवस्थाः ”
इति नैव यत्कमपि सव्यां दक्षिणां वा स्फिगामन्तगनुभूता ” । “ अनुष्टुभे ”—(पा. सू. १ । ४ । ८४ ।)
इति कर्मप्रवचनायः ।) यस्मिन्नुपदेशस्य निष्पन्नस्य का स्फिगी तमपि प्रदेशमुन्नतया द्यौर्न प्राप्तेत्यर्थः ॥ ३ ॥

तथा तेन प्रकारेण सर्वमिन्द्रोऽत्यतिष्ठत् । यथा द्यौरादर्शयि न जातंति मन्त्रेणेतिहासं द्रष्टव्यं । तेनायं
फलविधिः । तं वै हरिवत्येति । ‘ वीर्यं वै हरः ’ ज्योतिः । तत्र ‘ इन्द्रोऽसुराणां ’ स्वभूतं संवृक्तवानाच्छि-
न्नवान् वृत्तवानित्यर्थः । (ततश्च हाराहुतवानिति हरिन्द्रं) ‘ तथो एव ’ ततश्च हरिशब्दं हर्तृवाचिनं प्रयुज्जानो
हर्तृवै वीर्यस्य भवतीति ॥ ४ ॥

ते वा इति । प्रसन्ना ॥ ५ ॥ ६ ॥

१—प्रातःसवनेऽतिप्राच्यान् युद्वात्वा पौडशिनं स्यादिति चतुःशकितानिष्ट युद्वाहति वा । अतिप्राच्यस्य बहुत्वाभावात् बहुवचनमुच्चार-
णार्थम् । अतिप्राच्यपौडशिनोः पौर्वापर्यं शाखांतरादिति कर्कः । अतिप्रवृत्तहन् ८ । ३३ युद्वाहिकेशिना ८ । ३४ इति मन्त्रविकल्पः ।
इदमिन्द्रोऽति ८ । ३५ । तृतीयमन्त्रविकल्पस्तु आप्रयणाद्विद्वद्भिरिति युद्वात्वेति कठसूत्रोक्तं महीधरः । का. धौ. सू. १२ । ९५।

सुवनं जागतं तृतीयसवनमथातिरिक्तानुष्ठुबत्थुवैनमेतद्रेचयति तस्मादनु-
ष्ठुभा गृह्णाति ॥ ५ ॥

तं वै चतुःस्रक्तिना पात्रेण गृह्णाति । त्रयो वाऽऽसे लोकास्तुदिमानेषु
लोकांस्तिसृभिः स्रक्तिभिराप्नोत्युत्थेवैनं चतुर्थ्या स्रक्त्या रेचयति तस्मा-
च्चतुःस्रक्तिना पात्रेण गृह्णाति ॥ ६ ॥ [अर्धप्रपाठकः] ॥

तं वै प्रातःसवने गृहीयात् । (दा) आग्रयणं गृहीत्वा स प्रातःसवने
गृहीतु ऐतस्मात्कालादुपशेते तदेन^१ सर्वाणि सवनान्यतिरेचयति ॥ ७ ॥
माध्यन्दिने वै न^२ सवने गृहीयात् । (दा) आग्रयणं गृहीत्वा सोऽएषा
मीमांसा^३ सैव प्रातःसवनमुपवैनं गृहीयादाग्रयणं गृहीत्वा स प्रातःसवने
गृहीतु ऐतस्मात्कालादुपशेते ॥ ८ ॥

(तेऽथा) अथातो गृह्णात्येव । (वा) आतिष्ठ वृत्रहन्तं युक्ता ते ब्रह्मणा
हरी । अर्वाचीनं^४ सु ते मनो ग्रावा कृणोतु वस्तुना । उपयामगृहीतोऽ-
सोन्द्राय त्वा षोडशिनोऽएष ते योनिरिन्द्राय त्वा षोडशिनोऽडुति ॥ ९ ॥

तं वै चतुःस्रक्तिना पात्रेण गृह्णाति । त्रयो वाऽऽसे लोकाः । तद् इमानेव लोकांस्तिसृभिः
स्रक्तिभिराप्नोति । अत्येवैनं चतुर्थ्या स्रक्त्या रेचयति । तस्माच्चतुःस्रक्तिना पात्रेण गृह्णाति ॥ ६ ॥
तं वै प्रातःसवने गृहीयात्-आग्रयणं गृहीत्वा स प्रातःसवने गृहीत ऐतस्मात्कालादुपशेते ।
तदेनं सर्वाणि सवनान्यतिरेचयति ॥ ७ ॥

माध्यन्दिने वै न सवने गृहीयात् आग्रयणं गृहीत्वा सो एषा मीमांसैव प्रातःसवन एवैनं गृही-
यादाग्रयणं गृहीत्वा स प्रातःसवने गृहीत ऐतस्मात्कालादुपशेते ॥ ८ ॥

अथातो गृह्णात्येव “ आतिष्ठ वृत्रहन्तं युक्ता ते ब्रह्मणा हरी । अर्वाचीनं सु ते मनो
ग्रावा कृणोतु वस्तुना । उपयामगृहीतोऽसोन्द्राय त्वा षोडशिने एष ते योनिरिन्द्राय
त्वा षोडशिने ”-(वा. सं. ८ । ३३ ।) इति ॥ ९ ॥

तं वै प्रातःसवन इति । ऐतस्मात् कालादिति । तृतीयसवनप्रान्तात् कुत एतत् “ तदेनं सर्वाणि
सवनान्यतिरेचयति ” इति वाक्यशेषात् । तथापि “ तं वै पुरास्तमयादुपाकरोति ”-इति वचनादस्तमितं
यावदुपशेते ॥ ७ ॥

माध्यन्दिने वै नमिति । प्रसन्नास्तिस्रैः ॥ ८-९-१० ॥

१-माध्यन्दिने वाऽऽमयणादुत्तरः । उत्तरः षोडशी गृह्यत इत्यर्थः । धाराग्रहाते वाऽतिग्राह्यान् । पूतभृतो वोपाकरिष्यन् पृथग् । अत्र
कर्कः । षोडशिनं गृह्णाति पृथग्मुपाकरिष्यन्नतिग्राह्यान् गृह्णातीति योगविभागः । एवं चातिग्राह्याणां कालत्रयम् । षोडशिमहस्य तु
चत्वारः कालः । अंतराग्रयणोत्थं तृतीयसवने काण्वपाठाच्चतुर्थः काल इति । तथाच काण्वीया धृतिः । अथो अप्यहुः । तृतीय-
सवन एवैनं गृहीयादिति । आग्रयणमेव गृहीत्वार्थतमथोवध्यमिति । का० ध्रौ० सू० १२ । १६-१८ ।

(त्य) अनुया वा । युक्ष्वा हि केशिना हरी वृषणा कक्ष्यप्रा । अथा न इन्द्र सोमपा गिरामुपश्रुतिं चर । उपयामुगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा षोडशिनऽएष ते योनिरिन्द्राय त्वा षोडशिनऽइति ॥ १० ॥

(त्य) अथेत्य स्तोत्रमुपाकरोति । सोमोऽत्यरेच्युपावर्तध्वमित्युत्थेवैनमेतद्रेचयति तं वै पुरास्तमयादुपाकरोत्यस्तमितेऽनुशंसति तदेनेनाहोरात्रे सन्दधाति तस्मात्पुरास्तमयादुपाकरोत्यस्तमितेऽनुशंसति ११ इति चतुर्थप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४-४-४ ॥ (५. ३.)

अनया वा “युक्ष्वा हि केशिना हरी वृषणा कक्ष्यप्रा । अथा न इन्द्र सोमपा गिरामुपश्रुतिं चर । उपयामुगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा षोडशिनऽएष ते योनिरिन्द्राय त्वा षोडशिने ”—(वा. सं. ८ । ३४) इति ॥ १० ॥

अथेत्य स्तोत्रमुपाकरोति । सोमोऽत्यरेच्युपावर्तध्वमिति । अत्येवैनमेतद्रेचयति । तं वै पुरास्तमयादुपाकरोति, अस्तमितेऽनुशंसति । तदेनेनाहोरात्रे सन्दधाति । तस्मात्पुरास्तमयादुपाकरोति, अस्तमितेऽनुशंसति ॥ ११ ॥

अथेत्य स्तोत्रमुपाकरोतीति । न ग्रहणानन्तरम् “ तं वै प्रातःसवने गृह्णाति ”—इति “ तं वै पुरास्तमयादुपाकरोति ” इति च कालभेदात्तस्मादितदेव द्रष्टव्यम् । यावत्तातीयसवनान्भ्याम् उक्थविग्रहान्भ्यां प्रतिप्रस्थात्रा चरिते हविर्द्धानमध्वर्युर्गत्वा यस्मान्न जात इति षोडशिनमुपस्थाय तृणहिरण्यैरुपस्पृश्योपास्तमयमागत्य (?) स्तोत्रं षोडशिनस्तृणहिरण्यैरुपाकरोति । कथं ? हे उद्गातारोऽतिरेचितः सोमोऽस्माभिः षोडश्यनुहोमे चमसार्थमत उपावर्तध्वं यूयं स्तोत्रायेति । एवं ब्रुवन्नेतं षोडशिनमतिरेचयति । एवं सवनानि षोडश्यनुकारेण च यजमानं तं वै पुरास्तमयादिति ग्रहार्थत्वात् स्तोत्रस्य स्तोत्र उपाक्रियमाणे ग्रह एवोपाक्रियत इत्येतदङ्गीकृत्य तं षोडशिनं ग्रहं स्तोत्रात्मकं पुरास्तमयादुपाकरोत्यस्तमिते तु तमेवानुशंसति शस्त्रात्मनो तथा च क्रियमाणं तेन षोडशिनाहोरात्रे सन्दधातीत्यहं ॥ ११ ॥

इति श्रीमदाचार्यहरिस्वामिनः कृतौ माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये चतुर्थकाण्डे

पञ्चमाऽध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ४-५-३ ॥

१-उक्थ्याते षोडशिचरणमुपस्थायैनं यस्मान्न जात इति चमसानुनीय । अत्र प्रयोगक्रमः । उक्थ्यप्रचाराते षोडशिग्रहप्रचारः । ततः पथमं चमसोत्रयनम् । ततो यस्मान्न जात इति षोडशिग्रहेऽपस्थानम् । इति कर्कः । का. श्रौ. सू. १२ । ११३ ।

२-तृणहिरण्यैः स्तोत्रोपाकरणमुपास्तमयः सोमोऽत्यरेच्युपावर्तध्वमिति कृष्णोऽध उपतिष्ठति । इदं जुषां ३ स्वैः प्रवेहा । प्र । इति षोडशिस्तोत्रम् । का. श्रौ. सू. १२ । ११४ ।

३-आश्वलायनानां विहृतषोडशीशस्त्रम् । हिं भूर्भुवः स्वरोम् । अध्वर्योःशोशोःसावो ३ मिन्द्रजुषस्य प्रवहायाहीत्यादि उच्यन्त्यस्य विष्टपमित्यन्तम् । षोडशीयागो द्विविधः । विहृतो अविहृतश्च । यत्र गौरीवीतं साम पठ्यते स विहृतः । यत्र निनः साम पठ्यते स अविहृतः । इति षोडशीयागे षोडश शस्त्राणि १६ सौमिकानि द्वादश १२ त्राणि उक्थ्यशस्त्राणि ३ । चतुर्थं षोडशीशस्त्रं च १-१६ ।

४-इदंश्च सम्प्राजितिं भक्षणम् का. श्रौ. सू. १२-११५ । इति षोडशीं परित्यज्यः ।

सुर्वे ह वै देवाः । (५) अग्रे सदृशा आसुः सुर्वे पुण्यास्तेषां सुर्वेषा-
 ११सदृशानां सुर्वेषां पुण्यानां त्रयोऽकामयन्तातिष्ठावानः स्यामेत्यग्नि-
 रिन्द्रः सूर्यः ॥ १ ॥

(स्ते) तेऽर्चन्तः श्राम्यन्तश्चेरुः । (स्तु) तुऽएतानतिग्राह्यान्ददृशु-
 स्तानत्यगृह्णत तद्यदेनानत्यगृह्णत तुस्मादतिग्राह्या नाम तेऽतिष्ठावानो-
 ऽभवन्त्यथेतुऽएतदतिष्ठेवातिष्ठेव ह वै भवति यस्यैवं विदुषऽएतान्ग्रहान्
 गृह्णन्ति ॥ २ ॥

नो ह वाऽइदमुग्रेऽग्नौ ववर्च आस । यदिदमस्मिन्वर्चः सोऽकामयतेदं
 मयि ववर्चः स्यादिति सु एतं ग्रहमपश्यत्तमगृह्णीत ततोऽस्मिन्ने-
 तद्वर्चऽआसु ॥ ३ ॥

सर्वे ह वै देवा अग्रे सदृशा आसुः—सर्वे पुण्याः । तेषां सर्वेषां सदृशानां सर्वेषां पुण्यानां त्रयो-
 ऽकामयन्त ' अतिष्ठावानः स्याम ' इति—अग्निः इन्द्रः सूर्यः ॥ १ ॥

तेऽर्चन्तः श्राम्यन्तश्चेरुः ! तऽएतानतिग्राह्यान्ददृशुः । तानत्यगृह्णत । तद्यत् एनान् अत्यगृह्णत ।
 तस्मादतिग्राह्या नाम । तेऽतिष्ठावानोऽभवन् । यथैतऽएतदतिष्ठेव । अतिष्ठेव ह वै भवति । यस्यैवं
 विदुष एतान्ग्रहान्गृह्णन्ति ॥ २ ॥

नो ह वाऽइदमुग्रेऽग्नौ वर्च आस—यदिदमस्मिन्वर्चः सोऽकामयत । इदं मयि वर्चः स्यादिति । स
 एतं ग्रहमपश्यत् तमगृह्णीत । ततोऽस्मिन्नेतद्वर्च आस ॥ ३ ॥

सर्वे ह वै देवा इति । एतेनातिग्राह्या नाम ग्रहाः पृष्ठे षडहे विश्वजिति च विधीयन्ते । ' अतिष्ठावानः '
 अतिपूर्वात् घ्राधातोः " आतो मनिन्कनिन्वनिपश्च "—(पा. सू. ३ । २ । ७४) इति वनिप् । अत्यन्यान्देवा-
 स्तिष्ठन्तीत्यतिष्ठावानः ' तान् ' ग्रहानतिरिक्तान् गृह्णन्तो देवाश्च ' अतिष्ठावानोऽभवन् ' कथं ' यथा ' ' एते '
 अग्न्यादय (एव सर्वे लोकप्रसिद्धम्) ' अतिष्ठेव ' तिष्ठतेर्मनिनि "आतश्चोपसर्गे"—(पा. सू. ३।३।१०६।)
 इति अतिष्ठानमतिष्ठाश्चेति वा एषामस्तीत्यतिष्ठावन्त इति प्राप्ते लृप् मनुषः । इवेति वाक्यपूरणोऽतिष्ठावान् एव
 भवति । ' यस्यैवं विदुष एतान् ग्रहान् गृह्णन्ति ' । क्रतुफलमेवार्थं चादाय कीर्त्यते " तान्वै पृष्ठे
 षडहे गृह्णीयादिति " क्रत्वर्थत्वात् । तत्रैव क्रतुभावे तदेव विदुषः फलं भवति नान्यस्यात एवेति
 वचनात् ॥ १ ॥ २ ॥

नो ह वा इति । त्रिभिरेताभिर्गन्यादय ऋषय एषां ग्रहाणां यथासङ्ख्यं तं वै त्रिभिः ' वर्चो ' वीर्यं

१—पृष्ठः षडहः प्रथमोऽभिष्टोमश्चतुर्थः षोडश्या इतरे । का. श्रौ. सू. १२-४७ । २—तत्रातिग्राह्यग्रहं न्यहे पूर्वोऽग्ने
 ११वस्त्वोत्तिष्ठदधर्मित्यन्वहमेवैकम् । उत्तरे वा । उत्तरे न्यहे वेति पक्षांतरम् । उभयोर्वा उभयोक्त्यहयोर्वा ग्रहणमिति च पक्षांतरम् ।
 एवं च पक्षत्रयं विकल्पेन इति कर्कसतम् । संप्रदाये तु पक्षद्वयम् पूर्वं वा न्यहे उभयोर्वेति । का. श्रौ. सू. १२ । ४८-५० ।

नो ह वाऽइदमग्रऽइन्द्रऽओज आस । यदिदमस्मिन्नाजः सोऽकामयतेदं मध्योजः स्यादिति सु एतं ग्रहमपश्यत्तमगृहीत ततोऽस्मिन्नेतदोज आसु ॥ ४ ॥

नो ह वाऽइदमग्रे सूर्ये भ्राज आस । यदिदमस्मिन्भ्राजः सोऽकामयतेदं मयि भ्राजः स्यादिति सु एतं ग्रहमपश्यत्तमगृहीत ततोऽस्मिन्नेतद्भ्राज आसैतानि ह वै तेजाः स्यैतानि वीर्याण्यात्मन्धत्ते यस्यैवं विदुष एतान्ग्रहान्गृह्णन्ति ॥ ५ ॥

तान्वै प्रातःसवने गृहीयात् । (दा) आग्रयणं गृहीत्वात्मा वाऽआग्रयणो बहु वाऽइदमात्मन एकैकमतिरिक्तं क्लोम हृदयं त्वष्टत्त्वत् ॥ ६ ॥

(न्मा) माध्यन्दिने वैनान्तसवने गृहीयात् । (दु) उक्थ्यं गृहीत्वोपाकरिष्यन्वा पूतभृतोऽयुष्टं ह वाऽअस्यैषोऽनिरुक्त आत्मा यदुक्थ्यः सोऽएषा मीमांसैव प्रातःसवनं एवैनान्गृहीयादाग्रयणं गृहीत्वा ॥ ७ ॥

ते माहेन्द्रस्यैवानु होमं हूयन्ते । (न्तऽ) एष वाऽइन्द्रस्य निष्केवल्यो

नो ह वाऽइदमग्रऽइन्द्रऽओज आस—यदिदमस्मिन्नाजः । सोऽकामयत । इदं मध्योजः स्यादिति । स एतं ग्रहमपश्यत् । तमगृहीत ततोऽस्मिन्नेतदोज आस ॥ ४ ॥

नो ह वाऽइदमग्रे सूर्ये भ्राज आस—यदिदमस्मिन्भ्राजः । सोऽकामयत । इदं मयि भ्राजः स्यादिति । स एतं ग्रहमपश्यत् । तमगृहीत । ततोऽस्मिन्नेतद्भ्राज आस । एतानि ह वै तेजांसि । एतानि वीर्याण्यात्मन्धत्ते—यस्यैवं विदुषः एतान्ग्रहान्गृह्णन्ति ॥ ५ ॥

तान्वै प्रातःसवने गृहीयादाग्रयणं गृहीत्वा । आत्मा वाऽआग्रयणः । बहु वाऽइदमात्मन एकैकमतिरिक्तं क्लोम, हृदयं त्वत् यत्त्वत् ॥ ६ ॥

माध्यन्दिने वैनान्तसवने गृहीयात् । उक्थ्यं गृहीत्वा उपाकरिष्यन्वा पूतभृतः । अयं ह वाऽअस्यैषोऽनिरुक्त आत्मा—यदुक्थ्यः सोऽएषा मीमांसैव । प्रातःसवनं एवैनान्गृहीयादाग्रयणं गृहीत्वा ॥ ७ ॥

ते माहेन्द्रस्यैवानु होमं हूयन्ते । एष वाऽइन्द्रस्य निष्केवल्यो ग्रहो यन्माहेन्द्रः । अप्यस्यैतन्नि-

भ्राजः ’ इत्येतद्दर्शनं क्रियते । तेजांसि दीतयः वीर्याणि वीरयन्ति विक्रमन्ते कार्यसाधयन्ते तेरिति ॥ ३-५ ॥

तान्वै प्रातःसवन इति । ‘ आत्मा ’ शरीरस्यैव ‘ बहु ’ अतिरिक्तमस्ति । किं किं ‘ क्लोम ’ शोणित-धारम् ‘ हृदयं त्वत् ’ त्वच्छब्दश्चशब्दार्थः । क्लोमवद्भृदयं च ‘ यत् त्वत् ’ अन्यत् यदुक्थ्यं हादि तदात्मनोऽतिरिक्तम् । यस्मादेकैकमतिरिक्तं लक्षयत्येकैकं पृथगवस्थितमेवेत्यर्थः । ततः किं यथात्मनो बह्वतिरिक्तमस्ति । एतेऽप्यतिप्राद्याः अतिरिक्ताः तेनैतैरतिरिक्तस्थान एवात्मनोऽन्तरे मथितव्यमित्यभिप्रायः ॥ ६ ॥

माध्यन्दिन इति । ‘ उपाकरिष्यन्वा ’ पृष्टयं कुत एतत् । ते माहेन्द्रस्यैवानुहोमं हूयन्त इति ।

शुद्धो युन्माहेन्द्रोऽप्यस्यैतन्निष्केवल्यमेव स्तोत्रं निष्केवल्यं शस्त्र-
मिन्द्रो वै यजमानो यजमानस्य वाऽएते कामाय गृह्यन्ते तस्मान्माहेन्द्र-
स्यैवानु होमं हूयन्ते ॥ ८ ॥

(न्तेऽथा) अथातो गृह्णात्येव । (वा) अग्ने पवस्व स्वपा अस्मे वर्चः
सुवीर्यम् ॥ दधद्रयिं मयि पोषम् ॥ उपयामगृहीतोऽस्यग्नये त्वा वर्चस-
एष ते योनिरग्नये त्वा वर्चसे ॥ ९ ॥

(सऽ) उत्तिष्ठन्नोजसा । सह पीत्वी शिप्रेऽअवेपयः ॥ सोममिन्द्र चमू
सुतम् ॥ उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वौजसऽएष ते योनिरिन्द्राय त्वौजसे ॥ १० ॥

(सेऽह) अहश्रमस्य केतवः । (वो) विरइमयो जनां ॥ अनु ॥
भ्राजन्तो अग्नयो यथा ॥ उपयामगृहीतोऽसि सूर्याय त्वा भ्राज्येषु ते
योनिः सूर्याय त्वा भ्राजायेति ॥ ११ ॥

ष्केवल्यमेव स्तोत्रम्, निष्केवल्यं शस्त्रम् । इन्द्रो वै यजमानः । यजमानस्य वाऽएते कामाय गृह्यन्ते ।
तस्मान्माहेन्द्रस्यैवानुहोमं हूयन्ते ॥ ८ ॥

अथातो गृह्णात्येव । “ अग्ने पवस्व स्वपा अस्मे वर्चः सुवीर्यम् । दधद्रयिं मयि
पोषम् । उपयामगृहीतोऽस्यग्नये त्वा वर्चसऽएष ते योनिरग्नये त्वा वर्चसे ”-
(वा० सं० ८ । ३८) इति ॥ ९ ॥

“ उत्तिष्ठन्नोजसा सह पीत्वी शिप्रेऽअवेपयः । सोममिन्द्र चमू सुतम् । उपयामगृही-
तोऽसीन्द्राय त्वौजसऽएष ते योनिरिन्द्राय त्वौजसे ”-(वा० सं० ८ । ३९) इति ॥ १० ॥

“ अहश्रमस्य केतवः विरइमयो जनां २॥ अनु । भ्राजन्तो अग्नयो यथा । उप-
यामगृहीतोऽसि सूर्याय त्वा भ्राज्येषु ते योनिः सूर्याय त्वा भ्राजाय ”-
(वा० सं० ८ । ४०) इति ॥ ११ ॥

माहेन्द्रसंनिबन्धात्तांश्च ग्रहान् “ पूतभृतो गृहीयात् ” किं पुनः कारणम् उक्त्यं गृहीत्वा गृहीयात् ‘ अयं ह वा
अस्यैष ’ यज्ञस्य ‘ अनिरुक्त आत्मा यदुक्त्यः ’ ततः किंतेनापि (तदतिरिक्तमादित्यं बन्धमेवेत्यभिप्रायः) ॥
प्रातःसवन एवैनानिति । (यद्यपि नासासह प्रत्यासत्तिमात्रमस्ति । तथापि शरीरस्यायं क्लोमादिभिः
सत्यत्वेन नामेरित्यभिप्रायः) ॥ ७ ॥ ८ ॥

अथात इति । ‘ अग्ने पवस्व ’ इत्यादीनां तु मन्त्र एवार्थलिङ्गकामान्यामेव तु ग्रहणसादनेष्वपि
नियोज्यः ॥ ९-११ ॥

तेषां भक्षः । (ओऽग्ने) अग्ने वर्चस्विन्वर्चस्वांस्त्वं देवेष्वसि वर्चस्वानहं मनुष्येषु भूयासमिन्द्रौजिष्ठौजिष्ठस्त्वं देवेष्वस्योजिष्ठोऽहं मनुष्येषु भूयासम् ॥ सूर्यं भ्राजिष्ठ भ्राजिष्ठस्त्वं देवेष्वसि भ्राजिष्ठोऽहं मनुष्येषु भूयासमित्येतानि ह वै भ्राजा१२स्येतानि वीर्याण्यात्मन्धत्ते यस्यैवं विदुष एतान्ग्रहान्गृह्णन्ति ॥ १२ ॥

तान्वै पृष्ठये षडहे गृहीयात् । (त्पू) पूर्वं त्र्यहोऽआग्नेयमेव प्रथमेद्वैन्द्रं द्वितीये सौर्यं तृतीयोऽएवमेवान्वहम् ॥ १३ ॥

तानु हैकऽउत्तरे त्र्यहे गृह्णन्ति । तदु तथा न कुर्यात्पूर्वोऽएवैनांस्त्र्यहे गृहीयाद्युत्तरे त्र्यहे ग्रहीष्यन्त्स्यात्पूर्वोऽएवैनांस्त्र्यहे गृहीत्वाथोत्तरे त्र्यहे गृहीयादेवमेव यथापूर्वं विश्वजिति सर्वपृष्ठोऽएकाहोऽएव गृह्यन्ते ॥ १४ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ४-४-५ ॥ (५. ४.) ॥

तेषां भक्षः । “ अग्ने वर्चस्विन्वर्चस्वांस्त्वं देवेष्वसि, वर्चस्वानहं मनुष्येषु भूयासम् । इन्द्रौजिष्ठौजिष्ठस्त्वं देवेष्वसि, ओजिष्ठोहं मनुष्येषु भूयासम् । सूर्यं भ्राजिष्ठ भ्राजिष्ठस्त्वं देवेष्वसि, भ्राजिष्ठोऽहं मनुष्येषु भूयासम् ”—(वा. सं. ८ । ३८-४०) इति । एतानि ह वै भ्राजांसि । एतानि वीर्याण्यात्मन्धत्ते । यस्यैवं विदुष एतान्ग्रहान्गृह्णन्ति ॥ १२ ॥

तान्वै पृष्ठये षडहे गृहीयात् । पूर्वं त्र्यहे—आग्नेयमेव प्रथमेऽहन् । ऐन्द्रं द्वितीये । सौर्यं तृतीये—एवमेवान्वहम् ॥ १३ ॥

तानु हैकऽउत्तरे त्र्यहे गृह्णन्ति । तदु तथा न कुर्यात् । पूर्वोऽएवैनांस्त्र्यहे गृहीयाद् । युत्तरे त्र्यहे ग्रहीष्यन्त्स्यात्—पूर्वोऽएवैनांस्त्र्यहे गृहीत्वा—अथोत्तरे त्र्यहे गृहीयात् । एवमेव यथापूर्वं विश्वजिति—सर्वपृष्ठोऽएकाहोऽएव गृह्यन्ते ॥ १४ ॥ इति पृष्ठयः षडहः । विश्वजिदेकाहो वा ॥

तेषां भक्ष इति । अत्रापि लिङ्गक्रमण्यामेव विनियोगः । यजमानस्यैव च भक्षो मन्त्रवर्णात् ‘ आत्मन्धत्ते ’ इति च वाक्यशेषात् ॥ १२ ॥

तान्वै पृष्ठय इति । प्रथमे माहेन्द्रस्तोत्रं तत्साधनत्वाद्रथन्तरादीनि सामानि पृष्ठानि तत्सम्बन्धादहानि षट् पृष्ठानि तेषां समूहः पृष्ठयः षडहः । “ तस्य समूहः ” (पा. सू. ४ । २ । ३७ ।) इति प्रकृत्य यत्प्रकरणे—पृष्ठयादिभ्य उपसङ्ख्यानमाह—इति । प्रातःसवनसम्बन्धादन्यदारभ्य यावत्प्रकृतिकमिदं कर्म-विशेषसम्बन्धवचनम् । तानु हैक इति । युत्तरे त्र्यहे ग्रहीष्यन्त्यादुत्तरे त्र्यहे गृह्णीतीत्यतो वचनात्ततः पूर्वं गृहीत्वैव गृहीयात् । विश्वजिति नाम्ना सर्वपृष्ठशब्दोऽत्र पृष्ठसाधनै रथन्तरादिषु सामसु वर्तते । सर्वाणि पृष्ठ-साधनानि रथन्तरादीनि यस्य सन्ति स सर्वपृष्ठस्तस्मिन्नेकाह एवैत गृह्यन्त इति विनियोगान्तरम् ॥ १३ ॥ १४ ॥

इति श्रीमदाचार्यहरिस्वामिनः कृतौ माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये चतुर्थपाठे

पञ्चमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४-५-४ ॥

एष वै प्रजापतिः । (बुं) बुं एष यज्ञस्तायते यस्मादिमाः प्रजाः प्रजाताऽ
एतम्बेवाप्येतर्ह्यनु प्रजायन्ते ॥ १ ॥

(न्तऽउ) उपा११शुपात्रमेवान्वजाः प्रजायन्ते । तद्वै तत्पुनर्यज्ञे प्रयुज्यते
तस्मादिमाः प्रजाः पुनरभ्यावर्तं प्रजायन्ते ॥ २ ॥

(न्तेऽन्त) अन्तर्यामपात्रमेवान्वयः प्रजायन्ते तद्वै तत्पुनर्यज्ञे प्रयुज्य-
ते तस्मादिमाः प्रजाः पुनरभ्यावर्तं प्रजायन्ते ॥ ३ ॥

(न्तेऽथ) अथ यदेतयोरुभयोः । सह सतोरुपा११शुं पूर्वं जुहोति
तस्माद् सह सतोऽजाविकस्योभयस्यैवाजाः पूर्वां युन्यन्त्योऽवयः ॥ ४ ॥

(योऽथ) अथ यदुपा११ शु१ हुत्वा । (त्वो) ऊर्ध्वमुन्मार्ष्टि तस्मादिमा
ऽअजाऽअराडीतरा आक्रममाणाऽइव यन्ति ॥ ५ ॥

(न्त्यु) अथ यदन्तर्यामि१ हुत्वा । (त्वा) अवाञ्चमवमार्ष्टि तस्मादिमाऽ-
अवयोऽवाचीनशीर्ण्यः खनन्त्य इव सन्त्येता वै प्रजापतेः प्रत्यक्ष-

एष वै प्रजापतिर्य एष यज्ञस्तायते । यस्मादिमाः प्रजाः प्रजाताः । एतम्बेवाप्येतर्ह्यनु प्रजायन्ते ॥ १
उपांशुपात्रमेवान्वजाः प्रजायन्ते । तद्वै तत् पुनर्यज्ञे प्रयुज्यते । तस्मादिमाः प्रजाः पुनरभ्यावर्तं
प्रजायन्ते ॥ २ ॥

अन्तर्यामपात्रमेवान्वयः प्रजायन्ते । तद्वै तत् पुनर्यज्ञे प्रयुज्यते । तस्मादिमाः प्रजाः पुनरभ्या-
वर्तं प्रजायन्ते ॥ ३ ॥

अथ यदेतयोरुभयोः । सह सतोरुपांशुं पूर्वं जुहोति-तस्माद् सह सतोऽजाविकस्योभयस्यैवाजाः
पूर्वां यन्ति-अनूच्योऽवयः ॥ ४ ॥

अथ यदुपांशुं हुत्वा ऊर्ध्वमुन्मार्ष्टि-तस्मादिमा अजा अराडीतरा आक्रममाणा इव यन्ति ॥ ५ ॥

अथ यदन्तर्यामिं हुत्वा अवाञ्चमवमार्ष्टि-तस्मादिमा अवयोऽवाचीनशीर्ण्यः खनन्त्य इव यन्ति ।

एष वै प्रजापतिरिति । यज्ञात्मकस्य प्रजापतेरुपांशुपात्रादिभ्यः प्रदेशेभ्योऽन्वायः ' प्रजायन्ते ' तेषां च
पात्राणां पुनःपुनः प्रयोगात्ता अपि प्रजाः पुनःपुनः प्रजायन्ते यदा यदाऽन्ते प्राजापत्यात्मकात् स. लेशो यदन्तनो
हारियोजनस्तर्दताः ' प्रजाः ' पालयितुम् अभिजिघ्रति । उपांशुपात्रासादनैव सर्वाः प्रजाः प्रजायन्त इत्येत-
दर्शनं ब्राह्मणेन क्रियते । (प्रायमेव वातः प्रभृति) अजा अराडीतरा अतिशयेन शीघ्रमुच्चैर्गच्छन्त्यराडीतराः ।
कथमरमिति निपातः शीघ्रयवचनस्तस्य च्छान्दसो मकारलोपः । आ इत्युपसर्गऽउपार्थे उच्चैस्त्वम् । " डीङ् विहायस
गतौ " - (धा. पा. भ्वा. आ. ९९३) तस्मात् किप् । अस्माडयन्ते शीघ्रमुच्चैर्गच्छन्ते इत्यराडयः । अवयोऽपि
च शीघ्रमुच्चैश्च डयन्ते । अतिशयेन इवजा अराडीतराः अरशब्दाद् आडीशब्दस्तदग्रे प्रसिद्धे तरप् । अराडीतरा
इति शीघ्रप्रकृष्टोदप्रतायां प्रयुज्यते ॥ १-५ ॥

अवाचीनशीर्ण्यः ' इत्येतस्य चोदप्रताया एव विपर्ययः । अवाचीनशीर्ण्यः चाधोगतशिरस्का ' एता वै

तमां युदजावयुस्तुस्मादेतास्त्रिः संवत्सरस्य विजायमाना द्वौ त्रीनिति जनयन्ति ॥ ६ ॥

ऋतुपात्रमेवानु मनुष्याः प्रजायन्ते । तद्वै तत्पुनर्यज्ञे प्रयुज्यते तुस्मादिमाः प्रजाः पुनरभ्यावर्तं प्रजायन्तऽएष वै शुक्रो य एष तपत्येषऽउऽएवेन्द्रः पुरुषो वै पशूनामैन्द्रस्तुस्मात्पशूनामीष्टे ॥ ७ ॥

(एऽ) ऋतुपात्रमेवान्वेकशफं प्रजायते । तद्वै तत्पुनर्यज्ञे प्रयुज्यते तुस्मादिमाः प्रजाः पुनरभ्यावर्तं प्रजायन्तऽइतीव वाऽऋतुपात्रमितीवैकशफस्य शिर आग्रयणपात्रमुक्थ्यपात्रमादित्यपात्रमेतान्येवानु गावः प्रजायन्ते तानि वै तानि पुनर्यज्ञे प्रयुज्यन्ते तुस्मादिमाः प्रजाः पुनरभ्यावर्तं प्रजायन्ते ॥ ८ ॥

(न्तेऽथ) अथ युदजाः । कनिष्ठानि पात्राण्यनु प्रजायन्ते तुस्मादेतास्त्रिः संवत्सरस्य विजायमाना द्वौ त्रीनिति जनयन्त्यः कनिष्ठाः कनिष्ठानि हि पात्राण्यनु प्रजायन्ते ॥ ९ ॥

एता वै प्रजापतेः प्रत्यक्षतमां-यदजावयः । तस्मादेतास्त्रिः संवत्सरस्य विजायमाना द्वौ, त्रीन्, इति जनयन्ति ॥ ६ ॥

शुक्रपात्रमेवानु मनुष्याः प्रजायन्ते । तद्वै तत् पुनर्यज्ञे प्रयुज्यते-तस्मादिमाः प्रजाः पुनरभ्यावर्तं प्रजायन्ते । एष वै शुक्रो-य एष तपति । एषऽउऽएवेन्द्रः । पुरुषो वै पशूनामैन्द्रः । तस्मात्पशूनामीष्टे ॥ ७ ॥

ऋतुपात्रमेवान्वेकशफं प्रजायते । तद्वै तत् पुनर्यज्ञे प्रयुज्यते । तस्मादिमाः प्रजाः पुनरभ्यावर्तं प्रजायन्ते । इतीव वाऽऋतुपात्रम् । इति वैकशफस्य शिरः । आग्रयणपात्रम्, उक्थ्यपात्रम्, आदित्यपात्रम्-एतान्येवानु गावः प्रजायन्ते । तानि वै तानि पुनर्यज्ञे प्रयुज्यन्ते । तस्मादिमाः प्रजाः पुनरभ्यावर्तं प्रजायन्ते ॥ ८ ॥

अथ यदजाः कनिष्ठानि पात्राण्यनु प्रजायन्ते-तस्मादेतास्त्रिः संवत्सरस्य विजायमाना द्वौ, त्रीन्, इति जनयन्त्यः कनिष्ठाः कनिष्ठानि हि पात्राण्यनु प्रजायन्ते ॥ ९ ॥

प्रजापतेः प्रत्यक्षतमां ' प्रत्यक्षत्वेन सन्निकर्षो लक्ष्यते । बहुप्रजत्वेन प्रजापतेः सन्निकृष्टतमाः प्राप्यन्तरेभ्यः । एष वै शुक्र इति । (मार्जानान्यनुकारेणाजादीनामुदप्रतादिकारेण धर्मो दर्शित एवमत्रापीति ।) तत्त्वं नाम शुक्रधर्मः पुरुषाणां दृश्यते । एकशफमन्वितर इति ' ऋतुपात्रम् ' ' इत्येकशफस्य ' ' शिर ' इत्यभिहितया दीर्घं त्रिकोणं प्रउग इव दर्शयति । एतास्तीति त्रिचाररूपस्य प्रदर्शनमेतत् ॥ ६-८ ॥

अथ यदजा इति । कनिष्ठानामनेकत्वादुपांशुपात्रस्य बहुवचनमुपपन्नम् । प्रयोगान्तर्गतोपांशुपात्रान्तराभि-

(न्तेऽथ) अथ षड्ग्रावः । (वो) भूयिष्ठानि पात्राण्यनु प्रजायन्ते तस्मादेताः सकृत्संवत्सरस्य विजायमानाऽएकैकं जनयन्त्यो भूयिष्ठा भूयिष्ठानि हि पात्राण्यनु प्रजायन्ते ॥ १० ॥

(न्तेऽथ) अथ द्रोणकलशे । (शेऽन्त) अन्ततो हारियोजनं ग्रहं गृह्णाति प्रजापतिर्वै द्रोणकलशः स इमाः प्रजा उपावर्तते ता अवति ता अभिजिघ्रत्येतद्वाऽएना अवति युदेनाः प्रजनयति ॥ ११ ॥

पञ्च ह त्वेव तानि पात्राणि । यानीमाः प्रजा अनु प्रजायन्ते समानमुपाश्वन्तर्यामयोः शुक्रपात्रमृतपात्रमाग्रयणपात्रमुक्थ्यपात्रं पञ्च वाऽऋतवः संवत्सरस्य संवत्सः प्रजापतिः प्रजापतिर्यज्ञो यद्यु षडेवऽर्तवः संवत्सरस्येत्यादित्यपात्रमेवैतेषां षष्ठम् ॥ १२ ॥

(मे) एकं ह त्वेव तत्पात्रम् । यदिमाः प्रजा अनु प्रजायन्तेऽउपा-

अथ यद्वावो भूयिष्ठानि पात्राण्यनु प्रजायन्ते । तस्मादेताः सकृत्संवत्सरस्य विजायमाना एकैकं जनयन्त्यो भूयिष्ठाः । भूयिष्ठानि हि पात्राण्यनु प्रजायन्ते ॥ १० ॥

अथ द्रोणकलशेऽन्ततो हारियोजनं ग्रहं गृह्णाति । प्रजापतिर्वै द्रोणकलशः स इमाः प्रजा उपावर्तते । ता अवति । ता अभिजिघ्रति । एतद्वाऽएना अवति-युदेनाः प्रजनयति ॥ ११ ॥

पञ्च ह त्वेव तानि पात्राणि-यानीमाः प्रजा अनु प्रजायन्ते-समानमुपाश्वन्तर्यामयोः, शुक्रपात्रम्, ऋतुपात्रम्, आग्रयणपात्रम्, उक्थ्यपात्रम् । पञ्च वाऽऋतवः संवत्सरस्य । संवत्सरः प्रजापतिः । प्रजापतिर्यज्ञः । यद्यु षडेवऽर्तवः संवत्सरस्य-इत्यादित्यपात्रमेवैतेषां षष्ठम् ॥ १२ ॥

एकं ह त्वेव तत् पात्रम्-यदिमाः प्रजा अनु प्रजायन्ते-उपाशुपात्रमेव । प्राणो ह्युपाशुः, प्राणो हि प्रजापतिः । प्रजापतिं ह्येवेदं सर्वमनु ॥ १३ ॥

प्रायं तु द्रष्टव्यम् । तथापि तु आग्रयणोक्थ्यादित्यपात्रेभ्यः स्तोकान्येव भवन्ति तान्यपि हि प्रयोगमेदं प्रत्येकं बहूनि भवन्ति ॥ ९ ॥

‘ भूयिष्ठानि ’ इति बहुतमानि (स्वयामवान्तानि) प्रयोगमेदापेक्षया तु बहुतमानि । ‘ प्रजापतिर्वै द्रोणकलश ’ इतराणि पात्राण्यपेक्ष्यत्वात् सर्वोपकारित्वाच्च ‘ स इमाः प्रजा ’ इतरपात्रे भवा ‘ उपावर्तते ’ ततः प्रयुज्यमान उपावृत्तश्चापि (ते धत्तेव) ‘ अवत्यभिजिघ्रति ’ कथं पुनः ‘ अवति ’ रक्षतीत्यत आह-‘ प्रजनयति ’ ॥ १० ॥ ११ ॥

‘ समानमुपाश्वन्तर्यामयोः ’ पात्रं तयोरेव समानत्वान्न तयोश्च समानत्वमव्यात्मं वायोर्दृष्टिमेदाङ्गीकरणादवत्येव पुनः ‘ यश्च ’ पुनः प्रयोगित्वात् प्रजानामनुरूपाणि चैतान्येव तेनैव चानुरूपता लक्ष्यते तेभ्य एव प्रदेशेभ्यः प्रजायन्ते नान्यत इत्यभिप्रायः ॥

ॐ शुपाशुमेव प्राणो ह्युपाशु शुः प्राणो हि प्रजापतिः प्रजापतिं
ह्युवेदं सुर्वमुनु ॥ १३ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ४।४।६ ॥ (५.५.)

एष वै प्रजापतिः । (र्यु) यु एष यजुस्तायुते यस्मादिमाः प्रजाः प्रजाता
एतम्बेवाप्येतर्ह्यनु प्रजायन्ते सु आश्विनं ग्रहं गृहीत्वावकाशानुवका-
शयति ॥ १ ॥

सु उपाशु शुमेव प्रथममुवकाशयति । प्राणाय मे वर्चोदा वर्चसे पवस्वे-
त्युथोपाशु शुसुवनं व्यानाय मे वर्चोदा वर्चसे पवस्वेत्युथान्तर्गामुमुदा-
नाय मे वर्चोदा वर्चसे पवस्वेत्युथैन्द्रवायवं व्याचे मे वर्चोदा वर्चसे

अथावकाशमन्त्राः ।

एष वै प्रजापतिर्य एष यजुस्तायते । यस्मादिमाः प्रजाः प्रजाताः । एतम्बेवाप्येतर्ह्यनु प्रजायन्ते ।
स आश्विनं ग्रहं गृहीत्वावकाशानुवकाशयति ॥ १ ॥

स उपाशुमेव प्रथममुवकाशयति—“ प्राणाय मे वर्चोदा वर्चसे पवस्व ”—(वा.सं. ७।२७)
इति । अयोपाशुसुवनम्—“ व्यानाय मे वर्चोदा वर्चसे पवस्व ”—(वा. सं. ७।२७) इति ।

‘आदित्यपात्रमेवैतेषाम्’ इति तदपि ह्यनुहोमेष्टु प्रयुक्तं सत् पुनरादित्यग्रहे प्रयुज्यत इत्यभिप्रायः । प्रजापतिं
ह्येवेदमिति । (यैद्यपि ‘शुर्ववस्थानीयाच्छुकादिपर्वणः प्रजापतेस्तथापि प्राणानुगृहीत एवेत्यभिप्रायः) ॥ १२ ॥ १३ ॥

इति श्रीहरिस्वामिनः कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये चतुर्थकाण्डे षष्ठमेऽध्याये

षष्ठमं ब्राह्मणम् ॥ (४-५-५) ॥

एष वै प्रजापतिरिति । अध्वर्युग्रहानुवकाशाद्यजमानस्तु सप्राणं कृत्स्नं यज्ञं जनयित्वा येन कुरुते ।
“ प्राणाय म ”—इत्यादिभिर्मन्त्रैराजमानमेव प्रजापतिं करोत्येवं मन्त्रसमस्तार्थः । सोऽध्वर्युराश्विनं ग्रहं गृहीत्वाऽव-
काशा उपाश्वीदयस्तान् ‘ अवकाशयति ’ अवेक्षयति । यजमानोऽवेक्षते अध्वर्युस्तमवेक्षयति । ‘ प्राणाय म ’
इत्युपाशुमेवैवेक्षयेवमुत्तरानपि । तन्त्रकारस्तु मन्त्रानुवकाशानुवाचयतीति व्याजहार ॥ १ ॥

स उपाशुमिति । प्रसन्ना ॥ २ ॥

१-इमे पात्रावकाशमन्त्राः, द्रोणकलशावेक्षणमन्त्राः, अर्शामन्त्रश्च-संहितायामग्निष्टोमाधिकार एव ध्रुवग्रहग्रहणानन्तरं कर्तव्य-
तयऽऽमन्त्राः । न हि वह ते मन्त्रा दृश्यन्ते ।

२-‘ यद्यविर्यवस्थानीयाच्छुकादिपर्वणः ’-इत्यादिः पाठश्चेत्-सुबोधः स्यादिति भाति ।

३-ग्रहानवेक्षयति यथागृहीतमवकाशानुवाचयति प्राणाय म इति प्रतिमंत्रम् । उपाशुसुवनं द्वितीयम् । उपाशुसुवनस्याग्रह-
तदिदं सूत्रम् । आश्विनं पञ्च शुक्रमथिनो युगपत् पूतशृङ्गाधवनीयो च विश्वाभ्यो मा इति । पूतशृङ्गाधवनीयावपि चशब्दाद्
युगपत् इति कर्कः । का. धौ. सू. ९। १५६-१५८ ।

पवस्वेत्यथ मैत्रावरुणं क्रतूदक्षाभ्यां मे वर्चोदा वर्चसे पवस्वेत्यथाश्विनश्च
श्रोत्राय मे वर्चोदा वर्चसे पवस्वेत्यथ शुक्रामन्थिनौ चक्षुभ्यां मे वर्चो-
दसौ वर्चसे पवेथामिति ॥ २ ॥

(त्व) अथाग्रयणम् । (मा) आत्मने मे वर्चोदा वर्चसे पवस्वेत्यथो-
क्थ्यमोजसे मे वर्चोदा वर्चसे पवस्वेत्यथ ध्रुवमायुषे मे वर्चोदा वर्चसे
पवस्वेत्यथाम्भृणौ विश्वाभ्यो मे प्रजाभ्यो वर्चोदसौ वर्चसे पवेथामिति
वैश्वदेवौ वाऽअम्भृणावतो हि देवेभ्य उन्नयन्त्यतो मनुष्येभ्योऽतः पितृभ्य-
स्तस्माद्वैश्वदेवावम्भृणौ ॥ ३ ॥

(णावु) अथ द्रोणकलशम् । कोऽसि कतमोऽसि प्रजापतिर्वै कः
कस्यासि को नामासि प्रजापतिर्वै को नाम यस्य ते नामामन्महीति
मनुते ह्यस्य नाम यं त्वा सोमेनातीतृपासेति तर्पयति ह्येनश्च सोमेन

अथान्तर्यामम्—“ उदानाय मे वर्चोदा वर्चसे पवस्व ”—(वा. सं. ७ । २७ ।) इति ।
अथैन्द्रायवम्—“ वाचे मे वर्चोदा वर्चसे पवस्व ”—(वा. सं. ७ । २७ ।) इति । अथ
मैत्रावरुणम्—“ क्रतूदक्षाभ्यां मे वर्चोदा वर्चसे पवस्व ”—(वा. सं. ७ । २७ ।) इति ।
अथाश्विनम्—“ श्रोत्राय मे वर्चोदा वर्चसे पवस्व ”—(वा. सं. ७ । २७ ।) इति ।
अथ शुक्रामन्थिनौ—“ चक्षुभ्यां मे वर्चोदसौ वर्चसे पवेथाम् ”—(वा. सं. ७ । २७ ।) इति ॥ २ ॥

अथाग्रयणम्—“ आत्मने मे वर्चोदा वर्चसे पवस्व ”—(वा. सं. ७ । २८ ।) इति ।
अथोक्थ्यम्—“ ओजसे मे वर्चोदा वर्चसे पवस्व ”—(वा. सं. ७ । २८ ।) इति । अथ
ध्रुवम्—“ आयुषे मे वर्चोदा वर्चसे पवस्व ”—(वा. सं. ७ । २८ ।) इति । अथाम्भृणौ—
“ विश्वाभ्यो मे प्रजाभ्यो वर्चोदसौ वर्चसे पवेथाम् ”—(वा. सं. ७ । २८ ।) इति । वैश्व-
देवौ वाऽअम्भृणौ अतो हि देवेभ्य उन्नयन्ति, अतो मनुष्येभ्यः, अतः पितृभ्यः । तस्माद्वैश्व-
देवावम्भृणौ ॥ ३ ॥

अथ द्रोणकलशम् । “ कोऽसि कतमोऽसि ”—(वा. सं. ७ । २९ ।) इति । प्रजापतिर्वै
कः । “ कस्यासि को नामासि ”—(वा. सं. ७ । २९ ।) इति । प्रजापतिर्वै को नाम ।

अथाग्रयणमिति । अवकाशावस्तीर्यादेस्तीरथाम्भृणौ पूतभृदाधवनीयावत आभ्यां पूतभृदाधवनीयाभ्यां
देवेभ्य उन्नयन्ति सोमयागार्थमत एव मनुष्येभ्यः पितृभ्यश्च नाराशंस एतदभिप्रायमेतत् ॥ ३ ॥

अथ द्रोणकलशमिति । ‘ मनुत ह्यस्य नाम ’ क इत्येतत् । ‘ स आश्विनं ग्रहं गृहीत्वा ’ समर्थाचरणेन

सु आश्विनं ग्रहं गृहीत्वान्वद्गमाशिषमाशास्ते तर्पयति सुप्रजाः प्रजाभिः
स्यामिति तत्प्रजामाशास्ते सुवीरो वीरैरिति तद्वीरानाशास्ते सुपोषः
पोषैरिति तत्पुष्टिमाशास्ते ॥ ४ ॥

तान्वै न सर्वमिवावकाशयेत् । (ह्यो) यो न्वेव ज्ञातस्तमवकाशयेद्यो
वास्य प्रियः स्याद्यो वानूचानोऽनूक्तेनैनान्प्राप्नुयात्सु आश्विनं ग्रहं गृही-
त्वा कृत्स्नं यज्ञं जनयति तं कृत्स्नं यज्ञं जनयित्वा तमात्मन्धत्ते तमा-
त्मन्कुरुते ॥ ५ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ ४-४-७ ॥ (५. ६.)

“ यस्य ते नामामन्महि ”—(वा. सं. ७ । २९) इति । मनुते ह्यस्य नाम । “ यं त्वा
सोमेनातीतृषाम् ”—(वा. सं. ७ । २९) इति । तर्पयति ह्येनं सोमेन । स आश्विनं ग्रहं गृहीत्वा-
न्वद्गमाशिषमाशास्ते—“ सुप्रजाः प्रजाभिः स्याम् ”—(वा. सं. ७ । २९) इति । तत्
प्रजामाशास्ते । “ सुवीरो वीरैः ”—(वा. सं. ७ । २९) इति । तद् वीरानाशास्ते । “ सुपोषः
पोषैः ”—(वा. सं. ७ । २९) इति । तत् पुष्टिमाशास्ते ॥ ४ ॥

तान्वै न सर्वमिवावकाशयेत् । यो न्वेव ज्ञातः—तमवकाशयेत्, यो वास्य प्रियः स्याद्, यो
वानूचानोऽनूक्तेनैनान्प्राप्नुयात् । स आश्विनं ग्रहं गृहीत्वा कृत्स्नं यज्ञं जनयति । तं कृत्स्नं
यज्ञं जनयित्वा तमात्मन्धत्ते, तमात्मन्कुरुते ॥ ५ ॥ इति पात्रावकाशमन्त्राः ।

यजमानः । ‘ अन्वद्गम् ’ प्राणतां प्राणादीनां पश्चात् । अङ्गेषु कल्पितेषु स लब्धात्मकः सन् ‘ आशिषमा-
शास्ते ’ भूर्भुवः स्वरिति । यक्षितव्यं लिङ्गक्रमाभ्यामेव विनियोगस्य सिद्धे तत् सत्येनैवेतद्वाच्यं समर्द्धयतीति
ब्राह्मणाय च प्रदेशान्तरेऽभावात् ॥ ४ ॥

तान्वै न सर्वमिति । उपांश्वादिभिः सम्बन्धादवकाशान् सर्वप्रयोगविषयं प्राप्ते ज्ञातादिप्रयोग एव व्यव-
स्थाप्यते तत्रोपन्यासः । तानवकाशान्न सर्वं यजमानमज्ञातादिव मयवकाशयेत् । किंचिदेवावकाशयेदित्यर्थः ।
एतस्मादेव वचनात् सर्वशब्दादनवकाशोऽपि (यजत दर्शयतीतरथा) अनवकाशोऽकृतकारित्वादनधिकृत एव,
स्याद्यो न्वेव ज्ञातः शुच्याभिजनतया यो वास्याध्वर्योः ‘ प्रियः ’ प्रियोऽतिशयेन ‘ यो वानूचानो ’ वेदार्थानु-
वचनसमर्थोऽनूक्तेनानुवचनेन विद्यथैव ‘ एनान् ’ उपांश्वादिरूपान् प्राणान् प्राप्नुयात् ।

यथा ह ते वेहेते विद्याविन एवेति तमेव गुणं यजमानमवकाशयन् नान्यमन्यस्वनवकाशित एव यजमान
आश्विनग्रहं गृहीत्वा कृत्स्नं यज्ञं जनयति तदा हि प्राणिप्रहैर्योजितो भवतीत्यभिप्रायः ॥ ५ ॥

इति श्रीहरिस्वामिनः कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये चतुर्थकाण्डे

पञ्चमेऽध्याये षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ४-५-१ ॥

ता वाऽएताः । (अ) चतुस्त्रिंशं शङ्खाहृतयो भवन्ति प्रायश्चित्तयो
नामैष वै प्रजापतिर्य एष यज्ञस्तायते यस्मादिमाः प्रजाः प्रजाता एत-
म्बेवाप्येतर्ह्यनु प्रजायन्ते ॥ १ ॥

(न्तेऽष्टौ) अष्टौ वसवः । (५) एकादश रुद्रा द्वादशादित्या इमेऽएव
द्यावापृथिवी त्रयस्त्रिंश्र्यौ त्रयस्त्रिंश्र्यौ देवाः प्रजापतिश्चतुस्त्रिंशं
शस्तुदेनं प्रजापतिं करोत्येतद्वाऽअस्त्येतद्वचमृतं बुद्धचमृतं तद्धचस्त्येतदु
तद्यन्मर्त्यं सुऽ एष प्रजापतिः सुर्वं वै प्रजापतिस्तुदेनं प्रजापतिं करोति
तस्मादेताश्चतुस्त्रिंशं शङ्खाहृतयो भवन्ति प्रायश्चित्तयो नाम ॥ २ ॥

अथ प्रायश्चित्तम् ।

ता वाऽएताश्चतुस्त्रिंशङ्खाहृतयो भवन्ति-प्रायश्चित्तयो नाम । एष वै प्रजापतिः-य एष यज्ञस्ता-
यते । यस्मादिमाः प्रजाः प्रजाताः । एतम्बेवाप्येतर्ह्यनु प्रजायन्ते ॥ १ ॥

अष्टौ वसवः, एकादश रुद्राः, द्वादशादित्याः । इमेऽएव द्यावापृथिवी त्रयस्त्रिंश्र्यौ । त्रयस्त्रिंश्र्यौ
देवाः, प्रजापतिश्चतुस्त्रिंशः । तदेनं प्रजापतिं करोति । एतद्वाऽअस्ति, एतद्वचमृतम् । यद्वचमृतं

ता वा एता इति । ज्योतिष्टोमस्येदमखिलमारब्धं तत्र च मन्त्रपाठानुरोधेनातिग्राह्या विहृता अपि सत्र
उक्ताः । तदनन्तरं मन्त्रानुरोधेन विषुवा ग्रहः महाव्रतीयो विवदास्यः । सत्रोत्थानं सोमप्रायश्चित्तानीत्येष
ब्राह्मणक्रमः प्राप्नोति तत्र मन्त्रक्रममनादृत्यातिपर्यनुयोज्यत्वाच्च ज्योतिष्टोम एव पात्रविधेतावकाशवचनं
चाधुनाऽपि ज्योतिष्टोम एव प्रायश्चित्तान्युच्यन्ते । तदर्थमुपक्रमते । 'ता वै एताः' मन्त्रसामान्याये " परमेष्ठ्य-
भिधीत " इत्यत्र " परमेष्ठिने स्वाहेति जुहुयात् " इत्यादि ब्राह्मणसहिते सिद्धाश्चतुस्त्रिंशङ्खाहृतयो भवन्ति ।
विभक्तिव्यवच्छिन्नाः परस्परं व्याह्रियन्ते पठयन्त इति व्याहृतयः परमेष्ठिने स्वाहेत्यादयः प्रायश्चित्तय इत्येवना-
मिका यादृशमेव प्राप्तं नाशात् कर्म तादृशमेव प्रायश्चित्तम् उत्तरकालमपीत्येवं चेत्येते सज्ज्ञायन्ते । आभिर्मेघ-
व्यात्मिकाभिरिति प्रायश्चित्तस्य एतद्वैषज्यात्मकः प्रजापतिः ॥ १ ॥

अष्टौ वसव इति । (देविको याज्ञिकफलभूतः ।) ' वसवः ' आन्यादय आरण्यके वक्ष्यन्ते । ' रुद्रा '
आदित्या एकादश प्राणा आदित्या द्वादशमासारते अनुगृह्यन्ते द्यावापृथिव्योस्त्रिंशदेवाः प्रजापतिसामान्यरूपा-
स्त्रयस्त्रिंशद्वचनात् । तेनात्रेतिहाससिद्धा वत्सादयो देवगणाः (प्रातःसवनादिनाजादि पृथिव्यादिस्थाना) ग्रहीतव्याः ।
शेषस्य देवजातस्य द्यावापृथिवीभ्यां परिग्रहात्तेन त्रयस्त्रिंशदेवाः प्रजापतिसामान्यरूपास्त्रयस्त्रिंश एव सः अवि-
(देवैश्चतुस्त्रिंशकाजः प्रजापतिः) ततः किं यद् ' एताश्चतुस्त्रिंशद् व्याहृतयो भवन्ति ' । तदेनं यज्ञमविकलमिवाधि-

१-परमेष्ठ्यादीश्च चतुस्त्रिंशतं जुहोति । इदं धर्मस्य मन्त्रपदमभेदे प्रायश्चित्तं । चकारेण । यज्जतेचिदभिषिषः पूजज्जुभ्य आतुदः ।
सधाता संधि मघवापुरुषसुरिष्कर्ता विहुतं पुनरिति च धर्म्यमिति पूर्वसूत्रोक्तेन मन्त्रेण मन्त्रयधर्म्यमिषपात्राभिमर्शनमपि प्रायश्चित्तं ।
का. श्रौ. सू. २५।१३७ । पृषदाज्यकंदने चैके । परमेष्ठ्यादिचतुस्त्रिंशद्वाहृतिष्टोमः । एकीयग्रहणाद्विकल्पः । का. श्रौ. सू.
२५।१४२ । अग्निभेदेन मारुतेन ब्रह्मसात्रा स्तुवीरन् । मरुत्विगास्तृष्टु गीयमानं ब्रह्मसाम । माध्यन्दिने ब्राह्मणाच्छसिविग्रहस्तोत्रमिदं ।
चतुस्त्रिंशद्वैश्वामश्व । अग्निभेदेन भवतीत्यर्थः । का. श्रौ. सू. २५।२९८ । २९९ ।

ता ह्येके । यज्ञं त्वं इत्याचक्षते यज्ञस्य ह त्वेवैतानि पर्वाणि सु ऽएष
यज्ञस्तायमान ऽएताऽ एव देवता भवन्नेति ॥ ३ ॥

सा यदि धर्मदुधा ह्येते । (६) अन्यामुपसंक्रामेयुः स यस्यामेवैनानि
वेलायां पुरा पिबन्त्यन्ति तद्वैनामुदीची २५ स्थापयेदग्रेण वा शालां
प्राचीम् ॥ ४ ॥

तद्व्यस्ति । एतदु तद्व्यन्मर्त्यम् । स एष प्रजापतिः । सर्वे वै प्रजापतिः । तदेनं प्रजापतिं करोति ।
तस्मादेताश्चतुर्विंशद्व्याहृतयो भवन्ति-प्रायश्चित्तयो नाम ॥ २ ॥

ता ह्येके यज्ञं त्वं इत्याचक्षते । यज्ञस्य ह त्वेवैतानि पर्वाणि । स एष यज्ञस्तायमान एता एव
देवता भवन्नेति ॥ ३ ॥

सा यदि धर्मदुधा ह्येते-अन्यामुपसंक्रामेयुः । स यस्यामेवैनानि वेलायां पुरा पिबन्त्यन्ति-तद्वैना-
मुदीचीं स्थापयेत्, अग्रेण वा शालां प्राचीम् ॥ ४ ॥

देविकं प्रजापतिं करोति तदनुकारेण च यजमानमेतद्वाअस्तीति पुनः सदात्मकतया वस्वादीनां यज्ञस्य व्याहृती-
भावं प्रजापतित्वमापादयेदिति । एतद्वै व्याहृतियज्ञं स्वादिरूपकमस्ति किमपि यदेतन्न तदन्यदित्यर्थः । कथम् ?
' एतद्व्यमृतम् ' अविनाश्यमूर्तमित्यर्थः । कथं वस्वादयस्तावत् प्राणपिण्डात्मकाः सङ्घातरूपास्तेषामात्मरूपं
सावन्निरूपवारमेवामृतप्राणपिण्डापेक्षायामृताः । (पिण्ड एव चतुर्मर्त्या एवं यज्ञोऽपि देवतामृता हविर्मर्त्यं व्याहृति-
ष्वपि देवता परमेष्ठ्यादिका अमृताः । स्वाहाकारप्रदानं हविर्मर्त्यं पश्वमृतागसमङ्गीकृत्याह-) एतद्व्यमृतमिति ।
ततः किमित्यत आह-यद्यमृतमस्ति न हि तत् कदाचिदपि नास्तीत्येवं तद्व्यं प्रतिपद्यते, तस्मान्नैःया
अमृतास्ति सच्छब्दपर्याया इत्यभिप्रायः । एतदु तद्व्यन्मर्त्यमिति । तस्यैव व्याहृतियज्ञावस्थादे (?) मर्त्याशनं यथो-
क्तेनासद्रूपतामाह-यन्मर्त्यमिति । प्रसिद्धं लोके स्थूलं विनाशि तद्व्येतदेवतारूपं समाप्तम् ॥ २ ॥

(तत्त्वयज्ञस्य ते इतस्तस्मात्तच्च एव ता मिन्ना एव ता मिन्ना एव ता मिन्ना एव यज्ञस्यानैकस्यास्तत्त्वएते
चेष्टे) प्रजा एव इत्येकेषां मतम् । यज्ञस्य ह त्वेवेति । देवतारूपाण्येव प्रत्येकं तानि समेतानि । यज्ञस्तु
तत्र व्यासज्यवल्लोक एव परमेष्ठ्यादीनि च पर्वाणीत्यर्थः । एता एव देवता इति । परमेष्ठ्यादिकं अमिध्याता
विरूपो यज्ञो भवन्नेति ॥ ३ ॥

ननु च व्याहृतिकालो यज्ञ इत्येवं पूर्वमुपन्यस्तमधुना तु देवताकालं दर्शयति । व्याहृतिग्रहणेन व्याह-
तिसम्बद्धा देवता होमद्रव्यं कर्त्तव्यादि सर्वमाक्षिप्तम् । यथैव यज्ञस्यात्तस्योत्तरकालं मन्त्रादिकाङ्गं चिकित्स-
नीयम्, एवं मिषज्यमन्यन्तकर्म आधिकोसिकमेव कदाचित्कथंचिद् व्यवहियते । कदाचिद् व्याहृतिभिः
कदाचिद्वोऽनया कदाचिद् व्याहृतिभिश्चतुर्विंशतिमाज्याहुतीति । सा यदि धर्मप्रवर्गार्थं पयो दुग्धे या
धेनुः सा धर्मदुधा " दुहः कष्यश्च " - (पा० सू० ३ । २ । ७० ।) इति हकारस्य घकारः । ' ह्येदे '
विनश्येद्व्याहृतादिना न वा गृहं ता तथापि सा धर्मधुग्भवेदित्युच्यते । ततोऽन्यां धर्मदुधामुपसंक्रामेयुः । अथ
नान्या धर्मधुग्यतस्तत्कथं तामुपगच्छेयुः । यस्यामेव वेलायां तस्मिन्नेव प्रदेशे गार्हपत्यस्य दक्षिणतो होतुः
सन्दर्शने पुरा (अविनष्टा पूर्वापित्वं यन्निति सेवनार्था बहुदुग्धमालदुहगान्नावन्ती ?) प्रयुज्यते दोहयन्ति तद्वा
तच्छब्दात् सप्तम्या लुक् तस्यामेकविधवेलायामेनामन्यां गामुदीचीं तथावस्थिते किं कुर्यादित्यत आह-॥ ४ ॥

तद्येऽएतेऽअभितः । पुच्छकाण्ड^१ शिखण्डास्थेऽनुच्छयाते तयोर्बहु-
क्षिणं तस्मिन्नेताश्चतुस्त्रिंशत् शतमाज्याहुतीर्जुहोत्येतावानै सर्वो यज्ञो
यावत्य एताश्चतुस्त्रिंशद्वाहृतयो भवन्ति तदस्यां कृत्स्नमेव सर्वं यज्ञं
दधात्येषा ह्युतो धर्मं पिन्वतऽएषो तत्र प्रायश्चित्तिः क्रियते ॥ ५ ॥

(तेऽथ) अथ यद्यज्ञस्य ह्वलेत् (तु) तत्समन्वीक्ष्य जुहुयादीक्षोपस-
त्स्वाहवनीये प्रसुतऽआग्नीध्रे वि वाऽएतद्यज्ञस्य पूर्वं स्रं^२सते यद्ध्वलति
सा यैव तर्हि तत्र देवता भवति तयैवैतद्विषज्यति तया सुंदधाति ॥ ६ ॥

तद् येऽएतेऽअभितः पुच्छकाण्डं शिखण्डास्थेऽनुच्छयाते-तयोर्बहुक्षिणं-तस्मिन्नेताश्चतुस्त्रिंशत्-
माज्याहुतीर्जुहोति । एतावानै सर्वो यज्ञे-यावत्य एताश्चतुस्त्रिंशद्वाहृतयो भवन्ति । तदस्यां
कृत्स्नमेव सर्वं यज्ञं दधाति । एषा ह्युतो धर्मं पिन्वते एषो तत्र प्रायश्चित्तिः क्रियते ॥ ५ ॥

अथ यद्यज्ञस्य ह्वलेत्-तत् समन्वीक्ष्य जुहुयात्-दीक्षोपसत्सु, आहवनीये प्रसुतऽआग्नीध्रे ।
विवाऽएतद्यज्ञस्य पूर्वं स्रंसते-यद्ध्वलति । सा यैव तर्हि तत्र देवता भवति-तयैवैतद्विषज्यति-तया
सुन्दधाति ॥ ६ ॥

तद्येऽएते इति । तस्या ये एते पुच्छकाण्डस्य पार्श्वतः उच्चैः स्थिते शिखण्डेऽस्वास्थिनी शिखण्डास्थे ।
अस्थिशब्दस्य “ छन्दस्यपि दृश्यते ”-(पा० सू० ७ । १ । ७६) इत्यनङि कृते “ अनसन्ताजपुंसकाच्छ-
न्दसि ”-(पा० सू० ९ । ४ । १०३) इति समासान्तः । तयोर्स्थिय यदक्षिणं तस्मिन्नेताः परमेष्ठ्यादिरेवोप
संहारात् । ततश्चैवं विज्ञायते । तस्मिन्नेता इति । एताः व्याहृतिनामकाः आहुतीर्जुहोति इति । ‘ एतावानै सर्वो
यज्ञः ’ इत्यभिधीयते । ‘ एवं चतुस्त्रिंशदवस्थाविशेषा य इमे एतेच परमेष्ठ्यादिकालका इत्यभिप्रायः । तदस्यामिति ।
(परमेष्ठ्यादयस्तत् कथं चाहुतिस्तत्रैवावतिष्ठते इत्यभिप्रायः ।) कृत्स्नमिति । कल्प्यते सर्वमित्यग्निष्टोमादिभेदमिजं
किमर्थं पुनरस्यां ‘ यज्ञं ’ ‘ दधाति ’ इत्यत आह-‘ एषा ’ ह्यभिनवा धेनुरन्तर्धृतं ‘ धर्मं ’ प्रवर्ग्यसाधनं पयः
‘ पिन्वते ’ दुग्धे तच्च यज्ञस्य शिरः शिरसः सकलस्य स्त्रीसारो यदि वा अस्याः सकलोपयोगो भवतीति । ततोऽस्याः
सुत्यायां श्रुतधर्मप्रादुर्भावो युज्यते नान्यथेति शेषेणैव ‘ तत्र प्रायश्चित्तिः ’ ‘ क्रियते ’ यदि धर्मदुषा ह्वलेदि-
त्युपसंहारः ॥ ५ ॥

अथ यदिति । अन्यदपि क्वचित् सोमस्य विनश्येत् तत् तत्सम्यगनुदस्य या देवता तस्यै परमेष्ठ्यादिकथ्यै
एकामाज्याहुतिं हुत्वा ब्रह्मा सकृद्बृहीतां जुहुयात् । ‘ दीक्षोपसत्सु ’ च वर्त्तमानासु ‘ आहवनीयस्य ’ शालाद्वार्यवद्
‘ जुहुयात् ’ । प्रसुते तु सुत्यायां यदि ह्वले कृत आग्नीध्रिये जुहुयात् । (आज्याहुत्योरभिधानाच्छालायामनुपक्रान्त
एव क्रान्तौ गृह एवाहवनीये होतव्यतायै वैतद् विषज्याहुत्यां तृप्तये इत्यभिप्रायः ।) अथ यास्ता उक्ताहुतय इति ।

१-बृहद्व्याहृतिनामकाः आहुतिनामकाः । अन्यस्या गोव्यवस्थिताया इत्यर्थः । शालाया वा पुरस्तात्प्राच्याः । शालाया वा पुरस्तादव-
स्थितायाः इत्यन्यस्या गोरवस्थानेतिवक्ष्यते । पुच्छकाण्डादक्षिणेऽस्थिनी हुत्वा बोहयेत् । तामेव गा बोहयेदित्यर्थः । का. श्रौ.
सू. ३५ । १३९-१४१ ।

(त्र्यु) अथ यदि स्कन्देत् । (त्रु) तदद्भिरुपनिनयेदद्भिर्वाऽऽर्च्य इदं सर्व-
माप्तं सर्वस्यैवाप्त्यै वैष्णववारुण्यऽर्चा यद्वाऽऽर्च्यं किंचार्च्छति वरुण
एवेदं सर्वमर्पयति ययोरोजसा स्कभिता रजांसि वीर्यैर्भिर्वीरतमा
शविष्ठा ॥ या पत्येतेऽअप्रतीता सहोभिः, विष्णुऽअगन्वरुणा पूर्वहूताविति
यज्ञो वै विष्णुस्तुस्यैतदार्च्छति वरुणो वाऽआर्पयिता तद्यस्याश्चैतदेव-
ताया आर्च्छति यो च देवतार्पयति ताभ्यामेवैतदुभाभ्यां भिषज्यत्यु-
भाभ्यां सुन्दधाति ॥ ७ ॥

अथ यदि स्कन्देत्-तदद्भिरुपनिनयेत् । आद्भिर्वाऽऽर्च्यं सर्वमाप्तम् । सर्वस्यैवाप्त्यै । वैष्णव-
वारुण्यऽर्चा । यद्वाऽऽर्च्यं किंचार्च्छति-वरुण एवेदं सर्वमर्पयति । “ ययोरोजसा स्कभिता
रजांसि वीर्यैर्भिर्वीरतमा शविष्ठा । या पत्येतेऽअप्रतीता सहोभिः, विष्णुऽअगन्वरुणा
पूर्वहूताविति ”-(वा. सं. ८ । ५९) इति । यज्ञो वै विष्णुः । तस्यैतदार्च्छति । वरुणो वाऽआर्पयिता
तद् यस्याश्चैतदेवतायाऽआर्च्छति, यो च देवतार्पयति-ताभ्यामेवैतदुभाभ्यां भिषज्यति, उभाभ्यां-
सुन्दधाति ॥ ७ ॥

षतगृहीतमित्यादयः प्रायश्चित्तयस्ताभिः सह किमासां भिषज्यतीति कार्यताम्याद्विकल्पः । आहोस्वित् समुच्चयः ?
भिन्नाङ्गवर्त्तित्वात् समुच्चयः । सत्यपि भिषज्ये सामान्ये ऋग्वेदाद्यंशस्ताभिर्भिषज्यति । (यागाद्यंशमाव्याभाव्यशस्त्या-
भिस्ततश्चावर्त्तैर्कार्यं नानात्वात्समुच्चयः ।) तद्यथैकस्मिन्नेव कार्ये वातपित्तादिभेषजानामभिन्नदेशानामप्यवान्तर-
कार्यभेदानामवधयो न विकल्प एवमिहापि द्रष्टव्यम् । तथा च दर्शयत्युभयं होतृत् कर्माध्वरकर्म चेति तत्रैव
तत्रापि सन्धाने च क्षुद्रात्रभयं होतृत् कर्म ऋग्वेदादिकं चेत्येवं सति यत्र विशेषतो नादिष्टं प्रायश्चित्तं तत्र
कालाहुतिं हुत्वा वेदाहुतिं ब्रह्मा हुजुयात् । आदिष्टे तु प्रायश्चित्ते कालाहुतयस्तस्य च पात्रक्रमेण क्रिया एव-
मष्टावपि कालाहुतिं जप्त्वा यथोक्तां प्रायश्चित्तिं कुर्यात् ॥ ६ ॥

अथ यदीति । यज्ञस्येति वर्त्तते येन सम्बन्धी सोमोऽभिप्लुतः ‘ स्कन्देत् ’ तत एव सोम इति न तावदा-
व्यादिप्लुत एतत्प्रायश्चित्तं पतितेऽपि तस्मिन्यज्ञस्य वैगुण्याभावाच्चैष्टिकश्च यदा स्कन्देत्तत्रापि प्राकृतस्थैव
प्रायश्चित्तस्य भावात् । अनभिप्लुते सोमे स्कन्ने पुनर्गृहीतुं शक्यत्वाद्गृहीते च तस्मिन् वैगुण्याभावादभिप्लुतस्तु यः
स्कन्दति तत्रावश्यं क्रियाश्चिदंशः प्रत्याहरणीयो भवति तन्न्यूनः सोमो भवतीति वैगुण्यात्तत्रैव युक्तं प्रार्थयश्चित्तेन ।
यदि सोमस्य रसः किञ्चित्स्कन्देत्तदद्भिरुपसिञ्चेत् । वैष्णवी चासौ वारुणीत्येतया वैष्णववारुण्या [क्रयाय द्वे ।
इदं किञ्चिद्लोके चार्च्छति । “ ऋगतौ ”-(धा. पा. १६ । ५.) इत्येष आङ्पूर्वो विनाशो वर्त्तते । तस्य च
ऋच्छादेशः । यत् किञ्चिन्नश्यति सर्वमिदं वरुण एव ‘ अर्पयति ’ विनाशयति, तस्यैवर्त्तेऽपिचि पुगागमः ।
“ ययोरोजसेति ” एतया ऋचा यत्र वा ‘ देवता ’ ‘ अर्पयति ’ यस्माच्च विमृशति ‘ ताभ्यामुभाभ्यां ।
‘ भिषज्यति ’ तस्य कृत्स्नस्य ताम्यामनुदेशादित्यभिप्रायः ॥ ७ ॥

१-ययोरोजसेवोदके नोपसिञ्चेत् । सोम एवस्कन्नेहविर्यैर्ज्ञेयप्रायश्चित्तमिदमिति कर्कः । स्कन्नेसोमप्रायश्चित्तमिदमिति देववा-
हिकाः । ययोर्वैष्णववारुणी त्रिष्टुबिति कत्यायनसर्वाशुक्रमः । का. श्रौ. सू. २५ । २८ ।

(त्व) अथोऽअभ्येव मृशेत् । (हे) देवान्दिवमग्न्यज्ञस्तुतो मा
द्रविणमष्टु मनुष्यानन्तरिक्षमग्न्यज्ञस्तुतो मा द्रविणमष्टु पितृन्पृथिवी-
मग्न्यज्ञस्तुतो मा द्रविणमष्टु यं कं च लोकमग्न्यज्ञस्तुतो मे भद्रमभूति-
त्येवैतदाह ॥ ८ ॥

तुद्ध स्मैतदारुणिराह । किं १२ सु यजेत यो यज्ञस्य व्यृद्ध्या पापी-
यान्मुन्येत यज्ञस्य वाऽअहं व्यृद्ध्या श्रेयान्भवामीत्येतद्ध स्म स तुद-
भ्याह यदेता आशिष उपगच्छति ॥ ९ ॥

इति चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमं ब्राह्मणम् ॥ ८ ॥ ५, ७ ॥

अथोऽअभ्येव मृशेत्—“ देवान्दिवमग्न्यज्ञः ततो मा द्रविणमष्टु, मनुष्यानन्तरिक्षमग-
न्यज्ञः ततो मा द्रविणमष्टु, पितृन्पृथिवीमग्न्यज्ञः ततो मा द्रविणमष्टु-
यं कं च लोकमग्न्यज्ञः । ततो मे भद्रमभूत् ” (वा. सं. ८ । ६०) इत्येवैतदाह ॥ ८ ॥

तद्ध स्मैतदारुणिराह—किं स यजेत—यो यज्ञस्य व्यृद्ध्या पापीयान्मुन्येत । यज्ञस्य वाऽअहं
व्यृद्ध्या श्रेयान्भवामीत्येतद्ध स्म स तदभ्याह—यदेता आशिष उपगच्छति ॥ ९ ॥

इति प्रायश्चित्तम् ।

अथो अभ्येव मृशेदिति । देवैस्त्वनं सोमं नाद्विरूपनिनयेत् । कालाहुतिमिधैतत्समुचीयते । भिन्नांशवर्ति-
त्वादध्वर्युश्चेदं कुर्यात् । समाख्यानात् । कालाहुतिमात्रब्राह्मणश्रवणात् ॥ ८ ॥

तद्ध स्मैतदिति । या एता आशिषस्ततो मा द्रविणमष्टित्यादयः । एवं तु स्कन्दनविशेषात् (नम्यनन
सर्वस्मभूद्यते न लिङ्गक्रमात्) प्राप्तं यज्ञस्य दोह इत्यस्य वाचनं दर्शयति पूर्वोक्तु कालाहुतिषु ॥ ९ ॥

इति श्रीहरिस्वामिनः कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये चतुर्थकाण्डे
पञ्चमेऽध्याये सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ ४-७ ॥

१-“ यं कश्च ” इत्यादिभागो मन्त्रतयैवात्रातः संहितायाम् । इह तु सौऽऽः फलितार्थकचनमात्रं प्रतीयते । अत्र संहितायाम्—
‘ चतुर्विंशतान्तः ’—इति, ‘ यज्ञस्य दोहः ’—इति, ‘ आपवस्व ’—इत्येवं त्रयः प्रायश्चित्तार्था होममन्त्रा अन्येऽप्युक्तास्त इह
ब्राह्मणे न दृश्यन्ते ।

२-देवान् दिवमग्निति सोमे । सोमे स्कन्धविर्यक्षियप्रायश्चित्तमिदमिति कर्कः । का. भौ. सू. २५ । २७ ।

३-सोमेज्योपपाते चैकेकांयथाकालं हुत्वा यज्ञस्वदोह इति व्याचक्षति । अत्र कर्कः । सोमेज्यायामुपपातः सोमेज्योपपात इति
समास इति । तेन न सोमयागोपपातः । इति फलितं । चतुर्विंशदोमोऽध्वर्युकर्तृकः । एकैकहोममेवांगीकृत्य कालाहुतिहोममुच्यते
कर्तृक इति कर्कः । आमीध्रण्ये सुत्याषु । सुत्याषु वर्तमानाषु कालाहुतिरामीध्रण्ये इत्यर्थः । का. भौ. सू. २५ । २८ । १२१

तद्यत्रैतन्निरात्रं सहस्रं ददाति । तदेष्टा साहस्री क्रियते सु प्रथमेऽहंस्त्रीणि च शतानि नयति त्रयस्त्रिंशत् शतं चैवमेव द्वितीयेऽहंस्त्रीणि चैव शतानि नयति त्रयस्त्रिंशत् शतं चैवमेव तृतीयेऽहंस्त्रीणि चैव शतानि नयति त्रयस्त्रिंशत् शतं अथैष्टा साहस्रयुतिरिच्यते ॥ १ ॥

सा वै त्रिरूपा स्यादित्याहुः । (२) एतद्वचस्यै रूपतममिवेति रोहिणी ह त्वेवोपध्वस्ता स्यादेतद्वैवास्यै रूपतममिव ॥ २ ॥

सा स्यादप्रवीता । वाग्वाऽएषा निदानेन अत्साहस्रययातयाम्नी वाऽइयं वाग्गुयातयाम्नुप्रवीता तस्मादप्रवीता स्यात् ॥ ३ ॥

गर्गन्निरात्रमहीनम् ।

तद् यत्रैतन्निरात्रे सहस्रं ददाति-तदेष्टा साहस्री क्रियते । स प्रथमेऽहं स्त्रीणि च शतानि नयति, त्रयस्त्रिंशत् च । एवमेव द्वितीयेऽहं स्त्रीणि चैव शतानि नयति, त्रयस्त्रिंशत् च । एवमेव तृतीयेऽहं स्त्रीणि चैव शतानि नयति त्रयस्त्रिंशत् च । अथैष्टा साहस्रयुतिरिच्यते ॥ १ ॥

सा वै त्रिरूपा स्यादित्याहुः । एतद्वचस्यै रूपतममिवेति । रोहिणी ह त्वेवोपध्वस्ता स्यात् । एतद्वैवास्यै रूपतममिव ॥ २ ॥

सा स्यादप्रवीता । वाग्वाऽएषा निदानेन-यत्साहस्री अयातयाम्नी वाऽइयं वाग्, अयातयाम्नी अप्रवीता । तस्मादप्रवीता स्यात् ॥ ३ ॥

तद्यत्रैतदिति । साहस्रीब्राह्मणमेतत् । संवत्सरसत्रविषयो वैपुवतो ग्रह इति । मन्त्रक्रमादुपस्थितमप्युत्सार्थाहीने गता 'साहस्री' तावदुच्यते । यत्र यस्मिंश्च त्रिरात्रे तिस्रो रात्रयः समाहृतास्त्रिरात्रः । रात्र्या चाहोरात्रं लक्ष्यते, तेनान्यहोरात्रपरिमितं सोमयागस्ततश्च यत्र त्रिरात्रे सोमयागस्तत्र सङ्घाते गार्गाख्ये सहस्रं दक्षिणां ददाति तत्तत्रैष्टा वक्ष्यमाणा त्रिरूपादिका गौः साहस्री सहस्रस्य पूरणीत्येतस्मिन्नर्थे वक्ष्यमाणं द्रष्टव्यम् । सहस्राहवासा क्रियते इति वक्ष्यमाण सम्बन्धार्थं उपन्यासः । कथं नाम स यदेतत् प्रथमेऽहनि इत्याद्येतद्गर्गन्निरात्रविषयं विज्ञाय ततः स प्रथमेऽहनीत्यसममर्थानुवाद एव । स एव समविभक्ताः प्रत्यहं ददातीत्यसद्वर्गस्य सर्वाहीनविषयत्वात् । 'अथैष्टा साहस्रयुतिरिच्यते' विभक्तुमशक्यत्वात् ॥ १ ॥

सा वै त्रिरूपेति । 'त्रिरूपा' त्रिवर्णा 'रोहिणी' रक्ता 'उपध्वस्ता' वर्णान्तरेणाहता 'रूपतमम्' रूपान्तरेभ्यः प्रकृष्टं रूपम् ॥ २ ॥

सा स्यादप्रवीतेति । वृषेणानुपगता । वाग्वा एवेति । वागेव देवता अस्या अधिदैवतमित्यर्थः । 'अयातयाम्नी' अनुपक्षीणवीर्या वाक् ससारा स्वकार्यादपि हरिणा 'अप्रवीता' असंस्कृतवीर्यत्वात् ॥ ३ ॥

(त्वां) त्वां प्रथमेऽहन्नयेत् । (द्वा) वाग्वाऽएषा निदानेन अत्साहस्री
तस्या एतत्सहस्रं वाचः प्रजातं पूर्वा हैषैति पश्चादेनां प्रजातमुन्वेत्यु-
त्तमे वैनामहन्नयेत्पूर्वमहास्यै प्रजातमेति पश्चादेषान्वेति सोऽएषा मीमांसा-
सैवोत्तमऽएवैनामहन्नयेत्पूर्वमहास्यै प्रजातमेवैति पश्चादेषान्वेति ॥ ४ ॥

तामुत्तरेण हविर्धाने । दक्षिणेनाग्नीध्रं द्रोणकलशमुवप्रापयति यज्ञो वै
द्रोणकलशो यज्ञमुवैनानामेतदृश्यति ॥ ५ ॥

(त्या) आजिघ्र कलशम् । (म्म) महया त्वा विशन्तिवन्दव इति रिरिचानु
इव वाऽएष भवति यः सहस्रं ददाति तमेवैतद्विरिचानं पुनराप्याययति
यदाह आजिघ्र कलशं महया त्वा विशन्तिवन्दव इति ॥ ६ ॥

पुनरूर्जा निवर्तस्वेति । तद्वेव रिरिचानं पुनराप्याययति यदाह पुनरूर्जा
निवर्तस्वेति ॥ ७ ॥

तां प्रथमेऽहन्नयेत् । वाग्वाऽएषा निदानेन-यत्साहस्री । तस्या एतत्सहस्रं वाचः प्रजातम् ।
पूर्वा हैषैति । पश्चादेनां प्रजातमुन्वेति । उत्तमे वैनामहन्नयेत्, पूर्वमहास्यै प्रजातमेति, पश्चादेषान्वेति ।
सोऽएषा मीमांसैव । उत्तमऽएवैनामहन्नयेत् । पूर्वमहास्यै प्रजातमेवैति, पश्चादेषान्वेति ॥ ४ ॥

तामुत्तरेण हविर्धाने दक्षिणेनाग्नीध्रं द्रोणकलशमुवप्रापयति । यज्ञो वै द्रोणकलशः । यज्ञमेवै-
नानामेतदृश्यति ॥ ५ ॥

“ आजिघ्र कलशं महया त्वा विशन्तिवन्दवः ”- (वा. सं. ८ । ४२) इति । रिरिचान
इव वाऽएष भवति-यः सहस्रं ददाति । तमेवैतद्विरिचानं पुनराप्याययति-यदाह-आजिघ्र कलशं
महया त्वा विशन्तिवन्दव इति ॥ ६ ॥

“ पुनरूर्जा निवर्तस्व ”- (वा. सं. ८ । ४२) इति । तद्वेव रिरिचानं पुनराप्याययति-
यदाह-पुनरूर्जा निवर्तस्वेति ॥ ७ ॥

तां प्रथमेऽहन्निति । पूर्वा हैषैतीति । (गवामेष नाव इत्यभिधाय पूर्वमाह एषा इत्येवमपि ।) एनां स्त्रीणाम-
प्रतो धावन्तो वत्सा इत्याशयः । उत्तमे वैनानामिति । ये पुष्टा वत्सास्ते अप्रतो भवन्ति (तेहमुक्तमिति । एत-
स्मादेव वाक्यशेषात् प्रथमे इति यजमानो नान्यः प्रथमो न धातव्याः ।) उत्तमे तृजुनीयमानाः पश्चादिति
गम्यते ॥ ४ ॥

तामुत्तरेणेति । अन्तरा शालासदसि नीत्वा ‘ द्रोणकलशम् ’ एव ‘ अवप्रापयति ’ ‘ यज्ञो वै द्रोणकलशः ’
वृत्रस्य शिरसो धारणात् सोमाधारश्चेति । यज्ञ एवैनानामिति । यज्ञो यजमानस्तं सहस्रेण रिरिचानमनया
सहस्रस्य पात्रभूतया रिच्यमानमप्यानयतीत्यभिप्रायः ॥ ५ ॥

आजिघ्रेति । प्रसन्नाश्चतस्रः ॥ ६-७ ॥

१-आद्येऽहन् प्रथमां नयेद्वयेवा पश्चात् । आद्येऽहनिपक्षे प्रथमां अत्येऽनाऽहनि पश्चात्तयेदिति । का. श्रौ. सू. १३ । ७५ ।

२-हविर्दानाग्नीध्रतरे द्रोणकलशमेनामात्रपयत्याजिघ्रेति । का. श्रौ. सू. १३ । ७६ ।

सा नः सहस्रं धुक्ष्वेति । तत्सहस्रेण रिरिचानं पुनराप्याययति यदाह
सा नः सहस्रं धुक्ष्वेति ॥ ८ ॥

(त्र्यु) उरुधारा पयस्वती पुनर्माविशताद्रयिरिति । तद्वेव रिरिचानं
पुनराप्याययति यदाह पुनर्माविशताद्रयिरिति ॥ ९ ॥

(त्र्यु) अथ दक्षिणे कर्णऽआजपति । (त्री) इडे रुन्ते हव्ये काम्ये
चन्द्रे ज्योतेऽदिति सरस्वति मुहि विश्रुति ॥ एता तेऽअघ्न्ये नामानि
देवेभ्यो मा सुकृतं ब्रूतादिति वोचेरिति वैतुनि ह वाऽअस्यै देवत्रा नामानि
सा यानि ते देवत्रा नामानि तैर्मा देवेभ्यः सुकृतं ब्रूतादित्येवैतदाह ॥ १० ॥

तामवार्जन्ति । सा यद्यपुरुषाभिर्वीता प्राचीयात्तत्रविद्यादुरात्सीदयं
यजमानः कल्याणं लोकमजैपीदिति यद्युदीचीयाच्छ्रेयानस्मिल्लोके यज-
मानो भविष्यतीति विद्याद्यदि प्रतीचीयादिभ्यतिल्विल इव धान्यति-
ल्विलो भविष्यतीति विद्याद्यदि दक्षिणेत्यतिक्षुप्रेऽस्माल्लोकाद्यजमानः
प्रेष्यतीतिविद्यादेतानि विजुनानि ॥ ११ ॥

“ सा नः सहस्रं धुक्ष्व ”—(वा. सं. ८।४२) इति । तत्सहस्रेण रिरिचानं पुनराप्या-
ययति—यदाह—सानः सहस्रं धुक्ष्वेति ॥ ८ ॥

“ उरुधारा पयस्वती पुनर्माविशताद्रयिः ”—(वा. सं. ८।४२) इति । तद्वेव रिरि-
चानं पुनराप्याययति—यदाह—पुनर्मा विशताद्रयिरिति ॥ ९ ॥

अथ दक्षिणे कर्णऽआजपति—“ इडे रुन्ते हव्ये काम्ये चन्द्रे ज्योतेऽदिति सरस्वति
मुहि विश्रुति । एता तेऽअघ्न्ये नामानि देवेभ्यो मा सुकृतं ब्रूतात् ”—(वा. सं. ८।४३)
इति । वोचेरिति वा । एतानि ह वाऽअस्यै देवत्रा नामानि । सा यानि ते देवत्रा नामानि तैर्मा
देवेभ्यः सुकृतं ब्रूतादित्येवैतदाह ॥ १० ॥

तामवार्जन्ति । सा यद्यपुरुषाभिर्वीता प्राचीयात्—तत्र विद्यात्—अरात्सीदयं यजमानः, कल्याणं
लोकमजैपीदिति । यद्युदीचीयात्—श्रेयानस्मिल्लोके यजमानो भविष्यतीति विद्यात् । यदि प्रतीची-

अथ दक्षिणं इति । ‘ वोचेरित्येतत्तयाभूता ब्रूयाद् ‘ ब्रूताद् ’ इत्यस्य स्थाने ‘ वोचेरिति ’ ब्रूयात् ।
‘ एतानि ह वै अस्यै ’ गोर्देवत्रा देवेषु नामानि ॥ १० ॥

तामवार्जन्तीति । तामवार्जितां साहस्रीमवप्राय निरुक्तां सतीम् ‘ अवार्जन्ति ’ अवसृजन्ति विमुञ्चन्ति
साऽवसृष्टासती ‘ पुरुषेणाभिर्वीता ’ अभिगमिता अजैर्गत्यर्थस्य (वीर्थस्य) वी आदेशः । यदि ‘ प्राचीयात् ’

१—इडे रंत इति दक्षिणेऽस्याः कर्णं यजमानो जपति । रोहिणीसंस्कारोऽयमिति कर्कः । वोचेरिति वाऽन्ते । ब्रूतादित्यस्यस्थाने
‘ वोचे ’ इति वा ब्रूयादित्यर्थः का, प्रौ. सू. १।१३। ७७। ७८ ।

तद्या ऽएतास्तिष्ठस्तिस्त्रिंशत्प्राधि भवन्ति । तास्वेतामुपसमाकुर्वन्ति
वि वाऽएतां विराजं वृहन्ति यां व्याकुर्वन्ति विच्छिन्नोऽएषा विराज्या
विवृढा दशाक्षरा वै विरादुत्कृत्स्नां विराजं सुंदधाति तां होत्रे
दद्याद्धोता हि साहस्रस्तुस्मात्तां होत्रे दद्यात् ॥ १२ ॥

(द्वौ) द्वौ वोत्रेतारौ कुर्वीत तयोर्यतरो नाश्रावयेत्तस्माऽएनां दद्याद्वृद्धो
वाऽएष उत्रेता शु ऋत्विक्सुन्नाश्रावयति वृद्धोऽएषां विराड्या विवृढा
तद्यद्वृद्धोऽएवैतद्वृद्धं दधाति ॥ १३ ॥

यात्-इभ्यतिल्विल इव, धान्यतिल्विलो भविष्यतीति विद्यात् । यदि दक्षिणेयात्-क्षिप्रेऽस्माद्धोका-
द्यजमानः प्रैष्यतीति विद्यात् । एतानि विज्ञानानि ॥ ११ ॥

तद् या एतास्तिष्ठस्तिस्त्रिंशत्प्राधिभवन्ति-तास्वेतामुपसमाकुर्वन्ति । वि वाऽएतां विराजं
वृहन्ति-यां व्याकुर्वन्ति । विच्छिन्नोऽएषा विराड्-या विवृढा । दशाक्षरा वै विराड् । तत् कृत्स्नां
विराजं सन्दधाति । तां होत्रे दद्यात् । होता हि साहस्रः । तस्मात्तां होत्रे दद्यात् ॥ १२ ॥

द्वौ वोत्रेतारौ कुर्वीत । तयोर्यतरो नाश्रावयेत्-तस्मा एनां दद्यात् । वृद्धो वाऽएष उत्रेता-य
ऋत्विक्सुन्नाश्रावयति । वृद्धोऽएषा विराड् या विवृढा । तद् वृद्धोऽएवैतद्वृद्धं दधाति ॥ १३ ॥

गच्छेत् ' तत्र ' निमित्ते ' विद्यादरात्सीत् ' " ऋधु वृद्धौ "-(धा. पा. स्वा. प. २९) । इति धातो
रूपम् । सिद्धकर्मा ' यजमानः ' ' कल्याणम् ' शोभनं स्वर्गं ' लोकं ' जितवान् ' अयम् ' यदि च ' प्रतीचि '
 ' इयात् ' तत् ' इभ्यतिल्विलो भविष्यतीति ' ' विद्यात् ' । " विल संवरणे "-(धा. पा. तु. ६७)
तिल इव शाखाभिः पुष्पफलेन वर्धते तिल्विलं छान्दसोऽकारलोपः । इमा हस्तिनः इमेभ्यो हिता इभ्याः
हस्तिपका इभ्यः तिल्विलो वृत्त इति (इभ्यतिल्विलवामभ्यहस्तिभ्यां भवतीति तत्प्रदानार्था एव इभ्याः ।)
हस्तिनो भवन्तीत्यर्थः । इवशब्दः समुच्चये । धान्यावृत इव धान्यावृतश्चेत्यर्थः ।

तद्या एता इति । अथेतां विसृष्टां सतीं किं कुर्वन्तीत्यत आह- ' या एताः ' प्रतिदिवसं ' तिस्रस्तिष्ठो गाव-
त्रिंशतिरधिका अपि ' भवन्ति ' " यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं-तत्र सप्तमी " (पा. सू. २।३।९) ' तासु '
 ' एतासु ' पूर्वनीतासु एतां साहस्रीमुपनीय स एकादशभिः कुर्वन्नेकादशतं कुर्वन्तीत्यर्थः । ' विवृहन्ति ' " वृद्ध उद्यमे " -
 (धा. पा. तु. प. ६६) । विविधं हि वेतां ' विराजं ' ' यां ' पृथक् आनयन्ति । ' विच्छिन्ना उ एषा '
 ' विराड् ' दक्षिणात्मिका ' या ' ' विवृढा ' विभज्योद्यम्य नीता ततस्तस्मादुद्यताभवत् समं सृजति ' विराजं
संदधाति ' । दशाक्षरा हि विराड् विराड्यज्ञो भुवनात्मा च [सर्वा न्यामिस्वावदसद्वेप्रमु] संहित एवानया नु
 ' कृत्स्नां ' ' संदधाति ' इत्याशयः । होता दक्षिणां नयतीति । नयतेर्दाने प्रयुक्तत्वात् । ' तां ' होत्रे दद्यात् '
 इति वदतो दाने दर्शनात् । तास्वेतामुपसमाकुर्वन्तीति च पूर्वनीतायाः संसर्गवचनात् यदि तु संसृज्यैव ताभिर्नवभिः
साहस्रं नीयते ततः कथं सा विराड्विवृढा व्याकृतार्थाः स्यात्तस्माद्वर्णनं एवायं नियमो न्यूना दशतोपनायदिति ।

१-सव्वर्तो नवसु दशमीं कृत्वा होत्रे दद्यात् । उत्रेतारी वा कृत्वा नाश्रावयते । दशदशमेवेन दक्षिणा दद्यात् । का. औ.
सू. १३। ७९-८१ ।

तदाहुः । (नुं) नु सहस्रेऽधि किं चनु दद्यात्सहस्रेण ह्येव सुर्वान्क्रामानाप्नोतीति तदु होवाचासुरिः काममेव दद्यात्सहस्रेणाह सुर्वान्क्रामानाप्नोति कामेनोऽअस्येतरदत्तं भवतीति ॥ १४ ॥

(त्र्यु) अथ यदि रुथं वा युक्तं दास्यन्त्स्यात् । (द्रु) युद्वा वशायै वा वपायां हुतायां दद्यादुदवसानीयायां वेष्टौ ॥ १५ ॥

स वै दक्षिणा नयन् । (नु) अन्यूना दशतो नयेद्यस्माऽएकां दास्यन्त्स्याद्दशभ्यस्तेभ्यो दशतमुपवर्तयेद्यस्मै द्वे दास्यन्त्स्यात्पञ्चभ्यस्तेभ्यो

तदाहुः—न सहस्रेऽधि किंचन दद्यात् सहस्रेण ह्येव सर्वान्क्रामानाप्नोतीति । तदुहोवाचासुरिः—काममेव दद्यात् । सहस्रेणाह—सर्वान्क्रामानाप्नोति । कामेनोऽअस्येतरदत्तं भवतीति ॥ १४ ॥

अथ यदि रुथं वा युक्तं दास्यन्त्स्यात्, यद्वा वशायै वा, वपायां हुतायां दद्यात्, उदवसानीयायां वेष्टौ ॥ १५ ॥

स वै दक्षिणा नयन्, अन्यूना दशतो नयेत् । यस्माऽएकां दास्यन्त्स्याद् दशभ्यस्तेभ्यो दशतमुपा-

नयनो नयनं तु त्रयस्त्रिंशता सहितानां त्रयाणां शतानां सहितानामेवेति द्रष्टव्यम् । तत्र तु प्रकृतशतविभागा नुसारेण मुख्यस्यैकैकस्य चतस्रश्चतस्रो दशतोऽर्पणीयाः प्रपद्यन्ते । होतुस्त्रिंशो दशतः सप्त च त्रिभागोनगावः प्राप्नुवन्ति । तस्य हि साहस्र्या सहिते एकादशकार्दमिभ्यते । ततश्च तृतीयानामिहास्येषो सदर्पणीया प्राप्नोति । अधिनां तु द्वे द्वे दशतावन्येन एवं (प्राप्नुतायादीचैवैका तृतीयानां सत्रिभागा त्रयोदशैकादशश्लोको कसा प्राप्नुवन्ति) तत्तद्दशतमर्पित्वा पुनस्तथागामेकादशतमर्पयेत्, चतुर्होत्रा सह पूर्णमर्पयेदित्येवं प्राकृतविभागेनार्पणे प्रसज्यमाने आह—यस्मा एकामेकादशते आह—होता हि साहस्रं सयुक्थे बृहतीनां सहस्रमर्हतीति साहस्रः य ऋत्विक् सन्निधुनेता सन्नित्यर्थः । स ऋत्विक्छब्द उन्नेतुर्लक्षणार्थः । इतरथा तु बहव एव ऋत्विजो नाश्रावयन्ति तेषामपि बृहती स्यात् । ‘ तदाहुर्न सहस्रे ’ दीयमानेऽधिकमश्वादिकं प्रतिषिध्यते तेन विनैव क्रतुफलं सिद्ध्यतीत्येतदर्थयति ‘ सहस्रेण ह्येव काममेव ’ ददाति विविधसामर्थ्या द्विशेषः । तदाह—सत्यं तावत् सहस्रेणैव ‘ सर्वान्क्रामानाप्नोति ’ ‘ कामेन ’ एव इच्छयाऽस्य यजमानस्येतरदत्तं भवति (‘ चं निष्कले दाने इव युक्ता तत्र भूमेच्छया ’ इतरदत्तं भवति ’ सफलमभूदत एवं सिद्धे नान्य एवेत्यभिप्रायः) ॥ १४ ॥

अथेति । ‘ अथ यदि ’ तत्राधिकारार्थं वा युक्तं यद्वान्यत्किञ्चिददि ‘ दास्यन्त्स्यात् ’ ततो वशायै वपायां ‘ दद्यादुदवसानीयायां वेष्टौ ’ । सूत्रकारेणात्र “ साहस्रीमेव तद्ददाती ” त्युक्तम् । तच्छ्रुत्यन्तरतो ज्ञेयम् ॥ १५ ॥

स वै दक्षिणेति । स वै यजमानकाल इत्यर्थः । नयनेन दानं लक्ष्यते किं कारणम् । त्रीणि च शतानि नयति त्रयस्त्रिंशमेवेति । (त्रयस्त्रिंशानामन्यूनाभिर्दशभिर्नेतुमशक्यत्वात् । तस्मादाग्नीध्रे दक्षिणा इयं भाष्ये व्याख्या-

दशतमुपावर्तयेद्यस्मै तिस्रो दास्यन्त्स्यान्निभ्यस्तेभ्यो दशतमुपावर्तयेद्यस्मै
पञ्च दास्यन्त्स्याद्वाभ्यां तृभ्यां दशतमुपावर्तयेदेवमाशतात्तथो हास्यैषा-
ऽन्यूना विराडमुष्मिल्लोके कामडुषा भवति ॥ १६ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके नवमं ब्राह्मणम् ॥ ९ ॥ (५. ८.) ॥

चतुर्थः प्रपाठकः ॥ कण्डिकासंख्या ॥ १२५ ॥

वर्तयेत् । यस्मै द्वे दास्यन्त्स्यात्-पञ्चभ्यस्तेभ्यो दशतमुपावर्तयेत् । यस्मै तिस्रो दास्यन्त्स्यात्-
त्रिभ्यस्तेभ्यो दशतमुपावर्तयेत् । यस्मै पञ्च दास्यन्त्स्याद्-द्वाभ्यां ताभ्यां दशतमुपावर्तयेत् । एवमा-
शतात् । तथो हास्यैषाऽन्यूना विराडमुष्मिल्लोके कामडुषा भवति ॥ १६ ॥

इति गर्गत्रिरात्रम् ।

पूर्वं कर्तव्या ।) ' यस्मा एकाम् ' इत्यादि । तत्रैतावानेवार्थो विधेयो दशभ्यो मुख्यादिभ्यो ' दशतमुपावर्त-
येत् ' अर्पयेत् पुनः पञ्चभ्यस्तेभ्यो मुख्येभ्य एकादशतमुपावर्तयेदित्येतदपि प्राप्नोति तथाप्यविरोधान्न
भवति । पञ्चदशतमित्येतदेव भवति पञ्चभ्य एकैभ्यो द्विभ्य एकादशायनसामर्थ्यात् । तत्तन्निभ्य उपावर्तये-
त्प्रशास्तु प्रस्तोतृभ्यां तिस्रस्तिस्र उद्गात्रे चतस्र इत्येवं ततो द्वाभ्यां दशतमुपावर्तयेत् होत्रध्वर्युभ्यां यतो ' यस्मै '
वमाशतात् दशभ्यः पञ्चदशभ्यो दशतमुपावर्तयेदिति प्राप्नोति तथाप्यविरोधात् त्रिभ्य एव दशतमुपा-
वर्तयेत् कथं नु नवमदशमाभ्यामिति तिस्रस्तिस्रो होत्रे च तिस्रः पुनः पाकादिभ्य स्तिस्र इति तिस्रोऽध्वर्यवे
चतस्रः पुनरपि या दिशां तिस्रस्तिस्रो नेष्ट्रे चतस्र इत्येवं चार्गितासु तास्वन्ते प्रतिग्रहमन्त्रः सङ्गदेव हि प्राकृतेन
क्रमेण ब्रूयुः । यास्तु तास्त्रयस्त्रिंशत्तासां तिस्रो होत्र उन्नेत्रं वा स्थापयित्वा दशकर्मोक्तसंख्यादिभ्यो वा चतुष्कृत्वो
प्रावस्तुद्वय एवोन्नेतारं तत्रोन्नेयात्तेषां मध्यात् दशरात्रे साहस्र्या सह दास्यते । यदि तून्नेत्रे दास्यते
तेन उत्तमेऽह्नप्रथमं शतं दददुन्नेत्रे द्वे एव दद्यात् (न्नोष्टुतं पञ्चमं) द्वितीयं तु शतं दद्याद्प्रावस्तुते नेष्ट्रे च पञ्चमं
दद्यादुन्नेतारमन्तरा । यदेव तृतीये पुनः शते दीयमाने नेष्ट्रे दद्याच्चतस्रो प्रावस्तुते नयेदेवोन्नेतारमन्तरेण
ततोऽनेन सादयित्रे उन्नेत्रे तामथैकादशतं दद्यादित्येषा कर्मयोजना । अत्र च यस्मादित्येकामित्येक-
संप्रदानं यच्छब्देनोद्दिश्यते ' तेभ्य ' इति बहुवचनात् तेन परामृशति तच्च विरुद्धमिति सामर्थ्याद्यस्मै एका-
मेकां दास्यन्त्स्यादित्यभ्यासो द्रष्टव्यः । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । एवमपि च प्रसिद्धे तेन संप्रदानस्योपलक्षण-
मुपपद्येत । न चैका देया कस्मैचिदित्येतदस्यापि प्रसिद्धं कथं तेन पुरुषा उपलक्ष्यन्ते ? सत्यमेतत् किन्तु
उपलक्षणान्यत्वानुपपत्त्यैवैकादशतो विविधोऽत्र द्रष्टव्यः । एकामेकामेकस्मै दद्यात्तेभ्यश्च तामेकैकां दद्यात्
तेभ्यस्तामेवं दशतं कृत्वा दद्यात् । येन पृथक् पृथगेव यस्मै द्वे दास्यन्त्यादित्यादि योज्यम् । अथवा
दशभ्यो दशतं दित्सन्नर्थादेव तेभ्य एकैकां दास्यन् भवतीत्यनुवादो वाऽयम् । एवं यस्मै पंचेत्यादि । ननु
पञ्चभ्यो दशतं दित्सन्नसंस्तत्रियोगतो द्वे द्वे दास्यन् भवति । कदाचिद्विषयेकस्मै दद्यात्थ शतस्य
वा एकैकामेवमपि पञ्चभ्य एव दशको दत्तो भवति; नैतदेवं समं स्यादश्रुतत्वादिति दशतो न्यायेन समो

विभागः प्राप्नोति । तस्माद्दशभ्यो दशतं दद्यात्ततः पञ्चभ्यश्चतसृभ्यस्ततो द्वाभ्यां पुनश्चैवं यथासंभवाशतादि-
त्येतावदेवात्र विधीयते । (यस्मात्तत्प्रैषतुमित्यनुवादः) तथा क्रियमाणस्य यजमानस्यैष दशात्मिका विराड्-
वर्तते शतानि नव दशन्यूतानि तेषामेकैकस्मिन् दशतस्ता ' अन्यूना ' विराडधिपज्ञमुपात्ताऽमुष्मिहोके तादृश्येव
' कामदुधा भवति । (विराड्यो एषेव सर्व एव दोहो न्यजते (?) कामा इत्यभिप्रायः) ॥ १६ ॥

इति श्रीहरिस्वामिनः कृतौ माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये चतुर्थकाण्डे पञ्चमेऽध्याये

अष्टमं ब्राह्मणम् ॥ (४ । ९ । ८) ॥

१-अथ गर्गत्रिशत्रादौ सहस्रदक्षिणाके यज्ञे गोसाहस्री दक्षिणाविभागः ॥ दशदशभेदेन दक्षिणा दद्यात् । अनूबन्धवपा
होमांते दद्यादेनां । ८२ । उदवसानीयायां वा । ८३ । अन्यदिच्छन् । ८४ । गर्गत्रिशत्रादेः सहस्रदक्षिणाकस्य यज्ञस्य न्यहसाध्य-
त्वेन विभज्यदानमन्वहमुक्तं । तत्र प्रतिदिनं त्रयस्त्रिंशदधिकशतत्रयं गवां दातव्यं भवति । तत्र च दशदश गाः संह्याय षोडश-
त्रिंशद्भ्यो दातव्याः । तत्रचायं क्रमः १ प्रथमत एकं दशकं गृहीत्वा ब्रह्मो १ द्वातु २ होत्र ३ ध्वर्यु ४ ब्राह्मणाच्छंसि ५ प्रस्तोतुं ६
मैत्रावरुण ७ प्रतिप्रस्थातु ८ पोतु ९ प्रतिहर्तृभ्यो १० दशभ्यः ऋत्विग्भ्यः एकैकां गां दद्यात् । इति प्रथमं दशकं । १० । २
द्वितीयं दशकं प्रथमदशकवदेयं । ३ तृतीयं दशकं द्वे द्वे गावौ इति पंचधा गवां विभागः ब्राह्मणाच्छंसि १ प्रस्तोतु २ मैत्रावरुण ३
प्रतिप्रस्थातु ४ पोतुभ्यः ५ पंचभ्यः द्वे द्वे दद्यात् । ४ चतुर्थं दशकं तृतीयदशकवत् पंचधा विभागः पंचभ्यो दानं च । पंचानां
दाने क्रमः । ब्राह्मणाच्छंसि १ प्रस्तोतु २ मैत्रावरुण ३ प्रतिप्रस्थातु ४ प्रतिहर्तृभ्यः ५ (इति पंचभ्यो) द्वे द्वे दद्यात् । ५ पंचमं
दशकं चतस्रः ४ तिस्रः ३ तिस्रः ३ इति वैपम्येण विभागः । अच्छावाकाय चतस्रः ४ अग्नीध्रे तिस्रः ३ । सुवद्व्यायाय तिस्रः ३ ।
इति त्रिभ्यो दानं । ६ षष्ठं दशकं पंचमदशकवत् वैपम्येण विभागः । ४ । ३ । ३ । इति । नेष्ट्रे चतस्रः ४ । प्रावस्तुते तिस्रः ३ ।
उन्नेत्रे तिस्रः ३ । इति त्रिभ्यो दानं । ७ सप्तमं दशकं द्वेधा विभागः । २ पंच ५ । पंचेति । ब्रह्मणे पंच ५ उद्गात्रे पंच ५ ।
इति द्वाभ्यां दानं । ८ अष्टमं दशकं सप्तमदशकवत् पंच पंचेति द्वेधा विभागः । ब्रह्मणे ५ उद्गात्रे ५ इति द्वाभ्यां दानं । ९ नवमं
दशकं द्वेधा विभागः । २ । होत्रे पंच ५ । अध्वर्यवे पंच ५ । इति द्वाभ्यां दानं । १० दशमं दशकं नवमदशकवत् द्वेधा
विभागः २ होत्रे ५ अध्वर्यवे ५ इति द्वाभ्यां दानं । एवमेकगोशतीविभागः । १०० । एवमेव द्वितीयगोशती १०० । तृतीयगो-
शती च । १०० । एवं त्रिशती । ३०० । १ अथ त्रयस्त्रिंशदुर्वरितः । ३३ । तत्रैकं दशकं । १० । प्रथमदशकवत् ब्रह्मादिप्रति-
हर्तृभ्यो दशत्रिंशद्भ्यः एकैकां दद्यात् । २ द्वितीयं दशकं प्रथमदशकवत् ब्रह्मादिप्रतिहर्तृभ्यो दशत्रिंशद्भ्यः एकैकां दद्यात् ।
३ तृतीयं दशकं द्वे द्वे इति पंचधा विभागः । ५ । ब्राह्मणाच्छंसि १ प्रस्तोतु २ मैत्रावरुण ३ प्रतिप्रस्थातु ४ प्रतिहर्तृभ्यः ५ इति
पंचभ्यो द्वे द्वे दद्यात् । तिस्रस्तिस्रः परिशिष्यन्ते ता अत्र न देयाः । इति प्रथमाहः । अथ द्वितीयेऽहनि । एवमेव शतत्रयीदानं ।
त्रयस्त्रिंशन्मध्ये तु । १ प्रथमं दशकं पंचधा विभज्य । ब्राह्मणाच्छंसि १ प्रस्तोतु २ मैत्रावरुण ३ प्रतिप्रस्थातु ४ प्रतिहर्तृभ्यो ५ द्वे द्वे
दद्यात् । २ द्वितीयं दशकं चतस्रः ४ तिस्रः ३ तिस्रः ३ । इति वैपम्येण त्रेधा विभागः । नेष्ट्रे चतस्रः ४ । प्रावस्तुते तिस्रः ३ ।
उन्नेत्रे तिस्रः ३ । इति त्रिभ्यो दानं । तृतीयं दशकं पंचधा विभज्य ब्राह्मणाच्छंसि १ प्रस्तोतु २ मैत्रावरुण ३ प्रतिप्रस्थातु ४
प्रतिहर्तृभ्यो द्वे द्वे दद्यात् । तृतीयेऽहनि । शतत्रयीदानं पूर्वंवत् । त्रयस्त्रिंशन्मध्ये तु । १ प्रथमं दशकं पंच ५ पंचेति द्वेधा
विभागः । २ । ब्रह्मणे पंच ५ उद्गात्रे ५ इति द्वाभ्यां दानं । २ द्वितीयं दशकं प्रथमदशकवत् द्वेधा विभागः । ब्रह्मोद्गातृभ्यां
द्वाभ्यां च दानं । ३ तृतीयं दशकं पंच ५ पंचेति द्वेधा विभज्य । अध्वर्यवे पंच दत्त्वा पुनस्तस्मा एव पंच दद्यात् । इति
एकस्मै १ दानं । ततः सर्वेणां यास्तिस्रस्तिस्रोऽवशिष्टाः । ताः सर्वा आदाय । तासु नवसु संपन्नासु । इमां साहस्रीं दशमां कृत्वा ।
तद्दशकं । अनूबन्धवपाहोमांते । उदवसनीयायामिष्टौ वा होत्रे दद्यात् । अथवा पर्शोतरम् । अस्मिन्पक्षे द्वाहमेतारौ कृत्वा ।
तयोर्मध्ये य आभ्रावणं न करोति तस्मै एतद्दशकं अनूबन्धवपाहोमांते उदवसनीयायां वा दद्यादिति पक्षोत्तरं । अस्मिन्नपे
पक्षे प्रथमेऽह्नि ५ शतत्रयीदानांते त्रयस्त्रिंशत्सु द्वे द्वे गावौ होतुर्भागौ भवतः । ते उन्नेत्रे दद्यात् । न होत्रे । द्वितीयेऽहनि २ त्रय-
स्त्रिंशत्सु यास्तिस्रः उन्नेतुर्भागा भवन्ति । ता होत्रे दद्यात् । नोन्नेत्रे । तृतीयेऽहनि त्रयस्त्रिंशत्सु यास्तिस्रः उन्नेतुर्भागा भवन्ति । ताः
प्रतिशतकं होत्रे देयाः । इति गोसाहस्रीदक्षिणाविभागः । तथाऽत्र देवयाज्ञिकः-दशभ्यो दशकौ दत्त्वा चतुर्भ्यांश्टौ च पंचकान् ॥
द्विकेन पूरयेत् षड्भ्यः षड्भ्यो द्विकमिति स्थितिरिति । १ । यदत्र श्लोके क्रमांतरं तच्छ्रुतिविरोधान्नार्तव्यं । दानंतु धृत्यनुरोधेनैव
कतव्यं । धृत्युक्तः क्रमस्तु प्रथममेकैकस्याः १ ततो द्वयोर्द्वयोः २ ततस्तिसृणां तिसृणां ३ ततः पंचानां पंचानामिति । ५ इति
धृत्युक्तः क्रमः । श्लोकोक्तः क्रमस्तु एकैकदानानंतरं पंचभ्यो दानमभिहितमिति श्लोकोक्तः क्रमः । का. श्रौ. सू. १३ । ८१ ।

तद्यत्रैतद्वादशाहेन व्यूढच्छन्दसा यजते । तदग्रहान्व्यूहति व्यूहतऽद्वाता
च होता च च्छन्दांसि स एष प्रज्ञात एव पूर्वस्वयहो भवति समूढ-
च्छन्दास्तुदैन्द्रवायवाग्रान्यूहति ॥ १ ॥

(त्य) अथ चतुर्थेऽह्न्यूहति । ग्रहान्व्यूहन्ति च्छन्दांसि तदाग्रयणा-
ग्रान्यूहति प्राजापत्यं वाऽएतच्चतुर्थमहर्भवत्यात्मा वाऽआग्रयण आत्मा वै
प्रजापतिस्तुस्मादाग्रयणाग्रान्यूहति ॥ २ ॥

व्यूढद्वादशाहः ।

तद् यत्रैतद् द्वादशाहेन व्यूढच्छन्दसा यजते-तद्ग्रहान्व्यूहति । व्यूहत उद्वाता च होता च
छन्दांसि । स एष प्रज्ञात एव पूर्वस्वयहो भवति समूढच्छन्दाः । तदैन्द्रवाग्रवाग्रान्यूहति ॥ १ ॥

अथ चतुर्थेऽह्न्यूहति । ग्रहान् व्यूहन्ति छन्दांसि । तदाग्रयणाग्रान्यूहति । प्राजापत्यं
वाऽएतच्चतुर्थमहर्भवति । आत्मा वाऽआग्रयणः । आत्मा वै प्रजापतिः । तस्मादाग्रयणा-
ग्रान्यूहति ॥ २ ॥

तद्यत्रैतद्वादशाहेनेति ' व्यूढच्छन्दसा ' दशरात्रस्य चतुर्थनवमयोरहोर्द्वारा ग्रहाणामाग्रयणः पूर्वं ग्रहीतव्यः ।
पष्ठसप्तमयोस्तु शुक्रस्तावद्धारणीयो ' यावत् पूर्वं ग्रहा गृहीतास्ततः परिसृज्य सादनीयाः । आग्रयणस्तु
हिंक्रत्य सादनीयः । वैराजा व्यूढच्छन्दांस्यपि दशरात्रे ग्रहा व्यूहनीया इयेतदत्र ब्राह्मणे विधीयते । ' एतत् '
इति श्रुत्यन्तरप्रसिद्धम् । द्वादशाहेन यजनं प्रत्यक्षवदुत्तरविवक्षया परामृशति । तत्र ग्रहानेवाध्वर्युर्वक्ष्यमाणं
व्यूहति । आग्रयणादीनामप्यस्य स्थानं भवति होतोद्वातारौ अपि तत्र च्छन्दांसि व्यूहन्तौ अन्योन्यस्य स्थानं
नयतः स एवार्थज्ञानप्रसिद्ध एवाधिकृतं पूर्वं प्रथमकपहः ' प्रज्ञातः ' त्रिको भवति । कीदृशा समूढं (कुंदर-
होतृणावत्) तत्राध्वर्युरन्यैन्द्रवायवानेवाधिकृतान् ग्रहान् गृह्णातीत्युत्तरविवक्षयाऽनुवादः । अनुवादत्वादेव बाद-
रोत्रिरुक्त्वह इति गम्यते । होतुरुद्वातृणां द्विदशरात्रं चतुर्थादहोरात्र्याख्यो द्वादशाहस्य ॥ १ ॥

अथ चतुर्थे इति ' चतुर्थे ' अहनि इह सत्रस्य ' व्यूहति ' ग्रहानध्वर्युः । तै " धारयन्त एवे " ति

१ अहनि व्यूढच्छन्दांसि दशरात्रस्य चतुर्थनवमयो रन्धोराग्रयणग्रहणं प्रथमः । द्वादशाहो द्विष्ठा । व्यूढच्छन्दाः १ समूढच्छन्दाश्च २
ति । स्वस्वस्थानविपरीतत्वेन ऊडाणि स्थानांतरे प्रक्षिप्तानि छन्दांसि यस्मिन् द्वादशाहे सोऽयं व्यूढच्छन्दाः । इति सायणः । ४।४।५ ।
ऐ० ब्रा०) यथोदाहरणं । ज्योतिष्छेमे प्रातःसवने गायत्रीछंदः । माध्यंदिने त्रिष्टुप्छंदः । तृतीयसवने च जगतीछंदः । तत्र माध्यं-
दिनसवनीयत्रिष्टुप्स्थाने प्रातःसवनिका गायत्री पठ्यते । तार्तीयसवनजगतीस्थाने माध्यंदिनसवनिका त्रिष्टुप् पठ्यते । प्रातःसव-
निका गायत्रीस्थाने तार्तीयसवनिका जगती पठ्यते । इदमेव छंदसां व्यूहनं । तदेतद्व्यूहनं होतुरुद्वातुश्च विहितं सूत्रे । व्यूढच्छन्दसी-
र्युक्तेः । समूढच्छन्दसि नैतच्छन्दोव्यूहनं । साम्येन ऊहा यत्र स समूढः । वैषम्येनोहा यत्र स व्यूढः । द्वादशाहे
द्वादशस्वपि अहःसु ग्रहाप्रता विहिता । तत्र ग्रहाप्रता नाम अनेकेषु ग्रहेषु गृह्यमाणेषु प्रथमं यस्य ग्रहस्य ग्रहणं सा तद्ग्रहाप्रता ।
यथा आस्मिन्नेव ब्राह्मणे त्रयोदश्यां कंडिकायामुक्ता । प्रातःसवने ऐन्द्रवायवाग्राः । माध्यंदिने शुक्राग्राः । तृतीये आग्रयणाग्राः । इमे
ग्रहाप्रतोहाः साम्येन यस्मिन् स समूढः । इमे ग्रहाप्रतोहाः व्यूढच्छन्दस्यपि भवति । अध्वर्यो वा (१२ । १३५) इति वक्ष्य-
माणसूत्रात् । तत्र द्वादशाहस्याह्नस्य व्यूढच्छंदसो दशरात्रस्थायं क्रमः । चतुर्थनवमयोरन्धोराग्रयणाग्राः । पष्ठसप्तमयोः शुक्राग्राः ।
पंचमनवमयोरैन्द्रवायवाग्राः । तृतीयं नवमं चाहः प्रज्ञातमिति शब्देनोच्यते । तथाच सूत्रे । शुक्रस्य पष्ठसप्तमयोरिति । (१२ ।
१३२) असादनमापूर्वेषां ग्रहणात् । पूर्वेषां ग्रहणद्वारं शुक्रस्याग्रयणस्य च स्वस्थाने नासादनं किंतु वंमयोः परिमार्जनप्रभृति
कृत्वा प्राकृते काले आसादनं कर्तव्यं तदप्यासादनं यस्य हिंकारो विहितः । तस्य हिंक्रत्यासादनं । इतरस्य तु अहिंक्रत्यैवासादनं ।
तथाच सूत्रे । परिमार्जनप्रभृतिकाले हिंक्रत्य सादनमिति । का. श्री. सू. १२ । १३१-१३४ ।

तुं गृहीत्वा न सादयति । प्राणा वै ग्रहा नेत्प्राणान्मोहयानीति मोहयेद्
प्राणान्यत्सादयेत्तुं धारयन्त ऽएवोपासतेऽथ ग्रहान्गृह्णात्यथ यदा ग्रहान्गृह्णा-
त्यथ सुत्रैवैतस्य कालस्तुदेन^{१५} हिङ्कृत्य सादयत्यथैतत्प्रज्ञातमेव पञ्चममु-
हर्भवति तदैन्द्रवायवाग्रान्गृह्णाति ॥ ३ ॥

(त्यु) अथ पष्ठेऽहुन्व्यूहति । ग्रहान्व्यूहन्ति च्छन्दा^{१६}सि तच्छुक्राग्रा-
न्गृह्णात्यैन्द्रं वाऽएतत्पष्ठमुहर्भवत्येष वै शुक्रो य एष तपत्येष ऽउऽएवेन्द्र-
स्तुस्माच्छुक्राग्रान्गृह्णाति ॥ ४ ॥

तुं गृहीत्वा न सादयति । प्राणा वै ग्रहा नेत्प्राणान्मोहयानीति मोहयेद्
प्राणान्यत्सादयेत्तुं धारयन्त ऽएवोपासतेऽथ ग्रहान्गृह्णात्यथ यदा ग्रहान्गृह्णा-
त्यथ सुत्रैवैतस्य कालस्तुदेन^{१५} सादयति ॥ ५ ॥

तं गृहीत्वा न सादयति । प्राणा वै ग्रहाः । नेत्प्राणान्मोहयानीति । मोहयेद् प्राणान् यत्सा-
दयेत् । तं धारयन्त एवोपासते, अथ ग्रहान्गृह्णाति अथ यदा ग्रहान्गृह्णाति, अथ यत्रैवैतस्य
कालः—तदेनं हिङ्कृत्य सादयति । अथैतत् प्रज्ञातमेव पञ्चममुहर्भवति । तदैन्द्रवायवा-
ग्रान्गृह्णाति ॥ ३ ॥

अथ पष्ठेऽहुन्व्यूहति ग्रहान्, व्यूहन्ति छन्दांसि तच्छुक्राग्रान्गृह्णाति । ऐन्द्रं वाऽएतत्पष्ठमुह-
र्भवति । एष वै शुक्रः य एष तपति । एष उऽएवेन्द्रः । तस्माच्छुक्राग्रान्गृह्णाति ॥ ४ ॥

तं गृहीत्वा न सादयति । प्राणा वै ग्रहाः । नेत्प्राणान्मोहयानीति । मोहयेद् प्राणान् यत्सा-
दयेत् । तं धारयन्त एवोपासते, अथ ग्रहान्गृह्णाति । अथ यदा ग्रहान्गृह्णाति, अथ यत्रैवैतस्य
कालः—तदेनं सादयति ॥ ५ ॥

प्रयोगान्तरं धारयदभिप्रायं बहुवचनमेक एवात्र धारणान् । अथ यदाग्रहानिति येन तस्मादाग्रयणाख्ये
चैन्द्रवायवादयः ॥ २ ॥ ३ ॥

अथ पष्ठ इति । प्रसक्तो ब्राह्मण एष प्रायेण बार्हतः । बृहत्या आयतनं बृहतीति छन्दांस्यनुसंपद्यन्ते ।
एवं जागतमपि द्रष्टव्यम् । अङ्गानि वै ग्रहा इति सत्यं प्राणा ग्रहा एव प्राणाः स्वायतनानि नयनगोलकादीनि
हिंसाज्यत्रैव वर्तन्ते तथापि तु यानि तान्यङ्गानि नयनगोलकादीनि तान्यपि प्राणायतनत्वात् ग्रहा एव
तानि च पुरुषविधानि अन्यस्यान्यं निक्षिप्य शेषेषु व्याक्षिप्यमाणेषु प्राणानपि व्यत्यस्यात् तस्मादस्य
यमव्याप्तिमानां ग्रहाणां व्यत्यास इत्यधियाङ्गिकानामपि युक्तावग्रेव ग्रहानिति पुनर्वचनं । किन्तु तत्राध्वर्योरित्येत-
दन्नोपक्रमार्थं, किन्तु तत्राध्वर्योरिति । यथाध्वर्युर्ग्रहान्व्यूहतीतरौ च छन्दांसि व्यूहतः । ततः कथं यज्ञस्य
क्षत्रमाभ्यामसंस्कृतं भवति । (सामो मूर्तिस्त्रिरपि भवतीयमपीति प्रश्न एतद्वाऽध्वर्युरिति प्रतिचवनम्) ॥ ४ ॥

(त्यु) अथ सप्तमेऽहन्व्यूहति । ग्रहान्व्यूहन्ति च्छुन्दां॑सि तच्छुक्राग्रा-
न्यूहति बार्हतं वाऽएतत्सप्तममुहर्भवत्येष वै शुक्रो य एष तपत्येष उऽएव
बृहंस्तुस्माच्छुक्राग्रान्यूहति ॥ ६ ॥

तं गृहीत्वा न सादयति । प्राणा वै ग्रहा नेत्प्राणान्मोहयानीति मोहयेद्
प्राणान्यत्सादयेत्तं धारयन्त एवोपासतेऽथ ग्रहान्यूहत्यथ यदा ग्रहान्यूहा-
त्यथ यत्रैवैतस्य कालस्तुदेन॑ सादयत्यथैतत्प्रज्ञातमेवाष्टममुहर्भवति
तदैन्द्रवायवाग्रान्यूहति ॥ ७ ॥

(त्यु) अथ नवमेऽहन्व्यूहति । ग्रहान्व्यूहन्ति च्छुन्दां॑सि तदाग्रयणा-
ग्रान्यूहति जागतं वाऽएतन्नवममुहर्भवत्यात्मा वाऽआग्रयणः सर्वं
वाऽइदमात्मा जगत्तुस्मादाग्रयणाग्रान्यूहति ॥ ८ ॥

तं गृहीत्वा न सादयति । प्राणा वै ग्रहा नेत्प्राणान्मोहयानीति मोहयेद्
प्राणान्यत्सादयेत्तं धारयन्त एवोपासतेऽथ ग्रहान्यूहत्यथ यदा ग्रहान्यूहा-
त्यथ यत्रैवैतस्य कालस्तुदेन॑ हिङ्कृत्य सादयति ॥ ९ ॥

तदाहुः । (नृ) न व्यूहेद्ग्रहान्प्राणा वै ग्रहा नेत्प्राणान्मोहयानीति मोह-
येद् प्राणान्यद्व्यूहेत्तुस्मान्न व्यूहेत् ॥ १० ॥

(तु) तुदु व्यूहेदेव (वाऽ) अङ्गानि वै ग्रहाः कामं वाऽइमान्यङ्गानि
व्यत्यासं॑ शेते तुस्मादु व्यूहेदेव ॥ ११ ॥

अथ सप्तमेऽहन्व्यूहति ग्रहान् व्यूहन्ति छुन्दां॑सि तच्छुक्राग्रान्यूहति । बार्हतं वाऽएतत्सप्तममुह-
र्भवति । एष वै शुक्रो य एष तपति । एष उऽएव बृहन् । तस्माच्छुक्राग्रान्यूहति ॥ ६ ॥

तं गृहीत्वा न सादयति । प्राणा वै ग्रहाः । नेत्प्राणान्मोहयानीति । मोहयेद् प्राणान् यत्सा-
दयेत् । तं धारयन्त एवोपासते, अथ ग्रहान्यूहति । अथ यदा ग्रहान्यूहति, अथ यत्रैवैतस्य
कालः—तदेनं सादयति । अथैतत्प्रज्ञातमेवाष्टममुहर्भवति । तदैन्द्रवायवाग्रान्यूहति ॥ ७ ॥

अथ नवमेऽहन् व्यूहति ग्रहान्, व्यूहन्ति छुन्दां॑सि । तदा ग्रयणाग्रान्यूहति । जागतं वाऽएतन्न-
वममुहर्भवति । आत्मा वा आग्रयणः, सर्वं वाऽइदमात्मा जगत् । तस्मादाग्रयणाग्रान्यूहति ॥ ८ ॥

तं गृहीत्वा न सादयति । प्राणा वै ग्रहाः । नेत्प्राणान्मोहयानीति । मोहयेद् प्राणान्—यत्सा-
दयेत् । तं धारयन्त एवोपासते, अथ ग्रहान्यूहति अथ यदा ग्रहान् गृह्णाति, अथ यत्रैवैतस्य
कालः—तदेनं हिङ्कृत्य सादयति ॥ ९ ॥

तदाहुः—न व्यूहेद्ग्रहान् । प्राणा वै ग्रहाः । नेत्प्राणान्मोहयानीति । मोहयेद् प्राणान्—यद्व्यू-
हेत् । तस्मान्न व्यूहेत् ॥ १० ॥

तदु व्यूहेदेव । अङ्गानि वै ग्रहाः । कामं वाऽइमान्यङ्गानि व्यत्यासं शेते । तस्मादु व्यूहेदेव ११

तदु नैव व्यूहेत् । (त्प्रा) प्राणा वै ग्रहा नेत्प्राणान्मोहयानीति मोहयेद्ध
प्राणान्यद्व्यूहेत्तस्मान्न व्यूहेत् ॥ १२ ॥

(त्किं) किं नु तत्राध्वर्योः । (य्यु) यदुद्गाता च होता च छन्दांसि
व्यूहन् एतद्वाऽअध्वर्युर्व्यूहति ग्रहान्यदैनर्द्रवायवाग्राप्नातःसवने गृह्णाति
शुक्राग्रान्माध्यन्दिने सवनऽआग्रयणाग्रास्तृतीयसवने ॥ १३ ॥

इति पञ्चम प्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥ (५. ५. ॥)

युदि सोममपहरेयुः । (त्विं) विधावतेच्छतेति ब्रूयात्स युदि विन्दन्ति
किमाद्रियेरन्यद्यु नु विन्दन्ति तत्र प्रायश्चित्तिः क्रियते ॥ १ ॥

द्वयानि वै फाल्गुनानि । लोहितपुष्पाणि चारुणपुष्पाणि च स यान्यरुण-

तदु नैव व्यूहेत् । प्राणा वै ग्रहाः नेत्प्राणान्मोहयानीति । मोहयेद्ध प्राणान्-यद्व्यूहेत् ।
तस्मान्न व्यूहेत् ॥ १२ ॥

किं नु तत्राध्वर्योः-यदुद्गाता च होता च छन्दांसि व्यूहन्तः । एतद्वाऽअध्वर्युर्व्यूहति ग्रहान्-
यदैनर्द्रवायवाग्राप्नातः सवने गृह्णाति, शुक्राग्रान्माध्यन्दिने सवने, आग्रयणाग्रां तृतीयसवने ॥ १३ ॥

यदि सोममपहरेयुः विधावतेच्छतेति ब्रूयात् । स यदि विन्दन्ति किमाद्रियेरन् । यद्यु न विन्दन्ति-
तत्र प्रायश्चित्तिः क्रियते ॥ १ ॥

द्वयानि वै फाल्गुनानि-लोहितपुष्पाणि चारुणपुष्पाणि च । स यान्यरुणपुष्पाणि फाल्गुनानि

इति श्री हरिस्वामिनःकृतौ माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणमाष्ये चतुर्थकाण्डे

पञ्चमेऽध्याये बार्हतं नाम नवमं ब्राह्मणम् ॥ (४ । ५ । ९.) ॥

यदि सोममिति । अत्र ब्राह्मणे सोमापहारे तत्प्रतिनिधिनियमो गम्यते । कलशभेदसोमातिरेकयोश्च प्राय-
श्चित्तमुच्यते । (यद्यप्यपहारयुक्तस्वराः सोममतिद्रष्टव्यम्) । स्वीकृतस्य प्रयोगापहारोपपत्तेरक्रीतस्तु सोम-
विक्रयिणो यदि ह्रियते तेन यजमानस्याभिध्यानादिति विपत्तिनिमित्तां तु कालाद्धृतिं ह्रत्वाऽयं क्रेतव्यः
'यदि विन्दन्ति' तमेवोपहृतं न सोमान्तरमपि कुतस्तस्यालाभे प्रायश्चित्तानुपपत्तेः ॥ १ ॥

द्वयानि वा इति 'द्वयानि, द्विभागानि ' फाल्गुनानि ' अर्जुनाख्यानानि । कथम् द्विभागानि लोहितपुष्पाणि

१-सोमापहारे विधावतेच्छतेति ब्रूयात् । अध्वर्युः । बहुविषयवात्प्रेषणस्येति कर्कः । शत्रुणा सोमापहारे कृते यजमानः पुरुषान्
प्रेष्येत् । त्वरया गच्छत, अन्वेपयत, इति प्रेषद्वयार्थः । अदर्शनेऽरुणपुष्पाण्यर्जुनान्यभिपुण्यात् । अर्जुनशब्दस्तृणवाचकः । शष्पं
बालतृणं घासो यवसं तृणमर्जुनमित्यभिधानात् । श्रुतप्रतिनिधिरयं । ततश्च सोमशब्देनोपलक्षणं, इति कर्कः । इयेनहृतं पूतकाना-
दारारुणद्वर्वाहरितकुशान् पूर्वालाभे पूर्वालाभ उत्तरान् । खदिरादेर्वहुकालीनवृक्षस्य ये वल्लीरूपा अंकुरा उत्पद्यन्ते ते इयेनहृत
मित्युच्यते । पूतकाः रोहिततृणं । आदार इतिपूतकानां नामांतरं । एकां गां दत्वा समाप्य पुनर्यज्ञः । अपहृतसोमद्रव्ये यज्ञे
गोशतस्याने एका गौर्दक्षिणेत्यर्थः । अत्रच गोः संख्यासंबन्धः । ततश्च हिरण्यादीनामानिष्टतिः, इति कर्कः । अवभृथांति वा धृति-
क्षामव्यात् । उदयनीयायकृत्वेव अवभृथा इति एव वा पुनर्यज्ञो भवतीत्यर्थः । का. श्रौ. सू. २५ । ३००-३०४ ।

पुष्पाणि फाल्गुनानि तान्यभिषुणुयादेष वै सोमस्य न्यङ्गो यदरुणपुष्पाणि
फाल्गुनानि तस्मादरुणपुष्पाण्यभिषुणुयात् ॥ २ ॥

(ह्य) यद्यरुणपुष्पाणि नु विन्देयुः । इयेनुहृतमभिषुणुयाद्यत्र वै गायत्री
सोममच्छापतत्तस्याऽआहरन्त्यै सोमस्यांशुरपतत्तच्छयेनुहृतमभवत्तु-
स्माच्छयेनुहृतमभिषुणुयात् ॥ ३ ॥

(ह्य) यदि इयेनुहृतं नु विन्देयुः । (३) आदारानभिषुणुयाद्यत्र वै
यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत तस्य यो रसो व्युष्ट्यत्तत आदाराः समभवंस्तु-
स्मादादारानभिषुणुयात् ॥ ४ ॥

(ह्य) यद्यादारान्न विन्देयुः । (४) अरुणदूर्वा अभिषुणुयादेष वै
सोमस्य न्यङ्गो यदरुणदूर्वास्तुस्मादरुणदूर्वाऽअभिषुणुयात् ॥ ५ ॥

(ह्य) यद्यरुणदूर्वा नु विन्देयुः । (५) अपि यानेव कांश्च हरितान्कु-
शानभिषुणुयात्तत्राप्येकामेव गां दद्यादथावभृथादेवोदेत्य पुनर्दीक्षेत पुन-
र्यज्ञो ह्येव तत्र प्रायश्चित्तिरिति नु सोमापहतानाम् ॥ ६ ॥

तान्यभिषुणुयात् । एष वै सोमस्य न्यङ्गो यदरुणपुष्पाणि फाल्गुनानि । तस्मादरुणपुष्पाण्य-
भिषुणुयात् ॥ २ ॥

यद्यरुणपुष्पाणि न विन्देयुः इयेनुहृतमभिषुणुयात्, यत्र वै गायत्री सोममच्छापतत् । तस्या-
ऽआहरन्त्यै सोमस्यांशुरपतत्, तच्छयेनुहृतमभवत् । तस्माच्छयेनुहृतमभिषुणुयात् ॥ ३ ॥

यदि इयेनुहृतं न विन्देयुः—आदारानभिषुणुयात् । यत्र वै यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत—तस्य यो रसो
व्युष्ट्यत्—तत आदाराः समभवन् । तस्मादादारानभिषुणुयात् ॥ ४ ॥

यद्यादारान्न विन्देयुः—अरुणदूर्वा अभिषुणुयात् । एष वै सोमस्य न्यङ्गो—यदरुणदूर्वाः । तस्माद-
रुणदूर्वा अभिषुणुयात् ॥ ५ ॥

यद्यरुणदूर्वा न विन्देयुः—अपि यानेव कांश्च हरितान्कुशानभिषुणुयात् । तत्राप्येकामेव गां
दद्यात् । अथावभृथादेवोदेत्य पुनर्दीक्षेत । पुनर्यज्ञो ह्येव तत्र प्रायश्चित्तिः—इति नु सोमापहतानाम् ॥ ६ ॥

वारुणं गौरं गौरपुष्पाणि च तत्रैवं सति यान्यरुणपुष्पाण्यर्जुनतृणानि तान्यभिषुणुयात् । सोमोपहृते यागे (द्रव्य-
मसंस्काराभिषवसस्त्वद्दारेण) यागसाधनत्वमेव तेषामुच्यते । ' एष वै सोमस्य न्यङ्गः ' (निरुष्टो यो वत्वा
सोमः । अव्या न व्यथते तस्मिन्नितिन्यङ्गः) सोमः अरुणपुष्पेष्वर्जुनेषु इयेनेष्वस्थित इत्यर्थः ॥ २ ॥

यद्यरुणपुष्पाणीति । इयेनुहृतं वृक्षेण सोमेन कामवृक्षसंबन्धं ज्ञायते ॥ ३ ॥

यदि इयेनुहृतमिति । ' आदाराः ' प्रसिद्धानि मध्यदेशतृणानीति अरुणा (गोयो वा) दूर्वाकुशदर्भा हरितान्
शुष्कानपि यानेव कांश्चिदपि तथान्यप्रकरणानामवस्थानियमः । (प्रस्वः प्रतरम) एकां गां दद्यादिति च संबन्धे

(मु) अथ कलशदिराम । यदि कलशो दीर्घेनानुलिप्तध्वमिति ब्रूयात्स यद्यनुलभेरन्प्रसृतमात्रं वाऽञ्जलिमात्रं वा तदन्यैरेकधनैरभ्युन्नीय यथाप्रभावं प्रचरेयुर्बुधु नानुलभेरन्नाग्रयणस्यैव प्रस्कन्धान्यैरेकधनैरभ्युन्नीय यथाप्रभावं प्रचरेयुः स यद्यनीतासु दक्षिणासु कलशो दीर्घेन तत्राप्येकामेव गां दद्यादुथावभृथादेवोदेत्य पुनर्दीक्षेत पुनर्यज्ञो ह्येव तत्र प्रायश्चित्तिरिति नु कलशदिराम् ॥ ७ ॥

अथ कलशदिराम् । यदि कलशो दीर्घेन-अनुलिप्तध्वमिति ब्रूयात् । स यद्यनुलभेरन्-प्रसृत-मात्रं वाऽञ्जलिमात्रं वा-तदन्यैरेकधनैरभ्युन्नीय-यथाप्रभावं प्रचरेयुः । यद्यु नानुलभेरन्-आग्रयण-स्यैव प्रस्कन्ध, अन्यैरेकधनैरभ्युन्नीय यथाप्रभावं प्रचरेयुः । स यद्यनीतासु दक्षिणासु कलशो दीर्घेन-तत्राप्येकामेव गां दद्यात् । अथावभृथादेवोदेत्य पुनर्दीक्षेत पुनर्यज्ञो ह्येव तत्र प्रायश्चित्तिः-इति नु कलशदिराम् ॥ ७ ॥

सति गामित्यनुवाद एकैव संख्यायाः शतसंख्यामात्राधिकारिण्याः स्वयमेव गोविषयतोपपत्तेः स्वतन्त्रां गामेकां दशद्विरण्यादि यथाप्राप्तमित्येतदापद्येत । (एवं शब्दस्वनित्वानुवाहेन एवाथवा कृते (द) प्रसङ्गादेकशब्दाच्च परोक्षौ स तन्निवृत्तिमेव द्योतयति) । विपक्षत्वात्तद्व्यान्तरे निवृत्तिस्तेन देयमेवात्र हिरण्यादीति गम्यते । अवभृथादेवेत्युदयनीयामप्यकृत्वेत्यर्थः । पुनर्दीक्षेत पुनर्यज्ञायेत्यभिप्रायः । कुत एतत् । अत्र ह्येतावदेव विधीयते पुनः कुर्यादिति । कुर्याद्यत् कृत्वा यादृशेनैव पुनर्यजेत तथा चाह-पुनर्यज्ञो ह्येव तत्र प्रायश्चित्तिरिति । ततश्च तस्मिन्नेव देवयजने तिष्ठेत शालासदोहविद्वाननिवहारे पुनःशब्दात् सर्वत्रापि दीक्षां कुर्यात् । तत्र च पुनर्यज्ञवचना-देव तद्वदिति यत् पूर्वस्मिन्कृतप्रयोगे दास्यन्त्यादिति सोमापहृतानामिति वाक्योपसंहारः । सोमोऽपहृतो येषां यजमानानां ते सोमापहृताः । “ वाऽऽहिताग्न्यादिषु ” । (पा. सू. २।२ ३७) इति निष्ठायाः परनिपातः । तेषामेतत् कर्म भवति । अथ यद्यपहृते सोममेवान्यं विन्देयुस्ततः कथं न तमभिषुणुयुस्तत्रास्य विशेषोपहृते प्रतिनिधित्वा स्यात् । चरकाणां तु सोमे लब्धे सोमोपहर्त्रे किञ्चिद्वा सोम एवाभिषोतव्य इति वचनम् ॥ ४-६ ॥

अथ कलशदिरामिति । ‘ कलशो ’ द्रोणकलशः तत्रैव नित्यं कलशशब्दस्य प्रयोगाद् “ आजिघ्न कलशे ” त्यादौ ‘ कलशदिराम् ’ (इति दारुनिययदादि) “ कलशो दीर्घां येषां कर्तृणां ते कलशदिरस्तेषां कर्म वक्ष्यते इति शेषः ‘ अनुलिप्तध्वम् ’ अनुलब्धुमिच्छतेत्यर्थः । अन्यैरिति (पूर्वसवनांता यज्ञे योत्तरसवनार्थ) ये

१-कलशभेदेन व्यवट्कारनिधनं ब्रह्म साम । द्रोणकलशभेद एवेदं प्रायश्चित्तम् । वसतीवर्षेकधनादिकलशभेदे तु अभिमर्शनादि अनुलिप्तध्वमिति प्रेष्यति । अध्वर्युरिति शेषः । प्रतिप्रस्थानादीन् प्राति । कलशभेदने सति स्कन्नं सोमं ग्रहीतुमिच्छतेति प्रेषार्थः । यद्यनुलभेरन्तदेकधनैरभ्युन्नीय प्रभावयंतः प्रचरेयुः । अभ्युन्नीय बहुलं कृत्वा प्रभावयंतः द्रोणकलशसंबन्धि कर्म कुर्वंतः प्रचरेयुः द्रोणकलशसंबन्धि सर्वं सोमकर्म तेन सोमेन कुर्युरित्यर्थः । आप्रयणाद्वाऽनुपलभमानेषु पूर्वैवत् । अनुपलभमाने सोमे आप्रयणादादाय एकधनैरभ्युन्नीय पूर्वैवत् प्रचरेयुरिति सूत्रार्थः । आनीतासु चेदक्षिणासु भेदं पूर्वैवदत्त्वा तथैव यज्ञः । आनीतासु परं भेदस्तासु । भेदं द्रोणकलशभेदं चेत् पूर्वैवदत्त्वेति एकस्या गोदानं तथैव यज्ञः अवभृथानंतरमेव पुनर्यज्ञः आदित आरभ्य आदीप्य प्रवेशनात् इति सूत्रार्थः । का० श्रौ० सू० २५ । ३०५-३०९ ।

(मु) अथ सोमातिरिक्तानाम् । अथग्निष्टोममतिरिच्येत पूतभृत एवोक्थ्यं गृहीयाद्यद्युक्थ्यमतिरिच्येत षोडशिनमुपेयुर्द्युदि षोडशिनमतिरिच्येत रात्रिमुपेयुर्द्युदि रात्रिमतिरिच्येतारुपेयुर्नैवेत्तुवातीरेकोऽस्ति ॥ ८ ॥ इति पञ्चमप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ ४ । ५ । २ ॥ (५-१०) ॥

इति चतुर्थकाण्डे पञ्चमोऽध्यायः ॥ (४ । ५) ॥

अथ सोमातिरिक्तानाम् । यद्यग्निष्टोममतिरिच्येत—पूतभृत एवोक्थ्यं गृहीयात् । यद्युक्थ्यमतिरिच्येत—षोडशिनमुपेयुः । यदि षोडशिनमतिरिच्येत—रात्रिमुपेयुः । यदि रात्रिमतिरिच्येत—अह-
रुपेयुः । नैवेत्तुवातीरेकोऽस्ति ॥ ८ ॥

स्थापितास्तेभ्यो ' यथाप्रभावं ' प्रभावं प्रभाव आध्यायनमित्यर्थः । यथा यथा प्रभावस्तथा तथा इत्येतस्मिन्नर्थे समासः । तावत्तैव सोमेन यथा सर्वेषु प्रभावं भवति तथा प्रचरेयुः । आग्रयणस्यैकदेशमिति शेषः । प्रस्कन्द्य " स्कन्दिर गतिशोषणयोः "—(धा. पा. भा. प. १००४) । प्रपात्येत्यर्थः । ' यद्यनीतासु ' इत्यनुवाद-
मात्रम् । एकामेवेत्यस्यानेकनिवृत्तिपरत्वात्; (नीतायेव तानेकनिवृत्तेः सतवत्) । अथावभृथादित्येतयथाप्रभावं प्रच-
रेयुरित्येतेन संबध्यते । ततश्च नीतास्वपि दक्षिणासु कलशे दीर्णे पुनर्ब्रह्मः स्यादेव; एवमिहापरेष्वपि
द्रष्टव्यम् ॥ ७ ॥

अथ सोमातिरिक्तानामिति । सोमोऽतिरिक्तो येषां ते सोमातिरिक्तास्तेषां कर्म प्रवक्ष्यत इति शेषः ।
यदि तावदग्निष्टोमसंस्थः प्रकान्तः सोमोऽतिरिच्येत न सर्वस्तोत्रोपयुक्तः स्यादित्यर्थः । तत्रोक्थ्यं तदुपयोगाय
गृहीयात् । तत्रापि विगृह्यमाणे दशचमसा हूयन्ते तेन सर्वः सोमान्वयः उपयोक्ष्यत इत्यभिप्रायः । तत्र
चोक्थ्यस्यान्तःपवित्राद्रग्रहणं प्राप्तमत आह—' पूतभृत एवोक्थ्यं गृहीयात् ' नान्तःपवित्रादिति । अत्र
चोक्थ्यग्रहणचोदनायैव विग्रहाणां स्तोत्रशस्त्रं चमसोन्नयनहोमादि चोदितमित्यभिप्रायः । यदि तु उक्थ्यसंस्थं
क्रतुमारब्धं सोमोऽतिरिच्येत्येव ततः षोडशिनं ग्रहमुपगच्छेयुः । तस्यापि हि चमसेष्वतिरिक्तः सोम उप-
योक्ष्यते । यदि षोडशिनं क्रतुमारब्धं सोमोऽतिरिच्येत ततोऽतिरात्रमुपगच्छेयुः । रात्रिरिति श्रुत्यन्तर-

१-प्रातःसवनाच्चेत्सोमोऽतिरिच्येत तमुनीयोपाकरणमस्ति सोमो अयमिति । उक्थ्यग्रहोन्नयनानंतरं चमसेष्वपि पूर्णेषु सोमः
पूतभृत्येवावशिष्येत चेत् तमातिरिक्तं सोमं विभागेन दशसु चमसेष्वनीयं तृणाभ्यां होतृचमसमुपसृश्य अस्ति सोमो अयमिति
मंत्रेण स्तोत्रोपाकरणं कुर्यादिति सूत्रार्थः । मरुवतीषु गायत्रेण स्तुवीरन् । मरुवतीषु मरुङ्गिणास्तृक्षु गायत्रेण साम्ना स्तुवीरन्नुद्गा-
तार इति सूत्रार्थः । ऐंद्रावैष्णवश्च होता शशसति । ऐंद्रावैष्णवं शस्त्रं यस्मात्स्तोमादतिरिच्येत स एव कार्यः सर्वत्र । यस्माच्चि-
त्पंचदशसप्तदशैकविंशदेः स्तोमात् सोमो अतिरिच्येत स एव स्तोम प्रायश्चित्तार्थं स्तोत्रेऽपि कार्यः । सर्वत्र त्रिष्वपि सवनेषु ।
इति सूत्रार्थः । माध्यंदिनाच्चेत्पूर्ववदुपाकरणम् । माध्यंदिनसवने अतिमोक्थ्यचमसोन्नयनानंतरं पूतभृतसोमातिरेके होमादि दशसु
चमसेष्वित्यादिप्रातःसवनवत् कुर्यादिति सूत्रार्थः । वणमहां२असीति बृहतीष्वादित्यवतीषु गौरीवीतेन स्तुवीरन् । गौरीवीतं साम ।
पूर्ववद्धोता । ऐंद्रावैष्णवश्च शस्त्रं शंसतित्यर्थः । तृतीयसवनाच्चेद्विष्णोः शिपिविष्टवतीषु गौरीवीतेन । तृतीयसवने अतिमचम-
सोन्नयनानंतरं पूतभृति सोमातिरेके तमातिरिक्तं सोमं दशसु चमसेषु विमज्ज्य अस्ति सोमो अयमिति स्तोत्रोपाकरणं तत
उद्गातारः शिपिविष्टविष्णुलिंगासु ऋक्षु गौरीवीतेन स्तुवीरन्मिति सूत्रार्थः । एतत्कृत्वोक्थ्यं वा गृहीयात् । एतत् प्रायश्चित्तं कृत्वा
पूतभृति सोमातिरेके पूतभृत एव उक्थ्यस्थात्यामुक्थ्यं गृहीत्वा आसाद्य ततो विगृहीयाद्वा । इति सूत्रार्थः । उक्थ्याच्चेत्षोडशी
कार्यः । उक्थ्यसंस्था चेत् तृतीयसवने सोमोऽतिरिच्येत तदा सोमस्योपयोगाय षोडशी कार्य उक्थ्यसंस्थः प्रारब्धोऽपि निमित्त-

अथ षष्ठाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

प्रजापतिर्वाऽएष यदंशुः । सोऽस्यैष आत्मैवात्मा ह्ययं प्रजापतिस्तु-
दस्यैतुमात्मानं कुर्वन्ति यत्रैतं गृह्णन्ति तस्मिन्नेतान्प्राणान्दधाति यथा-
यैते प्राणा ग्रहा व्याख्यायन्ते सु ह सर्वतनूरेव यजमानोऽमुष्मिँल्लोके
सम्भवति ॥ १ ॥

अंशुग्रहः ।

प्रजापतिर्वाऽएष यदंशुः सोऽस्यैष आत्मैव । आत्मा ह्ययं प्रजापतिः । तदस्यैतमात्मानं
कुर्वन्ति—यत्रैतं गृह्णन्ति । तस्मिन्नेतान्प्राणान्दधाति । यथा—यथैते प्राणा ग्रहा व्याख्यायन्ते । स ह
सर्वतनूरेव यजमानोऽमुष्मिँल्लोके सम्भवति ॥ १ ॥

प्रसिद्धानि द्वादशप्रदानानि रात्र्यां पूर्वं तानि गृह्णन्ते तेषां चैकं दशभिर्दशभिश्चमसैस्तथैव च [ग्रहोयांतिरोह्नीय]
चमसप्रदानं सन्धिस्तोत्रमाश्विनं शस्त्रमेनामीदृशीं रात्रिमुपेयुः । यदि तु रात्रिप्रक्रान्त्या सोमोऽतिरिच्येत
ततोऽह्नुरूपेषु स्तब्धपूर्वस्मादेवोक्त्याद्यनुक्रमणादसौर्यामात्मकमहरिति गम्यते ततश्च तिरोह्नीयेभ्य ऊर्ध्वं रात्रिपर्याय
उत्तमः कार्यः । (स तु भृष्ट च स्वमास) प्रायणीये नेच्चेव अतीरेकोऽस्तीति सामान्यवचनमेतदुक्तं भवति
न कचिदपि सोमस्यातिरेकः स्वीकार्यः सर्वस्यातिरिक्तप्रदानविधेर्वृद्ध्या वा श्रुत्यन्तरोक्तेन चोपायेन प्रदेयत्व-
मिति । ते च श्रुत्यन्तरोक्ताः प्रदानोपायाः प्रातःसवनत्वात्सोमोऽतिरिच्येत्युपक्रम्य दर्शिताः सर्वेषु सोमापहारादिषु
परमेष्ठ्यादिहोमोऽप्यस्ति कलशभेदेनैव स्वनप्रायश्चित्तमित्यपरोविशेषः ॥ ८ ॥

इति श्रीहरिस्वामिनः कृतौ माध्यान्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये चतुर्थकाण्डे पञ्चमेऽध्याये

दशमं ब्राह्मणम् ॥ (४-१-१०) इति पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥ (४-१) ॥

प्रजापतिर्वा इति । अंशुब्राह्मणमेतत् । प्रजापतिरभिमानी अंशवोऽधिदैवम् । अयं ह्यपो मिधाय प्रागित्ये-
ताम्योऽतिरिक्तस्तूष्णीमुपचर्यते, द्वादशदक्षिणश्चेत्युपपद्यते ' प्रजापतिः ' ' अंशुः ' इति च सोमसम्बन्धाद् ग्रहस्य

—वशात् पोडशीसंस्थः कार्यः । इति सूत्रार्थः । पोडशिनश्चेदतिरात्रः । पोडशीसंस्थाककतोः तृतीयसवने सोमातिरेके पोडशीसंस्थः
प्रारब्धोऽपि अतिरात्रसंस्थः कार्य इति सूत्रार्थः । अतिरात्राच्चेद्वहत् । अतिरात्रसंस्था चेत् आश्विनार्थं चमसेपूनीतेषु पूतभृति
सोमातिरेके तदुपयोगाय शिपिविष्टविष्णुलिगास्तृष्ट वृहत्साम कुर्वीरमुद्रातार इति सूत्रार्थः । महाव्रतमेके यथोक्तम् । अतिरात्रा-
तिरिक्ते सोमे महाव्रतं साम । यथोक्तं प्रदेशांतरे । यथा गवामयने उक्तं तथाऽत्र कुर्यैत्येके । इति सूत्रार्थः । असौर्यामो
वेति पक्षांतरम् । अतिरात्रे सोमातिरेके अतिरात्रसंस्थः प्रारब्धोऽपि असौर्यामसंस्थाकः कार्यः । अंत्याच्चैतस्यैवाद्यात्ति-
नातिरेकोऽस्तीति श्रुतेः । असौर्यामि सोमातिरेके तस्यासौर्यामस्यैवाद्यात्तिः कार्या । नक्षत्रसौर्यामात्परं संस्थांतरमस्ति अतिरिक्तसोमो-
पयोगाय । इति सूत्रार्थः । पूर्वोत्सवनादतिरिक्तस्योत्तरे संपावनमेके । सर्वेषु सवनेषु सोमातिरेके पक्षांतरमिदम् । तं निकामय-
मानोऽभ्यतिरिच्यत इति श्रुतेः । एके आचार्याः पूर्वसवनातिरिक्तसोमं उत्तरे सोमे संपातयति प्राक्षिपति कुत एतत् श्रुतेः ।
इति सूत्रद्वयार्थः । तृतीयसवनाच्चेद्धारियोजनेऽवनीयहोमः अस्मिन् पक्षांतर एव तृतीयसवने । अस्मृताव्युजपिभ्रस्यास्त्ववहरणम् ।
सोमातिरेके उत्तरस्य सवनस्याभावात् कथं क्रियतामितीतिकर्तव्यताकाक्षायां द्रोणकलशस्थं सोमं हारियोजनमच्ये अवनीय प्राक्षिप्य
शुद्ध्यत् । हारियोजनमच्ये प्रक्षेपस्यास्मृतौ अतिरिक्तं सोमं ऋजीपमच्ये प्राक्षिप्य अवभृथमञ्जनसमये अप्सु अवहरणं प्रक्षेपणं
विदधीत इति सूत्रार्थः । इति सौत्राणि सोमातिरेकप्रायश्चित्तानि । का० श्रौ० सू० २५ । ३१०-३२८ ।

१-इह संहितायां उपयामगृहीतोऽसीत्याद्योऽदाभ्यग्रहग्रहणमन्त्राः, त्रेशीनां त्वेयादधो जलचालनमन्त्राः, उशिकृवं देवेत्यादयः
सोमे अंशुक्षेपमन्त्राध्याम्यान्ते । त इह ब्राह्मणे न सन्ति ।

तुदारुम्भणवत् । (ह्य) युत्रैतं गृह्णन्त्यथैतदनारम्भणमिव युत्रैतं न गृह्णन्ति
तस्माद्वाऽअंशुं गृह्णाति ॥ २ ॥

तं वाऽऔदुम्बरेण पात्रेण गृह्णाति । प्रजापतिर्वाऽएषु प्राजापत्य उदुम्बर-
स्तुस्मादौदुम्बरेण पात्रेण गृह्णाति ॥ ३ ॥

तद् आरम्भणवद्-यत्रैतं गृह्णन्ति । अथैतदनारम्भणमिव-यत्रैतं न गृह्णन्ति । तस्माद्वाऽअंशुं
गृह्णाति ॥ २ ॥

तं वाऽऔदुम्बरेण पात्रेण गृह्णाति । प्रजापतिर्वाऽएषः । प्राजापत्य उदुम्बरः । तस्मादौदुम्ब-
रेण पात्रेण गृह्णाति ॥ ३ ॥

नामधेयम् साधकोऽशुरिति सौऽस्यैष आत्मेवेत्यभ्यात्मआत्मा ह्ययं प्रजापतिरिति यत्प्रजापतिः लिङ्गं तत्सर्वेषा-
मेव प्राणिनामन्यो लिङ्गात्मकः यदपि प्रजापतेः शरीरं वैराजं तदपि साधारणं शरीरिणाम् आत्मा सर्वप्राणि-
नामित्यभिप्रायः । ननु चात्मा ह वाऽस्याप्रयण आत्मा शरीरमित्युक्तं नैष न दोषः । स हि स्थूलोऽयं च निरुक्तो
लिङ्गानां भविष्यति एवमपि ध्रुवो निरुक्त आत्मेत्युक्तमेवमपि तद्विशिष्टं लिङ्गमिदं सामान्यमिति दोषः । तत्त-
स्मिन्नुतावस्थेयं यजमानस्यैवमात्मानं महान्तं कुर्वन्ति ऋत्विजो यत्र चैतं गृह्णन्त्यंशुमस्मिन् अंशात्मके आत्मनि
'एतान्' ग्रहात्मकान् 'प्राणान्' दधात्यध्वर्युः । कथं ? 'यथायथा एते' उपांश्चादयो ग्रहाः प्राणोदान-
वागादिरूपेण व्याख्यायन्ते । अथ तथा कृते आत्मनि क्रियमाणस्य यजमानस्यान्येभ्यो यजमानेभ्यः प्रविष्टं
भवतीत्यत आह-स हेति । यत्स य उपांशुकृतौ गृह्यतेऽशुः 'सर्वतनूः' सर्व जगत्तनूरस्येति सर्वतनूः सर्वात्मक
इत्यर्थः ॥ १ ॥

स यजमानोऽमुष्मिहोके सम्भवति तदारम्भः अस्यायं वाऽपरो विशेषः 'यत्र' कर्मणि 'एतम्' अंशुं
गृह्णन्ति इत्येतत् 'आरम्भणवत्' आरम्भते कार्यमनेनेत्यारम्भणम् उपादानं तदेवंभूतं संपृक्तं लिङ्गं संयुक्तं
तद्यत्र विद्यते तदारम्भणवत् । एतदुक्तं भवति योऽंशुमता क्रतुना यजेत तस्मै तदुपादानमारम्भतेऽयमेव
भवति । यस्तु प्राकृतेन क्रतुना यजेत स परक्रीतोपादानेन परिमितकार्यमाप्नोति तत्तदाहैतत्कर्मणा प्रज्ञा-
तादौ । 'यत्रैतं न गृह्णन्ति' इति ॥ २ ॥

तं वा औदुम्बरेणेति । प्रजापतिरयमित्येतस्मिन्नर्थे । प्राजापत्यः । तद्वित्तो ण्यप्रत्ययः । 'उदुम्बरः'
'तस्मात्' सर्वस्मादात्मनः फलनिष्पत्तेः ॥ ३ ॥

१-अपो निघायाध्वधाभ्यग्रहणमौदुम्बरेण चतुःस्रफिना । अ२शोस्तूष्णी२ सर्वत्र । अनुच्छ्वसंवेच्छन् । अद्यादाना२ शुनिषपनो-
पमार्जनसंस्कारप्रहरणग्रहणहोमान् हिरण्यं वोपजिघ्रति । का. श्रौ. सू. १२ । ९९-१०२ ।

तं वै चतुःशक्तिना पात्रेण गृह्णाति । त्रयो वाऽऽमे लोकास्तदिमानेव
लोकांस्तिष्ठसृभिराप्नोति प्रजापतिर्वाऽअतीमांल्लोकांश्चतुर्थस्तत्प्रजापतिमेव
चतुर्थ्याऽऽप्नोति तस्माच्चतुःशक्तिना पात्रेण गृह्णाति ॥ ४ ॥

स वै तूष्णीमेव ग्रावाणमादत्ते । तूष्णीमंशून्निवपति तूष्णीमपऽउप-
सृजति तूष्णीमुद्यत्य सकृदभिषुणोति तूष्णीमेनमनवानञ्जुहोति तदेनं
प्रजापतिं करोति ॥ ५ ॥

(त्र्यु) अथास्याऽँ हिरण्यं बद्धं भवति । तदुपजिघ्रति स यदेवात्र
क्षणुते वा वि वा लिशतेऽमृतमायुर्हिरण्यं तदमृतमायुरात्मन्धत्ते ॥ ६ ॥

तदु होवाच राम औपतस्विनिः । काममेव प्राण्यात्काममुदन्याद्यद्वै
तूष्णीं जुहोति तदेवैनं प्रजापतिं करोतीति ॥ ७ ॥

(त्र्यु) अथास्याऽँ हिरण्यं बद्धं भवति । तदुपजिघ्रति स यदेवात्र
क्षणुते वा वि वा लिशतेऽमृतमायुर्हिरण्यं तदमृतमायुरात्मन्धत्ते ॥ ८ ॥

तं वै चतुःशक्तिना पात्रेण गृह्णाति । त्रयो वाऽऽमे लोकाः । तदिमानेव लोकांस्तिष्ठसृभि-
राप्नोति । प्रजापतिर्वाऽअतीमांल्लोकांश्चतुर्थः । तत् प्रजापतिमेव चतुर्थ्याऽऽप्नोति । तस्माच्चतुः-
शक्तिना पात्रेण गृह्णाति ॥ ४ ॥

स वै तूष्णीमेव ग्रावाणमादत्ते । तूष्णीमंशून्निवपति । तूष्णीमप उपसृजति । तूष्णीमुद्यत्य,
सकृदभिषुणोति । तूष्णीमेनमनवानञ्जुहोति । तदेनं प्रजापतिं करोति ॥ ५ ॥

अथास्यां हिरण्यं बद्धं भवति । तदुपजिघ्रति । स यदेवात्र क्षणुते वा, वि वा लिशते-अमृत-
मायुर्हिरण्यं, तदमृतमायुरात्मन् धत्ते ॥ ६ ॥

तदु होवाच राम औपतस्विनिः-काममेव प्राण्यात्, काममुदन्यात् । यद्वै तूष्णीं जुहोति; तदे-
वैनं प्रजापतिं करोतीति ॥ ७ ॥

अथास्यां हिरण्यं बद्धं भवति । तदुपजिघ्रति । स यदेवात्र क्षणुते वा, वि वा लिशते । अमृतमायु
हिरण्यम् । तदमृतमायुरात्मन्धत्ते ॥ ८ ॥

तं वै चतुःशक्तिनेति । प्रसन्नप्रायमतः परम् । ' स यदेवात्र क्षणुते वा ' (ह्यनौधवात्मद्विलिङ्गादि-
शेषपति । तद्विरः) पूर्वब्राह्मणे तत्समर्थयति ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

उपतस्विनस्यापत्यम् ' औपतस्विनिः ' ॥ ७ ॥

अथास्यां हिरण्यमिति । पुनर्वेदप्राणवचनमुच्छ्वासवचनपक्षस्यानिवृत्त्यर्थम् । (पूर्वत्राप्यनुच्छ्वासवचन-
पक्षेऽप्यनिवृत्त्यर्थं पूर्वत्राप्यनुच्छ्वासकृतं दोषं समानार्थकार्यमिव हिरण्यस्यावप्राणमित्यर्थः) ॥ ८ ॥

तदु होवाच बुडिल आश्वतराश्विः । (रु) उद्यत्यैव गृहीयान्नाभिषुण्या-
दभिषुण्वन्ति वाऽन्याभ्यो देवताभ्यस्तुदन्यथा ततः करोति यथो
चाऽन्याभ्यो देवताभ्योऽथ यदुद्यच्छति तदेवास्याभिषुतं भवतीति ॥ ९ ॥

तदु होवाच याज्ञवल्क्यः । (ल्वयोऽभ्ये) अभ्येवपुण्यान्न सोम इन्द्रमुसुतो
ममाद नाब्रह्माणो मघवान् सुतास इत्यृषिणाभ्युनूक्तं न वाऽन्यस्यै
कस्यै चन देवतायै सकृदभिषुणोति तुदन्यथा ततः करोति यथो चान्याभ्यो
देवताभ्यस्तुस्मादभ्येवपुण्यादिति ॥ १० ॥

तस्य द्वादश प्रथमगर्भाः । पष्ठौह्यो दुक्षिणा द्वादश वै मासाः संवत्स-
रस्य संवत्सरः प्रजापतिः प्रजापतिरश्वस्तुदेनं प्रजापतिं करोति ॥ ११ ॥
(शतम् ॥ २८०० ॥)

तदु होवाच बुडिल आश्वतराश्विः—उद्यत्यैव गृहीयाद, नाभिषुण्यात् । अभिषुण्वन्ति
वाऽन्याभ्यो देवताभ्यः । तदन्यथा ततः करोति । यथो चान्याभ्यो देवताभ्यः । अथ यदुद्य-
च्छति—तदेवास्याभिषुतं भवतीति ॥ ९ ॥

तदु होवाच याज्ञवल्क्यः—अभ्येव पुण्यात् । “ न सोम इन्द्रमुसुतो ममाद, नाब्रह्माणो
मघवानं सुतासः ” इति ऋषिणाऽभ्युनूक्तम् । न वा अन्यस्यै कस्यै चन देवतायै सकृदभिषु-
णोति । तद् अन्यथा ततः करोति । यथो चान्याभ्यो देवताभ्यः । तस्मादभ्येव पुण्यादिति ॥ १० ॥

तस्य द्वादश प्रथमगर्भाः पष्ठौह्यो दुक्षिणा । द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य । संवत्सरः प्रजापतिः
प्रजापतिरश्वः । तदेनं प्रजापतिं करोति ॥ ११ ॥

‘ बुडिलो ’ नाम ब्रह्मवादी अश्वतरोऽश्वोऽस्यास्तीत्यश्वतराश्वः । अश्वतराश्वस्यापत्यम् ‘ आश्वतराश्विः ’ स
उवाच—‘ उद्यत्यैव ’ उद्यम्यैव प्रावाणमभिषवणस्थानामंशूनामुपरिततोऽश्व उत्सृष्टा आपोऽशुं गृहीत्वा गृहीयात् ।
प्राक्प्रांशून्तिहन्वात् । किं कारणम् । ‘ अभिषुण्वन्ति ’ सोममन्याभ्यो गृहदेवताभ्यः प्रजापतेरेकादशीभूताभ्यां
न यथा प्रजापतेः सामान्यात्मकस्य, ततश्च यदुद्यम्यान्नाभिषुण्यात् गृह्णाति तद्यथा ‘ अन्याभ्यो देवताभ्यो वै ’
तथा करोति ततः । अथ ‘ यदुद्यच्छतीति ’ (तत्प्रातराभिषुण्याभिषुण्याग्नौ) जुहोति तं हुत्वा यज्ञमग्रावेव योनौ
रेतोभूतं सिञ्चतीति (बाधा दमिषवेण) सर्वत्र भाव्यमित्यभिप्रायः ॥ ९ ॥

तदु होवाचेति । याज्ञवल्क्यस्तु ‘ अभिषुण्यादेव ’ (संछ्वौघत्यै गृहीयादिति) किं कारणम् । मन्त्रेणान-
भिषुतस्य सोमस्य देवतर्पणत्वप्रतिषेधात् “ न सोम इन्द्रमि ” ति मन्त्रः । अस्यार्थः—उत्तरस्मिन्नर्द्धे तच्छब्दः
श्रूयते । पूर्वस्मिन् यच्छब्दोऽध्याहार्यः । यमिन्द्रं मघवानमभिषुतः सोमो न मादयति न चाभिषुतः अपि सोमः
अब्रह्माणः [प्रत्यक् कल्पयन्ति तस्मै इन्द्राय त्वां स्तुतिं जनयेऽहम् कीदृशमुक्थ्यं यज्ञे योषित् यदुक्थ्यं क्रियमाणं

तासां द्वादश गर्भाः । (स्ता) ताश्चतुर्विंशतिश्चतुर्विंशं शतिर्वै संवत्सरस्यार्धमासाः संवत्सरः प्रजापतिः प्रजापतिरथं शुस्तदेनं प्रजापतिं करोति ॥ १२ ॥

तुदु ह कौकूस्तः । (श्रु) चतुर्विंशतिमेवैताः प्रथमगर्भाः पष्ठौहीर्दक्षिणा ददावृषभं पञ्चविंशत् हिरण्यमेतुदु ह सु ददौ ॥ १३ ॥

स वाऽएष न सर्वस्यैव ग्रहीतव्यः । (५) आत्मा ह्यस्यैष यो न्वेव ज्ञातस्तस्य ग्रहीतव्यो यो वाऽस्य प्रियः स्याद्यो वाऽनूचानोऽनूक्तेनैनं प्राप्नुयात् ॥

(त्स) सहस्रे ग्रहीतव्यः । सर्वं वै सहस्रं सर्वमेषु सर्ववेदसे ग्रहीतव्यः सर्वं वै सर्ववेदसं सर्वमेषु विश्वजिति सर्वपृष्ठे ग्रहीतव्यः सर्वं वै विश्वजित्सर्वपृष्ठः सर्वमेषु वाजपेये राजसूये ग्रहीतव्यः सर्वं हि तत्सत्रे ग्रहीतव्यः सर्वं वै सत्रं एतानि ग्रहणानि ॥ १५ ॥

इति पञ्चमप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ४-५-३ ॥ (६-१) ॥

तासां द्वादश गर्भाः । ताश्चतुर्विंशतिः । चतुर्विंशतिर्वै संवत्सरस्यार्धमासाः । संवत्सरः प्रजापतिः । प्रजापतिरंशुः । तदेनं प्रजापतिं करोति ॥ १२ ॥

तुदु ह कौकूस्तः—चतुर्विंशतिमेवैताः प्रथमगर्भाः पष्ठौहीर्दक्षिणा ददौ, ऋषभं पञ्चविंशम् । हिरण्यम्, एतदु ह स ददौ ॥ १३ ॥

स वाऽएष न सर्वस्यैव ग्रहीतव्यः । आत्मा ह्यस्यैष । यो न्वेव ज्ञातः—तस्य ग्रहीतव्यः । यो वाऽस्य प्रियः स्याद्, यो वाऽनूचानः । अनूक्तेनैनं प्राप्नुयात् ॥ १४ ॥

सहस्रे ग्रहीतव्यः । सर्वं वै सहस्रम् । सर्वमेषः । सर्ववेदसे ग्रहीतव्यः । सर्वं वै सर्ववेदसम् । सर्वमेषः । विश्वजिति सर्वपृष्ठे ग्रहीतव्यः । सर्वं वै विश्वजित्सर्वपृष्ठः । सर्वमेषः । वाजपेये राजसूये ग्रहीतव्यः । सर्वं हि तत् सत्रे ग्रहीतव्यः । सर्वं वै सत्रम् । सर्वमेषः । एतानि ग्रहणानि ॥ १५ ॥

स इन्द्रो जुषति सेवते किमर्थं तादृशं जनयति यथा स तज्जन्यमानं नवीयो नवतरं शस्त्रं ' शृणवत् ' शृणुयात् तन्मनुष्य इवास्माकं स्वभूतमुक्तं तस्मादुक्त्यं जनयेयं जुषेयं तृतीयं शृणवयथा न इति शेषः । ततः स्वयं नाभिपुतो तमेव प्रजापतिरित्यभिप्रायः ।] यथा चान्याभ्यो देवताभ्य इति कुर्वत अप्राजापत्योऽशुरिति दर्शयति—न सर्वग्रहस्य ग्रहीतव्योऽशुरित्युपपत्त्या समात्रा ज्ञानादिप्रयोगेष्वेवाविधानात् । यो वाऽनूचानोऽभिजितः शुद्धस्य प्रयोगे ग्रहीतव्य इत्यत आह—सहस्रे इति । सहस्रेण सहस्रदक्षिणः क्रतुर्लभ्यते सहस्रदक्षिणे क्रतौ ग्रहीतव्य

१—सत्र १ सहस्र २ सर्ववेदस ३ वाजपेय ४ राजसूय ५ विश्वजि ६ त्सर्वपृष्ठेषु ७ ग्रहणमवकाश्यत्वेत् । अवकाश्य इति यजमान विशेषणम् । अवकाश्यः ज्ञातः प्रियोऽनूचानश्च । का. श्रौ. सू. १२ । १०४ । २—द्वादश वत्सतयो गर्भिण्यो दक्षिणाऽसत्रे । का. श्रौ. सू. १२ । १०५ ।

एतं वाऽएते गच्छन्ति । षडभिर्मासैर्षु एष तपति ये संवत्सरमासते
तदुच्यतऽएव सामतो यथैतस्य रूपं क्रियतऽउच्यतऽऋक्तोऽथैतदेव
यजुष्टः पुरश्चरणतो यदेतं गृह्णन्त्येतेनोऽएवैनं गच्छन्ति ॥ १ ॥

(न्त्य) अथातो गृह्णात्येव । (वो) उदु त्यं जातवेदसं देवं वहन्ति
केतवः ॥ दृशे विश्वाय सूर्यम् ॥ उपयामगृहीतोऽसि सूर्याय त्वा भ्राज-
यैषु ते योनिः सूर्याय त्वा भ्राजायेति ॥ २ ॥

इति पञ्चमप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४-५-४ ॥ (६. २.) ॥

अथातः पश्वयनस्यैव । पश्वेकादशिन्यैवेयात्सु ऽआग्नेयं प्रथमं पशुमाल-
भतेऽथ वारुणमुथ पुनराग्नेयमेवमेवैतया पश्वेकादशिन्येयात् ॥ १ ॥

विषुवदहः ।

एतं वाऽएते गच्छन्ति षडभिर्मासैः य एष तपति, ये संवत्सरमासते । तदुच्यतऽएव सामतो-
यथैतस्य रूपं क्रियते उच्यतऽऋक्तः, अथैतदेव यजुष्टः पुरश्चरणतो-यदेतं गृह्णन्ति । एतेनो
ऽएवैनं गच्छन्ति ॥ १ ॥

अथातो गृह्णात्येव—“ उदुत्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः । दृशे विश्वाय सूर्यम् ॥
उपयामगृहीतोऽसि सूर्याय त्वा भ्राजाय, एष ते योनिः सूर्याय त्वा भ्राजाय ”—
(वा. सं. ८ । ४१) इति ॥ २ ॥

अथातः पश्वयनस्यैव । पश्वेकादशिन्यैवेयात् । स आग्नेयं प्रथमं पशुमालभते, अथ वारुणम्,
अथ पुनराग्नेयम्—एवमेवैतया पश्वेकादशिन्येयात् ॥ १ ॥

एव । सर्वस्वदक्षिणे च क्रतौ विश्वजिदादिकृतावेव च । एतानि ग्रहणानीत्युपसंहारः । ततश्च तेषु क्रतुषु
ज्ञानादीनां ग्राह्येत्यन्येषामिति ॥ १०-१९ ॥

इति श्रीहरिस्वामिनः कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये चतुर्थकाण्डे

षष्ठेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ (४-६-१) ॥

एतं वा इति । सौमिकानां क्रतूनामखिलमेतद्वर्तते इत्यत्रैव गवामयनिके विषुवत्येष ग्रहो विकुर्यात् । विषुवत्येष-
ग्राह्यं विधीयते प्रसन्नाभ्यामेव कंडिकाभ्याम् ॥ १ ॥ २ ॥

इति श्रीहरिस्वामिनः कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये चतुर्थकाण्डे

षष्ठेऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ (४-६-२) ॥

अथातो गवामयन एव सवनीयविकल्पास्त्रयो दृश्यन्ते । अथात इति । ‘ अथातः ’ ‘ पश्वयनस्य ’
विधानमिति शेषः । पशूनामयनं पश्वयनं प्रतिकर्म समेत्यनेनेत्ययनं मार्गः कल्पः । तत्र तावत्प्रथमं कल्पमाह—

(दु) अथोऽअप्येन्द्राग्नेमेवाहरहः पशुमालभेत । (ता) अग्निर्वै सुर्वा देवता अग्नौ हि सुर्वाभ्यो देवताभ्यो जुह्वतीन्द्रो वै यज्ञस्य देवता तत्सुर्वा-
श्वैवैतदेवता नापराधोति यो च यज्ञस्य देवता तां नापराधोति ॥ २ ॥

(त्य) अथातः स्तोमायनस्यैव । (वा) आग्नेयमग्निष्टोमऽआलभेत तद्धि सलोम युदाग्नेयमग्निष्टोमऽआलभेत युद्युक्थ्यः स्यादैन्द्राग्रं द्वितीय-
मालभेतैन्द्राग्रानि ह्युक्थ्यानि यदि षोडशी स्यादैन्द्रं तृतीयमालभेतेन्द्रो
हि षोडशी युद्यतिरात्रः स्यात्सारस्वतं चतुर्थमालभेत व्वाग्वै सुरस्वती
ग्रोषा वै व्वाग्योषा रुत्रिस्तुद्यथायथं यज्ञक्रतून्युवर्तयत्येतानि त्रीण्यु-
नानि तेषां षतमुत्कामयेत तेनेयाद्वाऽउपालम्भ्यौ पशू सौर्षु द्वितीयं पशु-
मालभते वैषुवतेऽहन्प्राजापत्यं महाव्रते ॥ ३ ॥

इति पञ्चमप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ४-५-५ ॥ (६. ३.) ॥

अथोऽअप्येन्द्राग्नेमेवाहरहः पशुमालभेत । अग्निर्वै सर्वा देवताः । अग्नौ हि सर्वाभ्यो देवताभ्यो
जुह्वति । इन्द्रो वै यज्ञस्य देवता । तत् सर्वाश्वैवैतदेवता नापराधोति-यो च यज्ञस्य देवता-तां
नापराधोति ॥ २ ॥

अथातः स्तोमायनस्यैव आग्नेयमग्निष्टोमऽआलभेत । तद्धि सलोम-यदाग्नेयमग्निष्टोमऽआलभेत ।
युद्युक्थ्यः स्याद्-ऐन्द्राग्रं द्वितीयमालभेत । ऐन्द्राग्रानि ह्युक्थ्यानि । यदि षोडशी स्यात्-ऐन्द्रं

‘ पश्चेकादशिन्या ’ आग्नेयः, सारस्वतः, सौम्य इत्यादिकथा ‘ इयात् ’-गवामयनं स्यात् । एवशब्दो नियमा-
नुवादः । प्रतिदिवसमेव ह्येकादशिनी समस्ता स्तोमयज्ञेन तेन सह विकल्प्यमाना प्राप्ता सर्वेष्वहस्तु नियम्यते
पश्चेकादशिन्या एव सर्वत्रैव यागान्तराले कल्पान्तरमाश्रयेदित्यर्थः । न पुनः सकल एव गवामयने कल्पान्तरा-
भावमयं (धेत इति ।) कल्पान्तरयोरपि वक्ष्यमाणत्वात्, स आग्नेयमिति पूर्ववाक्यात् प्रत्यहं समस्ता एकादशिनी
प्राप्त्यतीत्यनेन विहिते स आग्नेयं पशुं प्रथममालभते प्रथममित्यालम्भविशेषणम् । प्रथमेऽह्न्याग्नेय-
मालभत इत्यर्थः । य उत्तरेष्वप्यहःसु सारस्वतीष्वालम्भ्य उत्तरापेक्षया प्रथमेऽहनि प्रथममालभते । कुत एतत् ।
उत्तरग्रहापेक्षमेतत् प्राथम्यं पुनरेकस्मिन्नेवाहनि पश्चन्तरापेक्षं स्यात् ॥ १ ॥

अथोऽअप्येन्द्राग्नेमेवाहरहः इत्युत्तराह्नां श्रवणात् एकस्मिन्नेहनि वचनमनर्थकमेव स्यात् । अथ पुनराग्नेयमिति
वाऽऽवृत्तिरेकस्मिन्प्राप्ते विधीयते ततस्तस्माद्विहारवाक्यमेवैतत् । ततश्चाथ सारस्वतमथ पौष्णमथ सौम्यमित्येवं

१-यथोच्छ्रितं सवर्नीयानां ११ लभत एकतृणेनोपाकृत्यमेव १ सारस्वत २ सौम्य ३ पौष्ण ४ बार्हस्पत्य ५ वैश्वदे ६ वैद्व ७
मास्तै ८ श्राम ९ सावित्र १० वारुणान् ११ । एकयूपे पश्चेकादशिन्यामाग्नेयं नियुज्य तस्मिन्स्मिन्नितरावुदीचः । एकयूपे यदा-
पश्चेकादशिनी भवति तदा एवं नियोजनं कर्तव्यं इति सूत्रार्थः । आग्नेयः प्रथमो गच्छत्यन्वारब्धोऽनुपूर्व्या इतरे । प्रतिप्रस्थाना-
न्वारब्ध आग्नेयः । इतरे सारस्वतादयः अनन्वारब्धाः । आनुपूर्व्याः क्रमेणानुगामिनः । संज्ञपनार्थं पशुनयनक्रमोऽयम् । स्तोमायने
तु युगपद्वनम् । दक्षिणं च निघ्नं तेनमुत्तरमुत्तरमितरान् । पशुसंज्ञपने क्रमोऽयम् । एनमाग्नेयम् । का. भौ. सू. ८ । २२९-२३२ ।

अथातो महाव्रतीयस्यैव । प्रजापतेर्ह वै प्रजाः ससृजानस्य पर्वाणि
विसृजन्तः स विसृजन्तः पूर्वाभिर्नु शशाक संहतुं ततो देवा ऽअर्चन्तः
श्राम्यन्तश्चेरुस्तु ऽएतं महाव्रतीयं ददृशुस्तुमस्माऽअगृह्णन्तेनास्य पर्वाणि
समदधुः ॥ १ ॥

स संहितैः पूर्वभिः । (रि) इदमन्नाद्यमभ्युत्तस्थौ यदिदं प्रजापते-
रन्नाद्यं यद्वै मनुष्याणामुशनं तद्देवानां व्रतं महद्वाऽइदं व्रतमभूद्येनायुः
समुहास्तेति तस्मान्महाव्रतीयो नाम ॥ २ ॥

तृतीयमालभेत । इन्द्रो हि षोडशी । यद्यतिरात्रः स्यात्-सारस्वतं चतुर्थमालभेत । वाग्वै सरस्वती ।
योषा वै वाक्, योषा रात्रिः । तद् यथायथं यज्ञक्रतुन्यावतेत्यति । एतानि त्रीण्ययनानि । तेषां
यतमत्कामयेत-तेनेयात् । द्वाद उपालम्भ्यौ पशू । सौर्यं द्वितीयं पशुमालभते वैशुवतेऽहन्, माजा-
पत्यं महाव्रते ॥ ३ ॥

अथातो महाव्रतीयस्यैव । प्रजापतेर्ह वै प्रजाः ससृजानस्य पर्वाणि विसृजन्तः । स विसृजन्तः
पूर्वाभिर्नु शशाक संहतुम् । ततो देवा अर्चन्तः श्राम्यन्तश्चेरुः । त एतं महाव्रतीयं ददृशुः ।
तमस्माऽअगृह्णन् । तेनास्य पर्वाणि समदधुः ॥ १ ॥

स संहितैः पूर्वभिः इदमन्नाद्यमभ्युत्तस्थौ-यदिदं प्रजापतेरन्नाद्यम् । यद्वै मनुष्याणामुशनम्-
तद्देवानां व्रतम् । महद्वाऽइदं व्रतमभूद् येनायं समुहास्तेति । तस्मान्महाव्रतीयो नाम ॥ २ ॥

एतया विद्वतया पञ्चेकादशिन्या गच्छेद्यावदुत्तसत्रस्येति । अथो अप्येताभ्यां कण्डिकाभ्यामपरौ कर्त्तव्येते ।
(उपचया या) स्वस्मिन्सवनीये सत्यालम्ब्यन्ते इत्युपालम्ब्यन्ते वैशुवतेऽहनिति यद्वयोः संवत्सराद्वयोर्विसन्त-
शरदोश्चान्तरालं स विषुवानेवै याग उच्यते आत्मा विषुवानित्यादौ महाव्रतमुपान्त्यमहर्गवामयनस्य ॥ २॥ १ ॥

इति श्रीहरिस्वामिनः कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये चतुर्थकाण्डे षष्ठेऽध्याये

तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ (४-६-२) ॥

अथात इति महाव्रतीयस्य ब्राह्मणमेतत् । महर्घं तद्व्रतं चेति महाव्रतम् उपान्त्यं गवामयनेऽहस्तत्र भवो
महाव्रतीयः “ गहादिभ्यश्च ” (पा. सू. ४ । २ । १३८) इति च्छप्रत्ययः । ‘ ससृजानस्य ’ सृष्टवतः
पर्वाणि विसृजन्तानि ‘ स विसृजन्तः ’ ‘ पूर्वभिर्नु ’ शक्तवान् ‘ संहतुं ’ “ ओहाङ्गातौ ”- (घा. पा. जु. आ. ७)
संगृहीतपूर्वभिः ‘ त एतं ’ महाव्रतीयमेव नाम्ना ग्रहं दृष्टवन्तः । कुत एतत् । ग्रहमित्युत्तरत्र ‘ तस्मै अगृह्णन्

१-आग्नेयोऽग्निष्टोमे सवनीयः पशुः । ऐन्द्राग्र्योऽग्नये द्वितीयः । ऐन्द्रो बृह्णिः षोडशिनि तृतीयः । सरस्वत्यै चतुर्थोऽतिरात्रे
मेधी वा । एतत् स्तोमायनं । का. भौ. सू. ९ । १०३-१०५ । २-ऐन्द्राग्र्यः सवनीयोऽन्वहम् । द्वादशसहस्र इमानि त्रीणि
पक्षांतराणि । स्तोमायनं वा । एकादशिना वा विहृताः । द्वादश आवाः । एकादशिना विहृता इति तृतीयपक्षे इमानि पक्षांतराणि ।
सर्व्वसमासोवा । ऐन्द्राग्र्यो वा । यावच्छेषमुत्तरेषु । उत्तरेषु अहर्गणेषु । का. भौ. सू. १२ । १२४-१२९ । ३-अग्निष्टोमो विषुवान् ।
प्रातरनुवाकः संधिवेलायामुदितं यथोक्तं वा । सौर्यं उपालम्भ्यः । षडुत्थमिति ग्रहग्रहणमतिप्राणवज्रक्षवर्जम् । का. भौ. सू. १३ ।
२२-२५ । षष्ठे मासे त्रयोऽभिष्टवाः गो अयुषी दशरात्रो महाव्रतमग्निष्टोमः । का. भौ. सू. १३ । ३९ ।

(मै) एवं वाऽएते भवन्ति । ये संवत्सरमासते यथैव तत्प्रजापतिः प्रजाः समृजानऽआसीत्स यथैव तत्प्रजापतिः संवत्सुरेऽन्नाद्यमभ्युद-
तिष्ठदेवमेवैतुऽएतत्संवत्सुरेऽन्नाद्यमभ्युत्तिष्ठन्ति येषामेवं विदुषामेतं ग्रहं
गृह्णन्ति ॥ ३ ॥

तं वाऽइन्द्रायैव विमृधे गृहीयात् । (त्सु) सुर्व्वं वै तेषां मृधो हता
भवन्ति सुर्व्वं जितं ये संवत्सरमासते तस्माद्विमृधे विं न इन्द्र मृधो
जहि नीचा यच्छ पृतन्यतः ॥ योऽअस्मां २॥ऽअभिदासत्युधरं गमया
तमः ॥ उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा विमृधऽएष ते योनिऽइन्द्राय त्वा
विमृधऽइति ॥ ४ ॥

(त्यु) अथो विश्वकर्मणे । विश्वं वै तेषां कर्म कृतं सुर्व्वं जितं
भवति ये संवत्सरमासते तस्माद्विश्वकर्मणे वाचस्पतिं विश्वकर्माणमूतये

एवं वाऽएते भवन्ति—ये सम्बत्सरमासते । यथैव तत्प्रजापतिः प्रजाः समृजान आसीत्—स यथैव
तत्प्रजापतिः सम्बत्सरेऽन्नाद्यमभ्युदतिष्ठद्—एवमेवैतऽएतत्सम्बत्सरेऽन्नाद्यमभ्युत्तिष्ठन्ति—येषामेवं
विदुषामेतं ग्रहं गृह्णन्ति ॥ ३ ॥

तं वाऽइन्द्रायैव विमृधे गृहीयात् । सर्वा वै तेषां मृधो हता भवन्ति, सर्वं जितम्—ये सम्बत्सर-
मासते । तस्माद्विमृधे “ वि न इन्द्र मृधो जहि नीचा यच्छ पृतन्यतः । योऽअस्मां २॥
ऽअभिदासति, अधरं गमया तमः । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा विमृधे; एष ते योनि-
रिन्द्राय त्वा विमृधे ”—(वा. सं. ८ । ४४) इति ॥ ४ ॥

अथो विश्वकर्मणे । विश्वं वै तेषां कर्म कृतं, सर्वं जितं भवति—ये सम्बत्सरमासते । तस्माद्विश्व-
कर्मणे—“ वाचस्पतिं विश्वकर्माणमूतये मनोज्ञं वाजेऽअद्या हुवेम । स नो विश्वानि

इत्यादिग्रहणवचनादिना चरतः प्रजापतेः प्राणस्यान्नार्थमिदमिति^१ चतुर्थ्यन्ते शब्दे अस्मि अन्नाद्याभ्युत्तस्थावि-
त्यर्थः । यद्वै मनुष्याणामिति व्रतशब्दस्यान्नवाचित्वं व्याख्यातं ‘ महद्वा इदं प्रजापतेः ’ व्रतमन्नं जातं ‘ येन ’
अन्नेन ‘ अयं ’ ‘ समहास्त ’ संगतः स्वान्नैरित्येव यस्मादनिरुक्तं तस्मान्महाव्रतं नामेति वक्तव्ये ‘ महाव्रतीयो
नाम ’ इति ब्रुवत् स्वार्थिकमेव छप्रत्ययं दर्शयति एतत्समानि व्रतानि प्रदर्शनार्थम् ॥ १ ॥ २ ॥

एवं वा एत इति । प्रसन्नो ब्राह्मणशेषः ॥ ३-६ ॥

इति श्रीहरिस्वामिनः कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये चतुर्थकाण्डे

षष्ठेऽध्याये महाव्रतीयं नाम चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ (४-६-४) ॥

१-ग्रहं गृह्णाति विन इन्द्र व्याचस्पतिं विश्वकर्ममिति वा । उप मा यंतुमज्यस्तनीजा उप मा जुक्षरप मा मनीषा प्रियामर्हं
सर्वं पश्यमानः मयि रमो देवानां तेजसे ब्रह्मवर्चसायेति भक्षणं यजमानैः । गृहातस्य विधिरयम् । का० श्रौ० सू० ११३१ । ३२ ।

२-गवामयनस्य नवममहः महाव्रतं । प्राजापत्य उपालम्भ्यः । का, श्रौ, सू, १३ । ३० ।

मनोजुवं वृजोऽअद्या हुवेम ॥ सु नो विश्वानि हुवनानि जोषद्विश्वम्भू-
रुवसे साधुकर्मा ॥ उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा विश्वकर्मणऽएष ते
योनिरिन्द्राय त्वा विश्वकर्मण इति ॥ ५ ॥

यद्युऽऐन्द्रो वैश्वकर्मणीं विद्यात् । (जु) तयैव गृहीयाद्विश्वकर्मण-
विषा वर्धनेन त्रातारमिन्द्रमकृणोरवध्यम् ॥ तस्मै विश्वः समनमन्त
पूर्वोरयमुग्रो विहव्यो यथासत् ॥ उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा
विश्वकर्मणऽएष ते योनिरिन्द्राय त्वा विश्वकर्मणऽइति ॥ ६ ॥

इति पञ्चमप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ४-५-६ ॥ (६. ४.) ॥

एष वै ग्रहः । (हो) यु एष तुपति येनेमाः सर्वाः प्रजा गृहीतास्तस्मादाहु-
ग्रहान्गृहीम इति चरन्ति ग्रहगृहीताः सन्त इति ॥ १ ॥

वागेव ग्रहः । (हो) वाचा हीदं सर्वं गृहीतं किमु तद्वाग्रहः ॥ २ ॥

हुवनानि जोषदः विश्वशम्भूरुवसे साधुकर्मा । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा विश्व-
कर्मणे; एष ते योनिरिन्द्राय त्वा विश्वकर्मणे—(वा. सं. ८ । ४५) इति ॥ ५ ॥

यद्यु ऐन्द्रो वैश्वकर्मणीं विद्यात् तयैव गृहीयात् । “ विश्वकर्मन् हविषा वर्धनेन त्रातार-
मिन्द्रमकृणोरवध्यम् । तस्मै विश्वः समनमन्त पूर्वोरयमुग्रो विहव्यो यथासत् ।
उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा विश्वकर्मणे; एष ते योनिरिन्द्राय त्वा विश्वकर्मणे ”—
(वा. सं. ८ । ४६) इति ॥ ६ ॥

ग्रहोपासनाब्राह्मणम् ।

एष वै ग्रहो य एष तुपति, येनेमाः सर्वाः प्रजा गृहीताः । तस्मादाहुः—ग्रहान्गृहीम इति ।
चरन्ति ग्रहगृहीताः सन्त इति ॥ १ ॥

वागेव ग्रहः । वाचा हीदं सर्वं गृहीतम् । किमु तद्—वाग्रहः ॥ २ ॥

एष वै ग्रह इति । [सूर्यात्मकस्य व्याधित्वं (?) कस्य] ग्रहस्याभिचारिकस्यैवमुपस्थानमत्राभिधीयते । ग्रहा-
धिकारात्प्रसङ्गाच्चाध्यात्मिकाधिभौतिका ग्रहाः प्रदर्श्यन्ते । ग्रहशब्दस्य निर्वचनान्तरमुच्यते । तत्रोपस्थेयं तावद्-
ग्रहमाह—एष वै ग्रह इति । येनेमाः सर्वाः प्रजा गृहीता इति सौरेण तेजसा सर्व एव देहा अधिष्ठिताः ।
यथोक्तं तस्येमाः सर्वाः प्रजा रश्मिभिः प्राणेष्वभिहिता “ तस्य हैतस्य हृदये पादावतिहंतौ तदेषा सविता ”
विभक्तिभ्यः प्रजाभ्यो विभजतीति वा । येनेति कर्तरि तृतीया ततश्च गृह्णातीति ग्रह इति कर्तरि एव कारके
“ग्रहवृद्धनिश्चिगमश्च” इति (पा. सू. ३-३-५८) अप्रत्ययं दर्शयति—यस्माच्चैष आदित्यो ग्रहः ‘तस्मादाहुः’
ब्रह्मविदो ‘ग्रहान् गृहीम इति’ एवं मन्यमाना ऋत्विजः ‘चरन्ति ग्रहेणादित्येन गृहीताः ‘सन्तः’ इत्यादि
स्वस्वावकाशे “ स उद्यन्तं चादित्यमुपतिष्ठते ” एतत्पठितव्यं व्यवहर्तुमिस्तदुत्सार्यास्यैवादित्यस्य ग्रहस्य ग्रह एव-

(हो) नामैव ग्रहः । (हो) नाम्ना हीद॑ ॐ सुर्वं गृहीतं किमु तद्यन्नाम ग्रहो बहूनां वै नामानि विद्वाथ नस्तेन ते न गृहीता भवन्ति ॥ ३ ॥

(न्त्यु) अन्नमेव ग्रहः । (होऽन्ने) अन्नेन हीद॑ ॐ सुर्वं गृहीतं तस्माद्यावन्तो नोऽशनमश्नन्ति ते नः सुर्वं गृहीता भवन्त्येषैव स्थितिः ॥ ४ ॥

स य एष सोमग्रहः । (होऽन्नं) अन्नं वाऽएष स यस्यै देवतायाऽएतं ग्रहं गृह्णाति साऽस्मै देवतैतेन ग्रहेण गृहीता तं काम ॐ सुमर्धयति यत्काम्या

नामैव ग्रहः । नाम्ना हीदं सर्वं गृहीतम् । किमु तद् यन्नाम ग्रहः । बहूनां वै नामानि विद्वाथ नस्तेन ते न गृहीता भवन्ति ॥ ३ ॥

अन्नमेव ग्रहः । अन्नेन हीदं सर्वं गृहीतम् । तस्माद् यावन्तो नोऽशनमश्नन्ति ते नः सर्वं गृहीता भवन्ति । एषैव स्थितिः ॥ ४ ॥

स य एष सोमग्रहः । अन्नं वाऽएष स यस्यै देवतायाऽएतं ग्रहं गृह्णाति साऽस्मै देवतैतेन ग्रहेण गृहीता तं कामं समर्धयति—यत्काम्या गृह्णाति । स उद्यन्तं वाऽऽदित्यमुपतिष्ठते, अस्तं यन्तं वा—

परमागलाभायान्यग्रहानुपन्यस्य निराकरोति वागेवेति । आध्यात्मिकया 'वाचा हि' इति करणे तृतीया । वाचा स यथाऽऽदित्यरूपे व्यावहारिकम् इदं सर्वं व्यवहारजातं परिगृहीतं व्यवहर्तुभिर्न हि यद्येन यद्वाषितं तदतिक्रमितुमर्हति किमु तद्यद्वाक् इति दूषणं किंशब्दे द्रष्टव्यम् । यदेतद्वाग्रह इत्येतत्किमिति मिथ्यैतदित्यर्थः । कथं तत्रेदं द्रष्टव्यम् । नहि वचने सर्वे गृह्यन्तेऽतिक्रमस्य निदर्शनात्ततश्चान्यदेवता तत्र भूयादिति नियामकं न बाङ्मात्रमिति ॥ १ ॥ २ ॥

नामैव ग्रह इति । 'नाम्ना' करणभूतेन व्यवहर्तुभिर्हीदं सर्वं नामजातं परिगृहीतं बुद्ध्या चानीय इत्यभिप्रायः । 'किमु तद्यद् वाङ्मात्रम्' इति पूर्वपक्षः । 'बहूनां वै' अर्थानामिन्द्रादीनां मघवानिन्द्र इत्यादीनि 'विद्वा' जानीम "विदो लटो वा"—(पा. सू. ३ । ४ । ८३) इति मसो मादेशः । अथ तथापि 'नः' अस्माकं 'ते' इन्द्रादयो 'न' 'तेन' नाम्ना 'गृहीता' बद्धा इव वशवर्त्तिनो भवन्ति । वशवर्त्तिनो च ग्रहणं न स्मरणमात्रमित्यभिप्रायः ॥ ३ ॥

'अन्नमेव' 'अन्नेन हि' करणभूतेन दातृभिः 'इदं' 'सर्वं' सर्वजातीयकं वशीकृतम् । यस्मात् 'यावन्तः' प्राणिनोऽस्माकमन्नम् 'अश्नन्ति' 'ते' अस्माकं 'सर्वे' 'गृहीता' वश्या 'भवन्ति' इति 'एषैव' अत्र 'स्थितिः' ॥ ४ ॥

स य एष इति । अत्र ग्रहणमाधिमौक्तिकमाधियज्ञिके सोमग्रहमुपसंहरति । ततश्चोपस्थानदाद् ग्रहणेनायं

१-यावान् बह्वशनस्तावान्मनुष्योऽन्नग्रहगृहीतो भवति । तत्र ऋत्विक् यजमानो वा ज्योतिष्टोमादिकृतुषु बह्वशनेन तदात्याऽऽर्तधेत् । तदा यस्मिन्मदे स आर्तो भवति । स ग्रहो यद्देवत्यः । सा देवता तदार्तिग्रहस्य । तां देवतां एष वै ग्रह इत्येवं विधयोपासनयोपासीत । उपस्थानमपि कुर्यात् । तदुपस्थानं 'यद्यंतं अस्तं यंतं वा आदित्यं ग्रहोऽस्यमुमनयाऽर्या गृह्णाणासावदो मां प्रापत्' इति (५) मंत्रेणोपतिष्ठेत् । एवंविधं काम्यमुक्तमत्र ब्राह्मणे । इदं काम्यमाभिचारिकमप्युक्तमत्र । यं द्विध्यादसावस्मै कामो समर्द्धीति वेत्यनेन । अदःशब्दस्थाने शत्रुनामादेशः । सूत्रानुपनिबद्धमिदम् ।

गृह्णाति सु उद्यन्तं वाऽऽदित्यमुपतिष्ठतेऽस्तं युन्तं वा ग्रहोऽस्यमुमनयात्प्रा
गृहाणासावदो मा प्रापडिति यं द्विष्यादसावस्मै कामो मा समर्धीति वा न
हैवास्मै स कामः समृध्यते यस्माऽएवमुपतिष्ठते ॥ ५ ॥

इति पञ्चमप्रपाठके सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ ४-५-७ ॥ (६-५) ॥

देवा ह वै यज्ञं तन्वानाः । (स्ते) तेऽसुररक्षसेभ्य आसङ्गाद्विभयांचकुस्ते
होचुः को नो दक्षिणत आसिष्यतेऽथाभयेऽनाष्ट्रऽउत्तरतो यज्ञमुपच-
रिष्याम इति ॥ १ ॥

ते होचुः । (युं) यु एव नो वीर्यवत्तमः सु दक्षिणत आस्तामथाभये-
ऽनाष्ट्रऽउत्तरतो यज्ञमुपचरिष्याम इति ॥ २ ॥

ते होचुः । (रि) इन्द्रो वै नो वीर्यवत्तमऽइन्द्रो दक्षिणतऽआस्तामथा-
भयेऽनाष्ट्रऽउत्तरतो यज्ञमुपचरिष्याम इति ॥ ३ ॥

“ ग्रहोऽसि अमुमनयात्प्रा गृहाण असावदो मा प्रापत् ” इति । यं द्विष्यात् असावस्मै कामो मा
समर्धीति वा । न हैवास्मै स कामः समृध्यते-यस्माऽएवमुपतिष्ठते ॥ ५ ॥

यज्ञोपचारः ।

देवा ह वै यज्ञं तन्वानास्तेऽसुररक्षसेभ्य आसङ्गाद्विभयाञ्चकुः । ते होचुः-को नो दक्षिणत
आसिष्यते, अथाभयेऽनाष्ट्रऽउत्तरतो यज्ञमुपचरिष्याम इति ॥ १ ॥

ते होचुः-य एव नो वीर्यवत्तमः स दक्षिणत आस्ताम्, अथाभयेऽनाष्ट्रऽउत्तरतो यज्ञमुप-
चरिष्याम इति ॥ २ ॥

ते होचुः-इन्द्रो वै नो वीर्यवत्तमः । इन्द्रो दक्षिणत आस्ताम्, अथाभयेऽनाष्ट्रऽउत्तरतो यज्ञ-
मुपचरिष्याम इति ॥ ३ ॥

साधारणो वादो द्रष्टव्यः । उपासनकमुक्त्वा तदुपस्थानमाह-स उद्यन्तं वेति । हविर्यज्ञादिदं विदुषः इत्यन्त-
ग्रहणमाधिदैविकम् । आधियज्ञियं सोममुपसंहरति । उपस्थानमत्र च ग्रहोऽस्यमुमनयात्प्रा गृहाणेत्येतया । (उत्
ऊर्ध्वं शेषद्वयमुपनयेभ्यः सविकल्पः) अमुमनयेत्यभिवरणीयपात्रां ग्राहयित्वा ततः कर्मविधात आह-‘अमुम्’ इति
इष्टनिर्देशः । ‘अनया’ इति ज्वराद्यातिविशेषनिर्देशः । ‘असौ’ इति द्वेष्यस्य च निर्देशः । एवं ‘अदः’
इति यद्वेष्यः कामयते तन्निर्देशः । ‘असौ’ (स्वदि स्वत्ता अहो ग्रामादीयन्ते तन्मा प्रापत् ।) ‘यं द्विष्यात्’
तस्यैव नामादिशेत्, अथवा ‘असौ कामो’ ग्रहादिकः ‘अस्मै’ खदिरवर्म ‘मा समर्धि’ इत्येवं ब्रूयात् ॥ ५ ॥

इति श्रीहरिस्वामिनः कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये चतुर्थकाण्डे षष्ठेऽध्याये

ग्रहोपासनं नाम पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ (४-६-५) ॥

देवा ह वा इति । ब्रह्मिष्ठो ब्रह्मा दक्षिणत आसीत् स च प्रस्तोत्रा मन्त्रजपं जपित्वाऽनुजानीयादित्येता-
वब्रह्मत्वमत्रोच्यते तत्प्रसङ्गाच्च ब्राह्मणाच्छंसिनो वरणम् । मैत्रावरुणजपश्च । प्रसक्तप्रायश्चित्ताश्चतस्रः कण्डिकाः ॥ १-४ ॥

ते हेन्द्रमूचुः । (स्त्वं) त्वं वै नो वीर्यवत्तमोऽसि त्वं दक्षिणत आस्वाथा-
भयेऽनाष्टुऽउत्तरतो यज्ञमुपचरिष्याम इति ॥ ४ ॥

सु होवाच । किं मे ततः स्यादिति ब्राह्मणाच्छ्रुत्वा ते ब्रह्मसाम
तऽइति तस्माद्ब्राह्मणाच्छ्रुत्वा सिनं प्रवृणीतऽइन्द्रो ब्रह्मा ब्राह्मणादित्वा-
न्द्रस्य ह्येषा स इन्द्रो दक्षिणत आस्ताथाभयेऽनाष्टुऽउत्तरतो यज्ञमुपा-
चरंस्तुस्माद्य एव वीर्यवत्तमः स्यात्स दक्षिणत आसीताथाभयेऽनाष्टु-
ऽउत्तरतो यज्ञमुपचरेयुषो वै ब्राह्मणानामनूचानुतमः सुऽ एषां वीर्यव-
त्तमोऽथ यदिदं य एव कश्च ब्रह्मा भवति कुवित्चूष्णीमास्तऽइति तस्माद्य

ते हेन्द्रमूचुः-त्वं वै नो वीर्यवत्तमोऽसि । त्वं दक्षिणत आस्व । अथाभयेऽनाष्टुऽउत्तरतो यज्ञमुपच-
रिष्याम इति ॥ ४ ॥

स होवाच-किं मे ततः स्यादिति । ब्राह्मणाच्छ्रुत्वा ते ब्रह्मसाम तऽइति । तस्माद्ब्राह्मणाच्छ्रु-
त्वा सिनं प्रवृणीते । इन्द्रो ब्रह्मा ब्राह्मणादिति इन्द्रस्य ह्येषा । स इन्द्रो दक्षिणत आस्त, अथा-
भयेऽनाष्टुऽउत्तरतो यज्ञमुपाचरन् । तस्माद्य एव वीर्यवत्तमः स्यात्स दक्षिणत आसीत । अथाभयेऽनाष्टु-
ऽउत्तरतो यज्ञमुपचरेयुः । यो वै ब्राह्मणानामनूचानुतमः स एषां वीर्यवत्तमः । अथ यदिदं य एव कश्च

स होवाचेति । इन्द्रो दक्षिणतः स्थाप्यमानो देवानुवाच ' किं ' मम कलं ' ततः स्यादिति ' देवास्तु
तमिन्द्रमूचुर्ब्राह्मणाच्छ्रुत्वा नाम होत्रो प्रथमो ब्रह्मपुरुषः सो (?) ततः प्रत्यात्मिका यावत्किञ्चित्सा करिष्यति
शस्त्रं वा आज्यं वा तत्सर्वं तव भविष्यतीत्यर्थः । न केवलं सा किं तर्हि ' ब्रह्मसाम ' अपरं तव भविष्यति
माध्यन्दिने सवने ब्राह्मणाच्छ्रुत्वा शस्त्रं स्तोत्रं तद्ब्रह्मसाम तदपि तव एवं देवा ऊचुस्तस्मादवृत्त्वाऽप्यर्घ्युर्कृतु-
प्रहयाज्यर्थमन्यासु होत्रासु त्रियमाणासु इममपि ब्राह्मणाच्छ्रुत्वा सिनं प्रवृत्तमेव स तवैव रूपं यत्ते वृणीते इन्द्रो
ब्रह्मेत्यनेन मन्त्रेण इन्द्रस्य ह्येषा स्वभूता ब्राह्मणाच्छ्रुत्वा (दौषेव व दंत त्वादिति) ब्रह्मा इन्द्र इति सामानाधि-
करण्ये क्रतुः । अत्र च ब्राह्मणाच्छ्रुत्वा प्रकृते तस्माद्ब्राह्मणाच्छ्रुत्वा सिनमिति प्रयोगाद् ब्राह्मणाच्छ्रुत्वा ब्राह्मणाच्छ्रु-
त्वा शब्देनोच्यत इति अनुमन्त्रस्यार्थं दर्शयामः । ' इन्द्रो ' देवराजः ब्रह्मास्तीति शेषः । कुत एतत् प्रवृणीत
इति वचनाद्वरणं हि साम्नः कर्मणि प्रवर्तते । तत्वाध्येषणा या शिष्यस्यैव भवति स एव शेषः कथं पुनरिन्द्रो (?)

-होतृनामग्रहणतं कृत्वेतरांश्चाश्राव्याश्राव्य प्रवृणीते यथालिङ्गम् । होतुर्लभिमहितमपि इदं होत्रात् इति वारिष्ठम् । इति कर्कः ।
अश्विनोऽर्घ्यं आर्घ्यवत् । अत्र चाश्वर्योद्धितीयः प्रतिप्रस्थाता । वरणं च नेष्टा करोतीति कर्कः । मित्रावरुणौ प्रशास्तारौ
प्राशस्त्यात् । अत्र द्वितीयोऽच्छावाकः । इति कर्कः । इन्द्रो ब्रह्मा ब्राह्मणादिति ब्राह्मणाच्छ्रुत्वा सिनम् । ब्रह्मणो वरणमपीति कर्कः ।
ब्राह्मणाच्छ्रुत्वा ब्राह्मणाच्छ्रुत्वा इति नामान्तरं । ब्राह्मणाच्छ्रुत्वा अनुब्रह्माकृतिगुच्यते । उपब्रह्मेत्यर्थः । अस्मादुपब्रह्मवरणलिङ्गा-
दन्यत्रापि क्रियमाणं षपत्विजां वरणं वैधमिति बोद्धव्यम् । मरुतः पोत्रात् । मावो नेष्ट्रात् । अमिरामीप्रात् । अमिर्है देवीनामिति
यजमानम् । वृणीते । का, श्रौ, सू, १ । १०६-१०७ ।

एव वीर्यवत्तमः स्यात्सु दक्षिणतु ऽआसीताथामयेऽनाष्टुऽउत्तरतो यज्ञ-
मुपचरेयुस्तस्माद्ब्राह्मणा दक्षिणतु ऽआसतेऽथाभयेऽनाष्टुऽउत्तरतो यज्ञमुप-
चरन्ति ॥ ५ ॥

ब्रह्मा भवति-कुवितूष्णीमास्तऽइति । तस्माद्य एव वीर्यवत्तमः स्यात् । स दक्षिणत आसीत
अथाभयेऽनाष्टुऽउत्तरतो यज्ञमुपचरेयुः । तस्माद्ब्राह्मणा दक्षिणत आसते, अथाभयेऽनाष्टुऽउत्तरतो
यज्ञमुपचरन्ति ॥ ५ ॥

साम्नादिष्वित्यत आह-ब्राह्मणात् कर्मणो हेतोः ब्रह्मा ऋत्विक् कृतमः ब्राह्मणस्तस्माद्धेतोः ब्राह्मणमधितद्ब्रह्मत्वं
कुर्वन्निन्द्रो ब्रह्मास्त्वित्यर्थः । द्वे च सतीन्द्रोऽत्र त्रियमाणो ब्रह्मा न भवति कथं स ऋत्विक् (?) नैष दोषः ।
नैवानुऋत्विग्वरणेनायं मानुषः स्यात्प्रयोगादावेव वृत्त्वात् । एवमपि ब्रह्मणो वरणं मन्त्रेण क्रियते न वा ब्राह्मणा-
च्छंसिनः नैष दोषः । ब्राह्मणाच्छंस्येवानुब्रह्मेति ब्रह्मपुरुषत्वात् । तत्तत्त्वार्थः । इन्द्रो ब्राह्मणाच्छंसि कर्म
करोति । कथं पुनरवसीयते मन्त्रार्थ इति । पूर्वोक्तेषु मन्त्रेष्वीदृशानामेवार्थानां दर्शनात् । अश्विनौ अध्वर्यूतौ
आध्वर्यवाद्धेतोर्मित्रावरुणौ प्रशास्तारौ तौ (?) प्रशस्तौ कर्मणा एवमेव इन्द्रो ब्राह्मणाच्छंसीयादिति वक्तव्ये
लक्षणयाऽयमर्थः सेत्स्यतीति तथोक्तं तथोक्तेषु मरुतः पोतारः सन्तु पोत्रात्पवमानाद्गन्तावः स्त्रियो देवपत्न्यः ।
तद्वाग्नेष्टानयनात्पत्नीनां सोऽभिराग्नीध्रोऽस्तु आग्नीध्रात्कर्मण इति । अथ कस्मादेवं न भवति य एष ब्रह्मा एष
इन्द्रोऽस्त्विति न तदेवं न ह्येवं सति वरणं कृतं स्यादपि च मित्रावरुणौ प्रशास्तारवित्येतन्न संभवति । न हि द्वौ
प्रशास्तारौ मित्रावरुणात्मकौ स्यातां, तस्माद्यथोक्त एव मन्त्रार्थः । ननु ब्रह्मणः कर्म ब्रह्मत्वं स्याद्ब्रह्मत्वम् इति
विशेषविधानात् । नैतदेवं मन्त्रान्तरवशात्तावदयं मन्त्रार्थो विशिष्टस्ततश्च (एतद्भसन) इन्द्रादिष्वपि ब्रह्मशब्दः पठि-
तव्यः । (उच्यते इह तावद्धि तुल्यं तत्पुरुषस्य वा शंसनमुचितमयं नु होतारौ न तत्पुरुषः) तथापि ब्राह्मणात्कर्मणा
होता शंसतीति ब्राह्मणाच्छंसी । पञ्चम्या अलुगद्गष्टव्यः । ब्रह्मणा किल त्रिभिरपि देवकर्मकर्तव्यं तत्स एतैः पुरुषै
कारयित्वा वैदिकं ब्राह्मणाच्छंसिना अग्नीधा यज्ञार्थमच्छावाक्पोत्रा सामादिकं ततश्च यस्माद्ब्रह्मणः कर्म कर्तव्यं
तस्माच्छंसीति ब्राह्मणाच्छंसतीति एवमेव ब्रह्मत्वं स्यात्-“ कृत्यव्युटो बहुलम् ”-(पा.सू. ३।३।११३) ।
इति कर्तरि ण्यप्रत्ययः । ‘ इन्द्रो दक्षिणत आस्ते ’-“ आस उपवेशने ”-(धा. पा.अ.आ ११) उपविष्टः ।
‘ अथ यदिदम् ’ इति प्रसिद्धानुवादो निदार्थे यदि वा लोके दृश्यते यः कश्चिद्वीर्यवत्तमोऽपि ब्रह्मा भवति तत्र
किं प्रवृत्तिकारणं आह-‘ कुवित् ’ बहुप्रायः ‘ तूष्णीं ’ ब्रह्मा ‘ आस्ते ’ तूष्णीमिति न होन्त्युद्गातृवद्वाचानैव
करोति (मन्यसे इति एवमध्वर्युवदतीव परिसतीत्यभिप्रायः ।) एवं ब्रह्मा प्रायस्तूष्णीमास्ते । (ततोऽहमपि
संव्यामि तूष्णीमासीति त्रायेति मन्यमानो) यः कश्चिदपि ब्रह्मा भवति । तत्र युक्तमवीर्यवत्त्वमेव अवीर्यत्वस्य
गोपायितुमशक्यत्वात्तस्माद्वीर्यवत्तम एव ब्रह्मा स्यादिति वक्तव्ये ब्रह्मणो दक्षिणावस्थानमुपसंहरति । ‘ तस्माद्ब्रा-
ह्मण ’ इत्यन्येऽपि ब्राह्मणा अवृता एतामेव दिशमधितिष्ठेयुरिति दर्शयति ॥ ५ ॥

स यन्नाह । ब्रह्मन्स्तोष्यामः प्रशास्तरिति तद्ब्रह्मा जपत्येतुं ते देव सवितर्यज्ञं ग्राह्वृहस्पतये ब्रह्मणे । तेन यज्ञमव तेन यज्ञपतिं तेन मामव । स्तुतु सवितुः प्रसवऽडुति सोऽसावेव बन्धुरेतेन न्वेव भूयिष्ठाऽइवोपचरन्ति ॥६॥

(न्त्य) अनेन त्वेवोपचरेत् । (हे) देव सवितरेतद्बृहस्पते प्रेति तत्सवितारं प्रसवायोपधावति स हि देवानां प्रसविता बृहस्पते प्रेति बृहस्पतिर्वै देवानां ब्रह्मा तद्येऽएव देवानां ब्रह्मा तस्माऽएवैतत्प्राह तस्मादाह बृहस्पते प्रेति ॥७॥

(त्य) अथ मैत्रावरुणो जपति । प्रसूतं देवेन सवित्रा जुष्टं मित्रावरुणाभ्यामिति तत्सवितारं प्रसवायोपधावति स हि देवानां प्रसविता जुष्टं मित्रावरुणाभ्यामिति मित्रावरुणौ वै मैत्रावरुणस्य देवते तद्येऽएव मैत्रावरुणस्य देवते ताभ्यामेवैतत्प्राह तस्मादाह जुष्टं मित्रावरुणाभ्यामिति ॥८॥
इति पंचमप्रपाठकेऽष्टमं ब्राह्मणम् ॥ ४-५-८ ॥ (६.६.) ॥

स यन्नाह—ब्रह्मन् स्तोष्यामः प्रशास्तरिति । तद् ब्रह्मा जपति । “ एतं ते देव सवितर्यज्ञं ग्राह्वृहस्पतये ब्रह्मणे । तेन यज्ञमव, तेन यज्ञपतिम्, तेन मामव (वा. सं. २ । १२) । स्तुतु सवितुः प्रसवे ” इति । सोऽसावेव बन्धुः । एतेन न्वेव भूयिष्ठा—इवोपचरन्ति ॥ ६ ॥

अनेन त्वेवोपचरेत् । “ देव सवितरेतद्बृहस्पते प्र ”—इति । तत् सवितारं प्रसवायोपधावति । स हि देवानां प्रसविता । बृहस्पते प्रेति । बृहस्पतिर्वै देवानां ब्रह्मा । तद् य एव देवानां ब्रह्मा—तस्माऽएवैतत्प्राह—तस्मादाह—बृहस्पते प्रेति ॥ ७ ॥

अथ मैत्रावरुणो जपति । “ प्रसूतं देवेन सवित्रा जुष्टं मित्रावरुणाभ्याम् ”—इति । तत् सवितारं प्रसवायोपधावति । स हि देवानां प्रसविता । “ जुष्टं मित्रावरुणाभ्याम् ” इति । मित्रावरुणौ वै मैत्रावरुणस्य देवते । तद् येऽएव मैत्रावरुणस्य देवते—ताभ्यामेवैतत्प्राह—तस्मादाह—जुष्टं मित्रावरुणाभ्यामिति ॥ ८ ॥

स यन्नाहेति । प्रसन्ना । बृहस्पते प्रसूतेति शेषः ॥ ६-८ ॥

इति श्रीहरिस्वामिनाः । कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये चतुर्थकाण्डे षष्ठेऽध्याये

षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ (४-६-६) ॥

१-३ प्रसूतं देवेन सवित्रा जुष्टं मित्रावरुणाभ्यामिति मैत्रावरुणस्य जपो विहितः । अयमाश्वलायनीये शांखायनीये च न दृश्यते । तथाप्यत्रासौ निष्कर्षः । मैत्रावरुणो वाजसनेयी चेत् तदा तेन आदौ “ प्रसूतं देवेनेति जप्त्वा अनंतरं आधुष्यत्यक्च इति प्रसवे-द्वयंतमिति जपादि शांखायनीयमनुष्ठेयम् । का० श्रौ० सू० । १९-२१ ।

२-प्रस्तोत्रांमंत्रित एतं ते देवसवितुः स्तुतसवितुः प्रसव इत्युक्त्वा प्रसूति । देवसवितरेतद् बृहस्पते इति वा । रश्मिना सत्यायेति वा प्रतिमंत्रं । संहितायां पंचदशेऽध्याये रश्मिना सत्यायेति एकोनविंशत् २९ स्तोमभागमंत्राः ज्योतिष्टोमे द्वादश स्तोत्राणि तत्राष्टौ द्वादशभिर्मंत्रैः प्रतिमंत्रं प्रतिस्तोत्रं रश्मिना सत्यायेत्यादिकं क्रमेणैकैकं मंत्रमुक्त्वा स्तुतसवितुरित्यनेन सर्व-प्रानुजानीयात् । इति सूत्रार्थः । प्रस्तोत्रांमंत्रणं तु ब्रह्मन् स्तोष्यामः प्रशास्तः । इति ।

त्रयी वै विद्या । (यजुर्वेद) ऋचो यजुर्वेदेषु सामानीयमेव ऽर्चो ऽस्यां
हयुर्वेदं यो ऽर्चति स व्यागेव ऽर्चो वाचा हयुर्वेदं यो ऽर्चति सोऽन्तरिक्ष-
मेव यजुर्वेदेषु यौः सामानि सैषा त्रयी विद्या सौम्येऽध्वरे प्रयुज्यते ॥ १ ॥

(तऽ) इममेव लोकमृचा जयति । (त्य) अन्तरिक्षं यजुषा दिवमेव
साम्ना तस्माद्यस्यैका विद्यानूक्ता स्यादुन्वेवापीतरयोर्निर्मितं विवक्षेते-
ममेव लोकमृचा जयत्यन्तरिक्षं यजुषा दिवमेव साम्ना ॥ २ ॥

पुरश्चरणोपनिषत् ।

त्रयी वै विद्या-ऋचो, यजुर्वेद, सामानि । इयमेवऽर्चः । अस्यां हयुर्वेदं-योऽर्चति-सः ।
वागेवऽर्चः । वाचा हयुर्वेदं-योऽर्चति-सः अन्तरिक्षमेव यजुर्वेद । यौः सामानि सैषा त्रयी विद्या
सौम्येऽध्वरे प्रयुज्यते ॥ १ ॥

इममेव लोकमृचा जयति, अन्तरिक्षं यजुषा, दिवमेव साम्ना । तस्माद्यस्यैका विद्यानूक्ता स्याद्-
अन्वेवापीतरयोर्निर्मितं विवक्षेते । इममेव लोकमृचा जयति, अन्तरिक्षं यजुषा, दिवमेव साम्ना ॥ २ ॥

त्रयी वै विद्येति । अत्र सदोहविद्वाने अद्वारेण प्रेक्षमाणं ब्रूयात् प्रेक्षित्वोत्प्रेक्षते एष कस्वर्थो ज्योतिष्टोमे
विधिः उपांशुर्वेजुर्भिः सरस्वती इत्येष सर्वकर्मसु एतस्यैवावृत्तं मत्वाऽऽवर्तते इति ज्योतिष्टोमे एतद्विधीयते यदु-
दिश्य प्रवृत्तमिदं ब्राह्मणम् । अनुषङ्गात्त्रय्यां विद्यायां बह्वेददर्शनं करिष्यति । यत्तत्र न कृतं तदभिरहस्येषु करि-
ष्यते । ' त्रयी ' व्यवयवा ' विद्या ' " विद ज्ञाने " — (धा. पा. अ. प. १४) विद्याऽनया विद्यत इति
विद्या । क पुनस्तस्याः त्रयोऽवयवा ऋगादयः ते च विद्याशब्दाद्वेदयन्ते मन्त्रात्मका एव ऋगादय इत्येवर्चा
इत्युचामपि लोकं एवञ्च सामानि चेन्द्र इत्यधिदेवमुपरिष्ठाद्वक्ष्यति । इदम् ' अस्यां हयुर्वेदं ' इत्यर्चन-
कारणत्वात् ' इयम् ' ऋच एव इति कूर्चं त्वन्यामिरित्युच्यते इत्युक्तशब्दे पृथिव्यां शब्दस्य व्युत्पत्तिं दर्शयति-
पृथिव्यां तु कारणत्वस्यानुपपत्तेरधिकरणत्वं दर्शितम् । योऽर्चति सोऽस्यामर्चतीति संबन्धः । (वाणस्य सर्व
इध्यात्मकत्रिद्विधातिस्कामनः) साहचर्यात् शब्दात्मिकायामस्यां हयुर्वेदं पृथिवीत्वेन स्तूयते । न च
तस्यार्थोऽयं योगोऽस्ति, तत्तस्मात् कारणयोः साधर्म्यप्रदर्शनमेव द्रष्टव्यम् । तथाहि लोकेषु सृज्यमानेषु
ऋग्वेदात्सूक्ष्मत्वान्मनःपृथिवीसंसर्जनात्तादृग्वेदीसूक्ष्मान्मनःपृथिवीसंसर्जनात्पुनः पिण्डेषु सृज्यमानेषु पृथिव्या
समुच्चिता तदग्रे ऋग्वेदं पिण्डात्मकं संसर्ज । एवं वाचाऽपि स कार्यकारणभावो दर्शनीयः । स च स्थूल एव
दृश्यते ऋग्वेदसाध्यं हि कर्म कर्तव्यमिति तद्वागिन्द्रियं प्रयुक्ते न चर्वेदसाधनानि कर्माणि क्रियन्त इति ।
एष एव प्रपञ्चो यजुर्वेदसामवेदयोरपि यथायोगं दर्शनीयः । अन्तरिक्षमन्तरिक्षलोकं स यजुर्वेद उक्तार्थत्वात्-
आग्निमुक्तकारणधर्मत्वात् एवं याजुषाद्यध्यात्ममुत्तरं वक्ष्यते-सोमं (तू वा) गन्धर्वश्च सामानि वेति को वा
सामवेदः सत्कार्यत्वात्साधर्म्यानिस्तत्त्वं च सैषा त्रय्यधिविद्या ' सौम्ये ' सोमसाधके यज्ञे प्रयुज्यते नाग्निहोत्रा-
दावेकेन द्वाम्यां तस्य निष्पत्तिरित्यभिप्रायः ॥ १ ॥

अथ किं तथा प्रयुक्तया भवतीत्याह-इममेवेति । ' इममेव लोकम् ' इति । ज्योतिष्टोम एवावयुत्यनु-
वादः । ' तस्माद्यस्यैका विद्या ' इति यस्माज्ज्योतिष्टोमोऽवगतः स ऋगादीनां पृथिव्यादिजकारणत्वं तस्माद्-

१-दशमकाण्डे । २-नियतपादाक्षरावसानोऽवयवः ऋगित्युच्यते । अनियतपादाक्षरावसानोऽवयवो यजुर्इत्युच्यते प्रगीतसाध्या
ऋगेव सामेत्युच्यते ।

तद्वाऽएतत् । (त्स) सहस्रं वाचः प्रजातं द्वेऽइन्द्रस्तृतीये तृतीयं विष्णु-
ऋचश्च सामानि चेन्द्रो यजूर्ऽपि विष्णुस्तुस्मात्सुदस्यृक्सामाभ्यां कुर्व-
न्त्येन्द्रऽ हि सदः ॥ ३ ॥ (अर्धप्रपाठकः) ॥

(द्वोऽथै) अथैतं विष्णुं यज्ञम् । (मे) एतैर्यजुभिः पुरऽइवैव विभ्रति
तुस्मात्पुरश्चरणं नाम ॥ ४ ॥

वागेवऽर्चश्च सामानि च । मन एव यजूर्ऽपि सा यत्रेयं वागासीत्सु-

तद्वाऽएतत् सहस्रं वाचः प्रजातम् । द्वेऽइन्द्रस्तृतीये, तृतीयं विष्णुः ऋचश्च सामानि च इन्द्रः
यजूर्ऽपि विष्णुः । तस्मात्सदसि ऋक्सामाभ्यां कुर्वन्ति ऐन्द्रं हि सदः ॥ ३ ॥

अथैतं विष्णुं यज्ञमेतैर्यजुभिः पुर इवैव विभ्रति । तस्मात्पुरश्चरणं नाम ॥ ४ ॥

वागेवऽर्चश्च सामानि च, मन एव यजूर्ऽपि । सा यत्रेयं वागासीत्-सर्वमेव तत्राक्रियत, सर्वं

हिरपि स्तोमादनुक्तेनैव (लोकाक्षि गीधौनीषा) एका विद्या देवानूक्ता स्याद् ग्रन्थतोऽर्थतश्च स्वयं गृहीत्वा
पश्चाच्छिष्येभ्य उक्ता सा इत्यव्याहारः । इतरयोरपि विद्ययो निर्मितं बहुशाखासंधातात्मकान् वेदान् (निश्चित्य-
तमः (?) शाखात्मनापि तमिष्टयादितम्) अन्यतमां शाखामित्यर्थः । अनुविबक्षेतैवानुवक्तुमिच्छेत् ततश्चाचार्या-
दधीयते । (एवेपिदं शक्तिश्च सन्नित्येतदुक्तं भवति) स्मरन्ति च “ वेदानधीत्य वेदी वेति ” इतरयोरपि निर्मित-
मिति । (नापि शब्दपूर्वस्यापि विद्ययो नासौ निर्मिता वैका शाखेयमित्यर्थः) अनुशाखाऽनूक्तास्यादेतदिति
नियम्यते-इममेव लोकमिति ॥ २ ॥

इतरस्यानुवचनविधेः एवमानुषंगिकमनुवचनं विधाय प्रयोगमेवाह-तद्वा एतदिति । तदेतन्मयीविद्यात्मकं सहस्रं
बहुतमं वाच आध्यात्मिकायाः प्रजातं वागिन्द्रियाणामग्न्यादीनामभिव्यक्तिः । अधियज्ञियाश्च शब्दमात्रात्मिकाया
ऋगादेः ‘ प्रजातं ’ विशेषविकासाधिदेवत्यामुपचर्य वाचा गायत्र्याविति च्छदांसि ‘ प्रजातं ’ । तस्यास्य सहस्रस्य
वाचः प्रजातं ‘ द्वे ’ ‘ तृतीये ’ द्वौत्रिभागाविन्द्र एकं ‘ तृतीयं ’ विष्णुरित्यधिदेवम् इन्द्राविष्णवोरेतौ शब्द
(प्रयोगा) शेषावित्यर्थः । ‘ ऋचश्च सामानि चेन्द्र ’ इति विभागात्तावद्वचनं तस्मात्सदसीति यस्मादृष्टो नैव
इन्द्रस्तस्मात्ताभ्यां सदसि स्तोत्रादि कुर्वन्ति च ‘ ऐन्द्रं हि ’ इन्द्रस्य स्वभूतं सदः स्वायतने युक्तं स्तोत्र-
मित्यभिप्रायः । वेदसिद्धस्यैव चायं सदसि करणस्यानुवादो वक्ष्यमाणमिथुनोपोद्घातार्थः ॥ ३ ॥

अथैतं विष्णुमिति । अथशब्दो विशेषणार्थः । एतच्चद्वौतोद्घातारः सदस्यृक्सामाभ्यां कुर्वन्त्यध्वर्यवस्तु
‘ एतं ’ प्रत्यक्षं सोमशरीरं ‘ विष्णुं ’ ‘ यज्ञम् ’ ‘ एतैः ’ वेदार्थवत् क्रिया प्रत्यासन्नैः ‘ यजुभिः ’ ‘ पुरः ’
सदसः पूर्वस्यां दिशि हविर्दाने वितन्वन्ति विपुनन्ति संस्कारिर्हस्मादेवयृक्सामाभ्यां सदसः पुरस्ताद्यजुर्धिश्वरति
‘ तस्मात् ’ यत् ‘ पुरश्चरणम् ’ इत्येव प्रसिद्धानि यजूर्वाधियज्ञिकदेशनिमित्तत्वं पुराणत्वं कालनिमित्तमपि
वक्ष्यति । तद्वा एतत् मनोऽध्वर्युरित्यध्यात्मिकं च नो ह्यनभिगतमिति विष्णुं यज्ञं यजुर्मिहं वर्द्धते विश्वातित्यय-
मनुवाद एव वक्ष्यमाणस्य मिथुनक्रमस्योपन्यासार्थः ॥ ४ ॥

वागेवर्चश्चेति । ‘ वाक् ’ आध्यात्मिकीन्द्रियात्मिकाधिदेविकी सुपर्णात्मिकास्ता ऋचः सामानि च । कथं

र्वमेव तत्राक्रियत सुर्वं प्राज्ञायतुथ यत्र मन आसीन्नैव तत्र किं चनु-
क्रियत न प्राज्ञायतु नो हि मनसा ध्यायतः कुश्वनाजानाति ॥ ५ ॥

ते देवा वाचमब्रुवन् । (न्या) प्राची प्रेहीदं प्रज्ञपयेति सा होवाच किं
मे ततः स्यादिति यत्किंचावषट्कृत ७ स्वाहाकारेण यज्ञे हूयते तत
इति तस्माद्यत्किंचावषट्कृत ७ स्वाहाकारेण यज्ञे हूयते तद्वाचः सा प्राची
प्रेतसैतत्प्राज्ञपयद्वितीदं कुरुतेतीदं कुरुतेति ॥ ६ ॥

प्राज्ञायत । अथ यत्र मन आसीत्-नैव तत्र किंचनाक्रियत, न प्राज्ञायत । नो हि मनसा ध्यायतः
कुश्वनाजानाति ॥ ५ ॥

ते देवा वाचमब्रुवन्-प्राची प्रेहि; इदं प्रज्ञपयेति । सा होवाच-किं मे ततः स्यादिति । यत्किं
चावषट्कृतं स्वाहाकारेण यज्ञे हूयते-ततः इति । तस्माद्यत्किंचावषट्कृतं स्वाहाकारेण यज्ञे हूयते-
तद् वाचः । सा प्राची प्रैत् । सैतत्प्राज्ञपयत्-इतीदं कुरुत, इतीदं कुरुतेति ॥ ६ ॥

शब्दात्मकानि तानि तावद्वक्तामानीति विस्पष्टमेव; देवता त्वभिमानिनी मन्त्रे ऋक्सामाग्निद्रियत्वसमुत्थापनं
तेषामपि चैतदपि तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते मनश्च यजुंषीति मनः करणं तत्र आसीत् सर्वमेव तत्राक्रियते यज्ञाय
तत्राधिदैविक्येन्द्रियत्मिकया वाचाऽधिष्ठितशब्दात्मिकया इन्द्रियात्मिकया वाचेरितमृगादीत्यभिप्रायः । अथ यत्र
हविर्दाने न किंचिदप्याक्रियत न प्राज्ञायत तत्र किं कारणं 'नोहि मनसा ध्यायतः' कस्यचित्कदाचिदपि
चिकीर्षितं जानाति न चाज्ञातं क्रियते इत्यभिप्रायः । ततः किं मनसस्तावद्बहिः प्रकाशकधर्मस्तदात्मनामपि
यजुषां विष्णोश्च स एव धर्मस्तेन तत्र हविर्दाने न किञ्चित्प्राज्ञायते ॥ ५ ॥

ते देवा इति । 'वाचं' विप्रहवती 'देवा अब्रुवन्' तस्याम् उक्तायामिन्द्रियात्मिका प्रोक्तैव च भवत्यनया-
न्यत्वादेकस्या एव ह्येते संव्यवहारार्था अवस्थामेदाः 'स्वाहाकारेण' इति । योऽयं स्वाहाकार एष वाचा निरु-
क्तत्वाद्ब्रूतो यथाह-"तस्मा महिमाभ्युवाद जुहुवीति स प्रजापतिर्विदांचकार स्वो वै मा महिमाहेति
स स्वाहेत्येवाजुहोदिति" तेन स्वाहाकारप्रदाने हविस्त इत्युक्तवन्तः । तस्माद्यत्किंचिदिहास्य यज्ञस्य उप-
संहारः स्यात् । ननु च स्वाहाकारप्रदानेषु मान्त्रवर्णिक्य एव देवताः सन्त्यग्नये स्वाहेत्यादयः । तानि कथं वाचो
मविध्यन्त्येवं यत्र नास्ति विस्पष्टाऽन्या देवानां तद्वाचो मविष्यन्ति नैतदेवम्; एवं हि सति यत्किञ्चिदिति वीप्सार्थं
वचनं विहन्येत एवं तर्ह्यन्यासु देवतासु सतीषु (आवावाचोभिर्मं निजमिति) इदमुच्यते । ननु च सर्वे एव यज्ञ
(इन्द्रस्यैन्द्रस्वाकृत्तत्र)स्वाहाकारप्रदानेषु को विशेष इत्यत्रोच्यते । स्वाहाकारप्रदानेषु(बागस्याभिमानित्वेव) सा वा
देवता प्राची सदसः (स्वात्मातनाश्च) हविर्धानं प्रैत् प्राप्ता शस्त्रशास्त्रकारेभ्योऽध्वर्यु प्राची इन्द्रंगत्वा च सा एतत्कर्म
प्रज्ञपितवती कथमध्वर्युः प्रतिप्रस्थातृवत् प्रैषानुवचनोपाकरणे प्रज्ञापिता भवतीति एवमिदं कर्म कुतः हविः
(एतविमसपरं) कुरुतेति ॥ ६ ॥

तस्माद् कुर्वन्त्येवऽर्चा हविर्धाने । प्रातरनुवाकमुन्वाह सामिधेनीरु-
न्वाह ग्राव्णोऽभिष्टौत्येव ७ हि सयुजावुभवताम् ॥ ७ ॥

तस्माद् कुर्वन्त्येव सदसि । यजुषौदुम्बरीमुच्छ्रयन्ति सदः संमिन्वन्ति
धिष्ण्यानुपकिरन्त्येव ७ हि सयुजावुभवताम् ॥ ८ ॥

तद्वाऽएतत्सदः परिश्रयन्ति । (न्त्ये) एतस्मै मिथुनाय तिरऽइवेदं
मिथुनं चर्याताऽइति व्यृद्धं वाऽएतन्मिथुनं यदन्यः पश्यति तस्माद्यद्यपि
जायापती मिथुनं चरन्तौ पश्यन्ति व्येव द्रवत आगऽ एव कुर्वाते तस्मा-
दद्वारेण सदः प्रेक्षमाणं ब्रूयान्मा प्रेक्षथा इति यथा ह मिथुनं चर्यमाणं
पश्येदेवं तत्कामं द्वारेण देवकृतं ७ हि द्वारम् ॥ ९ ॥

तस्माद् कुर्वन्त्येवऽर्चा हविर्धाने । प्रातरनुवाकमुन्वाह । सामिधेनीरुन्वाह । ग्राव्णोऽभिष्टौति । एवं
हि सयुजावुभवताम् ॥ ७ ॥

तस्माद् कुर्वन्त्येव सदसि । यजुषौदुम्बरीमुच्छ्रयन्ति । सदः संमिन्वन्ति । धिष्ण्यानुपकिरन्ति ।
एवं हि सयुजावुभवताम् ॥ ८ ॥

तद्वाऽएतत्सदः परिश्रयन्ति—एतस्मै मिथुनाय । तिर इवेदं मिथुनं चर्याताऽ इति । व्यृद्धं वा-
ऽएतन्मिथुनम्—यदन्यः पश्यति । तस्माद्यद्यपि जायापती मिथुनं चरन्तौ पश्यन्ति—व्येव द्रवतः,
आग एव कुर्वाते । तस्मादद्वारेण सदः प्रेक्षमाणं ब्रूयाद्—मा प्रेक्षथा इति । यथा ह मिथुनं चर्यमाणं
पश्येद्—एवं तत् । कामं द्वारेण । देवकृतं हि द्वारम् ॥ ९ ॥

अभिषेतारोऽभिपुण्वते अग्रयेऽनुबृहि उपावर्तध्वमित्यादि । हविःस्थानेऽपि दर्शयति—तस्मादुक्तवते वर्तेत
तस्मादुक्त्वा वाग्वेदेन वागात्मकेन च कुर्वन्त्येवर्चा (कालकर्मप्रातरनुवाकानुवचनादि हविर्दानमनो यजुषूवात्मके
एषां तोर्जि विष्णुं च सयुजौ एकस्यामनुवचनादि) यां यां सह प्रयुज्येत इन्द्रः करणत्वेन विष्णुरधिकरणत्वेनेति
सयुजौ चर्याते तस्मादुक्ता अत्राप्युक्तसामसद आत्मिकाया वाचो मनो यज्ञः स्वभावस्यावयज्ञस्य च मिथुनं गम्यत
एवेति नोक्तम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

तद्वा एतदिति एतस्मै मिथुनायेति । यदेतद् गम्यते वाच आत्मिकामिकायाः सदसश्च यजुरात्मकस्य
तिरोहितम् ' इदं मिथुनं ' चर्याते इत्येतत्प्रार्थयमानाः ' परिश्रयन्ति ' " प्रार्थनायां लिङ् " इत्यर्थे लेट् ।
व्यृद्धमपुष्कलं परिसमाप्त्यमतो वायोऽति मिःफलं क्रव्याह—) तदेतन्मिथुनं यदन्यस्ताभ्यां पश्यति यस्मादर्थेन
तस्माद्यद्यपि दम्पती अचिरमिथुनं चरन्तौ केचिदन्ते पश्यन्ति तथापि तौ जायापती विशेषत एव न ज्ञायेते
(स्ववाचो स्मायं (?) कर्मणो ददते न दृश्यमानो म (?) दृश्यमानो न (?) दृश्यमानेन लभ्यते वा स्यादेव इत्य-
भिप्रायः ।) ' आगः ' अपराध एव कुर्वाते दम्पती द्रष्टुः किमित्येष दुरात्मा आवां मिथुनं चरन्तौ पश्यतीति ।
यस्माच्च दृश्यमानं मिथुनं हन्यते तस्मान्मिथुनवृद्धिपरिहाराय द्वारेण प्रेक्षमाणं ब्रूयात् । मा प्रेक्षथा इति । मा

(मे) एवमेवैतद्विधानं परिश्रयन्ति । (न्त्ये) एतस्मै मिथुनाय तिरऽइवेदं मिथुनं चर्षाताऽइति व्यृद्धं वाऽएतन्मिथुनं यदन्यः पश्यति तस्माद्यद्यपि जायापती मिथुनं चरन्तौ पश्यन्ति व्येव द्रवत आगऽ एव कुर्वाते तस्मादद्वारेण हविर्धानं प्रेक्षमाणं ब्रूयान्मा प्रेक्षथाऽइति यथा ह मिथुनं चर्षमाणं पश्येदेवं तत्कामं द्वारेण देवकृतं हि द्वारम् ॥ १० ॥

तद्वाऽएतद्वृषा साम । योषामृचं यदस्यध्येति तस्मान्मिथुनादिन्द्रो जातस्तेजसो वै तत्तेजो जातं यद्वचश्च साम्नश्चेन्द्रऽ इन्द्रऽ इति ह्येतुमाचक्षते अऽएष तपति ॥ ११ ॥

(त्यु) अथैतद्वृषा सोमः (मो) योषाऽ अपो हविर्धानेऽध्येति तस्मान्मिथुनाच्चन्द्रमा जातोऽन्नाद्वै तदन्नं जातं यदन्नश्च सोमाच्च चन्द्रमाश्चन्द्रमा

एवमेवैतद्विधानं परिश्रयन्ति—एतस्मै मिथुनाय । तिर—इवेदं मिथुनं चर्षाताऽइति । व्यृद्धं वाऽएतन्मिथुनम्—यदन्यः पश्यति । तस्माद्यद्यपि जायापती मिथुनं चरन्तौ पश्यन्ति—व्येव द्रवतः, आग एव कुर्वाते । तस्मादद्वारेण हविर्धानं प्रेक्षमाणं ब्रूयाद्—मा प्रेक्षथा इति । यथा ह मिथुनं चर्षमाणं पश्येद्—एवं तत् । कामं द्वारेण । देवकृतं हि द्वारम् ॥ १० ॥

तद्वाऽएतद्वृषा साम योषामृचं सदस्यध्येति । तस्मान्मिथुनादिन्द्रो जातः । तेजसो वै तत्तेजो जातम्—यद्वचश्च साम्नश्च इन्द्रः । इन्द्र इति होतमाचक्षते—य एष तपति ॥ ११ ॥

अथैतद् वृषा सोमः, योषा अपो हविर्धानेऽध्येति । तस्मान्मिथुनाच्चन्द्रमा जातः । अन्नाद्वै तदन्नं जातम्—यदन्नश्च सोमाच्च चन्द्रमाः । चन्द्रमा होतस्यान्नम्—य एष तपति । तद्व्यजमानं

प्रेक्षथा इति मान्त्रवर्णिकदृष्टप्रतिषेधः स तस्य पुरुषार्थस्तथा चाग एव द्रष्टुः न कुर्वतेति दर्शितम् । यथाह—मिथुनमिति लौकिकमिथुनदर्शनोपमानं (द्रष्टु इयाये स्वे दोषदर्शनसमुत्पन्नं दर्शयति—) काममिच्छया द्वारेण सदस-उत्तरतः प्रेक्षतेऽत्र न दोषः । किं कारणं देवैरिह दर्शनार्थमेव द्वारं कृतम् । यदि च तेनापि दृश्यमाने दोषः स्यात्ततो न तदेवैरुपायः करिष्यत इति दर्शनोपायव्यवस्थयापि च दोषोऽजतिष्ठते । यथा तदेव मिथुनं लोके चानुमानिकं तमपि लज्जयन्ति किं तर्हि प्रत्यक्षमेव ॥ ९ ॥

एवमेवैतदिति । पूर्वमेवा व्याख्याता ॥ १० ॥

तद्वा एतदिति । सत्येवं पूर्वस्मिन्वाङ्मनसयोर्मिथुने इमामपराभूक्सामयोर्वीकप्राणयोश्च मिथुनसंपदं दर्शयति ' तेजसस्तेजो जातम् ' इत्येतस्य सिद्धार्थः । तेजस इति प्रकाशस्वभावकत्वात्कसामे तेज इति अस्य नु तेजस्त्वं सूर्यो वा ॥ ११ ॥

अथैतद्वृषेति । इदमपि सत्येव यज्ञस्य वाचश्च मिथुने यजुर्वेदिकमेवोत्तरं मिथुनमणां सोमस्य च संपर्कस्त-

ह्येतस्यान्नं य एष तुपतितद्यजमानं चैवैतज्जनयत्यन्नाद्यं चास्मै जनयत्सृ-
चश्च साम्नश्च यजमानं जनयत्यद्भ्यश्च सोमाच्चास्माऽअन्नाद्यम् ॥ १२ ॥

यजुषा ह वै देवाः । (५) अग्रे यज्ञं तेनिरेऽथर्चाथ साम्ना तदिदमु-
प्येतर्हि यजुषैवाग्रे यज्ञं तन्वतेऽथर्चाथ साम्ना यजो ह वै नामैतद्य-
द्यजुरिति ॥ १३ ॥

यत्र वै देवाः (५) इमा विद्याः कामान्दुदुहे तद्ध यजुर्विद्यैव भूयि
ष्ठाङ्कामान्दुदुहे सा निर्धीततमेवास सा नेतरे विद्ये प्रत्यासु नान्तरिक्षलोकऽ
इतरौ लोकौ प्रत्यास ॥ १४ ॥

चैवैतज्जनयति—अन्नाद्यं चास्मै जनयति । ऋचश्च साम्नश्च यजमानं जनयति, अग्नश्च सोमाच्चास्मा-
ऽअन्नाद्यम् ॥ १२ ॥

यजुषा ह वै देवा अग्रे यज्ञं तेनिरे—अथर्चा, अथ साम्ना । तदिदमप्येतर्हि यजुषैवाग्रे यज्ञं
तन्वते—अथर्चा, अथ साम्ना । यजो ह वै नामैतद्—यद्यजुरिति ॥ १३ ॥

यत्र वै देवा इमा विद्याः कामान्दुदुहे—तद्ध यजुर्विद्यैव भूयिष्ठाङ्कामान्दुदुहे । सा निर्धीततमे-
वास । सा नेतरे विद्ये प्रत्यास । नान्तरिक्षलोक इतरौ लोकौ प्रत्यास ॥ १४ ॥

स्माच्च चन्द्रमा जात इति दर्शनानुपहतस्य मिथुनस्य कार्यप्रदर्शनम् । ‘ अन्नाद्वै तदन्नम् ’ इत्यप्सोमत्वादन्नं
चन्द्रमा अप्यन्नं चेत्यभिप्रायः । तथा यजमानमिति इतिहासस्य यज्ञ उपसंहारः । यजमानमतारं जनयत्यृचश्च
साम्नश्चाध्वर्युर्मा प्रेक्षथा इति वचनं मिथुनं रक्षम् (?) एवमेव हविर्द्वाग्नेऽन्नाद्यं मिथुनमेव रक्षं (?) जनयित्वा
च मा प्रेक्षथा इत्येष विधिः समाप्तः ॥ १२ ॥

यजुषा हेति । एतामिरष्टाभिः कण्डिकाभिः यजुर्वेदसाध्यकर्मण उपांशुचरणं नाम धर्मो विधीयते । तत्रैवैका
तावदुपपत्तिर्यथाध्यात्मार्थमिन्द्रियाणां पुरश्चरणं बहिः प्रकाशमेव यजुर्वेदीयोत्तरयोः पुरश्चरणमध्वर्युश्च स्तोत्र-
शस्त्रकारिणां ततश्च तेन बहिः प्रकाशधर्मकेण स(तेवेद्युक्तं)भवितुमिति तस्या उपपत्तेरुत्तरत्र वक्ष्यमाणाया उपो-
द्घातार्थमिदं यजुर्वेदस्य कालतः पुरश्चरणत्वमत्र प्रदर्श्यते इति । यजेद्वातोः करणसाधनप्रत्ययोऽत्र युक्त इत्ये-
तदर्शयति । ततश्च इज्यतेऽनेनेति यज इत्येवं प्राप्ते यजुरिति निरूढः । ननु च यद्यत्र प्राप्तिर्विभाव्यते ततो
यजुर्दिशष्टयागेनैतानि रूपाणि प्राप्नुवन्ति न यजत इति नैष दोषः । न व्याकरणकृतप्राप्तमेतद्वचनं कथं तर्हि
यज इत्येव धातुः तिरोहितो दृष्टः प्रयोगश्चात्र कर्तरि कारके चायं प्रत्ययः (अहो वर इत्यादौ यागः ।
इष्टिरित्यत्र धातुरेव तिरोधीयत इत्यभिप्रायः) ॥ १३ ॥

यत्र वै देवा इति । एताभिः पञ्चभिः कण्डिकाभिरुपांशुत्वे कारणमाह—‘ निर्धीततमेवास सा नेतरे ’—यजु-
र्विधेषामुपांशुचरणेनाप्यत इति ‘ यत्र ’ काले ‘ देवाः इमा विद्याः ’ विप्रहवतीरिमान् ‘ कामान् ’ भोगान्
दुदुहे ततस्तत्र काले यजुर्विद्यैव बहुतमान् ‘ कामान् ’ दुग्धवती सुता । ततश्च सा निःसारत्वात् ‘ इतरे

ते देवाऽअकामयन्त । कथं न्वियं विद्येतेरे विद्ये प्रतिस्थात्कथुमन्त-
रिक्षलोक इतरौ लोकौ प्रतिस्थादिति ॥ १५ ॥

ते होचुः । (रु) उपांश्वेव यजुर्भिश्चराम ततऽएषा विद्येतेरे विद्ये
प्रतिभविष्यति ततोऽन्तरिक्षलोक इतरौ लोकौ प्रतिभविष्यतीति ॥ १६ ॥

तैरुपांश्वचरन् । (ब्रा) आप्याययन्नेनानि तनुत एषा विद्येतेरे
विद्ये प्रत्यासीत्ततोऽन्तरिक्षलोक इतरौ लोकौ प्रत्यासीत्तस्माद्यजुर्गुणं
निरुक्तानि सन्त्यनिरुक्तानि तस्मादयमन्तरिक्षलोको निरुक्तः सञ्च-
निरुक्तः ॥ १७ ॥

स य उपांशु यजुर्भिश्चरति । (त्या) आप्याययत्येनानि स तान्येन

ते देवा अकामयन्त-कथं न्वियं विद्येतेरे विद्ये प्रतिस्थात्, कथमन्तरिक्षलोक इतरौ लोकौ
प्रतिस्थादिति ॥ १५ ॥

ते होचुः-उपांश्वेव यजुर्भिश्चराम-तत एषा विद्येतेरे विद्ये प्रतिभविष्यति, ततोऽन्तरिक्षलोक इतरौ
लोकौ प्रतिभविष्यतीति ॥ १६ ॥

तैरुपांश्वचरन्-आप्याययन्नेनानि तत् । तत एषा विद्येतेरे विद्ये प्रत्यासीत्, ततोऽन्तरिक्षलोक
इतरौ लोकौ प्रत्यासीत् । तस्माद्यजुषि निरुक्तानि सन्त्यनिरुक्तानि । तस्मादयमन्तरिक्षलोको
निरुक्तः सञ्चनिरुक्तः ॥ १७ ॥

स य उपांशु यजुर्भिश्चरति-आप्याययत्येनानि सः तान्येनमापीनान्याप्याययन्ति । अथ य
उच्चैश्चरति-रूक्षयत्येनानि सः । तान्येनं रूक्षाणि रूक्षयन्ति ॥ १८ ॥

विद्ये प्रति ' न बभूव । प्रति प्रतिनिधौ कर्मप्रवचनीयः तद्युक्ते द्वितीया (पा. सू. १।३।८) सानु प्रतिनिधे
रिति निधे (?) इतिहासेन च यस्मादिति पंचमी सा एव प्रयोगात् । न गम्येति गम्यते । ततश्च इतरे विद्यं
प्रतीतरयोर्विद्ययोः प्रतिनिधिसदृशी समाना बभूवेत्यर्थः । तदनुकारित्वादन्तरिक्षलोकेऽपि यजुर्वेदमक्तिरिति ।
यो लोकयोः समानो बभूव ॥ १४ ॥

ते देवा इति । प्रसन्ना ॥ १५ ॥

ते होचुरिति । ' यजुर्भिः ' यजुर्वेदेनेत्यर्थः । अवयवैरवयविन उपलक्षणैर्यजुर्वेद्यायामिवेताभ्यःपि आप्याय-
स्यापेक्षत्वादेवा विद्येत्यभिगमनम् ॥ १६ ॥

तैरुपांश्विति । ' आप्याययन् ' इत्यल्पायासोऽप्युपांशु प्रयुज्यमानं संवाहितं वाहितवन्तः । यस्मादेव देवाः
' तस्मात् ' एतानि ' यजुषि ' निरुक्तानि ' अर्थतः ' सन्त्यनिरुक्तानि ' प्रयोगतोऽन्येषामश्रवणीयानि प्रयुज्यन्ते ।
तदनुकारेण वायुरन्तरिक्षलोकान्तरितानि विमानचरिदैवैः प्रयोगादिषु कीर्तितत्वान्निरुक्तान्यपि विस्पष्टपृथिवी-
चन्द्रार्कतारकादीषु न दृश्यत इत्यर्थः ॥ १७ ॥

स य उपांश्विति । अर्थवादेनायं विधिः ' यजुर्भिः ' यजुर्वेदावयवैरित्यर्थः । यजुर्भिर्विद्यापक्रमाद्वेदो लक्ष्यते ।

सापीनान्याप्याययन्त्युथ युऽउच्चैश्चरति रूक्षयत्येवैनानि स तान्यैनं
रूक्षाणि रूक्षयन्ति ॥ १८ ॥

वागेवुऽर्चश्च सामानि च । मन एव यजुषि स युऽऋचा च साम्ना
च चरन्ति वाक्ते भवन्त्युथ ये यजुषा चरन्ति मनस्ते भवन्ति तस्मान्ना-
नभिप्रेषितमध्वर्युणा किं चन क्रियते युदैवाध्वर्युराहानुब्रूहि यजेत्यथैव
ते कुर्वन्ति युऽऋचा कुर्वन्ति युदैवाध्वर्युराह सोमः पवतऽउपा-
वर्तध्वमित्यथैव ते कुर्वन्ति ये साम्ना कुर्वन्ति नो ह्यनभिगतं मनसा
वाग्वदति ॥ १९ ॥

वागेवुऽर्चश्च सामानि च, मन एव यजुषि । स युऽऋचा च साम्ना च चरन्ति-वाक्ते भवन्ति ।
अथ ये यजुषा चरन्ति-मनस्ते भवन्ति । तस्मान्नानभिप्रेषितमध्वर्युणा किं चन क्रियते । युदैवा-
ध्वर्युराह--' अनुब्रूहि ' ' यज ' इति । अथैव ते कुर्वन्ति युऽऋचा कुर्वन्ति । युदैवाध्वर्युराह-
सोमः पवतऽउपावर्तध्वमिति । अथैव ते कुर्वन्ति-ये साम्ना कुर्वन्ति । नो ह्यनभिगतं मनसा
वाग्वदति ॥ १९ ॥

वेदो हि यजुर्मतः । कुत एतत् । अङ्गानिवेदाश्चत्वार इति प्रकृत्य विद्याह्येताश्चतुर्दशेति वचनात् । तेनापि यजुर्वेदेनेह
स्वावयवैः पुनर्मन्त्रात्तां लक्ष्यन्ते किं कारणं सकलयज्ञे कारणत्वेन विधानादुपांशुयजुश्चरतीत्यत्र च यजुश्चरणे उपां-
शुत्वस्य श्रवणात् । ननु च जयसाधकतममिदमित्यत्र सकलस्य वेदस्य सामर्थ्यात्कारणत्वं नैतद्विपर्ययमुपांशुत्वं किं
न ज्ञायते ? किं लक्षणया पुनरवयवाख्या श्रीयन्त इत्युच्यते । “यजुषा ह वै देवा अप्रे यज्ञं तेनिरे” [त्रयोदशकण्डि-
कायां] इत्यत्र यज्ञकरणभूतानि यजुषि प्रकृतानि न जयसाधनानि तेनोपक्रमवशात्पुरश्चरणोपसंहारः । शाखावयवैरेवैतदु-
पांशुत्वं विधीयते, ततश्च यजुर्वेदविद्यायास्तद्गतानामृचामपि सिद्धमुपांशुत्वं प्रयोगकाले । नन्वेवं सति सोमाध्वरेणोपक्रम्य
तासां सौम्येऽध्वर एवैदुपांशुत्वं प्राप्नोति । ननु कर्मान्तराणि तदेवं यदि हि यजुर्वेदरूपा(?) सौम्येऽध्वरे परिसमाप्तं स्यात्
तत्तत्रोपक्रमवशात्तावन्मात्र एवावतिष्ठते । अथ तु यजुर्विद्या सर्वकर्मसु वर्तते । ततश्च यजुर्विद्याऽवयवत्वात् सर्व-
कर्ममन्त्रेष्वेवोपांशुत्वस्यान्तारो यत्र सौम्याध्वरोपक्रमादिति । तत्रोच्यते-त्रय्या विशिष्ट उपक्रमोऽसौ वर इत्ययमु-
पेक्षणाप्रतिषेधे विश्वोपयोगी तत्रैवाचक्ष्णो (नात्राप्युत्थानो) ऽवयवऽवान्तरेभ्यः शक्नोति उपांशुत्वं निवर्तयितुम् ।
तस्मादुपपन्नं सर्वकर्मसु यजुषामुपांशुत्वधर्मस्तथाच तदेतद्यजुषांश्चनिरुक्तमिति प्रकृत्योपांशु यजुषां हविर्निर्व-
पति सर्वधर्मतामेव (दनामिष्यन्ते) “ स्तायी ओप्यायी वृद्धौ ”-(भा० पा० भा० आ० ४८९।४९०) ।
“ व्यायः पी ”-(पा० सू० ६।१।२८) निष्ठायां तकारस्य नत्वम् (पा० सू० ८।२।४९) ।
‘ आपीनानि वृद्धानीत्यर्थः ॥ १८ ॥

वागेवर्चश्चेति अत्र यजुषां (तत्वारिणावसमनसस्त (?) मुच्यते) उपांशुचरणोपपत्तिस्तु (द्वये) यजुषा
चरन्ति इति बहुवचनात् सर्व एवाध्वर्युपुरुषा आग्नीध्रश्चोपांशु चरन्तीति गम्यते ॥ १९ ॥

१-“ अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः । पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या ह्येताश्चतुर्दश ॥ ” इति सृष्टिः ।

तद्वाऽएतन्मनोऽध्वर्युः । पुरऽइवैव चरति तस्मात्पुरश्चरणं नाम पुरऽइव
इ वै श्रिया यशसा भवति य एवमेतद्देद ॥ २० ॥

तद्वाऽएतदेव पुरश्चरणम् । यऽ एष तपति स एतस्यैवावृता चरेद्ग्रहं
गृहीत्वैतस्यैवावृतमन्वावर्तेत प्रतिगीर्षैतस्यैवावृतमन्वावर्तेत ग्रहं हुत्वै-
तस्यैवावृतमन्वावर्तेत स हेष भर्ता स यो हैवं विद्वानेतस्यावृता शक्नोति
चरितुं शक्नोति हैव भार्यान्भर्तुम् ॥ २१ ॥

इति पञ्चम प्रपाठके नवमं ब्राह्मणम् ॥ ४-५-९ ॥ (६.७.) ॥

या वै दीक्षा सा निषत् । (तु)तत्सत्रं तस्मादेनानासतऽइत्यादुरथ यत्ततो
यज्ञं तन्वते तद्यन्ति तन्नयति यो नेता भवति स तस्मादेनान्यन्तीत्याहुः ॥ १ ॥

तद्वाऽएतन्मनोऽध्वर्युः पुर-इवैव चरति । तस्मात्पुरश्चरणं नाम । पुर-इव ह वै श्रिया यशसा
भवति-य एवमेतद्देद ॥ २० ॥

तद्वाऽएतदेव पुरश्चरणम्-य एष तपति । स एतस्यैवावृता चरेत् । ग्रहं गृहीत्वैतस्यैवावृतमन्वा-
वर्तेत । प्रतिगीर्षैतस्यैवावृतमन्वावर्तेत । ग्रहं हुत्वैतस्यैवावृतमन्वावर्तेत । स हेष भर्ता । स यो हैवं
विद्वानेतस्यावृता शक्नोति चरितुं-शक्नोति हैव भार्यान्भर्तुम् ॥ २१ ॥

सत्रोत्थानम् ।

या वै दीक्षा सा निषत्, तत् सत्रम् । तस्मादेनान्-आसतऽइत्याहुः । अथ यत्ततो यज्ञं तन्वते-
तद्यन्ति, तन्नयति-यो नेता भवति सः । तस्मादेनान्यन्तीत्याहुः ॥ १ ॥

तद्वा एतदिति । अत्राध्वर्युः पुरश्चरणनिमित्तमित्युच्यते उत्तरविवक्षया ॥ २० ॥

तद्वा एतदेवेति । अधेदिकस्य पुरश्चरणस्य 'आवृता' अध्वर्युश्चरेद् ग्रहमहणादेतस्येत्युच्यते, सस्तोत्रशस्त्रे
चाग्रहेष्वेव तदावर्त्तनं द्रष्टव्यं, पुरश्चरणसंबन्धविधानात् । तत्र स्व (?) नरापेक्षया पुरश्चरणस्योत्पत्तेः 'स यो
हैवं विद्वान्' इति शक्तिमात्रेऽध्वर्योः फलम् ॥ २१ ॥

इति श्रीमदाचार्यहरिस्वामिनः कृतौ माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये चतुर्थकाण्डे

षष्ठेऽध्याये सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ ४-६-७ ॥

या वै दीक्षेति । सत्रधर्मा वैशेषिका अत्र ब्राह्मणे उच्यन्ते । सत्राणां च प्रथमा प्रवृत्तिः (आग्नेयवौदमो)
द्वादशाहतश्च सत्राणामावृता वा निरुक्तत्वादिति सत्रात्मको द्वादशाहो विज्ञायते; तस्मादेवोत्तरेषु एतेषु एते
विशेषधर्मा लभ्यन्त इति तदर्थमप्याम्नायन्ते । तत्र द्वाभ्यां कण्डिकाभ्यां सत्रादीञ्छन्दांस्याचष्टे सत्राधिकाराथ
प्रायेणैव हि सत्र एतैः शब्दैः सर्ववेदेषु व्यवहारः सत्रमासते उपयन्ति गवादीनामयनं तत्रोदतिष्ठत्तसत्रोत्थान-
मिति । नवैतेऽतीव वक्ष्यमाणप्रसिद्धत्वेन तान्व्याचष्टे । तत्र चैतद्व्यधिकृतं भविष्यति चैवाव्याख्याता

(सु) या इ दीक्षा सा निषत् । (तु) तत्सत्रं तदयनं तत्सत्रायणमथ सत्ततो यज्ञस्योदृचं गत्वोच्छिष्टं तदुत्थानं तस्मादेनानुदस्थुरित्याहुः इति तु पुरस्ताद्बदनम् ॥ २ ॥

(मु) अथ दीक्षिष्यमाणाः समवस्यन्ति । ते यद्यग्निं चेष्ट्यमाणा भवन्त्य-
रुणिष्वेवाग्नीन्समारोह्योपसमायन्ति यत्र प्राजापत्येन पशुना यक्ष्यमाणा
भवन्ति मथित्वोपसमाधायोद्धृत्याहवनीयं यजन्तऽएतेन प्राजाप-
त्येन पशुना ॥ ३ ॥

या इ दीक्षा—सा निषत्, तत्सत्रम्, तदयनम्, तत्सत्रायणम् । अथ यत्ततो यज्ञस्योदृचं गत्वो
च्छिष्टं—तदुत्थानम् । तस्मादेनानुदस्थुरित्याहुः—इति तु पुरस्ताद्बदनम् ॥ २ ॥

अथ दीक्षिष्यमाणाः समवस्यन्ति । ते यद्यग्निं चेष्ट्यमाणा भवन्ति—अरुणिष्वेवाग्नीन्समारोह्योप-
समायन्ति—यत्र प्राजापत्येन पशुना यक्ष्यमाणा भवन्ति । मथित्वोपसमाधायोद्धृत्याहवनीयं यजन्ते—
एतेन प्राजापत्येन पशुना ॥ ३ ॥

इति तावत्पर्यन्तं यावानाह—‘ या वै दीक्षा सा निषत् ’ इति वाक्याश्रयणीया यो अविबक्षिते वेदे सर्वैकैव
दीक्षाऽत्रामिहिता सा दीक्षा निषत् “षट् विशरणगत्यवसादनेषु” (धा.पा.तु.प.१.४९) निपूर्वः (त्रोदामर्थयादीनि
धत्ते) निवर्त्तते ‘निषद्’ अवसादः । अथासनमेव केवलमिदमिति नियमवचनान्न कस्यचित् कर्मण उत्सर्पणम् इत्य-
भिप्रायः । या सा निषत्तत्तन्त्रमिति प्रदर्शनमिदमेव भेदनिर्दर्शनमपि द्रष्टव्यम् । यथैव हि निषदनं निषत् एवं सदनम-
वसादनमिति । यस्माच्च निषसदनमवसादनमासीत् ‘ तत् ’ दीक्षात्मकं ‘ सत्रं ’ ‘ तस्माद् ’ एतस्माद् ‘ एनान् ’
सत्रिणो दीक्षितान्मन्त्रशासनं इत्याहुः । (वै देवा दाक्षताडिदसति धात्वन्तरं पर्वयितया दर्शितम्) । ‘ अथ
यत्ततः ’ ऊर्ध्वं प्रायणीयादि ‘ यज्ञं तन्वते ’ यज्ञस्य समार्तिं तदेव ‘ नयति ’ ‘ यो नेता ’ च ‘ भवति ’
‘ स ’ गृहपतिं नयतीति वा सत्रिणः अस्माद्यज्ञायतनं दर्शिता उपयन्ति ॥ १ ॥

दीक्षाशब्दस्य प्रायणीयाद्यशेषवचनव्रतानुष्ठानत्वेन नेतव्यतया पुनः सत्रादीनां सकलप्रयोगवचनं दर्शयति—
या इ दीक्षेति । दीक्षया इदानीं सर्व एव प्रयोगो लक्ष्यते । अवियुक्तदीक्षैः क्रियमाणत्वात्सर्व एव प्रयोगो
दीक्षेत्यभिप्रायः । अत एव च लौकिकेभ्यः कर्मभ्यः व्यावृत्तानां कर्मगामिनां मन्यते सदनमिदं च निषदनं
‘ निषद् ’ तदेव च सदनं ‘ सत्रं ’ तदेव यज्ञस्योत्सर्पणमित्यभिप्रायेण ‘ अयनं ’ गमनं तदेव ‘ सत्रायणं ’ सत्रं च
तदयनं चेति सत्रायणं युगपत् कामनयाऽनया विवक्षयेत्यभिप्रायः । ‘ अथ यत् ’ तत् यत्रह्यभयं व्यास्तं प्राय-
उपतिष्ठन्ति कर्मान्तरं देशान्तरवयन्ति एवं ते तदुत्थानं यस्माच्चैवं ‘ तस्मादेनान् ’ मन्त्रपरिसमाप्तेः समासतः
‘ उदस्थुः ’ उत्थिताः सत्राद् ‘ इति ’ एवम् ‘ आहुः ’ वेदविदः । (यदि सत्राय दीक्षितानां प्रसीयेताथ सोः
(१) स्युछिष्टप्रदिवादि (१) एवमाद्यनै शतैतत्तत्र शब्दनिरूपणं द्रष्टव्यम् ।) इति तु एतावदेव धैतद्वैशेषिक-
सत्रकर्मसिद्धेः पुरस्तादुपन्यासायैव ‘ बदनं ’ व्याख्यानमुपसंहारः ॥ २ ॥

अथ दीक्षितेष्वारम्य वैशेषिककर्मविधिः समवस्यन्ति एकस्मिन्देशे तूपकरणानि विमुञ्चन्ति ततश्च सामर्थ्या-

तस्य शिरो निदधति । तेषां यदि तदहर्दीक्षा न समैत्यरणिष्वेवाग्नीन्तस-
मारोहस्य यथायथं विपरित्य जुहति ॥ ४ ॥

(त्य) अथ यदहरेषां दीक्षा समैति । (त्य) अरणिष्वेवाग्नीन्तसमा-
रोहोपसमायान्ति यत्र दीक्षिष्यमाणा भवन्ति गृहपतिरेव प्रथमो मन्थते
मुध्यं प्रति शालायाऽअथेतरेषामर्धा दक्षिणत उपविशन्त्यर्धाऽउत्तरतो
मथित्वोपसमाधायैकैकमेवोल्मुकमाडायोपसमायान्ति गृहपतेर्गार्हपत्यं गृह-
पतेरेव गार्हपत्यादुद्धृत्याहवनीयं दीक्षन्ते तेषां समानऽआहवनीयो भवति
नाना गार्हपत्या दीक्षापसत्सु ॥ ५ ॥

तस्य शिरो निदधति । तेषां यदि तदहर्दीक्षा न समैति-अरणिष्वेवाग्नीन्तसमारोहस्य यथायथं
विपरित्य जुहति ॥ ४ ॥

अथ यदहरेषां दीक्षा समैति-अरणिष्वेवाग्नीन्तसमारोहोपसमायान्ति-यत्र दीक्षिष्यमाणा
भवन्ति । गृहपतिरेव प्रथमो मन्थते-मुध्यं प्रति शालायाः । अथेतरेषामर्धा दक्षिणत उपविशन्ति,

दग्न्यादीन्संस्तुय यजन्त इत्येतावदेवैतमभिसमवेक्षमाणानामतः परमाब्राह्मणपरिसमाप्तिं अपि साधारणं कल्पत्रेय-
माह-अथेति । प्राजापत्यस्य नियमविकल्पविशेषनिबन्धनाद्वा विशेषो मन्थने । प्रत्येकं गृहपतेर्दक्षिणोत्तरा
कुत एतत् । एतस्मिन्नेव चाज्ये दीक्षाकालस्य नियमस्य वचनादविरोधः । ' उपसमाधाय ' पृथक् पृथग्गार्ह-
पत्याहवनीयं सर्वत्र एकैकमङ्गारं गृहपतेराहवनीये प्रास्येयुरेवमाहवनीयमुद्धृत्य । कुत एवं शाखान्तराद् गार्हपत्ये
एव प्रासनस्येह श्रवणात् । ' यजन्त एतेन प्राजापत्येन पशुना ' -इति प्राजापत्यनियमार्थं वचनम् ॥ ३ ॥

तस्य शिरो निदधतीति । अनुवाद एव ॥ ४ ॥

अथ यदहरिति । यदहरिति सप्तमा लुक् द्रष्टव्यः । यस्मिन्नहनीत्यर्थः । ' समैति ' संपद्यतेऽस्मिन्नित्य-
ध्याहारः । ' यत्र ' देशे ' दीक्षिष्यमाणा भवन्ति ' तत्रेति शेषः । ' गृहपतिरेव प्रथमः ' इति क्रमो

१-अथ द्वादशाहधर्माः । अग्निं चेष्यमाणाः समारोहस्य गृहपतिर्मन्थं मन्थत्यर्द्धश इतरे दक्षिणोत्तराः । गृहपत्याहवनीयेऽगारप्रास-
नम् । तत्र प्राजापत्यः पशुः । आज्येन पत्नीसंयाजा गृहपतिवर्जम् । तदहर्दीक्षा अभेन सूत्रेण दीक्षायाः प्राजापत्यपशोर्बैककाल-
तोच्यते । तत्र दीक्षाकाले प्राजापत्यः कर्तव्यः । न पशुकाले दीक्षा । इति सूत्रार्थः । अशक्तौ नियतक्रियां समारूढनिर्मयितेषु
सर्वत्र । पशुदीक्षयोरैककालता अशक्तौ स्वकाले पशुं कृत्वा समारोपनिर्मयनपूर्विकाऽनियतानां क्रियाः । सर्वत्रप्रहणाच्च त्रिष्वपि
मन्थनपक्षेषु । इति फार्कः सूत्रार्थः । अर्धाद्विनांतरे दीक्षा । दीक्षाकाल उदग् २ शालायां पूर्ववन्मन्थनम् । अनेन दीक्षाकाले मन्थनं
बोध्यते । तत्रायं मन्थनकालस्यैकः पक्षः । गार्हपत्ये प्रासनमत्र । अस्मिन्नेव पक्षे । आहवनीयस्ततः । अस्मिन्नेव पक्षे । तुल्यन्या-
याहक्षिणामिरप्युच्छ्रियते इति कर्कः । तत्र दीक्षा । का० श्रौ० सू० । १२ । १६-२५ ।

अथ मन्थने द्वितीयः पक्षः । गृहपतिं वा पर्युपविश्य मन्थन्ते । गृहपतिः प्रथमः प्रथमः सर्वत्र । सर्वत्र सर्वमन्थनपक्षेषु । जातं
जातं गृहपतिर्गार्हपत्ये प्रास्यत्युभयत्र । पर्युपवेशनपक्षे पशौ दीक्षायाश्चोभयत्र प्रहणादिति कर्कः । का० श्रौ० सू० । १२ । ३२-३४ ।

अथ मन्थने तृतीयः पक्षः । अरण्योर्वाहुर्गृहपतेर्य इतोऽभिर्जनिष्यते स न सह यदनेन यज्ञेन जेष्यामोऽनेन पशुबन्धेन तत्र सह
सह नः साधुकृत्या नानापापकृत्या य एव पापं करवत्तस्यैव तदित्युक्त्वा गृहपतिः समारोहयते स्त्रौ प्रथमम् । यथास्वं वेतरे । इति
मन्थने तृतीयः पक्षः । का० श्रौ० सू० । १२ । ३६ । ३७ ।

(त्त्वं) अथ षडहरेषां क्रयो भवति । तदहर्गार्हपत्यां चित्तिमुपदधात्य-
थेतरेभ्यऽ उपवसथे धिष्ण्यान्वैसर्जिनानां काले प्राच्यः पत्न्यऽ उपसमा-
यन्ति प्रजहत्येतानपरानग्नीन्दुतुऽएव वैसर्जिने ॥ ६ ॥

राजानं प्रणयति । (त्त्वं) उद्यत एवैष ऽआग्नीध्रीयोऽग्निर्भवत्युत्तुऽ-
एकैकमोबोलमुकमादाय यथाधिष्ण्यं विपरायन्ति तैरेव तेषामुल्लुमुकैः प्रघ्न-
न्तीति ह स्माह याज्ञवल्क्यो ये तथा कुर्वन्तीत्येतन्वेकमयनम् ॥ ७ ॥

अर्धा उत्तरतः । मयित्वोपसमाधायैकैकमोबोलमुकमादायोपसमायन्ति-गृहपतेर्गार्हपत्यम् । गृहपते-
रेव गार्हपत्यादुद्धृत्याहवनीयं दीक्षन्ते । तेषां समान आहवनीयो भवति, नाना गार्हपत्या-
दीक्षोपसत्सु ॥ ५ ॥

अथ यदहरेषां क्रयो भवति-तदहर्गार्हपत्यां चित्तिमुपदधाति । अथेतरेभ्य उपवसथे धिष्ण्यान् ।
वैसर्जिनानां काले प्राच्यः पत्न्यऽ उपसमायन्ति । प्रजहत्येतानपरानग्नीन् हुतऽएव वैसर्जिने ॥ ६ ॥

राजानं प्रणयति । उद्यत एवैष आग्नीध्रीयोऽग्निर्भवति । तऽएकैकमोबोलमुकमादाय यथाधिष्ण्यं
विपरायन्ति । तैरेव तेषामुल्लुमुकैः प्रघ्नन्तीति ह स्माह-याज्ञवल्क्यः-ये तथा कुर्वन्तीति । एत-
न्वेकमयनम् ॥ ७ ॥

‘ मय्यं प्रति ’ अतिदेश उभयविशिष्टमन्थनं विधीयते । ‘ अथेतरेषामर्धा दक्षिणतः ’ इति यथाक्रमं प्रत्या-
सत्तिः । ब्रह्मगृहपतेरनन्तरं दक्षिण इति । उद्गातोत्तरतो ब्रह्मणो दक्षिणतो होतोद्गातुत्तरतोऽध्वर्युरेवमपि
ब्रह्म्यम् ॥ ५ ॥

अथ यदिति । गार्हपत्यां गृहपतिना संयुक्तमिति । गृहपतिर्गार्हपत्यस्य ‘ चित्ति ’ क्रयणीयेऽहनि
चिनोति इतरेभ्यस्त्वितरदीक्षितगार्हपत्येभ्यः ‘ उपवसथे ’ चिनोति । तान् स्वधिष्ण्यरूपानिष्टकानेकविंशतिम्
हृष्टकानि ‘ वैसर्जिनानां काले ’ प्राप्ते ‘ प्राच्यः पत्न्यो ’ यथास्वधिष्ण्यं संतत एव युगपदुपागच्छन्ति ।
‘ प्रजहति ’ च प्रमुञ्चन्ति च एतानपरान्पश्चिमान्निर्मथ्यानग्नीन्प्रजहतीत्येतच्च नाग्नीनामुपगमनमुच्यते, किं तर्हि
प्रतिगमाशंका निवर्त्यते नैवमाशङ्कनीयं वचनात् । प्राप्यागत्य पुनस्तानेव पराग्नीकृतेषु वैसर्जिनेषु ब्रजन्तीति हुत
एव वैसर्जिने द्वितीये राजानं प्रणयतीत्यनुवाद एवोत्तरवचनार्थः ॥ ६ ॥

राजानं प्रणयतीति । ‘ उद्यत एव ’ आक्षिप्त एव ‘ एष ’ ‘ आग्नीध्रीयो भवति ’ यावच्छालाया न
निष्क्राम्यात् । तावदेवैतदितरे सत्रिणः साधारण्याच्छालोद्धार्याद् ‘ एकैकमुल्लुमुकमादाय ’ पृथक् पृथक् पराङ्-
मुखा गच्छन्तीति । एकोऽग्निविकल्पः । एवं यज्ञं याज्ञवल्क्यमतेन विन्दति । तैरेवेति । यैरुल्लुमुकैर्गृहपतयोऽनु-
गच्छन्ति दीक्षाकाले तैरेवोल्लुमुकैस्तेषां सत्रिणां पुत्रादीन् प्रकर्षेण घ्नन्ति तथा कुर्वन्तीत्येतायाज्ञवल्क्यवचन एवैक-
मित्युपसंहारः ॥ ७ ॥

१-उपवसथमसृति प्रागग्नीध्रीमप्रणयनादुपशमस्य चिनोत्येनान् शालाद्वार्यादक्षिणोत्तरान् धिष्ण्यवत् । ध्रुतेः । वा यथोक्तं गृहपतेः ।
आग्नीध्रीयं वद्यतेऽगारमैकैकं हरति प्रतिचितं शालाद्वार्यात् । का. श्री. सू. १२ । २६-२९ ।

(म) अथेदं द्वितीयम् । (म) अरुणिष्वेवाग्नीन्तमारोह्योपसमायन्ति यत्र प्राजापत्येन पशुना यक्ष्यमाणा भवन्ति मथित्वोपसमाधायोद्धृत्याहवनीयं यजन्तऽएतेन प्राजापत्येन पशुना ॥ ८ ॥

तस्य शिरो निदधति । तेषां यदि तदहर्दीक्षा न समैत्यरुणिष्वेवाग्नीन्तमारोह्य यथायथं विपरेत्य जुह्वति ॥ ९ ॥

(त्य) अथ यदहरेषां दीक्षा समैति । (त्य) अरुणिष्वेवाग्नीन्तमारोह्योपसमायन्ति यत्र दीक्षिष्यमाणा भवन्ति गृहपतिरेव प्रथमो मन्थते-ऽथेतरे पर्युपविश्य मन्थन्ते ते जातं जातमेवानुग्रहरन्ति गृहपतेर्गार्हपत्ये गृहपतेरेव गार्हपत्यादुद्धृत्याहवनीयं दीक्षन्ते तेषां समान आहवनीयो भवति समानो गार्हपत्यो दीक्षोपसत्सु ॥ १० ॥

(त्स्व) अथ यदहरेषां क्रयो भवति । तदहर्गार्हपत्यां चितिसुपदधात्यथेतरेभ्य ऽउपवसथे धिष्ण्यान्वैसर्जिनानां काले प्राच्यः पत्न्य ऽउपसमायन्ति प्रजहत्येतमुपरमग्निं हुतऽएव वैसर्जिने ॥ ११ ॥

गुजानं प्रणयति । (त्य) उद्यत ऽएवैष ऽआग्नीध्रीयोऽग्निर्भवत्यथैतऽएकैकमेवोल्लुक्कमादाय यथाधिष्यं विपरायन्ति समुदमु द्वै ते कुर्वन्ति

अथेदं द्वितीयम् अरुणिष्वेवाग्नीन्तमारोह्योपसमायन्ति-यत्र प्राजापत्येन पशुना यक्ष्यमाणा भवन्ति । मथित्वोपसमाधायोद्धृत्याहवनीयं यजन्ते-एतेन प्राजापत्येन पशुना ॥ ८ ॥

तस्य शिरो निदधति । तेषां यदि तदहर्दीक्षा न समैति-अरुणिष्वेवाग्नीन्तमारोह्य यथायथं विपरेत्य जुह्वति ॥ ९ ॥

अथ यदहरेषां दीक्षा समैति-अरुणिष्वेवाग्नीन्तमारोह्योपसमायन्ति-यत्र दीक्षिष्यमाणा भवन्ति गृहपतिरेव प्रथमो मन्थते-अथेतरे पर्युपविश्य मन्थन्ते । ते जातं जातमेवानुग्रहरन्ति-गृहपतेर्गार्हपत्ये गृहपतेरेव गार्हपत्यादुद्धृत्याहवनीयं दीक्षन्ते । तेषां समान आहवनीयो भवति, समानो गार्हपत्यो-दीक्षोपसत्सु ॥ १० ॥

अथ यदहरेषां क्रयो भवति-तदहर्गार्हपत्यां चितिसुपदधाति । अथेतरेभ्य उपवसथे धिष्ण्यान् । वैसर्जिनानां काले प्राच्यः पत्न्य उपसमायन्ति । प्रजहत्येतमुपरमग्निं हुतऽएव वैसर्जिने ॥ ११ ॥

राजानं प्रणयति उद्यत एवैष आग्नीध्रीयोऽग्निर्भवति । अथैतऽएकैकमेवोल्लुक्कमादाय यथाधिष्यं

अथेदमिति । प्रसन्नाश्चतस्रः ॥ ८-११ ॥

राजानं प्रणयतीति । समदमिति । यत्र जातमग्निं गृहपतेर्गार्हपत्ये प्राप्यन्ति तत्समदं संमरणं विरोधः

समुद्धेनान्विन्दत्यर्तुका ह भवन्त्यपि ह तमर्थं^{१२} समुद्धिन्दति यस्मिन्नर्थे
यजन्ते ये तथा कुर्वन्त्येतद्वितीयमयनम् ॥ १२ ॥

(सु) अथेदं तृतीयम् । गृहपतेरेवारण्योः संवदन्ते य इतोऽग्निर्ज-
निष्यते सु नः सह यदनेन यज्ञेन जेष्यामोऽनेन पशुबन्धेन तन्नः सह
सह नः साधुकृत्या य एव पापं करवत्तस्यैव तदित्येवमुक्त्वा गृहपति-
रेव प्रथमः समारोहयतेऽथेतरेभ्यः समारोहयति स्वयं वैव समारोहयन्ते
तऽआयन्ति यत्र प्राजापत्येन पशुना यक्ष्यमाणा भवन्ति मथित्वोपसमा-
धयोद्धृत्याहवनीयं यजन्तऽएतेन प्राजापत्येन पशुना ॥ १३ ॥

तस्य शिरो निदधति । तेषां यदि तदहर्दीक्षा न समैत्यग्निष्वेवाग्नी-
न्तसमारोह्य यथायथं विपरेत्य जुहति ॥ १४ ॥

(त्यु) अथ यदहरेषां दीक्षा समैति । गृहपतेरेवारण्योः संवदन्ते य
इतोऽग्निर्जनिष्यते सु नः सह यदनेन यज्ञेन जेष्यामोऽनेन सत्रेण तन्नः
सह सह नः साधुकृत्या य एव पापं करवत्तस्यैव तदित्येवमुक्त्वा गृहपति-

धिपरायन्ति । समदमु हव ते कुर्वन्ति । समुद्धेनान्विन्दति । अर्तुका ह भवन्ति । अपि ह तमर्थं सम-
द्धिन्दति-यस्मिन्नर्थं यजन्ते-ये तथा कुर्वन्ति एतद्वितीयमयनम् ॥ १२ ॥

अथेदं तृतीयम्-गृहपतेरेवारण्योः संवदन्ते-‘ य इतोऽग्निर्जनिष्यते-स नः सह, यदनेन यज्ञेन
जेष्यामः-अनेन पशुबन्धेन-तन्नः सह, सह नः साधुकृत्या य एव पापं करवत्-तस्यैव तत्-
इत्येवमुक्त्वा गृहपतिरेव प्रथमः समारोहयते । अथेतरेभ्यः समारोहयति । स्वयं वैव समारोहयन्ते ।
तऽआयन्ति-यत्र प्राजापत्येन पशुना यक्ष्यमाणा भवन्ति । मथित्वोपसमाधयोद्धृत्याहवनीयं
यजन्ते-एतेन प्राजापत्येन पशुना ॥ १३ ॥

तस्य शिरो निदधति । तेषां यदि तदहर्दीक्षा न समैति-अग्निष्वेवाग्नीन्तसमारोह्य यथायथं
विपरेत्य जुहति ॥ १४ ॥

अथ यदहरेषां दीक्षा समैति-गृहपतेरेवारण्योः संवदन्ते-‘ य इतोऽग्निर्जनिष्यते-स नः सह,
यदनेन यज्ञेन जेष्यामः-अनेन सत्रेण; तन्नः सह, सह नः साधुकृत्या य एव पापं करवत्-तस्यैव

मग्नीनां कुर्वन्ति । तदनुकारेण वेतान् सत्रिणो विरोधः प्राप्नोति अंतकस्तस्य स्पर्द्धनशीलाः परस्परं भवन्ति ये तथा
कुर्वन्ति तस्य कल्पस्यापवादः । न केवलं सत्रिणः ‘ समद्धिन्दति ’ यस्मिन्नर्थे जनपदे तमपि जनपदविरोधं
प्राप्नोति ॥ १२ ॥

अथेदं तृतीयमिति । प्रसन्नाश्चतस्रः । ‘ गृहपतिरेव ’ प्रथमः स्वमग्निं समारोहयति स्वगोरण्योरथेतरेभ्यः
स्वगोरेव समारोहयति अनेन साधारण्यार्थेन यासु अग्निष्वेव दीक्षासमारोपणं वक्ष्यते । राजानं प्रकृत-

रेव प्रथमः समारोहयतेऽथेतरेभ्यः समारोहयति स्वयं वैव समारोहयन्ते
तऽआयन्ति यत्र दीक्षिष्यमाणा भवन्ति मथित्वोपसमाधायोद्धृत्याहव-
नीयं दीक्षन्ते तेषां समान आहवनीयो भवति समानो गार्हपत्यो
दीक्षोपसत्सु ॥ १५ ॥

(त्वु) अथ यदहरेषां क्रयो भवति । तदहर्गार्हपत्यां चित्तिमुपदधा-
त्यथेतरेभ्य उपवसथे धिष्ण्यान्वैसर्जिनानां काले प्राच्यः पत्न्य उप-
समायन्ति प्रजहत्येतमुपरमग्निं हुतऽएव वैसर्जिने ॥ १६ ॥

राजानं प्रणयति । [त्वु] उद्यतऽ एवैषऽ आग्नीध्रीयोऽग्निर्भवत्यथैतऽएकै-
कमेवोल्मुकमादाय यथाधिष्ण्यं विपरायन्ति तत्तत्कृतं नानाकृतं यन्ना-
नाधिष्ण्या भवन्ति वरीयानाकाशोऽसत्परिचरणायेत्यथ यन्नानापुरोडाशा
भूयो हविरुच्छिष्टमसत्समाप्त्याऽइति ॥ १७ ॥

तत्-इत्येवमुक्त्वा गृहपतिरेव प्रथमः समारोहयते । अथेतरेभ्यः समारोहयति । स्वयं वैव समारोह-
यन्ते । तऽआयन्ति-यत्र दीक्षिष्यमाणा भवन्ति । मथित्वोपसमाधायोद्धृत्याहवनीयं दीक्षन्ते । तेषां
समान आहवनीयो भवति, समानो गार्हपत्यो-दीक्षोपसत्सु ॥ १५ ॥

अथ यदहरेषां क्रयो भवति-तदहर्गार्हपत्यां चित्तिमुपदधाति । अथेतरेभ्य उपवसथे धिष्ण्यान् ।
वैसर्जिनानां काले प्राच्यः पत्न्य उपसमायन्ति । प्रजहत्येतमुपरमग्निम् । हुतऽएव वैसर्जिने ॥ १६ ॥

राजानं प्रणयति । उद्यत एवैष आग्नीध्रीयोऽग्निर्भवति । अथैतऽएकैकमेवोल्मुकमादाय यथा-
धिष्ण्यं विपरायन्ति । तत्तत्कृतं-नानाकृतम्-यन्नानाधिष्ण्या भवन्ति । वरीयानाकाशोऽसत्परिचरणा-
येति । अथ यन्नानापुरोडाशा भूयो हविरुच्छिष्टमसत्समाप्त्याऽइति ॥ १७ ॥

मिति तच्छब्दो वाक्योपन्यासे । यदेतयोरण्योः समुपजाताग्नीनां साधारण्यं कृतमस्मिन्कल्पे तत्कृतमेव नाश-
यितव्यम् । गृहपतेररणिभ्यां जातोऽग्निः संवादमात्रेण साधारणो भवतीति न तत्कृतमित्युल्मुकप्रेष्यानसमप्राप्ति-
दोषमेवं दर्शयति-दोषे हि सति साधारण्यं कृतं स्यादित्यभिप्रायः । नन्वेवं सति धिष्ण्यपुरोडाशैरपि साधा-
रणैरेव भवितव्यम्, भेदे कारणामावादित्याशङ्कित आह । यत्र नाना पृथग्धिष्ण्या भवन्ति तत्रैव तत्प्रयोजनं
कथं नाम वरीयान् । उत्तरः-शालायामाकाशोऽवकाशः स्यादिति किं तेनावकाशेनेति चेदत आह-परिचर-
णाय कस्यचिदीक्षितस्यातुरस्याह-तथाहि वक्ष्यति नानाधिष्ण्या एव स्युर्दि दीक्षितस्यैतत् प्रेत्य पार्श्वतोऽग्निहोत्रे
जुहदित्यर्थोऽभिप्रायः । अथ यत्र पुरोडाशा इति त्रिष्वपि पूर्वेषु विधिर्यं प्राप्तत्वात् पुरोडाशा इति सवनीया-
नाह । भूयो बहुतरं हविर्देवानामुच्छिष्टमुपभुक्तादासमाप्तेः समाप्त्यर्थं तद्वन्मचो(१) तद्वयश्नन्तो दीक्षिता जीवन्तः
समापयन्तीतरथा महान्तमन्नराशिमल्पेनाशनेन समापयेयुर्गिति भवन्ति विशेषादन्य आहारो नास्ति दीक्षि-
तस्येति दर्शयति ॥ १३-१७ ॥

१-प्रत्यभि सवनीयपुरोडाशा " भूयो हविरुच्छिष्टमसत्समाप्त्या इति " धृतेः । का. प्रो. सू. ११।३० ।

(त्र्यु) अथ येन सत्रेण देवाः । क्षिप्रऽएव पाप्मानमपाघ्नतेमां जितिसु-
जयन्त्यैषामियं जितिस्तदतऽ उद्यतऽएकगृहपतिका वै देवाऽएकपुरो-
डाशाऽएकधिष्ण्याः क्षिप्रऽएव पाप्मानमपाघ्नत क्षिप्रे प्रजायन्त तथोऽ-
एवैतऽएकगृहपतिका एकपुरोडाशा एकधिष्ण्याः क्षिप्रऽएव पाप्मानम-
पाघ्नते क्षिप्रे प्रजायन्ते ॥ १८ ॥

(न्तेऽथा) अथादः पूर्वास्मिन्नुदीचीनव११शा शाला भवति । तन्मानुष११
समान आहवनीयो भवति नाना गार्हपत्यास्तद्विकृष्टं गृहपतेरेव गार्हपत्ये
जाघन्या पत्नीः संयाजयन्त्याज्येनेतरे प्रतियुजन्तऽआसते तद्विकृष्टम् ॥ १९ ॥

(म) अथात्र प्राचीनव११शा शाला भवति । तद्देवत्रा समानऽ आहव-
नीयो भवति समानो गार्हपत्यः समानऽ आग्नीध्रीयस्तदेतत्सत्र११समृद्धं

अथ येन सत्रेण देवाः क्षिप्रऽएव पाप्मानमपाघ्नत । इमं जितिमजयन्-यैषामियं जितिः ।
तदत उद्यते । एकगृहपतिका वै देवा एकपुरोडाशा एकधिष्ण्याः क्षिप्रऽएव पाप्मानमपाघ्नत,
क्षिप्रे प्रजायन्त । तथोऽएवैतऽएकगृहपतिका एकपुरोडाशा एकधिष्ण्याः क्षिप्रऽएव पाप्मानमप-
घ्नते क्षिप्रे प्रजायन्ते ॥ १८ ॥

अथादः पूर्वास्मिन्नुदीचीनव११शा शाला भवति-तन्मानुषम् । समान आहवनीयो भवति, नाना
गार्हपत्याः-तद्विकृष्टम् । गृहपतेरेव गार्हपत्ये जाघन्या पत्नीः संयाजयन्ति, आज्येन । इतरे प्रति
युजन्त आसते, तद्विकृष्टम् ॥ १९ ॥

अथात्र प्राचीनव११शा शाला भवति-तद्देवत्रा । समान आहवनीयो भवति, समानो गार्हपत्यः,

अथ येन सत्रेणेति । शाला गार्हपत्यपुरोडाशपत्नीसंयाजा एकाहवत्कार्या इत्येतदेतेन कण्डिकात्रये-
णोच्यते ' येन सत्रेण ' यादृशेनेत्यर्थः । एकगृहपतिका इति श्रुत्यन्तरे बहवोऽपि गृहपतयो दृश्यन्ते ।
“ सप्तदशावराश्चतुर्विंशतिपरमाः सत्रमासीरन् ” इत्यत्र हि ये सप्तदशभ्योऽधिकास्ते गृहपतयो भवन्ति तन्नि-
वृत्त्यर्थमेकगृहपतिकवचनम् । कथं नामास्मिन्पक्षे एक एव गृहपतिः स्यादित्येकपुरोडाश इत्येकशब्दः समानार्थे
नानात्वप्रतिपक्षे आहवनीय इति निन्दार्थमपि प्रवृत्तमिदमेव वचनमुदीचीनवंशात्वे द्रष्टव्यम् । समान आहवनीय इत्ये-
तत्तु प्राप्तमेव निन्दार्थमनूद्यते । विकृष्टं विधिमन्यया कृष्टफलं सालक्षणेन गार्हपत्याहवनीययोर्भवतीत्यभिप्रायः ।
गृहपतेरेवेत्येतदप्यत एव वचनादवसीयते । इतरे दीक्षिता आज्येन प्रतियुजन्तः प्रत्यात्मसाधारण्यान्यजन्त
आसते सत्रमेवं नयन्तीत्यर्थः । तद्विकृष्टम् अपि पापिष्वविशेषात् किञ्चित्साधारणं किञ्चिनेति तस्माच्च
विशेषात् ॥ १८ ॥ १९ ॥

अथान्नेति । प्राचीनवंशेत्येकगृहपतित्वमादित्सन्नियोगेन नियमविधिः । ' समानो गार्हपत्यः ' इत्ययं च
' समान आहवनीयः ' ' समान आग्नीध्रीयश्च ' इत्यनुवाद एवाविकृष्टत्वप्रदर्शनार्थः । ' यथैकाहः समृद्धमिति '

युथैकाहः समृद्धऽ एवं तस्य न हलाऽस्ति तस्यैषैव समान्यावृत्तद्विष्येभ्यः ॥ २० ॥

इति पञ्चमप्रपाठके दशमं ब्राह्मणम् ॥ ४-५-१० ॥ (६ ॥ ८)

देवा ह वै सत्रमासते । श्रियं गच्छेम यशः स्यामान्नादाः स्यामेति तेभ्यऽ एतदन्नाद्यमभिजितमुपाचिक्रमिषत्पशवो वाऽअन्नं पशवो हवैभ्यस्तदुपाचिक्रमिषन्त्यद्वै न इमे श्रान्ता न हि ह्यस्युः कथमिव स्विन्नः सक्ष्यन्तऽइति ॥ १ ॥

तुऽएते गार्हपत्ये द्वेऽआहुतीऽअजुहवुः । (गृ) गृहा वै गार्हपत्यो गृहा वै प्रतिष्ठा तदेनान्गृहेष्वेव न्ययच्छंस्तुथैभ्य एतदन्नाद्यमभिजितं नापाकामत् ॥ २ ॥

(तु) तथोऽएवेमे सत्रमासते । ये सत्रमासते श्रियं गच्छेम यशः स्यामान्नादाः स्यामेति तेभ्यऽएतदन्नाद्यमभिजितमुपाचिक्रमिषति पशवो वाऽअन्नं

समान आग्नीध्रीयः । तदेतत्सत्रं समृद्धम् । युथैकाहः समृद्धः—एवम् । तस्य न हलाऽस्ति । तस्यैषैव समान्यावृत्त—यद्विष्येभ्यः ॥ २० ॥

देवा ह वै सत्रमासते—श्रियं गच्छेम. यशः स्याम, अन्नादाः स्यामेति । तेभ्य एतदन्नाद्यमभिजितमुपाचिक्रमिषत् । पशवो वाऽ अन्नम् । पशवो हवैभ्यस्तदुपाचिक्रमिषन् । यद्वै न इमे श्रान्ता न हि ह्यस्युः—कथमिव स्विन्नः सक्ष्यन्तऽइति ॥ १ ॥

तुऽएते गार्हपत्ये द्वेऽआहुतीऽअजुहवुः । गृहा वै गार्हपत्यः, गृहा वै प्रतिष्ठा । तद् एनान्गृहेष्वेव न्ययच्छन् । तथैभ्य एतदन्नाद्यमभिजितं नापाकामत् ॥ २ ॥

तथोऽएवेमे सत्रमासते ये सत्रमासते—श्रियं गच्छेम, यशः स्याम अन्नादाः स्यामेति । तेभ्य

च्छन्दः ' तस्य ' सत्रस्य ' एषैव ' तुल्या आवृत्तिया । या तृतीयमन्थनमुपकम्प्याथेदं तृतममित्यादिकाः सा किं सर्वैवानेन पक्षेण तुल्या अत आह—यद्विष्येभ्य इति । विष्यविषयाया आवृत्तः अन्या या आवृत्तसंवादादिका सा समानी या विष्येष्वथ चयनं पुरोडाशनिष्पादनेन पत्नीसंयाजादिका सा समानी-इत्यनुवाद एवायम् ॥ २० ॥

इति श्रीहरिस्वामिनः कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणमाध्वे चतुर्थकाण्डे

षष्ठेऽध्यायेऽष्टमं ब्राह्मणम् ॥ (४-६-८) ॥

देवा ह वा इति । सत्रात्मकस्य द्वादशाहस्य यो मध्ये दशरात्रस्तस्य दशमेऽहनि सत्रोत्थानकालोऽधिकोऽनेन ब्राह्मणेन विधीयते; तदर्थमाद्याभिश्चतसृभिः कण्डिकाभिरितिहासप्रक्रमेणाहुतिद्रव्योत्पत्तिः क्रियते । ततो द्वाभ्यां पुरुषार्थोसने नियमस्तत आब्राह्मणसमाप्तेः सत्रोत्थानप्रकल्पनम् । एतदिति प्रत्यक्षं स्थूलं दर्शयति । ' अभिजितं '

पशवो हवैभ्यस्तदुपचिक्रमिषन्ति यद्वै न इमे श्रान्ता न हि ह्यस्युः कथमिव
स्विन्नः सक्ष्यन्तऽइति ॥ ३ ॥

तुऽएते गार्हपत्ये द्वेऽआहुती जुह्वति । गृहा वै गार्हपत्यो गृहा वै प्रतिष्ठा
तदेनान्गृहेष्वेव नियच्छन्ति तुथैभ्यऽ एतदन्नाद्यमभिजितं नापक्रामति ॥ ४ ॥

तथोऽएवैतस्मात् । (दे) एतदन्नाद्यमुपाहृतमुपचिक्रमिषति यद्वै माऽयं
न हि ह्यस्यात्कथमिव स्विन्मा सक्ष्यतऽइति ॥ ५ ॥

तस्य परस्तादेवाग्रेऽल्पशऽइव प्राश्नाति । तदेनदुपनिमदति तद्वेद न वै
तथाऽभूद्यथाऽमंसीति न वै माऽहिंसीदिति तदेनमुपावश्रयते स ह प्रिय
ऽएवान्नस्यान्नादो भवति य एव विद्वानेतस्य व्रतं शक्नोति चरितुम् ॥ ६ ॥

एतदन्नाद्यमभिजितमपचिक्रमिषति । पशवो वाऽअन्नम् । पशवो हवैभ्यस्तदुपचिक्रमिषन्ति । यद्वै न
इमे श्रान्ता न हि ह्यस्युः, कथमिव स्विन्नः सक्ष्यन्तऽइति ॥ ३ ॥

तुऽएते गार्हपत्ये द्वेऽआहुती जुह्वति । गृहा वै गार्हपत्यः, गृहा वै प्रतिष्ठा । तद् एनान्गृहेष्वेव
नियच्छन्ति । तुथैभ्य एतदन्नाद्यमभिजितं नापक्रामति ॥ ४ ॥

तथोऽएवैतस्मादेतदन्नाद्यमुपाहृतमुपचिक्रमिषति । यद्वै माऽयं न हि ह्यस्यात्, कथमिव स्विन्मा
सक्ष्यतऽइति ॥ ५ ॥

तस्य परस्तादेवाग्रेऽल्पशऽइव प्राश्नाति । तदेनदुपनिमदति-तद्वेद । न वै तथाऽभूद्-यथाऽमंसीति ।
न वै माऽहिंसीदिति । तदेनमुपावश्रयते । स ह प्रिय एवान्नस्यान्नादो भवति य एव विद्वानेतस्य व्रतं
शक्नोति चरितुम् ॥ ६ ॥

कर्मभिरुपात्तं वशीकृतम् ' अपाचिक्रमिषत् ' अपक्रमितुमैच्छत् इति । ' यद्वै न ' (इति तूपनमोशंकोपक्रमण-
कारणे) ' स्विन्न ' इति वितर्के । नो जानीमः केन प्रकारेणास्मानेव देवाः ' सक्ष्यन्ते ' " षच सेवायां "
(धा. पा. म्वा. आ. १६३) कथं ? सेविष्यन्ते कथं करिष्यन्तीत्यर्थः ॥ १-३ ॥

तथोऽएवेति । तस्माद्भोक्ष्यमाणमेतदन्नाद्यं भाजन उपाहृतमुपचिक्रमिषति ॥ ४ ॥ ५ ॥

तस्येति । ' तस्य एतस्यान्नस्य भाजन उपाहृतस्य । ' परस्तात् ' परभागात्प्रथमं प्राणाहुतीः ' अल्पशः अल्प-
मल्पं ' प्राश्नाति ' ' तत् ' तेनाल्पशः प्राशनेन ' एतद् ' अन्नम् ' उपनिमदति ' उपहर्षयति । ' तत् ' हर्षमाणं
' वेद ' जानाति । ' यथाऽमंसीति ' " भन ज्ञाने " (धा. पा. दि. आ. ७०) यथाऽहं ज्ञातवान् बभूव कथं न वै माहिं
सीदिति नैष मोक्षाऽल्पशः परस्तात् प्रथमं (शंखेनय इति) ईषदन्नमेव भोक्तास्सुपगम्यात्पतया श्रूयते स च प्रिय
एव भवत्यत्रा [दोष] एवं विद्वानेतस्येदं यथोक्तं परस्तादग्रेऽल्पशः प्राशनं ' व्रतं शक्नोति चरितुम् ' ॥ ६ ॥

तद्वाऽएतत् । (इ) दशमेऽहन्तसत्रोत्थानं क्रियते तेषामेकैकऽएव
वाचंयम् आस्ते वाचमाप्याययंस्तयाऽऽपीनयाऽयातयाम्न्योत्तरमहस्त-
न्वतेऽथेतरे विसृज्यन्ते समिद्धारा वा स्वाध्यायं वा तत्राप्यश्रन्ति ॥ ७ ॥

तेऽपराह्णऽउपसमेत्य । (त्या) अप उपस्पृश्य पत्नीशालं^१ सम्प्रपद्यन्ते
तेषु समन्वारब्धेष्वेतेऽआहुती जुहोतीह रतिरिह रमध्वमिह धृतिरिह
स्वधृतिः स्वाहेति पशूनेवैतदाह पशूनेवैतदात्मन्नियच्छन्ते ॥ ८ ॥

(न्तेऽथ) अथ द्वितीयां जुहोति । (त्यु) उपसृजन्धरुणं मात्रऽइत्य-
ग्निमेवैतत्पृथिव्याऽउपसृजन्नाह धरुणो मातुरं धुयन्नित्यग्निमेवै तत्पृथिवीं

तद्वाऽएतद् दशमेऽहनि दशरात्रस्य (क्षतनद्या ?) “तयाऽऽपीनयाऽयातयाम्न्याऽतिरात्रं तन्वते” इति
ऽऽपीनयाऽयातयाम्न्योत्तरमहस्तन्वते । अथेतरे विसृज्यन्ते । समिद्धारा वा स्वाध्यायं वा तत्राप्यश्रन्ति ॥

तेऽपराह्णऽ उपसमेत्य, अप उपस्पृश्य, पत्नीशालं सम्प्रपद्यन्ते । तेषु समन्वारब्धेष्वेतेऽआहुती
जुहोति । “ इह रतिरिह रमध्वमिह धृतिरिह स्वधृतिः स्वाहा ”- (वा. सं. ८ । ५१)
इति । पशूनेवैतदाह-पशूनेवैतदात्मन्नियच्छन्ते ॥ ८ ॥

अथ द्वितीयां जुहोति-“ उपसृजन्धरुणं मात्रे ”- (वा. सं. ८ । ५१) इति । अग्निमेवै-

तद्वाऽएतदिति । दशमेऽहनि दशरात्रस्य (क्षतनद्या ?) “तयाऽऽपीनयाऽयातयाम्न्याऽतिरात्रं तन्वते” इति
ज्योतिष्टोमातिरात्रस्योदयनीयस्य दर्शनात् । अहनित्यहःकर्मात्मकं सत्रोत्थानस्याङ्गत्वेनोपात्तम् । कुत एतत्कर्मणा
सत्रमासत इति प्रकृतवात् ‘उत्तरमहस्तन्वते’ इति तायमाने श्रवणात्सत्रोत्थानमिति क्रियत इत्युपेक्षितं वक्ष्यते-
“ तेऽपराह्ण उपसमेत्येति ” । इतरे तु तदव्यतिरिक्ता दीक्षिताः ‘ विसृज्यन्ते ’ पृथक् पृथक् गच्छन्ति । किमर्थं
‘ समिद्धारा वा ’ समिधं हर्तुमानेतुं समिद्धारा “ भाववचनाश्च ” (पा. सू. ३ । ३ । ११) इति क्रिया क्रियार्थेयं यत्र
‘ स्वाध्यायं वा ’ कर्तुमिति शेषः । ते च विगमाः सन्तः समं यन्तीति संबन्धः । तत्रापि गताः सन्तो ये
कुतश्चिदासादयन्ति तद् ‘ अश्रन्ति ’ ते वै सृष्टा अहविरच्छिष्टमपीति प्राप्तङ्गिको विधिः ॥ ७ ॥

तेऽपराह्ण इति । पत्न्याः शाला ‘ पत्नीशालम् ’ “ विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानाम्-”
(पा. सू. २ । ४ । २५) इति नपुंसकत्वम् । ‘ तेषु ’ सत्रेषु अन्वर्थुणा ‘ समन्वारब्धेषु ’ इति कर्तरि निष्ठा
‘ पशूनेवैतद् ’ अध्वर्युराह । ‘ इह ’ सत्रेषु ‘ रतिः ’ वः ‘ इह रमध्वम् ’ इत्यादि ‘ नियच्छन्ते ’ सर्वे सत्रिणः
अनपक्रमिणः पशून्कुर्वन्ति ॥ ८ ॥

अथ द्वितीयामिति^२ । अग्निमेवैतत्सवनीयं मातृभूतायाः पृथिव्याः पानायेति शेषः । पृथिव्याः पानायोप-

१-सत्रात्मकस्य द्वादशाहस्य मध्ये यो दशरात्रः तस्य दशमेऽहनि सत्रोत्थानं कर्म तद्धर्मा विधीयते ।

२-दशमेऽपराह्णेऽप उपस्पृश्य शालामवेशनम् । शालाद्वायंऽज्वाल्बेव्हिह रतिरिति जुहोति । का. औ. सू. १२ । ७४ । ७५ ।

३-अपरामुपसृजन्ति । उत्तरेण परिक्रम्यापरेण हविर्दानं प्रविश्य । का. औ. सू. १२ । ७५ । ७७ ।

धयन्तमाह रायस्पोषमस्मासु दीधरत्स्वाहेति पशवो वै रायस्पोषः पशूने-
वैतुदात्मन्नियच्छन्ते ॥ ९ ॥

ते प्राञ्चऽउपनिष्कामन्ति । ते पश्चात्प्राञ्चो हविर्धाने सम्प्रपद्यन्ते पुर-
स्ताद्वै प्रत्यञ्चस्तं स्युमानाऽअथैवुं सत्रोत्थाने ॥ १० ॥

तऽउत्तरस्य हविर्धानस्य । जघन्यायां कूबर्यां सुमाभिगायन्ति सत्रस्य
ऋद्धिरिति । ऋद्धिमेवैतदभ्युत्तिष्ठन्त्युत्तरवेदेवोत्तरायां श्रोणावितरं तु
कृततरम् ॥ ११ ॥

यदुत्तरस्य हविर्धानस्य । जघन्यायां कूबर्यामुगन्म ज्योतिरमृताऽअभू-
मेति ज्योतिर्वाऽएते भवन्त्यमृता भवन्ति ये सत्रमासते दिवं पृथिव्याऽ
अद्व्यारुहामेति दिवं वाऽएते पृथिव्याऽअद्व्यारोहन्ति ये सत्रमासतेऽविदाम

तत्पृथिव्याऽउपसृजन्नाह । “धरुणो मातरं धयन्” (वा. सं. ८।९१)-इति । अग्निमेवैतत्पृथिवीं
धयन्तमाह । “ रायस्पोषमस्मासु दीधरत्स्वाहा ”-(वा. सं. ८।९१) इति । पशवो वै
रायस्पोषः । पशूनेवैतदात्मन्नियच्छन्ते ॥ ९ ॥

ते प्राञ्चऽउपनिष्कामन्ति । ते पश्चात्प्राञ्चो हविर्धाने सम्प्रपद्यन्ते । पुरस्ताद्वै प्रत्यञ्चस्तं स्यमानाः।
अथैवं सत्रोत्थाने ॥ १० ॥

तऽउत्तरस्य हविर्धानस्य जघन्यायां कूबर्यां सामाभिगायन्ति । “ सत्रस्य ऋद्धिः ”-इति ।
ऋद्धिमेवैतदभ्युत्तिष्ठन्ति । उत्तरवेदेवोत्तरायां श्रोणौ । इतरं तु कृततरम् ॥ ११ ॥

यदुत्तरस्य हविर्धानस्य जघन्यायां कूबर्याम् । “ अगन्म ज्योतिरमृता अभूम् ”-इति ।
ज्योतिर्वाऽएते भवन्ति । अमृता भवन्ति ये सत्रमासते । “ दिवं पृथिव्या अद्व्यारुहाम ”-इति ।

सृजन्नाह । किमाह ‘ रायस्पोषमस्मासुदीधरत् ’ धारयतु त एवं वाऽध्वर्यो कुर्वन्ति । सत्रिणः पशून्पश्विमेन
द्वारेण हविर्धानं प्रवेशयन्तीत्यर्थः । किं कारणं पुरस्तात्पूर्वस्या दिशः ‘ प्रत्यञ्चस्तं स्यमानाः ’ करिष्यमाणाः सोम-
निधानार्थं प्रपद्यन्ते । ‘ अय ’ शब्दो विशेषार्थः । ‘ अथैवं ’ विपरीतं ‘ सत्रोत्थाने ’ प्रपद्यन्ते प्रक्रमसमाप्त्यर्थे
लक्षणयेत्यभिप्रायः ॥ ९ ॥ १० ॥

त उत्तरस्येति । कूबरी नाम ईषाविधारिणी विष्कम्भिका सा चाग्रतः पृष्ठतश्च भवतीति विशिनष्टि-जघ-
न्यायां कूबर्यामिति तस्यां च बहूनामारोहणस्यासंभवात्तामालम्ब्य गायन्तीत्यर्थः । “ सत्रस्य ऋद्धिः ”
इत्येतस्मिन्मन्त्रे सामभिर्गायन्तीति वचनात्सर्वे । ‘ इतरं ’ तु कर्म ‘ कृततरम् ’ अतिशयेन पूर्वं वादिभिः कृतं
कृततरं कर्म ॥ ११ ॥

यदुत्तरस्य हविर्धानस्येति । कूबर्यां गतमेतत्कृतमेतस्मादुत्तर हविर्धानात् । “ अगन्म ज्योतिरि ”-त्यादि मन्त्रः

देवानिति विन्दन्ति हि देवान्स्वर्ज्योतिरिति त्रिनिधनमुपावयन्ति स्वर्ह्येते
ज्योतिर्ह्येते भवन्ति तद्यदेवैतस्य साम्नो रूपं तदेवैते भवन्ति ये
सत्रमासते ॥ १२ ॥

ते दक्षिणस्य हविर्धानस्या(स्या)अधोऽधोऽक्षं सर्पन्ति स यथाऽहिस्त्वचो
निर्मुच्येतैवधं सर्वस्मात्पाप्मनो निर्मुच्यन्तेऽतिच्छन्दसा सर्पन्त्येषा वै
सर्वाणि छन्दांसि यदतिच्छन्दास्तुथैनान्पाप्मा नान्वत्येति तस्मादति-
च्छन्दसा सर्पन्ति ॥ १३ ॥

ते सर्पन्ति । युवं तमिन्द्रापर्वता पुरोयुधा यो नः पृतन्यादपतंतमिद्धतं
वज्रेण तंतमिद्धतम् । दूरे चत्ताय च्छन्त्सद्गहनं यदिनक्षत् । अस्माकं
शत्रून्परि शूर विश्वतो दर्मा दर्षीष्ट विश्वत इति ॥ १४ ॥

ते प्राञ्च उपनिष्कामन्ति । ते पुरस्तात्प्रत्यञ्चः सदः सम्प्रपद्यन्ते पश्चाद्वै
प्राञ्चस्तस्यमानाऽअथैवधं सत्रोत्थाने ॥ १५ ॥

दिवं वाऽएते पृथिव्या अद्धारोहन्ति—ये सत्रमासते । “अविदाम देवान्” इति । विन्दन्ति हि देवान्
“स्वर्ज्योतिः”—(वा. सं. ८।५२) इति । त्रिनिधनमुपावयन्ति । स्वर्ह्येते, ज्योतिर्ह्येते भवन्ति । तद्
यदेवैतस्य साम्नो रूपम्—तदेवैते भवन्ति—ये सत्रमासते ॥ १२ ॥

ते दक्षिणस्य हविर्धानस्याधोऽधोऽक्षं सर्पन्ति । स यथाऽहिस्त्वचो निर्मुच्येत । एवं सर्वस्मात्पा-
प्मनो निर्मुच्यन्ते । अतिच्छन्दसा सर्पन्ति । एषा वै सर्वाणि छन्दांसि यदतिच्छन्दाः । तथैना
न्पाप्मा नान्वत्येति । तस्मादतिच्छन्दसा सर्पन्ति ॥ १३ ॥

ते सर्पन्ति—“युवं तमिन्द्रापर्वता पुरोयुधा यो नः पृतन्यादपतंतमिद्धतम्, वज्रेण
तंतमिद्धतम् । दूरे चत्ताय च्छन्त्सद्गहनं यदिनक्षत् । अस्माकं शत्रून्परि शूर विश्वतो
दर्मा दर्षीष्ट विश्वतः”—(वा. सं. ८।५३)—इति ॥ १४ ॥

ते प्राञ्च उपनिष्कामन्ति । ते पुरस्तात्प्रत्यञ्चः सदः सम्प्रपद्यन्ते । पश्चाद्वै प्राञ्चस्तस्यमानाः ।
अथैवधं सत्रोत्थाने ॥ १५ ॥

शेषं व्याख्यातम् । (यज्ज्योतिरित्येतः साम्नो विधानमेव सा न त्वष्ट १) उपागच्छति वाङ्मनसाभ्यां कुर्वन्ती
त्यर्थः । ‘अथ’ शब्दोऽवसानद्योतकः ‘यदेवैतस्य साम्नो रूपं’ मान्त्रवर्णिकं तद्वि ज्योतिरमृतमित्यादि ‘तदेवैते
भवन्ति’ तद्वन्तो भवन्ति ‘ये सत्रमासते’ ॥ १२ ॥

ते दक्षिणस्येति । प्रसन्नास्तिस्रः ॥ १३-१५ ॥

ते यथाधिष्ण्यमेवोपविशन्ति । देवेभ्यो ह वै वाचो रसोऽभिजितोऽपचिक्रमिषाञ्चकार सऽइमामेव पराङ्मन्यसिप्तसिद्धिं वै वाक्कुर्याऽएष रसो यदोषधयो यद्वनस्पतयस्तुमेतेन साम्नाऽऽमुवन्तः स एनानाप्तोऽभ्यावर्तत तस्मादस्यामूर्ध्वा ओषधयो जायन्तऽऊर्ध्वा वनस्पतयस्तुथोऽएवैतेभ्यऽएतद्वाचो रसोऽभिजितोऽपचिक्रमिषति सऽइमामेव पराङ्गतिसिप्तसिद्धिं वै वाक्कुर्याऽएष रसो यदोषधयो यद्वनस्पतयस्तुमेतेन साम्नाऽऽमुवन्ति स एनानाप्तोऽभ्यावर्तते तस्मादस्यामूर्ध्वा ओषधयो जायन्तऽऊर्ध्वा वनस्पतयः ॥ १६ ॥

ते यथाधिष्ण्यमेवोपविशन्ति । देवेभ्यो ह वै वाचो रसोऽभिजितोऽपचिक्रमिषाञ्चकार । स इमामेव पराङ्गत्यसिप्तसिद्धिं । इयं वै वाक्-तस्या एष रसो-यदोषधयः, यद्वनस्पतयः । तमेतेन साम्नाऽऽप्नुवन् । स एनानाप्तोऽभ्यावर्तत । तस्मादस्यामूर्ध्वा ओषधयो जायन्ते, ऊर्ध्वा वनस्पतयः । तथोऽएवैतेभ्य एतद्वाचो रसोऽभिजितोऽपचिक्रमिषति । स इमामेव पराङ्गतिसिप्तसिद्धिं । इयं वै वाक्-तस्या एष रसो-यदोषधयः, यद्वनस्पतयः । तमेतेन साम्नाऽऽप्नुवन्ति । स एनानाप्तोऽभ्यावर्तते । तस्मादस्यामूर्ध्वा ओषधयो जायन्ते, ऊर्ध्वा वनस्पतयः ॥ १६ ॥

ते यथाधिष्ण्यमिति । ' यथाधिष्ण्यं ' यद्यस्य धिष्ण्यमेतस्मिन्नित्येतस्मिन्नर्थे यथाधिष्ण्यमित्येतत्पदं वर्तते । यथाधिष्ण्यमुषविष्टेष्वध्वर्युर्ग्रहं गृह्णाति प्राजापत्यं वायुं पृथिव्या पात्रेण तूष्णीं सादयित्वा च स्तोत्रमुपाकरोति । तत्रोद्गातरो याग्येन साम्ना स्तुवत इत्येतावति श्रुत्यन्तरात्सिद्धे केनाथ तत्साम्ना स्तुवत इत्यादि इत्यपेक्षिते देवेभ्यो वै वाक् इत्याह देवेभ्यो हेति । (देवसोदशरंते) 'वाचः' वागिन्द्रियस्य संबन्धो रसोऽपि (तथीत्तसमुत्थ) अभिजितः स्तोत्रशस्त्राणां सततप्रयोगादभिक्षयितः यथा कुपितो व्याधिर्जित इत्युच्यते 'अपचिक्रमिषाञ्चकार' अपक्रमितुमियेष । इमामेव भूमिम् अत्यसिप्तसिद्धिं अतिसर्पितुमतिक्रमितुमिच्छत् । 'पराङ्' मुखः पातालं प्रतीत्यर्थः । किन्तु पुनः कारणमत्यसिप्तसिद्धिं आह-'इयं' 'वाक्' कथं वागिन्द्रियस्य मुखपाथतनं तत्त्वपार्थिवं ततश्चैव पराङ् मुखशरीरा वागियमेव पृथिवी एतावांस्तु विशेषो मुखात्मतायामस्ति; तात्वाद्यभिघाताद्वर्षात्मकः शब्दोऽभिव्यज्यते । इतरदध्वर्युरात्मन इति तस्या एव रस इति 'तस्या' आग्निदैविक्याः पृथिव्यात्मिकाया वाचः 'एष रसः' सारः ओषध्यादिः स च तस्मादाध्यात्मिकाद्रसादशितपीतसमुत्थादभितस्तत्कारणत्वान् । ततश्च तस्मिन्वागाध्यात्मिकी शरीरादपचिक्रमिषति तस्मादभिज्ञोऽयमिति पार्थिवो रसः पृथिवीमत्तिसिप्तसतीत्युपपन्नम् । 'सृष्ट गतौ'-(घा. पा. तु. प. १००८) (वस्तुतुकारित्वा यातमेतेन साम्नुनि(?) तं रसशरीरेभ्यः पृथिव्या दग्धापचिक्रमिषति) तमेतेन याग्येन साम्ना मानसप्रहस्तोत्राङ्गभूतेनापूर्वकर्मणा वशीकृतवन्तः स च वशीकृतः सत्रे तान्देवानभिमुख आवृत्तः शरीरमपि सरसं जातं पृथिव्योषध्यादिमती जातेत्यर्थः । तस्मादित्यभ्यावृत्तिप्रदर्शनं तथो एवैतेभ्य इति पूर्ववद्वाक्येयम् ॥ १६ ॥

१-सदः प्रविश्य पूर्व्वेण स्वासनेषूपविशति । ग्रहं गृह्णाति प्राजापत्यं वायुं पृथिव्या पात्रेण । ग्रहणप्रदानस्तोत्रोपाकरणहोम-भक्षाहरणभक्षणानि मनसा । का० श्रौ० सू० । १२ । ८० । ८१ ॥

सर्पराज्ञ्या ऋक्षु स्तुवते । (तऽ) इयं वै पृथिवी सर्पराज्ञी तदनुयैवैतत्सुर्व-
मामुवन्ति स्वयम्प्रस्तुतमुनुपगीतं यथा नान्यऽउपशृणुयादति ह रेचयेद्-
दन्यः प्रस्तुयादतिरेचयेद्यदन्यऽउपग्रायेदतिरेचयेद्यदन्य उपशृणुयात्तस्मा-
त्स्वयम्प्रस्तुतमुनुपगीतम् ॥ १७ ॥

चतुर्होतृन्होता व्याचष्टे । (ष्टऽ) एतदेवैतत्स्तुतमुनुशंसति यदि होता न
विद्यादगृहपतिर्व्याचक्षीत होतृस्त्वेव व्याख्यानम् ॥ १८ ॥

(मु) अथाध्वर्योः प्रतिगरः । (रोऽ) अरात्सुरिमे यजमाना भद्रमेभ्यो
यजमानेभ्योऽभूदिति कल्याणमेवैतन्मानुष्यै वाचो वदति ॥ १९ ॥

सर्पराज्ञ्या ऋक्षु स्तुवते । इयं वै पृथिवी सर्पराज्ञी, तदनयैवैतत्सर्वमामुवन्ति । स्वयम्प्रस्तुत-
मनुपगीतम् । यथा नान्य उपशृणुयात् । अति ह रेचयेद्-यदन्यः प्रस्तुयात् । अतिरेचयेद्-यदन्य
उपग्रायेत् । अतिरेचयेद्-यदन्य उपशृणुयात् । तस्मात्स्वयं प्रस्तुतमनुपगीतम् ॥ १७ ॥

चतुर्होतृन्होता व्याचष्टे । एतदेवैतत् स्तुतमनुशंसति । यदि होता न विद्याद-गृहपतिर्व्याच-
क्षीत । होतृस्त्वेव व्याख्यानम् ॥ १८ ॥

अथाध्वर्योः प्रतिगरः । अरात्सुरिमे यजमानाः-भद्रमेभ्योऽभूदिति । कल्याणमेवैतन्मानुष्यै
वाचो वदति ॥ १९ ॥

सर्पराज्ञ्या ऋक्षिवति । सर्पराज्ञी कद्रः पृथिव्या अभिमानिनी तस्या आर्ष्यः ऋचः “आयं गौः पृश्निर-
क्रमीत्” (वा. सं. ३।१-८) इत्यादयः । तासु ‘स्तुवते’ स्वयं प्रस्तुतं यथाऽन्येषु स्तोत्रेषु प्रस्तोता प्रस्तौ-
त्युद्गातोद्गायति प्रतिहर्ता प्रतिहरति तथाऽत्र । कथं तर्हि स्वयमेव प्रस्तुत्य सर्वमामुवन्त्यनुपगीतं यथा अत्र
उकारहोकाराभ्याम् उपग्रायति नैव मन्त्रं गीयमानमन्यः समीपस्थोऽपि शृणुयात् । शृणुयाच्चेत् दुर्यागः स्यादित्यर्थः ।
किं कारणमतिरेचयेदात्मानं न साम्रस्तस्यैकादशं पुरुषान्तरे कुर्यात् । आत्मनि कृत्वा न कुर्यात् । यद् ‘अन्यः
प्रस्तुयात्’ उपग्रायेत् ‘उपशृणुयाद्’ वा ततश्च तदनुकारेणैतत् सर्वमेकेन सत्रिणा न प्रस्तुयादित्यभिप्रायः ॥ १७ ॥

चतुर्होतृनि । चतुर्होतृनपि मन्त्रसम्बन्धित्वात्पृथिवी होता धौरध्वर्युरित्यादयश्चत्वारो होतारस्तान् होता
स्तोत्रान्ते ‘व्याचष्टे’ विभक्त्यर्थान् दर्शयति ॥ १८ ॥

अथाध्वर्योरिति । ‘कल्याणं’ प्रशस्तम् ‘एतन्मानुष्यै’ मानुष्या ‘वाचः’ होता ध्वस्ता इत्येवमादि-
त्वं कल्याणत्वे ॥ १९ ॥

१-चतुर्होतृव्याख्यान* होतुः । गृहपतिरजानति । का० धौ० सू० १।१२।८१।८२ ।

२-प्रणिगृणात्यरात्सुरिमे यजमाना भद्रमेभ्यो यजमानेभ्योऽभूदिति । का. धौ. सू. १२।८३ ।

(त्यु) अथ वाकोवाक्ये ब्रह्मोद्यं वदन्ति । सर्व्वं वै तेषामाप्तं भवति सर्व्वं जितं ये सत्रमासतेऽचारिषुर्ब्रह्मस्तत्तान्यापंस्तदवारुत्सताशः^१सिषुर्ब्रह्मस्तत्तान्यापंस्तदवारुत्सतास्तोषत सामभिस्तत्तान्यापंस्तदवारुत्सताथैषामेतदेवानाप्तमनवरुद्धं भवति यद्वाकोवाक्यं ब्राह्मणं तदेवैतेनाप्नुवन्ति तदवरुन्धते ॥ २० ॥

(तऽऔ) औदुम्बरीमुपसंसृप्य वाचं यच्छन्ति । विदुहन्ति वाऽएते यज्ञं निर्धयन्ति ये वाचा यज्ञं तन्वते वाग्धि यज्ञस्तुमेपां युरैकैकऽएव

अथ वाकोवाक्ये ब्रह्मोद्यं वदन्ति । सर्व्वं वै तेषामाप्तं भवति, सर्व्वं जितम्-ये सत्रपासते । अचारिषुर्ब्रह्मिः-तत्तान्यापन्, तदवारुत्सत । आशंसिषुर्ब्रह्मः-तत्ता आपन्; तदवारुत्सत । अस्तोषत सामभिः-तत्तान्यापन्; तदवारुत्सत । अथैषामेतदेवानाप्तमनवरुद्धं भवति-यद्वाकोवाक्यं ब्राह्मणम् । तदेवैतेनाप्नुवन्ति, तदवरुन्धते ॥ २० ॥

औदुम्बरीमुपसंसृप्य वाचं यच्छन्ति । विदुहन्ति वाऽएते यज्ञम्, निर्धयन्ति । ये वाचा यज्ञं तन्वते ।

अथ वाकोवाक्य इति । उच्यते इति वाकः पूर्वपक्षवचनं यथा “अब्रवीन्म उदङ्कः शौल्बायनः प्राणो वै ब्रह्मेति” (श. प. ब्रा. १४ । ६ । १० । २) उच्यते इति । वाक्यम् उत्तरपक्षवचनं यथा “ एकपाद्वा एतत्समाहू ” (श. प. ब्रा. १४ । ६ । १० । २) इति । वाकाश्च वाक्यानि चेति वाकवाक्यानीति प्राप्ते विभक्तेरलुक् द्रष्टव्यः । वाकोवाक्यानि वाकोवाक्यानां समूहो वाकोवाक्यं पूर्वोत्तरपक्षवचनसंघातो जनक याज्ञवल्क्य-संवादादिस्तस्मिन् ‘ वाकोवाक्ये ’ विषयभूते ‘ ब्रह्मोद्यं ’ ‘ वदन्ति ’ ‘ सर्वे ’ परस्परं यजमाना ब्रह्मणो ब्राह्मणज्ञातीयस्य द्रष्टव्यम् । ब्रह्मोद्यं किञ्चिद्ब्राह्मणानां वेदितव्यं ज्ञाते प्रकर्षविचित्रव्यापयिषया प्रश्नो विषये प्रश्नप्रतिवचनसंघातस्तावद्ब्रह्मोद्यप्रभृतिवाकोवाक्यं ब्राह्मणः कविर्मन्त्रिणः कश्चित्पृच्छत्यर्थं ग्रन्थं वा अन्ये तु प्रतिक्रियन्त इत्यर्थः । ‘ सर्वं वै ’ मन्त्रजातं ‘ तेषामाप्तं भवति ’ इत्यभिप्रायः । ‘ सर्वं जितं ’ प्रयोगेण वशीकृतं कथं यजुर्भिस्तावद् ‘ अचारिषुः ’ चरितवन्तः । ‘ तत् ’ तेनैव चरणेन ‘ तानि ’ यजुषि ‘ आपन् ’ आपन्नाः । तेनैव वचनानि ‘ अवारुत्सत ’ अवरुद्धवन्तो वशीकृतवन्तः । एवम् ‘ अस्तोषत ’ स्तुतवन्तः ‘ सामभिः ’ ‘ आशंसिषुः ’ शस्तवन्तः शक्तेष्टवचः । ‘ अथैषाम् ’ ‘ अथ ’ शब्दो विशेषणार्थः । एतच्च तेषां सत्रिणाम् ‘ अनाप्तं ’ भवति । यद्वाकोवाक्यमुक्तिप्रत्युक्तिका ब्राह्मणं “ जनको ह वैदेह आसांचक्रे ” (श. प. ब्रा. १४-६-१०-१) ” इत्यादि तदेवैतेन ब्रह्मोद्येनाप्नुवन्ति तद्वि प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां पाठ्यमानं व्याख्यानं च प्रयुक्तमेव भवतीत्यभिप्रायः ॥ २० ॥

‘ औदुम्बरी ’ स्थूणामुपसङ्गभ्य वागिन्द्रियं यच्छन्ति अस्तमिते गृहीत्वौदुम्बरीं वाचं यच्छन्ति ।

१-ब्रह्मोद्यं वदति । प्रजापतेर्युगाध्ययनम् । अप्रतिभायां वा तद्वादः । आशमेधिकं वा नामधेयात् । का. श्रौ. सू. १२।८४-८७।

व्वाचंयम् आस्ते व्वाचमाप्याययंस्तयाऽऽपीनयाऽयातयाम्न्योत्तरमहस्त-
न्वतेऽथात्र सर्व्वेव वागाप्ता भवत्युपवृक्ता तां सर्व्वेव व्वाचंयमा व्वाच-
माप्याययन्ति तयाऽऽपीनयाऽयातयाम्न्याऽतिरात्रं तन्वते ॥ २१ ॥

(तऽ) औदुम्बरीमन्वारभ्यासते । (तेऽन्नं) अन्नं वाऽऽर्जुदुम्बर ऊर्जैवै-
तद्वाचमाप्याययन्ति ॥ २२ ॥

तेऽस्तमेति प्राञ्च उपनिष्क्रामन्ति । ते जघनेनाहवनीयमासतेऽग्रेण हवि-
र्धाने तान्वाचंयमानेव व्वाचंयम् प्रतिप्रस्थाता वसतीवरीभिरभिपरि-
हरति ते यत्कामा आसीरन्स्तेन व्वाचं विसृजेरन्कामैर्ह स्म वै पुरऽर्षयः
सत्रमासतेऽसौ नः कामः सु नः समृध्यतामिति युद्युऽअनेककामाः स्युर्लो-
ककामा वा प्रजाकामा वा पशुकामा वा ॥ २३ ॥

वाग्धि यज्ञः । तामेषां पुरैकैक एव वाचंयम् आस्ते-वाचमाप्याययन् । तयाऽऽपीनयाऽयातयाम्न्यो-
त्तरमहस्तन्वते । अथात्र सर्व्वेव वागाप्ता भवति । अपवृक्ता । तां सर्व्वेव वाचंयमा वाचमाप्याययन्ति ।
तयाऽऽपीनयाऽयातयाम्न्याऽतिरात्रं तन्वते ॥ २१ ॥

औदुम्बरीमन्वारभ्यासते । अन्नं वा ऊर्जुदुम्बरः । ऊर्जैवैतद्वाचमाप्याययन्ति ॥ २२ ॥

तेऽस्तमेति प्राञ्च उपनिष्क्रामन्ति । ते जघनेनाहवनीयमासते-अग्रेण हविर्धाने । तान्वाचंयमा-
नेव वाचंयम् प्रतिप्रस्थाता वसतीवरीभिरभिपरिहरति । ते यत्कामा आसीरन्-तेन वाचं विसृजेरन् ।

(का. श्रौ. सू. १२।८८) व्यापारादुपरमयन्ति । किं कारणं 'विदुहन्ति' बहुप्रकारं क्षारयन्तो यज्ञं वाग्निद्रि-
येण तदभिव्यक्त्या 'वाचा' शब्देन यज्ञं विस्तारयन्ति कथं पुनर्वाचा यज्ञं तन्वानाश्च यज्ञं दुहन्तीत्यन्तवाचमेव
[स्तृष्ट्या?] एकैकस्य एव सत्री 'पुरा' पूर्व्वेवहःसु वाचम् आप्याययन् तावतैव अनया उत्तरमहस्तन्वते । 'अथात्र'
दशमेऽह्नयं विशेषः । 'सर्व्वेव' वाग्निद्रियात्मिका अभि 'वाक्' [य?] शब्दात्मिका 'आप्ता' भवति ।
वाकोवाक्यं ब्रह्मोद्यस्य सर्व्वे युगपद्वहिता इत्यभिप्रायः । स चाप्रकृता समाप्ता नालं पुनः प्रयोगायतनेनैव 'तां'
सर्व्व एव सत्रिणो 'वाचमाप्याययन्ति' 'तया' वाचा 'आपीनयाऽतिरात्रं तन्वते' महत्तरत्वात् ॥ २१ ॥

औदुम्बरीमिति । प्रसन्ना ॥ २२ ॥

तेऽस्तमेतीति । सदसो निष्क्रम्योत्तरवेदिमुपविशेति । तत्रैव चोपविष्टान् 'प्रतिप्रस्थाता वसतीवरीभिः परि-
हरति' व्याप्नोति । अद्विरभिहृताश्च संतः 'ते' 'यत्कामाः' यः काम एषां यत्कामाः सत्रम् 'आसीरन्'

१-अस्तमिते निष्क्रम्यापरेणोत्तरवेदिमासते । प्रतिप्रस्थाता वसतीवरीःपरिहरति । वाग्धिसर्जनं सत्रकामेन पृथक्कामेव भुञ्ज-
इति । का० श्रौ० सू० १२।८८-९१ ॥

(वाऽने) अनेनैव वाचं विसृजेरन् । (भू) भूर्भुवः स्वः इति तत्सत्येनै-
वैतद्वाचं^१ समर्धयन्ति तथा समृद्धयाऽऽशिप आशास्ते सुप्रजाः प्रजाभिः
स्यामेति उत्प्रजामाशास्ते सुवीरा वीरैरिति तद्वीरानाशास्ते सुपोषाः पोषै-
रिति तत्पुष्टिमाशास्ते ॥ २४ ॥

(तेऽथ) अथ गृहपतिः सुब्रह्मण्यामाह्वयति । यं वा गृहपतिर्ब्रूयात्पृथगु
हैवैके सुब्रह्मण्यामाह्वयन्ति गृहपतिस्त्वेव सुब्रह्मण्यामाह्वयेद्यं वा गृहपति-
र्ब्रूयात्तस्मिन्समुपहवमिष्टा समिधोऽभ्यादधति ॥ २५ ॥

इति पञ्चमप्रपाठके एकादशं ब्राह्मणम् ॥ ४-५-११ ॥ [६. ९]

पञ्चमः प्रपाठकः ॥ षष्ठोऽध्यायः ॥ अस्मिन्काण्डे
कण्डिकासंख्या ॥ ६४८ ॥

इति माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे ग्रहनामकं चतुर्थं काण्डं समाप्तम् ॥ ४ ॥

कामैर्ह स्म वै पुरऽर्षयः सत्रमासते-असौ नः कामः-स नः समृध्यतामिति । यद्युऽअनेककामाः
स्युः, लोककामा वा, प्रजाकामा वा, पशुकामा वा ॥ २३ ॥

अनेनैव वाचं विसृजेरन्-“ भूर्भुवः स्वः ”-इति । तत् सत्येनैवैतद्वाचं समर्धयन्ति । तथा
समृद्धयाऽशिप आशास्ते । “ सुप्रजाः प्रजाभिः स्याम ”-इति । तत्प्रजामाशास्ते ।
“ सुवीरा वीरैः ”-इति । तद्वीरानाशास्ते । “ सुपोषाः पोषैः ”-(वा० सं० २ । ५३)
इति । तत्पुष्टिमाशास्ते ॥ २४ ॥

अथ गृहपतिः सुब्रह्मण्यामाह्वयति, यं वा गृहपतिर्ब्रूयात् । पृथगु हैवैके सुब्रह्मण्यामाह्वयन्ति । गृह-
पतिस्त्वेव सुब्रह्मण्यामाह्वयेत् । यं वा गृहपतिर्ब्रूयात् । तस्मिन्समुपहवमिष्टा समिधोऽभ्यादधति ॥ २५ ॥

इति सत्रोत्थानम् ॥

‘ तेन ’ एव कामेन युक्तां तत्कामाभिवादिनीं ‘ वाचं ’ ‘ विसृजेरन् ’ । कथम् ‘ असौ ’ यागः ‘ कामः ’ ‘ स
नः ’ ‘ समृध्यतामिति ’ एवं किं कारणं ‘ कामैर्ह स्म वै पुरा ’ यज्ञैः ह स्म ‘ ऋषयः सत्रमासते ’ न नित्यकर्म
निष्कामादधुनापि कामेन तेन वाचं विसृजेरन्त्यदितु नानाकामाः स्युः सत्रिणः ॥ २३ ॥

अनेनेति । तदाः ‘ अनेनैव ’ प्रमाणेन ‘ भूर्भुवः स्वरिति ’ मन्त्रेण ‘ वाचं विसृजेरन् ’ यागादिना कामेन ॥ २४ ॥
एतच्च ब्रुवनानाकामानामप्यस्ति सत्रमिति दर्शयति । अयेति अतोऽनेनैव वाचि विसृष्टायां गृहपतिः ‘ सुब्रह्मण्या-

माह्वयति' यथा 'गृहपतिर्द्रुयात्' त्वमाह्वयेति 'सुब्रह्मण्याम्' आह्वयेत् यश्च तामाह्वयति । 'तस्मिन्' अधीतेन (धारं वा) 'समुपहवं' अनुज्ञाम् 'इष्ट्वा' " इष्टु इच्छायाम् "—(धा. पा. तु. प. ७१) तत्पूर्वं प्राक् लक्ष्यते 'सुब्रह्मण्यामाह्वयस्वेत्येवमुक्त्वा ? एकैकेन ततः 'समिधोऽभ्यादधति' आहवनीये ॥ २९ ॥

इत्याचार्यहरिस्वामिनः कृतौ शतपथब्राह्मणभाष्ये चतुर्थकाण्डे षष्ठोऽध्याये नवमं ब्राह्मणम् ॥ ४-६-९ ॥

इति पञ्चमः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ९ ॥

नागस्वामिसुतोऽवन्त्यां पाराशर्यो वसन् हरिः । श्रुत्यर्थं दर्शयामास शक्तिः पौष्करीयकः ॥

श्रीमतोऽवन्तिनाथस्य विक्रमार्कस्य भूपतेः । धर्माध्यक्षो हरिस्वामी व्याख्यच्छातपथी श्रुतिम् ॥

इति श्रीमदाचार्यहरिस्वामिनः कृतौ शतपथब्राह्मणभाष्ये चतुर्थकाण्डे

षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥ ६ ॥

भूमर्त्रा विक्रमार्केण क्लृप्तां कनकवेदिकाम् । दानायाध्यास्य कृतवान् श्रुत्यर्थविवृतिं हरिः ॥ १ ॥

इति श्रीसर्वविद्यानिधानकवीन्द्राचार्यसरस्वतीनां हरिस्वामिनां शुक्लयजुर्वेदीये माध्यन्दिन-

शतपथब्राह्मणभाष्ये ग्रहनामके चतुर्थे काण्डे समाप्तम् ॥ ४ ॥

१-सुब्रह्मण्याह्वानं गृहपतिर्ये वाऽऽह । सुब्रह्मण्य षपमाह्वयस्वेत्युक्त्वा सामदाधानम् । अप षपस्पर्शनायेतत्तत्रोत्थानम् । इति सत्रोत्थानम् । तद्वर्माः । का० श्रौ० सू० १२ । ९३-९५ ॥

इति श्रीशतपथब्राह्मणे सायणभाष्यसमेतं
चतुर्थं काण्डम् ।

(तत्र ४ अध्यायादारभ्य हरिस्वामिन
एव भाष्यमुपलब्धम् ।)

ॐ

श्रीमद्वाजसनेयिमाध्यन्दिन-
शतपथब्राह्मणम् ।

सायणभाष्यसमेतम् ।

तत्र

पञ्चमं काण्डम् ५ ।

॥ श्रीः ॥

सवनामकपञ्चमकाण्डे प्रथमः प्रपाठकः ।

प्रथमोऽध्यायः प्रारभ्यते ।

तत्र प्रथमं ब्राह्मणम् ।

देवाश्च वा ऽअसुराश्च । (श्रो) उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे ततोऽसुरा
ऽअतिमानेनैव कस्मिन्नु वयं जुहुयामेति स्वेष्टेवास्येषु जुह्वतश्चेरुस्ते-
ऽतिमानेनैव पराबभूवुस्तस्मान्नातिमन्येत पराभवस्य हैतन्मुखं यदतिमानः १
(नोऽथ) अथ देवाः । (५) अन्योऽन्यस्मिन्नेव जुह्वतश्चेरुस्तेभ्यः प्रजा-
पतिरात्मानं प्रददौ यज्ञो हैषामास यज्ञो हि देवानामन्नम् ॥ २ ॥

अथ वाजपेययज्ञः ।

देवाश्च वाऽअसुराश्चोभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे । ततोऽसुरा अतिमानेनैव—‘ कस्मिन्नु वयं
जुहुयामेति’—स्वेष्टेवास्येषु जुह्वतश्चेरुः । तेऽतिमानेनैव पराबभूवुः । तस्मान्नातिमन्येत । पराभवस्य
हैतन्मुखं—यदतिमानः ॥ १ ॥

अथ देवा अन्योऽन्यस्मिन्नेव जुह्वतश्चेरुः । तेभ्यः प्रजापतिरात्मानं प्रददौ । यज्ञो हैषामास ।
यज्ञो हि देवानामन्नम् ॥ २ ॥

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे । यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥ १ ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्मेमे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ २ ॥

काश्चित् संस्थाः समुदितास्तुर्येऽग्निष्टोमपूर्विकाः । काण्डे तु पञ्चमे वाजपेयः प्रस्तूयते ततः ॥ ३ ॥

राजसूयः सम्प्रन्नो मंत्रान्नानक्रमेण तु । प्रकृतावुपदिष्टत्वादङ्गजातस्य नो वचः ॥ ४ ॥

वैशेषिकास्तु वक्ष्यन्ते यज्ञद्वयगता गुणाः । व्याख्यायते तन्निपुणं ब्राह्मणं तद्विधायकम् ॥ ५ ॥

तत्र वाजपेयं विधातुं प्रस्तौति—देवाश्च वा असुराश्चेति । ‘प्राजापत्याः’ प्रजापतिना सृष्टाः ‘उभये’द्विविधाः
‘देवाश्च असुराश्च’ ‘पस्पृधिरे’ स्पर्द्धाश्चक्रुः । ‘ततोऽसुराः’ स्वतोऽन्यः प्रबलो नास्तीति ‘अतिमानेन’ अग्नि-
मानेन भूयिष्ठेन दर्पेण ‘कस्मिन्नु’ खलु होमाधिकरणे ‘वयं’ ‘जुहुयाम’ होमं कुर्याम ‘इति’ विकृत्य स्वकी-
येषु आस्येषु होमं चक्रुः । ‘ते’ असुराः अत्यन्तगर्वेण पराजिताः । ‘तस्मात्’ अद्यापि कश्चिदपि नातिमानं
कुर्यात् ‘अतिमानः’ अग्निमानः ‘यत्’ तत् ‘पराभवस्य’ प्रापकमिति ॥ १ ॥

देवानां तद्विपर्ययं दर्शयति—अथ देवा इति । ‘देवाः’ खलु ‘अन्योऽन्यस्मिन्’ जुहुवुः, इन्द्रः अग्नौ
अग्निः इन्द्रे इत्यादिक्रमेणेत्यर्थः । ‘तेभ्यः’ देवेभ्यः, अन्योऽस्मिन् देवतात्वेन होमकरणात् प्रीतः ‘प्रजापतिः’

ते होचुः । कस्य न इदं भविष्यतीति ते मम ममेत्येव न सम्पादयाञ्च-
कृस्ते हासम्पाद्योचुराजिमेवास्मिन्नजामहै स यो न उज्जेष्यति तस्य न इदं
भविष्यतीति तथेति तस्मिन्नाजिमाजन्त ॥ ३ ॥

स बृहस्पतिः । सवितारमेव प्रसवायोपाधावत्सविता वै देवानां प्रसवितेदं
मे प्रसुव त्वत्प्रसूत इदमुज्जयानीति तदस्मै सविता प्रसविता प्रासुवत्तत्स-
वितृप्रसूत उदजयत्स इदं सर्वमभवत्स इदं सर्वमुदजयत्प्रजापतिर्ह्यु-
हमुदजयत्सर्वमु ह्येवेदं प्रजापतिस्तेनेद्वैतामेवोर्ध्वा दिशमुदकामत्तस्मा
बृश्च वेद शुश्च नैषोर्ध्वा बृहस्पतेर्दिगित्येवाहुः ॥ ४ ॥

ते होचुः कस्य न इदं भविष्यतीति । ते-मम ममेत्येव न सम्पादयाञ्चकृः । ते हासम्पा-
द्योचुः-आजिमेवास्मिन्नजामहै, स यो न उज्जेष्यति-तस्य न इदं भविष्यतीति । तथेति । तस्मि-
न्नाजिमाजन्त ॥ ३ ॥

स बृहस्पतिः सवितारमेव प्रसवायोपाधावत् । सविता वै देवानां प्रसविता । इदं मे प्रसुव, त्वत्प्रसूत
इदमुज्जयानीति । तद् अस्मै सविता प्रसविता प्रासुवत् । तत्सवितृप्रसूत उदजयत् । स इदं सर्वमभवत् ।
स इदं सर्वमुदजयत् । प्रजापतिं ह्युदजयत् । सर्वमु ह्येवेदं प्रजापतिः । तेनेद्वैतामेवोर्ध्वा दिशमुदकामत् ।
तस्माद् यश्च वेद, यश्च न, एषोर्ध्वा बृहस्पतेर्दिगित्येवाहुः ॥ ४ ॥

‘आत्मानं’ शरीरं दत्तवान् । यज्ञो हैषामिति । ‘हि’ यस्मात् ‘देवानामन्नं यज्ञः’ अतोऽत्रान्योऽन्यस्मिन् हविः-
प्रदानेनान्नसम्भवात् प्रजापतिशरीरं यज्ञ एव तेषामासीदित्यर्थः । यज्ञशब्देन वाजपेय उच्यते, प्रकरणबलात्,
तथा च तैत्तिरीयके-“एष वाव यज्ञो यद् वाजपेयः” (तै० ब्रा० १।३।२।५) इति ॥ २ ॥

तत्र वाजपेये सर्वदेवानां पुरस्ताद् वाजपेयस्यानुष्ठानेन बृहस्पतेरेव श्रैष्ठ्यं वक्तुमाजिधावनं दर्शयति-ते होचुरिति ।
‘ते’ देवाः आगच्छन्तं यज्ञं दृष्ट्वा ‘नः’ अस्माकं मध्ये ‘इदम्’ इति सामान्येन निर्देशः । अयं वाजपेयः यज्ञः
‘कस्य भविष्यति ?’ ‘इति’ ‘ऊचुः’ । ततः ‘ते’ सर्वेऽपि ममैवायं यज्ञो ममैवायं यज्ञ इति विवदमानाः
‘न सम्पादयाञ्चकृः’ अस्यैवायं यज्ञ इति न निश्चितवन्तः । ‘ते’ देवाः ‘अस्मिन्’ विषये ‘आजिम् अजामहै’
गच्छाम इति समयञ्चकृः । ‘नः’ अस्माकं मध्ये आजिधावनेन ‘यः’ कश्चित् ‘उज्जेष्यति’ ‘तस्य’ अयं यज्ञो भव-
त्विति सर्वैरङ्गीकृत्य ‘तस्मिन्’ वाजपेयविषये विजयार्थम् ‘आजिम्’ आजन्त ‘अधावन्’ । “अज गति-
क्षेपणयोः” (धा.पा. भ्वा.प. २.२३०) “आजिर्नाम धावनप्रदेशस्यावधिर्भूमिविशेषः (श.प. २।४।३।४) ॥ ३ ॥

उत्तरत्र वाजपेयस्य सकलकर्मप्रारम्भे सावित्रहोमो विधायते । तदर्थं बृहस्पतेरपि प्रथमं सवितृविषयमुपधावनं
दर्शयति-स बृहस्पतिरित्यादिना । तत्रार्जिं प्रधावन् ‘बृहस्पतिः’ ‘सवितारमेव’ ‘प्रसवाय’ अनुज्ञानाय
‘उपाधावत्’ । इतरदेववद् धावनप्रदेशमेव न लक्ष्यीकृत्य गत इत्येवकारार्थः । सवितरुपधावने कारणमाह-
सविता वा इति । ‘प्रसविता’ अनुज्ञाता । इदं म इति बृहस्पतेः प्रार्थनावाक्यस्यायमर्थः-हे सवितः ! मय्यम

(स्त) तद्ये ह स्म पुरा वाजपेयेन यजन्ते । (न्तऽ) एतां ह स्मै-
वोर्ध्वा दिशमुत्क्रामन्ति ततऽऔपाविनैव जानश्रुतेयेन प्रत्यवरूढं ततो-
ऽर्वाचीनं प्रत्यवरोहन्ति ॥ ५ ॥

तद ये ह स्म पुरा वाजपेयेन यजन्ते—एतां ह स्मैवोर्ध्वा दिशमुत्क्रामन्ति । तत औपाविनैव जान-
श्रुतेयेन प्रत्यवरूढम्, ततोऽर्वाचीनं प्रत्यवरोहन्ति ॥ ५ ॥

‘ इदं ’ वक्ष्यमाणं कार्यं ‘ प्रसुव ’ अनुजानीहि । “ प्र प्रेरणे ” (धा. पा. तु. प. १२७)—इति धातुः । ‘ त्वत्प-
सूतः ’ त्वयाऽनुज्ञातः ‘ इदम् ’ उज्यानि साधयामि । सर्वदेवेभ्यः पुरस्तात् तेनानुज्ञातः ‘ उदजयत् ’ । यत् उद-
जयत् ततः ‘ स ’ ‘ इदं ’ परिदृश्यमानं ‘ सर्वं ’ जगत् ‘ अमवत् ’ । सर्वोज्येन प्रजापतिमेव जितवान् भवति । अनेन
वाजपेयस्य सर्वजगदात्मकप्रजापतिरूपप्राप्तिः फलमित्युक्तं भवति । तेनेद्वेति । तेन वाजपेयेन ‘ इष्ट्वा ’ बृहस्पतिः
‘ ऊर्ध्वा दिशमुत्क्रामत् ’ । यत् एवं ‘ तस्मात् ’ ‘ यः ’ पुमान् एतामाख्यायिकां बृहस्पतिरिष्ट्वा दिशं प्राप्तवानित्येवं
रूपां ‘ वेद ’ ‘ यो ’ ‘ वा ’ ‘ न ’ वेत्ति, ते सर्वेऽपि ‘ ऊर्ध्वा दिक् बृहस्पतेः ’ स्वभूता ‘ इति ’ ‘ आहुः ’
तथा च तैत्तिरीयके समाम्नातम्—“ ऊर्वादिशाऽ हेमन्तशिशिराश्रुतां बृहस्पतिर्देवता ” (तै० सं ४ । ३ ।
३ । २) इति ॥ ४ ॥

वाजपेययाजिनस्तदानीमेवोत्क्रमणम्, भूलोके यावदत्यन्तभोगामिलावस्तावदिहावस्थानम्; तत्र जानश्रुतेयो
यज्ञमित्युभयमुपपादयति—तदये ह स्मेति । यद्वा उत्तरत्र यूपारोहणं “ वो रोहाव ” (तै० ब्रा० १ । ३ ।
७ । २) (तै० सं० १ । ७ । ९ । १) इति मन्त्रलिङ्गात् स्वगारोहणप्रतिनिधित्वेन वक्ष्यते ।
‘ ततः ’ स्वर्गरूपाद् यूपदावरोहणं जानश्रुतेयेनैव पूर्वं कृतमित्यर्थः । प्रत्यवरोहश्च लिङ्गानुमीयत इत्याह—तद्
ये हेति । अर्थे वाजपेययाजिनः “ अग्नेष्ट्वा साम्राज्येनाभिषिञ्चामि ” (तै० सं० १ । ७ । १० । ३ ।)
इत्याद्यैर्मन्त्रलिङ्गैरग्न्यादिसाम्राज्येऽभिषिक्तत्वाद् देवदेव-सोऽपि मनुष्यं प्रति गजादिवाहनानां प्रत्यवरोहेदिति प्रत्य-
वरोहप्रतिषेधो विहितस्तैत्तिरीयके—“ तस्माद् वाजपेययाजी न कञ्चन प्रत्यवरोहति ” इति (तै० ब्रा० १ । ३ ।
९ । २) न च प्रत्यवरोहणं विहितम् । आपस्तम्बेन तु तन्निषेधस्तदुपायश्च दर्शितः—“ यावज्जीवं न कञ्चन प्रत्य-
वरोहेत् बृहस्पतिसत्वेन वा प्रत्यवरोहणीयेन यजेत ” इति । तस्मादुभयत्रानुप्राहकमिदं ब्राह्मणमित्याह—तद् ये
ह स्मेति । अक्षरार्थस्तु—‘ ततः ’ तस्माद् बृहस्पतिनाऽनुष्ठितत्वाद् ये ‘ पुरा ’ पूर्वं ‘ वाजपेयेन यजन्ते, ’ ते सर्वे ऊर्ध्वं
गच्छन्ति, ‘ ततः ’ ऊर्ध्वदिशः सकाशात् ‘ जानश्रुतेयेन ’ जानश्रुतेः पुत्रेण ‘ औपाविना ’ तस्मान्ना ‘ एव ’
एकेन राजर्षिणा ‘ प्रत्यवरूढं ’ प्रत्यवरोहः कृतः । भावे निष्ठा । “ इतश्चानिजः (पा० सू० ४ । १ । २२) ”
इति जनश्रुतेर्दृक् प्रत्ययः । ‘ ततः ’ आरभ्य इदानीमनुष्ठातारोऽपि ‘ अर्वाचीनम् ’ अर्वाङ्मुखं
‘ प्रत्यवरोहन्ति ’ इति ॥ ५ ॥

तेनेन्द्रोऽयजत । सु इदं^१ सुर्वमभवत्सु इदं^२ सुर्वमुदजयत्प्रजापतिं^३
हसुदजयत्सुर्वमु ह्येवेदं प्रजापतिस्तेनेद्वैतामेवोर्ध्वा दिशमुदक्रामत् ॥ ६ ॥
(शतम् २९००)

तद्ये ह स्म पुरा वाजपेयेन यजन्ते । (न्तऽ) एतां^४ ह स्मैवोर्ध्वा दिश-
मुत्क्रामन्ति तत् औपाविनैव जानश्रुतेयेन प्रत्यवरूढं ततोऽर्वाचीनं
प्रत्यवरोहन्ति ॥ ७ ॥

स यो वाजपेयेन यजते । सु इदं^५ सुर्वं भवति सु इदं^६ सुर्व-
मुज्जयति प्रजापतिं^७ हसुज्जयति सुर्वमुह्येवेदं प्रजापतिः ॥ ८ ॥

(स्तु) तुदाहुः । (नुं) नु वाजपेयेन यजेत सुर्वं वाऽएष इदमुज्जयति यो
वाजपेयेन यजते प्रजापतिं^८ हसुज्जयति सुर्वमुह्येवेदं प्रजापतिः सु इह
न किञ्चन पुरिशिनष्टि तस्येश्वरः प्रजा प्रापीयसी भवितोरिति ॥ ९ ॥

तेनेन्द्रोऽयजत । स इदं सर्वमभवत् । स इदं सर्वमुदजयत् । प्रजापतिं ह्युदजयत् । सर्वमुह्येवेदं
प्रजापतिः । तेनेद्वैतामेवोर्ध्वा दिशमुदक्रामत् ॥ ६ ॥

तद् ये ह स्म पुरा वाजपेयेन यजन्ते एतां ह स्मैवोर्ध्वा दिशमुत्क्रामन्ति । तत् औपाविनैव जान-
श्रुतेयेन प्रत्यवरूढम्, ततोऽर्वाचीनं प्रत्यवरोहन्ति ॥ ७ ॥

स यो वाजपेयेन यजते । स इदं सर्वं भवति । स इदं सर्वमुज्जयति । प्रजापतिं ह्युज्जयति । सर्वमु
ह्येवेदं प्रजापतिः ॥ ८ ॥

तदाहुः वाजपेयेन यजेत । सर्वं वाऽएष इदमुज्जयति—यो वाजपेयेन यजते । प्रजापतिं ह्युज्ज-

एवे वाजपेये ब्राह्मणस्याधिकारविधिमुज्जतुं बृहस्पतिवृत्तान्तं प्रदर्श्य क्षत्रियस्यापि तं समर्थयितुमिन्द्रवृत्तान्तं
दर्शयति—तेनेन्द्रोऽयजतेति । निगदव्याख्यातोऽर्थः । अस्मिन् पर्यायेऽपि ' तद्ये ह स्म '—इति वाक्यसन्दर्भः
पूर्ववद् व्याख्येयः ॥ ६ ॥ ७ ॥

इत्थमाख्यायिकया वाजपेये ब्राह्मणराजन्यावधिकारिणौ प्रदर्श्य, इदानीं तं वाजपेयं विधत्ते—स यो वाजपे-
येन यजत इत्यादीनां ॥ ८ ॥

सर्वजयेन विराडात्मकप्रजापतिजयस्यानुचितत्वात् तत्साधनभूतो वाजपेयो न कर्त्तव्य इति पूर्वपक्षमुद्धाव-
यति—तदाहुर्न वाजपेयेनेत्यादि । इह न किञ्चनेति । सर्वात्मकप्रजापतिजयेन ' इह ' लोके ' न किञ्चन '

१—वाजपेयः शरद्वेद्यस्य । का. श्रौ. सू. १४ । १ । २—उभयतः शुक्लपक्षौ बृहस्पतिसत्वेन यजते । ज्योतिष्टोमेन वा । द्वादश
वा । पुरस्तादयुक्तं ज्योतिष्टोमः पार्ष्टिकानीतरेषु । प्रतिलोमं पार्ष्टिकान्युपरि । सर्वाग्निष्टोमैर्वा राजसूयसोमैः । प्रतिलोममुपरि । इमे
परियहाः । का. श्रौ. सू. १४ । २-८ । ३—अग्निष्टोमो वाजपेयेन । का० श्रौ० सू० १५ । २ ।

(७) राजा वै राजसूयेनेष्ट्वा भवति । सम्राड्वाजपेयेनुवरः^७ हि राज्यं पुरः^७ साम्राज्यं कामयेत वै राजा सम्राड् भवितुमुवरः^७ हि राज्यं पुरः^७ साम्राज्यं न सम्राड्कामयेत राजा भवितुमुवरः^७ हि राज्यं पुरः^७ साम्राज्यम् ॥ १३ ॥

(७) स यो वाजपेयेनेष्ट्वा सम्राड्भवति । स इदं सर्वं संवृद्धे । स कर्मणः कर्मणः पुरस्तादेतां सावित्रीमाहुतिं जुहोति देव सवितः प्रसुव यज्ञं प्रसुव यज्ञपतिं भगायेति ॥ १४ ॥

राजा वै राजसूयेनेष्ट्वा भवति सम्राड्वाजपेयेन । अवरं हि राज्यम्, परं साम्राज्यम् । कामयेत वै राजा सम्राड्भवितुम् । अवरं हि राज्यम्, परं साम्राज्यम् । न सम्राड् कामयेत राजा भवितुम् । अवरं हि राज्यम्, परं साम्राज्यम् ॥ १३ ॥

स यो वाजपेयेनेष्ट्वा सम्राड्भवति । स इदं सर्वं संवृद्धे । स कर्मणः कर्मणः पुरस्तादेतां सावित्रीमाहुतिं जुहोति—“ देव सवितः प्रसुव यज्ञं प्रसुव यज्ञपतिं भगाय ”—(वा० सं० १ । १) इति ॥ १४ ॥

एव राजसूयमित्यादीनां । एवकारोऽन्ययोगव्यवच्छेदार्थः । राजशब्देन क्षत्रिय उच्यते, न तु राज्ययोगाद्राजेति व्युत्पत्त्या ब्राह्मणादिविधक्ष्यते । अवरं वा इति । राजसूयाख्यं कर्म ‘अवरं’ निकृष्टम्; कतिपयदेशाधिपतित्व-लक्षणराज्यफलमात्रसाधनत्वात् । वाजपेयाख्यं कर्मैव ‘परम्’ उत्कृष्टम्; सर्वदेशाधिपतित्वरूपसाम्राज्यफल-साधनत्वात् । राज्यात् साम्राज्यस्याधिक्यमाह—कामयेत वै राजेति ॥ १२ ॥ १३ ॥

अथ वाजपेयस्य साम्राज्यफलं दर्शयति—स यो वाजपेयेनेति । ‘स’ सम्राट् वाजपेययाजी ‘इदं’ परिदृश्यमानं ‘सर्वं’ जगत् ‘संवृद्धे’ संवर्जयति, वशीकरोतीत्यर्थः । एवं साम्राज्यफलं वाजपेयं विधाय तत्र कर्मादौ सावित्रहोमं विधत्ते—स कर्मणः कर्मण इति । कर्मणः कर्मण इति वीत्सया सर्वकर्मादौ कर्तव्यत्वमभिधीयते । येषां कर्मणामादौ सावित्रहोमः कर्तव्यः, तानि कर्माणि कात्यायनेन सङ्गृहीतानि—“ देवसवितरिति जुहोति यजत्यादिषु, सृक्द् दीक्षारम्भे कर्मैकत्वात्, क्रयणवेद्यारम्भणप्रवर्योत्सादनाग्निप्रणयनहविर्द्धानाग्नीषोमाणां सद-आग्नीध्रधिष्ण्यनिवपनवसतीषरीग्रहणपरिहरणेषु च कर्मान्तरत्वात् ” इति ॥ (का० श्रौ० सू० १४—११—१३) तत्र मंत्रं विधत्ते—देव सवितरिति । तस्य मन्त्रस्यायमर्थः; हे ‘सवितः देव’ प्रेरक अन्तर्तामिन् ‘यज्ञं’ वाजपेयं ‘प्रसुव’ प्रवर्तय, ‘यज्ञपतिं’ यजमानं ‘भगाय’ अनुष्ठानरूपायैश्वर्याय ‘दिव्यः’ दिवि भवः यो ‘गन्धर्वः’ सवितुरनुग्रहात् ‘केतवूः’ केतान् पुनाति, प्राणिनां विज्ञानानि शोधयन् भवति, सः ‘नः’ अस्माकं ‘केतं’ वाजपेयविज्ञानं ‘पुनातु’ शोधयतु । वाचस्पतिः प्रजापतिश्च सवित्राऽनुज्ञातः ‘नः’ अस्मदीयं ‘वाजं’ हवीरूपमन्नम् अत्र अस्मिन्नहनि ‘स्वदतु’ स्वदयतु ॥ १४ ॥

तद्यथैवादो बृहस्पतिः । सवितारं प्रसवायोपधावत्सविता वै देवानां प्रस-
वितेदं मे प्रसुव त्वत्प्रसूत इदमुज्जयानीति तदस्मै सविता प्रसविता प्रासु-
वत्तुत्सवितृप्रसूत उदजयदेवमेवैष एतत्सवितारमेव प्रसवायोपधावति
सविता वै देवानां प्रसवितेदं मे प्रसुव त्वत्प्रसूत इदमुज्जयानीति तदस्मै
सविता प्रसविता प्रसौति तुत्सवितृप्रसूत उज्जयति ॥ १५ ॥

तस्मादाह । देव सवितः प्रसुव यज्ञं प्रसुव यज्ञपतिं भगाय । दिव्यो
गन्धर्वः केतपूः केतं नः पुनातु वाचस्पतिर्वाजं नः स्वदतु स्वाहेति
प्रजापतिर्वै वाचस्पतिः उन्नं वाजः प्रजापतिर्न इदमद्यान्नं स्वदत्वित्ये-
वैतदाह स एतामेवाहुतिं जुहोत्या श्वः सुत्याया एतद्वचस्यैतत्कर्मारब्धं
भवति प्रसन्न एतं यज्ञं भवति ॥ १६ ॥

इति प्रथमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ ५-१-१ ॥ (१. १.) ॥

तद् यथैवादो बृहस्पतिः सवितारं प्रसवायोपधावत् । सविता वै देवानां प्रसविता । इदं मे
प्रसुव, त्वत्प्रसूत इदमुज्जयानीति । तदस्मै सविता प्रसविता प्रासुवत् । तत् सवितृप्रसूत उदजयत् ।
एवमेवैष एतत् सवितारमेव प्रसवायोपधावति । सविता वै देवानां प्रसविता । इदं मे प्रसुव । त्वत्प्रसूत
इदमुज्जयानीति । तदस्मै सविता प्रसविता प्रसौति । तस्मात्सवितृप्रसूत उज्जयति ॥ १५ ॥

तस्मादाह—“देव सवितः प्रसुव यज्ञं प्रसुव यज्ञपतिं भगाय । दिव्यो गन्धर्वः । केतपूः
केतं नः पुनातु, वाचस्पतिर्वाजं नः स्वदतु स्वाहा” (वा० सं० १।१) इति । प्रजापतिर्वै
वाचस्पतिः । अन्नं वाजः । प्रजापतिर्न इदमद्यान्नं स्वदत्वित्येवैतदाह । स एतामेवाहुतिं जुहोति ।
आ श्वः सुत्यायाः । एतद्वचस्यैतत्कर्मारब्धं भवति । प्रसन्न एतं यज्ञं भवति ॥ १६ ॥

सवितुरुपधावनं बृहस्पतिसम्बन्धेन स्तौति—तद्यथैवाद इति । ‘ अदः ’ अस्मिन् विप्रकृष्टे पूर्वस्मिन् काले
यथा ‘ बृहस्पतिः सवितारम् ’ ‘ उपधावत् ’, ततः तस्मै सविता चानुज्ञां ददौ, एवम् ‘ एषः ’ इदानीमनु-
ष्ठाताऽपि तमेव ‘ उपधावति ’, तस्मै च ‘ प्रसविता ’ प्रेरयिता सविता प्रसौति, अनुजानातीत्यर्थः ॥ १५ ॥

तस्मादाहेति । सावित्रहोमस्य संकुचद्वृत्तितां दर्शयति—आ श्वः सुत्याया इति । आङ् सर्वादायाम् । ‘ श्वः ।
सुत्यायाः ’ सुत्यादिनात् पूर्वम्, नोत्तरत्रेत्यर्थः । अत एव कात्यायनः—“ प्राक् सुत्यायाः ” इति ॥ (का०
श्रौ० सू० १४ । १३ ।) ॥ १६ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

पञ्चमकाण्डे प्रथमेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ (५-१-१) ॥

अंशुं गृह्णाति । सर्वत्वायैव तस्माद्वा ऽअंशुं गृह्णात्यथैतान्प्रज्ञातान्
नेत्राग्निष्टोमिकान्ग्रहान्गृह्णात्याग्रयणात् ॥ १ ॥

(इ) अथ पृष्ठयान्गृह्णाति । तद्यदेवैतैर्देवा ऽउदजयस्तुदेवेषु ऽएतैरु-
ज्जयति ॥ २ ॥

(त्यु) अथ षोडशिनं गृह्णाति । तद्यदेवैतेनेन्द्र ऽउदजयत्तुदेवेषु एते-
नोज्जयति ॥ ३ ॥

(त्यु) अथैतान्पञ्च वाजपेयग्रहान्गृह्णाति । ध्रुवसदं त्वा नृषदं मनःसद-
मुपयामगृहीतोऽसुन्दित्राय त्वा जुष्टं गृह्णाम्येषु ते शोनिरिन्द्राय त्वा जुष्टतम-
भिति सादयत्येषां वै लोकानामयुमेव ध्रुव ऽइयं पृथिवीमुमेवैतेन
लोकमुज्जयति ॥ ४ ॥

अंशुं गृह्णाति सर्वत्वायैव । तस्माद्वाऽअंशुं गृह्णाति । अथैतान् प्रज्ञातानेवाग्निष्टोमिकान् ग्रहान्
गृह्णात्याग्रयणात् ॥ १ ॥

अथ पृष्ठयान् गृह्णाति । तद् यदेवैतैर्देवा उदजयन्, तदेवैष एतैरुज्जयति ॥ २ ॥

अथ षोडशिनं गृह्णाति । तद्यदेवैतेनेन्द्र उदजयन्, तदेवैष एतेनोज्जयति ॥ ३ ॥

अथैतान् पञ्च वाजपेयग्रहान्गृह्णाति—“ ध्रुवसदं त्वा नृषदं मनःसदम्, उपयामगृही-

एवं विहिते वाजपेये ग्रहविशेषा द्वितीयब्राह्मणेऽभिधीयन्ते, प्राकृतास्त्वितिदिश्यन्ते, तत्र तावदशुग्रहं विधत्ते—
अंशुं गृह्णातीति । ‘ अंशु ’ सोमग्रहं सोमद्रव्येण गृहीयात् । ‘ सर्वत्वाय ’ स्वविरहप्रयुक्तन्यूनतादोषपरिहारेण
यज्ञस्य समृद्धये इत्यर्थः । अंशुद्रव्ययोरप्राकृतत्वेन चोदकादप्राप्तयोरिह विधानं युक्तम् । अत एवापस्तम्बः—
आतृव्यवतादाऽभ्यो ग्रहीतव्यो बुभूषतांशुस्तौ न सर्वत्र ग्रहीतव्यौ वाजपेये राजसूये सत्रे सर्ववेदसे (आ० श्रौ०
सू० १२।८।१२।१३) इति । अथ प्रकृतिगतानुपांश्वन्तर्यामादीनितिदिशति—अथैतानिति । ‘ प्रज्ञातान् ’
प्रतिद्वान् ‘ आग्निष्टोमिकान् ’ अग्निष्टोमे विहितान् ‘ ग्रहान् ’ ‘ आ आप्रयणात् ’ आप्रयणपर्यन्तान्, गृहीयात् ।
उपांश्वन्तर्यामी, ऐन्द्रवायवमैत्रावरुणाश्विनान्, शुक्रामन्यिनौ, आप्रयणञ्च गृहीयादित्यर्थः ॥ १ ॥

अथातिप्राज्ञान् विधत्ते—अथ पृष्ठयानिति । ‘ पृष्ठयान् ’ अतिप्राज्ञान् । ते हि पृष्ठस्तोत्रसम्बन्धात् पृष्ठया
इत्यर्थः । पृष्ठयषडहे प्रतिदिवसमेकैकस्य, विश्वजिति सर्वपृष्ठे चैकाहे ग्रहणात् एतेषां पृष्ठयसंज्ञा । तथा च
चतुर्थकाण्डे समाम्नातम्—“अग्नीन्द्रसूर्या अतिप्राज्ञान् ददशुः”—इत्यारम्भ्य, “ तान् वै पृष्ठये षडहे गृहीयात्,
पूर्वं त्र्यह आग्नेयमेव प्रथमेऽहन्नैन्द्रं द्वितीयं सौर्यं तृतीय एवमेवान्वहम् ”—इति, तथा “ विश्वजिति सर्वपृष्ठ एकाह
एव गृह्यन्ते”—इति च (श प. ४।१।४।२—१३) तेषां प्रकृतिगता त्रिवसङ्ख्यैव शाखान्तरवत्; सङ्ख्यानन्त-
रानुपदेशात् । अत्र कात्यायनः—“प्रातस्सवनेऽतिप्राज्ञान् गृहीत्वा षोडशिनम्” (का.श्रौ.सू. १४।२६) २॥३
ग्रहान्तराणि विधत्ते—अथैतान् पञ्चेति । सूत्रं हि—“पञ्च चैन्द्रान्, ध्रुवसदमिति प्रतिमन्त्रं” (का.श्रौ.सू.

(त्य) अप्सुषुदं त्वा । घृतसुदं व्योमसुदमुपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा जुष्टं गृह्णाम्येषु ते योनिरिन्द्राय त्वा जुष्टतममिति सादयत्येषां वै लोकानामयमेव व्योमेदमन्तरिक्षमन्तरिक्षलोकमुमेवैतेनोजयति ॥ ५ ॥

पृथिविसुदं त्वा । (त्वाऽन्त) अन्तरिक्षसुदं दिविसुदं देवसुदं नाकसुदमुपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा जुष्टं गृह्णाम्येषु ते योनिरिन्द्राय त्वा जुष्टतममिति सादयत्येष वै देवसुन्नाकसुदेषु ऽएव देवलोको देवलोकमुमेवैतेनोजयति ॥ ६ ॥

तोऽसि, इन्द्राय त्वा जुष्टं गृह्णामि, एष ते योनिः, इन्द्राय त्वा जुष्टतमम्”-(वा.सं. १।२) इति सादयति । एषां वै लोकानामयमेव ध्रुवः-इयं पृथिवी इममेवैतेन लोकमुज्जयति ॥ ४ ॥

“अप्सुषुदं त्वा घृतसदं व्योमसदम्, उपयामगृहीतोऽसि, इन्द्राय त्वा जुष्टं गृह्णामि, एष ते योनिरिन्द्राय त्वा जुष्टतमम्”-(वा.सं. १।२) इति सादयति एषां वै लोकानामयमेव व्योम-इदमन्तरिक्षलोकमेवैतेनोजयति ॥ ५ ॥

“पृथिविसदं त्वाऽन्तरिक्षसदं दिविसदं देवसदं नाकसदम्, उपयामगृहीतोऽसि, इन्द्राय त्वा जुष्टं गृह्णामि, एष ते योनिरिन्द्राय त्वा जुष्टतमम्”-(वा.सं. १।२) इति सादयति । एष वै देवसुन्नाकसत् । एष एव देवलोकः । देवलोकमेवैतेनोजयति ॥ ६ ॥

१-४।२६।२७) अथैतान् तेषां पञ्चानां ग्रहाणामपि पञ्च मन्त्रान् विधत्ते-ध्रुवसदं त्वेत्यादिना । तत्र, प्रथम-ग्रहमन्त्रस्यायमर्थः-‘ ध्रुवसदं ’ ध्रुवे स्थिरे भूलोके सीदन्तम्, ‘ नृषदं ’ नृषु नेतृषु सीदन्तम्, ‘ मनस्सदं ’ मनसि वर्त्तमानं ‘ त्वा ’ त्वां ग्रहम् ‘ इन्द्राय ’ ‘ जुष्टम् ’ अभिरुचितं ‘ गृह्णामि ’ त्वं तु ‘ उपयामगृहीतोऽसि ’ पृथिव्यात्मकेन पात्रेण गृहीतोऽसि; “इयं वा उपयामः”-(श.प. ४।१।२।७।) इति श्रुतेः । अत्र भिन्नक्रमः, यत् उपयामगृहीतोऽसि अतस्त्वां गृह्णामीति । ‘ ते ’ तव एष खरप्रदेशो ‘ योनिः ’ स्थानम्, तस्मात् ‘ इन्द्राय ’ ‘ जुष्टतमम् ’ अतिप्रियतमं त्वामिह सादयामीति । “ एष ते योनिः ”-इति मन्त्रान्यमागस्य विनियोगमाह-सादयतीति । मन्त्रगतं ध्रुवपदं व्याचष्टे-एषां वा इति । ‘ एषां लोकानां ’ भूम्यादीनाम् ‘ अयं ’ परिदृश्यमानो लोको ‘ ध्रुवः ’ । इदंशब्दस्यार्थमाह-इयं वै पृथिवीति ॥ ४ ॥

अप्सुषुदमिति । द्वितीयग्रहमन्त्रस्यायमर्थः; अप्सु सीदतीत्यप्सुषत् तम्, घृते सीदन्तम्, ‘ व्योमि ’ अन्तरिक्षे सीदन्तम् । उपयामगृहीतोऽसीत्यादि पूर्वण समानार्थ इति नेह विनियते । व्योमसदिति पदस्य तात्पर्यमाह-इदमेव व्योमेति । विशेषेण ओम् अवनं व्याप्तिर्यस्य तद्व्योम । तदेव ‘ अन्तरिक्षम् ’ तदेतद्वितीयग्रहणेन जितवान् भवतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

पृथिविसदमिति । तृतीयमन्त्रस्यायमर्थः-पृथिव्यादिषु लोकेषु सीदन्तमत एव देवसदम् । लोकत्रयमिमानिषु अग्निवायुर्ध्रुवेषु, अन्येष्विन्द्रादिषु च आसीदन्तम् । ‘ नाकसदम् ’ न विद्यते अकं दुःखं यस्मिन्निति नाकः स्वर्गो-

(त्य) अपा॒थँ रु॒समु॒द्वय॑स॒थँ सूर्ये॑ स॒न्त॒थँ स॒माहि॑तम् । अपा॒थँ रु॒सस्य॑
यो रु॒सस्तुं॑ वो गृ॒हाम्यु॒त्तमु॒पया॑मु॒गृही॑तोऽसृ॒न्द्राय॑ त्वा जुष्टं गृ॒हाम्येषु॑ ते
योनि॑रिन्द्राय त्वा जुष्टतममि॒ति सा॒दय॑त्येष वाऽअपा॒थँ रु॒सो योऽयं॑ प॒वते॑ सु
ऽएष सूर्ये॑ स॒माहितः॑ सूर्या॒त्पव॑तुऽएतमे॒वैतेन॑ रु॒समु॒ज्जय॑ति ॥ ७ ॥

ग्र॒हा ऊ॒र्जाहु॑तयः । (यो) व्य॒न्तो वि॒प्राय॑ मतिम् । तेषां वि॒शिप्रि॑याणां
वोऽह॑मिषमूर्ज॒थँ सु॒मग्र॑भमु॒पया॑मु॒गृही॑तोऽसृ॒न्द्राय॑ त्वा जुष्टं गृ॒हाम्येषु॑
ते योनि॑रिन्द्राय त्वा जुष्टतममि॒ति सा॒दय॑त्यूर्गै रु॒सो रु॒समे॒वैतेनो॑ज्जयति ॥ ८ ॥

“ अपां रसमुद्वयसं सूर्ये सन्तं समाहितम् । अपां रसस्य यो रसः, तं वो गृहाम्युत्तमम्-उपयामगृहीतोऽसि, इन्द्राय त्वा जुष्टं गृहामि, एष ते योनिः, इन्द्राय त्वा जुष्टतमम् ”-(वा. सं. ९ । ३) इति सादयति । एष वाऽअपां रसो योऽयं पवते । स एष सूर्ये समाहितः । सूर्यात् पवते । एतमेवैतेन रसमुज्जयति ॥ ७ ॥

“ ग्रहा ऊर्जाहुतयो व्यन्तो विप्राय मतिम् । तेषां विशिप्रियाणां वोऽहमिषमूर्जं सुमग्रभम्-उपयामगृहीतोऽसि । इन्द्राय त्वा जुष्टं गृहामि, एष ते योनिः, इन्द्राय त्वा जुष्टतमम् ”-(वा. सं. ८ । ४) इति सादयति । ऊर्गै रसः । रसमेवैतेनोज्जयति ॥ ८ ॥

‘देवलोकः । अतः एव स्वर्गपदस्य सुखवाचकत्वमन्यत्रोक्तम्-“यन्न दुःखेन सम्भिन्नं न च प्रस्तमनन्तरम् । अभिलाषोपनीतं च सुखं स्वर्गपदासदम् ” इति । तत्र नाकसप्तपदं व्याचष्टे-एष एव देवलोक इति ॥ ६ ॥

अपां रसमिति । चतुर्थग्रहमन्त्रस्यायमर्थः-‘अपां ’ ‘ रसं ’ सारभूतम्; उदकास्यैव सोमरसत्वेन परिणतत्वात् । ‘ उद्वयसम् ’ उद्गच्छन्तम् । “ वी गतिव्यातिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु ” (धा. पा. अ. प. ३८) इत्यस्मादसुनि रूपम् । यद्वा, वय इत्यजनाम, (निघं. २ । ७ । ७) उद्गतमन्नं जीवनं वा यस्मिन् । सोमरसोऽन्नभूतो जीवनहेतुश्च; “ अपाम सोमममृता अभूम ”-(ऋ. सं. ८ । ४८ । ३) इत्युक्तत्वात् । ‘सूर्ये’ ‘ सन्तं ’ विद्यमानं ‘ समाहितं ’ तत्रैव सम्यगाहितम्; रसस्योदकादिरूपस्य आदित्ये एवावस्थानात् । ‘ अपां ’ ‘ रसस्य ’ सारभूतस्य वल्लीरूपेण परिणतस्य सोमस्य ‘ यो रसः ’ दशापवित्रात्पवमानः, तम् आपः ! ‘ वः ’ युष्माकं सम्बन्धिनम् ‘ उत्तमम् ’ उत्कृष्टं स्वरसं ‘ गृहामि ’ । उपयामेत्यादि । व्याख्यातम् । मन्त्रं व्याचष्टे-एष वा अपामिति । ‘ योऽयं पवते ’ दशापवित्रात् स्रवति, ‘ सः ’ अपां रसः । एष सूर्ये इति । ‘ एषः ’ खलु सोमरसः उदकात्मना पूर्वं ‘ सूर्ये ’ ‘ समाहितः ’ सग्यगवस्थितः, इदानीं ‘ सूर्यात् ’ सूर्यात्मिकाद् दशापवित्रात् ‘ पवते ’ स्रवति ॥ ७ ॥

ग्रहा ऊर्जाहुतय इति । पञ्चमग्रहमन्त्रस्यायमर्थः-हे ग्रहाः ! गृह्यन्त इति ‘ ग्रहाः ’ सोमाः । ‘ ऊर्जाहुतयः ’ ऊर्जमन्नं सवनीयं पुरोडाशमभिलक्ष्य हूयमानाः; यद्वा, अन्नाहुतिभूता यूयम् । ‘ विप्राय ’ मेधाविने, स्वापेक्षितफलपरिपूरकाय वा यजमानाय । ‘ मतिं ’ विवक्षितां बुद्धिं ‘ व्यन्तः ’ पश्यन्तोऽनुजानन्तो भवतेति शेषः ।

तान्वाऽएतान् । (त्यु) पुञ्च वाजपेयग्रहान्गृह्णाति प्रजापतिं वाऽएष उज्जयति
 श्रो वाजपेयेन युजते संवत्सरो वै प्रजापतिः पुञ्च वाऽऋतुवः संवत्सऽस्य
 तत्प्रजापतिमुज्जयति तस्मात्पुञ्च वाजपेयग्रहान्गृह्णाति ॥ ९ ॥

(त्यु) अथ सप्तदश सोमग्रहान्गृह्णाति । सप्तदश सुराग्रहान्प्रजापतेर्व्याऽएते-
 ऽअन्धसी यत्सोमश्च सुरा च ततः सत्यं श्रीं ज्योतिः सोमोऽनृतं पाप्मा
 तमः सुरैतेऽएवैतदुभे ऽअन्धसीऽउज्जयति सुर्वं वा ऽएष इदमुज्जयति श्रो
 वाजपेयेन युजते प्रजापतिं ह्युज्जयति सुर्वमु ह्येवेदं प्रजापतिः ॥ १० ॥

तान्वाऽएतान् पञ्च वाजपेयग्रहान्गृह्णाति । प्रजापतिं वाऽएष उज्जयति-यो वाजपेयेन यजते ।
 संवत्सरो वै प्रजापतिः । पञ्च वाऽऋतुवः संवत्सऽस्य । तत् प्रजापतिमुज्जयति । तस्मात्पुञ्च वाज-
 पेयग्रहान्गृह्णाति ॥ ९ ॥

अथ सप्तदश सोमग्रहान् गृह्णाति । सप्तदश सुराग्रहान् । प्रजापतेर्वाऽएतेऽअन्धसी-यत् सोमश्च
 सुरा च । ततः सत्यं श्रीः-ज्योतिः-सोमः । अनृतं पाप्मा । तमः-सुरा । एतेऽएवैतदुभेऽअन्धसी
 ऽउज्जयति । सर्वं वाऽएष इदमुज्जयति-यो वाजपेयेन यजते । प्रजापतिं ह्युज्जयति । सर्वमु ह्येवेदं
 प्रजापतिः ॥ १० ॥

‘ विशिप्रियाणां ’ ‘ शिप्रे हनू नासिके वा ’-(निरुक्त ६ । ४ । १) इति हि यास्कवचनम् ; इह हि हनू
 गृह्येते, तत्र भवं कर्म शिप्रियम्, विगतं शिप्रियं येषां ते । अत्र हनुव्यापाराभावात् शोभनाभिषवसंस्कृता
 इत्यर्थः । यद्वा, विविधानि शिप्रियाणि हनुस्थानीयानि पात्राणाणि, तत्पर्यन्तं, तेषां ‘ वः ’ युष्माकं सम्बन्धिनम्
 ‘ इषम् ’ अन्नम् ‘ ऊर्जम् ’ बलप्रदं सोमरसं ‘ समग्रमम् ’ ‘ ह्यप्रहोर्मः ’ (पा. सू. ३ । १ । ३४) समग्रहम्,
 सङ्गृह्णामि । शिष्टं पूर्ववत् । ऊर्क्-शब्दसूचितमर्थमाह-ऊर्गं वै रस इति ॥ ८ ॥

ग्रहाणां पञ्चसङ्ख्यां प्रशंसति-तान्वा एतानिति । वाजपेययागस्य स्वरूपावासिसाधनत्वात् प्रज.पतेश्च संव-
 त्सरात्मतया पञ्चतुरूपत्वात् ग्रहाणां पञ्चसङ्ख्या युक्त्यर्थः ॥ ९ ॥

ग्रहांतराणि सद्रव्याणि विधत्ते-अथ सप्तदशेति । गृह्यन्त इति ग्रहाः सोमाः, सोमाश्च ते ग्रहाश्चेति विग्रहः,
 सोमस्य वा ग्रहाः । उभयेषां ग्रहाणां द्रव्यद्वयमनूय प्रशंसति-प्रजापतेर्वा इति । ‘ अन्धसी ’ अन्ने इत्यर्थः । सत्यं
 श्रीः ज्योतिः सोमः ’ सत्यं-श्री-ज्योतिरात्मकत्वं सोमस्य, इतरस्यास्तु ‘ अनृतं पाप्मा तमः ’-अनृतपापतमोरूप-
 त्वम् । पाप्मेति दारिद्र्यम् ॥ १० ॥

१-ध्रुवसदमिति. प्रतिमंत्रमतिग्राह्यबद्धेऽमः । का० श्री० सू० १४ । २७ । २-सप्तदशापरान् । सोमग्रहान् गृह्णातीति सूत्रशेषः ।
 नेष्टा च तावतः सोरान् । चकारात् गृह्णाति । का० श्री० सू० १४ । २८ । २९ ।

स युत्सप्तदश । सोमग्रहान्गृह्णाति सप्तदशो वै प्रजापतिः प्रजापतिर्यज्ञः
स यावानेव यज्ञो यावत्स्य मात्रा तावतैवास्यैतत्सत्यं श्रियं ज्योतिरुज्जयति ॥ ११ ॥

(त्वु) अथ युत्सप्तदश । सुराग्रहान्गृह्णाति सप्तदशो वै प्रजापतिः प्रजा-
पतिर्यज्ञः स यावानेव यज्ञो यावत्स्य मात्रा तावतैवास्यैतदनुतं पाप्मानं
तुमऽउज्जयति ॥ १२ ॥

तुऽउभये चतुस्त्रिंशद्गृहाः सम्पद्यन्ते । त्रयस्त्रिंशद्वै देवाः प्रजापति-
श्चतुस्त्रिंशस्तुत्प्रजापतिमुज्जयति ॥ १३ ॥

(त्वु) अथ यत्र राजानं क्रीणाति । तदक्षिणतः प्रतिवेशतः केशवात्पुरु-
षात्सीसेन परिभुतं क्रीणाति न वा ऽएष स्त्री न पुमान्युत्केशवः पुरुषो

स यत् सप्तदश सोमग्रहान् गृह्णाति । सप्तदशो वै प्रजापतिः । प्रजापतिर्यज्ञः । स यावानेव यज्ञो
यावत्स्य मात्रा—तावतैवास्यैतत्सत्यं श्रियं ज्योतिरुज्जयति ॥ ११ ॥

अथ यत् सप्तदश सुराग्रहान् गृह्णाति । सप्तदशो वै प्रजापतिः । प्रजापतिर्यज्ञः । स यावानेव
यज्ञो यावत्स्य मात्रा—तावतैवास्यैतदनुतं पाप्मानं तम उज्जयति ॥ १२ ॥

तेऽउभये चतुस्त्रिंशद्ग्रहाः सम्पद्यन्ते । त्रयस्त्रिंशद्वै देवाः, प्रजापतिश्चतुस्त्रिंशः । तत् प्रजापति-
मुज्जयति ॥ १३ ॥

अथ यत्र राजानं क्रीणाति—तदक्षिणतः प्रतिवेशतः केशवात्पुरुषात् सीसेन परिभुतं क्रीणाति ।
न वाऽएष स्त्री, न पुमान् यत्केशवः पुरुषः । यदह पुमान्—तेन न स्त्री । यद् केशवः—तेनो न

उक्तग्रहसङ्ख्यां प्रजापत्यात्मकत्वेन स्तौति—स यत्सप्तदशेति । प्रजापतेः सप्तदशत्वम् “ आश्रावय ” इत्यादि
सप्तदशाक्षरमन्त्रात्मकत्वादित्यवगन्तव्यम् स एव यज्ञः, आश्रावयेत्यादिमन्त्राभावे यज्ञस्यासिद्धेः । श्रूयते च
“ प्रजापतिर्वै यज्ञ—” इति । अतः ‘ स यज्ञः ’ ‘ यावान् ’ यत्परिमाणः, कियत्सङ्ख्याकावयव इत्यर्थः ।
‘ यावर्तः ’ ‘ मात्रा ’ परिमितिः, ‘ तावतैव ’ सप्तदशसोमग्रहवता यज्ञेन ‘ अस्यैतन् ’ अस्य यज्ञात्मकस्य प्रजापतेः
सत्यादिकं यष्टा अर्जितवान् भवतीति ॥ ११ ॥

अथ यत्सप्तदशेति । यथा सोमग्रहवाक्यं योजितम्, एवमेव सुराग्रहवाक्यं योज्यम्; एतावांस्तु विशेषः—तत्र
सत्यादेरुज्जयप्राप्तिः, अत्रानुतादेर्निरासाज्जय इति ॥ १२ ॥

द्विविधग्रहाणां सङ्ख्यां मिलित्वा स्तौति—त उभये चतुस्त्रिंशदिति । अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्या
इन्द्रवषट्काराविति ‘ त्रयस्त्रिंशद् ’ देवताः, ‘ प्रजापतिः ’ तु ‘ चतुस्त्रिंशः ’ इति ॥ १३ ॥

प्राकृतं सोमक्रयणविधिमनूय परिभुक्तयणं विधत्ते—अथ यत्रेति । ‘ यत्र ’ प्रदेशे ‘ राजानं ’ सोमलता—

१—“ आश्रावयेति चतुरक्षरमस्तु श्रौषडिति चतुरक्षरं यजेति द्वयक्षरं ये यजामह इति पञ्चाक्षरं द्वयक्षरो वषट्कार एष वै सप्तदश
प्रजापतिः ” इति (नै० सं० १।६।११।१)

२—“अनिर्दृक्तो वै प्रजं पतिः प्रजापतिर्यज्ञस्तत्प्रजापतिर्मथैतद्यज्ञम्” इति । श० प० ब्रा० १।१।१।१३ कण्डिकायां द्रष्टव्यम् ।

यदुह पुमांस्तेन न स्त्री यदु केशवस्तेन न पुमान्नैतदुयो न हिरण्यं यत्सीसुं
नैष सोमो न सुरा यत्परिस्तुत्तस्मात्केशवात्पुरुषात्सीसेन परिस्तुतं क्रीणाति १४

(त्यु) अथ पूर्वैद्युः । (द्रौ) द्रौ खरौ कुर्वन्ति पुरोऽक्षमेवान्यं पश्चादक्ष-
मन्यं नेत्सोमग्रहांश्च सुराग्रहांश्च सह सादयामेति तस्मात्पूर्वैद्युर्द्रौ खरौ
कुर्वन्ति पुरोऽक्षमेवान्यं पश्चादक्षमन्यम् ॥ १५ ॥

पुमान् । नैतदयो, न हिरण्यम्—यत्सीसम् । नैष सोमो, न सुरा यत्परिस्तुत् । तस्मात् केशवात्पुरुषा-
त्सीसेन परिस्तुतं क्रीणाति ॥ १४ ॥

अथ पूर्वैद्युर्द्रौ खरौ कुर्वन्ति—पुरोऽक्षमेवान्यम्, पश्चादक्षमन्यम् । नेत्सोमग्रहांश्च सुराग्रहांश्च सह
सादयामेति । तस्मात् पूर्वैद्युर्द्रौ खरौ कुर्वन्ति—पुरोऽक्षमेवान्यम्, पश्चादक्षमन्यम् ॥ १५ ॥

मित्यर्थः, क्रीणीयात्, तस्य दक्षिणे प्रतिवेशे स्थाने 'केशवात्' केशा अस्य सन्तीति स तयोक्तः । "केशा-
द्वोऽन्यतरस्याम्" (पा० सू० ५ । २ । १०९) इति वप्रत्ययः । तस्मात् 'पुरुषात्' सीसद्वयेण
'परिस्तुतं' क्रीणीयात् । लोके हि सुरा तत्साधनभूतैः परिपकद्रव्यैः क्रियते, अत्र तु सुरासावनाय पर्याप्तपरि-
पाकैः शष्पैर्निष्पन्नो रसः परिस्तुदित्युच्यते । कात्यायनेन तस्यास्तत्साधनद्रव्याणां वा क्रयणं विकल्पेनोक्तम्—
"सोमात्क्रीयमाणात् सहितं दक्षिणतः सीसेन परिस्तुतः क्रयणं केशवात्तद्व्याणां वा" (का० श्रौ० सू०
१४ । १४ । १९) इति । तैत्तिरीये तु द्रव्यक्रय एवोक्तः—"सीसेन ह्रीवाच्छ्रयाणि क्रीणाति" (तै०
ब्रा० १ । ८ । ५ । ३) इति । न वा एष ह्री इत्यादिवस्यायमर्थः । सीस-केशव-परिस्तुताम् अन्तरालवर्तित्वं
साध्यम् । 'यत्' यतः, परिस्तुत् क्रेता 'पुमान्' पुँल्लक्षणवान् इमंश्रुयुक्त इत्यर्थः 'तेन' कारणेन 'ह्री न
भवति' यस्मात् 'केशवः' केशयुक्तः, 'तेन' केशबाहुल्यवत्त्वेन 'पुमान्' च 'न' भवति; केशबाहुल्यं तु
ह्रीलक्षणम्; अतः केशवत्क्रीवः पुरुषः स्त्रिया अधिकः पुरुषात् न्यूनः, सीसमध्यसोऽधिकं, हिरण्यात् न्यूनम् ।
परिस्तुच्च सा दृष्टा सुरा न भवतीति ततोऽधिका, सोमवत्पूतत्वामावान् ततो न्यूना । तस्माद् ययोनमेव कर्तव्य-
मिति स्थितम् ॥ १४ ॥

अथ द्वितीयमेव ग्रहाणां ग्रहासादनं मा भूदिति प्रदेशविशेषं विधत्ते—अथ पूर्वैद्युर्द्रौ खराविति । 'पुरोऽक्षम्'
शकटस्याधस्तात् अक्षस्य पुरोभागे एकम्, 'पश्चादक्षम्' अक्षस्य पश्चाद्भागोऽपरम्, इति 'द्रौ खरौ' 'पूर्वैद्युः' पूर्व-
दिवसे कुर्युः "खरं कृत्वा नाराशंसस्थानेऽपरम्" (का० श्रौ० सू० १६ । १८) तत्र कारणमाह—नेत्सो-
मग्रहानिति । नेत्सादयामेति । सहसादनमयुक्तमिदमभिप्रायेण पृथक्—सादनार्थं खरद्वयं कर्तव्यमित्यर्थः ।
'नेत्' इति परिभाषे (निरु० १ । ३ । ६) ॥ १५ ॥

(मु) अथ यत्र पूर्वया द्वारा । वसतीवरीः प्रपादयन्ति तदुपरया द्वारा
नेष्टा परिस्त्रुतं प्रपादयति दक्षिणतः पात्राण्यभ्यवहरन्ति पुरोऽक्षमेव
प्रत्यङ्ङासीनोऽध्वर्युः सोमग्रहान्गृह्णाति पश्चादक्षं प्राङ्ङासीनो नेष्टा सुरा-
ग्रहान्तसोमग्रहमेवाध्वर्युर्गृह्णाति सुराग्रहं नेष्टा सोमग्रहमेवाध्वर्युर्गृह्णाति सुरा-
ग्रहं नेष्टैवमुवैनान्यत्यासं गृह्णीतः ॥ १६ ॥

(तो) नु प्रत्यञ्चमुक्षमध्वर्युः । सोमग्रहमतिहरति न प्राञ्चमुक्षं नेष्टा
सुराग्रहं नेज्ज्योतिश्च तमश्च सत्सृजावेति ॥ १७ ॥

(त्यु) उपर्युपर्येवाक्षमध्वर्युः । सोमग्रहं धारयत्यधोऽधोऽक्षं नेष्टा सुरा-

अथ यत्र पूर्वया द्वारा वसतीवरीः प्रपादयन्ति-तदुपरया द्वारा नेष्टा परिस्त्रुतं प्रपादयति ।
दक्षिणतः पात्राण्यभ्यवहरन्ति । पुरोऽक्षमेव प्रत्यङ्ङासीनोऽध्वर्युः सोमग्रहान्गृह्णाति । पश्चादक्षं
प्राङ्ङासीनो नेष्टा सुराग्रहान् । सोमग्रहमेवाध्वर्युर्गृह्णाति, सुराग्रहं नेष्टा । सोमग्रहमेवाध्वर्युर्गृह्णाति,
सुराग्रहं नेष्टा । एवमेवैनान् व्यत्यासं गृह्णीतः ॥ १६ ॥

न प्रत्यञ्चमुक्षमध्वर्युः सोमग्रहमतिहरति, न प्राञ्चमुक्षं नेष्टा सुराग्रहम् । नेज्ज्योतिश्च तमश्च
सत्सृजावेति ॥ १७ ॥

उपर्युपर्येवाक्षमध्वर्युः सोमग्रहं धारयति, अधोऽधोऽक्षं नेष्टा सुराग्रहम् । “ सम्पृचौ स्थः,

वसतीवरीणां हविर्द्वांनप्रपादनमनूय परिस्त्रुप्रपादने कञ्चिद्विशेषं विधत्ते-अथ यत्रेति । ‘ अपरया ’ पश्चिमया
‘ द्वारा ’ ‘ नेष्टा ’ नाम कृत्विक, अध्वर्युर्वर्गो तृतीयः ‘ प्रपादयति ’ प्रवेशयेदित्यर्थः । दक्षिणत इति ।
हविर्द्वांनस्य दक्षिणतो द्वारं कृत्वा तेन सोमग्रहपात्राणि सुराग्रहपात्राणि च प्रवेशयतीत्यर्थः । सूत्रितं हि-
“ दक्षिणतः सन्धिं करोति, यूपवेष्टनं सप्तदशभिर्वस्त्रैर्व्युद्ग्रन्थनं वा परिव्ययणकाले, सन्धिना पात्राण्याहृत्य ”-
(का. श्रौ. सू. १४ । १९-२९) इति । वर्गद्वयग्रहणे कृत्विकोर्नियमं दर्शयति-पुरोऽक्षमित्यादिना ।
विभागेन धारणाय व्यत्यासं विधत्ते-सोमग्रहमेवाध्वर्युरिति । ‘ व्यत्यासम् ’ व्यत्यस्य व्यत्यस्येत्यर्थः । अध्व-
र्युणा प्रथमे सोमग्रहे गृहीते सति, नेष्टा प्रथमं सुराग्रहं गृह्णीयात् ; “ व्यत्यासं ग्रहणम् ” (का. श्रौ. सू.
१४ । ३०) । ततो द्वितीये द्वितीयमिति सोऽयं व्यत्यासः ॥ १६ ॥

ग्रहाणामन्यप्रदेशप्रापणं निषेधति-न प्रत्यञ्चमुक्षमिति । ‘ प्रत्यञ्चमुक्षम् ’ अक्षस्य पश्चाद्भागं ‘ प्रति ’
‘ सोमग्रहम् ’ ‘ अध्वर्युः ’ ‘ न अतिहरति ’ नातिहरेत् नातिक्रामयेत् । एवं च ‘ नेष्टा ’ अपि ‘ सुराग्रहं ’
‘ प्राञ्चमुक्षम् ’ शकटाक्षस्य पुरोदेशं नातिहरेत् । उभयत्र कारणमाह-नेज्ज्योतिरिति । यदि ग्रहाणामन्योन्यदेशा-
तिक्रमणं स्यात्, तर्हि तेजस्तिमिरयोः संसर्गः स्यात्, स मा भूदिति व्यतिहरणनिषेधः । सोमस्य ज्योतीरूपत्वं
सुरायास्तु तमोरूपत्वं च प्रागावेदितम् । “ अक्षानतिक्रमणं ग्रहाणाम् ” । (का. श्रौ. सू. १४ । ३१) ॥ १७ ॥

उभयग्रहधारणे कञ्चिद् विशेषं विधत्ते-उपर्युपर्येवाक्षमध्वर्युरिति । अक्षस्य सन्निकृष्टोपरिभाग एव सोम-

ग्रह७ सम्पृचौ स्थः सं मा भद्रेण पृङ्गमिति नेत्पापमिति ब्रवावेति तौ
पुनर्विहरतो विपृचौ स्थो वि मा पाप्मना पृङ्गमिति तद्यथेपीकां मुञ्जाद्वि-
वृहेदेवमेन७ सर्वस्मात्पाप्मनो विवृहतस्तस्मिन्न तावच्चनैनो भवति
यावत्तृणस्याग्रं तौ सादयतः ॥ १८ ॥

(तोऽथा) अथाध्वर्युः । (हिं) हिरण्यपात्रेण मधुग्रहं गृह्णाति तं मध्ये
सोमग्रहाणां७ सादयत्यथोक्थं गृह्णात्यथ ध्रुवमथेतान्तसोमग्रहानुत्तमे
स्तोत्र३ऋत्विजां चमसेषु व्यवनीय जुह्वति तान्भक्षयन्त्यथ माध्यन्दिने
सुवने मधुग्रहस्य च सुराग्रहाणां चोद्यते तस्यातः ॥ १९ ॥

इति प्रथमप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ ५-१-२ ॥ (१.२.) ॥

सं मा भद्रेण पृङ्गम् ”-इति । नेत्पापमिति ब्रवावेति । तौ पुनर्विहरतः । “ विपृचौ स्थो, वि
मा पाप्मना पृङ्गम् ”-(वा. सं. ९।४) इति । तद्यथेपीकां मुञ्जाद्विवृहेदेवमेनं सर्वस्मात्पा-
प्मनो विवृहतः । तस्मिन्न तावच्चनैनो भवति-यावत्तृणस्याग्रम् । तौ सादयतः ॥ १८ ॥

अथाध्वर्युर्हिरण्यपात्रेण मधुग्रहं गृह्णाति । तं मध्ये सोमग्रहाणां सादयति । अथोक्थं

ग्रहस्य, सन्निष्ठाधः प्रदेश एव सुराग्रहस्य । “ उपर्यध्यधतः सामीप्ये ”-(पा. सू. ८।१।७) इति
द्विर्वचनम् । धारणमन्त्रं विधत्ते-सम्पृचौ स्थ इति । तस्यार्थः;-वर्गद्वयमध्ये एकैकस्योक्तप्रदेशे धारणात्
उभयोर्द्वित्वेन मन्त्रे ‘ सम्पृचौ ’-इति, ‘ पृङ्गम् ’-इति च द्विर्वचनमुक्तम् । हे सोमसुराग्रहौ ! ‘ सम्पृचौ ’
संस्पृष्टौ ‘ स्थः ’ यतो युवां सम्पृक्तावभवतम्, अतो ‘ मा ’ माम् अपि ‘ भद्रेण ’ प्रजादिना “ प्रजा वै भद्रम्,
पशवो भद्रम् ”-- (तै. ब्रा. १।३।४।६) इति श्रुतेः । ‘ पृङ्गम् ’ संयोजयतमिति । कात्यायनस्तु
शाखान्तरानुसारेण धारणाहरणमन्त्रयोः प्रतीकं बहुवचनत्वेनोदाजहार-“ अक्षानतिक्रमणं ग्रहाणाम्, उपर्यु-
पर्यक्षमध्वर्युर्धारयत्यधोऽधो नेष्टा सम्पृचाविति, विपृचावित्याहरतः ”-(का. श्रौ. सू. १४।३१-३३) इति ।
प्रयोजनकथनमुखेन मन्त्रस्य तात्पर्यमाह-नेत्पापमिति ब्रवावेति । यद्युभयोर्ग्रहयोर्धारणसमये सम्पर्कवाचकमन्त्रे
‘ भद्रेण पृङ्गमिति ’ यत् प्रार्थनम्, तत् सुराग्रहं पापमित्येवं नैव ब्रवावेत्यभिप्रायेणेत्यर्थः । अक्षप्रदेशात्
तयोः स्वरवप्रदेशोऽवस्थापनं समन्त्रकं विधत्ते-तौ पुनर्विहरत इति । हे ग्रहौ ! ‘ विपृचौ ’ विपृक्तौ ‘ स्थः ’ ।
यत् एवम्, अतो ममापि प्रार्थनां वियोजयतमिति । मन्त्रस्योत्तरभागं व्याचष्टे-तद्यथेपीकामिति । यथा
‘ मुञ्जात् ’ मुञ्जतृणात् ‘ इषीकाम् ’ मध्यवर्त्तितृणं ‘ विवृहेत् ’ पृथक् कुर्यात्, ‘ एवम् ’ ‘ एनं ’ यजमानं
‘ सर्वस्मात् ’ ‘ पाप्मनः ’ पापात् ‘ विवृहतः ’ द्वौ ग्रहौ वाऽध्वर्युनेष्टारौ । एतदेवाह-तस्मिन्न तावच्चनेति ।
‘ चन ’-शब्दोऽप्यर्थः । (अम. को. ३।४।३) असाकरूपे तु चिच्चनेति । यावत् तृणाग्रं तावन्मात्रं
स्वरूपमपि ‘ एनः ’ पापं ‘ तस्मिन् ’ ‘ न ’ भवति ॥ १८ ॥

अथ मधुग्रहग्रहणं विधत्ते-अथाध्वर्युरिति । तस्य सादनप्रदेशं विधत्ते-तं मध्य इति । अत्र कात्यायनः-

आग्नेयमग्निष्टोमऽआलभते । (तेऽग्नि) अग्निर्वृत्ता ऽअग्निष्टोमोऽग्निष्टोम-
मेवैतेनोजयत्यैन्द्राग्रमुक्थेभ्य ऽआलभत ऽऐन्द्राग्रानि वा ऽउक्थान्युक्था-
न्युवैतेनोजयत्यैन्द्र१० षोडशिन ऽआलभत ऽइन्द्रो वै षोडशी षोडशिन-
मेवैतेनोजयति ॥ १ ॥

गृह्णाति । अयं ध्रुवम् । अथैतान्तसोमग्रहान् उत्तमे स्तोत्रऽऋत्विजां चमसेषु व्यवनीय जुह्वति ।
तान्भक्षयन्ति । अयं माध्यन्दिने सवने मधुग्रहस्य च सुराग्रहाणां चोद्यते । तस्यातः ॥ १९ ॥

आग्नेयमग्निष्टोमऽआलभते । अग्निर्वाऽअग्निष्टोमः । अग्निष्टोममेवैतेनोजयति । ऐन्द्राग्रमुक्थेभ्य
आलभते । ऐन्द्राग्रानि वाऽउक्थानि उक्थान्येवैतेनोजयति । ऐन्द्रं षोडशिनऽआलभते । इन्द्रो वै
षोडशी । षोडशिनमेवैतेनोजयति ॥ १ ॥

“ हिरण्यमेन मधुग्रहं गृहीत्वा खरमध्ये सादयति ”—(का. श्रौ. सू. १४ । ३४) इति । अयं प्राकृता-
वुक्थ्यध्रुवग्रहौ दर्शयति—अथोक्थ्यमित्यादि। सूत्रकृता अनयोश्चोदकादेव ग्रहणं सिद्धमिति सूत्रितम्—“उक्थ्यादि”
(का. श्रौ. सू. १४ । ३४) पृथग्रहणप्रसङ्गाद्विविधग्रहाणां होमकाष्ठं भक्षणं च विधत्ते—अथैतान्तसोमग्रहानिति ।
‘एतान्’ प्रातस्सवने गृहीतान् ‘सोमग्रहान्’ ‘उत्तमे स्तोत्रे’ तृतीयसवने बृहत्स्तोत्रे वाजपेयसंस्थापननिमित्ते स्तुते
सति ‘ऋत्विजां चमसेषु’ ‘व्यवनीय’ व्यवनयनं कृत्वा जुहुयुर्भक्षयेयुश्च । तत्प्रसङ्गात् सुराग्रहाणां मधुग्रहस्य च
माध्यन्दिनसवनमध्ये विनियोगो भविष्यतीत्याह—अयं माध्यन्दिन इति । ‘उद्यते’—इति, “वद व्यक्तायां वाचि”—
(वा. पा. भ्वा. प. १० । ३४) कर्मणि यकि सम्प्रसारणम् । एतेषां होमास्तावत् तद्विनियोगप्रकारोऽपि “अथाध्व-
र्युश्च यजमानश्च पूर्वया द्वारा मधुग्रहमादाय निष्क्रामतः”—इत्यारभ्य, “अथ नेष्टाऽपरया द्वारा सुराग्रहानादाय
निष्क्रामति”—इत्यादिना अस्मिन्नेवाध्याये वक्ष्यत इत्यर्थः (श. प. १ । १ । १२८) । तस्यात इति ।
‘अतः’ सोमग्रहहोमभक्षणप्रतिपादनानन्तरं ‘तस्य’ आन्नातस्य सुराग्रहविनियोगप्रतिपादकवाक्यस्य पाठानु-
सन्धानं कार्यमित्यर्थः ॥ १९ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये
पञ्चमकाण्डे प्रथमेऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ (१-१-२) ॥

तृतीये पशुतन्त्रमभिधीयते । तत्र तावद्वाजपेयस्याग्निष्टोमोक्थ्यषोडश्यतिरात्रसंस्थालक्षणसद्भावेन सर्वक्रत्ववरोध-
कत्वमस्तीति वैदिकप्रसिद्धिः तत्तत्क्रत्वसाधारणपशुसद्भावे सत्युपपद्यते, नान्यथा । तथा च तैत्तिरीयकम्—“ब्रह्म-
वादिनो वदन्ति, नाग्निष्टोमो नोक्थ्यो न षोडशी नातिरात्रः, अयं कस्माद् वाजपेये सर्वे यज्ञक्रतवोऽवरुन्ध्यन्त
इति, पशुभिरिति ब्रूयात्”—(तै. ब्रा. १ । ३ । ४१) इति । यज्ञशब्देन यजतिचोदिता वषट्कारप्रदाना अङ्ग-
प्रधानभूता यागा अभिधीयन्ते । तत्समूहरूप एकफलसाधनायापूर्ववान् कर्मविशेषः क्रतुरित्यर्थः । अतस्तान-
ग्निष्टोमादिगतानाग्नेयादिसवनीयपशून् विधत्ते—आग्नेयमग्निष्टोम इति । तत्राग्निष्टोमस्य द्वादशस्तोत्रशस्त्राणि;
उक्थ्यस्य उक्थ्यत्रयेण पञ्चदश; षोडशिनः षोडशिस्तोत्रेण सह षोडश; वाजपेयस्य बृहत्स्तोत्रेण सह सप्तदश, अति-

सारस्वतुं सप्तदशाय स्तोत्रायालभते । तदेतदनतिगुत्रे सति रात्रे रूपं क्रियते प्रजापतिं वाऽएष उज्जयति यो वाजपेयेन यजते संवत्सरो वै प्रजापतिस्तुदेतेन सारस्वतेन गुत्रिमुज्जयति तस्मादेतदनतिगुत्रे सति रात्रे रूपं क्रियते ॥ २ ॥

(तु०५) अथ मरुद्भ्य उज्जेपेभ्यः । (भ्यो) वशां पृश्निमालभतऽइयं वै वशा पृश्निर्गुदिदमस्यां मूलि चामूलं चान्नाद्यं प्रतिष्ठितं तेनेयं वशा

सारस्वतं सप्तदशाय स्तोत्रायालभते । तदेतदनतिरात्रे सति रात्रे रूपं क्रियते । प्रजापतिं वाऽएष उज्जयति—यो वाजपेयेन यजते । संवत्सरो वै प्रजापतिः । तदेतेन सारस्वतेन रात्रिमुज्जयति । तस्मादेतदनतिरात्रे सति रात्रे रूपं क्रियते ॥ २ ॥

अथ मरुद्भ्य उज्जेपेभ्यो वशां पृश्निमालभते । इयं वै वशा पृश्निः—यदिदमस्यां मूलि चामूलं चान्नाद्यं प्रतिष्ठितम् । तेनेयं वशा पृश्निः । अत्रं वाऽएष उज्जयति—यो वाजपेयेन यजते । अन्नपेयं ह वै

रात्रपर्यायत्रयेण सह षोडशिक्षे एकोनत्रिंशत्, अन्यदा अष्टाविंशतिः पशूनाम् । तत्तत्कत्वसाधारण्यं द्योतयितु-
मग्निष्टोमादिपदाभिधानम् । अग्निः स्तूयते अस्मिन्निति अग्निष्टोमो नाम साम, तस्मिन् विषयभूते ‘आग्नेयमाल-
मते’ । एतेन पशुना अस्मिन् वाजपेये अग्निष्टोमसंस्थं क्रतुमेवानुष्ठितवान् भवतीत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् ।
‘उक्थेभ्यः’ तृतीयसवने स्तूयमानेभ्योऽन्येभ्यस्त्रिभ्य उक्थस्तोत्रेभ्यः इन्द्रादिदेवताकः पशुरालम्बनीयः । ‘षोड-
शिने’ षोडशिस्तोत्राय ‘ऐन्द्रं’ पशुम् आलभेत ॥ १ ॥

सारस्वतमिति । ‘सप्तदशाय’ सप्तदशसङ्ख्यापूर्वाय बृहत्स्तोत्राय ‘सारस्वतं’ सारस्वतीदेवत्यं पशुमाल-
भेत । नन्वन्तिममिदं बृहत्स्तोत्रं वाजपेयस्यासाधारणं लिङ्गम्; श्रूयते हि—“नारत्या बृहतः स्तोत्रम्”—
(तै. ब्रा. १।३।४।२) इति । कथं वाजपेयं अतिरात्रान्तर्भाव इत्याशङ्क्य, अनेन सारस्वतालम्बनेनातिरात्र-
स्यान्तर्भावं दर्शयति—तदेतदिति । ‘अनतिरात्रे, सति’ प्रस्तुते वाजपेये यज्ञे अतिरात्रान्तर्भावविधुरे ‘तदेतत्’
सारस्वतालम्बनं ‘रात्रेः’ रात्रिपर्यायस्येत्यर्थः । ‘रूपं क्रियते’ अतिरात्रस्यासाधारणं रूपं क्रियते तेन
तदन्तर्भावोऽपि सिद्ध इत्यर्थः । एतेषामाग्नेयादीनामग्निष्टोमादिसंस्थाचतुष्टयसारूप्यं सूत्रे दर्शितम्—“आग्नेयो-
ऽग्निष्टोमे सवनीयः पशुः, ऐन्द्राग्रधोक्ये द्वितीयः, ऐन्द्री पृश्निः षोडशिनि तृतीयः, सारस्वत्यै चतुर्थोऽतिरात्रे
मेघी वा, सारस्वती मेघ्यतिरात्रे चतुर्थी” (का.श्रौ.सू. ९।१७३-१७४) इति । नन्वतिरात्रान्तर्भावाय रात्रि-
सामान्यपि कस्मान्न प्रयोज्यानीत्यत आह—प्रजापतिं वा एष इति । प्रजापतेस्तु संवत्सरात्मकता सङ्ख्यासाम्यात्;
‘द्वादश मासाः पञ्चर्त्तवः’ इति संवत्सरस्य सप्तदशत्वम्, प्रजापतेरप्याश्रावयेत्यादिसप्तदशाक्षरमन्त्रात्मकत्वात् ।
अतः सप्तदशेनैव बृहत्स्तोत्रेण सप्तदशात्मकप्रजापतेरुज्जतिः सिद्धेति प्रयोजनाभावाद्वात्रिसामानि न प्रयोज्यानि ।
तस्मादुक्तविधे एवातिरात्रान्तर्भावः साधीयानित्याह—तदेतेन सारस्वतेनेति ॥ २ ॥

अथास्य यज्ञस्यासाधारणपशुं विधत्ते—अथ मरुद्भ्य इति । उज्जेपगुणकेभ्यो मरुद्भ्यो देवेभ्यः ‘पृश्निं’

पृश्निरन्नं वाऽएष उज्जयति यो वाजपेयेन युजतेऽन्नपेयं ह वै नामैतद्य-
द्वाजपेयं विशो वै मरुतोऽन्नं वै विश उज्जेपेभ्य इत्युज्जित्याऽएव
दुर्वेदेऽउज्जेपवत्यौ याज्यानुवाक्ये यद्युज्जेपवत्यौ न विन्देदपि येऽएव के
च मारुत्यौ स्यातां दुर्वेदोऽएव वशा पृश्निर्वादि वशां पृश्नि न विन्दे-
दपि यैव का च वशा स्यात् ॥ ३ ॥

(तु) तस्या आवृत् । (द्यु) यत्र होता माहेन्द्रं ग्रहमनुशंसति तदस्यै
वपया प्रचरेयुरेव वा इन्द्रस्य निष्केवल्यो ग्रहो यन्माहेन्द्रोऽप्यस्यैत-
न्निष्केवल्यमेव स्तोत्रं निष्केवल्यं शस्त्रमिन्द्रो वै युजमानस्तुन्मध्यतु
ऽपुवैतद्युजमाने वीर्यं दधाति तस्मादस्या अत्र वपया प्रचरेयुः ॥ ४ ॥

नामैतद्—यद्वाजपेयम् । विशो वै मरुतः । अन्नं वै विशः । उज्जेपेभ्य इत्युज्जित्याऽएव दुर्वेदे उज्जे-
पवत्यौ याज्यानुवाक्ये । यद्युज्जेपवत्यौ न विन्देद्—अपि येऽएव के च मारुत्यौ स्याताम् । दुर्वेदोऽएव
वशा पृश्निः । यदि वशां पृश्नि न विन्देद् । अपि यैव का च वशा स्यात् ॥ ३ ॥

तस्या आवृत् । यत्र होता माहेन्द्रं ग्रहमनुशंसति—तदस्यै वपया प्रचरेयुः । एष वाऽइन्द्रस्य
निष्केवल्यो ग्रहो यन्माहेन्द्रः । अप्यस्यैतन्निष्केवल्यमेव स्तोत्रम्, निष्केवल्यं शस्त्रम् । इन्द्रो वै
युजमानः । तन्मध्यत एवैतद्युजमाने वीर्यं दधाति । तस्मादस्या अत्र वपया प्रचरेयुः ॥ ४ ॥

नानावर्णां 'वशां' वन्ध्याम् आलमेत । उक्तं पशुं भूग्यात्मत्वेन स्तौति—इयं वै वशेति । ' इयं ' भूमिः, वशा
पृश्निः । भूमेः पृश्निस्त्वमुपपादयति—' यदिदम् ' ' अस्यां ' भूमौ ' मूलि ' मूलवत् स्थावरम्, ' अमूलं '
' पश्वादिकम्, एवमुभयम् ' अन्नाद्यं ' आद्यम् अदनीयम् अन्नं ' प्रतिष्ठितम् ' ' तेन ' अस्याः पृश्निस्त्वम् । अस्थ
' पशोर्मरुदेवतात्वं प्रशंसति—अन्नं वा एष इति । ' वाजपेयम् ' इति यत्, तत् ' अन्नपेयम् ' । वाजशब्दोऽन्न-
वाची । अन्नम् अन्नविकारभूतं सुराद्रव्यं पीयते अत्रेति हि व्युत्पत्तिः । ' मरुतः ' खलु ' विशः ' प्रजाः;
' मरुतो वै देवानां विशः ' (तै. सं. २ । २ । १ । ७) इति ध्रुतेः । कथमेतावता मरुतामन्नरूपत्वम् ?
तत्राह—अन्नं वै विश इति । ' अन्नं ' ' वै ' खलु ' विशः ' प्रजाः; अन्नोपजीवनात् तच्छब्देन वपदिश्यन्ते ।
तेषामुज्जेपविशेषणस्य प्रयोजनमाह—उज्जेपेभ्य इति । तत्र वशावपाहोमे उज्जेपवत्यौ याज्यापुरोऽनुवाक्ये
विधत्ते—दुर्वेदे उज्जेपवत्याविति । ' दुर्वेदे ' लब्धुमशक्ये, अतस्ते एव सम्पाद्ये इत्यर्थः । तयोस्मूलत्वं मत्वा
स्वयमेव श्रुतिः पक्षान्तरमाह—यद्युज्जेपवत्यावित्यादि । ' मारुत्यौ ' मरुदेवत्ये भवे वा । पशोरपि पृश्निवर्णात्प्रा-
प्तमे पक्षान्तरं दर्शयति—दुर्वेदो एवेत्यादिना । ' दुर्वेदो ' लब्धुमशक्यः ' उ ' खलु इति निपातेन सह
प्रयोगः । अत एव कात्यायनः—' वशां पृश्नि मरुद्वय उज्जेपेभ्यस्तदभावे पृश्निम् ' (का० श्रौ० सू०
१४ । ३१--३६) इति ॥ ३ ॥

मारुतीवपाप्रचरणं प्राकृतानामाग्नेयैर्द्वाग्रप्रभृतीनां वपाप्रचरणेन सह विधास्यते । तत्र तावदेकेषां मत-
सम्पत्त्यस्यति—तस्या आवृद् यत्र होतेति । ' तस्याः ' मारुत्या वशायाः ' आवृद् ' तन्त्रम्, वक्ष्यत इति शेषः ।

(द्वे) द्वेधाऽवदानानि श्रपयन्ति । ततोऽर्द्धानां जुह्वामुपस्तीर्य द्विर्द्विष्वद्यति सकृदभिघारयति प्रत्यनक्त्यवदानान्यथोपभूति सकृत्सकृदवद्यति द्विरभिघारयति न प्रत्यनक्त्यवदानानि तद्यदर्द्धानां द्विर्द्विष्वद्यति तथैषा कृत्स्ना भवत्यथ युदैतैः प्रचरति तेन देवीं विशमुज्जयत्युथाऽर्द्धानि मानुष्ये विशऽउपहरति तेनो मानुषीं विशमुज्जयति ॥ ५ ॥

द्वेधाऽवदानानि श्रपयन्ति । ततोऽर्द्धानां जुह्वामुपस्तीर्य द्विर्द्विष्वद्यति, सकृदभिघारयतिप्रत्यनक्त्यवदानानि । अथोपभूति सकृत्सकृदवद्यति । द्विरभिघारयति । न प्रत्यनक्त्यवदानानि । तद्यदर्द्धानां द्विर्द्विष्वद्यति-तथैषा कृत्स्ना भवति । अथ युदैतैः प्रचरति-तेन देवीं विशमुज्जयति । अथाऽर्द्धानि मानुष्ये विशऽउपहरति तेनो मानुषीं विशमुज्जयति ॥ ५ ॥

यत्र होता माहेन्द्रं ग्रहम् 'अनुशंसति' अनुशंसितशान् भवतीति भूतार्थपरत्वेन व्याख्येयम्; " माहेन्द्रान्ते वशावपाचरणम्"—(का. श्रौ. सू. १४।४०) इति कात्यायनेन सूत्रितत्वात् । 'तत्' तदा 'अस्यै' अस्या मातुल्याः 'वपया' 'प्रचरेयुः' । प्रचरणं माहेन्द्र इति यत् 'एष वै इन्द्रस्य' असाधारणो 'ग्रहः'; ग्रहणमन्त्रे केवलेन्द्रस्यैव देवतात्वेन प्रतिपादनात् । निरशेषेण केवलमिन्द्रस्यायमिति 'निष्केवल्यो ग्रहः' । माव्यन्दिने सवने हि माहेन्द्र-ग्रहग्रहणम्; तच्च सवनमिन्द्रस्येति नियतम् । श्रूयते हि " प्रातः सुतमपिबो हर्यश्च माव्यन्दिनं सवनं केवलं ते"—(ऋ. सं. ४।३।१७) न केवलं माहेन्द्रग्रह एव निष्केवल्यः, अपि तु तद्ग्रहणानन्तरं प्रयोज्ये स्तुतशस्त्रे अपि केवलेन्द्रदेवताकत्वात् इन्द्रस्यासाधारणमित्यत आह-अप्यस्यैतन्निष्केवल्यमेवेति । अस्तु ग्रहादीनां केवलेन्द्रदेवताकत्वं तेन प्रकृते किमायातमित्यत आह-इन्द्रो वै यजमान इति । यस्माद्यागलक्षणेन परमैश्वर्येण योगाद् 'यजमानः' इन्द्ररूपः । 'वैशद्वःशाखान्तरीयां प्रसिद्धिं द्योतयति; " एष खलु वा एतर्हीन्द्रो यो यजते"—(तै. सं. ६।१।१११) इति तैत्तिरीयके श्रवणात् । 'अतः' इन्द्रयजमानयोस्तादात्म्यान्माव्यन्दिनसवनवार्तिमाहेन्द्रग्रहान्ते वपाचरणेन यन्मन्त्रे एवं 'यजमाने' 'वीर्यं' निहितवान् भवतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

पशवदानानामप्येकध्येन श्रवणं सिद्धान्तयितुं द्वैविध्यं पूर्वपक्षयति-द्वेधाऽवदानानि श्रपयन्तीति । कात्यायनस्तु उक्तं वपाप्रचरणमवदानानां द्वेधा श्रपणं च विकल्पेन सूत्रयामास-" माहेन्द्रान्ते वशावपाचरणम्, अवदानैश्च द्वैधं श्रुतैः"—(का. श्रौ. सू. १४।४०।४१) इति । " यथान्यायं वोमयोः, वशायाश्च, ऐक्यञ्च श्रपणम्"—(का. श्रौ. सू. १६।४५।४७) इति च । ब्राह्मणे तु " तद् तया न कुर्यात्"—इत्येकं निषिध्य, अन्यत् सिद्धान्तितम् । कथमनयोर्विकल्पः सिध्यतीति चेत्, सत्यम् मतान्तरनिषेधस्तु प्रसक्तिपूर्वको भवितुमर्हति, प्रसक्तिस्तु शाखान्तरीयेति तन्मतानुसारेण सूत्रकृता विकल्पः कृत इत्यविरोधः । इदं जिह्वा वक्षो यङ्कुद-वृकौ सव्यो दोरुमे पार्श्वे दक्षिणा श्रोणिः गुदतृतीयमिति दैवतानि; दक्षिणो दोः सव्या श्रोणिः गुदतृतीयमिति सौविष्टकृतानीति । एतानि सर्वाण्यवदानानि द्विधा पृथक् श्रपयन्ति पक्वानि कुर्युः । दैवतानां हृदयादीनां सौविष्टकृतानां त्र्यङ्गानां च पृथक् श्रपणमित्यर्थः । हविषामवदानप्रकारमाह-ततोऽर्द्धानामिति । अथ जुह्वामाज्येनोपस्तरणं कृत्वा 'अर्द्धानां' प्रधानहविषां हृदयादीनां मध्ये एकैकस्माद् 'द्विर्द्विः' अवधेत् । एवमेकाद-शावदानान्यवदाय पुनराज्येनैकवारमभिघारणं कुर्यात् । एवमुपस्तरणद्विरवदानपुनरभिघारणैर्हविषां चतुरवत्तत्वं

तदु तथा न कुर्यात् । (द्ध्व) ह्रलति वा ऽएष ओ यज्ञपथादेत्येति वाऽएष यज्ञपथाद्य ऽएवं करोति तस्माद्यत्रैवेतरेषां पशूनां वपाभिः प्रचरन्ति तुदेवैतस्यै वपया प्रचरेयुरेकधाऽवदानानि श्रपयन्ति न मानुष्यै विश ऽउपहरन्ति ॥ ६ ॥

(न्यु) अथ सप्तदश प्राजापत्यान्पशूनालभते । ते वै सर्वे तूपरा भवन्ति

तदु तथा न कुर्यात् । ह्रलति वाऽएष-यो यज्ञपथादेति । एति वाऽएष यज्ञपथाद्-य एवं करोति । तस्माद्यत्रैवेतरेषां पशूनां वपाभिः प्रचरन्ति-तदेवैतस्यै वपया प्रचरेयुः । एकधाऽवदानानि श्रपयन्ति । न मानुष्यै विशऽउपहरन्ति ॥ ६ ॥

अथ सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनालभते । ते वै सर्वे तूपरा भवन्ति, सर्वे श्यामाः, सर्वे मुष्कराः ।

सम्पादितम् । अनन्तरं स्विष्टकृदर्थान्यवदानानि घृतं प्रत्यञ्ज्यात् । अथोपभृतीति । वाक्यं स्पष्टार्थम् । अत्र उपस्तरणावदाने सक्तृ सक्तृ द्विरभिवारणमिति चतुरवदानसम्पत्तिः । अत्र स्थितौनि अवत्तशेषाणि न प्रत्य-
ज्यात् ; उत्तरत्र विनियोगाभावात् । एतेषां द्विरवदानं प्रशंसति-तद्यदर्शनामिति । अर्द्धानां ह्रद्यादीनां प्रत्येकं देवतार्थं स्विष्टकृदर्थं च द्विरवद्यतीति 'यत्' तेन द्विरवदानेन 'एषा' वशा 'कृत्वा' सम्पूर्णा भवति यथेतरः पशुस्तथेत्यर्थः । अर्थेतेषां प्रचरणं स्तौति-यदेतैरिति । दैवीं विशमिति । अवदानानां देवतोद्देशे-
नाग्नौ प्रक्षिप्तत्वात् तेन प्रचरणेन 'दैवी' देवसम्बन्धिनी 'विशम्' प्रजाम् 'उज्जयति । एवमर्द्धानां हविषां विनियोगमभिवाय, अर्द्धान्तरस्यापि दर्शयति-अयार्द्धानीति । यागार्थाद्देवविषः पृथक् पक्वानि अङ्गानि मानुष्यै 'मनुष्यसम्बन्धिन्यै' विशे 'प्रजायै' उपहरति 'ददाति' तेन 'दानेन' 'मानुष्यै' प्रजां जित-
वान् भवतीति । अत एव सूत्रितम्-"पूर्वस्यो देवतास्विष्टकृद्भयामवद्यत्युत्तराणि विशे ददाति"- (का. श्रौ. सू. १४ । ४२) इति । अत्र पूर्वोत्तरशब्दौ कर्कोपाध्यायेनैवं व्याख्यातौ-"पूर्वाणि ह्रद्यादीनि, उत्त-
राणि त्र्यङ्गानि"-इति ॥ ९ ॥

तदिदं माहेन्द्रान्ते वपावरणं हविषां द्विधा श्रपणं च दूषयति-तदु तथा न कुर्यादिति । करणे प्रत्यवायं दर्शयति-ह्रलति वा एष इति । 'यो' यज्ञमार्गादेः सकाशाद् 'एति' प्रच्युतो भवति, सः 'ह्रलति' विभ्रष्टो भवतीत्यर्थः । कस्य यज्ञपथाद् अंशानम्, तमाह-एति वा एष इति । 'एवम्' उक्तरीत्या 'वपया' प्रातस्सवनकर्त्तव्यं वपाहोमं माहेन्द्रान्ते श्रपणञ्च करोति, स यज्ञमार्गात् प्रच्युतो भवेत्, अतस्तथा न कुर्यादिति सम्बन्धः ॥ अथ प्राकृतपशुवपाप्रचरणकाले मारुती-वपा-प्रचरणं हविषामैकघ्येन श्रपणञ्च विधत्ते-तस्माद् यज्ञै-
वेत्यादिना । अस्मिन् पक्षे त्र्यङ्गैः स्विष्टकृद्यागावदानमिति पृथक् पक्वस्य हविषोभावान्मानुष्यै विशे अवदानमिति शेषः ॥ ६ ॥

पश्चन्तराणि विधत्ते-अथ सप्तदशेति । 'प्राजापत्यान्' प्रजापतिदेवताकान् सप्तदशसङ्ख्याकान् पशून्

१-'पात्रस्थितानि' इति क० पा० । २-'तदिदमादिकं माहेन्द्रान्ते' इति क० पा० । ३-यथाभ्यायं बोभयोः । वशायाश्च ।
ऐक्यं च श्रपणम् । का० श्रौ० सू० १४ । ४५-४७ । ४-'द्विषन्तराणि विधत्ते' इति क० पा० ।

सुर्वे श्यामाः सुर्वे मुष्कराः प्रजापतिं वाऽएष उज्जयति यो वाजपेयेन यजतेऽन्नं वै प्रजापतिः पशुर्वाऽअन्नं तत्प्रजापतिमुज्जयति सोमो वै प्रजापतिः पशुर्वै प्रत्यक्षं सोमस्तुत्प्रत्यक्षं प्रजापतिमुज्जयति सप्तदश भवन्ति सप्तदशो वै प्रजापतिस्तुत्प्रजापतिमुज्जयति ॥ ७ ॥

ते वै सुर्वे तूपरा भवन्ति । पुरुषो वै प्रजापतेर्नेदिष्टुः सोऽयं तूपरोऽविषाणस्तूपरो वाऽअविषाणः प्रजापतिः प्राजापत्या एते तस्मात्सुर्वे तूपरा भवन्ति ॥ ८ ॥

सुर्वे श्यामाः । (०) द्वे वै श्यामस्य रूपे शुक्लं चैव लोम कृष्णं च द्वन्द्वं वै मिथुनं प्रजननं प्रजननं प्रजापतिः प्राजापत्या एते तस्मात्सुर्वे श्यामा भवन्ति ॥ ९ ॥

प्रजापतिं वाऽएष उज्जयति-यो वाजपेयेन यजते । अन्नं वै प्रजापतिः । पशुर्वाऽअन्नम् । तत् प्रजापतिमुज्जयति । सोमो वै प्रजापतिः । पशुर्वै प्रत्यक्षं सोमः । तत् प्रत्यक्षं प्रजापतिमुज्जयति । सप्तदश भवन्ति । सप्तदशो वै प्रजापतिः । तत् प्रजापतिमुज्जयति ॥ ७ ॥

ते वै सुर्वे तूपरा भवन्ति । पुरुषो वै प्रजापतेर्नेदिष्टुः । सोऽयं तूपरो विषाणः । तूपरो वाऽअविषाणः प्रजापतिः । प्राजापत्या एते । तस्मात् सुर्वे तूपरा भवन्ति ॥ ८ ॥

सुर्वे श्यामाः । द्वे वै श्यामस्य रूपे-शुक्लं चैव लोम, कृष्णं च । द्वन्द्वं वै मिथुनं प्रजननम् । प्रजननं प्रजापतिः । प्राजापत्या एते । तस्मात् सुर्वे श्यामा भवन्ति ॥ ९ ॥

आलभेत । अत्र देवतासङ्ख्यालक्षणद्वयविशिष्टपशुविधिः । तेषु पशुषु गुणत्रयं विधत्ते-ते वै सुर्वे तूपरा इति । 'तूपराः' अविषाणा इत्यर्थः । 'श्यामाः' शुक्लकृष्णवर्णाः, 'मुष्कराः' मुष्को येषामस्तीति । "ऊषसुवि-मुष्कमधो रः" (पा. सू. ९ । २ । १०७) इति मन्त्रार्थो रप्रत्ययः । मुष्कवृद्धिः सर्वाङ्गवृद्धिमन्त्रेण न घटते इति सर्वे पुष्टाङ्गा भवेयुरित्यर्थः ॥ पशुतन्त्ररूपेण प्रत्यक्षसोमात्मना च स्तुवंस्तदात्मकप्रजापतिप्राप्तिं प्रतिपादयति-प्रजापतिर्वा इत्यादिना । सोमवत्पशोरपि सवनत्रयव्यापित्वाच्चाञ्छब्दधर्मः, अत्र देवतार्थ-पारोक्ष्यामावात्प्रत्यक्षत्वम् ॥ ७ ॥

पशुगतां सङ्ख्यामुपजीव्य प्रशंसति-ते वै सुर्वे तूपरा इति । अस्यायमर्थः-यस्मात् 'पुरुषः' 'प्रजापतेः' 'नेदिष्टुः' अस्तिकतमं वस्तु, वस्तुमत्सृष्टेः प्रथममावित्वात्; 'सः' 'अयं' पुरुषः 'तूपरः' । तूपरशब्दार्थं स्वयमेव दर्शयति-अविषाण इति । पुरुषत्वादविषाणः, ततः प्रजापतिदेवत्यानां पशूनां तूपरत्वगुणेन भाव्यमिति ॥ ८ ॥

श्यामत्वमनूय व्याचष्टे-सुर्वे श्यामा इति । शुक्लकृष्णवर्णद्वयात्मकं श्यामत्वमित्यर्थः । द्वित्वमालम्ब्य प्रशंसति-द्वन्द्वं वा इति । 'प्रजापतिः प्रजननम्' सर्वोत्पादकत्वात् ॥ ९ ॥

सर्वे मुष्कराः । प्रजननं वै मुष्करः प्रजननं प्रजापतिः प्राजापत्या ऽएते तस्मात्सर्वे मुष्करा भवन्ति । दुर्वेदा एवमुं समृद्धाः पशवो यद्येवमुं समृद्धा-
न् विन्देदपि कतिपयाऽएवैवमुं समृद्धाः स्युः सर्वसु ह्येवेदं प्रजापतिः १०

(स्त) तद्धैके । वाचऽउत्तममालभन्ते यदि वै प्रजापतेः परमस्ति वागेव तदेतद्वाचमुज्जयाम इति वृदन्तस्तदु तथा न कुर्यात्सर्वं वाऽइदं प्रजापतिर्यदिमे लोका यदिदं किं च सा यदेवैषु लोकेषु वाग्वदति तद्वाच-
मुज्जयति तस्मादु तन्नाद्रियेत ॥ ११ ॥

तेषामावृत् । (ह्य) यत्र मैत्रावरुणो वामदेव्यमनुशुं सति तदेपां

सर्वे मुष्कराः । प्रजननं वै मुष्करः । प्रजननं प्रजापतिः । प्राजापत्या एते । तस्मात् सर्वे मुष्करा भवन्ति । दुर्वेदा एवं समृद्धाः पशवः । यद्येवं समृद्धान् न विन्देदपि कतिपया एव । एवं समृद्धाः स्युः । सर्वसु ह्येवेदं प्रजापतिः ॥ १० ॥

तद्धैके वाचऽउत्तममालभन्ते । यदि वै प्रजापतेः परमस्ति—वागेव । तदेतद्वाचमुज्जयाम इति वदन्तः । तदु तथा न कुर्यात् । सर्वं वाऽइदं प्रजापतिः—यदिमे लोकाः, यदिदं किञ्च । सा यदेवैषु लोकेषु वाग्वदति—तद्वाचमुज्जयति । तस्मादु तन्नाद्रियेत ॥ ११ ॥

तेषामावृत् । यत्र मैत्रावरुणो वामदेव्यमनुशंसति—तदेपां वपाभिः प्रचरेयुः । प्रजननं वै वाम-
देव्यम् । प्रजननं प्रजापतिः । प्राजापत्या एते । तस्मादेवामत्र वपाभिः प्रचरेयुः ॥ १२ ॥

सर्वे मुष्करा इति, वाक्यं निगदव्याख्यातम् । उक्तत्रिविधगुणानां पशूनामसुलभत्वप्रतिपादनपूर्वकं पक्षा-
न्तरमाह—दुर्वेदा इति । उक्तगुणानां पशूनामसम्भवे कतिपया एव पशवो गुणत्रयवन्तो भवेयुः । अत्र सूत्रम्—
“ प्राजापत्यांश्च सप्तदश इयाम्—तूपरान् वस्तांस्तद्गुणाभावे सर्वेषामेकदेशोऽपि ”—(का. श्रौ. सू. १४।३।३८)
इति । यद्येवं तर्हि कतिपयपशूनां वर्णान्तरयुक्तत्वेऽपि कर्मणोऽङ्गवैकल्यं परिहरति—सर्वसु हीति । प्रजापतेः
सर्वात्मकत्वाद् वर्णान्तरयुक्तत्वं पशूनां प्राजापत्यत्वं न विरुध्यत इत्यर्थः ॥ १० ॥

अत्र केचित् सप्तदशप्राजापत्यपशूनामन्ते वाग्देव्यं पशुम्, तत्र चोपपत्तिं वदन्ति; तेषां पक्षं निरसितुमनुवदति—
तद्धैके वाच इति । “वाच उत्तममेकः” (का. श्रौ. सू. १४।३।३९) । ‘एके’ शाखान्तरीयाः ‘वाचे’ वाग्देवतायै
‘उत्तमम्’ अन्ते कर्तव्यत्वाच्चरममित्यर्थः, तम् ‘आलभन्ते’ । न हि ‘प्रजापतेः’ ‘परम्’ उत्कृष्टं पूर्वभावि किञ्चिदपि
‘अस्ति’, यदर्थं पशुरालभ्यते; यद्यस्ति, ‘वागेव’ अस्ति तस्या अव्यक्तशब्दब्रह्मत्वेन पूर्वमवस्थानादिति भावः ।
ताम् ‘उज्जयामः’ साधयामः ‘इति’ बुद्ध्या वाग्देव्यः पशुरालम्बनीय इति । तद् दूषयति—तदु तथेति । सर्वं
वा इदमिति । अस्यायमर्थः—प्रजापते सर्वात्मकत्वेन लोकात्मकत्वम्, तत्रत्यचराचरसर्वभूतात्मकत्वञ्चास्त्येव;
अतो लोकेष्वयमाना वाक् अपि प्रजापति रूपैवेति तदर्थं वाग्देव्यपश्वालम्बनं नादरणीयमिति ॥ ११ ॥

उक्तानां प्राजापत्यपशूनां वपाप्रचरणस्य हविर्योगस्य च प्राकृतपशुवपाहविरिभिः सह होमकारं विधास्यति ।

१—‘ प्रजापतिपदाभासेवाच्यपि प्राप्तत्वाद् ? ’ इति क. पाठः । ‘ प्रजापतिवद्वाराह्यै वाचापि ? ’ इत्यपि कश्चिपाठः । एतच्च
पाठद्वयमपि न समीचीनं प्रतिभाति ।

वृषाभिः प्रचरेयुः प्रजुननं वै वामदेव्यं प्रजुननं प्रजापतिः प्राजापत्याऽएते तस्मादेषामुत्र वृषाभिः प्रचरेयुः ॥ १२ ॥

(५) अथेष्टाऽअनुयाजा भवन्ति । (न्त्यु) अव्यूढे सुचावृषेणाथ हविर्भिः प्रचरन्ति सोऽन्तोऽन्तो वै प्रजापतिस्तुदन्तुऽएवैतुप्रजापतिमुज्जयत्यथ यत्पुरा प्रचरेद्यथा समुधानमेष्यन्स्यात्तं गत्वा सु क ततः स्यादेवं तु तस्मादेषामुत्र हविर्भिः प्रचरन्ति ॥ १३ ॥

तदु तथा न कुर्यात् । (इ) हलति वाऽएष यो यज्ञपथादेत्येति वाऽएष यज्ञपथाद्य एवं करोति तस्माद्यत्रैवेतरेषां पशूनां वृषाभिः प्रचरन्ति तुदेवैतेषां वृषाभिः प्रचरेयुर्ब्रैवेतरेषां पशूनां हविर्भिः प्रचरन्ति तुदेवैतेषां

अथेष्टा अनुयाजा भवन्ति । अव्यूढे सुचौ । अथैषां हविर्भिः प्रचरन्ति । सोऽन्तः । अन्तो वै प्रजापतिः । तदन्तते एवेतत् प्रजापतिमुज्जयति । अथ यत् पुरा प्रचरेद्यथा यमाधानमेष्यन्स्यात् । तं गत्वा—स क ततः स्याद् । एवं तत् । तस्मादेषामुत्र हविर्भिः प्रचरन्ति ॥ १३ ॥

तदु तथा न कुर्यात् । हलति वाऽएष—यो यज्ञपथादेति । एति वाऽएष यज्ञपथाद्य ए एवं करोति । तस्माद्यत्रैवेतरेषां पशूनां वृषाभिः प्रचरन्ति तदेवैतेषां वृषाभिः प्रचरेयुः । यत्रैवेतरेषां पशूनां हविर्भिः

तत्र तावत् पूर्वपक्षमाह—तेषामावृद्यत्रेति । 'मैत्रावरुणः' नामर्द्धिक् माध्यन्दिने सवने 'वामदेव्यं' साम 'अनुशंसति' अनुशंसितवान् भवतीति भूतार्थेपरतया व्याख्येयम् । अत एव कात्यायनः—'वामदेव्यमहान्ते प्राजापत्यानाम्'—(का. श्रौ. सू. १४।४३) इति । अनुष्ठानमिति शेषः । तदा एषां सप्तदशानां वृषाणां कर्त्तव्य इत्यर्थः ॥ १२ ॥

अथेष्टा इति । तृतीयसवने अनुयाजयागानन्तरं जुहुषभृतोर्व्यूहनादवर्गेषां प्राजापत्यानां हविर्यागः कर्त्तव्यः अत्र कात्यायनः "सुगव्यूहनात्प्राग्विधा" (का० श्रौ० सू० १४।४४) इति । तं कालं प्रशंसति—सोऽन्त इति । 'सः' एव कालः 'अन्तः' सवनीये कर्त्तव्यानां यागानामवधिः । प्रजापतेः सर्वोत्तमत्वाद्-न्तत्वम् । तस्मादन्तरूपे तस्मिन् काले क्रियमाणेन हविर्होमेन 'प्रजापतिमेव' उज्जितवान् भवतीत्यर्थः । अथ यत् पुरेति । अस्यार्थः—'यत्' यदि उक्तकालात् 'पुरा' प्राकृत एवं काले वृषाहविर्भिः प्रचरेत्, तर्हि न्यर्थमेव । प्रजापतिप्राप्तेरुत्तरकर्मकलापकरणमयुक्तमिति मर्मं प्रदर्शयितुं दृष्टान्तः—यथा यमिति । 'यथा' लोके पुरुषो यं मार्गं गमिष्यन् भवेत्, 'तं' लक्ष्यं देशं प्राप्य 'क' कुत्र गच्छति; लक्ष्यप्राप्तेः सिद्धत्वात् । 'एवम्' एतत्काले होमकरणफलरूपप्रजापतिप्राप्तेः सिद्धत्वात्, उपरितनकर्मानुष्ठानं निष्फलं स्यात् । तस्मादनुयाजान्ते सुगव्यूहनात् प्राक् पशुहविर्होमश्चित् केषाञ्चिन्मतम् ॥ १३ ॥

तद्वृषयन् सिद्धान्तंयति—तदु तथेति । अत्र सूत्रम्—'यथान्यायं वोभयोः' (का० श्रौ० सू० १४।४९) इति । 'उभयोः' वृषाहविर्यागयोः यथान्यायं प्रकृतिवत् कर्त्तव्यमित्यर्थः । एतेषां पशूनामिति । तद्विद्वत्श्रुत्या

हविषा प्रचरेयुरेकाऽनुवाक्या भवत्येका याज्यैकदेवत्या हि प्रजापतयऽइत्युपांशूक्त्वा छागानां हविषोऽनुब्रूहीति प्रजापतयऽइत्येवोपांशूक्त्वा छागानां हविः प्रस्थितं प्रेष्येति वषट्कृते जुहोति ॥ १४ ॥

इति प्रथमप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ५-१-३ ॥ (१. ३.)

तं वै माध्यन्दिने सवनेऽभिषिञ्चति । माध्यन्दिने सवनं ऽआर्जिं धावन्त्येष वै प्रजापतिर्य एष यज्ञस्तायते यस्मादिमाः प्रजाः प्रजाता ऽएतम्बेवाप्येतर्ह्यनु प्रजायन्ते तन्मध्यतऽ एवैतत्प्रजापतिमुज्जयति ॥ १ ॥

प्रचरन्ति । तदेवैतेषां हविषा प्रचरेयुः । एकानुवाक्या भवन्ति । एका याज्या । एकदेवत्या हि प्रजापतयः—इत्युपांशूक्त्वा छागानां हविषोऽनुब्रूहीति । प्रजापतय इत्येवोपांशूक्त्वा छागानां हविः प्रस्थितं प्रेष्येति वषट्कृते जुहोति ॥ १४ ॥

तं वै माध्यन्दिने सवनेऽभिषिञ्चति । माध्यन्दिने सवनं ऽआर्जिं धावन्ति । एष वै प्रजापतिः—यः एष यज्ञस्तायते । यस्मादिमाः प्रजाः प्रजाताः । एतम्बेवाप्येतर्ह्यनु प्रजायन्ते । तन्मध्यत एवैतत्प्रजापतिमुज्जयति ॥ १ ॥

पृथक् पृथग्देवतासम्बन्धप्रतिपादकेन सप्तदशपागात्मकत्वात् प्रतियागं याज्यापुरोऽनुवाक्याभेदमाशङ्क्य देवतैक्यात् सह प्रदानमिति मन्वानो याज्यापुरोऽनुवाक्ययोर्वैयमाह—एकानुवाक्येति । यत एते पशवः प्रजापत्यैकदेवत्यास्तस्माद् याज्यानुवाक्ययोर्वैयमित्यर्थः । अनुवाक्यापाठात् प्राग्वर्त्युणा कर्त्तव्येऽनुवचनप्रिषे विशेषं विधत्ते—प्रजापतय इति । देवतावाचकं पदमुपांशूक्त्वा छागानामित्यादिकमुच्चैर्न्यादित्यर्थः । हे मैत्रावरुण ! ' प्रजापतये देवतायै ' छागानां ' पशूनां ' हविषः ' अवदीयमानस्य अर्थाय ' अनुब्रूहीति ' अनुवचनं कुर्वेति तस्यार्थः ॥

आश्रावणान्तरकर्त्तव्ये प्रिषेऽपि विशेषं विधत्ते—प्रजापतय इति । अप्रापि मैत्रावरुणः सम्बोध्यः । अथ होतुः कर्त्तव्यं दर्शयति—वषट्कृत इति । होत्रा याज्यान्ते वषट्कारे कृते सति ' जुहोति ' अर्ध्वरुरिति शेषः ॥ १४ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये

पञ्चमकाण्डे प्रथमाऽध्याये-तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ (५-१-३) ॥

अथ माध्यन्दिने सवने कर्त्तव्ये प्रयोगोऽभिधीयते—तत्र, यजमानाभिषेकमाजिघावनं च प्राधान्येन विधत्ते—तं वै माध्यन्दिन इति । अभिषेकाजिघावनयोः स्वरूपमुत्तरत्र विशदीभविष्यति । एष वा इति । ' य एष यज्ञः ' सवनत्रयात्मना ' तायते ' विस्तार्यते, ' एषः ' एव खलु सः ' प्रजापतिः ', ' यस्मात् ' ' इमाः प्रजाः ' मनुष्याद्या उत्पन्नाः । ' एतर्हि ' इदानीम् ' अपि ' ' एतम्बेव ' यज्ञात्मकं प्रजापतिम् ' अनु ' लक्ष्य, प्रजा उत्पद्यन्ते । ' तत् ' तेन माध्यन्दिने सवने अभिषेकेण आजिघावनेन च यज्ञमध्ये एव तं ' प्रजापति ' जितवान् भवतीति ॥ १ ॥

(त्वु) अगृहीते माहेन्द्रे । (इन्द्रः) एष वाऽइन्द्रस्य निष्केवल्यो ग्रहो यन्माहेन्द्रोऽप्यस्यैतन्निष्केवल्यमेव स्तोत्रं निष्केवल्यं शस्त्रमिन्द्रो वै यजमानस्तुदेनं स्वऽएवायतनेऽभिषिञ्चति तस्मादगृहीते माहेन्द्रे ॥ २ ॥

(इन्द्रेऽथ) अथ रथमुपावहरति । (त्रीन्द्रः) इन्द्रस्य वज्रोऽसीति वज्रो वै रथऽइन्द्रो वै यजमानस्तस्मादाहेन्द्रस्य वज्रोऽसीति वाजसा इति वाजसा हि रथस्तुयाऽयं वाजं सेदित्यन्नं वै वाजस्तुयाऽयमुन्न-
मुज्जयत्वित्येवैतदाह ॥ ३ ॥

अगृहीते माहेन्द्रे । एष वाऽइन्द्रस्य निष्केवल्यो ग्रहो यन्माहेन्द्रः । अप्यस्यैतन्निष्केवल्यमेव स्तोत्रम्, निष्केवल्यं शस्त्रम् । इन्द्रो वै यजमानः । तदेनं स्वऽएवायतनेऽभिषिञ्चति । तस्माद-
गृहीते माहेन्द्रे ॥ २ ॥

अथ रथमुपावहरति—“ इन्द्रस्य वज्रोऽसि ”—इति । वज्रो वै रथः । इन्द्रो वै यजमानः
तस्मादाह—इन्द्रस्य वज्रोऽसीति । “ वाजसा ”—इति । वाजसा हि रथः । “ त्वयाऽयं वाजं
सेत् ”—अन्नं वै वाजः । त्वयाऽयमन्नमुज्जयत्वित्येवैतदाह ॥ ३ ॥

तत्र कालं विधत्ते—अगृहीत इति । माहेन्द्रदेवत्ये ग्रहे ‘ अगृहीते ’ माहेन्द्रग्रहात् पूर्वमित्यर्थः । अत्र सूत्रम्—
“ मरुत्वतीयान्त इन्द्रस्य वज्र इति रथावहरणम् ”—(का. श्रौ. सू. १४।१७) इति । “ एष वा इन्द्रस्य
निष्केवल्यः ”—(श. प. १।१।३।४।भा.) इत्यादिकं वाक्यं पूर्ववद् व्याख्येयम् । स्व एवायतन
इति । यजमानस्येन्द्रतादात्म्यादिन्द्रस्य यदसाधारणं माहेन्द्रग्रहादिलक्षणं स्थानम्, तद् यजमानस्यापि स्वकीयं
भवतीति स्व-शब्दस्याभिप्रायः ॥ २ ॥

पूर्वं रथवाहने काष्ठविशेषे स्थापितम्, आजिवावनाय सजीकर्तुं तस्य रथस्य तस्मात् काष्ठादवहरणं समन्त्रकं
विधत्ते—अथ रथमिति । ‘ उपावहरति ’ ऊर्ध्वप्रदेशादवतारयेत् । मन्त्रस्यायमर्थः—हे रथ ! त्वम् ‘ इन्द्रस्य;
वज्रोऽसि ’ । वज्र एव हि स्पर्शरथयूपभेदेन त्रिधा विभक्तः—“ इन्द्रो वृत्राय वज्रं प्राहरत्, स त्रेधा व्यमवत्
स्म्यस्तुतीयं, रथस्तुतीयं, यूपस्तुतीयम् ”—(तै. सं. १।२।६।१. २.) इति श्रुतेः । ‘ वाजसाः ’
वाजमन्नं सनोति ददातीति वाजसाः, अन्नदाता च भवसि । अतः ‘ अयं ’ यजमानः ‘ त्वया ’ वज्रभूतेन
‘ वाजम् ’ ‘ अन्नं ’ ‘ सेत् ’ सिनोतेः सेधतेर्वा रूपम्, सिनुयात् बन्धीयात्, साधयतु वेति । तं मन्त्रं मागशोऽनूद्य
व्याचष्टे—वज्रो वा इति । ‘ वै ’—शब्दः सर्वतः प्रसिद्धिद्योतनार्थः । श्रुतिस्तूदाहता । मन्त्रव्याख्यानेनैव
गतार्थमन्यत् ॥ ३ ॥

तुं धूर्गृहीतमन्तर्वेद्यभ्यववर्तयति । वाजस्य नु प्रसवे मातरं महीमित्यन्नं वै वाजोऽन्नस्य नु प्रसवे मातरं महीमित्येवैतदाह्लादिति नाम वचसा करामह इति तृतीयं वै पृथिव्यदितिस्तस्मादाह्लादिति नाम वचसा करामह इति यस्यामिदं विश्वं भुवनमाविवेशेत्यस्याऽ१५ ह्रीद१५ सर्वं भुवनमाविष्टं तस्यां नो देवः सविता धर्मं साविषडिति तस्यां नो देवः सविता यजमानऽ१५ सुवतामित्येवैतदाह ॥ ४ ॥

(हा) अथाश्वानद्भिरभ्युक्षति । स्तुपनायाभ्यवनीयमानान्त्स्नपितुन्वो-
दानीतानद्भ्यो ह वाऽअग्रेऽश्वः सम्भवन् सोऽद्भ्यः सम्भवन् सर्वः सम-
भवत्सर्वो हि वै समभवत्स्मान्न सर्वैः पद्भिः प्रतितिष्ठत्युक्कमेव प्राद-
मुदच्य तिष्ठति तद्युदेवास्यात्राप्सुहीयत तेनैवैनमेतत्सुमर्दयति कृत्स्नं

तं धूर्गृहीतमन्तर्वेद्यभ्यववर्तयति—“वाजस्य नु प्रसवे मातरं महीम्”—इति । अन्नं वै वाजः । अन्नस्य नु प्रसवे मातरं महीम्—इत्येवैतदाह । “अदितिं नाम वचसा करामहे”—इति । इयं वै पृथिव्यदिति । तस्मादाह—अदितिं नाम वचसा करामह इति । “यस्यामिदं विश्वं भुवनमाविवेश”—इति । अस्यां ह्रीदं सर्वं भुवनमाविष्टम् । “तस्यां नो देवः सविता धर्मं साविषत्”—(वा० सं० ९ । ५) इति । तस्यां नो देवः सविता यजमानं सुवतामित्येवैतदाह ॥ ४ ॥

अथाश्वानद्भिरभ्युक्षति—स्तपनायाभ्यवनीयमानान्, स्तपितान् वोदानीतान् । अग्रे ह वाऽअग्रे-
ऽश्वः सम्भवन् । सोऽद्भ्यः समभवन् सर्वः समभवत् । असर्वो हि वै समभवत् । तस्मान्न सर्वैः पद्भिः

धूर्गृहीतस्य रथस्य वेदिमध्येऽभ्यावर्त्तनं समन्त्रकं विधत्ते—तं धूर्गृहीतमिति । धूरिति अश्ववन्धनस्थानं युगम्, ‘अन्तर्वेदि’ सौमिकवेदिमध्ये प्रादक्षिण्येनानयेदित्यर्थः । अत्र सूत्रम्—“दक्षिणेन चात्वालमावर्त्तयति वाजस्येति”—(का. श्रौ. सू. १४ । ९८) इति । “धूर्गृहीतमिति” मन्त्रस्यार्थः—‘वाजस्य’ अन्नस्य ‘प्रसवे’ प्रेरणे अनुष्ठानविषये ‘करामहे’—करवामहे इति सम्बन्धः । ‘मातरम्’ अन्नस्य निर्मात्री, ‘मही’ वेदिरूपां पृथिवीम्, ‘अदितिं नाम’ अखण्डनीयामेव ‘वचसा’ वेदवाक्येन मन्त्रेण ‘करामहे’ अन्नप्रादत्त्रीं करवामहे इति । ‘यस्यां’ पृथिव्याम् ‘इदं विश्वं भुवनं’ सर्वं भूतजातम् ‘आविवेश’ ‘आविष्टम्’ ‘तस्यां’ पृथिव्यामेव ‘सविता’ प्रसविता ‘देवः’ ‘नः’ अस्माकं ‘धर्मं’ धरणमनुष्ठानं ‘साविषत्’ अनुजानातु । मन्त्रप्रतिपाद्यमनूय व्याचष्टे—अन्नं वै वाज इति । व्याख्यातम् (श. प. ९ । १ । ३ । ३ । भा.) ॥ ४ ॥

अथाश्वानां प्रोक्षणं तत्कालञ्च विधत्ते—अथाश्वानिति । ‘स्तपनाय’ प्रक्षालनाय जलाशयम् ‘अभि’ लक्ष्य ‘नीयमानान्’ ‘स्तपितान्’ ‘कृतज्ञानान्’ ‘उदानीतान्’ आगतान् वा प्रोक्षेत् । स्तपनार्थं गम-

करोति तस्मादश्वानद्विरभ्युक्षति स्तपनायाभ्यवनीयमानान्स्तपितान्वो-
दानीतान् ॥ ५ ॥

(न्तसो) सोऽभ्युक्षति । (त्य) अस्वन्तरमृतमप्सु भेषजमपामुत प्रश-
स्तिष्वश्वा भवत वाजिनः ऽइत्यनेनापि देवीरापो यो व ऊर्मिः प्रवृत्तिः
ककुन्मान्वाजसास्तेनायं वाजः सेदित्यन्नं वै वाजस्तेनायमन्नमुज्जय-
त्वित्येवैतदाह ॥ ६ ॥

(हा) अथ रथं युनक्ति । स दक्षिणायुग्यमेवाग्रे युनक्ति सव्यायुग्यं वा
ऽअग्रे मानुषेऽथैवं देवत्रा ॥ ७ ॥

प्रातीतिष्ठति । एकैकमेव पादमुदच्य तिष्ठति । तद्व्यदेवास्यात्राप्स्वहीयत-तेनैवेनमेतत्समर्ह्यति ।
कृत्स्नं करोति । तस्मादश्वानद्विरभ्युक्षति स्तपनायाभ्यवनीयमानान्, स्तपितान् वोदानीतान् ॥ ५ ॥

सोऽभ्युक्षति--“अस्वन्तरमृतमप्सु भेषजमपामुत प्रशस्तिष्वश्वा भवत वाजिनः”
इति । अनेनापि--“देवीरापो यो व ऊर्मिः प्रवृत्तिः ककुन्मान् वाजसाः, तेनायं
वाजं सेतु-” (वा. सं. ९ । ६) इति । अन्नं वै वाजः तेनायमन्नमुज्जयतु-इत्येवैतदाह ॥ ६ ॥

अथ रथं युनक्ति । स दक्षिणायुग्यमेवाग्रे युनक्ति । सव्यायुग्यं वाऽअग्रे-मानुषे । अपैवं
देवत्रा ॥ ७ ॥

काले तदुत्तरकाले वा प्रोक्षणमित्यर्थः (का. श्रौ. सू. १४ । ५९) । अद्विः क्रियमाणं प्रोक्षणं प्रशंसति-
अद्व्यो ह वा इति । अद्व्योऽश्वोत्पत्तिः प्रसिद्धा “अप्सुयोनिर्वा अश्वः”- (श. प. १३ । २ । २ । १९)
इति श्रुतेः । यस्मादप्सु प्रतिष्ठितोऽश्वः, तस्मादिदानीं भूमावश्वो न सर्वैः पादैरवतिष्ठते । तदेवाह-एकैक-
मिति । ‘उदच्य’ उद्यमेत्यर्थः । तद्यदेवेति । तत् तत्र आप्सु कारणभूतासु ‘अप्सु’ यदेवाह्वम् ‘अंही-
यत ह्रीनमवशिष्टमभूत्, ‘तेन’ अङ्गेन ‘एनम्’ अश्वम् ‘एतत्’ एतेन प्रोक्षणेन कृत्स्नं सर्वपादयुक्तं ‘करोति’
कृतवान् भवतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

प्रोक्षणविधिमनुष्य मन्त्रद्वयं विधत्ते-सोऽभ्युक्षतीति । तत्र “अस्वन्तर”-इति मन्त्रेण, “देवीरापः”-
इत्यनेनापि प्रोक्षणं कुर्यात् । ‘अपि’ शब्दः समुच्चयवाची । मन्त्रद्वयेन कुर्यात् । अत्र सूत्रम्-“अश्वान्
प्रोक्षत्यपोऽवसा नीयमानान् स्नातान् वाऽऽगतान्पुनन्तरिति, देवीराप इति वा, समुच्चयो वा”- (का. श्रौ. सू.
१४ । ५९-६०) इति । मन्त्रयोरयमर्थः-‘अप्सु’ मध्ये ‘अमृतम्’ अपमृत्युनिवारकं रोगनिवारकं च वीर्यं
वर्त्तते, हे ‘वाजिनः ।’ अन्नवन्तः ‘अश्वाः’ ‘अपां’ सम्बन्धिषु ‘प्रशस्तिषु’ अमृतत्वेन भेषजत्वं सदृशीष्व-
न्यास्वपि गुणवत्त्वप्रशंसासु प्रशस्तप्रदेशेषु वा यूयं सम्बद्धा भवतेति । ‘देवीः’ द्योतमानाः, हे ‘आपाः’ ‘वः’
युष्माकः ‘यः’ ‘ऊर्मिः’ जलसङ्घः ‘प्रवृत्तिः’ प्रतरणशीलः, निमज्जनेन प्रसक्तस्योपद्रवस्य प्रकर्षेण हिंसकः, ‘ककु-
न्मान्’ ककुच्छब्देन वृषभस्कन्धे उन्नतप्रदेश उच्यते, तत्समानैरुदकनिचयैस्तद्धान्, ‘वाजसाः’ अन्नस्य संसक्तः,
य एवंविधः तेन ‘अयम्’ अश्वः प्रोक्षितः सन् ‘वाजम्’ अन्नं ‘सेतु’ सिनुयात्, साधयतुवेति । तत्र द्वितीय-
मन्त्रगतं ‘वाजं सेतु’-इति पदं व्याचष्टे-अन्नं वा इति ॥ ६ ॥

अथाश्वेन रथयोजनं विधत्ते-अथ रथमिति । तत्र, ‘अग्रे’ प्रथमं ‘दक्षिणा’ दक्षिणतः ‘युग्यं’ युगस्य बोद्धारम्

सु युनक्ति । व्वातो वा मनो वेति न वै व्वातात्किञ्चनाशीयोऽस्ति न मनसः किञ्चनाशीयोऽस्ति तस्मादाह व्वातो वा मनो वेति गन्धर्वाः सप्तविंशतिः ॥ ते ऽअग्रेऽश्वमयुञ्जन्ति गन्धर्वा ह वा ऽअग्रेऽश्वं युयुजुस्तद्येऽग्रे ऽश्वमयुजंस्ते त्वा युञ्जन्त्वित्येवैतदाह तेऽअस्मिन्नवमादधुरिति तद्येऽस्मिन्नवमादधुस्ते त्वयि जवमादधत्वित्येवैतदाह ॥ ८ ॥

(द्वा) अथ सव्यायुग्यं युनक्ति । वातरं ह वा भव वाजिन्युज्यमान ऽइत्येवैतदाहेन्द्रस्येव दक्षिणः श्रियैधीति यथेन्द्रस्य दक्षिणः श्रियैवं युजमानस्य श्रियैधीत्येवैतदाह

स युनक्ति-“वातो वा मनो वा”-इति । न वै वातात् किञ्चनाशीयोऽस्ति । न मनसः किञ्चनाशीयोऽस्ति । तस्मादाह-“वातो वा मनो वा” इति । “गन्धर्वाः सप्तविंशतिः । तेऽअग्रेऽश्वमयुञ्जन्” इति । गन्धर्वा ह वा अग्रेऽश्वं युयुजुः । तद्येऽअग्रेऽश्वमयुजन् ते त्वा युञ्जन्तु इत्येवैतदाह । “ते अस्मिन् जवमादधुः”-(वा० सं० १।७) इति । तद् येऽस्मिन् जवमादधुः ते त्वयि जवमादधतु इत्येवैतदाह ॥ ८ ॥

अथ सव्यायुग्यं युनक्ति-“वातरं वा भव वाजिन् युज्यमानः”-इति । वातजवो भव वाजिन् युज्यमानः-इत्येवैतदाह । “इन्द्रस्येव दक्षिणः श्रियैधि”-इति । यथेन्द्रस्य दक्षिणः श्रिया-एवं यजमानस्य श्रियैधि-इत्येवैतदाह । “युञ्जन्तु त्वा मरुतो विश्ववेदसः”-इति ।

अश्वं युज्यात् । सव्या युग्यमिति । अस्यायमर्थः-लोके ‘मानुषे’ मनुष्यसम्बन्धिनि कर्मणि ‘सव्या युग्यं’ सव्यभागयोजनीयमेवाश्वं प्रथमं युञ्जन्ति । दीर्घञ्छान्दसः । (पा. सू. ६।३।१३७) । अत्र तु दक्षिणस्य प्रथमं योजनम्, ‘एवं देवत्रा’ देवयोग्यमेव कर्म कृतवान् भवतीति । ‘देवत्रा’ देवशब्दाद् देवार्थे सप्तम्यर्थे वा त्राप्रत्ययः ॥ ७ ॥

योजनमनूय मन्त्रं विधत्ते-स युनक्ति वातोवेति । ‘वा’ शब्दः समुच्चयार्थः । वायुश्च मनश्च सप्तविंशतिः सङ्ख्याकाः ‘गन्धर्वाः’ नक्षत्राणीत्यर्थः । ‘ते’ सर्वे ‘अग्रे’ अस्मत्तः पुरा रथे ‘अश्वं’ योजितवन्तः । ‘ते’ पुनः ‘अस्मिन्’ अश्वे जवं वेगम् ‘आदधुः’ स्थापितवन्तः । लोट्यर्थे लिट् । अस्मिन्नश्वे त्वयि जवमादधत्विति व्याचष्टे-न वै वातादिति । ‘वाताद्’ वायोः ‘मनसः’ च ‘आशीयः’ आशुतरं किञ्चिदपि वस्तु अतिवेगवत् ‘न अस्ति’ । उत्तरवाक्यं स्पष्टम् ॥ ८ ॥

अथ सव्यायुग्यस्य रथे योजनं समन्त्रकं विधत्ते-अथ सव्यायुग्यमिति । ‘सव्यायुग्यं’ सव्ये भागे योजनीयम् । अत्र-प्रत्ययश्छान्दसो द्रष्टव्यः । हे ‘वाजिन् !’ अश्व ! युज्यमानस्त्वं ‘वातरं वा’ वायुवेगो ‘भव’ ।

युञ्जन्तु त्वा मरुतो विश्ववेदस इति युञ्जन्तु त्वा देवा इत्येवैतदाह ते त्वष्टा पत्सु जवं दधात्विति नात्र तिरोहितमिवास्त्यथ दक्षिणाप्रष्टिं युनक्ति सव्याप्रष्टिं वा ऽअग्रे मानुषेऽथैवं देवत्रा ॥ ९ ॥

स युनक्ति । जवो यस्ते वाजिन्निहितो गुहा यः श्येने परीतोऽअचरच्च व्वात ऽडुति जवो यस्ते वाजिन्नप्यन्यत्रापनिहितस्तेन नऽइमं यज्ञं प्रजापतिमुज्जयेत्येवैतदाह तेन नो वाजिन्बलवान्बलेन वाजजिच्च भव समने च पारयिष्णुरित्युन्नं वै व्वाजोऽन्नजिच्च न ऽएध्यस्मिन् नो यज्ञे देवसमनुऽइमं यज्ञं प्रजापतिमुज्जयेत्येवैतदाह ॥ १० ॥

युञ्जन्तु त्वा देवा इत्येवैतदाह । “आ ते त्वष्टा पत्सु जवं दधातु”- (वा० सं० ९ । ८) इति नात्र तिरोहितमिवास्ति । अथ दक्षिणाप्रष्टिं युनक्ति । सव्याप्रष्टिं वाऽअग्रे मानुषे । अथैवं देवत्रा ॥ ९ ॥

स युनक्ति-“ जवो यस्ते वाजिन् निहितो गुहा, यः श्येने परीतो अचरच्च वाते ”- इति । जवो यस्ते वाजिन्नप्यन्यत्रापनिहितः तेन न इमं यज्ञं प्रजापतिमुज्जय-इत्येवैतदाह । “ तेन नो वाजिन् बलवान् बलेन वाजजिच्च भव, समने च पारयिष्णुः ”- (वा० सं० ९ । ९) इति । अन्नं वै वाजः, अन्नजिच्च न एधि । अस्मिन् नो यज्ञे देवसमनुऽइमं यज्ञं प्रजापतिमुज्जय-इत्येवैतदाह ॥ १० ॥

‘ इन्द्रस्य ’ अश्वः ‘ इव ’ दक्षिणः प्रवृद्धः पुष्टाङ्गः त्वं ‘ श्रिया ’ शोभया युक्तः ‘ एधि ’ भव यद्वा श्री-शब्दात् परस्य सोर्यादेशः । ‘ यथेन्द्रस्य ’ अश्वस्य श्रीर्भवति, ‘ एवं यजमानस्य ’ श्रीर्भव । ‘ विश्ववेदसः ’ सर्वज्ञाः ‘ मरुतो ’ देवाः ‘ त्वा ’ त्वाम् अश्वं ‘ युञ्जन्तु ’ । ‘ त्वष्टा ’ ‘ ते ’ तव रथे युक्तस्य ‘ पत्सु ’ पादेषु ‘ जवं ’ वेगं ‘ दधातु ’ ‘ इति ’ । नात्र तिरोहितमिति । मन्त्रगतचतुर्थपादे अनवबुद्धोऽर्थो नास्तीत्यर्थः ।

तृतीयस्याश्वस्य योजनं विधत्ते-अथ दक्षिणेति । प्रष्टिर्नाम पादत्रयोपेतो भोजनपात्रादेरौषधः, तद्वत् (ऋ० सं० १ । २९ । १) (ऋ० सं० १ । १०० । १७) (अथ. सं. १० । ४ । ९ । ८) अथैत्रि-भिर्युक्तं रथं कुर्यात् । अत्र पूर्वमश्वद्वयस्य युक्तत्वात् तृतीयस्य प्रष्टित्वमुक्तम् । अत एवापस्तम्बः-“ प्रष्टिवाहितं रथं युनक्ति ” इति । तृतीयेनाश्वेन रथं युज्यादित्यर्थः । तं ‘ दक्षिणा ’ दक्षिणतः प्रथमं युज्यात् । सव्याप्रष्टि-मित्यादि, पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥ ९ ॥

योजनमनूय मन्त्रं विधत्ते-स युनक्ति जवो य इति । हे ‘ वाजिन् ! ’ ‘ ते ’ तव हृदये ‘ यः ’ जवः ‘ वेगः ’ ‘ गुहा ’ गुहायां गूढप्रदेशे ‘ निहितः ’ स्थापितः, ‘ श्येने ’ पक्षिणि च यो जवः ‘ परीतः ’ व्यवस्थितः, यो वेगो ‘ वाते ’ वायौ ‘ अचरत् ’ तिष्ठति । हे ‘ वाजिन् ! ’ तेन बलेन बलवान् त्वं ‘ नः ’ अस्माकं बलेन ‘ वाज-

१-‘ भोजनपात्रादिकाधारः ’ इति क. । ‘ भोजनपात्रादिवाधारः ’ इति च क. । ‘ प्रष्टिः ’ ‘ तिवई ’ ‘ आडनी ’ इति । महारष्ट्रेषु ख्यातः । ‘ तिपाई ’ इति प्राच्येषु ख्यातः । २-दक्षिणा प्रष्टिं जवो यस्त इति । का० श्रौ० सू० १४ । ६३ ।

ते वा ऽएत ऽएव त्रयो युक्ता भवन्ति । त्रिवृद्धि देवानां तद्धि देवत्राऽधि-
प्रष्टियुग एव चतुर्थोऽन्वेति मानुषो हि स तं यत्र दास्यन्भवति तच्चतुर्थ-
मुपयुज्य ददाति तस्मादपीतरस्मिन्यज्ञ ऽएत ऽएव त्रयो युक्ता भवन्ति
त्रिवृद्धि देवानां तद्धि देवत्राऽधिप्रष्टियुग एव चतुर्थोऽन्वेति मानुषो हि स तं
यत्र दास्यन्भवति तच्चतुर्थमुपयुज्य ददाति ॥ ११ ॥

(त्यु) अथ बार्हस्पत्यं चरुं नैवारुं सप्तदशशरावं निर्वपति । (त्यु)
अन्नं वा ऽएष उज्जयति यो वाजपेयेन यजतेऽन्नपेयं ह वै नामैतद्य-
द्वाजपेयं तद्यदेवैतदन्नमुदजैपीत्तदेवास्मा ऽएतत्करोति ॥ १२ ॥

ते वाऽएतऽएव त्रयो युक्ता भवन्ति । त्रिवृद्धि देवानाम् । तद्धि देवत्रा । अधिप्रष्टियुग एव
चतुर्थोऽन्वेति । मानुषो हि सः । तं यत्र दास्यन् भवति-तच्चतुर्थमुपयुज्य ददाति । तस्मादपीतर-
स्मिन्-यज्ञऽएतऽएव त्रयो युक्ता भवन्ति । त्रिवृद्धि देवानाम् । तद्धि देवत्रा । अधिप्रष्टियुग एव
चतुर्थोऽन्वेति । मानुषो हि सः । तं यत्र दास्यन् भवति-तच्चतुर्थमुपयुज्य ददाति ॥ ११ ॥

अथ बार्हस्पत्यं चरुं नैवारं सप्तदशशरावं निर्वपति । अन्नं वाऽ एष उज्जयति-यो वाजपेयेन
यजते । अन्नपेयं ह वै नामैतद्-यद्वाजपेयम् । तद्यदेवैतदन्नमुदजैपीत्-तदेवास्माऽएतत्
करोति ॥ १२ ॥

जित् भव' अन्नस्य जेता दाता भव । 'समने' यज्ञरूपे सङ्ग्रामे 'पारयिष्णुः' पारयिता पारगमनशीलश्च
भवेति ॥ तमिमं मन्त्रं व्याचष्टे-जवो यस्तं इति । अप्यन्यत्रापनिहित इति । 'अन्यत्र' गुहाशयेत्याद्युप-
लक्ष्यते, प्रदेशान्तरे 'अपनिहितः' निक्षिप्तः । पूर्वार्द्धस्य तात्पर्यमाह-तेन न इति । यज्ञप्रजापत्योस्तादात्म्यं
युक्तम् । 'समने पारयिष्णुः'-इत्यस्याभिप्रायमाह-अस्मिंश्चनो यज्ञ इति । 'देवसमने' समनमिति सङ्ग्राम-
न.म (निघ० २ । १७ । १६) । देवसमाज लक्षणेऽस्मिन् यज्ञे । गतार्थमन्यत् ॥ १० ॥

उक्तानाम्देवानां त्रित्वसङ्ख्यामनूय प्रशंसति-ते वा एत इति । त्रिवृत्त्वं त्रिरावृत्तिः । दैवे कर्मणि प्रोक्षणादौ
प्रसिद्धेति 'हि'-शब्दस्यार्थः । चतुर्थस्याश्वस्यानुगमनं विधत्ते-अधिप्रष्टीति । तृतीयस्याश्वस्य युगप्रदेशे ।
'अधिः' सप्तम्यर्थानुवादी । मन्त्रेण युक्तः सन्नेवानुगच्छेत् । यस्मात् स चतुर्थो 'मानुषः' मनुष्यसम्बन्धी
मानुषे हि कर्मणि चतुर्णां वाहानां योजनं दृष्टम् । अत्र मानुषरूपव्युदासाय तस्यायोजनमिति । अत्र सूत्रम्-
"अयुक्तश्चतुर्थोऽनुगच्छति"-(का. श्रौ. सू. १४ । ६४) इति ॥ यदैव चतुर्थ्युक्तो रथोऽध्वर्यवे दीयते,
तस्मिन् प्रदानसमये चतुर्थस्य रथे योजनं दर्शयति-तं यत्र दास्यन्निति । तदुक्तं सूत्रे-"चतुर्थं युक्त्वाऽध्वर्यवे
ददाति"-(का. श्रौ. सू. १४ । ९०) इति । उक्तमर्थमन्यत्राप्यतिदिशति-तस्मादपीति । 'इतरस्मिन्'
राजसूयादावित्यर्थः । शिष्टं गतार्थम् ॥ ११ ॥

विधत्ते-अथ बार्हस्पत्यमिति । अत्र द्रव्यदेवताविशिष्टचक्रविधिः । सप्तदशशरावामिति । सप्तदशशराव-

(त्यु) अथ युद्धार्हस्पत्यो भवति । बृहस्पतिर्ह्येतमुग्रऽउदजयत्तुस्मा-
द्बृहस्पत्यो भवति ॥ १३ ॥

(त्यु) अथ युन्नैवारो भवति । ब्रह्म वै बृहस्पतिरेते वै ब्रह्मणा पच्यन्ते
युन्नीवारास्तुस्मान्नैवारो भवति सप्तदशशरावो भवति सप्तदशो वै प्रजा-
पतिस्तुत्प्रजापतिमुज्जयति ॥ १४ ॥

तमुश्वानुवप्रापयति । वाजिन इति वाजिनो ह्यश्वस्तुस्मादाह वाजिन
इति वाजजित इत्यन्नं वै वाजोऽन्नजितऽइत्युभैतुदाह वाजं सारि-
ष्यन्तऽइत्याजिं हि सारिष्यन्तो भवन्ति बृहस्पतेर्भागमुवाजिघ्रतेति बृह-
स्पतेर्ह्येषु भागो भवति तुस्मादाह बृहस्पतेर्भागमुवाजिघ्रतेति तद्यदुश्वान-
वप्रापयतीममुज्जयतीति तुस्माद्वाऽअश्वानुवप्रापयति ॥ १५ ॥

इति प्रथमप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ५-१-४ ॥ (१. ४)

अथ यद्बृहस्पत्यो भवति । बृहस्पतिर्ह्येतमुग्र उदजयत्-तस्माद्बृहस्पत्यो भवति ॥ १३ ॥

अथ यन्नैवारो भवति । ब्रह्म वै बृहस्पतिः । एते वै ब्रह्मणा पच्यन्ते युन्नीवाराः । तस्मान्नैवारो
भवति । सप्तदशशरावो भवति । सप्तदशो वै प्रजापतिः । तत् प्रजापतिमुज्जयति ॥ १४ ॥

तमुश्वानुवप्रापयति-“ वाजिनः ”-इति । वाजिनो ह्यश्वः । तस्मादाह-वाजिन इति ।
“ वाजजितः ”-इति । अन्नं वै वाजः । अन्नजित-इत्येवैतदाह । “ वाजं सारिष्यन्तः ”-इति ।
आजिं हि सारिष्यन्तो भवन्ति । “ बृहस्पतेर्भागमुवाजिघ्रतः ”-(वा. सं. ९. १९) इति । बृहस्पतेर्ह्येष

परिमितम् । मुष्टिप्रतिनिधित्वेन शरावस्य तत्सङ्ख्यायाश्च पृथग्विधानात् प्रकृतिगतमुष्टितत्संख्यानिवृत्तिः । तथा च
कात्यायनः-“ माध्यन्दिनीयैः सह नैवारचरुर्बृहस्पत्यः सप्तदशशरावः, संख्यामुष्टिनिवृत्तिः ”-(का. श्रौ. सू.
१४ । ४९) इति । चरुविधिं प्रशंसति-अन्नं वा एष इति । तद्यदेवेत्यादि । तत्र वाजपेये ‘ यत् ’ ‘ एतत् ’
अन्नम् ‘ उदजैषीत् ’, पुरा बृहस्पतिरनेन क्रतुना यदेतत्फलभूतमन्नं साधितवान्, ‘ तदेव ’ अन्नम् ‘ अस्मै ’
बृहस्पतये ‘ एतत् ’ एतेन चरुणा ‘ करोति ’ ॥ १२ ॥

देवताशरावसंख्याविधित्रयमनूय प्रशंसति-अथ यादित्यादिना । पुरा बृहस्पतिः ‘ एतं ’ चरुं साधितवान्,
अतोऽस्य चरोर्बृहस्पतिर्देवतेति युक्तम् ॥ १३ ॥

अथ यन्नैवार इति । ‘ नीवारा ’ इति यत्, ‘ एते ’ ‘ ब्रह्मणा ’ एव ‘ पच्यन्ते ’ न तु कृष्टक्षेत्रोत्पत्त्या-
दिवत्, अतः कालवशात् पक्वा नीवारा ब्रह्मरूपस्य बृहस्पतेर्योग्या इत्यर्थः ॥ १४ ॥

विधत्ते-तमुश्वानुवप्रापयतीति । ‘ तं ’ चरुम् ‘ अश्वान् ’ रथे युक्तान् अवप्रापयेत् । “ प्रा गन्धोपा-

तद्यदाजिं धावन्ति । (न्ती) इमुमेवैतेन लोकमुज्जयत्यथ बुद्ध्या रथचक्रे
साम गायति नाभिदघ्नऽउद्धितेऽन्तरिक्षलोकमुमेवैतेनोज्जयत्यथ यद्वृष॑
रोहति देवलोकमुमेवैतेनोज्जयति तस्माद्वाऽएतत्त्रयं क्रियते ॥ १ ॥

सु ब्रह्मा रथचक्रमुधिरोहति । नाभिदघ्नऽउद्धितं देवस्याहुः सवितुः
सवे सत्यसवसो बृहस्पतेरुत्तमं नाकं रुहेयमिति यदि ब्राह्मणा
युजते ब्रह्म हि बृहस्पतिर्ब्रह्म हि ब्राह्मणः ॥ २ ॥

भागो भवति । तस्मादाह बृहस्पतेर्भागमवजिघ्रतेति । तद् यदश्वानवघ्रापयति-इममुज्जयानीति ।
तस्माद्वाऽअश्वानवघ्रापयति ॥ १५ ॥

तद् यदाजिं धावन्ति-इममेवैतेन लोकमुज्जयति ! अथ यद्ब्रह्मा रथचक्रे साम गायति-नाभि-
दघ्नऽउद्धिते-अन्तरिक्षलोकमेवैतेनोज्जयति । अथ यद् यूपं रोहति-देवलोकमेवैतेनोज्जयति । तस्माद्वा-
ऽएतत्त्रयं क्रियते ॥ १ ॥

स ब्रह्मा रथचक्रमाधिरोहति-नाभिदघ्नऽउद्धितम्-“देवस्याहुं सवितुः सवे सत्यसवसो बृह-
स्पतेरुत्तमं नाकं रुहेयम्”-इति । यदि ब्राह्मणो यजते । ब्रह्म हि बृहस्पतिः । ब्रह्म हि ब्राह्मणः ॥ २ ॥

दाने ” (धा० पा० म्वा० प० ९२६) । तस्य मन्त्रमाह-वाजिन इति । हे ‘वाजिनः !’ अश्वाः !
‘वाजजितः’ अन्नस्य जेतारः, ‘वाजः’ अन्नम् अन्नसाधनमाजिं प्रति सरिष्यन्तो यूयम्, ‘बृहस्पतेर्भा-
गम्’ अवजिघ्रत ‘अवाङ्मुखा गन्धोवादानं कुरुतेति तस्यार्थः । तद्व्याचष्टे-आजिनो ह्यश्वा इति ।
आजि५ हि सरिष्यन्त इति । साय्यभूतान्नवाची वाजशब्दः उपचारात् तत्साधने आजौ वर्तत इत्यर्थः ।
अवघ्रापणस्य प्रयोजनमाह-तद्यदश्वानिति । इमं यज्ञं साधयामीति बुद्ध्या ‘अश्वान्’ अवघ्रापयेत् ॥ १५ ॥

इति श्रीस.यणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनस्तपथब्राह्मणभाष्ये

पञ्चमकाण्डे प्रथमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ५-१-४ ॥

विहितमाजिधावनमनूय प्रशंसति-तद्यदिति । आजिधावनेन भूलोकं जितवान् भवतीत्यर्थः । अथ साम-
गानं यूपारोहणं च सार्थवादं विधत्ते-अथ यद् ब्रह्मेत्यादि । ‘ब्रह्मा’ नामत्विक् ‘नाभिदघ्ने’ नामिमात्रे
‘उद्धिते’ उन्नते ‘रथचक्रे’ स्थित्वा ‘साम’ गायेत् । ‘एतेन’ भूम्यूर्ध्वप्रदेशयोर्मध्यदेशे गीयमानेन
साम्ना ‘अन्तरिक्षलोकं’ जितवान् भवति । चक्रादुन्नतस्य सप्तदशारत्नपरिमितस्य यूपस्यारोहणेन तृतीयलोक-
मेव स्वाधीनं कृतवान् भवतीत्यर्थः ॥ १ ॥

ब्राह्मणो रथचक्रे गानं विहितम्, तदारोहणमन्तरेण न सम्भवतीति तदिदानीं विधत्ते-स ब्रह्मेति । तत्र
वाजपेये द्वावधिकारिणौ, ब्राह्मणो राजन्यश्चेति; तत्र यजमानभेदेन मन्त्रभेदं विवक्षुः प्रथमं ब्राह्मणपक्षे मन्त्रं
पठति-देवस्याहमिति । ‘सत्यसवसः’ सत्यानुज्ञानस्य ‘सवितुः’ सर्वेषां प्रसवितुर्देवस्य ‘सवे’ प्रसवे

(णोऽथ) अथ यदि राजन्यो यजते । देवस्याहुँ सवितुः सवे सत्य-
सवस इन्द्रस्योत्तमं नाकं रुहेयमिति क्षत्रं हीन्द्रः क्षत्रं राजन्यः ॥ ३ ॥

(स्त्रिः) त्रिः सामाभिगायति । त्रिरभिगीयावरोहति देवस्याहुँ
सवितुः सवे सत्यप्रसवसो बृहस्पतेरुत्तमं नाकमरुहमिति यदि ब्राह्मणो
यजते ब्रह्म हि बृहस्पतिर्ब्रह्म हि ब्राह्मणः ॥ ४ ॥

(णोऽथ) अथ यदि राजन्यो यजते । देवस्याहुँ सवितुः सवे सत्यप्रस-
वस इन्द्रस्योत्तमं नाकमरुहमिति क्षत्रं हीन्द्रः क्षत्रं राजन्यः ॥ ५ ॥

अथ यदि राजन्यो यजते-“ देवस्याहं सवितुः सवे सत्यसवस इन्द्रस्योत्तमं नाकं
रुहेयम् ”-इति । क्षत्रं हीन्द्रः । क्षत्रं राजन्यः ॥ ३ ॥

त्रिः सामाभिगायति । त्रिरभिगीयावरोहति-“ देवस्याहं सवितुः सवे सत्यप्रसवसो
बृहस्पतेरुत्तमं नाकमरुहम् ”-इति । यदि ब्राह्मणो यजते । ब्रह्म हि बृहस्पतिः । ब्रह्म हि
ब्राह्मणः ॥ ४ ॥

अथ यदि राजन्यो यजते-“ देवस्याहं सवितुः सवे सत्यप्रसवस इन्द्रस्योत्तमं नाक-
मरुहम् ”-(वा० सं० ९ । १०) इति । क्षत्रं हीन्द्रः । क्षत्रं राजन्यः ॥ ५ ॥

अनुज्ञायां वर्त्तमानो हि ‘ बृहस्पतेः ’ सम्बन्धिनः ‘ उत्तमम् ’ उल्लुष्टं ‘ नाकं ’ स्वर्गं ‘ रुहेयम् ’ आरोहणं
करधे । रुहेराशीलिङ्गि, ‘ लिङ्याशिष्यङ् ’-(पा. सू. ३ । १ । ८६) इत्यङ् । ब्रह्म हीति । देवानां मध्ये
बृहस्पतिर्ब्राह्मणजातिः ॥ २ ॥

राजन्यपक्षेऽपि मन्त्रं पठति-अथ यदीति बृहस्पतेरित्यस्य स्थाने इन्द्रस्येति विशेषः । अर्थस्तु पूर्ववत् ।
क्षत्रं हीन्द्र इति । देवानां मध्ये इन्द्रः क्षत्रियजातिः ॥ ३ ॥

विहितस्य ब्रह्मकर्तृकस्य सामगानस्य त्रित्वसङ्ख्यां विधत्ते-त्रिः सामेति । ‘ त्रिः ’ त्रिवारमित्यर्थः । “ देवस्य
वयम् ”-इति, “ रुहेम् ”-इति च बहुवचनान्तः शाखान्तरीयो मन्त्रः । तथैव कात्यायनोऽपि सूत्रयामास-
“ देवस्य वयमिति, ब्रह्मा रथचक्रमारोहति ” (का. श्रौ. सू. १४ । ६७) इति । अत्र “ अरुहम् ”-इति,
“ रुहेयम् ”-इति च एकवचनान्तत्वेन संहितायामाश्रयान्तमनुसृत्यैव ब्राह्मणे विहितमित्यविरोधः ॥

प्रसङ्गाद्ब्रह्मणो रथावरोहणं विधत्ते-त्रिः सामाभिगायतीति । त्रिरभिगीयावरोहतीति । प्रयोगक्रमस्तु

१-देवस्य वयमित्यादि विहितमित्यविरोध इत्यन्तं भाष्यं वाजसनेयिभिस्तादितरैरपि न विश्वसनीयम् । भगवतः कात्यायनमहर्षेः
संहितां शतपथब्राह्मणं चानुसृत्यैव सूत्ररचनाशीलीशीलतया तद्भगवै देवस्याहमिति ब्रह्मा रथचक्रमारोहतीति एकवचनान्तसूत्रवस्तु-
स्तिष्ठत्वेऽपि तत्सूत्रस्य पितृभूतिकर्कप्रभृतिभाष्यकृतां तथैव व्याख्यानसत्तायामपि केवलं स्वशास्त्रीयमंत्रगतं बहुवचनमाहृत्य परशा-
स्त्रीयार्थसूत्रस्य स्वकपोलकल्पनेनाक्षरसंधिं प्रेक्ष्य अन्यथाकरणं भ्रष्टकृतमिति साहसम् ॥ तथैवापि ब्रह्मऽवरोहति देवस्याहमिति
इत्येवं वदता स्वयमेव कात्यायनस्य “ देवस्याहमिति ” एकवचनान्तपाठपठितं सूत्रकरणं स्वीकृतमेव । अन्यत्र स्वयं देवस्य
वयमिति बहुवचनान्तं सूत्रयित्वा कातीयमेतत्सूत्रमिति च परस्परसंबन्धं प्रलपन् सायनाचार्यस्तुङ्गात् एवेत्यलं विक्रमदर्शनेति ॥

(न्योऽथ) अथ सप्तदश दुन्दुभीननुवेद्यन्तं^१ सुम्निन्वन्ति । प्रतीच आग्नीध्रात्प्रजापतिं वाऽएष उज्जयति यो वाजपेयेन यजते वाग्वै प्रजापतिरेषा वै परमा वाग्-या सप्तदशानां दुन्दुभीनां परमासेवैतद्वाचं परमं प्रजापतिमुज्जयति सप्तदश भवन्ति सप्तदशो वै प्रजापतिस्तुत्प्रजापतिमुज्जयति ॥ ६ ॥

(त्य) अथैतेषां दुन्दुभीनाम् । (मे) एकं यजुषाऽऽहन्ति तत्सर्वं यजुषाऽऽहता भवन्ति ॥ ७ ॥

अथ सप्तदश दुन्दुभीननुवेद्यन्तं सुम्निन्वन्ति प्रतीच आग्नीध्रात् । प्रजापतिं वाऽएष उज्जयति यो वाजपेयेन यजते । वाग्वै प्रजापतिः । एषा वै परमा वाग्-या सप्तदशानां दुन्दुभीनाम् । परमासेवैतद्वाचं परमं प्रजापतिमुज्जयति । सप्तदश भवन्ति । सप्तदशो वै प्रजापतिः । तत् प्रजापतिमुज्जयति ॥ ६ ॥

अथैतेषां दुन्दुभीनामेकं यजुषाऽऽहन्ति । तत् सर्वं यजुषाऽऽहता भवन्ति ॥ ७ ॥

सूत्रे दर्शितः—“ ब्रह्मा त्रिः साम गायति, दुन्दुभीन् वादयति, एष स्व इति प्रयुचं जुहोति ”—(का. श्री. सू. १४ । ७८-८०) इत्युपक्रम्य “प्रदक्षिणं कृत्वाऽऽहन्ति, आगतेषु ब्रह्मावरोहति देवस्याहमिति” (का. श्री. सू. १४ । ८४, ८९) इति । अत्रापि पूर्ववद् यजमानमेदेनावरोहणं मन्त्रमेदं च दर्शयति—देवस्याहमिति । अहमिति, रहेर्लुङि “ कुम्हृट्-रुहम्यः ”—इति (पा. सू. ३ । १ । ९९) च्छेडादेशः ॥ ४ ॥ ९ ॥

विधत्ते—अथ सप्तदशेति । सप्तदशसङ्ख्याकान् ‘ दुन्दुभीन् ’ ‘ अनुवेद्यन्तं ’ वेदिसमीपे ‘ प्रतीचः आग्नीध्रात् आग्नीध्रीयपश्चिमप्रदेशे स्थितान् ‘ सुम्निन्वन्ति ’ वादयितुमावभ्रन्तीत्यर्थः । अत्र सूत्रम्—“ सप्तदश दुन्दुभीनासजत्यनुवेदि पश्चादाग्नीध्रात् ”—(का. श्री. सू. १४ । ९९ ।) इति । “ एषा वै इत्यादिक-स्यायमर्थः; दुन्दुभीनां नादस्य महत्वात् परमवाक्त्वम्; अतो वाग्रूपप्रजापत्युज्जयहेतुदुन्दुभिवाद इत्यर्थः । गतमन्यत् ॥ ६ ॥

विधत्ते—अथैतेषामिति । सप्तदशानां दुन्दुभीनां मध्ये एकं दुन्दुभिम् “वृहस्पते वाजम्” इति वक्ष्यमाणेन मन्त्रेण समाह्वयात् । इतराण्य षोडश दुन्दुभीन् तूर्णां वादयेत् । एकरयं समन्त्रकाहंमनेन सर्वेऽपि दुन्दुभयद्वयत्रिन्यायेन समन्त्रकमेवाहताः ताडिता वादिताः स्युरित्यर्थः । अत्र सूत्रम्—वृहस्पते वाजमित्येकं दुन्दुभिमाहन्ति, तूर्णामितरान् ” (का. श्री. सू. १४ । ७०) इति ॥ ७ ॥

१-अनुमेद्यन्ते वा (इत्यप्यनुसंधेयम्) का. श्री. सू. १४ । ८१ ।

२-उत्तरेण च त्वेन । सुन्नन् जयति । शाखां प्रदक्षिणं कृत्वा यति । आगतेषु ब्रह्मावरोहति देवस्याहमिति । का. श्री. सू. १४ । ८२-८५ ।

स आहन्ति बृहस्पते वाजं जय बृहस्पतये वाचं वदत बृहस्पतिं वाजं जापयतेति यदि ब्राह्मणो यजते ब्रह्म हि बृहस्पतिर्ब्रह्म हि ब्राह्मणः ॥ ८ ॥

(णोऽथ) अथ यदि राजन्यो यजते । (तऽ) इन्द्रं वाजं जयेन्द्राय वाचं वदतेन्द्रं वाजं जापयतेति क्षत्रं ह्रीन्द्रः क्षत्रं राजन्यः ॥ ९ ॥

(न्योऽथै) अथैतेष्वाजिसृत्सु रथेषु । पुनरासृतेष्वेतेषां दुन्दुभीनामेकं यजुषोपावहरति तत्सुर्वै यजुषोपावहता भवन्ति ॥ १० ॥

स उपावहरति । (त्ये) एषा वः सा सत्या संवागभूयया बृहस्पतिं वाजमजीजपताजीजपत बृहस्पतिं वाजं वनस्पतयो विमुच्यध्वमिति यदि ब्राह्मणो यजते ब्रह्म हि बृहस्पतिर्ब्रह्म हि ब्राह्मणः ॥ ११ ॥

स आहन्ति—“बृहस्पते वाजं जय, बृहस्पतये वाचं वदत, बृहस्पतिं वाजं जापयत”—इति । यदि ब्राह्मणो यजते । ब्रह्म हि बृहस्पतिः । ब्रह्म हि ब्राह्मणः ॥ ८ ॥

अथ यदि-राजन्यो यजते—“इन्द्रं वाजं जय, इन्द्राय वाचं वदत, इन्द्रं वाजं जापयत” (वा. सं. १।११) इति । क्षत्रं ह्रीन्द्रः । क्षत्रं राजन्यः ॥ ९ ॥

अथैतेष्वाजिसृत्सु रथेषु पुनरासृतेष्वेतेषां दुन्दुभीनामेकं यजुषोपावहरति । तत् सर्वं यजुषोपावहता भवन्ति ॥ १० ॥

स उपावहरति—“एषा वः सा सत्या संवागभूत् । यथा बृहस्पतिं वाजमजीजपत, अजीजपत बृहस्पतिं वाजं वनस्पतयो विमुच्यध्वम्”—इति । यदि ब्राह्मणो यजते । ब्रह्म हि बृहस्पतिः । ब्रह्म हि ब्राह्मणः ॥ ११ ॥

हननविधिमन्य मन्त्रं विधत्ते—स आहन्तीति । हे ‘बृहस्पते !’ ‘वाजम्’ अन्न ‘जय’ । हे दुन्दुभयः ? ‘बृहस्पतये’ बृहस्पतेरर्थाय ‘वाचं’ सत्यभूतां यूयं ‘वदत’ । ‘बृहस्पतिम्’ ‘वाजम्’ अन्नं ‘जापयत’ अन्नविषयं जयं प्रापयत । बृहस्पतिः स्वयमेव वाजं जयति, तं जापयत । जयतेऽर्थन्तस्य “क्रीड्जीनां णौ” (पा. सू. ६।१।४८) इत्यात्वे कृते पुगागमः ॥ ८ ॥

राजन्यमन्त्रमेदं दर्शयति—अथ यदीति ! बृहस्पतिस्थाने इन्द्रपदं प्रक्षेपणीयम् । अन्यत् समानम् ॥ ९ ॥

विधत्ते—अथैतेष्विति । ‘रथेषु’ ‘आजिसृत्सु’ लक्ष्यस्थानं प्रति सृतवासु गतवासु ‘पुनरासृतेषु’ पुनरागतेषु सत्सु ‘एतेषां’ सर्वेषां ‘दुन्दुभीनां’ मध्ये ‘एकं’ प्राग् ‘यजुषा’ मन्त्रेण ‘उपावहरति’ अवरोहयेत् ; अन्येषां तु तूष्णीमित्यर्थः ॥ १० ॥

उपावहरतीति । अवरोहणमन्त्रस्यायमर्थः—हे दुन्दुभयः ‘वः’ युष्माकं सम्बन्धिनी ‘सा सत्या’ ‘संवाक्’ समुद्रिता वाक् ‘अभूत्’, ‘यया’ वाचा ‘बृहस्पतिं’ ‘वाजम्’ ‘अजीजपत’ अन्नविषयं जयं प्रापयत । एतस्यैव पुनर्वचनमजीजपतेति वाक्यम् । हे ‘वनस्पतयः !’ कार्ये कारणशब्दः, वानस्पत्या दुन्दुभयः ‘विमुच्यध्वम्’ विमुक्ता भवतेति ॥ ११ ॥

(णोऽथ) अथ युदि राजन्यो युजते । (तऽ) एषा वः सा सत्या सव्वाग्-
भूद्ययेन्द्रं वाजमजीजपताजीजपतेन्द्रं वाजं वनस्पतयो विमुच्यध्वमिति
क्षत्रं ह्रीन्द्रः क्षत्रं राजन्यः ॥ १२ ॥

(न्योऽथ) अथ वेद्यन्तात् । (द्रा) राजन्य उदङ् सप्तदश प्रव्याधान्-
विध्यति यावान्वाऽएकः प्रव्याधस्तावांस्तिर्यङ् प्रजापतिरथ यावत्सप्तदश
प्रव्याधास्तावानन्वङ् प्रजापतिः ॥ १३ ॥

(स्त) तद्यद्राजन्यः प्रविध्यति । (त्ये) एष वै प्रजापतेः प्रत्यक्षतमां
यद्राजन्यस्तुस्मादेकः सन् बहूनामीष्टे यद्वेव चतुरक्षरः प्रजापतिश्चतुरक्षरो
राजन्यस्तुस्माद्राजन्यः प्रविध्यति सप्तदश प्रव्याधान्प्रविध्यति सप्तदशो
वै प्रजापतिस्तुत्प्रजापतिमुज्जयति ॥ १४ ॥

अथ यदि राजन्यो यजते—“एषा वः सा सत्या संवाग्भूत, ययेन्द्रं वाजमजीजपताजी-
जपत इन्द्रं वाजं वनस्पतयो विमुच्यध्वम्”—(वा. सं. ९ । १२) इति । क्षत्रं ह्रीन्द्रः ।
क्षत्रं राजन्यः ॥ १२ ॥

अथ वेद्यन्ताद्राजन्य उदङ् सप्तदश प्रव्याधान् प्रविध्यति । यावान्वाऽएकः प्रव्याधः तावांस्तिर्यङ्
प्रजापतिः । अथ यावत् सप्तदश प्रव्याधाः तावानन्वङ् प्रजापतिः ॥ १३ ॥

तद्यद्राजन्यः प्रविध्यति । एष वै प्रजापतेः प्रत्यक्षतमां—यद्राजन्यः । तस्मादेकः सन् बहूनामीष्टे ।
यद्वेव चतुरक्षरः प्रजापतिः, चतुरक्षरो राजन्यः । तस्माद्राजन्यः प्रविध्यति । सप्तदश प्रव्याधान्
प्रविध्यति । सप्तदशो वै प्रजापतिः । तत् प्रजापतिमुज्जयति ॥ १४ ॥

अथेति । अत्रापि पूर्ववन्मन्त्रभेदो “ यदि राजन्यः ” इत्यादिना प्रदर्शितः ॥ १२ ॥

दुन्दुभ्युपावहरणसमनन्तरकर्त्तव्यं क्षत्रियस्य विधत्ते—अथ वेद्यन्तादिति । ‘ प्रव्याधान् ’ प्रकर्षेण बलाधि-
क्ष्येन विमुक्तो वाणो यावति देशे लक्ष्यं विध्यति, तावानेकः प्रव्याधः । तथाविधान् सप्तदशसङ्ख्याकान् ‘ वेद्य-
न्तात् ’ आरभ्य उदङ्मुखः उदगपवर्गान् ‘ प्रविध्यति ’ । तमिमं प्रशंसति—यावान् वा एक इति । ‘ प्रजा-
पतिः ’ एकप्रव्याधपरिमाणेन ‘ तिर्यङ् ’ स्थूल्येन विस्तारवान् वर्त्तते, सप्तदशप्रव्याधपरिमाणेन ‘ अन्वङ् ’
आयामवान् वर्त्तते । अतः सप्तदशप्रव्याधकरणं प्रजापतिशरीरपरिमितत्वात् प्रशस्तमित्यर्थः ॥ १३ ॥

एषामिषुप्रव्याधानां राजन्यकरणीयत्वे कारणमाह—तद्यद्राजन्य इति । ‘ एष राजन्यः ’ खलु ‘ प्रजापतेः ’
‘ प्रत्यक्षतमां ’ प्रत्यक्षतमं रूपम् ; ‘ तस्मात् ’ प्रजापतेः प्रत्यक्षरूपत्वात् ‘ एकः ’ अपि ‘ सन् ’ ‘ राजन्यः ’

(त्यु) अथ यं यजुषा युनक्ति । तं यजमानऽआतिष्ठति देवस्याहं सवितुः सवे सत्यप्रसवसो बृहस्पतेर्वाजजितो वाजं जेषमिति ॥ १५ ॥

तद्यथैवादो बृहस्पतिः । सवितारं प्रसवायोपधावत्सविता वै देवानां प्रसवितेदं मे प्रसुव त्वत्प्रसूत इदमुज्जयानीति तदस्मै सविता प्रसविता प्रासुवत्तत्सवितृप्रसूत उदजयदेवमेवैष एतत्सवितारमेव प्रसवायोपधावति सविता वै देवानां प्रसवितेदं मे प्रसुव त्वत्प्रसूत इदमुज्जयानीति तदस्मै सविता प्रसविता प्रसौति तत्सवितृप्रसूत उज्जयति ॥ १६ ॥

(त्यु) अथ यद्यध्वर्योः । (१) अन्तेवासी वा ब्रह्मचारी वैतद्यजुरधी-
यात्सोऽन्वास्थाय वाचयति वाजिन इति वाजिनो ह्यध्वस्तस्मादाह

अथ यं यजुषा युनक्ति-तं यजमान आतिष्ठति-“ देवस्याहं सवितुः सवे सत्यप्रसवसा बृहस्पतेर्वाजजितो वाजं जेषम् ”-इति ॥ १५ ॥

तद्यथैवादो बृहस्पतिः सवितारं प्रसवायोपधावत् । सविता वै देवानां प्रसविता । इदं मे प्रसुव, त्वत्प्रसूत इदमुज्जयानीति । तदस्मै सविता प्रसविता प्रासुवत् । तत्सवितृप्रसूत उदजयत् । एवमेवैष एतत्सवितारमेव प्रसवायोपधावति । सविता वै देवानां प्रसविता । इदं मे प्रसुव, त्वत्प्रसूत इदमुज्जयानीति । तदस्मै सविता प्रसविता प्रसौति । तत्सवितृप्रसूत उज्जयति ॥ १६ ॥

अथ यद्यध्वर्योरन्तेवासी वा, ब्रह्मचारी वा-एतद्यजुरधीयात् । सोऽन्वास्थाय वाचयति-

‘ बहूनां ’ प्रजानाम् ‘ ईष्टे ’ ईश्वरो भवति । ‘ प्रजापतिः ’ अपि ‘ चतुरक्षरः ’, ‘ राजन्यः ’ अपि ‘ नियः ’-इत्यक्षरविच्छेधात् ‘ चतुरक्षरः ’ । ‘ तस्मात् ’ प्रजापत्यात्मकत्वाद् राजन्यकर्तृक इषुप्रव्याधः कर्णीयः । प्रव्याधानां सप्तदशत्वं प्रजापत्यात्मना स्तौति-सप्तदशेति । सप्तदशप्रव्याधकरणमुदीरितरीत्या प्रजापतिशरीर-सम्पादनम् । तदन्ते या औदुम्बरी शाखा स्थापिता, तस्यामवस्थितेन यजमानेनाजिधावनं कुर्वता प्राप्तत्वात् कृत्स्नं प्रजापतिशरीरमेव प्राप्तं भवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

अध्वर्युक्तस्य रथस्य यजमानकर्तृकं समन्त्रकमारोहणं विधत्ते-अथ यमिति । उक्तं सप्तदशप्रव्याधान्तपथा-जिधावने कर्तुम् ‘ आतिष्ठति ’ आरोहेदित्यर्थः । अत्र सूत्रम्-“ देवस्याहमिति यजुर्धुक्तमारोहति यजमानः ”- (का. श्रौ. सू. १४ । ७३) इति । आरोहणमन्त्रस्यायमर्थः-“ सत्यप्रसवः ’ यथार्थप्रसवस्य ‘ सवितुर्देवस्य ’ ‘ सवे ’ अभ्यनुज्ञायां वर्तमानः ‘ अहम् ’ ‘ वाजजितः ’ अन्नस्य जेतुः ‘ बृहस्पतेः ’ सम्बन्धि ‘ वाजम् ’ अन्नम् ‘ जेषम् ’ जीयासमिति । सवितुरुनुज्ञयैव प्रवर्त्तने वाजोज्जयो भवतीत्यर्थः ॥ १५ ॥

इममर्थं बृहस्पतिदृष्टान्तेन द्रढयति-तद्यथैवाद इत्यादिना । ‘ अदः ’ अमुष्मिन् विप्रकृष्टे काले, आजि-धावनकाले ‘ बृहस्पतिः ’ ‘ सवितारम् ’ अनुससार । एवमेवैष इत्यादिना दार्ष्टान्तिके योजयति ॥ १६ ॥

विधत्ते-अथ यदीति । ‘ अथ ’ यजमानस्य रथारोहणानन्तरम्, ‘ अध्वर्योः ’ शिष्यो वा, अन्यो ‘ ब्रह्मचारी ’

व्वाजिन इति व्वाजजित इत्युन्नं वै व्वाजोऽन्नजित इत्युन्नं वैतदाह्वाध्वन
स्कभ्नुवन्त इत्यध्वनो हि स्कभ्नुवन्तो धावन्ति योजना मिमाना इति
योजनशो हि मिमाना अध्वानं धावन्ति काष्ठां गच्छतेति यथैनानन्तरा
नाष्टा रक्षांसि न हि स्युरेवमेतदाह धावन्त्याजिमाघ्नन्ति दुन्दुभी-
नभि साम गायति ॥ १७ ॥

(त्यु) अथैताभ्यां जुगतीभ्याम् । (जु) जुहोति वाऽनु वा मन्त्रयते
यदि जुहोति यद्यनुमन्त्रयते समान एव बन्धुः ॥ १८ ॥

“ वाजिनः ”—इति । वाजिनो ह्यश्वः । तस्मादाह—वाजिन इति । “ वाजजितः ” इति ।
अन्नं वै वाजः । अन्नजित इत्येवैतदाह । “ अध्वनः स्कभ्नुवन्तः ” इति । अध्वनो हि स्कभ्नु-
वन्तो धावन्ति । “ योजना मिमानाः ” इति । योजनशो हि मिमाना अध्वानं धावन्ति । “ काष्ठां
गच्छत ” (वा. सं. १।१३) इति । यथैनानन्तरा नाष्टा रक्षांसि न हिंस्युः । एवमेतदाह । धावन्त्या
जिम् । आघ्नन्ति दुन्दुभीन् । अभि साम गायति ॥ १७ ॥

अथैताभ्यां जुगतीभ्यां जुहोति वा, अनु वा मन्त्रयते । यदि जुहोति, यद्यनुमन्त्रयते—समान
एव बन्धुः ॥ १८ ॥

वा ‘ एतद् ’ वक्ष्यमाणं मन्त्रम् ‘ अधीयात् ’ स्मरेत्; ‘ सः ’ तमेव रथम् ‘ अन्वास्थाय ’ तूष्णीमारुह्य “ वा-
जिनः ” इति मन्त्रं ‘ वाचयति ’, यजमानमिति शेषः । अत्र सूत्रम्—“ अध्वर्योश्च तूष्णीं ब्रह्मचार्यन्तेवासी
वा वाचनाय ” (का. श्रौ. सू. १४ । ७४) इति, “ वाजिन इति वाचयति ” (का. श्रौ. सू. १४।७७)
इति । ‘ हे वाजिनः ? ’ अश्वाः ! ‘ वाजजितः ’ अन्नस्य जेतारः ‘ अध्वनः ’ मार्गान् ‘ स्कभ्नुवन्तः ’ । “ स्कभि
स्तभि प्रतिवन्वे ” सौत्रोधातुः (पा. सू. ३।१।८२) । स्कम्भनं नाम वेगेनाक्रमणम्, मार्गान् पृष्ठतः कृत्वा पुरो-
गमनम् । तत् कुर्वन्तः, क्षोभयन्तो वा ‘ योजना ’ योजनानि ‘ मिमानाः ’ । “ माङ् माने ” (धा. पा. जु. आ. ६)
शीघ्रगत्या परिच्छिन्दन्तः शीघ्रगामिनः, ‘ काष्ठां ’ आजिधावनस्यावधिभूताम् । “ आज्यन्तोऽपि काष्ठो-
च्यते ” (निरु. २ । १ । १) इति हि यास्कः—। सप्तदशप्रव्याधान्ते निमित्तामौदुम्बरीं शाखां लक्ष्यभूत-
स्वर्गात्मिकाम्; “ स्वर्गो वै लोकः काष्ठा ” (तै. ब्रा. १।३।६।१५) इति श्रुतेः । वेगेन गच्छतेति ॥

तमिमं व्याचष्टे—वाजिनोऽश्वः इति । योजनशो हीति । लोके ‘ हि ’ अध्वगाः ‘ योजनशः ’ एकैकं
योजनं ‘ मिमानाः ’ परिच्छिन्दन्तो महान्तम् ‘ अध्वानम् ’ ‘ धावन्ति ’ गच्छन्ति, एवमश्वः अपीति । यथैना-
निति । अस्यायमर्थः; ‘ अन्तरा ’ आजिधावनमध्ये ‘ नाष्टा ’ नाशकानि ‘ रक्षांसि ’ ‘ एनान् ’ अश्वान्
‘ यथा ’ ‘ न हिंस्युः ’, तथा लक्ष्यस्थानं गच्छतेति । विहितानामाजिधावनदुन्दुभ्याहननब्रह्मकर्तृकसामगानानां
प्रयोगकालं विधत्ते—धावन्त्याजिमिति । अत्र सूत्रम्—“ अन्तेवासी वा वाचनाय ” (का. श्रौ. सू. १४।७४)
इत्येतस्मादनन्तरम् “ आजिं शीघ्रं यन्ति, वाजिन इति वाचयति, ब्रह्मा त्रिः साम गायति, दुन्दुभीन् वादयन्ति ”
इति (का. श्रौ. सू. १४ । ७६-७९) ॥ १७ ॥

विधत्ते—अथैताभ्यामिति । ‘ एताभ्यां ’ वक्ष्यमाणाभ्यां मन्त्राभ्यां हवनमनुमन्त्रणं वा विकल्पेन कर्त्त-

स जुहोति । (त्वे) एष स्य वाजी क्षिपणिं तुरण्यति ग्रीवायां बद्धो-
ऽपिकक्षऽआसुनि ॥ ऋतुं दधिका अनु सँसुनिष्यदत्पथामङ्का-
२स्युन्वापनीफणत्स्वाहा ॥ १९ ॥

(हो) उत स्म । (स्मा) अस्य द्रवतस्तुरण्यतः पर्णं न वेरनु-
वाति प्रगद्धिनः ॥ श्येनुस्येव ध्रजतोऽअङ्कसं परिदधिकाणः सहोर्जा
तुरित्ततः स्वाहेति ॥ २० ॥

स जुहोति-“ एष स्य वाजी क्षिपणिं तुरण्यति; ग्रीवायां बद्धोऽपिकक्षऽआसुनि,
ऋतुं दधिका अनु संसनिष्यदत् पथामङ्कास्यन्वापनीफणत् स्वाहा ”-(वा० सं०
९। १४) ॥ १९ ॥

“उत स्मास्य द्रवतस्तुरण्यतः पर्णं न वेरनुवाति प्रगद्धिनः । श्येनुस्येव ध्रजतो-
ऽअङ्कसं परि दधिकाणः सहोर्जा तरित्ततः स्वाहा ”-(वा० सं० ९। १५) इति ॥ २० ॥

व्यम् । उभयत्रार्थवादवाक्यशेषः समान इत्याह-यदि जुहोतीति । ‘बन्धुः’ बध्यतेऽनेन स्तुतिरिति बन्धुर्वाक्यशेषः,
स तु समानः । “ एतानेवैतदश्वान् धावत उपवाजयति, एतेषु वीर्यं दधाति ”-इति वाक्यशेषो वक्ष्यते ।
‘ एतत् ’ एतेन हवनेन अनुमन्त्रणेन वा ‘ धावतः ’ शीघ्रगामिनः तान् ‘ अश्वान् ’ ‘ उपवाजयति ’ अत्यन्त-
वेगयुक्तान् करोति, एतेष्वश्वेषु ‘ वीर्यं ’ सामर्थ्यं निहितवान् भवतीत्यर्थः । अतो वेगसाधनत्वाद् हवनमनुमन्त्रणं
वा कर्त्तव्यमित्यर्थः ॥ १८ ॥

हवनमनूय मन्त्रद्वयं विधत्ते-स जुहोत्येष स्य इति । ‘ एषः ’ ‘ स्यः ’ सः ‘ वाजी ’ वेजनवान् अश्वः
‘ ग्रीवायाम् ’ ‘ अपि ’ ‘ कक्षे ’ कक्षमूले ‘ आसुनि ’ आस्ये तदुचितरज्जुविशेषः ‘ बद्धः ’ ‘ क्षिपणिं ’ करां
‘ तुरण्यति ’ त्वरयति । ‘ दधिकाः ’ धारकान् मार्गावरोधकान् पाषाणादीन् अपि अतिक्रामन् अश्वः ‘ ऋतुं ’
ऋतुसादिनोऽभिप्रायम् ‘ अनुसंसनिष्यदत् ’ सम्यगनुसन्दधानः ‘ पथां ’ मार्गानाम् ‘ अङ्कांसि ’ लक्षणानि
कुटिलानि निम्नोन्नतानि च ‘ अन्वापनीफणत् ’ अनुक्रमेण ऋजुत्वं समत्वं वाऽऽपादयन्, तुरण्यतीति पूर्वत्र सम्बन्धः
‘ स्वाहा ’-इति होमलिङ्गं वषट्कारनिवृत्त्यर्थम् ॥ १९ ॥

उत स्मेति । द्वितीयमन्त्रस्यायमर्थः-‘ उत स्म ’ अपि च ‘ अस्य ’ यजमानस्य रथे नियुक्तस्य
‘ द्रवतः ’ गच्छतः ‘ तुरण्यतः ’ तूर्णमध्वानमश्वानस्य ‘ प्रगद्धिनः ’ अवधिं प्राप्तुमभिकाङ्क्षतोऽश्वस्य
‘ अङ्कसं ’ शृङ्गारचिह्नं वस्त्रचामरादिकं ‘ परि ’ सर्वस्मिन्नपि देहे वर्त्तमानम् अनुगच्छति । तत्र दृष्टान्तः ‘ वेः ’
पक्षिणः ‘ पर्णं न ’ वातोद्गतं पत्रम् इव । यथा त्वरया गच्छतः पक्षिणः पक्ष उक्षिप्तो गच्छन् नावलोक्यते,
तथेत्यर्थः । शीघ्रधावने श्येनो दृष्टान्त्यते-‘ ध्रजतः ’ परिधावतः ‘ श्येनस्य इव ’ ‘ दधिकाणः ’ धारकपर्वताद्यति-
क्रामिणोऽश्वस्य ‘ ऊर्जा ’ बलेन ‘ सह ’ ‘ तरित्ततः ’ शृङ्गं तरतोऽश्वस्येति योज्यः । ‘ स्वाहा ’-इति पूर्ववत् ॥ २० ॥

(त्य) अथोत्तरेण त्रिचेन । जुहोति वाऽनु वा मन्त्रयते द्वयं तद्यस्मा-
ज्जुहोति वाऽनु वा मन्त्रयते यदि जुहोति यद्यनुमन्त्रयते समान एव बन्धु-
रेतानेवैतदध्वान्धावत उपवाजयत्येतेषु वीर्यं दधाति तिस्रो वा ऽइमाः
पृथिव्य इयमहैका द्वे ऽअस्याः परे ता ऽएवैतदुज्जयति ॥ २१ ॥

सोऽनुमन्त्रयते । शं नो भवन्तु वाजिनो हवेषु देवताता मितद्रवः
स्वर्काः । जम्भयन्तोऽहिं वृकं रक्षांसि सनेम्यस्मद् युयवन्नमीवाः ॥ २२ ॥

अथोत्तरेण त्रिचेन जुहोति वाऽनु वा मन्त्रयते द्वयं तद्यस्माज्जुहोति वा अनु वा मन्त्रयते । यदि
जुहोति, यद्यनुमन्त्रयते—समान एव बन्धुः । एतानेवैतदध्वान्धावत उपवाजयति । एतेषु वीर्यं
दधाति । तिस्रो वाऽइमाः पृथिव्यः—इयमहैका । द्वे ऽअस्याः परे । ता एवैतदुज्जयति ॥ २१ ॥

सोऽनुमन्त्रयते—“शं नो भवन्तु वाजिनो हवेषु । देवताता, मितद्रवः, स्वर्काः । जम्भ-
यन्तोऽहिं वृकं रक्षांसि, सनेम्यस्मद्, युयवन्नमीवाः ”—(वा. सं. १।१६) ॥ २२ ॥

कर्त्तव्यान्तरं विधत्ते—अथोत्तरेणेति । वक्ष्यमाणेन तृचेन हवनमनुमन्त्रणं वा कुर्यात् । द्वयं तदिति । अस्या-
यमर्थः—“जुहोत्यनुमन्त्रयते वा” इति यत्, तद् द्वयं सत्यानृतात्मकत्वेन द्विप्रकारमिति, “द्वयं वा इदं न तृतीयमस्ति,
सत्यञ्चैवानुतञ्च”—(श. प. १।१।१४) इति श्रुतेः । हवनानुमन्त्रणयोस्मयत्रार्थवादवाक्यशेषः समान इत्याह-
यदि जुहोतीति । ‘बन्धुः’ वाक्यशेषः समानः; जागतमन्त्रकरणयोस्तृचकरणयोश्च हवनानुमन्त्रणयोः स्तावकवाक्य-
शेषः समान इत्यर्थः । कः पुनरसाविद्याह—एतानेवैतदिति । हवनानुमन्त्रणार्थवादवाक्यशेषः “तिस्रो वा इमाः ”
इत्यादिकं तृचेन त्रित्वसंख्यार्थवादब्राह्मणम् । ‘पृथिव्यस्तिस्रः’, “त्रयो वा इमे त्रिवृतो लोकाः”—इति एकैकस्य
व्यात्मकत्वश्रुतेः । तत्र ‘इयं’ परिदृश्यमाना भूमिः ‘एका’ ‘अस्याः’ भूमेः ‘परे’ उपरि दृश्यमाने ‘द्वे’ ‘पृथिव्यौ’;
‘ताः’ तिस्रो भूमीः तृचकरणकेन होमेनानुमन्त्रणेन वा उज्जितवान् भवति ॥ २१ ॥

तत्रानुमन्त्रणमनूय मन्त्रत्रयं पठति—सोऽनुमन्त्रयत इति । अन्यदन्यस्योपलक्षकम्; अत्रानुमन्त्रणानु-
वादत्वात्, मन्त्रान्ते हवनं वा कार्यम्; वचनबलादित्यवगन्तव्यम् । तत्र, प्रथममन्त्रस्यायमर्थः—‘ वाजिनः ’
अश्वाः ‘ हवेषु ’ यज्ञेषु, संग्रामेषु वा ‘ नः ’ अस्माकं ‘ शं भवन्तु ’ सुखप्रापका भवन्तु । ‘ देवताता ’
देवयोग्याः । यद्वा, देवास्तन्यन्ते विस्तार्यन्ते यत्र सा देवतातिर्यज्ञः, तस्मिन् । ‘ हवेषु ’ आह्वा-
नेषु शं भवन्ति यो योजना । ‘ मितद्रवः ’ मितमल्पं द्रवन्ति गच्छन्तीति मितद्रवः, ‘ स्वर्काः ’ शीघ्रधावनेन
सु अर्चनीयाः ‘ अहिं ’ ‘ वृकं ’ ‘ रक्षांसि ’ सर्पवत् आरण्यकश्च वत् बाधकान् राक्षसान् ‘ जम्भयन्तः ’ जम्भन्तः,
वर्णव्यत्ययः, क्षोभयन्तः । ‘ सनेमि ’—इति पुराणनाम, (निघं. ३ । २९ । ४) इह ‘ तु ’ क्षिप्रवचनम् ।
शीघ्रम् ‘ अमीवान् ’ रोगाः ‘ अस्मत् ’ अस्मत्तः ‘ युयवन् ’ वियोजितवन्त इत्यर्थः ॥ २२ ॥

(वास्ते) ते नोऽअर्वन्तः । (न्तो) हवनश्रुतो हवं विश्वे शृण्वन्तु
वाजिनो मितद्रवः ॥ सहस्रसा मेधसाता सनिष्यवो महो ये धनं^१ समि-
थेषु जञ्जिरे ॥ २३ ॥

व्वाजे वाजेऽवत । वाजिनो नो धनेषु विप्राऽअमृता ऋतज्ञाः ॥ अस्य
मध्वः पिबत मादयध्वं तृप्ता यात पथिभिर्देवयानैरिति ॥ २४ ॥

(त्यु) अथ बार्हस्पत्येन चरुणा प्रत्युपतिष्ठते । तमुपस्पृशत्यन्नं वा
ऽएष ऽउज्जयति यो वाजपेयेन युजतेऽन्नपेयं^२ ह वै नमैतद्यद्वाजपेयं
तद्यदेवैतदन्नमुदजैषीत्तेनैवैतदेतां गतिं गत्वा सु^३स्पृशते तदात्मन्कुरुते ॥ २५ ॥

“ ते नोऽअर्वन्तो हवनश्रुतो हवं विश्वे शृण्वन्तु वाजिनो मितद्रवः । सहस्रसा,
मेधसाता सनिष्यवो महो ये धनं समिथेषु जञ्जिरे ”—(वा. सं. ९ । १७) ॥ २३ ॥

“ वाजे वाजेऽवत वाजिनो नो धनेषु विप्राः, अमृता, ऋतज्ञाः । अस्य मध्वः
पिबत, मादयध्वम्, तृप्ता यात पथिभिर्देवयानैः ”—(वा. सं. ९ । १८) इति ॥ २४ ॥

अथ बार्हस्पत्येन चरुणा प्रत्युपतिष्ठते । तमुपस्पृशति । अन्नं वाऽएष उज्जयति—यो वाजपेयेन
युजते । अन्नपेयं ह वै नमैतद्—यद्वाजपेयम् । तद् यदेवैतदन्नमुदजैषीत्—तेनैवैतदेतां गतिं गत्वा
संस्पृशते तदात्मन् कुरुते ॥ २५ ॥

ते नो अर्वन्त इति । द्वितीयमन्त्रस्यायमर्थः—‘ ते ’ ‘ अर्वन्तः ’ गतिकुशला अश्वाः, ‘ हवनश्रुतः ’
अस्मदाह्वानश्रोतारो ‘ वाजिनः ’ अन्नवन्तोऽश्वाः सर्वेऽपि ‘ नः ’ अस्माकं ‘ हवम् ’ आह्वानम् अस्मद्वचनं
‘ शृण्वन्तु ’ । ‘ मितद्रवः ’ पूर्ववत् । ‘ सहस्रसाः ’ महतोऽन्नस्य सनितारो दातारः । ‘ मेधसाता ’ यज्ञे । सुप
आकारः (पा. सु. ७ । १ । ३९) । ‘ सनिष्यवः ’ सनि द्रव्यदानम् अस्माकमिच्छन्तः । ईदृशाः ‘ ये ’
अश्वाः ‘ समिथेषु ’ संग्रामेषु ‘ महः ’ मंहतः शत्रोः ‘ धनम् ’ । मह इति धनविशेषणं वा, महद्वचनं ‘ जञ्जिरे ’
आहतवन्तः । शृण्वन्त्विति पूर्वोणान्वयः ॥ २३ ॥

वाजे वाजेऽवतेति । तृतीयमन्त्रस्यायमर्थः—हे ‘ वाजिनः ’ ! अश्वाः ! ‘ वाजे—वाजे ’ तत्तदन्ननिमित्तं
धननिमित्तं च ‘ नः ’ अस्मान् ‘ अवत ’ । ‘ विप्राः ’ मेधाविनः ‘ अमृताः ’ अमरणधर्माणः ‘ ऋतज्ञाः ’ ऋतं
सत्यं गन्तव्यदेशं जानन्तः । तादृगश्वाभिमानिनो हे देवाः ! ‘ अस्य मध्वः पिबत ’ इदं धावनात् पूर्वं
पश्चाच्चावघ्रायमाणं मधुसमानं नैवारचरुक्षणं पिबत । पीत्वा च ‘ मादयध्वम् ’ दृष्टा भवत । ततः ‘ तृप्ताः ’
सन्तो ‘ देवयानैः पथिभिः ’ देवाधिष्ठितैर्मार्गैः अध्वभिरार्जिं प्रति ‘ यात ’ इति ॥ २४ ॥

विधत्ते—अथ बार्हस्पत्येनेति^१ ‘ प्रत्युपतिष्ठते ’ आजिधावनं कृत्वा तीर्थदेशं प्रत्यागच्छतोऽश्वान् प्रति

स ऽउपस्पृशति । (त्या) आ मा वाजस्य प्रसवो जगम्यादित्यन्नं वै
वाज आ माऽन्नस्य प्रसवो जगम्यादित्येवैतदाहमे द्यावापृथिवी विश्व-
रूपेऽडुति द्यावापृथिवी हि प्रजापतिरा मा गन्तां पितरा मातरा चेति
मातेव च हि पितेव च प्रजापतिरा मा सोमोऽअमृतत्वेन गम्यादिति
सोमो हि प्रजापतिः ॥ २६ ॥

(स्त) तमुश्वानुवध्रापयति । वाजिन इति वाजिनो ह्युश्वस्तुस्मा-
दाह वाजिन इति वाजजित इत्युन्नं वै वाजोऽन्नजित ऽडुत्येवैतदाह
वाज॑ ससृवा॑ स इति सरिष्युन्त ऽडुति वा ऽअग्रऽआह सरिष्युन्त इव
हि तर्हि भुवन्त्यथात्र ससृवा॑ स इति ससृवा॑ स इव ह्युत्र भुवन्ति

स उपस्पृशति—“ आ मा वाजस्य प्रसवो जगम्यात् ”—इति । अन्नं वै वाजः । आ
माऽन्नस्य प्रसवो जगम्याद्—इत्येवैतदाह । “ एमे द्यावापृथिवी विश्वरूपे ”—इति । द्यावापृ-
थिवी हि प्रजापतिः । “ आ मा गन्तां पितरा मातरा च ”—इति । मातेव च हि, पितेव च
प्रजापतिः । “ आ मा सोमोऽअमृतत्वेन गम्यात् ”—इति । सोमो हि प्रजापतिः ॥ २६ ॥

तमश्वानुवध्रापयति—“ वाजिनः ”—इति । वाजिनो ह्यश्वः । तस्मादाह वाजिन इति ।
“ वाजजितः ”—इति । अन्नं वै वाजः । अन्नजित इत्येवैतदाह । “ वाजं ससृवांसः ”—इति ।

नैवारचरुणा सह गच्छेदित्यर्थः । तस्य चरोः स्पर्शनं विधत्ते—तमुपेति । तत् प्रशंसति—अन्नं वेत्यादिना । ‘ एतां
गतिम् ’ आजिधानलक्षणं गत्वा चरुपस्पर्शनेन एतदाजिधानोजितमन्नमेवात्मनि निहितवान् भवतीत्यर्थः ॥ २९ ॥

उपस्पर्शनमनूय मन्त्रं विधत्ते—स उपेति । मन्त्रस्यायमर्थः—‘ वाजस्य ’ अन्नस्य ‘ प्रसवः ’ अम्यनुज्ञा
उत्पत्तिर्वा ‘ मा ’ मां प्रति ‘ आजगम्यात् ’ आगच्छतु । ‘ विश्वरूपे ’ नानारूपे ‘ इमे ’ ‘ द्यावापृथिवी ’
द्यावापृथिव्यौ प्रजापत्यात्मिके, तत्सृष्टत्वात् ‘ आगन्ताम् ’ आगच्छताम् । ‘ पितरा मातरा च ’ “ छन्दसि ”—
इत्यानङ् (पा. सू. ६ । ३ । ३३ ।) निपात्यते । अस्मदीयः पिता माता च मां प्रत्यागतम्; चिर जीवित्वा
आगच्छताम् । यद्वा, द्यावापृथिव्योः पितेति मातेति च परोक्षनाम्ना निर्देशः । तत्र पितरूपा द्यौः; मातरूपा
पृथिवीति; “ द्यौर्वा पिता पृथिवी माता ”—इति (ऋ. सं. १ । १९ । ६ । १) । ‘ सोमः ’ च ‘ अमृत-
त्वेन मां प्रति ‘ आजगम्यात् ’ आगच्छतु; “ अपाम सोमममृता अभुम ” (ऋ. सं. ८ । ४८ । ३)—इति
द्वान्यत्र श्रुतम् । मन्त्रं प्रतिपादमनूय द्यावापृथिव्यादिके प्रजापत्यात्मना स्तौति—आ मा वाजस्येति ॥ २९ ॥

विधत्ते—तमश्वानिति ‘ तम् ’ उपस्थापितं चरुम् ‘ अश्वान् ’ अवध्रापयेत् तन्मन्त्रस्यायमर्थः—
हे ‘ वाजिनः ! ’ अश्वः ! ‘ वाजजितः ’ वाजस्यान्नस्य जेतारः, वाजमन्नं जेतुमिति शेषः । ‘ ससृवांसः ’ आजि-

तस्मादाह ससृवा^{१५} इति बृहस्पतेर्भागमुवजिघ्रतेति बृहस्पतेर्ह्येषु भागो
भुवति तस्मादाह बृहस्पतेर्भागमुवजिघ्रतेति निमृजानाऽइति तद्यजमाने
वीर्यं दधाति तद्यदश्वानवघ्रापयतीममुज्ज्यानीति वा ऽअग्रे ऽवघ्रापय-
त्यथात्रेममुदजैषमिति तस्माद्वा ऽअश्वानुवघ्रापयति ॥ २७ ॥

(त्वु) अथैतेषामाजिसृता^{१५} रथानाम् । (से) एकस्मिन्वैश्यो वा
राजन्यो वोपास्थितो भवति स वेदेरुत्तराया^{१५} श्रोणाऽउपविशत्यथाध्व-
र्युश्च यजमानश्च पूर्वया द्वारा मधुग्रहमादाय निष्कामतस्तं वैश्यस्य वा
राजन्यस्य वा पाणावाधत्ते^{१५} ऽथ नेष्टाऽपरया द्वाष्टा सुराग्रहानादाय निष्का-
मति सजघुनेन शालां पथेत्यैकं वैश्यस्य वा राजन्यस्य वा पाणावाधदा-

सरिष्यन्त-इति वा-अग्रऽआह । सरिष्यन्त इव हि तर्हि भवन्ति-अथात्र ससृवांस इति । ससृवांस
इव ह्यत्र भवन्ति-तस्मादाह-ससृवांस इति । “ बृहस्पतेर्भागमुवजिघ्रत ” इति । बृहस्पतेर्ह्येषु
भागो भवति-तस्मादाह-बृहस्पतेर्भागमुवजिघ्रतेति । “ निमृजानाः ”-(वा. सं. ९।१९) इति ।
तद्यजमाने वीर्यं दधाति । तद्-यदश्वानवघ्रापयति-इममुज्ज्यानीति वाऽअग्रेऽवघ्रापयति-अथात्रे-
ममुदजैषमिति । तस्माद्वाऽअश्वानवघ्रापयति ॥ २७ ॥

अथैतेषामाजिसृतां रथानामेकस्मिन् वैश्यो वा, राजन्यो वा उपास्थितो भवति । स वेदे-
रुत्तरायां श्रोणाऽउपविशति । अथाध्वर्युश्च यजमानश्च पूर्वया द्वारा मधुग्रहमादाय निष्कामतः ।

सरण कृतवन्तः सन्ता ‘ बृहस्पतेः ’ सम्बन्धिने ‘ भागम् ’ अन्तर्गते ‘ अवजिघ्रत ’ अवघ्राणं कुरुत ।
‘ निमृजानाः ’ चरुलेपनिमार्जनं कुर्वाणाः ‘ इति ’ । मन्त्रं पदशोऽनूद्य व्याचष्टे-वाजिनो हीति ।
ससृवांस इति भूतार्थविहितकस्वन्तत्वेन प्रयोगस्याभिप्रायमाह-सरिष्यन्त इति । पूर्वमाजिधानप्राक्काले चरो-
रश्वैरवघ्रापणं विहितम्, तन्मन्त्रे ‘ वाजं सरिष्यन्तः ’-इति तु ष्यत्रन्तत्वेन प्रयुक्तम्; आजिधानस्य करिष्यमाण-
त्वात्, अत्र त्वस्य कृतत्वात् तदन्ते विधीयमाने चर्वाघ्रापणमन्त्रे ससृवांस इति भूतार्थवाचकत्वेन प्रयोगो युक्त
इत्यभिप्रायः । निमृजाना इत्यस्य तात्पर्यमाह-तद्यजमान इति । अन्तरसनिमार्जनस्य विधीहेतुत्वाद् ‘ तत् ’ तेन
‘ निमृजाना इति ’-पदेन ‘ यजमाने ’ ‘ वीर्यं ’ स्थापितवान् भवति ॥ आजिधानस्यादौ तदन्ते च विहि-
तस्य चर्वाघ्रापणस्य प्रयोजनमेवं दर्शयति-तद्यदश्वानिति । ‘ अग्रे ’ पूर्वं वाजोऽज्यर्थम्, अत्र तूजितस्य
वाजस्य स्वाधीनकरणार्थम्; अतः पूर्वमिव वाजमुज्ज्यानीति, अत्रेवं वाजमुदजैषमित्याशीर्वदर्थवाचि भूतार्थवाचि
च पदं युक्तमित्यर्थः ॥ २७ ॥

सुराग्रहाणां मधुग्रहस्य च विनियोगप्रकारो माध्यन्दिने सवने वक्ष्यत इति द्वितीयब्राह्मणान्ते-(श. प.-
५।१।२।१९. भा.) प्रतिज्ञातम्, तमिदानीमवसरप्राप्तं दर्शयितुमाह-अथैतेषामिति । ‘ आजिसृताम् ’ आजि-
प्रति सरिष्यतां रथानां यजमानरथव्यतिरिक्तानामेकस्मिन् रथे वैश्वराज्ययोरन्यतरः सुराग्रहान् प्रतिग्रहीतुमासीनो

हानेन तऽइमं निष्क्रीणामीति सत्यं वै श्रीज्योतिः सोमोऽनृतं पाप्मा तुमः
सुरा सत्यमेवैतच्छ्रियं ज्योतिर्यजमाने दधात्यनृतेन पाप्मना तुमसा वैश्यं
विध्यति तैः स यं भोगं कामयते तं कुरुतेऽथैतत्सु हिरण्यपात्रमेव
मधुग्रहं ब्रह्मणे ददाति तं ब्रह्मणे दददमृतमायुरात्मन्धत्तेऽमृतत्वं ह्यायुर्हि-
रण्यं तेन स यं भोगं कामयते तं कुरुते ॥ २८ ॥

इति प्रथमप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५-१-५ ॥ (१.५) ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ॥ ५ । १ ॥

तं वैश्यस्य वा राजन्यस्य वा पाणावाधत्तः । अथ नेष्टाऽपरया द्वारा सुराग्रहानादाय निष्क्रा-
मति । स जघनेन शालां पर्येत्य एकं वैश्यस्य वा राजन्यस्य वा पाणावाधदाह—अनेन तऽइमं
निष्क्रीणामीति । सत्यं वै श्रीज्योतिः—सोमः अनृतं, पाप्मा तमः—सुरा । सत्यमेवैतच्छ्रियं
ज्योतिर्यजमाने दधाति । अनृतेन पाप्मना तमसा वैश्यं विध्यति । तैः स यं भोगं कामयते—
तं कुरुते । अथैतं स हिरण्यपात्रमेव मधुग्रहं ब्रह्मणे ददाति । तं ब्रह्मणे दददमृतमायुरात्मन्
धत्ते । अमृतं ह्यायुर्हिरण्यम् । तेन स यं भोगं कामयते—तं कुरुते ॥ २८ ॥

भवति । अत्र कात्यायनो यजुर्गुक्तरथारोहणमध्वर्युशिष्यस्य यजमानवाचनार्थमुक्त्वा सूत्रयामास—“ इतरेषा-
मेकस्मिन् राजन्यो वैश्यो वा सौरप्रतिग्रहायार्जि शीघ्रं यन्ति ”—(का. श्रौ. सू. १४ । ७५ । ७६) इति ।
स वेदेरिति । अस्यायमर्थः—‘ सः ’ वैश्यराजन्ययोरन्यतरो रथादवरोहोत्तरस्यां ‘ श्रोणौ ’ उपविशेत् । ‘ अथ ’
अनन्तरम् अध्वर्युयजमानौ ‘ पूर्वया द्वारा ’ हविर्द्वानस्य पूर्वद्वारेण ‘ मधुग्रहम् ’ आदाय, निष्क्रम्य, वैश्यराजन्ययो-
रन्यतरस्य हस्ते निदध्याताम् । ‘ नेष्टा ’ अपि हविर्द्वानस्य पश्चिमद्वारेण ‘ सुराग्रहान् आदाय निष्क्रम्य ‘ शालां
जघनेन ’ पत्नीशालायाः पश्चिमप्रदेशादागत्योत्तरस्यां वेदिश्रोणावुपविश्य उक्तयोरन्यतरस्य पाणावेकं सुराग्रहं
प्रयच्छन् “ अनेन त इमं निष्क्रीणामि ”—इति वाक्यं पठेत् । ‘ अनेन ’ सुराग्रहेण ‘ ते ’ तव सध्वन्धिनम्
‘ इमं ’ मधुग्रहं ‘ निष्क्रीणामि ’ स्वाधीनं करोमीति तस्यार्थः ॥

तमिमं निष्क्रयं प्रशंसति—सत्यं वै श्रीरिति । सोमस्य सत्यात्मकत्वम्, इतरस्य अनृतायात्मकत्वं च प्रागेव
व्याख्यातम् (श.प. ५।१।२।१० । भा०) । सुराग्रहप्रतिग्रहीतारं ‘ वैश्यं ’ ‘ विध्यति ’ बाधते । अनेन
राजन्यं च विध्यतीत्यर्थो लक्ष्यः वैश्यराजन्ययोरन्यतरस्य हस्ते प्रदानस्योक्तत्वात् ॥

प्रतिगृहीतानां तु सुराग्रहाणामैच्छिकव्यक्तत्वं दर्शयति—तैः स यं भोगमिति । क्रीतस्य मधुग्रहस्य दानं
विधत्ते—अथैतामिति । एतं मधुग्रहं हिरण्यपात्रसहितं ब्रह्मणे दद्यात् । आपस्तम्बेन सौवर्णपात्रपरिमाणमुक्तम्—
“ ब्रह्मणे ददाति हि मधुस्थालञ्च सौवर्णं शतमानस्य कृतम् ”—(का. श्रौ. सू. १८।१।१) इति ।

१-नेष्टा च सौरान्यधिमेन विर्ह्य शालामपरेण हृद्वेकं सौरप्रतिग्रहाय प्रयच्छन्, हानेन त इमं निष्क्रीणामीति । का. श्रौ. सू.
१४ । ७३ । २-ब्रह्मणे मधुग्रहं ददाति सपात्रम् । का. श्रौ. सू. १४।७० ॥ ३-‘ कृष्णलम् ’ इ, क, ।

तद्दानं प्रशंसति-तं ब्रह्मण इति । 'तं' मधुप्रहं 'ब्रह्मणे' 'ददत्' प्रयच्छन् । हेतौ शतृप्रत्ययः । हिरण्यदानेन 'अमृतम्' अमरणशीलम् ' आयुः ' 'आत्मन्' आत्मनि निहितवान् भवतीति । ब्रह्मप्रतिगृहीतस्य मधुप्रहस्यैच्छिकं व्यवहारं दर्शयति-स यं भोगमिति । " ब्रह्मणे मधुप्रहं ददाति सपात्रम् । तं स यथेष्टं कुरुते "-(का. श्री. च. १४।९४।९५) इति हि कात्यायनेन सूत्रितमिति ॥ २८ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये पञ्चमकाण्डे
प्रथमाऽध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ (५-१-५) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तपो हाई निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देवाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूर्वौ स्वर्णगर्भं,
सप्तान्वीन्पञ्चसीरीस्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमीः ।
रत्नोत्सा रुक्मवाजिद्विपमहितरथौ सायणिः सिङ्गणार्यौ,
व्यश्राणीद्विश्चक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटं च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभवमतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः,
कार्पासीयं कृपावान्गुडकृतमजडो राजतं राजपूज्यः ।
आज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणजमनृगः शार्करं चार्कतेजा,
रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरिमकृत मुदा पात्रसात्सिङ्गगार्ग्यः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्वरेण सायणाचार्येण विरचिते
माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये पञ्चमकाण्डे प्रथमाध्यायः समाप्तः ॥ ५-१ ॥

अथ पञ्चमकाण्डे द्वितीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

अथ सुबुं चाज्यविलापनीं चादाय (या) आहवनीयमभ्येति सु एता द्वादशासीर्जुहोति वा वाचयति वा यदि जुहोति यदि वाचयति समान एव बन्धुः ॥ १ ॥

स जुहोति । (त्या) आपये स्वाहा स्वापये स्वाहाऽपिजाय स्वाहा क्रतवे स्वाहा वसवे स्वाहाऽहर्पतये स्वाहाऽह्ने मुग्धाय स्वाहा मुग्धाय वैन१ंशिनाय स्वाहा विन१ंशिनऽआन्त्यायनाय स्वाहाऽऽन्त्याय भौवनाय स्वाहा भुवनस्य पतये स्वाहाऽधिपतये स्वाहेत्येता द्वादशासीर्जुहोति द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य संवत्सरः प्रजापतिः प्रजापतिर्यज्ञस्तुष्टेवास्यातिर्या सम्पत्तामेवैतदुज्जयति तामात्मन्कुरुते ॥ २ ॥

अथ सुबुं चाज्यविलापनीं चादायाहवनीयमभ्येति । स एता द्वादशासीर्जुहोति वा वाचयति वा । यदि जुहोति, यदि वाचयति समान एव बन्धुः ॥ १ ॥

स जुहोति—“आपये स्वाहा, स्वापये स्वाहा, अपिजाय स्वाहा, क्रतवे स्वाहा, वसवे स्वाहा, अहर्पतये स्वाहा, अह्ने मुग्धाय स्वाहा, मुग्धाय वैन१ंशिनाय स्वाहा, विन१ंशिनऽआन्त्यायनाय स्वाहा, आन्त्याय भौवनाय स्वाहा, भुवनस्य पतये स्वाहा, अधिपतये स्वाहा”—(वा० सं० ९ । २०) इति । एता द्वादशासीर्जुहोति । द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य, संवत्सरः प्रजापतिः । प्रजापतिर्यज्ञः । तद् यैवास्याभिः, या सम्पत्—तामेवैतदुज्जयति—तामात्मन् कुरुते ॥ २ ॥

यस्य निः श्रसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

अथ द्वितीयाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे यूपारोहणमुच्यते; तत्र प्रथममातिहोमं विधित्सुराह—अथ सुवमिति । आज्यं विलाप्यतेऽस्यामित्याज्यविलापनी स्थाली; सुववचनं जुहूपभृन्नित्यर्थम्, अत्र सूत्रम् “द्वादश सुवाहुतीर्जुहोत्यापये स्वाहेति प्रतिमन्त्रं, वाचयति वा” (का.श्रौ.सू. १४-२६) इति । होमं विधत्ते—स एता द्वादशेति । द्वादशसंख्याका आतिसाधनत्वादाप्याख्या आज्याहुतीर्जुह्यात्, “आपये स्वाहा” इत्यातिलिङ्गसमवायात् प्राणभृत उपपधातीतिवत् आप्यनातिसमुदाये आतिशब्दः । विकल्पेन यजमानवाचनं विधत्ते—वाचयति वेति । आसीर्जुह्याद् यजमानं वा वाचयेदित्यर्थः । अत्रोभयत्रार्थवादवाक्यशेषः समान इत्याह—यदि जुहोतीति । ‘ बन्धुः ’ वाक्यशेषः, “द्वादश वै मासाः”—इत्यादिना वक्ष्यते ॥ १ ॥

होममन्त्र्य द्वादश मन्त्रान् विधत्ते—स जुहोत्यापये स्वाहेति । संवत्सरस्य यज्ञात्मकप्रजापतेरेतानि नामानि । आप्नोतीत्यापिः तस्मै ‘स्वाहा’ सुहृतमस्तु । ‘ स्वापये ’ शोभनमाप्नुवते देवाय । ‘ अपिजाय ’ अप्सु जाताय ।

(त्वेऽथ) अथ षट्कलुषीः । (जु) जुहोति वा वाचयति वा यदि जुहोति यदि वाचयति समान एव बन्धुः ॥ ३ ॥

सु वाचयति । (त्या) आयुष्यज्ञेन कल्पतां प्राणो यज्ञेन कल्पतां चक्षुष्यज्ञेन कल्पतां श्रोत्रं यज्ञेन कल्पतां पृष्ठं यज्ञेन कल्पतां यज्ञो यज्ञेन कल्पता-
मित्येताः षट्कलुषीर्वाचयति षड्वाऽऽकृतवः संवत्सरस्य संवत्सरः प्रजा-
पतिः प्रजापतिर्यज्ञस्तुद्यैवास्य कलुषित्या सम्पन्नामेवैतदुज्जयति तामा-
त्मन्कुरुते ॥ ४ ॥

अथ षट् कलुषीर्जुहोति वा वाचयति वा । यदि जुहोति यदि वाचयति-समान एव बन्धुः ॥ ३ ॥
स वाचयति-“ आयुष्यज्ञेन कल्पताम्, प्राणो यज्ञेन कल्पताम्, चक्षुष्यज्ञेन कल्प-
ताम्, श्रोत्रं यज्ञेन कल्पताम्, पृष्ठं यज्ञेन कल्पताम्, यज्ञो यज्ञेन कल्पताम् ”-इति ।
एताः षट् कलुषीर्वाचयति । षड्वाऽऽकृतवः संवत्सरस्य । संवत्सरः प्रजापतिः । प्रजापतिर्यज्ञः ।
तद् यैवास्य कलुषिः, या सम्पत्-तामेवैतदुज्जयति । तामात्मन् कुरुते ॥ ४ ॥

‘ कतवे ’ संकल्पाय, यज्ञाय वा । ‘ वसवे ’ वासकाय । अहो पतिः अहर्पतिः संवत्सरः तस्मै । “ मुह
वैचित्ये ” (धा. पा. दि. प. ९२) अपकर्तुमजानते ‘ अहे ’ दिवसाय ‘ अहे मुग्धाय ’ इत्येकं नाम । एवमुत्तर-
त्रापि विशेषणयुक्तमेकैकं नाम । ‘ वैनशिनाय ’ विनाशयुक्तेषु हितकारित्वेन वसतीति वैनशिनः, विनंशिनः
पुत्रो वा वैनंशिनः तस्मै । एवमुत्तरत्राप्यपत्यार्थे प्रत्यय इति वेदितव्यम् । ‘ विनंशिने ’ शत्रुविनाशकाय ।
अन्त्ये अपने भवः आन्त्यायनः, अन्त्याख्यस्य पुत्राय वा, तस्मै । ‘ आन्त्याय ’ अन्ते भवाय । ‘ भौवनाय ’ (तै.
सं. १ । ७ । ९ । ६ ॥ ४ । ७ । ११ । २ ॥ ५ । ४ । ९ । १९) भुवनस्यापत्याय । ‘ भुवनस्य पतये ’
इत्येकं नाम, भुवनस्य पतिः प्रजापतिः, “ प्रजापतिर्वै भुवस्यपतिः ” (तै. ब्रा. १ । ३ । ७ क्र. सं ४ । ९ । ३२)
इति हि तैत्तिरीयकम् । तथा ‘ अधिपतये ’ इति, अधिपतिः प्रजापत्यात्मको वाजपेययज्ञः । अत्र स्वाहान्त
एकैको मन्त्र इत्यर्थः ॥

आहुतिगतां द्वादशसंख्यां प्रशंसति-द्वादश वै मासा इति । अयं वाक्यशेषो होमवाचनयोरुभयोरपि
समानः । तद्यैवास्याप्तिरिति । ‘ अस्य ’ संवत्सरस्य प्रजापत्यात्मकस्य यज्ञस्य ‘ या ’ ‘ आपतिः ’ सर्वात्मक-
त्वेन व्यापनशक्तिः, ‘ या ’ ‘ सम्पत् ’ संवत्सरसमृद्धिः, सर्वात्मकता, तामेतामुभयीमेतेनाप्तिहोमेन जितवान् भवति ।
जित्वा च ‘ ताम् ’ ‘ आत्मन् ’ आत्मनि स्वस्मिन् कृतवान् भवति ॥ २ ॥

विधत्ते-अथ षट् कलुषीरिति । ‘ कलुषीः ’ कलुषिधातुनिष्पन्नशब्दयुक्तमन्त्रकरणिका आहुतीर्जुह्यात् ।
मन्त्राणां वाचनं कार्यमिति वा ॥ ३ ॥

वाचनमनूय मन्त्रान् विधत्ते-स वाचयतीति । अत्र वाचनविवक्षया मन्त्रान्ते, स्वाहाशब्दो न प्रयुक्तः;

(तेऽष्टा) अष्टाश्रिर्यूपो भवति । (त्य) अष्टाक्षरा वै गायत्री गायत्र-
मग्रेऽञ्छन्दो देवलोकमुवैतेनोज्जयति सप्तदशभिर्वासोभिर्यूपो वेष्टितो वा
विप्रथितो वा भवति सप्तदशो वै प्रजापतिस्तुत्प्रजापतिमुज्जयति ॥ ५ ॥

गौधूमं चषालं भवति । पुरुषो वै प्रजापतेर्नेदिष्ठुं सोऽयमत्वुगेते वै
पुरुषस्यौषधीनां नेदिष्ठतमां युद्गोधूमास्तेषां न त्वगस्ति मनुष्यलोकमु-
वैतेनोज्जयति ॥ ६ ॥

अष्टाश्रिर्यूपो भवति । अष्टाक्षरा वै गायत्री । गायत्रमग्रेऽञ्छन्दः । देवलोकमेवैतेनोज्जयति ।
सप्तदशभिर्वासोभिर्यूपो वेष्टितो वा विप्रथितो वा भवति । सप्तदशो वै प्रजापतिः । तत्प्रजापतिः
मुज्जयति ॥ ५ ॥

गौधूमं चषालं भवति । पुरुषो वै प्रजापतेर्नेदिष्ठुम् । सोऽयमत्वक् । एते वै पुरुषस्यौषधीनां नेदि-
ष्ठतमां-यद्गोधूमाः । तेषां न त्वगस्ति । मनुष्यलोकमेवैतेनोज्जयति ॥ ६ ॥

वचनबलाद्धवनं वा कार्यम्, तदा स्वाहाशब्दः प्रयोक्तव्यः । मन्त्रार्थस्तु—‘ आयुः ’ मदीयं, ‘ यज्ञेन ’ वाजपे-
याख्येन ‘ कल्पतां ’ समर्थं भवतु ‘ पृष्टं ’ रथन्तरादि; यद्वा पृष्टं वंशवदायुःप्राणादेराधारभूतो मध्यदेहः ।
‘ यज्ञः ’ विष्णुः । अन्यत् स्पष्टम् । तामिमां षट्संख्यां प्रशंसति—षट् वा ऋतव इति । हवनवाचनयोरस्य
वाक्यशेषः समान इत्यर्थः । तथैवास्य क्लृप्तिरित्यादि, पूर्ववद् योज्यम् ॥ ४ ॥

क्लृप्तिवाचनमन्त्रतदर्थामिज्ञस्य यजमानस्य यूपारोहणं विवक्षुरादौ स्वर्गात्वेन निरूपयिष्यमाणस्य यूपस्य
प्राकृतं गुणमनुवदति अष्टाश्रिर्यूप इति । अश्रिगतामष्टसंख्यां प्रशंसति—अष्टाक्षरेति । यतः ‘ अग्रेऽञ्छन्दो
गायत्रम् ’ ततस्तद्रूपत्वाद् देवलोकजयहेतुरष्टाश्रिर्यूप इत्यर्थः । यूपस्य वेष्टनं विधत्ते—सप्तदशभिरिति ।
‘ वेष्टितः ’ यथा यूपो न दृश्यते, तथा छादनं ‘ वा ’ कार्यम्; ‘ विप्रथितः ’ यूपस्यैकत्र प्रदेशे वाससां
ग्रन्थनं ‘ वा ’ कार्यम् । वासोगतां संख्यां प्रजापत्यात्मना स्तौति—सप्तदशेति ॥ ५ ॥

चषालनामकस्य यूपशकलस्य दारुमयत्वात्प्रादाय विधत्ते—गौधूममिति । गोधूमपिष्टमयं चषालं कुर्यादि-
त्यर्थः । पुरुषो वा इत्यादि । अस्यायमर्थः—‘ पुरुषो ’ नु ‘ प्रजापतेः ’ ‘ नेदिष्ठम् ’ अन्तिकतमं वस्तु;
पुरुषस्पृष्टेः प्रथममावित्वात् । ‘ सोऽयम् अत्वक् ’ अश्वत्थादि वृक्ष इव बाह्यत्वप्रहितः ‘ ओषधीनां ’ मध्ये एते ‘ गोधूमाः ’
अपि ‘ पुरुषस्य ’ सन्निहिततमं वस्तु बलकारित्वात् । तेषां तु त्वगभावः प्रसिद्धः । अतो गोधूमचषालकरणेन
‘ मनुष्यलोकमेव ’ जितवान् भवतीति ॥ ६ ॥

१—यूपवेष्टनं सप्तदशभिर्वैष्टेय्युद्धवनं वा परिव्ययणकाले । का. श्रौ. सू. १४ । २० । २—उत्कीर्णत्वमात्रो गोधूमचषालः ।
का. श्रौ. सू. १४ । २२ ।

गर्तन्वान्यूपोऽतीक्ष्णाग्रो भवति । पितृदेवत्यो वै गर्तः पितृलोकमेवैतेनोज्जयति समुदशारन्निर्भवति सप्तदशो वै प्रजापतिस्तुत्प्रजापतिमुज्जयति ॥७॥

(त्व) अथ नेष्टा पत्नीमुदानेष्यन् । (न्कौ) कौशं वासः परिधापयति कौशं वा चण्डातकमुन्तरं दीक्षितवसनाजघनाद्धौ वा ऽएष यज्ञस्य यत्पत्नी तामेतत्प्राचीं यज्ञं प्रसादयिष्यन्भवत्युस्ति वै पुत्न्याऽअमेध्यं युदवाचीनं नाभेर्मेध्या वै दर्भास्तद्युदेवास्या ऽअमेध्यं तुदेवास्या ऽएतद्दर्भेर्मेध्यं कृत्वाऽयैनां प्राचीं यज्ञं प्रसादयति तस्मान्नेष्टा पत्नीमुदानेष्यन्कौशं वासः परिधापयति कौशं वा चण्डातकमुन्तरं दीक्षितवसनात् ॥ ८ ॥

गर्तन्वान् यूपोऽतीक्ष्णाग्रो भवति । पितृदेवत्यो वै गर्तः । पितृलोकमेवैतेनोज्जयति । सप्तदशारन्निर्भवति । सप्तदशो वै प्रजापतिः । तत्प्रजापतिमुज्जयति ॥ ७ ॥

अथ नेष्टा पत्नीमुदानेष्यन् कौशं वासः परिधापयति । कौशं वा चण्डातकमुन्तरं दीक्षितवसनात् । जघनाद्धौ वाऽएष यज्ञस्य यत्पत्नी । तामेतत्प्राचीं यज्ञं प्रसादयिष्यन् भवति । अस्ति वै पुत्न्या अमेध्यं—यदवाचीनं नाभेः । मेध्या वै दर्भाः । तद्यदेवास्या अमेध्यं—तदेवास्या एतद्दर्भेर्मेध्यं कृत्वाऽयैनां प्राचीं यज्ञं प्रसादयति । तस्मान्नेष्टा पत्नीमुदानेष्यन् कौशं वासः परिधापयति । कौशं वा चण्डातकमुन्तरं दीक्षितवसनात् ॥ ८ ॥

तस्मिन् यूपे गुणविशेषं विधत्ते—गर्तन्वानिति । गर्तवान्, यूपस्थाप्रे निम्नप्रदेशः । गर्तन्वान् “अनो नुद्” —(पा. सू. ८ । २ । १६) इति अन्नन्तात्परस्य मनुषो नुडागमो विहितः, व्यत्ययेनाकारान्तादपि भवति । ‘अतीक्ष्णाग्रः’ अहनूकृताग्रः, स्थूलाग्रप्रदेशो भवेत् । गर्तं पितृलोकामना प्रशंसति—पितृदेवत्य इति । “पितृणां सदनमस्ति” —(तै. सं. ६ । ३ । ४ । २ । १) इत्यादिमन्त्रवर्णादयूपावटस्य पितृदेवतास्थानत्वं प्रतीयते । अत एव तैत्तिरीयके यूपस्य सर्वदेवतामयत्वकथनप्रस्तावे—“पितृणां निखातं मनुष्याणामूर्ध्वं निखातात्” —(तै. सं. ६ । ३ । ४ । ६) इति गर्ताविच्छिन्नस्य यूपभागस्य पितृदेवत्यत्वम् । ईदृशी प्रसिद्धिरत्र ‘वै’ शब्देन बोध्यते । आरोहणीययूपस्य चोदकप्राप्तं प्रमाणमपवदितुं परिमाणान्तरं विधत्ते—सप्तदशेति । चतुर्विंशत्यङ्गुलपरिमितोऽरतिः; सप्तदशसंख्याका अरत्यः प्रमाणं यस्य यूपस्येति विग्रहः ॥ ७ ॥

विधत्ते—अथ नेष्टेति । ‘उदानेष्यन्’ शालातो निर्गमयिष्यन् ‘कौशं’ दर्भमयं ‘वासः’ पत्नीं परिधापयेत् । अत्र आपस्तम्बः—“क्षत्रस्य योनिरसीति दर्भमयं पत्नीम्” —(आ. श्रौ. सू. १८ । १ । ७) (तै. सं. १ । ७ । ९ । १) इति । शुतिश्च भवति—“दर्भमयं परिधापयति” —(तै. ब्रा. १ । ३ । ७ । १) इति यद्वा क्रिमिकोशविकारभूतं वासः ‘कौशम्’ तेन परित आच्छादयेत् । यद्वा, ‘कौशम्’ कुशमयं, चण्डातकम् अर्द्धोरकं परिधापयेत् । एवमेव हि चण्डातकपदं कर्कोपाध्यायेन व्याख्यातम्—“चण्डातकं चलनैक-

(६) अथ निश्रयणीं निश्रयति । स दक्षिणत उदङ्गरोहेदुत्तरतो वा दक्षिणा दक्षिणतस्त्वेवोदङ्गरोहेत्तथा ह्युदङ्गभवति ॥ ९ ॥

स रोक्ष्यजायामामन्त्रयते । जायऽएहि स्वो रोहावेति रोहावेत्याह जाया तद्यजायामामन्त्रयतेऽर्द्धो ह वा ऽएष ऽआत्मनो यजाया तस्माद्यावजायां न विन्दुते नैव तावत्प्रजायतेऽसर्वो हि तावद्धवत्यथ-यदैव जायां विन्दुतेऽथ प्रजायते तुर्हि हि सर्वो भवति सर्वऽएतां गुतिं गच्छान्तीति तस्मा-जायामामन्त्रयते ॥ १० ॥

अथ निश्रयणीं निश्रयति । स दक्षिणत उदङ्गरोहेत्, उत्तरतो वा दक्षिणा । दक्षिणतस्त्वेवोदङ्गरोहेत् । तथा ह्युदङ्ग भवति ॥ ९ ॥

स रोक्ष्यन् जायामामन्त्रयते—‘ जायऽएहि स्वो रोहाव ’ इति । रोहावेत्याह—जाया । तद् यजायामामन्त्रयते । अर्द्धो ह वाऽएष आत्मनो यजाया । तस्माद्यावजायां न विन्दते—नैव तावत्

मुच्यते । एवं हिभियुक्तोपदेशः—“ अर्द्धोरुक् विलासिन्या वासश्चण्डातकं स्मृतम् ”—इति । नृत्तोपयिकत्वेना-च्छादनीयमूरुकञ्चुकमर्द्धोरुक् वासः ” इति वसनस्य प्रदेशं विधत्ते—अन्तरमिति । दीक्षाकाले यद्वस्त्रं परिहितम् तस्माद् वहिःप्रदेशे इत्यर्थः । अन्तरशब्दो वहिर्योगे वर्तते ॥

दर्भैव वासः कर्तव्यमिति अत्रोपपत्तिं दर्शयति—जघनार्द्धं इत्यादिना । पूर्वदेशस्याहवनीयसाध्यत्वाद्, यज्ञः प्राच्यां दिश्यवस्थितः, तस्य यज्ञस्य पश्चिमभागे पत्नीशालायामवस्थानात् पत्नी यज्ञस्य जघनार्द्धं इति तिरूप्यते । तां पत्नीम् एतर्हि ‘ प्राचीं प्राङ्मुखं पूर्वदिगवस्थितं यज्ञं प्रापयिष्यन् भवति । तदुपायत्वेन दर्भमयवासःपारिधापनस्य मेध्यत्वापादकत्वमाह—अस्ति वा इति । पत्नीसम्बन्धिनाभेयदवाचीनमङ्गम्, तद् ‘ अमेध्यम् ’ अपवित्रम्, तत्प्रदेशे मेध्यदर्भमयवासःपारिधापनेन तदङ्गं परिशुद्धं ‘ कृत्वा ’ ‘ एनां ’ ‘ प्राचीं ’ ‘ यज्ञं ’ प्रापितवान् भवति । दर्भाणां मेध्यत्वम् “ पवित्रं “ वै दर्भाः पुनात्येवैनम् ”—(तै. ब्रा. १ । ३ । ७ । १) इति श्रुत्यन्तरादवगम्यते । तस्मान्नेष्टेत्यादि । प्रतिज्ञातार्थनिगमनम् ॥ ८ ॥

विधत्ते—अथ निश्रयणीमिति । ‘ निश्रयणीम् ’ निश्रेणी यूपारोहणार्थं सोपानसदृशः काष्ठनिर्मितपदार्थः ‘ निश्रयति ’ यूपे निदध्यात् । तथा साधनेन यजमानस्य यूपारोहणे कश्चिद् विशेषं विधत्ते—स दक्षिणत इति । दक्षिणप्रदेशादुदङ्गमुखो यूपमारोहेत्, उदङ्गप्रदेशाद् दक्षिणमुखो वा आरोहेदिति विकल्पः । तत्रैकं पक्षं सिद्धान्तयति—दक्षिणत इति । ‘ तु ’ शब्दः पक्षान्तरव्यावृत्त्यर्थः । तथा हि एवं कृते सति ‘ उदङ्गभवति ’ कर्मण उदङ्गपवर्गता सिद्ध्यति, तस्मादयमेव पक्षः श्रेयान् ॥ ९ ॥

रोहणकाले जायाऽऽमन्त्रणं विधत्ते—स रोक्ष्यन्निति । रोहणं करिष्यन् हे ‘ जाये ! ’ ‘ एहि ’ आगच्छ, ‘ स्वः ’

* १—अन्तरं दीक्षितवसनात् । का० श्रौ० सू० १४ । ९८ । २—यद्यपि भाष्यपुस्तकेषु सर्वत्र ‘ निश्रेणीम् ’ इत्येव पदं दृश्यते तथापि मूलानुरोधेन का. श्रौ. सूत्रानुरोधेन च निश्रयणीम् ’ इत्येव भवितव्यम् । निश्रयणीं यूप उच्छ्रयत्युत्तरां वा । का. श्रौ. सू. १४ । ९९ ।

सु रोहति । प्रजापतेः प्रजाऽअभूमेति प्रजापतेर्हर्षेण प्रजा भवति यो
वाजपेयेन यजते ॥ ११ ॥

(त्वेऽथ) अथ गोधूमानुपस्पृशति । स्वर्देवाऽअगन्मेति स्वर्हर्षेण गुच्छति
यो वाजपेयेन यजते ॥ १२ ॥

तद्यद्गोधूमानुपस्पृशति । (त्यु) अन्नं वै गोधूमाऽअन्नं वा ऽएष उज्जयति
यो वाजपेयेन यजतेऽन्नपेयं ह वै नामैतद्यद्वाजपेयं तद्यदेवैतदन्नमुदजै-
षीत्तेनैवैतदेतां गतिं गत्वा सुष्ठुस्पृशते तदात्मन्कुरुते तस्माद्गोधूमानु-
पस्पृशति ॥ १३ ॥

प्रजायते । असर्वो हि तावद्भवति । अथ यदैव जायां विन्दते अथ प्रजायते । तर्हि हि सर्वो भवति ।
सर्व एतां गतिं गच्छानीति । तस्माज्जायामामन्त्रयते ॥ १० ॥

स रोहति—“ प्रजापतेः प्रजा अभूम् ”—इति । प्रजापतेर्हर्षेण प्रजा भवति—यो वाजपेयेन
यजते ॥ ११ ॥

अथ गोधूमानुपस्पृशति—“ स्वर्देवा अगन्म ” इति । स्वर्हर्षेण गच्छति—यो वाजपे-
येन यजते ॥ १२ ॥

तद् यद्गोधूमानुपस्पृशति । अन्नं वै गोधूमाः । अन्नं वाऽएष उज्जयति—यो वाजपेयेन यजते ।
अन्नपेयं ह वै नामैतद्—यद्वाजपेयम् । तद् यदेवैतदन्नमुदजैषीत्—तेनैवैतां गतिं गत्वा संस्पृशते—तदा-
त्मन् कुरुते । तस्माद्गोधूमानुपस्पृशति ॥ १३ ॥

स्वर्गं ‘ रोहात्र ’ आरोहणं करवावेति । जायायाः प्रत्युक्तिं दर्शयति— रोहावेत्याह जायेति । अथान्वयव्यति-
रेकाभ्यां जायासहितस्य संपूर्णवियवत्वं प्रतिपादयन्नत्र जायाऽऽमन्त्रणं विधत्ते—तद्यदिति । प्रथमपर्याये असर्व इति
परिच्छेदः, असम्पूर्ण इत्यर्थः । ‘ ह ’ यस्माद् यजमानस्य ‘ अर्द्धः एषः यत् जाया आत्मनः, ’ तदभावे प्रजोत्प-
त्त्यभावः, यदा जायासाहित्यं तदा प्रजोत्पादनक्षमत्वम् । तथा च ‘ सर्वे ’ सम्पूर्णावयवोऽस्त्वित्याह—एतां
गतिमिति । ‘ एतां ’ यूपारोहणलक्षणां ‘ गतिं ’ ‘ गच्छानि ’ प्राप्तवानीत्यभिप्रायेण जायाऽऽमन्त्रणं
कार्यमिति ॥ १० ॥

एतद्यूपारोहणमनूय मन्त्रं विधत्ते—स रोहतीति । प्रजापतेः ‘ प्रजाः ’ अपत्यभूताः ‘ अभूम् ’ इति ॥ ११ ॥
गोधूममयचवालस्पर्शनेन समन्त्रकं विधत्ते—अथ गोधूममिति । वयं ‘ देवाः ’ सन्तः ‘ स्वः ’ स्वर्गम् ‘ अगन्म’
गतवन्त इति मन्त्रस्यार्थः ॥ १२ ॥

तद् यद् गोधूममनित्यादि । गोधूमस्पर्शनेन वाजपेयजिन्मन्त्रं स्वाधीनं कृतं कान् भवतीति तात्पर्यार्थः ॥ १३ ॥

१—आरोक्ष्यन् जायामामन्त्रयते जाय एहि स्वो रोहावेति । रोहावेति प्रत्याह । प्रजापतेरित्यारोहतः । का. श्रौ. सू. १४१००।
२—स्वारिति गोधूममालभते । का. श्रौ. सू. १४। १०१।

(त्यु) अथ शीर्ष्णां यूपमत्युज्जिहीते । (तेऽमृ) अमृता ऽअभूमेति देव-
लोकमेवैतेनोज्जयति ॥ १४ ॥ (शतम् ३०००)

(त्यु) अथ दिशोऽनुवीक्षमाणो जपति । (त्य) अस्मे वोऽअस्तिव-
न्द्रियमस्मे नृम्णमुत क्रतुरस्मे वर्चां॑सि सन्तु व इति सर्व्वं वा ऽएषऽइद-
मुज्जयति यो वाजपेयेन यजते प्रजापति॑ ह्युज्जयति सर्व्वसु ह्येवेदं
प्रजापतिः सोऽस्य सर्व्वस्य यशः ऽइन्द्रियं वीर्य्यं॑ संवृज्य तदात्मन् धत्ते
तदात्मन् कुरुते तस्माद्दिशोऽनुवीक्षमाणो जपति ॥ १५ ॥

(त्यु) अथैनमृषपुटैरनूदस्यन्ति । पशवो वाऽऊषा अन्नं वै पशवोऽन्नं
वाऽएषऽउज्जयति यो वाजपेयेन यजतेऽन्नपेय॑ ह वै नामैतद्यद्वाजपेयं

अथ शीर्ष्णां यूपमत्युज्जिहीते—“अमृता अभूम”—(वा० सं० ९।२१) इति । देव-
लोकमेवैतेनोज्जयति ॥ १४ ॥

अथ दिशोऽनुवीक्षमाणो जपति—“अस्मे वोऽअस्तिवन्द्रियमस्मे नृम्णमुत क्रतुः” अस्मे
वर्चां॑सि सन्तु वः—इति । सर्व्वं वाऽएष इदमुज्जयति—यो वाजपेयेन यजते । प्रजापतिं ह्युज्जयति ।
सर्व्वमुह्येवेदं प्रजापतिः । सोऽस्य सर्व्वस्य यशः—इन्द्रियं वीर्य्यं संवृज्य तदात्मन् धत्ते—तदात्मन् कुरुते ।
तस्माद् दिशोऽनुवीक्षमाणो जपति ॥ १५ ॥

अथैनमृषपुटैरनूदस्यन्ति । पशवो वाऽऊषाः । अन्नं वै पशवः । अन्नं वाऽएष उज्जयति—यो वाजपे-

विधत्ते—अथ शीर्ष्णेति । ‘शीर्ष्णां’ शिरसा ‘यूपम्’ ‘अत्युज्जिहीते’ अतिक्रम्योद्धमयति । यूपं
शिरसा स्पृशन् तमतिक्रम्य स्वशिर उन्नमयेदित्यर्थः । ‘अमृताः’ अमरणधर्माणः ‘अभूम’ सम्भूता
इति उद्धमनमन्त्रस्यार्थः । ‘एतेन’ यूपप्राप्तं स्वशिरस उन्नमनाद् यूपस्यातिक्रान्तत्वाद् देवलोकजयः ॥ १४ ॥

विधत्ते—अथ दिश इति । यूपे तिष्ठन्नेव यजमानः सर्वा दिशोऽनुक्रमेण पश्येद् “अस्मे”—इति मन्त्रं
जपन् । तन्मन्त्रस्यायमर्थः—हे दिशः ! ‘वः’ युष्मत्सम्बन्धि ‘इन्द्रियं’ वीर्य्यम् ‘अस्मे’ अस्मासु ‘अस्तु’
तथा ‘नृम्णं’ युष्मत्सम्बन्धि धनम् ‘अस्मे’ अस्मासु ‘अस्तु’ ‘उत’ अपि च ‘क्रतुः’ सङ्कल्पः, तत्पू-
र्व्वको यज्ञोऽपि ‘अस्मे’ अस्तु । ‘वः वर्चां॑ति’ युष्मत्सम्बन्धीनि तेजांसि ‘अस्मे’ अस्मासु ‘सन्तु’ इति ।
इन्द्रियादीनामाशासनं युक्तमित्याह—सर्व्वं वा इत्यादि । प्रजापतेः सर्वात्मकत्वाद् वाजपेयेन च प्रजापति
प्राप्तित्वाद् ‘अस्य सर्व्वस्य’ जगतो यशआदिकं ‘संवृज्य’ विमज्ज्याधाय स्वात्मनि धारयति, अनन्तरं
स्वात्मनि कुरुते, आत्मसात् कृतवान् भवतीत्यर्थः ॥ १५ ॥

अत्र कात्यायनः—“सप्तदशाश्वत्थपत्रोपनद्धानूपपुटानुदस्यत्यस्मे विशः प्रतिगृह्णात्येनान्” (का. श्री. सू. १४।
१०४।९०९) इति यदसूत्रयत्, तत् क्रमेण विधत्ते—अथैनमिति । ‘ऊषपुटैः’ ऊषाः क्षेत्रपांशैवः तानश्वत्थपत्रैः

तद्यदेवैतदुन्नमुदजैषीत्तेनैवैतदेतां गतिं गत्वा सुष्टुस्पृशते तदात्मन्कुरुते
तस्मादेनमूषपुटैरनूदस्यन्ति ॥ १६ ॥

(न्त्या) आश्वत्येषु पलाशेषूपनद्धा भवन्ति । स यदेवादोऽश्वत्ये
तिष्ठत इन्द्रो मरुत उपामन्त्रयत तस्मादाश्वत्येषु पलाशेषूपनद्धा भवन्ति
विशोऽनूदस्यन्ति विशो वै मरुतोऽन्नं विशस्तुस्माद्विशोऽनूदस्यन्ति
सप्तदश भवन्ति सप्तदशो वै प्रजापतिस्तुत्प्रजापतिमुज्जयति ॥ १७ ॥

(त्यु) अथेमासुपावेक्षमाणो जपति । नमो मात्रे पृथिव्यै नमो मात्रे
पृथिव्या ऽडुति बृहस्पतेर्ह वाऽअभिषिषिचानात्पृथिवी विभयाञ्चकार
महद्वाऽअयमभूदोऽभ्युषेचि यद्वै माऽयं नावहणीयादिति बृहस्पतिर्ह पृथिव्यै

येन यजते । अन्नपेयं ह वै नामैतद्-यद्वाजपेयम् । तद्वयदेवैतदन्नमुदजैषीत्-तेनैवैतदेतां गतिं गत्वा
सुष्टुस्पृशते-तदात्मन् कुरुते । तस्मादेनमूषपुटैरनूदस्यन्ति ॥ १६ ॥

आश्वत्येषु पलाशेषूपनद्धा भवन्ति । स यदेवादोऽश्वत्ये तिष्ठत इन्द्रो मरुत उपामन्त्रयत । तस्मा-
दाश्वत्येषु पलाशेषूपनद्धा भवन्ति । विशोऽनूदस्यन्ति । विशो वै मरुतः । अन्नं विशः । तस्माद्विशो-
ऽनूदस्यन्ति । सप्तदश भवन्ति । सप्तदशो वै प्रजापतिः । तत्प्रजापतिमुज्जयति ॥ १७ ॥

अथेमासुपावेक्षमाणो जपति-“ नमो मात्रे पृथिव्यै नमो मात्रे पृथिव्यै ”-इति । बृहस्पतेर्ह
वाऽअभिषिषिचानात्पृथिवी विभयाञ्चकार-‘ महद्वाऽअयमभूद्-योऽभ्युषेचि, यद्वै माऽयं नावहणी-

पुटीकृत्य तैः पुटैः यूनेऽवस्थितं यजमानमभिलक्ष्य ‘उदस्यन्ति’ ऊर्ध्वान् प्रतिदिशं प्रक्षिपयुरित्यर्थः । अत एव
आपस्तम्बः-“तमाश्वत्यैरासपुटैरुषपुटैरुषयैर्वा विशः प्रतिदिशमर्पयन्ति”-(आ. श्रौ. सू. १८।१।१९)
इति । “ पशवो वा ऊषाः ”-इत्यादिकस्यायमर्थः, ऊषाणां यज्ञद्वारा पशुसाधनत्वात् ताच्छब्दश्चम् । पशूनाञ्च
अन्नत्वं क्षीरादिसाधनत्वेन प्रसिद्धम् । अतः पशुद्वारा ऊषाणामन्नत्वाद्दूषपुटहननेन यजमानेऽन्नमेव निहित-
वान् मवतीति ॥ १६ ॥

विधत्ते-आश्वत्येष्विति । अश्वत्यपलाशेषूपनद्धान् सन्नद्धान् कुर्यात् । आश्वत्यैरेव कारणे कारणमाह-सं
यदेवेति । ‘अमुष्मिन्’ ‘अदः’ विप्रकृष्टे काले, ‘अश्वत्ये’ अवस्थितान् ‘मरुतः’ ‘इन्द्रः’ आह्वयत । एवमयमश्वत्यो
देवविशां मरुतामाश्रयभूतः अतस्तदीयेषु पत्रेषु अन्नसंस्तुतानामूषाणामुपनिबन्धनं प्रशस्तमित्यर्थः । ऊषपुटेषु
क्षेपणकर्तृन् विधत्ते-विश इति । ‘विशः’ वैद्या अर्पयेयुः । मरुतां विद्वन्मिन्द्रस्य प्रजात्वात्, अतो मनुष्यविशा-
मपि तत्साजात्येन तदात्मकत्वम् । तेषां वैद्यानामन्नत्वं कृषीवलत्वात् । ऊषपुटानां संख्यां विधत्ते-
सप्तदशेति ॥ १७ ॥

तत्रैव यजमानस्य भूम्यवेक्षणं समन्त्रकं विधत्ते-अथेमांमिति । ‘मात्रे’ सर्वस्य निर्मातृत्वान्मातृभूताथे

विभयाञ्चकार यद्वै मेयं नावधून्वीतेति तदनयैवैतन्मित्रधेयमकुरुत न हि माता पुत्रं हिनस्ति न पुत्रो मातरम् ॥ १८ ॥

बृहस्पतिसवो वाऽएष यद्वाजपेयम् । पृथिव्यु हैतस्माद्विभेति महद्वाऽअयमभूद्योऽभ्युपेचि यद्वै माऽयं नावदणीयादित्येष उ हास्येऽ विभेति यद्वै मेयं नावधून्वीतेति तदनयैवैतन्मित्रधेयं कुरुते न हि माता पुत्रं हिनस्ति न पुत्रो मातरम् ॥ १९ ॥

(मु) अथ हिरण्यमभ्यवरोहति । (त्य) अमृतमायुर्हिरण्यं तदमृत-
ऽआयुषि प्रतितिष्ठति ॥ २० ॥

याद् ' इति । बृहस्पतिर्ह पृथिव्यै विभयाञ्चकार—' यद्वै मेयं नावधून्वीत ' इति । तदनयैवैतन्मित्र-
धेयमकुरुत । न हि माता पुत्रं हिनस्ति, न पुत्रो मातरम् ॥ १८ ॥

बृहस्पतिसवो—वाऽएष यद्वाजपेयम् । पृथिव्यु हैतस्माद्विभेति । महद्वाऽअयमभूद्—योऽभ्युपेचि,
' यद्वै माऽयं नावदणीयात् ' इति । एष उ हास्ये विभेति—' यद्वै मेयं नावधून्वीत ' इति । तदनयै-
वैतन्मित्रधेयं कुरुते । न हि माता पुत्रं हिनस्ति, न पुत्रो मातरम् ॥ १९ ॥

अथ हिरण्यमभ्यवरोहति । अमृतमायुर्हिरण्यम् । तदमृतऽआयुषि प्रतितिष्ठति ॥ २० ॥

' पृथिव्यै : ' नमः ' इति आदरायो मन्त्रवाक्याभ्यासः । मन्त्रगतमातृशब्दस्य जननीवाचकत्वं विवक्षित-
मिति वदन् भूम्यवेश्मणं बृहस्पतिदृष्टान्तमुखेन प्रशंसति—बृहस्पतेरिति । पूर्वं वाजपेययज्ञे बृहस्पतेरभिषिक्ताद्
भूमिर्विभेति स्म । मयकारणमाह—योऽभ्युपेचीति । यद् ' अयम् ' अभिषिक्तः पुरुषो ' महदभूत् ' इत्यन्वयः ।
' यद् ' ' यस्मात् अभिषेकेण महत्त्वगुणवान् ' अयं ' बृहस्पतिः ' मा ' मां भूमिम् ' न अवदणीयात् '
नावदारयेत् ' इति; ' अतो हेतोः ' मित्रधेयमकुरुत '—इति उत्तरवाक्यशेषसम्बन्धः । तथा ' बृह-
स्पतिः ' अपि भूम्याः सकाशाद् विभेति स्म; ' यद् ' यस्मात् ' इयं ' भूमिः ' मा ' माम्
अभिषिक्तं ' नावधून्वीत ' न विचालयेत् ' इति । ' तत् ' तस्मात् कारणात् ' अनया ' पृथिव्या सह
' एव ' ' एतत् ' निरीक्षणरूपं ' मित्रधेयं ' मैत्रीम् ' अकुरुत ' भूमिरपि सख्यमकरोदित्यर्थः उपक्रमोप-
संहाराभ्यामवगम्यते,—उपक्रमे तावदुभयोरपि भीतिरुक्ता, अवदारणपरिहाराय मित्रधेयकरणमिति चोक्तम्;
उपसंहारेऽपि ' न पुत्रो मातरम् ' इति मातुः पुत्रकर्तृकोपद्रवस्य निषेधात् ॥ १८ ॥

इदानीमनुष्ठानेऽपि भूम्यवेश्मणं मित्रत्वप्रयोजनमित्याह—बृहस्पतिसवो वा इति । वाजपेयमिति । यदेष
बृहस्पतिसवः बृहस्पतेरभिषेको यस्मिन्निति स तथोक्तः । शिष्टं पूर्वपर्यायवद् व्याख्येयम् ॥ १९ ॥

विधत्ते—अथ हिरण्यमिति । ' हिरण्यम् ' ' अभि '—लक्ष्य यूपादवरोहेत्; यतः ' हिरण्यम् ' मरणरहिता-
युरात्मकम्, तन्नावरोहणेन तथाविधे ' आयुषि ' एव प्रतिष्ठितो भवतीत्यर्थः ॥ २० ॥

(त्यु) अथाजर्षभस्याजिनमुपस्तृणाति । तदुपरिष्ठादुक्मं निदधाति तमभ्यु-
वरोहतीमां वैव ॥ २१ ॥

(ब्राथा) अथास्माऽआसन्दीमाहरन्ति । (न्त्यु) उपरिसद्यं वा ऽएषु
जयति यो जयत्यन्तरिक्षसद्यं तदेनमुपर्यासीनमधस्तादिमाः प्रजा उपासते
तस्मादस्माऽआसन्दीमाहरन्ति ॥ २२ ॥

(न्त्यौ) औदुम्बरी भवति । (त्यु) अन्नं वा ऽऊर्गुदुम्बुर ऊर्जोऽन्नाद्य-
स्यावरुद्धयै तस्मादौदुम्बरी भवति तामग्रेण हविर्द्वानि जघनेनाहवनीयं
निदधाति ॥ २३ ॥

अथाजर्षभस्याजिनमुपस्तृणाति । तदुपरिष्ठादुक्मं निदधाति । तमभ्यवरोहतीमां वैव ॥ २१ ॥

अथास्माऽआसन्दीमाहरन्ति । उपरिसद्यं वाऽएषु जयति-यो जयत्यन्तरिक्षसद्यम् । तदेनमु-
पर्यासीनमधस्तादिमाः प्रजा उपासते । तस्मादस्माऽआसन्दीमाहरन्ति ॥ २२ ॥

औदुम्बरी भवति । अन्नं वाऽऊर्गुदुम्बुरः । ऊर्जोऽन्नाद्यस्यावरुद्धयै । तस्मादौदुम्बरी भवति ।
तामग्रेण हविर्द्वानि, जघनेनाहवनीयं निदधाति ॥ २३ ॥

हिरण्यनिधानार्थं वस्ताजिनास्तरणं विधत्ते-अथाजेति । तत्रास्यास्तीर्णाजचर्मणः 'उपरिष्ठात्' 'रुक्मं'
निदध्यात् । हिरण्ये अवरोहणं वैकल्पिकमित्याह-इमां वैवेति । रुक्मे वाऽवरोहेदिति । अत एव कात्यायनः-
"स रुक्मे वस्तचर्मण्यवरोहति, भूमौ वा"--। (का. श्रौ. सू. १४ । १०६) इति ॥ २१ ॥

विधत्ते-अथास्मा इति । 'अस्मै' यूपदवरोहाय । आसन्दीलक्षणमुक्तं कात्यायनेन-"औदुम्बरीमासन्दीं
नाभिदघ्नामरन्निमात्राङ्गीभूतामाहरन्ति"--। (का. श्रौ. सू. ७ । २४८) इति । 'उपरिसद्यम्'-इत्यस्यायमर्थः-
वाजपेयेन यागेन 'उपरिसद्यम्' उपरिसदनम् 'जयति' मद्रपीठारोहणवस्थानं प्राप्नोति । एतदुपपादना-
याह-यो जयतीति । 'यः' यूपारोहणेन 'अन्तरिक्षसद्यम्' आकाशे उपवेशनं 'जयति' 'एषः' इति
पूर्वेण सम्बन्धः ॥ २२ ॥

औदुम्बरीति । उदुम्बरनिर्मिता आसन्दी (श. प. ब्रा. ६।७।१ । १२-१९) । अन्नं वा ऊर्गिति ।
यदेतत् 'ऊर्गं' बलकम् 'अन्नम्' तदात्मकः 'उदुम्बरः' वृक्षः, तज्जन्यत्वात् । श्रूयते हि-"देवा वा
ऊर्जं व्यभजन्त, तत उदुम्बर उदतिष्ठत्"-इति । तामग्रेणेति । अस्यार्थः-"हविर्द्वानि"-इति द्वितीयादि-
वचनान्तं पदम्, ते 'अग्रेण' तयोरप्रदेशम् 'आहवनीयं जघनेन' सोमाहुत्यधिकरणाग्रेः पश्चिमप्रदेशे 'ताम्'
आसन्दीं निदध्यात् । अत्र सूत्रम्-"उत्तरवेदिमपरैर्णौदुम्बरीमासन्दीं वस्तचर्मणाऽस्तृणातीयं तेति"--
(का. श्रौ. सू. १४ । १०७) इति ॥ २३ ॥

(त्र्यु) अथाजर्षभस्याजिनमास्तृणाति । प्रजापतिर्वाऽएष यदजर्षभः
ऽएता वै प्रजापतेः प्रत्यक्षतमां यदजास्तुस्मादेतास्त्रिः संवत्सरस्य विजा-
यमाना द्वौ त्रीनिति जनयन्ति तत्प्रजापतिर्मेवैतत्करोति तस्मादजर्षभस्या-
जिनमास्तृणाति ॥ २४ ॥

स आस्तृणाति । (ती) इयं ते राडिति राज्यमेवास्मिन्नेतद्धात्युथैन-
मासादयति युन्ताऽसि युमन इति यन्तारमेवैनमेतद्युमनमासां प्रजानां करोति
ध्रुवोऽसि धरुणऽ इति ध्रुवमेवैनमेतद्धरुणमास्मिँल्लोके करोति कृष्यै त्वा
क्षेमाय त्वा रय्यै त्वा पोषाय त्वेति साधवे त्वेत्येवैतदाह ॥ २५ ॥

इति प्रथमप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ५-१-६ ॥ (२.१.)

इति प्रथम प्रपाठकः समाप्तः ॥ ५ । १ ॥

अथाजर्षभस्याजिनमास्तृणाति । प्रजापतिर्वाऽएष यदजर्षभः । एता वै प्रजापतेः प्रत्यक्षतमाम्
यदजाः । तस्मादेतास्त्रिः संवत्सरस्य विजायमाना द्वौ, त्रीनिति जनयन्ति । तत् प्रजापतिर्मेवैतत्
करोति । तस्मादजर्षभस्याजिनमास्तृणाति ॥ २४ ॥

स आस्तृणाति—“इयं ते राट्”—इति । राज्यमेवास्मिन्नेतद्धाति । अथैनमासादयति—“यन्ताऽसि
युमनः ” इति । यन्तारमेवैनमेतद्युमनमासां प्रजानां करोति । “ ध्रुवोऽसि धरुणः ”—इति ।
ध्रुवमेवैनमेतद्धरुणमास्मिँल्लोके करोति । “ कृष्यै त्वा क्षेमाय त्वा रय्यै त्वा पोषाय त्वा ”—
(वा. सं. ९ । २२) इति । साधवे त्वेत्येवैतदाह ॥ २५ ॥

आसन्ध्यामजाजिनेनाच्छादनं विधत्ते—अथाजर्षभस्याजिनमिति । वस्तप्रजापत्योर्विहुप्रजोत्पादकत्वादिक-
रूप्यं समर्थयते—एता वा इत्यादि । ‘ एताः अजाः ’ ‘ प्रजापतेः ’ ‘ प्रत्यक्षतमाम् ’ अतिशयेन प्रत्यक्षं रूपम्,
यस्मादेवं ‘ तस्मात् ’ संवत्सरमध्ये ‘ त्रिः ’ त्रिवारं ‘ द्वौ त्रीन् ’ वा पुत्रान् ‘ विजायमानाः ’ सुवाना
भवन्ति ॥ २४ ॥

आस्तरणमनूय मन्त्रं विधत्ते—स आस्तृणातीति । हे अभिविच्यमानवाजपेययाजिन् ! ‘ ते ’ तव ‘ इयम् ’
आसन्दी ‘ राट् ’ राज्यसाधनम्, पीठादेरुपरिसदनमव राज्यमित्यर्थः । तस्याभिप्रायमाह—राज्यमिति । यदे-
तेनास्तरणेन यजमाने राज्यं निहितवान् भवति ॥

विधत्ते—अथैनमिति । ‘ एनं ’ यजमानम् अस्यामासन्ध्याम् उपवेशयेत् । तन्मन्त्रस्यायमर्थः—हे यजमान !
‘ यन्ता ’ सर्वस्य नियन्ता ‘ असि ’, ‘ युमनः ’ ‘ प्रजानां ’ नियमिता असि, ‘ ध्रुवः ’ स्थिरः ‘ असि ’,
‘ धरुणः ’ धारकः असि । ‘ कृष्यै ’ कर्षणाय ‘ त्वा ’ त्वाम्, उपवेशयामीति शेषः । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् ।
‘ क्षेमाय ’ लब्धवस्तुपरिपालनाय । ‘ रय्यै ’ धनाय, ‘ पोषाय ’ इति ॥

अथ द्वितीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् । द्वितीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ।

बार्हस्पत्येन चरुणा प्रचरति । तस्यानिष्टएव स्विष्टकृद्भवत्यथास्मा-
ऽअन्नं सुम्भरत्युन्नं वाऽएष उज्जयति यो वाजपेयेन यजतेऽन्नपेयं ह
वै नामैतद्यद्वाजपेयं तद्यदेवैतदन्नमुदजैषीत्तुदेवास्माऽएतत्सुम्भरति ॥ १ ॥

(त्र्यौ) औदुम्बरे पात्रे । (त्रैऽन्नं) अन्नं वा ऽऊर्गुदुम्बरऽऊर्जोऽन्नाद्यस्या-
वरुद्धयै तस्मादौदुम्बरे पात्रे सोऽप एव प्रथमाः सुम्भरत्यथ यथोऽथ यथो-
पस्मारमुन्नानि ॥ २ ॥

बार्हस्पत्येन चरुणा प्रचरति । तस्यानिष्ट एव स्विष्टकृद्भवति । अथास्माऽअन्नं सुम्भरति ।
अन्नं वाऽएष उज्जयति-यो वाजपेयेन यजते । अन्नपेयं ह वै नामैतद्-यद्वाजपेयम् । तद्यदेवैतदन्न-
मुदजैषीत्-तदेवास्माऽएतत् सुम्भरति ॥ १ ॥

औदुम्बरे पात्रे । अन्नं वाऽऊर्गुदुम्बरः । ऊर्जोऽन्नाद्यस्यावरुद्धयै । तस्मादौदुम्बरे पात्रे ।
सोऽप एव प्रथमाः सुम्भरति, अथ पयः, अथ यथोपस्मारमुन्नानि ॥ २ ॥

मन्त्रं व्याचष्टे-यन्तारामिति । ध्रुवमेवैनमिति । ' अस्मिन् लोके ' ' ध्रुवं ' सन्तम् ' एव ' एतं ' यजमानम्
' एतत् ' एतेन मन्त्रभागेन ' धरुगं ' धारकं ' करोति ' । कृष्यादिपदानामर्थं सङ्कल्यथाह-साधवे त्वेति । श्रेयसे
त्वामुपवेशयामिति । अनेन कृष्यादिश्रेयांसि, अन्यान्यपि संगृहीतानि भवन्तीत्यर्थः ॥ २९ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवव्यासे वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये पञ्चमकाण्डे
द्वितीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ (१-२-१) ॥

इति पञ्चमकाण्डे प्रथमः प्रपाठकः समाप्तः ॥ १-२-१ ॥

अथ नैवारचरुप्रचारं विधत्ते-बार्हस्पत्येनेति । प्रधाननैवाराहुतेरनन्तरं कर्त्तव्यं वाजप्रसवोद्योगं विधातुं
कालं विधत्ते-तस्यानिष्ट एवेति । ' तस्य ' नैवारस्य स्विष्टकृत् ' अनिष्टः ' अनिष्टकृद् ' भवति ' प्रधानयागा-
दूर्ध्वं स्विष्टकृतः प्रागित्यर्थः । होमार्थमन्नसम्भरणं विधत्ते-अथास्मा इति । ' अस्मै ' यजमानाय अमिषेका-
र्थम् ' अन्नं सुम्भरेत् ' ॥ १ ॥

अन्नसम्भरणार्थं पात्रविशेषं विधत्ते-औदुम्बरमिति । तत्र प्रथमपात्रं सम्भरणं विधत्ते-सोऽप एवेति ।
प्रथमम् ' अपः ' जलानि सम्भरेत् । ' अथ पयः ' क्षीरं तदनन्तरम् ' यथोपस्मारम् ' उपस्मृतिमनतिक्रम्य

तद्वैके । सप्तदशान्नानि सम्भरन्ति सप्तदशः प्रजापतिरिति वृद्धन्तस्तु
तथा न कुर्यात्प्रजापतेर्नैव सर्वमन्नमवरुद्धम् क उ तस्मै मनुष्यो यः सर्व-
मन्नमवरुन्धीत तस्माद् सुर्वमेवात्र यथोपस्मारं सम्भरन्नेकमन्नं न
सम्भरेत् ॥ ३ ॥

स यन्न सम्भरति । तस्योद्ब्रवीतु तस्य नाश्रीयाद्यावज्जीवं तथा नान्तमेति
तथा ज्योग्जीवति स एतस्य सर्वस्यान्नाद्यस्य सम्भृतस्य स्त्रुवेणोपघातं
वाजप्रसवीयानि जुहोति तद्याभ्य ऽएवैतद्देवताभ्यो जुहोति ता ऽअस्मै
प्रसुवन्ति ताभिः प्रसूत ऽउज्जयति तस्माद्वाजप्रसवीयानि जुहोति ॥ ४ ॥

तद्वैके सप्तदशान्नानि सम्भरन्ति । सप्तदशः प्रजापतिरिति वृद्धन्तः । तद् तथा न कुर्यात् ।
प्रजापतेर्नैव सर्वमन्नमवरुद्धम् । क उ तस्मै मनुष्यो-यः सर्वमन्नमवरुन्धीत । तस्माद् सर्वमेवात्र
यथोपस्मारं सम्भरन्नेकमन्नं न सम्भरेत् ॥ ३ ॥

स यन्न सम्भरति-तस्योद्ब्रवीतु । तस्य नाश्रीयाद् यावज्जीवम् । तथा नान्तमेति । तथा
ज्योग्जीवति स एतस्य सर्वस्यान्नाद्यस्य सम्भृतस्य स्त्रुवेणोपघातं वाजप्रसवीयानि जुहोति । तद् याभ्य

‘अन्नानि’ सम्भरेत्, यानि तदा स्मृतिथमवतरन्ति तानीत्यर्थः । तत्र ग्राम्याण्यभेदेन चतुर्दशान्नान्यापस्तम्बेन
‘सूत्रितानि, तान्यपि यथोपस्मारपदेन ग्राह्याणि-“ तिलमाषा व्रीहियवाः प्रियङ्गवगवो गोधूमा वेषुश्यामाक-
नीवाः जत्तिलाश्च गवेषुका अरण्यजा मर्कटका विज्ञेया गार्मुतसप्तमाः कुलत्थसप्तमा वा ”-(का. श्रौ. सू.
१७ । ११ । ३) इति । बुद्धिस्थानि यानि वा, तानि सम्भरेत् ॥ २ ॥

‘यथोपस्मारमन्नानि संविश्यात्’-इत्यत्र सङ्ख्याया अनुक्तेः यावन्ति स्मर्यमाणानि तावन्ति सम्भरेदित्यर्थो
भवति, तत्र सङ्ख्याविशेषं पूर्वपक्षयति-तद्वैक इति । ‘सप्तदश’ सप्तदश-संख्याकानि ‘अन्नानि’ सम्भ-
रन्ति । ‘तत्रोपपत्तिमाह-सप्तदशः प्रजापतिरितीति । प्रजापतेः सप्तदशत्वं प्रागुक्तम् (श. प. ५ । १ । २ । ११)
भाष्ये । तन्मतं निराचष्टे-“ तद् तथेति । प्रजापतेः-इति । अस्यायमर्थः,-पूर्वं प्रजापतेरपि सकलमन्नं
न वशीकृतम्, इदानीं ‘तस्मै’ प्रजापत्यर्थं ‘मनुष्यः’ ‘कः’ समर्थः ? सर्वान्नावरोधने; तस्माद् यावत्स्मृति
सम्भर्तव्यानीति । बुद्धिस्थानामपि सर्वेषां सम्भरणे प्राप्ते एकस्य निषेधति-‘एकमन्नमिति ॥ ३ ॥

असम्भ्रयमाणान्नविषयं कश्चिद् विशेषं विधत्ते-स यदिति । ‘यत्’ अन्नं ‘न’ सम्भरेत्, ‘तस्य’

१-सप्तदशान्नान्यावपति । यावत्स्मृति वा । का. श्रौ. सू. १४ । ११०-११२ । सप्तदशान्नानि तु व्रीहयः १ यवाः २
मसूराः ३ गोधूमाः ४ मुद्गाः ५ माषाः ६ तिलाः ७ चणकाः ८ अणवः ९ प्रियंगवः १० कोदवाः ११ मकुष्टकाः १२ कलायाः १३
कुलित्याः १४ मठाः १५ सर्षपाः १६ अतस्यः १७ इति मुकुटः । पा. सू. ५ । २ । ४ । अत्र पातंजलमहाभाष्ये सप्तदशं
धान्यं शणाः १७ इत्युक्तम् । सप्तदशसु ग्राम्याण्ययमर्धः; दशग्राम्याणि अत्रैवाग्रे चतुर्दशे कांश्चैव श्रौमंथकर्मणि प्रतिपादितानि । दश
ग्राम्याणि धान्यानि भवन्ति । व्रीहियवास्तिलमाषा अणुप्रियंगवो गोधूमाश्च मसूराश्च खलवाश्च खलकुलाश्चेति । शोषान्याण्यानि ।
२-एकवर्जम् । का. श्रौ. सू. १४ । ११३ ।

स जुहोति । वाजस्येमं प्रसवः सुषुवेऽग्रे सोमं राजानमोषधीष्वप्सु ॥
ताऽअस्मभ्यं मधुमतीर्भवन्तु वयं राष्ट्रे जागृयाम पुरोहिताः स्वाहा ॥ ५ ॥

व्वाजस्येमां(म्प्र)प्रसवः शिश्रिये दिवमिमा च विश्वा भुवनानि सम्प्राट् ॥
अदित्सन्तं दापयति प्रजानन्स नो रयिं सर्ववीरं नियच्छतु स्वाहा ॥ ६ ॥

एवैतद् देवताभ्यो जुहोति । ताऽअस्मै प्रसुवन्ति । ताभिः प्रसूत उज्जयति । तस्माद्वाजप्रसवी-
यानि जुहोति ॥ ४ ॥

स जुहोति—“ वाजस्येमं प्रसवः सुषुवेऽग्रे सोमं राजानमोषधीष्वप्सु । ताऽ अस्मभ्यं
मधुमतीर्भवन्तु । वयं राष्ट्रे जागृयाम पुरोहिताः स्वाहा ” । (१) (वा. सं. ९।२३) ॥ ५ ॥

“ वाजस्येमां प्रसवः शिश्रिये दिवम्, इमा च विश्वा भुवनानि सम्प्राट् । अदित्सन्तं
दापयति प्रजानन् स नो रयिं सर्ववीरं नियच्छतु स्वाहा ” । (२) (वा. सं. ९।२४) ॥ ६ ॥

‘ टहुवीत ’ न सम्भृतमित्युचैः तन्नाम ब्रूयात् यथा असम्भृतस्य अन्नस्य यावज्जीवनमभोजनेन ‘ अन्तं ’ विनाशं
‘ न एति, ’ ‘ उयोक् ’ चिरकालं ‘ जीवति । ’ मोक्तव्यस्य सर्वस्य भोगे सति विनाशो भवति, अतस्तदेकमव-
शिष्य भुञ्जीतेति तात्पर्यम् ॥ विधत्ते—स एतस्येति । मिलितस्य ‘ एतस्य ’ ‘ सर्वस्य ’ अन्नस्य एकदेशं
‘ सुवेण ’ ‘ उपघातम् ’ उपहत्योपहत्य गृहीत्वा ‘ वाजप्रसवीयानि जुहोति ’ वाजप्रसवशब्दयुक्तमन्त्रकरण-
होमान् कुर्यादित्यर्थः । तद्याभ्य इति । मान्त्रवर्णिकीभ्यो ‘ याभ्यः ’ अष्टादिदेवताभ्यो हूयते तदैव । ‘ ताः ’
‘ अस्मै ’ यजमानाय एतद्यागफलभूतमन्नमवरोहुं ‘ प्रसुवन्ति ’ अनुजानन्ति, ताभिरनुज्ञातः पश्चात् स्वाधीनं
करोतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

होममन्त्राय मन्त्रान् विधत्ते—स जुहोति वाजस्येममिति । सर्वत्र ‘ स्वाहा ’—शब्दो हवनलिङ्गम् । प्रथम-
स्यायमर्थः—‘ अग्रे ’ पूर्वं ‘ वाजस्य ’ अन्नस्य ‘ प्रसवः ’ उत्पादकः परमेश्वरः ‘ ओषधीषु ’ ‘ अप्सु ’ च सारभू-
तम् ‘ इमं सोमं सोमवल्लीरूपं राजानं ’ ‘ सुषुवे ’ उत्पादयामास, ‘ ताः ’ ओषधय आपश्च ‘ अस्मभ्यम् ’ अस्मदर्थं
‘ मधुमतीः ’ माधुर्योपेता भवन्तु । ‘ वयम् ’ अपि अस्मिन् ‘ राष्ट्रे ’ ‘ पुरोहिताः ’ यागानुष्ठानादौ पुरोगामिनो
‘ जागृयाम ’ जागरूका भूयास्मेति ॥ ५ ॥

अथ द्वितीयः—वाजस्येमामिति । ‘ वाजस्य प्रसवः ’ ईश्वरः ‘ इमां ’ भूमिं ‘ दिवम् ’ इमानि चान्यानि
सर्वाणि ‘ भुवनानि ’ ‘ शिश्रिये ’ आश्रितवान् । स च ‘ सम्प्राट् ’ सर्वेषां भुवनानां भूत्वा ‘ अदित्सन्तं ’ दातु-
मनिच्छन्तं भोग्यं ‘ प्रजानन् ’ ‘ दापयति ’ धनम् । ततः सः ‘ नः ’ अस्मभ्यं ‘ सर्ववीरं ’ पुत्रादियुक्तं ‘ रयिं ’
धनं ‘ नियच्छतु ’ ददातु ॥ ६ ॥

१—अभोजनं तस्योच्छ्वासात् । का. श्री. सू. १४।११४ । २—सुवेण संभृजुहोति वाजस्येममिति प्रतिमंत्रम् ।
का. श्री. सू. १४।११५ ।

व्वाजस्य नु । प्रसवऽ आवभूवेसु च विश्वा भुवनानि सर्वतः ॥
सुनेमि राजा परियाति विद्वान्प्रजां पुष्टिं वर्द्धयमानोऽअस्मे स्वाहा ॥ ७ ॥

सोमं ग्रजानम् । (सु) अवसेऽग्निमन्वारभामहे । आदित्यान्विष्णुं
सूर्यं ब्रह्माणं च बृहस्पतिं स्वाहा ॥ ८ ॥

(हाऽर्य) अर्यमुणं बृहस्पतिम् । (मि) इन्द्रं दानाय चोदय । वाचं
विष्णुं सरस्वतीं सवितारं च वाजिनं स्वाहा ॥ ९ ॥

(हाऽग्ने) अग्नेऽअच्छा । वदेहु नः प्रति नः सुमना भव । प्र नो यच्छ
सहस्रजित्त्वं हि धनदा असि स्वाहा ॥ १० ॥

“वाजस्य नु प्रसव आवभूव, इमा च विश्वा भुवनानि सर्वतः । सुनेमि राजा परि-
याति विद्वान् प्रजां पुष्टिं वर्द्धयमानोऽअस्मे स्वाहा ” (३) (वा० सं० १।२५) ॥ ७ ॥

“ सोमं राजानमवसेऽग्निमन्वारभामहे । आदित्यान्, विष्णुम्, सूर्यम्, ब्रह्माणं च
बृहस्पतिम्, स्वाहा ” (४) (वा. सं. १।२६) ॥ ८ ॥

“ अर्यमुणं बृहस्पतिमिन्द्रं दानाय चोदय । वाचं विष्णुं सरस्वतीं सवितारं च
वाजिनं स्वाहा ” (५) (वा. सं. १।२७) ॥ ९ ॥

“ अग्नेऽ अच्छा वदेहु नः प्रति नः सुमना भव । प्र नो यच्छ सहस्रजित्त्वं हि
धनदा असि स्वाहा ” (६) (वा. सं. १।२८) ॥ १० ॥

अथ तृतीयः—वाजस्य न्विति । ‘वाजस्य प्रसवः’ ‘नु’ खलु ‘इमा’ इमानि ‘विश्वा’ सर्वाणि ‘भुव-
नानि’ सर्वतः ‘आवभूव’ व्याप्नोत् । ‘सुनेमि’—इति पुराणवचनम् (निव० ३।२८।४) इति । ‘सः’ चिर-
न्तनो ‘राजा’ ‘परियाति’ सर्वतः सञ्चरति । ‘विद्वान्’ अनुष्ठीयमानं कर्म प्रजानन् । ‘अस्मे’ अस्मदर्थं ‘प्रजां’
‘पुष्टिं’ च ‘वर्द्धयमानः’ परियातीति सम्बन्धः ॥ ७ ॥

अथ चतुर्थः—सोममिति । वयं सोमादीन् देवान् ‘अवसे’ रक्षणाय तर्पणाय वा ‘अन्वारमापहे’ ते सर्वे
अनुगृह्णन्त्विति वाक्यशेषः ॥ ८ ॥

अथ पञ्चमः—अर्यमणमिति । हे वाजस्य प्रसव त्वमर्यमादीन् ‘दानाय चोदय’ अस्मभ्यं धनदानार्थं प्रेरय ।
वाक्सरस्वत्योरीषद्वेदो द्रष्टव्यः ॥ ९ ॥

अथ षष्ठः—अग्ने अच्छेति । ‘हे’ ‘अग्ने !’ ‘इह’ अस्मिन् कर्मणि ‘नः’ अस्माकम् ‘अच्छ’ आभि-
मुख्येन ‘वद’ हित कथय । ‘नः’ अस्मान् प्रति ‘सुमनाः’ कर्तुमाशङ्कितो भव । हे सहस्रजित् ! सह-
स्रस्य धनस्य जेतः ‘हि’ हेतौ । यतः ‘त्वं’ स्वभावतो ‘धनदा असि’ अतः ‘नः’ अस्मभ्यं ‘प्रयच्छ’
धनमिति शेषः ॥ १० ॥

प्र नः । (नो) यच्छत्वर्षमा प्र पूषा प्रबृहस्पतिः । प्र वाग्देवी ददातु नः स्वाहेति ॥ ११ ॥

(त्य) अथैनं परिशिष्टेनाभिषिञ्चति । (त्य) अन्नाद्येनैवेनमेतदभिषिञ्चत्यन्नाद्यमेवास्मिन्नेतदधाति तस्मादेनं परिशिष्टेनाभिषिञ्चति ॥ १२ ॥

सोऽभिषिञ्चति । देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामिति देवहस्तैरुवैनमेतदभिषिञ्चति सरस्वत्यै वाचो यन्तुर्यन्त्रिये दधामीति वाग्वै सरस्वती तदेनं वाच एव यन्तुर्यन्त्रिये दधाति १३

तदु हैकऽआहुः । (विवृ) विवृषेपां त्वा देवानां यन्तुर्यन्त्रिये दधामीति सर्व्वे वै विवृषे देवास्तुदेनं सर्व्वस्यैव यन्तुर्यन्त्रिये दधाति तदु तथा न ब्रूयात्सरस्वत्यै त्वा वाचो यन्तुर्यन्त्रिये दधामीत्येव ब्रूयाद्वाग्वै सरस्वती

“ प्र नो यच्छत्वर्षमा, प्र पूषा, प्र बृहस्पतिः । प्र वाग्देवी ददातु नः स्वाहा ”—(७) (वा. सं. ९ । २९) इति ॥ ११ ॥

अथैनं परिशिष्टेनाभिषिञ्चति । अन्नाद्येनैवेनमेतदभिषिञ्चति । अन्नाद्यमेवास्मिन्नेतदधाति । तस्मादेनं परिशिष्टेनाभिषिञ्चति ॥ १२ ॥

सोऽभिषिञ्चति—“ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् ”—इति । देवहस्तैरुवैनमेतदभिषिञ्चति । “ सरस्वत्यै वाचो यन्तुर्यन्त्रिये दधामि ”—इति । वाग्वै सरस्वती । तदेनं वाच एव यन्तुर्यन्त्रिये दधाति ॥ १३ ॥

तदु हैकऽआहुः—विषेपां त्वा देवानां यन्तुर्यन्त्रिये दधामि—इति । सर्व्वे वै विषे देवाः । तदेनं सर्व्वस्यैव यन्तुर्यन्त्रिये दधाति । तदु तथा न ब्रूयात् । सरस्वत्यै त्वा वाचो यन्तुर्यन्त्रिये दधामि—

अथ सप्तनः—प्र न इति । अर्थमादयो ‘ नः ’ अस्मभ्यं धनं प्रयच्छन्तु । पूषादिदेवतान्तरवाचकपदेऽपि क्रियापदस्यानुषङ्गं द्योतयितुं पुथक् पृथक् प्रोपसर्गप्रयोगः, ‘ प्र ’ ‘ ददातु ’ प्रकर्षेण प्रयच्छत्विति ॥ ११ ॥

हुतशेषस्यान्नस्य विनियोगं दर्शयति—अथैनमिति । अथ ‘ एनं ’ सुन्वन्तं यजमानं ‘ परिशिष्टेन ’ अन्नेन अभिषिञ्चेत् हुतशेषाभिषेकेण यजमाने अन्नमेव निहितवान् भवति ॥ १२ ॥

अभिषेकमनूय मन्त्रं विधत्ते—स इति । देवस्य त्वेति । व्याख्यातः । ‘ सरस्वत्यै ’ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी (पा. मू. २ । ३ । ६२ वा.) सरस्वत्याः ‘ वाचः ’ ‘ यन्तुः ’ ‘ अन्तर्यामिणश्च ’ ‘ यन्त्रिये ’ नियमे अभ्यनुज्ञायां ‘ निदधामि ’ इति ॥ १३ ॥

अत्र तु ‘ सरस्वत्यै वाचः ’ इत्यस्य स्थाने ‘ सरस्वत्यै त्वा वाचः ’ इति युष्मच्छब्दं प्रक्षिप्य प्रयोक्तव्यमिति विधातुं पूर्वपक्षं सोपपत्तिकमुद्गावयति—तदु हैक इति । केचिच्छाखिनः ‘ आहुः ’ किमिति । ‘ सरस्वत्यै

तुदेनं वाचु ऽएव यन्तुर्यन्त्रिये दधाति बृहस्पतेऽह्ना साम्राज्येनाभिषिञ्चा-
म्यसाविति नाम गृह्णाति तद्बृहस्पतेर्येनमेतत्सायुज्यं सलोकतां
गमयति ॥ १४ ॥

(त्यु) अथाह । सम्राडयमसौ सम्राडयमसाविति निवेदितमेवैनमेतत्सुन्तं
देवेभ्यो निवेदयत्ययं महावीर्यो योऽभ्यषेचीत्ययं युष्माकैकोऽभूत्तं गोपा-
यतेत्युपेतुदाह त्रिष्कृत्व ऽआह त्रिवृद्धि यज्ञः ॥ १५ ॥

(ज्ञोऽथो) अथोज्जितीः । (जुं) जुहोति वा वाचयति वा यदि जुहोति
यदि वाचयति समानु ऽएव बन्धुः ॥ १६ ॥

इत्येव ब्रूयात् । वागै सरस्वती । तदेनं वाच एव यन्तुर्यन्त्रिये दधाति । “बृहस्पतेऽह्ना साम्राज्ये-
नाभिषिञ्चाम्यसौ ”—(वा. सं ९।३०) इति । नाम गृह्णाति । तद् बृहस्पतेर्येनमेतत्—सायुज्यं
सलोकतां गमयति ॥ १४ ॥

अथाह—‘ सम्राडयमसौ, सम्राडयमसौ ’ इति । निवेदितमेवैनमेतत्सुन्तं देवेभ्यो निवेदयति ।
‘ अयं महावीर्यो योऽभ्यषेचि ’ इति । अयं युष्माकैकोऽभूत्—तं गोपायतेत्येवैतदाह । त्रिष्कृत्व
आह त्रिवृद्धि यज्ञः ॥ १५ ॥

अथोज्जितीर्जुहोति वा वाचयति वा । यदि जुहोति, यदि वाचयति—समान एव बन्धुः ॥ १६ ॥

वाचः ’ इत्यस्य स्थाने ‘ विश्वेषां त्वा देवानाम् ’ इति प्रक्षिप्य ‘ यन्तुः ’ इत्यादि पूर्ववद्वक्तव्यमिति स्वमतं
दर्शयितुमुक्तम् । परमतं निराकरोति । तदु तथेति । अत एव कात्यायनः—“सरस्वत्यै वाचः स्थाने विश्वेषां
त्वा देवानां, सरस्वत्यै त्वेति वा ” (का. श्रौ. सू. १४ । ११७ । ११८ ।) इति । ‘ बृहस्पतेः ’
इत्यादिः पूर्वोक्तमन्त्रशेषः । मन्त्रान्ते असावित्यस्य स्थाने यजमानस्य नाम सम्बुद्धयन्तं गृह्णीयात् ॥ १४ ॥

आवेदनं विधत्ते—अथाह सम्राडिति । अत्रापि असावित्यस्य स्थाने प्रथमान्तं यजमाननाम ग्रहीतव्यम् ।
एतन्नामाऽयमभिषिक्तः सम्राट् महावीर्यो जात इति वदेत् । आवेदनवाक्यादृत्तेरभिप्रायमाह—निवेदितमिति ।
एवं नामग्रहोक्त्या प्रथमं मनुष्येभ्यो ‘ निवेदितमेव सन्तम् ’ ‘ एनम् ’ तदेतेन द्वितीयेन सम्राडयमसावित्यनेन
‘ देवेभ्यः ’ ‘ निवेदयति ’ ज्ञापयति । किमिति । ‘ यः ’ यजमानः ‘ अभ्यषेचि ’ ‘ अयं महावीर्यः ’ सम्पन्न
इति । वाक्यस्य पर्यवसितमर्थमाह—अयं युष्माकेति । ‘ अयम् ’ अभिषिक्तो यजमानः युष्माकं मध्ये ‘ एकः ’
‘ अभूत् ’ देवत्वं प्राप्तवानित्यर्थः, हे देवा ! तं गोपायतेति । अत्र सूत्रम्—“ सम्राडयमसावित्याह नामग्राहं
त्रिरुचैः ” (का. श्रौ. सू. १४ । ११९) इति ॥ तदेतत् त्रित्वं विधत्ते—त्रिष्कृत्व इति । यज्ञस्य त्रिवृत्त्वं
सर्वमन्त्रात्मकत्वात् ॥ १५ ॥

विधत्ते—अथोज्जितीरिति । उज्जयलिङ्गयुक्तमन्त्रकरणिका आहुतय उज्जितयः, ता जुहुयात् । यजमानस्य
तन्मन्त्रेण वाचनं वा कार्यमित्यर्थः । ‘ बन्धुः ’ हवनवाचनस्तावकार्थवादवाक्यशेषः, आन्नास्यमानः
समान इत्यर्थः ॥ १६ ॥

सु वाचयति । (त्य) अग्निरेकाक्षरेण प्राणमुदजयत्तमुजेषं प्रजापतिः
सप्तदशाक्षरेण सप्तदशं स्तोममुदजयत्तमुजेषमिति तद्यदेवैताभिरेता
देवता ऽउदजयन्स्तुदेवेषु ऽएताभिरुजयति सप्तदश भवन्ति सप्तदशो वै
प्रजापतिस्तुत्प्रजापतिमुजयति ॥ १७ ॥

(त्य) अथाहाम्रये स्विष्टकृतेऽनुब्रूहीति । तद्यदन्तरेणाहुती ऽएतत्कर्म
क्रियत ऽएष वै प्रजापतिर्युऽएष यज्ञस्तायते यस्मादिमाः प्रजाः प्रजाता
ऽएतम्बेवाप्येतर्ह्यनु प्रजायन्ते तन्मध्यतु ऽएवैतत्प्रजापतिमुजयति
तस्मादन्तरेणाहुती ऽएतत्कर्म क्रियत ऽआश्रान्याहाम्रिष्टं स्विष्टकृतं
यजेति वृषट्कृते जुहोति ॥ १८ ॥

स वाचयति—“ अग्निरेकाक्षरेण प्राणमुदजयत्-तमुजेषम् प्रजापतिः सप्तदशाक्षरेण
सप्तदशं, स्तोममुदजयत्-तमुजेषम् ”—(वा० सं० १ । ३१-३४) इति । तद्यदेवैताभिरेता
देवता उदजयन्-तदेवेष एताभिरुजयति । सप्तदश भवन्ति । सप्तदशो वै प्रजापतिः । तत्
प्रजापतिमुजयति ॥ १७ ॥

अथाह—‘ अग्रये स्विष्टकृतेऽनुब्रूहि ’ इति । तद्यदन्तरेणाहुती ऽएतत् कर्म क्रियते । एष वै प्रजा-
पतिः—य एष यज्ञस्तायते । यस्मादिमाः प्रजाः प्रजाताः—एतम्बेवाप्येतर्ह्यनुप्रजायन्ते । तन्मध्यत एवै-
तत् प्रजापतिमुजयति । तस्मादन्तरेणाहुतीऽएतत् कर्म क्रियते । आश्रान्याह—‘ अग्निं स्विष्टकृतं यज ’—
इति । वषट्कृते जुहोति ॥ १८ ॥

वाचनमनूय मन्त्रान् विधत्ते—स वाचयतीति । संहितायाम् “ अग्निरेकाक्षरेण ”—इत्यनुवाके सप्तदश मन्त्राः
पठिताः; अत्र अग्निरेकाक्षरेणेति प्रजापतिः सप्तदशाक्षरेणेत्याद्यन्तयोर्ध्वेणेन सप्तदश मन्त्राः सर्वेऽपि गृह्यन्ते इत्य-
भिप्रायः । तेषां संप्रहेणायमर्थः; ओश्रावयेति चतुरक्षरमस्तु श्रौषडिति चतुरक्षरं यजेति द्यक्षरं ये यजामह इति
पञ्चाक्षरं द्यक्षरो वषट्कारः स एष सप्तदशः प्रजापतिः—इति (तै. सं. १।६।१।२।३) (श. प. ब्रा. १।
५।२।१६।१७) । सप्तदशाक्षराणि विद्यन्ते । तत्राग्न्यादिसप्तदश देवाः एकाक्षरप्रभृत्येकैकाक्षरवृद्धियुक्तैः प्राण-
मनुष्यादीन् जितवन्तः । तानग्न्यादिभिर्जितान् प्राणनरादीन्हमिदानीम् ‘उजेषम्’ उज्जीयासम् । अग्निदेवतादि-
भिर्मन्त्राक्षरसंख्यानुसारेण द्विपान्मनुष्यत्रिलोकादेर्जयो विज्ञेयः । त्रिवृत्स्तोमगातानामृचां नवसंख्योपेतत्वानवाक्ष-
रेण तज्जयो द्रष्टव्यः । त्रयोदशस्तोमादावपि तिसृणां स्तोत्रियाणामृचासावृत्तिविशेषेण तत्संख्या द्रष्टव्या । इममेव
तात्पर्यार्थं प्रतिपादयति—तद्यदेवैताभिरिति । ‘ एताभिः ’ उज्जितिभिः । तेषां मन्त्राणां सप्तदशसंख्या-
मनूय प्रजापत्यात्मना स्तौति—सप्तदशेति ॥ १७ ॥

नैवारहविषः प्रधानस्विष्टकृतोर्मध्येऽनुष्ठेयं कर्मजातमुपदर्शं चोदकप्राप्तं स्विष्टकृद्यागादिकमनुसन्धत्ते—अथाहे-
त्यादि । “ अग्रये स्विष्टकृतेऽनुब्रूहि ”—इति ‘ अघ्ययुर्वेदेत् । ’ ‘ अनुब्रूहि ’ अनुवाक्यां पठेत्यर्थः ।

(त्व) अथेडामादधाति । (त्वु) उपहूतायामिडायामपुऽउपस्पृश्य माहेन्द्रं ग्रहं गृह्णाति माहेन्द्रं ग्रहं गृहीत्वा स्तोत्रमुपाकरोति त्वुं स्तोत्राय प्रमीवति सु ऽउपावरोहति सोऽन्ते स्तोत्रस्य भवत्यन्ते शस्त्रस्य ॥ १८ ॥

तद्वैके । (कऽ) एतत्कृत्वाऽथैतत्कुर्वन्ति तदु तथा न कुर्यादात्मा वै स्तोत्रं प्रजा शस्त्रमेतस्माद्ध स यजमानं प्रणाशयति सु जिह्नुऽएति सु हलति तस्मादेतदेव कृत्वाऽथैतत्कुर्यात् ॥ २० ॥

अथेडामादधाति । उपहूतायामिडायामप उपस्पृश्य माहेन्द्रं ग्रहं गृह्णाति । माहेन्द्रं ग्रहं गृहीत्वा स्तोत्रमुपाकरोति । तं स्तोत्राय प्रमीवति । स उपावरोहति । सोऽन्ते स्तोत्रस्य भवति; अन्ते शस्त्रस्य ॥ १९ ॥

तद्वैके एतत्कृत्वाऽथैतत्कुर्वन्ति । तदु तथा न कुर्यात् । आत्मा वै स्तोत्रम्, प्रजा शस्त्रम् । एतस्माद्ध स यजमानं प्रणाशयति । स जिह्नु एति । स हलति । तस्मादेतदेव कृत्वाऽथैतत् कुर्यात् ॥ २० ॥

अत्र सम्बोध्यो होता । तद्यदन्तरेण-यस्यायमर्थः-नैवारहविः स्विष्टकृद्यागाहुत्योर्मध्ये क्रियमाणेन अन्नसम्भरणवाजप्रसवीयहोमादिना यज्ञरूपं प्रजापतिं जितवान् भवतीति । अनुवचनानन्तरमाश्रावणादिकं प्रकृतिवत् स्विष्टकृतः कार्यमिन्यनुकमति-आश्राव्येति । 'वषट्कृते' होत्रा याजान्ते वषट्कारे प्रयुक्ते सति 'जुहोति' सौविष्टकृतं हविः ॥ १८ ॥

अथ स्विष्टकृदनन्तरमर्वाणि कर्षण्याह-अथेडामिति । माहेन्द्रग्रहणानन्तरं तद्रीयं पृष्ठं 'स्तोत्रम्' 'उपाकरोति' आरम्भयेदित्यर्थः । 'तम्' आसन्त्यामधिष्ठितमभिधिकं यजमानं 'स्तोत्राय' 'प्रमीवति' ज्ञापयेत्, आह्वयेदित्यर्थः । अत्र सूत्रम्-"अवरुह्य गच्छति स्तोत्राय प्रहितः" इति (का. श्रौ. सू. १४।१२१) । 'सः' सुन्वन् 'उपावरोहति' आसन्त्याः सकाशात् 'सः' एवं स्तोत्रशस्त्रयोः 'अन्ते' सपीने स्थितो भवेत् ॥ १९ ॥

अत्र केचिदुज्जितवाचनानन्तरं माहेन्द्रग्रहणं स्तोत्रशस्त्रे च कृत्वा स्विष्टकृदादिकं यजमानस्य पश्चादवरोहणमिच्छन्ति तद् दूषयितुमनुवदति-तद्वैक इति । 'एतत्' माहेन्द्रग्रहादि होमान्तं तन् कर्म कृत्वा 'अथ' अनन्तरम् 'एतत्' उक्तं स्विष्टकृदिडोपह्वानान्तं कर्म कुर्वन्ति । अत एव सूत्रकृता शाखान्तरीयं पक्षमङ्गीकृत्योक्तम् "उज्जित्यो वोत्तरो माहेन्द्रः" - (का. श्रौ. सू. १४।१२२ ।) इति ॥

तद्वेषयति-तदु तथेति । यद्यासन्त्यामासीन एव यजमाने सत्येव आत्मप्रजारूपे स्तोत्रशस्त्रे कुर्यात्, तर्हि 'यजमानम्' आत्मप्रज हीनं कुर्यात्; असान्निध्यकरणेनेत्यर्थः । 'जिह्नुः' कुटिलो गच्छति 'हलति' यज्ञपथाद् अश्रयति ॥ २० ॥

(द) अथेडामादधाति । (त्र्यु) उपहूतायामिडायामपु ऽउपस्पृश्य माहेन्द्रं ग्रहं गृह्णाति माहेन्द्रं ग्रहं गृहीत्वा स्तोत्रमुपाकरोति त्र्युं स्तोत्राय प्रमीवति सुऽ उपावरोहति सोऽन्ते स्तोत्रस्य भवत्युन्ते शस्त्रस्य ॥ २१ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ (५.२.१) (२-२) ॥

पूर्णाहुतिं जुहोति । सर्वं वै पूर्णं सर्वं परिगृह्य सूया ऽहुति तस्यां व्वरं ददाति सर्वं वै व्वरः सर्वं परिगृह्य सूया ऽहुति स युधि कामयेत जुहुयादेतां युधु कामयेतापि नुद्रियेत ॥ १ ॥

अथेडामादधाति । उपहूतायामिडायामपु उपस्पृश्य माहेन्द्रं ग्रहं गृह्णाति । माहेन्द्रं ग्रहं गृहीत्वा स्तोत्रमुपाकरोति । तं स्तोत्राय प्रमीवति । स उपावरोहति । सोऽन्ते स्तोत्रस्य भवति, अन्ते शस्त्रस्य ॥ २१ ॥

इति वाजपेय्यज्ञाधिकारः ।

अथ राजसूययज्ञः ।

पूर्णाहुतिं जुहोति । सर्वं वै पूर्णम् । सर्वं परिगृह्य सूयाऽहुति । तस्यां वरं ददाति । सर्वं वै वरः । सर्वं परिगृह्य सूयाऽहुति । स यदि कामयेत-जुहुयादेताम् ! युधु कामयेत-अपि नुद्रियेत ॥ १ ॥

अथ उक्त एव पक्षः श्रेयानिति दर्शयितुं पुनः पठति-अथेडामित्यादि । पूर्ववद् ॥ २१ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

पञ्चमकाण्डे द्वितीयाऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ (५-२-२) ॥

ब्राह्मणक्षत्रियोभयकर्तृकसंस्थारूपो वाजपेय उक्तः, अयं कर्तृको विष्णुमूर्तो राजसूयो विधास्यते । तत्र अकृतवाजपेयस्य राजन्यस्यैव राजसूयेऽधिकारः, न तु तेनेष्टवतः; राज्यफलादपि साम्राज्यफलस्यातिशयित-त्वेन उत्तमफलसाधनयागानन्तरमवरफलहेतुकतुकरणस्यायुक्तत्वात् । अत एव कात्यायनः--“ राज्ञो राजसूयो-ऽनिष्टिनो वाजपेयेन ”-(का. श्रौ. सू. १९।१।२।) इति । इष्टि-पशु-सोम-दर्वाहोमैः शतप्रधानो राजसूयः । तत्र “ श्वोभूतेऽनुमत्यै पुरोडाशमष्टाकपात्रम् ”-इत्यादिना विहिताः इष्टयः, “ अथ श्येनीं विचित्रगर्भामदित्या आलभते ”-इत्यादिना विहिताः पशवः, पवित्राभिषेचनीय-दशपेय-केशवपनीय-व्युष्टि-द्विरात्र-क्षत्रधृतिसंज्ञकाः सप्त सोमयागाः पञ्चवातीयादयो दर्वाहोमाः । तत्र पवित्र-नामके प्रथमसोमयागे प्रकृतिसमानत्वेन वक्तव्याभावात् तं परित्यज्य तददसाने कर्तव्यं पूर्णाहुतिप्रभृति वैशेषिकमुत्तरतन्त्रमभिधीयते (तै. सं. १।८।१९) ॥ पूर्णाहुतेः कालं कात्यायनः सूत्रयामास-“ पवित्रश्चतुर्-दीक्षः, सहस्रदक्षिणः, माघीपक्षयजनीये दीक्षा, तदन्ते पूर्णाहुतिर्गृहेष्विच्छतः ” (का. श्रौ. सू. १९।

(ताथ) अथ श्वोभूते । (तेऽनु) अनुमत्यै हविरष्टाकपालं पुरोडाशं निर्व्वपति स ये जघनेन शम्यां पिष्यमाणानामवशीयन्ते पिष्टानि वा तण्डुला वा तान्त्सुवे सार्द्धं सुव्वपत्यन्वाहार्यपचनादुल्मुकमाददते तेन दक्षिणा यन्ति स यत्र स्वकृतं वेरिणं विन्दति श्वभ्रप्रदरं वा ॥ २ ॥

तदग्निं समाधाय जुहोति । (त्वे) एष ते निर्ऋते भागस्तं जुषस्व

(१) अथ श्वोभूतेऽनुमत्यै हविरष्टाकपालं पुरोडाशं निर्व्वपति । स ये जघनेन शम्यां पिष्यमाणानामवशीयन्ते-पिष्टानि वा तण्डुला वा-तान् स्वे सार्द्धं संवपति । अन्वाहार्यपचनादुल्मुकमाददते । तेन दक्षिणा यन्ति । स यत्र स्वकृतं वेरिणं विन्दति, श्वभ्रप्रदरं वा ॥ २ ॥

तदग्निं समाधाय जुहोति-“ एष ते निर्ऋते भागस्तं जुषस्व स्वाहा ”-(वा. सं. ९।३५)

४-७) इति । तद्विधत्ते-पूर्णति । आज्यपूर्णया जुहा हूयत इति पूर्णाहुतिः । सा अनाम्नातमन्त्रत्वात् प्राजापत्या “ यत् तूष्णीं तत् प्राजापत्यम् ”-(श. प. ६ । २ । २ । २०) इति श्रुतेः । तां जुहुयादित्यर्थः । पूर्णाहुतिकरणस्य कामनाधीनत्वं विवृणोति-सर्वमिति । पूर्णपदेन सर्वमुच्यते । ‘ सर्व ’ जगत् ‘ परिगृह्य ’ स्वाधीनं कृत्वा, पश्चाद्राजसूयानुष्ठानेन ‘ सूये ’ अभिषिक्तो भूयासम् ‘ इति ’ अभिप्रायेण पूर्णाहुतिं कुर्यादित्यर्थः ॥ तस्यां दक्षिणां विधत्ते-तस्यामिति । ‘ तस्यो ’ हुतायामित्यर्थः । पूर्णाहुतेरितराह्ववद् अवश्य-कर्त्तव्यत्वे प्राप्ते कामनानुसारेणैव करणीयत्वमाह-स यदि कामयेतेति । पूर्णाहुतिकरणेच्छायां सत्यां तदनुष्ठानं विपर्यये तद्विपर्यय इत्यर्थः ॥ १ ॥

आरम्भणीयस्थानीयात् पवित्राख्यादग्निप्रोमादहः परास्मिन्नहनि कर्त्तव्यं विधत्ते-अथ श्वोभूत इति । सूत्रकृता पवित्रादनन्तरमुक्तम्-“ श्वः प्रभृत्यन्वहं पञ्चोत्तराणि हवींश्चष्टाकपालोऽनुमत्यै ”-(का. श्रौ. सू. १५ । ८ । ९) इति । यागानुष्ठानस्याध्याख्येनानुज्ञाकरणात् अनुमतिः पृथिवी; ‘ इयं वा अनुमतिः ’-इति ब्रह्मास्वते । तस्यै अष्टसु कपालेषु संस्कृतं पुरोडाशात्मकं हविर्निर्व्वपेत् ॥ अत्रोत्तरं तन्त्रं सूत्रे संगृहीतम्-“ शम्यायाः पश्चात् हविष्यमन्नं सुवे कृत्वा दक्षिणाग्न्युल्मुकमादाय दक्षिणा गत्वा स्वयं प्रदीर्गं हरिणे वाऽग्नौ जुहोत्येष ते निर्ऋत इति, अनपेक्षमेत्यानुमतस्य संवपनादि करोति, वासो देयम् ”-(का. श्रौ. सू. १५।१०-१२) इति । तत्सर्वं क्रमेण विधत्ते-स ये जघनेनेत्यादिना, “ श्वोभूत आग्रावैष्णवम् ”-इत्यतः प्राक्तनेन । ‘ शम्यां जघनेन ’ “ एनपा द्वितीया ” (पा. सू. २।३ । ३१) इति द्वितीया । पश्चिमायां दिशि दृषदमभ्याधातुमन्त्रः-स्थापितायाः शम्यायाः पश्चाद् ‘ ये ’ तण्डुलपिष्टलेशा ‘ अवशीयन्ते ’ अथः पतन्ति, ‘ तान् ’ सुवेण सोऽध्वर्युः ‘ सार्द्धं ’ सह संवपेत् ॥ उल्मुकेन सार्द्धं दक्षिणादिगमनं विधत्ते-अन्वाहार्येति । तस्योल्मुकस्य स्थापनाय देशविशेषं विधत्ते-स यत्रेति । ‘ हरिणम् ’ ऊषरक्षेत्रम्, तत्र ‘ स्वकृतं ’ स्वतः सिद्धम्, न तु यतः कुतश्चिदानीयोषाः प्रक्षिप्ताः; तस्मिन् ‘ श्वभ्रप्रदरे ’ गर्ताकारेण विदीर्णप्रदेशे ‘ वा ’ ॥ २ ॥

उल्मुकाग्निमाधाय, सुवपूरितेन द्रव्येण जुहुयात् । तत्र मन्त्रं विधत्ते-एष त इति । ‘ निर्ऋते ’ पापदेवते !

स्वाहेतीयं वै निरुहतिः सा यं पाप्मना गृह्णाति तं निरुहत्या गृह्णाति तद्य-
देवास्या ऽअत्र नैरुहतुं रूपं तदेवैतच्छमयति तथो हैनं सूयमानं निरुह-
तिर्नु गृह्णात्यथ यत्स्वकृते वेरिणे जुहोति श्वभ्रप्रदरे वैतुदु ह्यस्यै निरुहति-
गृहीतम् ॥ ३ ॥

(म) अथाप्रतीक्षं पुनरायन्ति । (न्त्य) अथानुमत्याऽअष्टाकपालेन
पुरोडाशेन प्रचरतीयं वा अनुमतिः स यस्तत्कर्म शक्नोति कर्तुं यच्चि-
कीर्षतीयं हास्मै तदनुमन्यते तदिमामेवैतत्प्रीणात्यनयाऽनुमत्याऽनुमतः
सूयाऽइति ॥ ४ ॥

इति । इयं वै निरुहतिः । सा यं पाप्मना गृह्णाति-तं निरुहत्या गृह्णाति । तद्यदेवास्या अत्र
नैरुहतं रूपम्-तदेवैतच्छमयति । तथो हैनं सूयमानं निरुहतिर्नु गृह्णाति । अथ यत् स्वकृते वेरिणे
जुहोति, श्वभ्रप्रदरे वा-एतदु ह्यस्यै निरुहतिगृहीतम् ॥ ३ ॥

अथाप्रतीक्षं पुनरायन्ति । अथानुमत्याऽअष्टाकपालेन पुरोडाशेन प्रचरति । इयं वा अनुमतिः ।
स यस्तत्कर्म शक्नोति कर्तुम्-यच्चिकीर्षति-इयं हास्मै तदनुमन्यते । तदिमामेवैतत् प्रीणाति ।
अनयाऽनुमत्याऽनुमतः सूयाऽइति ॥ ४ ॥

‘एषः’ तण्डुलपिष्टशेषः ‘ते’ तव ‘भागः’ ‘तं’ मां ‘जुषस्व’ सेवस्व । ‘स्वाहा’-शब्दो हवनलिङ्गम् ‘इति’ ॥
भूमिद्विविधा; शालिगोधूमादिसर्वसस्याढपा, तदयोग्या च । तत्र आयभूमिरूपा अनुमतिः, द्वितीयभूमिरूपा
निरुहतिः; (तै. सं. १ । ८ । १ । १) सैवानिष्टकारिणी पापदेवता, -तथा भूमिः पापिष्ठं जनं पीडयितुं
गृह्णाति । ‘तत्’ तथा सति ‘अस्याः’ भूमेः ‘अत्र’ आत्मन् राजसूयानुष्ठानदेशे ‘नैरुहतं रूपम्’ एतेन
होमेन शमितवान् भवतीति । “तथो हैनम्”-इत्यादिना नैरुहतहोमस्य प्रयोजनकथनम् । एतदु ह्यस्या इति ।
‘एतत्’ एव हरिणप्रदरात्मकं स्थानम् ‘अस्यै’ अस्याः भूमेः सम्बन्धि ‘निरुहतिगृहीतम्’ निरुहत्या
पापदेवतया आश्रयत्वेन स्वीकृतम्; अतस्तत्र नैरुहतहोमानुष्ठानं युक्तमिति ॥ ३ ॥

पुनरागमनं विधत्ते-अथाप्रतीक्षमिति । ‘अप्रतीक्षं’ यत्र निरुहत्यै होमः कृतः; तं प्रदेशम् अनभीक्ष्माणां
एव पुनर्गच्छेयुः । अथानुमतस्य हविषः प्रचारं विधत्ते-अथानुमत्या इति । प्रचरन्तीति । आनुमतहविषः
संवपनादिकं कुर्युरित्यर्थः । तथैवाभ्नातमुदाहृतम्-इयं वा अनुमतिरिति । भूमिरूपा अनुमतिः; तत्र यत् कर्म
करोति यत् कर्तुमिच्छति, तत् सर्वं भूम्यात्मिका अनुमतिर्देवता अनुजानाति, तथा ‘अनुमत्या’ अनुज्ञातः
‘सूये’ राजसूयाख्यं कर्म करवाणि, इत्यनेनाभिप्रायेणानुमतहविर्निर्वापः । ‘तत्’ तेन हविषा भूमिमेव
प्रीणितवान् भवति ॥ ४ ॥

(त्र्य) अथ यदष्टाकपालो भवति । (त्र्य) अष्टाक्षरा वै गायत्री गायत्री वा ऽइयं पृथिव्यथ स्रुत्समानस्य हविष ऽउभयत्र जुहोत्येषा ह्येवैतदुभयं तस्य वासो दुक्षिणा यद्वै सवासाऽअरण्यं नोदाशुँसते निधाय वै तद्वा-सोऽतिमुच्यते तथो हैनं सूयमानमासङ्गो न विन्दति ॥ ५ ॥

(त्र्य) अथ श्वोभूते । (तऽ) आग्रावैष्णवमेकादशकपालं पुरोडाशं निर्व्वपति तेन यथेष्ट्यैवं यजते तद्वदेवादः प्रज्ञातमाग्रावैष्णवं दीक्षणीयं हविस्तुदेवैतदग्निर्वै सुर्वा देवताऽअग्नौ हि सुर्वाभ्यो देवताभ्यो जुह्वत्यग्निर्वै यज्ञस्यावराध्यो विष्णुः परार्ध्यस्तत्सुर्वाश्चैतदेवताः परिगृह्य सुर्व्वं च यज्ञं परिगृह्य सूयाऽइति तस्मादाग्रावैष्णवऽ एकादशकपालः पुरोडाशो भवति तस्य हिरण्यं दुक्षिणाऽऽग्नेयो वा ऽएष यज्ञो भवत्यग्ने ऐतो हिरण्यं यो वै विष्णुः स यज्ञोऽग्निरु वै यज्ञऽएव तदु तदाग्नेयमेव तस्माद्धिरण्यं दुक्षिणा ॥ ६ ॥

अथ यदष्टाकपालो भवति । अष्टाक्षरा वै गायत्री । गायत्री वाऽइयं पृथिवी । अथ यत् समानस्य हविष उभयत्र जुहोति । एषा ह्येवैतदुभयम् । तस्य वासो दुक्षिणा । यद्वै सवासा अरण्यं नोदा-शंसते—निधाय वै तद्वासोऽतिमुच्यते । तथो हैनं सूयमानमासङ्गो न विन्दति ॥ ५ ॥

(२) अथ श्वोभूतऽआग्रावैष्णवमेकादशकपालं पुरोडाशं निर्व्वपति । तेन यथेष्ट्या—एवं यजते । तद्वदेवादः प्रज्ञातमाग्रावैष्णवं दीक्षणीयं हविः—तदेवैतत् । अग्निर्वै सर्वा देवताः । अग्नौ हि सर्वाभ्यो देवताभ्यो जुह्वति । अग्निर्वै यज्ञस्यावराध्यो—विष्णुः परार्ध्यः । तत् सर्वाश्चैतदेवताः परिगृह्य, सर्वं

हविःश्रपणसाधनकपालगतामष्टसंख्यां गायत्रीद्वारा पृथिवीयोग्यत्वेन प्रशंसति—अथ यदेष्टेति । अथ-यत् समानस्येति । अस्यार्थः,—‘ समानस्य ’ एकमेव हविः ‘ उभयत्र ’ अनुमत्यै निर्व्वप्यै च हूयते; उभयोरपि पृथिव्यात्मकत्वादिति । तस्य दुक्षिणां विधत्ते—तस्य वास इति । तत् प्रशंसति—यद्वै सवासा इति । यथा लोके पुरुषो वस्त्रसहितः सन्नरण्यगमनं चौरादिभयात् न कामयते; तद् वस्त्रं भयरहिते स्थाने ‘ निधाय ’ चेद्गच्छति तदा ‘ अतिमुच्यते ’ मयाद् विमुक्तो भवति; तद्वद् वासोदानेन ‘ सूयमानम् ’ ‘ एनं ’ यजमानम् ‘ आसङ्गः ’ मयं ‘ न ’ प्राप्नोति ॥ ५ ॥

तदनन्तरदिवसेऽनुष्ठेयं कर्म विधत्ते—अथ श्वोभूत इति । अग्निर्विष्णुश्वोभौ देवता यस्य हविषः; तं निर्व्वपेत् । तेन यथेष्ट्येति । प्रकृतीष्टिवदेष्टेः कार्या । तेन अनुमतीष्टिवत् तन्मध्ये वैकृतं तन्त्रं किञ्चिदपि न विद्यत इति

(णाऽथ) अथ श्वोभूते । (तेऽग्नी) अग्नीषोमीयमेकादशकपालं पुरोडाशं निर्व्वपति तेन यथेष्टयैव यजतऽएतेन वाऽइन्द्रो वृत्रमहन्तेनोऽएव व्यज-
यत याऽस्येयं विजितिस्तां तथो ऽएवैष ऽएतेन पाप्मानं द्विषुतं भ्रातृ-
व्यथँ हन्ति तथो ऽएव विजयते विजितेऽभयेऽनाष्ट्रे सूया इति तस्मा-
दग्नीषोमांय ऽएकादशकपालः पुरोडाशो भवति तस्योत्सृष्टो गौर्दक्षिणो-

च यज्ञं परिगृह्य, सूयाऽइति । तस्मादाग्राविष्णवः एकादशकपालः पुरोडाशो भवति । तस्य हिरण्यं दक्षिणा । आग्नेयो वाऽएव यज्ञो भवति । अग्ने रेतो हिरण्यम् । यो वै विष्णुः स यज्ञः । अग्निरु वै यज्ञ एव । तदु तदाग्नेयमेव । तस्माद्विरण्यं दक्षिणा ॥ ६ ॥

(३) अथ श्वोभूतेऽग्नीषोमीयमेकादशकपालं पुरोडाशं निर्व्वपति । तेन यथेष्टया—एवं यजते । एतेन वाऽइन्द्रो वृत्रमहन् । एतेनोऽएव व्यजयत—याऽस्येयं विजितिस्ताम् । तथो एवैष एतेन पाप्मानं

भावः । तद् यदेवेति । 'अदः' अमुष्मिन् विप्रकृष्टे सोमप्रकरणे 'प्रज्ञातं' 'दीक्षणीयं' दीक्षायां निरुत्तम् 'आग्राविष्णवं हविः' 'तदेव' इदानीं निरूप्यमाणं हविरिति तत्तादात्म्येन प्रशंसा । हविषो देवतासम्बन्धं प्रशंसति—अग्निर्वा इति । अग्नेः सर्वदेवतात्मकत्वं प्रतिपादयति—अग्नौ हीति । अग्नौ हि सर्वा देवता ह्रियन्ते, अतः सर्वदेवतार्थं हविर्होमा-
धिकरणत्वादग्निः सर्वदेवतात्मकः । सः 'अग्निः' 'यज्ञस्य' 'अवरार्द्धः' आदौ स्थितः 'विष्णुः परार्द्धः' यज्ञस्य चरमभागेऽवस्थितः । तथा हि प्रकृतिभूतस्याग्निष्टोमस्य आदौ दीक्षणीयायाम् आग्राविष्णवे हविषि अग्नेः प्रथम-
देवतात्वेन सम्बन्धः, अवसाने चोदवसानायेष्टिस्थाने विष्णुदेवताका पूर्णाहुतिर्हूयते । यद्वा आज्यशस्त्रे प्रथमे "भूरग्निर्ज्योतिः"—(ऐ. ब्रा. २।१।९) इति अग्नेः प्राथम्यम्, चरमशस्त्रे चाग्निमारुते "विष्णोर्लोकम्"—(ऋ. सं. १।१९।४।१) इति श्रवणाद् विष्णोश्चरमत्वम् । एतदेवाभिप्रेत्यैतरेयकम्—“अग्निर्वै देवानामवमो विष्णुः परम-
स्तदन्तरेण सर्वा अन्या देवताः”—(ऐ. ब्रा. १।१।१।१) इति । तत् सर्वा इत्यादि । तस्मात् तन्मध्यवर्त्तिनीः वक्ष्यमाणाः 'सर्वांश्च' सोमदेवता अग्निसाध्यं विश्वात्मकं सर्वं यज्ञम् 'एतेन' आग्राविष्णवेन हविषा 'परिगृह्य' परिवेष्टय स्वाग्नीनं कृत्वा 'सूयै' राजसूयाख्यं कर्म करवाणि 'इति' हेतोर्यस्मादेवं तस्मादित्यन्वयः ॥

दक्षिणां विधत्ते—तस्य हिरण्यमिति । आग्नेयो वा इति । अस्यायमर्थः—यज्ञोऽग्निदेवस्यः खलु, तमन्तरेण यज्ञनिष्पत्तेरसंभवात् । 'हिरण्यम् अग्नेः रेतः' विष्णोर्गज्ञात्मकत्वं श्रुतिप्रसिद्धं (श. प. ३।१।३।१) विश्वात्मकस्य यज्ञस्य चाग्निसाध्यत्वात् तद्रूपत्वम्; तस्मात् परम्परया 'तदु' तद् विष्णुदेवत्वमपि कर्म, 'तदाग्नेयम्' अग्निदेवत्वमेव जातम् । तस्मादाग्राविष्णवस्य हविषः 'आग्नेयं हिरण्यं' दक्षिणाऽङ्गत्वेन भवितुं युक्तमिति ॥ ६ ॥

तस्मात् परेष्टुरनुष्ठेयं कर्म विधत्ते—अथ श्वोभूत इति । 'तेन' अग्नीषोमीयेण हविषा यजेत । यथेष्टये-
ति । सर्वेष्टीनां पौर्णमासेष्टिः प्रकृतिभूता; तद्वदत्रापि तदीयमङ्गजातं कुर्यादित्यर्थः । एतेन वा इत्यादि । 'एतेन'

त्सुर्जं वा ऽअमुं चन्द्रमसं घ्नन्ति पौर्णमासेनाह घ्नन्त्यामावास्येनोत्सृजन्ति
तस्मादुत्सृष्टो गौर्दक्षिणा ॥ ७ ॥

(णाऽथ) अथ श्रोभूते । (तऽ) ऐन्द्राग्रं द्वादशकपालं पुरोडाशं निर्व्व-
पति तेन यथेष्टचैव यजते यत्र वाऽइन्द्रो वृत्रमुहंस्तुदस्य भीतस्येन्द्रियं
व्यीर्यमपचक्राम सुऽ एतेन हविषेन्द्रियं व्यीर्यं पुनरात्मन्नधत्त तथो ऽएवैष
ऽएतेन हविषेन्द्रियं व्यीर्यमात्मन्धत्ते तेजो वाऽअग्निरिन्द्रियं व्यीर्यमिन्द्र
ऽउभे व्यीर्यं परिगृह्य सूयाऽइति तस्मादैन्द्राग्रो द्वादशकपालः पुरोडाशो
भवति तस्यर्षभोऽनड्वान्दक्षिणा स हि वुहेनाग्रेयु ऽआण्डाभ्यामैन्द्रस्तु-
स्माद्वभोऽनड्वान्दक्षिणा ॥ ८ ॥

द्विषन्तं भ्रातृव्यं हन्ति । तयोऽएव विजयते । विजितेऽभयेऽनाग्रे सूया इति । तस्मादग्नीषोमीय
एकादशकपालः पुरोडाशो भवति । तस्योत्सृष्टो गौर्दक्षिणा । उत्सर्जं वाऽअमुं चन्द्रमसं घ्नन्ति ।
पौर्णमासेनाह घ्नन्ति । आमावास्येनोत्सृजन्ति । तस्मादुत्सृष्टो गौर्दक्षिणा ॥ ७ ॥

(४) अथ श्रोभूतऽऐन्द्राग्रं द्वादशकपालं पुरोडाशं निर्व्वपति । तेन यथेष्ट्या-एवं यजते । यत्र वा-
ऽइन्द्रो वृत्रमुहन्-तस्य भीतस्येन्द्रियं व्यीर्यमपचक्राम । स एतेन हविषेन्द्रियं व्यीर्यं पुनरात्मन्नधत्त । तथो
एवैष एतेन हविषेन्द्रियं व्यीर्यमात्मन्धत्ते । तेजो वाऽअग्निरिन्द्रियं व्यीर्यम् । इन्द्र उभे व्यीर्यं परिगृह्य
सूयाऽइति । तस्मादैन्द्राग्रो द्वादशकपालः पुरोडाशो भवति । तस्यर्षभोऽनड्वान् दक्षिणा । स हि
वुहेनाग्रेयः, आण्डाभ्यामैन्द्रः । तस्माद्वभोऽनड्वान् दक्षिणा ॥ ८ ॥

हविषा वृत्रं हत्वा विजितवतः ' अस्य ' इन्द्रस्य ' इयं ' परिदृश्यमाना ' या ' ' विजितिः ' आस्त,
' ताम् ' ' इन्द्रो व्यजयत ' इति सम्बन्धः । ' तथा ' ' एष ' अपि अनुष्ठाता ' एतेन ' हविषा सर्वान्
शत्रून् जयति ॥

तस्य दक्षिणां विधत्ते-उत्सृष्टो गौरिति । कियन्तं कालं शकटवहनादौ विनियोज्य पश्चात् य उत्सृज्यते,
स ' उत्सृष्टः ' । तां दक्षिणां प्रशंसति-उत्सर्जमिति । ' अमुम् ' अन्तरिक्षे दृश्यमानं ' चन्द्रमसम् ' उत्सृ-
ज्योत्सृज्य ' घ्नन्ति ' । तदेव विवृणोति-पौर्णमासेनेति । पौर्णमासीमारभ्य खलु देवाः ' घ्नन्ति ' ' प्रतिदिवस-
मेकैककलापचौर एव तस्य हननमित्यर्थः । अमावास्याकालमारभ्य ' उत्सृजन्ति ' प्रतिदिवसं तस्यैकैककलावृद्धेः ।
' तस्मात् ' अस्य हविषः सोमदेवतासम्बन्धादेव तादृशो गौर्दक्षिणात्वेन युक्त इत्यर्थः ॥ ७ ॥

तदनन्तरदिवसकर्त्तव्यमिष्टयन्तरं विधत्ते-अथ श्रोभूत इति । पुरा वृत्रहननादभीत इन्द्रोऽपक्रान्तं स्वकीर्यं
व्यीर्यम् ' एतेन हविषा ' ' पुनः ' आत्मन्यधारयत्; एवम् ' एषः ' अपि अनुष्ठाता ' एतेन ' हविषा । यदिदं
तेजः, स एवाग्निः; यदिदम् ' इन्द्रियम् ' इन्द्रस्यासाधारणं सत्त्वं, स एवेन्द्रः; धर्मधमिणोरभेदोपचारात् तादा-

(णाऽथा) अथाग्रयणेष्ट्या यजते । सर्वान्वाऽएष यज्ञक्रतून्वरुन्धे सुव्वा
ऽइष्टीरुपि दर्विहोमान्यो राजसूयेन यजते देवसृष्टो वाऽएषेष्टिर्षुदाग्रयणेष्टि-
रनया मेऽपीष्टमसदनयापि सूयाऽइति तस्मादाग्रयणेष्ट्या यजतऽओष-
धीर्व्वाऽएष सूयमानोऽभिसूयते तदोषधीरेवैतदनमीवाऽअकिल्बिषाः
कुरुतेऽनमीवाऽअकिल्बिषाऽओषधीरभिसूयाऽइति तस्य गौर्दक्षिणा ॥ ९ ॥

(णाऽथ) अथ चातुर्मास्यैर्यजते । सर्वान्वाऽएष यज्ञक्रतून्वरुन्धे सुव्वा

(९) अथाग्रयणेष्ट्या यजते । सर्वान्वाऽएष यज्ञक्रतून्वरुन्धे, सर्वा इष्टीः अपि दर्विहोमान्-यो
राजसूयेन यजते । देवसृष्टो वाऽएषेष्टिः-यदाग्रयणेष्टिः । अनया मेऽपीष्टमसत् । अनयाऽपि सूयाऽइति ।
तस्मादाग्रयणेष्ट्या यजते । ओषधीर्वाऽएष सूयमानोऽभिसूयते । तदोषधीरेवैतदनमीवा अकिल्बिषाः
कुरुते । अनमीवा अकिल्बिषा ओषधीरभिसूयाऽइति । तस्य गौर्दक्षिणा ॥ ९ ॥

(६) अथ चातुर्मास्यैर्यजते । सर्वान्वाऽएष यज्ञक्रतून्वरुन्धे, सर्वा इष्टीः अपिदर्विहोमान्-यो

त्थम् । ते ' उभे ' तेजोबललक्षणे ' धीर्षे ' ' परिगृह्य ' ' सूयै ' ' इति ' अभिप्रायेण ऐन्द्राग्रहविःप्रचारः
कर्त्तव्यः ॥ दक्षिणां विधत्ते-तस्यैवम इति । ऐन्द्राग्रहस्य हविषो दक्षिणात्वेन विहितस्य साण्डस्यानडुहो
देवताद्वययोग्यतां दर्शयति-स हि वहेनेति । वहं नाम युगवहनदेशः, ककुत्प्रदेशः । तस्य दग्धप्रदेशवत् कृष्ण-
वर्णत्वादाग्रेयत्वम् ' आण्डाभ्याम् ऐन्द्रः ' सेचनसमर्थत्वादिति ॥ ८ ॥

तदनन्तरकर्त्तव्यमिष्टयन्तरं विधत्ते-अथाग्रयणेष्ट्येति । सा चाग्रयणेष्टिः द्वितीयकाण्डे विहिता
(श. प. २ । ४ । ३ ।) तस्या अत्र राजसूयाहत्वेन प्रयोगः । सर्वान् वा इत्यादि । इष्टि पशु सोम-
दर्विहोमात्मकःवाद्राजसूयस्य, तदनुष्ठानेन यज्ञक्रत्विष्टयादयः सर्वेऽनुष्ठिता भवन्ति । आग्रयणेष्टिरपि देवसृष्ट्वेन
प्रशस्तत्वाद्वाद्रावरोद्धव्या । अतः ' अनया ' आग्रयणेष्ट्या ' अपि ' ' मे ' मम ' इष्टम् असत् ' यागः कृतो
भवतु । ' अनयाऽपि ' इष्ट्या ' सूयै ' अभिविक्तो भूयासम् ' इति ' अनेनाभिप्रायेण आग्रयणेष्टिः कार्येत्यर्थः ॥

तस्या इष्टेः प्रयोजनमाह-ओषधीर्वा इति । ' एषः सूयमानः ' यजमानः ' ओषधीः ' परिपका व्रीहि-
मवाद्याः ' अभि'-लक्ष्य ' सूयते ' अभिविच्यते । ' तत् ' तथा सति ' अनया ' आग्रयणेष्ट्या ता एव
' ओषधीः ' ' अनमीवाः ' रोगरहिताः आरोग्यकारिणीः, ' अकिल्बिषाः ' पापरहिताश्च ' कुरुते ' । आप-
ग्रयणेष्टेनैवान्नभोजनाहर्त्वात्, तदकरणे भोक्तृणां रोगः पापं च स्यात्, इह तु तदनुष्ठाने तादृशोपरहिताः ओषधी-
रभिलक्ष्य राजसूयाख्यं कर्म कर्त्तव्यमिति यदुराशयः ॥ दक्षिणां विधत्ते-तस्य गौरिति ' गौराग्रयणे ' । (का.
श्रौ. सू. १९ । १६) ' तस्य ' आग्रयणस्य ॥ ९ ॥

अथ चातुर्मास्यानि विधत्ते-अथ चातुर्मास्यैरिति । तेषां कालः सूत्रितः उक्तहविःपञ्चकादनन्तरम्-

इष्टीरुपि दर्विहोमान्यो राजसूयेन यजते देवसृष्टो वाऽएष यज्ञक्रतुर्मुञ्चातुर्मा-
स्यान्येभिर्मुंऽपीष्टमसदेभिरुपि सूयाऽऽति तस्माच्चातुर्मास्यैर्यजते ॥ १० ॥

इति द्वितीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ ५ । २ । २ ॥ (२-३) ॥

वैश्वदेवेन यजते । वैश्वदेवेन वै प्रजापतिर्भूमानं प्रजाः ससृजे भूमानं
प्रजाः सृष्ट्वा सूया ऽऽति तथो ऽएवैष ऽएतद्वैश्वदेवेनैव भूमानं प्रजाः
सृजते भूमानं प्रजाः सृष्ट्वा सूया ऽऽति ॥ ३ ॥

(त्व) अथ वरुणप्रघासैर्यजते । वरुणप्रघासैर्वै प्रजापतिः प्रजा वरुण-

राजसूयेन यजते । देवसृष्टो वाऽएष यज्ञक्रतुः—यच्चातुर्मास्यानि । एभिर्मुंऽपीष्टमसत् । एभिरुपि सूयाऽ
इति । तस्माच्चातुर्मास्यैर्यजते ॥ १० ॥

चातुर्मास्यादियागाः ।

(१) वैश्वदेवेन यजते । वैश्वदेवेन वै प्रजापतिर्भूमानं प्रजाः ससृजे । भूमानं प्रजाः सृष्ट्वा सूयाऽ
इति । तथोऽएवैष एतद्वैश्वदेवेनैव भूमानं प्रजाः सृजते । भूमानं प्रजाः सृष्ट्वा सूयाऽ इति ॥ १ ॥

(२) अथ वरुणप्रघासैर्यजते । वरुणप्रघासैर्वै प्रजापतिः प्रजा वरुणपाशात्प्रासृजत् । ता

“ चातुर्मास्यप्रयोगः फाल्गुन्याम् ” (का. श्री. सू. १५ । १७) इति । सर्वान्वा इत्यादि । सर्वकत्विति-
दर्विहोमावरोधरूपराजसूयमन्ये चातुर्मास्याख्यो यज्ञक्रतुरप्यवरोधव्य इत्यनेनाभिप्रायेण तदनुष्ठानम् । अन्यत्
पूर्ववद् योज्यम् ॥ १० ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये

पञ्चमकाण्डे द्वितीयाऽध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ (५-२-३) ॥

एवं चातुर्मास्यानि सामान्येन विधाय वैश्वदेवाख्यं प्रथमं पर्वं विधत्ते—वैश्वदेवेनेति । वैश्वदेवमित्याग्रेयादि-
हविरष्टकरूपप्रथमपर्वणो नामधेयम् । अत्र वैश्वदेवादीनां चतुर्णां पर्वणामपेक्षितान्यङ्गानि मासाग्निहोत्रन्यायेन
नामातिदेशादतिदेष्टव्यानि । तदुपदेशस्तु द्वितीयकाण्डे पञ्चमेऽध्याये समाम्नातः—“ वैश्वदेवेन वै प्रजापतिः ”
इति । (श. प. २ । ५ । २ । १) अत्र वैश्वदेवशब्देन शाखान्तरीया प्रसिद्धिर्योऽन्ये । तथा च तैत्तिरीयके—
“ वैश्वदेवेन वै प्रजापतिः प्रजा असृजत ”—(तै. ब्रा. १ । ६ । २ । १) इति । ‘ भूमानं ’ ‘ प्रजा ’ इति ।
भूयसीः प्रजा इत्यर्थः तथो एवैष इति । यथा पुरा प्रजापतिः वैश्वदेवयागेन भूयसीः प्रजाः सृष्ट्वान्, एवमयं
यजमानोऽपि तेन यागेन तथाविधाः ‘ प्रजाः ’ ‘ सृजते ’ सृजति । ताः ‘ सृष्टाः ’ प्रजाः अभिलक्ष्य ‘ सूये ’
सर्वं यज्ञं करवाणीति ॥ १ ॥

द्वितीयं पर्वं विधत्ते—अथ वरुणेति । ‘ अथ ’ वैश्वदेवानन्तरं चतुर्थे मासेषु व्यतीतेषु ‘ वरुणप्रघासैः ’ यजेत ।

पाशात्प्रामुञ्चता अस्यानमीवा ऽअकिल्बिषाः प्रजाः प्राजायन्तानमीवा
 ऽअकिल्बिषाः प्रजा अभि सूया ऽइति तुथो एवैष ऽएतद्वरुणप्रघासैरेव
 प्रजा वरुणपाशात्प्रमुञ्चति ता ऽअस्यानमीवा ऽअकिल्बिषाः प्रजाः
 प्रजायन्तेऽनमीवा ऽअकिल्बिषाः प्रजा ऽअभि सूयाऽइति ॥ २ ॥

(त्र्यु) अथ साकमेधैर्यजते । साकमेधैर्वै देवा वृत्रमघ्नंस्तैर्वै व्यजयन्तु
 येयमेषां विजितिस्तां तुथो ऽएवैष ऽएतैः पाप्मानं द्विषन्तं भ्रातृव्यं
 हन्ति तुथो ऽएव विजयते विजितेऽभयेऽनाष्ट्रे सूयाऽइति ॥ ३ ॥

(त्र्यु) अथ शुनासीर्येण यजते । (तऽ) उभौ रसौ परिगृह्य सूया
 ऽइत्युथ पञ्चवातीयं स पञ्चधाऽऽहवनीयं व्युह्य स्त्रुवेणोपघातं जुहोति ॥ ४ ॥

अस्यानमीवा अकिल्बिषाः प्रजाः प्राजायन्त । अनमीवा अकिल्बिषाः प्रजा अभि सूयाऽइति ।
 तुथो एवैष एतद्वरुणप्रघासैरेव प्रजा वरुणपाशात् प्रमुञ्चति । ता अस्यानमीवा अकिल्बिषाः प्रजाः
 प्रजायन्ते । अनमीवा अकिल्बिषाः प्रजा अभि सूयाऽइति ॥ २ ॥

(३) अथ साकमेधैर्यजते । साकमेधैर्वै देवा वृत्रमघ्नन् । तैर्वै व्यजयन्त-येयमेषां विजिति-
 स्ताम् । तुथोऽएवैष एतैः पाप्मानं द्विषन्तं भ्रातृव्यं हन्ति । तुथोऽएव विजयते । विजितेऽभयेऽनाष्ट्रे
 सूयाऽइति ॥ ३ ॥

(४) अथ शुनासीर्येण यजते । उभौ रसौ परिगृह्य सूयाऽइति । अथ पञ्चवातीयम् । स
 पञ्चधाऽऽहवनीयं व्युह्य स्त्रुवेणोपघातं जुहोति ॥ ४ ॥

तान् वरुणपाशमोचनसाधनत्वेन प्रशंसति-वरुणप्रघासैर्वा इति । ता अस्याति । वरुणप्रघासयोगेन पाश-
 विमोचनस्य कृतत्वात् ' अय ' प्रजापतेः ' ताः ' वैश्वदेवेन सृष्टाः ' प्रजाः ' रोगमापरहिताः सत्यः पुत्रपौत्रादि-
 रूपेण प्रजायन्ते । गतमन्थत् । दार्ष्टान्तिके योजयति-तुथो एवैष इति । ता अस्याति । ' अय '
 यजमानस्येत्यर्थः ॥ २ ॥

तृतीयं पर्व विधत्ते-अथ साकमेधैरिति । ' अथ ' वरुणप्रघासनुष्ठानानन्तरं चतुर्थं मासेषु साकमेधास्या
 यागाः कार्याः । तान् पापरूपशत्रुजयसाधनत्वेन सदृष्टान्तं प्रशंसति-साकमेधैर्वा इति । ' वृत्रं ' वृत्रासुरम्
 ' अघ्नन् ' हतवन्तः । ' एषां ' देवानां ' येयं विजितिः ' इदानीं दृश्यते ' तां ' तैरेव ' साकमेधैः ' व्यज-
 यन्त ' प्रानुवन् । तुथो एवेत्यादि, सिद्धम् ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थं पर्व विधत्ते-अथ शुनासीर्येणेति । शुनो वायुः, सीर आदित्यः, तदेक्यं हविः शुनासीरी-
 यम्; तद्योगात् चतुर्थं पर्व शुनासीर्यमित्युच्यते । उभौ रसाविति । शुनासीरयो रसरूपत्वं हि द्वितीये काण्डे

सु पूर्वार्धे जुहोति । (त्य) अग्निनेत्रेभ्यो देवेभ्यः पुरःसद्यः स्वाहे-
त्यथ दक्षिणार्धे जुहोति यमनेत्रेभ्यो देवेभ्यो दक्षिणासद्यः स्वाहेत्यथ
पश्चार्धे जुहोति विश्वदेवनेत्रेभ्यो देवेभ्यः पश्चात्सद्यः स्वाहेत्यथोत्तरार्धे
जुहोति मित्रावरुणनेत्रेभ्यो वा मरुत्त्रेभ्यो वा देवेभ्यः उत्तरासद्यः स्वाहे-
त्यथ मध्ये जुहोति सोमनेत्रेभ्यो देवेभ्यः उपरिसद्यो दुवस्वद्वयः स्वाहेति५

(त्य) अथ सार्द्धं समुह्य जुहोति । ये देवाऽअग्निनेत्राः पुरःसद-
स्तेभ्यः स्वाहा ये देवा यमनेत्रा दक्षिणासदस्तेभ्यः स्वाहा ये देवा विश्व-

स पूर्वार्धे जुहोति—“ अग्निनेत्रेभ्यो देवेभ्यः पुरःसद्यः स्वाहा ”—इति । अथ दक्षि-
णार्धे जुहोति—“ यमनेत्रेभ्यो देवेभ्यो दक्षिणासद्यः स्वाहा ”—इति । अथ
पश्चार्धे जुहोति—“ विश्वदेवनेत्रेभ्यो देवेभ्यः पश्चात्सद्यः स्वाहा ”—इति । अथोत्तरार्धे
जुहोति—“ मित्रावरुणनेत्रेभ्यो वा मरुत्त्रेभ्यो वा देवेभ्यः उत्तरासद्यः स्वाहा ”—इति ।
अथ मध्ये जुहोति—“ सोमनेत्रेभ्यो देवेभ्यः उपरिसद्यो दुवस्वद्वयः स्वाहा ”—
(वा० सं० १।१५) इति ॥ ५ ॥

अथ सार्द्धं समुह्य जुहोति—“ ये देवा अग्निनेत्राः पुरस्सदस्तेभ्यः स्वाहा ” (१) “ ये
देवा यमनेत्रा दक्षिणासदस्तेभ्यः स्वाहा ” (२) “ ये देवा विश्वदेवनेत्राः पश्चात्सदस्तेभ्यः

स्पष्टमुक्तम्—“ अथ यस्माच्छुनासीर्येण यजेत या वै देवानां श्रीरासीत् साकमेधैरीजानानां विजिग्यानानां
तच्छुनमथ यः संवत्सरस्य प्रजितस्य रस आसात्तत् सीरं सा या चैव देवानां श्रीरासीत् साकमेधैरीजानानां
विजिग्यानानां, य उ च संवत्सरस्य प्रजितस्य रस आसीत् तमेवेतदुभयं परिगृह्यात्मन् कुस्ते—” इति (श.प. २।१।
३ । २) शुनासीरीयप्रयोगकालः सूत्रितः—“ पवित्रदीक्षास्थाने शुनासीरीयम् ”—का. श्री. सू. १९।१९।
इति । पवित्राख्यस्य सोमयागस्य संवत्सरे यस्यां तिथौ दीक्षा कृता, तस्यां फाल्गुनशुक्लप्रतिपदि चतुर्थं पर्वं
कार्यम् । अर्थात् पवित्रशुनासीरीयोर्मध्ये वैश्वदेवादीनि त्रीणि पर्वाणि क्रमेण चतुर्षु मासेषु कार्याणीत्युक्तं भवति ॥

पञ्चवातीयहोमं विधत्ते—(तै. सं. १ । ८ । ७ ।) अथ पञ्चेति । ‘ पञ्चवातीयम् ’ इति कर्मनामधेयम् ।
‘ आहवनीयम् ’ अग्निं ‘ पञ्चधा ’ ‘ व्युह्य ’ प्रतिदिशं मध्ये च पृथक् कृत्वेत्यर्थः । आज्यस्थात्याः ‘ जुवेण ’
‘ उपघातम् ’ उपहृत्योपहत्य गृहीत्वा ‘ जुहोति ’ ॥ ४ ॥

तत्र पूर्वोदिक्रमेण पञ्चस्वस्निषु समन्त्रकं हवनं विधत्ते—स पूर्वार्द्धे इत्यादिना पूर्वोर्द्धे भवः ‘ पूर्वोर्द्धः ’
अग्निः । अग्निनेत्रेभ्य इत्यादि । अग्निः ‘ नेत्रं ’ नयनस्येष्टप्राप्तेः साधनं येषां तेभ्यः ‘ पुरस्सद्यः ’ पूर्वस्यां दिशि
सीदन्तीति तथोक्ताः, तेभ्यः ‘ देवेभ्यः ’ ‘ स्वाहा ’ सुहुतमस्तु । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । ‘ दुवस्वद्वयः ’ दुव
इत्यन्नाम; (निरु. १०।२।७) । हस्तिर्लक्षणान्युक्तेभ्यः ॥ ५ ॥

इत्थं पञ्चभिर्मन्त्रैः कृतेष्वस्निषु हुत्वा पुनस्तानग्निनेकीकृत्य तैरेव मन्त्रैर्हवनं विधत्ते—अथ सार्द्धमिति ।

१—पञ्चवातीयमाहवनीयं प्रतिदिशं व्युह्य मध्ये च जुवेणामिषु जुहोत्यग्निनेत्रेभ्य इति प्रतिबन्धशुक्लः समस्य ये देवा इति
प्रतिबन्धम् । का. श्री. सू. १५।१५।२० ।

देवनेत्राः पश्चात्सदस्तेभ्यः स्वाहा ये देवा मित्रावरुणनेत्रा वा मरुनेत्रा
वोत्तरासदस्तेभ्यः स्वाहा ये देवाः सोमनेत्राऽउपरिसदो दुवस्वन्तस्तेभ्यः
स्वाहेति तद्यदेवं जुहोति ॥ ६ ॥

यत्र वै देवाः । साकमेधैर्व्यजयन्तु येयमेषां विजितिस्तां तद्धोचुः-उत्पि-
बन्ते वा ऽइमानि दिक्षु नाश्रा रक्षांसि हन्तैभ्यो वज्रं प्रहरामेति वज्रो
वा ऽआज्यं तु ऽएतेन वज्रेणाज्येन दिक्षु नाश्रा रक्षांस्यवाघ्नस्ते व्यजयन्तु
येयमेषां विजितिस्तां तथोऽएवैष एतेन वज्रेणाज्येन दिक्षु नाश्रा रक्षां
स्यवहन्ति तथो ऽएव विजयते विजितेऽभयेऽनाष्ट्रे सूया ऽइति ॥ ७ ॥

(त्र्य) अथ यदेताऽ अपराः पश्चादुतीर्जुहोति । क्षण्वन्ति वा ऽएत-
दमेधैर्व्यवहन्ति यत्पञ्चधाऽऽहवनीयं व्यूहन्ति तदेवास्यैतेन सन्द्धाति तस्मा-
देता ऽअपराः पश्चादुतीर्जुहोति ॥ ८ ॥

स्वाहा ” (३) “ ये देवा मित्रावरुणनेत्रा वा मरुनेत्रा वोत्तरासदस्तेभ्यः स्वाहा ”
(४) “ ये देवाः सोमनेत्रा उपरिसदो दुवस्वन्तस्तेभ्यः स्वाहा ” (५)—(वा० सं०
९ । ३६) इति । तद्यदेवं जुहोति ॥ ६ ॥

यत्र वै देवाः साकमेधैर्व्यजयन्त-येयमेषां विजितिस्ताम् । तद्धोचुः—उत्पिबन्ते वाऽइमानि दिक्षु
नाश्रा रक्षांसि, हन्तैभ्यो वज्रं प्रहरामेति । वज्रो वाऽआज्यम् । तऽएतेन वज्रेणाज्येन दिक्षु नाश्रा
रक्षांस्यवाघ्नन् । ते व्यजयन्त-येयमेषां विजितिस्ताम् । तथोऽएवैष एतेन वज्रेणाज्येन दिक्षु
नाश्रा रक्षांस्यवहन्ति । तथोऽएव विजयते । विजितेऽभयेऽनाष्ट्रे सूयाऽइति ॥ ७ ॥

अथ यदेता अपराः पश्चादुतीर्जुहोति । क्षण्वन्ति वाऽएतदमेधैर्व्यवहन्ति—यत् पञ्चधाऽऽहवनीयं
व्यूहन्ति । तदेवास्यैतेन सन्द्धाति । तस्मादेता अपराः पश्चादुतीर्जुहोति ॥ ८ ॥

पञ्चाप्यग्नीन् ‘ सार्द्ध ’ ‘ समुह्य ’ समस्य जुहुयात् । तानेव मन्त्रान् पुनः पठति—ये देवा इति । अर्थस्तु
पूर्ववत् ॥ ६ ॥

पञ्चवातीयहोमस्य द्रव्यं विधातुमाह—यत्र वै देवा इति । तद्धोचुरिति । ‘ तत् ’ तत्र विजितप्रदेशे
देवाः ‘ ऊचुः ’ उक्तवन्तः किम् । ‘ इमानि ’ ‘ नाश्रा ’ नाशकारीणि ‘ रक्षांसि ’ ‘ दिक्षु ’ ‘ उत्पिबन्ते ’
उत्कटे पिबन्ति, प्राणिनो भक्षयन्ति । ‘ हन्त ’ इति हर्षे । ‘ एभ्यः ’ रक्षोभ्यः ‘ वज्रं प्रहराम इति ’ विचार्य,
आज्यरूपेण वज्रेण तान् राक्षसान् एव अघ्नन् । भूयते हि आज्यस्य वज्रत्वम् । “ घृतं वै देवा वज्रं
कृत्वा ”—(तै. सं. ६ । २ । २ । ४) इति । “ तथो एवैष ” इत्यादिना इदानीमनुष्ठानुरपि तथाविधफल-
प्राप्तिदर्शनम् ॥ ७ ॥

आग्नीनां समासेन कृतमाहुतिपञ्चकं प्रशंसति—अथ यदेता इति । पूर्वमाहवनीयस्य पञ्चधा व्यूहनेन तमग्निं

तस्य प्रष्टिवाहनोऽश्वरथो दुक्षिणा । त्रयोऽश्वा द्वौ सव्यष्टसारथौ ते पञ्च प्राणा यो वै प्राणः स व्यातस्तद्यदेतस्य कर्मण एषा दुक्षिणा तस्मात्पञ्चवातीयं नाम ॥ ९ ॥

सु हैतेनापि भिषज्येत् । (द) अयं वै प्राणो योऽयं पवते यो वै प्राणः सऽआयुः सोऽयमेक इवैव पवते सोऽयं पुरुषेऽन्तः प्रविष्टो दशधा विहितो दश वा एता एता आहुतीर्जुहोति तदस्मिन् दश प्राणान्कृत्स्नमेव सर्वमायुर्दधाति स यदिहापि गतासुरिव भवत्या हैवेनेन हरति ॥ १० ॥

तस्य प्रष्टिवाहनोऽश्वरथो दुक्षिणा । त्रयोऽश्वाः । द्वौ सव्यष्टसारथी । ते पञ्च प्राणाः । यो वै प्राणः स वातः । तद् यदेतस्य कर्मण एषा दुक्षिणा—तस्मात् पञ्चवातीयं नाम ॥ ९ ॥

स हैतेनापि भिषज्येत् । अयं वै प्राणो—योऽयं पवते । यो वै प्राणः—स आयुः । सोऽयमेक इवैव पवते । सोऽयं पुरुषेऽन्तः प्रविष्टो दशधा विहितः । दश वा एता आहुतीर्जुहोति । तदस्मिन् दश प्राणान् कृत्स्नमेव सर्वमायुर्दधाति । स यदिहापि गतासुरिव भवति—आ हैवेनेन हरति ॥ १० ॥

‘ क्षण्वन्ति ’ हिंसन्ति । “क्षणु हिंसायाम्” (धा. पा. रु. प. ३) इति धातुः । तथा तस्य ‘अग्नेः’ अवयवान् ‘विवृहन्ति’ विश्लेषयन्ति । “बृह उच्यते” (धा. पा. तु. प. १६) इति धातुः । तमनेन पुनःसमस्य पञ्चाहुतिकरणेन संहितवान् भवतीति ॥ ८ ॥

तस्य होमस्य त्रियुक्तमश्वरथं दुक्षिणात्वेन विधत्ते—तस्य प्रष्टिवाहन इति । सव्य इति । रथस्य सव्यभागो तिष्ठनेकः, सारथिश्चेक इति द्वौ । अधगतां त्रित्वसंख्यां सारथिगतां द्वित्वसंख्याञ्च मिलित्वा पञ्च प्राणात्मना प्रशंसति—ते पञ्चेति । प्राणवातयोरेकत्वात् पञ्चवातीयहोमस्य सङ्ख्याद्वारा प्राणात्मकस्य रथो दुक्षिणात्वेन युज्यते । ‘ तस्मात् ’ कर्मणोऽपि पञ्च वाताः प्राणा अस्मिन् सन्तांति ‘ पञ्चवातीयं ’ ‘ नाम ’ सम्पन्नम् ॥ ९ ॥

आरोम्यकमस्यापीमं होमं विधत्ते—स हैतेनापीति । ‘ एतेन ’ होमेन ‘ भिषज्येत् ’ चिकित्सेत् । “ भिषज् चिकित्सायाम् ” (धा. पा. कं. प. २३) इति धातुः । अत एव सूत्रितम्—“व्याधितस्याच्येवम्” (का. श्रौ. सू. १९ । २२) इति । प्राणस्यायुष्टं शरीरधारकत्वात् । ‘ सः ’ प्राणरूपेण ‘ एकः ’ अपि पुरुष-शरीरेऽनुप्रविष्टः सन् वृत्तिभेदात् दशसु श्शुःश्रोत्रादिद्वारेषु सञ्चरन् ‘ दशधा विहितः ’ भवति । अत उक्त-दशाहुतिकरणात् ‘ दश प्राणान् ’ व्याधिते ‘ पुरुषे ’ ‘ कृत्स्नं ’ ‘ सर्वमायुः ’ वि-‘ दधाति ’ । ‘ यः ’ तु ‘ गतासुः ’ इव भवति ’ तम् ‘ अपि ’ अनेन होमेन आहरति एव पुनर्जीवयत्येवेत्यर्थः ॥ १० ॥

(त्र्यु) अयेन्द्रतुरीयम् । (मा) आग्नेयोऽष्टाकपालः पुरोडाशो भवति
व्वारुणो यवमयश्चरुः रौद्रो गावेधुकश्चरुः अनडुह्यै वहलाया ऽऐन्द्रं दधि
तेनेन्द्रतुरीयेण यजते ऽइन्द्राग्नी उ हवैतत्समूदाते ऽउत्पिबन्ते वा ऽइमानि
दिक्षु नाष्टा रक्षांसि हन्तैभ्यो वृजं प्रहरावेति ॥ ११ ॥

सु हाग्निरुवाच । त्रयो मम भागाः सन्त्वेकस्तवेति तथेति तावेतेन
हविषा दिक्षु नाष्टा रक्षांस्यवाहतां तौ व्यजयेतां यैनयोरियं विजि-
तिस्तां तथो ऽएवैष ऽएतेन हविषा दिक्षु नाष्टा रक्षांस्यवहन्ति तथो-
ऽएव विजयते विजितेऽभयेऽनाष्टे सूयाऽइति ॥ १२ ॥

स य एषऽ आग्नेयोऽष्टाकपालः पुरोडाशो भवति सोऽग्नेरेको भागोऽथ
युद्धारुणो यवमयश्चरुर्भवति यो वै वरुणः सोऽग्निः सोऽग्नेर्द्वितीयो भागोऽथ
युद्दौद्रो गावेधुकश्चरुर्भवति यो वै रुद्रः सोऽग्निः सोऽग्नेस्तृतीयो भागोऽथ

अयेन्द्रतुरीयम् । आग्नेयोऽष्टाकपालः पुरोडाशो भवति, वारुणो यवमयश्चरुः, रौद्रो गावेधुकश्चरुः;
अनडुह्यै वहलाया ऐन्द्रं दधि । तेनेन्द्रतुरीयेण यजते । इन्द्राग्नीऽ उ हवैतत् समूदाते-उत्पिबन्ते वाऽइ-
मानि दिक्षु नाष्टा रक्षांसि, हन्तैभ्यो वृजं प्रहरावेति ॥ ११ ॥

स हाग्निरुवाच-त्रयो मम भागाः सन्तु । एकस्तवेति । तथेति । तावेतेन हविषा दिक्षु नाष्टा
रक्षांस्यवाहताम् । तौ व्यजयेताम्-यैनयोरियं विजितिस्ताम् । तयोऽएवैष एतेन हविषा दिक्षु नाष्टा
रक्षांस्यवहन्ति । तयोऽएव विजयते । विजितेऽभयेऽनाष्टे सूयाऽइति ॥ १२ ॥

स य एष आग्नेयोऽष्टाकपालः पुरोडाशो भवति । सोऽग्नेरेको भागः । अथ युद्धारुणो यवमय-
श्चरुर्भवति । यो वै वरुणः सोऽग्निः । सोऽग्नेर्द्वितीयो भागः । अथ युद्दौद्रो गावेधुकश्चरुर्भवति । यो

यागांतरं विधत्ते-अयेन्द्रेति । ' अथ ' पञ्चवातीयहोमानन्तरम्, इन्द्रतुरीयश्चतुर्थहविर्देवता यस्मिन्
कर्मणि, तत् ' इन्द्रतुरीयम् ' कर्म वक्ष्यत इत्यर्थः (तै. सं. १ । ८ । ७) तस्य हविश्चतुष्टयं विधत्ते-आग्नेय
इत्यादि । गावेधुका. आरण्यगोधूमाः । ' वहलायै ' वहं नाम कङ्कप्रदेशः, तद्वत्यै ' अनडुह्यै ' षष्ठ्यर्थे चतुर्थी
(पा. सू. २ । ३ । १२ वा.) तस्याः । ' दधि ' ' ऐन्द्रम् ' इन्द्रदेवत्वं कुर्यात् । अथ विधत्ते-तेनेन्द्रतुरीयेणेति ॥

यागस्येन्द्रतुरीयत्वमाख्यायिकया दर्शयति-इन्द्राग्नी उ हवैतदि । ' समूदाते ' सम्पादं कृतवन्तौ ॥ ११ ॥

स हाग्निरित्यादिना अग्नेर्त्रयो भागाः इन्द्रस्य तुरीय एको भाग इति यागस्यार्थात् इन्द्रतुरीयमिति नाष्ट
निरुक्तम् । स्पष्टमन्यत् ॥ १२ ॥

अग्नेर्भागत्रयं क्रमेण प्रतिपादयति-स य एष आग्नेय इति^१ । यो वै वरुण इत्यादि । वरुणो रुद्रश्चोभाव-

१-इन्द्रतुरीयम् । का० श्रौ० सू० १५ । २३ । २-आग्नेयः । का० श्रौ० सू० १५ । २४ । ३-आग्नेयः । वरुणो यवमयश्चरुः ।
अन्यत्रापि । रौद्रश्च गावेधुकः । का. श्रौ. सू. १५ । २४-२८ ।

यद्वावेधुको भवति वास्तव्यो वा ऽएष देवो वास्तव्या गवेधुकास्तुस्मा-
द्वावेधुको भवत्यथ यदनडुह्यै वहलाया ऽऐन्द्रं दुधि भवति सऽ इन्द्रस्य
चतुर्थो भागो यद्वै चतुर्थं तत्तुरीयं तुस्मादिन्द्रतुरीयं नाम तस्यैषैवानडुही
वहला दक्षिणा सा हि वह्नेनाग्नेयमग्निदग्धमिव ह्यस्यै वह्ं भवत्यथ
यत्स्त्री सती वहत्यधर्मेण तदस्यै वारुणं रूपमथ यद्गौस्तेन रौद्र्यथ
यदस्या ऽऐन्द्रं दुधि तेनैन्द्रेयपा हि वा ऽएतत्सर्वं व्यश्रुते तुस्मादेषैवान-
डुही वहला दक्षिणा ॥ १३ ॥

(णाऽथा) अथापामार्गहोमं जुहोति । (त्य) अपामार्गैर्वै देवा दिक्षु
नाष्टा रक्षांस्स्युपामृजत ते व्यजयन्त येयुमेपां विजितिस्तां तुथोऽएवैषु
ऽएतदपामार्गैरेव दिक्षु नाष्टा रक्षांस्स्युपमृष्टे तुथोऽएव विजयते विजि-
तेऽभयेऽनाष्टे सूयाऽडिति ॥ १४ ॥

वै रुद्रः सोऽग्निः । सोऽग्नेस्तृतीयो भागः । अथ यद्गावेधुको भवति । वास्तव्यो वाऽएष देवः । वास्तव्या
गवेधुकाः । तस्माद्गावेधुको भवति । अथ यदनडुह्यै वहलायाऽऐन्द्रं दुधि भवति—स इन्द्रस्य चतुर्थो
भागः । यद्वै चतुर्थं तत्तुरीयम् । तस्मादिन्द्रतुरीयं नाम । तस्यैषैवानडुही वहला दक्षिणा । सा हि
वह्नेनाग्नेयी । अग्निदग्धमिव ह्यस्यै वहं भवति । अथ यत् स्त्री सती वहति—अधर्मेण । तदस्यै वारुणं
रूपम् । अथ यद्गौः, तेन रौद्री । अथ यदस्याऽऐन्द्रं दुधि, तेनैन्द्री । एषा हि वाऽएतत्सर्वं व्यश्रुते ।
तस्मादेषैवानडुही वहला दक्षिणा ॥ १३ ॥

अथापामार्गहोमं जुहोति । अपामार्गैर्वै देवा दिक्षु नाष्टा रक्षांस्स्युपामृजत । ते व्यजयन्त—येय-

प्यग्निरेव । तथा च तैत्तिरीयके—“ ते देवा अग्निमनुवन् ” इति—प्रस्तव्य “ स त्रेधाऽऽत्मानं व्यकुरुतामि तृतीयं
रुद्रं तृतीयं वरुणं तृतीयम् ”— (तै. ब्रा. १ । ७ । १) इति । वास्तव्य इति । रुद्रः खलु वायुमवः ।
ग्रामादवाह्यो यज्ञभूमिदमशानादिर्वास्तुः । गवेधुका अपि ‘ वास्तुमवाः ’ । अतो गावेधुकहविषो रुद्रदेवत्वत्वं
युक्तमिति । अथ यदनडुह्या इत्यादि । उक्तार्थम् ॥ तस्य दक्षिणां विधत्ते—तस्यैषैवेति । दक्षिणारूपाया
अनडुह्या अग्निवरुणरुद्रेन्द्रदेवतानामौचित्यं दर्शयति—सा हि वह्नेनेति । युगवहनप्रदेशे कृष्णवर्णत्वात् अग्नेः
सम्बन्धनीः स्त्रीत्वे सत्यपि, ‘ अधर्मेण ’, त्रया अयोग्येनानोवहनेन वारुणी; वरुणो हि स्वपशैः सर्वान् बध्नाति ।
गवां रुद्रदेवत्वत्वात् ‘ तेन रौद्री ’ । एतदीयस्य दध्न ऐन्द्रत्वात् ‘ तेन ’ ‘ ऐन्द्री ’ इन्द्रदेवताका । एतादृशी
‘ अनडुही ’ एतस्येन्द्रतुरीयकर्मणो दक्षिणात्वेन संयुज्यत इत्यर्थः (तै. सं. १ । ८ । ७ । १) ॥ १३ ॥

विधत्ते—अथापामार्गैर्गिति । तं राज्ञो विजितिसाधनत्वेन प्रशंसति—अपामार्गैर्वै देवा इति । ‘ अपामृजत’
अपमार्जनं कृतवन्तः । अपमृष्ट इति । इदानीं मनुष्योऽप्यपमार्जनं करोति ॥ १४ ॥

स पालाशे वा सुवे वैकङ्कते वा । (वाऽपा) अपामार्गतण्डुलानादत्तेऽन्वा-
हार्यपचनादुल्मुकमाददते तेन प्राञ्चो वोदञ्चो वा यन्ति तदग्निं समा-
धाय जुहोति ॥ १५ ॥

स ऽउल्मुकमादत्ते । (तेऽग्ने) अग्ने सहस्व पृतना इति युधो वै पृतना युधः
सहस्वेत्येवैतदाहाभिमातीरपास्येति सपत्नो वाऽअभिमातिः सपत्नमुपजही-
त्येवैतदाह दुष्टरस्तरन्नरातीरिति दुस्तरो ह्येष रक्षोभिर्नाष्टाभिस्तरन्नराती-
रिति सर्व्वे ह्येष पाप्मानं तरति तस्मादाह तरन्नरातीरिति व्वर्चो धा
यज्ञवाहसीति साधु यजमाने दधदित्येवैतदाह ॥ १६ ॥

मेषां विजितिस्ताम् । तथोऽएवै एतदपामार्गेरेव दिक्षु नाश्रा रक्षांस्यपमृष्टे । तथोऽएव विजयते ।
विजितेऽभये नाष्टे सूयाऽइति ॥ १४ ॥

स पालाशे वा सुवे, वैकङ्कते वा, अपामार्गतण्डुलानादत्ते । अन्वाहार्यपचनादुल्मुकमाददते ।
तेन प्राञ्चो वोदञ्चो वा यन्ति । तदग्निं समाधाय जुहोति ॥ १५ ॥

स उल्मुकमादत्ते—“ अग्ने सहस्व पृतनाः ”—इति । युधो वै पृतनाः । युधः सहस्वेत्येवै-
तदाह । “ अभिमातीरपास्य ”—इति । सपत्नो वाऽअभिमातिः । सपत्नमुपजहीत्येवैतदाह ।
“ दुष्टरस्तरन्नरातीः ”—इति । दुस्तरो ह्येष रक्षोभिर्नाष्टाभिः । “ तरन्नरातीः ”—इति । सर्व्वे
ह्येष पाप्मानं तरति । तस्मादाह—तरन्नरातीरिति । “ व्वर्चो धा यज्ञवाहसि ”—(वा. सं. ९।३७)
इति । साधु यजमाने दधद्—इत्येवैतदाह ॥ १६ ॥

तस्यानुष्ठानं सनिशेषमाह—स पालाशे वेति । पलाशवैकङ्कतयोरन्यतरवृक्षनिमित्ते ‘ सुवे ’ अपामार्गतण्डुला-
नादाय अन्वाहार्यपचनादुल्मुकमादाय प्राङ्मुखा उदङ्मुखा वा ‘ यन्ति ’ तत्राग्निं प्रतिष्ठाप्य होमः कर्त्तव्यः ॥ १५ ॥

उल्मुकादानमनूय मन्त्रं विधत्ते—स उल्मुकमिति । हे ‘ अग्ने ! ’ ‘ पृतनाः ’ संप्रामान् ‘ सहस्व ’ ‘ अभि-
मातीः ’ अभिमन्यमानान् सपत्नान् ‘ अपास्य ’ अपक्षिप “ असु क्षेपणे ” (धा. पा. दि. प. १०३) एव-
मनिष्टनिवृत्तिमुक्त्वेष्टप्राप्तिं प्रार्थयते—‘ दुष्टरः ’ अन्यैस्तरितुमशक्यः स्वयम् ‘ अरातीः ’ शत्रून् ‘ तरन् ’
‘ यज्ञवाहसि ’ यजमाने ‘ व्वर्चः ’ अन्नम् ‘ धाः ’ धारयसि इति । मन्त्रं प्रतिपादमनूय व्याचष्टे—अग्ने सहस्वेति ।
व्वर्चः—पदस्य श्रेयःपरत्वमाह—साधु यजमान इति । ‘ दधन् ’ धारयन्नित्यर्थः ॥ १६ ॥

१—सुवे पालाशे वैकङ्कते वाऽपामार्गतण्डुलान् कृत्वा । त्र्यंबकवर्हिगमी । प्राची वा । का. श्री. सू. १५। ३०—३२ । २—अग्ने
सहस्वेत्युल्मुकादानम् । का० श्री० सू० १५। ३३ ।

तदग्निं समाधाय जुहोति । देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां
पूष्णो हस्ताभ्यामुपाशोर्वीर्येण जुहोमीति यज्ञमुखं वा उपपाशुर्ब-
ज्ञमुखेनैवैतन्नाश्रा रक्षांसीति हन्ति इतश्च रक्षः स्वाहेति तन्नाश्रा रक्षांसीति
हन्ति ॥ १७ ॥

स यदि पालाशः सुवो भवति । ब्रह्म वै पलाशो ब्रह्मणैवैतन्नाश्रा रक्षांसीति
हन्ति यद्यु वैकङ्कतो वज्रो वै विकङ्कतो वज्रेणैवैतन्नाश्रा रक्षांसीति हन्ति
रक्षसां त्वा वधायुति तन्नाश्रा रक्षांसीति हन्ति ॥ १८ ॥

स यदि प्राङ्ङित्वा जुहोति । प्राञ्चश्च सुवमस्यति यद्युदङ्ङित्वा जुहोत्यु-
दञ्चश्च सुवमस्यत्यवधिष्म रक्षऽडिति तन्नाश्रा रक्षांसीति हन्ति ॥ १९ ॥

तदग्निं समाधाय जुहोति—“ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ता-
भ्यामुपाशोर्वीर्येण जुहोमि ”—इति । यज्ञमुखं वा उपपाशुः । यज्ञमुखेनैवैतन्नाश्रा रक्षांसि हन्ति ।
“ हतं रक्षः स्वाहा ”—इति । तन्नाश्रा रक्षांसि हन्ति ॥ १७ ॥

स यदि पालाशः सुवो भवति । ब्रह्म वै पलाशः । ब्रह्मणैवैतन्नाश्रा रक्षांसि हन्ति । यद्यु वैकङ्कतः ।
वज्रो वै विकङ्कतः । वज्रेणैवैतन्नाश्रा रक्षांसि हन्ति । “ रक्षसां त्वा वधाय ”—इति । तन्नाश्रा
रक्षांसि हन्ति ॥ १८ ॥

स यदि प्राङ्ङित्वा जुहोति—प्राञ्चं सुवमस्यति । यद्युदङ्ङित्वा जुहोति—उदञ्चं सुवमस्यति ।
“ अवधिष्म रक्षः ” इति । तन्नाश्रा रक्षांसि हन्ति ॥ १९ ॥

हवनमनूय मन्त्रं विधत्ते—तदग्निमिति । देवस्य त्वेति । व्याहृतम् । उपाशोरिति । ‘ उपाशुः ’ नाम
‘ यज्ञमुखं ’ प्रथमो ग्रहः, तस्य ‘ वीर्येण ’ ‘ जुहोमि ’ । तेन हवनेन ‘ रक्षः ’ हतं निहतं नष्टं भवतु । ‘ स्वाहा ’
इदं हविः सुहृतमस्तु इति ॥ १७ ॥

पालाशवैकङ्कतयोरेकतरस्य हवनोपयुक्तस्य सुवस्य क्षेपणं सार्यत्रादं विधत्ते—स यदि पालाश इति । क्षेपण-
मन्त्रं पठति—रक्षसामिति । हे सुव ! ‘ रक्षसां वधाय ’ ‘ त्वा ’ त्वान्, अस्यामीनि शेषः ॥ १८ ॥

क्षेपणे दिग्विशेषमाह—स यदीति । ‘ यदि ’ अन्वर्थः ‘ प्राङ् ’ प्राङ्मुखः पूर्वस्यां दिशि गत्वा जुहुयात्,
तर्हि ‘ सुव ’ ‘ प्राञ्च ’ प्राग्दिक्सम्बद्धम् ‘ अस्यति ’ क्षिपति । उदङ्ङित्वादावप्येवं योज्यम् । हवनप्रदेशात्
तन्निवर्त्तनं विधित्सुरादौ तन्मन्त्रं पठित्वा व्याचष्टे—अवधिष्मेति । अनेनापामार्गहोमेन ‘ रक्षः ’ ‘ अवधिष्म ’
वर्यं हतवन्तः । भूते लुङ् ॥ १९ ॥

१—देवस्य त्वेति जुहोति । का० श्री० सू० १५. ३४ । २—रक्षसां त्वेति सुवमस्यति तां दिशं यस्यां जुहोत्यवधिष्म रक्ष
इत्याह्वयनपेक्षम् । का० श्री० सू० १५. ३५ ।

(न्त्य) अथाप्रतीक्षं पुनरायन्ति । सहैतेनापि प्रतिसरं कुर्वन्ति स यस्यां ततो दिशि भवति तत्प्रतीत्य जुहोति प्रतीचीनफलो वा ऽअपामार्गः स यो हास्मै तत्र किञ्चित्करोति तमेवैतत्प्रत्यगधूर्वति तस्य नामादिशेडवधिष्मामुमसौ हत इति तन्नाश उक्षात्सि हन्ति ॥ २० ॥

इति द्वितीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ५-२-३ ॥ (२. ४.)

आग्रावैष्णवमेकादशकपालं पुरोडाशं निर्वपति । (त्यै) ऐन्द्रावैष्णवं चरुं वैष्णवं त्रिकपालं वा पुरोडाशं चरुं वा तेन त्रिषंयुक्तेन यजते पुरुषानेतद्देवा ऽउपायंस्तुथोऽपुवैपुऽएतत्पुरुषानेवोपैति ॥ १ ॥

अथाप्रतीक्षं पुनरायन्ति । स हैतेनापि प्रतिसरं कुर्वन्ति । स यस्यां ततो दिशि भवति-तत्प्रतीत्य जुहोति । प्रतीचीनफलो वाऽअपामार्गः । स यो हास्मै तत्र किञ्चित्करोति-तमेवैतत् प्रत्यगधूर्वति । तस्य नामादिशेत् । “ अवाधिष्मामुम असौ हतः ”-(वा० सं० ९ । ३८) इति । तन्नाश रक्षांसि हन्ति ॥ २० ॥

त्रिषंयुक्तादियागाः ।

आग्रावैष्णवमेकादशकपालं पुरोडाशं निर्वपति, ऐन्द्रावैष्णवं चरुं वैष्णवं त्रिकपालं वा ।

एतन्मन्त्रकरणकं पुनरागमनं विधत्ते-अथाप्रतीक्षमिति (का. श्रौ. सू. १९ । ३९) । ‘ अथ ’ ‘ अप्रतीक्ष ’ तं प्रदेशं प्रतिनिवृत्त्य, अनवेक्ष्येत्यर्थः । अभिवर्द्धमानस्यापि स्वोपद्रवपरिहारायेमं होमं विधत्ते-स हैतेनापीति । ‘ एतेन ’ अपामार्गहोमेन ‘ अपि ’ न केवलं पञ्चवातीग्रहोमेन, एतेनापि ‘ प्रतिसरं ’ स्वरक्षामभिचार्यमाणः कुर्यात् । हवने कश्चिद्विशेषं विधत्ते-स यस्यामिति । अभिचारको यस्यां ‘ दिशि ’ भवेत्, तां दिशं ‘ प्रतीत्य ’ गत्वा जुहुयात्-प्रतीचीनफल इति । अपामार्गमज्जयो यतः प्रतीचीनफलाः स्वात्मानं प्रतिगतेरवाङ्मुखैः फलैर्युक्ताः अतो योऽभिचारकः ‘ अस्मै ’ यजमानाय किञ्चित् पीडादिकं कुर्यात् । ‘ तमेव ’ एतेनापामार्गहोमेन प्रतिमुखं ‘ धूर्वति ’ हिनस्ति, तत्कृतोऽभिचारः तमेव प्रतिनिवृत्त्य हिनस्तीत्यर्थः । निवर्त्तनमन्त्रेण शत्रुनामादेशनं विधत्ते-तस्य नामेति । अवाधिष्मामुमिति । ‘ अमुम् ’ ‘ असौ ’ इति पदयोः स्थाने अभिचारकनामधेयं द्वितीयाऽन्तत्वेन प्रथमान्तत्वेन चादिशेदित्यर्थः ॥ अत्र सूत्रम्-“ देवस्य त्वेति जुहोति, रक्षां त्वेति सुवमस्यति तां दिशं यस्यां जुहोत्यवधिष्म रक्ष इत्यायन्त्यनपेक्षम् ”-(का. श्रौ. सू. १९ । ३४ । ३९) इति । “ अभिचर्यमाणोऽपि तां दिशं गत्वाऽभिचरतो नामादिशेत् ”-इति कर्कोक्तिः ॥ २० ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये

पञ्चमकाण्डे द्वितीयाऽध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ (५-२-४) ॥

अथ त्रिषंयुक्तेष्ट्रियं विधित्तुः प्रथमं त्रिषंयुक्तमनुकामति-आग्रावैष्णवमिति । तद् विधत्ते-तेन

स यदाग्रावैष्णवः । (५) एकादशकपालः पुरोडाशो भवत्यग्निर्वै
दाता वैष्णवाः पुरुषास्तुदस्माऽअग्निर्दाता पुरुषान्ददाति ॥ २ ॥

(त्र्यु) अथ यदैन्द्रावैष्णवः । (श्र) चरुर्भवतीन्द्रो वै यजमानो वैष्णवाः
पुरुषाः स यानेवास्माऽअग्निर्दाता पुरुषान्ददाति तैरेवैतत्सृष्टुः सृष्टते
तानात्मन्कुरुते ॥ ३ ॥

(तेऽथा) अथ यद्वैष्णवः । (छि) त्रिकपालो वा पुरोडाशो भवति चरुर्वा
यानेवास्माऽअग्निर्दाता पुरुषान्ददाति तेष्वेवैतदन्ततः प्रतितिष्ठति यद्वै
पुरुषवान्कर्म चिकीर्षति शक्नोति वै तत्कर्तुं तत्पुरुषान्वैतदुपैति पुरुष-
वान्सूयाऽइति तस्य वामनो गौर्दक्षिणा स हि वैष्णवो यद्वामनः ॥ ४ ॥

पुरोडाशं, चरुं वा । तेन त्रिष्युक्तेन यजते । पुरुषानेतदेवा उपायन् । तथोऽएवैषऽतत् पुरुषाने-
वोपैति ॥ १ ॥

स यदाग्रावैष्णवऽएकादशकपालः पुरोडाशो भवति-अग्निर्वै दाता, वैष्णवाः पुरुषाः-तदस्मा-
ऽअग्निर्दाता पुरुषान् ददाति ॥ २ ॥

अथ यदैन्द्रावैष्णवश्चरुर्भवति-इन्द्रो वै यजमानो, वैष्णवाः पुरुषाः-स यानेवास्माऽअग्निर्दाता
पुरुषान् ददाति । तैरेवैतत्सृष्टुः सृष्टते । तानात्मन् कुरुते ॥ ३ ॥

अथ यद्वैष्णवस्त्रिकपालो वा पुरोडाशो भवति, चरुर्वा-यानेवास्माऽअग्निर्दाता पुरुषान् ददाति-
तेष्वेवैतदन्ततः प्रतितिष्ठति । यद्वै पुरुषवान्कर्म चिकीर्षति-शक्नोति वै तत् कर्तुम् । तत् पुरुषान्वैत-
दुपैति । पुरुषवान् सूयाऽइति । तस्य वामनो गौर्दक्षिणा । स हि वैष्णवो-यद्वामनः (१) ॥ ४ ॥

त्रिष्युक्तेनेति । त्रिभिर्हविर्भिः संयुक्तं कर्म त्रिष्युक्तं तेन यजेत । पुरुषप्राप्तिहेतुतामाह-पुरुषान्वैतदिति ।
यतो देवा एतेन त्रिष्युक्तेन सहायभूतान् कर्मकरान् पुरुषान् प्राप्तवन्तः, तथा यजमानोऽपि तथाविधान् पुरुषान्
अनेन यागेन प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १ ॥

त्रिणि हवींषि विभज्य स्तौति-स यदाग्रावैष्णव इति । वैष्णवाः पुरुषा इति । विष्णोस्त्वतारस्वीकारेण
मनुष्यसम्बन्धात् मनुष्याः सर्वे ' वैष्णवाः ' विष्ण्वधिष्ठिता इत्यर्थः । ' तत् ' तथा सति ' अस्मै ' यजमानाय
आग्रावैष्णवयागेन ' दाता अग्निः ' विष्ण्वात्मकान् ' पुरुषान् ' ' ददाति ' इत्यर्थः ॥ २ ॥

प्रयोजनमाह-अथ यदैन्द्रावैष्णव इति । (तै. सं. १ । ८ । ८ । १ । तै. ब्रा. १ । ७ । २) ॥ ३ ॥

अथ यद् वैष्णव इति । तेष्वेवैतदन्तत इति । ' अन्ततः ' अवसाने केवलवैष्णवयागेन ' तेषु ' अग्नि-
दत्तेषु स्वसम्बन्धेषु विष्ण्वात्मकेष्वेव पुरुषेषु प्रतिष्ठितो भवति । अथ पुरुषप्राप्तेः फलमाह-यद्वै पुरुषवानिति ।
यतः पुरुषसहायवानेव ' कर्म ' कर्तुमिच्छति ' तत् कर्तुं ' ' शक्नोति ' च; अतः ' तत् ' तेन प्रथमेन त्रिषं-

(नोऽथा) अथापरेण त्रिषंयुक्तेन यजते । स आग्रापौष्णमेकादशकपालं पुरोडाशं निर्वपत्यैन्द्रापौष्णं चरुं पौष्णं चरुं तेन त्रिषंयुक्तेन यजते पशूनेव तद्देवाऽऽुपायंस्तथोऽएवैष एतत्पशूनेवोपैति ॥ ५ ॥

स यदाग्रापौष्णः । (५) एकादशकपालः पुरोडाशो भवत्यग्निर्वै दाता पौष्णाः पशवस्तदस्माऽअग्निरेव दाता पशून् ददाति ॥ ६ ॥

(त्य) अथ यदैन्द्रापौष्णः । (श्व) चरुर्भुवतीन्द्रो वै यजमानः पौष्णाः पशवः स यानेवास्माऽअग्निर्दाता पशून् ददाति तैरेवैतत्संस्पृशते तानात्मन्कुरुते ॥ ७ ॥

(तेऽथ) अथ यत्पौष्णः । (श्व) चरुर्भुवति यानेवास्माऽअग्निर्दाता पशून् ददाति तेष्वेवैतदन्ततः प्रतितिष्ठति यदै पशुमान्कर्म चिकीर्षति

अथापरेण त्रिषंयुक्तेन यजते । स आग्रापौष्णमेकादशकपालं पुरोडाशं निर्वपति, ऐन्द्रापौष्णं चरुम्, पौष्णं चरुम् । तेन त्रिषंयुक्तेन यजते । पशूनेव तद्देवा उपायन् । तथोऽएवैष एतत् पशूनेवोपैति ॥ ५ ॥

स यदाग्रापौष्णऽएकादशकपालः पुरोडाशो भवति-अग्निर्वै दाता, पौष्णाः पशवः-तदस्माऽअग्निरेव दाता पशून् ददाति ॥ ६ ॥

अथ यदैन्द्रापौष्णश्चरुर्भुवति-इन्द्रो वै यजमानः, पौष्णाः पशवः-स यानेवास्माऽअग्निर्दाता पशून् ददाति-तैरेवैतत् संस्पृशते । तानात्मन् कुरुते ॥ ७ ॥

अथ यत् पौष्णश्चरुर्भुवति-यानेवास्माऽअग्निर्दाता पशून् ददाति-तेष्वेवैतदन्ततः प्रतितिष्ठति । यदै पशुमान् कर्म चिकीर्षति-शक्नोति वै तत् कर्तुम् । तत् पशूनेवैतदुपैति । पशुमान्त्स्याऽइति ।

युक्तेन ' पुरुषानेव ' प्राप्नोति । तस्य दक्षिणां विधाय स्तीति-तस्य वामन इति । ' वामनः ' हस्वाङ्गः । यतो वामनो विष्णुसम्बन्धी, अतो वैष्णवयागे दक्षिणात्वेन भवितुं युज्यत इत्यर्थः ॥ ४ ॥

द्वितीयं त्रिहविष्कं विधत्ते-अथापरेणेति । अस्य त्रिषंयुक्तस्य पशुप्राप्तिहेतुतामाह-पशूनेवेति । पूर्ववद् योग्यम् । अत्र विष्णुस्थाने पृथिव्ये विशेषः ॥ ५ ॥

स यदाग्रापौष्ण इति । पौष्णाः पशव इति । पृषा हि पशूनामुत्पादकः अतस्ते पौष्णाः । श्रूयते हि-
" पृषा पशूनां प्रजनयिता " (तै. ब्रा. १ । ७ । २ । १) इति ॥ ६ ॥

अथ यदैन्द्रापौष्ण इति ॥ ७ ॥

अथ यत्पौष्ण इति । अथैतस्य दक्षिणां विधत्ते-तस्य श्याम इति । श्यामो गौरिति । ' यत् ' स

शक्नोति वै तत्कुन्तुं तत्पशून्वैतदुपैति पशुमान्तसूयाऽडिति तस्य इयामो गौर्दक्षिणा स हि पौष्णो युच्छयामो द्वे वै इयामस्य रूपे शुक्लं चैव लोम कृष्णं च द्वन्द्वं वै मिथुनं प्रजननं प्रजननं वै पूषा पशवो हि पूषा पशवो हि प्रजननं मिथुनमेवैतत्प्रजननं क्रियते तस्माच्छयामो गौर्दक्षिणा ॥ ८ ॥

(णाऽथा) अथापरेण त्रिपंयुक्तेन यजते । सोऽग्नीषोमीयमेकादशकपालं पुरोडाशं निर्व्वपत्यैन्द्रासौम्यं चरुं सौम्यं चरुं तेन त्रिपंयुक्तेन यजते व्वर्चऽएव तद्देवा ऽऽुपायंस्तथोऽएवैष ऽएतद्वर्चऽएवोपैति ॥ ९ ॥

स यदग्नीषोमीयः । (९) एकादशकपालः पुरोडाशो भवत्यग्निर्व्वै दाता व्वर्चः सोमस्तदस्माऽअग्निरेव दाता व्वर्चो ददाति ॥ १० ॥

तस्य इयामो गौर्दक्षिणा । स हि पौष्णो यच्छयामः । द्वे वै इयामस्य रूपे-शुक्लं चैव लोम, कृष्णं च । द्वन्द्वं वै मिथुनं प्रजननम् । प्रजननं वै पूषा । पशवो हि पूषा । पशवो हि प्रजननम् । मिथुनमेवैतत् प्रजननं क्रियते । तस्माच्छयामो गौर्दक्षिणा (२) ॥ ८ ॥

अथापरेण त्रिपंयुक्तेन यजते । सोऽग्नीषोमीयमेकादशकपालं पुरोडाशं निर्व्वपति, ऐन्द्रासौम्यं चरुम्, सौम्यं चरुम् । तेन त्रिपंयुक्तेन यजते । वर्च एव तद्देवा उपायन् । तथोऽएवैष एतद्वर्च एवोपैति ॥ ९ ॥

स यदग्नीषोमीयऽएकादशकपालः पुरोडाशो भवति-अग्निर्व्वै दाता, वर्चः सोमः । तदस्माऽअग्निरेव दाता वर्चो ददाति ॥ १० ॥

हि 'पौष्णः' पूषदेवताकः । तद्देवोपपादयति-द्वे वा इति । स्वामवर्णस्य शुक्लकृष्णात्मकद्विरूपयो-गाद् द्वित्वसंख्याद्वारा पूषरूपतामाह-द्वन्द्वं वा इति । लोके हि त्रीपुरुषात्मकं "द्वन्द्वं" 'मिथुनं' परस्परं संसृष्टं तत् 'प्रजननं' प्रजोत्पत्तिकारणम्; पूष्णोऽपि तद्देव स्वरूपमिति तत्सृष्टाः पशवोऽपि पूषेव । यतः पूषात्मकाः 'पशवः' तेऽपि 'प्रजननं' प्रजोत्पत्ति निमित्तम्; अतः शुक्लकृष्णात्मकस्य इयामस्य गोर्दानेन पशूत्पत्तिनिमित्तं मिथुनमेव संपादितं भवतीत्यर्थः । अतः पशुफलके यागे दक्षिणात्वेन युज्यत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

तृतीयं त्रिपंयुक्तं विधत्ते-अथापरेणेति । तस्य वर्चस्ताधनतामाह-वर्च एवैतदिति । 'वर्चः' ब्राह्मं तेजः । अत्र विष्णुस्थाने सोमो विशेषः ॥ ९ ॥

स यदग्नीषोमीय इति । वर्चः सोम इति । सोमस्य यागद्वारा ब्रह्मवर्चसनिमित्तत्वात् तादात्म्यव्यपदेशः । अन्यत्पूर्व्ववचोऽन्यम् ॥ १० ॥ ११ ॥

(त्वु) अथ यदेन्द्रासौम्यः । (श्व) चरुर्भवतीन्द्रो वै यजमानो ववर्चः सोमः स यदेवास्माऽअग्निर्दाता ववर्चो ददाति तेनैवैतत्सुष्टुस्पृशते तदा-
त्सुन्कुरुते ॥ ११ ॥

(तेऽथ) अथ यत्सौम्यः । (श्व) चरुर्भवति यदेवास्माऽअग्निर्दाता ववर्चो ददाति तस्मिन्नेवैतदन्ततः प्रतितिष्ठति यद्वै ववर्चस्वी कर्म चिकीर्षति शक्नोति वै तत्कर्तुं तद्वर्चऽएवैतदुपैति ववर्चस्वी सूयाऽइति नो ह्यवर्चसो व्याप्त्या चनार्थोऽस्ति तस्य बभ्रुर्गोर्दक्षिणा स हि सौम्यो यद्बभ्रुः ॥ १२ ॥

(१) अथ श्वोभूते । वैश्वानरं द्वादशकपालं पुरोडाशं निर्व्वपति वारुणं यवमयं चरुं ताभ्यामनूचीनाहं वेष्टिभ्यां यजते समानबर्हिभ्यां वा ॥ १३ ॥

अथ यदेन्द्रासौम्यश्चरुर्भवति । इन्द्रो वै यजमानः । वचः सोमः । स यदेवास्माऽअग्निर्दाता वचो ददाति; तेनैवैतत्सुष्टुस्पृशते । तदात्मन्कुरुते ॥ ११ ॥

अथ यत्सौम्यश्चरुर्भवति-यदेवास्माऽअग्निर्दाता वचो ददाति तस्मिन्नेवैतदन्ततः प्रतितिष्ठति । यद्वै ववर्चस्वी कर्म चिकीर्षति-शक्नोति वै तत्कर्तुम् । तद्वर्चऽएवैतदुपैति । ववर्चस्वी सूयाऽइति । नो ह्यवर्चसो व्याप्त्या चनार्थोऽस्ति । तस्य बभ्रुर्गोर्दक्षिणा । स हि सौम्यो यद्बभ्रुः (३) ॥ १२ ॥

अथ श्वोभूते वैश्वानरं द्वादशकपालं पुरोडाशं निर्व्वपति । वारुणं यवमयं चरुम् । ताभ्यामनूचीनाहं वेष्टिभ्यां यजते समानबर्हिभ्यां वा ॥ १३ ॥

अथ यत्सौम्य इति । नो ह्यवर्चस इति । 'अवर्चसः' अतेजस्कस्य यद्यपि व्याप्तिः सर्वपदार्थव्यापनशक्ति-
रस्ति 'चन' -शब्दोऽप्यर्थः, तथापि तया 'व्याप्त्या' अपि 'न'खलु 'अर्थः' प्रयोजनं विद्यते इति । तस्य दक्षिणां विधत्ते-बभ्रुर्गोर्दक्षिणा इति । 'स हि सौम्यः' इति 'बभ्रुः' भवत्येव; "एतद्वै सोमस्य रूपम्"-(तै. सं. २।१। ३।४) इति श्रवणात् ॥ १२ ॥

अथानन्तरदिवसकर्त्तव्यं द्विहविष्कं यागं विधत्ते-अथ श्वोभूत इति । अनूचीनाहमिति । अनूचीने पूर्वापरीभूते अहनी 'अनूचीनाहं' क्रियाविशेषणमेतत् । वैश्वानरेष्टया पूर्वस्मिन् दिने यजेत, वारुण्या अपर-
स्मिन् दिने; एवं भिन्नतन्त्रेणैतौ यागौ कार्यौ । एकस्मिन्नेवाहनि वा समानतन्त्राभ्यां यष्टव्यमित्याह-समान बर्हिभ्यामिति । बर्हिरुपलक्षितं कृत्स्नं तन्त्रं समानं साधारणं ययोः ते समानबर्हिषी । अत्र सूत्रम्-"श्वो वैश्वान-
नरो द्वादशकपालो वारुणश्चैकतन्त्रे, श्वो वैकः"-(का. श्रौ. सू. १५ । ४३।४४) इति ॥ १३ ॥

स बुद्धैश्वानरो भवति । संवत्सरो वै वैश्वानरः संवत्सरोः प्रजापतिः प्रजापतिरेव तद्भूमानं प्रजाः ससृजे भूमानं प्रजाः सृष्ट्वा सूर्याऽइति तथोऽप्येषु ऽएतद्भूमानं प्रजाः सृजते भूमानं प्रजाः सृष्ट्वा सूर्याऽइति ॥ १४ ॥

(त्व) अथ द्वादशकपालो भवति । द्वादश वै मासाः संवत्सरोऽस्य संवत्सरो वैश्वानरस्तुस्माद्द्वादशकपालो भवति ॥ १५ ॥

(त्व) अथ यद्वारुणो यवमयश्चरुर्भवति । तत्सर्वस्मादेवैतद् वरुणपाशात् सर्वस्माद् वरुण्यात् प्रजाः प्रमुञ्चति ता ऽअस्यानमीवा अकिल्बिषाः प्रजाः प्रजायन्तेऽनमीवा ऽअकिल्बिषाः प्रजा ऽअभि सूर्या ऽइति ॥ १६ ॥

(त्वृ) ऋषभो वैश्वानरस्य दक्षिणा । संवत्सरो वै वैश्वानरः संवत्सरोः प्रजापतिर्ऋषभो वै पशूनां प्रजापतिस्तुस्माद्ऋषभो वैश्वानरस्य दक्षिणा

स यद् वैश्वानरो भवति । संवत्सरो वै वैश्वानरः । संवत्सरोः प्रजापतिः । प्रजापतिरेव तद् भूमानं प्रजाः ससृजे । भूमानं प्रजाः सृष्ट्वा सूर्याऽइति । तथो एषैव एतद्भूमानं प्रजाः सृजते । भूमानं प्रजाः सृष्ट्वा सूर्या इति ॥ १४ ॥

अथ यद् द्वादशकपालो भवति । द्वादश वै मासाः संवत्सरोऽस्य । संवत्सरो वैश्वानरः । तस्माद् द्वादशकपालो भवति ॥ १५ ॥

अथ यद्वारुणो यवमयश्चरुर्भवति । तत् सर्वस्मादेवैतद् वरुणपाशात्, सर्वस्माद् वरुण्यात् प्रजाः प्रमुञ्चति । ता अस्यानमीवा अकिल्बिषाः प्रजाः प्रजायन्ते । अनमीवा अकिल्बिषाः प्रजा अभि सूर्याऽइति ॥ १६ ॥

ऋषभो वैश्वानरस्य दक्षिणा । संवत्सरो वै वैश्वानरः, संवत्सरोः प्रजापतिः । ऋषभो वै पशूनां प्रजापतिः । तस्माद्ऋषभो वैश्वानरस्य दक्षिणा । कृष्णं वासो वारुणस्य । तद्धि वारुणं—यत्—

प्रथमस्य हविषो वैश्वानरदेवताकत्वं प्रशंसति—स यद् वैश्वानर इति । अग्नेः संवत्सरात्मकत्वमुल्याग्नेः संवत्सरणादिति षष्ठे काण्डे समाग्न्यास्यते (श. प. ६ । १ । १ । १२) । भूमानं प्रजा इति । भूयसीः प्रजा इत्यर्थः ॥ १४ ॥

कपालसंख्यां प्रशंसति—अथ यद् द्वादशकपाल इति । वैश्वानराग्नेः संवत्सरात्मकत्वात् तस्य मासद्वादशकरूपत्वात् तदीयस्य हविषः कपालेषु द्वादशसंख्या युज्यत इत्यर्थः ॥ १५ ॥

द्वितीयं हविः प्रशंसति—अथ यद् वारुण इति । तत्सर्वस्मादिति । ' तत् ' तत्र ' एतत् ' एतेन वारुणयागेन सर्वस्मादेव ' वरुणपाशात्, ' तथा ' वरुण्यात् ' वरुणपाशकृतात् सर्वस्माद् दुःखात् प्रजाः ' प्रमुञ्चति ' ॥ १६ ॥

अनयोर्हविषोः क्रमेण दक्षिणामभिधाय प्रशंसति—ऋषभो, वैश्वानरस्य दक्षिणेति । ऋषभो वै पशू-

कृष्णं वासो वारुणस्य तद्धि वारुणं युत्कृष्णं युदि कृष्णं नु विन्देदुपि
यदेव किञ्च वासः स्याद्ग्रन्थिभिर्हि वासो वारुणं वरुण्यो हि ग्रन्थिः १७॥

इति द्वितीयप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ५-२-४ ॥ (२. ५.) ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः ॥ ५ । २ ॥

कृष्णम् । यदि कृष्णं न विन्देद्-अपि यदेव किञ्च वासः स्यात् । ग्रन्थिभिर्हि वासो वारुणम् ।
वरुण्यो हि ग्रन्थिः (४) ॥ १७ ॥

नामिति । यतो वैश्वानरः परम्परया ' प्रजापतिः ' वृषमोऽपि पशूनां पक्षिणां प्रजापतिः, अतो वैश्वानर-
देवताकयागस्य दक्षिणात्वेन युज्यत इत्यर्थः । तद्धि वारुणमिति । राज्यमिदं देवता वरुणः रात्रिश्च कृष्णवर्णा,
अतो लोकेऽपि यत् कृष्णं तद् वारुणमित्युच्यते । कृष्णवस्त्राजामे वर्णाप्तिरयुतं ' वासः ' देयमित्युक्तम् । तस्यो-
पाध्यन्तरेण वरुणसम्बन्धित्वमुपपादयति-ग्रन्थिभिर्हि । ग्रन्थिर्नाम पाशः, वाशो हि वरुणस्येति तद्योग्य-
त्वम् । अयं दक्षिणामेद इष्टयोर्मन्त्रतन्त्रत्वेन वेदितव्यः । समानतन्त्रत्वे हि एकैवेव ब्रह्मेण परिकीर्ता ऋत्विजः
कृत्स्नं प्रयोगजातं कुर्वन्तीतीतरवैयर्थ्यम् । तदुक्तम् ककोपाध्यायेन-" सम्प्रभेदे चैतद् मयति, ऐकतन्त्र्ये तु चोदक-
परिप्राप्तोऽन्वाहार्य इति ॥ १७ ॥ ४ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मण-

भाष्ये पञ्चमकाण्डे द्वितीयाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ (५-२-५) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्द निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूर्वम् ।
सताब्धीन्पञ्चसीरींस्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमीः ।
रत्नोत्सां रुक्मनाजिद्विपमहितरथौ सायणिः सिङ्गणार्यो,
व्यश्राणीद्विश्चक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटं च ॥
धान्याद्रिं धन्धजन्मा तिलभवमनुलः स्वर्णजं वर्णमुह्यः,
कार्पासीयं कृपावान्गुडकृतमजडो राजतं राजपूज्यः ।
आज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणजमनृगः शार्करं कर्कशोऽजा,
रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरिमकृत मुदा पात्रसारिसङ्गमार्थः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते
माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये पञ्चमकाण्डे द्वितीयाध्यायः समाप्तः ॥ ५-२ ॥

१-ऋषभः पूर्वस्य दक्षिणा कृष्णं वास उत्तरस्याभावेऽकृष्णम् । का० श्रौ० सू० १५ । ४५ ॥ २-का० श्रौ० सू० १५ । ४५ ।
इत्यत्र भाष्ये ।

अथ पञ्चमकाण्डे तृतीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

अरण्योरग्नी समारोह्य । सेनान्यो गृहान्परेत्याग्नयेऽनीकवतेऽष्टाक-
पालं पुरोडाशं निर्व्वपत्यग्निर्व्वै देवतानामनीकं^१ सेनाया वै सेनानीरनीकं
तुस्मादग्नयेऽनीकवतऽएतद्वा ऽअस्यैकं^२ रुतं एतसेनानीस्तुस्माऽएवैतेन
सूयते त^३ स्वमुनपक्रमिणं कुरुते तस्य हिरण्यं दक्षिणाऽऽग्नेयो वाऽएष
यज्ञो भवत्यग्ने रेतो हिरण्यं तुस्माद्धिरण्यं दक्षिणा ॥ १ ॥

रत्नयागाः ।

अरण्योरग्नी समारोह्य, सेनान्यो गृहान्परेत्य, अग्नयेऽनीकवतेऽष्टाकपालं पुरोडाशं निर्व्वपति ।
अग्निर्व्वै देवतानामनीकम् । सेनाया वै सेनानीरनीकम् । तस्मादग्नयेऽनीकवते । एतद्वाऽअस्यैकं रत्नं
यत् सेनानीः । तस्माऽएवैतेन सूयते । तं स्वमुनपक्रमिणं कुरुते । तस्य हिरण्यं दक्षिणा । आग्नेयो
वाऽएष भवति । अग्ने रेतो हिरण्यम् । तस्माद्धिरण्यं दक्षिणा ॥ १ ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्म्ममे तमहं वन्दे विवातीर्यमहेश्वरम् ॥ १ ॥

तृतीयाध्याये प्रथमब्राह्मणे द्वादशरत्नहवीष्यनुदिनं क्रमेण कर्त्तव्यान्युच्यन्ते । अत्र कात्यायनो नैर्ऋतरत्न-
हविषां द्वादशहवीषीति सूत्रितवान्—“ द्वादशोत्तराणि रत्नहवीषि, प्रतिगृहमेकैकं श्वः श्वः, समारूढेऽग्नौ निर्म-
यितेऽग्नयेऽनीकवते ”—(का. श्रौ. सू. १९ । ४६—४८) इत्यादि । तत्र प्रथमं हविर्विधत्ते—अरण्योरग्नी
इति । अग्नी गार्हपत्याहवनीयो ‘अरण्योः’ पृथक् पृथक् ‘समारोह्य’ समारोह्य प्रतिदिवसं तत्तद्गृहं गत्वा
तत्र तत्र निर्म्मथ्य यष्टव्यमिति सर्वेष्टिसाधारणमिदम् ॥

‘सेनान्यः’ सेनापतेः ‘गृहान्’ ‘परेत्य’ प्रथमं गत्वा ‘अनीकवते’ अनीकवद्गुणकाय ‘अग्नये’
अष्टाकपालेन पुरोडाशेन प्रचरेत् । सेनानीगृहेऽनीकवद्गुणकाग्निदेवत्वहविरनुष्ठाने कारणमाह—अग्निर्वा इति ।
देवानाम् ‘अनीकं’ मुखम् ‘अग्निः’ ‘सेनायाः’ ‘अनीकं’ मुखं ‘सेनानीः’ अस्य । रत्नहविष्णुमुपपादयितुमाह—
एतद्वा इति । ‘सेनानीः’ इति । यदस्ति ‘एतत्’ ‘वै’ खलु ‘अस्य’ राज्ञो यजमानस्य ‘एकं’
‘रत्नं’ रत्नवत् प्रशस्तं गवेषणीयं वस्तु । ‘एतेन’ तस्य गृहेऽनुष्ठितेनाग्नेययागेन ‘तस्मै’ सेनान्ये ‘सूयते’
तेनानुज्ञायत इत्यर्थः । तद्गृहगमनेन ‘तं’ सेनान्यं ‘स्वम्’ आत्मीयम् ‘अनपक्रमिणम्’ अनस्तिलंघिनं कृत-
वान् भवतीति । एवमुत्तरत्रापि व्याख्येयम् (तै. सं. १ । ८ । ९ । १) ।

दक्षिणां विधत्ते—तस्य हिरण्यमिति । ‘तस्य’ अग्निदेवताकस्य यागस्य अग्निरेतोरूपं ‘हिरण्यं’ दक्षिणा-

१—यथासंख्यं दक्षिणा हिरण्यं शितिपृष्ठर्षभो धेनुर्ध्वः पृषत्येतोऽनञ्ज्ञान्यमावभावेऽनुपूर्व्वजो श्यामास्त्रिदक्षिणो रौद्रः शितिवाहु-
शितिबालयोरन्यतरः । का. श्रौ. सू. १५ । ६० ।

(णाऽथ) अथ श्वोभूते । पुरोहितस्य गृहान्परेत्य बार्हस्पत्यं चरुं निर्व्व-
पति बृहस्पतिर्वै देवानां पुरोहित एष वाऽएतस्य पुरोहितो भवति तस्मा-
द्बार्हस्पत्यो भवत्येतद्वाऽअस्यैकं रतं यत्पुरोहितस्तस्मादएवैतेन
सूयते तं स्वमनपक्रमिणं कुरुते तस्य शितिपृष्ठो गौर्दक्षिणैषा वाऽ
ऊर्ध्वा बृहस्पतेर्दिक् तदेष्टुपरिष्ठादर्यमणः पुन्थास्तस्माच्छितिपृष्ठो बार्ह-
स्पत्यस्य दक्षिणा ॥ २ ॥

(णाऽथ) अथ श्वोभूते । सूयमानस्य गृह्णन्मेकादशकपालं पुरो-
डाशं निर्व्वपति क्षत्रं वाऽइन्द्रः क्षत्रं सूयमानस्तस्मादैन्द्रो भवति तस्य-
ऽर्षभो दक्षिणा स ह्यैन्द्रो यदृषभः ॥ ३ ॥

अथ श्वोभूते पुरोहितस्य गृहान्परेत्य, बार्हस्पत्यं चरुं निर्व्वपति । बृहस्पतिर्वै देवानां पुरोहितः ।
एष वाऽएतस्य पुरोहितो भवति । तस्माद्बार्हस्पत्यो भवति । एतद्वाऽअस्यैकं रतम्-यत्पुरोहितः ।
तस्मादएवैतेन सूयते । तं स्वमनपक्रमिणं कुरुते । तस्य शितिपृष्ठो गौर्दक्षिणा । एषा वाऽऊर्ध्वा
बृहस्पतेर्दिक् । तदेष्टु परिष्ठादर्यमणः पुन्थाः । तस्माच्छितिपृष्ठो बार्हस्पत्यस्य दक्षिणा ॥ २ ॥

अथ श्वोभूते सूयमानस्य गृह्णन्मेकादशकपालं पुरोडाशं निर्व्वपति । क्षत्रं वाऽइन्द्रः । क्षत्रं
सूयमानः । तस्मादैन्द्रो भवति । तस्यऽर्षभो दक्षिणा । स ह्यैन्द्रो-यदृषभः ॥ ३ ॥

त्वेन युक्तमित्यर्थः । हिरण्यस्याग्निरेतस्त्वमान्नायते-“ आपो वरुणस्य पत्नय आसन्, ता अग्निरभ्यध्यायत्, ताः
समभवत्, तस्य रेतः परापतत्, तद्विरण्यमभवत् ”-(तै. ब्रा. १ । १ । ३ । ८ । तै. सं. ९ । ९ । ४ ।
१ ।) इति ॥ १ ॥

द्वितीयदिवसेऽनुष्ठेयं रत्नहविर्विधत्ते-अथ श्वोभूत इति । पुरोहितस्य गृहे बार्हस्पत्यचरुप्रचारे उपपत्तिमाह-
बृहस्पतिर्वै देवानामिति । बृहस्पतेर्देवपुरोहितत्वात् तदेवत्यो यागः पुरोहितगृहे कर्तुमुचित इत्यर्थः । एतद्वा
इत्यादि गतम् । दक्षिणां विधत्ते-तस्य शितिपृष्ठ इति । श्वेतपृष्ठः । तत्पशंसति-ऊर्ध्वेति ‘ऊर्ध्वा दिक्’
बृहस्पतिदेवताका तस्या उपरिभागे ‘अर्यमणः’ सूर्यस्य ‘एषः’ परिदृश्यमानः ‘पन्थाः’ मार्गः । स च किरण-
सम्बन्धात् श्वेतः । अतो बृहस्पतियागदक्षिणाभूतस्य गोः श्वेतपृष्ठत्वं युक्तम् ॥ २ ॥

तृतीयदिवसे कर्त्तव्यं यागं विधत्ते-अथ श्वोभूत इति । सूयमानस्येति । सुन्वतो यजमानस्यैव ‘गृहे’ ।
अत एवास्मिन् पर्याये “ एतद्वा अस्यैकं रतम् ”-इत्यादि वाक्यानुपन्यासः । सूयमानपदं यजमानवाचक-
मित्यभिप्रेत्य सूत्रकृता यजमानपदमेवोक्तम्-“ ऐन्द्रो यजमानस्य ”-(का. श्रौ. सू. १९ । ९०) इति ।
क्षत्रं वा इत्यादि । इन्द्रयजमानयोरेकजात्यमिसम्बन्धाद् यजमानस्य गृहे ऐन्द्रस्य हविषो निर्वापो युक्तः ॥

(भोऽथ) अथ श्वोभूते । महिष्यै गृहान्परेत्य । (त्या) आदित्यं चरुं निर्व्वपतीयं वै पृथिव्यदितिः सेयं देवानां पुत्न्येषा वा एतस्य पुत्नी भवति तस्मादादित्यो भवत्येतद्वाऽअस्यैकं रुतं यन्महिषी तस्याऽएवैतेन सूयते तां स्वामनपक्रमिणीं कुरुते तस्यै धेनुर्दक्षिणा धेनुरिव वाऽइयं मनुष्येभ्यः सुवर्णकामान्दुहे माता धेनुर्मातेव वाऽइयं मनुष्यान्विभर्ति तस्माद्धेनुर्दक्षिणा ॥ ४ ॥

(णाऽथ) अथ श्वोभूते । सूतस्य गृहान्परेत्य वारुणं यवमयं चरुं निर्व्वपति सवो वै सूतः सवो वै देवानां व्वरुणस्तुस्माद्वारुणो भवत्येतद्वाऽअस्यैकं रुतं युत्सूतस्तुस्माऽएवैतेन सूयते तं स्वामनपक्रमिणं कुरुते तस्याश्चो दुक्षिणा स हि व्वारुणो यदश्वः ॥ ५ ॥

अथ श्वोभूते महिष्यै गृहान् परेत्य, आदित्यं चरुं निर्व्वपति । इयं वै पृथिव्यदितिः । सेयं देवानां पुत्नी । एषा वाऽएतस्य पुत्नी भवति । तस्मादादित्यो भवति । एतद्वाऽअस्यैकं रुतं यन्महिषी । तस्याऽएवैतेन सूयते । तां स्वामनपक्रमिणीं कुरुते । तस्यै धेनुर्दक्षिणा । धेनुरिव वाऽइयं मनुष्येभ्यः सर्वान् कामान् दुहे । माता धेनुर्मातेव वाऽइयं मनुष्यान् विभर्ति । तस्माद्धेनुर्दक्षिणा ॥ ४ ॥

अथ श्वोभूते सूतस्य गृहान्परेत्य, वारुणं यवमयं चरुं निर्व्वपति । सवो वै सूतः । सवो वै देवानां

दक्षिणां विधत्ते-तस्यैर्ध इति (का. श्रौ. सू. १५।६० ।) । स ह्येन्द्र इति । “आण्डाभ्यामेन्द्रः”- (श. प. १।२।३।८) इति प्रागान्नातत्वात् तद्वत् ऋषभस्येन्द्रत्वं प्रसिद्धमिति ‘ हि ’ शब्दस्यार्थः ॥ ३ ॥ चतुर्थदिवसकर्त्तव्यामिष्टिं विधत्ते-अथ श्वोभूत इति । महिष्या इति । कृताभिषेकस्य राज्ञो मुख्या स्त्री महिषी ; तस्या गृहे । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी (पा. सू. २।३।६२ वा.) । इयं वै पृथिवीति । देवानां हविस्सम्पादनद्वारा भोग्यत्वात् पृथिव्यात्मिकाया अदितेर्देवपत्नीत्वम् । तस्मादिति । यस्माददितेर्देवपत्नीत्वम् ‘ तस्मात् ’ तदेवत्यहविषः पत्नीगृहे निर्वापो युक्त इत्यर्थः ॥

दक्षिणां विधत्ते-तस्यै धेनुरिति (का. श्रौ. सू. १५।६० ।) । ‘ तस्यै ’ अदित्यै तदेवत्यस्य यागस्येत्यर्थः । धेनुरिव वा इति । यथा ‘ धेनुः ’ क्षीरादिरूपान् सर्वान् कामान् दोग्धि, एवम् ‘ इयं ’ पृथिव्यात्मिका अदितिः ‘ मनुष्येभ्यः ’ सर्वान् ‘ कामान् ’ ‘ दुहे ’ दुग्धे । दुहेः “ लोपस्त आत्मनेपदेषु ” (पा. सू. १।४१) इति तलोपः । ‘ धेनुः ’ हि ‘ माता ’ प्रत्यग्रप्रसूतत्वात्, तथा ‘ इयं ’ भूमिरपि ‘ मातेव ’ ‘ मनुष्यान् ’ ‘ विभर्ति ’ पोषयति । ‘ तस्मात् ’ उदीरितरीत्या अदितेर्देवोः, तस्मात्तस्मादादित्यचरोः धेनुर्दक्षिणात्वेन सूयते (तै. सं. १।८।१।१) ॥ ४ ॥

पञ्चमदिवसे कर्त्तव्यामिष्टिं विधत्ते-अथ श्वोभूत इति ॥ ५ ॥

(इवोऽथ) अथ श्वोभूते । ग्रामण्यो गृहान्परेत्य मारुतुं सप्तकपालं पुरोडाशं निर्व्वपति विशो वै मरुतो वैश्यो वै ग्रामणीस्तुस्मान्मारुतो भवत्येतद्वा ऽअस्यैकं रत्नं युद्धामणीस्तुस्मा ऽएवैतेन सूयते तं स्वमुनपक्रमिणं कुरुते तस्य पृषन्गौर्दक्षिणा भूमा वा ऽएतद्रूपाणां यत्पृषतो गोर्विशो वै मरुतो भूमो वै विदस्तुस्मात्पृषन्गौर्दक्षिणा ॥ ६ ॥

(एवाऽथ) अथ श्वोभूते । क्षत्तुर्गृहान्परेत्य सावित्रं द्वादशकपालं वाऽष्टाकपालं वा पुरोडाशं निर्व्वपति सविता वै देवानां प्रसविता प्रसविता वै क्षत्ता तुस्मात्सावित्रो भवत्येतद्वा ऽअस्यैकं रत्नं युद्धक्षत्ता तुस्मा ऽएवैतेन सूयते तं स्वमुनपक्रमिणं कुरुते तस्य श्वेतोऽनङ्गान्दक्षिणैष वै

वरुणः । तस्माद् वारुणो भवति । एतद्वाऽअस्यैकं रत्नं-यत् सूतः । तस्माऽएवैतेन सूयते । तं स्वमुनपक्रमिणं कुरुते । तस्याश्वो दक्षिणा । स हि वारुणो-यदश्वः ॥ ५ ॥

अथ श्वोभूते ग्रामण्यो गृहान् परेत्य, मारुतं सप्तकपालं पुरोडाशं निर्व्वपति । विशो वै मरुतः । वैश्यो वै ग्रामणीः । तस्मान्मारुतो भवति । एतद्वाऽअस्यैकं रत्नं-यद् ग्रामणीः । तस्माऽएवैतेन सूयते । तं स्वमुनपक्रमिणं कुरुते । तस्य पृषन् गौर्दक्षिणा । भूमा वाऽएतद्रूपाणां-यत्पृषतो गोः । विशो वै मरुतः । भूमो वै विद् । तस्मात् पृषन् गौर्दक्षिणा ॥ ६ ॥

अथ श्वोभूते क्षत्तुर्गृहान् परेत्य, सावित्रं द्वादशकपालं वा अष्टाकपालं वा पुरोडाशं निर्व्वपति । सविता वै देवानां प्रसविता । प्रसविता वै क्षत्ता । तस्मात्सावित्रो भवति । एतद्वा अस्यैकं रत्नं-

षष्ठदिवसे कर्त्तव्यामिष्टिं विधत्ते-अथ श्वोभूतं इति । 'ग्रामण्यः' ग्रामं नयतीति ग्रामणीः, वैश्यानां महत्तरः तस्य 'गृहान्' । मरुतां सप्तगणात्मकत्वात् तदेवत्यहविषः सप्तसु कपालेषु श्रवणं युक्तमित्याह-सप्तकपालमिति । ग्रामणीगृहे मारुतकरणमुभयोर्बैश्यत्वनिवन्धनकृतमित्याह-विशो वा इति । 'विशः' प्रजाः देवानामिति शेषः ॥

मारुतस्य दक्षिणां विधत्ते-तस्य पृषन्निति । (का. श्रौ. सू. १९ । ६०) । पृषन् 'विन्दुमान् श्वेतस्त-कृष्णविन्दुयुत इत्यर्थः । पृषत्वं प्रशंसति-भूमा वा इति । 'पृषतः'-इति षष्ठ्यन्तं गोविशेषणम् । पृषतो गोर्यदस्ति एतद् रूपाणां भूमा इति पदयोजना । तादृशे गवि नानाविधवर्णानां सद्भावाद्गृहान्दुल्यमित्यर्थः । भूमानमेवावलम्ब्य विचित्रवर्णस्य गोमरुतहविर्योग्यतामाह-विशो वा इति । भूमो वा इति । भूमा उ इति । भूमरूपैव खलु वैश्यजातिः ॥ ६ ॥

सप्तमदिवसकर्त्तव्यामिष्टिं विधत्ते-अथ श्वोभूतं इति । क्षत्तुर्गृहानिति । क्षत्ता नाम यष्टिहस्तोऽन्तः-

सविता यु ऽएष तपत्येति वा ऽएष ऽएत्यनङ्वान्युक्तस्तद्यच्छेत्तो भवति
इयेत इव ह्येष उद्यंश्चास्तं च यन्भवति तस्माच्छेत्तोऽनङ्वान्दक्षिणा ॥ ७ ॥

(णाऽथ) अथ श्वोभूते । सङ्ग्रहीतुर्गृहान्परेत्याश्विनं द्विकपालं पुरोडाशं
निर्वपति स्योनी वा ऽअश्विनौ स्योनी सव्यपृसारथी समानं^१ हि रथ-
मधितिष्ठतस्तस्मादश्विनो भवत्येतद्वा ऽअस्यैकं^२ रत्नं युत्संग्रहीता तस्मा
ऽएवैतेन सूयते तं^३ स्वमनपक्रमिणं कुरुते तस्य यमौ गावौ दक्षिणा तौ
हि स्योनी युद्यमौ यदि यमौ नु विन्देदुप्यनूचीनगर्भावेव गावौ दक्षिणा
स्यातां ता ऽउ ह्युपि समानुयोनी ॥ ८ ॥

यत्क्षता । तस्माऽएवैतेन सूयते । तं स्वमनपक्रमिणं कुरुते । तस्य इयेतोऽनङ्वान् दक्षिणा । एष
वै सविता-य एष तपति । एति वाऽएषः । एत्यनङ्वान् युक्तः । तद् यच्छेत्तो भवति । इयेत इव
ह्येष उद्यंश्चास्तं च यन् भवति । तस्माच्छेत्तोऽनङ्वान् दक्षिणा ॥ ७ ॥

अथ श्वोभूते सङ्ग्रहीतुर्गृहान्परेत्याश्विनं द्विकपालं पुरोडाशं निर्वपति । स्योनी वाऽअश्विनौ,
स्योनी सव्यपृसारथी । समानं हि रथमधितिष्ठतः । तस्मादाश्विनो भवति । एतद्वाऽअस्यैकं रत्नम् ।
यत् सङ्ग्रहीता । तस्माऽएवैतेन सूयते । तं स्वमनपक्रमिणं कुरुते । तस्य यमौ गावौ दक्षिणा ।

पुराव्यक्षः, सर्वेषां नियन्ता, प्रतिहारापरपर्यायः । 'सावित्रं' सवितृदेवत्यम् । क्षतुः सवितुश्च प्रसवितृत्वं
साधारणो धर्म इत्याह-सविता वै देवानामिति ॥

दक्षिणां विधत्ते-तस्य इयेत इति । 'इयेतः' शुक्लवर्णः 'अनङ्वान्' (तै. सं. १।८।९।१, २) ।
इवेतस्यानङ्गः सवितृसम्बन्धमाह-एष वा इति । 'यः' 'एषः' सूर्यः 'तपति' 'एषः' 'वै' खलु
'सविता' स च सूर्यः 'एति' प्रकर्षप्रकाशादिना जगन्निर्वाहं कुर्वन् सर्वदा सञ्चरति; 'अनङ्वान्' अपि
शकटरथवहनादौ 'युक्तः' सन् सर्वत्र गच्छति, अतो गन्तृत्वमुभयोः सम्बन्धहेतुः साधारणो धर्मः इवेतत्व-
मनूय त्तौति-तद्यच्छेत् इति । 'एषः' सूर्यात्मकः सविता 'उद्यन्' उदयन् 'अस्तं' यन् च उदयास्त-
कालेषु 'इयेतः' शुक्लवर्णः 'इव हि' भवति ॥ ७ ॥

अष्टमदिवसकर्त्तव्यामिष्टिं विधत्ते-अथ श्वोभूत इति । संग्रहीतुर्गृहानिति (तै. सं. १।८।९।२)
संग्रहीता नाम रथयोजयिता । 'आश्विनम्' अश्विदेवत्यम् । संग्रहीतुर्गृहे आश्विनहविषो निर्वापे कारणमाह-
स्योनी इति । 'हि' यस्मात् 'सव्यपृसारथी' सव्यपृषदेन संग्रहीतोच्यते, स च सारथिश्च 'स्योनी' समान-
स्यानौ, एवम्, 'अश्विनौ' अपि 'स्योनी' सहोत्पन्नौ । तौ द्विविधौ 'समानम्' एकं 'रथम्' 'अधिति-
ष्ठतः'; "युवं कवीष्ठः पर्यश्विना रथम्" (ऋ. सं. १०।४०।६) इति श्रवणात् ॥

१-आश्विनः संग्रहीतुः । का. श्री. सू. १५।५५ ।

(नीऽअ) अथ इवोभूते । भागदुधस्य गृहान्परेत्य पौष्णं चरुं निर्वपति
पूषा वै देवानां भागदुधस्य वा ऽऽनुस्य भागदुधो भवति तस्मात्पौष्णो
भवत्येतद्वा ऽअस्यैकं रत्नं कुङ्कमदुधस्तस्मा ऽऽवैलेन सूयते तत्
स्वमनपक्रमिणं कुरुते तस्य श्यामो गौर्दक्षिणा तस्यासावेव वन्धुः योऽसी
त्रिषयुक्तेषु ॥ ९ ॥

(ष्व) अथ इवोभूते । (तेऽक्षा) अक्षावापस्य च गृहेभ्यो गोविकर्त्तस्य
च गवेधुकाः सम्भृत्य सूयमानस्य गृहे रौद्रं गवेधुकं चरुं निर्वपति ते

तौ हि सयोनी-यद्यमौ । यदि यमौ न विन्देद्-अप्यनूचीनगर्भावेव गावी दक्षिणा स्याताम् ।
ताऽऽ ह्यपि समानयोनी ॥ ८ ॥

अथ इवोभूते भागदुधस्य गृहान् परेत्य, पौष्णं चरुं निर्वपति । पूषा वै देवानां भागदुधः । एष
वाऽएतस्य भागदुधो भवति । तस्मात् पौष्णो भवति । एतद्वाऽअस्यैकं रत्नं-यद्भागदुधः । तस्मात्पौ-
त्तेन सूयते । तं स्वमनपक्रमिणं कुरुते । तस्य श्यामो गौर्दक्षिणा । तस्यासावेव वन्धुः-योऽसी
त्रिषयुक्तेषु ॥ ९ ॥

अथ श्वोभूतेऽक्षावापस्य च गृहेभ्यो, गोविकर्त्तस्य च गवेधुकाः सम्भृत्य, सूयमानस्य गृहे
रौद्रं गवेधुकं चरुं निर्वपति । ते वाऽएते द्वे सती रत्नेऽएकं करोति-सम्पदः कामाय । तद्यदेतेन

आश्विनस्य हविषो योग्यदक्षिणां विधत्ते-तस्य यमाविति (का. श्रौ. सू. १५।६०) । यमौ सहैर्वकस्या-
भांतुर्भादुस्फनौ । यमयोरद्विसाम्यमाह-तौ हि सयोनी इति । यमयोरलाभे पक्षान्तरमाह-यदि यमाविति !
(का. श्रौ. सू. १५।६०) । ' अनुचीनगर्भो ' अनुक्रमेण पौर्वापर्येण जातगर्भो । तयोरपि समान-
योनिर्बन्धुत्वमिति-ता उ हीति । यौ क्रमेणोत्पन्नौ ' तौ उ अपि हि ' ' समानयोनी ' मध्ये गर्भान्तराणा-
व्यवहितत्वात् ॥ ८ ॥

नवमं दिवसं कर्त्तव्यामिष्टिं विधत्ते-अथ इवोभूत इति । भागदुधस्य गृहानिति । यो राज्ञः प्राप्यं पञ्च भागं
प्रजाभ्यो गृहीत्वा सङ्गे दोषिणं प्रयच्छति, स भागदुधः । पूषा वा इति । ' पूषा ' नाम मार्गसंरक्षको देवः,
' देवानां ' भागदुधः । भागं दोषिणः, स हि यजमानदत्तानि हवींषि मार्गे रक्षोभ्यः संरक्ष्य तान् देवान् गमयतीत्यर्थः ॥

पौष्णचरुमागे श्यामवर्णं गां दक्षिणां विधत्ते-तस्य श्याम इति (का. श्रौ. सू. १५।६०) (तै. सं.
१।१।२।१०) । श्यामत्वस्तावकमतिदिशति-तस्यासाविति । ' वन्धुः ' वाक्यशेषः । ' कः ' पुनरसाविति तमाह-
योऽसी त्रिषयुक्तेष्विति । त्रिषयुक्ताणि उक्तानि; तत्र द्वितीये, पौष्णचरोर्दक्षिणात्वेन विहितस्य गोः श्याम-
त्वस्तावकः " स हि पौष्णो वच्छयामो द्वे वै श्यामस्य रूपे " (श. प. ५।२।१।८) इत्यादिः यो वाक्यशेषः
सोऽत्रापि समान इत्यर्थः ॥ ९ ॥

यजमानगृहे कर्त्तव्यं दशमं सनहविर्विधत्ते-अथ श्वोभूत इति (तै. सं. १।८।१।२) । अक्षावापो

१-पौष्णो भागदुधस्य । का. श्रौ. सू. १५।५६ । २-रौद्रो यजमानस्याक्षावापगोविकर्त्तृगृहेभ्यो गवेधुकानाम् । का० श्रौ० सू० १५।५७

वाऽएते द्वे सती एते ऽएकं करोति सम्पदः कामाय तद्युदेतेन यजते यां
वाऽइमां सभायां घ्नन्ति रुद्रो हैतामभिमन्यतेऽग्निर्वै रुद्रोऽधिदेवनं वा
अग्निस्तुस्यैते ऽअङ्गारा यदक्षास्तुमेवैतेन प्रीणाति तस्य ह वा ऽएषाऽनुमता
गृहेषु हन्यते यो वा राजसूयेन यजते यो वैतदेवं वेदैतद्वा ऽअस्यैकं
एतं यदक्षावापुश्च गोविकर्त्तृश्च ताभ्यामेवैतेन सूयते तौ स्वावुनपक्रमिणौ
कुरुते तस्य द्विरूपो गौर्दक्षिणा शितिबाहुवां शितिबालो वाऽसिर्नखरो
बालदाम्नाऽक्षावुपनं प्रवद्धमेतदु हि तयोर्भवति ॥ १० ॥

यजते—यां वाऽइमां सभायां घ्नन्ति—रुद्रो हैतामभिमन्यते । अग्निर्वै रुद्रः । अधिदेवनं वाऽअग्निः ।
तस्यैतेऽअङ्गाराः—यदक्षाः । तमेवैतेन प्रीणाति । तस्य ह वाऽएषाऽनुमता गृहेषु हन्यते—यो वा राज-
सूयेन यजते, यो वैतदेवं वेद । एतद्वाऽअस्यैकं रत्नं—यदक्षावापश्च, गोविकर्त्तृश्च । ताभ्यामेवैतेन
सूयते । तौ स्वावनपक्रमिणौ कुरुते । तस्य द्विरूपो गौर्दक्षिणा । शितिबाहुवां, शितिबालो वा ।
असिर्नखरः, बालदाम्नाऽक्षावपनं प्रवद्धम् । एतदु हि तयोर्भवति ॥ १० ॥

नाम-अक्षाणां क्षेत्रा, अक्षगोता वा द्यूतकारः; गोविकर्त्तृः मृगयासहायभूतो गोहिंसको व्याधः; तयोरुभयोः
गृहेभ्यो 'गवेधुकाः' आरण्यगोधूमान् 'सम्भृत्य' तैः रुद्रदेवत्यं चरं 'सूयमानस्य' यजमानस्य 'गृहे'
निर्वपेत् । उभयोरुभयोः गवेधुकानां युगपत् सम्भरणं प्रशंसति—ते वा एते इति । अक्षावाप गोविकर्त्तरूपयो-
र्द्वयोः सतोरनयोरेकत्र करणं सम्पद्धेतुरित्यर्थः । 'सम्पदः कामाय' समृद्धयमिलाषसिद्धयर्थमित्यर्थः न
अक्षावापगोविकर्त्तृसम्भृतैरेवारण्यगोधूमैः रौद्रश्चरः कर्त्तव्य इत्यत्रोपपत्तिमाह—यां वा इमामिति ।
'सभायां' सभास्थले द्यूतस्थाने 'याम् इमाम्' पणत्वेन कृतां, गां 'घ्नन्ति' कितवाः । अत
एव चतुर्थाध्याये आम्नास्यते—'एतेष्वक्षेष्वाह गां दीव्यध्वमिति'—(श. प. ४ । ४ । २३) इति । तत्र
सूत्रम्—'गामस्यानीय घ्नन्ति'—(का. श्रौ. सू. १९ । २०३) इति । तत्र ताम् 'एतां' 'रुद्रः'
'अभिमन्यते' क्रूरकर्मत्वात् । स तस्य रुद्रः परम्परया अधिदेवनात्मक इत्याह—अग्निर्वा इति । अग्निरेव
खलु रोदनाद्बुधनामा सम्पन्नः । अत एव तैत्तिरीयके अग्निं प्रस्तुत्याम्नातम्—'सोऽरोदीद् यदरोदीत् सद्रुद्रस्य
रुद्रत्वम्'—(तै. सं. १ । ९ । १ । १) इति । स च 'अग्निः' 'अधिदेवनं' द्यूताधिकरणं स्थानम्,
अधिदेवनात्मकस्याग्नेः अक्षावापाङ्गाराः 'तमेव' अधिदेवनात्मकं रुद्रम् 'एतेन' अक्षावापगृहसम्भृतगवेधुका-
निष्पन्नहविषा 'प्रीणाति' तर्पयति । तस्य ह वा इत्यादि । 'यो राजसूयेन यजते' 'यो वा' 'एतत्'
एतं राजसूयप्रयोगं 'वेद', 'तस्य गृहेषु' 'अनुमता' अध्वर्युप्रभृतिभिस्तुज्ञाता सती 'गौः' हन्यते ।
गोविकर्त्तृन हित्यतै, अतो गोविकर्त्तृगृहादानीतगवेधुका हननाभिमानिनो रुद्रस्य हविष्टे योग्या इत्यर्थः ॥

तस्य रौद्रहविषो दक्षिणां विधत्ते—तस्य द्विरूप इति (का. श्रौ. सू. १९ । ६०) । 'शितिबाहुः'
श्वेतबाहुः 'वा' भवेत्, 'शितिबालः' श्वेतबालो 'वा' बाहौ बाले वा श्वेतत्वम्, सर्वाङ्गे कृष्णवर्ण इति
द्विरूपत्वम् । दक्षिणान्तरं विधत्ते—असिरिति । 'नखरो' निःकोषः 'असिः' कृपाणः । 'बालदाम्नां'

(त्व) अथ श्वोभूते । पालागलस्य गृहान्परेत्य चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वाऽध्वनऽआज्यं जुहोति जुषाणोऽध्वाऽऽज्यस्य वेतु स्वाहेति प्रहेयो वै पालागलोऽध्वानं वै ग्रहितऽएति । तस्मादध्वन आज्यं जुहोत्येतद्वाऽअस्यैकं रत्नं युत्पालागलस्तुस्माऽएवैतेन सूयते तत् स्वमुनपक्रमिणं कुरुते तस्य दक्षिणाऽप्युक्षणेष्टितं धनुश्चर्ममुया बाणवन्तो लोहितऽउष्णीषऽएतदु हि तस्य भुवांत ॥ ११ ॥

अथ श्वोभूते पालागलस्य गृहान्परेत्य, चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वाऽध्वन आज्यं जुहोति—“जुषाणोऽध्वाऽऽज्यस्य वेतु स्वाहा”—इति । प्रहेयो वै पालागलः अध्वानं वै ग्रहित एति । तस्मादध्वन आज्यं जुहोति । एतद्वाऽअस्यैकं रत्नं—यत् पालागलः । तस्माऽएवैतेन सूयते । तं

रोमलजा ‘प्रवद्धम्’ ‘अक्षावपनं’ पात्रम्; अक्षा उप्यन्ते अस्मिन्निति ‘अक्षावपनम्’ अक्षस्थानावपनं पात्रम् । एवं गौः, असिः, अक्षावपनमिति त्रीण्यपि समुच्चित्य दक्षिणेत्यर्थः । तथैव कात्यायनः—“त्रिदक्षिणो रौद्रः, शितिवाङ्मूर्तिर्दक्षिणोऽप्युक्षणेष्टितः, असिर्नखरो, बालदामवद्धमक्षावपनम्”—(का. श्रौ. सू. १९. ६०—६२) इति । किमर्थं नखरास्यक्षपात्रद्वयं दक्षिणात्वेनोच्यते इति तत्राह—एतदु हीति । ‘तयोः’ अक्षावापगोविर्कर्तव्यौः तद्द्वयं स्वं ‘भवति’ एकैकस्यैकमस्ति; अतोऽत्र तदुभयसम्बन्धात्तद्द्वयं दक्षिणात्वेन प्रयुज्यत इत्यर्थः ॥ १० ॥

दूतगृहे कर्तव्यमाज्यहोमरूपमेकादशं रत्नहविर्विधत्ते—अथेति । पालागलो नाम दूतः । तथैव कात्यायनः पालागलास्थाने दूतशब्दं प्रयुक्तवान्—“चतुर्गृहीतं जुषाणोऽध्वाऽऽज्यस्य वेत्ति दूतस्य” (का. श्रौ. सू. १९. ९८)—इति । आपस्तवेन तु दूतविशेषपरत्वेन व्याख्यातः—“अध्वने स्वाहेति पालागलस्य गृहे जुहोत्यनृतं दूतं जुवते” (आ. श्रौ. सू. १८. १०. २९) इति । ‘पालागलम्’ अनृतवादिनं दूतमिति जुवते आचार्या इत्यर्थः । अध्वदेवत्यश्चतुर्गृहीताज्यहोम एवैकादशं हविरित्यर्थः ।

मन्त्रस्याथः— आज्यं जुषाणः ‘अज्यभागं सेवमानः’ अध्वा ‘देवता’ अज्यस्य वेतु ‘आज्यं पिवतु । ‘स्वाहा’ सुहुतमस्तु ‘इति’ । दूतगृहेऽध्वदेवस्य होमस्य उपपत्तिमाह—प्रहेय इति । ‘पालागलः’ दूतः ‘प्रहेयः’ राज्ञा प्रेष्यः, प्रस्थापनीयः । प्रेष्यत्वमेवाह—अध्वानमिति । ग्रहितः प्रेषितः प्रस्थापितः सन् अध्वानं गच्छति, अतोऽध्वसम्बन्धात् तद्गृहे होमः कार्य इत्यर्थः ॥

तस्य होमस्य दक्षिणां विधत्ते—तस्य दक्षिणेति । उक्षणेष्टितम् ‘उक्षणेष्टितम्’ उक्षणेष्टितेन स्नाय्वभिधीयते, उक्षत्रिकारिः स्नायुभिः ‘वेष्टितं’ सूतं ‘धनुः’ चर्ममुयाः बाणवन्तः ‘इषुघयाः’ लोहितः ‘लोहितवर्णः’ उष्णीषः ‘शिरवेष्टितम्’ एतत् सर्वं दक्षिणेत्याह—एतदु हीति । एतावदेव हि ‘तस्य’ दूतस्य स्वं भवति ॥ ११ ॥

अथ दूतगृहे कर्तव्यमाज्यहोमरूपमेकादशं रत्नहविर्विधत्ते—अथेति । पालागलो नाम दूतः । तथैव कात्यायनः पालागलास्थाने दूतशब्दं प्रयुक्तवान्—“चतुर्गृहीतं जुषाणोऽध्वाऽऽज्यस्य वेत्ति दूतस्य” (का. श्रौ. सू. १९. ९८)—इति । आपस्तवेन तु दूतविशेषपरत्वेन व्याख्यातः—“अध्वने स्वाहेति पालागलस्य गृहे जुहोत्यनृतं दूतं जुवते” (आ. श्रौ. सू. १८. १०. २९) इति । ‘पालागलम्’ अनृतवादिनं दूतमिति जुवते आचार्या इत्यर्थः । अध्वदेवत्यश्चतुर्गृहीताज्यहोम एवैकादशं हविरित्यर्थः ।

तानि वा ऽएतानि । (न्ये) एकादश रत्नानि सम्पादयत्येकादशाक्षरा वै त्रिष्टुब्धैर्वीर्यं त्रिष्टुब्धैर्वीर्यमेवैतद्यद्वत्नान्यभिसम्पादयति तद्यद्वत्तिनां हविर्भियजतऽएतेषां वै राजा भवति तेभ्यऽ एवैतेन सूयते तान्स्वानुनपक्रमिणः कुरुते ॥ १२ ॥

(तेऽथ) अथ श्रोभूते । परिवृत्तयै गृहान्परेत्य नैर्ऋतं चरुं निर्व्वपति वा वा अपुत्रा पुत्री सा परिवृत्ती स कृष्णानां व्रीहीणां नखैर्निर्भिद्य तण्डुला-
नैर्ऋतं चरुं श्रपयति स जुहोत्येषु ते निर्ऋते भागस्तं जुषस्व स्वाहेति वा वा ऽअपुत्रा पुत्री सा निर्ऋतिगृहीता तद्यदेवास्याऽअत्र नैर्ऋतं रूपं तदेवैतच्छमयाति तथो हैनं सूयमानं निर्ऋतिर्गृह्णाति तस्य दुक्षिण्य कृष्णा गौः परिमूर्णी पर्यारिणी सा ह्यपि निर्ऋतिगृहीता तासुह मा मे-
ऽघेश्यायां व्वात्सीदिति तत्पाप्मानमपादते ॥ १३ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके षष्ठमं ब्राह्मणम् ॥ ५ । २ । ५ ॥ (३-१) ॥

स्वमनपक्रमिणं कुरुते । तस्य दक्षिणा-अप्युष्णवेष्टितं धनुः, चर्ममया वाणवन्तो, लोहितऽ-
उष्णीषः । एतदु हि तस्य भवति ॥ ११ ॥

तानि वाऽएतान्येकादश रत्नानि सम्पादयति । एकादशाक्षरा वै त्रिष्टुप्, वीर्यं त्रिष्टुप्, वीर्य-
मेवैतद्रत्नान्यभिसम्पादयति । तद्यद्वत्तिनां हविर्भियजते । एतेषां वै राजा भवति । तेभ्य एवैतेन
सूयते । तान् स्वानुनपक्रमिणः कुरुते ॥ १२ ॥

अथ श्रोभूते परिवृत्तयै गृहान्परेत्य, नैर्ऋतं चरुं निर्व्वपति । वा वाऽअपुत्रा पुत्री-सा परिवृत्ती ।
स कृष्णानां व्रीहीणां नखैर्निर्भिद्यः तण्डुलान्नैर्ऋतं चरुं श्रपयति । स जुहोति-“ एष ते
निर्ऋते भागः, तं जुषस्व स्वाहा ”-(वा० सं० ९ । ३५) इति । वा वाऽअपुत्रा पुत्री-
सा निर्ऋतिगृहीता । तद्यदेवास्याऽअत्र नैर्ऋतं रूपम्-तदेवैतच्छमयाति । तथो हैनं सूयमानं

एतेषां रत्नहविषामेकादशसंख्यां प्रशंसति-तानि वा एतानीति । संख्यासाम्यात् त्रिष्टुप्त्वम् । त्रिष्टुभो वीर्य-
त्वमिन्द्रेण सहोत्पत्तेरित्यवगन्तव्यम् । ‘ एतम् ’ एतेन रत्नहविरनुष्ठानेन यजमाने वीर्यमेव सम्पादितवान् भवति ।
प्रकारान्तरेण तदेव प्रशंसति-तद्यद्वत्तिनां । यथोक्तसेनानीपुरोहितमहिष्यादयो रत्निनः; तदभिमानिदेवतानां
प्रियायिनानि हवींषि; अतस्तद्गृह्णेष्व कर्त्ता गत्वा निर्व्वपेत् । एतैः ‘ रत्निनां ’ हविर्भिर्यागेन सेनानीप्रभृ-
तीनां रत्नानां स्वयं ‘ राजा ’ भवेत् । तेभ्यः तत्सङ्ग्रहार्थम् ‘ एतेन ’ रत्नहविरनुष्ठानेन ‘ सूयते ’ प्रेर्यते ॥ १२ ॥

परिवृत्तीगृहे कर्त्तव्यं नैर्ऋतहविविधत्ते-अथ श्रोभूत इति । ‘ परिवृत्ती ’ शब्दस्यार्थमाह-या वा इति ।
‘ अपुत्रा ’ राजपुत्री केवलं भोगार्थं परिवृत्ती । हविषो द्रव्यं विदधच्चोदकप्राप्तमववातं निषेधति-स कृष्णा-

उपरिष्ठाद्रत्नानां^१ सौमारौद्रेण यजते । स श्वेतायै श्वेतवत्सायै पयसि
शृतो भवति तद्यदुपरिष्ठाद्रत्नानां^२ सौमारौद्रेण यजते ॥ १ ॥

निर्ऋतिर्न गृह्णाति । तस्य दक्षिणा-कृष्णा गौः परिमूर्णी पर्यारिणी । सा ह्यपि निर्ऋतिगृहीता ।
तामाह-“ मा मेऽयेशायां वात्सीन् ”-इति । तत् पाप्मानमपादते ॥ १३ ॥

अथोपरियागाः ।

उपरिष्ठाद्रत्नानां सौमारौद्रेण यजते । स श्वेतायै श्वेतवत्सायै पयसि शृतो भवति । तद् बहु-
परिष्ठाद्रत्नानां सौमारौद्रेण यजते ॥ १ ॥

नामिति । नखनिर्भिन्नानां कृष्णव्रीहीणां तृष्टलैर्नैर्ऋतं चरं ‘अपयति’ निर्वपेत् । हवनं सम्पन्नकं विधत्ते-
स जुहोतीति । जुहोतिचोदितत्वात् स्वाहाकारप्रदानत्वाच्चायं होमो दर्वीहोमः । कात्यायनेन तु पक्षान्तरं
सूत्रितम्-“ दर्वीहोम एष ” ते निर्ऋत इति जुहोति वषट्कृते वा ”-(का. श्रौ. सू. १५।५९) इति । परि-
वृत्तीगृहे नैर्ऋतचर्वनुष्ठानस्योपपत्तिमाह-या वा इति । अपुत्रा ह्यी ‘निर्ऋतिगृहीता’ पाप्माना गृहीता भवति ।
अतः ‘अस्या नैर्ऋतं रूपं’ ‘अत्र’ गृहेऽनुष्ठितेन नैर्ऋतचरुहोमेन शमितवान् भवति ॥

तस्य दक्षिणां विधत्ते-तस्य दक्षिणा कृष्णा गौरिति । ‘परिमूर्णी’ । “मूर्च्छा मोहसमुच्छ्रययोः”-
(घा. पा. भ्वा. प. २१२) इति अस्मात् क्तिनि “राहोपः”-(पा. सू. १।४।२१) इति च्छस्य
लोपे, निष्ठानत्ये च कृते रूपम् । परिमूढा अक्षमा । ‘पर्यारिणी’ परित आतिमती व्याधिगृहीता केन-
चिदङ्गेन अपहता वा ‘कृष्णा गौः दक्षिणा’ । अत्र सूत्रम्-“कृष्णा परिमूर्णपहतोत्तमस्य”-(का.
श्रौ. सू. १५।६९) इति ॥

तैत्तिरीयके तु परिवृत्तीगृहकर्तव्यनैर्ऋतचरोः कृष्णा भग्नशृङ्गा गौर्दक्षिणात्वेन श्रुता-“नैर्ऋतं चरं परिवृत्त्यै
गृहे कृष्णाणां व्रीहीणां नखनिर्भिन्नं कृष्णा कृटा दक्षिणा”-(तै. सं. १।८।९।१) इति । ‘कृटा’
भग्नशृङ्गा इति हि व्याख्यातम् । दक्षिणाभूताया गोर्नैर्ऋतचरुहोमपत्तामाह-सा ह्यप्रीतिः । ज्वीर्णा निवृत्तप्रसवा
गौः निर्ऋतिगृहीता भवति ॥

इष्ट्यन्ते किञ्चित् कर्तव्यं विधत्ते-नामाहेति । ‘तां’ परिवृत्तिम् ‘आह’ वदेत् । वाक्यस्यायमर्थः-
‘अयं’ इदानीम् इतः परं ‘मे’ मम ‘ईशायां’ स्वाम्ये ‘मा वात्सीन्’ मद्गोभ्या मा भूदित्यर्थः । क्वचनं
स्तौति-तादिति । निर्ऋतिगृहीतां परिवृत्तिं प्रति एतेन वचनेन ‘पाप्मानम् एव’ ‘अपादते’ अवसारित-
वान् भवतीति ॥ १३ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये पञ्चमकाण्डे

तृतीयाऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ (५-३-१) ॥

अथ सौमारौद्रयागं विधत्ते-उपरिष्ठाद्रत्नानामिति-(तै. सं. १।८।९।२) । रत्नहविषामुपरि

१-नैर्ऋतः परिवृत्त्यै कृष्णव्रीहीणां नखनिर्भिन्नानाम् इति अस्य सूत्रस्यादिमो भागः । २-परिवृत्ती चाह मा मेऽयेशायां वात्सी-
दाति । का. श्रौ. सू. १५।६७ । ३-सौमारौद्रोऽन्यथः शुक्रपयसि शुक्रवत्सायाः । का० श्रौ० सू० १५।६८ ।

स्वर्भानुर्ह वाऽआसुरः । सूर्यं तुमसा विव्याध स तुमसा विद्धो न
व्यरोचत तस्य सोमारुद्रावेवैतत्तमोऽपाहताम् सु एषोऽपहतपाप्मा तपति
तथोऽएवैष एतत्तमः प्रविशत्येतुं वा तुमः प्रविशति शुदयज्ञियान्यज्ञेन
प्रसजत्ययज्ञियान्वाऽएतद्यज्ञेन प्रसजति शूद्रांस्त्वयांस्त्वत्तस्य सोमा-
रुद्रावेवैतत्तमोऽपहतः सोऽपहतपाप्मैवुदीक्षते तद्यच्छ्वेतायै श्वेतवत्सायै
पयसि श्रुतो भवति कृष्णं वै तुमस्तत्तमोऽपहन्ति तस्यैषैव श्वेता श्वेत-
वत्सा दक्षिणा ॥ २ ॥

स्वर्भानुर्ह वाऽआसुरः सूर्यं तुमसा विव्याध । स तुमसा विद्धो न व्यरोचत । तस्य सोमारुद्रावेवै-
तत्तमोऽपाहताम् । स एषोऽपहतपाप्मा तपति । तथोऽएवैष एतत्तमः प्रविशति, एतं वा तुमः प्रविशति
यद्यज्ञियान् यज्ञेन प्रसजति । अयज्ञियान्वाऽएतद्यज्ञेन प्रसजति शूद्रांस्त्वत्, यांस्त्वत् । तस्य सोमा-
रुद्रावेवैतत्तमोऽपहतः । सोऽपहतपाप्मैव उदीक्षते । तद् यच्छ्वेतायै श्वेतवत्सायै पयसि श्रुतो भवति ।
कृष्णं वै तुमः । तत् तमोऽपहन्ति । तस्यैषैव श्वेता श्वेतवत्सा दक्षिणा ॥ २ ॥

स्वर्गहे सोमारौद्रयागः कर्तव्यः । स च कः ? 'श्वेतवत्सायै श्वेतार्यै' । उभयत्र षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । (पा. पू.
३. ३. १२. १. १.) शुक्रवत्सायाः शुक्राया गोः 'पयसि' 'श्रुतः' पको भवति ॥ १ ॥
स्तनहविष्योऽनन्तरं विहितं सोमारौद्रयागमनूयाख्यायिकया प्रशंसति—स्वर्भानुर्हेति । 'आसुरः' असुरपुत्रः
'स्वर्भानुः' 'सूर्यम्' 'तमसा' 'विव्याध' आच्छादितवान् । 'सः' सूर्यः तेन 'तमसा' 'विद्धः' आच्छा-
दितः । 'न व्यरोचत' नातिप्रकाशवान् जातः । 'तस्य' 'तत्' तमः 'सोमारुद्रौ एव' 'अपाहताम्'
अपहतवन्तौ । तत् आरभ्य सूर्यो निवृत्ततमेकः सन् 'तपति' नभसि दीप्यते । इदानीं तदनुष्ठानरूपि तमसा-
ऽऽच्छादनमाह—तथो एवैष इति । 'अयज्ञियान्' अयज्ञाहीन् सेनान्यादीन् 'यज्ञेन' 'प्रसजति' प्रसक्तान् तत्तद्या-
गानुष्ठानेन सम्बद्धान् करोतीति 'यत्' 'एतत्' एतेन 'एषः' अनुष्ठाना राजन्यः 'तथा-उ' तथैव सूर्य-
वदेव 'तमः प्रविशति' । तमः वा कर्तुं 'एतं' सुवृत्तं 'प्रविशति' । सेनान्यादीनामयज्ञित्वं प्रसिद्धमित्याह—
अयज्ञियान् वा इति । तामेकप्रसिद्धिं दर्शयति—शूद्रानिति । 'त्वत्'—इति एकपर्यायः । एकदा 'शूद्रान्'
सेनान्यादीन्, 'त्वत्' एकदा 'यान्' कांश्चन गोविकर्तादीन् हीनजातीन् 'यज्ञेन' 'प्रसजति' । तेन
अयज्ञियसम्बन्धेन तमः प्रविशतीति अतः 'तस्य' यष्टुः तथाविधं तमः 'सोमारुद्रौ एव' एतत् एतेन चरुणा
प्रीणितौ 'अपहतः' विनाशयतः । ततः पापलेशांस्पृष्टः सन् 'दीक्षते' दीक्षाहो भवतीत्यर्थः । श्वेतापयसि
श्रपणं प्रशंसति—तद्यादिति । 'तद्' 'यत्' यदि, 'तमो' नाम 'कृष्णं' श्वेतवत्सायाः श्वेतायाः शुक्रवर्णं
'पयसि' श्रपणेन कृष्णरूपं तमः अपसारितवान् भवतीत्यर्थः ॥

यस्याः पयसि चरुः पक्वः तामेव दक्षिणात्वेन विधत्ते—तस्यैषैवेति ॥ २ ॥

सु हैतेनापि यजेत । सोऽलं यशसे सन्नयशो भवति यो वाऽअनूचानः सोऽलं यशसे सन्नयशो भवति यो न यशो भवति स तमसा वै स तत्प्रावृतो भवति तस्य सोमारुद्रावेवैतत्तमोऽपहतः सोऽपहतपाप्मा ज्योतिरेव श्रिया यशसा भवति ॥ ३ ॥

(त्पु) अथ मैत्रावाहस्पत्यं चरुं निर्वपति । हलति वा ऽएष यज्ञपथादेत्येति वाऽएष यज्ञपथाद्युदयाज्ञियान्यज्ञेन प्रसजत्ययज्ञियान्वाऽएतद्यज्ञेन प्रसजति शूद्रांस्त्वष्ट्यांस्त्वन्मित्राबृहस्पती वै यज्ञपथो ब्रह्म हि मित्रो ब्रह्म हि यज्ञो ब्रह्म हि बृहस्पतिर्ब्रह्म हि यज्ञस्तत्पुनर्यज्ञपथमुपिपद्यते सोऽपि पुनैव यज्ञपथं दीक्षते तस्मान्मैत्रावाहस्पत्यं चरुं निर्वपति ॥ ४ ॥

स हैतेन-अपि यजेत-योऽलं यशसे सन्नयशो भवति । यो वाऽअनूचानः सोऽलं यशसे सन्नयशो भवति । यो न यशो भवति-स तमसा वै स तत् प्रावृतो भवति । तस्य सोमारुद्रावेवैतत्तमोऽपहतः । सोऽपहतपाप्मा ज्योतिरेव श्रिया यशसा भवति (१) ॥ ३ ॥

अथ मैत्रावाहस्पत्यं चरुं निर्वपति । हलति वाऽएषः-यो यज्ञपथादेति । एति वाऽएष यज्ञपथाद्युदयाज्ञियान्यज्ञेन प्रसजति । अयज्ञियान्वाऽएतद्यज्ञेन प्रसजति-शूद्रांस्त्वष्ट्यांस्त्वत्, यांस्त्वत् । मित्राबृहस्पती वै यज्ञपथः । ब्रह्म हि मित्रो, ब्रह्म हि यज्ञः । ब्रह्म हि बृहस्पतिः, ब्रह्म हि यज्ञः । तत्पुनर्यज्ञपथमुपिपद्यते । सोऽपिपद्यैव यज्ञपथं दीक्षते । तस्मान्मैत्रावाहस्पत्यं चरुं निर्वपति ॥ ४ ॥

प्रसङ्गात्फलान्तरायास्य होमस्य बाह्यप्रयोगं दर्शयति-स हैतेनापीति । 'अपिः' भिन्नकर्मः । 'सोऽपि' 'एतेन' सौमारौद्रेण चरुणा 'यजेत' । स इत्युक्तं क इत्याह- 'यः' यज्ञियः पुरुषः 'यशसे' यशसां प्राप्तये 'अलं सन्' समर्थो योग्यो भवन्नपि 'अयशः' कीर्तिरहितः 'भवति' । यच्छब्दार्थं विशिनष्टि-यो वा अनूचान इति । साङ्गवेदाध्यायी 'अनूचानः' 'सः' 'यशसे' 'अलं' योग्यो भवन्नपि 'अयशः' यशोरहितो 'भवति' 'यः' तु यशोरहितः, 'सः' 'तमसा' 'प्रावृतः', 'तस्य' 'एतत्' एतेन हविषा 'सोमारुद्रौ एव' कीर्त्येमावरूपं 'तमः' 'अपहतः' तं कीर्तिमन्तं कुरुतः इत्यर्थः । 'सः' यजमानः अयशोरूपतमसा विद्युक्तः सन्, ज्योतिरात्मको भूत्वा 'श्रिया' सम्पदा 'यशसा' चोपलक्षितो भवति ॥ ३ ॥

विधत्ते-अथ मैत्रेति । 'मैत्रावाहस्पत्यं' मित्राबृहस्पतिदेवत्यं 'चरुं' निर्वपेत् । देवतासम्बन्धं प्रशंसति-हलति वा इति । अयज्ञियानां सेनान्यादीनां यज्ञे प्रसज्यमानं यज्ञपथादपगमनमित्यर्थः । मित्राबृहस्पत्योर्यज्ञपथात्सकत्वं निर्वक्ति-ब्रह्म हि मित्र इति । 'ब्रह्म' वेदः, तदेव हि 'यज्ञः' तत्साधत्वाद् । यज्ञ एव पन्थाः यज्ञपथमिति समासं विवेक्षित्वा, तयोः परम्परया यज्ञरूपत्वोक्तिः । तत् पुनर्यज्ञेति । 'तत्' तस्माद् यज्ञात्सकमित्राबृहस्पतिदेवत्ययागानुष्ठानात् पुनर्यज्ञपथं प्राप्य 'दीक्षते' दीक्षां कर्तुमर्हतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

तस्यावृत् । (द्या) आ स्वयम्प्रशीर्णाऽऽश्वत्थी शाखा प्राची उदीची वा भवति तस्यै मैत्रं पात्रं करोति वरुण्या वा ऽएषाऽया परशुवृक्णाऽथैषा मैत्रीः आ स्वयम्प्रशीर्णा तस्मात्स्वयम्प्रशीर्णायै आस्वायै मैत्रं पात्रं करोति ५ ॥

(त्य) अथातुच्य दधि । विनाट ऽआसिच्य रुधं युक्त्वाऽऽयुच्य उदी-
यितवा ऽआह तद्युत्स्वयमुदितं नवनीतं तदुज्यं भवति वरुण्यं वा
ऽएतद्युत्स्वयमुदितमथैतन्मैत्रं युत्स्वयमुदितं तस्मात्स्वयमुदितमाज्यं भवति ६ ॥

तस्यावृत् । या स्वयम्प्रशीर्णाऽऽश्वत्थी शाखा प्राची उदीची वा भवति । तस्यै मैत्रं पात्रं करोति । वरुण्या वाऽएषा-या परशुवृक्णा । अथैषा मैत्री-या स्वयम्प्रशीर्णा । तस्मात् स्वयम्प्रशी-
र्णायै आस्वायै मैत्रं पात्रं करोति ॥ ५ ॥

अथातुच्य दधि, विनाटऽआसिच्य, रुधं युक्त्वा, आवध्य, उदीयितवाऽआह । तद् यत् स्वय-
मुदितं नवनीतम्-तदुज्यं भवति । वरुण्यं वाऽएतद्-यन्मथितम् । अथैतन्मैत्रम्-यत् स्वयमुदि-
तम् । तस्मात् स्वयमुदितमाज्यं भवति ॥ ६ ॥

तत्त्वं चरुमुद्रानप्रकारं वक्तुं प्रतिजानीते-तस्यावृत्तिः । 'तस्य' मित्राणां हस्तस्यपात्रस्य 'आह' क्रिया,
अमुद्रानप्रकारो वक्ष्यते इति शेषः । 'स्वयम्प्रशीर्णा' स्वयमेव भग्ना, 'प्राची' प्रागायता, 'उदीची'
उद्गायता 'वा' या 'आश्वत्थी' अश्वत्थस्य 'शाखा' भवति तस्याः शाखायाः 'मैत्रं' मित्रसम्बन्धि-
चरुपाकार्यं 'पात्रं' कुर्वते । स्वयम्प्रशीर्णा मैत्रत्वं व्यतिरेकपूर्वकमुपपादयति-वरुण्या वा एषेति । 'या'
शाखा 'परशुवृक्णा' छिन्ना वृक्षेण, सा हिंसितावाद् 'वरुण्या' वरुणदेवतायाः स्वयम्प्रशीर्णा तु मित्रार्हा,
हिंसितविरहात्; सर्वमुद्रकान्मित्रदेवस्य परशुच्छिन्नशाखानिमित्तं पात्रमयोग्यमित्यर्थः ॥ ५ ॥

मैत्रचर्वर्धमाज्यकरणं विधत्ते-अथातुच्येति । पयोविशेषस्तैत्तिरीयके श्रुतः-“श्वेतायै श्वेतवत्सायै दुग्धे
स्वयंमूर्ते” (तै. सं. १।८।९।२)-इति । तादृशं पयः 'आतुच्य' आतश्चनद्रव्येण 'दधि'
कृत्वा 'विनाटे' चर्ममये पात्रे दत्तौ 'आसिच्य,' 'रुधं' 'युक्त्वा' अश्वैः संयोज्य, आवध्य 'दधिपूर्णं'
विनाटे रुधे सम्बध्य, 'उदीयितवै' रुधधावनाय 'आह' नियुज्यते । दीतेर्वा गतिकर्मणो यदुल्लगन्तात् कृत्यायै
तवै प्रत्ययः । तत्र रुधधावनेन दध्नौ यत् स्वयमुदितम् मथनमन्तरेण निष्पन्नं, नवनीतं तदेव स्वयमेव विलीनं
सद् आज्यं भवति । आज्यकरणप्रकारस्त्वापस्तम्बेन विशद उक्तः-“श्वेतां श्वेतवत्सामामस्त्ये दत्तौ दुहन्ति, तत्
स्वयंमूर्तं संयोगेन परिवहन्ति, तत् स्वयं मथितमातपे विधत्ति, तत् स्वयं विलीनमाज्यं भवति”-(आ. श्रौ.
सू. १८।११।३-६) इति । स्वयमुदितोऽज्यस्य मित्रयोग्यत्वं व्यतिरेकमुखेन दर्शयति-वरुण्यमिति ।
यन्मथननिष्पन्नमाज्यं तद् 'वरुण्यम्' उपद्रवकोरिणो वरुणस्य योग्यम्, न तु सर्वसुहृदो मित्रस्य । यत्तु उदी-
यितरूपं स्वयमुदितं तन्मथनरूपस्य हिंसनस्य विरहान्मैत्रम् ॥ ६ ॥

१-बार्हस्पत्यमथित्रित्याश्वत्थी या स्वयं भग्ना प्राचुदीची वा शाखा तत्पात्रेणापिदधाति । का. श्रौ. सू. १५।७३।

द्वेधा तण्डुलान् कुर्वन्ति । स येऽणीयाः सः परिभिन्नास्ते बार्हस्पत्या
ऽअथ वै स्थवीयाः सोऽपरिभिन्नास्ते मैत्रा न वै मित्रः कुंचन हिनस्ति
न मित्रं कुश्चन हिनस्ति नैनं कुशो न कण्टको विभिनत्ति नास्य व्रण-
श्चनास्ति सर्वस्य ह्येव मित्रो मित्रम् ॥ ७ ॥

(मु) अथ बार्हस्पत्यं चरुमधिश्रयति । तं मैत्रेण पात्रेणापिदधाति
तदाज्यमानयति तत्तण्डुलानावपति स एष ऊष्मणैव श्रप्यते वरुण्यो
वा एष योऽग्निना शृतोऽथैष मैत्रो य ऊष्मणा शृतस्तुस्मादूष्मणा शृतो
भवति तयोरुभयोरवद्यन्नाह मित्राबृहस्पतिभ्यामुनुब्रूहीत्याश्राव्याह मित्रा-
बृहस्पती वजेति वृषदकृते जुहोति ॥ ८ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ५-२-६ ॥ (३. २.) ॥

द्वेधा तण्डुलान् कुर्वन्ति । स येऽणीयांसः परिभिन्नास्ते बार्हस्पत्याः । अथ ये स्थवीयांसोऽपरि-
भिन्नास्ते मैत्राः । न वै मित्रः कुश्चन हिनस्ति, न मित्रं कुश्चन हिनस्ति । नैनं कुशो न कण्टको
विभिनत्ति । नास्य व्रणश्चनास्ति । सर्वस्य ह्येव मित्रो मित्रम् ॥ ७ ॥

अथ बार्हस्पत्यं चरुमधिश्रयति । तं मैत्रेण पात्रेणापिदधाति । तदाज्यमानयति । तत् तण्डुलाना-
वपति । स एष ऊष्मणैव श्रप्यते । वरुण्यो वाऽएषः—योऽग्निना शृतः । अथैष मैत्रः । य ऊष्मणा शृतः ।

देवताद्वयस्य पृथक् चरोः श्रपणं विधित्सुः तण्डुलानां द्वेधाकरणं विधत्ते—द्वेधेति । ‘ ये ’ ‘ अणीयांसः ’
अनुतराः ‘ परिभिन्नाः ’ छिन्नाप्रास्तण्डुलाः, ‘ ते ’ बृहस्पतिदेवत्याः कर्त्तव्याः ‘ ये ’ ‘ स्थवीयांसः ’ स्थूलतराः
‘ अपरिभिन्नाः ’ अच्छिन्नाप्राः अचूर्णीकृताः, ‘ ते ’ मित्रदेवत्याः कर्त्तव्याः । मैत्राणामभिन्नत्वं प्रशंसति—
न वै मित्र इति । ‘ मित्रो ’ देवः ‘ कुश्चन ’ प्राणिनं ‘ न हिनस्ति, ’ ‘ मित्रम् ’ अपि ‘ न कुश्चन ’ कोऽपि
‘ हिनस्ति ’ ‘ एनं ’ मित्रं ‘ कुशः ’ दर्भो वा ‘ कण्टकः ’ वा ‘ न भिनत्ति ’ न विध्वंसति; अत एव तस्य
‘ व्रणः ’ अपि ‘ नास्ति ’ । सर्वस्य मित्रत्वादिति हेतुमाह—सर्वस्य ह्येवेति । पुंलिङ्गो मित्रशब्दो देवतावाची,
नपुंसकलिङ्गस्तु सुहृद्वचनः ॥ ७ ॥

श्रपणप्रकारं विधत्ते—अथ बार्हस्पत्यामिति । ‘ बार्हस्पत्यं चरुम् ’ अधिश्रित्य, अग्निमध्ये स्थाप्यामग्निभि-
तायां बृहस्पत्यर्थास्तण्डुलानोप्य, ‘ तं ’ चरुम् अश्वत्थशाखानिमित्तेन ‘ मैत्रेण पात्रेण ’ अपि—दध्यौत् । ‘ तत् ’

१—विनाटाद्रथपर्युडो नवनीत स्वयं जातमाज्यमासिच्य पात्रे तस्मिन् स्थविष्टास्तण्डुलान्मित्रायावपति । ऊष्मणा शृतो भवति ।
अणिष्टानितरस्मिन् । का. श्री. सू. १५ । ७४-७६ । २—बार्हस्पत्यमग्निश्रित्याश्वत्थो या स्वयं भग्ना प्राच्युदीची वा शाखा
तत्पात्रणापिदधाति । का. श्री. सू. ७ । ७३ ।

स वै दीक्षते । स उपवसथेऽग्नीषोमीयं पशुमालभते तस्य वपया प्रचर्याग्नीषोमीयमेकादशकपालं पुरोडाशं निर्वपति तदनु देवस्वा॒थँ हवीं-
थँषि निरुप्यन्ते ॥ १ ॥

तस्मादूष्मणा शृतो भवति । तयोरुभयोरवयवत्राह—“ मित्रावृहस्पतिभ्यामनुब्रूहि ” इति । आश्रा-
व्याह—मित्रावृहस्पती यज इति वषट्कृते जुहोति (२) ॥ ८ ॥

दीक्षणीययागाः ।

स वै दीक्षते । स उपवसथेऽग्नीषोमीयं पशुमालभते । तस्य वपया प्रचर्याग्नीषोमीयमेकादशकपालं
पुरोडाशं निर्वपति । तदनु देवस्वां हवींषि निरुप्यन्ते ॥ १ ॥

तस्मिन् पात्रे स्वयमुत्पन्नम् ‘ आज्यम् ’ ‘ आनयंति ’ आसिञ्चेत् । ‘ तत् ’ तत्र स्यविष्टान् अपरिभिन्नान् मैत्रान्
‘ तण्डुलान् ’ आवपेत् । ‘ स एषः ’ मैत्रश्चरुः ‘ ऊष्मणीव ’ ‘ श्रप्यते ’ पच्यंते ‘ अग्निना ’ ‘ शृतः ’
पको ‘ वरुण्यः ’, दाहप्रयुक्तहिंसासम्बन्धात् ‘ वरुण्यः ’ वरुणाहो, न मित्रार्हः । ‘ ऊष्मणा शृतः ’ तु ‘ मैत्रः ’
मित्रदेवस्यो युक्तः, दोषविरहात् ॥

एवं पृथक् श्रपणमभिधाय देवताप्रदाने साहित्यं विधत्ते—तयोरुभयोरिति । ‘ तयोरुभयोः ’ चर्वोर्दीधिपयसोर्दाशि-
कयोरिव एकैकस्माद् द्विद्विरवयव् जुह्वां सहावदानं कुर्वन् “ मित्रावृहस्पतिभ्यामनुब्रूहि ”—‘ इति ’ एवं संयुज्य अनु-
वाक्याप्रेषं ब्रूयात्; एवं, ‘ यजेति ’ याज्याप्रेषेऽपि ‘ वषट्कृते ’ सहैव प्रक्षेपः ॥ ८ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये पञ्चमकाण्डे
तृतीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ (१-३-२) ॥

एवं पवित्रारूपात् प्रथमसोमयागादनन्तरभावीनि आनुमतादीनि इष्टिर्दर्वोहोमात्मकानि संवत्सरपर्यन्तमनु-
ष्ठेयानि कर्म्मण्यनुकान्तानि (श. प. १ । २ । ३ । २) । अथ द्वितीयस्याभिषेचनीयाख्यस्य सोमयागस्य प्रयो-
गोऽभिधास्यते; तत्राभिषेचनीयस्य चोदकप्राप्तां दीक्षामाह—स वै दीक्षत इति । तत्कालः सूत्रे दर्शितः—
“ फाल्गुनीपक्षयजनीयेऽभिषेचनीयाय दीक्षते ” (का. श्रौ. सू. ११ । ८०) इति ॥

देवस्वां हवींषि विधित्सुस्तेषामग्नीषोमीयपशुपुरोडाशानन्तरभावित्वं वक्तुमाह—स उपवसथ इति । ‘ उप-
वसथः ’ सुत्यादिवसात् पूर्वमहः, अग्नीषोमीयं पशुपुरोडाशं निरुप्य, तदनु देवस्वां हवींषि निर्वपेत् । सुवन्त्यनु-
जानन्तीति सुवः, देवाश्च ते सुवश्चेति देवसुवः, तेषां ‘ देवस्वाम् ’; “ ओः सुपि ” (पा. सू. ४ । ४ । ८३) इति
यणादेशः । प्रसवितृत्वं चैषामाम्नायते—“ देवसुवामेतानि हवींषि भवन्ति, एतावन्तो वै देवानां सवाः, त एवास्मै
सवान् प्रयच्छन्ति, त एनं सुवन्ते ” (तै. ब्रा. १ । ७ । ४) इति ॥ १ ॥

१-ऊष्मणा शृतो भवति । का. श्रौ. सू. १५ । ७५ । २-अग्नीषोमीयस्य पशुपुरोडाशमनु देवसूहवींषि निर्वपति यजपैषाणि
का. श्रौ. सू. १५ । ८४ ।

सवित्रे सत्यप्रसवाय । द्वादशकपालं वाऽष्टाकपालं वा पुरोडाशं निर्व्व-
पति प्लाशुकानां व्रीहीणां^१ सविता वै देवानां प्रसविता सवितृप्रसूतः
सूयाऽइत्यथ सत्प्लाशुकानां व्रीहीणां क्षिप्रे मा प्रसुवानिति ॥ २ ॥

(त्व) अथाग्नये गृहपतये । (येऽष्टा) अष्टाकपालं पुरोडाशं निर्व्वपत्या-
शूनां^२ श्रीर्व्वै गार्हपतं यावतो यावतऽदृष्टे तदेनमग्निरेव गृहपतिर्गार्हपत-
मभि परिणयत्यथ यदाशूनां क्षिप्रे मा परिणयानिति ॥ ३ ॥

(त्व) अथ सोमाय वनस्पतये । इयामाकुं चरुं निर्व्वपति तदेन^३

सवित्रे सत्यप्रसवाय द्वादशकपालं वाऽष्टाकपालं पुरोडाशं निर्व्वपति-प्लाशुकानां व्रीहीणाम् ।
सविता वै देवानां प्रसविता । सवितृप्रसूतः सूयाऽइति । अथ यत् प्लाशुकानां व्रीहीणां-क्षिप्रे मा
प्रसुवानिति ॥ २ ॥

अथाग्नये गृहपतयेऽष्टाकपालं पुरोडाशं निर्व्वपति-आशूनाम् । श्रीर्व्वै गार्हपतम् । यावतो-यावत
ईष्टे-तदेनमग्निरेव गृहपतिर्गार्हपतमभिपरिणयति । अथ यदाशूनां-क्षिप्रे मा परिणयानिति ॥ ३ ॥

अथ सोमाय वनस्पतये इयामाकुं चरुं निर्व्वपति । तदेनं सोम एव वनस्पतिरोषधिभ्यः

तत्र प्रथमं सावित्रं हविर्विधत्ते-सवित्रे सत्यप्रसवायेति (तै० सं. १। ८। १०। १) । 'सत्यप्रसवाय'
अमोघाम्यनुज्ञाय 'सवित्रे' 'प्लाशुकानाम्' प्रकर्षेण आशु शीघ्रं पच्यमानानां पुनः प्ररूढानां व्रीहीणाम् । रेफस्य
छादसो लत्वनिर्देशः । सवितृदेवतासम्बन्धं प्रशंसति-सवितेति । 'सूये' सर्वं करवाणि । प्राशुकव्रीहिसाध्यत्वं
प्रशंसति-अथ यदिति । 'क्षिप्रे' क्षिप्रकाले 'मा' मां 'प्रसुवान्' सवितृदेवत्याः प्राशुका व्रीहयः; प्रसुवन्तु
प्रेरयन्त्विति प्राशुकत्वम् । प्रसुवानिति, पूर्व्वान् सुवतेर्लेट्यडागमे सेरिकारलोपे कृते रूपम् ॥ २ ॥

द्वितीयं हविर्विधत्ते-अथाग्नय इति । 'गृहपतये' गृहपतित्वगुणकाय 'अग्नये' 'आशूनां' व्रीहीणां
'पुरोडाशं' निर्व्वपेत् । आशूनामिति । प्लाशुकाः पुनः प्ररूढा व्रीहय इत्युक्तम्, ततोऽप्यधिककाले पक्ष-
त्रये पच्यमानाः षष्टिका व्रीहय आशवः । तेषामाशुत्वं च त्रिचतुरमासनियतपरिपाकव्रीह्यपेक्षम् । गृहपतिपदं
प्रशंसति-श्रीर्वा इति । 'श्रीः' खलु 'गार्हपतं' गृहपतित्वमेव; तस्माद् यजमानो 'यावतः' धनस्य 'ईष्टे'
ईश्वरो भवति । 'तद्' 'गार्हपतं' गृहपतिसम्बन्धि सर्वं वस्तुजातम् 'अभि' 'एनं' यजमानं गृहपतिगुण-
कोऽग्निः 'परिणयान्' 'परिणयति' प्रापयति । व्रीहीणामाशुत्वं प्रशंसति-अथ यदिति । 'क्षिप्रे' क्षिप्रं
'मा' मां परिणयेयुः । 'इति' अतो हेतोराशुभिरेव हविः कर्त्तव्यमित्यर्थः ॥ ३ ॥

तृतीयं हविर्विधत्ते-अथ सोमायेति । 'वनस्पतये' वनानामोषधीनां पतिः वनस्पतिः । पारस्करादित्वात्

१-प्लाशुकानां सवित्रे सत्यप्रसवाय । का. श्रौ. सू. १५। ८५। २-प्लाशुकाः पुनः प्ररूढा व्रीहयः इति कर्कोक्तिः ।

३-आशूनामग्नये गृहपतये । का. श्रौ. सू. १५। ८६। ४-इयामाकुः सोमाय वनस्पतये । का० श्रौ० सू० १५। ८८ ॥

सोम ऽएव वनस्पतिरोषधिभ्यः सुवत्युथ युच्छयामाको भवत्येते वै सोम-
स्यौषधीनां प्रत्यक्षतमां युच्छयामाकास्तुस्माच्छयामाको भवति ॥ ४ ॥

(त्यु) अथ बृहस्पतये वाचे । नैवारं चरुं निर्व्वपति तुदेनं बृहस्पतिरेव
वाचे सुवत्युथ युन्नैवारो भवति ब्रह्म वै बृहस्पतिरेते वै ब्रह्मणा पच्यन्ते
यन्नीवारास्तुस्मान्नैवारो भवति ॥ ५ ॥

(त्य) अथेन्द्राय ज्येष्ठाय । हायनानां चरुं निर्व्वपति तुदेनमिन्द्र ऽएव
ज्येष्ठो ज्यैष्ठ्यमभि परिणयत्युथ युद्धायनानां भवत्यतिष्ठा वा ऽएता ओष-
धयो युद्धायना ऽअतिष्ठो वा ऽइन्द्रस्तुस्माद्धायनानां भवति ॥ ६ ॥

सुवति । अथ युच्छयामाको भवति । एते वै सोमस्यौषधीनां प्रत्यक्षतमाम्-यच्छयामाकाः ।
तस्माच्छयामाको भवति ॥ ४ ॥

अथ बृहस्पतये वाचे नैवारं चरुं निर्व्वपति । तदेनं बृहस्पतिरेव वाचे सुवति । अथ यन्नैवारो
भवति । ब्रह्म वै बृहस्पतिः । एते वै ब्रह्मणा पच्यन्ते-यन्नीवाराः । तस्मान्नैवारो भवति ॥ ५ ॥

अथेन्द्राय ज्येष्ठाय हायनानां चरुं निर्व्वपति । तदेनमिन्द्र एव ज्येष्ठो ज्यैष्ठ्यमभिपरिणयति ।
अथ युद्धायनानां भवति । अतिष्ठा वाऽएता ओषधयो-युद्धायनाः । अतिष्ठो वाऽइन्द्रः । तस्मा-

सुद् । तस्मि 'सोमाय' श्यामाकप्रकृतिकं 'चरुं' निर्व्वपेत् । देवतासम्बन्धं प्रशंसति-तदेनमिति । श्यामा-
कानां सोमार्हत्वमुपपादयति-अथ युच्छयामाका इति । 'श्यामाका इति यत्', 'एते' खलु 'ओषधीनां'
मध्ये 'सोमस्य', 'प्रत्यक्षतमाम्' अतिशयेन प्रत्यक्षं रूपमित्यर्थः ॥ ४ ॥

चतुर्थं हविर्विधत्ते-अथ बृहस्पतये इति । 'वाचे' वाग्रूपाय । तत् तेन नैवारचरुणा प्रीतो 'बृहस्पति-
रेव', 'एनं', यजमानं 'वाचे', 'सुवति', अनुजानाति । "अथ यन्नैवारो भवति"-इत्यादिकं वानपेये
व्याख्यातम् (श. प. ५ । १ । ४ । १४ ।) ॥ ५ ॥

पञ्चमं हविर्विधत्ते-अथेन्द्रायेति । ज्येष्ठत्वगुणकायेन्द्राय 'हायनानां' संवत्सरपकानां रक्तशालीनां 'चरुं'
निर्व्वपेत् । संवत्सरपकानां ज्येष्ठगुणकेन्द्रयोऽयत्वमुपपादयति-अथ युद्धायनानामिति । 'हायनाः' संवत्सर-
पका ब्रूह्य इति (पा. सू. ३ । १ । १४८) ॥ 'यत्', 'एताः', 'अतिष्ठाः', अतीत्य तिष्ठन्त्यः
ओषधयः चिरकालेन पाकात् 'इन्द्रः' अपि 'अतिष्ठः' सर्वानतिक्रम्य स्थितः ॥ ६ ॥

(स्यु) अथ रुद्राय पशुपतये । रौद्रं गावेषुकं चरुं निर्वपति तदेनं रुद्र एव पशुपतिः पशुभ्यः सुवत्यथ शुद्धावेधुको भवति वास्तव्यो वा ऽएष देवो वास्तव्या गवेषुकास्तुस्माद्गावेषुको भवति ॥ ७ ॥

(स्यु) अथ मित्राय सत्याय । नाम्बानां चरुं निर्वपति तदेनं मित्र ऽएव सत्यो ब्रह्मणे सुवत्यथ शुन्नाम्बानां भवति वरुण्या वा ऽएता ऽ ओषधयो याः कृष्टे जायन्ते ऽयैते मैत्रा शुन्नाम्बास्तुस्मान्नाम्बानां भवति ॥ ८ ॥

(स्यु) अथ वरुणाय धर्मपतये । वारुणं यवमयं चरुं निर्वपति तदेनं वरुण ऽ एव धर्मपतिर्धर्मस्य प्रति करोति परमुता वै सा यो धर्मस्य प्रतिस्सृष्टो हि परमुतां गुच्छति तथै हि धर्मऽउपयुन्ति तुस्माद्वरुणाय धर्मपतये ॥ ९ ॥

अथ रुद्राय पशुपतये रौद्रं गावेषुकं चरुं निर्वपति । तदेनं रुद्र एव पशुपतिः पशुभ्यः सुवति । अथ यद्गावेषुको भवति । वास्तव्यो वा ऽएष देवः । वास्तव्या गवेषुकाः । तस्माद्गावेषुको भवति ॥ ७ ॥

अथ मित्राय सत्याय नाम्बानां चरुं निर्वपति । तदेनं मित्र एव सत्यो ब्रह्मणे सुवति । अथ यन्नाम्बानां भवति । वरुण्या वा ऽएता ओषधयो याः कृष्टे जायन्ते अयैते मैत्राः—यन्नाम्बाः । तस्मान्नाम्बानां भवति ॥ ८ ॥

अथ वरुणाय धर्मपतये वारुणं यवमयं चरुं निर्वपति । तदेनं वरुण एव धर्मपतिर्धर्मस्य प्रति करोति ।

षष्ठं हविर्विधत्ते—अथ रुद्रायैति । ' पशुपतये ' पशुपतिगुणकाय ' रुद्राय ' । रौद्रमिति तद्धितेन विहित एव रुद्रसम्बन्धः, पुनः ' पशुपतये '—इति विशेषसम्बन्धाय ' रुद्राय '—इति चतुर्थी उक्ता । पशुपतिपदं प्रशंसति—तदेनामिति । ' तत् ' तेन हविषा एनं सुन्वन्तं ' पशुपतिः ' ' रुद्र एव ' ' पशुभ्यः ' तदर्थं ' सुवति ' ' प्रेषयति, पशुमन्तं करोतीत्यर्थः । ' वास्तव्यः '—इत्यादि पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥ ७ ॥

सप्तमं हविर्विधत्ते—अथ मित्रायैति । ' सत्याय ' सत्यगुणकाय ' मित्राय ' ' नाम्बानां ' नाम्बा नाम अकृष्ट-पण्याः स्वयङ्माता ग्रीहयः । नाम्बानां मित्रयोभयवमुपपादयति—अथ यन्नाम्बानामिति । कृष्टक्षेत्रोत्पन्नाः ' ओषधयो ' ' वरुण्याः ' कर्षणादिलक्षणहिंसासम्बन्धाद्वरुणार्हाः, अकृष्टपण्यास्तु तद्विरहात् ' मैत्राः ' ॥ ८ ॥

अष्टमं हविर्विधत्ते—अथ वरुणायैति । ' धर्मपतये ' धर्मपतिगुणकाय ' वरुणाय ' ' यवमयं ' ' चरुं ' निर्वपेत् । रौद्रमितिषद् वारुणमिति व्याख्येयम् । ' तत् ' तेन ' एनं ' यजमानं तादृशो ' वरुणः ' ' धर्मस्य ' प्रतिस्सृष्टो हि परमुतां गुच्छति तथै हि धर्मऽउपयुन्ति तुस्माद्वरुणाय धर्मपतये ॥ ९ ॥

(येऽथा) अथाग्नीषोमीयेन पुरोडाशेन प्रचरति । तस्यानिष्टऽएव स्विष्ट-
कृद्धवत्यथैतैर्हविर्भिः प्रचरति यदेतैर्हविर्भिः प्रचरति ॥ १० ॥

(त्य) अथैनं दक्षिणे बाह्वाभिपद्य जपति । सविता त्वा सवानां सुवतामग्निर्गृहपतीनाम् सोमो वनस्पतीनाम् ॥ बृहस्पतिर्वाचऽइन्द्रो
ज्यैष्ठ्याय रुद्रः पशुभ्यो मित्रः सत्यो वरुणो धर्मपतीनाम् ॥ ११ ॥

(नाम् । इ) इमं देवाः । (५) असपत्नुं सुवध्वमितीमं देवा अभ्रा-
तृव्यं सुवध्वमित्येवेतदाह महते क्षत्राय महते ज्यैष्ठ्यायेति नात्र तिरो-

करोति । परमता वै सा-यो धर्मस्य पतिरसत् । यो हि परमतां गच्छति-तं हि धर्मऽउपयन्ति ।
तस्माद्भूणाय धर्मपतये ॥ ९ ॥

अथाग्नीषोमीयेन पुरोडाशेन प्रचरति । तस्यानिष्ट एव स्विष्टकृद्धवति । अथैतैर्हविर्भिः प्रचरति ।
यदेतैर्हविर्भिः प्रचरति ॥ १० ॥

अथैनं दक्षिणे बाह्वाभिपद्य जपति-“सविता त्वा सवानां सुवताम्, अग्निर्गृहपतीनाम्,
सोमो वनस्पतीनाम् । बृहस्पतिर्वाचे, इन्द्रो ज्यैष्ठ्याय, रुद्रः पशुभ्यः, मित्रः सत्यो,
वरुणो धर्मपतीनाम्”-(वा. सं. ९ । ३९) ॥ ११ ॥

“इमं देवाः असपत्नं सुवध्वम्”-इति । इमं देवा अभ्रातृव्यं सुवध्वमित्येवेतदाह । “महते
क्षत्राय, महते ज्यैष्ठ्याय”-इति, नात्र तिरोहितमिवास्ति । “महते जानराज्याय”-इति । महते

पतिं कुर्यात् । धर्मपतित्वं प्रशंसति-परमतेति । ‘यः’ पुमान् ‘धर्मस्य पतिः’ ‘असद्’ भवेत्, ‘स
वै’ ‘परमता’ परमत्वम् । तदेव विवृणोति-यो ह्रीति । ‘तं’ परमं ‘धर्मे’ उपयन्ति ‘प्राप्नुवन्ति’ ॥ ९ ॥

एतेषां निरुक्तानां हविषां प्रचरणकालं विधत्ते-अथाग्नीषोमीयेणेति । चोदकप्राप्तेन अग्नीषोमीयपशुपुरोडा-
शेन प्रचर्य तदीयस्विष्टकृतः प्राक् एतैर्हविर्मियजेतेत्यर्थः ॥ १० ॥

विधत्ते-अथैनमिति । ‘अथ’ देवत्वां हविर्यागानन्तरं स्विष्टकृतः पूर्वम् ‘एनं’ यजमानं ‘दक्षिणे बाहौ’
‘अभिपद्य’ गृहीत्वा ‘जपति,’ अध्वर्युरिति शेषः । सूत्रम्-“उत्तमेन चरित्वा सविता त्वेत्याह यजमानबाहुं
दक्षिणं गृहीत्वा”-(का. श्रौ. सू. १९ । ९४) इति । मन्त्रस्यार्थः-हे यजमान ! ‘त्वा’ त्वां ‘सविता’
‘सवानां’ प्रसवानां स्वामित्वेन ‘सुवताम्’ अनुजानातु । तथा ‘अग्निः’ अन्येषां ‘गृहपतीनाम्’ ईश्वरम्
अनुजानातु । ‘त्वाम्’-इत्यनुषङ्गः । एवमुत्तरत्रापि त्वां सुवतामिति योज्यम् । ‘वाचे,’ ‘ज्यैष्ठ्याय’
इत्यादौ तादर्थ्ये चतुर्थी । ‘मित्रः सत्यः’-इत्यत्र सत्यशब्दाच्चतुर्थी सुः सत्यायेत्यर्थः । (पा. सू. ७ ।-
१ । ३९) ॥ ११ ॥

परोक्षवदुक्त्वा, अथ प्रत्यक्षवदाह-इमं देवा इति । हे ‘देवाः !’ सवित्रादयः ‘इमं’ यजमानम्
असपत्नं शत्रुरहितं ‘सुवध्वम्’ अनुजानीत । तथा ‘महते क्षत्राय’ अतिप्रभूताय क्षत्रियकुलाय, ‘महते

द्वितमिवास्ति महते जानराज्यायेति महते जनानां^{१५} राज्यायेत्येवैतदाहेन्द्रस्येन्द्रियायेति वीर्यायेत्येवैतदाह यदाहेन्द्रस्येन्द्रियायेतीमममुष्य पुत्रममुष्यै पुत्रमिति तद्यदेवास्य जन्मऽतुत एवैतदाहास्यै विशऽडुति यस्यै विशो राजा भवत्येष वोऽमी राजा सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां^{१६} राजेति तदस्माऽइदं^{१७} सर्वमाद्यं करोति ब्राह्मणमेवापोद्धरति तस्माद्ब्राह्मणोऽनाद्यः सोमराजा हि भवति ॥ १२ ॥

जनानां राज्यायेत्येवैतदाह । “इन्द्रस्येन्द्रियाय”-इति । वीर्यायेत्येवैतदाह-यदाहेन्द्रस्येन्द्रियायेति । “इमममुष्य पुत्रम्, अमुष्यै पुत्रम्”-इति । तद् यदेवास्य जन्म-तत एवैतदाह । “अस्यै विशो”-इति । यस्यै विशो राजा भवति । “एष वोऽमी राजा, सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजा”-(वा० सं० ९ । ४०) इति । तदस्माऽइदं सर्वमाद्यं करोति । ब्राह्मणमेवापोद्धरति । तस्माद्ब्राह्मणोऽनाद्यः । सोमराजा हि भवति ॥ १२ ॥

अथैषाय 'अथैषत्वय अप्रतिहतनियमसामर्थ्यायेत्यर्थः । 'महते जानराज्याय' जनसम्बन्धि यद्राज्यं तत्र सागरपर्यन्तभूमिविषयत्वात्, महत्सार्वभौमत्वाय । 'इन्द्रस्य' सम्बन्धिने 'इन्द्रियाय' वीर्याय 'इमम्' एतन्नामानं यजमानम्, 'अमुष्य' पितुः 'पुत्रम्,' 'अमुष्यै' अमुष्या मातुः 'पुत्रम्,' सुवचमित्यनुषङ्गः । 'अस्यै' अस्याः 'विशः' प्रजायाः 'राजा,' एष यजमान इत्यर्थः । प्रजा अपि सम्बोध्याः-एष इति । 'अमी'-इति सम्बोधनप्रथमाबहुवचनान्तम् । अदःशब्दस्थाने जनपदनाम सम्बोधनप्रथमाबहुवचनान्तं गृहीषादित्यर्थः । तत एवामी इत्यस्य स्थाने भरतपदं प्रक्षिप्य पठितं बोधायनेन-"अथैनं रत्निम्य आवेदयति, एष वो भरता राजा"-इति । आपस्तम्बेन तु राजविशेषेण जनपदनामग्रहणमुक्तम्-"अथैनं रत्निम्य आवेदयति, एष वो भरता राजेत्येष वः कुरुवो राजेति कौरव्यमेष वः पञ्चाला राजेति पाञ्चालमेष वः कुरुपाञ्चाला राजेति वा कुरुपञ्चालमेष वो जनता राजेत्यन्यान् राज्ञः" (आ. श्रौ. सू. १८ । १२ । ७)-इति । कात्यायनेन त्विदं सर्वं संगृह्योक्तम्-"यस्याश्च जाते राजा भवति देशस्यानवस्थितत्वात्"- (का. श्रौ. सू. १९ । २६ । २७) इति । हे प्रजाः ! 'वः' युष्माकम् एष राजा, एनं स्वाभिन्नं यथेरितं सेवध्वमित्यर्थः । 'ब्राह्मणानामस्माकं' सोमः 'एव' राजा 'न तु' क्षत्रिय इत्यर्थः ॥

मन्त्रं भागशोऽनूद्य व्याचष्टे-इमं देवा इति । आतृव्यः शत्रुः । "व्यन् सपत्ने" (पा. सू. ४ । १ । १४९)-इति । व्यन् प्रत्ययः । शेषं सुगमम् । यजमानस्य तन्मातापित्रोश्च नामग्रहणस्थानं दर्शयति-इमममुष्येति । इममित्यन्यन्तरं यजमानस्य नाम; 'अमुष्य' 'अमुष्याः' इत्येतयोः स्थाने तस्य मातापित्रोर्नामित्यर्थः । अत एव सूत्रम्-"नामास्य गृह्णाति मन्त्रे यथास्थानं, मातापित्रोश्च" (का. श्रौ. १९ । २४, २५) इति । मन्त्रभागस्य तात्पर्यमाह-तदस्मा इति । 'तत्' तेन, एष वो राजेति स्वामित्वप्रतिपादनेन 'अस्मै' राज्ञे 'इदं' इक्ष्यमानं 'सर्वं' जगद् ब्राह्मणव्यतिरिक्तम् 'आद्यं' भोग्यं करोति । सोमोऽस्माकमिति मन्त्रभागस्य तात्पर्यमाह-ब्राह्मणमेवेति । यतः सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजेति ब्राह्मणजातिः सोमस्वामित्वेन पृथक्कृत्वा, तस्माद्ब्राह्मणः क्षत्रियेण नाद्यः । 'हि' यस्माद् 'ब्राह्मणः' 'सोमराजा' 'सोमो राजा' यस्येति बहुव्रीहिः, अत एव "राजाहस्सक्षिप्यः"- (पा. सू. ९ । ४ । ९१) इति टच् समासान्तो न कृतः ।

(त्ये) एता ह वै देवताः सवस्येशते । तस्माद्देवस्वो नाम तदेनमेता ऽएषु देवताः सुवते ताभिः सूत इवः सूयते ॥ १३ ॥

ता वै द्विनाम्यो भवन्ति । द्वन्द्वं वै वीर्यं वीर्यवत्यः सुवान्ताऽइति तस्माद्द्विनाम्यो भवन्ति ॥ १४ ॥

(न्त्य) अथाहाग्रये स्विष्टकृतेऽनुब्रूहीति । तद्यदन्तरेणाहुती ऽएतत्कर्म क्रियत ऽएष वै प्रजापतिर्षु एषु यजुस्तायते यस्मादिमाः प्रजाः प्रजाता ऽएतन्मेवाप्येतर्ह्यनु प्रजायन्ते तदेनं मध्यतु ऽएवैतस्य प्रजापतेर्दधाति मध्यतुः सुवति तस्मादन्तरेणाहुती ऽएतत्कर्म क्रियत ऽआश्वाव्याहाग्रये स्विष्टकृते प्रेष्येति वृषदकृते जुहोति ॥ १५ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ ५-२-७ ॥ (३. ३.) ॥

इति द्वितीयप्रपाठकः समाप्तः ॥ ५ । २ ॥

एता ह वै देवाः सवस्येशते । तस्माद्देवस्वो नाम । तदेनमेता एव देवताः सुवते । ताभिः सूतः श्वः सूयते ॥ १३ ॥

ता वै द्विनाम्यो भवन्ति । द्वन्द्वं वै वीर्यम् । वीर्यवत्यः सुवान्ताऽइति । तस्माद्द्विनाम्यो भवन्ति ॥ १४ ॥

अथाह-अग्रये स्विष्टकृतेऽनुब्रूहि इति । तद् यदन्तरेणाहुतीऽएतत्कर्म क्रियते । एष वै प्रजापतिः-

यस्मान्मन्त्रेणाध्वर्युः स्वकीयं राजानं विभज्य निर्दिष्टवान्, तस्माद्धोकेऽपि ब्राह्मणा अग्निष्टोमादियोगेषु सोममेव राजशब्दोदितं " सोम राजन्नेश्वरोह मा भेः " -इत्यादिभिर्मन्त्रैरुपचरन्ति (तै. सं. १।३।१३।१) ॥ १२ ॥

उक्तहविरष्टकस्य देवतानां सम्भूय नाम निर्वक्ति-एता ह वा इति । तदेनमिति । यस्माद् ' एताः ' देवताः ' सवस्य ' ईशयित्र्यः, ' तत् ' तस्मात् ' एताः देवताः ' देवसूनामिकं सवितृप्रसूतम्, ' एनं ' सुन्वन्तं हविः ' सुवते ' अनुजानन्ति; ' ताभिः ' देवताभिः ' सूतः ' अनुज्ञातः सन् ' श्वः ' सुत्यादिवसे ' सूयते ' अनुज्ञायते; देवसूहविःप्रचारस्य अग्नीषोमीयदिवसकर्त्तव्यत्वान् ' श्वः ' इत्यनेन सुत्यादिनं विवक्ष्यत इत्यभिप्रायः ॥ १३ ॥

उक्तानां देवतानामेकैकस्य ' सवित्रे सत्यप्रसवाय ' -इत्यादिविशेषणविशेषात्मकं नामद्वयं तद्द्वन्द्वत्वेनाप्रशंसति-ता वै द्विनाम्य इति । ' सुवान्ते ' -इति पञ्चमलकारान्तं पदम् । " छेटोऽडाटौ " - (पा. सू. ३।४।९४) इत्याडागमः, " एत ऐ " -इत्यैकारादेशश्च (पा. सू. ३।४।९३) ॥ १४ ॥

अग्नीषोमीयपशुपुरोडाशप्रधानाहुतेरनन्तरं कर्तव्यं विधाय प्रकृतं स्विष्टकृद्यागमनुवदति-अथाहेति । प्रधान-स्विष्टकृदाहुत्योर्मध्ये देवसूहविःप्रचारेण यज्ञरूपप्रजापतिमध्ये एव यजमानं निहितवान् भवतीत्यर्थः ॥ १५ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये पञ्चमकाण्डे तृतीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ५-३-३ ॥

इति पञ्चमकाण्डे द्वितीयः प्रपाठकः । (५-२)

अथ पञ्चमकाण्डे तृतीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् । तृतीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ।

स वाऽअपः सम्भरति । तद्यदपः सम्भरति वीर्यं वाऽआपो वीर्यमेवैत-
द्रसमपां सम्भरति ॥ १ ॥

(त्यौ) औदुम्बरे पात्रे । (त्रेऽन्नं) अन्नं वाऽऊर्गुदुम्बरऽ ऊर्जोऽन्नाद्यस्याव-
रुद्ध्यै तस्मादौदुम्बरे पात्रे ॥ २ ॥

सु सारस्वतीरेव प्रथमा गृह्णाति । (त्य) अपो देवा मधुमतीरगृह्णन्ति-
त्यपो देवा रसवतीरगृह्णन्तित्येवैतदाहोर्जस्वती राजस्वाश्रिताना ऽडुति रस-

य एष यज्ञस्तायते । यस्मादिमाः प्रजाः प्रजाताः । एतमेवाप्येतर्हनुप्रजायन्ते । तद् एनं मध्यत
एवैतस्य प्रजापतेर्दधाति । मध्यतः सुवाति । तस्मादन्तरेणाहुतीऽएतत्कर्म क्रियते । आश्राव्याहा-अग्नये
स्विष्टकृते प्रेष्यति । वषट्कृते जुहोति ॥ १५ ॥

अभिषेचनीयानामपां सम्भरणम् ।

स वा ऽअपः सम्भरति । तद्यदपः सम्भरति । वीर्यं वाऽआपः । वीर्यमेवैतद्रसमपां सम्भरति ॥ १ ॥
औदुम्बरे पात्रे । अन्नं वाऽऊर्गुदुम्बरः । ऊर्जोऽन्नाद्यस्यावरुद्ध्यै । तस्मादौदुम्बरे पात्रे ॥ २ ॥
स सारस्वतीरेव प्रथमा गृह्णाति । “अपो देवा मधुमतीरगृह्णन्”-इति । अपो देवा रसवती-
रगृह्णन्तित्येवैतदाह । “ऊर्जस्वती राजस्वाश्रितानाः”-इति । रसवतीरित्येवैतदाह-यदाहोर्जस्वतीरिति ।

चतुर्थब्राह्मणे यजमानाभिषेकार्थं सप्तदशसङ्ख्याकानामपां सम्भरणमुच्यते । कात्यायनः अत्र कश्चिद्विशेषं
सूत्रयामास-“ इडान्तेऽपो गृह्णाति, यूपमुत्तरेण नैमित्तिकीरसम्भवाद्, गत्वेतराः, पृथक् पात्रेष्वौदुम्बरेषु ” (का.
श्रौ.सू. १५।१०१-१०३) इति आतपवर्ष्याद्यान्युदकानि यूपस्योत्तरप्रदेशे निधाय गृह्णीयात् । इतराः सम्भवि-
नीरपस्तु तत्र तत्र गत्वा गृह्णीयात् । तदिदमसम्भरणं विधत्ते-स वा अप इति । उदकसम्भरणं वीर्यात्मना
प्रशंसति-तद्यदिति । अपां वीर्यरूपं रसमेव सम्भृतवान् भवतीत्यर्थः ॥ १ ॥

सम्भरणस्य पात्रविशेषं विधत्ते-औदुम्बर इति । ‘पात्रे’-इति जात्येकवचनम् । सर्वाणि सप्तदश पात्राणि
औदुम्बराणि भवेयुः । तथा च सूत्रमुदाहृतम् । औदुम्बरत्वमन्नावरोधकत्वेन प्रशंसति-अन्नं वा इति ॥ २ ॥

जलसम्भरणे क्रमं विधत्ते-स सारस्वतीरेवेति । सारस्वत्यां नद्यां भवाः अपः प्रथमं गृह्णीयात् ।

१-गत्वेतराः पृथक्पात्रेष्वौदुम्बरेषु सारस्वतीः । २ । अवगाह्यावगाढात्पक्षोः पुरुषाद्वा पुरुषांपरा ऊर्माः । ३-अत्येदमनाः । ५।
प्रतिलोमाः । ६ । अपयतीः । ७ । नदीपतिः सूयाः । ८ । काष्ठं वेच्छित्तोढम् । ९ । निवेष्टेन । १० । स्वयंदमानानां स्थावराः
प्रत्यातापे । ११ । अंतरिक्षात्प्रतिगृह्णा आतपवर्ष्याः । १२ । सरस्याः कृष्याः प्रध्वा मधुगौरुल्याः पयोधृतम् । १३ । सारस्वती-
र्यज्ञात्पपो देवा इति ॥ ११४। का. श्रौ. सू. १५।१०३-११४ ।

वतीरित्येवैतुदाह यदाहुर्जस्वतीरिति राजस्वश्चित्ताना इति याः प्रज्ञाता राजस्व इत्येवैतुदाह याभिर्मित्रावरुणावभ्युपिञ्चित्येतुभिर्हि मित्रावरुणावभ्युपिञ्चन्त्याभिरिन्द्रमनयन्नत्यरातीरित्येतुभिर्हिन्द्रं नाष्टा रक्षां स्वत्युनयंस्तुभिरभिपिञ्चति वाग्वै सरस्वती वाचैवैनमेतदभिपिञ्चत्येता वाऽएकाऽआपस्ताऽएवैतत्सुम्भरति ॥ ३ ॥

(त्यु) अथाध्वर्युः । (श्व) चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वाऽपोऽभ्युवैति तद्याऽऊर्मा व्यर्दतः पशौ वा पुरुषे वाऽभ्युवेते तौ गृह्णाति ॥ ४ ॥

राजस्वश्चित्ताना इति । याः प्रज्ञाता राजस्व इत्येवैतदाह । “ याभिर्मित्रावरुणावभ्युपिञ्चन्”-इति । एताभिर्हि मित्रावरुणावभ्युपिञ्चन् । “ याभिरिन्द्रमनयन्नत्यरातीः ”-(वा. सं. १० । १) इति । एताभिर्हिन्द्रं नाष्टा रक्षां स्वत्युनयन् । ताभिरभिपिञ्चति । वाग्वै सरस्वतीवाचैवैनमेतदभिपिञ्चति । एता वाऽएका आपः । ता एवैतत्सुम्भरति ॥ ३ ॥

(२) अथाध्वर्युश्चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वाऽपोऽभ्युवैति । तद्याऽऊर्मा व्यर्दतः । पशौ वा, पुरुषे वाऽभ्युवेते-तौ गृह्णाति ॥ ४ ॥

एव-शब्दोऽन्ययोगव्यवच्छेदार्थः । तत्र मन्त्रं विधत्ते-अपो देवा इति । ‘ मधुमतीः ’ मधुरसवतीः, ‘ ऊर्जस्वतीः ’ विशिष्टान्नरसवतीः ‘ राजस्वः ’ राजानं सुवते, जनयन्ति, अनुजानन्तीति राजस्वः; ताः ‘ चित्तानाः ’ देवतात्वेन चेतयमानाः, ‘ अपः ’ उदकानि ‘ देवाः ’ ‘ अगृम्णन् ’ भकारच्छान्दसः । ता अपो विशिनष्टि-‘ याभिः ’ अद्भिः ‘ मित्रावरुणौ ’ अभ्युपिञ्चन् देवाः, ‘ याभिः ’ च ‘ इन्द्रम् ’ । ‘ अरातीः ’ अदानशीलाः शत्रुसेनाः ‘ अत्यनयन् ’ अतिक्रम्य नीतवन्त इति ॥

मन्त्रं प्रतिपादमन्त्रव्याचष्टे-अपो देवा इति । चित्ताना इत्यस्य व्याख्यानम्-‘ प्रज्ञाताः ’-इति । शेषं निगदसिद्धम् । एतासामभिषेकार्थत्वं प्रशंसति-ताभिरभिपिञ्चतीति । यस्या अपो गृह्यन्ते, तां सरस्वतीं नदीं वागात्मना प्रशंसति-वाग्वै सरस्वतीति । सारस्वतीभिरद्विरभिषेककरणेन वाचैवाभिषेकं कृतवान् भवतीत्यर्थः । एता वा एका इति । सारस्वत्यः ‘ आपः ’ ‘ एकाः ’ एकमुदकम् । एवं सारस्वतीरपो गृहीत्वा षोडशापो गृहीयात् ॥

तत्र विशेषं दर्शयामास कात्यायनः-“ सारस्वतीगृह्यात्पपो देवा इति, जुहोत्युत्तरासु चतुर्गृहीतानि वृष्ण उर्म्यादिभिः स्वाहाकारान्तैः पूर्वैः पूर्वैः प्रतिमन्त्रमुत्तरैरुत्तरैर्गृह्णाति ”-इति (का. श्रौ. सू. १५।१४।१५) । उत्तरासु षोडशसु चतुर्गृहीतेनाज्येन पूर्व स्वाहान्तैर्मन्त्रैर्हुत्वा उत्तरैरुत्तरैस्तास्ता अपो गृहीयादेत्यर्थः ॥ ३ ॥

तदिदानीं क्रमेण विधास्यते-तत्र प्रथममूर्ध्वग्रहणं विधत्ते-अथाध्वर्युरिति । चतुर्गृहीताज्येन सह ‘ आपः ’ वक्ष्यमाणाः षोडश ‘ अभि ’-लक्ष्य ‘ अवैति ’ गच्छतीति सर्वशेषः । ‘ तत् ’ तत्र नद्यां पशु-

स यः प्राङ्मुददति । तं गृह्णाति वृष्णऽऊर्मिरसि राष्ट्रदा राष्ट्रं मे देहि
स्वाहा वृष्णऽऊर्मिरसि राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै देहीति ॥ ५ ॥

(त्यु)अथ यः प्रत्यङ्मुददति । तं गृह्णाति वृषसेनोऽसि राष्ट्रदा राष्ट्रं मे देहि
स्वाहा वृषसेनोऽसि राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै देहीति ताभिरभिषिञ्चति वीर्यं
वाऽएतदपामुददति पशौ वा पुरुषे वाऽभ्यवेते वीर्येणैवैनमेतदभिषिञ्चत्येता
वाऽएका ऽआपस्ताऽएवैतत्सुम्भरति ॥ ६ ॥

(त्यु) अथ स्यन्दमाना गृह्णाति । अर्थेत् स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा-

स यः प्राङ्मुददति-तं गृह्णाति-“ वृष्ण ऊर्मिरसि राष्ट्रदा राष्ट्रं मे देहि स्वाहा, वृष्ण
ऊर्मिरसि राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै देहि ”-इति ॥ ५ ॥

अथ यः प्रत्यङ्मुददति-तं गृह्णाति-“ वृषसेनोऽसि राष्ट्रदा राष्ट्रं मे देहि स्वाहा, वृषसेनो-
ऽसि राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै देहि ”-(वा. सं. १०। २) इति । ताभिरभिषिञ्चति । वीर्यं वाऽएत-
दपामुददति । पशौ वा पुरुषे वाऽभ्यवेते । वीर्येणैवैनमेतदभिषिञ्चति । एता वाऽएका आपः । ता
एवैतत्सुम्भरति ॥ ६ ॥

(३) अथ स्यन्दमाना गृह्णाति-“ अर्थेत् स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा, अर्थेत् स्थ

पुरुषयोरन्यतरस्मिन् ‘ अभ्यवेते ’ अवगाढे सति ‘ यौ ऊर्मौ ’ ‘ व्यर्दतः ’ विविधं पूर्वापरीभावेन गच्छतः
‘ तौ गृहीयात् ’ ॥ ४ ॥

तत्रोर्भिद्वयस्यानियमेन समस्य वा ग्रहणे प्राप्ते क्रमं विधत्ते-स यः प्राङ्मुदति । ‘ यः ’ ऊर्मिः ‘ प्राङ् ’
प्राङ्मुखः ‘ उददति ’ उद्गच्छेत्, ‘ तं ’ गृहीयात् ॥

तत्र हवनमन्त्रं ग्रहणमन्त्रं च विधत्ते-वृष्ण ऊर्मिरसि । स्वाहान्तो हवनमन्त्रः, द्वितीयो ग्रहणमन्त्र इति
विभागः । अर्थस्तु हे ऊर्मि ‘ वृष्णः ’ वर्षितुः सेकुर्वा सम्बन्धी ‘ ऊर्मिः ’ भवसि । ‘ राष्ट्रदाः ’ त्वं तु स्वभावतः
एव राष्ट्रं जनपदं ददातीति राष्ट्रदाः । अतो ‘ राष्ट्रं ’ ‘ मे ’ मत्वं ‘ देहि ’ । ‘ स्वाहा ’-इति होमार्थः ।
द्वितीयोऽप्येवं व्याख्येयः । तत्र ‘ अमुष्मै ’-इति विशेषः । एतन्नामकाय यजमानाय मत्वं देहीति तस्यार्थः ।
एवमुपरितना अपि मन्त्रा व्याख्येयाः ॥ ५ ॥

द्वितीयस्योर्मेग्रहणं विधत्ते-अथ यः प्रत्यङ्मुदति । वृषसेन इति । ‘ वृषसेनः ’ “ वृषु सेचने, ” (धा.
पा. भा. प. २०९) सेनो नाम संहतिः; वर्षणशीलजलसङ्को भवसि । शिष्टं पूर्ववत् ॥

ऊर्मिद्वयं जलवीर्यात्मना प्रशंसति-वीर्यं वा, इति । उभयोरप्युभयोरैकत्वेन परिगणनमाह-एता वा एका
आप इति ॥ ६ ॥

प्रवहन्तीनामपां ग्रहणं विधत्ते-अथ स्यन्दमाना इति । ‘ स्यन्दमानाः ’ प्रवहन्तीरपो गृहीयात् ॥

ऽथैत स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्तेति ताभिरभिषिञ्चति वीर्येण वाऽएताः
स्यन्दन्ते तस्मादेनाः स्यन्दमाना न किञ्चन प्रतिधारयते वीर्येणैवैनमेत-
दभिषिञ्चत्येता वाऽएकाऽ आपस्ताऽ एवैतत्सुम्भरति ॥ ७ ॥

(त्यु) अथ याः स्यन्दमानानां प्रतीपं स्यन्दन्ते । ता गृह्णात्योजस्वती
स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहाजस्वती स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्तेति
ताभिरभिषिञ्चति वीर्येण वाऽएताः स्यन्दमानानां प्रतीपं स्यन्दन्ते
वीर्येणैवैनमेतदभिषिञ्चत्येता वाऽएकाऽ आपस्ताऽ एवैतत्सुम्भरति ॥ ८ ॥

(त्यु) अथापयतीर्गृह्णाति । (त्या) आपः परिवाहिणी स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं
मे दत्त स्वाहाऽपः परिवाहिणी स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्तेति ताभिरभि-

राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्त-” इति । ताभिरभिषिञ्चति । वीर्येण वाऽएताः स्यन्दन्ते । तस्मादेनाः
स्यन्दमाना न किञ्चन प्रतिधारयते । वीर्येणैवैनमेतदभिषिञ्चति । एता वाऽएका आपः ।
ता एवैतत्सुम्भरति ॥ ७ ॥

(४) अथ याः स्यन्दमानानां प्रतीपं स्यन्दन्ते-ता गृह्णाति-“ओजस्वती स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं
मे दत्त स्वाहा, ओजस्वती स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्त ”-इति । ताभिरभिषिञ्चति ।
वीर्येण वाऽएताः स्यन्दमानानां प्रतीपं स्यन्दन्ते । वीर्येणैवैनमेतदभिषिञ्चति । एता वाऽएका आपः ।
ता एवैतत्सुम्भरति ॥ ८ ॥

(५) अथापयतीर्गृह्णाति-“आपः परिवाहिणी स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा” आपः परि-
वाहिणी स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्त ”-इति । ताभिरभिषिञ्चति । एतस्यै वाऽएपाऽपाच्छिद्यै-

तन्मन्त्रस्याप्ययमर्थः-हे आपः ! ‘ अर्थतः ’ अर्थः प्रयोजनं गच्छन्तीति तादृश्यः ‘ स्थ ’ भवय । अत्र
‘ दत्त ’ इति विशेषः । प्रवहन्तीनामपां वीर्यात्मकत्वमाह-वीर्येणेति । यत आपो वीर्येणैव ‘ स्यन्दन्ते ’, ‘ तस्मात् ’
‘ स्यन्दमानाः ’ ‘ एताः ’ अपः ‘ किञ्चन ’ वस्त्वपि ‘ प्रति ’ मुखं ‘ न धारयते ’ न धृतम्भवति । यद्वा, प्रवहन्तीरपो
न कश्चिदपि धारयितुं शक्नोतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

प्रतिलोमं प्रवहन्तीनामपां ग्रहणं विधत्ते-अथ याः स्यन्दमानानामिति ! ‘ स्यन्दमानानाम् ’ अपां मध्ये
‘ प्रतीपं ’ प्रतिकूलं ‘ स्यन्दन्ते ’ ‘ ताः ’ गृह्णीयात् । ‘ ओजस्वतीः ’ बलवत्यः ‘ स्थ ’ । वीर्येणेत्यादि पूर्व-
वद् व्याख्येयम् ॥ ८ ॥

नद्याः सकाशाद् अपच्छिद्य गच्छन्तीनामपां ग्रहणं विधत्ते-अथापयतीरिति । ‘ अपयतीः ’ नदीप्रवाहं
परित्यज्य पुष्टकृ प्रवाहरूपेण याः स्यन्दन्ते अपयत्यः, ता गृह्णीयात् । हे ‘ आपः । ’ आनुवन्ति सर्वमि-

पिञ्चत्येतस्यै वाऽएषाऽपच्छिद्यैषैव पुनर्भवत्यपि ह वाऽअस्यान्यराष्ट्रीयो
राष्ट्रे भवत्यप्यन्यराष्ट्रीयमवहरते तथाऽस्मिन्भूमानं दधाति भूमैवैनमेतद-
भिपिञ्चत्येता वाऽएकाऽआपस्तुताऽएवैतत्सम्भरति ॥ ९ ॥

(त्य) अथ नदीपतिं गृह्णाति । (त्य) अपां पतिरसि राष्ट्रदा राष्ट्रं मे
देहि स्वाहाऽपां पतिरसि राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै देहीति ताभिरभिपिञ्चत्यपां वा
ऽएष पतिर्ब्रह्मदीपतिर्विश्वामुवैनमेतत्पतिं करोत्येता वाऽएकाऽआपस्तुता
ऽएवैतत्सम्भरति ॥ १० ॥

(त्य) अथ निवेष्ट्यं गृह्णाति । (त्य) अपां गर्भोऽसि राष्ट्रदा राष्ट्रं मे
देहि स्वाहाऽपां गर्भोऽसि राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै देहीति ताभिरभिपिञ्चति गर्भं

पैव पुनर्भवति । अपि ह वाऽअस्यान्यराष्ट्रीयो राष्ट्रं भवति । अप्यन्यराष्ट्रीयमवहरते । तथाऽ
स्मिन्भूमानं दधाति । भूमैवैनमेतदभिपिञ्चति । एता वाऽएका अपः । ता एवैतत् सम्भरति ॥ ९ ॥

(६) अथ नदीपतिं गृह्णाति—“अपां पतिरसि राष्ट्रदा राष्ट्रं मे देहि स्वाहा, अपां
पतिरसि राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै देहि”—इति । ताभिरभिपिञ्चति । अपां वाऽएष पतिः—
यन्नदीपतिः । विशामैवैनमेतत्पतिं करोति । एता वाऽएका आपः; ता एवैतत्सम्भरति ॥ १० ॥

(७) अथ निवेष्ट्यं गृह्णाति—“अपां गर्भोऽसि राष्ट्रदा राष्ट्रं मे देहि स्वाहा, अपां

त्यापः, ‘परिवाहिणीः’ परितः सर्वतो वाहो यासां ताः । यद्वा, ‘परिवाहिणीः’ परित्यज्य पृथग्
वहन्त्यः स्थः । तत्र स्वाहान्तो हवनमन्त्रः, उत्तरो ग्रहणमन्त्र इति प्रागुक्तम् । एवमुत्तरत्राप्यवगन्तव्यम् ॥

परिवाहिणीभिरभिषेकं प्रशंसति—एतस्यै वा इति । ‘एषा’ परिवाहिणी नदी, ‘एतस्याः’ महानद्याः
सकाशाद् ‘अपच्छिद्य’ पृथक्कृत्य परिवहति, ततः ‘एषैव पुनर्भवति’ संसृष्टा परिणदी पुनरेषैव महानदी
भवतीत्यर्थः, यस्मादपच्छिन्ना नदी पुनस्तां महानदीं प्राप्नोति । तस्मादस्थैताभिरद्विरभिषिक्तस्यान्यराष्ट्रीयः पुरुषः
‘राष्ट्रे’ स्वराष्ट्रे भवति, अन्यराष्ट्रीयम् ‘अवहरते’ वशयति । यथा महानदी परिणदीसंसर्गेण भूयसी जाता,
‘तथा’ तस्मिन् राजनि अन्यराष्ट्रीयसमवधानेन ‘भूमानं’ भूयस्त्वं ‘दधाति’ ॥ ९ ॥

अथ समुद्रोदकग्रहणं विधत्ते—अथ नदीपतिं गृह्णातीति । नदीपतिसमुद्रस्थितानामपामविशेषेण ग्रहणे
प्राते सूयानामुच्छलन्तीनामपां ग्रहणं कर्त्तव्यमिति विशेषः; “नदीपतेः सूयाः”—इति श्रुत्यन्तरात् । सुष्ठु
उच्यन्ति ऊर्ध्वं यान्तीति सूयाः, ता गृह्णीयादित्यर्थः । ‘अपाम्’ उदकानां पतिः पालकः ॥ १० ॥

अथावर्त्तोदकग्रहणं विधत्ते—अथ निवेष्ट्यमिति । निवेष्ट्यते आवर्त्यतेऽस्मिन् तृणादिकमिति ‘निवेष्ट्यः’

वाऽएतदापऽउपनिवेष्टन्ते विशामेवैनमेतद्गर्भं करोत्येता वाऽएका
ऽआपस्ताऽएवैतत्सुम्भरति ॥ ११ ॥

(त्व) अथ यः स्यन्दमानानां^१ स्थावरो हृदो भवति । प्रत्यातापे ता
गृह्णाति सूर्यत्वचस स्थ राष्ट्रडा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा सूर्यत्वचस स्थ राष्ट्रडा
राष्ट्रममुष्मे दत्तेति ताभिरभिषिञ्चति वर्चसैवैनमेतदभिषिञ्चति सूर्य-
त्वचसमेवैनमेतत्करोति वरुण्या वाऽएताऽआपो भवन्ति याः स्यन्द-
मानानां न स्यन्दन्ते वरुणसवो वाऽएष युद्राजसूयं तस्मादेताभिरभि-
षिञ्चत्येता वाऽएकाऽआपस्ताऽएवैतत्सुम्भरति ॥ १२ ॥

(त्व) अथ याऽआतपति वर्षन्ति । ता गृह्णाति सूर्यवर्चस स्थ राष्ट्रडा

गर्भोऽसि राष्ट्रडा राष्ट्रममुष्मे देहि ”-(वा० सं० १० । ३) इति । ताभिरभिषिञ्चति ।
गर्भं वाऽएतदापऽउपनिवेष्टन्ते । विशामेवैनमेतद्गर्भं करोति । एता वाऽएका आपः । ता एवै-
तत्सुम्भरति ॥ ११ ॥

(८) अथ यः स्यन्दमानानां स्थावरो हृदो भवति प्रत्यातापे-ता गृह्णाति-“ सूर्यत्वचस
स्थ राष्ट्रडा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा, सूर्यत्वचस स्थ राष्ट्रडा राष्ट्रममुष्मे दत्त ”-इति ।
ताभिरभिषिञ्चति । वर्चसैवैनमेतदभिषिञ्चति । सूर्यत्वचसमेवैनमेतत्करोति । वरुण्या वाऽएता आपो
भवन्ति-याः स्यन्दमानानां न स्यन्दन्ते । वरुणसवो वाऽएष-युद्राजसूयम् । तस्मादेताभिरभि-
षिञ्चति । एता वाऽएका आपः । ता एवैतत्सुम्भरति ॥ १२ ॥

(९) अथ या आतपति वर्षन्ति-ता गृह्णाति-“ सूर्यवर्चस स्थ राष्ट्रडा राष्ट्रं मे दत्त

आवर्त्तः । तत्रत्यमुदकं गृह्णीयात् । ‘ अपाम् ’ उदकानां ‘ गर्भः ’ अपत्यं भवति । “ गर्भं वा एतद् ”-
इत्यादिष्वयमर्थः ॥ ११ ॥

अथ यः स्यन्दमानानामिति । हे ‘ आपः ’ ! ‘ सूर्यत्वचसः ’ सूर्यस्य त्वक् दीप्तिर्यासां ताः; यद्वा, सूर्यस्य
त्वक् शरीरं प्रतिबिम्बरूपेण यासु तिष्ठति ताः; तथाविधाः ‘ स्थः ’ । वर्चसैवेति । ‘ वर्चसा ’ दीप्त्या अभि-
षिक्तवान् भवति । ‘ सूर्यत्वचसं ’ सूर्यसमानतेजस्कं कृतवान् भवति ॥

वरुः प्रा इति । स्थावरा आपो वरुणदेव्या इत्यर्थः । वरुणसव इति । ‘ राजसूयम् ’-इति यत् ‘ एषः
वरुणसवः ’ वरुणाभिषेकः; वरुणोऽभिषिच्यते यस्मिन्निति सः । अतो वरुणदेवत्याभिः ह्याभिरद्वि-
रभिषेकः कर्त्तव्यः ॥ १२ ॥

अथातपवर्ष्याग्रहणं विधत्ते-अथ या आतपतीति । सूर्ये आतपति सति या वर्षन्ति, स्यन्दन्ते, ता गृह्णी-

१-स्यन्दमानानां स्थावराः प्रत्यातापे । का० श्रौ० सू० । १५ । १११ । २-अंतरिक्षात्प्रतिगृह्या आतपवर्ष्याः । का०
श्रौ० सू० । १५ । ११२ ।

राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा सूर्यवर्चस स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्तेति ताभिरभिष्विति
वर्चसैवैनमेतदभिष्विति सूर्यवर्चसमेवैनमेतत्करोति मेध्या वाऽएताऽआपो
भवन्ति वाऽआतपति वर्षन्त्यप्राप्ता हीमां भवन्त्यथैना गृह्णाति मेध्यमे-
वैनमेतत्करोत्येता वाऽएकाऽआपस्तुऽएवैतत्सुम्भरति ॥ १३ ॥

(त्य) अथ वैशन्तीर्गृह्णाति मान्दा स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा
मान्दा स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्तेति ताभिरभिष्विति विश्वमेवास्मा-
ऽएतत्स्थावरामुनपक्रमिणीं करोत्येता वाऽएका आपस्तुऽएवैतत्सु-
म्भरति ॥ १४ ॥

(त्य) अथ कूप्या गृह्णाति । व्रजक्षित स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा

स्वाहा, सूर्यवर्चस स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्त ”-इति । ताभिरभिष्विति । वर्चसैवैन-
मेतदभिष्विति । सूर्यवर्चसमेवैनमेतत्करोति । मेध्या वाऽएता आपो भवन्ति-या आतपति वर्षन्ति ।
अप्राप्ता हीमां भवन्ति । अथैना गृह्णाति । मेध्यमेवैनमेतत्करोति । एता वाऽएका आपः । ता
एवैतत्सुम्भरति ॥ १३ ॥

(१०) अथ वैशन्तीर्गृह्णाति-“ मान्दा स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा, मान्दा स्थ
राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्त ”-इति । ताभिरभिष्विति विश्वमेवास्माऽएतत् स्थावरामुनपक्रमिणीं
करोति । एता वाऽएका आपः । ता एवैतत्सुम्भरति ॥ १४ ॥

(११) अथ कूप्या गृह्णाति-“ व्रजक्षित स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा, व्रजक्षित

यात् । “ सूर्यवर्चस इत्यातपति वर्षाणाम् ”-इति हि आपस्तम्बः (आ. श्रौ. सू. १८ । १३ । १०) ।
‘ सूर्यवर्चसः ’ सूर्यदीप्तियुक्ताः । शिष्टं पूर्ववत् । मेध्या वा इति । सूर्यतेजसा युक्तत्वात् आतपवर्षाः शुद्धा
इत्यर्थः । तासां ग्रहणे कश्चिद् विशेषं विधत्ते-अप्राप्ता हीति । ‘ इमां ’ भूमिम् ‘ अप्राप्ताः भवन्ति ’, भूमौ न
पतिता भवन्ति; ‘ अथ ’ तदानीमेव ‘ एताः ’ अपः गृह्णीयात् ॥ १३ ॥

अथ सरस्यानामपां ग्रहणं विधत्ते-अथ वैशन्तीरिति । वैशन्तोऽपसरः, तत्र भवा अपो गृह्णीयात् ।
हे आपः ! ‘ मान्दाः स्थ ’ प्रवाहाभावात् मन्दस्वभावाः स्थ । यद्वा, मन्दते रूपम् । भूतानि यत्र मन्दन्ति इति
मान्दाः । विश्वमेवेति । मान्दाभिः अद्विरभिषेकेण ‘ अस्मै ’ ‘ विश्वं ’ प्रजां ‘ स्थावरां ’ स्थिराम् अनपक्रमिणीं
स्वाधीनां कृतवान् भवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

कूप्यानामपां ग्रहणं विधत्ते-अथ कूप्या इति । कूपे भवाः कूप्याः । व्रजक्षितः स्येति । ‘ व्रजः ’-इति

व्रजक्षित स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्तेति ताभिरभिषिञ्चति तद्या इमां
परेणापस्ताऽएवैतत्सुम्भरत्यपामु चैव सर्वत्वाय तस्मादेताभिरभिषिञ्च-
त्येता वाऽएकाऽआपस्ताऽएवैतत्सुम्भरति ॥ १५ ॥

(त्य) अथ पुष्वा गृह्णाति । व्राशा स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा
व्राशा स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्तेति ताभिरभिषिञ्चत्यन्नाद्येनैवैनमेतद-
भिषिञ्चत्यन्नाद्यमेवास्मिन्नेतदधातीदं वाऽअसावादित्य उद्यन्नेव यथाऽयम-
ग्निर्निर्देहेदेवमोषधीरन्नाद्यं निर्देहति तदेता आपोऽभ्यवयत्यः शमयन्ति न
ह वाऽइहान्नाद्यं परिशिष्येत यदेताऽआपो नाभ्यवेयुरन्नाद्येनैवैनमेतदभि-
षिञ्चत्येता वाऽएकाऽआपस्ताऽएवैतत्सुम्भरति ॥ १६ ॥

स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्त ”-इति । ताभिरभिषिञ्चति । तद् या इमां परेणापस्ताः-एवैतत्सं-
भरति । अपामु चैव सर्वत्वाय । तस्मादेताभिरभिषिञ्चति । एता वाऽएका आपः । ता
एवैतत्सुम्भरति ॥ १५ ॥

(१२) अथ पुष्वा गृह्णाति-“व्राशा स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा, व्राशा स्थ राष्ट्रदा
राष्ट्रममुष्मै दत्त”-इति । ताभिरभिषिञ्चति । अन्नाद्येनैवैनमेतदभिषिञ्चति । अन्नाद्यमेवास्मिन्नेत-
दधाति । इदं वाऽअसावादित्य उद्यन्नेव-यथाऽयमग्निर्निर्देहेद् एवमोषधीरन्नाद्यं निर्देहति । तदेता
आपोऽभ्यवयत्यः शमयन्ति । न ह वाऽइहान्नाद्यं परिशिष्येत । यदेता आपो नाभ्यवेयुः । अन्नाद्ये-
नैवैनमेतदभिषिञ्चति । एता वा एका आपः ता एवैतत्सुम्भरति ॥ १६ ॥

मेघनामसु पठितः, (निघं. १ । १० । ११) इह तूदकधारणसामान्यात् कूपोऽभिधीयते व्रजे कूपे क्षितः
निवसन्त्यः । “ क्षि निवासगत्योः ”-(धा. पा. तु. प. १२६) किप् । कूपस्थाः स्थ । तद्या इमामिति ।
‘ इमां ’ भूमि ‘ परेण ’ भूमेरधस्ताद् विप्रकृष्टे देशे कूपे स्थिताः अपः गृह्णीयात् । किमर्थं भूमिस्थितानामपां
ग्रहणम् ? तत्राह-अपामु चेति । ‘ अपां सर्वत्वाय ’ सर्वेषामुदकानां समष्ट्या इत्यर्थः ॥ १५ ॥

अथ नीहारोदकानां ग्रहणं विधत्ते-अथ पुष्वा इति ‘ पुष्वाः ’ नीहाराः हे आपः ‘ व्राशाः स्थ ’ ।
“ वरा कान्तौ ” (धा. पा. अ. प. ७०) सर्वैः काम्यमाना भवथ । यद्वा, वश्याः स्थ नीहारो हि
नदीप्रवाहवन्मनुष्यादिगतिं न प्रतिवध्नाति, अतो वश्यत्वम् । पुष्वाणामन्नाद्यात्मकत्वमुपपादयति-इदं वा असा-
विति । ‘ उद्यन् ’ ‘ असौ ’ अन्तरिक्षे दृश्यमानः ‘ आदित्यः ’ ‘ इदम् ’ ओषधिरूपम् ‘ अन्नाद्यं ’ निर्देहति ।
अन्नं च तदाद्यमदनीयं चेत्यन्नाद्यम् । तत्र दृष्टान्तः-यथाऽयमग्निर्निर्देहेदेवमित्यादि । ‘ तद् ’ तदा सस्यानामा-
तपजातम्लानिसमये नीहारगताः ‘ आपः ’ ‘ अभ्यवयत्यः ’ । सव्यतिरेकं दर्शयति-न ह वेत्यादिना । तस्मा-
दोषधिवर्द्धनहेतुभूताभिः पुष्वाभिरद्विः अभिषेकेण यजमाने अन्नाद्यमेव निहितवान् भवतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

१-पुष्वाः । का. श्री. सु. १५ । ११३ ।

(त्र्य) अथ मधु गृह्णाति । शविष्ठा स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा शविष्ठा स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्तेति ताभिरभिषिञ्चत्यपां चैवैनमेतदोषधीनां च रसेनाभिषिञ्चत्येता वाऽएकाऽऽपस्तुऽएवैतत्सुम्भरति ॥१७॥

(त्र्य) अथ गोर्विजायमानाया उल्ब्या गृह्णाति । शक्ररी स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा शक्ररी स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्तेति ताभिरभिषिञ्चति पशुभिरेवैनमेतदभिषिञ्चत्येता वाऽएकाऽऽपस्तुऽएवैतत्सुम्भरति ॥१८॥

(त्र्य) अथ पयो गृह्णाति । जनभृत स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा जनभृत स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्तेति ताभिरभिषिञ्चति पशुभिरेवैनमेतदभिषिञ्चत्येता वाऽएकाऽऽपस्तुऽएवैतत्सुम्भरति ॥ १९ ॥

(१३) अथ मधु गृह्णाति । “ शविष्ठा स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा, शविष्ठा स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्त ”-इति । ताभिरभिषिञ्चति । अपां चैवैनमेतदोषधीनां च रसेनाभिषिञ्चति । एता वाऽएका आपः । ता एवैतत्सुम्भरति ॥ १७ ॥

(१४) अथ गोर्विजायमानाया उल्ब्या गृह्णाति-“ शक्ररी स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा, शक्ररी स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्त ”-इति । ताभिरभिषिञ्चति । एता वाऽएका आपः । ता एवैतत्सुम्भरति ॥ १८ ॥

(१५) अथ पयो गृह्णाति-“ जनभृत स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा, जनभृत स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्त ”-इति । ताभिरभिषिञ्चति । पशुभिरेवैनमेतदभिषिञ्चति । एता वाऽएका आपः । ता एवैतत्सुम्भरति ॥ १९ ॥

अथ मधुनो ग्रहणं विधत्ते-अथ मध्विति । हे ‘ मधु ! ’ द्रवरूपा आपः ‘ शविष्ठाः ’ बलवत्तमाः ‘ स्थ ’ अपाञ्चैवेति । ‘ एतत् ’ एताभिः मधुद्रवरूपाभिरङ्गिः अभिषेकेण ‘ अपां च ओषधीनाञ्च ’ ‘ रसेन ’ अभिषिक्तवान् भवति; मधुनो द्वात्मकत्वादित्यर्थः ॥ १७ ॥

अथ गोरुल्ब्यानां ग्रहणं विधत्ते-अथ गोरिति । ‘ विजायमानायाः ’ प्रसूयमानायाः ‘ गोः ’ ‘ उल्ब्याः ’ उल्बे गर्भवेष्टने भवाः अपः गृहीयात् । हे आपः ! ‘ शक्ररीः ’ गर्भरक्षणे शक्ताः समर्था भवथ ।

पशुभिरिति । पशुसम्बन्धिनीभिरेताभिरङ्गिः अभिषेकेण ‘ पशुभिः एवं ’ ‘ एनं सुन्वन्तमभिषिक्तवान् भवतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

अथ पयसां ग्रहणं विधत्ते-अथ पर्य इति । हे क्षीरात्मिका आपः ! ‘ जनभृतः स्थ ’ जनान् विभ्रतीति जनभृतः; क्षीरेण हि प्राणिजातं पुष्यते ॥ १९ ॥

(त्यु) अथ घृतं गृह्णाति । विश्वभृत स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा विश्वभृत स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्तेति ताभिरभिषिञ्चति पशूनामेवैनमेतद्रसेनाभिषिञ्चत्येता वाऽएका आपस्ताऽ एवैतत्सुम्भरति ॥ २० ॥

(त्यु) अथ मरीचीः । (१) अञ्जलिना संगृह्णापिसृजत्यापः स्वराज स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्तेत्येता वाऽआपः स्वराजो यन्मरीचयस्ता यत्स्यन्दन्तऽइवान्योऽन्यस्याऽ एवैतच्छ्रियाऽ अतिष्ठमानाऽ उत्तराधरा इव भवन्त्यो यन्ति स्वाराज्यमेवास्मिन्नेतदधात्येता वाऽएका आपस्ताऽ एवैतत्सुम्भरति ॥ २१ ॥

(१६) अथ घृतं गृह्णाति—“ विश्वभृत स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा, विश्वभृत स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्त ”—इति । ताभिरभिषिञ्चति । पशूनामेवैनमेतद्रसेनाभिषिञ्चति । एता वाऽएका आपः ता एवैतत्सुम्भरति ॥ २० ॥

(१७) अथ मरीचीरञ्जलिना सङ्गृह्णापिसृजति—“ आपः स्वराज स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्त ”—इति । एता वाऽआपः स्वराजो—यन्मरीचयः । ता यत्स्यन्दन्तऽइवान्योऽन्यस्या एवैतच्छ्रियाऽ अतिष्ठमाना उत्तराधरा इव भवन्त्यो यन्ति—स्वाराज्यमेवास्मिन्नेतदधाति । एता वा एका आपः । ता एवैतत्सुम्भरति ॥ २१ ॥

अथ घृतस्य ग्रहणं विधत्ते—अथ घृतमिति । ‘ विश्वभृतः स्थ ’ हे घृतद्रवरूपाः आपः ! विश्वपोषिका भवथ । पशूनामिति । घृतस्य पशुरस्त्वं क्षीरादिद्वारा प्रसिद्धम् ॥ २० ॥

एतदेव सारस्वतवर्जं चतुर्गृहीताज्येन पूर्वं हुत्वा-हुत्वा पञ्चदशानामपां ग्रहणं विहितम्, अथान्तिमस्य जलस्य ग्रहणं सविशेषं विधत्ते—अथ मरीचीरिति । ‘ मरीचीः ’ ‘ अञ्जलिना ’ पात्रेण ‘ सङ्गृह्णा ’ गृहीत्वा ‘ अपि-सृजति ’ । सर्वासु गृहीतासु अप्सु संसृजेदित्यर्थः । अत्र सूत्रम्—“ आपः स्वराज इति मरीचीर्गृहीत्वाऽञ्जलिना सर्वासु संसृजति ”—(का. श्रौ. सू. १५ । ११६ ।) इति हे मरीचिरूपा आपः ! ‘ स्वराजः स्थ ’ स्वयमेव राजमाना भवथ । अत्र होमाभावात् स्वाहान्तः पूर्वो मन्त्रो न पठितः । कथं मरीचीनामपत्वेन परिगणनमिति तदुपपादयति—एता वा आप इति । ‘ मरीचयः ’ इति ‘ यत् ’, ‘ एताः ’ ‘ स्वराजः ’ स्वयमेव दीप्यमानाः ‘ आपः ’ । ता यत् स्यन्दन्त इति । ‘ यत् ’ यस्मात् ‘ ताः ’ मरीचयः ‘ स्यन्दन्त इव ’ प्रवहन्तीव । ‘ इव ’—शब्दः उपमार्थे साक्षात् प्रवहणाभावात् । यथा जलसङ्घा उपर्युपरिभावेन वर्तन्ते, तद्वदेता मरीचयः ‘ अन्योऽन्यस्याः ’ मरीचैः ‘ श्रियै ’ शोभायै ‘ अतिष्ठमानाः ’ स्थातुमसहिष्णवः ‘ उत्तराधरा इव भवन्त्यः ’ ‘ यन्ति ’ गच्छन्ति । यतो जलसाम्यादपत्वेन परिगणनमित्यर्थः । मरीचीनां ग्रहणं स्वाराज्यहेतुत्वेन प्रशंसति—स्वाराज्यमिति । यतो ‘ मरीचयः ’ स्वराज आपः ॥ २१ ॥

ता वाऽएताः । सप्तदशापः सम्भरति सप्तदशो वै प्रजापतिः प्रजापतिर्यज्ञ-
स्तुस्मात्सप्तदशापः सम्भरति ॥ २२ ॥

षोडश ताऽआपो याऽअभिजुहोति । षोडशाहुतीर्जुहोति ता द्वात्रिंशत्
शद्वयीषु न जुहोति सारस्वतीषु च मरीचिषु च ताश्चतुस्त्रिंशत् शद्वयस्त्रिंशत्
शद्वै देवाः प्रजापतिश्चतुस्त्रिंशत् शस्तुदेनं प्रजापतिं करोति ॥ २३ ॥

(त्व) अथ यद्धुत्वा हुत्वा गृह्णाति । वज्रो वाऽआज्यं वज्रेणैवैतदाज्येन
स्पृत्वा स्पृत्वा स्वीकृत्य गृह्णाति ॥ २४ ॥

(त्व) अथ यत्सारस्वतीषु न जुहोति । वाग्वै सरस्वती वज्रऽआज्यं
नेद्वज्रेणाज्येन वाचं हिनुसान्नीति तस्मात्सारस्वतीषु न जुहोति ॥ २५ ॥

ता वाऽएताः सप्तदशापः सम्भरति । सप्तदशो वै प्रजापतिः । प्रजापतिर्यज्ञः । तस्मात्सप्तदशापः
सम्भरति ॥ २२ ॥

षोडश ता आपो—या अभिजुहोति । षोडशाहुतीर्जुहोति । ता द्वात्रिंशत् । द्वयीषु न जुहोति—
सारस्वतीषु च मरीचिषु च । ताश्चतुस्त्रिंशत् । त्रयस्त्रिंशद्वै देवाः, प्रजापतिश्चतुस्त्रिंशः । तदेनं प्रजा-
पतिं करोति ॥ २३ ॥

अथ यद्धुत्वा-हुत्वा गृह्णाति । वज्रो वाऽआज्यम् । वज्रेणैवैतदाज्येन स्पृत्वा स्पृत्वा स्वीकृत्य
गृह्णाति ॥ २४ ॥

अथ यत्—सारस्वतीषु न जुहोति । वाग्वै सरस्वती । वज्र आज्यम् । नेद्वज्रेणाज्येन वाचं हिनुसा-
नीति । तस्मात् सारस्वतीषु न जुहोति ॥ २५ ॥

सम्भृतानामपां सप्तदशसङ्ख्यां प्रजापत्यात्मना स्तौति—ता वा एताः सप्तदशेति । प्रजापतेः सप्तदशत्वं
प्रागुक्तम् (श. प. ५ । १ । २ । ११ । भाष्ये) ॥ २२ ॥

अथोक्तानां सारस्वतीप्रभृतिमरीच्यन्तानामपामाहुतीनां च सङ्ख्यां समस्य प्रजापत्यात्मना प्रशंसति—षोडश
ता आप इति । ' याः ' ' आपः ' अभिलक्ष्य जुहोति, ' ताः ' ' षोडश ' ऊर्मिद्वयस्य विवेके षोडशसङ्ख्याकाः
भवन्ति; आहुतयोऽपि षोडश; आहुतिभिः रहिताः सारस्वत्यो मरीचय इति द्वयः; ताः सम्भूय चतुस्त्रिंशत्
सम्पद्यते । अत्र चतुस्त्रिंशत्सम्पत्त्या चतुस्त्रिंशदेवतात्मकं प्रजापतिमेव कृतवान् भवतीति तत्करणं
प्रशस्तमित्यर्थः ॥ २३ ॥

होमपूर्वकं ग्रहणं प्रशंसति—अथ यद्धुत्वा हुत्वेति । आज्यस्य वज्रात्मकत्वश्रुतिः प्रागुदाहृता (श. प.
१।५।१।४।) वज्ररूपेण ' आज्येन ' ' स्पृत्वा-स्पृत्वा ' हिसित्वा हिसित्वा, ततः ' स्वीकृत्य ' स्वाधीनं कृत्वा
गृह्णानो भवेत् । यथा लोके राजादिः प्रबलं शत्रुप्रभृतिं जनं प्रथमं बाधित्वा पश्चात् स्वाधीनं करोति,
तद्वदित्यर्थः ॥ २४ ॥

सारस्वतीषु मरीचिषु च होमामावे कारणमाह—अथ यदिति । सरस्वत्या वाक्त्वात् वाचो वज्रेण हिंसा मा
भूदिति न होतव्यम् ॥ २५ ॥

(त्वु) अथ यन्मरीचिषु न जुहोति । नेदुनद्धेवैतामाहुतिं जुह्वानीति तस्मान्मरीचिषु न जुहोति ॥ २६ ॥

ताः सार्धमौदुम्बरे पात्रे समवनयति । मधुमतीर्मधुमतीभिः पृच्यन्ता-
मिति रसवती रसवतीभिः पृच्यन्तामित्येवैतदाह महि क्षत्रं क्षत्रियाय
वन्वाना इति तत्परोऽक्षं क्षत्रं यजमानायाशिषमाशास्ते यदाह महि क्षत्रं
क्षत्रियाय वन्वाना इति ॥ २७ ॥

ता ऽअग्रेण मैत्रावरुणस्य धिष्यथँ सादयति । (त्वु) अनाधृष्टाः सीदत
सहौजस ऽइत्युनाधृष्टाः सीदत उक्षोभिरित्येवैतदाह सहौजस इति सुवीर्या
ऽइत्येवैतदाह महि क्षत्रं क्षत्रियाय उधतीरिति तत्प्रत्यक्षं क्षत्रं यजमानाया-
शिषमाशास्ते यदाह महि क्षत्रं क्षत्रियाय उधतीरिति ॥ २८ ॥

इति तृतीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ ५ । ३ । १ ॥ (३ । ४)

अथ यन्मरीचिषु न जुहोति । नेदुनद्धेवैतामाहुतिं जुह्वानीति । तस्मान्मरीचिषु न जुहोति ॥ २६ ॥

ताः सार्धमौदुम्बरे पात्रे समवनयति—“ मधुमतीर्मधुमतीभिः पृच्यन्ताम् ” इति । रसवती
रसवतीभिः पृच्यन्तामित्येवैतदाह । “ महि क्षत्रं क्षत्रियाय वन्वानाः ”—इति । तत् परोऽक्षं क्षत्रं
यजमानायाशिषमाशास्ते यदाह—महि क्षत्रं क्षत्रियाय वन्वाना इति ॥ २७ ॥

ता अग्रेण मैत्रावरुणस्य धिष्यं सादयति—“ अनाधृष्टाः सीदत सहौजसः ”—इति ।

अथ यन्मरीचिष्विति । मरीचिष्वपि ‘ अनद्धा ’ अस्थाने तासां होमाधिकरणत्वासम्भवात्न होतव्यमित्यर्थः ।

‘ नेत् ’ इति निपातः परिभये (निरु. १।३।९) ‘ जुह्वानि ’ इत्यनेन सम्बध्यते ॥ २६ ॥

विधत्ते—ताः सार्धमिति । ‘ ताः ’ विहिताः, पृथक् पृथक् पात्रे गृहीताः आपः ‘ सार्धं ’ सम्भूय एक-
स्मिन् ‘ पात्रे ’ ‘ समवनयति ’ आसिञ्चेदित्यर्थः । ‘ मधुमतीः ’ मधुररसवत्यः आपः ‘ मधुमतीभिः अद्भिः
‘ पृच्यन्ताम् ’ । “ पृची सम्पर्के ” (धा. पा. रु. आ. ११) सम्पृच्यन्ताम् । ता विशिनष्टि—‘ महि ’ महत् ‘ क्षत्रं
बलं क्षत्रियकुलं वा ‘ क्षत्रियाय ’ यजमानाय ‘ वन्वानाः ’ दातुं याचमानाः कामयमाना इति । मन्त्रमनूय
व्याचष्टे—मधुमतीरित्यादि । ‘ महि क्षत्रं क्षत्रियाय वन्वानाः ’—इति यदाह, ‘ तत् ’ तेन ‘ यजमानाय ’ ‘ परोक्षं ’
‘ क्षत्रम् ’ आशासनमाशासितवान् भवतीति योजना । ‘ क्षत्रियाय ’ इति तात्पर्याभिधानाद् ‘ वन्वानाः ’ इति
याचनाभिधानाद्वा, आशिषः परोक्षत्वमित्यर्थः ॥ २७ ॥

संसृष्टानामपां मैत्रावरुणधिष्यस्य पुरोदेशे सादनं समन्त्रकं विधत्ते—ता अग्रेणेति । हे आपः !

तं वै माध्यन्दिने सवनेऽभिषिञ्चति । (त्वे) एष वै प्रजापतिर्षु एष यज्ञ-
स्तायते यस्मादिमाः प्रजाः प्रजाता एतुम्बेवाप्येतर्ह्यनु प्रजायन्ते तदेनं
मध्यतुऽएवैतस्य प्रजापतेर्दधाति मध्यतुः सुवति ॥ १ ॥

(त्वु) अगृहीते माहेन्द्रे । (न्द्रु) एष वाऽइन्द्रस्य निष्केवल्यो ग्रहो यन्मा-
हेन्द्रोऽप्यस्यैतन्निष्केवल्यमेव स्तोत्रं निष्केवल्यं शस्त्रमिन्द्रो वै यजमा-
नस्तुदेनं स्वऽएवायतनेऽभिषिञ्चति तस्मादगृहीते माहेन्द्रे ॥ २ ॥

अनाधृष्टाः सीदत रक्षोभिरित्येवैतदाह । सहौजस इति—सवीर्या इत्येवैतदाह । “महि क्षत्रं क्षत्रियाय
दधतीः” —(वा. सं. १० । ४) इति । तत् प्रत्यक्षं क्षत्रं यजमानायाशिषमाशास्ते—यदाह—महि
क्षत्रं क्षत्रियाय दधतीरिति ॥ २८ ॥

अथ अभिषेकः ।

तं वै माध्यन्दिने सवनेऽभिषिञ्चति । एष वै प्रजापतिः—य एष यज्ञस्तायते । यस्मादिमाः प्रजाः
प्रजाताः । एतुम्बेवाप्येतर्ह्यनु प्रजायन्ते । तदेनं मध्यत एवैतस्य प्रजापतेर्दधाति, मध्यतः सुवति ॥ १ ॥

अगृहीते माहेन्द्रे । एष वाऽइन्द्रस्य निष्केवल्यो ग्रहः—यन्माहेन्द्रः । अप्यस्यैतन्निष्केवल्यमेव
स्तोत्रम्—निष्केवल्यं शस्त्रम् । इन्द्रो वै यजमानः । तदेनं स्वऽएवायतनेऽभिषिञ्चति । तस्माद-
गृहीते माहेन्द्रे ॥ २ ॥

‘अनाधृष्टाः’ रक्षोभिरवाधिताः, ‘सहौजसः’ ओजसा बलेन सहिताः, सवीर्याः ‘सीदत’ उपविशत । ‘महि’
महत्, ‘क्षत्रं’ बलं क्षत्रित्वं वा, ‘क्षत्रियाय’ ‘दधतीः’ दधत्यः, धारयन्त्यः, प्रयच्छन्त्य इति । मन्त्रं
व्याचष्टे—अनाधृष्टा इति ।

‘दधतीः’ इति प्रदानस्य साक्षादुक्तेः प्रत्यक्षत्वमाशिषः, ‘सीदत’—इति मध्यमपुरुषप्रयोगादेति
वेदितव्यम् ॥ २८ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये

पञ्चमकाण्डे तृतीयाऽध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ (५-३-४) ॥

पञ्चमे ब्राह्मणे यजमानाभिषेकः, तत्रत्या धर्माश्च विधीयन्ते । तत्र यजमानाभिषेकं सकालं विधत्ते—तं वै
माध्यन्दिन इति । माध्यन्दिनसवने क्रियमाणमभिषेकं प्रशंसति—एष वै प्रजापतिरिति । माध्यन्दिनसवने
क्रियमाणेनाभिषेकेण ‘एनं’ यजमानं ‘मध्यतः एव’ यज्ञरूपप्रजापतिमध्ये एव निहितवान् भवति । ‘मध्यतः’
मध्ये ‘सुवति’ प्रेरयति, अध्वर्युरित्यर्थः ॥ १ ॥

कालविशेषं विधत्ते—अगृहीत (का. श्रौ. सू. १५ । १२२) इति । ‘माहेन्द्रे’ ग्रहे ‘अग्रहीते’ सोम-
रसेनापूर्णे, मरुत्वतीयान्ते इत्यर्थः । माहेन्द्रग्रहणात् पूर्वं यजमानाभिषेकं स्वायतननिधानरूपेण प्रशंसति—एष
वा इन्द्रस्येति । इदं प्रथमाध्याये व्याख्यातम् (श. प. ५ । १ । ३ । ४ भा.) ॥ २ ॥

(न्द्रेऽग्रे) अग्रेण मैत्रावरुणस्य धिष्ण्यम् । (१९) शार्दूलचर्मोपस्तृणाति सोमस्य त्विषिरसीति युत्र वै सोमऽइन्द्रमत्यपवत स यत्ततः शार्दूलः समभवत्तेन सोमस्य त्विषिस्तुस्मादाह सोमस्य त्विषिरसीति तुवेव मे त्विषिर्भूयादिति शार्दूलत्विषिमेवास्मिन्नेतदधाति तस्मादाह तुवेव मे त्विषिर्भूयादिति ॥ ३ ॥

(त्यु) अथ पार्थानि जुहोति । पृथी ह वै वैन्यो मनुष्याणां प्रथमोऽभिषिषिचे सोऽकामयत सर्वमन्त्राद्यमवरुन्धीयेति तस्माऽएतान्यजुहवुः सुऽइदं सर्वमन्त्राद्यमवरुन्धेऽपि ह स्मास्माऽआरण्यान्पशून्भिह्वयन्त्यसावेहि

अग्रेण मैत्रावरुणस्य धिष्ण्यं शार्दूलचर्मोपस्तृणाति—“ सोमस्य त्विषिरसि ”—इति । यत्र वै सोम इन्द्रमत्यपवत—स यत्ततः शार्दूलः समभवत्—तेन सोमस्य त्विषिः । तस्मादाह—सोमस्य त्विषिरसीति । “ तुवेव मे त्विषिर्भूयात् ”—इति । शार्दूलत्विषिमेवास्मिन्नेतदधाति । तस्मादाह—तुवेव मे त्विषिर्भूयादिति ॥ ३ ॥

अथ पार्थानि जुहोति । पृथी ह वै वैन्यो मनुष्याणां प्रथमोऽभिषिषिचे । सोऽकामयत—सर्वमन्त्राद्य-

अत्र यदुक्तं कात्यायनेन—“ मैत्रावरुणधिष्ण्यस्य पुरस्तादधिधाति अनाशृष्टाः सीदतेति, पात्राणि च तूष्णीं पालाशौदुम्बरनैयप्रोधवटाश्वत्थान्यभिषेकाय ”—(का. श्रौ. सू. १९।१।१८) इति । “ मरुत्वतीयान्ते पात्राणि पूर्वेण व्याघ्रचर्मास्तृणाति सोमस्य त्विषिरिति, अपरेऽन्ते सीसं निदधाति, पार्थानामग्रे स्वाहेति षड् जुहोति प्रतिमन्त्रम् ”—इति च । (का. श्रौ. सू. १९।१।२२-१२४) ॥

तदिदं क्रमेण विधित्सुर्व्याघ्रचर्मास्तरणं समन्त्रकं विधत्ते—अग्रेणेति । मैत्रावरुणधिष्ण्यस्य पूर्वभागे व्याघ्रचर्मास्तृणीयत । हे चर्मन् ! ‘ सोमस्य : ’ त्विषिः ‘ दीतिः ‘ असि ’ । ‘ तुवेव ’ यथा तव दीतिरस्ति, तथा ‘ मे ’ मम ‘ त्विषिः ’ दीतिः ‘ भूयात् ’ अस्त्विति ।

शार्दूलस्य सोमत्वित्वमाख्यायिकामुखेनोपपादयति—यत्र वै सोम इति । पूर्वमिन्द्रेण पीयमानः, सोमः तम् अत्यपवत शरीरादधो निरगच्छत् । स सोमो यदा अत्यपवत, ततः सोऽतिपवितः सोमः शार्दूलः सम्भूतवान् । ‘ तस्मात् ’ शार्दूलस्य सोमकार्यत्वात्—तदीयत्वचः सोमत्वित्वम् । “ तुवेव मे ”—इति मन्त्रभागस्य तात्पर्यमाह—तुवेव मे इति । ‘ एतत् ’ एतेन मन्त्रभागकृतेन ‘ अस्मिन् ’ यजमाने शार्दूलदीप्तिमेव निहितवान् भवति ॥ ३ ॥

अथभिषेकस्य पुरस्तात् पश्चाच्च क्रियमाणान् पार्थहोमान् विधत्ते—अथ पार्थानीति । ‘ पार्थानि ’ पृथिना-ऽनुष्ठितानि । एतेषां पृथिसम्बन्धं दर्शयति—पृथी हेति । ‘ वैन्यः ’ वेनो नाम राजा, तस्य पुत्रः ‘ पृथी ’ नाम,

१-अत्र मूले-‘ पृथी ह वै वैन्यः ’—इति पाठमनुलक्ष्य भाष्यकारेण ‘ पृथी हेति ’ इति प्रतीकमुपात्तम् । अयं पुराणप्रसिद्धवैन्य-पृथुराजवाचको हि ‘ पृथिन् ’ शब्दः ‘ पृथि ’ शब्दो वा भवितुमर्हति । यतस्तद्वाचकयोः ‘ पृथिन्, -पृथि ’ शब्दयोर्विदमन्त्रेषु प्रयोगो दृश्यते । तत्र ‘ इ ’ कार न्त ‘ पृथि ’ शब्दस्य—“ आभिर्व्यश्वसुन पृथिमावतम् ” (क. १।१।१२।१५) इत्यत्र “ पृथिमेतत्संज्ञं राजर्षिम् ” १३१८

राजा त्वा पक्ष्यतऽङ्गिति तुथेदं सर्वमन्नाद्यमवरुरुधे सर्वं ह वाऽअन्नाद्यमवरुरुधे यस्यैवं विदुष एतानि हूयन्ते ॥ ४ ॥

तानि वै द्वादश भवन्ति । द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य तस्माद्द्वादश भवन्ति ॥ ५ ॥

षट्पुरस्तादभिषेकस्य जुहोति षड्परिष्ठात्तदेनं मध्यत एवैतस्य प्रजापतेर्दधाति मध्यतः सुवति ॥ ६ ॥

स यानि पुरस्तादभिषेकस्य जुहोति । बृहस्पतिस्तेषामुत्तमो भवत्युथ ।

मवरुन्धीयेति तस्माऽएतान्यजुहवुः । स इदं सर्वमन्नाद्यमवरुरुधे । अपि ह स्मास्माऽआरण्यान्पशून्-भिह्वयन्ति-असावेहि राजा त्वा पक्ष्यतऽङ्गिति । तथेदं सर्वमन्नाद्यमवरुरुधे । सर्वं ह वाऽअन्नाद्यमवरुरुधे-यस्यैवं विदुष एतानि हूयन्ते ॥ ४ ॥

तानि वै द्वादश भवन्ति । द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य । तस्माद् द्वादश भवन्ति ॥ ५ ॥

षट् पुरस्तादभिषेकस्य जुहोति । षड्परिष्ठात् । तदेनं मध्यत एवैतस्य प्रजापतेर्दधाति, मध्यतः सुवति ॥ ६ ॥

स यानि पुरस्तादभिषेकस्य जुहोति-बृहस्पतिस्तेषामुत्तमो भवति । अथ यान्युपरिष्ठादभिषेकस्य

‘ मनुष्याणां ’ मध्ये ‘ प्रथमः ’ अभिषिक्तः । ‘ सर्वम् अन्नाद्यम् ’ ‘ अवरुन्धीय ’ स्वाधीनं कुर्याम् ‘ इति ’ कामयमानाय ‘ तस्मै ’ पृथये ‘ एतानि ’ पार्थानि ‘अजुहवुः’ अध्वयवः । ततः ‘ सः ’ राजा ‘ इदं सर्वमन्नाद्यम् ’ ‘ अवरुरुधे ’ स्वाधीनं कृतवान् । सर्वान्नावरोधकत्वं दर्शयति-अपि ह स्मेति । ‘अपि’ खलु ‘अस्मै’ यजमानाय, तदर्थम्, ‘ आरण्यान् ’ अरण्ये भवान् ‘ पशून् ’ ‘ अभिह्वयन्ति ’ । किम् ? इति । असाविति । तत्तन्मृगनाम्नः सन्मुद्गयन्तस्य सामान्यनिर्देशः । हे पशो ! ‘ एहि ’ आगच्छ, अयं ‘ राजा ’ ‘ त्वा ’ त्वां ‘ पक्ष्यते ’ भोक्तुं पक्वं करिष्यति ‘ इति ’ । सोऽपि पशुः तद्वचः श्रुत्वा तत्समीपं स्वयमेवागच्छति । ‘ तथा ’ सति ग्राम्यारण्यमक्षणस्य सर्वस्यावस्यावरोधः । विदुषोऽद्यतनस्यापि अनुष्ठातुस्तत्फलमाह-सर्वं ह वा इति ॥ ४ ॥

एतेषां सङ्ख्यां विधत्ते-तानि वै द्वादशेति । उक्तां सङ्ख्यां संवत्सरात्मना प्रशंसति-द्वादशेति ॥ ५ ॥

एतेषां हवनकालं विधत्ते-पाडिति । द्वादशानां पदार्थानां मध्ये पूर्वषट्कस्यान्ते “ बृहस्पतये स्वाहा ”-इति

-इति भाष्यम्, किंच-“ पृथी यद्वा वैन्यः सादनेषु ” (ऋ. ८ । ९ । १० ।) इत्यत्र “ वेनस्य पुत्रः पृथ्येतसंज्ञो राजर्षिः ” इति च भाष्यम् । एवं चैतन्मन्त्रद्वयप्रयोगात्-‘ पृथिन्, -पृथि ’ शब्दौ वेदे वैन्यवाचकौ सिद्धौ । तथा च स्वरपाठकाराः-“ पृथुरिति प्राप्ते छान्दसो वर्णव्यत्ययः ” इति स्पष्टमेव वदन्ति । एवं विमर्शं क्रियमाणेऽत्र भाष्ये-“ पृथी हेति ” इति, ‘ पृथी नाम ’ इति प्रयोगस्तु-इदन्त ‘ पृथिन् ’ शब्दाभिप्रायेण; अग्रे ‘ पृथये ’ इति चतुर्थ्यन्तपदप्रयोग इकारान्त ‘ पृथि ’ शब्दाभिप्रायेण स्यादिति सुचिरं विचिन्त्य यथालब्ध एष पाठो भाष्ये संरक्षितोऽस्तीति समवधेयं सुधीभिः । ‘ पृथुर्ह वै ’ इति मूलपाठस्तु लेखक-प्रमादात् ।

यान्युपरिष्ठादभिषेकस्य जुहोतीन्द्रस्तेषां प्रथमो भवति ब्रह्म वै बृहस्पति-
रिन्द्रियं वीर्यमिन्द्र एताभ्यामेवैनमेतद्वीर्याभ्यामुभयतः परिवृष्टं हति ॥ ७ ॥

स जुहोति । यानि पुरस्तादभिषेकस्य जुहोत्यग्नये स्वाहेति तेजो वाऽ-
अग्निस्तेजसैवैनमेतदभिषिञ्चति सोमाय स्वाहेति क्षत्रं वै सोमः क्षत्रेणैवैन-
मेतदभिषिञ्चति सवित्रे स्वाहेति सविता वै देवानां प्रसविता सवितृप्रसूत
एवैनमेतदभिषिञ्चति सुरस्वत्यै स्वाहेति वाग्वै सुरस्वती वाचैवैनमेतद-
भिषिञ्चति पूष्णे स्वाहेति पशवो वै पूषा पशुभिरेवैनमेतदभिषिञ्चति बृह-
स्पतये स्वाहेति ब्रह्म वै बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवैनमेतदभिषिञ्चत्येतानि पुरस्ताद-
भिषेकस्य जुहोति तान्येतान्यग्निनामानीत्याचक्षते ॥ ८ ॥

(तेऽथ) अथ जुहोति । यान्युपरिष्ठादभिषेकस्य जुहोतीन्द्राय स्वाहेति
वीर्यं वाऽइन्द्रो वीर्येणैवैनमेतदभिषिञ्चति घोषाय स्वाहेति वीर्यं वै घोषो

जुहोति-इन्द्रस्तेषां प्रथमो भवति । ब्रह्म वै बृहस्पतिः । इन्द्रियं वीर्यम् । इन्द्र एताभ्यामेवैनमेतद्वी-
र्याभ्यामुभयतः परिवृष्टं हति ॥ ७ ॥

स जुहोति यानि । पुरस्तादभिषेकस्य जुहोति-“ अग्नये स्वाहा ”-इति । तेजो वाऽअग्निः ।
तेजसैवैनमेतदभिषिञ्चति । “ सोमाय स्वाहा ”-इति । क्षत्रं वै सोमः । क्षत्रेणैवैनमेतदभिषि-
ञ्चति । “ सवित्रे स्वाहा ”-इति । सविता वै देवानां प्रसविता । सवितृप्रसूत एवैनमेतदभिषि-
ञ्चति । “ सुरस्वत्यै स्वाहा ”-इति । वाग्वै सुरस्वती । वाचैवैनमेतदभिषिञ्चति । “ पूष्णे
स्वाहा ”-इति । पशवो वै पूषा । पशुभिरेवैनमेतदभिषिञ्चति । “ बृहस्पतये स्वाहा ”-इति ।
ब्रह्म वै बृहस्पतिः । ब्रह्मणैवैनमेतदभिषिञ्चति । एतानि पुरस्तादभिषेकस्य जुहोति । तान्येता-
न्यग्निनामानीत्याचक्षते ॥ ८ ॥

अथ जुहोति-यान्युपरिष्ठादभिषेकस्य जुहोति-“ इन्द्राय स्वाहा ”-इति । वीर्यं वाऽइन्द्रः ।
वीर्येणैवैनमेतदभिषिञ्चति । “ श्लोकाय स्वाहा ”-इति । वीर्यं वै श्लोकः । वीर्येणैवैनमेतदभिषिञ्चति ।

पठयते, उत्तरषट्कस्यादी “ इन्द्राय स्वाहा ”-इति । तयोरुभयोर्मध्ये अभिषेकेण यजमानं ब्रह्मक्षत्रवीर्याभ्याम्
उभयतः संवर्द्धितवान् भवतीत्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥

अभिषेकस्य पुरस्तात् कर्त्तव्यं होममनूय मन्त्रान् विधत्ते-स जुहोतीति । “ अग्नये स्वाहा ”-इत्यादयो
शब्दाः । तत्रैकैकमनूय स्तौति-तेजो वा अग्निरित्यादिना । अर्थवादवाक्येषु स्पष्टोऽर्थः । सोमादिप्रदानां
देवतान्तरवाचकत्वं व्युदस्यति-तान्येतान्यग्निनामानीति । ‘ तानि ’ पूर्वाणि पार्थानि ‘ अग्निनामान्याचक्षते ’,
ब्रह्मादिन इति शेषः; अग्रेः सर्वदेवतात्मकत्वादिति भावः ॥ ८ ॥

अभिषेकस्योपरिकर्त्तव्यं होममन्त्रमनूय मन्त्रान् सार्थवादं विधत्ते-अथ जुहोतीति । “ इन्द्राय स्वाहा ”

वीर्यैणैवैनमेतदभिषिञ्चति श्लोकाय स्वाहेति वीर्यं वै श्लोको वीर्यैणैवैनमेतदभिषिञ्चत्युँ शाय स्वाहेति वीर्यं वाऽअुँ शो वीर्यैणैवैनमेतदभिषिञ्चति भुगाय स्वाहेति वीर्यं वै भुगो वीर्यैणैवैनमेतदभिषिञ्चत्यर्घ्यम्णे स्वाहेति तदेनमस्य सर्वस्यार्घ्यमुणं करोत्येतान्युपरिष्ठादभिषेकस्य जुहोति तान्येतान्यादित्यनामानीत्याचक्षते ॥ ९ ॥

(तेऽग्रे) अग्रेण मैत्रावरुणस्य धिष्ण्यम् । (म) अभिषेचनीयानि पात्राणि भवन्ति यत्रैता ऽआपोऽभिषेचनीया भवन्ति ॥ १० ॥

पालाशं भवति । तेन ब्राह्मणोऽभिषिञ्चति ब्रह्म वै पलाशो ब्रह्मणैवैनमेतदभिषिञ्चति ॥ ११ ॥

“अंशाय स्वाहा”-इति । वीर्यं वाऽअंशः । वीर्यैणैवैनमेतदभिषिञ्चति । “भगाय स्वाहा”-इति । वीर्यं वै भगः । वीर्यैणैवैनमेतदभिषिञ्चति । “अर्घ्यम्णे स्वाहा”-(वा.सं. १०।५) इति । तदेनमस्य सर्वस्यार्घ्यमुणं करोति । एतान्युपरिष्ठादभिषेकस्य जुहोति । तान्येतान्यादित्यनामानीत्याचक्षते ॥ ९ ॥

अग्रेण मैत्रावरुणस्य धिष्ण्यमभिषेचनीयानि पात्राणि भवन्ति-यत्रैता आपोऽभिषेचनीयानि भवन्ति ॥ १० ॥

पालाशं भवति । तेन ब्राह्मणोऽभिषिञ्चति । ब्रह्म वै पलाशः । ब्रह्मणैवैनमेतदभिषिञ्चति ॥ ११ ॥

इत्यादयो मन्त्राः । अत्रेन्द्रादयः पञ्च देवता अपि वीर्यात्मना स्तुताः । तदेनमस्य सर्वस्येति । अर्घ्यमदेवत्य-होमेन ‘एतं’ यजमानं ‘सर्वस्य’ ‘अर्घ्यमुणं’ नियन्तारमधिपतिं कृतवान् भवतीत्यर्थः । इन्द्रादिषड्देवता-वाचकानां पदानां देवतानानात्ववाचकत्वं व्युदस्यति-आदित्यनामानीति । इन्द्रादयः शब्दा आदित्यस्यैव मूर्तिभेदेनावस्थितस्य नामानि । पूर्वमग्निवाचकैर्नामभिर्होमेन भूलोके यजमानं निहितवान् भवति, अन्तत आदित्य-वाचकैर्नामभिर्होमेन स्वर्गलोकेऽवस्थापितवान् भवतीत्युभयार्थवादवाक्यतात्पर्यार्थः ॥ ९ ॥

अभिषेचनीयानां पात्राणामासादनप्रदेशं विधत्ते-अग्रेणेति । सूत्रन्तु पूर्वमुदाहृतम् । अभिषेचनीयशब्दं निर्वक्ति-यत्रेति । यत् तेषु ‘एताः’ विहिताः सप्तदश ‘आपः’ ‘अभिषेचनीयाः’ अभिषेक्तव्याः आसि-च्यमानाः ‘भवन्ति’ तानि अभिषेचनीयानीति ॥ १० ॥

तानि पात्राणि अभिषेकविशेषसहितानि क्रमेण विधत्ते-पालाशमिति । ‘पालाशम्’ पलाशशाखानिमित्त-मैकं पात्रम् । ‘तेन’ पात्रेण ‘ब्राह्मणः’ यजमानमभिषिञ्चेत् । पालाशेनैव ब्राह्मणकर्तृकयजमनाभिषेककरणे कारणमाह-ब्रह्म वा इति । ‘पलाशः’ ‘ब्रह्म वै’ वृक्षेषु ब्राह्मणजातिः ॥ ११ ॥

(त्यौ) औदुम्बरं भवति । तेन स्वोऽभिषिञ्चत्युन्नं वाऽऽर्गुदुम्बरऽऽर्ग्वै स्वं यावद्वै पुरुषस्य स्वं भवति नैव तावदशनायति तेनोक्स्वं तस्मादौदुम्बरेण स्वोऽभिषिञ्चति ॥ १२ ॥

नैयग्रोधपादं भवति । तेन मित्र्यो राजन्योऽभिषिञ्चति पद्भिर्वै न्यग्रोधः प्रतिष्ठितो मित्रेण वै राजन्यः प्रतिष्ठितस्तुस्मान्नैयग्रोधपादेन मित्र्यो राजन्योऽभिषिञ्चति ॥ १३ ॥

(त्या) आश्वत्थं भवति । तेन वैश्योऽभिषिञ्चति स यदेवादोऽश्वत्थे तिष्ठत इन्द्रो मरुतऽऽपामन्त्रयत तस्मादाश्वत्थेन वैश्योऽभिषिञ्चत्येतान्यभिषेचनीयानि पात्राणि भवन्ति ॥ १४ ॥

(न्त्य) अथ पवित्रे करोति । पवित्रे स्थो वैष्णव्याविति सोऽसावेव

औदुम्बरं भवति । तेन स्वोऽभिषिञ्चति । अन्नं वाऽऽर्गुदुम्बरः । ऽर्ग्वै स्वं । यावद्वै पुरुषस्य स्वं भवति-नैव तावदशनायति । तेनोर्क् स्वं । तस्मादौदुम्बरेण स्वोऽभिषिञ्चति ॥ १२ ॥

नैयग्रोधपादं भवति । तेन मित्र्यो राजन्योऽभिषिञ्चति । पद्भिर्वै न्यग्रोधः प्रतिष्ठितः । मित्रेण वै राजन्यः प्रतिष्ठितः । तस्मान्नैयग्रोधपादेन मित्र्यो राजन्योऽभिषिञ्चति ॥ १३ ॥

आश्वत्थं भवति । तेन वैश्योऽभिषिञ्चति । स यदेवादोऽश्वत्थे तिष्ठत इन्द्रो मरुतऽऽपामन्त्रयत । तस्मादाश्वत्थेन वैश्योऽभिषिञ्चति । एतान्यभिषेचनीयानि पात्राणि भवन्ति ॥ १४ ॥

अथ पवित्रे करोति । “पवित्रे स्थो वैष्णव्यौ”—इति । सोऽसावेव बन्धुः । तयोर्हिरण्यं प्रवयति ।

औदुम्बरमिति । ‘ औदुम्बरम् ’ उदुम्बरनिमित्तं पात्रं द्वितीयम् । ‘ तेन ’ पात्रेण ‘ स्वः ’ ज्ञातिः भ्राता अभिषेकं कुर्यात् । तत्रोपपत्तिं दर्शयति—अन्नं वा इति । उदुम्बरस्यान्नसाधनत्वात् तदुक्तम् । अन्नमेव पुरुषस्य ‘ स्व ’ धनं यतः, अतोऽस्य ‘ पुरुषस्य यावत् स्वं भवति ’ ‘ तावत् ’ ‘ न एव अशनायति ’ क्षुधितो न भवतीत्यर्थः; धनस्य विद्यमानत्वात् । अतोऽन्नस्य स्वत्वादनसाधनेनौदुम्बरपात्रेण ‘ स्वः ’ ज्ञातिभ्राता एवाभिषिञ्चेत् ॥ १२ ॥

नैयग्रोधपादमिति । तृतीयं ‘ नैयग्रोधपादम् ’ । न्यग्रोधो नाम वटः, तस्य पादः शाखावरोहः, तेन निमित्तं नैयग्रोधपादम् । ‘ तेन ’ ‘ मित्र्यः ’ सखिकर्मणि साधुः सखा ‘ राजन्यः ’ अभिषिञ्चेत् । तत्र हेतुमाह—पद्भिरिति । न्यग्रोधस्य पादैरेव प्रतिष्ठा दृश्यते; राजापि हितोपदेशकैरासैः सखिभिः प्रतिष्ठितो भवति, नान्यथा; अतस्तेन पात्रेण ‘ मित्रकर्तृकमभिषेककरणं युक्तमित्यर्थः ॥ १३ ॥

आश्वत्थमिति । चतुर्थम् ‘ आश्वत्थम् ’ अश्वत्थनिमित्तम्, तेन ‘ वैश्यः ’ अभिषिञ्चेत् । अश्वत्थस्य वैश्यसम्बन्धं दर्शयति—स यदेवेति । व्याख्यातम् । विदूरूपाणां मरुतामश्वत्थेऽवस्थानाद्वैश्यस्य तत्सम्बन्धः ॥ १४ ॥ अथ पवित्रकरणं विधत्ते—अथ पवित्रे इति । ‘ हे पवित्रे ! ’ ‘ वैष्णव्यौ ’ विष्णुर्यज्ञः, तत्सम्बन्धिन्यौ

बन्धुस्तयोर्द्विरण्यं प्रवयति ताम्भ्यामेता ऽअभिषेचनीया ऽअप ऽउत्पुनाति
तद्यद्विरण्यं प्रवयत्यमृतमायुर्द्विरण्यं तदास्वमृतमायुर्दधाति तस्माद्विरण्यं
प्रवयति ॥ १५ ॥

स ऽउत्पुनाति । सवितुर्वः प्रसव ऽउत्पुनाम्यच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य
रश्मिभिरिति सोऽसावेव बन्धुरनिभृष्टमसि वाचो बन्धुस्तपोजा ऽइत्युना-
धृष्टा स्थ रक्षोभिरित्येवैतदाह यदाहानिभृष्टमसीति वाचो बन्धुरिति यावद्वै
प्राणेष्वपो भवन्ति तावद्वाचा वदति तस्मादाह वाचो बन्धुरिति ॥ १६ ॥

ताम्भ्यामेता अभिषेचनीया अप उत्पुनाति । तद्यद्विरण्यं प्रवयति । अमृतमायुर्द्विरण्यम् । तदास्व-
मृतमायुर्दधाति । तस्माद्विरण्यं प्रवयति ॥ १५ ॥

स उत्पुनाति—“ सवितुर्वः प्रसवऽउत्पुनाम्यच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः ”
इति । सोऽसावेव बन्धुः । “ अनिभृष्टमसि वाचो बन्धुस्तपोजाः ”—इति । अनाधृष्टा
स्य रक्षोभिरित्येवैतदाह—यदाह अनिभृष्टमसीति । वाचो बन्धुरिति । यावद्वै प्राणेष्वपो भवन्ति—
तावद्वाचा वदति । तस्मादाह वाचो बन्धुरिति ॥ १६ ॥

दर्मनाडयो ‘स्थः’ भवयः, इति मन्त्रस्यार्थः । दर्मनाडयोर्विष्णुसम्बन्धप्रतिपादकमर्थवादवाक्यमतिदिशति—
सोऽसावेव बन्धुरिति । ‘ बन्धुः ’ वाक्यशेषः । ‘ असौ ’ विप्रकृष्टः । प्रथमकाण्डे पवित्रकरणसमये समा-
प्नातः (श. प. १ । १ । ३ । १) । तत्र श्लोचाम्नातम्—“ पवित्रे स्थो वैष्णव्याविति, यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञिये
स्थ इत्येवैतदाह ” इत्यादिना ॥

तयोर्दर्मयोर्द्विरण्यप्रयत्नं विधत्ते—तयोरिति । दर्मयोस्तयोरिति सप्तमी । तत्र ‘ हिरण्यं ’ ‘ प्रवयति ’ ।
“ वेज् तन्तुसन्ताने ” (धा. पा. भ्वा. प. १०३१) संप्रश्नीयादित्यर्थः विधत्ते—ताम्भ्यामिति । तच्छब्देन
द्विरण्यप्रोक्ते पवित्रे लक्ष्यते, ‘ ताम्भ्याम् ’ ‘ एताः ’ उक्ताः ‘ अपः उत्पुनीयात् ’ । हिरण्यप्रयत्नमनूय प्रशंसति—
तद्यद्विरण्यमिति । अमृतमिति । ‘ आसु ’ अप्सित्वर्थः ॥ १५ ॥

उत्पवनमनूय मन्त्रं विधत्ते—स उत्पुनातीति । “ सवितुर्वः ” इति मन्त्रस्य पूर्वभागो व्याख्यातः ।
हे उदक ! ‘ अनिभृष्टम् ’, “ अस्ज पाके ” (धा. पा. तु. प. ४) यवादिवद् वह्निसंयोगेऽपि न नितरां शृष्टं,
न विनश्यतीति यावत्; रक्षोभिर्वा न बाधितं भवतीत्यर्थः । ‘ वाचो बन्धुः ’ वाग्व्यवहारस्य कारणम् । ‘ तपोजाः ’
“ तप सन्तापे ” (धा. पा. भ्वा. प. १०१०) तपःशब्देनाग्निरुच्यते, तस्माज्जातः । ‘ सोमस्य ’ ‘ दात्रं ’
दानसाधनम्भवति । उदकसम्बन्धादेव सोमरसनिष्पत्तिः; तादृशो रस एव हूयते, अतः सोमस्य दानसाधनभूता
भवति । स्वाहाकारेण पूताः स्थ । अत्र स्वाहाशब्दो न होमार्थः; मन्त्रान्ते पाठाभावात् । ‘ राजस्वः ’ राजानं सुवते
जनयन्तीति राजस्वः राजोत्पादका इत्यर्थः ॥

तपोजा ऽडुति । (त्य) अग्नेर्वै धूमो जायते धूमादध्रमभ्राद्दृष्टिरग्नेर्वर्वा-
ऽएता जायन्ते तस्मादाह तपोजा इति ॥ १७ ॥

सोमस्य दात्रमसीति । यदा वाऽएनमेताभिरभिषुण्वन्त्यथाहुतिर्भवति
तस्मादाह सोमस्य दात्रमसीति स्वाहा राजस्व ऽडुति तदेनाः स्वाहाकारेणै-
वोत्पुनाति ॥ १८ ॥

ता एतेषु पात्रेषु व्यानयति । सधमादो द्युम्निनीराप ऽएता ऽइत्युनति-
मानिन्य ऽडुत्येवैतदाह यडाह सधमाद इति द्युम्निनीराप ऽएताऽडुति वृष्य-
वत्य इत्येवैतदाहानाधृष्टा ऽअपस्यो वुसाना ऽइत्युनाधृष्टा स्थ रुक्षोभि-

तपोजा इति । अग्नेर्वै धूमो जायते, धूमादध्रम, अभ्राद्दृष्टिः । अग्नेर्वाऽएता जायन्ते । तस्मादाह-
तपोजा इति ॥ १७ ॥

“सोमस्य दात्रमसि”-इति । यदा वाऽएनमेताभिरभिषुण्वन्ति-अथाहुतिर्भवति । तस्मादाह-
सोमस्य दात्रमसीति । “स्वाहा राजस्वः”-(वा. सं. १०।६) इति । तदेनाः स्वाहाकारेणै-
वोत्पुनाति ॥ १८ ॥

ता एतेषु पात्रेषु व्यानयति-“सधमादो द्युम्निनीराप एताः”-इति । अनतिमानिन्य इत्येवै-

मन्त्रं मागशोऽनूय व्याख्यास्यन् सवितुर्व इति मन्त्रमागस्य प्रथमकाण्डे उत्पवनसमये समान्नातमर्थवाद-
ब्राह्मणमिदं दिशति-सोऽसाविति । तत्र ह्येवमान्नातम्-“सवितुर्वः प्रसव उत्पुनाम्यच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य
रश्मिभिरिति, सविता वै देवानां प्रसविता तत्सवितृप्रसूत एवैतदुत्पुनात्यच्छिद्रेण पवित्रेणेति, योवा अयं पवत
एषोऽच्छिद्रे पवित्रमेतेनैतदाह सूर्यस्य रश्मिभिरिति, एते वा उत्पवितारो यत्सूर्यस्य रश्मयः, तस्मादाह सूर्यस्य
रश्मिभिरिति ” (श. प. १। १।३।६) इति । अनिभृष्टमसीति । सामान्यविवक्षयैकवचान्तत्वेन प्रयुक्तम् ।
अपां बहुत्वेन बहुवचनान्ततया व्याचष्टे-अनाधृष्टाः स्थेति । अपां वाग्वन्धुत्वमुपपादयति-यावद्वै प्राणेष्विति ।
‘प्राणेषु’ मुखनासिकादिषु यावदपां सद्भावः, तावत् पुरुषा वाचं वदति; तद्विरहे शुष्का जिह्वा शब्दानुच्चार-
यितुं न शक्नोतीत्यर्थः ॥

तपोजा इति । अपां परस्परया अग्निजनकत्वं दर्शयति-अग्नेर्वा इति ॥

सोमदानसाधनत्वमुदकस्य निरूपयति-यदा वा एनमिति । ‘यदा’ यस्मिन् काले ‘एनं’ सोमम्
‘एताभिः’ अद्भिः ‘अभिषुण्वन्ति’ अभिषवं कुर्वन्ति, अध्वर्यवः । ‘अथ’ अभिषवानन्तरम् ‘आहुति-
र्भवति’ ॥ १६-१८ ॥

विधत्ते-ता एतेष्विति । ‘एतेषु’ अभिषेचनीयेषु ‘पात्रेषु’ ‘एताः’ उक्ताः ‘अपः’ ‘व्यानयति’
आसिञ्चेदित्यर्थः । ‘सधमादः’ सह माद्यन्तीति सधमादः, परस्परमनतिमानिन्य इत्यर्थः । “सधमादस्थयो-

रित्येवैतदाह यदाहानाधृष्टाऽअपस्यो वसानाऽइति पुस्त्यासु चक्रे वरुणः
सधस्थमिति विशो वै पुस्त्या विश्व चक्रे वरुणः प्रतिष्ठामित्येवैतदा-
हापाथं शिशुर्मातृतमास्वन्तरित्यपां वाऽएष शिशुर्भवति यो राजसूयेन
यजते तस्मादाहापाथं शिशुर्मातृतमास्वन्तरिति ॥ १९ ॥

(त्व) अथैनं वासांति सि परिधापयति । तत्तार्प्यमिति वासो भवति
तस्मिन्सर्वाणि यज्ञरूपाणि निष्कृतानि भवन्ति तदेनं परिधापयति क्षत्र-
स्योल्बमसीति तद्यदेव क्षत्रस्योल्बं ततऽएवैनमेतज्जनयति ॥ २० ॥

तदाह-यदाह-सधमाद इति । युञ्जिनीराप एताः इति । वीर्यवत्य इत्येवैतदाह । “अनाधृष्टा
अपस्यो वसानाः”-इति । अनाधृष्टा स्य रक्षोभिरित्येवैतदाह-यदाह अनाधृष्टा अपस्यो वसाना
इति । “पस्त्यासु चक्रे वरुणः सधस्थम्”-इति । विशो वै पस्त्या । विश्व चक्रे वरुणः प्रतिष्ठा-
मित्येवैतदाह । “अपां शिशुर्मातृतमास्वन्तः”-(वा. सं १०।७) इति । अपां वाऽएष शिशुर्भ-
वति-यो राजसूयेन यजते तस्मादाह-अपां शिशुर्मातृतमास्वन्तरिति ॥ १९ ॥

अथैनं वासांसि परिधापयति । तत् तार्प्यमिति वासो भवति । तस्मिन् सर्वाणि यज्ञरूपाणि
निष्कृतानि भवन्ति । तदेनं परिधापयति-“क्षत्रस्योल्बमसि”-इति । तद्यदेव क्षत्रस्योल्बम्-
तत एवैनमेतज्जनयति ॥ २० ॥

इच्छन्दसि” (पा. सू. ६।३।९६) इति सहस्य सधादेशः । ‘युञ्जिनीः’ वीर्यवत्यः ‘एता आपः’ । ‘रक्षोभिः’
‘अनाधृष्टाः’ अनभिभूताः, ‘अपस्यः’ अप इति कर्मनाम (निघं. २।१।११) राजसूयाख्यं कर्म इच्छन्त्यः,
‘वसानाः’ ‘वस आच्छादने’ (धा पा. अदा. आ. १३) आच्छादयन्त्वो या आपः, सन्तीति शेषः । तासु
अतिशयेन मातृभूतासु ‘पस्त्यासु’ ‘पस्त्या’ इति गृहनाम (निघं. ३।४।६१) गृहावस्थितास्वप्सु ‘अन्तः’
मध्ये ‘सधस्थे’ सहस्थानं ‘प्रतिष्ठाम्’, ‘अपां शिशुः’ वरुणः, राजसूयेऽद्विरभिषिक्तत्वात् तज्जन्यत्वमुच्यते । तथा-
विधो वरुणः ‘चक्रे’ कृतवानिति । यद्वा, ‘पस्त्यासु’ गृहावस्थितासु ‘विश्व’ प्रजास्विति व्याख्येयम् । मन्त्रं
प्रतिपादमनूय तार्प्यपुरस्सरं व्याचष्टे-अनतिमानिन्य इति ॥ १९ ॥

विधत्ते अथैनं वासांसीति । ‘एनं’ यजमानं ‘वासांसि’ तार्प्यपाण्डूवाधिवसोष्णीषाणि परिधापयेदिति
सामान्यविधिः । तत्तत्तार्प्यार्थकथनपुरस्सरं विधत्ते-तत्तार्प्यमिति । ‘तत्’ तत्र, तेषु प्रथमं ‘तार्प्यमिति’
वासः, न त्वन्यत् कम्बलादिकमित्यर्थः । अत एव कात्यायनः-“तार्प्यं परिधापयति, क्षौमं, त्रिपाणं वा, घृतो-
न्मेके- (का. श्रौ. सू. १५ । १२७ । १३०)-इति । तृपानामौषधिविशेषः, तत्तन्तुनिर्मितम्, क्षौमं
वस्त्रं ‘तार्प्यम्’ त्रिः कृत्वः पायितम् त्रिपाणम्, ‘घृतोन्नम्’ ‘उन्दी क्कदने’ (धातु. रु. प. २०) घृतसिक्तमिति
‘एके आचार्या वदन्ति’ ॥ तत्र कञ्चिद्विशेषं विधत्ते-तस्मिन्सर्वाणीति । ‘यज्ञरूपाणि’ सुक्चमसादीनि
‘सर्वाणि’ तस्मिन् ‘स्यूतानि’ भवेयुः । तार्प्यस्य परिधापने मन्त्रं विधत्ते-क्षत्रस्येति । हे तार्प्य ! ‘क्षत्रस्य’ राज्ञो

(त्व) अथैनं पाण्ड्वं पुरिधापयति । क्षत्रस्य जराय्वसीति तद्यदेव क्षत्रस्य जरायु ततऽ एवैनमेतज्जनयति ॥ २१ ॥

(त्व) अथाधीवासं प्रतिमुञ्चति । क्षत्रस्य योनिरसीति तद्यैव क्षत्रस्य योनिस्तस्याऽ एवैनमेतज्जनयति ॥ २२ ॥

(त्व) अथोष्णीषं संहृत्य । पुरस्तादवगूहति क्षत्रस्य नाभिरसीति तद्यैव क्षत्रस्य नाभिस्तुमेवास्मिन्नेतदधाति ॥ २३ ॥

अथैनं पाण्ड्वं परिधापयति—“ क्षत्रस्य जराय्वसि ”—इति । तद्यदेव क्षत्रस्य जरायु—तत एवैनमेतज्जनयति ॥ २१ ॥

अथाधीवासं प्रतिमुञ्चति—“ क्षत्रस्य योनिरसि ”—इति । तद्यैव क्षत्रस्य योनिः—तस्या एवैनमेतज्जनयति ॥ २२ ॥

अथोष्णीषं संहृत्य पुरस्तादवगूहति—“ क्षत्रस्य नाभिरसि ”—इति । तद्यैव क्षत्रस्य नाभिः—तामेवास्मिन्नेतदधाति ॥ २३ ॥

यजमानस्य गर्भत्वेनोपचर्यमाणस्य ‘ उल्वम् ’ आवरणम् ‘ असि ’ “ उल्वानृतो गर्भः ” इति छन्दोगा आमनन्ति । उल्वत्वं साधयति—तद्यदेवेति । ‘ यद् उल्वं ’ तस्मादेव ‘ एतं ’ यजमानम् ‘ एतत् ’ एतेन तार्थपरिधापनेन उत्पादितवान् भवति ॥ २० ॥

विधत्ते—अथैनमिति । ‘ पाण्ड्वम् ’ पाण्डुरम्, श्वेतं कम्बलं परिधापयेत्, तार्थस्योपरि प्रावृणुयादित्यर्थः ‘ पाण्ड्वः ’—शब्दार्थ उक्तः । तदिदं पाण्डुरं द्वितीयम्; इयेतं पाण्डुरमित्याचक्षते । हे पाण्डुर-कम्बल ! ‘ क्षत्रस्य ’ पूर्वोक्तविशेषणस्य ‘ जरायु ’ जरायुस्थानीयम् ‘ असि ’—इति । ‘ एतेन ’ पाण्डुरपरिधापनेन । ‘ ततः ’ जरायोः ॥ २१ ॥

विधत्ते—अथाधीवासमिति । अथि उपरि वसनीयमाच्छादनीयं वस्त्रम् ‘ अधीवासम्, ’ तत् प्रतिमुञ्चत । तार्थमुपसंख्याय पाण्डुरमुत्तरीयवदाच्छाद्य, ‘ अधीवासं ’ कञ्चुकादिकम्, उपरि प्रतिमुञ्चेदित्यर्थः । हे वस्त्र ! ‘ क्षत्रस्य ’ ‘ योनिः ’ योनिस्थानीयम् ‘ असि ’ इति । गर्भरूपयजमानस्य एतानि त्रीणि वस्त्राणि उल्व-जरायु-योनिरूपत्वेन प्रशस्तानीति समुदितोऽर्थः ॥ २२ ॥

उष्णीषवेष्टनं विधत्ते—अथोष्णीषमिति । ‘ उष्णीषं संहृत्य ’ निवीतरूपेण कण्ठेऽवसज्य ‘ पुरस्तात् ’ पूर्वभागे नाभिदेशे ‘ अवगूहति ’ उष्णीषान्तं निवीस्थाने प्रययेदित्यर्थः । तन्मन्त्रस्यायमर्थः—‘ क्षत्रस्य ’ ‘ नाभिः ’ नामिस्थानीयम् ‘ असि ’ इति ॥ २३ ॥

१—पाण्ड्वं च निवस्ते । का० श्रौ० सू० । १५ । ५३२ । २—अधीवासं प्रतिमुच्य । का० श्रौ० सू० । १५ । १३३ । ३—उष्णी-
यस् संवेष्टय । का० श्रौ० सू० । १५ । १३३ ।

तद्वैके । समन्तं परिवेष्टयन्ति नाभिर्वाऽअस्यैषा समन्तं वाऽङ्गं नाभिः पर्येतीति वृद्धन्तस्तदु तथा न कुर्यात्पुरस्तादेवावगूहेत्पुरस्ताद्दीप्यं नाभिस्तद्यदेनं वासांश्च परिधापयति जनयत्येवैनमेतज्जातमभिषिञ्चानीति तस्मादेनं वासांश्च परिधापयति ॥ २४ ॥

तद्वैके । निदधत्येतानि वासांश्चस्यथैनं पुनर्दीक्षितवसनं परिधापयन्ति तदु तथा न कुर्यादङ्गानि वाऽअस्य जनूर्वासांश्चस्यङ्गैर्हैनं सज्जन्वा तन्वा व्यर्धयति वरुण्यं दीक्षितवसनं सुऽएतेषामेवैकं वाससां परिदधीतु तदेनमुद्गैर्जन्वा तन्वा समर्धयति वरुण्यं दीक्षितवसनं तदेनं वरुण्यादीक्षितवसनात्प्रमुञ्चति ॥ २५ ॥

तद्वैके समन्तं परिवेष्टयन्ति । नाभिर्वाऽअस्यैषा । समन्तं वाऽङ्गं नाभिः पर्येतीति वृद्धन्तः । तद् तथा न कुर्यात् । पुरस्तादेवावगूहेत् । पुरस्ताद्दीप्यं नाभिः । तद्यदेनं वासांश्च परिधापयति—जनयत्येवैनमेतद्—जातमभिषिञ्चानीति । तस्मादेनं वासांश्च परिधापयति ॥ २४ ॥

तद्वैके—निदधत्येतानि वासांश्च—अथैनं पुनर्दीक्षितवसनं परिधापयन्ति । तद् तथा न कुर्यात् । अङ्गानि वाऽअस्य जनूर्वासांश्च । अङ्गैर्हैनं सज्जन्वा तन्वा व्यर्धयन्ति । वरुण्यं दीक्षितवसनम् । स

उक्तमुष्णीषाप्रस्य पूर्वदेशेऽवगूहनं द्रढयितुं पूर्वपक्षं सोपपत्तिकमनुवदति—तद्वैकं इति । ‘एके’ शाखान्तरानुसारिणः ‘तत्’ उष्णीषं ‘समन्तं’ सर्वतो नाभिदेशे ‘परिवेष्टयन्ति’ । तदुपपादयति—नाभिर्वा इति । ‘अस्य’ क्षत्रियस्य ‘एषा’ उष्णीषरूपा ‘नाभिः’ अपि ‘समन्तं’ ‘पर्येति’ परिवेष्टिता भवति । अतः “क्षत्रस्य नाभिरसि”—इति मन्त्रे उष्णीषस्य नाभित्ववचनात् तत्साम्याय समन्ताद् वेष्टनमुक्तमित्येकेषां मतम् । तदुद्घयति—तद् तथेति । उक्तं स्वमतं निगमयति—पुरस्तादेवेति । तत्र हेतुमाह—पुरस्ताद्दीपयामिति । तार्प्यादिवासःपरिधापनं सम्भूय प्रशंसति—तद्यदेनं वासांसीति । ‘एतत्’ एतेन वासःपरिधापनेन ‘एनं’ यजमानं ‘जनयति’ उत्पादितवान् भवति; तेषां वाससामुल्वजरायुयोभिरूपत्वोक्तेः । किमर्थं जननमिति तत्राह—जातमभीति । ‘जातं’ यजमानम् ‘अभिषिञ्चानि’ अभिषिक्तं करवाणि ‘इति’ बुद्ध्या ‘वासांश्च परिधापयति’ परिधापयेदित्यर्थः ॥ २४ ॥

पूर्वं निहितस्य दीक्षितवसनस्य परित्यागं विधित्सुरेकेषां मतमुपन्यस्यात् । यद्वा, अयमपरः सम्बन्धः—विहितानां तार्प्यादीनां परिधापनादिकमेव द्रढयितुं पूर्वपक्षयति—तद्वैकं इति । ‘एके’ शाखिनः एकवारं

१—निवातेऽवगूहते नाभिदेशे परिहरते वा । का. श्रौ. सू. १५ । १३३ । २—तार्प्यप्रभृतीनि क्षत्रस्येति प्रतिमंत्रम् । का० श्रौ० सू० । १५ । १३४ ।

स युत्रावभृथमभ्यवैति । तदेतदुप्यभ्यवहरन्ति तत्सलोम क्रियते सु ऽएते-
पामेवैकं व्याससां परिधायोदैति तानि वशायै वा वपायाथ हुतायां
दद्यादुदवसानीयायां वेष्टौ ॥ २६ ॥

एतेपामेवैकं वाससां परिदधीत । तदेनमङ्गेर्जन्वा तन्वा समर्धयति । वरुण्यं दीक्षितवसनम् । तदेनं
वरुण्यादीक्षितवसनात्प्रमुञ्चति ॥ २५ ॥

स युत्रावभृथमभ्यवैति । तदेतदुप्यभ्यवहरन्ति । तत् सलोम क्रियते । स एतेपामेवैकं वाससां
परिधायोदैति । तानि वशायै वा वपायां हुतायां दद्यात्, उदवसानीयायां वेष्टौ ॥ २६ ॥

परिधापितानि ' एतानि वासांसि ' ' निदधति ' विसृज्य निदध्युः । ' अथ ' तदानीमेव तार्प्यादिवसनकाले
निहितं ' दीक्षितवसनम् ' ' एतं ' यजमानं ' पुनः परिधापयन्ति ' । पुनःपरिधापनकालस्तु सूत्रकृता दर्शितः—
"दीक्षितवसननिवृत्तिर्विरोधात्, माहेन्द्रादौ वा पुनः परिधानं निधायैतानि"—(का. श्रौ. सू. १९।१३९) इति ।
तद् दूषयति—तद् तथेति । अङ्गानि वा इति । ' वासांसि ' इति यत् तानि ' अस्य ' यजमानस्य ' जन्ः
अङ्गानि ' सहोत्पन्नानि । तार्प्यादीनां वाससामुत्पन्नजरायुप्रभृत्यात्मकत्वादङ्गत्वम् । उत्पन्नादीनां तु गर्भावस्थायां सह
निवासादङ्गत्वमुपचरितम् ॥

यद्वा, अयमर्थः—' वासांसि जनूरङ्गानि ' सहोत्पन्नानि त्वमृपाण्यङ्गानि । ' वै ' शब्दः प्रसिद्धिद्योतकः ।
तृतीयकाण्डे दीक्षाप्रकरणे " अथ वासः परिधत्ते "—इत्युपक्रम्यान्नातम्—" तस्मिन्नेतानं त्वचमदधुः वास एव
तस्मान्नान्यः पुरुषाद् वासो विभर्ति "—(श. प. ३।१।२।१३—१६) इति । अतो वासोभिः परिधाप-
नेन ' जन्वा ' ' तन्वा ' सहोत्पन्नैः शरीररूपैः ' अङ्गैः ' समर्थितवान् भवति । अङ्गसमुदाय एव हि तन्ः,
शरीरेण तदङ्गैश्च संवर्द्धितवान् भवति । दीक्षितवसनस्य परित्यागं दर्शयितुं तस्य दुष्टत्वमाह—वरुण्यमिति ।
वरुणगृहीतं दुष्टमित्यर्थः ॥ स एतेपामित्यादिकस्यायमर्थः—उक्तानां वाससामेकेन तार्प्येण प्रथमातिक्रमे कारणा-
भावात् । यद्वा ' एकम् ' प्रथममित्यर्थः । प्रथमन्तु तार्प्यम्, तेन परिधापनं कर्त्तव्यम् । न तु दीक्षितवसनस्य
पुनःपरिधापनमित्यर्थः ॥ २५ ॥

विहितस्य दीक्षितवसनस्य अवभृथे प्रासनं विधत्ते—स यत्रेति । ' अवभृथम् ' ' अभ्यवहरन्ति ' आहरेयुः,
असु प्रक्षिपेयुरित्यर्थः । ' तत् ' तथा सति ' सलोम क्रियते ' प्रकृतिगतमनुसृतं भवतीत्यर्थः । प्रकृतौ तु
दीक्षितवसनस्य अवभृथे परित्याग उक्तः । स एतेपामित्यादि । माहेन्द्रादौ दीक्षितवसनस्य पुनः
परिधानं कृतम्, तदा तार्प्यादीनामेकैकेनैव परिहितेन वाससा अवभृथावतरणमुत्तरणं च कर्त्तव्यमित्यर्थः ।
' उदैति ' उत्तरेत् । तेषां वाससां दानकालं विधत्ते—तानि वशायै इति । अनुबन्ध्यावशया वपायागकाले
वाऽर्घ्यवे ' दद्यात् ' । अवसाने कर्त्तव्या उदवसानीयेष्टिः, तस्यां वा दद्यात् । अत एव कात्यायनः—" अव-
भृथमेकेन तार्प्यादीनि चेदुदैत्येकेन, दीक्षितवसनं च प्रास्यति, अनुबन्ध्यावपाहोमान्ते दद्यादेनानि, उदवसानी-
यायां वा "—(का. श्रौ. सू. १९।२०९—२१३) इति ॥ २६ ॥

(ष्टावु) अथ धनुरधितनोति । (तुी) इन्द्रस्य वार्त्रघ्नमसीति वार्त्रघ्नं वै धनुरिन्द्रो वै यजमानो द्वयेन वाऽ एषऽ इन्द्रो भवति यच्च क्षत्रियो यदु च यजमानस्तस्मादाहुन्द्रस्य वार्त्रघ्नमसीति ॥ २७ ॥

(त्य) अथ बाहू विमार्ष्टि । मित्रस्यासि वरुणस्यासीति बाह्वोर्वै धनुर्बाहुभ्यां वै राजन्यो मैत्रावरुणस्तस्मादाह मित्रस्यासि वरुणस्यासीति तदस्मै प्रयच्छति त्वयाऽयं वृत्रं वधेदिति त्वयाऽयं द्विपुन्तं भ्रातृव्यं वधेदित्येवैतदाह ॥ २८ ॥

(हा) अथास्मै तिस्र इषूः प्रयच्छति । स युया प्रथमया समर्पणेन पराभिनुत्ति सैका सेयं पृथिवी सैषा दृवा नामाथ युया विद्धः शयित्वा जीवति

अथ धनुरधितनोति--“ इन्द्रस्य वार्त्रघ्नमसि ”-इति । वार्त्रघ्नं वै धनुः । इन्द्रो वै यजमानः । द्वयेन वाऽएष इन्द्रो भवति-यच्च क्षत्रियो, यदु च यजमानः । तस्मादाह-इन्द्रस्य वार्त्रघ्नमसीति ॥ २७ ॥

अथ बाहू विमार्ष्टि । “ मित्रस्यासि वरुणस्यासि ”-इति । बाह्वोर्वै धनुः । बाहुभ्यां वै राजन्यो मैत्रावरुणः । तस्मादाह-मित्रस्यासि वरुणस्यासीति । तदस्मै प्रयच्छति--“ त्वयाऽयं वृत्रं वधेत् ”-इति । त्वयाऽयं द्विपुन्तं भ्रातृव्यं वधेदित्येवैतदाह ॥ २८ ॥

अथास्मै तिस्र इषूः प्रयच्छति । स युया प्रथमया समर्पणेन पराभिनुत्ति सैका । सेयं पृथिवी सैषा

अथ धनुरधीति । ‘ अधितनोति ’ आतनोतीत्यर्थः । मन्त्रस्यायमर्थः--हे धनुः ! त्वम् ‘ इन्द्रस्य ’ ‘ वार्त्रघ्न ’ वृत्रहननसाधनमायुधम् ‘ असि ’ भवसि । इन्द्रशब्दार्थमाह-इन्द्रो वा इति । कथं यजमानस्येन्द्रत्वमिति तदुपपादयति-द्वयेनेति । क्षत्रिय इति यत्, यजमान इति च यत्, तेन द्वयेनेत्यर्थः । क्षत्रं नाम बलम् ; तत्स-स्वन्धात्, यष्टृत्वाच्चेत्यर्थः । इन्द्रस्य यजमानत्वं प्रागुक्तम् ॥ २७ ॥

विधत्ते-अथ बाहू इति । हे बाहो ! ‘ मित्रस्य ’ ‘ असि ’ भवसि । तथाऽपरं बाहुं प्रत्याह-वरुणस्यासीति । बाहुद्वयं विमुञ्चात् । कर्कोपाध्यायेन तु बाहुशब्दस्य धनुष्कोटिपरत्वं व्याख्यातम् । तमिमं प्रशंसति-बाह्वोरिति । बाहुभ्यां खलु मित्रवरुणसम्बन्धी राजन्यो भवति ; बाहुवीर्यसद्भावो राज्ञो लक्षणमित्यर्थः । धनुःप्रदानं समन्त्रकं विधत्ते-तदस्मा इति । हे धनुः ! ‘ त्वया ’ साधनेन ‘ अयं ’ यजमानो ‘ वृत्रं ’ शत्रुं ‘ वधेत् ’ हिंस्यादिति । मन्त्रं व्याचष्टे-त्वयाऽयं द्विपुन्तमिति ॥ २८ ॥

अथेधुत्रयदानं विधत्ते-अथास्मा इति । ‘ तिस्रः ’-इति । लोकत्रयात्मकत्वेन शस्तानामिषूणां लक्षणं

१-इन्द्रस्य वार्त्रघ्नमिति धनुरातनोति । का. श्री. सू. १५। १३६। २-मित्रस्य वरुणस्येत्यस्य बाहू विमार्ष्टि । का० श्री० सू० । १५। १३७। ३-कर्कभाष्ये-‘ बाहू धनुःकोट्यावुच्येते ’ इति पाठः । ४-धनुः प्रयच्छति त्वयाऽयमिति । का० श्री० सू० । १५। १३८ ॥

वा म्रियते वा सा द्वितीया तदिदमन्तरिक्षं सैषा रुजा नामाथ ययाऽपैव
राधोति सा तृतीया साऽसौ द्यौः सैषा क्षुमा नामैता हि वै तिस्रऽङ्गवस्तु-
स्मादस्मै तिस्रऽङ्गवस्तुः प्रयच्छति ॥ २९ ॥

ताः प्रयच्छति । पातैनं प्राञ्चं पातैनं प्रत्यञ्चं पातैनं तिर्यञ्चं दिग्भ्यः पातुति
तदस्मै सुर्वा एव दिशोऽशरव्याः करोति तद्वदस्मै धनुः प्रयच्छति वीर्यं
वाऽएतद्राज्यस्य यद्धनुर्वीर्यवन्तमभिषिञ्चानीति तस्माद्वाऽअस्मा
आयुधं प्रयच्छति ॥ ३० ॥

दृवा नाम । अथ यया विद्धः शयित्वा जीवति वा म्रियते वा—सा द्वितीया । तदिदमन्तरिक्षम् ।
सैषा रुजा नाम । अथ ययाऽपैव राधोति—सा तृतीया । साऽसौ द्यौः । सैषा क्षुमा नाम । एता हि
वै तिस्र इषवः । तस्मादस्मै तिस्र इषूः प्रयच्छति ॥ २९ ॥

ताः प्रयच्छति—“पातैनं प्राञ्चम्, पातैनं प्रत्यञ्चम्, पातैनं तिर्यञ्चम्, दिग्भ्यः पात”-
(वा. सं. १० । ८)—इति । तदस्मै सर्वा एव दिशोऽशरव्याः करोति । तद् यदस्मै धनुः
प्रयच्छति । वीर्यं वाऽएतद्राज्यस्य—यद्धनुः । वीर्यवन्तमभिषिञ्चानीति । तस्माद्वाऽअस्मा
आयुधं प्रयच्छति ॥ ३० ॥

सञ्ज्ञां च दर्शयति—स ययेति । ‘समर्पणेन’ परित्यागमात्रेण ‘यया’ ‘परान् भिनत्ति’ शत्रून् विदारयति,
तस्या एकस्याः ‘दृवा’—नामधेयायाः पृथिव्यात्मकत्वेन प्राशस्त्यमित्यर्थः । ‘यया’ विद्धस्य ताडितस्य जीवने
सन्देहः, तस्या ‘रुजा’—नामधेया अन्तरिक्षात्मकत्वेन प्राशस्त्यमित्यर्थः । यया राजा शत्रुम् ‘अपराधोति’ हिनस्त्येव, तस्याः
‘क्षुमा’—नामधेयायाः तृतीयलोकात्मकत्वेन प्राशस्त्यमित्यर्थः । अत्र कश्चिद् विशेषं कात्यायनः सूत्रयामास—
“दृवाऽसीति प्रतिमन्त्रमादाय तिस्र इषूः प्रयच्छति” (का. श्रौ. सू. १५ । १३९)—इति । तेषां मन्त्राणामयमर्थः ।—
दृवा, “द विदारणे”—(धा. पा. ऋया. प. २१) दृणातीति ‘दृवा’ विदारिका ‘असि’ इति । दृप्यतेर्वा रूपम् ।
इति प्रथमेषुग्रहणम् । ‘रुजा’ “रुजो महे” (धा. पा. तु. प. १३९) महेहेतुरिषुरसि । अनेन द्वितीय-
शरग्रहणम् । ‘क्षुमा’ “क्षुप विधूर्तने” (सौत्रो धातुः) क्षुपतीति क्षुपा, पकारस्य स्थाने मकारः; शत्रु-
क्षुपणकारिणी इषुरसि । अनेन तृतीयशरग्रहणम् । एवमादाय दद्यात् ॥ २९ ॥

इष्टदानमन्त्रं विधत्ते—ताः प्रयच्छतीति । ‘एनं’ यजमान ‘प्राञ्चम्’ प्रागञ्चनम्, प्राग् गन्तारम् हे इषवः
‘पात’ पालयत । ‘प्रत्यञ्चम्’ प्रत्यग्वन्तारम्, ‘तिर्यञ्चम्’ तिर्यग्वन्तारम्, किं बहुना ‘दिग्भ्यः’ सर्वाभ्यः
‘पात’ इति । तदस्मा इति । ‘अशरव्याः’ अहिंसकाः; शरव्यं शरलक्ष्यम्, तद्रहिताः ‘करोति’ । अनेन सर्वास्वपि

१—“महीधरेण तु ‘क्षमायां विधुनने’ क्षमायति शत्रून् कम्पयति इति क्षुमा”-इति व्याख्यातम् ।

(त्व) अथैनमाविदो वाचयति । (त्या) आविर्मर्षाऽइत्यनिरुक्तं प्रजापतिर्वाऽअनिरुक्तस्तुदेनं प्रजापतयऽआवेदयति सोऽस्मै सवमुनुमन्यते तेनानुमतः सूयते ॥ ३१ ॥

(तऽआ) आवित्तोऽअग्निर्गृहपतिरिति । ब्रह्म वाऽअग्निस्तुदेनं ब्रह्मणऽआवेदयति तुदस्मै सवमुनुमन्यते तेनानुमतः सूयते ॥ ३२ ॥

अथैनमाविदो वाचयति—“आविर्मर्षाः”—इत्यनिरुक्तम् । प्रजापतिर्वाऽअनिरुक्तः । तदेनं प्रजापतयऽआवेदयति । सोऽस्मै सवमुनुमन्यते । तेनानुमतः सूयते ॥ ३१ ॥

“आवित्तोऽअग्निर्गृहपतिः”—इति । ब्रह्म वाऽअग्निः । तदेनं ब्रह्मणऽआवेदयति । तदस्मै सवमुनुमन्यते । तेनानुमतः सूयते ॥ ३२ ॥

दिक्षु परकीयशरलक्ष्यत्वं निवर्त्यते । इमं मन्त्रमिष्वभिर्मर्शनेऽपि कात्यायनो विनियुक्तवान्—“पातैनमित्यभिर्भृशति” (का. श्रौ. सू. १६ । १३९) इति । आपस्तम्बोऽपि—“पात मा प्रत्यञ्जमिति प्रदीयमानामनुमन्यते” (आ. श्रौ. सू. १८ । १४ । १३) इति ॥ ३० ॥

विधत्ते—अथैनमाविद इति । आवित्त—पदयुक्तः सप्त मन्त्राः ‘आविदः’ तान् वाचयतीत्यर्थः । आवेदयन्ति ज्ञापयन्ति देवताभ्य एनं यजमानमित्याविदो मन्त्राः ॥ तत्र मन्त्रान् विधत्ते—आविर्मर्षा इति । आविर्मर्षाः ‘इत्यनिरुक्तम्’ साक्षाद् देवतावाचकपदरहितं मन्त्रं वाचयेदित्यर्थः । हे ‘मर्षाः’ ! मरणयोग्या मनुष्याः ! ‘आविः’ प्रकाशोऽभूत् । अनेन कस्यै देवतायै यजमानमावेदितवान् भवतीत्याशङ्क्य तां देवतां दर्शयति—प्रजापतिरिति । ‘प्रजापतिः’ खलु ‘अनिरुक्तः’ ईदृश इति वक्तुमनर्हः ; तस्मादनेन यजुषा अनिरुक्तेन अनिरुक्तात्मेन ‘प्रजापतये’ ‘एनं’ यजमानम् आवेदितवान् भवतीत्यर्थः । आवेदनस्य फलमाह—सोऽस्मा इति । ‘सः’ आवेदितः ज्ञापितः प्रजापतिः ‘अस्मै’ सुन्वते ‘सवम्’ अभिवेकम् ‘अनुमन्यते’ ‘तेन’ प्रजापतिना ‘अनुमतः’ अनुज्ञातः ‘सूयते’ अभिषिच्यते । एवमुत्तरत्रापि व्याख्येयम् ॥ ३१ ॥

आवित्तोऽअग्निर्गृहपतिरिति । गृहपतिगुणकः ‘अग्निः’ ‘आवित्तः’ आवेदितः, ज्ञापितः । “वित्तो भोगप्रत्यययोः”—(पा. सू. १८ । २ । १८) इति निपातितः । अग्नये यजमानं ज्ञापितवानित्यर्थः ॥ ३२ ॥

१—इमं मन्त्रमिष्वभिर्मर्शनेऽपीत्यादितः प्रदीयमानामनुमन्यते इतीत्यंतं भाष्यं चित्यम् । तथया । शतपथं चानुसृत्य सूत्ररचना-शैलीशीलतया आचार्येण भगवता कात्यायनेन तथैव सूत्रितम्—“दवासीति प्रतिमंत्रमादाय तिल इष्टुः प्रयच्छति पातैनमिति प्रतिमंत्रम्” इति । पितृभूतिकर्कदेवयाज्ञिकानंतदेवप्रभृतिभाष्यकृद्भाष्याण्यपि सूत्रानुसारीण्येव । पद्धतिभूतां पद्धत्यस्तादृश्यः । एतादृक्स्थितावपि स्वस्यापस्तंबीयत्वात् तदभिमानितया कात्यायनस्य कृष्णयजुःशाखानुयायित्वप्रदर्शनाय पूर्ववदक्षरतारतम्य-संध्यवकाशमालोच्य आर्षमपि सूत्रमन्यथाऽचीकृतम् । इति । एतदतिसाहसदृढीकरणाय अस्मिन्नेव ब्राह्मणे एकोनविंशकाण्डिका-व्याख्याने अत्र कंचिद्विशेषं कात्यायनः सूत्रयामास दवासीति प्रतिमंत्रमादाय तिल इष्टुः प्रयच्छतीति अवतरितम् । स विशेषस्तु इमं मन्त्रमिष्वभिर्मर्शनेऽपीत्यादिना प्रथेन त्रिंशत्तमकण्डिकायां व्याख्याने उद्धाटितः । स्वयमेव अपीति वदता पातैनमिति मंत्राणा-मिषुप्रदाने विनियोगमंगीकृत्य इष्वभिर्मर्शने विकल्पप्रदर्शनं कृतं तादृक्कल्पदर्शनं (एवमन्यथाकृतौ) भाष्यकृतां चेतोभयास्पद-मिति स्पष्टमेव द्योतयतीति । अतः एकोनविंशकण्डिकायां अत्र कंचिद्विशेषमिति त्रीणि पदानि विहाय कात्यायनः सूत्रयामास दवासीति प्रतिमंत्रमादाय तिल इष्टुः प्रयच्छति पातैनमिति प्रतिमंत्रमिति । युक्तमेव । इमं मन्त्रमित्यादि अनुमन्यते इत्यंतम् ।

२—आविर्मर्षा इति वाचयति । का० श्रौ० सू० १५ । १४० ।

(तऽआ) आवित्तऽइन्द्रो वृद्धश्रवाऽ इति । क्षत्रं वाऽइन्द्रस्तुदेनं क्षत्रा-
यावेदयति तदस्मै सवमुमुमन्यते तेनानुमतः सूयते ॥ ३३ ॥

(तऽ) आवित्तौ मित्रावरुणौ धृतव्रताविति । प्राणोदानौ वै मित्रावरुणौ
तुदेनं प्राणोदानाभ्यामावेदयति तावस्मै सवमुमुमन्यते ताभ्यामनुमतः
सूयते ॥ ३४ ॥

(तऽ) आवित्तः पूषा विश्ववेदाऽ इति । पशवो वै पूषा तुदेनं पशुभ्य
ऽआवेदयति तेऽस्मै सवमुमुमन्यन्ते तैरनुमतः सूयते ॥ ३५ ॥

(तऽ) आवित्ते द्यावापृथिवी विश्वशम्भुवाविति । तुदेनमाभ्यां द्यावा-
पृथिवीभ्यामावेदयति तेऽस्मै सवमुमुमन्यते ताभ्यामनुमतः सूयते ॥ ३६ ॥

(तऽ) आवित्ताऽदितिरुरुशर्मैति । (ती) इयं वै पृथिव्यदितिस्तुदेनमस्यै
पृथिव्याऽआवेदयति साऽस्मै सवमुमुमन्यते तयाऽनुमतः सूयते तयाभ्य

“ आवित्तऽइन्द्रो वृद्धश्रवाः ”-इति । क्षत्रं वाऽइन्द्रः । तदेनं क्षत्रायावेदयति । तदस्मै
सवमुमुमन्यते । तेनानुमतः सूयते ॥ ३३ ॥

“ आवित्तौ मित्रावरुणौ धृतव्रतौ ”-इति । प्राणोदानौ वै मित्रावरुणौ, तदेनं प्राणोदाना-
भ्यामावेदयति । तावस्मै सवमुमुमन्यते । ताभ्यामनुमतः सूयते ॥ ३४ ॥

“ आवित्तः पूषा विश्ववेदाः ”-इति । पशवो वै पूषा । तदेनं पशुभ्य आवेदयति । तेऽस्मै
सवमुमुमन्यन्ते । तैरनुमतः सूयते ॥ ३५ ॥

“ आवित्ते द्यावापृथिवी विश्वशम्भुवौ ”-इति । तदेनमाभ्यां द्यावापृथिवीभ्यामावेदयति ।
तेऽस्मै सवमुमुमन्यते । ताभ्यामनुमतः सूयते ॥ ३६ ॥

“ आवित्ताऽदितिरुरुशर्मै ”-(वा. सं. १० । ९) इति । इयं वै पृथिव्यदितिः । तदेनमस्यै

आवित्तऽइन्द्र इति । ‘ वृद्धश्रवाः ’ । “ श्रव इत्यन्तनाम, श्रूयते इति श्रवः ” इति हि यास्कः (निरु १० ।
१ । ३१) वृद्धं प्रभूतमन्नं यस्य ॥ ३३ ॥

आवित्तौ मित्रावरुणाविति । ‘ धृतव्रतौ ’ व्रतमिति कर्मनाम (निर्व. २ । १ । ७) अवधीरितकर्मणौ ॥ ३४ ॥

आवित्तः पूषा इति । ‘ विश्ववेदाः ’ सर्वधनः ॥ ३५ ॥

आवित्ते द्यावापृथिवी इति । विश्वशम्भुवौ सर्वस्य जगतः सुखस्य भावयित्र्यौ ॥ ३६ ॥

आवित्ताऽदितिरिति । ‘ उरुशर्मै ’ प्रभूतं सुखं यस्याः, ‘ अदितिः ’ अखण्डनीया देवमाता ।

ऽएवैनमेतद्देवताभ्य ऽआवेदयति ता ऽअस्मै सवमनुमन्यन्ते ताभिरनुमतः
सूयते ॥ ३७ ॥

इति तृतीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ ५-३-२ ॥ (३. ५.) ॥
इति तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

पृथिव्याऽआवेदयति । साऽस्मै सवमनुमन्यते तथाऽनुमतः सूयते । तथाभ्य एवैनमेतद्देवताभ्य आवेद-
यति । ता अस्मै सवमनुमन्यन्ते । ताभिरनुमतः सूयते ॥ ३७ ॥

भूमिरिव काञ्चिन्मूर्तिं धृत्वा देवमाताऽदितिरित्युच्यते । एता देवताः सम्भूय प्रशंसति-तथाभ्य
एवैनमिति ॥ ३७ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मण-
भाष्ये पञ्चमकाण्डे तृतीयाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ (५-३-५) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्द निवारयन् । पुमर्याश्चतुरो देयाद् विद्यार्थमहेधरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूर्णा स्वर्णगर्भं,
सप्ताब्धीन्पञ्चसीरीस्त्रिदशतल्लताधेनुसौवर्णभूमीः ।
रत्नोत्सां रुक्मवाजिद्विपमहितरथौ सायणिः सिङ्गणार्यो,
व्यश्राणीद्विंश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटं च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभवमतुलः स्वर्णजं वर्णमुत्थः,
कार्पासीयं कृपावान्युडकृतमजडो राजतं राजपूज्यः ।
आज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणजमनृणः शार्करं चार्कतेजा,
रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरिमकृत मुदा पात्रसात्सिङ्गणार्यः ॥

इति श्रीमद्वाजापिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते
माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये पञ्चमकाण्डे तृतीयाध्यायः समाप्तः ॥ ५-३ ॥

अथ पञ्चमकाण्डे चतुर्थाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

केशवस्य पुरुषस्य । लोहायसमास्यऽआविध्यत्यवेष्टा दन्दशूकाऽ इति
सुर्वान्वाऽएषु मृत्युनतिमुच्यते सुर्वान्विधान्यो राजसूयेन यजते तस्य
जरैव मृत्युर्भवति तद्यो मृत्युर्यो वधस्तुमेवैतदुतिनयति युद्दन्दशूकान् ॥ १

(नु) अथ युत्केशवस्य पुरुषस्य । न वाऽएष स्त्री न पुमान्युत्केशवः
पुरुषो यदह पुमांस्तेन न स्त्री युदु केशवस्तेनो न पुमान्नेतदयो न हिरण्यं
युल्लोहायसं नैते क्रिमयो नाक्रिमयो युद्दन्दशूकाऽ अथ युल्लोहायसं भवति
लोहिता इव हि दन्दशूकास्तस्मात्केशवस्य पुरुषस्य ॥ २ ॥

केशवस्य पुरुषस्य लोहायसमास्यऽआविध्यति—“अवेष्टा दन्दशूकाः”—इति । सर्वान्वाऽएष
मृत्युनतिमुच्यते, सर्वान् वधान् यो राजसूयेन यजते । तस्य जरैव मृत्युर्भवति । तद्यो मृत्युः, यो
वधः—तमेवैतदुतिनयति युद्दन्दशूकान् ॥ १ ॥

अथ युत्केशवस्य पुरुषस्य । न वाऽएष स्त्री, न पुमान्, युत्केशवः पुरुषः । यदह पुमान्—तेन
न स्त्री । युदु केशवः—तेनो न पुमान् । नैतदयो, न हिरण्यम्—युल्लोहायसम् । नैते क्रिमयो
नाक्रिमयो—युद्दन्दशूकाः । अथ युल्लोहायसं भवति । लोहिता इव हि दन्दशूकाः । तस्मात्केशवस्य
पुरुषस्य ॥ २ ॥

यस्य निश्चसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्ममे, तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

कात्यायनः—“अवेष्टा इति लोहायसमाविध्यति केशवास्ये सदोऽन्त उपविष्टाय” —(का. श्रौ. सू. १५ ।
१४१) इति । सदसो मध्ये उपविष्टस्य केशवस्य क्लीवस्य वदने “अवेष्टा” इति मन्त्रेण ताम्रमर्पयेत् ।
तदिदं विधत्ते—केशवस्येति । ‘लोहायसं’ ताम्रम् ‘आविध्यति’ अर्पयेत् । ‘दन्दशूकाः’ दंशनशीलाः,
मृत्यव इहाभिप्रेताः । ‘अवेष्टाः’ अवपूर्वो यजिर्नाशार्थं वर्त्तते, विनाशिता इति ॥

व्याचष्टे—सर्वान् वा इति । ‘यो राजसूयेन यजते’ स ‘सर्वान् मृत्युन्’ सर्वान् परकृतान् ‘वधान्’
अपि ‘अतिमुच्यते’ अतिक्रामेत् । सुन्वतो ‘मृत्युः’ नाम ‘जरा’ देहविदारकत्वात् । तस्माद्दन्दशूक-
पदेन मृत्यवो वधाश्च विवक्षिताः, तान् केशववदने ताम्रनिधानेन नाशितवान् भवतीति तात्पर्यार्थः ॥ १ ॥

केशवल्लोहायसदन्दशूकानामन्तरालवर्त्तित्वं सम्यगुपपादयति—अथ युत्केशवस्येति । एतद्वाक्यं परिशुक्ल-
यणे व्याख्यातम् । दन्दशूकानामप्यन्तरालवर्त्तित्वं दर्शयति—नैते क्रिमय इति । दन्दशूकानामपि लोहितत्वात्
लोहितायसेन भाव्यमित्यर्थः ॥ २ ॥

(स्या) अथैनं दिशः समारोहयति । प्राचीमारोह गायत्री त्वाऽवतु
रथन्तरं^१ साम त्रिवृत्स्तोमो वसन्त ऋतुर्ब्रह्म द्रविणम् ॥ ३ ॥

दक्षिणमारोह । त्रिष्टुप्त्वाऽवतु बृहत्साम पञ्चदश स्तोमो ग्रीष्म ऋतुः
क्षत्रं द्रविणम् ॥ ४ ॥

(मप्र) प्रतीचीमारोह । जुगती त्वाऽवतु वैरूपं^२ साम सप्तदश स्तोमो
वर्षाऽऋतुर्विह द्रविणम् ॥ ५ ॥

(१)-अथैनं दिशः समारोहयति-“प्राचीमारोह गायत्री त्वाऽवतु रथन्तरं साम त्रिवृ-
त्स्तोमो वसन्त ऋतुर्ब्रह्म द्रविणम् । ” ॥ ३ ॥

(२)-“ दक्षिणमारोह त्रिष्टुप्त्वाऽवतु बृहत्साम पञ्चदश स्तोमो ग्रीष्म ऋतुः
क्षत्रं द्रविणम् ” ॥ ४ ॥

(३)-“ प्रतीचीमारोह जुगती त्वाऽवतु वैरूपं साम सप्तदश स्तोमो वर्षा ऋतुः,
विह द्रविणम् ” ॥ ५ ॥

ध्रुवम्-“सुन्वन्तमाक्रमयन् दिशः प्राचीमारोहेति वाचयति प्रतिमन्त्रं प्रतिदिशं यथालिङ्गमाक्रम्य”-(का.
श्रौ. सू. १५ । १४२ । १४३ ।) इति अध्वर्युः प्राच्यादिकाः पञ्च दिशो यजमानमाक्रमयन् “ प्राचीमा-
रोह”-इत्यादिकांस्तत्तद्विप्रतिपादकान् मन्त्रान् वाचयेदित्यर्थः । तत्र दिगाक्रमणं विधत्ते-अथैनं दिश इति ।
‘समारोहयति’ आक्रमेत् । प्राचीदिगाक्रमणमन्त्रं विधत्ते-प्राचीमारोहेति । हे यजमान ! ‘प्राचीम्’
‘मारोह’ तथा स्थितं ‘त्वा’ त्वां छन्दसां मध्ये गायत्री ‘अवतु’ साम्नां मध्ये ‘रथन्तरं’ साम रक्षतु,
स्तोमानां मध्ये ‘त्रिवृत्’ ऋद्धन्वकात्मकः स्तोमः, ऋतूनां मध्ये वसन्ताख्य ऋतुः, ‘ब्रह्म’ त्वदीयं ‘द्रविणं’,
धनं रक्षतु; ब्रह्मरूपं धनं वा अवत्विति । एवमुत्तरत्रापि । “ अभि त्वा शूर नोनुमः ”-इत्यस्याम्-(सा. छ.-
आ. ३ । १ । ५१) ऋच्युत्पन्नं साम रथन्तरमित्युच्यते । “ उपास्मै गायता नरः ”-(सा. गा. आ. २ ।
१ । २१) इति सूक्तत्रये आद्याभिस्तिसृभिर्मध्यमाभिरुत्तमाभिश्चोद्गातृगानेन त्रिरावृत्तस्त्रिवृत्स्तोमो भवति ।
(तां. ब्रा. १ । २ । १-३) ॥ ३ ॥

दक्षिणदिगाक्रमणं विधत्ते-दक्षिणमारोहेति । पूर्ववद् योजनीयम् । “ त्वामिद्धि हवामहे ”-इत्यस्यामृचि
(सा. छ. ३ । १ । ५ । २) उत्पन्नं साम ‘बृहत्’ (सा. गा. अ. १ । १ । २७) पञ्चदशस्तोम-
कारणमेवम्-पूर्वोक्तत्रिवृत्स्तोमः खलु सूक्तत्रयनिष्पाद्यः; अन्ये तु स्तोमा एकैकेन त्र्युचात्मकेन सूक्तेन निष्पाद्यन्ते ।
तत्र चायं क्रमः-प्रथमं पर्यायं पञ्चभिर्ऋग्भिर्गायते । तद्यथा-प्रथमाऽमृचं त्रिर्गायेत्, इतरे द्वे सकृत्-सकृत्; तृतीये
तु उत्तमां त्रिर्गायेत्, आद्ये द्वे सकृत्-सकृदिति (तां. ब्रा. १ । २ । ४ । ६) ‘क्षत्रम्’ क्षत्रियः ॥ ४ ॥

प्रतीच्या मन्त्रं विधत्ते-प्रतीचीमारोहेति । “ यद् द्याव इन्द्र ते शतम् ”-इत्यस्यामृचि (सा. छ.-
आ. ३ । २ । ४ । ६) उत्पन्नं साम ‘वैरूपम्’ (सा. गा. आ. १ । ३ । ६) सप्तदशस्तोमसम्पादन-
मेवम्-प्रथमपर्याये प्रथमाऽमृचं त्रिर्गायेत्, द्वितीयपर्याये मध्यमां त्रिः, तृतीयपर्याये मध्यमाऽमुत्तमाञ्च त्रिः, अन्याः
सकृत्-सकृदिति (तां. ब्रा. १ । २ । ७-१३) वैश्यो जातिरित्यर्थः ॥ ५ ॥

(मु) उदीचीमारोह । (द्वा) अनुष्टुप्त्वाऽवतु वैराजं सामैकविंश स्तोमः शरदृतुः फलं द्रविणम् ॥ ६ ॥

(मू) ऊर्ध्वमारोह । पङ्क्तिस्त्वाऽवतु शाकररैवते सामनी त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ स्तोमौ हेमन्तशिशिरावृत्तं वर्चो द्रविणमिति ॥ ७ ॥

तद्यदेनं दिशः समारोहयति । (तृ) ऋतूनामेवैतदूपमृतूनेवैनमेतत्संवत्सरं समारोहयति सु ऋतून्त्संवत्सरं समारुह्य सर्वमेवेदमुपयुपरि भवत्यवर्गिवास्मादिदं सर्वं भवति ॥ ८ ॥

(४) — “ उदीचीमारोहानुष्टुप्त्वाऽवतु । वैराजं साम, एकविंश स्तोमः, शरदृतुः फलं द्रविणम् ” ॥ ६ ॥

(५) — “ ऊर्ध्वमारोह पङ्क्तिस्त्वाऽवतु शाकररैवते सामनी त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ स्तोमौ हेमन्तशिशिरावृत्तं वर्चो द्रविणम् ” — इति ॥ ७ ॥

तद्यदेनं दिशः समारोहयति । ऋतूनामेवैतदूपम् । ऋतूनेवैनमेतत्संवत्सरं समारोहयति । स ऋतून्त्संवत्सरं समारुह्य सर्वमेवेदमुपयुपरि भवति । अवर्गिवास्मादिदं सर्वं भवति ॥ ८ ॥

उदीच्या मन्त्रं विधत्ते—उदीचीमारोहेति । “ पिशा सोममिन्द्र मन्दतु त्वा ”—इत्यस्यामृचि (सा. छ. आ. १ । १ । १ । ८) उत्पन्नं साम ‘ वैराजम् ’ (सा. गा. मे २ । २ । ३१) एकविंशतिस्तोमनिष्पत्तिप्रकारस्त्वेवम्—प्रथमे पर्याये उत्तमां सकृद् गायेत्, द्वितीये पर्याये मध्यमां सकृद् गायेत्, तृतीये पर्याये सर्वत्रेतरास्त्रिंशतिरित्येवं कृते एकविंशः स्तोमो भवति । (तां. ब्रा. १ । २ । १४—१७) ॥ ६ ॥

ऊर्ध्वया मन्त्रं विधत्ते—ऊर्ध्वमारोहेति । “ प्रोष्वस्मै पुरोरथम् ”—इत्यस्यामृचि (सा. उ. आ. ९ । १ । १४ । १) उत्पन्नं साम ‘ शाकरम् ’ (सा. गा. उ. १ । २ । ६ । १) “ रेवतीर्नः सधमादः ”—इत्यस्यामृचि (सा. छ. आ. २ । २ । १ । ९ । १) उत्पन्नं साम ‘ रैवतम् ’ (सा. गा. आ. १ । १ । १७) । त्रिणवस्तोमनिष्पत्तिप्रकारस्त्वेवम्—प्रथमे पर्याये प्रथमां त्रिर्गायेत्, मध्यमां पञ्चकृत्वो गायेत्; उत्तमां सकृत्; द्वितीये पर्याये प्रथमां सकृत्, मध्यमां त्रिः, उत्तमां पञ्चकृत्वः, तृतीये पर्याये प्रथमां पञ्चकृत्वः, मध्यमां सकृत्, उत्तमां त्रिर्गायेदिति । सोऽयं त्रिरावृत्तनवसङ्ख्यापेत्तत्वात् ‘ त्रिणव ’—नामकः स्तोमो भवति । (तां. ब्रा. १ । २ । १४ । २) । त्रयस्त्रिंशस्तोमनिष्पत्तिप्रकार उच्यते—प्रथमपर्याये प्रथमां त्रिः कृत्वः, मध्यमां सप्तकृत्वः, उत्तमां सकृत्; द्वितीये प्रथमां सकृत्, मध्यमां त्रिः, उत्तमां सप्तकृत्वः; तृतीये पर्याये प्रथमां सप्तकृत्वः, मध्यमां सकृत्, उत्तमां त्रिः । सोऽयं त्रयस्त्रिंशस्तोमो नाम (तां. ब्रा. १ । ३ । ३—७) त्रिषु मन्त्रेषु ब्राह्मणक्षत्रियवैश्या धनरक्ष-कत्वेन धनरूपत्वेन वा कथिताः, चतुर्थे उदुम्बरादिफलस्य तद्रूपत्वम्, पञ्चमे ‘ वर्चसः ’ प्रख्यातशूरताकृतस्य तेजसो रक्षकत्वं तद्रूपत्वं चोक्तम् ॥ ७ ॥

दिशां समारोहणं समस्य संवत्सरारोहात्मना प्रशंसति—तद्यदेनमिति । पञ्चानां दिशां समारोहणम् ऋतुरूप-त्वम् । ऋतूनामपि “ हेमन्तशिशिरयोः समासेन ” (ऐ. ब्रा. १ । १ । १) पञ्चसङ्ख्यात्मकत्वात् संवत्सरा-

शार्दूलचर्मणो जघनार्धे । सीसं निहितं भवति तत्पदा प्रत्यस्यति प्रत्यस्तं
नमुचेः शिरऽ इति नमुचिर्ह वै नामासुरऽ आस तमिन्द्रो निविव्याध तस्य
पदा शिरोऽभितष्ठौ स यदभिष्ठितऽउदबाधत सऽ उच्छ्वङ्कस्तस्य पदा
शिरः प्रचिच्छेद ततो रक्षः समभवत्तद्ध स्मैनमुभाषते क गमिष्यसि क
मे मोक्ष्यसऽइति ॥ ९ ॥

तत्सीसेनापजघान । तस्मात्सीसं मृदु सृतजवत् हि सर्वेण हि वीर्येणा-
पजघान तस्माद्धिरण्यरूपत्वं सन्न क्रियन्नुनार्हति सृतजवत् हि सर्वेण हि
वीर्येणापजघान तद्वै स तन्नाष्ट्रा उक्षात्स्यपजघान तथोऽप्येषु ऽएतन्नाष्ट्रा
उक्षात्स्यतोऽपहन्ति ॥ १० ॥

शार्दूलचर्मणो जघनार्धे सीसं निहितं भवति । तत्पदा प्रत्यस्यति—“प्रत्यस्तं नमुचेः शिरः”
(वा. सं. १०।१०-१४) इति । नमुचिर्ह वै नामासुर आस । तमिन्द्रो निविव्याध । तस्य पदा
शिरोऽभितष्ठौ । स यदभिष्ठित उदबाधत—स उच्छ्वङ्कः । तस्य पदा शिरः प्रचिच्छेद । ततो रक्षः
समभवत् । तद्ध स्मैनमुभाषते क गमिष्यसि, क मे मोक्ष्यसऽइति ॥ ९ ॥

तत् सीसेनापजघान । तस्मात्सीसं मृदु । सृतजवं हि । सर्वेण हि वीर्येणापजघान । तस्माद्धि-

रोहणेन यजमानः ‘ सर्वमेवेदं ’ जगत् ‘ उपर्युपरि भवति ’ सर्वस्योपरि वर्त्तमानो भवति; कालस्य सर्वेषामुपरि
भाषात् । ‘ अस्मात् ’ सुन्वतः सकाशात् ‘ इदं सर्वम् ’ ‘ अर्वाक् ’ अर्वाचीनम् अधस्तनं ‘ भवति ’ इति ॥ ८ ॥

पूर्वं मैत्रावरुणविष्णवस्य पुरस्तादभिहितानामभिषेचनीयपात्राणामग्रे आस्तुतस्य शार्दूलचर्मणोऽपरेऽन्ते निहि-
तस्य सीसस्य प्रासनमिदानीं विधत्ते—शार्दूलेति । ‘ शार्दूलचर्मणः ’ ‘ जघनार्धे ’ अपरभागे ‘ सीसं निहितं
भवति ’ । निहितमिति निष्ठाप्रयोगेण पूर्वं चर्मास्तरणसमये एव सीसनिधानं सम्पन्नमिति मन्तव्यम् । तथैव
कात्यायनः—“मरुत्वतीयान्ते पात्राणि पूर्वेण व्याघ्रचर्मास्तृणाति सोमस्य विधिरिति, अपरेऽन्ते सीसं निदधाति—
(का. श्रौ. सू. १५।१२२।१२३) इति । अत्र तु “ आक्रम्य पादेन सीसं निरस्यति प्रत्यस्तं ”—इत्येतावदेवा-
सूत्रयत् (का. श्रौ. सू. १५।१०३) ‘ तत् ’ सीसं ‘ पदा ’ पादेन “ प्रत्यस्तम् ”—इति मन्त्रेण निरस्येत् ।
‘ नमुचेः ’ असुरस्य ‘ शिरः ’ ‘ प्रत्यस्तं ’ निरस्तमिति तत्पार्थः ॥

नमुचिशिरसः सीसेन निरासमाख्यायिकयोपपादयति—नमुचिर्ह वा इति । पूर्वमिन्द्रो नमुचिनाम्नोऽसुरस्य
‘ शिरः ’ स्वेन पादेन ‘ अभितष्ठौ ’ आचक्रमे । ‘ सः ’ आक्रान्तः ‘ उदबाधत ’ । ‘ उच्छ्वङ्कः ’ उद्धतः
श्वङ्कः । श्वङ्को नाम प्राणिविशेषः, श्वङ्कानीतशीर्ष्णीति ह्यन्यत्रात्रातम् ‘ तस्य ’ शिरः ‘ पदा ’ स्वीयेन पादेन
‘ प्रचिच्छेद ’ छिन्नवान्, ‘ ततः ’ छिन्नशिराः ‘ रक्षः ’ ‘ राक्षसः समभवत् ’ ‘ तत् ’ रक्षः ‘ एतं ’ घातकमिन्द्रम् ‘ अनु-
भाषते वदति, हे इन्द्र ! ‘ क गमिष्यसि ’ ‘ मे ’ मत्तः सकाशात् ‘ क मोक्ष्यसे ’ मुक्तो भविष्यसि ‘ इति ’ वदति ॥ ९ ॥

तत्सीसेनेति । ‘ तत् ’ रक्षः, एतद्वदन्तं राक्षसं ‘ सीसेन अपजघान ’ । ‘ तस्मात् ’ ‘ सीसं ’ ‘ मृदु ’ जातम् ।
‘ हि ’ यस्मात् ‘ सृतजवं गतवेगम् । तच्चमुपपादयति—सर्वेण हीति । तस्माद् गतसारमेतत् सीसं ‘ हिरण्य-

(न्त्यु) अथैनधँ शार्दूलचर्मरौहयति । सोमस्य त्विषिरसीति यत्र वै सोमऽ इन्द्रमत्यपवत स यत्ततः शार्दूलः समभवत्तेन सोमस्य त्विषिस्तुस्मादाह सोमस्य त्विषिरसीति त्वेव मे त्विषिर्भूयादिति शार्दूलत्विषिमेवास्मिन्नेतदधाति तुस्मादाह त्वेव मे त्विषिर्भूयादिति ॥ ११ ॥

(त्यु) अथ रुक्ममधस्तादुपास्यति । मृत्योः पाहीत्यमृतमायुर्हिरण्यं तदमृतऽ आयुषि प्रतितिष्ठति ॥ १२ ॥

(त्यु) अथ रुक्मः शतवितृणो वा भवति । नववितृणो वा स यदि

रण्यरूपं सन्न कियच्चनार्हति । मृतजवं हि । सर्वेण हि वीर्येणापजघान । तद्वै स तत्राष्टा रक्षांस्यपजघान । तथो एवैष एतन्नाष्टा रक्षांस्यतोऽपहन्ति ॥ १० ॥

अथैनं शार्दूलचर्मरौहयति—“ सोमस्य त्विषिरासि ”—इति । यत्र वै सोम इन्द्रमत्यपवत-स यत्ततः शार्दूलः समभवत्-तेन सोमस्य त्विषिः । तस्मादाह—सोमस्य त्विषिरासि इति । “ त्वेव मे त्विषिर्भूयात् ”—(वा. सं. १०।१५) इति । शार्दूलत्विषिमेवास्मिन्नेतदधाति । तस्मादाह—त्वेव मे त्विषिर्भूयादिति ॥ ११ ॥

अथ रुक्ममधस्तादुपास्यति—“ मृत्योः पाहि ”—इति । अमृतमायुर्हिरण्यम् । तदमृतऽआयुषि प्रतितिष्ठति ॥ १२ ॥

अथ रुक्मः शतवितृणो वा भवति, नववितृणो वा । स यदि शतवितृणः, शतायुर्वाऽअयं

रूपं रजतरूपं ‘सत्’ अपि ‘ कियच्चन ’ कियदपि मूल्यं ‘नार्हति’ न लभते । रजतस्यापि हिरण्यशब्दव्यवहारोऽस्ति; “यदश्वशीयत तद्रजतं हिरण्यमभवत्” (तै. सं. १।५।१।१-२) इति तैत्तिरीयश्रुतेः । अतः पूर्वं रक्षसः सीसेन हतत्वादिदानीमपि सीसप्रासनेन रक्षांसि हतानि भवन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

विधत्ते—अथैनमिति । ‘ आरोहयति ’ आक्रामयति । सोमस्य त्विषिरित्यादि । पूर्वं व्याख्यातम् (श. प. ब्रा. १।३।१।३) ॥ ११ ॥

विधत्ते—अथ रुक्ममिति । ‘ रुक्मं ’ हिरण्यम्—‘ अधस्तात् ’ अधःप्रदेशे ‘ उपास्यति ’ निदध्यात् । अत्र सूत्रम्—“ रुक्ममधःपदं कुरुते मृत्योरिति ” का. श्रौ. सू. १५।१४४। २—‘ रुक्मम् ’ आभरणविशेषः ’ इति कर्कः । ‘ पाहि ’ पालय; एनमित्यर्थसिद्धम् । रुक्मस्य मृत्युपरिहारकत्वमुपपादयति—अमृतमिति । हिरण्यममृतमायुः; हिरण्यदानेन अपमृत्योः परिहर्तुं शक्यत्वात् आयुर्देत्वम् । तस्मात् असौ यजमानः पादस्याधःप्रदेशे रुक्मनिधानेन आयुषि एव प्रतितिष्ठितवान् भवतीत्यर्थः ॥ १२ ॥

शिरसि निधीयमानस्य रुक्मस्य कञ्चिद्गुणं विधत्ते—अथ रुक्ममिति । ‘ शतवितृणः ’ शतच्छिद्रः,

१-व्याप्रचर्मरौहयति सोमस्य त्विषिरिति । का. श्रौ. सू. १५।१४४। २—‘ रुक्मम् ’ आभरणविशेषः ’ इति कर्कः ।
२-शिरसि च नवतर्धं शततर्धं व्योजोसीति । का० श्रौ० सू० १५।१४६।

शतवितृण्णः शतायुर्व्याऽअयं पुरुषः शततेजाः शतवीर्यस्तुस्माच्छतवितृणो यद्यु नववितृणो नवेमे पुरुषे प्राणास्तुस्मान्नववितृणः ॥ १३ ॥

(स्तु) तमुपरिष्ठाच्छीर्णो निदधाति । (त्यो) ओजोऽसि सहोऽस्य-
मृतमसीत्यमृतमायुर्हिरण्यं तदस्मिन्नमृतमायुर्दधाति तद्यद्वक्माऽउभयतो
भुवतोऽमृतमायुर्हिरण्यं तदमृतैर्नैवैनमेतदायुषोभयतः परिवृंहति तुस्मा-
द्वक्माऽउभयतो भवतः ॥ १४ ॥

(तोऽथ) अथ बाहूऽउद्गृह्णाति । हिरण्यरूपाऽउषसो विरोक्तुऽउभाविन्द्रा-
ऽउदधिः सूर्यश्च ॥ आरोहतं वरुण मित्रं गर्तं तुतश्चक्षथामुदितिं दितिं
चेति बाहू वै मित्रावरुणौ पुरुषो गर्तस्तुस्मादाहारोहतं वरुण मित्रं
गर्तमिति तुतश्चक्षथामुदितिं दितिं चेति तुतः पश्यतः स्वं चारणं चेत्ये-
वैतदाहु ॥ १५ ॥

पुरुषः—शततेजाः शतवीर्यः । तस्माच्छतवितृणः । यद्यु नववितृणः—नवेमे पुरुषे प्राणाः—
तस्मान्नववितृणः ॥ १३ ॥

तमुपरिष्ठाच्छीर्णो निदधाति—“ओजोऽसि सहोऽस्यमृतमसि”—(वा० सं० १०।१५) इति ।
अमृतमायुर्हिरण्यम् । तदस्मिन्नमृतमायुर्दधाति । तद् यद्वक्माऽउभयतो भवतः—अमृतमायुर्हिरण्यम् ।
तदमृतैर्नैवैनमेतदायुषोभयतः परिवृंहति । तस्माद्वक्माऽउभयतो भवतः ॥ १४ ॥

अथ बाहूऽउद्गृह्णाति—“ हिरण्यरूपाऽउषसो विरोक्तुऽउभाविन्द्राऽउदधिः सूर्यश्च ।
आरोहतं वरुण ! मित्र ! गर्तम्, ततश्चाक्षथाम्—अदितिम्, दितिं च ” इति । बाहू वै मित्रा-

‘ नववितृणः ’ नवच्छिद्रः ‘ वा ’ भवेत् । तदुभयं क्रमेणायुःप्राणात्मना प्रशंसति—स यदि शतेति । आयुरनु-
सारेण तेजोवीर्ययोरपि शतसंख्याकत्वं द्रष्टव्यम् ॥ १३ ॥

तस्य शिरसि निधानं विधत्ते—तमुपरिष्ठादिति । ‘ शीर्णः ’ इति षष्ठी । ‘ ओजः ’ इति मनोबलम् ।
‘ सहः ’ इति बाह्वेन्द्रियबलम् । ‘ अमृतम् ’ इति प्राणबलम् ; ‘ प्राणो वा अमृतम् ’ इति श्रुतेः । हे रुक्म !
तत् त्रितयरूपोऽसीति मन्त्रार्थः । अधस्तादुपरिष्ठाच्च रुक्मनिधानमायुःप्रवृद्धिरूपेण प्रशंसति—तद्यद्वक्मा उभ-
यत इति । रुक्मशब्दात् प्रथमाद्विवचनस्यावादेशे कृते “ लोपः शाकल्यस्य ” (पा. सू. ८।३।१९) इति
वकारलोपः । उभयतो रुक्मनिधानेन ‘ एनं ’ यजमानम् अमृतरूपेण ‘ आयुषा ’ उभयतः ‘ परिवृंहति ’
संवर्द्धितवान् भवति ॥ १४ ॥

विधत्ते—अथ बाहू इति । ‘ उद्गृह्णाति ’ यजमानः ऊर्ध्वैर् प्रसारितौ कुर्यात् । अत्र “ मित्रोऽसि वरु-
णोऽसि ”—इत्ययमेव मन्त्रो बाहूद्ग्रहणे त्रिधास्यते, तत्र पूर्वपक्षत्वेन मन्त्रं पठति—हिरण्यरूपाविति । अत एव

नैतेनोद्गृहीयात् । (न्मि) मित्रोऽसि वरुणोऽसीत्येवोद्गृहीयाद्वाहू वै मित्रावरुणौ बाहुभ्यां वै राजन्यो मैत्रावरुणस्तुस्मान्मित्रोऽसि वरुणोऽसीत्येवोद्गृहीयात् ॥ १६ ॥

(त्त) तद्यदैनमूर्ध्वबाहुमभिषिञ्चति । वीर्यं वाऽएतद्राजन्यस्य युद्धाहू वीर्यं वाऽएतदपां रसः सम्भृतो भवति येनैतमेतदभिषिञ्चति नेन्मऽइदं वीर्यं वीर्यमपां रसः सम्भृतो बाहू व्लिनाडिति तुस्मादेनमूर्ध्वबाहुमभिषिञ्चति ॥ १७ ॥

इति तृतीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ५ । ३ । ३ ॥ (४ । १) ॥

वरुणौ, पुरुषो गर्तः । तस्मादाह--आरोहतं वरुण मित्र गर्तमिति । ततश्चक्षायामदितिं दितिं चेति । ततः पश्यतं स्वं चारणश्चेत्येवैतदाह ॥ १५ ॥

नैतेनोद्गृहीयात् । “ मित्रोऽसि वरुणोऽसि ”—(वा० सं० १० । १६ ।) इत्येवोद्गृहीयात् । बाहू वै मित्रावरुणौ । बाहुभ्यां वै राजन्यो मैत्रावरुणः । तस्मान्मित्रोऽसि वरुणोऽसीत्येवोद्गृहीयात् ॥ १६ ॥

तद् यदेनमूर्ध्वबाहुमभिषिञ्चति । वीर्यं वाऽएतद्राजन्यस्य यद्बाहू । वीर्यं वाऽएतदपां रसः सम्भृतो

कात्यायनो विकल्पेन सूत्रधामास—“ बाहू उद्गृह्णाति हिरण्यरूपा इति मित्रोऽसि वरुणोऽसीति वा ”—(का. श्रौ. सू. १५।१४।१४८) इति । हिरण्येति मन्त्रस्य अयमाध्यात्मिकोऽर्थः । हे वरुण ! हे मित्र ! बाहुद्वयस्य पृथक् सम्बुद्धिः । ‘ हिरण्यरूपौ ’ हितरमणीयरूपौ, हिरण्यस्वरूपौ वा सालङ्कारत्वात् । ‘ इन्द्रौ ’ परमैश्वर्यसम्पन्नौ उभौ युवाम् ‘ उषसः ’ ‘ विरोके ’ विरोचने ‘ उदयिः ’ ‘ सूर्यश्च ’ उद्गतः । एतेर्लटि मध्यमद्विवचने रूपम् । हे मित्रावरुणौ ! बाहूरूपौ ‘ गर्तं ’ पुरुषम् ‘ आरोहतम् ’ पुरुषस्योपरि भवतमित्यर्थः । ‘ ततः ’ अनन्तरम् ‘ अदितिम् ’ अखण्डनीयाम्, पृथिवीरूपां स्वीयां प्रजां ‘ चक्षायाम् ’ पश्येताम् । ‘ दिति ’ खण्डनीयाम्, परामेताम् । तस्य तद्बाहुद्वयमेव स्वबलं रक्षति, परबलं हन्ति, अत एवमुच्यत इत्यध्यात्मविषयोऽर्थः ॥

आभिदैविके त्वयं विशेषः—‘ गर्तः ’ रथः; हे ‘ मित्रावरुणौ ! ’ हे देवते ! रथम् ‘ आरोहतम् ’ । ‘ ततः ’ रथारोहणानन्तरम् ‘ अदितिम् ’ अदीनं समर्थं विहितस्य कर्मणः कर्तारं पुरुषं प्रपद्यतम्, ‘ दितिं ’ दीनं विवैक-रहितमनुश्रुतां च पश्यतमिति । तमिमं मन्त्रं बाहुद्वयपरत्वेन व्याचष्टे—बाहू वै मित्रेति । अन्तिमपादस्यार्थ-माह—ततः पश्यतमिति । ‘ स्वं ’ स्वीयम् ‘ अरणम् ’ अरमणीयम्, परं च पश्यतमिति । ‘ अदिति ’ शब्दस्य स्वोऽर्थः ‘ दिति ’ शब्दस्य परोऽर्थः इति विभागः ॥ १५ ॥

एतेन मन्त्रेणोद्ग्रहणं दूषयति—नैतेनेति । स्वमतमाह—मित्रोऽसीति । एवकारोऽन्यमन्त्रनिवृत्त्यर्थः । मन्त्रस्तु पूर्वं व्याख्यातः । तमिमं मन्त्रं प्रशंसति बाहू वै मित्रेति ॥ १६ ॥

एवमूर्ध्वबाहुस्वेनैव स्थितस्य यजमानस्याभिषेको विधास्यते, तमिमं पुनः प्रशंसति—तद्यदेनमिति । एवकारो

तं वै प्राञ्चं तिष्ठन्तमभिषिञ्चति । पुरस्ताद्ब्राह्मणोऽभिषिञ्चत्यध्वर्युर्वा यो वाऽस्य पुरोहितो भवति पश्चादितरे ॥ १ ॥

सोमस्य त्वा द्युम्नेनाभिषिञ्चामीति । वीर्येणैतदाहाम्रेर्भाजसेति वीर्येणैवैतदाह सूर्यस्य ववर्चसेति वीर्येणैवैतदाहेन्द्रस्येन्द्रियेणेति वीर्येणैवैतदाह क्षत्राणां क्षत्रपतिरेधीति राज्ञामधिराजोऽधीत्येवैतदाहति दिव्यूपा-
हीतीषवो वै दिव्यव इषुवधुमुवैनमेतदतिनयति तस्मादाहति दिव्यूपा-
हीति ॥ २ ॥

भवति-येनैनमेतदभिषिञ्चति । नेन्मऽइदं वीर्यम् । वीर्यमपां रसः सम्भृतो बाहू व्लिनादिति । तस्मा-
देनमूर्ध्वबाहुमभिषिञ्चति ॥ १७ ॥

तं वै प्राञ्चं तिष्ठन्तमभिषिञ्चति । पुरस्ताद्ब्राह्मणोऽभिषिञ्चति, अध्वर्युर्वा, यो वाऽस्य पुरोहितो भवति । पश्चादितरे ॥ १ ॥

“ सोमस्य त्वा द्युम्नेनाभिषिञ्चामि ”-इति । वीर्येणैतदाह । “ अम्रेर्भाजसा ”-इति ।

भिन्नक्रमः; ऊर्ध्वबाहुमेवेति योजना । राजन्यस्य बाहू एव वीर्ये । अभिषेचनीयपात्रेषु व्यासित्तानामपां रसोऽपि वीर्यम्; वीर्यापादकत्वात् । अतः तेन रसेनाभिषेके ऊर्ध्वबाहुत्वमेव युक्तमित्यर्थः । तस्य कारणमह-नेन्म इति । ‘ मे ’ मम ‘ इदं वीर्यं ’ वीर्यरूपौ ‘ बाहू ’ कर्म, वीर्यरूपः ‘ अपां रसः ’ ‘ नेत् व्लिनात् ’ न वर्जयेत् ‘ इति ’ अतो हेतोः ‘ ऊर्ध्वबाहुम् ’ एव अभिषिञ्चेदित्यर्थः ॥ १७ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये पञ्चमकाण्डे

चतुर्थाऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ । ४ । १) ॥

अथ द्वितीयब्राह्मणेऽभिषेक उच्यते । अत्र कात्यायनः-“ स्थितं प्राञ्चमभिषिञ्चति पुरोहितोऽध्वर्युर्वा पुरस्तात् पालाशेन प्रथमम्, पश्चादितरे द्वितीयेन, स्वस्तुतीयेन, मित्रयो राजन्यो वैश्यश्चतुर्थेन, सोमस्य त्वा द्युम्नेनेति प्रतिमन्त्रम्, अभिषिञ्चामीति सर्वत्र साकाङ्क्षत्वात्, क्षत्राणां क्षत्रपतिरेधीति चेमममुष्य ”-(का. श्रौ. सू. १९ । १४९-१५२) ऊर्ध्वबाहुत्वेन स्थितं प्राङ्मुखं यजमानं पुरोहिताध्वर्वोरन्यतरो ब्राह्मणः सुन्वतः पुरोदेशे स्थित्वा पालाशेन पात्रेणाभिषिञ्चेत् । इतरे स्वादयस्त्रयोऽभिषिच्यमानस्य पश्चाद्भागो स्थित्वा स्वस्व-
पात्रेणाभिषिञ्चेयुः । तत्र “ सोमस्य ”-इत्यादयश्चत्वारो मन्त्राश्चतुर्णाम् । तत्राभिषिञ्चामीति प्रथममन्त्रगतस्य पदस्योत्तरेषु त्रिष्वनुषङ्गः; साकाङ्क्षत्वान्मन्त्राणाम् । “ क्षत्राणां क्षत्रपतिरेधि ”-इति च सर्वत्रानुषङ्ग्यते, “ इमं देवा असपत्नम् ”-इत्येष मन्त्रश्च । तत्र ‘ इमम् ’ ‘ अमुष्य ’-इति स्थाने यष्टुस्तत्पितृश्व नाम गृह्णीयादिति सूत्रार्थः ॥
तमिमं क्रमेण विधत्ते-तं वै प्राञ्चमिति । तच्छब्दः प्रकृतवर्चा, उर्ध्वबाहुमित्यर्थः । ‘ प्राञ्चं ’ प्राङ्मुखं ‘ तिष्ठन्तम् ’ अभिषिञ्चेत्; ‘ पुरस्ताद् ’ अभिषिच्यमानस्य पुरोदेशे ‘ ब्राह्मणः ’ अभिषिञ्चेत्, ‘ इतरे ’ त्रयः ‘ पश्चात् ’ सुन्वतः पश्चिमभागे स्थित्वा अभिषिञ्चेयुः ॥ १ ॥

तत्र मन्त्रान् सार्थवादां विधत्ते-सोमस्येति । हे यजमान ! ‘ त्वा ’ त्वा ‘ सोमस्य ’ ‘ द्युम्नेन ’ द्योतन-

(ती) इमं देवाः । (५) असपत्न्यं सुवध्वमितीमं देवा ऽअभ्रातृव्यं सुवध्वमित्येवैतदाह महते क्षत्राय महते ज्यैष्ठ्यायेति नात्र तिरोहितमि-
वास्ति महते जानराज्यायेति महते जनानां राज्यायेत्येवैतदाहेन्द्रस्ये-
न्द्रियायेति वीर्यायेत्येवैतदाह यदाहेन्द्रस्येन्द्रियायेतिमममुष्य पुत्रममुष्यै
पुत्रमिति तद्यदेवास्य जन्म ततऽएवैतदाहास्यै विशऽइति यस्यै विशो
राजा भवत्येष वोऽमी राजा सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजेति तदस्मा-
इदं सर्वमाद्यं करोति ब्राह्मणमेवापोद्धरति तस्माद्ब्राह्मणोऽनाद्यः सोम-
राजा हि भवति ॥ ३ ॥ [शतम् ३२००]

वीर्येणैवैतदाह । “ सूर्यस्य वर्चसा ”-इति । वीर्येणैवैतदाह । “ इन्द्रस्येन्द्रियेण ” इति ।
वीर्येणैवैतदाह । “ क्षत्राणां क्षत्रपतिरेधि ”-इति । राज्ञामधिराज एधीत्येवैतदाह । “ अति
दिद्युन्पाहि ”-(वा. सं. १० । १७) इति । इषवो वै दिद्यवः । इषुवधमेवैनमेतदतिनयति ।
तस्मादाह-अति दिद्युन्पाहीति ॥ २ ॥

“ इमं देवा असपत्नं सुवध्वम् ”-इति । इमं देवा अभ्रातृव्यं सुवध्वमित्येवैतदाह ।
“ महते क्षत्राय, महते ज्यैष्ठ्याय ”-इति । नात्र तिरोहितमिवास्ति । “ महते जान-
राज्याय ”-इति । महते जनानां राज्यायेत्येवैतदाह । “ इन्द्रस्येन्द्रियाय ”-इति ।
वीर्यायेत्येवैतदाह-यदाह इन्द्रस्येन्द्रियायेति । “ इमममुष्य पुत्रममुष्यै पुत्रम् ”-इति ।
तद्यदेवास्य जन्म तत एवैतदाह । “ अस्यै विशः ”-इति । यस्यै विशो राजा भवति ।
“ एष वोऽमी राजा सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजा ”-(वा० सं० १० । १८) इति ।
तद् अस्माज्जदं सर्वमाद्यं करोति । ब्राह्मणमेवापोद्धरति । तस्माद्ब्राह्मणोऽनाद्यः । सोमराजा
हि भवति ॥ ३ ॥

शीलया दीप्या अभिषिञ्चामीत्येको मन्त्रः । “ अग्नेर्भोजसा ”-इत्यपरः । अभिषिञ्चामीत्यनुषज्यते; वाक्यस्य
साकाङ्क्षत्वात् । “ सूर्यस्य वर्चसा ” इति तृतीयः । ‘ वर्चसा ’ रोचिषा । “ इन्द्रस्येन्द्रियेण ”-इति चतुर्थः ।
‘ इन्द्रियेण ’ वीर्येण । सर्वशेषं मन्त्रभागद्वयमर्थपुरस्सरमाह-क्षत्राणामिति । ‘ क्षत्राणां ’ बहूनां क्षत्रियाणां राज्ञां
वा ‘ क्षत्रपतिः ’ क्षत्रियस्य पतिः ‘ एधि ’ भव । आवृत्तिवृत्तिभ्यां स्वामित्वं बहुत्वं च विवक्ष्यते । ‘ दिद्युन् ’
वाषकानिष्टुन् ‘ अति ’-कर्म्य ‘ पाहि ’ रक्ष, इषुभिर्न वाधो भवेदित्यर्थः ॥ २ ॥

सर्वत्रानुषज्यमानं मन्त्रान्तं सार्थवादे विधत्ते-इमं देवा इति ! अयं मन्त्रः पूर्वमेवार्थवादवाक्येन च सह त्रिस्पष्टं
व्याख्यातः (श. पृ. ५ । २ । १ । १२ भा.) ॥ ३ ॥

(त्यु) अथैतमभिषेकम् । (इकृ) कृष्णविषाणयाऽनुविमृष्टे वीर्यं वाऽएतद-
पाथं रसः सम्भृतो भवति येनैनमेतदभिषिञ्चतीदं मे वीर्यं सर्वमात्मा-
नमुपस्पृशादिति तस्माद्वाऽनुविमृष्टे ॥ ४ ॥

सोऽनुविमृष्टे । प्र पर्वतस्य वृषभस्य पृष्ठादिति युथाऽयं पर्वतोऽतिष्ठावा
युथऽर्षभः पशूनतिष्ठावैवं वाऽएषु इदं सर्वमुतितिष्ठत्यर्वागेनस्मादिदं
सुर्वं भवति यो राजसूयेन यजते तस्मादाह प्र पर्वतस्य वृषभस्य पृष्ठा-
न्नावश्चरन्ति स्वसिचऽइयानाः । ता आववृत्रन्नधरागुदक्ता अहिं बुध्न्यमनु-
रीयमाणाऽ इति ॥ ५ ॥

अथैतमभिषेकं कृष्णविषाणयाऽनुविमृष्टे । वीर्यं वाऽएतदपां रसः सम्भृतो भवति-येनैनमेतदभि-
षिञ्चति । इदं मे वीर्यं सर्वमात्मानमुपस्पृशादिति । तस्माद्वाऽनुविमृष्टे ॥ ४ ॥

सोऽनु विमृष्टे-“ प्र पर्वतस्य वृषभस्य पृष्ठात् ”-इति । यथाऽयं पर्वतोऽतिष्ठावा, यथऽर्षभः
पशूनतिष्ठावा । एवं वा एष इदं सर्वमुतितिष्ठति । अर्वागेनस्मादिदं सर्वं भवति यो राजसूयेन यजते ।
तस्मादाह-प्र पर्वतस्य वृषभस्य पृष्ठात् । “ नावश्चरन्ति स्वसिच इयानाः, ता आववृत्र-
न्नधरागुदक्ता अहिं बुध्न्यमनुरीयमाणाः ”-इति ॥ ५ ॥

विधत्ते-अथैतमभिषेकमिति । एवं क्रियमाणम् ‘अभिषेकं’ स्वदेहपतितमभिषेकजलमित्यर्थः । ‘कृष्ण-
विषाणया’ कण्डूयन्या ‘अनुविमृष्टे’ प्रलिम्पति यजमानः । तमिमं वीर्यसम्पादनरूपेण प्रशंसति-वीर्यं वा
इति । इदमभिषेकजलं ‘वीर्यं’ ‘मे’ यम ‘सर्वम् आत्मानम्’ ‘उपस्पृशात्’ उपस्पृशतु ‘इति’ बुध्न्या
विमार्जनं कुर्यादित्यर्थः ॥ ४ ॥

तत्र मन्त्रं विधत्ते-सोऽनुविमृष्टे प्र पर्वतस्येति । या आपो ‘वृषभस्य’ वर्षणक्षमस्य ‘पर्वतस्य’ । पर्वत इति
मेघनाम (निघ० १ । १० । २) । मेघस्य ‘पृष्ठात्’ ‘नावः’ नाव्या इत्यर्थः, ‘प्रचरन्ति’ । कीदृश्यः
‘स्वसिचः’ स्वमात्मीयं यजमानशरीरं सिञ्चन्तीति स्वसिचः । ‘इयानाः’ गच्छन्त्यः, बाहुल्येन सर्वत्र प्रव-
हन्त्यः, ‘ताः’ आपः ‘उदक्ताः’ उत्क्षिप्ताः । उत्पूर्वस्याञ्चतेर्निष्ठायां रूपम् । इदानीम् ‘अधराग्’ अधोभागे
‘अहिम्’ आरभ्येति; अहिरुत्तमाङ्गम् । ‘बुध्न्यम्’ बुध्न्यस्य पादस्याग्रभागो बुध्न्यः, तम् शिरःप्रभृति पाद-
पर्यन्तम् ‘अनु’ अनुक्रमेण ‘रीयमाणाः’ लेपरूपेण स्रवन्त्यः, ‘आववृत्रन्’ यजमानशरीरं सम्यगावृ-
थिताः, तिष्ठन्तीति इत्याध्यात्मिकोऽर्थः । आधिदैविकस्तु ‘पर्वतः’ आदित्यः, ‘वृषभस्य’ ‘पृष्ठात्’
‘इयानाः’ निर्गच्छन्त्यः, ‘नावः’ नाव्या आपः ‘चरन्ति’ । तथा च श्रुतिः-“ नाव्या उ एव यजुष्मत्य
इष्टकाः ” इत्युपक्रम्य, “षष्ठिश्च ह वै त्रीणि च शतान्यादित्य नाव्या अभिश्रन्ति”-(श. प. ब्रा. १०।१।४ ।
१४) इति । ‘ताः’ प्रावृट्काले ‘आववृत्रन्’ आवर्त्तन्ते; ‘अधराग्’ आदित्यमण्डलाद् भूमिं प्रति अधोगमन-

(त्र्य) अथैनमन्तरेव शार्दूलचर्मणि । विष्णुक्रमान्क्रमयति विष्णो-
र्विक्रमणमसि विष्णोर्विक्रान्तमसि विष्णोः क्रान्तुमसीतीमे वै लोका
विष्णोर्विक्रमणं विष्णोर्विक्रान्तं विष्णोः क्रान्तं तदिमानेव लोकान्त्स-
मारुह्य सर्वमेवेदमुपर्युपरि भवत्यव्युगिस्मादिदं सर्वं भवति ॥ ६ ॥

(त्र्य) अथ ब्राह्मणस्य पात्रे । सत्स्रगान्तसमवनयति तद्ब्राह्मणं राजा-
नमुनु यशः करोति तस्माद्ब्राह्मणो राजानमुनुयशः ॥ ७ ॥

अथैनमन्तरेव शार्दूलचर्मणि विष्णुक्रमान् क्रमयति—“ विष्णोर्विक्रमणमसि विष्णोर्विक्रा-
न्तमसि विष्णोः क्रान्तमसि ”—(वा. सं. १० । १९) इति । इमे वै लोका विष्णोर्विक्रम-
णम्, विष्णोर्विक्रान्तम्, विष्णोः क्रान्तम् । तदिमानेव लोकान्त्समारुह्य सर्वमेवेदमुपर्युपरि भवति ।
अवर्गिवास्मादिदं सर्वं भवति ॥ ६ ॥

अथ ब्राह्मणस्य पात्रे संस्त्रगान्तसमवनयति । तद्ब्राह्मणं राजानमुनु यशः करोति । तस्माद्ब्राह्मणो
राजानमुनु यशः ॥ ७ ॥

शीलाः, ‘ उदक् ’ ‘ ताः ’ पूर्वं भूमेः सकाशात् आदित्यमण्डलं प्रति ‘ उदक् ’ ऊर्ध्वगमनशीलाः ‘ अहिम् ’
मेघम् ‘ बुधम् ’ अन्तरिक्षम्, तत्र भवम् ‘ बुध्न्य ’ मध्यमस्थानम् ‘ अनुरीयमाणाः ’ अनुप्रविश्य तस्मान्निर्गच्छन्त्यः,
भूमिं प्राप्नुवन्तीति शेषः ॥

मन्त्रस्य प्रथमपादस्य तात्पर्यमाह—यथाऽयं पर्वत इति । ‘ यथा पर्वतः ’ ‘ अतिष्ठावा ’ सर्वमतिक्रम्य
स्थाता । तिष्ठतेः “ आतो मनिन् ”—इति (पा. सू. ३ । २ । ७४) इत्यादिना वनिप् । ‘ यथा ऋषभः ’
पशूनतिक्रम्य तिष्ठति, एवमेष राजा तिष्ठति, सर्वस्योपरि भवति । ‘ अस्माद् ’ यजमानात् ‘ इदं ’ सर्वम्
‘ अर्वाक् ’ भवति ‘ तस्मात् ’ प्रपर्वतस्येति पाठः प्रशस्त इत्यर्थः ॥ ६ ॥

विधत्ते—अथैनमिति । शार्दूलचर्ममध्ये एव यजमानं त्रीन् विष्णुक्रमान् क्रमयेद्व्युः । तत्र मन्त्रत्रयं
विधत्ते—विष्णोरिति । एकैकस्य क्रमणस्यैकैको मन्त्र इत्यर्थः । ‘ विष्णोः ’ यज्ञस्य यच्च ‘ विक्रमणं ’ यच्च
‘ विक्रान्तं ’ यच्च ‘ क्रान्तम् ’, तत्सर्वं त्वमसीति योजनीयाः । क्रमणत्रयं लोकत्रयात्मना प्रशंसति—इमे वै
लोका इति ॥ ६ ॥

अथ स्वमित्रवैद्यपात्रत्रयशेषाणां पालाशपात्रे व्यासेचनं विधत्ते—अथ ब्राह्मणस्येति । तद् ब्राह्मणमिति ।
‘ तत् ’ तेन व्यववयनेन ‘ राजानम् ’ ‘ अनु ’ पश्चाद् ‘ ब्राह्मणं ’ ‘ यशः ’ यशस्विनं कृतवान् भवति । लोके
हि राजा कीर्तिमान्, ब्राह्मणोऽपि तदनन्तरं कीर्त्तिमानित्युच्यते ॥ ७ ॥

१-चर्मणि त्रिविक्रमणमिति विष्णोरिति प्रतिमन्त्रम् । का. श्रौ. सू. १५ । १६२ । २-पालाशे शेषानासिच्य । का० श्रौ.
सू. १५ । १६३ ।

(स्तु) तुद्योऽस्य पुत्रः प्रियतमो भवति । तस्माऽएतत्पात्रं प्रयच्छतीदं मेऽयं वीर्यं पुत्रोऽनुसन्तनवदिति ॥ ८ ॥

(त्यु) अथ प्रतिपरेत्य गार्हपत्यमन्वारब्धे जुहोति । प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा रूपाणि परि ता बभूव ॥ शुक्कामास्ते जुहुमस्तुत्रोऽअस्त्वयममुष्य पितेति तद्यः पुत्रस्तुं पितरं करोति यः पिता तं पुत्रं तुदेनयोर्वीर्यं व्यतिषजत्यसावस्य पितेति तद्यः पिता तं पितरं करोति यः पुत्रस्तुं पुत्रं तुदेनयोर्वीर्यं व्यतिषज्य पुनरेव यथायथं करोति वयुः स्याम पतयो रयीणां स्वाहेत्याशीरेवैषैतस्य कर्मणः आशिषमेवैतदाशास्ते ॥ ९ ॥

तद्योऽस्य पुत्रः प्रियतमो भवति । तस्माऽएतत्पात्रं प्रयच्छति—“ इदं मेऽयं वीर्यं पुत्रोऽनुसन्तनवत् ”—इति ॥ ८ ॥

अथ प्रतिपरेत्य गार्हपत्यमन्वारब्धे जुहोति—“ प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा रूपाणि परि ता बभूव । यत्कामास्ते जुहुमः; तन्नोऽअस्त्वयममुष्य पिता ”—इति । तद् यः पुत्रस्तं पितरं करोति । यः पिता तं पुत्रम् । तदेनयोर्वीर्यं व्यतिषजति । “ असावस्य पिता ”—इति । तद् यः पिता, तं पितरं करोति । यः पुत्रस्तं पुत्रम् । तदेनयोर्वीर्यं व्यतिषज्य पुनरेव यथायथं करोति । “ वयं स्याम पतयो रयीणां स्वाहा ”—इति । आशीरेवैषैतस्य कर्मणः । आशिषमेवैतदाशास्ते ॥ ९ ॥

विधत्ते—तद् योऽस्येति । ‘ एतत् ’ संख्यैः प्रासक्तं ब्राह्मणस्य पालाशपात्रं राज्ञः प्रियतमाय पुत्राय प्रयच्छेत् । प्रदाने ब्राह्मणोक्तं मन्त्रमाह—इदं मे इति । अत एव कात्यायनो मन्त्रं पपाठ—‘ पुत्राय प्रयच्छति प्रियतमायेदं मे कर्मेदं वीर्यं पुत्रोऽनुसन्तनोतु ’ (का. श्रौ. सू. १५।१६३) ‘ अयं ’ मे पुत्रः, ‘ मे ’ मम वीर्यरूपं कर्म ‘ अनुसन्तनोतु ’ विस्तारयत्विति ॥ ८ ॥

विधत्ते—अथ प्रतीति । ‘ गार्हपत्यं प्रतिपरेत्य ’—प्रत्यङ्मुखो गत्वा ‘ अन्वारब्धे ’ प्रकृतत्वात्पुत्र इति गम्यते । अत्र सूत्रम् ‘ शालाद्धार्यं जुहोति पुत्रोऽन्वारब्धे प्रजापत इति ’ (का. श्रौ. सू. १५।१६४) इति । मन्त्रस्यार्थः—हे ‘ प्रजापते ! ’ ‘ त्वदन्यः ’ कोऽपि पुरुषः उत्पन्नानि तानि ‘ एतानि ’ ‘ विश्वा ’ विश्वानि ‘ न परिबभूव ’ ‘ परिभवितुं ’ व्याप्तुं समर्थोऽभूत् । परिपूर्वो भवतिर्वीर्यार्थे वर्तते । अतस्तेन वयं ‘ यत्कामा जुहुमः, ‘ तत् ’ फलमस्माकम् ‘ अस्तु ’ । वयं धनानां पतयः स्यामेति । अत्र तृतीयपादान्ते ‘ अयम् अमुष्य पिता, ‘ असौ अस्य पिता ’ इति मन्त्रभाग आम्नातः । ‘ अयं ’ पुत्रः अभिमन्युः, ‘ अमुष्य ’ अर्जुनस्य ‘ पिता ’ इति ‘ यथापूर्वं पितृशब्दं पुत्रे कृत्वा ब्रूयात्, पश्चात् ‘ असौ पिता ’ अर्जुनः ‘ अस्य ’ पुत्रस्याभिमन्योः ‘ पिता ’ इति ‘ यथायथं ’ ब्रूयादित्यर्थः । अत एव कात्यायनः—“ प्रजापत इति पुत्रयजमानयोर्नाम गृह्णाति पितृशब्दं पुत्रे कृत्वा

(स्तुऽथ) अथ यऽ एष संस्त्रवोऽतिरिक्तो भवति । तमाग्नीध्रीये जुहोत्यु-
तिरिक्तो वाऽएष संस्त्रवो भवत्युतिरिक्तऽ आग्नीध्रीयो गार्हपत्ये हवींषि
श्रपयन्त्याहवनीये जुह्वत्यथैषोऽतिरिक्तस्तदतिरिक्तऽएवैतदतिरिक्तं दधा-
त्युत्तरार्धे जुहोत्येषा ह्येतस्य देवस्य दिक् तस्मादुत्तरार्धे जुहोति स जुहोति
रुद्र युते क्रिवि परं नाम तस्मिन् हुतमस्यमेष्टमसि स्वाहेति ॥ १० ॥
इति तृतीयप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ५-३-१ ॥ (१. २.) ॥

अथ य एष संस्त्रवोऽतिरिक्तो भवति-तमाग्नीध्रीये जुहोति । अतिरिक्तो वाऽएष संस्त्रवो भवति,
अतिरिक्त आग्नीध्रीयः । गार्हपत्ये हवींषि श्रपयन्ति । आहवनीये जुहोति । अथैषोऽतिरिक्तः ।
तस्मादतिरिक्तऽएवैतदतिरिक्तं दधाति । उत्तरार्धे जुहोति । एषा ह्येतस्य देवस्य दिक् । तस्मादुत्त-
रार्धे जुहोति । स जुहोति-“ रुद्र युते क्रिवि परं नाम-तस्मिन् हुतमस्यमेष्टमसि
स्वाहा ”-(वा० सं० १० । २०) इति ॥ १० ॥

यथायथं पश्चात्”-(का.श्री.सू. ११।१६४)इति । तमिमं पादत्रयपुरस्सरं पठति-प्रजापत इति । तत्रायममुष्य
पितृत्यस्यार्थमाह-तद्यः पुत्रः इति । पुत्रं पितरं, पितरं पुत्रं कृत्वा पठेदित्यर्थः । तदेतेन पुत्रस्य पितृकरणेन
पितृष्व पुत्रकरणेन एनयोः पितापुत्रयोः वीर्यं व्यतिषजति परस्परं संसृष्टे कृतवान् भवति । असावस्य पिते-
त्यस्यार्थमाह-तद्यः पितेति । अत्र पितुरेव पितृत्वम्, पुत्रस्यैव पुत्रत्वम् । अनेनैतयोर्वीर्यं पूर्वं व्यतिषज्य पश्चाद्
यथा पुत्रस्य वीर्यं पुत्र एव, पितुर्वीर्यं पितर्येव कृतवान् भवतीत्यर्थः । अन्तिमपादस्याशीःपरत्वं दर्शयति-
आशीरेवैवेति ॥ ९ ॥

पालाशपात्रशेषस्य आग्नीध्रीये ऋचा हवनं विधत्ते-अथ य एष संस्त्रव इति । अतिरिक्तस्य शेषस्य आग्नी-
ध्रीये हवनस्योपपत्तिं दर्शयति-अतिरिक्त इति । तदेवोपपादयति-गार्हपत्ये हवींषिणीति । गार्हपत्ये सर्वेषां
हवीषां श्रपणम्, आहवनीये तेषां होमः; अतः श्रपणहवनयोरनुपयुक्तत्वादाग्नीध्रीयोऽतिरिक्त इत्यर्थः । प्रदेश-
विशेषं विधत्ते-उत्तरार्धे इति । अस्य रुद्रसम्बन्धं दर्शयति-एषा हीति । ‘ एतस्य देवस्य ’ रुद्रस्येत्यर्थः ।
होममनूय मन्त्रं विधत्ते-स जुहोतीति । हे ‘ रुद्र ! ’ रुद्रं सांसारिकं दुःखं द्रावयतीति, तस्य सम्बुद्धिः । ‘ ते ’
तव ‘ परम् ’ उक्तं ‘ यत् नाम ’ “ नमः शिवाय ”-“ पशुपतये ”-इत्यादि श्रुतिप्रसिद्धम् (वा. सं.
१६।४०।४१) (तै. सं. ४।१।८।१) ‘ क्रिवि ’ “ कृवि हिंसाकरणयोः ” (धा. पा. भ्वा.
प. १९८) विरोधिनो हिंसकमसि, ‘ तस्मिन् ’ नाम्नि ‘ हुतमसि ’ अभिषेकशेषभूतमुख्यपात्रस्थजल ! त्वं
हुतं भवेति जलं सम्बुद्ध्यर्थ उन्नेयः । अमेष्टमसीति । ‘ अमा ’-शब्दोऽत्र गृहचनः । मदीये गृहे त्वम् इष्टं
भव । ‘ स्वाहा ’ सुहुतमस्त्विति (तै. सं. १।८।१४।१-२) ॥ १० ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये
पञ्चमकाण्डे चतुर्थ्याऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ (५-४-२) ॥

तद्योऽस्य स्वो भवति । तस्य शतं वा परःशता वा गाऽ उत्तरेणाहवनी-
यत् सुस्थापयति तद्यदेवं करोति ॥ १ ॥

वरुणाद्ध वाऽअभिषिपिचानात् । (दि) इन्द्रियं वीर्यमपचक्राम शुश्वद्य
ऽप्योऽपात् रसः सम्भृतो भवति येनैतदभिषिञ्चति सोऽस्येन्द्रियं
वीर्यं निर्जघान तत्पशुष्वन्वविन्दत् तस्मात्पशवो यशः
यदेष्वन्वविन्दत् तत्पशुष्वन्वविन्देन्द्रियं वीर्यं पुनरात्मन्नयत् तथोऽएवैष एतन्नाहैवास्मान्वि-
न्देन्द्रियं वीर्यमपक्रामति वरुणसवो वाऽएष यद्राजसूयमिति वरुणो-
ऽकरोदिति त्वेवैष एतत्करोति ॥ २ ॥

अथ अभिषेकोत्तरकर्माणि ।

तद्योऽस्य स्वो भवति—तस्य शतं वा परःशता वा गा उत्तरेणाहवनीयं संस्थापयति । तद्
यदेवं करोति ॥ १ ॥

वरुणाद्ध वा अभिषिपिचानादिन्द्रियं वीर्यमपचक्राम । शुश्वद्य एषोऽपां रसः सम्भृतो भवति—
येनैतदभिषिञ्चति—सोऽस्येन्द्रियं वीर्यं निर्जघान । तत्पशुष्वन्वविन्दत् । तस्मात्पशवो यशः ।
यदेष्वन्वविन्दत् । तत् पशुष्वन्वविन्देन्द्रियं वीर्यं पुनरात्मन्नयत् । तथोऽएवैष एतत् । नाहैवास्मान्विन्देन्द्रियं
वीर्यमपक्रामति । वरुणसवो वाऽएष यद्राजसूयमिति । वरुणोऽकरोदिति त्वेवैष एतत्करोति ॥ २ ॥

कात्यायनः—“ गवाः शतमधिकं वा स्वस्याहवनीयस्योत्तरतः स्थापयति ”—(का. श्रौ. सू. १९ ।
१६६) इति । ‘ स्वस्य ’ ज्ञातेः प्रातुः, तदर्थमाहवनीयस्योत्तरप्रदेशे शतसङ्ख्या अधिका वा गाः स्थापये-
दिति । तदिदं सार्यवाद् विधत्ते—तद्योऽस्य स्वो भवतीति । ‘ परःशताः ’ शताधिका इत्यर्थः । ‘ एवं ’
पशुसंस्थापनरूपं कर्म ‘ करोति ’ इति ‘ यत् ’ एतत् ‘ तत् ’ ‘ तथो ’ तथैव, वरुणेन कृतत्वादित्युत्तरत्र
सम्बन्धः ॥ १ ॥

वरुणादिति । पूर्वं राजसूयेऽभिषिच्यमानाद् ‘ वरुणाद् ’ ‘ इन्द्रियं ’ ‘ वीर्यम् ’ ‘ अपचक्राम ’ अपसृ-
तम् । वीर्यापसरणे कारणमाह—शुश्वद्य एष इति । ‘ शुश्वत् ’ निश्चितं ‘ सम्भृतः ’ ‘ अपां रसः ’ ‘ येन ’
सम्भृतेन रसेन हृदानीमध्वर्युः ‘ अभिषिञ्चति ’ ‘ सः ’ रसः ‘ अस्प ’ वरुणस्य ‘ वीर्यं ’ ‘ निर्जघान ’
हतवान् । वरुणः ‘ पशुषु ’ ‘ अन्वविन्दत् ’ अलभत । ‘ तस्मात् ’ पशूनां यशोरूपत्वम् ; पशुत एव यशः-
सम्भवात् । तल्लब्धं वीर्यं वरुणः ‘ पुनः ’ आत्मनि स्थापितवान् । ‘ तथो ’ तेनैव प्रकारेण ‘ एषः ’ यजमा-
नोऽपि ‘ एतत् ’ पशुसंस्थापनेन ‘ इन्द्रियं ’ ‘ वीर्यम् ’ आत्मनि धत्ते । तदेव व्यतिरेकमुखेनाह—नाहैवा-
स्मादिति । ‘ अह ’ शब्दः प्रसिद्धिवाची । तस्मादेवं पशुनिधानरूपं कर्म कुर्वतः सुन्वतः सकाशात् ‘ वीर्यम् ’
‘ न अपक्रामति ’ नापसरति । राजसूयमिति यत्, तद्वरुणसवः ; राजसूये वरुण एवमकरोदिति बुद्ध्या ‘ एषः ’
यजमानोऽपि ‘ एतत् ’ ‘ करोति ’ ‘ यत् ’—इति सङ्ग्रहार्थः ॥ २ ॥

(त्र्य) अथ रथमुपावहरति । यद्वै राजन्यात्पराग्भवति रुथेन वै तदनुयुङ्क्ते तस्माद्रथमुपावहरति ॥ ३ ॥

सऽ उपावहरति । (ती) इन्द्रस्य वज्रोऽसीति वज्रो वै रथ इन्द्रो वै यजमानो द्वयेन वाऽएषऽ इन्द्रो भवति युच्चक्षत्रियो यदु च यजमानस्तस्मादाहेन्द्रस्य वज्रोऽसीति ॥ ४ ॥

तमन्तर्वेद्यभ्यववृत्त्यं युनक्ति । मित्रावरुणयोस्त्वा प्रशास्त्रोः प्रशिषा युनज्मीति बाहू वै मित्रावरुणौ बाहुभ्यां वै राजन्यो मैत्रावरुणस्तस्मादाह मित्रावरुणयोस्त्वा प्रशास्त्रोः प्रशिषा युनज्मीति ॥ ५ ॥

अथ रथमुपावहरति । यद्वै राजन्यात्पराग्भवति रुथेन वै तदनुयुङ्क्ते । तस्माद्रथमुपावहरति ॥ ३ ॥

स उपावहरति—“ इन्द्रस्य वज्रोऽसि ”—इति । वज्रो वै रथः । इन्द्रो वै यजमानः । द्वयेन वाऽएष इन्द्रो भवति—यच्च क्षत्रियः, यदु च यजमानः । तस्मादाह—इन्द्रस्य वज्रोऽसीति ॥ ४ ॥

तमन्तर्वेद्यभ्यववृत्त्यं युनक्ति—“ मित्रावरुणयोस्त्वा प्रशास्त्रोः प्रशिषा युनज्मि ”—इति । बाहू वै मित्रावरुणौ । बाहुभ्यां वै राजन्यो मैत्रावरुणः । तस्मादाह—मित्रावरुणयोस्त्वा प्रशास्त्रोः प्रशिषा युनज्मीति ॥ ५ ॥

अथ रथोपावहरणं विधत्ते—अथ रथमिति । रथोपावहरणं प्रशंसति—यद्वै राजन्यादिति । ‘ यद् ’ वस्तु ‘ राजन्यात् ’, ‘ पराक् ’ पराचीनमवशम् अस्ति, ‘ तत् ’ एतत् अनेन ‘ रुथेन ’ ‘ अनुयुङ्क्ते ’ अनुकूलं स्वाधीनं कुर्यात् । तस्माद् रथ उपावहर्त्तव्य इत्यर्थः ॥ ३ ॥

मन्त्रं विधत्ते—स उपावहरतीति । इन्द्रस्येति । (श. प. ९।१।४।३। भा.) वाजपेये व्याख्यातः रथ-यजमानयोर्वेद्रेन्द्रात्मकत्वमुपपादयति—वज्रो वा इति ॥ ४ ॥

रथस्य वज्रात्मकत्वमुक्तम् (श. प. ९।१।४।३।), तस्य प्रदेशविधानपुरस्सरमश्वयोर्योजनं समन्त्रकं विधत्ते—तमन्तर्वेदीति^१ । ‘ अन्तर्वेदि ’ वेदिमध्ये ‘ अभ्यावर्त्य ’ अभिमुखमानीय दक्षिणस्यां वेदिश्रोणौ युङ्क्त्या-दित्यर्थः । हे रथ ! त्वां ‘ प्रशास्त्रोः ’ अनुशासकयोः आज्ञापयित्रोः ‘ मित्रावरुणयोः ’ ‘ प्रशिषा ’ प्रशासनेन यज्ञसम्बन्धनिमित्तं ‘ युनज्मि ’ अर्श्वः संयोजयामि ‘ इति ’ । मित्रावरुणशब्दार्थमाह—बाहू वा इति ॥ ५ ॥

१—वाजपेयवदथमवहृत्य का. श्रौ. सू. १५।१६८।

२—दक्षिणस्यां वेदिश्रोणौ युनक्ति पूर्ववन्मित्रावरुणयोरिति चतुर्भिः । का० श्रौ० सू० । १५ । १६६ ।

तुं चतुर्थ्युजं युनक्ति । सु जघनेन सदोऽग्रेण शालां येनैव दक्षिणा युन्ति तेन प्रतिपद्यते तुं जघनेन चात्वालमुग्रेणाग्नीध्रमुद्यच्छति ॥ ६ ॥

तमातिष्ठति । (त्यु) अव्यथायै त्वा स्वधायै त्वेत्युनात्यै त्वेत्येवैतदाह यदाह्वाव्यथायै त्वेति स्वधायै त्वेति रसाय त्वेत्येवैतदाहारिष्टोऽर्जुनः । इत्यर्जुनो ह वै नामेन्द्रो यदस्य गुह्यं नाम द्वयेन वाऽएष इन्द्रो भवति यच्च क्षत्रियो यदु च यजमानस्तुस्मादाहारिष्टोऽर्जुन इति ॥ ७ ॥

(त्यु) अथ दक्षिणायुग्यमुपार्पति । मरुतां प्रसवेन जयेति विशो वै

तं चतुर्थ्युजं युनक्ति । स जघनेन सदोऽग्रेण शालां येनैव दक्षिणा युन्ति; तेन प्रतिपद्यते । तं जघनेन चात्वालम् अग्रेणाग्नीध्रमुद्यच्छति ॥ ६ ॥

तमातिष्ठति । “ अव्यथायै त्वा स्वधायै त्वा ” इति । अनात्यै त्वेत्येवैतदाह—यदाह—अव्यथायै त्वेति । स्वधायै त्वेति । रसाय त्वेत्येवैतदाह । “ अरिष्टोऽर्जुनः ”—इति । अर्जुनो ह वै नामेन्द्रो—यदस्य गुह्यं नाम । द्वयेन वाऽएष इन्द्रो भवति—यच्च क्षत्रियो, यदु च यजमानः । तस्मादाह—अरिष्टो अर्जुन इति ॥ ७ ॥

अथ दक्षिणायुग्यमुपार्पति—“ मरुतां प्रसवेन जय ”—इति । विशो वै मरुतः । विशा वै तत् क्षत्रियो जयति यजिगीषति । तस्मादाह—मरुतां प्रसवेन जयेति ॥ ८ ॥

रथस्याश्वचतुष्टयोपेतत्वं विधत्ते—तं चतुर्थ्युजमिति । दक्षिणापथेन गमनं विधत्ते—स जघनेनेति^१ । ‘ सः ’ अर्ध्वर्युः ‘ सदो जघनेन ’ सदोमण्डपस्य पश्चिमभागे ‘ शालामग्रेण ’ प्राग्वंशस्याग्रभागे ‘ येनैव ’ येन मार्गेण ‘ दक्षिणाः ’ दक्षिणार्थं दीयमाना गावः ‘ युन्ति ’ गच्छन्ति, ‘ तेन प्रतिपद्यते ’ रथेन सहितं प्रविशेदित्यर्थः । “ दक्षिणेन वेदिं दक्षिणा उपतिष्ठन्ते ” इति चतुर्थकाण्डे दक्षिणागमनमुक्तम् (श. प. ४ । ३ । ४ । १४) । रथसंस्थापनस्य प्रदेशविशेषं विधत्ते—तं जघनेनेति । आग्नीध्रचात्वालयोर्मध्यदेशे रथम् ‘ उद्यच्छति ’ ऊर्ध्वमुखं स्थापयेत् ॥ ६ ॥

अथ यजमानस्य रथारोहणं समन्त्रकं विधत्ते—तमातिष्ठतीति^२ । ‘ आतिष्ठति ’ आरोहेदित्यर्थः । ‘ अव्यथायै ’ “ व्यथ मयसंचलनयोः ” (धा. पा. भ्वा. प. ७६९ ।) अमयाय ‘ त्वा ’ त्वाम्, आतिष्ठामीति शेषः । ‘ स्वधायै ’ अनाय त्वामातिष्ठामि ‘ इति । ‘ अर्जुन इति ’ इन्द्रस्य प्रियं नाम; इन्द्रात्मकोऽहमातिष्ठामीति सम्बन्धः ॥

मन्त्रं पदशोऽनूद्य व्याचष्टे—अनात्यै त्वेति । अर्जुनपदस्येन्द्रवाचकत्वं दर्शयति—अर्जुनो ह वा इति । ‘ इन्द्रस्य ’ ‘ गुह्यं ’ गूढं नामत्रेयम्, तस्मात् अर्जुन इन्द्रः । अस्त्विन्द्रस्यार्जुननामत्रेयम्, प्रकृतं किमायातमित्याशङ्क्य, यष्टुरिन्द्रात्मकत्वमाह—द्वयेन वा इति । क्षत्रसम्बन्धात् यष्टृत्वाच्च सुन्वत इन्द्रत्वम्; तस्मान्मन्त्रे अर्जुनपदेन यजमानाभिधानं युज्यत इत्यर्थः ॥ ७ ॥

अथ दक्षिणभागे युक्तस्याश्वस्य प्राजनं समन्त्रकं विधत्ते—अथ दक्षिणेति^३ । ‘ उपार्पति ’ “ क्षत्री

१-दक्षिणापथेन चात्वालम् स्थापयति । का. श्री. सू. १५। १६९ । २-अव्यथायै त्वेति सुन्वन्नारोहति । का. श्री. सू. १५। १७० । ३-मरुतामिति दक्षिणाधुर्यं प्राजति । का. श्री. सू. १५। १७१ ।

मरुतो विशा वै तुक्षत्रियो जयति यज्जिगीषति तस्मादाह मरुतां प्रस-
वेन जयेति ॥ ८ ॥

(त्वु) अथ मध्ये गवामुद्यच्छति । (त्वु) आपाम मनसेति मनसा
वाऽइदु११ सुर्वमाप्तं तन्मनसैवैतत्सुर्वमाप्नोति तस्मादाहुः आपाम मनसेति ॥ ९ ॥

(त्वु) अथ धनुरात्न्या गामुपस्पृशति । समिन्द्रियेणेतीन्द्रियं वै वीर्यं
गामुऽइन्द्रियमेवैतद्वीर्यमात्मन्धत्तेऽथाह जिनामीमाः कुर्वुऽइमाऽ इति ॥ १० ॥
तद्यत्स्वस्य गोषूद्यच्छति । यद्वै पुरुषात्पराभूवति यशो वा किञ्चिद्वा

अथ मध्ये गवामुद्यच्छति—“ आपाम मनसा ”—इति । मनसा वाऽइदं त्वर्वमाप्तम् । तन्मनसै-
वैतत्सर्वमाप्नोति । तस्मादाह—आपाम मनसेति ॥ ९ ॥

अथ धनुरात्न्या गामुपस्पृशति—“ समिन्द्रियेण ”—(वा. सं. १० । २१) इति । इन्द्रियं वै
वीर्यम्—गवः । इन्द्रियमेवैतद्वीर्यमात्मन्धत्ते । अथाह—“ जिनामीमाः कुर्वुऽइमाः ” इति ॥ १० ॥

तद् यत्स्वस्य गोषूद्यच्छति, यद्वै पुरुषात्पराभूवति यशो वा किञ्चिद्वा स्वं हैवास्य तत् । प्रतमा-
मिवाभ्यपक्रामति । तत् स्वादेवैतदिन्द्रियं वीर्यं पुनरात्मन्धत्ते । तस्मात्स्वस्य गोषूद्यच्छति ॥ ११ ॥

गतौ ” (धातु. तु. प. ७ ।), प्राजतीत्यर्थः । हे अश्व ! ‘ मरुतां ’ विद्युद्गणां ‘ प्रसवेन ’ प्रेरणया ‘ जय ’
सर्वं स्वाधीनं कुर्विति ॥

मन्त्रं व्याचष्टे—विशो वा इति । यद् राज्ञा जेतव्यमस्ति, तद् ‘ विशा ’ प्रजया ‘ जयति ’; तस्माद्विड् रूप-
मरुत्प्रतिपादनमन्त्रो युक्तः ॥ ८ ॥

विधत्ते—अथ मध्य इति । ‘ गवां ’ पूर्वं स्थापितानां ‘ मध्ये ’ ‘ उद्यच्छति ’ स्थापयति । ‘ मनसा ’
‘ आपाम ’ आसवन्तो भवाम । आप्नोतेर्लुङि लटि त्वाच्चेरङि कृते रूपम् । मन्त्रस्य तात्पर्यमाह—
मनसा वा इति ॥ ९ ॥

अथ धनुष्कोट्या स्वानां स्थापितानां गवां मध्ये एकस्याः स्पर्शनं समन्त्रकं विधत्ते—धनुरिति (का. श्रौ.
सू. १९ । १७३) । इन्द्रियेण वलेन सङ्गता भवामः । इन्द्रियं वा इति । “ समिन्द्रियेण ” इति मन्त्रेण
गोरुपस्पर्शने इन्द्रियस्यैव वीर्यस्य धारणं कृतं भवतीत्यर्थः । शिष्टानां गवां स्वाधीनकरणार्थं ‘ जिनामि ’ इति
ब्रूयात् । इदं ब्राह्मणोक्तं वाक्यम्, न तु मन्त्रः । तस्यायमर्थः—‘ इमाः ’ गाः ‘ जिनामि ’, अपि चेमाः ‘ कुर्वे’
स्वाधीनाः करवा इति । “ ज्या वयोहानौ ”, (धा. पा. क्र्या. प. २७) “ ग्रहिज्या ” इत्यादिना (पा. सू. ६ ।
१ । १६) सम्प्रसारणम् । अत्र सूत्रम्—“ धनुरात्न्योपस्पृशति गां यजमानः समिन्द्रियेणेति । जिनामीमाः कुर्वे
इमा इति चाह ” (का. श्रौ. सू. १९ । १७३ । १७४) इति ॥ १० ॥

स्वानां स्थापितानामुपेतु रथस्य स्थापनं प्रशंसति—तद्यदिति । ‘ यद् ’ वस्तु ‘ पुरुषात् ’ ‘ पराक् ’ परा-

स्वर्गो देवास्य तत्प्रतमुमिवाभ्युपक्रामति तत्स्वाङ्गैतुदिन्द्रियं वीर्यं पुन-
रात्मन्धत्ते तस्मात्स्वस्य गोषूद्यच्छति ॥ ११ ॥

तस्मै तावन्मात्रीर्वा भूयसीर्वा प्रतिददाति । न वाऽएष कूरकर्मणे भवति
यद्यजमानः कूरमिव वाऽएतत्करोति यदाह जिनामीमाः कुर्वन्ऽहमाऽ इति
तयो हास्यैतदकूरं कृतं भवति तस्मात्तावन्मात्रीर्वा भूयसीर्वा प्रति-
ददाति ॥ १२ ॥

(त्व) अथ दक्षिणानायच्छति । सोऽग्रेण यूपं दक्षिणेन वेदिं येनैव
दक्षिणा युज्यते तेन प्रतिपद्यते तं जघनेन सऽग्रेण शालामुद्यच्छति ॥ १३ ॥

तस्मै तावन्मात्रीर्वा भूयसीर्वा प्रतिददाति । न वाऽएष कूरकर्मणे भवति यद्यजमानः । कूरमिव
वाऽएतत्करोति यदाह-जिनामीमाः कुर्वन्ऽहमा इति । तयो हास्यैतदकूरं कृतं भवति । तस्मात्तावन्मा-
त्रीर्वा भूयसीर्वा प्रतिददाति ॥ १२ ॥

अथ दक्षिणानायच्छति । सोऽग्रेण यूपं दक्षिणेन वेदिम्-येनैव दक्षिणा यन्ति-तेन प्रतिपद्यते ।
तं जघनेन सदः, अग्रेण शालामुद्यच्छति ॥ १३ ॥

धीनं बहिर्मुखं नष्टं ' भवति ' । किं तत् ? तदाह-यशो वा किञ्चिदिति । तद् यशभादिक ' किञ्चित् '
जन्यत् 'स्वं' स्वीयं वस्तु अभिलक्ष्य ' प्रतमां ' प्रकर्षेण गच्छति । ' तद् ' अनेन ' अस्य ' ज्ञातेर्गोषु
स्थापनं पराङ्मुखं वीर्यं ' स्वात् ' ज्ञातेः सकाशात् पुनः स्वाधीनं कृतवान् भवतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

अथ स्थापितानां गवां स्वामिने स्वाय, अन्यासां तावतीनां गवां प्रतिदानं दर्शयति-तस्मै तावन्मात्रीरिति ।
यावत्स्थापाकाः पूर्वमाहवनीयस्योत्तरतो गा अवस्थापिताः, 'तावन्मात्रीः' तावत् परिमाणं यासांताः तावन्मात्र्यः ।
प्रमाणे मात्र्य-प्रत्ययः (पा. सू. १ । २।३७) "टिड्ढाणञ्" इति सूत्रेण ङीप् (पा. सू. ४।१।१५) ।
' भूयसीः ' ततोऽप्यधिकाः । प्रतिदानं प्रशंसति-न वा एष कूरेति । यजमान इति । यत् एष कूरकर्मणे न भवति
इत्यन्वयः । यजमानेनान्यस्य प्रीतिजनकं कर्म कर्तव्यम् । किं तत् कूरकर्म इति तद् दर्शयति-यदाह जिनामीति ।
तस्माद्गोस्वामिने स्वाय अन्यास्तावतीः ' भूयसीर्वा ' गाश्च दत्त्वा वेदिमध्ये स्थितानां गवां स्वाधीनकरणेन कूरं
कृतं न कृतं भवतीत्यर्थः ॥ १२ ॥

गाहवनीयस्योत्तरतः स्थापितानां गवां मध्ये दक्षिणतोऽश्वानां स्थापनं विधत्ते-अथ दक्षिणानिति । यूपस्य
पूर्वतो वेदेर्दक्षिणतः ' दक्षिणान् ' दक्षिणदिङ्मुखानश्चान् आयच्छेत् । अथान्तःपात्यदेशे रयस्य स्थापनं
विधत्तुमुदगमनमार्गमाह-सोऽग्रेणेति । अनेन मार्गेण रथं प्रदक्षिणमावर्त्य । येनैव दक्षिणा इति ।

मा तऽइन्द्र ते वयं तुराषाद् । (ड) अयुक्तासोऽअब्रह्मता विदसाम ॥
तिष्ठा रथमधि यं वज्रहस्ता रश्मीन्देव यमसे स्वश्चानित्युद्यच्छत्येवैतया-
ऽभीशवो वै रश्मयस्तुस्मादाहुः रश्मीन्देव यमसे स्वश्चानित्युथ रथविमो-
चनीयानि जुहोति प्रीतो रथो विमुच्याताऽइति तुस्माद्रथविमोचनी-
यानि जुहोति ॥ १४ ॥

स जुहोति । (त्य) अग्नये गृहपतये स्वाहेति स सुदेवाग्नेयं^१ रथस्य
तदेवैतेन प्रीणाति वृहा वाऽआग्नेया रथस्य वृहानेवैतेन प्रीणाति श्रीर्वै
गार्हपतं यावतोयावत् ईष्टे तच्छ्रियमेवास्यैतद्गार्हपतं राज्यमभि-
विमुच्यते ॥ १५ ॥

“ मा त इन्द्र ते वयं तुराषाद्, अयुक्तासोऽअब्रह्मता विदसाम । तिष्ठा रथमधि यं
वज्रहस्ता रश्मीन्देव यमसे स्वश्चान् ”—(वा. सं. १० । २२) इति । उद्यच्छत्येवैतया ।
अभीशवो वै रश्मयः । तस्मादाह—आ रश्मीन्देव यमसे स्वश्चानिति । अथ रथविमोचनीयानि जुहोति ।
प्रीतो रथो विमुच्याताऽइति । तस्माद्रथविमोचनीयानि जुहोति ॥ १४ ॥

स जुहोति—“ अग्नये गृहपतये स्वाहा ”—(वा. सं. १० । २३) इति । स यदेवाग्नेयं
रथस्य तदेवैतेन प्रीणाति । वृहा वाऽआग्नेयाः रथस्य । वृहानेवैतेन प्रीणाति । श्रीर्वै गार्हपतम् ।
यावतो-यावत् ईष्टे—तच्छ्रियमेवास्यैतद्गार्हपतं राज्यमभिविमुच्यते ॥ १५ ॥

दक्षिणागमनमार्गस्तु पूर्वमेवोक्तः । सदसः पश्चिमे, शालायाः पूर्वदेशे रथम् ‘ उद्यच्छति ’ स्थापयेत् । सूत्रितं
हि—“ पूर्वेण यूपं परित्यान्तःपात्यदेशे स्थापयति मा त इति ” ॥ १३ ॥

मा त इति—मन्त्रस्यायमर्थः—हे ‘ वज्रहस्त ! ’ ‘ यं रथम् ’ ‘ अधितिष्ठ ’ अधितिष्ठसि, हे ‘ देव ! ’
यस्मिंश्च त्वमवस्थितः ‘ स्वश्चान् ’ शोभनाश्चान् ‘ रश्मीन् ’ ‘ आयमसे ’ नियच्छसि । हे ‘ तुराषाद् ! ’
तूर्णं सहत इति तुराषाद्, तस्य सम्बुद्धिः, हे ‘ इन्द्र ! ’ ‘ ते ’ तव स्वभूते ‘ रथे ’ ‘ अयुक्तासः ’ संयोगरहिता
वयम् ‘ अब्रह्मता ’ अब्रह्मत्वम् ‘ विदसाम ’ । विदेलेटि सिचि, “ लेटोऽडाटौ ” (पा. सू. ३ । ४ । ७ ।
२ । १ । ३४ । ३ । ४ । ९७ । ३ । ४ । ९४) इत्यडाटौ ” च, विदेम । तव रथे अयुक्ताः वयं ब्रह्मवर्चसम्
न लभामहे, किन्तु युक्ताः सन्तो ब्रह्मवर्चसमेव लभेमहीत्यर्थः । रश्मिपदस्यार्थमाह—अभीशव इति ॥

रथविमोचनीयहोमं विधत्ते—अथ रथेति^१ । रथः होमेन ‘ प्रीतः ’ सन् ‘ विमुच्याति ’ विमुक्तो भवत्विति ॥ १४ ॥
होममनुद्य चतुरो मन्त्रान् सार्थवादं पृथग् विधत्ते—स जुहोत्यग्नय इति । चतुर्णां मन्त्राणामयमर्थः—
‘ गृहपतये अग्नये ’ ‘ स्वाहा ’ सुदुतमस्तु । ‘ वनस्पतये ’ वनस्पतिगुणकाय ‘ सोमाय स्वाहा ’ ‘ मरुतां ’

१-अग्नये गृहपतये इति ऋत्वारि रथविमोचनीयानि जुहोति प्रतिमंत्रम् । का० श्रौ० सू० १५ । १०६ ।

(तऽ) इन्द्रस्येन्द्रियाय स्वाहेति । स यदेवैन्द्रं रथस्य तुदेवैतेन प्रीणाति सव्यष्टा वाऽएन्द्रो रथस्य सव्यष्टारमेवैतेन प्रीणातीन्द्रियं वै वीर्यमिन्द्र इन्द्रियमेवास्यैतद्वीर्यं राज्यमभिविमुच्यते ॥ १८ ॥

(तेऽथ) अथ वाराह्याऽऽपानहाऽऽपमुञ्चते । (तेऽग्नौ) अग्नौ ह वै देवा घृतकुम्भं प्रवेशयांचक्रुस्ततो वराहः सम्बभूव तस्माद्वराहो मेदुरो घृताद्धि सम्भूतस्तस्माद्वराहे गावः संजानते स्वमेवैतद्रसमभिसंजानते तत्पशूनामेवैतद्रसे प्रतितिष्ठति तस्माद्वाराह्याऽऽपानहाऽऽपमुञ्चते ॥ १९ ॥

(तेऽथे) अयेमां प्रत्यवेक्षमाणो जपति । पृथिवि मातर्मा मा हिंसी-
 “ इन्द्रस्येन्द्रियाय स्वाहा ”-(वा० सं० १० । २३) इति । स यदेवैन्द्रं रथस्य-तदेवैतेन प्रीणाति । सव्यष्टा वाऽएन्द्रो रथस्य । सव्यष्टारमेवैतेन प्रीणाति । इन्द्रियं वै वीर्यम्-इन्द्र इन्द्रियमेवास्यैतद्वीर्यं राज्यमभिविमुच्यते ॥ १८ ॥

अथ वाराह्याऽऽपानहाऽऽपमुञ्चते । अग्नौ ह वै देवा घृतकुम्भं प्रवेशयांचक्रुः । ततो वराहः सम्बभूव । तस्माद्वराहो मेदुरः । घृताद्धि सम्भूतः । तस्माद्वराहे गावः संजानते । स्वमेवैतद्रसमभिसंजानते । तत्-पशूनामेवैतद्रसे प्रतितिष्ठति । तस्माद्वाराह्याऽऽपानहाऽऽपमुञ्चते ॥ १९ ॥

अयेमां प्रत्यवेक्षमाणो जपति-“ पृथिवि मातर्मा मा हिंसीः, मोऽअहं त्वाम् ”-(वा०

५धा इति । रथस्थाश्चतुष्टयम्, ‘ रथः ’ स्वयं पञ्चमः, ‘ द्वौ सव्यपृसारथी ’ सव्यदक्षिणभागयोरवस्थितौ द्वौ सारथी इति ‘ सप्त ’ सङ्ख्या अस्ति; मरुतामपि सप्तगणात्मकत्वात् सप्तसंख्याकत्वम् ; अतः सप्तसंख्यासाम्यान्मस्तामिति पदेन रथस्यैव प्रीणनं कृतं भवतीत्यर्थः । मरुत्पदमेव यजमानस्य फलार्थमपि प्रशंसति-विशो वा इति ॥ १७ ॥

इन्द्रस्येति । अत्र चतुर्थमन्त्रे इन्द्रपदेन रथस्य सारथिप्रीणनम् । सव्यभागं तिष्ठतीति ‘ सव्यष्टा ’ । तिष्ठते-रौणादिक ऋकारप्रत्ययः । किञ्च, किञ्चादाल्लोपः, “ अम्बाम्बगोभूमि ” (पा. सू. ८ । ३ । ९७) इति सूत्रे ‘ स्थास्थिन् स्थूणाम् ’ इति वचनात् षत्वम् ॥ १८ ॥

विधत्ते-अथ वाराह्या इति । ‘ वाराह्यौ ’ वराहचर्मनिर्मिते ‘ उपानहौ ’ ‘ उपमुञ्चते ’ । कात्यायनेन पशूनां रसोऽसीति मन्त्रेण वाराह्योरुपानहोरुपमोको (ऐ. ब्रा. ६ । ४ । ७) विहितः । तत्र मन्त्रे वराहस्य पशुरस्त्वमभिधीयते, तदुपपादयति-अग्नौ ह वै देवा इति । पूर्वं देवा घृतकुम्भमग्नौ प्रासुः, तस्माद् वराह उत्पन्नः; अतो घृतोत्पन्नत्वाद् वराहस्य ‘ मेदुरत्वं ’ मांसलत्वम् । तस्मिन् ‘ वराहे ’ ‘ गावः ’ ‘ संजानते ’ संवदन्ते; स्वीयरसभूतघृतोत्पन्नत्वात् । तस्माद् वाराह्योरुपानहोरुपमोकेन पशुरस एव स्वयं प्रतिष्ठितो भवतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

अयेमांमिति । ‘ पृथिवि ’ ‘ मातः ! ’ सर्वेषां निर्मात्रि, पृथिव्या मातृत्वम् “ द्यौः पिता पृथिवी माता ” इति

१-पशूनां रसोऽसीति वराहोपानहा उपमुञ्चते । का. श्रौ. सू. १५ । १७६ । २-भूमिमवेक्षते पृथिवि मातारिति । का. श्रौ. सू. १५ । १७७ ।

ऽअहं त्वामिति वरुणाद् वाऽअभिषिषिचानात्पृथिवी विभयाञ्चकार
महद्वाऽअयमभूद्योऽभ्युषेचि यद्वै माऽयं नावदणीयादिति वरुणऽउ ह
पृथिव्यै विभयाञ्चकार यद्वै मेयं नावधून्वीतेति तदन्यैवैतन्मित्रधेयमकुरुत
न हि माता पुत्रं हिनस्ति न पुत्रो मातरम् ॥ २० ॥

वरुणसवो वाऽएष युद्राजसूयम् । पृथिव्यु हैतस्माद्विभेति महद्वाऽअय-
मभूद्योऽभ्युषेचि यद्वै माऽयं नावदणीयादित्येषुऽउ हास्यै विभेति यद्वै मेयं
नावधून्वीतेति तदन्यैवैतन्मित्रधेयं कुरुते न हि माता पुत्रं हिनस्ति न
पुत्रो मातरं तस्मादेवं जपति ॥ २१ ॥

सोऽवतिष्ठति । ह११सुः शुचिषड्सुरन्तरिक्षसद्धोता वेदिषडतिथिर्दुरोण-
सत् ॥ नृषद्वरसदृत्सद्व्योमसदब्जा गोजाऽऋतजाऽअद्रिजाऽऋतं बृहदित्ये-
तामतिच्छन्दसं जपन्नेषा वै सर्वाणि छन्दा११सि यदातिच्छन्दास्तु येन
पाप्मा नान्ववतिष्ठति ॥ २२ ॥

सं० १०।२३) इति । वरुणाद् वाऽअभिषिषिचानात्पृथिवी विभयाञ्चकार-महद्वाऽअयमभूद्,
योऽभ्युषेचि । यद्वै माऽयं नावदणीयादिति । वरुण उ ह पृथिव्यै विभयाञ्चकार-यद्वै मेयं नावधू-
न्वीतेति । तदन्यैवैतन्मित्रधेयमकुरुत । न हि माता पुत्रं हिनस्ति, न पुत्रो मातरम् ॥ २० ॥

वरुणसवो वाऽएषः-युद्राजसूयम् । पृथिव्यु हैतस्माद्विभेति-महद्वाऽअयमभूद्-योऽभ्युषेचि,
यद्वै माऽयं नावदणीयादिति । एष उ हास्यै विभेति-यद्वै मेयं नावधून्वीतेति । तदन्यैवैतन्मित्रधेयं
कुरुते । न हि माता पुत्रं हिनस्ति, न पुत्रो मातरम्, तस्मादेवं जपति ॥ २१ ॥

सोऽवतिष्ठति-“ हंसः शुचिषद् वसुरन्तरिक्षसद्धोता वेदिषडतिथिर्दुरोणसत् । नृष-
द्वरसदृत्सद्व्योमसदब्जा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतं बृहत् ”-(वा. सं. १०।२४) इति ।
एतामतिच्छन्दसं जपन् । एषा वै सर्वाणि-छन्दांसि यदातिच्छन्दाः । तथैनं पाप्मा नान्ववतिष्ठति ॥ २२ ॥

(ऋ. सं. १।१।१४।३३) श्रुत्यन्तरेषु श्रूयते । ‘ मा ’ मां ‘ मा हिंसीः ’ मा वधिष्ठाः, ‘ अहम् ’ अपि ‘ त्वा ’
नैव हिंसिषमिति मन्त्रार्थः । “ वरुणाद् वा अभिषिषिचानात् ” इत्यादिकः, “ न हि माता पुत्रं हिनस्ति, न पुत्रो
मातरम् ”-इत्यन्तो वाक्यसन्दर्भो वाजपेये भूम्यवेक्षणप्रसङ्गे व्याख्यातः (श. प. ५।२।१।१८ भाष्ये) ॥ २० ॥ २१ ॥

रथादवरोहणं विधत्ते सोऽवतिष्ठतीति । अवरुह्य तिष्ठतीति अवशब्दस्य रुहिकर्मणा समन्वये “ समं-
प्रविभ्यः स्थः ” इति (पा. सू. १।३।२२) आत्मनेपदं न भवति; तिष्ठतिक्रियायोगाभावेन प्रेत्युपसर्गसंज्ञाय ।
अभावात्, अन्यथा आत्मनेपदं दुर्निवारं स्यात् । अथवा व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥

तं नु संग्रहीताऽन्ववतिष्ठेत् । (त्रे) नेत्तुं लोकमन्ववतिष्ठाद्युत् सुषुवाणो
ऽन्ववास्थादिति तथैव सुरथमेव रथवाहनऽआदधाति ततोऽवाङ्मुपप्रवते
तथा तं लोकं नान्ववतिष्ठति युत् सुषुवाणोऽन्ववास्थात् ॥ २३ ॥

तं न संग्रहीताऽन्ववतिष्ठेत्-नेत् तं लोकमन्ववतिष्ठाद्-यं सुषुवाणोऽन्ववास्थादिति । तं सुरथ-
मेव रथवाहनऽआदधाति । ततोऽवाङ्मुपप्रवते । तथा तं लोकं नान्ववतिष्ठति-यं सुषुवाणो-
ऽन्ववास्थात् ॥ २३ ॥

हंस इति । मन्त्रस्यायमर्थः-हन्ति पृथिवीमिति 'हंसः' रयः, शुचौ देवयजने रथवाहने च सीदतीति 'शुचि-
षत्', तस्योपरि यजमानं वासयतीति 'वसुः', तरुगुल्माद्यनवरुद्धेऽन्तरिक्षे सीदतीति 'अन्तरिक्षसत्', 'होता'
होतृसमानः, तदेव कथमित्युच्यते-वेद्यां सीदतीति 'वेदिषत्', 'अतिथिः' अतिथिसदृशः, तदपि कथमि-
त्युच्यते-दुरोगेषु गृहेषु सीदतीति 'दुरोगसत्' यो यस्तमारोहं नयति तस्य गृहे सीदति, नृषु मनुष्येषूपकारं
कर्तुं सीदतीति 'नृषत्', वरे श्रेष्ठे राजादिगृहे सीदतीति 'वरसत्', ऋते यज्ञे वाजपेयादौ सीदतीति 'ऋत-
सत्' सूर्यं वोढुं व्योमनि आकाशे सीदतीति 'व्योमसत्' । "अप्सुयोनिर्वा अश्वः" इति श्रुतेः (श. प.
१३।२।१।९) अद्भ्यो जातिरश्वैरुपेतत्वात् 'अब्जाः', गोशब्दवाच्याद् वज्राज्जायत इति 'गोजाः', एतच्च
"स्म्यस्तृतीयश्च रथस्तृतीयम्" इत्याघातम् (तै. सं. १।२।६।२)। ऋतार्थं यज्ञार्थं जातत्वात् 'ऋतजाः' अद्भ्यो
वृद्धकाष्ठेभ्यो जातत्वात् 'अद्रिजाः' । ईदृशो रथो 'वृहत्' प्रौढं राजसूयाख्यम्, 'ऋतं' यज्ञं सम्पादय-
त्विति रथपक्षेऽर्थः ॥

सूर्यपक्षे त्वयमर्थः-हन्ति गच्छतीति 'हंसः' आदित्यः, शुचौ निर्मले मण्डले सीदतीति 'शुचिषत्',
'वसुः' निवासहेतुः, प्राणात्मकवायुरूपेणान्तरिक्षे सीदतीति 'अन्तरिक्षसत्', अग्निरूपेण वेद्यां सीदतीति 'वेदि-
षत्', अप्सु यक्ष्मभूतेषु जायत इति 'अब्जाः', गोषु पृथिवीप्रधानेषु स्थूलभूतेषु जायत इति 'गोजाः' ऋते
सत्यभूते मण्डले जायत इति 'ऋतजाः' अद्रौ पाषाणे वा मेघे उदकरूपेण जायत इति अद्रिजाः । 'ऋतम्'
"ऋ गती" (धा. पा. भ्वा. प. ९६१) सर्वत्र व्याप्तं ज्ञानात्मकम्, 'वृहत्' "वृहि वृद्धौ" (धा. पा.
भ्वा. प. ७३५) प्रवृद्धम्, परमानन्दलक्षणमिति ॥

मन्त्रगतं छन्दोविशेषं प्रशंसति-एतामतिछन्दसामिति । हंसमन्त्रस्यातिजगतीच्छन्दः, सा च गायत्र्या-
दीनि छन्दांसि अतिक्रम्य वर्त्तत इति तस्या अतिछन्दस्त्वम् । सर्वासामेव छन्दसां तत्रान्तर्भावात् सर्वच्छन्दो-
रूपत्वम्, तस्मात् सर्वच्छन्दोऽतिक्रमणात् 'एतां' जपित्वा, अवरोहन्तम् 'एनम्' यजमानम् 'अनु' 'पाप्मा'
'नावतिष्ठति' नावरोहति, पाप्मानमतिक्रामेदित्यर्थः ॥ २२ ॥

सयन्तृकस्य रथस्य रथवाहनेऽनसि स्थापनं विधातुं यन्तुस्वस्थानं निषेधति-तेन्नेति । सम्यक् प्रग्रहं गृह्णातीति
'सङ्ग्रहीता' सारथिः सः, 'तं' यजमानम् 'अनु' 'नावतिष्ठेत्' नावरोहेत् । तत्र कारणमाह-नोदिति ।
सुखं यं लोकं प्राप्नोति, तं लोकं सारथिरपि न प्राप्नुयादिति । तं सुरथमिति । 'रथवाहने' रथस्यापन-

(दु) उत्तरेणाहवनीयं पूर्वान्निरुद्धत्तो भवति । स रथवाहनस्य दक्षिण-
मन्वनुष्यन्दुं शतमानौ प्रवृत्तावावध्नाति ॥ २४ ॥

(त्र्यौ) औदुम्बरीं शाखासुपगूहति । तयोरन्यतरमुपस्पृशतीत्यदस्या-
युरस्यायुर्मयि धेहि युद्धसि वृचोऽसि वृचो मयि धेहि तदयुर्वर्च
ऽआत्मन्धत्ते ॥ २५ ॥

उत्तरेणाहवनीयं पूर्वान्निरुद्धत्तो भवति । स रथवाहनस्य दक्षिणमन्वनुष्यन्दं शतमानौ प्रवृत्ता-
वावध्नाति ॥ २४ ॥

औदुम्बरीं शाखासुपगूहति । तयोरन्यतरमुपस्पृशति—“ इयदस्यायुरस्यायुर्मयि धेहि ।
युद्धसि वृचोऽसि वृचो मयि धेहि ”—इति । तद् आयुर्वर्च आत्मन्धत्ते ॥ २५ ॥

साधने ‘ अनसि ’, ‘ तन् ’, ‘ सयन्तृकं ’, ‘ रथम् ’, ‘ आदधाति ’, निदध्यात् । तथा च तैत्तिरीयकम्—“ यदुभौ
सहावतिष्ठेतां समानं लोकमियातां सह संग्रहीत्रा रथवाहने रथमादधाति सुवर्गादेवेनं लोकादन्तर्दधाति ” (तै.
ब्रा. १।७।९।६) तत इति । ‘ इति । ततः ’ पश्चाद् यन्ता ‘ अवाङ् ’ अवाङ्मुखः सन् ‘ अपप्रवते ’ “ युङ्
गता ” (धा. पा. स्वा. प. ९८२) इति । धातुः, अवरोहतीत्यर्थः । तथा च सूत्रितम्—“ शालाया दक्षिणतो-
ऽपप्रवते यन्ता ”—(का. श्रौ. सू. १.५।१७९) इति ॥ २३ ॥

पूर्वं स्वस्य भ्रातुरर्थाय गोः स्थापनकाले पूर्वान्निवहनस्याहवनीयस्योत्तरतः स्थापनं सूत्रकृतोक्तम्—“ गवां
शतमधिकं वा स्वस्याहवनीयस्योत्तरतः स्थापयति, पूर्वान्निवहञ्च साम्नि ” (का. श्रौ. सू. १.५।१६६।१६७)
इति । तदिदानीं विधत्ते—उत्तरेणाहवनीयमिति । पूर्वान्निरिति । शान्तिपौष्टिकार्थोऽग्निः ‘ पूर्वान्निः, ’
‘ सः ’ अनसा ‘ उद्धृतः ’ ऊद्धृतः वृत्तः स्थापितो ‘ भवति ’ ॥

अथ रथवाहनस्य दक्षिणे अंशे शतमानयोरसज्जनम्, कर्मणि औदुम्बर्याः शाखाया उपगूहनञ्च विधत्ते—
स रथेति । ‘ दक्षिणम् ’ अनुष्यन्दं ‘ प्रान्तमनु ’ ‘ प्रवृत्तौ ’, वर्तुलौ ‘ शतमानौ ’ शतमानपरिमितौ द्वौ
रुक्मौ ‘ आवध्नाति ’ आसजेत ॥ २४ ॥

औदुम्बरीमिति । तयोः शतमानयोरन्यतरस्योपस्पर्शनं समन्त्रकं विधत्ते—तयोरिति । कात्यायनस्तु मन्त्र-
द्वयं कृत्वा उभयोरपि स्पर्शनं विनियोगमुक्तवान् “ उपस्पृशति शतमानावियदसीत्येकं युद्धसीत्यपरम् ” इति ।
‘ इयदसि ’ एतावत्परिमाणोऽसि । अत्र तत्परिमाणं हस्तेनाभिधीयते; स्वल्पपरिमितत्वात् । ‘ आयुरसि ’ आयुः-

१-रथवाहनस्य दक्षिणेऽंशे शतमानावासजति वृत्तौ । का. श्रौ. सू. १.५।१८१।२-कात्यायनस्तु मन्त्रद्वयं कृत्वेत्यादि=
युद्धसीत्यपरमिति व्यत्यासं विनियोगं । तद्यथा सूत्रं तु=उपस्पृशति शतमानावियदसीत्येतावदेव अत्र । इयदसीत्यनेन मन्त्रेणा-
न्यतरं शतमानमुपस्पृशेत् । तयोरन्यतरमुपस्पृशतीति माध्यंदिनानां उभयोरुपस्पर्शनं शाखांतरादिति पितृभूतिः । इयदसीत्येकं
युद्धसीति चापरमिति कर्काचार्याः । ततो यजमान एव इयदसीति मन्त्रेण तौ शतमानावुपस्पृशति आलभते । भूतो तु अन्य-
तरस्योपस्पर्शनं विहितम् । तयोरन्यतरमुपस्पृशतीत्यदसीति श्रुतोरिति देवयज्ञिकः । कर्कपादः मन्त्रद्वयस्य विनियोगव्यवस्थाप्रदर्शने-
नान्यतरावुपस्पर्शनमुद्धोषितम् । इत्थं मूलावस्थायां सत्यां कर्कविवरणमेव अक्षरतास्तन्मयसंघवकाशमालोच्य कात्यायनः सूत्रयामासिति
प्येयम् । ३-अनुवर्तमानौदुम्बरीं शाखासुपगूहति । उपस्पृशति । शतमानावियदसीति । का. श्रौ. सू. १.५।१८२ ॥

(तैऽथौ) अथौदुम्बरीं शाखामुपस्पृशति । (त्यू) उर्गस्यूर्जं मयि धेहीति तदूर्जमात्मन्धत्ते तस्यैतस्य कर्मण एतावेव शतमानौ प्रवृत्तौ दक्षिणा तौ ब्रह्मणे ददाति ब्रह्मा हि यज्ञं दक्षिणतोऽभिगोपायति तस्मात्तौ ब्रह्मणे ददाति ॥ २६ ॥

(त्यू) अग्रेण मैत्रावरुणस्य धिष्ण्यम् । मैत्रावरुणी पयस्या निहिता भवति तामस्य बाहूऽअभ्युपावहरतीन्द्रस्य वां वीर्यकृतो बाहूऽअभ्युपावहरामीति पशूनां वाऽएष रसो यत्पयस्या तत्पशूनामेवास्यैतद्रसं बाहूऽअभ्युपावहरति तद्यन्मैत्रावरुणी भवति मित्रावरुणाऽऽ हि बाहू तस्मान्मैत्रावरुणी भवति ॥ २७ ॥

इति तृतीयप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५-३-५ ॥ (४. ३.) ॥

तृतीयः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ५ । ३ ॥

अथौदुम्बरीं शाखामुपस्पृशति—“ उर्गस्यूर्जं मयि धेहि ”—इति । तद् उर्जमात्मन्धत्ते । तस्यैतस्य कर्मण एतावेव शतमानौ प्रवृत्तौ दक्षिणा । तौ ब्रह्मणे ददाति । ब्रह्मा हि यज्ञं दक्षिणतोऽभिगोपायति । तस्मात्तौ ब्रह्मणे ददाति ॥ २६ ॥

अग्रेण मैत्रावरुणस्य धिष्ण्यं मैत्रावरुणी पयस्या निहिता भवति । तामस्य बाहूऽअभ्युपावहरति । “ इन्द्रस्य वां वीर्यकृतो बाहूऽअभ्युपावहरामि ”—(वा० सं० १० । २५) इति । पशूनां वाऽएष रसो-यत्पयस्या । तत्-पशूनामेवास्यैतत् रसं बाहूऽअभ्युपावहरति । तद्यन्मैत्रावरुणी भवति । मित्रावरुणाऽऽ हि बाहू । तस्मान्मैत्रावरुणी भवति ॥ २७ ॥

स्वरूपोऽसि; “ आयुर्हिरण्यम् ” (तै. ब्रा. १ । ७ । ६ । ३) इति श्रुतेः । तस्मात् ‘ आयुर्मयि धेहि ’ यो हि यदात्मको भवति, स एव तद् दातुमुत्सहते । ‘ युड्ङसि ’ “ युजिर् योगे ” (धा. पा. रु. उ. ७ ।) यज्ञं युज्ज्वाति ‘ युड्ङ, ’ तथाविधः ‘ असि ’ ‘ वर्चः ’ तेजः ‘ असि ’ । तस्माद् ‘ वर्जो मयि धेहि ’ मन्त्रस्यार्थं सङ्कलय्याह—तदायुर्वर्च इति ॥ २५ ॥

शाखाया उपस्पर्शनं समन्त्रं विधत्ते—औदुम्बरीमिति । ‘ ऊर्क ’ अन्नम् ‘ असि ’ । तस्मात् ‘ मयि ’ ‘ ऊर्जम् ’ अन्नं ‘ धेहि ’ इति । एतयोर्दानं विधत्ते—तस्यैतस्येति । ब्रह्मणे दानं प्रशंसति—ब्रह्मा हि यज्ञमिति ॥ २६ ॥

विधत्ते—अग्रेण मैत्रेति । मैत्रावरुणधिष्ण्यस्य पूर्वभागे व्याघ्रचर्मदेशे मित्रावरुणदेवत्या ‘ पयस्या ’ आमिक्षा ‘ निहिता भवति ’ । तस्यां यजमानबाह्वोरुवहरणं विधत्ते—तामस्य बाहू इति । ‘ अस्य ’ सुन्वतो ‘ बाहू ’ ‘ ताम् ’ ‘ अमि ’ लक्ष्य ‘ उपावहरति ’ प्रसारयति । हे ‘ बाहू ! ’ ‘ वीर्यकृतः ’ वीर्यकारिणः ‘ इन्द्रस्य ’ यजमानस्य सम्बन्धिनौ ‘ वां ’ युवां ‘ बाहू ’ अभ्युपावहरामि ‘ अमि ’ लक्ष्य स्थापयामि बाहुप्रक्षेपं

१-तौ ब्रह्मणे दत्त्वोर्गसीति । शाखामुपस्पृशति । का. श्रौ. सू. १५ । १८३ ।

२-इन्द्रस्य वामेत्यवहरते बाहू पयस्यायां व्याघ्रचर्मदेशे स्थितायाम् । का० श्रौ० सू० । १५ । १८४ ।

अथ चतुर्थप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् । चतुर्थाध्याये च चतुर्थं ब्राह्मणम् ।

मैत्रावरुण्या पयस्यया प्रचरति । तस्याऽ अनिष्ट ऽएव स्विष्टकृद्भवत्यु
यास्माऽआसन्दीमाहरन्त्युपरिसुद्यं वाऽएष जयति यो जयत्यन्तरिक्षसुद्यं
तुदेनमुपर्वासीनमधस्तादिमाः प्रजाऽ उपासते तस्मादस्माऽआसन्दीमाह-
रन्ति सैषा खादिरी वितृण्णा भवति येयं वर्ध्व्यूता भरतानाम् ॥ १ ॥

तामग्रेण । मैत्रावरुणस्य धिष्ण्यं निदधाति स्योनाऽसि सुषदाऽसि इति
शिवामेवैतुच्छमां करोति ॥ २ ॥

मैत्रावरुण्या पयस्यया प्रचरति । तस्या अनिष्ट एव स्विष्टकृद्भवति । अथास्माऽआसन्दीमा-
हरन्ति । उपरिसुद्यं वाऽएष जयति । यो जयत्यन्तरिक्षसद्यम् । तदेनमुपर्वासीनमधस्तादिमाः प्रजा
उपासते । तस्मादस्माऽआसन्दीमाहरन्ति । सैषा खादिरी वितृण्णा भवति-येयं वर्ध्व्यूता
भरतानाम् ॥ १ ॥

तामग्रेण मैत्रावरुणस्य धिष्ण्यं निदधाति । “ स्योनाऽसि सुषदाऽसि ”-इति । शिवामेवै
तुच्छमां करोति ॥ २ ॥

प्रशंसति-पशूनां वा इति । पयस्यायाः पशुरसामकत्वात् पशुरसमपिलक्ष्य बाहू स्थापितवान् भवतीति । पय-
स्याया मैत्रावरुणत्वं प्रशंसति-तद्यन्मैत्रावरुणीति ॥ २७ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये

पञ्चमकाण्डे चतुर्थाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ (१-४-३) ॥

अथ पयस्यायाः प्रचारं विधत्ते-मैत्रावरुण्येति । तस्या अनिष्ट इति । ‘ तस्याः ’ पयस्यायाः स्विष्ट-
कृत् ‘ अनिष्टः ’ अद्भुतो भवति, प्राक् स्विष्टकृत इत्यर्थः । विधत्ते-अथास्मा आसन्दीमिति । आसन्दीलक्षणं
पूर्वमुक्तम् । आसन्द्याहरणं प्रशंसति-उपरिसद्यमिति । एतद्वाक्यं वाजपेये व्याख्यातम् (श. प. १ । २ ।
१ । २२ भा.) तस्याः वृक्षविशेषगुणान्तरं वाक्यभेदमङ्गीकृत्य विधत्ते-सैषा खादिरीति । ‘ वितृण्णा ’
सच्छिद्रा भवेत् । तस्या आसन्द्या रज्जुव्यूतत्वमस्ति, तत्र यजमानविशेषेण रज्जुविशेषं दर्शयति-येयमिति ।
‘ वर्ध्व्यूता ’ वर्ध्वधर्मरजवः, तामिर्व्यूता सन्नद्धा भवति ‘ भरतानाम् ’ अन्येषान्तु रज्जुमात्रम् । कात्यायनो
निर्दिशेष्टं सूत्रयामास-“ खादिरीमासन्दी रज्जुताम् ” (का. श्रौ. सू. ११ । १८७) इति ॥ १ ॥

तस्या निधानप्रदेशं विधत्ते-तामग्रेणेति । मन्त्रं विधत्ते-स्योनेति । हे आसन्दि ! ‘ स्योना ’ सुखरूपा
‘ असि ’, ‘ सुषदा ’ सुषदनयोग्या ‘ असि ’ । मन्त्रं वितृणोति-शिवामिति । ‘ शमां ’ सुखकरीम् ॥ २ ॥

(त्व) अथाधीवासमास्तृणाति । क्षत्रस्य योनिरसीति तद्यैव क्षत्रस्य योनिस्तस्मैवैतत्करोति ॥ ३ ॥

(त्व) अथैनमासादयति । स्योनामासीद सुषदामासीदेति शिवां शग्मामासीदेत्येवैतदाह क्षत्रस्य योनिमासीदेति तद्यैव क्षत्रस्य योनिस्तस्यामेवैनमेतदधाति ॥ ४ ॥

(त्व) अथान्तरांसेऽभिमृश्य जपति । निषसाद धृतव्रत इति धृतव्रतो वै राजा न वाऽएष सर्वस्माऽइव वदनाय न सर्वस्माऽ इव कर्मणे यदेव साधु वदेद्यत्साधु कुर्यात्तस्मै वाऽएष च श्रोत्रियश्चैतौ ह वै द्वौ मनुष्येषु धृतव्रतौ तस्मादाह निषसाद धृतव्रतऽ इति व्वरुणः पुस्त्यास्वेति विशो वै पुस्त्या विक्ष्वेत्येवैतदाह साम्राज्याय सुकृतुरिति राज्यायेत्येवैतदाह यदाह साम्राज्याय सुकृतुरिति ॥ ५ ॥

अथाधीवासमास्तृणाति—“ क्षत्रस्य योनिरसि ”—इति । तद्यैव क्षत्रस्य योनिस्तस्मैवैतत्करोति ॥ ३ ॥

अथैनमासादयति—“ स्योनामासीद सुषदामासीद ”—इति । शिवां शग्मामासीदेत्येवैतदाह । “ क्षत्रस्य योनिमासीद ”—(वा. सं. १० । २६) इति । तद्यैव क्षत्रस्य योनिस्तस्यामेवैनमेतदधाति ॥ ४ ॥

अथान्तरांसेऽभिमृश्य जपति—“ निषसाद धृतव्रतः ”—इति । धृतव्रतो वै राजा । न वाऽएष सर्वस्माऽइव वदनाय, न सर्वस्माऽइव कर्मणे । यदेव साधु वदेत्, यत् साधु कुर्यात्—तस्मै वाऽएष

विधत्ते—अथाधीवासमिति । ‘ अधीवासः ’ आस्तरणम्, चित्रकम्बलादिकम् । क्षत्रस्येति । एष मन्त्रो व्याख्यातः (श. प. ९ । ३ । ९ । २२ । भा.) ॥ ३ ॥

अस्यां सुन्वत उपवेशनं समन्त्रकं विधत्ते—अथैनमिति । ‘ आसादयति ’ उपवेशयतीत्यर्थः । हे यजमान ! ‘ स्योना ’ सुखरूपाम् आसन्दीम् ‘ आसीद ’ आरोह, सुखसाधनयोग्यामधितिष्ठेत्यर्थः । “ क्षत्रस्य योनिमासीद ” इति उपवेशनमन्त्रस्योत्तरभागः । अधीवासस्तरणे ‘ क्षत्रस्य योनिः ’ अधीवासः, तमारोहेत्यर्थः ॥ ४ ॥

हृदयदेशादिस्पर्शनपूर्वकं जपं विधत्ते—अथान्तरांसे इति । ‘ अन्तरांसे ’ अंसमध्ये ‘ अभिमृश्य ’ जपेत् ॥ मन्त्रस्यायमर्थः—अयं यष्टा ‘ धृतव्रतः ’ स्वीकृतयज्ञः, नियमितवचनादिव्यापारो ‘ वरुणः ’ अनिष्टनिवारको भूत्वा ‘ निषसाद ’ अस्यामासन्यामुपरिदेशे । ‘ पुस्त्यासु ’ बहुषु घैरिगृहेषु, ‘ विक्षु ’ प्रजासु चागत्य साम्राज्यं कर्तुं ‘ सुकृतुः ’ शोभनसङ्कल्पो भवतु ॥

१-अधीवासमस्यामास्तृणाति क्षत्रस्य योनिरिति । का० श्रौ० सू० १५ । १८८ । २-सुन्वतमस्यामुपवेशयति स्योनामासीदेति । का० श्रौ० सू० १५ । १८९ । ३-निषसादेत्युरोऽस्यालभते । का० श्रौ० सू० १५ । १९० ।

(त्य) अथास्मै पञ्चाक्षान्पाणावावपति । (त्य) अभिभूरस्येतुस्ते
पञ्च दिशः कल्पन्तामित्येष वाऽअयानभिभूर्यत्कुलिरेष हि सुर्वानुयान-
भिभवति तस्मादाहाभिभूरसीत्येतुस्ते पञ्च दिशः कल्पन्तामिति पञ्च
वै दिशस्तदस्मै सुर्वा ऽएव दिशः कल्पयति ॥ ६ ॥

च श्रोत्रियश्च । एतौ ह वै द्वौ-मनुष्येषु धृतव्रतौ । तस्मादाह-निषसाद धृतव्रत इति । “ वरुणः
पस्त्यास्वा ”-इति । विशो वै पस्त्या । विक्ष्वेत्येवैतदाह-“ साम्राज्याय सुक्रतुः ”-
(वा. सं. १० । २७) इति । राज्यायेत्येवैतदाह-यदाह साम्राज्याय सुक्रतुरिति ॥ ५ ॥

अथास्मै पञ्चाक्षान् पाणावावपति-“ अभिभूरस्येतुस्ते पञ्च दिशः कल्पन्ताम् ”-
इति । एष वाऽअयानभिभूः-यत्कलिः-एष हि सर्वानयानभिभवाति । तस्मादाह-अभिभूरसीति ।
एतास्ते पञ्च दिशः कल्पन्तामिति । पञ्च वै दिशः । तदस्मै सर्वा एव दिशः कल्पयति ॥ ६ ॥

मन्त्रं प्रतिपादमनूय व्याचष्टे-धृतव्रतो वै राजेति । धृतव्रतत्वं दर्शयति-न वा एष, इति । ‘ एषः ’
सुन्वन् ‘ सर्वस्मै ’ ‘ वदनाय ’ वाक्याय, असम्बद्धप्रलापायेत्यर्थः । तथा अनुपयुक्तकर्मणे वा योग्यो न भवति ।
कस्मै योग्य इति तदाह-यदेवेति । तस्मै साधुवदनाय साधुकर्मणे च ‘ एषः ’ सुन्वन् राजा, ‘ श्रोत्रियश्च ’
ब्राह्मणः, उभावहौ भवतः । एतयोर्नियतव्रतत्वमाह-एतौ ह वा इति । ‘ मनुष्येषु ’ मध्ये ‘ एतौ ’ एव ‘ धृतव्रतौ ’
श्रोत्रियोऽपि न बहुमाधो नासाधुकर्मकारी । ‘ पस्त्या ’-शब्दार्थमाह-विशो वा इति ॥ ५ ॥

यजमानहस्ते पञ्चाक्षावापं च विधत्ते-अथास्मा इति । अक्षा नाम कर्षकाः सुवर्णनिमिताः, विभीतक-
फलानि सौवर्णानि वेत्येके ते चाक्षा ब्रूतस्थाने निवपनीयाः । तेषां चतुर्णामक्षाणां ‘ कृत ’-सञ्ज्ञा, पञ्चानां ‘ कलि ’
सञ्ज्ञा । तथा च शाखान्तरे स्तोमसङ्ख्यायां कृतादिव्यवहारः कृतः-“ ये वै चत्वारः स्तोमाः कृतं तत् अथ ये
पञ्च कलिः सः ”-इति । यदा पञ्चाप्यक्षा उत्ताना भवन्ति, तदा देवितुर्जयो भवति, पञ्चसु त्वेकरूपासु जय एव
भविष्यतीत्यन्यत्रोक्तम् । अतः कलेः सर्वाक्षामिभावुकत्वात्, सुन्वतोऽपि जयापेक्षत्वात्पञ्चाक्षनिवाप इत्यर्थः ।
तथा च मन्त्रे कलिर्वा तत्सम्बन्धाद् यजमानो वा उच्यते । हे यजमान ! ‘ अभिभूः ’ इतरंषामक्षाणामभिभ-
विता भवसि । तदर्थम् ‘ एताः पञ्च दिशः कल्पन्ताम् ’ स्वाधीना भवन्त्विति । मन्त्रं व्याचष्टे-एष वा अया-
निति । अयशब्दोऽक्षवाची, ‘ कलिर्हि सर्वान् अयान् अभिभवति ; ’ अधिकसंख्यत्वात् एषोऽपि यजमानस्तत्स-
म्बन्धादभिभावुको भवतीत्यर्थः ॥

पञ्चदिविजयसङ्कल्पसिद्धिमेव दर्शयति-पञ्च वै दिश इति ॥ ६ ॥

१-अभिभूरित्यस्मै पञ्चाक्षान् पाणावावाप । का० श्रौ० सू० १५ । १९१ । २-कृतादि वा विदध्याद्वाजप्रमृतिभ्यः सजातस्य
कलिणाम् । का० श्रौ० सू० १५ । २०४ । २०५ ।

(त्र्यु) अथैनं पृष्ठतस्तूष्णीमेव दण्डैर्घ्नन्ति तं दण्डैर्घ्नन्तो दण्डवधमति-
नयन्ति तस्माद्वाजा ऽदण्डयो युदेनं दण्डवधमतिनयन्ति ॥ ७ ॥

(न्त्यु) अथ वरं वृणीते । यु११ ह वै कुं च सुषुवाणो वरं वृणीते सोऽस्मै
सर्वः समृध्यते तस्माद्भरं वृणीते ॥ ८ ॥

स ब्रह्मन्नित्येव प्रथममामन्त्रयते । ब्रह्म प्रथममभिव्याहराणि ब्रह्मप्रसूतां
वाचं वदानीति तस्माद् ब्रह्मन्नित्येव प्रथममामन्त्रयते त्वं ब्रह्मासीतीतरः
प्रत्याह सविताऽसि सत्यप्रसवऽ इति वीर्यमेवास्मिन्नेतदधाति सवितारमेव
सत्यप्रसवं करोति ॥ ९ ॥

अथैनं पृष्ठतस्तूष्णीमेव दण्डैर्घ्नन्ति । तं दण्डैर्घ्नन्तो दण्डवधमतिनयन्ति । तस्माद्वाजाऽदण्डयो
युदेनं दण्डवधमतिनयन्ति ॥ ७ ॥

अथ वरं वृणीते । यं ह वै कुं च सुषुवाणो वरं वृणीते सोऽस्मै सर्वः समृध्यते । तस्माद्भरं
वृणीते ॥ ८ ॥

स “ ब्रह्मन् ”-इत्येव प्रथममामन्त्रयते-ब्रह्म प्रथममभिव्याहराणि । ब्रह्मप्रसूतां वाचं वदा-
नीति । तस्माद्ब्रह्मन्नित्येव प्रथममामन्त्रयते । “ त्वं ब्रह्मासि ”-इतीतरः प्रत्याह । “ सवि-
ताऽसि सत्यप्रसवः ”-इति । वीर्यमेवास्मिन्नेतदधाति । सवितारमेव सत्यप्रसवं करोति ॥ ९ ॥

विधत्ते-अथैनमिति । ‘ दण्डः ’ यज्ञियवृक्षकाष्ठः ‘ एनं ’ सुन्वन्तं ‘ पृष्ठतः ’ पश्चाद्वागे ‘ तूष्णीम् ’
अमन्त्रकं ‘ घ्नन्ति ’ हन्युः । अत्र सूत्रकृतसमन्त्रकमवहननं शाखान्तरीयमन्त्रश्च विकल्पेन दर्शयामास-“ पश्चा-
देनं यज्ञियवृक्षदण्डैः शनैस्तूष्णीं घ्नन्ति पाप्मानं तेऽपहन्मोऽति त्वा वधं नयामीति वा ”-(का. श्रौ. सू. १५ ।
१९१ । १९२) इति । तं दण्डैरिति । सुन्वतो दण्डवधेन अन्यकर्तृकस्य दण्डवधस्य प्रापणमेव कृतवन्तो
भवन्ति, तस्माद् राज्ञो दण्डाभावः यथा राजा स्वा अपराद्धाः प्रजा दण्डयति, एवं स्वयं न दण्डय इत्यर्थः ॥ ७ ॥

विधत्ते-अथ वरमिति । ‘ वरं ’ ‘ वृणीते ’ याचते, यजमानः कर्त्ता । वरवरणं प्रशंसति-यं ह
वै कञ्चेति ॥ ८ ॥

कात्यायनः-“ वरं वृत्वा ब्रह्मन्नित्यामन्त्रयते पञ्चकृत्वः, प्रत्याह व्यत्यासः सविता वरुण इन्द्रो रुद्र इति, त्वं
ब्रह्मासीत्यादिभिः ” (का. श्रौ. सू. १५ । १९३ । १९४) इति । अस्यार्थः-यजमानो वरं वृत्वा ब्रह्मन्निति
पदं पञ्चकृत्वो वदेत् । तं सुन्वन्तं सवितुवरुणेन्द्ररुद्रवाचकैस्त्वं ब्रह्मासीत्यादिभिश्चतुर्भिर्मन्त्रैरितरः प्रतिवदेत्, पञ्चमा-
मन्त्रणे केवलं त्वं ब्रह्मासीति प्रतिवदेदिति । तदिदं क्रमेण विधत्ते-स ब्रह्मन्निति । ‘ प्रथमं ’ पूर्वम् ‘ प्रथम-
मिति । स्पष्टोऽर्थः । प्रथमप्रतिवचनमन्त्रस्यायमर्थः-हे यजमान ! ‘ त्वं ब्रह्मा असि ’ ‘ सत्यप्रसवः ’ यथार्था-
व्यनुष्ठः ‘ सविता असि ’ ‘ इति ’ प्रथमामन्त्रयितारं सुन्वन्तं ब्रह्मा प्रतिब्रूयात्, सवित्रादिव्याचकैः मन्त्रैः प्रति-
वचनेन यजमानं तत्तदेवतात्मकत्वेन कृतवान् भवतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

ब्रह्मन् इत्येव द्वितीयमामन्त्रयते । त्वं ब्रह्मासीतीतरः प्रत्याह वरुणोऽसि सत्योजा इति वीर्यमेवास्मिन्नेतदधाति वरुणमेव सत्योजसं करोति ॥ १० ॥

ब्रह्मन् इत्येव तृतीयमामन्त्रयते । त्वं ब्रह्मासीतीतरः प्रत्याह इन्द्रोऽसि विशौजा इति वीर्यमेवास्मिन्नेतदधाति इन्द्रमेव विशौजसं करोति ॥ ११ ॥

ब्रह्मन् इत्येव चतुर्थमामन्त्रयते । त्वं ब्रह्मासीतीतरः प्रत्याह रुद्रोऽसि सुशेव इति तद्दीर्घाण्येवास्मिन्नेतत्पूर्वाणि दधात्यथैनमेतच्छमयत्येव तस्मादेव सर्वस्येशानो मृडयति यदेन शमयति ॥ १२ ॥

ब्रह्मन् इत्येव पञ्चममामन्त्रयते । त्वं ब्रह्मासीतीतरोऽनिरुक्तं प्रत्याह परिमितं वै निरुक्तं तत्परिमितमेवास्मिन्नेतत्पूर्वं वीर्यं दधात्यथात्रानिरुक्तं प्रत्याह अपरिमितं वाऽअनिरुक्तं तदुपरिमितमेवास्मिन्नेतत्सर्वं वीर्यं दधाति तस्मादत्रानिरुक्तं प्रत्याह ॥ १३ ॥

“ ब्रह्मन् ” इत्येव द्वितीयमामन्त्रयते । “ त्वं ब्रह्मासि ” इतीतरः प्रत्याह । “ वरुणोऽसि सत्योजाः ” इति । वीर्यमेवास्मिन्नेतदधाति । वरुणमेव सत्योजसं करोति ॥ १० ॥

“ ब्रह्मन् ” इत्येव तृतीयमामन्त्रयते । “ त्वं ब्रह्मासि ” इतीतरः प्रत्याह । “ इन्द्रोऽसि विशौजाः ” इति । वीर्यमेवास्मिन्नेतदधाति । इन्द्रमेव विशौजसं करोति ॥ ११ ॥

“ ब्रह्मन् ” इत्येव चतुर्थमामन्त्रयते । “ त्वं ब्रह्मासि ” इतीतरः प्रत्याह । “ रुद्रोऽसि सुशेवः ” इति । तद्-वीर्याण्येवास्मिन्नेतत् पूर्वाणि दधाति । अथैनमेतच्छमयत्येव । तस्मादेव सर्वस्येशानो मृडयति यदेन शमयति ॥ १२ ॥

“ ब्रह्मन् ” इत्येव पञ्चममामन्त्रयते-“ त्वं ब्रह्मासि ” इतीरोऽनिरुक्तं प्रत्याह । परिमितं वै निरुक्तम् । तत्परिमितमेवास्मिन्नेतत् पूर्वं वीर्यं दधाति । अथात्रानिरुक्तं प्रत्याह । अपरिमितं वाऽअनिरुक्तम् । तद् अपरिमितमेवास्मिन्नेतत् सर्वं वीर्यं दधाति । तस्मादत्रानिरुक्तं प्रत्याह ॥ १३ ॥

द्वितीयादिषु मन्त्रेषु त्वं ब्रह्मासीति पूर्ववत् । ‘ सत्योजाः ’ सत्यवीर्यः ‘ वरुणः ’ ‘ असि ’ विशु प्रजाभू ओजः ‘ बलं यस्य, यद्वा विश एवौजो यस्येति ’ विशौजाः ‘ तादृशः ’ ‘ इन्द्रः ’ ‘ असि ’ । ‘ देवतापक्षे मरुतो विशाः तदात्मकाः, राजपक्षे प्रजाः । ‘ सुशेवः ’ सुमुखः ‘ रुद्रः ’ ‘ असि ’ रुद्रस्य सुशेवत्वं प्रशंसति-तद्दीर्घाणीति । ईशानस्य सर्वसुखकरत्वात् पूर्वमन्त्रप्रतिवचनेन यजमाने स्थापितानि वीर्याणि शमयति वीर्यवन्तम् ‘ एनं ’ ‘ रुद्रोऽसि सुशेवः ’ इति सुखत्वप्रतिपादनात् ॥ १०-१२ ॥

यजमानकर्तृकपञ्चमामन्त्रणस्य प्रतिवचने विशेषं दर्शयति-‘ ब्रह्मन् इत्येवेति ’ । त्वं ब्रह्मासीति । ब्रह्मन्-

(द्वा) अथ सुमङ्गलनामानं ह्वयति । बहुकार श्रेयस्कर भूयस्क-
रेति सुऽ एवंनामा भवति कल्याणमेवैतुन्मानुष्यै वाचो वदति ॥ १४ ॥

(त्य) अथास्मै ब्राह्मण स्फ्यं प्रयच्छति । (त्य) अध्वर्युर्वा यो वाऽस्य
पुरोहितो भवतीन्द्रस्य वज्रोऽसि तेन मे रध्येति वज्रो वै स्फ्यः सुऽए-
तेन वज्रेण ब्राह्मणो राजानमात्मनोऽबलीयांस् कुरुते यो वै राजा
ब्राह्मणादबलीयानमित्रेभ्यो वै स बलीयान्भवति तदमित्रेभ्यऽएवैनमेतद्वली-
यांस् करोति ॥ १५ ॥

अथ सुमङ्गलनामानं ह्वयति—“ बहुकार श्रेयस्कर भूयस्कर ” इति । य एवंनामा भवति
कल्याणमेवैतुन्मानुष्यै वाचो वदति ॥ १४ ॥

अथास्मै ब्राह्मणः स्फ्यं प्रयच्छति, अध्वर्युर्वा, यो वाऽस्य पुरोहितो भवति । “ इन्द्रस्य वज्रो-
ऽसि तेन मे रध्य ” (वा. सं. १० । २८)—इति । वज्रो वै स्फ्यः । स एतेन वज्रेण ब्राह्मणो
राजानमात्मनोऽबलीयांस् कुरुते । यो वै राजा ब्राह्मणादबलीयान्—अमित्रेभ्यो वै स बलीयान्भवति ।
तद् अमित्रेभ्य एवैनमेतद्वलीयांस् करोति ॥ १५ ॥

त्यामन्त्रणे । ‘ त्वं ब्रह्मासि ’ ‘ इति ’ एतावदेव ‘ अनिरुक्तम् ’ कस्यचिदपि देवताविशेषस्य प्रतिपा-
दकं वाक्यं प्रतिवदेत् । तत् प्रशंसति—अपरिमितमिति । निरुक्तम् ’ निःशेषेण वक्तुं योग्यं निरुक्तम्
‘ परिमितम् ’, तत्पूर्वमन्त्रेषु “ सविताऽसि ” इत्यादिषु कृतम् : अत्रानिरुक्तप्रतिवचनेन यजमाने अपरिमितं वीर्यं
निहितवान् भवतीति ॥ १३ ॥

विधत्ते—अथ सुमंगलेति । सुमङ्गलनामानमाहूय बहुकारति मन्त्रेण यजमानं कीर्तयेत् । पदत्रयं सम्बुध्यन्तम् ।
बहु करोतीति बहुकारः । “ कर्मण्यम् ” (पा. सू. ३ । २ । १) श्रेयः करोतीति श्रेयस्करः । “ कुजो
हेतुताच्छीत्यानुलोम्येषु ” (पा. सू. ३ । २ । २०) इति टच् भूयो भूयो महत्तरं करोतीति भूयस्करः !
य एवमिति । ‘ यः ’ पुरुषो लोके प्रियंकरनामा ‘ भवति ’, स ‘ मानुष्यै ’ मानुष्याः ‘ वाचः ’ ‘ कल्याणं ’
सर्वेषां प्रियमेव ‘ वदति ’ ॥ १४ ॥

अत्र कात्यायनः उत्तरं तन्त्रं संगृह्य दर्शितवान्—“ स्फ्यमस्मै प्रयच्छति पुरोहितोऽध्वर्युर्वा इन्द्रस्य वज्र इति,
राजा राजभ्राता सूतस्थपत्योरन्यतरो ग्रामणीः सजातश्चैवं पूर्वः पूर्व उत्तरस्मै ” (का.श्रौ. सू. १९ । १९७ ।
१९८) इति । तद्विदं क्रमेण विधत्ते—अथास्मा इत्यादिना । ‘ अस्मै ’ सुन्वते ‘ स्फ्यं ’ ‘ ब्राह्मणः ’
दद्यात् । हे स्फ्य ! “ इन्द्रस्य वज्रोऽसि ” । “ स्फ्यस्तृतीयम्, रथस्तृतीयम् ” (तै. सं. ९ । २ । ६ । २)
इति श्रुतेः । तेन कारणेन ‘ मे ’ मम “ रध्य ’ रध्यतिर्वाशगमने ” (निरु. १० । ४ । ३) मदीयाय यजमानाय
सर्वं वशीकुरु । यद्वा, ‘ रध्य ’ द्यूतस्थानपरिलेखनरूपं कार्यं साधयेति ॥

१—बहुकारेति च ह्वयत्येवंनामानम् । का० श्रौ० सू० १५ । १९६ ।

तथै राजा राजभ्रात्रे प्रयच्छति । (ती) इन्द्रस्य वृज्रोऽसि तेन मे रध्येति तेन राजा राजभ्रातरमात्मनोऽबलीयाथै सं कुरुते ॥ १६ ॥

तथै राजभ्राता सूताय वा स्थपुतये वा प्रयच्छति । (ती) इन्द्रस्य वृज्रोऽसि तेन मे रध्येति तेन राजभ्राता सूतं वा स्थपुतिं वाऽऽत्मनोऽबलीयाथै सं कुरुते ॥ १७ ॥

तथै सूतो वा स्थपुतिर्वा ग्रामण्ये प्रयच्छति । (ती) इन्द्रस्य वृज्रोऽसि तेन मे रध्येति तेन सूतो वा स्थपुतिर्वा ग्रामण्यमात्मनोऽबलीयाथै सं कुरुते ॥ १८ ॥

तं ग्रामणीः सजाताय प्रयच्छति । (ती) इन्द्रस्य वृज्रोऽसि तेन मे रध्येति तेन ग्रामणीः सजातमात्मनोऽबलीयाथै सं कुरुते तद्यदेवथै सम्प्रयच्छन्ते नेत्पापवस्यसमुसद्यथापूर्वमसदिति तस्मादेवथै सम्प्रयच्छन्ते ॥ १९ ॥

तं राजा राजभ्रात्रे प्रयच्छति—“ इन्द्रस्य वृज्रोऽसि तेन मे रध्य ”—(वा. सं. १०।२८) इति । तेन राजा राजभ्रातरमात्मनोऽबलीयांसं कुरुते ॥ १६ ॥

तं राजभ्राता सूताय वा स्थपुतये वा प्रयच्छति—“ इन्द्रस्य वृज्रोऽसि तेन मे रध्य ”—इति । तेन राजभ्राता सूतं वा स्थपुतिं वाऽऽत्मनोऽबलीयांसं कुरुते ॥ १७ ॥

तं सूतो वा स्थपुतिर्वा ग्रामण्ये प्रयच्छति—“ इन्द्रस्य वृज्रोऽसि तेन मे रध्य ”—इति । तेन सूतो वा स्थपुतिर्वा ग्रामण्यमात्मनोऽबलीयांसं कुरुते ॥ १८ ॥

तं ग्रामणीः सजाताय प्रयच्छति—“ इन्द्रस्य वृज्रोऽसि तेन मे रध्य ”—इति । तेन ग्रामणीः सजातमात्मनोऽबलीयांसं कुरुते । तद् यदेवं सम्प्रयच्छन्ते—नेत् पापवस्यसमसद्, यथापूर्वमसदिति । तस्मादेवं सम्प्रयच्छन्ते ॥ १९ ॥

मन्त्रस्य तात्पर्यमाह—वृज्रो वा इति । अयमर्थः—ब्राह्मणो राज्ञे वज्ररूपस्पर्शप्रदानेन स्वस्मादबलीयांसमपि राजानं बलवत्तरं कृतवान् भवति । तदेवाह—यो वा इति । ‘यः’ खलु राजन्यो ‘ब्राह्मणात्’ हीनबलः, ‘सः’ ‘अमित्रेभ्यः’ शत्रुभ्यो बलवत्तरः भवति; तस्मात् ब्राह्मणः स्पर्शप्रदानेन शत्रुभ्योऽधिकबलं कृतवान् भवतीत्यर्थः ॥

एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । सूतग्रामणीसजाता व्याख्याताः (श. प. १।३।१।१।६) राजादिषु सजातान्तेषु स्पर्शप्रदानं सम्भूय प्रशंसति—तद्यदेवमिति । ‘पापवस्यसं’ पापिष्ठं कर्म ‘नेदसत्’ न भवेत्, किन्तु यथापूर्वं भवेदिति बुद्ध्या प्रदानमित्यर्थः ॥ १९-१९ ॥

(न्तेऽथ) अथ सजातश्च प्रतिप्रस्थाता च । (चै) एतेन स्पयेन पूर्वाम्नी शुक्रस्य पुरोरुचाऽधिदेवं कुरुतोऽत्ता वै शुक्रोऽत्तारमेवैतत्कुरुतः ॥ २० ॥

(तोऽथ) अथ मन्थिनः पुरोरुचा विमितं विमिनुतः । (५) आद्यो वै मन्थी तदत्तारमेवैतत्कृत्वाऽथास्माऽएतुदाद्यं जनयतस्तुस्मान्मन्थिनः पुरोरुचा विमितं विमिनुतः ॥ २१ ॥

(तोऽथा) अथाध्वर्युः । (श्च) चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वाऽधिदेवने हिरण्यं निधाय जुहोत्यग्निः पृथुर्धर्मणस्पतिर्जुषाणो ऽअग्निः पृथुर्धर्मणस्पति-
राज्यस्य वेतु स्वाहेति ॥ २२ ॥

अथ सजातश्च प्रतिप्रस्थाता चैतेन स्पयेन पूर्वाम्नी शुक्रस्य पुरोरुचाऽधिदेवं कुरुतः । अत्ता वै शुक्रः । अत्तारमेवैतत्कुरुतः ॥ २० ॥

अथ मन्थिनः पुरोरुचा विमितं विमिनुतः । आद्यो वै मन्थी । तदत्तारमेवैतत्कृत्वाऽथास्माऽएतदाद्यं जनयतः । तस्मान्मन्थिनः पुरोरुचा विमितं विमिनुतः ॥ २१ ॥

अथाध्वर्युश्चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वाऽधिदेवने हिरण्यं निधाय जुहोति—“अग्निः पृथुर्धर्मणस्पति-
र्जुषाणोऽग्निः पृथुर्धर्मणस्पतिराज्यस्य वेतु स्वाहा” —इति ॥ २२ ॥

अथ द्यूतस्थानकरणं च सविशेषं समन्त्रकश्च विधत्ते—अथ सजातश्चेति । आहवनीयस्योत्तरप्रदेशे स्थापितः स पूर्वाम्निः, तस्मिन् तत्संस्पृष्टम् अधिदीव्यन्त्यत्रेति ‘अधिदेवनम्’ द्यूतभूमिः, तां शुक्रप्रहस्य पुरोरुचा “ ते प्रतया पूर्वथा विश्वधेमथा” —इत्यनया (वा. सं. ७।१२) (ऋ. सं. १।४।१) ‘कुरुतः’ । अत एव सूत्रम्—
“प्रतेन सजातः प्रतिप्रस्थाता च पूर्वाम्निसहितां शुक्रपुरोरुचा द्यूतभूमिं कुरुतः”—(का. श्रौ. सू. १।१।२९) ॥
चतुर्थकाण्डे द्वितीयेऽध्याये शुक्रामन्थिप्रहयोरत्त्राद्यमात्रेण स्तुतयोः पुरोरुद्वयं विहितम्; तदर्थस्तु तत्रैव व्याख्यात इति नेह पुनर्व्याख्यायते (श. प. ४।२।१।३।१०) । शुक्रस्यात्तत्वात् तन्मन्त्रेण द्यूतभूमिकरणाद् यजमानमत्तारं कृतवन्तौ भवतः ॥ २० ॥

अथ मन्थिन इति । मन्थिप्रहपुरोरुचा “ अयं वेनश्चोदयत् पृथ्निगर्मा ”—(वा. सं. ७ । १६) इत्यनया ‘विमितं’ विमिन्वन्त्यत्रेति विमितं चतुर्द्वारं चतुरस्रं मण्डपं तद् ‘विमिनुतः’ कुरुतः । आद्यो वा इत्यादेरयमर्थः—
मन्थिन आद्यत्वात् तन्मन्त्रेण विमितकरणादद्यूतभूताय यजमानाय आद्यं सम्पादितवन्तौ भवत इत्यर्थः ॥ २१ ॥

अथाधिदेवने हिरण्यनिधानपूर्वकं होमं समन्त्रकं विधत्ते—अथाध्वर्युरिति । यज्ञे देवानां प्रथनात् ‘पृथुः’, सः ‘धर्मणस्पतिः’ धर्मणः धारणस्य पतिः, अतो देवतोद्देशेन हूयमानं हविः ‘जुषाणः’ सेवमानः ‘अग्निः’ । ‘पृथुर्धर्मणस्पतिः’ —इति पुनर्वचनमादरार्थम्, विध्यनुवादाभिप्रायं वा । ‘आज्यस्य’ द्यूतस्य । कर्मणि

१—मन्थिनो विमितम् । का० श्रौ० सू० १।१।२०० । २—द्यूतभूमौ हिरण्यं निधायामिजुहोति चतुर्गृहीतेनाग्निः पृथुरिति । का. श्रौ. सू. १।१।२०१ ।

(त्व) अथाक्षान्निवपति । स्वाहाकृताः सूर्यस्य रश्मिभिर्यतध्वम्^१ सजातानां मध्यमेष्टयायेत्येष वाऽअग्निः पृथुर्यदधिदेवनं तस्यैतेऽङ्गारा यदक्षास्तुमेवैतेन प्रीणाति तस्य ह वाऽएषाऽनुमता गृहेषु हन्यते यो वा राजसूयेन यजते यो वैतुदेवं वेदैतेष्वक्षेष्वाह गां दीव्यध्वमिति पूर्वाग्निवाहौ दक्षिणा ॥ २३ ॥

अथाक्षान्निवपति—“ स्वाहाकृताः सूर्यस्य रश्मिभिर्यतध्वम् । सजातानां मध्यमेष्टयाय ”—(वा० सं० १० । २९) इति । एष वाऽअग्निः पृथुः । यदधिदेवनम् । तस्यैतेऽङ्गाराः—यदक्षाः । तमेवैतेन प्रीणाति । तस्य ह वाऽएषाऽनुमता गृहेषु हन्यते—यो वा राजसूयेन यजते, यो वैतुदेवं वेद । एतेष्वक्षेष्वाह—गां दीव्यध्वमिति । पूर्वाग्निवाहौ दक्षिणा ॥ २३ ॥

पष्ठः । आज्यं ' वेतु ' पिबतु । “ वी गतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु ” (धा. पा. अ. प. ३८ ।)
' स्वाहा '—इति होमार्थः ॥ २२ ॥

तत्र विमिते अक्षनिवापं समन्त्रकं विधत्ते—अथाक्षानिति । ' स्वाहाकृताः ' स्वाहाकारपूर्विकया आहुत्या तर्पिताः । हे अक्षाः ! ' सजातानां ' समानजन्मनां भ्रातृणां ' मध्यमेष्टयाय ' मध्यमप्रदेशे यजमानावस्थानाय ' सूर्यस्य रश्मिभिः ' ' यतध्वम् ' सङ्गता भवतेति ॥

मन्त्रवत्कर्मकरणं प्रायेण कस्यैचिद् देवतायै भवति, अतो द्यूतभूमावक्षनिवापस्य देवतासन्तर्पकत्वं दर्शयति—एष वा अग्निरिति । ' अधिदेवनं ' द्यूतस्थानम् । तदेवोपपादयति—तस्यैत इति । ' तस्य ' अग्नेः ' अङ्गाराः ' एव देवनसाधनभूताः ' अक्षाः ' तस्मात् तेनाक्षनिधानेन अग्निमेव प्रीणितवान् भवतीति ॥

अत्र यदुक्तं सूत्रे—“ अक्षान् निवपति स्वाहाकृता इति, गां दीव्यध्वमित्याह ”—इति “ सजाताय कलिगां ” इति च (का. श्रौ. सू. १५ । २०२—२०५) देवनकाले गामेव पणत्वेन कृत्वा, “ गां दीव्यध्वम् ”—इति द्यूतकरणप्रीषं ब्रूयात् । ततोऽस्य पणत्वेनाङ्गीकृतां गामानीय घ्नन्ति । “ हन्तिश्च आहननमात्रार्थो न मारणार्थः ” (का. श्रौ. सू. १५ । २०५ भा.) । तदिदं विधत्ते—तस्य ह वा इति । यो राजसूयेन यजते, यो वा एतत् कर्म वेत्ति, तस्य गृहेष्वा गौः ' अनुमता ' अङ्गीकृता ' हन्यते ' । अत्र गोप्रसक्तिं दर्शयति—एतेष्वक्षेष्वा इति । द्यूतकर्मणो दक्षिणां विधत्ते—पूर्वाग्नीति । पूर्वाग्निम् आहवनीयं वहत इति पूर्वाग्निवाहौ तावनद्ववाहौ ' दक्षिणा ' । आपस्तम्बोऽप्याह—“ पष्ठौहौ विदीव्यन्त ओदनमुदब्रुवते, तदेतस्य कर्मणः पूर्वाग्निवाहौ दक्षिणा, तौ ब्रह्मणे देयौ ”—(आ. श्रौ. सू. १९ । १९ । २, ३) इति ।

तदिदं देवनं सन्निधिवलादभिषेचनीयाख्यसोमयागमभ्यगतमपि महाप्रकरणबलात् इष्टिपशुसोमयागात्मकराज-सूयशेष इति गम्यते, प्रकरणेन सन्निधेर्बाध इति हि सिद्धान्तितम् (मी. जे. सू. ३ । ३ । १४) ॥ २३ ॥

(णाऽथा) अथाहाग्रये स्विष्टकृतेऽनुब्रूहीति । तद्यदन्तरेणाहुतीऽएतत्कर्म क्रियत ऽएष वै प्रजापतिर्य एष यज्ञस्तायते यस्मादिमाः प्रजाः प्रजाताऽएतन्मेवाप्येतर्ह्यनु प्रजायन्ते तदेनं मध्यतु ऽएवैतस्य प्रजापतेर्दधाति मध्यतुः सुवति तस्मादन्तरेणाहुतीऽएतत्कर्म क्रियतऽआश्राव्याहाग्रि॑त्स्विष्टकृतं यजेति वृषदकृते जुहोति ॥ २४ ॥

(त्य) अथेडामादधाति । (त्यु) उपहूतायामिडायामप ऽउपस्पृश्य माहेन्द्रं ग्रहं गृह्णाति माहेन्द्रं ग्रहं गृहीत्वा स्तोत्रमुपाकरोति तुष्टं स्तोत्राय प्रमीवति सुऽ उपावरोहति सोऽन्ते स्तोत्रस्य भवत्यन्ते शस्त्रस्य ॥ २५ ॥ इति चतुर्थप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ ५-४-१ ॥ (४. ४.) ॥

वरुणाद्ध वाऽअभिषिषिचानाद्भर्गोऽपचक्राम । वीर्यं वै भर्गं ऽएष विष्णुर्यज्ञः सोऽस्मादुपचक्राम शुश्वद्य ऽएषोऽपां रसः सम्भृतो भवति येनैनमेतदभिषिञ्चति सोऽस्य भर्गं निर्जघान ॥ १ ॥

अथाह—‘ अग्रये स्विष्टकृतेऽनुब्रूहि ’—इति । तद् यदन्तरेणाहुतीऽएतत्कर्म क्रियते । एष वै प्रजापतिः—य एष यज्ञस्तायते । यस्मादिमाः प्रजाः प्रजाताः । एतन्मेवाप्येतर्ह्यनु प्रजायन्ते । तदेनं मध्यत एवैतस्य प्रजापतेर्दधाति, मध्यतः सुवति । तस्मादन्तरेणाहुतीऽएतत्कर्म क्रियते । आश्राव्याह । ‘ अग्निं स्विष्टकृतं यज ’—इति । वषदकृते जुहोति ॥ २४ ॥

अथेडामादधाति । उपहूतायामिडायामप उपस्पृश्य माहेन्द्रं ग्रहं गृह्णाति । माहेन्द्रं ग्रहं गृहीत्वा स्तोत्रमुपाकरोति । तं स्तोत्राय प्रमीवति । स उपावरोहति । सोऽन्ते स्तोत्रस्य भवत्यन्ते शस्त्रस्य ॥ २५ ॥

वरुणाद्ध वाऽअभिषिषिचानाद्भर्गोऽपचक्राम । वीर्यं वै भर्गः । एष विष्णुर्यज्ञः । सोऽस्मादुपचक्राम । शुश्वद्—य एषोऽपां रसः सम्भृतो भवति—येनैनमेतदभिषिञ्चति । सोऽस्य भर्गं निर्जघान ॥ १ ॥

अथ पयस्यास्विष्टकृदिडादिकं दर्शयति—अथाहाग्रय इति । प्रधानसौविष्टकृतहविषोर्मध्ये यद् देवनादिकं कृतम्, तत् प्रजापतिमध्यनिधानरूपेण प्रशंसति—तद् यदन्तरेणेति । आश्राव्याहेत्यादि । स्पष्टम् (तै. सं. १।८।१९) ॥ २४ ॥

“ अथेडामादधातीति ” (श. प. १।२।१९) कण्डिका वाजपेये व्याख्याता ॥ २५ ॥

इति श्रीसःयणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये

पञ्चमकाण्डे चतुर्थाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ५-४-४ ॥

अथ पञ्चमे ब्राह्मणे संसृपां हवींषि दशसङ्ख्याकानि दशपेयाख्यस्य सोमयागस्य दीक्षाः, उपसद्यागः, कृत्वि-विशेषेण दक्षिणाश्च विधीयन्ते; तत्र हवींषि विधातुं प्रस्तौति—वरुणाद्ध वा इति । पूर्वमभिषिच्यमानाद्

१-पयस्यास्विष्टकृदिडं करोति माहेन्द्रादि च । का० श्रौ० सू० १५।२०७ ।

तुमेताभिर्देवताभिरनुसमसर्पत् । (त्स) सवित्रा प्रसवित्रा सरस्वत्या
वाचा त्वष्टा रूपैः पूष्णा पशुभिरिन्द्रेणास्मे बृहस्पतिना ब्रह्मणा वरुणे-
नौजसाऽग्निना तेजसा सोमेन राज्ञा विष्णुनैव दशम्या देवतयाऽन्वविन्दत् ॥

(त्त) तद्यदेनमेताभिर्देवताभिरनुसमसर्पत् । (तु) तस्मात्संस्तृपो
नामाथ यद्दशमेऽहन्प्रसृतो भवति तस्माद्दशपेयोऽथो यद्दशदशैकैकं चमसु-
मनुप्रसृता भवन्ति तस्माद्वैव दशपेयः ॥ ३ ॥

तमेताभिर्देवताभिरनुसमसर्पत् । “ सवित्रा प्रसवित्रा सरस्वत्या वाचा त्वष्टा रूपैः पूष्णा
पशुभिरिन्द्रेणास्मे बृहस्पतिना ब्रह्मणा वरुणेनौजसाऽग्निना तेजसा सोमेन राज्ञा विष्णु-
नैव दशम्या देवतया ”—(वा० सं० १० । ३०) अन्वविन्दत् ॥ २ ॥

तद् यदेनमेताभिर्देवताभिरनुसमसर्पत्—तस्मात्संस्तृपो नाम । अथ यद्दशमेऽहन्प्रसृतो भवति—
तस्माद् दशपेयः । अथो यद्दश—दशैकैकं चमसमनुप्रसृता भवन्ति—तस्माद्वैव दशपेयः ॥ ३ ॥

‘ वरुणात् ’ सकाशात्, भार्गवः ‘ यज्ञरूपं वीर्यम् ’ अपचक्राम ‘ अपस्तुतम् । तदेव प्रतिपादयति—शश्वद्य
एष इति ॥ १ ॥

तमेताभिरित्यादि । ‘ तम् ’ अपस्तुतम् भार्गवः ‘ एताभिः ’ वक्ष्यमाणाभिः सावित्रादिभिः ‘ अनुसमसर्पत् ’
वरुणोऽनुक्रमेण प्राप्तवान् । तादृशदेवताः क्रमेण दर्शयति—सवित्रेति । ‘ प्रसवित्रा ’ प्रसवकारिणा ‘ सवित्रा ’
देवतया, ‘ अन्वविन्दत् ’—इति सर्वत्रानुषङ्गः । ‘ वाचा ’ वाग्रूपया ‘ सरस्वत्या ’, ‘ रूपैः ’ उपलक्षितेन ‘ त्वष्टा ’,
‘ पशुभिः ’ उपलक्षितेन ‘ पूष्णा ’, ‘ अस्मे ’ अस्मै अपस्तुताय वीर्याय तदधीनकरणार्थम् ‘ इन्द्रेण ’; यद्वा,
विभक्तिव्यत्ययः, अनेन वीर्येण वीर्यवता इन्द्रेण, ‘ ब्रह्मणा ’ ब्राह्मणजात्यभिमानिना ‘ बृहस्पतिना ’ ‘ ओजसा
वरुणेन ’ स्वीयदेवतारूपेण, अतीतकल्पगतेन वरुणेन वा, ‘ तेजसा अग्निना ’ तेजोरूपेणाग्निना, ‘ राज्ञा सोमेन ’
‘ दशम्या ’ दशसङ्ख्यापूरयित्र्या ‘ विष्णुना ’ ‘ एव ’ ‘ देवतया ’ ‘ अन्वविन्दत् ’ अपक्रान्तं वीर्यमिति ॥ २ ॥

हविषां नाम निर्रूते—तद्यदेनमेताभिरित्यादिना । ‘ तत् ’ तत्र यस्मात् ‘ एताभिः ’ ‘ अनुसमसर्पत् ’ अन्व-
विन्दत् सम्यक् सृष्यते प्राप्यते वीर्यमाभिरग्न्यादिभिर्देवताभिरिति ‘ संस्तृपः ’ देवताः, तासां हवींष्यणि तन्ना-
मानि । अथ दशपेयं विधातुं तच्छब्दं निर्वक्ति—अथ यद् दशमेऽहन्निति । पूर्वमुक्तानि दशसंस्तृपां हवींषि प्रत्येक-
मेकैकदिने कर्तव्यानि । तथाच सूत्रम्—“ दशोत्तराणि संस्तृपां हवींषि निर्वपति, देवयजनान्तरमेकैकेनोत्सर्पति,
शालायामन्त्यम् ”—(का. श्रौ. सू. १५ । २१९—२२१) इति । तैत्तिरीये तु स्पष्टमुक्तम्—“ अग्निना देवेन
प्रथमेऽहन्ननुप्रायुङ्क्त, सरस्वत्या वाचा द्वितीये, सवित्रा प्रसवेन तृतीये ” इत्यादिना (तै. ब्रा. १।८।१।१)
संस्तृपशब्दवाच्याभ्यो दशम्य इष्टिभ्य ऊर्ध्वं दशपेयार्थसोमाभिषवः । तथा च दशमे दिने दशपेयार्थसोमाभि-
षवप्रवृत्तेर्देशपेयत्वम् ॥ अयमत्र क्रमः—दशानां संस्तृपां हविषां मध्ये सप्त हवींषि प्रतिदिनं क्रमेणैकैकं कृत्वा
सप्तमे दिने सप्तम्यामिष्टौ अतीतायाम् अष्टमं हविर्निर्वपेत् । अपराह्णे दशपेयस्य द्वादशपुण्डरीकसप्तप्रतिमोक्तलक्षणां
दीक्षां कृत्वा तदानीमेव प्रथमामुपसर्द कृत्वा, तदन्ते संस्तृपागष्टमं हविर्निर्वपेत् । अष्टमे दिने उपसदन्ते संस्तृपां

(स्तु) तुदाहुः । (द्वै) दश पितामहान्सोमपान्संख्याय प्रसर्पेत्तथो हास्य सोमपीथमश्रुते दशपेयो हीति तद्वै ज्या द्वौ त्रीनित्येव पितामहान्सोमपान्चिन्दन्ति तस्मादेता एव देवताः संख्याय प्रसर्पेत् ॥ ४ ॥

(दे) एताभिर्वै देवताभिर्वरुण एतस्य सोमपीथमाश्रुत । तथोऽएवैष एताभिरेव देवताभिरेतस्य सोमपीथमश्रुते तस्मादेता एव देवताः संख्याय प्रसर्पेदथ यदैवैषोदवसानीयेष्टिः सन्तिष्ठत एतस्याभिषेचनीयस्य ॥ ५ ॥

तदाहुः—दश पितामहान्सोमपान्संख्याय प्रसर्पेत् । तथो हास्य सोमपीथमश्रुते । दशपेयो हीति । तद्वै ज्या द्वौ त्रीनित्येव पितामहान्सोमपान्चिन्दन्ति । तस्मादेता एव देवताः संख्याय प्रसर्पेत् ॥ ४ ॥

एताभिर्वै देवताभिर्वरुण एतस्य सोमपीथमाश्रुत । तथोऽएवैष एताभिरेव देवताभिरेतस्य सोमपीथमश्रुते । तस्मादेता एव देवताः संख्याय प्रसर्पेत् । अथ यदैवैषोदवसानीयेष्टिः सन्तिष्ठत एतस्याभिषेचनीयस्य ॥ ५ ॥

नवमं हविर्निरूप्य, नवमे दिवसे तृतीयोपसदन्ते संस्पृष्टां दशमं हविर्निरूप्य, तस्मिन्नेवाहनि अग्नीषोमीयपशुप्रचारं कुर्यात् । ततो दशमेऽहनि सोमोऽभिपूयते, हुतशेषश्च पीयत इति दशपेयत्वमिति ॥ निर्वचनान्तरं दर्शयति—अथ यद् दश-दशेति । एकैकस्मिन् पात्रे दशभिर्ब्राह्मणैः पातव्यः सोमरसो यस्मिन् काले स दशपेयो मक्षणकालः । “ दशदशैकैकं चमसमनुमक्षयन्ति ”—(का. श्रौ. सू. १९ । २३९) इति हि सूत्रम् ॥ ३ ॥

अत्र यदुक्तं सूत्रकृता दशपेयं प्रस्तुत्य—“ पितामहदशगणं सोमपानां सङ्ख्याय सर्पणं सवित्रेति वाऽनुवाकमुक्त्वा ”—(का. श्रौ. सू. १९ । २३३ । २३४) इति । अस्यार्थः—मक्षणार्थं सदःप्रसर्पणकाले सोम्यानां शतसङ्ख्याकब्राह्मणानां मध्ये एकैकस्य पात्रस्य मक्षयितारो दश—दश पुरुषाः यजमानस्य दश सोमपान् ‘ पितामहान् ’ यजमानस्य पितामहः, तत्पितामहस्तत्पितामह इत्येवं पितामहदशगणं सङ्ख्याय गणयित्वा प्रसर्पेयुः । यद्वा “ सवित्रा प्रसवित्रा सरस्वत्या वाचा ”—(वा. सं. १० । ३०) इति संहितोक्तमन्त्रेण प्रसर्पणं कुर्यादिति ॥

अत्र पितामहगणनेन प्रसर्पणं पूर्वपक्षयति—तदाहुरिति । तद् दूषयति—तद् वै ज्येति । ‘ ज्या ’ ज्यानिः, निकृष्ट इत्यर्थः । अत्रोपत्तिमाह—द्वौ त्रीनिति । यदि पितामहान् जानीयुः, तर्हि ‘ द्वौ त्रीन् एव ’ जानीयुः न सर्वान्; तस्मात् सवित्रादिदशदेवताः सङ्ख्याय प्रसर्पणं कुर्यादित्यर्थः ॥ ४ ॥

तदिदं वरुणवृत्तान्तेन प्रशंसति—एताभिर्वा इति । संस्पृष्टान्दवाच्यहविर्निर्वापकालं दर्शयति—अथ यदैवैषेति । ‘ अभिषेचनीयस्य ’ एतदाख्यस्य सोमयागस्य ‘ उदवसानीयेष्टिः ’ ‘ यद्वा ’ ‘ सन्तिष्ठते ’ सनाप्यते ॥ ५ ॥

(स्या) अथैतानि हवींषि निर्वपति । सावित्रं द्वादशकपालं वाऽष्टा-
कपालं वा पुरोडाशं सविता वै देवानां प्रसविता सवितृप्रसूत एव
तद्वरुणोऽनुसमसर्पत्तथोऽ एवैष एतत्सवितृप्रसूत एवानुसुत्सर्पति
तत्रैकं पुण्डरीकं प्रयच्छति ॥ ६ ॥

(त्यु) अथ सारस्वतं चरुं निर्वपति । वाग्वै सरस्वती वाचैव तद्वरुणो-
ऽनुसमसर्पत्तथोऽ एवैष एतद्वाचैवानुसुत्सर्पति तत्रैकं पुण्डरीकं
प्रयच्छति ॥ ७ ॥

(त्यु) अथ त्वाष्ट्रं दशकपालं पुरोडाशं निर्वपति । त्वष्टा वै रूपाणा-
मीष्टे त्वष्ट्रैव तद्रूपैर्वरुणोऽनुसमसर्पत्तथोऽ एवैष एतत्त्वष्ट्रैव रूपैरनुसुत्स-
र्पति तत्रैकं पुण्डरीकं प्रयच्छति ॥ ८ ॥

(त्यु) अथ पौष्णं चरुं निर्वपति । पशवो वै पूषा पशुभिरेव तद्वरुणो-
ऽनुसमसर्पत्तथोऽ एवैष एतत्पशुभिरेवानुसुत्सर्पति तत्रैकं पुण्डरीकं
प्रयच्छति ॥ ९ ॥

अथैतानि हवींषि निर्वपति । सावित्रं द्वादशकपालं वाऽष्टाकपालं वा पुरोडाशम् । सविता वै देवानां
प्रसविता, सवितृप्रसूत एव तद् वरुणोऽनुसमसर्पत् । तथोऽ एवैष एतत्सवितृप्रसूत एवानुसंसर्पति ।
तत्रैकं पुण्डरीकं प्रयच्छति ॥ ६ ॥

अथ सारस्वतं चरुं निर्वपति । वाग्वै सरस्वती । वाचैव तद्वरुणोऽनुसमसर्पत् । तथोऽ एवैष एतद्वाचै-
वानुसंसर्पति । तत्रैकं पुण्डरीकं प्रयच्छति ॥ ७ ॥

अथ त्वाष्ट्रं दशकपालं पुरोडाशं निर्वपति । त्वष्टा वै रूपाणामीष्टे । त्वष्ट्रैव तद्रूपैर्वरुणोऽनुसमस-
र्पत् । तथोऽ एवैष एतत्त्वष्ट्रैव रूपैरनुसंसर्पति । तत्रैकं पुण्डरीकं प्रयच्छति ॥ ८ ॥

अथ पौष्णं चरुं निर्वपति । पशवो वै पूषा । पशुभिरेव तद्वरुणोऽनुसमसर्पत् । तथोऽ एवैष एत-
त्पशुभिरेवानुसंसर्पति । तत्रैकं पुण्डरीकं प्रयच्छति ॥ ९ ॥

अथैतानीति । ' अथ ' तदनन्तरम् ' एतानि हवींषि ' निर्वपेदित्यर्थः । तत्प्रकारः कात्यायनेन स्पष्टी-
कृतः—“ सावित्र-सारस्वत-त्वाष्ट्र-पौष्ण-न्द्र-बार्हस्पत्य-वारुणाग्नेय-सौम्य-वैष्णवानि यथोक्तं प्रतीष्टिपुण्डरीकाणि
प्रयच्छति, हिरण्मयानि वोत्तमासु तिसृषु पञ्च तेषां सजं प्रतिमुञ्चते तदीक्षो भवति ”—(का. श्रौ. सू. १९।-
२२२-२२७) इति । सप्तम्यां ब्रह्मागारात् सोममाहृत्यासन्धमिमर्शनादि करोत्युपसदेवताहवींषि निर्वपत्यु-
पसदं त इच्छन्ति । उक्तानां दशसङ्ख्याकानां हविषां मध्ये सप्त हवींषि पूर्वमिष्टितन्त्रेण कृत्वा, सप्त हिरण्मय-
पुण्डरीकाणि दत्त्वा, उत्तरासु तिसृषु पञ्च दत्त्वा, द्वादश पुण्डरीकसकप्रतिमोक्तदक्षिणां दशपेयदीक्षां कृत्वा,

(त्र्यु) अथैन्द्रमेकादशकपालं पुरोडाशं निर्व्वपति । (ती) इन्द्रियं वै वीर्य्य-
मिन्द्र ऽइन्द्रियेणैव तद्वीर्य्येण वरुणोऽनुसुमसर्पत्तथोऽएवैष ऽएतदिन्द्रियेणैव
वीर्य्येणानुसुप्तसर्पति तत्रैकं पुण्डरीकं प्रयच्छति ॥ १० ॥

(त्र्यु) अथ बार्हस्पत्यं चरुं निर्व्वपति । ब्रह्म वै बृहस्पतिर्ब्रह्मणैव तद्ब्र-
ह्मणोऽनुसुमसर्पत्तथोऽएवैष ऽएतद्ब्रह्मणैवानुसुप्तसर्पति तत्रैकं पुण्डरीकं
प्रयच्छति ॥ ११ ॥

(त्र्यु) अथ वारुणं यवमयं चरुं निर्व्वपति । स येनैवौजसेमाः प्रजा वरु-
णोऽगृह्णातेनैव तदोजसा वरुणोऽनुसुमसर्पत्तेनोऽएवैष तदोजसाऽनुसुप्त-
सर्पति तत्रैकं पुण्डरीकं प्रयच्छति ॥ १२ ॥

(त्र्यु) उपसदो दशम्यो देवताः । (स्तु) तत्र पञ्च पुण्डरीकाण्युपप्रयच्छति
तां द्वादशपुण्डरीकां स्त्रजं प्रतिमुञ्चते सा दीक्षा तया दीक्षया दीक्षते ॥ १३ ॥

अथैन्द्रमेकादशकपालं पुरोडाशं निर्व्वपति । इन्द्रियं वै वीर्य्यमिन्द्रः । इन्द्रियेणैव तद्
वीर्य्येण वरुणोऽनुसुमसर्पत् । तथोऽएवैष एतदिन्द्रियेणैव वीर्य्येणानुसंसर्पति । तत्रैकं पुण्डरीकं
प्रयच्छति ॥ १० ॥

अथ बार्हस्पत्यं चरुं निर्व्वपति । ब्रह्म वै बृहस्पतिः । ब्रह्मणैवैतद्वरुणोऽनुसुमसर्पत् । तथोऽएवैष
एतद्ब्रह्मणैवानुसंसर्पति । तत्रैकं पुण्डरीकं प्रयच्छति ॥ ११ ॥

अथ वारुणं यवमयं चरुं निर्व्वपति । स येनैवौजसेमाः प्रजा वरुणोऽगृह्णात्-तेनैव तदोजसा
वरुणोऽनुसुमसर्पत् । तेनोऽएवैष तदोजसाऽनुसंसर्पति । तत्रैकं पुण्डरीकं प्रयच्छति ॥ १२ ॥

उपसदो दशम्यो देवताः । तत्र पञ्च पुण्डरीकाण्युपप्रयच्छति । तां द्वादशपुण्डरीकां स्त्रजं प्रति-
मुञ्चते-सा दीक्षा । तया दीक्षया दीक्षते ॥ १३ ॥

सप्तम्यां संसृज्यागसम्बन्धिन्यां सप्तमदिने क्रियमाणायां वारुण्यामिश्रवतीतायां पूर्व्वमेवाभिषेचनीयदशपेययोरपि
द्विधा सोमं क्रीत्वा दशपेयार्थं ब्रह्मागारे स्थापितं सोममाहृत्य, आसन्ध्यमभिमर्शनाद्यातिथ्यान्तं कृत्वा, संसृपां हविषां
मध्ये अन्त्यानि आग्नेय-सौम्य-वैष्णवानि त्रीणि हवींषि उपसत्प्रतिनिधित्वेन कर्त्तव्यानि । उपसदामध्यमिसोमविष्णु
देवता अन्तिमत्वात्, तथाध्यग्नीषोमयोरेकस्याप्यभावे दशसंख्यापूरणाभावात् तयोरपि दशमत्वमुच्यते । ' तत्र '
तिसृषु देवतासु तदेवत्यहविःषु ' पञ्च पुण्डरीकाणि ' देवानि भवन्तीत्येतत् ॥

अथ द्वादशपेयस्य दीक्षां विधत्ते-तां द्वादशेति । दत्तानि सप्त, अन्तिमहविस्त्रये दास्यमानानि पञ्चेति
द्वादश पुण्डरीकाणि भवन्ति । प्रकृतौ " असु स्नात्यपोऽश्नाति " -इत्यादिना यद्दीक्षामात्रं विहितम्, तद-
त्राप्यदितुं दत्तदास्यमानपुण्डरीकसकप्रतिमोको विहितः । सूत्रन्तु पूर्व्वमुदाहृतम् । आपस्तम्बेन तु विशेष उक्तः-
' अपो दीक्षायाः स्थाने द्वादशपुण्डरीकां स्त्रजं प्रतिमुञ्चते " - (आ. श्रौ. सू. १९।२० । १४) इति । प्रति-
मोचयेदित्यर्थः ॥ ६-१३ ॥

(तेऽथ) अथ यद्वादश भवन्ति । द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य सर्वं वै संवत्सरः सर्वेणैवैनमेतदीक्षयति यानि पुण्डरीकाणि तानि दिवो रूपं तानि नक्षत्राणां रूपं ये वधकास्तेऽन्तरिक्षस्य रूपं यानि विसानि तान्यस्यै तदेनमेषु लोकेष्वधि दीक्षयति ॥ १४ ॥

(त्यु) अथ राजानं क्रीत्वा । द्वेधोपनुह्य परिवहन्ति ततोऽर्धमासन्द्या-मासाद्य प्रचरत्यथ य एषोऽर्धो ब्रह्मणो गृहे निहितो भवति तमासन्द्या-मासाद्यातिथ्येन प्रचरति यदातिथ्येन प्रचरत्यथोपसद्भिः प्रचरति यदो-पसद्भिः प्रचरति ॥ १५ ॥

(त्यु) अथैतानि हवींषि निर्वपति । (त्या) आग्नेयमष्टाकपालं पुरोडाशं सौम्यं चरुं वैष्णवं त्रिकपालं वा पुरोडाशं चरुं वा तेन यथे-ष्ट्यैव यजते ॥ १६ ॥

अथ यद्वादश भवन्ति । द्वादश वै मासाः सम्बत्सरस्य । सर्वं वै सम्बत्सरः । सर्वेणैवैनमेतदी-क्षयति । यानि पुण्डरीकाणि-तानि दिवो रूपम्, तानि नक्षत्राणां रूपम् । ये वधकास्तेऽन्तरिक्षस्य रूपम् । यानि विसानि-तान्यस्यै । तदेनमेषु लोकेष्वधि दीक्षयति ॥ १४ ॥

अथ राजानं क्रीत्वा द्वेधोपनुह्य परिवहन्ति । ततोऽर्धमासन्द्यामासाद्य प्रचरति । अथ य एषोऽर्धो ब्रह्मणो गृहे निहितो भवति-तमासन्द्यामासाद्य आतिथ्येन प्रचरति । यदातिथ्येन प्रचरति-अयो-पसद्भिः प्रचरति । यदोपसद्भिः प्रचरति ॥ १५ ॥

अथैतानि हवींषि निर्वपति-आग्नेयमष्टाकपालं पुरोडाशम्, सौम्यं चरुम्, वैष्णवं त्रिकपालं वा पुरोडाशं चरुं वा यथेष्ट्या एवं यजते ॥ १६ ॥

पुण्डरीकगतीं सङ्ख्यां सम्भूय मासात्मकसम्बत्सरात्मना प्रशंसति-अथ यद्वादशेति । अतस्तावत्सङ्ख्या-विशिष्टपञ्चैदीक्षाकरणेन सर्वात्मसंवत्सरेण यजमानं दीक्षायुक्तं कृतवान् भवति । प्रकारान्तरेण प्रशंसति-यानीति । पञ्चगतपञ्चालविसानां स्वर्गान्तरिक्षभूम्याख्यलोकत्रयात्मकत्वात्तत्प्रतिमोकलक्षणदीक्षाकरणेन ' एनं ' यजमानम् ' एषु ' त्रिषु ' लोकेषु ' दीक्षितवान् भवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

अथ राजानं क्रीत्वेत्यादेरपमर्थः-पूर्वमभिषेचनीयदीक्षान्ते राजानं ' क्रीत्वा ' ' द्वेधोपनुह्य, ' तत्रैकं दशपे-यार्थं पर्युह्य ब्रह्मागारे स्थापयित्वा, एकेनाभिषेचनीये प्रचारः कृतः; अथ दशपेये ब्रह्मगृहे स्थापितं तं सोममा-हृत्य, ' आसन्द्यामासाद्य, ' आतिथ्यया प्रचरेयुः; तदनन्तरमुपसद्यागः । तत्राग्निसोमविष्णुदेवताकोपसत्प्रति-निधित्वेन संस्रव्यागसम्बन्धिनमुत्तमानां त्रयाणामग्नेयसौम्यवैष्णवानामेव निर्वापं पूर्वपक्षयति-यदोपसद्भिः प्रचरतीति ॥ १५ ॥

अथैतानि हवींषि निर्वपत्याग्नेयमिति । तेन यथेष्ट्येति । एकैकोपसत्स्थाने ' तेन ' एकेन हविषा

तदु तथा न कुर्यात् । (ङ) ह्रलति वाऽएष यो यज्ञपथादेत्येति वाऽएष
यज्ञपथाद्युऽ उपसत्पथादेति तस्मादुपसत्पथादेव नेयात् ॥ १७ ॥

(त्स) स यदग्निं यजति । (त्य) अग्निनैवैतत्तेजसाऽनुसुष्टुसर्पत्युथ यत्सोमं
यजति सोमेनैवैतद्वाज्ञाऽनुसुष्टुसर्पत्युथ यद्विष्णुं यजति यज्ञो वै विष्णु
स्तुद्यज्ञं प्रत्यक्षमाप्नोति तं प्रत्यक्षमाप्त्वाऽऽत्मन्कुरुते ॥ १८ ॥

स एष सप्तदशोऽग्निष्टोमो भवति । सप्तदशो वै प्रजापतिः प्रजापतिर्यज्ञ-
स्तुद्यज्ञं प्रत्यक्षमाप्नोति तं प्रत्यक्षमाप्त्वाऽऽत्मन्कुरुते ॥ १९ ॥

तदु तथा न कुर्यात् । ह्रलति वाऽएषः—यो यज्ञपथादेति । एति वाऽएष यज्ञपथाद्—य उपसत्प-
थादेति । तस्मादुपसत्पथादेव नेयात् ॥ १७ ॥

स यदग्निं यजति—अग्निनैवैतत्तेजसाऽनुसंसर्पति । अथ यत् सोमं यजति—सोमेनैवैतद्वाज्ञाऽनुसं-
सर्पति—अथ यद्विष्णुं यजति । यज्ञो वै विष्णुः । तद्यज्ञं प्रत्यक्षमाप्नोति । तं प्रत्यक्षमाप्त्वा-
ऽऽत्मन्कुरुते ॥ १८ ॥

स एष सप्तदशोऽग्निष्टोमो भवति । सप्तदशो वै प्रजापतिः । प्रजापतिर्यज्ञः । तद्यज्ञं प्रत्यक्षमा-
प्नोति । तं प्रत्यक्षमाप्त्वाऽऽत्मन्कुरुते ॥ १९ ॥

‘ यथेष्ट्या ’ इष्टितन्त्रेण कुर्यात् । उपसत्त्रयार्थमेतद्विचित्रं कर्तव्यमिति शाखान्तरीयः पक्षः (आप. श्रौ.
सू. १८ । २० । १८) ॥ १६ ॥

तपिमं निराकरोति—तदु तथेति । ‘तत्’ ‘तथा’ ‘न कुर्यात्’ । ‘एषः ह्रलति वै’ प्रच्युतो भवेत् । एतच्छ-
ब्दार्थमाह—यो यज्ञपथादेतीति । ‘एति’ अपगच्छति । तदेव पुनर्दर्शयति—एति वा एष इति । तस्मात् ‘उप-
सत्पथात्’ उपसत्मार्गात् ‘नेयात्’ न प्रच्युतो भवेत्, तत उपसदो न पृथक् कुर्यात् । तदन्ते एतानि संस्पृ-
मन्तिमानि हवींषि त्रीणि चेष्टितन्त्रेण पृथक् कुर्यात् । अत एव सूत्रकार उपसद्यागान्ते एतेषां निर्वापं विकल्पेन
दर्शयामास—“उपसदन्त इच्छन्” (का. श्रौ. सू. १९ । २३२) इति ॥ १७ ॥

तदुऽसदेवताहविषामाग्नेयसौम्य—वैष्णवानां संस्पृशं हविषामनिर्वापे तद्धेतुकसर्पणस्यासिद्धिमाशङ्क्य निरस्यति—
स यदग्निमिति । उपसद्यागैरेव अग्निसोमविष्णव इष्टाः; तदानीमेव तैः संसर्पणं जातमिति ॥ १८ ॥

दशपेयस्य सोमसंस्थारूपं विधत्ते—स एष सप्तदश इति । ‘ स एषः ’ दशपेयः क्रतुः सप्तदशस्तो-
मसाध्योऽग्निष्टोमसंस्थो भवतीत्यर्थः । “ सप्तदशं स्तोत्रं भवति ” (तै. सं. १ । ८ । १८ । १) इति
हि तैत्तिरीयकम् ॥ १९ ॥

तस्य द्वादश प्रथमगर्भाः । पष्ठौह्यो दक्षिणा द्वादश वै मासाः संवत्सर-
स्य संवत्सरः प्रजापतिः प्रजापतिर्यज्ञस्तद्यज्ञं प्रत्यक्षमाप्नोति तं प्रत्यक्ष-
माप्त्वाऽऽत्मन्कुरुते ॥ २० ॥

तासां द्वादश गर्भाः । (स्ता) ताश्चतुर्विंशतिश्चतुर्विंशतिर्वै संवत्सर-
स्यार्धमासाः संवत्सरः प्रजापतिः प्रजापतिर्यज्ञस्तद्यज्ञं प्रत्यक्षमाप्नोति
तं प्रत्यक्षमाप्त्वाऽऽत्मन्कुरुते ॥ २१ ॥

ता ब्रह्मणे ददाति । ब्रह्मा हि यज्ञं दक्षिणतोऽभिगोपायति तस्मात्ता
ब्रह्मणे ददाति हिरण्मयीं स्रजमुद्रात्रे रुक्मं होत्रे हिरण्मयीं प्राकाशा-
वध्वर्युभ्यामश्वं प्रस्तोत्रे वशां मैत्रावरुणायऽर्षभं ब्राह्मणाच्छंसिने
वाससी नेष्टापोतृभ्यामन्यतरतो युक्तं यवाचितमच्छावाकाय गामग्नीधे ॥ २२ ॥

तस्य द्वादश प्रथमगर्भाः पष्ठौह्यो दक्षिणा । द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य । संवत्सरः प्रजापतिः
प्रजापतिर्यज्ञः । तद् यज्ञं प्रत्यक्षमाप्नोति । तं प्रत्यक्षमाप्त्वाऽऽत्मन्कुरुते ॥ २० ॥

तासां द्वादश गर्भाः । ताश्चतुर्विंशतिः । चतुर्विंशतिर्वै संवत्सरस्यार्धमासाः । संवत्सरः प्रजा-
पतिः । प्रजापतिर्यज्ञः । तद् यज्ञं प्रत्यक्षमाप्नोति । तं प्रत्यक्षमाप्त्वाऽऽत्मन्कुरुते ॥ २१ ॥

ता ब्रह्मणे ददाति । ब्रह्मा हि यज्ञं दक्षिणतो गोपायति । तस्मात्ता ब्रह्मणे ददाति । हिरण्मयीं
स्रजमुद्रात्रे । रुक्मं होत्रे । हिरण्मयीं प्राकाशावध्वर्युभ्याम् । अश्वं प्रस्तोत्रे । वशां मैत्रावरुणाय । ऋषभं
ब्राह्मणाच्छंसिने । वाससी नेष्टापोतृभ्याम् । अन्यतरतो युक्तं यवाचितमच्छावाकाय । गामग्नीधे ॥ २२ ॥

गर्भिणीनां गवां दानं विधत्ते-तस्य द्वादशेति^१ । ता द्वादशसङ्ख्याका गाः ब्रह्मणे दद्यादित्युत्तरेण (२२क०)
सम्बन्धः । संख्यां सम्भूय संवत्सरात्मना स्तौति-द्वादश वै मासा इति ॥ २० ॥

प्रकारान्तरेणापि प्रशंसति-तासां द्वादश गर्भा इति । ता गावो द्वादश, तासां गर्भा अपि द्वादश,
मिलित्वा चतुर्विंशतिः, संवत्सरस्यापि चतुर्विंशतिरर्द्धमासाः, तस्मात् संवत्सरात्मत्वेन ता बालगर्भा गावः
प्रशस्ता इत्यर्थः ॥ २१ ॥

ता ब्रह्मणे ददातीति । हिरण्यस्रजो दानं विधत्ते-हिरण्मयीमिति । ददातीत्यनुवर्तते ॥

वर्चुलस्य स्वर्णभरणस्य दानं विधत्ते-रुक्मं होत्र इति (का. श्री. सू. १५ । २४०) । द्वाभ्यां प्रत्येकं
प्राकाशदानं विधत्ते-हिरण्मयाविति । प्राकाशौ दीपस्तम्भावित्येके, सुवर्णदर्पणावित्यपरे । अश्वदानं विधत्ते-
अश्वं प्रस्तोत्र इति । वन्ध्याया गोदानं विधत्ते-वशामिति (का. श्री. सू. १५ । २४०) । रेतस्सेचनसम-

१-ब्रह्मणे ददात्यः स्रजदक्षिणा । का. श्री. सू. १५ । २३९ । २-हिरण्मयीः स्रजमुद्रात्रे रुक्मः होत्रे हिरण्मयी प्राकाशा-
वध्वर्युभ्यामश्वं प्रस्तोत्रे वशां मैत्रावरुणायर्षभं ब्राह्मणाच्छंसिने वाससी नेष्टापोतृभ्यामन्यतरतो युक्तं यवाचितमच्छावाकाय
गामग्नीधे । का. श्री. सू. १५ । २४० ।

ता वाऽएताः । (०) द्वादश वा त्रयोदश वा दक्षिणा भवन्ति द्वादश वा वै त्रयोदश वा संवत्सरस्य मासाः संवत्सरः प्रजापतिः प्रजापतिर्यज्ञस्तु यज्ञं प्रत्यक्षमाप्नोति तं प्रत्यक्षमाप्त्वाऽऽत्मन्कुरुते ॥ २३ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ ५-४-२ ॥ (४. ५.)

इति चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

ता वाऽएताः द्वादश वा त्रयोदश वा दक्षिणा भवन्ति । द्वादश वा वै त्रयोदश वा संवत्सरस्य मासाः । संवत्सरः प्रजापतिः । प्रजापतिर्यज्ञः । तद् यज्ञं प्रत्यक्षमाप्नोति । तम्प्रत्यक्षमाप्त्वाऽऽत्मन् कुरुते ॥ २३ ॥

र्थस्य गोर्दानं विधत्ते-ऋषभमिति । द्वाभ्यां प्रत्येकं वस्त्रदानं विधत्ते-वाससी इति । एकेनानडुहा युक्तस्य यवपूर्णस्य शकटस्य दानं विधत्ते-अन्यतरत इति । अनडुहो दानं विधत्ते-गामग्रीध इति । “ अनड्वाह-मग्रीधे ” इति हि सूत्रितम् (का. श्री. सू. १५ । २४०) । “ अनड्वाहमग्रीधे वह्निर्वा अनड्वान् ” इति हि तैत्तिरीयकम् (तै. ब्रा. १।८।२।५) ॥ २२ ॥

ता एता दक्षिणाः सम्भूय संवत्सरात्मना प्रशंसति-ता वा एता द्वादशेति । पष्ठौ द्वादशोऽनडुदन्ता द्वादश दक्षिणाः; बालगर्भिणीनां गवां दक्षिणात्वाद्बालगर्भिणीनामपि दक्षिणात्वेन परिगणने त्रयोदश भवन्ति; संवत्सरस्यापि द्वादश चैत्रादयः अधिकमासेन सह त्रयोदश मासा भवन्ति । तस्मादेताभिर्दक्षिणाभिर्यज्ञरूपं संवत्सरमेवाप्तवान् भवतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये पञ्चमकाण्डे चतुर्थाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ (५-४ ५) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्याश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भं,
सप्ताब्धीन्पञ्चसीरीस्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमीः ।

रत्नोत्सां रुक्मवाजिद्विपमहितरथौ सायणिः सिङ्गणार्थो,
व्यश्राणीद्विश्चक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटं च ॥

धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभवमतुलः स्वर्णजं वर्णमुत्थः,
कार्पासीयं कृपावान्गुडकृतमजडो राजतं राजपूज्यः ।

आज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणजमनृणः शार्करं चार्कतेजा,
रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरिमकृतं मुदा पात्रसात्सिङ्गणार्थः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्वरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये पञ्चमकाण्डे चतुर्थाध्यायः समाप्तः ॥ ५-४ ॥

१-“ गौधानडुभवति ” इति काण्वपाठात् । इति कर्कभाष्ये । सूत्रम् “ गामग्रीधे ” इत्येव ।

अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

आग्नेयोऽष्टाकपालः पुरोडाशो भवति । तं पूर्वार्धऽआसादयत्यैन्द्र
ऽएकादशकपालः पुरोडाशो भवति सौम्यो वा चरुस्तुं दक्षिणार्धऽआसा-
दयति वैश्वदेवश्चरुर्भवति तं पश्चार्धऽआसादयति मैत्रावरुणी पयस्या
भवति तामुत्तरार्धऽआसादयति बार्हस्पत्यश्चरुर्भवति तं मध्यऽआसादय-
त्येषु चरुः पञ्चबिलस्तद्यत्पञ्च हवींषि भवन्ति तेषां पञ्च बिलानि तस्मा-
च्चरुः पञ्चबिलो नाम ॥ १ ॥

तद्यदेतेन राजसूययाजी यजते । यदेवैनं दिशः समारोहयति यद्वतून्य-
त्स्तोमान्यच्छन्दाँसि तस्मादेवैनमेतेन निष्क्रीणाति स यद्वैतेन राज-

अथ पञ्चबिलारूपाश्चरुहोमाः ।

आग्नेयोऽष्टाकपालः पुरोडाशो भवति, तं पूर्वार्धऽआसादयति (१) । ऐन्द्र एकादशकपालः पुरो-
डाशो भवति । सौम्यो वा चरुः । तं दक्षिणार्धऽआसादयति (२) । वैश्वदेवश्चरुर्भवति । तं पश्चार्द्ध
आसादयति (३) । मैत्रावरुणी पयस्या भवति । तामुत्तरार्धऽआसादयति (४) । बार्हस्पत्यश्चरु-
र्भवति । तं मध्यऽआसादयति (५) । एष चरुः पञ्चबिलः । तद् यत् पञ्च हवींषि भवन्ति । तेषां
पञ्च बिलानि । तस्माच्चरुः पञ्चबिलो नाम ॥ १ ॥

तद्यदेतेन राजसूययाजी यजते—यदेवैनं दिशः समारोहयति, यद्वतून, यत्स्तोमान्, यच्छन्दाँसि—

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्ममे, तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

अथ पञ्चमाध्याये पञ्चबिलसञ्ज्ञकश्चरुः, द्वादश प्रयुजां हवींषि, पशुद्वयम्, केशवपनीयातिरात्रः, सौत्रामणी-
प्रयोगः, राजसूयसमाप्त्युदवसानीयेष्टिश्च विधीयते । अत्र कात्यायनः—“ उत्तरे शुक्ले पञ्चबिलः, आग्नेय ऐन्द्रः
सौम्यो वा वैश्वदेवश्चरुः, पयस्या मैत्रावरुणीऽबार्हस्पत्यश्चरुः, प्रतिदिशमासादनमाग्नेयं पुरस्तात् प्रदक्षिणमितराणि
मध्येऽन्तम् ” (का. श्री. सू. १५ । २४४-२४९) इति । आग्नेयादीनि पञ्च हवींषि पूर्वादिक्रमेण मध्ये च
स्थापयेत् । सोऽयं पञ्चबिलसञ्ज्ञकश्चरुरित्यर्थः ॥ तदिदं विधत्ते—आग्नेयमिति । वेदिमध्ये ‘ पूर्वार्द्धे ’
पूर्वभागे आसादयेत् । एवमुत्तरत्र ‘ दक्षिणार्द्धे ’ इति योज्यम् । ‘ पयस्या ’ आमिक्षा ॥ हविःपञ्चकस्य
पञ्चबिलसञ्ज्ञां निर्वक्ति—तद्यदिति । तेषां हविषामासादनार्थानि एकस्यां पात्र्यां प्रागादिक्रमेण यतः पञ्च
बिलानि, तस्मादेषा यागपञ्चकस्य पञ्चबिलश्चरुरिति सञ्ज्ञा ॥ १ ॥

रतेषां हविषां करणे प्रयोजनमाह—तद्यदेतेनेति । ‘ एतेन ’ हविः—पञ्चकेन राजसूययाजिना यष्टव्यम् ।
कुतः ? यतः पूर्वम् ‘ एनं ’ यजमानं प्राचीमारोहेत्यादिभिर्मन्त्रैः प्राच्याद्याः पञ्च दिशः, वसन्ताद्यृतून्, त्रिवृदा-

सूययाजी न यजेतोद्वा ह मायेत्प्र वा पतेत्तस्माद्वाऽएतेन राजसूययाजी यजते ॥ २ ॥

स यदाग्नेयेनाष्टाकपालेन पुरोडाशेन प्रचरति । युदेवैनं प्राचीं दिशथ्समारोहयति यद्वत्न्यत्स्तोमान्यच्छन्दाथ्सि तस्मादेवैनमेतेन निष्क्रीणाति सथ्स्रवुं बार्हस्पत्ये चराववनयति ॥ ३ ॥

(त्यु) अथ युदैन्द्रेणैकादशकपालेन पुरोडाशेन प्रचरति । सौम्येन वा चरुणा युदेवैनं दक्षिणां दिशथ्समारोहयति यद्वत्न्यत्स्तोमान्यच्छन्दाथ्सि तस्मादेवैनमेतेन निष्क्रीणाति सथ्स्रवुं बार्हस्पत्ये चराववनयति ॥ ४ ॥

(त्यु) अथ युदैश्वदेवेन चरुणा प्रचरति । युदेवैनं प्रतीचीं दिशथ्समारोहयति यद्वत्न्यत्स्तोमान्यच्छन्दाथ्सि तस्मादेवैनमेतेन निष्क्रीणाति सथ्स्रवुं बार्हस्पत्ये चराववनयति ॥ ५ ॥

तस्मादेवैनमेतेन निष्क्रीणाति । स यद्धैतेन राजसूययाजी न यजेत । उद्वा ह मायेत्, प्र वा पतेत् । तस्माद्वाऽएतेन राजसूययाजी यजते ॥ २ ॥

स यदाग्नेयेनाष्टाकपालेन पुरोडाशेन प्रचरति-यदेवैनं प्राचीं दिशं समारोहयति, यद्वत्न्यत्स्तोमान्, यच्छन्दांसि-तस्मादेवैनमेतेन निष्क्रीणाति । संस्त्रवं बार्हस्पत्ये चराववनयति ॥ ३ ॥

अथ युदैन्द्रेणैकादशकपालेन पुरोडाशेन प्रचरति, सौम्येन वा चरुणा-यदेवैनं दक्षिणां दिशं समारोहयति, यद्वत्न्यत्स्तोमान्, यच्छन्दांसि-तस्मादेवैनमेतेन निष्क्रीणाति । संस्त्रवं बार्हस्पत्ये चराववनयति ॥ ४ ॥

अथ युदैश्वदेवेन चरुणा प्रचरति-यदेवैनं प्रतीचीं दिशं समारोहयति, यद्वत्न्यत्स्तोमान्, यच्छन्दांसि-तस्मादेवैनमेतेन निष्क्रीणाति । संस्त्रवं बार्हस्पत्ये चराववनयति ॥ ५ ॥

दीन्स्तोमान्, गायत्र्यादीनि च्छन्दांसि चाध्वर्युरारोहितवान्; ' तस्माद् ' ' एतेन ' हविःपञ्चकेन ' एनं ' यजमानं दिगादिभ्यः सकाशात् पुनः ' निष्क्रीणाति ' स्वाधीनं कृतवान् भवति ॥

अकरणे प्रत्यवायमाह-स यद्धेति । यदि न यजेत तर्हि यजमानः ' उन्मायेत् ' उन्मत्तो भवेत्, ' प्रपतेत् ' प्रच्युतो भवेत् । ' वा ' -शब्दद्वयमन्योन्यविकल्पार्थम् ॥ २ ॥

हविषां क्रमेण निष्क्रयणसाधनत्वं विवृणोति-स यदाग्नेयेनेत्यादि । प्रत्येकहविःप्रचारादनन्तरं बार्हस्पत्ये चरौ संस्त्रवावनयनं विधत्ते-संस्त्रवमिति । सूत्रञ्च भवति-"पूर्वैः-पूर्वैश्चरित्वा चरित्वा मध्यमे संस्त्रवासेचनम्"- (का. श्रौ. सू. १९ । २४७) इति । ' मध्ये ' मध्यमप्रदेशे स्थापिते बार्हस्पत्ये चरावित्यर्थः ॥ ३-५ ॥

(त्पु) अथ यन्मैत्रावरुण्या पयस्यया प्रचरति । युदेवैनमुदीचीं दिशं समारोहयति युदतून्यत्स्तोमान्यच्छन्दांस्सि तस्मादेवैनमेतेन निष्क्रीणाति सत्स्रवन् बार्हस्पत्ये चराववनयति तद्यत्सत्स्रवान्बार्हस्पत्ये चराववनयति सर्व्वत एवास्मिन्नेतदन्नाद्यं दधाति तस्माद् दिशो दिश एव राज्ञेऽन्नाद्यमभिहियते ॥ ६ ॥

(तेऽथ) अथ यद्बार्हस्पत्येन चरुणा प्रचरति । युदेवैनमूर्ध्वां दिशं समारोहयति युदतून्यत्स्तोमान्यच्छन्दांस्सि तस्मादेवैनमेतेन निष्क्रीणाति ॥ ७ ॥

स य एष आग्नेयोऽष्टाकपालः पुरोडाशो भवति । तस्य हिरण्यं दक्षिणाऽऽग्नेयो वाऽएष यज्ञो भवत्यग्ने रेतो हिरण्यं तस्माद्धिरण्यं दक्षिणा तदग्नीध्रे ददात्यग्निर्वाऽएष निदानेन यदाग्नीध्रस्तस्मात्तदग्नीध्रे ददाति ॥ ८ ॥

अथ यन्मैत्रावरुण्या पयस्यया प्रचरति—यदेवैनमुदीचीं दिशं समारोहयति, यदतून, यत्स्तोमान्, यच्छन्दांसि—तस्मादेवैनमेतेन निष्क्रीणाति । संस्रवं बार्हस्पत्ये चराववनयति । तद् यत् संस्रवान्बार्हस्पत्ये चराववनयति—सर्व्वत एवास्मिन्नेतदन्नाद्यं दधाति । तस्माद् दिशो दिश एव राज्ञेऽन्नाद्यमभिहियते ॥ ६ ॥

अथ यद्बार्हस्पत्येन चरुणा प्रचरति—यदेवैनमूर्ध्वां दिशं समारोहयति, यदतून, यत्स्तोमान्, यच्छन्दांसि—तस्मादेवैनमेतेन निष्क्रीणाति ॥ ७ ॥

स य एष आग्नेयोऽष्टाकपालः पुरोडाशो भवति—तस्य हिरण्यं दक्षिणा । आग्नेयो वाऽएष यज्ञो भवति । अग्ने रेतो हिरण्यम् । तस्माद्धिरण्यं दक्षिणा । तदग्नीध्रे ददाति । अग्निर्वाऽएष निदानेन यदाग्नीध्रः । तस्मात्तदग्नीध्रे ददाति ॥ ८ ॥

अथ यन्मैत्रावरुण्येति । चतुर्णां हविषां संस्रवस्य बार्हस्पत्ये चरौ अवनयनं सम्भूयान्नाद्यसम्पादनरूपेण प्रशंसति—तद् यत् संस्रवानिति । यतो ‘ बार्हस्पत्ये चरौ ’ सर्वेषां हविषां हुतशिष्टस्यावनयनम्, ‘ तस्मात् ’ ‘ राज्ञे ’ ‘ दिशो दिशः ’ सर्वस्या अपि दिशः सकाशात् ‘ अन्नाद्यम् ’ ‘ अभिहियते ’ आनीयत इत्यर्थः ॥ ६ ॥

अथ यद् बार्हस्पत्येनेत्यादि । पूर्व्ववत् । अत्र संस्रवावनयनाभावो विशेषः ॥ ७ ॥

आग्नेयादिहविषामृत्विग्विशेषेभ्यो हिरण्यादिदक्षिणादानं विधत्ते—स य एष इति । आग्नेयहविषः, तदक्षिणात्वेन विहितस्य हिरण्यस्य च अग्निसम्बन्धित्वं समानो धर्मः । हिरण्यस्याग्निरेतत्त्वं श्रूयते—“ तस्य रेतः परापतत्, तद्धिरण्यम् ” (तै. ब्रा. १ । ३ । ८) इति । अग्नेरेवाग्नीध्रत्वं प्रथमकाण्डे स्तम्बयजुर्हरणब्राह्मणे

(त्यु) अथ य एष ऐन्द्र एकादशकपालः पुरोडाशो भवति । तस्य-
ऽर्षभो दक्षिणा स ह्यैन्द्रो यदृषभो यद्यु सौम्यश्चरुर्भवति तस्य बभ्रुर्गो-
र्दक्षिणा स हि सौम्यो यद्वभ्रुस्तं ब्रह्मणे ददाति ब्रह्मा हि यज्ञं दक्षिणतो-
ऽभिगोपायति तस्मात्तं ब्रह्मणे ददाति ॥ ९ ॥

(त्यु) अथ य एष वैश्वदेवश्चरुर्भवति । तस्य पृषन्गोर्दक्षिणा भूमा वा
ऽएतद्रूपाणां यत्पृषतो गोर्विशो वै विश्वे देवा भूमो वै विदत्तस्मा-
त्पृषन्गोर्दक्षिणा तथ्यं होत्रे ददाति होता हि भूमा तस्मात्तथ्यं होत्रे
ददाति ॥ १० ॥

(त्यु) अथ यैषा मैत्रावरुणी पयस्या भवति । तस्यै वशा दक्षिणा सा हि
मैत्रावरुणी यद्वशा यदि वशां नु विन्देदपि यैव का अप्रवीता स्यात्सुर्वा

अथ य एष ऐन्द्र एकादशकपालः पुरोडाशो भवति-तस्यऽर्षभो दक्षिणा । स ह्यैन्द्रो-यदृषभः ।
यद्यु सौम्यश्चरुर्भवति-तस्य बभ्रुर्गोर्दक्षिणा । स हि सौम्यो-यद्वभ्रुः । तं ब्रह्मणे ददाति । ब्रह्मा हि
यज्ञं दक्षिणतोऽभिगोपायति । तस्मात्तं ब्रह्मणे ददाति ॥ ९ ॥

अथ य एष वैश्वदेवश्चरुर्भवति-तस्य पृषन्गोर्दक्षिणा । भूमा वाऽएतद्रूपाणां-यत्पृषतो गोः । विशो
वै विश्वेदेवाः । भूमो वै विद् । तस्मात्पृषन्गोर्दक्षिणा । तं होत्रे ददाति । होता हि भूमा ।
तस्मात्तं होत्रे ददाति ॥ १० ॥

अथ यैषा मैत्रावरुणी पयस्या भवति-तस्यै वशा दक्षिणा । सा हि मैत्रावरुणी-यद्वशा । यदि

स्पष्टमाज्ञातम् (श. प. १ । २ । २ । १३) । ' निदानेन ' कारणेन, निरूपणे सतीत्यर्थः । हविष आग्नेय-
त्वात्, हिरण्यस्याग्निरेतस्त्वात्, अग्नेरेवाग्नीध्रत्वात्, आग्नीध्रसम्प्रदानकत्वं हिरण्यस्य युक्तमित्यर्थः । एवमुत्तर-
आपि यथायोग्यं साम्यं द्रष्टव्यम् ॥ ८ ॥

अथ य एष ऐन्द्र इति । तस्यर्षभ इत्यादि । ऋषभस्यैन्द्रत्वम्, सेतृत्वसाम्यात् । बभ्रुः सोमसम्बन्धि-
त्वम्, " सौम्यं बभ्रुमालभेत " इति श्रुतेरवगतम् (तै. सं. २ । १ । ३) ॥ ९ ॥

अथ य एष वैश्वदेव इति । ' पृषन् ' विन्दुयुक्तः चित्रवर्ण इत्यर्थः । तस्य वैश्वदेवत्वमुपपादयति-भूमा
वा इति । भूमरूपत्वम्, नानाच्छन्दस्के बहुविधमन्त्रे शंसनादवगम्यते ॥ १० ॥

अथ यैषा मैत्रावरुणीति । ' वशा ' वन्ध्या । तदभावे ' अप्रवीता ' वेतेः प्रजनार्थान्निष्ठा । ' अप्र-
जाता ' अगृहीतगर्भेत्यर्थः ॥ ११ ॥

१-आग्नेयो हिरण्यदक्षिणोऽग्निं ददाति । का० श्रौ० सू० १५ । २४८ । २-ऐन्द्रस्य ऋषभः सौम्यस्य बभ्रुर्ब्रह्मणे । का०
श्रौ० सू० १५ । २४८ । ३-वैश्वदेवस्य पृषन् होत्रे । का. श्रौ. सू. १५ । २४८ । ४-पयस्याया वशाऽभावेऽप्रवीता-
ऽन्वर्तुम्यम् । का० श्रौ० सू० १५ । ३४८ ।

ह्येषु वश्याऽप्रवीता तामध्वर्युभ्यां ददाति प्राणोदानौ वाऽअध्वर्यु प्राणो-
दानौ मित्रावरुणौ तस्मात्तामध्वर्युभ्यां ददाति ॥ ११ ॥

(त्यु) अथ षुऽएष बार्हस्पत्यश्चरुर्भवति । तस्य शितिपृष्ठो गौर्दक्षि-
णेषा वाऽऊर्ध्वा बृहस्पतेर्दिक्षु देषु ऽउपरिष्ठादर्यम्णः पुन्थास्तुस्माच्छिति-
पृष्ठो बार्हस्पत्यस्य दक्षिणा तं ब्रह्मणे ददाति बृहस्पतिर्वै देवानां ब्रह्मैष
वाऽएतस्य ब्रह्मा भवति तस्मात्तं ब्रह्मणे ददाति सु हैतेनापि विष्टाव्वा-
ज्यन्त्राद्यकामो यजेत तदस्मिन्तसर्वतोऽन्नाद्यं दधाति सु हान्नाड
ऽएव भवति ॥ १२ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ५-४-३ ॥ (५. १.) ॥

वशां न विन्देद् । अपि यैव काचाप्रवीता स्यात् । सर्वा ह्येव वशाऽप्रवीता, तामध्वर्युभ्यां ददाति ।
प्राणोदानौ वाऽअध्वर्यु । प्राणोदानौ मित्रावरुणौ । तस्मात्तामध्वर्युभ्यां ददाति ॥ ११ ॥

अथ य एष बार्हस्पत्यश्चरुर्भवति-तस्य शितिपृष्ठो गौर्दक्षिणा । एषा वाऽऊर्ध्वा बृहस्पतेर्दिक् ।
तद्देव उपरिष्ठादर्यम्णः पुन्थाः । तस्माच्छितिपृष्ठो बार्हस्पत्यस्य दक्षिणा । तं ब्रह्मणे ददाति । बृह-
स्पतिर्वैदेवानां ब्रह्मा । एष वा एतस्य ब्रह्मा भवति । तस्मात्तं ब्रह्मणे ददाति । स हैतेनापि
विष्टाव्राजी-अन्नाद्यकामो यजेत । तदस्मिन्तसर्वतोऽन्नाद्यं दधाति । स हान्नाद एव भवति ॥ १२ ॥

अथ य एष बार्हस्पत्य इति । ' शितिपृष्ठः ' श्वेतपृष्ठः । बार्हस्पत्यचरोः श्वेतपृष्ठस्य गौर्दक्षिणात्वमुप-
पादयति-एषा वा ऊर्ध्वेति । "ऊर्ध्वा दिक् बृहस्पतिर्देवता"-इति श्रुतेः ऊर्ध्वा दिक् बार्हस्पत्या ।
' उपरिष्ठात् ' उपरिभागे ' अर्यम्णः ' सूर्यस्य ' पुन्थाः ' मार्गः; ' तस्मात् ' उपरिभागे श्वेतत्वसाम्यात्,
तादृशो गौर्दक्षिणात्वेन युज्यत इत्यर्थः ॥

अथैतस्य हविःपञ्चकस्य फलान्तराय राजगृथाद् बहिः प्रयोगं दर्शयति-स हैतेनापीति । " विष्टाव्राजी "
एकत्र सन्निविष्टः इतस्ततः पर्यटनमकुर्वन् अन्नाद्यकामः एकत्र स्थित्वैव सर्वतो मेऽन्नं स्यादिति कामयमान
इत्यर्थः । पुरुषोऽपि एतेन हविःपञ्चकेन यजनं कुर्यात् । तत् प्रशंसति-तदस्मिन्निति (तै. सं. १ । ८ । १९)
(तै. ब्रा. १ । ८ । ३) ॥ १२ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये पञ्चमकाण्डे
पञ्चमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ (५-५-१) ॥

स वै प्रयुजा^{१५} हविर्भिर्यजते । तद्यत्प्रयुजा^{१५} हविर्भिर्यजतऋतून्वाऽएत-
त्सुषुवाणो युक्ते तुऽएनमृतवो युक्ता वहन्तऋतून्वा प्रयुक्तानुचरति तस्मा-
त्प्रयुजा^{१५} हविर्भिर्यजते ॥ १ ॥

तानि वै द्वादश भवन्ति । द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य तस्माद्द्वादश
भवन्ति मासि मासि यजेतेत्याहुः को वेद मनुष्यस्य तस्मान्न मासि
मासि यजेत शम्यापराव्याधे शम्यापराव्याधऽएव षड्भिर्यजते प्राङ्चानुथ
पुनरावृत्तः शम्यापराव्याधे शम्यापराव्याधऽएव षड्भिर्यजते ॥ २ ॥

अथ द्वादश प्रयुजां हवींषि ।

स वै प्रयुजां हविर्भिर्यजते । तद् यत्प्रयुजां हविर्भिर्यजते—ऋतून्वाऽएतत्सुषुवाणो युक्ते—त
ऽएनमृतवो युक्ता वहन्ति—ऋतून्वा प्रयुक्तानुचरति—तस्मात्प्रयुजां हविर्भिर्यजते ॥ १ ॥

तानि वै द्वादश भवन्ति । द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य । तस्माद्द्वादश भवन्ति । मासि मासि
यजेतेत्याहुः—को वेद मनुष्यस्य । तस्मान्न मासि मासि यजेत । शम्यापराव्याधे शम्यापराव्याधऽएव
षड्भिर्यजते प्राङ् यान् । अथ पुनरावृत्तः शम्यापराव्याधे शम्यापराव्याधऽएव षड्भिर्यजते ॥ २ ॥

द्वितीये ब्राह्मणे प्रयुजां हवींषि विधीयन्ते । कात्यायनः—“ द्वादशोत्तराणि प्रयुग्ववींषि, मासान्तराणि,
आहवनीयाद्वा पुरस्ताच्छम्याप्रासे शम्याप्रास आग्नेय—सौम्य—सावित्र—बार्हस्पत्य—त्वाष्ट्र—वैश्वानरा यथोक्तम्,
एवमावृत्तस्य चरवः सारस्वत—गौष्ण—मैत्र—क्षेत्रपत्य—वारुणादित्याः षट्—षट् वैकतन्त्रे पूर्वाग्निवाहौ द्वौ—द्वौ षण्णां—
षण्णां दक्षिणा ”—(का. श्रौ. सू. १९ । २९०—२९९) इति । अयमर्थः । द्वादशाग्नेयादीनि प्रयुजां
हवींषि आहवनीयात्—पूर्वदेशे एकैकशम्याव्याधप्रदेशे एकैकस्मिन् मासि एकैकं हविरिति क्रमेण षट् यष्टव्यानि;
तथा प्रत्यावृत्त्य तेष्वेव स्थानेषु क्रमेण षट् यष्टव्यानि । यद्वा, षट्कं षट्कमेकीकृत्य एकतन्त्रेण कुर्यात् । तेषां
पूर्वाग्निवाहौ द्वौ—द्वौ अनङ्वाहौ दक्षिणेति ॥

तदिदं विधत्ते—स वै प्रयुजामिति । विविधं प्रशंसति—ऋतून् वा इति । एष ‘ सुषुवाणः ’ यष्टा ‘ ऋतून् ’
मासानेव प्र—‘ युक्ते ’ कर्मणे योजयति । ‘ ऋतवः ’ अपि ‘ एने ’ ‘ युक्ताः ’ सन्तो ‘ वहन्ति ’ प्रापयन्तीष्टं
फलम् । इदानीमनुष्ठाताऽपि प्रयुक्तान् ‘ ऋतून् ’ ‘ अनु ’—लक्ष्य ‘ चरति ’ अनुसरति, तत्तदनुसरण—
जनितफलं प्राप्तुकामः, तस्मात् प्रयुजां हविर्यागः कर्तव्यः । तथा च तैत्तिरीयके—“ मासि मासि एतानि
हवींषि निरूप्याणीत्याहुः, तेनैवर्तून् प्रयुङ्क्ते ”—(तै. ब्रा. १ । ८ । ४ । ३ ।) इति ॥ १ ॥

तेषां सङ्ख्यां विधत्ते—तानि वै द्वादशेति । तेषां प्रतिमासं यजनं पूर्वपक्षत्वेनोपन्यस्यति—मासि मासीति ।
तं पक्षं निराकरोति—को वेदेति । मनुष्यस्यायुःपरिमाणस्यावगन्तुमशक्यत्वान्मासि—मासि यजनं न
कर्तव्यमित्यर्थः ।

हविःषट्कस्यैकीकृत्य यागकरणेऽपि कश्चिद् विशेषं पूर्वपक्षत्वेनोपन्यस्यति—शम्यापराव्याध इति । शम्या-
१३८२

तदु तथा न कुर्यात् । (त्प) पड्वैतानि पूर्वाणि हवींषि निर्व्वपति
समानवर्हींषि तासां देवतानां रूपं यथा शिशिरे युक्त्वा प्राञ्चऽआप्रावृषं
यायुस्तत्पड्वतून्युङ्क्ते तऽएनं पड्वतवो युक्ताः प्राञ्चऽआप्रावृषं वहन्ति
पड्वऽतून्प्रयुक्तानाप्रावृषमनुचरति पूर्वाग्निवाहां द्वौ दक्षिणा ॥ ३ ॥

पड्वोत्तराणि हवींषि निर्व्वपति । समानवर्हींषि तासां देवतानां रूपं
यथा पुनरावर्तेरन्वार्धिकमभि तत्पड्वतून्युङ्क्ते तऽएनं पड्वतवो युक्ता

तदु तथा न कुर्यात् । पड्वैतानि पूर्वाणि हवींषि निर्व्वपति-समानवर्हींषि । तासां देवतानां रूपम् ।
यथा शिशिरे युक्त्वा प्राञ्च आप्रावृषं यायुः । तत् पड्वतून्युङ्क्ते तऽएनं पड्वतवो युक्ताः प्राञ्च आप्रा-
वृषं वहन्ति । पड्वऽतून्प्रयुक्तानाप्रावृषमनुचरति । पूर्वाग्निवाहां द्वौ दक्षिणा ॥ ३ ॥

पड्वोत्तराणि हवींषि निर्व्वपति-समानवर्हींषि । तासां देवतानां रूपम्-यथा पुनरावर्तेरन्वार्धिक-
मभि । तत् पड्वतून्युङ्क्ते । तऽएनं पड्वतवो युक्ता वार्धिकमभिवहन्ति । पड्वऽतून्प्रयुक्तान्वार्धिकमनुचरति ।

परास्ता विध्यति निपतति यत्रेति स शम्यापराव्याधो देशः । तत्र देशे पूर्वैः ' षड्भिः ' ' प्राङ् ' ' प्राङ्मुखो
' यान् ' गच्छन् यजेत । आहवनीयात् पूर्वदेशे एकैकशम्याप्रासे षट् कर्त्तव्यानीत्यर्थः । अथ पुनरिति ।
पुनरावृत्तेन एकैकशम्याप्रासप्रदेशे अपराणि षट् कर्त्तव्यानीति ॥ २ ॥

तं पक्षं निराकृत्य पक्षान्तरं विधत्ते-तदु तथेति । ' पूर्वाणि ' ' षट् हवींषि ' ' समानवर्हींषि ' ; बर्हिः-
शब्दस्तन्त्रोपलक्षकः, एकतन्त्राणि कर्त्तव्यानीत्यर्थः । पूर्वहविःषट्कदेवताः प्रशंसति-तासां देवतानामिति ।
' तासां ' पूर्वहविःषट्कस्य देवतानाम् अग्नीषोमादीनां षण्णां रूपमेतत् । ' यथा ' ' शिशिरे ' ऋतौ ' युक्त्वा '
युक्ताश्वाः राजानः ' प्राञ्चः ' सन्तः ' आप्रावृषं ' प्रावृट्कालपर्यन्तं ' यायुः ' गच्छेयुः । तदिदं प्राङ्मुखं
यानं पूर्वपूर्वशम्याप्रासेषु यष्टव्यानामग्न्यादिदेवतानां सम्बन्धि रूपमित्यर्थः । प्रयुजां पूर्वाणि षड्हवींषि प्रस्तुत्य
नैत्तिरीयके शिशिरादिषु षट्सु मासेषु राजभेदेन प्राङ्मुखा यात्रा प्रतिमासं व्यापारभेदश्च स्पष्टमानातः-
" आग्नेयमष्टाकपालं निर्व्वपति, तस्माच्छिशिरे कुरुपञ्चालाः प्राञ्चो यान्ति । सौम्यं चरं, तस्माद् वसन्तं व्यव-
सायादयन्ति । सावित्रं द्वादशकपालं, तस्मात् पुरस्ताद् यवानां सवित्रा विरुध्यते । बार्हस्पत्यं चरं, सवित्रैव
विरुध्य ब्राह्मणा यवानादयन्ते । त्वाष्ट्रमष्टाकपालं रूपाण्येव तेन कुर्वते । वैश्वानरं द्वादशकपालं, तस्माज्जत्रय्ये
नैदावे प्रत्यञ्चः कुरुपञ्चाला यान्ति " - (तै. ब्रा. १ । ८ । ४ । १, २ ।) इति । तदनेन पूर्वहविःषट्केन
षड्वृत्तमासानेव युङ्क्ते । ' ऋतु ' -शब्दो मासपरः, " वासन्तिकावृत्तु " - इति व्यवहारात् (वा. सं. १३।२९।)
यद्वा, " पक्षा धै मासाः " इति पक्षाणां मासत्वव्यवहारात् पक्षद्वयात्मक ऋतुरित्यर्थः ॥ पूर्वषट्कस्य दक्षिणां
विधत्ते-पूर्वाग्नीति । पूर्वाग्निमाहवनीयं वहन्तीति पूर्वाग्निवाहोऽनड्वाहः । तेषां मध्ये द्वौ दक्षिणात्वेन
देयावित्यर्थः ॥ ३ ॥

उत्तरहविःषट्कस्यापि समानतन्त्रत्वं दर्शयति-पड्वोत्तराणीति । तानि प्रशंसति-तासां देवतानामिति ।
' वार्धिकमभि ' वर्षर्तुसम्बन्धिनं प्रथमं मासमभिलक्ष्य पुनरावर्तेरन् । शिशिरे दिग्विजयाय प्राञ्चः प्रयाताः

व्यार्षिकमभि वहन्ति षड्वत्सृन्प्रयुक्तान्वार्षिकमुनुचरति पूर्व्वाम्निवाहां द्वौ
दक्षिणा तद्यत्पूर्व्वाम्निवाहो दक्षिणवत्सृन्वाऽएतत्सुपुवाणो युक्ते वहन्ति
वाऽअनड्वाहस्तस्मात्पूर्व्वाम्निवाहो दक्षिणा ॥ ४ ॥

तद्व स्मैतत्पुरा कुरुपञ्चाला आहुः । (ऋ) ऋतवो वाऽअस्मान्युक्ता
वहन्त्यत्सृन्वा प्रयुक्ताननुचरामऽइति युदेपाथ् राजानो राजसूययाजिन
ऽआसुस्तद्व स्म तदभ्याहुः ॥ ५ ॥

(रा) आग्नेयोऽष्टाकपालः पुरोडाशो भवति । सौम्यश्वरुः सावित्रो
द्वादशकपालो वाऽष्टाकपालो वा पुरोडाशो बार्हस्पत्यश्वरुस्त्वाष्ट्रो दश-
कपालः पुरोडाशो वैश्वानरो द्वादशकपालऽएतानि षट्पूर्वाणि हवींषि
भवन्ति ॥ ६ ॥ (शतम् ३३००)

षडेवोत्तरे चरवः । सारस्वतश्वरुः पौष्णश्वरुर्मैत्रश्वरुः क्षैत्रपत्यश्वरुर्वा-
रुणश्वरुरादित्यश्वरुरेतुऽउ षडुत्तरे चरवः ॥ ७ ॥

पूर्व्वाम्निवाहां द्वौ दक्षिणा । तद्यत्पूर्व्वाम्निवाहो दक्षिणा । ऋत्सृन्वाऽएतत्सुपुवाणो युक्ते वहन्ति वा
ऽअनड्वाहः—तस्मात्पूर्व्वाम्निवाहो दक्षिणा ॥ ४ ॥

तद्व स्मैतत्पुरा कुरुपञ्चाला आहुः । ऋतवो वाऽअस्मान्युक्ता वहन्ति—ऋत्सृन्वा प्रयुक्ताननुचराम
इति । युदेपां राजानो राजसूययाजिन आसुः—तद्व स्म तदभ्याहुः ॥ ५ ॥

आग्नेयोऽष्टाकपालः (१) पुरोडाशो भवति, सौम्यश्वरुः (२), सावित्रो द्वादशकपालो
वाऽष्टाकपालो वा पुरोडाशः (३), बार्हस्पत्यश्वरुः (४), त्वाष्ट्रो दशकपालः पुरोडाशः (५),
वैश्वानरो द्वादशकपालः (६)—एतानि षट् पूर्वाणि हवींषि भवन्ति ॥ ६ ॥

षडेवोत्तरे चरवः । सारस्वतश्वरुः (१), पौष्णश्वरुः (२), मैत्रश्वरुः (३), क्षैत्रपत्य-
श्वरुः (४), वारुणश्वरुः (५), आदित्यश्वरुः (६)—एतऽउ षडुत्तरे चरवः ॥ ७ ॥

कुरुपञ्चालादयो निदाघर्तुद्वितीयमासे परकीयं राष्ट्रं सर्वात्मना विनाश्य स्वदेशं प्रति प्रत्यङ्मुखा निवर्त्तन्ते ।
तत् ' एतत् ' सरस्वत्यादिदेवतानां प्रतिनिवृत्त्या यष्टव्यानां रूपमित्यर्थः । तत् षड्वत्सृति । ' तत् ' तेन
उत्तरहविःषट्कयागेन प्रावृडादीन् षण्मासान् योजितवान् भवति । तेवामनडुद्द्वयं दक्षिणां विधत्ते—पूर्व्वाम्नीति ।
पूर्व्वाम्निवाहां दक्षिणात्वं सम्भूय प्रशंसति—तद्यत्पूर्व्वाम्नीति ॥ ४ ॥

उक्तं द्वादशप्रयुगविकरणेन ऋतुप्रयोगं कुरुपञ्चाश्वत्तान्तमुखेन द्रढयति—तद्व स्मैतदिति । पूर्वं ' कुरु-
पञ्चालाः ' ' आहुः ' वदन्ति, विचारयन्ति,—' अस्मान् ऋतवो युक्ताः ' सन्तो ' वहन्ति ' प्रयुक्तान् ऋतुन् ' अनु-
लक्ष्य ' चरामः ' अनुसराम इति । आशंसमानानाम् ' एषां ' राज्ञां मध्ये ये ' राजानः राजसूययाजिनः आसुः',
ते प्रयुगविकरणश्रुतप्रयोगरूपमिति प्रत्यक्षुरिति तस्यार्थः ॥ ५ ॥

तानि द्वादश हवींषि उद्दिशति—आग्नेयोऽष्टाकपाल इति । तत्र पूर्वाणि षड्वहवींषि च पुरोडाशात्मकानि,
उत्तराणि तु चर्वात्मकान्येवेत्यर्थः (तै सं. १ । ८ । ४ । २०) ॥ ६ ॥ ७ ॥

(वोऽथ) अथ श्येनीं विचित्रगर्भामदित्याऽआलभते । तस्या ऽएषैवा-
वृष्ट्याऽष्टापद्यै वशायाऽइयं वाऽअदितिरस्याऽएवैनमेतद्गर्भं करोति तस्या
ऽएतादृश्येव श्येनीं विचित्रगर्भा दक्षिणा ॥ ८ ॥

(णाऽथ) अथ पृषतीं विचित्रगर्भामरुद्ध्य ऽआलभते । तस्या एषैवा-
वृद्धिशो वै मरुतो विशामेवैनमेतद्गर्भं करोति तस्या ऽएतादृश्येव पृषती
विचित्रगर्भा दक्षिणा ॥ ९ ॥

(नै) एतौ पशुबन्धौ । तदेतावेव सन्तावन्यथेवालभन्ते यामदित्याऽआ-

अथ पशुद्वयम् ।

(१) अथ श्येनीं विचित्रगर्भामदित्याऽआलभते । तस्या एषैवावृद्धः याऽष्टापद्यै वशायै । इयं
वाऽअदितिः । अस्या एवैनमेतद्गर्भं करोति । तस्या एतादृश्येव श्येनीं विचित्रगर्भा दक्षिणा ॥ ८ ॥

(२) अथ पृषतीं विचित्रगर्भामरुद्ध्य आलभते । तस्या एषैवावृत् । विशो वै मरुतः ।
विशामेवैनमेतद्गर्भं करोति । तस्या एतादृश्येव पृषतीं विचित्रगर्भा दक्षिणा ॥ ९ ॥

एतौ पशुबन्धौ । तदेतावेव सन्तावन्यथेवालभन्ते । यामदित्या आलभन्ते—आदित्येभ्यस्तामाल-

अथ पशुद्वयं विधीयते । तत्र कात्यायनः—“ अष्टौपदीवत्पशुबन्धौ गर्भिणीभ्यां स्वगुणदक्षिणौ, श्येन्यादि-
त्येभ्योऽदित्यै वा, वैश्वदेवी पृषतीं मारुतीं वा ”—(का. श्रौ. सू. १९ । २५६—२५८) इति । श्वेतां
गर्भिणीमादित्येभ्योऽदित्यै वा आलभेत, पृषतीं गर्भिणीं विश्वेभ्यो देवेभ्यो मरुद्भ्यो वेति तदर्थः ।

तत्र स्वमतानुसारेणादितिदेवत्यं पशुबन्धं विधत्ते—अथ श्येनीमिति । ‘ श्येनीं ’ श्वेतवर्णा ‘ विचित्रगर्भा ’
प्रज्ञातगर्भाम् ‘ अदित्यै ’ आलभेत । प्रयोगमतिदिशति—तस्या एषेति । ‘ आवृत् ’ क्रिया ‘ या ’ ‘ अष्टापद्यै ’
‘ वशायै ’ गर्भिण्या वशाया अनुबन्ध्यायाः प्रयोगक्रमः, स एवास्या इत्यर्थः । तत्प्रयोगस्तु चतुर्थकाण्डे पञ्चमेऽध्याये
द्वितीये ब्राह्मणे—“ उल्लिख्य वपामनुमर्शं गर्भमेष्टवै ब्रूयात् ”—इत्यादिना स्पष्टमीरितः (श. प. ४ । ५ ।
२ । १ ।) । एतदेवतां प्रशंसति—इयं वा इति । ‘ अदितिः ’ नाम ‘ इयं ’ पृथिवी; तस्माददितिदेवत्यगर्भिणी-
यागेन ‘ एनं ’ यजमानं भूमेरेव गर्भत्वेन कृतवान् भवति ॥ एतस्य कर्मणो दक्षिणां विधत्ते—तस्या एता-
दृश्येवेति । ‘ एतादृशी ’ एतद्वर्णा प्रज्ञातगर्भा ‘ दक्षिणा ’ ॥ ८ ॥

पशुबन्धान्तरं विधत्ते—अथ पृषतीमिति । ‘ पृषतीं ’ बिन्दुयुक्ता, ‘ विचित्रगर्भा ’ विचित्रवर्णा गर्भिणीम्
‘ मरुद्भ्यः ’ देवेभ्यः आलभेत । तस्यापि प्रयोगप्रकारं पूर्ववदतिदिशति—तस्या एषेति । मरुतां विद्वत्त्वामरु-
देवत्यपशुयागेन ‘ एनं ’ सुन्वन्तं ‘ विशां ’ प्रजानां ‘ गर्भम् ’, तदुपजीव्यं कृतवान् भवति । तस्यापि
दक्षिणां विधत्ते—तस्या एतादृशीति । एवकारेणान्यवर्णदक्षिणानिवृत्तिः । दक्षिणाभेदेनानयोः कर्मभेदः ॥ ९ ॥

एतौ पशुबन्धाविति । उक्तस्य पशुबन्धद्वयस्य शाखाभेदेन देवतान्तरसम्बन्धं दर्शयति—तदेतावेवेति ।

लुभन्तऽआदित्येभ्यस्तामालभन्ते सुर्वं वाऽआदित्याः सुर्वस्यैवैनमेत-
द्गुर्भं करोति यां मरुद्वा आलभन्ते विश्वेभ्यस्तां देवेभ्यऽआलभन्ते सुर्वं
वै विश्वेदेवाः सुर्वस्यैवैनमेतद्गुर्भं करोति ॥ १० ॥

इति चतुर्थप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् । (५-४-४) (५.२.)

अभिषेचनीयेनेष्ट्वा । केशान् वपते तद्यत्केशान् वपते वीर्यं वाऽएत-
दपां रसः सम्भृतो भवति येनैनमेतदभिषिञ्चति तस्याभिषिक्तस्य केशा-
न्प्रथमान्प्राप्नोति स यत्केशान्वपेतेतां श्रियं जिह्वां विनाशयेद्बुद्ध्या-
त्तस्मात्केशान् वपते ॥ १ ॥

भन्ते । सर्वं वाऽआदित्याः । सर्वस्यैवैनमेतद्गुर्भं करोति । यां मरुद्वा आलभन्ते-विश्वेभ्यस्तां देवेभ्यऽ
आलभन्ते । सर्वं वै विश्वेदेवाः, सर्वस्यैवैनमेतद्गुर्भं करोति ॥ १० ॥

अथ केशवपनीयोऽतिरात्रः ।

अभिषेचनीयेनेष्ट्वा केशान् वपते । तद् यत्केशान् वपते । वीर्यं वाऽएतदपां रसः सम्भृतो भवति ।
येनैनमेतदभिषिञ्चति । तस्याभिषिक्तस्य केशान्प्रथमान् प्राप्नोति । स यत्केशान्वपेतेतां श्रियं
जिह्वां विनाशयेद् बुद्ध्यात् तस्मात्केशान् वपते ॥ १ ॥

एवकारेणादिति मरुत्सम्बन्धो विवक्षितः । ' अन्यथेव ' इति यदुक्तम्, तदेव स्पष्टयति-यामदित्या इत्यादिना ।
(तै. सं. १ । ८ । १९ ।) ॥ १० ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मण-
भाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमेऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ (५-५-२) ॥

तृतीये केशवपनीयातिरात्रस्य वैशेषिका धर्मा उच्यन्ते । सूत्रम्-" अभिषेचनीयाद्वा संवत्सरात् केशवप-
नीयोऽतिरात्रः सोमापवर्गः " (का. श्रौ. सू. १५।२९५।) इति । पशुबन्धद्वयानन्तरं केशवपनीयातिरात्रयागः
कर्तव्यः । अभिषेचनीयसोमयागं कृत्वा संवत्सरपर्यन्तं केशवपनाकरणलक्षणं व्रतमाचर्यम्, ततस्तद्व्रतविस-
र्जनार्थमेकः सोमयागः पौर्णमासीसुत्यः कार्यः, स एव केशवपनीयातिरात्र उच्यते । रात्रिमतीत्य वर्त्तत इत्यति-
रात्रः अतिरात्रसंस्थया कार्य इत्यर्थः ॥

तमिमं विधत्ते-अभिषेचनीयेनेष्ट्वेति । अभिषेचनीययागादनन्तरं केशवपनीयकरणे कारणमाह-वीर्यं वा
एतदपामिति । पूर्वमभिषेककाले वीर्यरूपोऽपां रसः प्रथमं केशानेव प्राप्तवान्, तेषां केशानां वपने अभिषेके-
णागच्छन्ती ' श्रियम् ' एव ' जिह्वा ' कुटिलां विनाशितवान् भवति । किञ्च ' बुद्ध्यात् ' गतसारोऽपि भवेत् ।
तस्मात् केशवापो न कर्तव्य इत्यर्थः ॥ १ ॥

संवत्सरं नु वपते । संवत्सरसंमिता वै व्रतचर्या तुस्मात्संवत्सरं नु वपते सुऽएष व्रतविसर्जनीयोपयोगो नाम स्तोमो भवति केशव-पनीयः ॥ २ ॥

तुस्यैकविंशं प्रातःसवनं सप्तदशं माध्यन्दिनं सुवनं पञ्चदशं तृतीयसवनं सहोक्थैः सह षोडशिना सह रात्र्या ॥ ३ ॥

त्रिवृद्वाथन्तरः सन्धिर्भवति । (त्वे) एषऽएवैकविंशो षुऽएष तपति सुऽएतस्मादेकविंशादुपयुक्ते स सप्तदशमभिप्रत्यवैति सप्तदशात्पञ्चदशं पञ्चदशादस्यामेव त्रिवृति प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठति ॥ ४ ॥

संवत्सरं न वपते । संवत्सरसंमिता वै व्रतचर्या । तस्मात्संवत्सरं न वपते । स एष व्रतविसर्जनी-
योपयोगो नाम स्तोमो भवति केशवपनीयः ॥ २ ॥

तस्यैकविंशं प्रातःसवनम्, सप्तदशं माध्यन्दिनं सवनम् पञ्चदशं तृतीयसवनम् । सहोक्थैः, सह
षोडशिना, सह रात्र्या ॥ ३ ॥

त्रिवृद्वाथन्तरः सन्धिर्भवति । एष एवैकविंशो य एष तपति । स एतस्मादेकविंशादुपयुक्ते ।
स सप्तदशमभि प्रत्यवैति, सप्तदशात्पञ्चदशम्, पञ्चदशादस्यामेव त्रिवृति प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठति ॥ ४ ॥

तस्यावधिकालं दर्शयति—संवत्सरं न वपत इति । केशवपनीयशब्दं निर्वक्ति—स एष व्रतेति । संव-
त्सरसंमितव्रतविसर्जनद्वारा केशवपनार्थम् उपयुज्यमानः क्रियमाणः ‘ स्तोमः ’ एकविंशादिस्तोमवान् यागः
केशवपनीय इत्यर्थः ॥ २ ॥

तत्र सामीगीयमानेषु स्तोत्रेषु चोदकेन प्रातस्सवनादिषु त्रिवृदादिस्तोमप्राप्तौ तानपवदितुं विशेषं दर्शयति—
तस्यैकविंशमिति । प्रातस्सवनमेकविंशस्तोमयुक्तं कर्तव्यम्, माध्यन्दिनं सप्तदशस्तोमकम् ; अस्य सोमयागस्य
अतिरात्रसंस्थात्वात् । तृतीयसवने अग्निष्टोमवद् द्वादशस्तोत्राणि, तत् उत्तरं त्रीण्युक्थस्तोत्राणि, एकं षोडशिस्तोत्रम्,
रात्रिपर्यायस्तोत्राणि द्वादशः तानि सर्वाण्यपि पञ्चदशस्तोमकानि कर्तव्यानीत्यर्थः । स्तोमकल्पप्रकारस्तु “ प्राची-
मारोह ” इत्यत्र दिक्समारोहणमन्त्रव्याख्यावसरे दर्शितः (श. प. १ । ४ । १ । ४) ॥ ३ ॥

किंच—त्रिवृद्वाथन्तर इति । पूर्वदिवसरात्रिशेषे उत्तरदिवसस्थोदकाले यज्ञसंस्थापकमेकं चरमं स्तोत्रं तृतीय-
स्तोत्रं तृतीयपर्यायस्यान्ते रथन्तरसाम्ना गातव्यम्, तत् सन्धिस्तोत्रमित्युच्यते । तत् स्तोत्रं त्रिवृत्स्तोमयुक्तं कार्यम् ।
एकविंशादवरोहणक्रमेण त्रिवृत्पर्यन्तं यत् स्तोमकरणमुक्तम्, तत् स्थलोकादिक्रमाद् भूम्यवस्थानात्मना प्रशंसति—
एष एवैकविंश इति । ‘ य एष तपति ’, ‘ सः ’ ‘ एकविंशः ’ सूर्य इत्यर्थः ; तस्मात् ‘ अपयुक्ते ’ अव-
रोहतीत्यर्थः । सोऽवस्थावरुह्य त्रिवृदुपायामस्यां भूमिलक्षणायां प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठितवान् भवति ॥ ४ ॥

तस्य रथन्तरं पृष्ठं भवति । (ती) इयं वै रथन्तरमुस्यामेवैतत्प्रतिष्ठा-
यां प्रतिष्ठित्यतिरात्रो भवति प्रतिष्ठा वाऽअतिरात्रस्तुस्मादतिरात्रो
भवति ॥ ५ ॥

स वै न्येव वर्तयते । केशान्न वपते वीर्यं वाऽएतदपां रसः सम्भृतो
भवति येनैनमेतदभिषिञ्चति तस्याभिषिक्तस्य केशान्प्रथमान्प्राप्नोति स
यत्केशान्वपेतैतां श्रियं जिह्वां विनाशयेद्व्युदुह्यादथ यन्निवर्तयते
तदात्मन्येवैतां श्रियं नियुनक्ति तस्मान्न्येव वर्तयते केशान्न वपते तस्यै-
षैव व्रतचर्या भवति यावज्जीवं नास्यां प्रतिष्ठति ॥ ६ ॥

(त्या) आसन्त्याऽउपानहाऽउपमुञ्चते । (तऽ) उपानद्भ्यामुधि यदस्य
यानं भवति रथो वा किञ्चिद्वा सुर्वं वाऽएषुऽ इदमुपशुपुः भवत्यव्यगिवा-

तस्य रथन्तरं पृष्ठं भवति । इयं वै रथन्तरम् । अस्यामेवैतत्प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठित्यतिरात्रो भवति । प्रतिष्ठा वाऽअतिरात्रः । तस्मादतिरात्रो भवति ॥ ५ ॥

स वै न्येव वर्तयते, केशान्न वपते । वीर्यं वाऽएतदपां रसः सम्भृतो भवति-येनैनमेतदभिषिञ्चति ।
तस्याभिषिक्तस्य केशान्प्रथमान्प्राप्नोति । स यत् केशान्वपेत-एतां श्रियं जिह्वां विनाशयेद् व्युदुह्यात् ।
अथ यन्निवर्तयति । तदात्मन्येवैतां श्रियं नियुनक्ति । तस्मान्न्येव वर्तयते । केशान्न वपते । तस्यैषैव
व्रतचर्या भवति यावज्जीवं नास्यां प्रतिष्ठति ॥ ६ ॥

आसन्त्या उपानहाऽउपमुञ्चते । उपानद्भ्यामुधि यदस्य यानं भवति, रथो वा किञ्चिद्वा-सर्वं

माध्यन्दिने सवने रथन्तरं बृहत्साम वा पृष्ठस्तोत्रं प्रकृतौ विकल्पितम्, अत्र त्वेकं नियमयति-तस्य रथ-
न्तरमिति । अस्य सोमयागस्यातिरात्रसंस्थात्वं प्रतिष्ठात्मना प्रशंसति-अतिरात्र इति । अतिरात्रसंस्थात्मना
कृत एष क्रतुः प्रतिष्ठा रूपः ॥ ५ ॥

अस्य क्रतोः केशवापव्रतविसर्जनार्थं क्रियमाणत्वात् तदन्ते केशवाः कार्यः; तत्र कश्चिद् विशेषं विधत्ते-
स वै न्येव वर्तयत इति । ' सः ' यजमानो निवर्तयते केशान् निवृत्तेर्देव, न वपेत्; वपनं नाम मुण्डनं तत्र
कुर्यात्, निवर्तनं कर्तनम्, तत् कुर्यादित्यर्थः । वीर्यं वा इत्यादेरर्थः पूर्वं व्याख्यातः । निवर्तनपक्षे केशाङ्कुराणां
विद्यमानत्वात् ' आत्मन्येव ' ' एतां श्रियं ' नियोजितवान् भवतीत्यर्थः ॥

सुन्वतः काञ्चिन्नियमान् दर्शयति-तस्यैषैवेति । ' एषा ' केशकर्तनलक्षणा ' व्रतचर्या ' यावज्जीवं कर्तव्या
न केशमुण्डनं कार्यम् । कदाचिदपि ' अस्यां ' भूमौ ' न प्रतिष्ठति ' अवस्थानं न कुर्यात् ॥ ६ ॥

कुत्रावतिष्ठेतेति तद्दर्शयति-आसन्त्या इति । ' आसन्त्याः ' अवरोहणसमयेऽपि ' उपानहौ ' पादुके उप-

स्मादिदं सुर्वं भवति यो राजसूयेन यजते तस्मादस्यैवैव व्रतचर्या
भवति यावज्जीवं नास्यां प्रतितिष्ठति ॥ ७ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५-४-५ ॥ (५. ३.) ॥

इयेत ऽआश्विनो भवति । इयेताविव ह्यश्विनाविर्मलहा सारस्वती भव-
त्पृषभमिन्द्राय सुत्राम्ण ऽआलभते दुर्वेदा ऽएवमुं समृद्धाः पशवो
यद्येवमुं समृद्धानु विन्देदुप्यजानेवालभेरस्ते हि सुश्रपतरा भवन्ति स
यद्यजानालभेरल्लोहित ऽआश्विनो भवति तद्यदेतया यजते ॥ १ ॥

वाऽएष इदमुपर्युपरि भवति । अर्वागेवास्मादिदं सर्वं भवति—यो राजसूयेन यजते । तस्मादस्यैवैव
व्रतचर्या भवति—यावज्जीवं नास्यां प्रतितिष्ठति ॥ ७ ॥

अथ चरकसौत्रामणिः ।

इयेत आश्विनो भवति । इयेताविव ह्यश्विनौ । अविर्मलहा सारस्वती भवति । ऋषभमिन्द्राय
सुत्राम्णऽआलभते । दुर्वेदा एवं समृद्धाः पशवः । यद्येवं समृद्धानु विन्देद्—अप्यजानेवालभेरन् । ते
हि सुश्रपतरा भवन्ति । स यद्यजानालभेरन्—लोहित आश्विनो भवति । तद् यदेतया यजते ॥ १ ॥

मुञ्चेत । इतस्ततः सञ्चरणसमये रथं वा यानं वाऽऽरोहेत् । एतादृशं व्रतं राजसूययाजिनो 'यावज्जीवं'
कर्त्तव्यमित्यर्थः ॥ ७ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

पञ्चमकाण्डे पञ्चमऽध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ (५-५-३) ॥

सोमप्रधाने राजसूये सप्त सोमपागाः । तत्र, पवित्राख्यसोमपागे विशेषाभावात् स नोक्तः; अभिषेचनीय-
दशपेय-केशवपनीयातिरात्रेषु केचिद् वैशेषिका धर्मा उक्ताः; व्युष्टिद्विरात्रोऽग्निष्टोमातिरात्रः क्षत्रधृतिरिति
सोमपागत्रयं केशवपनीयादनन्तरं कर्त्तव्यम् । तेषां सोमपागविकृतित्वादग्निष्टोमवत् सर्वमङ्गजातं कर्त्तव्यम्, तत्र
विशेषाभावादत्र नोक्ताः; तदनन्तरकर्त्तव्या सौत्रामण्यभिधीयते (आ. श्रौ. सू. १८।२२।२०।२१)
इति । तत्र पशुत्रयं देवतासम्बन्धविशिष्टं विधत्ते—इयेत आश्विन इति । अश्विदेवत्यः 'इयेतः' पशुरालभ्यः ।
'मलहा' गलस्तनयुतेत्यर्थः । ताम् 'अविम्' मेधी सरस्वत्यै आलभेत । 'सुत्राम्णे' सुष्टुत्रात्रे, एतद्-
गुणकाय 'इन्द्राय' 'ऋषभं' सेवनसमर्थमालभेत । उक्तपशुषु इयेतगलस्तनयुक्तस्वरूपं गुणमसम्भाविनं मत्वा
श्रुतिः स्वयमेव पश्चात्तरमाह—दुर्वेदा इति । 'एवम्' उक्तरीत्या 'समृद्धाः' गुणवत्त्वेन सम्पूर्णाः पशवो
'दुर्वेदाः' दुर्लभाः, तेषामलभे तत्तद्देवत्यान् 'त्रीन्' अजान् एव 'आलभेत' । 'सुश्रपतराः' सुखेन श्रपयितु-
मर्हाः । अजत्रयपक्षे आश्विनपशोः कश्चिद्गुणं विधत्ते—लोहित आश्विन इति । अत एव कात्यायनः—

त्वष्टुर्ह वै पुत्रः । (स्त्रि) त्रिशीर्षा षडक्षऽआस तस्य त्रीण्येव मुखान्या-
सुस्तद्यदेव ऋषिरूपऽआस तस्माद्विश्वरूपो नाम ॥ २ ॥

तस्य सोमपानमेवैकं मुखमास । सुरापाणमेकमन्यस्माऽअशनायैकं
तमिन्द्रो दिद्वेष तस्य तानि शीर्षाणि प्रचिच्छेद ॥ ३ ॥

स यत्सोमपानमास । ततः कपिञ्जलः समभवत्तस्मात्सु बभ्रुकऽइव बभ्रु-
रिव हि सोमो राजा ॥ ४ ॥

(जाऽथ) अथ यत्सुरापाणमास । ततः कलविङ्कः समभवत्तस्मात्सोऽभि-
माद्यत्कऽइव वदत्यभिमाद्यन्निव हि सुरां पीत्वा वदति ॥ ५ ॥

(त्यु) अथ यदन्यस्माऽअशनायास । ततस्तित्तिरिः समभवत्तस्मात्सु
विश्वरूपतमऽइव सन्त्येव घृतस्तोक्ताऽइव त्वन्मधुस्तोक्ताऽइव त्वत्पर्णे-
ष्वाश्रुतिताऽएव ऋषिरूपमिव हि स तेनाशनमावयत् ॥ ६ ॥

त्वष्टुर्ह वै पुत्रस्त्रिशीर्षा षडक्ष आस । तस्य त्रीण्येव मुखान्यासुः । तद् यदेवंरूप आस-तस्माद्वि-
श्वरूपो नाम ॥ २ ॥

तस्य सोमपानमेवैकं मुखमास, सुरापाणमेकम्, अन्यस्माऽअशनायैकम् । तमिन्द्रो दिद्वेष ।
तस्य तानि शीर्षाणि प्रचिच्छेद ॥ ३ ॥

स यत्सोमपानमास-ततः कपिञ्जलः समभवत् । तस्मात्स बभ्रुक इव । बभ्रुरिव हि सोमो राजा ॥ ४ ॥

अथ यत्सुरापाणमास-ततः कलविङ्कः समभवत् । तस्मात्सोऽभिमाद्यत्क-इव वदति-अभिमाद्य-
न्निव हि सुरां पीत्वा वदति ॥ ५ ॥

अथ यदन्यस्माऽअशनायास-ततस्तित्तिरिः समभवत् । तस्मात्स विश्वरूपतम इव । सन्त्येव

“ आश्विनोऽजः श्येतः, महाऽविः सारस्वती, ऋषभमिन्द्राय सुत्राम्णे, तद्गुणामावेऽजाः, प्रथमो लोहितः ”-
(का. श्री. सू. १९ । २७९-२७८) इति । एतेषां पशूनां सौत्रामणीसम्बन्धं दर्शयति-तद्यदेतयेति ।
पशुत्रयवत्या ‘ एतया ’ सौत्रामण्या यष्ट्यमित्यर्थः ॥ १ ॥

अथ सौत्रामण्या सुत्रामेन्द्रसम्बन्धमश्विसरस्वतीसम्बन्धम्, तत्रोपयुक्तद्रव्यादिकञ्चाख्यायिकामुखेन दर्शयति-
त्वष्टुर्ह वै पुत्र इति । पूर्वं त्वष्टुः पुत्रस्य विश्वरूपस्य त्रिशीर्षः त्रीणि मुखान्यासुः । तत्र ‘ एकं ’ मुखं
‘ सोमपानम् ’, द्वितीयं ‘ सुरापाणम् ’ तृतीयम् ‘ अन्यस्मै अशनाय ’ बभ्रुव । एवम्भूतस्य विश्वरूपस्य त्रीणि शिरांसि
‘ इन्द्रः ’ ‘ दिद्वेष ’ चिच्छेद । ततश्चिच्छेद्यो मुखेभ्यः कपिञ्जलकलविङ्कतित्तिर्यस्त्रयः पक्षिणः समभवन् ।
कपिञ्जलस्य सोमपानमुखजातत्वात् तत्समानो बभ्रुवर्णो जातः, कलविङ्कस्य सुरापाणमुखजातत्वात् सुरापायि-
वदभिमादवचनम्, तित्तिरस्याशनभोजकमुखजत्वान्नानारूपत्वम् । अशने हि घृतमधुविन्दुसद्भावादस्मिन्नपि
पक्षिणि तदाकारपक्षसद्भावः । ‘ अवयत् ’-इति वेतेः खादनार्थाच्छान्दसः शप् ॥ २-६ ॥

(त्स) स त्वष्टा चुक्रोध । कुविन्मे पुत्रमुवधीदिति सोऽपेन्द्रमेव सोममाजहे स यथाऽयं सोमः प्रसुतऽ एवमुपेन्द्रऽ एवास ॥ ७ ॥

(से) इन्द्रो ह वाऽईक्षुञ्चके । (क्रऽ) इदं वै मा सोमादन्तर्यन्तीति स यथा बलीयानवलीयसऽ एवमुनुपहूतऽ एव यो द्रोणकलशे शुक्रऽ आस तं भक्षयाञ्चकार स हैनं जिहिँसु सोऽस्य विष्वङ्ङेव प्राणेभ्यो दुद्राव मुखाद्धैवास्य न दुद्राव तस्मात्प्रायश्चित्तिरास स यद्वापि मुखादुद्रोष्यन्तु हैव प्रायश्चित्तिरभविष्यत् ॥ ८ ॥

(च) चत्वारो वै वर्णाः । (०) ब्राह्मणो राजन्यो वैश्यः शूद्रो न हैतेषामेकश्च न भवति यः सोमं वमति स यद्वैतेषामेकश्चित्स्यात्स्याद्धैव प्रायश्चित्तिः ॥ ९ ॥

घृतस्तोका इव त्वत्-मधुस्तोका इव त्वत्-पर्णेष्वाश्रुतिताः । एवंरूपमिव हि सः । तेनाशनमावयत् ॥ ६ ॥

स त्वष्टा चुक्रोध-कुविन्मे पुत्रमुवधीदिति । सोऽपेन्द्रमेव सोममाजहे । स यथाऽयं सोमः प्रसुतः एवमुपेन्द्र एवास ॥ ७ ॥

इन्द्रो ह वाऽईक्षुञ्चके । इदं वै मा सोमादन्तर्यन्तीति । स यथा बलीयानवलीयसः-एवमुनुपहूत एव-यो द्रोणकलशे शुक्र आस-तं भक्षयाञ्चकार । स हैनं जिहिँस । सोऽस्य विष्वङ्ङेव प्राणेभ्यो दुद्राव । मुखाद्धैवास्य न दुद्राव । तस्मात्प्रायश्चित्तिरास । स यद्वापि मुखादुद्रोष्यन्त-न हैव प्रायश्चित्तिरभविष्यत् ॥ ८ ॥

चत्वारो वै वर्णाः-ब्राह्मणो, राजन्यो, वैश्यः, शूद्रः । न हैतेषामेकश्च न भवति-यः सोमं वमति । स यद्वैतेषामेकश्चित् स्यात्-स्याद्धैव प्रायश्चित्तिः ॥ ९ ॥

स त्वष्टेति । ततस्तस्य च्छिन्नशीर्णो विश्वरूपस्य पिता ' त्वष्टा ' ' कुवित् ' व्यर्थम् ' मे ' मम ' पुत्रम् ' ' अवधीत् ' ' इति ' क्रुद्धः सन् ' अपेन्द्रम् ' इन्द्रवर्जितम् ' एव ' ' सोमं ' सोमयागम् ' आजहे ' अनुष्ठितवान्;-यथा सोमः इन्द्रवर्जितः ' प्रसुतः ' अभिपुतः स्यात् तथेत्यर्थः ॥ ७ ॥

अथ ' इन्द्रः ' त्वष्टादयः मां सोमव्यवहितं कुर्वन्तीति निश्चित्य ' अनुपहूतः ' सन् द्रोणकलशस्थितं सोममपहृत्य ' भक्षयाञ्चकार ' । यथा बलवान् पुरुषो बलरहितस्य अनादिकमपहरति, तद्वत् । स पीतः सोमः ' एनं ' ' जिहिँस ' वाधितवान् । अस्य ' प्राणेभ्यः ' नासिकादिस्थानेभ्यः ' एव ' ' विष्वङ् ' सर्वतः ' दुद्राव ' । सुतः; ' न मुखाद् दुद्राव ' । ' तस्मात् ' ' सः ' इन्द्रः ' प्रायश्चित्तिः ' प्रायश्चित्तयोग्यः ' आस ' । प्रायो विनाशः, तस्य चित्तिः सन्धानं यस्येति तथाविधो बभूव । यदि मुखात्सुतः स्यात्, तर्हि प्रायश्चित्तियोग्य एव न स्यात्; उत्तरत्र सोमरसवृद्धस्येन्द्रस्याश्विन्यां समर्द्धनं वक्ष्यते ॥ ८ ॥

मुखवमनपक्षे प्रायश्चित्तिर्नास्तीति दर्शयति-चत्वारो वा इति । लोके हि वर्णचतुष्टयस्यैव प्रायश्चित्त-

स यन्नस्तोऽद्रवत् । (तु) तुतः सिँहः सुमभवदुथ यत्कुर्णाभ्यामुद्र-
वत्तुतो वृकः सुमभवदुथ यदवाचः प्राणादद्रवत्तुतः शार्दूलज्येष्ठाः श्वापदाः
सुमभवदुथ यदुत्तरात्प्राणादद्रवत्सा परिमुदुथ त्रिर्निरष्टीवत्तुतः कुवलं
कर्कन्धु बदरमिति सुमभवत्स सर्वेणैव व्याध्यत सर्व्वं हि
सोमः ॥ १० ॥

स सोमातिपूतो मङ्कुरिव चचार । तमेतयाऽश्विनावभिषज्यतां तँ
सर्व्वेणैव समार्धयताँ सर्व्वं हि सोमः स वसीयानेवेष्ट्वाऽभवत् ॥ ११ ॥

स यन्नस्तोऽद्रवत्-ततः सिंहः समभवत् । अथ यत्कुर्णाभ्यामद्रवत्-ततो वृकः समभवत् । अथ
यदवाचः प्राणादद्रवत्-ततः शार्दूलज्येष्ठाः श्वापदाः समभवन् । अथ यदुत्तरात्प्राणादद्रवत्-सा
परिमुत् । अथ त्रिर्निरष्टीवत्ततः कुवलं कर्कन्धु बदरमिति समभवत् । स सर्व्वेणैव व्याध्यत । सर्व्वं
हि सोमः ॥ १० ॥

स सोमातिपूतो मङ्कुरिव चचार । तमेतयाऽश्विनावभिषज्यताम् । तं सर्व्वेणैव समार्धयताम् । सर्व्वं
हि सोमः । स वसीयानेवेष्ट्वाऽभवत् ॥ ११ ॥

विधानम् नान्यस्य; अतः सोमवामी एषां चतुर्णां मध्ये एकोऽपि न भवति । यथा पुल्कसादेः केवलपापशरी-
राणि स्युः, प्रायश्चित्तिविधिर्नास्ति, एवं सोमवामिनोऽपि । यद्यपि तस्य “ यः सोमवामी स्यात् तस्मा एतं
सोमेन्द्रं श्यामाकं चरुं निर्व्वपेत् ”-इत्यादिना तैत्तिरीये (तै. सं. २ । ३ । २ । ७) प्रायश्चित्तिरुक्ता,
तथापि अत्यन्तसन्निकर्षं वक्तुं वर्णचतुष्टयानर्थक्यमुक्तम्; तस्मादिन्द्रस्य मुखवमनाभावात् प्रायश्चित्तियोग्यत्वं
जातमित्यर्थः ॥ ९ ॥

इन्द्रियेभ्यः सोमद्रवणकाले नासिकादिस्नुतस्य सिंहाद्यात्मनोत्पत्तिं दर्शयति-स यन्नस्त इति । ‘ नस्तः ’
नासिकायाः स्नुतः सोमः ‘ सिंहः ’ अभवत् । ‘ अवाचः ’ अधोमुखादपानद्वारात् निर्गतः सोमः शार्दूलमुख्याः
‘ श्वापदाः ’ कूरकर्माणः, पशवः ‘ समभवन् ’ । उत्तरात् प्राणात् गुह्यच्छिद्रात् स्नुतः ‘ परिमुत् ’ सुरा अभूत् ।
“ याऽवाची सा सुरा ”-इति हि तैत्तिरीयकम् (तै. ब्रा. १ । ८ । १ । २ । १) । स चेन्द्रो वक्त्रेण त्रिवारं
निष्ठीवनं कृतवान् । तेन द्रव्यत्रयमभूत्,—कुवलकर्कन्धुवदराणि सूक्ष्मतरस्थूलमध्यपरिमाणानि वदरजातिफलानि
एवं सर्व्वेन्द्रियेभ्यः सोमस्रवणात् इन्द्रो ‘ व्याध्यत ’ ऋद्विविहीनो बभूव ॥ १० ॥

स सोमातिपूत इति । ‘ सोमातिपूतः ’ अपानद्वारादिभ्यः स्नुतसोमः ‘ सः ’ इन्द्रः ‘ मङ्कुरः ’ “ मकि
प्रतिबन्धे ” (धा. पा. म्वा. आ. ८९) विकलगतिः पङ्गुः ‘ इव ’ ‘ चचार ’ । तं तथाविधमिन्द्रम्

१-कुवलकर्कन्धुवदराणां मध्यवदरादीनि लक्षणानि हरिर्वामिनोक्तानि ॥ याज्ञिकान्तु कुवलान्यामलकतुल्यानि । कर्कन्धूनि
धारण्यकवदराणि । वदराणि चणकवदराणि । तैत्तिरीयब्राह्मणे १ । ८ । १ । सायणभाष्ये कुवलं बालखजूरफलम् । वदरं क्रमुकपरि-
मितम् । कर्कन्धूः हरीतकीपरिमितं स्थूलम् । इति ।

(त्ते) ते देवा ऽअब्रुवन् । (त्सु) सुत्रातं बतैनमत्रासातामिति तस्मात्सौत्रामणी नाम ॥ १२ ॥

सु हैतयाऽपि सोमातिपूतं भिषज्येत् । (त्सु) सर्वेण वाऽएष व्यृध्यते यं सोमोऽतिपवते सर्वं हि सोमस्तं सर्वेणैव समर्धयति सर्वं हि सोमः स वसीयानेवेष्टा भवति तस्मादु हैतयापि सोमातिपूतं भिषज्येत् १३

(त्त) तद्यदेतया राजसूययाजी यजते । सुर्वान्वाऽएष यज्ञकतूनवरुन्धे सुर्वान् इष्टीरुपि दर्विहोमान्यो राजसूयेन यजते देवसृष्टो वाऽएषेष्टिर्यत्सौत्रामुण्यनुया मेऽपीष्टमसदनयाऽपि सूयाऽइति तस्माद्वा एतया राजसूययाजी यजते ॥ १४ ॥

(तेऽथ) अथ यदाश्विनो भवति । (त्य) अश्विनौ वाऽएनमभिषज्यतां तथोऽएवैनमेष ऽएतदश्विभ्यामेव भिषज्यति तस्मादाश्विनो भवति ॥ १५ ॥

ते देवा अब्रुवन्—सुत्रातं बतैनमत्रासातामिति । तस्मात् सौत्रामणी नाम ॥ १२ ॥
स हैतयापि सोमातिपूतं भिषज्येत् । सर्वेण वाऽएष व्यृध्यते यं सोमोऽतिपवते । सर्वं हि सोमः । तं सर्वेणैव समर्धयति । सर्वं हि सोमः । स वसीयानेवेष्टा भवति । तस्मादु हैतयापि सोमातिपूतं भिषज्येत् ॥ १३ ॥

तद् यदेतया राजसूययाजी यजते । सर्वान् वाऽएष यज्ञकतूनवरुन्धे, सर्वा इष्टीः, अपि दर्विहोमान्यो राजसूयेन यजते । देवसृष्टो वाऽएषेष्टिः—यत् सौत्रामणी । अनया मेऽपीष्टमसद्, अनयाऽपि सूयाऽइति । तस्माद्वाऽएतया राजसूययाजी यजते ॥ १४ ॥

अथ यदाश्विनो भवति । अश्विनौ वाऽएनमभिषज्यताम् । तथोऽएवैनमेष एतदश्विभ्यामेव भिषज्यति । तस्मादाश्विनो भवति ॥ १५ ॥

‘ एतया ’ सौत्रामण्या ‘ अश्विनौ ’ ‘ अभिषज्यताम् ’ समाहितमकुरुताम् । “ भिषक् चिकित्सायाम् ”—(धा. पा. कं. २३) इति धातुः । तदेवाह—सर्वेणेति । सर्वेण सोमेन एनं समृद्धं कृतवन्तौ । तत इन्द्रः एतया ‘ इष्टा ’ ‘ वसीयान् ’ वसुमत्तरः ‘ अभवत् ’ ॥ ११ ॥

सौत्रामणीशब्दं निर्वक्ति—ते देवा इति । एवमश्विभ्यां सोमरसेन समर्द्धितमिन्द्रं प्रति ‘ देवा अब्रुवन् ’—‘ एनम् ’ सोमातिपूतं ‘ सुत्रातम् ’ सृष्टु रक्षितवन्तौ अश्विनाविति । ‘ बत ’—इति हर्षे; अतः सुत्राणसम्बन्धात् ‘ सौत्रामणी—नाम ’ इष्टिः ॥ १२ ॥

प्रसङ्गादन्यस्य सोमातिपूतस्यापीमामेवेष्टिं दर्शयति—स हैतयापीति । इयं राजसूयाद् बहिरपि प्रयोक्तव्येत्यर्थः ॥ १३ ॥

तद्यदेतया राजसूयेत्यादेरयमर्थः—राजसूययाजिना सर्वेऽपि इष्टिपशु—सोम—दर्विहोमा इष्टाः, अत एषाऽपि इष्टित्वात् तेन कार्येति पूर्वमुक्तम् ॥ १४ ॥

आश्विनसारस्वतैन्द्रपशुविधिं पृथक्—पृथगनूय प्रशंसति—अथ यदाश्विनो भवतीति ॥ १५ ॥

(त्पु) अथ यत्सारस्वतो भवति । वाग्वै सरस्वती वाचा वाऽएनम-
श्विनावभिषज्यतां तथोऽएवैनमेषुऽएतद्वाचैवु भिषज्यति तस्मात्सार-
स्वतो भवति ॥ १६ ॥

(त्पु) अथ यदैन्द्रो भवति । (ती) इन्द्रो वै यज्ञस्य देवता सा यैव
यज्ञस्य देवता तथैवैनमेतद्भिषज्यति तस्मादैन्द्रो भवति ॥ १७ ॥

(त्पे) एतेषु पशुषु । सिंहलोमानि वृकलोमानि शार्दूललोमानी-
त्यावपत्येतद्वै ततः समभवद्यदेनं सोमोऽत्युपवत तेनैवैनमेतत्समर्धयति
कृत्स्नं करोति तस्मादेतान्यावपति ॥ १८ ॥

तदु तथा न कुर्यात् । (दु) उल्कया ह स नखिन्या पशून्नुपुवति य
ऽएतानि पशुष्वावपति तस्मादु परिस्त्रुत्येवावपेत्तथा होल्कया नखिन्या
पशून्नानुपुवति तथोऽएवैनं समर्धयति कृत्स्नं करोति तस्मादु परि-
स्त्रुत्येवावपेत् ॥ १९ ॥

अथ यत्सारस्वतो भवति । वाग्वै सरस्वती । वाचा वाऽएनमश्विनावभिषज्यताम् । तथोऽएवैन-
मेष एतद्वाचैव भिषज्यति । तस्मात्सारस्वतो भवति ॥ १६ ॥

अथ यदैन्द्रो भवति । इन्द्रो वै यज्ञस्य देवता । सा यैव यज्ञस्य देवता । तथैवैनमेतद्भिषज्यति ।
तस्मादैन्द्रो भवति ॥ १७ ॥

एतेषु पशुषु सिंहलोमानि, वृकलोमानि, शार्दूललोमानीत्यावपति । एतद्वै ततः समभवद्-यदेनं
सोमोऽत्युपवत । तेनैवैनमेतत्समर्धयति, कृत्स्नं करोति । तस्मादेतान्यावपति ॥ १८ ॥

तदु तथा न कुर्यात् । उल्कया ह स नखिन्या पशून्नुपुवति-य एतानि पशुष्वावपति ।
तस्मादु परिस्त्रुत्येवावपेत् । तथा होल्कया नखिन्या पशून्नानुपुवति । तथोऽएवैनं समर्धयति, कृत्स्नं
करोति । तस्मादु परिस्त्रुत्येवावपेत् ॥ १९ ॥

वाचेति । ' वाचा ' वाग्रूपया याज्यापुरोनुवाक्यया, जुहावमन्त्रवत्या सरस्वत्येत्यर्थः ॥ १६ ॥

इन्द्रो वा इति । ' यज्ञस्य ' सर्वस्य ' देवता ' ॥ १७ ॥

अथ परिस्त्रुत्स्थानं वक्ष्यते, तत्र सिंहवृकव्याघ्रलोमसंसर्जनं सिद्धान्तयितुं विधित्सुः शाखान्तरीयं पक्षं
सोपपत्तिकमनुवदति-एतेषु पशुष्विति । अत एव सूत्रकारो द्वेधा सूत्रयामास परिस्त्रुतं प्रस्तुत्य-" संसृजति,
सिंहव्याघ्रलोमानि चावपति, पशुषु वा "- (का. श्रौ. सू. १९।२६८-२७०) इति । ' एतेषु ' उक्तेषु त्रिषु
' पशुषु ' सिंहादीनां त्रीणि लोमानि ' इत्यावपति ' । ' इति '-शब्द एतच्छब्दार्थः; ' इति ' एतानि संसृजेत् ।
तस्मात् इन्द्रस्येन्द्रियद्वारेभ्योऽपसृतात् सोमादेते त्रयः सिंहाद्या उत्पन्नाः । तस्मात् तल्लोमावापेन इन्द्रमेव कृत्स्नं
समृद्धं कृतवान् भवतीति ॥ १८ ॥

तं पक्षं निराकृत्य स्वमतं विधत्ते-तदु तथेति । यदि पशुषु लोमावापं कुर्यात् तर्हि ' नखिन्या ' कण्टक-

(६) अथ पूर्वैद्युः । परिस्नुतं^१ सन्दधात्यश्विभ्यां पच्यस्व सरस्वत्यै पच्यस्वेन्द्राय सुत्राम्णे पच्यस्वेति सा यदा परिस्नुद्ववत्यथैनया प्रचरति २०॥

द्वावग्नीऽउद्धरन्ति । (न्यु) उत्तरवेदावेवोत्तरमुद्धते दक्षिणं नेत्सोमाहु-
तीश्च सुराहुतीश्च सह जुहुवामेति तस्माद्द्वावग्नीऽउद्धरन्त्युत्तरवेदावेवोत्तर-
मुद्धते दक्षिणमुथ यदा वपाभिः प्रचरन्त्यथैतया परिस्नुता प्रचरति ॥२१॥

तां दमैः पावयति । पूताऽसदिति वायुः पूतः पवित्रेण प्रत्यङ्सोमोऽ-
अतिस्नुतः । इन्द्रस्य युज्यः सखेति तत्कुवलसकून्ककन्धुसकून्बदरसकू-
नित्यावपत्येतद्वै ततः समभवद्यत्त्रिर्निरुष्ठीवत्तेनैवैनमेतत्समर्धयति कृत्स्नं
करोति तस्मादेतानावपति ॥ २२ ॥

अथ पूर्वैद्युः परिस्नुतं सन्दधाति—“ अश्विभ्यां पच्यस्व, सरस्वत्यै पच्यस्व, इन्द्राय
सुत्राम्णे पच्यस्व ”—(वा० सं० १० । ३१) इति । सा यदा परिस्नुद्ववति—अथैनया
प्रचरति ॥ २० ॥

द्वावग्नीऽउद्धरन्ति । उत्तरवेदावेवोत्तरम्, उद्धते दक्षिणम् । नेत् सोमाहुतीश्च सुराहुतीश्च सह
जुहुवामेति । तस्माद्द्वावग्नीऽउद्धरन्ति—उत्तरवेदावेवोत्तरम्, उद्धते दक्षिणम् । अथ यदा वपाभिः प्रच-
रन्ति । अथैतया परिस्नुता प्रचरति ॥ २१ ॥

तां दमैः पावयति—पूताऽसदिति । “ वायुः पूतः पवित्रेण प्रत्यङ्सोमोऽअतिस्नुतः । इन्द्रस्य
युज्यः सखा ”—(वा.सं. १०।३१) इति । तत् कुवलसकून्, ककन्धुसकून्, बदरसकून् इत्यावपति ।
एतद्वै ततः समभवद् । यत्त्रिर्निरुष्ठीवत् । तेनैवैनमेतत्समर्धयति । कृत्स्नं करोति । तस्मादेतानावपति ॥ २२

वत्या ‘ उल्कया ’ एव पशून् प्रेरितवान् भवति । तस्मात् ‘ तथा न कुर्यात् ; किन्तु ‘ परिस्नुत्येव ’ संसृजेत् ।
तत्रावापेन पशूनामुल्कया प्रेरणं कृतं न भवति । इन्द्रस्य तु कृत्स्नकरणमत्रापि कृतं भवेत् ॥ १९ ॥

अथ परिस्नुत्सन्धानं समन्त्रकं विधत्ते—अथ पूर्वैद्युरिति । ‘ सन्दधाति ’ सम्पादयेदित्यर्थः । तत्प्रकारः
कात्यायनेन स्पष्टीकृतः—“ ब्रिहीन् विरूढाविरूढान् क्षौम उपनह्य क्रीणाति क्लीवात् सीसेन, पक्वौदनं विरू-
ढांश्चूर्णांकृत्याश्विभ्यां पच्यस्वेति संसृजति ”—(का. श्रौ सू. १५।२६७।२६८) इति । हे परिस्नुत ! ‘ अश्विभ्यां ’
‘ पच्यस्व ’ पक्वा भव । एवमुत्तरत्रापि ॥ २० ॥

परिस्नुत्प्रचरणे कश्चिद् विशेषमाह—द्वावग्नी इति । उत्तरवेद्यामेकमग्निम्, तदक्षिणभागे ‘ उद्धते ’ प्रदेशे एक-
मग्निमुद्धरेत् । अग्निद्वयोद्वारे कारणमाह—नेदिति । एकस्मिन्नेवाग्नौ सोमसुराहुतयः सह होतुमयोग्याः, अतस्तत्सं-
सर्गाहोमनिवृत्त्यर्थमग्निद्वयं कार्यमित्यर्थः । तस्याः प्रचरणकालमाह—यदा वपाभिरिति । पशुवपाभिर्यदा
प्रचरेयुः, तदैतयेत्यर्थः ॥ २१ ॥

विधत्ते—तां दमैरिति । सा परिस्नुत् ‘ पूता ’ ‘ असत् ’ भवेत् ‘ इति ’ ‘ तां दमैः ’ पावयेत् । मन्त्रस्यायमर्थः—

(त्र्य) अथ ग्रहान्गृह्णाति । (त्र्ये) एकं वा त्रीन्वैकस्त्वेव ग्रहीतव्यऽएका हि पुरोरुग्भुवत्येकाऽनुवाक्यैका याज्या तस्मादेकऽएव ग्रहीतव्यः ॥ २३ ॥

सु गृह्णाति । कुविदङ्ग यवमन्तो यवं चिद्यथा दान्त्यनुपूर्वं वियूय ॥ इहेहैषां कृणुहि भोजनानि ये बर्हिषो नमउक्तिं यजन्ति ॥ उपयामग्रहीतोऽस्यश्विभ्यां त्वा सरस्वत्यै त्वेन्द्राय त्वा सुत्राम्णेऽडिति यद्यु त्रीन्गृहीयादेतयैव गृहीयादुपयामैस्तु तर्हि नाना गृहीयादथाहाश्विभ्यां^१ सरस्वत्याऽइन्द्राय सुत्राम्णेऽनुब्रूहीति ॥ २४ ॥

अथ ग्रहान्गृह्णाति एकं वा, त्रीन्वा । एकस्त्वेव ग्रहीतव्यः । एका हि पुरोरुग् भवति, एकाऽनुवाक्या, एका याज्या । तस्मादेक एव ग्रहीतव्यः ॥ २३ ॥

स गृह्णाति—“ कुविदङ्ग यवमन्तो यवं चिद् यथा दान्त्यनुपूर्वं वियूय । इहेहैषां कृणुहि भोजनानि ये बर्हिषो नमउक्तिं यजन्ति । उपयामग्रहीतोऽस्यश्विभ्यां त्वा, सरस्वत्यै त्वा, इन्द्राय त्वा सुत्राम्णे ”—(वा. सं. १० । ३२ ।) इति । यद्यु त्रीन् गृहीयाद् एतयैव गृहीयात् । उपयामैस्तु तर्हि नाना गृहीयाद् । अथाह—अश्विभ्यां सरस्वत्याऽइन्द्राय सुत्राम्णेऽनुब्रूहीति ॥ २४ ॥

‘ पवित्रेण ’ पूतः ‘ सोमः ’ सोमात्मना निष्पादितः (का. श्रौ. सू. १९ । २८२) तथा च । तैत्तिरीयकम्—“ स्वाद्वी त्वा स्वादुनेत्याह सोममेवैनां करोति ” (तै. ब्रा. १।८।९।४) इति । वायुः पात्राणि गच्छन्, वायुवच्छीघ्रगामी वा भूत्वा ‘ प्रत्यङ् ’ अधोवर्तिपात्राभिमुखः सन् ‘ अतिस्तुतः ’ अतिक्रम्योद्वृतः ‘ इन्द्रस्य ’ युज्यः योग्यः ‘ सखा ’ समानख्यानः ‘ इति ’ ॥

विधत्ते—तत्कुवलेति । तस्यां परिस्तुति कुवलकर्कन्धुबदरसक्तुत्रयं निवर्पेदित्यर्थः । अत्र सूत्रम्—“ वपामार्जनान्ते कुशैः परिस्तुतं पुनाति वायुः पूत इति, कुवलकर्कन्धुबदरचूर्णानि चावपति ” (का. श्रौ. सू. १९ । २८२ । २८३) इति ॥ २२ ॥

ग्रहग्रहणं विधत्ते—अथ ग्रहानिति । एको वा ग्रहः त्रयो वा ग्रहीतव्याः । तत्रैकं सिद्धान्तयति—एकस्त्वेवेति । एकस्यैव ग्रहणमुपपादयति—एका हीति । पुरोरुक्-पुरोनुवाक्या-याज्यानामेकत्वादेक एव ग्रहीतव्यः ॥ २३ ॥

ग्रहणमनूय मन्त्रं विधत्ते—स गृह्णाति कुविदङ्गेति । ‘ अङ्ग ’ शब्दः सम्बोधनवाची । हे सोम ! कुविच्छन्दो बह्वर्थवाची । चिच्छन्दः समुच्चये । यथा लोके ‘ यवमन्तः ’ यवादिधान्योपेताः कृषिकाः ‘ कुविद् ’ यवबहुलं, यवमन्यानि च गोधूमप्रियङ्गुवादिधान्यानि ‘ अनुपूर्वं ’ तत्परिपाकानुक्रमेण इदं पकमिदमपकमिति ‘ वियूय ’ विशेषेण पृथक् कृत्य ‘ दान्ति ’ “ दाप् लवने ” (धा. पा. अ. प. ४९) लुनन्ति तथा

१ ग्रहं गृह्णाति कुविदङ्गेति त्रीन् वा प्रतिदेवतमेतयैव । का. श्रौ. सू. १५ । २८४ ।

सोऽन्वाह । युव॑ सु॒ग्राम॑मश्विना नमुचावासुरे सचा । विपिपाना शुभ-
स्पतीऽइन्द्रं कर्मस्वावतमित्याश्राव्याहाश्विनौ सरस्वतीमिन्द्र॑ सुत्रा-
माणं यजेति ॥ २५ ॥

सु यजति । पुत्रमिव पितरावश्विनोभेन्द्रावधुः काव्यैर्द॑सुनाभिः ।
युत्सुग्रामं व्यपिबः शचीभिः सरस्वती त्वा मघवन्नभिष्णगिति द्विर्होता
वषट्करोति द्विरध्वर्युर्जुहोत्याहरति भक्षं यद्यु त्रीन्गृहीयादेतुस्यैवानु-
होममितरौ हूयेते ॥ २६ ॥

सोऽन्वाह—“ युवं सुराममश्विना नमुचावासुरे सचा । विपिपाना शुभस्पती इन्द्रं
कर्मस्वावतम् ”—(वा. सं. १० । ३३) इति । आश्राव्याह—अश्विनौ, सरस्वतीम्, इन्द्रं
सुत्रामाणं यजेति ॥ २५ ॥

स यजति—“पुत्रमिव पितरावश्विनोभेन्द्रावधुः, काव्यैर्दसनाभिः । यत् सुरामं व्यपिबः
शचीभिः सरस्वती त्वा मघवन् अभिष्णक्”—(वा. सं. १० । ३४) इति । द्विर्होता वषट्-
करोति, द्विरध्वर्युर्जुहोति । आहरति भक्षम् । यद्यु त्रीन्गृहीयात् । एतस्यैवानुहोममितरौ हूयेते २६ ॥

‘ एषां ’ यज्वनां ‘ भोजनानि ’ अनानि ‘ इह ’ च ‘ कृणुहि ’ कुरुत ‘ ये ’ यजमानाः ‘ बर्हिषः ’ यागस्य ‘ नम-
उक्तिं नम इत्यन्तनाम (निघ. २ । ७ अ.) नमस्कारो वा, तस्योक्तिं ‘ यजन्ति ’ कुर्वन्तीत्यर्थः । “ उपयाम-
गृहीतः ” इत्यादिर्मन्त्रशेषः स्पष्टः ॥

ग्रहत्रयग्रहणपक्षेऽपीममेव मन्त्रमुपयामेत्यत्र विशेषश्च दर्शयति—यद्यु त्रीनिति । “ नाना ” पृथक् पृथक्
उपयामेन तिसृभ्यो देवताभ्यो गृहीयात् ॥

अनुवचनप्रीषे विशेषं दर्शयति—अथाहेति ॥ २४ ॥

होतारमनूच्याश्विसरस्वतीन्द्रप्रतिपादकं मन्त्रमाह—सोऽन्वाह युवमिति । हे अश्विनौ ! ‘ युवं ’ युवां
‘ सुरामम् ’ सुरमणीयम् ‘ आसुरे नमुचौ ’ स्थितं सोमं ‘ सचा ’ सहभूतौ एकीभूय ‘ विपिपाना ’
विविधं पिबन्तौ हे ‘ शुभस्पती ’ शुभस्य पालकौ स्वामिनौ ! ‘ कर्मसु ’ निमित्तभूतेषु कर्मकारणार्थम् ‘ इन्द्रम् ’
‘ आवतं ’ रक्षतम् ‘ इति ’ ॥

‘ यज ’ इति प्रीषे देवतासंसर्गं विधत्ते—आश्राव्याहेति । देवतात्रयप्रतिपादिकां वा याज्यां पठतीति ॥ २५ ॥

स यजति पुत्रमिवेति । ‘ पितरौ पुत्रमिव ’ यथा पालयतः, तथा उभौ अश्विनौ हे इन्द्र ! ‘ त्वा ’
त्वाम् ‘ आवधुः ’ “ अव रक्षणे ” (धा. पा. भ्वा. प. ६०१) । पुरुषव्यत्ययः, रक्षितवन्तौ । ‘ काव्यैः ’
कविकर्मभिः स्तोत्रैः, ‘ दसनाभिः ’, ‘ दस ’ इति कर्मनाम (निघ. २ । १ । ३) कर्मभिश्च इन्द्रं पालितवन्तौ
कथमवगम्यते ? ‘ यद् ’ यस्मान् ‘ सुग्रामं ’ सुरमणीयं सोमं ‘ व्यपिबः ’ विशेषेण पीतवानसि । ‘ शचीभिः ’

(तेऽअ) अथ कुम्भः । शतवितृणो वा भवति नववितृणो वा स शुद्धिं शतवितृणः शतायुर्व्याऽअयं पुरुषः शततेजाः शतवीर्यस्तुस्माच्छतवितृणो यद्यु नववितृणो नवेमे पुरुषे प्राणास्तुस्मान्नववितृणः ॥ २७ ॥

(स्तु॒) तु॒ शिक्योदुतम् । (सु) उपर्युपर्याहवनीयं धारयन्ति सा या परिशिष्टा परिसृज्यति तामासिञ्चति तां विश्वरन्तीमुपतिष्ठते पितृणां॑ सोमवतां तिसृभिर्ऋग्भिः पितृणां बर्हिषदां तिसृभिर्ऋग्भिः पितृणामग्निष्वात्तानां तिसृभिर्ऋग्भिस्तद्यदेवमुपतिष्ठते यत्र वै सोम इन्द्रमत्युपवत स यत्पितृनगच्छत्रया वै पितरस्तेनैवैनमेतत्समर्धयति कृत्स्नं करोति तुस्मादेवमुपतिष्ठते ॥ २८ ॥

अथ कुम्भः शतवितृणो वा भवति, नववितृणो वा । स यदि शतवितृणः—शतायुर्व्याऽअयं पुरुषः शततेजाः शतवीर्यः । तस्माच्छतवितृणः । यद्यु नववितृणो—नवेमे पुरुषे प्राणाः—तस्मान्नववितृणः ॥ २७ ॥

तं शिक्योदुतमुपर्युपर्याहवनीयं धारयन्ति । सा या परिशिष्टा परिसृज्यति—तामासिञ्चति । तां विश्वरन्तीमुपतिष्ठते—पितृणां सोमवतां तिसृभिर्ऋग्भिः, पितृणां बर्हिषदां तिसृभिर्ऋग्भिः, पितृणामग्निष्वात्तानां तिसृभिर्ऋग्भिः । तद् यदेवमुपतिष्ठते । यत्र वै सोम इन्द्रमत्युपवत । स यत् पितृनगच्छत्रया वै पितरस्तेनैवैनमेतत्समर्धयति, कृत्स्नं करोति । तस्मादेवमुपतिष्ठते ॥ २८ ॥

कर्मभिः हे ‘मववन्’ इन्द्र ! त्वां सोमातिष्ठतं ‘सरस्वती’ ‘अभिष्णक्’ भेषजसन्धानं कृतवती । ‘भिषक्’ इति कण्डवादिषु पठ्यते (धा. पा. कं. २३) ॥

विधेयं विधत्ते—द्विर्हेति । होत्रा द्विवारं वषट्कारः कर्त्तव्यः । ‘द्विरध्वर्युः’ अध्वर्युणाऽपि द्विवारं हवनं कार्यम् । ‘आहरति भक्षम्’ हवनानन्तरं भक्षार्थमाहरेर्युः । ग्रहत्रयपक्षे हवने कश्चिद् विशेषमाह—यद्यु त्रीनिति । एतस्य होममनु इतरौ द्वौ परिसृज्योमौ होतव्यौ । एष परिसृज्योमो दक्षिणेऽग्राविति प्रागुक्तः ॥ २६ ॥

कात्यायनः—“परिसृच्छेषमासिच्य रुक्मवच्छिद्रे कुम्भं शिक्ये कृत्वोपरि दक्षिणस्य धारयन् सवन्तमुपतिष्ठते तृचैः सोमवतां बर्हिषदामग्निष्वात्तानाम्”—(का. श्रौ. सू. १९ । २८८) इति । हुतायाः सुरायाः शेषं रुक्मवति शतच्छिद्रे नवच्छिद्रे वा कुम्भे आसिच्य, तं कुम्भं दक्षिणस्याहवनीयस्योपरि शिक्ये कृत्वा सवन्तं सोमवदादिपितृणां त्रिभिस्तृचैरुपतिष्ठेतेति तदर्थः । तदिदं विधत्ते—अथ कुम्भ इति । रुक्मब्राह्मणे व्याख्यातम् (शं. प. ब्रा. ९ । ४ । १ । १३) ॥ २७ ॥

तं शिक्योदुतमिति । आहवनीयस्योपरि उद्धते प्रदेशे परिसृत्प्रचारार्थं दक्षिणतः स्थापितस्याग्रेरुपरीत्यर्थः । तथा सूत्रमुदाहृतम् (का. श्रौ. सू. १९ । २८८) । ‘विश्वरन्ती’ कुम्भात् सवन्तीम् परिसृज्यते ‘उपतिष्ठते’ ।

१—प्रथमस्यानुहोममितरौ का. श्रौ. सू. १५ । २८६ । २—भक्षमाहृत्य । का० श्रौ० सू० १५ । २८८ । ३—परिसृज्योमो दक्षिणेऽग्रा । का० श्रौ० सू० १५ । २८७ ।

(तुऽथै) अथैतानि हवींषि निर्वपति । सावित्रं द्वादशकपालं वाऽष्टा-
कपालं वा पुरोडाशं वारुणं यवमुयं चरुमेन्द्रमेकादशकपालं
पुरोडाशम् ॥ २९ ॥

(१९) स यत्सावित्रो भवति । सविता वै देवानां प्रसविता सवितृप्रसूत
ऽएवैतुद्भिषज्यति तस्मात्सावित्रो भवति ॥ ३० ॥

(त्य) अथ यद्धारुणो भवति । वरुणो वाऽआर्पयिता तद्युऽएवार्पयिता
तेनैवैतुद्भिषज्यति तस्माद्धारुणो भवति ॥ ३१ ॥

(त्य) अथ यदैन्द्रो भवति । (ती) इन्द्रो वै यज्ञस्य देवता सा यैव यज्ञ-
स्य देवता तयैवैतुद्भिषज्यति तस्मादैन्द्रो भवति ॥ ३२ ॥

अथैतानि हवींषि निर्वपति । सावित्रं द्वादशकपालं वाऽष्टाकपालं वा पुरोडाशम्, वारुणं यवमुयं
चरुम्, ऐन्द्रमेकादशकपालं पुरोडाशम् ॥ २९ ॥

स यत्सावित्रो भवति । सविता वै देवानां प्रसविता । सवितृप्रसूत एवैतुद्भिषज्यति ।
तस्मात्सावित्रो भवति ॥ ३० ॥

अथ यद्धारुणो भवति । वरुणो वाऽआर्पयिता । तद् य एवार्पयिता—तेनैवैतुद्भिषज्यति । तस्मा-
द्धारुणो भवति ॥ ३१ ॥

अथ यदैन्द्रो भवति । इन्द्रो वै यज्ञस्य देवता । सा यैव यज्ञस्य देवता तयैवैतुद्भिषज्यति
तस्मादैन्द्रो भवति ॥ ३२ ॥

उपस्थाने मन्त्रान् दर्शयति—पितृणामिति । ‘सोमवतां’ सोमदेवतायुतानां ‘पितृणां’ याज्यापुरोनुवाक्यारूपाः
“ उदीरतामवर उत्परासः ”—इत्याद्यास्तिस्र ऋचः (वा. सं. १९ । ४९—५१) ‘ बर्हिषदां ’ बर्हिषि सीद-
ताम् एतद्गुणकानां । ‘ पितृणां ’ “ बर्हिषदः पितर ऊत्यर्वाग् ” इत्याद्यास्तिस्र ऋचः (वा. सं. १९ । ५५—५७)
‘ अग्निष्वात्तानां ’ पितृणाम् “ आयन्तु नः पितरः सोम्यासः ”—इत्याद्यास्तिस्र ऋचः (वा. सं. १९ ।
५८—६०) इति नवर्चः संहितायां क्रमेणान्नाताः । तामिरुपस्थानं कर्त्तव्यमित्यर्थः । पित्र्यमन्त्रैरुपस्थानं
प्रशंसति—यत्र वै सोम इति । पूर्वमिन्द्रेण पीतः सोमः, अतिपूतः सन् पितृनेव प्राप्नोत्, अतस्तन्मन्त्रोपस्थाने-
नेन्द्रमेव सम्पूर्णं कृतवान् भवतीति ॥ २८ ॥

अथ पशुपुरोडाशार्थं सावित्रवारुणैन्द्रार्यं हविस्त्रयं विधत्ते—अथैतानि हवींषीति ॥ २९ ॥

पुरोडाशदेवताः प्रशंसति—अथ यत् सावित्र इति । कात्यायनः—“ सोमातिपूतस्याप्येषा, अनुयाजान्ते
पशुपुरोडाशार्थैश्चरत्याश्विनेन प्रा गवदानेभ्यः, हविर्मिर्वाऽऽश्विनाभावस्तु ”—(का. श्रौ. सू. १५ । २९१—२९४) इति ।
अयमर्थः—एषा सौत्रामणी सोमातिपूतस्यापि भेषज्यार्थं कर्त्तव्येति । राजसूयाद्बहिः प्रयोगः । तत्र पशुपुरोडाशार्थं
विहितान्येवैतानि सावित्रादिहवींषि अनुयाजान्ते यष्टव्यानि, तदा छिद्रापिधानार्थं पशुवपाप्रचरणान्तरमवदानात्

स यदि हैतयापि सोमातिपूतं भिषज्येत् । (दि) इष्टाऽअनुयाजा भवन्त्यव्यूहे सुचावथैतैर्हविर्भिः प्रचरति पश्चाद्वै सोमोऽतिपवते पश्चादे-
वैनमेतेन मेधेनापि दधात्याश्विनमु तर्हि द्विकपालं पुरोडाशं निर्व्व-
पेदथ यदा वपाभिः प्रचरत्यथैतेनाश्विनेन द्विकपालेन पुरोडाशेन
प्रचरति ॥ ३३ ॥

तदु तथा न कुर्यात् । (दध्व) हलति वाऽएष यो यज्ञपथादेत्येति वाऽएष
यज्ञपथाद्यऽएवं करोति तस्माद्यत्रैवैतेषां पशूनां वपाभिः प्रचरन्ति तदेवै-
तैर्हविर्भिः प्रचरेयुर्नो तद्व्याश्विनं द्विकपालं पुरोडाशं निर्व्वपेत् ॥ ३४ ॥

तस्य नपुंसको गौर्दक्षिणा । न वाऽएष स्त्री न पुमान्यन्यनपुंसको
गौर्ददह पुमांस्तेन न स्त्री यदु स्त्री तेनो न पुमांस्तुस्मान्नपुंसको

स यदि हैतयापि सोमातिपूतं भिषज्येत्-इष्टा अनुयाजा भवन्ति । अव्यूहे सुचौ । अथैतैर्हविर्भिः
प्रचरति । पश्चाद्वै सोमोऽतिपवते । पश्चादेवैनमेतेन मेधेनापि दधाति । आश्विनमु तर्हि द्विकपालं
पुरोडाशं निर्व्वपेत् । अथ यदा वपाभिः प्रचरति । अथैतेनाश्विनेन द्विकपालेन पुरोडा-
शेन प्रचरति ॥ ३३ ॥

तदु तथा न कुर्यात् । हलति वाऽएष-यो यज्ञपथादेति । एति वाऽएष यज्ञपथाद्-य एवं
करोति । तस्माद्यत्रैवैतेषां पशूनां वपाभिः प्रचरन्ति-तदेवैतैर्हविर्भिः प्रचरेयुः । नो तद्व्याश्विनं द्विक-
पालं पुरोडाशं निर्व्वपेत् ॥ ३४ ॥

तस्य नपुंसको गौर्दक्षिणा । न वाऽएष स्त्री, न पुमान् । यन्नपुंसको गौः । यदह पुमान्-तेन न

पुरा आश्विनेन पुरोडाशेन यागः कर्त्तव्य इत्येकः शाखान्तरीयः पक्षः । पशुवपाप्रचरणानन्तरमेवैतैः सावित्रा-
दिभिर्हविर्भिर्यागः करणीयः, तदा यज्ञपतिच्छिद्रपिधानार्थमेतेषामिष्टत्वादाश्विनहविर्निर्वापो न कर्त्तव्य इत्यपरः
पक्षः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

तत्र पूर्वपक्षमाह-स यदि हैतयापि सोमातिपूतमिति । 'यदि', 'एतया' सौत्रामण्या 'सोमातिपूतं',
'भिषज्येत्' समादध्यात्, तर्हि अनुयाजयागान्ते सुगव्यूहनात् पुरस्तात् 'एतैः' सावित्रादिभिः 'हविर्भिः'
प्रचरणं कर्त्तव्यम् । पश्चाद्वा इति । सोमः पश्चाद्वागे अतिपूतः, अत एतस्मिन् काले यज्ञस्य पश्चाद्वागे एत-
द्विःप्रचरणेन तं सोमातिपूतं पुरुषमपिहितवान् भवतीति । तत्पक्षे हविरन्तरं विधत्ते-आश्विनमु तर्हीति ।
तस्य प्रचारकालमाह-अथ यदेति ॥ ३३ ॥

तं पक्षं निराकृत्य स्वमतं दर्शयति-तदु तथेति । स्पष्टोऽर्थः ॥ ३४ ॥

तस्य दक्षिणा विधत्ते-तस्य नपुंसक इति । नपुंसकस्य स्त्रीपुंसेतरत्वंप्रतिपादकं वाक्यं स्यात् । विकल्पेन

गौर्दक्षिणाऽश्वा वा रथवाही सा हि न स्त्री न पुमान्यदश्वा रथवाही यदह
रथं वहति तेन न स्त्री यदु स्त्री तेनो न पुमांस्तुस्मादश्वा रथवाही
दक्षिणा ॥ ३५ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ५-४-६ ॥ (५. ४.) ॥

ऐन्द्रवैष्णवं द्वादशकपालं पुरोडाशं निर्वपति । तद्यदेतया यजते वृत्रे
ह वाऽइदमग्रे सर्वमास यदहो यद्यजृषि यत्सामानि तस्माऽइन्द्रो
वृत्रं प्राजिहीर्षत् ॥ १ ॥

(त्सु) सु ह विष्णुमुवाच । वृत्राय वै वृत्रं प्रहरिष्याम्यनु मा तिष्ठ-
स्वेति तथेति ह विष्णुरुवाचानु त्वा स्थास्ये प्रहरेति तस्माऽइन्द्रो वृत्र-
मुचयाम सऽ उचताद्वज्राद्वृत्रो विभयांचकार ॥ २ ॥

स्त्री । यदु स्त्री-तेनो न पुमान् । तस्मान्नपुंसको गौर्दक्षिणा । अश्वा वा रथवाही । सा हि न स्त्री
न पुमान्-यदश्वा रथवाही । यदह रथं वहति-तेन न स्त्री । यदु स्त्री-तेनो न पुमान् । तस्मादश्वा
रथवाही दक्षिणा ॥ ३५ ॥

अथ त्रैधातवीसंज्ञिका उदवसानीयेष्टिः ।

ऐन्द्रवैष्णवं द्वादशकपालं पुरोडाशं निर्वपति । तद् यदेतया यजते । वृत्रे ह वाऽइदमग्रे सर्व-
मास-यदहो, यद्यजृषि, यत्-सामानि । तस्माऽइन्द्रो वृत्रं प्राजिहीर्षत् ॥ १ ॥

स ह विष्णुमुवाच-वृत्राय वै वृत्रं प्रहरिष्यामि-अनु मा तिष्ठस्वेति । तथेति ह विष्णुरुवाच-
अनु त्वा स्थास्ये, प्रहरेति । तस्माऽइन्द्रो वृत्रमुचयाम । स उचताद्वज्राद्वृत्रो विभयाञ्चकार ॥ २ ॥

दक्षिणान्तरं विधत्ते-अश्वा वेति (का. श्रौ. सू. १५।२९०) । रथं वहतीति ' रथवाही ' । " कर्मण्यम् " (पा. सू. ३।२।१) ' सा ' वडवा वा दक्षिणेत्यर्थः । तस्या अपि नपुंसकत्वमुपपादयति-यदह रथं वहतीति ।
रथवहनात् स्त्रीत्वाभावः, स्त्रीव्यञ्जनसद्भावात् पुंस्त्वाभावः; सौत्रामण्यपि न इष्टिः (तै. सं. १।८।२१)
न पेशुबन्ध इत्यभिप्रायः । तस्मात् अश्वा रथवाही दक्षिणेति निगमनवाक्यम् ॥ ३५ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीषशतपथब्राह्मणभाष्ये पञ्चमकाण्डे

पञ्चमाऽध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ५।५।४ ॥

राजसूयान्ते कर्त्तव्यायास्त्रैधातव्युदवसानीयायाः देवतासम्बद्धं हविर्विधत्ते-ऐन्द्रवैष्णवमिति । द्वादशसु
कपालेषु संस्कृतमिन्द्राविष्णुदेवताकं पुरोडाशं निर्वपेत् (तै. सं. २।४।११।१) । एतदिष्टिविधायक-
कारणानुवादपूर्वकं देवतासम्बन्धस्तावकमितिहासमवतारयति-तद्यदेतयेत्यादिना (तै. सं. २।४।१२) ।

१-त्रैधातव्युदवसानीय ऐन्द्रवैष्णवो द्वादशकपालो ज्वहियवानाम् । का. श्रौ. सू. १५।२१४ ।

सु होवाच । (उा) अस्ति वाऽइदं वीर्यं तन्न ते प्रयच्छानि मा नु मे
प्रहार्षीरिति तस्मै यजुषि प्रायच्छतस्मै द्वितीयमुद्ययाम ॥ ३ ॥

सु होवाच । (उा) अस्ति वाऽइदं वीर्यं तन्न ते प्रयच्छानि मा नु मे
प्रहार्षीरिति तस्माऽऋचः प्रायच्छतस्मै तृतीयमुद्ययाम ॥ ४ ॥

स होवाच—अस्ति वाऽइदं वीर्यम्—तन्न ते प्रयच्छानि—मा नु मे प्रहार्षीरिति । तस्मै यजुषि प्राय-
च्छत् । तस्मै द्वितीयमुद्ययाम ॥ ३ ॥

स होवाच—अस्ति वाऽइदं वीर्यम्—तन्न प्रयच्छानि—मा नु मे प्रहार्षीरिति । तस्माऽऋचः प्राय-
च्छत् । तस्मै तृतीयमुद्ययाम ॥ ४ ॥

यत्कारणादेतयेष्टया यजते, तत्कारणमुच्यत इति वाक्यशेषः । वृत्रे ह वा इति । पुरा किल वृत्रासुरे इदं
सर्वमभूत् । तदेव विशदयति—यदृच इति । ऋग्यजुस्सामवेदाधिष्ठात्र्यो देवताः वृत्रे विप्रहृत्य एव
बभूवुरित्यर्थः । ‘तस्मै’ वृत्राय ‘इन्द्रः’ वज्रं प्रहर्तुमैच्छत् । प्रजिहीर्षुः ‘सः’ इन्द्रः ‘विष्णुः’ प्रत्यवोचत् ।
किमुवाचेत्याह—वृत्राय वा इति । ‘वृत्राय’ वृत्रहननार्थमित्यर्थः । वज्रप्रहारं करिष्याम्यहम्, तत्र ‘मा’ मा
त्वम् ‘अनुतिष्ठस्व’ मत्समीपे आत्मानं प्रदर्शयेत्यर्थः । “अनुर्लक्षणे” कर्मप्रवचनीयः (पा. सू. १।४।८४)
तद्युक्ते द्वितीया (पा. सू. २।३।८) तिष्ठतेः “प्रकाशनस्येयाख्ययोश्च” —(पा. सू. १।३।२३)
इत्यात्मनेपदम् ‘तथा इति’, अङ्गीकृत्याब्रवीद् ‘विष्णुः’ । किमित्यत आह—अनु त्वेति । ‘त्वा’
त्वाम् अहम् ‘अनुस्थास्ये’ त्वत्समीपे आत्मानं प्रदर्शयिष्यामीत्यर्थः । त्वं ‘प्रहर’ निर्भयः प्रहारं कुर्वित्यभि-
प्रायः । तथा सति इन्द्रस्य वीर्यं वदन्ते, वृत्रस्यापचीयते ‘इति’ । ‘तस्मै’ वृत्राय ‘वज्रम्’ ‘उद्ययाम’
उत्क्षिप्तवान् ‘इन्द्रः’ । तस्माद् ‘उद्यताद् वज्राद्’ ‘वृत्रः’ असुरः ‘विमयाञ्चकार’ । ‘भीत्रार्थानां’
भयहेतुः—(पा. सू. १।४।२९) इत्यपादाने पञ्चमी । विमयाञ्चकारेति “भीही” (पा. सू. ३।
१।३९।) इत्यादिना आम् ॥ १ ॥ २ ॥

स होवाचेति । ‘सः’ उद्यतवज्राद् भीतो वृत्रोऽवोचत् । किमित्यत आह—अस्ति वा इति । ‘इदं’
वीर्यम् ‘ऋगादिलक्षणम्’ अस्ति खलु । वीरयति नानाप्रकारकार्यारम्भाय ईरयति तद् वीर्यम् ; विव्रियते-
ऽनेनेति वा वीर्यम् । ‘तत् नु’ तदेव वीर्यम् ‘ते’ इन्द्राय ‘प्रयच्छानि’ अहं वृत्रो ददानोत्यर्थः ।
तेन च ‘मे’ वृत्राय त्वं ‘मा प्रहार्षीः’ प्रहारं मा कार्षीः इति संवदन् वृत्रः ‘तस्मै’ इन्द्राय
‘यजुषि’ यजुर्वेदं प्रादात् ।

इत्यमेकेन वज्रोद्यमनेन यजुर्विधामादाय, ऋक्सामविद्ये अपि आदित्सोरिन्द्रस्यापरं द्विवज्रोद्यमनमाह—तस्मै
द्वितीयमिति । तमेव वज्रं पुनरप्युद्यतवानित्यर्थः ॥ ३ ॥

स होवाचेत्यादि, व्याख्यातचरम् । ‘ऋचः’ ऋग्वेदमित्यर्थः । तस्मै तृतीयमित्यादि, स्पष्टम् ॥ ४ ॥

सहोवाच । (जु) अस्ति वाऽइदं वीर्यं तन्न ते प्रयच्छानि मा नु मे प्रहार्षीरिति तस्मै सामानि प्रायच्छत्तस्मादुप्येतुहर्षेवमुवेतैर्वैदैर्यज्ञं तन्वते यजुर्भिरेवाग्रेऽथऽग्निं भृथ सामभिरेवुं ह्यस्माऽएतत्प्रायच्छत् ॥ ५ ॥

(जु) तस्य यो योनिराशयऽ आस । तमनुपरामृश्य संलुप्याच्छिनत्सैषेष्टि-
रभवत्तद्यदेतस्मिन्नाशये त्रिधातुरिवैषा विद्याऽऽशेत तस्मात्रैधातवी नाम ६

(मा) अथ यदैन्द्रवैष्णवुं हविर्भवति । (ती) इन्द्रो हि वज्रमुदय-
च्छद्विष्णुरन्वतिष्ठत ॥ ७ ॥

(त्रा) अथ यद्द्वादशकपालो भवति । द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य
संवत्सरसंमितेषुष्टिस्तस्माद्द्वादशकपालो भवति ॥ ८ ॥

सहोवाच । अस्ति वाऽइदं वीर्यं-तन्न ते प्रयच्छानि-मा नु मे प्रहार्षीरिति । तस्मै सामानि प्रायच्छत् । तस्मादुप्येतर्हि-एवमेवेतैर्वैदैर्यज्ञं तन्वते । यजुर्भिरेवाग्रे, अथऽग्निं, अथ सामभिः । एवं ह्यस्माऽएतत्प्रायच्छत् ॥ ५ ॥

तस्य यो योनिराशय आस-तमनुपरामृश्य संलुप्याच्छिनत् । सैषेष्टिरभवत् । तद् यदेतस्मिन्नाशये त्रिधातुरिवैषा विद्याऽऽशेत-तस्मात्रैधातवी नाम ॥ ६ ॥

अथ यदैन्द्रवैष्णवं हविर्भवति । इन्द्रो हि वज्रमुदयच्छत्, विष्णुरन्वतिष्ठत ॥ ७ ॥

अथ यद्द्वादशकपालो भवति । द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य । संवत्सरसंमितेषुष्टिः । तस्माद्द्वादशकपालो भवति ॥ ८ ॥

स होवाचेति । एवं वेदप्रदानानुकरणेन यागविधानं सिद्धमिति दर्शयति-तस्मादिति । एवं कथमित्यत आह-यजुर्भिरेवाग्र इति ॥ ५ ॥

इष्टेर्नामनिर्वचनं प्रतिपादयति-तस्य य इति । तस्य यजुर्वेदादेर्वीर्यस्य 'यः' 'योनिः' स्थानम्, 'आशयः' हृदयप्रदेशरूपं बभूव । आशेतेऽस्मिन्नित्याशयः । 'तं' योनिमाशयम् 'अनुपरामृश्य' हृदयप्रदेशे किं धारकमङ्गमिति विचार्य, 'संलुप्य' हस्तेनावेष्ट्य 'अच्छिनत्' छिनवान्; इन्द्र इति शेषः । 'सा एषा इष्टिः' त्रैधातवी जाता तस्याधिदैविकस्य भावस्य इदमाधियज्ञिकं रूपं प्रवृत्तमित्यर्थः । तद्यदेतस्मिन्निति । यस्मात् 'एतस्मिन्नाशये' हृदयप्रदेशे 'त्रिधातुः' त्र्यवयवः 'हव' 'एषा' त्रयी विद्या 'आशेत' अवस्थिता, 'तस्मात्' स आशयस्त्रिधातुः; त्रिधातोरियमिति विद्यात्रयात्मिका इष्टिः 'त्रैधातवी नाम' (तै. ब्रा. २।४।१२।) ॥ ६ ॥

अथ यदिति । उभयोरिन्द्राविष्णवोर्व्यापृतत्वात् उभयदेवत्या सा मवेदित्यभिप्रायः ॥ ७ ॥

अथ यद् द्वादशकपाल इति । एषा त्रैधातवीष्टिः संवत्सरव्यापिनी ॥ ८ ॥

तमुभयेषां व्रीहियवाणां गृह्णाति । व्रीहिमयमेवाग्रे पिण्डमधिश्रयति तद्यजुषां रूपमुथ यवमयं तदृचां रूपमुथ व्रीहिमयं तत्साम्नां रूपं तदेतन्नस्यै विद्यायै रूपं क्रियते सैषा राजसूययाजिन उदवसानीयेष्टिर्भवति ॥ ९ ॥

सुर्वान्वा ऽएष यज्ञक्रतून्वरुन्दे । सुर्वो ऽडुष्टीरुपि दर्विहोमान्यो राजसूयेन यजते तस्य यातयामेव यज्ञो भवति सोऽस्मात्पराडिव भवत्येतावान्वै सुर्वो यज्ञो यावानेष त्रयो वेदस्तस्यैतद्रूपं क्रियतऽएष योनिराशयस्तदेतेन त्रयेण वेदेन पुनर्यज्ञमारभते तथाऽस्यायातयामा यज्ञो भवति तथोऽस्मान्न पराड् भवति ॥ १० ॥

तमुभयेषां व्रीहियवाणां गृह्णाति । व्रीहिमयमेवाग्रे पिण्डमधिश्रयति—तद् यजुषां रूपम् । अथ यवमयं—तदृचां रूपम् । अथ व्रीहिमयं—तत् साम्नां रूपम् । तदेतन्नस्यै विद्यायै रूपं क्रियते । सैषा राजसूययाजिन उदवसानीयेष्टिर्भवति ॥ ९ ॥

सर्वान्वाऽएष यज्ञक्रतून्वरुन्दे, सर्वा इष्टीः, अपि, दर्विहोमान्—यो राजसूयेन यजते । तस्य यातयामेव यज्ञो भवति । सोऽस्मात्पराडिव भवति । एतावान्वै सर्वो यज्ञो यावानेष त्रयो वेदः । तस्यैतद्रूपं क्रियते । एष योनिराशयः । तद् एतेन त्रयेण वेदेन पुनर्यज्ञमारभते । तथाऽस्यायातयामा यज्ञो भवति । तथोऽस्मान्न पराड् भवति ॥ १० ॥

त्रयीविधारूपतां सम्पादयितुं हविषो व्रीहियवमयत्वं विधत्ते—तमुभयेषामिति । ‘ तं ’ व्रीह्यादिपिण्डम् ‘ उभयेषाम् ’ इति ब्रुवन् अन्यत्र विकल्पं दर्शयति—अत एव कात्यायनः—“ व्रीहीन् यवान् वा हविषि ” (का. श्रौ. सू. १५ । २२२) इति । व्रीहिमयमेवाग्रे इति व्यवस्थावचनाद् ग्रहणवदेवासङ्कीर्णानामवहननं पेषणञ्चेति द्रष्टव्यम् । अत एव सूत्रम्—“ तृतीयं यवानां मध्ये ” (का. श्रौ. सू. १५ । २१५) इति । मध्ये तृतीयं भागं यवानां गृह्णीयात्, भागद्वयं तु व्रीहीणामेव । न केवलं यवानां तृतीयभागस्य मध्ये ग्रहणं किन्तु अधिश्रयणमपि तथैवेत्याह—व्रीहिमयमेवाग्र इति ।

इत्थं त्रैधातव्यास्त्रयीरूपत्वं प्रतिपाद्य राजसूययज्वनो विधेयतामाह—सैषा राजसूययाजिन इति । उत्तरेषु विनियोगेषु राजसूयेनोदवसानीयाया अप्रहणमाशङ्क्य राजसूयान्तर्भावमापादयति आम्रयणादिवत् । ततश्च सैषा राजसूययाजिन उदवसानीयेष्टिर्भवतीत्येतावदेवात्र विधीयते । उदवसानीयेति । एतत्तु, क्रमादेव प्राप्तमनूयते । उत्तमं कर्मावस्यति विमुञ्चत्यनयेति ‘ उदवसानीया ’ यौगिकोऽयं शब्दः ॥ ९ ॥

यज्ञस्यायातयामत्वसम्पादनाय त्रैधातवीष्टिः कर्तव्येत्याह—सर्वान् वा इत्यादिना । इष्टिपंशुसोमदर्विहोमात्मकत्वाद् राजसूयस्य तदनुष्ठानेन यज्ञक्रत्वित्यादयः सर्वेऽनुष्ठिता भवन्तीति । ‘ तस्य ’ यजमानस्य अपेक्षितकर्मणः कृतत्वादवशिष्टः ‘ यज्ञो ’ ‘ यातयामा ’ गतसारः ‘ इव ’ ‘ भवति ’ । ‘ सः ’ ‘ यज्ञः ’ ‘ अस्माद् ’ यज-

सुर्वान्वाऽएषु यज्ञक्रतून्वरुन्धे । सुर्वीऽ इष्टीरपि दर्विहोमान्यो राजसूयेन
यजते देवसृष्टो वाऽएषुष्टिर्षुत्रैधातुर्व्यनुया मेऽपीष्टमसदनयापि सूयाऽइति
तस्माद्वाऽएषा राजसूययाजिनऽउदवसानीयेष्टिर्भवति ॥ ११ ॥

(त्व) अथो यः सहस्रं वा भूयो वा दद्यात् । (तु) तस्य हाप्युदवसानीया
स्यादिरिचानऽ इव वाऽएषु भवति यः सहस्रं वा भूयो वा ददात्येतद्वै सहस्रं
वाचः प्रजातं यदेष त्रयो वेदस्तुत्सहस्रेण रिरिचानं पुनराप्याययति
तस्माद्वा ह तस्याप्युदवसानीया स्यात् ॥ १२ ॥

सर्वान्वाऽएष यज्ञक्रतून्वरुन्धे, सर्वा इष्टीः, अपि दर्विहोमान्-यो राजसूयेन यजते । देवसृष्टो वा
एषेष्टिः यत्रैधातवी । अनया मेऽपीष्टमसद्, अनयापि सूयाऽइति । तस्माद्वाऽएषा राजसूययाजिन
उदवसानीयेष्टिर्भवति ॥ ११ ॥

अथो यः सहस्रं वाऽ भूयो वा दद्यात्-तस्य हाप्युदवसानीया स्यात् । रिरिचान इव
वाऽएष भवति-यः सहस्रं वा भूयो वा ददाति । एतद्वै सहस्रं वाचः प्रजातम्-यदेष त्रयो वेदः । तत्
सहस्रेण रिरिचानं पुनराप्याययति । तस्माद्वा ह तस्याप्युदवसानीया स्यात् ॥ १२ ॥

मानात् कृतावशिष्टत्वेन 'पराङ्' पराचीन ' इव ' ' भवति ' । यातयामत्वपरिहारमुपपादयति-एतावानिति ।
' एष त्रयः ' ऋग्यजुस्तामात्मक-त्र्यवयवो ' वेदः यत्परिमाणः सर्वो यज्ञः एतत्परिमाणः खलु । ' तस्य '
त्र्यवयवस्य वेदस्य ' एतत् ' स्वरूपं ' क्रियते, ' ' य एव आशयो योनिः, ' ' तत् ' तेन ' एतेन ' त्र्यवयवेन
' वेदेन ' ' पुनः ' ' यज्ञम् ' आरब्धवान् भवति, तथा रुति ' अस्य ' ' यज्ञः ' अगतसारः स्यात्, यज-
मानाच्च न पराचीनः स्यात् ॥ १० ॥

सर्वान् वाऽ इत्यादि । व्याख्यातचरम् । त्रैधातवी ' इष्टिरपि ' देवसृष्टत्वेन प्रशस्तत्वादत्रावरोद्धव्या, अतः
' अनया ' त्रैधातव्याऽपि मम ' इष्टमसत् ' यागः कृतो भवतु । ' अनयापि ' इष्ट्या ' सूयै ' अभिषिक्तो
भूयासम् ' इति ' अभिप्रायेण त्रैधातवी कार्येत्यर्थः । तस्माद्वा एषेति, निगमनम् ॥ ११ ॥

एतस्या विनियोगान्तरमप्याह-अथो य इति । ' सहस्रं ' बहुतरं ' वा ' दक्षिणां ' दद्यात् ' तस्यापि
तस्मिन्नपि कर्मणि एषाऽङ्गभूता भवेत् । सा च भवन्ती आगन्तुकत्वाद्गन्ते एव भवतीत्युदवसानीयेति व्यपदिश्यते ।
' रिरिचानः ' अतिरिक्तः । ' एतत् ' खलु ' सहस्रं ' बहु ' वाचः ' वागायतनान्मुखादुत्पन्नं, योऽयं त्र्यवयवो
वेदः ' तत् ' तेन ब्रीह्यादिमिण्डात्मकेनाधियाज्ञिकेन त्रयेण वेदेन ' पुनराप्याययति ' आपूरयति । तस्मादिति,
निगमनम् ॥ १२ ॥

(दु) अथो ये दीर्घसत्रमासीरन् । (न्तं) संवत्सरं वा भूयो वा तेषां हाप्युदवसानीया स्यात्सुर्व्वं वै तेषामातुं भवति सुर्व्वं जितं ये दीर्घसत्रमासते संवत्सरं वा भूयो वा सुर्व्वमेवा तस्माद् ह तेषामप्युदवसानीया स्यात् ॥ १३ ॥

(दु) अथो हैनयाऽप्यभिचरेत् । (दे) एतया वै भद्रसेनमाजातशत्रवमारुणिरभिचचार क्षिप्रं किलास्तृणुतेति ह स्माह याज्ञवल्क्योऽपि ह वाऽएनयेन्द्रो वृत्रस्यास्थानमच्छिनदुपि ह वाऽएनयाऽऽस्थानं छिनत्ति युऽएनयाऽभिचरति तस्माद् हैनयाऽप्यभिचरेत् ॥ १४ ॥

(दु) अथो हैनयापि भिषज्येत् । (वृं) वृं न्वैक्यऽर्चा भिषज्येदेकेन यजुषैकेन साम्ना तं न्वेवागदं कुर्यात्किमु वृं त्रयेण वेदेन तस्माद् हैनयापि भिषज्येत् ॥ १५ ॥

अथो ये दीर्घसत्रमासीरन्-संवत्सरं वा भूयो वा-तेषां हाप्युदवसानीया स्यात् । सर्वं वै तेषामातुं भवति, सर्वं जितं-ये दीर्घसत्रमासते । संवत्सरं वा भूयो वा सर्वमेवा । तस्माद् ह तेषामप्युदवसानीया स्यात् ॥ १३ ॥

अथो हैनयाऽप्यभिचरेत् । एतया वै भद्रसेनमाजातशत्रवमारुणिरभिचचार । क्षिप्रं किलास्तृणुतेति ह स्माह याज्ञवल्क्यः । अपि ह वाऽएनयेन्द्रो वृत्रस्यास्थानमच्छिनत् । अपि ह वाऽएनयाऽऽस्थानं छिनत्ति; य एनयाऽभिचरति । तस्माद् हैनयाऽप्यभिचरेत् ॥ १४ ॥

अथो हैनयापि भिषज्येत् । यं न्वैक्यऽर्चा भिषज्येद्, एकेन यजुषा, एकेन साम्ना-तं न्वेवागदं कुर्यात्-किमु वृं त्रयेण वेदेन । तस्माद् हैनयापि भिषज्येत् ॥ १५ ॥

अथो ये दीर्घसत्रमित्यादि । प्रसन्नम् । संवत्सरं वा भूयो वेति, दीर्घसत्रेण सम्बध्यते । सर्वमेवेति । वेदत्रयस्य पौरोडाशिकधातुत्रयीत्वेनेह कल्पनादित्यभिप्रायः ॥ १३ ॥

अथो हैनयेति । अजातशत्रोरपत्यम् ' अजातशत्रवः ' तम्, भद्रसेननामानं राजन्यम्, अरुणस्यापत्यम् ' आरुणिः ' ऋषिर्दालकः ' अभिचचार ' अभिचरितवान् । क्षिप्रं किलेति । ' क्षिप्रं किल ' शीघ्रमेव ' अस्तृणुत ' अभिचारेण तं हिंसितवानेवेत्यर्थः । एतस्मिन्नर्थे श्रुतिर्याज्ञवल्क्यं प्रमाणयति-इति ह स्माहेति । ' इन्द्रः ' ' अपि ' ' एनया ' इष्टया ' वृत्रस्यास्थानं ' त्रयीविद्याशयम् ' अच्छिनत् । ' ' तस्मात् ' परस्य स्थाननाशार्थम् ' एनया ' अभिचारः कर्त्तव्य इत्यर्थः ॥ १४ ॥

अथो हैनयापि भिषज्येदिति । अनया इष्टया कथं परकृताभिचारपरिहार इत्याशङ्क्य तं कैमुतिकन्यायेन समर्थयते-यं न्वैक्यर्चेति । एकैकेन यजुरादिमन्त्रेण नाम यदि भेषज्यं क्रियते, तेन परकृतवाधा परिह्रियते, ' किमु ' किमुत वेदत्रयरूपयाऽनया त्रैधातव्या अभिचारपरिहारः । (तै. सं. २।४।११।७) इति ॥ १५ ॥

(जु) तस्यै त्रीणि शतमानानि हिरण्यानि दक्षिणा । तानि ब्रह्मणे ददाति
न वै ब्रह्मा प्रचरति न स्तुते न शंसत्यथ स यशो न वै हिरण्येन किं
चन कुर्वन्त्यथ तद्यशस्तस्मात्त्रीणि शतमानानि ब्रह्मणे ददाति ॥ १६ ॥

तिस्रो धेनूहोत्रे । भूमा वै तिस्रो धेनुवो भूमा होता तस्मात्तिस्रो
धेनूहोत्रे ॥ १७ ॥

त्रीणि वासांस्थध्वर्यवे । तनुते वाऽअध्वर्युर्यज्ञं तन्वते वासांस्थि
तस्मात्त्रीणि वासांस्थध्वर्यवे गामग्रीधे ॥ १८ ॥

तस्यै त्रीणि शतमानानि हिरण्यानि दक्षिणा । तानि ब्रह्मणे ददाति । न वै ब्रह्मा प्रचरति, न
स्तुते । न शंसति । अयं स यशः । न वै हिरण्येन किंचन कुर्वन्ति । अथ तद् यशः । तस्मात्त्रीणि
शतमानानि ब्रह्मणे ददाति ॥ १६ ॥

तिस्रो धेनूहोत्रे । भूमा वै तिस्रो धेनुवः । भूमः होता तस्मात्तिस्रो धेनूहोत्रे ॥ १७ ॥

त्रीणि वासांस्थध्वर्यवे । तनुते वाऽअध्वर्युर्यज्ञम् । तन्वते वासांस्थि । तस्मात्त्रीणि वासांस्थध्व-
र्यवे । गामग्रीधे ॥ १८ ॥

कात्यायनेन राजसूयान्तःपातिनीगिष्टिं प्रस्तुत्य यद्दक्षिणादानमुक्तम्—“ तिस्रस्तिस्रो दक्षिणा ददाति शत-
मानानि ब्रह्मणे धेनूहोत्रे वासांस्थध्वर्यवे गामग्रीधे ” (का. श्रौ. सू. १५।२।१७) इति । तदिदमिदानीं विधत्ते—
तस्यै त्रीणीति । शतमानलक्षणमुक्तं पुरस्तात् (श. प. ब्रा. १।४।३।२४) । न वै ब्रह्मेति । अस्यायमर्थः—
‘ ब्रह्मा हि न प्रचरति ’ हवनादिकमध्वर्युवर्गवन्न करोति, ‘ न स्तुते ’ उद्गाता इव न स्तोत्रं प्रयुङ्क्ते, ‘ न
शंसति ’ होतृवच्छस्त्रं न पठति । तस्मात् ‘ सः ’ ब्रह्मा यशोरूपः । ‘ हिरण्येन ’ अपि ‘ किञ्चन ’ ‘ न
कुर्वन्ति ’; हिरण्यं साधनं कृत्वा यदन्नादिकमुपभुङ्गते, न तु हिरण्यमेव भुङ्गन्ति । अतो व्यवहारादिषु सुवर्णे
दत्तेऽपि तस्य स्वरूपहानिर्नास्ति, अतस्तदपि यशोरूपम् । तस्मात् हिरण्यस्य तत्सम्प्रदानकत्वं युक्त-
मित्यर्थः ॥ १६ ॥

तिस्रो धेनूरिति । पयस्विनीः सवत्सा गाः होत्रे दद्यात् । उभयोः परस्परं योग्यतामाह—भूमा वै तिस्र
इति । तिसृणां सवत्सानां भूयस्त्वम्, होतुरपि नानामन्त्रपठनात् ; अतस्तासां होतृसम्प्रदानकत्वं युक्तम् ॥ १७ ॥

त्रीणि वासांस्थध्वर्यवे इति । दद्यादिति शेषः । वस्त्राणां सर्वशरीराध्यादकत्वात् वासस्त्वम् ; अध्वर्यो-
रपि यज्ञशरीरस्य विस्तारकत्वमस्ति ; “ यज्ञस्य मात्रां विमिमीत उ त्व. ”—इति मन्त्रवर्णात् (ऋ. सं. १० ।
७।१।१) तत्र “ त्व एकोऽध्वर्युः ” इति यास्कवचनम् (पा. निरु. १।३।३) यज्ञस्य मात्रां शरीरमित्यर्थः ।
गोर्दानं विधत्ते—गामग्रीधे इति ॥ १८ ॥

ता वाऽएताः । (०) द्वादश वा त्रयोदश वा दक्षिणा भवन्ति द्वादश वा वै त्रयोदश वा संवत्सरस्य मासाः संवत्सरसंमितैषेष्टिस्तुस्माद्द्वादश वा त्रयोदश वा दक्षिणा भवन्ति ॥ १९ ॥

इति पञ्चमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ ५-४-७ ॥ (५.५.) ॥

चतुर्थः प्रपाठकः पञ्चमोऽध्यायश्च समाप्तः ।

अस्मिन्काण्डे कण्डिकासंख्या ॥ ४७१ ॥

इति माध्यान्दिनीये शतपथब्राह्मणे सवनाम पञ्चमं काण्डं समाप्तम् ॥ ५ ॥

ता वाऽएता द्वादश वा त्रयोदश वा दक्षिणा भवन्ति । द्वादश वा वै त्रयोदश वा संवत्सरस्य मासाः । संवत्सरसंमितैषेष्टिः । तस्माद्द्वादश वा त्रयोदश वा दक्षिणा भवन्ति ॥ १९ ॥

इति राजसूययज्ञाधिकारः ।

एता दक्षिणाः सम्भूय संवत्सरात्मना प्रशंसति—ता वा एता द्वादशेति । त्रीणि शतमानानि, तिस्रो धेनवः, त्रीणि वासांसि, इति नव धृत्युक्तानि; वत्ससहितानां पयस्विनीनां दानस्य सिद्धत्वात् तासां वत्सा अपि त्रय इति द्वादश । आग्नीध्रस्य ब्रह्मणा सह परिगणनाभावात् तद्दक्षिणां विहाय द्वादश दक्षिणा इत्युक्तम् । “गामग्नीध्रे” इति पृथक् दक्षिणाविधानात् तेन सह परिगणनपक्षे त्रयोदश भवन्ति; । संवत्सरस्यापि यथोक्ताः चैत्रादिमासाः द्वादश यदा मलिम्लुचो भवति तदा त्रयोदश । अतोऽस्या इष्टेर्द्वादशकपालसंस्कृतहविर्युक्तत्वात् संवत्सर-संमितवत्, अतः संवत्सररूपाया इष्टेः द्वादश त्रयोदश वा दक्षिणा युक्ता इत्यर्थः ॥ १९ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये

पञ्चमकाण्डे पञ्चमेऽध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ (५-५-५) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्द निवारयन् । पुमर्याश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूर्व्वौ स्वर्णगर्भं,

सप्ताब्धीन्पञ्च सीरीस्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमिः ।

रत्नोक्तां रुक्मवाजिद्विपमहितैरथौ सायणिः सिद्धगार्यो,

व्यश्राणीद्विश्चक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटं च ॥

धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभवमतुलः स्वर्णजं वर्णमुत्थः,

कार्पासीयं कृपालान्मुडकृतमजडो राजतं राजपूज्यः ।

आज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणजमनृणः शार्करं चार्कतेजा,

रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरिमकृत मुदा पात्रसात्सिद्धगार्यः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते

माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये पञ्चमकाण्डे चतुर्थाध्यायः समाप्तः ॥ ५-४ ॥

इति श्रीसायणभाष्यसमेतं सवनामकं पञ्चमं काण्डं समाप्तम् ।

THE AITAREYA BRĀHMAṆA

(WITH SUKHRPRDĀ SANSKRIT COMMENARY)

Ed. Ananta Krishna Shastri

The Aitareya Brāhmaṇa belong the Aitareya Āraṇyaka and Aitareya Ūpaniṣad. It is written about 600 B. C. The Aitareya Brāhmaṇa is divided into eight books (Panjikas) each containing five lectures. These are subdivided into 285 Kāṇḍas. The work is mostly written in verse and only partly in prose. The first 16 chapters treat of some sacrifice called Agniṣṭoma lasting for one day. The next two chapters speak of Gavamayana which last for whole year. Chapter 19-24 treat of Dvadasa, chapter 25-32 are connected with-Agnihoṭra and the last chapters (33-40) with Sāyaṇa Commentery describe Abhiṣeka ceremony, The thirty eighth chapter describes a supposed consecration of Indra and fortieth chapter refers to the benefit of entertaining a purohita. The longest and the most interesting legend found in the Aitareya Brāhmaṇa is the story of Sunahśepha.

ISBN 81-7081-224-0

(1991)

N A G P U B L I S H E R S

11A/U. A. Jawahar Nagar, Delhi-7 (India).